

אפרים א. אורבך

בערי

המסכנות

תולדותיהם • חיבוריהם • שימרתם

א.א. אורבך : בעלי התוספות

לזכר הורי הקדושים

אבי מורי ר' ישראל יוסף בן ר' יצחק .

ואמי מורתי חיה־אסתר בת ר' יעקב זלמן לבית שפיגל

שנספו בגזירות פולין

ת"ש—תש"ד

אפרים א. אורבך

בעלי התוספות

תולדותיהם • חיבוריהם • שיטתם

כרך ראשון

מוסד ביאליק • ירושלים

THE TOSAPHOTS: THEIR HISTORY, WRITINGS
AND METHODS

E. E. URBACH

Volume One

FIFTH ENLARGED EDITION, 1986

מהדורה חמישית מורחבת, תשל"ו-1986

הדפסה שישית, תשנ"ו-1995

הדפסה שביעית, תשס"ג-2003

הדפסה שמינית, תשס"ח-2007

כל הזכויות שמורות למוסד ביאליק • ירושלים תשי"ד

נדפס בדפוס האמנים, ירושלים

Copyright by the Bialik Institute • Jerusalem 1954

Printed in Israel

תוכן העניינים

כרך ראשון

- 11 הקדמה למהדורה הרביעית
13 הקדמה למהדורה הראשונה

פרק ראשון

- 31—17 התהוות התוספות ומקומן בלימוד התורה
לימוד התורה בצרפת ; הסביבה הנכרית ; הד החיים ; השם תוספות ;
התהוותן, תפקידן והתפשטותן ; התוספות שלנו, הדפסתן ותפוצתן ; ביקור
רת והסכמה.

פרק שני

- 59—32 בעלי התוספות הראשונים בצרפת
המקורות והמחקר ; תלמידי רש"י ; ר' שמעיה ; פירושי הריב"ן ; ר' מאיר
ותוספותיו ; הפירוש לנזיר ; הרשב"ם, מפרש המקרא, ופירושו לתלמוד ;
תוספותיו ופסקיו ; אחיו הריב"ם ור' שלמה.

פרק שלישי

- 113—60 רבנו תם
אישיותו והערכתה ; בני משפחתו, עסקיו ויחסיו לעולם הנכרי ; גדלותו
בתורה, מעמדו וסמכותו ; דרכו בלימוד התורה ובבירור ההלכה ; הוויכוח
עם ר' משולם והרקע שלו ; הגהת ספרים ; מנהגים של ראשונים ; היחס
לרש"י ; סגנונו הקשה של רבנו תם ; ההשוואה עם אבילארדוס ; הליכותיו
ומנהגיו ; היחס לבעיות זמנו ; תקנותיו ; ספר הישר, התהוותו, יסודותיו
ויחסו לשאר חיבוריו ; תשובותיו ; 'ספר הישר הקטן' ; רבנו תם כמדקדק ;
פיוטיו ; לשונו וסגנונו ; גזירת בלוי"ש ; תגובתו על המאורע ; פטירתו.

פרק רביעי

- 164—114 תלמידי רבנו תם בצרפת
ר' יוסף בן משה ; ר' יעקב ישראל ; ר' שמשון הזקן ; ר' יום טוב בן ר'
יהודה ; ר' אליהו מפאריס ; ר' חיים כהן ; ר' משולם ; ר' משה
מפונטיזא ; ר' יוסף מאורליאנס ; פירוש על התורה, תשובותיו, תוספותיו
ופיוטיו ; בנו ר' אברהם ; בעלי התוספות הראשונים באנגליה ; ר' יעקב

מאורליינש ; ר' יום טוב בר' יצחק מיואני ; ר' מנחם בר' פרץ ; ר' יעקב
ור' יהודה האחים מקורביל ; ר' יצחק בר' ברוך ; ר' אליעזר ממיץ, יחסיו
לחכמי דורו ולפלפול ; דרכו בהנהגת הציבור ; ס' יראים, תוספותיו
ופירושו.

פרק חמישי

ראשוני בעלי התוספות באשכנז 226—165

מרכז התורה באשכנז ; הריב"א ; הראב"ן וחיבורו 'אבן העזר' ; יחסו
לתורת הקדמונים, למנהגים, לתנאי זמנו ולסביבה הנכרית ; פיוטיו
ופירושו ; ר' משה הכהן ; ר' יעקב בר' יצחק מוורמייזא ; חכמי שפירא ;
ר' שמריה בעל המעשים ; ר' שמואל החסיד ; חכמי ריגנשבורג ; ר' יצחק
בר' מרדכי ; ר' אפרים, ויכוחיו עם חכמי הדור ; תשובותיו, פסקיו ופיוטיו ;
ר' משה בר' יואל ; ר' שמואל בן נטרונאי ; ר' יואל הלוי ; חכמי ביהם ;
ר' אליעזר בר' יצחק ; תנאי החיים בהונגריה ובארצות הסלאביות ; ר'
יצחק הלבן ; תוספותיו ליומא ולכתובות ; ר' פטר מקארינטיה ; משפחת
גרים מהונגריה ; ר' אברהם ובניו ר' יצחק ור' יוסף.

פרק שישי

הר"י ובית מדרשו 260—226

הר"י ויחסו ; היחס לרבנו תם ; אופיו של הר"י ; דרכי פרשנותו ; עמדתו
בבעיות הציבור ; יחסו לנכרים, למשומדים ולגרים ; דרכו בהוראה ובפסק
ההלכה ; בית-מדרשו, דרך לימודו והשפעתו ; מקומו המרכזי ביצירת
התוספות ; בנו ר' אלחנן, תוספותיו והיחס לירושלמי ; תשובות משותפות
לו ולאביו.

פרק שביעי

ר' שמשון משנץ וחבריו בצרפת 344—261

ר' יצחק בר' אברהם ; הריצב"א כפוסק ; קשריו אל ספרד ; היחס לאחיו
ר' שמשון ; תשובותיו ; תנאי הזמן והמקום ; מעמדו של נשים ; תוספותיו
של הריצב"א ; ר' שמשון משנץ, אישיותו, משפחתו ורבותיו ; יחסו
לרמב"ם ; עלייתו לארץ-ישראל ; תוספותיו ; תוספות פסחים ; תוספות
כתובות ; תוספות עבודה זרה ; פירוש המשנה לזרעים ולטהרות ; בירור
נוסח המשנה ; השימוש בתוספתא, בירושלמי ובבבלי ; היחס לפירושי
הגאונים, לערוך ולפירושו של ר' יצחק בן מלכיצדק ; ערכם של הפירושי-
שים ; כתבי-היד ; יחס המפרשים המאוחרים לפירושי הר"ש ; פירוש
הספרא המיוחס לר' שמשון ובעיית מחברו ; קובץ תשובותיו, מעשה-ידיו
של ר' יעקב מקורסן ; ר' יוסף מקליסון ; בית-המדרש בפאריס ; ר'
יהודה שירליאון, יחס רבותיו וקבלותיו ; תוספותיו לברכות החכמים
הנוכרים בהן ; תוספותיו למסכת עבודה זרה ותוספות ר' יהודה בר' יצחק
מבירינא למסכת זו ; הציפייה המשיחית והעלייה לארץ-ישראל ; ר' דוד
ממיץ או ממלון ? ; ר' אליעזר מטול ; ר' עזרא הגביא ממונקונטור ; ר'
שלמה הקדוש מדרויש ; ר' שמואל מוורדין ; ר' שמואל מאניוב ; ר'
שמעון מיונביל ; ר' שמשון מקוצי ; נשיאת אות הקלון בצרפת ; ר' שלמה,
אח נוסף לר' שמשון משנץ.

בעלי התוספות באשכנז, הפוסקים והחסידים 345—447

ספרי הפוסקים של חכמי אשכנז ; ר' ברוך בר' יצחק מוורמייזא ; ר' ברוך בר' יצחק מריגנשבורג ; ספר התרומה, מגמתו, מקורותיו וערכו ; דיני עבודה זרה והיחס לנכרים ; עלייתו לארץ-ישראל ; תוספותיו ; הפירוש לתמיד המיוחס לראב"ד אינו של ר' ברוך ; ר' יהודה בר' קלונימוס משפירא, משפחתו ; רבותיו ר' אברהם בר' שמואל, אחיו ר' מאיר ; מקומו בבית הדין של שפירא ; ר' דוד בר' קלונימוס ; חברו ר' יצחק בר' אשר הבחור נהרג על קידוש-השם ; ר' מנחם החסיד ; ספר יחסי תנאים ואמוראים ; כתבי-היד וגורלם ; צורת הספר ; דרכו בבירור הנוסח ; פירושם של מאמרי החכמים ; רוח המארטירולוגיה שבספר ; השפעת תורת-הסוד של חסידי אשכנז ; ספר האגרון ; תוספותיו של ר' יהודה ; ר' אליעזר בר' יואל הלוי ופרשת חיינו ; נסיעותיו ; עסקנותו, בני משפחתו, חיבורו 'אבי העזרי' וסידורו הפגום ; הספר 'אבי אסף' ויחסו ל'אבי העזרי' ; דרכו כפוסק ; תוספותיו ; ר' אלעזר בעל הרוקח ; רבותיו בהלכה ובתורת הסוד ; ר' יהודה החסיד ודרכו בתשובותיו ; ספר הרוקח ; הכנסת תורת הסוד לתחום ההלכה ; תשובת המשקל ; החכמים והספרים הנזכרים בחיבור ; מסורת המנהגים ; תוספות תלמידים ; השפעת הספרים מבית מדרשו של רש"י ; טעמי המצוות ; גימטריאות ונוטריקון ; ספר 'מעשה הרוקח' ; תוספותיו לבבא קמא ; פירוש למסכת שקלים ; תשו-בותיו של הרוקח בהלכה ; השפעתו בצרפת ובספרד ; המאורעות הטרא-גיים במשפחתו ; ר' שמחה בר' שמואל משפירא, קשריו עם חכמי הדור, תשובותיו, ספרו 'סדר העולם' ; שרידי הספר ; פירוש ל'תורת כהנים' ; ר' משה בר' חסדאי ; מוצאו מהמזרח ; דעתו על חרם הישוב ועל מעמדו של 'שליח ציבור' ; פירושיו לסדר טהרות, לירושלמי שקלים ותוספותיו ; חיבורו 'כתב תמים', התנגדותו לפילוסופיה ולתורת הסוד של חסידי אשכנז ; ר' ברוך בר' שמואל ממגנצא ; 'ספר החכמה' ; פיוטיו ; בנו ר' שמואל מבמברג ; יחסו לרבו ר' שמחה ; חברו, ר' משולם ; פירוש לירושלמי שקלים ; בעל התוספות האיטלקי ר' אלעזר בר' שמואל מווי-רונא ; שאלת העגונה ופסקו ; תוספותיו לבבא בתרא ; ר' ישעיה מטרנאני וקשריו עם חכמי אשכנז ; ר' יצחק בר' משה מווינא ; רבותיו ; נדודיו ; ספרו 'אור זרוע', מבנהו וחלקיו ; דרך חיבורו של הספר, 'קיצור הספר', שנעשה בידי בנו ר' חיים ; כתבי-היד ; ערכו של החיבור ; דרכו של ר' יצחק בפסק ההלכה ; התבטלותו מפני ראשונים.

ר' יחיאל מפאריס ובני-דורו 448—492

הוויכוח על התלמוד ורקעו ; טענותיו של ר' יחיאל ; שריפת התלמוד ; רושם המאורע ותוצאותיו ; עלייתו של ר' יחיאל לארץ-ישראל ; האם הגיע לארץ ? ; שרידי תורתו ; כתבי היד של פסקיו והוראותיו ; תוספותיו ; פירושיו למקרא ולפיוטים ; פירושיו לתורה ; חבריו ר' יהודה ממלון ; ר' שמואל מפלייזא ; מעורבותו בחיי הכלכלה ; פירוש לקרובה לשבת הגדול ; גישתו למנהג ; ר' משה מקוצי ; דרשותיו בספרד ; אופיין ומגמותיהן ;

ספר המצוות ויחסו לספרי הרמב"ם ; המציאות המשתקפת בספר ; דרך ההרצאה ; שילוב הלכה ואגדה ; התפשטותו של הסמ"ג ; תוספותיו ; תוספות ישנים ליומא ; פירושו לתורה ; חכמי איוורא ; ר' משה, ר' שמואל ור' יצחק, תוספותיהם ושיטותיהם ; ר' שמואל בר' אלחנן ותוספותיו למועד קטן ; תשובותיו ; תחושת הירידה שבדור ; ר' טוביה מויאנה ; ספר פסקיו ; חיבור תלמידו ר' אברהם בר' אפרים ; תשובותיו ותוספותיו של ר' טוביה.

כרך שני

פרק עשירי

בני־הדור באנגליה 520—493

תלמידי ר"ת באנגליה ; זיקתם של חכמי ארץ האי לצרפת ; משפחות חכמים ; ר' משה בר' יום טוב ; קובץ פסקיו ; שאלת תוספותיו לרי"ף ; המגמה הפסקנית בשרידי תורתו ; בניו ; ר' יום טוב שאיבד עצמו לדעת ; ר' אליהו מנחם מלונדרש ; עסקיו ותשובותיו ; תוספותיו, פסקיו ופירושו ; אחיו ר' ברכיה מניקול ; הערותיו לתוספות הר"ש משנץ ; פסקיו ; קיצור הלכות גיטין ; בן עירו ר' יוסף מניקול ; פסקיו ; הספר 'תרומה חדשה' ; ר' יצחק בר' פרץ מנורתהמפטון ; נימוקיו ופסקיו ; ר' אהרן מנורת־המפטון ושרידי תוספותיו ; ר' מאיר מלונדריש ; תוספותיו ופסקיו בהלכות אבלות ; הקובץ 'תוספות חכמי אנגליה' ; אופיו ודרך עריכתו ; ר' יעקב מאליצון ; ר' יעקב בר' יהודה חזן מלונדריש וספרו 'עץ חיים' ; ר' אליעזר אליהו מאוקספורד.

פרק אחד עשר

ר' מאיר מרוטנבורג וסיעתו 570—521

סימני הירידה בצרפת ובאשכנז ; אישיותו של המהר"ם וערך תשובותיו ; יחסו לאביו ר' ברוך ; רבותיו באשכנז ובצרפת ; ר' יהודה הכהן ועמדתו בהלכות ציבור ; מעמדו של המהר"ם ובית־דינו ; יחסו לרבני הדור ולמנהיגי הקהילות ; התנגדותו לקיפוח עניים ; דעותיו על סדרי ארגון הציבור ומוסדותיו ; היחס לשימוש בעזרת זרוע השלטון ; תקנות הקהילות ; הגנתו על זכויות הקהילות ; סמכותו של המהר"ם בעיני דורו ; תנועת היציאה מאשכנז וסיבותיה ; פרשת מאסרו של המהר"ם והנסיונות לשחררו ; מקומות מאסרו ופעולתו הספרותית בתקופה זו ; יחסו של המהר"ם לפוסקים שקדמוהו, למנהיגים ; קולותיו וחומרותיו ; הנסיונות להסביר את אופיו ; יחסו לחסידות אשכנז ; ירושתו הספרותית, קבצי התשובות ; תשובות והגהות מיימוניות ; ההגהות בדפוס קושטא ; ס' המרדכי ; אופיו הקומפילאטורי של ס' המרדכי ; ההבדלים בין כתבי־היד ; מרדכי דבני ריינוס ומרדכי דבני אושטרייך ; 'מרדכי קטן' של ר' שמואל שליטשטאט ; דפוסי המרדכי ; השפעת החיבור על הפוסקים שבאו אחריו ;

ספר התשב"ץ, ספר הפרנס, ספר ברכת מהר"ם, הלכות שמחות, תוספותיו ופיוטיו ; בני דורו של המהר"ם : ר' חזקיה ממגדיבורג, תוספותיו ופסקיו ; ר' אביגדור כץ, ר' ידידיה מנירנברג, אביו ר' ישראל ותוספותיו ; הדי הגזרות בתשובות ר' ידידיה ; שיטתו למסכת מועד קטן.

פרק שנים-עשר

החותמים והעורכים 571—599

ר' יצחק בעל הסמ"ק ; מגמתו של החיבור ומידת הפצתו ; הגהותיו של ר' משה מציריך ; פסקיו של ר' יצחק, ר' פרץ בר' אליהו ; קשריו עם המהר"ם ; רבותיו ; הגהותיו לסמ"ק ולתשב"ץ ; תוספותיו וחלקן בתוספות שלנו ; ר' אליעזר מטוך, משפחתו ; ימי ישיבתו באשכנז ; ידידותו עם מהר"ם ; יחסו לר' חיים אור זרוע ; תוספותיו והתוספות שלנו ; ר' אשר בן יחיאל ותוספותיו ; ערך פעולת הרא"ש בהפצת תורתם של בעלי התוספות ; תוספות הרא"ש ויחסן לתוספות הר"י, הר"ש משנץ ור' יהודה שירליאון ; תוספות הרא"ש וספר הלכותיו.

פרק שלושה-עשר

התוספות שלנו : זמן עריכתן ומקורותיהן 600—675

ברכות ; שבת ; עירובין ; פסחים ; יומא ; סוכה ; ביצה ; ראש השנה ; מגילה ; מועד קטן ; חגיגה ; יבמות ; תוספות ישנים ותוספות כתב-יד אוקספורד ; כתובות ; קידושין ; גיטין ; נדרים ; גזיר ; בבא קמא ; בבא מציעא ; בבא בתרא ; עבודה זרה ; התוספות שבדפוס פיזארו ; סנהדרין ; מכות ; שבועות ; הוריות ; זבחים ; מנחות ; חולין ; בכורות ; ערכין ; תמורה ; כריתות ; מעילה ; קינים ; גידה.

פרק ארבעה-עשר

דרכם של בעלי התוספות בפירוש התלמוד ובפסק ההלכה

והיצירה המשפטית בסביבתם 676—753

המגמות בחיבוריהם של חכמי אשכנז וצרפת ; המעשה והעיון ; הצורה הדיאלקטית ; דרך-לימוד ודרכי-החשיבה ; היחס למיתודה התלמודית ולמיתודה הסכולאסטית ; כוח הסברא ; ביקורת ואמונה ; החילוקים ; בירור הנוסח, עקרונותיו של רבנו תם והלכה למעשה ; הגהות על-פי הקבלות ; הגהות על-פי כתב-יד ; הישגיהם בביקורת הטקסטואלית ; הפירוש ; השלמת פירוש רש"י, היחס לפירושו, קביעת הנוסח הנכון, היחס לפירוש הר"ח ולערוך ; פירושי מלים ; פירוש עניינים ; ציון המקור רות ; דרך ההשוואה ; היחס לתוספתא, לברייתות, למדרשי ההלכה, לירושלמי ולמדרשי אגדה ; דעות ואמונות ; פירושה של הסוגיה מתוכה ; בחינת דרכה ומהלכה ; קביעות על 'דרך הש"ס' ויישובן של סטיות ; דרך ההשוואה בטיפול בנושאים ובעקרונות ; תרומת התוספות למיתודולוגיה התלמודית ; סיכומה בספר כריתות לר' שמשון מקינון ; כללי המשנה ; הברייתות, דעותיהם על עריכת התלמוד ; מבנה הסוגיה והתהוותה ; זהוי שמות חכמים ; ההקפדה על סדר הזמנים ; פסק ההלכה ; פסקי

התוספות ; הדעות השונות על התוספות כמקור לפסק ההלכה ; היחס לגאונים ולראשונים ; ההלכה והמציאות ; בעלי התוספות ממשיכי דרכם של התנאים והאמוראים בהסקת הלכה למעשה ; ידיעה על היצירה המשפטית בסביבה הנוכרית ; המיפגש הרוחני בין יהודים לנוצרים בתחום פרשנות המקרא ; השפעה והתנגדות ; חוסר אסמכתא למגע בתחום המשפט ; הנחות משותפות לבעלי התוספות ולגלוסטורים ; דרכים דומים ; יישוב סתירות בין המקורות ; שיטת החילוקים ; הקבלות בין התפשטות התוספות ובין הצלחת הגלוסטורים ; סיבות שונות ונבדלות ; טרמינולוגיה דומה בספרות הגלוסטורית והקאנוניסטית ; מקבילות מבחינת הנושאים ; חברות בעלות אמונות מנוגדות נתונות במאבק ; משימות ואתגרים דומים.

פרק חמישה-עשר

ספיחי התוספות : גליונות, קונטרסים ותוספות גורניש 753—770

ירידת כוח היצירה הפרשנית בסוף המאה הי"ג ; פעולת אוסף ; גליונות וקונטרסים ; ההפרדה בין פלפול לבין פסיקה ; עדותו של ר' יוחנן בן ר' מתתיה על הדיוקים בלשונות ; ר' בצלאל אשכנזי ודעתו על הגליונות והקונטרסים ; מקורם בתוספות גורניש ; החידושים שהדפיס ר' ידידיה גלאנטי וכ"י גינצבורג של תוספות גורניש ; חלקם של חכמי אשכנז של המאה הט"ו בתוספות אלו ; כ"י פאריס 454 ותוספות גורניש שבו ; החכמים הנזכרים בהן ; הימצאותם בבית-מדרשו של ר' יהודה מינץ ; כ"י כ"ח 167 ; כ"י בודפשט 52 ; תוספות חולין גורניץ ; חידושי כתובות מגורניץ ; זהים עם החידושים שנדפסו בשמו של ר' יוסף קורקוס ; מקור תוספות גורניש בדרך הלימוד באשכנז מסוף המאה הי"ד ; יחסם של מגורשי ספרד לדרך לימוד זו ; השפעתו של ר' יצחק קאנפאנטון ; גורניש לא שם מקום ; המונח שמירה והמלה 'גורניש'.

מפתחות 771—811

מפתח השמות ; מפתח העניינים ; מפתח המקומות ; מפתח כתבי-היד ; מפתח מקורות שנתפרשו.

ביבליוגראפיה 813—840

א. ספרים ומאמרים בעברית ; ב. ספרים ומאמרים בלועזית.

הקדמה למהדורה הרביעית

חצי יובל שנים עבר מזמן הופעתו הראשונה של הספר וזה שנים אחדות שמה־דורתו השלישית אזלה. ביקשתי מהנהלת מוסד ביאליק להשהות פרסומה של מהדורה רביעית עד שיהא סיפק בידי לסכם את כל מה שנתחדש בנושאים שדנתי בהם, שכן נתפרסמו בינתיים עשרות ספרים ומחקרים העוסקים בענייניו של החיבור. במשך שנים עקבתי אחר המהדורות של התוספות ושל חיבורים אחרים שפורסמו מתוך כתבי־יד, שבחלקם הגדול ציינתיים במהדורה הראשונה, אחר המחקרים על תולדות ישראל בצרפת, גרמניה ואנגליה, ואחר הספרות הכללית על חיי הרוח והמשפט בימי־הביניים. מלבד מאמרי הביקורת על הספר, שמעתי מפיהם של חברים ותלמידים הערות והשגות; דברים שנתקבלו על דעתי, הבאתי בשמם. ברם עיקרם של הפרקים והסעיפים החדשים שבספר הם פרי לימוד ועיון מחודש במקורות הידועים ובמקורות שבכתבי־יד, שעדיין לא ראו אור ושלא נודעו לי קודם. במשך השנים ביקרתי בספריות אוקספורד, קמברידג', בריטיש מוזיאום, הספרייה הלאומית בפאריס וכן בספריות של בתי־המדרש לרבנים בלונדון, ניו־יורק וסינסינטי, ויכולתי לעיין ולבדוק דברים בגופם של כתבי־יד, אבל עיקר עבודתי יכלה להיעשות הודות למפעל הכינוס שבמכון לתצלומי כתבי־יד שעל־יד בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, שהרחיב והגדיל בינתיים את אוצרותיו.

מלבד הפרקים והסעיפים החדשים נשאר מבנה הספר במתכונתו הראשונה, על אף ההוספות בגוף הספר ובהערות. ברם רבים המקומות, שבהם שיניתי את ניסוח הדברים, ושינויים אלה הם לרוב תוצאה של חשיבה מחודשת ושל ניסיון חתירה להבנת תהליכים רוחניים וחברתיים והסברתם על יסוד חקר המקורות ופירושם.

בעבודת הסיכום והכתיבה התחלתי בשנת תשל"ה, וסייע לי בהעתקת דברי תל־מידי מר יצחק רון. מחמת עיסוקי בחיבור אחר חלה הפסקה בעבודתי זו. חידשתי אותה בשנת תשל"ז, וברובה נעשתה בשנת תשל"ח, שבה זכיתי להיות לחבר במכון ללימודים מתקדמים שעל־יד האוניברסיטה העברית בהר־הצופים. הגברת דליה

אביאלי, מעובדות המכון, העתיקה במכונת־כתיבה חלקים גדולים של הספר, והמשיכו בעבודה זו הגב' מרים קירשנבום ובתי חיה אסתר בן דוד. מר בן־ציון ברקוביץ קרא בעיון ובהבנה שתי הגהות של הספר, ומר בנימין ריטשילר נשא בעול עריכת המפתחות והתקנת הביבליוגראפיה. בית־הדפוס 'מנחם' עמל להוציא מתחת ידו עבודה מתוקנת. יעמדו כולם על התודה ועל הברכה. מקווה אני שמידת ההכרה והאהדה, שהספר זכה לה עד כה, תוסיף לעמוד לו בצורתו החדשה. גם מהדורה זו אינה מבקשת אלא לפתוח פתחים להמשך המחקר שיוסיף להאיר נבכיה של תקופה גדולה בחיי הרוח של עמנו. וכבר ר' שמעון ב"ר יצחק פייט: 'קובעי עתותם לפלש פקפוק' (תורה הקדושה, פיוטי ר' שמעון ב"ר יצחק, מהדו' א"מ הברמן תחר"ץ, עמ' קעח).

בעה"ית, ירושלים, ר"ח אדר תש"ם

אפרים אלימלך אורבך

הקדמה למהדורה הראשונה

היהדות האשכנזית — מקורה ומוצאה בצפונה של צרפת ובדרומה ובמערבה של גרמניה. בעיירותיה של שאמפאניה ושל לוֹתְרִינגִיה ובמחוזות הריינוס, עוצבה ונתגבשה דמותה של כנסת ישראל שברוב ארצות אירופה, ובהן נוצר 'נוסח אשכנז' באורחות החיים, בלימוד התורה ובעבודת הבורא.

ימיה הראשונים של יהדות זו לוטים בערפל. רק בסופה של המאה העשירית מופיע שמו של רבנו גרשום מאור הגולה. אין אנו יודעים הרבה עליו, ואף לא על תלמידיו שבמאה האחת-עשרה, עד שזרחה שמשו של 'רבן של ישראל' — רש"י, ובעקבות מעשיו הגדולים התחילה תקופה של יצירה ספרותית גדולה וענפה, שנמשכה במאות הי"ב והי"ג, והיא גם יריעה רחבה של חיים ותרבות, שמהם תוצאות להתפתחויות שחלו בקרב היהדות בדורות המאוחרים עד לימינו — בהם נסתם הגולל על 'יהדות אשכנז' שבאירופה.

קורות יהודי צרפת הצפונית ואשכנז מצוינות על-ידי זהות מפליאה של התורה והחיים. אנשי ההלכה עמדו על משמרתן של קהילות ישראל וראו את עיקר תפקידם בהתאמתה של ההלכה המקובלת למציאות המקיפה אותם ובפתרון שאלות החיים ובעיותיהם על-פי ההלכה. הם פיתחו ושכללו שיטת לימוד והוראה, שסייעה בידיהם להקיף בתשובותיהם ובפסקיהם את כל התחומים של חיי הפרט והמשפחה ועל חיי הציבור. שיטת-לימוד זו על צורתה הדיאלקטית המיוחדת מקופלת בכל חיבוריהם, ובראש ובעיקר היא נוהגת בתוספות שעל שמן נקראים מחבריהן בעלי התוספות.

תלמידיהם הגיעו לאנגליה, לביהם, לרוסיה, לאיטליה, לפרובאנס ולספרד, ונשאו עמהם את תורת רבותיהם.

רובם ככולם לא היו מורי-הוראה בלבד, אלא גם ראשים ומנהיגים שעמדו בפרץ בפני צוררים ובעלי-זרוע, הגנו על זכויות עדתם ועל כבודה והשיבו מלחמה שעה בוויכוחים ובפולמוס עם הכנסייה הנוצרית, כוהניה וגדוליה. מבפנים שמרו על המחנה מפני סכנות התפוררות וטמיעה והעלו בדוגמתם האישית את 'קידוש השם' לערך עליון בעיני כל יהודי, עד שאחד האחרונים העומד בסופה של התקו-

הקדמה

פה יכול היה להעיד: 'והנה עינינו הרואות, ירוב ישראל מוסרים עצמם ונהרגים על קידוש השם, ואפילו ריקים שבנו, ואפילו אחד מני אלף אין כופר'. כמעט כולם פייטנים, ובפיוטיהם קיצרו כתרים לסבלות ישראל ועינויו, אבל גם הטיחו דברים כלפי מעלה, ובהם גם מצאו מרגוע לנפשם ושפכו את לעגם המר והשנון על מנדיהם ורודפיהם. כרבי עקיבא וחבריו בשעתם דרשו רבים מבעלי התוספות במעשה מרכבה והציצו לפרדס, ולתורת הנגלה צירפו את תורת הסוד.

ספר זה מוקדש לתיאור קורות חייהם, דרכי פעולתם ויצירתם ולדיון ספרותי-ביקורתי בחיבוריהם ובשיטותיהם. בדרך חקירתי נזהרתי מאידיאליזאציה ומהעלאת תמונה חדגונית ואידילית, כדרך שנהגו קצתם של החוקרים בספרות הרבנית, ומתוך כך גם הגיעו לידי גניזתם של מקורות שלא היו רצויים למגמתם זו. בעלי התוספות, אף-על-פי שהיו טבועים בחותם הזמן ובדפוסי התקופה, היו בני-אדם חיים, בעלי יצרים ובעלי נטיות וכשרונות מסוימים, ואין אחד מהם דומה לחברו בכל. הקבלתי את עולמם כנגד המתרחש בסביבה הנוצרית, שבתוכה ישבו ועמה נשאו ונתנו. לעניין יחסיהם אל סביבתם זו שהיו מרובי-פנים ולא בלתי-מורכבים נתתי את דעתי לא מעט.

דברי מיוסדים במקורות, ובמקום שהמקורות עניים השתדלתי שלא אתפס לתיאוריות. לא נמשכתי אחר 'השקפות מעניינות', שדרכן שהן מתרבות במקום מיעוטם של המקורות, וסופן שמביאות את החוקר ללמוד מן הבלתי-ידוע ולהתעלם מן הידוע במקצת.

התחלתי לעסוק בחיבור זה לפני עשרים ושתים שנה בקירוב. הפרק הראשון והפרק השנים-עשר נדפסו בשנת 1937 כנספח לדו"ח השנתי של בית-המדרש לרבנים בברסלאו (פרופ' י. נ. אפשטיין כתב ביקורת מפורטת על חיבורי זה ב'תרביץ', שנה ח). מאז ועד היום הזה, חוץ משנות מלחמת-העולם השנייה ומלחמת-השחרור של ישראל, לא פסקתי מלטפל בענייניו של חיבור זה, אפילו בשעה שעיקר עיסוקי היה בתחומים אחרים. הקפתי במידת האפשר לא רק את המקורות הנדפסים, אלא השתדלתי לבדוק גם את כתבי-היד המרובים, ומתוך בדיקה זו ראיתי לשנות בהרבה את פניהם ותוכנם של הפרקים שכבר נדפסו קודם-לכן. ידי לא השיגה את כל כתבי-היד, ובוודאי נעלמו מעיני גם דברים שבדפוס, אבל נעניתי לשידולם של חברים וידידים שלא אוסיף עוד להשהות את פרסומו של הספר. מר קלמן שלזינגר השיאני עצה טובה למסור את הספר למוסד ביאליק, וחייב אני תודה גדולה להנהלת המוסד ולחבר עובדיו על הטיפול המסור והנאמן בכל הכרוך בהכשרת כתב-היד ובהדפסתו. במצוות המוסד קרא מר א. מ. הברמן את כל כתב-היד, והצעותיו בענייני סגנון נתקבלו ברובן על-ידי ד"ר ש. סימונסון ומר י. עציון קראו את עלי ההגהה בעיון רב. מר מ. ינון

הקדמה

שם עינו לטובה בספר מיום שהתחלתי לישא-וליתן על הדפסתו ועד לסיומה. ד"ר מ. שפיצר עשה כיד הטעם הטוב שלו, כדי ליתן לו לספר צורה נאה. בחיבור המפתחות של שמות האנשים, כתבי-היד ורשימת המקומות בתוספות עזרו לי תלמידי מר ידידיה דינרי ומר משה הר. יעמדו כולם על הברכה.

תודתי אמורה לספריות של אוקספורד, קמברידג', הבריטיש מוזיאום, של מוסקבה, של הוואטיקאנה והקאזאנטזה ברומא, של בית-המדרש לרבנים בלונדון ושל בית-המדרש לרבנים בניו-יורק, למכון לצילומי כתבי-יד שעל-יד משרד החינוך והתרבות של ממשלת ישראל, למכון להוצאת הש"ס הישראלי, לספריית שוקן, ואחרון-אחרון לספריה הלאומית והאוניברסיטאית בירושלים. כולם העמידו לרשותי ביד נדיבה כתבי-יד, צילומי כתבי-יד וספרי-דפוס יקרי-המציאות.

בעה"ת ר"ח אלול תשי"ד
ירושלים, האוניברסיטה העברית

אפרים אלימלך אורבך

פרק ראשון

התהוות התוספות ומקומן בלימוד התורה

[א]

המושג גפ"ת — גמרא, פירוש, תוספות, — יש בו משום ציון מובהק למקומן של התוספות וערכן בלימוד התורה. הגמרא, פירוש רש"י והתוספות היו לחטיבה אחת של לימוד, לחוט המשולש, שקשר את כל לומדי התורה ואת כל בית ישראל בכל מקום ומקום במשך דורות רבים. מדפיסי הש"ס הראשונים עיטרו את הגמרא בפירוש רש"י ובתוספות מימין ומשמאל¹, ובזה קבעו את דמותו של דף הגמרא לדורות, וכך גם נחקק בזכרוננו של הלומד. אולם גלגולים רבים עברו על התוספות עד שזכו לתפוס את מקומן הנכבד, ותולדות התוספות הן תולדות לימוד התורה באשכנז ובצרפת ובקצת ארצות אחרות שבאירופה החל מסוף המאה האחת-עשרה עד למאה הארבע-עשרה.

רש"י פתח את שערי התלמוד הבבלי בפני קהל הלומדים הרחב, ובפירושו עשה יותר להפצת לימוד הבבלי מאשר עשו כל הגאונים והמפרשים שקדמו לו. לא חינם אמרו עליו, כי 'אלמלא הוא נשתכחה דרך הבבלי בישראל'¹ *. אולם לא רק מורה ומדריך היה הפירוש, הוא גם סלל דרך לחקירה חדשה ומעמיקה בנבכי התלמוד — היא השיטה המנתחת והביקורתית של בעלי התוספות. מימות האמוראים בישיבות פומבדיתא, סורא ונהרדעא, לא היו מרכזים דומים ללימוד התורה כמו ישיבות ערי הריינוס, לותר ושאמפאניה. מימות אביי ורבא, רב אשי ורבי נא לא למדו תורה בהתמדה ובמסירות כזו מתוך הרחקת שאר כל העניינים ומתוך החדרת עסק התורה לכל תחומי החיים. כל מקצועות החיים, שבמציאות נדחקו היהודים מתוכם, מצאו להם תמורה בלימוד התורה. תופשי התורה היו לא רק גיבורים ומשיבי מלחמה שערה, אלא גם תופשי משוט ופורשי מכמורים, מלחים וחובלים, מסתתרים בהרים ומשדדים בעמקים (כלשון המקונן בקינה 'תורה תורה חגרי שק'). לימוד התורה היה לעסקם העיקרי של חוגים רחבים. ויפה כוחה של

1 מעטים הם כתבי-היד של התלמוד, שעל גליונותיהם נכתבו תוספות, וראה עליהם להלן, עמ' 29, הערה 72*.

* דברי ר' מנחם בר' אהרן בר' זרח בהקדמה לספר 'צדה לדרך'.

עדות חיצונית. אחד מתלמידיו של הסכולאסטיקן המפורסם אבלארדוס כותב במאה השנים-עשרה: 'הנוצרים המחנכים את בניהם אינם עושים כן לשם שמים אלא מתוך שאיפה לרווחים. הם רוצים, שאח אחד יהיה כומר — כדי שיעזור לאביו ולאמו ולאחיו. הם אומרים: 'לכומר לא יהא יורש וכל מה שירכוש לעצמו, יהיה שלנו ושל אחינו'. מלבושיו ובגדי הכהונה מספיקים לו. לא כן היהודים. מתוך קנאת ה' ואהבת תורתו הם שולחים את כל בניהם ללמוד, כדי שיבינו בתורת ה'. היהודי, גם העני שבעניים, אם יש לו עשרה בנים, ישלח אותם ללמוד לא לשם קבלת שכר, כפי שעושים הנוצרים, אלא בשביל הבנת תורת ה', ולא רק את הבנים אלא אף את הבנות'.² תלמידי חכמים בצרפת 'לא היו חולצים מנעליהם אלא בליל שבת, לפי שלומדים בכל הלילות של חול ושוכבים מעט בלבושיהם'.³ הם וחבריהם באשכנז למדו ושנו בלכתם בדרך,⁴ בשכבם ובקומם. אחד ממגורשי צרפת, שהתגורר בספרד במאה הי"ד, העריך את פעולתם של בעלי התוספות בלשון זו: 'ובסבתם של רבינו שלמה וניניו למדו גמרא ולומדים בכל המקומות ששמענו וידענו שלומדין הבבלי והם הסבה הרחוקה והקרובה'.⁵ אותה מסירות גדולה ללימוד התלמוד היתה שלובה בשאיפה להגיע לידי מיצוי שורת הדיון ודרכיו לגבי כל שאלה, כל משפט וכל מלה שבו, להוכיח ולהיווכח כי כל דבריו ברורים ומבוררים, מיוסדים על אדני השכל ועל חוקי ההגיון. התוספות הן פרי שקידה מתמדת בגמרא וגם פרי התעצמות מעמיקה בדברי חז"ל ומפרשיהם. שיטת לימודם של בעלי התוספות התפשטה והשתלטה גם על סוגי-הספרות האחרים. לא רק ספרי הפוסקים והשאלות והתשובות של חכמי צרפת ואשכנז הן תוספות — מבחינת שיטתם, דרך הסברתם והרצאתם — אלא אף פירושיהם לתורה⁶ לתפילות ולפיוטים⁷, ואף ספרי הפולמוס עם הנוצרים בני ארצם⁸ נכתבו בדרך זו ובשיטה זו.

אנו אין לנו עסק בחיבורנו זה אלא ב'תוספות' ממש, אבל לא נוכל להימלט מלדון גם בחיבוריהם האחרים של בעלי התוספות, כי יש בהם לא רק ללמד על עצמם ועל מחבריהם, אלא גם על התוספות.

2 *Commentarius in Epistolas Pauli e Schola Petri Abaelardi*, ed. A. Lang, B. Smalley, *The Study of the Bible in the Middle Ages*, Oxford, 1952, p. 434 ; מובא בספרה של B. Smalley, *The Study of the Bible in the Middle Ages*, Oxford, 1952, p. 78

3 סמ"ג ל"ת סי' ס"ה ד"ה והקושר.

4 עי' בפ"י אבות במחזור ויטרי לפ"ד מ"ו, ולהלן עמ' 23.

5 צדה לדרך, ורשא תר"מ, ג ע"ב.

6 עי' פוזננסקי, מבוא על חכמי צרפת מפרשי המקרא, ורשא תרע"ג, עמ' XCII.

7 ר' מ"ש ב'תרביץ' ש"י עמ' 39 ובהקדמה לספר ערוגת הבשם ח"א, ירושלים תרצ"ט, ובמבוא, ח"ד, עמ' 155 ואילך.

8 ר' במאמרי, מחקרים בספרות הפולמוס של ימי הביניים, REJ 1935, p. 50

התהוות התוספות ומקומן בלימוד התורה

כל כמה שנפליג בחשיבותו של לימוד התלמוד בחיי יהדות צרפת ואשכנז, וכל שנבליט את הרציפות הפנימית שבמסורתם ואת השלימות שבדרך חייהם, שלא נפגמה על-ידי השפעות זרות, הרי נשגה שגיאה חמורה אם לא נתבונן יפה למציאות חייהם ואם ננסה לתאר את פעולותיהם בשטח הספרותי מתוך הנחת קיומו של ניתוק מהמציאות הזאת.

הסביבה הנכרית, שבה היו שרויים, השפיעה על סגנון חייהם ועל סגנון יצירתם. עם אנשיה באו במגע יום-יומי בחיי המשק והכלכלה ואתם טיפחו יחסים חברתיים, שהוויכוחים הבלתי-רשמיים הם עדים נאמנים להם.⁹ ההכרה הברורה בהבדלים שבינם לבין סביבתם, שהיתה נחלתם של יהודי צרפת ואשכנז, דווקא היא פתחה פתח למגע שלא-מדעת, שהביא בעקבותיו דמיון בדרכי ההבעה והתגובה העולים מתוך שורות כתביהם. בעל ספר חסידים נתן לתופעה זו ביטוי ממצה בדבריו: 'כי כל עיר ועיר כמנהג הגוים כן מנהג היהודים שעמהם ברוב המקומות'.¹⁰

המסתכל במפת אירופה של ימי-הביניים יראה, שמקומות מושבותיהם של היהודים היו גם מרכזי תעבורה ותחבורה חשובים. הסוחרים שבאו מגינואה, פיסה, ויניציה, ממרסיליה, ארל ומונפלייה¹¹ עם מטעני הסוכר, הבשמים והצבעים, עם העורות של אפריקה, עם המשי והרקמה של קורדובה או טוסקאנה, נפגשו עם סוחריו הצמר והפשתן מאנגליה, גדות הרינוס והארצות הסלאביות. זמני הפגישה הקבועים היו ימות-השוק בלימוז' (Limoges), אורליאן, קאן (Caen), לה-מנש, אורא (Evreux), טרוייש (Troyes), פרובינס (Provins) ועוד¹², כולם ישובים יהודיים ומרכזי תורה וחכמה. היהודים כאנשי כספים, כמלווים וכחלפנים פעלו בימי השוק ונפגשו עם יהודים ועם נכרים מארצות רחוקות וקרובות. יהודי שאמפאניה, שימות-השוק שלה מפורסמים ביותר, נחשבו בין העשירים שביהודי אירופה.¹³ אין זה מקרה ש'תקנות רבינו תם וסייעתו בצירוף תלמידו ר' משה כהן' נגזרו 'בצרפת בכנופיא של שוק טרוייש'.¹⁴

9 עי' שם. 10 עי' ס' חסידים, הוצ' מק"נ, עמ' 321, סי' תתק"א.

11 על עיר זו כתב ר' בנימין מטודילה: 'היא מקום יפה לסחורה קרוב מן הים כמו פרסה ובאים אליו מכל מקום לסחורה [מ]אדום מארץ אלמניה ולנברדיאה ומלכות רומא ומכל ארץ ישראל וארץ יון וספרד ואסיא ואנגלטירא ומכל לשונות הגוים נמצאים שם לסחורה'. (אדלר, JQR 1904, p. 459)

12 Tilley, Medieval France, 1922, pp. 402—6

13 Bourquelot, *Etudes sur les faires de Champagne* II, p. 167, Paris 1865. Ch. E. Basserman, *Die Champagner Messen*, Tübingen 1911. וראה Verlinden, *Cambridge Economic History*, Chapter III, Markets and Fairs, p. 126ff. והספרות הרשומה שם, עמ' 3—612.

14 L. Finkelstein, *Jewish Self-Government in the Middle Ages*, 1924, p. 105

שמיעת פירוש מפיו של יהודי מארץ יוון וקבלת ידיעה גיאוגרפית מ'בן אדם שבא מארץ ישראל' לא היתה בחינת יוצא מן הכלל באותם המקומות¹⁵.
הד החיים על כל רבגוניותם נשמע מתוך דבריהם של בעלי התוספות. אם ברצוננו להעלות את דמויותיהם, עלינו להאזין לקולות העולים ובוקעים מתוך סביבתם וגם לשים לב לשיטות הלימוד וההוראה, לדרכי החיבור והכתיבה, שהיו נוהגים בהן. בהמשך דיוננו תהיינה לנו הזדמנויות רבות להעמיד על הקבלות מפתיעות בין סוגי-היצירה של בעלי התוספות, דרכיהם ושיטתם לבין תופעות דומות, חיצוניות ומהותיות, ביצירתם של הגלוסטורים של המשפט הרומי, של המשפט הקאנוני ושל התיאולוגים ומפרשי-המקרא הנוצרים^{15*}. ברם מוטל עלינו להיזהר מהכללות וממסקנות נחפזות. ראוי לשים לב, כי גם חיבוריהם של תיאולוגים, מדקדקים, מפרשים ואנשי-משפט נוצריים שמרו על אופיים המקורי של הרצאות, שיעורים וויכוחים כפי שהושמעו בבתי-אולפנא. גם הם פירושים על פירושי קודמיהם ומרובות בהן חזרות וטיפול בלתי-מוגבל בפרטים, וגם בהם צורת הוויכוח היא לעתים חריפה ביותר ועשירה במלים פוגעות. עם זה אסור להסיח את הדעת מזיקתם המוחלטת של בעלי התוספות לעולמם של חכמי

15 תוספות שבת קט"ז ע"א ד"ה פילוסופא. בכורות מ"ד ע"ב ד"ה לא ועיין גם רש"י ברכות ס"ב ע"א : ראיתי בקוראים הבאים מא"י.

*15 על שיטת הסכולאסטיקה בכללה ראה M. Grabmann, *Die Geschichte der scholastischen Methode* I, 1909 ; II, 1911

על הגלוסות למקרא ר' Beryl Smalley, *The Study of the Bible in the Middle Ages*, Oxford 1952, p. 56ff.

על הגלוסטורים של המשפט הרומי ר' F. C. von Savigny, *Geschichte des römischen Rechts*, IV, 1820

F. Pringsheim, Beryt und Bologna, *Festschrift O. Lenel* 1921, pp. 204—285 (*Gestmmelte Abhandlungen*, I 391—499). H. Kantorowicz, *Studies in the Glossators of the Roman Law*, 1938

The Quaestiones Disputatae of the Glossators, *Revue d'Histoire du Droit* XVI (1939) p. 32—51

P. Koschaker, *Europa und das röm. Recht* 1953, p. 65ff.

על המשפט הקאנוני ר' G. le. Bras, *Histoire du droit et des institution de l'Eglise en occident, Prolégomènes* I, 1955. St. Kuttner, *Repertorium der Kanonistik*, 1937, הג"ל, *Debuts de l'ecole canoniste Française*, *Studia et documenta historiae et iuris* IV, 1938, p. 193ff. הג"ל (and E. Rathbone), *Anglo-Norman Canonists of the Twelfth Century, Traditio* 7 (1949—51), p. 279—358 ; *Harmony and Dissonance, An Interpretation of Medieval Canon Law*, Wimmer Lecture X, 1960. על יחס התיאולוגיה לקאנוניסטיקה ראה בס' הג"ל של Grabmann, ח"א, עמ' 245 ; ח"ב, עמ' 213 ואילך.

התהוות התוספות ומקומן בלימוד התורה

התלמוד וההלכה¹⁶, עיקר מעיינם ועסקם של חכמי צרפת ואשכנז. בדרך זו של עמידה על המיוחד מתוך ראיית המשותף והרקע הכללי של התקופה נצטרך ללכת כמידת האפשר בכל חלקי עבודתנו, גם בחלק הביוגרפי. ולפני שנפתח בו עלינו לסקור את התהוות ה'תוספות' ואת הערכתן במרוצת הדורות כיצירה המבטאת את רוח התקופה שאנו דנים עליה.

[ב]

בשם תוספות מציינים כעת את התוספות הנדפסות עם הגמרא, אולם עלינו לדעת כי לפנינו רק מבחר מתוך ספרות גדולה ורחבה הרבה יותר, ובהמשך דברינו נראה כי היו — וגם ישנן — תוספות שונות.

את ההוספות שהוסיפו הסופרים בספרים נהגו לציין במלה תוספה, תוספת או תוספות. מכאן שם קובץ הברייתות 'תוספתא'^{16*}, ולהן התכוון המדרש¹⁷ בדרשה 'ועלמות אין מספר, אין קץ לתוספות'. כשם ששוני הברייתות ומאספיהן ראו בפעולתם רק תוספת למשנה, כך ראו גם תלמידי רש"י את פירושיהם וחידושיהם כתוספות 'על פירוש הרב הגדול'¹⁸. עצם פעולת הפרשנות היתה בעיניהם כחתומה¹⁹, שכן אחרי פירוש רש"י לא היה מקום לפירושים חדשים, אלא לתוספות והגהות. הוספות כאלו נכנסו לתוך דברי רש"י²⁰, אבל גם פירושים מקוריים נקראו בשם 'תוספות'²¹, ושם צנוע זה נשאר קיים גם אחרי שהתוספות רבו על העיקר. אין ספק, כי התחלתו של השם תוספות קשורה בפירוש רש"י, אולם מי שבא לומר שהתוספות כפי שהן ידועות לנו אינן אלא תוספת לפירוש

16 ר' להלן, עמ' 70, הע' 62*, ועמ' 87, הע' 9.

16* על שיבושי הציון 'תוספות' ל'תוספתא', עי' ליברמן, תשלום תוספתא, עמ' 10.

17 שהש"ר ו ט. וקה"ר ה ח: 'תוספות של בית רבי ותוספות של ר' נתן הלכות גרים ועבדים וכו', ועי' י. נ. אפשטיין מבוא לנוסח המשנה ח"א עמ' 50.

18 'סדר קבלה' בהוצ' נויבויער.

19 עי' א. מ. ליפשיץ, רש"י עמ' קכ"ב (כתבים כ"א, ירושלים תש"ז).

20 סוכה ט ע"ב: שמע מינה מהכא, י"ג ע"ב ד"ה ירקות, י"ד ע"א: שאלתי את מורי. יבמות ק"כ ע"ב ד"ה מנחשי, ועי' רי"נ אפשטיין תרביץ ש"ד עמ' 15, ועי' גם רש"י חגיגה י"א ע"ב ד"ה ומה לאחר וב"ב ד ע"ב, ה ע"א, תמ"ש = ת' מורנו שמואל, ו ע"א 'תוס', מנחות י"ג ע"א: דקדוק שפירשו הר' מאיר והר' שמואל בנו. על הוספות בפירוש רש"י אפשר לעמוד תוך השוואת דברי התוספות, עי' לדוגמא רש"י שבת ק"ד ע"א ד"ה עלוי: '... יש שמקשין סוגיא זו על סוגיא ...'. והשווה תוס' שם ד"ה גרועי, ועי' עירובין כ"ו ע"א, מ"ט ע"ב, נ ע"ב, ס"ו ע"ב. וראה י. פרנקל, דרכו של רש"י בפירוש התלמוד, ירושלים תשל"ה, עמ' 7 ואילך.

21 עי' אפשטיין שם, עמ' 29.

רש"י, הרי זה כאילו בא להגיד שהתלמוד אינו אלא פירוש למשנה. בתחילה באו בעלי ה'תוספות' לבאר דברי רש"י להוסיף על מה שכתב ופירש' ²², אלא שה' דברים הלכו והתפתחו והסתעפו עד שהיו לתוספות לתלמוד ולהמשכו. כך ראה את תכונת התוספות רבנו יצחק ב"ר ששת: 'המאור הגדול רבינו שלמה זכר צדיק לברכה גלה עמוקות התלמוד מני חשך לא עממוהו סתום ובזולת פרושו היה כדברי הספר החתום, והמאור השני ר' יעקב איש תם אשר כמוהו בפלפול לא נהיה מאחר שהתלמוד נחתם, תלמוד ערוך בפיו ושגור, סיני ועוקר הרים וטוחנן זה בזה, מפלפולו ועומק שכלו ורוחב בינתו כל חכם לב הן גור יגור... כי בימיו עדין לא נעשו חבורין על התלמוד כי אם מעט מזער, כגון שאלות והלכות גדולות ופרוש ר"ח ורש"י ז"ל, וגם באלה אין בהם דבר חדש על הכתוב בתלמוד כי אם באור ומעט תוספות' ²³. רבנו תם ושאר בעלי התוספות הוסיפו דברים חדשים לתלמוד או המשיכו בדרכו והשלימוהו. ועל כך יעידו המקומות המרובים בתוספות שאפשר להכניסם לגוף הסוגיא התלמודית מבלי שיוודע, כי באו אל קרבה ומבלי שיורגש, כי אינם חלק בלתי נפרד הימנה ²⁴. חרות החשיבה הביקורתית, שהיתה מלווה תחושת עוצמה שכלית, עשתה את עבודת ההמשך של רבנו תם ושל תלמידיו ותלמידי-תלמידיו הגדולים ליצירה עצמאית וחדשה. עיקרן של התוספות נעוץ בלימוד בבית-המדרש, בשאלות התלמידים, בתשובות המורים ובוויכוח שבין החברים. רשימות על מהלך המשא-והמתן בבית-המדרש נעשו הן על-ידי המורים והן על-ידי התלמידים שכתבו לפני רבותיהם. כך נהגו בצרפת וכך נהגו באשכנז. תוספות הרשב"ם נכתבו 'לפני רש"י' ²⁵ ו'תוספות הר' יוסף לפני הרשב"ם' ²⁶, והתוספות שנסדרו לפני ר' יצחק בר' שמואל זצ"ל ²⁷, נסדרו על-ידי תלמידיו שפירשו התלמוד לפניו. ר' יצחק בר'

22 שו"ת בנימין זאב, (ויניציה רצ"ט), סי' ל"ו, צ ע"א בשם 'קונדרס ישן משם ספר הנקרא ימות עולם', ועי' שם פ"ט ב. על הספר ימות עולם עי' ברילל יאהרביכער כ"ד, עמ' 190, וכ"ה, עמ' 196.

23 שו"ת ריב"ש, ריוא דטרינטו שי"ט, סי' שצ"ד, דף ש"י ע"ב וע"ג.

24 ר' לדוגמא סנהדרין ו ע"א ד"ה לא דכ"ע, שבת קל"ג ע"א ד"ה עושין, יבמות ה ע"א ד"ה שכן, מנחות כ ע"א ד"ה שכן, ועי' צ'רנוביץ בספר היובל לשוורץ, חלק עברי, עמ' 9.

25 תוספות ר"י שירליאון לברכות מ"א ע"א ד"ה גפן (ברכה משולשת, ורשא תרכ"ג כ"ח ע"ג), סמ"ג עשין, הל' שותפין (ויניציה ש"ז) קפ"ז ע"ד.

26 תשובות מיימוניות שופטים סי' כ, שבלי הלקט סי' קמ"ג, ספר הישר לר"ת סי' תקפ"ז, הוצ' מק"ג עמ' 11.

27 ראבי"ה סי' תתקפ"ג, במבוא לספר הראבי"ה של הר"א אפטוביצר עמ' 288. אור זרוע ח"א סי' תשמ"ז.

התהוות התוספות ומקומן בלימוד התורה

מרדכי מרגינסבורג כתב לפני ר' יצחק בן אשר ועשה תוספות לפניו²⁸ והיו חלק מתוספות תלמידי הריב"א²⁹, והוא גם כתב תוספות לפני רבנו תם בצרפת³⁰. התלמידים נדדו ממקום למקום ורשמו את חידושי רבותיהם, ורשימות אלה צוינו כתוספות הרב שמבית-מדרשו יצאו. תופעה רגילה היתה אז שהבחורים כתבו לעצמם דברים, ור' מאיר מרוטנבורג אומר אפילו 'שכתיבתם זו היא למודם'³¹. לפעמים לא דייקו התלמידים וכתבו דברים שהיו למורת-רוחם של רבותיהם, או שייחסו להם דברים שלא נאמרו על-ידיהם. 'פעם אחת מצא הר"י כתוב בתוס' הלומדים לפני ר"ת שפסקו דהלכה כשמואל ... ועל זה שלח ליה ר"י לר"ת תא חזי דמינך ומאביך ומאחיך תשתרי מגע נכרי ביין ... והשיב לו ר"ת כי התלמיד שכתב נבהל היה לפסוק וחס ושלום עליה על לבו אלא ודאי ...'³². רבנו תם לא רצה להאמין, כי דברים שהובאו בפניו בשם הריב"א נאמרו באמת על-ידו והוא החליט, כי 'מה שתירץ הרב ריב"א הוא לא תירץ והוא לא עשה אותם תוס', המעתיקים קראום על שמו ולא תסמכו עליהם כי רובם שגיאות'³³. חכם אשכנזי, שחי שני דורות לאחר-מכן, כתב דברים דומים על רבנו תם: 'במנחות פ' התכלת פירש בשם ר' יעקב ז"ל וכו' והרבה האריך בדבר ועמל הוא לכתבו מפני שנראה ששמע השומע הדברים וטעה וחלילה שהלב מחדד כמוהו היה מחשיב הדבר שא-פילו לתינוקות אין ראוי לטעות בו ...'³⁴ לכן היו חכמים שהקפידו על כך שמוריהם וחבריהם, שאליהם פנו בשאלותיהם, יענו להם במו ידם. כך כתב ר' יצחק בר' משה, בעל אור זרוע, לר' ישעיה בר' מלי מטראני 'ג שאלות הרא-שונות שהם הלכה למעשה אתחננה פני הרב להשיב לי בכתב ידו ואילו פטטיא יאמר הרב דרך טיולו לאחד מתלמידיו הקטנים ויכתוב ...'³⁵ ור' אליעזר בן יואל הלוי כתב כמצטדק: 'וכהו הרואות בארובות לכן בקשתי אחד מחברי לכתוב

28 או"ז ב"ק סי' רצ"ז, הל' שמחות למהר"ם סי' ע"ג, מרדכי מו"ק סי' תרע"ו, ועי' אפטוביצר שם.

29 שבלי הלקט סי' רכ"ה, ספר הישר פ"ה ע"ד, ועי' אפטוביצר שם.

30 אור זרוע ב"ב סי' קס"א, סי' רי"ח, שו"ת ר' חיים או"ז סי' קכ"א, ועי' אפטוביצר שם.

31 שו"ת מהר"ם ב"ב דפוס למברג סי' קי"ט.

32 תוספות ע"ז נ"ז ע"ב ד"ה לאפוקי, וראה בהגהות הב"ח.

33 ספר הישר סי' רפ"ב.

34 בפי' המיוחס לראב"ד למס' תמיד ל"א ע"ב ד"ה נהי דניתנו. על מחברו של הפירוש הזה שהיה בן-אשכנזי ראה אברהם עפשטיין, מונטסשריפט, כרך ל"ט, עמ' 452, ועי' גם רי"נ אפשטיין, תרביץ י"ב עמ' 190, ולהלן עמ' 355. אולם גם בתוספות שלנו למנחות, שהן כפי שנראה צרפתיות, נאמר בדף כ"ח ע"ב ד"ה גובהה: 'יש אומרים בשם ר"ת דנפקא ליה וכו' ונראה דלא אמר ר"ת דבר זה מעולם וכו'.'

35 או"ז ח"א סי' תשנ"ג.

פרק ראשון

לך... ואני קורא מפי והוא כותב על הספר...³⁶. והנה אם בתוכנם של הדברים חלו טעויות בהעתקות התלמידים, הרי אין פלא שנשתבשו או אף נשמטו שמות האומרים, ובפרט כשהרבו להכניס דברי חכמים מאוחרים על גליונות ספרי קודמיהם, ועל-ידי זה ניטשטשו התחומים לגמרי.

בראשונה השתדלו לציין בראשו של כל דיבור או בסופו את שם אומרו. ר' יוסף קולון מוסר לנו על תוספות ר' שמשון משנץ: 'דעל מה אדני התוס' הט' בעו אם לא על דברי ר"ת ופרושיו או ימי ירה אבן פינתה אם לא רבינו יצחק הידוע בעל התוספות הלא רבינו שמשון משנץ חברם כאשר קיבלם ממנו וגם כמעט ברוב המקומות העתיק לשון ר"י כאשר תמצא בתוס' שנץ בתחילת הדבור לשון ר"י³⁷. אולם כבר ר' שמשון פקפק לעתים בנוגע למקור דבריו: 'וזאת אשר השיב רבנו שמשון משנץ לר"י אחיו וזה לשונו ואני שמעתי ואיני יודע אם ממורי ר"ת עצמו או ממורי רבנו הקדוש'³⁸. במקרים רבים כתבו 'מפי רבנו', 'מ"ר'³⁹, והדורות המאוחרים לא ידעו על מי מדובר. המחסור בקלף ומחירו הרב הביאו אתם את הנוהג שלא להוציא חלק. גדולי החכמים ערכו את דבריהם וסידרו את תוספותיהם, אולם תלמידיהם לא ראו בתוספות אלה של מוריהם חיבורים חתומים שעליהם אין להוסיף ומהם אין לגרוע. מטעמים מעשיים קיצרו את התוספות הארוכות של הקדמונים⁴⁰, אולם הרצון להמציא לתלמידים את החידושים האחרונים גרר אחריו תוספות. תוספות אלו נכתבו לרוב על גליונות התוספות כתובי יד והקצרות שבהן אף בין השורות. המעתיקים שבאו לאחר-מכן הכניסו אף את 'הגליונות' פנימה⁴¹. השימוש הרב בתוספות בישיבות ובבתי-

36 שם סי' תשנ"ז.

37 שו"ת מהרי"ק סי' נ"ב. תוספות חתומות בשם רבנו תם אנו מוצאים בשבת קכ"ב ע"א ד"ה מעמיד, ק"ל ע"א ד"ה שש, קמ"ג ע"א ד"ה שמואל, בשם ר' יוסף בברכות, בשבת וביומא ובמסכת האחרונה גם החתימה, אריה, ובמנחות, ברוך, ועי' להלן בפרק על התוס' שלנו במקומות רבים נוספים.

38 הליכות קדם עמ' 46.

39 שגור מאד, עי' בשבת, כתובות, מנחות ולהלן כנ"ל. ר' יצחק בר יודא הלוי, שחי בסוף המאה הי"ג ואסף הרבה מדברי בעלי התוספות, כותב בהקדמה לספרו 'פענח רזא': 'ומפי ר' רשמתי על המסופק אצלי מאיזה מרבתי תוצאותם'. וכן נהגו הגלוסטורים של המשפט הקבוע. כשלא היו בטוחים במקור דבריהם כתבו: ex ore

magistorum, ראה Kuttner, Anglo-Norman Canonists p. 324

40 בכ"י של תוספות לבכורות (קטלוג בריטיש מוזיאום 3, 419) רשום: 'נשלמה מס' בכורות קצור משיטת שאנץ שקיצר הר"י יצחק הבחור תלמיד מהר"ר ברוך זצ"ל'.

41 ר' להלן בפרקים על תוספות כתובות, ב"ק, ב"מ. תופעה דומה רגילה בספרי המשפט בימי הביניים ר' F. C. Savigny, *Geschichte des röm. Rechts* IV, p. 31ff. Max Conrat, *Geschichte der Quellen u. Literatur des Römischen Rechts*

התהוות התוספות ומקומן בלימוד התורה

המדרש גרם לכך שנשארו במצב משתנה ובלתי־חתום. היה בכוחן לקלוט כל מה שתלמיד ותיק עלול היה לחדש, הן את המעשים שהובאו לבית המדרש⁴² והן את הפסקים והתשובות שיצאו ממנו⁴³, ואת כל מה שמקשין העולם ואת כל מה שנהג או לא נהג העולם⁴³.*

על התפקיד שמילאו התוספות בהוראה יעידו דברי ר' יהודה החסיד: 'ואם יש לו תוספות ואין לרב אחר תוספות לא יאמר לא אשאל לו ויבואו תלמידיו לפני ללמוד...'⁴⁴. שמו הטוב של בית־המדרש היה תלוי בספרי התוספות שעמדו לרשותו. אמנם כמו גם מתנגדים לדרך לימודם של בעלי התוספות, וידועים דברי הראב"ד החריפים: 'וזה החכם בעבור פירושי הצרפתים שצריכים תקונים ותקוני תקונים שם לרב ז"ל טועה'⁴⁵: 'וידעתי כי הגיעה בכם יד הצרפתים החושבים בלבם כי המה הגבורים אשר מעולם'⁴⁶. נגד השימוש בתוספות בהוראה יצא גם ר' יהודה בן שמואל אבן עבאס, שחי סמוך לשנת 1250: 'ולא ישתדל לעיין בחידושים ובתוספות וזולתם אשר חברים אנשים רבים מתחלפים במספר כי כולם מבלי זמן האדם הן בהבל ורעות רוח והכל מותר אין תועלת בו אל תכלית המכוון אל התלמוד'⁴⁷. אולם דווקא התנגדותם זו מוכיחה על התפשטותן של התוספות מחוץ לגבולות צרפת הצפונית ואשכנז, היינו גם

im früheren Mittelalter I, pp. 162, 336, 350 ; A. M. Stickler, Entstehungsgeschichte und Verbreitung des Dekretapparats, *Studia Gratiana*, p. 113ff., 139ff.

42 ר' לדוגמה ב"ק י ע"א ד"ה כגון: 'מפרש רשב"ם... ומתוך כך פטר ארבעה בני אדם שישבו על ספסל אחד ושברוהו והר"ר עזריאל חייב לשלם...'. ועי' גם כתובות פ"ח ע"ב ד"ה לאפוקי, גיטין ל"ו ע"ב ד"ה דאלימי, פ ע"א ד"ה ושם. ר' אביגדור כ"ץ מוינא כותב בתשובה אחת (שבלי הלקט ח"ב בשבועון 'הסגולה' לרב חסידא, חוב' י עמ' כ"ט): 'אמנם אודיעך כאשר ראיתי מעשה בא לפני ר' שמחה משפיירא זצ"ל וכתבתי בהיותי לפניו בלשון הזה: מעשה בא לפני רבי...'

43 ברכות י"א ע"ב, שבת קל"ט ע"א, כתובות צ"ח ע"ב, גיטין ל"ד ע"ב, ב"ק ס"ד ע"ב, ב"מ ע"א ע"ב.

*43 ערכין ל ע"א ד"ה ולא וראה ברכות מ"ד ע"א ד"ה על: 'ומיהו לא נהגו העולם כן'.

44 ספר חסידים הוצ' מק"נ, עמ' 358, סי' תתתרע"ח, ר' כעת, Haym Soloveitchik, Three Themes in the Sefer Hasidim, *AJS Review*, p. 341ff.

45 השגות הראב"ד על בעל המאור ב'תמים דעים', ויניציה שפ"ב, ס"ח, ב.

46 שם סי' קי"ג כ"א ב, אבל הראב"ד כתב גם דברים חריפים נגד רש"י: 'כתוב שם פי' ההלכה תמצאנו על אפניו בפי' הרב ר' שלמה ז"ל. א"א בפי' הצרפתי והיינו משליכים פי' הגאון ור"ח ז"ל אחרי גוינו וטועים היינו שלא מצאנו לעולם פגם בברכה משום כוונה אחרת... ואין שם על הדעת בפי' הצרפתי. מעתה יש לנו לתפוס פי' הגאונים... ובפי' הגאון ז"ל מצאתי אותה מועמדת ומתוקנת אם נראה בה מעט דוחק טוב היא להעמידה כי היא נוסחא ספרדית' (שם ס"ה ב).

47 ר' ש. אסף, מקורות לתולדות החינוך בישראל, כ"ב, עמ' 30.

בחוג הספרדי. וכבר כתב הרמב"ן: 'וחכמי הצרפתים אספו רובן אל עמן, הם המורים הם המלמדים הם המגלים לנו כל נטמן'⁴⁸.

ביקורת נגד סילוף דרך הלימוד, נגד הפלפול המופרז, הושמעה גם באשכנז וגם בצרפת כבר רבנו תם בעצמו התריס נגד 'מפולפלים', אשר 'מתוך פלפול שינו פי' רבותינו'⁴⁹, ותלמידו ר' אליעזר ממיץ, כותב בהקדמה ל'ספר יראים': 'גם מחשבותי ושעיפי ישיבוני קשה בראותי כי עניי⁵⁰* התורה עמלם בפלפול הקושיות על סוגיות התלמוד, והלכות ושרשי המצות לא ישימו על לבם'. רבינו יהודה החסיד הזהיר שלא לתת צדקה 'לאותן שגורסין קושיות כדי שיהי העולם סבורים שידוע כל התלמוד ולא עסקו אלא ראו קושיות וגירסות להראות חריפו-תם'⁵¹. ר' משה בר' חסדאי מרגנסבורג⁵² יודע אף למסור על רבנו תם, כי 'כשראה תוספות כתובות דקדוקים וגלגולים על פרושים וירע בעיניו ונצטער על התורה שתתמעט ואמר מה שאמר', וכן הוא אומר על בן-אחותו הר"י, 'החוצב בהר ומשבר סלעים כשמיר היורד לעומקה של תורה והלכה ומהר לגלות הסוד בפלפולו אמר ראוי להמתין עד ביאת גואל עד שיתקיים המקרא ואשפוך את רוחי על כל בשר וגו' ונהיה לומדים ולא נהיה שוכחים שנ' ונתתי את תורתך בקרבכם וגו' כי אז יהיו ימיהם מרווחים⁵³ ושניהם ארוכים ויאבד לב טפש ואז נוכל להגיע ולקדם, אבל עתה אשרי מי שיוכל להסיר המכשול הזה מלפנינו'. בדברים אלה⁵⁴ מתבטא החשש מפני השימוש בדרך-הלימוד החדשה והמושכת⁵⁵ על-ידי תלמידים, שלא שימשו כל צורכם ושלא הגיעו לדרגת בקיאותם של מניחי היסוד לתוספות, רבנו תם והר"י, ולא ללמד על הכלל כולו יצאו. גם ר' משה בר' חסדאי הנ"ל לא מנע את עצמו מלחבר תוספות⁵⁶. היו חכמים שסיגלו לעצמם את חידושי התוספות בלי להזכיר את מקורם. גדול חכמי איטליה במאה הי"ג, ר' ישעיה הראשון מטראני, מוכיח חכם אלמוני, שמפני הכבוד לא הזכירו בשמו, בדברים

48 הקדמה לקונטרס 'דינא דגרמי'.

49 ראה להלן, עמ' 69.

49* כן הגיה הר"ן אפשטיין, תרביץ שי"ב, עמ' 190, הע' 6.

50 ס' חסידים, הוצ' מק"נ, עמ' 410.

51 בספר יריעה קטנה המובא בהקדמה לים של שלמה לחולין.

52 כצ"ל במקום 'המים הרוחים'.

53 תמוה שהר"ן אפשטיין, שם, רוצה למצוא בהם ניגוד בין חכמי אשכנז, שאותם מייצג הר"ם בן חסדאי, לבין חכמי צרפת. אבל הריהו מסתמך במפורש על דברי רבנו תם והר"י. ועוד נחזור בעז"ה לדון בכך.

54 על כך יעיד המסופר על המהרי"ל, ש'היה כועס על הבחורים שהיו לומדין בבית הכנסת תוספות או שאר דברים בשעה שאמרו בצבור הקרוב"ץ והם לא שמו לבם לומר אותם', מהרי"ל הל' תפלה, קרימונה שי"ח, פ"ב ע"א.

55 ר' מה שכתבתי תרביץ שי" עמ' 47, ובמביא לערוגת הבשם, ח"ד, עמ' 165.

התהוות התוספות ומקומן בלימוד התורה

אלה: 'ונתברר אלי כי הלשון שכתבתם ונראה לן מראש ועד סוף העתקתם אותו מן התוספות ותליתם אותו על שכמכם ולא אישרתי אתכם בזה כי גנאי הוא לת"ח להתפאר במלבוש זר'⁵⁶. ואמנם אין להתעלם מהעובדה שהתפשטות הרבה של התוספות הביאה אתה גם תופעות שליליות בדרך הלימוד. לימוד התוספות הפך כמעט עיקר והתלמוד נזושה טפל. מחבר בלתי-ידוע, שחי באשכנז במאה הי"ג או הי"ד, כותב: 'ויש לונד התלמוד בפירוש רש"י ובתוספות ולא יעלה בידו לא זה ולא זה ואילו היה מעיין רק פירוש רש"י היה עולה'⁵⁷. וחכם אחר, שחי זמן קצר אחרי גירוש היהודים מצרפת בשנת 1394, אומר: 'כי הלומדים הללו סבורים לעשות כמו הראשונים להחזיק בפלפולים ואינם דומים לחכמי צרפת כלל וכלל... כי כל אחד רוצה ללמוד תוספות כל חידושים וחידושי החידושים קודם שידע צורת התלמוד וכו''⁵⁸. על תופעות שליליות דומות מתלוננים סכולסטיקאים ודרשנים נוצרים. לנפרנק מוכיח את ברנגר מטורס מפני שהוא מטפח דיאלקטיקה לשם דיאלקטיקה מתוך שאיפה להתפארות ורדיפה אחרי הוויכוח⁵⁹. יעקב מויטרי קובל על תלמידים שלא שימשו כל צורכם ומתחילים להורות ואף מושכים תלמידים⁶⁰, ודרשן אלמוני אומר שמגמתו של המורה אינה ללמד את תלמידיו אלא להופיע כמלומד ולהיקרא רבי⁶¹. רוברט ממלון השווה באמצע המאה השתים-עשרה את לימוד הגלוסות לרתימת העגלה לפני הסוסים⁶².

אולם, כפי שכבר אמרנו, התפשט לימוד התוספות גם מחוץ לאשכנז כמעט

56 כ"י קמברידג'. רבעון יהודי אנגלי ח"ד עמ' 96 [= תשובות ר' ישעיה דטראני, מהד' א. י. וורטהיימר, ירושלים תשכ"ז, עמ' ק].

57 בכ"י אוקספורד 2287, דף 37 והדפיסו הרא"ח פריימן בספר היובל לכבוד לוי גינצבורג, תש"י, עמ' שג"ז.

58 בעל ספר 'ארחות צדיקים', פראג שמ"א, וראה ש. אסף, מקורות לתולדות החינוך בישראל, כ"א עמ' כ"ד. דבריו מתייחסים לתופעה מאוחרת, ראה להלן, עמ' 769.

*58 ראה M. Grabmann, *Die Geschichte der Scholastischen Methode* I (1909) p. 226; W. R. Southern, *Lanfranc of Bec and Berengar of Tours*, *Studies in Mediaeval History* 36, 1948.

59 ראה Ch. M. Haskins, *Studies in Mediaeval Culture* 1929, p. 54ff. שם עמ' 55 הע' 9 על-פי כ"י פריס Nec magistri ad utilitatem audiunt, legunt, nec disputant sed ut vocantur rabbi נגד 'האומר הריני לומד תורה... בשביל שאקרא רבי' שבספרי דברים פי' מא, נדרים סב ע"א ורש"י דברים יא, יג, אלא חשב על מתי כג, ז, ומעניין שבס' חסידים סי' תשנ"ג נאמר: 'לעולם יעסוק אדם בתורה אפילו שלא לשמה, פירוש מראה, דאילו לקרותו רבי גוי גמור הוא', וגם החסיד לא ידע על אזהרותיהם של גויים, וראה להלן, עמ' 80, הע' *50.

60 ר' בספרה של B. Smalley, עמ' 215.

בכל ארצות אירופה. על הערך שייחסו להן הלומדים תעיד יותר מכול העובדה שלא הדפיסו את התלמוד בלעדיהן. עוד בראשית ימי הדפוס נחשבו כחלק בלתי-נפרד ממנו ואף המדפיסים חשבו להשביח את מקחם על-ידי הדפסת התוספות. עד להתחלת הדפוס העברי היו מהלכים לתוספות שונות. באיטליה היו נפוצות כנראה תוספות רבנו פרץ⁶⁰*, באשכנז תוספות טוך⁶¹ ובספרד — תוספות הרא"ש⁶¹*, אבל היו מצויים גם קבצים של תוספות ישנים של הר"י, הריב"ם, ר' יוסף, תוספות שניץ, ר' יהודה מפריש, ר' ברוך ועוד. התוספות המאוחרות דחקו, כפי שאמרנו, את רגלי התוספות הקדומות כי הם כללו גם את רוב דבריהם. קיימים היו הבדלים גם בכתב-היד של תוספות שיצאו מבית מדרש אחד, כש-עובדו על-ידי תלמידים שונים⁶². הראשונים מביאים לפרקים גם תוספות סתם⁶³, אולם אין הראבי"ה⁶⁴ ור' יהודה בן קלונימוס⁶⁵ מתכוונים במושג זה לאותן התוספות כמו ר' אברהם בר' עזריאל⁶⁶, כר' יהודה בן אליעזר⁶⁷ או ר' שמשון מקינון⁶⁸. המושג תוספות ללא ציון בא גם במקרים שלא ידעו המוסרים את מקור מחצבתן. ר' ישראל איסרלין כותב: 'שמעתי דבתוס' בני העיר נמצא... לא ידענא אי תוספות דשניץ הן או תוספות דשאר גאונים'⁶⁹. מובן שאם שניים דיברו על תוספות לאיזו מסכת או לאיזה עניין, לא היה אפשר לדעת אם שניהם התכוונו לאותן התוספות. רק עם הדפסת הש"ס, נתקבלו התוספות הנדפסות כתוספות בה' הידיעה. מאז כל מי שמביא תוספות סתם מתכוון להן, וכל המביא

⁶⁰* ר' להלן, עמ' 579.

⁶¹ תרומת הדשן סי' י"ט: 'ומימי דתוספות משניץ שקצרו מהר"א מטו"ך אנו שותים'.

⁶¹* ר' יעקב בן אשר בעל הטורים כותב במכתב שנתפרסם על ידי הרא"ח פריימן (הסוקר ח"ב עמ' 37): 'וכל מה שיש לך מספרים הביא בין פי' רש"י או גמרא או שאר חבורים ותוספות אינך צריך להביא כי אין אנו לומדים אלא שיטת אבא מארי זצ"ל'.

⁶² תוס' ר' פרץ לב"ק בכ"י בריטיש מוזיאום 417 שונות בהרבה מהנדפסות בליוורנו תקע"ט.

⁶³ אפי' בתוס' עצמן, ר' לדוגמא נדרים ו' ע"ב ד"ה או דילמא ועוד במקומות רבים, עי' בפרק על התוספות שלנו.

⁶⁴ ר' במבוא לראבי"ה לר"א אפטוביצר, עמ' 286.

⁶⁵ כ"י יחסי תנאים ואמוראים ח"א נ"א ע"א, וראה במהדורת הרב י"ל מימון, ירושלים תשכ"ג, עמ' קכו.

⁶⁶ ערוגת הבשם ח"א עמ' 186, ח"ב, עמ' 13.

⁶⁷ בספר 'מנחת יהודה' עה"ת, שחובר בשנת ע"ג לאלף הששי (ראה REJ, 1904 p. 64). מחבר זה מדייק בציון מקורותיו, אבל גם הוא מדבר על 'תוספות' במקומות אחדים: (דפוס ליוורנו) מ ע"א, מ ע"ב, מ"א ע"א ועוד.

⁶⁸ ספר כריתות, קרימונה שי"ח, ז ע"ב ד"ה גם, י"א ע"ב, ל ע"ב.

⁶⁹ תרומת הדשן סי' י"ט.

התהוות התוספות ומקומן בלימוד התורה

תוספות אחרות מציין את שמן, ואם פלאי הוא ואינו ידוע, הריהו⁷⁰ מכנן בכינוי 'ישנות', 'נכריות', 'חיצוניות', 'גליון' ועוד.

התוספות הנדפסות עם הגמרא נקראות 'תוספות שלנו'⁷¹ ובשם זה גם אנו מציינים אותן בניגוד לתוספות שבכתב-יד⁷², או לתוספות שנדפסו לאחר-מכן מתוך כתב-יד. מעטים כה"י של התלמוד, שהתוספות נכתבו על גליונותיהם^{72*}. במידה שהגיעו לידינו הם כוללים את התוספות שלנו. התוספות לברכות נדפסו לראשונה בשנת רמ"ד בשונצינו על-ידי ר' יהושע שלמה⁷³, והן התוספות הראשונות שנדפסו בכלל, כי השרידים שנשארו לנו מדפוס הגמרא⁷⁴ שבספרד הם עם פירוש רש"י ובלי תוספות. בן-אחיו של ר' יהושע שלמה, המדפיס המפורסם ר' גרשם שונצינו, הדפיס עד רע"ט, לפי דבריו, עשרים ושלוש מסכתות כולן עם תוספות⁷⁵. על מקום הימצאן של התוספות הוא מוסר את הדברים הבאים⁷⁶: 'ומצאתי ספרים היו סתומים וחתומים מאז והוצאתים לעין השמש הזאת יזהירו

70 כן נהג הר"ב אשכנזי בעל שטה מקובצת.

71 שטה מקובצת לכתובות ג ע"ד ד"ה מת, ו ע"ד ד"ה שבתי דינין. בספר 'לקט יושר' לר' יוסף בן משה הוכשטיט (הו"ל הר"י פרימן, ברלין, תרס"ג), שחי במאה ה"ט, מדובר על 'תוס' דידן' בניגוד ל'תוס' נכריות' (ח"א עמ' 93). הכוונה לתוספות הנפוצות באשכנז — תוס' טוך.

72 באיטליה למדו מתוך כ"י זמן רב לאחר הדפסת הש"ס עם התוספות, בכ"י הוטיקן סי' 159, המכיל תוס' לחולין, נמצאות שתי הערות אלו: 'אני משה בר' שלמה למדתי פה מתא משטרי (Mestre) בזמן הקיץ רס"ב לפ"ק, 'אני יוחנן בר' יוסף למדתי פה כפר פייו (Pieve di Sacco) בזמן הקיץ תי"ו לפ"ק'. על זמן התוספות ראה בשו"ת מהר"י וייל סי' קסד ועל הדרכים 'שעושים היום בתוספות זמן' ראה בשו"ת מהר"ק שורש ק"ע וציין לו ח"ו דימיטרובסקי, על דרך הפלפול, ספר היובל לכבוד ש. בארון, ירושלים 1975, עמ' קכ"ד, וראה גם שם עמ' קע"ד.

72* כ"י אוקספורד 367 כולל מסכת יבמות עם רש"י ותוספות שלנו יחד עם הגליונות ואת ספר המרדכי, כ"י וטיקן 111 כולל מסכתות יבמות וקידושין עם תוספות. בכ"י של הספריה העירונית באראס 669 נמצא רובה של מסכת גיטין עם רש"י ותוספות על הגליונות. בכ"י גרץ MS III 142 (Gratz) נמצא דף של מסכת שבת כ"ח ע"ד — ל' ע"א עם רש"י ותוספות. בכ"י שבספריית אוגסבורג 1 Fragn. rel. ישנו הדף הראשון של מס' ב"מ עם רש"י ותוספות. בכ"י של מנור מילק Melk VI נמצא קטע של מסכת כתובות י ע"א — י"א ע"א, שבו התוספות כתובות במקביל לגמרא.

73 רנ"ן רבינאוויטץ, מאמר על הדפסת התלמוד, מינכען תרל"ז, עמ' 7.

74 A. Freimann, *Thesaurus Typographiae Hebraicae*, 45 B ; E. Adler, *Jewish Studies in Memory of George A. Kohut*, 1935

75 רבינאוויטץ, שם עמ' 22.

76 דברים אלה נעתקו משער ספר המכלול, שנדפס על-ידי גרשום שונצינו בקושטא בשנת רצ"ג, עי' רבינאוויטץ, שם עמ' 23.

כזוהר הרקיע כמו התוס' מטוך של ר"י ור"ת הלכתי עד צרפת וקמברי⁷⁷ וזינוברה אל חדרי הורתם למען זכות בהם את הרבים כי בספרד ובאיטליה ובכל הארצות לא שמענו רק משאנץ של ר' פרץ ורבי' שמשון וחבריהם'. דבריו אלה הם סתומים וחתומים ועוד נעמוד על אי-דיוקם, אבל הוא היה האיש שבחר את התוספות לרוב מסכתות התלמוד וממנו ראו וכן עשו המדפיסים שבאו אחריו. הש"ס כולו עם פירוש רש"י ותוספות — מלבד אלה אשר למסכת הוריות⁷⁸ — נדפס בוויניצייה בדפוס בומברג משנת ר"פ עד כסלו רפ"ג. בדרך-כלל העתיקו מדפיסי ויניצייה מדפוס שונצינו, אלא שהשתמשו גם בכתבי-יד והגיהו והוסיפו ותיקנו גם בתוספות⁷⁹. מאז נדפסו התוספות בדפוס הש"ס המרובים ללא שינויים בעלי ערך, רק פעמיים נדפס הש"ס בלי תוספות: בשאלוניקי רפ"ב⁸⁰ ובקראקא משנת שע"ו עד ש"פ⁸¹. במקרה הראשון אנו רואים המשך מסורת ספרדית ובמקרה השני — מגמה חינוכית⁸². צירוף התוספות לגוף הגמרא עשה אותן לדבר הקרוב לעינו וללבו של הלומד, והמורים והמלמדים עשו את לימודן תכוף ללימוד המקרא. דבר זה גרם לכך, כי ילדים שעדיין לא הספיקו להבין את דברי המקרא כראוי הוכנסו ללימוד התוספות. המהר"ל מפראג, שלחם קשות בתופעות השלי-ליות בחינוך ובהוראה שבזמנו, ראה סכנה בהוראת התוספות לילדים צעירים, שכן היא מביאה להזנחת העיקר: 'ועתה אין להם מאומה בידם. והכל בשביל שלמודם תוספות, דבר שהוא הוספה, וכי לא היה טוב שיקנה גוף התלמוד קודם. והכל בשביל שנדפסו התוספות אצל הגמרא, ואילו נדפסו פסקי הרא"ש ושאר חדושים שחברו האחרונים אצל הגמרא היו לומדים הכל על שטת ההלכה וכו' '⁸³. ואף-על-פי-כן נשאר עד לעת החדשה סדר הלימוד המקובל: 'גמרא ופרש"י

77 המקום הוא Chambéry בירת סבויה. במאה הט"ו היתה שם קהילה חשובה (עי' גרוס, גלליא, עמ' 598). ור' יוסף קולון כותב (שו"ת סי' קנ"ט, ורשא תרמ"ד, עמ' 166): 'זכרני שבימי נערוטי בקאנברי, אירע מעשה זה ועל זה נפלה חלוקה גדולה בין בעלי התריסין אשר היו שם הללו היו אוסרים והללו היו מתירים'. השם 'זינוברה' הוא לפי הנראה ז'ינוברה, היינו Ginevra, עי' הברמן, תולדות הספר העברי, עמ' 166 וכ"ה בס' מעגל טוב לחיד"א, עמ' 167.

78 עי' להלן פ"ג.

79 עי' במאמרו של רבינאוויטץ הנ"ל, עמ' 32 ור' להלן פ"ג.

80 במאמר הנ"ל, עמ' 28.

81 שם, עמ' 74. אין מדובר בדפוס הש"ס בכרך אחד.

82 אסף, מקורות לתולדות החינוך, כ"א, עמ' מ"ז, הע' 1.

83 נתיבות עולם, נתיב התורה פ"ה, אצל אסף שם. על דרך הפלפול והחילוקים כשהעיון והדיוק בדברי התוספות הועמד במרכז ועל התנגדותו של המהר"ל לדרך זו, ראה במאמרו הנ"ל של דימיטרובסקי, עמ' קי"א ואילך, ושם עמ' קל"ו, הע' 133 ועמ' קל"ז, הע' 140.

התהוות התוספות ומקומן בלימוד התורה

ותוספות, חיוב כמו הנחת תפילין⁸⁴. והיה זה מנהג לא רק בארצות פולין ואשכנז⁸⁵, שסדרי החינוך שלהן היו לקויים, אלא גם בארצות כאיטליה⁸⁶ וכהר-לאנד⁸⁷ שסדרי החינוך שלהן שימשו דוגמא ומופת. בכינוי 'בעל תוספות' נהגו לציין חכמים חריפים, הן במזרח והן במערב^{87*}.

84 צוואת ר' שעפטיל בן השל"ה בעל 'ווי העמודים', אסף שם, עמ' ס"ט.
85 עי' לעיל, הע' 54. ובזמן מאוחר יותר כתב ר' פנחס הלוי הורוביץ לגאון ר' שכנא מלובלין על איכות לימודם של חכמי אשכנז ומהותו: 'כי ביתר שאת ויתר עוז הם עוסקים בתלמוד וביחוד בק"ק ורנקפורט בתוספות אשר הם מעמיקים עד היסוד בה', אסף, כ"ד, עמ' ל"ט.

86 לימוד בעיון היה עם תוספות, עי' מרכס בספר היוכל לגינצבורג, עמ' רפ"ט. לא היה לימוד בישיבה בלי התוספות, אסף, שם כ"ב, עמ' 104, כ"ד, עמ' כ—כ"א. בכתב-המינוי של קהילת וירונה לרב ר' יוחנן בר' סעדיה משנת רצ"ט נזכר כתנאי, שהוא 'מחוייב כל יום שעה אחת או יותר קודם תפלת המנחה לבוא לביהכ"נ לאמור התוספות'. עי' י. זונה, אבני בניין לתולדות היהודים בוירונא, קובץ על יד, ח"ג (תש"א), עמ' קנ"ב. באבולינה שבאלבניה המשיכו לפלפל במאה ה"ז בתוספות 'העמוקות הקצרות של טוך', כמנהג ישיבות אשכנז ואיטליה, אסף שם, כ"א, עמ' ל"ד, הרב חיד"א ('מעגל טוב', הו"ל אהרן פריימן, ירושלים תרצ"ד, עמ' 57) מספר על ר' אברהם הכהן והרב צמח צרפתי שהנהיגו את לימוד התוס' בתוניס, כי 'קודם להם לא היו לומדים תוספות בתוניס רק גמרא ורש"י לבד', אבל במערב למדו בתוספות הרא"ש בדור הראשון שלאחר גירוש ספרד, ראה להלן, עמ' 597.

87 אסף שם, עמ' ע ועמ' קנ"ה.

*87 דודו של המבי"ט הרב אהרן מטראני, קראו לו 'בעל תוספות', שהיה 'מכוין בעיונו וחורפו לעומק התוספות', ראה שה"ג, ערך מהר"ם מטראני. וגם על זקנו של בעל 'שאגת אריה' מסופר, שלעוצם חריפותו קראו אותו בשם ר' ליב בעל התוספות. ר' הקדמה לספר קרן אורה למסכת נזיר, ירושלים תשי"ט.

בעלי התוספות הראשונים בצרפת

בדומה למשנה ולתלמוד כך גם התוספות הן יצירה ספרותית קולקטיבית. עבודתם ועמלם, הגותם ומשאם־ומתנם של עשרות חכמים במשך תקופה שלמעלה ממאתיים שנה בצרפת ובאשכנז, באנגליה ובארצות הסלאביות נקבצו ובאו בתוכן. בעברן עריכה אחרי עריכה קלטה כל אחת מהן יסודות נוספים וחדשים. בתיאור חיי בעלי התוספות, אנו מעלים למעשה את חיי היהודים במאות השתיים־עשרה והשלוש־עשרה במרבית ארצות צפון־מערב אירופה, כפי שהם משתקפים ביצירותיהם.

מלבד התוספות משמשים לנו מקורות ספרי התשובות והפוסקים, הפירושים על התורה ועל שאר ספרי המקרא, הפיוטים ופירושיהם, ספרות הפולמוס וספרות החסידים, במידה שנשתמרה בתוכם תורתם של חכמי אשכנז וצרפת במאות הנ"ל. השתמשנו כמובן גם במחקריהם של חכמי ישראל בדורות האחרונים, שהוקדשו לתקופה שאנו עומדים בה, ואין צריך לומר שנסתייעתי בחיבוריהם של חיים מיכל, צונץ, גרוס, אפטזביצר, וב'גרמניא יודאיקא'¹. אולם עיקר

1 המונוגראפיות והמאמרים בעיתונות המדעית וכן המבואות לתוספות שנדפסו מתוך כתבי־יד, ייזכרו כל אחד במקומו וברשימה הביבליוגרפית שבסוף הספר. ברצוני להזכיר כאן רק חיבורים או חלקי חיבורים, שיש בהם משום עבודת סיכום. רשימה של בעלי התוספות ושל החכמים הנזכרים בתוספות שלנו ערך צונץ בספרו *Zur Geschichte und Literatur*, ברלין 1845 עמ' 29—60. הוא כבר השתמש בספרו החשוב של ר' חיים מיכל, אור החיים, שנדפס רק בתרגום"א בפרנקפורט, אבל כתבי־היד היה בידי צונץ בשנת ת"ר (עי' בהקדמת ברלינר לספר 'אור החיים'). ספר זה כולל ידיעות חשובות על בעלי התוספות. בסוף ספר שכיות החמדה לר' מיכאל דוד הכהן, מאינץ תרל"ז עמ' ש"כ, נמצאת רשימה של בעלי התוספות, אבל היא מלאה טעויות. המחבר לא ידע את עבודתו של צונץ והוא מונה בין בעלי התוספות את בעל השאלות ואת רב שר שלום גאון והולך בדרכי הר"ד קונפורטי ב'קורא הדורות', ויניציה 1746 ט"ו ע"ב—י"ח ע"א. עבודה חשובה ביותר נעשתה על ידי החכם היינריך גרוס בזיהוי מקומותיהם של בעלי התוספות בספרו *Gallia Judaica*, *Dictionnaire Géographique de la France*, Paris 1897. השלמות ביבליוגרפיות פיות פורסמו על־ידי שמעון שוורצפוקס (Simon Schwarzfuchs, Supplément Bibliographique, additions et corrections à l'ouvrage de Henri Gross,

תשומת-לבנו הופנה למקורות שבדפוס ושבכתב-יד, כי רק מתוכם יכולנו לשאוף את אוירת התקופה ורק הקריאה והעיון הממושך והמתמיד בדבריהם מאפשרים

1969 (Gallia Judaica, Amsterdam). מאמר-ביקורת חשוב פירסם אברהם עפשטיין במונטסשריפט 1897, עמ' 464 ואילך, ועי' להלן, עמ' 286. חיבור דומה על חכמי אשכנז הופיע בשם II Germanica Judaica, I Berlin 1917; 1934. הערכים נכתבו על-ידי חכמים שונים ולא כולם שווים בערכם (מהדורה שנייה עם תיקונים והשלמות בידי צבי אבנרי הופיע ב-1963). ב'מבוא לספר הראב"ה' (ירושלים, מקיצי נרדמים, תרצ"ח) הקדיש הר"א אפטוביצר פרק גדול לתולדות החכמים הנזכרים בספר הראב"ה. יש בו תיקונים רבים לדברי קודמיו וגם הוסיף הערות וחידושים חשובים. עבודה חרוצה נעשתה בידי פרץ תרשיש בספרו 'אישים וספרים בתוספות', ניו-יורק תש"ב. הספר כולל מפתח של כל האנשים והספרים ששמותיהם נזכרים בתוספות שלנו, אבל לצערנו לא נוקה מטעויות והוא לקוי בחסר וביתר. נסתפק בדוגמאות אחדות. עמ' א מספר 7: ר' אברהם בן דוד, יבמות ה א אלא. אין ד"ה כזה שם והראב"ד אינו נזכר בעמוד זה. עמ' ב מספר 23: יומא פ"א ב ללמדך. אין שם ד"ה כזה ולא נזכר שם חכם ר' אליהו בר' יוסף והכוונה לתוספות ישנים שם. עמ' ז מספר 30: רב' אלחנן בן הר"י בן רבינו מאיר, יומא נ"ו ב ד"ה ומיהל, הכוונה לתוס' ישנים שם. ב"ק פ"ז ב דכתיב נאמר רק: ר"א בהר"י. עמ' ב מספר 16: הרב אהרן פסחים כ"ד ב חשש. אין זה נכון וצ"ל: כ"ו ב חדש. עמ' י"א מספר 54 הר"ר דוד, ב"ב נ"ב בדברים, אולם שם נאמר: ולמה"ר דודי. עמ' י"ב מספר 65 נזכר הר"ר חיים ובעמ' י"ד מספר 66 שוב רבינו חיים כהן והרי שניהם אחד, והוא לא היה אבי אמו של הרב ארי"ה אלא אבי אמו של ר' משה מקוצי. עמ' כ"ח: חגיגה כ"ה ב מנפה, חגיגה כ"ה ב מנפה וברור שזה אותו ד"ה. עמ' כ"ח ערך רבנו יהודה (מפרס) זבחים צ"ו א ואם, אבל שם מפורש ר' יהודה חתנו של רש"י — הריב"ן, וגם הציון למנחות פ"ח א רביעית מוטעה הוא, שכן שם מדובר בר' יהודה בר' יום טוב. עמ' צ"ד מס' 28 נרשם 'ויקרא רבה' בתוס' ד"ה קפל. בעמ' צ"ו מס' 44 נרשם 'מדרש ויקרא רבה' בד"ה קהל. בעמ' קי"ג מספר 104 נרשמו מקומות שבהם נזכרת הפסיקתא, אבל בכל המסכתות שנרשמו אחרי יבמות עד ב"ב נזכרים פרקי דר' אליעזר ולא הפסיקתא. בעמ' קט"ו מספר 115 נרשם: 'פירוש רש"י כתב ידו', ונשמט שם קידושין כ"ז ע"ב ד"ה ה"ג. במספר 112 נרשמו 'ספרי רש"י הראשונים' ונשמט שם חולין קל"ז ע"ב ד"ה עד. עמ' קי"ז מס' 126 נרשמו: 'שערים דרב האי', ונשמט ב"מ ה ע"א ד"ה אין, ס"ה ע"ב ד"ה והלכתא, פ"ב ע"ב ד"ה אימור, ב"ב נ"ב ע"ב ד"ה דברים. כל מה שנרשם בעמ' קט"ו מס' 121, מלבד המ"מ הראשון, אינו נכון. גם קוריוזים אינם חסרים. עמ' ג מספר 153 נרשם חכם רבי יצחק שי"ש (שיאריך שנים) ללא כל זהוי. הספר הופיע אחרי פטירת המחבר, וחבל שהמהדיר לא בדק לכל הפחות את המקומות ולא תיקן טעויות גלויות לעין. למעשה נתמעט ערכו של הספר, שעיקר חשיבותו צריך היה להיות דיוקו. הרב וויליגער (קובץ התוספות, אוצר נחמד, ב כרכים, ניו-יורק, תשי"ג) מבטיח בשער הספר את תולדות בעלי התוספות 'עפ"י מקורות נאמנים'. בששה עמודים נותן המחבר רשימה משובשת וכולל בה גם את רב שרירא גאון ואת בעל שבלי הלקט. עיקרו של חיבור זה יכול להועיל ללומד ולמעין, אבל חבל שגם הוא לקוי בחסר ויתיר. הספר 'שערי שלום' מאת שלום פרידמן, ת"א תשכ"ה, אינו אלא צירוף של קוריוזים וטעויות.

לעמוד על טעמה ועל אופייה. מגמתנו היתה לא רק לאסוף רשימות על סופרים וספרים, אלא בראש ובעיקר להעלות דמויות של אישים חיים ופועלים, הוגים ונאבקים. טיבם של המקורות העומדים לרשותנו אינו מאפשר לנו תמיד להחיות את האישים שעליהם מדובר, שכן אין לנו מקורות ביוגרפיים. כמעט כל החומר, שעלינו לבנות בו את תיאור חייהם של בעלי התוספות הוא מפוזר ומפורד, משולב בתוך דיונים ומשא-ומתן של הלכה, ולפעמים הוא אף סתום ועמום. אולם בכל זאת מתגלה לא מעט לעין הבוחנת, אם הדברים נקראים מתוך תשומת-לב מיוחדת לחיי היהודים בתקופה הנדונה ולאור ידיעותינו על תרבותה ועל דרכי חייה של החברה הלא-יהודית בימי-הביניים. פעולתם הספרותית של בעלי התוספות מעורה בחיים אלה וקשורה ואחוזה בהם, והיא עצמה מהווה גורם בעל חשיבות מכרעת בעיצוב פני הדור ודמותו.

רבים מהאנשים, שאת חייהם ואת פעולותיהם נתאר, נבדלים רק במעט זה מזה. תיאורנו יהיה משום כך במידה רבה חדגוני. כבר קבעו חכמי ההיסטוריה ואמרו, שתקופת ימי-הביניים לא היתה תקופה של האישיות האינדיבידואלית. כוחו של כלל זה יפה לגבי תולדות היהודים באירופה של ימי-הביניים בכלל, ולגבי יוצרי היצירה הקולקטיבית — התוספות — בפרט. אולם בכל זאת נמצא קווי-אופי אינ-דיבידואליים בולטים המפרידים בין אישים שונים. קווים מבדילים אלה מהווים גורם חשוב בהתייחסותם לבעיות ההלכה שנידונו על-ידיהם, ואין להתעלם מהם בתיאור שיטותיהם של בעלי התוספות כיחידים ובהסברת שיטותיהם. כשבאים להסביר הבדלים בין בעלי הלכה בקטגוריות שאינן כלולות בדיוניהם האימא-נטיים², מתברר לעתים קרובות שבעיקרו של דבר ההסבר הוא מיטאהלכתי^{2*}.

[א]

כבר עמדנו על כך, שתלמידי רש"י עסקו בהשלמת פירושי רש"י ובסידור פסקיו וחיבוריו. בעבודות השלמה, הוספה והגהה אלו, נמצאים גם השגות ודברי-ביקורת והן ראשיתן של התוספות. תלמידיו הוותיקים של רש"י סיימו את פעולתו ופתחו תקופה חדשה. ר' שמעיה, תלמידו ומזכירו של רש"י³, ערך וסידר את

2 ראה יעקב כץ, קרית ספר לא (תשט"ז), עמ' 13.

*2 ראה I. Twersky, *Rabad of Posquières*, 1962, p. 29ff.

3 כן קרא לו בצדק אברהם עפשטיין במאמרו המצויין במונטסשריפט, כרך מ"א, 1897, המאמר תורגם לעברית והופיע בספר רש"י, ירושלים תש"א, עמ' שכ"ד ואילך, ונמצא גם ב'כתבי ר' אברהם עפשטיין', ירושלים תש"י, עמ' רס"ט ואילך.

פסקי הלכותיו של רבו הגדול^{3*}, כשם שעשה זאת חברו ר' שמחה מוויטרי. שניהם טיפלו באותו חומר, סידרוהו וערכוהו, ודבר זה גרם לכך שבמקורות מאוחרים נתחלף ר' שמעיה בר' שמחה וחוקר מובהק כאפטוביצר אף הגיע למסקנה, שהיו לפני הראשונים שני ספרים בשם מחזור ויטרי, האחד של ר' שמעיה והשני של ר' שמחה. הוא גם בא לכלל הנחה, ששני תלמידיו אלה של רש"י היו בני עיר אחת⁴. אולם רק בחיבור אנונימי מהמאה החמש-עשרה נזכר 'מחזור רבינו שמעיה מוויטרי תלמידו של רש"י'⁵. אותו מחבר מביא⁶ במקום אחר: 'כתב רבינו שמעיה ז"ל במחזור ויטרי שדברים אלה בא מעשה בבית רבו רש"י ומוכן הדברים הוא שדברי ר' שמעיה נמצאו במחזור ויטרי. ר' יצחק אור זרוע, שמביא אותו המעשה, כותב באמת בסופו: 'מעשה זה הועתק מפסקי רבי שלמה שסידר הר"ר שמעיה זצ"ל לפניו ומכתיבת הרב רבינו שמחה מוויטרי זצ"ל וידוע שפירשו או הוא או הר' שמעיה לפני רבינו שלמה זצ"ל'⁷. ולכן נראה שגם במקום הראשון צ"ל: 'ובמחזור רבינו שמחה מוויטרי תלמידו של רש"י כתב רבינו שמעיה, ובאמת דברי ר' שמעיה מובאים גם במחזור ויטרי שלנו⁸. אין לנו איפוא אלא מחזור ויטרי אחד.

מקום מוצאו של רבנו שמעיה לא נודע. מקורות אחדים מוסרים, שהיה קרובו של רש"י, אבל הדיעות מחולקות בנוגע ליחס המשפחתי. על כל פנים ברור הוא שלא היה נכדו, ואין ללמוד את הדבר ממה שכתוב ב'מרדכי': 'זה אירע בביתו של רש"י והתיר וכן כתב רבינו שמעיה בן בתו שהוא עצמו שאל לרש"י והתיר'⁹. אילו היה באמת רש"י זקנו, לא ייתכן שר' שמעיה לא היה רומז לדבר. גם כל המקורות המקבילים אינם מוסרים דבר על כך¹⁰. משום כך נראה, שצריך לומר במרדכי שם 'רבנו שמעיה בן ביתו'. ונאמנים עלינו דברי רבנו תם האומר, שמצא תשובה 'בכרך הרב רבנו שמעיה חמיו של רבנו אחי שהביא

*3 כ"ה באו"ז ח"א סי' תע"ו: 'פסקי רבינו שלמה שסדר הר' שמעיה זצ"ל'. ואם בכ"י וטיקנה מס' 324 (עי' מה שכתבתי במאמרי 'לקוטים מספרי דבי רש"י', ספר רש"י, עמ' מ"ד הע' 1) ובתוס' ר"י שירליאון לברכות, ברכה משולשת ד ע"א מדובר על 'פסקי הלכות של ר' שמעיה תלמידו של רש"י', הכוונה כנראה גם לפסקי רבו.

4 מבוא לראבי"ה, עמ' 415.

5 כ"י אדלר 2771, עמ' קל"ג ע"ב, מרמורשטיין, דביר ח"ב, עמ' 233.

6 מ"ה ע"ב, דביר שם.

7 אור זרוע ח"א, סי' תע"ו, עמ' ע"א.

8 עמ' 277 ובמבוא למחזור ויטרי, עמ' 62.

9 מרדכי חולין סי' תשכ"ה.

10 ע' באו"ז שם.

פרק שני

עמו מרמרו¹¹. וכיוון ש'רבנו אחי' בפי רבנו תם הוא תמיד הרשב"ם הרי ברור שר' שמעיה היה חותנו, ומכיוון שרבנו תם אינו מזכיר יחס משפחתי אחר, אין להאמין למסורות האחרות, שהיה חתנו או חתן אחותו של רש"י. אבל גם כשלא היה קרובו ממש של רש"י, ראה בו המורה הגדול תלמיד מקורב ביותר. בתשובתו לרבני אלצורא (Auxerre) קרא לו רש"י 'אחינו שמעיה'¹², כשהוא מזכיר את עזרתו בפירוש פרקים אחדים ביחזקאל. הוא לא רק שאסף את פסקי רש"י ותשובותיו, אלא הוסיף דברים לפירושו על התורה¹³ ובעיקר לפירושו לתלמוד. במקום אחד נשמרה תוספת כזו בפרש"י גופו¹⁴. ויש לשער, כי אותם הפירושים, שאינם לקוחים מאוסף פסקיו היו רק בחינת הוספות לפרש"י הן משמועותיו שבעל-פה והן מפירושים ישנים, היינו מהמהדורות הראשונות של פרש"י¹⁵. מפירושו של ר' שמעיה לברכות מביאים ר' אלחנן¹⁶, ר' יהודה שירליאון¹⁷, התוספות שלנו¹⁸ ור' יהוספיה בנימין בהערותיו בכ"י מינכן¹⁹. בתוספות לעי-

ii ספר הישר, הוצ' מק"נ, עמ' 157. המקום משובש מאוד גם בדפוס וגם בכה"י וטרחו חכמים אחדים בתיקונו, עי' ראזענטאל שם בהערה. והוא תיקן במקום 'בכרך הדברים שמעיה' 'בכרך הספרים של שמעיה'. ואין זה תיקון, כי הביטוי 'כרך הספרים' משונה הוא, ותמוה שרבנו תם יזכיר את החכם הוותיק בלי כל תואר. ולכן נראה תיקונו של עפשטיין, שם עמ' שכ"ו הע' 11, שקרא: 'הרב ר"י', אלא שמבחינה גראפית מסתבר עוד יותר: 'הרב רבנו', ה'ו' וה'ו' נתחברו והיו ל-ם, ה'ב' נצטמקה ל'י' ואח"כ תיקנו וקראו: 'הדברים'. גם עפשטיין וגם ראזענטאל קיבלו את תיקונו של גרוס, גלליא עמ' 179, וקראו במקום 'מרחם': 'מדרם', וקיבלו גם את הערתו, שהכוונה ל-Dreux, אבל עיר זו אינה מופיעה עדיין בזמן זה כעיר של חכמים, ולכן נראה שצ"ל: מרמרו (הר' והו' היו ל-ם והמ' נשתבשה לח') היא עירו של אבי ר"ת ואחיו. נחום גולב, תולדות היהודים בעיר רואן בימי הביניים, תל-אביב תשל"ו, עמ' 26, 36, מגיה: 'מרדום' ומשער שהכוונה לרואן (Rouen), אבל ידענו שהרשב"ם ישב ברמרו ולא ידענו שישב ברואן.

- 12 גיגור, מלוא חפניים, עמ' 36, עפשטיין שם, עמ' שכ"ז.
- 13 עי' פוזנסקי, מבוא על חכמי צרפת מפרשי המקרא, עמ' 100X.
- 14 רש"י מגילה כ"ו ע"א ד"ה זו דברי. אצלנו נאמר בסוף הדיבור: 'עד כאן', אבל בכ"י נוספה חתימה: שמעיה, עי' דק"ס שם ס"ז ע"א הע' ג.
- 15 עי' סמ"ג ל"ת קל"ח, מ"ט ע"ב: 'ובפרושים ישנים של רבינו שלמה כתוב', והם הם 'הפרושים הישנים של ר' שמעיה' בספר הישר סי' שנ"ז.
- 16 בתוספותיו לע"ז ג ע"א ד"ה בתלת: 'פי' הר' שמעיה בפ"ק דברכות'.
- 17 בתוספותיו לברכות, ד ע"א ד"ה תנא, ז ע"א ד"ה בתלת, שם ע"ב ד"ה עד (השלמת תוס' ר"י לברכות, סיני תשט"ו, עמ' צ"ה, ק"ג, ק"ד). ברכה משולשת ורשא תרכ"ג י"א ע"ד, כ"א ע"ג, כ"ה ע"ד.
- 18 ברכות י"א ע"א ד"ה תני, כ"א ע"א ד"ה ספק (לפנינו נאמר אמנם: ר' שמעון, אבל בתוס' ר"י שירליאון, בתוס' המיוחסות לרא"ש בברכה משולשת שם ובחידושי הרשב"א לברכות שם נאמר במפורש: והר' שמעיה) כ"ה ע"ב ד"ה והרי, מ"א ע"א ד"ה אמר. 19 עי' ר"נ רבינוביץ, דק"ס שקלים מ"ב ע"ב.

בעלי התוספות הראשונים בצרפת

רובין²⁰ נזכר פירוש רבנו שמעיה למסכת זו. ר' אליעזר בן נתן מצא פירוש בשמו של ר' שמעיה למסכת סוכה²¹. ר' יצחק אור זרוע מביא מפירושו לגיטין²². כן נזכרים פירושו לקידושין²³, לעבודה זרה²⁴ ולחולין²⁵. בפני רש"י פירש ר' שמעיה את המסכתות תמיד²⁶ ומידות, ואותו פירוש נדפס לראשונה בשנת רפ"ב (1522) ומאז בכל דפוסי הי"ס. נוסח אחר הדפיס אברהם ברלינר במחברתו 'לתולדות פירושי רש"י'²⁷.

ר' שמעיה המשיך גם את עבודתו של רש"י בפירוש הפיוטים, והיה שותף בכך לר' יוסף קרא. מפרשי הפיוטים המאוחרים הביאו את פירושי שניהם זה ע"י זה²⁸. ממשפחתו של ר' שמעיה ידוע לנו רק שם בנו ר' משה, שערך את ספר ה'אורה', כעדותו של ר' אברהם בר' יצחק אב בית-דין, בעל 'ספר האשכול', האומר: 'אחרי כתבנו זה מצאנו בספר האורה של ר' משה בר' שמעיה'²⁹. קרוב לוודאי שחיבור זה שימש מקור עיקרי לספר האורה שלפנינו³⁰. ספרו של ר' משה הכיל כנראה רק פסקי הלכות של רש"י, בשעה שהספר שלפנינו מלא הוספות מחיבורים אחרים. ייתכן כי ר' משה הצרפתי הנזכר בספר 'מעשה הגאונים' הוא ר' משה בר' שמעיה³¹.

- 20 ו' ע"א ד"ה וספק. 21 ספר אבן העזר, פראג ש"ע, פ"ב ע"א.
- 22 או"ז ח"א סי' תשי"ח. וכן בתוס' גיטין כ"א ע"ב ד"ה יצא.
- 23 תוס' שם כ"ו ע"ב ד"ה ה"ג וראבי"ה כ"י סי' תתקי"ז, ע"י מבוא לר"א אפטוביצר עמ' 284, וע"י גם ברא"ש קידושין פ"א סי' ל"ה.
- 24 תוס' שם ח ע"ב ד"ה קרטסיס: 'אומר הר' שמעיה ולשון יון הוא תפיסה', וע"י בפ"י הר"ח שם. ט"ו ע"א ד"ה שרא.
- 25 תוס' ל ע"ב ד"ה החליד: 'והרב ר' אושעיא מפרש...'. וצ"ל: ר' שמעיה וכ"ה בספר הישר בסי' שנ"ז ומשם באו"ז ח"א סי' שע"ח ובראבי"ה סי' תתרע"ז, מבוא עמ' 285. תוס' שם ק"ח ע"ב ד"ה שנפל.
- 26 בכ"י מס' 191 שבבדליאנה, קטלוג 370,1, נאמר: 'הדרן עלך פירקא, סליק מסכת תמיד מפירושי הר' שמעיה ז"ל'.
- 27 תרגום עברי בספר רש"י, עמ' ל"ה—מ. נוסח זה נדפס פעם שנייה ע"י ר"א סופר כנספח למאירי למסכת תענית, וינא תרצ"ד, עמ' 164—165.
- 28 בכ"י קמברידג' Add 394 נאמר במקום אחד: 'עד כאן יסודו של ר' יוסף קרא מכאן ואילך יסוד ר' שמעיה'. בכ"י אוקספורד מס' 1207, קטלוג נויבויער עמ' 424: 'אלו הליקוטים שכתבתי בכתיבה דקה הן מפי הרב ר' שמעיה וכו' לא פירש יותר הרב ר' שמעיה מיום הכפורים מן הרהיטים כי אם אלו אשר כתבתי להורות את בני ישראל' וכן בכ"י מחזור נירנברג, ע"י צימליך: *Das Machsor Nürnberg*. Berlin 1886, p. 16. וראה מבוא לערוגת הבשם ח"ד, עמ' 10.
- 29 ספרן של ראשונים, הו"ל הר"ש אסף, עמ' 11.
- 30 הו"ל ש. בובר תרס"ה.
- 31 בספר מעשה הגאונים עמ' 80: 'כך אמר ר' משה הצרפתי מפי רבינו ג"ע שהוא כרבא וכו', ובס' האורה עמ' 150: 'אמר רבי משום רבינו הגדול שהוא כרבא וכו'.

[ב]

שעה שר' שמעיה עומד כולו בצלו של המורה הגדול, מתגלית עצמאות הרבה יותר גדולה בפעולתם הספרותית של שני חתניו של רש"י. ר' יהודה בן נתן היה בעלה של מרים, בתו של רש"י¹, ואב למשפחת חכמים. גם הוא הוסיף דברים לפירושי רש"י והגיה אותם, אבל הוא גם כתב פירושים עצמאיים לרוב מסכתות התלמוד הבבלי². בתוספות נזכרים פירושו³ לעירובין⁴, יומא⁵, מגילה⁶, תענית⁷, יבמות⁸, גיטין⁹, כתובות¹⁰, בבא מציעא¹¹, בבא בתרא¹², שבועות¹³,

- 1 כ"י אוקספורד 1408 סי' מ"ו, ובתשובות מיימוניות, מאכלות אסורות סי' ה צ"ל : 'בתו של רבינו שלמה' ולא 'בת בתו'.
- 2 עיין י. נ. אפשטיין, פירושי הריב"ן ופירושי וורמייזא, תרביץ ש"ד, עמ' 95 הע' 26.
- 3 את הספרים האחרים, שבהם מובאים פירושי הריב"ן, רשם הרי"ן אפשטיין שם, עמ' 13. 4 יב ע"ב ד"ה הכא, ע"ו ע"א ד"ה ושנים, פ"א ע"ב ד"ה שמא.
- 5 תוס' ישנים ו ע"א ד"ה מביתו (בתוספות הרא"ש ליומא כ"י אוקספורד 447 מפורש : 'והריב"ן פי' בשם רש"י'), כ"ח ע"א ד"ה מתיא.
- 6 ג ע"א ד"ה עתה. 7 כ"ו ע"ב ד"ה רב.
- 8 ב ע"ב ד"ה ואי, וע' גם בתוס' הרא"ש שם ובתוס' גדה נ"ב ע"א ד"ה קדושי, ד ע"א ד"ה א"כ, ה ע"ב ד"ה עד, ז ע"ב ד"ה זה, וע' בתוס' הרא"ש שם, י"ח ע"א ד"ה דילמא, כ"ז ע"ב ד"ה בעלת, ד"ה איתיביה, תוס' הרא"ש שם, ל"ב ע"א ד"ה גט, מ"ח ע"ב ד"ה אין, נ ע"א ד"ה חלק, נ"ד ע"א ד"ה מה, ע"ג ע"א ד"ה וחייבין, ע"ו ע"א ד"ה המסוללות, ועי' תוס' הרא"ש שם, פ"ט ע"א ד"ה אין, ד"ה מויד, שם ע"ב ד"ה ולא, צ"ט ע"א ד"ה ספק : 'מכאן יכול להיות ראייה לפי' ריב"ן שכן פי' בפרק הבא על יבמתו...'. אולם בתוס' במקום (ס"ב ע"ב ד"ה והנושא) אין הפי' הנרמז. ק"ו ע"א ד"ה ב"ש, ק"ח ע"ב ד"ה לאיסור, ק"כ ע"ב ד"ה כליו. תוס' ישנים ליבמות כ"ח ע"א ד"ה דנפלה. קי"ח ע"א ד"ה מחלוקת. לפי' הריב"ן ביבמות נרמז גם בתוס' חגיגה ה ע"א ד"ה זה, כתובות ע"ג ע"א ד"ה לא, ע"ד ע"ב ד"ה ממאנת. קטעים מפירושו של הריב"ן ליבמות נמצאו בכ"י שבארכיון העיריה בשופרון (הונגריה) ונתפרסמו על ידי אנ"צ רות בספר היובל לכבוד ש. ק. מירסקי, ניו-יורק תש"ח, עמ' 290—311. חלק של פירוש ליבמות ט ע"א—מ"ה ע"ב ; נ"ו ע"ב—ס"א ע"א, הכלול בכ"י אנג'ליקה A2,5 והמיוחס לרש"י, זוהה על-ידי א. קופפר כפירושו של הריב"ן ופורסם על-ידו, ירושלים תשל"ז.
- 9 תוס' יבמות ל"ב ע"א ד"ה מדרבנן : 'וההוא דריש המגרש כההוא תנא וריב"ן פירש שם' והמובא בשמו ב'בעלי התוספות על התורה' שההדיר ש. אברמסון, עמ' 68, נראה שלקוח מפירושו לכתובות, ר' שם, הע' 137, ובמבוא, עמ' 22.
- 10 תוס' מ"ג ע"ב ד"ה טעמא, נ"א ע"א ד"ה מני, ע"ט ע"ב ד"ה פירא, צ"ו ע"א ד"ה אלמנה.
- 11 ל"ג ע"ב ד"ה נגנבו, ל"ד ע"ב ד"ה שאל, מ"ה ע"א ד"ה לפלגי ; מ"ו ע"ב ד"ה נשרפו, והעניין הזה הובא גם בעירובין פ"א ע"ב ד"ה שמא.
- 12 ע"ט ע"ב ד"ה אימור, לעומת זאת קל"ט ע"ב ד"ה והבנות : 'מה שהזכיר רשב"ם בהדי מזונות פרנסה אין נראה לריב"ן' יש לתקן ע"פ אפשטיין, שם עמ' 14 הערה 20, ולקרוא : אין נראה לריב"ם.
- 13 ה ע"א ד"ה על, מ"א ע"א ד"ה ולמר, והעניין הובא גם בסנהדרין כ"א ע"א ד"ה

עבודה זרה¹⁴, חולין¹⁵ ונדה¹⁶. בספרי הראשונים מובאים פירושי הריב"ן גם למסכתות ברכות, שבת, פסחים, ראש השנה, סוכה, בבא קמא, סנהדרין ומכות¹⁷. מלבד הבאות של פירושים בודדים בתוספות ובספרי הראשונים הגיעו לידינו גם חלקים ניכרים של פירושיו. פירושו של רש"י למכות נפסק בדף י"ט ע"ב, ושם אנו קוראים: 'רבנו גופו טהור ויצאה נשמתו בטהרה לא פירש יותר, מכאן ואילך לשון תלמידו ר' יהודה בר' נתן'. אבל אין ללמוד מכאן, שהריב"ן השלים את פירושו של רש"י, אלא שהמוסיפים השלימו את החסר מתוך פירושו, שכן ידוע לנו, שהריב"ן פירש את כל המסכת¹⁸. רבינוביץ, בעל 'דקדוקי סופרים', כבר עמד על כך שפירוש 'חלק' שלפנינו אינו מרש"י, אלא מאחד מתלמידיו¹⁹, וי.נ. אפשטיין הוכיח בראיות חותכות, שתלמיד זה אינו אלא הריב"ן²⁰. כמו־כן נשמר חלק גדול מפירושו של הריב"ן למסכת כתובות ב'שיטה

- כדי, ושם כ"ט ע"ב ד"ה מר, מפורש: 'בשבועות פי' הריב"ן בשם רש"י, וגם המובא בתוס' כריתות ז ע"א ד"ה תאמר לקוח מפי' הריב"ן לשבועות י"ג ע"א.
- 14 נ"ג ע"א ד"ה או דילמא, נ"ו ע"ב ד"ה גרגותני, נ"ו ע"ב ד"ה לאפוקי. רמז לפי זה בתוס' חכמי אנגליה לפסחים מהד' פינס, תשכ"ט, עמ' 63 וראה בתוס' ע"ז לחכמי אנגליה מהד' ש. סופר, הקדמה עמ' 8.
- 15 קי"א ע"א ד"ה הלכתא: 'בשם רש"י פי' ריב"א חתנו' וברור שצ"ל: 'פי' ריב"ן חתנו', והפי' מובא גם בזבחים צ"ו ע"א ד"ה ואם.
- 16 ל"ב ע"ב ד"ה למעוטו.
- 17 עי' אפשטיין שם, עמ' 13—15 ויש להוסיף כעת את האזכורים בתוס' חכמי אנגליה לפסחים, ר' שם ברשימה עמ' ז.
- 18 עי' אפשטיין שם, עמ' 15 ועמ' 183. 19 דק"ס סנהדרין, עמ' 100, הערה ג.
- 20 תרביץ שם עמ' 20 ועי' גם ליברמן, שקיעין, ירושלים תרצ"ט, עמ' 92. י. פרנקל, דרכו של רש"י בפירושו לתלמוד, ירושלים תשל"ה, עמ' 306 ואילך דן באריכות ברש"י לפרק 'חלק' והביא הוכחות רבות לשיוכו לרש"י, אבל הסתמכותו על תוספות הרא"ש בעמ' 307 אינה נכונה. הבאותיו של הרא"ש אינן מתאימות ללשון רש"י שלפנינו, גם דבריו על תוספות חכמי אנגליה, שם עמ' 308, אינם מוכיחים מה שנאמר על ידו. ולעומת זאת נוספה לנו ראיה מפורשת לשיוכו של הפירוש לריב"ן. בכ"י פאריס 1408, הכולל בין השאר ליקוטי פירושים לחגיגה נמצא בדף 88 ע"ב: 'כמו כן אמרו על דואג ואחיתופל שהיו יודעין ד' מאות בעיות על מגדל הפורח באויר, פרש"י יש מפרשין בגובהו של למ"ד היו שואלין ודורשין כל זאת. וי"מ במגדל הפלגה. ול"נ במגדל הפתוח לאויר גר' מגדל של עץ ועומד בבית ופתחו פתוח לחצר שהוא מותר והן מהלכות אהילות ובמס' אהילות יש משנה במגדל העומד לאויר מכלים שבתוכו אם מקבלים טומאה אי לא. פי' של מגדל הפורח באויר הנכנס לארץ העמים בשידה תיבה ומגדל אם הוא טמא או לא. פי' אחר לעשות כישוף להעמיד במגדל האויר היה יודע בג' מאות הלכות כמו ג' מאות הלכות בנטיעות קישואין. כך פי' ר' יהודה בר' נתן בחלק'. ואמנם פירוש זה אינו בפירוש"י לחגיגה ט"ו ע"ב ונמצא מלה במלה במיוחס לרש"י, סנהדרין ק"ו ע"ב, ור' בדברי י"נ אפשטיין עמ' 20 ובדברי פרנקל, עמ' 333—335, שהתחבט ביותר.

מקובצת' לכתובות. ר' בצלאל אשכנזי מרבה להביא פירוש, שהוא קורא לו בשם 'מהדורה קמא דרש"י', אבל כפי שהוכיח י. ג. אפשטיין²¹, המפרש הוא תלמיד רש"י והתלמיד הוא הריב"ן. את הפירוש לכתובות הו"ל אפשטיין על-פי מהדורה קמא שבשיטה מקובצת ושכ"י אנטונין²². לעומת זאת אין לייחס לריב"ן את הפירוש המיוחס לרש"י לנזיר, אף-על-פי שבכתב-היד של הפירוש הזה נאמר בתחילתו: 'פירוש מסכת נזיר לרבינו יהודה בר נתן זצ"ל'²³. גם ה'לקוטים והחדושים על קצת מסכת נדרים מר' יהודה בן נתן' בכתב-יד אינם לו²⁴.

שרידים אלה מפירושו של הריב"ן נותנים לנו את האפשרות לעמוד על סגולות פירושו ועל אופיים²⁵. הם נכתבו מפיו של רש"י ולפניו, ויש להם ערך של מהדורה בתרא לרש"י. הוא השתמש בפירושו מכתבת-ידו, או שהוגהו על-ידו, ובמקומות שדעתו כדעת רש"י הוא מעתיק את לשון רבו. מלבד פירוש רש"י השתמש הריב"ן גם בקבלותיהם ובפירושיהם של חכמי מגינצא²⁶ ובפירושי חברים, תלמידי רש"י, וב'נמוקי רבוותא', שבהם הוא מתכוון לפירוש רבנו חננאל. הוא לא נמנע מלבקר את פירושי רש"י ולומר עליהם שאינם עיקר, או שיש בהם גמגום, ולפעמים מסתפק הוא בפירושי אחרים ואינו מביא את פירוש רש"י כלל. הריב"ן מרבה להגיה ולתקן את נוסחאות הספרים. סגנונו ארוך משל רש"י, והוא גם מעיר לעתים תכופות יותר על פסק ההלכה הנובע מהסוגיה התלמודית. הוא מקשה ומתרץ²⁷, ולכן קראו לפירושו 'תוספות', אף-על-פי שבעיקר זכו לשם זה משום שראו בהם תוספות לפרש"י, כלשון ר' יצחק בעל אור זרוע: 'עכ"ל רש"י וכן פי' ר' יהודה בר נתן זצ"ל הכל כרש"י והוסיף וכו'.'²⁸ אולם בדרך כלל מצטיינים פירושו בפשטותם. אנו מוצאים בהם גם פירושים לפשוטו של מקרא, ואין הוא נמנע מלהעיר על דרשות חז"ל, שהן 'אסמכתא בעלמא', או 'דרשא בעלמא'²⁹. באחד הקבצים של 'תוספות על התורה' נזכרים גם 'פירושים של חומש שעשה ר' יהודה בר' נתן'³⁰. בפירושי הריב"ן

21 תרביץ שם, עמ' 16, והוסיף עוד ראיות בתרביץ שי"ב, עמ' 79.

22 ירושלים, תרצ"ג.

23 עי' בנוסחת הריב"ן בש"ס וילנא וב'אחרית דבר' שם, עמ' 6, ובדברי אפשטיין תרביץ שם, עמ' 35 ואילך.

24 שם עמ' 179. 25 ר' על כך אפשטיין שם, עמ' 24—34.

26 המיוחס לרבינו גרשום.

27 במקומות רבים שצויינו לעיל, ועי' תוספות יבמות ל"ב ע"א ד"ה מדרבנן: 'ורבי"ן הקשה לעצמו שתי קושיות הללו'.

28 או"ז ח"א סי' תרל"ח, סי' תרס"ה, ועי' בהגהות המרדכי לסנהדרין סי' תשכ"ו: 'בתוס' הריב"ן נמצא כתוב שרש"י היה מחייב לתובע וכו'.'

29 אפשטיין שם, עמ' 29.

30 פירוש ר' נתנאל על התורה, כ"י פרמה, עי' שכטר בספר הזכרון לקוהוט, עמ' 486.

מצאנו התחלות לדרך הלימוד החדש, ולכן ראוי לחשוב את הריב"ן כאיש-ביניים ואת פעולתו כפעולת מעבר.

קרוב יותר לבעלי התוספות ואביהם של אחדים מן הגדולים שבהם היה רבנו מאיר בן שמואל, שלקח לאשה את 'יוכבד החסידה בת רבינו שלמה זצ"ל'³¹ וזכה לתואר 'אבי הרבנים'³². רבנו מאיר היה מארץ לותיר. בנו רבנו תם מביא בשם אביו מה ששמע מפי רבותיו גאוני לותיר³³. הוא הלך כנראה לוורמייזא אחרי גישואיו, שכן אנו מוצאים תשובה 'שהשיב רבינו שלמה בר' יצחק ז"ל לחתנו רבי' מאיר אבי הרבנים ז"ל, אשר היה בוורמייזא בעת פלוגתת הראה'³⁴. שם למד בבית-מדרשו של ר' יצחק הלוי, רבו של רש"י, ובשמו הוא מעיד: 'ור' מאיר בר"ש העיד שכך אמר לו ר' יצחק הלוי ולא מתוך הלכה נוהג כך. שהרי בכל מקום לא מצאנו בשר בחלב במשהו, אבל רבינו אליעזר הגדול לא למד מסכת ע"ז ומשום דלא אפשיט ליה החמיר עליו במשהו. ומשום כבוד רבו נוהג גם הוא במשהו'³⁵. וכשיחזר לצרפת השיב רבנו מאיר יחד עם חותנו רש"י: 'וכן הנהיג רבי יצחק הלוי בגרמייזא שלא להתפלל ובראשי חדשיכם וכו' ועל זה השיבו רבינו שלמה והר' מאיר חתנו זצ"ל בתשובה המתחלת אור נגה וכו'³⁶. ר' מאיר האריך ימים ונקרא בפי בני-דורו 'הישיש'³⁷ וגם 'הזקן'³⁸. נראה שעוד בחייו של רש"י עבר לרמרו, הנקראת גם רמרוג, והיא Ramerupt, שבה יסד את בית-מדרשו. ובוודאי לשם נשלחה התשובה של רש"י המסתיימת במלים: 'יחי חתני ר' מאיר לעד עם בתי והילדים ינובון בשיבה ושלום'³⁹.

- 31 כ"י די רוסי, מגזין ח"ב, עמ' 45. 32 כ"י אדלר 2717, דביר ח"ב, עמ' 238.
- 33 ספר הישר סי' עכ"ה (מהד' שלזינגר סי' שצ"ט): 'כך הביא רבנו מאיר זצ"ל מלותר', עי' ר"ח מיכל אור החיים עמ' 525: ועי' שבה"ל ח"א סי' כ"ח עמ' 26 ובתוס' ערבי פסחים שנדפסו במרדכי, ק"ה ע"א ד"ה רבנו.
- 34 עי' לעיל, הערה 32.
- 35 ספר הפרדס סי' רל"ח, בכ"י פאריס נאמר: 'אבל רבו ר' אליעזר הגדול'. גרוס, גלליא עמ' 304 הבין, כי ר' אליעזר היה רבו של ר' מאיר. ולא ראה את המשך הדברים בפרדס שם: 'נמצא שאין אדם מחמיר בדבר לבר רבינו יצחק הלוי משום כבוד רבו', ובכ"י אוקספורד 566 (אופ' 276) 12 ע"ב: 'ור' מאיר בר' שמואל העיד שכך אמר לו ר' יצחק הלוי לא מתוך הלכה נהגתי... אבל ר' אליעזר החמיר עליו במשהו משום דלא מפשיט פשוט במס' ע"ז ומשום כבוד רבו החמיר'. וידוע שר' אליעזר הגדול היה רבו של ר' יצחק הלוי.
- 36 או"ז ח"ב סי' ק"מ, ל"ח ע"ב.
- 37 ראב"ן פראג ש"ע, קמ"ח ע"א.
- 38 בכ"י פרמה 181, מגזין ח"ב, עמ' 45 הערה 25, אבל גם בנו הרשב"ם נקרא כך, ולכן יתכן שזה רק תואר כבוד.
- 39 נדפסה מתוך ספר אסור והיתר ע"י הרא"ח פריימן בספר רש"י עמ' קמ"ח.

פרק שני

תוספותיו של רבנו מאיר נזכרות על-ידי בנו רבנו תם: 'ורבו הפתרונים זה בכה [וזה בכה] כרובם כן חטאו לי ונראה בעיני טוב מזה ומזה אשר הגיה מורי רבי' אבי הרב ר' מאיר בתוספותיו ופי' אבי...⁴⁰. יש יסוד להניח, כי מתוספוד-תיו אלה נלקחו הפירושים המובאים בשמו למסכתות ברכות⁴¹, שבת⁴², עירובין⁴³, פסחים⁴⁴, יומא⁴⁵, חגיגה⁴⁶, כתובות⁴⁷, גיטין⁴⁸, ב"ב⁴⁹, עבודה זרה⁵⁰, מנחות⁵¹,

- 40 ספר הישר סי' רנ"ב ובמהד' שלזינגר סי' של"ו, עמ' 211, הע' 4.
- 41 תוס' כ"ט ע"ב ד"ה טעה. גם הפירוש, המובא בשם ר' מאיר אביו של ר"ת לתהלים י"ד ז בתוס' ר"י שירליאון לברכות ו ע"ב (גרוס מגזין, ח"ד עמ' 208 ובספר ערוגת הבשם ח"א עמ' 85 וכעת בהשלמת תוס' ר"י לברכות, סיני, תשט"ו, עמ' ק"ב) לקוח מפירושו לברכות, כפי שהעיר בצדק הרי"ן אפשטיין לדברי בתרביץ ש"י עמ' 46 הערה 130א.
- 42 תוס' ג"ו ע"א ד"ה דאמר, והעניין מובא גם בקידושין מ"ג ע"א ד"ה מורד, צ ע"א ד"ה בורית; תוס' ישנים מ"ז ע"א ד"ה בגלילא, ועי' גם בתוס' חגיגה כ"ה ע"א ד"ה בגלילא; ספר הישר סי' קצ"ה, מהד' שלזינגר סי' רמ"ג א.
- 43 תוס' י"ג ע"א ד"ה או מייתר.
- 44 עי' לעיל, הערה 40, וראה ס' הישר סי' רסו, מהד' שלזינגר סי' שנד.
- 45 תוספות ישנים כ"ח ע"א ד"ה מתיא. ומובא גם במנחות ק ע"א ד"ה מתתיא.
- 46 ר' לעיל, הע' 33: 'כך הביא רבינו מאיר וצ"ל מלותיר והא תניא ר' יוסי אומר, שלושה הרצאות פי' המורה...'. המורה הוא ר' יצחק הלוי וכן מפורש בספר יחוסי תנאים ואמוראים כ"י אוקספורד 2199, ח"ב 65 ע"א: 'כדאיתא בפ' אין דורשין וכו' ג הרצאות הן וכו' ופי' ספר הישר ופי' ריב"א הלוי כתוב על ס' הישר, וריב"א הלוי הוא כאן: ר' יצחק בן אליעזר הלוי.
- 47 בתוס' הר"ש משנץ לכתובות ל"א ע"ב ד"ה רב אשי (עמ' נ"ה): 'הלכך נר' לפרש כמו שמצא הרב ר' מאיר בספרים בארץ אשכנז וכו' ' וכ"ה בתוס' הרא"ש שם, ובתוס' שלנו שם: ר' יצחק בר' מאיר, ושם לדף ע"א ע"א ד"ה ה"ג (עמ' קצ"ו): 'והגיה רבינו מאיר הגירסא מההיא דנדרים', ור' להלן עמ' 728, הע' 85*, תוס' ק"ג ע"ב ד"ה מזומן, בתוס' ר' אלחנן לע"ז ל"ד ע"א ד"ה זה: 'מכאן קשה על מה שפרש"י וכו' בפ' בתרא דכתובות וכו' וכן הגיה שם זקננו הר"ח זצ"ל, וצ"ל: 'הר"מ זצ"ל, וע' בתוס' כתובות ק"ז ע"ב ד"ה ירוקי, סמ"ג עשין מ"ח, ויניציאה ש"ן, קכ"ח ע"ד. ובתוס' הרא"ש קידושין ט ע"ב ד"ה לא: 'ור"ת פי' בשם אביו רבינו מאיר וכן פר"ח' והכוונה לכתובות ק"ב ע"ב, אבל תוס' שם ד"ה הכא, רק: 'ור"ח ור"ת מפרשים, וכן הוא בתוס' ר' שמואל בר' יצחק, מהד' מ. י. בלוי, עמ' מ"ח.
- 48 תוס' ב ע"א ד"ה מכפר לודים.
- 49 בפירוש הרשב"ם ב"ב קס"ח ע"ב דפוס פיזורו ר"ע בדק"ס לב"ב, עמ' 49: 'מצאתי בפירוש מורי אבי שיחיה מכתובת ידי זקני קדש רש"י מ"כ'. בספר הישר סי' תקכ"ה, מהד' שלזינגר סי' תרי"ז: 'ובתוס' אבא מרי מפרש אמיצרי שהיה מצרן רוחות...'. ובתוס' קידושין נ"ט ע"א ד"ה עני מובא פירוש ר' מאיר אביו של ר"ת לב"ב כ"א ע"ב.
- 50 תוס' ר' אלחנן לע"ז י"ב ע"ב ד"ה עיר, ואותו ענין בס' התרומה סי' קל"ו.
- 51 דקדוק שפירשו הר"ר מאיר ור' שמואל בנו זלה"ה נדפס בסוף פירש"י י"ג ע"א. ערוגת הבשם, ח"ג, עמ' 230, ושם הע' 39, והפי' הוא למנחות מ"א ע"ב.

בעלי התוספות הראשונים בצרפת

חולין⁵² ובכורות⁵³. הערות בודדות למסכת קידושין שיצאו מבית-המדרש ברמרו נתפרסמו לאחרונה, אבל אין לדעת מהו חלקו של ר' מאיר בהן⁵⁴. אפשטיין העלה השערה, שהפירוש המיוחס לרש"י לנזיר נתחבר על-ידי ר' מאיר⁵⁵. אבל ראיה אחת שהביא אין בה משום הוכחה, ולעומתן ישנן ראיות לסתור. בעלי התוספות מביאים את הפירוש המיוחס לרש"י בשם 'יש אומרים', 'אית דמפרש', או 'כפי' קדמונים', אבל אינם מזכירים אפילו פעם אחת פירוש בשם רבנו מאיר⁵⁶. יתר על כן, רבנו תם, המביא את פירושי אביו למסכתות שונות⁵⁷, לא די שאינו מזכיר את פירושו של אביו לנזיר, אלא הוא מביא פעם אחת בספר הישר פירוש הנמצא במיוחס לרש"י לנזיר, לא בשם רבנו מאיר, אלא בשם ר' יוסף קרא, ששמע מפי רבי' קלונימוס איש רומי. ורבנו תם, בדחותו את הפירוש, אומר: 'טעו הקדמונים בפי' של שמועה'⁵⁸.

במקום אחד, כפי שאמרנו, חשב הרי"ן אפשטיין למצוא את הפירוש המיוחס לרש"י לנזיר מובא ע"י רבנו תם בשם אביו, אולם השוואת המקורות אינה מאשרת דעה זו:

המיוחס לרש"י נזיר ל"א ע"ב, ד"ה ספר הישר סי' קצ"ה:
הא לא:

קשיא דבגלילא שנו דחמרא עדיף טפי	ואמרינן בנזיר פ' בית שמאי ... בגליל שנו
ממשחא: דלדידהו נפיש משחא כד-	דחמרא עדיף ממשחא והיין היה מצוי להם
גרסינן בהמוכר את הספינה וניחא	הרבה, כדאמרינן בהמוציא יין דמתניתין דק-
להו טפי בחמרא ואין שותין אלא יין	תני מים כדי לשוף בהן הקילור ... ולא היו

52 ספר הישר סי' שע"ט, מהד' שלזינגר, סי' תס"ח, חתום: 'מפ"ר מאיר'.

53 שם סי' תל"ז, מהד' שלזינגר סי' תקל"ב.

53* כתב-היד מדריד Hebr 1 כולל פירוש רש"י לקידושין עד דף ס"ג ע"א ובהמשך פירוש שונה מזה של רש"י שלפנינו. חלק זה נדפס על-ידי א. קופפר (ירושלים תשל"ז). בשער הספר נאמר 'פירוש מס' קידושין מחבר משוער רבנו מאיר בר' שמואל מרמרו', אבל במבוא הוא כותב (עמ' ז) כי כל עוד לא מצאנו הוכחות נוספות בדבר בעלותו של רבנו מאיר '... יש לראות הנחה הנ"ל ... כהשערה קרובה לאמת', אבל נראה שבגוף כה"י ישנה ראיה לסתור, שכן דווקא לדפים הראשונים העתיק הסופר 'תוספות' החתומות כ'תו' רמרו', או 'תוספות מן הרב רמרוג'. קשה להעלות על הדעת, שאותו סופר שהכניס תוספות אלו לפרש"י המשיך להעתיק את פירוש הרב רמרוג כאילו הוא פירושו של רש"י מבלי להעיר על כך. על כל פנים, התוספות רמרוג' שנדפסו ב'נספח' לספר הנ"ל הן מבית-המדרש של ר' מאיר ושל בנו רבנו תם, וראה להלן, עמ' 118.

54 תרביץ שם, עמ' 167.

55 עי' שם עמ' 154.

56 עי' לעיל, הערה 46, 49.

57 ספר הישר סי' קט"ו. ועי' גם תוס' שירליאון לברכות ברכה משולשת דף י"א ע"א ד"ה נשים.

פרק שני

ואמטי להכי קאמרי ב"ש דשל שמן נרוע משל יין משום הכי הויא הקדש . . .

שותין מים כלל כיון דרוב שתייתן יין מצוי להם ביותר לא כפי' רבינו שלמה . . . ותימה לר' אמאי קתני שאם יש בה שברי פתילה שאסור לטלטלה לשון נקבה, והא נר לשון זכר. וי"ל דאקערה קאי אפלוגתא דתני לעיל מותר השמן שבנר ושבקערה כן פי' רבי מאיר בהמוציא יין עוד הוסיף לומר כי מרוב שתיית יין הוה להם חכלילי עינים ושכיח[ו]ת רפואות מים טובא . . .⁵⁸

השוואה זו מראה רק דבר אחד, שרבנו תם לא השתמש בפירוש נזיר אלא בפירוש אביו למסכת שבת. המשותף שבין שני הפירושים הוא כה מועט שאין אפשרות לבסס עליו שיטה שלימה, שפירוש נזיר הוא פירושו של ר' מאיר וכי ר' מאיר שייך לישיבת וורמייזא ונקט בדרכה, שהיתה שונה ומחולקת מדרכה של ישיבת מגינצא. אפשטיין רואה את פירושו של ר' מאיר כפירושי תלמידי וורמייזא וקובע להם סימנים מובהקים כדי להבדילם כמה הבדלות מפירושי מגינצא⁵⁹, אבל ספק הוא אם החומר המועט מפירושי וורמייזא, שבחלקו הגדול הוא קטוע ומנוסח בידי תלמידים, יכול לשמש בסיס להסקת מסקנות מרחיקות לכת. נוסף לכך היו אותם התלמידים גם תלמידי וורמייזא וגם תלמידי מגינצא. והגדול שבכולם, רש"י, בוודאי לא היה יוצא מן הכלל בכך. ר' יעקב בר יקר, רבו הזקן של רש"י, שאותו חושב אפשטיין לראש ישיבת וורמייזא, חי, למד ולימד, נפטר ונקבר במגינצא, ושם נמצאה מצבתו⁶⁰: 'מצבת רבינו רבי יעקב בר יקר הנפטר לגן עדן בשנת תתכ"ד לפרט נפשו בעדן'. היסודות המשותפים הם אפוא מרובים, ועל ההבדלים היינו יכולים לעמוד אילו היו בידינו חלקים גדולים רצופים ומקבילים של שני הפירושים למסכתות שונות. על כל פנים, אין לשער שההבדלים היו כה מרובים, כפי שהדבר נראה לאור החומר הקטוע שבידינו ואשר יחוסו לבית-מדרש זה או אחר אינו ברור כל צורכו⁶¹. רוח הביקורת המתגלית בפירושי רבנו מאיר, הקושיות והתירוצים, הבאת פירושים שונים זה על-יד זה, השוואתם והערכתם, העיסוק במקרא⁶² והשפעת עיסוק זה על פירושי התלמוד מסתברים בכל אופן על-ידי השפעתו הגדולה של חותנו רש"י, ועל-

58 דיבור זה ליתא בכ"י אוקספורד של ס' הישר, ר' מהד' שלזינגר עמ' 148. עי' גם שבת מ"ז ע"א ד"ה בגלילא, בתוס' ישנים שם ובתוס' חגיגה כ"ה ע"א ד"ה בגלילא.

59 תרביץ שם, עמ' 167 ועמ' 177.

60 גרמניה יודאיקא, עמ' 192, ועמ' 214 הע' 185.

61 הסתייגות כלפי שיטתו של אפשטיין כבר הביע גם אפטוביצר, מביא לראבי"ה, עמ' 406.

62 הרשב"ם מביא את פירושי אביו לבראשית כ"ה ל"ב ולבמדבר ל"א מ"ט, וראה גם רש"י לבראשית ט"ו י"ב, מהד' ברלינר, עמ' 24.

ידי פעולתו הפרשנית המכרעת, שהיה בה משום חתימה וסיכום ואף פתחה אופקים חדשים. על כל פנים, אין להעמיד השפעה זו בצילם של פירושים מקוטעים שנכתבו על-ידי תלמידי רבותיו של רש"י, ועל אחת כמה וכמה שאין לעשות את רוח ישיבת וורמייזא לעיקר בפירושי רש"י⁶³. אף אין להניח שרש"י השתמש בין שאר פירושי תלמידיו של ר' יצחק הלוי גם בפירושי חתנו⁶⁴. גם אפשריין מודה, כי גם בפירושו של הריב"ן ישנם סימנים רבים, שהוא מנה אותם כסימנים מובהקים לפירושי וורמייזא, ולכן הוא מניח שגם הריב"ן השתמש בפירושי אשכנז⁶⁵, אבל גם רש"י השתמש, לדבריו, בפירושים אלו, ובכל זאת בולטים ההבדלים בין פירושי לבין פירושי הריב"ן. הבדלים אלה, ובמיוחד בפירושי ר' מאיר, מיוסדים בעובדה כי במקום שרש"י כתב פירוש שהעיקר בו הוא הצד הפרשני, הלכה וגברה בחיבורי חתניו הנטיה הדיאלקטית-ופחנית והיא שעשתה אותם לתוספות; ולא לחינם כינה כך רבנו תם את פירושי אביו⁶⁶.

[ג]

רבנו מאיר זכה לזכר לדורות, לא רק הודות לחותנו הגדול, אלא בעיקר בגלל בניו, שהעמיד לתורה ולתעודה. הגדול שבהם היה כנראה רבנו שמואל, הידוע בכינויו רשב"ם¹.

הרשב"ם גדל בבית זקנו, שמע תורה מפיו והתווכח אתו בענייני פירוש המקרא. ויכוחים אלה מזכיר הרשב"ם במלים הבאות: 'וגם רבינו שלמה אבי אמי מאיר עיני גולה, שפירש תורה נביאים וכתובים נתן לב לפרש פשוטו של מקרא ואף אני שמואל בר' מאיר חתנו זצ"ל נתווכחתי עמו ולפניו והודה לי שאילו היה לו פנאי היה צריך לעשות פרושים לפי הפשטות המתחדשים בכל יום'². הוא פירש לפני רש"י סוגיות בתלמוד³ ופסק לפניו⁴. אין ספק אפוא, שבשנת

63 תרביץ שם, עמ' 168. 64 שם, עמ' 166.

65 שם, עמ' 27. 66 עי' לעיל, עמ' 42.

1 ההכח ד. רוזין כתב עליו את הספר: *R. Samuel ben Meir als Schrifterklärer*, Breslau 1880, המוקדש בעיקר לפעולתו כמפרש המקרא, ואחר-כך הוציא את פירושו על התורה, ברסלוי תרמ"ב (נדפס שנית בניו-יורק, תש"ט), בהוצאה מתוקנת על-פי כתב-יד. על יחסו של הראב"ע לרשב"ם עי' א. מרגליות, ספר היובל לכב' ש. אסף, עמ' 357 ואילך.

2 פי' הרשב"ם לבראשית ל"ז ב, הוצ' רוזין, עמ' 49.

3 ראב"ן קמ"ה ע"א: ואני כך פירשתי לפני רבינו זקני זצ"ל.

4 מרדכי סנהדרין סי' תש"ב: 'מכאן פסק רשב"ם בפני זקנו רש"י דכל תנאי שבני אדם מתניין...'. ועי' תשובות מיימוניות קניין סי' ט.

פרק שני

פטירתו של רש"י בתתס"ה (1105) כבר היה הרשב"ם לכל הפחות בן עשרים. לפי זה נולד בין 1080—1085. את טרויש עזב כנראה אחרי פטירת רש"י ועבר לרמרו, עיר מושב אביו. שם ישב בשנת תת"צ (1130), כפי שיוצא מתוך דבריו: 'בשנת ארבעת אלפים ושמונה מאות ותשעים לבריאת עולם, שהוא תכלית צ' לפרט קטן, ואני שמואל ברבי מאיר ברמרו⁵ המדינה בינותי בספרים וחשבונות העבור דרך קצרה'⁶. אחיו, רבנו תם, העיר בתשובה, שאחיו הגדול אינו אתו ברמרו 'כי בקאם (Caën) ישנו עומד צור ישראל זכרנו לחיים'⁷. רשב"ם בעצמו מוסר שאלה שנשאל ב'אניוב בכרך לושדון', היינו בעיר לודון, אשר במ' חוז אנז'ו⁸. הוא היה בפאריס, ובתשובה אחת הפותחת במלים: 'היום רד מאד וערב שבת סמוך לחשכה מיהרתי להשיב לידידי', הוא מזכיר את ביקורו בפריש במלים אלו: 'אף אתמול נשאתי ונתתי בדבר בפני זקני פריש הגאון ר' מתתיה והר' יהודה בר אברהם וקרובי ר' יחיאל וקרובי רבינו יום טוב'⁹. שניים מה- חכמים הנזכרים היו תלמידיו של רש"י¹⁰. ר' יחיאל היה כנראה בנו של ר' מתתיה¹¹, ור' יום טוב היה בן-דודו הקשיש של הרשב"ם¹². מיוצאי-חלציו של הרשב"ם ידועה לנו רק בתו. סיפור המעשה, שבו נזכר שמה, מגלה לנו גם משהו על מקור פרנסתו של הרשב"ם: 'ראיתי רבנו תם שהקפיד הרבה על רבנו שמואל, שהיו לו רחלות הרבה והיו רחוקות קצת מבית היהודים ועומדות בבית הגוי והיה רבנו שמואל שולח בתו ושמה מרונא לראות ולא היתה מספקת לבוא שם עד שחלבו חציו או כולו'¹³. מלבד החלב סיפק עדר הרחלות את הצמר, שעיבודו ושיווקו היו על-יד גידול היין מקור-פרנסה עיקרי של חבל שאמ-פאניה¹⁴. בני משפחת רש"י, כשאר יהודי חבל ארץ זה, עסקו בשני ענפי כלכלה אלה.

- 5 כצ"ל, ולא: בחומש, אבל שמא יש להגיה 'רימש', (Reims), ראה מבוא לערוגת הבשם, ח"ד, עמ' 11, וראה ג. גולב, תולדות היהודים בעיר רואן, עמ' 36, הע' 95.
- 6 מתוך כ"י גינצבורג, לבנון ח"ו עמ' 7. מגזין ח"ז עמ' 183, גרוס גלליא עמ' 637.
- 7 ספר הישר הוצ' מק"נ סי' מ"א, עמ' 71.
- 8 בפירוש לבמדבר ל ב, הוצ' רוזין עמ' 194, גלליא, עמ' 259.
- 9 או"ז ח"א סי' תע"ו. המלים 'אף אתמול' אינן שם, אבל כן הוא בכ"י אוקספורד 1408 סי' ל"ט. השם האחרון הוא באו"ז: הרב ר' יהודה בר' טוב, אבל בכ"י הנ"ל: 'והח"ר בר יום טוב', ונראה לי, שיש לתקן ולהגיה כמו שהגהתי, ע"י להלן עמ' 122.
- 10 ע"י גרוס גלליא, עמ' 508. ויש להוסיף, כי גם ר' יהודה בר' אברהם נקרא 'גאון' במחזור ויטרי, עמ' 246 סי' רע"ח.
- 11 ע"י שם, עמ' 247 סי' ר"פ. 12 ע"י להלן עמ' 120.
- 13 נויבוער מתוך כ"י אופנהיימר, המגיד חלק י"ח, עמ' 41, ברלינר מגזין ח"ז, עמ' 183. המעשה מובא גם בכ"י אוקספורד 1408, אבל שם לא נזכר שמה של הבת, וע"י גם בתשו' מיימוניות, מאכלות אסורות סי' א.
- 14 Tilley, *Mediaeval France*, pp. 10, 181

על בניו של הרשב"ם אין לנו ידיעה ברורה. במקור אחד מובאת אמנם תשובה, שהשיב רבנו תם לרבינו יצחק בן רבינו שמואל אחיו לרומש' ¹⁶. אבל קרוב לוודאי שהכוונה במקום הנזכר לבן-אחותו של רבנו תם, הוא ר' יצחק בר' שמואל, בעל-התוספות המפורסם, שאליו שלח רבנו תם תשובות רבות וגם תשובה דומה לזו הנזכרת ¹⁶.

הרשב"ם נהג בחסידות יתרה, וזו עוררה פעם את אחיו, רבינו תם, לביקורת הקרובה ללגלוג: 'ועוד רצה רשב"ם לעשות אחרת, כי שפל עינים היה ורצה לעלות בקרון, אשר סוס ופרד מושכין בו, ולא הרגיש ואתרחיש ליה ניסא, נזדמן רבינו תם שם, אמר לו: אל תהי צדיק הרבה, שא מרום עיניך והנה סוס ופרד לקראתך... ונמנע ולא עלה...'. ¹⁷ אבל אין להסיק מסיפור זה שהרשב"ם לא הכיר את הוויות העולם. המכיר את פירושו יודע שאלה היו גהירים לו, ועל כך יעידו גם ויכוחיו נגד הפירושים הכריסטולוגיים של הנוצרים ¹⁸. יחסו של רבנו תם אל אחיו היה יחס של הערצה ואהבה גם בשעה שביקר אותו וחלק עליו בנימת הומור ¹⁸. פעמים אחדות הוא מדגיש את ענוותנותו של הרשב"ם ¹⁹.

15 ראבי"ה סי' תתרע"ח, עי' אפטוביצר, מבוא, עמ' 306 ועמ' 411 [ור' כעת ספר ראבי"ה למסכת ע"ז מהדורת ד. דבליצקי, בני ברק תשל"ו, עמ' צ"ב].

16 עי' שו"ת מהר"ם דפוס למברג סי' קס"ב ובתשובות מיימוניות מאכלות אסורות סי' ט"ו. החלפה זו של הר"י בר' שמואל המפורסם בר"י בן הרשב"ם מצויה במפורש בעניין אחר. בשלטי הגבורים למרדכי כתובות אות צ נאמר: 'ראיתי תשובה שהשיב ר"ת להר' יצחק בן רשב"ם וז"ל על כתובת האלמנה שאבדה בדבריה ואלמנה היתה כשנישאת לזה דבר ברור וגלוי וכו'. תשובה זו נמצאת בלשונה המקורית בתשו' מיימוניות אישות סי' י"ז וזה לשונה: 'מן השמים ירחמוהו על נכדי האר"י על כתובתה שאבדה בדברים ואלמנה היתה כשנשאת... דבר ברור וגלוי וכו'. ר"ת כתב איפוא לנכדו היינו בן אחותו, ר' יצחק בר' שמואל, ואחד המעתיקים עשה מר' שמואל 'רשב"ם', וראה שו"ת מהר"ם דפוס פראג סי' רס"ח.

17 הגהות מרדכי עירובין סי' תקכ"ח. והכותב פותח בהסקת מסקנה על צדקתו של הרשב"ם: 'וב' דברים עלה על דעת רשב"ם ולא אסתייעא מילתא דאין הקב"ה מביא תקלה ע"י צדיקים'.

18 עי' במקומות שרשם רוזין בהקדמתו לפירוש התורה, עמ' ו, דברי גידמן על ידיעתו של הרשב"ם את שירי הטרובאדורים (*Geschichte des Erziehungswesens etc.*) (I, 32) מסתמכים על פירוש שיר השירים, שאותו הדפיס יעללינק, אבל פירוש זה אינו של הרשב"ם, כפי שהוכיח רוזין שם, עמ' ו,א.

*18 ר' תוס' קידושין כ"ה ע"ב ד"ה בהמה: 'ור"ת הקשה על פירוש רשב"ם, וכי מצוות הן משיכה ומסירה שמבטלות זו את זו שאין לעשות שלא מן המובחר' ובתוס' ב"ק כ"י אוקספורד 430 (נדפסו כעת בשיטת קדמונים לב"ק מהד' בלוי, תשל"ח) מובאים הדברים (עמ' נ"ח) כהגהת ר"ת בגיליון פירוש הרשב"ם בב"ב בלשון זו: 'שרא ליה מריה לרבינו שמואל וכל מקום (ונראה שצ"ל: וכי מצות) משיכה מבטל מסירה והלא אינן מצוות לעשות מצוה מן המובחר, וכו'.

19 ספר הישר, הוצ' מק"נ, סי' ו, עמ' 13, ועי' להלן.

אלא שמידת הענווה, שהיתה בו, לא מנעה מהרשב"ם לעמוד על דעתו וללכת בדרך אשר ראה אותה לנכונה. תפילתו היתה, שיזכה לדעת האמת ולאהוב את השלום²⁰, והקדים את ידיעת האמת לאהבת השלום. בפירושו למקרא העמיד לו למטרה 'לפרש פשוטו של מקרא'²¹, מבלי להתחשב בפירושי הראשונים שנטו אחרי הדרש. הוא ראה את עצמו כסולל דרך חדשה בפירוש המקרא: 'מי שרוצה לעמוד על עיקר פשוטו של מקראות הללו ישכיל בפירוש זה, כי הראשונים ממנו לא הבינו בו כלל וכלל'²². בחריפות הוא מתקיף את פירושי קודמיו, ובתוכם את דברי זקנו, רש"י, כדברי הבל, שטות 'ופשטים של ערמומיות'²³. הוא מחזיק בפשט הכתוב גם אם הוא מתנגד להלכה המקובלת, אף-על-פי שההלכות היו בעיניו עיקר ו'כל דברי רבותינו ודרשותיהם כנים ואמתים'²⁴.

השלימות הנפשית והאמונה התמימה שהיתה מנת חלקו, הרחיקו ממנו — וגם מתלמידיו שהלכו בדרכו — כל הרגשה של מתיחות או גיגוד.

הרשב"ם פירש כנראה את כל ספרי המקרא. רק פירושו על התורה הגיע לידינו כמעט בשלימותו. משאר פירושי ידועים רק שרידים שהובאו בספרי המפרשים שבאו אחריו, ובעיקר בספר 'ערוגת הבושם' לר' אברהם בר' עזריי-אל²⁵. הרשב"ם חיבר גם ספר בדקדוק, 'ספר דייקות', בעקבות הקיצור של ספר 'הוריית הקורא' לבן אשר, שהיה נפוץ באירופה²⁶.

עצמאותו הרוחנית של הרשב"ם בפירוש המקרא ראויה להערכה מיוחדת, ויש להדגיש שהיא לא היתה פרי עיסוק חד-צדדי, שהרי פרשנות המקרא לא היתה כל עסקו ואפילו לא עיקר פעולתו. פירושו לתלמוד, שהגיעו לידינו, ועוד יותר שרידי פירושו, תשובותיו ופסקי הלכותיו, המובאים בספרות ההלכה, מוכיחים שהיה מפרש התלמוד ואיש ההלכה לא פחות מאשר מפרש המקרא. אמנם גם

20 ראב"ן קמ"ו ע"ג.

21 מלבד בספרי רוזין הנ"ל עמ' 42 הע' 1, עי' פוזננסקי, מבוא על חכמי צרפת מפרשי המקרא, ורשא תרע"ג, עמ' 39—51.

22 שמות ג י"א.

23 בראשית א ו, שמות ל"ג י"ד, בראשית מ"ה כ"ח.

24 עי' פוזננסקי שם עמ' XLI.

25 נלקטו בשעתו ע"י דוד קויפמן, מאגאזין 1886, עמ' 133—151, וכעת עי' ערוגת הבשם ח"א, ירושלים תרצ"ט, ח"ב ירושלים תש"ז. וראה במבוא ח"ד, עמ' 154. הפירושים המיוחסים לו לשיה"ש ולקהלת ההדיר א. ילינק (לייפציג תרט"ו). [בדבר האותיות של הפירוש לקהלת ר' כעת ש. יפת, תרביץ מ"ד (תשל"ה), עמ' 72—94; א' גרוסמן, שם מ"ה (תשל"ו), עמ' 336—340; ש. יפת, שם מ"ז (תשל"ח), עמ' 243—246.] קטעים מפירוש רשב"ם על משלי הדפיס ד. פרענקיל ב'עלים'.

26 הספר נמצא בכ"י ברלין, רשימת שטיינשניידר, עמ' 100, והוא נדפס על-ידי י. ל. שטיין, עי' מ"ש במבוא לערוגת הבשם, עמ' 142, הע' 5.

בפירושו לתלמוד ניכר מפרש המקרא הפשטן. ונביא דוגמא לדרכו המקורית: שלא כרש"י ור"ת פירש הרשב"ם את סדר המשנה ב"ק פ"א מ"א על דרך זו: '... שתי תיבות דומות זו לזו הן כגון שור בור הברה אחת גינהו ולשון נופל על לשון'. בדרך דומה מסביר הוא את השימוש ב'הבער' ולא ב'אש', 'דלשון נופל על לשון כגון מבעה והבער... דהא אפילו בקרא נמי אשכחן דשני קרא בדיבורה משום הברות ומשום לשון נופל על לשון כדכתיב מוצאיו ומובאיו' *26. שניים מחיבוריו באים במקום פירוש רש"י, והם: פירושו לפרק 'ערבי פסחים' ופירושו למסכת בבא בתרא. מסכת פסחים נדפסה לראשונה בשלימותה בשנת רפ"א (1521) בדפוס בזמברג בוויניציה. המדפיסים הדפיסו לפרק העשירי על-יד פירוש רש"י גם את פירושו של הרשב"ם *27, ועשו זאת משום שפירוש הרשב"ם לפרק זה היה המקובל. הדבר מוטל בספק, אם בעלי התוספות שלנו לפרק זה ידעו בכלל את פירושו של רש"י. במקומות שהם מביאים 'פירוש הקונטרס' הם מתכוונים לפירוש הרשב"ם *28. ייתכן אפילו שהרשב"ם עצמו לא הכיר את פירושו של רש"י כפי שהוא לפנינו, שכן הוא מביא עניינים בשם רש"י שאינם בפירוש שלפנינו *29. אבל גם רבים זמקומות, שבהם הוא מביא את פירושי רש"י והם מתאימים לפירוש שלנו *30, או שהבדלים שביניהם כה קטנים, שפירוש אחד נראה כעיבודו של השני *31. משום כך נראה, שלא היה פירוש ערוך של רש"י לפרק האחרון של פסחים. פירוש רש"י שלפנינו נראה יותר כטיוטה של פירוש, שאותה לא הספיק רש"י לעבד. טיוטה דומה, בשינויים, היתה גם לעיני הרשב"ם, ומכאן החילופים והשינויים. ייתכן שהרשב"ם עיבד את פירושו עוד בחייו של רש"י, שהסתפק בעבודת נכדו וויתר על עיבוד נוסף של פירושו.

פירוש הרשב"ם לבבא בתרא מתחיל בדף כ"ט ע"א. אבל הרשב"ם מעיד שפירש את כל המסכת *31. בדפוסים שלנו פותח הפירוש בהערה: 'עד כאן

*26 תוס' ב"ק בשיטת קדמונים מהד' מ. י. בלוי, תשל"ז, עמ' א—ב. בשטמ"ק ב"ק ד"ה השור ובתוך תוס' הרא"ש שם בשם רש"י, אבל ברור שצ"ל: ר"ש = ר' שמואל והראיה מיחזקאל מ"ג י"א היא לשון הרשב"ם. ר' ערוגת הבשם, ח"ב, עמ' 212, ור' גם להלן הע' 72.

27 ע"י רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד, עמ' 31.

28 את המקומות רשם מ. דינמן במאמרו *Betrachtungen zum Raschi-Commentar zum zehnten Abschnitte von Pessachim*, בספר היובל לכבוד ר' ישראל הלוי, עמ' 260, וע"י להלן.

29 קט"ז ע"א ד"ה וכאן, קי"ז ע"ב ד"ה דאפטרטא.

30 ע"י דינמן שם, עמ' 269. 31 שם, עמ' 262.

*31 ר' נ ע"ב ד"ה רב מרי: 'כבר פירשנו בלא יחפור'. את הפירוש החסר בדפוסים ההדיר ש. אסף, אוצר החיים כ"ב (תרצ"ו), עמ' 52 ואילך.

פירוש רש"י זצ"ל מכאן ואילך פירוש רבינו שמואל ב"ר מאיר. אבל בדפוס פיזארו ר"ע (1510) אין הערה זו, ובמקומה כתוב: 'כאן מת רש"י ז"ל'³². כי הרשב"ם כתב את פירושו אחרי מות זקנו, יוצא מפורש מכך שהוא מזכירו בברכת המתים — כגון: 'וסמך מצאתי לו מדברי רבינו זקני מנוחתו כבוד'; 'כך פירשה רבינו מנוחתו כבוד במסכת גיטין'; 'מצאתי הגהת רבינו זקני, אבי אמי מנוחתו כבוד'; 'סייג מצאתי לדברי מתשובת רבינו שלמה זקני מנוחתו כבוד'³³. הפירוש בדפוס פיזארו שונה מפירוש הרשב"ם, הידוע מאז דפוס בומברג. מדף כ"ט ע"א עד דף נ"ד ע"ב הוא כעין מהדורה מקוצרת של הפירוש עם העתקות מפירוש רבנו חננאל³⁴, מדף נ"ד עד דף קנ"ז דומה הוא לפירוש הארוך של הרשב"ם, ומדף קנ"ז עד קס"ח ע"ב הוא פירוש מגינצא, הידוע כפירוש רבנו גרשם מאור הגולה³⁵. פירוש הרשב"ם לבבא בתרא הגיע עוד בחייו לדרום-צרפת, ור' אברהם בר' יצחק אב-בית-דין מנרבונא כבר השתמש בו³⁶. מפירושי הרשב"ם נדפס קטע למסכת עבודה זרה^{36*}, ואף הובעה השערה שהפירוש המיוחס לרש"י לתענית נתחבר על-ידי הרשב"ם³⁷.

בפירושו מאריך הרשב"ם בהרבה מרש"י, ואף יותר מדודו הריב"ן. הוא מקשה ומתרץ, מביא פירושיהם של הקודמים לו ולפעמים דוחה את דבריהם בחריפות³⁸, מסכם את הסוגיה התלמודית ואף מרבה להשוות את לשון הבריתות עם התוספתא ומגלה בהן הוספות^{38*}. הרשב"ם מרחיב את הדיון בעניינים החורגים ממסגרת הסוגיא במקום ועוסק בבירורי ההלכה ובסיכומה. בכל דף של פירושו אפשר למצוא דוגמאות לדרכו זו. בפירושו לבבא בתרא מתקרב הפירוש לדמותן של התוספות, ולפעמים אין בינו לבינן ולא כלום. תשומת-

32 ר"נ רבינוביץ שם, עמ' 18.

33 רשב"ם ב"ב פ"ה ע"א ד"ה ה"ג, שם ע"ב ד"ה מוכר, פ"ז ע"ב ד"ה מתני', קי"ג ע"ב ד"ה ג' שנכנסו.

34 עי' בהקדמה לדקדוקי סופרים לב"ב, עמ' 11.

35 זאת הוכיח רא"ה וייס, בית תלמוד ח"ב, עמ' 291—292, ועי' רי"ן אפשטיין תרביץ, ש"ד, עמ' 166 הערה 127.

36 עי' בהקדמת רבינוביץ לדק"ס ב"ב עמ' ט ור"ש אלבק במבוא לס' האשכול עמ' ט"ז.

36* עי' ר' אברהם עפשטיין ב'אוצר טוב' י"ד עמ' 1.

37 עי' הרי"ן אפשטיין תרביץ ש"ד, עמ' 22 הערה 46.

38 ב"ב קע"א ע"ב ד"ה ונפיק מיניה: 'ויש מפרשים... וכל זה הבל וליצנות הוא'.

38* ב"ב צ"ג ע"א ד"ה שור 'ולא גרסינן על גב הנהר ובתוספתא לא גרסינן ליה ופירוש תינוקות היה', (ראה 'חסדי דוד' לר' דוד פרדו, ב"ק פ"ג, ה ע"א), שם ד"ה כגון 'ולי נראה דלא גרסינן כלל... ויש ברייתא דוגמתה בתוספתא'. וראה שם ק"ד ע"ב ד"ה ה"ג ושם ק"ו ע"א ד"ה אמר, קל"ז ע"ב ד"ה ואם לאו: 'ומה שכתוב בספרים... אריכות פירוש של שוטים הוא ואינו מן הגמרא'.

בעלי התוספות הראשונים בצרפת

לב רבה מקדיש הרשב"ם לבירור נוסח התלמוד, בעסקו בברור הנוסח לא נמנע מלציין משפטים שלמים בגמרא כהוספות מאוחרות^{38**}, ועל נטייתו להגיה את הספרים כתב כבר רבינו תם: 'ושרא ליה מריה לרבינו שמואל אחי, כי על אחת שהגיה רבינו שלמה הגיה הוא עשרים, ולא עוד אלא שמחק הספרים. וידעתי אני, כי מגודל לבו ומעומק פלפולו עשה זאת, וראייתו במקומות בספרים ישנים...'³⁹. בפירושו כתב הרשב"ם את פסקיו⁴⁰, אבל כשהראשונים מזכירים 'פסקות של רבינו שמואל', בלי לציין שמקורם בפירושו, נלקחו כנראה מספר פסקים⁴¹. הוא צירף לפירושו גם תשובות, שהושמטו כנראה על ידי המעתיקים. במקום אחד הוא בעצמו רומז לתשובות: 'על זאת נשאלתי מרבתי שבלותיר, ותשובתי להם בסוף הפרק צרופות ובחונות'⁴², אבל תשובות אלה אינן לפנינו. תלמידיו של הרשב"ם כתבו תוספות בפניו, ואחיו, רבנו תם, כבר בדק ומצא 'בתוספות שנתוספו לפני ר' שמואל'⁴³. אבל יש גם מחברים המדברים במפורש על תוספותיו, ומביאים מה שפירש 'רבנו שמואל בתוספות עירובין שפירש לפני ר' שלמה'⁴⁴, או מה שכתב 'רבנו שמואל בתוספות חולין'⁴⁵. על היקפם של פירושי-תוספותיו של הרשב"ם אנו למדים מן העניינים המובאים בשמו בתוספות ובספרי הפוסקים, אבל לא תמיד אפשר להסיק מתוך הזכרת פירושו בתוספות למסכת מסוימת, שהוא פירש אמנם את כל המסכת, וייתכן, כפי שעוד נראה, שהדברים נלקחו מתוך פירוש למסכת אחרת. לפירושו לברכות נרמז במפורש במלים: 'כתב רשב"ם בברכות פ' אלו דברים'⁴⁶, והעניינים המובאים בשמו בתוספות ברכות⁴⁷ נלקטו מתוכו. בתוספות למסכת שבת נזכר הרשב"ם

38**ב"ב קל"ז ע"ב ד"ה יצא: 'אריכות פירוש של שוטים הוא ואינו מן הגמרא כן נראה בעיני וכשר', אבל ראה גם רש"י כתובות פ ע"א ד"ה רבי: 'וגירסת שוטים היא זו'.

- 39 ספר הישר בהקדמה.
- 40 תמים דעים סי' ק"ה, ק"ח, קמ"ו.
- 41 אפטוביצר, מבוא לראבי"ה, עמ' 281, אבל ר' להלן, עמ' 57.
- 42 ב"ב קנ"ח ע"ב.
- 43 ספר הישר פ"ה ע"ד.
- 44 תוספות ר"י שירליאון לברכות, ברכה משולשת, כ"ז ע"ג ד"ה גפן.
- 45 פירוש הר"ש מפלייז ל'אלוהי הרוחות', או"ז ח"ב סי' רנ"ו, עמ' 116, ועי' גם שם עמ' 230 סי' תשע"ז.
- 46 הגהות מיימוניות הל' שבת פכ"ט הט"ז אות ת.
- 47 תוס' ר"י שירליאון (השלמה בסיני תשט"ו, ר' להלן עמ' 326) ב ע"א ד"ה ממאי, ו ע"ב ד"ה כרום, ז ע"א ד"ה עד; תוספות שלנו ט"ז ע"ב ד"ה איסטניס, ל"ד ע"א ד"ה אמצעיות, מ"א ע"ב ד"ה א"ה. במקום רשב"א צריך להיות: רשב"ם, כי אח"כ נאמר: ומיהו אומר ר"ת, וכן הוא באמת בתוספות ר"י שירליאון, ברכה משולשת ל ע"א ובאו"ז ח"א סי' קנ"ה.

פעמים כה רבות, שאין להטיל כל ספק בקיום פירושו למסכת זו⁴⁸. יתר על כן, דיבורים שלימים בתוספות חתומים בשמו של הרשב"ם⁴⁹, והראב"ן אומר בפירושו: 'ורבינו שלמה פירשה כאשר פירש נכדו הרב ר' שמואל בפרק קמא דשבת'⁵⁰. תלמידו ר' יוסף בר' משה הכניס את פירושו לתוספותיו^{50*}, בפירושו הביא הרשב"ם משמועותיו ששמע מפי רש"י ולא נכללו בפירושו. בתוספות שלנו מובא מה ש'קיבל רבינו שמואל בשם רבינו שלמה ששמע מרבי אליעזר רבו'⁵¹, וכן מה ש'מצא רשב"ם בתשובת רש"י'⁵². בכתב-יד של המוזיאון הבריטי מס' 409, המכיל פירוש רש"י לברכות ולשבת, ישנן תוספות הרשב"ם לפרק ז' ולפרק ט' של מסכת שבת.

פירושי הרשב"ם לעירובין מובאים פעמים רבות גם בתוספות⁵³ וגם באור זרוע⁵⁴. כשם שהפסקים המובאים בתוספות⁵⁵ נכללו בפירוש הרשב"ם, כך גם היו כנראה התשובות הנזכרות על-ידי ר' יצחק אור זרוע חלק מהם⁵⁶. לעומת זאת נראה, שמלבד פירושו לפרק העשירי של מסכת פסחים לא פירש הרשב"ם את שאר הפרקים של מסכת זו, ובכל אופן לא פירש את הפרקים הראשונים.

48 תוספות שבת ט"ז ע"א ד"ה וחכמים, ד"ה ה"ג, כ"ג ע"ב ד"ה גזרה, כ"ח ע"א ד"ה ריבה. ל"ד ע"ב ד"ה רבי, מ"ז ע"ב ד"ה במה, מ"ח ע"א ד"ה דזיתים, נ"ח ע"ב ד"ה מותיב, ס"ט ע"ב ד"ה הא, ע ע"ב ד"ה נודע, פ ע"א ד"ה אם, פ"ב ע"ב ד"ה ורבי אלעזר, פ"ח ע"ב ד"ה מה, צ"א ע"א ד"ה מתקיף, צ"ב ע"ב ד"ה רבי, צ"ג ע"ב ד"ה ששגג, ק"ו ע"א ד"ה חוץ, קי"ז ע"ב ד"ה הא, ק"כ ע"א ד"ה נותן, קל"ז ע"ב ד"ה אבי, קל"ח ע"ב ד"ה שאין. ומה שמביא רבינו תם בשם הרשב"ם בתוספות שם כ"ג ע"ב ד"ה דבי, אינו נובע מפירושו לשבת.

49 ק"ל ע"א ד"ה אמר, קמ"א ע"ב ד"ה אי הכי, קנ"ה ע"ב ד"ה אין.

50 ראב"ן כ"ד ע"ב.

50* ראה להלן עמ' 115.

51 נ"ד ע"ב ד"ה רב.

52 ס"ח ע"א ד"ה ספיחי.

53 י"ב ע"ב ד"ה הכא, י"ג ע"א ד"ה קנקנתום, י"ד ע"א ד"ה אתנייה, ל ע"א ד"ה ככר, ל"א ע"א ד"ה בפשוטי, (לפנינו: רשב"א, אבל צ"ל: רשב"ם וכבר תיקנו כן בגליון.) מ ע"א ד"ה זכרון, שם ע"ב ד"ה דילמא, מ"ג ע"א ד"ה הלכה, נ"א ע"א ד"ה כזה, נ"ח ע"ב ד"ה וכי, ד"ה אבל, ס ע"ב ד"ה אין, ס"א ע"א ד"ה ועוד, ס"ה ע"א ד"ה בצר, (ורבינו שמואל פי' שהשיב רבינו קלונימוס שכן דורש בירושלמי), ע"א ע"א ד"ה ומקני, (פסק רבי' שמואל), ע"ח ע"א ד"ה סולמות, פ"ח ע"א ד"ה ביב, פ"ט ע"א ד"ה לא שנו, (פסק רבי' שמואל), צ"א ע"א ד"ה מי.

54 ח"ב קי"א, קי"ג, קי"ז, קכ"ה, קמ"א, קמ"ז, קנ"ה, קס"א, קס"ח, קצ"ה, ר"ח, ר"ט.

55 עי' לעיל הערה 40.

56 סי' ק"מ, ל"ח ע"ג: 'ובתשובות כתוב בשם רבי שמואל שאמר בשם רבינו שלמה זקנו וצ"ל'. בהגהות מיימוניות הל' שבת פכ"ט הט"ז אות ח נאמר: 'וכ"כ בתשובת רשב"ם שאומר בשם זקנו רש"י נ"ע...'. ובדפוס קושטא רק: 'וכן אומר בשם רש"י זקנו'.

בעלי התוספות הראשונים בצרפת

במקום היחיד ששמו נזכר בתוספות לפרק הראשון, הכוונה לפירושו למסכת שבת⁵⁷. פירושי הרשב"ם לפסחים, המובאים בראבי"ה, לקוחים מפירושו של הרשב"ם לעבודה זרה⁵⁸. בתוספות זבחים⁵⁹ אמנם נאמר: 'ומתוך כך ברייתא רבינו שמואל מוחק בפ' מי שהיה טמא שלמים וגריס יביא בדמיה פסח'⁶⁰. אבל אין ללמוד מזה אלא שהרשב"ם פירש את הפרק התשיעי. מן הראוי לציין, כי פירוש רש"י בסוגיה האחרונה של הפרק הזה מגלה עקבות של עיבוד מאוחר⁶¹. פירוש הרשב"ם ליומא מובא בס' הישר⁶². בתוספות סוכה נזכר הרשב"ם פעם אחת⁶³, אולם הפירוש המובא בשמו לקוח מפירושו לבבא בתרא⁶⁴. ר' נחמן בן הרמב"ן מזכיר פירוש של הרשב"ם לביצה⁶⁵, ור' יצחק אור זרוע מביאו למסכת מועד קטן⁶⁶. מקור דברי הראבי"ה: 'ופסק רבינו שמואל בפרק החולץ'⁶⁷ הוא כנראה בפירושו למסכת יבמות. בתוספות שלנו לבכורות מובא מה ש'הקשה ר"ת על פי' רבינו שמואל כמו שפירש בכתובות...'⁶⁸. ובתוספות שלנו לכתובות נזכר הרשב"ם יותר מפעם אחת⁶⁹ אלא ששמו נשתבש ונכתב בטעות רשב"א, קיצור המציין את ר' שמשון בר' אברהם משנץ⁷⁰. הרשב"ם נזכר פעמים אחדות בתוספות שהגיעו לידינו למסכת נדרים. כדרכו הגיה גם בפירושו למסכת זו^{70*}. במקרה אחד שלח את הגהתו לרבנו תם אחיו, 'והשיב לו ר"ת שאינו מיושב

57 תוספות פסחים ז ע"א ד"ה בלבער נאמר רשב"א, אבל צ"ל: רשב"ם, כי אח"כ נאמר: 'ולא נראה לר"ת'. ובשם הרשב"ם מובא העניין גם באו"ז ח"ב סי' ק"ז ובתוס' שבת קל"ז ע"ב ד"ה אבי.

58 ראבי"ה ח"ב עמ' 9, 17, 80, 92, 125, ועי' שם בהערותיו של הר"א אפטוביצר.

59 י"ב ע"ב ד"ה ושמע מינה.

60 ובתוספות שם צ"ז ע"ב ד"ה המפריש, מובא רק פירושו של ר"ת.

61 ר' צ"ח ע"א: 'תשובת רבינו ע"כ ותמיהא לי וכו'.'

62 סימן תקס"א, תקס"ב, תקס"ד, ור' תוס' יומא ס ע"א ד"ה תרי, שם נאמר 'דבכל דוכתא דאצטריך מיעוט אחר מיעוט מקשה רבינו שמואל כך ומתריץ'. הרשב"ם חזר אפוא על קושייתו ועל תירוצו במקומות שונים.

63 ה ע"א ד"ה מסגרתו, לפנינו: רשב"א, אבל צ"ל: רשב"ם.

64 ס"ו ע"א ד"ה לעולם.

65 מחנה דוד ט ע"א.

66 או"ז ח"ב סי' נ"א.

67 ראבי"ה סי' תתקע"ג (מבוא, עמ' 284).

68 בכורות ל ע"א ד"ה מתני'. הדברים מובאים בתוספות כתובות כ"ד ע"א ד"ה שלי בשם הרשב"א, אבל צ"ל: רשב"ם.

69 כתובות מ"ה ע"א ד"ה אמר, ס"א ע"ב ד"ה איכא, ועי' גם ע ע"א ד"ה הכא, ולהלן.

70 עי' לעיל, הערה 57, וכן מ"ה ע"ב ד"ה אימור: 'תימה לרשב"א וכו'', אבל צ"ל: 'תימה לרשב"ם', כי כן מפורש בתוספות ר"י הלבן לכתובות, כ"י מינכן י"ח ע"ב (מהד' הרב פ. כהן עמ' מ"ז): 'שמעתי שמתקשים בדבר בשם רבינו שמואל וצוק"ל'.

*70 ר' תוס' שלנו לנדרים ח ע"ב ד"ה ויהיד, כ"ח ע"ב ד"ה ה"ג ור' בהע' שלאח"ז.

פרק שני

בעיניו להגיה כולי האי כל הספרים ומה שהקשה מורי וכו' ⁷¹. מעטים הם פירושי הרשב"ם המובאים במסכתות בבא קמא ⁷²* ובבא מציעא ⁷³ בהן נרמז למה שפירש בגיטין, לעומת זאת יש בידינו קטעים מרובים מפירושו לפרק השלישי של מסכת מכות. כל מקום שבתוספות שלנו מדף כ ע"א ואילך מובא 'פירוש הקונטרס', הכוונה לפירוש הרשב"ם, כפי שיוצא מפורש ב'תוספות שני' למסכת זו ⁷⁴, שבהן מובאים דיבורים שלימים בלשונו של הרשב"ם ⁷⁵. רש"י שבאלפסי לפרק זה גם הוא פירוש הרשב"ם, וכבר העירו על כך מגיהי דפוס וילנה ⁷⁶. אף הגיעו לידינו חלקים גדולים מפירושי הרשב"ם למסכת עבודה זרה, שאותם חיבר לעיני רש"י. על כך מעיד רבנו אלחנן באמרו: 'וגם רבינו שלמה חזר בו מפירוש זה לפירוש רבינו שמואל בתוספותיו שפירש לפניו ⁷⁷ בעבודה זרה בעניין אחר ופירש בודאי בשנת תכ"א חרב הבית...'. ⁷⁸ רש"י גם הגיה, לדבריו, את פירושו של נכדו ⁷⁹. מלבד הקטע מפירושו, שהזכרנו לעיל, והבאותיו של רבנו אלחנן ⁸⁰, מרבים להזכיר את פירושו של הרשב"ם לעבודה זרה: התוס-

71 ר' תוס' ישנים כ"י נדרים שהו"ל א. האלפערן, לונדון תשכ"ו, עמ' לג—לד, ונעלם ממנו שדברי הרשב"ם נמצאים בס' הישר, מהד' שלזינגר סי' ק"ב, אבל שם חסרה תגובת ר"ת, אבל היא מובאת בשטמ"ק ז ע"ד מתוך דברי הרא"ם, הוא ר' אליעזר ממיץ, ובתוס' ישנים הנ"ל נזכר הרשב"ם בעמ' ל"ח, מ"ז, נ"ה.

71* תוספות ב"ק י ע"א ד"ה כגון, תוספות רבינו פרץ ב ע"א, או"ז ב"ק, סי' מ"ו. שאר פירושי הרשב"ם שם לקוחים מפירוש ב"ב וראה לעיל הע' 26*.

72 תוספות מ"א ע"ב ד"ה קרנא, הסברה המובאת בשמו תואמת את פירושו לפי פשוטו של מקרא בשמות כ"ב ו, י"ט ע"א ד"ה וליחוש, ק"ב ע"ב ד"ה הוא לקוח מפירושו לבבא בתרא.

73 נדפסו בספר סם חיים, ליורנו תקס"א, כ ע"ב ד"ה אלא, הוא פי' הקונטרס בתוספות שלנו ד"ה לא צריכא, כ"א ע"א ד"ה על הוא פי' הקונ' בתוספות שלנו שם, שם ע"ב ד"ה מתני' החורש הוא פי' הקונ' בתוספות שלנו, כ"ב ע"א ד"ה שהרי 'רשב"ם האריך בו מאד ומגומגם הוא' ולפי זה הגיה הרי"ן אפשטיין, תרביץ ש"ד, עמ' 185 גם בתוספות שלנו שם: 'הקונטרס פי' בגמגום'. כ"ג ע"ב ד"ה והבאת, ובתוספות שלנו בשם קונטרס.

74 כ ע"א ד"ה ועל הזקן: 'לשון רשב"ם', שם ד"ה וחייב 'כדמפרש רשב"ם... וזה לשונו... ע"כ'. פירושי הרשב"ם מובאים עוד שם ד"ה איכא, 'רשב"ם האריך בו'. כ"ב ע"א ד"ה אלא ובהגהות מיימוניות הל' יו"ט אות ב: 'וכן פרשב"ם בס' אלו הן הלוקין'.

75 ועי' אפשטיין שם, שגילה את הזהות של פי' הרשב"ם עם פירוש הקונטרס שבתוספות.

76 כצ"ל ולא 'לפנינו'.

77 תוספות ר' אלחנן לע"ז ט ע"ב ד"ה האי.

78 שם י"א ע"ב ד"ה עטלווא: 'ועוד בפי' ר' שמואל ודומה שהגיהו ר' שלמה'.

79 ט"ו ע"א ד"ה אין: 'ומפרש רבינו שמואל בשם רבינו שלמה', ל"א ע"א ד"ה הלכה: 'ורבי' שמואל מחק מן הפירושים בההוא דגולפי דלקמן והגיה כך וכו'.

פות שלפנינו⁸⁰, הראבי"ה, הקורא להם גם 'פסקות רבנו שמואל'⁸¹, ר' יצחק בעל אור זרוע⁸², רבנו ברוך בספר התרומה⁸³ ובעל הספר תמים דעים, שבו מדובר על 'פירוש הרב ר' שמואל רומריגו ז"ל במסכת ע"ז'⁸⁴. שרידי פירושו למסכת זו מגלים את גישתו של הרשב"ם למציאות של זמנו ולבעיותיה. וכך אנו קוראים בספר התרומה: ⁸⁵ 'פסק. היאך עושין משא ומתן עם הגויים ביום אידם דהאידנא אין העולם נוהרים לשאת ולתת עמהם אפילו ביום אידם? ופירש רבינו שמואל בשם רבינו שלמה זקינו דמן הדין אינו אסור אלא יום האיד שעושין בשביל ישו הנוצרי כגון ניטל וקינה, אבל שאר איד שלהם אין תופשין בו ממשות ולא שייך לימר בהן אזיל ומודי, ואפילו אותם שעושין בשביל התלוי יש להתיר מטעם דקיימא לן בגוייהו דלא אזיל ומודי'. ומעניין ביותר הוא פירושו לדברי רב אשי, שמותר למכור כלי-זין לפרסים מפני שהם מגינים על היהודים. הרשב"ם מפרש: 'ולאו אורחייהו למיקטל ישראל, ואפילו נלחמים על מדינה אחרת להצילנו שלא יבואו בני אותה מדינה עלינו ויש גם יהודים באותה מדינה שבני עירנו נלחמים, אפילו הכי אנו מוכרין להם, שהרי להצילנו הם מתכוונים ושמא לא יהרגו שום ישראל'⁸⁶. את תוספותיו של הרשב"ם לחולין כבר הזכרנו⁸⁷, ויש להוסיף כי גם בכתב-

80 ט"ו ע"א ד"ה אימור, ל"ו ע"א ד"ה אשר, שם ע"ב ד"ה כי, נ"ה ע"ב ד"ה א"ר הונא, ו'כן פי' רשב"ם בשם רש"י, נ"ו ע"ב ד"ה גרגותני, נ"ז ע"ב ד"ה לאפוקי, ע"ד ע"ב ד"ה דרש. 81 ח"ב עמ' 9 ועי' שם, עמ' 17, 80, 81, 84 ועוד.

82 ע"ז סי' צ"ו, קכ"ה, קל"א, קמ"ח, ק"נ, קנ"ה, קס"ב, קע"ח, ק"פ ועוד.

83 סי' קל"ה, קל"ו, ק"ס, קס"ט, קע"ח, קפ"ז ועוד.

84 סי' ק"ג, ק"ה, ק"ח, קמ"ו.

85 בכ"י בריט. מוז. 518 של ס' התרומה שנכתב בשנת 1254. . . . אינו אסור אלא יום האיד שעושין בשביל התלוי כגון קינח וניתל. . . . הכתיב 'ניתל וקינח' נמצא גם בסמ"ג, עשין מ"ה, כ"י שוקן 13869, שנכתב בשנת 1288 ובכ"י שוקן 19527, שנכתב בשנת 1324, ובמרדכי כ"י מיכאל 613 (אוקספורד 548). ואין צורך בהגהת י. תא-שמע, תרביץ מ"ז (תשל"ח), עמ' 202, הע' 17, 'ניטל' אינו אלא dies natalis — חג המולד, ו'קינה' הוא חג הפסחא שהיה גם יום אבל וקינה על מות ישו (Karfreitag) ו-Karwoche מורים על כך שכן karen פירושו לקונן ולהתאבל). הכתיב ניתל — ניטל וגם השנוי קינה — קינח הם כינויי-גנאי. קינח נעשה ל'קיס"ח' בסמ"ג ול'קיצח' בהגהות מיימוניות (דפ' קושטא) הל' ע"ז פ"ט. המקום נמחק לא רק בדפוסים אלא גם בכ"י שנגעה בהם יד הצנזור, כמו ס' התרומה, פרמא 1232 וקמברידז' 668. add. בדפוסים המאוחרים של ספר התרומה נשמט כל העניין, ואף שמו של רבנו שמואל לא נזכר, וגם באור זרוע ע"ז סי' צ"ו נצטמקו הדברים ונשאר רק: 'וכן פי' רבינו שמואל זצ"ל דאנן האידנא בגולה אין אנו יכולין להעמיד עצמנו מלשאת ולתת עמהם, שביניהם אנו יושבין ואינן אדוקין בע"ז'.

86 או"ז פסקי ע"ז, סי' קל"ב. ועי' לעומת זה בס' חסידים סי' תתש"ע.

87 עי' לעיל, הע' 45.

יד של פירוש רש"י למסכת חולין נמצאת 'תוספת דר' שמואל'⁸⁸. פירוש הרשב"ם לנדה היה עדיין לפני מהר"ם מרוטנברג, הרומז אליו במלים 'וכן פירש רשב"ם בפרק תינוקת'⁸⁹. השתמשו בו הראבי"ה⁹⁰ והתוספות שלנו לנדה⁹¹. בספר 'יחסי תנאים ואמוראים' לר' יהודה בר' קלונימוס⁹² מובא ממנו פירוש מעניין זה לדברי הבריייתא 'חכם שטימא אין חבירו רשאי לטהר, אסר אין חבירו רשאי להתיר':⁹³ 'פי' רבנו שמואל אהא אין חבירו רשאי להתיר, הני מילי במילתא דתליא בסברא, שאין כח וראיה לאוסר יותר מן המתיר, הילכך אם אוסר אין חבירו רשאי להתיר אותו דבר, דלאו צניעותא היא. והך נמי דרבה בר בר חנא דטימא, מילתא דסברא היא, ולא היה ליה לרב יצחק בר יהודה לטהר, אבל מידי דלאו סברא, כגון דטעה בדברי תנא, או בדברי אמורא, או אמר הלכתא כחד מינייהו, אם טעה וטיהר ובא חבירו ומטמא, ואם טעה וטימא ובא חבירו ומטהר דליכא הכא [אלא] גלויי מילתא בעלמא ואי אמר ליה טעמא דטעותא, הילכך ליכא חוצפא אי מטהר לאחר שטימא חבירו אלא מצוה גמורה היא'. בתוספות חולין⁹⁴ מובא מאמר הגמרא הנ"ל בנדה ואתה מוצא רמז לפירוש שהבאנו במלים: 'ופירש שם בקונטרס', וכבר העירו, כי אין זה בפירוש רש"י לנדה, ונראה שהיה כתוב תחילה: 'ופירש שם', היינו: 'ופירש ר' שמואל שם', ואחרי ששיבשו וקראו: 'ופירש שם', הוסיפו את המלה 'בקונטרס'.

הרשב"ם הוא כנראה הראשון בין חכמי צרפת הצפונית, שהרבה להשתמש בספר ההלכות של ר' יצחק אלפסי; הוא כתב תוספות עליו והגיה אותו. תוספות אלו נמצאות בכתבי-יד של הרי"ף, בתוך דברי הרי"ף, ומתחילות במלים: 'ואני שמואל מוסיף'⁹⁵. בהוספות אלו למסכת גיטין השתמש הראבי"ה והביאן בזה הלשון: 'ועוד שמצאתי בספר האלפסי במסכת גיטין וכו' עד כאן לשון אלפסי ורבינו שמואל בר' מאיר הגיה עליו: גם לי שמואל נראה וכו' '⁹⁶. הרשב"ם הוסיף להלכות הרי"ף מתורתם של חכמי אשכנז וצרפת, דברים שהביא אותם בפירושו.

88 דקדוקי סופרים לחולין ק"מ ע"ב (ר"ה, ע"ב).

89 תוספות יומא י"ח ע"ב ד"ה והאמר, ועי' להלן.

90 ח"ב, עמ' 60.

91 ו ע"ב ד"ה בשפחתו, י"ד ע"א ד"ה לייט, ט"ז ע"א ד"ה ב"ש, ט"ז ע"ב ד"ה בדקה.

92 כ"י אוקספורד ח"ג 323 ע"א.

93 נדה כ ע"ב.

94 מ"ד ע"ב ד"ה היכי.

95 עי' דקדוקי סופרים, הקדמה למסכת ביצה, עמ' 13, ועי' שם ד ע"ב הע' כ ובדקדוקי סופרים לסוכה נ"ו ע"א אות ח. וראה כעת ש. פרידמן, 'מתוספות הרשב"ם לרי"ף סדר נשים ומסכת חולין', קובץ על יד ס"ח, תשל"ו, עמ' 168 ואילך.

96 סי' תתקי"ג, מהד' מכון הרי פישל, ירושלים תשכ"ה, עמ' רכ"ו, עי' אפטוביצר, מבוא, עמ' 289.

בעלי התוספות הראשונים בצרפת

אנו קוראים שם: 'וזה לשון רשב"ם, אשר כתב על לשון האלפס, אני שמואל מוסיף כי רבו מחלוקות על זאת באשכנז ורבינו שלמה זקני וקצת מרבתי אומרים...'.⁹⁷ ואותו עניין מובא בפירוש הרשב"ם למסכת עירובין⁹⁸. ההוספות לאלפסי הקיפו כנראה את כל שלושת הסדרים, מועד, נשים ונזיקין⁹⁹. רובן של הוספות אלו הן השגות על דברי הרי"ף ויש שהוא נוקט בהן נימת-פולמוס חריפה, אבל ישנן גם הוספות המתייחסות במישרים לדברי התלמוד. גם בהן באה לידי ביטוי הכרת ערכו האישי, כגון ו'אני שמואל מוסיף בספרים בינותי והנה כולם המניינים שפירשו רבותינו ארוכים ומעורבבים לכן הוריתי^{99*} אני חשבון קצר למביני משפט'.

הרשב"ם חיבר, לפי הנראה, ספר הלכות מיוחד. 'פסקי הלכות' שפסק רבינו שמואל בהלכות יום טוב¹⁰⁰ נזכרים בכתב-יד של ספר אסופות¹⁰¹, 'הילכות שחיטה ובדיקה שחיבר רבינו שמואל זק"ל' נמצאות בספר הפרדס¹⁰². ר' ישעיה מטראני מביא, לאחר שהזכיר את דברי רבינו יצחק מפאס, מה שכתב רבינו שמואל בהלכות בדיקה¹⁰³. הזכרת ר' יהודה לוי והרב ר' אלעזר לוי, בנוי 'של ר' יצחק הלוי מוורמייזא, אינה מתמיהה כלל¹⁰⁴, כי מצאנו שגם במקום אחר בהוספותיו לרי"ף הזכיר דעת חכמי אשכנז¹⁰⁵.

מבארים אחדים של מסכת אבות מביאים את פירושו של הרשב"ם¹⁰⁶ למסכת זו. נדמה לי, שסקירה זו על פירושו, תוספותיו, הגהותיו ופסקיו של הרשב"ם די בה להוכיח מה שאמרנו על מקומו וערכו, כאיש ההלכה וכמפרש התלמוד וכאחד מראשוני בעלי התוספות.

97 הגהות מיימוניות לסדר תפלות אות ד.

98 תוספות מ'ע"א ד"ה זכרון, ועי' לעיל, הע' 53.

99 ייתכן שהמובא בשם הרשב"ם בניגוד לדעת הרי"ף בתוספות נדרים ח'ע"ב ד"ה ויחיד לקוח מפירושי הרשב"ם על הרי"ף. ועי' בהגהות מיימוניות הל' חובל ומזיק פ"ז ה"ו אות ד' וכן פסק רב אלפס דלית הלכתא כרבה... וכן פסק רשב"ם, הל' מכירה פ"ג ה"ח אות ד' ועיין שם באלפסי ורשב"ם הוסיף קצת לאמץ דבריו, הל' טוען ונטען פ"ז ה"ה אות ו' הגהות רשב"ם באלפס'.

*99 דקדוקי סופרים לפסחים, עמ' 330, ור' לעיל, עמ' 46.

100 גרוס, גלליא, עמ' 230. 101 עי' לעיל הערה 95.

102 סי' רי"ג וההלכות נמצאות גם ב'מעשה הגאונים', הוצ' מק"נ עמ' 97.

103 ספר המכריע סי' י"ח. וראה פסקיו לחולין, אהל דוד, עמ' 698 (הערת הרב ב"ז בנדיקט במכתב מער"ה תשי"ח).

104 נגד ספקותיו של אברהם עפשטיין, מונטסשריפט 1897, עמ' 473.

105 עי' לעיל הערה 97.

106 עי' צונץ, ZGL, עמ' 25—124, ורוזין בהקדמתו הנ"ל, עמ' xv, ומה שמביאים בשם רשב"ם על שם דודו הרי"ב בן הרא"ש נ"ל שצ"ל: דודו הריב"ן (הרא"ש הוא אולי המקור ממנו הביאו).

פרק שני

אחיו של רבנו שמואל ובנו השני של הר' מאיר חיה ר' יצחק, הידוע בכינויו ריב"ם. הוא נפטר בחיי אביו ואחיו. רבנו תם מזכיר את המאורע בתשובתו לר' אליעזר ממגינצא: 'גם כי אזעק במר רוחי ומרוב שיחי תש כחי, ואור עיני גם הוא אין אתי'¹⁰⁷ אל הלקח ארון הקדש, עטרת ראשי אחי הרב ר' יצחק שנתבקש לישיבה של מעלה זה חדש ימים והניח שבעה יתומים ולכל ישראל חיים... וגם היום מרי שיחינו חדשים לבקרים רבה אנינותינו, ואף לפי אבותינו. מפי אבינו מורינו שיחיה, ואבי יקרא אלי ואני יעקב קטן אחים כותב בדמע, כי בעוד אחינו הרב ר' יצחק בחיים היה דן עמנו והיו הדברים שמחים כנתינתם מהר סיני'¹⁰⁸. אלמנתו של ר' יצחק נישאה אחר-כך לקרובו ר' יהודה בר' יום-טוב, נכדו של הריב"ן¹⁰⁹. על חייו הקצרים אין אנו יודעים ולא-כלום. הוא הספיק לכתוב תוספות למסכתות אחדות, וכעדות אחיו הצעיר השתתף לפי הנראה בעבודתם של אביו ושל אחיו. תוספותיו ליבמות היו בידי ר' משה מקוצי¹¹⁰, והן נזכרות פעמים אחדות בתוספות שלנו למסכת זו¹¹¹. מתוספותיו לנדרים מביא הראב"ה¹¹², והן גם נזכרות בתוספות שלנו לבבא קמא¹¹³: 'ור"י בן רבינו מאיר פירש בתוספות בנדרים'. נוסף לזה מובאים פירושו וחידושו בתוספות שלנו לשבת¹¹⁵, לכתובות¹¹⁶, לגיטין¹¹⁷, לבבא קמא¹¹⁸, לבבא מציעא¹¹⁹, לבבא בתרא¹²⁰.

107 בספר הישר: 'גם הם', בראב"ן: 'ואור פני גם הוא...'.
 108 ספר הישר, הוצ' מק"ג, עמ' 71, סי' מ"א, ראב"ן ק"מ ע"א.
 109 כ"י אוקספורד 1408 סי' ט"ו.
 110 ע"י תוספות ישנים ליומא י"ח ע"ב ד"ה ואיבעית.
 111 ג ע"ב ד"ה טעמא, כ"ט ע"א ד"ה ב"ש, ל ע"ב ד"ה כתב, נ"ה ע"ב ד"ה אשה, ס"ה ע"א ד"ה שבינו, שם ע"ב ד"ה ואי, פ"ח ע"א ד"ה אי קסבר.
 112 ח"ב עמ' 26: 'ואע"ג דאותיביה רבא וכו' רבי יוחנן לא הדר ביה וכל הסוגיא (נדרים מ"ג ע"ב), עד סוף פיסקא כוותיה, וכן מצאתי בתוספות הר' יצחק בר מאיר נ"ע'.
 113 ק ע"ב ד"ה אומר.
 114 כצ"ל ולא 'בתוספתא'.
 115 כ"ב ע"ב ד"ה מאי, ס"ז ע"ב ד"ה כלל, פ"ט ע"א ד"ה לסוף, קל"ח ע"א ד"ה בעא, קנ"ו ע"ב ד"ה רבי יהודה: 'והר' יצחק בר' מאיר גרס במתניתין'.
 116 ג ע"ב ד"ה ולדרוש, י ע"א ד"ה אמר, י"ב ע"א ד"ה כנסה, כ"ה ע"א ד"ה וכי, כ"ט ע"א ד"ה ועל, ל"א ע"ב ד"ה רב אשי 'ונראה כגיר' הספר שמצא ר"י בן רבנו מאיר בספרי אשכנז, ס"ה ע"א ד"ה ושקלת, ע"ח ע"ב ד"ה תני.
 117 ס"ד ע"ב ד"ה נערה, ס"ה ע"ב ד"ה גיטא. בסוף הדיבור חתום: יצחק ברבינו מאיר.
 118 נרמז בתוספות ב"מ צ"ז ע"א, ועי' ברא"ש פ"א אות ג, הגה' הרא"ש פ"ג אות א.
 119 ב ע"א ד"ה וזה, אולם בכ"י: ר"ת. ל"ח ע"א ד"ה מחלוקת, נ"ח ע"ב ד"ה נותנה. ע"ב ע"א ד"ה שטר, ע"ט ע"ב ד"ה אי, פ ע"ב ד"ה סתם.
 120 ב"ב קמ"ב ע"ב ד"ה והלכתא, קמ"ט ע"א ד"ה מגמרי, וד"ה דקא, קנ"ו ע"ב ד"ה ר' אלעזר וראה להלן, עמ' 652, הע' 40*.

בעלי התוספות הראשונים בצרפת

ולחולין¹²¹. תוספת מדבריו לס' הישר של אחיו עוסקת בעניין שבמסכת נדה^{121*}. במכתב הנ"ל קרא רבנו יעקב לעצמו 'קטן אחים', ביחס לרשב"ם ולריב"ם, אבל היה לו עוד אח צעיר, שנולד לאחר פטירתו של רש"י ונקרא על שמו שלמה¹²². ר' שלמה עסק בעיקר בפירוש המקרא, בענייני דקדוק וניקוד, ונקרא 'אבי הדייקנים'¹²³. רק מעט מדבריו נשאר לפליטה בספר 'ערוגת הבשם'¹²⁴. פעם אחת נזכר שמו בתוספות שלנו לפסחים¹²⁵, אבל בתוספות ר' יהודה שיר-ליאון מובא אותו עניין בשם הרשב"ם¹²⁶. בסוף דיון ארוך ובלתי רגיל ברש"י¹²⁷ נאמר: 'כן מצאתי בנימוקי ר' שלמה בר' מאיר'. ייתכן אפוא, שחיבר גם ספר של פסקי הלכה.

- 121 ח ע"ב ד"ה אגב ובתוספות חולין כ"י מינכן 236, 'מלאכת שלמה' לר"ש טויסיק, ט"ו ע"ב, ל"א ע"א, ל"ג ע"א. בכ"י קמברידז' 667, 159 ע"ב, מובא 'פסק הרב ר' יצחק בר' מאיר דעירוב תבשילין אינו בעופות'.
- 121* ס' הישר סי' קס"ג בכ"י ירושלים נוסף בסוף הסימן 'מכתב רבנו יב"ם', ור' מהד' שלזינגר עמ' 125, הע' 1.
- 122 ר' עליו פוזננסקי, מבוא על חכמי צרפת ומפרשי המקרא, עמ' 50, ובמאמרי בתרביץ ש"י, עמ' 30.
- 123 כ"י די רוסי, מס' 181, ועי' ברלינר, לתולדות פירושי רש"י, ספר רש"י, ירושלים תש"א, עמ' ט"ו.
- 124 ר' לדוגמא ח"א עמ' 3, עמ' 120. ואת פירושיו ליקט קויפמן במגזין 1886, עמ' 152. ור' במבוא ח"ד עמ' 143.
- 125 ק"ה ע"ב ד"ה שמע. וייתכן שגם בתוס' פסחים י"ז ע"ב ד"ה אלא הקשה ר"י בשם רבינו שלמה, והכוונה לר' שלמה שלפנינו.
- 126 ברכה משולשת נ"ב ע"א ד"ה ור' יהושע, ועי' גם באור זרוע ח"א סי' י"ט.
- 127 חולין קט"ז ע"ב ד"ה הרי.

פרק שלישי

רבנו תם

[א]

על כל אחיו עלה והגדיל ר' יעקב בר' מאיר, הנקרא רבנו תם, ע"ש הכתוב 'ועקב איש תם'¹. כבר נעשו נסיונות להעריך את אישיותו של גדול חכמי צרפת הצפונית תוך עמידה על אופיו ותכונותיו. ר' אייזיק הירש וייס הקדיש לו מונוגרפיה מיוחדת², נוסף על הפרק בספר 'דור דור ודורשיו'³. תיאורו של וייס הוא כולו אפולוגטי. הוא מנסה ליישב ולתרץ את חוסר העקיבות, את הגאווה ואת הלשון הבלתי-מרוסנת, הגלויים לעין כל בדברי רבנו תם, והוא משתדל להעלים ואף לבטל את הסתירות ואת הניגודים שבתגובותיו, ולעתים אף במעשיו, ומצליח על-ידי כך לרכך את האישיות הדינאמית והאימפולסיבית במידה כזאת, עד שבסופו של דבר מתקבלת דמותו של רב הנוטה לקולות, המתנגד למחמירים, הקרוב למלכות ושרים, והעוסק לא רק בתלמוד ובהלכה, אלא גם בדקדוק שפת עבר ובחיבור שירים על-פי המשקל הספרדי — בקיצור דמותו של רב משכיל. אפטוביצר, המוקיע את הפלפול הביוגרפי של וייס, קובע במידת-מה של יאוש: 'לכן נסתרה דרכו מאתנו ואין אנו יכולין לעמוד על עיקר אופיו ותכונות רוחו של ר"ת'⁴. אין אנו באים להגן וללמד זכות על רבנו תם, ליישב סתירות וניגודים באופיו ובדבריו ולהלבישו מחצלות טיפוס אידיאלי של תלמיד-חכם, כפי שיצרה לה 'חכמת ישראל'. אנו אין לנו אלא המקורות, והם המספקים לנו את ההומר לתיאור דמותו, ואם מתגלים בה סתירות וניגודים

1 בראשית כ"ה כ"ז. הסבר אחר לכינוי זה נמצא בהגהות מהרי"ד לספרא (ורשא תרכ"ו) בחוקותי פרק ה אות ג וזה לשונו: 'נתגלה לי בחלום בשנת תרי"ד בחדש אייר שלכן נקרא רבי יעקב איש תם רבינו תם עבור שהוא תיקן תיקון חזרת הגדוניה וביטל זו הקללה של ותם לריק כהכם', ולעניין תקנה זו ראה להלן, עמ' 93 ועמ' 152.

2 בית תלמוד ש"ג, וראה גם L. Löw, *Graphische Requisiten und Erzeugnisse*, 1870, I, pp. 129—132

3 ח"ד, עמ' 337.

4 מבוא לראבי"ה, עמ' 339.

הרי כך היה האיש, ואם דבריו תקיפים, חריפים ובלתי־מרוסנים, הריהם מגלים את מידותיו ומורים על סגנון התקופה.

ר' יעקב בר' מאיר נולד כפי הנראה סמוך לתת"ס (1100), את זקנו, רש"י, לא הכיר פנים. הוא למד תורה מפי אביו ר' מאיר ומפי אחיו ר' שמואל, והגיע להוראה עוד בחיי אביו.⁵ מסורת אומרת שהיה גם תלמידו של ר' יעקב בר' שמשון, אחד מתלמידי רש"י, שחיבר פירוש לאבות⁶, שנדפס ב'מחזור ויטרי'⁷. על בני משפחתו ידוע לנו רק מעט. אשתו, מרת מרים, היתה אחותו של ר' שמשון הזקן מפלייזא (Falaise)⁸ ושם בעלה הראשון היה ר' אברהם. ויש מקום להניח שגם היא היתה אשתו השנייה של רבנו תם. כמו שאר הנשים במשפחתו של רש"י זכתה גם היא ליחס של כבוד. אחרי פטירת בעלה שאלו חכמים מפי הגברת אשתו על מנהגיו⁹. הסגנון, שבו מדברים על נשים בחוג זה, מגלה השפעה של יחס מקובל לאשה במעמד־האבירים הנוצרי. ידועים לנו שמות ארבעה מבניו. אחד מהם, יוסף, שיכל את בנו בחיי אביו, רבינו תם. סיפור פטירתו של אותו בן נותן לנו הזדמנות להתבונן ליחסי המשפחה שבראשה עמד ר"ת: 'ואני יצחק בר' דורבלו ראיתי ברמרו דאתריע ביה מילתא בר' יוסף בנו של רבינו יעקב בן רבנא מאיר מבנו, ואחר שהתפללו מנחה בערב שבת בבית הכנסת ישב לו ר' שלמה אחי רבינו שהיה מתפלל. ואמר לו רבינו יעקב אחי לך להביא יוסף בני לבית הכנסת, שלח עמו החבר ר' יצחק בן רבינו שמואל ואחרים עמו'¹⁰. את שמו של הבן משה אנו מוצאים בדברי כותב אלמוני¹¹: 'אל אדון על כל המעשים הוא יברך את ר' משה בר' יעקב איש תם'¹². שלמה עסק בכתיבת ספרים בשביל אביו: 'ובספר שבו סדר זרעים ומועד ירושלמי שהיה של רבינו יעקב כתוב בתחילתו... וכדומה שהוא כתב יד החבר ר' שלמה בן רבינו יעקב...'¹³ ויצחק, הנזכר ע"י ר' אליעזר בן שלמה בסוף שאלתו לר"ת: 'ושלום רבותינו וביתם ושלום מורי רבי יצחק בן רבינו לנצח'¹⁴, הוסיף

5 ספר הישר, הוצ' מק"נ, סי' מ—מ"א.

6 כתב תמים ב'אוצר נחמד', ח"ג, עמ' 59—60.

7 עי' לקוטי בתר לקוטי, עמ' 186, ועל סדר עולם שלו ראה להלן, עמ' 731.

8 עי' להלן, עמ' 118.

9 תשובות מיימוניות, קדושה ה'.

10 מחזור ויטרי עמ' 243.

11 כ"י אוקספורד 994,2.

12 אפשטיין, מונטסשריפט 1897 עמ' 474, ואין מקום לפקפקיו.

13 מחזור ויטרי עמ' 51 סי' פ"ב, ועי' שבלי הלקט סי' ט.

14 ספר הישר, הוצ' מק"נ, סי' נ"ח עמ' 133.

תוספות לספר הישר של אביו¹⁵. וייתכן שהיה לו גם בן בשם שמואל. ר' אשר בר' דוד, נכדו של הראב"ד, מספר: 'ושמעתי מפי בחור חכם ונבון ששמו ר' שמואל בכמה"ר יעקב מארץ טרוייש, שהעידו כמה גדולים עליו, שהוא מגזע רבנו שלמה זצ"ל וכו' ¹⁶. אם 'כמה"ר יעקב מטרויש' הוא רבנו תם, הרי יוצא ששמואל, הצעיר שבבניו — נולד כנראה אחרי פטירת הרשב"ם ונקרא על שמו — הלך לדרום-צרפת ושם נפגש עם נכדו של הראב"ד, ואליו גם מכוונים דברי ספר הישר: 'פי' ר' שמואל בר' יעקב מפי ר"ת' ¹⁷. שם בתו של רבנו תם אינו נזכר, אבל יש מסתמכים על מנהגו בשעת חתונתה¹⁸ ובכתיבת כתובתה¹⁹, ורבנו תם עצמו מזכיר מעשה שאירע 'בחתנו שהלוח על המשכונות' ²⁰. אחותו של רבנו תם נפטרה בחייו ²¹. רבנו תם התפרנס מעסקי הלוואות ²² ומעשיית יין ²³ והוא ראה בהם שני מקורות-פרנסה של היהודים בני-דורו. על כך מעידות התשובות המרובות בהלכות רבית ומשכון ובענייני יין-נסך, ודבריו המפורשים: 'ומצוה מן המובחר ונראה בעיני היתר גמור לתת מחיה לכל בני ברית שמותר להלוות שיתן הלוה משכנות ליד הגוי...'. ²⁴ את הקלותו בדיני יין-נסך, במקרים של כמויות גדולות, הוא מנמק בצורה דומה: 'אך אם הפסד מרובה יותר מדי,

- 15 סי' ס"ה. תוספת זו נמצאת בגליון כ"י אוקספורד (ר' מהד' שלזינגר, עמ' 24, סי' י"ט הערה 1) סי' ק"ד (מהד' שלזינגר סי' קכ"ב ור' שם, עמ' 91, הע' 4) סי' ש"ז (=מהד' שלזינגר סי' שס"ד). ההוספות שבסי' ר"י ורנ"ב אינן בכ"י אוקספורד (ר' שלזינגר, עמ' 154 הע' 17, ושם עמ' 211, הע' 4). לעומת זאת חסרה בכ"י ירושלים התוספת שבכ"י אוקספורד סי' קי"ג (ראה שלזינגר, עמ' 81, הע' 10).
- 16 בפ"י י"ג מדות וי' ספירות, שממנו הביא משה סואבי קטעים באוצר נחמד ח"ד עמ' 37.
- 17 ספר הישר סי' רי"ב, רי"ג (מהד' שלזינגר סי' ר"ע, רע"א), ועי' להלן.
- 18 מחזור ויטרי, עמ' 249.
- 19 תוספות נדרים ס ע"ב.
- 20 שו"ת מהר"ם דפוס פראג סי' תשצ"ו.
- 21 ר' להלן עמ' 228, הע' 7.
- 22 שו"ת מהר"ם שם סי' תשצ"ה, וראה להלן, עמ' 234.
- 23 ראה ספר פסקים כ"י אוקספורד 1408: 'מעשה אירע כבר בבית ר' יעקב, שהיה יין יוצא דרך אמצע שולים של פטס גדול ביותר... ובא הגגר גוי וסתם הנקב...'. ולפי"ז יש לתקן את הלשון אצל אסף בספר היובל למארכס עמ' י"ח. בספר 'תמים דעים' סי' פ"ו נשתבש 'ביותר' ל'ביום טוב'. [ראה כעת ח. סולוביצ'ק, Can Halakhic Texts Talk History? A.J.S., 1978 p. 175 n. 63, התואר 'הנדיב' לפני ר' יעקב' אינו מורה בהכרח לר' יעקב אחר.]
- 24 שו"ת מהר"ם, ב"ב סי' תשצ"ו, והתיר להלוות ברבית גם בחול-המועד, ר' תוס' מו"ק י ע"ב ד"ה פרקמטיא: 'רבנו יעקב לא היה חושב הלואת רבית פרקמטיא'. ור' פיסקי הרא"ש מו"ק פ"א סי' כ"ד.

התורה חסה על ממונם של ישראל, ואני לא אחוס ולא אורה בו להתיר?²⁵ רבנו תם הצליח בעסקיו והגיע לאמידות²⁶. בן-אחותו, הר"י, מוסר על בניין ביתו של רבנו תם²⁷ והוא עצמו כותב למיודעו הרב ר' יום טוב: 'ועוד יש לי ראיות, אבל אני עסוק בקניין ביתי שקניתי ובלא ספר מבחץ כתבתי כן'²⁸. בביתו העסיק משרתים יהודים ונכרים²⁹. גם משרתיו הנכרים נקראים 'נערים', והם עזרו בכל עבודות-הבית והמשק ואף בהכנת קלף לכתיבת ספרי-קודש. רבנו תם מספר: 'בדידי הוה עובדא, שהיתה לי מגילה כתובה בכתב יד ולא היו הקלפים מעובדין לשמן, וקניתי עורות ונתתים בסיד והוצאתים מן הסיד, וכשנתנו למים ע"י אחד מהנערים ונמרטו ע"י הנערים, ובכל המעשים סייעתי, וכתבתי אחרת ועדיין שתיהם ביד'³⁰. עסקיו הביאוהו בקשרים עם אבירים ואנשי שלטון וגרמו לו טרדות מרובות, ובהן הוא מצדיק את קיצור דבריו באחת מתשובותיו: 'ולולי עול כבד עד יעבור זעם וילך זה המושל שלי, הארכת בלשון צח אך טורדי דחקוני ואולי ילכו להם והייתי מוצק וקבעתי עתותי בעזרת צור אבותי לחיים ולשלום'³¹. אפשר שיש רמז לכך שהוטלו עליו תפקידים רשמיים מטעם הרשות בדבריו: 'למען ממהרים שליחים ומידי בואם לפני טרדי רב ומלאכת אחרים עלי ועבודת המלך'³². דבריו לאחד משואליו מראים באיזו מידה היה מעורב בעניני שרים ואדונים, אם כי כוונתם אינה ברורה די צרכה: 'גם כי בשעת טרודין בא שלוחך, כי גתרעמו השרים על אדונם ועבדך רואה והעיר הומיה גם ישבו שרים בי נדברו, לא מנעתי את לבי מהשיב על תוכחו-תיך'³³. יחסיו עם העולם הנכרי ודעותיו עליו נקבעו במידה רבה מתוך גישה מעשית ומתוך דרכי החיים, אולם יש בדבריו גם סימנים להתבוננות ולהערכה אובייקטיבית. מגעו עם שרים צוררים ואלימים שידם תקיפה, רצחנים ורבי-כעס³⁴ הביא אותו לאישור דברי הגמרא ש'סתם עכו"ם אנס הוא'³⁵, והוסיף

25 ספר הישר, הוצ' מק"נ סי' מ"ב, שו"ת מהר"ם ב"ב סי' שע"ג, ועי' מרדכי ע"ז סי' תתנ"ו.

26 אור זרוע ח"א, סי' תמ"ב. המהרי"ל אומר 'שמעידין על ר"ת כשהיה רוצה ללמוד תמצית מהלכה חמורה היה נותן לפניו תל של זהובים לשמוח בהן ונתרחב לבו ולמד בכח'. ליקוטים, קרימונה שי"ח, קי"ח ע"ב.

27 עי' להלן, עמ' 88, הע' 16.

28 תשובות חכמי צרפת ולותיר, הוצ' מיללר סי' א, עמ' 1.

29 ר' לעיל הע' 23 וספר פסקים הנ"ל סי' קס"ה.

30 ראבי"ה ח"ב, עמ' 249. 31 ספר הישר הוצ' מק"נ סי' ל"ד עמ' 59.

32 ספר הישר הוצ' מק"נ סי' ט"ו עמ' 26.

33 ספר הישר סי' ע"ט, עמ' 177.

34 ספר הישר הוצ' מק"נ סי' ל"ו, עמ' 61 ועמ' 62.

35 ב"ב מ"ה ע"א.

פרק שלישי

עליהם 'וסתם נכרי שקרן הוא... שאפי' מאה עדים יכפור גוי וישבע ויטול'³⁶. העולם מחולק לנוצרים ולמוסלמים, ולעובדה זו נודעו תוצאות בהלכה^{36*}. המציאות לימדה אותו, שאין ליהודים בעלות של ממש על נכסיהם. לפיכך הוא מסביר את ביטולה של הפרשת תרומה ומעשר בזמן הזה בנימוק: 'כי הקרקעות שלנו משועבדים לנכרים ודינא דמלכותא הוא באם לא יפרעו הטסקא, שיהיו משועבדות ומופקעות לו ואם כן אינן שלנו'³⁷. כשהובאה בפניו שאלה על שמעון שנשלח על-ידי ראובן 'לקבל מעות מן הגוי וטעה הגוי בחשבון להוסיף לו', הוא דן בשאלה³⁸ מי זוכה בטעות, אם בעל המעות או השליח, או האם חולקין, אבל אין הוא מייעץ להחזיר את הטעות לגוי כמעשהו של שמעון בן שטח³⁹. עם זאת הוא נמנע מחדשנות יתירה לגבי הסביבה והריהו נוטה להגות, שגם כלפי היהודים קיים חוק ולא רק שרירות-לב. היחס למלכות מבוסס על כללו של שמואל 'דינא דמלכותא דינא', אבל, לדעת רבנו תם, מצווים לנהוג על-פיו רק כשהמלך 'משה מידותיו על כל בני מלכותו, אבל אם משנה למדינה אחת לא הוי דיניה דינא'. ברוח זו הכריע בדיני מסים. ראובן טען שעל שמעון לשלם את המס, אשר נותנים למלך בלא קצבה גם מממון אחרים שבידו. על כך השיב רבנו תם שטענתו אינה טענה, 'שהרי המלך אומר לעבדיו גבו מן הגוים כך וכך ממון, והם קוצצים לכל אחד ואחד לפי מה שיש לו וגם ליהודים אומר לגבות כך וכך, והם לא ימירו משפטם לרשעה מן הגוים לקצוץ על אחד יותר ממה שיש לו, כי שארית ישראל לא יעשו עולה, ולפי ממונו יתן כל אחד ואחד, ולא לפי ממון אחרים, וגם המלך וכל השרים יודעים אשר דרך היהודים לישא וליתן בשל אחרים. ואם ראובן ירא פן יכביד עולו מפני ממון אחרים שביד שמעון, ילך אל המלך ויאמר לו, אדוני המלך שמעון יש לו משל אחרים,

36 ס' הישר סי' ל"ז, עמ' 66.

36* 'וכתב רבינו יעקב בתשובה דילן ופרנצא ופרובינצא מחזיק זה על זה אבל ישמעאל ועכו"ם אין מחזיקין זה על זה דקטלי הני להג'י'. ס' העיטור, הוצ' רמ"י אות מ מודעה מ"ד ע"ג, והוא מזכיר שם מ"א ע"ג את שאלתו לר"ת בענין חזקה. וראה תשובות ר' יעקב מרומרוג, קובץ על יד ס"ז (י"ז), עמ' 96, סי' י"ג.

37 תוספות ר"י שירליאון לברכות (ברכה משולשת כ"ג ע"ד).

38 ספר הישר, הוצ' מק"נ סי' נ"ג—נ"ד ובשאלתו של ר' יעקב ישראל נאמר אפילו: 'ובא שמעון והטעה את העכו"ם או טעה מעצמו וכו' ' והתשובה נמצאת בשו"ת מהר"ם ב"ב דפוס קרימונה סי' נ ובתוספות כתובות צ"ח ע"ב ד"ה אמר. ובדפוסים המאוחרים של ש"ס וילנא הוסיפו בתוספות אחרי המלים 'וטעה העובד כוכבים בחשבון' את המלים: 'ולא נמצא העכו"ם אח"כ' ועשו את הדבר אם מטעמי צנזורה חיצונית או מטעם צנזורה פנימית של מגיה משכיל, שמצפוננו נפגע ע"י הדברים. ועי' להלן, עמ' 243, הערה 56*.

39 ירושלמי ב"מ פ"ב, ח ע"ג.

ויראה לו ידים מוכיחות...⁴⁰. מגמתו של ר"ת היא לצמצם את ההסתמכות על הכלל של 'דינא דמלכותא דינא'. כללו של דבר, הוא אומר, אין דינא דכל מלך ומלך העומד ומשנה, דינא, אלא דינא דמלכותא בדברים שהנהיגו קדמוניהם^{40*}. רבנו תם חלק על דעת אחיו, הרשב"ם, שאסר לקבל שבועה מנכרי, ואת דעתו נימק לא רק בנימוק מעשי שהוא כמציל מידם, אלא בהכרתו שהגויים בזמן הזה 'כולם נשבעים בקדושים ואין תופסים בהם אלהות אעפ"י שמזכירין שם שמים וכוונתן לישו הנוצרי, מ"מ אינם מזכירים שם ע"ז וגם דעתם לשם עושה שמים וארץ ואע"ג שמשתפים שם שמים ודבר אחר, לא אשכחן דאסור לגרום לאחרים לשתף ומשום לפני עור לא תתן מכשול ליכא דבני נח לא הוזהרו על כך וכו' '⁴¹. דבריו אלה מקבלים משמעות מיוחדת לאור העובדה, שהימים היו ימי מסע-הצלב השני כשכוס חמתם של הצלבנים עברה גם על רבנו תם. בשנת

40 תשובה זו אינה בספר הישר והדפיסה שד"ל בכרם חמד כ"ז, עמ' 48. לעניין דינא דמלכותא עי' או"ז ב"ק סי' תמ"ז מתוך שיטת ר' אליעזר ממיץ בשם רבו, ר"ת, ומאותו מקור בשיטה מקובצת לנדרים, כ"ח ע"א. איגוס (תשובות בעלי התוספות, גיו-יורק תשי"ד, עמ' 54) הדפיס מתוך כ"י של המרדכי תשובה של ר"ת בעניין 'דינא דמלכותא', אבל נעלמו ממנו המקורות הנ"ל. ש. שילה, דינא דמלכותא דינא, ירושלים תשל"ה, עמ' 62, ייחס את הסברא שהבאנו בפנים לר"י הזקן על יסוד חידושי הריטב"א לב"ב נ"ה ע"א והתעלם מעדותו של הר"א ממיץ. יתרה מזו, גם דברי ר"ת בתשובה שפרסם איגוס ושהבאנו בפנים מתפרשים כך. הדברים שם בהמשך קשים, אבל אין מקום לפירושו של שילה, שלפיו נימק ר"ת את הכלל של דינא דמלכותא בכח חכמים להפקיע ממון. היפוכו של דבר, נראה לי, שהדברים מכוונים לצמצם את ההסתמכות על הכלל בדבר כוחם של חכמים להפקיע ממון. *40 איגוס שם, עמ' 60.

41 תוספות בכורות ב ע"ב ד"ה שמא, סנהדרין ס"ג ע"ב ד"ה אסור, ואני הבאתי בפנים את דברי ר"ת בנוסח כ"י אוקספורד 432, המכיל תוספות הרא"ש לסנהדרין (הם נדפסו בינתיים על-ידי ש. וילמן, תשכ"ט, וב'סנהדרי גדולה', כ"ג תש"ל). הדברים חסרי השחר שבדפוסים המאוחרים בתוספות ע"ז ב ע"א ד"ה אסור: 'משום דעובדי כוכבים שבינינו קים לן בגוייהו דלא פלחו לעבודת כוכבים' הם מעשי הצנזורה ובדפוס בומברג נאמר כמובן: 'משום דגויים שבינינו...'. ודברי יעקב כץ, ציון תשי"ג, עמ' 16, הע' 5, טעונים תיקון. בספר הישר סי' תכ"ט (מהד' שלזינגר סי' תקכ"ג) מובאת באריכות דעתו של הרשב"ם, אבל דווקא נימוקו של רבנו תם חסר שם. והדברים שם הם דברי תלמיד, שידע כנראה רק את טעמו הראשון של רבו, וייתכן שמחלוקתו של הרשב"ם היא שגרמה לו לר"ת להוסיף את הטעם השני. ש. אלבק (יחסו של ר"ת לבעיות זמנו, ציון שי"ט, עמ' 109 הע' 6, ובעקבותיו — יעקב כץ, בין ישראל לגויים עמ' 44) דחק עצמו, כדי להציל את שיטתו, ושלל את הטעם השני מר"ת על-פי ר' ירוחם (ס' אדם וחוה נתיב י"ז ח"ה) הגם שברור שהוא שאב מכלי שלישי, בעוד המקורות הראשונים (ראה כעת גם תוס' שנץ לבכורות, ירושלים תשל"ג, ותוספות הרא"ש לסנהדרין, ירושלים תש"ל, עמ' ק"צ) והמהר"ם מרוטנבורג (ר' להלן, עמ' 550) מביאים את הטעם בשם ר"ת.

פרק שלישי

תתק"ו (1146) יו"ט טוב שני של שבועות נאספו הטועים מארץ צרפת אל רמרו ובאו בבית רבינו יעקב שיחיה ולקחו כל אשר לו בביתו וקרעו ס"ת בפניו ולקחוהו והוליכוהו אל השדה ודברו אתו משפטים על דתו ויתנכלו להמיתו ופצעו אותו חמשה פצעים בראשו, כי אמרו אתה גדולו של ישראל לכן נקחה ממך נקמת התלוי ונפצעה בך כאשר פצעתם באלהינו ה' פצעים. וכמעט שכנה דומה נפשו הטהורה לולי רחמי יוצרנו אשר ריחם על תורתו וימן ה' שר גדול לרבנו יעקב בדרך אותו שדה ויקראהו רבנו וישחדהו בסוס שוה ה' זקוקים וילך השר וידבר על לב התועים וישסעם בדברים ויאמר להם הניחו לי היום ואני אדבר עמו אולי יפותה ונוכל להסיתו ואם לא יאבה דעו כי מחר אתננו בידכם. וכה עשו ונדחת השעה הרעה בחמלת ה' על עמו ריחם על המרביץ להם תורתו הקדושה⁴². הדים למאורעות אלה אנו שומעים גם בתשובותיו. בסיומה של תשובה קצרה הוא אומר: 'ולולי שערינו משובשין בגייסות הארכתי לפי כבודכם לו יכולתי'⁴³. ותשובה אחרת הוא פותח במלים: 'רבת צררוני, כארבה הנעורו-ני... לא נשאר בלתי ספרי וגויתי...'⁴⁴. אחרי המאורע עזב כנראה רבנו תם את מקום מושבו רמרו (Ramerupt). בן-אחותו, הר"י הזקן, מעיד: 'כשהייתי ברמרו אחר יציאת רבינו משם... פעם אחת הלך רבינו מטרויש לרמרו להוציא ספריו ומטלטליו משם בערבות למ"ד ליטריין'⁴⁵.

דברי כותב-הזכרונות האשכנזי שהבאנו מעידים על יחס הכבוד וההערצה, שגילו בני הדור לרבנו תם. גם הרחק מגבולות ארצו ראו בו את ראש חכמי הדור, מנהיג ומכריע. ר' אברהם בן דוד הראשון, בעל ספר הקבלה, שאינו מזכיר את רש"י, שמע בספרד: 'שבארץ צרפת היה חכם גדול ורב מובהק במדינת רומרוג שמו ר' יעקב השם ישמרהו ויחייהו ויזכהו ללמוד וללמד ולהרביץ תורה בישר-אל'⁴⁶, ר' אברהם בר' יצחק אב-בית-דין מנרבונא, בעל ספר האשכול, מסתמך על מה ששמע מחכמי דורו ששמעו מפי הרב ר' יעקב זצ"ל⁴⁷. את רבנו תם ואת ספרו ספר הישר מזכיר גם ר' זרחיה, בעל המאור⁴⁸. והאגדה העממית לא באה על סיפוקה עד שלא הביאה את גדול חכמי פרובנצא, את ר' אברהם בן דוד, בעל

42 ספר זכירה לר' אפרים בר' יעקב מבונא בספר גזירות אשכנז וצרפת, הו"ל הברמן, ירושלים תש"ו, עמ' קכ"א.

43 ספר הישר סי' ע"ב, עמ' 168.

44 שם סי' ס"ח עמ' 157.

45 אור זרוע ח"א סי' תמ"ב.

46 ספר הקבלה, אמשטרדם תע"א, מ"ו ע"א. ראה בשינויי נוסח במהדורת ג. ד. כהן, פילאדלפיא תשכ"ז, עמ' 66.

47 תמים דעים סי' ק"מ.

48 עי' רייפמן, הולדות ר' זרחיה עמ' 61 הערה 92, 93.

ההשגות, כמתנכר לשיבתו של רבנו תם⁴⁹. האגדה העממית ביטאה, על-פי דרכה, את דעתה על הדמיון שבין החכם הפרובנצאלי, הראב"ד, לבין חברו הגדול בצפון-צרפת, בין בחריפותם ומקוריותם ובין במזגם וסגנונם, אבל גם הכירה יפה בהשפעת רבנו תם על הראב"ד. רבנו תם נפטר למעלה מחצי יובל שנים לפני הראב"ד, ואין תימה שהגיעו לידי האחרון חידושי וסברותיו של הראשון. הוא הושפע מהם והתעצם אתם. יעידו על כך דברי הראב"ד הבאים: 'שלשה תלמידי חכמים אמצוני להתוכח האמת בין הגאון רב אלפסי ז"ל ובין רבינו יעקב (ובין), האלהים האדירים האלה, אשר חלקו עם הרב שהוא מופלג בחכמה ובזקנה וביראת שמים ואולי יקרה האלהים לקראתי להצילו מידם'⁴⁹. מתוך המשך הדברים נראה שהראב"ד התייחס לתשובה של ר"ת, שאינה ידועה ממקור אחר. לא רק חכמי אשכנז ופרובנצא פנו בשאלותיהם אל רבנו תם אלא גם חכמי איטליה הדרומית, מבארי⁵⁰ ומאוטראנטו⁵¹, שעליהם המשיל כנראה רבנו

49 סדר חכמים לר' עזריאל טרבוט נדפס ע"י ד. קויפמן ברבעון הצרפתי ח"ד, עמ' 211. ועל הצד השווה שבין שני החכמים ר' גם י. טברסקי *Rabad of Posquière*, 1962, עמ' 202.

*49 ראב"ד, תשובות ופסקים, יו"ל ע"י י. קאפח, ירושלים, תשכ"ד, עמ' פ"ו סי' כ"ה, המהדיר שם, עמ' 1, התקשה בהסברת ההתייחסות של הביטוי 'האלהים האדירים' (על דרך הכתוב ש"א ד ח), אבל נ"ל שהמלה 'ובין' נכפלה בטעות. הראב"ד מקבל את דעתו של ר"ת ובהשגותיו לסוף גיטין סי' תקמ"א הוא דוחה את דעת הרי"ף, אבל בסי' כ"ו של תשובות ופסקים הנ"ל הוא חוזר בו ומיישב את שיטת הרי"ף. מעניין שבסי' זה הוא מכנה את ר"ת 'הרב צרפתי האחרון', כנראה כדי להבחינו מרש"י, אבל הכינוי 'צרפתי' מציין לפעמים גם את הר"י (ר' להלן, עמ' 227). שדברי ר"ת היו לפני הראב"ד בתשובה מוכח מהלשון שבסיום סי' כ"ה: 'ועל זה השיב רבי' יעקב על זו וכיוצא [בו] וכו'.' התשובה של ר"ת היתה אולי ידועה למרדכי גיטין רמז תכ"ג (ור' תוס' סוכה מ"א ע"ב ד"ה הילך ותוס' הרא"ש שם וקידושין מ"ט ע"ב ד"ה דברים), ובשם ר' יעקב נזכר הר"ת גם בחידושי הראב"ד לב"ק מהד' ש. אטלס (ניו-יורק תשכ"ג), עמ' קל"ט: 'הקשה תלמיד צרפתי לפני הרב ר' יעקב נ"ע... ושמעתי שתירץ לו... והכל הבל הוא... אבל אומר אני... והמובא כתרוץ ר' יעקב אינו לא בתוס' שלנו י' ע"א ד"ה שהשור ולא בשיטת קדמונים לב"ק מהד' מ"י בלוי ולא בתוס' ר' פרץ ואמנם הראב"ד כתב רק 'ושמעתי'. ור' ערכין ז ע"ב ובשטמ"ק שם אות ה.

50 'ראיתי ר"ת זצ"ל שלא רצה לעשותו סניף לעשרה ואע"פ שבתשובתו לנדיב הר"ר שמואל מבארי התיר לו...'. מחזור ויטרי עמ' 51, שבלי הלקט סי' ט.

51 הקשה ר' יוסף מטרנטא לר"ת. מרדכי כ"י כתובות פ"ב סי' קמ"ו אצל ש. כהן, מרדכי בן הלל הכהן (גרמ.) ברסלא 1878, עמ' 126, והיא התשובה בספר הישר, הוצ' מק"נ סי' ל"ה, והשגתו של אפטוביצר על רוזנטל, מבוא לראבי"ה עמ' 352 אינה השגה, כי התשובה נמצאת במרדכי לפני המלים 'הקשה הר' יעקב (כן בדפוסים) מטרנא', והקושיה היתה כלולה בשאלה, שלא נשמרה בספר הישר.

תם 'כי מבארי תצא תורה ודבר ה' מאוטרנט'⁵², וגם מפרש המשנה ר' יצחק בר' מלכי צדק מסיפונטי⁵³. רבנו תם לא עזב את צרפת הצפונית ולא הרחיק נדוד מאיזור-מגוריו. המעשה 'בפרובינציא באחד שהיה טבח טבח ויינו מזוג לישא אשת חמיו ואפסדיה ר"ת לסעודתיה', לא אירע בצרפת הדרומית ב-Provence אלא בעיר Provins בצרפת הצפונית⁵⁴. חכמים גדולים מרבנו תם בשנים ונשואי-פנים פנו אליו בשאלותיהם כאל גדול הדור, וכתבו אליו בהכנעה, בענווה וביראת-כבוד. לבית-מדרשו הגיעו תלמידים מביהם ומרוסיה והביאו את דבר רבם לארצותיהם הרחוקות⁵⁵. בקיאותו העצומה, חריפותו ועמ-קותו, קנו לו את לב תלמידיו ואת לבם של חכמי דורו. פתיחות שאלותיהם מלאות דברי-הערצה נמלצים. מקום משכנו של רבנו תם, רמרו, נקרא 'הרמה מקום שהשכינה שורה'⁵⁶. ר' יעקב הוא 'נביא אשר ברמרוג, ככב ישראל וא-ביר הרועים'⁵⁷, 'ראש עם המאיר לדורו'⁵⁸, או כלשונו הגמלצת של ר' אברהם אבן עזרא 'אתה מקום מקדש וההראל'⁵⁹. בית-מדרשו צוין כ'אהל מועד מקום משפט לאכסניא של תורה, מקום השקאת העדרים אשר משם מעיין נובע. להד-ריכם בדרך ישר, להציל עשוק מיד עושקו ולהוציא טרף מבין שיניו והעושק ליענש, צדק לזה ולזה להיות... להיות לסומא עינים ולפסח רגלים סומכות...'⁶⁰. רבנו תם ידע את ערכו, והוא עצמו הגדיר את דרכו בלימוד התלמוד ובבירור ההלכה: 'כי אתה יודע דרכי להקשות להעמיד שמועות ישרות ואיני עושה שינויי דחיקי כי קושיותי תירוץ הן ואינן צריכות תירוץ כי ההלכות נוחות בלא שינויי דחיקי... כי מתוך הילוך השמועה ופשוטה אני מפרשה והקושיות סעד, כי אפילו כשיש בתלמוד חייב במקום אחד ופטור במקום אחר אנו מתרצים יפה כל שכן קושיות אחרות'^{60*}. לא בכדי מצא רבנו תם לנכון לעמוד על לשון המשנה 'אמר ר' עקיבא יש לי חמישי' (אהלות פ"א מ"ג). הוא מדגיש את המלה 'לי' ומפרש: 'מנהגו של ר"ע להוסיף פלפול על רבותיו ולכך קתני יש לי

52 ספר הישר סי' מ"ו, עמ' 90.

53 'ותו השיב ר"ת להר' (צ"ל : להר"י) מסימפונט', אור זרוע ח"ב סי' נ"ב, י"א ע"ד.

54 בתוספות שלנו יבמות כ"א ע"א ד"ה ומותר : 'בפרובנצא', אבל בתוספות הרא"ש ליבמות, ליוורנו תקל"ו, י"ג ע"ב כתוב במפורש : 'בפרובינש', ועי' גלליא, עמ' 493.

55 ר' להלן על ר' אליעזר מביהם, על ר' יצחק הלבן מפראג ועל ר' משה מקיוב.

56 ספר הישר סי' ל"ו, עמ' 63.

57 ספר הישר סי' נ"ח, עמ' 131.

58 שם סי' י"ד.

59 עי' ד. כהנא, ראב"ע, כ"ב תרפ"ב, עמ' 41.

60 ספר הישר סי' ל"ו, עמ' 65.

*60 ספר הישר סי' נ"ו, עמ' 125.

חמישי' ⁶¹. ידע רבנו תם, שהוא ממשיך דרכם של גדולי התנאים והאמוראים מכוח הבנתו להעמיד על הגירסא הנכונה של דבריהם, מכוח יכולתו לפרש את לשונם ולכלול כללים בשימושה ולעמוד על סידור דבריהם על יסוד המקביל לות הזכורות לו ומכוח הבחנתו בין סברות דחוקות לבין סברות ישרות, בין פלפול בעלמא לבין פתרונה של שמועה. סגולות אלו מבליט הוא כאילו במכוון בתשובה, שאין אנו יודעים למי נשלחה ⁶¹*, והעוסקת בדבר חזקת הבתים אם היא זקוקה לעדות של שלוש שנים רצופות יום ולילה. בפתיחת התשובה ובסיומה מדגיש רבנו תם, שהסוגיא (ב"ב כ"ט ע"א—ע"ב) המשמשת מקור לדיונו 'כך מפורשת מקודם מעשה' על-פי גרסת ספרים קדמונים מבני שלושים שנה ומעלה של מלכותנו ולפי גרסת רב האי, לדעתו, שרבא 'לא לחלוק על אביי בא דמודה הוא בתירוצו אלא להוסיף על דבריו ולתרץ תירוצא מעליא' מביא רבנו תם סמוכין ממסכתות נדרים ונדה. מתוך לשונו של מר זוטרא הסיק רבנו תם, שאם המחזיק אומר העידו בי בסתם שדרתי בו ג' שנים 'בין בימים בין בלילות' הכוונה ל'מקצת מן הימים ומקצת מן הלילות'. לאחר הרצאת פירוש הסוגיא הוא מוסיף: 'ואני בקי בחותמים באגרת כי יש בהם מפולפלים ומתוך פלפולם שינו פי' רבותינו שאם ידקדקו הלכה כפירושם לא יתכוונו דבריהם ומתוך פלפול הוקשו ואם יוסיפו לפלפל ימצאו תשובות חבילות חבילות על הכל ולכלהו אית להו פירכא בר מהאי אע"ג דליכא פלפלין' ⁶². ידע רבנו תם את דרך הפלפול ואת אפשרויותיו כמעטים כמותו ⁶²*, אבל ידע בו בזמן את הסכנות

61 ס' הישר סי' תר"נ (מהד' שלזינגר סי' תשנ"ט).

⁶¹* ספר הישר סי' ס"א, עמ' 137—138. המהדיר ש. פ. רוזנטל רמז לדברי בעל העיטור, מחאה, אבל שם מדובר בחזקה בבית-הכנסת והכוונה לתשובתו של ר"ת בנדון, כפי שהגיעה כעת לידינו בתשובת רבנו יעקב מרומרוג, מהד' י. קאפח, קובץ על יד ס"ו (י"ז), עמ' 96 סי' י"ג וראה מה שהערתי שם, הע' 1.

62 ההדגשה 'קודם מעשה פירשתי' נמצאת גם שם, עמ' 94, ורמז בדברים אלה לדברי הגמרא קידושין ע"ב 'כל ת"ח שמורה הלכה ובא אם קודם מעשה אמרה שומעין לו' (וראה ש. אברמסון במאמרו הנ"ל, עמ' 242), וראה גם ס' הישר, שם עמ' 157, ותשובות ר' יעקב מרומרוג הנ"ל, עמ' 84. ואשר לנוסח 'ומודה רבא' כותב רבנו יונה בעליות (הובא בשטמ"ק לב"ב): 'ובספרי ספרד ובנוסחאות כל הגאונים ז"ל גרסינן ומודה רבא וכו' ובכל ספר ישן תמצא ומודה רבא אלא שהגיהו ומודה מר זוטרא וכו''. ור' בחידושי הרשב"א על אתר, ופירושו של רבנו תם לדברי מר זוטרא הובא בפסקי הרא"ש ב"ב פ"ג סי' ב, ועל-פיו ניתן להבין את דברי ספר הישר שנשתבשו במקומות אחדים. וראה בית הבחירה למאירי על ב"ב, עמ' 165—168.

⁶²* דברי ר' יצחק אור זרוע (ח"ב סי' ל"ג) 'והדבר ידוע גודל לבו של ר"ת שהיה בידו לטהר השרץ' יש בהם משום גוזמא. הם מתבססים, כנראה, על נסיונו של ר"ת — בדומה לזה של רבינא — לבאר את דברי רב יהודה אמר רב 'אין מושיבין

פרק שלישי

האורבות לו ואת הצורך בריסון החריפות כדי לעמוד על בירור משמעות המקור ועל אמיתה של תורה. וכך הגדיר את דרכו: 'זוה דרך החכם המורה בא הוא בעצמו להקשות על דבריו ולתרץ, אך כשהוא אומר דבר ומקשים עליו והוא דחיק אנפשיה אין שומעין לו דלא אמרה קודם מעשה' ⁶³. על גדלותו בתורה ביסס את העמידה על דעתו ואת תביעתו לסמכות בית־דינו. אופיינית לו היא הדעה שבזמן הזה מסתבר שהחשוב שבדור נקרא בית־דין הגדול, 'שתמיד היו ממנים הגדול שבדור לנשיא, כמו שבני בתירא ירדו מנשיאותם ומינו את הלל נשיא לפי שהיה גדול מהם לכך נקרא בית דין הגדול ואמר בריש אחד דיני ממונות צדק צדק תרדוף אחר רבי אליעזר ללוד וכן אחר ר' מתיא בן חרש לרומי, אלמא דאפילו רומי נקרא ב"ד יפה כשאין למעלה הימנו' ⁶³*, ולא רק רומי אלא גם רמרו נקרא ב"ד יפה אם שם נמצא החשוב שבדור. לכן 'ר"ת כתב פרוסבול, כי היה אומר דלא בעינן אלא בית דין חשוב שבדור' ⁶⁴. הכרתו העצמית ביכולתו המבוססת על שליטה גמורה בספרות התלמודית ובסמכותו כחשוב שבדור באה לידי ביטוי בדבריו אלה המצטיינים בתוקפם ובחריפותם. לא חסרים בדבריו גם גילויי ענווה, בעיקר כלפי זקני הדור, שכתבו לו בהכנעה יתרה ⁶⁴*, אולם לא הם המציינים את נימת־היסוד העולה מתוך דבריו. הוא כותב, מכריע ופוסק כמנהיג הדור. בדבריו ניכרת השאיפה להטיל את מרותו גם על פרו־בנצא וגם על אשכנז. נגד שאיפה זו מתקומם הראב"ד, שמידת הכרתו העצמית לא היתה פחותה מזו של רבנו תם ⁶⁵, בכתבו: 'יידעתי כי הגיע בכם יד הצרפתים

בסנהדרין אלא מי שיודע לטהר את השרץ מן התורה' (ר' סנהדרין י"ז ע"א תד"ה שידע ועירובין י"ג ע"ב ד"ה שידע) ומגמת דברי ר"י או"ז היא לבטל היתר שנמסר בשם ר"ת מתוך טענה שלא התיר בשעת מעשה אלא לפלפול בעלמא, ולכן אין לסמוך על הוראה זו והוא מסתמך על הירושלמי (ע"ז פ"ב ה"ג) שם אמרו דברים דומים על ר"ל. בוודאי שאין לתלות את דרכו של ר"ת ששקע בדרכי התלמוד ובכל גילויי החריפות שבו ב'קירבתו לשיטה הכללית של מלומדי ימי הביניים' (ר' ש. אלבק במאמרו הנ"ל, עמ' 112). הוא ידע את דרכיהם, והרי הוא בעצמו מזהיר מפני דרכי הוויכוח של 'הגלחים', וראה להלן, עמ' 87.

63 ר' ס' הישר, עמ' 95. ורבנו תם בעצמו טורח להביא עדים שאמר את הדברים לפני מעשה 'ורגלים לדבר שקודם מעשה אמרתם, כי לרואים אגרת זו הראיתי פתרון שהוסיפו לפני ולא הוזכרו השערים בהם ועל פניהם לא אכזב', ובכל דבריו אלה הוא מתכוון להוראת הלכה למעשה, ר' תוס' בכורות ל"ח ע"ב ד"ה אם קודם.

*63 רא"ש, סנהדרין סוף פ"ג.

64 גיטין ל"ו ע"ב ד"ה דאלימי.

*64 עי' בשאלת רבנו שמשון ותשובת ר"ת, ספר הישר, הוצ' מק"נ סי' ג, עמ' 5, סי' ד, עמ' 7.

65 עי' תמים דעים סי' נ: 'יכול אני לדון כל הדינים מראית השכל וכו', וראה יצחק טברסקי, *Rabad etc.*, עמ' 39 ואילך.

רבנו תם

החדשים החושבים בלבם כי המה הגבורים מעולם...⁶⁶. ידע רבנו תם, שאין הפסיקה הלכה למעשה יכולה להתבסס על פרשנות המקורות בלבד, ואף טיעון מפורש על צורך השעה ועל ההכרח בשינויים מכוח השתנות הנסיבות והמציאות אין בו כדי שכנוע מספיק. כפי שאמרנו, ביסס רבנו תם את תביעתו לסמכות על יכולתו הפרשנית ועל גדלותו בתורה, אבל סמכות אישית זו היתה במרוצת הזמן לגורם עצמאי. רק מתוך שאיפה זו להגמוניה רוחנית ודתית אפשר להבין את הוויכוח החריף בין רבנו תם ובין ר' משולם ממלון (Melun), ואת הלשון הקשה שבה נקט רבנו תם נגד ר' אפרים מריגנשבורג ונגד כל השואלים שהעזו לחלוק על דבריו.

[ב]

חליפת-המכתבים שבין רבנו תם לבין ר' משולם לא נשמרה בשלימותה, ואין לנו ידיעה על התחלת המשא-והמתן. האיגרת הראשונה של רבנו משולם ששרדה כתובה בסגנון זהיר. הוא רואה את עצמו כתלמידו של רבנו תם, ורק קובל על יחסו הקשה של הרב: 'ומבלעדיך אין איש להרים ידיו ורגליו במרכבת נדיבי עם כי לך נתנה [תורה] למורשה ועל פיך אנו חיים, ולכן נפלאתי הפלא ופלא אני הצעיר הכותב על איש כמוך שהכל בו, הדעת החכמה והעצה... איך לא הלכת בדרכי הקונה להרבות ענוה עם תלמידך והפרזת על מדותיך ותלית שמועת התלמידים ללא דבר...'¹ נושא הוויכוח איננו חשוב ביותר. על השמועה, שהגיעה לרבנו תם על דעתו של ר' משולם בעניין שעיר ראש חדש שאינו קרב בראש השנה, הוא אומר: 'שמע השומע וטעה, כי לא אמרתי שלא היה קרב אלא כך אמרתי שלא היה נזכר במקום שהיה לו לזכר'.² הוא ממשיך להצדיק את גירסתו בדברי ר' יהושע³: 'מנה שנה וקדש יובל', ואינו מסכים לגירסה: 'אמרה תורה מנה ימים וקדש חדש'. רבנו תם רואה בגירסת ר' משולם הגהה שלא לצורך, והמגיהים שלא לצורך 'אינם בכלל ברכה... ומגיהי חינם בעיני דינם למדורי גהינם... ואפילו היתה גירסת מלכותך כן, ליסטים שכמוך כב- שוה וכל שכן שידע אני שאינה כן, שהרי ר"ח מאפריקי היה וכתב כמותינו, וגם הלכות גדולות מאספמיה ברוב הגהותיך לא הסכימו'.⁴ הוא הולך ודוחה את

66 תמים דעים סי' קי"ג.

1 ספר הישר, הוצ' מק"נ סי' מ"ג.

2 שם, עמ' 74. 3 מנחות ס"ה ע"ב.

4 ספר הישר, עמ' 75.

פרק שלישי

נימוקיו של ר' משולם, ואומר על דעתו שהיא דעת הכרס 'ועוד שגיונות בטעות הגהותיך שהיא לא לצורך ושקר, כל רואי פירושך ילעיגו לו'.⁵ דברים אלה נכתבו בשנת תתקי"ג (1153),⁶ ורבנו תם כבר עבר את גיל העצה. כאמור, האיגרות הנוגעות בדבר לא הגיעו אלינו בשלימותן, ובפרט איגרותיו של ר' משולם קטועות הן וקשה לעמוד על המוקדם והמאוחר. אבל יש להניח כי שמועות על עצמאותו של ר' משולם כבר הגיעו לרבנו תם, בשעה שדן את ר' משולם ברותחין על פירושים והגהות. שאלת הגהותיו של ר' משולם בתלמוד שימשה כנראה נושא לחליפת-מכתבים ממושכת. בתשובה אחת, שאני נוטה להקדים את זמנה לדיון בעניין המנהגים, כותב רבנו תם: 'ופירושך כשיבושך, ואם תשלח קלף אשיב תשובות אלף, ואל תקפיד על דברי כי גם לרבנותינו אמרתי פה אל פה, כי יש מהם שראוי לגזור שלא להושיב ישיבה, כי כאשר לא יודעים העולם מטעים, וכאשר תוהים הספרים מגיהים, ואתה הרעות מהם, כי הם כותבים הכי גרסינן בהגהותיהם, ולכן ניכר מעבדיהם. ואתה לא כן אך סותם הגהותיך וסומ' כים עליך וטועים. ועוד הם מגיהים תיבה אחת ושתיים, ואתה עשרים ושתיים, ודע אהבתך בתוך מעי וכפי כן לבי, אך לדברי תורה אין עצה ואין תבונה רק להעמיד על האמת ולזרוק מרה במגיהי הספרים'.⁷ בביקורתו זו אין רבנו תם חורג מהמקובל אצלו לגבי כל המגיהים, אף-על-פי שר' משולם הגדיש, לדעתו, את הסאה. אבל בעיקר עוררו את רוגזו ואת כעסו של רבנו תם חידושיו של ר' משולם, ביטול מנהגים ידועים ומידת הזלזול שנהג בחכמי צרפת, ובתוכם רש"י.

5 שם, עמ' 76.

6 שם, עמ' 76. בתשובה זו ישנו רמז ברור לדבריו שכתב בסוגיא זו לפני זה בשנת תתקי"ט (1149), כפי שהם בס' הישר בחלק החידושים סי' תצ"ב (מהד' שלזינגר סי' תר"ץ), שכן ר"ת כותב לרבנו משולם 'וממקום שאתה מביא מוכרע אשר חרשתם בעגלתי שפירשתי בשמועות תנא דבי אליהו... וקודם מעשה אמרתי...'. ודברי רוזנטל, הע' ט, שהרמז 'כאשר השבתי לבני מלאום', נוסף בחידושים יש להם על מה לסמוך, שכן בסוף אותו סימן (מהד' שלזינגר, עמ' 402) נאמר 'הגיה ר' /, לפיכך לא נראים לי דברי י. תא-שמע, זמנים ומקומות בחייו של רבינו זרחיה, שנתון בר-אילן, כ"ב (תשל"ד), עמ' 128, שהרמיזה שבחידושים מכוונת למכתב אחר לר' משולם שנכתב לפני 1149. אין אנו יודעים שום דבר על קורותיו של ר' משולם לאחר הוויכוח עם ר"ת, שמא חזר לגרבונא וכל הדיון 'הכרונולוגי' בנידון נראה לי מפוקפק.

7 שם סי' נ, עמ' 105, התחלת השאלה של ר' משולם שנשמרה בחדושי אנשי שם למרדכי שבת פ' כירה (ע' שם בהערות רוזנטל, עמ' 103 הערה ב) מראה שקדם כבר מו"מ בעניין הנידון, אבל אין כל רמז בתשובתו של רבנו תם למנהגים שהנהיג ר' משולם, ומשום כך יש לצרף תשובה זו לקובץ התשובות של הפירושים וההגהות, היינו סי' מ"ג—מ"ד, ואולי אף להעמידה בראש הקבוצה. לשונו של רבנו תם בתשובה זו מתונה היא בהשוואה ללשון שנקט בה אח"כ.

רבנו תם ממשיך לדון בעניינים שנגע בהם באיגרתו הראשונה, והוא עומד על כך, כי 'בורות ושטות היא לשנות גירסאות כי גם על טמא טהור ועל אסור מותר נגיה ואם רק הוא מכם וממנו טוב ללמוד ללשוננו איני יודע'⁸. בטעמיו של ר' משולם אין ממש, 'ולא תהא תורה שלמה של רבינו שלמה ושלנו כשיחה בטלה זו... ואפילו בלא שום ראייה פי' רבנו שלמה נוח וקל [ו]פתרון קשה ומקול-קל, כל שכן שכיון לשמועה. ואז לא חשתי להשיב, אך ראיתי ענותותו של רבינו שמואל וחכמי צרפת היא גרמה לך לשאת ראש להיות מורה להפיל חללים'⁹. אין אנו יודעים מה היתה ענותותם של רבנו שמואל וחכמי צרפת. רבנו תם רומז כאן, כנראה, לחליפת מכתבים עם הרשב"ם. בכל אופן שינה רבנו תם מדרכם. בשמעו על הדברים שהנהיג רבנו משולם כתב לו: 'באלה ושמעתא יהיו כל השומעים לך אם אתה התרת דברים הללו שכתבתי. ואם לא ישמעו אלי-נו, נגזור ונחרים בכל קהילותינו על כל השומעים לך והשוכר ימתח על העמוד¹⁰. ולכבוד שמים ולכבודך — אזכיר כי אין לשתף — אצא לקראתך¹¹ עד חצי הדרך, או עד יואני (Joigny) אל אשר תודיעני, ונראה דבר מי יקום ממני או ממך. גם אשלח לחכמי עירך¹² אם יודו לקולותיך ולגרסותיך, ולמה שא-תה אינך בקי בדברי גאוני מלכותך ומלכות כל מקומות ישראל ורב יהודאי ורב עמרם ורב שר שלום ור' אחאי ופי' ר"ח ומס' סופרים ופרקי דר' אליעזר ורבנן סבוראי, כי ידעתי כי אם היית [בקי] לא מלאך לבך להתריס כנגדן ואחרי שהורית בוש אתה לחזור'. רבנו תם ניסה לשדל את ר' משולם ולהביאו לידי

8 שם, עמ' 86. וכן נראה שגם דברי ר"ת בתשובה שלא פירש בה שם המוען מכוונים נגד רבנו משולם, ר' שם סימן ס"א עמ' 138 'ואני בקי בחותמים באגרת כי יש בהם מפולפלים ומתוך פלפולם שינו פירוש רבותינו...'. ור' שם הערה כ"ג ולעיל עמ' 69, הע' 62.

9 שם, עמ' 87, הגהתי אחרת מזו של רוזנטל, שם הערה י"א. הוא הגיה את גירסת כתה"י 'נוח וקל פתרונו' וקורא: 'נוחו עדן וקל פתרונו', אלא שאין מקום להוספת מלה וגם אחרי הגהתו אין הדברים מובנים. ב'כוון לשמועה' מתכוון רבנו תם לומר, שפירוש רש"י מתאים לדברי המדרש שהביא לפני זה.

10 ר"ה כ"ב ע"ב ושם מדובר על הביתוסים ששכרו עד שקר, ורבנו תם השתמש במליצה זו וברצונו לומר, כי אלה שימשיכו בתמיכת ר' משולם אחרי הנדוי, ילקו, ורוזנטל, ספר הישר, עמ' 88 הערה ב, לא הבין את העניין.

11 לשון זו קשה היא, ונראה לי שפירוש הדברים הוא זה: רבנו תם אומר שלכבוד שמים הוא מוכן לצאת לקראת ר' משולם, והוסיף שגם לכבודו, אבל הוא נרתע מזה, כי אין לשתף. ובזה רמז למאמר: 'המשתף שם שמים ודבר אחר נעקר מן העולם', סוכה נ"ה ע"ב. תיקונו של רוזנטל שם הערה ג אינו מסביר כלום ואין לו על מה לסמוך.

12 מכאן יוצא מפורש שאיגרת זו קדמה למכתבו של רבנו תם אל אנשי מלון, ומן הראוי היה להקדים בהוצאת רוזנטל סי' מ"ו לסי' מ"ה.

פרק שלישי

חזרה, אבל דברי-השידול מתובלים בגינויים ואף באיומים: 'וכמה דברים שמעתי משמך נראין הדברים שלחדש אתה מתכוון להטעות העולם, או שמא שכחת שמו-עות רבותיך, ומיום דעתי אותך לא שמעתי ממך כי אם תמיהות, וחלישות של חכמי צרפת וענוותנותם גרמה להדייטים לשמוע לך. ואם היית נותן לב לפי ר' שלמה היה טוב לך' ¹³. ר"ת ממשיך בלעג: 'וחי נפשך הרב ר' משלם שאתה מעורב עם הבריות, שלך להוסיף על שמועתא טובה ותהיה מעורב עם תלמידי חכמים ולא תקדיח את המקום. וחזור בך ויברכוך טובים'. יש בדברים אלה משום הבעת חשד, שהכרעותיו וקולותיו של ר' משולם באו כדי לעשותו מקובל על ההדייטות. רבנו תם מיעץ לו להוסיף על השמועה הטובה, שדבר זה אמנם עלה בידו, גם השתדלות להיות מעורב עם תלמידי חכמים. ולכך יגיע רק אם יחזור בו מדעותיו: 'אשריך אם תחזור בך גם מאלו גם מאחרות אשר שמעתי ונלאתי לכותבם ואם חס ושלום אין, דע כי נקהיל עליך קהלות, גם לנשים בלשון רכה נודיע, שלא תהא דעתן קלה להקל בקללה, ואשר בידו לבות בני אדם פלגי מים, יטה לבך לתבונה והיית מוצק וידיך אמונה' ¹⁴. אין אנו יודעים אם ר' משולם ענה על מכתב זה, בכל אופן כנראה לא 'נטה לתבונה', כפי שרצה בה רבנו תם והלה פנה לאנשי עירו של ר' משולם, לבני מלון (Melun). רבנו תם אינו מזכיר במפורש את שמו של ר' משולם אלא בסוף דבריו, אבל הרמזים אליו ברורים. הוא מונה את ה'בריות החדשות', שעליהן הוא שמע: התרת מגע נכרי בחומץ, טבילת נדה ביום שביעי מבעוד יום, המנהג לעשות את השביעי מפטיר, עקירת ברכת נר בשבת, ההרגל לעשות ברכת אירוסין ונישואין על כוס אחת וההיתר לאכול בין מנחה למעריב בשבת. בכמה עניינים אין משום פגיעה בהלכה התלמודית. על דין חומץ אם יש בו משום מגע נכרי, אומר רבנו תם 'כי דבר פשוט הוא אפילו לתינוק דתנא ע"ז בשית שנין דחומץ שלנו אין בו משום יין נסך... ויש לתת לב איך טעו הגאונים לאסרו. ואם יטען הטוען, במלכותו מקילין עליו, שקר מיליו, שהרי בכל מקומות עד אספמיא ועד בכלל נוהגין בו חומר' ¹⁵. רבנו תם עומד ומגן על תקנותיהם וחידושיהם של הגאונים: 'וכל שאינו בקי בסדר רב עמרם ובהלכות גדולות ובמס' סופרים ובפרקי דר' אליעזר ובדרבה ובתנחומא ¹⁶ ובשאר ספרי אגדה אין לו להרוס דברי הקדמו-

13 ספר הישר, עמ' 89.

14 ספר הישר, עמ' 90.

15 שם, עמ' 79, ור' תוס' ע"ז כ"ט ע"ב ד"ה אי ותוס' ר' אלחנן שם ד"ה משום.

16 בדפוס: ובתלמוד, ושיבוש הוא, שהרי אין משום חידוש שצריך להיות בקי בתלמוד ולא היה מזכיר את התלמוד אחרי פרקי דר' אליעזר ואחרי הרבות, וכנראה שהיה כתוב: ובתנ' ונשתבש ל'ובתל' ופתרו ובתלמוד. וראה ש. אברמסון, קרית ספר, כרך ל"ז תשכ"ב, עמ' 242, הערה 7.

נים ומנהגם, כי יש עליהם לסמוך בדברים שאינם מכחישים תלמוד שלנו אלא שמוסיפין. והרבה מנהגים בידנו על פיהם¹⁷. מנהגיהם של חכמי צרפת הם המשך ישר של מנהגי הגאונים, ולכן ראויים הם לאותו יחס של הכרה. 'ומנהג רבינו האי תפס רבינו גרשום מאור עיני הגולה ורבותינו שבבארי ושבחותיר ורבינו שלמה מהן הנהיג, ועליהם יש לסמוך ומבקש אני פני כל תלמידי רבינו שלמה שלא יקילו ראשם כנגד לשער המזרחי, ואם לא ישמעו, אל ענשם ישאו נפשם'¹⁸. מנהגם של הראשונים תורה היא, 'שלא הכל נכתב בתלמוד, שהרי כמה דברים קבלה בידינו כגון עיבור ותיקון תפלות וברכות ודברים הרבה למנהג צניעות ופרישות'¹⁹. רק בחלקה האחרון של האיגרת מקדיש רבנו תם את דבריו לאיש, שמפיו יצאו ההוראות המפוקפקות, שעוררו את חמתו: 'ואני לא ידעתי מי הוא המורה והממרא ומי היה למקל לקלקל ולעץ נשאל בתורת אל, אך מפי אדם אחד שמעתי הדברים ולא יכולתי לסבול פן אחשב כערבי שלציון²⁰. ואלו הן הנחנקים התולים בוקים סרוקים באנשים גדולים והבלי הבלים, לא האמנתי להם כי תלו דבריהם ברבינו ר' משולם, ואי אפשר לומר כן, וכי יאמר פה קדוש דבר זה להקל שלא לצורך בדברים שכבר פשט איסור המנהג ונוח וקל לשמור ולהזהר בדבר, כי אם היה הדבר שאין רוב הצבור יכולין לעמוד בו ודבר שיש בו חסרון כיס לא היה הדבר קשה כל כך'²¹. רבנו תם אינו נמנע מכל מקום להזכיר לבני עירו של ר' משולם את הגהותיו: 'אך על הגהות הגירסות לעשותן נוסחאות מבלעדי ראייה האמנתי... וגם מבני עירו קובלין על הגהותיו, ועל הדבר לא אשא פני איש, שכן אמר רבנא גרשום כל מגיהי ספרים הכי והכי תהוי, וכל עושין סעד צריכין ראייה ולא שמיעה, כי יש עושין סגורין דהכי אמר גברא רבה פלניא והכי

17 שם, עמ' 81.

18 עמ' 83.

19 שם, עמ' 85.

20 כצ"ל שם עמ' 83 וכן הגיה שי"ר, ורבנו תם רומז ליבמות ק"ט ע"ב, במקום שלציון הניח המלווה את הלווה ותפס את הערב, רבנו תם חושש שגורלו יהיה כגורל הערב. פירושו של רונטל, שם הערה ל"ה, אינו מתקבל על הדעת.

21 השורות הבאות אחר-כך קשות הן והפירושים שמביא רונטל אינם מניחים את הדעת. ונראה לי להגיה ולפרש כך: 'ועוד נומיתי לשליח הלא יש הנה מבני נרבונא (האומרים) שאוסרין בנרבונא מגע גוי בחומץ שלנו, ומדהא ליתא הא נמי ליתא, וחלילה לי מעשות זאת'. עוד בהתחלת האיגרת דחה ר"ת את הטענה שכאילו היתר מגע בחומץ הוא מנהג פרובנצא וספרד, ועכשיו הוא מוסיף שאמר לשליח, שגם בני נרבונא הנמצאים בבית-מדרשו אמרו לו, כי בעירם אוסרים את הדבר, וכשם ששמועה זאת אינה נכונה כן אין גם מקום לשמועה, שר' משולם התיר את הדבר וחלילה לו מעשות זאת, דהיינו לחשוד בו.

פרק שלישי

גרס פלניא וזמנין דלא משתכח הכי' ²². את איגרתו מסיים רבנו תם בפנייה אל אנשי מלון: 'בבקשה מכם אל תעשו מלכותנו אגודות אגודות כי מימי ר' שלמה אנו שותין ובדברים שאין בהם ממש אל תקדיח את מקומו ואטו אנן קטלי קני באגמא אנן שלא לחוש לכבוד זקננו, אל נא אחי תרעו' ²³. רבנו תם שואף לאחדות המנהגים בכל צרפת, לרבות צרפת הדרומית, כדי שלא תהיינה קהילות ישראל אגודות-אגודות. ערך מנהגיו של רבנו שלמה הוא כערכם של מנהגי הגאונים, כיוון שהוא הנהיג מה שהנהיג על-פי מסורתם וקבלתם או על-פי מה שמצא במדרשי אגדה.

תשובתו של ר' משולם נכתבה כנראה אחרי שרבנו תם פנה אל אנשי מלון. מכאן פתיחתו: 'אנכי הנבזה והנמאס משיב לרבותיו רבנו שמואל ורבנו יעקב על שמועות הרוגזות הבטן' ²⁴. הוא בחר להשיב גם לרבנו שמואל, אף-על-פי שהלה לא התערב בכל המשא-והמתן, בגלל ענוותנותו שאותה הזכיר רבנו תם. את דבריו לעצם העניינים, שעמדו לדיון, מתחיל ר' משולם בניחותא. לגבי עניין אחד הוא אומר, שלא בא לדון הלכה למעשה ²⁵. טבילת נידה ביום התיר רק ביום השמיני, 'כי הנהרות היו רחוקין מן הבתים וסכנה לילך שם בלילה מפני הגויים' ²⁶. בדבר מגע נכרי בחומץ הוא מסכים שלא להתירו אם נהגו בו איסור. את המוסר בשמו, שהמפטיר עולה למניין שבעה, הוא מקלל קללה נמרצת 'תיפח [רוחו ו]נפשו תאבל עליו מי שאמר כן' ²⁷. בעניין זה נהג רק לפי מה שאמרו לו 'בשם הרב ר' אליהו, שאין עזרה ננעלת בישראל על אדם כמותו בענוה וביראת חטא, שהשביעי יש לו לקרות בפרשת מוסף, וכן גוהגין בפריש ואני אחריהן'. גם בעניין ברכת הנר נהג לפי הוראתו של ר' אליהו, ובשאלת ברכת אירוסין ונישואין בכוס אחד אמר לפני רבנו אליהו, 'שאין מנהג במלכותנו כי אם בכוס אחד ודנתי בפניהם ובפני כל חכמי פריש' ²⁸. בסוף איגרתו הוא טוען בתוקף נגד התערבותו של רבנו תם בדברים המתובלים באירוניה: 'אם הייתי יודע שאתם מקפידים כל כך, לא הייתי אומר כלום, כמו שאמרו רבותינו ²⁹ אפילו ביעתא בכותחא לא לימא איניש במקום רביה. והם לא אמרו אלא ג'

22 שם, עמ' 84.

23 שם, עמ' 85.

24 שם, עמ' 90.

25 שם, עמ' 90 סי' א.

26 שם, סי' ב.

27 שם, עמ' 91.

28 עמ' 92. ר' משולם היה במחיצתו של ר' אליהו, ואמנם נזכרת תשובה שר"ת שלח לשניהם, ר' להלן, עמ' 146, הע' 10.

29 כתובות ס ע"ב, ועל שינוי הנוסח עי' רחנטל שם, עמ' 93, הערה ג.

פרסאות כנגד מחנה ישראל, ורבותינו שונים אפי' מאה פרסאות כל פרבנצא עד רמרוג. ומאחר שהם רוצין לשנות כך, אניח חכמי התלמוד מגמרא ואלמוד משנ' תם וכן למאה וכן לאלף³⁰. ואין לי לפרש כלום עד שאשכיר שליח לבא עדיכם ולידע אם תסכימו לדברי³¹. ברור, שאין ר' משולם מסכים לתלות כזו. הוא מעמיד פנים כאילו מדבר הוא בכבוד־ראש, אבל אין הוא אלא לועג לתביעותיהם של חכמי צרפת, שאותן הוא מתאר בהפרזה מכוונת. אין בדעתו לשלוח שליח על כל דבר, ובוודאי לא להניח את הבבלי וללמוד את משנתם. לפיכך הוא מוצא שגירסותיהם ופסקיהם תמוהים הן, וביכולתו להקשות עליהם קושיות חמורות: 'ודבר ארוך הוא ואיני יכול לענות על כולם, אך בזה עמדתי שלא מחקתי ספר מעולם אלא שונה אני גירסא שלכם ולאחר מכן מראה אני להם הגירסא שלי ויש שכותבין אותה בקונטרס. באחת לבדה אשיב אליה שמצאתי מחוק בכל ספרי צרפת דלא גרס' בבבא בתרא³² ודוקא אתרוג. וגם מכל הספרים החדשים היתה חסרה, מה הייתי יכול לעשות, שלא הייתי מגיה והלא בכל הספרים היא. והרבה כיוצא בהן שמצאתי מחוקין בין מרבינו שלמה בין מרבינו שמואל ולא קראתי תגר עליהם, אלא שניתי את טעמם ושניתי את שלי... תיתי לי אם (לא) לגלג־תי על תלמידי חכמים גדולים בעולם, ואתם כתבתם כרצונכם, מה אוכל לעשות. ועוד אתם רבתי ואני תלמיד, ויש לי לשתוק ולמשופטי אתחנן. אם נהגתי בכם מנהג רבתי ולא פטפטתי כלום אפילו כשהעירו לי ת"ח גדולים שהיית מתיר חמץ בפסח בששים ולקדש בשבת ולעשות בניין בחול המועד בתוך התחום, כך התיר הרב ר' יעקב, אעפ"י כזאת וכזאת יבא לי אם דברתי שום דבר שלא כהוגן, וכן אתה רבי מובהק ואני תלמידך³³. בדבריו אלה יש טרזניה קשה על התנהגותו של רבנו תם. ר' משולם מבליט את מידותיו הטובות, הוא לא ליגלג ולא קרא תגר על רבני צרפת, אף־על־פי שהגיהו ומחקו בגמרא, הוא לא פיטפט נגדם ולא דיבר כנגדם, אף־על־פי ששמע על קולותיהם שהקלו בעניינים חמורים. קיצורו של דבר, ר' משולם טוען, שרבנו תם לא מדד לו במידה שמדד לעצמו והוא יכול היה להוסיף על טענותיו. רבנו תם ייסר והוכיח את ר' משולם פעמים אחדות על שהעז לחלוק על רש"י. מה זרים הם הדברים האלה בפיו של ר"ת!

30 אולי יש כאן רמז לדברי רבנו תם: 'ואם תשלח קלף, אשיב תשובות אלף', ולשון המליצה היא כפי שהעיר ש. אברמסון שם, עמ' 242, על־פי גדה נ"ד ע"ב.

31 שם, עמ' 93. הנני מעדיף לסיים כאן את המשפט ולא כמו שהפסיק רוזנטל: 'אם תסכימו לדברי על הגירסאות'. הרי הוא מתכוון להסכמה לדברים שקדמו. על הגירסות יש לו טענה אחרת.

32 קל"ז ע"ב; ועי' שם ברשב"ם ובתוספות ד"ה אבל פריש.

33 ס' הישר, עמ' 93.

פרק שלישי

כל מי שרק עיין פעם בתוספות נתקל בקושיותיו של רבנו תם על פירושי זקנו, ומספיק רק לקרוא בספר הישר כדי להיווכח, שלא הסתפק רק בדחיית פירושי רש"י ב'ולא נהירא' ו'לא נראה', 'קשיא ליה טובא' ³⁴ אלא לפעמים הוסיף הערות כגון: 'ולפי דברי רבנו שלמה איכא פירכא טובא ולא הוצרכתי לכותבן כי פשיטות הן' ³⁵ כי ניים ושכיב רבנו זקני אמרו, 'ומה שפי' רבנו ש"י שיבוש הוא וכי ניים ושכיב אמרה', 'ורבנו שלמה הופך הסוגיא ושיבש הספרים' ³⁶, 'ורש"י טעה במתני' ³⁷, ופעם אחת אמר על פירושו של רש"י — בלי להזכיר אמנם את שמו — שכל המפרש כמותו עליו הכתוב אומר והכסיל בחושך הולך ³⁸. רבנו שמשון הזקן כבר אמר 'מי יגלה עפר מבין עיניך רבנו שלמה והרי בן בתך חוגר כלי מלחמה לעומתך' ³⁹. המהרי"ק סיכם וקבע 'שרבנו שלמה, שהאיר עיני כל ישראל ועפ"י חכמתו ותורתו העולם עומד, אפילו הכי בהרבה דברים אוסר ור"ת בן בתו התיר משקול דעתו' ⁴⁰. רבנו תם מנה את ר' משולם בכך, שהעז לחלוק על דברי הגאונים ועל הקדמונים. אבל גם רבנו תם עצמו לא נמנע מלהקשות על כל רבותיו ולומר: 'וקורא אני על רבותי שרים יעצרו במלים' ⁴¹. בפשטות וללא כל היסוס הוא אמר: 'ולא כפירוש רבותינו הראשונים' ⁴². רש"י, רב אלפס, רב יהודאי גאון, רב אחאי בעל השאלות, ורב סעדיה גאון כולם פסקו כרבא שימי לידה עולין לספירת זיבה, אבל ר"ת אינו מהסס מלחלוק על כולם ולפסוק כאביי ⁴³. ספק אם טענות מסוג זה משפיעות היו במשהו על רבנו תם. כל תירוציו וכל השתדלותו של רבנו משולם לא הועילו. להיפך, רבנו תם הודיע לו כי לפני זה חשבו לשוגג, ואחרי שהוסיף מה שהוסיף הריהו בעיניו כמויד ואין הוא נוטה לדונו לכף זכות. הוא מסביר לו בפרוטרוט את טעויותיו, מעמיד אותו על כך שלא דייק בפירוש המשניות וההלכות, ומוסיף: 'ואילו טעה

34 ספר הישר סי' י"ד, ס"ג, צ"ו, ק"ד, קי"ד, קס"ג, קצ"ה, שס"ג.

35 שם, סי' מ"ב, כן הוא בכ"י, בדפ' בטעות: כפשוטן. במהד' שלזינגר הדברים נמצאים בהקדמה, עמ' 10 ור' שם, הע' 17, ואברמסון שם, עמ' 246. ועל יחסו של ר"ת לרש"י ראה מ. ויינברג בס' היובל לר"ד הופמן, עמ' 386—420.

36 שם סי' ר"צ, שפ"א, ת"י.

*36 תשובות רבינו יעקב מרומרוג, מהד' הרב י. קאפת, קובץ על יד (י"ז), עמ' 99, ושם הע' 4.

37 ס' הישר סי' שי"ג, ועי' רש"י סוכה נ"ו ע"ב ובתוס' שם ד"ה בוצינא, ועי' וייס שם, עמ' 259.

38 ספר הישר, הוצ' מק"ג, עמ' 5.

39 שו"ת מהרי"ק סי' קע"ב.

40 ספר הישר סי' כ.

41 שם סי' ס"ד.

42 ספר התרומה סי' צ"ט.

אחר בדבר כזה להתיר טבילת חצאין מתוך טעות משנה והלכות גדולות כדי היה לגזור עליו נידוי וצורי⁴³ יודע כי לשם שמים נתכוונתי, כי גם על רבנו שלמה כתבת לשון טעות לפי שאני מצטער בדבר כר' טרפון אלא שלא אקפת, וכל המ' תירין טבילת חצאים אני קורא אותם הוצאין ולא יחצו ימיהם'⁴⁴. רבנו תם דוחה את נסיונו של ר' משולם להסתתר מאחורי אישיותו המכובדת של ר' אליהו מפריש. ראשית הוא קובע, שאף-על-פי שגם הוא מכבד את ר' אליהו ומעריכו, הרי לא יסכים לדעתו אם הוא משוכנע. שבטעות יסודה: 'אמנם בעיני כבעיניו, ישנו חסיד ועניו ומגואלנו הוא ובניו, המקום יאריך שניו. אך זו אינה ענוה אלא גאווה, אם הוא חולק על ישיבת רבותיו ועל תוספתא דמגילה ועל מסכת סופרים ועל הגאונים ראשי ישיבות סוריא ומחסיא⁴⁵ וקרוב למינות הוא, ובדבר שאין בו ממש ומנהג בעלמא ופרהסיא וברבים ובדבר שהוא פשוט להורות'⁴⁶. אחרי-כן הוא מטיל ספק בכנות תארי-הכבוד, שבהם הכתיר ר' משולם את ר' אליהו, וחושד בו שהתכוון רק להחניף לו: 'ואשר הנחת מה שעשו ידיך ומנהג עירך והזכרת מעשה נסים של נעילת דלת עזרה על הרב ידעתי כי לא לכבודו אך לשוחדו בדברים. וגם הוא לי לישועה...'⁴⁷ ותחזור בכך גם אתה גם הוא פן תענשו'⁴⁸. עיקר הקפדתו של רבנו תם נובע מתוך זה, שר' משולם ביטל מנהגים מקובלים והנהיג טעויות וקולות לנשים ולטפשים. הוא מוכיחו 'למען לא יפרצו במלכותנו פרצות'⁴⁹. רבנו תם מעיד על עצמו שלא מלאו לבו לשנות סדרי ציבור, ואפילו בעניין שראה שנוהגין שלא כהלכה נהג בענוה⁵⁰. על דברי ר' משולם, ששמע על קולות והיתרים של חכמי צרפת, עונה רבנו תם שנהג על-פי ההלכה 'ואעפ"כ כל הרוצה להשיב יבוא וישיב ואחזור בי, אם ייטיבו דבריהם. אך ענוה גדולה היא לכל אדם להניח כעין קולות שלך ופרהסיאות ודברים של רבים ורובם עסקי נשים והדיוטות, כגון טבילת שביעי אם אמרת, וטבילת שבת שחרית, והד' לקת נר, כוס אירוסין ונישואין, שכל אלה הלכות פרהסיא ושל נשים ואפילו אם

43 כצ"ל ולא: יצירי.

44 ס' הישר, הוצ' מק"נ עמ' 95, ור' שם הע' מ"ג, המהדיר תיקן 'אני קורא אותם חטאים', אבל כפי שהעיר אברמסון במאמרו הנ"ל, עמ' 242, רמז ר"ת לקידושין נ"ו ע"ב: 'הוצאה את' ור' רש"י שם ד"ה הוצאה.

45 צ"ל: סורא ופומבדיתא.

46 שם, עמ' 97.

47 המשך הכתוב, איוב י"ג ט"ז, הוא: כי לא לפניו חנף יבוא.

48 שם, עמ' 98.

49 שם, עמ' 97.

50 שם, עמ' 99.

פרק שלישי

היו אמת לא היה לך להקל לנשים ולהדיוטות, כל שכן שהן של שקר, אך אני הוריתי דברים התלויים במאורע ובמקרה בעלמא ולא הפקרתי בעצמי כדי שיקראוני רבי⁵⁰.* ומה שכתבת שאין לך לפרש עד שתשכור שליח ותודיענו יפה אמרת, שכך שנו רבותינו עשה לך רב וקנה לך חבר ואין לך להורות ולהקל ולשנות מנהג ולקלקל עד שתשכור שליח⁵¹.* קולותיו והיתריו של רבנו תם נגעו בעניינים של מאורע ומקרה, דברים שרוב הציבור אינו יכול לעמוד בהם, או שיש בהם חסרון-כיס, היינו בשאלות שהועמדו על-ידי תנאי החיים. פסקיו היו מכוונים לבעלי הוראה. ולעומת זאת עסק ר' משולם בשאלות פחות חשובות: 'בדברים שאין בהם ממש'⁵², אבל דברים אלה היו בבחינת הלכות של פרהסיא, שלהן התרגלו פשוטי-עם והפכו להיות סדרי-ציבור, המאחדים את הציבור היהודי, ולא היתה כל סיבה לבטלם. בפרט שבני מלון לא נחשבו בעיני רבינו תם כתלמידי-חכמים, כמסופר מעשה היה בימי ר"ת, שהוליכו מת מחוץ לתחום ביו"ט ורכבו בני מלון להתעסק במת וכעס ר"ת עליהם אף על ההולכים ברגל בלא סוס ושלח להם בני בשכר אינן בני תורה, בני מלון בני תורה בתמיה⁵³.* אם ר' משולם לא עמד על ההבדל היסודי הזה והוא עומד לפרוץ פרצות ולעשות את קהילות ישראל אגודות-אגודות — עליו לפנות לרב לשאול בעצתו.

אין ספק כמעט, שעניין עקרוני זה הביא את רבנו תם לתגובתו החריפה. אמנם מוצאים אנו גם אותו מבטל מנהגים⁵⁴.* וכך אמר על מנהג אחד הגון, שאינו 'עיקר הלכה': ועל מנהג שנראה לו כסותר את ההלכה אמר, שהוא: 'גהנם למפרע'⁵⁴.* הוא הוכיח 'דיש מנהגים שאין לסמוך עליהם אפילו היכא דתנן הכל כמנהג המדינה'⁵⁵.* על המצרפין קטן למניין עם חומש בידו, אמר ש'מנהג שטות הוא...

50 * ראה לעיל, עמ' 27, הע' 59.*

51 ס' הישר, עמ' 101.

52 עי' לעיל, עמ' 74.

53 שו"ת מהר"ם ב"ב ד"פ תרל"ו ותוס' ביצה ו ע"א ד"ה האידנא. ר' להלן, עמ' 613 הע' 70.

54 שינוי הנוסח בתפילת כל נדרי, שהונהג על-ידי ר' מאיר, אביו של ר"ת, כעדותו המפורשת של הבן, (ס' הישר מהד' שלזינגר, סי' ק, עמ' 70) ועם זאת ייחסו אותו לר"ת עצמו (אור זרוע ח"ב, סי' רע"ז, תוס' נדרים כ"ג ע"ב ד"ה רבא ; וראה ערוגת הבשם, ח"ג עמ' 476) והסבה כנראה, היא, שר"ת הקנה לשנוי את הסמכות הדרושה. [ר' כעת נפתלי וידר, עבר ועתיד בנוסח 'כל נדרי', מכתם לדוד, ספר זכרון להרב ד"ר ד. אוקס, תשל"ח, עמ' 184 ואילך].

54 * שלטי גיבורים למרדכי גיטין, סי' תמ"ד, איגוס, תשובות בעלי התוספות עמ' 58.

55 תוספות ב"ב ב ע"א ד"ה בגויל.

רבנו תם

אטו חומש גברא הוא⁵⁶. אבל בדרך-כלל הלך במנהג הגאונים⁵⁷ ועמד על מש-
מרם של מנהגי ישראל, ולא-דווקא במקרים שההלכה רופפת אמר: 'מנהג אבו-
תינו תורה היא'⁵⁸ 'ומנהג הלכה היא'⁵⁹, אלא גם אם ההלכה ברורה היא גטה
לקבל את דעת הירושלמי⁶⁰, 'שמנהג מבטל הלכה'⁶¹, ובפרט אם המדובר במנהגי
מקומו וישיבתו שעליהם באה הסכמתו: 'ומנהגנו תורה היא ותרבות טובה'⁶².
במקור אחד אף ייחסו לו ביטול מנהג, שלפי מקורות אחרים כבר בוטל על-ידי
רש"י⁶². רבנו תם נוטל לעצמו את סמכות ההבחנה בין מנהגי שטות ומנהגים
שאינן לסמוך עליהם⁶³, לבין מנהגים שהם תרבות טובה, ולא הכחיש את טענתו

56 תוספות ברכות מ"ח ע"א ד"ה ולית ובתוספות ר"י שירליאון שם (ברכה משולשת
ל"ה ע"א) הובאה תשובת רבנו תם במלואה, אולם אין בה הלשון שהבאנו.

57 ע"י במאמרו של הרי"ל פישמן, ה'מנהג' בספרות הגאונים, ספר היובל לד"ר ב. מ.
לוינ עמ' קל"ו ואילך.

58 ע"י בערוגת הבשם ח"ב עמ' 4 ובהערותי שם, וראה י. כ"ץ, ציון ל"ה (תש"ל), עמ' 47.

59 מחזור ויטרי, עמ' 365.

60 יבמות פ"ב ה"א.

61 ספר הישר הוצ' מק"נ, עמ' 47.

62 שם, עמ' 101. עין רש"י הוריות י"ב ע"א ד"ה דמתא. בניגוד לתרבות רעה (גדה
פ"י מ"ח) ברכות ז ע"ב וראה בפ"י ר"א מבלגנצי למיכה א ח, עמ' 168 'והצנע
בתרבות'.

*62 לפי כ"י, שסימנו נשמט ממני, ר"ת הוא שכתב: 'ועל התרומה אודיעך שמעולם
לא נהגו בעיר הזאת להפריש שתי חלות כי אם בערב הפסח והיו מברכין על
האחת להפריש חלה ועל השניה להפריש תרומה ובטלתיה מפני שהיא ברכה לבטלה
שאינן ערב פסח חמור משאר ימים... וכן נוהגין בכל ערי לותיר שאעפ"י שיש
כהנים לא מפרשי אלא לשרפה'. והנה במחז"ו סי' ל"ד, עמ' 204, בפרדס סי' קל"א
ובס' האורה ח"ב, עמ' 190, מובא העניין כתשובת רש"י וראה תשובות רש"י מהד'
אלפנביין עמ' 204 סי' קפ"ו ובציונים שם. אם הדברים הם דברי רש"י הרי הדבר
תמוה במקצת, שכן ב'מעשה הגאונים', סי' מ, עמ' 25, מפורש שהיו שנטלו שתי
חלות 'חלה מן תרומת העיסה חלת האור וגם חלה מן הלחם חלת כהן' ור' שלמה
בר' שמשון נשאל בדבר הברכות שמברכין ומסר גם שמועה בנדון בשם ר' יצחק
בר' מנחם. מתמיה הדבר שכל חכמי צרפת ואשכנז הדנים בדבר הפרשת חלה
בזמן הזה (פ"י הר"ש לחלה פ"ד מ"ח, ספר התרומה סי' פ, תוס' חולין ק"ד ע"א
ד"ה חלת חו"ל, בכורות כ"ז ע"א ד"ה פסק ותוספות שני שם, או"ז ח"א סי' רנ"א,
סמ"ג עשין קמ"א, רא"ש חולין פ"ח סי' ד, הלכות קטנות והל' חלה סי' י"ד) אינם
מתייחסים כלל לתשובה הנ"ל בין כתשובת רש"י ובין כתשובת ר"ת ואפילו לא
במהרי"ל דיני חלה טז ע"א, הגם ששם נתחדשו כאלו המעשה שבתשובה הנ"ל
והתגובה עליו: 'אמר הח"ר איקא לפני מהר"י סגל שהיה מעשה שאפו חלה בפסח
ונתנו לכהן קטן כמו שפסקו מקצת רבותינו ואמ' מהר"י סגל אמת שפסקו הכי אכן
דרכי לדרוש ברבים שלא למיעבד הכי וכו' ' וראה מהרי"ו סי' קנ"ג, יש"ש חולין
פ"ח סי' ד, ש"ע יו"ד סי' שכ"ב, ש"ך שם ס"ק ט, וט"ז ס"ק ה.

62 ס' הישר, סי' של"א (מהד' שלזינגר סי' ת"ו). הוא יוצא נגד המנהג לברך אחר

פרק שלישי

של ר' משולם שברצונו להטיל את מרותו על מקומות מרוחקים ממקום ישיבתו. ההכרה בצורך לרשות מרכזית, שסמכותה תוכר על-ידי קהלות ישראל, עולה מבין שורות דבריו. הכרה זו היתה פרי תנאי התקופה, המגלה סימני התפרקות, שלא שמו להם לב במידה מספקת. הופעת המשומדים היתה חזון נפרץ. רבנו תם כותב: 'כי כל המשומדים בין היהודים מכנים אותם לגנאי יהודה יהודה, אברהם אברן, אשר אשרה, מנחם מלחם... וכמה משומדים גירשו נשותיהם ומעולם לא כתבו אלא שם יהודית... וכן מעשים בכל יום' ⁶³ * . הוא מזכיר משומדים מקולוניה ומשנץ, ומעיד ש'יותר מעשרים גיטי משומדים נעשו בפריש ובצרפת ⁶⁴ * וכתבו שם יהודית וגם בלותר עפ"י הגאונים. וגם ראיתי בעיני גט חתנו של הנדיב ר' יעקב פרנס ז"ל שנשתמד שהיה כתוב שמעיה המכונה וילדמן ושמו של גויות היה גוטשלק... ⁶⁵ * . ההשתמדות שלא פסחה גם על משפחותיהם של המנהיגים, הפרנסים והנדיבים, היתה תחילתה באונס ⁶⁶ * וסופה ברצון. ר"ת השתדל להקל על חזרתם לכלל ישראל. על בת ישראל שהמירה דתה ונבעלה לגוי ושוב חזרה, ונתגייר הגוי עמה, וגירשה בעלה, מסופר, שהתירה רבנו תם לאותו שנתגייר עמה ⁶⁷ * . השמד והגיור היו לעתים צמודים זה לזה. נוכח מציאות זו מובנת הקפדתו של רבנו תם בעניין המנהגים ונטייתו לראות במשנים בני פריצי העם, בין אם המדובר בענייני אישות ⁶⁸ * , בין אם המדובר באמירת פיוטים ⁶⁹ * . לא מעטו גם האנשים אשר זילזלו בשמירת מצוות, ורבנו תם מזכיר שעוד לא עברו 'עשר שנים שבכל מלכותינו לא היו מזוזות' ⁷⁰ * . אחד מתלמידי-תלמידיו מספר

הטבילה, והורה 'דמותר לפרסם ולהורות הדבר כי חילול השם הוא שטובלות ומעכבות וכו' וגם מה שנהגו העם לברך אחר נטילת ידיים טעות בידם' וראה תוס' ב"ב ב ע"א, ד"ה בגויל.

⁶³ * ספר הישר, עמ' 43—44.

⁶⁴ * היו כנראה שתי נוסחאות שצורפו, והמלה 'וצרפת' היא מיותרת, או שיש להגיה: שבצרפת.

⁶⁵ * שם, עמ' 45.

⁶⁶ * על השאלה אם יש להתאבל על קטן בן ג שנים או שנתיים, שנשתמד ומת, ענה רבנו תם, ששמחה על מיתתו, כי לולא היה חי סופו לעבוד עבודה זרה וללכת בדיני הגויים, כ"י אוקספורד 1408 סי' קנ"א, וראה או"ז ח"ב סי' תכ"ח, ולהלן, עמ' 112.

⁶⁷ * תוס' כתובות ג ע"ב ד"ה ולידרוש ורא"ש כתובות פ"א סי' ד ותוספות ישנים יומא פ"ב ע"א ד"ה חוץ, מביאים את הכרעת רבנו תם ואת תמיהת תלמידו ר' יצחק בר' מרדכי. ועי' תוס' סנהדרין ע"ד ע"ב ד"ה והא.

⁶⁸ * ספר הישר, עמ' 42.

⁶⁹ * מחזור ויטרי, עמ' 364.

⁷⁰ * שו"ת מהר"ם ב"ב, קרימונה סי' ק"ח.

רבנו תם

על אנשים, שהיו רוצים למצוא חן בעיני הגויים ודרכו עמם יחד בגת שלא כהלכה 'ושמע ר' יעקב והקפיד ורצה לנדותם אם לא ישמעו וישובו'⁷¹. נסיוננו להסביר את הכעס ואת הרוגז בדברי רבנו תם, תוך עמידה על יחסו לעניינים שבהם הוא דן ותוך הדגשת התנאים המיוחדים, ששיו חשיבות מיוחדת לעניינים אלה — אינו משנה מעצם העובדה שסגנון זה מגלה לנו את האיש, שלא יכול לשאת התנגדות לדבריו ולא היה מוכן לכבד את אלה שלא קיבלו דעתו. בחליפת המכתבים שבין רבנו תם לבין ר' אפרים מריגנשבורג אין המדובר על הקלת ראש במנהגים מקובלים, אלא 'בדברים התלויים במקרה ובמאורע' — כלשונו של רבנו תם — ובכל זאת אין הוא נוהג בו אחרת מאשר נהג בר' משולם. רבנו תם משיב לר' אפרים על 'שאלה שלא הגיעה לידינו, וכבר בהתחלת הדברים הוא נוזף בו: 'ילדות היתה כך... שאל לרבך העומד בישובך... אך מיום דעתך מודה לא שמעתיד'⁷². הוא מייעץ לו לפנות ולשאול את תלמידיו: 'ואם קצרתי שאל לאשר פרשוהו בשמי אולי שגית'⁷³ 'ההוא דנסכא דר' אבא פירשה ר"ח בשבועות ואני פירשתיה בסוף שבועות ותמצאנה בעולים מכאן לשם'⁷⁴. דברי רבנו תם קצרים, וסיומם אינו נוח יותר מתחילתם. הוא אומר עליהם, שהם 'נראים למורים ולא לממרים', ולר' אפרים הוא מייעץ לבדוק באנשים היודעים את פתרונם. ר' אפרים עונה במתינות, הוא שאל את הרב בישובו. על פר"ח הוא כותב: 'יודע אלהים וכל שאר עמי כי פר"ח אינם נמצאים בעיר הזאת ומימי לא ידעתים'⁷⁵. את העולים משם לכאן שאל, אבל הם אמרו לו 'לא שמענו'⁷⁶. אמנם ר' אפרים עומד על דעתו, אבל עם זה הוא פונה לרבנו תם בבקשת הדרכה: 'ולתורתך אני חומד ובכחי אני עומד, וללמוד אני צריך. אך לא צריך לדחות בדברים ללכת אחרי הבחורים בשמך פותרים'⁷⁷. רבנו אפרים העז לומר שרבנו תם שגה והגיה בגמרא. על 'האשמה' זו משיב רבנו תם: 'ומה שכתבת שחסרתי וגרעתי "דפסליגהו בגזלנותא" ולא גרסי "ותרי בחד", שקר דברת, כי אין דרכי להגיה והבחור הזה הבא עם דואר זה יעידנו, שכתוב בספר לותר דדייק דאסהידו ביה תרי בחד אי נמי דפסלוהו בגזלנותא, וכדומה תמצא כן בזקנים, אך זה דרכך שלא להודות'⁷⁸. גם את רב המקום,

71 תוס' ע"ז נ"ה ע"ב ד"ה אמר ר"ה, סמ"ג ל"ת קמ"ח, נ"ה ע"א.

72 ספר הישר הוצ' מק"נ, עמ' 146 סי' ס"ד.

73 שם, עמ' 147.

74 שם. 75 שם, עמ' 150.

76 שם, עמ' 151.

77 שם, עמ' 152.

78 שם.

פרק שלישי

שאליו הפנה את ר' אפרים, הוא שם לטועה, ולר' אפרים עצמו הוא כותב 'וכמה עדות יש כי לא עמדת על עיקר הלכה, ואם תשלח קלף אשיב תשובות אלף, ואדמקשת חספא הוה לך לאקשוי מרגניתא...'⁷⁹. אין הוא מוצא בכל דבריו משהו הראוי לשבח, ולכן הוא מייעץ לו שיתנהג בענווה ולא בגאווה⁸⁰. רבנו אפרים המשיך להריץ את שאלותיו לרבנו חם המלאות דברי הכרה והערצה. הוא מכיר שבידי רבנו חם 'הכח להורות ולהבדיל'⁸¹. כנראה, פניות אלו הס־פיקו לרכך במקצת את חומרתו של רבנו חם. בין שאר דבריו מעז ר' אפרים להקשות על נוסח ההבדלה ביום־טוב, שחל להיות במוצאי שבת. הוא מוצא בו 'כפילות לשון ואריכות שוטים'⁸². בהשוואה למה ששמענו במקרים כאלה לפני כן — הרי דברי רבנו חם: 'מי ישמע לך לסתור מנהג תורה'⁸³, 'ונפלאתי עליך אחר שמוחזק אני בכך שאתה בקי בחדרי תורה ובאת לסתור מנהג קדמו־נים'⁸⁴ — דברים נוחים הם. מהמשך חליפת־המכתבים שביניהם ידועה לנו רק תשובה אחת נוספת של רבנו חם, ומפתיחתה אנו למדים שר' אפרים קיבל כנראה את כל הערותיו וחזר בו מהוראותיו. לפיכך זכה לשמוע דברים נוחים ונעימים: 'עיירים פראים, אדם נבראים, ויהיו נקראים ראשים לאריים, למורי ר' אפרים, סוף אמוראים וראש סבוראים, אשריך שזכית ולא עברת על דברי חברך, וכן גם אני אודך וכן אברכך בחיי, החזרת העטרה ליושנה'⁸⁵. מעתה ר' אפרים הוא אחיו וחברו⁸⁶.

אחדים מבין חכמי הדור, שהכירו כנראה את מזגו הסוער של רבנו חם, ניסו להקדים רפואה למכה במכתביהם וביקשו לשכך את חמתו. תלמידו ר' משה בר' אברהם מפונטיזא (Pontoise) כותב בפתיחה לשאלה: 'ועתה לא תאכלנו אשו הגדולה, כי לאהבתו נפשי חולה ודבריו לי ששון וגילה'⁸⁷. ואותו חכם מפרש את דבריו יותר באיגרת אחרת: 'ולא אזוק בגחלת... ובעקיצת זוחלת... אין תעלה מועלת...'⁸⁸. הרמז לדברי התנא באבות: 'והוי זהיר בגחלתן שלא תכוה, שנשיכתן נשיכת שועל ועקיצתן עקיצת עקרב וכו' הוא ברור למדי, ואנשי הדור ידעו שרבנו חם נטה לקיים את דברי המשנה ככתבם.

79 שם, עמ' 153, וראה לעיל, עמ' 77, הע' 30.

80 שם, עמ' 154. 81 שם, עמ' 156.

82 שם. 83 שם, עמ' 158.

84 שם, עמ' 159.

85 שם, עמ' 177.

86 שם, עמ' 178.

87 שם, עמ' 106.

88 שם, עמ' 160.

סגנונו הקשה ולשונו הנמרצת של רבנו תם הם בלי ספק אופייניים לאישיותו, אבל הם גם ביטוי לרוח התקופה שבה הוא חי. כבר עמדנו על כך, שרבנו תם ידע, אף אמר זאת במפורש, שהוא בא להוסיף על תורתם של ראשונים¹. גם מתלמידיו הוא דורש ללכת בשיטתו, ולשואל אחד בלתי-ידוע כתב²: 'נפלאתי עליך שאתה מדמה לעצמך כאילו בקי בלשון התלמודי "הכי הוה למימר" (כלומר השואל השתמש במטבע לשון זו)... גיל[י]תה דעתך שאתה צריך לשמש פני רבותיך שמאחר שאתה רואה פתרון הלכה ואינך יודע להוסיף אין תקוה לאחרית דבר ועוד שאתה עושה עצמך בעל הלשון לומר "כך היה לו לשנות" היה לך להביא ראיה כדאמרי' התם ולא מדעת הכרס...'. רבנו תם הורה את הדרך איך לדייק בלשון המקורות תוך הבאת ראיות³, והוא מוכיח את השואל על שלא למד את דרכו. ומן הראוי להעיר על כך, כי התפתחות דומה חלה בחיי-הרוח הכלליים. בסוף המאה האחת-עשרה גילו סתירות בחיבורים ובספרים במדעים התיאולוגיים ובמשפט. אמנות הדיאלקטיקה יחד עם שיקולי הנימוקים והטענות התחילה לפרוח, אבל לא הביאה לחידוש פני המדעים. 'התקופה הטראגדי-ציונאליסטית', היינו פעולת איסוף החומר ופירושו הסתיימה, והתחילה תקופת ההתאמה. השיטה הדיאלקטית במדעי התיאולוגיה, המשפט והפילוסופיה, שמה לה מטרה להוכיח את ביטולן של הסתירות המרובות בדיעותיהם ובמסורתם של הקדמונים. השלטתה על חיי הרוח באירופה הנוצרית⁴ הביאה לייסודן של האוניברסיטאות והטביעה עליהן את חותמה. אחד מראשי המדברים של השיטה הזאת, אבילארדוס (Abaelard)⁴, בן-דורו של רבנו תם, מתאר את פעולתו, את חידושיו ואת ויכוחיו עם רבותיו. הזמן קרוב לפולמוס שבין רבנו תם ור' משולם, והמקומות הם פריש ומלון, אותם המקומות ששמענו עליהם בחליפת המכתבים שבין שני חכמי ישראל. אנו מאריכים בנקודה זו לא רק כדי לעמוד על הרקע הכללי, אלא גם משום שההשוואה מבליטה את ההבדלים שבין חכמי ישראל לבין חכמי הסכולאסטיקה⁵. אבילארדוס מספר שהוא בא לפאריס ושם למד אצל גיליילמוס (Guillelmus), שקנה לו שם בשדה הדיאלקטיקה. הוא

1 עי' לעיל.

2 ספר הישר, דפוס וינא סי' רפ"ב (מהד' שלזינגר סי' שט"ו).

*2 ר' לעיל, עמ' 68.

3 ר' J. Bühler, *Die Kultur des Mittelalters*, 1931, p. 261.

4 מת בשנת 1142.

*4 בכך התכוונתי להוציא מכלל השגתו של י. טברסקי, תרביץ שכ"ו (תשט"ז), עמ' 220.

פרק שלישי

נתקבל לראשונה בסבר פנים יפות, אבל כשניסה להתווכח אתו והראה לפעמים את עליונותו, נשתנה היחס לרעה. כשקנאת החברים, הגדולים ממנו בשנים, הלכה וגדלה, החליט לעבור למלון ולפתוח שם בית-ספר משלו. אבל כשנודע הדבר למורו עשה מאמצים להפריע לו במימוש תכניתו. אבילארדוס ידע לרכוש את לבות מתנגדי מוריו להוציא לפועל את מחשבתו. ההצלחה האירה לו פנים וידע לפאר את עצמו: 'מראשית פעולת ההוראה שלי, שמי נתגדל באמנות הדיאלקטית עד כדי כך שלא רק פרסומם של חברי התלמידים אלא גם פרסומו של המורה הלך והצטמצם עד שהתנדף לגמרי'. אבילארדוס העביר את בית מדרשו לקורביל, הקרובה יותר לפאריס, כדי למצוא הזדמנות נוחה יותר לוויכוחים עם מורו ולהתקפות עליו. הוא מאריך לתאר את מאבקו עם המורה. לאחר שאבילארדוס הצליח להגיע להוראה בפאריס נעשו פני המורה ירוקים מרוב קנאה. את כעסו וצעריו אין הוא יכול להביע במלים. בעזרת קנוניות והאשמות קשות הצליח להרחיקו מפאריס והוא נאלץ לשוב למלון. גיליילמוס נתמנה לבישוף של שאלון, ובמקום אבילארדוס מינה מורה אחר כממלא-מקומו. אבי-לארדוס מיהר לפתוח את בית-ספרו בקרבת העיר, 'והיה הדבר כאלו באתי לצור על זה שתפס את מקומי'. גיליילמוס בא לעזרתו של הנצור והוויכוחים והסיכסוכים בין תלמידי שני הצדדים נמשכו זמן רב, והם מתוארים בסגנון של תיאור קרב. לא שונה הוא יחסו של אבילארדוס למורו אַנסלם מ-Laon, שנחשב באותו זמן לבר-סמכא הגדול ביותר במקצוע התיאולוגיה. 'הלכתי לאיש הזקן שקנה לו שם לא משום מקוריותו או כוח זכרונו, אלא הודות לגסיונו. מי שפנה אליו בספקותיו בשאלה כלשהי, חזר כשהוא תוהה עוד יותר. איש פלא היה באוזני שומעיו, אבל ללא חשיבות בעיני אלה ששאלוהו שאלות. הוא שלט להפליא בלשון, אבל היה בעל שכל מעורר זלזול, וללא כל כוח של שיקול-הדעת. כשהדליק את האש, מילא את הבית עשן ולא אור'⁵. ביחסו של אבילארדוס לרבו מצאנו תלמיד המתכבד בקלון רבו, וביחס הרב אל תלמידו — רב המתקנא בתלמידו, שניהם מתוך רדיפת כבוד ההופכת לעיקר ומשכיחה את עצם העניין. עם כל החריפות שנתגלתה בתשובותיו של רבנו תם, הצד הענייני הוא העיקר. הצד האישי אינו בולט כמעט ואין סימן לקנאת הרב בתלמידיו, ועל אחת כמה וכמה שאין הקלת-ראש כלשהי מצד התלמידים לגבי רבם. להיפך, גם אם הם נפגעים, פיהם מלא דברי שבח. באמת יש מקום להשתוממות בקראנו את דברי

Petri Abaelardi Historia calamitatum, Migne, *Patrologia latina*, vol. 178, 5
L. Thorndike, *University Records and Life in the* גם *cols. 114—26*
Middle Ages, 1949, pp. 3—9. וראה לעיל, עמ' 27.

רבנו תם

ההערצה המרובים של בני-דורו ושל חכמי הדורות שבאו אחריו. גם רבנו תם, בכתבו דברי-הוכחה קשים, הרי כוונתו להשפיע על המוכחים שיחזרו בהם מדעותיהם. הוא אינו נמנע מלאיים בנידוי ולכתוב ולהזהיר את בני מלון, בני עירו של ר' משולם. אבל בו ברגע שר' אפרים חוזר בו מדעתו, הוא מכבדו ומראה לו אותות חיבה. התנצחות אין כאן. כבר אמרנו, שהסביבה הנוצרית השפיעה על היהודים וגם על חכמיהם — ורבנו תם גם בא במגע, כפי הידוע, עם אנשי המעמד השליט — אבל בתודעתם התרחקו היהודים מהם ומההופעות המגונות והשליליות שבחייהם. רבנו תם הכיר כנראה את דרכי הוויכוח של הסכולא-סטיקאים, והוא מזהיר את ר' אפרים: 'ועל גזלן דרבנן ושתי כתי עדים שהבאתי, אל תמהר להשיב כגלחים הללו שבאין בעלילה...'.⁶ אמנם הוא מבליט את יכולתו ביישוב סתירות ובאמנות הוויכוח,⁷ אולם עם זה הריהו מדגיש: 'ואני מודה על האמת ולא הייתי עושה סניגורין לדברי, כי טוב היה למחוק שגיוני מלהעמיד בלא רגלים'.⁸ את דרכי התלמוד שבהם המשיך ואותם פיתח רבנו תם לא היה צריך ללמוד לא מאנשי הסכולאסטיקה ולא מהגלוסטורים.⁹

6 בדפוס וינא פ"א ע"ב: כחגלים, בכ"י שזח"ה: כגחלים, ראזענטהאל עמ' 153 הערה י"א קיבל את הגהתו של ר' אפרים זלמן מרגליות: כגולם, אולם נראה לי לתקן כנ"ל וכפי שהציע כבר גידמן *Geschichte des Erziehungswesens*, I, S. 47, B. 1 ולנכונות ההגהה אני מביא מגופו של ספר הישר בדפוס ובכ"י. בסי' צ"ו נאמר: 'ולאפוקי מגלוי שטרא של גחלים', וכבר הגיהו ר' אפרים זלמן מרגליות וגם ראזענטהאל: גלחים, אלא שנשכח הדבר מהם כאן. וגם גידמן הרחיק עדותו והביא ראיה מהראב"ן לשימוש במלה גלחים. ייתכן מאד, כי גחלים אינה טעות, אלא כינוי של גנאי מכוון. והלשון 'קלוישטרא של גלחים' נמצא כבר ברש"י סוכה י"ז ע"א, ד"ה וכן חצר. ועי' Darmesteter, *Les Gloses francaises*, p. 28 בסמוך לאותו זמן כותב מצד שני Petrus Cantor שהיהודים בזמנו, הם כמו אותם Parvipontani, דהיינו, מעלים פילא בקופא דמחטא, עי' Smalley, *Cambridge Historical Journal* 1938, pp. 112—13 על שאלת מגעו הישיר של פטר קומסטור עם חכמי טרויש — הרשב"ם ורבנו תם — ראה א. גרבויס, במאמרו הנזכר להלן הע' 9, עמ' 625, ושם הע' 55.

7 ר' לעיל, עמ' 69. 8 ספר הישר, עמ' 126.

9 מדגיש אני דברים אלה כדי להוציא ממה שכתב ש. אלבק (ציון שי"ט, עמ' 112 ור' לעיל, עמ' 69, הע' 62*) ועוד יותר ממה שכתב Jose Faur, *The Legal Thinking of the Tossaphot an Historical Approach*, *Dine Israel* 1975, p. 54. אלבק נקט לשון 'שמא' קובע פאור הלכה פסוקה. המעניין שלא עלה על דעתו כלל לשאול, שמא למדו אותם גלוסטורים שהפתיעו את יולוביץ בשיטתם משהו מהיהודים, שעל המגע אתם הם בעצמם מעידים, ר' B. Smalley, *The Study of the Bible in the Middle Ages*, Oxford 1969, p. 64ff. A. Grabois, *The Hebr- aica Veritas and Jewish-Christian Intellectual Relations in the Twelfth Century*, *Speculum*, Vol. L (1975), p. 613. בזה אינני בא לומר שהסכולאסטיקה הושפעה על-ידי געלי התוספות ור' להלן, עמ' 744 ואילך.

פרק שלישי

הערכת כשרונותיו הגדולים של רבנו תם היתה כללית. חכמים גדולים ביטאו אותה לפי דרכם והאגדה העממית לפי דרכה. אחד מגדולי חכמי אשכנז, תלמיד-תלמידיו של רבנו תם, ר' יהודה בר' קלונימוס, הרגיל לחלוק ללא הסתייגות על גדולים וקדמונים, לבקר את שיטותיהם ופירושיהם — כשהוא בא להקשות על פירושו של רבנו תם לסוגיה בתלמוד, הריהו מקדים דברי הצטדקות: 'כל אילו המימרות נוקפות ללב לפי ר"ת והוא גם הוא לב האריה ויתד תקועה וראיותיו אילנות גדולים... ותימה שלא פירש לנו סתומות הללו אם הוא בפלפולו פירשם לנוחותו, אנו אטומי לב הוצרכנו לצהר ולחזור לנו ההלכות' ⁹ * . בדומה למסופר בתלמוד על ר' עקיבא ¹⁰ הביאה האגדה העממית את משה רבנו לבית-מדרשו של רבנו תם, כדי שיתווכחו בהלכות תפילין, ולבסוף הודה משה רבנו לרבנו תם ¹¹ . הליכותיו ומנהגיו של רבנו תם שימשו לתלמידיו מקור להלכה ולמעשה ¹² . הם עקבו אחר מעשיו: 'עם הליכתו לבית הכנסת בע"ש הוציא חביות יין והניח אבן ע"פ החביות שלא יפול בה דבר ולאחר שיצאנו מבית הכנסת שאלתי את מורי אם יוכל לטלטל... ואמר לי ר' מותר הואיל ודעתו היה ליטלה בשבת משם... ' ¹³ . לעתים החמיר על עצמו אף-על-פי שהקל לאחרים. הוא פסק בתשובה: 'דמותר להניח לגוי המקבל קבולת לעשותה בשבתות ובימים טובים' ¹⁴ , והוסיף: 'ואלו בא מעשה לידי הייתי מורה לעצמי' ¹⁵ . והעידו עליו: 'ורבינו תם נמי כשבנה את ביתו לא סמך על תשובתו ולא רצה להתיר' ¹⁶ . ועדות זו של הר"י עדות אמת היא ¹⁷ , שהרי כתב לר' משולם: 'ולעשות קבולת מדוחק התרתי, שהגויים היו רוצים לטול שכרן כאילו עושין והוי אבד... ואעפ"כ כל הרוצה להשיב יבא וישיב ואחזור בי' ¹⁸ . אף-על-פי שפסק, שעושין קטן ממש סניף לעשרה אומר הר"י 'לא היה נוהג לעשות כן ולא עשה מעשה' ¹⁹ . הוא ידע שכל הנהגותיו עלולות לשמש מקור להלכה למעשה, ולכן נזהר שלא יניח מקום לטעות. הרא"ש

⁹ * כ"י יחוסי תנאים ואמוראים, צילום שוקן ח"ג 254 ע"ב.

¹⁰ מנחות כ"ט ע"ב.

¹¹ שלשלת הקבלה, דפוס לבוב 1862, ל"ח ע"א, ועי' ד. קויפמן ברבעון הצרפתי 1882, עמ' 270. גרוס, גלליא, עמ' 42. על גלגול נשמת ר"ת, עי' חיד"א שה"ג ערך העשל ומעגל טוב עמ' 144.

¹² ר' לדוגמא ברכות י"ג ע"ב ד"ה שואל, ועיין מה שהוספתי להלן, עמ' 737 הע' 10.

¹³ ספר הישר סי' קצ"ו, מהד' שלזינגר סי' רמ"ד.

¹⁴ ספר הישר סי' ו, עמ' 13.

¹⁵ שם, עמ' 15.

¹⁶ עי' לעיל, עמ' 63, ועי' ע"ז כ"א ע"ב ד"ה אריסא וספר התרומה סי' רכ"ב.

¹⁷ בניגוד לדברי וייס, בית תלמוד ש"ג, עמ' 199.

¹⁸ ספר הישר, עמ' 101.

¹⁹ תוספות ברכות מ"ח ע"א.

מספר: 'ושמעתי שר"ת ז"ל היו קוראים אותו בכל שבת שלישי ואירע בו אבילות ולא קראו החזן ועלה מעצמו ואמר, כיון שהורגל לקרות שלישי בכל שבת, הרואה שאינו עולה יאמר שבשביל זה הוא נמנע מלעלות והוי דברים שבפרהסיא'²⁰. הכרעותיו של רבנו תם עוררו לעתים תמיהה אצל החכמים המאוחרים, ולא תמיד כנראה אפשר לסמוך על עדותם, שלא נהג למעשה לפי הוראותיו, בפרט אם המעידים לא היו עדי-ראייה, אלא אמרו מה שאמרו מתוך סברה, כגון במקרה דלקמן: רבנו תם 'התיר ליגע בנר תלוי בשבת כשהוא דולק מדאמר אין מוקצה לר"ש אלא בנר שהוא דולק מאי טעמא דהוה בסיס לדבר האסור ש"מ מדלא קאמר מפני שמטה וחייב חטאת, ש"מ שאין כאן חשש הטיה וכו' ומשום מוקצה נמי ליכא, דהואיל ונר שלנו תלוי, טלטול ממקום למקום הוי טלטול מן הצד ולא שמיה טלטול'. ר' יצחק בעל 'אור זרוע', שבארצו נהגו נשים להתענות, אם נגעו בנר של שעווה, לא היה יכול לקבל את מה שמצא כתוב בשם רבנו תם, והוא אומר: 'ואף ר"ת איני סבור שהתיר בשעת מעשה אלא לפלפול בעלמא וכו' והדבר ידוע גודל לבו של ר"ת שהיה בידו להתיר השרץ ושמא לא דבר בדבר זה אלא לפלפול בעלמא ואיני סומך על הוראה זו'²¹. וכן נמסר שר"ת אמר 'תמיה אני על מה הצריכו העולם הכנה וזכור אני דבימי נערוטי לא הוי מצרכינן כלל'²¹. נראה שיש והתיר משום שלא מצא טעם סביר לאסור לאחר שנשתנו התנאים 'ואומר ר"ת כי עכשיו לא מצינו טעם פשוט לאיסור בגבינת העכו"ם'²². על יסוד קולות אלו וכדומיהן בא אייזיק-הירש וייס לבנות בניין שלם ולהכניס את רבנו תם בסוד הרבנים המתקנים. לדבריו: 'קם רבינו יעקב והתנשא כארי ובטל הרבה חומרות אשר החמירו קדמוניו...²² * כי הבין בלבו, כי לא טוב הדבר להכביד לעם עול התורה והמצות ולהמציא חששות...'²³ המגמה ה'מש-כילית' שבדבריו בולטת. הרצון לנגח את הרבנים בני-דורו, קלקל את השורה

20 רא"ש מו"ק פ"ג סי' כ"ח.

21 אור זרוע ח"ב סי' ל"ג. וראה לעיל, עמ' 69, הע' 62*.

21* ביצה ט ע"ב ד"ה אמר, ור' ס' הישר סי' שי"ד (מהד' שלזינגר סי' שע"ח) 'ומקרום החמירו על עצמן להכין עפר דלא כהלכתא'.

22 ע"ז ל"ה ע"א ד"ה חדא, ור' בתוס' הר"ש משנץ בשיטת הקדמונים למס' ע"ז, מהד' הרב מ"י בלוי עמ' קי"ג.

22* בית התלמוד ש"ג, עמ' 200. הרב משה שמעון סגל האפפמאנן, רב ומגיד בקהל היראים בבודפשט, פירסם בשנת תש"ג את הספר 'תפארת משה' על המחלוקת בין רש"י לר"ת בדבר התפילין והקדים לו את תולדות רבנו תם והסתמך על דברי וייס במאמרו ובדדו"ד מבלי להרגיש במגמתם. לשבחו של מחבר זה יאמר שהוא מזכיר את וייס דרך כבוד (מודה אני לד"ר י. תא-שמע, שהפנה תשומת-לבי לספר זה והשאיל לי את הטופס היחיד בירושלים הנמצא ברשותו).

23 שם, עמ' 201.

פרק שלישי

והביא חוקר חשוב כווייס להתעלמות מהמקורות. הרי ידוע, כי רבנו תם החמיר דווקא במנהגים של מה-בכך, שנהגו בהם הדיוטות ונשים. הוא גזר והחמיר בהקפדה יתרה אף בעניינים, שלא היה בידו לבססם על-פי ההלכה: 'וכבר היו בני אדם מסביבות עיר מיץ שהלכו לארץ אשכנז והיו דורכים גיתותיהם על ידי גויים וקבלו בני המלכות שביניהם לרבינו יעקב וכעס ביותר על המקילין המקלקלין מנהג קדושים וכשרים ואמר לנדותם, אם לא ישמעו שלא לעשות עוד, ואולם מתוך הלכה לא שמעתי שמיחה בידם, כיוון שלא היו מקילין בנתינת גרגותני לתוך הדריכה כי גם במדינה מעשים בכל יום שאין נוהרים ממגע גוי קודם המשכה של נתינת גרגותני, אך דבר מגונה ומכוער ביותר אם ידרוך גוי יין של ישראל...'²⁴. לעומת זאת התיר בהנאה יין שנגעו בו גויים למרות הקושיות שהקשה עליו בן-אחותו הר"י, אף-על-פי שהוא בעצמו העיד על אביו רבי מאיר כי פעם נזדמן לו יין נסך והפסידו בידים ואעפ"כ לא רצה ר"ת לאסור הואיל ופשט המנהג להתיר והנח להם לישראל שיהיו שוגגין וכו' ²⁴*, וברור שהטעם הוא מחמת השינוי שחל ביחס לניסוך ²⁵. את העובדה שאין אנו מפרישין עכשיו תרומות ומעשרות אף לא כקולי חו"ל הסביר משום דקרקעות שלנו משועבדים לעכו"ם ²⁶*. אין מקום לדבר על שיטה של קולות. קולותיו וחומרותיו נבעו מתוך שיקולים, שלא תמיד נוכל לעמוד עליהם, אבל מגמתם היתה לשמור על שלימותן ושלומן של הקהילות תוך חיי תורה ואמונה. כבר ראינו את דאגתו של רבנו תם לטובת הציבור, שנאבק קשה על קיומו בסביבה עויינת ומקפחת. דאגה זו מצאה ביטוי חזק בתשובתו בענייני רבית ²⁶: 'ומצוה מן המובחר ונראה בעיני היתר גמור לתת מחיה לכל בני ברית שמותר להלוות שיתן הלוה משכונות ליד הגוי ואפילו לעבדו ולשפחתו ויאמר לוה מפלוני ישראל על משכנותי... כדרך שמלווים על משכונות ברבית... והגוי ילוה מן היהודי ומיד הגוי יקבלם הלוה... כי אין זה הערמה אלא דין גמור ופעמים

24 שו"ת ר"ח אור זרוע סי' קע"ד, ובקיצור בתוספות ע"ז נ"ה ע"ב ד"ה א"ר הונא.

*24 ר' לעיל, עמ' 63.

25 ר' לעיל, עמ' 65.

*25 תוס' ע"ז נ"ט ע"א ד"ה בצר, ודוקא הר"י הוא שהקשה על ר"ת וביטל את הבחנה בין תנאי זמננו לזמן התלמוד והלך בדרך הפרשנית.

26 אור זרוע ב"מ סי' ר"ב, שו"ת מהר"ם ד"פ תשצ"ו, מרדכי ב"מ רמז של"ח. על ההבדל בעיסוק בנושא הרבית בין חכמי צרפת ואשכנז לבין הגאונים וחכמי המזרח, ראה: S. Stein, The Development of the Jewish Law of Interest from the Biblical Period to the Expulsion of the Jews from England, *Historia A Mediterranean*, 17 (1955), pp. 1—40. גויטיין, ולאחרונה ש. ד. *Society* 1967, ח"א, עמ' 256—258.

שההפסד של מלוה ושל לווה ששני דינין באו לפנינו בדבר זה... למען דעת כל אדם שהוא היתר גמור הארכתי בדבר'. מתוך אותו נימוק התיר להלוות ברבית בחול-המועד, ואת איסור התלמוד על 'פרקמטיא כל שהוא' בחול-המועד הגביל למשא ומתן של סחורה ולא להלוואות²⁶.* הוא גם עמד על משמר זכויותיו של היחיד, שלא יקופחו על-ידי תקיפי הקהל. ראובן דרש משמעון השתתפות במסים שהוטלו על-ידי המלך גם מממון אחרים שבידו וטען, שרוצה 'לתקן ולתת משל אחרים מעתה והלאה'. רבנו תם השיב, ששמעון יכול לסרב ואין ראובן יכול להסתמך על דברי התלמוד: 'רשאין בני העיר להסיע על קיצותן' (ב"ב ח ע"ב), כי פירושם הוא, שרשאים בני העיר 'להסיע ולהפסיד ממון את העובר על הקצבה שקצבו והתנו ביניהם לדעת כולם, שנתרצה בתחילת התקנה ועתה עובר עליה'²⁷. מתוך אותה מגמה התנגד ל'חרם הישוב', דהיינו לזכות של בני ישוב אחד לסרב להרשות לאחרים לבוא ולהתיישב במקומם, כי אמר 'שקדמונינו לא הנהיגו חרם הישוב אלא בשביל אלמים ומוסרים ושאינם רוצים לפנות לתקנת הקהל ושאינם רוצים לפרוע מס עמהם, אבל על סוחרים אין חרם'²⁷.* דאגתו לצרכי הדור מלווה אותו גם בפירושו לדברי חז"ל, והם לא התכוונו למה שברצונו למצוא בהם. את דברי שמואל 'צרות רבות ורעות זה הממציא מעות לעני בשעת דחקו' מפרש רבנו תם: 'כגון שתפסו המושל ובא זה ואמר לו שילווה לו מעות על קרקעותיו ואם לא היה זה בא, המושל היה מיקל בפדיונו לפי שהוא דחוק ועני'²⁸. סגנונו של ר"ת ניכר יפה בתקנה שחתם עליה כראשון והאומרת 'שלא יהא אדם רשאי ליטול שררה על חבירו על ידי מלך שר ושופט כדי לענוש ולקנוס ולכוף לא בדברי הבאי ולא בדברי שמים כי יש עושים עצמם פרושים ואפילו צנועין אינם'²⁸.* כשהיה יושב בדין ואחד מבעלי דינין 'מגזם לחבירו ואומר כך וכך תתחייב לי בדין רגיל היה ר"ת לומר שקר אתה דובר כי לא יתחייב'²⁹. הוא פירש את דברי המקורות מתוך תנאי

²⁶ * תוספות מ"ק י ע"ב ד"ה פרקמטיא וברא"ש שם פ"א סי' כ"ד.

²⁷ * מרדכי ב"ק סי' קע"ט, ב"ב סי' ת"פ, תשובות מיימוניות שופטים סי' י. ועי' לעיל, עמ' 64.

²⁷ * אר"ז ח"א סי' קט"ו, שו"ת מהר"ם דפוס למברג סי' קי"א ובפרט מרדכי ב"ב רמז תקי"ז. ל. רבינוביץ *The Herem Hayyishuv* 1945, עמ' 54 ואילך, מנסה להחליש את התנגדותו של ר"ת, אבל הוא מוציא את הדברים ממשוטם. על יסוד ה'מרדכי' הנ"ל הוא עושה את ר"י מדמפירא למתנגד החרם, (עמ' 57 ועמ' 83) אולם ב'מרדכי' מפורש ר"ת ולא ר"י.

²⁸ חגיגה ה ע"א ד"ה זה, ועי' גם סנהדרין ע"ו ע"ב ד"ה המלוה, ופירושו של רבנו תם דומה לפי' הר"ח בחגיגה שם, אבל הר"ח מדבר על נוגשים סתם.

²⁸ * ר' ל. פינקלשטיין *Self-government*, עמ' 154, ואין צורך בתיקון.

²⁹ * תוס' כתובות ס"ט ע"א ד"ה ואישתיק.

זמנו. ההתחשבות בהם הביאה אותו למציאת הבחנות, שפירושם היה ביטול ההלכה, שתנאי הזמן עשו את קיומה לבלתי-אפשרי. קשה היה בוודאי לקיים את הדין, שיש להגביה בית-הכנסת יותר משאר גגין שבעיר. ורבנו תם מכריע 'דהני גגין דידן כקשקושי דמיין, לפי שאין משתמשין עליהן כמו שהיו רגילין להשתמש על גגותיהן בימי חכמים' ²⁹*. אמנם מסופר, שהיה מעשה בטרויש באחד מקרוביו, שהגביה ביתו וציווה להגביה גם בית-הכנסת, אבל הסתפק בעשיית בניין מצד אחד לבד בקרן אחת גבוהה ולא חש להחמיר ³⁰. שיקול-הדעת, התחשבות באופיים של בני-אדם ובתנאי המקום מהווים גורמים חשובים בפסיקתו. בעוד רש"י הבחין בין 'ספרי דאגדתא' שאין אדם עשוי ללמוד בהם תדיר ולכן הם דבר העשוי להשאיל ולהשכיר לבין שאר הספרים שאינן עשויין להשאיל ולהשכיר לפי שמתקלקלין, פירש רבנו תם 'שהדבר תלוי לפי ראות הדיין ואהבת איש את רעהו ולפי מנהג המקום ולפי הספרים, שיש ספרים חמודין שאין אדם משאילן' ³⁰*. בשיקולים מסוג זה ³¹ יש לראות את המניעים העיקריים לקולותיו וחומרותיו. על כל פנים לא היה מיראי הוראה; הוא הכריע ופסק ללא היסוסים. דעתו היתה, שאם שואלים מחכם דבר הלכה, או שצריכים ללמוד ממנו מסכת, דבריו צריכים להיות 'מחודדים בפיו שלא יגמגם בדבר' ³¹*. אישיותו, הרצון החזק, והאופי המוצק, נתנו לדור את ההרגשה, שחי בתוכם דבר ורב, שממנו פינה וממנו יתד לכל דבר דת ודין ³² להנהגת הקהילות ולקביעת אורחות-חייהן על ידי הוראות ותקנות ³³. מידת מודעותו של ר"ת לחשיבות

²⁹* תוספות ישנים שבת י"א ע"א. 30 הגהות מיימוניות, הל' תפילה, פי"א אות ג.

³⁰* תוספות הרא"ש לשבועות מ"ו ע"ב ד"ה וספרא, וקרוב לודאי שדברי ר"ת נשאבו שם מתוס' הר"י ונמסרו כלשונם בעוד שבתוס' שלנו לשבועות שם, נמסרה רק תמציתם.

³¹ ש. אלבק, 'יחסו של רבינו תם לבעיות זמנו', ציון, שי"ט (תשי"ד) עמ' 104 ואילך, מנסה להוכיח ששיטתו של ר"ת היתה שלא להשתמש בנימוק שהמציאות השתנתה מאז ימי התלמוד אלא לפתור את הבעיות בנתינת פירושים חדשים למאמרי התלמוד. אין מי שיטיל ספק בדבר שר"ת הלך בדרך מתן פירושים חדשים, אבל הוא בעצמו מדגיש וחוזר ומדגיש שהפירושים נאמרו לא בשעה שנשאל על שאלה אלא כשעסק בפירושי הסוגיות ולפני שנשאל (ר' לעיל, עמ' 69). כשבא להשיב על שאלות שנתעוררו השתמש בחידושו, אבל לא נמנע מלהשתמש בנימוק שהמציאות נשתנתה בין אם הוא אומר זאת במפורש (ר' לעיל, הע' 22 והע' 25*) ובין אם הדבר משתמע במובלע.

³¹* תוספות קידושין ל ע"א ד"ה אל. ועי' גם בס' הישר הוצ' מק"נ סי' ל"ט, עמ' 69.

³² על היחס לר"ת תעיד הלשון 'ומרגלא בפומיה דר"ת', ב"ב צ"ב ע"ב ד"ה אי.

³³ על חלקו בתקנות שתיקן יחד עם חכמי הדור, עי' פינקלשטיין *Jewish self-government in the Middle Ages*, 1924, pp. 40—55, 150—215 ואת הביקורת של י. בער, מונטסשריפט 1927, עמ' 395.

תקנותיו גלויה בדברים שהוסיף לתקנה המפורסמת, השוללת את זכות הבעל לנדוניית אשתו שמתה. נוסח הדברים בכתב־יד³⁴ הוא: 'ואחרי לכת השליח שלח ר"ת מטרוייש לכתוב מאחרי הכתב אגרת ההולכת לאניוב. אחרי צאת הקטן הלז נזכרתי מה שכת' בתור' כהני' ונתתי הודאה למקום שזכינו לצאת מן הקללה ולהיות תוכחתם לריק מהצטער בדבר, ברדפו קול נדף בנשיבת עלי האילנות, ששנינו בפ' תוכחה ותם לריק כחכם יש אדם משיא בתו ופסק לה ונתן לה ממון הרבה ולא הספיקו שבעת ימי המשתה לעבור עד שמתה בתו, נמצא הורג בתו מאבד ממונו ועל זה נאמר ותם לריק כחכם ואשרינו שלא עמדנו באותה קללה, וכשם שיצאנו מזאת הקללה, כך נצא מכל גזירות רעות ונתבשר שמועות טובות. יעקב בהר' מאיר זלה"ה'.

עם כל הערכתו ללימוד התורה ועם כל היותו שקוע בעומקה של ההלכה, רגיל היה רבנו תם לומר, ש'תלמוד תורה טפל לגבי דרך ארץ מדקתני יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ (אבות פ"ב מ"ב), אלמא דרך ארץ עיקר'³⁵. על פירושיו, הגהותיו ופסקיו של רבנו תם נוסדו כל דברי התוספות שלנו, וחלקו בהן יובלט כשנדון על התוספות שלנו לכל מסכת ממסכתות התלמוד. גם את דיוננו על דרך לימודם של בעלי התוספות, נפתח שוב ברבנו תם. כעת נדון בחיבוריו שהגיעו לידינו ונזכיר גם אלה שרק את שמועתם שמענו.

[ד]

ספרו העיקרי 'ספר הישר', הגיע לידינו במצב שאין לכנותו אלא משובש. הספר נדפס פעם אחת בווינה, בשנת תקע"א, בצורה משובשת ביותר, ואין בו אף שורה ללא טעויות ושיבושים גסים. את חלק השאלות־והתשובות הוציא לאור הרב ש.פ. ראזענטהאל בהוצאת 'מקיצי נרדמים'. ברלין 1898. הוא השתמש בכתב־יד של אברהם עפשטיין. כתב־יד זה שהיה לפני כן רכשו של ש.ז.ח. הלברשטם, היה בידי החיד"א, וכעת הוא בספריה הלאומית והאוניברסיטאית בירושלים¹. ראזענטהאל השתמש גם בהגהותיו של הגאון ר' אפרים זלמן מרגליות.

34 אוקספורד מס' 641, והדברים הובאו על־ידי א. קופפר בנספח ג לתשובות ופסקים שההדיר עמ' 316.

35 תוספות ישנים יומא פ"ה ע"ב ד"ה תשובה, הגהות מיימוניות, הל' תלמוד תורה פ"ג אות ב.

1 מספרו Hebr. 4° 370, השתמשתי בחידושים שבו. וראה י. פליקס, סיני כל"ט (תש"ט), עמ' ק"ח ואילך.

פרק שלישי

חלק החידושים יצא לאור על-פי כ"י ירושלים ועל-פי כ"י אוקספורד¹, ע"י ש. ש. שלזינגר, ירושלים תשי"ט. אבל גם אחרי כל העבודה והעמל, שהשקיעו בהגהת הספר, נשארו מקומות רבים סתומים ובלתי-מובנים². פאראדוקס הוא, שחיבור זה, שעיקר מגמת מחברו היה ליישר על-ידו את גירסאות התלמוד, הגיע לידינו בצורה משובשת כזו. ולא רק משובש הוא, אלא גם סדרו מעורבב ולקוי בחסר וביתר, ואין כל ספק, כי צורתו הנוכחית אינה זו שניתנה לו על-ידי המחבר. אין זה אלא עיבוד של 'ספר הישר' המקורי. כדברי רבנו תם בהקדמתו, חיבר את הספר אחרי הפצרת חברים שחברו עליו כדי להוכיח, שאין בשום פנים להגיה בספרים, לא למחוק ולא להוסיף, לא על-פי סברה ולא על-פי ספרים ישנים, ולא על-פי התוספתא והברייתות. נראה שסידר את דבריו לפי סוגי ההגהות, וכך יש להבין את דבריו בהקדמה: 'ולא על סדר המסכתא אכתוב, כי אם כאשר יעלה דבר בידי וחפץ ה' בידי יצליח'³. הספר שלפנינו נחלק כאילו לחדושים ולשאלות ותשובות, אבל לא מובן למה ציינו המדפיסים רק לפני סי' תרצ"ו⁴: 'כאן מתחילין שו"ת, ושכחו, כי כבר בסי' תר"מ נאמר: 'עד כאן שמועות של רבינו יעקב בר' מאיר נ"ע ומכאן ואילך איש על דגלו בשאלותיו ובתשובותיו', אלא שדווקא אחרי הדברים האלה באים פירושים ולא תשובות. למעשה הסימנים החל מסי' תקע"ט הן כמעט רק תשובות ולצידן מפוזרות תשובות גם בסימנים הקודמים: סי' כ"ג⁵, סי' רכ"ג⁶, סי' רנ"ב, סי' ר"ע⁷, סי' רע"א, סי' רפ"ב, סי' תק"ו⁸, סי' תק"ז, סי' תק"ח, סי' תקי"ט, תקמ"ג⁹, תקמ"ד, תקמ"ה, תר"ה, תר"י, תרל"ח¹⁰. לפעמים ניכר מתוך הדברים שלקוחים הם מתשובות, אף-על-פי שלא הובאו כלשונן¹¹. ופעם אחת מביא רבנו תם עצמו

- *1 מס' Opp. add. Fol. 50.2355. כ"י זה אינו שלם. הסימנים א—קס"ג הו"ל הגאון ר' יחיאל מיכל אפשטיין עם ביאורו 'אור לישרים', זיטומיר 1869.
- 2 ר' ש. אברמסון, קרית ספר כל"ז, תשכ"ב, עמ' 241 ואילך. שינויי נוסח מתוך קטע על קלף שהיה בספריית ערפורט ושכלל את הסימנים שפ"ה ותרי"ח פירסם מ. וינר, מונטסשריפט, כרך י"ז 1868, עמ' 275 ואילך. *2 כ"ה בכ"י.
- 3 בדפ': תקצ"ו, אבל גם הסימון הוא מוטעה וכן בכל הסימנים שאחר-כך.
- 4 נדפס בהוצ' מק"נ, עמ' 135. 5 נדפס בהוצ' מק"נ, עמ' 20.
- 6 כ"ט ע"א. השואל הוא ר' שמואל בר' אברהם.
- 7 התשובה מובאת בספר יחוסי תנאים ואמוראים כ"י (צילום שוקן), ח"ג 25 ע"א, בשינויים רבים. 8 בדפוס הושמטה האות ק בכל הסימנים האלה.
- 9 והוא קיצור מסי' תשכ"ה, ע"ה ע"ב, הוצ' מק"נ סי' נ"א, וראזענטהאל לא הכניס את כל התשובות הנ"ל להוצאתו.
- 10 סי' רפ"ז, ובמהדורת שלזינגר סי' שכ"א, עמ' 202, ולקוח מרש"י עירובין ל"ט ע"ב ד"ה לא תימא. המלה 'פסק' והסיום 'ע"כ פסק' אינם בכ"י, ר' דק"ס שם ע"ד ע"א אות ר. סי' תצ"ה, 'לא יפה, סח אותו בחור, כי ידעתי כי רבינו שלמה פירשה כמותך, גם לי לבב כמו כן . . . '.

בתוך פירוש לסוגיה תשובה יי: 'כי נשאלתי על משנה זו ולא ידעתי להשיב וגם שאלתי על זה לחכמי רומי ולא היה בידם, ועוד דאנא אשכחנא מקמיה הכא דתליא באשליא רברבי ולא אסיקי אלא כדמסיק תעלא מבי כרבא והנה כמה שנים היתה בלבי להבין בה וברוך מורה צדק אשר הורני בדרך בחרתי להסתופף בת"כ יי ה' יתן חכמה, מפיו דעת ותבונה, ולחידודא ולפלפולא דתלמידי כתבנא אנא, ידידי נקוט האי כללא בידך ואחר האי כללא תפרשנה באר היטב' ¹²*. קשה לתאר מה היתה דמותו העיקרית של הספר ומה היה סידורו; אף אין לדעת, למה הקדימו את החידושים למסכתות שבסדר נשים לאלה של סדר מועד, מדוע חידושי ברכות באים אחרי מועד קטן ומדוע הקדימו שוב את סדר קדשים לנוזיקין. וגם בתוך פירושי מסכת כשלעצמה אין מוקדם ומאוחר ¹³. הספר כפי שהוא לפנינו הוא מעשה ליקוטים וחלו בו ידיים רבות. לפני המלקט היו מקורות אחדים, אבל הוא גם ידע כי מקורותיו אינם שלמים, ולכן העיר פעמים אחדות: 'לא מצאתי יותר' ¹⁴. תלמיד אחד העתיק דברים מכתב-ידו של רבנו תם, וממקור זה באים הסימנים, שבסופם נאמר: 'כתיבת יד רבינו' ¹⁵, 'מכתיבת יד רבינו העתקתי' ¹⁶, או 'העתק מכתיבת יד רבי' יעקב ז"ל ¹⁷. דברי רבנו תם בלשונו נמצאים, כנראה, גם בסימנים שנאמר בסופם: 'כן פירש רבנו יעקב', 'מפי רבנו יעקב', 'הגהות לר' תם', 'כך פי' הרב', 'לשון ר"ת', 'כך חדש ר', 'כך הגיה ר"ת', 'זה מרבנו יעקב נ"ע' ¹⁸, 'פי' רבנו תם' ¹⁹. קרוב לוודאי, שדבריו של

11 גם א. ה. וייס לא הרגיש בתשובות הכלולות בסימנים אלה במאמרו, עמ' 162 הערה 1, סי' שצ"ט אין בו תשובת רבנו תם אלא תשובת רבנו גרשום.

12 וצ"ל להסתופף בב"א = בבית אלוקי (תהלים פ"ד י"א), כפי שהציע ש. אברמסון שם, עמ' 244, בהערה 4.

12* סי' תרמ"ט ס ע"ד, מהדורת שלזינגר, עמ' 442, סי' תשנ"ח, והמלים 'זה פי' הרב ר' יצחק מסימפונט' הנמצאים בדפוס וינה בסוף הסימן שלפניו צריכים להיות כאן בראשו. ברם נראה, שמ'כלפי שראיתי' מתחילים דברי ר"ת שכן מוצעת כאן שיטתו בפירוש המשנה באהלות פ"א מ"א, כפי שהיא מובאת שם בפירוש הר"ש שהיא מנוגדת לפירושו של הר"י מסימפונט, ולא כדברי ש. אברמסון במאמרו הנ"ל, עמ' 244, ור' בס' יחסי תנאים ואמוראים, מהד' הרב י"ל מימון, עמ' ק"כ ושם הע' 32.

13 סי' קמ"ז דן בנדה כ"ג ע"ב, סי' קמ"ח בי"ב ע"ב ואח"כ הוא חוזר לדף ד ע"א.

14 סי' ד, ה, ח, י, י"א.

15 סי' כ, ולא צדק וייס, בית תלמוד ח"ג עמ' 164, שכל הסימנים מסי' י"ב הם מכתיבת יד הרב, שהרי בסי' י"ד נאמר 'וכן נראה לר' יעקב' ובסי' ט"ו 'ומכאן מוכיח ר' יעקב' ועי' גם סי' רמ"ו, ר"נ, רפ"א.

16 סי' רי"א. 17 שמ"ח, שס"ג, שפ"א, ת"כ, תקי"א, תר"ז, תרי"א.

18 סי' פ"ט, ק"ח, ק"ט, ר"ז, רנ"ט, תקע"ו, תק"ס, תק"צ, תקצ"ו, תרס"ט.

19 סי' ע"ב, (כ"ה בכ"י, בדפ' בטעות: 'פר"ח'). סי' צ"א, קמ"ד, קס"ב.

פרק שלישי

רבנו תם, אבל לא בלשונו ממש, כלולים גם בסימנים המתחילים במלים : 'וקשיא לר', 'ואמר לי ר', 'חידש ר', 'הורה ר', 'פי' ר'²⁰, 'הגיה ר'²¹, 'פסק רבינו יעקב', 'זה חידש רבי יעקב נ"ע', 'נשאל לרבינו'²². וממקור דומה באים גם הסימנים, שבהם מסופר על מעשים שבאו לפני רבנו תם²³. ולעומת זאת לא נשמרה תורתו של רבינו תם בלשונו באותם הסימנים שבתוכם נאמר : 'מכאן מוכיח ר' יעקב, 'זה"פ רבינו, 'ומתרץ רבנו, 'וכן פר"ת, 'ואומר ר', 'ותירץ הרב ר' יעקב, 'ולא נהירא לר', 'כן נזרק מפי ר' באחרונה, 'כן סח לי המורה'²⁴. 'הלכה זו לא נתפרשה מעולם עד שבא ר' ופי'^{24*}, ועל פירוש זה נאמר במקור מאוחר יותר : 'רשב"ם האריך בו מאד ומגומגם הוא ור"ת פי'... ופר"ת סמוך לפטירתו לג"ע'²⁵.

אחדים מתלמידיו של רבנו תם, שמסרו את הדברים מפי רבם, ידועים לנו בשמותיהם : רבנו משה^{26*}, ר' יצחק בר ברוך²⁶, ר' יצחק בן ר' יעקב²⁷, ר' שמואל בר' יעקב²⁸, רבנו פטר²⁹, ר' משה מקיוב³⁰ ור' אברהם³¹. בסופם

20 סי' ס"ז, ע"ו, שמ"ג, שמ"ד, שצ"ה, תש"ו, תק"ע, תקע"ב, תקע"ג, תקפ"ג.

21 סי' ק"א, כ"ה בכ"י במקום 'הנ' הר' ' שבדפוס.

22 תקי"א, תרע"ז, תרל"ה. 23 סי' כ"ח, סי' ג"ו, ת"ד, ת"ה.

24 סי' ט"ו, פ"ט, צ"ה, צ"ו, ק"צ, קי"ג, קמ"ח, ק"ע, קצ"ד, ר"ח, תרמ"ד. גם בסי' ס"ב נאמר בכ"י 'ונראה לר' לתרץ'. ובדפוס בטעות : ונראה לר"י.

24* ס' הישר מהד' שלזינגר סי' תרע"ד.

25 תוס' שנץ למס' מכות כ"ב ע"א. ונראה שבתוס' בכורות ל"ג ע"א ד"ה חד צ"ל : ור"ת מפרש, ולא : ור"ח מפרש.

25* סי' ל"ט : 'כך פי' רבינו משה מן שלמר, בכ"י : מלשל מ"ר. וייס שם עמ' 167 רצה לתקן ר' משה בן שלמה' והוא מסתמך על המרדכי גיטין סי' תנ"ה, אבל במרדכי נזכר רק תלמידו של רבנו תם, ר' משה, ואין כל קשר בין הדברים שם לבין המובא כאן, ואולי צ"ל : מלשו' מור' = מלשון מורנו.

26 סי' קפ"א. וכן סי' קע"ו, אמנם שם : פי' ר' יצחק מ"ר יעקב, אבל בכ"י אוקספורד ופירש הרב, ר' יצחק בר' ברוך מפי רבנו יעקב, מהד' שלזינגר סי' ר"כ.

27 סי' צ"ט, תי"צ בימ"ר = תוספות יצחק בן יעקב מפי רבינו, סי' ר"י, רנ"ב, ובסי' ס"ה : 'ותלמיד טועה הבליע כאן יצחק', אין זה הר"י בעל התוספות כמש"כ וייס עמ' 164. דווקא תוספות כתובות י"ד ע"א ד"ה אלמנה וד"ה ת"ר מוכיחות את ההיפך ממה שרצה. הכוונה כנראה לאחד משני התלמידים שהזכרנו, ועי' גם סי' תר"ד. ור' לעיל, עמ' 61 הע' 14. 28 רי"ב, רי"ג, ועי' לעיל, עמ' 62.

29 פר"פ מ"ר = פירוש רבנו פטר מפי רבנו, סי' תט"ז, ובראש הסימן בכ"י אוקספורד (מהד' שלזינגר, עמ' 298) פר"פ מר"ש = פירוש רבנו פטר מפי רבנו שמואל, ועי' גם סי' תכ"ו, ת"מ, תקצ"ז, ובסי' קמ"ז נאמר בסופו 'פי' מהר"י, אבל בכ"י : פר"ף מהר"י = פירש ר' פטר מהר' יעקב, וגם סימנים שלא סומנו במפורש הם הוספתיו של ר' פטר, עי' להלן, עמ' 223.

30 תקכ"ב.

31 סי' קס"א, וגם בסי' תקכ"ו : 'פי' ר' אבצם' הוא כנר' : פי' ר' אברהם. בכל אופן

של סימנים אחרים אמור רק: 'מ"ר' ³², אבל ישנם גם סימנים ללא כל ציון מיוחד, הכתובים בגוף ראשון, והם היו החלק העיקרי של הספר. על כך מעידות הלשונות: 'נראה לי' ³³, 'וקשה לי' ³⁴, 'אין נראה כפי רבתי... אלא ה"פ' ³⁵, 'נראה בעיני וקשה הדבר' ³⁶ ולשונות דומות להן. רוב הדברים בסימנים אלה מוקדשים לבירור הגירסאות — עיקר נושאו של הספר המקורי. ניסוח הדברים מעיד כמאה עדים, שלשונם הוא לשונו הנמרצת של רבנו תם: 'ומאן דגרים בשלהי עמעתא גבי מלוה היא דאיכא למימר הכי, אבל גבי פקדון מעיז ומעיז, טועה הוא ואינו בשום ספר ישן וטעו בפירוש...'. ³⁷ 'אבל בעוונותינו שרבו רבו מגיהי ספרים בתלמוד ואין מדקדקין בדבר...'. ³⁸ 'ואשר הווקקתי לכל ראיות אלו לפי סברות ופסקות לפי הנראה וחברו עלי חבירי כתרנגולין של בית בוקיא ואח"כ חפשתי כל אלה ומצאתי, ולא על פיהן דנתי כל אלה לכתחילה, כי הדבר פשוט למבינים, ועוד בעינא דאמינא מילתא ומסתפינא מחבריא דאפילו חמץ בפסח נראה לי בס'... ואני מסרתי דבר זה לחבירי בחשאי עד שבדקתי בתשובות הגאונים בב' דפין הראשונים ומצאתי כתוב בספר ר' יוסף טוב-עלם...'. ³⁹ אין כל ספק שרבנו תם חיבר את הספר אשר קראו הישר. כדבריו בהקדמה: 'יען כל פקודי כל ישרתי (תהלים קי"ט קכ"ח) בין שמועות הראשונות והגרסאות אשר מעולם'. הוא עצמו גם מוסר את תכנית החיבור. בדעתו היה להוכיח בראיות: (א) שאין להגיה רק על פי ספרים ישנים 'כי גם בספרים ישנים אכתוב לך בזה הספר, אשר חסרו מאשר לפנינו וקודמי קדומים ישנים מיושנים לא יעידום'; (ב) שאין להגיה על פי הסברא; (ג) שלא להגיה ספרים מתוך תוספתא ומתוך הברייתות; (ד) שאין להוסיף 'למען סבב את הדבר לפרש את ההלכה'. אלא שאותם החברים והתלמידים, אשר חברו עליו והפצירו בו, כדבריו, ולא הניחו לו עד שחיבר את הספר, עשו בו כבתוך שלהם. הם הוסיפו את חידושיו, ששמעו ממנו בעל-פה. בתחילה כנראה בעניינים הנוגעים בחיבור

אין זה תירוצו של רבנו תם, שהרי בתוספות ע"ז י"ג ע"א ד"ה ואין ובתוספות בכורות נ"ג ע"א ד"ה אין, נמסר תירוץ אחר בשמו. ועל תלמידים אלה של רבנו תם עי' להלן.

32 = מפי רבנו. סי' שנ"ה, ש"פ, תמ"ב, ת"ר.

33 תכ"ח, תש"ט.

34 תע"ו, תפ"ד.

35 תכ"ז.

36 תק"ב.

37 סי' ת"פ.

38 סי' תק"ט, ועי' גם סי' תקכ"ב, תקכ"ח, תקמ"ו, תקצ"ב, תקצ"ג.

39 ס' הישר סי' שפ"ב, ל"ט ע"א.

עצמו, כגון בסי' ת"ר: 'פירוש רש"י נראה לומר שהוא שיבוש שהוכיח מורי בספר הישר, אבל מיישב אני על דברי מורי... ושאלתי למורי ואמר לי דה"ק'⁴⁰. אחר-כך הוסיפו גם את הוראותיו, פסקיו ואת המעשים שבאו לפניו. תחילה כתבו כנראה את הדברים על גליונות הספר, ובהעתקות מאוחרות הכניסו את הגליונות לתוך גוף החיבור. בסי' תק"מ עדיין נאמר במפורש: 'כמו שפי' רבינו בפנים' — דהיינו הכותב על הגליון רומז לפנים הספר. עוד בחייו נאלץ רבנו תם להגיה ולתקן את הספר. כשתמה תלמידו, ר' יוסף מאורליאנס, על 'הא דמקשי בספר הישר של רבינו' — הלשון 'דמקשי בספר הישר' מראה שגם השואל מניח את האפשרות שלא הרב היה המקשה — ענה לו רבנו תם: 'אך בשיבוש מצאת כתוב פתרוני וטעית בו'⁴¹. תלמיד אחר של רבנו תם, ר' אליעזר ממיץ, מחק מהספר הישר שלו פסק הרבינו תם...⁴². ואם היו מחיקות, הרי בוודאי היו גם הוספות, ומהם ניסה ר"ת לנער את חוצנו על-ידי זה שתיקן מהדורה שנייה של הספר. שרידים מהגהותיו נמצאים בספר הישר שלפנינו: בסי' קמ"ח נאמר: 'לשון ס' הישר הגיה רבי' יעקב איש ת"ם זלה"ה בכתב ידו'⁴³, בסי' שמ"ח: 'הוגה מכתבת יד רבי יעקב ז"ל לא עלה בדעתו אך ספרדים אומרים כן'. במק-רים אחרים מופיע הנוסח של מהדורה בתרא על-יד הנוסח של מהדורה קמא בלי כל ציון, כאלו לא היתה כל סתירה ביניהם, ורק על יסוד השוואת מקורות מקבי-לים אנו עומדים על כך שרבנו תם חזר בו מדבריו ותיקנם. בסי' קע"ו אנו קוראים: 'מעשה בשני בני אדם שהמרו וכו' פי' דלא הוי אסמכתא שמתוך שזה רוצה לקנות גמר ומקנה לחבירו ואם אינו מקנה היכי יקנה', ובסוף הסי' שם: 'ונראה לר'⁴⁴ אם אמר לו מעכשיו קנה והא דהימרו דמקניט הלל ד' מאות דהקנו זה לזה דאם לא הקנו ליהדרו בהן אבל אם הקנו אסמכתא לא הוי'⁴⁵. והנה בתוס-פות⁴⁶ מפורש: 'ור"ת בעצמו חזר בו והגיה בספר הישר גבי עובדא דשנים

40 על כך מעמידה אותנו השוואה של הדפוס עם כתב היד. סי' קס"ג, מ'ה"ג בפ' הר"ח עד מ"ר', קע"ד מ'שמאי אומר' עד קע"ה 'שכר שבת', סי' קע"ז, קע"ח, קע"ט, ק"פ קפ"א מ'רבה אומר' עד 'מפי רבנו יעקב', סי' קפ"ז-קפ"ח — הם כולם גליונות בכה"י. סי' ר"ד, ר"ה חסרים בו בכלל. ור' רשימת הסימנים החסרים בכל אחד משני כתבי-היד במהד' שלזינגר, עמ' 469.

41 הוצ' מק"נ סי' נ"ו.

42 ראבי"ה ח"א, עמ' 202. בספר הישר שלפנינו נמצא הפסק אבל לא בלשונו של רבנו תם אלא בלשון תלמיד: 'כן פי' מפי רבי' הלכה למעשה', סי' קנ"ה.

43 כצ"ל. בדפוס שלפנינו: 'לשון ישר יעקב הגיה רבי' א"מ ת"ב ז"ל ה"ה כ"י ובכ"י: 'אמ' תם זלה"ה כתב ידו'. ומשניהם יוצא הנוסח המתוקן הנ"ל.

44 כ"ה בכ"י.

45 לפנינו הלשון משובש ותיקנתי עפ"י לשון התוספות.

46 בבא מציעא ע"ד ע"א ד"ה הכא.

שהימרו זה את זה בפרק במה מדליקין שהקנו זה לזה דאי לא הקנו ליהדרו בהו'. בעוד שב'ספר הישר' שלפנינו נאמר בסוף הסימן הנ"ל: 'פירש הרב ר' יצחק בר' ברוך מפי רבינו יעקב', הרי המעיד במפורש על חזרתו של ר"ת ועל הגהתו בספר הישר הוא בן-אחותו, הר"י ⁴⁷. לעתים ציינו מעתיקי הספר ועורכיו, שדבריהם הם 'לא כפי' מהדורא קמא' ^{47*}, או ש'כך פי' ר"ת מהדורא בתרא' ⁴⁸. גליונות מסוג זה נשמטו, וכך אין לעמוד ברוב המקרים מהו ממהדורה בתרא ומהו ממהדורה קמא. בסוף סי' פ"ב נאמר: 'ובמהדורא בתרא תמצא', אולם אחרי כן בא עניין אחר, ורק בסימן רע"א נמצא: 'ובמהדורא בתרא הוסיף הרב בתיקון הגט כהלכתו'. בסוף הסימן מצטדק המסדר ואומר 'זה הגיה הרב מחדש ודיני הגט כתבתי במקום אחר פירוש מבואר, אבל הצריכין כל שעה כתבתי הנה'. אבל אין להבין, מדוע 'הצריכין כל שעה' נמצאים אחרי דיני פרוזבול בין מסכת נדרים לבין מסכת נדה. אין כמעט ספק, שהמעיר סידר את העניינים סידור אחר. מכל מקום היו לפני הראשונים דברי מהדורה בתרא על-יד מהדורה קמא ⁴⁹, אלא שספק הוא אם הלכות אלו היו בכלל בספר הישר, כפי שיצא מידי מחברו ⁵⁰. במצב-דברים זה אין בכלל לתמוה אם קיימות סתירות בין דברי רבנו תם שבספר הישר לבין הדברים המובאים בשמו בתוספות ⁵¹, כי ייתכן שהדברים המובאים בהן הוגהו, או להיפך שהדברים שבספר הישר הם ממהדורה השניה, או שהתוספות הביאו את דברי רבנו תם מתוך שמועות התלמידים, שכמותן הוכנסו גם, כפי שראינו, לתוך 'ספר הישר'. לספר הוכנסו גם דברים שהם מתורתם של אחרים: מדברי רבנו גרשם ⁵², מתשובותיו של רש"י ⁵³, מפי' רבינו מאיר ⁵⁴,

47 בכ"י מיכאל 583 (קאטאלוג 667) מובא כלשון תוס' בפר' הריבית: 'ושוב מצא ר"י שהגיה ר"ת בספר הישר בהדיא דהמרו זה דהלל בפר' במה מדליקין שהקנו זה את זה' והדברים מאשרים את הגהתי בס' הישר, ר' במהד' שלזינגר, עמ' 139, הע' 9.

47* סי' רצ"ב. (מהד' שלזינגר סי' שכ"ו).

48 סי' שנ"ג, סי' שס"ז.

49 כן הוא בשבלי הלקט ח"ב סי' צ"ב—צ"ג, הסגולה לרב חסידא, ירושלים ת"ש, עמ' 185, ולא נזכר שם ספר הישר על הדברים, אלא נאמר 'דין תקון הגט', 'ובמהדורא בתרא הוסיף הרב בתקון הגט'.

50 עי' להלן הערה 105.

51 ההקבלות צוינו ברוב המקרים במראי המקומות שבדפוס וינה, ועי' וייס שם, עמ' 165, ועי' סמ"ג עשין צ"ג, קפ"א ע"ב: 'במהדורא בתרא דרבינו יעקב'.

52 סי' שס"ו, סי' שצ"ט.

53 סי' תרמ"ז, באמצע הסימן. בדף ס ע"ג ישנה חתימתו: 'ושלום שלמה בר יצחק'.

54 סי' שע"ט.

פרק שלישי

ממה ש'לימד ר' ישראל בשם ריב"א⁵⁵, מ'כתב רבינו יב"ם⁵⁶, מפי' רבינו שמואל⁵⁷, פי' הרב רבינו שמשון⁵⁸.

'ספר הישר' התפשט מהר, לא רק בחוג תלמידיו הקרוב של רבנו תם⁵⁹, אלא שמעו של הרב, שהלך לפניו, עורר התעניינות אצל חכמים ותיקים גם באשכנז וגם בצרפת הדרומית. ר' אלעזר בן נתן ממגינצא מביא דברים מיסודו של הרב ר' יעקב צרפתי ומתכוון לספר הישר⁶⁰. ר' זרחיה הלוי, שבא מספרד ללונדון, העתיק ב'ספר המאור', שחובר בין שנת תתקל"א לשנת תתקמ"ו (1171—1186), 'מה שמצא כתוב על שמו מכתב ידו בס' הישר שלו'⁶¹. ובן-דורו, ר' יצחק בר' אבא מארי ממרסיליה, שעמד בחליפת-מכתבים עם רבנו תם ושאל מפיו⁶², מזכיר פעמים אחדות את 'ספר הישר' בספרו 'העיטור', שחיברו בשנת תתקל"ט (1179)⁶³. התפשטותו הרבה של הספר הוסיפה והגדילה את ההבדלים שבין הטפסים השונים שלו, שכבר נתגלו, כפי שראינו, עם ראשית יציאתו מבית-מדרשו של רבנו תם. מצד אחד התחילו המעתיקים להוסיף עליו מתוך שאר חיבוריו של רבנו תם, ומצד שני העתיקו, קיצרו ועיבדו את חידושי ופסקיו והכניסו אותם לתוך חיבורי תלמידיו ותלמידי-תלמידיו. וכך אנו מוצאים הבאות מ'ספר הישר', שאינן בספר שלפנינו, בספרו של ר' אליעזר בן יואל הלוי⁶⁴, בתוספות ר' אלחנן⁶⁵, בספר

55 תר"ע. 56 סי' קס"ג בכ"י ונשמט בדפוס.

57 תרנ"ח, תרנ"ט, תקס"א, תקס"ב, תקס"ד, תרע"ב.

58 סי' תרמ"ו. 59 מעידות על כך התוספות המרובות.

60 ראב"ן קנ"ב ע"ב, ור' ספר הישר סי' תצ"ו.

61 'בשנת קמ"ו נעלה כבוד ר' זרחיה ז"ל' נאמר בספר שבט יהודה, הוצאת שוחט, תש"ז, עמ' קמ"ו. במאור, חולין פ"ג ד"ה א"ר יוסף בר מיניומי, נאמר: 'ואח"כ ראינו בתשובות הר' יעקב ז"ל, שהשיב בסוף ימיו לחכמי מרשיליא וכו' '. הדברים נכתבו איפוא אחרי פטירתו של רבנו תם. דברי רייפמן, תולדות רבנו זרחיה, פראג תרי"ג, עמ' 44 הערה 3, שהמאור חובר בין תת"ק לתתק"ז ע"י הנאמר בו בע"ז פ"א ד"ה אמר רב הונא: 'כי שנת ד' אלפים תת"ק לבריאת העולם היתה שנת שמטה לפי החשבון הזה ושנת חמשת אלפים תהיה שניה בשבוע', אין להם על מה שיסמוכו. המחבר נקט מספרים עגולים, ויכול להיות שהוא כתב בשנת תתקכ"ח או בכל שנה שאחרי תת"ק. ועי' ספר המאור חולין פ"ג ד"ה סימני בהמה.

62 ס' העיטור ח"א כ"ד ע"ב, נ"א ע"ב, המובא שם בשם תלמיד רבנו גרשום נמצא בספר הישר, הוצ' מק"נ עמ' 196, בשם הריב"א, ונתחלף לו ריב"א בר' יצחק הלוי תלמיד ר' גרשום. ח"ב י ע"ב, ט"ז ע"ד, י"ז ע"ד.

63 ח"א כ"ה ע"ד, נ"ז ע"ד.

64 ראבי"ה ח"ב ס' תקצ"ז, עמ' 336, ועי' שם בהערות הר"א אפטוביץ הערה 10. וגם הוא הביא מה שראה 'בשם רבינו תם זצ"ל בספר הישר'. 'משפטי כתובה', הו"ל זולצבך ביאהרבוך הפראנקפורטי 1905, עמ' 17.

65 ע"ז ב ע"א ד"ה כשאמרו: 'ומה שהביא ראיה בספר הישר במשנה דמעות איו עושין מהן תקרובת כדתנן לקמן וכו' '.

רבנו תם

יחוסים תנאים ואמוראים⁶⁶, בספר ערוגת הבשם לר' אברהם בר' עזריאל^{66*}, בתוס' פות שלנו⁶⁷, בסמ"ג^{67*}, ברא"ש ובמרדכי⁶⁸. יתר על כן, רבנו תם עצמו רומז פעם לגירסה שהחזיר אותה ליושנה וכתב אותה בספרו — ואין היא כתובה בספר הישר שלפנינו⁶⁹.

מספר המובאות בשם ספר הישר אינו גדול בתוספות שלנו⁷⁰. אלא שלפעמים מובאים דברי רבנו תם בתוספות שלנו מבלי ששם ספר הישר ייפקד עליהם, והם בכל זאת נמצאים בו⁷¹. ולא רק בעלי התוספות נהגו להביא את תורת רבנו

⁶⁶ כ"י ח"ג כ"ד ע"א, והעניין נוגע לזבחים כ"ב ע"א.

^{66*} ערוגת הבשם ח"ב עמ' 4 ועי' שם בהערותי ובמבוא ח"ד עמ' 163. בתוספות בבא קמא, כ"י אוקספורד 430, כ"ב ע"ב (נדפסו לאחרונה על-ידי הרב מ. בלוי בשיטת הקדמונים ב"ק, ניו-יורק תשל"ז, עמ' ק"י), מעתיק את 'לשון פי' ספר הישר של רתנ"ע' והמובא שונה מהנמצא שם סי' תמ"ב ועי' שם סי' תקע"ד ובתמים דעים סי' קס"א.

⁶⁷ מגילה כ"ג ע"ב ד"ה ואין פורסין על שמע, בספר הישר סי' של"ה נמצא אמנם פירוש לדברי המשנה הזאת, אבל הוא עניין אחר לגמרי מהמובא בתוספות ועי' גם סי' תק"מ. סוטה י"א ע"א ד"ה ולעולם. שם ל ע"א ד"ה הא. בספר הישר שלנו אין בכלל חידושים לסוטה. אמנם בפירושים לשבת י"ד ע"א, סי' קע"ב, יש מהמובא בתוספות, אבל ברור כי לא מהכתוב בפנינו שאב בעל התוספות. ב"מ קי"ד ע"א ד"ה מהו. בספר הישר תפ"ג יש רק רמז של פירוש לסוגיה הזאת. ב"ב קכ"ט ע"א ד"ה אי, זבחים נ"ט ע"ב ד"ה ואומר, שבת ל"ט ע"א ד"ה מפני, ר' ספר הישר סי' קצ"ג. קי"א ע"א ד"ה באו, ספר הישר סי' של"א. קכ"ו ע"א ד"ה והמונת, ספר הישר סי' רכ"ז. מגילה ב ע"ב ד"ה ועוד, ספר הישר סי' של"ב. חגיגה י"ד ע"ב ד"ה והתניא, ספר הישר סי' שכ"ה, כל העניין מובא באריכות ביחוסים תנאים ואמוראים ח"א נ"א ע"א, כתובות כ"ד ע"ב ד"ה חד.

^{67*} ל"ת רמ"א.

⁶⁸ מרדכי כתובות סי' ר"פ, רא"ש שם פי"ב סי' י"ז.

⁶⁹ ספר הישר, הוצ' מק"נ עמ' 165, ועי' שם בהע' ראזענטהאל.

⁷⁰ קידושין ע"ו ע"א ד"ה צריך, ספר הישר סי' נ"ח. ב"מ ע"ד ע"א ד"ה הכא, ספר הישר סי' קע"ו. סנהדרין ח ע"א ד"ה מוציא, ספר הישר סי' תרס"ב. וכל העניין מובא בספר יחוסים תנאים ואמוראים ח"א קנ"ד ע"ב : ור"ת זל"ע פירשה בספר הישר דלא כפרש"י ; שבועות י ע"א ד"ה ואיתקוש, ספר הישר סי' תקפ"א. ל"ט ע"א ד"ה אם, ספר הישר סי' תקס"ד, מ"ז ע"א ד"ה מתוך, ספר הישר סי' תקפ"ז. ויש עוד להוסיף ב"ב קע"ג ע"ב ד"ה חסורי מחסרא. אמנם נאמר לפנינו 'פירש ר"ת בכתב ידו . . .'. אבל נראה ש'בכ"י' נשתבש מ'בס"י' = 'ספר הישר', וכל העניין באמת שם סי' ת"ס. סוטה י"א ע"א ד"ה ולעולם ואינו לפנינו.

⁷¹ שבת ד ע"א ד"ה והא, ספר הישר סי' קס"ה. שם כ"ד ע"א ד"ה שאילמלא, ספר הישר סי' קפ"ב, ובתוספות שם בטעות : וקשה לר"י, וצ"ל : לר"ת, ויש בטעות זו הוכחה שהדברים הועתקו מספר הישר. 'לר' ' נשתבש לר"י. קטע זה מספר הישר מובא גם בתמים דעים סי' קפ"ג : 'העתקה זו מספר הישר לרבי' יעקב'. י"ד ע"א ד"ה זמנין והוא בס' הישר סי' רמ"ב (מהד' שלזינגר סי' שי"ג). ס"ה ע"ב ד"ה דאמר, ספר הישר סי' קצ"ח. פ"ב ע"ב ד"ה באבן, ספר הישר סי' כ"ו. פ"ח ע"א ד"ה

פרק שלישי

תם מבלי להזכיר את שם החיבור שממנו שאבו⁷², אלא אף מחברים אחרים נקטו דרך זו⁷³. מובן שלא לגבי כל ההבאות מסוג זה, אף אם הן נמצאות ב'ספר הישר', יכולים אנו לומר בביטחון, שאכן ממנו נלקחו. תלמידיו של רבנו תם ובני-דורו שאבו גם משאר חיבוריו, שגורלם היה שונה מגורלו של 'ספר הישר' רק בכך, שמהם לא נשארו אלא שרידים בלבד שבחלקם נבלעו בתוך ספר הישר עצמו. כבר דיברנו על תוספותיו של רבנו תם, שנוספו על-ידי תלמידיו ל'ספר הישר'. תוספות אלו לבבא בתרא עוד היו לפני ר' יהודה בר' קלונימוס⁷⁴, ומתוך תוספות רבנו תם באים כנראה גם הדברים בתוספות שלנו, שבסופם נמצאת החתימה: 'ר"ת'⁷⁵. גם התשובות שצורפו לספר הישר הן רק חלק מתשובותיו, שנאספו בלי ספק בקובץ מיוחד, ואף אולי בקבצים אחדים. התשובות ב'ספר הישר' נוספו ברובן מתוך קבצים אלה, וזכר לכך אנו מוצאים בסי' תרנ"ט. לאחר שהובא שם פירושו של הרשב"ם נאמר: 'וכמו שפירש [פירש] רבי יעקב⁷⁶ הלא היא כתובה בתשובות שמעתי לעצתי חכמתי לך'. התשובה הזאת נמצאת בספר הישר⁷⁷ שלפנינו. בתוספות אנו נתקלים אמנם ב'תשובות ר"ת הכתובה בספר הישר'⁷⁸, אבל רוב הראשונים אינם מביאים את תשובות ר"ת מתוך ספר הישר. אין צריך לומר, שר' יצחק בר' אבא מארי, בעל העיטור, מבחין יפה בין התשו-

פריו, ספר הישר סי' רי"ז. עירובין ע"ד ע"ב ד"ה הוה אמינא, ספר הישר סי' רמ"ו. סוכה נ"ו ע"ב ד"ה בוצינא, ספר הישר סי' שי"ג. יומא ע"ז ע"ב ד"ה משום, ספר הישר סי' רע"ט. כתובות כ"א ע"ב ד"ה האמר, ספר הישר סי' ע"ח. שם כ"ז ע"א ד"ה כאן, ספר הישר סי' מ"א. שם נ"ח ע"א ד"ה הנהו, ספר הישר סי' מ"ה. שם ס"ו ע"א ד"ה והא, ספר הישר סי' מ"ב. שם פ ע"ב ד"ה נכסים, ספר הישר סי' נ"ז. גיטין ב ע"א ד"ה ואשקלון, ספר הישר סי' צ"ג. שם י"ח ע"ב ד"ה אמרי לה, ספר הישר סי' ג"ב. בכורות ל"ד ע"א, ספר הישר סי' כ"ו; ועוד במקומות רבים. עי' בהערה הקודמת. דברי רבנו שמואל המובאים בס' הישר סי' תקס"ג—תקס"ד (מהד' שלזינגר סי' תשע"ב) נמצאים בפירוש רש"י ליומא כ"ט ע"ב ושניהם נובעים מאותו מקור, ר' לעיל, עמ' 53.

72 ראה לדוגמא ספר העיטור ח"א מ"א ע"ב: 'וכתב רבינו יעקב', והוא בספר הישר סי' רמ"א. ח"ב ל"ח ע"ג: 'ור' יעקב פי', והוא בספר הישר סי' ש"ו. מ"א ע"א: 'והר"ר יעקב ז"ל אמר', והוא בספר הישר סי' של"א.

73 ספר יחסי תנאים ואמוראים ח"ג 267 ע"ב.

74 כתובות ס"ב ע"ב ד"ה דהוה, ס"ד ע"א ד"ה מאי שנא, ס"ו ע"א ד"ה והא, שם ע"ב ד"ה לא, ס"ט ע"א ד"ה ובשמתא, ע"א ע"ב ד"ה כאן, פ"ג ע"ב ד"ה בוצינא, והעניין מובא בספר הישר סי' של"ג, ועיין לעיל. צ"ד ע"א ד"ה לימא (נובע מתוס' הר"ש משנץ עמ' רס"ט), צ"ח ע"ב ד"ה כאן, צ"ט ע"א ד"ה נאמן, ק"י ע"ב ד"ה ואין. גיטין ס"ח ע"א ד"ה דאמר.

75 כצ"ל, ובדפוס משובש.

76 הוצ' מק"נ סי' נ"ו.

77 יבמות ק"כ ע"א ד"ה אין, עי' הוצ' מק"נ סי' צ"ב.

בות לבין ספר הישר, שהרי הוא עצמו שאל את פי רבינו יעקב והודה לדבריו 'כמו שכתב בתשובה' ⁷⁹, והתשובה נמצאת בספר הישר שלפנינו ⁸⁰. הוא שאל את רבנו תם על תשובה שהשיב לחכמי לותיר ⁸¹, וגם היא נמצאת בספר הישר. אף הראב"ד מזכיר 'תשובות דר' יעקב דרומרוג ז"ל' ⁸¹. אבל גם מחברים מאוחרים יותר רומזים לתשובות מבלי להזכיר את ספר הישר. בתוספות בבא מציעא ⁸² אנו קוראים: 'וכן פר"ת בתשובה אחת המתחלת חזרנו על כל צידי צדדים ולא מצאנו דין מצרנות בבתיים', ותשובה זו כתובה בספר הישר ⁸³. בספר 'רוקח' מביא: 'כך פירש בתשובת ר"ת וזה לשונו...'. והעניין נמצא בס' הישר בתשובה לרבנו משולם ⁸⁴. ואף מהר"ם מרוטנבורג ⁸⁴ מביא תשובה 'שהשיב ר"ת אל הר' יעקב בר אשר' ⁸⁵, וכמקורה הוא מציין 'תוס' כתובות פרק אלמנה' ⁸⁶, בעוד התשובה נמצאת בספר הישר ⁸⁷. כשהוא כותב: 'אמנם כשהייתי בצרפת ראיתי תשובה בשם רבינו תם שיישב הכל שלא תחלוק הירושלמי על התוספתא והתשובה אינה בידי...'. ⁸⁸ ודאי ראה את התשובה בקובץ תשובות, וממנו שאב כנראה גם את תשובותיו האחרות של רבנו תם ⁸⁹. אוסף כזה של תשובות נמצא בכתב-יד שד"ל, והוא הדפיס עשר מהן ב'כרם חמד' ⁹⁰. מאותו כתב-יד הדפיס מיללר ב'תשובות חכמי צרפת ולותיר' שלו תשובות נוספות לרבנו

79 ספר העיטור ח"א מ"ח ע"ב. ועיין בחידושי הרמב"ן לעירובין ב ע"ד.

80 הוצ' מק"נ, עמ' 137, סי' ס"א.

81 עיטור ח"ב נ"ב ע"א, ועי' ספר הישר, הוצ' מק"נ סי' צ"ה, עמ' 198.

*81 ארחות חיים, ח"ב, עמ' 494, והעתיקה הרב י. קאפח בתשובות הראב"ד שההדיר, ירושלים תשכ"ד, עמ' קמ"ח, סי' פ, ולא ציין שכבר פרסמה בתשובות הראב"י אב"ד, ירושלים תשכ"ב, מתוך כתב-יד שלו ושם 'תשובות הרב ר' יעקב ז"ל מרומרוג'.

82 ק"ח ע"ב ד"ה ארעא, על זמן חיבורן של תוספות שלנו עי' להלן עמ' 646. ועי' גם ב"מ ל"ד ע"ב ד"ה וזור. וכן בקובץ תוספות לב"ק שבכ"י אוקספורד 430 (נדפס כעת על-ידי הרב מ. י. בלוי ב'שיטת קדמונים' לב"ק, תשל"ח), נמצא 'העתק מתשובת ר"ת', גם זה מצאתי מתשובת ר"ת' (עמ' כ"ג—כ"ד) והדברים הם בס' הישר.

83 הוצ' מק"נ סי' ל"ב.

*83 רוקח סי' שע"ט ור' ס' הישר תשובות, עמ' 96—97.

84 תשובות דפוס קרימונה סי' ז.

85 צ"ל: ישראל.

86 עי' תוספות כתובות צ"ח ע"ב ד"ה אמר.

87 הוצ' מק"נ סי' נ"ג, עמ' 114, סי' נ"ד עמ' 148.

88 שו"ת דפוס קרימונה סי' ל"ו.

89 שם סי' ס"ו, ע"ד, ק"ח, ר"ל.

90 חלק ז עמ' 19.

פרק שלישי

תם⁹¹, שבחלקן אינן ב'ספר הישר' וגם המשותפות שונות הן בסגנון, ועל יסוד השוואה מתברר לנו כי אף בתשובות חלו ידיים זרות⁹². תשובות שנשלחו למקומות מרוחקים לא נשמרו בחיבורים שנתחברו באשכנז ובצרפת ונתגלו דווקא בקבצים הכוללים את חיבוריהם של חכמי ספרד ופרובאנס. לאחרונה זכינו לפרסומן של שש תשובות, שלא היו ידועות לפני זה ושהיו בפני בעל העיטור והראב"ד⁹³. גם לא מעטות הן התשובות הנזכרות על-ידי הראשונים ואינן ב'ספר הישר'. ר' יואל מיללר רשם תשובות אלו⁹⁴, ועליהן יש להוסיף תשובות שנתפרסמו בינתיים ב'ספר הראב"ה'⁹⁵, וכן תשובות שנשמרו בכתב-יד של חיבורי הראשונים, כגון 'ספר יחסי תנאים ואמוראים לר' יהודה בן קלונימוס': 'ותשובת ר"ת זל"ע, קטן מהכיל אשר עם לבבי, מדוע לא העמדתם את הדבר על בוריו מאתים זקוקים רצו ליתן בייבום ולא רציתי לעבור על דברי חכמים...'⁹⁶. וגם מן הספרים הנדפסים לא מיצה מיללר את כל החומר⁹⁷. לא רק תשובותיו של רבנו תם הוצאו מקבציהם וצורפו ל'ספר הישר', אלא גם פסקיו והלכותיו. בסימן ס"ו אנו קוראים: 'פסק ר"ת בהלכותיו יתד תקועה לא תמוט'.

91 תשובות חכמי צרפת ולותר, ויען תרמ"א, ר' בהקדמה עמ' א, והמניין אינו מכוון, ולא על כולן חתום שמו של ר"ת.

92 ראה כרם חמד ח"ז, סי' ה עמ' 38 בהערות שד"ל.

93* הוצאו לאור על-ידי הרב יוסף קאפח, קובץ על יד ז (י"ז), תשכ"ח, עמ' 84 ואילך, מתוך כתב-יד ספרדי שהתגלגל לתימן, ור' שם עמ' 84, הע' 1, עמ' 87, הע' 1, עמ' 96, הע' 1. וייתכן שתשובות אלו כבר היו כתובות בטופס של ס' הישר שהיה בפני מסדר הקובץ, שכן הועתקו על-ידו דברים שישנם בס' הישר שלפנינו, ופעם אחת נאמר בו במפורש 'מספר הישר' והעניין אינו בס' הישר שלנו (עמ' 98 סי' ט"ו).

93 הקדמה לתשובות חכמי צרפת ולותר, עמ' א—xx.

94 עי' אפטוביצר, מבוא לראב"ה, עמ' 302, שהביא את התשובות מחלקי הראב"ה, שעדיין לא נדפסו וגם רשם את התשובות הנמצאות בשני חלקי הספר הנדפסים. ויש להוסיף ח"א, עמ' 201, תשובה זו אינה בספר הישר והראב"ה אומר, שם, עמ' 202, שמצא אותה בתוספות. גם התשובה שם עמ' 224 אינה נמצאת במקום אחר ונדפסה לפני כן על פי הראב"ה, כ"י שזח"ה, ע"י מיללר במבוא להלכות פסוקות, עמ' 7.

95 כ"י אוקספורד (תצלום בספרית שוקן) ח"ג 160 ע"א. וראה להלן, עמ' 146, הע' 10.

96 עי' לדוגמא תוספות בכורות נ"ה ע"ב ד"ה אין: 'פיר'ת בתשובה המתחלת משרבו מפילי חללים...'. בהגהות הר"ף לסמ"ק סי' רכ"ג, שם מביא תשובת רבנו תם בעניין איסור גלוי בגבינה. ומה שהביא בעמ' xv סי' פ"ג מהמרדכי נמצא באו"ז לע"ז סי' רט"ו כתשובת רבנו תם לר' שמריה והובאה כולה בלשונו של רבנו תם. ותשובת ר"ת לר' שמואל מבארי, שהביא מיללר שם עמ' xוx סי' נ"א מתוך שבלי הלקט סי' ט (כצ"ל), נמצאת בשלימותה בתוספות ר"י שירליאון לברכות, ברכה משולשת ל"ה ע"א, ועי' בתוספות ר' אלחנן לע"ז כ"ד ע"ב ד"ה ר"י, ובאור זרוע פסקי ע"ז סי' רט"ו.

הלכות אלו היו, כפי הנראה, ב'ספר הפסקים של ר"ת' או ב'ספר פסיקתא של רבינו יעקב', המובאים על-ידי ראשונים⁹⁷. פסקי הלכות אלו נקראו כנראה גם 'הלכות גדולות של ר"ת', ואין הכוונה לספר הלכות גדולות של הגאונים, שהיה ברשותו של רבנו תם, שכן במקום אחד נזכרים שניהם זה על-יד זה⁹⁸. ר' ברוך, בעל 'ספר התרומה'⁹⁹ מביא ממה 'שנמצא בפסקי הלכות שנכתבו בהלכות גדולות של רבינו יעקב בר' מאיר'. הכוונה אפוא לפסקיו של רבנו תם שנוספו על ההלכות הגדולות. לפי עדותו של החכם הזה, היו ב'ספר הפסקים' של רבינו תם 'קצת דיני ס"ת'¹⁰⁰. הלכות אלו נמצאות במחזור ויטרי¹⁰¹, בשם 'הלכות ספר תורה וסגנון ספר תורה מעולה מרבנו יעקב בר' מאיר'. רש"א ווערטהיימער הדפיס הלכות אלה מתוך כתב-יד אחר מבלי שידע שהן נמצאות במחזור ויט-רי¹⁰². מדברי ר' יהודה בר' קלונימוס, בעל 'ספר יחסי תנאים ואמוראים'¹⁰³ על 'פי' ר"ת בספר הישר בתיקון ס"ת', משמע שהלכות ספר תורה היו חלק מ'ספר הישר' שהיה בידי חכם אשכנזי זה ואינן ב'ספר הישר' שלפנינו. ב'ספר ההלכות' היה כנראה גם 'תיקון סדר הגט ששלח לבני פריש'¹⁰⁴, וממנו באו 'טופס הגט' ו'משפט הגט' שבספר הישר¹⁰⁵. ומה שאמרנו לגבי 'תקון הגט' כוחו יפה גם לעניין תקון חליצה שבספר הישר¹⁰⁶, המובא במחזור ויטרי כ'סדר חליצה כמו שסידר רבינו יעקב בר' מאיר'¹⁰⁷, והוא-הוא 'סדר החליצה'¹⁰⁸.

- 97 הגהות מיימוניות הל' ס"ת פ"ט הי"ד סי' ז, ספר התרומה סי' ר"ג.
98 תוספות חולין מ"ו ע"ב ד"ה אלא: 'וכן משמע מתוך הלכות טרפות דרבינו גרשום ובה"ג של ר"ת ובקונ' פי' . . . וכן פסק בה"ג ורב אלפס וכו'.' והמובא בשם ה"ג של רבנו תם שם ד"ה אוכמ' נמצא בהלכות גדולות, הוצ' הילדסהיימר עמ' 526, ואין כאן סתירה שעליה דיבר סיני האק בבית תלמוד ח"ד, עמ' 31.
99 סי' י"ג בכ"י הואטיקנה של ספר התרומה: 'וכן מצינו בהלכות גדולות בפסקי הלכות שנכתבו מהן של רבי' יעקב בר' מאיר . . .'.
100 שם סי' ר"ג. 101 ח"ב, עמ' 651.
102 גנזי ירושלים ח"א, י ע"ב, ועי' במבוא שם עמ' 3, שרשם את הראשונים המביאים את התיקון הזה.
103 ח"ג, עמ' 264. 104 אור זרוע ח"א סי' תשט"ו.
105 סי' פ"א וסי' פ"ב. בדפוס התחלת הסימן משובשת, ובכ"י 'והילך משפט הגט והלכתו כמו שסידרתי ושלחתיו לבני פריש' וכל הסימן הועתק גם במחזור ויטרי עמ' 782, ושם נאמר בראשו: 'והא לך משפט הגט והילכתו כמו שסדרו רבינו יעקב בר' מאיר (וזה לשונו) וכן שיגר לבני פרפינין וזה לשונו'. 'ומשפט הגט' נמצא גם בכ"י של הבודלינה, קטלוג נויבואר, עמ' 818, ועי' גם במרדכי גיטין סי' שס"ח, הגהות מיימוניות הל' גירושין פ"ט הי"ג סי' ב, וטופס גיטין נזכר גם בראבי"ה, עי' מבוא, עמ' 271. 106 סי' י"ח.
107 עמ' 786 סי' תקמ"ד, וגם סי' תקמ"ה שם עמ' 787 הוא מדברי רבנו תם, כפי שמראה ההשוואה עם ספר הישר, ועי' גם ספר התרומה סי' קל"ג.
108 אור זרוע ח"א סי' תרע"ב, צ"ה ע"א.

פרק שלישי

היסודות המרובים שמהם מורכב 'ספר הישר' לא היו משותפים לכל כתבי-היד, וממילא אי-אפשר לדבר בכלל על עורך הספר. ולכן מוזר הדבר, שווייס¹⁰⁹ מדבר על תלמיד שחיבר את הספר, וקובע על יסוד הכתוב בסימן תקנ"ט: 'וכן הגיה זקני הרב ר' יום טוב נ"ע בישועת שלו בבבא בתרא ביש נוחלין', שהיה נכדו של אותו ר' יום טוב. מה שאפשר ללמוד מכאן הוא, שהסימן הנידון, ולכל היותר אחדים מהסימנים שקדמו לו, נערכו על-ידי תלמיד, שהיה נכדו של רבנו יום טוב, כשם שמצאנו חלקים אחרים שבאו מפי תלמידים אחרים (עי' לעיל). החכם הזה הוא כנראה ר' יצחק בן ר' יהודה בר' יום טוב, אבי ר' יהודה שיר ליאון, המעיד על מה ששמע מאביו ר' יצחק על עופות הגדלים באילן, שרבנו תם הצריכם שחיטה ושלח לבני אינגליטירא וכו' ¹¹⁰. ר' יצחק היה אפוא תלמידו של רבנו תם, וחלק מהפסקים של רבו הוכנסו בעיבודו לספר הישר.

הארכנו בתיאור התהוותו של 'ספר הישר' על כל גילגוליו ועל יחסו לשאר חיבוריו, או ביתר דיוק: קבצי תורתו של רבנו תם, שכן פרשה זו מגלה לנו את יחסו של ציבור החכמים והתלמידים לחיבור בצרפת הצפונית ובאשכנז. הוא לא נחשב כחתום ונשלם, שעליו אין להוסיף וממנו אין לגרוע, וכל כמה שפירסומו של מחברו היה יותר גדול השתדלו מצד אחד להשלימו ולתקנו, ומצד שני להביא את דבריו, להעתיקם ולצרפם לחיבורים אחרים, עד שבמשך הזמן נעשה כמעט המקור למיותר. זהו מה שאירע ל'ספר הישר'. וגורלו היה בזה כגורל ספרות התוספות כולה. חיבוריהם של האחרונים קלטו את תורתם של הראשונים, אבל גם דחקו את רגליה והוציאו אותה מכלל שימוש, ובמידה שדברי הראשונים הובאו לאחר דורות, נשאבו מכלי שני ומכלי שלישי. מצאנו עדים לכתבי-יד במספר רב של ספר הישר בימיו של רבנו תם ובדור שלאחריו, אלא שנשכחו ולא הועתקו שוב מהמאה הי"ד ואילך, ובימינו ידוע הוא רק בשני כתבי-יד ¹¹¹, כך עלה גם בגורלם של ספרים חשובים בספרות הכללית של ימי-הביניים ¹¹². מאות ספרים נדפסו מספרות הפרשנות וההלכה של ימי-הביניים, ובכל אחד מהם נזכר שמו של רבנו תם מאות פעמים, אבל ספרו 'זכה' להדפס רק בשנת תק"ע, ועם כל צורתו המשובשת והמסורסת הוא מוסר לנו חומר רב-עניין לתולדות התקופה ולתולדות ההלכה.

¹⁰⁹ בית תלמוד, שנה ג, עמ' 163.

¹¹⁰ שו"ת מהר"ם דפוס למברג ק"ס. עניין העופות האלה התגלגל בספרי הפוסקים עד לטור ושלחן ערוך יורה דעה סי' פ"ד, עי' Lewysohn, *Zoologie des Talmuds*, עמ' 362, וועללעש, JLG, ח"ט, עמ' 492.

¹¹¹ ר' לעיל, עמ' 93.

¹¹² עי' J. Bühler, *Die Kultur des Mittelalters*, p. 32, ובמאמרו של Lucien Toulet על הספרות הצרפתית, בספרו של Tilley, *Mediaeval France*, p. 276.

בדומה לרבים מגדולי הספרות כך ייחסו גם לרבנו תם ספר שלא חיבר אותו, והוא 'ספר הישר הקטן', העוסק בתורת-המוסר. הראשון, הנוטה ליחסו לרבנו תם, הוא ר' אברהם ן' סבע בספרו 'צרור המור'¹: 'והנה תנאי התשובה הם רבים והמתברים דברו בהם ואיני רוצה להאריך בהם ומכולם לא ישרו בעיני אלא דברי ספר הישר, שמתחיל אנא ה' הושיעה נא ואומרים שעשאו ר"ת ז"ל ואיני זוכר דבריו על נכון לפי שבעונותי אין לי ספר שכלם נשארו בפורטוגאל'. אבל ר' מנחם די לונזאנו² כבר הרגיש בטעות זו: 'ספר הישר מכונה לר"ת ואיננו, ואמת שר"ת חבר ספר וקראו ספר הישר, אך הוא חבור תלמודי ואינו נמצא ואני שמעתי שספר הישר זה שנדפס בקונשטאנטינא פעם אחת (1516—17) ובויניציא פעם אחת (1544) חברו הר' זרחיה היוני', ור' חיים יוסף דוד אזולאי הביא את דבריו וקיבלם³. ואם כי רבנו תם לא חיבר ספר בענייני מוסר, הרי פעולתו הספרותית הקיפה באמת גם תחומים מחוץ לתחום התלמוד וההלכה. כשאר בני-משפחתו עסק גם הוא בפירוש המקרא, אלא שבוודאי לא ראה במלאכתו זו עיקר, ולא בחינם נמסר שרבנו תם אמר: 'מה שפירש אדוני זקני הש"ס אף אני אעשה זאת, אבל פירוש המקרא לית בחילי, כי לא אוכל עשוהו'⁴. ספק הוא אם חיבר פירוש מיוחד לתורה. כמה מפירושיו המובאים בקבצי התוספות על התורה⁵ נמצאים בשמו גם בתוספות לתלמוד, והיה זה מדרכם של בעלי התוספות הרא-שונים לפרש 'פשטיה דקרא'⁶. וייתכן שפירש פסוקים בודדים והפירושים נמסרו על-ידי תלמידיו. לעומת זאת ברור שחיבר פירוש לספר איוב, שממנו מביאים דברים שני פרשנים מאוחרים⁷. פירושים לא מעטים למקרא כלולים בחיבורו בענייני דקדוק, שנתחבר כדי להכריע במחלוקת שבין מנחם בן סרוק לבין דונש בן לברט, והידוע בשם 'הכרעות'. אין אנו יודעים מה שם קרא לו רבנו תם עצמו⁸,

- 1 ויניצייה שכ"ז, קנ"ג ע"ג.
- 2 דרך החיים סי' קל"ט.
- 3 שם הגדולים אות ז 13. רייפמן תולדות ר' זרחיה, עמ' 58 הערה 73 עשה את החיד"א טועה, וכבר שקל למטרפסיה משטיינשניידר, Catalogus Bodl. עמ' 2587. ועי' י. טולידאנו, הצופה לחכמת ישראל תרפ"ז, עמ' 239.
- 4 שם הגדולים ערך רש"י, ע"ד ע"ב.
- 5 רשם אותם פוזנסקי במבוא לחכמי צרפת מפרשי המקרא, ורשא תרע"ג, עמ' LIII, ויש להוסיף מנחת יהודה לבראשית כ"ה כ"ג.
- 6 עי' במאמרי, ספר ערוגת הבשם לר' אברהם בר' עזריאל, תרביץ ש"י עמ' 46, ועי' לעיל, עמ' 40.
- 7 פוזנסקי שם, עמ' LIV.
- 8 דברי וייס, בית תלמוד ש"ג עמ' 293, אין להם מקור, ורק בכ"י אוקספורד שממנו הדפיסו פיליפובסקי, לונדון 1857, נקרא כך.

פרק שלישי

אבל אצל הראשונים הוא מובא בשם 'מחברת' ⁹ או בלשון 'תשובות' ¹⁰. בחיבורו זה בא רבנו תם להגן על מנחם נגד התקפותיו של דונש, אלא יש שהוא מכריע כדונש, או שהוא אומר: 'לא כדברי זה ולא כדברי זה'. חלק גדול של אותו חיבור מוקדש לחלוקת הפועל לשנים-עשר גזרות וכן לענייני נקוד ומסורת. ווייס ¹¹ וחכמים אחרים הפריזו בעשותם את רבנו תם למדקדק גדול ומעמיק שגילה באופן בלתי-תלוי בר"י חיוג' את תורת השורש בן שלוש האותיות ¹². וביסוד הדברים צדק ר' יוסף קמחי בהקדמתו לספר הגלוי ¹³: 'ואל יאמרו הבורים בעם מי אתה קראת אל המלך ומי שמך מוכיח לסתור מעמקי רב וגאון רבנו יעקב אשר בצלו נחיה בגוים, האמנם כדבריהם כן הוא, גם אני ידעתי, כי גברה מרצו ועצם כחו ומאדו ועמדו בסודו כל הנבונים, אך לא יגע בדקדוק ובחיבורים למצוא עמקי צחותם...'. אמנם יש להודות, כי בחוג הצרפתי-האשכנזי היתה בספרו של רבנו תם משום התקדמות לגבי הספרות הדקדוקית שקדמה לה, שהיה בה למעשה רק עיבוד של חיבור נקדני-דקדוקי קדמון ¹⁴. בביאורי הכתובים, הנמצאים לרוב בספר, נקט רבנו תם שיטות זקנו ואחיו, ולא מעטים הם הפירושים המצ-טיינים במקוריותם ובחריפותם ¹⁵. שמו הטוב ושמעו הרב הבטיחו לו לרבנו תם 'חסידים' גם בשטח זה. בכתב-יד של ספר הגלוי נוספו הערות של חכם אחד בשם בנימין. הערות אלו באות בעיקר להצדיק את רבנו תם נגד השגותיו של ר' יוסף. יש מקום להנחה, שהמוסיף היה תלמידו של רבנו תם, ובכל אופן היה מחכמי החוג הזה ¹⁶. הערצתו לרבנו תם אין לה גבול. הוא אומר על פירושו 'פתרון רבנו חכמה ונביאות' ¹⁷, ועל דברי ר' יוסף לעומת דברי רבנו תם: 'כי במה נחשבו דברי הרב ותשובותיו און על רבינו, אשר היתה עליו רוח ה' ורוח הצור דבר בו, כי כל דבריו משפט אמונה ואין עול' ¹⁸. כך מדבר תלמיד, המעריך את רבו ואינו יכול לשאת כל גילוי של חולשה, ואפילו בתחום, שאפשר וגם הרב עצמו לא חשב להצטיין בו. ואמנם ידוע לנו כעת, שר' בנימין זה אינו אלא

9 פוזנסקי שם, עמ' LI.

10 ר' ערוגת הבשם ח"א, עמ' 58 ועמ' 65.

11 שם, עמ' 293.

12 H. Englaender, Rabenu Jacob ben Meir Tam as Grammarian, *HUCA* 1940, XV, 485.

13 ברלין תרמ"ז, עמ' 2—3.

14 עי' בהקדמתו של ד"ר ב. קלאר ז"ל לספר השהם, ירושלים תש"ו.

15 עי' פוזנסקי שם, עמ' LII.

16 עי' בהקדמה של מאתיוס לספר הגלוי, עמ' X.

17 עמ' 53 סי' קי"ט.

18 שם, עמ' 49.

רבנו תם

ר' בנימין מקמברידז', אחד מתלמידי ר"ת שהביאו את תורת רבם לארץ האי *18.
הוא חיבר כנראה תוספות למסכת ב"מ *19.

נטייתו של רבנו תם לחרוז בחרוזים ולחפש דרכי-ביטוי נמלצים, המלאים זכרי-לשון ורמזים, גלוייה בעיקר בפתיחות תשובותיו. בחרוזים פתח גם את ספר ההכרעות *19. הוא חיבר גם שיר על הנגינות *20 במשקל השירה הספרדית. וכבר קבע שד"ל, שרבנו תם היה הראשון בין חכמי צרפת שחיבר שירים שקו-לים *21. אין ספק, שהושפע בכך מחכמי ספרד ודרום-צרפת, שאתם בא במגע. ר' אברהם אבן-עזרא ראה בהופעה זו חידוש, ולא נמנע מלצרף להשתוממותו גם דברי לעג *22:

וּמִי הֵבִיא לְצִרְפְּתִי בֵּית שִׁיר
וְעָבַר זֶר מִקּוֹם קֹדֶשׁ וְרָמַס?
וְלוֹ שִׁיר יַעֲקֹב יִמְתֵּק כָּמוֹ מֶן
אֲנִי שֹׁמֵשׁ וְחָם שְׂמֵשִׁי וְנָמַס.

רבנו תם לא נפגע, ואף מוכן היה להודות בעליונותו של הראב"ע:

אֲבִי עֲזָרִי יְשִׁיבוּהוּ סְעִפִּי
אֲשֶׁר נָתַן יְדִידוֹ בֵּין אֲגָפִי
אֲנִי עֶבֶד לְאַבְרָהָם לְמִקְנֶה
וְאֶקְוֶה וְאֶשְׁתַּחֲוֶה לְאַפִּי.

*18 ר' להלן, עמ' 142—145.

19 ר' במאמרי תוס' חכמי אנגליה בסה"י לכבוד הרב בראדי, לונדון תשכ"ז, עמ' 9, ושם עמ' 13—14, ובתוס' חכמי אנגליה לב"מ, מהד' א. ד. פינס, עמ' 118, ועמ' 127. וראה גם ס' עץ חיים ח"א, עמ' ש"נ, ונראה שמדובר שם בר' בנימין שלנו, ובעלי התוספות על התורה, מהד' ש. אברמסון, ירושלים תשל"ה, עמ' 64, שם נמסר בשמו טעם בדיני ייבום וחליצה. וראה להלן, עמ' 494.

*19 בכ"י אוקספורד שממנו נדפס החיבור, ההתחלה לקוייה בחסר, והחרוזים הראשונים נשמרו בשלימות בדברי ר' בנימין הנ"ל, עי' בהקדמה של מתיוס, עמ' 101. וכן נזכרים שלוש פעמים ה'חרוזים של ר"ת, על-ידי ר' אברהם בר' עזריאל, שהוא גם המחבר האשכנזי הראשון המזכיר את חיבורו של רבנו תם בדקדוק, עי' ערוגת הבשם, ח"א, עמ' 56, עמ' 119 ועמ' 180. ור' במבוא לערוגת הבשם ח"ד, עמ' 140.

20 את ארבעת הבתים הראשונים הדפיס שד"ל בכרם חמד ח"ז, עמ' 38, ואת השיר כולו הו"ל שזח"ה בישורון ח"ב, עמ' 123.

21 ראה כרם חמד ח"ז, עמ' 35.

22 עי' ד. כהנא, ראב"ע כ"ב, תרפ"ב, עמ' 41.

פרק שלישי

תשובה זו הזכירה לראב"ע, שאין לפניו משורר מתחרה, והוא חוזר לדבר אל רבנו תם כאל גדול הדור:

הִנֵּכֶן אֶל אֲבִיר עַם-אֵל וְרוּעֵם
לְהַשְׁפִּיל רֹאשׁ בְּמִכְתָּב אֶל-בְּזוּי עָם
וְחִלְיָה לְמִלְאָךְ הָאֱלֹהִים
אֲשֶׁר יִקְדּוּ וַיִּשְׁתַּחֲוֶה לְבָלְעָם.

את רוב פיוטיו²³ חיבר בדרך פייטני אשכנז וצרפת. ואם א.ה. וייס כותב, שדרך רבנו תם בפיוטיו 'כדרך חשובי פייטני ספרד במליצה ובמשקל', והוא רוצה משום כך לשלול מרבנו תם את רוב הפיוטים שלא נכתבו בסגנון זה ולייחסם לפייטן אחר, הרי דבריו הם פרי מגמה, שכבר עמדנו עליה, לעשות את רבנו תם למשכיל, לפי השגותיו הוא²⁴. רבנו תם היה ממעריצי הפיוט, ופסק, שלא רק שמותר להפסיק את סדר התפילה בשביל הפיוטים, אלא יש בזה 'מצוה מן המובחר ומכוון אדם את לבו למקום על ידיהם'²⁵. הוא נהג להגיה את דברי הפייטנים ולהסתמך עליהם להלכה²⁶, ולידינו אף הגיעו שרידים מפירושו לפיוט של ר' אמתי בר' שפטיה²⁷. וכן נהגו אחרים לגבי פיוטיו הוא. הביאו מהם ראיות לפירושים ולהלכה²⁸, וגם חיברו להם פירושים²⁹. ייתכן שפיוטיו של רבנו תם, וכן הגהותיו ופירושיו לפיוטים של אחרים, כתובים היו במחזור שלו, הנזכר בתוספות ובראשונים³⁰, ולפי עדות אחת כתוב היה בכתיבת ידו³¹.

23 דאוידזון, אוצר השירה והפיוט ח"ד עמ' 415, מנה ל"א פיוטים, ובארבעה מהם הוא מסופק אם הם לרבנו תם.

24 עי' בית תלמוד ש"ג עמ' 290. ובעניין ההשערה בדבר פייטן שני ששמו כשם רבנו תם, עי' לגדסהוט, עמודי העבודה, עמ' 108, ואפטוביצר, מבוא לראבי"ה, עמ' 263.

25 מחזור ויטרי עמ' 362—364, שבלי הלקט, עמ' 26.

26 עי' יומא ח ע"א ד"ה דכולי ותוספות ישנים שם כ"א ע"ב, ב"ב קמ"ה ע"ב ד"ה ואין, ועי' להלן, עמ' 694.

27 ערוגת הבשם ח"א, עמ' 76, ועי' בהערותי שם. ובפי' של ר' אפרים מבונא כ"י המבורג 152 ל"ו ע"ג, מביא פי' רבנו יעקב בר' מאיר לפיוט אומץ בראש כל מועדות.

28 ר"ה ד ע"ב ד"ה פזר, ואותו עניין יומא ג ע"א ד"ה פזר, סוכה מ"ח ע"א ד"ה רגל, חגיגה י"ז ע"א ד"ה פזר.

29 ערוגת הבשם ח"ב, עמ' 196, שם נמצא פירוש לאופן 'יחיד ערץ'. וראה מבוא ח"ד, עמ' 13.

30 ברכות ל"ז ע"א ד"ה הכובס, עירובין מ ע"א ד"ה זכרון, הגהות מיימוניות סדר תפלות מוסף ר"ה ויוה"כ סי' ד ומרדכי עירובין פ"ג סי' שצ"ב ור"ה פ"ד סי' תשכ"ב.

31 נחלת שד"ל, עמ' 52.

על לשונו וסגנונו של רבנו תם אין לעמוד רק על יסוד פיוטיו בלבד וגם לא על יסוד הפתיחות לתשובותיו, שגם בהן שולטת המליצה שהיתה סגנון הדור. הלשון קשה ולעתים סתומה, שכן בפתיחות ולפעמים גם בסיומיהם באו החכמים לנסות את 'כחם בחדות המליצה'³². אבל בשעה שרבנו תם ניגש לגופו של דבר, סגנונו פשוט ובהיר וקל-הבנה, קולע לעניין ונוטה לרוב לחידוד. הלשון חיה ורבגונית ויש בה לתאר סיטואציות שונות ואף למסור בדיוק נמרץ הלכית-רוחות, טענות-ומענות, משא-ומתן של בריות, הרגשות והתרגשויות. אין אנו מרגישים בה מחסור של מילים או ניבים. להיפך, הלשון גמישה ומשופעת, ובמקרים רבים אנו נוטים למחשבה, שאין כאן לשון של ספר אלא לשון מדוברת, ואין בכתב אלא מה שבעל-פה. לשונו וסגנונו של רש"י קבעו בהרבה את סגנונם ולשונם של כל חכמי אשכנז וצרפת. הם אמנם ידעו, 'כי אין דיבור ועריכת לשונו דומה לשאר עריכת שפה'³³, ועם כל רצונם לחקותו ודאי לא העלו על הדעת, שיוכלו להשיג את החן המיוחד, את הפשטות הלבבית ואת האינטימיות שבלשונו, שהוא 'מתוקן יותר מלשון כל בני אדם'^{33*}, אבל בכל זאת הצליחו לשמור על דמיון מסוים, וחלקו של רבנו תם אינו קטן בכך. סגנונו קבע בהרבה את הדרך שנקטו בה בעלי התוספות, והוא נשאר בתוספותיו ובפסקיו ענייני, ובן-חורין לגבי כל מליצה. העזות שבצמצומי הלשון הולמת את החריפות שבמחשבה.

בכתב-יד של סידור רש"י נמצאת רשימה, המודיעה לנו את שנות פטירתם של רש"י ושל נכדו רבנו תם, וזה לשונה: 'רש"י נאסף לעולמו בשנת ס"ה למאה תשיעי של אלף חמישי והיינו שנת ד"א תתס"ה לפרט, וסימנך ששים וחמש שנה יחת אפרים מעם'³⁴ ורבינו תם בשנת ל"א למאה העשירי של אלף חמישי (ד"א תתקל"א) וסימנך ויאמר אלהים אל יעקב'³⁵. וכיוון שכתב-יד זה נכתב מאה שנה לאחר כך, אין להטיל ספק במסורתו, שאכן נפטר רבנו תם בשנת 1171³⁶. שנה זו היתה שנת 'גזירות בלויש'. העלילה, שיהודי מתושבי עיר זו הרג נוצרי, גרמה למותם של שלושים ואחד מבני בלויש (Blois), וגררה עלילות דומות בפונטייזא (Pontoise), ביינבילא (Joinville) ובלוקאש (Loches). רושמי הזכרונות מסרו לנו על השתתפותו של רבנו תם במאורעות אלו. לבקשתו נרשמו הדברים על-ידי אחד מתושבי אורליינש: 'ומי יעצור לכתוב דבר הצרה הזאת

32 ספר הישר, הוצ' מק"נ, עמ' 8.

33 דברי רבנו שמשון בספר הישר, הוצ' מק"נ עמ' 7.

33* שם סי' צ"ג, עמ' 194.

34 ישעי' ז ח.

35 בראשית ל"ה א, 'אל' = 'ל"א.

36 עי' מבוא לסדור רש"י, עמ' LVIII.

ולא ייתר לבבו, הן כשמוע איש מאחיו תצילנה שתי אוניו, תצא רוחו עד אבוד עשתונותיו אף כי אנחנו מרי הלבב. היספר איש צרותיו ושפתיו לא תסכרנה, ואם תכתוב ולא תיגע. אך מצות המלך היא ומצות רבינו יעקב ולא נמנע ממנו³⁷. בנוסח אחר של תיאור המאורע מסופר, שיום המאורע היה ברביעי בשבת עשרים בסיון ד"א ותתקל"א, וכי את היום הזה קיבלו 'כל קהילות צרפת ואיי הים ורינוס ליום הספד ותענית מרצון נפשם ובמצוות הגאון רבנו יעקב בן הרב ר' מאיר, אשר כתב עליהם ספרים והודיעם, כי ראוי הוא לקבעו צום לכל בני עמנו, וגדול יהיה הצום הזה מצום גדליה בן אחיקם, כי יום כפורים הוא. זה לשון רבינו אשר כתב'³⁸. לאור נסיונות בני־דורו הורה את ההלכה 'דהיכא שיראים פן יעבירום נכרים לעבירה כגון על ידי יסורין שלא יוכל לעמוד בהם אז הוא מצוה לחבל בעצמו'^{38*}. הלכה זו נקבעה בעקבות המעשים שאירעו בגזרות תתנ"ו. העובדה ששחטו ילדים בשעת הגזרה השפיעה על הכרעתו בשאלת אבלות על ילדים שהוטבלו לנצרות ומתו. היו שאמרו 'שאם מתו מתאבלין עליהם' 'דמה מעלה ומה מוריד והו"ל כאלו לא נשתמד'. אבל ר"ת סבר שאין מת־אבלין עליו, והיה נותן טעם 'ששמחים על מיתתו יותר מחייו כי אם היה חי סופו היה לעבוד ע"ז וללכת בדרכי הגויים'. הניסיון קדם להוראה. מעידה על כך הלשון: 'מיהו היה אומר ר"ת שמנהג הוא שלא להתאבל עליו אך ששים ושמחים'³⁹. לאור התיאור הנ"ל עוד היה רבנו תם בין החיים בקיץ של שנת 1171, וכנראה שנפטר בסוף שנה זו. במות רבנו תם קוננו בני־הדור כלשון בן־אחותו, הר"י הזקן, כי כבה אורו של עולם וכי נשבו לוחות הברית^{39*}, ותלמידו ר' חיים הכהן אמר: 'אילמלא הייתי כשנפטר ר"ת הייתי מטמא לו'⁴⁰. ביטוי לדעת

37 גזרות אשכנז וצרפת, הו"ל א. מ. הברמן, עמ' קמ"ב, ושם עמ' קמ"ה: 'את הגלוי אבאר אל הרב ר' יום טוב לגלות לרבינו הקדוש'. המכוון לרבנו תם, ר' יום טוב הוא קרובו, שחי בפאריס וידע את תוכן כתבו של המלך' לואיס ה־ווי. ועל פרשת שרופי בלויש ראה את מאמרו המאלף של ש. שפיגל בספר היוכל למרדכי קפלן, עמ' רס"ז ואילך.

38 שם, עמ' קכ"ו. על מקומו המרכזי של רבנו תם בהנהגת יהדות צרפת בשנת־משבר זו ראה כעת R. Chazan, *Medieval Jewry in Northern France*, p. 59.

38* תוס' ע"ז י"ח ע"א ד"ה ועל, ור' ערוגת הבשם ח"א, עמ' 222, ושם עמ' 306, וח"ד עמ' 207.

39 או"ז ח"ב סי' תכ"ח, ור' לעיל, עמ' 82.

39* או"ז ב"ב סי' קמ"ב.

40 תוספות כתובות ק"ג ע"ב ד"ה אותו. יש אמנם להעיר שרבנו תם היקל בטומאת כהנים בזמן הזה, בסמ"ג עשין רל"א: 'מצאתי בשם ר' יעקב, שבזמן הזה כהן המטמא בבית הקברות אינו לוקה' ובשו"ת הרשב"א ח"א סי' שכ"ד נאמר אפילו: 'ומכל מקום ראיתי משמו של ר' תם ו"ל, שהיה מתיר כניסת כהנים לבית הקברות',

הדורות הבאים על רבנו תם נמצא בדברי ר' יצחק בן ששת, מגדולי חכמי ספרד במאה הי"ד, באמרו: 'כמוהו בפלפול לא נהיה מאחר שהתלמוד נחתם, תלמוד ערוך בפיו ושגור, סיני ועוקר הרים וטוחנן זה בזה בפלפולו ועומק שכלו'. ולאחר שהזכיר את השאילתות, הלכות גדולות, רבנו חננאל ורש"י, הוסיף: 'ועוד דשאני ר"ת דרב גובריה והיה כאחד מהם ואולי יותר מהם בחריפות ובקיאות'⁴¹. בני-דורו העריצוהו לא רק בגלל חריפותו ובקיאותו; הם ראו בו אישיות של מנהיג ודבר לדור, בעל כוח השפעה והכרעה. ותלמידיו הכירו בו את המורה, שהראה להם דרך חדשה בלימוד התלמוד. האגדה העממית ביטאה בדרך משלה, הן את מידת ההערכה העצמית של ר"ת והן את מידת ההכרה שזכה לה, בסיפור זה: 'וקבלתי ששמע ר"ת קול בכיה כשמת רש"י (ושמע) [ושאל] מה קול הבכי ואמרה לו אמו, כמדומה לי על שכבה נר ישראל, אמר אני אחזור ואדליקנו'⁴².

אבל מאידך גיסא מצאנו שוב: 'ולפיכך פסק רבינו יעקב צריכים כהנים ליוזר מקברי גוים' (סמ"ג שם) ולכן נראית המסורת שברשב"א כבלתי-מדויקת. בוודאי שלא התיר לכתחילה כניסת כוהנים לבית הקברות — אף לא של נכרים, אלא שבזמן הזה אין זה איסור שחייבין עליו מלקות.

41 שו"ת ריב"ש סי' שצ"ד. ור'. לעיל, עמ' 69.

42 כ"י גינצבורג 109, 508 ע"ב, ראה עליו להלן, עמ' 270, הע' 47. נוסח דומה של הספור פרסם הרב י"ל מימון (סיני שי"ח, תשט"ו, עמ' רל"א) מתוך רשימה שבכ"י של ספר 'מגן וחרב' לר"י יהודה אריה די מודינה, שהיה ברשותו.

פרק רביעי

תלמידי רבנו תם בצרפת

[א]

ר' שלמה לוריא כותב, כי 'שמונים בעלי תוספות היו בפרק אחד לפני רבנו תם וכל אחד הגיע להוראה... ותלמידים לרוב בלי מספר'¹. בפרק זה ובזה שלאחריו נעסוק בפעולותיהם ובתלמודם של עשרים ושמונה חכמים שישנה עדות לגבם, שהיו תלמידיו של רבנו תם, מהם שחיו ופעלו בצרפת, באנגליה, בקהילות הריינוס ובדרום-אשכנז, בארץ כנען היא ביהם, בקרנטן, בהונגריה ובקיב שברוסיה, ובמספר נוסף של חכמים שעמדו בקשר עם רבנו תם והושפעו מדרכו. אחדים מבני-דורו של רבנו תם ראו את עצמם כתלמידיו, אף-על-פי שלא שמעו תורה מפיו, ולכל היותר היו מריצים אליו את שאלותיהם ומקבלים את מרותו. ביניהם היו גם זקנים וגדולים ממנו בשנים.

נפתח בסביבה הקרובה, במקום מושבו השני של רבנו תם אחרי יציאתו מרמרו, היינו בטרואיש (Troyes). בעיר זו חי ר' יוסף בן משה, הנקרא גם ר' יוסף פורת, או פורת סתם, והידוע גם כר' יוסף דון בנדיט^{1*}. הוא לא היה בנו של הרשב"ם, כדברי בעל ספר היוחסין: 'ר' יוסף פורת החרף בן הרשב"ם'², וגם נסיונו של גרוס לעשותו לנכדו בזה שהוא מייחס לרשב"ם בן בשם משה — אין לו על מה לסמוך³, ואף אין מקום להשערותו שהיו שני יוסף בן משה⁴, אחד בטרואיש ואחד בקאן. רק חכם אחד בעל שם זה היה בין חכמי צרפת הצפונית. דברים המובאים ב'ספר הישר' בשם ר' יוסף מטרואיש מופיעים בתוספות כדברי ר' פורת, ודעות

1 ים של שלמה חולין, הקדמה שניה. המספר שמונים אינו מוגזם אם מתחשבים בעובדה שרק חלק מהמקורות הגיע לידינו, ובכל זאת בידינו ידיעות על יותר משליש מהמספר הנקוב. בסיפור על גזירת בלויש (גזרות אשכנז וצרפת עמ' קכ"ה) נזכרים 'החסיד ר' יחיאל בר' דוד הכהן והצדיק ר' יקותיאל בר' יהודה הכהן תלמידי ר' שמואל ורבנו יעקב', ולא שמענו ולא ידענו עליהם ממקור אחר, וכאלה בוודאי רבים.

*1 כתוב גם דינברייט (שו"ת רש"ל סי' כ"ט) דנברייט (הגהות מיימ' הל' אבל פ"י אות ח) דאנברייט (שו"ת ר"ח אור זרוע סי' קס"ד).

2 עי' יוחסין קס"א ע"א ועי' דמביצר, החוקר ח"ב, עמ' 48.

3 גלליא ; עמ' 543. 4 שם, ועי' גם עמ' 238.

תלמידי רבנו תם בצרפת

המוזכרות בשם ר' יוסף פורת מובאות במקורות אחרים בשם ר' יוסף בן משה המכונה דון בנדיט⁵. הוא היה תלמידו המובהק של הרשב"ם וכתב תוספות לפניו. עוד רבנו תם השתמש בתוספות אלו למסכת שבת והסתמך עליהן. פעם הוא כותב לאחד משואליו: 'שמא אין בידו תוספות הרב ר' יוסף שפירש בהן אחי פירוש אחר'⁶, ופעם אחרת הוא דוחה את פירושו יחד עם פירושו של רש"י במלים: 'ואל ישיאוך דברי תוספות הרב ר' יוסף'⁷. תוספות אלו חוברו עוד בימי ישיבתו של הרשב"ם בטרזיש לפני יציאתו לרמרו. חליפת המכתבים בין ר' יוסף לבין רבנו תם היא מתקופת רמרו, היינו לפני 1146. ר' יוסף מכנה את רבנו תם, 'המאיר לדורו', 'משוח ורך וראש עם'⁸, ורבנו תם קורא לו בתשובתו 'מורי ר' יוסף'⁹ ואומר, שאינו כדאי ששלח לו את השאלה^{9*}.

החכם ר' אהרן בר' יוסף, ששאל מאת רבנו תם וקרא לעצמו 'קטן מתלמידיו'¹⁰, הוא כנראה בנו של ר' יוסף בר' משה. מלבד התוספות לשבת כתב ר' יוסף בפני הרשב"ם גם תוספות לברכות^{10*} למועד קטן¹¹ ולכתובות¹². שמו של ר' יוסף נזכר פעמים רבות בתוספות שלנו למסכתות ברכות ושבת ובתוספות הישנים למסכת יומא¹³. לגבי מסכתות אלו יש לנו יסוד להניח, שר' יוסף סתם הוא ר'

5 עי' ספר הישר הוצאת מק"נ עמ' 20 ותוספות שבת צ"ט ע"ב ד"ה או דילמא. תוספות שבת ס"ה ע"ב ד"ה הקיטע וספר התרומה סי' ר"ס, סמ"ג ל"ת ס"ה והגהות מיימוניות הל' שבת פ"ט הט"ו אות ב.

6 ספר הישר הוצאת מק"נ, עמ' 20, וראה לעיל, עמ' 52.

7 שם, עמ' 10, וכן מצטט ר' אליעזר ממין 'וכך ראיתי כתוב בשם רבינו יוסף מפירוש רבינו שמואל זכר שניהם לברכה', יראים השלם קל"ג, ע"ב.

8 שם, עמ' 26. המו"ל, הר"ש ראזענטהאל בהערה ט לומד מהחרוז 'ונכספתי אל מקום מנוחתי. וארצה גלותי'. שר' יוסף הוכרח לגלות ממקומו, אבל פירושו הוא, שהוא נכסף לבוא למקום מושבו של רבנו תם, ובהיותו שם ימצא ריצוי לגלותו מביתו בהיותו בחברתו של רבנו תם.

9 שם, עמ' 26. *9 שם, עמ' 38.

10 ראה להלן, עמ' 286 ועמ' 359, הע' 35.

10* תוספות ר"י שירליאון לברכות, ברכה משולשת ב ע"ג, ט"ו ע"ג ; י"ז ע"ב, שם ע"ד ; כ"ה ע"א, ל"א ע"ד ; ל"ח ע"ב, ועי' להלן הערה 13.

11 עי' תשובות מיימוניות שופטים סי' י"ט, סי' כ ובשטה על מו"ק לתלמיד ר' יחיאל מפאריס, כתבי מכון הערי פישל, ירושלים תרצ"ז, עמ' ע"ה. ודברי ר' יוסף בר' משה מובאים פעמים רבות בשטה זו ולקוחים בוודאי מתוספותיו אלו, עי' שם במבואו של הרמ"ל זקש עמ' 22.

12 תוספות כתובות ע ע"א ד"ה הכא : 'ובתוספות הר' יוסף שפירש לפני הר' שמואל מנוחתו כבוד' ושם מתכוון אליהן גם ר' יצחק הלבן בתוספותיו לכתובות מ"ה ע"ב ד"ה אימר (מהד' הרב פ. כהן עמ' מז).

13 ברכות כ"ב ע"ב ד"ה ממתין, כ"ג ע"ב ד"ה דברים, חתום בסופו : ר' יוסף, ל"א ע"א ד"ה ומוצאו, ל"ט ע"א ד"ה בצר, נ"ד ע"ב ד"ה ואימא חתום : ר' יוסף, שבת

יוסף בן משה מטרויש. בתוספות ישנים ליומא הוא נזכר גם בשמו המלא. ובתוספות ברכות ושבת הוא נקרא ר' יוסף פורת, וכבר ראינו שזהו כינויו של ר' יוסף בן משה, אבל נוסף לכך אנו מוצאים את דברי ר' יוסף שבתוספות אלו במקורות מקבילים בשמו של ר' יוסף בר' משה¹⁴. במקומות שאין לנו הוכחות דומות קשה להכריע לאיזה ר' יוסף הכוונה, שכן ידועים עוד שני בעלי תוספות הנושאים שם זה¹⁵.

עם חוג התלמידים החברים של רבנו תם נמנה גם החכם ר' יעקב ישראל בר' יוסף. השם ישראל היה כינוי, שבא להבדיל בינו לבין חכמים אחרים בני אותו שם, ורבנו תם רומז כנראה לכך בכתבו: 'מה אקוה לר' יעקב... ופי ה'

י"ז ע"א ד"ה גוזרני, כ"א ע"ב ד"ה דאי: הר"י פורת, כ"ד ע"ב ד"ה ולא, כ"ו ע"ב ד"ה רשב"א, ל"ה ע"ב ד"ה הקשה, מ"ו ע"ב ד"ה דכל, מ"ז ע"ב ד"ה מפני, נ"א ע"א ד"ה כיצד, נ"ב ע"א ד"ה אמר, ד"ה או, נ"ב ע"ב ד"ה והא, נ"ג ע"א ד"ה והוא, שם ע"ב ד"ה כאן, נ"ח ע"ב ד"ה מתיב, בשם רבנו שמואל, ס"ד ע"ב ד"ה ובלבד, ס"ה ע"ב ד"ה הקיטע, ע"ו ע"ב ד"ה כדי, פ ע"א ד"ה והעבירה, פ"ג ע"א ד"ה ור' עקיבא, צ"א ע"א ד"ה מתקיף, בשם ר' שמואל, שם ד"ה אי, צ"ז ע"ב ד"ה למימרא, צ"ח ע"א ד"ה הניחא, צ"ט ע"ב ד"ה אלא, חתום: הרב פורת, שם ד"ה או, ק"ז ע"ב ד"ה הצד, קט"ו ע"א ד"ה לא, קי"ז ע"ב ד"ה הא, ק"כ ע"א ד"ה אידי, קל"א ע"ב ד"ה שכן, חתום: הרב פורת, שם ד"ה אי, קל"ד ע"ב ד"ה ואין: פי' הר' יוסף פורת בשם רבנו שמואל, קמ"ט ע"א ד"ה לעולם. תוספות ישנים יומא כ ע"ב ד"ה והיה: 'ותירץ הר' יוסף בר' משה', כ"ב ע"א ד"ה יזכה, כ"ד ע"א ד"ה וניסוך, חתום: הר' יוסף, שם ע"ב ד"ה הדלקה, כ"ז ע"ב ד"ה שכבר, חתום: הר' יוסף, ל"ג ע"ב ד"ה בבקר חתימה כנ"ל, ל"ז ע"א ד"ה מה, כנ"ל, מ ע"א ד"ה נהי, כנ"ל, מ"ב ע"א ד"ה כדי, מ"ד ע"ב ד"ה כיון, מ"ט ע"א ד"ה חפץ, חתום: הר' יוסף, ד"ה חבירו, כנ"ל, נ ע"א ד"ה ולטעמך, כנ"ל, נ"ד ע"ב ד"ה וחכמים, נ"ה ע"א ד"ה מפני, נ"ח ע"א ד"ה התורה, נ"ט ע"א ד"ה מר, ס"ג ע"א ד"ה על, ס"ח ע"א ד"ה דתניא, ע"א ע"א ד"ה שנאמר, חתום: מהר' יוסף, ע"ב ע"א ד"ה שיהו, כנ"ל, שם ע"ב ד"ה וכתוב, ע"ד ע"ב ד"ה מרבה.

14 ע"י ברכות כ"ב ע"ב ד"ה ממתין וברא"ש שם פ"ג סי' כ"ג ובשלטי הגבורים למרדכי ברכות סי' ס"א אות ב. השווה שבת ל"ט ע"ב ד"ה והיא עם ספר התרומה סי' של"ב ותוספות שבת קט"ו ע"ב ד"ה מגלה עם ספר התרומה סי' קצ"א. המובא בתוספות מנחות ל"א ע"ב ד"ה עשאה לקוח מתוספות שבת של ר' יוסף. וברור שהמובא באור זרוע ח"ב סי' פ"ה אות ט"ז לקוח מתוספותיו של ר' יוסף בר' משה, ואליו מתכוונים לפי"ז דברי התוספות שבת ס"ד ע"ב ד"ה רבי ענני, בכתבם: 'וסוף דבר אמרו הקדמונים דמותות לצאת בהם, דמוטב יהיו שוגגות ואל יהיו מזידות' ובאור זרוע שם: 'והר' יוסף זצ"ל כתב בתוספותיו... ובימינו כבר פשט היתר האיסור הזה בכל מקום ולא ישמעו ולא יאמינו להניח מנהג היתר שנהגו בה אבל סומכין אנו לומר הנח להם לישראל שיהיו שוגגין...'.¹⁵

15 בתוספות עבודה זרה ס"ז ע"ב ד"ה אמר ר' יוסף הוא ר' יוסף מאורליאנש, כפי שמוכח מספר הישר סי' נ"ה ותוספות חולין צ"ט ע"א ד"ה רבא. ועי' בדברי הרנ"ן דמביצר בהערותיו 'לוית חן' להוצאת הראב"ה שלו, עמ' כ"ב, הערה מ"ב.

תלמידי רבנו תם בצרפת

יקבנו בשם חדש ישראל יהיה שמך¹⁶ והוא עצמו חתם על שאלה: יעקב בר יוסף ישראל¹⁷. ר' יעקב ישראל היה עוד תלמידו של רבנו מאיר, אביהם של הרשב"ם ורבנו תם¹⁸. הוא פנה לרשב"ם בשאלה ובתלונה על הרב ר' יוסף בר' מנחם, חכם בלתי-נודע ממקום אחר. הרשב"ם קורא לו בתשובתו: 'חביבי הרב ר' יעקב וידיבי', וקובע שדעתו של ר' יוסף הנ"ל היתה מוטעית. מתוך תשובה זו יוצא, שמקום מושבו של ר' יעקב ישראל היה גשר אֶלְדוּמִיר, היא Pont-Audemer¹⁹, שבה פגש את ר' שמריה בר' מיכאל שבא להגן על דעתו של ר' יוסף בר' מנחם²⁰ והרצה את כל העניין 'לפני החבר ר' מאיר אדם גדול בתורה' ודן לפניו על דברי רבנו שמואל²¹. בתוספות שלנו נזכר ר' יעקב ישראל

16 ספר הישר הוצאת מק"נ, עמ' 117.

17 תשובות חכמי צרפת ולותר סי' ג, עמ' 2. בשם זה הוא נזכר גם בספר התרומה סי' ס"א. בדפוסים נאמר אמנם: 'לא כדברי הר' יעקב שהיה אומר דוקא מליח כל כך הרבה עמו כאלו רוצה להוליקה לארץ מרחק', אבל אין הכוונה לרבנו תם, שהרי הוא ממשיך: 'אמנם רבינו יעקב פי' דכל מליחות שאנו עושין לבשל מיד בקדירה מקרי אין נאכלות מחמת מלחן'. ובכ"י ברלין מספר 19 נמצא באמת: 'ולא כדברי הר' יעקב בר' ישראל' ובכ"י הוטיקנה 145: 'הר' יעקב ישראל', וגם בהגהות מיימוניות מאכלות אסורות פ"ט הי"ח אות ע: 'אר"ת דכל מליחות שאנו עושין לקדירה חשובות אינן נאכלין מחמת מלחן... ולא כדברי הר' יעקב שפי"רש...'. וברור שצריך לתקן כנ"ל. בתוספות חולין קי"ב ע"א ד"ה הני מובא גוף המעשה: 'הר' יעקב ישראל התיר פעם אחת גיגית מלאה בשר שנמלח יפה עם חתיכת נבלה ואמר דלא חשוב אינו נאכל מחמת מלחו אלא א"כ נמלח כעין עיבוד'.

18 ספר הישר, שם.

19 עי' גרוס, גלליא, עמ' 441, המשפט 'וכשבאנו לצד אסתן ושבנו מדרום לגשר אלדמיר' נתפרש לאחרונה על-ידי נ. גולב, תולדות היהודים בעיר רואן, עמ' 37. לפיו 'אסתן' הוא estang או, étang 'אגם, מקום שבו יכולות לעגון ספינות' ודרום אינו אלא רדום היא רואן. אבל כל דבריו דחוקים ומגמתם לגלות עוד איזכור של רואן. 'צד אסתן' אינו אלא צפון (ראה כתובות כג ע"א רש"י שם ד"ה עדים) והנוסח מתוקן יותר בכ"י הלברשטם 345 (קהלת שלמה, עמ' 69, והובא על-ידי גולב, עמ' 26, הע' 76) 'ושבנו מדרום אלמירא לגשר אלמירא', כלומר כשבאנו לצפון וחזרנו מדרום לגשר אל(ד)מירא.

20 כל מה שכתב מילר על שני החכמים יוסף בן מנחם ושמריה בן מיכאל בהקדמתו לתשובות חכמי צרפת ולותר, עמ' וxx ועמ' וxxa, מלא טעויות. את הראשון הוא מזהה עם ר' יוסף דונברייט, אבל כבר ראינו ששמו היה ר' יוסף בר' משה. ר' שמריה בר' מיכאל אינו נזכר במקום אחר מלבד בקובץ הנ"ל. בכל ספרי הפוסקים שבאשכנז, המביאים את ר' שמריה, הכוונה לר' שמריה בר' מרדכי. ובתוספות נדה ס"ו ע"ב ד"ה אם. צ"ל: ר' שמחה, עי' לעיל עמ' 35.

21 דעתו של גרוס, גלליא, עמ' 179, שר' מאיר זה הוא ר' מאיר מפרובינש קשה לקבלה. חכם זה היה צעיר בהרבה מהרשב"ם ואין להניח שמדובר בו. בתשובה זו יש גם עניינים אחרים, שקשה לעמוד עליהם, כגון כינויו של ר' יוסף, לונברייט. גרוס, גלליא, עמ' 276, חושב שהכוונה ללומבארד (Lombard), וראה בכך רמז למוצא

פרק רביעי

רק פעמיים, בחולין²² ובכתובות²³, ובמקום האחרון הדברים לקוחים מספר הישר²⁴, מחליפת המכתבים שבינו לבין רבנו תם. משם הובאו כמה וכמה עניינים אחרים בתוספות שלנו, בלי ששמו של ר' יעקב ישראל יקרא עליהם²⁵, וכל מה שנזכר בספרי הפוסקים בשמו²⁶. הוא השתתף בכתיבת תוספות למסכת קידושין בבית המדרש של רמרו^{26*}. בתוספות על התורה, 'ספר הגן'²⁷ ו'מנחת יהודה'²⁸, מובאים פירושים בשם 'ר' יעקב דפונטא דמיר', ונראה שהמדובר בר' יעקב שלנו.

ר' שמשון בר' יוסף הזקן מפלייזא (Falaise)²⁹ היה גיסו של רבנו תם. הראבי"ה³⁰ מספר: 'ומעשה היה וסיכך הרב רבי שמשון, גיסו של ר"ת, בנו של הר' יוסף ג"ע בנסרים שאין בהם ארבעה, דאמרינן דברי הכל כשרה. ועשה סוכתו כעין כיפת החדר, יפה מאד תקוע במסמרות, ופסלה ר"ת מטעם שמצלת מן הגשמים'. אמנם בשאלות ותשובות, שהחליפו ביניהם רבנו תם ורבנו שמשון, אין כל רמז לאיזו קירבה משפחתית שהיא, אבל אין להטיל ספק בנכונות עדותו של הראבי"ה, ומשום כך דומה שרבנו תם נשא את אחותו בתקופה מאוחרת, אולי רק אחרי מותו של ר' שמשון, שהיה כבר זקן בשעה שכתב לרבנו תם הצעיר לימים. ר' שמשון פנה לרבנו תם בבקשת הסבר לכמה סוגיות במסכת שבת, והוא קורא לו 'מורי' ואומר עליו 'ומורי לבו כלב האולם'³¹. אלא שמור-גשת בדבריו שמחת זקן להצלחתו של צעיר הקרוב ללבו. ר' שמשון נהנה, שניתן

המשפחה מלומבארדיה. כמו-כן לא זוהה המקום מסטרא.

22 ע"י לעיל, עמ' 117, הערה 17. בס' הישר סי' תר"ע (מהד' שלזינגר סי' תשמ"ח) מובא פירוש לחולין מ"ח ע"א, שבסופו נאמר: 'כך לימד ר' ישראל בשם רבי' יב"א'. אם המדובר בר' יעקב ישראל ואם השם יב"א לא נשתבש מ'יב"ם' (= יצחק בן מאיר) יש מכאן ראיה לזיקתו לאשכנז.

23 צ"ח ע"ב ד"ה אמר רב פפא. ושם צנזורה פנימית, ר' מה שהביא בשמי הברמן במאמר על הדפסת התלמוד, עמ' רנ"ב.

24 הוצאת מק"נ, עמ' 118.

25 שבת ק"ט ע"א ד"ה רוחצין, קמ"ז ע"א ד"ה דיעביד, ע"ז ל"ה ע"א ד"ה מפני.

26 את המקומות רשם ראזענטהאל בהערותיו לספר הישר, עמ' 113 ואילך, ויש להוסיף: אור זרוע ב"ק סי' תט"ו ושו"ת מהר"ם דפוס לעמבערג סי' שי"ח ושם בטעות: 'ושמעתי ששאל רבי שמחה ישראל מר' יעקב' וזאת היא השאלה שבספר הישר, הוצאת מק"נ, סי' נ"ד אות א.

26* ר' פירוש מסכת קידושין, מהד' א. קופפר (ראה לעיל, עמ' 43, הע' 53*) עמ' 102 'ת' ישראל' וכן שם, עמ' 109.

27 דוקס, אוצר נחמד ח"ב, עמ' 102.

28 'דעת זקנים', ליוורנו 1783, כ"א ע"ב.

29 על הכתיב השונה של שם המקום עי' גרוס, גלליא, עמ' 477.

30 ח"ב, עמ' 348, ועי' מבוא, עמ' 470. 31 ספר הישר, הוצאת מק"נ, עמ' 7.

לו ללמוד מפי נכדו של רש"י הנערץ, והוא משתף את רש"י בשמחתו: 'מי יגלה עפר מבין עיניך רבינו שלמה והרי בן בתך חוגר כלי מלחמה לעומתך, ובזאת תשמח נפש צדיק, אשר זכה לצאת מחלציו בן כזה, כי אין אדם מתקנא לא בבנו ולא בתלמידו ואמרי אינשי דנפק מינך טעמא לילפך'³². דברי ר' שמשון אלה והנימה שבהם מניחים מקום להשערה, שאם לא היה תלמידו של רש"י, הרי לכל הפחות הכירו. רבנו תם ענה לשואלו בהכנעה יתירה ובלתי־שכיחה אצלו. הוא משיב כתלמיד לרב, שבא לנסותו, ומבקש ממנו שיעיר לו על שגיונותיו ולא יזרוק בו מרה³³. רבנו שמשון נהרג על קידוש־השם, ובא כנראה לקבורה רק אחרי חצי שנה. דבר זה אנו למדים מדברי רבנו תם בתשובה: 'אבל בטביעת עין מעשים בכל יום אפילו לאחר שנים עשר חדש מת ניכר. והרב הקדוש ר' שמשון כשהגיד עליו בעל החלום לאחר חצי שנה היה ניכר כאילו הוא חי'³⁴. ההבאות משמו בתוספות שבת³⁵ מראות שחיבר תוספות למסכת זו. הוא נזכר כמו־כן בתוספות שלנו לעירובין³⁶, ליבמות³⁷ ולכתובות³⁸, ו'בתוספות שאנץ' לסוטה³⁹, אבל אין ללמוד מזה שחיבר תוספות למסכתות אלו⁴⁰. הראשונים מרבים להביא את פסקיו⁴¹. פסקים אלו היו כתובים על ספר⁴², וממנו נלקחו

32 ספר הישר, שם.

33 עי' שם עמ' 8 ובהערת ראזענטהאל הערה י, ושם, עמ' 17.

34 ספר הישר, הוצאת מק"נ, עמ' 191.

35 נ ע"א ד"ה ורב אסי, קכ"ב ע"א ד"ה ואם, קמ"ו ע"ב פרץ 'ואין נראה לזקני הרב ר' שמשון וצ"ל', ל"ו ע"א ד"ה הא, נאמר אמנם 'והר' שמעון הזקן הקשה', אבל צ"ל: ר' שמשון כמוכח מספר הישר, הוצאת מק"נ סי' א.

36 ל"ב ע"א ד"ה רב רבינו שמשון מפולירא פסק, היא פלייזא.

37 מ"ב ע"א ד"ה סתם: 'רבינו שמשון זקנו של רשב"א היה אומר וכו'. ושם נ"ה ע"ב ד"ה אשה: 'ותירץ הר' שמעון הזקן...'. וצ"ל: 'הר' שמשון הזקן' וכ"ה בתוס' הרא"ש לקידושין י ע"א ד"ה כל ובשיטת הקדמונים לקידושין, מהד' מ"י בלוי (ר' להלן, עמ' 248), עמ' נ. ובתוס' שלנו לקידושין שם 'ותירץ הרשב"א', נראה שנשמט 'בשם זקנו הר"ר שמשון' וכ"ה באו"ז ח"א סי' תר"נ, צ ע"ב: 'והר' שמסון זקנו של רבינו שמשון משנץ תירץ', ובתוס' על התורה מהד' ש. אברמסון עמ' 92: 'ותירץ הרב ר' שמשון זקנו של רבי', ואם אין כאן השמטה וצ"ל: 'של רבי' שמשון משנץ, יש כאן ראייה שהכותב היה תלמיד הר"ש משנץ, ולא כמו שכתב אברמסון במבוא, עמ' 17, ור' להלן, עמ' 630.

38 ס ע"ב ד"ה והלכתא באותו ענין, וראה שבלי הלקט ח"ב, עמ' 111, ובמקבילות שציין המהדיר, הרב מ. ז. חסידה.

39 נדפסו בש"ס ראם כ"ד ע"א, ועי' להלן, עמ' 291.

40 שלא כגרוס, גלליא, עמ' 447.

41 במקומות אחדים בראבי"ה, נרשמו ע"י אפטוביצר במבוא, עמ' 269, אור זרוע ח"ב סי' קפ"ב, תשובות מיימוניות נזיקין סי' ה.

42 או"ז ח"ב סי' ר"מ: 'והר' שמשון מפליירא כתב בספרו' ואותו עניין בפסקי רקנאטי סי' קנ"ט כ'פסק רבי שמעון מפליירא'.

גם כמה דברים המובאים בשמו בתוספות שלנו⁴³, וכנראה גם 'הלכות מזוזה שפסק הר"ר שמשון בן הרב ר' יוסף' שבכ"י מחזור ויטרי⁴⁴. באחת מתשובותיו מזכיר רבנו תם את חתנו של ר' שמשון, ר' אליעזר, וקובל עליו בזה הלשון: 'אך קובלני על חתנך ר' אליעזר שעלה ובילבל כל העולם וצירף דברי רבנו זקני ודברי רבנו אחי ודברי הרב ר' יוסף ורבינו חננאל...'⁴⁵. ר' אליעזר זה הוא כנראה ר' אליעזר מפלירא, הנזכר בתוספות לבבא בתרא⁴⁶ והזהה לרבי אליעזר מפלג' שהסכים יחד עם 'כל גדולי צרפת בדין הפיכת שבועה של מורשה'^{46*}. על נכדיו של ר' שמשון, בעלי התוספות הגדולים, ר' יצחק בן אברהם ואחיו, ר' שמשון משנץ, ידובר להלן בהרחבה.

בפלייזא חי גם בן-דודו של רבנו תם, ר' יום טוב בן הרב ר' יהודה, חתנו של רש"י⁴⁷. עניינים המובאים במקור אחד בשם ר' יום טוב מפלייזא נזכרים במקורות אחרים בשם ר' יום טוב בן יהודה⁴⁸, ואין כל ספק שהמדובר בחכם אחד. וכיוון שמצאנו את הרשב"ם נושא ונותן בפני זקני פריס, ובתוכם הוא חושב את קרובו ר' יום-טוב⁴⁹, נראה שר' יום טוב העתיק את מקום מושבו מפלייזא לפריס⁵⁰ והוא נקרא על שם מקום מוצאו. חכם זקן זה פנה לאחיו ר' אליעזר וביקש ממנו שישאל מן הרב קרובו ר' יעקב הלכה למעשה. רבנו תם חולק כבוד לשואל ופותח תשובתו במלים: 'נפש אדוני לא תדע עצב אך אמת ושלום יהיה לו כל ימי חייו אלופי ומיודעי מורי הרב ר' יום טוב אני אני כדאי ששלחת לי אלא כך דעת תלמידך נוטה'⁵¹. יחס-כבוד זה אינו מונע, כמובן,

43 בתוספות עירובין שם, והפסק הזה מובא גם בשו"ת מהר"ם דפוס פראג סי' ש"פ ובתשובות מיימוניות קנין סי' כ"ג ובתוספות שבת ג ע"א.

44 ברלינר, לקוטי בתר לקוטי במבוא למחזור ויטרי, עמ' 183.

45 ספר הישר, עמ' 11. 46 ע"ט ע"ב ד"ה אימר.

46* כ"י אופנהיימר 300 (אוקספורד 672) בגליונות של 'מרדכי קטן שקיצר ר' שמואל שליטשטאט', ו ע"ב: 'הסכימו רוב זקני' רבי' אליעזר מפלג' והר"ר מנחם בן רבי' חיים כהן ועמהם כל גדולי צרפת מורשה שתבע בעל דינו וכפר וחייבוהו לנתבע שבועת היסת ורוצה להפכה על המרשה... לא יוכל להפכה וכו', ור' להלן, עמ' 128.

47 כך נקרא באור זרוע ח"א סי' קנ"ה, ובכ"י של תוספות ר' יהודה שירליאון לברכות, גרוס, מגזין ח"ד, עמ' 209.

48 על כך כבר העיר ש. כהן, מרדכי בן הלל (גרמנית), ברסלוי 1878, עמ' 133, והדבר מתאשר על-ידי השוואת תוספות זבחים ע"ג ע"א ד"ה רבי יהודה ותוספות מנחות כ"ב ע"ב ד"ה רבי יהודה עם תוספות הרא"ש ליבמות פ"ב ע"א ד"ה רבי יהודה עי' י. נ. אפשטיין, תרביץ ש"ד, עמ' 12, הערה 8.

49 עי' לעיל, עמ' 46.

50 שלא כאפשטיין שם.

51 שו"ת חכמי צרפת ולותיר סי' א.

תלמידי רבנו תם בצרפת

מרבנו תם להטיח דברים קשים כלפי ר' יום טוב בשעה שהוא מוצא, ש'דברי הישיש ר' יום טוב לא יתכנו'. ר' יום טוב בא לפסול גט שניתן על-ידי משומד, משום שהעידו 'שלאחר שניתן ליד האשה נחתם' ומשום שלא נכתב שם המשו-מד בגט. רבנו תם לא הסכים לחששותיו של ר' יום טוב, והתיר לאבי הבת להשיא את בתו להגון לה. במקום עיגון אין הוא חולק כבוד לקרובו הרב הישיש' אלא כותב: 'נפלא ממני ורחוקה היא דעת החיצונה ורוח אחרת, אשר לקחת לעגן בת ישראל לתלות בדבר הבאי ולא טוב הדבר אשר אתה עושה קרובי ר' יום טוב... וטועה אתה טעות גדולה וקולר תלוי בצוארך ובקש רחמים על עצמך... ועל שלא כתבו שם המשומד אתה פוסל, בדבר זה נראית כמלקט שבליים בעמק רפאים...'.⁵² בפרים עמד ר' יום טוב בקשרים עם ר' אליהו, ואולי ישבו בבית-דין אחד. על שאלה שהובאה בפני שניהם להכרעה מסופר: 'וכבר היה מעשה בעכו"ם אחד, שעשה מנעלים ביום טוב בסתמא למכור לכל מי שירצה, ובא יהודי אחד הרגיל אצלו ולקחן מחנותו. ובא מעשה לפני הר' יום טוב וצ"ל ואסר לו לנועלו ביום טוב, אע"פ שלא עשאו בשביל ישראל, משום מוקצה... והר' אליהו וצ"ל הורה ואמר, דכיון שלא נעשו בשביל ישראל מותר לנועלן ולא אסירי...'.⁵³ ר' יום טוב בן יהודה נזכר בתוספות שלנו לנזיר⁵⁴, לזבחים ומנחות⁵⁵, ובתוספות אחרות לנדרים⁵⁶. ר' יום טוב סתם נזכר גם בתוספות עירובין⁵⁷ ומועד קטן⁵⁸. נוסף לזה מצאנו, שב'ספר הישר' נזכרות הגהותיו של ר' יום טוב 'בישועות' שלו בבבא בתרא ביש נוחלין⁵⁹. מבני-משפחתו של ר' יום טוב כבר הזכרנו את אחיו ר' אליעזר. ואין להטיל ספק

52 ספר הישר, הוצאת מק"נ, עמ' 43 ועמ' 46, וראה ס' הישר, וינא ס' תרנ"ז (מהד' שלזינגר ס' תשס"ו). תשובה נוספת של רבנו תם לר' יום טוב נמצאת בראבי"ה ח"ב, עמ' 241, ובאור זרוע ח"ב ס' שע"ג. הר"א אפטוביצר, מבוא עמ' 350, מפקפק אם הכוונה לר' יום טוב שלנו כיוון שהוא נקרא על-ידי רבנו תם 'אחי החבר', ובתיאור זה צוינו רק חכמים צעירים. אבל אין זה, לדעתי, נימוק מספיק. מלבד זה ייתכן כי המלה 'החבר' נשתבשה מ'קרוב' או מ'הרב'. מבחינה גראפית מלים אלו דומות זו לזו.

53 אור זרוע ח"ב ס' שנ"ה.

54 ל"ז ע"א ד"ה שאין.

55 ע' לעיל, עמ' 120, הערה 48.

*55 תוס' ישנים כ"י נדרים, שההדיר הרב א. האלפערן מכ"י בודליאנא, לונדון תשכ"א, ל"ד ע"ב ד"ה להורישא, 'ופי' הר"ר יום טוב בר' יהודה' וקרוב לומר שגם הר"ר יום טוב, ל"ד ע"ב ד"ה ואלו, אינו אלא ר' יו"ט בר' יהודה.

56 צ"ט ע"א ד"ה היה.

57 י"ט ע"ב ד"ה אתיא, ד"ה שאסור, כ ע"ב ד"ה קורע וצ"ל : והרי"ט במקום והרי"ן.

58 ספר הישר (תנ"ט) [תקנ"ט], מהד' שלזינגר ס' תרנ"ה, וזאת היא תוספת נכדו, ר' יצחק, ר' לעיל, עמ' 106.

בכך, שהיה אחיו ממש^{58*}, שכן ברשימה שבכתב-יד אוקספורד⁵⁹ מפורש: 'והח' ר' יום טוב והרב ר' אליעזר היו אחים'. ונראה לי, שהוא הוא ר' אליעזר מפלייזה, חתנו של ר' שמשון בר' יוסף⁶⁰. שני בניו של ר' יום טוב, ר' יהודה ור' יוסף, היו חכמים ידועים בדורם. נכדו של הראשון, ר' יהודה שירליאון, מספר על 'מעשה שבא לפני זקנו הרב רבינו יהודה והרב רבינו יוסף אחיו והתירו, ותמה רבינו תם'⁶¹. ר' יהודה נשא לאשה את אלמנתו של הריב"ם⁶² והיה חמיו של ר"י הזקן⁶³. ר' יהודה פנה בשאלה גם לרשב"ם שנשמרה בתוספות ערכין⁶⁴. מלבד זה הוא נזכר בתוספות יבמות, מנחות ונדה⁶⁵. אחיו ר' יוסף מובא בתוספות כתובות⁶⁶ ועבודה זרה⁶⁷ ובתוספות הרא"ש לבבא מציעא^{67*}. ברשימה אחת שבכתב-יד גמסר על משפחתו של ר' יוסף: 'ושתי בנות היו לו לר' יוסף בן הרב ר' יום טוב, שם הגדולה לאה אם ר' יוסף ממזמרנצי (Montmorency) ואחיותיו (?)', ושם הצעירה מרת בילא, אשת הס' (?) ר' אליעזר בן הרב יהודה בן הרב ר' יום טוב⁶⁸. בנו של ר' יהודה בר' יום טוב, ר' אליעזר, נשא אפוא לאשה את בת דודו ר' יוסף.

כבר הזכרנו את ר' אליהו בן ר' יהודה מפאריס, שעליו הסתמך ר' משולם בוויכוחו עם רבנו תם. בהזדמנות זו שמענו, שגם רבנו תם וגם ר' משולם ראו בו חסיד, עניו וירא חטא⁶⁹. כדרכו, לא נטה רבנו תם לוותר על דיעותיו משום חסידותו של החולק עליו. הם חלקו בכמה עניינים. לתשומת-לב מיוחדת ראוייה המחלוקת בעניין חובותיו של הבעל לגבי אשתו. דעתו של ר' אליהו היתה, 'שחייב אדם להשכיר עצמו ללמד תינוקות או לעשות מלאכה אחרת כדי לזון את

58* נגד דעתו של מיללר, הקדמה לשו"ת חכמי צרפת ולותיר, עמ' וxx, שכתב שאחי הוא תואר לרע ואוהב.

59 מספר 1207, קטלוג, עמ' 425.

60 ע"י לעיל, עמ' 120.

61 סמ"ג ל"ת ע"ה, ויניציה ש"ן, כ"ח ע"ג.

62 ע"י לעיל, עמ' 58, ולהלן, עמ' 229.

63 ע"י שם.

64 י"ח ע"ב ד"ה ובשביעית: 'הקשה הר"י בן יום טוב . . . והשיב לו רשב"ם'.

65 יבמות פ"ד ע"א ד"ה יש, מנחות פ"ח ע"א ד"ה רביעית, נדה י"א ע"ב ד"ה תניא, ע"א ע"א ד"ה ה"ג.

66 כ"ו ע"א ד"ה בתר, לפנינו רק: ר' יוסף אבל בתוס' הר"ש משנץ שם: ר' יוסף בר' יום טוב. ק"י ע"ב ד"ה ה"ג.

67 ס"ה ע"ב ד"ה הבגד, ור' להלן, עמ' 654 הע' 46.

67* נ"ב ע"ב ד"ה ונותנה.

68 כ"י אוקספורד 1207, קטלוג, עמ' 425, ועי' גרוס, גלליא, עמ' 317.

69 ע"י לעיל, עמ' 76 ועמ' 79.

אשתו, והביא ראייה מלשון הכתובה 'ואנא אפלח'. ולעומת זאת פירש רבנו תם: 'דאפלח היינו עבודת הקרקע, פירוש אחרוש ואנכש ואעדור את השדה ואביא מזונות לבית, אבל להשכיר עצמו אינו חייב'⁷⁰. במחלוקת זו מתגלים הבדלי השקפה בהערכת ענפי עבודה שונים, ואולי הם נובעים מהעובדה שרבנו תם ראה את סביבתו, שאמפאניה, שמשקה היה מבוסס בעיקר על עבודת האדמה ועיבוד תוצרתה. מעמדם של בני אדם 'המשכירים עצמם' היה עלוב ביותר. ור' אליהו יושב בפאריס, שבה היה מעמדם של הפועלים ובעלי-המלאכה שונה, אם מותר לנו ללמוד על החברה היהודית מן הידוע על המצב בחברה הנוצרית⁷¹. מתמיהה במקצת היא הערכת עבודתו של 'מלמד תינוקות', העומד באותה מדרגה כמו כל 'מלאכה אחרת'. לפירסום רב יותר זכתה המחלוקת בעניין קשר של תפילין, אם צריך לקשרו בכל יום⁷². בעניין זה נרקמה אגדה, שהורידה את משה רבנו לבית-מדרשם של חכמי צרפת והכריחו להכריע בין רבנו תם לבין ר' אליהו⁷³. שמותיהם של רבנו תם ור' אליהו קשורים בשימוש מעשי בשם המפורש בסיפור האופייני להווי היהודי בצרפת: 'מעשה ונהרג אליהו בן הרב ר' תודריס מעיר קרנות כבן עשרים שנה ונהרג בתוך העיר ונקבר ואביו לא היה בעירו (ובוש). ובשובו לא רצה לאכול ולשתות עד שיתירו לו גדולי הדור רבינו יעקב ברמרו ורבינו אליהו בפריש להעלות נפש בנו בשם המפורש... והתירו לו...'⁷⁴. מלבד העניינים שהזכרנו מובאים פירושי ותשובותיו, מנהגיו ופסקיו בתוספות לשבת, פסחים, יומא, מגילה, חגיגה, יבמות, כתובות, קידושין, גיטין, נזיר, סוטה, בבא בתרא, עבודה זרה, מנחות וחולין⁷⁵. תשובותיו ופסקיו מובאים גם במחזור

70 תוספות כתובות ס"ג ע"א ד"ה באומר, ראבי"ה סי' תתקי"ט, מבוא עמ' 310, ובתוס' הרא"ש כתובות שם, רא"ש כתובות פ"ה סי' ל"ב, וראה להלן, עמ' 741, הע' 22*.

71 עי' Tilley, *Mediaeval France* בפרק Industry and Commerce, p. 182 ff. אמנם אבילרדוס, בן-דורו של ר"ת, שם בפי יהודי את הטענה 'אין אנו יכולים להחזיק בשדות ובכרמים כי אין דבר שיבטיח אותם מפני תוקפנות סמויה וגלויה ולכן מפלטנו היחיד הוא הלואה ברבית...'. (PL vol. 178 p. 1618). אבל אין מכאן ראייה שבמציאות לא החזיקו יהודים כלל בקרקעות (ר' ר. חזן, עמ' 32—33).

72 תוספות עירובין צ"ז ע"א ד"ה אביי, מנחות ל"ה ע"ב ד"ה משעת, חולין ט ע"א ד"ה ואידך, אור זרוע ח"א סי' תקע"ט.

73 עי' לעיל, עמ' 88, הערה 11.

74 כ"י וינה, קטלוג שוורץ, עמ' 161, ועי' ג. שלום, ראשית הקבלה, עמ' 38. השם ר' טודרוס מובא בספר הישר סי' ט"ו.

75 שבת קכ"ב ע"א ד"ה משקה, פסחים ל"ג ע"ב ד"ה לאימת, יומא ל"ג ע"ב ד"ה עבורי, תוספות ישנים שם ונ"ה ע"ב ד"ה מבין, מגילה כ"ג ע"א ד"ה כיון: 'והר"ר אליהו הנהיג את בני עירו', חגיגה כ"א ע"א ד"ה האונן, יבמות מ"ז ע"א ד"ה כך, כתובות נ"ד ע"ב ד"ה אעפ"י: 'ושאל ר"י לר' אליהו והשיב לו', נ"ח ע"א ד"ה הנהו, ועי'

ויטרי, בספר הראב"ן, הראב"ה, בעיטור, בספר יראים, בספר הרוקח, בספר המנהיג, בתשובות מהר"ם מרוטנבורג ובמרדכי⁷⁶. ר' אליהו ידוע גם כפייטן, אבל אין להחליפו בפייטן הקדמון הגדול, ר' אליהו בר' מנחם⁷⁷.

[ב]

בסוף ימיו של ר' אליהו חי בפאריס תלמידו המובהק של רבנו תם, ר' חיים בר' חננאל הכהן¹. בפי נכדו, ר' משה מקוצי, הוא נקרא 'הכהן הגדול'². ר' חיים הביא אתו מתורת רבו, שהעריצו הערצה רבה. בשעת פטירתו של רבנו תם כבר היה ר' חיים בפאריס³. ר' אליהו שאל ממנו הלכה למעשה בעניין פרטי, ברצותו כנראה לדעת את הכרעתו של רבנו תם⁴. בן-אחותו של רבנו תם, הר"י הזקן, אמר על ר' חיים, 'כי עליו נתלה כל כבוד הדור'⁵. ר' חיים היה כנראה גם עד להתעללות המלך פיליפ-אוגוסט ביהודים בשנת 1181. ר' מרדכי בן הלל מצא כתוב בתשובה, 'שבתפיסת צרפת התיר רבי חיים הכהן [היין], שהיו השומרים בבתי היהודים והמפתחות בידם ומחפשים ויהודי אין בבית...'⁶. ידיעה זו מש- לימה את הידוע לנו ממקורות כלליים על מאסר היהודים על-ידי המלך, כדי לסחוט מהם דמי-פדיון מרובים^{6*}. ריגורד, כותב פרשת חיייו של פיליפ-אוגוסט, מונה בין הנימוקים לגירוש היהודים על-ידי המלך את התעשרותם של היהודים,

לעיל הערה 70, תוספות ישנים ל"א ע"ב ד"ה רב אשי, קידושין י"א ע"א ד"ה הנהו, מ ע"ב ד"ה ויש אומרים, ע"ד ע"א ד"ה כשם, גיטין ו ע"ב ד"ה א"ר יצחק, נזיר כ"א ע"ב ד"ה אלא, סוטה י"ז ע"ב ד"ה כתבה: 'מצאתי בתוס' רבינו יב"א במס' גיטין שמעתי מר' אליהו הצרפתי שהיה אומר...'. ב"ב קכ"ז ע"ב ד"ה כך, קע"ו ע"א ד"ה גובה, ע"ז ס"ז ע"א ד"ה אמר, מנחות כ"ט ע"ב ד"ה זיל, חולין קי"ח ע"ב ד"ה מעיקרא, ועי' לעיל הערה 72.

76 מחזור ויטרי, מבוא, עמ' 10, ראב"ן קנ"ג ע"ג, ראב"ה ח"ב, עמ' 309, עיטור ח"ב ל"ב ע"ב, ואותו העניין ביראים השלם סי' ת"א, עמ' 445, ובספר רוקח סי' שס"א, מנהיג נ"ח ע"א סי' מ"ה, שו"ת מהר"ם דפוס קרימונה קכ"ו, מרדכי, כתובות פ"ה סי' קע"ד, פ"ו סי' ר"ה, ב"ב פ"ג סי' תקנ"ג.

77 עי' צונץ *Literaturgeschichte*, p. 458; לנדסהוט, עמודי עבודה, עמ' 14.

1 מחזור ויטרי סי' שפ"ד, עמ' 446.

2 סמ"ג, עשין סי' רל"א.

3 עי' לעיל, עמ' 112.

4 אור זרוע ח"א סי' של"ט, מ"ה ע"א.

5 שו"ת מהר"ם דפוס למברג סי' תכ"ז.

6 מרדכי ע"ז סי' תתמ"ז וסי' תתג"ו.

*6 עי' גרץ *Geschichte der Juden VI*, p. 229.

שהחזיקו בבעלותם כמעט מחצית מבתיה של פאריס והשתמשו בבתייהם במ־ שרתים ובמשרתות נוצריות שנסוגו מאמונתם והתקרבו ליהדות.⁷ עניין זה של שימוש בעבדים נוצרים בבתי היהודים בפאריס עולה בצורה ברורה מדברי ר' חיים, הקובל על התרופפות בהקפדה בשמירת שבת בעקבות הימצאם של משר־ תים אלה: 'כתב רבינו חיים הכהן ז"ל האם אין שופטין בישראל מדוע בני עמנו מתנשאים ללכת אחרי שרירות לבם לשלוח עבדיהם להביא להם לחם ושכר להנאתם, וכמעט ראוי לקרותם אינו משמר שבתו בשוק ועוברים משום מקח וממכר ומשם הזכרת סכום מקח והוצאה, ועברה היא שהרי כל מה שאסור ליש־ ראל אסור לומר לגוי והוא עושה בשביל ישראל אסור ליהנות לאותו ישראל מאותו דבר כל היום, כדאמרינן גבי ישראל * שהדליק הנר, ואפילו מים המובאים בשביל ישראל קשה הרבה להתירו אלא בהיתר טרחה מועטת שיכול הישראל לילך ולשתות המים במקומם'.⁸ סגנון הדברים, המזכיר את התרעתו של נחמיה נגד מוכרי כל ממכר בירושלים, מעיד שהמדובר בפנייה לציבור, או לרבנים ודיינים, כדי לתקן פירצה שהתפשטה, ומכאן הגישה המחמירה, הגם שנהגו להקל בכל הנוגע לחימום בתים ואוכל בידי נכרים. בסוף ימיו של ר' חיים כהן החלה תנועת עליית יהודים מצרפת לארץ־ישראל. תנועה זו באה כנראה בעקבות הלחץ הכלכלי והגירוש של שנת 1182, שפגע אמנם רק ביהודי פאריס והסביבה הק־ רובה, שכן רק היא היתה בשטח שיפוטו הישיר של המלך *.⁸ אחרי הצלחותיו של המלך הצעיר להרחיב את גבולות ממלכתו, הוחזרו אמנם היהודים לפאריס בשנת 1198, אבל בטחונם התערער בהרבה מאחר שגם הבארונים השליטים באזוריה של צרפת הצפונית למדו לראות ביהודים מקור לסחיטת כספים *.⁹ וייתכן, שהיה קיים גם קשר כלשהו בין תנועת העלייה לבין הניסיון המחודש לכיבוש של ירושלים מידי המוסלמים במסע־הצלב, המכונה הרביעי, שבהכנתו בשנת

7 P. Hidroglou, Les Juifs (ור' Rigord, *Gesta Philippi Augusti* I, p. 30 d'après la Litterature Historique Latine, *REJ* 1972, p. 405, 432): Christianos in servos et ancillas in domibus suis habebant, qui a fide Jesu christi manifeste recidentes cum ipsis Judeis iudaizabant. וראה להלן, עמ' 236.

*7 צ"ל: גוי שהדליק את הנר. . . . ואם בשביל ישראל אסור, שבת פט"ז מ"ח. 8 ס' הגייר, מהד' ג. אפפעל, עמ' ט"ו, (שם בטעות: בהיתר חרטה) וההיתר בעניין מים הוא התירו של ר"ת, ר' או"ז ח"ב סי' שנ"ח, ולעניין החימום בשבת ראה להלן, עמ' 144.

*8 Petit-Dutaillis, *La Monarchie Féodale* etc., 1950 p. 343; Halphen, עי' *L'Essor de l'Europe*, 1941 p. 229 ff; S. Schwarzfuchs, De la condition des juifs de France, *REJ*, 125 (1966), p. 232

9 גרץ שם, עמ' 233, וראה R. Chazan, *Medieval Jewry in Northern France*, עמ' 64ff.

1199 הצטיינו בעיקר שליטי שאמפאניה ובלויש (Blois)¹⁰. ר' חיים נשאל על מקרה שהבעל רצה לעלות לארץ-ישראל ואשתו סירבה, האם כופין אותה בהתאם לדברי הברייתא: 'הוא אומר לעלות והיא אומרת שלא לעלות, כופין אותה לעלות'¹¹. תשובתו היתה, שדין הברייתא היה רק בימיהם 'שהיה שלום בדרכים, אבל עכשיו שהדרכים משובשים אינו יכול לכופה דהוה ליה, כמו חפץ להוליכה למקום גדודי חיות וליסטים, ואפילו אם יעמיד לה ערבים מגוף וממון, ערבך ערבא בעי'¹². התנגדותו לעלייה לא נבעה רק מתוך חשש לשלומם של העולים; הוא נימק אותה גם בהנמקה דתית: 'והיה אומר רבינו חיים שעכשיו אינה מצוה לדור בארץ ישראל, כי יש כמה מצוות התלויות בארץ וכמה עונשים דאין אנו יכולים ליזהר בהם ולעמוד עליהם'¹³. דעה זו לא מנעה אותו מלראות את ישיבתם של היהודים בגולה כשיבה ארעית בלבד, כלומר שהמושג 'ביתך' שבתורה חל רק על ארץ-ישראל. מתוך פירוש זה התיר ליהודים להשכיר בחוץ-לארץ בתים לגויים, גם אם ידוע שהם רגילים להכניס עבודה זרה לבתיהם¹⁴. לפנינו דוגמה מאלפת לתיאוריה קיצונית של שלילת הגולה עם מסקנות מעשיות, המשלימות אתה. טעם מעניין ומקורי נמסר בפסק שפסק 'רבי' חיים כהן על בחור אחד שהדיר עליו בקונם ובהקדש שלא ליהנות מאביו ומאמו שום הנאה ושלא לישן בביתו ולא שייר כלום בנדרו אלא קבל על דעת רבים מחמת כעס'. רבנו חיים התיר את הנדר מטעמים אחדים, ולבסוף הוסיף 'דאין דעת רבים חל על דבר שטות אין רבים מסכימים'¹⁴.*

רבנו חיים נזכר כר' חיים הכהן, כר' חיים כץ, או כר' חיים סתם, בתוספות שלנו למסכתות: ברכות, פסחים, יומא, ביצה, מגילה, יבמות, כתובות, קידושין, גיטין, גזיר, בבא קמא, בבא מציעא, בבא בתרא, עבודה זרה, מכות, זבחים ומנחות¹⁶.

10 עי' Tilley, *Mediaeval France*, p. 82

11 כתובות ק"י ע"ב.

12 הגהות מרדכי כתובות סי' שי"ג, וראה H. J. Zimmels, *Eretz Israel in Der Responsen Literatur des späteren Mittelalters*, *MGWJ*, 74, 1930, p. 52

13 תוספות כתובות ק"י ע"ב ד"ה הוא. מעניין שהמהר"ט כותב בתשובה ח"ב סי' ר"ח על תשובת ר' חיים שאינה מיסוד התוספות והוא מעיר, שהרא"ש אינו מביא את דברי ר' חיים בהלכותיו ולא בתוספותיו (העירני על כך מר דוד תמר).

14 תוספות ר' אלחנן לע"ז כ"א ע"א ד"ה אף ותוספות שלנו שם.

*14 כ"י אופ. 300 (קטלוג 672), 34 ע"א.

15 ברכות ל"ה ע"א ד"ה אחליה. גם בתוספות ר"י שירליאון, ברכה משולשת כ"א ע"א. פסחים נ"ט ע"א ד"ה זה בנה, פ"ה ע"א ד"ה כשהוא, 'ותירץ רבינו חיים לרשב"א', קי"ח ע"א ד"ה מאי, קכ"א ע"א ד"ה כשתמצא (וראה בס' הגייר עמ' ע"ו). יומא מ"ט ע"א ד"ה זר, נ"ט ע"ב ד"ה הוא, ס ע"ב ד"ה תנא, תוספות ישנים י"ג ע"א ד"ה הלכה. ביצה י"ב ע"א ד"ה דילמא. מגילה י ע"א ד"ה ומאי. יבמות י"ד ע"א

אין כמובן להסיק מכאן, שר' חיים כתב תוספות לכל המסכתות הנ"ל. רק כלפי מסכתות שבהן נזכר שמו פעמים אחדות כגון: פסחים, יומא ובעיקר זבחים, אפשר להצדיק מסקנה כזאת במידה מסוימת. אשר לתוספות לבבא בתרא יש לנו עדות מפורשת¹⁶. כמו-כן נזכרות תוספות זבחים שהוסיף ר' אליעזר ממיץ בפני הרב ר' חיים¹⁷. אין ספק, שראשי-התיבות 'ר"ח' מציינים לפעמים את ר' חיים ולא את מפרש התלמוד ר' חננאל מקירואן, כפי שאפשר להוכיח מתוך מקורות מקבילים¹⁸, ולא תמיד הוזכר שמו של ר' חיים על קושיותיו וחידושיו¹⁹. אבל עלינו לדעת, שחלק מהדברים בא מתוך פסקיו של ר' חיים²⁰ וחלק מהם מקורו רק בשמועה ולא בחיבורים שבכתב²⁰. מנהגיו, מהם שאינם ידועים ממקום אחר, נזכרים על-ידי ר' יעקב חזן מלונדון²⁰.

מחיי משפחתו ידוע לנו, שלאחר מות אשתו רצה ר' חיים לשאת אשה אחרת לפני שעברו שלושה רגלים, ולא רצו חכמי-הדור להתיר לו מחמת הטעם שאין

ד"ה כי, כ"ה ע"א ד"ה הוא, ע"ד ע"ב ד"ה מכלל, צ"ח ע"א ד"ה נשא, ק"ז ע"א ד"ה בית שמאי, קי"ט ע"ב ד"ה סמוך. כתובות ע"ג ע"א ד"ה לא, ק"ג ע"ב ד"ה אותו. קידושין ח ע"ב ד"ה מנה. גיטין נ"ב ע"ב ד"ה הלכה. נזיר נ"ד ע"ב ד"ה ת"ש, (וראה בס' יחוסי תנאים ואמוראים, עמ' תעג). ב"ק ל"ט ע"א ד"ה דאי, ס"ט ע"ב ד"ה קדש. בבא מציעא מ"ח ע"ב ד"ה נתנה. בבא בתרא צ"ב ע"ב ד"ה אי, קי"א ע"א ד"ה קל וחומר, קל"ד ע"ב ד"ה פלוני. עבודה זרה, עי' לעיל הערה 14. מכות ו ע"א ד"ה לאסהודי, זבחים ד ע"ב ד"ה שקולים, ה ע"א ד"ה עולתה, י"ב ע"א ד"ה ושמע מינה, ט"ז ע"ב ד"ה שכן, י"ז ע"א ד"ה טבול יום וד"ה דגמר, שם ע"ב ד"ה קסבר, כ"ז ע"א ד"ה אלא, נ"ו ע"ב ד"ה הפסח, ס"א ע"א ד"ה מאי, שם ע"ב ד"ה אעפ"י, ס"ט ע"ב ד"ה ק"ו, פ ע"א ד"ה כגון, צ"ד ע"א ד"ה מניין. מנחות ד ע"ב ד"ה ה"ג, נ"ב ע"ב ד"ה חסרה, ס"ט ע"א ד"ה דבלע, ור' שטמ"ק שם מ"ד ע"א אות ה.

16 תוספות ר"י שירליאון לברכות נ ע"ב (ברכה משולשת ל"ט ע"ד) ד"ה ששה: 'לפי' הר' חיים שפי' בחזקת הבתים וכו'.

17 ראבי"ה ח"ב, עמ' 18. וראה ערוגת הבשם ח"ב, עמ' 50, ובמבוא ח"ד, עמ' 164, הע' 32.

18 עי' גיטין מ"ב ע"ב ד"ה ושור: 'ור"ח אמר דלא שייך שבת אלא באדם...'. ובמרדכי ב"ק פ"ח סי' פ"ו מפורש: 'והר"ר חיים מפריו אומר דלא דמו דלא שייך שבת אלא באדם...'.
19 הקושיא שבתוספות חולין צ"ה ע"א ד"ה הכא מובאת בשמו בתוספות של ר' יצחק הלבן לכתובות ט ע"א שבכ"י מינכן מספר 317 (מהד' פ. כהן עמ' כ"ב ועל קשרים בין שני חכמים אלה ר' להלן עמ' 216). והמובא בתוספות שבת ע"ו ע"א ד"ה הבגד בשם הר"י, מיוחס לר' חיים בראבי"ה, מבוא לר"א אפטוביצר, עמ' 250.

20 * העתקת הוראות מ'מכתב ר' חיים כהן מקבלת ר' א'ק'ש'ל'ר ומקבלת ר' שמואל כ"י נמצאת בכ"י אוקספורד 566 (אופ' 276).
20 עי' אפטוביצר שם.

*20 עץ חיים, מהד' ישראל ברודי, ירושלים תשי"ג, עמ' שמ"ה.

פרק רביעי

לו מי שישמשנו, כי היה דר עם בנו וכלתו בבית. כמו־כן לא רצו לקבל את טעמו האחר, שדרך העניים להתארח בביתו, ועניים הם כבנים²¹. בנו של ר' חיים²¹, ר' נחמן, חיבר ספר בהלכה, והפוסקים מביאים אותו בשם 'הנחמני'. וייתכן שהחכם ר' מנחם בר' חיים הכהן שהסכים עם ר' אליעזר מפלג' וגדולי צרפת וזהו אתו²². ר' אהרון בר' חיים כהן²², המוסר בשם דודו הקדוש ר' יעקב מקורביל וכן החכם ר' אברהם בן ר' חיים²³ היו, כנראה, אף הם בניו של ר' חיים הכהן. בתו של ר' חיים נישאה לר' יעקב מקוצי, אביו של בעל הסמ"ג²³.

במרחק לא רב מפאריס, בעיר מלון, התיישב ר' משולם בר' נתן מיוצאי נארבונה אשר בדרום צרפת, שבה נולד בשנת 1120²⁴. עוד בעיר אבותיו הגיע להוראה, והיה חבר בבית־דינם של ר' טודרוס בר' משה ור' אברהם אב בית־דין, בעל ספר האשכול²⁴. כבר נתבררה לנו פרשת היחסים בין ר' משולם לבין ר' תם. איגרותיו של ר' משולם לא נשמרו בשלימותן, אבל גם בצורתן הקטועה הן מגלות לנו, שר' משולם היה חכם, שידע להגן על דעותיו ולא בנקל ויתר עליהן ועל המסורת שהיתה בידו²⁵. ר' משולם נזכר בתוספות למסכתות: פסחים,

21 תשובות מיימוניות שופטים סי' כ וסי' כ"א.

*21 ר' אורחות חיים ח"ב עמ' 411 ומשם בכל בו דפוס למברג סי' ק"א דף ע"ב ע"א, אבל במהרי"ק סי' קמ"ח (דפ"ר קמ"ט) נאמר רב נחמן בן בנו של רבנו חיים הכהן, וראה ערוגת הבושם ח"ג, עמ' 242, הע' 31, וח"ד, עמ' 212. ומספר נחמני הועתק בשו"ת מהר"ם דפוס ברלין עמ' 311 והוא נזכר בכ"י בריטיש מוזיאום קטלוג ח"ג, עמ' 476.

22 ר' לעיל, עמ' 120, הע' 46.

*22 ר' אהרן זה (ר' ערוגת הבושם ח"ד מבוא, עמ' 164, הע' 35) חיבר פירוש לפיוטים הנמצא בקובץ כ"י אוקספורד 1206. בסופו נמצא בקולופון (שלא הועתק משום־מה על־ידי נויבויער בקאטאלוג שלו): 'אהרן בר' חיים כהן לא יזק לא היום ולא לעולם וברוב שלום ישולם וכתבתי אלו הפרושים לר' דוד בר' מנחם זצ"ל בשנת תתקפ"ז (1227) לפרט ולמחזורים'. תאריך זה וכן הציון שר' יעקב מקורביל היה דודו תואמים את עובדת היותו בן לר' חיים המובא בגוף כתב־היד בברכת המתים.

23 ראה או"ז ח"ב סי' רנ"ו, נ"ט ע"א.

*23 ר' להלן, עמ' 466.

24 עי' צ. מלטר, ממזרח וממערב, כ"ד עמ' 11.

*24 עי' ש. אלבק, מבוא לספר האשכול, עמ' ח ; י. תא־שמע, זמנים ומקומות בחייו של ר' זרחיה בעל 'ספר המאור', שנתון בר־אילן כ"ב (תשל"ד), עמ' 136, מקדים את שנת לידתו של ר' משולם לשנים 1090—1095. לפי זה היה גדול בשנים מר"ת, דבר שאינו מתקבל על הדעת. נימוקיו של תא־שמע (שם, עמ' 128) אינם משכנעים ואפשר שר' משולם חזר לנרבונה.

25 עי' לעיל, עמ' 75. שריד מתשובתו נשאר בתוס' חכמי אנגליה לפסחים ק"ה ע"א, ר' מ"ש במאמרי מתורתם של חכמי אנגליה, ספר היובל לישראל ברודי, עמ' 32, הע' 5, והמהדיר של תוספות אלו, א. ד. פינס, לא הבין את דברי, והשתבש.

יומא, ביצה, מגילה, חגיגה, יבמות, גיטין, בבא קמא ובבא בתרא. מעטים הם הדברים החדשים, שאינם ידועים מחליפת האיגרות שבספר הישר²⁶, אבל אנו למדים, שחילוקי-הדעות שבין ר' משולם לבין רבנו תם נגעו גם בעניינים אחרים²⁷. פירושיו של ר' משולם, הן אלה שבספר הישר והן אלה שנשמרו רק בתוספות, מצטיינים במקוריותם ובחלקם הם מבוססים על גירסאות, שהביא אתו, כנראה, מדרום צרפת. בנו של ר' משולם, ר' נתן, שחי באיטמפש (Etampes), חתם יחד עם אביו על תשובה שנשלחה לראב"ן²⁸. אבל בעיקר נתפרסם בוויכוחיו עם נוצרים, שבהם המשיכו בניו ובני-בניו, הידועים כמשפחת המקנאים, וכבני אופיצ'אל²⁹. שמו נזכר גם בקשר לגזירת בלויש משנת 1171: 'והחבר ר' נתן בר' משולם הרב מחזר על ידי שוחד לתתם לקבורה ולפדות התפושין במאתים ועשרין ליטרין...'³⁰.

צפונית-מזרחית מפאריס, בעיר פונטייזא (Pontoise). ישב החכם ר' משה בר' אברהם, הנקרא בספרות על שם עירו³¹, ר' משה מפונטייזא. הוא שלח את שאלותיו לרבנו תם, ואין כלל ספק שהיה תלמידו ממש, כי במקום אחד הוא כותב במפורש: 'ואף על פי שלא שמשנו לפניו אלא בעמידה ותמונה לא ראינו זולתי קול הברה'³². אמנם ראזענטהאל למד מדברים אלה, שר' משה לא זכה לראות את פני רבנו תם³³, אלא שהוא טעה בהבנת הביטוי 'שמוש בעמידה' שאותו פירש כ'שמוש מרחוק'³⁴, ולא עמד על פשר הדברים. ר' משה מזכיר

26 פסחים ק"ב ע"ב ד"ה שאין = ספר הישר, הוצאת מק"נ, עמ' 29, ועי' שם בהערת ראזענטהאל. ק"ה ע"א ד"ה הנ"מ מספר הישר, עמ' 84. יומא נ"ו ע"א ד"ה הלוקח. את דברי הברייתא 'ומיחל ושותה מיד' פירש הר' משולם ומיהל בה"י, מוזג, מלשון סבאך מהול במים'. ביצה ט"ז ע"א ד"ה איזהו = ספר הישר, עמ' 74. מגילה כ"א ע"ב ד"ה תנא: 'קשיא למה שפירש רבינו משולם בפרק קמא דב"ב ובהקומץ רבה וכו'', חגיגה ב ע"ב ד"ה תיקנתם: 'והר"ר משולם גריס תקנתם את עצמו ואת רבו לא תקנתם כלל וכו'', י"ז ע"ב ד"ה אמרה = ספר הישר עמ' 75. יבמות ס"א ע"א ד"ה ואין, גיטין ג ע"א ד"ה אטו, פ"ב ע"א ד"ה צא: 'ומעשה בא לפני רבינו משולם באחד שכתב גט לאשתו וכו'', ב"ק צ"ב ע"ב ד"ה שיתין, ב"ב ט"ז ע"א ד"ה שמנה: 'הר' משולם היה מצריך מכאן לקרות לאחד אותן ח פסוקים שלא יקרא עמו שליח צבור ואין נראה לר"ת... ועי' גם מנחות ל ע"א ד"ה שמנה, צ ע"א ד"ה והשקל.

27 עי' בהערה הקודמת.

28 מרדכי בבא בתרא פ"ג סי' תקנ"ו.

29 עי' צדוק קאהן, REJ 1880, עמ' 222, ובמאמרי REJ 1935, עמ' 53.

30 גזרות אשכנז וצרפת, הו"ל א. מ. הברמן, ירושלים תש"י, עמ' קמ"ו.

31 על התעתיק העברי של שם המקום, עי' גרוס, גלליא, עמ' 442.

32 ספר הישר, עמ' 107. 33 שם, עמ' 106 הערה א.

34 עי' שם הערה ח, ובוודאי שאין למחוק את המלה 'אלא'.

לרבנו תם, שהוא שלח לו אשתקד כתב וזכה לקבל תשובה ממנו שבה כתב לו רבנו תם: 'דע כי אהבתי אותך ואת אשר אתך בתורה ובמצות'. הוא מקווה שאהבה זו עדיין בעינה עומדת ולכן הוא מעז לכתוב לו, כי לא הבין את דבריו, אף-על-פי ששימש לפניו בעמידה. בדברים אלה הוא רומז כנראה למאמר בירו-שלמי, שכל העמידות שעמד אליהו לפני אחיה השילוני רבו כאילו עמד לפני השכינה³⁵, אבל הוא, ר' משה, לא ראה תמונה, אלא קול הברה ולא ידע מאי קאמר רבו. במקום אחר גם נאמר במפורש: 'ולא זכיתי לשמש כל צרכי לפני רבינו'³⁶, מכאן ששימש לפניו. שאלותיו אינן נוגעות ברובן להלכה למעשה, אלא לביאור סוגיות שונות בתלמוד, ובעיקר לבירור פירושו וחידושו של רבנו תם, הן מה שמצא בספריו והן מה ששמע בשמו³⁷. וכיוון שלא תמיד התאים הפירוש למה שזכר עוד מימי לימודו אצל רבו, הוא מבקש לדעת את הנכון³⁸. עניין מיוחד יש בשתיים משאלותיו הדנות על מעשים שאירעו. האחת אף אופי פרטי לה, אבל בעיקר יש בה להעמידנו על הופעתם של גרי-צדק^{38*} באותה תקופה ועל היחס אליהם. הוא מספר: 'הנה נפטר הגר ואין לו יורשים וחיים לכל ישראל הניח והיה לו ממון ביד אחי, קרוב ל"ז ליטרים למחצה לשליש ורביע... כי אחי היה מלמדו מקרא ומשנה לילה ויום. וכאשר ראו העומדים עליו, כי עזה חמה ותקיף ליה עלמא, מתוך קנאת איש מרעהו היו אומרים צוה לביתך, והוא היה משיב להם: לא אצוה כי אם מרשות רבי, כי אחר דברו לא אשנה. ובדקו כמה פעמים על זה והשיב על הן הן ועל לאו לאו. באחרונה אמרו לו, אמור שכל נכסיך יירשם גר פלוני שאומר[ים] עליו שהוא בן אחותו, ודורתו של זה וזה שלא בקדושה... ואמר כן אני רוצה ואמר משום ירושה בין בתחילה בין באמצע בין בסוף... וכאשר ראה אחי שהיה הגר הרוצה לעשות צוואה ויקם וילך בבית אחת הנה ואחת הנה, ... וכששמע אחי שאמר משום ירושה אז הלך ושמע בפירוש, [שאמר] הגר יירש כל נכסי, וכך מעידים כל העומדים שם... אך לא אמר לו לאחי ממון שיש לי בידך תגהו לפלוני וגם לא אמר יירש פלוני ממון שיש לי בידך... ועל זה היה רוצה [אחי] לזכות שבידו. ויש רוצים להכריח

35 ערובין פ"ה ה"א. ועיין ירושלמי חגיגה פ"ג ה"א, ע"ח ע"ד 'שימשתי את ר"ע עומדות מה שלא שמשתי ישיבות'. 36 ספר הישר, עמ' 109.

37 עי' שם, עמ' 108: 'מפרקיה דמר שמייע לי', שם, עמ' 109: 'ואשר שמעתי בשם רבינו שיחיה', עמ' 110: 'דרשו משמו של רבינו שיחיה'.

38 שם, עמ' 164: 'מפרקיה דמר שמייע לי הא דתניא בפ"ק דקידושין... ולבבי לא כן יחשוב כי דוחק גדול הוא אלא למדתנו רבינו...'.
*38 מכאן שיש לייחס יתר משקל לעדויות המעטות במקורות נוצריים של התקופה ולהבעת החששות מפני גיור, ראה R. Chazan, *Medieval Jewry in Northern France*, p. 43, וראה לעיל, עמ' 125.

את אחי לפרישה... והרב ר' משולם מחזיק בכך, אך יד ה' היתה אל אליהו מורנו ומאורנו ולא הודה לו. וידענו כי מבלעדי אדוני לא ירים איש את ידו ואת רגלו בבית המדדש...³⁹. מתוך סגנון הדברים ניכר, שר' משה רוצה היה שכספו של הגר יישאר בידי אחיו. הוא מזכיר את התנהגותו של רבא, שלא רצה להוציא מתחת ידיו את כספו של איסור גיורא ולמסרו לבנו רב מרי⁴⁰. אבל אין הוא מסתיר גם את נימוקיו של הצד שכנגד, כנראה של ר' משולם, שהסתמך על מה שאמר הרב ר' יצחק אלפסי בשם רב האי גאון. ר' אליהו מפאריס חלק עליו, ור' משה מבקש מרבנו תם להכריע. חבל שתשובתו של רבנו תם קטועה היא, ואין אנו יודעים איך הכריע.

השאלה השנייה מעמידה אותנו על הופעה של פרישות וחומרה יתירה שהתפשטה גם בצפון-צרפת: 'עוד ילמדנו רבינו, כי רבו עובדי אלהים המתפרשים בטהרה ובפרישות בישראל ואינם רוצים להאכיל את בניהם הקטנים ביום הכיפורים, אף על פי שלא הגיעו לחינוך, ועל המאכילים אומרים שהם עוברים בלאו'⁴¹. רבנו תם אינו מגלה בתשובתו סימני-חיבה לנוהגים בפרישות, ומודיע שיש היתר גמור להאכיל קטנים שלא הגיעו לחינוך.

ר' משה מפונטיזא נזכר בתוספות שלנו למסכתות פסחים, יומא, חגיגה, יבמות, קידושין, גיטין, בבא קמא, בבא בתרא, עבודה זרה, זבחים וחולין. הדברים המובאים בשמו לקוחים בחלקם מחליפת-המכתבים שבינו לבין רבו⁴². גרוס⁴³ מייחס

39 ספר הישר, עמ' 107.

40 ב"ב קמ"ט ע"א ועי' בתוספות שם ד"ה מגמרי, שתמהו על התנהגותו של רבא.

41 ספר הישר עמ' 108. ולענין פרושים בימי ר"ת ראה לעיל, עמ' 91, ולהלן, עמ' 144. ועל הפרושים בדרום צרפת, עי' ג. שלום, ראשית הקבלה, עמ' 85. והנה יש כאן עדות לתנועה מסוג זה גם בצפונה של צרפת. ועי' תוס' ע"ז ל"ד ע"א ד"ה מתענין: 'מעשה באחד שעשה הרבה תעניות... ואר"ת...'.
42 פסחים ס"ז ע"ב ד"ה שכן = ספר הישר עמ' 108 סי' נ"א אות ג, יומא ו ע"ב ד"ה שמטמא לקוח מאותו מקום. שם ס"ד ע"א ד"ה דחייתו = ספר הישר עמ' 110 סי' נ"א אות ה. יבמות ס"א ע"א ד"ה אין והמובא בתוספות הרא"ש שם ס"ו ע"ב ד"ה הכהן והוא מספר הישר סי' נ"א אות ד, עמ' 109, ובתוספות שלנו שם ד"ה לא יאכילנה מובאים רק דברי רבנו תם. קידושין ל"ח ע"א ד"ה והוא = ספר הישר סי' ס"ט אות ז, עמ' 164. גיטין ס"א ע"ב ד"ה וליחוש, ב"ק נ"ד ע"א ד"ה חמור, ב"ב ס"ו ע"ב ד"ה מכלל, ע"ז ל"ו ע"ב ד"ה משום ובתוס' ר' אלחנן שם ט"ו ע"א ד"ה אעפ"י, זבחים נ"ג ע"ב ד"ה העולה, חולין פ"ב ע"א ד"ה עגלה, לפנינו ר' משה מבונדיש, אבל בכ"י וטיקנה 159: מפונדיש, ועי' בספר הישר עמ' 110 ובהערת ראזענטהאל שם. בתוס' חולין מז ע"א ד"ה היינו נאמר: 'והר"ר משה דפונטיזא הנזכר בערוך עם הגאונים', אבל כפי שהוכיח כבר שי"ר בתולדות ר' נתן הע' מ"א, צ"ל: 'ר' משה מפביאה', כמפורש בס' הישר סי' שס"ב (מהד' שלזינגר סי' תמ"ט) ור' במבוא של קאהוט לס' הערוך, עמ' xxxviii.

43 גלליא, עמ' 445.

לר' משה פירושם לסדר זרעים ולסדר טהרות, אולם ראיותיו אינן ראיות. לקיומו של הפירוש לטהרות יש בידו ראיה אחת, שהר"ש משאנץ מזכירו פעם אחת בפירושו, אולם הפירוש המובא לקוח משאלתו לרבנו תם⁴⁴. שני פירושים בסדר טהרות נמצאים גם בתוספות שלנו, וייתכן שהם לקוחים מפירושו לבב⁴⁵. לי⁴⁶. מה שמובא בספרי הראשונים בשמו לקוח גם כן ברובו משאלותיו לרבנו תם⁴⁷. פירושו על התורה נזכרים בקבצי תוספות שונים⁴⁷.

[ג]

בקהילה העתיקה אורליאנש, שחכמיה כבר נתפרסמו בדור רבותיו של רש"י¹, חיו ופעלו במאה השתים-עשרה תלמידיו של רבנו תם: ר' יוסף דאורליינס², הנזכר בתוספות לשבת, יבמות, בבא בתרא, זבחים וחולין², הוא ר' יוסף בן יצחק בן הנדיב ר' יוסף מקינון. גרוס הפריד בין הדבקים וקבע ערך מיוחד לכל אחד מהם³, כי לא שם לב לתוכן הדברים. המובא בשם ר' יוסף בן יצחק בן הנדיב ר' יוסף מקינון⁴ לקוח משאלתו של ר' יוסף מאורליאנש שבספר הישר⁵. גרוס סבר לפתור על-ידי הנחתו זו בעיה ספרותית, הכרוכה בשם ר' יוסף בר' יצחק.

- 44 פירוש הר"ש לתרומות פי"א מ"ט = ספר הישר סי' נ"א אות ד, עמ' 109.
- 45 המובא בפירוש הר"ש לטהרות פ"ז מ"ה נמצא בתוספות גיטין ס"א ע"ב ד"ה וליחוש והפי' שבסמ"ג עשין סי' רמ"ח (גרוס שם בטעות: לא תעשין) נמצא בתוספות ב"ב ס"ו ע"ב ד"ה מכלל.
- 46 שו"ת מהר"ם דפוס פראג סי' תע"ג ומרדכי שבת פי"ד רמז שצ"ז הוא בספר הישר סי' ס"ט אות ד, עמ' 102 וסי' ע אות ד, עמ' 166.
- 47 מנחת יהודה ב'דעת זקנים', ליורנו 1783, מ"ז ע"א, נ"ט ע"ב, פ"ג ע"א ובתוספות שם פ"ז ע"א. פענח רזא, אמסטרדם תנ"ח, משפטים ל"ג ע"א, אותו פירוש נמצא גם במנחת יהודה שם, ועי' צונץ ZGL, p. 74, ור' גם מושב זקנים, מהד' ס. ששון, עמ' קנ"א.

- 1 גרוס, גלליא, עמ' 31.
- 2 שבת י"ב ע"א ד"ה שמא, יבמות כ"ה ע"ב ד"ה הוא, ל"ו ע"ב ד"ה ולא, ב"ב נ"ד ע"א ד"ה מוליא, זבחים ע"ט ע"א ד"ה אמור, חולין צ"ט ע"א ד"ה רבא, קי"ב ע"ב ד"ה ודגים.
- 3 גלליא, עמ' 578, ועי' שם, עמ' 35.
- 4 ספר התרומה סי' מ"ט וספר רוקח סי' תע"ה. שם המקום 'מקינן' מוסב רק על זקנו של ר' יוסף בר' יצחק וציון זה נשאר גם כשהשמיטו את היחוס 'בן הנדיב ר' יוסף מקינון', עי' אור זרוע ח"ב סי' רנ"ו, נ"ח ע"א, נ"ח ע"ג.
- 5 הוצאת מק"נ סי' נ"ד עמ' 123, וכבר העיר על כך דמביצר ב'לוית חן' להוצאת הראבי"ה כ"ב ע"א, ועי' בהערת ראזענטהאל שם. ועד שני יש לנו גם בתוספות חולין, עי' לעיל, הערה 2.

חכם בשם זה חתם על השאלה דלקמן: 'אשתקד באו ליסטים בעיר אחת והזנו נפשות, וישבו משם ריבה אחת נשואה לישראל ואנסוה והמירה לעובד כוכבים ונטמאת בגויתה ימים רבים. אחר זמן טרחו אביה ואמה, ושבה אל בית אישה. ושאלתי להם מי התירה לבעלה? ועתה רבינו הורינו באיזה דרך נלך, כי לא ידעתי מה אדון בה. למדתנו רבינו: האשה שנחבשה בידי [נכרים על ידי ממון מותרת לבעלה, על ידי נפשות אסורה לבעלה] ⁶ דרישא אפילו באשת כהן וסיפא אפילו באשת ישראל... ושר התורה יעמידנו על שפה ברורה. יוסף בר' יצחק' ⁷. התשובה מתחילה במלים: 'השיב ר' יצחק מפריש...'. ומסתיימת: 'ואתה חכם כמלאך אלהים ושלום כנפש משרתו תלמידך יהודה בר' יצחק'. לדעתו של גרוס המשיב הוא ר' יהודה בר' יצחק שירליאון מפאריס, ובהתאם לכך הוא מתקן את התחלת התשובה. אבל כיוון שר' יהודה שירליאון חי במחציתה הראשונה של המאה השלוש-עשרה והיה צעיר בהרבה מר' יוסף, לא ייתכן שהלה פנה אליו בשאלה כתלמיד לרבו. בהנחה שמדובר כאן בר' יוסף בר' יצחק מקינון מצא גרוס פתרון לקושי. אבל פתרון זה אינו פותר ולא כלום, ולא רק משום שמצאנו שלא היה חכם אחר בשם ר' יוסף בר' יצחק מקינון, אלא גם משום שאנו יודעים שהשאלה נשלחה לרבנו תם, רבו ומורו של ר' יוסף בר' יצחק מאור-ליאנש. הפירוש למשנה בכתובות, שאותו הוא מזכיר בתשובה ואומר עליו ששמעו מפי רבו, מובא במקורות מקבילים בשם רבנו תם ⁸. ואם כן הוא 'שר התורה', שאליו פנה בשאלתו. מי הוא המשיב ר' יצחק מפאריס? לי נראה, שהוא אביו של ר' יהודה, שהיה תלמידו של רבנו תם ⁹ והשיב בשם רבו. התחלת התשובה כללה, כנראה, הנמקה למה לא השיב רבנו תם עצמו. המלים, שבהן פותחת התשובה שלפנינו: 'כסף נבחר לשון צדיק' מכוונת לרבנו תם. בחתימה צריך לומר: 'כנפש משרתו תלמידך יצחק בר' יהודה' ¹⁰.

6 כתובות כ"ו ע"ב.

7 הגהות מרדכי קידושין סי' תקס"ח.

8 שו"ת הרא"ש כלל ל"ב סימן ח. בתוספות כתובות כ"ו ע"ב ד"ה על ידי, ובתוס' הר"ש משנץ שם, מובא הפירוש סתם, בהגהות מיימוניות הל' אסורי ביאה פי"ח הל' ל אות ו בשם ר"י וכן בסמ"ג ל"ת סי' קכ"א בשם הרי"ץ, וברור שהר"י מסר את דברי רבנו תם והביאום בשם המוסר, ומקרים כאלה רבים עי' להלן, עמ' 229. ומענין שבעל הסמ"ג עצמו מביא בשם מורו ר' יהודה שירליאון, ש'כתב בשם ר"י ור"ת והרב ר"י בן ר"מ, שכולה ההיא דממון מדברת באשת כהן' — ברור איפוא שפירוש זה יצא מפי רבנו תם, ועי' גם במרדכי כתובות פ"ב סי' קמ"ט.

9 עי' לעיל, עמ' 106.

10 הסדר שלא היה ידוע כל כך הוחלף במפורסם יותר: יהודה בר' יצחק, הכינוי שב'משרתו' מוסב אולי על רבנו תם.

ר' יוסף מאורליאנש ידוע גם בכינוי 'בכור שור'. פקפוקים, שהעלו חוקרים שונים לגבי זהו זה ¹¹, אינם יכולים לעמוד בפני העובדות. פירושים המובאים בשם ר' יוסף מאורליאנש נמצאים בפירושו של בכור שור על התורה ¹². ועניינים המובאים בתוספות שלנו בשמו של ר' יוסף מאורליאנש מיוחסים במקורות מקבילים לר' יוסף בכור שור ¹³. והמדובר הוא לא רק בפירושים, אלא גם בהוראה במעשה שאירע ¹⁴.

בפירושו על התורה שנדפס כעת כולו ¹⁵, סיגל ר' יוסף בכור שור לעצמו את שיטת הפשט של ר' יוסף קרא והרשב"ם, וגם שיכלל אותה. רבים הם הפירושים החדשים, שבהם גילה דברים בכתובים, שלא עמד עליהם שום מפרש קדמון. הם מצטיינים בהבנת הסגנון הסיפורי של התורה ובתפיסה נאה של תכונות הגפשות הפועלות בה, אמנם לפעמים מתוך אספקלריה של התנאים החברתיים שבהם חי המפרש ¹⁶. גם יש ששאיפתו היתירה למקורות הביאה אותו לידי פירושים מוזרים ומפולפלים, ובפרט בשילובם של המקראות ¹⁷. הוא נבדל משאר מפרשי המקרא בצרפת הצפונית גם בכך, שהשתדל יותר מכולם להרחיק את הביטויים האנטרופומורפיים, ללמד זכות על מעשי האבות ולהסיר מהם לזות-שפתיים, לקרב את הניסים לדרך הטבע ולתת טעמים למצוות התורה. דרכו זו מסתברת לא רק על-ידי השפעתם של המפרשים הספרדיים, אלא בעיקר מתוך רצונו לבטל את טענותיהם של מינים, מומרים, ונוצרים שאתם הרבה להתווכח.

11 עי' אפטוביצר, מבוא לספר הראב"ה, עמ' 352, הוא אמנם חוזר בו מבטחונו המוחלט ב-REJ כ' 51, עמ' 76, שר' יוסף דאורליאנש אינו ר' יוסף בכור שור, אבל הוא משאיר את השאלה ללא הכרעה.

12 למקומות, שרשם פוזנסקי במבוא על חכמי צרפת מפרשי המקרא, עמ' LVI—LVII, יש להוסיף כעת ערוגת הבשם ח"א, עמ' 220, ח"ב, עמ' 91, וראה במבוא, ח"ד, עמ' 154.

13 השווה תוספות יבמות כ"ה ע"ב ד"ה היא עם תוספות מכות ו ע"א ד"ה גרבע, חולין קי"ב ע"ב ד"ה ודגים עם סמ"ק סי' ר"ה.

14 תוספות יבמות ל"ו ע"ב ד"ה ולא: 'והר"ר יוסף מאורליינש הורה מטעם זה באחד שקדש...'. והוראה זו מובאת בשם ר' יוסף בכור שור ב'תוס' שאנץ' לסוטה כ"ד ע"א, בשו"ת מהר"ם דפוס פראג, סי' תתס"ג, ארחות חיים ח"ב עמ' 59, סמ"ק סי' קפ"ג.

15 מ. א. במברגר הוציא את פירושו לספר במדבר ט"ז—ל"ז, בודפשט תרפ"ח, ושם, עמ' 2 הערה 7, רשם את מקום הופעתם של שאר חלקי הפירוש לחומש. מאז ההדיר הרב ח. י. א. גד את הפירוש לבראשית ושמות, ירושלים תשט"ז, לויקרא ובמדבר, לונדון תש"ך, ולדברים, ירושלים תשי"ט.

16 ראה לדוגמה בפירוש לבראשית כ"ט כ, הוצאת יעלינעק, ליפסיה תרט"ז.

17 עי' פוזנסקי, שם, עמ' LXII ואילך.

בספר "יוסף המקנא" ¹⁸ נמסרת תשובתו על הפירוש הנוצרי של הפרק 'הנה יש' כיל עבדי' ¹⁹: 'וכבר בא משומד אחד, שהיה אדוק ביותר לפני הרב ר' יוסף בכור שור א"ל הרב בכור שור, שוטה! ישמעו אזניך מה שאתה מוציא מפיו: הנה ישכיל עבדי, ואם הוא אלה, היאך קורא אותו עבד? מיד קרע אותו המשומד את בגדיו ונתפלש באפר וחזר בתשובה'. נראה, שגם בצפון-צרפת נתגלתה נטייה לזלזול בקיום כמה וכמה מצוות מחמת פירושים פשטניים קיצוניים, שהגיעו עד לידי אליגוריאציה. לפסוק 'כתבתם על מזוזות ביתך' ²⁰ כותב ר' יוסף: 'כדי שנזכור בשעת יציאה וביאה. והמפרשים, שזהו כמו שימני כחותם על לבך כחותם על זרועך, ואינו מדבר בתפילין ומזוזות טועים ומשבשים ומראים פנים בתורה שלא כהלכה'. הרשב"ם פירש אמנם כך את הכתוב 'לאות על ירך' לפי עומק פשוטו ²¹, אבל אצלו חסר ההמשך: 'ואינו מדבר בתפילין ומזוזות', אלא שהיו כנראה אנשים שהסיקו מסקנה זו. וכבר שמענו דברים מפי רבנו תם על המזל-זלים בקיום מצוות מזוזה ²². בחריפות יוצא ר' יוסף בכור שור נגד המבטלים את מצוות כיסוי הדם ואומר: 'כי הכופרים שאומרים אין כיסוי הדם מצוה ראוי להפשיט עורם מעליהם והוא הוא המגלה פנים בתורה שלא כהלכה' ²³. ראוי לציין, שר' יוסף בכור שור עצמו עמד על הקשר שבין הכופרים האלה לבין דרכי הפירוש האליגורי הנוצרי. הוא ידע לאטינית והכיר, כנראה, גם את הפרשנות הנוצרית, כשם שמפרשי המקרא הנוצרים בני-דורו, כגון הוגו מסט' ויקטור ותל-מידו אנדריאס, הכירו את פירושי רש"י, הרשב"ם, ר' יוסף קרא ואף של בכור שור ²⁴. במקום אחד בפירושו לתהלים, שממנו הגיעו לידינו רק שרידים ²⁵, מעיר ר' יוסף על טעות 'אשר טעה יריומא (הירונימוס), אשר העתיק להם הקרייה'. בפירושו לפסוק 'פה אל פה אדבר בו ומראה ולא בחידות' ²⁶ הוא אומר: 'ובכאן נשברו זרועם של אומות העולם, שאומרים על מה שאמר משה רבינו אלגוריא הם, כלומר חידה ומשל, ואינו מה שהוא אומר, ומהפכין הנבואה לדבר אחר

18 *REJ* ח"ג, עמ' 5.

19 ישעיה, נ"ב י"ג.

20 דברים י ט.

21 שמות י"ג ט.

22 עי' לעיל, עמ' 82.

23 בפירוש לויקרא י"ז י"ג, נדפס על ידי מ. אברהם ב'הצופה לחכמת ישראל' תרפ"ד, עמ' 211.

24 עי' בספרה של Smalley הנ"ל, עמ' 103 ואילך, ור' A. Grabois, *The Hebraica Veritas and Jewish-Christian Intellectual Relations in the Twelfth Century, Speculum*, Vol. L (1975), p. 623.

25 *REJ* חלק 58, עמ' 309.

26 במדבר י"ב, ח, הוצאת נוימן פפד"מ 1900.

ומוציאין הדבר ממשמעותו לגמרי. ועליהם אמר דוד: מגיד דבריו ליעקב חקיו ומשפטיו לישראל לא עשה כן לכל גוי ומשפטים בל ידעום, שאף-על-פי שהע-תיקו את התורה מלשון הקודש ללשונם, לא נתן להם הק[דוש ברוך הוא] לב לדעת ועינים לראות ואזנים לשמוע... גם מבני עמנו שמעתי שמפקפקין על תפלין ומזוזות וכיסוי הדם, שאומרים והיו לאות על ירך ולטוטפות בין עיניך, וכתבתם על מזוזות ביתך, שהוא כמו שימני כחותם על לבך, כחותם על זרועך, שתזכרני תמיד, ואינו חותם על זרועו ולבו ממש וכן אילו אינם ממש תפילין ומזוזות. וכן וכסהו בעפר, כמו וכסינו את דמו וכמו ארץ אל תכסי את דמו ואינו אומר כסוי הדם ממש. אוי להם מעלבונה של תורה, אף הם עתידים ליתן את הדין...²⁷. עם כל זאת לא נמנע ר' יוסף בכור שור בעצמו מלפרש במקו-מות אחדים נגד ההלכה המקובלת. וכבר כתב חכם אחד במאה הי"ג: 'ונפלאתי עליו, כי הוא חולק על רבותינו במעשה ולא בפשט'²⁸. את הפסוק 'לא תבשל גדי בחלב אמו' הוא קושר עם תחילתו 'ראשית בכורי אדמתך תביא בית ה' אלהיך'²⁹ ואומר: לפי הפשט בישול, לשון גידול וגמר, כמו הבשילו אשכולותיה ענבים והכי קאמר, לא תניחנו לגדל ולגמול בחלב אמו, שתאחרנו עד שתגדלנו האם בחלבה, אלא בראשית תביאנו. אבל במקומות רבים הוא מקביל את פירושי ההלכה והאגדה לפירושי הפשט, ולפעמים הוא מפרש דברים על-פי ההלכה וחושבם לפשט. הוא אינו מרחיק לגמרי את האגדה וגם משתמש בגימטריאות³⁰. אף יש שהוא מביא לפסוק אחד משא-ומתן הלכתי ארוך³¹ ומתקרב גם בזה לדרכם של בעלי התוספות לתורה, אשר הרבו להשתמש בפירושי והורישו לנו גם פירושים רבים משלו בנוסחאות מתוקנות וביאורים, שלא נשמרו בכתב-היד של פירושי³². על פירושי החומש של ר' יוסף מאורליאנש הסתמכו גם הפוס-קים³³. בפירושו לתורה אין ר' יוסף מזכיר את רבנו תם ואת הכרעותיו, כי לא שם לב כמעט בפירושי לענייני דקדוק. רבנו תם היה מורו בתלמוד ובהלכה, ור' יוסף הגיע להוראה בהיותו עוד צעיר לימים. אחת משאלותיו הוא פותח

27 ע"י מ"ש ב'ציון' תש"ז, עמ' 153.

28 ערוגת הבשם ח"ב, עמ' 91, וע"י בהערותי שם.

29 שמות כ"ג י"ט, ור' בפירוש הראב"ע שם.

30 דוגמאות אצל פוזננסקי שם, עמ' LXX ואל"ך.

31 ראה לדוגמה פירושו לבמדבר ל ג, הוצאת מ. א. באמברגר, עמ' 59 — עמ' 63.

32 ע"י פוזננסקי שם, עמ' LXXIII, ובהערות המהדירים של פירושי.

33 אור זרוע ח"א ד ע"א נמצא בפירושו לדברים ו ד, מרדכי שבועות סוף פרק ג: 'ורבינו יוסף בכור שור פי' בפ' חומש', הכוונה לבמדבר ל ג וכן המובא בתוספות שבת י"ב ע"א ד"ה שמא ובאור זרוע ח"ב סי' ל"א לקוח מפירושו לשמות ח י"ב.

במלים: 'הנני הקטן ממשמשיו ותלמידיו מחלה פני מורי הרב'³⁴, ורבנו תם קורא לו: 'בחור זקן החבר ר' יוסף'. רבי יוסף היה באותו זמן צעיר, אבל בבחינת זקן שקנה חכמה³⁵.

מאורליאנש שלח ר' יוסף שאלה לרבנו תם, שעליה חתם יחד עם חכם אחר שבאותה עיר, ר' שלמה בר' יצחק, ויש בה עניין רב, הן מבחינת תוכנה והן מבחינת צורתה. היא כתובה בצורת דו־שיח בין ראובן לבין שמעון. כל אחד מהם מופיע שלוש פעמים ומרצה את טענותיו, משיג ומשיב על דברי חברו, וכל אחד כאילו פונה ישר לרבנו תם. הדברים נאמרים בלשון נמלצת וחריפה, ועם זה ברורה ושוטפת. מעין נובילה כאן, שמחברה הצליח להעלות בה את מציאות החיים בכשרון ובהומור טוב. והרי אין לנו מימי הביניים דוגמאות רבות של פרוזה חיה וגמישה כזו, שחוט של חן משוך עליה. ברור, שלא ראובן ושמעון הרצו את טענותיהם בדרך זו. שני החכמים השואלים מציגים אמנם את עצמם בסוף האיגרת כמגישי עצומותיהם לר' יעקב, אבל השוואת סגנון דבריהם עם סגנון הדברים שקדמו להם, אינה מניחה כל ספק שאמנם מיד אחת יצאו. וכיוון שהרב ר' שלמה כמעט שאינו ידוע לנו, וגם המשך הדיון עם רבנו תם בנושא השאלה התנהל רק עם ר' יוסף³⁶, יש אולי מקום להשערה, שהחכם הצעיר, תלמידו של רבנו תם, הוא־הוא שערך את השאלה לרבנו. השאלה מגלה לנו יותר מטפח מהעולם הפיאודאלי ביחסיו ליהודים, את שרירות־לבם של שרים ושרות^{36*}, את גאוותם, ואנו רואים את יחס היהודים אליהם, את מאבקם על זכויותיהם ואת השאיפה לשמור על קשרי־עסק עם השרים, הגוררת אחריה לפרקים שיבוש יחסים בין יהודי לחברו, מרירות וחשדנות הדדית. יבואו הדברים ויעידו על עצמם בדוגמאות קצרות: 'וקובל אני ראובן לפני ר' [בינו] על אחי שמעון, ששאל ממני מרכבת הנשים, שהרהינה אצלי אחד שר וצורר אלים וידו תקיפה על עצמי. ואמרתי לא אעשה כי אם על פי השר, או השרית. חזר והלך לו, שב ובא ואמר: האמת צוותה השרית. האמנתי בראש מילה. ואמר עתה השאילני אותה ותמסור אותה לשליחי, ומסרתיה לשליחו כאשר אמר, כי אמרתי שארית ישראל לא יעשו עולה ולא ימצא בפיהם לשון תרמית. אחרי שובו מדרכו, הוא ואשתו, החזירה לידי והגד הוגד לשרית את כל המעשה, כי ראוהו עבדיה במרכבת ושלחה אלי להביאה אליה. ראתה, כי נכספו פניה ונקרעו שיריה ונשרו קליפות עלי זהב בכפתור ופרח מעליה...'³⁷ והחזרתי בכעס ואמרתי לשרית, הלא הוא אמר

34 ספר הפסקים, אסף, בספר היוכל לאלכסנדר מארכס, עמ' ט"ז.

35 ספר הישר, הוצ' מק"נ, עמ' 65. 36 שם, סי' ל"ח, עמ' 68.

36* וזו היתה ידועה, ראה 'דעת זקנים' ו'הדר זקנים' לבראשית כח יג: 'כמו שעושים לפרשים חשובים, שנותנים להם מעט קרקע והם כובשים בגבורתם כל הסביבות'.

37 יש כאן ליקוי, שבו נאמר כי השרית קראה לו וכעסה עליו.

לי היהודי שציוותני. אמרה לא היו דברים מעולם. ועתה שואלין ממני הפחת ומגזמין עלי לאמר אצוה אחד מעבדי וישבע, שנפחתה יותר מכ' דינרין. פייסתי לאחי בפני קהל ועדה לפציני מידם פן אפסיד על ידו, כי שאלה שלא מדעתם כאשר אומרים. ולא אבה לפצני ואוליך אותו לבית הועד ויקוב הדין את ההר'. שמעון ענה, שקיבל את הרשות מהשרית שאמרה לו, כי המרכבת קנויה בידי ראובן כמשכון. ראובן השאילה לו ובא עמו לביתו. היתה זאת איפוא שאלה בבעלים. ביום שובו מנסיעתו החזיר את המרכבת לראובן, אבל הוא לא השיבה תיכף לבעליה: 'עתה כעסה השרית עליו, היא ובעלה על דבר משכונם שבידו ושותפו, כי לא רצו למחול הרבית כרצון השר והשרית, וכן נודע בעירי, לכן העלילוהו ויעשקוהו במרכבת... ואמתלא לדברי, כי זה לי ג' חדשים לתשובת המרכבת אל השרית ותראני אחר כך פעמים ושלוש ולא קראתני כלום... ועל אשר דבר, כי מגזמין אותו, יגורתי פן יעשו קנוניא עלי, הוא והם, כי אויבינו [הוא] זה ט"ו ימים...'. ראובן חוזר על מה שאמר ומשיב על טענותיו של שמעון: 'וכשהחזרתיה בו ביום שראתה השרית נפלו פניה ותבער כמו אש ואמרה: מדוע כך עשית? ואף קודם שנתגלה הדבר לשרית היתה מגזמת, אם אמת שהיהודית היתה יושבת עליה ורוכבת, לא ארכב עליה כל ימי עולם. ועל אשר אמר כי כעסה השרית, היא ובעלה עלי, על אשר לא רציתי, אני ושותפי, למחול הרבית ממשכנותיו כרצונם, גם זה הבל, כי לרצונם עשינו ומחלנו כדברם. ואפילו כדבריו, ומה בכך? לא נתן שלנו בעל כרחינו... ועל אשר אמר כי לא הפסדתי עדין כלום, באמת הפסדתי כבר ט' דינרין וה' פשוטין, שהיה חייב לי השר, שאינו רוצה לפורעם ועוד קורא עלי תגר ומזמין אותי לדין. ועל אשר אמר, שדואג שעשיתי קנוניא, חס ושלום לזרעיה דאבא למסור ממון ישראל לטמיון ולעובדי עבודה זרה...'.⁸⁸

ב'ספר הישר' נשמרו רק ארבע שאלות ותשובות של ר' יוסף מאורליאנס ורבנו תם⁸⁹, אולם מספרן היה גדול בהרבה. שרידים וקטעים משאלות ותשובות אלו נמסרו בדברי הראשונים⁴⁰, ואף בחיבור מאוחר נשמרה תשובה

38 ספר הישר, עמ' 61—63.

39 נוסף על הסימנים ל"ז, ל"ח—ל"ט, נ"ה—נ"ו, הרי גם השאלה שבסימן י"א, עמ' 22, היא של ר' יוסף בר' יצחק, כפי שהדבר מפורש בכ"י של ספר פסקים, ע"י אסף, ספר היובל לאלכסנדר מארכס סי' מ"ט, עמ' ט"ז.

40 בראבי"ה סי' תתקכ"ה, ע"י אפטוביצר, מבוא, עמ' 295. לתשובה זו נרמז בשו"ת מהר"ם דפוס פראג תקע"ח ובמרדכי כתובות פ"ט סי' רכ"ז, אור זרוע ב"ב סי' קכ"ה. בתשובת ר' יצחק בר' שמואל מסופר, כי בחור אחד ר' שמואל 'הוציא כתב הר' יוסף מאפונדתו'. בתשו' מהר"ם דפוס פראג נאמר במפורש: הר' יוסף בר' יצחק, וע"י לעיל, עמ' 133.

של רבנו תם לר' יוסף, המזכירה לנו בסגנונה את תשובותיו אל ר' משולם והמסבירה לנו את דברי ר' יוסף באחת משאלותיו שב'ספר הישר': 'תשובת ר"ת להר"ר יוסף מאורליאנש. אני ישן ולבי ער, לאהבת דודי ראש בוער, צרור הכסף, הר"ר יוסף, על אשר כתבו על טופס הגט שנכתב על פי וכתב בו פלוני דמתקרי פלוני, ואמרת שאני גורם לעז על גיטין הראשונים, שלא נהגו לכתוב רק פלוני עם כל שום וחניכא דאית ליח... הלא זה דברי שאתה טועה בפתרון⁴¹, נבהל להשיב ושמח בהוראה ולא נותן לב לראות אחרית דבר וזה בורות וגם שטות... ולא ממך יצא רק מן הראשונים[ים], ששבשו את בני מלכותינו. וראיתי, כי בארץ הגר ובאשכנז לא נשתבשו בכך, [וכ"ש] שאתה שמו ושמה משנה, שאם אין לו שום וחניכא יערער על זה הגט ויאמר, שלא נכתבו בו שמותיו, שטות כזה לא שמעתי... ומה שדחיתם ראייתי, מאי אמרי תורה שלמה משיחה בט"ל⁴². וגם כתבת שלא לשנות המנהג מפני הלעג, מנהג זהו גהינם למפרע, שאם שוטים נהגו חכמים לא נהגו, ואפילו מנהג הגון אינו עוקר הלכה [אלא א"כ רופ"פת]. ובזה טעות גדולה טעיתם ואל תוסף עוד לדמות דמיונות כאלה'⁴³. אין להתפלא, שתשובה כזאת עוררה מרירות בלב התלמיד. ואמנם תגובה עליה, או על תשובה דומה לה, יש למצוא בפתיחת שאלתו של ר' יוסף: 'על מה שאמר רבינו, שהיה לי לשאול, אמנם כדבריו כן הוא, אבל ספקותי רבו על מעותי ואין לאל ידי לשכר רץ על כל דבר ודבר'⁴⁴. רבנו תם מאשים את ר' יוסף, שאין הוא מוכן להודות על האמת. ועל עצמו הוא מעיד: 'ואני מודה על האמת ולא הייתי עושה סניגורין לדברי, כי טוב היה לי למחוק שגיוני מלהעמיד בלא רגלים, ולבך אל ימהר לתרץ בסברות שאינן צריכות, שהשמועות מרווחות, ואין צורך לתרץ רוחות'⁴⁵.

41 השמטתי את המלים 'בבא אחרון', שמובנם לא נתברר לי. [בכ"י ג"י: בפתרון דבריי, ונראה שזהו תיקון].

42 רומז לדברי הגמרא ב"ב קט"ז ע"א 'לא תהא תורה שלמה שלנו כשיחה בטלה שלכם'.

43 שלטי הגבורים למרדכי גיטין סי' תמ"ד, ולעצם סברתו של רבנו תם עי' תוספות גיטין ל"ד ע"ב ד"ה וכל. והתשובה נמצאת בכ"י בריטיש מוזיאום Add. 19972, עמ' 495. השתמשתי בצילום ותיקנתי במקומות אחדים, אולם ברוב המקומות הנוסח שב'שלטי הגבורים' מתוקן יותר. ב'תשובות בעלי התוספות', שהו"ל א. י. איגוס, ניו-יורק, תשי"ד, עמ' 57, נדפסה התשובה מכתב-יד גולדשמידט של 'המרדכי' שבספרית הסמינר בניו-יורק וגם שם אין הנוסח מתוקן ביותר. הערותיו של ר' יוסף בעניין כתיבת הגט נמצאות בס' האורה, עמ' 218, סי' קכ"ד, ועי' במבוא של באבער, עמ' 13.

44 ספר הישר, עמ' 123 סי' נ"ב.

45 שם, עמ' 126.

ר' יוסף מאורליאנש כתב גם פיוטים בסגנונם של פייטני אשכנז וצרפת הצפונית. ארבע מסליחותיו ועקדה אחת נדפסו בימינו⁴⁶, ופיוט אחד שנמצא בו הסימן 'יוסף בכור שור' נשאר בכתב-יד. כשם שבפירושו נשמע הד לוויכוח עם מינים ונוצרים, כך גם משתקפות בפיוטיו הצרות שפגעו בבני-דורו, והן אשר חיבלו את רוחו והורידו פלגי מים מעיניו⁴⁷. גדולה שנאתו ללוחצי עמו, לזדים המכים ומורטים בדומה לפריץ חיות⁴⁸. ותפילתו אחת שהיא שתיים: 'שבור זרוע רשע אף קדקוד'.

החכם ר' אברהם בר' יוסף מאורליאנש היה כנראה בנו של ר' יוסף בר' יצחק. מסופר עליו שהנהיג נשים שבביתו לזמן כשהן שלוש⁴⁹. בתוספות שלנו ובספרי הפוסקים נזכר פעמים אחדות השם ר' אברהם, אבל לא תמיד הכוונה לאותו איש. ויש להניח, שהיו שני חכמים נושאי שם זה: האחד, ר' אברהם, בנו של ר' יוסף מאורליאנש, תלמידו של רבנו תם. ר' אברהם זה היה חמיו של ר' יהודה שירליאון⁵⁰, ואין הוא יכול להיות אותו ר' אברהם, שאליו שלח הרשב"ם שאלה וביקש להביאה בפני רבנו תם⁵¹. לר' אברהם זה השיב רבנו תם והוא מזכירו יחד עם שניים מחכמי פאריס, קרובו הרב ר' יחיאל והרב ר' אליעזר⁵². פירושו של ר' אברהם זה מובא ב'ספר הישר'⁵³. ר' אברהם זה נפטר לפני רבנו תם, כי בן-אחותו של רבנו תם, הר"י כותב: 'אבל מרת מרים אשת דודי רבינו תם היא מחמירה... ולא נודע לי אם על פי בעלה עשתה, או על פי בעלה הראשון הר' אברהם שהיה רגיל בחומרות'⁵⁴. לא ייתכן שרבנו תם נשא לאשה את אשת בן תלמידו, ואין כל ספק שהמדובר הוא בכל המקומות האלה בחכם,

46 על-ידי א. מ. הברמן ב'תרביץ' שנה ט, עמ' 323 ואילך.

47 תרביץ. שם, עמ' 356.

48 שם, עמ' 328—330.

49 תוספות ר' יהודה שירליאון מ"ה ע"ב ד"ה נשים, או"ז ח"א נ"ח ע"א, מרדכי ברכות פ"ז סי' קג"ח. ועי' בשם הגדולים, הוצאת בן יעקב ח"ב, ע ע"ד מתוס' ר' יהודה כ"י: 'אומר חמי הר' אברהם בר' יוסף'. ובכ"י בריטיש מוזיאום Or. 2853, עי' מרמורשטיין *REJ* 1923, עמ' 113. ר' יהודה החסיד שבכ"י זה אינו ר' יהודה מפאריס, כמו שסבור מרמורשטיין, ודבריו בכלל תמוהים. הוא רואה במחבר כה"י תלמיד של ר' אליעזר ממיץ, בשעה שהוא מביא גם את ר' שמואל מפלייזא, עמ' 119, ואת רבינו פרץ עמ' 126 והוא גם מעיד, שר' אברהם מאורליאנש היה אחי אמו של זקנו ר' גרשום. לפי זה היה דור רביעי לר' אברהם.

50 עי' בהערה הקודמת.

51 ספר הישר, עמ' 29 סי' י"ח.

52 שם עמ' 55 סי' ל"ד.

53 דפוס וינה סי' ק"ס. (מהד' שלזינגר סי' קע"ה) ור' לעיל, עמ' 96, הע' 31.

54 תשובות מיימוניות, מאכלות אסורות סי' ה, ועי' לעיל, עמ' 61.

תלמידי רבנו תם בצרפת

שהיה בן-דורם של הרשב"ם ורבנו תם ובוודאי לא צעיר מן האחרון⁵⁵. נוכל לעמוד על זהותו של ר' אברהם בתוספות ובשאר ספרי הראשונים רק על-ידי הוכחות ברורות. לפיהן נזכר ר' אברהם בר' יוסף מאורליאנש בתוספות ברכות, עירובין, כתובות, קידושין, בבא קמא ומכות⁵⁶ ובפסקי תוספות לעבודה זרה⁵⁷. ולעומת זאת אין להכריע באופן ברור למי הכוונה בתוספות חגיגה ובבא בתרא⁵⁸, אבל יש מקום לסברה שר' אברהם הנזכר בתוספות שבת הוא הראשון⁵⁹. וכן נראה שהר"א שבתוספות שלנו למועד קטן ור' אברהם בתוספות ר' יהודה שירליאון לנדרים אינו אלא הוא. במועד קטן מביא הר"א דברים בשם הר' שמואל⁶⁰, ונראה שכתב לפניו תוספות למסכת זו, כשם שעשה זאת ר' יוסף

55 תמוה הדבר שי"ג אפשטיין לא הרגיש בכך וזיהה את שניהם בתרביץ ש"ד, עמ' 180, והחזיק בדעתו גם בתרביץ ש"ח, עמ' 372.

56 ברכות, עי' לעיל, הערה 49, ואותו עניין בספר 'על הכל', הגורן ח"ז, עמ' 91, בשם הר"א בר' יוסף, ובמרדכי ברכות סי' קנ"ח בשם הר' אברהם מאורליאנש חמיו של רבינו יהודה, עירובין ע"ז ע"ב ד"ה אי : ר' אברהם, אותו עניין במרדכי ביצה סי' תרנ"ה בשם ר' אברהם מאורליאנש. ויש מקום להשערה שר' אברהם בתוספות שם פ ע"ב ד"ה אבל, פ"א ע"א ד"ה איתיביה, הוא אותו חכם. כתובות מ"ג ע"א ד"ה ל"ג, = קידושין ט"ו ע"א ד"ה כי טוב, ר' אברהם = ב"ק פ"ז ע"ב ד"ה דכתיב, הר"א בהר"י = הר"ר אברהם בהר' יוסף. מכות ו ע"ב ד"ה בדיני, הר' אברהם מאורליאנש. 57 סי' ע"ח, ר' אברהם ובתוס' שלנו ל"ח ע"א ד"ה אלא, בטעות : ר' אברהם בר' דוד ואותו עניין במרדכי ע"ז סי' תת"ל בשם הר' אברהם דאורליאנש.

58 כ"ג ע"ב ד"ה יצא, ה ע"א ד"ה ארבעה.

59 שבת ג ע"א ד"ה בר : ר"י בשם ר' אברהם, אבל בכ"י בית המדרש לרבנים בניו-יורק : בשם הר' אברהם דודו. וכיוון שלא מצאנו במקומות אחרים שהר"י יציין את ר' אברהם כדודו נ"ל שצ"ל : 'ותרץ ר"י בשם הר' אברהם [שהשיב ל]דודו' והכוונה שר' אברהם תירץ את קושית דודו של הר"י, דהיינו של רבנו תם, שהובאה לפני זה. ור' א. רוזנטל, קרית ספר, תשכ"ז כמ"ב, עמ' 133, הע' 11.

60 כ"א ע"ב ד"ה מכאן, כ"ב ע"ב ד"ה ולשמחת : 'פירש הר"א בשם הר"ר שמשון וצ"ל : בשם ר' שמואל, כי כן הוא מפורש באור זרוע ח"ב סי' תמ"ז ובתשובות מיימוניות שופטים סי' י"ט, והעיר על כך בצדק הרי"ג אפשטיין, תרביץ ש"ח עמ' 373, אלא שהוא סבור כי ר' אברהם הוא בנו של ר' יוסף מאורליאנש, הנזכר לדעתו בתשובות מיימוניות שם ובסמ"ג עשין דרבנן ב, אולם ר' יוסף שפי' מסכת מו"ק הוא ר' יוסף בן משה, עי' לעיל, עמ' 115. והעובדה שר' יהודה שירליאון, מורו של בעל הסמ"ג, אינו מציין שלקח מדברי חמיו או אבי חמיו היא ראיה מספיקה כי אין המדובר בו, שלא כאפשטיין שם עמ' 374. וגם בתוספות שם כ"ג ע"ב ד"ה מאן 'פירש הר"א ז"ל מדקתני ולא פירש ואין בה אבילות . . . ולא נהירא ופירש ר' שמעון זצ"ל מרבו מאן דאמר . . . עכ"ל הר"א'. והגיה הרי"ן אפשטיין שם עמ' 372 : 'ולא פירש, ור' שמע מרבו, כלומר רבו הרשב"ם שמע מרבו'. ויפה תיקן בחלק הראשון, אלא שנ"ל יותר להמשיך : 'ור' שמואל זצ"ל מפרש מאן דאמר . . . וגם כ"ו ע"ב ד"ה אמר : ופי' הר"א בשם רבנו שמואל והר"א נזכר עוד י"ד ע"ב ד"ה ממנעו : תוספות הר"א, י"ט ע"א ד"ה רבי, כ ע"ב ד"ה אתא, כ"א ע"א ד"ה משלישי.

פרק רביעי

בר' משה מטרוייש. בתוספות נדרים אין כל רמז מצדו של ר' יהודה שירליאון לקירבתו לר' אברהם⁶¹, כי המדובר הוא בר' אברהם הראשון.

תלמידו השני של רבנו תם באורליאנש היה ר' יעקב, הנקרא גם 'רבנו תם מאורליינש'⁶² ו'רבינו יעקב הקדוש'⁶³. הוא עזב את צרפת ועבר לאנגליה, וידוע לנו שנהרג על קידוש-השם בשנת ד' אלפים תתק"ג (1189) בלונדון ביום הכ' תרתו של המלך ריצ'ארד לב-האריה⁶⁴.

כבר עמדו חכמים על הקשר שבין המאורע הטראגי הזה לבין התפקיד, שמילאו היהודים במשק הכספי של אנגליה. עיקר פרנסתם היה מהלוואות ברבית. עסקים אלו גרמו לנוהג של קולא בדיני נשך לא רק מנכרי אלא גם מישראל. ר' יעקב מאורליאנש התחשב במצב זה, ובאחד מספרי הפוסקים אנו מוצאים: 'תופס שטר זה העתקתי מכתיבת הר' יעקב מאורליינש והתיר ללוות ברבית מתוך שטר זה וזה לשונו: הנני חתום מטה מודה הודאה גמורה שאני חייב לפלוני בן פלוני כך וכך לפרט למניין שאנו מונין ט"ו ימים להזמנתו ולהגיע לידו בעיר פלונית באחריותו, וכל זמן שאעכבם ולא אפרע לו, עלי לתת לו במתנה כל שבוע ושבוע שאעכבן מיום ההלוואה ולמעלה עד יום הפרעון כך וכך פשוטין ממטבע פלוני, וכן בכל שבוע ושבוע והכל אני מחוייב להביא בעיר פלונית באחריותו תוך ט"ו ימים להזמנתו. וכל זמן ששטר זה בידו איני נאמן לטעון שום טענה בעולם מכל המבואר באגרת הזאת, אלא יהא נאמן עלי בלא שבועה לומר, שאני חייב לו כל המבואר באגרת ועלי להאמינו בלא שבועה, כי כן התנינו בשעה שמסר לי מעותיו. ותנאי זה והודאה זו עשוי בתקון חכמים ובביטול כל מודעי דלא כאסמכתא ודלא כטופסי דשטרי. ומה שהודיתי לו והתניתי לו חתמתי להיות בידו לזכות ולראיה, וחתימתי תעיד עלי כמאה עדים כשרים ויחתום הוא עצמו בשטר ועוד עדים אחרים'⁶⁵. פסק זה אמנם עורר את תמיהת הפוסקים בדורות המאוחרים, ור' יוסף קארו כתב עליו: 'אין לך הערמת רבית גדולה מזו'⁶⁶. ויש מי שאמר: '... בודאי לא יצאו הדברים האלה אשר נוגעים באיסור דאורייתא מפי הרב הגדול הנזכר כאן'. אלא שידוע לנו, שבשנת 1191 שילם יהודה מבריסטול שתי אוקיות של זהב בעד שליחת שאלה בעניין רבית

61 אפשטיין, תרביץ ש"ד, עמ' 180.

62 עי' קויפמן *REJ* ח"ד, עמ' 211.

63 אור זרוע ח"א נ"ט ע"א.

64 ספר זכירה של ר' אפרים מבונא, גזרות צרפת ואשכנז, הוצאת הברמן, עמ' קכ"ז. על המאורע עי' ב. רות *A History of the Jews in England*, 1949, p. 19.

65 הגהות מרדכי ב"מ סי' תנ"ה, חדושי אנשי שם ובהגהה שם.

66 בית יוסף יו"ד סי' קע"ז.

מישראל, ואף שמענו על גוים שטענו, שליהודים אסור להלוות ברבית לבני דתם⁶⁷. ר' יעקב חיבר תוספות לפסחים, והרבה להשתמש בהן הר"ש משנץ בתוספות⁶⁸ תיו⁶⁸, ומשם לקחן בעל התוספות שלנו^{68*}. יש גם הוכחות ברורות, שכמה וכמה עניינים, שלא הובאו בשמו בתוספות שלנו, הם בכל זאת פרי תורתו⁶⁹. שמו מובא הרבה גם בתוספות יומא ויבמות⁷⁰, וכן הוא נזכר בתוספות כתובות, קידוש⁷¹ שין, נזיר, בבא קמא, סנהדרין, עבודה זרה ונדה⁷¹, פעם או פעמיים בכל מסכת, ושוב לעתים יותר תכופות בתוספות זבחים ומנחות⁷². גם ההבאות שבראשונים⁷³

67 מ. אדלר *Jews in Mediaeval England*, p. 190. על הבעיה בחברה הנוצרית ביה"ב, עי' B. Nelson, *The Idea of Usury*, 1944, עמ' 11 ואילך.

68 ה' ע"ב ד"ה אבל, ד"ה משום, ט"ו ע"א ד"ה ולד, ט"ז ע"ב ד"ה דם, י"ח ע"ב ד"ה דיו, כ"ב ע"א ד"ה אותו, ד"ה אמרת, ל"ח ע"א ד"ה אתיא, מ"א ע"ב ד"ה אכל, מ"ב ע"ב ד"ה טיפולן, ע"ה ע"א ד"ה ואלא, ור' להלן עמ' 284.

*68 ר' במקומות המקבילים לאלה שצוינו בהע' שלפני זו, ומצאתיו רק עוד פעם אחת כ"ד ע"ב ד"ה צירעה, ור' להלן, עמ' 609.

69 פסחים כ"ב ע"א ד"ה מה נמצא בתוספות חולין ל"ג ע"א ד"ה דם בשם הר' יעקב מאורליאנש. 'ויש מקשין' בפסחים מ"ג ע"ב ד"ה סלקא הוא ר' יעקב מאורליאנש כפי שמפורש ביבמות ד' ע"א ד"ה דכתיב וערכין ג' ע"ב ד"ה הני, מכיוון שהדברים אינם נזכרים בשם ר' יעקב גם בתוס' הר"ש משנץ, קרוב לומר שבעלי התוספות לחולין, ליבמות ולערכין לקחום מתוספותיו של ר' יעקב למסכתות אלו.

70 יומא ל"ב ע"ב ד"ה אם כן, מ"ב ע"א ד"ה שחיטה, ס' ע"ב ד"ה תנא, ע"ב ע"א ד"ה כתיב, פ"ה ע"ב ד"ה חוץ (ומכאן הועברו לתו"י יבמות, מהד' וחולדר עמ' ט"ז, ראה להלן עמ' 622), פ"ח ע"א ד"ה מפני וגם בתוספות ישנים ל"ד ע"א ד"ה העולה, פ"ח ע"א ד"ה שצריך. יבמות ד' ע"א ד"ה דכתיב, ז' ע"א ד"ה ומה, ועי' לעיל הע' 69. כ"ט ע"א ד"ה אלא, ל"ג ע"ב ד"ה אמר, ל"ו ע"ב ד"ה קניין, מ"ג ע"א ד"ה במקום.

71 כתובות מ"ז ע"א ד"ה השתא, קידושין ד' ע"ב ד"ה מעיקרא, (ואפשר שבתוס' חכמי אנגליה לקידושין ט"ז ע"ב ד"ה מכאן, עמ' 97 צ"ל: 'והק' הר' יע' [= יעקב] מאורליינש' במקום: 'הרד"ע מאורליינש') נזיר נ"ד ע"ב ד"ה ארץ, ב"ק ס"ב ע"א ד"ה מרובה, צ' ע"ב ד"ה כגון, ק' ע"א ד"ה לפני, סנהדרין ל"ה ע"ב ד"ה שבת, ע"ז ל"ד ע"א ד"ה במה ובתוספות ר' אלחנן שם ה' ע"ב ד"ה שאסור, י"ג ע"ב ד"ה ולהוי, נדה ס"ב ע"א ד"ה כבירתא.

72 זבחים י"ד ע"ב ד"ה הג"ה = יומא ל"ב ע"ב ד"ה אם, כ"ד ע"ב ד"ה והרי, כ"ח ע"א ד"ה תנינא, נ' ע"א ד"ה אם, נ"ה ע"ב ד"ה שני, מנחות י' ע"ב ד"ה והרי, ל"ה ע"ב ד"ה אלו, נ"ו ע"ב ד"ה הכל, ע"א ע"ב ד"ה אימור ובתוספות אחרות בשטה מקובצת ל"ב ע"א אות ב: 'והר"י מאורלינש מצא במסכת סופרים . . .', ועי' גם רא"ש הל' תפילין סי' י"ב.

73 פי' המיוחס לר"ש משאנץ לספרא, ל"ח ע"ב אות ד. נמצא בתוספות זבחים מ"ו ע"ב ד"ה אחת מבלי להזכיר את שמו של ר' יעקב, מרדכי הל' ציצית סי' תתקמ"ט, גיטין פ"ב סי' שמ"א, כתובות פ"ב סי' קמ"ח, לפנינו: ר"ת, אבל בכ"י: ר' יעקב מאורליאנש, עי' ש. כהן, מרדכי בן הלל הכהן (גרמנית) עמ' 126, לעומת זאת ר' יעקב שבמרדכי ב"ק פ"י סי' קס"ט הוא ר' יעקב ישראל כמפורש בכתובות פי"א סי' רנ"ה, וקאהן שם לא הרגיש בכך.

פרק רביעי

לקוחות מתוספותיו, ואין צריך לומר מה שמובא בשמו בתוספות ר' יהודה שיר-ליאון⁷⁴. רק תשובה אחת של ר' יעקב מאורליאנש הגיעה לידינו⁷⁵. מהר"ם מרוטנבורג מוסר, כי בצרפת נהגו לחמם את בתי-החורף בשבתות על ידי גויות על-פי היתירו של ר' יעקב מאורליאנש⁷⁶. פירושים מרובים לתורה מובאים בשמו בקבצים השונים של התוספות על התורה, כגון: חזקוני, מנחת יהודה, ופענח רזא⁷⁷, אבל אין לייחס לו את הפירוש על דרך התוספות שבכתב-יד פאריס מס' 167⁷⁸. באורליאנש חי עוד תלמיד אחר של רבנו תם, בשם ר' אליעזר, הנזכר רק פעם אחת בפוסקים בקשר לעדותו שרבנו תם לא היה מודה בחרם הישוב. חכם אשכנזי כותב: 'ויש לי תשובה של הרב ר' אליעזר מאורליינש, שכתב ששמע כן העדות מפי רבינו תם כשיצא מבית הכנסת של טרויש'⁷⁹.

[ד]

ר' יעקב מאורליאנש לא היה התלמיד היחיד של רבנו תם, שעזב את צרפת והלך לאנגליה. בדרך זו הלך גם ר' יום טוב בן ר' יצחק מיואני (Joigny), וגם גורלו לא היה שונה מזה של חברו. אביו של ר' יום טוב היה חכם ונמצא בחברתו של ר' משולם. על שניהם העיד הבן, שהיו פרושים ובכל זאת 'התחממו בשבת כנגד מדורת נכרי שנעשתה בשביל ישראל'¹. ביחסם זה של 'הכל חולים אצל הקור' הרחיקו לכת מרבם ר"ת, שאסר להשתמש כנגד מדורה שעשה גוי בשבת והתיר רק 'אם היו יושבין ועשה גוי מדורה והם נהנין ממנה אין חייבין להניח מקומן בשביל כך'². ר' יום טוב חי בעיר יורק. בשנת תתקנ"א (1191)

74 לברכות כ"א ע"ב, ברכה משולשת י"ב ע"ד, ס ע"א ד"ה מכאן, ברכה משולשת מ"ב ע"ד.

75 ראבי"ה ח"ב עמ' 405 ומשם באור זרוע ח"ב סי' ש"ח ובמרדכי סוכה סי' תשמ"ט.
76 שו"ת מהר"ם דפוס פראג סי' צ"ב, ונראה ששמע היתר זה מאותו מקור, שעליו מעיד חברו לגורל ר' יום טוב מיואני, ר' להלן, עמוד זה, הע' 1.

77 את המקומות רשם צונץ ZGL, עמ' 76, 91, 93, 97, ועי' גם גרוס, עמ' 36.
78 כך גרוס שם. צוטנברג היה זהיר בנדון ורק שלל את החיבור מרבנו תם, בדיקת כתב-היד אינה מעלה שום הוכחה למחבר מסוים. על כל פנים אין הוא מציין את רבנו תם, הנזכר פעמים רבות, כרבו.

79 אור זרוע ח"א סי' קט"ו. הכותב הוא ר' משה בר' חסדאי, עי' עליו להלן, עמ' 420, והתשובה גם בשו"ת מהר"ם דפוס למברג סי' קי"א.

1 הגהות מיימוניות הל' שבת פ"ו אות ו, הגהות מרדכי שבת סי' תנ"ב, ועיין גם שו"ת ר' חיים אור זרוע סי' קצ"ט ותשובות מהר"ם דפוס פראג סי' תע"ח וראה לעיל, עמ' זה, הע' 76, ועל תנועת הפרושים עי' לעיל, עמ' 131.
*1 ס' הישר סי' רל"ג (מהד' שלוינגר סי' רפ"ו).

תלמידי רבנו תם בצרפת

פרצו פרעות בקהילה עשירה זו על רקע דתי וכלכלי. אצילי הסביבה רצו להי-
פטר מעול החובות שרביץ עליהם, וגם לזכות ברכושם של היהודים המלווים.
ר' יום טוב הדריך את היהודים, שהיו נצורים וסגורים במבצר, והם הלכו בדרכם
של קדושי אשכנז, כדברי כותב הזכרונות: 'אחרי כן, בשנת תתקנ"א, קמו טועים
על עם ה' בעיר אברווק (York, Eboracum) אשר באנגלטירא בשבת הגדול
ועת הנס, ויעמוד הרב ר' יום טוב וישחט כס' נפשות, וגם אחרים שחטו'².
הפייטן ר' יוסף מקרטורש (Chartres), שכתב קינה על המאורע, הקדיש לר' יום
טוב חרוזים אלה: 'סין ועוקר הרים למישור שם עקוב. על פה וספרים במוקשים
לא ינקב. ישכן לבטח בשרו לא ירקב. מה טובו אהליך יעקב'³. ר' יום טוב
מיואני נזכר בתוספות לעירובין, פסחים, יומא, יבמות, מנחות וחולין⁴. במקומות
רבים, שנזכר בהם ר' יום טוב סתם, אין בידינו להכריע אם הכוונה אליו, או
לר' יום טוב בר' יהודה⁵. דבריו של ר' יום טוב בר' יצחק מובאים גם בתוספות
הר' יהודה שירליאון⁶, המזכיר גם מה 'שפירש הקדוש הרב ר' יום טוב בר'
יצחק מוויאני (צ"ל: יואני) בסדר הפסח⁷ ובמרדכי⁸. המהר"ם מרוטנבורג מוסר
בשם ר' יום טוב מיואני, שאין מבטלים תינוקות של בית-רבם אפילו בשעת
הוצאת המת, אף-על-פי ששנינו בברייתא 'מבטלין תלמוד תורה להוצאת המת'⁹.

- 2 גזרות צרפת ואשכנז, הוצאת הברמן, עמ' קכ"ז, ועי' בדברי בער במבוא, עמ' ה.
- 3 שם, עמ' קנ"ג.
- 4 עירובין צ"ו ע"ב ד"ה לא: 'הקשה הר"י יו"ט מוין' וצ"ל: מיוני. צונץ ZGL עמ' 52 רשם בטעות על יסוד המקום הזה חכם בשם ר' יו"ט ממיץ. שם צ"ט ע"א ד"ה היה: הר"ר יום טוב. ויתכן שהמכוון לר' יום טוב בר' יצחק. פסחים ק"ב ע"א ד"ה ועקרו = חולין פ"ז ע"א ד"ה משתא, פסחים קט"ז ע"א ד"ה מה: 'וכן היה נוהג הרב מנחם מיוני והר' יום טוב', וכאן ברור שהמדובר בר' יום טוב מיוני, וגם המובא בשמו בתוס' ר"י מבורינא לע"ז (מהד' הרב מ"י בלוי עמ' קע"ב: 'ועוד הקשה הר' יום טוב בר' יצחק דהא בת"כ וכו') נובע מתוספותיו לפסחים כמוכח מתוס' הרשב"א לפסחים עמ' כ"א ד"ה ובא. יומא מ"ח ע"א ד"ה מי: 'ושאל הרב ר' יום טוב הקדוש'. יבמות מ"ד ע"א ד"ה אלמה: הקשה הר' יום טוב בר' יצחק, נ"ז ע"ב ד"ה רב: הר' יום טוב מיוני. מנחות פ"ח ע"א ד"ה רביעית: הר"ר יום טוב ברבי יצחק.
- 5 קידושין ל"ח ע"א ד"ה והוא; זבחים ט"ו ע"ב ד"ה אלא.
- 6 ברכות כ ע"ב ד"ה ומן, 'ברכה משולשת' י ע"ד: 'הקשה הר"ר יום טוב בר' יצחק הקדוש נ"ע'.
- 7 שם כ"ו ע"ד לברכות ל"ט ע"ב ד"ה שמניח. והמלה 'מויאני' ע"י שמו של ר' יוסף נכפלה כנראה מהשורה שלאח"כ.
- 8 כתובות פ"ז סי' קצ"ח.
- 9 מגילה כ"ט ע"א, ועי' מהר"ם, הלכות שמחות סי' מ"ב ומשם ברא"ש מו"ק פ"ג סי' ס"א.

תקנה חשובה של ר' יום טוב בדיני אישות מובאת בספר 'עץ חיים' לר' יעקב בר' יהודה מלונדון¹⁰. המקור הזה הוא עדות מספיקה, שהמדובר בר' יום טוב מיואני. הוא פסק שכופין לגרש למי שמקדש אשה שלא מדעת אביה, או שלא מדעת קרוביה, אם ישנם במדינה, ויכולים 'לגדותו ולהחרימו ולהענישו על [ידי] המלך והשרים, ולא ימולו בניו ולא יקברוהו, אם לא יגרש מדעתו בגט כשר על פי חכמי עירם'.

את פירושיו על התורה חתם ר' יום טוב בסימן 'טיטב' — 'תוספת יום טוב', ואחרים אף הביאו את דבריו כדברי 'הרב טיטב'. כן מובא בספר הראבי"ה: 'ועיין בהא דגרסינן בתורת כהנים, והיה השדה בצאתו ביובל, מגיד ששדה לשון זכר. ותימא מאי נפקא מינה אם הוא לשון זכר או לשון נקבה? והרב טיטב פירש דנפקא מינה שאם הקדישה בלשון נקיבה, שאינה קדושה'¹¹. וכיוון שפירוש זה מובא במקור אחר¹² בשם ר' יום טוב בר' יצחק, אין כל ספק שהוא הוא 'הרב טיטב'. הוא לא פירש את הספרא, ונראה שהפירוש המובא לעיל נלקח מתוספותיו על התורה, שמתוכן נובעים גם שאר פירושי הרב טיטב, המובאים בספר 'פענח רזא'¹³. במחזור ויטרי מובא פירוש לתפילת ישתבח בשם הרב טיטב¹⁴. ר' יום טוב ידוע כפייטן פורה, ובין פיוטיו נמצאים שניים בארמית וקינה אחת על גזירת בלויש משנת 1171¹⁵. גם בנו של ר' יום טוב, ר' יצחק, היה חכם חשוב. ר' שמשון משנץ השיב לר' יצחק בן הקדוש הר' יום טוב זצ"ל, קרא לו 'חכם בן חכם', והעיד עליו ש'כל רז לא אניס ליה'¹⁶.

חברו ובן-עירו של ר' יום טוב היה ר' מנחם בר' פרץ. קטעים מחליפת-המכתבים שלו עם רבו נשארו ב'ספר הישר'. רק תשובותיו של רבנו תם הגיעו אלינו, אבל לא שאלותיו הארוכות של ר' מנחם¹⁷. רבנו תם כתב, בסגנונו הידוע לנו

10 מהד' י. ברודי, ח"ב עמ' קצ"ח, וראה הגהות מרדכי בכ"י ששון, אהל דוד ח"א עמ' 172, ועי' א. ח. פריימן, סדר קידושין ונישואין, ירושלים תש"ב, עמ' ל"ט, ור' כעת בתוס' שעל האלפס לר' משה מלונדרש, שהעתיק 'מכתב יד הרב ר' יום טוב מיואני'. ר' יום טוב מסתמך על הוראת רבנו תם ב'תשובה המתחלת מקול מחצצים שהשיב לרבינו אליהו ולרבינו משולם מ"כ'. תשובה זו לא הגיעה לידינו, וראה לעיל, עמ' 103.

11 אפטוביצר, מבוא לס' הראבי"ה, עמ' 270.

12 פי' הספרא המיוחס לר"ש משנץ, בחוקותי פרק י"א, קי"ג ע"ב.

13 אמשטרדם תנ"ח, מ"ז ע"א, מ"ח ע"ב, מ"ט ע"א, ס"ו ע"א ועוד יותר בכ"י מינכן סי' 50, קטלוג שטיינשניידר, עמ' 35.

14 מחזור ויטרי סי' קנ"ה, עמ' 143.

15 עי' צונץ *Literaturgeschichte*, עמ' 286, דוידזון, אוצר השירה ח"ד, עמ' 398.

16 אור זרוע ח"ב סי' צ"ט.

17 עי' להלן הערה 22.

תלמידי רבנו תם בצרפת

יפה מתשובותיו לשאר תלמידיו: 'עמל הוא בעיני להשיב תשובות על דברי ריבות שעברו, אך אהבת אחי הכניסני לפנים משורת דעתי'¹⁸. ר' מנחם היה תקיף בדעתו ולא נמנע מלחלוק על קדמונים וגדולים. כשביקר את פירושיו של רש"י וחלק עליו, האריך רבנו תם בתשובתו בפירוש הסוגיה, כדי להוכיח את צדקת פירושיו של רש"י וכתב: 'ולחנם יגעת יגיעות גדולות לתלות שגיונות ברבינו שלמה... ולחנם הבאת משניות מאה, אך להגדיל תורה נפשך צמאה... חלילה לרבינו שלמה, כי לא עלה על דעתו ולא תיתלי ביה בוקי סריקי... ולא תאמר לר"ש היה לו לפרש בלשון אחר, וזו דרך החיצונה, כי לשונו מתוקן יותר מלשון כל בני אדם'¹⁹. אבל אין כאן, כמובן, התנגדות עקרונית לכל אפ"שרות של מחלוקת על פירושי רש"י. בתשובה אחרת לר' מנחם כותב רבנו תם עצמו: 'ולא כמו שפירש ר' שלמה זקנו נ"ע'²⁰. תשובה דומה קיבל ר' מנחם, כאשר שלח אל רבנו תם את תמיהותיו על שלוש הלכות של ר' יהודאי גאון, ואמר עליהן, שהן נפלאו ממנו. הוא דוחה את כל טענותיו לאחר שפתח את דבריו בהטפת מוסר: 'שרא ליה מריה לר' מנחם, שליגלג על רב יהודאי גאון, שמוכיחים הגאונים שלא היה כמותו'²¹. רב יהודאי פסק, שקטנה רשאית להי"נשא בחיי אביה, אם הוא הלך למדינת הים. ר' מנחם חלק עליו, ואמר שבנישואים אלו יש משום ספק אשת-איש, כי שמא קידשה אביה לאחר. רבנו תם מצדיק את תקנתו של ר' יהודאי ודוחה את טענת ר' מנחם: 'יישר כוחו ותנחם נפשו, כמה יפה כיוון. ואתה לא כן, כי לדברך הלך ראובן למדינת הים והניח בנות ומת, תהיינה צרורות עד יום מותן. ולדברך הרבית ממזרים, שאני ואתה בקיאים בכמה שמתו במדינת הים והניחו בנות קטנות ונישאו ויש מהן במשפחתנו... אבל דע לך כי יפה כיוונו הלכות גדולות'²². עם זאת העריך רבנו תם את תל"מידו, וצירף אותו לחבורה בשעת חתימת התקנות²³. במקרה אחד אף הודה

18 ספר הישר הוצאת מק"נ סי' י"ג, עמ' 24.

19 שם סי' צ"ג, עמ' 193—194. הכותרת היא: 'כך השיב רבינו יעקב ליוני', וכיוון שלא מצאנו תשובה של רבנו תם לר' יום טוב, נראה כי גם תשובה זו נשלחה לר' מנחם.

20 שם סי' ק"ג, עמ' 212.

21 שם סי' ק"א, עמ' 210.

22 שם סי' ק"א, עמ' 210. בענין זה כבר השיב לו רבנו תם לפני זה והסתמך בתשובותיו על דברי ר' יהודאי, שם סי' י"ג, עמ' 24, ותוכן תשובה זו מובא בהגהות מיימוניות הל' אישות פ"ג הל' י"ג אות י, מרדכי קידושין סי' תקי"ח, רא"ש קידושין פ"ב סי' ח, פסקי ר"מ רקנאטי סי' רל"ו.

23 שו"ת מהר"ם דפוס קרימונה סי' ע"ד. ר' L. Finkelstein, *Jewish Self-Government in the Middle Ages*, p. 155, n. 4. ור' מושב זקנים עמ' קע"ב 'דכל רבני עולם ר"ת וכו' ורב[נ]י יואני הרשומים באגרת המתחלת 'צץ המטה'.

לדברי ר' מנחם וחזר בו מדעתו: 'מעשה בא לפני רבנו תם בבנו של הר' אושעיא הלוי, שקידש בת עשיר אחד ואמר: בתך מקודשת לי סתמא ולא פירש פלונית בתך. ואמר רבנו תם דמקודשת... אפילו לא שידך בשם, אלא שנתרצו בפה ואמר פלוניתא אתן לך, יש לנו לומר דאדעתא דהכי קדיש, דשארית ישראל לא יעשו עולה ולא ידברו כזב... והר"ר מנחם מיוני נחלק עליו ואמר דהא הוי נמי כמי שקידש אחת משתי אחיות... ואף רבנו תם חזר בו ולא עבד עובדא'²⁴. מתוך מקור אחר אנו למדים, כי המעשה היה 'בטרויש ברבי יצחק בן הרב ר' אושעיא ז"ל, נכדו של הר' מנחם זצ"ל בבית דינו של ר' יעקב זצ"ל, ששידך בתו קטנה של ר' מוריל מאנגליטירא'²⁵. ושמא מותר לנו להניח, שר' מנחם מיוני הוא ר' מנחם זקנו של בעל המעשה. ר' מנחם לא הסתפק בהכרעתו המקלה של רבו, רבנו תם, ורצה להרחיק כל חשש מקידושי נכדו. והשידוך עם עשיר מאג-גליה מסתבר גם מתוך הקשרים שמצאנו בין אנשי יואני לבין יושבי האי. אם השערה זו נכונה, הרי גם בניו ובני-בניו של ר' מנחם היו תלמידי-חכמים. ר' אושעיא נזכר בתוספות חולין, אבל הנוסח שם אינו ברור²⁶. ר' יצחק בנו הוא אולי הסופר ר' יצחק בן אושעיא, שהעתיק כתב-יד של ספר מלכים שבספריית המבורג²⁷, ונכדו השני של ר' מנחם הוא כנראה ר' יוסף בר' הושעיא, שתשובתו בעניין יבום נזכרת אצל ר' מאיר מרוטנבורג²⁸ אחרי תשובת רבנו תם.

ר' מנחם חי ביואני עוד לפני יציאתו של ר' יום טוב מעיר זו. בשם שניהם נזכר המנהג לקחת רק שתי מצות של מצווה בליל פסח²⁹. הם נקראים 'קציני יואני' ומובא בשמם, שנהגו לעשות במגילת-אסתר שני עמודים כמו בספר

24 תוספות קידושין נ"ב ע"א ד"ה והילכתא. בסמ"ק צוריק מצוה קפ"ג: '... שקידש בת עשיר מאנגליטירא'.

25 הגהות מימוניות, אישות פ"ט ה"ג אות א בשם ספר יראים (וביראים סי' ז עמ' 22 בטעות 'בן הרב ר' יהושע ז"ל', ועיין בחידושי הרשב"א לקידושין נ"א ע"ב, כפי שהעיר י. זוסמן, שני קונטרסים בהלכה מאת ר' משה בוטריל, קובץ על יד ס"ו (ט"ז), עמ' 289) ושמא ר' הושעיא זה זהה עם החר' ישעיה, שהריצב"א השיב על שאלתו, ר' להלן, עמ' 266 (והוא נזכר באו"ז סנהדרין סי' ה יחד עם חכם בשם ר' יהושע) ור' בפתח עינים לנדה כ"ד ע"א, שם שיער החיד"א שר' הושעיא הגדול' שבחידושי הריטב"א שם אינו אלא ט"ס וצ"ל: ר' ישעיה והכונה לר' ישעיה מטרנאני.

26 ל ע"ב ד"ה החליד, ספר התרומה סי' ה, אבל בסמ"ג עשין ס"ג אותו עניין בשם ר' הושעיא הלוי, ויתכן שצ"ל שם בכלל: ר' שמעיה, כפי שראינו לעיל, עמ' 37, הערה 25.

27 שטיינשניידר קטלוג מספר 4, עמ' 2.

28 שו"ת דפוס פראג סי' תתס"ו, הגהות מיימוניות הל' יבום פ"א אות א.

29 שו"ת מהר"ם דפוס ברלין, עמ' 302, הגהות מיימוניות הל' חמץ ומצה פ"ח ה"ו אות ו, תשב"ץ סי' צ"ט ועי' גם סמ"ג עשין מ"א.

תלמידי רבנו תם בצרפת

תורה³⁰. מזוזתו של ר' מנחם מיואני שימשה חומר ללימוד הלכה בדיני כתיבת מזוזה³¹. הוא גם העתיק את פירושו של רש"י, וכתב־יד זה עדיין היה לפני הרא"ש, הכותב: 'וכן מצאתי בפירוש כתיבת יד מר' מנחם מיואני אשכחניה בגי' ליון פירוש שבת לרש"י, כי נאים ושכיב רש"י אמרה, או אחד תלאה ביני חיטי וחטא הכותבו בשם רבנו'³². הערות מעין אלו לגבי פירושי רש"י עוררו את תשובתו החריפה של רבנו תם, שהבאנוה לעיל. דברי ר' מנחם מובאים בתוס' פות שלנו למסכתות ברכות, פסחים, עירובין, יומא, קידושין, בבא מציעא וער' כין³³. אבל קשה לומר, אם ר' מנחם, הנזכר בתוספות בבא קמא, בבא בתרא, זבחים ונדה, הוא ר' מנחם שלנו³⁴; וכן אין אנו יודעים מי הוא ר' מנחם הקדוש³⁵. בפירושי המובאים בתוספות³⁶ ניכר, כי גם הוא עסק בפירוש המקרא כחברו ר' יום טוב. פירושי על התורה מובאים בקבצי התוספות על התורה הן בנדפסים והן בכתבי יד³⁷. חיבורו של ר' מנחם על המסורה נשאר בכתב יד³⁸. בשמו מובאת גם תשובה למינים³⁹.

מרכז־תורה חשוב היה במשך דורות אחדים בעיר קורביל (Corbeil). ראשוני החכמים שבעיר זו היו האחים ר' יעקב ור' יהודה, שניהם מאנשי־שלומו של רבנו תם. בספר, 'הזכרת נשמות של מגינצא' נזכר ר' יעקב⁴⁰ בין קדושי

30 מחזור ויטרי סי' רמ"ד, עמ' 209.

31 שם עמ' 649.

32 תוספות הרא"ש יבמות, ליוורנו תקל"ו, ד ע"ב ד"ה זקנו. דברים אלה הביא ר' יעקב בירב בתשובה שהשיב לר' מנחם קרפיקופו (כ"י גינצבורג 603, 39 ע"א) מתוך גליון אחד, ראה להלן, עמ' 598, הע' 43.

33 ברכות ל"ט ע"ב ד"ה הכל (ושם: ר' מנחם מווינא וצ"ל: מיואני) = פסחים קט"ז ע"א ד"ה מה (עי' לעיל הע' 4; ובאור זרוע ח"ב סי' ע"ב ר' מנחם הוא ר' מנחם מדרוש Dreux וזה גרם להשמטת שמו של ר' מנחם מיואני ונשאר רק ר' יום טוב. והוא המובא בדברי הפוסקים. עי' לעיל הע' 29) מ ע"א ד"ה הביאו, ד"ה איתיה, עירובין ס"ח ע"א ד"ה אמר, יומא ו ע"א ד"ה אמר. קידושין, עי' לעיל הערה 24. ב"מ ס ע"א ד"ה רבא, ערכין י"ז ע"א, ד"ה השג יד הר' מנחם מיואני. ויש לשער כי שם י"א ע"ב ד"ה מיתיבי ג"כ הכוונה אליו.

34 ב"ק ב ע"ב ד"ה ומילתא, ב"ב פ"ד ע"א ד"ה האי, זבחים פ"ז ע"א ד"ה מה. נדה ג ע"ב ד"ה והתניא, לנדה ל ע"א מובא אכנס פירוש של ר' מנחם מיואני, אור זרוע ח"א סי' של"ט.

35 חולין י"א ע"ב ד"ה וכי. דברי גרוס, גלליא, עמ' 252, שהכוונה לר' מנחם מבריא (Bray) אין להם על מה שיסמכו.

36 עי' לעיל, הערה 33, בתוספות ב"מ וערכין.

37 מנחת יהודה ל"ג ע"ב, דעת זקנים כ"ט ע"א.

38 לייפציג מס' 1, קאטאלוג, עמ' 273, 314.

39 REJ ח"ג, עמ' 7.

40 עי' REJ ח"ד, עמ' 24.

פרק רביעי

קורביל. בעל 'ספר היוחסין' כותב: 'ר' יעקב מקורביל הקדוש המקובל נפטר שנת תתקצ"ב'⁴¹. התאריך תתקצ"ב (1232) אינו מתקבל על הדעת, וצדק גרוס בהצעתו⁴² להגיה: תתקנ"ב (1192). לפי זה נהרג ר' יעקב על קידוש-השם בשנה זו בעיר מולדתו. אין לנו ידיעות של ממש על נטייתו לתורת-הסוד, ובוודאי שאין לנמק את התואר 'מקובל', הניתן לר' יעקב על-ידי בעל היוחסין, בפירוש אחד של גימטריה הנזכר בשמו⁴³. אמנם מקום מושבו שימש, כפי שנראה, מרכז לאנשי סוד. התואר 'הקדוש', המלווה כמעט תמיד את שמו של ר' יעקב מקורביל גרם לזהוי המוטעה עם ר' יעקב ממרויש (Marvége)⁴⁴. ר' יעקב מקורביל חיבר תוספות לפסחים, על כך מורים דברי ר' יצחק בעל אור זרוע: 'וכן מוכח שהוא דערבי פסחים... וכן פירש התם רבינו יעקב הקדוש מקורביל זצ"ל'⁴⁵. על כך גם מוכיחים הפירושים הרבים יחסית, המובאים בשמו למסכת זו⁴⁶. מחוץ לתוספות פסחים נזכר ר' יעקב מקורביל בתוספות שלנו לשבת, לביצה, כתובות, בבא בתרא, חולין ובתוספות ישנים ליומא וליבמות⁴⁷. קרובו של ר' יעקב, ר' אהרן בר' חיים הכהן, כותב בפירושו לפיוטים⁴⁸: 'ואני אהרן בר' חיים כהן זצ"ל שמעתי בשם רבינו יעקב הקדוש זצ"ל דודינו מקורביל, שהיה או' שחייב אדם לקרות קרית שמע שלם על מיטתו שמצא דודנו הקדוש במדרש⁴⁹ שמור רמ"ח תיבות שבקרי' שמע ואני אשמור רמ"ח אברים שבך ואל מלך נאמן מן המניין.

41 יוחסין, הוצ' לונדון, עמ' 221.

42 גרוס, גלליא, עמ' 562.

43 דעת זקנים, ליוורנו תקמ"ג, פ"א ע"א. טעותם של צונץ ZGL, עמ' 77 וגרוס שם הוכחה על-ידי אפטוביצר REJ נ"א, 1906, עמ' 75.

44 ראובן מרגליות ייחס את ה'שאלות ותשובות מן השמים' לר' יעקב ממרויש וקורביל עי' בשער הוצאתו, לבוב תרפ"ט, ובהקדמה, עמ' 7.

45 אור זרוע ח"א סי' ל"ו וגם שם סי' רל"ה: 'וכן כתב הרב רבי' יעקב מקורביל הקדוש זצ"ל בפ"י ע"פ וכו'.

46 תוספות פסחים צ"ט ע"ב ד"ה עד: 'הר"י מקורביל' ואין ספק שהוא ר' יעקב, שהרי בתוספות ר"י שירליאון לברכות כ"ז ע"א ד"ה דרב, אור זרוע ח"ב סי' צ"ב, ק"מ (ל"ח ע"ג), רל"א, וגם המובא שם בהל' ברכות ח"א סי' א, שבת ח"ב סי' י"ד, סי' כ, סי' נ"ב והל' ע"ז סי' ר"ע לקוח כנראה מתוספותיו לפסחים, וראה גם בתוס' ר"י שירליאון שם מ"ח ע"א ד"ה והבו, מ"ט ע"ב ד"ה זה וזה.

47 שבת י"א ע"א ד"ה ולא, כ"ז ע"א ד"ה שכן: 'ר' יעקב מקורביל הקדוש', ס"א ע"א ד"ה דילמא: 'הקדוש מקורביל'. ביצה ו ע"ב ד"ה השתא, כתובות י"ב ע"ב ד"ה אלא, ב"ב קע"ה ע"א ד"ה המלוה, חולין קכ"ב ע"ב ד"ה וגם, תוספות ישנים יומא ל"ג ע"ב ד"ה עליה, יבמות ב ע"ב אות א. *47 ר' לעיל עמ' 128.

48 המדרש הוא בתנחומא קדושים ו, והובא על-ידי הרוקח סי' ש"כ ושם גם עניין 'אל מלך נאמן' כדי להשלים את המספר ובשבה"ל ערוגה סי' ט"ו, מובא עניין זה כתירוץ של רבי דניאל גאון, ר' תנח' מהד' באבער ויקרא, עמ' 65, הע' כ"ו. ראה ש"ז הבלין, תרביץ תשל"א, עמ' 108—109.

ומחלוקת גדול[ה] בין רבינו יעקב הקדוש דודינו מקורביל ובין רבינו יעקב מרמרו זצ"ל⁴⁸ * שדודי מביא ראיות הרבה שקרית שמע שעל מיטתו עיקר ור' תם מביא ראיה דקירית שמע דבית הכנסת עיקר⁴⁹. עצם הבאת המדרש כנימוק לדעתו יש בה להוכיח, שהמסורת על נטייתו לתורת הסוד יש לה על מה לסמוך. אחיו של ר' יעקב, ר' יהודה מקורביל, נזכר בתוספות שלנו לכתובות, קידושין, נזיר וזבחים, בתוספות ישנים ליומא ובתוספות הרא"ש ליבמות ובשטה מקובצת לבבא קמא⁴⁹ *. בספרי הראשונים נמצאות מהוראותיו של ר' יהודה בהלכות ברכות, מאכלות אסורים והלכות נדה⁵⁰. פירושיו לתורה מובאים בכתבי-יד⁵⁰ *. שמו של ר' יהודה מקורביל קשור ב'חוג ספר העיון'. באחד מקונטרסי החוג נזכרת 'מסורת סודית שהעתיקו מספר קדמון של החסיד ר' יהודה בן רבינו אחא מקורביל' ומסורת חכמה של גאון גדול רב קשישא, שכתבה 'לכבוד תלמידו החסיד רבינו יהודה הקדוש שבא מקורביל'. העובדות ההיסטוריות האצורות בדברים אלה, שבהם משמשים בעירבוביה שמות בדויים ושמות היסטוריים, לא נתחוורו כל צורכן, פרט כנראה לעובדה שבית-מדרשם של שני האחים שימש מרכז ללימודי הסוד⁵¹. ר' יהודה עסק גם בפירוש הפיוט ומעיד על כך קרובו הנזכר לעיל, ר' אהרן בר' חיים הכהן, בזה הלשון: 'השווה ומשוה קטן וגדול, לא ראיתי אני הכהן מעולם פירוש מהו השוה, אך אני שמעתי בשם דודי רבינו

⁴⁸ * המחלוקת היא בעצם בין רש"י לר"ת. ר' תוס' ברכות ב ע"א ד"ה מאימתי ובשאר ראשונים שציינתי בערוגת הבשם ח"ב, עמ' 3, הע' 21, ורק באו"ז ח"א הלכות ק"ש סי' א נמצא שרבנו יעקב הקדוש מקורביל"ל היה מתרץ אחת מקושיותיו של ר"ת על שיטתו של רש"י, ור' י. כ"ץ, ציון ל"ה (תשל"א), עמ' 39 ואילך.

⁴⁹ ר' אהרן ממשיך שם: 'ואני יודע מקצתם אך אינו עת להאריך בכאן. ואני הכהן מצאתי מדרש אחר לאותם שאינם או' מקירית שמע כי אם פרשה ראשו' על מיטתם סומכין על המדרש שראיתי שמור רמ"ח אותיות שם שבפרשה ראשונה ואני אשמור רמ"ח איברים לך ואילו ואילו דברי אלוהים חיים כי הכל חשבתי ומצאתי הכל אמת'.

⁴⁹ * כתובות י"ז ע"א ד"ה מבטלין, קידושין ט"ז ע"ב ד"ה והתנחלתם, נזיר ס"ה ע"ב ד"ה ורבי יהושע, זבחים ל"ז ע"ב ד"ה לטטפות, תוספות ישנים יומא י"ד ע"א ד"ה ועוד: 'והר' יהודה מקורביל דוד גיסי הר' שמשון', עי' להלן עמ' 342. תוספות הרא"ש יבמות י"ד ע"א ד"ה בשלמא, שטמ"ק ב"ק ע ע"ב ד"ה כמאן. בתוס' ב"ק ט ע"א שבכ"י אוקספורד 430 נמצא דיון ארוך בעניין ברירה וחתום עליו: ר' יעקב מקורביל, אבל אין לקבוע אם הוא נלקח דווקא מתוספותיו לב"ק, או מתוספות אחיו למסכת זו.

⁵⁰ כל בו סי' פ"ז, הגהות מיימוניות הל' מאכלות אסורים פ"ח הי"א אות ה, שו"ת מהר"ם דפוס למברג, סי' תפ"ז.

⁵⁰ * עי' נויבואר ב- *Zeitschrift* של גייגר ח"ט, עמ' 271, *Rabbins Française*, עמ' 441.

⁵¹ עי' ג. שלום, ראשית הקבלה, ירושלים יוש"ח, עמ' 162—163 ועמ' 260, ואולי צ"ל:

פרק רביעי

יהודה וצוק"ל מקורביל דהכי פי' השוה ולמה נקט הפייט השוה לפי שבלעם הרשע כשרצה לקלל את ישר' א' אותו רשע אמתין עד שעה שיכעוס ואין דעתו שוה, כך פרש"י בפרש' וירא בלק לכך א' הפייט השוה, לעולם דעת הק' שוה אפילו כשכועס אינו מעביר על מדותיו בלבד ומשוה קטן וגדול. לדין קטנים וגדולים שוים, שנ' כי לא ישא פני הצדיק. עד כאן שמעתי' ⁵¹.*

באחת מנוסחאות התקנות, שתיקן רבנו תם יחד עם גדולי הדור 'בכנופיא של שוק טרוייש', אנו מוצאים בסופה את המלים: 'ועוד גורנו על הר"ר קרשביא ובנו להשיב לר' יצחק נדונית בתו כאשר יסדרו הר"ר משה משלמור והרב ר' אברהם מבורגויל...'.⁵² המדובר הוא בר' אברהם מ-Bourgueil, שמילא שלי-חות בעניין הנידון על-פי הוראתו של רבנו תם. הוא נזכר בתוספות שלנו לביצה וליבמות ⁵³.

[ה]

נסיים את דברינו על תלמידי רבנו תם בצרפת בשני חכמים, שלגביהם קיים ספק אם למנותם עם חכמי צרפת, על אף קשריהם החזקים עם רבם. אין אנו יודעים את מקום-מוצאו או את מקום-ישיבתו של ר' יצחק בן ברוך, אבל הוא היה מקורב לרבו ואסף את דברי תורתו, כמפורש ב'ספר הישר': 'ופירש ר' יצחק בר' ברוך מפי רבינו יעקב' ¹.

הוא היה עונה, כנראה, לשואלים בשם רבנו תם. פעם הוא מצטדק בפני רבו על שהוסיף על תשובה, שנשלחה לפאריס שלא מדעתו: 'רבינו ומורינו, הילך תופס הכתב ששלחתי ולא נחתם, כי הכל יודעים שתורתנו שלך היא. ולי, אני אחד מיתמי היתומים, צוה רבינו שיחיה, אם יחסר דבר להשיב השליח אצלו

ר' יהודה בן... ורבינו אחיו מקורביל'. שם האב שאינו ידוע לנו נשמט, מ'אחיו' נעשה 'אחא' וזה גרם לצירוף המשונה: רבנו אחא.

⁵¹ כ"י אוקספורד 1206 הנ"ל, ור' תשובות ופסקים, מהד' א. קופפר, עמ' 117, ומה שהביא בשמי שם, הע' ¹².*

⁵² כ"י בריטיש מוזיאום, קטלוג ח"ג, עמ' 407, עי' REJ חי"ז, עמ' 66, גרוס, גלליא, עמ' 237. ועי' לעיל, עמ' 96. לנוסח התקנה עיין פינקלשטין בספרו הנ"ל (עמ' 80, הערה 32) ור' ש. אברמסון, סיני נ"ח תשכ"ו, עמ' 181—192, וא. קופפר בנספח ג' לתשובות ופסקים שההדיר, עמ' 316—317.

⁵³ ביצה ט ע"ב ד"ה מאי, יבמות ב ע"ב ד"ה או (אותו עניין גם באור זרוע ח"א סי' תקצ"ז), כ"ו ע"ב ד"ה דנפול.

1 עי' לעיל, עמ' 96.

תלמידי רבנו תם בצרפת

לרמרוג'². ר' יצחק בר' ברוך נזכר בתוספות למסכתות: ביצה, יומא, חגיגה, יבמות, כתובות, בבא קמא, בבא בתרא ועבודה זרה³. הוא חיבר פירוש למסכת תמיד, ופירושו למסכת זו נזכרים פעמים אחדות בפירוש המיוחס לראב"ד⁴. מהוראותיו נזכר פעמים אחדות היתר⁵ לקנות בשעת הדחק פת, שאפאה נכרי בשבת. הוראה זו, שנאמרה בניגוד לדעתו של רבנו תם, נמסרת בשמו ובשם ר' שמואל מוורדוס, הוא ר' שמואל בר' חיים מוורדן, אחד מצעירי תלמידיו של רבנו תם⁶ וגיסו של הר"ש משנץ⁷. ואולי יש מקום להשערה, שר' יצחק בר' ברוך היה לא רק חברו אלא גם בן-עירו. הקשר בין ר' שמואל זה לבין רבנו תם מאושר על-ידי דברי ר' ברוך ממגינצא, בעל ספר החכמה: 'וכשבא מורי הכהן מצרפת אמר שזו הסברא אמר קרובו הרב רבינו שמואל מוורדוס לפני רבנו תם והודה לו'⁸. המורה הכהן הוא ר' משה בר' שלמה, תלמידו של רבנו תם⁷. ר' שמואל זה נזכר בתוספות שלנו, ליבמות, ובבא קמא⁸.

2 ספר הישר, הוצאת מק"נ סי' ע"ג.

3 ביצה ג ע"ב ד"ה ואחרות, והדברים נובעים מספר הישר סי' ע"ד עמ' 169. יומא ט"ז ע"ב ד"ה מן: 'תימא דתנן במס' תמיד . . . מיהו ר"י בר ברוך גרס התם' כ"ה ע"א ד"ה והא. חגיגה ד ע"א ד"ה אלא, יבמות נ"א ע"ב ד"ה ביאה. כתובות כ"ו ע"ב ד"ה אנן, ס"ב ע"א ד"ה והתניא, ק"ט ע"א ד"ה לא שנו, בבא קמא צ ע"א ד"ה רבי מאיר, בבא בתרא נ ע"א ד"ה קסבר, עבודה זרה מ"ט ע"א ד"ה נתערבה, באותו עניין כמו בתוספות ביצה. ור' גם שטמ"ק בכורות מ"ו ע"א אות ב 'הטעם שמעתי מפי מורי ר' יצחק בר ברוך . . . קשה לדעת מי הכותב. בסוף מצויין המקור 'עכל"ה'.

4 כ"ה ע"ב, כ"ח ע"א והם הדברים בתוספות יומא כ"ה ע"א ד"ה והא.

5 הגהות מיימוניות הל' שבת פ"ו ה"ב אות ד. הגהות אשרי ביצה סוף פ"ג, ולפי הגהה זו מא"ז יש לתקן את הלשון באו"ז ח"ב סי' שנ"ח (ע"ה ע"ד) וצ"ל: ' . . . היה כבר מעשה שהר' יצחק בר ברוך וצ"ל והר' שמואל מורדין וצ"ל [התירו לקנות הפת שאפה נוכרי בשבת בשעת הדחק וכן כתב מורי ר' יהודה] הוא הנקרא שירליאון בתוספותיו פ"ק דשחיטת חולין שגם לרבו וכו'.

*5 ראה להלן, עמ' 274.

6 מרדכי חולין פ"ז סי' תרפ"ד. במרדכי נאמר 'קרובי' והגהתי 'קרובו', כי לא ידוע לנו שר' ברוך ממגינצא היה בצרפת ומתקבל יותר על הדעת שר' משה הכהן, שהיה בצרפת, מספר בשם קרובו.

7 ע"י להלן, עמ' 184.

8 יבמות ס"ה ע"א ד"ה שבינו: 'והר' שמואל בר' חיים פירש'. ס"ו ע"ב ד"ה עבדי: 'ותרץ הר' שמואל בר' חיים מוורדיש'. ס"ז ע"ב ד"ה אין, בבא קמא ע"ז ע"א ד"ה פרה, פ"ט ע"א ד"ה כל. ר' שמואל הוסיף את הערותיו לתוספות רבו, ר"ת. בכ"י אוקספורד 430, המכיל תוס' בב"ק, [כעת 'שיטת קדמונים' לב"ק, מהד' הרב מ. י. בלוי, תשל"ח, עמ' ע"ב] נמצאת אחרי קטע החתום ת' = תם, והמתאים לדברי ר"ת בתוס' שלנו י"ד ע"א ד"ה לא לזה, הוספה ארוכה חתומה: שמואל דוורדון. 'תו' רבי' שמואל' גם לדף מ"ה ע"ב.

בעיר מיץ, הקרובה לאשכנז, חי אחד מגדולי תלמידיו של רבנו תם. ר' אליעזר בר' שמואל, הידוע גם בכינויו רא"ם. חכם זה, אחד המועטים בדור, שחיבורו הגיע לידינו, שמע תורה מפיו של רבנו תם ברמרו ומסרה לתלמידיו, שרובם ככולם היו אחר-כך מגדולי רבני אשכנז. ר' אליעזר היה אחד המקשרים והמ-תווכים בין שני מרכזי התורה. כשרצו להדגיש באשכנז דברים שנאמרו על-ידי רבנו תם, הביאו את עדותו של ר' אליעזר: 'וכך שמעתי ממורי ממיץ, שאמר לו רבנו תם פה אל פה'⁹. ואמנם ר' אליעזר דבק ודייק בתורת רבו, כפי שהוא כותב 'שמעתי תירוץ וחילוק אחר בדבר זה, וזה שכתבתי שמעתי מרבינו יעקב זצ"ל'^{9*}. ר' אליעזר הורה בפני רבו: 'מעשה היה ביהודי אחד קנה עופרת בב' פשוטים מן הגוי ומכרו לישראל חבירו בד' פשוטים. לאחר זמן נמצא שהיה כסף, ורצה לחזור בו וטוען אונאה. ופסקו הדין רא"ם ורבינו יוסף לפני רבנו תם ופטרוהו מזה הטעם, שאמרו כמו שקנית כך מכרת, ומאחר דלא בעי לאסוקי אדעתיה אין כאן אונאה'¹⁰. ר' יוסף הוא, כנראה, ר' יוסף מאורליינש¹¹, ושניהם למדו באותו זמן בבית-מדרשו של רבנו תם ברמרו. רק תשובה אחת של רבנו תם לר' אליעזר הגיעה לידינו, והיא מזכירה בנימתה ובסגנונה את תשובותיו לר' יוסף. עם חיבתו לתלמידיו הקפיד רבנו תם, כפי שראינו, כשהתרחקו מדרך לימודו וכשלא עיינו ודקדקו בדבריו כראוי. ולא נהג אחרת גם כלפי ר' אליעזר: 'תמה אני מדוע לא קראת בכתבי... וכל דבריק שכתבת כאילו אני השוייתי שיעור מקוה ומעיין, ודבר זה לא היה ולא עתיד להיות ותעודות שלך אינן'¹². על נסיונו של ר' אליעזר להגיה ולשנות את הגירסה, הגיב רבנו תם מעין תגו-

9 ראבי"ה סי' תתרפ"ט, אפטוביצר, מבוא, עמ' 247. וכעת בראבי"ה ח"ד, הוצ' דוד דבליצקי, בני ברק תשל"ו, עמ' ע"ו.

9* יראים השלם קמ"ג ע"א, אין להתפלא על השימוש במונח 'חילוק' על-יד 'תירוץ'. רבנו תם כותב כבר 'המשנה נותנת חילוק' (ספר הישר, תשובות עמ' 129), וראה גם תוס' ב"ק ל"ח ע"א ד"ה אלא: 'ורבינו תם מפרש דיש חילוק...'. ב"ב ק"ע ע"ב ד"ה אין 'ואע"פ שיש לתת חילוק' וכן כותב הראב"ן: 'הגאונים לא נתנו חילוק', להלן עמ' 176. ומצאנו 'פלוגתא' במשמעות זו בקידושין ג ע"א וראה רש"י ד"ה דאיכא פלוגתא: 'חילוק בדרכיו בדרך זו הוא דומה לכאן ובדרך זו אינו דומה', ור' פסחים מ"ו ע"א, מו"ק י"ד ע"ב ורש"י שם ד"ה ואי (למקום הזה ציין יעקב לוי במלוננו לתלמודים, והוא הבחין בין ערך פלוגתא — חילוק לבין פלוגתא — מחלוקת, קוהוט בערוך השלם, כ"ו, עמ' 332, עירבב את שניהם וכן גם בקונ-קורדנציה לתלמוד הבבלי) ועל מונח ה'חילוק', כציון לסוג מיוחד של פלפול ראה מ. ברויאר, 'עלית הפלפול והחילוקים בישיבות אשכנז', ספר הזכרון להר"י וינברג, עמ' רמ"ט ואילך, וח"ז דימיטרובסקי במאמרו 'על דרך הפלפול' עמ' קי"ג, הע' 11. ובמשמעות זו בירושלמי שבועות פ"ב ה"ד, ל"ד, ע"א: 'ליתן חלק בין למטמא בפנים למטמא בחוץ'.

10 שו"ת מהר"ם ד"פ סי' תשכ"א ובנוסח שונה באור זרוע ב"מ סי' ע"א.

11 עי' לעיל, עמ' 132. 12 ספר הישר, הוצאת מק"נ סי' נ"ז, עמ' 129.

תלמידי רבנו תם בצרפת

בתו על דברי ר' משולם: 'ומה שכתבת בהלכות גדולות, שאתה סובר שחדשת לעשות גירסא אין לך תינוק שונה תלמוד שלא הגיה... שכל מגיה ידו על התחתונה'¹³. את תשובתו סיים רבנו תם בהבטחת חיבתו לתלמידו: 'ובקוצר השבתיך, כי חשתי, אך על יד הקודם אשיבך על שאר דבריך אם תשנה אותם, כי נמחק כתבך מעבר השני, ואהבתך כמער איש ולויות'¹⁴ מעורה בכליות. ואתה שלום וביתך שלום'¹⁵. הר"ש משנץ מוסר, שר"ת היה רגיל לומר על המוכר שטר חוב לחבירו 'שאין המכר קיים אלא מדרבנן והיה מביא ראיה וכו' ובסוף חזר בו שהקשה לו הר' אליעזר ממיץ...'¹⁶*. בימי שהותו ברמרו הכיר ר' אליעזר ממיץ את הרשב"ם, ולמד לפניו מסכת שבת. בתוספות שלנו למסכת זו נשמרו אחדות מקושיותיו של ר' אליעזר ותשובותיו של הרשב"ם¹⁶, וקרוב לוודאי שר' אליעזר ממיץ פירש מסכת זו, ואף השתמש בפירושו של ר' יוסף בר' משה¹⁷. את תוספותיו למסכת זבחים כתב ר' אליעזר ממיץ בפני ר' חיים כהן מפאריס¹⁸, וכנראה בזמן לימודם בבית-מדרשו של רבנו תם. לעתים תכו-פות סותם ר' אליעזר ואינו מפרש את שם מורו, וכותב: 'ורבותי פרשו... ונראים דבריהם מדברי'¹⁹, 'רוב רבותי שוין בדבר'²⁰, 'פירש לי רבינו תם... ושאר רבותי פירשו'²¹, 'ולפי שראיתי רבותי שפירשו טעם אחר... ולא נראה לי פירשתי אני הנראה לי'²², ולשונות דומות. לפעמים קורא להם 'מלמדי': 'ושאלתי את מלמדי מהו כישוף, ולא שמעתי מהם דבר מיושר על זה... ונראה לי, כל דבר הנעשה בהשבעת שדים אינו כישוף... ולפי עניות דעתי כל העושה מעשה

13 שם עמ' 130.

14 לשון הכתוב מ"א ז ל"ו.

15 ספר הישר שם, עמ' 131.

*15 תוספות הרשב"א לכתובות, מהד' א. ליס, ירושלים תשל"ג, עמ' רמ"ד, וראה בתוס' הרא"ש שם פ"ה ע"ב ד"ה המוכר.

16 שבת כ"ג ע"ב ד"ה גזרה, ס"ו ע"א ד"ה והא, במקום 'הקשה הר"א ממיץ לרשב"א צ"ל: 'הקשה הר"א ממיינץ לרשב"ם', וראה להלן, עמ' 180, הע' 39, ס"ט ע"ב ד"ה הא מני. הוא נזכר גם בדף ל"ו ע"א ד"ה למחט, ס"ד ע"א ד"ה שמע, והמובא בתוס' ביצה ג ע"א ד"ה גזרה 'ומטעם זה אכל רבינו אליעזר ממיץ מליח שצלאו נכרי מעצמו בשבת...'. יתכן שלקוח הוא מתוספותיו לשבת ועכ"פ לא מצאתי לכך רמז בספר יראים.

17 ספר יראים השלם עמ' 266: 'כך ראיתי כתוב בשם רבינו יוסף מפירוש רבינו שמואל זכר שניהם לברכה', עי' לעיל, עמ' 115.

18 ראבי"ה ח"ב עמ' 18.

19 יראים השלם, עמ' 70 סי' ק, סי' ק"ד עמ' 77.

20 שם, עמ' 89.

21 שם, עמ' 87, 'פי' לי רבינו התם', אבל צ"ל כפי שתיקנתי.

22 שם, עמ' 392.

בלא השבעת שדים או מלאכים וברא שום דבר שיש בו ממשות ומהפך לב האיש או האשה ע"י מעשיו נקרא עושה מעשה וחייב... ועל המכשף ידו כל חכמי לב כי הוא נמצא והוא המעכב את ישועתנו²³. אצל מלמדיו למד גם את דקדוק הלשון והמסורת, אבל לא רכש אמון רב למסקנותיהם ולכללים שכללו. על מחלוקת התנאים בעניין יש אם למקרא או יש אם למסורת, הוא כותב: 'נראה לי, שכל החולקים במקרא למסורת, בדייקנות לשון הקדש חולקין... ובכל מקום שהתלמוד יפרש סברת הדייקות אחר סברת התנא, ובמקום שמקשה התלמוד מזה לזה... יודע בעל התלמוד שדייקות שניהם שוה ואין להפריד בסבר[ות] בחסרון אות או ביתרוננו, אבל אנו, שאין אנו בקיאים כמו בעלי התלמוד, אין לנו להשוות ולהקשות מזה לזה. ואם בא חכם לומר בקי אני ונבון, לא כיון לדבר[י] על זאת, שכמה חכמים שימשתי ולא ראיתם שוים לדעת אחד, כל אחד בודה לפי דעתו וגם בודה היום כך ולמחר כך. וקושיות וחלוקות לשון העברי בהברות, החסרות ויתרות, אף כשהם מפועל אחד וגזרה אחת, שניהם יוכיחו לאומר בקי אני צריך לפרש, כי רבו מארבה בלא מספר, הלכך כל אדם יבלום פיו מלומר חכמתי להשוותם, ומתוך כך ירצה להקשות מתנא לתנא ידידיה אדידיה, כאשר הקשה התלמוד'²⁴.

אין לנו ידיעה כלשהי על הזמן, שבו תקע ר' אליעזר את מקום מושבו במיץ. אולם כל ההשערות על שבתו במגינצא אין להן יסוד, ומכל שכן אין מקום לדעה, שר' אליעזר היה ממלא מקומו של ר' אליעזר בן נתן ברבנות במגינצא²⁵. ר' אליעזר ממיץ נשאל על מעשה שהיה, והכרעתו גררה משא-ומתן ממושך עם אחדים מחכמי אשכנז. עם אחד מהם, שאת שמו אינו מזכיר, התווכח בחריפות. החכם הזה הוא, לדעת אפטוביצר²⁶, ר' ברוך בר' שמואל ממגינצא, והוויכוח התנהל בשעת ביקורו של ר' אליעזר בעיר זו. הוא אף משער, שר' אליעזר בא למגינצא כדי להשתקע שם ולמלא את מקומו של ר' משה הכהן, ר' ברוך התנגד לו ותבע לעצמו עטרה זו וגם הצליח להשיגה. מכאן המרירות שבתגובתו של ר' אליעזר ממיץ. אלא שההתבוננות במקורות מראה, שאין יסוד להשערות אלו. ר' אליעזר ממיץ מספר: 'מעשה שאירע, שנפטר טוב בן טובים, בר אוריין ובר אבהן, החבר רבי אליעזר בן החבר רבי אורי ברבי אליקים ואמו מרת יהו-

23 שם סי' רל"ט, עמ' 216, ועי' שם בתועפות ראם.

24 שם סי' קט"ז, עמ' 83—84.

25 כן הוא בתשובות מהרש"ל סי' כ"ט ועי' בובר, תלפיות, ברדיטשוב תרנ"ה ובהקדמת ר"א שיף לספר יראים, עמ' 7, עי' גרוס, גלליא, עמ' 320, ואפטוביצר מבוא לראבי"ה, עמ' 315. ור' מ. רייך, סיני, ספר הייבל השי"ח, עמ' שנ"ו ואילך.

26 מבוא לראבי"ה, עמ' 313—314.

דית בת החבר רבי אליעזר והובא במגנינה בספינה בשבת בבוקר בשעה שלי-
שית ועמו אמו ואשתו ובניו וקרובים. ושאלו לנו מה יעשה בו, אם להביאו מן
הספינה לבית בנו על ידי הגויים... ואומר אני מותר לו לומר לגויים
להביאו שאיסור אמירה לגוי אינו במקום כבוד המת²⁷. מקום המעשה אינו
מפורש, ואפטוביצר הגיה וקרא: 'במגינצא' במקום 'במגנינה'. אלא שהיה
עליו לומר 'למגינצא'²⁸. ההיתר, שהתיר ר' אליעזר ממיץ לבאי הספינה
שבאו עם המת לבוא לעיר, עורר ערעור מצד חכמים אחדים. ר' אליעזר
ממיץ הרצה את נימוקיו באריכות באיגרת ששלח לר' יואל הלוי ולבנו ר' אלי-
עזר, שגם הם היו בין המשיגים. הוא מבטיח להם: 'וידעו אוהבי ורבותי הרב
רבי יואל ובנו החבר, חבירי ואוהבי, קרובי נדיביי כי כמה דברים שכתבתי
לא עליהם פתחתי פי, כי חלילה לי לגנות דבריהם כי כדבש ימתקו לפי, אך
על בני אדם שסבורים למלוך בלי עטרה ולא אזכירם, כי השלום אהבתי'²⁹. על
שאלותיו ותמיהותיו של אותו חכם אלמוני מגיב ר' אליעזר ממיץ בחריפות:
'ואם יבוא אדם לחלק בין כבוד גדול לכבוד קטן ולומר חסרון ארון ותכריכין
בזיון גדול הוא למת, אבל מה שהיה מוטל בספינה בזיון קטן הוא... הנה דבר
ידוע, שדברים אלו דברי תינוק הם, שאם כן אין לדבר סוף, שלעולם תוכל לחלק
בין מת חשוב לבזוי... בין כבוד גדול לקטן...'³⁰. ר' אליעזר משיב על שא-
לות השואל, שאותו הוא מתאר כחולק על האמת: 'כי מבין הדברים אמיתים
ובזדון מתכוין להרבות כבודו ולהתכבד בקלון חבירו. יש לו לירא שלא תעשה
תורתו לו סם המות ושלא יהא נידון באש כפולה ששים'³¹. בסוף דברי איגרתו
מגלה ר' אליעזר את דרכו בבירור ההלכה בניגוד לדרך שבה הלך מתנגדו³².
'ואין לך דבר בישראל, שאין אדם יכול לדבר ולהפך לפנים אחרים, אף כי אינם
נראים. אך לבי ישר, יודע מה שיש בין עקל לעקלקלות, ואין לו לאדם לאסור
דבר, אם לא ימצא ראיה שאסרו חכמים... ושיטתי כל היכא דאיכא לאקושי
לקולא ולחומר, לקולא מקשינן...'. במרדכי³³ מובאת תמצית הכרעתו של
ר' אליעזר ומה ש'רבינו ברוך ממגנצא דן לפניו'. בהגהות למרדכי³⁴ נעתק גם

27 ראבי"ה ח"א, עמ' 428, וע"ש הערה 11.

28 ואפשר ש'במגנינה' אינו אלא שיבוש של 'בספינה', והשבוש והתיקון שניהם נשארו
במקומם.

29 ראבי"ה שם, עמ' 438.

30 שם, עמ' 429.

31 שם, עמ' 432.

32 שם, עמ' 438.

33 שבת פ"ג סי' שי"ג.

34 שם, סי' תנ"ח.

קטע שלם מדברי ר"א ממיץ, שבו הוא מרצה את מה 'ששאל השואל' האלמוני, אבל בהגהות נאמר: 'ושאל ר"ב', דהיינו רבינו ברוך. מניין לו לבעל ההגהות שם השואל האלמוני? אין זאת אלא שהסמך את דבריו לדברי המרדכי וכיוון שמצא בו את מה שדן רבנו ברוך בפני ר' אליעזר ממיץ הקיש, כי גם השואל, שאותו מזכיר ר' אליעזר הוא ר' ברוך, אבל דווקא קושייתו של ר' ברוך אינה כלולה בקושיות השואל. אם ר' ברוך דן לפני ר' אליעזר, הרי אין כל סיבה להניח, שהוא החכם, שמדבריו נפגע ר' אליעזר בצורה כה קשה. הקושייה שהקשה רבנו ברוך, שאל גם ר' יואל³⁵, ור' אליעזר הדגיש, כי אין הוא מתרעם על דבריו. ר' יואל נתן גם ביטוי ליחס הכבוד לחכם, שהיה גדול כנראה ממנו בשנים, והיה מורה לבנו: 'אריה שאג מי לא יירא, אדוני ומורי דבר מי לא ינבא'³⁶. בנו ר' אליעזר, כותב בהכנעה ובהערצה לרבו: 'מי האדם שיבוא אחרי המלך להכריע הכרעה שלישית, ואף כי איש נקלה ויתום בדעת כמוני, אכן מצוות מורי אבי הוא לכתוב עוני דעתי, ומצוות מורי (אבי) הגאון רבינו אליעזר ברבי שמואל אקיימה'. דברים אלו לא מנעו מהראב"ה לחלוק על דברי רבו ולהקשות עליהם. עד כמה שידוע לנו ממקורות אחרים על יחסו של ר' ברוך לר' אליעזר ממיץ, הרי לא נבדל במאומה מזה של ר' יואל. גם ר' ברוך שאל מר' אליעזר ממיץ³⁷ ומסר בשמו, ואם הוא עצמו לא היה תלמידו, הרי שלח את בנו, ר' שמואל, ללמוד אצלו³⁸. וכשחלק על הכרעתו של ר' אליעזר בעניין המת שהובא בספינה, דן לפניו כתלמיד לפני הרב כפי שנהג הראב"ה. קיצורו של דבר, ר' אליעזר ממיץ לא כעס על ר' ברוך והם לא התחרו על הרבנות במגינצא. וספק גדול אם המעשה הגידון אירע שם³⁹. שמו של החכם, שהתכוון להתכבד בקלון חברו, שר' אליעזר נמנע מלגלותו מתוך אהבת שלום, נשאר בלתי־ידוע. לעומת זאת יש לנו עדות מפורשת על ביקורו של ר' אליעזר ממיץ בוורמייזא. הוא קיים את מנהג בני המקום, לאחר שר' אפרים יצא לערער עליו⁴⁰. גם בגידון זה היה תלמידו הנאמן של מורו, רבנו תם^{40*}. ויש אולי מקום להשערה, שר' אפרים הוא גם החכם האלמוני, שאתו התפלמס ר' אליעזר.

הרא"ם עסק כנראה בהלוואת כספים. כשהוא דן בשאלה אם מותר להלוות

35 ראב"ה שם, עמ' 440.

36 שם, עמ' 439.

37 שו"ת מהר"ם דפוס פראג, סי' תקצ"א, מרדכי תענית סי' תרל"ז, גיטין סי' שפ"ב, תשב"ץ סי' תי"ג.

38 הגהות מיימ' הל' חמץ ומצה פ"ה הל' י"א ותשו' מהר"ם ב"ב סי' תקנ"ח.

39 גם ברוקח סי' קע"ט אין זכר לשם המקום.

40 מהר"ם הל' שמחות סי' ה, מחנה לוי' ט ע"ב.

40* ר' לעיל, עמ' 83.

בחול-המועד הוא כותב: 'וראיתי בני אדם שפורשים מהלוואות, ואני פרשתי כמה שנים ואף-על-פי-כן נראה לי מותר ועל הפורש ועל המלוה קורא אני עליהם ועמך כולם צדיקים' ⁴¹. על דרכו של ר' אליעזר בהנהגת הציבור ועל יחסו לזולת מעיד הספור הבא, שנמסר כנראה על ידי המהר"ם מרוטנבורג: '... שמעתי בשם ר' אליע' ממיץ, פעם אחת ישב בדין עני המהפך בחררה ובא אחר ונטלו ממנו, ואמר אין דינו מסור ביד. לא אמרו חכמים אלא נקרא רשע, אני מה אעשה לו. וישב עמו בדין אחד מבעלי בתים שבעיר ואמר לו ר' בזה לא יצאנו ידי חובתינו, יש לך להכריז בבית הכנסת שמותר לקרותו רשע עד שיפייסנו, והודה לו ועשה כן, לא זו משם עד שאותו עשיר החזיר הקרקע לעני שהיה מהפך בה' ⁴¹. ר' אליעזר קיבל את עצתו של בעל הבית להפעיל לחץ כדי להשליט את מדת הצדק מעבר למה שנראה היה לו תחילה כדין.

ר' אליעזר היה גבאי צדקה. ומסופר 'מעשה ביהודית אחת שנפטרה ואמר הרב ר' אליעזר ממיץ זצ"ל ליורשים, שנדרה ס' דינר לצדקה והיה בידו קצת ממונה, שהחזיק בשלה. לאחר שנפטרה לא רצה להחזיר ליורשים, אלא ליתן לצדקה' ⁴². חייו הפרטיים לא היו מאושרים. בנותיו מתו עליו בחייו, והרגיש את עצמו גלמוד ועזוב, כמפורש בסוף חיבורו: 'וברוך צורנו, אשר עזרני והצליח את לבבי עד כה לסיים אשר על לבבי ספר זה, ספר יראים יהיה לי לזכרון, כי גדול חרון ומתו בנותי, ואספו וכלו טובותי. ונשארתי לבדי ואין מחזיק ביד. על צרות הפרט נוספו צרות הכלל, ועל שתיהן התפלל: 'יהי רצון יאמר השם לצרותינו די' ⁴³. הוא הרגיש במארת הגלות גם מבחינה רוחנית. לדברי הגמרא ⁴⁴: 'דאמרו ליה לאחשורוש, זיל לגבי עמון ומואב דלא גלו ויתבי בדוכתייהו' אומר ר' אליעזר: 'פירוש נכון נראה לי, זיל לגבי עמון ומואב דלא גלו, פירוש עתה אינם גולים ויש להם ארץ מלכות, אבל אנחנו דעתנו מבולבלת, שאנחנו בשביה בלא מלך וארץ, ובני אדם שאינם מיושבים אין להם לב ודעת' ⁴⁵.

את ספרו העיקרי על מצוות התורה חיבר מתוך שראה 'כי עניי תורה עמלם בפלפול הקושיות על סוגיות התלמוד והילוכו, ושרשי המצוות לא ישימו על

41 ספר יראים השלם סי' ש"ד, ועי' לעיל, עמ' 91.

*41 תשובות ופסקים, מהד' א. קופפר, סי' צ"ג, עמ' 151 ובמבוא שם, עמ' כ"ד—כ"ה. בתשובות מהר"ם מינץ סי' ק"א מובא, שר' מאיר הלוי נהג להכריז על מי שאינו עומד בדיבורו שאין רוח חכמים נוחה הימנו, וראה גם שם, סי' ט"ל (ל"ו ע"ב).

42 אור זרוע ח"א, הל' צדקה סי' כ.

43 ספר יראים השלם סוף סי' קמ"ח.

44 מגילה י"ב ע"ב.

45 שם עמוד עריות סי' ל"א, עמ' 72.

לבם מה צוה יוצר, איככה יקיימו חוקיו ומשפטיו⁴⁶. ר' אליעזר בא להודיע בספרו 'מצוות אלהים שרשים וענפים'. וקרא לו ספר יראים, כי ממנו ילמדו ליראה את ה'. את מצוות התורה חלק לשבעה עמודים. כל אחד מהם כולל סוג מסויים של מצוות, כגון: 'עמוד עריות', 'עמוד אבילות', 'עמוד איסורי ממון'. במניין המצוות נקט בשיטתו של ר' יהודאי גאון. בספר ישנם רק ארבע מאות וששים וארבעה סימנים, כי בכמה מהם כלל יותר ממצווה אחת. בכל דף של החיבור שיווה לנגד עיניו את יראת ה'. הפתיחות הרגילות של הסימנים הן: צוה יוצרנו, צוה הבורא, הזהיר יוצרנו, גזר היוצר, הזהיר וצוה הקב"ה. לפעמים הוא מאריך יותר בפתיחה, כגון: 'יתברך שם יוצרנו נצח שנתן תורתו בינינו ויראתו על פנינו צוה'⁴⁷. 'ליוצרך תן שבח והודאה ותודה, שהארץ ומלואה שלו ותשמט הארץ בשנה השביעית'⁴⁸. 'יוצרנו יודע לב האדם והזהיר, בהיות יד ישראל תקיפה, שלא יניחו לשבת אנשים רשעים ומחטיאי אדם בארץ ישראל'⁴⁹. את מצוות הקטרת הקטורת הוא פותח במלים: 'יתברך שם יוצרנו, לא הרבה להלאות את עמו ולעבדו וצוה להקטיר קומצי מנחות...'⁵⁰. סיומי הסימנים הם מעין הפתיחות, ושגורות בהם הלשונות: 'יוצרנו ידריכנו דרך טובה ויפה', 'יוצרנו יהיה עזרתנו סלה', 'יוצרנו יתן בלבנו יראתו ואהבתו ויעמידנו על אמתת דברי תורתו'⁵¹. בסופם של העמודים שם סימן וזכר בצורת גימטריאות, למספר המצוות שבהם. בסוף העמוד החמישי, שבו מנה ס"ב עבירות, הוא כותב: 'ואדם העושה אלו ס"ב עברות מבלבל שלומו ושלומו שכינה ומגלגל על עצמו בלבולים קשים וזכר וסימן, כי שם בלל ה' את שפת כל הארץ, בלל בגימטריא ס"ב הוי'⁵². יסוד היראה עולה מניסוח דבריו, ולא-דווקא בפתיחות ובחתימות. ונסתפק בדוגמה אחת. על הלאו 'לא תעשו עול במדה במשקל וגו'' הוא כותב: 'הלכך צריך אדם לזוהר שלא ישהה בביתו מדות ושקלים מעוותים, ואפילו אין דעתו למדוד ולשקול כי אם לעכו"ם, שהרי הזהירה התורה עליה בלאו. וראיתי בני אדם עושין ואומרין, הלא לא לדעת ישראל עושין אגו. וקשה בעיני כקוצים,

46 הקדמה לספר יראים ושם: ענייני תורה, והגהתי כרי"ג אפשטיין, תרביץ שי"ב, עמ' 190, הערה 6, על-פי הגמרא סנהדרין כ"ד ע"א. ועל יחסו של הר"א ממיץ לפלפול ראה לעיל, עמ' 26, וראה גם ראבי"ה ח"א, עמ' 451, שם הוא כותב: 'אדוני דקדק עד לשון... זה הדקדוק אינו נראה לי דקדוק עשיר', וכוונתו לומר שהוא דקדוק עניות, ר' ערובין ע"א ע"ב.

47 ספר יראים השלם סי' רצ"ח. 48 שם סי' שמ"ה.

49 שם סי' שט"ו, וכעין זה בסי' שע"ט.

50 שם סי' תנ"ה, ועי' שם בהע' המו"ל.

51 שם סי' שפ"ו, ועל השימוש התכוף ב'יוצר' ראה להלן, עמ' 214, הע' 13.

52 שם סי' רל"ה.

והירא את דבר ה' ילך בדרך ישרים ויזכה לגדולה וכבוד⁵³. על ההיתר לשאת ולתת ביום אידם משום איבה הוא כותב: 'וסמך קטן הוא זה שיש מו"מ דליכא במניעתו איבה והירא דבר ה' יניח נשמתו בארצות החיים'^{53*}

הגם שנראה שהיה לו מגע עם חסידי אשכנז, שכן בין תלמידיו נמצא ר' אלעזר, בעל ס' רוקח⁵⁴, הרי אין למצוא ב'ספר יראים' נטייה לתורת הסוד והנסתר, פרט לעניין אחד. בקשר לכתיבת שמות המלאכים במזוזה אומר הרא"ם: 'ולבד ההלכות של מסכת מנחות האמורות במזוזה הורגלו העולם לתוספת שמירת הבית לכתוב בסוף השורות חותמות ושמות של המלאכים ואינם עיכובא ואף לא מצוה, אלא תוספת שמירה'^{54*}. ואחר-כך כתב את צורת המזוזה וחותמיה. אמנם דבריו רחוקים מלהיות מחייבים את כתיבת שמות המלאכים, כפי שאנו מוצאים דרך דוגמה במחזור ויטרי: 'ויש לדקדק שהכ"ד שמות והי"ב מלאכים וכ"ד חותמיהן שיהיו מופלגין בגליון בסוף השטה'⁵⁵, אבל הם עוד יותר רחוקים מדברי הרמב"ם, שאמר על כותבי שמות המלאכים והחותמות, שאין להם חלק לעוה"ב, 'שאלו הטפשים לא די להן, שבטלו המצוה, אלא שעשו מצוה גדולה שהיא יחוד השם של הקב"ה ואהבתו ועבודתו — כאלו היא קמיע של הגיית עצמן כמו שעלה על לבם הסכל...'⁵⁶.

הרא"ם התנגד בתוקף לאלה שהסתמכו בדבר הלכה על מה שהראו להם מן השמים. ואלה דבריו: 'הלכך יזהר אדם, שלא יאמר אפילו דרך בדחנות ושחוק: הקדוש ברוך הוא אמר לי כן, ולפי שראיתי בני אדם אומרים כן ואינם מרגישים בעון הדור כתבתיו'⁵⁷. כמו-כן דחה מנהגי חומרה חדשים^{57*}.

על-יד פירושי רש"י, רשב"ם ורבנו תם, הוראותיהם ופסקיהם, מביא הרא"ם את רב יהודאי גאון⁵⁸ והלכות פסוקות דבני מערבא⁵⁹. מבין חכמי אשכנז, בני-דורו, הוא מזכיר את ר' יצחק בן הרא"ש הלוי זצ"ל⁶⁰ ואת ר' אפרים, שאותו

53 שם סי' רי"ח, צ"ז ע"א.

53* שם סי' ר"ע, והוא מתעלם לגמרי מההיתרים האחרים, ר' לעיל, עמ' 55.

54 ס' רוקח סי' קע"ט: מעשה שעשה מורי ורבי אליעזר ממיץ. יהודים באו ספינה מחוץ לתחום וכו', וראה שם סי' רס"ז, סי' שי"ז, סי' תי"ח. 54* שם סי' ת.

55 מחזור ויטרי, עמ' 648, ועי' גם בפרדס סי' רפ"ה ובסידור רש"י סי' תנ"ה.

56 הל' תפילין ומזוזה פ"ה ה"ד, ועי' שם בהגהות מיימוניות אות ד.

57 ספר יראים השלם סי' רמ"א. עי' מ"ש תרביץ שי"ח, עמ' 22.

57* מרדכי תענית, סי' תרל"ז.

58 סי' מ"ח, ו ע"א; סי' קמ"ב, עמ' 124, עמ' 126.

59 סי' קס"ט, פ"א ע"א, והמובא נמצא בהלכות גדולות דפוס ברלין, עמ' 470 בקטע 'הלכות קצובות דבני מערבא'.

60 שם, עמ' 282 'ולפי שראיתי את ר' יצחק בן הרא"ש זצ"ל, שדימה אותו, נתתי את לבי לחלק בהם'.

הכיר פנים אל פנים⁶¹. במקום אחד הוא כותב: 'סברות אלו מקצתן למדתי מר' שמואל בן אחי ז"ל מ"כ'⁶². את שם אחיו אין אנו יודעים. ספר יראים זכה להתפשט במהירות והגיע עוד בחיי המחבר עד לפרובנצא. בעל העיטור מזכירו פעמים אחדות⁶³, ור' יצחק בר' אבא מארי חיבר את ספר העיטור בשנת תתקל"ט (1179). ולאידך מזכיר ר' אליעזר את רבנו תם כמעט תמיד בצירוף ברכת המתים⁶⁴. לפי זה חיבר את ספרו בין 1171 לבין 1179. ר' בנימין בר' אברהם הרופא ממשפחת הענווים שברומי — אחיו של ר' צדקיה בעל 'שבלי הלקט' — קיצר את ספר יראים, כמאה שנה לאחר שיצא מידי מחברו, וסידר את חלקיו כראות-עיניו. בצורה זו נדפס הספר בוויניציה בשנת שכ"ה (1565) ועל-פיו נדפס פעמים אחדות⁶⁵. את החיבור המקורי הדפיס מכ"י פאריס הרב אברהם אבא שיף בוויילנה בשנת תרנ"ב (1892), וצירף לו פירוש ארוך בשם 'תועפות ראם'. גם כתב-יד פאריס לא נוקה מטעויות והשמטות⁶⁶, והמהדיר לא טרח תמיד לתקן את החסר גם במקומות שעמדו לרשותו הקבלות מספרים אחרים⁶⁶. מחיבוריו האחרים כבר נזכרו תוספותיו לשבת ולזבחים. התוספות שלנו ומחבר-רים אחרים מרבים להביא את פירושיו של ר' אליעזר ממיץ למסכת נדרים⁶⁷.

61 שם עמ' 238: 'ושמעתי מהרב ר' אפרים זצ"ל, וראה לעיל, עמ' 158.

62 סי' קמ"ב, ס"ג ע"א.

63 עיטור ח"א ס"ג ע"ב והוא בספר יראים השלם סי' ז, ו ע"א, עיטור ח"ב מ"ו ע"ג והוא בספר יראים השלם קכ"ג ע"א וכנראה שמתכוון לר' אליעזר ממיץ בעיטור ח"ב ל ע"ג 'וצרפתי אמר דניחא להווא...'. ועי' ספר יראים השלם סי' ת"א עמ' 444. במקומות אחרים אין לברר תמיד למי הוא מתכוון ב'צרפתי', עיטור ח"א ל"ז ע"ג כנראה הכוונה לר"י, עי' תוספות שבועות מ"א ע"א ד"ה ולמר. וכן גם מ ע"ב, עי' תוספות ב"ב ג ע"א ד"ה רב אשי. ס"א ע"ג כנראה הכוונה לר"ת, עי' תוספות גיטין י"ג ע"ב ד"ה תנהו, לעומת זאת ח"ב ב ע"א אין הצרפתי ר"ת, עי' תוספות חולין ק"י ע"ב ד"ה כבדא. ה ע"ב בניגוד לתוספות חולין צ"ח ע"א ד"ה בביצת. ז ע"ב הוא כנראה הר"י, עי' בספר התרומה סי' נ"ב. כ"ה ע"ב, עי' תוספות מנחות ל"ה ע"ב ד"ה עבד.

64 וכן פי' לי ר' יעקב זצ"ל, ספר יראים השלם עמ' 36, ורבינו יעקב זצ"ל למדני, שם, עמ' 50 ועוד.

65 עי' בן-יעקב, אוצר הספרים בערכו; ספר יראים עם פירוש סביב ליראיו לר' אהרן וואלקין אב"ד דפינסק, תרצ"ב.

*65 ר' ערוגת הבושם, מבוא, ח"ד, עמ' 164 במקורות שציינתי בהע' 37, ור' גם שם הע' 38, וראה גם ח"ג, עמ' 220, וראה תשובות ופסקים מהד' א. קופפר, עמ' 213, סי' קמ"ב, שם נמצא סדר חליצה ובסופו נאמר (ר' שם, עמ' 217): זה סדר חליצה נעתק מספר יראים של הרא"ם. סדר זה אינו בס' יראים שלפנינו.

66 עי' לדוגמא ספר יראים השלם סי' ס"ג, י"ח ע"א וספר הישר סי' שפ"ה. שם סי' ס"ו וספר הישר סי' שס"ב. ואת הדברים הבלתי מובנים ביראים סי' קע"ו אפשר להגיה כעת עפ"י ערוגת הבושם ח"א עמ' 191, עי' הגהתי שם.

67 נדרים ג ע"א ד"ה לעשות, ט ע"א ד"ה כנדרי, שם ע"ב ד"ה כהלל, כ"א ע"ב ד"ה

גם רבי בצלאל אשכנזי מרבה להביא ב'שטה מקובצת' לנדרים קטעים מפירוש הרא"ם, אבל נתעוררו ספקות אם הכוונה לר' אליעזר ממיץ⁶⁸, שכן בדברי רא"ם מובאים: הרב ר' משה הספרדי, והראב"ד⁶⁹, ומה שכתב 'רבנו שמשון זצ"ל בפירוש המשניות'⁷⁰ ואפילו הכתוב ברא"ש⁷¹. ופעם אחת הוא כותב: 'ומפי מורי אחי הר' יהודה ו' יקר זצ"ל שמעתי'⁷². ובוודאי לא יצאו הדברים מפי הר' אליעזר ממיץ, ששם אביו היה שמואל. אבל גם אין להכחיש, שיש דברים בשם הרא"ם ב'שטה מקובצת', המובאים בשאר ספרי הראשונים בשם הר' אליעזר ממיץ. יש אפוא להניח, שב'שטה מקובצת' נתערבבו דבריו בתורתם של הבאים אחריו, והחתימה רא"ם היא לפעמים שלא במקומה⁷³.

פירושיו של ר"א ממיץ כלולים גם במקור שר' בצלאל אשכנזי מצינו כ'שטה'⁷⁴. קשה לעמוד על היחס של שני המקורות, 'הרא"ם' ו'השטה', אבל ברור

ורב יוסף, מ"ג ע"א ד"ה ביתו, נ"ח ע"א ד"ה אמר להם, פ ע"א ד"ה רב יוסי, צ ע"א ד"ה דכתיב, ע"ב ד"ה חורו, ד"ה יעשו. ספר התרומה סי' קל"ח בדפוס ויניציה, בדפוסים מאוחרים נשמט הסימן, עי' להלן עמ' 352, אור זרוע ב"מ סי' י"ט ועי' גם אור זרוע שבועות, הו"ל א. פריימן בספר היובל לישראל לוי עמ' 6 ועמ' 9. פסקי ריקנאטי סי' קע"ו 'כתב הר' אליעזר ממיץ... ובפי' נדרים שלו כתב', רא"ש נדרים פ"א אות ז, פ"ג אות ד, פ"ט אות ב, פירוש זה נדחה בתוספות ס"ה ע"א ד"ה דתנו, הוא נזכר גם בפירוש הרא"ש שם. פ"י אות ד, נמצא סתם בתוספות ס"ט ע"ב ד"ה תמורת ובפירוש הרא"ש שם: פי' הר' אליעזר; רא"ש שם סי' י ופי' הרא"ש ע"ז ע"ב. וראה גם תוספות ישנים כ"י למסכת נדרים שההדיר הרב א. האלפערן, לונדון תשכ"ו, במקומות שנרשמו במבוא, עמ' 27.

68 גרוס, מונטסשריפט כ 34, עמ' 506, גלליא, עמ' 349, והסכמתי לדבריו במחברתי הגרמנית עמ' 43, הערה 250.

69 ע"ז ע"ב, וצומבר הגיה שם רנב"י, עי' בהקדמתו.

70 נ"ח ע"ב. 71 מ"ג ע"ב.

72 ל"ה ע"ב כ"ה בכ"י, עי' בהקדמתו של צומבר.

73 עי' צומבר שם. ועל ראיותיו יש עוד להוסיף, כי דברי הרא"ם בשטה מקובצת י ע"א ד"ה לא כ"ש נמצאים ב'פענח רזא' לנשא, מ"ז ע"ב בשם ר' אליעזר ממיץ.

74 כדעת הר"א אפטוביצר, מבוא לראב"ה, עמ' 741, ועי' גם עמ' 314, והוא לא הביא הוכחות להנחתו, ואלו ראיותי: עי' שטה מקובצת מ"ג ע"א ד"ה ואין לו: 'והרא"ם ז"ל כתב...'. בדיבור שאחר-כך 'נותן לאחר' נמצאת החתימה 'שטה', אבל דווקא המובא מתוכה נמצא בתוספות שם ד"ה ביתו בשם ר' אליעזר ממיץ. 'ככתוב בהרא"ש' בדף מ"ג ע"ב לפני המלים 'הרא"ם ז"ל' הוכפל מהשורה שאח"כ. במקום שנאמר בו 'מורי אחי הר' יהודה ו' יקר' צ"ל במקום 'רא"ם' 'רנב"י' הוא ר' נתן בן יוסף תלמידו של הרמב"ן, ובמקום 'אחי' צ"ל 'מפי', והכוונה שהרמב"ן שמע מה שמביא תלמידו מפי רבו ר' יהודה בן יקר. והפירוש המובא בשם ר' יהודה חולק על פירושיו של רבנו תם בתוספות יבמות י"ב ע"ב ד"ה שלוש ובתוספות נדה י"ג ע"א ד"ה נשים. ולו היה באמת הכותב ר' אליעזר ממיץ, בוודאי שלא היה עובר בשתיקה על פירושיו של רבנו תם. ולעומת זאת מצאנו את הרמב"ן בחידו-

פרק רביעי

שבשניהם שקועה תורתו של ר' אליעזר ממיץ⁷⁶. ר' יוסף חיים דוד אזולאי ראה בכתב-יד את תוספותיו של ר' אליעזר ממיץ לחולין⁷⁷, שבהן השתמש בעל 'מגדל עוז' על הרמב"ם⁷⁸, המביא גם את שיטתו של ר' אליעזר לברכות⁷⁸.

שיו לנדה שם חולק על פירוש רבינו תם. ועי' גם בחידושי הרשב"א שם. וראשי-התיבות רא"ם מציינים לפעמים גם 'הרב אבן מיגאש', כן הוא בחידושי הרשב"א ליבמות ק"ב ע"ב ד"ה טעמא: 'והרא"ם ז"ל תירץ בתשובה', ובחידושי הרמב"ן שם מפורש: 'ובתשובה לר' יוסף הלוי נ' מיגאש ז"ל תירץ'.

75 עי' בהערה הקודמת. המובא בשטה מקובצת כ"ח ע"א מתוך שיטה נמצא באור זרוע ב"ק סי' תמ"ז בשם 'ר' אליעזר בר שמואל ז"ל ממיץ שכתב בפ' ארבעה נדרים' ועי' שטה מקובצת מ"ו ע"ב ד"ה הלכה: המובא שם כ'כתוב בשטה' נמצא מלה במלה באור זרוע ב"מ סי' י"ט מפירושי ר"א ממיץ ובמקום שבשטה כתוב 'ואמר ר'', נאמר באור זרוע: 'וכתב בשם ר"ת זצ"ל'. וראה במבוא של א. האלפערן לתוס' ישנים לנדרים (לונדון תשכ"ו), עמ' 100X.

76 שם הגדולים, הוצאת בן-יעקב סי' 197.

77 מאכלות אסורות פ"ו הל' י"ב.

78 הל' ברכות פ"ד.

פרק חמישי

ראשוני בעלי התוספות באשכנז

[א]

שני מרכזי התורה באשכנז ובצרפת תואמים היו. רושמה של חלוקת הקיסרות הקארולינגית לא היה ניכר בחיי התרבות של היהודים, היושבים בה. הם המשיכו לשמור במשך תקופה ארוכה על האחדות המדינית גם לאחר שעברה מן העולם. חכמי אשכנז, גאוני לותר וגדולי צרפת היוו חבורה אחת. אמנם המדינות ואף הקהילות נפרדו זו מזו במנהגיהן, אבל לא היו הבדלים בולטים באורח חייהן ודרך משותפת היתה לחכמיהן ולרבניהן בלימוד התורה. רבו של ר' גרשום מאור הגולה, ר' יהודה בן מאיר הכהן הזקן, המכונה ליאונטין, בא כנראה מצרפת למגינצא. משם בא גם ר' אבון, אבי זקנו של ר' שמעון הזקן. ולאדך, נדד רש"י מטרזיש לערי הריינוס. חתנו, ר' מאיר, למד אצל גדולי לותר. לבית־מדרשם של בניו, הרשב"ם ובעיקר רבנו תם, נהרו תלמידים מערי הריינוס, מאשכנז ומארצות סלאביות, ולמדו שם את דרך־הלימוד החדשה. הם היו עדים להתהוותן של התוספות ואף רשמו אותן לפני רבותיהם. באותו זמן התחילו גם הזקנים שבין חכמי אשכנז בכתיבת תוספות, וכנראה בהשפעתו של בית־המדרש ברמרו. שהקשרים אתו היו אמיצים 'והעולים מכאן לשם' ¹ היו מצויים.

ראש וראשון לבעלי התוספות באשכנז היה ר' יצחק בן אשר הלוי, הידוע בכינויו ריב"א. הוא חי בשפירא (Speyer). אולם אין אנו יודעים אם היה מילידי המקום, או שהגיע לשם עם המתיישבים החדשים בשנת 1084, שלהם הוענקו זכויות מיוחדות על־ידי הבישוף. מתיישבים אלה הגיעו ברובם ממגינצא, הרימו את קרנה של הקהילה במקום וצירפו את שמה לחברותיה הוותיקות: מגינצא וורמייזא ². ר' יצחק בן אשר למד במגינצא והכיר עוד את ר' יצחק בר' יהודה, רבו של רש"י; על כל פנים, הוא מעיד על מה שהורה הלכה למעשה ³.

1 ספר הישר, הוצ' מק"נ, עמ' 147.

2 עי' גרמניה יודאיקה, עמ' 328.

3 אור זרוע ח"א סי' תמ"א.

קרוב לוודאי, שהריב"א היה תלמידו של רש"י בטרויש⁴. נראה שהתשובה, שנשלחה על-ידי הריב"א בשנת 1103 לר' יוסף בר' יהודה בעניין שטר שזמנו נכתב שלא כדיון, נכתבה בימי שהותו בטרויש⁵. ר' יוסף בר' יהודה פנה יחד עם ר' עזריאל בן נתן בשאלה אל רש"י, שפתח את תשובתו במלים אלו: 'כחי תש ופי נאלם מלספר תלאות העוברות עלי גל אחר גל, על כן רפה ידי מלכתוב לקרובי ר' עזריאל ולחביבי ורעי ר' יוסף תשובה על דבריהם בכתב ידי והגני קורא מפי לאחד מאחי והוא כותב...'⁶. ייתכן שגם תשובתו של הריב"א נכתבה על-פי הוראתו של רש"י⁷. ב'סדר היחס' שבתשובות ר' שלמה לוריא⁸ נמסר: 'ובשנת תתס"ה נפטר נר ישראל רש"י ומלך אחריו ר' שמואל בר' מאיר... ורבי יב"א בא לשמש לפניו ושב למקומו'. ידיעה זו קשה להולמה, כי הרשב"ם היה ללא ספק צעיר מהריב"א. הלשון שב'סדר היחס' הנ"ל קטועה היא וחסרה שם חוליה, כי נשמט שמו של ר' מאיר אביהם של הרשב"ם והר"ת. אם השערותנו נכונה, שיש להשלים ולקרוא: 'ומלך אחריו ר' מאיר ברבי שמואל'⁹, הרי שההריב"א עוד זמן-מה בצרפת בבית חתנו של רש"י, ר' מאיר, ואולי נפגש אתו עוד בוורמייזא.

הריב"א נשא לאשה את בתו של ר' אליקים בר' משולם, שהיה בדומה לרש"י תלמידם של גדולי מגינצא ושל חכמי וורמייזא¹⁰. זמן-מה עסק במסחר, ובאחת מגסיעותיו המסחריות ביקר עם חבריו ברוסיה¹¹. בית-המדרש בשפירא ריכוז מס-ביבו תלמידים רבים, שהיו לאחר-מכן מגדולי החכמים באשכנז. תלמידי הריב"א כתבו לפניו את תוספותיהם, שהגיעו גם לצרפת. עוד רבנו תם הבחין בין תוספות הרב לבין תוספות התלמידים והזהיר, שלא לסמוך עליהן¹². אבל הוא עצמו מביא במקום אחר מ'תוספות תלמידי רבינו יצחק בר אשר הלוי שנעשו בלותר'¹³. והגיע לידינו שריד מתשובתו של הריב"א לרבנו תם, שהשיג על אחת מהוראותיו

- 4 תוספות נדה ל"ט ע"ב ד"ה אלמא, מ"ג ע"א ד"ה זהב, או"ז ח"ב סי' רס"ו, ס"ב ע"א: 'כתב בשם רש"י'.
- 5 אור זרוע סנהדרין סי' ע"ז.
- 6 שו"ת חכמי צרפת ולותר סי' ט"ו, עמ' ט.
- 7 אברהם עפשטיין, מונטסשריפט 1901, עמ' 47, הערה 5, מטיל ספק בדבר אם הריב"א היה תלמידו של רש"י, אבל ללא יסוד.
- 8 סי' כ"ט.
- 9 ורק אח"כ צ"ל: ומלך אחריו בנו ר' שמואל ושמשו לפניו ר' יוסף...
- 10 עי' עליו עפשטיין בספר היובל לכבוד שטיינשניידר עמ' 125.
- 11 צדה לדרך כ"י, אצל גידמן *Geschichte des Erziehungswesens* ח"א, עמ' 293.
- 12 עי' לעיל, עמ' 23.
- 13 ספר הישר הוצ' מק"נ, עמ' 196, סי' צ"ה.

של הריב"א¹⁴. קצת מדברי הריב"א נמצא גם ב'ספר הישר'¹⁵. חכמי מגינצא היו פונים בשאלותיהם לריב"א. ר' אליעזר בן נתן כותב לאלופו ומיודעו, הר' יצחק בר' אשר הלוי, ומבקש למצוא חן בעיניו לקבל ממנו הדרכה והוראה¹⁶. הריב"א מקדים אמנם לתשובתו דברים נאים: 'לפני רכב ישראל ופרשיו, מופת הדור ודורשיו הנני משיבו אשר עם לבבי ולא שיש בדברי להישען עליהם, כי אם לקיים ציווי אדוני ומשמעתו'. אבל לעצם העניין הריהו כותב כרב לתלמידו '... אבל מה שאתה אומר... כל אותם הדברים לא שייכי הכא... ומה שאמרת במכתבך השני... לא שייך הכא'¹⁷. בתשובה אחרת קורא הראב"ן לריב"א 'מורי', והוא מסיים אותה במלים אלה: 'ועתה מורי אם שגיתי אתה הוריני ומה שלא ידעתי הבינני למען אמצא חן בעיניך'¹⁸. בכתב-יד נשמרה גם הקדמתו המלאה של הראב"ן לתשובה זו, והיא מגלה לנו את יחסו לריב"א: 'הוצרכתי לשאוב מים מבור בית לחם אשר בשער ולשתות מים קרים מן הבאר, המשקה לכל העדרים והיא חתומה בטבעת המלך, אהובי וחביבי, איש כלבי, אלופי ומיודעי, הרב ר' יצחק בר' אשר הלוי נ"נ¹⁹, שיהא רצון שוכני סנה להאריך ימיו ושנותיו בנעימים כאוותי, קטן משרתיו, אליעזר בר' נתן, הבא להתאבק בעפר רגליו, שישקיני מנשיקות פיהו להבינני אמיתת דין, כי נודקן'²⁰. תשובותיו של הריב"א הן ארוכות ומקיפות, ונוהג הוא להאיר שאלה העומדת לדיון על כל צדדיה, ולהסתמך בעיקר על התלמוד. בתשובה אחת בא הראב"ן להגן על רש"י מפני 'אנשים חכמים, שבאו להפליג בדברי בדות והבאי על תשובת הזקן רבינו שלמה מ"כ, אשר מימיו אנו שותין ומפיו אנו חיינ... והשומע ישמע והחי יתן אל לבו ויבין תורה שלמה של ר' שלמה, אשר און וחקר ותיקן אונים לתורה. והנה תשובתו סמוכה באשישות רפודה בתפוחי זהב, במשכיות כסף. וזהב ההוא טוב, כאשר דבר מלך שלטון. ומי יאמר לו מה תעשה ואין משיבין את הארי לאחר מיתה, לכן לא יפנה אדם לשיחה בטלה של בני אדם הפוקרין בתשובתו'. הוא מביא את תשובת רש"י בלשונה, ואחר-כך הוא סותר את דברי בני האדם הנכנסים 'להשיב על תשובתו, ובסוף דבריו חוזר הוא ומדגיש: 'ולכן

14 שו"ת מהר"ם ב"ב, דפוס למברג סי' ש"כ.

15 ע"י לעיל, עמ' 100.

16 ראב"ן, פראג ש"ע, סי' ק"א.

17 שם ל"ב ע"ב.

18 שם סי' ק"ז, ל"ז ע"ד.

19 'ננ' = נוחו נפש, וכפי הנראה מוסב ע"ש האב ר' אשר.

20 כן הוא בכ"י וולפנביטל, והשתמשתי בשעתו בהעתקה שהעתיק ר"ש אלבק, ופרופ' ח. אלבק הואיל בטובו למסור לי לעיון את ההעתק הנ"ל. כעת נמצא צילום גוף כה"י במכון צילומי כתבי-יד העבריים.

ישכיל המשכיל ויבין המבין והחי יתן אל לבו תשובת הגאון ודברי המשיבים עליו ויחקור וידקדק ויתן תודה לנפשו ויודה על האמת, כי דברי תשובת הגאון נכוחים למבין וישרים ליודעי מדע ושפתותיו שמרו דעת, ותורה נתבקשה ונתחדשה ונדרשה מפיו. תורת אמת היתה בפיהו, בשלום ובמישור הלך והעמיד לעולם רגל שלישי והגדיל תורה והאדיר²¹. בתשובתו אין הריב"א מגיב בכלל על הדברים היפים והנמלצים, שהראב"ן השמיע על רש"י, והוא דן רק בעצם העניין: באלו תנאים יכולה אלמנה שנישאת לגבות כתובה ומזונות? את דעתו הוא מבסס על דברי הגמרא הנוגעים בדבר, ואותם הוא מפרש ומסביר. דרכו של הריב"א לעמוד על דעתו, אף אם רבו החולקים עליו. ואף-על-פי-כן הוא נראה במקצת כמתפאר בכתבו: 'אבל כל רבותי חולקין עלי פה אחד ואומרים... ויש מהם שמביאין ראייה מההיא דגיטין, שהבאת אתה... ואני אומר אינה היא המידה...'²². בדברי הריב"א אנו נתקלים בגישה ובתגובות דומות לאלו של רבנו תם. גם הוא לא היה מיראי-ההוראה. בקולוניה אירע מקרה של קידושי חטיפה; ור' יצחק הלוי משפירא ובני ישיבתו רצו להפקיע את קידושי החוטף מפני שעשה שלא כהוגן, כמו שהורו תלמידי רב במקרה דומה²³ ובניגוד לדעתם של חכמי מגינצא, שטענו ואמרו: 'נראין הדברים דאין כח בדינו להפקיע... אנו הדיוטי הדיוטות לגביהו...'²⁴. גם עמדתו כלפי מקורות ההלכה היתה עצמאית, ולא החשיב ביותר את דעות קודמיו. הראב"ן טען נגד החולקין על רש"י, שמצאו סמוכין בירושלמי: 'ומה שמביאים ראייה לדבריהם מגירסת הירושלמי... על דבר זה יש תימה דעד דמרגשי²⁴ * גרמי וגממי אמאי לא אכלי בישראל, עד שהן למדין מגירסת הירושלמי, למה אין למדין מתלמוד בבלי, שמפורש בו... כדאמרן לעיל בתשובת הגאון...'. טענה זו אינה משפיעה על הריב"א. הוא מפרש את דברי הירושלמי ומוכיח, שמוסיף הוא ודן בדבר שאינו מבורר בבבלי²⁵. בשרידי חיבורי הריב"א, לכל סוגיהם, מרובים המקומות שבהם הוא מביא את הירושלמי ומפרש אותו כדרכו²⁶. הריב"א חיבר תוספות לרוב מסכתות הש"ס: לגבי אחדות מהן יש עדויות מפורשות על כך, ולגבי אחרות אנו למדים מהשרידים שנשארו, אמנם לא תמיד בנוסחו של הרב, אלא כפי שנרשמו על-ידי תלמידיו, שכתבו, כפי ששמענו, תוספות לפניו.

21 שם סי' ק"ז ל"ד ע"ד, ל"ו ע"א.

22 שם ל"ג ע"ג.

23 יבמות ק"י ע"א.

24 ראב"ן קל"ג ע"ג, ועי' א. ח. פריימן, סדר קידושין ונישואין, עמ' ל"ח.

*24 צ"ל: דמגרשי, ועיין ב"ב כ"ב ע"א: אדמגרמיתו, ובדק"ס שם.

25 ראב"ן ל"ה ע"ב ול"ו ע"ג.

26 שבת כ ע"א ד"ה איבעיא, כ"ה ע"א ד"ה כרת. פסחים ל"ד ע"א ד"ה גידולי ועוד.

לשון תוספות הריב"א לשבת מובא בס' יחוסי תנאים ואמוראים*²⁶ וב'אור זרוע'²⁷. בתוספות שלנו למסכת זו נזכר שמו של הריב"א עשרות פעמים²⁸. דיבורים אחדים חתומים בשמו²⁹, אבל יש שדבריו נאמרו על שם מוסרם ולא על שם אומרם³⁰. קטעים גדולים מתוספות פסחים של הריב"א נמצאים בספר 'יחוסי תנאים ואמוראים' לר' יהודה בר' קולונימוס³¹, ובתוספות שלנו לפסחים נזכר שמו כמעט בכל דף³².

פירושי יומא 'שנתיסדו לפני ריב"א הלוי' ז"ל' נזכרים בפירוש למסכת תמיד המיוחס לראב"ד³³ ובספר 'יחוסי תנאים ואמוראים'³⁴, והרבו להשתמש בהם

*26 מהד' הרב י. ל. מימון, עמ' קע"א, ראה או"ז ח"ב סי' פ"ו אות ד.
27 ח"ב סי' ל"ב, סי' ל"ח: 'וזה לשון תוספות שנכתבו לפני ריב"א'. ולפי העניין יכול להיות שהדברים לקוחים גם מתוספותיו לשבת.

28 ב ע"א ד"ה יציאות, ב ע"ב ד"ה מי, ד"ה רשויות, ג ע"א ד"ה פטורי, ד ע"א ד"ה וכי, ד"ה קודם, ה ע"ב ד"ה בשלמא, ו ע"א ד"ה וטח, ע"ב ד"ה ואם, ד"ה והלכה, ח ע"א ד"ה כפאה, י"ב ע"א ד"ה רבה, י"ז ע"ב ד"ה על, שם ד"ה אין, כ ע"א ד"ה למשרי, ד"ה שמחת, כ"ב ע"ב ד"ה ובה, כ"ה ע"א ד"ה כרת, כ"ו ע"א ד"ה אין, כ"ז ע"ב ד"ה אונין, כ"ח ע"א ד"ה אי מה, ל"ט ע"ב ד"ה וב"ה (הר"י אומר בשמו), מ ע"ב ד"ה מפני, מ"ב ע"ב ד"ה והיינו, ד"ה הצלה, מ"ד ע"ב ד"ה ואין, נ"ז ע"ב ד"ה אין בה, נ"ט ע"א ד"ה ואין, ס"ז ע"א ד"ה בני, ע"ו ע"א ד"ה הואיל: 'ונראה לר"י כמו שפי' ריב"א', פ ע"א ד"ה אבל, צ"ב ע"ב ד"ה זה, צ"ו ע"א ד"ה ולעניין, ק"ו ע"ב ד"ה למה.

29 כ ע"א ד"ה איבעיא, כ"ג ע"א ד"ה מכבה, ע"ה ע"ב ד"ה והמסתת: ר"י וכן ריב"א.
30 ג ע"א ד"ה פטורי: 'מה שפירש רש"י... אינו נראה לר"י... ומפרש ריב"א', אולם בכ"י הסמינר בניו-יורק: 'מה שפרש"י... אינו נראה לריב"א'.

31 עמ' א, שנ"ז—שנ"ח, שע"ד, שפ"ב, ת"ג, ת"ח תנ"ז, כ"י אוקספורד 2199 צילום שוקן ח"ב קע"ט ע"ב: 'וראיתי שריב"א הלוי כתבו לפניו... וריב"א דחה אותה ראייה... אלא כדמוקי ליה בירושלמי...'. ח"ג צ"ג ע"א. 'ריב"א על קלף' נזכר על-ידי ר' אהרן וירמז בספרו מאורי אור ח"ד, באר שבע קט"ז ע"ב ובח"ז, קן טהור קפ"ט ע"א וע"ב. ר' אהרן העתיק את הדברים מכ"י פאריס 326, הכולל פסקים של חכמי אשכנז הראשונים, שנאספו או הועתקו בידי ר' יעקב בר' אברהם (ולא כמו שכתב א. גויבאווער, *MGWJ*, 36 (1887) p. 502). בקובץ פאריס 1413, אוסף פראגמנטים, נמצא דף אחד כתוב בידי ר' אהרן וירמז, שבו תיאר את כתב-היד הנ"ל.
32 ב ע"ב ד"ה אי, ה ע"ב ד"ה לחלק, י ע"א חולין, י"א ע"ב ד"ה זה, י"ב ע"א ד"ה לרבי מאיר, שם ע"ב ד"ה בשית, י"ג ע"ב ד"ה אלא, י"ד ע"א ד"ה דאיכא, ט"ו ע"ב ד"ה חבית, ט"ז ע"א ד"ה חד, כ"ב ע"א ד"ה ורבי שמעון, כ"ה ע"א ד"ה מה לערלה, כ"ז ע"ב ד"ה חלבו, כ"ח ע"א ד"ה חזר, שם ע"ב ד"ה מחמת, כ"ט ע"א ד"ה בדין, ל"א ע"ב ד"ה אלא, ל"ד ע"א ד"ה גידולי ועוד.

33 ל ע"א ד"ה היה, ל"א ע"א ד"ה ומעתה נתחיל לפרש, ואולי גם המובא שם ל"ג ע"א ד"ה פסכת נובע מתוספות יומא.

34 עמ' רט"ו, שמ"א, תמ"ט: 'ומצאתי שאף ריב"א נתקשה בה בפ' הוציאו לו, ובכ"י אוקספורד הנ"ל ח"ג נ"ד ע"א: 'וריב"א הלוי זל"ע גימגם בה'.

פרק חמישי

בתוספות המיוחסות לר' יצחק הלבן³⁵, בתוספות ישנים³⁶ * ובתוספות שלנו למסכת זו³⁶ ולא בכל מקרה צוין המקור³⁷.

תוספות הריב"א לביצה היו לפני ר' יהודה בר' קלונימוס ור' יצחק אור זרוע³⁸, אבל בעל התוספות לביצה הכיר את דברי הריב"א רק מכלי שני³⁹. בתוספות שלנו לשבת⁴⁰ מובא מה שפירש הריב"א בתענית. ר' יהודה בר' קלונימוס⁴¹ מעתיק מה שמצא 'בתוספות ראש השנה ובתוספות סוכה שאף ריב"א הלוי נתקשה בה, דגרסינן התם בפ' ראוהו בית דין אמר רב יהודה בשופר ע"ז לא יתקע...⁴² ופי' ריב"א הלוי...'. בסוף הקטע נאמר עוד פעם 'ע"כ ריב"א הלוי ז"ל'. לפי זה היה המובא גם בתוספות ראש השנה וגם בתוספות סוכה⁴² * ר' אליעזר בן יואל הלוי מביא גם הוא תוספות הריב"א לסוכה⁴³, והן היו כנראה גם לפני ר' אלעזר בעל 'הרוקח'⁴⁴. הראשונים מביאים בשם 'תלמידי רבינו יצחק בר' אשר זצ"ל בתוספות מועד קטן⁴⁵, ויש שקוראים לתוספות אלו

35 ראה להלן, עמ' 219 ואילך.

35 * ו ע"ב ד"ה זב, חתום : ריב"א, י"ב ע"ב ד"ה אבנטו, י"ג ע"ב ד"ה כל, ט"ו ע"א ד"ה תן : ובתוס' ריב"א כתב. י"ז ע"א ד"ה האי, י"ח ע"א ד"ה לא, כ ע"ב ד"ה משום, שם ד"ה ברגלים, חתום : ריב"א. כ"ט ע"א ד"ה תצא, ל ע"ב ד"ה הא, חתום : ריב"א. מ"א ע"ב ד"ה כדי, מ"ב ע"א ד"ה למעוטי, חתום : ריב"א. מ"ד ע"א ד"ה יבא דבר, ועוד במקומות רבים.

36 ט ע"א ד"ה ולא, י"ב ע"ב ד"ה אלא, י"ז ע"ב ד"ה והא, כ"ט ע"א ד"ה אלא, מ"ד ע"ב ד"ה והיום, ועוד.

37 מה שהבאתי לעיל, הע' 34, מספר יחסי תנאים ואמוראים בשם הריב"א נמצא סתם בתוס' יומא ס ע"א ד"ה אלא, ועי' בתוס' ישנים שם, ובתוס' מ"ז ע"ב ד"ה הדר והמובא בתוס' סוטה י"ח ע"א : 'וריב"א הקשה בפ' הוציאו לו', הוא בתוס' ישנים יומא נ"ה ע"ב ד"ה ונברור. ומשם גם נובע המובא בתוס' קינים כ"ב ע"ב ד"ה רבי : 'מתוס' רבינו יב"א.

38 יחסי תנאים ואמוראים עמ' מ"ב, צ"ז, אור זרוע ח"ב סי' כ"ח, ז ע"ב, שם סי' ל"ב, ח ע"ב : 'וכה"ג כתב בתוספות ריב"א ספ"ק דביצה', שם סי' ס י"ד ע"ד.

39 הקושיה בדף ח ע"א ד"ה ואמר, היא אמנם קושיתו של הריב"א אבל התירוץ הוא תירוץ של הריב"ק וכל העניין נלקח כנראה מספרו. ובנוגע לדברי הרי"ל מימון עמ' צ"ז הע' 4, עי' להלן, עמ' 378.

40 קי"ח ע"א ד"ה לפי, ור' תוס' ר' אלחנן לע"ז ל"ד ע"א (מ"ד ע"ג) ד"ה בחלוק.

41 כ"י יחסי תנאים ואמוראים ח"ג רס"ט ע"א.

42 ר"ה כ"ח ע"א.

*42 ל"ב ע"א.

43 ראבי"ה ח"ב, עמ' 349, כ"י סי' תתרכ"ו, עי' אפטוביצר, מבוא לראבי"ה, עמ' 286.

44 מעשה רוקח סי' ק"ס.

45 ס' יחסי תנאים ואמוראים, עמ' רכ"ה, שבלי הלקט סי' רכ"ה.

'תוספות הריב"ם (ר' יצחק בר' מרדכי), שפירש לפני ר' יצחק בר' אשר'⁴⁶. בהן השתמשו עורך התוספות שלנו למועד קטן⁴⁷ ותלמידו של ר' יחיאל מפאריס, בעל השיטה⁴⁸, ואין כל ספק שגם המביאים 'פירושי ריב"א' למועד קטן התכוונו לאותו מקור⁴⁹. עורך התוספות שלנו לסוטה⁵⁰ מצא בתוספות ר' יצחק בן אשר בגיטין: 'שמעתי מרבי אליהו הצרפתי שהיה אומר...'. גם ר' אליעזר בן יואל הלוי השתמש בתוספות אלו⁵¹, ואף הרא"ש כותב עדיין: 'דקדקתי ומצאתי מסייע טוב ובר-סמכא רבינו יצחק בר' אשר הלוי, וצריך לפרש סוגית הגמרא כדבריו בריש גיטין'⁵². אין כל ספק, שהריב"א חיבר תוספות למסכת בבא קמא⁵³. בספר 'תמים דעים' נשמרו קטעים ארוכים מתוספות הריב"א למסכת סנהדרין⁵⁴, שמתוכן מביאים דברים ר' יהודה בן קלונימוס⁵⁵, התוספות שלנו ליבמות⁵⁶ ותשובות מיימוניות⁵⁷. היחיד המביא במפורש את התוספות

46 הלכות שמחות למהר"ם סי' כ"ה, מרדכי מו"ק סי' תתע"ו, הגהות מיימוניות הל' אבלות פ"י אות ה, ובתוס' מו"ק י"ט ע"ב ד"ה שאסור בשם 'תוספות' וברא"ש סי' כ"ו בשם 'תוס' שפירשו לפני ריב"א, ועי' אפשטיין, תרביץ, ש"ח, עמ' 371.

47 אפשטיין שם, ועי' להלן, עמ' 618.

48 כתבי מכון הערי פישל, ירושלים תרצ"ז, ח"א, עמ' מ"ז ושם ח"ב עמ' ס"ו. ומ"ש שם רמ"ל זק"ש במבוא עמ' 22, שהכוונה לריב"א הלוי הבחור, טעות היא.

49 ספר רוקח סי' ש"ח, שמחות למהר"ם סי' פ"ד, הגה' מיימ' הל' יו"ט פ"ז אות ה.

50 י"ז ע"ב ד"ה כתבה. אבל הוא מביא כנראה גם מתוספותיו בסוטה, ד ע"ב ד"ה הא, ושמא לקוח מהן גם המובא בס' יחוסי תנאים ואמוראים, עמ' שפ"ד.

51 ראבי"ה, סי' תתקל"ט, מבוא לר"א אפטוביצר, עמ' 286.

52 שו"ת הרא"ש, כלל מ"ה סי' י.

53 בתוס' ב"מ פ"ח ע"א ד"ה תבואת נאמר: 'כמו שפי' ריב"א בב"ק', ועי' גם שם צ"ח ע"א ד"ה משכחת, וברור שהמובא בשם הריב"א בתוספות ב"ק ד ע"א ד"ה כראי, ל ע"ב ד"ה שטר, ל"ב ע"ב ד"ה חייב, מ"ב ע"ב ד"ה היתה, ועוד, לקוח מתוספותיו של הריב"א למסכת זו.

53* תמים דעים, סי' קצ"ד, ר"ז, ר"ח, ר"ט. ועיין בפ"י הרמ"ה לסנהדרין י"א ע"ב ד"ה ת"ר וע"ג ע"ב ד"ה חטא.

54 יחוסי תנאים ואמוראים ח"ב פ"ט ע"א.

55 כ ע"א ד"ה יבא עשה, נ"ט ע"א ד"ה אלא. ועי' גם ביד רמה לסנהדרין י"א ע"ג.

56 משפטים סי' נ"ז. את המקומות שציינתי ליקט והעתיק יעקב הלוי ליפשיץ והדפיסם בספר סנהדרי גדולה ח"א (ירושלים תשכ"ח) וקרא עליהם את השם 'תוספות הריב"א', לגבי כל המקומות הנוספים ניתן לומר מה שהעיד בעצמו במבוא: 'ייתכן שכמה מן הקטעים המובאים אינם מתוספותיו אלא מפסקיו וגם יתכן שיש מהם שלא נאמרו במקורם על סנהדרין אלא על מסכת אחרת' (עמ' 25). ועל המחבר הזה ודרכו ניתן לעמוד גם באותו עמוד. בפנים הוא כותב: 'דברי רבינו הגיעו אל הרמ"ה כנראה כאשר למד לפני בעל ה'אור הזרוע', הגם שבהערה 185 ציין שמיכל ב'אור החיים' דחה דעה זו 'בצדק'! ושכח גם מה שכתב בעמ' 10 שם, אבל אין מקשים בכגון אלה על מחבר שכותב בפשטות 'הראב"ן, אחי הריב"ן חתן רש"י', שם עמ' 10), ואף-על-פי-כן הדפיסם כתוספות הריב"א לסנהדרין, לו

של הריב"א לשבועות ולזבחים הוא ר' יהודה בן קלונימוס⁵⁷. תוספות הריב"א לחולין נזכרות בראבי"ה⁵⁸ ובמרדכי⁵⁹. הריב"א נזכר גם בתוספות שלנו ליבמות, נזיר, בבא קמא, בבא מציעא, מנחות⁶⁰. ר' יצחק הלבן מביא בתוספותיו לכתובות פסקים של רבינו יב"א⁶¹, והראבי"ה מזכיר את פסקי הריב"א מהלכות טרפות וגיטין⁶². הקטע שב'ספר יחסי תנאים ואמוראים'⁶³: 'ריב"א הלוי תמה על פסק הלכות גדולות הגאונים⁶⁴ לשהות בשר לאחר מליחתו כשיעור עלייתו...'. — לקוח כנראה מפסקי הריב"א לחולין, כי הוא עצמו אומר בו 'ולפי מה שפירשתי בפרק כל הבשר', ובכן רומז הוא לתוספותיו לחולין⁶⁵. המרדכי⁶⁶ מצא פסקי רבית בשם ריב"א ואליהם התכוון בעל 'שבלי הלקט' ב'דין רבית יסוד

היה מעתיק את המקורות כלשונם החרשתי, אבל הוא שינה את לשונם כדי לעשותם תוספות לסנהדרין. ואסתפק בדוגמאות אחדות: בסי' א העתיק משטמ"ק כריתות י"ז ע"א שם נאמר: 'הקשה הריב"א שהרי ר"ע סבר יש אם למקרא בפ"ק דסנהדרין ור"ע הוא דאמר לקמן בפרק דם שחיטה... ולקמן בשמעתין משמע...'. מה עשה המלקט, פתח בד"ה ורבי עקיבא כולהו סבירא להו יש אם למקרא וקשה דבפרק דם שחיטה...'. סי' ט מתוך או"ז, שם נאמר: 'אינו נראה בעיני ריב"א וצ"ל משום דקשה לי...'. מזה עשה המלקט 'אין נראה בעיני דא"כ...'. (ובדומה לכך בסי' ל"ג, בחידושי הר"ן נאמר: 'ותרצו דשפיר מוכחינן...'. מזה עשה המלקט 'ונראה בעיני דשפיר מוכחינן') ומקומות שבמפורש נאמר עליהם במקורות שהם פסקים עשאו לתוספות (סי' ט"ו, סי' י"ז, סי' כ) וייחס לריב"א דברים שלא אמרם כגון: סי' י 'ובאלו נערות וכו' בתוס' הרא"ש: 'והכא בתרומה ובשיראין...'. וברור שהם דברי הר"ש משנ"ץ לכתובות, כמו שמוכח כעת מתוס' הרשב"א, עמ' נ"ב. שינויי ו'תיקוניו' גרמו לו לליפשיץ להקשות קושיות שאינן ולהאריך בהערות ולעשות את תורת הריב"א לטפל ואת חידושו לעיקר.

כ"י יחותו"א (יחסי תנאים ואמוראים) ח"ג קי"א ע"א: 'וריב"א הלוי פי' בשבועות אהוא שכנגדו חשוד על השבועה אחת שבועת העדות ואחת שבועת הפקדון...'. ובגמרא וליתני נמי שבועת בטוי ומשני... מכאן כשהצבור גוזרים חרם יחיד העובר עברה אח"כ לא נפסל לעדוץ ולשבועה, מפירושו לזבחים ספר יחותו"א ח"ב, קמ"א ע"א. ומה שרבינו חיים מפרש בשם ריב"א בתוס' זבחים צ"ד ע"א ד"ה מניין לקוח כנראה מתוספותיו לשבת.

סי' תתרפ"ט אפטוביצר, מבוא, עמ' 287, ח"ד מהד' דבליצקי, עמ' נ"ז ועמ' ע"ב. 57

חולין תתקע"ז. 59

יבמות צ"ח ע"א ד"ה נשא, ועי' לעיל הערה 55, ועי' בתשובות מהר"ם ד"ב עמ' 131 סי' צ"ג, נזיר ס"ב ע"א ד"ה לאתויי, ב"ק ד ע"א ד"ה משכחת, מנחות פ"ו ע"ב ד"ה ממנה. 60

מהד' הרב פנחס כהן, עמ' ל. 61

אפטוביצר מבוא, עמ' 281, ור' לעיל מה שכתבתי בעמ' 105. 62

כ"י ח"ג שמ"ט ע"ב. 63

הוצ' הילדסהיימר עמ' 555. 64

עי' לעיל הערה 58, והע' 59. 65

ב"מ סי' של"ז. 66

ראשוני בעלי התוספות באשכנז

המורה ר' יצחק בר' אשר הלוי ז"ל⁶⁷. לפרקים קרובים אין בידינו לברר, מאיזה חיבור לקוחים הדברים המובאים בשם הריב"א, אם מפסקיו או מתוספותיו, וגם אם נראה שהמדובר בתוספות אין להכריע בקלות בדבר המסכת⁶⁸. הריב"א עסק גם בפירוש המקרא. פירושיו לתורה מובאים ב'הדר זקנים'⁶⁹, אבל לפעמים הכוונה בריב"א לחכם אחר⁷⁰. מפרש המקרא המפורסם, ר' יוסף קרא, שמע מפיו פירוש ליחזקאל י ט⁷¹.

הריב"א נפטר לפני שנת תתצ"ג (1133)⁷², ועל מסיבות מותו מסופר: 'ושמעתי כי ריב"א חלה חוליו שמת בו וחל יום הכפורים באותם הימים ואמרו לו הרופאים, אם לא תאכל, ודאי תמות ואם תאכל, שמא לא תחיה והוא ז"ל אמר ברי ושמא ברי עדיף ולא רצה לאכול ומת'⁷³.

[ב]

בן־דורו הצעיר של הריב"א, ר' אליעזר בן נתן, המכונה ראב"ן, חי במגינצא, וכנראה נולד בה סמוך לשנת תת"נ (1090). חותנו היה ר' אליקים בן יוסף מזקני מגינצא¹. הרשב"ם כותב בפתיחת תשובתו לראב"ן: 'אל מי דמית בגודלך,

67 שבה"ל ח"ב, מהד' הרב מ"ז חסידה, עמ' 79 (ר' בהקדמת באבער לח"א, עמ' ז, הע' ק"ה) וראה מרדכי ב"מ סי' של"ז—של"ח.

68 בתוספות כתובות לר"י הלבן, עמ' נ"ב לדברי הגמרא נ"א ע"א, כל העומד לגזוז כגזוז דמי: 'מכאן הקשה רבי' יב"א על פרש"י שפי' הא דאמר בב"מ (ט"ו ע"ב) והא מעשים בכל יום וקא מגבי שמואל אפילו בשבח המגיע לכתפים, היינו תבואה העומדת ליקצר, דהכא משמע דלא גבי כלל, דהא פריך הכא לכתחילה אי הוה בעל חוב כה"ג מי גבי ליה מר. והוא תירץ דחזי לבודיא קאמינא, והוא חזר והקשה סוף [סוף] כל העומד וכו' משמע דאבעל חוב נמי קאי לומר דלא גבי. ולכך דחק לפרש דפירי דצריכי לארעא שבח מגיע לכתפים קרי להו, שהרי סופן להתבשל ולישא על כתפיים וכו'. קושית הריב"א מובאת סתם בתוספות ב"ב נ ע"ב ד"ה ומאי, ועי"ש, אבל נראה שהדברים לקוחים מב"מ, שכן בתוס' ר"י הלבן, שם, עמ' נ"ח נאמר: 'וכן רבינו יב"א התם בהמפקיד חולק בין ספיקא אחת לר"מ ובין שתיים'. 69 צונץ ZGL, עמ' 97.

70 עי' לדוגמא הדר זקנים נ"ח ד"ה ותנח: 'ושאל הר' שלמה ז"ל לריב"א הפירוש מהו והשיב לו וכו' ואותם הדברים מובאים בדעת זקנים שם ד"ה איש בשם הר' יצחק בר' אברהם. ועי' להלן, עמ' 261, הע' 4.

71 עי' פוזננסקי, מבוא על חכמי צרפת מפרשי המקרא, עמ' xxviii.

72 אור זרוע סנהדרין סי' ע"ז, כ"ג ע"ד, אפטוביצר מבוא, עמ' 370.

73 פסקי ריקנאטי סי' קס"ו.

1 על הראב"ן כתב ר' שלום אלבק במבוא למהדורת ספר הראב"ן, וארשה תרס"ה, ואפטוביצר הקדיש לו מקום נכבד במבוא לראב"ה עמ' 49—57, כראוי לזקנו של הראב"ה.

יפה נוף משוש כל הארץ דור ודור, צדיק יסוד עולם, פטיש כל הארץ, עמוד הימין... הלא אתה מורי וגאוני, אדוני ורבינו, לבוש צדק וענוה ויראת יוצרך, אוצר הרב חמדת ישראל, רבי אליעזר בר נתן, חתן לרבינו ליאונטין, ראש שבטי ישראל, הממולא רוח חכמה, רוח דעת ויראת השם יגדל שמו...². גם בגוף התשובה אין הרשב"ם מחמיץ כל הזדמנות להשמיע מחמאות לשואלו, כגון: 'וברוך הוא לפני גואלנו, אשר הכניסנו בשאלתו בדרך הישרה'³, 'מכל דבר עיקר כי בקי הוא בכל התלמוד ומשנתו שלימה שגורה לו בפיו, כללו של דבר כל רז לא אניס ליה'⁴. דברי הרשב"ם על חותנו של הראב"ן, ר' ליאונטין, עוררו מבוכה בין החוקרים, שהרי הראב"ן בעצמו מדבר על חמיו ר' אליקים⁵; יש מניחים, כי ר' ליאונטין היה אבי אשתו השנייה של הראב"ן⁶. אפטוביצר משער שר' אליקים היה נקרא בתחילה יהודה ובכינויו ליאונטין, ולסיבת מחלה שינו את שמו לאליקים⁷, אבל אין זו אלא השערה דמיונית, וקרוב לוודאי ש'ליאונטין' שיבוש הוא, וצריך לומר: אליקים. התארים, שהרשב"ם משפיע על הראב"ן, מעידים על מידותיו, הניכרות גם מתוך חידושיו ותשובותיו. את חיבורו העיקרי קרא בשם 'אבן העזר', ונימוקו עמו: 'על כי עזרני צורי לגלות טעמי ומנהגי ראשונים'⁸. הראב"ן עיקר מגמתו הוא לתרץ וליישב את דברי הראשונים, והוא מוכן לבטל את דעתו מפני דעתם: 'ואני לא להורות כן באתי אלא לפרש ההלכה על מכונה ואשר יקל ויפרוץ גדר הראשונים ויסמוך על דברי מה שפרשתי, יהא באלה ובגידוי ובשמתא דרבנן ואני נקי וכל ישראל'⁹. פיו מלא הודיה לצורו, אשר האיר עיניו 'לפרש ולקיים דברי חכמים הראשונים'¹⁰, הוא הכיר בגדלותו של רבנו תם וקרא לו: 'אבי אבי, רכב ישראל ופרשיו, מאיר הגולה... נר ישראל...'¹¹. אבל כשנודע לו שרבנו תם פסק, שחמץ בפסח בטל בששים בין

2 ראב"ן, פראג ש"ע, קמ"ג ע"ד.

3 קמ"ה ע"ד. 4 קמ"ו ע"ב.

5 שם סי' ק"ח, ל"ח ע"א ועי' להלן, עמ' 180 ועמ' 182.

6 רח"ם, אור החיים עמ' 211 ואלבק במבואו.

7 מבוא, עמ' 49.

8 הקדמה לחיבור, אבן העזר, ספר ראב"ן, נדפס בפראג ש"ע מתוך כתב-יד ישן נושן, שהיה בתוך גנוזי הרב ר' אליעזר טרוויש בפרנקפורט. על הכרוז הקורא לחתום על הספר, שיצא בפוזן ביום י"ג למנחם אב שס"ט, חתומים בין השאר ר' מרדכי יפה ור' שלמה אפרים איש לונשיץ. מלבד מהדורתו של הר"ש אלבק המגיעה רק עד סימן של"ז, נדפס עוד חלק ב' וג' מהספר בירושלים תרע"ג—ע"ה, ובשמלוי תרפ"ז עם פירוש אבן שלמה מאת ר' שלמה עהרנרייך.

9 סי' י"ז, י"ב ע"ג.

10 שם סי' ח, ט ע"א.

11 שם קנ"ג ע"ג.

ראשוני בעלי התוספות באשכנז

במינו בין שלא במינו, יצא נגדו בחריפות. הוא לא פירש את שמו, אלא מביא את הדברים בשם 'חבר אחד בצרפת', ומזהיר מפניהם בזה הלשון: 'וחלילה לנו ולכל הבאים אחרינו לשמוע לו, כי על זה נאמר ואל תטוש תורת אמך, שאין לנו להתיר מה שאסרו הראשונים ואפילו לא עשו אלא לגדר בעלמא, והתורה מהם יצאתה, הלכך אין לסור ממשמעתם, ואפילו אם לא היה כי אם מנהג וחומר, שהחמירו עליהם אבות ראשונים אין לנו לשנות את מנהגם וחומר שקיבלו עליהם...'.¹² הראב"ן מעדיף את דברי הראשונים, גם אם קשים הם, על ביקורתם של האחרונים. על דברי רבינו חננאל: 'קבלנו מרבתינו, שאלו הדברים משומרת יבם שנישאת בלא חליצה, אינם דברי התלמוד, אלא דברי בעלי הלכות הן ולא דסמכא הן' — אומר הראב"ן: 'ואני אליעזר, רואה את דברי בעל הלכות'.¹³ בדביקותו זו במנהגי קדמונים ובתורתם של ראשונים נאמן הראב"ן לרוחה של קהילת מגינצא, שבה 'לא יעשה שלא כתורת הראשונים וסברתם משום כבודם'.¹⁴ הראב"ן מרבה למסור דברים על מנהגי עירו ועל המעשים שאירעו בה, אולם עם זאת מרובות בספרו ידיעות על מנהגי הארצות האחרות, הן אלה שביקר בהן והוא מעיד על מנהגיהן כעד-ראיה, כגון ארץ כנען, היא ביהם¹⁵, וצרפת, שם חתם על תקנות הקהילות בשנת תת"ק¹⁶, והן אלה שעל מנהגיהם רק שמע, כגון רוסיה ויוון. הראב"ן התיר להשכיר בתים לגויים בזמן הזה משני טעמים: האחד, מפני שנותנים מס לגויים מהקרקעות ולכן אין כאן משום 'לא תביא תועבה אל ביתיך' — ביתך המיוחד; והשני, משום שגויים שבחוצה-לארץ אינם עובדי עבודה זרה ואינם אדוקים בה לעשותה בביתם. 'אבל', הוא מוסיף, 'ברוסיא ובארץ יוון ודאי אדוקין, שהם עושים על שעריהם ועל פתחי בתיהם ובכותלי בתיהם עבודה זרה'.¹⁷

תשומת-לב מיוחדת הקדיש הראב"ן להסברתן ולהנמקתן של תקנות, שתוקנו סמוך לזמנו. על המנהג להקציב סכום קצוב לגדוניה ולתוספת כתובה, הוא כותב: 'נתתי את לבי במה שנוהגים העולם לכתוב בכתובות הנשים ודא נדוניה דהנעלת ליה בין בכסף בין בזהב בין במאני דלבושא ובשימושי ערסא הכל חמשין ליטריין. ופעמים שאינה מכנסת לו אפילו ד' ליטריין... אמאי סמכו דורות האחרונים

12 שם ט ע"ג.

13 הראב"ן קכ"ז ע"ג, ועל עצם העניין עי' ב. מ. לוין, אוצר הגאונים יבמות, עמ' 183 ועמ' 323.

14 ראב"ן סי' שצ"ח.

15 'ובהיותי בארץ כנען ראיתי' שם סי' ח ועי' סי' שכ"ז, עמ' ע"א.

16 שו"ת מהר"ם ד"פ קנ"ט ע"ב; מלבד בטריוש היה כנראה בקיאם, היא Caen, עי' ראב"ן ע"ז ע"א ואפטוביצר מבוא, עמ' 50, ולעיל עמ' 46.

17 שם סי' רצ"א.

לכתוב כן? ... וכיון דבמנהגא תליא מילתא יש לומר שחשו חכמי דורות האחרונים לתקנת בנות ישראל, שלא יהיו קלות בעיני בעליהן להוציאן ותיקנו לכתוב לקטנה כגדולה והשווים כולם לכתוב נדונייתן שוה. וגם תוספת שהוא מוסיף משלו תיקנו בשוה לקטן כגדול. ומה שגובה הענייה נדוניא חמשינ ליתרין כאשר העשירה, זהו מפני שקונין ממנו על כל מה שכתוב בה בכתובתה ומשעבד נפשיה בקניין ...¹⁸.

עם כל תלותו בקדמונים ועם כל השתדלותו לקיים את דבריהם, לא נמנע הראב"ן מלעמוד על דעתו ומלחלוק על הראשונים אם מצא, שתנאי החיים שהשתנו עשו את דעתם של הקדמונים לבלתי-מציאותית ולחסרת טעם. דעת הגאונים רב מתתיה, רב משה בר חנוך, ר' משה ריש מתיבתא דמתא מחסיא ורב האי בשערי השבועות, היא, כי אשת איש, אם נתבעה ונתחייבה שבועה, אין מחייבין אותה להישבע אפילו במקום פקדון. ואם היא מודה שפשעה והפקדון נגנב, אין לחייבה בתשלום בחיי בעלה. רבנו גרשום מאור הגולה כתב, שאם יש לה נכסים שאין לבעלה רשות בהם — חייבת לשלם. אולם רש"י סבור, שאפילו יש לאשה נכסי מלוג אין היא חייבת לשלם, כי הם משועבדים לבעלה לפירות. הראב"ן קבע, שבזמן הזה נשים אפטרופסות וחנווניות ונושאות ונותנות ולוות ומלוות ופורעות ונפרעות וניפקדות ומפקידות ואי אמרינן אין נשבעין על משאן ומתנן לא שבקת חיי לכל בריה ואתי לאימנועי מלישא וליתן עמהן. ולכן אם הופקד אצלה פקדון ואכלה אותו או הוציאתו, הבעל חייב לשלם, ואם כפרה בפקדון חייבת לישיבע, או שהבעל יכול לטעון בשבילה: 'ונראה לי אם מזמינים אשת איש לבית דין על עסק משא ומתן, בעלה יש לו מן הדין לטעון בשבילה, כי היא שליחו במשא ומתן ואינו יכול לומר לאו בעל דברים ידי את'. הראב"ן מנמק את פסקו בראיות מהתלמוד, אבל אין הוא מסתפק בכך והוא מחפש לו גם סמך וראיה בין הגאונים אף-על-פי שאין הוא מעלים את החידוש שבגישתו: 'וכל הגאונים שהיו לפני לא נתנו חילוק בין נושאת ונותנת בנכסים עם בעלה לאין נושאת ונותנת, אלא כולם פטרו את הבעל מתשלומין בעודה תחתיו ולהשביעה דאין אדם רוצה שתתבזה אשתו. וזלתי ר' קלונימוס גאון זצ"ל, שהוא נותן חילוק בנושאת ונותנת בתוך הבית בנכסים של בעלה, דאם יש שותפות לאחר עם בעלה בעסק השותפות משביע את הבעל ומשביע גם את אשתו, שלא לקחה מן השותפות כלום... וסמך לי מצאתי בתשובתו של שר שלום גאון

18 אבן העזר צ"ח ע"ד, ועי' במאמרו של הרא"ח פריימן זצוק"ל, שיעורי הכתובה באשכנז וצרפת ביה"ב, ספר היובל לכבוד מארכס, תש"י, עמ' שע"א ואילך.

וצ"ל...^{18*}. ברם הסמך מתשובת הגאון הוא חלש ביותר. הגאון דן בעבד שרבו מינהו אפוטרופוס לגבות חובו. ואף ר' קלונימוס דיבר על עניין שונה. לא סי' מוכין אלו ואף לא הראיות מהתלמוד הכריעו, אלא ההבדל בין מעמד האשה בבבל בימי הגאונים לבין מעמדה באשכנז בימיו של הראב"ן. את ההיתר למכור לגויים ואף לכמרים חפצים ובגדים, למרות החשש שישתמשו בהם לצורכי הכנסיה, לומד ומדייק הראב"ן מתוך הסוגיות שבתלמוד, אבל תנאי המציאות הם שכפו עליו את הדיוקים והחילוקים, ועל כך מעידים דבריו: 'ואפילו אם יאמר הגוי להדליק לע"ז בעי לה לשעוה, שרי לזבוני ליה דהא חזינן דשקלי ויהבי מינה ליהודים ולארמייים, אלמא לאו לע"ז לחודה זבני לה. וגם המעילים, אפילו אם יפרט ויאמר למלבושי הכומר בעי להו, נ"ל דשרי לזבוני להו דלאו תשמישי ע"ז נינהו אלא תכשיטי-משמטיה... לאו קמי ע"ז לבשי להו אלא לבשי להו נמי בהקבלת פני מלך ושרים... ואפילו דושלש (dossales) פרכות של מעילים שתולין בע"ז לנוי, נ"ל דמותר למכור להו, כיון דזימנין שקלי להו ותלו להו אחורי מלך ושרים... וכשם שמותר למכור להם כך מותר ללוות עליהם... וגם הגביע מותר להלוות עליהם...¹⁹.

חיבורו העיקרי של הראב"ן 'אבן העזר', הידוע גם בשמות 'צפנת פענח', 'פסקים של ראב"ן', מתחלק, כדברי המחבר בהקדמתו, לשלושה חלקים. הראשון בא לגלות טעמיהם של מנהגי הראשונים; השני מפרש 'עמקי הלכות איסור והיתר'; והשלישי כולל חיבור הלכות של שלושה סדרים. אולם גם במסגרת החלוקה הזאת לא נשמר הסדר הפנימי, וחלקו הראשון בעיקר הוא בליל של עניינים. בסימן פ"ד הוא מבאר משנה בבבא בתרא, שאנשים חכמים התקשו בפתרונה; בסימן פ"ו ניתן פירוש לפסיקתא 'שבע שבתות תמימות תהיינה'; בסימן פ"ז הוא מוצא טעם 'למה שנהגו אבותינו, שלא למחות בנשים הנוטלות לולב ומברכות עליו'; בסימן פ"ח מפרש את המאמר 'לעולם ישלים אדם פר-

^{18*} ראב"ן סי' קט"ו והעתק סיום דבריו באו"ז ב"ק סי' שנ"ג ולפני זה הביא את דעות הגאונים, רבנו גרשום ורש"י, סי' שמ"ט—ש"נ והתשובה כולה בשו"ת מהר"ם ד"פ סי' תי"א—תט"ו. ור' ז. פלק מעמד האשה בקהילות אשכנז וצרפת בימי הביניים, סיני כרך מ"ח (תשכ"א) עמ' שס"ז. ולביטוי 'נתן חילוק' ר' לעיל, עמ' 154, הע' *9.
¹⁹ אבן העזר סי' רפ"ט, על עמדת הכנסיה והמשפט החילוני בדבר ערבונות של res sacrae — גביעים, ספרים, בגדי כהונה וכלי-שרת — עי' מ. גידמן *Geschichte des Erziehungswesens* ח"א, עמ' 130, הע' 6, ג. קיש *The Jews in Medieval Germany*, 190—191. *Sachsenspiegel* אינו אוסר את הדבר, תיאורו של הנ"ל בספרו *Forschungen zur Rechts und Sozialgeschichte der Juden in Deutschland*, 1955, p. 132, n. 72 הוא מוטעה, וראה להלן, עמ' 235.

שיותיו עם הצבור; ובסימן פ"ט הוא מגלה את המקור למה שנוהגין בזמן הזה להשביע שומרין, בין שנפקד אצלו בעדים בין שלא נפקד בעדים, שבועת היסת'. אחדים מהראשונים מביאים את דברי הראב"ן מתוך ספרו 'צפנת פענח', ודברים אלה נמצאים בחלקם בספר 'אבן העזר' שלפנינו¹⁹. אמנם לא כל מה שמביאים מספר 'צפנת פענח' נמצא ב'אבן העזר', אבל גם לא נמצא בו כל מה שמובא בשם 'אבן העזר'²⁰. אף לגוף הספר ניכר שלא הגיע לידינו בצורתו המקורית. בסימן ל"ט נאמר: 'פירוש כ"ד משמרות וכינוייהן', אבל הפירוש אינו לפנינו, וכבר הוכח כי פירוש כזה נמצא בכתב-יד של פירושים לפיוטים²¹, וכיוון שה-ראב"ן חיבר פירוש לפיוטים, אפשר שגם פירש את קינת הקליר 'איכה ישבה'. מעתיק, שהרגיש כי אין מקום הפירוש הזה ב'אבן העזר', השמיטו, ונשארה רק הכותרת. בספר 'אבן העזר' נמצאת שורה של עניינים ופירושים הנמצאים גם בפירוש לפיוטים, כגון הפירוש ל'ברכת חתנים', הפירוש ל'כל נדרי', סדר הת-קיעות והמעשה שאירע במגנצא בשנת תתק"ה (1145)²¹. הארכנו בדבר זה, מפני שיש לנו כאן פתח לפתרון שאלת הספר 'צפנת פענח'.

השערות רבות נאמרו בדבר הספר הזה ויחסו ל'אבן העזר'. אפטוביצר הביא אותן והאריך בדחייתן: הוא הגיע לכלל דעה, ש'צפנת פענח' היה קיצור של 'אבן העזר', שנעשה בידי 'אחד החכמים, שבא הספר לידו בשאלה לפי שעה ולא היה יכול להעתיק הספר כולו מפני גודלו וגם לא היה רשאי לעשות הדבר עשה לו קיצור מן הספר למען יעמדו דברי ראב"ן אצלו ימים רבים; והוא קרא את קיצורו 'צפנת פענח', מפני שהקיצור נקל הוא להעתיקו ויכול להתפרסם ולהגלות יותר מן הספר הגדול, שבשביל גודלו כאילו נשאר צפון וטמון אחד בעיר ושנים במשפחה'. אבל לא רק שאין לנו כל ידיעה או סמך להשערה זו, אלא שהיא גם מופרכת על-ידי העובדה, שדווקא הספר הגדול 'אבן העזר' נשמר והקיצור 'צפנת פענח' אבד. אין אפוא להוציא את הדברים מידי פשוטם. הראב"ן חיבר שני ספרים בהלכה: 'אבן העזר' ו'צפנת פענח'²². ואין לתמוה, שמה

¹⁹ עי' רח"ם אור החיים עמ' 214, אלבק, מבוא לספר הראב"ן עמ' xvii, אפטוביצר, מבוא לראב"ה, עמ' 53. והמובא שם בשם ר' אברהם בר' עזריאל נמצא גם כן בהוספות ותיקונים שם, עמ' 483, ועי' כעת ערוגת הבושם ח"ב, עמ' 265, ומ"ש שם.
²⁰ עי' אפטוביצר, מבוא, עמ' 243, 245 וב'לקוטים מספרי דבי רש"י', שהדפסתי ב'ספר רש"י, ירושלים ת"ש, עמ' מ"ו ועמ' צ"ז.

²¹ עי' שור, החלוץ ח"ט, עמ' 51, וש. קליין *Beiträge zur Geschichte und Geographie Galiläas*, 1909, עמ' 21.

²¹ ר' ערוגת הבושם, מבוא, ח"ד, עמ' 26 הע' 31, עמ' 27, הע' 33 והע' 36, וראה להלן, עמ' 182—183.

²² עי' חיד"א שם הגדולים ח"ב נ"ט ע"ב.

שמובא מ'צפנת פענח' נמצא ב'אבן העזר', כיוון שכבר ראינו שספר זה לא הגיע לידינו כפי שיצא מידי המחבר, והמעתיקים הוסיפו דברים והשמיטו דברים. ואם נמצא בתוכו אפילו פירושים לפיוטים, אין לתמוה שלמען השלמות הכניסו לתוכו גם עניינים, שהמחבר קבע את מקומם בחיבורו השני. הראב"ן עצמו הוסיף הו"סות והשמטות לחיבורו²³, והוספה אחת היא ללא ספק מעשה ידי חתנו, שכן מפורש בה: 'אומר אני שמואל כי יפה כוון חמי'²⁴. הראב"ן השתמש בשפע של מקורות ובחיבורו נזכרים: שאלתות דרב אחאי²⁵, הלכות גדולות, תשובות מר רב שלום גאון²⁶, רבינו נחשון גאון²⁷, רב יעקב גאון, מר רב צדוק גאון, מר רב אבימי גאון²⁸, רב שרירא ורב האי²⁹, ר' שמואל בן חפני³⁰, תשובת חכמי בארי³¹, פירושי רבינו חננאל³², ספר הרפואות של אסף היהודי³³, וכמובן תורת חכמי אשכנז וצרפת³⁴.

לשונו של הראב"ן ב'אבן העזר' פשוטה בדרך-כלל, ואין היא נבדלת מסגנונם של חכמי דורו וארצו. רק לעתים רחוקות כותב המחבר בסגנון נמלץ, ואז מתגלה הפייטן שבו. חתנו של הראב"ן, ר' שמואל בן נטרונאי, וחברו ר' אליעזר בר' שמשון הודיעו לו את פסק-דינם במעשה, שאירע בקולוניה. הראב"ן מצא שפסקו שלא כדין וכתב להם: 'סחור סחור, לכרמא לא תקרב, סביב לדין הלכתם ולעיקרו לא קרבתם'. על זה השיב לו חתנו: 'ודאי לכרמך לא ירדנו, כי אינו מעוזק ומסוקל ועלה כולו קמשונים'. הראב"ן לא טמן ידו בצלחת וענה באיגרת שנייה: 'אין יתרון לבעל דברים, ודבר שפתים למחסירים, כי שמעתי אומרים,

23 עי' ר"ש אלבק במבואו ט ע"א.

24 ק"ו ע"א.

25 מ"ז ע"ד.

26 ס"ט ע"ד. מיללר, מפתח לתשובות הגאונים, עמ' 96, הביא תשובה זו של רב שר שלום מתוך הרא"ש פ"ד דר"ה ולא ראה, שהיא נמצאת כבר בראב"ן, ויש להניח שהרא"ש שאב ממנו.

27 סי' רמ"ה מ"ט ע"ד, מיללר שם, עמ' 132, סי' י"ח ממרדכי חולין תרי"ז.

28 סי' רמ"ג, מ"ט ע"ד. המעשה, שבו מופיעים גאונים אלה 'וכמה חכמים גאונים של הישיבה הקדושה וכמה תנאים עמהם', נמצא בשינויים בחמדה גנוזה סי' ט"ו, ובמראה-מקום שם רמזו לרא"ש חולין פ"ג סי' י"ד. וגם מיללר שם עמ' 74 הסתפק ברמז זה. גם מכאן יוצא ברור שהרא"ש לקח מהראב"ן וקיצר את הדברים.

29 מ"ז ע"ד, נ"ב ע"א, מ"ה ע"ד.

30 מ"ח ע"א.

31 סי' ל"ח.

32 מ"ו ע"ד, מ"ז ע"א, נ"ג ע"א.

33 סי' ר"ע, נ"ב ע"א, ועי' במהדורת ר"ש אלבק ס"ד ע"ב ובהערות שם ואוצר הגאונים לתענית, עמ' 73.

34 עי' במבואו של ר"ש אלבק, פרק ג ופרק ח.

עלו בכרמי סירים, ולא נגדר בגדרים, ובאו בו נכרים, מחבלים כרמים ואל ית־הללו חגורים כמפתחי חגורים, היש בינה לימים צעירים, להגיע לארבע עוברים³⁵, ואם על החוצב גרזינים מתפארים, ועל המניפים אם מתגדלים משורים...³⁶. הכתיבה הפכה לשעשוע, שהשכיחה כמעט את נושא הדיון, ומוטיב הכרם נעשה עיקר. בספר מתגלים קווים באופיו של הראב"ן, שיש בהם משום סימני־היכר של החסיד האשכנזי. הראב"ן אינו סבור שדברי חלומות אינם מעלים ואינם מורידים, והוא מסתמך עליהם אף לדבר הלכה. במקרה של פסק־הלכה מוטעה הוא מטיל על עצמו עונש, שיש בו מרעיון 'תשובת המשקל': 'בשנת תתקי"ב (1152) אירע מעשה, שהוציא חתני אליקים יין מחבית לכלי קטן, ששתה ממנו גוי יין כשר... והיתרתיו. ויום שבת היה, לאחר אכילה ישנתי, ובא אלי מורי חמי בחלום והיה קורא: השותים במזרקי יין... ובהקיצותי הבנתי, כי הודיעוני על היין שהוא נסך... וידעתי כי לא יפה התרתי והתעניתי ב' ימים'³⁷.

הדברים המובאים בשם הראב"ן בתוספות שלנו נמצאים בספרו, ורובם באים מתשובות הרשב"ם לראב"ן. יש שהוא נקרא ר' אליעזר הזקן³⁸, או ר' אליעזר ממיינץ³⁹, ולעתים גם ר' אליעזר סתם אינו אלא הראב"ן⁴⁰. ברור שהר' אבן בתוספות חולין⁴¹ גם הוא אינו אלא הראב"ן⁴². תוספותיו של הראב"ן לפסחים נזכרות בספר המרדכי⁴³ והעניין המובא משם אינו בספר הראב"ן. הרב ח. י. ד.

35 אולי צ"ל: לארבעים עוברים, ופירושו שאין בינת הצעירים מגיעה לבינתו של הראב"ן, שעבר את גיל הארבעים — גיל הבינה.

36 י"ט ע"א. 37 סי' כ"ו, י"ד ע"ב.

38 שבת ט"ז ע"א ד"ה ה"ג: 'והקשה הר' אליעזר הזקן ז"ל לפ"ה... ותירץ רבינו שמואל', ועי' ראב"ן קמ"ד ע"א.

39 שבת ס"ו ע"א ד"ה והא, ויש להגיה במקום 'הקשה הר' אליעזר ממין לרשב"א': 'הקשה הר' אליעזר ממיינץ לרשב"ם...'. וכל העניין נמצא בספר הראב"ן קמ"ד ע"א, וראה בתוס' הרא"ש לשבת, מהד' לנגה, עמ' 161, הע' 332, שבועות כ"ו ע"ב ד"ה אפילו 'והקשה הרב ר' אליעזר ממגינצא... והשיב לו רשב"ם'. [וכבר עמד על כך הגאון ר' ירוחם פרלא בהערותיו ל'שם הגדולים', שנדפסו כעת בס' 'שרי האלף', ירושלים תשל"ט, עמ' תשמ"ד].

40 שבת כ"ג ע"ב ד"ה גזירה: 'הקשה לו רבינו אליעזר... והשיב לו רבינו שמואל', והוא בראב"ן קמ"ד ע"ד. שבת נ"ב ע"א ד"ה וטובלן = ראב"ן קמ"ה ע"ב. ס"ז ע"ב ד"ה כלל = ראב"ן קמ"ו ע"ב. ס"ט ע"ב ד"ה הא: 'והקשה הר' אליעזר לרבינו שמואל...'. = ראב"ן שם ע"א והוא העניין המובא בתוספות שבועות, עי' לעיל הערה 39.

41 מ"ז ע"ב ד"ה אפילו: 'משום אבי העזרי והר' אבן כתב הר' יצחק בספרו. הכוונה לר' יצחק בעל אור זרוע.

42 צונץ הוסיף לרשימת בעלי התוספות שלו הכם בשם אבון על יסוד דברי תוספות אלו, אולם, כפי שראינו, ללא כל יסוד.

43 ע"ז סי' תתנ"ח.

אזולאי מסר, שראה בכתב־יד ספר פסקי־דינים, 'אבן הראשה', שחיברו ר' אלי-עזר בן נתן⁴⁴. לדברי הר"ש אלבק הוא קיצור מספר 'אבן העזר' לבבא מציעא ולחלק מבבא בתרא⁴⁵. אבל בדיקת כתב־היד שבהם נמצאים הדינים המכונים 'אבן הראשה' מוכיחה בעליל, שאין כאן חיבור מיוחד של הראב"ן, כפי שסברו הר"ש אלבק והבאים אחריו. אמנם בראש כתב־יד אחד נאמר: 'לקוטות מספר הדינין שחיברו הר' אליעזר בר' נתן ז"ל וקראו אבן הראשה'⁴⁶, אבל נראה שהמלה 'וקראו' נושאה אינו הראב"ן אלא המלקט שהוציא מספר הדינין של הראב"ן, היינו מספר 'אבן העזר'⁴⁷ את ה'אבן הראשה', כלשון הכתוב בזכריה ד ז. החיבור נמצא בחמישה כתב־יד של ס' ארחות חיים⁴⁸ לר' אהרן הכהן מלונגיל, וממנו הגיע לספר כל בו הנדפס⁴⁹.

הראב"ן היה פייטן פורה. חלק מפיוטיו וסליחותיו — צונץ רשם עשרים וארבעה מהם — מצאו את מקומם במחזור התפילות של קהילות אשכנז⁵⁰. חלק

44 שם הגדולים ח"ב ע"ב.

45 מבוא לראב"ן, עמ' 100א, ועי' אפטוביצר מבוא לראב"ה, עמ' 55.

46 כ"י מונטיפיורי 103/3. הליקוט שבכ"י זה לוקה בחסר לגבי מה שיש בס' כל בו, לאחר סי' א' באים הסימנים ז'—י', לאחר סי' כ"ה בא סי' מ"א ועוד שני סימנים שאינם בכל בו, שלאחריהם נאמר: 'ע"כ מספר אבן הראשה ואתחיל לכתוב לקוטות מספר הדינין שקבץ תלמידו של הרשב"א והכוונה לס' 'חוקת הדיינים'.

47 צ"ב ע"א.

48 המהדיר של ס' ארחות חיים ח"ב, מ. שלזינגר, מעיר במבוא עמ' 100א, שהחיבור נמצא בכתב־יד ורשא, שלפיו הדפיס את הספר וגם בכ"י לונדון. בדקתי את כ"י גינצבורג 107/7. בראשו נאמר: 'דינין שחיבר ר' אליעזר בר נתן ז"ל וקרא שם הספר הזה אבן הראשה', אחר־כך באים התרומים כמו בכל בו. ע"ה הסימנים אין בהם יותר מאשר ס"ג הסימנים שבכל בו. בסוף נאמר 'סליק ספר אבן הראשה' ובהמשך באים דינים מספר התשב"ץ עם הגהות מהר"ף כמו בכל בו. גם בכ"י קמברידז' 498/1 וכ"י בודלי 2697/4 נמצא כל מה שבס' כל בו, וההבדלים נוגעים רק למספרי הסימנים.

49 סי' קכ"ו, צ"ג ע"א. בכל בו ישנם ס"ג סעיפים. אלבק חשב כי זה רק חלק קטן מהספר, ולפי הידיעות שקבל מחזיק כה"י מאה דפים ויש בו יותר מרמ"ט סימנים, אבל בכ"י 101 מתחיל החיבור בדף כ"ח ע"א ונמשך עד דף ל"ה ע"א ויש בו ע"א סימנים. אין בו יותר מאשר ב'כל בו', אלא שבכ"י נסתעף לפעמים סימן אחד והיה לסימנים אחדים (ל"ו שבכל בו הוא בכ"י לה—לט ועוד). בסמ"ק צוריק מעתיק מסימנים אלה ובסוף נמצאת הערה 'עכ"ל אבן הראשה' או 'עכ"ל פסקי אבן הראשה' ולפעמים 'לשון ראב"ן הראשה'. ר' אברהם אבן טוואה כותב ב'חוט המשולש', טור ג' סי' כ"ד: 'וכן כתוב באבן הראשה, משם רבינו פרץ ז"ל'. על הדבר הזה העיר כבר מיכל באור החיים, עמ' 215, ונראה שר' אברהם לקח את הדברים מסמ"ק, שבו באו לאחר הגהות רבנו פרץ, כמו שהוא באמת בסמ"ק צוריק.

50 עי' צונץ LG, עמ' 259, ודוידזון, אוצר השירה והפיוט ח"ד, עמ' 364, מונה 28 פיוטים.

מפירושו של הראב"ן לתפילות ולפיוטים נשאר בכתב־יד, וגם לא בצורתו הראשונה, אלא בעיבודו של המעתיק והמסדר⁵¹. על כך מורים הלשונות: 'ונראה לי שכך פירש המפרש... אבל אני המעתיק מצאתי'⁵². 'כך הראה לי ר' הלל בר' יעקב, אבל המפרש לא היה יודע ליישבו על ליל שמורים'⁵³. והכוונה כאן לר' הלל, אחיו של ר' אפרים מבונא. פעם אחרת נאמר: 'מפי רבינו הלל... בן יעקב מפי המפרש'⁵⁴. ברם מצויות פיסקות בלשונו של הראב"ן, שבהן הוא מדבר בגוף ראשון ומספר על מעשים שקרו: 'אירע פה מעשה בראש השנה שנת תתק"ה (1145) שתקע התוקע פעמים כש[ו]רה ובשלישית תקע שני שברים והתחיל להתריע, והחזירוהו מקצת הקהל. מקצת אמרו לו תקע שבר אחד וסיים ומקצת אמרו התחל לראש. והתוקע התחיל לראש ותקע ג' ק'ש'ר'ק' כאשר בתחילה ובסדר קש"ק תקע כסדר שני ק'ש'ק' והשלישי תקע ד' שברים ותקיעה והחזירוהו לראש אותם שהחזירוהו בראשונה ותקע עוד ג' פעמים ק'ש'ק'. ויחר אף מורי חמי ר' אליקים ויאמר: אם חכמה אין כאן זקנה יש כאן. מעולם לא ראינו לחזור מפני אלו הדברים. ולא כדין עשו המחזירים, והמחזירים אמרו כדין עשינו. ונתתי אני (ר') אליעזר בר' נתן לב לדרוש ולתור בדבריהם, ונראה כי לא בדין החזירוהו לראש וגם התוקע עבר על איסור שבות דרבנן...'⁵⁵. הסיפור הזה נמצא כולו גם בספר 'אבן העזר'⁵⁶, אבל אין להסיק מכאן, שמסדר הפירוש למחזור לקחו משם, שכן ייתכן שהיה גם בפירוש המחזור לראב"ן. עניינים השייכים לפירוש סדר התפילות והברכות נמצאים גם בספר 'אבן העזר', והם אולי בחלקם, כפי שכבר הערנו, הוספות של מעתיקים⁵⁷, אבל אפשר כי הראב"ן פירש גם בספרו זה את נוסח ההבדלה שבין שבת ליום־טוב⁵⁸, או את ברכות אירוסין ונישואין⁵⁹ בשעה שהוא דן בהלכות אלו.

בסליחותיו וקנותיו של הראב"ן אנו מוצאים הד לגזירות ולמעשי קידוש־השם של מסע־הצלל הראשון, שאותם תיאר בקונטרס מיוחד, ושילב בו ארבע קינות על קדושי שפירא, וזרמיזא, מגנצא וקולוניה. הראב"ן היה עד־ראייה בצעירותו למאורעות שעליהם הוא מקונן. בספר 'אבן העזר' אנו שומעים על קרובו מר יחיאל, שביקש מהראב"ן לעיין בפסק־דין שלו שנתנו לו, והראב"ן אומר: 'והנני דן לפני הדיינים בהלכה כי נזדקק עלי הדין. כתבתם רבותי שטען מר יחיאל בשעת הגזירה נהרס בית מורישי ובאתי לבנותו, ובניתי אותו ע"פ

51 על הראב"ן כמפרש הפיוט וסידור התפילה ועל כתב־היד ושאר מקורות פירושו, ראה כעת ערוגת הבשם, ח"ד, מבוא, עמ' 34—39.

52 שם, עמ' 30, הע' 53. 53 שם, עמ' 32. 54 שם, עמ' 33.

55 ר' שם, עמ' 27, ובכ"י י"ח, ע"א. 56 סי' ס"א. 57 סי' י"ב, סי' ר"ד.

58 ע"ד ע"ב. 59 קכ"ח ע"א.

עדות הזקנים, שאמרו לי שהיה למורישי אורה ונטפים על הקרקע שבצידו...⁶⁰. על מנהג, הקובע שלא להיכנס לבית-הכנסת למנחה בשבת, אומר הראב"ן: 'ואני שמעתי מפי הזקנים, שלא היו נוהגין כן במגנצא לפני הגזירה'⁶¹. יש אפוא להניח, שגם את מעשי הגזירה שמע מפי זקני הדור. כמו בשאר הסיפורים ששרדו, עומדים גם במרכז זכרונותיו של הראב"ן מעשי מסירות-הנפש ותיאורי גבורתם של הקדושים. על אף בטחונו בזכות הגדולה של הדור ש'נבחר לפניו להיות לו למנה' ובשכרו הגדול לעתיד לבוא, מתפרצת גם מחאה: '...כי מי שמע כזאת ומי ראה כאלה. האם היו אלף עקידות ביום אחד. על אחת הרעיש העולם. אשר נעקדה בהר המור. הן אראלים צעקו חוצה מלאכי שלום מר יבכיון. ושמים לא קדרו וכוכבים לא אספו נגהם. וצר ואור למה לא חשכו אשר היו אלף ושלש מאות נפשות קדושות נהרגות ביום אחד, ומהם כמה עוללים ויונקים שלא חטאו ושלא פשעו ונפשות אביונים נקיים. העל אלה תתאפק ה''⁶².

אומרים, שהראב"ן חיבר פירוש על מסכת אבות, אבל אין לנו כל מושג על טיבו, או על מקומו של כתב-היד, שהיה עוד בידי ר' יחיאל מיכאל מארפטשיק בעל 'מנחה חדשה', הכותב בהקדמה לחיבורו: 'ובא לידי פירוש ישן נושן של קלף, כתב ידו של ראב"ן שנכתב בשנת תתק"ה לפ"ק'. על הטעות ביחוס 'מאמר השכל', הכולל טעמי תרי"ג מצוות בדרך פשט ורמז וסוד, לראב"ן, כבר עמד צונץ⁶³. לראב"ן היה כנראה בן⁶⁴, בשם יעקב, אבל ידיעות של ממש יש לנו רק

60 ראב"ן סי' קי"ד, מ ע"א.

61 שם סי' פ"ד.

62 זכרונותיו של הראב"ן נדפסו ב'ספר גזירות אשכנז וצרפת', שהוציא לאור א. מ. הברמן, ירושלים, תש"ו, עמ' ע"ב, ושם גם נדפסו פיוטיו הנוגעים בדבר. בתוכם נמצאת גם סליחה, שבה נזכרות 'העקדות שהיו בשנת תתק"ו ותתנ"ו'. גם הקטע שהבאנו נמצא גם בדינים-יחשובנות האחרים על מאורעות תתנ"ו, עי' שם עמ' ל"ב ועמ' ק. הסיפור הראשון נכתב, כפי שנוטים כעת לחשוב, על-ידי ר' שלמה בר' שמשון, אבל ספק גדול אם יש לזהותו עם רבנו ששון חברו של רש"י, כפי שמציע הברמן שם, עמ' רמ"ז. בעיית היחס שבין שלושת הסיפורים על מסע-הצלב הראשון עדיין טעונה ברור נוסף, אבל טענותיו של ה. ברסלאו במבוא ל-*Hebräische Berichte über die Judenverfolgungen während der Kreuzzüge* של נויבאווער-שטרן 1892, עמ' xv ואילך, שסיפורו של הראב"ן אינו תלוי בסיפורו של ר' שלמה ולא שאב הימנו מצאו חיוזק בנימוקיו של זנה ב-*REJ* 1934, עמ' 113 ואילך, ועי' שם, עמ' 137. וראה כעת R. Chazan, *The Hebrew First Crusade* Chronicles, *REJ*, Vol. CXXXIII (1974), p. 235ff.

63 LG, עמ' 259, ועי' בן-יעקב, אוצר הספרים, עמ' 284.

64 תוספות חולין מ"ו ע"ב ד"ה אלא: 'ורבי יעקב בר רבי אבין היה מודה', אולם בכ"י וטיקאנה של התוספות הנ"ל: 'יעקב בראב"ן'. צונץ שם כתב, שהיה לראב"ן בן, בלי ציון מקור והעתיקו את דבריו ב'גרמניה יודאיקה' עמ' 198.

על חתניו, שהיו מגדולי חכמי אשכנז. וכיוון שלא היו בני מגנצא ואף לא תושבי עיר זו, נייחד עליהם את הדיבור אחר-כך, ונקדים כאן דברים על חכמים אחרים מבני עירו של הראב"ן.

[ג]

במגנצא חי תלמידו של רבנו תם, ר' משה בר' שלמה הכהן, שהיה חבר בית-הדין שבעיר ונחשב ל'ארי שבחבורה'¹ בעיני חשובי החכמים שבדור. תורתו של רבנו תם היתה שגורה בפיו. תלמידו, הראב"ה, מביא: 'ומורי רבינו משה בר' שלמה אמר לי... שכמדומה לו שמפי ר"ת שמע הדבר...'². 'ושמעתי מר' משה הכהן, שאמר לו רבי' תם שכל הגותן תבואה לפדיון בנו לפי חשבון ארבעה סאין בסלע, דהיינו עשרים סאין, יוצא ברור ידי חובתו, שהרי התבואה תדיר בזול בארץ ישראל מבשאר ארצות'³. ושוב: 'ומורי הכהן אמר לי בשם ר"ת'⁴. 'ומורי הכהן' הוא נקרא גם בפי תלמיד אחר, ר' ברוך בר' שמואל בעל 'ספר החכמה'⁵. פעם הוא אומר: 'וכשבא מורי הכהן מצרפת אמר, שזו הסברא אמר קרובו הרב רבינו שמואל מוורדוס לפני ר"ת והודה לו'⁶. ייתכן שמוצאו של ר' משה היה מצרפת. יש אומרים, כי ר' משה בר' שלמה הוא התלמיד, שעליו מסופר: 'כך הסכים ר"ת והסכים רבינו משה תלמידו עמו וכל הגדולים גזרו בכנופיה של שוק טרויש באלה חמורה ובגזרה חמורה, שלא יקרא שום בן אדם ערעור על שום גט אחר נתינתו'⁷, אבל ייתכן שהמדובר בתלמיד אחר של רבנו תם בשם משה⁸. הראב"ן מביא מה שהקשה לו ר' משה בר' שלמה הכהן⁹. וייתכן שר' משה למד לפני הראב"ן. והרא"ש מביא 'ספר דינין שיסד רבינו משה הכהן ז"ל'¹⁰. שמו של ר' משה כהן נזכר פעמים אחדות בתוספות ליבמות, ויש רגליים לדבר שחיבר תוספות למסכת זו¹¹. אף ייתכן כי גם ר' משה¹², המתרגם את קושיית הרשב"ם, הוא ר' משה שלנו. משני מקומות מוכח, כי הר"י

- 1 ראב"ה ח"א עמ' 171. 2 מרדכי יבמות פט"ו רמז ע"ט.
- 3 אסופות ל"א ע"ב, מבוא לראב"ה, עמ' 111. 4 מרדכי ב"מ רמז שצ"ב.
- 5 מרדכי כתובות רמז קס"ב. 6 מרדכי חולין רמז תרפ"ד ועי' לעיל, עמ' 153.
- 7 עיין מרדכי גיטין סי' תנ"ה, ועי' דמביצר, לוי' חן נ"א ע"א הערה ל"ד.
- 8 עי' לעיל, עמ' 96. 9 אבן העזר קכ"ו ע"ד.
- 10 קידושין פ"א אות כ ובשו"ת הרא"ש כלל ל"ה וצ"ל שם: ספר הדינים, כפי שכבר העיר מיכל, אור החיים עמ' 559.
- 11 י ע"ב ד"ה לפי, י"ג ע"א ד"ה לא, ל"ד ע"ב ד"ה נתן, נ"ה ע"א ד"ה לישתוק, נ"ו ע"ב ד"ה מן, ע"ז ע"א ד"ה ריש לקיש.
- 12 תוספות ב ע"א ד"ה אשת.

ידע את קושיותיו של ר' משה ויישבן¹³, ואפשר שהדברים נובעים מימי לימודיהם המשותפים בבית-מדרשו של רבנו תם. ברור שהידיעה שר' משה קיבל מהר"י בטעות יסודה¹⁴. בתוספות שלנו נזכר ר' משה כהן רק עוד פעם אחת בחולין¹⁵ ופעם אחת בכריתות¹⁶. שמא חיבר גם תוספות לפסחים. על כל פנים, המובא בשמו למסכת זו יש בו עניין מיוחד. על המחלוקת של ר' יהודה ור' יוסי בדבר המתחיל בסעודה בערב שבת אם חייב להפסיק כדי לקדש או לא אמר רב יהודה אמר שמואל אין הלכה לא כר' יהודה ולא כר' יוסי אלא פורש מפה ומקדש. על אף הדברים המפורשים פירש הרשב"ם: 'נראה בעיני דס"ל לשמואל דהלכה כר' יוסי אלא שבא להחמיר על דבריו...'. ועל זה כותב הר"ש משנץ: 'ובחינם דחק דאיכא למימר דלא סבר לא כר' יהודה ולא כר' יוסי אלא כחכמים והכי איכא בירושלמי אמר רב יהודה בשם שמואל זו דברי ר' יהודה ור' יוסי אבל חכמים אומרים פורס מפה ומקדש, אבל ר' משה הכהן פירש לפי גירסת תלמוד דידן שעל-פי הקבלה אומר כך שמואל מפני זה [ש]היה תחילת אמוראים ולפני התנאים למד, ע"כ היה בו כח לומר מה שקבל מרבותיו התנאים והאי גונא אשכח בפ' במה אשה (שבת ס"א ע"א) דאמר אביי דילמא ר' יוחנן הא מתני' לא שמיע ליה וכו' א"נ שמיע ליה וקסבר אין הלכה כאותה משנה וה"נ אמרינן פ"ק דחולין (י"ח ע"ב) גבי מוגרמת רב ושמואל ס"ל כותיה בחדא ופליגי עליה בחדא, וכי מעיינת התם בפ' רש"י משכחת לה דפליגי אר' יוסי ורבנן הלכך בעינן למימר דפליגי משום שכך קבלו מרבותיהם התנאים¹⁶*. השקפה זו על קבלה ישירה של האמוראים הראשונים מפי התנאים מעבר למשניות ולברייתות עוד נחזור לדון בה¹⁷. הפוסקים מביאים את הוראותיו של ר' משה הלכה למעשה: 'הר' משה כהן זצ"ל התיר הלכה למעשה לכהן להכנס עם המת לספינה'¹⁷*. 'וכבר היה מעשה בחבית שנסדקה ובא עובד כוכבים ולקח כנף בגדו וסתם את הנקב עד שהפכו החבית, אבל לא נגע ביין שבפנים והתיר רבינו

13 ל"ד ע"ב וע"ו ע"ב.

14 שו"ת מהרש"ל סי' כ"ט, ובעקבותיו מיכל באור החיים שם.

15 קט"ז ע"א ד"ה והיתה.

16 ו ע"א ד"ה מלח. בכ"י יחוסי תנאים ואמוראים ח"ג, מ"ג ע"א מובא גם פירוש של ר' משה הכהן לדברי הגמרא נדה ס"ט ע"ב: '...שאלו אנשי אלכסנדריה את ר' יהושע... אמר להן תועבה היא, היא תועבה ואין בנה תועבה', אלא שיכול להיות שהדברים נלקחו מתוספותיו ליבמות י"א ע"ב.

16* או"ז ח"ב סי' כ"א, ו ע"ב, וראה תוספות הרשב"א לפסחים ק ע"א ד"ה אלא ובתוספות שלנו שם וכן בתוס' ע"פ שבמרדכי.

17 ראה להלן, עמ' 718, הע' 92.

17* או"ז ח"ב סי' תכ"ה.

שמואל... ומעשה נמי בא לפני רבינו משה הכהן והתיר גם הוא¹⁸. ואחדים מפסקיו נשמרו גם בספר 'שבלי הלקט'¹⁹.

שני בניו, ר' שלמה ור' יהודה, היו חכמים. הראבי"ה, תלמידו של ר' משה, השיב לבנו ר' שלמה ושלח לו פירושים בכמה עניינים בתלמוד²⁰. ר' יצחק אור זרוע הריץ את שאלותיו לר' יהודה, ועוד נדבר עליו בפרק על תלמידו, מהר"ם מרוטנבורג²¹. מלבד הראבי"ה היו גם ר' אלעזר בעל הרוקח, ר' ברוך בעל ספר החכמה ור' שמחה משפירא, תלמידיו של ר' משה.

קרובו של הראב"ן היה ר' יעקב הלוי, בן ר' יצחק בר אליעזר הלוי²². אביו, ר' יצחק סגן לוי, היה רבו של רש"י בוורמייזא. ר' יעקב, המכונה עוד בפי בני דורו יעבץ²³, היה כנראה בן-זקונים לאביו, שהיו לו עוד שני בנים חכמים, ר' אליעזר ור' שמואל²⁴, וכולם נקראים 'רבותינו הלויים'²⁵. רבו של ר' יעקב היה מלבד אביו, ר' קלונימוס, כעדוּתו של הראב"ן: 'ומצאתי לי סעד בגלילי ידי הרב הלוי קרובי ר' יעקב. וכן מצאתי: אני שמעתי מפי מורי... וידוע לי, כי רבו המובהק היה ר' קלונימוס'. וקרוב לוודאי שהכוונה לר' קלונימוס בר' שבתי איש רומי, שבא לוורמייזא, מקום אבותיו של ר' יעקב וגם עיר ישיבתו. עוד בהיותו צעיר לימים פנו אליו זקני-הדור בשאלותיהם. באחת התשובות הוא כותב: 'הרב המובהק נשיא נשיאי הלוי הרב רבי אברהם בן רבינו מאיר הכהן, שיהא רצון שמים להאריך שנותיו כצורך השעה. הנני יעקב בן רבינו יצחק הלוי, הנבהל להשיב את פני אחד מקטני יושבי ספסל רגליו, אף כי נבון וחכם כמוהו. אכן נסמכתי על ענוה יתרה ויראת חטא שבו, כי מי אני להרים ראש ולפצות ולצפצף נגדו, אך תלמידך אני ומימך אני שותה ושליחותו וצואתו אני עושה'²⁶.

18 או"ז ע"ז סי' רי"ז, בפסקי ריקנאטי סי' רכ"ז. המתיר הראשון הוא ר' שמריה.

19 ח"ב סי' ה, סי' כ סי' מ"ב, עי' בובר מבוא, עמ' ח, וראה גם תשובות ופסקים, מהד' א. קופפר, עמ' 37 ועמ' 94.

20 ראבי"ה סי' תתקצ"א, אפטוביצר מבוא, עמ' 128.

21 או"ז ח"א סי' תשמ"ד וסי' תשמ"ז. עי' להלן, עמ' 526.

22 כן הוא נקרא בספר יחותו"א ח"ג, קכ"ו ע"ג.

23 אבן העזר סי' ע"ט, כ"ט ע"א: 'ומה שפי' ר' יעבץ קרובי חביבי הלוי'.

24 פרדס סי' קפ"ט: 'וכן עשה רבנו יעקב בן רבנו יצחק הלוי נוחו עדן [אבל] אחיו רבנו אליעזר ורבינו שמואל הלוי קדשו בבית, ואכלו חוץ לסוכה ולמחר ביום אכלו בסוכה'. ועי' מעשה הגאונים עמ' 42 ובמבואו של הר"א אפשטיין עמ' 100X. ר' שמואל נזכר גם בראב"ן פ"ד ע"ג: 'מצאתי הרב ר' שמואל הלוי בוורמיישא עמד מאבלתו ערב יום טוב מבעוד יום ולא התפללו שם מנחה וטעם הרב מפי הגאון אביו רבינו ר' יצחק הלוי'. 25 מעשה הגאונים, עמ' 41.

26 שו"ת הרשב"א סי' ל. ושם נאמר כי התשובה העתקה מכתובת-יד רבנו שמואל החסיד, אביו של רבנו יהודה ההסיד, והיא נשלחה אל הרשב"א על-ידי הרב ר' ידידיה בן הרב ר' ישראל.

מתוך סגנון התשובה ניכר שהכותב מופתע מפנייתו של השואל. ועל שאלתו הוא אומר: 'מתוך שאלותיו ניכר כי חכמת קונו בקרבו, מדקדק כחוט השערה, ונוקב ויורד עד התהום ועומד על הברור'. והוא חותם את התשובה בענווה יתרה: 'וצורנו ישכילנו בדרך גלך ולא נכשל בדבר הלכה ויאיר עינינו בתורתו כנפש תלמידך, יעקב בן רבנו יצחק ברבי אליעזר הלוי'. יחס של ענווה זה אינו מפליא, כי גם רש"י, בתשובתו לחכם זה, כתב: 'אל אדוני מרי, אב תפארת הכהונה, הרב רבינו אברהם הכהן. אני צעיר מגדולי משרת בית אביו משיב לו שלום כתלמיד לרב'²⁷. במקום שהראב"ן חולק על הרב יעבץ הריהו עושה זאת מתוך היסוס ויראת כבוד: 'וכבר אירע מעשה בוורמיישא ביהודי אחד, שבישל דבש והחמיצו בשמרי דבש, שבישל כל השנה, ודבש הראשון שבישל היה מחומץ בשמרים של שכר וזה שבישל עתה היה רביעי לו, או חמישי, והתיר לו רבינו יעקב בן רבינו ר' יצחק להניחו עד לאחר הפסח... ואילמלא שאין משיבין את הארי לאחר מיתה הייתי תמיה על דבריו, היאך אמר פה קדוש דבר זה...'²⁸. מכאן יוצא דרך-אגב שר' יעבץ נפטר עוד בחיי הראב"ן, ונראה שרק אחרי פטירת ר' יעבץ נתן הראב"ן את הערבות לכתובת חתנו²⁹. המחלוקת בשאלה זו נמשכה גם אחרי פטירתו. בנו — וייתכן שהוא ר' אשר בן ר' יעקב הלוי ששאל מפי הראב"ן³⁰ — היה בדעת אביו נגד חכמי מגנצא, שחלקו עליו. הריב"א, שאליו שלח את ראיותיו ונימוקיו, לא הסכים לדעתו, ענה לו בפרוטרוט ודרש ממנו שיחזור בו: 'ומה שכתב הרב, כי הוא יודע שכל חכמי מגנצא היו חולקים על אביו. מאחר שהוא יודע כן, יש לו להניח דברי יחיד ולאחוז דברי רבים, כמו ששנינו בבחירתא, שצוה עקביא בן מהללאל לבנו להניח את דבריו ולאחוז דברי המרובים עליו, ואף על פי שלא חזר בו מעולם'³¹. ר' יעבץ עמד בקשרים קרובים עם הריב"א משפירא. בעניין קידושי החטיפה, שאירעו בקולוניה ושעלי-הם כבר דיברנו לעיל, היתה דעת ר' יעקב הלוי מוורמייזא וישיבתו כדעת ר' יצחק הלוי משפירא ובני ישיבתו³². חליפת-האיגרות בין שני החכמים בכתב-ידם היתה לפני הראב"ה. ר' יעבץ כותב: 'אני יעקב באתי להגיד למורי רבינו יצחק בר' אשר הלוי, כי שמחתי בהגיע מכתבך אלינו, אמנם קשיא לי בגוה טובא... והשיבני דעתך הנקיה'. הריב"א, שפתח לפי זה את חליפת-האיגרות,

27 פרדס סי' רמ"ב, ועי' מעשה הגאונים סי' י"ח ושם: צעיר גידולי, ואולי צ"ל: צעיר גידולי ומשרתי...

28 ראב"ן ע"ב ע"ב.

29 או"ז ח"א סי' תשנ"ב, ק"ח ע"ג וב"ב סי' רנ"ד, וראה תשובות ופסקים מהד' א. קופפר, עמ' 172.

30 אבן העזר סי' נ"ב.

31 ראב"ה ח"ב, עמ' 48. 32 ראב"ן קל"ט ע"ג.

מסיים את תשובתו במלים: 'ואל תכחד ממני אם לא יראו לך דברי, והסר מכשול מלפנינו ומדרך עמינו'³³.

התשובה על השאלה, אם ר' יעבץ הוא ר' יעקב בר' יצחק הלוי, שחיבר את הקינה 'אוי לי על שברי' שבכתב-יד על גזירות תתנ"ו³⁴, כרוכה בפירוש הידיעה הכלולה בספר זכרון נשמות של קדושי וורמייזא³⁵: 'רבינו יעקב הלוי, מרת חנה, אלמנת רבנו יצחק הלוי, אלעזר וחנה בני רבנו ר' יעקב הלוי'. אפטוביצר טוען, כי רבנו יעקב הלוי אין לו כל קשר לאנשים ששמותיהם נזכרים אחר-כך. אחרת אין להבין, שאין מציינים שהוא בנה של אותה מרת חנה ואביהם של אלעזר וחנה, ובעיקר שאין מייחסים אותו לאביו המפורסם ר' יצחק הלוי. אפטוביצר מסיק אפוא שר' יעקב הלוי, שנהרג על קידוש-השם אינו ר' יעבץ אלא חכם אחר. ולי נראה יותר, שהמלים 'רבנו יעקב הלוי' נכפלו בטעות מהשורה שלאחר-כך. לפי זה אומרת הרשימה, שבין הרוגי ורמייזא היתה מרת חנה, אלמנתו של ר' יצחק הלוי, יחד עם שני בני ר' יעקב הלוי, אלעזר וחנה³⁶. ר' יעקב הספיק להימלט, אולי לשפירא³⁷, ושם כתב את קינתו. על כל פנים אין צורך להניח, שהיו שני חכמים בשם ר' יעקב בר' יצחק הלוי, שאחד מהם נהרג בוורמייזא בשנת תתנ"ו, והשני כתב קינה על המאורע — כדעת אפטוביצר; ובוודאי שאין מקום לבניינו של אברהם עפשטיין³⁸, שלפיו היו שלושה חכמים בשם ר' יעקב הלוי ושניים מהם נתכנו בשם יעבץ!³⁹. לפי דברינו, היה רק חכם אחד ר' יעקב בן ר' יצחק סגן לוי, שלא נהרג בשנת תתנ"ו, אלא כתב קינה על הגזירה, שבה נספו מבני-משפחתו. ואין כל תמיהה, שהיה מעורב בשאלת הקידושין שבקולוניה, גם אם נניח שהדבר קרה רק בשנת 1130. אם הוא נולד בשנת 1060, הרי היה ב-1096 כבר בן 36, ובשנת 1130 בן שבעים.

33 ראבי"ה סי' תתר"ז, אפטוביצר מבוא, עמ' 273, ועי' גם מרדכי ב"ב תקנ"ו.

34 לאנדסהוט, עמודי העבודה עמ' 106, ונדפסה על-ידי פ. דיי-האס *Ungedruckte Stücke aus den Breslauer Machsorhandschriften*, עמ' 32.

35 זאלפעלד, *Martyrologium*, עמ' 6.

36 ייתכן כי צריך לומר: אליעזר, והוא נקרא על שם אבי-זקנו. אלמנתו של ר' יצחק לא היתה כנראה אמו של ר' יעקב, אלא אשת אביו השנייה, ומשום כך אין להתפלא שגם בתו נקראה חנה, וכן שחסר הציון, שהם היו נכדיה של מרת חנה. ראה א. גרוסמן, תולדות הספרות הרבנית באשכנז ובצרפת הצפונית במאה הי"א (דיסרטאציה, ירושלים תשל"ג), עמ' 200.

37 לפיכך הוא נקרא גם ר' יעקב הלוי משפירא (מרדכי מגילה סי' תתי"ז עי' כהן, מרדכי בן הלל, עמ' 36).

38 את דעתו של עפשטיין קיבלו ללא כל ביקורת מחברי גרמניא יודאיקה, עמ' 339, 449, 451.

39 הגורן ח"ד, עמ' 100, הערה 46.

הקושי היחיד הוא בהמשך דברי הראב"ן⁴⁰ בעניין קידושי החטיפה שבקולוניה, שהבאנו לעיל: 'ומורי חמי רבי' אליקים וחביבי הלוי רבי' יעקב ואני אחריהם אמרנו לא יהו קידושים הראשונים אלא קול בעלמא'. מול ר' יעקב הלוי מוורמייזא עומד אפוא 'חביבי הלוי רבינו יעקב', אם לא נרצה לומר שהכוונה לחכם בלתי-נודע, שהיה בין הנועדים בבית-הכנסת במגנצא. ואולי יש מקום להשערה שהמלים: 'וחביבי הלוי רבינו יעקב' אינן אלא תוספת הסברה לר' יעקב הלוי מוורמייזא, שנכתבה על הגיליון ונכנסה לפנים הספר ודחקה שמו של חכם אחר. הרב יעבץ חיבר תוספות למסכתות בבא קמא, בבא מציעא וסנהדרין⁴¹, וייתכן שחיבר גם תוספות לב"ב⁴². בתוספות שלנו נזכר ר' יעקב הלוי רק פעם אחת במסכת קינים⁴³. הוא גם חיבר ספר פסקים⁴⁴, שכלל כנראה גם מעשים, כגון: 'מעשה ברבי יעבץ הלוי זצ"ל שהיה לו ברית מילה והיה יום המילה בתשעה באב שחל להיות בשבת ודחו אותו עד למחר יום א', וצוה להתפלל מנחה גדולה לאחר שש שעות. והלך ורחץ הוא ובעל ברית עמו ואחר כך הלכו לבית הכנסת ומלו והלכו לבתייהם ואכלו כל צרכיהם ולא השלימו עם הציבור...'⁴⁵. הוראותיו הלכה למעשה נמסרו גם מפי השמועה⁴⁶.

קרוב ומקורב לחכמים שהזכרנו היה ר' שמריה בר' מרדכי משפירא⁴⁷. הוא

40 קל"ט ע"ג.

41 ב"ק, ראבי"ה סי' תתר"ז, ב"מ סי' תתקצ"ו, או"ז ב"מ סי' קצ"ז, תשובות מיימוניות קניין סי' ט"ז. סנהדרין ראבי"ה סי' תתרמ"ד, אפטוביצר מבוא עמ' 287.
42 בסמ"ק ציריך (מהד' הרב י. הר שושנים), עמ' ר"מ, נמצא 'בירושלמי (בכורים פ"א ה"ד) אמר ר' יהודה דגר מביא וקורא וכו' ור' אבהו הורה כר' יהודה בעובדא שבא לפניו ולא שהיו בכורים בימי ר' אבהו אלא לעניין ברכת המזון ותפלה הורה כר' יהודה שגר המתפלל בינו לבין עצמו אומר אלקי אבותינו ויכול לברך ברכת המזון ולומר ארץ חמדה טובה עד כאן לשון תוספות מה"ר יעקב הלוי, וראה בתוס' ב"ב פ"א ע"א ד"ה למעוטי, ובס' הרוקה סי' של"א, ור' ש. ליברמן, תוספתא כפשוטה, בכורים, עמ' 823.

42 כג ע"א.

43 ראבי"ה סי' תתשי"ב, מבוא, עמ' 281, ח"ד, מהד' דוד דבליצקי, עמ' קלח, או"ז ח"א סי' שע"ח, נ"ג ע"א, סי' תי"א, ג"ו ע"ג, תשובות ופסקים, מהד' א. קופפר, עמ' 14, מרדכי חולין סי' ת"ש.

44 או"ז ח"ב סי' ת"מ, רוקח סי' קי"ג, מרדכי, תענית סי' תר"ל.

45 כ"י יחות"א ח"ג קכ"ו ע"ב: 'ושמעתי, כי רבינו יעקב הלוי בן רבנא יצחק בר' אליעזר הלוי הורה הלכה למעשה...'. [שלוש תשובות של ר' יעקב נתפרסמו מתוך כ"י ניו-יורק של המרדכי ע"י איגוס, תשובות בעלי התוספות, ניו-יורק, תשי"ד, עמ' 49—50, אולם רק הראשונה היא תשובה ואף היא נמצאת כפסק בס' האורה עמ' 217 סי' קכ"ג, וספק גדול אם הרב הנזכר שם הוא רש"י, ועי' שם סי' קכ"ד].

46 ברוקח כ"י פאריס נקרא הוא כמעט תמיד 'ר' שמריה משפירא', סי' רנ"ז, רנ"ח, רס"ג, רס"ח, רע"ח. בדפוסים נשמט שם המקום.

היה תלמיד-חבר של הריב"א והכריע בפניו: 'מעשה היה שישב רבינו שמריה לפני ריב"א הלוי, וחבל אדם בחבירו, ותפס הנחבל כוס של כסף מן החובל ובאו לדין לפני ריב"א והיה ריב"א מצטער על הדין, ואמר לו רבינו שמריה, רצונך שאפטר אותך מן הדין. אמר לו אין. אמר לו לנחבל, יודע אתה כמה עשה לך הפסד, אמר אין. ובזמן הזה אין שום אדם יודע לשער על כן הוא פטור, שאין דנין דיני קנסות בבבל. אמר ליה תנוח דעתך שהנחת דעתי' ⁴⁷. הוא כתב לפני הריב"א פסקים ונימוקים ⁴⁸. ר' שמריה היה כנראה זמן-מה בבית-מדרשו של רבנו תם, ורק עובדה זו תסביר את סיפורו של ר' יצחק בעל אור זרוע: 'שמעתי שבא מעשה לפני רבנו תם זצ"ל בראובן, שהיה חייב לשמעון מנה ומת ראובן. ונסתפק רבנו תם זצ"ל אם מן הדין יכול לעכב שלא לקברו עד שיפרע לו המנה שחייב לו... או שמא אינו רשאי לגנולו. ונמלך ברבינו שמריה בר' מרדכי זצ"ל והשיב לו שהדין עם שמעון ויכול מן הדין לעכב את קבורתו עד שיפרעו לו, הואיל וידוע שהוא חייב לו...'. ⁴⁹ מתוך תשובה שרבנו תם השיב לר' שמריה אנו למדים, כי בשאלתו תמה ר' שמריה על קולותיו של רבנו תם בדיני יין נסך ⁵⁰. עם זאת הוא מביע את קבלת מרותם של חכמי צרפת בלשון ברורה: 'ומ"מ לא מלאנו לבנו להפליג מדעת רבותי' שבצרפת אשר מימיהם אנו שותים ובתר רישא גופא אזיל' ⁵⁰.*

בין רבותיו של ר' שמריה נזכר גם ר' אליעזר בר' משולם ⁵¹, הוא ר' אליעזר חזן משפירא. ר' שמריה היה קרובו של הראב"ן וקרא לו 'מורי', אבל כנראה רק משום דרך כבוד. מסתבר שהראב"ן הרגיש בכך, ולכן השיב לו: 'לא שאני כדאי ששלחת אלי אלופי ומיודעי כי קטנך עבה ממתני, אלא שבאת לתהות על

47 שו"ת מהר"ם דפוס פראג סי' תשמ"ב, ובתשובות מיימוניות לספר נזיקין סי' ט"ז מובא מספר החכמה, ועי' גם מרדכי ב"ק פ"ג סי' מ"א.

48 הגהות מיימוניות איסורי ביאה סי' ה: 'וכן כתוב בפסקי הר' שמריה שכתב מפי ריב"א, רוקח סי' ק: 'מנימוקי רבי שמריה לפני ריב"א, כ"ה בכ"י פאריס של הרוקח מס' 363 במקום 'מוק' ר' שמריה' שבדפוס. סי' שי"ט: 'בפסקי ר' שמריה מפי יב"א הלוי ז"ל'. גם שאר העניינים המובאים בשם 'ר' שמריה מפי רבינו יב"א הלוי', לקוחים כנראה מנימוקים אלה, רוקח סי' ר"ג, רס"ח, רע"ח, ש"ח, שי"ט, שמ"ב, שס"א.

49 או"ז ב"ב סי' קצ"ט.

50 שם פסקי ע"ז סי' רט"ו. בתשובה לר' יואל מוסר ר' שמריה את תוכן הכתב ששלח לר"ת. איגוס, שם, עמ' 75, ונעלמה ממנו תשובתו של ר"ת. ור' או"ז פסקי ע"ז סי' קפ"ג. מחלוקת בין ר' אפרים בר' יצחק לבין חכמי שפירא — רבינו שמריה ורבינו אברהם — הובאה לפני ר"ת.

*50 תשובת ר' שמריה זו היא מסדר עולם של ר' שמחה, תשובות ופסקים, מהד' א. קופפר, סי' קכ"א, עמ' 185.

51 שם ח"א סי' ת"מ.

קנקני ריקן, ולא אסור ממשמעתך ואחזה דעה אף אני⁵². כמעט כל שהגיע לידינו מתורתו של ר' שמריה הן הוראות הלכה למעשה, ולכן ראו בו בני-דורו 'בעל מעשים', תלמידו ובן-עירו, ר' יהודה בר' קלונימוס מוסר לנו: 'ומורי הישיש רבנא שמריה מורה צדק'⁵² * כן הורה דאין הגעלה מועלת לבית שאור והראה לנו הלכה למעשה, שהיה לו אגן אחד של עץ, שהיה לו מיוחד... להעמיד בו חלב לגבן... ומפני שמורי זל"ע (זכרנו לחיי עד) בעל מעשים היה, כשפירש לנו ההלכה אמר אני רוצה להראות, שאין הגעלה מועלת לא לבית שאור ולא לבית חרוסת. הדיח ושפשף וניקה אותו האגן יפה יפה, ואחר כך הגעילה, ולאחר הגעלה יום או יומים נטל חלב כמות שהוא חי ונתן לתוך אותו אגן בלא כל דבר המעמיד, ומיד לשעה נתחבץ אותו חלב כאלו נתן לתוכו המסו. ואמר לנו כמה גדולים דברי חכמים שאמרו חוץ מבית שאור שחימוצם קשה'⁵³. אפייני ל'בעל המעשים' הן המסורות הבאות, 'מצאתי בשם הר' שמריה משפיירא דסתם תיבות חתורות הן אצל עכברים וחייב הנפקד אם שם בגד בתיבה ואכלו עכבר כי היה לו לשום על נס'⁵³ *. 'ופעם אחת אירע פסח בשבת ושכח רבי' שמריה ולא עירב עירובי חצירות מבעוד יום. ואחר שקראו קריאת שמע בבית הכנסת, אמר לעומדים לפניו לא ערבתי, הריני יוצא ומניח עירובי חצירות. ורצו להתווכח עמו ואמר בדרבנן עבדינן עובדא והדר שיילינן, ויצא ועירב. ולמחר נתווכחו עמו התלמידים מקצתם התירו לערב לאחר קבלת תוספת שבת... ומקצת התלמידים אסרו... ולמחר חזר הרב והביא ראיה מתוספתא...'⁵⁴. מסיום הספור השני למדים אנו שהיה מוכן לדון ולשאת ולתת גם אחר שהכריע למעשה, ומאלף הוא שהביא ראיה מהתוספתא⁵⁴ *. במקום היחיד שנמסר בשמו עניין שאינו קשור במעשה עוסק בירושלמי, וזה לשון תלמידו ר' יהודה בר' קלונימוס: 'ומורי הישיש רבינו שמרי' זל"ע הראני בכל מקום בירושלמי במקום שודא דדייני שוחדא דדייני

52 רב"ן קמ"ז ע"ג.

52 *בביטוי זה 'מורה צדק' קורא גם רש"י לרבו ר' יצחק בר' יהודה יומא ט"ז ע"ב ד"ה מן המזבח, ועיין ספר הפרדס סי' קנ"ג, וסידור ר' שלמה בר' שמשון, מהד' מ. הירשער, עמ' רע"ז. ועל השימוש בו ר' לוי גינזברג. *An Unknown Sect*, p. 214ff. 53 יחות"א ח"א ל"ד ע"א, מהד' הרב י. ל. מימון, עמ' שנת, ועי' פסחים ל ע"ב. בספר הרוקח סי' ר"נ, ובאו"ז ע"ז סי' רצ"ח, עמ' 78, העתיקו את לשון הריב"ק. הוראות אחרות של ר' שמריה בספר יחות"א שם ר"י ע"ב וח"ג רכ"ג ע"א, וראה ס' רוקח סי' ל: 'מעשה זה בא לפני ר' שמריה'.

53 *הגהות מיימוניות שאלה פ"ד אות ד מתוך פסקי ר' חזקיה.

54 איגוס, שם, עמ' 69, ולעצם העניין עי' או"ז ח"ב סי' י"א ומ"ש בספר רש"י, ירושלים תש"א, עמ' כ"ו, הע' 78.

54 *ראה ש. ליברמן, תוספתא כפשוטה לסוכה, עמ' 89.

ופי' לי כאילו הדיין קבל שוחד שבלא טעם וסברא יתן למי שירצה בכל מקום שאין יכול לברר האמת⁵⁵. בתוספות שלנו אין שמו של ר' שמריה נזכר כלל, ומה שמובא בתוספות נדה⁵⁶ * 'אבל במחזור הרב שמריה בשם רש"י אינו אלא טעות סופר וברור שצריך לומר 'ובמחזור הרב שמחה, והכוונה לר' שמחה מוויטרי, תלמידו של רש"י.

בן-עירו של ר' שמריה היה ר' שמואל החסיד בן ר' קלונימוס בר' יצחק⁵⁶. בשנת 1126 מת עליו אביו, ר' קלונימוס, שהיה מצאצאי ר' אבון הגדול וישב במגנצא עד שנת תתנ"ו (1096). ר' שמואל שהיה צעיר לימים, גדל בביתו של ר' אליעזר בר' משולם חזן, שלו מסר אביו ר' קלונימוס את 'תיקון התפילות' ושאר סודות, וציווה לו שימסרם לבנו לאחר שיגדל ויהיה לאיש⁵⁶ *. ר' שמואל היה ראש-וראשון לחסידי אשכנז, נקרא חסיד ונביא, ונאמר עליו שעלה לרקיע. בתורת הסוד יוחס לו ספר בשם 'ספר שקד', שקטעים ממנו נתגלו בימינו⁵⁷ ומהם יוצא שהיה לו מגע עם כיתות של מינים. בימי גלותו, שהיו ימי סיגופים ועינויים מר-צון, ביקר בצרפת, ואולי יש יסוד של אמת בסיפור שנפגש עם רבנו תם ברמרו⁵⁸. נראה שהגיע עד לנרבונא, כי הראב"ן מספר: 'אמר לי ר' שמואל בר' קלונימוס, כי זקני [ו]קציני נרבונא ופרובנצא נוהגין איסור ללבוש עורות מכוסות בבגד צמר...'⁵⁹. בבית-מדרשו של ר' שמואל בשפירא למדו גדולי חכמי אשכנז, ועסקו בו לא רק בתורת הנסתר אלא גם בתורת הנגלה. אבל צדק אברהם עפשטיין באומרו, שר' שמואל לא השתקע יותר מדי בפלפולים של בעלי התוספות בני-עירו, וכי גם בדרך לימוד התלמוד התווה לעצמו דרך מקורית. בדבריו אנו מוצאים מעין הסתייגות כלפי רבותיו וחבריו: 'והנה חקרתי כי רבים מרבותי חכמי

55 ס' יחסי תנאים ואמוראים, עמ' תע"ו, ובתוס' הרשב"א, תוס' שלנו ותוס' הרא"ש לכתובות פ"ה ע"ג ד"ה שודא מובא בשם ר"ת פירוש זהה לעניין, 'וכן בירושלמי שודא דדייני אי זה מהם שירצה ב"ד להחליט מחליטין' וראה ירו' כתובות פ"י ה"ד, ל"ג, ע"ד.

55 * ס"ו ע"ב ד"ה אם, ועי' לעיל עמ' 117, הע' 20. בכ"י קמברידז' 667, 153 ע"ב מוסר ר' שלמה בר' אליקים מה ששמע 'מפי הרב ר' שמריה' בדבר איסור מלאכה בחוה"מ מדאוריתא.

56 כתב עליו אברהם עפשטיין ב'הגרן' ס"ד, תרס"ג עמ' 81—101 וכעת בכתבי א. אפשטיין, ירושלים תש"י כ"א, עמ' רמ"ז—רס"ח.

56 * עפשטיין שם, עמ' רמ"ט, ור' לעיל, הע' 51.

57 שלום *Major Trends in Jewish Mysticism*, עמ' 114 ועמ' 371, הערה 122. לדברי י. דן, תורת הסוד של חסידות אשכנז, עמ' 48, הע' 7, חזר בו שלום מייחוס זה, אבל הנימוק הנמסר שם אינו נראה לי, ראה ערוגת הבשם ח"ד, עמ' 89 ואילך.

59 אבן העזר סי' קט"ז.

התלמוד שאינם מכירים באלו הסודות...⁶⁰. הוא נבדל מהם לא רק בידיעותיו בחכמת הסודות, אלא גם בגישתו לתורת הנגלה: 'ולא שאני חכם מבני דורי, כי קטן אני במעשים טובים ובתורה, כי יש בדורי חכמים בתורה ובכל חכמה ומעשים ובעלי יראה יותר ממני, אלא מרוב חכמתם מפלפלים בתלמוד, אשר אין קץ לחכמת(ה)ו... על כן ערכתי ספר היראה...^{60*}. יש בידינו כעת גם עדות מפורשת על דרכו של ר' שמואל. בגליונות של כ"י של המרדכי הקצר, שנשמר בהם חומר רב על חכמי אשכנז, קוראים אנו: 'על יורשי ראובן שטענו לאה מתה תחילה והנכסים בחזקת' ויורשי לאה טוענים איפכא. אמת הדבר כי יש בזה פירושים קשים ותירוצי' כל חד וחד לפום חורפיה. אמנם כתב הנביא רבי' שמואל החסיד בן רבי' קלונימוס כי קבל מרבו רבי אליעזר כי ביום הרג רב הנכסי' בחזקת יורשי האשה ולא דמי לנפל הבית עליו ועל אמו, דהללו באי' לירש בו (ב"ב קנ"ח ע"ב) ולפי טעמו וראיותיו. אמנם רבי' משולם פי' ראיותיו של רבי' שמואל, 'חדא דאשה כלי זינה עליה (ע"ז כ"ה ע"ב) ואעפ"י שפי' הירושלמי (שם פ"ב ה"א, מ ע"ג), פי' לפירו', מ"מ כך הוא. ועוד מצינו שפרעה גזר כל הבן הילוד וגו' וכל הבת תחיון (שמות א כ"ב) ועו' בבראשי' רב' ובאיכ' רבתי (פ"א ט"ז) גבי טרגינוס הקיפו לתנובות (צ"ל: לגיונות) והרגו, פי' האנשים ואמ' לנשים הישמעו ואח"כ הרגו, פי' את הנשים, ועוד דכתיב בחורבן הבית והחזיקו ז נשים באיש אחד (ישעי' ד א), כלומר שהאנשים נהרגו והנשים תשארנה ועוד כתיב במלחמ' פקח (דבהי"ב כ"ז ו—ח) שהרג מיהודה ק"ך אלף והנשים והטף שבו בשביה, ועו' התור' התיר' יפת תואר ולא התיר יפה תואר, ועו' בכל מלכי ישר' כתוב והכרתי משתינ בקיר ובערתי אחרי וג' (מ"א י"ד י) ולא נגזרה הגזירה על הנקבות, ועו' מלכי בית דוד יהורם שבא מאחאב, שהרי יהורם היה נשאו בת אחאב וכת' ובערתי אחרי (צ"ל אחריך, מ"א כ"א כ"א) בית אחאב, ועו' אמרו רבו' בני בניו של אחאב למדו תורה ברבים ואעפ"י שאמרו רבותי' שמזרעו של עשו אינו מקבל... דכתיב ולא יהיה שריד לבית עשו (עובדיה י"ח) אינו נגזר על הנקבות. וע' תניא בברית' דחנוכה ארפכשד מלך מדי היה מבני בניו של נבוכד הרשע ואע"ג דכתיב והכרתי לבבל שם ושאר גין ונכד (ישעי' י"ד כ"ג) ועוד מצי' כשהחריבו בני יעקב את שכם לא הרגו רק הזכרים ולא הנקבות וכל זה לפי שלא ניתנ' תורה למלאכי השרת (ברכות כ"ה ע"ב) ולא דיברה תורה אלא כנגד יצר הרע לפי שאי' כלי זינה עליה. וכן היה דן רבי' משולם⁶¹. ר' משולם הזהה עם ר' משולם בר' דוד^{61*} גילה מערכת נמוקים של ר' שמואל, שבהם בא לבסס את

60 מטפר שקד, שלום שם.

60* ספר חסידים, הוצ' מק"נ, סי' א, ועי' במבוא של הר"י פריימן עמ' י"ב ועמ' י"ג.

61 כ"י אופ. 300 (אוקפורד 672), 28 ע"א. 61* ר' להלן, עמ' 433.

פסק ההלכה שנפסק בימי ה'הרג הרב', כלומר גזירות תתנ"ו. נימוקיו מבוססים על פירושי פסוקים ודרשות⁶² שלא כולן תואמות את הידוע לנו ממקורות אחרים, ובוודאי שנבדלים מהמקובל במשא-ומתן של הלכה אצל חכמים מפלפלים בתלמוד.

בהתאם לעצתו: 'אהוב לך את המצוה הדומה למת מצוה, שאין לה עוסקים, כאשר תראה מצוה בזויה שאין לה עוסקים, כגון שתראה שבני עירך לומדים סדר מועד וסדר נזיקין (ו)אתה תלמוד סדר קדשים...'^{62*}, עסק בפירושו שם של מדרשי הלכה ואגדה, שאחרים לא הקדישו להם תשומת-לב רבה. פירושו על המכילתא נזכר רק פעם אחת⁶³, ולעומת זאת נשמרו שרידים מפירושו על הספרא הן בפירוש לספרא, המיוחס לר' שמשון משנץ⁶⁴, והן בפירוש אנונימי הנמצא בכתב-יד⁶⁵. בראש כתב-היד כתוב: 'פירוש ספרא לר' שמואל, פירוש שעשה מורי הרב רבינו שמואל על ספר הנקרא ויקרא רבה רבא'. אבל הדברים מבולבלים ואין לתלמוד מהם הרבה. שמו של ר' שמואל נזכר בגוף הספר⁶⁶. המחבר מביא פעמים אחדות בשם רבו⁶⁷, מורו⁶⁸, הרב שיחיה⁶⁹, אולם אין כל טעם לזהותו, כפי שעושה זאת עפשטיין⁷⁰, בר' שמואל, שכן האחד נזכר על יד השני. בפירוש המיוחס לראב"ד למסכת תמיד מובאים 'פתרוני הרב ר' שמואל החסיד' למסכת זו⁷¹. המחבר מביא דבר גם בשם מורו הרב החסיד⁷², וגם במקרה זה קשה לומר שהוא מתכוון לר' שמואל, שאותו לא ציין אפילו פעם אחת בתיאור 'רבי' או 'מורי'. לפיכך ייתכן שהכוונה לר' יהודה החסיד, בנו של ר' שמואל. פירושו, הן לספרא והן לתלמוד, מצטיינים בפשטותם ובזיקתם לדברי המקרא, ויש גם בהם משום נטייה לתורת הסוד. בתוספות שלנו נזכר ר' שמואל פעמיים⁷³.

62 עניין טרגינים אינו בב"ר ור' באיכ"ר מהד' באבער מב ע"א. במקום 'בני בניו של אחאב' צ"ל: בני בניו של המן, או סנחריב, (ר' גיטין נ"ז ע"ב) דרשת עובדיה יח סותרת את הנאמר בע"ז י ע"ב 'בעושה מעשה עשו'. את המובא מברייטא דחנוכה לא מצאתי במדרשי חנוכה הידועים לנו.

62* ספר חסידים, עמ' 2.

63 עפשטיין שם, עמ' רנ"ו.

64 עי' עליו להלן, עמ' 312. פירושי ר' שמואל נזכרים נדבה פ"י אות ח, נגעים פרק ב.

65 מינכן 59.

66 בדף רע"א ע"ב, רע"ב ע"ב, רע"ד ע"א, ר"פ ע"א.

67 רס"ג ע"א.

68 רס"ו ע"ב, ר"ע ע"ב.

69 רע"ב ע"ב, רע"ז ע"ב.

70 שם עמ' רנ"ז.

71 כ"ה ע"ב, כ"ו ע"א, כ"ז ע"א, כ"ח ע"א.

72 ל ע"א, ל"א ע"א.

73 יבמות ס"א ע"ב ד"ה וכן, סוטה י"ב ע"א ד"ה חמר.

ראשוני בעלי התוספות באשכנז

בתוספות יבמות מובא בשמו, שרבה היתה בת י"ד בשעה שנישאה ליצחק, תוך הבאת ראייה מדברי הספרי, המתנגדים למה ששנינו בסדר עולם, ובמקום השני מסביר ר' שמואל שלא זפפו מבחוץ את תיבת-הגומא, שבה החביאו את משה, כדי שלא ירגישו: 'כי הגומא דומה לקנה היאור ולא יבחינו התיבה בתוך קנה היאור'. שני העניינים לקוחים לפי הנראה לא מפירוש לתלמוד, אלא מתוך פירושו על התורה, שפשטים ופירושים הימנו בדרך הדרש והרמז מובאים בחיבורים אחדים על התורה.⁷⁴ גם דברי ר' שמואל, הנזכרים בספר יחסי תנאים ואמוראים, נוגעים בדברי אגדה: פירוש למאמר באגדת שיר השירים⁷⁵, פירוש למאמר 'בתחילת אגדה דשמואל ובתחילת מדרש תילים הנקרא שוחר טוב ובשלהי מסכת ברכות ירושלמי'⁷⁶, פי' מאמר אגדה בירושלמי יומא⁷⁷ וסידור דרשות רז"ל על-פי נוטריקון⁷⁸. מלבד החיבורים שהזכרנו נשארו גם שרידים מפירושי ר' שמואל לסדר התפילות⁷⁹. יש מייחסים לו את שיר היחוד⁸⁰. ההו' שענא 'כהושעת אב המון', שנתקבלה בקהילות אשכנז, נוסדה על-ידי ר' שמואל, ויש הרואים בו גם את בעל הפירוש לדברי הימים המיוחס לרש"י⁸¹.

[ד]

בצדה של שפירא תפסה מקום חשוב בחיי יהדות אשכנז, במחציתה הראשונה של המאה הי"ב, קהילת ריגנשבורג¹, שהיתה בית ועד לחכמים ומקום תורה. רבנו תם כתב על אנשי העיר: 'יושביה נמנו וגמרו, משמרת ה' שמרו, ומסורת בידינו מאבותינו גדוליה גדולי הקודש'². בבית-הדין שבעיר ישבו בו בזמן שלושה חכמים חשובים. בפנותו אליהם בשאלה כתב הראב"ן: 'איותה נפשי לאכול אשכול בכורה ולשתות יין ישן מקנקן חדש ואבא היום אל עין המשפט המה הקדושים

74 עפשטיין שם, עמ' רנ"ה—רנ"ו.

75 כ"י ח"א קמ"א ע"א. מהד' הרב מימון, עמ' רל"ז, ור' שם, עמ' י"ג.

76 ח"ב ר"י ע"ב. פירוש זה הועתק על-ידי עפשטיין, עמ' רס"ד.

77 ח"ג ל"ג ע"א.

78 ח"ג ש"י ע"ב, עפשטיין שם, עמ' רס"ה.

79 גם הגימטריא שבראבי"ה ח"ב, עמ' 232, בשם ר' שמואל החסיד, שייכת לסוג זה.

80 עפשטיין, עמ' רס"ג, מייחסו לר' שמואל בן קלונימוס חזן מערפורט. שירי היחוד והכבוד יצאו לאור על-ידי א. מ. הברמן על-פי כתבי-יד וספרי דפוס עתיקים, ירו' שלים תש"ח.

81 רי"נ אפשטיין ב-REJ, חלק ג"ה, עמ' 189.

1 על שם העיר בספרות ישראל, עי' גרמניה יודאיקה, עמ' 285.

2 ספר הישר, הוצ' מק"נ סי' פ, עמ' 170.

אשר בארץ, אדירי כל חפצי בם, הראשון שבראשון למנורה, הוא הרב ר' יצחק בר' מרדכי ואחריו יאיר נתיב, הרב ר' אפרים, והחוט המשולש לא במהרה ינתק, הרב ר' משה³. והחכמים הצעירים השיבו לראב"ן בענווה: 'מה ידענו ולא תדע כי עמך מקור, ומה יוסיף מקורינו אכזב, האמנם לא אבית לשתות כי אם לתהות בקנקן ואף חדש אין בו⁴. ... וענותך תרבינו ... ועל כי אין מסרבין לגדול ... לפי מעט דיע בינה וראות עינינו נשיבו מילין ... ומשוגותינו אתנו תלין'. הם מסתמכים על דברי רבם הריב"א, הנקרא בפיהם 'רבינו הקדוש הלוי'⁵. מדברי הראב"ן ברור שבראש בית-הדין שבריגנשבורג עמד ר' יצחק בר' מרדכי, ואף רבנו תם ראה בו את ראש העיר ורבניה⁶.

ר' יצחק בן מרדכי ידוע גם בכינויו ריב"ם, ולפעמים הוא נקרא גם ר' יצחק בר' מרדכי מביהם⁷ וגם ר' יצחק בר' מרדכי מפרגא⁸, אבל אין לדעת אם מוצאו היה מביהם. בתוספותיו הסתמך על מה שראה בארץ כנען⁹, בלשון שאינה מורה כי המדובר בארץ-מוצאו. מוריו של ר' יצחק בר' מרדכי היו הריב"א משפירא ורבינו תם. הוא משווה את דעות רבותיו ומביאן זו על-יד זו: 'מורי מפרש דוקא בשטר מתנה איירי ... אבל מורי רבינו יב"א זצ"ל היה מפרש בשטר מכר דוקא ...'¹⁰. ובמקום נוסף הוא מעיר לאחר שהעתיק את דברי הרשב"ם: 'בוה נחלק עליו מורי צדק הרב ר' יב"א הלוי ... ונראין דבריו למורי צדק רבינו

3 ספר ראב"ן קמ"ח ע"ד. 4 אבות פ"ד מכ"ז.

5 ראב"ן קמ"ט ע"א. 6 ספר הישר שם, עמ' 178.

7 אור זרוע ח"ב סי' תל"ב.

8 שם ח"ב סי' רנ"ז ואו"ז ב"ק סי' תי"ג. בכל שלושת המקומות שצויינו, קודם לשמו של הריב"ם התואר מורי, ועל יסוד זה כתבו ועלללעש וטיקוצ'ינסקי, שהוא היה מורו של ר' יצחק אור זרוע. ובלי ספק צדק הר"א אפטוביצר, מבוא לראב"ה, עמ' 29, שלא ייתכן לומר שהריב"ם היה בורבזמן מורו של ר' יואל, אביו של הראב"ה, וגם של ר"י או"ז, תלמידו של הראב"ה. משום כך הוא בא לכלל דעה, שהיו שני חכמים בשם ר' יצחק בר' מרדכי, האחד מריגנשבורג, תלמידו של הריב"א, והשני בפראג, מורו של הר"י בעל או"ז, מבוא שם, עמ' 30 ועמ' 379. אלא שפתרון זה אינו הכרחי, כי אפשר שבעל או"ז העתיק את התואר 'מורי' מתוך אותו מקור שממנו שאב את דברי הריב"ם. סי' רנ"ז נמצא בחלקו בספר הראב"ה ח"ב, עמ' 245. בסי' תל"ב הביא שורות אחדות לפני זה: 'וכ"כ מורי אבי העזרי בשם רבי' יואל אביו שאמר רבותיו שבריגנשבורק עשו כן הלכה למעשה ...', אפשר אפוא שגם המלים: 'וכבר היה מעשה באחד שמתה אשתו יום אחד לפני יום הכיפורים והורה מורי הר' יצחק בר' מרדכי מביהם זצ"ל', הן לשונו של ר' יואל. הריב"ם פירש את מסכת מו"ק ולכן אין הוראה בענייני אבלות בשמו מתמיהה. גם במקום השלישי אין המלים 'ודן מורי הרב ר' יצחק בר' מרדכי זצ"ל מפראגא' לשונו של המחבר.

9 או"ז ח"א סי' תשי"ב. 10 שם ב"ב סי' נ"ד.

יעקב שיחיה לאורך ימים¹¹. רבנו תם העריך את תלמידו וכתב עליו 'כמותו ירבו מורי הוראות בישראל'¹². מריגנשבורג פנה הריב"ם אל רבו בשאלותיו. אחדות מהן, הנוגעות בהסברת סוגיות במסכת סנהדרין, הגיעו לידינו¹³. כשרצה הריב"ם להציע הגהה בגמרא, פנה אל רבנו תם, שוודאי ידע את יחסו למגיהים, וביקש את הסכמתו: 'ואם היה ברשות הרב שלא לגרוס... היה בא בטוב... גם מצאתי בספר אחד ישן שלא היה כתוב בדף... אבל מוגה, ונראה שכתובה ישרה והגהה משובשת'¹⁴. הריב"ם ידע להגן על דעתו בפני רבו. לאחר שהציע תירוצ' שונה מתירוצו של רבנו תם כתב לו: 'ואהאי שנויאי ליכא פירכא, אבל אשינויאי דמרנא איכא פירכא טובא... ואל יחוש אדוני להרבות בתירוצים הדוחקים לשון התלמוד...'¹⁵. הריב"ם כתב לפני רבנו תם תוספות למסכת בבא בתרא. ור' יצחק בעל 'אור זרוע', שמסר לנו קטעים מרובים מתוספות אלו, כותב: 'ומורי שכתב בו בכל מקום באלו תוספותיו מבבא בתרא הוא ר' תם זצ"ל, כי לפניו פירש אלו תוספות שלפניי'¹⁶. חלק גדול מתוספות אלו שקוע בתוספות שלנו ובתוספות ר' ישעיה די טראני למסכת זו¹⁷, והן נזכרות גם בספרי ראשונים אחרים¹⁸. את רוב תוספותיו חיבר הריב"ם לפני רבו הריב"א, ולכן אנו מוצאים שבחיבור אחד מובא עניין בשם הריב"א, והוא נזכר במקור אחר בשם הריב"ם¹⁹. למסכת מועד קטן נזכרות 'תוס' הריב"ם, שפירש לפני רבינו יצחק בר' אשר'²⁰,

- 11 שם סי' רי"ב. 12 ספר הישר, הוצ' מק"נ סי' פ"ה, עמ' 185.
- 13 שם סי' פ"א—פ"ז, עמ' 181—188.
- 14 שם עמ' 182. דברי רבנו תם בתשובתו: 'ויישר כוחך ששבשת ע"י ספרך', שם, עמ' 183, באים לאשר את נכונות ההגהה, שעליה אמר הריב"ם, שהיא משובשת. רונטאל שם הערה ט לא עמד על כך וטעה בהסברת המשפט.
- 15 שם, עמ' 186.
- 16 או"ז ב"ב סי' רי"ח, ועי' עוד סי' ח, סי' נ, נ"ד, ס"ח, ע"ט, ק"ט, קנ"ג, קנ"ז, קס"א, קס"ב, קס"ד, קע"ב, קע"ג, קע"ח, קפ"ו, קצ"ו, רט"ז, רכ"ז, רל"ז וגם או"ז ב"ק סי' נ לקוח מתוס' לב"ב וכן שם נ"ג, גט ועי' גם בשו"ת ר"ח או"ז סי' קכ"א, אבל ראה להלן עמ' 649 הע' 33.
- 17 רשימת המקומות במאמרו של י. נ. אפשטיין, תרביץ, שנה י"ב, עמ' 201—202, ויש עוד להוסיף תוספות ב"מ נ ע"ב ד"ה ואילו, ותוס' רי"ד ב"ב פ"ג אות כ"ד: 'כתב ר' יצחק זצוק"ל דאין קנין וכו'' ושם כותב הרי"ד 'ועיין בתשובות' — והכוונה לתשובתו לר' שמחה בתשובות הרי"ד, מהדורת הרב א"י ורטהימר, ירושלים תשכ"ז, סימן ד, עמ' תכ"ח, ושם מפורש בשם ר' יצחק בר' מרדכי, וראה תשובות ופסקים, מהד' א. קופפר, עמ' 231.
- 18 ראבי"ה, עי' אפטוביצר מבוא, עמ' 288 וספר יחוסי תנאים ואמוראים, כ"י ח"א קכ"ח ע"ב (מהדורת הרב מימון, עמ' רי"ח), ח"ג רכ"ג ע"א.
- 19 השווה תוספות כתובות ל ע"ב ד"ה רב עם תוספות ב"ק כ"ב ע"ב ד"ה בגדי.
- 20 הל' שמחות למהר"ם סי' כ"ה, מרדכי מו"ק סי' תתע"ו והגהות מיימוניות הל' אב"ל פ"י אות ה.

ויש המזכירים אותן כתוספות מועד קטן של תלמידי רבינו יצחק בר' אשר זצ"ל²¹, או כ'תוספות שפירשו לפני ריב"א'²². בתוספות שלנו הן נקראות 'תוספות הרב' ואף תוספות סתם, והמקורות המקבילים מוכיחים, כי הכוונה לתוספות הריב"ם²³. גם תלמידו של ר' יחיאל מפאריס הרבה להשתמש בהן בשיטתו על מועד קטן²⁴. מההבאות המרובות שבתוספות ובספרי הראשונים אפשר לצרף מחדש את תוספות הריב"ם לרובה של מסכת בבא בתרא, וכמעט לכל מסכת מועד קטן, ונמצא בהן גם את תורת רבו הריב"א. לפניו הוסיף גם תוספות לפסחים²⁵ ולבבא קמא²⁶. תוספות הריב"ם לשבת הגיעו כנראה סמוך לחיבורן לאיטליה, כי ר' יצחק בן ר' מלכיצדק מסיפונטו כבר העיר עליהן בגליונות²⁷. בתוספותיו ליומא השתמש עורכן של התוספות שלנו לסוטה²⁸. את תוספות הריב"ם לכתובות מזכיר ר' יצחק הלבן²⁹. ר' יצחק בעל 'אור זרוע' מביא גם מתוספותיו של ר' יצחק בר' מרדכי למסכת גיטין³⁰. ר' יצחק בר' שמואל כותב³¹: 'ומיהו הר"ר יצחק בר' מרדכי פי' בתוספות דבבא מציעא שהוסי' לפני רבי' יעקב בפ"ק, דנר' שצריך בשטר מתנה עידי מסירה לר' אליעזר אע"ג דאיכא עדי חתימה... וכת' שרבי' יעקב היה חולק עליו וכו'.' תוספות אלו לבבא מציעא היו גם לפני הראב"ה³² לפני ר' יצחק בעל 'אור זרוע'³² ולפני הרא"ש³³, ור' יואל מזכיר תוספות לנזיר של ר' יצחק בר' מרדכי³³. וכבר אמרנו, שהריב"ם נזכר פעמים רבות בתוספות

21 שבלי הלקט סי' רכ"ה.

22 רא"ש מו"ק סי' כ"ו, וראה ס' יחוסי תנאים ואמוראים, עמ' רכ"ו: 'כך מצא' בשם ריב"א הלוי ורבי יצחק בר' מרדכי כתבו כך'.

23 זאת הוכיח י. נ. אפשטיין בתרביץ ש"ח, עמ' 371.

24 כתבי מכון הערי פישל כ"א, ירושלים תרצ"ו, מבוא לח"א, עמ' 8, ומבוא לח"ב, עמ' 23.

25 ראב"ה ח"ב, עמ' 41.

26 או"ז ב"ק סי' רצ"ז, ודבריו מובאים עוד שם סי' כ"ז וצ"ל: 'אומר רבינו יצחק בר' מרדכי [בשם ר' יצחק בר'] אשר זצלה"ה, פירוש הריב"א לדף כ"ג ע"ב ד"ה רבינא, המובא בשיטה מקובצת מתוך תוס' שנץ, נמצא בתוס' בבא קמא שבכ"י אוקספורד 430 כ'פי' הר' יע' [צ"ל: יצ'] בר' מר [דכי] משום רבי' יב"א. כ"י זה (אופנהיים 388) ההדיר מ. י. בלוי בשיטת קדמונים על מס' ב"ק, ניו-יורק תשל"ז. ר' שם, עמ' ל, הע' 1, ושם, עמ' ק"כ, הגיה בפנים כה"י כמו שהגהתי כאן, מבלי לציין את הדבר. 27 תוספות רי"ד שבת, לבוב תרכ"ב, ל"א ע"ב ד"ה ראה.

28 מ ע"ב ד"ה שמעת.

29 מהד' הרב פנחס הכהן עמ' ל, ועי' להלן, עמ' 216. 30 ח"א סי' י תשי"ב.

31 בהלכות הגט שההדיר א. קופפר, קובץ על ידו (ט"ז) תשכ"ו, עמ' 127.

32 תתקצ"ו, אפסוביצר מבוא, עמ' 288.

32* אר"ז ב"מ סי' שנ"ה וב"ב סי' ג"ד.

33 תוס' הרא"ש לב"מ מ"ו ע"א ד"ה דלית, שם ד"ה ש"מ.

33* מבוא לראב"ה, עמ' 261.

שלנו למועד קטן ולבבא בתרא. כמו־כן מביאים דברים בשמו בתוספות יומא, חגיגה, כתובות, סוטה, גיטין, בבא קמא, בבא מציעא, סנהדרין, זבחים וחולין³⁴, ועוד ר' אלחנן מזכירו בתוספותיו לעבודה זרה³⁵. אבל בחלקם אין הדברים לקוחים מתוספותיו אלא מתוך שאלות ותשובות שבינו לבין רבו, רבנו תם, כפי שהדבר מוכח מתוך השוואה ל'ספר הישר'³⁶. הכינוי ריב"ם, שבו נתקצר שמו של ר' יצחק בר' מרדכי, גרם להחלפות עם ר' יצחק בן ר' מאיר, ורק המקבילות מסייעות בידינו להחזיר את הדברים למי שאמרם³⁷. הריב"ם היה איש־ההלכה, ולא ידוע לנו שעסק בתחום אחר, פרט אולי לרמז שהראה עניין בתורת הסוד, כי הוא שאל מאת ר' יהודה החסיד שאלה בתורת המלאכים³⁸.

החבר השני בבית־הדין של ריגנשבורג היה ר' אפרים בר' יצחק בר' אברהם הזקן³⁹, הידוע גם כר' אפרים הגדול⁴⁰, כר' אפרים הגבור⁴¹, כר' אפרים מאל־מניא⁴², כר' אפרים הצרפתי⁴³ וכר' יקיר⁴⁴. ר' אפרים ישב בצרפת בבית־

34 יומא נ"ב ע"א ד"ה כותל, חגיגה י"ח ע"א ד"ה חוש"מ, כתובות נ"ה ע"ב ד"ה מתנת, גיטין כ ע"ב ד"ה לא, מ"א ע"ב ד"ה לא תוהו, סוטה מ ע"ב ד"ה שמעת, עי' לעיל הע' 28, ב"ק כ"ב ע"ב ד"ה בגדי, מ"ו ע"א ד"ה ונחזי, ב"מ נ ע"ב ד"ה ואילו, פ"ח ע"א ד"ה תבואת, סנהדרין ט ע"ב ד"ה ואין, ע"ד ע"ב ד"ה והא, ע"ט ע"ב ד"ה בשור, פ ע"ב ד"ה הנסקלין, זבחים ע ע"ב ד"ה אפילו, חולין י"א ע"ב ד"ה ליחוש. והעניינים האחרונים נלקחו מחליפת המכתבים שבין הריב"ם לבין ר"ת, עי' לעיל הע' 13.

35 כ"ג ע"ב ד"ה אבל.

36 סנהדרין ע"ט ע"ב ד"ה בשור = ספר הישר סי' פ"א, עמ' 181. ועי' בהערות רוזענטאל, שם הערה א. סנהדרין פ ע"ב ד"ה הנסקלין = ספר הישר שם, עמ' 182.

37 קושיית הר' יצחק בן ר' מאיר שבתוספות יבמות פ"ח ע"א ד"ה אי קסבר ובתוספות שבועות כ"ב ע"ב ד"ה וחכמים לא נשאלה על־ידו אלא על־ידי ר' יצחק בר' מרדכי, כפי שמוכח מספר הישר סי' פ"ח, עמ' 188, ע"ש בהערות רוזענטאל. ב"ב קג"ב ע"ב ד"ה כתב: 'וקשה לרבנו יצחק בר מאיר...'. אולם באו"ז ב"ב סי' קצ"ו בשם רבינו יצחק בר מרדכי, ועי' י. נ. אפשטיין, תרביץ שי"ב עמ' 202.

38 בפירוש הסידור כ"י פאריס 772 של ר' אלעזר רוקח, עי' א. עפשטיין במאמרו על ספר יחות"א, תדפיס ממונטסשריפט, עמ' 23, וראה מ"ש במבוא ל'ערוגת הבשם', ח"ד, עמ' 99, הע' 75.

39 האקרוסטיכון בפזמון 'אסוף עברה' הוא: 'אפרים בן יצחק בן אברהם זקן מרגנש־בורק', עי' 'פיוטי ר' אפרים בר' יצחק מרגנשבורק', הו"ל א. מ. הברמן בידיעות המכון לחקר השירה העברית, תרח"ץ, עמ' ק"ע.

40 סמ"ג ל"ת קמ"א.

41 תשובות מהרש"ל סי' כ"ט, ועי' להלן, הע' 92.

42 ספר המנהיג הל' שבת סי' ע"ו. 43 רשב"א, עירובין ל"א ע"ב ד"ה נתנו.

44 מובא לעתים תכופות במרדכי מתוך ספר החכמה, עי' מרדכי סנהדרין פ"ג סי' תרפ"ט כ"י מיכאל 583, (קטלוג 667): 'אכתוב קצת מדברי רבי' יקיר והמה בספר החכמה בפ' זה בורר', וראה כהן, מרדכי בן הלל הכהן (גרמנית) 1887 עמ' 127

מדרשו של רבנו תם. הוא עצמו מעיד: 'ובצרפת ראיתי ר' יעקב זצ"ל מגביה קולו עם החזן'⁴⁵, הוא ממשיך ואומר: 'ובארץ יון ובלומברדיאה הקורא קורא והחזן שותק ויישר כוחם...'. אבל ברור שלא היה ביוון או באיטליה, ועל מנהגיהן הוא מוסר רק מפי השמועה. פרשת היחסים שבין ר' אפרים לבין רבו, רבנו תם⁴⁶ כבר נתבררה לעיל וראינו שעל אף כל החריפות שבוויכוח הנטוש, צדדים שווים להם באופיים. החריפות שבתגובת רבנו תם נגרמה, כפי הנראה, לא רק על-ידי דברי רבנו אפרים, אלא גם על-ידי ידיעות ששלחו אליו אחדים מחכמי אשכנז, שחלקו על דעותיו של ר' אפרים. הוא התיר פת שנחמץ בשמרי יין של נכרים, שנתייבשו בתנור, מתוך סברה, שהייבוש בתנור מועיל כהמתנה של י"ב חודש⁴⁷. חכמי שפירא, רבינו שמריה ור' אברהם בר' שמואל החסיד, נחלקו עליו⁴⁸. ר' אפרים לא קיבל את דעתם וחזר ואמר: 'אם תקניטוני שהתירתי פת שנתחמץ בשמרים יבשים, נראה לי להתיר אפילו בשמרים לחים שיש טעם יין הפת מו-תרת... ועניי הדעת לא ידעו בפש'⁴⁹ כי מוחם רוטפש ולבם טפש... וחרה להם ושלחו לצרפת, כי ראו כי לא יכלו לי ואמרו להביא עלי מלחמות ממרחק, וכאשר ראיתי דברי המחרף, לא ראיתי תשובה לדבר כי אם דברי חירופין. וישמחו אויבי, ואני לא חטאתי לו ואחרי צאתי משם הוגד לי, כי נדיבי עם נאספו וגם אתם אלופי ומיודעי קנאת ה' צבאות עשיתם לאלם מלשני בסתר, כאשר למדתם עלי זכות כן ממרום ילמדו עליכם זכות'⁵⁰. חכמי שפירא פנו לרבנו תם והודיעו לו על היתרו של ר' אפרים. רבנו תם הקפיד עליו וכתב: 'והמורה יירה כבן סורר ומורה ועלי יערה רוח הבורא'⁵¹. ואלה הם דברי המחרף, שאותם הזכיר ר' אפרים. מחלוקת

הערה 3. ועי' גם מרדכי ב"ב פ"א סי' תס"ט, חולין פ"ז סי' תרפ"ד. או"ז ח"א סי' תע"ח וספר אמרכל, שהו"ל י. פריימן בספר היוכל לר"ד הופמן עמ' 18, על שם הכתוב 'הבן יקיר לי אפרים' ירמיה ל"א כ, ועי' שו"ת רשב"א סי' אלף ק"א: 'הר' אפרים נכבדות מדובר בכ' ובן יקיר' וכ"י יחותו"א ח"ג ש"ל ע"א: 'ורבינו אפרים בן יקיר שאל'. ור' להלן, עמ' 205, הע' 81*.

45 או"ז ח"ב סי' מ"ב י ע"ג.

46 עי' לעיל, עמ' 83.

47 ראבי"ה סי' תתרמ"ח, אפטוביצר, מבוא, עמ' 167.

48 או"ז ע"ז סי' קפ"ב.

49 מליצה על דרך הכתוב איוב ל"ה ט"ו 'ולא ידע בפש מאוד', וראה בפי' הראב"ע שם (והעירני על כך מר שלמה מלכיאל במכתב ממוצ"ש פ' יתרו תשי"ח) כשם ש'רוטפש' הוא על-פי איוב ל"ג כ"ה ו'טפש' עפ"י תהל' קי"ט ע.

50 ראבי"ה שם.

51 תוספות ע"ז ל"ד ע"א ד"ה דורדיא, ועי' פסקי או"ז ע"ז סימן קפ"ג, תשובות ופסקים מהד' קופפר עמ' 85 סי' מ"ח, בכלבו סי' צ"ו ובספר אמרכל, הו"ל י. פריימן בספר היוכל לר"ד הופמן, עמ' 18.

זו גרמה לכך, שר' אפרים נאלץ לעזוב את שפירא, שבה התגורר זמן־מה. וזאת היא כנראה כוונת דבריו: 'ואחרי צאתי משם'. מתוך דברי ר' אפרים מתקבל הרושם, שהוויכוח עם חכמי שפירא התנהל בעל־פה ולא בכתב. לטובתו של ר' אפרים התערב ר' יואל, חתנו של הראב"ן, שאליו פנה ר' אפרים באיגרתו. בתשובתו הביע גם ר' יואל את התנגדותו לשיטת ר' אפרים. ייתכן שר' אפרים פנה משפירא לוורמייזא, וגם בה ניסה את כוחו בשינויי המנהגים המקובלים. הוא עירער על ההיתר הקדמון לטלטל דברים במבואות העיר⁵², ו'היה מעשה שרצה להנהיג ר' אפרים לקרות בגרמייזא כרב יהודה, דהיינו להפטיר בר"ח אב שחל להיות בשבת חזון ישעיה'. גם במקרה זה יצא מבית־הכנסת בכעס ואמר, כל מי שעובר על דברי רב יהודה בנידוי⁵³. הנחה זו, שר' אפרים גלה לוורמייזא אחרי המחלוקת עם רבני שפירא, מסבירה את דבריו בתשובה אחרת לר' יואל: 'ותיפח רוחם של חזנים, שהעומד מברך לפניה ולאחריה והחזן קורא, ועוד פעמים ששותק ומברך ברכה לבטלה, וציבור לא יצאו ידי חובת קריאת שבעה, והחזן מברך שנדר ששה פשיטים לכבוד התורה והוא קלון התורה, ועתיד הקב"ה ליפרע ממי שבידם למחות ואינם מוחים. ובידי אין למחות, כי אומרים מנהג אבותינו תורת משה כמו שכתבתי. ובשמחת תורה יצאתי מבית הכנסת בחרי אף, כי שמעתי לבלע זה החזן מדלג יותר מארבעים פעמים עבור ששה פשיטים... ואתה יכול למחות ואם תמחה תזכה לשם ולתהלה ולישיבה של מעלה'⁵⁴. ר' אפרים, הנוקט בשאלה זו עמדה דומה לזו שבה נקט ר' יהודה החסיד^{54*}, לא היה בידו למחות, כי המחלוקת עם חכמי הדור עירערה את מעמדו במקום מושבו הראשון, ובוורמייזא היה רק גולה. בכל המעשים הוא מתגלה כבעל נפש סוערת, נוטה להתפרצויות, להקנטה ולקינטור. הלשון 'אם אתם מקניטים אותי' שגורה בפיו⁵⁵. את כל חמתו שפך על מנהגים, שנראו בעיניו כבלתי־כשרים ובלתי־מבוססים על אדני ההלכה. קנבוס הוא, לדעתו, פשתים, ואסור עם צמר משום פלאים. חכמי שפירא חלקו עליו. ר' אפרים 'שלח לר"ת תשובות מלאות שערות שתלש מזקנו על מנהג העולם מרוב צער'⁵⁶. ולא ידוע אם רבנו תם ענה לו. ידועה תשובת תלמידו ר' חיים כהן, שדחה את טענות ר' אפרים, אולי בהסכמת רבו⁵⁷. מחלוקת זו קדמה

52 ראבי"ה ח"א, עמ' 394.

53 ראבי"ה ח"ב עמ' 273, ועמ' 332, מהר"ם הל' שמחות סי' ה.

54 ראבי"ה ח"ב, עמ' 260.

54* ר' להלן, עמ' 213—214.

55 עי' לעיל, עמ' 200, עי' ראבי"ה ח"א, עמ' 184, כהן, מרדכי בן הלל הכהן, הוספה vi.

56 שטה מקובצת זבחים י"ח ע"ב אות כ"ה.

57 תוספות זבחים שם ד"ה ואימא ותוספות יומא ע"א ע"ב ד"ה ואימא.

כנראה לזו שבעניין פת שנתחמץ בשמרי יין של גויים, כי באיגרתו לר' יואל מזכיר אותו ר' אפרים דרך-אגב, ואולי רק כדי להוכיח שאין הוא תמיד מן המתירים והמקילים, כפי שתיארוהו מתנגדיו. ראוי לקבוע שבאיגרתו זו הוא מזכיר רק את פניית מתנגדיו לרבנו תם, אבל לא את פנייתו הוא. אמנם, ייתכן שהיא באה רק כתגובה. דעותיו של ר' אפרים והלשון שנקט, עוררו אי-רצון גם אצל חכם נוח לבריות כראב"ן, שהיה קרובו⁵⁸. את תשובתו על איגרתו של ר' אפרים, שבה נימק את דעתו כי הכלל 'חתיכה עצמה נעשית נבלה' כוחו יפה רק לגבי איסור בשר בחלב, פותח הראב"ן במלים: 'מה אשיב לך ר' אפרים ומה אענה לך, אשר לפי חריפותך שגיאותיך'⁵⁹. חתנו של הראב"ן, ר' יואל, ראה את עצמו כתלמידו של ר' אפרים⁶⁰ והלה קרא לו: 'ידידי'⁶¹ ו'חביבי'⁶², ואפילו הריץ את שאלותיו אליו. ר' יואל כתב פעם: 'שאלני מורי הרב ר' אפרים בר' יצחק. אשאלך הודיעני אם ישראל רוכב על סוס לצוד צייד ולהביא ומושך בחבל כלבים אצל הסוס אם הוא לוקה משום מנהיג בכלאים...'⁶³. אבל לעתים תכופות אף דברי ר' אפרים לר' יואל קשים הם, ואינם נופלים לפעמים בחריפותם ממה שר' אפרים שמע מפי רבו רבנו תם. כבר ראינו אותו טוען, שר' יואל אינו מוחה בשעה שהיה בידו למחות. ור' אפרים מאשים אותו גם כן, שהוא שותק במקום שמוטל עליו לדבר: 'ולך שתיקה על כל המעשה ועשית מכסה ואין דובר דבר'⁶⁴. הוא מונה אותו ביראת-הוראה: 'וידוע אני בך שאתה בקי בחדרי תורה ולדרוש קל וחומר אינך רוצה'⁶⁵. ויראת-הוראה זו נובעת, לדעתו, מדביקות מופרות במנהגיהם של ראשונים: 'ואני ראיתי דעתך, כי לא באת אלא להעמיד מנהג הראשונים וחפצת לראות היעמדו דבריהם לצאת ידי שמים ואם לא ימוטו וידחו'. והוא דוחה נסיונות אלו: 'אם כן דעתך עתה, דעתך בטלה ברוב דעות במשניות ובגמרא ואין בדברי פיה לשנות הידוע'⁶⁶. במקום אחר כתב לו: 'זו אחד מן הדרכים, שהנהיגו אבותיך שלא כתורה להקל'⁶⁷. ר' יואל החזיק במנהג והתיר את החלב שעל הכרס. הוכיח לו ר' אפרים שאין לדעה זו יסוד במקורות, המלמדים שהדבוק לכרס נמי אסור, ותבע מר' יואל לבטל המנהג: 'ועתה אתה רואה בעיניך מה מנהג קדמוניך אם טוב ואם רע... ואשר אמרת אדם דן גזרה שוה

58 ראב"ן קל"ב ע"ב: 'פרשתי כבר בשאלתות, ששאלני קרובי רבינו אפרים הבחור'.

59 ראב"ן קנ"א ע"ד.

60 ראבי"ה ח"א, עמ' 183, סי' קס"ט ושם, עמ' 185.

61 שם סי' קס"ד, עמ' 168. 62 שם ח"ב, עמ' 262, 264.

63 ראבי"ה ח"א עמ' 221 וראה כעת תשובות ופסקים, מהד' א. קופפר, עמ' 142—143.

64 ראבי"ה ח"א, עמ' 220. 65 שם עמ' 423.

66 שם עמ' 171. 67 שם עמ' 219.

להעמיד תלמודו, והוא תלמודו דוקא ולא מנהגו. ומה שאמרת כל הלכה שהיא רופפת ראה היאך הצבור נוהג, אמת כי אינה רופפת כי אם לכם. וראו היאך נוהגין בצרפת וברומא ובלומברדיאה ובמלכויותינו בדלים מחלב הכרס ועונשין עליו כרת כדין תורה. וטוב להודות לה' ועל האמת' ⁶⁸.

כשהמשיך ר' יואל להחזיק בשיטתו ולהביא ראיות לביסוסה, לא הסתפק ר' אפרים בסתירתו, אלא הוא מוסיף: 'ואיני יודע מה ראית אתה ואבותיך להתירו, ואין לך ראייה אחת להתיר אלא שאתה סותר ראיותיי כדבר שאין בו ממש כאשר הראיתך. ואני לא הייתי צריך ראייה לאיסור, כי אם לך יש להביא ואין לך על מה לסמוך. ואבותיך יצאו לקראתך ויאמרו לך נחנו פשענו בשוגג ואתה מותרת ועומד' ⁶⁹. ההתראה לא פעלה. ור' יואל, 'שאותו האשים ר' אפרים ביראת הוראה ובחוסר העזה, מעיז ומעיז להגן על דעתו ואף להשמיע מלים כגון: 'ומה שאמרת... אין אלו אלא דברי נביאות...'. או '...על חנם אתה בא לסתור דברי אלקים חיים'. ר' אפרים השיב לו: 'ואתה אומר שאני סותר דברי אלקים חיים, חיי שעה הם לאוכלי חלב הכרס ואני לא באתי אלא להתרות בכך שלא תאכל ותאכיל לאחרים, פן יטפח הכרס על פניך לעתיד לבוא. והנה בארץ כנען יש חכמים מחוכמים, שאין אוכלין אותו, הואיל ואתה שומע כן, תשכיר רץ לצרפת ואם יתירו לך תאכלנו אחר כך' ⁷⁰. אופיינית ביותר לעמדתו של ר' אפרים לגבי המנהג, היא תשובתו על שאלת ר' יהודה בר' קלונימוס בר' משה ⁷¹, למה מברכין במוצאי שבת על הדס יותר מאשר על בשמים אחרים: 'אני איני מברך על הדס שוטה שלכם יבש ואין בו לחלוחית ריח, ויש לי זכוכית קטנה ויש בה מיני בשמים ואני מברך' ⁷². כל תשובותיו של ר' אפרים מצוינות בגישה מקורית ועצמאית, והדבר בולט ביותר בתשובותיו על שאלות, שהופנו גם לחכמים אחרים וגם הם השיבו עליהן. ר' יהודה בר' קלונימוס הנ"ל שאל את ר' אפרים 'על ראובן שקנה חפץ מן הגוי במנה והאמין לו הגוי החפץ עד למחרתו ולמחרתו היה דרך ראובן נחוץ לצאת מן העיר ונתן המנה לשמעון לתתו לגוי, ושכח הגוי המנה, וחזר ראובן על שמעון ליתן לו. ושמעון משיב: מעת שנתת לי להוליכו לגוי נתיאשת [ממנו] ואני זכיתי בו משל הגוי. ועתה תודיעני הדין עם מי...'. ⁷³. שאלה דומה נשאלה לפני רבנו תם, והוא השיב שראובן ושמעון חולקין ביניהם.

68 ראבי"ה ח"ד סי' אלף קכ"ח, עמ' קס"א—קס"ט, או"ז ח"א סי' תי"ג, נ"ח ע"ד.

69 ראבי"ה שם עמ' קס"ח ואו"ז שם נ"ט ע"א.

70 ראבי"ה שם עמ' קס"ט ואו"ז שם נ"ט ע"ב.

71 עי' עליו להלן, עמ' 388.

72 או"ז ח"ב סי' צ"ב, שו"ת מהר"ם כ"י אוקספורד, הו"ל י. ז. כהנא, ירושלים תש"ג,

סי' שכ"ב. 73 או"ז ב"ק סי' תט"ו ושו"ת מהר"ם, הוצ' כהנא, שם.

ר' אפרים, שלא הכיר את תשובת רבו ובכל אופן אינו מזכירה, הכריע שהכסף יוחזר לראובן, הואיל ובידו לטעון שהגוי לא שכח והיום או למחר יתבע ממנו ⁷⁴. עקשנותו של ר' אפרים נתקלה, כפי שראינו, בהתנגדות של רבנו תם ולא עמדה בפניה. בפני המורה מרמרו נאלץ גם ר' אפרים להיכנע. מסתבר שמידת בטחונו העצמי נתערערה, וברבות השנים באה במקומה מידה גדולה של ביקורת עצמית. עדות להתפתחות נפשית זו אולי אפשר לגלות בסיפוריו של ר' יהודה החסיד: 'וכן שמעתי על האמת, שרבנו אפרים בר' יצחק זצ"ל מריגנשבורג פעם אחת התיר אותם [דגים בשם בלבוטא] ובו בלילה הביאו לפניו בחלום קערה מלאה שרצים לאוכלם וכעס על המביא, ואמר לו למה אתה כועס, הלא אתה הוא המתיר. וכעס על בעל החלום, שכך אמר לו. ומתוך כך הקיץ ונזכר שהתיר בלבוטא בו ביום. מיד עמד ממיטתו ושבר כל קדרות וקערות שאכלו בהם' ⁷⁵. גם אם לא נרצה לראות בחלום הזה ביטוי לביטחון שהתערער הרי עצם הסיפור והעובדה שר' יהודה החסיד מספרו מעידים על קירבה מסוימת של ר' אפרים לחוגם של חסידי אשכנז. ולכך רומז אולי גם הסיפור דלקמן: 'ומצאתי כתוב על רבנו אפרים ז"ל, שהיה דלית בחצרו והיה מוציא מיינה תרומה ומשקה אותה לכהנים קטנים. וזה כלו ממדת חסידות והוא בחוצה לארץ היה. מי יתן והיינו אנחנו המתקבצים מקרוב לא"י מתקנים היום פירותינו' ⁷⁶.

תשובותיו, פסקיו ופירושו של רבנו אפרים נפוצו על פני כל רחבי הספרות הרבנית, אבל חיבוריו אבדו ורק שמותיהם ושרידיהם הגיעו לידיעתנו. הראבי"ה מזכיר תוספות יבמות, שר' אפרים כתבן לפני רבנו תם ⁷⁷. ההבאות המרובות מפירושו למסכת חולין מוכיחות שחיבר תוספות למסכת זו ⁷⁸. מלבד זה נזכרים פירושי ר' אפרים לשבת, יומא, שקלים, יבמות, גיטין, עבודה זרה וזבחים ⁷⁹.

74 עי' לעיל, עמ' 64.

75 או"ז פסקי ע"ז סי' ר, ועי' תשב"ץ סי' שנ"ב.

76 כפתור ופרח, מהד' לונץ, ירושלים, תרנ"ז, עמ' שמ"ב. [ראה י. שציפנסקי בספרו (הנ"ל, עמ' 205, הע' 81), עמ' 152].

77 אפטוביצר מבוא, עמ' 248, ובתוספות שלנו ע"ה ע"א ד"ה והכתיב.

78 תוספות חולין ב ע"ב ד"ה שמא = זבחים ל"א ע"ב ד"ה ובטמאים ; ג ע"א ד"ה רבי, צ"ז ע"א ד"ה אמר, ק ע"א ד"ה בשקדם, ק"ב ע"א ד"ה ורבי.

79 שבת ע"ו ע"ב ד"ה המוציא = פסחים ס"ה ע"א ד"ה החולב, יומא ע"א ע"ב ד"ה ואימא, תוספות ישנים שם ע"ה ע"ב ד"ה מלמד. שקלים, ספר יחות"א כ"י ח"ג, רע"א ע"ב: 'קמי חרירה צלמא, פי' מהו לעבור לפני צלם, שהוא חלול וחרור, כך שמע מפי רבנו אפרים זל"ע; ועי' בפ"י שקלים תלמיד ר' שמואל בר שניאור, שהו"ל הרב אברהם סופר, ניו יורק תשי"ד, עמ' 26. יבמות ע"ב ע"ב ד"ה אין נימול (וראה ערוגת הבשם ח"ג עמ' 187), גיטין נ"ג ע"א ד"ה שלא = סנהדרין ל"ג ע"ב ד"ה שעירבן, עבודה זרה ל"ד ע"א ד"ה דורדיא, מ ע"א ד"ה כאן, תוספות ר' אלחנן לע"ז כ"ג ע"ב ד"ה אבל, זבחים ט"ו ע"א ד"ה מה.

ראשוני בעלי התוספות באשכנז

אבל יש שהדברים לקוחים משאלותיו לרבנו תם⁸⁰. ר' אפרים חיבר ספר בשם 'ארבעה פנים'⁸¹, שהיה כנראה ספר חידושים לסדר נזיקים והוא 'חיבור ר' אפרים', שממנו הרבו להעתיק⁸². הפירוש למסכת אבות של רבנו אפרים אינו של ר' אפרים מרגנשבורג, אלא של ר' אפרים מקלע חמאד, תלמידו של הרי"ף⁸³. רק חלק מתשובותיו המפוזרות בספרים שונים הגיע לידינו. אמנם בכתב־יד אחד⁸⁴ נמצאת כותרת 'אלו הן שאלות ותשובות של רבנו אפרים נ"ע', אבל מה שהועתק שם אינו אלא שאלות דידאקטיות מעין תרגיל ללומדי הלכות טרפות, כגון: 'אם ישאלך אדם לומר מפני מה אם האונה דבוקה בגרגרת טריפה תשיב לו כך כי הגרגרת קשה ואינו סותם, אם ישאלך אדם לומר מפני מה אם האונה דבוקה בשמנו של גרגרת טריפה ת"ל (= תשיב לו) כי חלבו עשוי כמין גרגרים ואינו סותם ועוד שהוא ככובע וחלב העשוי ככובע אינו סותם'. מבחינת העניין⁸⁵ ניתן להוכיח שדברים אלה הם של רבנו אפרים, אבל מכלל ספק בדבר מחברן של שאלות ותשובות אלו לא יצאנו. מתוך תשובות אחדות למדנו להכיר

80 ע"י ספר הישר סי' פ, ב, עמ' 179, ומה שהבאנו מתוספות גיטין וסנהדרין.

81 או"ז ע"ז סי' קל"ח, וראה י"ז כהנא, קרית ספר שכ"ג, עמ' 160. ואולי רומז כבר רבנו תם לחיבור זה בזכריו: 'מתוך דבריך אחי ר' אפרים למדנו בארבעה אתה עוסק ואם על ארבעה לא אשיבך, על חמש אנו מפרשים', ס' הישר סי' פ, א, עמ' 178. יש כאן רמז לדברי עולא (מגילה כ"ח ע"ב) 'לישתמיש אינש במאן דתני ארבעה וכו'', אבל ייתכן שר' אפרים הזכיר בשאלתו דברים שאמר בספרו ארבעה פנים. ר"ת אומר שאין הוא משיב עליהם, אלא על חמש שאלותיו. [ראה כעת י. שציפנסקי, ר' אפרים תלמיד חבר של הרי"ף, ירושלים תשל"ו, עמ' 149, הע' 18, אבל ספקותיו אינם מוצדקים].

81* במרדכי סנהדרין, כ"י מיכאל 583 (קאטאלוג 667) בסוף רמז תרפ"ה לאחר המלים 'וכן פסקו ראב"ן וראבי"ה דאם לא בירר לא הפסיד' נמצאת תוספת, שבסופה נאמר 'עכ"ל בקיצור מחיבור הר' אפרים ז"ל'. ובסוף רמז תשי"ח אחר המלים 'יש לו לשמוע דברי כל אחד לבדו' נאמר: 'מהיבור מהר' אפרים ז"ל'. (וראה איגוס בספרו הנ"ל, עמ' 96). ומחיבור זה לקוח כנראה 'לשון רבינו יקיר' במרדכי ב"ק סי' קי"ד ולשון זו נמשכת עד סוף סי' קל"ח, שם נאמר 'דברי רבינו יקיר סי' ס"א ע"כ'. ואמנם בכ"י (מרדכי ב"ק מהד' א. הלפרן, עמ' 155) נמצא: 'מכאן ועד סוף הפרק דברי רבינו אפרים', ור' לעיל, עמ' 199, הע' 44.

82 ע"י אפטוביצר, מבוא עמ' 323, אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1304, בגדיקט ק"ס תש"ט, עמ' 168, הערה 8.

83 כת"י ששון, אהל דוד ח"ב סי' 924.

84 ראה בס' ראבי"ה ח"ד סי' אלף פ"ט עמ' נ"ב'. . . . אם נסרכת לגרגרת טריפה וכן פסק בהלכות גדולות, וטעמא לפי שהגרגרת קשה ואינה סותמת, וכן הוא גם באו"ז ח"א סי' ת"א, נ"ב ע"ג. אמנם ההמשך אינו נמצא שם, אבל הוא תואם יפה את שיטת רבנו אפרים בר' יצחק (ראבי"ה שם עמ' נ"ג, ובאו"ז שם ע"ד) שהכשיר כשהאומות או האונות סרוכות בשומן 'וטעמא שחלב טהור סותם כיון שאינו חלב העשוי ככובע'. [וראה כעת י. שציפנסקי בחיבורו הנ"ל, עמ' 452—459].

ולהעריך את מחברן ואת יחסיו עם שאר חכמי הדור, וגם למדנו על תופעות שונות של חיי ימי-הביניים ועל גישתו של ר' אפרים אליהן. נשתמש עוד בדוגמה אחת: רבנו אפרים נשאל על המעילים שנותנים על הבימה לכבוד התורה או לקתידראות לכבוד המילה, ויש בהם צורות — אם מותר או לא. על כך השיב: 'על צורות העופות והדגים אשר שאלת אם מותר להתפלל שם ובאת לדמות לצורת חמה ולבנה ואנדריטא, א"כ היה לך לשאול אם מותר בהנאה וכ"ש להתפלל, אבל אינו דומה... צורות עופות וסוסים, אפילו האומות אין עובדין להן כשהן תבנית בפני עצמן וכל שכן כשהן מצויירין על הבגדים, הלכך אין כאן חשד... וכל ימי תמהתי מה זה שעובדין לדרקון, לפי המפרשין, שהוא גחש ממש, והא כתיב ואיבה אשית וגו' ומה טובו ומה יפיו ומאי רבותיה? ומצאתי בספר מזלות של ר' שבתי החכם, שהדרקון בריח בשמים ושמו תלי הגדול ומושל בכל המזלות... והגוים סבורים שממשלתו מכחו ועובדין לו. ודבריו נכוחים, דהוא מני לה בהדי חמה ולבנה, ואע"ג דלשון הגמרא אינו משמע כן דקאמר שיש לו ציצין בין פרקי צואר. יש ליישב דבריו, כי הם טובים וישרים בעיני' ⁸⁴*. סיום דבריו מגלה לנו את עצמאותו של ר' אפרים ואת נטיותיו. ר' אפרים חולק בהכרעתו זו על דעתו של ר' אליקים, שהתנגד לצורות אריות ונחשים שצרו בבית-הכנסת שבקולוניה ⁸⁵ והוא מפרש את המשנה שלא כפירוש הגמרא.

על ר' אפרים כפייטן כבר חרץ את משפטו צונץ, באמרו: 'פיוטיו עולים על פיוטי כל בני דורו האשכנזים ושל רוב הצרפתים, קצרים ובכל זאת ברורים. הוא נוקט לשון בהירה ושוטפת, שקישוטה היחיד הם זכרי לשון מהמקרא ומהתלמוד' ⁸⁶. ועלינו רק להוסיף, כי גם בפיוטיו, שנושאייהם אינם חדשים ותוכנם צרת העם וענותו, ניכרת נימה אישית. נפשו של הפייטן היא נפש של קשה-רוח, הנפתל נפתולי אלהים, נפש נרגשת וסוערת, המחפשת לה מרגוע באמונתה ומוצאת פורקן

⁸⁴* שו"ת מהר"ם ד"ל סי' תצ"ו. בד"פ סי' תר"י ובמרדכי ע"ז סי' תת"מ בקיצור, ועי' אפטוביצר מבוא עמ' 168, המביא חלק מהתשובה כפי שהיא בראבי"ה כ"י סי' אלף ומ"ט (ור' כעת ס' ראבי"ה למס' ע"ז, מהד' ד. דבליצקי, ב"ב תשל"ו, עמ' ט לפי כ"י אוקספורד ותקנתי בפנים על פי מהדורה זו. הסיום שם עמ' י: 'יש ליישב לפי דבריו כי כן נראה לי האמת'). ולפירוש עניין דרקון, עי' בפיה"מ לרמב"ם ע"ז פ"ג מ"ג ובגמרא שם מ"ג ע"א.

⁸⁵ או"ז ע"ז סי' ר"ג. ר"י או"ז אינו מזכיר בכלל את תשובתו של ר' אפרים. הוא רק מוסר שבנערותו היו מציירין במיישין בבית-הכנסת עופות ואילנים והוא דן שאסור לעשות כן. ד. קויפמן, *Gesammelte Schriften*, עמ' 93, מדבר בטעות על ר' אפרים בן יוסף.

⁸⁶ LG, עמ' 276.

ראשוני בעלי התוספות באשכנז

כלשון חדה ושנונה ובלעג מר וחריף. פיוטיו שקולים, וייתכן כי היתה בזה השפעת רבו, רבנו תם. כיוכל שנים לאחר מותו כבר פירשו את פיוטיו⁸⁷, אבל דווקא בקהילת ריגנשבורג לא נהגו לאומרם. המהרי"ל מספר: 'מעשה בעצמו, שהיה שליח צבור פעם אחת בקהילת רעגנשפורק בימי הנוראים... ואמר שבאותו פעם היה הוא אומר סליחה אני המדבר, אשר יסד רבנו אפרים לומר לתפלת מוסף וסבר שמצוה לומר שם לכבוד רבנא אפרים המחבר, אשר מנוחת כבודו שם ויאמרו המנהיגים אליו, שאין מנהגם לומר אותה הסליחה...'⁸⁸. לפי זה נקבר ר' אפרים בריגנשבורג, ולפי המסורת נפטר בשנת תתקל"ה (1175)⁸⁹. על בנו ר' משה מסופר, שהיה אומר להתענות בראש השנה 'כדי שלא יהא שלחנך מלא ושלחן רבך ריקם'⁹⁰, וכנראה חיבר את הפיוט 'מגיני וקרן ישעי', שסימנו 'משה בר' אפרים'⁹¹. בנו של ר' משה, ר' יהודה, קשור היה עם חוג החסידים, כדי להבחינו מר' יהודה בר' משה אחר, כונה 'בן בנו של רבנו אפרים'^{91*}. בתוספות שלנו לפסחים נזכר פעם אחת חכם בשם ר' אפרים בר' אפרים הגבור⁹². אבל אין לקבוע, שהמדובר הוא בבנו של ר' אפרים מריגנשבורג. חכם בשם ר' אפרים בר' אפרים שאל גם מפיו של מהר"ם מרוטנבורג⁹³, וייתכן שהתואר 'גבור' הוא רק אשגרתא.

החבר השלישי בבית-הדין שבריגנשבורג היה ר' משה בר' יואל⁹⁴, אף הוא תלמידו של הריב"א משפירא. הוא מסר מעשים בשם רבו, ועל אחד מהם מסופר: 'כשנאמרו הדברים לפני ר"ת וצ"ל, היה תמיה והיה אומר פה קדוש יאמר דבר זה'⁹⁵. וכבר ראינו, שרבנו תם הטיל ספק בנאמנות העתקותיהם של תלמידי

87 ערוגת הבשם ח"א, עמ' 91, עמ' 96, עמ' 112.

88 מהרי"ל ס"ד ע"א, הסליחה נדפסה אצל הברמן, עמ' קנ"ה.

89 יוחסין, הוצ' פיליפובסקי רי"ח ע"ב.

90 או"ז ח"ב סי' רנ"ז.

91 הברמן, עמ' קצ"ג.

91* בכ"י גינצבורג 511 מצויה מסורת של חסידי אשכנז ונאמר שם: 'זה הועתק במדינת ריגישפורק בבית הר' יהודה בר' משה בן בנו של רבנו אפרים אשר מצא בבית מדרשו של ר' אלעזר מוורמש סוד וכו'', ר' א. נויבאער *Letterbode*, ח"י, עמ' 109.

92 ל"ו ע"א ד"ה במקום ובכ"י תוספות שניץ (עי' להלן, עמ' 283, הע' 20): 'ור' אמר לי בשם ר' אפרים בר' אפרים הגיבור... וקשה לומר שהר"י מסר בשם בן ר' אפרים מריגנשבורג.

93 שו"ת מהר"ם דפוס ברלין עמ' 229.

94 רוזענטהאל, ספר הישר עמ' 150 הערה ז, כתב עליו, שהיה דרשן ומגיד, כי בספר הראב"ן קמ"ח ע"ד, כתוב 'הרב ר' משה המדבר שלום אל עמו', אבל מלים אלה המשכם הוא: 'ואל חסידיו יזכר שלומכם ושלום תורתכם' והמדבר שלום אל עמו אינו אלא הקב"ה.

95 או"ז, פסקי ע"ז סי' רפ"ד.

פרק חמישי

הריב"א. ר' משה שאל 'מפי מורנו ר' יעקב הצרפתי' שאלה במסכת נזיר, ודחה את תשובתו של רבנו תם⁹⁶. הראבי"ה מצא סעד 'בתוספות של סנהדרין בפרק זה בורר שהוסיף רבינו משה מריגנשבורק לפני רבינו יב"א, והוא גם מביא תוספות למסכת מכות⁹⁷ ואולי גם לבבא בתרא⁹⁸. גם הפירוש לכתובות המובא על-ידי בן זמנו של ר' משה, ר' יצחק הלבן, נלקח כנראה מתוספותיו למסכת זו⁹⁹. בכתב-יד של תוספות שבת הועתק 'לשון הר' משה בלטמן מריגנשבורג שכתב לפני הריב"א'¹⁰⁰. 'בלטמן' שובש מ'זלטמן', הכינוי שבו נזכר ר' משה גם במקום אחר¹⁰¹. בתוספות שלנו נזכר ר' משה רק פעם אחת במסכת יבמות¹⁰². בנו של ר' משה, ר' אברהם, נחשב בין גדולי ריגנשבורג¹⁰³ של הדור הבא. גם הוא חיבר תוספות למסכתות אחדות¹⁰⁴ וייתכן שהוא הוא ר' אברהם בר' משה, הנזכר במסכת חולין¹⁰⁵, ואולי הוא ר' אברהם שבשמו מוסר הר"י בתוס' שבת¹⁰⁶*. בכתב-יד של פירוש לעבודת יום הכיפורים נמצאת רשימה: 'כך מצאתי אני יחיאל, שכתב אבי ר' משה המכונה ר' זלטמן'¹⁰⁶. ואולי אפשר לראות בר' יחיאל זה בן שני של ר' משה בר' יואל.

[ה]

מבית-המדרש שבריגנשבורג יצאו גם שני חתניו של הראב"ן, ר' שמואל בן נטרונאי ור' יואל הלוי. ר' שמואל חתם על תשובותיו: שב"ט, וכינה את עצמו בשם זה¹. ידוע ששהה בבון, במגנצא, בקולוניה ובריגנשבורג, אבל אין אנו יודעים באיזה מקום קבע את מושבו, ואם בון היתה עיר מוצאו. בשנת תתצ"ג (1133) כבר השתתף בדיון בשאלה שנשלחה מקולוניה לחותנו, הראב"ן², על-

96 ראב"ן קמ"ג ע"א.

97 אפטוביצר, מבוא, עמ' 288, ועי' גם או"ז סנהדרין סי' ל"ב, ה ע"א.

98 שם עמ' 203.

99 תוספות ר"י הלבן לכתובות כ"י מינכן י"ט ע"א לדף מ"ו ע"א (מהד' הרב פ. כהן עמ' מ"ח), 'והרב ר' משה בר' יואל היה דוחק לפרש לומר, דלעולם כפירוש הקונטרס, דהא דאי בעי מוסר לה למנוול ומוכה'.

100 אוריינט 1850, עמ' 585, ועי' אברהם עפשטיין, במאמרו על ספר יחותו"א (גרמנית), עמ' 11. 101 או"ז סי' רפ"ד.

102 ס"ח ע"ב ד"ה כמאן. 103 ספר חסידים, הוצ' מק"נ, עמ' 390.

104 כהן, מרדכי בן הלל, עמ' 99. 105 ק"י ע"ב ד"ה וכל.

105* דף ג ע"א ד"ה בר. 106 עי' צונץ ריטוס עמ' 197.

1 ייען ראיתי אני שב"ט, ראבי"ה ח"א, עמ' 459, 'ורואה אני שב"ט', הגה' מיימוניות הל' אישות פכ"ג אות ט, ספר יחותו"א ח"א עמ' שפ"א. 2 ראב"ן סי' מ"ח.

ידי קרובו, ר' אלעזר בר' שמשון, הרשב"ט נקט לשון קשה נגד חותנו, וכבר ראינו שהלה הוכיח את החכם הצעיר לימים על פניו.³ הראב"ן הכיר בחריפותו וכתב עליו: 'האיל המתנגח ימה וצפונה הוא חתני ר' שמואל עומד ומתריס לנגדי'.⁴ רבות הן קושיות הרשב"ט, שהוכנסו על-ידי הראב"ן לספרו.⁵ המקור השני החשוב ביותר לתורת הרשב"ט הוא ספרו של בן-גיסו, הראב"ה.⁶ לשונו של הרשב"ט נמלצת ושנונה כאחד: 'יען אני ראיתי, אני שב"ט, מנהג הבל וחולי רע, נחנקין ותולין באילן גדול לילך ביום השבת מהלך פרסה ויותר. ותולין במנהג אבות לילך במשעול הכרמים... ונתתי לבי לתור ולדרוש בהבליהם ומצאתיו מעשה תעתועים... ולכן אנשי לבב ישמעון לי ולא יפרצו גדר ולא יחייבו את עצמן נשיכת צפעון אשר אין להם לחש'.⁷ פסקיו וחידושיהם זכו להתקבל על-ידי חכמי דורו, שהסתמכו גם על עדות אשתו, שהאריכה ימים אחריו, בנוגע למנהגיו והכרעותיו.⁸ הראב"ה מביא מתוספות דודו למסכתות עירובין, עבודה זרה ונדה.⁹ כמו-כן נזכר 'ספר של רב' שב"ט, ומתוכו מובאות תשובות ר' דניאל ור' אברהם בכמ"ר יחיאל על קטן שמת קודם שמונה ימים.¹⁰ וספר זה אינו כנראה אלא 'יסוד רבינו שב"ט', שממנו מובא קטע ארוך בהלכות לולב.¹¹ חידושיהם ופסקיהם של רשב"ט נזכרים גם למסכתות ברכות, שבת, ביצה, מגילה, ראש השנה, כתובות, קידושין, בבא מציעא, בבא בתרא, שבועות, סנהדרין וחולין, אבל אין בידינו הוכחות שאמנם חיבר הרשב"ט תוספות למסכתות אלו כולן. לעתים יש גם בידינו להוכיח שהמובא בתוספות לקוח מחיבוריו ומהלכותיו.¹² מפיוטיו של רשב"ט ידועה רק סליחה אחת ליום הכיפורים.

גיסו ותלמידו של הרשב"ט היה ר' יואל בר' יצחק הלוי. כאביו של הראב"ה, זכה ר' יואל לתשומת-לב מיוחדת מצדו של אפטוביצר ב'מבוא לספר ראב"ה'. על משפחתו של ר' יואל אין לנו ידיעות ברורות. אפטוביצר משער, שהוא היה בנו של הקדוש ר' יצחק בר' יואל הלוי ממגנצא, שנהרג בשנת תתק"ו (1146) בסביבת קולוניה בזמן שהיה עושה יין בימי הבציר, והובא לקבורה במגנצא. ר' יצחק זה היה נכדו של ר' יצחק בן ר' יואל הלוי הסופר, הנזכר בין הרוגי

3 עי' לעיל, עמ' 179. 4 ראב"ן סי' כ"ז.

5 סי' כ"ז—ל"ב, סי' מ"ב, מ"ח, נ, ס"ט, ע"ו.

6 אפטוביצר, מבוא עמ' 268, רשם את כל המקומות.

7 ראב"ה ח"א, עמ' 459.

8 ראב"ה ח"ב עמ' 561, או"ז ח"ב סי' ת"ל.

9 'ושוב מצאתי שרבינו שב"ט פסק בתוספות עירובין...'. ראב"ה ח"ב, עמ' 340, ועי' אפטוביצר מבוא, עמ' 289.

10 אסופות כ"י, עי' זכרון ברית לראשונים, עמ' 126, ומבוא לראב"ה, עמ' 72.

11 ראב"ה ח"ב, עמ' 408. 12 אפטוביצר מבוא, עמ' 74.

וורמייזא בשנת תתנ"ו (1096). עם כל הכללים בקריאת שמות, שחכמי אשכנז נהגו בהם, לדעת אפטוביצר¹³, קשה להניח שר' יואל ובנו היו מעלימים בשקידה את העובדה, שאבותיהם ואבות־אבותיהם קידשו את השם. אמו של ר' יואל היתה אחותו של הרשב"ט, וכבר היתה נשואה לפני שנישאה לר' יצחק, אבי ר' יואל, שכן נמסר שר' יואל לא התאבל כשנפטרה אחותו מרת מרים, שהיתה אחותו נשואה מאמו¹⁴. אין אנו יודעים אימתי נולד ר' יואל, אבל נראה שנפטר סמוך לשנת תתק"ס (1200)¹⁵. ר' יואל נשא לאשה את בתו השנייה של הראב"ן, וגם אחרי הנישואין הלך ללמוד תורה לריגנשבורג. הוא עצמו מזכיר את הזמן, שבו היה יוצק מים על ידי רבותיו שבריגנשבורג¹⁶. הראב"ן שלח לחתנו את פירושיו, כדי שיראם לחכמי העיר¹⁷. הוא גם דן בקושיות שהביא חתנו, ר' יואל מריגנשבורג¹⁸. בריגנשבורג למד תורה מפי הריב"ם, ר' אפרים ור' משה בר' יואל, אבל קשרים אמיצים ומיוחדים היו לו עם ר' אפרים. וכבר עמדנו לעיל על היחסים שבין התלמיד והרב. ר' יואל שהה זמן־מה בוירצבורג, ומסר לחתנו הראב"ן על מנהגיה בהלכות אבלות¹⁹. שם הכיר כנראה את הגר, שנמצא אחר־כך בסביבתו, ועל השאלות שהיו כרוכות בהתערותו ביהדות מסר לנו דברים מעניינים: 'ורוח נסע מאת ה' וינח בלב האיש הזה, רבי אברהם בן אברהם אבינו. ויהי כנוח עליו הרוח ויקרב אל מלאכת ה' לדרוש השם וללמוד ספר ולשון הקודש. ויגר עמנו ימים רבים. והיה איש תם וישר יושב אהלים. ויהי היום ומצאתיו אני אשר על החתום, יושב ומעתיק ספר החומש מספר פסול של גלחים, ואומרה אליו מה זה בידך, ויען ויאמר אלי אני יודע לשון גלחים ואיני יודע לשון הקודש והנה הוא לי כמו פירוש, ואף כי חכמי שפירא השאילוני ספרי גלחים להעתיק ולא מיחו בידי, ואם רע בעיניך אשיבה לי ולא אוסיף. ואען אליו: דע כי רע עלי המעשה, ויבקש ממני לכתוב לו אל רבותי שבשפירא, אולי ימצאו לו היתר. וידעתי כי כונתו לשמים וילדות היתה בי, והעזתי פני ברבותי אולי משגה הוא... עוד זאת הגיד לי כי מנעוהו להתפלל במקום שליח ציבור בוירצבורג. ונראה לי דצללו במים אדירים והעלו חרס בידם... והוא הכריחני לחוות דעתי וכן עשיית... וכן הסכימו רבותי שבשפירא בזה כדברי... ועוד יש, שמתירין לו לקרות בכתב גלחים משום עת לעשות לה' הפרו תורתך... וליתא²⁰. להבדיל בין חכמי שפייער, שהתירו לגר ללמוד חומש מתוך ספר גלחים, כדי להעזר בתרגום הלאטיני להבנת לשון המקרא, לבין דעת ר' יואל האוסר ניתן למצוא

13 מבוא עמ' 37 ואילך. וראה גם ראבי"ה ח"ד, עמ' קע"ו, הע' 48, ועמ' קע"ח, הע' 2.

14 ראבי"ה ח"ב, עמ' 545. 15 אפטוביצר, מבוא, עמ' 422.

16 ראבי"ה ח"ב, עמ' 263 ועמ' 400. 17 ספר הראב"ן קי"ז ע"ד.

18 שם צ"א ע"ד. 19 שם סי' ט"ז. 20 ראבי"ה ח"ב, עמ' 253—256.

מקבילה ביהם לשמוש במקור העברי בין אנשי הכמורה הנוצרית²¹. ר' יואל היה דר זמן מה בקולוניה^{21*}, אולם בעיקר הוא נקרא על שם העיר בון, שבה בילה כנראה את רוב ימיו, ושם גם קבע את ישיבתו²². ומסופר: 'וכבר היה מעשה בישוב אחד ברינוס רחוק מבונא חמשה פרסאות ושלחו לבונא לשלוח להם אתרוג והיה כתוב בכתב שהביאו להם מקולוניה בערב שבת אתרוג, ועל ידי אונס נשבר לחתיכות ושלחו שליח מיד מבעוד יום גדול לבונא אחר אתרוג ובא בחצי הלילה, ונשא ונתן בדבר הר' יואל בר' יצחק הלוי מבון עם תלמידים שבעיר והסכימו ואמרו הואיל שלא פשעו ועל ידי אונס אירע שרי לומר לגוי שיטול מעצמו להם האתרוג...'²³. פירושו ופסקיו, תשובותיו ושאלותיו של ר' יואל כתובים על ספר בנו הראבי"ה²⁴, אבל דבריו נמצאים גם בספר הראב"ן²⁵ ובספר 'יחסי תנאים ואמוראים'²⁶. הראבי"ה מביא מתוספותיו של אביו, ר' יואל, לבבא מציעא²⁷, אבל ידוע שחיבר תוספות גם למסכתות אחרות. בבית-מדרשו של מהר"ם מרוטנבורג נמצאה 'העתקה מתוך תוספות בבא בתרא של רבינו יואל הלוי מכתובת ידו אשר פירש לפני ריב"ם²⁸ ולפני ר' אפרים'²⁹. באותו חוג העתיקו גם דברים מתוספותיו לסנהדרין, כתב-ידו של ר' יואל עצמו³⁰. וכיוון שהוא עצמו מוסר שלימד לבחורים מסכת גיטין³¹ ובתוספות שלנו למסכת סוטה מובא קטע שלם מפירושו³², מותר להניח שחיבר גם תוספות למסכתות אלו. וכן נזכרות תוספותיו לשבת^{32*} והוא נזכר גם בתוספות שלנו לתענית

21 ראה B. Smalley, *The Study of the Bible in the Middle Ages*, p. 112ff. ושם, p. 164, N. 1, ועל דעתו של רופינוס ראה A. Grabois, *Jewish Christian Intellectual Relations, Speculum*, Vol. L. (1975), p. 626

21* אפטוביצר מבוא, עמ' 41, אבל אין ראיה מכאן שהדבר היה בסוף ימיו.

22 עי' שט, ושם עמ' 44.

23 או"ז ח"ב סי' פ"ה, כ"ב ע"א, והעניין בראבי"ה ח"א, עמ' 465, בלשון ר' יואל: 'ואז נשאנו ונתננו בדבר ואמרנו...'

24 הר"א אפטוביצר רשם אותם במבוא, עמ' 252—257.

25 שם, עמ' 45. 26 כ"י ח"ג קכ"ח ע"ב.

27 אפטוביצר, מבוא, עמ' 46. 28 כצ"ל ולא: ריב"א.

29 תשובות מיימוניות משפטים סי' ע, נחלת שד"ל, עמ' 51.

30 מרדכי סנהדרין פ"ג סי' תרצ"ה. ואפשר, שגם המובא בחלק מכה"י של המרדכי לב"ק (ר' מהד' א. הלפרין, עמ' 158) 'מיסוד רבי' יואל הלוי' נובע מתוספותיו למסכת זו. 31 אפטוביצר, מבוא, עמ' 44.

32 כ"ה ע"ב ד"ה בית הלל, חתום: מורי"ה. פתרון הקיצור הוא: מורינו ר' יואל הלוי, כמפורש באסופות כ"י, עי' נחלת שד"ל עמ' 30, אפטוביצר שם וי. ג. אפשטיין תרביץ שי"ב, עמ' 191 הערה 9.

32* ר' איגוס, תשובות בעלי התוספות סי' י"ח, עמ' 70, וש. ליברמן, תוספתא כפשוטה למועד, עמ' 896, הע' 22.

פרק חמישי

וּלְיִבְמוֹת³³. בתוספות שלנו לקידושין נזכרת דעתו של רבנו יואל בעניין נתינת גט על-ידי גוסס, אבל הדברים לקוחים מתשובתו^{33*}. ר' יואל היה גם פייטן, והגיעו לידינו שש מסליחותיו וקינה אחת³⁴.

ר' יואל זכה לא רק להערכתם והוקרתם של גדולי החכמים שבאשכנז אלא גם של גדול חכמי צרפת בדורו, ר' יצחק בר' שמואל, ממלא מקומו של רבנו תם. בתשובה על שאלה כתב לו: 'אשרי תבחר ותקרב, כי מי יערב לבו לגשת אליו, הרהבני עוז בנפשי, יברכך מלכי וקדושי, הרב ר' יואל הלוי. יען כי מצאתי חן בעיניך להכירני ולקרבני בענותך בטחתי בך להשיבך. ולולי כן קיימת בעצמך דברי המקיימים בעצמם ראוני נערים ונחבאו, כי מי לנו גדול כמוך לצלול במים אדירים ולגלות מרגליות להאיר עיני חכמים'³⁵.

[ו]

בין קהילות אשכנז הגדולות לבין ישובי היהודים בארץ כנען, היא בזהמיה, היו קיימים לא רק קשרי-מסחר בלבד, אלא גם קשרי תרבות ורוח. ראינו את הראב"ן מסתמך על מנהגי כנען. בראש בית הדין שברייגנשבורג עמד ר' יצחק בר' מרדכי, שנקרא על שם ארץ זו. ר' אפרים בר' יצחק ידע 'חכמים מחוכמים' בארץ כנען. מארץ זו נדדו תלמידים לישיבתו של רבנו תם, למדו תורה מפיו, וחיברו תוספות לפניו, או לכל הפחות כדרכו וכדרך תלמידיו, רבותיהם שבאשכנז. אמנם אפשר לטעון ולומר, כי ייתכן ששמות-הלוואי 'מביהם', מ'ארץ כנען', או מפראגא, אינם מציינים את מקום מוצאם של החכמים, אלא את מקום פעולתם, ואפשר שהם עצמם היו בני צרפת או אשכנז. טענה זו יש לה יסוד במקרים שציון הארץ הוא מקרי, אולם אם הוא מלווה תמיד שמו של החכם אין מקום לפקפוק, והמדובר הוא בארץ-המוצא.

כך הוא הדבר כנראה לגבי ר' אליעזר בר' יצחק מביהם, הנקרא גם ר' אליעזר

33 תענית י"ג ע"א ד"ה וכל שהוא, יבמות קי"ח ע"א ד"ה דכל.

33* תוספות קידושין ע"ח ע"ב ד"ה לא צריכה 'וכמו כן יש מדקדקים דגוסס שרמז לכתוב גט לאשתו אין כותבין...'. ופסק הרא"ש פ"ד אות ט"ז 'ומתוך זה דקדק רבנו יואל ז"ל מבונא דגוסס וכו'' (ובתוס' הרא"ש לקידושין שם בטעות: 'רבינו יואל מנרבונא' ובתוס' ר' שמואל בר' יצחק, שההדיר הרב מ"י בלוי עמ' קפ"ג 'והיה ר' יואל מדקדק וכו'), והדברים לקוחים מתשובתו של רבנו יואל לר"י כמפורש בס' התרומה סי' ק"ל: 'ועל הגוסס כבר שלח הר' יואל מנונא (צ"ל: מבונא) אל מורי רבינו וכו' והשיב לו רבי הקדוש וכו'.

34 צונץ LG, עמ' 209, ואפטוביצר שם, עמ' 47.

35 ראבי"ה סי' תתקל"ג אצל אפטוביצר, מבוא עמ' 48.

ראשוני בעלי התוספות באשכנז

בר יצחק מפרגא¹. הוא היה תלמידו של רבנו תם וכתב לפניו תוספות למסכת שבת². ור' אפרים הסתמך על דעתו של ר' אליעזר³, שגם הוא היה מן העומדים על דעתם ואינם נוחים לויתורים. הוא חלק על שיטת רבנו תם, שקניין אינו צריך להיות בפני הקונה⁴. במקרה של נערה, שהיתה משודכת לכהן, ולא נתקדשה, ובא פריץ עם שני עדים ונכנס עמה בדברים ונתן לה טבעת ולא הזכיר שום קידושין, ואחר-כך אמר: הווי עלי עדים שקדשתיה, ואחד מן העדים אמר, שלא ראה נתינת הטבעת, ובאו קרובי הנערה וכפו את הפריץ לתת גט — הכריעו גדולי הדור, כי קידושיו לא היו קידושין, אבל ר' אליעזר מביהם פסק: 'דכיון שקבלה גט נאסרה לכהן הראשון'⁵. ר' אליעזר הכיר את תנאי החיים בקהילות שבהונגריה, פולין ורוסיה ודרש מידה של התחשבות בהם. מאלפת בנידון זה תשובתו לר' יהודה החסיד, הראויה לתשומת לב הן מבחינת תוכנה והן מבחינת סגנונה, שיש בו פשטות לבבית ונימת שגב פיוטי גם יחד: 'לשועה אל עושהו ועיניו אל קדוש ישראל'⁶ לעשות מעשהו זך מעשהו⁷ וכי תשעינה עיני רואים לחשוב עבודתו נכריה, אל ישים אשם נפשם. כי חלילה להרהר אחר מידתו, כי ידעתי מחשבותיו, כולם לכבוד יוצרו וכל כוונתו לשם שמים. אך פליאה דעת ממני נשגבה, לא אוכל לה. ולא לסתור דבריך באתי, לבטל רצונך מפני רצוני. אכן משפטים אדבר אתך ונדע בינינו מה טוב. הנה מצינו שקבע יוצרינו שכר למשרתי מקדש, ואף כי עבודת ה' חמודה בעיני כל, וכל אחד מתאוה להקריב [קודם] לחבירו עד שבאו לידי שפיכת דמים⁸. ובכל זאת לא צוה לעבוד חינום לבלתי ימשכו ידיהם, ונמצאת העבודה בטילה. וקבע שכר לכהניו חלף עבודתם וכתב בתורתו, כי שכר הוא לכם⁹. וכאשר נתרשלו בימי עזרא ביטל יוצרינו מצותו שכתב לא תנסו, וצוה ע"י מלאכי לבחנו בזאת להיות טרף בביתו מצוי למשמרת מקדשו. ומעת הוסר התמיד אין לו ליוצרינו אלא ד' אמות של תפלה. ותפלות כנגד תמידים תיקנום. ואם אין שליח צבור אין קדושה בעשרה החמודה בעיני יוצרינו ועליה מנשק דיוקנו של זקן כדמפורש לנו ע"י ר' עקיבא וחביריו

- 1 הציון 'מביהם' או"ז ח"ב סי' ע"ח, קמ"ח; ע"ז סי' רנ"ז, רס"ב. הציון 'מפרגא', שם סי' קכ"ח, ק"ל, קע"ח.
- 2 שם ח"ב סי' ע"ח ט"ז ע"ד. 3 ראבי"ה ח"א, עמ' 171.
- 4 ראבי"ה סי' תתקי"ז, ועי' מבוא, עמ' 242 ועמ' 301.
- 5 מרדכי קידושין סי' תקל"א, שו"ת מהר"ם ב"ב דפוס פראג סי' תקפ"ח, ועי' א. ח. פריימן סדר קידושין ונישואין, ירושלים תש"ה, עמ' ל"ז.
- 6 ישעיה י"ז ז.
- 7 ישעיה כ"ח כ"א: זר מעשהו, ושינה בכוונה מלשון הכתוב לומר שר' יהודה מתכוון לעשות מעשים זכים.
- 8 יומא כ"ג ע"א. 9 במדבר י"א ל"א.

בברייתא דר' ישמעאל¹⁰. ובסדר קדושה שצריכה עשרה וצריכה שליח ציבור, ואנו מובטחים להיות נושעים בה מדינה של גיהנם. ואיך קראת לכוס הישועות, כוס התרעלה? ולצדקה הנה צעקה?¹¹ עובר על פשע יעבור חטאתך [וזכית] לאורך ימים וחיית ורבית. וטובה ציפרנא של ראשונים¹² אך כי לא ממך ולא כיוצא בך, ומכל מקום נתנו לב לדוחק הציבור, שאין סיפוק ביד כל ציבור וציבור ליתן שכר לשליח ציבור מכיסם ותיקנו להם לגבות מאוכלי שולחן חתנים, שלא ירע לבבם בתתם מפני הנאת שמחה ואכילה ושתיה ונמצאת מצוה גוררת מצוה, ואתה קראת לזאת חמס. ותיקנו שמחת פורים ומגבת פורים לעבודת מקדש מעט כנגד מחצית השקל לעבודת בית יוצרנו¹³, כדי שלא להכביד על הציבור, שאין ידם משגת ליתן שכר החזון בבת אחת, כי לולי החוקים האלה לא היה משעבד נפשו לכל צרכי הציבור אם לא בשכר מרובה. למדו מדרכי יוצרם, שתיקנו לעובדי ביתו כ"ד מתנות כהונה ולא הכביד לעשות, לתת הכל בבת אחת מן הגורן ומן היקב. וקדמונינו היו חכמים לראות את הנולד. ואם אתה תבטל להם מגבת הפורים ונדבת שמחת תורה ונדבת חתנים, הנה ברוב המקומות שבפולין ורוסיה ואונגריה, שאין שם לומדי תורה מתוך דוחקם, ושוכרים להם אדם מבין מאשר ימצאו, והוא להם ש"ץ ומורה צדק ומלמד, וירדו מחזונתם וישארו בלא תורה ובלא תפילה ובלא מורה צדק. ואף אם תשוב, דואג אני פן נשמעו דבריך שם ויבא לידי קלקול גדול¹⁴. יש בדבריו של ר' אליעזר משום הכרה והערכה בדרכו המיוחדת של החסיד, אבל עם זה גם לימוד-זכות על מבקריה ותביעה להתחשב במציאות, שאינה יכולה לעמוד בפני דרישות קיצוניות, העלולות לסכן את סדרי הציבור. עם הבנתו הרבה בצורכי הציבור ודאגתו לצביון של פזורי ישראל בארצות, שבהן היו הקהילות דלות בחומר וברוח, גילה ר' אליעזר נטייה לסוד ובעיקר בתפיסת התפילה. ר' יהודה החסיד, שהיה כנראה אז עדיין צעיר לימים, פנה אליו בשאלות כלאיש סודו וחוגו.

הד מימי ביקורו ברוסיה אנו מוצאים בידיעה זו: 'וכבר היה מעשה בהרב ר'

10 העניין נמצא בהיכלות רבתי פ"ט, יעללינעק, בתי מדרשות ח"ג, עמ' 90, וגם בספר רזיאל הגדול, אמשטרדם תס"א, ט"ו ע"ב מובא בשם ספר היכלות ושם: דיוקנו של יעקב.

11 ר' אליעזר רומז ללשונו של ר' יהודה בשאלתו שלא הגיעה לידינו.

12 יומא ט ע"ב.

13 יש לשים לב לשימוש החוזר בכינוי 'יוצר'. בס' חסידים רווח הכינוי 'בורא', ר' י. דן, תורת הסוד של חסידות אשכנז, ירושלים תשכ"ח, עמ' 84 ואילך. וראה לעיל, עמ' 160, הע' 51.

14 שו"ת מהר"ם ב"ב ד"ל סי' קי"ב ואו"ז ח"א סי' קי"ג. העתקתי כנוסח תשובות מהר"ם המתוקן ביותר, ופה ושם תיקנתי עפ"י ספר אור זרוע. ראה לעיל, עמ' 201.

אליעזר בר' יצחק ז"ל מפרגא, שמצא בארץ רוסיאה ספר אחד, שהיה כתוב עליו, פלוני נתן ספר זה להקדש, וצוה לשומרו, שאסור ללמוד בו, דהקדש אסור בהנאה ולא אפשר ליה בפדיון... מיהו היכא שהיה דעתו לייחד ספריו לצורך שילמדו בהם, או שרצה ליחד ממנו לצדקה ואמר אני נותן ספר זה להקדש... פותחין לו בחרטה...¹⁵. משאר פסקיו ראוי לציין, שאסור למכור לכמרים נוצרים קל-פיים ודיו, כדי שלא יכתבו עליהם תורתם, אף-על-פי שמוצאים לקנותם מן הגוים¹⁶. הוראותיו ושמועותיו של ר' אליעזר נזכרות בעניינים הנוגעים להלכות ברכות¹⁷, עירובין¹⁸, ובייחוד לעבודה זרה¹⁹. וכיוון שהוא נזכר גם בתוספות לעבודה זרה²⁰, יש להניח שר' אליעזר חיבר תוספות למסכת זו. תלמידו של ר' אליעזר היה כנראה החכם ר' משה בן יעקב מביהם, הנזכר בתוספות לשבת²¹ וליבמות²² וב'אור זרוע'²³. במקור אחד מובא דיונו של ר' משה לפני ר' אליעזר ונאמר עליו שהנאהו²⁴. ר' אברהם בר' עזריאל מחכמי ביהם, היה אף הוא, כנראה, מצעירי תלמידיו של ר' אליעזר²⁵.

בן-ארצו של ר' אליעזר, ר' יצחק בר' יעקב, המכונה הלבן²⁶, היה תלמידו המובהק של רבנו תם. אחיו היה הנוסע הידוע, ר' פתחיה, בעל ה'סיבוב'²⁷. ר' יצחק נשאר כנראה בצרפת גם לאחר פטירת רבו, כי הוא כותב בתשובה בעניין

15 או"ז ע"ז סי' קכ"ח.

16 שם סי' ק"ל : אסור למכור לכותי. בכ"י אדלר 2717 שנ"ז ע"א : לכומרי ישמעאלים, וברור שצ"ל : נוצרים. עי' מרמורשטיין, דביר ח"ב, עמ' 291.

17 או"ז ח"א סי' קנ"א.

18 שם ח"ב סי' קמ"ח.

19 שם פסקי ע"ז, סי' קע"ח, סי' רס"ב.

20 ע"ז ז ע"ב ד"ה סוס.

21 קל"ו ע"ב ד"ה ואם.

22 כ"ד ע"א ד"ה וספק.

23 ח"א סי' כ"ה, ח"ב סי' תכ"ד.

24 הגהות הרא"ש סנהדרין פ"ה סי' א, שם נאמר אמנם : מה"ר משה בר' יעקב לפני הר"א מנחם, אבל צ"ל : מבהם, כי באו"ז סנהדרין סי' צ"ה מפורש : 'וכן דן הרב ר' אליעזר דבהם וצ"ל לכתוב ביום עיבור לירח פלוני והנאהו הדבר' וברור שנשמט שם הדן. וצ"ל : 'וכן דן הרב ר' משה בר' יעקב לפני הרב...'. ובדקתי בכה"י של או"ז, בריט. מוז. 531, שעל-פיו הדפיסו את החלק השלישי והרביעי ושם מפורש : 'וכן דן הרב ר' משה בר' יעקב לפני הרב ר' אליעזר דבהם וצ"ל וכו'.

25 ערוגת הבשם ח"ג, עמ' 465, ובמבוא ח"ד, עמ' 113, ור' להלן, עמ' 402.

26 הכינוי הוא על שם שערותיו הבהירות של נושאו כמו Le Blund, אולם במרוצת הזמן הפך לכעין שם-משפחה. על שטר עברי מאנגליה משנת 1244 חתומים זה על-יד זה : אהרן הלבן... שמואל הלבן, עי' Abrahams — Stokes, Starrs and Jewish Charters etc. 1930, עמ' 11.

27 הוצא גרינהוט, עמ' ש.

היתר חמאה של נכרים: 'זה לי עשר שנים שהייתי בצרפת ושמעתי שהיו אוכ' לים אותה על פי הוראת רבינו יעקב'²⁸. ר' יצחק חי בפראג, אבל לא ידוע אם מוצאו היה מארץ ביהם. בשבתו בפראג לא ניתק את קשריו עם בית-מדרשו של רבו. הוא שלח לחברו ר' חיים הכהן את הכרעתו במשפט אשה שזנתה וילדה, ואמרה: לכשר נבעלתי, ולאחר הגירושין²⁹. גם ר' יצחק בר' שמואל, המסתמך על מה ששמע מר' יצחק הלבן, היה חברו³⁰. בפראג ביקר אצלו תלמיד אחר של רבנו תם, ר' יצחק בר' דורבילו. על ביקור זה הוא מספר: 'כשבאתי אצל הרב ר' יצחק בר' יעקב הלבן בביהם בעיר פראג, נומיתי לו, שכן שאלוני ברוסיה וכן השבתי, אמר לי זו בדינו היא, אין אנו חסרין בזה, אבל מעולם לא מלאני לבי להתיר לבני מדינה דבר שלא נהגו בו היתר'³¹. המדובר הוא בהיתר תס-פורת וגיהוץ לאבל ביום השלושים אחרי שעבר מקצת היום. בני רוסיה נהגו איסור בדבר, ור' יצחק הלבן העדיף להשאירם במנהגם, אולי מתוך נימוקים דומים שראינו במקרה אחר אצל ר' אליעזר מביהם³². בסוף ימיו שימש ר' יצחק דיין בריגנשבורג בחברת חכמים צעירים הימנו³³. תוספותיו ליומא ולכתובות נשמרו בכתב-יד³⁴, ונתפרסמו בימינו³⁵. כתב-היד של תוספות כתובות נכתב על קלף ישן והועתק מכתובת-יד המחבר בחייו. שכן נאמר בתחילתו: 'הצור רוכב ערבות, יפתח הלבבות ליישר הנתיבות, בעזרת שדי אתחיל ואקום על נדיבות, ושפתי מדובבות בתוספות כתובות, להעתיק תוספות כתובות מכתובת יד רבינו ר' יצחק הלבן שיחיה'³⁶. תוספותיו ארוכות הן. אין דרכו לבאר כל דיבור ודיבור שבגמרא, אלא הוא בוחר לעצמו עניין אחד ומבארו דרך סוגיה או שיטה. לדברי הגמרא 'דם מפקד פקיד או חבורי מחבר'³⁶, הוא מעיר: 'שלשה

28 ראבי"ה סי' תתרע"ח, אפטוביצר מבוא, עמ' 296.

29 או"ז ח"א תרנ"ז.

30 מרדכי ב"מ סי' תל"ה, הגהות הרא"ש ב"מ פ"ה סי' כ"ט ואמנם שם נאמר רק: 'וכעין זה שמעתי בשם ר"י הלבן וכו'', ור' או"ז ח"ג, סנהדרין סי' ל"ב.

31 מחזור ויטרי, עמ' 243. 32 עי' לעיל, עמ' 213.

33 אפטוביצר, מבוא עמ' 174 ועמ' 260.

34 יומא כ"י רשזח"ה 134. קהלת שלמה עמ' 21 שם: תוספות ר"י הלבן. הירשפלד רשם בקאטאלוג של ספריית מונטיפיורי, שלשם עבר אוסף הברשטם, עמ' 15 מס' 66: תוספות יומא by Yuda Ha-Laban. התוספות לכתובות בכ"י מינכן 317.

34* תוספות ר"י הלבן על מסכת כתובות, מהד' הרב ר' פנחס יעקב הכהן, לונדון תשי"ד, תוס' יומא נתפרסמו על-ידי דב גנחובסקי, ירושלים תשט"ז, ובשנייה על-ידי הרב הכהן הנ"ל, ירושלים תש"ך, ור' שם, עמ' ד, בהערה ועמ' מ"ט ואילך.

35 השתמשתי בשעתו בחו"ל בגוף כתב-היד, ובארץ השתמשתי בהעתק, שנעשה בשביל הרב יעקב פריימן והיה בידי ידידי הקדוש א. ת. פריימן.

36 ה' ע"ב (מהד' הרב הכהן, עמ' ח עד עמ' י"ג, ומכאן ואילך אציין רק לדפוסים).

כללות הן, בשנים פליגי ר"י ור"ש ובאחד מודים כולם. והוא הולך ומבאר את כל הסוגיה של פסיק רישא, דבר שאינו מתכוון, מלאכה שאינו צריך לגופה, מביא את כל המקורות שיש להם עניין לכללים אלה ומסיים במלים: 'כך נראה בעיני שיטה זו'. בהביאו את דברי הגמ"א 'כל דפריש מרובא פריש' ³⁷ הוא הולך ומרצה את הסוגיא של ביטול אסורין מביא את כל המקורות ומבאר את כל הקשה בהן, כגון: 'ואגב אורחין נפריש ההיא משנת קינין, קן סתומה שפרש ממנה גוזל וכו''. ובדרך זו הוא מפרש סוגיות שלמות בחולין, מכות, זבחים ומעילה ³⁸. מובן שר"י הלבן נוקט גם עמדה לגבי המפרשים שקדמו לו. פעמים רבות הוא מביא את פירושי רבנו חננאל, ובהעריכו את דבריו הוא אומר פעם אחת: 'זה פירוש נראה ונכון וכל הפירושים דחוקים ומן הלכה רחוקים' ³⁹. אין צריך לומר, שהוא מרבה להביא את רש"י, ולא פעם אחת הוא משיג על פירושו וכותב: 'לא נהירא פירוש הקונטרס' ⁴⁰ 'ופי' הקונטרס לא נהירא לי' ⁴¹. 'וההיא דפרכינן בפ' דערבותא... הניחא למאן דאמר כל שדרכו למנות אלא למאן דאמר את שדרכו למנות... ופרש"י והכא גבי שור הנסקל, פעמים שאדם מוכר כל עדרו בבית אחת בלא מניין... ושרא ליה מאריה. מה יעשה בזה אטו בטיפש עסקינן, אלא הפירוש בכל התלמוד, הניחא למאן דאמר כל שדרכו לימנות, כלומר בכל העניינין בין שדרך אותו איסור המתערב בהיתר למנותו כל זמן שלא נתערב כגון תרומה... והוא הדין שור הנסקל, שתחילתו היה ראוי לכל אדם אלא שעתה נאסר, ודבר שבמניין הוא... ור' יוחנן קאמר את שדרכו לימנות כלומר את שדרכו למנות עכשיו ע"י היתר שנתערב בו השתא, כלומר איסורי הנאה שלאחר שנתערב הוא דוקא דרכו לימנות ע"י היתר...'. ⁴² במקרים אחרים הוא קובע 'ושיטפא דפירוש רבינו שלמה נמי הכי הוא', או 'ורואה אני דברי רבינו שלמה בזה' ⁴³. לפעמים אין הוא מפרש למי הוא מתכוון, ומביא רק בשם 'ויש מי שאומרים', 'יש מתרצים', 'טועים האומרים', או בשם הפרשנים: 'כאן שגו הפרשנים כסבורים שאין ירושה לבנים בקנס אלא כשעמד אביהן בדין עליו, בפשוטה של הלכה זו לא ידעו סדרה ושכחו בעיא של רבא דבשלהי אלו

37 עמ' י"ט.

38 דיון זה מתחיל בעמ' י"ט ונמשך עד עמ' כ"ה.

39 עמ' נ"ד.

40 עמ' ו, ור' גם עמ' ל"ה, עמ' מ"א, עמ' מ"ד.

41 עמ' י"ח, הכוונה לדברי רש"י ח ע"א ד"ה שתי.

42 עמ' כ"ד.

43 עמ' ל, עמ' ס"א, ור' גם עמ' ט"ו 'פי' רש"י נכון, עמ' כ"ה 'וכן פסק רש"י', וראוי לציין שבכל המקרים של הסכמה הציון הוא 'ר' שלמה' או רש"י ולא 'קונטרס'.

נערות' ⁴⁴. ר' יצחק הלבן מרבה להביא את הפסקים של רבינו יב"א מתוך הס' כמה ומתוך הסתיגות ⁴⁵*. את פירושי הרשב"ם הוא מביא פעמיים, אבל פעם אחת מפי השמועה: 'שמעתי שמתקשים בדבר בשם ר' שמואל זצוק"ל'. הוא דוחה את הקושיה במלים: 'אין בעיני ובלבי פרכתם' ⁴⁶. מבין חכמי ריגנשבורג מביא ר' יצחק את ר' משה בר' יואל. לאחר שהביא את דבריו, הוא מוסיף: 'ואין זו שיטת התלמוד דהא הובאה דרב הונא אמר רב מניין שמעשה הבת... כאן כדי לגלות על הקידושין דלא מצי יליף מבנעוריה כי היכי דלא ילפינן לה משם ולא יותר' ⁴⁷. אין הוא נמנע מלחלוק על רבו, אבל בלשון מאופקת ומתוך היסוס: 'ורבינו יעקב אמר... ודעתי נוקפת על ראיית מורי זו...'. ⁴⁸ את 'ספר הישר' מביא ר' יצחק הלבן רק פעם אחת. הוא מעתיק משם את הסימן ס"ג, מקשה על דברי רבנו תם וכותב: 'על כן בזה הדבר לבדו לא יכולתי להשיג דעת רבינו זצוק"ל וכל שיטפא דסוגיא דשמעתין לא אזלה כפירוש רבינו, ומכל מקום הואיל ויצא מפי הקדוש, אם יארע כדן זה דאתינן עליה, יזהר הדיין לבצע ביניהם' ⁴⁹. ולמחלוקת זו התכוון הראב"ה בכתבו: 'ואני אבי העזרי מצאתי בשם ר' יצחק הלבן זצ"ל, שאין נראה לו מה שפסק בספר הישר דנדונית חתנים שלא גבו קודם מיתת נשותיהם, שאין גובין לאחר מיתתן, ופליג ואמר שגובים הכל' ⁵⁰. שאלה דומה בדבר ה- dos profecticia העסיקה גם את הגלוסטורים של המשפט הרומי. בולגרוס פסק, שיש להחזיר את הנדוניה בכל המקרים — אמנם שם מדובר בנדוניה שהיתה בידי הבעל — מארטינוס חלק עליו ⁵¹.

בתוספותיו של ר' יצחק הלבן מצויים לשונות מיוחדות להן, שכמותן לא מצאנו בתוספות אחרות ⁵²*, וכמה מהן מסתברות מתוך אופיין של תוספות אלו, שהן

44 עמ' ל"ט, וראה כתובות ל"ח ע"ב בתד"ה יש, שם הביאו את פי' הר"י הלבן, ועי' שם מ"א ע"ב ד"ה נערה.

44* עמ' ל, עמ' ל"א ושם: 'ובזה אינו נראה לי כפסק רבינו יב"א הלוי', עמ' נ"ב, עמ' ס"א.

45 עמ' מ"ז. 46 עמ' מ"ח. 47 עמ' ס. 48 עמ' נ"א.

49 ראב"ה, ס' תתקי"ב, אפטוביצר, מבוא עמ' 260, ועי' ס' הישר סי' תקע"ט תוספות כתובות מ"ז ע"א ד"ה כתב, שו"ת מהר"ם ד"ק סי' ע"ב, ד"פ סי' תתקל"ג.

50 H. Kantorowitz, *Studies in the Glossators of the Roman Law* pp. 94—98

50* 'וקשיא... תריץ...'. (עמ' ג, עמ' י"ח, עמ' מ, עמ' נ"ו, עמ' ס"ב) 'ותימ'... תשובה...'. (עמ' ח, עמ' ט"ז—י"ז, עמ' י"ט) 'וקשיא... תשובה...'. (עמ' נ"ו), 'תריץ' ו'תשובה' ללא קשיא או תימה לפנ"ו (עמ' ה, עמ' ז, עמ' כ"ח, עמ' מ"ג) 'פירוש נכון' (עמ' ג, עמ' ט"ו) 'זה ישר ועיקר' (עמ' ו) 'זה עיקר' (עמ' ז, ועמ' י), 'ועיקר' (עמ' מ"ג) 'והוא עיקר ולא תזוז ממנה' (ל ע"א) 'נחזור על הראשונות' (עמ' י), 'נחזור לשיטתנו' (עמ' י"ב) 'זאת חקרנוה כן היא ומעתה נחזור לשיטת הלכה' (עמ' ל"ד).

צירוף של פירוש סוגיות ושל בירור הלכות מעין "שיטת הלכה". בין פירושו ישנם חידושים בפסק הלכה, המסתברים על רקע מציאות ארצו וזמנו. הוא חידש שמבטלין ת"ת ללות כל מת בישראל אפילו תינוק שעדיין לא למד, משום שק-הילות ישראל היו זעירות במספר חבריהם⁵¹.

בראש כתב-היד של תוספות יומא^{51*} נאמר: 'בשם שוכן רומה אתחיל לכתוב תוספות יומא מרבי' יצחק הלבן', אבל תוספות אלו שונות הן מתוספותיו לכתובות. מרובים הדיבורים המתחילים ב'תימא לר', 'אומר ר' והחתומים ב'מ"ר'. מלבד רש"י והרב אין המחבר מזכיר את שמותיהם של חכמים אחרים. אין הוא קורא אף פעם אחת בשמו המפורש של הרב, אלא שהשוואת דבריו עם קבצי תוספות אחרים ליומא מוכיחה בעליל שהמדובר בריב"א. ונביא דוגמאות אחדות:

<p>תוספות ר"י הלבן ז ע"א:</p> <p>(ב) כבשים, בכבש הבא עם העומר. תימא לר' דהשתא מוקי להאי מנחת כבשים לאו במנחת כבשים ממש דכלילה היא, אלא במנחת העור מר דתנא לה כבר לעצמה לעיל ותרוייהו בהדי הדדי מיתני להו בתוספתא דמנחות. גימגום.</p>	<p>תוספות הרא"ש, כ"י אוקספורד 447:</p> <p>כבשים בכבש הבא עם העומר. היה תמיה ריב"א דהא מנחת העומר תנא ליה באנפי נפשה לעיל ותרוייהו בהדי הדדי מיתניא בתוספתא דמנחות.</p>
--	--

<p>שם ח ע"א ד"ה ורבי:</p> <p>... ושלישי ושמיני הוה מספקא לר' אי טהור אי לא דאי דווקא בעי ד' ימים בין הזאה להזאה ולא שיהא יותר. וסוף מצא ר' בירור שלמי דסיפרי דטהר וה"ג התם וחטאו ביום השלישי, יכול שלישי סמוך למיתה אמ' בש-לישי, אם לומר שלישי סמוך למיתה כבר אמור, אלא לימד על שלישי רחוק מן המיתה שטהר. ביום השביעי, יכול הזיית שלישי תהא רחוקה מן המיתה אבל של שביעי סמוך לש-לישי אמר שוב בשביעי, אם לימד שביעי סמוך (לאילו) לשלישי כבר אמור אלא לימד על שביעי רחוק מן השלישי שטהר⁵².</p>	<p>תוספות ישנים שם:</p> <p>... וכאן נגיה בשם ריב"א דאפילו הרחיק הרבה השביעי מן השלישי יכול להיות אפילו בתשיעי כדקתני וחטאו ביום השלישי, יכול השלישי סמוך למיתה אמרת שום [צ"ל: שוב] שלישי, אם לומר שלישי סמוך למיתה הרי כבר אמור, אלא למד על שלישי רחוק מן המיתה שטהר. ביום השביעי, יכול הזאת שלישי רחוק מן המיתה, אבל שביעי סמוך לשלישי, אמרת [צ"ל: שוב] שביעי, אם למד שביעי לשלישי הרי כבר אמור אלא לימד על שביעי רחוק לשלישי שטהר.</p>
---	--

51 ר' תוספותיו לכתובות י"ז ע"א (עמ' ל"ד) וראה במבוא של גניחובסקי, עמ' 27, ובדברי הרב כהן עמ' ס"ט.

51* עי' לעיל, הערה 34, השתמשתי בצילום של 21 הדפים שבכ"י זה, שהומצאו לי על-ידי מר מ. א. גניחובסקי [דברים אלה שכתבתי בשנת תשי"ד ואולי עוד לפני זה מוכיחים, שטענותיו של הרב פ. הכהן נגד גניחובסקי (תוס' ר"י הלבן ליומא מהד' הכהן) אינן נכונות].

52 עי' ספרי זוטא חוקת י"ט י"ב, הוצ' הורוביץ, עמ' 308, ועי' אפשטיין, תרביץ ש"א, עמ' 50—51. הביטוי 'ספרי ירושלמי' ככינוי לספרי זוטא נמצא בפירוש המיוחס לרש"י דהי"א ה' ל"ו, עי' אפשטיין, תרביץ ש"ו, עמ' 150 ועמ' 128.

פרק חמישי

שם י ע"ב :
 ... דילמא אתי לאפרושי, תימא לר' דהכא משמע דפטור הוא לגמרי קודם שלא ראה פני הבית אם תרם ממנו על דבר שנגמרה מלאכתו אין תרומתו תרומה, ובמס' תרומ' בפ' ראשון תנן אין תורמין מדבר שנגמרה מלאכתו על דבר שלא נגמרה מלאכתו ... ואם תרמו תרו מתן תרומה וכל שכן הא דכבר נגמרה מלאכתו, אלא שלא ראה פני הבית.

תוספות ישנים שם ד"ה דילמא :
 תימה ... ועוד הביא ריב"א ראייה מדתנן במסכת תרומות אין תורמין דבר שלא נגמרה מלאכתו על דבר שנגמרה מלאכתו ... וכל שכן האי שנגמרה מלאכתו אלא שלא ראה פני הבית.

שם ט"ו ע"א :
 תן לה מדתה שתהא דולקת והולכת מערב ... ובימות החמה לילות מועטים נראה שהיו מתקנין פתילות גדולות ועבות כדי שיהא נבער חצי לוג השמן עד זמן ההטבה, שאם לא כן נמצא יהו דולקין זמן מרובה בימות החמה, שהרי אף בלילות ארוכים שבימות החורף דיי היה בחצי לוג לדלוק כל הלילה ... ושוב מצא ר' בירושלמי דדייק הא ומתרץ שעל ידי הפתילות היו מתקנין וה"ג התם ...

תוספות ישנים שם :
 ובתוס' ריב"א כתב שבלילי תמוז היו עושין פתילות עבות ובלילי טבת בינוניות ... וריב"א הביא ראייה דאמרינן בירושלמי ...

ובידינו להוסיף עוד דוגמאות כאלה⁵³. אין אפוא כל ספק, שהרב הוא הריב"א והתוספות שבכתב־יד הן תוספות הריב"א, היינו תוספות שנכתבו לפניו. אפילו ההבאות מספרים אחרים הן מפי הרב. 'משך זו מסיא, אמר לן ר' דביוסיפון קרי ליה מלכות שוניה, מלכות רוסיא'⁵⁴. אולם התלמיד שכתב את התוספות לא הסתפק במסירת דברי הרב, אלא הוסיף את הערותיו הביקורתיות, כגון: 'לא הוה יד ר' לפרש הך מסקנא לא כמו שכתוב בספרים ולא כגירסת הקונטרס ...':
 '... ושנויי דחיקי פירש בקונטרס ... וגם ר' שנויי דחיקי הוה מתרץ ...'⁵⁵.
 לעתים מצינו בסופו של דיבור רק את המלה 'גמגום'⁵⁶.

על תוספות יומא שנתייסדו לפני הריב"א כבר שמענו לעיל^{56*}, ואם נקיים את המסורת שבכתב־יד שלפנינו, יוצא לנו שר' יצחק הלבן כתבן. אלא שתמוה לכאורה, ששמו של רבו המובהק, רבנו תם, אינו נזכר כלל, אף־על־פי שאין

53 ו ע"א ד"ה ה"ק, כ ע"ב ד"ה ברגלים.

54 י ע"א, ושם ט ע"א מובא עניין אחר מהיוסיפון.

55 י ע"ב, י"ד ע"א ד"ה מיטרידי.

56 ז ע"א ד"ה לאשו, ד"ה כבשים, י ע"ב ד"ה דילמא, י"ג ע"א ד"ה אלא, ומונח זה נמצא בפירוש למסכת קידושין שההדיר א. קופפר (ר' לעיל, עמ' 43), ס"ג ע"ב ד"ה כיון, ס"ח ע"א ד"ה ה"ג, ד"ה אתיא, ע"ב ד"ה כי יסיר ור' במבוא שם, עמ' ה הע' 9.

*56 עמ' 145.

כל ספק שרבנו תם הוסיף את פירושו גם למסכת יומא, כפי שמוכח הדבר גם מ'ספר הישר'. קושי זה מתיישב על יסוד ההנחה, שר' יצחק הלבן כתב תוספות יומא בבית-מדרשו של הריב"א לפני צאתו מאשכנז לבית-מדרשו של רבנו תם בצרפת. וכבר שמענו את דעתו על תוספות תלמידי הריב"א שהובאו לצרפת⁵⁷. על כל פנים מוסבר לנו השימוש הרב בדברי הריב"א בתוספות ישנים ליומא שהן תוספות צרפתיות מובהקות⁵⁷. מכאן גם ההבדלים בין תוספות יומא לבין תוספות כתובות. הראשונות הן מעשה-ידי תלמיד הכרוך בעיקר אחרי תורת רבו, והאחרונות לעומתן מגלות, כפי שראינו, את עצמאותו הפרשנית של מחברן ואת חושו הביקורתי, שניצניו נראים כבר בעבודתו הראשונה. על הוספותיו של ר' יצחק הלבן בספר הישר כבר עמדנו⁵⁸. ר' יצחק הלבן נזכר גם בתוספות שלנו ליבמות⁵⁸, לכתובות⁵⁹ ולזבחים⁵⁹. והדברים לקוחים בחלקם מתוספותיו לכתובות, שמתוכן באו גם כמה עניינים בספרי הפוסקים⁶⁰. הוראותיו של ר' יצחק הלבן בענייני איסור והיתר יש שהן לקוחות מתשובותיו. אמנם במקור אחד נאמר רק: 'וכן רבי' יצחק הלבן התיר', אבל במקור מקביל מפורש: 'ורבנו יהודה בר קלונימוס בר משה שאל להרב רבינו יצחק הלבן זצ"ל, והשיב לו אומר אני שאין להוסיף על הטרפות...'⁶¹. גם במקרה זה, וגם באחרים, לא נמסרה לשון תשובותיו אלא הסתפקו בהבאת הכרעתו בקיצור, כגון: 'והצריך רבינו יואל הלוי... לבדוק בכל מיני טריפות ושלחו רבותינו משפירא כדבריו. רק בקרום של מוח נחלקו עליו... והרב רבינו יצחק הלבן זצ"ל שלח אף בקרום של מוח כדבריו'⁶². אחת מתשובותיו, שהגיעה אלינו בלשונה, מלאה עניין הן מבחינת התוכן והן מבחינת לשונה. וכך הוא כותב: 'העת לקצר, כי השליח

57 לעיל, עמ' 23.

57* ר' להלן, עמ' 477.

58 לעיל, עמ' 96.

58* ה' ע"ב ד"ה עד, ע"א ע"ב ד"ה סוף, בשני המקומות מקשה ר' יצחק לר"ת.

59 ל"ח ע"ב ד"ה יש, ואותו עניין ב"ק ע"ב ע"א ד"ה סיפא, והוא לקוח מתוספותיו לכתובות מ"ב ע"ב.

59* ע"ג ע"ב ד"ה רבי יהודה.

60 הדבר מפורש באו"ז ח"א סי' תרל"ו ואותו עניין שם סי' תשל"ט. אבל גם סי' שנ"ו שם, ואולי גם שו"ת ר"ח או"ז סי' כ"ו. קטע גדול בא גם בכ"י יחות"א ח"א נ"א ע"ב (מהד' הרב י. ל. מימון, עמ' שע"ט). המובא בערוגת הבשם ח"ג, עמ' 170, אינו בתוס' כתובות של ר' יצחק, הגם שהסוגיה נדונה שם, וייתכן שהדברים היו בתוספות יומא, שלא הגיעו לידינו אלא בצורה פראגמנטארית ורק עד דף כ"ג, ור' מ"ש שם, הע' 49.

61 רוקח סי' שפ"א ואו"ז ח"א סי' תי"א, נ"ז ע"א. ועי' תוספות הרא"ש קידושין כ"ו ע"ב והלכות הרא"ש שם פ"א סי' ל"ה.

62 או"ז ח"א סי' תט"ז.

עומד על המיצר, מה ששאל אחי ר' שבתי, כי נמצאו לו סירכות דקות ואיני יודע איך עצמי מהם לנקות. אמנם גם לי בתחילת בדיקתי נמצאו ותמהתי והט־רפתי כמה בהמות מספיקה, כי אותם דקות נראו לי חזקות, וטעיתי... קבלה בידי אמיתית מרבתי ומאת זובחי הזבח הבקיאין, כי בהמה שלא הושקתה מים סמוך לשחיטה כולה מליאה סירכות דקות וקשות. הבודק צריך שיכניס ידו בבהמה בזריזות ולא ברפיון ידים וממשמש הבהמה בכל צדדיה... ואז מחמת חמימות שלריאה מנתקי כל הני סירכות הבאות מחמת ריר ולא יוכל לעמוד כלל, רק סירכות גמורות שנולדו מחמת טריפות אותן לבדן מתקיימות... אם לא תעשה כאשר אמרתי, דע לך שתטריף כל בהמות ותכלה ממונן של ישראל... ובעבור אהבתך באתי ללמדך להועיל אם תבא לרדוף אחרי הריקים לשמוע סברות (ברורות) [בדויות] לסמוך על הוראתן איני נושא עמך בצלעך אם תכשול ותאשם. ונקי אני וביתי מהשם ומישראל. וקדש עצמך ויהי השם עמך ועליך החיים והשלום...⁶³. גם תשובה זו הובאה בצורת פסק^{63*}, אבל יש הוראות ופסקים שלא הורמו מתשובותיו של ר' יצחק הלבן, אלא נרשמו בשעת מעשה, על־ידו, או על־ידי תלמידיו, כגון: 'מעשה בא לפני ר' יצחק הלבן, שיהודי אחד נתפס בעלילה ואמר לחבירו, תשחיד בעדי, וכן עשה ופדאו ואמר דברים בעלמא דברתי, וחייבו מהא דאמר רבא...'⁶⁴. במקרה אחד ידוע לנו גם שם התלמיד. ר' יהונתן בר' יצחק כותב: 'גם על ידי היה מעשה ושאלתי את מורי הרב ר' יצחק מביהם ודן כדברי ר"ת'⁶⁵. דבריו של ר' משה מבורגוש על קשריו של הרמב"ן עם ר' יצחק הלבן, ששלח כביכול תשובה על שאלותיו בדברים נסתרים ועל ספקותיו בהוויותיו בתלמוד—כבר הוכחו כבדותא ואינם צריכים כמעט להכחשה⁶⁶. אין לנו ידיעות על נטיותיו של ר' יצחק לתורת־הסוד, אף־על־פי שאפשר להניח, על יסוד קשריו עם ר' יהודה בן קלונימוס, שהיה מקורב לחסידי

63 שו"ת מר"י אור זרוע ומאיר בן ברוך, הו"ל י. ז. כהנא ירושלים תש"ג סי' תקי"ד, עמ' צ"א—צ"ב. שם השואל אינו ידוע לי ממקום אחר. ואולי הוא החכם הנזכר בתוספות נזיר ג ע"ב ד"ה היכא.

63* ארחות חיים ח"ב, עמ' 631. כל בו, הלכות איסור והיתר סי' קי"א, ועי' כהנא שם, הע' 1.

64 שו"ת מהר"ם ד"ל סי' קנ"ח, ועי' גם או"ז, פסקי סנהדרין סי' י"ז, ליקוטי הפרדס, דפוס אמסטרדם כ ע"ד, פסקי ריקנאטי סי' קס"ח, ספר אמרכל על הל' יין נסך, הו"ל יעקב פריימן בספר היובל לר"ד הופמן, עמ' 19.

65 או"ז ב"מ סי' שנ"ט.

66 עי' ג. שלום, תרביץ, ש"ג עמ' 276—277, ותמוה, שהברמן, ידיעות המכון לחקר השירה העברית תרצ"ז עמ' צ"ד הע' 3, בא להסתמך על דברי ר' משה מבורגוש שר"י הלבן היה מקובל ומסופקני אם אפשר לזהות את הרב ר' יצחק, שקיבל מר' יודא בר' קלונימוס, עם ר' יצחק הלבן. כפי שראינו שאל הריב"ק מר' יצחק הלבן.

אשכנז⁶⁶. בנו של ר' יצחק הלבן, ר' יעקב, נזכר בספר 'אור זרוע' כמורו של המחבר⁶⁷, אבל שמו מופיע בספרי הפוסקים רק פעמיים⁶⁸.

בקארינטיה שבאוסטריה ישב חברו הקשיש של ר' יצחק הלבן ותלמידם של הרשב"ם⁶⁹ ושל רבנו תם, ר' פטר בן יוסף⁷⁰. הוספותיו לדברי רבו שנשארו בספר הישר⁷¹ אינן רק הוספות אלא גם השגות, שבהן ניכרת עצמאותו. לאחר שהביא את פירוש רבו לסוגיה במסכת כריתות הוא מוסיף: 'הא שפיר אתי לדברי מורי, אבל מכאן ואילך אין מיושבת לפי פירושו...'⁷². אחרי דבריו: 'כל אלה הקשיתי לפני מורי ולא הועלתי' אין הוא מוותר על דעתו אלא ממשיך מתוך שיכנוע: 'וזו מעולה שבראיותי... ואין להשיב'⁷³. התשובה האנונימית שב'ספר הישר', המתחילה במלים 'מן השמים יפתחו לך מעיינות חכמה'⁷⁴, נשלחה אליו, כפי שמוכח מדברי המרדכי: 'וכן פר"ת בתשובה להר' פטר המתחילה מן השמים יתנו לך חכמה'⁷⁵. נשארו גם שרידים אחרים ממשאו־ומתנו לפני רבנו תם⁷⁶. פעם הגן על רבנו תם מהשגתו של תלמיד אחר: 'מעשה בכהן שיצק מים על ידי ר"ת והקשה לו תלמיד הא שנינו בירושלמי המשתמש בכהונה מעל והשיב לו אין בהם קדושה בזמן הזה דקיימא לן בגדיהם עליהם קדושה עליהם ואי לא לא. וקשה א"כ כל מיני קדושה לא ליעביד להו ושתק ר"ת. והשיב הר' פטר דנהי דיש בהן

⁶⁶ בעל ס' המנהיג (מהד' י. רפאל, ירושלים תשל"ח, עמ' ל"ג) כותב, שהעובר בחרם כאילו עובר בכל התורה כולה ומוסיף: 'ורמז לדבר התיבות שהן משלימות ה חומשי התורה תחלתם ותכליתם [בראשית] במצרים, ואלה שמות מסעיהם, ויקרא סיני, במדבר סיני יריחו, אלה הדברים ישראל. כך שמעתי בשם הר' יצחק הלבן בר' יעקב נ"ע מאישפירא' (כ"ה בכ"י אוקספורד ובכ"י הסמינר בנ"י: מאלימניא, ר' בח"נ שם).
⁶⁷ או"ז ח"ב סי' תל"ב, שבלי הלקט סי' שס"ו. לעומת זאת לא ברור שר' יעקב בר' יצחק, או"ז ח"א סי' קי"ב, הוא בנו של ר' יצחק הלבן.

⁶⁸ הגהות מיימוניות הל' יו"ט פ"א אות ט"ז, טור אורח חיים סי' תקכ"ו.

⁶⁹ עי' להלן, עמ' 224 והערה 83.

⁷⁰ עיין צימלס *JQR* 1957, עמ' 51, ונגד סברתו שפטר אינו אלא Pater — כלומר אבא — ראה את דבריו הנכונים של א. שייבר שם 1958, עמ' 306, ור' במתת יד לר' מתתיה שטרשון, עמ' 42, הע' 24, שרמז לירושלמי מו"ק פ"ג ה"ה, פ"ב ע"ד, וכוונתו לר' יוסי בר' פיטרס הנזכר שם. ראה גם י. גומפרץ, תרביץ כ"ה (תשט"ו), עמ' 457, הע' 64, אבל במכתב אלי (מוצש"ק בהר תשל"א) חזר בו ותלה את השם בתנאי המקום קרנטון, שם נמשך השלטון הביזאנטי עד סמוך לזמנו של ר' פטר, ברם השם פטר נזכר גם בראב"ן סי' מ"ח, י"ח ע"ד.

⁷¹ עי' לעיל, עמ' 96, ועי' להלן, הערה 83. ⁷² ספר הישר סי' ת"מ.

⁷³ שם, והעניין מובא גם בתוספות ב"ב קל"ח ע"א ד"ה כאן.

⁷⁴ הוצאת רוזענטאל סי' י"ז, עמ' 28.

⁷⁵ מרדכי גיטין סי' ת"ט, באותו ענין גם בהגהות הר' פרץ לסמ"ק, סי' קפ"ד אות ב.

⁷⁶ ספר התרומה סי' ר"ו, או"ז ח"ב סי' ק"ז, פסקי רקנאטי סי' תקצ"ג והל' הרא"ש קידושין פ"א סי' ס"ב.

קדושה יכול למחל, כדאמרינן פ"ק דקידושין...⁷⁶. סיפור זה יש בו משום עדות נוספת ליחס התלמידים לרב. וכבר ראינו⁷⁷, כי מנהגיו ומעשיו של הרב נעשו נושא למשא-ומתן של הלכה. בשאלותיו פנה ר' פטר גם לר' יצחק בן מלכי צדק מסימפונטו⁷⁸, מפרש-המשנה האיטלקי הידוע, וייתכן כי מה שבא ממנו בספר הישר⁷⁹ נוסף על-ידי ר' פטר. עוד ר' יצחק הלבן מביא בתוספותיו את דברי ר' פטר ומתווכח אתם: 'ואם יש עדים שנשרף גיטה מידה מגבינן לה כתובתה וכותבין לה שובר דהא אי אפשר בעניין אחר ודכ"ע אית להו דר"י דהטוען ועל זה אני שוען, ומה שהוקשה להרב רבי פטר קרנטנו מהא דר' שבתי מרינוס בב"מ⁸⁰ דכתב לה לכלתיה איצטלא דמילתא ואירכסא כתובתה וכפר, לסוף אייתי סהדי דכתב לה ואמר פרעתי, דאמרינן הוחזק כפרן ועל כן אינו נאמן, דמשמע הא אמר תחילה פרעתי נאמן וקשיא ודחק לחלק בין תוספת ובין מנה ומאתים. ושגג ולא באחת ולא בשתים אלא בכל אלה שכתבתי למעלה...'⁸¹. רבנו פטר נזכר בתוספות שלנו לגיטין⁸², ונראה שהדברים לקוחים מתוך תשובה. המובא בשמו בבבא בתרא, בזבחים ובמנחות, נמצא גם בהוספותיו לספר הישר⁸³. שם נמצא גם פירושו של ר' פטר המובא בתוספות עבודה זרה⁸⁴. פסק הרב ר' פטר בשם רבנו תם הנוגע למסכת זו נמסר על-ידי ר' יצחק 'אור זרוע'⁸⁵.

76 הגהות מרדכי גיטין סי' תס"א.

77 עי' לעיל, עמ' 88. 78 או"ז ח"ב סי' פ"ט, כ"ד ע"א.

79 סי' תשנ"ח [תרמ"ט]. 80 י"ז ע"א.

81 תוספות ר"י הלבן לכתובות י"ג ע"ב.

82 ח ע"א ד"ה רבי יהודה: 'שאל רבינו פטר לר"ת... והשיב לו'.

83 לגבי ב"ב עי' לעיל, הע' 72. זבחים פ"ז ע"ב ד"ה כלי, מנחות ז ע"א ד"ה אין לקוח מספר הישר סי' תי"ח. והגם, שחסרה שם החתימה ר' פטר, ברור מתוך התוספות המקבילות, שאלה הם דבריו. בכתבו: 'הקשיתי על פי' רש"י (כצ"ל ולא: דהקשיתי על פי' רבינא, שבדפוס) מפרק ראשון של מנחות ופירש לי מורי וכתבו בכתב ידו על הגיליון בפ"י וכן שאלתי לרבינו שמואל והסכימו לדעת אחת...'. כן נראה לי שגם סי' תט"ו הוא הוספה של ר' פטר. בתחילת סי' תט"ז כתוב 'פר"ף מ"ר' (כצ"ל ולא: מר"ט) ובסופו 'פר"ף מ"ר', והציון הראשון שייך לסי' תט"ו. אמנם בתוספות זבחים כ"ד ע"ב ד"ה והרי מובא כלהעניין בשם ר' יעקב מאורלייאנש, אבל ייתכן כי שני התלמידים שמעוהו מפי רבנו תם.

84 ע"ד ע"ב ד"ה דהוה, ור' ס' הישר סי' תקט"ו (תרט"ו) מהד' שלזינגר סי' תש"ב, והדברים שבתוספות שלנו לקוחים מתוס' ר' יהודה מפריש, מהד' הרב מ"י בלוי, עמ' שנ"ח, ובהגהות הרא"ש פ"ה סי' ל"א בשם מהרי"ח (ראה להלן, עמ' 249): 'ופירש ר' פטר בספר הישר', ובתוספות ר' יהודה, שם עמ' ש"ו נזכר ר' פטר כזה שהביא ראייה מתוספתא תרומות פ"ג הי"ג שערלה וכלאי הכרם נוהגין בשל גויים וכ"ה בפסקי הרא"ש קידושין פ"א סי' ס"ב, אבל בתוספותיו שם ל"ז ע"א בשם ר"ת.

85 פסקי ע"ז סי' קכ"ד.

ר' פטר היה כנראה עוד צעיר לימים בשעה שנהרג על קידוש-השם בימי מסע-הצלב השני. רושם הזכרונות, ר' יעקב מבונא, מתאר את המאורע במלים אלו: 'והרב הגדול, ר' פטר, תלמיד רבינו שמואל ורבנא יעקב אחיו מרמרו, נהרג בלוותו לקבר פרנס אחד. אוי לו לדור שאבד מרגלית טובה כזו. למי נאבדה הלא לבעליה. אוי לה לספינה שאבדה קברניטה, אוי לעינים שראו במפלתו. אוי ללב הזוכר הריגתו. בואו, אחי ורעי, וספדו לרבכם המלבישכם שני עם עדנים. בנות ישראל בכינה מספד רב כתנים וכבנות יענה, אמרו:

הוי אָחִי, מֶר רֹחִי, אָרִיד בְּשִׁיחִי
הוי אָדוֹן הוֹדוֹ לְחַפֵּר. אי לְשׁוֹן הַמְהַדְרֶת לְסִפֵּר
בְּפִלְפּוֹל רַב רָנָה כְּעָפֹר, הַנוֹתֶנֶת אִמְרֵי שָׁפֹר
מְדוּעַ לְחֻכָּה הָאֶפֶר. וְנִקְצָצָה מִן הַסֶּפֶר
רָם אֲשָׁכַל הַכָּפֹר. אֵיךְ נִכְרְתָה לְהַפֵּר
לְשׁוֹן חָכָם וְסוֹפֵר. יָהּ סוֹלֵחַ וּמְכַפֵּר
יַעֲץ וְאֵין יָפֹר ... תִּגְהוּ לַעֲדָתוֹ לְכַפֵּר⁸⁶

כבר שמענו על קשריהם של תלמידים מבית-מדרשו של רבנו תם עם רוסיה, והנה ידוע לנו גם שם תלמיד שהגיע משם למערב. ב'ספר הישר' נמסרת שמועה 'מפי ר' משה מקיוב מפי ר"ת'⁸⁷. אברהם עפשטיין שיער, שהוא הגיע לצרפת אחרי גירוש היהודים מקיוב בשנת 1124⁸⁸. אבל הדבר לא ייתכן, כי בשנה זו היה עדיין רבנו תם עצמו צעיר לימים. מלבד זאת לא היה גירוש באותה שנה, ורק שריפה גדולה פרצה בעיר. אין ספק, שר' משה היה עוד במחציתה של המאה הי"ב במזרח, ומשם שלח את שאלותיו אל ראש הישיבה שבבבל, ר' שמואל בן עלי⁸⁹. ייתכן שהיה קיים גם איזה קשר בין ר' משה לבין אותו 'פרוש הנעשה ברוסיה', בו נמצא 'אמרי אינשי ממריה רשותך פרו יפרע'⁹⁰, פי' מבעל חוב שלך שקול מיניה מה שתוכל'⁹¹.

נסיים את דברינו על תלמידי רבנו תם ובני-דורו, במרכזה ובמזרח של אי-רופה, במשפחת גרים מהונגריה, שעמדה בקשרים עם בית-מדרשו של רבנו תם.

86 גזרות אשכנז וצרפת, הו"ל הברמן, עמ' ק"כ—קכ"א.

87 סי' תרכ"ב, כ"ה בכ"י, ובדפוס: ר' משום, וראה מהד' שלזינגר סי' תשכ"ח.

88 מונטסשריפט ח 39, עמ' 511.

89 ספר יחותו"א ח"ג קנ"ח ע"ב, שו"ת מהר"ם ד"ל סי' תמ"ג, ד"ב, עמ' 64.

90 ב"ק מ"ו ע"ב.

91 כ"י בריטיש מוזיאום 1048, קאטאלוג מרגליות.

השפעת האיסלאם, חוסר האירגון היחסי של המדינה הנוצרית הצעירה, החידוש שבנצרות בשביל המוני העם — כל אלה איפשרו את המעבר מדת לדת בלא אותן סכנות, שכרוכות היו בצעד זה בארצות המערב.⁹² בתוספות שלנו לקידושין נמסר פירושו של ר' אברהם הגר למאמר הגמרא 'קשים גרים לישראל כספחת, לפי שהגרים בקיאים במצוות'.⁹² הוא עסק בפירוש המקרא, ובעיקר בדחיית טענות הנוצרים ופירושיהם.⁹³ במקום אחד הוא נזכר בשם ר' אברהם גר מהונג-גריה.⁹⁴ בנו של ר' אברהם, ר' יצחק, הכיר את רבנו תם: 'שאל ר' יצחק הגר מפני מה חטא בקר מן הערב, שבערב אומרים שתי ברכות לפני קריאת שמע ושתים לאחריה ובבקר רק אחת לאחריה. והשיב לו ר"ת לפי שבשחרית יש מצות ציצית מה שאין כן בערב'.⁹⁴ בשם ר' יצחק מארץ הגר, או כפי שהוא נקרא במקור אחר, ר' יצחק ויסקונטי בארץ הגר, מובא טעם למה נקראת השבת שלפני הפסח שבת הגדול.⁹⁵ עוד ר' יוסף בכור שור הסתמך על פירושו של ר' יצחק הגר בקראו בשמו.⁹⁶ אם אנו מניחים שר' יצחק היה בנו של ר' אברהם מובן לנו מדוע נקרא גר זה בשם יצחק ולא בשם אברהם, המיוחד לגרים. ומעניין כי פירושו של ר' אברהם למאמר 'קשים גרים לישראל', שהבאנו לעיל, מובא במקור אחר בשם ר' יהוספיה הגר,⁹⁷ הוא ר' יהוספיה הפייטן שחי בסוף המאה הי"ב.⁹⁸ בסוף קטע ארוך שב'ספר ויכוחים', המכיל ביקורת הבשורות והמגלה בקיאות רבה בהן וגם בסדר התפילה הנוצרי, נאמר: 'זה קבלתי מר' יוסף בן אברהם אבינו'.⁹⁹ אין כל ספק, שהמדובר הוא בר' יוסף בן ר' אברהם הגר, והוא כנראה ר' יהוספיה שלנו, שהיה לפי זה אחיו של ר' יצחק. ואולי נתגיירו שניהם יחד עם אביהם.

92 עי' S. Grayzel, *The Church and the Jews in the XIII Century*, 1933, p. 24.

*92 קידושין ע"א ע"א ד"ה קשים.

93 עי' במאמרי על ספרות הפולמוס ביה"ב ברבעון הצרפתי 1935, עמ' 73—74.

94 שם.

*94 רוקח סי' שי"ט.

95 ספר הפרדס סי' י"ז ושבה"ל סי' ר"ה. ראה ש. הכהן וינגרטן, זהויה של משפחת

גרים באונגריה במאה העשירית לאלף הרביעי, מעיין, תמוז תשכ"ט, עמ' 35—39.

96 ועי' פוזנסקי, מבוא על חכמי צרפת מפרשי המקרא, עמ' c.

97 עי' במאמרי הנ"ל.

98 לנדסהוט, עמודי העבודה, עמ' 88.

99 עי' במאמרי הנ"ל, עמ' 76, וראה ד. י. כהן, מצבתה של בת גר מהמאה הי"ג

בנויבורג ע"נ דנובה, ציון, שכ"ב (תשי"ז), עמ' 69.

פרק שישי

הר"י ובית-מדרשו

[א]

בעלי התוספות, שעליהם דיברנו עד כה, עמדו כולם בצל אישיותו הגדולה של רבנו תם. למעמד דומה זכה בן-אחותו, ר' יצחק בן שמואל, המכונה ר' יצחק סתם, ר"י הזקן, ר"י מדנפירא וכן 'בעל התוספות' בה' הידיעה¹. יש לראות בו יורשו של דודו וממלא-מקומו, אף-על-פי שבתקופה שאנו עומדים בה אין לדבר על היירארכיה דתית כלשהי. היתה זאת מנהיגות, שהתבססה על עדיפות שברוח ועל סגולות שבאופי.

אמו של ר' יצחק היתה בתו של ר' מאיר, נכדתו של רש"י ואחותם של הרש"ב"ם, הריב"ם ורבנו תם. אביו, ר' שמואל היה בנו של ר' שמחה מוויטרי, תלמידו המובהק של רש"י. אשתו היתה בת-נינו של רש"י, ר' יהודה בר' יום טוב. הר"י זכה למסורת משפחתית עשירה וענפה, והוא גם החשיב את הייחוס המשפחתי. את המאמר הידוע 'קשים גרים לישראל כספחת' נימק בכך, 'שמטמעים בישראל ואמרינן בפ' עשרה יוחסין, אין השכינה שורה אלא על המשפחות המיוחסות שבישראל'².

ספק אם ר' יצחק הכיר את זקנו, ר' מאיר. אביו, ר' שמואל בר' שמחה מוויט-

1 נראה שבכינוי זה כבר ידוע היה לראב"ד, ר' ראב"ד, תשובות ופסקים, מהד' י. קאפח, עמ' ק"א, סי' ל"ה: 'והרב צרפתי ז"ל בעל התוספות פי' במוכר (כצ"ל, במקום 'בהא כו') והתנו שלא לקנות...'. וראה תוס' הרא"ש לקידושין. את תוספות הר"י הביא ללונל תלמידו ר' אברהם בר' נתן בעל ס' המנהיג, שהיה גם תלמידו של הראב"ד (ר' להלן עמ' 252, הע' 90). וראה רמב"ן, ספרן של ראשונים, הר"ל הרא"ש אסף, עמ' 74, ועי' להלן הערה 8, רא"ש ב"ק פ"ב סי' ס, מהרי"ק סי' נ"ב ועוד.

2 תוספות גדה י"ג ע"ב ד"ה קשים ובתוספות יבמות מ"ז ע"ב ד"ה קשים העניין מובא סתם, ועי' לעיל, עמ' 226, אולם לא סבר 'שיש להתרחק ממשפחות שאינן ידועות', ראה להלן, עמ' 233.

רי³, היה תלמיד-חכם והכתירו אותו בתואר 'חסיד'⁴. הרשב"ם מוסר בשמו מנהג, שנהגו במקומות שבספרד⁵, ור' שמואל מזכיר מה ששמע מפיו של הרב ר' יוסף בר' משה מטריוש, תלמיד הרשב"ם⁶. ר' יצחק מסתמך על הוראות אביו במעשים שבאו לפניו⁷. אמו של הר"י נפטרה בחיי בעלה, ובנה מזכיר את המאורע במלים אלו: 'כשנפטרה [אמי] מורתי הודיעו הדבר לרבינו תם, שהיה אחיה והיה דר בעיר אחרת ואכל בשר ושתה יין קודם קבורתה ונתן טעם לדבריו, שכיון שהיה לה בעל שחייב בקבורתה, מוטלת על בעלה ולא עליו, ולא קרינן ביה מי שמתו מוטל לפניו'⁸.

3 עי' דברי הר"י המובאים במרדכי מו"ק סי' תתפ"ה: 'ראיתי במחזור ויטרי שיסד זקני הרב רבינו שמחה, שהיה מתלמידי רש"י'.

4 מרדכי ב"מ סי' שכ"א: 'וכן מצאתי בדברי הרב רבי יצחק בן החסיד רבי שמואל' וכן הוא בשו"ת מהר"ם, קרימונה סי' צ"א ובהגהות מיימוניות הל' מכירה פי"א והל' עדות פי"ג הל' ח.

5 רשב"ם פסחים ק"ט ע"א, ועי' אברהם אפשטיין, 'ר' שמואל החסיד בר' קלונימוס הזקן', הגורן ס"ד, כתבי אברהם אפשטיין, ירושלים תש"י, ח"א, עמ' רנ"ה.

6 שו"ת מהר"ח אור זרוע סי' קע"ד.

7 'וקצת נראה לי בבית אבי ראיתי שהחמירו ואיני זכור וכו'', ספר פסקים לר"י הזקן סי' מ"ו, אסף, ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס, ניו-יורק תש"י, עמ' ט"ו. ונראה כי עליו מדובר גם בסי' ל"ו שם: 'מעשה בא לפני אבא מורי במחבת, שבשלו בה חלב והעבירוהו מעל האש ושהתה על גבי קרקע ועירו מחלב שבמחבת בקערה שנשתמשו בה בשר וחזרו ועירו החלב לתוך המחבת ואסר הרב את הקערה והתיר את החלב משום ספק ספיקא... שוב מעשה בבית אבא מורי, שחתכו בסכין של בשר גבינה של גויים... ואמר הרב שהסכין כשר ואין צריך רק הדחה...'. 'אבא התיר לחתוך לחם בסכין של בשר ובלבד שתקונח יפה', צילום מכת"י אוקספורד 1408, (אופ' 49) כ"ג ע"ד. לדעת הר"ש אסף, שמסר לי את הצילום, הועתקו כת"י אוקספורד וכת"י שוקן מתוך כתב"יד אחד, ועי' בספר היובל למארכס שם, עמ' י"ב. ואמנם נראה שזהו כ"י אוקספורד 884 (אופ' 337), שגם בו נמצא החיבור שלנו על-יד ס' חיי עולם ועותקי השטרות.

8 שלטי הגבורים, ברכות ריש פ"ג, ושם כתוב: 'כתב ר' יצחק כשנפטרה מרים מורתי', ואפטוביצר, מבוא לראבי"ה, עמ' 380, רצה ללמוד מכאן, ששם אמו של הר"י היה מרים, והלכתי בעקבותיו במאמרי 'רבינו יצחק הזקן ובנו ר' אלחנן', ספר היובל לכב' ש. אסף, עמ' 18, אלא שנראה לי שהמלה 'מרים' נשתבשה מ'אמי' והלשון 'מרים מורתי' הוא מגומגם. בכל המקורות העתיקים אין זכר לשם האם, וקשה לומר שדווקא בעל 'שלטי הגבורים' היתה לו מסורת מעין זו. בתוספות ר"י שיר-ליאון לברכות י"ח ע"א, ברכה משולשת ח ע"ב, שהעתיק את לשון רבו הר"י, (הקטע מתחיל 'הורה רבי' ומסתיים: 'מ"ר' = 'מדברי רבי') נאמר: 'ומעשה שנפ' טרה אחות רבינו יעקב', וכ"ה באור זרוע ח"א סי' תי"ז ובתוספות שלנו ברכות שם ובתוספות הרא"ש שם וברא"ש פ"ג סי' ג ובמרדכי ברכות סי' נ"ח, אולם ברמב"ן תורת האדם (ורשא ת"ר) י"ב ע"ד נאמר במפורש: 'וכתב הרב הגדול ר' יצחק הצרפתי הידוע בעל התוספות ז"ל, כשנפטרה אמי מ"כ, הודיעו לרבינו יעקב אחיה ז"ל, שהיה דר במקום קרוב משם וכו'', וברור שבעל שלטי הגבורים שאב

רבותיו של ר' יצחק היו דודיו^{8*}, ר' יצחק בן מאיר ורבנו תם. אצל הראשון למד בצעירותו, שהרי הריב"ם נפטר בדמי-ימיו. אשת הריב"ם נישאה אחרי מותו לר' יהודה בר' יום טוב והיתה חמותו של הר"י, שקיבל מפיה על הכרעותיו של בעלה הראשון: 'ועתה שאלתי את הגברת חמותי, אלמנת דודי הר"ר יצחק, דהווי מרי דעובדין היאך נוהגות הנשים בדבר... וגם היא ברור בידה, שלא היה מצריך מורי הר"ר יצחק בעלה...'⁹. על יחסיו של הר"י לחמיו ר' יהודה ידוע לנו רק מעט. ההבדל בשנים לא היה כנראה גדול ביניהם. אחת מהכרעותיו עוררה את תמיהתו של הר"י¹⁰. הר"י הכיר את הרשב"ם ושאל מפיו¹¹, וכן עמד בקשרים עם ר' אליהו מפאריס¹², אבל הם לא היו רבותיו. רבו סתם של הר"י הוא רבנו תם. אותו ליווה במשך תקופה ארוכה של חייו, שמר את מוצא פיו ועקב אחר מעשיו והליכותיו. הוא שימש לו כנראה עוזר ומזכיר, ובכל אופן השיב בשמו לשואליו¹³ ויש שייחסו את דברי הר"י לר"ת ולהיפך^{13*}. אחרי יציאתו של

מאותו מקור. גרוס, מאגאזין, ח"י, עמ' 68, מביא שבספר אסופות כ"י נזכרת אחות של רבנו תם ושמה חנה, אבל אין אנו יודעים, אם היא אמו של הר"י.

^{8*} ר' מש"כ בספר אסף עמ' 19 הע' 7 ולעיל עמ' 140 הע' 54.

⁹ ספר פסקים סי' מ"ו, אסף שם, עמ' י"ד.

¹⁰ שם כ"י אוקספורד 1408 סי' ט"ו: 'וגם מתמה שאירע לזקני הר"ר יהודה חמיו, שפעם אחת נפלה לו חתיכה של בשר מלוח מזמן מרובה בין חתיכות שנמ' לחו באותה שעה ולא רצה הר"ר יהודה חמיו להתירו והיה תמיה ר' אמאי לא התיירו'. מסדר כתב-היד הוא תלמידו של הר"י, ר' יהודה בר' יצחק שירליאון (אסף שם, עמ' י"א: 'ר' יצחק בר' יהודה', כנראה טעות-דפוס). ר' יהודה בר' יום טוב היה זקנו והוא מציין, שהיה חמיו של רבו הר"י. כיוון שהר"י אומר, כי חמותו היתה אלמנת דודו ר' יצחק, ברור שהיא נישאה לר' יהודה בר' יום טוב. לכן קורא גם ר' אלחנן בן הר"י את ר' יהודה בר' יום טוב 'זקנינו', ועי' להלן, עמ' 255.

¹¹ אור זרוע ח"א סי' תע"ב, ס"ט ע"א: 'ואומר רבינו יצחק בר' שמואל זצ"ל, כי שאל לרשב"ם על זה והשיב דמותר'.

¹² תוספות כתובות נ"ד ע"ב ד"ה אף. ברא"ש ובתוספות הרא"ש נאמר אמנם סתם: 'שאלו מר' אליהו', אבל במרדכי כמו בתוספות שלנו.

¹³ 'שאלו את ר'... וציוני ר' להשיב בשמו...'. שו"ת מהר"ם דפוס פראג סי' תע"ד, מרדכי ב"ב סי' תצ"ג, אבל באור זרוע הל' צדקה סי' כ: 'ושאלו לר"י בר שמואל והשיב', וכנראה שהר"י חתם על התשובה.

^{13*} ר' שטמ"ק כתובות י"ג ע"ב: 'ובתוס' שלנו כתבו בשם ר"י... ובשם ר"ת תירצו התוס'... ודע שבמסכת ב"ק פ' מרובה כתבו התוס' בשם ר"ת כתירוצא של ר"י... ובתוס' כתיבת יד מצאתי הכא איפכא תירוצו של ר"י בשם ר"ת ותירוצו של ר"ת בשם ר"י... מיהו מצאתי לתלמידי רבינו יונה שכתבו וז"ל פי' רבינו יעקב דקודם תקנת עזרא... ורבינו יעקב הוא ר"ת בעל התוס' ואפשר שנתחלף להם בין יצחק ויעקב והיינו ר"י בעל התוס' כמו שכתוב בתוס' כתיבת יד ובתוס' קמא...'.
קמא...'

רבנו תם מרמרו לטרויש נשאר הר"י זמן מה ברמרו, אבל את מקום מושבו קבע בדנפירא (Dampierre)¹⁴. כפעם בפעם ביקר כנראה אצל דודו בטרויש, אבל לא ישב שם, כי מוצאים אנו ששאל מפי תלמידו ר' יצחק בר' אברהם, שלמד בצעירותו אצל רבנו תם בטרויש, על הוראותיו של רבנו תם¹⁵. פגישה עם רבנו תם לאחר שנפרד ממנו נרמזת בדבריו: 'מעשה אירע בבית ר' יעקב... ושאלו לר' יעקב ז"ל והתיר... וקשה היה בעיני לדמותו לזה... וכשדברתי אח"כ עם רבינו שאלתי לו אם יש להתירו מטעם... וענני שאין לדמותו'¹⁶. הוא החליף אתו מכתבים ושאל 'את פיו בכתב'¹⁷. תקופה מסוימת ישב ביאנווילא (Joinville), כנראה לפני שעבר לדנפירא, שכן הוא כותב: 'וכשלושים [שנה] עברו ששלחתי לר' יעקב מיאנווילא שהייתי דר שם שאלות בכתב מקצת דברים שנתקשיתי בהם וזו אחת מהם... ולא השיב לי על זאת בכתב כלום, כי שלחתי לו גליון גדול כתוב בו פנים ואחור ושלח לי כי לא נפנה להשיב רק על הכתוב מצד אחד וכשיפנה שיגיד לי על הכתוב בצד השיני, ושוב שאלתיה פה אל פה וענני רבי'...'¹⁷. דברים אלה שנכתבו כשלושים שנה לאחר המעשה מעידים על דרך ההתכתבות בין הר"י ודודו¹⁸. פרשת היחסים בין הר"י לבין רבנו תם מציינת את אופיו של התלמיד יותר מאשר אופיו של הרב. תמיד היה מוכן ומזומן לבטל דעתו מפני דעת רבו: 'ומה שכת' רבי' יעקב דצריך שיהיה הדיו והקלף והקולמוס משל בעל... נר' כי לא היה צריך, אבל כדי שלא ישכח הסופר להקנות הגט לבעל אחר כתיבתו שיהא שלו לגרש בו טוב לעשות כן הואיל ונפק מפי קדוש'¹⁸. כשנתברר לו, שאשתו של רבנו תם נהגה כפי שנהגה על-פי הוראת בעלה, אמר: 'ואם על פי הקדוש עשתה אבטל קצת דברים'¹⁹. הר"י

14 'והשיב רבינו יצחק זצ"ל וכו' וכמדומה אני באמת ובבירור, שכשהייתי ברמרו אחרי יציאת רבינו משם קודם שהלכתי לדור בדמפיר', אור זרוע ח"א סי' תמ"ב. ועל שם עיר זו הוא נקרא ברוקח סי' תצ"ז, תשובות מיימוניות מאכלות אסורות סי' ה, מרדכי גיטין סי' שס"ז.

15 ספר פסקים סי' ע"ה, אסף, ספר היובל למארכס עמ' י"ח ותמים דעים סי' פ"ו—פ"ז, ועי' מה שכתבתי בספר היובל לש. אסף עמ' 19 הערה 13.

16 פסקים שם, ועי' בתמים דעים שם. 17 ספר פסקים סי' ס"א.

*17 הלכות הגט אשר יסד רבינו יצחק בר' שמואל, מהד' א. קופפר, קבץ על יד ס"ו (ט"ז) תשכ"ו, עמ' 132—133.

18 המלה 'שנה' חסרה. אמנם שם בנספח ב, עמ' 143, בתשובת הר"י לר' אשר בן ר' משולם כתוב 'כי כבר נתקשה בזה זה שלשים יום', אבל נראה שזה שיבוש.

*18 הלכות הגט הנ"ל, עמ' 125.

19 ספר פסקים שם עמ' ט"ו ועי' גם תשובות מיימוניות, מאכלות אסורות סי' ה: 'ואילו ידעתי שר"ת היה מחמיר הייתי מבטל דברי מפני דבריו'. ובאו"ז ח"ב סי' קצ"ו: 'וכתב רבינו יצחק בר שמואל ז"ל אני הייתי רגיל לומר עד שמצאתי שפירש רבינו יעקב זצ"ל... והודיתי לדבריו'.

נזהר שלא לחלוק על דעת רבנו תם וציווה לנהוג כמותו גם אם לא ידע ראייה ברורה לאיסור^{19*}, וגם חשש לאסור מה שרבנו תם התיר: 'כי אין לאסור מה שהתיר רבנו פעמיים'²⁰. וקרה פעם שלא רצה לומר בשאלה שנשאל לא איסור ולא היתר, כי אמר שהיה בעיר רמרו בצרפת כשאירע הדבר לפני רבנו תם ולא ידע מה הורה בה 'וכמדומה שאלמלי יצא הדבר לאיסור היה נשמע בעיר'²¹. על שמועה, שנמסרה לו בשם רבנו תם, שנראתה תמוהה בעיניו, אומר הר"י, כי ראוי לחקור, אם הדברים יצאו מפי רבנו תם כפי שנמסרו²², ובמקרה דומה החליט, כי אין להאמין לאומרים בשם רבנו תם, 'והרואה טעה'²³. דוחה הוא עדות על הגהה של ר"ת בספרו, משום שנראית לו כהגהה שלא לצורך וכחסרת משמעות^{24*}. רק פעם אחת יצא מגדרו ונקט לשון חריפה במקצת לגבי פסק דודו בעניין יין נסך, אלא שבמקרה זה נמצא את רבנו תם בחברתם של רש"י והרשב"ם: 'ושלח לו ר"י לר"ת חזו דמינך ומאביך ומאחיך קא שריתו יין נסך לעלמא. אביך רש"י ואחיך רשב"ם, דפסקו דעכו"ם בזמן הזה כתינוק בן יומו ושמואל אמר דתינוק בן יומו אין עושה יין נסך לאסור בשתיה. ואתה פסקת כשמואל מדקאי כר' יהושע בן לוי'²⁴ (ר' נדה ח' ע"א). מעין היחס לגבי רבי בשעתו, כן הבחין הר"י בין פסקי רבנו תם בצעירותו לבין פסקיו בזקנותו²⁵. את דברי הר"י, שבהם הביע את צערו הרב על פטירת דודו כבר הבאנו²⁶, ובמקום שאנו מוצאים את הערצתו הגדולה לרבו, שם אנו מוצאים את ענוותנותו. הר"י היה בעל אופי שונה מזה של דודו הנערץ. בתשובותיו אין אנו מוצאים את הלשון העזה והחריפה, שבה נקט רבנו תם, ואף לא את

19* ספר פסקים סי' ד עמ' כ"ב ועי' גם תוס' ביצה י"ז ע"ב ד"ה אמר, רא"ש מו"ק פ"א סי' כ"ד.

20 שם סי' ע"ה עמ' י"ח. 21 רא"ש חולין פ"ד סי' ז. 22 שם עמ' ט"ז.

23 פסקים סי' קס"ה כ"י אוכספורד מ"ד ע"א.

23* תוס' ר"י מפאריש לע"ז ס"ז ע"ב (מהד' בלוי עמ' שכ"ה): 'ובספר ר"ת ראה ר' שמחה וי"ו של ולוקין ואין לוקין [מחוק]... ולא ידע רבי אמאי הוצרך למוחקו... והא אכתי לא פירש כל הצורך וכו'.' נראה שהיה לר"ת תלמיד בשם ר' שמחה, ושמא הוא אותו ר' שמחה שממנו שאל ר' משולם, מרדכי חולין פ"י סי' תרנ"ז.

24 מרדכי ע"ז סי' תתמ"ו. ובתוספות ע"ז נ"ז ע"ב ד"ה לאפוקי נאמר, כי את דעתו של רבנו תם מצא הר"י 'בתוספות הלומדים לפני ר"ת' ובסוף נוסף 'והשיב לו רבנו תם, כי התלמיד שכתב נבהל היה לפסוק חס ושלום עלה על לבו וכו'.' בתוס' ר' יהודה מפאריש, מהד' הרב מ"י בלוי, נאמר רק: 'והשיבו לא עלה על לבי זה', ועי' בספר התרומה סי' קס"ט.

25 אור זרוע ח"א סי' תל"ו, תוספות מו"ק כ"א ע"א ד"ה ואסור. ועי' גם שו"ת מהר"ם דפוס פראג סי' שי"א, מרדכי כתובות סי' רס"ט: 'ר"ת חזר בו בספר הישר' סי' ת"ש.

26 עי' לעיל, עמ' 112.

התביעה לסמכות מכרעת הנשמעת מאחורי דבריו. להיפך, דברי הר"י נוחים לרוב ומצטיינים באהבת הבריות שבהם. לשניים מתלמידי רבנו תם, שפנו אליו בשאלה השיב בזה הלשון: 'מי אנכי ומי חיי. אפילו לדון לפני רבותי מצוקי ארץ, שתותי תבל, מוסדות הארץ, מורי הר' חיים, אשר עליו נתלה כבוד כל הדור, והר' יוסף מופלג בחכמה ובזקנה (והר"ר יצחק בן הרב)²⁷ מתיירא אני פן ישרפוני בהבל שבפיהם. ולולא כי יראתי לעבור על פיהם שמתי יד למו פי, ובמצוותכם אכתוב כאשר יראוני מן השמים. וצורי עזרני להעמיד דבר על בוריו ולהוציא דין על אמיתו...'²⁸ אחד הצדדים, סירב כנראה להתדיין בפני בית דינו של ר' חיים ופנה לבית דינו של ר' יוסף מאור-ליינש. ואף-על-פי שהר"י הכיר דווקא בזכותו של צד זה, הריהו מחייב אותו לשלם את שכר השליח, כיוון שפגע בכבודו של ר' חיים. דברי הכותב מגלים לנו את מידותיו: 'ועל שכר השליח נראה בעיני, שהוא על המסרב מלדון בעירו, כי לא היה צריך לצאת מבית דינו של מוה"ר חיים, אשר שם בבית דינו הוא בית דין הגדול ומפייס אני את מוה"ר יוסף לבלתי שים לבו אל כל הדברים אשר ידברו ולא יעניש את תלמידו וקרובו. ומי ששיכן שמו בתוך עמו יתן בלב התלמיד לשמוע דברי הרב. והיה זה שלום אוהבכם, יצחק בר' שמואל זלה"ה²⁹. אופיו השפיע גם על פרשנותו. במסכת בבא בתרא (כ"ב ע"א) מסופר, שלאחר מותו של רב אדא בר אבא, אמר רב יוסף: 'אנא ענישתיה דאנא לטייתיה' (אני הענשתי כי אני קללתי). רב דימי מנהרדעא אמר שהוא העניש אותו בגלל הפסד שגרם לו, ואביי אמר 'אני ענישתיה דאמר להו לרבנן אדמגרמיתו גרמי בי אביי תו אכלו בישראל שמינא בי רבא', בפירוש המיוחס לרבנו גרשם מפרש: 'שהיה רגיל לומר לתלמידי אביי כל זמן שאתם מגרדין עצמות שאין בהן לחלוח בי אביי יכולין אתם ללמוד תורה כשורה וכהלכתא בי רבא לפי שאביי לא למד כל כך ולפיכך אמר אביי אנא ענישתיה שהיה מבזיני'. התפארות זו של חכמים שגרמו למותו של רב אדא מתמיהה, ולא נחה דעתו של הר"י עד שפירש: 'כל אחד מהם היה מתאונן שעל ידו מת רב אדא משום דאמרינן בשבת בפ' שואל (קמ"ט ע"ב) כל מי שחבירו נענש על ידו אין מכניסין אותו במחיצתו של הקב"ה שנאמר גם ענוש לצדיק לא טוב (משלי י"ז כ"ו) אלא רע וכתוב לא יגורך רע (תהלים ה ד)^{29*}. הפירוש האפולוגיטי הזה מאפיין את הלך-רוחו של

27 מלים אלו נשתרבו מהשורה הקודמת וצ"ל: 'והר' יוסף בן הרב ר' יצחק מופלג וכו' והכוונה לר' יוסף מאורליאנש. 28 שו"ת מהר"ם דפוס למברג סי' תכ"ז.

29 שם סי' תכ"ח. שתי התשובות אינן אלא אחת, וכנראה שחסרה בין שתיהן פיסקה, שבה היה מסופר על דיעותיהם של ר' חיים ור' יוסף בשאלה הגדונה ועל סירובו של אחד הצדדים לבוא בפני בית דינו של ר' חיים.

*29 תוס' ב"ב שם ד"ה אנא, חתום ר"י.

הר"י. כללו הגדול של הר"י היה, כי מצוה על אדם לשמוע דברי חברו ולנהוג זה עם זה באחווה³⁰. התנגדותו להתנשאותם של תלמידי-חכמים מצאה את ביטויה בהנמקתו לנהוג לזמן עכשיו בכל עם הארץ נגד דברי הגמרא³¹. בעוד בנו ר' אלחנן נימק את הנהגת בחשש לאיבה פירש אביו הר"י 'דלא כל הרוצה ליטול את השם להחזיק עצמו כתלמיד חכם שלא לזמן על ע"ה בידו ליטול ואין אנו מחזיקים את עצמנו כתלמידי חכמים לענין זה'³¹. הר"י סבר 'שאין צריך להתרחק מן המשפחות שאינן ידועות הואיל שטהורים לעתיד'³². בתשובותיו הוא בא לעזור לדלים ולהצילים מידי עושקיהם. ותשובה אחת פותחת בפסוק 'ראיתי את העשוקים ודמעתם ואין להם מנחם'³². הר"י עמד לצדם של מלמדי-תינוקות, שדינם לא יהא כקבלן שידו על התחתונה, אם הוא חוזר בו. בדיונו בשאלה זו הוא מגלה גם הבנה, בלתי-שכיחה בימי-הביניים, להלך רוחו של הילד הלומד: 'אין להביא כאן דין דבר האבוד, כי אם כפי אותו זמן מועט, שידוע שימצא מלמד בקרוב, וגם אותו זמן מועט אפשר שאין דבר האבוד... בלא לימוד, פעמים שהיא בריאות לתינוק, שיש לו מעט ריוח מן הלמוד ואין כופין אותו שלא לרצונו...'³³. מעניין ומעמיק הוא הסברו של הר"י, שאין סתירה בין דעתו של רבא, שמלמד תינוקות נחשב כמותרה ועומד (שלא יקלקל ואם קלקל מסלקים אותו ללא אחריות — רש"י) לבין דבריו 'שבשתא ממילא נפקא, אמנם השיבוש ניתן לתיקון ולסילוק, אבל יש כאן הפסד שאינו חוזר 'דאותה שעה שמלמד להם טעות הם מתבטלים ואותה שעה אין יכולין להחזיר לעולם'³³. אמרו עליו על הר"י, שלא היה בודק אחרי שום יהודי באיסור והיתר, לפי שלא נחשדו ישראל על כך שקדושים הם³⁴. אבל הוא החמיר על עצמו והתרחק מכל נידנוד של איסור. תלמידו ר' יהודה מפאריס, מספר: 'רבנו יצחק היה שותה מיין הבא בחביות שלנו ביד גוים ושולים כפולים, רק בביתו היה מחמיר על זה'. עדות זו מתאשרת מדברי עצמו בתשובה וכן הוא כותב: 'אי (נמי) [לאו] שנוהגים הכל היתר היה נראה בעיני לאסור והלואי שהיו נוהגין להחמיר בדבר לאסור בהמשכה בתערובת מועט... אבל אין בידי לאסור אחר שנוהגים כולם

30 ספר הפסקים כ"י אוקספורד סי' ק"ל, ל"ח, ע"ב.

31 ברכות מ"ז ע"ב. *31 חגיגה כ"ב ע"א ד"ה כמאן.

32 ר' או"ז ח"א סי' תר"ח ותוס' ר' שמואל בר' יצחק לקידושין ע"ב ע"ב ד"ה הלכה (מהד' בלוי עמ' קע"א) ותוס' הרא"ש שם וראה להלן, עמ' 442.

*32 אור זרוע ב"ב סי' קכ"ה ושו"ת מהר"ם דפוס פראג סי' רס"ה.

33 שו"ת מהר"ם דפוס פראג סי' תע"ז.

*33 תוס' ב"ב כ"א ע"ב ד"ה ומקרי.

34 ספר הפסקים, כ"י אוקספורד ל"א ע"ב.

להיתר מימי רבותינו נוחי נפש וכמו שנוהגים בשלהם גם בשלי כשקונין לי יין וצורינו יצילנו מכל מכשול חטא ועונש וידריכנו בנתיב מצוותיו לקיים במאמרם. במקום מנהג להיתר שנתקבל לא נהג אחרת בפרהסיא³⁵, למרות מידת יראתו כפי שבאה לידי ביטוי בסיום דבריו. שונה היה יחסו במקרים שלא מדובר במנהג רוח אלא בחוסר זהירות או בהתעלמות, כמו במקרים הבאים. 'ופעם אחת לא היה לו יין ושלח לאלצורא (Auxerre) ושמע, שלא היו נזהרים יפה מניגוב, ואף-על-פי-כן שתה ממנו כל ימות הקיץ מפני שלא היה בריא, ואחר כך ציווה להכשיר את החבית'³⁶. פעם אחת היה לרבנו תם משכון מגוי והוצרך למעות, ונתן המשכון בידיו ללוות ממנו מעות עליו והעביר לו את החוב, וענה לו הר"י: 'היאך אהיה מותר בזה ריבית, הגוי לזה ממך וחייב לך הריבית ואתה לזה ממני על משכונו'³⁶.

בניגוד לסברת רבנו תם, שהקל בדבר קבלת שבועה מנכרי בזמנו, קיבל עליו הר"י שלא לתת לשום גוי באמנה שום דבר גדול בעיניו, שמא יבוא ויכפור ויביא לידי שבועה ויעבור על 'לא ישמע על פיך'. החלטה זו באה משום מעשה שהיה: 'פעם אחת נתחייב גוי שבועה לר' והוליכו עד פתחו של עבודה זרה כאילו רצה להשביע, אבל לא היה בלבו, לפי שאמרו חכמים אסור לו לאדם לעשות שותפות עם גוי, שמא יתחייב לו שבועה ועובר על לא ישמע על פיך, אלא מראה היה עד שיוודה. והביא רקב של עצמות של קדושים והניח עליו הגוי פיו לקלון עבודה זרה. ונמנע ר' ונתן לו זמן לשבועה, ומאותו זמן קבל עליו...'³⁶. וראוי לציין,

35 שו"ת ר' חיים אור זרוע סי' קע"ד, נ"ט ע"ב.

35* סמ"ג ל"ת קמ"ח, נ"ו ע"ג, הגהות מיימוניות הל' מאכלות אסורות פי"ג אות ד, ועי' גם פסקים, אסף עמ' י"ח: 'אעפ"י שהייתי מחמיר בשלי אם נארע לי'. לאור הנאמר מתמיהים הדברים הנמסרים בס' הגייר, מהד' אפפעל עמ' ט"ז (ובאותו נוסח נמצאים גם בכ"י פרמא 400, שאפפעל לא השתמש בו) 'ורבינו יצחק הזקן אכל מדג שאפה עבדו בשבת והיה הדג מליח הרנק בלע"ז וגם שתה מים שהביאה שפחתו מטעם זה', דברים אלה סותרים את הנאמר באו"ז ח"ב סי' שנ"ח 'ואמר רבי' יצחק בר' שמואל דלדברי הכל אם בישל או אפה עבד ישראל בשבת אפי' לצורך עצמו אסור לאדונו אעפ"י שהיה ראוי לכוס' ושם הקשה גם על היתרו של ר"ת בעניין שתית מים שנשאבו ע"י גוי, (וראה לעיל, עמ' 144). ויש לנו גם עדות מפורשת, שכך הורה הלכה למעשה בעניין 'הרינגם שצלתה גויה בשבת לצורכה', ראה להלן, עמ' 341.

36 תמים דעים סי' קנ"ו ופסקים כ"י סי' קל"ז חתום בטעות יצחק בר שלמה, ועי' באור זרוע ב"מ סי' רט"ו, במרדכי ב"מ סי' של"ח, ומהר"ם דפוס פראג סי' ש"ס, שם מפורש: ר' יצחק בר שמואל, וכן צריך לתקן כנראה גם בסי' פ"א ולקרוא: יצחק בר שמואל, עי' אסף שם עמ' כ"ב.

36* פסקים כ"י אוקספורד סי' קל"ו. המעשה מובא גם בספר האורה, סי' קנ"ג עמ' 228 וב'אסור והיתר' כ"י מרצבכר, אבל לא בכ"י אדלר ובהוצאת פריימן. והדפיסו

שעניין השבועה בכנסייה על-ידי מלווים נכרים ממלא תפקיד מסוים בספרות ימי-הביניים בצרפת. במקור אחד מסופר על גוי שלווה מיהודי ונשבע לו בכנסיית ניקולאוס בפני פסלו של הקדוש, שיחזיר לו את הכסף במועד שנקבע. כשהגיע הזמן שנקבע טען הנכרי שלא היו דברים מעולם. היהודי הביאו בפני השופט והלה פסק, שעל הגוי להישבע בפני פסלו של הקדוש. לאחר שהגוי נועץ באשתו, שם את הכסף בקנה חלול ומסר אותו בידי היהודי, שיחזיק בו בשעה שהוא שם את ידו על פסלו של הקדוש. השופט פיטר את הנכרי וציווה על היהודי לשלם את הוצאות המשפט. אולם ניקולאוס הקדוש בא לעזרתו של היהודי: הגוי חלה במחלה אנושה, והיהודי ראה בזה אצבע אלהים והחליט להתנצר.³⁷ נראה אפוא, שההחמרה בעניין קבלת שבועה מנכרי התבססה לא רק על פירוש האיסור של 'לא ישמע על פיד', הכולל גם את קדושי הכנסייה הנוצרית, אלא גם על המציאות, שגילתה סכנות של ממש במגע זה. לעומת זאת נמסר בשם הר"י שהתיר לקבל מכומר כמשכון נרות של שעוה, 'שמביאין דורון לעבודה זרה ומדליקין בפניה', וטעמו ונימוקו עמו 'שאין לך ביטול גדול מזה באם איננו רוצה להדליק בפני עבודה זרה אלא לצורכו נוטלן'.^{37*} לכאורה עומדת הוראה זו בסתירה גלויה לתקנה המיוחסת לר"ת, 'שלא להלוות על כל משמשי ע"ז'.³⁸ אבל עצם העובדה, שאין הר"י מזכירה כלל, די בה כדי לפקפק אם אמנם יצאה תקנה זו מידי דודו הגדול. החשש שקבלת תשמישי-קדושה כמשכנות כרוך בסכנה, כפי שהוא נזכר באחת הנוסחאות, עדיין לא היו ערים לו בימי הר"י במידה שתחייב התקנת תקנה בנדון. רוגזו של ריגורד, כותב קורותיו של פיליפ

אלפנביין ב'תשובות רש"י' סי' ק"פ עמ' 200. ונוטה אני לקבל את עדות ספר הפסקים שהמעשה אירע בר"י. לו היה רש"י בעל המעשה, היו הרשב"ם ורבנו תם מסתמכים עליו להלכה. וייתכן, כי הטעות יצחק בר שלמה, עי' לעיל הערה 36 גררה אחריה תיקון: שלמה בר' יצחק. עיין בתולדות אדם וחווה נתיב י"ז ח"ה, ולהלן עמ' 550.

37 עי' Strumpf, *Die Juden in der mittelalterlichen Mysterien-, Mirakel- und Moralitäten-Dichtung Frankreichs*, 1920, עמ' 30—34. המעשה עם המקל מזכיר את הסיפור המפורסם על קניא דרבא בנדרים כ"ה ע"א, ועי' גם ויק"ר פ"ו.

*37 סמ"ג ל"ת מ"ה בשם ר' יהודה מפאריס. ועי' לעיל, עמ' 177.

38 ראה ל. פינקלשטיין, *Self Government*, עמ' 178. מטעמים של ביקורת הנוסח ראה גם הוא תקנה זו כתוספת, אבל שם, עמ' 189 הע' 3, תמיה הוא על הר"ח או"ז שהתיר הלוואות על משכונות של תשמישי-קדושה בלי להזכיר את התקנה. וברור שהתמיהה גדולה יותר על הר"י, אלא שקרוב בעיני שסי' קע"ח בשו"ת ר"ח או"ז (שם חסר ההמשך לאחר המלים 'אבל לענין איסורייהו נאמר לקמן') היא תשובת הר"י על 'התלמיד (כצ"ל) שהורה', כשם שהסימן הקודם סי' קע"ד ושני הסימנים שלאחריו סי' קע"ו וסי' קע"ז כוללים את תשובותיו.

אוגוסט, לא יצא נגד עצם מעשה המשכון אלא נגד מעשי החילול שהיהודים נוהגים בכלים אלה^{*38}.

הר"י התיר לגוי לעשות מלאכה בשבת בשביל עצמו בביתו של ישראל³⁹. מתוך הקשר הדברים נראה, שמדובר בגוי שקיבל עליו שלא לעבוד ע"ז. אם כן הדבר, הרי טענתו של ריגורד בדבר סטיותיהם של המשרתים הנוצרים מאמונתם אינה תואנה בעלמא. והר"י הקל בקבלת גרים, ובמעשה שהיה בגר אחד שמל ולא טבל כראוי ועמד בבית ישראל ימים רבים ונגע ביינו התיר הר"י את היין בשתייה, ואת דברי הגמרא 'עבדים ובני שפחות שמלו ולא טבלו עושין יין נסך' הסביר: 'לפי שאימת רבן עליהן ואינם מתגיירים בלב שלם'^{*39}. הר"י התיר לגר וגירות להתייחד בגירות על-ידי קידושין ונישואין, וזה בניגוד לדעתם של פוסקים אחרים שהפרידו ביניהם והסתמכו על מאמר התוספתא 'גר לא ישא גיורת שמא יחזרו לסורן'⁴⁰. על גישתו הכללית לגיור ניתן ללמוד מתוך פירוש מאמרו של ר' יצחק 'רעה אחר רעה תבא למקבלי גרים': 'אמר ר"י היינו היכא שמשיאין אותן להתגייר או שמקבלין אותן מיד אבל אם הן מתאמצין להתגייר יש לנו לקבלם שהרי מצינו שנענשו אברהם יצחק ויעקב שלא קבלו לתמנע שבאתה להתגייר והלכה והיתה פילגש לאליפז בן עשו ונפק מינה עמלק דצערניהו לישראל כדאמרינן בהגדת חלק (סנהדרין צ"ט ע"ב) וגם יהושע קבל רחב הזונה ונעמה ורות המואביה. ובריש פרק במה מדליקין (שבת ל"א ע"א) שגייר הלל אותו שאמר גיירני ע"מ שתשימני כ"ג ואותו דע"מ שתלמדני כל התורה כולה ואעפ"י שלא היו מתאמצין להתגייר, יודע היה הלל שסופם להיות גרים גמורים כמו שעשה

*38 הדברים הובאו על-ידי ר. חזן *Medieval Jewry in Northern France*, עמ' 44 (על-פי, J. R. Marcus, *The Jew in the Medieval World*, p. 26, 'ור' כעת P. Hidroglou, *Les Juifs d'après la Literature Historique Latine, R.E.J.*, Vol. 133 (1974), p. 430—431) אבל ללא התייחסות למקורות הפנימיים.

39 כריתות ט ע"א ד"ה גר תושב, וראה יבמות מ"ח ע"ב ד"ה זה ותוס' הרא"ש שם ד"ה והגר.

*39 ע"ז ס"ד ע"ב ד"ה אין ובתוס' ר' יהודה מפאריס, מהד' בלוי, עמ' ש"י, ובהלכות הרא"ש ע"ז פ"ה סי' ה, ובשניהם חסר הסיום שבתוס' שלנו 'ואע"פ כן לא רצה רבינו יצחק להקל'. וראה בפסקי תוספות סי' קכ"ז 'אך לכתחלה לא יגע' וטור יו"ד סי' קכ"ד וב"י שם.

40 התוס' שעל האלפס ב'שיטת קדמונים לקידושין', מהד' מ. י. בלוי, עמ' שי"ז. ר' יצחק בר' אברהם, שהביא את דברי רבו הר"י, העיר לאחר שהזכיר את מאמר התוספתא: 'וצ"ע היכן הוא' (המהדיר לא העתיק כראוי את לשון כה"י ו'השלים' ללא טעם וצורך). ר' משה מלונדריש שהעתיק את לשון רבו הריצב"א הוסיף שמצא את המאמר 'בעשרה יוחסין בתוספתא', ר' תוספתא קידושין פ"ה, ה"ג, ועיין תוס' כפשוטה, עמ' 966.

לבסוף⁴⁰. שלא כדודו ר"ת פסק הר"י, שגר יכול לזמן ולברך ולומר 'שהנחלת לאבותנו ארץ טובה'⁴¹. דומני שאין צורך להדגיש, כי בדבריו אין הר"י בא לספק רק יצר פרשני אלא מברר הוא עניין, שהוא בעל משמעות אקטואלית בשבילו. מן הראוי לציין, שבעלי החידושים בספרד — הרמב"ן, הרשב"א והריטב"א — לא נזקקו כלל למאמרו של ר' יצחק.

הר"י דגל כנראה ברעיון ששכר מצוה בהאי עלמא ליכא, אלא שהשמיען בנוסח מתון יותר, שכן אמר 'דרוב דברים אין עומדין לאדם בעולם הזה אלא לאחר מיתה ובעולם הזה אין עומדין לאדם אלא מצוות גדולות'⁴¹.

הר"י התעניין גם בתורת הסוד. יש כעת בידינו עדות להתייחסות ישירה של הר"י לדברי ר' יהודה החסיד, ושמא גם לשהותו של החסיד בבית-המדרש בדמפיר⁴². ר' אלחנן יצחק בן יקר כותב בסוף פירושו ל'ספר יצירה', שלמד את הספר 'לפני אדם, שלמדו לפני רבנו יצחק הזקן זלה"ה'⁴². בתוך הפירוש, הדומה ברוחו לספרי הסוד של חסידי אשכנז, אמנם נזכר שמו של הר"י⁴³, אבל אין לעמוד על חלקו בפירוש. אין ספק שהר"י ידע על המתרחש בחוגם של ראשוני החסידים, ואולי עמד במגע עם ר' שמואל, אביו של ר' יהודה החסיד. מסתבר שהיו לו קשרים עם אנשי הסוד שבדרום-צרפת. ר' אברהם בר' נתן הירחי, בעל ה'מנהיג', היה תלמידו של הר"י, ושימש מקשר בינו לבין חכמי עירו לונל, ר' אשר בר' משולם ור' שמואל, שפנו בשאלותיהם לר"י⁴³. ידועה

⁴⁰ תוס' יבמות ק"ט ע"ב ד"ה רעה ובתוס' הרא"ש אין 'נעמה ורות' והלשון שם: 'וגם יהושע קבל רחב הזונה והלל שקבל אותם גרים שאמרו ע"מ שתשימני כ"ג וע"מ שתלמדני כל התורה כולה מתאמצין היו להתגייר על דבר זה וסמך על חכמתו שיחזירם למוטב ויקבלו עליהם דין גירות'. ונראה שזו לשונו המקורית של הר"י.

⁴¹ תוס' ב"ב פ"א ע"א, ור' בהגהות הרא"ש ב"ב פ"ה סי' א ושם נאמר: 'ור"י אמר דלא קיי"ל כההיא משנה אלא כר' יהודה דאמר בירושלמי דגר מביא וקורא, ולפי זה נראה שהמשך בתוס' ב"ב שם מ'והא דאמר וכו'' אינו מדברי הר"י אלא סתם תוספות ובמקום 'ולר"י נראה' צ"ל: 'ולר' נראה'. וראה לעיל, עמ' 210, ובאו"ז ח"א, הל' תפלה סי' ק"ז. וראה תוס' ב"מ קי"א ע"ב ד"ה מגרך: 'וקשיא לר"י פשיטא דמה לי ישראל מה לי גר צדק וכי בכל המצוות אין גר צדק בכלל ישראל'.

⁴¹ תוס' ב"ב י ע"א ד"ה ואיוז.

⁴² המובא בתוס' שלנו כתובות י"ח ע"ב ד"ה ובכולו בשם ר' יהודה החסיד נמסר בתוס' הר"ש משנץ שם (מהד' ליס עמ' נ) בנוסח זה: '... והר"י החסיד תי' דלהכי גזלן פסול לשבועה... והודה ר"י מתחלה ושוב אר"י דאין נר' פי' זה...'. וראה להלן, עמ' 289 הע' 77 ועמ' 391, הע' 20.

⁴² י"א ויידה ההדיר בינתיים את הפירוש על-פי שלושה כתבי-יד ב'קבץ על יד' ס"ו (ט"ז) תשכ"ו, עמ' 147 ואילך, בצירוף הערות חשובות.

⁴³ ראה שם, עמ' 149, ובסוף הע' 9.

⁴³ שרידים מחליפת המכתבים שבין הר"י לבין ר' אשר נשארו בתמים דעים סי' כ"ג, תוספות ב"ק ס"ד ע"א ד"ה אמר, ע"ב ד"ה מהיכא, בתוספות ברכות י"א ע"ב ד"ה

פרק שישי

עדותו של ר' בנימין מטודילה על ר' אשר, 'שפרש מענייני העולם ועומד על הספר יומם ולילה ומתענה ואינו אוכל בשר'⁴⁴. בדונוה לר' אשר מלוניל הרבה גם הר"י להתענות^{44*}, ומשום ספק נהג שני ימים יום הכיפורים⁴⁵. במאה הי"ד כבר סיפרו על הר"י ש'עלה למרום בלילה וקבל דברים ממלאכי השרת'^{45*}. נטיה לחסידות יש למצוא גם במנהגיו ואף בסגנון תשובותיו. הוא היה מאריך בתפילתו עד שיצאו כולם מבית-הכנסת, 'ואם בתוך כך היה שום אדם בא בבית-הכנסת, היה מעיין בספר עד שגמרו תפילתם'⁴⁶.

בעניין מדיר חברו על דעת רבים, והיה בית-הכנסת בביתו של המדיר, ואין מניין בעיר אפילו עם המודר, כותב הר"י: 'נראה לי כי דבר מצוה ולא מיבעיא דהיכי דאתי מניין לפרקים, אלא אפילו לא אתי ילכו ברגש, כיון שכבר קבע שם מקום לתפילה ומתוך כך קובעין עצמן לתפילה ומתכוונים לאביהם שבשמים. ואין תפילתו של אדם נשמעת אלא בבית הכנסת'⁴⁷. הסיפור הבא של ר' משה מקוצי על הר"י משקף את מקומן של האמונות ברוחות ובשדים בחיי יום-יום ובתחומה של ההלכה: 'ומעשה באחד שנגנב ממנו ונדר מאה דינר לאחד שיעשה בהש-בעת שדים שידע מי גנבו וכן עשה, ולא רצה בעל הממון לפרוע הק' דינר וחייבו

שכבר התשובה היא סתמית, אבל בתוספות ר"י שירליאון, ברכה משולשת ג ע"ד נאמר במפורש: 'אעתיק תשובת רבי שהשיב לרבינו אשר מלוניל'. ותשובה של ר' אשר נשארה במחזור ויטרי סי' ר"ל וראה בנספח ב להלכות הגט הנ"ל של הר"י עמ' 143. ר' שמואל מלוניל נזכר בתוספות תמורה י"ב ע"א ד"ה ואין, ובאור זרוע ח"א סי' של"ה הוא נקרא: רבי' שמואל הכהן מלוניל. לדעת הר"ש אלבק, מבוא לספר האשכול עמ' ט ולדעת הר"א אפטוביצר, מבוא לראבי"ה עמ' 301 הכוונה לר' שמואל בר' משה, אבל ב"ז בנדיקט, ק"ס כרך כ"ז עמ' 244, משער, שהמדובר בר' שמואל בר' דוד. בסמ"ג עשין רמ"ח (רמ"א ע"ב) נאמר רק: 'זאת השיטה באה מחכמי לוניל בימי רבינו יצחק והשיב . . . '.

44 ע"י ג. שלום, ראשית הקבלה, עמ' 88.

*44 תוספות ר' אלחנן לע"ז ל"ז ע"א: 'ואפי' בשבת במנחה רגיל ר' לקבל התענית באלהי נצור לשוני כשרוצה להתענות בא' בשבת', ובתוספות שלנו שם ד"ה מתענין: 'ור"י היה רגיל כשהיה מתענה בא' בשבת . . . '.

45 פסקי תוספות מנחות סי' ר"א.

*45 א. העשיל, על רוח הקודש ביה"ב, ספר היוכל לכבוד אלכסנדר מארכס, עמ' קס"ג, מביא את הסיפור ע"פ הלבוש סי' רפ"ו סעיף א, אבל הוא נמצא כבר ב'מאמר על שנת הגאולה', שהו"ל אלכסנדר מארכס ב'הצופה מארץ הגר' כ"ה, עמ' 195. ומ"ש העשיל, שרבנו תם שאל מבעל החלום, נתחלף לו כנראה ר' יעקב ממרויש, בעל ה'שו"ת מן השמים', שגם הוא נקרא רבנו תם, בר' יעקב בר' מאיר. ע"י ר. מרגליות בהקדמה להוצאה של שו"ת הנ"ל, למברג תרפ"ט, עמ' 8.

46 תוספות ברכות ו ע"א ד"ה המתפלל.

47 אור זרוע ב"מ סי' כ"א, שו"ת מהר"ם דפוס פראג סי' ר"כ, הגהות מיימוניות הל' תפילה פ"ח אות א.

רבי יצחק לשלם כולם'. אין הר"י מפקפק כלל, שדינו של משביע שדים כדינו של רופא ודרך בני אדם לתת דמים מרובים לשניהם' ⁴⁷.*

עמדתו של הר"י בבעיות הציבור ודעתו על כוח בית-דין מצאו את ביטויין בתשובתו לר' אשר בר' משולם בעניין מסור: 'עד שאדוני תמה על אבוד נפש של מסור בישראל בשביל ממון, אתמה על מה שאמרו רבותינו, שיש עם הארץ, שמותר לקרעו כדג... אבל אין תימה, דטעמא רבה איכא, שפעמים שהוא פקוח (לנפש) כמה נפשות, כגון אותו, שידוע שאינו חס על חברו וחשוד ללסטם ולהרוג כשהוא יכול, אפילו כשאינו יודע בו בברור, כיון שרוב העושים כמעשיו הם חשודים בכך, מותר, ואפילו שלא בשעת רדיפתו, ואפשר שיש שום פסוק על זה. ואפילו אין שם שום פסוק יש כח ביד חכמים לעקר דבר מן התורה אפילו בקום ועשה' ⁴⁸.*

הדגשה זו של כוח בית-דין והערכת ההלכה המקובלת, גם כשאין לה ראייה מפורשת בפסוק, חוזרת גם במקרה אחר בדבריו של הר"י: 'שוב מעשה בא לפני ר"י על אחד, שתקע כפו ליד חברו על דבר אחד, שלא יעשהו לעולם... ועתה חוזר בו הנודר... והשיב ר"י, נראה לי בתקיעת כף היה אומר רבנו תם, שהיא ככריתת ברית. והיה נראה לו להחמיר יותר מבנדר ומשבועה והיה דורש מן הפסוק ובוזה אלה להפר ברית והנה נתן ידו וכל עושה אלה לא ימלט ביחזקאל כתיב (י"ז י"ח), אף-על-פי שלא מצינו בתלמוד, שתקע צדקיהו כף ברית לנבוכדנצר, כי אם שבועה, שמצינו שנשבע לו בנדרים פרק ר"א (ס"ה ע"א) וגם שימת יד האמורה שם אפשר שזו שבועה דוגמת שימת יד תחת ירך אברהם... וכן צדקיהו אפשר, שנתינת יד היא נתינת יד לישיבע בספר תורה... ואף על פי כן לא אמרינן להקל בתקיעת כף לבדה אלא כברית אחשבנה כדברי רבנו תם. כי אפילו בלא שיש פסוק, אפילו לא היתה נחשבת כברית בימי הנביאים ואף לא בימי התלמוד לנו נחשבת כברית, כיוון שקבעוהו הדורות לברית ורגילין לעשות במקום ברית יותר מ[ה]עברת בין הבתרים... ⁴⁹.*

הר"י ביטא בעקיפין התנגדות לריכוזה של שררה בידיים מועטות ⁴⁹.*

⁴⁷ * סמ"ג עשין ע"ד, קנ"ג ע"א, וראה מרדכי ב"ק רמז קע"ב.

⁴⁸ * תמים דעים סי' ר"ג ועי' גם בתוספות נזיר מ"ג ע"ב ד"ה והאי: 'ואמר ר"י... ואף כי אין כח ביד חכמים לעקר דבר מן התורה בקום ועשה, במקום שיש פנים וטעם בדבר ודאי לכ"ע יש כח לעקור'.

⁴⁹ * מרדכי שבועות סי' תשנ"ז, אור זרוע ח"א סי' תשמ"ח, ק"ז ע"ד, שבלי הלקט ח"ב, עמ' 103, ועיין תשובות מיימוניות הפלאה, סי' ג, וסמ"ג ל"ת רמ"א שם הסיום הוא שונה: '... ויתירנה חכם כי קצת הדעה מכרעת ולא חמירא משבועה ולא נהגו הדורות להחמיר בה יותר אלא להקל להמנע מעונש שבועה ועושין תקיעת כף'. וראה בתשובת הר"י בשאלה אם האומר לתת מתנה לחברו רשאי לחזור בו, תשובות ופסקים, מהד' א. קופפר, עמ' 168, סי' ק"ו.

⁴⁹ * כתובות ק"ה ע"א ד"ה קשיא,

התחשבות בתנאי הזמן והמקום, מתוך הסתכלות וידיעה ברורה, בולטת בתשור-
בותיו ובפסקיו של הר"י: 'ואומר ר"י דאותן ישראלים הדרים יחידים בכרכים
המוקפים חומה שיש להם מחיצות גמורות ודלתותיהן נעולות בלילה שרי לטלטל
בכולה בשבת' *49. הכרכים הנזכרים כאן נראים להיות מבצרים, והיהודים שדרו
שם היו כנראה בשרותם של השרים ששלטו במבצרים אלה. בתשובה, שבה
הכריע נגד התנהגות של ר"א ממיץ כגבאי צדקה מסתמך הר"י על המנהג:
'הרבה עשירים נפטרו בצרפת ובשאר מקומות והיו נודרים לצדקה דבר גדול
ולא היו נותנים לעניי העיר אלא היו מחלקין לכאן ולכאן כמה שהיה נראה
בעיניהם' *50. הוא הכריע, שחדש אסור גם בחוץ-לארץ, ועם זה הורה כי אין
לנהוג לפי איסור זה הלכה למעשה, שכן אינו מתאים לתנאי המקום, 'כי רוב
התבואות נזרעות ונשרשות קודם העומר. ובנורמנדיא רובן זורעים שבולת שועל
אחרי הפסח, ואף על פי כן כיון שאין דלתות מדינה נעולות ויכול לבוא שם
מצרפת, שרובן זורעים קודם הפסח מותר' *50. דיונים שלווים ושננים מסוג זה
מועטים הם. לרוב אנו נתקלים בהדי מאבקם הקשה של היהודים בחברה הנוצרית
של ימי-הביניים, על מצבם המשפטי, על מקור פרנסתם, על זכותם לחיות ואף
על זכותם להיקבר אחרי מותם: 'ואותם היהודים הבורחים מעירם והשר מחזיק
קרקעותיהם... אומר ר"י, שאם בא ישראל וקנאם מיד השר מחזירם לבעלים
ונוטל מה שההנהו. דאין זה דינא דמלכותא אלא גזילה דמלכותא, כי ראינו
במדינה ש[ב] סביבותינו, שמשפט היהודים לעמוד כמו פרשים בכל מקום
שירצו ובדין מלכותא היו חופשין, שלא יחזיק המושל בנחלת היהודים כשיצאו
מעירו וכן היו נוהגין בכל מלכות בורגוניא' *51. נאריך במקצת בהסבר דבריו
של הר"י, מכיוון שלא עמדו כראוי על חשיבותם *51. אמנם אין לנו עדות ברורה

*49 עירובין ס"ב ע"ב ד"ה ורבי, וראה בהגהות הב"ח אות ז בשם תוס' שניץ ובתוס'
שם ע"ד ע"ב ד"ה מבלי ואו"ז ח"ב סי' קס"ח.

50 או"ז הל' צדקה סי' כ, ור' תשובות מיימ' קניין סי' י"ט, מרדכי ב"ב סי' תצ"ג
ובהגהות המרדכי ב"ק סי' ר"ג, וראה לעיל, עמ' 159.

*50 הגהות מיימוניות מאכלות אסורות פ"י אות ג, ועי' סמ"ג ל"ת קמ"ב.

51 תוספות ב"ק נ"ח ע"א ד"ה אי ושו"ת מהר"ם ד"פ סי' תרס"א ובהגהות מיימוניות,
גזלה ואבדה פ"ה אות ח.

*51 אמנם הדברים הובאו עליידי חוקרים רבים כגון: I. A. Agus, *R. Meir of Ro-*
thenburg, 1947 I, p. 139; G. Kish, *Forschungen zur Rechts — und Sozial*
Geschichte der Juden in Deutschland Während des Mittelalters, 1955, p.
59; S. Baron, *A Social and Rel. History of the Jews*, Vol. IV, 1957, pp.
64—65; G. Nahon, *Les Ordonnances de saint Louis sur les Juifs*, *Les*
Nouveaux cahiers 1970, (No. 23), p. 19; R. Chazan, *Medieval Jewry in*
Northern France, p. 77. בכל אלה לא נעשה נסיון לשלב את הדברים במאור-
עות התקופה.

על הזמן המדויק שבו נכתבו, אבל מכיוון שהר"י האריך ימים אחר מות בנו, ר' אלחנן, בשנת 1184 (ר' להלן, עמ' 253), מסתברת ההשערה שנכתבו לאחר שהמלך פיליפ אוגוסט גירש את היהודים מתחום שלטונו בשנת 1182. המגורשים נקלטו בחלקי צרפת שלא היו תחת שלטונו הישיר של המלך, ובתוכם גם עיר-מושבו של הר"י. היהודים ביקשו את חסותם של השליטים המקומיים, ואלה שנענו להם נטו לראות ביהודים שלהם (*Judei nostri*) את רכושם. בהדגישו את 'משפט היהודים לעמוד כמו פרשים בכל מקום שירצו' ואת זכותם להיות חופשים בדינא דמלכותא ובהסתמכו על מנהג מלכות בורגוניא⁵², מבטא הר"י את דאגתו מפני ערעור המצב, דאגה שהוצדקה במלואה בהתפתחות הדברים^{52*}, אבל כבר בזמנו משפט היהודים לעמוד כמו פרשים לא מנע את השר מלהחזיק בקרקעותיהם, ולא הציל את היהודים מן ההכרח לברוח ולנטוש את מקומות מושבותיהם. הר"י מסתמך עליו בעיקר, כדי לאסור על יהודים לנצל את אלימותם של שרים לטובתם הפרטית ולמנוע בעדם מלשמש מכשיר ועזר בידי הנוגשים לבצע את זממם. גם בחברה הנוצרית נאלצו המעמדות השונים להיאבק קשה על זכויותיהם ועל 'משפטים', ובסופו של דבר הכריע הכוח הפיסי, שעשה לרוב את המשפטים ואת הזכויות פלסטר, אם לא עמד לצדם כוח ממשי⁵³.

ידם של היהודים היתה על התחתונה, שכן הם היו תלויים בחסדי המושל וברוחו. מעשה ביהודי אחד, שתפסו המושל ומת בתפיסה ולא נתן המושל לקברו ונתעכב ימים רבים, והורה הר"י שאין אנינות חלה על הקרובים, כי אין זה דומה למי שמתו מוטל לפניו, מפני שאינם יכולים לקברו, וגם דין אבלות אינו נוהג, כי 'לא נתיאשו לגמרי לקברו והיו מקוים בישועת השם, שיערה ממרום רוח המושל לתתו לקבורה בדמים מועטים'^{53*}. תלותם של היהודים בחברה הנכרית לשם השגת מחייתם היתה ברורה לר"י, והיא משתקפת בפסק ההלכה בעניין מכירת בהמות לגויים: 'ועוד היה נראה לומר, כי בימי חכמים, שהיו ישראל הרבה ביחד והיו יכולים למכור זה לזה, אז אסרו חכמים למכור לעכו"ם, אבל עכשיו, שאין לנו למי למכור, אין סברא שגזרו חכמים, שיאבד

52 על היהודים באיזור זה בסוף המאה הי"ב ראה: L. Gautier, *Les Juifs dans les deux Bougognes*, *REJ*, Vol. 48 (1904), p. 214

52* ראה במאמר החשוב של Gavin I. Langmuir, 'Judei nostri' and the Beginning of Capetian Legislation, *Traditio*, Vol. 16 (1960), pp. 203—239

53 עי' P. Kibre, *Scholarly Privileges in the Middle Ages*, 1967, p. 85ff; J. W. John Baldwin, *The Scholastic Culture of the Middle Ages*, 1971, p. 35ff

53* תוספות ר' יהודה שירליאון לברכות י"ח ע"א ד"ה רב אשי (ברכה משולשת ח ע"א), רא"ש מו"ק פ"ג סי' נ"ה.

אדם בהמות שלו ובביתו לא יקיימם לעולם, כי אם בשעה שצריך להם. ועל זה סמכו העולם לנהוג היתר בדברים הללו, והמחמיר תבוא עליו ברכה' ⁵⁴. ודברי תנאים ואמוראים, שיש בהם כדי לעורר תמהון, מתיישבים יותר על-ידי הסברתו של הר"י המבוססת על המציאות מאשר על-ידי כל נסיון אפולוגטי. המשנה 'נודרין להרגין ולחרמין' וביאורה בגמרא מקבלים משמעות מיוחדת לאור דבריו: 'והלכך אותם היהודים שמשביעים אותם השרים שלא לצאת מארצם יכולין לישיבע סתם שלא יצאו ובלבם יחשבו היום ואפילו הוא מפרש שלא ילך כל ימי חייו, אם לא יראה צורך. ואם מבטל בשפתיו בלחש, כל שכן שטוב יותר' ⁵⁵. מותר להניח, שדברים אלה נכתבו נוכח ההתדרדרות שחלה במעמדם של היהודים, כשנוכחו לדעת שההסתמכות על זכויות שנתנו להם היתה ללא הועיל. ברם יש בדברים אלה משום עדות להמשך מאבקם של היהודים נגד הגבלת חופש תנועה-תם, כפי שהסתמנה בימי פיליפ אוגוסט וקיבלה גישפנקא תחוקתית בימי לואי השמיני ⁵⁶*. החשדנות כלפי החברה הנוצרית גדולה היא: 'ועל תינוק ותינוקת שמשוהין בבית העכו"ם יחידים לרפאותם הורה ר"י דאסור מכמה ענינים שהם חשודים על שפיכות דמים ואפילו הם גדולים קצת ימשכום למינות' ⁵⁶.

לחץ התנאים החומריים מורגש יפה לא רק במקרים כשהדברים מפורשים, אלא גם בהוראות ובתשובות שבהן הדיון מתנהל בגדר בירור הלכתי גרידא. דוגמה לכך נמצאת בתשובת הר"י בענין רבית של מומר: 'תשובת רבינו יצחק בר' שמואל על בן המשומדת, ששאל אדוני אם מותר להלוות לו בריבית ואם חייבין להחזיר לו מה שנתן. בקונטרסים שיש בהם תשובות מרבינו שלמה ודבריו כתב הרב שמעיה בשם רש"י, שפסק התלמיד בשם רב שריביתו אסור... ונראה שאגב חורפיה לא עיין בה אם לא אסר אלא מטעם זה שכתב, ואע"פ שאין משיבין את הארי שלא בפניו אין לו לאדם אלא מה שענינו רואות. מאבא מרי זלה"ה אני מקובל שאמר בשם רבינו יעקב שהיא מותרת, מטעם זה לא שאלתי, כי גם לי היה נראה פשוט מסברא כיון דעובד ע"ז הוא דמוכח בפרק אין מעמידין דמינין ומוסרין מורידין, ואף על גב דלגבי הא דאמרינן בפ"ק דחולין שחיטתו

54 תוספות ר' אלחנן לע"ז ט"ו ע"א ד"ה אין מוכרין ובתוספות שלנו ד"ה אימור ובספר התרומה סי' קמ"א.

55 סמ"ג עשין ע"ג, קנ"א ע"ב ושם מפורש בסוף הדברים: וזה לשון מורי הר' יהודה בשם ר"י, ובתוספות ב"ק קי"ג ע"א ד"ה נודרין סתם, ועי' להלן עמ' 324, הע' 34*.

55* ראה במאמרו של שוורצפוקס (הנ"ל, עמ' 125) עמ' 223, ושם עמ' 229, ור' חזן בספרו *Medieval Jewry*, עמ' 75 ואילך.

56 ע"ז כ ע"א ד"ה עכו"ם. הוראה זו בולטת לאור העובדה, שהר"י לא התנגד לריפוי על ידי רופא גוי, וראה הגהות מיימוניות מאכלות אסורות פי"ד אות ב ושבה"ל ח"ב, עמ' 65.

לע"ז לא מקרי מין בהכי עד שיהא אדוק ביותר לע"ז לעובדה ולהקריב תקרובת תמיד כעין כומר לע"ז שדרכו בכך. היינו דוקא... מין העובד ע"ז שאינו מטומע בין הגויים, אבל משומדים של עכשיו שמטומעין בין הגויים לא שייך בהן למימר דילמא נפיק מיניה זרעא מעליא... ואם נפשך לומר שאותו בן המשומדת שוגג היה והוה ליה קטן שנשבה בין הגויים ואתה מצוה להחיותו... היינו דוקא שאינו מכיר תורת ישראל והולך לו בחוקת הגויים... אבל המדובק בדרכי אומות העולם ונחשב בהן ונטמע בהן ועובד ע"ז ומניח תורת ישראל לגמרי הרי זה גוי גמור לכל דבריו אפילו לעניין שלא להחיותו⁵⁶.

הר"י ממשיך ליישב מקומות בתלמוד הנראים כסותרים את דעתו, וחולק על דעת רש"י, שאסר להלוות בריבית למשומדים. היתר זה חייב היה לגרור היתר שני, שגם למשומד מותר להלוות לישראל בריבית, אבל לא כן הדבר. הר"י מתאמץ להוכיח, שאסור לו ליהודי ללוות מן המשומד בריבית: 'והא דתנן באיזהו נשך (ב"מ ע"ב) לויים מהם ומלויים אותם וכן בגר תושב, ולא קתני במשומד, היינו משום דישראל אסור ללוות ממנו בריבית לפי שמכשילו... ואפילו אם היה אסור ללוות משום לפני עור לא תתן מכשול, מ"מ כיון דאי אתה מצווה להחיותו, לא קרינא ביה אהדר ליה דניחי בהדך (ב"מ ס"ב ע"א), ואין צריך להחזיר לו מה שנתן. וגם אפילו אם לא נתן עדיין, כיון דעתיד למיעבד שומא אסור... שוב אין כאן על המלוה לפני עור, כי חותמות העשויות באינגילטירא חשוב לעניין שומא כשטר גמור מדינא דמלכותא לגויים ולטומעין בהם... ושוב מצאתי ראייה פשוטה להלוות בהיתר למשומדים בריבית בירושלמי... ואע"פ שאנו אומרים שמותר להלוות למין ישראל בריבית, ללוות ממנו נראה דאסור שכמו שהוא מוזהר שלא לגזול ושלא לעשוק ישראל כשר, כך הוא מוזהר להלוות לו בריבית...⁵⁷.

⁵⁶ תשובה זו נמצאת בשבלי הלקט ח"ב, מהד' הרב מ"ז חסידא (ירושלים תשכ"ט), עמ' פ"ז, ובכ"י ברלין 1392, קאטאלוג שטיינשניידר מספר 194, בקובץ של כתבי יד בקבלה, עמ' 188–190. השתמשתי בצילום שבמכון לתצלומי כ"י עבריים. בסוף התשובה מובא הפסק של רבנו תם, שהתיר לקחת ריבית מנכרי, כפי שהוא גם בספר הישר, סי' תקל"ו, אבל נראה, שזוהי תוספת המעתיק שהעתיק אחר-כך גם מהסמ"ג. תוכן דברי הר"י מובא שלא בשמו בתוספות ע"ז כ"ו ע"ב, בתשובות מיימוניות משפטים סי' ל"ו, מרדכי ע"ז סי' תתי"ד וטור יורה דעה סי' קנ"ט. ארבע השורות הראשונות של כה"י קטועות באמצעותן והשלמתי על-פי שבה"ל, ובתוספות שם שינו מטעמי צנזורה וכתבו 'מיהו מומרים של זמניהם'. וברור שצ"ל: של עכשיו, כמו בתשובה. הרמב"ן בחידושו ב"מ ע"ב (קמ"ד ע"ד, וראה בספר התרומות שער מ"ו ח"ב, רי"ב ע"א) כותב: 'ועוד בענין רבית שאלו לר"ת ז"ל על בן משומדת אחת אם מותר להלוותו בריבית...'. ונראה שנתחלף ר"י (ר' יצחק) בר"י (ר' יעקב — ר"ת). וראה לעיל, הע' 13* ולהלן, הע' 61.

57 במקומות ששני המקורות משובשים תיקנתי לפי המשוער.

העובדה, שהשאלה נוגעת למקרה שאירע באנגליה, מאפשרת לנו גם להבין את ערכה העקרוני של התשובה על רקע המציאות היהודית בארץ זו. עסקי הריבית של היהודים באנגליה במאות השנים-עשרה והשלוש-עשרה היו מרובים ומסונפים יותר מבכל מקום אחר, כפי שמעידים השטרות והחותמות המרובים שהגיעו לידינו. תעודות אלו, שנקראו בלאטינית *Starrum* מלשון שטר ו- *Chirographum*, נכתבו לרוב בעברית עם העתקה לאטינית⁵⁸. מעניין הדבר, שבין העוסקים בענייני כספים מועט היה מספרן של נשים יהודיות⁵⁸. מזמן הכיבוש הנורמאני של אנגליה עד לייסוד 'בית המומרים' על-ידי המלך בשנת 1232 נמסר רק על מקרה אחד של אשה, שהמירה את דת אבותיה וקיבלה את השם איזבלה בשנת 1180⁵⁹, ואפשר שהשאלה על בן המשומדת מאנגליה שנש-לחה לר"י מכוונת למקרה זה. בכל אופן, קביעת ההלכה בעניין ההלוואות בריבית למשומדים היתה בעלת ערך מעשי. שאלות בענייני ריבית העסיקו רבות את הר"י, וברוב המקרים הכריע לקולא שכן הדריך אותו העיקרון שנכלל על-ידי ר"ת⁵⁹.

עניין המשומדים עולה לא רק בעניין ריבית אלא גם בשאלת יין נסך. מתוך דבריו של הר"י ניתן ללמוד, שהיו מומרים שנחשבו כאנוסים, ובהזדמנות ראשונה חזרו ליהדותם, והיו שהגיעו לשמד מתוך קלות-דעת. נשאל 'על האנוסים אם

58 עי' בצלאל רות, *A History of the Jews in England*, 1949, עמ' 105—112.

58* עי' מ. אדלר *Jews in Medieval England*, עמ' 37—42.

59 עי' אדלר שם, עמ' 32.

59* ראה תוס' ב"מ ע"ב ד"ה תשיך ותוס' הרא"ש שם עמ' קצ"א. הרמב"ן בחידושו לב"מ מ"ב (קמ"ד ע"ג) כותב 'ובר ישראל דא"ל לגוי לך ולוה לי מעות ומאי דיהבת בהו קרנא ורביתא עלי והמלוה אינו יודע שבשביל ישראל הוא לוה אותם וכסבור שלצורך עצמו לוה מיבעיא בעו לה דייני מאי... השיב הר' יצחק הצרפתי ז"ל בעל התוספות ואמר נ"ל שהוא מותר... ותו בעי מיניה ז"ל אי יהב ליה ישראל לגוי משכנו ללות עליו מעות מישראל בריבית מאי... ואף בזה התיר... ויפה כיון בתשובת השאלה הראשונה אבל במשכנו של ישראל ביד גוי... אסור וכו', והרשב"א בחידושו לב"מ שם מביא את כל העניין בשם הר"י ומוסיף: 'והרמב"ן ז"ל חלק עליו בזו ונראית דעת רבינו יצחק...'. והיתר זה כעניין כללי ולא כתשובה על שאלה נמסר בשם רבנו תם (ראה לעיל, עמ' 91, הע' 26) והועתקה לשונו על-ידי ר"י או"ז מכתב-יד מורו ר' יהודה שירליאון (או"ז ב"מ סי' ר"ב). אם אין ברצוננו לטעון שברמב"ן הוחלף הר"ת בר"י (ר' לעיל, הע' 56), אפשר שהר"י נשאל במקרה מיוחד והשיב כדעת דודו ואף הזכיר את דבריו, אלא שהתשובה הגיעה בצורה מקוצרת לספרד, ואמנם כך נראה מתוס' הרא"ש ב"מ עמ' קצ"ד: 'לפר"ת דאמר דאין שליחות לגוי אפילו לחומרא מותר ליטול הריבית מן הגוי... ור"י הוקן השיב בתשובה להתירא... וגם כתב בתשובה וכו'.' ומצאנו ב'אור זרוע' שם תשובה קצרה בנדון לר"ש משנץ, ואף בה לא נזכר שמו של ר"ת אבל גם לא שמו של הר"י.

יש לפרוש מיינם עד שיעמדו בתשובתן ימים רבים שתשובה שלהן מפורסמת וגלויה ואילו שבאו מחדש ואין בקיאים בהם ותשובתם לא ראינו, אם יש עלינו להחמיר ולפרוש מיינם, והשיב: 'חלילה לפרוש מיינם ולביישם כי לא מלאו לבם לנסך אף לע"ז ולא גזרו רבותינו אלא על מגע גוי אבל על מגע פושעי ישראל לא גזרו ובלבד שלא יהיה משומד לנסך היין, ובמקומינו אף הגוים אינן מנסכין וכל שכן אלו שכל מה שעשו משום אבחת חרב ומהרו לפרוש בכל יכולתם'.⁶⁰ דרך זו של פתיחת פתח לחוזרים בתשובה נקוטה גם כלפי אנשים החשודים שיצרום תקפם. ר' שלמה בן אדרת מוסר מפי מורו, רבנו יונה, 'ששמע מחכמי צרפת כי מומר לע"ז והוא הולך ממקום למקום ובעיר אחת מאמין בע"ז בפני הגויים ובעיר אחרת נכנס בבית ישראל ואומר שהוא יהודי ואין אני יודע אם הוא יהודי אם לא אם נכנס מסתם, הפסק כן הוא, יען שהוא אמר לנו שהוא יהודי אינו עושה יין נסך והטעם כי הע"ז מלתא דמסתברא הוא שיהיה שקר, וכשאומר שהוא מאמין בה הוא עושה להנאת יצרו הרע ואינו מאמין בלבו וכשהוא אומר לנו שהוא ישראל הוא אומר בלב שלם מפני שאמונתנו היא אמונה ישרה וטובה ונכונה ואמתית ומלתא דמסתברא היא'.^{60*} אמנם אין לנו עדות ברורה שהדברים נאמרו על-ידי הר"י, אבל בוודאי שנאמרו קרוב לזמנו וברוחו. כשם שהניח שהגרים המתייהדים עושים כן בלב שלם (לעיל, עמ' 236) כך גם יהודי שאמר במקום אחד שהוא מאמין בעבודה זרה אבל מצהיר במקום אחר שהוא יהודי, יש לקבל הצהרתו זו כאמורה בלב שלם.

בפסיקתו של הר"י ניכרת המגמה לצמצום הגורם הפורמאלי לטובת ראיית התכלית והתוצאות. נוסף עוד דוגמה שלא מתחום בעיות הציבור וגם אין לה משמעות אקטואלית מיוחדת, אבל דווקא משום כך מבליטה היא את המגמה הנ"ל: 'רבינו חיים ובית דינו פטרו אדם שהזיק סוסו של חברו בנזק שסופו לחזור שאין זה נזק שיהא חייב לשלם אלא ימתין עד שיתרפא והמזיק לא יתן לא שבת ולא ריפוי ולא מזונות בימי בטולו וטעמא דכי היכי דשור פטור מד' דברים דדרשינן איש בעמתו ולא שור בעמתו וכן נדרש איש בעמיתו ולא איש בשורו ולא מיבעיא שלא בכוונה, כגון איקלוי"ר, אלא אפי' הזיקו בידים וב- מתכוין שמכהו בסכין מכה שסופה להתרפאות ואפי' יושב הבעל בטל עם סוסו

60 שבה"ל ח"ב, עמ' 12—13.

*60 שו"ת הרשב"א ח"ו סי' קע"ט והובאה בב"י טור יו"ד סי' קי"ט. וראה לעומת זה בדברי המהר"ם מרוטנבורג במרדכי כתובות סי' ש"ו, הפוסל עדותו של יהודי משומד 'ששב ולא בכל לבו כי אם בתשובה של רמיה כמו שעושין אותם ריקים הסובבים בעירות פעמים נראין יהודים ופעמים מחזיקים עצמם במשפטי העכו"ם שבהם'.

פטור מן השבת דהוי כמו הכהו על ידו וצמחה וסופו לחזור שאינו מחוייב, ור"י הקפיד על זה שמא יקניט האחד את חברו וילך ויזיק בהמותיו בנזק שסופו לחזור אחר ימים רבים ויפטר⁶¹.

שמו של הר"י נזכר כמעט בכל דיבור של התוספות שלנו, אלא שלא הגיע לידינו שום קובץ מתוספותיו, כפי שיצאו מתחת ידו ממש. תלמידיו הכניסו את חידושיו ופירושיו לתוך עבודותיהם, ומהן עברו שוב לקבצי התוספות המאוחרים וכך אנו מכירים את תוספותיו רק מכלי שני ושלישי, ואפילו מכלי רביעי. גם בתוספות תלמידיו, אפילו כשנמצאת החתימה 'מפי רבי', מסרו רק את תוכן דבריו אבל לא את לשונו⁶¹. ואמנם בשעה שהעתיקו את דבריו לא מן השמועה אלא מן הכתב, כתבו בראשם או בסופם 'לשון רבי'⁶², אלא שגם לאחר שהדברים נרשמו על-ידי תלמיד אחד קרה, שהר"י שינה את דעתו כשחזר לאותו עניין, ותלמיד אחר רשם: 'כן מצאתי בשם רבי, ורבי אמר לנו עכשיו...'⁶². תוספותיו של הר"י למסכתות בבא קמא ונדה היו לפני הראב"ה⁶³, והוא גם מביא מה שמצא בתוספות ליבמות, 'שנסדרו לפני ר' יצחק בר' שמואל וצ"ל'⁶³. ר' משה מקוצי מביא פירוש הר"י לבבא קמא וכותב בסוף הדברים: 'זה לשון רבינו יצחק בכתב ידו', וקטעים גדולים מתוספות אלה שרדו בכתב-יד⁶⁴. כן הוא מביא

61 לשון תוספות המובאות בסמ"ק צור"ך 'מצוה לדון בנזקי איש'.

61* על כך ניתן לעמוד לא רק אם משווים תוספות של שני תלמידים, אלא אף שני עיבודים של אותו תלמיד, השווה תוספות של ר"י שירליאון ושל ר' יהודה מבירינא לע"ז (שיטת קדמונים לע"ז, מהד' הרב מ. י. בלוי, ניו-יורק תשכ"ט), השווה שם, עמ' קס"ו—רי"א עם רי"ז—ר"מ, וראה להלן, עמ' 330.

62 ר' שם, עמ' רמ"ט, רג"ג ועמ' שס"ו. 62* שם, עמ' קצ"ד.

63 תוספות ב"ק בח"ב עמ' 546, ודברי הר"י מגיעים עד עמ' 598 שו' 16. וכל הקטע שבראב"ה, עמ' 599, מ'ועל מה שהבאתי מסדר עולם' נמצא בשטה מקובצת לב"ק. בתחילה רומז בעל שטה מקובצת לתוספות, דהיינו תוספות שלנו, שאינן תוספות שנק', עי' להלן, עמ' 639. במקום שבראב"ה כתוב 'ומתקן ר"ת' כתוב בשטה מקובצת: 'אומר ר"י', כי העניין לקוח מלשון רבינו יצחק בר' שמואל. תוספות נדה של הר"י נזכרות בח"א, עמ' 201 ועמ' 202, 'מצא בתוספות' ג"כ הכוונה לתוספות הר"י, כי העניין מובא במפורש בשמו באור זרוע ח"א סי' של"ט, ועי' ראב"ה שם, עמ' 213. לעומת זאת ספק הוא אם בראב"ה ח"ב, עמ' 44, המדובר בתוספות ר"י. אבל שם, עמ' 214: 'גם בתוספות דביצה כתוב בשם רבינו יב"א' קשה לומר שהכוונה, כפי שכתב שם הר"א אפטוביצר, הערה 4 לתוספות ר"י הזקן. נראה יותר שהמדובר בתוספות אשכנזיות, עי' לעיל, עמ' 170, ולהלן, עמ' 378.

63* אפטוביצר, מבוא לראב"ה, עמ' 288. בכ"י הוואטיקן מס' 162 נמצאת בסוף תוספות יבמות מ"ח ע"ב ד"ה היכא החתימה: הר"י, והוא כנראה שריד מתוספותיו, ומשם נובעות גם התשובות לר' שמואל מאשניוב (Anjou) בדף פ"ח ע"א, ועי' להלן.

64 סמ"ג עשין ס"ז קמ"ח ע"ד. קטעים מתוספות הר"י לב"ק בחתימה: 'יצב"ש' נמצאים בכ"י אוקספורד 430 (נדפסו כעת על-יד הרב מ. י. בלוי, ניו-יורק תשל"ז). דברי

'לשון ר"י שכתב בכתב ידו במסכת קידושין' ⁶⁴*. גם המהר"ם מרוטנבורג מביא 'פר"י פ"ג דקידושין' ⁶⁵.

ר' יצחק, בעל 'אור זרוע', מביא תוספות שנכתבו לפני רבנו יצחק בר' שמואל לבבא בתרא ⁶⁶*, והן דומות לתוספות שלנו למסכת זו מדף קמ"ד ע"ב ⁶⁶, אולם רוב המחברים אינם מציינים את המקור. וכשם שרוב המקומות בתוספות, שבהם נאמר: הקשה הר"י, תימא לר"י, תרץ הר"י, אמר הר"י, לקוחים מתוספותיו, יש להניח שכך הוא הדבר גם בנוגע להבאות המרובות שבספרי הפוסקים של חכמי אשכנז וצרפת. לשונות כגון: 'כל זה דקדק מורי רבינו יצחק בר' רבי שמואל...', 'כל זה פירש מורי רבנו הקדוש', 'מתחילת השמועה פי' רבנו יצחק בר"ש...', 'כפי שהן שגורות בספר התרומה' ⁶⁷, 'שחיבר תלמידו ר' ברוך בר' יצחק, הן עדות מספקת שהעניינים נלקחו מתוספותיו של הר"י. ר' יוסף קולון אומר על ר' שמשון משנץ: 'כמעט ברוב המקומות העתיק לשון ר"י, כאשר תמצא בתוספות שנץ בתהלת הדבור "לשון ר"י" ⁶⁸. יש שתוספות חתומות בשמו עוד נשארו בתוספות שלנו ⁶⁹, אבל ברוב המקרים נשמט הציון על-ידי המעתיקים ורק מקורות מקבילים מוכיחים שהדברים הם של הר"י ⁷⁰, אבל יש שייחסו לר"י בטעות דברי אחרים. בש"ס וילנא (דפוס ראם) נדפסו על-פי כ"י אוקספורד תוספות על שם הר"י למסכת קידושין, אולם המדפיסים עצמם הרגישו שחיבור מאוחר הוא ואינו כולל תוספות אלא פירוש, שבו נזכרים רמב"ן ומחברים מאוחרים אחרים, וכעת נתברר גם שמו של מחברם של חידושים אלה, הלא הוא ר'

הר"י בתוס' שלנו מ"ז ע"א ד"ה מאי טעמא מובאים בכ"י בלשונו ובסופם החתימה: יצ' ב"ש = יצחק בן שמואל, ועיין להלן, עמ' 644.

⁶⁴* שם עשין פ"ב (קס"א ע"ג), ופירוש הר"י מובא בתוספות קידושין כ"ד ע"א ד"ה ור"א אומר, וראה בתוס' הרא"ש ד"ה ואין ובתוס' ר' שמואל בר' יצחק (מהד' י. מ. בלוי), עמ' ע"ג, הוזהות אתן. בעל הסמ"ג לא העתיק כאן את לשון הר"י.

⁶⁵ תשובות ופסקים מהד' א. קופפר, עמ' 159, והדברים נמצאים בתוס' ר' שמואל בר' יצחק הנ"ל לדף י"ב ע"א כסתם תוספות. ובתוס' הרא"ש חסר העיקר — המלים 'פעמים שהיו מחמירין לפי העניין'.

⁶⁵* או"ז ב"ב סי' קצ"ט. ⁶⁶ עיין להלן, עמ' 651.

⁶⁷ ספר התרומה סי' נ"א, סי' ס"ו, צ"ד, צ"ה, ק"ו ועוד.

⁶⁸ שו"ת מהרי"ק סי' נ"ב.

⁶⁹ עי' לדוגמה שבת ע"ה ע"ב ד"ה והמסתת, ע"ו ע"א ד"ה הבגד, ד"ה הואיל, צ ע"א ד"ה הואיל, קל"ו ע"א ד"ה מימהל, ועוד.

⁷⁰ מנחות ו ע"א ד"ה דומיא נמצא כולו בפירוש המיוחס לר"ש משנץ לתו"כ נדבה פרשה ב אות י, ובסוף אומר שם: 'כך פי' רב"י בר' שמואל', תוספות שם י"ח ע"ב ד"ה ואמר והפי' הנ"ל שם פ"ט אות ד. התירוץ בתוספות ב"מ ס"ח ע"א ד"ה ונותן המתחיל 'לכך נראה לפרש' נמצא בסמ"ג עשין פ"ב קס"ח ע"א בשם רבנו יצחק, ועי' בבאורי מהר"א שטיין לסמ"ג ש"ה ע"ג.

אברהם מן ההר^{70*}. רוב תוספותיו של הר"י למסכת קידושין נמצאות בכתב-יד אחר באוקספורד (מספר 836), והן נדפסו כעת על-ידי הרב מ. י. בלוי בשם תוספות ר' שמואל בר' יצחק⁷¹, ברם אין כל ספק, שצדק הרב חיד"א בקביעתו שהן תוספות הר"י, וראיותיו ראיות חזקות הן וספקותיו של המהדיר הרב בלוי מתיישבים, אם מכירים שאותו ר' שמואל בר' יצחק הוסיף את הגליונות לתוספותיו של הר"י והן נכנסו לעתים לגוף כתב-היד⁷².

הגיע לידינו קטע מתוספות הר"י לכתובות. לראיותיו של בלוי^{72*} שגילה

70* ראה אחרית דבר, עמ' 5. הרב י. לובצקי, בדקי בתים, עמ' י"ד, עמד על טעותו של המעתיק למען מדפיסי וילנא, וראה הרב מ. י. בלוי בהקדמה לשיטת ר' אברהם מן ההר ליבמות, ניו-יורק תשכ"ב.

71 שיטת הקדמונים על מסכת קידושין, ניו יורק תש"ל, בהקדמתו עמ' י"ד, הביא המהדיר את דעת החיד"א, שברשותו היה כתב-היד, ורשם שם הע' 7 את המקומות ב'פתח עיניים', שבהם העתיק מתוכו וייחס את הדברים לר"י הזקן. אבל בלוי טוען שהחיד"א 'סמך על דברי רב אחד שמיחסו בגליון הכ"י לר"י הזקן עצמו' אלא שהדברים בגליון הם דברי החיד"א וראויים להביאם במלואם: 'המדקדק בפסקי הרא"ש במכילתין יראה דתוספות האלה הן הן שהיו לפניו וכן מי שידקדק בדברי מהרש"א ימצא שאינם התוספות ישנים שמביא הוא ז"ל לפעמים בחדושו, אלו הם תוספות רבינו יצחק הזקן ז"ל וראיה לזה שכמה דברים הכתובים ב]תוספות[יכם סתם מביאם הרא"ש ז"ל בשם הר"י וכן ב... ובתוספות שלפנינו מצאתי בכמה מקומות שמביאים בשם הר"י מה שכתוב כאן סתם'. וצדקת דברים אלה מוכחת בכל עמוד ועמוד, יש להוסיף שגם דברי הר"י המובאים משמו בחיבורי תלמידיו נמצאים סתם בתוספות אלו, וגם המהדיר העיר על כגון אלו, ר' לדוגמה עמ' קט"ז, הע' 86. הרמיזה בתוס' שלנו יבמות קי"ג ע"ב 'ובפ"ב דקידושין האריך יותר' מכוונת לתוספות הר"י, והן במהד' בלוי עמ' קי"ז. ור' בהע' שלאחר זו.

72 המהדיר התקשה בכך שמצא את שמו של הר"י נזכר פעם אחת (עמ' מ"ט), אבל מקום זה אינו אלא תוספת, כפי שמוכיחה השוואה אל תוס' הרא"ש ואל פסקיו קידושין פ"א ה"ז. ויש רגליים לדבר שכל הדיבור אינו אלא נוסח אחר של תוס' הרא"ש, שלא השתמש כאן בתוס' הר"י, ולכן שלא כרגיל נזכר כאן שמו והמוסיף — כנראה ר' שמואל — גם דלג מן הדומין והשמיט קטע שלם: 'ופי' שם בקונטרס [דמיבעיא ליה אם נתנו חכמים... ור"י פי'] ניתנו ליכתב', והשווה תוס' הרא"ש ט ע"ב ד"ה לא. ראיה חזקה לדעתו מצא המחבר בעובדה, שבגוף כתב-היד (עמ' קי"ז) נאמר: 'ואני הקטן שמואל בר' יצחק', והוא סבור שכאן המחבר מציג את עצמו, אבל מה נעשה והעניין המובא אינו אלא דברי הר"ש משנץ (ראה להלן, עמ' 309) ומה שקדם לתוספת מובא בשם הר"י, באו"ז ח"א סי' תשע"ח ובס' התרומה סי' קל"א. המהדיר רמז לס' התרומה אבל לא לאו"ז, ולפנינו תוספת של ר' שמואל שנשתרבה פנימה. תוספת אחרת בעמ' ק"א: 'ושוב בדק רבינו שמשון וכו'. בכ"י אנג'ליקה מס' 38, הכולל אותן התוס' שבכ"י אוקספורד, נמצא גם הגליון שבמהדורת בלוי עמ' ק"א ד"ה ר' אליעזר, אלא ששם נאמר 'זה הדיבור אינו מן התוספו' והוא לשון מה"ר שמואל זצ"ל, דומני שזוהי ראיה שאין להכחישה למה שאמרנו בפנים, ור' להלן, עמ' 593, הע' 27.

72* ספר היוכל לכבוד א.א. הרכבי, פטרבורג, תרס"ט, עמ' 357 ואילך.

את הקטע ופירסמו, יש בידינו להוסיף הוכחה חשובה, הנובעת מהשוואת אותו קטע לתוספות הרא"ש לכתובות⁷³. בתוספות הרא"ש לא נזכר שמו של הר"י אף פעם אחת, אם כי דבריו, הנמצאים בתוספות שלנו, מובאים גם בתוספות הרא"ש. השוואת הקטע לנוסח שבתוספות הרא"ש מראה התאמה מילולית ואין לטעון, כי הקטע שבכתב-יד אינו אלא העתק מתוספות הרא"ש ותו לא, שכן נמצאים בו עניינים שאינם בתוספות הרא"ש, אבל הם מובאים בתוספות שלנו בשם הר"י, ומצד שני — יש דיבורים שלמים בתוספות הרא"ש שאינם בקטע שבכתב-יד⁷⁴. שלא כשאר עורכי התוספות הגדולים, שעיבדו את דברי קודמיהם וניסחום ניסוח חדש, או מסרו רק את תמציתם, נהג הרא"ש להעתיק את דברי התוספות העתיקות מלה במלה ולצרף אליהן את הוספותיו. ברשותו היו חיבוריהם של קדמוני צרפת ואשכנז, ובתוכם גם תוספות הר"י, כפי שיצאו מתחת ידו. ואמנם מצאנו עניינים המובאים סתם בתוספות שלנו, ובהלכות הרא"ש הם מפורשים בשם הר"י⁷⁵.

מקור חשוב להכרת תורתו של הר"י, השקועה בתוספות שלנו, הן ההגהות להלכות הרא"ש, שחיברן ר' ישראל מקרמז, אבי-זקנו של ר' ישראל איסרלין באמצע המאה הי"ד, ובעיקר החלק שהועתק מפסקיו של ר' חזקיה ממאגדבורג⁷⁶ והמסומן במקרים רבים בסימן: 'פר"י מהרי"ח', היינו פירוש הר"י, הלקוח מספרו של ר' חזקיה. השוואת ההגהות אל התוספות מוכיחה, כי גם במסכתות, ששמו של הר"י נזכר בהן לעתים תכופות כמעט בכל עמוד, באו גם פירושים וחידושים משלו מבלי ששמו נקרא עליהם⁷⁷. מחבר 'הגהות הרא"ש' נהג לפי טעמו של

73 ליוורנו, תקל"ו.

74 קטע 358 ד"ה ולשביעית, ועי' תוספות שלנו נ"ה ע"א ד"ה ולשביעית, עמ' 354 ד"ה ולגבות מן הקרקע, עמ' 359 ד"ה מפרק כלאחר יד. התירוץ מובא בשם הר"י בתור-ספות שבת צ"ה ע"א ד"ה החולב, ועי' שם ע"ג ע"ב ד"ה מפרק. עמ' 360 ד"ה אפי' ביעתא בכותחא, עמ' 362 ד"ה ואית לי ארעא, ד"ה לב"ח יהבינן. והשווה קטע, עמ' 358, ד"ה אמר ותוספות הרא"ש נ"ה ע"א ד"ה אמר, שם נוספו דברי הירושלמי כנראה מתוך תוספות שניץ. י"נ אפשטיין, תרביץ כ"ח, עמ' 374, חלק על דעתי בקשר לקטע, כפי שכתבתי אותה בקיצור במחברתי עמ' 14, הערה 28, אבל לא גילה את נימוקיו. טענותיו של י' פאוער (תוס' הרא"ש לפרק המדיר, סיני, תשכ"ה, עמ' כ ואילך) אין להן יסוד. הקטע הנוסף מאשר מה שנאמר בפנים.

75 השווה רא"ש ב"ב פ"ג סי' נ"ח, ותוספות שם נ"א ע"ב ד"ה קבל. רא"ש שם פ"ד סי' ו, ותוספות שם ל"ה ע"א ד"ה ומאי.

76 עי' להלן, עמ' 564.

77 נסתפק בהשוואת מסכתות אחדות: ב"ק, תוספות י ע"ב ד"ה מאי עם הג' הרא"ש פ"א סי' ט. כ"ז ע"א ד"ה המניח עם הגהה פ"ג אות א. תוספות ל"ב ע"א ד"ה תרוייהו = הגהה שם אות ז, נ"ה ע"ב ד"ה נפרצה = פ"ו אות א. פ"ב ע"א ד"ה ושתהא = הגהה פ"ז אות י"ט. פ"ז ע"א ד"ה וכן = פ"ח אות ז, ב"מ ג ע"א ד"ה

הרא"ש, כאשר הוסיף את דברי הר"י, כפי שמצא אותם בחיבורו של ר' חזקיה⁷⁸. תשובותיו המרובות של הר"י, שנשלחו לחכמים באשכנז — כגון ר' יואל מבון ור' ברוך בר' יצחק מריגנשבורג⁷⁹ — ובצרפת, מפורזות הן על פני ספרי הפוסקים והשאלות ותשובות. קובץ שלם של תשובות אלו היה עוד בידיהם של תלמידי-תלמידיו, ר' משה מקוצי⁸⁰ ור' יצחק בעל 'אור זרוע'⁸¹ ובידי ר' אביגדור כ"ץ מווינה⁸², המביא גם 'טופס גט והלכותיו שכתב ר"י הזקן בכתב ידו'⁸³.

גבי = פ"א אות ג. שם ע"ב ד"ה מה אם = שם אות ד. ה ע"א ד"ה שכנגדו = שם אות ח, כ"ב ע"א ד"ה מר = פ"ב אות ג, שם ד"ה שטף = פ"ב אות ב. ל"ה ע"ב ד"ה תחזור = פ"ג אות ה. מ"ב ע"ב ד"ה מי = שם אות כ"ה. מ"ט ע"א ד"ה אלא = פ"ד אות י"ג, ע"ה ע"א ד"ה משום = פ"ה אות ע"ו, צ"ח ע"ב ד"ה ה"ג = פ"ח אות י"א, ק"ד ע"א ד"ה ה"ג = פ"ט אות ה, ב"ב, ה ע"א ד"ה מארבע, החלק הראשון הם דברי הר"י, אבל המלים 'וא"צ להעמיד בשעשה חזית' מכוונים, נגד דבריו שבהגהות הרא"ש פ"א אות ח 'וכגון שעשה חזית'. ה ע"ב ד"ה ואפילו = פ"א אות ט. כ"ה ע"ב ד"ה עני = פ"ב אות כ"ו. ל"ב ע"ב ד"ה נפק = פ"ג סי' ט"ז. ל"ד ע"ב ד"ה ומאי שנא = פ"ג סי' כ"ב. מ ע"א ד"ה מחאה = שם סי' ל. נ"ב ע"ב ד"ה דברים = שם סי' נ"ח. נ"ד ע"ב ד"ה וישראל מ"ו"ל דהתם בדיניהם' = סי' ס"ה. נ"ז ע"ב ד"ה בשותפין = סי' ע ד"ה והוי; שם ד"ה אסור = שם ד"ה מיהו. נ"ח ע"ב ד"ה כל = שם סי' ע"א: המובא בתוספות קס"ו ע"ב ד"ה אבל 'ואמר רבי דגירסא זו וכו'' נמצא בהגהות הרא"ש פ"י סי' י"א כ'פריי מהרי"ח'. ע"ז. החל מפ"ד מובא בהגהות 'פריי מהרי"ח', בתוך זה עניינים שאינם בתוספות שלנו: פ"ה סי' א, כ"ד, ל"א, יש והדברים מובאים סתם בתוספות שלנו: תוספות ס"ג ע"ב ד"ה אין עודרין = הגהות הרא"ש פ"ה סי' ד. אותה תופעה אנו מוצאים גם בהשוואת הגהות הרא"ש לחולין עם התוספות. סי' ז, י, ט"ו (בתוספות עירובין ל"ב ע"א ד"ה רב ששת ובתוספות חולין י"ב ע"א ד"ה הכי רמזו לשם) ט"ז (משהו מזה סתם בתוספות י"א ע"ב ד"ה לר"מ), י"ט הם כולם מתורת הר"י שלא נמצא לה שיור בתוספות. פ"ב סי' ה נמצא בתוספות מ"ד ע"א ד"ה כדי, מבלי ששם הר"י ייזכר על הדברים. ודבר זה אנו מוצאים גם בהשוואת פ"ג סי' י"ט עם תוספות מ"ז ע"ב ד"ה אלא ופ"ז סי' כ"ג עם תוספות צ"ה ע"ב ד"ה וכיונתן.

78 עי' להלן, עמ' 565.

79 עי' אפטוביזר, מבוא לראבי"ה, עמ' 184—185, סמ"ג ל"ת קי"א, ל"ט ע"ב, ועי' להלן עמ' 346, ועל תשובות הר"י בספר התרומה, עי' להלן עמ' 350.

80 סמ"ג ל"ת קל"ב (מ"ה ע"ב) שם קל"ז, שם קמ"ב, קמ"ו, רפ"ג, שס"ד, עשין כ"ח, מ"א, מ"ח (קכ"ה ע"א) שם (קל"ב ע"א) שם (קל"ג ע"א) פ"ב (קנ"ח ע"ד) קל"ג (קצ"ו ע"ד), והיא התשובה שבתוס' יבמות פ"ב ע"ב ד"ה ירושה, ועי' להלן, עמ' 625. רמ"ח (רמ"א ע"א, רמ"ב ע"ב).

81 רק בפסקי ב"מ שלו הוא מביא את תשובות הר"י בסי' ק"פ, רי"ב, רי"ג, רט"ו, רע"ו, שע"ד, שע"ה, ועי' גם בתשובות ר"ח אור זרוע סי' קע"ד, סי' קע"ז.

82 שבלי הלקט ח"ב סי' פ"ז, הסגולה לרב חסידא, עמ' 175.

83 מונטסשריפט 1877, עמ' 425. חיבור זה פורסם על-ידי א. קופפר על-פי כ"י של ספרית כל ישראל חברים בפאריס מס' 482 בקובץ על יד ס"ו (ט"ז), עמ' 123, ושם בנספח, עמ' 140, פירסם מכ"י פרמא 933 את סדר הגיטין שעשה ר' ברכיה מגיקול

לא מעטות הן תשובותיו שנשמרו בקבצי השאלות והתשובות מבית-מדרשו של המהר"ם מרוטנבורג⁸⁴. ופה ושם נתקלים בהן אף בתוספות שלנו⁸⁵. נראה שאין יסוד לייחס לר"י תוספות לרי"ף^{85*}, גם ביודענו דברי הר"י על חיבורו של הרי"ף, 'שילאה בן אדם לחבר חבור כמוהו זולתי ששכינה שורה עליו'⁸⁶. החידוש שהיה עדיין בזמנו של הר"י בהבאת דברי הרי"ף בולט בדבריו הבאים: 'ואני יצחק בן החסיד רבי שמואל כבר ימים רבים תמהתי על פסק רב האי דאין כח בידו לבטל פסק התלמוד... ושאלתיה לרבי שמואל והשיב לי כי רב אלפס גאון חולק על רב האי וכך השיב יגעתי ומצאתי בספר הגאון רבי יצחק האל-פסי'^{86*}. הערכת מציאותו של ספר הלכות הרי"ף, ושל ספרי פסקים שנתחברו בעקבותיו, השפיעה על יחסו של הר"י לסמכות ההוראה של תלמידים: 'אמר ר"י הא דאמרינן תלמיד אל יורה הלכה אלא אם כן רחוק ממנו ג' פרסאות זהו בזמן התנאים והאמוראים שמוציאים ההוראות מעומק ופלפול ומידיעה ונוטל הרב עטרה בהוראתה, אבל עתה הפסקים וההוראות נכתבים והכל יכול להסתכל בספרי(ם) הפסקים אין עטרה לרב כל כך כמו באותם הימים אם לא בפניו ממש עד כאן לשונו'⁸⁷. דברים אלה שנאמרו נגד נטילת עטרה על-ידי הרב מרשי-מים במיוחד, משום שאומרם המשיך בדרכם של התנאים והאמוראים ועם זה לא נמנע מלכתוב בעצמו ספרי פסקים קצרים^{87*}.

על דרך הלימוד בבית-מדרשו של הר"י נמסרה לנו עדות נאמנה. ר' מנחם בן הקדוש ר' אהרן בר' זרח, בעל 'צדה לדרך'⁸⁸, שהיה ממגורשי צרפת וחי בספרד במאה הי"ד, מספר לנו: 'ורבינו יצחק בן אחותו של רבינו תם הנודע

מפי ר' יצחק, והוא חזר ונדפס בתוס' חכמי אנגליה לגיטין, מהד' א. ד. פינס, עמ' 78 ואילך, ובשלישית על-ידי ש. אברמסון, על-פי כ"י אוקספורד, סי' 2679, ב'בעלי התוספות על התורה', ירושלים תשל"ה, עמ' 77, וחיבור זה נמצא גם בכ"י אוקספורד (מיכאל 502) שקטע ממנו הדפיס ב. רות ב- JJS, 1948, עמ' 76, ומשם הרמ"ל זק"ש בפירושי ר' אליהו מלונדריש ופסקיו, תשט"ו, עמ' קס"ד, והעיר על כך א. קופפר בהקדמתו, עמ' 123, הע' 4.

84 שו"ת דפוס פראג, סי' קנ"ב, ק"ע, ר"כ, רס"ה, שי"א, שט"ז, שמ"ו, שנ"ז, ש"ס, שס"ט, ש"ע, תע"ד, תע"ז, תפ"ד, תשצ"ה. שו"ת ד"ל: קס"ב, קס"ג, קס"ז, תכ"א, תכ"ב, תכ"ז, תכ"ח, תצ"ג.

85 עי' ברכות י"א ע"ב ד"ה שכבר, ועי' לעיל הערה 62.

85* חזר אני בי ממה שכתבתי בספר היובל לרב אסף, עמ' 27, וצדק בנדיקט בדבריו בק"ס כרך כ"ח, עמ' 228. בתשובות הרא"ש כלל פ"ה סי' י צ"ל: 'וכן פירש רבינו יצחק בר' שמואל כפי' רי"ף בפ' מי שמת', ועי' בנדיקט שם, הערה 174.

86 צידה לדרך, הקדמה, וארשא תר"מ, עמ' 6.

86* שו"ת מהר"ם ד"ק סי' צ"א.

87 סמ"ק ציריך, מהד' הר-שושנים, עמ' רע"ה.

87* ראה לעיל, עמ' 228, הע' 7 ועמ' 250, הע' 83.

88 צידה לדרך שם.

בעל התוספות, אשר למד ולימד בישיבה, כי העידו לי רבותי הצרפתים בשם רבותם, כי נודע ונתפרסם, שהיו לומדים לפניו ס' רבנים, שכל אחד מהם היה שומע ההלכה שהיה מגיד, גם היה לומד כל אחד לבדו מסכתא שלא היה לומד חבירו והיו חוזרים על פה ולא היה מגיד רבינו יצחק הלכה שלא היה בפיהם בין כולם כל הגמרא בין עיניהם כאותה הגדה עד שנתבררו כל ספיקות שבגמרא. וכל הלכה ומאמר תנא או אמורא, שנראה היפך או סתירה במקום אחד, ישב ותיקן על אופן, כאשר מבואר לכל מי שראה תוספתם ושאלותם ותשובתם ופירושם וההשגות שהשיג על זקנם רבינו שלמה. סיפור זה מוסר באופן ברור את הדיעה, כי בבית מדרשו של הר"י נוצרו התוספות. אמנם בדרך לימוד זה התחילו חתניו של רש"י, רבינו מאיר והריב"ן, ונכדיו רבנו תם ואחיו, שיכללו, והמשיכו בה תלמידיו של הר"י, הר"ש משנץ ואחיו ר' יצחק, ר' יהודה שירליאון מפאריס, חבריהם ותלמידיהם, אבל את בית היוצר של התוספות ראו חכמים בבית מדרשו של הר"י. שם עשו — כדברי ר' שלמה לוריא — את התלמוד ככדור אחד... והפכוהו וגלגלוהו ממקום למקום, שנראה לנו חלום מבלי פותר, אלא סוגיא זו אומרת בכה וסוגיא זו אומרת בכה וגמצא מיושר התלמוד ומקושר... ותוכן פסוקיו יאושר...⁸⁸. השיטות והדרכים הנהוגות בתוספות שלנו בבירור נוסח הגמרא, בביאור הסוגיה וניתוחה מתוך השוואה למקומות המקבילים בבבלי, בתוספתא, בירושלמי, במדרשי הלכה ואגדה, בגילוי סתירות וביישובן, בקביעת כללי הש"ס בפסק ההלכה — מקורן בעבודת הר"י ותלמידיו. במידה שתוספותיהם ופסקיהם הגיעו לידינו, הרי כולם טבועים הם בחותם רבם. הם מסרו לא רק את חידושיהם ופסקיהם, אלא גם את הנהגותיהם ומעשיהם, כי אף בהם ראו מקור להלכה.⁸⁹ הר"י נקרא בפי תלמידיו 'רבינו הקדוש'⁹⁰ וטעמם ונימוקם עמם: 'מפני שרב מוסכם וגדול הוא וקדוש הוא'⁹¹. ואחד מהם השווה אותו אל רש"י

⁸⁸ הקדמה ל'ים של שלמה' חולין.

⁸⁹ תוספות ברכות נ"ד ע"א ד"ה הרואה, נ"ה ע"ב ד"ה שם, ע"ז ל"ד ע"א ד"ה מתענין, הגהות מיימוניות הל' מאכלות אסורות פי"ג אות ד, המנהיג ט ע"א סי' ח.

⁹⁰ למקומות שרשם רח"ם, אור החיים עמ' 512, יש עוד להוסיף, שכך קראו לו תלמידיהם, ר' ברוך בתוספות זבחים ג ע"ב ד"ה שכן, ספר התרומה סי' כ"ז, סי' צ"ה, הר"ש משנץ, אור זרוע ח"ב סי' ג, תשובות מיימוניות מאכלות אסורות סי' ח, ועי' גם שו"ת מהר"ם דפוס פראג, סי' ר"ד וכן בספר המנהיג פ"ג ע"ב ופ"ט ע"א. [ור' כעת בס' המנהיג, מהד' י. רפאל, ירושלים תשל"ח, עמ' תע"ה, תע"ח ובמבוא עמ' 16].

⁹¹ מהרי"ק סוף שורש נ"ב, ועיין בס' האגור הל' צצית סי' י"ג 'דדעת בעל העיטור לגבי ר"י בר' שמואל אינה משנה'. ר' ישראל איסרלין (פסקים וכתבים ס' א—ב = לקט יושר, עמ' 93) 'דאיכא למימר דהנהו סתם תו' לא תו' דר"י אינון דנהיגינ' בתרייהו'.

ואמר, 'שהם עמודי ההוראה'⁹². דעתו על פירושי קודמיו וסברותיהם היתה מכ-
רעת במידה כזאת בעיני הבאים אחריו, עד שמחברן של התוספות שלנו לבבא
מציעא כותב: 'ופירוש רבינו שמואל אינו נראה לר"י כלל, לכך לא כתבתיו'⁹³.

[ב]

בין גדולי תלמידיו של ה"ר"י היה בנו ר' אלחנן. יש מי שהשווה את הבן לאב
וכתב: 'ומי הם פוסקים גדולים יותר מרבינו יצחק ורבינו אלחנן בנו ז"ל'¹. ר'
אלחנן כתב תוספות לפני אביו, שסמך את ידיו עליהן ואף השתמש בהן². הבן
מת בחיי אביו, ואם כי אין ה"ר"י מזכירו בברכת המתים, המקובלת לגבי קדושים,
אין בידינו להכחיש את העדויות שבמקורות מאוחרים, המוסרות שר' אלחנן
נהרג על קידוש-השם. רושם דברי הימים כותב³: 'ואחר ר"ת מלך ר"י בן אחותו
ברמרו ובשנת תתקמ"ד (1184) נהרג ר' אלחנן בנו'. ר' עזריאל בן ר' יחיאל
טרבוט, שמוצאו מצרפת, מעיד ג"כ על ר' אלחנן, 'שנתקדש בחיי אביו על ייחוד
ה''⁴ ואמנם ברשימה אחרת שבכתב-יד^{4*} נאמר, שהר"י נפטר בשנת תתקמ"ט
(1189).

ה"ר"י מזכיר את דברי בנו, הן בהיותו בחיים וגם לאחר פטירתו. אנו מוצאים:
'ובני שיחיה אמר לי כי יש לפרש ההוא דירושלמי וכו''⁵ ואנו קוראים גם כן:
'ולפי דבריו של בני תנוח נפשו בצרור החיים'⁶, 'וכבר הגהתי זה כמה שנים

92 סמ"ג ל"ת שי"ט.

93 ב"מ צ"ד ע"א ד"ה אמר. ור' גם ב"ב מ"ו ע"א 'ופר"ת נראה לר"י מאד רחוק (בכ"י
בריט. מוז. להלן עמ' 648 : דחק) על כן לא כתבתיו', שם קי"ז ע"א ד"ה מחזירין,
ושם קמ"ד ע"א סד"ה לא שנו: 'ועוד יש פירוש רבינו תם ופירוש ריב"ם ולא ישרו
בעיני ר"י'.

1 שו"ת מהרי"ק סי' נ"ב.

2 ספר הפסקים כ"י אוקספורד סי' ק"ט: 'הרבה דקדקתי ובתוס' בני לא חלקתי על
רבנו', הר"ש משנץ כותב בתוספותיו לפסחים צ"ב (מהד' הרב אדרת, עמ' רי"ח)
ד"ה מחוסר: '... ועוד תירץ בן מורי ... והביא ר' ראי' לדבריו ...'.

3 שו"ת מהרש"ל סי' כ"ט.

4 סדר קצת חכמים, אחרי חתימת התלמוד, נדפס ע"י ד. קויפמן ברבעון הצרפתי ח"ד
עמ' 211.

*4 אוקספורד 867 (מיכאל 283), הכולל ס' כריתות, בשולי דף 36 ע"א — ע"ב נמצא
נוסח שונה של הרשימה שבשו"ת מהרש"ל הנ"ל. (מודה אני לד"ר א. דוד שהפנה
תשומת-לבי לרשימה זו).

5 שו"ת ר"ח אור זרוע סי' קע"ד. בתוספות ע"ז נ"ה ע"ב ד"ה א"ר הונא מובא פי'
זה בשם רבנו יהודה, והוא העתיקו כנראה מתוספות חברו.

6 תמים דעים סי' פ"ז.

פרק שישי

בתוספות בני ז"ל⁷. בימים שהאריך הר"י אחרי מותו הטראגי של בנו, ערך והגיה את תוספותיו וחינך את בנו ר' שמואל, אף הוא אחד מבעלי התוספות — הדור השישי לרש"י⁸.

הגיעו לידינו תוספות ר' אלחנן למסכת עבודה זרה. כתב־היד שמתוכו נדפסו⁹ מגיע עד לדף ל"ה ע"א, ונאמר בסופו: 'עד כאן יסוד הרב ר' אלחנן בן רבי יצחק מדמפיר תנצב"ה ומכאן ואילך מיסוד הרב ר' יהודה בר' יצחק מבורינ"א שפירש על פי תוספות הר"ר אלחנן בר' יצחק'. מכאן יוצא, שר' אלחנן חיבר תוספות לכל המסכת, והן נכתבו בשנת תתקמ"ב (1182) כמפורש בתוכן¹⁰. בתוספות אלו אין הר"י נזכר בשמו, וכשאר תלמידיו קורא לו בנו: 'רבי'. יש בהם גם דיבורים חתומים במ"ר — 'מדברי רבי', או המתחילים ב'א"ר' — 'אמר רבינו', ואינם אלא דברי אביו הר"י. וכבר העמיד אותנו על כך ר' יוסף קולון באמרו: 'והנה דבר ידוע וברור, שכל מקום שהביא רבינו אלחנן דברי אביו רבינו יצחק אומר כך כתב ר' 11 או כך מפרש ר' 12, כאשר עשו לו כל תלמידיו שהזכיר — ראהו בלשון רבינו' 13.

בתוספות אלו נזכרים: פירושי רבנו גרשם¹⁴: 'ובספר כתב ידו של רבינו גרשם' 15: ר' יצחק בר' יהודה: 'ואני ראיתי תשובת רבי יצחק בר' יהודה שהשיב לרש"י על ששאלו... 16'; רש"י: 'וכן מוגה בפי כתב יד ר' שלמה' 17; הרשב"ם: 'וגם ר' שלמה חזר בו מפי זה לפי רבינו שמואל בתוספותיו שפי' לפניו 18 בע"ז בע"א ופי' דודאי בשנת תכ"א חרב הבית... 19', 'ועוד בפי' ר' שמואל ודומה שהגיהו ר' שלמה' 20, 'ורבינו שמואל מחק מן הפירושים בההיא דגולפי

7 שם סי' כ"ג. 8 ע"י עליו להלן עמ' 485.

9 על-ידי ד. פרנקל, הוסיאטין תרס"א. כה"י, שהיה בידי ר' שמואל שעהנבלום, הועתק מכתב-יד של 'קלף ישן גושן מאד'. ד"ר א. רות הואיל לשלוח לי צילום של דף אחד על קלף הנמצא בין כה"י של המוזיאון הלאומי בבודפשט מס' 7 והמכיל את תוספות ר' אלחנן מדף י"ח ע"א ד"ה רבא עד דף כ ע"ב ד"ה שלא (דף זה הוזכר על-ידי כהן במאגאזין ח"ד, עמ' 99). קטע זה מראה, כי העתקו של פרנקל משובש הוא. בדף י"ט ע"א ד"ה רבא ע"ש שנופלת מלשום צ"ל: 'שנשפלה מלכות', כ ע"א ד"ה א"כ לא חתום ח"י דקירפא, וצ"ל: 'חירק ורפא'. על קיומן של תוספות אלו העיר לראשונה שד"ל, כרם חמד ח"ז עמ' 78 ובהליכות קדם עמ' 46, והוא כתב־היד שנרכש על-ידי שזח"ה ומכרו לספריית מונטיפיורי ונמצא ברשות בית־הכנסת של יוצאי פורטוגאל וספרד. שעהנבלום היה לו העתק מכתב-יד זה, ור' להלן, עמ' 293 ועמ' 330. 10 ט ע"א ד"ה האי מאן.

11 כצ"ל, ולא: ר"י. 12 לנ"ל. 13 כצ"ל, ולא: רבים, מהרי"ק שורש נ"ב.

14 ל"ה ע"א ד"ה ואמר שמואל. 15 המדובר במסכת חולין.

16 ל"א ע"א ד"ה הלכה. 17 ה ע"ב ד"ה יצרן. 18 כצ"ל ולא: לפנינו.

19 ט ע"ב ד"ה האי מאן. 20 י"א ע"ב ד"ה עטלוזה.

דלקמן והגיה לכך...²¹; רבנו תם: 'ושמע ר' בשם ר"ת במעשה מרכבה מפרש שחורבן גדול נגזר²² על [רומי] על ידי מעשה דר' חנינה בן תרדיון'²³, 'וזה לשון ר"ת מנוחתו כבוד שהגיה בסדר קדשים שלו'²⁴, 'ורבינו יעקב מחק מספרו שם תיובתא²⁵ וכתב בתשובה אחת שם בספרים שנכתבו קודם תשפ"ח (1028) ל"ג תיובתא...'²⁶. ר' אלחנן מביא דברים מדברי זקנו, אבי-אמו, ר' יהודה בר' יום טוב²⁷, מתורתם של תלמידי רבנו תם, ר' חיים, הר"י מאורליאנש, ר' משה בר' אברהם, הר' יצחק בר' מרדכי, הר' אפרים ומשם חכם בלתי-ידוע ממקום אחר, ר' משה בר' משה²⁸.

ר' אלחנן מרבה להשוות את דברי הבבלי לירושלמי²⁹, ולא רק לירושלמי למסכת עבודה זרה אלא גם למסכתות אחרות³⁰. עוד ניחד את הדיבור על מקומו של הירושלמי בתוספותיהם ובחיבוריהם של חכמי אשכנז וצרפת, אבל כבר כעת עלינו להעיר, כי הר"י הזקן, וכנראה בהשפעת דודו רבנו תם, נתן את הדחיפה לשימוש-יותר בירושלמי. כך יש להבין את עדותו של המהרש"ל, 'שר"ת ור"י בר"ש³¹ הזקן שהיו בקיאים בכל הירושלמי יותר מכל אשר שמענו...'³². אמנם מוצאים אנו כי לא תמיד היה בידו הירושלמי כעדותו: 'לא היה לי ירושלמי דע"ז בידי, ותמהתי היאך אפשר שתחוש המשנה בהעלמת עין... ולאחר שבא ירושלמי לידי עיינתי בו וראיתי שכתוב בו הלכה לוקחין גת בעוטה מן הנכרי...'

- 21 ל"א ע"א ד"ה הלכה. 22 בדפוס: בגור.
- 23 ב ע"ב ד"ה זו רומי. 24 ל"ה ע"א ד"ה ואמר שמואל.
- 25 ראה תמורה כ"ה ע"ב ולשון הר"י בשטמ"ק שם אות ה כנראה מקוטע.
- 26 כ"ד ע"ב ד"ה ר"י, וראה תוספות סנהדרין פ ע"ב ד"ה עובר. בדף י"א ע"ב ד"ה סך קירי פלסתר: 'פירש רבי' יעקב קחורא ורבי תם מפרש וכו' והלשון משובש וצ"ל: 'פירש רש"י יעקב קורא קירי ור"ת מפרש...'.
27 כ"ט ע"א ד"ה איכא: 'והר"ר יהודה בן הר"ר יום טוב זקנינו פי', ועי' לעיל עמ' 227.
- 28 כ"א ע"א ד"ה אף, ל"ז ע"א ד"ה במה, כ"ג ע"ב ד"ה אבל, ז ע"א ד"ה ומודה ושם: 'ורבי' משה ברבי' משה הקשה על פירושי'.
- 29 א ע"ד ד"ה להשאלים, ו ע"ב ד"ה דבר: 'ועוד אמר בירושלמי לקמן', ז ע"א ד"ה ר"י אומר: 'ובירושלמי מפרש בע"א'. י"א ע"ב ד"ה עטלוזה, י"ב ע"ב ד"ה עיר, י"ז ע"א ד"ה זבן, כ"ה ע"ב ד"ה א"ב אשה.
- 30 י ע"ב ד"ה אנטונינוס: 'בירושלמי' דמגלה'. כ"א ע"א ד"ה ועוד: 'ובירושלמי דמאי פ"ג וכו''. כ"א ע"א ד"ה ואם: 'וההיא לישנא גופא איתא גמי בירושלמי לעניין שבת במס' שבת...'. כ"ז ע"ב ד"ה ואין: 'ירושלמי פרק ח שרצים'. ל"ד ע"ב ד"ה השיאו לד"א.
- 31 כצ"ל ולא: ור"ש, והכוונה לר' יצחק בר' שמואל.
- 32 ים של שלמה יבמות פ"ח סי' ח, וגם לפני זה שם צ"ל: כך היא שיטת ר"ח, ר"ת ור"י (ולא: ור"ש) הזקן, עי' בתוס' יבמות ע"ה ע"ב ד"ה שאין. ולפי זה יש לתקן את דברי אסף, משהו לתולדות המהרש"ל, ספר היובל לכבוד לוי גינזבורג עמ' ג"ד.

והוא שלא העלים ישראל עיניו ממנו ועוד כתב שם...³³. ומצד שני, אנו מוצאים אותו מביא ראיה לפירושו של ר"ת בעבודה זרה מהירושלמי למסכתות אחרות³⁴. בדרך זו הלכו תלמידיו, שאותם הדריך בשימוש בירושלמי³⁵, וכמובן גם בנו ר' אלחנן. לדברי הגמרא 'אין הולכין לטרטיאות ולקרקסיאות מפני שמ' זבלין שם זיבול לעבודה זרה' מעיר ר' אלחנן: 'פירש רש"י לשון יזבלין אישי, ורבינו יעקב פירש מזבלין כמו מזבחין, זיבול כמו זיבוח וצריך עיון אם הוא בשום מקום בירושלמי'³⁶.

ר' אלחנן רומז גם לתוספותיו למסכתות אחרות³⁷. תוספותיו לפסחים ולמגילה היו עדיין בפני ר' ישעיה מטראני, ר' מרדכי בן הלל, ועורך התוספות שלנו³⁸. גם אביו מזכיר את תוספות בנו לגיטין ולקידושין³⁹. תוספותיו לגיטין עוד היו בפני רבנו פרץ ובפני הרא"ש⁴⁰, ולקידושין בפני ר' נתן בר' משה⁴¹. בשני מקומות רומז ר' אלחנן לתוספותיו לבבא מציעא⁴², והן היו כנראה עיבוד של תוספות אביו, כי ר' יצחק בעל 'אור זרוע' מרבה להביאן בלשון: 'פי הרב ר' אלחנן וצ"ל בשם רבינו יצחק'⁴³. בעל התוספות שלנו השתמש בהן, שכן במקום אחד הוא כותב: 'ומצאתי כתוב כמדומה בתוס' רבינו אלחנן'⁴⁴. הוא בעצמו רומז

33 שו"ת ר"ח אור זרוע סי' קע"ד. ובתוספות ע"ז נ"ה ע"ב ד"ה א"ר הונא מובא הירושלמי בלי ההקדמה, ועי' גם בתוספות חולין ו ע"ב ד"ה והתיר: 'ומיהו במקום אחר מצא ר"י בירושלמי'.

34 ל"ה ע"א ד"ה לפי, ובתוספות ר' אלחנן שם ד"ה אמר ר' ירמיה, ור' לעיל, הע' 30.

35 עי' בספר המנהיג פ"ט ע"א: 'ורבי' הקדוש מדפירא הראה לנו הירושלמי דפ"ב דיו"ט...'.
36 י"ח ע"ב ד"ה מקום, ובתוספות שלנו שם: 'וכן משמע בירושלמי פרק הרואה' (ברכות פ"ט ה"א).

37 עי' ברשימת ד. פרנקל בהקדמה לתוספות ע"ז. רשימה זו אינה מלאה, ראה REJ כרך מ"ג, עמ' 282, ור' להלן, הע' 45.

38 תוספות רי"ד פסחים ק"א ע"א ד"ה לאפוקי, ק"ב ע"א ד"ה ר' יוסי, מרדכי פסחים פ"י. תוספות פסחים ל"ד ע"א ד"ה למה חתום: ר' אלחנן. מגילה: ספר המכריע סי' ל"א, ועי' להלן עמ' 617.

39 תמים דעים סי' פ"ז.

40 סמ"ק סי' קפ"ד אות ב, רא"ש גיטין פ"ט אות ו: 'כל זה מיסוד ר"י בעל התוס' פות ז"ל'.

41 תשובות חכמי פרובנס, מהד' א. סופר, עמ' 16, 'כתב הרב ר' אלחנן בן רב יצחק הזקן בתוספות של קידושין'.

42 'ובהבית והעליה פרשתיה'. תוספות ע"ז לר' אלחנן ז ע"א ד"ה ר"י, כ"א ע"א ד"ה האמר.

43 אור זרוע ב"מ סי' ר"א, ר"ד, ר"י, רכ"ג, רל"ה, רנ"ב, רנ"ג.

44 ב"מ קי"א ע"ב ד"ה ורבי, ועי' במרדכי ב"מ סי' תל"ה, ומתוספות אלו לקוחה כנ' הקושיה של ר' אלחנן, ב"מ מ"ב ע"ב ד"ה שבת, ק"י ע"ב ד"ה א"ל.

גם לתוספותיו לר"ה, לכתובות, לסנהדרין, זבחים, חולין ונדה⁴⁵. ומתוך חיבורים שונים אנו למדים, כי ר' אלחנן כתב תוספות לשורה שלימה של מסכתות, והוא עצמו אינו מזכירן^{45*}. חברו וקרובו, ר' יהודה שירליאון, השתמש בתוספותיו לברכות⁴⁶, תוספות ר' אלחנן ליומא שימשו מקור עיקרי לתוספות ישנים, הנדפסות למסכת זו^{46*}. בתוספות שלנו לחגיגה נזכר שמו כמעט בכל עמוד, ואין ספק שפירש מסכת זו⁴⁷. בדרשתו לראש השנה כותב הרמב"ן: 'ועכשיו בעיר הזאת ראיתי בתוספות הארוכות של הרב ר' אלחנן'⁴⁸. 'העיר הזאת' היא עכו, ושם מצא הרמב"ן את תוספות ר' אלחנן, שהובאו כנראה על-ידי רבני צרפת הצפונית בעלייתם, שקדמה לעליית הרמב"ן. שרידים מתוספותיו נשמרו גם למסכתות מגילה, יבמות, נדרים, בבא קמא, שבועות, בכורות וערכין⁴⁹. הליקוטים, שר' אלחנן

45 ע"י לעיל, הערה 37. לתוס' ר"ה נרמז בדף י ע"א ד"ה ואמר, לכתובות בדף כ"ד ע"א ד"ה הניחא, כ"ז ע"א ד"ה והתנן. מתוספות אלו לקוחה כנראה הקושיה שבתוספות הרא"ש לכריתות, השמטות משטה מקובצת ב ע"א אות ט, וע"י זבחים ק"ו ע"ב. בדף ל"ב ע"ב ד"ה והיוצא של תוספות ע"ז נאמר: 'ובפ"ק בחולין פירשתי פי' ר"ת ומה שקשה עליו והארכתי עוד' ותוספות אלו נזכרות בכ"י אדלר 2717, ע"י מרמורשטיין, חכם ופוסק איטלקי, דביר ח"ב, עמ' 242. באותו דף ע"א ד"ה אבל אומר ר' אלחנן: 'ובמס' נדה פרשתי', וראה גם ז ע"א ד"ה הנשאל: 'ועוד הארכתי קצת בפרק כל היד' והרשב"א בשטתו לנדה ו ע"ב אומר: אח"כ מצאתי בתוספות רבינו אלחנן ז"ל בשם הרשב"ם דהכי פירושא'.

45* ר' שטמ"ק לבכורות מ"ג ע"א אות ד, ומתוס' סוטה שלו לקוח המובא מתוך תוס' צרפתים בפי' המיוחס לראב"ד לתמיד ל ע"ב.

46 תוספות ר"י שירליאון ו ע"ב ד"ה ולא (בהשלמות, סיני תשט"ו, עמ' ק"ב). ט ע"ב ד"ה מכדי חתום: ר' אלחנן, וע"י שם כ ע"ב ד"ה נשים ותוספות שלנו מ"ג ע"א ד"ה הואיל ואור זרוע ח"א סי' פ"ה, סי' ק"ס.

46* ור' ל"ח ע"א: 'ה"ג בספרים ישנים... מיהו יש ספרים... ובתוספתא כתוב ראיתי... מיהו אותם ספרים דגרסי... ויש תוספתא שנאמר בה... ה"ר אלחנן'.

47 ע"י להלן, עמ' 619.

48 את הדרשה הדפוס שווארץ ב'הצופה מארץ הגר' תרע"ב, עמ' 15.

49 מגילה ד ע"א ד"ה לוד, ה ע"א ד"ה עולת ראייה, ז ע"א ד"ה נאמרה וז'ספר המכריע לר"י מטראני סי' ל"א. יבמות צ"ט ע"ב ד"ה ואין, ד"ה ואם, ק"א ע"ב ד"ה יקראו, חתום: ר' אלחנן, ק"ה ע"א ד"ה רבא. קי"ד ע"א ד"ה אלא, חתום: ר' אלחנן. נדרים: בסדר החכמים הנ"ל, הערה 4: 'רבינו אלחנן אשר חבר תוספות במסכת נדרים', ובשו"ת מהרי"ק סי' נ"ב. בבא קמא: תמים דעים סי' ר"ג: 'וגם באותה דכסא דכספא כתב בני בתוספותיו בשמי דשאני שומר וכו'', וע"י ב"ק קי"ז ע"א תד"ה ואי. בתוספות שם ק ע"א ד"ה אם: 'והרב אלחנן פירש בע"א ולא מצאתי כתוב'. הפירוש מובא בתוספות שנין בשטה מקובצת שם ק"ג ע"א, והוסיפו: 'וגם פירוש זה דחוק ואינו אלא דברי נביאות', וע"י בהגהות אשרי שם. 'הר"ר א' בהר"י', הנזכר בתוספות פ"ז ע"ב ד"ה דכתיב, אינו אלא ר' אלחנן בר' יצחק, ולא כמו שחשב צונץ ZGL, עמ' 48, כי הכוונה לר' אברהם בר' יהודה. שבועות: כ"ח ע"א תד"ה אמר 'שוב מצאתי בתוספות רבינו אלחנן שכתב שהסופרים טעו וכן ראוי

מזכירם, כללו כנראה פירושי סוגיות⁵⁰, שכן הוא כותב: 'ואותה סוגיא דכריתות מפורשת בליקוטי'. ולאותו חיבור הוא מתכוון באמרו: 'ופתרונו כתוב בקונטרס קטן שפירשתי בו ההוא דריש פ' בית שמאי בזבחים ובסוף פסחים...'⁵¹. יש המביאים גם תיקון תפילין וסוד העיבור של ר' אלחנן⁵².

רק תשובות מועטות החתומות בידי ר' אלחנן הגיעו לידינו. אביו, הר"י, שיתף אותו בכתיבת תשובות לשואליו. הוא כתב לרבנו יואל: 'וגם משנת מסכת ערכין ופרק קמא דחגיגה הגוסס גודר ונערך ומקדיש, דמתרוייהו יש ללמוד דנכסים שנפלו לו כשהוא גוסס, היינו דוקא גוסס, שאינו יכול לדבר ולרמוז כמו שפירש רבינו שמואל דודי זצ"ל... ובבוא כתב אדוני ליד בני אלחנן אמר לי כי סמוך למיתה מיבעיא ליה למינקט, שאינו יכול להשתפות, כי אותו שסופו להשתפות יש מיגו... כך אמר לי בני לאלתר כשבא כתב אדוני לידו, ויפה כיון...'⁵³. תשובה זו מובאת במקור אחד בשם ר' יצחק בר' שמואל ובמקור אחר כתשובת בנו ר' אלחנן⁵⁴, כי לא תמיד צויין הדבר שר' אלחנן השיב במצות אביו⁵⁵. רק במקרים נדירים מוסר גם מחבר הספר, שבו נשמרה התשובה, שר' אלחנן השיב בשם אביו ולעתים רחוקות מצוין הדבר גם בגוף התשובה, כגון: 'והשיב הרב ר' אלחנן בשם רבינו יצחק אביו זצ"ל. יגדל שלום דודי החבר ר' שלמה כנפשי החתום והנני משיב על שאלתו בשם אבי ככל אשר צוני'⁵⁶. הדוד ר' שלמה הוא גיסו של הר"י⁵⁷.

ההתחלות של התשובות נשמטו לרוב על-ידי המעתיקים — דבר המתברר

להיות, וכ"ה ע"א ד"ה מה: 'והר' אלחנן תירץ בשם ר"י. בכורות: בתוספות חיצוניות שבשטה מקובצת י"ב ע"ב אות ד. ט"ז ע"א אות ב. שם אות ג. מ"ג ע"א אות ד. אות ה. אות י"ב. התירוץ הנדחה בתוספות שלנו נ"ג ע"א ד"ה אלא: 'ואין לפרש כלל...'. הוא תירוצו של ר' אלחנן, כפי שמוכח מתוספות שבת נ"ד ע"ב ד"ה היה. ערכין י"א ע"ב ד"ה לעולותיכם, חתום: ר' אלחנן.

50 תוספות ע"ז ל ע"ב ד"ה מטמא, ועי' שם כ"ז ע"א ד"ה דברה, ל"ג ע"ב ד"ה אמר.

51 שם כ"א ע"א ד"ה האמר.

52 מרדכי הל' תפילין סי' שצ"ב, ועי' בתוספות ברכות ס ע"ב ד"ה אשר. מנחת יהודה עה"ת פ' וירא ד"ה למועד: 'וג"כ פירש רבינו אלחנן בנו של ריב"ש בסוד העיבור שיסד'.

53 ראבי"ה סי' תתקל"ג. אפטוביצר מבוא, עמ' 185.

54 השווה ספר התרומה סי' ק"ל ואור זרוע ב"ב סי' צ"ו.

55 השווה מנהיג שבת סי' מ"ח עם שו"ת ר"י אור זרוע, ומהר"ם שהו"ל י. ז. כהנא, ירושלים תש"ג, סי' שס"א.

56 אור זרוע ב"מ סי' שכ"ה.

57 במקום שבתוספות שלנו פסחים י"ז ע"ב ד"ה אלא נאמר: 'הקשה הר"י בשם ר' שלמה' מפורש בתוספות הרשב"א שם, עמ' מ"ב, 'והקשה רבי' בשם רבי' שלמה גיסו'. וראה כעת 'תשובות ופסקים' מהד' א. קופפר, עמ' 43, ושם, הע' 6.

במקרים, שיש בידינו להשוות מקורות מקבילים. יש שבשני מקורות נשמטה הפתיחה, והתשובה נחשבה כתורתו של הבן ובקלות נוטים ללמוד הימנה על אופיו וסגולותיו, והנה מופיע מקור שלישי שבכתב-יד, ששמר על הפתיחה, והיא המגלה לנו שהמשיב הוא הר"י. נסתפק בדוגמה אחת של תשובה, שבה מראה הכותב הבנה בצד הפסיכולוגי שבשאלה והתחשבות בנטיות הנפשיות של נושאה: 'כי [י] כהן פאר כחתן⁵⁸, הנה אוהבך החתום באתי להשיבך על דברך במצות אבי, והנראה בעניין אשיב לך, כי חולה הוא קצת, ורופא חינם ישלח לו רפואה שלמה ברחמיו ובחסדיו הרבים והשאני אבי לך שאלתך⁵⁹. אדוני שאל כדת מה לעשות לבחור אחד, אשר נדר על דעת רבים ואמר יאסרו עלי כל מיני פירות שבעולם חוץ מן החיטין, אם ישחק בקוביא לא בגינו ולא בגין אחרים, ויהי היום ויעבור וישחק בגין אחר, כי הציקתהו רוחו, והנה הבחור אשר עיות ויכלם מאד ועתה בא לשאול אם יש תקנה. כה אמר מורי אבי, אם אותו הנודר שכח לגמרי את נדרו בשעה שהיה שוחק בקוביא אם כן הווי ליה נדרי שגגות ועדין לא חל הנדר... ואולם מתוך כתבו נראה שהציקתהו רוחו לשחוק וזכור היה מנדרו והיה ראוי להחמיר ולענשו באשר לא נזהר, כי על תחילת הנדר פשע בדבר. שנדר בדבר שאין לו תקנה עולמית, אם ישחוק בקוביא אחרי שהיה מכיר שדעתו היתה קלה עליו ולא יכול להתאפק ולעמוד על עצמו משחוק. והוסיף פשע על חטאתו לישחוק, ואסר עצמו בכל פירות שבעולם חוץ מן חטים, דבר שאי אפשר לעמוד כל ימי חייו בלא מכשול ועון, ואי אפשר שלא יעבור על נדרו שום פעם כל ימי חייו... וראוי היה שלא לבקש שום תקנה עד כמה ימים שלא ינהגו קלות ראש בנדריים, אבל זה מעשה שתקנתו קלקלתו. שלא להחמיר עליו כל זמן שלא עבר נדרו, כי יש לדאג פן לא יעמיד עצמו לשמור נדרו אחרי שדעתו קלה עליו כל כך, שלא יוכל לכבוש עצמו מלשחוק, על אחת כמה וכמה שלא ימשול ברוחו להיות זהיר מכל פירות שבעולם חוץ מן חטין כל ימי חייו. ומזה הטעם נראה שיש למצוא לו שום תקנה להיות לו הפרה לנדרו, דהוי כמו לדבר מצוה, כי ידוע וברור לנו, שאי אפשר לעמוד בו כל ימי חייו ואי אפשר שלא יכשל כמה פעמים. וזה הדבר מצוה, שאם לא יפרוהו יבוא לידי מכשול ועוון כל ימיו. והיה כי ירעב והתקצף, כי לא על הלחם לבדו יחיה האדם ונמצא כל ימיו בעברה. ורואין אנו שאינו חסיד ופרוש כל כך שיכוף את יצרו כל ימי צבאו ואם בן תלמוד תורה

58 עפ"י הכתוב ישעיה ס"א י.

59 בשו"ת ר"ח אור זרוע סי' ע, ובתשובות מיימוניות הפלאה סי' ד חסרה התחלה זו והיא נשמרה, עד כמה שידוע לי, רק בשו"ת מהר"ם ב"ב כ"י גינצבורג סי' 155, שצילמו נמצא ברשות חברת 'מקיצי נרדמים'. במקורות האחרים מתחילה התשובה במלים: 'אדוני החבר ר' נתן שאל...', וראה לעיל, עמ' 126.

פרק שישי

הוא ורגיל לעסוק בדברי תורה, נמצאת ממעטו ממלאכת שמים ומתבטל מדברי תורה וצרתו צרה ולא יכול לכפרה אם לא בהפרה...⁶⁰.

הדברים הם דברי הר"י, אבל ניסוחם וסגנונם הם כנראה מידי הבן, שהוסיף על דברי אביו: 'וזה הטעם נראה הגון, אבל לשון ראשון שפירש, שאי אפשר שלא יבוא לידי מכשול מרופה בדינו'. הטעם ההגון הוא החשש לביטול תלמוד תורה, שהיה הערך העליון בחייו הקצרים. את המשנה באבות 'יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ' פירש רבנו תם שדרך ארץ עיקר, אולם רבנו אלחנן היה אומר, 'דאדרבה עיקר היא תורה'⁶¹.

גם הבן וגם האב ניסו את כוחם בכתיבת פיוטים בסגנון הדור⁶². פירושיהם המובאים בקבצי תוספות על התורה⁶³ לקוחים כנראה מתוספותיהם לתלמוד, ואין להסיק מהבאות אלו שחיברו גם פירושים לתורה.

60 העתקתי את נוסח כה"י הנ"ל, ורק במקומות מועטים תיקנתי עפ"י שו"ת ר"ח אור זרוע.

61 תוספות ישנים יומא פ"ה ע"ב ד"ה תשובה והגהות מיימוניות הל' תלמוד תורה פ"ג אות ב, ועי' גם תוספות ר"י שירליאון, ברכות ל"ה ע"ב ד"ה ואספת (ברכה משול-שת כ"א ע"ג).

62 על הר"י כפייטן, עי' לגדסהוט, עמודי העבודה עמ' 128, צונץ, LG, עמ' 169, ועל ר' אלחנן – צונץ שם עמ' 287 ודאידזון, אוצר השירה ח"ד, עמ' 361. שם י. 2428 בטעות 'גיסו של ר"ת'.

63 צונץ ZGL, עמ' 74, 91, 93, 97.

ר' שמשון משנץ וחבריו בצרפת

[א]

אחרי מותו של הר"י עמד בראש בית-המדרש בדמפייר תלמידו הוותיק, ר' יצחק בר' אברהם. הוא היה נכדו של ר' שמשון הזקן מפלייז¹, אף זכה להיות תלמידו של רבנו תם בטרויש, והעיד בפני רבו הר"י על מעשים שאירעו שם, והר"י הסתמך עליהם הלכה למעשה². ר' יצחק בר' אברהם ידוע בספרות בעיקר בראשי-תיבות ריצב"א, אולם יש שהוא נזכר בשם ר"י הבחור, כדי להבחין בינו ובין רבו ר"י הזקן³, ואף נקרא ר"י מדמפירא או ריב"א⁴. אביו של הריצב"א, ר' אברהם, לא היה מגדולי התורה, אבל מסתבר שנודעה לו חשיבות בחיי הציבור. הר"י מזכירו בתואר 'הנדיב ר' אברהם'⁵. ור' מאיר בר' טודרוס הלוי אבולעפיה מטולידו כתב עליו: 'החסיד הקדוש נדיב נדיבות יעץ ר' אברהם תנצב"ה'⁶. הריצב"א נתקבל כפוסק מובהק בדורו ובדורות שלאחריו⁷. בהוראותיו ובתשו-

- 1 עי' לעיל, עמ' 118.
- 2 ספר פסקים סי' ע"ה, אסף, ספר היובל למארכס, עמ' י"ח. והעניין נמצא גם בתמים דעים סי' פ"ז. אסף שם, הערה 11, צ"ל: אמר לנו, וכ"ה בכ"י אוקספורד והערה 13 צ"ל: טעם.
- 3 תוספות יומא כ ע"א ד"ה איברים, שו"ת מהר"ם ב"ב דפוס למברג תק"ה, מרדכי כתובות סי' רכ"א. ור' גם תוט' יומא מ"ה ע"ב ד"ה היה.
- 4 ר' יצחק מדמפירא שבת קמ"ג ע"א ד"ה ואם, הגהות מיימוניות הל' חמץ ומצה פ"ח אות ה, ועי' או"ז ח"א סי' מ"ג. ריב"א: פסקי ריקנאטי סי' תקל"ב: 'פסק ריב"א בתשובה' ואותו עניין באו"ז ב"מ סי' רכ"א: 'פסק רבינו יצחק בר' אברהם זצ"ל בתשובה'. הדר זקנים נח ד"ה ותנח: 'ושאל הר' שלמה ז"ל לריב"א הפירוש מהו והשיב לו...'. אותם הדברים בדעת זקנים שם ד"ה איש בשם 'הר' יצחק בר' אברהם'. תוספות יבמות נ"ז ע"ב ד"ה וחייבין: 'וריב"א פירש...'. הכוונה לריצב"א וכן מפורש בכ"י ואטיקנה 162. וכן יש לפתור את ראשי התיבות ריב"א בתוספות שבועות ט"ז ע"ב ד"ה או אידי על-פי כ"י הוואטיקנה 168.
- 5 ספר הפסקים שם.
- 6 כתאב אלרסאיל, פאריס 1871 עמ' 4. ובתאר 'הנדיב' הוא מוכתר גם בס' הפסקים הנ"ל הע' 2.
- 7 שורה שלמה של מעשים שבאו לפניו בענייני איסור והיתר נמצאת בתשובות

פרק שביעי

בותיו בכל תחומי ההלכה, שרק בחלקן הגיעו לידינו, מתבטאת גם אישיותו של המורה והמשיב. פעם השיב הלכה למעשה, שאם אדם אינו רוצה ליתן בקופה של צדקה, יכולין בני עירו לכוף אותו⁷. שלום המשפחה וכבוד האשה היו יקרים בעיניו, ולהם הקדיש שימת-לב רבה. לא הסכים להכריח אשה לקבל גט, אף-על-פי שהבעל טען טענת מחלה, שכרוך בה איסור: 'ואף-על-פי שמצאתי בהלכות נדה דרב סעדיה גאון... לא אסמוך על זה לאסור, שהרי כבר יצא מעשה לפני ר' יעקב והתיר לאשת ר' יהודה מקשטיל וילון (Chateau-Villain) ועליו אני סומך... כדאיתא בירושלמי... ועל היתר ראוי לסמוך אפילו לבעל נפש. ובוא וראה כמה קשה גירושין, שהרי דוד התירו לו לייחד ולא התירו לו לגרש. ומי שרוצה לבדוק יבדוק. ומי שלא רוצה, ישלחנה פה ונסמוך על בדיקתנו. ורופא חינם ירפאנה בתוך חולי עמו ישראל'⁸. גט, שבא מארץ הגר ונתגלו בכתיבתו אי-דיוקים ופגמים, הוכשר על-ידו: 'יען אשר עגמה נפשי על עיגון האיש הזה ועל עיגון הבת דקדקתי בגט, אשר הובא לפנינו מארץ הגר, ועמדתי על בוריו של דבר וכן נראה בעיני, שאף-על-פי שלא נעשה כמנהג מקומנו, כשר'. הוא טרח לחקור ולבדוק כתבי יד כדי להכשיר את הכתיבה המשוונה: 'ומה שלא כתבו יו"ד בין תי"ו לה"א דתיהוון, אני בדקתי בתרגום בבלי שהוא מרומי ואין כתוב בו יו"ד, וכן בכמה תרגומין, אלא שעל אותו סמכתי יותר מן הכל, כי אין כמותו בדקדוק אותיות...'⁸. כדי לקיים שלום משפחה הוא נוטה לקבל אף עדותו של רופא נכרי. שאלת ההזדקקות לרופא גוי עמדה על הפרק אצל היהודים, כשם שבעיית ההזדקקות לרופאים יהודים העסיקה את בני-דורם הנוצרים. בשעה שאנשי הפאקולטה לרפואה בפאריס הטילו את כל העונשים שהיה מותר להם להטיל על-פי החוק החילוני והכנסייתי על כל יהודי ועל כל יהודיה שינתחו או ירפאו בן הדת הקאתולית⁹, מצאו הגלוסטורים היתר לשמוש בתרופות שניתנו

ופסקים מהד' א. קופפר, עמ' 44—45, ור' שם, עמ' 118, ובס' הנייר, מהד' ג. אפפער, עמ' כ"ג, קס"ג, קס"ח (מעשה היה באשתו של ר' יצחק בר' אברהם וכו').

*7 או"ז ח"א הל' צדקה סי' ד.

8 תשובות מיימוניות איסורי ביאה ג.

*8 מרדכי גיטין סי' תמ"ו. והעתקתי כנוסח התשובות מסדר נשים שבסוף הרי"ף, כ"י בריט' מוזיאום Add. 7049 /

9 תשובות מיימוניות איסורי ביאה סי' ד. וראה י. ז. כהנא, סיני תש"י, עמ' רכ"א; צימלס 1952 *Magicians, Theologians and Doctors*, עמ' 24. דברי הפאקולטה בפאריס הם ב- *Chartularium Universitatis Parisiensis*. I, 488-90. בהתאם ל-*Cod. iur. Can.* כל המקבל תרופה מיהודי חייב בחרם. אבל, כאמור, הגלוסטור מצא היתר בשעת סכנה. ר' בגלוסה מתוך כ"י שהביא St. Kuttner, *Anglo-Norman Canonists of the XIIth Century, Traditio VII* (1951), p. 351

על-ידי רופאים יהודים, כשם שבעלי התוספות התירו את ההזדקקות לרופאים מומחים נכרים⁹.* הריצב"א דחה גם תביעתה של אשה לקבל גט מבעלה, מתוך טענה שחולה הוא במחלה המונעת חיי אישות תקינים. אף אינו נמנע מלגלות דברים אינטימיים, כדי לשכנע את האשה שלא אפסה תקווה שבעלה יתרפא. אמנם רק אנשים, הנוהגים בקדושה ובטהרה בחיי יום-יום, מסוגלים לדבר ולכתוב בפשטות תמימה כזאת על עניינים אינטימיים: '... וגם אני הייתי כן עם אשתי ראשונה שתי שנים, הנה כאשר נראה בעיני כתבתי, אלא שקצרתי... מפני טורח הדרך, כי באתי מהשנזא (Sens) והנה האשה תלך ותבקש רופא לאיש ולא תמהר לסתור בניינה, כי רחמי שדי מרובים'¹⁰. תשובה זו שלח בחזרו משנץ, עיר מושב אבותיו ואחיו. הוא לא נהג לעכב את תשובתו לשואליו. וכן הוא מדגיש פעם: 'אף כי ראשי ואברי כבדים עלי לא נמנעתי מלהשיב'¹¹.

בין השואלים ממנו היה מצד אחד חכם אשכנזי כר' שמחה משפייער, שביקש את חוות-דעתו של הריצב"א על אחת מהוראותיו¹¹*, ומצד שני החכם המפורסם בדרום צרפת, רבי יונתן הכהן מלונזיל, מעריצו של הרמב"ם¹². ויש שהתשובות נוגעות בחלקן במצוות הנוהגות בארץ, ובאחת מהן נאמר במפורש, שהריצב"א 'השיב הלכה למעשה להר' יונתן זצ"ל מלונזיל בשעה שעלה לארץ-ישראל'. הקשרים עם ר' יונתן הביאו את הריצב"א במגע עם חיבורו של הרמב"ם¹³, ונראה שהרמב"ן התכוון לריצב"א בכתבו: 'וראיתי לרבנו הצרפתי ז"ל בתשובותיו במצוות הנוהגות עתה בארץ-ישראל, שהגיעו ספרי הרב הגדול לידו והיה מתברך בהם בשפה ברורה ובלשון מהודרת ומזכיר שם הרב לתהילה ולתפארת'. ותשובות אלה הן כנראה תשובותיו של הריצב"א לר' יונתן מלונזיל¹⁴. ר' מאיר אבולעאפיה, מתנגדו החריף של הרמב"ם, שלח לריצב"א את איגרתו המפורסמת על דעותיו של הרמב"ם בעניין תחיית המתים¹⁵, והרמב"ן הכיר ללא ספק חליפת-מכתבים זו, כשם שידע את תשובותיו של הריצב"א לר' יהונתן. אולם הוא שמע על

⁹ ר' תוס' ע"ז כ"ז ע"ב ד"ה כל מכה וכו'.

¹⁰ או"ז ח"א סי' תרנ"ג, תשובות מיימוניות הל' אישות סי' ו, תוספות יבמות ס"ה ע"ב ד"ה כי.

¹¹ תשובות מיימוניות קניין סי' כ"ה.

¹¹* מרדכי ב"ק, סי' קנ"ו: 'וכבר בא מעשה לפני רבינו שמחה ודן כר' יהושע בן לוי ושלח הדברים לר"י בר אברהם והורה כדבריו'.

¹² או"ז ח"א סי' רי"ג, רנ"א, של"ב, תשנ"ח, תשס"ב, סנהדרין סי' ס"ז.

¹³ שם ח"א סי' של"ב.

¹⁴ איגרת הרמב"ן 'טרם אענה', קובץ תשובות הרמב"ן, לפסיא תרי"ט ח"ג ט.

¹⁵ כתאב אלרסאיל, עמ' ד, ועי' במאמרי בציון תש"ז, עמ' 157.

הריצב"א גם מפי מוריו, ר' יהודה בר' יקר¹⁶ ור' נתן בר' מאיר מטרנקאטאלייש (Trinquetaille).

בסיפור הבא של הרמב"ן יש משום תיאור של יחסי התלמידים לריצב"א: 'ושמעתי מפי מורי הר' נתן בן הר' מאיר, שבתחילה כשבא ללמוד תורה לפני רבינו יצחק בר' אברהם, תקע התוקע ועשה ה' שברים, אמר לו ר' יצחק, חזור כל הסימן והעבירו. לאחר התפילה עמדו החברים והתלמידים לפניו בחצר בית-הכנסת. אמר לו מורי: רבינו למה צוית לחזור כל הסימן, אם משום דאמר רב כהנא אין בין תקיעה לתרועה ותקיעה ולא כלום^{16*}, אין הלכה כמותו, דהא קיימא לן כרבנן וכו' יוחנן. השיב לו, שמא אמרתי מדקא פריך בגמרא¹⁷ תרי זימני ודילמא שברים נינהו ואתיא תרועה ומפסקא, ודילמא תרועה היא ואתי שברים ומפסקי. אמר לו מורי כי הוי הפסק תרועה בין שברים לתקיעה או שברים בין תקיעה לתרועה, אבל שברים ושברים, מין במינו הוא ואינו חוצץ. תמה ר"י ושתק¹⁸. כאן דוגמה נוספת להתהוות תוספות מתוך משא-ומתן, שלא בשעת הלימוד, אלא מתוך מעשה שהיה. ולא תמיד היתה ידו של הרב במשא-ומתן על העליונה.

יחסו של הריצב"א לאחיו הצעיר, ר' שמשון משנץ, ראוי לציון מיוחד. לשואל אחד ציווה להרצות את דבריו לפני רבנו שמשון¹⁹, והוא עצמו כתב לו 'בבקשה אם יפה דנתי, תן לבך לדברים...'²⁰. אף רבנו שמשון, בעל הסגנון המאופק, גילה את יחסו לאחיו בלשון לבבית, בלתי-מצויה אצלו בדרך-כלל: 'אמנם דברי אחי נראין ואין לפקפק עליו ודרכיו דרכי טעם ונתיבותיו שלום'²¹. אין הוא רוצה להגית, שאחיו הכריע הכרעה בלתי-מתקבלת על הדעת: 'השיב רבינו שמשון, אמרת בני, שאחי אוסר לנשים לחגור חגורה של צמר על מלבוש של פשתן מההוא דירושלמי דפ' בתרא דכלאים, תמהני אם אמר דבר זה מעולם, ואתה לא הודעתני ראייתו...'²². וכדי שלא לעורר את הרושם שבא להורות

16 ר' חידושי הרמב"ן לפסחים קי"ז (ט ע"ב) 'קבלתי מפי מורי רבי יהודה זצ"ל שקבל מרבו רבי יצחק בר אברהם הצרפתי ז"ל'. ומשם בחידושי הר' דוד בונפיד, מהד' א. שושנה, ירושלים תשל"ח, עמ' שצ"ו. ואין ראיה לדברי המהדיר במבואו שם, עמ' 18, שהריצב"א חיבר תוספות לפסחים, שכן הדברים לקוחים מסדר ליל פסח שלו, ראה להלן, עמ' 270.

16* סוכה נ"ג ע"ב. 17 ראש השנה ל"ד ע"א.

18 דרשה לראש השנה הו"ל ז. שווארץ, הצופה מארץ הגר, תרע"ב, עמ' 22—23. המעשה שאירע במגנצא (רא"ש ר"ה פ"ד סי' י"א), שעליו העיר י. טברסקי, תרביץ כ"ו (תשי"ז) עמ' 226, אינו מקביל לזה שלפנינו.

19 מרדכי גיטין סי' תמ"ו. 20 תשובות מיימוניות שופטים סי' כ.

21 מרדכי שם. 22 או"ז ח"א סי' ש"ג.

לאחיו וכאילו אין אחרי דבריו ולא כלום, כתב כמחווה דעה בלבד: 'כתבתי לך אחי דברי כמו שעלו על לב, ואם קשים לך דברי אל תסמוך עליהם'²³. ואמנם לפעמים נהג הריצב"א כעצת אחיו וחלק על דעותיו. נסתפק בדוגמה, שיש בה גם להפיץ אור על מצבה של האשה בצפון-צרפת על הבדלי המעמד שבה: 'וריצב"א כתב לרבינו שמשון אחיו: מה שכתבת אחי, דאלמנה שתפסה למזוננו-תיה כל מה שתפסה יכולה לעכב אפילו כמה וכמה מההוא דירושלמי דפ' אלמנה, לפי זה לא שבקת חיים לכל בריה. נשים גבירות ושולטות בממון בעליהן ויש להן בנים קטנים, יקחו כל הממון ולא יתבעו לעולם כתובה ויתפסו הכל בשביל מזונות. וכן נשים שאינן גבירות אם יש מטלטלין הרבה בתוך הבית או כסף וזהב יקחו הכל'²⁴. נעיר דרך-אגב, שבתעודה משנת 1210 מתוארת החלפת קרקע ב-Gonesse בבית בפאריס על-ידי אלמנתו של משה משנץ^{24*}. הבחנה זו בין נשים 'גבירות ושולטות בממון בעליהן' לבין נשים שאינן גבירות אומרת הרבה לא רק מבחינת הכבוד החברתי, אלא גם מבחינת מצבם הכלכלי של היהודים, ועוד נשוב לדון על כך בהקשר אחר, להלן. אין צריך לומר, שגם ר' שמשון חלק על דעות אחיו: 'וכן הורה מורי רבינו יצחק בר' אברהם והשיב עליו אחיו רבינו שמשון בר' אברהם, וזה לשונו: ועוד אמרו לי, שהיית רוצה להתיר למלאות מקוה מים חמין ולחברם אל הנהר בשפופרת הנוד ודבר זה ראוי לאסור יותר מאשר גזירת מרחצאות... ואל תשיבני מחמי טבריה, שיש הפ' רש'²⁵. ובמקרה הבא נמצא את ר' שמשון חולק על הכרעת אחיו הלכה למעשה: 'וכבר היה מעשה במומר אחד שנגע ביין ואמר אחר כך שעשה תשובה בינו ובין עצמו ובא מעשה לפני חכמים. רבינו יצחק בר' אברהם זצ"ל התיר והוא מפני שהפקיר כיסו בשבת, ונחלק עליו רבינו שמשון אחיו זצ"ל ואסרו מההוא מעשה דההוא טבחא דזה בורר...'²⁶.

בתוך כל הדברים שהבאנו מורגשת הערכה הדדית של האחים, ובלשון הריצב"א יש גם משום הכרה בעדיפותו של האח. רק פעם אחת אנו מוצאים את רבי

23 מרדכי חולין סי' תשי"ח.

24 העתקתי את לשון הרא"ש כתובות פי"א סי' ב והתשובה נמצאת גם בשו"ת מהר"ם ד"פ סי' שי"ט, תת"ע, ד"ל סי' שצ"ד, במרדכי כתובות סי' רנ"א ובתשובות מיימוניות הל' אישות סי' כ"ו.

24* ר' בספרו של חזן, עמ' 93, ושם הוא זהה עם ר' משה משנץ שמשמו מובא תירוק במרדכי ב"ק סי' קל"ח.

25 או"ז ח"א סי' שס"ו, ותשובה זו כבר ראה הראב"ה והעתיקה בסי' תתקצ"א, אפטור-ביצר, מבוא, עמ' 302.

26 סנהדרין כ"ה ע"א, המעשה באו"ז ח"א סי' תמ"ח.

שמשון, כשהוא עצמו מבליט את עדיפותו: 'שאל ריצב"א אל אחיו ר' שמשון משנץ: מורי אחי תפרש לי מה רוצה לומר הירושלמי דקאמר כשהחזן אומר נא אז יאמרו... הציבור עונים הודו... וכשיאמר הודו מה הם עונים הא כיפה קמן. עד כאן לשונו. והשיב לו: מה לך אצל הירושלמי ושלי היא *²⁶ ועתה הפרוש כן הוא: כיפה הוא תרגום של סלע, וכשאדם צועק אצל סלע נראה לו שהסלע יאמר מה שאומר הוא, כך כשהחזן יאמר הודו, הציבור יענו הודו לשם כי טוב כי לעולם חסדו'²⁷.

עלינו עוד לעמוד על חלקו הרב של רבנו שמשון משנץ בהפצת לימוד הירושל-מי, בפירושו ובשימוש בירושלמי כמקור להלכה. בתחום זה פעל יותר מכל תלמידי הר"י²⁸, וכנראה גם בזה השפיע על אחיו. בסיפוק ובהומור הוא 'קובל' על השגת גבול מצדו של הריצב"א. ובאמת מצאנו את הריצב"א לא רק משתמש בירושלמי²⁹, אלא אף דן במאמר פסיכדו-אפיגראפי וקובע שאינו נמצא בו: 'יש אומרים, כי יש בירושלמי, עיר שיש בה חזירים פטורים מן המזוזה, ואמר ריצב"א כי ישתקע הדבר ולא יאמר, כי בדק בכולו ולא מצאו, ואפילו אם ישנו בשום מדרש, היינו דוקא בפתח הבית, אבל בחדרים ועליות חייבין'³⁰. מספר תשובות של הריצב"א לחכמים — ביניהם בלתי-ידועים או ידועים רק במקצת — הגיעו לידינו, כגון: רבנו שמחה משפירא, החבר ר' יהושע, החבר ר' יוסף בן החבר ר' שלמה, החבר ר' הושעיא³¹ ואהובו ר' אליעזר, ששאלו 'על דבר כרך אחד שקנו ספר תורה בס' דינר והתנו יחד, שאם ילך אחד מן הכרך להתיישב במקום אחר

*²⁶ ועיין בדברי הר"ש סיריליו בפתיחה לפירושו לברכות: 'כי מי יפתח את פינו בלשון הירושלמי הוא רבינו שמשון ז"ל'.

²⁷ כ"י ואטיקנה מספר 324 דף ל"ז. הפירוש מובא בפירוש הר"ש מפלייז לפיוט 'אלהי הרוחות', או"ז ח"ב סי' רנ"ו, ועי' גם באו"ז סי' שי"א. המדובר בירושלמי סוכה פ"ג הי"ב, נ"ד ע"א: ר' זעירה בעי קומי ר' אבהו מה נעני, אמר ליה ר' אבא כיפה קומי (בכ"י: כיפה קומך ונתגרה הך' ותיקן) ובירושלמי מגילה פ"א סוף הל' י"א: אמר לי הכא (צ"ל: ר' בא) בפה (צ"ל: כיפה) קומך. והעירני על כך הר"ש ליברמן במכתב מג' באדר תרצ"ז.

²⁸ עי' לעיל, עמ' 255.

²⁹ או"ז ח"א סי' רי"ג, ח"ב סי' ש"ל, וראה ס' התרומה סי' פ"א.

³⁰ סמ"ג עשין כ"ד, הג' מיימוניות הל' מזוזה פ"ז אות ה, בדפוסים הרגילים נאמר: ואמר ריב"א, אולם בדפוס קושטא מפורש: ריצב"א, ועי' ש. ליברמן, ירושלמי כפשוטו, הקדמה, עמ' כ"ו. אולם נראה שדברי בעל ספר האסופות בשם מסכת סופרים באו למעט את התמיהה על הירושלמי, אלא שדבריו מגלים טפח מהנימוק להמצאת ה'ירושלמי' והוא: 'הזמן הזה שאנו דרים בין אומות העולם'. ועל הזלזול בקיום מצוות מזוזה בצרפת בימי ר"ת, עי' לעיל, עמ' 82.

³¹ או"ז ב"ק סי' תמ"ט, ח"ב סי' ש"ל, פסקי ב"ק רפ"ג = ב"מ סי' ט, פסקי סנהדרין סי' ה. ור' לעיל, עמ' 148, הע' 25.

שהנשאים יתנו לו חלקו ועתה רוצה אחד לצאת ושואל חלקו לפי מה שהוקרו הספרים מאשר בתחילה והנשאים אומרים, כי לא יתנו יותר כי אם מה שנתנו בתחילה. תשובת הריצב"א היתה: 'כן דעתי נוטה שלא נתכוונו כי אם חלקו המבורר באותה שעה'³².

גדול יותר הוא מספר התשובות, שאין אנו יודעים למי נשלחו, אולם חשיבותן אינה פחותה משום כך³³, ויוצאות הן ללמד על כותבן ואף על תנאי הזמן והמקום. נסתפק כאן בשלוש דוגמאות: 'על סוס אחד, אשר שכר ראובן משמעון הוליכו מהלך ב' ימים, ובצאתו מן העיר קרוב לב' פרסאות, נמצא צולע על יריכו, ולא חשש ראובן לדבר וירכב עליו עד המקום, אשר היה חפץ ללכת שם, ובבואו שם הראהו לאומן לתקנו, ותקנו והתרה בו שלא לרכבו. ובכל זאת לא הטה אוזן ורכב עליו גם בחזרתו, ונתקלקל הסוס לבלתי התרפאות עד חודש או חדשיים או יותר... וראיתי מקצת הדיינים העולה על רוחם לפטרו... אכן אני בעיני כי טעות גדולה היא בידם... ולפי דבריהם לא שבקת חיים לכל בריה, והרוצה להפסיד לחבירו ינעוץ במסמרות בסוסייהם בכל יום ויום ויפטר, וחלילה מלומר דבר זה ואפילו לתינוקות של בית רבן יודעים... ודבר הנראה לעינים הוא שלא תמוט, וחבל על האומרים בעניין אחר, דלא מצינו לא במקרא ולא במשנה ולא בתלמוד מוזיק ממון חבירו והיוזק ניכר שיפטר'³⁴. התשובה השנייה המובאת כאן יש בה כדי ללמדנו פרק בקיום הכלכלי היהודי בסוף המאה הי"ב ובראשית המאה הי"ג בצרפת הצפונית, תקופה הידועה בחקיקת חוקים והוראות מגבילות ומצמצמות את פעולת היהודים בכל הנוגע להלוואות לנכרים בריבית. אמנם התמונה העולה מחקיקה זו אינה תואמת בכל את המציאות כמות שהיא מתוארת בתוספות, בספרי ההלכה ובדברי הדרשנים הנוצרים המתלוננים על אי-קיומם של החוקים ושל הזכויות שהוענקו לנוצרים^{34*}, אבל אין ספק שהחוקים המגבילים נתנו את אותותיהם במציאות הכלכלית היהודית. מפיו של הריצב"א שמענו על נשים גבירות ועל נשים שאינן גבירות, ואף-על-פי-כן היו בבתיהם מטלטלין מרובים ואפילו כסף וזהב. מנין בא להם הרכוש? תשובה מסוימת לשאלה זו נמצאת

32 תשו' מיימוניות משפטים סי' י"ח.

33 שו"ת מהר"ם ד"פ סי' קנ"ז, קס"א, רפ"ט, תנ"ב, תנ"ח, תרפ"ב, תתס"ו, מרדכי מגילה סי' תת"ח, מרדכי ב"ב סי' תקמ"ו, בתחילת התשובה נאמר 'וריב"א השיב', אולם החתימה היא: 'יוסף בר' אברהם', וצ"ל: 'יצחק בר' אברהם, תשובות מיימוניות משפטים כ"ח, ל"ז.

34 אר"ז ב"מ סי' רס"ב. ור' לעיל, עמ' 240. מטעם דומה חלק על דעת רבו הר"י, ראה תוס' ב"ב י"ג ע"א ד"ה אית דינא.

34 ר' לעיל, עמ' 242, ובספרו של ר. חזן הנזכר שם (הע' 55), עמ' 87—95, ושם, עמ' 115 ואילך.

לדעתי בתשובה שאנו עוסקים בה. הריצב"א נשאל — כנראה על-ידי חכם³⁵ אודות אביו 'אשר נשתתף עם הגוי להניח שדות ושוורים כנגד שדות ושוורים שלו משום חילול שבת, אם הגוי עובד בשבת בשדות ובהמות של היהודי'. הריצב"א השיב בזו הלשון: 'כך אני בעיני שאם לא בעבור השדות אין חשש איסור דכיוון שהגוי אריסותי' קאעביד... אבל מחמת השוורים יש איסור שאדם מצווה על שביתת בהמתו ואין אני רואה תקנה להתיר אם לא שימכור אותם לגוי האריס או ילוה אותם לו בהלוואה ולא בשאלה שיהא רשות ביד הגוי להוציאם שלא ברשות [הישראל ויזקוף הדמים על הגוי ואחריות השוורים על הגוי ולא בתורת שאלה כי אם בתורה הלוואה כדפי' ועוד נראה בעיני שאפי' לא יהא רשו' ביד הגוי להוציאם שלא ברשות] הישראל יש למצוא תקנה כגון וכו'. מתוך הדברים האלה למדים אנו, שיהודים רכשו בכספים — במקום להלוותם בריבית — שדות ובהמות עבודה משכניהם הנוכרים אבל השאירו אותם ביד המוכר, שנעשה אריס לגבי חלקו של היהודי. שותפות-אריסות מעין זו היה בה כדי לענות על בעיה כלכלית של החברה הנוצרית ושל היהודים כאחד. מה היקפם של עסקות שותפות-אריסות מעין אלו אין אנו יודעים, אבל עצם קיומן מאושרת על-ידי תשובת הריצב"א. התשובה דלהלן מלמדת על מידת הזדקקותם של היהודים לשפה הצרפתית: 'מעשה באדם אחד שהתנה עם חבירו תנאים הרבה לעשות כך וכך ופתחו לפניו חמשה חומשי תורה ונשבע ואמר כך יעזור לי דיאון (Dieux) והתורה הזאת שאקיים אלו התנאים. ושאלו לרבנו יצחק בר' אברהם ז"ל. והשיב כך נראה בעיני... אף-על-פי שבתחלת דבריו אמר אדם זה, כך יעזור לי דיאון השם, מכל מקום מה שהוסיף אחר כך והתורה הזאת לאו אאזכרות דידה משתבע אלא אגוילי ושבועה בשם יש כאן, אבל שבועה בספר תורה אין כאן. אף-על-פי שלא הזכיר את השם אלא בכינוי ולא בלשון הקודש שבועה בכל לשון שבועה היא...'³⁶ בדומה לרבו הר"י נקט הריצב"א בדרך הקלה על משומדים שחזרו בתשובה: 'אור"י בר' אברהם משומד השב בתשובה בדין שלא יהא צריך ג' לקבל בפניהם דבקל יש לנו לומר ששב אל בוראו. ואפי' לדברי המחמירין מ"מ אין יינו יין נסך כיון שנוהג בדת יהדות ואפי' לא טבל ואפי' היה מלוה ברבית לישראל ולא החזיר הרבית מ"מ חשבינן ליה בעל תשובה כיון

35 או"ז פסקי ע"ז, סי' ק"מ. התשובה פותחת שם: 'אשר שאלת אחי מה יעשה אביך וכו'. ברור שאין כאן הכוונה לאחיו הר"ש משנץ, אלא המדובר בתלמיד או בחבר. המלה 'אחי' חסרה בהגהות מימ' הל' שבת פ"כ אות א. למובא בסוגרים מרובעים באו"ז ישנה השמטה מן הדומין, והמדפיסים השלימו את החסר על-פי הב"י או"ח סי' רמ"ב, שהעתיק את התשובה מההגהות הנ"ל ואני השלמתי על-פי דפוס קושטא.

36 על תרגומן של תפילות לצרפתית ראה ח. פרי, התפלה והפיוט בלשון לעז בימי הביניים, תרביץ כ"ד (תשט"ו) עמ' 426 ואילך.

שהניח כל תרפות ושב לבוראו. ואעג"ב דאמרי' בסנהדרין מפריחי יונים ומלואים ברבית לא סגי בקבלה שלא יעשו עוד עד שלא יחזירו הרבית, הכא תקנתו קלקלתו דכיון דנשתמד ושב הוי ליה בעל תשובה לכל דבר ודומה קצת לגר רק שיש לו לשוב אל בוראו ולתקן עוותתו אשר עיות ואם לא יתקן לא תתעכב בכך תשובתו' *36.

תוספותיו של הריצב"א נשמרו בחלקן בתוספות שלנו, וכך נזכר שמו פעמים רבות בתוספות למסכתות עירובין ויומא ³⁷, שבהן גם נזכרות במפורש תוספותיו לזבחים ³⁷; ואמנם הפירוש המובא שם בשמו נמצא בתוספות שלנו לזבחים ³⁸. הר"ש משנץ מביא שלוש פעמים בתוספותיו לכתובות 'לשון אחי' ופעם אחת 'אבל אחי שיחיה פי' ³⁸. ורבים הם פירושי הריצב"א בתוספות כתובות שלנו, ובוודאי לקוחים הם מתוספותיו למסכת זו ³⁹. הריצב"א נזכר גם בתוספות שלנו למועד קטן, יבמות, קידושין, נדרים, בבא קמא, בבא בתרא ושבועות ⁴⁰. ר' משה

*36 סמ"ק ציריך, כ"י בריט. מוז. מצוה קנ"ט וראה להלן, עמ' 574. [במהד' י. הר"ש שושנים, ירושלים תשל"ז, עמ' מ"ח] והובא בשו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן סי' ק"פ.

37 על חלקו בתוספות שלנו לעירובין עי' להלן, עמ' 606, ועי' תוספות יומא ד ע"ב ד"ה להביא, כ ע"א ד"ה איברים, מ"ה ע"ב ד"ה הוה, נ"ז ע"א ד"ה חוץ, נ"ח ע"א ד"ה מין במינו, נ"ט ע"ב ד"ה והרי: 'כל זה דקדק ריצב"א', ס ע"ב ד"ה תנא, ס"א ע"ב ד"ה מה, ע"א ע"ב ד"ה ואימא: 'כל זה דקדק רבינו יצחק בר' אברהם'.

*37 מ"ד ע"ב ד"ה אתיא' . . . וכן פירש שם ריצב"א אמילתא אחריתי'.

38 מ ע"ב ד"ה לא נצרכה: 'כן פירש רבינו יצחק בר' אברהם זצ"ל'.

*38 תוס' הר"ש משנץ למסכת כתובות, מהד' א. ליס, עמ' ס"ד, ס"ה וע"ו, ושם, עמ' ל"ז. המעניין הוא שכל המובא בשמו אינו בתוס' שלנו. בדף ל"ד ע"א נמצא פעמיים 'לשון אחי' בתוס' הר"ש בד"ה רבי שמעון ובד"ה כיון, ואין זה בתוס' שלנו ובהן מובא הריצב"א בד"ה סבר ואין זה בתוס' הר"ש, וכל הנ"ל אינו בתוס' הרא"ש, ומכאן שמהדורות שונות של תוס' הר"ש היו בפניהם. ור' תוס' שעל האלפס לר' משה מלונדריש שההדיר הרמ"י בלוי על-פי כ"י פאריס, עמ' שכ"ט, של"ג.

39 ג ע"ב ד"ה ובשני, כ"ט ע"א ד"ה ועל אשת אחיו, ל ע"ב ד"ה ואי, ל"א ע"ב ד"ה וברשות, ל"ב ע"א ד"ה דאין, ל"ד ע"א ד"ה סבר.

40 מו"ק ח ע"א ד"ה נפקא ליה, יבמות, עי' לעיל, הע' 4, ור' בתוס' על האלפס הנ"ל עמ' שי"ז, קידושין נ"ו ע"א ד"ה מתקיף ליה, ס"ז ע"א ד"ה מתני' (וראה גם תוס' חכמי אנגליה לקידושין, מהד' א. סופר, עמ' 72), נדרים ה ע"ב ד"ה ליתני, ז ע"א ד"ה מנודה אני, כ"ב ע"ב ד"ה חוץ מקונם, צ"א ע"א ד"ה גירשתני: 'כך פסק ריצב"א בתשובה'. ב"ק פ"ג ע"א ד"ה והתניא, וראה שטמ"ק ב"ק ג ע"ד, ד ע"א. בתוס' ב"ב מופיע שם הריצב"א בשני הפרקים הראשונים, ראה להלן, עמ' 650, הע' 34. קטע מתוספות אלו נמצא כנראה בכ"י ירושלים Hebr. 2°1107, הכולל שני דפי-קלף שהוצאו מתוך כ"י תימני (2°3902) ובהם תוספות לב"ב ה ע"ב — ט ע"א, במקומות שבהם נזכר הר"י בתוספות שלנו נאמר בכ"י 'ואו' ר'. ח ע"ב ד"ה אכפיה נאמר 'ולר' נראה . . . ועוד נראה', בעוד שבתוס' שלנו כתוב: 'ולר"י נראה . . .

בר' יום טוב מלונדריש מביא פעמים אחדות את 'לשון רבינו יצחק בר' אברהם' לגיטין, ובמקום אחר הוא מוסיף 'אלא שקיצרתי' *40. הרא"ש מביא את פירושי הריצב"א בתוספותיו לשבועות ⁴¹ אולם לא באותם מקומות שבהם הוא נזכר בתוספות שלנו. ביחס לרבו, הר"י הזקן, ואחיו, רבנו שמשון, אין חלקו של הריצב"א בתוספות שלנו גדול, וכבר במאה הט"ז כתב מחבר על הריצב"א: 'חבר גם הוא תוספות, אבל לא נתפרסמו כאותן שחבר רבינו יצחק בר' שמואל' *41.

הריצב"א חיבר סדר ליל פסח, והוא נזכר אצל הראשונים כ"סוד רבינו יצחק בר' אברהם בלילי פסח' ⁴². מתוכו שאבו כנראה מפרשי ההגדה, המרבים להביא את פירושי הריצב"א בענייני פסח ⁴³. הוא עסק גם בענייני עיבור-החודש, ויש שרצו לייחס לו את ה'ס"א שערים' ⁴⁴. גם בין מפרשי התורה ⁴⁵ ייזכר שמו של הריצב"א, וייתכן כי אף עם הפייטנים יימנה ⁴⁶. על עיסוקו בספקולאציות משיי-חיות מוסר אחד מתלמידיו ב'דרשות של מלך המשיח ו(מ)גוג ומגוג' *46. ברשימה שנתגלתה לאחרונה ⁴⁷ נמסר, שהריצב"א נפטר בשנת תתק"ע (1210),

ולריצב"א נראה...'. שבועות ג ע"א ד"ה אבל, ד ע"א ד"ה בקוצץ, כ"ד ע"א ד"ה האוכל, שם ד"ה אלא, מ"ט ע"א ד"ה לכל, ור' להלן, הע' ⁴¹.

*40 בתוס' על האלפס הנ"ל עמ' שנ"ב, שנ"ד, שנ"ה (ראה בהע' המהדיר, הע' 90), ונראה שבדבריו בעמ' שמ"ו: 'ובתוספות מפורש באורך' התכוון לתוס' הריצב"א והמובא בעמ' שמ"ט—ש"נ, שם נזכר המורה ר"י בר' שמואל, וכן בעמ' שס"א לקוח בוודאי מתוספות אלו, ור' להלן, עמ' ⁴⁹⁵.

⁴¹ מהד' ש. וילמן, תשל"ה, ט ע"ב ד"ה כדאמר, י"ד ע"ב ד"ה ואף, מ"ז ע"ב ד"ה בהדי. *41 קונטרס כ"י הכולל 'סדר קצת החכמים אשר היו אחרי חתימת התלמוד', שנעתק על-ידי ר' עזריאל בן יחיאל טרבוט ונדפס על-ידי קויפמן, REJ, ד, עמ' ²¹¹.

⁴² או"ז ח"א סי' מ"ג, ארחות חיים ח"א סי' ע"ג, כל בו סי' ג, דפוס למברג י"ב ע"ג.

⁴³ פירוש הגדה כ"י דארמשטאט כ"ו ע"א, סדר ליל פסח לר' אליהו מנחם מלונדריש, שהדפיס י. ד. וילהלם בתרביץ שכ"ב, עמ' ⁴³, ובפירוש להגדה מהמאה הי"ד, שהדפיס הנ"ל שם שכ"ג, עמ' ⁸⁹, ר' אליהו מנחם מביאו כריב"א והמחבר השני כרי"ץ, ועי' לעיל, הע' ⁴. ומיסוד זה לקוח המובא כ'לשון הריצב"א' בתוס' חכמי אנגליה לפסחים, מהד' א. ד. פינס, עמ' ⁹⁰, וכן כל הנזכר בשמו, שם, עמ' ^{93—96}.

⁴⁴ בארנשטיין, התקופה ט"ז, עמ' ²⁹², ועי' מ"ש ב'ערוגת הבשם' ח"ב, עמ' ²⁸⁶ הע' ⁶.

⁴⁵ עי' לעיל, הערה ⁴, צונץ ZGL, עמ' ^{78, 89, 100}.

⁴⁶ צונץ LG עמ' ^{335, 622}, שם מונה צונץ י"ז חכמים ופייטנים ששם: יצחק בר' אברהם.

*46 כ"י דרמשטט Cod. Or.25/3 'כך מקובלני מפי מו' רבי' יצחק בר' אברהם כי ב' פעמים ימות המשיח אחת קודם תחיית המתים ואחת לאחר תחיית המתים, כי מלך המשיח יגלה במהרה בימינו... בהכלות אלף חמישי ובאלף שישי יהיו ימות המשיח... וימות המשיח שלאחר תחיית המתים יתנהגו עד תכלית אלף השישי', וראה ערוגת הבשם, ח"ב, עמ' ^{255—256}.

⁴⁷ על-ידי ד"ר י. תא-שמע בכ"י מוסקבה 109 (ראה עליו א. קופפר, מנחם אלדענדארפ'ס אויטאביאגראפישע פארצייכענונגען און נאטיצן אין העברעישן כתב יד, גאלדענע קייט, ⁵⁸, עמ' ^{212—223} (1967)). בסופה של הרשימה הוא כותב: 'כל הקבלה הזאת

בעוד שלפי מקור אחר ^{47*} נפטר בשנת תתקנ"ט (1199). על קבורתו מסופר: 'ומע' שה היה לפני ר' טוביה, כשנפטר ר' יצחק בר' אברהם וצוה לקברו בטלית מצוייצת והיו שם מקצת גדולי צרפת, כמו רבינו שמשון בעל התוספות והרבה גדולים ולא אמרו לו דבר, אך לא היה נראה לר' יעקב מפרובינץ וחלק על רבינו טוביה עד שבא תלמיד אחד מתלמידי רבי יצחק בר' אברהם והעיד, שרבינו יצחק בר' אברהם אמר בחייו בשעה שהיה מלמד ענייני ציצית לתלמידיו: הלואי הייתי יודע יום מותי והייתי מצוה, שתקברוני בטלית מצוייצת כהלכתה. מיד צוה רבינו טוביה לקברו בטלית מצוייצת ולא היה אדם מערער על הדבר' ^{48*}. ובמצוה זו הקפיד בחייו: 'אמר הרר"י מקינון שכך היה מנהגו של הריב"א כשהיה משכים קודם עמוד השחר ללמוד תורה היה מברך על טליתו משום ההיא דירושלמי אבל לא היה נראה בעיני ר"ש בר שמשון לברך בלילה על הציצית' ⁴⁸.

[ב]

יורשו הרוחני של ר"י הזקן היה בעצם אחיו של הריצב"א, רבנו שמשון בר' אברהם, שכבר הזכרנוהו כאן פעמים אחדות. קורות חייו ידועים לנו רק מעט ¹, אבל ירושתו הספרותית גדולה מזו של רוב בעלי התוספות, וחלק ניכר ממנה אף הגיע לידינו בלשונו ממש ולא בעיבודם של תלמידיו ותלמידי-תלמידיו. אין הוא מגלה בדבריו אלא טפח מקורות התקופה, תגובותיו והרגשותיו, שכן חסרה בדבריו כמעט כל נימה אישית ואין למצוא בהם אלא סימנים וקווים מועטים, שיש בהם לסייע אותנו לצייר את דמותו או לתאר את אופיו. רבנו שמשון, אביר התורה ונזירה, מזדהה כולו עם נושאו: העיקר אצלו לפרש את הקשה, ליישב את הסתירות ולברר את ההלכה. העובדות והמעשים שעוררו את הדיון מתוארים בצימצום רב, ורק הנתחך ביותר נמסר על-ידו, ומתוך קימוץ במלים. האישים,

מצאתי באוטלענג כתוב בספר מכתבי יהושע בכמ"ר ישראל נתן איש שונצין ז"ל.
מודה אני לידידי ד"ר תא-שמע שהפנה שימת-לבי לרשימה זו.

^{47*} ברשימה הנ"ל, עמ' 253, הע' ⁴.

⁴⁸ הגהות הר"ף לסמ"ק סי' ל"א, ועי' תשב"ץ סי' תמ"א. וברור שהריצב"א לא היה בן אחותו של ר' יעקב מפרובינץ, כפי שכתב גרוס, גלליא, עמ' 495. בכ"י אוקספורד 783 אומר אמנם ר' יעקב: 'קבלתי ממורי קרובי רבינו יצחק בר' אברהם בן אחותי זקנתי', אבל צ"ל: 'בן אחות זקנתי', ולפי זה היה ר' יעקב נכד אחות אמו של הריצב"א, כלומר צעיר בדור אחד.

^{48*} שטמ"ק מנחות מ ע"ב אות א.

1 על העיר שנץ וחכמיה כתב גרוס מונוגראפיה ברבעון הצרפתי כ"ו, עמ' 67 ואילך, וכ"ז, עמ' 40 ואילך.

שאליהם הוא כותב, נעלמים מאחורי המשא־והמתן בהלכה, ואין הם זוכים להע־
רכה, ואפילו לא במידה המצויה אצל חכמים אחרים; וכידוע לא הרחיבו גם הם
את היריעה ולא התכוונו לכתוב ביוגראפיות או לתאר מאורעות.

עוד יותר משאר חכמי אשכנז וצרפת מתבלט ר' שמשון משנץ כתלמיד־חכם,
שעולמו היא ההלכה ואישיותו היא תורתו. מעידה על כך העמדה שנקט בפולמוס
על ספר המדע של הרמב"ם. ר' מאיר הלוי אבולעאפיה פנה לר' שמשון באיגרתו,
אולם הלה לא הגיב כרצון השואל. ר' שמשון נמנע מכל דיון בנקודה העקרונית
והציבורית של המחלוקת. הרמב"ם, כאיש ההלכה, היה בעיניו 'אשכול הכופר
ממנו פנה ממנו יתד, לו נגלו שערי בינה והוא הביט נפלאות מתורת השם ית־
ברך'.² אפשר שהרמב"ם טעה בהבנת דברי חז"ל ובפירושים, כשם שטעו אחרים,
אולם אין הוא מוצא שום עילה לדון בדבריו בדרך אחרת מאשר הוא רגיל לדון
בדבר הלכה, או בפירוש דברי חז"ל. לפעמים אמר הרמב"ם, לדעתו, דברים 'שאין
להם יד ורגל', ור' שמשון מונה הלכות, שבהן טעה הרמב"ם, אולם הוא מוסיף,
כי מי שיעמיד את דברי הרמב"ם יבוא ויטול שכר. ר' מאיר אבולעאפיה הרגיש,
כי לא היה בתשובתו של רבנו שמשון 'דבר מיוחד המביא אל המחלקת' בינו
ובין ר' אהרן מלוניל, סניגורו של הרמב"ם. וכאשר המשיך את הוויכוח בדברי
ההלכה, ענה לו רבנו שמשון בחריפות: 'וידע אוהבי, כי כמו שנכוית בפושרין
בדבר זה כן נכוית בכל הדברים, אשר הקפת עלי תשובות חבילות, אך עמל
הוא בעיני להשיב על כל הויותיך ואין אדם עומד על דברי תורה אלא אם כן
נכשל בהם'.³

מקום לידתו של ר' שמשון אינו ידוע, ואולי היתה זאת עיר מושב זקנו, ר'
שמשון מפלייזא, שעל שמו נקרא הנכד המפורסם.⁴ את מקום מושבו קבע בשנץ,
היא Sens,⁵ עיר שנתפרסמה בתולדות ישראל בעיקר בזכות תוספותיו של רבנו
שמשון ותלמידיו, שנקראו על שמה 'תוספות שנץ'; אולם העיר כבר היתה מקום
תורה בימי רבנו תם. בשנץ חי בן־גילו, ר' אלעזר,⁶ שעליו הסתמך הר"י, והוא

2 כתאב אלרסאיל עמ' קל"א, קל"ב, ועי' מה שכתבתי במאמרי 'חכמי אשכנז וצרפת
והפולמוס מסביב לספרי הרמב"ם', ציון, תש"ז, עמ' 155. הדיונים הנוספים בפרשת
התערבותם של חכמי צרפת בפולמוס הראשון על יסוד איגרתו של ר' אשר בר'
גרשם (ר' ב"צ דינור, ישראל בגולה כ"ב ס"ד (תש"ל), עמ' 187—191, ושם עמ'
267, הע' 29; י. שצמילר, מחקרים בתולדות עם ישראל וארץ ישראל לזכר צבי
אבינרי, תש"ל, עמ' 129 ואילך) לא הוסיפו ידיעות של ממש.

3 כתאב אלרסאיל, עמ' קל"ח.

4 עי' לעיל, עמ' 118.

5 שם העיר מובא גם בצורת שנזא ושזנא, עי' גרוס, גלליא, עמ' 662.

6 'וגם ר"ת היה מתיר לר' אלעזר משזנא', ליקוטים מהלכות אמרכל, ה קונטרסים
לנ. קורוניל ל"ג ע"ב, שערי דורא סי' פ"ב.

נזכר פעמים אחדות בתוספות שלנו⁷. רבנו שמשון ידוע בספרות הרבנית כר"ש משנץ, כשר משנץ⁸ וכרשב"א. בגלל שמו שמשון וגבורתו בתורה הכתירוהו גם בתואר 'הגבור'⁹ ובאמת הגביר והגדיל לעשות תוספות ופירושים משאר כל תלמידיו של הר"י. הוא נחשב כשלישי-במעלה בין בעלי התוספות, בלשונו של הרא"ש: 'רבינו תם ור"י ור' שמשון אשר רוב תורתנו על פיהם פרשו'¹⁰. ר' יצחק אור זרוע, שחי רק דור אחד אחרי ר' שמשון, אמר עליו, 'שהוא היה יחיד בדור בתורתו ובחכמתו'¹¹ וחכם ספרדי, ר' יעקב בר' משה בן עכסאי שתרגם את פירוש המשנה לרמב"ם לסדר נשים בשביל ר' שלמה בן אדרת, כתב עליו בהקדמתו: 'הרב החכם הגדול רבינו שמשון זלה"ה כשמשון בכחו וגבורתו, נמצא כחו בש"ס'.

בצעירותו שמע רבנו שמשון תורה מפי רבנו תם, והוא גם מעיד על מעשים שהיה עד-ראייה להם: 'וגם אני ראיתי את ר"ת, שכתב שטר בכך וכך לפרט ולא כתב בו לא האלפים ולא לבריאת העולם'¹². לפי זה נולד רבינו שמשון סמוך לשנת 1150, שכן רבנו תם נפטר בשנת תתקל"א (1171). תורה למד בעיקר מפי רבו, הר"י הזקן, שאותו העריץ הערצה רבה. הר"י התארח בבית אביו ור' שמשון מוסר על פסק הלכה, ששמע ממנו בו בזמן: 'וזכור אני כשהיה מורי הקדוש דר בגורן בבית אבא... שצוה מורי הקדוש...'¹³. ר' שמשון הקפיד על חכמים,

7 יבמות צ"ג ע"ב ד"ה לאחר: 'ואר"י שבעניין זה תירץ הר' אלעזר משונא': ואותו עניין בכתובות נ"ח ע"ב ד"ה לאחר; גיטין נ"ח ע"א ד"ה אבל; קידושין ד ע"ב ד"ה מה ליבמה, ב"ק נ"ט ע"ב ד"ה כתב.

8 מרדכי גיטין ת"ג, במקום ר"ש' הפכו וכתבו 'שר'.

9 שו"ת מהר"ם ב"ב דפוס פראג סי' קצ"ז. בעל 'שבלי הלקט' מביא את תשובותיו כ'תשובות הגבור', ר' ח"ב מהד' הרב חסידא, עמ' י"ט, ושם עמ' מ"ד, ושתי התשובות הופנו ל'החבר ר' יהודה', הוא כנראה ר' יהודה שירליאון. ולפי"ז יש להגיה בתוספות ברכות ט"ז ע"ב ד"ה אסטניס: 'וכן התיר רבינו שמשון' במקום 'רבינו שמואל' ובכ"י ספר הנייר נמצא: 'לשון מורי. הגבור', 'מעשה בא לפני הגבור', (REJ) ח"ו, עמ' 175, ונדפס בינתיים על-ידי הרב גרשון אפפל, ניו יורק תשכ"א, ור' שם עמ' קס"ה). ונראה ש'מורי הגבור' בתוספות הרשב"א לפסחים (ג ע"ב ד"ה ואין) הוא לשון תלמיד ומכוון לר"ש עצמו. ור' פירוש הר"ש לטהרות פ"י מ"ג.

10 שו"ת הרא"ש כלל פ"ד סי' ג. 11 או"ז ב"ק סי' תל"ו.

12 תוספות שנץ לעבודה זרה, כ"י הברשטס, לוצאטו, הליכות קדם עמ' 46, (כעת במהד' בלוי, עמ' נ). שו"ת מהר"ם דפוס פראג סי' ר. שם סי' ר"ה נאמר אמנם: 'וכהנה השיב ר"ת לרשב"א', אולם בתשובות מיימוניות קדושה סי' ט: 'וכאלה השיב ר"ת לרבי' יעקב ישראל, שמשון בר' אברהם'.

13 אור זרוע ח"ב סי' ג, לדעת א. אפשטיין, מונטסשריפט 1897 עמ' 466, גורן הוא שם מקום הידוע גם בשם גורניש; גרוס גלליא עמ' 139 מזהה את גורניש עם Gournay שבנורמנדיה, הנקראת בצרפתית עתיקה Gornai ובלאטינית Gorneum, והידועה כמקום מושבם של יהודים, אבל ראה להלן עמ' 770.

שמסרו דברי מורו שלא כהלכה: 'וכבר הורה חכם אחד בשם רבינו יצחק בר שמואל... והשיב עליו רבינו שמשון בר' אברהם זצ"ל משנץ וזה לשונו: טעות גדולה תלה באילן גדול אותו חכם... ושרי ליה מארי לאותו חכם'¹⁴ הוא עצמו דייק במסירת השמועות מפי רבותיו, ופעם העיר: 'ואני שמעתי ואיני יודע אם מר"ת עצמו, או ממורי הקדוש...'¹⁵. לעתים לא רחוקות מודיע הר"ש: 'ור' הודה לדברי'¹⁵. נראה שר' שמשון היה גם תלמידו של ר' חיים הכהן, ובכל אופן הוא קורא לו 'מורי הכהן'¹⁶. חכם ותיק זה פנה לר' שמשון, שהיה אז צעיר לימים, בשאלה אישית שנגעה לו. התלמיד לא התחשב בכבוד הרב והשיב לו שלא לטובתו: 'תשובה ששלח רבינו שמשון אל רבינו חיים זצ"ל... כל זה אמרתי לחבירי לפני בוא תשובת רבינו, ודברי רבינו סותרין זה את זה... והחכם יפה כהר' חיים שהעלה על לבו להתיר... ומרב פלפול גדול ובקיאות אין אלו אלא דברי נביאות ורוח הקדש ומצינו דברי תורה עניים במקומן ועשירים במקום אחר'¹⁷. ושמא היה גם תלמידו של תלמיד נוסף של ר"ת, הוא ר' יצחק בר' ברוך'¹⁷. ר' שמשון מוסר גם 'מפי ר' שמואל גיסי בר' חיים'¹⁸, והכוונה כנראה לר' שמואל מוורדון הראשון. נראה שר' שמשון שהה בפאריס במחיצת חברו ר' יהודה שירליאון¹⁸.

דעה מתהלכת מחוקר לחוקר¹⁹, שר' שמשון היה תלמידו של ר' דוד ממינצבורג, אחיהם של ר' מאיר ור' יהודה, בני ר' קלונימוס משפירא¹⁹, ודעה זו מבוססת

- 14 שם. 15 אור זרוע ח"א סי' שס"ה, מרדכי הל' נדה סי' תש"נ.
- 15* בתוס' פסחים ראה להלן, עמ' 280 הע' 15, וכן בתוס' כתובות, מהד' א. ליס: 'וקיבל ר' את דברי' (כצ"ל ולא כפי שנדפס 'וקיבל ר' את דבר ה'') ובמהדורה זו שבושים רבים מחמת טעויות בפענוח של כה"י.
- 16 מרדכי כתובות פ"ד סי' קנ"ב: 'כתב ר' שמשון ולא נהירא לי כמו שקבלתי ממורי הכהן', ובתוספות פסחים פ"ה ע"א ד"ה כשהוא: 'ותירץ ר' חיים לרשב"א'.
- 17 תשובות מיימוניות שופטים סי' כ.
- 17* ר' תוס' הר"ש לכתובות עמ' ר"ג: 'ונראה למורי הריב"ב' ושם עמ' ר"ז, אמנם בתוס' שלנו במקומות המקבילים נמצא במקום הראשון: 'הר"י' ובמקום השני 'הריב"ן', אבל יש רגלים לדבר, שריב"ב נשתבש לר"י ולריב"ן ולא להיפך, ור' שם, עמ' קס"ו, ולעיל עמ' 153.
- 18 תוס' הר"ש משנץ לכתובות מהד' א. ליס, עמ' פ"ב אמנם שם עמ' י"ט (כ"ד ע"ב ד"ה איבעית אימא) נאמר 'ואמר לן ר' שהקשה ר' שמואל גיסו... ותירץ ר'... והר' שמואל גיסו תירץ...'. אבל ברור שצ"ל: 'גיסו', בתוס' שלנו שם: 'הקשה הר' שמואל מורדין... ותירץ ר"י וכו'', ובתוס' הרא"ש (שהם תוס' הר"י) אין תירוצו של ר' שמואל, ור' לעיל, עמ' 153, ולהלן עמ' 286.
- 18* ר' להלן, עמ' 332, הע' 81.
- 19 אפטוביצר, מבוא לראבי"ה, עמ' 535.
- 19* עי' להלן, עמ' 365.

על שני מקומות בפירוש המיוחס לר' שמשון משנץ לתורת כהנים, שבהם מובאים פירושים בשם 'מורי ר' דוד בר' קלונימוס'²⁰. אבל כיוון שבעלותו של ר' שמשון על פירוש זה מוטלת בספק, הרי אין כאן ראיה. אמנם בפירוש המשנה²¹ מביא ר' שמשון פירוש בשם אחיו של ר' דוד, אבל מהלשון: 'ושמעתי בשם הר' מאיר בר' קלונימוס מאשפירא', אין להוכיח שהיה מגע אישי בין הר"ש לבין חכמי אשכנז, ואין מקום להשערתו של אברהם עפשטיין²² שהר"ש קיבל את דברי ר' מאיר מאחיו ר' דוד, שאלמלא כן לא היה משמיט את שם מורו; ויש כאן ראיה לסתור²³. אין לנו הוכחות כלשהן על קשרים מיוחדים של הר"ש עם אשכנז. אבל בני-דורו החשובים שבאשכנז מביאים את פירושיו והוראותיו, ובדברם על 'תוספות צרפת' או 'תוספות הצרפתים', הם מכוונים כנראה לתוספותיו של רבנו שמשון. מפיץ תורתו באשכנז היה תלמידו ר' יעקב מקורשן^{23*}. הראבי"ה כבר מסתמך על 'תשובת הרב ר' שמשון בר' אברהם נ"ע, שהשיב לאחיו הרב ר' יצחק בר' אברהם'²⁴. מסורת על מנהגי ר' שמשון נמסרה אמנם על-ידי המהר"ם מרוטנבורג. הוא אומר, 'ששמע שרבינו שמשון משנץ כשהיו עיניו כואבים, היה מכסה פניו במסוה חוץ מן העינים והיה מסתכל במראה'. אבל נראה שמועה זו שמע בימי לימודו בצרפת^{24*}. רבנו שמשון משתמש כמעט רק בדברי חכמי אשכנז הקדמונים, ובעיקר בריב"א²⁵. וכל מה שהוא מביא בענייני אשכנז בא לו מן השמועה: 'ואותן טליתות העשויות כמין קפריוניש (Chaperons) שמעתי שזו היא טליתות של חסידי אשכנז ויש לו ארבע כנפים, כשפושט מעליו שוטחן ומתכסה בו... ויש אומרים דלא מקרי טלית אלא כמין שלנו שעשוי להתעטף בו ולהתכסות כדכתיב כסותך ומברכים להתעטף. ואני נוהר מללבשו לאפוקי נפשאי מספק, אבל אותו קוטיוש שיש להן בית זרוע לא דמי כלל ואין כאן מיחוש...'²⁶. מבני-משפחתו של הר"ש ידוע שם בנו, ר' יעקב. מחבר הקונטרס 'תוצאות ארץ ישראל'²⁷, שהיה תלמידו של הרמב"ן, מספר '... בית הקברות

20 עי' להלן, עמ' 312.

21 כלאים פ"ח מ"ה, ועי' גם אור זרוע ח"א סי' רפ"ח.

22 מונטסשריפט 1895, עמ' 13, בהדפסה מיוחדת.

23 עי' גם ש. ליברמן בספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס, עמ' רצ"ה, הערה 35.

23* ור' להלן, עמ' 291.

24 אפטוביצר, מבוא עמ' 302.

24* תשב"ץ סי' תקמ"ג ועי"ש סי' תקמ"ב ותוס' ע"ז כ"ט ע"א ד"ה המסתפר.

25 עי' להלן, עמ' 283.

26 שאלות ותשובות מהר"ם ב"ב ד"פ סי' רע"ז. ועל המלבושים הנ"ל, עי' C. Enlart,

Manuel d'Archéologie Française, Le costume 1927, pp. 51, 155

27 הדפיסו אסף ב'ירושלים' לכבוד לונץ.

בתחתית הר הכרמל עם קבורת הרב הגדול רבינו שמשון בר' אברהם זצק"ל... והרב ר' יעקב הקטן בן רבינו שמשון בעל התוספות זק"ל. נראה, שזהו ר' יעקב האחרון, שתוספותיו ותוספות שיטה שלו נזכרות בספרו של פוסק איטלקי מהמאה הי"ד²⁸. ואולי יש לשער שהיה לו עוד בן, והוא אותו 'אדם אשר היה בארץ עם הרב ר' יונתן הכהן מלוניל, ושמו ר' שמואל בר' שמשון, שהלך עמו בארץ גושן ועבר עמו במצור ובא עמו לירושלים וזה היה בשנת תתק"ע'²⁹. אם השערה זו נכונה, עלה בן זה לפני אביו, בשנת תתק"ע, יחד עם ר' יהונתן מלוניל, והאב הגיע עם רבנים אחרים שנה לאחר-מכן³⁰. נשמרה תשובה אחת שהשיב לאחד מבניו, אבל לא פירש שמו. בן זה היה חתנו של אחיו של הר"ש, כנראה הריצב"א. יחס האב לבן נקבע על-ידי ערך תלמוד תורה. שאלת הבן היתה בעיניו ללא משמעות והוא כותב לו 'לא ידענו מה שאלת', ואת דבריו מסיים הר"ש בדברי הדרכה וברכה 'ודע בני ירא את השם הנכבד והנורא וחזור על תלמודך ואל תתעצל בדבר וה' יצליחך ויתן לך זרע נכון מבית אחי שיחי', שמשון בר' אברהם-הם'³⁰. ושמא זהו הבן שחשד בו 'שלא דייק במסירת דברי אחיו, הריצב"א'³¹. שמו של חתנו של הר"ש אינו ידוע³¹, ומסופר ש'רבינו שמשון בר' אברהם התיר לחתנו הדר בטרזיש שלא לבוא בבית דין', כי בעל-דינו נחשב על חשובי העיר והיה קיים חשש שהכל נשמעים לו³². אולם על שניים מנכדיו יש בידינו ידיעות: 'מעשה בראובן שקידש אשה בטבעת שאולה. כשישמעה האשה הרה לה מאד ואמרה לבעלה: למה קדשתני בטבעת שאינה שלך... ובאו לפני מורה אחד ואמר, כי הקידושין קידושין, אך להפיס דעתה צוה לקדש בצנעא בפני עדים בטבעת שלו בלא ברכה, ובא מורה אחר והפרישם ואמר שלא היו קידושין... ושלחו הדברים לפני הרב משנץ והורה דהוי קידושין כמו שאפרש. ואחר כך עברו רבי יוסף נכדו ואחיו דרך עליהם ושאלו להם והשיבו, שהקידושין הראשונים לא הוו קידושין, והשניים שהיו בלא ברכה היו מכווערים והצריכו גט ולחזור ולקדש ולברך, ושלחו הדברים לפני הרב משנץ אם יסכים לגרש והשיב וזה

28 כ"י אדלר 2717, מרמורשטיין, 'דביר' ח"ב, עמ' 242.

29 ע"י א. יערי 'אגרות ארץ ישראל', עמ' 75.

30 בזה מתיישבת הסתירה בתאריכים תתק"ע תתקע"א, ואין צורך להגיה כפי שהציע יערי שם, עמ' 77.

30* כ"י פרמא, 425, הכולל שו"ת ופסקים.

31 ר' לעיל, עמ' 264.

31* אפטוביצר, מבוא עמ' 418.

32 שו"ת מהר"ם ב"ב דפוס פראג סי' תקמ"ו, תשב"ץ סי' תקט"ו, קהלת שלמה, עמ' 67; ושם הלשון משובש, ויש לתקן על-פי שאלות ותשובות מהר"ם מינץ, וע"י להלן, עמ' 486.

לשונו: תחילת הוראה זו לקלקלה...³³. הנכדים, שאחד מהם נקרא יוסף על שם אבי זקן-זקנו, היו צעירים לימים וזה היה כנראה נסיונם הראשון בהוראה. המעשה אירע בכל אופן לפני עלייתו של ר' שמשון, היינו לפני שנת 1211. ואם רבנו שמשון נולד סמוך ל-1150 היה אז כבן שישים וחמש ונכדיו כבני עשרים. הנכד השני, שמו אינו נזכר במעשה זה, הוא אולי ר' שלמה בן-בנו של ר' שמשון בעל התוספות, שהיה בעכו עוד ³⁴ בשנת 1260. אחד מנכדיו של ר' שמשון חיבר תוספות למסכת סנהדרין ³⁴.*

לפי מסורת אחת, 'הלך ר' שמשון לירושלים ונקבר בשיבה טובה תחת רגלי הכרמל'³⁵. ר' אברהם, בנו של הרמב"ם, מספר: 'ושמענו על הרב רבינו שמשון ז"ל בעל התוספות שהיה בעכו, שלא ראינו אותו מפני שלא עבר דרך עלינו, שמענו עליו אחרי פטירתו ועל אחד מתלמידיו, שחלק מקצת על דברי הצדיק אבא מארי זצ"ל, ולא נסתיימו הדברים אצלינו, כי לא חששנו לחקור עליהם, ואמרנו בלבבנו, אם הדבר אמת יאכלו פרי מעלליהם ונחנו מה, ואם אינו אמת אותו שהוציא הקול עליהם מוציא שם רע הוא'³⁶. ר' אברהם כתב את דבריו סמוך לשנת 1235, בשעה שהתלקח הפולמוס מחדש בעניין ספרי אביו. והר"ש נפטר לכל הפחות 19 שנה לפני זה, שכן ר' יהודה אלחריזי אינו מזכירו בין חכמי אשכנז וצרפת, שפגשם בשעת ביקורו בארץ ישראל בשנת תתקע"ו (1216)³⁷. מדברי ר' אברהם אנו למדים, כי הר"ש לא עבר דרך מצרים, אלא הגיע כנראה לעכו דרך הים. ושמעותו של ר' אברהם, שהר"ש חלק על אביו בכמה עניינים, יסודה באיגרתו של ר' מאיר הלוי. ר' אברהם לא קרא את הדברים ולא חש לחקור

33 הגהות מרדכי קידושין סי' תקמ"ה.

34 ספר יוחסין, עמ' 222, ועי' צונץ ח"א, עמ' 107. *Gesammelte Schriften*

34* בשיטה על מסכת סנהדרין 'חמרא וחיי' לר' חיים בנבנישתי בסוף הספר 'חימר חיור עתיק' ישנם דיבורים רבים שבסופם החתימה 'נכדו של הר' שמשון' 'נכדו של הר"ש משנץ ז"ל' (כ"ב ע"ב, כ"ה ע"א, ל"ד ע"ב, ל"ו ע"א, ל"ז ע"א, ל"ח ע"א, מ"ו ע"ב) לפעמים נמצא בסוף דבור: 'הרא"ש ותו' נכדו של הר' שמשון בן אברהם ז"ל' (כ ע"ב, כ"א ע"ב, כ"ד ע"א) כנראה באותם מקרים מצא אותם דיבורים גם בתוס' הרא"ש וגם בתוס' הנכד, שכן שניהם השתמשו בתוס' הר"ש משנץ.

35 שו"ת מהרש"ל סי' כ"ט. לפי הרשימה הנ"ל (לעיל, עמ' 270, הע' 47) נפטר בשנת תתקע"ד (1214). בכך מתאשרת מסקנתנו בפנים.

36 מלחמות ה', קובץ תשובות הרמב"ם, ליפסיא תרי"ט, ח"ג, עמ' 16.

37 תחכמוני שער מ"ו, וראה י. ברסלבי, קטעי גניזה של חכמים מצרפת ואשכנז בא"י ובמצרים בתקופת הרמב"ם, ארץ ישראל ד (תשט"ז), עמ' 156; ב"צ דינור, ישראל בגולה, כרך ב, ספר א, תשכ"ה, עמ' 519, ושם עמ' 548; ועיין י. פראוור, הצלבנים, דיוקנה של חברה קולוניאלית, תשל"ו, עמ' 294 ואילך, ובמאמרו 'פרקים בתולדות היהודים בממלכת הצלבנים', זולם ש"ב (תשל"ו), עמ' 106 ואילך.

פרק שביעי

אחריהם. בכל אופן הוא מכחיש את הקול שהוציא שקרן, שכאילו נידה את ר' שמשון לכבוד אביו, ואלה דבריו: 'שקר בדה מלבו, חלילה לי חלילה, אנחנו עמי הארץ לא נגדה אותם לכבודנו, קל וחומר חכמי תורתנו'³⁸.

השאיפה לעלייה לארץ-ישראל, שעליה כבר דיברנו³⁹, הקיפה בצרפת חוגים רחבים של תלמידי-חכמים, ומהם נדרו גם נדרים והיו מוכנים להפקיר בתיהם ולעזוב את כל אשר להם, כדי לקיים את נדרם. בתשובה בעניין זה, ששלח ר' שמשון על-ידי אחד מתלמידיו, ניכרת שוב דעתו הצלולה והשקולה של ר' שמשון: 'אהובי ר' מנחם לעניין נדרך שנדרת לעלות לארץ ישראל יש לך הפרה אחרי שאשתך הרה, דאין כל איסור עומד בפני פיקוח נפש ויש סכנה להוליכה עוברה וגם הילד עד שיתגבר ויכנסו ימות הקיץ... ואל תשיבני, שאין זה פקוח נפש לפי שתוכל לילך בלא אשתך, זה הבל, כי לא תוכל לעגנה ואתה משועבד לה ומצוה מרובה ויש לו הפרה... ושלום, שמשון בר' אברהם'⁴⁰. ר' מנחם זה היה תלמידו של הר"ש משנץ. מחברו של ספר הנייר, מביא: 'וכן היה נוהג הר' ברוך חיים, כי קבלה היתה בידו מאביו הר' מנחם תלמיד רבינו שמשון'⁴¹. ויש רגלים לדבר, שגם החבר ר' מנחם בן החבר ר' יצחק שתשובת הר"ש אליו מובאת בספר אור זרוע⁴², אינו אלא ר' מנחם, תלמידו של רבנו שמשון. העלייה לארץ-ישראל זיכתה את ר' שמשון בתואר 'איש ירושלים' ויש גם המזכירים אותו כ'ר' שמשון מארץ ישראל'⁴³. על תשובה אחת בהלכות אבלות חתם בעצמו: 'שמשון בר' אברהם אשר הלך בארצות החיים'⁴⁴.

בפעולתו הספרותית תופסות מקום בראש תוספותיו. ר' חסדאי קרשקאש מעיד: 'רבינו שמשון תלמידו של רבי יצחק הידוע בעל התוספות חבר ספרים וחדש הויות ופלפולים בכל התלמוד'⁴⁴, ויש בידינו הוכחות, שחיבר תוספות לכל

38 מלחמות ה' שם, דברי גרץ תו"י ח"ז, עמ' 35, שהר"ש נמנע בכוונה מלהיפגש עם ר' אברהם ושחיבר כתב מיוחד נגד הרמב"ם, אין להם יסוד במקורות.

39 לעיל, עמ' 126.

40 הגהות מיימוניות שבועות פ"י אות ז. בשו"ת מהר"ם ב"ב דפוס פראג סי' ר"ג חסרה חתימתו של הר"ש על התשובה והתחלתה שם: 'שמועותיך ברורות, כשמש מאירות, בקי בכ' דורות, ידידי הר' מנחם, בכ"י אופ' 300 (קאטאלוג 672) 34 ע"ב, התשובה מופנית 'לאהובי הר"ר שלמה'.

41 גרוס REJ, ח"ז, עמ' 75, ור' כעת במהד' ג. אפפעל במבוא, עמ' 28, וראה שם, עמ' כ"ט, צ, קס"ז, קס"ט, גם 'לשון מורי הגבור', 'מעשה בא לפני הגבור', הם דברי ר' שמשון מקבלת תלמידו, שם הערה 11.

42 ח"א סי' תשע"ח.

43 סמ"ג עשין מ"ח, קכ"ו ע"ד; שם ס"ג, קמ"א ע"ג.

*43 כ"י אופ' 300, 63 ע"א.

44 אור ה', הקדמה, ב ע"א.

המסכתות של התלמוד הבבלי, ואם נצרף לכך את פירושו לזרעים ולטהרות — הרי היתה פעולתו הפרשנית מקיפה ביותר. תוספותיו הגיעו ברובן אלינו בעיבודם של תלמידיו ותלמידי־תלמידיו, ולא כפי שיצאו מתחת ידיו. אולם כמעט כל התוספות מבוססות על תוספות שנץ, וכבר אמר בעל 'תרומת הדשן', ר' ישראל איסרלין: 'ומימי דתוספות שנץ אנו שותים'⁴⁵. לא נסתפק כאן בעדות כללית זו, אלא נביא הוכחות לקיומן של התוספות לכל מסכת ומסכת מפיו של ר' שמשון בעצמו, או מפי מחברים אחרים המעידים על כך, ובמידה שהתוספות הגיעו לידינו נרחיב עליהן את הדיבור.

[ג]

ברכות. תוספות שנץ למסכת זו עדיין היו בפני ר' ישראל איסרלין¹, ומתוכן לקוחים בוודאי פירושי ר' שמשון בתוספות שלנו ובספר 'אור זרוע'². שבת. בפירוש המשנה רומז רבנו שמשון למה שפירש בפרק קמא דשבת ובפרק המצניע³, וחלקים גדולים של התוספות שלנו לשבת לקוחים מתוס' שנץ, מהן בעיבוד ומהן בלשונן ממש⁴, בעיקר בפרקים האחרונים של המסכת. גם הרא"ש השתמש בהן⁵. מהדורה אחת של תוספות שנץ נמצאת לנראה בכ"י של הבריטיש מוזיאום⁶.

עירובין. בתשובה אחת כותב רבנו שמשון, לאחר שהביא מעשה שהיה בפני רבו הר"י: 'וגם אני פסקתי כן בתוס' ערובין שפרשתי לפניו סוף פרק כיצד משתתפין וזה לשון התוס'...'⁷. רובן של התוספות שלנו מבוססות על תוספות שנץ⁸, ומתוכן באו גם תוספות אחדות⁹, ור' שלמה לוריא הגיה על־פיהן¹⁰, וכן

45 תרומת הדשן סי' י"ט, ובשו"ת מהרי"ל סי' קס"ג.

- 1 תרומת הדשן סי' ק"ח.
- 2 ברכות כ"ח ע"א ד"ה ושל, ל"ט ע"ב ד"ה אבל, מ"ב ע"א ד"ה לחמניות, מ"ז ע"א ד"ה אין, אור זרוע ח"א סי' קע"ז.
- 3 כלים פ"ג מ"א: 'ובסוף פרק המצניע דקדקנו אותה משנה', ועי' גם אהלות פ"א מ"ח, כלים פ"ל מ"ג: 'ובפ"ק דשבת פרשתי', ועי' טהרות פ"א מ"ג מקואות פ"ג מ"ד.
- 4 ע' להלן עמ' 601.
- 5 רא"ש נדרים פ"ד סי' י"א: 'כך פי' רבינו שמשון ז"ל בפ"ק דשבת'.
- 6 קטלוג מרגליות 418, 2. וראה בתוס' שבת לרא"ש, מהד' י. ש. לנגה, תשל"ז, עמ' 417, ובמפתח השמות, עמ' 423.
- 7 אור זרוע ח"ב סי' ג. ועי' בתוספות פ"ז ע"ב ד"ה אלא. 8 עי' להלן עמ' 606.
- 9 מ ע"ב ד"ה דילמא, מ"א ע"א ד"ה ביצה, מ"ב ע"ב ד"ה אמר רב הונא.
- 10 חכמת שלמה כ"ג ע"א ד"ה ובלבד. ל"ז ע"א ד"ה מיחל.

פרק שביעי

הוסיף הב"ח על־פיהן יי*10. קטע מתוספות שנץ לעירובין נשמר בכתב־יד קרלסרוה ונדפס על־ידי לנדויר יי. עניינים המובאים בתוספות שלנו בשם הר"י נמצאים בקטע זה ללא שם אומרם, ולעומת זאת מצויה בו החתימה: מ"ר, סימן מובהק של תוספות שנץ יי2.

פסחים. תוספות שנץ למסכת זו, שלהן רומז הר"ש בפירושו למשנה והן גם נזכרות בספרי הראשונים יי3, נמצאות בכתב־יד שבספריית אוקספורד יי4. בראש כתב־היד נאמר: 'תוספות פסחים לר' שמשון שאנץ ז"ל', והוא מגיע עד דף צ"ו ע"א של המסכת. כתב יד ורשא מגיע עד דף ק"ה של המסכת. תוספות שנץ אלו ארוכות בהרבה מתוספות שלנו, וכל מה שנמסר באחרונות בשם הר"י הם דברי רבו של בעל התוספות בכתב־יד. הרב, כלומר הר"י, נזכר בכל דיבור ודיבור. שגורים בהן הלשונות: 'ושאלתי את פי מורי והשיב כדברי', 'ורבי השיב לי ולא הבנתי תשובתו', 'לשון ר' כתבתי', 'והודה ר' לדברי', 'ונסתלק רבי בגמגום' יי5, ומצויה ביותר החתימה 'מ"ר' בסוף הדיבורים. וכבר ראינו שסימנים אלה סימנים מובהקים הם לתוס' שנץ; אלא שהפעם לפנינו גם הוכחות מפורשות, כי המדובר הוא בתוספותיו של רבנו שמשון. במקומות שנאמר בכ"י: 'וקשה לי... ואמר לי רבי', מפורש בתוספות הנדפסות: 'וקשה לרשב"א... ואומר ר"י' יי6. כדי לעמוד על היחס שבין שני קבצי התוספות נציג קטעים אחדים מתוכן אלה מול אלה, ואגב אורחא יובלט גם אופיין של תוספות שנץ:

10 * ר' הגהות הב"ח ס"ב ע"ב אות ז.

11 Z.F.H.B. כ"ב, עמ' 27 ואילך. דברי אהרן פריימן שם, שהקטע מכיל תוספות רבנו פרץ אין להם על מה שיסמוכו.

12 השווה תוספות ל ע"א ד"ה כבר והקטע עמ' 30, ועי' שם, עמ' 28.

13 פי' הר"ש לשביעית פ"ט מ"ה, חלה פ"ג מ"ה, ועי' מרדכי חולין סי' תרצ"ה: 'לשון התוס' משנץ פרק כיצד צולין'. לקט יושר ח"ב עמ' 90: 'והתוס' שנץ פ"ק דפסחים, ור' להלן עמ' 608 והשתמש בהן המהר"ם מרוטנבורג (ר' להלן, עמ' 563) בתוס' יומא ו ע"ב ד"ה סיפא: 'וגמגמו שם התוס' אמאי משני... לישני כי הכא' וזאת היא קושית תוס' הרשב"א ס"ח ע"א ד"ה האי וליתא בתוס' שלנו.

14 בודליאנא 2358, תוספות אלו נדפסו ביגתים בירושלים תשט"ז על־פי העתקה של כתב־יד ורשא מספר 36, שהיתה בידי הגאון האדר"ת עם הגהות וחידושים בשם 'זהב שבא'. הספר סודר ונערך על־ידי הרב מרדכי יהודה הלוי פרום ז"ל והקדים לו מבוא, שבו השתמש במהדורה הראשונה של ספרי. הוא השלים את ההתחלה על־פי כתב־יד אוקספורד הנ"ל. משבח אני מהדורה זו, שבה הופרדו ההגהות וההערות הנחוצות לגוף הספר מהחידושים של האדר"ת שנדפסו בסוף הכרך עם שער מיוחד. מעשה זה ראוי שישמש דוגמה לאותם מהדירים של ספרי הראשונים, שמכניסים להערותיהם בשולי העמודים את חידושיהם ופולפוליהם, שלעתים קרובות אין להם שייכות כלל לדברי המחבר ועושים את הטפל לעיקר. הרב ברוך נאה הדפיס תוספות הר"ש עד לדף ח ע"ב ב'גמרא שלמה' מסכת פסחים, ירושלים תש"ך.

15 ב ע"ב, פ"ז ע"א, צ"ב ע"א, צ"ג ע"א, פ"ה ע"א. 16 ה ע"ב ד"ה משום.

ב ע"א תוספות שלנו

יכנס בכי טוב. אור"י דבפרק הכונס משמע דטעם הוי משום מזיקין, דמפיק ליה התם מלא תצאו איש מפתח ביתו וקרא משום מזיקין קא מזהיר, דמפ" קינן מיניה התם, כיון שניתן רשות למשחית וכו' ולפי זה אפילו מעירו צריך אדם ליוזהר, שיצא בכי טוב. והא דנקט כניסה תחילה, היינו משום דאור"חא דגמרא למינקט הכי, כמו מטפס ועולה מטפס ויורד בפ' עושין פסין, דנקט עלייה תחילה, ובפרק במה מד" ליקין בין השמשות כהרף עין זה נכנס וזה יוצא. וקשה הא דרוש רב יהודה הא דרשה גופא מקרא אחרינא דלא תצאו בפרק הכונס. ואומר הרשב"א, דצריכי תרי קראי, הבקר אור צריך לעיר אחרת, ואפילו היכא דליכא למי"חש למזיקין, כגון אחי יוסף דהוי י"א והטעם מפני הפחתים. וקרא דלא תצאו איצטריך לעירו ומפני המזיקין.

שם, תוספות שנץ

לעולם יכנס אדם בכי טוב ויצא בכי טוב מדנקט ביה כניסה קודם יציאה, אומר ר"ת דבעירות (צ"ל : דבעירו) לא חש רב יהודה מתי יכנס בה ומתי יצא ממנה, לפי שהוא מכיר המוקשים והמכשולים ולא איירי רב יהודה אלא כשהוא נכנס בעיר אחרת ויוצא ממנה, שאינו יודע ענין העיר ודרכיה. ומייתי ראיה מהך דפריך לקמן (ד ע"א) ונבדוק מצפרא, ומייתי ראיה מוישכם אברהם בבקר, פי' דאין ראוי להקדים מאברהם שלא הקדים בלילה, אלא מן הבקר, ואי בעירו נמי מאי ראיה מייתי מאברהם דילמא מה שלא הקדים מן הלילה אלא הבקר משום שלעולם יצא אדם בכי טוב. ואין נראה לר' דהא בבבא קמא פ' הכונס (ס ע"ב) מוכח דטעמא דרב יהודה משום מזיקין. ואם כן מה לי עירו מה לי עיר אחרת, דמפיק התם מילתיה דרב יהודה מדכת' ואתם לא תצאו איש מפתח ביתו עד בקר. וקרא משום מזיקין מזהיר להו, דמפקינן מיניה התם, דכיון שניתנה רשות למשחית לחבל שוב אין מבחין בין צדיק ובין רשע. ועוד דהתם בעיר היה, והא דמייתי לקמן ראיה מאברהם שלא השכים עד הבקר, לפי שהיה יכול להשכים בעוד הלילה, דליכא סכנה, דשלוחי מצוה אינם ניזוקים כדאמר לקמן (ח ע"ב). ונראה לר' דלא שנא בעירו ולא שנא בעיר אחרת קאמר רב יהודה. והא דנקט כניסה תחילה אורחיה דתלמודא, כדאשכחן בערובין בפ' עושין פסין (כ"א ע"א) גבי דבור (צ"ל : ביראות) מטפס ועולה מטפס ויורד, אלמא נקט עליה תחילה. ובסוף במה מדליקין (ל"ד ע"ב) בין השמשות כהרף עין, זה נכנס וזה יוצא. ואע"פ שיש לדחות דה"ק עם שזה נכנס וזה יוצא, ועוד בעשרה יוחסין (ע ע"א) חדש נכנס וחדש יוצא וממונם אבד ובריש השוכר את הפועלים (פ"ג ע"ב) פועל בכניסתו לביתו שחוזרין ממלאכתו יש לו לה' כנס בלילה דהיינו משלו, שהרי בעל הבית אינו צריך לאותה כניסה. ביציאתו מביתו אל המלאכה יש לצאת מבעל הבית, דהיינו ביום. והיינו טעמא משום דכל זה לצורך המלאכה, ומפיק ליה התם דכת' יזרח השמש יאספון יצא אדם לפעלו. והשתא אתי שפיר דיציאה

פרק שביעי

דתלמודא כמו יציאה דקרא. וכן פר"ח התם. ומיהו יש מפ' בעניין אחר, בכניסתו היינו נכנס למלאכה ובצאתו היינו ביציאתו מן המלאכה ושם פירשתי. וא"ת דבפ' הכונס דריש מקרא דואתם לא תצאו ובפ"ק דתענית מייתי רבי יהודה גופיה קרא דהבקר אור והאנשים שולחו. מ"ר ¹⁷.

השוואה זו מראה באיזו מידה נתקצרו תוספות שנג' על-ידי העורכים המאוחרים. לפעמים נשמט המשא-והמתן ונשארה רק המסקנה, ובתהליך זה נעלמו שמות האומרים ¹⁷*. אנו למדים, שחלקם של רבנו תם והר"י בתוספות שלנו גדול יותר ממה שאנו מניחים אפילו במסכת כפסחים, שבתוספותיה מופיעים שמותיהם כמעט בכל דף ודף. ההשוואות הבאות יש בהן להדגים את הנאמר:

ג ע"ב ד"ה ואנא מכאן אין ראיה שנאמין לכל הבא לפנינו ואומר ישראל אני, דשאני-הכא דרוב ישראל היו ואזלינן בתר רובא, אך יש להביא ראיה מפרק החולץ...	תוס' שנג' שם מכאן מייתי ר"ת ראיה, דהא דאמר בפ' החולץ מי שבא ואמר גר אני יכול נקבלנו, ת"ל א(ו)תך במוחזק לך. היינו דוקא במוחזק לן באבותיו שהן גויים, אבל היכא דלא ידעי מהימן מיגו דאי בעי א"ל ישראל אני, דאז הוה מהימנינן ליה כדמשמע הכא, שלא היו בודקין כל אחד ואחד אם ישראל הוא אם לאו, שהיו מאכילין לזה הגוי פסח. [ומיהו] מכאן אינה ראיה דשאני הכא דרוב ישראל היו ואזלינן בתר רובא אלא יש להביא ראיה מההוא מעשה...
--	--

הראיה שנדחתה בתוספות שבדפוס היתה אפוא ראיתו של רבנו תם. בתוספות שנג' נשמרה השיחה החיה בין הרב לבין התלמיד. הרב הקשה, התלמיד תירץ, והוא המעיד 'והודה ר' לדבריי'. בתוספות המאוחרות הלכו ונתמעטו הסממנים המקוריים והלשונות הקדומות. עובדה זו מובלטת בהשוואה הבאה:

ה ע"א ד"ה דהא: בפרק כל שעה יליף ר' יהודה לאוכל חמץ משש שעות ולמעלה שהוא בלא	תוס' שנג' שם: הק' רבי א"כ אמאי לא יליף ר' יהודה לקמן בפ' כל שעה מניין לאוכל חמץ משש ולמעלה
--	---

¹⁷ ועי' בתוספות ב"ק ס ע"ב ד"ה לעולם.
¹⁷* בצדק העיר המהדיר שם, הע' כ, כי בתוס' שלנו נמצא תירוץ בשם הרשב"א ודווקא הוא אינו בתוס' הרשב"א. הוא מנסה ליישב את הדבר בכך, שבתוס' כ"י מובא תירוץ זה בשם הר"י, אבל עדיין מקום לתמיהה; הרי גם מה שיש בתוס' הרשב"א הוא משל הר"י. נראה שלפני בעל התוספות שלנו היתה מהדורה שונה של תוס' הרשב"א, שבה הוסיף הרשב"א לדברי הדבור, שהוא כולו 'מפי רבו'.

תעשה. ור' שמעון פליג עליה. ומהכא לא מצי למילף מידי, דלא הוקשה אכ"ל לת חמץ להשבתת שאור, שמשש שעות ולמעלה, אלא להשבתת שאור של שב-עת ימים. וקשה לרשב"א אמאי לא יליף כרת להשבתת שאור מדאיתקש לאכילת חמץ.

שהוא עובר בלא תעשה מהכא, דאיתקש אכ"ל לת חמץ להשבתת שאור משש שעות ולמעלה כדילפינן הכא וה"ה [אכילת] חמץ. ועוד ר' שמעון גופיה אמאי פליג עליה לקמן. והשיב בותי לו (כצ"ל במקום : לך) דמהכא לא מצי למילף מידי דלא מצינן שהוקשה אכילת חמץ [אלא] להשבתת שאור של שבעה ימים, דהכ' כת' קרא שבעת ימים שאור לא ימצא כי כל אוכל מחמצת. והודה ר' לדבריי. מיהו תימא לי אמאי לא גמרי דאיכא כרת בהשבתת שאור מדאיתקש לאכילת חמץ.

אחרי דברי רבנו תם ורבנו הר"י שימשו לו לרבנו שמשון מקור חשוב לתוספותיו התוספות האשכנזיות של הריב"א, שמתוכן הוא מרבה להביא. עם כל הערכתו לתוספות הריב"א, הוא מבקר את דבריו במקום שיש לבקרום : 'כשרות היו. וא"ת ומאחר שהיו כשרות אמאי משהין אותן עד שעת איסורן. וי"ל דהיינו כרשב"ג, דאמר לקמן¹⁸ תרומה כל חמש ולחמי תודה כתרומה ואחרונה היו נוטלין בסוף חמש, וכן מפרש התם בירושלמי, דבעי התם לרשב"ג טעמא דתרומה כל חמש משום קדושתה דלהכי לא אחמירו בה, או דילמא לפי שאין אוכליה מצויין. מאי נפקא מינה, חלת תודה, טעמא דקדושה שייך בהו, אבל טעמא דאין אוכליה מצויין, לא שייך בהו, דשריא לזרים. ופשיטא ליה מהא דר' נתן אומר כשרות היו שוהין להן שעה אחת לאכילתן ותולין ולא שורפין, אית לן למימר מפני שאין אוכלין מצויין ולא מפני קדושתה, בתמיהא, וכי אינה בשביל קדושתה. ובתוספות ריב"א פירש כך, אך לא הבין היטיב לשון הירושלמי והיה נראה לו דבניחותא היו [צ"ל : הוי] האי אית לן למימר¹⁹. שוב מופיע ר' שמשון כבעל הירושלמי, ואף הריב"א, שהרבה לעסוק בירושלמי, לא נוקה. מחכמי אשכנז מזכיר ר' שמשון בתוספות פסחים את ר' אפרים²⁰, ר' משה כהן²¹ ור' יצחק

18 צ"ל : לעיל, י"א ע"ב ולפנינו : ר"ג.

19 בתוספות שלפנינו י"ג ע"ב ד"ה כשרות באו הדברים בקיצור, ועניין הירושלמי נרמז רק במלים : 'וכן משמע בירושלמי', ועי' בירושלמי פסחים פ"א ה"ה.

20 ט ע"א, י"ג ע"א ד"ה ושורפין : 'מכאן מדקדק הר' אפרים'. ובתוספות שלנו שם ד"ה ושורפין העניין סתם, כ"ט ע"א ד"ה אין פודין : 'והקשה הר' אפרים מהא דתנן בפ' תערובות נתערבה...'. גם כאן אין שמו נזכר בתוספות שלפנינו, ונאמר רק : 'והא דאמר בתערובות...'. ס"ה ע"א ד"ה החולב : 'הקשה הרב ר' אפרים... ותירץ ר'...'. בתוספות שבדפוס נאמר רק : 'ותירץ', כאילו המדובר בר' אפרים. קשה לקבוע מיהו ר' אפרים הגבור שבשמו מסר הר"י. ראה לעיל, עמ' 207, הע' 92.

21 פ"ח ע"א ד"ה לישא.

פרק שביעי

בר' מרדכי²². מחכמי צרפת — מלבד רבנו תם ור"י — נזכרים ר' מאיר חתנו של רש"י²³, הרשב"ם ואחיו הריב"ם²⁴ ור' יהודה בר' יום טוב²⁵; וסתם ר' יהודה בתוספות אלו אינו אלא הוא, כגון בקטע הבא: 'כתישה ביום טוב מי שרי... ופי' רבינו שמואל הואיל וחזי לכסויי ביה דם ציפור לאו משום דחייה קאמר... דאין עשה דוחה לא תעשה. זה לשון רבינו שמואל. ואינו נראה לר' יהודה דחופר גומא דפטור, דהיינו דוקא בבית דמקלקל כדמוכח בספ"ק דח"גיגה... ואי אמרת הואיל ואי הוי מלאכה שאינה צריכה לגופה פטור השתא נמי מיפטור, א"כ ביטלת כל איסורי מלאכות שבת²⁶ ותירץ הרב ר' יהודה דרב חסדא דפריך הכא הכי ס"ל דיום טוב לאו גרידא הוי כי היכא דסבירי להו לכל הנך אמור' דבמס' [שבת פ'] במה מדליקין דמצרכי קרא למדרש, דאין שורפין קדשים ב"ט... וקשיא לר' לפי' הרב ר' יהודה היאך אפשר לומר שטעה רב חסדא ושום אמורא בכך... ור"ת פי' אחרישה דכלאים...²⁷. אין כל ספק שהכוונה כאן לר' יהודה בר' יום טוב, כי הן לא מסתבר, שהריב"ן ידחה את פירוש הרשב"ם וגם לא מסתבר, שפירושו של ר"ת יובא אחרי שהר"י דחה את פירושו תלמידו, ר' יהודה שירליאון²⁸.

שאר החכמים הנזכרים בתוספות פסחים הם כולם תלמידיו של רבנו תם: ר' יעקב מאורליאנש, ששמו מופיע בתוספות שנץ כבתוספות שלפנינו²⁹, ר' אליעזר

22 ס"א ע"ב ד"ה וכי תימא. אותו עניין מובא בתוספות שבדפוס בשם הריב"א, וריב"ם קבל מהריב"א. וכבר מצאנו חלופין כאלה, עי' לעיל עמ' 197.

23 י"ד ע"ב ד"ה כל הרוקין.

24 ל ע"ב ד"ה והלכתא, ועי' תוספות חולין, ח ע"א ד"ה שלבנה; ספר הפסקים לר"י סי' י"א, אסף, ספר היובל לכבוד מארכס עמ' כ"ב; אבל לא מצאתי במקום אחר את ההוספה שבכ"י לנ"ה ע"ב ד"ה דתנן: 'והרב ר' יצחק בר' מאיר היה גרים בהך אם לא היתה נבלה בעי"ט אסורה, דהשתא אתי שפיר בפשיטות מוכן לאדם, ולא נהירא לר' דבריש ביצה דייק מינה לגבי שבת סתם ליתנא כר' שמעון אלמא גבי שבת מתני...'. ועיין ביצה י ע"ב ד"ה השתא ולפי"ז הר"י שבתוספות הוא לא הר"י הזקן אלא הריב"ם ומ'ולא נראה' מתחיל לשון הר"י.

25 ל ע"ב, המדובר במדוכה של נכרים, שעליה נשאל רבנו תם על ידי הר"י, ועי' אור זרוע ח"ב סי' רנ"ו, נ"ה ע"ד וספר הפסקים הנ"ל סי' ס"א עמ' ט"ז.

26 ובתוספות שלנו פסחים מ"ז ע"ב ד"ה כתישה מובא העניין כ'קשה לר"י'.

27 בתוספות שבדפוס מובא רק פירוש של רבנו תם, אבל לא של ר' יהודה.

28 וכן הוא בתוספות כ"ו ע"ב ד"ה עלה. שם נזכר ר' יהודה כמו בתוספות שנץ, ורק אחר-כך נאמר: 'ור"ת מפ' כפר"ח'.

29 עי' לעיל, עמ' 143.

ממיץ³⁰, רבינו חיים³¹, ר' יעקב מקורביל³² ור' משה מפונטיזא³³. ר' יוסף הוא ר' יוסף בר' משה³⁴, אבל לא כל המובא בשמו נמצא בתוספות שלנו³⁵ כגון: ס"ג ע"א ד"ה 'לימא קסברי אחרים אינה לשחיטה אלא לבסוף. פי' הרב ר' יוסף, אבל אי הוה סביר ליה ישנה לשחיטה מתחילה עד סוף פשיטא דמיפסלא השחיטה במקצת ערלות, דהא ס"ל לר"מ מפגלים בחצי מתיר, כדאמ' במס' קנא...³⁶. פ"ג ע"ב ד"ה ולא: 'והר' יוסף פי' התם בשבת דלאברים ופדרים היינו באיברי תמיד של שבת, דמעולת שבת לא גמרינן אלא שחיטה וזריקה. והא לא נהירא לר' דאם כן היכי דרשינן מעולת שבת בשבתו חלבי שבת שקרבי' ביו"ט וביום הכפורים...³⁷. פ"ד ע"א ד"ה ולא מילה שלא בזמנה דאתיא בק"ו... והרב ר' יוסף לא גרס דאתיא בק"ו, דאפילו לאו ק"ו הוה אתיא כל כמה דלא ידעי' דיום טוב עשה ולא תעשה הוא, עד דאתי רב אשי ואמר שבתון שבות עשה הוא. וקשה לר' מי לא גרס ליה דבפ"ק דביצה משמע דאית ליה לרבא די"ט עשה ולא תעשה היא...³⁸. דבריהם של תלמידי רבנו תם הוותיקים נשנו על-ידי ר' שמשון בצירוף הערות רבו הר"י, ואולי יש בהם עוד שרידים מהמשא-ומתן שבין החברים בבית-מדרשו של רבנו תם.

חכמים שאינם מפורסמים כל-כך ור' שמשון מביאם, הם: ר' שלמה גיסו של רבו הר"י³⁹. ואם המדובר באחי-אשתו של הר"י — הר"י היה בנו של

30 כ"ד ע"ב ד"ה הא: 'הקשה הר"ר אליעזר ממיץ... ותירץ דלגבי'; בכ"י: 'ותירץ ר'... אם כן המתירץ הוא הר"י.

31 כ"ט ע"א ד"ה אין פודין: 'הקשה הר"ח'; בכ"י מפורש: 'הקשה הר' חיים', אולם בדף פ"ה ע"א ד"ה כשהוא אנו מוצאים בתוספות שלנו: 'ותירץ רבינו חיים לרשב"א', ובכ"י מובא התירוצ' בלשון: 'ומיהו לרבא שפי' לעיל... אתי שפיר'.

32 כ"ב ע"ב ד"ה לכם. בדפוס נאמר: 'ואין לומר דמלא יאכל משמע... אי אפשר לומר כן...'. אבל בכ"י: '...והייתי רוצה לתרץ... ואמ' לי רבי דלא מצי למימר הכי', ובכך שוב סתם תוספות — דברי הר"י הם.

33 ל"ד ע"א ד"ה מחמין, ואין זה בתוספות שלנו, אולם העניין נובע משאלת ר' משה לרבנו תם בספר הישר, הוצאת מקיצי נרדמים סי' נ"א ד, נ"ב ד. והר"ש הביא את כל העניין גם בפירושו לתרומות פי"א מ"ט. 34 ע"י לעיל, עמ' 115.

35 נ"ו ע"ב ד"ה כלל, בתוספות שבדפוס סתם.

36 ועי' בתוספות שלנו ס"ב ע"ב ד"ה ערלים.

37 אין זה בתוספות שלפנינו בפסחים, ולא בשבת, אבל נמצא ביומא מ"ו ע"א ד"ה אבל: 'ותירץ הרב ר' יוסף פורת זצ"ל', והמתירץ הוא הר"י. צדקנו איפוא בהשערותנו, שהמדובר בר' יוסף בר' משה.

38 אין זה בתוספות פסחים. אבל בשבת כ"ד ע"ב ד"ה ולא, מובא הדבר בשם ר' יוסף פורת, והדוחה את דבריו הוא הר"י.

39 י"ז ע"ב ד"ה אלא: 'והקשה ר' בשם רבינו שלמה גיסו מהא דאמר בפ' חומר בקדש...'. בדפוס רק: 'בשם הרב ר' שלמה'. בכ"י לניגריד 155 הכולל שאלות ותשובות מהר"ם מרוטנבורג נמצא בליקוטים שבסופו: 'אמנם רבי' שמשון בפי'

הריב"ם, או בנו של ר' יהודה בר' יום טוב⁴⁰. מה שמובא בכתב־יד בשם ר' משה מגריינץ נמצא גם בתוספות שלפנינו, אבל בשם ר' משה נברייש, וקשה להכריע למי המכוון⁴¹. אולם אין בשום פנים ללכת בדרכו של גרוס, שלא ראה, כנראה, שהמדובר באדם אחד ועניין אחד וקבע שני ערכים. ר' משה שבתוספות שנץ מזהה אותו גרוס כר' משה מגורניץ, היא גורניש, Gournay⁴², ובר' משה שבתוספות שלנו הוא מוצא חכם מהעיר נברייש, היא Nevers⁴³. ולולא דמס־תפינא הייתי אומר, שאין כאן לא גורניש ולא נבריש, וגריינץ הוא שיבוש ממיינץ, ואין המדובר אלא בר' משה בר' שלמה הכהן ממגינצא, שאותו כבר הזכיר ר' שמשון⁴⁴. במקום אחד נאמר בתוספות שנץ: 'ואומר ר' שהקשה ר' באנדיטי מאפרונו...'. המובא בשם חכם זה, שעליו כבר הסתמך הר"י, נמצא בתוספות שלפנינו סתם ובתוספות יומא בשם ר' שמואל מוירדון⁴⁵. גרוס קרא באנדיט והניח בצדק, שהכוונה לחכם בשם Bendit, מהעיר Epernay⁴⁶. בעיר זו חי חכם בשם ר' אהרן⁴⁷, הנזכר יחד עם ר' יוסף⁴⁸, והנה מצאנו חכם בשם ר' אהרן בר' יוסף, ששאל מרבנו תם וחתם על שאלתו: 'אהרן בר' יוסף קטן תלמידיו'⁴⁹. וחכם בשם ר' יוסף, המכונה בנדיט, מצאנו רק אחד, הוא ר' יוסף בן משה, ר' יוסף פורת, שאותו מזכיר ר' שמשון בתוספות פסחים פעמים אחדות. ולמדנו מכאן, שמוצאו היה מאפרנוי וכי בנו ר' אהרן היה מצעירי תלמידיו

משניות כתב דאין שאובין פסולין שנפלו במעיין שהוא כל שהוא ואפילו רובן שאובין... ומההיא דחגיגה לא הזכיר ובתוספות שלו מפסחים יש הגה' מרבינו שמואל מוודרוס שהקשה מההיא דחגיגה על מה שאנו אומרים דמעין טהור בכל שהוא... וזאת היא קושית רבנו שלמה, ושמא החליף את גיסו של הר"י — ר' שלמה — בגיסו של הר"ש משנץ, ר' שמואל מוורדון (ר' לעיל, עמ' 274) ואילו הוא מתכוון כשהוא כותב (ע"ג ע"ב ד"ה בדם): 'לכך נראה לתרץ לגיסי ר' שמואל (בר' שמואל)', המוסגר נכפל כנ' בטעות ובתוס' שלנו שם תוקן ל'בר' שלמה'.

40 עי' לעיל, עמ' 229.

41 תוספות ל"ד ע"א ד"ה טהרו.

42 גלליא, עמ' 139.

43 שם, עמ' 387. כקוריוז כדאי להזכיר, שהיה מישהו שהניח על יסוד המקום הזה את קיומו של ר' משה מנאברה.

44 עי' לעיל, עמ' 283. גם השיבוש 'נברייש' מסתבר אם היה כתוב בכה"י מ'מיינץ'.

45 פסחים ס"ה ע"ב ד"ה אטו, יומא ס"ז ע"ב ד"ה אטו. וכבר מצאנו לעיל, הערה 39, שדברי חכם, שהר"י מסתמך עליו, הובאו בקובץ מבית מדרשו של המהר"ם מרוטנ־בורג בשם ר' שמואל מוורדון. מכאן, שגם תוספות יומא הן תוספותיו של המהר"ם. ונראה שהיו בידיו תוספות ר' שמשון בהעתקו של ר' שמואל וורדון עם הגהותיו.

46 גלליא, עמ' 66.

47 צונץ ריטוס, עמ' 214.

48 כ"י הלבירשטם, קהלת שלמה, עמ' 67.

49 ספר הישר, הוצאת מקיצי נרדמים סי' ע"ח, עמ' 176.

של רבנו תם. חכם הידוע לנו רק ממקום אחד, ר' שמשון כהן, נקרא על-ידי הר"ש: 'בן דודתי'⁵⁰. פעמים אחדות רומז הר"ש לתוספותיו למסכתות אחרות, כגון: 'כאן פירשתי בקוצר לפי שהארכתי במס' יבמות ובמס' עבודה זרה'⁵¹, 'קושיא דמקדיש חמץ ושחרור פירשתי בכתובות, מתוך כך שמעתא יש ליישב בתוספות דבבא קמא שפירשתי שמעתין דיושם השור'⁵².

זמן חיבורן של תוספות פסחים קודם לכתיבת הפירוש לזרעים ולטהרות, שכן לא מצינו כל רמז בתוספות פסחים לפירושי המשנה. לעומת זאת הוא מזכיר בפירוש המשנה את תוספותיו לפסחים: 'וכל משנה זו פירשתי בשטה אחרת בפרק מקום שנהגו'⁵³ בשם ר' נסים... וכמו שפירשתי כאן עיקר'⁵⁴. דומה שהר"ש כבר עסק בשעת חיבורן של תוספות אלו בשני הסדרים זרעים וטהרות, כי בכל שעה שנזדמנה לידי משנה או תוספתא מסדרים אלו האריך לפרשן ולבארן תוך גילויי סגולותיו המיוחדות בתחום זה. כשהוא בא לדון, אם מצורע עושה משכב ומושב — הריהו מביא את כל המשא-ומתן בין רבנו תם ובין ר' משה מפונטייזא⁵⁵. והנה עוד דוגמה: 'בשפחתו של מציק: בתוספתא דאהילות בפ' התוליות גרסינן מוסיק בס' ובתוספתא דמקואות בפ' ארץ הכותים גרסינן גבי מילתא אחריתי מעשה במערה שהיתה בגינתו של מוסק אחד ברימון, ונראה שמוסק זיתים היה. וכן האי דהכא. ומשמע בההוא עובדא דמערה, שהיו כהנים מצויין אצלו לטבול במערה ובא כהן והציץ לידע אם זכר או נקבה. משמע הכא דשפחה מטמאה לידה...'⁵⁶.

ביצה. ר' משה מקוצי מביא ב'ספר המצוות' שלו מה שכתב רבנו שמשון איש ירושלים בתוספות דביצה⁵⁷; וגם רבנו פרץ בהגהותיו לספר מצוות קטן מזכיר תוספות שנץ לביצה⁵⁸. ותוספותיו אלו עוד היו כנראה לפני תלמידי הר"ן, שהעתיקו מתוכן בשיטתם⁵⁹.

50 ס"ח ע"ב ד"ה מה.

51 כ"ה ע"ב ד"ה אף נערה המאורסה. ועי' ע"ו ע"ב ד"ה אסרה: 'ואני ביארתי בפ"ב דע"ז...'. בתוספות שלנו נאמר: 'ושם מפורש'. הכוונה לתוספות שנץ, פ"ח ע"א ד"ה לישא: '... והארכתי בפ' הערל...'.
52 ל"א ע"א. ועי' בבא קמא ל"ג ע"א ובתוספות שם ד"ה איכא בינייהו.

53 ג"ב ע"א. 54 שביעית פ"ט מ"ה, וראה גם חלה פ"ג מ"ה.

55 ס"ז ע"ב, והדברים לקוחים מספר הישר, הוצאת מקיצי נרדמים סי' נא—נב. בתוספות שלנו נתקצרו הדברים.

56 ט ע"א, ועי' בפירוש הר"ש לאהלות פט"ז מ"ב, ש. ליברמן, תוספת ראשונים ח"ג, עמ' 148.

57 סמ"ג ל"ת ס"ה, ויניציה ש"ז, כ ע"ג. 58 סמ"ק סי' קצ"ג.

59 שטה מקובצת למסכת ביצה, נדפסה בסוף ספר נחלה ליהושע, קושטא תצ"א, והמדפיס כתב בשער הספר: 'שטה מקובצת למס' יו"ט כנראה שהיא להרב המובהק

ראש השנה. בפירוש לביכורים⁶⁰ רומז הר"ש לתוספותיו לראש השנה, והן הן התוספות שלנו למסכת זו⁶¹, והשתמש בהן ר' אברהם בר' עזריאל⁶².

יומא. ר' חיים אור זרוע ור' ישראל איסרלין מזכירים תוספות שנן למסכת זו⁶³. פירוש רבנו שמשון מובאים בתוספות ישנים ליומא⁶⁴.

סוכה. בפירוש המשנה לביכורים כותב הר"ש: 'והארכנו בפ' לולב וערבה'⁶⁵. ר' יצחק אור זרוע, ר' משה מקוצי ור' מאיר מרוטנבורג השתמשו בתוספות אלו⁶⁶, וכפי שנוכיח אין התוספות שלנו לסוכה אלא תוס' שנן, ואותן חיבר הר"ש אחרי פירוש המשנה⁶⁷.

מגילה. ר' יעקב בן מרדכי, מבני דורו הצעירים של ר' מאיר מרוטנבורג, מביא פירוש מתוס' שנן⁶⁸, ור' בצלאל אשכנזי עוד השתמש בהן⁶⁹.

יבמות. כבר מצאנו, שהר"ש הסתמך בתוספות פסחים על תוספותיו ליבמות⁷⁰, והוא גם מזכירן בפירושיו לכלאים, כלים ומקואות⁷¹. תוספות אלה היו לפני ר' יצחק אור זרוע, ר' משה מלונדריש, ר' משה מקוצי ולפני ר' אבא מארי בר' משה מלוניל⁷², ועורך התוספות שלנו הניחן יסוד לתוספותיו⁷³.

כמוהר"ר בצלאל אשכנזי ז"ל, וספקו נעשה ודאי בדפוס מיץ תקכ"ד ובדפוסים האחרים. וכבר הוכיח י. נ. אפשטיין כי השטה היא לתלמיד הר"ן, תחכמוני, ח"ב, ברלין תרע"א, עמ' 33. רבנו שמשון נזכר בשטה ד ע"ב, י"ב ע"א, ט"ו ע"א. העניין האחרון נמצא אמנם גם בפירוש הר"ש כלאים פ"ט מ"ז, אבל ייתכן כי היה גם בתוספות ביצה. ומתוס' שנן לביצה הביא גם מהר"א פליף בליקוטיו כ"י שהיו לפני החיד"א ר' פתח עיניים לביצה י"ג ע"ב.

60 פ"ב מ"ד.

61 עי' ראש השנה ה ע"א ד"ה מה חג המצות ופי' הר"ש שם. ועי' להלן, עמ' 613.

62 עי' ערוגת הבשם ח"ב עמ' 268, 269, 270, 281 ובהערותי שם.

63 פסקי הלכה של ר"ח אור זרוע, מהד' ש. לנגה, ירושלים תשל"ז, עמ' 156, תרומת הדשן. סי' צ"ד.

64 ס"ז ע"א ד"ה תשעים, פ"א ע"ב ד"ה ללמדך, פ"ב ע"א ד"ה בן שמונה נמצא המובא בתרומת הדשן, אבל שם הר"ש אינו נזכר שם.

65 בכורים פ"ג מ"ו ותוספות סוכה מ"ז ע"ב ד"ה הבכורים.

66 אור זרוע ח"ב סי' שי"א, סמ"ג עשין סי' י"ט, ק"ג ע"א, שאלות ותשובות מהר"ם ד"פ סי' צ"ו.

67 עי' להלן עמ' 611.

68 שאלות ותשובות מהר"ם ב"ב סי' תתר"כ.

69 שטה מקובצת, מזבח כפרה, לבוב תר"כ, ל"ד ע"א.

70 עי' לעיל עמ' 287.

71 כלאים פ"ט מ"ח, כלים פ"א מ"ח, מקואות פ"ו מ"ו.

72 אור זרוע ח"א סי' תשע"ח, תוס' שעל האלפס מהד' הרב מ. י. בלוי, שיטת הקדמונים לקידושין עמ' ש"כ—שכ"א. סמ"ג ל"ת קי"ט, תשובות חכמי פרובינצא, מהד' א. סופר, עמ' 182.

73 עי' להלן, עמ' 621.

כתובות. גם תוספות אלו מצאנו להן זכר בתוספות פסחים ונרמז להן גם בפירוש המשנה⁷⁴. ר' יצחק אור זרוע מדגיש במיוחד, שנכתבו בפני ר' יצחק הזקן: '...וכן פירש רבינו שמשון בשם רבינו יצחק הזקן ז"ל... וכן פירש ר"ת... כך כתב רבינו שמשון משמו, וכן כתבו כל רבותינו שפירשו התלמוד לפני רבינו יצחק זצ"ל...'⁷⁵, וכן כתב גם ר' משה מקוצי⁷⁶. ר' ישראל איסרלין ור' תם נ' יהי"א השתמשו בהן וזה האחרון קורא להן 'שיטת שנץ'⁷⁸. תוספות הרשב"א למסכת כתובות נדפסו עפ"י שני כתבי יד שבקמברידז' על ידי הרב א. לים⁷⁷ ואין שום ספק, שאמנם הן תוספותיו של הר"ש משנץ. כל מה שמובא בתוספות שלנו בשם הר"י נמסר בתוספות הרשב"א בשם רבו של הכותב וכל מה שנמסר שם בשם הרשב"א, נאמר כאן בגוף ראשון בלשונות 'וקשה לי' ונראה לי ודומיהן. ורק מעטים הדברים הנמסרים בשמו בתוספות שלנו או בראשונים החסרים בתוס' הרשב"א⁷⁷. התוספות לכתובות נתחברו, כנראה, בראשית דרכו של הר"ש. שלא כבתוספות פסחים אין בהן שום רמז לתוספותיו למסכתות אחרות, או לפירושי למשניות זרעים וטהרות. הויקה לתורת רבו הר"י חזקה ביותר, ואווירת המשא-ומתן שבבית-מדרשו חיה בסגנון של דיבורים רבים⁷⁸. יש בידינו להוכיח, שהר"ש כתב מהדורה שנייה של תוספותיו לכתובות, שכן בתוספותיו לע"ז (כ"ד ע"א ד"ה הניחא לרבא, מהד' בלוי, עמ' ע"ט) הוא כותב:

74 פאה פ"ג מ"ז.

75 אור זרוע ח"א סי' תשמ"ז ועי' גם בסי' תשמ"ה, בפסקי בבא קמא סי' תל"ט ובפסקי סנהדרין סי' ס"א.

76 סמ"ג אבלות, רמ"ז ע"א.

76 עי' פסקים סי' רכ"ב ושאלות ותשובות תומת ישרים סי' כ"ג.

77 הוצאת מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים תשל"ג, מדף י"ט ע"א נדפס על-פי כתב-יד קמברידז' מס' 508/1, ועד הדף הנ"ל על-פי כ"י קמברידז' 508/2. כתב-היד השני הוא מזמן מאוחר יותר. לעתים הוא פתר את ראשי-התיבות שלא כראוי, כגון עמ' י ד"ה פוקסת: 'וק' לר"י דבפ' המצניע—'. אבל בהמשך ומה שפרש"י קל"ר (= 'קשה לרבי') וכן עמ' מ"ט ד"ה ובכולי 'וקל"ר דהא מסקי' פ"ק דב"מ וכו' (= תוס' שלנו י"ח ע"ב ד"ה ובכולי: 'וקשה לר"י דהא אמ' בפ"ק דב"מ') ובהמשך: 'והודה ר"י'.

77* ר' תוס' הר"ש עמ' פ"ג ד"ה צער ושם, הע' 719, וכן ליתא בתוס' אלו 'לשון רבינו שמשון' שבתוס' ר' משה מלונדרש על האלפס, מהד' הרב מ. י. בלוי, עמ' ש"כ—שכ"א.

78 ראה עמ' נ'... והר"י החסיד תי(רץ)... והודה ר"י מתחלה... ושוב אר"י דאין נר'... עמ' נ"ד: '...והיה ר"י רוצה לומר... וחזר בו ר'... ותירץ ר"י' (וברור שבכל המקומות כתוב היה ר' ולא ר"י, ור' לעיל, הע' 77) שם עמ' נ"ב (לפי המספור השני, כנראה שהמהדיר הדפיס תחילה רק את כתב היד מדף י"ט) לדף ל ע"ב ד"ה רב אשי: 'ור' היה רוצה לחלק ולקיים דברי רש"י... והקשותי לר'... וקיבל ר' את דברי...'. ר' לעיל, עמ' 274 הע' 15*.

'גירסת האמראים הפוכה בסוף תמורה וכיוצא בה הרבה בתלמוד, ובריש המדיר הארכת'. והנה בתוספות כתובות שלו המצויות בידינו, עמ' קצ"ב, בדיבור המתחיל ה"ג והחתום מ"ר (= מפי רבי) הוא דן בסתירה שבין הסוגיה בכתובות לבין סוגיה בנדירים, אבל אין שם התירוצ של סוגיות הפוכות, בעוד שבתוספותיו למנחות^{78*} הוא מונה את הסוגיה בפ' המדיר. רמיזתו לשם בתוס' ע"ז מוכיחה אפוא שבמרוצת הזמן, כשעמד על תופעה זו, הוסיף את העניין גם בתוספותיו לכתובות. בכמה מקומות ישנן תוספות מאוחרות, שחכם בשם רי"מ חתום עליהן^{79*}. גיטין. הר"ש רומז לתוספותיו לגיטין בפירושו לשביעית^{80*} במלים: 'בפרק השולח פריך... וישם הארכנו'. ר' משה מקוצי מעתיק מתוכן^{81*}. הרא"ש כותב: 'ורבינו שמשון בשם ר"י בסוף השולח דהלכתא דבדאורייתא יש ברירה'^{82*}. ר' משה מצורף וגם ר' אייזיק שטיין השתמשו בהן^{83*}. כתב-יד מתוספות שגף לגיטין היה לפני הרב חיד"א^{84*}. העתק מתוס' שגף לפרק השולח מוזכר על-ידי הר"י ברונא^{85*}. ר' יוסף מטרנאני כינה אותן 'תוספות ארוכות'^{86*}. קידושין. הר"ש רומז להן בתוספותיו לע"ז^{87*}. ר' יצחק אור זרוע מביא מה ש'כתב רבינו שמשון בן אברהם בפ' האיש מקדש'^{88*}. את פירושי הר"ש לקידושין

78* נ"ח ע"ב ד"ה ואיכא דאמרי, ועל תוס' מנחות ראה להלן, עמ' 297.

79 על טיבן וזמנן של תוספות אלו אפשר לעמוד מתוך התוספת שבעמ' ע"ב: 'עיין בקונטרס עד הממאנות. הרי"ם'. ברור שאין זה ציון לרש"י. נראה לי שלפנינו כאן ציון לאותם 'קונטרסים', שבהם השתמש ר' בצלאל אשכנזי (עיין בשטה מקובצת כתובות קס"ה ע"א ד"ה אמר) ומסוג זה היא גם ההפניה בעמ' ס"ו ד"ה שור הנסקל 'עיין עד ומי איכא דלית ליה' ושם בעמ' ס"ה ד"ה המבשל בשבת 'פי' בקונטרס עד מה קדש', המהדיר שם הע' 457 העיר בצדק 'א"י (= איני יודע) מה בעי בזה' כי חשב שהכוונה לרש"י, אבל 'מה קדש' הוא ד"ה שלאחר מכן וברור שהתכוון לקונטרסים שדן ב'מבשל בשבת' וזאת גם כוונת ההערה בעמ' נ"ז ד"ה וקיימא 'עיין עד אלמא קסבר שלא. הרי"ם'. המובא בשמו בעמ' נ נמצא בשטמ"ק לכתובות קל"ח ע"ד כ'גיליון תוספות'. והקונטרסים התייחסו לתוס' שגף, ר' שיטה מקובצת לכתובות קמ"ח ע"א, וראה להלן, עמ' 628, הע' 38.

79* פ"י מ"ג.

80 סמ"ג עשין מ"ח, קל"א ע"א ועי' תוספות גיטין י"ח ע"ב ד"ה שמא.

80* רא"ש נדרים פ"ה סי' א. סמ"ק צורף 'עכ"ל התו' משגף בפ"ב דגיטין.

81 באורים לסמ"ג רצ"ח ע"ג.

82 ברכי יוסף ח"א, סי' י"ד, וינה תרכ"ז, ז ע"ב, ושה"ג ח"א מס' 228, ולפניו כתב ר' יהושע צונצין (נחלה ליהושע סי' כ"ח, ל"ד ע"ד) כשנשאל על דיבור בתוס' גיטין ה ע"א: 'ואילו הייתי בקושטא הייתי מוצא תוס' שגף בידי רבי יצחק הלוי ואפשר שהיו מגלים איזה דבר באלו הדבורים'.

82* שו"ת סי' קכ"ד.

83 ראה תשובות ופסקי מהרי"ט החדשות, ירושלים תשל"ח, עמ' ק"ל.

83* תוס' ע"ז מהד' מ"י בלוי, כ"ג ע"ב ד"ה בקשו. 84 או"ז ב"ק סי' ע"ז.

מביאים ר' משה מקוצי, ר' יהודה בר' אליעזר, ר' משה מציריך ור' יוסף קולון^{*84}. סוטה. על קיומן של תוספות שנץ למסכת זו יש עדות ב'מנחת יהודה' על התורה לר' יהודה בר' אליעזר⁸⁵, אולם התוספות שנדפסו בתלמוד דפוס ראם מתוך כ"י אוקספורד⁸⁶ בשם 'תוספות שנץ', אינן אלא תוספות מאוחרות 'תוספות חיצוניות', שהשתמש בהן ר' בצלאל אשכנזי בעל 'שטה מקובצת'. והדבר הוכח בראיות חותכות על-ידי י.נ. אפשטיין⁸⁷, והן כנראה תוספות איורא^{*87}. בבא קמא. הר"ש רומז להן בתוספותיו לפסחים⁸⁸. ר' יצחק אור זרוע מביא את פירושי רבנו שמשון לבבא קמא^{*88}. ר' בצלאל אשכנזי העתיק מתוספות שנץ לבבא קמא וקבע מקום בשיטתו לקטעים רבים מתוכן⁸⁹, אבל לא בשלימותו, כי במקומות שמצא את הדברים בחלקן בתוספות שלנו, או בחיבורים אחרים, העתיק רק את החדש והסתפק בהערה 'וכו' כמו שכתוב בתוספות'. נראה שתוספות אלו הוגהו על-ידי תלמידו של רבנו שמשון, ר' יעקב מקורשאן⁹⁰. התוספות שלנו לא השתמשו בחיבורו של רבנו שמשון, אבל גם מקורן נעוץ בבית-מדרשו של הר"י, ומכאן, כפי שנוכיח, המשותף שביניהן. ר' שלמה לוריא עוד השתמש בתוס' שנץ לבבא קמא: '...ומאחר שאינם מוכרחים לזה כי יכולים לתרץ כגון צרורות... וכן בכל התוס' שלנו נמצא כזה התרוץ, ולא כתב בעץ ארוך רק בתוס' שנץ מצאתי שתרץ בעץ ארוך'⁹¹.

*84 סמ"ג עשין מ"ח, קכ"ד סע"ב, מנחת יהודה על התורה מ"ג ע"א, מ"ג ע"ב, מנחת יהודה כ"י הוואטיקנה ס"ו ע"ב, 'מהתוספות שנץ לפ"ב דקידושין', קנ"ב ע"ב, סמ"ק צוריר, כ"י אוקספורד 879, סוף מצוה ל"א העתיק תוספות לדברי רב יוסף מריש הוה אמינא וכו' (קידושין ל"א ע"א) ובסוף נאמר 'עכ"ל שנ"ץ בפ"ק דקידושין' (ר' כעת בסמ"ק מציריך, מהד' י. הר שושנים, ירושלים תשל"ג, עמ' ק"ז), ובכ"י מצוה קפ"ג מביא פעמים אחדות 'שיטת שנ"ץ', שאלות ותשובות מהרי"ק סי' קס"ד: 'וגדולה מזו כתבו תוספות שאנץ בפרק קמא דקידושין'. ועל יחסן של תוספות הר"ש לתוספות הר"י למסכת זו, ר' לעיל, עמ' 248 ולהלן, עמ' 631.

85 ס"ה ע"ב ד"ה ואמרה האשה: 'כך פי' התו' ש"ץ' וצ"ל: שאנץ.

86 5, 836, עי' אחרית דבר, עמ' 5. 87 תרביץ שי"ב, עמ' 203—204.

*87 ראה להלן, עמ' 483, הע' *21.

88 ל"ב ע"ב ד"ה כל הגזלנים.

*88 אור זרוע ב"ק סי' קכ"ג: 'וכן כתב רבינו שמשון בר' אברהם ז"ל בשמעתינ', סי' רכ"ט, סי' תכ"ט, תל"א, תל"ו.

89 שטה מקובצת ב"ק ב ע"א, ב ע"ב, ח ע"א, ט ע"ב, י"א ע"א ד"ה ושליא, ע"ב ד"ה בכור, ד"ה דעלויי, י"ג ע"א, י"ד ע"ב, ט"ו ע"א, כ"ג ע"א, ע"ב ד"ה רבינא, ד"ה איזהו, כ"ה ע"א ועוד. ור' כללי התלמוד לר"ב אי"כנזי סה"י לוד"צ הופמן, עמ' 202.

90 שטה מקובצת מ"ג ע"ב ד"ה אשו: 'הר' יעקב דקישון', וצ"ל: דקורשאן.

91 ים של שלמה ב"ק, שטעטין תרכ"א, ב ע"ב. ועי' תוספות ב"ק ו ע"א ד"ה תאמר בהני.

בבא מציעא. הר"ש כותב בפירושו לדמאי: 'וכל עיקר קושיא דרב ששת בפ' הזהב אינו אלא מזה דר' מאיר מיקל טפי מחכמים כמו שפרשתי שם'⁹² והוא רומז להן בתוספותיו לפסחים ולע"ז⁹³. ר' יצחק אור זרוע, ר' מרדכי בן הלל והרא"ש השתמשו בתוספות אלו⁹⁴, והן אבני-היסוד של התוספות הנדפסות⁹⁵. תוספות שגן לבבא מציעא עוד היו בפני ר' שלמה סירליאו⁹⁶. ר' בצלאל מביאן בשיטתו לבבא מציעא, כדרכו בשיטה לבבא קמא⁹⁷, לפעמים כתוספות שגן ולפעמים כתוספות רבנו שמשון.

בבא בתרא. בתוספות לפסחים (ו' ע"ב ד"ה סופי) כותב הר"ש: 'בבבא בתרא פירשתי, ובפירושו לטהרות הוא כותב: 'ובחזקת הבתים הארכנו בדברים'⁹⁸. ר' יצחק אור זרוע מסתמך על תוספות אלו בלשון זו: 'ובפ' חזקת הבתים בתוס' רבינו שמשון זצ"ל כתוב בלשון רבינו יצחק בר שמואל זצ"ל ששמע מרבינו יעקב זצ"ל שנוהגין העדים לשלוח עדותן בשטר לבית דין'⁹⁹. הרא"ש מזכירן בתשובותיו¹⁰⁰ ובהלכותיו¹⁰¹ ור' איזיק שטיין בביאוריו¹⁰². וגם בתוספות הנדפסות תופסים דברי הר"ש מקום נכבד¹⁰³.

סנהדרין. תוספות רבנו שמשון לפרק 'אחד דיני ממונות' נזכרות בתשובות מיימוניות¹⁰⁴ ולפרק 'נגמר הדין' על-ידי ר' ישראל איסרלין¹⁰⁵, ואין ספק שגם הפירושים המובאים אצל ר' יצחק אור זרוע בשם רבנו שמשון לקוחים מתוס-

92 דמאי פ"א מ"ב.

92* פסחים ס"ג ע"ב ד"ה לאו שאין בו מעשה וכו' 'פירשתי בפ' השוכר את הפועלים, ע"ז כ"ג ע"ב ד"ה ש"מ'... מידי דהוה אריש אלו מציאות... והכא נמי... כדדרשי' התם בשילהי פירקא ושם הארכתי ור' גם שם כ"ז ע"א ד"ה דברה.

93 אור זרוע ב"מ, סי' ל"א, מ"ח, ע"ב, ע"ד, ע"ט, פ"ז, קל"ה, סנהדרין סי' ל"ב: 'ורבינו שמשון בר' אברהם כתב באיזהו נשך...'. מרדכי פ"ב סי' ר"ס, פ"ד סי' שנ"ג. על הרא"ש ראה להלן עמ' 594.

94 עי' להלן עמ' 646.

95 מלאכת שלמה מעשר שני פ"ב מ"ט.

96 י"ב ע"א ד"ה אפקריה, ע"ב ד"ה עשו, י"ג ע"ב, ל"ו ע"א, ל"ז ע"א, ל"ט ע"א, שם ע"ב, מ' ע"ב, מ"ב ע"א, שם ע"ב, מ"ג ע"א, מ"ה ע"ב, מ"ו ע"א, מ"ז ע"א ועוד. וראה להלן, עמ' 595, הע' 31.

97 טהרות פ"ו מ"ד.

98 אור זרוע ב"ק סי' תל"ט, ועי' גם ב"מ סי' פ"ט, ב"ב סי' מ"ב.

99 כלל נ"ח סי' ב.

100 בבא בתרא פ"ג סי' נ"ה.

101 סמ"ג ש"א ע"א, ועי' גם בשו"ת רשב"א ח"ב סי' כ"ז.

102 עי' להלן, עמ' 650.

103 משפטים סי' נ"ז.

104 תרומת הדשן סי' שי"ב.

פותיו¹⁰⁵. תוספות נכדו של הר"ש מבוססות היו בין השאר על דברי זקנו^{105*}. שבועות. אין לנו עדות מובהקת לקיומן של תוס' הר"ש למסכת זו, וגם לא נשמרו בכתב-יד¹⁰⁶.

עבודה זרה. הר"ש רומז לתוספותיו לעבודה זרה בתוספותיו לפסחים¹⁰⁷. בכתב-יד האלברשטם, שהיה לפני ידי לוצאטו ונמצא כעת בספריית בית-המדרש לרבנים בלונדון, נמצאות תוספות לע"ז עד לדף מ"א ע"ב, ושם נאמר: 'עד כאן פרישת רבינו שמשון משנץ, מכאן ואילך פרישת ר' יהודה שירליאון'. תוספות אלו נדפסו על-ידי הרב מ. י. בלוי^{107*}. ברם בדיקתן מעלה כמה וכמה ספקות בדבר שייכותן ואופיין. בתוספות עבודה זרה (עמ' ע"ט) נרמז לתוספות

105 אור זרוע סי' י"ז, י"ט, פ"ח.

105* ר' לעיל, עמ' 277.

106 גרוס במאמרו הנ"ל על הר"ש, עמ' 55, כתב שהתוספות שבכ"י אוקספורד (קאטאלוג נויבויער מס' 428) הן תוס' הר"ש. בשעתו סמכתי על עדות זו, אבל בדיקת כה"י שנכתב בשנת ה'צ"ז (1337) הראתה שאין הדבר כן. הוא כולל את התוספות שלנו הנדפסות בתוספת גליונות חשובים לעניינם (ר' להלן, עמ' 660), שם הר"ש אינו נזכר בהם מלבד, לכאורה, במקום אחד, שגם הוא נראה מפוקפק: לדף ז ע"א ד"ה אחת גוסף בסוף הדיבור: 'ובשם קר"ש מצאתי חילוק מה שחילק הכתו' בין כלל ופרט וכלל לכלל ופרט המרוחקי' להבין. ועוד דמה יש לחוש אם אין חילוק ביניהם מ"מ ב' מידות נדרשות בב' עניינים. ועו' דלא שייך למימר דבר שהיה בכלל ויצא מן הכלל דהא לא ללמד על עצמו כלום אלא על אחרים ולא דאמי להבערה דיצתה ללמד על עצמו שחייב עליה בפני עצמה אלא כמו דדיינינן ליה במדת כלל ופרט וכלל. והא דקיימי ביבמות דבר שהיה בכלל וכו' כיצד והנפש אשר תאכל בשר ה"פ כיוון דליכא למימר דשלמים יצאו דווקא ללמד על עצמו ולא על שאר קדשים לעניין חילוק חטאות אם אכלן בטומאה, שהרי מדה היא דכל דבר שיצא מן הכלל ללמד על הכלל כולו יצא, וכיוון דאי אפשר לומר דיצאו על עצמן דווקא, א"כ טפי אית ליה [למימר] שיצאו ללמד על הכלל כעין מדת כלל ופרט וכלל ולומ' מה שלמים קדשי מזבח מדנימ' דיצאו ללמד על הכלל חילוק חטאות. ק' ר' ש'. את המלה קר"ש אפשר לפענח: 'קונטרס ר' שמשון', אלא שהעניין מובא כמעט מלה במלה בתוס' הרא"ש ליבמות ז ע"א ד"ה והלא בשם 'הקדוש מדרוס', ולכן ק' ר' ש' אינו אלא 'קדושת ר' שלמה' ונראה שהדברים לקוחים מתוספותיו לשבועות, ראה להלן, עמ' 339, הע' 30*. על כל פנים, נוספה לנו עוד עדות לעניין ה'חילוק' לפני מחצית המאה הי"ד ועל הדברים שנכתבו בנדון, ראה י. תא-שמע, עלי ספר, ב' תשל"ו, עמ' 87, וראה לעיל, עמ' 154 הע' 9*.

107 י ע"א ד"ה ספק: 'כאן חזר בו רש"י ממה שפי' במס' ע"ז בפ' בתרא וכו' וגם הארכתי הרבה', כ"ה ע"ב סוף ד"ה מה. ור' בהגהות המרדכי חולין סי' תשמ"ד: 'כדאשכחן פרק בתרא דע"ז מתוס' שאנץ ושם האריך מאוד'.

107* שיטת הקדמונים למס' ע"ז ניו-יורק תשכ"ט, ראה בהקדמת המו"ל, עמ' כ"ג. במקום אחד — עמ' מ"ו — הכניס הסופר 'הגהת ר' ישעי' הזקן', הנמצאת בתוס' רי"ד שלפנינו.

כתובות בלשון 'ובריש המדיר הארכת', אבל בתוס' הר"ש לכתובות שלפנינו לא האריך. גם רמיזה בתוס' הרשב"א לפסחים (כ"ה ע"ב ד"ה מה) לדבריו בע"ז אינה מובאת בתוס' המיוחסות לר"ש לע"ז. שלא כבתוספות לפסחים ולכתובות, אין למצוא בחיבור לע"ז אפילו פעם אחת את החתימה מ"ר — מפי רבי' — וכן לא נמצא בו את הרמיזות לדברי הר"י בלשון 'והקשה ר' 'ופירש ר' ' וכדומה, הגם שתורתו של הר"י משוקעת כמעט בכל דיבור. דבר זה ניתן להוכיח בקלות על-ידי השוואת התוספות המיוחסות לר"ש אל תוספות רבנו אלחנן ואל התוספות שלנו. בעשרות מקומות, שבהם נמסר בתוס' ר' אלחנן בנוסח 'ונראה לר' 'ופי' ר' ', 'ואו' ר' ' וכאשר בתוספות שלנו הדברים נמסרים בשם ר"י, הרי הם שנויים בלשון סתם בתוס' המיוחסות לר"ש¹⁰⁸. אותה תופעה קיימת בהשוואת התוס' המיוחסות לר"ש לאחר דף ל"ה אל תוספות ר"י מבירינא, הנמצאות באותו כתב-יד כהשלמה לתוספות ר' אלחנן^{108*}. לכאורה אפשר להסיק על-פי הנאמר, שהתוספות המיוחסות לר"ש הן תוספות רבו, הר"י, אבל מה נעשה ומובאים בהן דברים בסתם והם מיוחסים במפורש במקורות המקבילים לר' אלחנן¹⁰⁹. מן הראוי שניתן דעתנו גם על ההבדל שבסגנון והצעת הדברים, שבהם מתייחדות התוספות לעבודה זרה מקבצי התוספות האחרים למסכת זו ומתוספות שנץ למסכתות אחרות. לא זו בלבד שחסרים 'בפרישה לע"ז' הסימנים 'והקשה ר' ', 'ותרץ ר' ', 'מ"ר', אלא כל הסגנון של שקלא-וטרין בלשון קושיות ותירוצים, המבליט את רושם הלימוד החי בבית-המדרש, משתקף בו במידה מועטת ביותר, כנגד זה מצויה במידה רבה הרצאת-דברים בנוסח פירוש מגובש. כדי להדגיש את הנאמר נקביל דיבורים אחדים שבתוס' הר"ש משנץ לתוס' ר' אלחנן:

108 השווה תוס' הר"ש אל תוס' ר' אלחנן במקומות דלהלן: ז ע"ב ד"ה השבת, י ע"א ד"ה שאין, י"א ע"א ד"ה דאי, י"ב ע"ב ד"ה מותר, ד"ה עיר, ט"ז ע"ב ד"ה סתם, כ ע"א ד"ה לא תנו, כ"א ע"א ד"ה מזוזה, כ"ג ע"ב ד"ה ש"מ, כ"ז ע"א ד"ה היכן, ד"ה איכא, כ"ז ע"ב ד"ה לחי, ד"ה לא, ד"ה ואין, ל ע"ב ד"ה השחליים, ד"ה לא, ד"ה ומטמא, ל"א ע"א ד"ה מטמא.

108* ל"ו ע"א ד"ה זליפתן ותוס' ר"י מבירינא עמ' קמ"ב, ל"ו ע"ב ד"ה גניבא ושם, עמ' קמ"ו, ל"ח ע"א ד"ה דגים ושם עמ' קנ"ד, ל"ח ע"ב ד"ה שגר ושם עמ' קנ"ג. לכאורה נמצא בתוס' הר"ש מקום אחד יוצא מן הכלל, י"ב ע"ב ד"ה נהנה: 'לכן נראה לר"י כמו שפ"ה וכו' אבל נראה שצ"ל: ר"ת ולא ר"י, לא זו בלבד שאין העניין נזכר במק"ז בתוס' הר"א, אלא שבתוס' ר"י שירליאון שם עמ' רכ"ה (לדף מ"ד ע"ב) מפורש כך, אמנם שם עמ' קפ"ג 'אין נראה לרבי פירוש זה... אלא פירוש רש"י כאן'.

109 תוס' הר"ש י"א ע"א ד"ה שאין '... וי"מ (בתוס' הר"א: ופי' ר' ובתוס' שלנו ופי' ר"י) ... ועי"ל (בתוס' הר"א: ואני הייתי מפרש... בתוס' שלנו: ועי"ל). שם ל"ז ע"א ד"ה פשיטא ותוס' ר"י מבירינא עמ' קמ"ח, ל"ח ע"ב ד"ה הניח ותוס' ר"י מבירינא עמ' קנ"ג ד"ה התם. ל"ט ע"ב ד"ה לר' יוחנן ושם עמ' קנ"ה ד"ה למעוטי.

י"ג ע"א ד"ה אין מקדישין וכו'

תוס' הר"ש

משום דחייש לתקלה בזמן הזה ומה"ט בטלו מעשר בהמה בפ' בתרא דבכורות. והא דאמר בסוף במה בהמה דתריסר אלפי עגלי הוה מעשר ר' אלעזר בן עזריה... ואמרי' בברכות... אומר ר"ת דילמא לא בטלו מעשר בהמה מיד לאחר החורבן אלא לאחר כמה שנים.

תוס' ר' אלחנן

בבכורות בפ' בתרא אמרינן... והקשה רבי' יעקב דאמ' בפ' במה בהמה דראב"ע הי' מעשר מעדריה תריסר אלף עגלים... כדאמר בברכות... ושמא לא בטלו מעשר בהמה כ"כ סמוך לחורבן וצ"ע אם אפטרופוס הי' מעשר לו... ואני הייתי רוצה לומר דהיינו עישור שנותנין למלך... ואין ר' מודה.

כ"א ע"א ד"ה כיבוש יחיד שמייה כיבוש

תוס' הר"ש

בפ"ק דגיטין דאמרי' בג' דברים שוה סוריא לארץ ישראל ובג' לחו"ל וקסבר ההוא תנא כיבוש יחיד שמייה כיבוש הא דלא חשיב התם הא מילתא דהי' כא... כדחשיב התם... דילמא תנא ושייר אע"ג דתני מניינא כדאשכחן בסוטה... והא דאמרי' בפ"ק דקידושין תנא תני מניינא ואת אמרת תני ושייר, היינו משום דקתני ואי אתה יכול לומר ארבעה באחד מהן וההוא דיש חורש תלם אחד בפ' אלו הן הלוקין דקאמר תנא תני שמונה ואת אמרת תני ושייר, היינו משום דאתא לטפויי לאוי ואין לו לשייר וצריך לדקדק בנזיר פ"ג מינין גבי שייר בין הבינים.

תוס' ר' אלחנן

תימא אמאי לא חשיב הך מילתא גבי ג' דברים שוה סוריא לא"י וג' לחו"ל והאי תנא נמי ס"ל... ואו"ר דתני ושייר ואע"ג דתני מניינא וכן ר' רגיל לפרש דאפילו היכא דתני מניינא תני ושייר כמו בסוטה... ולא קשיא מידי מההוא דקדושין... התם דייק מדקתני ואי אתה יכול לומר ארבעה באחד מהם, ובההוא דמכות יש חורש תלם אחד ופריך תנא תני שמונה ואת אמרת תנא ושייר, דהתם דייק משום לטפויי לאוי אתי ואין לו לשייר כלום, תנא תני שמונה ואת אמרת תני ושייר שהרי אם יש כמו שמונה ט' לאוין היאך שנה ח' ומדלג האי, והא דפריך התם כמה פירכי ולתני נמי וכו' ולא משני תנא ושייר ע"ז צריך לומר מה שפירשתי דכיון דאתא לטפויי לאוין בחורש תלם א' אין לו לשייר כלום ועוד צריך לדקדק מהא דפ"ג מינין בנזיר גבי בין הבינים ועוד יש ליתן טעם אחר דלא שייך הך דהכא למתני בגיטין.

לאור כל הנאמר לעיל עולה המסקנה — אם אין בדעתנו לכפור מכל-וכל בעדות החיצונית שבכתב-יד הברשטם, שלפנינו תוספות הר"ש מהדורה שנייה^{10*} בעיבוד שונה, המרחיקה אותן מצורתן של תוספותיו של ר' אלחנן —

^{109*} הנחה זו מסבירה לנו את העובדה, שבעוד שרמיזה בתוס' פסחים לתוס' ע"ז אינה מתאמת (ראה לעיל בפנים) הרי כשנאמר בתוס' ע"ז ל"ז ע"ב ד"ה כאן בחיבורין (עמ' קכ"ד) 'ובפ"ק בפסחים ובשמעתא קמייטא דחולין הארכתי' אמנם העניין נמצא באריכות בתוס' פסחים י"ד ע"ב ד"ה חרב. והרמיזה לכתובות שהבאנו לעיל עשויה להיות מכוונת למהדורה המאוחרת של תוספות אלו, ור' לעיל עמ' 290 ובמהדורה שנייה זו קיצר לפעמים את תוספות רבו הר"י ועיבדן, והדבר מוכח מתוך השוואת 'לשון רבי' בתוס' שירליאון, עמ' רמ"א, ותוס' הר"ש, עמ' קל"ה.

וכפי שנראה גם מתוספותיהם של שני תלמידים אחרים של הר"י למסכת ע"ז — ומקרבת אותן לדרכו של הר"ש בפירושו למשניות זרעים וטהרות, ושם מכאן הכינוי 'פרישה' שבכתב-יד, שאולי נמשך בדרך אשגרתא גם לדברי ר' יהודה שירליאון, על אף אופיים השונה.

מכות. תוספות שנין למסכת זו עוד היו בפני ר' תם נ' יחיא¹¹⁰, אולם התוספות שנדפסו בספר 'סם חיים'^{110*} בשם תוספות שנין מאוחרות הן, שכן נזכר בהן לא רק הר"ש משנין בלבד¹¹¹, אלא גם ר' שמשון בן שמשון מקוצי¹¹², שהוא מורו של העורך, ר' מרדכי, ששמו מופיע בדרך-כלל בתוספות איורא¹¹³, ר' שלמה מדרויש¹¹⁴ ר' יעקב מקינון¹¹⁵ ור' חיים מבונגייאה^{116*}. השוואת הפיסקה שמביא ר' תם נ' יחיא אל הדיבור המקביל בתוספות שב'סם חיים' מוכיחה גם היא, שתוספות אלו אינן תוספות שנין:

סם חיים ה ע"א ד"ה מהו מהו דתימא נחוש לגמלא פרחא קמ"ל. תימא דהכא משמע דלא חיישינן לגמלא פרחא. ובי-במות פ' האשה שלום מסיק דחיישינן לגמלא פרחא. וי"ל דהתם לעניין קיום השטר חיישינן, אבל הכא להרוג רוצח לא חיישינן, דמשוינן להנהו עדים זוממין לעניין שלא יהרג הרוצח, מיהו למיקטלינהו להנהו עדים חיישינן לגמלא פרחא ולא מיקטלי.

אהלי תם וכן כתבו תוס' שנין פ"ק דמכות זה לשונם: וק"ל דהכא משמע דלא חיישינן לגמלא פרחא. והתם יבמות פרק האשה שלום אמרינן גבי האי גיטא דאשתכח בסורא והוה כתוב ביה ענן בר' חייא מנהרדעא... וקאמר רבא עלה... ש"מ דחיישינן לגמלא פרחא. וי"ל דהיינו טעמא, דחיישינן לגמלא פרחא משום דאמרינן אי הוה הכא ענן בר' חייא הוה טעין כי הא, אבל הכא קא איתנהו לעדים קמן ולא טענו בגמלא פרחא אזול ואמאי טענינן להו, אלא ודאי לא חיישינן להא. עכ"ל.

110 שאלות ותשובות אהלי תם בספר תומת ישרים, ויניציה שפ"ב, ע ע"ד.

110* ליורנו, תקס"א.

111 י"ב ע"ב ד"ה רב אשי.

112 ג ע"א ד"ה כיצד.

113 י"ח ע"ב ד"ה ומאן, כ"ב ע"א ד"ה האי.

114 י"ד ע"א ד"ה ה"ג, ט"ו ע"ב ד"ה מידי.

115 כ ע"א ד"ה ואינו.

115* ד ע"ב ד"ה לוקין, בתוס' שלנו שם: הר' מאיר מבורגוני, לפי גרוס, גלליא, עמ' 109, כך גם בכ"י בודלי. 428, אבל בשו"ת ר"ח או"ז סי' כ"ח נזכר: ר' חיים בן

הר' יעקב מעיר וזו בארץ בורגנא'. גרוס בעצמו ציין למקום זה בעמ' 190 וזהה

את וזו ל-Vesoul, וראה B. Blumenkrantz *Géographie historique des Juifs en France — Comté Médiévale, Actes du 99e Congrès National des Sociétés Savantes* 1977, p. 82

התירוץ שבתוספות שנץ מובא בתוספות יבמות¹¹⁶ בשם ר' מנחם; ואם כן, ייתכן שתלמידו זה של הר"ש היה עורכן של תוספות שנץ למכות. עדויות. תוס' שנץ שנדפסו בש"ס וילנא מתוך הס' עדות נאמנה^{116*}, אינן תוספות כלל. המפרש האלמוני הרבה להעתיק את פירוש הראב"ד, שאותו הוא מכנה גם קונטרס (פ"ו מ"ג, פ"ו מ"ב). אמנם במקום אחד (פ"ד מ"ג) נאמר 'ורבי' פירש בפי' משניות¹¹⁷ והדברים נמצאים בפירוש הר"ש (פאה פ"י מ"א), אבל מרובות אי-ההתאמות בין 'תוספות' אלו לבין פירושי הר"ש^{117*}. ובחים. בפירוש המשנה כותב הר"ש במקום אחד: 'כך היא הגירסא ברוב הספרים בזבחים... וקשיא דזבחים אמתניתין דהתם... וכולה סוגיא פירשנו במקומה', ומשנה זו היא תחלת מסכת זבחים ושם פירשנוה במקומה¹¹⁸. ובתוס' פסחים פ"ט ע"א ד"ה דאלו: 'והא דמשמע הכא וכו' פירשתי בזבחים בפרק התערובת, ורומז להם גם בד"ה מאי. תוספות אלו נזכרות גם במרדכי^{118*} ובשאלות ותשובות הרא"ש¹¹⁹ ובהילכותיו¹²⁰. מנחות. הר"ש עצמו מזכיר בפירושו למשנה את תוספותיו למנחות בלשון זו: 'בעניין אחר פירשתי במנחות וזה עיקר'¹²¹. וכפי שנוכיח בראיות ברורות, התוספות הנדפסות למנחות הן תוספות שנץ. חולין. במקומות אחדים בפירוש המשניות¹²² ובתוספות לפסחים ולע"ז^{122*}

116 קט"ז ע"א ד"ה הכא.

116* דעסאו 1843 ונמצא גם בכ"י בריטיש מוזיאום 419 ואוקספורד 428.

117 ושם צ"ל: 'ורבי' [שמשון] פי'... פ"ה מ"ב נאמר בתוס' שנץ: 'וצ"ע דבפ"ק דתרומות איתא... ופי' שם התוס' דבירושלמי מפרש... והדברים מפורשים בפירוש הר"ש לתרומות פ"א מ"ד.

117* פ"א מ"ח 'עוד אומר מורי שיחי' ואין זה בפי' הר"ש מע"ש פ"ב מ"ד והשוה פ"ג מ"א עם פי' הר"ש לאהלות פ"ג מ"א, פ"ד מ"ג עם פי' הר"ש לפאה פ"ו מ"ב, ור' ז. פרנקל, דרכי המשנה עמ' 220 ועמ' 330, ח. אלבק, מבוא למשנה, עמ' 246, הע' 13.

118 מקואות פ"י מ"ו, ידיים פ"ד מ"ב.

118* חולין תשמ"ד.

119 כלל כ י"ז.

120 חולין פ"ז סי' ל"ו.

121 דמאי פ"ה מ"ט, בכ"י פאריס 362: 'טעמים אחרים פירשתי במנחות שאינם וזה עיקר'.

122 טהרות פ"י מ"ב: 'כמו שפירשתי פ"ק דחולין', מכשירין פ"ו מ"ו... ולא כמו שפירש בקונטרס בפ"ב דחולין ושם הארכנו בדבר, זבים פ"ה מ"א: 'ובפ"ק דחולין הארכנו בדברים'.

122* פסחים ד ע"א ד"ה שנאמר: 'ובחולין פירשתי' ושם כ"ו ע"א ד"ה כתוב: 'ופ"ק דחולין והתם פירשתי' ושם מ"ה ע"א ד"ה מכולה: 'ובחולין הארכתי בכל הצורך' ותוס' ע"ז ל"ב ע"ב ד"ה ומני 'ובפ"ק דחולין הארכתי', ושם ל"ז ע"ב ד"ה כאן: 'ובשמעתא קמיתא דחולין הארכתי'.

אנו מוצאים רמזים לתוספות חולין. והן היו לפני ר' מרדכי בן הלל, הרא"ש, ר' יהודה בר' אליעזר, ר' יוסף קולון, בעל ספר כל בו¹²³ ור"ב אשכנזי¹²³.* בכורות. תוספות הר"ש למסכת זו נזכרות אצל ר' יצחק אור זרוע ואצל רבנו פרץ¹²⁴. ועוד נראה שהתוספות שלנו, אינן אלא תוספות שני. בכתב-יד נשאר גם 'קיצור משיטת שני' שקיצר הר"ר יצחק הבחור תלמיד מהר"ר ברוך זצ"ל¹²⁵. נדה. תוספות אלו נזכרו פעמים אחדות בפירוש הר"ש למשנה¹²⁶ ובתוספותיו לפסחים¹²⁶* והשתמשו בהן ר' יצחק אור זרוע ור' מרדכי בן הלל¹²⁷.

[ד]

כיוון שהר"ש מרבה לרמוז בפירושו לתוספותיו, ואין אנו מוצאים אלא לעתים רחוקות¹ בלבד רמז בתוספות לפירוש המשנה, הרי שחיבר את פירושו לסדרים זרעים² וטהרות לאחר שחיבר את רוב תוספותיו².* הוא הראשון בין חכמי צרפת שעסק בפירוש הסדרים האלה, שאין להם תלמוד בבלי. וייתכן שגם פעולה פרשנית זו היתה קשורה בהתעוררות לעלייה לארץ-ישראל, אף-על-פי שלא מצאתי לה כל רמז בפירושים גופם. והנה בעוד שתוספותיו של הר"ש הגיעו לידינו ברובן רק בעיבודם של תלמידיו, הרי פירושו לסדרים זרעים וטהרות

123 הגהות המרדכי חולין תשמ"ד, תשמ"ה, תשמ"ט, תשנ"ד, שאלות ותשובות הרא"ש כלל כ אות כ"ז, מנחת יהודה פ' בא ד"ה ושחטו : 'פ"ה וכי כולם שוחטין והלא אינו שוחט אלא אחד, פי' דתובחאו כתיב אחד ולא שנים כדדרשי ליה התם פ"ק (צ"ל : פ"ב) דחולין (כ"ט ע"א). כך פי' התוספות משנן בפ' ב דערובין (צ"ל : דחולין). . . מהרי"ק סי' קס"א, כל בו סי' ק"א. בכ"י כי"ח H 428 דף 275 נאמר : 'וכן כתב בתוס' משנן ריש פרק אלו טריפות' (ר' בתוס' שלנו מ"ג ע"ב ד"ה קסבר), ורומז עוד פעם לתוס' שני בדף 280. *123 ר' שטמ"ק חולין כ"א ע"א אות ה.

124 אור זרוע ח"א סי' רנ"א, הגהות לסמ"ק קצ"ד.

125 כ"י בריטיש מוזיאום 3, 419, ונדפסו על-פי כתב-יד זה ועל-פי כתב-יד אוקספורד 428/4 בשם 'תוספות שני' על-ידי י. ד. אילן, תשל"ג.

126 חלה פ"ג מ"א, כלים פ"ה מ"א, טהרות פ"ה מ"ז.

*126 ט ע"ב ד"ה היינו, י"ז ע"ב ד"ה אבל.

127 אור זרוע ח"א סי' שנ"ו, הגהות המרדכי הלכות נדה.

1 עי' לעיל, עמ' 288.

2 בקולופון לסדר זרעים בדפוס בומברג רפ"ב נאמר : 'ופרישת הנשר הגדול רבינו שמשון משזנ"א בעל התוספות ומהם ישיגו המשכילים. . . ולמיעוט מציאו' פרישת רבי' שמשון נ"ע הנזכר לא היה בידינו רק העתק אחד ולכן לא ימלט למצא בו טעויות שונות'. השתמשתי גם בכ"י פאריס — הספריה הלאומית 362, הכולל את פירוש הר"ש לסדר זרעים, וניתן לתקן על-פיו בעיקר בהבאות מהירושלמי. קטעים מהפירוש נמצאים בכ"י אוקספורד 2343,2 (למסכת כלאים) ובכ"י בריטיש מוזיאום Or 12317 (למעשר שני וחלה). *2 סמ"ג עשין כ"ז, קי"א ע"ג.

הם מעשה-ידין, ולא חלו בהם ידי עורכים ומוסיפים. פירושיו אלו שייכים עד היום לחשובים ביותר בכל הספרות הפרשנית התלמודית, ומבחינת השיטה ודרך הלימוד הריהם בעצם תוספות לזרעים ולטהרות. משום כך נשתדל לתאר את אופיים של הפירושים תיאור מפורט ונעמוד על מקורותיהם. אמנם נחרוג בזה במקצת ממסגרת החלק הזה של חיבורנו ונעסוק בעניינים השמורים לחלק האחר-רון, אבל ראוי הר"ש משנץ וראויים פירושיו לעשותם יוצא מן הכלל. כבר אמרנו שלא הגיעו לידינו פירושים של חכמי אשכנז וצרפת לשני הסדרים שאין לנו עליהם תלמוד בבלי, אולם בתוך פירושיהם למסכתות שונות פירשו גם סוגיות שלימות הקשורות בסדרים אלו, והר"ש הלך גם בפירושיו אלו בשיטות רבותיו, רבנו תם והר"י. הוא לא הסתפק בפירושה של המשנה בלבד, אלא העמיד את תוכנה ואת עקרונותיה ההלכתיים במרכז הדיון. לעתים קרובות הופך הפירוש להרצאה שלימה ומקיפה על נושא הלכתי מסוים. אבני-הבניין לקוחות מתוך הספרות התלמודית והמדרשית, אולם העיקר הוא כמובן פירוש המשנה, והמחבר אינו מקל על עצמו את המלאכה ועוסק בקטנות כבגדולות.

גדולה היא התרומה שהרים הר"ש לבירור נוסח המשנה. הוא ראה כתבי-יד שונים, והסתמך על 'משנה דייקנית'³; נראה הדבר, שלא כתב-יד אחד משובח בלבד היה בידו, שהריהו כותב: 'בכל הני משניות דווקניות גרסינן'⁴. בדרך-כלל סמך על גירסת 'רוב המשניות'⁵, אבל לא נמנע מלהגיה גם לפי הסברה: 'ונראה שיש טעות סופר ולא גרסינן שאין, אלא גרסינן שהן'⁶. את נכונות הגהותיו ותיקוניו מסוג זה הוא משתדל להוכיח מתוך לשון הברייתות שבתוספתא ובמדרשי הלכה: 'כמדומה שכמה טעויות טעה הסופר ובשיבוש נכתב והרי גרסינן בתוספתא...'⁷. ובמקום אחר הוא אומר: 'ולא גרסינן בתחילה גבי פסיון והסופרים אגב רהיטייהו כתבוהו בסיפא כמו ברישא ובתורת כהנים ליתיה'⁸. בדרך-כלל נוהר הר"ש מלהגיה נגד נוסח כל כתבי-היד: 'לכאורה היה נראה

3 חלה פ"ג מ"א, כלים פ"ד מ"ג, פכ"ו מ"ג, פכ"ח מ"ה, אהלות פ"ד מ"ג ('מה שבתוכו טמא, במשנה דווקנית גרסינן טהור וכן בתוספתא וכן עיקר', ועי' בפי' מהר"ם מרוטנבורג המביא את דברי הר"ש, אבל מנסה ליישב את הגירסה שברוב הספרים), שם פי"א מ"ח.

4 כלים פי"ז מי"ב.

5 שם פי"ח מ"ב.

6 שם ועי' מקואות פ"ב מ"ז.

7 כלים פי"ט מ"ד, אהלות פי"ג מ"ו: 'לבינה מבית הפרס, יש משניות דגרסינן וכלה במקום לבינה ושבוש הוא'. וכבר העיר בעל מלאכת שלמה בפירוש המשנה שם: 'ואיני יודע מה קמ"ל, ונלע"ד שצ"ל יש משניות דגרסי' נבלה במקום לבינה ושבוש הוא וכו' '.

8 נגעים פ"י מ"ה.

פרק שביעי

דשלושה על שלושה גרסין... ומיהו אין להגיה המשניות דכולהו כתוב כאן אע"פ שאין בהם שלוש על שלוש⁹. אבל יש גם יוצאים מן הכלל: 'כך כתוב בספרים בכל המשניות וטעות סופר הוא'¹⁰. הר"ש משווה את המשניות המקבילות במסכתות אחרות ועומד בכך על ההבדלים: 'ר' אליעזר אומר נותן על מקומו. כמו שהגירסא כאן כך היא מכוונת בפרק נגמר הדין, אבל בנוזיר מתני איפכא בסוף 'שלשה מינין ויש ביש"ס גירסות הפוכות כיוצא בה'. בהודמנות זו הוא מביא ארבע דוגמאות של 'גירסות הפוכות'¹¹.

הר"ש מתקן לא רק את נוסחה של המשנה, אלא גם של התוספתא, הירושלמי ומדרשי ההלכה וההגדה, שבהם הסתייע בפירושו. שאל ליברמן כבר הראה בספרו החשוב 'תוספת ראשונים', מה גדולה תרומתו של הר"ש משנץ לפירושה ול-הבנתה של התוספתא¹². הר"ש הביא בפירושו לטהרות כמעט את כל התוספתא ופירש את רובה. בסדר זרעים הוא מרבה להגיה את התוספתא לפי הברייתות שבירושלמי: 'הרי זה אין שכחה, גרסי' בירושלמי ובתוספתא כתב הרי זה שכחה וטעות סופר היא'¹³; וסמוך לזה: 'תניא בתוספתא... בכל הספרים כתובה היא בשיבוש ועפ"י הירושלמי כתבתיה'¹⁴. דרכו להסתמך לא רק על הירושלמי של אותה מסכת אלא הוא מביא מקבילות גם ממסכתות אחרות: 'ויש ברייתא בתו-ספתא שאין אדם יכול ליישבה... ובפ"ק דקידושין כתובה ביושר בירושלמי'¹⁵. יש שהר"ש מפרש את הברייתא שבתוספתא ומנסה ליישב את נוסחתה בכמה אופנים, ולסוף הוא מפקפק בטיב פירושו, בפרט אם לא עלה בידו ליישב את דברי התוספתא עם דברי הירושלמי: 'כן נראה פירושה של ברייתא זו אלא שיש הרבה גמגומין חדא וכו' ועוד א"א ליישב את הירושלמי לפי שיטה זו, וזה לשון הירושלמי...'¹⁶, אבל לפעמים הוא מבכר את נוסח התוספתא על נוסח הברייתא שבירושלמי: 'תניא בתוספתא... ובירושלמי יש גירסא אחרת... וגירסא דתוספתא עיקר וטעות סופר בירושלמי'¹⁷. היו לפניו כתבי-יד אחדים של התוספתא, והשווה את הטפסים השונים: 'תניא בתוספתא הזפת חיבור...'

9 כלים פכ"ח מ"ח. 10 כלים פכ"ז מ"ט.

11 נגעים פי"ד מ"ט, וראה לעיל, עמ' 290, הע' 78*.

12 ראה את דבריו במבוא לח"ד עמ' י"ז, ואפשר כעת להוכיח בכך גם מפירושו של ר' דוד פרדו 'חסדי דוד' לסדר טהרות, שנדפס לאחרונה (ירושלים תש"ל—תשל"ז). הרד"ף מתמודד עם פירושי הר"ש, מבארם ולעתים חולק על דבריו, אבל כשהוא כותב ב'חסדי דוד' לפרה פ"ט, עמ' קס"ג, שדברי הר"ש 'מרפסן איגרי', מעיר הר"ש ליברמן 'דברי רבינו מרפסן איגרי ולא דברי הר"ש'.

13 פאה פ"י מ"ב. 14 שם מ"ח.

15 פאה פ"א מ"ו. 16 דמאי פ"ז מ"ו.

17 מ"ש פ"ג מ"ו ועי' תרומות פ"א מ"א.

ברייטא זו כתובה בשבוע ברוב תוספתות וכמו שכתבתי כן היא¹⁸. אולם במקרים רבים הגיה הר"ש על-פי הסברא: 'פירוש נוגעין בו מאחוריו טהור גרסינן, ובתוספתא כתוב טמא, וטעות סופר הוא אלא טהור מכמה טעמים'¹⁹. וכן מחליט הר"ש לפעמים, שגירסת התוספתא משונה היא²⁰, או שהברייטא 'כתובה בטעות'. אף יש והוא מפרש בניגוד לגירסת כל הספרים: 'תניא בתוספתא... משטיח של עלין בין מישראל בין מן הגוי יעשה בטומאה וכן כתוב בכל הספרים וטעות סופר הוא אלא יעשו בטהרה'²¹. כל שאיפתו היא להתאים את פירוש המשנה לדברי התוספתא: 'כן ריהטא דמתניתין לכאורה, אבל בתוספתא לא משמע הכי'²². כמו כן הוא מוותר על פירוש הנראה לו, אם אינו הולם את דברי התוספתא: '... ואי לאו משום דהיא דתוספתא הייתי מפרש שלשה עניינים מאחוריו...'²³. על סמך השוואה עם התוספתא הוא קובע, כי ישנן משניות, שסתמן הוא משנת ר' יהודה: 'סתם מתניתין בין דתלתן בין דכרשינין ר' יהודה היא'²⁴ ובמקומות אחדים: 'תניא בתוספתא... והשתא סתם מתני' כר"י ולא כר' מאיר'²⁵.

לפעמים מביא הר"ש רק את לשון התוספתא, מעיר על הקושי שבה ואומר: 'מכאן עד סוף הברייטא צריך להתיישב בדבר'²⁶, או 'פי' ברייתא זו סתומה'²⁷. כמנהגו לגבי התוספתא כך מנהגו לגבי מדרשי הלכה. בפירושו למסכת נגעים הוא מביא את דברי הספרא כמעט בכל משנה, מפרשם ומיישבם. והוא עומד

18 כלים פ"ג מ"ז. ש. ליברמן, תוספת ראשונים ח"ג, עמ' 11, סבור היה כי מלים אלו הן דברי המגיה של דפוס בומברג, אבל הוא חזר בו מדעה זו במבוא לח"ד עמ' י"ז. וראה גם אהלות פי"ח מ"ז: 'ברוב תוספתות גרסינן באכסדרא, פרה פ"ז מ"ד: 'ברוב ספרים לא כתוב לא פסול ולא כשר', מקוואות פ"ג מ"ד: 'וברוב ספרים כתוב צרופין'.

19 פרה פ"י מ"ג ובספר יחסי תנאים ואמוראים כ"י ח"ג עמ' 350: 'כן מצאתי ולא ידעתי מהו מסתבר דטמא גרסינן דהא דברי הכל כשנוגע השרץ טהור הוא'. וראה דברי הראשונים בתוספת ראשונים ח"ג, עמ' 249.

20 פרה פ"י מ"ו.

21 טהרות פ"י מ"ה, ועי' שם פ"ח מ"א, פ"ט מ"ט.

22 כלים פי"ט מ"ג.

23 כלים פ"ה מ"ד.

24 מעשר שני פ"ב מ"ד. י. נ. אפשטיין לא הזכיר את דברי הר"ש במאמרו 'למשנת ר' יהודה', תרביץ שט"ו, עמ' 7.

25 כלים פכ"ב מ"ד, י. נ. אפשטיין, שם, עמ' 8, גם לא העיר על מקום זה. ועי' גם כלים פכ"ח מ"ב ואהלות פ"ו מ"ה, ושם העיר הרא"ש בפירושו אחרי שהביא את דברי הר"ש: 'שזהו דוחק לומר דסתם משנה ר"י'. ועי' גם טהרות פ"ד מ"ב.

26 פרה פ"ז מ"ד.

27 אהלות פי"א מ"ח, ועי' טהרות פ"ז מ"ז.

פרק שביעי

כמובן אגב־כך על נוסחאות משובשות שבספרא ומתקנן לפי ספרים מתוקנים שבידו: 'גירסא זו משובשת ובמדוייקין גרסי' וכו' ²⁸. הוא משווה את נוסח המשנה עם נוסח הברייתא שבתורת כהנים: 'ומיהו בתו"כ תניא מניין שאין משלמין לא מן הלקט ושכחה ופאה ולא ממעשר ראשון שלא ניטלה תרומתו ולא ממ"ש והקדש שלא נפדו ת"ל ונתן לכהן את הקדש דבר הראוי להיות קודש ועל כרחין גירסא דמתני' עיקר, דבלא ניטל תרומתו ולא נפדו, לא הו' פליגי רבנן' ²⁹. כמו־כן הוא משווה את הברייתות שבתורת כהנים עם הברייתות שבתוספתא ³⁰. בהלכות שמקורן בספר במדבר הוא מרבה להביא את ה'ספרי זוטא' ³¹. וכן הוא מביא את לשון הברייתות במדרשי אגדה: 'כל הסוגיא שנויה שם בבראשית רבה אקרא דלמיניהו וכתובה שם בשבוש' ³². והוא מסתייע בלשון המדרשים למגילת רות ³³ ולמגילת איכה ³⁴.

בפירושו לזרעים מביא הר"ש כמעט לכל משנה את סוגיית הירושלמי, אבל לא תמיד הוא מפרש את המשנה לפיה: 'ירושלמי... ויותר נראה ליישבו לפי העניין שפירשתי' ³⁵, 'אבל לפי זה בחינם דחק הירושלמי לאוקמא' ³⁶. יש שהוא מניח, כי 'טעות סופר יש בירושלמי' ³⁷, 'והדבר מגומגם מאד ושמא ט"ס בירו־שלמי' ³⁸, והיה בידו יותר מטופס אחד של הירושלמי: 'ובירושלמי אלו נותנין לכל כהן וכו' אף ר' יהודה מודה בה... ולכאורה טעות סופר הוא ור' יוסי גרסינן במקום ר' יהודה... ומיהו יש ליישב הגירסא... ויש ירושלמי שכתוב בו מאי טעמא דרבנן...'. ³⁹ הר"ש מתקן לפרקים גם את גירסת הירושלמי לפי פירושו: 'ומילתיה דחזקיה כתובה בשבוש בירושלמי וצריך לתקן הגירסא לפי הפתרון שפירשתי...'. ⁴⁰

28 נגעים פי"ב מ"ו, וע"ש מ"ב.

29 בתורת כהנים אמור פרק ו הגירסה כמו במשנה שלנו. ועל דברי הפירוש המיוחד לר"ש הסותרים את דבריו בפיה"מ כאן, ראה להלן, עמ' 314. ב"קרבן אהרון" לספרא שם כתב: 'ואנחנו מצינו הגירסאות בהיפוך דבמשנה גרים שלא ניטלה תרומתו ושלא נפדו ובת"כ גרים שניטלו ושנפדו'.

30 כלים פ"ח מ"א.

31 חלה פ"א מ"ד, שם מ"ח, כלים פ"ח מ"ו, פי"א מ"ח, אהלות פ"ב מ"א, פ"ג מ"ג, פי"ג מ"ד, פרה פ"ב מ"א, פ"ח מ"ז.

32 כלאים פ"א מ"ו, ועי' שביעית פ"ו מ"א.

33 שביעית פ"ו מ"א.

34 כלים פכ"ד מי"ב, ועי' איכה רבה פ"א אות כ"ב.

35 פאה פ"ג מ"ד. 36 שם מ"ו.

37 פאה פ"ו מ"ב. 38 תרומות פ"ד מ"ד, ועי' חלה פ"א מ"ז.

39 חלה פ"ד מ"ח.

40 שביעית פ"ה מ"ג.

דברי הביקורת על הירושלמי, שאתה מוצא בפירושו, תכופים ותקיפים הם: 'ולשון הירושלמי אריכות לשון היא... ועל חינוך האריך...'⁴¹. 'ובירושלמי מסיק בעניין אחר דגרסין ולא מדליקין... ולא נתברר לנו מאי קאמר דבמס' תרומות תנן...'⁴², אלא שלשון הירושלמי דחוק'⁴³. אולם יש והר"ש מקבל פירוש דחוק שבירושלמי למשנה ודוחה פירוש יותר מתקבל על הדעת רק מתוך הנימוק, ש'לא יתכן כלל מדלא משני הכי בירושלמי'⁴⁴. מתוך השוואת סוגיות בשני התלמודים עומד הר"ש על חילופים שבין בני בבל ובין בני ארץ-ישראל בנוסח המשנה: 'ועוד יש לפרש דמחלוקת דבני בבל ובני א"י מהגמרא שלנו וגמרת ירושלמי וכו'.'⁴⁵ הוא קובע לגבי 'ירושלמי פ"ק דשבועות... ואין שיטה זו שוה עם הש"ס שלנו ולא לתוספתא ולא לתורת כהנים...'⁴⁶. על-ידי השוואת מקבילות בגוף הירושלמי הוא מעמיד את הלומד על ההבדל שביניהן, וקובע את הגירסה הישרה: '...ובהדיא אמרינן בירושלמי בפרק שני דתרומות נפלו דליו לתוך הבור נפלו כליו לתוך הבור מעריב עליהן ומטבילן תרין אמוראין חד אמר באב הטומאה וחד אמר בולד הטומאה, מתיב מאן דאמר בולד הטומאה למ"ד באב הטומאה... ובירושלמי פ' שני דביצה איכא איפכא מתיב מ"ד באב הטומאה למ"ד בולד הטומאה ואותה גירסא משובשת'⁴⁷.

מקור עיקרי וראשון במעלה בפירושי הר"ש הוא ה'תלמוד שלנו'. יש שהוא מסתפק בציון מראה-מקום בלבד בבבלי, שבו נמצא פירוש למשנה: 'כל משנה זו מפורשת בגמ' חולין בפ' העור והרוטב'⁴⁸. אולם אין לך כמעט פרק בפירושו, שלא יביא בו סוגיות בבליות ויפרשן. ולפעמים הופך פירוש הסוגיה שבגמרא לעיקר⁴⁹. הר"ש נוהג לציין את המקומות השונים שבהם מובאת משנה בבבלי: 'בדוכתי טובא בהש"ס מיייתי להך פלוגתא דר' יהושע ורבנן בפרק המדיר ובפרק שני דנדה ובסוף נזיר ובפרק אלו הן הנחנקין ובפרק השוכר את הפועלים...'⁵⁰. כך הוא נוהג לא רק לגבי הבאה של לשון המשנה, אלא גם לגבי ציון מקורותיה

41 שביעית פ"ו מ"ג.

42 שם פ"ח מ"ב.

43 שם פ"י מ"ב.

44 בכורים פ"ב מ"ב, ועי' בתויו"ט ובמלאכת שלמה שם.

45 תרומות פ"ה מ"ב. ועי' גם תוספות בכורות כ"ב ע"ב ד"ה 'תורים'; וי. נ. אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 708.

46 נגעים פ"א מ"א.

47 טהרות פ"א מ"ג ועי' תוספות חגיגה כ"א ע"א ד"ה האונן.

48 טהרות פ"א מ"ד.

49 עי' זבים פ"ב מ"ג. שם הוא מפרש את הסוגיא בנזיר ס"ו ע"א.

50 נגעים פ"ד מ"א.

של שיטה מסויימת בהלכה: 'למאי דבעי למימר בפ' אין מעמידין דפרה קדשי מזבח היא ניחא... אבל בכל דוכתא קיימא לן פרה קדשי בדק הבית היא, בסוף פ"ק דזבחים ובפרק חטאת העוף ובפ"ק דמנחות ובפרק אלו קדשים בתמורה, ובבכורות פרק הלוקח בהמה וביומא פרק טרף בקלפי ובפ"ק דשבועות'⁵¹. אגב פירוש מעיר הר"ש על משניות וברייתות שבתלמוד שאין לזהות את מקורן: 'והא דאמרינן בפ"ק דשבת... הא לא דמיא אלא לסיפא... דתנן נתנה תחת ארובת מים הניתזין... משנה זו לא מצינו בשום מקום ובתוספתא נמי לא'. הר"ש מתקן לפרקים את ציון המקור שבגמרא: 'היינו ההוא דמייתי בפרק כסוי הדם וכתוב בכל הספרים תנן התם ואינה משנה בשום מקום אלא ברייתא היא זו'⁵². הוא מעיר אף על סגנון משונה בהבאת משנה⁵³, ומסביר משום מה העדיפו להביא בגמרא ברייתא במקום משנה מפורשת: '... והני רבנן יוסי בן חוני הוא דסוף פ"ק דתמורה... והא דתנן התם אין המים שאובין פוסלין את המקוה... ויוסי בן חוני הוא... הוה מצי לאתויי ממתני' דהכא ולימא דרבנן הוא, אלא ניחא ליה לאתויי ברייתא לפי שנזכר בה שם התנא'⁵⁴. גם אין הר"ש נמנע מלפרש משנה, שהאמוראים התקשו בפירושה: טעמא דהך משנה אמרינן בפרק מי שמתו ובשלהי סדר תעניות אלו דכי מטי רב יהודה באשה שהיתה כובשת ירק בקדרה... אמר הויות דרב ושמואל חזינא הכא...⁵⁵ ובמקומה פרשנוה לפי עניות דעתין והך דהכא נפרשה לפי מה שענינו רואות'⁵⁶.

אין הר"ש מרבה להסתמך על הגאונים והמחברים שקדמו לו. בפירושו לטהרות השתמש בעיקר בפירוש הגאונים לסדר זה בביאורי מלים ומונחים. לרוב השווה את פירוש הגאונים עם הערוך, והנוסחה החוזרת ונשנית, ובפרט במסכת כלים, היא: 'פי' גאון וכן בערוך'⁵⁷, ופעם בתוספת 'ולא הבנתי דבריו'⁵⁸. אבל יש שהוא מביא פירוש רק בשם הגאון: 'פיקה, פי' גאון חוטם של גמל'⁵⁹. אלא שלא

51 פרה פ"ב מ"ג.

52 מכשירין פ"ו מ"ז.

53 שם פ"א מ"ה. ועי' שביעית פ"ז מ"ו.

54 מקואות פ"ג מ"ג.

55 במיוחס לרש"י: 'ולא היה נראה ליה'.

56 טהרות פ"ב מ"א.

57 פי"ג מ"ד. עי' פירוש הגאונים (= פיה"ג) מהדורת אפשטיין, עמ' 31, שם מ"ז

(פיה"ג עמ' 33) פי"ד מ"א (פיה"ג עמ' 35) שם מ"ב, מ"ג, מ"ד, פט"ו מ"א, מ"ו,

פט"ז בכל משנה, פי"ח מ"ג, מ"ט, פ"כ מ"א (עי' פיה"ג עמ' 54 הערה 10) מ"ז,

פכ"א מ"ב, פכ"ג מ"ד, פכ"ד מ"ט, מט"ו, פכ"ה מ"א.

58 פי"ד מ"ח, ועי' פיה"ג, עמ' 37.

59 פי"א מ"ו ועי' פיה"ג עמ' 23. במלאכת שלמה שם: 'אבל הר"ש ז"ל פי' בשם הערוך

כגאון אחד פי' חטם וכו' ואין זה בערוך'. ראה אפשטיין, הערה 11.

תמיד הכוונה לפירוש הגאונים, ולפעמים הוא באמת רב האי גאון⁶⁰. כמעט שאין צריך לומר, שמקור עיקרי של הר"ש בפירוש המלים הוא ס' הערוך. אבל עלינו להעיר, כי לא תמיד מצויים הדברים המובאים על-ידו בשלימותם בערוך שלנו. לפעמים דוחה הר"ש את דברי הערוך משום שאינם מתיישבים עם הנאמר במשנה אחרת⁶¹: 'הרפפות, פ' בערוך מקום ביצת מים, שיש בה רפש ודבריו תמוהים דהא בפ"ה תנן...'⁶². ואין הוא נוטה לקבל את דבריו אם לא מצא להם מקור: 'ובערוך פי' בערך רדם דערום העסוק בפרה וערום המשלח את השעיר וערום האוכל נבלת עוף טהור כולן טהורים... ודבר תימא מנא ליה הא'⁶³. כן הוא דוחה לפרקים את הגהתו במשנה כבלתי-מנומקת: 'ובערוך פ' בשם רב האי דמקצת עלין מגולין טעות הוא... ועל חינם כתב לשבש המשנה'⁶⁴.

מבין מפרשי סדר המשנה, שבהם עוסק הר"ש, הוא מביא את ר' יצחק בן מלכי צדק מסימפונט, הריבמ"ץ⁶⁵. בעיקר מורגשת השפעתו של אותו מפרש בפירושי מלים קשות וזרות⁶⁶. אבל השוואת שני הפירושים מבליטה לא רק את המשותף, אלא בעיקר את ההבדל שביניהם. במקום שהריבמ"ץ מסתפק בהשוואת הירושלמי למלה הגידונה, עוסק הר"ש בפירוש הסוגיה שבירושלמי ובבירור ענייני ההלכה שנתעוררו אגב הבאתם⁶⁷. הר"ש מוסיף לרוב לביסוס פירושי המלים מקורות שהריבמ"ץ לא הביאם⁶⁸. אמנם לא תמיד מזכיר הר"ש את הריבמ"ץ במפורש, אבל אפשר להוכיח בקלות, כי שאב מפירושיו, ובפרט כשהוא מביא 'לשון יוון': 'לסעודת בחור שנשא בתולה קורין בלשון יוון פרוט-גמא'⁶⁹. לפעמים הוא מביא את פירושי הריבמ"ץ בשם 'יש מפרשים': 'יש

60 פכ"ט מ"ב: 'סובריקין... ופי' בערוך מכנסים והגאון פי' כלים שמלבישין בהם הידים עד האציל'. והדברים לקוחים מהערוך ערך ספרק, והם בפ' הר"ח לשבת ק"כ ע"א, ע"י אפשטיין, עמ' 76 הערה 15.

61 שביעית פ"ג מ"א, 'ובירושלמי אמרינן... ובערוך פי' בשם הר' דניאל כמו פקועות שדה'. בערוך ערך 'פקע' מביא את הירושלמי, אבל דברי ר' דניאל אינם שם, ובפירוש הריבמ"ץ מביא את דברי ר' דניאל בלשון אחרת: 'והר' דניאל פי' פקועות השדה ממש הם המתוק ששנינו'. ועי' גם בשביעית פ"י מ"ו. את המלים 'וכן האי דבר תימא', יש לתקן לפי בעל מלאכת שלמה: 'וכן פי' רבינו האי ז"ל'.

62 פרה פי"א מ"ב. 63 פרה פ"ח מ"ד.

64 כלאים פ"א מ"ט.

65 פירוש לזרעים נדפס בתלמוד הוצאת ראם.

66 ע"י כלאים פ"א מ"ב.

67 השווה את שני הפירושים לכלאים פ"א מ"ו.

68 ראה לדוגמא כלאים פ"ב מ"ד ד"ה גומם, מ"ו ד"ה משר.

69 דמאי פ"ד מ"ב ועי' מעשרות פ"ה מ"ח ד"ה זרע העליון בשני הפירושים.

פרק שביעי

מפרשים בשם רבינו האי זצ"ל וכו' ⁷⁰. במקומות שהריבמ"ץ העתיק בפירושו את דברי הערוך, הביאם הר"ש ממקור ראשון: 'כמחט של מתון, פי' בערוך יש ספרים שכתוב בהן מותח ויש מיתוח ויש מיתוי ויש מיתון והעיקר מיתוח כמו וימתחם כאהל לשבת וכן מנהג האורגים ויש להם עץ ארוך... ⁷¹. כל העניין נמצא בערוך ערך 'מתח' והובא מלה במלה בריבמ"ץ, אבל לא הזכיר את שם הערוך עליו.

פירושו של הריבמ"ץ לטהרות לא הגיעו לידינו, אבל הר"ש מזכיר במפורש פעמים אחדות את פירושי הריבמ"ץ לסדר זה ⁷². וייתכן שגם במקומות שבהם הוא מזכיר רק 'יש מפרשים' ⁷³ ו'אית דגרסי' ⁷⁴, הכוונה לריבמ"ץ, והדבר מוכח במקומות אחדים ⁷⁵.

בפירושי רש"י למשניות מסדרי זרעים וטהרות המובאות בבבלי דן הר"ש כדרך רבותיו וכדרכו הוא בתוספותיו ⁷⁶. פעם הוא כותב: 'ובקונטרס לא כיוון יפה בפ' הערל ואגב ריהטיה לא דק' ⁷⁷. ובדומה לכך: 'בפ"ק דסוטה אמרינן... ופירש שם בקונטרס... אגב חורפיה לא עיין בה' ⁷⁸. ובצורה עוד יותר חריפה: 'ובכריתות פרק אמרו לו מייתי משנה זו בסגנון אחר... ולשון הקונטרס שפי' שם משונה' ⁷⁹. אבל הר"ש מסתמך לרוב על פירושו של ראש המפרשים והוא לו המפרש ⁸⁰. מבין בעלי התוספות מרבה הר"ש להביא את רבנו תם, אבל אינו מביא אף פעם אחת את רבו — הר"י. וכבר הוכחנו שכך הוא נוהג גם בתוספותיו, מתוך הנחה שכל העולם יודע, שהר"ש משנץ הוא תלמידו של הר"י ותורתו היא תורת רבו. ואמנם מתוך השוואת מקבילות לפירושו אנו למדים, כי תורת הר"י שקועה בהם, ונסתפק במקצת דוגמאות:

שביעית פ"ט מ"א	תוספות פסחים נ"א ע"ב ד"ה 'כל'
וצ"ל דכולהו בשל ערב שביעית ומה	ותרץ ר"י דבשל ערב שביעית מיירי ומה שיש
שיש בהן תורת שביעית לפי שנלקטים	בהן דין שביעית לעניין סחורה ושאר דינים
בשביעית דבירק אזלינן בתר לקיטה.	לפי שנלקט בשביעית דבירק אזלינן בתר לקיטה.

- 70 דמאי פ"ז מ"ח ד"ה חבית, ראה בשני הפירושים שם. 71 ערלה פ"א מ"ד.
72 כלים פ"א מ"א, אהלול פ"א מ"א, פי"ד מ"א, פרה פ"ב מ"א.
73 כלים פ"ג מ"ה, פ"ט מ"א: 'ויש מפרשים בשטה אחרת ולא יכולתי לבררה', טהרות פ"ד מי"ב, טבול יום פ"ב מ"ח. 74 כלים פ"ד מ"א, פי"ח מ"ב.
75 עי' בדוגמאות שהביא ש. ליברמן בתוספת ראשונים ח"ד, מבוא עמ' י"ח—י"ט, וגם הר"י הביא מתוכו (תוס' ב"ב י"ט ע"ב ד"ה ואין), ועי' גם בתרומת הדשן סי' ר"ס.
76 עי' לדוגמא אהלול פי"ז מ"ב, שם הוא מביא את פירוש רש"י לתמורה י"ג ע"א.
77 פרה פ"ה מ"ד, ועי' בתוספות יבמות ע"ב ע"ב ד"ה חוץ.
78 ידים פ"ב מ"ג. 79 מכשירין פ"א מ"ה.
80 כלים פ"א מ"א: 'מפרש בפ' אין מעמידין', ועי' רש"י ע"ז ל"ג ע"ב.

המובא בערלה פ"ג מ"ז ד"ה 'שהיה' נמצא בשם הר"י בתוס' יבמות פ"א ע"ב ד"ה 'רבי יוחנן'. הפירוש לביכורים פ"א מ"ד הוא פירושו של הר"י בפירוש הרא"ש שם, ודברי הר"ש באהלות פ"ב מ"א: 'ושמא אמתני' דהכא אמרה' מובאים בשם הר"י בתוספות גזיר מ"ט ע"ב ד"ה 'האי'. לפעמים הוא נוטה מפירוש רבו בלי לרמוז על כך במפורש. בפרה פ"י מ"א מעיר הר"ש: 'כי טובים דודיך מיין, כן היה דרכו של רבי יהושע לרבי ישמעאל כדתנן כי האי גוונא בפ' אין מעמידין גבי גבינות העכו"ם ושמא בפעם אחת שאלו ר' ישמעאל על שתיהן דאי שני מעשים היו כיוון דהשיב לו בפעם ראשונה דחברו מוכיח עליו לא היה טועה בפעם שניה'. והנה בתוספות ר' אלחנן לעבודה זרה ל"ד ע"ב נאמר: 'או"ר דבתוספתא איכא נמי הכי על מילתא (אחריתא) ... ותימה וכי שכחו כבר ר' ישמעאל או לא הודה לו לר' יהושע ואין נ"ל שבפעם אחת אמר הק' דהכא והאי דהתם ואו"ר שבאחרונה כך א"ל ... מ"ר'. הרב הוא כמובן הר"י, אביו של ר' אלחנן⁸¹.

מבין חכמי צרפת נזכרים בפירושי הר"ש: הרב ר' יהודה ברבי יום טוב, הרב ר' יום טוב בר' יצחק⁸², ר' משה בן אברהם, הוא ר' משה מפונטיז⁸³, ור' מנחם ברבי יצחק⁸⁴ שתשובת הר"ש אליו מובאת באור זרוע⁸⁵. בתוספות בבא קמא ג"ה ע"א ד"ה 'המרביע' מובא אותו עניין בשם ר"י בר' יהודה, וקרוב לוודאי שהשם השתבש שם⁸⁶.

מבין חכמי אשכנז מובא רק ר' מאיר בר' קלונימוס משפירא. הר"ש מביא בשמו פירוש לאדני השדה: 'ושמעתי בשם הרב ר' מאיר בר' קלונימוס משפירא שהוא חיה ששמה ידוע ... צורתו כצורת אדם בכל דבר בצורת פנים וגוף וידים ורגלים ומטיבורו מחובר לחבל היוצא מן השורש ואין כל בריה רשאי ליקרב כמלוא החבל שטורפת והורגת כמלוא החבל ורואה כל סביבותיה וכשבאין

81 ראה לעיל, עמ' 254.

82 נגעים פי"ד מ"א. ועי' מנחות פ"ח ע"א ד"ה רביעית. על קשריו של ר' יום טוב עם הר"ש ראה לעיל, עמ' 146.

83 תרומות פי"א מ"ט. והעניין לקוח מספר הישר לרבנו חם, הוצאת מקיצי נרדמים, סי' נ"א, טהרות פ"ז מ"ה, והיא גם בגיטין ס"א ע"ב ד"ה ליחוש. ועי' לעיל, עמ' 131.

84 כלאים פ"א מ"ו: 'ובשלהי פרק שור שנגח א"ר ירמיה המרביע שני מינים שבים, ומגיה שם ר' מנחם בר' יצחק המנהיג ... ועל חינוס הגיה ...'.

85 ח"א סי' תשע"ח: 'וכ"כ רבינו שמשון בר' אברהם ... בתשובה שהשיב להחבר ר' מנחם בן החבר ר' יצחק ...'.

86 שכן בשטה מקובצת לב"ק בשם הר' ישעיה (אין זה בתוספות רי"ד שלפנינו) נזכר גם-כן ר' מנחם בר' יצחק. וראה לעיל עמ' 278 ובמבוא של א. האלפערן לתוספות ישנים נדרים, לונדון תשכ"ו, עמ' xxv.

לצידה אין אדם רשאי לקרב אצלה אלא גוררין אותה אל החבל עד שהוא נפסק והיא מיד מתה' 87.

כבר אמרנו, כי ערכם של פירושי הר"ש אינו דווקא בהבאת דברי אחרים, אלא בו ובעצמו, בפירושו המקוריים למשנה, לתוספתא, למדרשי ההלכה ולשני התלמודים, המובאים בדיונו הרחב והממצה בנושאי הלכה שונים. אף במקום שהוא כרוך ביותר אחר קודמיו, היינו בתחום הלכסיקוגרפי של פירושו, מתגלים מקוריותו וחושו הביקורתי של הר"ש: 'המחליק, מלשון ואנכי איש חלק דכל זמן שהבצלים בשדה אינה חלקה אלא דומה לאדם מלא שער והמקום שנתלש נקרא חלק, ומיהו יותר נראה לשון חילוק דבר הנחלק לשנים מל' מחליקין בתאנים ובענבים בפ"ק דמעשרות... ומיהו חוזר אני בי מראה זו, דההיא נמי לשון איש חלק, שמחלק העיגול של דבילה ומשפשו בתאנים וענבים...'. 88.

הר"ש מסתייע בתרגום ומגלה בו בקיאות רבה: 'קלל כלי חרס הוא, שמניחין בו אפר חטאת מלשון וכדה על שכמה (בראשית כד טו), תרגום וקולתה על כתפה. וספות וכלי יוצר (שמואל ב יז כח) תרגום וקולין ומאן דחסף, הספות והמזמרות דשלמה (מלכים א ז נ) ודיואש (שם ב יב יד) ואת הספים דירמיה (נב יט) מתרגם ואת הקוליא' 89. אף יש שהר"ש משלים את פירושי הראשונים מתוך הסתכלות בתהליכי עבודה ומלאכה. לאחר שהביא את דברי הערוך על דברי המשנה: 'בעבוע שבחבית שניקב', הוא ממשיך: 'ועוד יש להוסיף על דברי הערוך שדרך כלי חרס כשמצרפין אותו בכבשן יוצאין מכח האש בדפנותיו כמין בעבועות חלולות והכי פי' דמתני' 90.

אף כי מעטים הם הרמזים האישיים וההיסטוריים בפירושי הר"ש, מבצבצת ועולה מתוכם תשומת-לב לתנאי המקום והזמן, שבהם כתב את פירושו, ואפשר ללמוד מהם משהו על חיי החברה והכלכלה. אנו קוראים כאן דברים על הבדלי מלבושים בין צרפת לבין אנגליה ונורמאנדיה, הבדלים שנבעו מרמת-המחירים השונה של סוגי האריגים: 'ויש לסמוך במקומנו להתיר לפי שהפשתן ביוקר מן הקנבס וטוב יותר לאומן לתפור בו לפי שהוא חזק החוט בשעת התפירה. אבל בארץ אנגליטיריא ובנורמאנדיאה שאין הקנבס מצוי להם אסור בלא בדיקה ואפילו המנעלים העשויין מבפנים בלבדין צריכין בדיקה שלא יהיו תפורין בפשתן' 91.

הר"ש אף מתאר כלים ומכשירים ודרכי שימושם: 'ויש במלכיות הללו מקומות

87 כלאים פ"ח מ"ה.

88 פאה פ"ג מ"ג.

89 אהליות פ"י מ"ג. ועי' גם פרה פ"ה מ"א.

90 טבול יום פ"ב מ"ח.

91 כלאים פ"ט מ"ז. ור' להלן, עמ' 505, הע' 56.

שהקדרות שמבשלים בהם אין יושבין בלא סמיכה שמניחין אותן על כלי ברזל שקורין טרפי"ד בלע"ז⁹². 'ובמקומנו יש קדרות של נחושת שיד קטן יוצא ממנו והוא חלול כעין ברזל של חצים וכו'/. על דברי המשנה 'שלוש משפלות הן של זבל' הוא מעיר: 'ויתכן שהן כעין אותן שבמקומינו שקורין בהוט בלע"ז⁹³ ארוך כעין כוורת, רחב מלמעלה וקצר מלמטה ותלוי מאחוריו ברצועה רחבה המתוקנת לאדם מלפניו ונותן בו זבל לכרמים ומחובר בו מקל מאחוריו ומגיע קרוב לארץ וכשרוצה לגוח פושט רגליו לפניו מעט ונשען מעומד על גביו⁹⁴. לשם בירור השאלה אם איסור ערלה נוהג בכרמים שבארצו, הלך וחקר את דרך עיבוד הכרמים. וזה לשונו בעניין זה: 'שוב בדקתי בעובדי כרמים, ואמרו לי, כי רוב כרמים מוברכים, שרוב הכרם בא עשר ידות על ידי הברכה שקורין פרובניר. ושאלתי היאך מבריכין ואמרו לי כשיש לשרש שלוש ראשין או ארבעה שיוצאין מן השורש ועושין הפירות סמוך לשורש מכסים בעפר כל אותם ראשים מלמטה ואין ניכר השורש הראשון כלל ונראה הראשון כששה גפנים יוצאים כל אחד מן הקרקע ואין דומה בעניין זה איסור ערלה כלל, שלעולם קיים שורש הראשון ולא נדע במה שנתכסה ונטמן בארץ'⁹⁵. וגם כשאינו אומר זאת במפורש משק-פים פירושו לפרקים את תנאי זמנו. הוא מביא את דברי התוספתא: 'ומכלי גדול שעשאו לגבות בו את המכס' וגורס 'לגנוב בו את המכס', ולפי זה הוא מפרש: 'כשמוליכין ברזל או סחורה נותנים מכס לפי חשבון הליטראות ומן הכלים אין נותנין שעשוין להשתמש, וזה עשה כלי גדול וכבד לא מפני שצריך להשתמש אלא להפטר בו את המכס וסופו לשובו'⁹⁶. 'מכתב, גריפא בלע"ז והוא של ברזל, שכותבין בו על פנקס של שעה, ראשו אחד חד כמעט לכתוב וראשו אחר עב וחלק למחוק החקוק בשעה ולהחליקה, שיהא ראוי לחזור ולכתוב בו'⁹⁷. את פירושו כתב הר"ש בשתי מהדורות, או מכל מקום ערך אותו שנית. והנחה זו מסבירה לנו את העובדה, שבפירושו למסכת אחת הוא רומז לפירושו למסכתות

92 כלים פ"ו מ"א וראה שם מ"ב.

93 Bahut, סל שנושאים בו, עי' Windfuhr. *Französische Wörter im Mischna-* commentar des R. Simson, 1935 עמ' 7.

94 כלים פכ"ד מ"ט.

95 סמ"ג לאוין סי' קמ"ו, ובקיצור בתוספות קידושין ל"ב ע"ב ד"ה כל. בתוס' קידושין המיוחסות לר' שמואל בר' יצחק (ר' לעיל, עמ' 248), עמ' ק"א נדפס: 'ושוב בדק רבינו שמשון בעובדי כרמים וכו'/. אמנם בדיקת גוף כתב-היד הראתה לי שלא כתוב 'רבינו' אלא ג' אותיות בלתי-ברורות שניתן לקוראן כ'אני', ולכן חשבתי שצ"ל 'ושוב בדק(ת)י אני שמשון וכו'', אבל בכ"י אנג'ליקה מובא כמו שנדפס, ולכן נראה שגם כאן תוספת של ר' שמואל.

96 כלים פי"א מ"ג. עי' ליברמן תוספת ראשונים ח"ג, עמ' 31.

97 כלים פי"ג מ"ב. גריפא — griffe — griffa. עי' וינדפוהר, שם עמ' 9.

פרק שביעי

שלאחריה. בפאה (פ"ב מ"ג) נאמר 'ובפ' ה' דכלאים פירשתי עוד לשון אחר', בפירושו לזרעים הוא מזכיר לפעמים את פירושו לטהרות. בשביעית (פ"י מ"ח) נאמר: 'משנה זו בסוף עוקצין ושם פרשתיה' ובביכורים (פ"ב מ"ה) 'ובסוף טבול יום פרשנוה' י". אחרי שערך את פירושו לזרעים בשנייה הוסיף ותיקן גם את פירושו לטהרות. בחלה (פ"ג מ"א) הוא אומר: 'ומיהו בפרק בתרא דטבול יום פירשתי בעניין אחר' — והנה בטבול יום פ"ד מ"א נמצאת הוספה שבה הוא אומר: 'כדפרישית בפ"ג דחלה'.

רבנו בצלאל אשכנזי מעיד, שהיו לפניו שני כתבי-יד של פירוש הר"ש, ואחד מהם היה, לדעתו, מהדורה קמא של הפירוש. שואל אחד שלח קונטרס לרב בצלאל אשכנזי: 'ור"ש כתב בספרו שטועים כל האומרים שאין צריך לעשר הלקוח מן העכו"ם וז"ל במסכת דמאי פ"ג... ועוד כתב בפ"ה וזה אינו נמצא בדפוס אלא בספרי כי בעלי דפוס דלגו עליו בכלל הדילוגים שיש באותו הספר לאלפים ולרבבות וז"ל ויש טועים שהורו לבני ארץ ישראל שלא להפריש תרו-מות ומעשרות בלוקח טבלים ממורחים מן העכו"ם משום דמירוח העכו"ם פוטר אפילו מדרבנן ולא הביאו ראיה לדבריהם ושמא סמכו אהא דפריך בבכורות... ואם על זה סמכו הרבה טעו ושרו להו מריה שהכשילו בני אדם בהוראה של טעות דהא אפי' ר"ש דאית ליה תרתי לפטור קסבר יש קניין לעכו"ם... ועל דברים אלה כותב בעל 'שטה מקובצת' בתשובתו: 'ואני אומר דאיברא דכן נמצא בפ"י המשנה לר"ש בספר קלף ישן והספר הוא שלי והיה שאול אצל בעל הקונ-טרס ומיהו מה שכתב שבעלי הדפוס דלגו אותו הני פטיטיא לאו דאורייתא אינן וקושטא דמילתא הוא כי זהו מהדורא קמא של הרב ז"ל ויש בידי מהדורא בתרא שלו מכתובת יד ישן על הקלף ולא נמצא זה הלשון'⁹⁸.

כתב-יד ישן של פירוש הר"ש לסדר טהרות היה גם בידי ר' שלמה העדני, בעל 'מלאכת שלמה': 'בפ"י משנה להר' שמשון ז"ל כתיבת יד ישן נושן ביותר משלוש מאות ועשרים שנה מצאתי מנוקד הַמִּתְאַמֵּת'¹⁰⁰. ופעם אחרת הוא כותב: 'ובפ"י הר"ש ז"ל כתיבת יד ישן נושן על יותר משלוש מאות ושלושים שנה מצאתי בבת שלוש תיבות קודמת לבבת שלוש עריבות וא"כ הוא האמת לא קשה כלל מה שהקשו התוס' ז"ל שם בשבת'¹⁰¹. לפי זה נכתב אותו כתב-יד, שעליו הוא מסתמך עוד פעמים אחדות¹⁰², בערך בשנת נ' לאלף הששי, היינו

98 ע"י גם תרומות פ"ב מ"ב.

99 שאלות ותשובות ר' בצלאל אשכנזי, ויניציה שנ"ה, סי' א, ט ע"א.

100 כלים פ"ב מ"ז.

101 כלים פכ"ד מ"ד וע"י תוספות שבת פ"ד ע"א ד"ה שלוש.

102 כלים פי"ג מ"ה, פכ"ח מ"ז, אהלות פ"ה מ"א.

סמוך לשנת 1290. מלבד כתב־יד זה היה לעיני ר"ש העדני גם ספרו המוגה של ר' בצלאל אשכנזי לסדר זרעים: 'ומ"ש בר"ע ז"ל מודד לו האחד וכו' הוא לשון מועתק מהר"ש ז"ל אמנם כבר מצאתי בתלמודו של הרב בצלאל אשכנזי ז"ל מוגה שם בר"ש ז"ל וכו' ¹⁰³. ויש לשער כי גם במקומות שהוא כותב: 'ואני מצאתי מוגה בפ"י ר"ש ז"ל מפ"י כת"י' ¹⁰⁴, או סתם: 'וכתוב בהר' שמשון המוגה' ¹⁰⁵, הכוונה לספרו של ר' בצלאל אשכנזי ¹⁰⁶. ור"ש מוגה' היה גם לפני ר' משה נ' חביב ¹⁰⁷. בתוך פירושי הר"ש לטהרות נמצאות הגהות ¹⁰⁸ שלא תמיד באו במקומן ¹⁰⁹. המגיה קורא לעצמו 'אני הצעיר' ¹¹⁰, ולפעמים הוא חותם בסוף ההגהה 'י"א'. לדעת ליברמן יש לפתור ר"ת אלו: יעקב אדניהו, והוא המגיה של דפוס ויניציאה ¹¹¹, אבל אין הוכחה ברורה לכך. בהגהה אחת מביא המגיה דבר מפירוש ר"י מסימפונט. ושעה שאין לנו ידיעה, שפירוש זה היה לפני יעקב נ' אדניהו, שמענו שהיה בידי ר' ישראל איסרלין ¹¹², ולכן יש אולי מקום להשערה, ש"א הוא ישראל איסרלין, הידוע כמהרי"א.

בפירושו של הר"ש השתמשו כל המפרשים שבאו אחריו. הרא"ש מזכירו בפירוש בהלכותיו: 'כל זה כתב רבינו שמשון בפירוש המשניות במסכת תרו"מ' ¹¹³. ואף־על־פי שאין הוא מזכירו בפירוש המשנה, צדק ר' שלמה העדני באמרו על פירוש הרא"ש, ש'הוא בכולו פירוש הר"ש' ¹¹⁴. והמשווה את שני הפירושים יסיק באמת 'שרוב פרושו הוא קיצור פי' הר"ש ז"ל' ¹¹⁵. וכן צדקו דבריו: 'והנה הרא"ש והר' עובדיה ז"ל שניהם מבאר מים חיים של הרב ר"ש ז"ל שאבו' ¹¹⁶; ואותם הדברים אפשר לומר כלפי בעל 'מלאכת שלמה' עצמו וגם על בעל 'תוספות יו"ט' ¹¹⁷. את יחסם של המחברים לפירוש הר"ש סיכם ר' יוסף

103 דמאי פ"ז מ"א. 104 שם מ"ג. 105 שביעית פ"ח מ"ח.

106 ע"י גם דמאי פ"ז מ"ח, כלאים פ"ב מ"ח, פ"ו מ"א.

107 ע"י ש. ליברמן, ספר היובל לכבוד מארכס, עמ' שי"ח. 108 נגעים פי"ד מי"ב.

109 פרה פ"ג מ"ח, וע"י מה שהעיר ש. ליברמן בתוספת ראשונים ח"ג, עמ' 218.

110 טהרות פ"ח מ"ח. 111 ע"י תוספת ראשונים ח"ד, עמ' 105.

112 ע"י לעיל, הערה 75. 113 רא"ש חולין פ"ז סי' ל.

114 מלאכת שלמה סוף דמאי. 115 שם פ"ב מ"ה. 116 דמאי פ"ז מ"ג.

117 בעל תוספות יום טוב למכשירין פ"ה מ"י העיר על דברי הר"ש, שהם דומים מאד לדברי הרמב"ם הלכות טומאות אוכלין פ"ז ה"ב והוסיף: 'אלא שנראה בעיני פשוט שכל הלשון הכתוב בפירוש הר"ש מן לפי שענני חמין כו' עד הוא חשוב, שלא כתבם הר"ש בעצמו, אבל הם הגהה מאיזה תלמיד שהגיה כן בגליון מועתקים מחבורו של הרמב"ם אח"כ נדפסו בפנים בטעות, אבל הר"ש מעולם לא ראה חבור הרמב"ם ולא אשתמיט בשום דוכתא לא בורעים ולא בטהרות לכתוב שום דבר משמו על כך לבי אומר לי שהר"ש לא כתב לזה הלשון כלל שאין שני נביאים מתנבאים בסגנון אחד'. אבל כפי שראינו ידע הר"ש את חיבורו של הרמב"ם לכל הפחות בסוף ימיו, ויתכן שהוא בעצמו הוסיף הוספה זו.

קולון. לאחר שהביא את פירושו למשנה בתרומות¹¹⁸, הוא כותב: 'עכ"ל רבינו שמשון משנץ ואם כי תרוצו נראה בדוחק, מיהו מי אשר יבא אחר המלך, כשכבר נתפרסם בכל התלמוד מעשה תקפו וגבורתו הלא הם כתובים על ספר דברי התורה אשר יסד'¹¹⁹.

[ה]

לר"ש מיוחס גם פירוש לספרא¹, אלא שיש מקום לספיקות גדולים לגבי הנחה זו. באותו פירוש נזכר הרב רבי יצחק בר' אברהם², כאילו אין כל קירבה משפחתית ביניהם. הר"י נזכר כמעט תמיד כרבי יצחק בר' שמואל³ לפעמים נמצא שם בסוף דיבור: 'כך פי' רבי' יצחק בר' שמואל⁴, כמו כן מובא בפירוש 'מיסוד ר' יצחק בר' שמואל זצ"ל⁵, ואין הר"ש נוהג כן בפירושו ובתוספותיו. כידוע דרכו לחתום: מ"ר. ותמוה הדבר ביותר, שבשעה שאין המחבר מציין את הר"י, מורו המובהק של הר"ש, כמורו, הוא אומר במפורש: 'כך שמעתי ממורי הר' דוד בר' קלונימוס ממינצבורק'⁶, 'כך פירש לי מורי הרב ר' דוד בר' קלונימוס משום ר' שמואל בר' קלונימוס'⁷ ועל חכם זה אין אנו שומעים כאמור כלום בשאר חיבוריו האמיתיים של הר"ש⁸. מלבד החכמים הנ"ל ורבנו תם, ששמו מופיע כרגיל בכל חיבורי אותה תקופה פעמים רבות, נזכרים בפירוש: רבנו יב"א הלוי⁹, רבנו חיים כהן¹⁰, ר' יעקב מאורליאנש¹¹, ר' יצחק הלבן¹², ר' יום טוב

118 פ"י מ"ח. 119 שו"ת מהרי"ק סי' ק"נ.

- 1 נדפס בוורשא תרכ"ו, ונמצא גם בכ"י אוקספורד 422, קאטאלוג ח"א, עמ' 90; הדפוס משובש מאוד.
- 2 נדבה פרק ד הלכה ט.
- 3 צו פרק ז הלכה א. למעשה המובא שם עי' במרדכי ע"ז סי' תתנ"ח, בראבי"ה ח"א עמ' 288 ובתוספות שבת מ"ב ע"ב ד"ה אבל; פרק י הל' ח: 'כך פי' רבינו יצחק בר שאל' (צ"ל: שמואל), חובה פי"ב הל' ב, קדושים פרק ד הל' י"ח, שם פרשה י הל' ח (המובא שם לקוח כנראה מתוספות ליבמות, ואין זה לא בתוספות שלנו ולא בתוספות הרא"ש).
- 4 ויקרא פרשה ט הלכה ה.
- 5 תזריע פרק ג הלכה ז, ועי' בבא בתרא קס"ו ע"ב ד"ה רבעתים, קדושים פרק ד הל' ט"ו.
- 6 צו פרק ט הלכה ב. 7 נגעים פרק ב הלכה ב.
- 8 עי' לעיל, עמ' 275. 9 חובה פרשה י"ג הלכה ז.
- 10 שם, פרשה ט (מובא בזבחים ק"ג ע"א ד"ה אין לי), תזריע פרק ד (תוספות פסחים נ"ט ע"א ד"ה זה).
- 11 צו פרק ט"ו הלכה ה. מובא גם בתוספות זבחים מ"ג ע"ב ד"ה אחת, אבל לא נזכר שם המקשה.
- 12 קדושים פרק ד אות י"ח, ועי' יבמות ה ע"ב ד"ה עד.

בר' יצחק¹³, חכם בלתי-נודע ר' יצחק ב"ד¹⁴ ור' הלל מארץ יון¹⁵, שבפירוש השתמש גם כשאינו מזכיר במפורש את שמו¹⁶. המפרש הרבה להשתמש בפירושי לוניל, וכל מה שהוא מביא בשם 'ספרי לוניל'¹⁷, 'חכמי לוניל'¹⁸ ו'חכמי פרו-בנצא'¹⁹ נמצא בפי' הראב"ד לספרא. והוא השתמש בפירוש זה גם בשעה שאינו מזכיר שהדברים לקוחים מפירושי לוניל. לפעמים הוא מציינם כ'יש מפרשים'²⁰, אבל הוא מעתיק את פי' הראב"ד גם גלי כל רמז והרי דוגמה: 'ר"ע אומר אלו נותני עתים, ר"ע דורשו מלשון עונה כגון אלו האומרים למודות ערבי שביעיות להיות חטים יפות, עקורות קטניות להיות רעות, פי' עקורות הם מן הטובה להיות רעות כגון שעושה מעשיו לפי העונות שמנחש בהם ומוכר תבואתו שסופה להיות בזול וכן קונה קטניות למכור ביוקר בערב שביעית, נמצא שאינו בוטח בהקב"ה ואומר שהעולם כמנהגו נוהג ואין כח לשנות'²¹. הקטע הזה לקוח כולו מפירוש הראב"ד. אכן שימוש זה בפירושי ר' הלל והראב"ד יע' בו משום ראייה לסתור את הדעה שאותו פירוש הוא פרי עטו של הר"ש, וגוסף על כל הזיכחות הפורמאליות, המכחישות דעה זו, יש לנו גם הוכחות ענייניות פנימיות, המבוססות על השוואת הפירוש לספרא עם פירושי הר"ש למשנה. השוואה זו

- 13 בחוקותי פרק י"א. 14 שם, אולי בן דוד.
- 15 נדבה פרק ז הלכה ג: נגעים פ"ב ה"ב, קדושים פרק י"ג, אמור פרשה ז הלכה י"ב, פרשה י"ד הלכה ד, בהר פרק ז ה"ב.
- 16 קטעים מהפירוש הדפוס גלדענטהאל בקאטאלוג שלו לכתבי-יד וינה. את הפירוש לבחוקותי הדפוס יעללינעק ב'קונטרס הרמב"ם' שלו, עמ' 29—32, והשתמש בו וייס בהערותיו במהדורת הספרא (אחרי פרק ז אות פ) ועי' בפירוש המיוחס לר"ש שם הל' ב: 'ענוי שהוא אבוד נפש', אמור פרק י אות מ ופירוש המיוחס לר"ש שם הל' י. כ"י מרצבכר היה לפני הר"נ רבינוביץ, ראה דקדוקי סופרים בהקדמה לעירובין. ונתפרסם כולו על-פי ארבעה כתבי-יד אחרים (כ"י וינה ושלשה כ"י שבאוקספורד) על-ידי ש. קולודיצקי, ירושלים תשכ"א, ובמבוא שם, הע' 7, נרשמו המקומות שבהם השתמש המיוחס לר"ש בפירוש רבנו הלל.
- 17 מצורע פרשה א הל' י"ד ועי' בפירוש הראב"ד שם, ראשית אחרי מות, ובפי' הראב"ד פ"ד ע"ד.
- 18 מצורע פרשה א הל' ט"ו, קדושים פרק ו הל' ג, אמור פרשה ג, שם פרק ד (שם הפסיק את פירושם של חכמי לוניל מ'וקשה' עד 'ומנין איכלי תרומה באוכלי חולין'), אמור פרק י הל' ו, בחוקותי פרק י"ב הל' ט. ועי' בפי' הראב"ד בכל המקומות האלה.
- 19 נגעים פרק ב. בראב"ד שם: 'אלא חזר שער לבן טמא', וזה טעות סופר שנגרמה על ידי המלים: 'שחזר ר' מאיד', והגירסה הנכונה היא כמו בפנים הספרא שם. ועל ההבדל שבין פיה"מ לר"ש שם לבין המיוחס לר"ש לתו"כ ר' ש. ליברמן, תוספת ראשונים ח"ג, עמ' 168.
- 20 אמור פרק ו אות י"א. 21 קדושים פרק ו הל' ב.

פרק שביעי

מבליטה הבדלים ואף סתירות, שקשה ליישבם, אם נגיש ששני החיבורים יצאו מידי מחבר אחד, ובפרט כשבעל הפירוש לספרא רומז לפירושו למשנה:

הפירוש לספרא קדושים פרק ד' הל' י"ח פי' הר"ש כלאים פ"ט מ"י

והא דתנן בסוף מסכת כלאים השק והקופה מצטרפין לכלאים התם פירשנו אם כלים תפוזין על שק או על קופה אסור להוליכם על כתפיו, אע"ג שאינו נוגע בכלאים שבהן מפני שהשק יש בו משום מלבוש.

מצטרפין לכלאים. אם חתיכה של בגד צמר מחובר בשק וחתיכה של בגד פשתים מחוברת בקופה ותכף החתיכה כות זו בזו בב' תכיפות מצטרפין אע"פ שהן ב' כלים ולא אמרינן האי לחודיה קאי והאי לחודיה קאי.

פירוש המשנה אינו אותו פירוש שאליו רומז בעל הפירוש לספרא, אבל יש גם מקום, שהעניין הנרמז לא פורש בכלל בפירוש הר"ש למשנה. לקדושים פרשה ג' הל' א' אומר המפרש: 'וכן תני בתוספתא מי שהרכיב אילן מאכל על גבי אילן סרק אע"פ שישראל רשאי לעשות כן חייב בערלה וכשפירשנו משנה ערלה תמהנו (כצ"ל) אמאי נקט אילן סרק אבל השתא ניחא לן...'. אולם אין מכל זה ולא-כלום בפירוש הר"ש לאותה משנה²². ומצאנו לפרקים גם את ההיפך מפירוש הספרא בפירוש המשנה לר"ש. לדברי הספרא, אמור פרק ו' הל' י': 'מניין שאין משלמים מן הלקט מן השכחה ומן הפאה ומן ההפקר ולא ממעשר ראשון שניטלה תרומתו ולא ממ"ש והקדש שנפדו...'. אומר המפרש: 'וזו גירסא ישרה וכן כתובה בספרי לוניל ויש משניות שכתוב בהן מעשר ראשון שלא נטלה חרומתו ומ"ש והקדש שלא נפדו ואין נראה הגירסא כדפרישית...'. ולעומת זאת כותב הר"ש בפירושו לתרומות פ"י מ"ה: '...ומיהו בת"כ תניא מניין שאין משלמין... ולא ממעשר ראשון שלא נטלה תרומתו ולא ממ"ש והקדש שלא נפדו... על כרחך גירסא דמתני' עיקר'. ובמשנה גרס הר"ש: 'שניטלה תרומתו... שנפדו...'. חוסר התאמה בין שני הפירושים ניתן לקבוע בכמה וכמה מקומות שם²³. אמנם אין להתעלם גם מהעובדה, שבמקומות אחדים רומז המחבר לפירושיו לסדר זרעים, והדברים נמצאים באמת בפירושי הר"ש²⁴. כך קיים גם

22 עדותו של גרוס ב-REJ ז, עמ' 61, אין לה שחר, וכבר עמד על כך ש. ליברמן בתוספת ראשונים ח"א, עמ' 62, וראה גם שם ח"ב, עמ' 295.

23 השווה בהר פרק א הל' ה עם פי' הר"ש לשיעית פ"ד מ"ב, בהר שם הל' י ופי' הר"ש שם מ"ז, בהר פרק ג הל' ה עם פי' שביעית פ"ט מ"ה, בחוקותי פרשה ד הל' ה עם פי' הר"ש דמאי פ"ב מ"ה ומעשר שני פ"ד מ"ב.

24 בהר פרק א: 'וכן פרשנו במס' שביעית, והוא בפי' הר"ש שביעית פ"ט מ"ז, קדושים פ"ב הל' ה: 'וכך פרשנו במסכת פאה' ומבחינת העניין הוא הפירוש של פאה פ"ד מ"ו, אמנם ראה ח. אלבק, מבוא למשנה, נספח ט, עמ' 289, אבל אין כאן סתירה.

דמיון רב, ולעתים אף התאמה מלאה, בין מקומות רבים בפירוש לספרא ובין התוספות הידועות לנו כתוספות שנץ²⁵. המפרש גם מזכיר לפרקים במפורש את הפירוש שלו למסכת מסוימת, והדברים נמצאים בתוספות שנץ²⁶. ברם יש גם התאמה מלאה בין הפירוש לבין התוספות שאינן תוספות שנץ, כגון התוספות לזבחים²⁷. פעם אחת²⁸ מובאים דברי התוספות לזבחים, כאילו היו דברי רבו של המפרש: 'כתבנו לשון רבינו שלמה וקשה דאין זה שום חזקה... ורבינו פירש מפני שסותרין כשרואין בשביעי שלהן אחר שטבלו...'. והם דברי התוספות לזבחים²⁹. והנה התוספות לזבחים הן, כידוע, תוספותיו של רבנו ברוך מוורמייזא, בעל 'ספר התרומה'. ואם נניח שפירוש הספרא הוא עיבוד פירוש של רבנו ברוך על-ידי אחד מתלמידיו — עשויה השערה זו לבאר את כל העובדות שעמדנו עליהן לעיל. בזה מובנים ההבדלים והסתירות, שבין הפירוש לבין פירושו של הר"ש משנץ, ומסתברות גם ההתאמות שביניהם. הרי גם ר' ברוך וגם הר"ש היו תלמידיו של הר"י הזקן, וכפי שנראה, יש גם מן המשותף בתוספות לזבחים ובתוספות למנחות. אפשר שרבנו ברוך חיבר פירוש לסדר זרעים³⁰ ולא לסדר טהרות, ומכאן גם הסבר לכך, שאין כל רמזים לפירושי המשנה שבטהרות בפירוש לספרא. אמנם רבנו ברוך לא היה כפי הנראה אשכנזי, אבל בכל אופן חי בוורמייזא³¹, וייתכן שר' דוד בר קלונימוס, מורו של בעל הפירוש, היה גם רבו, או רבו של תלמידו. השערה זו גם תסביר את העובדה שדברי הפירוש לספרא³² מובאים אצל ר' בצלאל אשכנזי בשם 'פי' אשכנזי'³².

25 עי' בפירוש לצו פרק י והשווה תוספות מנחות ס"ג ע"א ד"ה מספקא. צו פרשה י"א ותוספות שם ס"א ע"ב ד"ה מצינו.

26 צו פרשה י"א: 'וזה הגירסא שכתבתי בפ' כל המנחות באות ופירושא הוי', ועי' מנחות ס"א ע"ב ד"ה יכול.

27 צו ז הל' ב ותוספות זבחים צ"ז ע"א ד"ה השפוד, ושם ד"ה הממתין, צו שם הל' ו ותוספות שם צ"ו ע"ב ד"ה לא, צו פרשה ח הל' ח ותוספות שם י"ד ע"א ד"ה מודה בשם הר"י. ועי' תוספות גיטין נ"ד ע"ב ד"ה דכי.

28 צו פרשה ח הל' א. 29 כ"ט ע"א ד"ה וכיון.

*29 ראה להלן עמ' 352. 30 עי' להלן, עמ' 347.

31 חובה פרק ז הל' ח: 'וכן תניא בתוספתא אמרו לו מכה בפטיש יוכיח אמר להם דייקתם אחרי וכו' ומוכח הכא שאם הגביה בקורנס בחול והכה על הסדן בשבת דפטור דהגביה צורך מלאכה הוא ולא עשה כלום בשבת וכו'.'

32 שטה מקובצת לכריתות י"ט ע"ב ד"ה הגביה. אמנם הפירוש לקדושים סוף פ"ד מתאים למובא בשם ר' משה בר' חסדאי בשו"ת ר"ח או"ז סי' נ"ד (ר' להלן, עמ' 422, הע' 67) ועיין ח. אלבק, השלמות לזרעים, עמ' 372, ובמבוא למשנה שם, וכבר הביא דברים אלה הרב פישמן בשם רז"ו רבינוביץ', ספר רש"י, עמ' שפ"א, אבל דומני שהראיות לטובת רבנו ברוך חזקות יותר. ש. ליברמן, ספרי זוטא, תשכ"ח, עמ' 2, הע' 4, הביא בשם ר' צדוק הכהן (בספרו 'פרי צדיק' לבראשית ל"ו ע"ג) השערה שבעל הפירוש המיוחס לר"ש הוא רבנו שמחה משפירא.

פרק שביעי

הר"ש משנץ היה מחבר פורה, ומלבד פירושיו הגדולים השיב תשובות מרובות לשואליו. לא השהה תשובותיו גם בהיותו חולה כדבריו: 'זה חודש ישחליתי בקדחת בכל יום ואין בי כח לדקדק ולהאריך אך בקיצור אשיבך...'.^{32*} יש לנו עדות מפורשת, שתשובות אלה נקבצו בחייו אל ספר: 'העתק מנימוקי הר' יעקב מקורס"ן תלמידו של רבינו שמשון וקיבץ תשובות והוראות לפניו וכתבם על ספר' ³³. ר' יעקב בר' שלמה מקורסון³⁴ העתיק את תשובות רבו, והוסיף עליהן נימוקים³⁵. אבל הקובץ הכיל כנראה גם תשובות שנשלחו לר"ש, כגון של הריצב"א ושל רבם הר"י³⁶, וגם מתשובותיו והוראותיו של המלקט עצמו, שנכתבו בחלקן לפני הרב או במצוותו³⁷. הקובץ של ר' יעקב גופו לא הגיע לידינו, אולם עשרות מתשובותיו נשתקעו ב'אור זרוע' ובחיבורים השונים מבית-מדרשו של מהר"ם מרוטנבורג³⁸, השאלות והתשובות, ספר המרדכי והגהות

^{32*} מרדכי חולין סי' תשל"ג. משפט זה חסר בתשובות מיימ' מאכלות אסורות סי' ח. תשובות מיימוניות מאכלות אסורות סי' י"ג.

³⁴ Courson. זיהוי המקום אינו ברור, עי' גרוס גלליא עמ' 574.

³⁵ הדבר בולט בשאלות ותשובות מהר"ם דפוס פראג סי' תת"ע. אחרי שהעתיק תשובת הריצב"א לאחיו הוסיף הערה קצרה משלו.

³⁶ הגהות מיימוניות מאכלות אסורות פ"י: 'ממטבע הר' יעקב מקורקט"ן'. בדפוס קושטא מפורש: קורשן. דברי גרוס שם, עמ' 575, שר' יעקב חיבר ספר 'מטבע', הם פרי איי-הבנה. הכוונה, שתשובת הר"י הובאה במטבע שטבע לה ר' יעקב בנימוקיו.

³⁷ הדבר נראה לי מוכח מטיב העניין בשאלות ותשובות מהר"ם ד"ק סי' קמ"ו, ועי' בירושלמי שבועות פ"ה ה"ד וברמב"ם הלכות מלוה ולוה פכ"ה ה"ט, ובהגהות מיימוניות שם רמזו לסמ"ג וע"ש עשין צ"ד, קע"ט ע"ג, שהביא את כל העניין בלשון 'ואני אומר' — וכבר קדמוהו. תשובותיו של ר' יעקב נמצאות, גם בשו"ת מהר"ם שם סי' ע"ט, קמ"ד, ודפוס למברג סי' ת"נ. שאלה ששאל ר' יעקב מרבנו שמשון נמצאת באור זרוע ב"ק סי' תל"ו, ור' מרדכי סנהדרין סוף פ"ג, ועי' לעיל, עמ' 291.

³⁸ אור זרוע ח"א סי' תמ"ח, רצ"ד, שס"ו, שע"ח (= מהר"ם דפוס פראג סי' תנ"ה). ח"ב סי' ג (= מהר"ם דפוס פראג סי' קנ"ד, תשובות מיימוניות משפטים סי' י"ח), סי' צ, רל"ט, שי"ד (= מהר"ם דפוס פראג סי' כ"ב, מרדכי עירובין סי' תקי"ד, חידושי אנשי שם למרדכי סוכה פ"ג), סי' תכ"ח. פסקי ב"ק סי' תל"ו, ב"מ י"ט, כ"ג (= מהר"ם ד"פ תשצ"ז), ר"פ, תק"ב (= מרדכי ב"ב סי' תר"י), שו"ת מהר"ם דפוס קרימונה קל"ד, ש. שו"ת מהר"ם דפוס פראג סי' א (= מרדכי מגילה סי' תתי"ח), ג (= דפוס למברג סי' ת"י), ד (= דפוס למברג סי' תי"א), י"ט, כ (= תשובות מיימוניות משפטים סי' כ"ד), רפ"ז, ר"צ, שי"ח, ש"כ, שפ"ז, תנ"ה (= דפוס למברג סי' קנ"ה), תפ"א, תק"ב (= מרדכי ב"ב סי' תר"ג), תתרי"ח, תתר"כ (= הגהות מיימוניות איסורי ביאה פי"ח אות א, ועי' תרומת הדשן סי' רמ"א). הגהות מיימוניות שבת פט"ו, מאכלות אסורות פ"ו, בשר בחלב פי"א (= מרדכי חולין תר"פ, כל בו סי' ק), ה"י אבל פ"ה. תשובות מיימוניות אישות סי' י"ח—י"ט (= מרדכי קידושין תקמ"ה), סי' כ"ב, מאכלות אסורות סי' ג, ח

מיימוניות. ר' יעקב שנדד לאשכנז ודר בנירנברג וכנראה גם באייזנך^{38*}, הפיץ את תורת רבו באשכנז. כמעט למותר לומר, שעיקר מגמת פניו של הר"ש בתשו- בותיו הוא להסיק את ההלכה בעניין הנידון מתוך המקורות, ואגב זה להסבירם ולפרשם. אבל אגב-אורחא סיפקו לנו התשובות גם את רוב החומר לתיאור דמות- דיוקנו של רבנו שמשון ולהבנת תופעות שונות בחיי סביבתו.

בסוף דברינו על רבנו שמשון נביא עוד דוגמאות מתוך שלוש תשובות, שיש בהן משום השלמה למה שנאמר כאן. יחסו של רבנו שמשון אל תקנות הקהילות בחיי המשפחה ואל ערכן של קבלות עליהן בולט בדבריו הבאים: 'אמנם כן היתה קבלה בידי, עניין ידוכי אשה ואיש, שקבלו עליהם חרם תקנת קהלות לינשא לאחר זמן, דמי שיעכב והעביר המועד אסור לינשא לאחר... ומי שאין מעכב אחר מותר ואין צריך התרת חכם. וגם המעכב עצמו מותר בלא התרה לאחר שנשא שכנגדו. עד שבא לי זקן אחד ואמר לי, כי שניהם אסורים ולא הרויח מי שלא עיכב אלא בתשומת יד. ונמתי לו: יבינו דברריך כשקיבלו עליהם חרם, אבל במפרש שהמעכב יאסר אין לאחר תנאי כלום, ובין כך כיון שנשא האחד, אפילו נשא באיסור, שכנגדו מותר לאלתר ואין צריך התרה'³⁹. על תנאי תחבורה בימים ההם ועל הסכנות בדרכים אנו שומעים בתשובה זו: 'על עסק הדין באחד ששכר מחבירו סוס ועגלה עד למקום פלוני הרחוק ח' ימים ונתן משכון על השכירות. וכשהלך ב' ימים נמלך לשוב, ששמע שיש סכנה בדרך מפני הרועים'⁴⁰ ושב לעירו אחר ב' ימים, נראה דאע"פ שאם היה הולך עד מקום פלוני היתה מלאכתו נגמרת, ונמצאו ימי החזרה למשכיר לעשות בסוס כל חפצו, מכל מקום אנן סהדי, שנתרבה השכירות מחמת ימי החזרה ולא העלו על לבם שימצאו שוכרים חדשים בחזרה... הלכך הוה ליה סוס [והעגלה]⁴¹ ברשות שוכר ו' ימים עדיין אחרי שובו לעשות בו מה שירצה ולהשכירו בעיר ולהביא עצים מן היער ושאר

(= מרדכי חולין תשל"ג), סי' ט, שופטים סי' ב (= מרדכי סנהדרין סי' ג), סי' כ, מרדכי שבת רמ"ב, עירובין סי' תק"א, פסחים סי' תקמ"ג, תקפ"ז, תענית סי' תרל"ט, גיטין סי' רמ"ו, קידושין סי' תפ"ח, בבא בתרא תרס"ט, שבועות תשפ"ג, עבודה זרה תתמ"ז הגהה. חולין תשי"ח, תשל"ב. שערי תשובה סי' קצ"ג, פסקי ריקנאטי סי' ס"ד. ועיין בשו"ת המב"י סי' ל"ח: 'בתשובת ר' שמואל הלוי ו' חכמים נאמר זה לי עשרים שנה ראיתי שאלה אחת קטנה יתשובתה בצדה ארוכה מארץ מדה בכל עניינה... לרבינו שמשון מכונה, אמרי לה רבינו שמשון בן אברהם הכינה, ואמרי לה רבינו שמשון מקינון תקנה באיסור חיתון הקראים...'. (ש' אסף, לתולדות הקראים בארצות המזרח, באהלי יעקב, תש"ג, עמ' 186, הע' 30). ותשובת הר"ש מובאת בס' עץ חיים ח"ב, עמ' רל"ו, ומה שנאמר שם במבוא ח"ג, עמ' ו,א, צריך תיקון.

^{38*} ר' תשובות ופסקים, מהד' א. קופפר, עמ' 29, ובמבוא שם, עמ' פ"ג, ור' לעיל, עמ' 275. ³⁹ מרדכי שבועות סי' תשפ"ג. ⁴⁰ נראה שצ"ל: תועים.

⁴¹ בלוח השלים לפי תשובות מיימוניות משפטים סי' כ"ד: והעבד. אבל לפי הנאמר

מלאכות המצויות שם לעגלות. וגם אין לומר שאין לו לעשות עבודתא דקשה מיניה... והרי זאת קשה מיניה, דכי הדרא בריקן הדר וכאן הרי הוא טעון, לא לקתה מדת הדין על כך, דניחא ליה למשכיר, שיעשה סוס שלו מלאכת טעון סביב עירו וישוב בכל יום לערב וילין בביתו מאשר יבוא ריקם מארץ מרחקים, שכמה פגעים ומקראות רעים להולכי דרכים...⁴². בתשובתו לר' יצחק בן הרב הקדוש ר' יום טוב מספר ר' שמשון מעשה, המגלה לנו טפח בפרשת היח-סים לשכנים הנכרים, שלא פסו מביניהם גרים: 'זה כמה שנים הביאו לפני תינוק עכו"ם כבן שנה שהיה בשכונתינו, שנולד כשהוא מהול, ואין לך אדם הבא לקרוע עור המכסה את ראש הגויה עד שתתגלה כל העטרה, שלא היה מביאו לידי סכנה כפלי כפלים מן המשוך, כי נתמעטו הלבבות וחכמת האומנים ומפני רב(ים)⁴³ אמרתי להטיף דם בעלמא... וכדי הוא רב לסמוך עליו בשעת הדחק...'⁴⁴. נסיים דברינו אלה בהבאת דברי הר"ש בתשובה, המגלה את גישתו העקרונית למנהג: 'וששאלתם מהו לאכול בשר מי"ז בתמוז עד ט' באב, נראה שאין בדבר לאסור ולהתיר ולהקל ולהחמיר אלא מנהג הוא, משחרב בית המקדש, ביד הקד-מונים... אבל בתלמוד אינו מפורש ואתם כיון שנהגו אבותיכם כדבר הזה אל תשנו מנהג אבותיכם נוחי נפש'⁴⁴.

[1]

בין בעלי התוספות, שעלו יחד עם ר' שמשון לארץ-ישראל בשנת 1211, נזכר ר' יוסף בר' ברוך. מוצאו היה מעיר קלצון (Clisson), חי זמן-מה בפאריס ועמד בקשרים עם ר' יהודה בר' יצחק¹. שלא כר' שמשון עבר ר' יוסף בדרכו לארץ-ישראל דרך מצרים. והנה מה שמספר על כך ר' אברהם, בנו של הרמב"ם: 'כשהגיעו חכמי צרפת אל הארץ הזאת, הרב הגדול ר' יוסף ז"ל ושאר אחיו אשר נקבו בשמות, הרב ר' אברהם הזקן אביו של הגאון רבינו גרשום זצ"ל, ר' יוסף ור' דוד, הרב הנכבד וחכמים אחרים ז"ל כמה וכמה, ראינו שהיו בעלי חכמה וסברא ובינה ויראה, ושמחנו בהם ושמחו בנו ועשינו בכבודם כפי חובתנו. ושמענו על הרב ר' יוסף ז"ל ואחיו ר' מאיר ז"ל, שכשהעתיק ר' יהודה נ' אלחריזי ז"ל גם הוא ספר מורה הנבוכים ללשון הקודש, הבינו בו ושמחו בענייניו, אע"פ

בהתחלת התשובה יש להשלים כפי שהשלמתי בפנים. והעבד הוא כנראה פתרון מוטעה של הקיצור: והע'.

42 שו"ת מהר"ם דפוס פראג, סי' ר"א, ועי' לעיל, עמ' 267.

43 כצ"ל, והוא מסתמך על דברי רב בירושלמי שבת פי"ט ה"ב.

44 אור זרוע ח"ב סי' צ"ט, ולעניין מציאותם של גרים בימיו ראה לעיל, עמ' 245.

*44 ר' תשובות ופסקים, מהד' א. קופפר, עמ' 115.

1 כ"י הברשטס 345, קהלת שלמה, עמ' 64.

שהיתה העתקתו משובשת ומקולקלת, וציוו שלא לגלותו לכל בני מדרשם לאשר לא היו אצלם כדי להבין הסודות והרמזים שבו.² ר' יוסף הכיר לא רק את תרגום ה'מורה', שנעשה בידי ר' יהודה אלחריזי, אלא גם את המתרגם עצמו. הלה מספר על הפגישה בלשון זו:³ 'ומשם נסעתי לירושלים ונפתחו לי השמים ואראה מראות אלהים, ויפגיעו בי מלאכי אלהים, הם חסידי עליון הבאים מארץ צרפת לשכן בציון, ובראשם הרב החסיד רבי יוסף בן הרב רבי ברוך, יהי לאלהיו ברוך, ואחי והחכם רבי מאיר *³, בנר שכלו חשכים מאיר'. ר' יוסף נזכר בתוספות שלנו לפסחים, יומא, מגילה, יבמות, כתובות, קידושין, נדרים, נזיר, מכות ושבו"ע. שמו מלווה תארים שונים, כגון: ר' יוסף איש ירושלים, ר' יוסף שהלך לארץ הצבי, ר' יוסף מארץ ישראל, ורק לעתים רחוקות מופיע השם ר"י קלצון או ר' יוסף בר' ברוך בלבד.⁴ ואין להכריע אם 'הר"י בן ברוך' הוא ר' יוסף שלנו,

2 מלחמות ה', קובץ ליפסיה ט"ז עמ' ג. רשימת החכמים היא כנראה משובשת, ושמו של ר' יוסף נכפל. מוזר הוא יחוסו של ר' אברהם הזקן על שם בנו הגאון רבנו גרשום. ושאר אחיו הכוונה לחבריו, או שצ"ל: 'ואחיו ר' מאיר ושאר החכמים...'. ועי' לעומת זה מה שכתב ש. ח. קוק, ר' יוסף קלצון איש ירושלים, ספר היובל לר"ל פישמן, ירושלים תרפ"ו, עמ' ס"ט ואילך. 3 תחכמוני שער מ"ו.

*3 אין לזהותו עם ר' מאיר הנזכר ע"י הרמב"ם (קובץ ח"ב, כ"ז ע"א) כפי שעשה י. מאן (Texts and Studies I (1931) p. 397 n. 10) בעקבות גרוס (Gallia p. 246). מאן התעלם מדברי א. מארכס (HUCA III, p. 327 n. 24) שזיהה את ר' מאיר זה עם ר' מאיר מקרקשונה, וראה תשובות ר' אברהם בן הרמב"ם, מהד' פריימן-גויטיין, עמ' 1, הע' 2, ותשובות הרמב"ם, מהד' י. בלאו, עמ' 246.

4 פסחים ט"ז ע"א ד"ה רבי: ר' יוסף מירושלים. יומא מ"ב ע"א ד"ה שחיטה: ר' יוסף קלצון. מגילה ד ע"א ד"ה שאף: ר' יוסף איש ירושלים, ה ע"א ד"ה הוה, כנ"ל. יבמות ד ע"ב ד"ה ואמר: ר"י קלנו, אבל בתוספות הרא"ש שם מפורש: ר' יוסף קליצון איש ירושלים, בכ"י הואטיקנה 162, המכיל תוספות שלנו ליבמות: ר' יעקב קלצון, וצ"ל: ר' יוסף. בתוס' ישנים ליבמות שהדפיס וחולדר ב-HUCA xli-xL (70-1969) עמ' ט נזכר הר' יוסף קאינון וצ"ל: קליצון. ועי' גם קורא הדורות, הוצ' קאסעל ט"ו ע"ב. כתובות י"ג ע"א ד"ה מעלה: יוסף דשליטן, צ"ל דקליצון, וכן מפורש בשטה מקובצת שם. קידושין ל"ד ע"א ד"ה מעקה: ר' יוסף מארץ ישראל. נדרים ג ע"ב ד"ה מידי: ר' יוסף שהלך לארץ הצבי, ויתכן כי גם בדף ה ע"ב ד"ה ואמאי ובדף י ע"א ד"ה דשנה התכוונו אליו. נזיר י ע"א ד"ה פרה: ר' יוסף איש ירושלים ובפירוש הרא"ש שם: ר' יוסף קלצון, ויש כאן הוכחה ברורה ששניהם אינם אלא אחד. שם ל"ז ע"ב ד"ה מגיעולי: ר' יוסף איש ירושלים, ואותו עניין בפסחים מ"ד ע"ב ד"ה אלא בשם ר' יוסף סתם. ובתוס' חיצוניות ש'בשיטה מקובצת' לנזיר נ"א ע"א (ל"ד ע"ד): 'והקשה רבינו יוסף בר' ברוך, וראה שם נ"ח ע"א (ל"ה ע"ב): 'ורבי יוסף הקשה', ובודאי הכוונה לר' יוסף שלנו, מכות ב ע"ב ד"ה כל הזוממין, ר' יוסף, ובתוס' מכות המכונות 'תוס' שנץ' שם בשם 'רבי' יוסף מא"י. שבועות מ"ו ע"א ד"ה בטוענו: ר' יוסף בר' ברוך. ונזכר גם בתוס' חכמי אנגליה לגיטין, עמ' 13: ר' יוסף איש ירושלים, ושם, עמ' 95: 'הרב ר' יוסף מקונצין' וצ"ל: מקליצון.

או ר' יצחק בר' ברוך, תלמידו של ר"ת⁵. ומובן שהמובא בתוספות שלנו בשם ר' יוסף הוא רק שריד מתורתו. הפירוש הנזכר אצל ר' משה מקוצי לקוח כנראה מתוספות ר' יוסף לחולין⁶. ר' בצלאל אשכנזי, שלפניו היו קבצי תוספות מרו-בים, מביא את פירושי ר' יוסף לבבא קמא ולבבא מציעא מתוך תוספות תלמיד רבנו פרץ ומתוספות חיצוניות, ומתוכן גם למנחות⁷. מעטים הם הפסקים של ר' יוסף קלצון בספרות הפוסקים, וגם אלה אינם מובאים בלשונו אלא בתמציתם, כגון: 'והר' יהודה כהן בשם הר' (יהודה) [יוסף] [ק]לצון פי' דהא דאמרינן בפ"ק דנדרים⁸ השומע הזכרת השם מפי חבירו צריך לנדותו ואם לא נידהו, הוא בעצמו יהא בנידוי, דוקא בדורות הראשונים, שהיו זהירין, אבל השתא דלא זהירי אם כן נתנדה כל אדם כל היום'⁹. אולם יש והמביאים את דבריו מסתפקים בהערה: 'וכן פסק רבנו יוסף קלצון'¹⁰. מהר"ם מרוטנברג מסתמך פעם אחת על תשובה של ר' יוסף בר' ברוך¹¹. מר' מאיר, אחיו של ר' יוסף, נשאר רק פירוש לפסוק אחד בתורה: 'זאת הפעם, דוקא זאת הפעם, אבל מכאן ואילך על ידי פרייה ורבייה, והקשה רבינו תם, אם כן בכל מעשה בראשית היה לו לומר זאת הפעם, ותירץ הר' מאיר קלצון, דלא קשיא שכל מעשה בראשית נאמר על שאמר בסוף לעשות'¹². ר' יוסף נפטר בשנת תתקפ"א (1221)¹³. בסוף כתב-יד אדלר מספר 1444 רשם המעתיק: 'ואני הצעיר יוסף בר' נתנאל נכדו של רבינו הרב ר' יוסף קלצון איש ירושלים, אשר הלך לארץ הצבי'¹⁴. מאותו לשון משמע, שר' נתנאל היה נכדו של ר' יוסף קלצון, והכותב הוא נינו¹⁵. אחרי פטירתו של הריצב"א ואחרי עלייתו של הר"ש משנץ וחבריו לארץ-ישראל היה בית-המדרש בפאריס מרכז התורה וההוראה בצרפת הצפונית, ובו פעל והרביץ תורה קרובו ותלמידו של ר"י הזקן, ר' יהודה בר' יצחק, הידוע בכי-

- 5 כתובות ס"ב ע"א ד"ה והתניא, ב"ב נ ע"א ד"ה קסבר, ע"ז מ"ט ע"א ד"ה נתערבה.
- 6 סמ"ג ל"ת קמ"א, נ"ג ע"ג.
- 7 שטה מקובצת ב"ק כ"ד ע"א ד"ה ומה ראית, ב"מ ח ע"ב ד"ה ומדאפיק, ל"ב ע"א ד"ה וכתוב. מנחות ל"ט ע"א בגליון ש"ס וילנה אות א. 8 ז ע"ב.
- 9 שבלי הלקט ח"ב, הוצ' הרב חסידא, עמ' 91, ור' בהקדמת רש"ב לשבה"ל אות פ"ו.
- 10 מרדכי פסחים סי' תקצ"ה לפי כ"י בודפשט, עי' כהן, מרדכי בן הלל, עמ' 135, ועי' הגהות מרדכי גיטין תס"ה וחולין סי' תרל"ה. 11 תשובות מיימוניות קניין סי' ל"א.
- 12 כ"י הברשטם של ספר פענח רזא לבראשית ב כ"ג, גרוס גלליא עמ' 596, ועי' ברשב"ם על התורה, הוצ' רוזין, עמ' 9.
- 13 כך ברשימה הנ"ל שבכ"י גינצבורג 109, ראה לעיל, עמ' 270, הע' 47.
- 14 קאטאלוג, עמ' 25.
- 15 ש. ח. קוק במאמרו הנ"ל עמ' ס"ט הבין, שר' יוסף הוא הנכד ור' נתנאל הבן או חתנו, אולם לדעתי אין הלשון סובל פירוש זה.

נוי: שירליאון¹⁶. על בית-המדרש בפאריס שמענו עוד בימי הרשב"ם ורבנו תם. עם גירוש היהודים בשנת 1182, על-ידי פיליפ-אוגוסט, נסגר כמובן בית-מדרש זה, ורק בשנת 1198, כאשר המלך הרשה ליהודים לשוב לאזור שלטונו¹⁷, חזרה גם התורה לאכסניה שלה, ומחדשו של בית-המדרש היה כנראה ר' יהודה שירליאון. הוא היה מבני-בניו של רש"י, שכן זקנו ר' יהודה בר' יום טוב היה נכדו של הריב"ן, חתנו של רש"י¹⁸. בימי הגירוש ישב בבית מדרשו של הר"י והתחבר עם בנו רבי אלחנן¹⁹. וכיוון שהלה נהרג על קידוש-השם עוד בשנת 1184, מסתבר שר' יהודה הגיע לדמפיר סמוך לגירוש. ואם אפשר לסמוך על העדות שנולד בשנת תתקכ"ו (1166)²⁰, הרי היה בשנת הגירוש כבן שש-עשרה. את רבנו תם לא הכיר, ובוודאי שלא שמע תורה מפיו. מה שהוא מעיד עליו, מפי השמועה בא לו²¹. אבל ברור שהיו לו קבלות וכתבים של רבנו תם, שכן מצאנו שאביו ר' יצחק היה תלמידו וגם אסף את תשובותיו ופסקיו²². ר' יהודה נחשב משום כך כבר-סמכא בקביעת בעלותם של דברי ר"ת. כשר' יצחק בעל אור זרוע, מביא תשובה של ר"ת, הוא מוסיף בסופה: 'ואני המחבר העתקתי מכתב יד מורי רבינו יהודה בר' יצחק זצ"ל הנקרא שירליאון מפריש, שזהו לשון רבינו תם זצ"ל'²³. במשך שנות ישיבתו המרובות בדמפיר למד תורה מפי הר"י, כתב לפניו תוספות, קיבץ את פסקיו ותשובותיו²⁴ והיה תלמידו המובהק, ועל

16 גרוס כתב עליו מלבד בגלליא, עמ' 319, גם במאגאזין ח"ד, עמ' 173 ואילך, ועי' גם שם ח"ה, עמ' 179. 16 עי' לעיל, עמ' 124.

17 ברשימה הנ"ל (עמ' 353, הע' 4*) נאמר: 'שנת תתק"ס (1200) שבו ישראל אל עריהם בצרפת וישבו שם. וסימ' גלות החל הזה, כמניין ה'ז'ה נטרדו ולמניין ה'ח'ל גלו, נמצא כי למניין ס שבו. שנת תתקס"ב (1202) בא ר' יהודה בפריש למד ולימד השכיל והצליח'. ועי' W. Neuman, *La domaine Royal sous les premiers Capetiens*. עמ' 58. 18 עי' לעיל, עמ' 38 ועמ' 120.

19 תוספות ר' יהודה ברכות כ"א ע"ב ד"ה כתוב: 'ואמר לנו הר' אלחנן מנוחתו כבוד', מ"א ע"ב, ברכה משולשת כ"ט ע"ד: 'דבר זה מפי רבי ומפי הר' אלחנן בנו ז"ל'. סמ"ג עשין רי"א: 'אמנם אמר לנו מורי רבינו יהודה בשם רבו רבינו יצחק והרב רבינו אלחנן בנו'. 20 שו"ת מהרש"ל סי' כ"ט.

21 תוספות ר"י שירליאון לברכות כ"א ע"ב ד"ה עד... ואני שמעתי כי היה ר' יעקב רגיל... שלא כמיכל, אור החיים, עמ' 460. בסמ"ג, הל' אבלות, רמ"ז ע"ג, נאמר אמנם: 'והרב ר' יוסף ומורי רבינו יהודה מפי רבינו יעקב ורבינו יצחק...'. אלא שהפירוש הוא שר' יצחק שמע מפי ר' יעקב ור' יהודה מפי ר' יצחק וגם בתוספות ר"י שירליאון לברכות נ"ז ע"ב ד"ה ר' ישמעאל 'וכמדומה לי ששמעתי כך מר"ת בנערותי' — הם דברי הר"י.

22 עי' לעיל, עמ' 106. 23 אור זרוע ב"מ סי' ר"ב.

24 ש. אסף, ספר היובל למארכס, עמ' י"א, וצ"ל שם: ר' יהודה בר' יצחק. המלה וזקני על יד שמו של ר' יהודה בר' יום טוב בתוך תשובת הר"י, מסתברת על ידי כך שר' יהודה העתיקה והוסיף את היחס המשפחתי שלו.

סך עדותו מוסרים על הנהגותיו²⁴. ר' יהודה נשא לאשה את בתו של ר' אברהם בר' יוסף, וגם הוא היה, כפי שראינו, חכם בר אבהן²⁵.

העיר פאריס היתה מרכז ההשכלה והתרבות הנוצרית, עד שנתכנתה בפי בני הדור Cariath Sepher (קרית ספר) *Civitas Literarum*²⁵. לאוניברסיטה שלה נהרו תלמידים ומורים מארצותיה השונות של אירופה. דרשן נוצרי נקט לשון הגזמה, דומה לזו הידועה לנו מהפיוט אקדמות, ואמר: 'נניח שכל הרקיע הוא קלף וכל הימים דיו וכל הכוכבים הם מלומדיה של פאריס'²⁶. בדומה לכך היתה פאריס בראשית המאה הי"ג למרכז לימוד התורה בצרפת, שהיה עשוי לשאת בעול הוויכוח והמאבק על זכותם של היהודים לעסוק בתורתם ולהחזיק באמונתם. על-אף הדמיון בין דרכי הלימוד והמשא-ומתן שבאוניברסיטה של פאריס לבין בית-המדרש היהודי, המאבק היה עשוי להיות קשה ומר, כי המלה האחרונה נאמרה בו לא על-ידי כובד-המשקל של הנימוקים אלא על-ידי הפעלת הכוח שעמד לצדם של הנוצרים²⁶.

בבית-המדרש בפאריס אנו מוצאים תלמידים מכל קצווי צרפת ואף, מאשכנז. ביניהם היו אנשים כר' יחיאל מפאריס, ר' משה מקוצי ור' יצחק מווינה. בית-המדרש המחודש יש בו משום עדות נוספת ומפתיעה לחיוניותם וכושר אירגונם של היהודים בימי-הביניים. פיליפ-אוגוסט רושש אותם על-ידי הטלת מיסים כבדים לפני הגירוש, ועם הגירוש העביר לאוצרו את חובותיהם ואת מטלטליהם, הפך את בתי-הכנסת לכנסיות²⁷, ומכר את בתיהם וכרמיהם. ובכל זאת ישנן עדויות שמקומות מושבותיהם, השכונות והרחובות, שבהם ישבו היהודים במאה הי"ג, התרחבו והתרבו. העובדות הטופוגראפיות, המוכיחות את גידולו של היישוב היהודי בעיר והתפשטותו²⁷, מסבירות גם את עליית קרנו של בית-המדרש בפאריס, בלי לגרוע מאומה מערך פעולתו של ר' יהודה שירליאון

²⁴ רבינו יהודה בר' יצחק מפריש הוא האריה אמ' על רבי' יצחק בר' שמואל זצ"ל, שהיה מתפלל עננו בשחרית של יום תענית', כ"י פאריס 1408, 86 ע"א.

²⁵ עי' לעיל, עמ' 140.

²⁵ ראה: P. Kibre, *Scholarly privileges in the Middle Ages*, 1961, p. 85, n. 2.

²⁶ ראה: C. H. Haskins, *Studies in Mediaeval Culture*, p. 36.

²⁶ די להזכיר את דברי לואי התשיעי בסיפור הידוע של כותב פרשת חיו *Jean de Joinville* ראה הסקנים שם, עמ' 292, ור' חזן *Medieval Jewry*, עמ' 102.

²⁷ '...synagogas coram in ecclesias converti precepimus...' *Recueil des actes de Philippe Auguste I*, M. H. F. Delaborde, עמ' 122, מס' 99, ושם עמ' 115, מס' 90.

²⁷ ראה את הפרק *Les anciens Quartiers Juifs de Paris* בספרו של רוברט אנשל, *Les Juifs de France*, עמ' 64 ואילך.

ומזכויותיו. ר' יהודה שירליאון²⁸ נקרא בפי תלמידיו: 'מורי גור אריה'²⁹, 'מורי האריה', 'רבינו האריה'³⁰. ר' גדליה בן יחייא, בעל 'שלשלת הקבלה', כתב אמנם: 'רבינו יהודה מפריש הנקרא החסיד', אבל ברור שנתחלף לו ר' יהודה מפריש בר' יהודה החסיד מריגנשבורג, כשם שטעה בכך ר' אברהם זכות בספר היוחסין³¹. ותמוה הדבר, שאף גרוס סבר³², שר' יהודה מפאריס נקרא החסיד³³. ר' יהודה החסיד שבספרי הראשונים הוא החסיד האשכנזי, וכל הבא להוציא דברים מחזקתם עליו הראיה.

כשאר תלמידי הר"י כך גם ר' יהודה שירליאון — רוב תורתו וקבלתו מרבו באו לו. באחת התשובות המועטות של ר' יהודה, שנשארו לפליטה, אנו קוראים: 'השיב רבינו יהודה מפריש על ראובן ושמעון, שהיו תחת שר אחד והטיל עליהם מתנה וברח האחד אחר הטלת המתנה, וחבירו הנשאר תובעו שיפרע חלקו. כך קבלתי מר"י הלכה למעשה, שחייב לפרוע לו חלקו, דדינא דמלכותא דינא... וכן הדין פשוט וכן היו דנין רבינו יצחק ור"ת, כי כל דבר שהגהיגו השרים והמלכים על פי דין קדמונים דין גמור הוא ולא דמי למוכס שאין לו קצבה... ואפילו היה לשם קיצבה ועתה הכביד עליהם, היה אומר ר"י דדינא דמלכותא להכביד על עמו למלחמה ולשאר צרכים גדולים...'³⁴. כרבו הר"י נזקק גם הוא לשאלת הוראת המלכות, שלא היתה 'דינא דמלכותא' אלא מעשה אונס וחמס — והיא גזירת שלילת התנועה החופשית. מכיון שראה במעשה זה אונס, פסק 'שאותם יהודים שמשביעים אותם השרים שלא לצאת מארצם יכולים ליטע

28 או"ז ב"מ סי' ג: 'שמועה זו מקבלתו של מורי רבינו יהודה בר' יצחק זצ"ל, הוא הנקרא שירליאון'.

29 שו"ת מהר"ם ב"ב דפוס פראג סי' ט, החתימה: 'יצחק בר' אברהם', היא טעות. הריצב"א לא היה תלמידו של ר' יהודה וגם לא שאל מפיו, ובאמת חסרה היא בשו"ת מהר"ם ד"ל סי' תי"ז.

30 או"ז ח"א סי' י"ז, תוספות ישנים יומא ח ע"א ד"ה נשבר, י"ג ע"א ד"ה הלכה.
31 הוצ' פיליפובסקי, עמ' 220, ובשלשלת הקבלה, לבוב תרכ"ב, ל"ט ע"א העתיק את דבריו, ושם ע"ב הוסיף נופך משלו: 'שעשה הצואות... ושם אביו היה רבינו שמואל'!
32 גם במאגאזין, עמ' 174, וגם בגלליא, עמ' 319.

33 הרמז להדר זקנים ל"ט ע"ב אינו אומר כלום. שם בוודאי הכוונה לר' יהודה החסיד מריגנשבורג.

34 הגהות מרדכי ב"ב סי' תרג"ט. כהן, מרדכי בן הלל, עמ' 130, ובעקבותיו גרוס מאגאזין, עמ' 197, מונים בין תשובות ר' יהודה גם הגהות מרדכי לקידושין תקס"ח, אבל, כפי שהוכחנו לעיל עמ' 133, אין התשובה הזאת שלו. גם במבוא באו"ז ח"ב סי' צ"ו: 'כתב בתשובות של רבנו יהודה בר' יצחק ז"ל נוהגין בוורמישא...'. אין הכוונה לר' יהודה שלנו. אברהם אפשטיין כבר הוכיח במונטסשריפט 1897 עמ' 447, שצריך לומר ר' יצחק בר' יהודה כי כן מפורש בשבה"ל, הל' מילה סי' ד ובפסקי ריקנאטי סי' תקצ"ה.

סתם שלא יצאו ובלבם יחשבו היום. ואפילו הוא מפרש שלא ילך כל ימי חייו יכול לחשוב בלבו שלא ילך כל ימי חייו אם לא יראה צורך ואם מפרש בשפתיו בלחש כל שכן שטוב יותר הוא זה³⁴.* מרובים מתשובותיו הם הפסקים³⁵ והמעשים, הנמסרים על-ידי תלמידי ר' יהודה. ר' יצחק בעל אור זרוע כותב: 'וכשהייתי אני יצחק בר' משה יוצק מים על ידי רבינו יהודה בר' יצחק זצ"ל רבו הר"י, כך רשמו תלמידיו את שראו בבית רבם הם: 'ראיתי בצרפת בבית מורי ראיתי כשהיה יושב ביום טוב בפסח לאחר בית הכנסת לפני פתח ביתו וכת תלמידים ובעלי בתים עומדים לפניו, ובא השואל ושאל הלכה למעשה על דבר גותן טעם לפגם, והתיר לו...'³⁵.* כשם שר' יהודה עקב אחר הנהגותיו של ר' יהודה בר' יצחק, שפעמים מקברים צ'לנט שלהם דהיינו טמון. ובשבת טרם עת האוכל מדליקין העבדים אש סמוך לקדרות כדי שיתחממו בטוב³⁶. 'וכן ראיתי מורי ר' יהודה בר' יצחק זצ"ל, כשהייתי בביתו בפריש, שהיה לוקח קש לפניו וקטמו לחצות בו שניו³⁷. מחבר אנונימי של ספר פסקים מעיד: 'כשהיה ר"י אצל ר' יודא המכונה שירא ליאון לומד לפניו בצרפת, פעם אחת בליל יום הכפורים נפל גר אחד בבית הכנסת והתחיל לדלוק וקראו לבני הבית שהיו מכבין אותו וגער בו ר' יודא ואמר לו למה לא כבית בעצמך³⁸. ר' משה מקוצי מרבה להביא בספר המצוות שלו³⁹ מתורת רבו, ודרכו לציין לעתים תכופות גם כלפי דברי חכמי הדורות הקודמים אם קיבלם מר' יהודה מפאריס, ובפרט אם אלו הם קבלות על מנהגיו ומעשיו של הר"י: 'ואמר לי רבינו יהודה בן רבי יצחק, כי רבו רבינו יצחק בן רבי שמואל היה נוהג הלכה למעשה כדברי הלכות גדולות⁴⁰. על-יד קבלותיו של ר' יהודה בשם ר"י⁴¹ נמצאות קבלותיו בשם רבנו תם, רבנו חיים

³⁴* לעיל, עמ' 242 הע' 55 והובא בסמ"ק ציריך, ח"א, עמ' קמ"ו: 'זהו לשון רבינו יהודה ב"ר יצחק'.

³⁵ מחיבור מעין זה בא כנראה 'סדר חליצה מכתב רבינו יהודה בר' יצחק' בכ"י פאריס Hebr 314, ר' תוס' שעל האלפס, שטת קדמונים לקידושין מהד' מ. י. בלוי, עמ' שכ"ב.

³⁵* או"ז, פסקי ע"ז סי' רס"ב, ועי' שם סי' קע"ט ומשם במרדכי פסחים סי' תקס"ז.

³⁶ או"ז ח"ב סי' ח, וע"ש סי' ס"ב. ועי' אברהם, *Jewish Life in the MA's*, p. 166

³⁷ שם סי' ס.

³⁸ כ"י הברשטם 345 סי' תתקכ"ט, קהלת שלמה, עמ' 17. וראה שלטי הגבורים על הרי"ף, עירובין י"ב ע"ב מתוך 'תוספות שיטה'.

³⁹ עי' להלן. ⁴⁰ הל' שבת, כ ע"א, ל"ת קמ"א; ועי' עשין כ"ז, נ"ט (קל"ט ע"א).

⁴¹ 'כתב מורי לפני ר"י, עשין מ"ג, מ"ח (קל"א ע"ג), 'מורי רבינו יהודה כתב שר"י חולק, עשין צ"ג (קע"ה ע"ד), 'וכן פי' מורי בשם ר"י, עשין צ"ג, קפ"א ע"א.

ור' אלחנן⁴². בדומה לחברו ר' יצחק אור זרוע רשם גם ר' משה מקוצי את מה שראה בבית רבו: 'ועשו להם ציצית מדקדק רבינו יצחק מדאינו ממעט נשים, שנשים יכולות לעשות ציצית, וכן הורה מורי רבינו יהודה לאשחו להיות נוהגת לעשות ציציות'⁴³. 'וקבלתי ממורי רבינו יהודה בר רבי יצחק אחר שהשלים תפילת נעילה, אומר קדיש ואחר כך ז' פעמים ה' הוא האלהים, לפי שהשכינה עולה למעלה משבעה רקיעים, ואחר כך שמע ישראל פעם אחת. ומיד תוקעין משום הכתוב עלה אלהים בתרועה ה' בקול שופר'⁴⁴. על ר' יהודה מסופר שאסר לעיין בשבת ב'אותן מלחמות הכתובין בלעז', ואפילו בחול לא ידע 'מי התיר דהוה ליה כמושב לצים'⁴⁵. מכאן אנו למדים שהיהודים קראו אף בשבתות ב'שירי הטרובאדורים, ולא רק ב'שירי האהבה'⁴⁶, אלא אף ב-Sirventes, 'שירי קרב ופולמוס מדיני. רמז ליחסים החברתיים ועל התרופפות-מה של המשמעת הציבורית אפשר אולי ללמוד מהמעשה הבא: 'מעשה בגט אחד שלא רצו העדים לחתום מחמת שהיו טרודים בצרכיהם והשכירם ר' יהודה מפריש ונתן לכל אחד ו' פשוטים'⁴⁷.

גילוי טפח מעולמו הפנימי של ר' יהודה, ואולי אף של שאר חכמי הדור, אתה מוצא בפירושו לדברי רבנן דיבנה⁴⁸: 'אני בריה וחברי בריה, כלומר כך יש לו לב כמוני להבחין בין טוב לרע'⁴⁹. לעם הארץ וכך לתלמיד חכם ניתן לב להבחין בין טוב לרע, ורק הבחנה זו עושה את שניהם לבריה. משפט קצר זה עד הוא לפשטות הרוחנית ולשלימות הנפשית של אומרו.

עיקר פעולתו הספרותית של ר' יהודה מפאריס, כשאר תלמידי הר"י הגדולים, היה בחיבור תוספות מבוססות על שיעורי רבם ועל פירושו⁵⁰, ובחלקן אף כתב אותן לפני הר"י⁵¹. תוספות רבנו יהודה לברכות היו לפני ר' יצחק בר' יוסף מקורביל, בעל 'ספר מצוות קטן' בכתב ידו של מחברן⁵². תלמידי מהר"ם מרו-

42 'אמר מורי בשם רבינו יעקב, עשין י"ח (ק"א ע"ב), 'מורי בשם רבינו חיים', ל"ת קמ"א, 'אמנם כתב מורי רבינו יהודה בשם הרב רבינו אלחנן, שם (ר"ג ע"ג) עשין רי"א (רכ"ד ע"ב). 43 סמ"ג עשין כ"ו.

44 לא תעשה ע, ועי' גם בתוספות ר"י שירליאון לברכות ל"ג ע"ב ד"ה אמר, ברכה משולשת כ ע"א.

45 שבת קט"ז ע"ב ד"ה ור"ש, אחרי שכתוב 'נראה לרבינו יהודה' קרוב לוודאי שגם 'לא ידע ר"י' — הוא ר' יהודה.

46 עי' גידמן, *Geschichte des Erziehungswesens*, ח"א, עמ' 32.

47 שבלי הלקט ח"ב סי' צ"ג, עמ' 194, ועי' מרדכי כתובות סי' רע"ט וגיטין סי' תנ"ג.

48 ברכות י"ז ע"א. 49 ברכה משולשת ז ע"ג והעתק בתוספות שלנו ברכות שם.

50 'עכ"ל ר' יהודה מפריש מפ"י ר"י, שו"ת מהר"ם ב"ב ד"ב עמ' 179.

51 סמ"ג עשין מ"ח, קל"א ע"ג, אר"ז ח"א סי' ת"ה. שו"ת מהר"ם ד"ב עמ' 179 סי' ס"ו.

52 בכ"י ששון של הסמ"ק סי' צ"ז, עי' אהל דוד ח"א, עמ' 167.

טנבורג מביאים 'תוספות דברכות של ר' יהודה כתיבת ידו של הר' משה בהר' מאיר מפיירא' ⁵³. תוספות אלו נדפסו מתוך כתב־יד, שהועתק בשנת חמשת אלפית וש"כ (1560) ונמצא בירושלים, בספר 'ברכה משולשת', וארשא 1863 ⁵⁴. יסודן ועיקרן הם פירושיו, חידושיו והוראותיו של הר"י. על כך מעידות לא רק ההבאות המרובות החתומות ב'מ"ר' = 'מפי רבינו', שעליהן הוסיף ר' יהודה את הערותיו ⁵⁵, אלא גם בהבאות, שאין בהן חתימה זו, שגורים הלשונות 'ואומר רבי', 'ורבי אמר', 'ופירש לנו רבינו', 'וכן היה נוהג רבי' ⁵⁶. כתלמיד נאמן לר"י, הרבה ר' יהודה להשתמש בתלמוד הירושלמי ואין כמעט דיבור בתוספותיו שאין הוא מביא את דבריו, אם לשם הסברת הסוגיה שבבבלי, אם לשם קביעת סטיות והבדלים ⁵⁷. הוא מביא פירוש ר' נסים ⁵⁸. אף היה לפניו פירוש רבנו חננאל למסכת זו ⁵⁹. ופה ושם הוא מביא גם את ספרו של הרי"ף לבירור ההלכה ⁶⁰, או לקביעת גירסה הקשורה בפסק הלכה: 'הרי אמר רבא הלכה כדברי ב"ה ולא היא לשמוטי נפשיה הוא דעביד. כך כתוב בספרים שלנו בפ"י רש"י, אבל בספר רב יצחק אלפאסי פסק כרבא דאמר הלכה כדברי ב"ה, משמע שלא היה כתוב בספרו גירסת הספרים שלנו, וכן משמע בהלכות גדולות' ⁶¹. רוב חכמי צרפת הצפונית שקדמו לו נזכרים בפי ר' יהודה, והבאנו את הדברים כשדיברנו עליהם. ברצוננו להדגיש כאן רק את השימוש הרב בתוספותיו של רבנו יוסף, שפירש לפני הרשב"ם, ובתוספות רבנו אלחנן ⁶¹.

53 הגהות מיימוניות הל' חמץ ומצה פ"ח אות ט.

54 כה"י שמתוכו נדפסו היה חסר ואין בו תוספות מ"ב ע"א עד ח ע"ב, אולם כה"י שהיה בידי רבינוביץ, דקדוקי סופרים ברכות, הקדמה עמ' 81, גרוס, מאגאזין שם, עמ' 208, התחיל בדף ד ע"א. השלמת תוספות ר' יהודה למסכת ברכות מדף ב עד דף ח נדפסה על־פי כתב־יד של הסמינר בניו־יורק על־ידי זבולון זק"ש בסיני, אייר תשט"ו, עמ' פ"ז—ק"ה, והרב ניסן זק"ש ההדיר מחדש תוספות אלו בשני כרכים (ירושלים א' תשכ"ט, ב' תשל"ה) והוסיף הערות ארוכות עד כדי ביטול העיקר.

55 ב ע"א ד"ה והא, ג ע"א ד"ה תרי, ע"ב ד"ה במקומן, ד"ה ואין, ו ע"ב ד"ה כל, ז ע"ב ד"ה עד, ח ע"א ד"ה ואפילו, י"א ע"ב ד"ה והא (ג ע"ד), י"ח ע"א ד"ה דליה (ח ע"ג).

56 ג ע"א ד"ה ועונין; ו ע"ב ד"ה שנא, ד"ה ככסלא, ד"ה וכיון; ע"ב ד"ה אגרא; ז ע"א ד"ה וכמה; ט ע"א ד"ה אהא; ט"ו ע"א ד"ה אלא; י"ז ע"א ד"ה אוכל; י"ט ע"ב ד"ה דאמר; ל"ד ע"א ד"ה אמצעית; מ"א ע"ב ד"ה אי הכי ועוד.

57 ע"י להלן, עמ' 705. *57 ז ע"א ד"ה תחת.

58 ב.מ. לזין ליקט באוצר הגאונים לברכות פירושם אלה, ע"י במפתח עמ' 94, 'תוספות רי"ח', אבל גם החסיר, ע"י י"ג ע"ב סד"ה צריכה.

59 י"ב ע"ב ד"ה והלכתא.

60 מ"ג ע"ב ד"ה הכי, ופעם אחת: 'ואני שמעתי שפירש רב יצחק אלפס', ח ע"א ד"ה רב ששת, והמדובר בדברי הרי"ף במסכת מגילה ובשעה שכתב לא היה הספר לפניו. 61 ע"י לעיל, עמ' 115, ועמ' 257.

בין חבריו, בני-דורו, הוא מזכיר פעם אחת את ר' שמשון ומביא בשמו פירוש לירושלמי⁶². לחוג זה שייך גם כנראה ר' אליהו בר' יוסף, חכם בלתי-ידוע ממקום אחר⁶³, ולעומת זאת נראה שר' משה בר' יוסף, הוא החכם מנארבונה, בן-דורו של ר' אברהם אב בית-דין, בעל ה'אשכול'⁶⁴. פעם אחת מזכיר ר' יהודה את 'ספר הרב רבינו משה בר' מיימון', והוא, לפי דעתי, הראשון מבין חכמי צרפת הצפונית המביא את חיבורו של הרמב"ם. הר"ש משנץ אינו מזכירו בפירושו^{64*}, אף-על-פי שידוע לנו מתוך איגרתו אל הרמ"ה, שהכיר את החיבור. כיוון שיש בדבריו של ר' יהודה כל אותם היסודות המתגלים כמעט אצל כל חכמי אשכנז וצרפת ביחסם אל הרמב"ם, כלומר, לא התנגדות עקרונית, אלא בדיקת דבריו לאור המקורות — נביאם במלואם: 'ובברכה אחת מעין ג' דאמר הכא כתב בספר הרב רבינו משה בר' מיימון, שיש להזכיר מעין המאורע בשבת ובימים טובים ובחול המועד ור"ח, ימים שיש בהם מוספים. ולא ידענא מנא ליה, אבל בירושלמי דפרקין איתא, דבי ר' ינאי עבדינן ליה כאמצע ברכה. מהו להזכיר בה מעין המאורע. א"ר בא בר' חנינא, ר' זעירא מזכיר מעין המאורע, א"ר ירמיה הואיל וחש ליה ר' זעירא צריכין אנו מיחוש. והוה משמע דאברכה אחת מעין שלש קאי. וצ"ע פירושו וגם העולם לא נהגו להזכיר בה מעין המאורע. ויכול להיות מה שמזכיר מעין המאורע זהו דוקא בימי חכמים, שהם רגילים לקבוע עצמן על היין ועל הפירות כמו שמצינו לעיל גבי עובדא דבר קפרא, אבל עכשיו שאין אנו רגילים לקבוע עצמנו בכך לא מזכירנן. ופוק חזי מאי עמא דבר'⁶⁵. הבאת דבריהם של חכמי פרובינצא וספרד אצל ר' יהודה מסתברת הן על-ידי נוכחותם של חכמי פרובינצא בבית-מדרשו של הר"י והן על-ידי נסיעות תלמידו, ר' משה מקוצי לספרד⁶⁶. בתוספותיו לברכות רומז ר' יהודה לפירושו למסכתות אחרות, ולפי זה כתב את תוספותיו לברכות לאחר שכבר הספיק לפרש שתי מסכתות אחרות. הוא מזכיר את תוספותיו לשבת, פסחים, ביצה, ראש השנה, סוכה, יבמות, כתובות, קידושין, בבא קמא, בבא

62 מ"ז ע"א ד"ה אין (ל"ד ע"א).

63 ל"ו ע"א ד"ה ללמדך (כ"ד ע"ב). המובא בתוספות ישנים, יומא פ"א ע"ב ד"ה ללמדך, לקוח מתוספות ר' יהודה.

64 כ"א ע"ב ד"ה עד. ב"ז בנדיקט במאמרו על חכם זה, תרביץ שי"ט, עמ' 26, לא ציין את המקור הזה ברשימת ההבאות מתורתו של רמב"י. אמנם ייתכן שטעות לפנינו ויש לקרוא: ר' יוסף בר' משה והכוונה לבעל התוספות הידוע.

*64 ועל היוצא מן הכלל, עי' לעיל, עמ' 311, הע' 117.

65 מ"ד ע"א ד"ה על (ל"א ע"ב), ועי' ברמב"ם הל' ברכות פ"ג הי"ג ובכ"מ שם.

66 עי' לעיל, עמ' 237, ועי' להלן, עמ' 467.

בתרא, חולין ונדה⁶⁷. בתוספות אלו השתמשו הן תלמידיו של ר' יהודה, ר' משה מקוצי ור' יצחק אור זרוע, וחכמי אנגליה שביניהם, והן תלמידי מהר"ם מרוטנבורג ומחברים מאוחרים, כגון ר' אהרן הכהן מלונגיל, בעל 'ארחות חיים' ור' יוסף קולון⁶⁸. ר' מרדכי בן הלל השתמש עדיין בתוספות ר' יהודה לשבת בכתב-ידו של המחבר⁶⁹. ר' יצחק אור זרוע מביא פעם דבר מדברי רבו ר' יהודה בר' יצחק בתוספות עבודה זרה, שבהן רמז למה שפירש בשבת ובכתובות, והוא מוסיף 'ואין בידי אותם תוספות לעיין בהם'⁷⁰. הכוונה, שבשעה שכתב את הדברים לא היו התוספות לפניו, שהרי מצאנו אותו מביא דברים מתוך תוספות כתובות של רבו⁷¹. ברור, שכל ההבאות בשם ר' יהודה שבתוספות שלנו למסכתות אלו לקוחות הן מתוספותיו⁷². מלבד למסכתות הנזכרות חיבר ר' יהודה גם תוספות למסכתות עירובין, יומא, תענית, נדרים, גיטין, בבא מציעא, שבועות

67 י"א ע"ב ד"ה הכי (ד ע"ב); מ"ג ע"ב ד"ה אלא (ל"א ע"ב); ל"ז ע"א ד"ה כי (כ"ה ע"א); י"ד ע"א ד"ה ימים (ו ע"א); מ ע"ב ד"ה מאי (כ"ז ע"א); מ"א ע"א ד"ה גפן (כ"ז ע"ג), מ"ד ע"ב ד"ה אלא (ל"א ע"ב); ל"ה ע"ב ד"ה השותה (כ"ב ע"ב); ס"א ע"א ד"ה מתקיף (מ"ד ע"ג); ל"ו ע"א ד"ה הויא (כ"ג ע"ד); מ"ג ע"ב ד"ה הלכה (ל"א ע"א); מ"ט ע"ב ד"ה חזרתו (ל"ז ע"ג); ח ע"ב ד"ה אפילו (א ע"א); י"ג ע"ב ד"ה לייט (ה ע"ד); ל"ו ע"א ד"ה הוה (כ"ג ע"ד).

68 לשבת: סמ"ג עשין נ"ב בכ"י וטיקן 129 נשארו גליונות מתוספות ר"י שירליאון לשבת והדפיסן הרב מ. י. בלוי, שיטת קדמונים לע"ז עמ' שע"א—שע"ב. לפסחים שם ל"ת ע"ז, ע"ח, עשין מ"א. גרוס במאמרו עמ' 196 הערה 91, ובגלליא עמ' 523 רומז גם לאו"ז ח"א סי' ר"ח, צ"ט ע"א: 'וכתב מורי רבנו יהודה בר' יצחק שירליאון בפ' אלו דברים', אבל ברור שהכוונה לפרק שבברכות ולא לזה שבפסחים. אותה טעות נמצאת גם במאמרו של ועלעש על ר"י או"ז במונטסשריפט 1905 עמ' 37 בתדפיס. לביצה: סמ"ג ל"ת ס"ה, ארחות חיים ח"א פ"ז ע"ב. לראש השנה: סמ"ג עשין מ"ד, הגהות מיימוניות הל' תפלה פ"ב. לסוכה: ארחות חיים ח"א קי"ב ע"ב. ליבמות: סמ"ג עשין נ, נ"ב, או"ז ח"א סי' תרל"ט, תרנ"ג ופסקי ב"ק סי' ע"ב (וראה להלן עמ' 621). לכתובות: או"ז ח"א סי' תש"מ. לקידושין: שו"ת ר"ח או"ז סי' נ"ג. לב"ק: סמ"ג, עשין מ"ד, ע"א, ע"ג. לבבא בתרא: שו"ת מהר"ם ד"ק סי' ר"ה, ד"פ סי' תתקנ"ז, תתקפ"ח, שו"ת מיימוניות משפטים סי' ז, מרדכי ב"ב סי' תקמ"ח. תוס' חכמי אנגליה לסנהדרין, מהד' א. סופר, עמ' 50. לחולין: סמ"ג עשין נ"ט, או"ז ח"א סי' ת"ח. לנדה: אור זרוע ח"א סי' שנ"ה, תוס' חכמי אנגליה, מהד' א. סופר, עמ' 25. 69 מרדכי ע"ז סי' תתל"א. 70 או"ז ע"ז סי' קכ"ז.

71 עי' לעיל, הערה 68. ותמוה הדבר, שוועללעש במאמרו הנ"ל לא הרגיש בכך, אלא כתב שר"י או"ז לא היו לו תוספות כתובות של ר' יהודה, אף-על-פי ששורה לפני זה הוא עצמו מזכיר את ההבאה מתוספות אלו.

72 ברכות י"ב ע"ב ד"ה והלכתא, י"ד ע"א ד"ה ימים, כ"ב ע"ב ד"ה אלא, כ"ה ע"א ד"ה לית, כ"ו ע"ב ד"ה טעה, ל"ד ע"א ד"ה לא, ל"ח ע"ב ד"ה משכחת, מ"ה ע"א ד"ה אכל, ד"ה שלשה, מ"ט ע"ב ד"ה אי, נ"ד ע"ב ד"ה אבני, שבת קט"ז ע"ב ד"ה וכ"ש, תוספות ישנים נ"א ע"א ד"ה אבל: 'מתוספות רבינו יהודה', חולין ק"ה ע"א ד"ה מים: 'ומכאן כתב רבינו יהודה בפרק במה מדליקין בתוספות' (כצ"ל

ועבודה זרה. ויש לנו עדויות ברורות על כך בתוספות שלנו⁷³ וגם בספרי הפוסקים⁷⁴. אמנם תוספות נדרים נזכרות רק פעם אחת⁷⁵, אולם קטעים מהן נשארו בכתב־יד מונטיפיורי 323. אמנם בקובץ גופו גרשם, שהוא מכיל 'ליקוטים וחדושים על קצת מסכת נדרים מר' יהודה בר' נתן', אבל, כפי שהוכיח י. נ. אפשטיין בראיות ברורות, אין אלו אלא תוספותיו של ר' יהודה מפאריס⁷⁶. המחבר מרבה להזכיר את רבו, והמובא בשמו נמצא בתוספות שלנו בשם ר"י. הוא מביא דברים מדברי הרשב"ם, הר"ת ותלמידו ר' יצחק בר' ברוך. ר' אברהם הוא כנראה חותנו של ר' יהודה, וב'זקני בשם רבנו שמואל' הוא מתכוון לר' יהודה בר' יום טוב; אפשטיין הדפיס את הקטעים האלה⁷⁷. תוספות ר' יהודה שירליאון לעבודה זרה נשמרו בכתב־יד⁷⁸ החל בדף מ"א ע"ב, והן נדפסו על פיו^{78*}, אבל ברור שר' יהודה חיבר תוספותיו למסכת כולה. ואמנם מובאות בשמו לדפים הראשונים מצויות במפורש בתוספות שלנו⁷⁹.

ולא בתוספתא), פסחים כ"ו ע"ב ד"ה עלה, צ"ט ע"ב ד"ה עד, ביצה כ"ד ע"ב ד"ה ולערב, סוכה י"ג ע"ב ד"ה ירקות נזכרת הגהה של ר' יהודה בפירוש רש"י והכוונה לריב"ן, ראה י. נ. אפשטיין (לעיל, עמ' 38, הע' 2), עמ' 15, הע' 26, יבמות ק"ג ע"א ד"ה בין, ק"ו ע"א ד"ה ורבא, ק"ז ע"ב ד"ה מידי, קי"ח ע"א ד"ה אשה, כתובות ס"ג ע"ב ד"ה ואינהו, חולין מ"ו ע"ב ד"ה אב, ד"ה היינו: 'ובתוספות רבינו יהודה מצאתי', מ"ז ע"א ד"ה ואי, ק ע"א ד"ה בשקדם.

73 עירובין כ"ט ע"א ד"ה והשיבו, בסוף הדיבור: תוספות רבינו יהודה, יומא ל"ג ע"ב ד"ה עבורי, ל"ו ע"א ד"ה ובלבד. שמו של ר' יהודה נזכר כמעט בכל דף בתוספות ישנים ליומא, עי' להלן עמ' 477, ועי' גם סמ"ג ל"ת ס"ז, עשין י"ט, גיטין נ"ט ע"ב ד"ה כי, פ ע"ב ד"ה נישאו, פ"ד ע"א ד"ה הכא, פ"ד ע"ב ד"ה אבל, ועי' גם סמ"ג ל"ת קמ"ח (נ"ו ע"ד) 'והא לך לשון מורי רבנו יהודה שכתב בפרק הנזקין'.

74 לתענית, הגהות מיימוניות הל' תפילה פ"ג ה, לבבא מציעא סמ"ג עשין ע"א, תוס' רבנו פרץ לב"מ מהד' חב"צ הרשלה, עמ' מ"ד. הגהות הרא"ש ב"מ פ"ה סי' ל"ד. שבועות: הגהות הרא"ש ב"מ פ"א סי' י.

75 או"ז ח"א סי' תרט"ו. 76 תרביץ ש"ד, עמ' 179 ואילך.

77 בנספחות לפירושי ר' יהודה בר נתן לכתובות, ירושלים תרצ"ג, עמ' 171—180.

78 כ"י מונטיפיורי 90 (עי' קהלת שלמה עמ' 13 וקאטאלוג הירשפלד עמ' 15) בדף מ"א ע"ב: 'ע"כ פרישת רבינו שמשון משנץ מכאן ואילך פרישת רבינו יהודה שירליאון'.

*78 שיטת הקדמונים של מסכת ע"ז יו"ל . . . מאת מ. י. בלוי, ניו-יורק תשכ"ט. הסופר שהעתיק את תוס' הר"ש משנץ מתוך כתב־יד חסר הוסיף והשלים את ההסר מכתב־יד שהכיל את תוס' הר"י שירליאון, ראה לעיל, עמ' 293.

79 ט ע"ב ד"ה האי: 'ובתוספות דרבנו יהודה נמי משמע', י"ב ע"א ד"ה כל מקום: 'ובתוספת דרבנו יהודה מצאתי' ור' יהודה נזכר י"ד ע"ב ד"ה מקום, כ"ב ע"א ד"ה לא, ל"ח ע"א ד"ה דגים, ל"ט ע"א ד"ה אמר, מ ע"א ד"ה אמר, מ"ז ע"א ד"ה קרניה, נ"ה ע"ב ד"ה א"ר הונא: 'ועוד כתב רבינו יהודה וזה לשונו . . .', נ"ו ע"א ד"ה שמותר, ס"ד ע"ב ד"ה אין, ס"ה ע"ב ד"ה אבל, ועי' סמ"ג ל"ת ע"ז, קמ"ח.

תוספות ע"ז של הר"י שירליאון, אולי במידה גדולה עוד יותר מאשר תוספותיו לברכות, הן רובן ככולן מתורת רבו הר"י. רוב הדיבורים חתומים 'מפי רבי', ואלה שאין בהם חתימה זו נזכר בהם הרב כמקשה או כמתרץ, או בתורת שניהם. נוסף לכך העתיק 'לשון רבי', ועדיין מכלל ספק לא יצאנו אם העתקות אלו הן דברי הר"י, כפי שהוא בעצמו כתבם, או שהן לשונות שנרשמו על-ידי אחרים, ור' יהודה בא בציון זה לומר רק שהוא לא שמע בעצמו את הדברים מפי הרב. ואמנם מצאנו במפורש שאחרי החתימה 'מפי רבי' הוא ממשיך: 'אבל בלשון רבי מפרש טעם למה אינו מתרץ כן' ⁷⁹*, ובדומה לזה במקום אחר: 'מפי רבי ודבר זה מבואר מלשון רבי ועל דבר זה שייך יותר' (עמ' ר"ג). מלבד הר"י נזכר פעמים רבות רבנו אלחנן, אבל גם כאן אין זה בטוח שהדברים נלקחו מתוספותיו שהוא בעצמו כתבן, שכן מצאנו את קושיותיו ותירוציו בדיבורים חתומים 'מפי רבי', ונראה שהר"י שנה את דברי בנו (עמ' רכ"ג, רכ"ז, רל"ז, רע"ח) והגיב עליהם (עמ' ש"ח, של"א, של"ח). בלשון 'ולי נראה' הוסיף ר' יהודה שירליאון את פירושו והערותיו, ואחדות מהן נזכרות בתוס' שלנו ובתוס' הרא"ש במפורש בשמו ⁸⁰. וישנם מקומות של עימות בין פירושו לבין פירושי רבו, כגון: 'ולי פי' רבינו שבסברא זו וכו' ובין לפירושי ובין לפי' רבינו... (עמ' ר"ג) או 'וגם ר"ת פירש כפירוש רש"י ויכולנו לדחות דהיינו דוקא... אבל רבי פירש וכו' (עמ' רפ"ב). דומני שדי בדוגמאות שהבאנו, כדי להבליט את אופיין של תוספות אלו וההבדל שביניהן לבין תוס' הר"ש משנץ למסכת זו, כפי שתיארנו לעיל (עמ' 295). תוספות ר' יהודה שירליאון אין בהן עיבוד של עורך מעצב ומסגנן, אלא הן רשימות של המשא-ומתן החי בבית-מדרשו של הר"י. ההבדל שעמדנו עליו בין 'מפי הר"י' ו'לשון הר"י' מצביע על כך, שגם בתוספות מסוג זה של שני תלמידים קיימים הבדלים ניכרים ביניהם, ואמנם יש לנו הזדמנות להציג הבדל כזה בין תוספות ר' יהודה שירליאון לבין תוספותיו של תלמיד אחר שנקט אותה שיטה ואותה דרך — הכוונה לתוספות ר' יהודה בר' יצחק מבירינא 'שפירש עפ"י תוספות הר' אלחנן', והסופר שהעתיק את תוספות רבנו אלחנן השלים בהן את העתקתו מדף ל"ה עד מ"ט ע"ב. לדפים מ"א—מ"ט נמצאות תוספות בשני הקבצים. נקביל דיבורים אחדים:

תוספות ר"י מבירינא (עמ' קע"ח) תוס' ר"י מפאריש (עמ' רכ"א)

[מ"ג ע"ב] אלמה תניא כל הפרצופין מותרין אלמה תניא כל הפרצופין מותרים חוץ
חוץ מפרצוף אדם. וא"ת לוקמה במוצא וכרבא מפרצוף אדם. תימה לוקמה להך בריי

⁷⁹ * אציין להלן לעמודים שבמהדורות הרב בלוי.

⁸⁰ עמ' ר"כ, וראה שם הע' 32, עמ' רל"ב ושם הע' 57, עמ' רס"ו ושם הע' 35.

דמוקי לה כרבי יהודה דדמות מניקה וסר אפי וי"ל דמידי הוא טעמא אלא לאביי ואביי לא סבירא ליה לדרבא אלא מוקי לה בעושה. מכאן היו אומרים בשם ר"ת להביא ראייה בפרצוף אדם מותר לעשות דלא איצטריך לשנויי לא תעשון אתי אלא אליבא דאביי אבל אליבא דרבא עשיה מותרת והילכתא כוותיה לגבי אביי. ואין נראה לרבי דמנא ליה דמשום קושיא דלעיל דמוקי ההיא בכל הפרצופין מותרין בעושה דריש לא תעשון אתי, דילמא בלא שום דוחק וקושיא דריש לה הכי. ועוד לקמן טבעת שחותמה שוקע מותר להניחה ואסור לחתום בה ומסתמא מיירי בפרצוף אדם, דאין רגילות לעשות בחותמות צורת חמה ולבנה וכוכבים ומזלות, ובצורת דרקון נמי לא מיירי, דהא לא אסרינן לה בעושה אלא במוצא. על כן נראה לרבי דלכולי עלמא פרצוף אדם אסור ואפילו לרבא דלא אשכחן שום אמורא דפליג על הכי דרשא דלא תעשון אתי. מפי רבי. ושמא רבינו יעקב לא אמרה מעולם.

תא במוצא, אבל עשייה מותר אור"ת דאביי דאיירי הכא לא סבר ליה לעיל כרבא, ולרבא ודאי עשיה מותרת. ואין נראה לר' אלא משמע דדרשא דלא תעשון אתי ככ"ע וגם אמרי' לקמן טבעת שחותמה שוקע אסור לחתום בה ומסתמא היינו פרצוף אדם דאין רגילות לצייר בחותמות צורת מזלות. ש"מ דפרצוף אדם אסור לכ"ע.

תוספות ר"י מבירינא (עמ' קע"ח)

שאני ר"ג דאחרים עשו לו. וקשה לרבנו אלחנן דלכאורה משמע שאמר לגוי ועשה, והיאך אמר לו והלא [מיבעיא לן בפ' השוכר את הפועלים בשאר איסורין אי אמרינן] אמר ר' לגוי שבות או לא. וליפשוט מהכא לתירוצי זה דאמרינן דאחרים עשו לו דלא חיישינן לאמירה לגבי (שבות) [שאר איסורין] ומיהו י"ל דאיכא הכא לקמן תירוצי אחר ולזה לא תיקשי כלום. ואיצטריכו הני תרתי להא דמס' פקא לן בבבא מציעא אי אמירה לגוי שבות או לא, ומיהו על אותם חותמות שרגילין עכשיו לעשות באינגילטירא, ויש בהם פרצוף אדם, היה נראה לו איסור בדבר, שהרי כיון שאינו יכול לעשות אין אומר לגוי ועושה דמספקא לן בהשוכר אי מצי אמר לגוי או לא וספיקא דאורייתא לחומרא היא, דהא כתיב לא תעשון אתי, ומיהו למה דפרישית לעיל בשם רבנו יעקב דלרבא מותר לעשות פרצוף אדם, היה נראה היתר אך לא יתכן כדפרישית.

תוס' ר"י מפאריש (שם)

שאני ר"ג דאחרים עשו לו תימה לר"ר אלחנן דלכאורה משמע דציוה ר"ג לגוי לעשות והא אמירה לגוי שבות אפילו בדבר שאינו שבת כגון חסום פי פרה ודוש בה בהשוכר את הפועל-לים, דאיבעיא לן התם, וי"ל דהאי שנויא לא מותוקם במסקנא, אי נמי ר"ג לא ציוה לגוי לעשות. ועל כן אותם חותמות שיש בהן פרצוף אדם אומר הר' אלחנן שיש איסור בדבר דכיון שאינו עושה אינו אומר לגוי יעושה ומספקא לן בהשוכר את הפועל-לים גבי חסום פי פרה ודוש בה ולא איפשיטא לן וספיקא דאורייתא לחומרא, ונראה כי הגויים עושים כן אדעתא דנפשיהו ואין הגוי מוזהר עליו שלא לעשות וממשכנו א[צלן] ישראל מידי דהוה אע"ז.

תוס' ר"י מבירינא (עמ' קע"ט)

תוס' ר"י מפאריש (עמ' רכ"ב)

על הסדינים ועל המטפחות. ר"ח גורס על המטבעות כי מבוזין הן ומכאן יש סמך [להי"תר] למטבעות שלנו שחקוק עליהן שתי וערב. ומיהו מ"מ לא מצינו היתר לנזמים וטבעות החקוק עליהן שתי וערב ואם היינו מפרשים דדוקא מיירי בצורת חמה ולבנה ודרכון משום דחשיבי למינטר ומפלת, אבל אדם וכל האחרים מותרים, נוכל להתיר אפילו הנזמים והטבעות שלנו שחקוק עליהם שתי וערב שאין אסור אלא חמה ולבנה ודרכון בלבד וכ"ש שעל זה נסמוך להתיר המטבעות שלנו.

ההבדלים הם כה גדולים בתוכן ובסגנון, שבשום פנים אין לומר ששני החיבורים מאותו מחבר הם. מן הראוי לשים לב, שבדיבור הראשון אמנם נאמר בשני המקורות שהר"י דחה את דברי ר"ת, אבל בדברי ר"י שירליאון אין זכר לפקפוק אם אמנם ר"ת אמר דברים שיוחסו לו. על ההבדלים בשני הדיבורים האחרים למותר להאריך. אמנם אין אנו יודעים הרבה על ר' יהודה בר' יצחק מבירינא, אבל אין לכפור בעדות שבכתב-יד⁸⁰ כי אמנם היה לו לר"י תלמיד בשם זה. לקיומו של ר"י מבירינא, יש עדות נוספת⁸¹. דומני שיש בידי גם ראיה שלמד בפני הר"י לאחר זמנו של ר' יהודה מפאריש, ושמא הוא גם רומז לתוספותיו של זה. ר' יהודה מפאריש (עמ' ר"ל) מסיים את הדיבור 'יש שינוי בנעבד או אין שינוי בנעבד' בדברים אלה: 'ע"כ נראה דמדאורייתא ודאי פשיטא ליה דיש שינוי בנעבד כמו באתנן, אלא מדרבנן הוא דקאמיבעיא ליה משום דע"ז יש לאסור אע"פ שנשתנה. מפי רבי'. אותו עניין נמצא בתוספות ר"י מבירינא (עמ' קצ"ד) בלשון זו: 'ואומר רבי דמדאורייתא ודאי פשיטא ליה דיש שינוי

⁸⁰ כמו שעשה י. תא-שמע, שרידים מתורתם של הראשונים, מוריה ש"ב, עמ' ס"ב ושם הע' ד. ואינני יודע מניין לו ש'ביריניי היא העיר פאריז, כידוע וכפי שכתוב זה נפוץ מאד (?) בכתבי היד, ונראה שלא הבין את דברי גרוס, גלליא, עמ' 167, שתיקן והציע לקרא במקום 'ברינא' — פריס. ר' דוד מבריינא נזכר כבן-דורו של ר"ת, ר' להלן, עמ' 341.

⁸¹ בכ"י אופ' 300 (אוקספורד 672) 41 ע"ב מובא מתוך פסקי רבינו יחיאל מפריש: 'בדליקה התירו, פי' הר' יהודה מבירינא בירושלמי מתיר אם נשבר חבית בשבת שמותר לומר לגוי כל המתקן אינו מפסיד, ומעשה אירע בפריש והתירו הר"ר יהודה והר"ר שמשון לומר המתקן אינו מפסיד ובהפסד מועט יש להחמיר'. בירושלמי שלפנינו, שבת פט"ז ה"ז, ט"ו ע"ד מדובר רק בדליקה, וגם הראשונים שהתירו בשאר הפסדות (ראבי"ה ח"א סי' רנ"ז, עמ' 337, או"ז ח"ב סי' ל"ו, ח ע"ד) אינם מזכירים את הירושלמי בנדון.

בנעבד, דילפינן לה מאתנן, אלא מדרבנן קמיבעיא ליה, דמשמע משום חומרא דע"ז החמירו בו חכמים ואסרו שינוי, כן מצאתי בשם רבי. ורבי אמר לנו עכשיו, דשמא מחד קרא נפקא דאין שינוי אם אין בו שינוי. נראה אפוא שהר"י לימד את המסכת פעמים אחדות בפני תלמידיו, והוסיפו מדי פעם על התוספות הראשונות של המחזורים הקודמים. אמנם מעיד ר' יצחק אור זרוע: 'וכן כתבו כל רבותינו שפירשו התלמוד לפני רבי יצחק זצ"ל, אבל לא כולם כתבו מה שפירשו באותה דרך' ⁸¹. בתוספות שלנו למגילה נזכר שמו של ר' יהודה רק פעם אחת, ואף מספרי הראשונים אין לנו ראיה מפורשת, שחיבר תוספות למסכת זו, אבל כפי שנראה להלן, אפשר להוכיח שהתוספות שלנו הן הן תוספותיו של ר' יהודה שירליאון, וכן נראה שגם התוספות שלנו לבבא קמא מיוסדות על תוספותיו ⁸². בתוספותיו נוהג ר' יהודה, כמנהגם של בעלי התוספות הראשונים ⁸²* בהז' דמנויות שונות, שלא להסתפק בדרשת חז"ל, אלא להביא גם 'פשטא דקרא'. בעיקר הוא מביא את פירושי הרשב"ם, גם אם הם סותרים את דרשת חז"ל ⁸³; אבל אין הוא נזכר בפירושי התוספות על התורה. השם ר' יהודה החסיד המובא בהן הוא בלא ספק ר' יהודה משפירא. אף-על-פי שמצאנו פעם אחת, שפירוש המובא בשמו של ר' יהודה החסיד נמצא במקור מקביל בשם ר' יהודה מפאריס ⁸⁴, ייתכן כי הפירוש לקוח מתוספותיו לתלמוד. וקרוב לוודאי, כי גם דעתו, הנמצאת בקובץ של תוספות על התורה ⁸⁵, ששליח-ציבור ולא אחר צריך לקרוא את הכהנים, אינה לקוחה מפירוש על התורה, אלא מתוספותיו לתלמוד או מפסקיו. גם העובדה שמסתמכים בענייני מסורת על 'ספר רבינו יהודה מפריש', אין בה כדי להוכיח שר' יהודה היה ממפרשי המקרא ⁸⁶. וכן אין ראיות ברורות, שר'

⁸¹* למקומות המשותפים בשני הקבצים ציין המהדיר, אבל לא תמיד הם זהים. וגם כשהר"י מבירינא כותב 'מצאתי בשם רבי', לא תמיד הכוונה לתוס' ר"י שירליאון, ראה עמ' קצ"ז ד"ה אי תכלת, והשווה עמ' רל"ב ד"ה היינו, ומלבד מה שהבאתי בפנים ישנם גם עניינים בתוס' ר"י מבירינא שאין להם זכר בתוס' ר"י שירליאון, כגון עמ' קכ"ד, ד"ה הכא נמי והשווה עמ' רי"ט ד"ה הנ"ל.

⁸² מגילה ו ע"ב ד"ה מסתבר, וראה להלן, עמ' 617 ועמ' 640—642.

⁸²* עי' לעיל, עמ' 40.

⁸³ עי' ברכה משולשת ב ע"ד לברכות י ע"א ד"ה מעשה, י"א ע"ג ל"כ ע"ב ד"ה והלא ועי' גם ז ע"א לט"ו ע"ב ד"ה למה, כ"א ע"א לל"ה ע"א ד"ה כרם וגם בתוספות לנדרים הנ"ל עמ' 177.

⁸⁴ הדר זקנים משפטים, ל"ט ע"ב ד"ה אם כסף ופי' המיוחס לרא"ש שם ל"ז ע"ב ד"ה אם כסף.

⁸⁵ הדר זקנים נשא נ"ד ע"א.

⁸⁶ עי' גרוס במאמרו במאגאזין, עמ' 182 ועמ' 199, הערה 118, גלליא, עמ' 524.

פרק שביעי

יהודה חיבר פיוטים⁸⁷. אמנם מובא בשמו פירוש לפיוט⁸⁸, ובתוספותיו הוא מסתמך על פייטנים ומפרש את דבריהם⁸⁹, אבל כך נהגו גם בעלי תוספות אחרים⁹⁰, ואין להסיק מכאן שחיבר פירוש לפיוטים.

על-פי מקור מאוחר נפטר ר' יהודה מפאריס בשנת 1224⁹¹. תאריך זה מתקבל על הדעת לפי המסופר במקור אחר, הקרוב יותר לזמנו של ר' יהודה. בעל ה'מאמר על הגאולה' מספר: 'ואבא מורי הרב ר' שלמה זצ"ל בע"ם (=בגן עדן מנוחתו) אמר לי מפי הרב ר' יהודה מפריס, בירושלמי דשבת⁹² אותו רשע בלעם כבחצי עולם היה עומד כשאמר כעת יאמר ליעקב ולישראל. מאדם הראשון עד נבואת בלעם, שהיא בסוף מ' ליציאת מצרים אלפים ותפ"ח⁹³ ומאותה שנה עד שנת תתקע"ו אלפים ותפ"ח. ונשליך עליו כ' של כעת ויהיו תתקצ"ו⁹⁴. ר' יהודה אמר את הדברים האלה אחרי תתקע"ו (1216), ונראה שבשנת תתקצ"ו (1236) כבר לא היה בחיים שנים אחדות. גם הרמב"ם ב'איגרת תימן'⁹⁵ הסתמך על דברי בלעם, בלי לרמוז לירושלמי, וכותב: 'ולפי ההיקש הזה והפירוש הזה תחזור הנבואה לישראל בשנת ארבעת אלפים תתקע"ו ליצירה ואין ספק שחזרת הג' בואה היא הקדמת משיח'⁹⁶.

בראשית המאה הי"ג הקיפה הציפייה המשיחית את כל תפוצות הגולה⁹⁷. ועל רקע זה יש לראות את עלייתם של חכמי צרפת לארץ-ישראל. את אחד העולים, ר' יוסף קלצון, מוצאים אנו בחברתו של ר' יהודה⁹⁸, והיו לו בוודאי קשרים עם שאר תלמידי הר"י שעלו לארץ-ישראל. כשהגיעה השנה המקווה והגאולה לא באה — הוסיף ר' יהודה מפאריס עוד עשרים שנה מתוך רמז שב- כתוב. בתקופה מאוחרת, לאחר אכזבות מרובות של 'מחשבי קיצין' ומשיחים,

87 צונץ LG, עמ' 328 ולנדסהוט, עמודי העבודה, עמ' 69.

88 צונץ, ריטוס עמ' 197, צימליך *Das Machsor Nürnberg*, עמ' 74.

89 ברכה משולשת ג ע"ב ל"א ע"א ד"ה והא, שם ד ע"א ל"א ע"ב ד"ה ה"ג, ז ע"ד לט"ז ע"ב ד"ה והם.

90 ראה להלן, עמ' 694.

91 שו"ת מהרש"ל סי' כ"ט. וכן גם ברשימה הנ"ל, עמ' 270, הע' 47.

92 פ"ו ה"ח.

93 כצ"ל ולא : תמ"ח.

94 הצופה מארץ הגר, מאמר על שנת הגאולה שהו"ל א. מארכס, כ"ה, עמ' 197.

95 שו"ת הרמב"ם, קובץ ליפסיה ח"ב, ע ע"א.

96 ע"י ש. ליברמן, ירושלמי כפשוטו, עמ' 116.

*96 ר' תוס' מגילה ד"ה בתי כנסיות '... ודווקא לאותן שבבבל מהני התנאי, שהרי לעת בא גואל במהרה בימינו תפקע קדושתן, אבל לאותן שבא"י לא מהני תנאי, שהרי קדושתן לעולם קיימת'.

97 כ"י הלברשטם סי' 345, קהלת שלמה, עמ' 64.

כתב ר' דוד פרנקל (תס"ו—תקכ"ב, 1706—1762) בפירושו לירושלמי, 'קרבן העדה', אחר שהביא את דברי הרמב"ם הנ"ל: 'ובעונותינו שרבו עברו מה שעברו'.

[ז]

ידיעותינו על שאר תלמידי הר"י בצפון-צרפת מועטות הן, ולעתים אין אנו מכירים אלא את שמותיהם הנזכרים בתוספות ובספרי הפוסקים. בין חכמי צרפת 'שהגיעו אל הארץ הזאת' מונה ר' אברהם בן הרמב"ם¹ את ר' דוד, וכנראה הוא ר' דוד ממיץ, ששמו נזכר על-ידי ר' יהודה שירליאון². הוא נזכר רק פעם אחת בתוספות שלנו, בשמו המלא, וגם שם מסופר רק על מנהגו: 'וכן היה רגיל רבינו דוד ממיץ ללבן פרורים במים הלילה כדי לאכלן בשחר בלא ברכת המוציא ובלא ברכת המזון שלא לאחר כדי שיתחזק ראשו ויוכל להגיד ההלכה'³. לפי זה היה ר' דוד מגיד הלכה בפני תלמידים. ואותו סיפור מראה את החשיבות שייחס ללימוד התורה ברבים. קרוב לוודאי שר' דוד סתם בתוספות⁴ אינו אלא הוא, שכן מצאנו את הנמסר במקום אחד בשם ר' דוד מובא במקור אחר בשם ר' דוד ממיץ⁵. מתוך נימוק דומה אין כמעט ספק שר' דוד ממיץ, הנזכר פעם אחת בתוספות⁶, הוא ר' דוד ממיץ, הגם שמצאנו עוד מובאה אחת בשם ר' דוד ממלון (Melun)⁷.

בטול (Toul) הקרובה למיץ חי בעל תוספות, הנקרא על שם עירו, ר' אליעזר מטול. הוא עשה זמן רב באשכנז, בעיר בופארד (Boppard) כמלמד בביתו של אחד ממנהיגי הקהילות באשכנז, ר' חזקיה בן ראובן. ר' יצחק אור זרוע מספר⁸: 'וכבר היה מעשה בהרב ר' אליעזר דטול זצ"ל, שהיה נשכר לר' חזקיה זצ"ל בבוברט, וכשהגיע הזמן, שהיה לו ליתן שכירות שלו, לא נתן לו. ועכבה הרבה עד לאחר זמן. והיה ר' אליעזר זצ"ל תובע אותו כמו שהיה יכול להרויח באותן

- 1 מלחמות ה', ט"ז ע"ג.
- 2 סמ"ג עשין קל"ג. 3 ברכות ל"ז ע"ב ד"ה אמר.
- 4 קידושין י' ע"א ד"ה וחייבין, ואותו עניין נמצא גם ביבמות נ"ז ע"ב ד"ה וחייבין וסנהדרין נ"ה ע"ב ד"ה וחייבין, אבל בשם הריב"א. אם הכוונה לריצב"א, הרי יתכן שגם הוא וגם ר' דוד שמעו את הפירוש מפי הר"י.
- 5 או"ז ח"ב סי' רנ"ו, נ"ח ע"ד: 'אך רבינו דוד צוה להשליכה במים'.
- 6 ע"ז נ"ח ע"ב ד"ה בצר. המובא בתוספות נמצא בסמ"ג, ע"י לעיל, הערה 2. ודבר זה נעלם מגרוס, גלליא עמ' 354.
- 7 ראה להלן, עמ' 607, הע' 45.
- 8 פסקי ב"מ סי' קפ"א.

המעוות עד אותו הזמן. והיה דן מורי רבינו אבי העזרי זצ"ל לחייב את ר' חזקיה... ועשה ביניהם פשרה רבינו יואל הלוי זצ"ל. ר' יצחק בעל אור זרוע מתנגד להכרעתו של רבו, ר' אליעזר בן יואל הלוי, ופוסק שר' חזקיה לא היה חייב ליתן כלום לר' אליעזר עבור מה שעיכב לו השכירות, משום שהדבר נראה כריבית, והוא מוסיף, שגם ר' אברהם אחיו של ר' אליעזר מטול הביא ראיה שיש ריבית בשכירות והכריע שלא לטובת אחיו⁹. אין אנו יודעים, אם ר' אליעזר נשאר אחרי מעשה זה באשכנז; על כל פנים, כבר לא היה בחיים בשנת 1234¹⁰. ר' אליעזר חיבר תוספות למסכת ביצה שהיו לפני ר' צדקיה בר' אברהם, בעל 'שבלי הלקט'¹¹. גם פוסקים אחדים מסתמכים על הוראותיו ופירושו בעניינים שונים¹². אחיו, ר' אברהם הנ"ל, היה גם הוא תלמידו של הר"י, שעליו הוא מסתמך בתשובותיו, שהועתקו ב'ליקוטים' של ר' יעקב מקורסן^{12*}. הלכות נדה של ר' אברהם נמצאות בקובץ תורתם של חכמי אשכנז¹³. הוא מביא בהן מתורת בית-מדרשו של רבו^{13*}, אבל גם מתורת חכמי אשכנז שעמהם עמד במגע¹⁴.

החכם ר' עזרא הנביא, הנזכר בתוספות שלנו^{14*} היה אף הוא תלמידו של הר"י. נראה שהיה גדול בשנים מר' יהודה, שכן ר' יוסף ממרשיליא, שאת פירושו מביא ר' יהודה¹⁵, מסתמך על פירושו של ר' עזרא^{15*}. הוא הי בעיר מונקונטור (Moncontour), ונקרא על שמה 'הרב הנביא ממונקונטור'¹⁶. שם גם קבע את

9 עי' גם שו"ת ר"ח או"ז, ובתשובות מיימוניות משפטים סי' ט"ו שם הופך ר' אליעזר מתובע לדיין.

10 ערוגת הבשם ח"א, עמ' 252: 'כך שמעתי בשם הר' אלעזר מתול ז"ל, ועי' במאמרי בתרביץ ש"י עמ' 30. אגב, שם לא נזכרת גימטריא של ר' אליעזר כדברי פרלס מונטסשריפט 1871 עמ' 465, ולפיו גרוס גלליא עמ' 291, אלא מאמר מהפסיקתא שממנו למד שהכהנים צריכים לעשות כמין חלון בין אצבעותיהם בשעת הברכה.

11 הוצ' בובר סי' ק"כ, קכ"א, רמ"ט, ר"נ, הל' שמחות סי' נ"ב וח"ב סי' מ"ט, מהד' הרב חסידה, עמ' 105.

12 עי' שו"ת מהר"ם ד"ל סי' תע"ט, תשובות מיימוניות נזיקין סי' כ"א, מרדכי ב"ק סי' קפ"ז, וראה תשובות ופסקים מהד' א. קופפר, עמ' 92.

12* תשובות ופסקים הנ"ל, עמ' 322 ועמ' 260.

13 שם, עמ' 245—259.

13* שם, עמ' 248: 'וכבר שאל הר' שמואל מוורדוס מרבי יצחק, שם, עמ' 299: 'פעם אחת נשאלה שאלה זו מר' יצחק והשיב וכו'.'

14 שם עמ' 255: 'ואמר לי תלמיד מרגינשבורק ור' אברהם שמו'.

14* גיטין פ"ח ע"א ד"ה ודילמא, שבועות כ"ה ע"א ד"ה רב.

15 תוספות ברכות נ"א ע"א ד"ה זוכה, ברכה משולשת ל"ט ע"ב ד"ה העולה ועי' גם בתוספות שלנו. 15* מנחת יהודה ע"ה ע"ב.

16 תוספות ר' פרץ לב"ק כ"ג ע"ב. אותו עניין מובא בתוספות שלנו שם ד"ה ולא בשם ר' עזריאל, וברור שיש לתקן ולקרוא: ר' עזרא. וכן גם מפורש ב'דעת זקנים' לשמות כ"א כ"ט.

בית־דינו והורה לתלמידים¹⁷. בין תלמידיו היה מהר"ם מרוטנבורג¹⁸, ולפי זה האריך ר' עזרא ימים. ור' עזרא סתם בתוספות שלנו¹⁹ אינו אלא ר' עזרא הנביא. התואר 'נביא' אינו תואר־כבוד בעלמא, כדעתם של חוקרים אחדים²⁰, אלא, כפי שהוכח, קשור בפעולתו הנבואית. ב'מאמר על הגאולה', שחובר סמוך לזמנו של ר' עזרא²¹, מסופר: 'הנביא ממונקונטור עלה בשמים ושאל הקץ לחגי זכריה ומלאכי כל אחד ואחד מהם כתבו שלוש חרוזות כל אחד בשמו ובכל אחת ה''. כבר ראינו שתקוות הדור לגאולה קשורה היתה בציפייה לחידושה המידי של הנבואה²². עלייתו של ר' עזרא לשמים ונבואתו קשורות בחישובי הקץ²³, והוא היה אחד מה'מתנבאים במחנה'. מן הראוי להזכיר שבשני כתבי־יד נשמרה מסורת האומרת שר' עזרא היה מספרד, וכי היה נכדו של ר' אברהם אבן־עזרא²⁴.

מתלמידיו החשובים של ר"י הזקן היה גם ר' שלמה בר' יהודה מדרויש²⁵

- 17 כ"י הלברשטם 345, קהלת שלמה, עמ' 67.
- 18 עי' שו"ת מהר"ם ד"ק סי' שי"ב. גרוס גלליא עמ' 337 לא ראה כנראה, שכתוב שם במפורש: 'מ"ו' (= מורי ורבי) רבינו עזרא דמונקטור, ובמרדכי יבמות סי' קכ"ו: 'כי אמר לי הנביא דמונקטור' (השם משובש: המונקטור).
- 19 כתובות מ ע"א ד"ה אי, ב"ב כ"ח ע"א ד"ה אי.
- 20 צונץ ZGL עמ' 565, גרוס שם. ועי' וייס בהצופה לחכמת ישראל ש"ה, עמ' 46.
- 21 הצופה שם, עמ' 197, ועי' לעיל, עמ' 334 וברשימתו של ג. שלום, תרביץ ש"ב, עמ' 244, ושם עמ' 514. 22 עי' לעיל, עמ' 334.
- 23 יסוד זה טושטש במסורות מאוחרות של בעלי הקבלה ואת מקומו תפסו יסודות אחרים, עי' שלום שם. 24 שלום שם, ופריד שם, עמ' 514.
- 25 שם זה נכתב גם בצורות דרויש, טרויש, טריוואש, דרוס, רודוש, ראה גרוס, גלליא, עמ' 172. וראה נ. גולב, תולדות היהודים בעיר רואן בימי־הביניים, תשל"ו, עמ' 105—119. עיקר מגמתו של גולב לקבוע את מקומו של ר' שלמה ברואן, אבל טענותיו אינן משכנעות כי אין בידו הסבר לעובדה שברוב המקורות הכתיב הוא 'דרויש' או 'דרויש', ולא רק באלה שדנתי בהם במהדורה הראשונה אלא גם במקורות הנוספים הלא־מעטים, שנתגלו מאז וגולב לא השתמש בהם. יתירה מזו, גם באותם מקומות — והם מיעוט מבוטל — שבהם נמצא דרוס, הקריאה לא תמיד חד־משמעית. בצילום מס' 15, שעליו מסתמך גולב, עמ' 108, כדעה מכרעת, הקריאה אינה בטוחה כלל וכלל; אפשר לקרוא 'מרדום', מדרום, ואפילו מדדום (אין שום הבדל בין שתי האותיות), אבל גם 'מדרוס' (ראה הס' במלה 'העיסה' ולעומת זאת המ"ם הסופית במלה 'מהם') ובוודאי שאין לבנות תלי־תלים של הלכות על קריאות מפוקפקות ועל פירושים מוטעים. מה שהיה בחינת השערה בעמ' 106 נעשה לעדות בעמ' 109: 'כי ר' שלמה נולד בטרויש ועבר לרדום'. מן הפיסקא שהבאתי לעיל (ר' הערה 28) רוצה גולב ללמוד בעמ' 112, שלא היו לו לר' שלמה בכלל בנים ובנות 'מפני שהיה פרוש וקדוש לאלהים', בעוד הדברים מעידים בפירוש שר' שלמה קרא את 'ארבע הקושיות' בלע"ז בפני הנשים שבביתו, דהיינו אשתו, וקרב לוודאי גם בנותיו. אבל גולב אינו אומר די בזה, אלא כורך את העניין (שם,

(Dreux). ר' מאיר אבולעפיה שלח גם אליו את איגרתו הידועה בעניין ספר המדע של הרמב"ם והפליג בשבחו²⁶. לשמו נוסף התואר 'הקדוש', ונראה שנהרג על קידוש השם. אמנם אין לנו עדות מפורשת לכך, אבל העובדה שהכינוי מתלווה פעמים כה רבות לשמו וחכמים המביאים את דבריו משמיטים את שמו ומדברים רק על 'הקדוש מדרויש' או אפילו על 'הקדוש' סתם, מסייעים להש-
ערתנו²⁷. ר' שלמה פנה בשאלותיו לחברו הגדול, לר' שמשון משנץ. אמנם השאלות לא נשמרו, אבל נראה שאליו כוונה התשובה: 'החבר ר' שלמה, השלום עמו, אני משיב על דבר היין שנכנסו שלוחי השלטונה במרתף לחפור בארץ ולבדוק בחביות אם טמנו בהם מעות וכו'.'²⁸ נראה ש'שלטונה' היא Comitissa, אשת השלטון²⁹. קשה לברר למי הכוונה, כי נשים שליטות נמצאות בזמנם של הר"ש משנץ ור' שלמה מדרויש במקומות אחדים שבסביבתם³⁰.

הע' 323) בפירושים שבחוקי התורה הקדמונים וב'השפעת הנזירות הנוצרית ביה"ב על היהודים'. הערה זו שימשה לו קודם, בעמ' 86, אסמכתא שאמנם 'מזכיר לנו מקור לאטיני זה את הכתוב ב"חקי התורה הקדמונים" כי ייקבע מדרש לפרושים המקבלים עליהם עול תורה'. במקור הלאטיני (שם עמ' 85, הע' 218) נזכר *Abrahee de Scola Rothomani* גולב תרגם 'ולאברהם מן הישיבה של רדום', אבל *Scola* איננה ישיבה אלא 'בית כנסת', או מה שאנו מכנים 'קהילה', כפי שמעיד *Gesta etc. Rigord*, עמ' 30: *nam omnes synagogas Judeorum, quo scilicet schole ab ipsius vocabantur etc.* וראה Du Cange, ערך *Scholae*.

26 כתאב אלרסאיל, פאריס 1871, עמ' 4. קשה לומר שהכותב — בין אם הוא ר' מאיר בעצמו, או מעתיקי איגרתו — התמצא בשמותיהם ובהירארכיה של חכמי צרפת הצפונית. בכ"י פרמא 24, 772 של האיגרת נאמר: 'ראשי אלפי ישראל הם האריות שבחבורה ואין מוקדם ומאוחר בתורה הרב הקודש (צורה זו 'הקודש' נמצאת גם בכ"י מוסקבה גינצבורג 82, אצל גולב עמ' 192, ומעל למלה 'הקודש' נמצא קו, אולי לסימן-מחיקה, ונכתב על-ידי המעתיק מתוך שיגרה) ר' שלמה מרו... (כתם דיו אינו מאפשר פענוח השם) בן הרב ר' יהודה ר' י' ת'. ראוייה לציון העובדה, שבכ"י זה חסר שם המקום ע"י ר' יהודה (בדפוס: ר' יהודה מטרויס, בכ"י קאמברידז' Add. 1178: ר' יהודה מטוראש (ולא מטרוייש, כמו שהעתיק גולב שם, עמ' 106) ונראה ששם המקום כתוב היה אחרי שם האב: ר' שלמה בן הרב ר' יהודה מ...'. מעתיק אחד הוסיף את שם המקום על-יד ר' שלמה ולא מחקו על-יד שם האב (בכך סרה תמיהתו של גולב שם, עמ' 106, שבכ"י קמברידז' Add. 506 נמצא פעמיים: מטרוייש).
27 ראה להלן, הע' 30* והע' 31*.

28 שבה"ל ח"ב, מהד' הרב מ. ז. חסידה, עמ' 13, מהמשך התשובה 'שתוחבין מקלות בידיות דרך פיה למשמש אם יש בתוכן מעות, שהרי בכל ארץ השלטונה עושין כן', משמע שהיה זה מעשה בילוש כללי.

*28 הכינוי 'שלטון' למלך או לדוכס רגיל הוא בספרות הזכרונות, ראה: א.מ. הברמן לספר גזירות אשכנז וצרפת, עמ' קמ"ה—קמ"ו.

29 באה בחשבון מרים, אמו של הנרי השני, היא 'גברת הארץ', שהיתה מעורבת במעשה בריש (הברמן שם, עמ' קכ"ה, ור' ר. חזן *Medieval Jewry*, עמ' 69,

על מנהגיו של ר' שלמה הרבו להסתמך, ור' שמואל מפלייז מספר: 'והקדוש מדרויש היה רגיל לומר בלעז עד כולנו מסובין אחרי שמצוה לשאול לעצמו, אם אין לו בן ושאל שיבינו אף הנשים' ²⁹*. על שני מקרי-מוות בזה אחר זה במשפחתו של ר' שלמה מספר ר' מאיר מאינגליטירא: 'מעשה בהר' מטרייס שהיה אבל ובתוך ג' ימים מת לו מת אחר והלך וליוהו יחף לבית הקברות' ³⁰. ר' שלמה נזכר בתוספות שלנו לפסחים, יבמות, כתובות, גיטין, קידושין, מכות שבועות ונדה ³⁰*, בגליון תוספות שגץ לב"ק, בתוספות תלמיד רבנו פרץ לפסחים ולבבא מציעא ³¹, ובתוספות חכמי אנגליה למסכת זו ³¹*. בפני חכמי ארץ זו היו גם תוספותיו לפסחים ולסנהדרין ³². בתוספות שלנו לסנהדרין נזכרת 'פרישת הרב מטרוייש' ³²* ובאחד מספרי הפוסקים מדובר במפורש על תוספותיו של ר' שלמה למסכת כתובות ³³.

בקבצים השונים של בעלי התוספות על התורה ³⁴ נמצאים גם פירושי של ר'

ובמאמרו שצויין שם), או שהמדובר בבלנש השלטונה של שאמפאניה, והדברים קשורים במאורעות של 1210 (ר' חזן שם, עמ' 79—80), סמוך לעלייתו של ר' שמשון לארץ-ישראל (ר' לעיל, עמ' 231) או שמא זוהי ה-Comitessa של דרויש Dreux, ר' גרוס, גלליא, עמ' 171.

²⁹* או"ז ח"ב סי' רנ"ו, קי"ט ע"א, וראה נויבויער REJ חי"ז, מתוך כ"י גינזבורג. ³⁰ הל' שמחות למהר"ם סי' קט"ו ומרדכי מו"ק תתקכ"א, ר' שלמה מטורש. ³⁰* פסחים כ"ג ע"ב ד"ה דהא, יבמות ס"ה ע"א ד"ה אי = נדה י"ב ע"ב ד"ה אילו (על המובא בשמו בתוס' הרא"ש ליבמות ראה לעיל, עמ' 293 הע' 106), כתובות ל"ב ע"ב ד"ה שלא (ראה גם סמ"ק מצורף ח"ב, עמ' קפ"ו: 'מיהו בפרק ב' דכתובות פירש הק' מדרויש נ"ע') גיטין מ"ט ע"א ד"ה ועוד, קידושין ס"ח ע"א ד"ה הכל, ע"ה ע"ב ד"ה השתא, מכות י"ג ע"ב ד"ה מה, י"ד ע"ב ד"ה ההוא, ט"ו ע"ב ד"ה מיד, שבועות י"ג ע"א ד"ה בעומד (בכ"י אוקספורד 428 הוא נזכר גם בתוספת לד"ה דאי, ר' להלן, עמ' 660), ט"ז ע"ב ד"ה או אידי.

³¹ שיטה מקובצת ב"ק מ"ה ע"ד ובגליון של תוס' ב"ק כת"י ניו יורק; תוס' ר' פרץ לפסחים, מהד' וילמן, עמ' נ, פ"ג; שיטה מקובצת ב"מ, מ"ז ע"ג (כעת בתוס' ר' פרץ מהד' חב"צ הרשלר עמ' ל"ה, ושם: ר' שלמה מדראנאש), קל"ז ע"ג.

³¹* מהד' א. ד. פינס, עמ' 116: הקדוש מדרויש, עמ' 119, 120: הקדוש. ³² תוס' חכמי אנגליה לפסחים, מהד' א. ד. פינס, עמ' 53, ל ע"א ד"ה ושמואל. בסוף הדיבור: ר' שלמה מדרויש והעניין מובא בשמו גם בס' עץ חיים ח"א עמ' שט"ז (ר' גם שם ח"ב, עמ' ע"ח) ובפי' הר"ש מפלייז באו"ז ח"ב סי' רנ"ו, נ"ו ע"ג לא שם אומרו. תוס' חכמי אנגליה לסנהדרין, מהד' א. סופר, עמ' 3, 4, 16, 17, 20, 50, 51, 78. פירוש חדש ומקורי נמסר בשם 'הקדוש' בתוס' חכמי אנגליה לביצה עמ' 7, אבל אין מכאן ראיה שכתב תוספות למסכת זו. ³²* ר' להלן, עמ' 658, הע' 61. ³³ הגהות לסמ"ק ציריך, ע"י H. B. ח"א, עמ' 85, והועתק על-ידי גולב, עמ' 114, ולקראת הסיום צ"ל: '... וא"כ קשה לפסק הרב מדרויש'.

³⁴ נ. גולב העתיקם בנספח ז לספרו, עמ' 190—192. הפירוש לבראשית כ"ח י"ז נמצא ב'מנחת יהודה', ואפשר לתקן על פיו את המובאה מכ"י פאריס 168 (אגב, גם בגוף

שלמה, אבל לגבי אחדים מהם יש מקום להניח שנלקחו מתוספותיו לתלמוד, כגון 'ורבי שלמה מדרוואש התיר לשתות שכר אפילו בחורף ואפילו אין עומר מתירו כיון דרובא דעלמא זורעין קודם י"ו בניסן'³⁵.

בעיר ורדין (Verdun) חי תלמיד הר"י, ר' שמואל בר' יוסף. הוא נקרא 'הבחור', כדי להבדילו מבן-עירו ר' שמואל בר' חיים, תלמיד רבנו תם³⁶. הר"י כינ האותו 'הנדיב ר' שמואל בר' יוסף'³⁹. בתוספות שלנו נשתבש לפעמים שמו. פעם הוא נקרא ר' שלמה בחור בר' יוסף³⁷, ופעם אחרת: 'הרב ר' שלמה בר' יוסף מוורדון'³⁸, אבל אין כל ספק, שבשני המקומות צריך לתקן ולקרוא ר' שמואל. נשארו בידינו קטעים מהמשא-והמתן שלו עם רבו, הר"י³⁹. בתוספות, שלא פורש בהן שם האב, או הכינוי 'הבחור'⁴⁰, אלא נזכר רק ר' שמואל מוורדון, קשה לרוב להכריע, לפי משניהם הכוונה⁴¹, אף-על-פי שקרוב לומר שבמקומות שבהם הר"י מתרץ קושיותיו של ר' שמואל מוורדון, הכוונה לתלמידו ר' שמואל בר' יוסף. ההגהה המובאת בשמו לדברי הר"ש משנץ, ספק אם היא שייכת לו⁴².

תלמיד אחר בשם ר' שמואל ידוע רק בשמו, ואף שם מקומו אינו ברור כל

כה"י כתוב 'ונראה בעיני שלפיכך דחק רש"י וכו''), הפירוש לבראשית ל"א נ"א בהדר זקנים הנדפס (כ"י בודלי 270 אינו אלא הדר זקנים), אינו שלו, אלא של ר' שלמה בר' אברהם, ראה להלן, עמ' 344. הפירוש לשמות י"ב ט"ו נמצא במנחת יהודה, שם כ"א ב בהדר זקנים, לכ"א י"ב במנחת יהודה, לויקרא כ"ד ט"ו וכ"ז ל בהדר זקנים.

35 מושב זקנים, עמ' שפ"ב, אצל גולב סי' ט. 36 עי' עליו לעיל, עמ' 153.
36* ראה שבה"ל ח"ב, מהד' הרב מ. ז. חסידה, עמ' ס"ח, בתשובה בדיני כלאים, וראה שו"ת מהר"ם ד"פ סי' קנ"ב. תשובה אחרת בדיני נדה מובאת בדברי ר' אברהם מטול בתשובות ופסקים מהד' א. קופפר, עמ' 248.
37 ב"ק ל"ט ע"א ד"ה דאי. אבל באו"ז ב"ק סי' קפ"ז: 'והרב שמואל בחור בר יוסף' וברא"ש שם פ"ד סי' ה נאמר 'והרב רבי שמואל מוורדון דקדק...'. ובתשובות מיימוניות משפטים סי' נ"ד מובא אותו עניין בשם הר' שמואל הבחור מוורדוס ברבי יוסף.

38 גיטין נ"ב ע"ב ד"ה הלכה.

39 יבמות פ"ג ע"ב ד"ה לא, נדה כ"ח ע"א ד"ה אמר, והשוה תוס' יבמות כ"ח ע"א ד"ה אמר.

40 עי' לעיל, הע' 37.

41 מו"ק כ"ג ע"א ד"ה כל, חגיגה כ"א ע"א ד"ה האונן: 'הר"ר שמואל מראוס', ונראה שצ"ל: מוורדון (עי' גרוס, גלליא עמ' 207), כתובות כ ע"ב ד"ה ורבי יוחנן, כ"ד ע"ב ד"ה ואיבעית, זבחים ע"ז ע"ב ד"ה רואין, חולין ע"ג ע"ב ד"ה אי, ע"ט ע"ב ד"ה בין, פ ע"ב ד"ה הנח, פ"ו ע"א ד"ה מאי, פ"ז ע"א ד"ה רואין, ק"א ע"ב ד"ה ר"ע, ק"כ ע"א ד"ה חלב, כריתות י"ט ע"א ד"ה הא.

42 עי' לעיל, עמ' 285, הע' 39.

צרכו. הוא נזכר כר' שמואל מאכזב, מאניוב, מאשניוב. גרוס⁴³ סבור שהכוונה למוזו Anjou, אבל תמוה הדבר, שלא נזכר על שם עירו. נשארו קטעים משאלות ותשובות שהחליף עם רבו⁴⁴.

ר' שמעון מיונביל (Joinville) היה כנראה בנו של ר' שמואל בן אהרן מיונבילא, בן-דורו של רבנו תם. הלה מסתמך על מעשהו של ר' שמואל בעניין הלוואה על משכון של יהודי, שהיה בידי גוי: 'ועדיין היה ערוך של ר' דוד מבריינא (Brienne) ביד ר' שמואל מיונבילא, שעכבו מפני שמיד גוי בא לידו [ואיני] יודע אם החזיר לו עתה כשנפטר. והערוך ניתן על ידי גוי לר' שמואל כאשר פירשתי בשביל אחי אשת ר' דוד, והפקידו ר' שמואל לר' דוד. ואחי אשתו אבד הכל, והחזיר לו ר' דוד הערוך שהחזיר לו, ועכבו'⁴⁵. ר' שמואל נזכר רק פעם אחת בתוספות שלנו⁴⁶. בנו ר' שמעון היה תלמידו של הר"י⁴⁷ ונמצא בחברתו: 'ומעשה היה ברבי שמעון מיונבילא שאכל מהרינגייש (harengs), שצלתה גויה בשבת לצורכה ואסר לו רבינו יצחק, דכיון דמפירה, ואפילו בפעם ראשונה, שמא ירגילנה לשבת הבאה'⁴⁸. נשאר בידינו גם קטע מתשובת הר"י לר' שמעון⁴⁹. ר' יהודה שירליאון מזכיר את ר' שמעון⁵⁰. ר' שמעון מיונבילא נזכר במפורש בתוספות שלנו לעירובין, יומא ובכורות⁵¹, אבל נראה, שגם סתם ר' שמעון בתוספות שלנו לכמה מסכתות

43 גלליא, עמ' 66.

44 יבמות פ"ב ע"א ד"ה שתי, שם ע"ב ירושה וקטע שלישי בכ"י 162 של הוואטיקאנה, שעליו ידובר להלן, עמ' 625.

45 או"ז ב"מ סי' ר"ב, שו"ת מהר"ם דפוס פראג סי' תשצ"ז.

46 ברכות ח ע"ב ד"ה כאילו.

47 או"ז ח"ב סי' קכ"ד.

48 שו"ת מהר"ם ד"פ סי' ע"ו. וראה לעיל עמ' 234 הע' 35* ותוס' רבנו פרץ לביצה מהד' מ. הירשער, עמ' ד.

49 סמ"ג ל"ת סי' רפ"ג, יומא ס"ט ע"א ד"ה קשין.

50 ברכה משולשת כ"ד ע"ב ד"ה ללמדך, אמנם סתם ר' שמעון, אבל אותו עניין בתוספות יומא פ"א ע"ב ד"ה שהפלפלין בשם ר' שמעון מיינבילא, ולפי"ז יש להגיה גם בנדה נ ע"א ד"ה כל, ולקרא: ר"ש מיינויל, במקום ר"ש מטויל. ובעירובין ה ע"ב ד"ה ספק יש להגיה ולקרא: ר' שמעון במקום ר' שמעיה. וכן גם עירובין כ"ח ע"ב ד"ה ראשונים: הקשה הר' שמעון, ובנדה נ ע"א ד"ה כל שחייב: 'הקשה הרב ר"ש מטויל...'. ויש לקרא מיינויל, ונראה שגם בתוס' רבנו פרץ לביצה הנ"ל עמ' ל"ה צ"ל: ר' שמעון מיינוילא במקום: והר"ר שמעון מאטייל"א ותירוצו מובא סתם בתוס' שלנו לביצה כ ע"ב ד"ה מאי בינייהו ובשטמ"ק שם.

51 עירובין כ"ד ע"א ד"ה אבל, יומא, ע"י הערה 50. בכורות י"ז ע"ב ד"ה איפשר = או"ז ח"ב סי' קכ"ד, ל"ב ע"א ד"ה רבא, ואותו עניין בשם ר' שמעון סתם בחולין כ"ח ע"ב ד"ה לפי. בתוס' שאנץ לבכורות, מהד' י. ד. אילן, תשל"ג, עמ' 35, נמצא: 'ועוד אמר הרב ר' שמעון מיינבילא דאף בידי שמים הלכה כר' יוסי הגלילי דאמ' איפשר לצמצם', ונראה ברור שאחרי המלים ר' שמעון מיינבילא ישנה השמטה

אינו אלא ר' שמעון מיונבילא, אף במקומות שאין לנו ראיות מתוך מקורות מק-בילים⁵². אמנם לפעמים השם ר' שמעון משובש הוא, ויש לקרוא במקומו: ר' שמעיה או ר' שמשון⁵³. אבל יש גם להיפך: במקום ר' שמשון צ"ל: ר' שמעון^{53*}. בספרי הפוסקים⁵⁴ מובאים גם פירושי ר' שמעון לכתובות, בבא בתרא וסנהדרין, אלא שייתכן שבחלקם נלקחו מתשובותיו, שאחדות מהן שרדו במקורות שונים⁵⁵. בין צעירי תלמידיו של הר"י היה ר' שמשון בן ר' שמשון מקוצי (Coucy). הוא נולד אחר פטירת אביו ונקרא על שמו. ידיעותינו עליו וגם שרידי תוספותיו, פסקיו ותשובותיו מרובות הן משל חבריו, שלהם הקדשנו את דברינו האחרונים. הוא היה מצאצאי ר' יוסף טוב עלם, קרובו של ר' ידידיה ממלון⁵⁶. ר' יהודה מקורביל היה דודו⁵⁷. דברי ר' אהרן בר' חיים הכהן הכותב: 'ועל טעם זה ראיתי רבינו שמשון זצ"ל דודינו מקוצי שאכל בביתי ערב ראש השנה'^{57*}, מתייחסים לאביו של 'השר מקוצי' שכן גם ר' אהרן מכנה את ר' יהודה מקורביל כדודו. ר' שמשון

ובה הובאו הדברים כמו שהם בתוס' שלנו, שכן ר"י או"ז שדחה את דברי ר' שמעון מיינבילא (או"ז שם ל"א ע"ב 'דליתא לפי' הר' שמעון דיונביל', בדומה לדחיה שבתוס' שלנו שם וכן גם בתוס' סוכה ט"ו ע"ב ד"ה פרוץ וראה גם בראבי"ה ח"ד, מהד' ד. דבליצקי סי' אלף קכ"ו, עמ' קנ"ו) הוא שפוסק כר' יוסי הגלילי והוא אינו היחיד, שכן בתוס' שלנו בכורות שם ובסוכה שם הועלתה דעה זו: 'ובההיא דסוף בכורות וכו' משמע דסבר ליה כר' יוסי הגלילי דאמר אפי' בידי שמים אפשר לצמצם וכו' וכן בההיא דסוף פ"ב דחולין... וכן בפרק בהמה המקשה... ויש לדחות וכו' ', והמהדיר לא עמד על כך.

52 ברכות כ"א ע"א ד"ה ספק, שבת קי"ב ע"ב ד"ה אבל וראה תוס' הרא"ש לשבת, מהד' י. ש. לנגה, עמ' 231, מו"ק כ"ג ע"ב ד"ה מאן, חגיגה כ"א ע"א ד"ה האונן, כ"ו ע"א ד"ה הגבאין וד"ה ובירושלים, יבמות ק"ד ע"ב ד"ה דאמר, זבחים צ"ב ע"ב ד"ה אי, מנחות ס"ב ע"ב ד"ה וכן.

53 מנחות ע"ה ע"ב ד"ה היה: 'והר' שמעון פי' בברכות', אולם בתוספות ר"י שירליאון לברכות ל"ז ע"ב ד"ה היה, ברכה משולשת כ"ד ע"ד: פירש הר' שמעיה.

*53 כגון ב"ב קנ"ח ע"א ד"ה וב"ה וראה להלן עמ' 650, הע' 34.

54 מרדכי כתובות סי' ר"י, ב"ב סי' תרל"ט, שו"ת מיימוניות משפטים סי' ה, הגהות מיימוניות הל' מלכים פ"ד אות ב.

55 מרדכי קידושין סי' תק"ל, שו"ת מהר"ם ד"פ סי' תקפ"ז, הגהות מיימוניות הל' אישות פכ"ד אות י, ושם רק: ר' שמעון, וגם לא הביא את תגובת הר"י, ושם שלח אליו הר"י את התשובה שבאו"ז ב"ב סי' קכ"ו, ראה תשובות ופסקים מהד' א. קופפר, עמ' 167, ושם הע' 12.

56 ראה בקולפון של התלמוד הבבלי כ"י מינכן, רנ"ן רבינוביץ בהקדמתו לדקדוקי סופרים ברכות עמ' 30.

57 תוספות ישנים יומא י"ד ע"א ד"ה ועוד, סמ"ג ל"ת קי"א.

*57 כ"י אוקספורד 1206, ועל הגיליון הוסיף: 'אך אינו נראה לי סברא כל כך לאכול ערב ראש השנה מטעם זה כי הירושלמי מיירי בראש השנה ממש ולא ערב ראש השנה. אהרן'. וראה לעיל, עמ' 128.

נקרא גם 'השר מקוצי', ואף 'השר' סתם⁵⁸. וכבר כתב אזולאי בשם קונטרס ישן, שכינוהו כך כדי שלא לכתוב ר"ש⁵⁹, דהיינו עני. ר' שמשון מעיד על מנהגי רבו, הר"י⁶⁰. בפסקיו ובהכרעותיו⁶¹ אנו שומעים לעתים הד למאורעות התקופה, ותל-מידו, ר' יצחק בעל אור זרוע, מספר: 'וכשהייתי אני המחבר בצרפת היינו מוליכים אופנים על הבגדים, כי כן גזרו על כל היהודים בעת ההיא וזהו כמו חותם שעשה לו רבו... ויש שהיו תפורים בבגד לגמרי... ויש שהיו עושין אופן מן הקלף ותופרין אותו במחט לבגד ויוצאים בו בשבת... ומורי הר' שמשון מכוסה זצ"ל היה דן להתיר מפני שהאופנים מחוברים לכסות'⁶². המדובר כאן בנשיאת אות-הקלון, שעליה גזר האפיפיור אינוקנטיוס השלישי בשנת 1215⁶³. ר' שמשון הוא בעל העדות, שלפיה התאבל ר' גרשום מאור הגולה ארבעה-עשר יום אחרי מות בנו המשומד⁶⁴. נראה, כי שאלות מסוג זה הוסיפו להיות אקטואליות גם בזמנו של ר' שמשון מקוצי. קרוב לוודאי שר' שמשון מקוצי חיבר תוספות למסכתות ברכות, עירובין, ביצה, קידושין ומעילה, ועל כך מעידות ההבאות הרבות מדבריו בתוספות שלנו⁶⁵. פעם אחת נזכר פירושו לנדרים⁶⁶. כמעט כל ההבאות האחרות

- 58 עירובין, ל"ז ע"א ד"ה לאיוז, נדה ו ע"א ד"ה ואי.
59 שם הגדולים עמ' ע"ד, אולם קבלתו שהשר מקוצי הוא בעל הסמ"ג, בוודאי טעות היא. ועוד נציין פירושים שבמקום אחר הם מובאים בשם השר מקוצי ובמקום אחר שוב בשם הר"ש מקוצי, ועי' גם מיכל, אור החיים, עמ' 609.
60 ברכות נ"ד ע"א ד"ה הרואה.
61 עי' או"ז ב"מ סי' קל"ד = מרדכי ב"מ סי' רפ"א, סמ"ג ל"ת קי"א (ל"ז ע"ג), ל"ת קמ"א (נ"א ע"ד), סמ"ק סי' צ"ג, מרדכי שבת סי' רס"ג, מגילה סי' תשצ"א, פסקי ריקאנטי סי' כ"ג.
62 או"ז ח"ב סי' פ"ד, כ ע"א.
63 עי' REJ 1883, עמ' 81 ואילך.
64 או"ז ח"ב סי' ת"ל.
65 ברכות ט ע"א ד"ה ובלבד, י"א ע"א ד"ה שנאמר, י"ד ע"ב ד"ה ימים, י"ט ע"ב ד"ה אמרת, מ"ז ע"א ד"ה אין, מ"ח ע"א ד"ה תשעה, בכל המקומות האלה 'השר מקוצי', אבל נ"ד ע"א ד"ה הרואה: ר' שמשון מקוצי, עירובין י"א ע"א ד"ה אילימא, י"ב ע"ב ד"ה הכא, ט"ו ע"ב ד"ה אי, ל"ז ע"א ד"ה אוסרין = חולין י"ד ע"ב ד"ה התם, שם ד"ה לאיוז, מ"ד ע"א ד"ה רבי, נ"ו ע"ב ד"ה משכחת, ק"ג ע"ב ד"ה אא"ב; ביצה י"ג ע"א ד"ה איכא, כ ע"ב ד"ה מאי, ל"א ע"א ד"ה איבעיא; קידושין י ע"ב ד"ה זו, י"ד ע"א ד"ה הא (= יומא מ"א ע"א ד"ה סתם = חולין כ"ד ע"א ד"ה טעמא), כ"א ע"ב ד"ה לקובעו, במקום ר' שמואל צ"ל: ר' שמשון. וכן יש להגיה בהגהות הר"ף לסמ"ק סי' קפ"ג. נ"ה ע"ב ד"ה ודלמא, ע"ה ע"ב ד"ה השתא; מעילה ה ע"ב ד"ה ומאי, ט ע"ב ד"ה וכולן, י"ז ע"א ד"ה והא.
66 תוספות נדרים מ"ז ע"ב ד"ה ה"נ: 'מפירוש הר' שמעון מקוצי', אבל צ"ל: הר' שמשון.

פרק שביעי

שבתוספות לקוחות מהתוספות למסכתות שמנינו⁶⁷. שמו של ר' שמשון נזכר גם בקבצי תוספות אחרים לפסחים, ליבמות, סוטה, בבא קמא, בבא מציעא, סנהדרין ומכות⁶⁸. ברשימה שנתגלתה לאחרונה⁶⁹ נאמר: 'בשנת תתקפ"א (1221) נפטרו רבי שמשון מקוצי ור' יוסף קליצון והר' שלמה מטריויש אח רבי שמשון משנצא וריב"א'. מהצירוף 'ר' שמשון ור' יוסף מקליצון (לעיל, עמ' 318) ניתן אולי ללמוד, שגם ר' שמשון עלה לארץ-ישראל, וזה אחרי 1215. אח של ר' שמשון משנץ ושל הריצב"א בשם ר' שלמה מטריויש אינו ידוע ממקום אחר, אבל אין יסוד להטיל ספק בעדותה של הרשימה. אפשר שיש לזהותו עם ר' שלמה בר' אברהם, שבשמו מובא פירוש לבראשית ואותו פירוש נזכר במקור אחר בשם ר' שלמה מטריויש⁷⁰.

- 67 לעיל הע' 65. המובא בשבת כ"א ע"א ד"ה מפני הוא פסק הלכה, כמוכח ממרדכי שבת סי' רס"ג. הפירוש בשם 'השר' בנדה ו ע"א ד"ה ואי הוא ללא הקבלה.
- 68 תוס' ר' פרץ לפסחים, מהד' ש. וילמן, עמ' פ"ו, תוספות הרא"ש ליבמות, מ"א ע"א ד"ה הדר, תוספות 'שנץ' לסוטה ל"ז ע"ב ד"ה מטה, תוספות ר' פרץ לב"ק ס"ד ע"ב, תוס' ר' פרץ לב"מ מהד' ב"צ הרש"ל, עמ' ג, ס"ח, ע"ו, פ"ו, תוס' חכמי אנגליה לסנהדרין, עמ' 11, 118, תוספות שנץ למכות ג ע"א ד"ה כיצד, י"ח ע"א ד"ה מכדי.
- 69 ראה לעיל, עמ' 270, הע' 47.
- 70 ראה 'הדר זקנים' לבראשית ל"א נ"א (י"ג ע"ב) והשווה 'מושב זקנים', עמ' נ"ו. וראה להלן, עמ' 427, הע' 13. בכ"י אוקספורד 155, בריטיש מוזיאום 1080, המבורג 40 ומינכן 62, שווהו על-ידי ד"ר יצחק לנגה כפירוש של ר' חיים פלטיאל, שנערך על-ידי בנו (פירוש זה עומד להתפרסם על ידו) נזכר גם פירוש של ר' שלמה בר' אברהם לבמדבר כ"ב כ"ה (מודה אני לד"ר לנגה על ידיעה זו).

פרק שמיני

בעלי התוספות באשכנז, הפוסקים והחסידים

[א]

הקשרים שבין צרפת לאשכנז, שעמדנו עליהם בימי רבנו תם, נמשכו גם בימיו של הר"י הזקן. מצאנו את תלמידו, ר' אליעזר מטול, מרביץ תורה באשכנז. גדול היה גם מספר התלמידים מאשכנז, שנהרו לבית-מדרשו של הר"י ולישיבות תלמידיו, בעלי התוספות הגדולים שבצרפת. תלמידים אלה, וגם רבים מבני-דורם, שלא היו תלמידיו של הר"י, המשיכו בחיבורן של תוספות כדרך הר"י ותלמידיו הצרפתים, אלא שהולך ומסתמן הבדל חשוב בין חכמי אשכנז לבין חכמי צרפת. עיקר פעולתם הספרותית של חכמי צרפת היה חיבורן של תוספות, ואילו לספרי פוסקים נודע רק מקום שולי; לעומת זה, אצל חכמי אשכנז נעשו ספרי הפוסקים עיקר והתוספות טפל להם, אם כי גם בספרי הפוסקים השתלטה דרך-הלימוד-והדיון המקובלת בתוספות.

התקופה שבין 1200 לבין 1500 ידועה בתולדות המשפט הגרמני כ'תקופת ספרי המשפט'. ספרי משפט אלה אינם ספרי חוקים ואינם פרי חקיקה רשמית, אלא הם סיכומים פרטיים של המשפט הנהוג¹, וסיכומים מעין אלה יש למצוא גם בספרי ההלכה של הפוסקים באשכנז. הם לא השתלטו על בעיית סידור חומר ההלכות וגם לא עשו כל מאמץ שיטתי בתחום זה, אלא הסתפקו בדרך-כלל במסגרת הנתונה של מסכתות התלמוד. לפיכך קרובה הצעת העניינים לאופיין של התוספות, אלא שהעיקר בה הוא פסק ההלכה, וביאור הסוגיה התלמודית טפל לה. על-יד ספרי ההלכה אנו רואים גם נסיונות חשובים לחיבור ספרי-עזר. אבל החידוש העיקרי הוא החדרת רעיונותיה של חסידות אשכנז לספרי ההלכה, חידוש שהשפיע אחר-כך גם על הספרות הרבנית בצרפת. כאמור, כתבו גם חכמי אשכנז תוספות, אבל הן לא זכו לאותה הכרה שזכו לה תוספותיהם של תלמידי הר"י הצרפתים. ורק מעטים הם קבצי התוספות שלהם שהגיעו לידינו.

1 עי' Guido Kisch, *The Jews in Medieval Germany, Study of their Social and Legal Status* 1944, p. 30

את דברינו על בעלי התוספות באשכנז בדור השני נפתח בר' ברוך בר' יצחק, מתלמידיו המובהקים של הר"י. ר' ברוך חי בוורמייזא ונקרא על שם עירו. ידוע לנו עוד חכם בשם ר' ברוך בר' יצחק מריגנשבורג. חוקרים אחדים רצו לזהותם כאחד², אולם אין לקבל את הזיהוי הזה הן מטעמים כרונולוגיים והן מתוך נימוקים שבעניין. אין ספק שר' ברוך בר' יצחק מריגנשבורג ור' ברוך בר' יצחק מוורמייזא שניים הם. אמנם הראשון לא היה תלמידו של רבנו תם³, אבל היה חברם של גדולי תלמידיו — ר' יצחק הלבן, ר' יצחק בר' מרדכי ור' אפרים. ר' יואל מבזון כותב לר' אפרים: 'וזכור אני שהייתי בריגנשבורג מציק מים על ידיך ראיתי בראש השנה שבירך ר' ברוך בר' יצחק לפני תקיעות שופר מיושב והתחיל לתקוע ולא יכול לסיים מפני עייפות ושלח השופר לאחיו רבי מתתיהו וסיים ולא ראיתי אותך ושאר רבותי הר"ר יצחק והר"ר משה זצ"ל שהייתם מוחים בידו'⁴. ר' ברוך זה שאל דברים מהראב"ן, וחכם זקן זה השיב לו מתוך יחס של כבוד והערכה⁵, והוא נחשב על 'גדולי רגנשבורק'⁶. מצאנו גם תשובה של הר"י הזקן לר' ברוך מריגנשבורג⁷. תוכן התשובה נמצא בספר התרומה סי' ק"ו, ועל יסוד זה רצה א. פריימן⁸ להוכיח כי ר' ברוך מריגנשבורג אינו אלא ר' ברוך מוורמייזא, אלא שאין ראיה לדבר. בסוף הסימן הנ"ל ב'ספר התרומה' נאמר: 'מתחילת השמועה פירוש רבינו יצחק בר' שמואל זכרוננו לחיי העולם הבא'. ואם כן לקח את הדברים מפירוש הר"י ולא מתשובתו, ובוודאי היה מציין אם היתה זאת תשובה מכוונת אליו כשם שמצינו במקום אחר: 'כל זה פירש מורי רבינו בתשובה אחת'⁹. אבל מצאנו אותו משיב גם לר' יואל, והם היו בני גיל בערך¹⁰. מחברים המביאים את 'ספר התרומה' בשמו מזכירים גם את ר'

- 2 עי' ברשימה אצל אפטוביצר, מבוא לראבי"ה, עמ' 328, הערה 11, בשיטה זו מחזיק א. פריימן ב-*Germania Judaica*, עמ' 291 ואילך.
- 3 אמנם בשו"ת מהר"ם דפוס ברלין, סי' פ"א, עמ' 189, אנו קוראים: 'וכן פי' רבינו ברוך בר' יצחק מפי ר"ת שכל דבריו דברי קבלה ומוסמכים', אלא שהעניין מובא במרדכי כתובות פי"ב סי' ר"פ וברא"ש שם סי' י"ז מתוך ספר הישר, ולכן נראה להגיה: 'ר' יצחק בר' ברוך', אחד התלמידים המוסיפים לספר הישר (עי' לעיל, עמ' 152).
- 4 ראבי"ה ח"ב, עמ' 263. ובעניין זה השיב אחר-כך ר' ברוך תשובה לאחד משואליו, עי' במאמרי בתרביץ ש"י, עמ' 36.
- 5 ראב"ן קנ"ב ע"ד. 6 ספר חסידים, עמ' 390.
- 7 סמ"ג ל"ת קי"א, ל"ט ע"ב.
- 8 בספר הנ"ל, הע' 2, עמ' 293.
- 9 ספר התרומה סי' ק"ג ועי' במאמרי הנ"ל בתרביץ עמ' 37 ואפטוביצר, מבוא, עמ' 328.
- 10 עי' לעיל, עמ' 212.

ברוך בר' יצחק מריגנשבורג, אבל העניינים המובאים בשמו אינם ב'ספר התרומה', ואין ספק שהיו נמצאים שם לו נאמרו באמת מפי מחבר הספר¹¹. ועוד שני נימוקים מכריעים להפרדה בין מחברו של 'ספר התרומה' לבין ר' ברוך מריגנשבורג. האחד הוא הסתירה בין דברי ר' יואל, המוסר 'בשם חברו הרב ר' ברוך מריגנשבורק' שסבר לחומרא כרבנו תם והצריך למלוח לקדרה מליח שאינו נאכל מחמת מלחו, לבין ספר התרומה שנאמר בו במפורש 'לא כדברי הר' יעקב שהיה אומר דוקא מליח כל כך הרבה כאילו רוצה להוליכה לארץ מרחק'¹². הגימוק השני נמצא בדברי ר' יצחק אור זרוע. לאחר שהביא את שיטתו של הרב ר' ברוך בר' יצחק זצ"ל מריגנשבורג, הוא מוסיף: '...והרצה דבריו לפני רבותיו והודו לו, אך רבינו אפרים זצ"ל חלק עליו... וכן פסק בספר התרומות...'¹².

מחברו של 'ספר התרומה', ר' ברוך בר' יצחק מוורמייזא, היה צעיר לימים בהרבה מר' ברוך מריגנשבורג, ואין צריך לומר שלא היה תלמידו של רבנו תם¹³, אבל גם לא היה תלמידו של הריצב"א¹⁴, ולא גיסו של הר"ש משנץ, שאתו עמד בקשרים בימי לימודיו בבית-מדרשו של רבם ואולי גם אחר-כך¹⁵. ר' ברוך בילה זמן רב בצרפת, וגם ייתכן שמוצאו היה משם, ובבואו לאשכנז התיישב בוורמייזא. הוא מדבר על בני אשכנז כאילו אינו אחד מהם: 'והשתא יש סמך לבני אשכנז, שקונין מן הגויים עבדים מיד כשנימולו וטבלו לשם עבדות

11 אור זרוע סי' שס"ז, נ"ב ע"א; ח"ב סי' ב, א, ע"ד (בספר התרומה סי' רכ"ב, סי' רנ"ב אין רמז לעניין זה ועי' פסקי ריקאנטי סי' צ"ה), סי' י"ז; סי' רנ"ז; רפ"ט; שמ"ג; שנ"ח; תלב, פ"ט ע"ב; ב"מ סי' קנ"ב, רמ"ט, רפ"א, רצ"ז, ש"ג, שמ"ב; ב"ב סי' קס"ט; סנהדרין סי' נ"ה, פ"ט; ע"ז סי' קכ"ד = שו"ת ר"ח אור זרוע סי' י.
11* דברי ר' יואל נמצאים בראבי"ה, סי' אלף קמ"ב, מהד' דבליצקי, עמ' ר"ז; שהם דברי ר' יואל מבואר מההמשך שם, עמ' ר"ח: 'ולי יואל הלוי אינו נראה וכו' וראה ס' התרומה, איסור והיתר סי' ס"א.

12 אור זרוע ע"ז, סי' רע"א, ועי' אפטוביצר מבוא, עמ' 328.

13 א. פריימן, עמ' 291 ועמ' 301, הערה 151, מסתמך על ספר התרומה סי' מ"ט שבו נאמר 'ומורי רבינו יעקב היה מפרש', אבל בכ"י ברלין 19 של ספר התרומה נאמר רק: 'ומורי רבינו היה מפרש', וברור שהכוונה לר"י.

14 בסי' ק"ח נאמר אמנם: 'אומר מורי ר' יצחק בן אברהם' אולם בכ"י הנ"ל: 'מורי ר' יצחק בן שמואל' וכן מוכח מתוספות נדה ס"ח ע"א ד"ה הא. ובסי' פ"א נאמר: 'ושמעתי מהר"ר יצחק בר' אברהם שיש בירושלמי כל שעה...'.
15 תמורה ב ע"א ד"ה הא גופא, י"ז ע"א ד"ה גבי, בסמ"ג ל"ת ק"מ: 'ובספר התרומה פוסק... ורבנו יצחק בן אברהם וגיסו רבנו שמשון חולקין עליו...'. אבל נראה שצ"ל: 'וגיסו, והכוונה לר' שמשון מקוצי גיסו של ר' משה מקוצי, מחברו של ספר הסמ"ג. וראה להלן, עמ' 466.

ונוגעין ביין בלא שהיית שנים עשר חדש¹⁶. נמצאים בדבריו עוד שני רמזים לנוהג שבאשכנז: 'אבל אם מצניע חתיכת ברד שקורין גלצא (glace) בעומק קרקע כמו שעושין בארץ אשכנז, ובימות הקיץ נותנין מהברד בתוך כוס של יין לצננו זה מותר אף-על-פי שהוא נמחה שם...'; '...נוהגין בארץ לותר ואשכנז לישא כובעין בראשיהן... מותרין בני אשכנז לישא את כובעיהן בשבת לפי שכובע שלהן אינו בולט כעין אוהל אלא משפע ויורד למטה...'¹⁷. ר' ברוך נשאר בצרפת כנראה גם לאחר פטירתו של הר"י, שכן מצאנו אותו בחברתו של ר' יהודה מפאריס. אחד המחברים מוסר, 'כי בעיר פריש בעיני ר' יהודה ור' ברוך היו אוכלין סרוכה כסדרן ואינם מוחים'¹⁸. ועל שאלה דומה מסופר: 'ומעשה בא לפני ר' יהודה מפריש בריאה דסביכא בבשרא וממשמש בה ידא דטבחא והכשירוה, ושאלו הטבחים אם גם יעשו כמותו ואסר להם, לפי שלא היו בקיאים כמותו לדעת מהו סביך, וכעס רבנו ברוך והטיל חרם על קהל פרי"ש שלא לאכול ממנה'¹⁹. ר' שמואל מפליין, המכנה אותו 'מורי ורבי', מעיד אף הוא על מעשה שבא לפני רבנו ברוך, ורבי יהודה מפאריס הסכים להכרעתו^{19*}. ואין זה מתמיה כלל, שמחברים אחדים מכנים אותו בכינוי 'צרפתי'²⁰. בן-דורו האשכנזי, ר' אלעזר בעל הרוקח, כותב: 'ומצאתי בס' התרומה שייסד הר' ברוך בר' יצחק מצרפת'²¹. ייתכן שהוא גם בעל הכינוי הצרפתי שירפונטין (Sire Fontaine)²².

חיבורו העיקרי של ר' ברוך הוא 'ספר התרומה'. בהקדמתו החרוזה לספר אומר המחבר: 'זה הספר נקרא ספר התרומה, יען כי מדותיו הם מתרומות בעלי

16 ספר התרומה סי' קס"ט לפי כ"י ברלין 19, בדפוס בשינויים קלים. ש. אסף, עבדים וסחר עבדים ביה"ב, ציון ש"ד, עמ' 106, הערה 102, הביא את העניין מאור זרוע, פסקי ע"ז סי' ר"כ, ורוצה לומר שאלה דברי רבנו תם בתשובתו לר"י, אולם בעל אור זרוע לקח את העניין מספר התרומה, ושם ברור שאין אלה דברי רבנו תם אלא דברי המחבר, ויש כאן ראיה לקיום עבדים בידי יהודים באשכנז בראשית המאה הי"ג.

17 ספר התרומה סי' רל"ה, רנ"ד.

18 ארחות חיים ח"ב, עמ' 411, בשם בעל המנהל.

19 מרדכי חולין סי' תר"כ, ופסקיו של ר"ב מתאימים לדבריו בספר התרומה סי' ט וסי' י"א, ועי' גרוס גלליא עמ' 525.

19* תשובות ופסקים מהד' א. קופפר, עמ' 296, וראה שם, עמ' 268.

20 שו"ת מהרי"ל סי' צ"ז, והעניין בספר התרומה סי' נ"ה וכן בפירוש המיוחס לרא"ש על התורה, הדר זקנים ז ע"ב, ל"ו ע"ד.

21 רוקח, הל' נדה, כ"י פאריס 363, בדפוס חסר מ'שייסד'.

22 וכן הוא נקרא בשו"ת מהר"ם ב"ב דפוס פראג סי' תתקצ"ה. ועי' א. עפשטיין, מונטסשריפט 1897, עמ' 478, וליבר REJ, כרך 55, עמ' 51, הערה 3, הרואה בכינוי רמז לפסוק 'יהי מקורך ברוך', משלי ה"ח.

מזמות, קדשי צור שוכן רומה, יסדתיו להורות לפתאים ערמה, אם יקרה לאיש משגה מאומה, בו יקרא וימצא שמה חפצו מאור תעלומה...²³. לעצם החיבור הקדים סימנים, שבהם ניתן תוכן כל סעיף וסעיף. המחבר מתאר את יחס הסימנים לגוף הספר במלים אלו: 'אני ברוך בר רבי יצחק כתבתי ספר זה ויבין וישכיל הרואה בסימנים שהם רמזים, אם יראה בהם מעין שאלתו, גם שם ימצא מפורש בהרבה מקומות בירור הדבר בקוצר עם קצת ראיות דרך קצרה, אמנם בתוך הספר למקום אשר יורנו הסימן ללכת ולראות שם ימצא הכל לבירור ראיות וטעמים באורך ככל הצורך, וגם שם סוף כל הלכה והלכה חוזר ומפרש בקוצר הפסק עם ראיות למען ירוץ קורא בו, הכל מפורש כאשר הראוני מן השמים, ולא מדעתי ומלבי עשיתי, כי אם מפי רבותי קדושי עליון ואיש על מקומו מבואר שמו'²⁴.

כוונתו של המחבר בגוף הספר ברורה: לסכם את ההלכה הפסוקה תוך הבאת ראיות ונימוקים. סדרן של ההלכות שבהן דן החיבור, הוא: הלכות שחיטה, טריפות²⁵, איסור והיתר, חלה, נדה, גיטין, חליצה, עבודה זרה, יין נסך, ספר תורה, תפילין, ארץ-ישראל²⁶ ושבת. בכל הלכה והלכה מסודרים הדינים לפי סדר הפרקים שבמסכת הגדולה, ומכאן חזרות לא-מועטות, שאתה מוצא בו. וכך, דרך דוגמה, הדינים על מלאכת גוי בשבת נמצאים גם בהלכות עבודה זרה וגם בהלכות שבת²⁶. ר' יצחק אור זרוע ור' שלמה לוריא כבר אמרו, כי כל דברי 'ספר התרומה' 'בנויים על יסוד דברי ר"י בעל התוספות'²⁷, והמעין בספר יעמוד על כך בקלות. שמו של הר"י נזכר בכל עמוד וכמעט בכל פסקה. בסופם של

23 בדפוס נמצאים הדברים בסוף הספר, אולם בכ"י ואטיקנה 145 הם עומדים בראשו. וכן בכ"י בריטיש מוזיאום 518. בסופו של כתב-יד זה נמצא הקולופון דלקמן: חסלת ספר התרומות, הלל לדר במרומות, והוא ירבה תעצומות, לאין אונים בתרומות, וצור איש מלחמות, ילבש בגדי נקמות, לשוד האומות, ברתת ואימות, לכתת חר-מות (?), לעד בל תקומות, וגם יהיה כחומות, עלי יחן סביב צבי אדמות, וערי הנשמות, יבנה בחכמות, ולי יתן תרומות, מחיים תמימות, ויפתח לי אסמות, להלבישני רקמות, להנחילני יש עולמות. סיימתי זה השער י"ד לפרט באלף ששי חזק ונתחזק הלבלי ולא ינזק' לפי זה נכתב כתב-יד בשנת 1254 חמשים ושתים שנים לאחר חיבורו של הספר.

24 בדפוס בסוף הספר, אבל ברור שמקום הדברים בראש הסימנים כמו בכ"י.
24* בכ"י בריט. מוז. נאמר בסוף הלכות טריפות: 'סליקי הלכות טריפות, חמודות וכסופות, ואת הגוים תפוצץ ותנתר, ולפצחי העתר, אהי' פותר דיני איסור והיתר', וכן בכ"י קמברידז' add. 668.

25 בדפוס אין רמז להלכות אלו בסימנים, ולעומת זאת הן נמצאות בכתב-יד ואטיקנה רק בסימנים, ובכתב-יד בריט. מוז. בסוף הספר.

26 עי' סי' קמ"ה—קמ"ח, קנ"ד; והשווה סי' רכ"ב, רמ"ז.

27 ים של שלמה חולין פ"ח סי' ס"ד, וכעין זה באור זרוע ח"א סי' תנ"ג.

סימנים רבים צוין במפורש: 'כל זה פירש מורי רבינו'²⁸, 'כך פירש מורי רבינו יצחק בר' שמואל', 'כל זה דקדק מורי רבינו יצחק בר' שמואל זכרנו לחיי העולם הבא', 'כל זה פירש מורי רבינו הקדוש', 'מתחילת השמועה פי' רבינו יצחק בר שמואל זכרנו לחיי העולם הבא'²⁹. ר' ברוך השתמש לא רק בתוספותיו של רבו הר"י, אלא גם בתשובותיו³⁰. מבין בעלי התוספות שבצרפת הוא מזכיר את הריב"ן י³¹; ר' מאיר מרמרו, ואת בניו הרשב"ם והריב"ם³², ובעיקר את רבנו תם³³, שפסקיו ותשובותיו היו לפניו³⁴; את תלמידי רבנו תם ובני-דורו — ר' יוסף בר' משה, ר' אליהו מפאריס, ר' יוסף בן יצחק, רבנו פטר, ר' יעקב ישראל, ר' אהרן בר' יוסף³⁵, ר' יצחק בר' ברוך³⁶ ור' אליעזר ממיץ³⁷. מבין חבריו, תלמידי הר"י, מזכיר ר' ברוך רק את ר' יצחק בר' אברהם, שמפיו שמע מאמר בירושלמי³⁸. לדור זה שייך אולי גם ר' הושעיא³⁹. מכל בעלי התוספות האשכנזים מופיעים בחיבור רק ר' יצחק בן אשר ותלמידו ר' יצחק בר' מרדכי, ר' אפרים, ור' יואל⁴⁰.

עיקר ערכו של 'ספר התרומה' אינו במקוריותו, בחידושו או במבנהו, אלא בהרצאת-הדברים הקלה והפשטה ובזיקתו המתמדת לפסק ההלכה. גם בעניינים שהדיון בהם ממצה ומקיף, הוא נוקט בדרך כלל לשון קצרה ואין הוא מפליג יתר על המידה במשא-ומתן בסוגיות התלמוד השייכות לעניין. כאן וכאן אנו נתקלים בדבריו גם בתנאי המציאות החברתית והכלכלית. בעקבות הרשב"ם, רבנו תם ורבו הר"י, מתאמץ גם ר' ברוך למצוא פתרון לבעיות ולקשיים במגע הכלכלי עם הסביבה הנוכרית הנובעים מהלכות עבודה זרה. הוא מתיר להלוות לגלחים,

28 סי' נ"א, ס, ס"ו ועוד.

29 סי' כ"ה, נ"ב, נ"ה, צ"ד, צ"ה, ק"ו, קמ"ח.

30 סי' נ"ה, ק"ג, ק"ל.

31 סי' ס, קס"ז, קס"ט.

32 סי' קל"ו; ע"ג, צ"ז, ק"א, ק"ל, קל"א, קל"ו, ק"ס, קס"א, קס"ט, ק"ע, קע"ב, קע"ח, ק"פ, קפ"א; ס"ט, ע"א.

33 בדפוס סי' מ"ז, מ"ח נמצא: 'ורבינו יעקב מכל מקום פירש...'. אבל בכ"י ברלין 19: ואומר רבינו יעקב מ"כ = מנוחתו כבוד, ועי' גם סי' מ"ט.

34 עי' לעיל, עמ' 105.

35 סי' קנ"ג, רי"ח, רל"ב, רל"ו, ר"מ; רי"א, רנ"ב; מ"ט, ס"ח; ר"ו; ס"א; קל"ז, קפ"ב.

36 סי' רמ"ז. שם אמנם ר' יצחק סתם, אבל המקורות המקבילים מוכיחים למי המכוון, עי' לעיל, עמ' 152. פריימן *Germania Judaica*, עמ' 292, לא עמד על כך.

37 סי' קל"ח.

38 סי' פ"א, סי' ק"ו (רי"ב אב' ' הוא ר' יצחק בן אברהם, וכן מפורש באור זרוע ח"א סי' שס"ג אות י"א), סי' קי"ד. ור' לעיל, עמ' 347 הערה 31.

39 סי' ה, ועי' עליו לעיל, עמ' 148, ועמ' 266 הע' 31.

40 סי' רי"ג, הלכות ארץ ישראל; סי' נ"ב, קס"ו; סי' ק"ל.

ומביא שני נימוקים להיתר זה: 'ויש לומר דאותם מעות שנותנין לגלח אינו קרוי תקרובת, כי אם אותם שקונים מהם תשמישי עבודה זרה... ויש להתיר מטעם דאין נותנין כל כך לגלח'⁴¹ שלא יוכלו אותו מעט ללוות מגויים אחרים אפילו לא היינו מלוין להם'. לפי הברייתא, אסור לקנות מתגר ביריד של גויים אם נותנים מכס והמכס הוא לעבודה-זרה⁴². אבל ר' ברוך מנסה להתפשר עם המציאות ואומר: 'ומיהו באותו יריד שקבעו הכומרים'⁴³ לקבל משם המכס היאך אנו עושין שם משא ומתן. ותינח במקום שאין גובין המכס עד לערב מותר, דאפילו לא מכר כלום היה גובה מן החנות, אבל יש מקומות שמיד שמכר בחנות מיד גובין ממה שמכר... ויש לומר דאינו משום מהנהגה אלא היכא שמן המכס עושין תשמישי עבודה זרה. ויש מקומות שבונים עבודה זרה וקבלו עליהם הסוחרים שבכל דבר שימכרו שיתנו פשוט לע"ז לבנייה, לשם נראה, שאם אמר לישראל קח החפץ בכך ועוד פשוט לבניין ע"ז, לשם אמרינן דמהנהגה אסור. ואם אינו מזכיר לו פשוט לבניית עבודה זרה מותר, אף על גב דהגוי יתן מדמים של מקח זה, דשמא בלא זה לא היה נותן לו החפץ כי אם בדמים הללו, ואם יותר מן הסכום אומר לו ועוד פשוט, אף על גב שלא הזכיר לו לצורך עבודה זרה, שהניח לומר כן בשביל הישראל, שמא אסור, דהשתא יוצא מכיסו של ישראל הפשוט דאי לאו הבנייה, הוה מחיל ליה לגביה'.

לבטיו של ר' ברוך למצוא היתר למשא-ומתן עם הנכרים בימי היריד שבחגים הנוצריים נובעים מאותה שאיפה, שמצאנוה בדיון דומה אצל רבנו תם: 'לתת מחיה לבני ברית'⁴⁴. ודרך-אגב מצטיירת לפנינו תמונה מציאותית מהשתתפותם של יהודים בימי היריד, מהשפעתה של הכנסייה הנוצרית ומאותה 'מחלת הבניה' (morbus aedificandi) של כנסיות, שהתפשטה בצרפת בסוף המאה הי"ב וראשית המאה הי"ג⁴⁵. ההיתרים האלה מנומקים כמובן בטעמים שבסברה, או באסמכתות שבמקורות, וטעות גדולה היא לחשוב שיש בהם משום ביטול דיני עבודה זרה כלפי נוצרים. עם כל רצונו להקל מתוך סיבות כלכליות, אנו מוצאים את ר' ברוך מחויק באיסור מכירת 'לבונה לגלח כומר וכן שעה באיד קלנדא שלהם... וכן גביעים שישראל קונה לאחר שפגמו הגוי ובטלו אסור למכור לגוי דבשביל פגימה קטנה אינו מגיח הגוי מלתת בו יין לקלס לעבודה זרה שלו.

41 חסר בדפוס, וכ"ה בכ"י ברלין 19 ובכ"י הוואטיקאנה 145.

42 ע"ז י"ג ע"א, ועי' ברמב"ם שם הי"ד. וכל העניין מספר התרומה הועתק בהגהות מיימוניות שם אות ו ובדפוס קושטא של ההגהות נוסף אחרי 'ועוד פשוט לאלוה' 'שקורין גוטשפינגר (Gottespfennig) בלשון אשכנז'.

43 בכ"י ואטיקאנה 179 שבו נמצאים רק הסימנים של ספר התרומה: 'ויריד שקורין פירא' - foire. 44 עי' לעיל, עמ' 62.

45 עי' A. Thalamas, *La Société seigneuriale française*, 1951.

וכן ספרים פסולים אסור למכור להם'⁴⁶. הוא מחמיר יותר מן הראב"ן, שדן בעניינים אלה שני דורות לפניו^{*46}.

ב'ספר התרומה' אין אנו מוצאים זכר למנהגי הקהילות, וגם בעניין זה אין ר' ברוך אשכנזי. מלבד מה שהבאנו מדבריו על אשכנזי נמצא אצלו גם רמז לקשרים שבין צרפת לאנגליה: 'ובים שעוברין ללכת ארץ האי, שקורין אנגליטירא, פעמים שעוברין אותה ביום אחד, כשיש להם רוח טוב, ומותרין ליכנס בחמישי לערב...'⁴⁷. לאחרונה למדנו, שר' ברוך נפטר בשנת תתקע"א (1211)^{*47}.

ר' שמואל אלגאזי מוסר בספרו הקטן 'תולדות אדם'⁴⁸, 'שמ"ו שחבר רבינו ברוך מוורמייזא ספר התרומה והוא עבר דרך קנדיאה והלך בארץ ישראל'. לפי פשט הדברים, הכוונה שר' ברוך חיבר את ספר התרומה שמ"ו שנה לפני זמנו של ר"ש אלגאזי, הכותב בשנת שמ"ג, כלומר בשנת 1237, אבל תאריך זה סותר את עדותו של ר' ברוך עצמו, שלפיה כתב את ספרו סמוך לשנת ד"א תתקס"ב (1202)⁴⁹. נראה שהתאריך המובא אצל ר"ש אלגאזי אמנם משובש וצ"ל: 'שע"ז שנה, דהיינו 1208, והוא תאריך עלייתו של ר' ברוך לארץ-ישראל. על כל פנים, אין להטיל ספק בעצם עלייתו של ר' ברוך לארץ-ישראל ובשהותו בקנדיא, שכן חתום הוא על תקנותיה^{*49}, בספרו קבע מקום מיוחד להלכות 'ארץ ישראל', ובדברי הפתיחה לספר יש אולי רמז לעלייתו, או לרצונו לעלות: 'למען ציון לא אהשה ולמען ירושלים לא אשקוט עד יצא כנגה צדקה, ויבוא מורה צדק לנו, והקדושים גאוני עולם שוכני ארץ, אשר יעירו ויקיצו ויציצו ויאירו להורות לנו הדרך אשר נלך בה. אמת כי חביבה ארץ ישראל ואשריו איש הדר בה, כי אפילו היוצאים מתוכה, יכניה וגלותו הביאו עמהם אבנים ועפר ארץ ישראל... וכל שכן הדר בה מקיים מצוות התלוין בה, זוכה לחיות במחיצתו של הקדוש ברוך הוא'. לדעתו, אין צורך לומר, שיכלו להפריש תרומות ומעשרות בימי התנאים, שכן היה להם אפר פרה גם לאחר החורבן, אלא אפילו בסוף ימי האמוראים (על האמוראים הראשונים הוא אומר, שאף-על-פי שהיו דורות הרבה אחרי החורבן היה להם אפר פרה) 'דמסתמא פסקה להם הזאה לבני ישראל, אפילו הכי היו עולין לארץ ישראל מפני חיבתן

46 סי' קל"ח רק בדפוס ויניציה.

*46 ראה לעיל, עמ' 177, ולעיל, עמ' 55. 47 ספר התרומה סי' רכ"ה.

*47 כן מפורש ברשימה שבכ"י גינצבורג 109 (לעיל, עמ' 270 הע' 47).

48 ירושלים תש"ד, עמ' י"ח.

49 ספר התרומה סי' קל"ה. וכן נאמר ברשימה הג"ל: 'ובשנת תתקס"ד (1204) ספר התרומה הוסד'.

*49 תקנות קנדיאה, מהד' הרטום—קאסוטו, ירושלים תש"ג, עמ' 6, סי' י"ג. יחד עמו היה חתנו ר' מנחם (שם, עמ' 31), נראה, שהתאריך תתקפ"ח (שם, עמ' 3) משובש וצ"ל: תתקס"ח (1208) והוא מתיישב עם שאר התאריכים.

ומפרישין תרומות ומעשרות...'. המסקנה המשתמעת מדברים אלה ברורה היא. ייתכן שחוסר הקביעות במקומן של הלכות ארץ-ישראל בכתבי-היד יש בו אסמכתא להנחה, שהן חוברו רק סמוך לעלייתו ארצה או מיד אחריה.⁵⁰

'ספר התרומה' התפשט מהר בצרפת, אשכנז, איטליה ואף ספרד. מביאים דברי מתוכו: ר' אלעזר הרוקח⁵¹ ור' יצחק אור זרוע⁵², הקורא לו ס' תרומות. ר' משה מקוצי⁵³, המזכיר אמנם רק את שם ר' ברוך, אבל דבריו נלקחו מ'ספר התרומה', ויש מקומות שאף העתיק ממנו מבלי לציין את הדבר⁵⁴. ר' יצחק בר' יוסף מקורביל, שהשתמש עוד בכתב-ידו של ר' ברוך⁵⁵. ר' צדקיהו בר' אברהם הרופא⁵⁶ ובן-ארצו ר' מנחם רקאנטי, הרמב"ן, ר' אהרן הכהן מלונגיל ור' אשתורי הפרחי⁵⁷. גדול מפרשי התלמוד בפולין, ר' שלמה לוריא, מביא את דברי הרמב"ן, שכתב על דברי 'ספר התרומה' שמשופשים הם. אבל עם כל הערכתו לרמב"ן אין המהרש"ל נמנע מלהעיר: 'ושרי ליה לרב הגדול רמב"ן, שיכתוב על בעל התרומה שאישתבש, הלא כל דבריו בנויים על יסוד דברי ר"י בעל התוספות. ואם לא נראו לו דבריו היה לו לכתוב לא נראים לי כלל דבריו, כי אין נופל לשון שיבוש אלא כשטעה⁵⁸ טעות גמור ההכרח ואיננו כן'⁵⁹. על התפשטותו הרבה של 'ספר התרומה' מעיד גם המספר הגדול של כתבי-היד שנשארו מהספר. אין לך כמעט אוסף של כתבי-יד בספריות הגדולות שלא נמצא בו לכל הפחות כתב-יד אחד של 'ספר התרומה', וישנן ספריות שבהן נש-

50 עי' לעיל, עמ' 349.

51 ספר הרוקח סי' רנ"ה, הל' גדה, סי' תכ"ז, תל"א, תמ"ג, תצ"ד, ועי' לעיל, עמ' 348. הלשון מוכיחה, שאין אלו הוספות מאוחרות כדברי פריימן ב-*Germania Judaica*, עמ' 292.

52 אור זרוע ח"א סי' תנ"ג, ס"ה, ע"ג; תרע"א; תרע"ה; ח"ב סי' ל"ב; ל"ח; ס"ב, ט"ו ע"ב; פ"ד, ט"ו, ט"ז, י"ז; ע"ז סי' קכ"ז, קנ"ז, קס"ג, רל"ב, ר"ס, רע"א, רע"ג, רע"ו. 53 סמ"ג ל"ת ס"ה, י"ו ע"ב, י"ו ע"ד, י"ח ע"ב, כ ע"ג, כ"א ע"ב; ל"ת קל"ב, ל"ת קמ"א, נ"ב ע"ג, נ"ג ע"ב; עשין כ"ב, ק"ה ע"ב, קל"ו, ר ע"א.

54 עי' לדוגמה עשין כ"ה, ק"ז ע"ד, וספר התרומה סי' ר"ג; עשין נ, קכ"ט ע"ד, וספר התרומה סי' קט"ו; שם קל"ב ע"א וספר התרומה סי' ק"ל. בדפוס ויניציה של הסמ"ג צויינו המקומות המקבילים מספר התרומה.

55 סמ"ק סי' קפ"ד, סי' ר"ה, רכ"ב.

56 המקומות צויינו על-ידי שלמה בובר בהקדמתו לשבלי הלקט י"א ע"א.

57 פסקי ריקאנטי סי' צ"ג, צ"ד, צ"ט, קכ"א, רכ"ו. בארחות חיים ח"ב, הוצאת ד"ר מ. שלזינגר, נרשמו המקומות בעמ' 654. כפתור ופרח, הוצאת לונץ עמ' 19, 26, 31, 40, 45, 58, 65, 81, 124, 165, 199, 204, 215, 222, 228, 360, 364, 367, 431, 555, 558, 565, 592, 648, 687, 689, 690, 695, 698.

58 כצ"ל, ולא: כי טעה.

59 ים של שלמה חולין פ"ח סי' ס"ד.

מרו גם ארבעה טפסים⁶⁰. ר' יששכר הלוי בר' יקותיאל, מגדולי תלמידי הרא"ש, חיבר קיצור מ'ספר התרומה'⁶¹, וייתכן שהוא-הוא הקיצור שבכתב-יד אחדים⁶². המעתיקים של המחזור ויטרי השלימו את המחזור על-ידי הוספת הלכות שלמות מתוך 'ספר התרומה'⁶³. בתוספות שלנו נזכר במפורש ספר התרומה רק בעבודה זרה⁶⁴, אולם גם כל המובא בשם ר' ברוך בתוספות אלו ובתוספות שבת לקוח מחיבורו זה⁶⁵. 'ספר התרומה' נדפס לראשונה בוויניציה בשנת רפ"ג על-פי כתב-יד לא נקי משיבושים. בכתב-יד היו כנראה הוספות תלמיד, ועל כך מורות הלשונות 'כך פירש לנו הרב רבינו ברוך בקידושין', 'זה סדר מורי הר' ברוך בר' יצחק'⁶⁶. לפעמים נשתבשו בו התחלות הסימנים ועניינים שלמים באו שלא במקומם⁶⁷. הספר נדפס אחר-כך רק פעמיים, ועל השיבושים הרא-שונים נוספו חדשים. שמו רגיל בספרי הפוסקים ומפרשיהם האחרונים, אבל רבים מהם העתיקו את דבריו מכלי שני ושלישי.

מלבד 'ספר התרומה' נשארו לנו תוספותיו של ר' ברוך למסכת זבחים, שהן התוספות שלנו, ועליהן עוד נייחד את הדיבור. בתוספות אלו הוא רומז לתוספותיו למסכתות עירובין, יבמות, קידושין, בבא מציעא, מנחות⁶⁸, כמו-כן נזכרות תוספותיו לבבא קמא⁶⁹ ולנזיר⁷⁰, וכפי הנראה גם תוספותיו לחולין⁷¹. בהתאם למה ששיערנו לעיל^{71*} יש אולי מקום לשייך לר' ברוך את הפירוש לתורת כהנים המיוחס לר' שמשון משנץ. לעומת זאת נראה, שאין לייחס לר' ברוך את הפירוש למסכת תמיד, המיוחס לראב"ד, כפי שסבר אברהם עפשטיין ובעקבותיו גם חוקרים

60 בריטיש מוזיאום 518, 538, אוקספורד 640, 641, פאריס 359, 360, 361, 642, ואטי-קאנה 145, 164, 179, קונטינזה 136, 137, פרמה 403, 617, פירנצי 4, ברלין 19, המבורג 178, וינה 61, לונד M.S.L. D.3 61 שם הגדולים ח"ב, אות ק, 96 ג.

62 על כ"י בודפשט, עי' כהן, מאגאזין ח"ד, עמ' 93, כ"י פרמה 813, אוקספורד 777,3, מילאנו 87.

63 המקומות נרשמו ע"י הורוביץ במבוא למחזור ויטרי עמ' 80 ועי' גם ברלינר, לקוטי בתר לקוטי, עמ' 177.

64 ט ע"א ד"ה האי, ע"ו ע"ב ד"ה בת, ועי' ספר התרומה סי' קל"ה וסי' ס.

65 ע"ז י"ג ע"א ד"ה קל = ספר התרומה סי' קל"ז; י"ד ע"ב ד"ה חצב = סה"ת סי' קל"ח; ל"א ע"ב ד"ה השולח = ספר התרומה סי' קפ"ד; שבת מ"ח ע"א ד"ה דויתים = ספר התרומה סי' רל"א.

66 סי' קל"ב וסי' קל"ג. הוספות אלו חסרות בכ"י ברלין 19, הל' גיטין מסתיימות שם במלים 'כדאיתא בירושלמי', הוספה כזאת נמצאת גם בסי' ק"ל.

67 עי' סי' ק"נ. 'פסק דין אשת כהן או בת ישראל...'. מקומו לפני 'אמר רבינא' בסי' קמ"ט. התחלת סי' קנ"ז מקומה בראש סי' קנ"ו וכ"ה בכ"י, בסי' ק"ו חסר בכ"י מ' ובערוך פי'. ובאמת אין מקומם של הדברים כאן כי אם בסי' ק"ד.

68 ראה להלן, עמ' 662, ושם הע' 6. 69 הג' מימ' הל' גולה ואבדה פ"ז אות א.

70 שו"ת מהר"ם ב"ב ד"ב, עמ' 194.

71 במרדכי חולין סי' תר"כ: 'וכן מצאתי בתוס' הר"ב'. 71* עי' לעיל, עמ' 315.

אחרים⁷². בדיקת הפירוש סותרת סברה זו. המפרש האלמוני מביא כמה פעמים את פירושי ר' יצחק בר' שמואל מבלי שיציין שהמדובר ברבו⁷³. יחסו השלילי של מחבר הפירוש לתוספות הצרפתים מצא את ביטוי במשפטים חריפים, כגון: 'ומה שהאריך בתוספות צרפת בשם ר' יעקב ז"ל... ושנויי למעיילי פילי בקופא דמחטא נינהו ולא ימצא בהן אדם יד ורגל...'. 'אין נראה יד ורגל להנהו דחוקים, ואין נראה שיוכלו לקום'. 'במנחות בפרק תכלת פירשו בשם ר' יעקב ז"ל, כלאים בציצית, אפילו בעת שאין מצות ציצית בגון בלילה אין בו משום כלאים ויכול ללבוש ולהתכסות באותו טלית כל שעה... והרבה האריך בדבר ועמל הוא לכתבו מפני שנראה ששמע השומע הדברים וטעה וחלילה שהלב מחדד כמוהו היה מחשיב הדבר, שאפילו לתינוקות אין ראוי לטעות בו, כי כמה שנויי דחיקי דלית בהו מששא כלל יש לו בעניין זה כמו שכתבנו שם... לפיכך [ליתא] פירוש ר' יעקב ז"ל כמו שכתוב שם בתוספות צרפת'⁷⁴. ואין להעלות על הדעת שדברים אלה, שגרמו לפי הנראה לייחוסו של הפירוש לראב"ד, מתנגדם החריף של הצרפתים⁷⁵, יצאו מפיו של ר' ברוך בר' יצחק, שראה את עצמו תלמיד ותיק של הר"י, והיה נאמן לבית-מדרשו ולשיטתו כחבריו הר"ש משנץ ור' יהודה מפאריס. בעל הפירוש מציין את רבנו אפרים כמורו⁷⁶, ואילו ר' ברוך מביאו בספר התרומה ובתוספותיו לזבחים בלי תואר זה⁷⁷. הוא מרבה להביא את פתרוני הרב ר' שמואל החסיד⁷⁸ ועל-יד זה עניינים בשם מורו הרב החסיד. וכבר שיערנו שהכוונה לבנו של ר' שמואל, ר' יהודה החסיד. שלא כדברי ר' שמואל אין דברי המורה-החסיד לקוחים מפירוש לתמיד. והם בעיקר דברים של מה שלמעלה או רמזים, כגון: 'בא לו לפשפש הצפוני... כי אותו הפשפש שהיה בדרום לא נפתח מעולם, כי לא יתכן להיות נכנס ויוצא במקום שהשכינה בו. ויש לתמוה שבמשכן לא היה עשוי מקום מיוחד לשכינה לבוא.

72 עפשטיין במאמרו על ספר יחוסי תנאים ואמוראים, עמ' 15–17, *Germania Judaica*, עמ' 293. י. נ. אפשטיין, תרביץ שי"ב, עמ' 190, הערה 6, נוטה כנראה גם-כן לקבל דעה זו.

73 כ"ה ע"ב 'וגם כתוב בתוספות צרפת בשם הר"ר יצחק בן ברוך... והוצרך הרב יצחק בר שמואל ז"ל לעשות פירוש לפירושו'; ל ע"ב: 'ובתוספות צרפת מקשים בשם ר' אלחנן בן הר' יצחק ז"ל... ותירץ בשם הר"ר יצחק אביו ז"ל...'; ל"א ע"ב.

74 פי' הראב"ד לתמיד ל"א ע"א ושם ע"ב. הדברים האחרונים מכוונים כנגד תוספות מנחות מ ע"ב ד"ה תכלת, שהן תוספות שנץ.

75 עי' לעיל, עמ' 25.

76 ל"ב ע"ב ד"ה נמטא דגמדי בפירוש לדף ל ע"ב.

77 עי' לעיל, הערה 40.

78 עי' לעיל, עמ' 194.

ומורי הרב החסיד אמר שמקום הוועד היה שם באותו מקום שהקב"ה מתוועד עם העליונים לגזור גזרות ולעסוק בצרכי עולם, אבל שכינה נכנסת שם לבין ב' הכרובים דרך המפתח או משאר מקום⁷⁹. 'ומורי הרב החסיד ז"ל אמר דכל הנך דקתני שהיו נשמעים מיריחו מעשה נסים היו, ודוקא היה ביריחו נשמע ולא בשאר צדדים, מפני שיריחו היתה כמו ירושלים, מפני שהיא היתה תחילת כבוש א"י וכמו דתרומת דגן צריך לתרום, כן נתרמה א"י עצמה ובשביל כך התרימה יהושע להיות קודש לפיכך היא כמו ירושלים והיו נשמעין בה כל הנך דקתני, כדי שירגישו בני אדם שביריחו יש כמו כן קצת קדושה כמו בירושלים⁸⁰. ר' ברוך, בעל 'ספר התרומה', לא היה תלמידו של החסיד. אברהם עפשטיין תמך את יתדותיו בשלוש ראיות: הוא מצא שלוש הבאות מתוספות רבנו ברוך לתמיד, ולדעתו הן הן הנמצאות בפירוש המיוחס לראב"ד, אבל הקבלתן של ההבאות עם הפירוש אגב השוואה מדוקדקת אינה מאשרת את דעתו.

פירוש המיוחס לראב"ד ל'ע"ב ד"ה
'שבהם תולים

יומא ט"ז ע"ב ד"ה מן

... מיהא הא דקתני שבין העמודין לאו דוקא ממש בין העמודין דהא תנן בפרק בתרא דמדות ד' שולחנות היו רחוקים מן הנסין ד' אמות, אלא האי דקתני שבין העמודים, כלומר מכ' וונים היו כנגד בין העמודים, אבל רחוקים היו ד' אמות ויש לשונות אחרים ואין מתיישבים אבל זה נראה בעיני'.

'מיהו קשיא דבפרק לא היו כופתין תנן הק' רבים מדיחין אותם במעוטן של שולחנות של שיש שבין העמודים, אלמא דהני נמי ביני העמודים הוו קיימי. מיהו ר"י בר ברוך⁸⁰ גרס התם במעוטם של שולחנות שבבית המטבחים. א"נ י"ל אעפ"י שהיו רחוקים ד' אמות קרי ליה בין העמודים ואעפ"י שרחוקים ד' אמות לא היה בהמה נגררת בארץ, שגוף הבהמה גדולה ומגיע לשלחנות, כדאיתא בבראשית רבה דכשמרכיבים כבשי התמיד על הגמלים היו נגררין בארץ, מצאתי בתוספות תמיד יסוד רבינו רבי ברוך זצ"ל'.

המשותף מועט הוא, ודווקא העיקר המובא מפירושו של ר' ברוך אינו במיוחס לראב"ד. וההבדלים בולטים עוד יותר בהקבלה הבאה:

79 ל' ע"א ד"ה בא לו.

80 ל"א ע"א ד"ה קול המגרפה, ועי' גם ל"א ע"א ד"ה כל צרכה, ד"ה והפירוש. ועי' ספרי זוטא, הוצ' ש. הורוביץ עמ' 264.

*80 בראש הגהות מספר חק נתן ממסכת תמיד בדפוס ראם נאמר: 'דע כי המפרש של תמיד הוא ר"י בר ברוך וכן מוכח מהתוספות בפ"ק דיומא', והכוונה לדבור שהבאנו בפנים, אבל גם כאן אין הוכחה חד-משמעית, וראה לעיל, עמ' 153. מעניין שה' מהרש"א בח"א כותב מתוך שיגרה: 'פירש"י', והמגיהים האחרים (הרש"ש, ר"י עמדין) כותבים: 'המפרש'.

תוספות יומא מ"ו ע"ב ד"ה כי

הפירוש המיוחס לראב"ד ל"ג ע"א
ד"ה היו מכבדין

... ושוב מצאתי בתוספות תמיד של רבינו ברוך ברבי יצחק שהקשה הקושיא ותירץ כמו שתרצתי. עוד תירץ דמכבדן לאמה לאחר שכבו וכתב שרבינו נסים זצ"ל הקשה אותה במגילת סתרים וזה לשונו הא גחלים קדושים הן כדתנן הוסיף ר"ע הסולת והלבונה והגחלים שאם נגע טבול יום במקצתן פסל את כולן וא"כ איך מכבדן לאמה והלא מפסיד קדשים. ותירץ דבירושלמי מקשה זאת הקושיא בפרק בתרא דחגיגה וה"ג התם, תינח קטורת ולבונה גחלים מאי, פירוש, אמאי פסל את כולם והלא אינם קדושים. אמר ר' בון בר רב כהנא תיפתר בגחלים של יוה"כ שבמה שהוא חותה את כולן הוא מכניס, אבל גחלים של כל יום לא, כההיא דתנינן נתפור הימנה קב גחלים מכבדן לאמה, פי' גחלין של יוה"כ בכלי שחותה בו הוא מכניס להכי הכלי מצרפן, אבל מחתה של כסף שאין כליין לא מצרפן להו ואינן קדושין ולכך מכבדן לאמה, ומיהו רבינו ברוך פי' פירוש הירושלמי בע"א דבעי למה פסל את כולן והלא אינו צריך לכלי, שהרי נתפור מהן קב גחלים ואפי' למאן דאמר בחגיגה דכלי מצרף אפילו שאין צריך לכלי היינו למאן דאמר צירוף דאורייתא, דאז הו' סיפו חכמים אפילו שאין צריך לכלי, אבל למאן דאמר צירוף דרבנן לא וכדמוכח בפ' הקומץ רבה ומשני בשל יוה"כ, שהיו כולם קדושים, והוא הדין דהוה מצי לתרוצי במחתה שנייה של ג' קבין, שמאותה לא נתפור כלל...'

י"מ דלאחר שכבו היו מכבדים מפני שקשה להם... וגם נראה לומר כל דבר שהוא לצורך גבוה ומכבה אינו עובר משום מכבה... ובמגילת סתרים של רבינו נסים מקשה מההיא מתניתין... וכתב ז"ל שכן מתיר בירושלמי דחומר בקודש ההיא משנה דר"ע דקתני דטבול יום פסול בגחלים של יוה"כ... אבל בגחלים של כל יום ויום לא... וכל זה מה שכתבנו הכרחנו לפרש לפי דברי המגלה סתרים, אבל בלא זה היינו יכולין לפרש ההיא דמשנת ר' עקיבא אפילו בגחלים של כל יום וכגון שכבר עירה לתוך מחתה של זהב שבה היה מקטיר ולא היה צריך לגחלים של יום הכפורים, וגם בתלמוד שלנו לא משמע בהדיא דדוקא כלי שרת, כדפירש בתוס' חגי' גה, אבל לשון הירושלמי קצת הוא יוכיח דבעי כלי שרת מדמסיק בהדיא לישנא יודעים היו שכלי שרת מחברין וכו' אבל יכול לומר דאורחא דמילתא נקיט משום דאורחיה דקודש להיות בכלי שרת. ועוד היינו יכולין לומר משום דמכבדין לאמה אינה ראייה לו-מר שבשביל כך לא נתקדשו במחתה, שהרי הדמים כמו כן היו נשפכין לאמה ואע"פ שנתקדשו בכלי כדתנן אלו ואלו מתערבין באמה ויוצאין לנחל קדרון וה"נ הני גחלים היו מתכבדין לאמה כיון שנעשו כבר מצוותן.

השוואה זו מראה שהתירוצ של ר' ברוך לקושיה הראשונה בתוספות יומא הוא תירוצם של 'יש מפרשים' במיוחס לראב"ד, ולעומת זאת אין בתוספות יומא תירוצו של המפרש המתחיל במלים 'וגם נראה לומר'. ואשר לדיון על קושית רבנו נסים במגילת סתרים, הרי התירוצ המובא בשם ר' ברוך לדברי הירושלמי אינו מובא בפירוש ודברי הפירוש הנוטים מדרכו של רבנו נסים חסרים בתוספות. לכל היותר אפשר להסיק שבעל הפירוש המיוחס לראב"ד השתמש בפירושו של רבנו ברוך.

ראיה שלישית הביא א. עפשטיין מדברי ר' עובדיה מברטנורא: 'כך מצאתי פירוש משנה זו בפירושי רבינו ברוך בר יצחק והוא המחזור שבכל הפירושים'. אפשטיין אומר, שכל מה שמובא על-ידי ברטנורא נמצא בפירוש המיוחס לראב"ד, אבל העיון וההשוואה מראים, כי לא רק שאין התאמה מלאה בין שני הפירושים, אלא שישנן גם סתירות ביניהם:

פירוש המיוחס לראב"ד

פירוש ר"ע מברטנורא תמיד פ"ג מ"ט

ומצא שני נרות מזרחיים כו', קסבר האי תנא דמזרח ומערב היתה ניתנה המנורה, לפיכך אלו ב' נרות שאצל המזרח-הם נקראים מזרחיים, מפני שאותן ב' נרות קרובים למזרח, מיהא אעפ"כ אינו נעשה נס אלא בנר שני מאלו המזרחיים ומפני שהוא קרוב למערב יותר מן הראשון, שהוא ממש קרוב למזרח והוא נקרא מערבי במקום אחר, דאמרינן זהו נר מערבי שנעשה בו נס, דהא מדקתני הכא מצא שני נרות מזרחיות דולקים, ולקמן בפרק בתרא תנן מדשן את המזרחי ומניח את המערבי דולק, דש"מ האי נר שני משתי נרות מזרחיות הוא נקרא מערבי, ואית לן למימר נמי מדתנן מצאן שכבו ש"מ שאחר שמת שמעון הצדיק עסקינן שכבר לא היה נעשה נס ומשום הכי כי קתני מצא דולקין מדשן את השאר אותן חמש ומניח אלו שתיים במקומן דולק עד שהיו עושין דברים אלו בינתיים למר כדאית ליה וכו', דביומא איכא מ"ד דבדמ תמיד מפסיק להו ואיכא למ"ד דבקטורת מפסיק להו. מצאו שכבו ואותן ה' מצא דולקים מדשנן ומדליקן מן הדולקים ואחר כך היה מכבה אותן ה' ומדשנן ואותן שנים היה מניחן עד לאחר כן כדי להפסיק בין הטבת ה' נרות להטבת שניים. וביומא באמר להם הממונה מפרש טעמא למה היה צורך לחלק בין הטבת חמש לשתיים. וגם מפרש אמאי עביד הטבת ה' נרות ברישא וגם מפרש אמאי לא עביד שיתא ברישא ובתר הכי מפרש כיון שא"א בלא הפסקה היה צריך ע"כ לשני' שמצאו כבר לדשן ולהדליקן ואח"כ לכבות ולדשן באותה שעה אותן ה' ואחר דם תמיד או הקטורת היה חוזר ומדשן אותם ב' מזרחיים

ומצא שני נרות מזרחיות דולקים. האי תנא סבר מנורה מזרח ומערב היא מו"נחת ופעמים שמוצא גם השאר דולקים ונקט שתי נרות מזרחיות דולקים משום דשאר נרות אפילו דולקים מכבן ומ"דשנן. ואילו שתי נרות אם מצאן דולקים, אינו מכבן. ועוד משום דקתני בסיפא מצאן שכבו לאלו מזרחיות, חוזר ומדליקן. ובשאר נרות מצאן שכבו, אינו מדליקן עד הערב. מדשן את השאר, חמש נרות שלצד מערב מסיר מהן השמן הישן והפתילה הישנה והדשן ונותן הכל בכוז ונותן שמן חדש ופתילה חדשה. ולאחר שחיטת התמיד וזריקת דמו מדשן השני מזרחיות ונותן בהן שמן ופתילה חדשה. והא דמפסיק ההטבה בשחיטת התמיד וזריקת דמו ואינו מטיבן כולן יחד, משום דכתיב בבקר בבקר בהטיבו את הנרות, אמרה תורה חלק ההטבה לשני בקרים ועביד הטבת חמש נרות ברי"שא והדר הטבת ב' נרות משום דכיון דאתחיל עביד רובא. והאי דלא עביד שיתא והדר חד, משום דכתיב בהטיבו את הנרות אין הטבת נרות פחות משנים. והני מילי בזמן שאין הנס, כגון לאחר שמת שמעון הצדיק, אבל קודם שמת שמעון הצדיק שהיה נר מערבי דולק תמיד בדרך נס, כדתניא מחוץ לפרוכת העדות, עדות הוא שהשכינה שורה בישראל, זו נר מערבי שנותן בה שמן כמדת חברותיה וממנה היה מתחיל ובה היה מסיים, כשהיה

שכבר דיין והדליקו, שאע"פ שעכשיו נמצאו מזרחיים ב' פעמים מדשנים אין בכך כלום דמאחר שאחר הדלקת ב' המזרחיים מתחיל לדשן כסדר עם הפסקת דם התמיד או הקטרת כל ז' הנרות שפיר מקיים מצות הטבה. וא"ת למה מדשנו ומדליקו ידליקו בלא דיין מאחר שהוא צריך עדיין אחר דיין ה' נרות לדשנו שנית. י"ל הדלקה בלא דיין לאו אורח למיעבד לפיכך בענין אחר לא אפשר. וא"ת למה היה מדשן אלו מזרחיים באחרונה, דאד"רבה נאמר דאין מעבירין על המצוות ויתחיל מן המזרחיים לדשן ה' נרות ושניים שאצל הפרוכת ידשן באחרונה. י"ל מפני שנה המ"ערבי שהוא מן ב' מזרחיים היה רגיל להיות דולק מפני הנס ונמצא שלא היה צריך לדשן והרי לא היה יכול להתחיל מן המזרחי לדשן, שאם היה מתחיל מן המזרחי ממש שהוא אצל המזבח היה צריך לדלג על אותו שהוא שני לו, דהיינו נר המערבי שהוא דולק, ונמצא שזה הדישון היה לסירוגין, לפיכך א"א לעשות כן אלא ע"כ היה לו להניחם מלדשן עד באחרונה ובשביל כך בתחלה היה מדשן ה' נרות שכלפי הפרוכת ומניח הדישון בתוך הכוז והכוז היה מניח על מעלה שניה ויוצא עד לאחר הקטרת הקטורת או זריקת דם התמיד ואח"כ היה מדשן ב' המזרחיים. ואגב גררא נימא בה טעמא דלמאי מתעבוד טפי נסים בהני שנים מאחריני, ומסתבר להיות יותר נס באותו שהוא ממש אצל הפרוכת מפני שהוא קרוב לשכינה יותר, אלא טעמא שבשני מן המזרחים נעשה נס יותר מפני שמן הדין היה ראוי להיות נס בנר המזרחי הראשון, שהיה אצל המזבח ממש כי אין מעבירין על המצוות והיה משם מתחיל להדליק כסדר וגם אותו נר עומד לימין המדליק והיה מקיים כמו כן דכל פניות יהיה דרך הימין בכל הנרות כסדרן אלא כדי להודיענו זה דמתוך זה הנס יהיה ניכר שהשכינה שורה בישראל במקום ארון לפני מן הפרוכת וכאילו מעיד על דבר זה שהשכינה במערב גורם דבר זה שהוא דולק ולמאן דאמר דמנורה צפון ודרום היתה מונחת, האמצעי הוא נקרא מערבי, כלומר

בא להטיב השני נרות מזרחיות לא היה מדשן אלא הנר הראשון בלבד ומטיבו ומניח הנר השני הסמוך לו דולק עד הערב שמדליק את הנרות וממנו מדליק כל הנרות האחרים. וא"ת חר שהדליק שאר הנרות מטיבו ומדשנו לנר זה בערב ומדליקו. ואע"ג דכתיב בהטיבו את הנרות, דאין הטבה פחות משנים, הרי עדיף טפי שלא להטיב כי אם נר אחד מן הב' נרות מזרחיות ולהניח הנר הב' דולק, שלא להטיבו עד הערב, כדי לפרסם הנס שהוא דולק תמיד. ומה שמטיב חמש שלצד מערב תחילה ולא חמש שלצד מזרח ולבסוף שנים שלמערב ומהם היה לו להדליק ולא עבד הכי משום דכתיב להעלות נר תמיד מחוץ לפרוכת העדות יערוך אותו לפני ה', אמרה תורה קבע נר להדליק ממנו שאר נרות, ואיזה זה נר שני שלצד מזרח והוא קרוי נר מערבי דכי עייל בהיכל בהאי נר פגע ברישא, ואין מעבירין על המצוות ואיכא למימר בההוא אתו קם הנס והוקבע להדליק ממנו, ובנר ראשון אי אפשר דהא כתיב לפני ה' מאותו נר של צד שכינה, שהוא לצד מערב, ואין נר ראשון קרוי לפני ה'. מצאן שכבו השנים מזרחיות, כגון לאחר שמת שמעון הצדיק מדשנו ומדליק מן הדולקים. לא שהיה גותן פתילה חדשה ושמן חדש כדרך הטבת הנרות, שהרי לעולם אין מטיבין שני נרות מזרחיות אלא לאחר שחיתת התמיד, כדי להפסיק בין הטבת חמש להטבת שנים, אלא מדשנו היינו שמ"סיר הדשן שבראש הפתילה הישנה ומגביהה ומדליקה כדי להיות ניכר יפה הפסק שבין הטבת חמש נרות לשנים. ואם אין בנרות דולקים מדליק ממוזבח העולה, ומדשן את השאר, זו הטבת חמש הנרות, שנותן פתילה חדשה ושמן חדש ומניחן כבויים עד הערב

פירוש המיוחס לראב"ד

פירוש ר"ע מברטנורא

האחרונים הם סניף אליו והוא עיקר משובח ועל שמו נקראו כולם כדאיתא במנחות פ' שתי הלחם מכאן שהאמצעי משובח אבל אליי-ביה... (?) מתוך נר אמצעי שהיה מערבי נקרא לא היה ניכר שום עדות אם מחמת הדליקה בלבד, אלא שזה היה עדות שאם לא מפני שהשכינה שורה לפניו מן הפרוכת למה היה נעשה הנס במנורה יותר מכל הכלים שבהיכל כגון מזבח הזהב והשלחן, אלא כאלו מודיע, שהשכינה גורמת לה, מפני שהיא קרובה לפרוכת יותר מכולם וגם שהתורה נמשלה לנר דכתיב כי נר מצוה ותורה אור וכו' והלוחות מונחות בארון. ואע"פ שבלחם הפנים שעל השולחן נמי נעשה נס שהיה חם ביום הלקחו, זה אינו נעשה נס גלוי וניכר שיהיה נראה לכל אדם כמו הנר שהוא נראה למרחוק לכל רואיו, אבל בלחם הפנים אינו כי אם ללוקח אותו ולא לרואים לפיכך זהו עיקר עדות'.

שבא ומדליק, ומדשן דהכא אינו כמו מדשנן של שנים מזרחיות דלעיל. ול-אחר שחיטת התמיד וזריקת דמו חוזר ומדשן המזרחית ונותן שמן ופתילה חדשה ומניחה עד הערב כבויה. ונר שניה שקרויה מערבית כמו כן מדשן ומסיר השמן והפתילה ישנה ונותן שמן חדש ומדליקה ממזבח העולה כדי ל-הדליק ממנה בערב הנרות האחרות, שנר מערבי הוקבע להדליק ממנו נרות אחרות, ולכך נמי מדליקה אם מצאה כבויה קודם שחיטת התמיד כיון ש-צריך מ"מ להדליקה כשבא ומטיב לא-חר שחיטה'.

עם כל המשותף שבין שני הפירושים, הרי ההבדלים שביניהם בולטים לא רק בחסר ויתיר ובסידור העניינים, אלא גם בגופם של הדברים. וכך, למשל, בפירוש המיוחס לראב"ד מדובר על דישון כפול של שני הנרות המזרחיים, כי בעניין אחר אי אפשר, ולעומת זאת מבחין ר' ברוך בפירושו בין שני סוגי דישון. ומפרשי-המשנה האחרונים כבר הרגישו בהבדלים שבין שני הפירושים⁸¹. הקש-יים שהעלינו בייחוס הפירוש לר' ברוך יחד עם ביטול הראיות, מבטלים לדעתנו את סברתו של א. עפשטיין. רק דבר זה ברור שר' ברוך חיבר פירוש לתמיד, שממנו שרדו שרידים, וייתכן שבעל הפירוש המיוחס לראב"ד כבר השתמש בפירושו של ר' ברוך. ואשר לשאלת הפירוש המיוחס לראב"ד לא עלה בידינו לקבוע את מחברו⁸².

81 בעל תוספות יום טוב מעתיק את דברי הרשב"א בתשובה סי' ע"ט ואת תמיהותיו על פירוש המשנה, שנשלחו לו על-ידי אחד משואליו, והדומה לפירוש המיוחס לראב"ד, ובסוף דבריו הוא מעיר: 'ואמנם מה שהר"ב כתב על הפי' שכתב הוא בשם רבינו ברוך בר יצחק... הנה קרוב לזה הפי' כתוב בשאלה של הרשב"א שבסי' ע"ט' (כצ"ל ולא: ש"ט, כי שם חסרות התמיהות).

82 בשו"ת ר"ח או"ז סי' ת, ד ע"ב, מובא עניין הנמצא בפירוש תמיד — בשם ר' משה בר' חסדאי, והיה מתקבל על הדעת לראות בו את המחבר המבוקש של הפירוש לתמיד ואמנם יש דמיון ביניהם, אלא שמלבד ההבדל בין נוסח הציטאט הנ"ל לבין

בעלי התוספות באשכנז, הפוסקים והחסידים

העובדה שר' ברוך הוא עורכן של התוספות שלנו לזבחים והוא שחיבר פירוש למסכת תמיד מתיישבת יפה עם ההשערה שהעלינו לעיל (עמ' 315), שהוא גם מחברו של הפירוש לספרא המיוחס לר"ש משנץ.

השאלות והתשובות שהגיעו לידינו והקשורות בשמו של ר' ברוך, מעטות הן⁸³: שאלה אחת של ר' ברוך לרבו מדמפיר ותשובתו של האחרון⁸⁴. מובאים גם פירושים לתורה בשם ר' ברוך⁸⁵, אלא שלא ברור אם אין הכוונה לר' ברוך בר' יצחק מריגנשבורג, שבשמו מובא פירוש לפסוק בתהלים⁸⁶.

[ב]

בין אם ר' ברוך היה בן אשכנז ובין אם היה רק תושב בה, הריהו שייך בעיקר לבית-מדרשו של הר"י, ואין לראות בו נציג טיפוסי לחכמי אשכנז שבראשית המאה השלוש-עשרה, שעליהם מיוחד הדיבור בפרק זה. עלינו להסתפק בתיאור דמויותיהם ופעולותיהם הספרותיות של אישים בעלי-צורה, שחיבוריהם הגיעו לידינו, אלא שנשלב בתיאור זה גם את שרידי הידיעות על החכמים, ששמותיהם רק נזכרים בתוספות ובספרי ההלכה. לא תמיד משקפות ידיעותינו בנאמנות את מעמדם וערכם של האנשים השונים, שכן יש בידינו דוגמאות לא מעטות, שחכמי ידועים-שם, מחברים חשובים, נשכחו במרוצת הזמן, וכמעט שלא נזכר שם עד שנתגלו כתבי-יד של חיבוריהם או שרידים מהם. כך עלה בגורלו של אחד מגדולי המחברים המקוריים והפוריים בספרות הרבנית של ימי-הביניים, ר' יהודה בר' קלונימוס בר מאיר משפירא. ר' חיים יוסף דוד אזולאי לא הכניס את שמו ב'שם הגדולים' שלו, וגם בזמן החדש היו הידיעות עליו עמומות ביותר, עד שבא אברהם עפשטיין והקדיש מאמר יסודי לספרו הגדול של ר' יהודה 'ספר יחוסי תנאים ואמוראים'¹.

המקום המקביל בפירוש, קשה לומר שר' משה היה תלמידו של החסיד ושל ר' אפרים, ועי' להלן, עמ' 420. הרד"ל בחידושו לסוטה ל"ח ע"א ייחסו לראבי"ה ולא פירש את טעמו.

83 שו"ת מיימוניות משפטים סי' כ"ט.

84 תשובות מיימוניות הפלאה סי' ב.

85 עי' צונץ, ZGL, עמ' 88 ועמ' 97.

86 עי' ערוגת הבשם ח"א, עמ' 167, ועי' שם הערה 1.

1 מונטסשריפט 1895. עפשטיין השתמש בקטעי החיבור, שנתפרסמו על-ידי שטיינ-שניידר — המאמר על ר' חידקא — באוצר נחמד ח"ב, עמ' 29, ע"י ב. גולדברג — בר פדא — בהמגיד ח"א, עמ' 85, 93, ובמחברתו של ר' נ. רבינוביץ 'יחוסי תנאים ואמוראים', ליק 1874, שבה נדפסה כל אות ב. מלבד זה היו בידי עפשטיין

ר' יהודה היה בן למשפחה מיוחסת וקרובם של רבים מרבני אשכנז וחסידיה. הוא מצטט את לשון זקנו רבנא משה אבי אבא, ואת פירוש זקני ר' משה בר' משלם², הוא רבנא משולם בן רבנא משה בן רבנא איתאל, שעל משנתו מסתמך ר' יהודה ושמצבתו נתגלתה במגנצא ולפיה נפטר בשנת תתנ"ה, דהיינו שנה לפני מסע-הצלב הראשון^{*2}. אביו ר' קלונימוס היה מפרנסי הדור ומסופר עליו שכאשר המלך שאל מס, היה מסייע לקהל בפרשה ואחר כך שאל מן המלך לנכות לו מן המס שליש או רביע מה שהיה מגיע לחלקו ואמר למלך אני עובדך בכל יום אני רוצה שתפטרני [מדיני] לתת עמהם, ונתרצה למחול לו חלקו, והיה חוזר ונותן מס עם הקהל³. אמו היתה בתו של ר' יהודה, בנו של ר' קלונימוס הזקן ואחיו של ר' שמואל החסיד^{*3}. בדומה לרבותיו מרבה ר' יהודה להזכיר את רבי שמריה, הנקרא בפיו: 'מורה צדק', 'המורה הישיש', ואת 'מורנו ורבנו אש"ל'. אין כל ספק ש'אש"ל' הוא אברהם בן שמואל, אחיו של ר' יהודה החסיד, כפי שיוצא מפורש בקטע הבא, המעניין גם בתוכנו: '...ועוד לפני שיהושע בן פרחיה ברח למצרים מפני ינאי המלך... וקבלתי ממורינו ורבינו אש"ל זל"ע, כי כך היה משפט מלכי מצרים, שכל מי שבורח להמלט שם, אפילו מחמת מרדין, או אפילו מורד במלכות ונגמר דינו להריגה, שהיה נמלט, ולא היה לשום מלך ערעור על מלך מצרים על כך שהרי ירבעם בן נבט, שהרים יד ומרד על אדונו המלך שלמה וברח לשם וקבלו פרעה אף-על-פי ששלמה נתחתן בו, לפי שככה משפט מלכי מצרים להיות מקלט לבורחים שם. וגם אוריה הנביא ברח לשם מפני יהויקים ושלח אנשים להוציאוהו משם ולא המיתוהו שם, מפני שגנאי היה להם. אלא כשהביאוהו לפני יהויקים המיתו. ומפני מה הניחוהו להוציאו משם? לפי שיהויקים שלח לפרעה נכה, שהיה לו יהויקים עבד, כי נתנבא אוריה הנביא על פרעה ועל מצרים, שינתנו ביד נבוכדנצר מלך בבל, ומפני שנתנבא בפורענות פרעה, הניחו להוציאו משם ומפני שברח על נפשו שם, לא רצה שימיתוהו שם. כך קבלתי מפי מורי רבנא אברהם בן רבנא שמואל

קטעים שהועתקו בידי פרופ' ביכלר, אלא שגם הוא לא הכיר כנראה את כל כתב-היד. אני השתמשתי בצילום של כ"י אוקספורד 2199, הנמצא בספריית שוקן. וראה להלן, הע' 50.

2 ר' ס' יחסי תנאים ואמוראים, מהד' הרב מימון, עמ' ק"ט, ובמבוא שם, עמ' 12.
*2 ר' להלן, עמ' 371, וראה אנ"צ רות, מצבת רבנא משלם בר' משה, ציון שכ"ח (תשכ"ג), עמ' 233.

3 או"ז ב"ק סי' ת"ס, שו"ת מהר"ם ב"ב דפוס פראג סי' תתקל"ב. וראה להלן עמ' 414.

*3 עי' לעיל עמ' 192.

דוד אמי וכך עשה יהושע בן פרחיה שנמלט שם עד יעבור זעם⁴. הדגשת תפקידה של מצרים, כמקום מקלט לנרדפים, באה כנראה מתוך ידיעת ערכה של זכות זו ליהודים בימי הביניים⁵.

שלא כדברים שהוא מביא בשם ר' יהודה החסיד⁶ * הרי רוב הדברים המובאים בשם ר' אברהם נוגעים לבירור הלכה⁶, ורק פה ושם אתה מוצא פירושים לדברי אגדה, שיש בהם הד קלוש מעולמם של החסידים, כגון: 'ר' ינאי אומר אין בידינו שלות רשעים אף לא יסורי צדיקים, פי' אין אנו יכולים להחזיק עצמנו כרשעים גמורים... וכצדיקים גמורים אין להחזיק עצמינו, שהרי אין בידינו יסורי צדיקים, שאין כח בנו לעמוד בדקדוק עוני כר' חנינא בן דוסא...'⁷. אבל בניגוד לאחיו התפרסם ר' אברהם בעיקר כפוסק. ר' אליעזר בר' נתן, החכם המפורסם, העריך את ר' אברהם במלים נמלצות אלו: 'יפיית מבני אדם... שואל כעניין ומשיב כהלכה החבר ר' אברהם בר' שמואל, בור ומימיו חביבין, על כי הראית לי חזותך, שמחתי ונתתי הודייה לצורי, אני אליעזר בר' נתן, שהזריח שמשך בדור יתום כזה ובטוח אני כי לא ישכח עדות מזרע ישראל...'⁸. רבי יהודה שמע דברים גם מפיו של ר' אפרים: '... מהו למיעבר קמי חרו-רה... צלמא, פי' מהו לעבור לסני צלם שהוא חלול וחרור, כך שמעתי מפי רבינו אפרים זל"ע⁹. ר' יהודה שאל שאלות מר' אפרים¹⁰, אבל גם ר' אפרים שלח לו לר' יהודה את קושיותיו והזויותיו¹¹. ר' אפרים פונה בתשובה לחכמי

4 יחסי תנאים ואמוראים ח"ג, נ"ו ע"ב. עפשטיין במאמרו הנ"ל, עמ' 13—15, האריך להוכיח שאש"ל הוא ר' אברהם, אבל בקטעים שהעתיקו למענו לא העתיקו את כל העניין בשלימותו, וכך היו לפניו רק המלים 'כך קבלתי...'. וגם ההתחלה 'וקבלתי ממורנו ורבינו אשר (בכ"י ברור: אשל) זל"ע...'. ורק אח"כ עמד על הדבר, ע"י שם, עמ' 21, הערה 1.

5 ע"י G. Kisch, *The Jews in Medieval Germany*, p. 188. *5 ראה להלן, עמ' 376, הע' 85, ומסוג זה הן גם השאלות ששאל מר' יהודה החסיד, ראה תשובות ופסקים, מהד' א. קופפר, סי' קע"ז, עמ' 298, ומה שהביא בשמי שם, הע' 1.

6 ע"י במקומות שנרשמו ע"י עפשטיין שם, עמ' 13, וע"י גם באור זרוע ע"ז סי' קפ"ג, רצ"ה, רוקח סי' ר"נ, רנ"ז, שפ"ב, תס"ח, ספר אמרכל, מהדורת י. פריימן, ספר היובל להופמן, עמ' v, א, תשובות ופסקים, מהד' א. קופפר, עמ' 33, 49, 201.

7 יחסי תנאים ואמוראים ח"ג ר"ח ע"א. וראה מבוא לערוגת הבשם ח"ד עמ' 90, ושם הע' 14. 8 ראב"ן סי' כ"ד וע"י שם סי' שכ"ז ובאור זרוע ח"א סי' תע"ה.

9 יחסי תנאים ואמוראים ח"ג רפ"ב ע"א, לפנינו בירושלמי שקלים פ"ב ה"ה: דארורא צלמי, וע"י בדקדוקי סופרים שם י"א ע"א, וע"י בפירושי תלמיד ר' שמואל מאיורא ור' משולם. שהו"ל הרב אברהם סופר, ניו יורק תשי"ד, עמ' 26.

10 אור זרוע ח"א סי' תע"ח: ר' יקר הוא ר' אפרים.

11 יחסי תנאים ואמוראים ח"א, ל"ח ע"ב, וע"י גם שם ח"ג, ש"ל ע"א, הוא נקרא שם ר' אפרים בן יקר.

שפירא ומונה אותם לפי הסדר דלהלן: 'רבי' שמריא ורבי' אברהם ורבי' מאיר ואחיו רבי' יהודה¹¹.* באחת מתשובותיו כותב ר' יהודה: 'ואני יהודה בר' קלונימוס בר' מאיר מודיע לאדונינו כי נפלא הוא בעיני אחי מורי ר' מאיר¹². ייתכן כי התואר 'מורה' הוא רק משום הכבוד, אבל בכל אופן היה ר' מאיר אחיו הגדול של ר' יהודה, אם כי תלמידיו עשו אותו לעיקר וכתבו: 'הורה רבינו מאיר אחיו של רבנו יב"ק'¹³ וכן: 'השיב[ו] רבינו יהודה בר' קלונימוס בר' מאיר זצ"ל והרב ר' מאיר אחיו¹⁴. ועל כך מורה סגנון דבריו: 'נשאלה שאלה לרבו-תינו על בהמה שנפלה ולא עמדה ושהתה מעת לעת ושחטוה ובדקוה במעיים ובריאה ובצלעות ובחוליות ומצאוה שלימה, חוט השדרה לא בדקו, אלא מבחוץ בדקו השדרה ולא הרגישו בריעותא. וכך הייתה עיקר השאלה, הואיל ושהתה מעת לעת, יצתה מספק ריסוק אברים, אם נחזיקנה שאף מכלל נקובי יצתה, להילכה מדמינן לה, דאפילו בדיקה לא בעי, או דילמא לעמידה מדמינן לה... ובדבר זה נחלקו חכמי הדור מקצתן היו מתירין ומקצתן היו אוסרין, ואחי הרב ר' מאיר מן המתירין...'¹⁵. ר' יהודה השתמש גם בחיבורי אחיו, ובעיקר בפי' רושו לספרי: 'ואחי הרב ר' מאיר בחיבורו בספרי על ההיא שאם נפל לתוכו מקדשו, ראיות ברורות ומרווחות ומחורות מן המשנה, מן הברייתא ומן הירו-שלמי...'¹⁶, ובמקום אחר הוא אומר: 'ובספרי בפרשת כ"ד מתנות כהונה. ומצאתי בחיבור אחי הרב ר' מאיר מפרש משם רבינו הלל... אבל אחי כתב...'¹⁷. הוא מביא הגהת אחיו בירושלמי שלא הסכים לה. ר' יהודה מעתיק את דברי הירושלמי בתרומות (פ"ד ה"ג, מ"ב ע"ד) בלשון זו: 'עד כמה פוטר אדם טבלו דבר תורה ר' יונתן אומר אחד למאה כתרומת מעשר אמ' לו ר' יוחנן ממי שמעתה אמ' לו מפופיפיל חבירא שמעית קרא. וספר אחר מפופיפוס חברין, ואחי הרב ר' מאיר הגיה מפלפול חברים ולא מפי קבלה ואני אומר כי שם חכם הוא'¹⁷.*

¹¹ תשובות ופסקים הנ"ל, עמ' 85, אבל בתשובות בעלי התוספות, מהד"א. י. איגוס, עמ' 83: 'ושלח הדבר לשפירא והשיבו לו הר' שמריה והר' אברהם ורבי' יהודה בר' קלונימוס ור' מאיר אחיו'.

¹² ראבי"ה סי' תתקל"ג, עי' אפטוביצר, מבוא, עמ' 382.

¹³ רוקח סי' ש"ס. ¹⁴ אור זרוע ב"ב סי' צ"ז.

¹⁵ יחוסי תנאים ואמוראים ח"ב ר"ו ע"ב, ולעניין זה רומז ר' יואל (ראבי"ה ח"ה, מהד' ד. דבליצקי, סי' אלף קכ"ט, עמ' קע"א) 'וכן טרפתי במגנצא בעבור שלא בדקו בחוט השדרה ואע"פ שהשדרה קיימת... ונשאל לבני מגנצא שכל הקהל פירשו מן הבהמה והבהמה הייתה של ר' מאיר בר' קלונימוס'.

¹⁶ יחוסי תנאים ואמוראים ח"א רע"ד ע"ב.

¹⁷ שם ח"ג ע"ו ע"א, וכעין זה גם שם שפ"ד ע"א.

¹⁷* יחוסי תנאים ואמוראים, מהד' הרב מימון, עמ' תנ"ו, ולפנינו בירושלמי כהגהתו של ר' מאיר, ור' יהודה שבדק שני טפסים של הירושלמי לא רצה להגיה.

בעלי התוספות באשכנז, הפוסקים והחסידים

ר' יהודה מונה בחיבורו את כל המלים שבמקרא, שחז"ל דרשון בדרך הנוטריקון. בסוף דבריו הוא כותב: 'כל זה העתקתי מכתבת גלילי ידי רבנא שמואל בן רבנא קלונימוס הזקן, זקיני אבי אם אמי זל"ע ומעט מזעיר שלי ומשום דודינו רבנא קלונימוס בן רבנא יהודה... ואחי הרב ר' מאיר חיבר והוסיף את אלה שאכתוב...'.¹⁸ פירושו של ר' מאיר התפשטו כנראה מהר. בכל אופן מזכירו כבר ר' שמשון משנץ בפירושו למשנה¹⁸*. ר' שמשון מקינזון מביא את פירושו של ר' מאיר למכילתא¹⁹ ומחברן של התוספות שלנו לסוטה היה תלמידו של ר' מאיר בר' קלונימוס²⁰.

מקובל לחשוב²¹ שר' דוד בר' קלונימוס ממינצנברג, הידוע כפוסק ובעל תקנות והנזכר גם פעם אחת בתוספות שלנו²², היה אף הוא אחיו של ר' יהודה, אלא שכאן אין להתעלם מתמיהות אחדות. ר' יהודה אינו מזכיר אפילו פעם אחת את ר' דוד. ובכל המקורות שבהם מובאים דברי ר' דוד ותקנותיו, הוא מופיע בחברתם של חכמים, שרובם בני הדור שלאחר האחים בני ר' קלונימוס משפירא. כך הוא הדבר בתקנות מגינצא משנת תתק"פ (1220), שעליהן חתם ר' דוד כשני²³, וכך הוא גם בתשובות ובהוראות אחרות²⁴. ר' דוד שאל דברים מר' שמחה משפירא, שהיה תלמיד אחיו, ר' יהודה²⁵. ותמוה הדבר, שאיננו מוצאים את ר' דוד בחברתם של חכמי שפירא²⁶, אלא של חכמי מגינצא וורמייזא. הוא גם פנה בשאלותיו לר' יהודה בר' קלונימוס בר' משה ממגינצא, והלה השיב לו יחד עם בנו, אלעזר בעל ה'רוקח'²⁷. אפטוביצר²⁸ מביא שאלת ר' יואל לרבני מגינצא

- 18 שם ח"ג שי"א ע"א. 18* ר' לעיל, עמ' 307.
- 19 ספר כריתות, קרימונה שי"ח, ל ע"א.
- 20 סוטה מ ע"ב ד"ה והאמר, ועי' להלן עמ' 638.
- 21 עי' עפשטיין במאמרו עמ' 13, *Germania Judaica*, עמ' 240 ואילך, אפטוביצר, מבוא, עמ' 335.
- 22 כתובות ד ע"ב ד"ה עד. 23 בסוף שו"ת מהר"ם ב"ב דפוס פראג.
- 24 עי' שו"ת מהר"ם שם סי' תתקל"ד, תתע"ב, יחד עם ר' אלעזר הרוקח, עי' להלן, עמ' 407.
- 25 אמנם בשו"ת מהר"ם ב"ב דפוס פראג סי' ז, ובשו"ת מהר"ם דפוס למברג סי' תי"ד נאמר: 'שאל רבי' דוד בן רבי' קלונימוס את רבי' שמעון משפירא, והר"א אפטוביצר, מבוא עמ' 336, נוטה לקבל גירסה זו, אף-על-פי שר' שמעון אינו ידוע כמשיב תשובות והגירסה ר' שמחה מאושרת גם על-פי מקורות אחרים, עי' בהערת הר"ם בלוח שם.
- 26 אפטוביצר שם אמר שהדבר רחוק הוא ומשום כך בחר בגירסה כנ"ל, אבל מצאנו גם באור זרוע ח"א סי' י"א, שר' דוד הכריע כר' שמחה.
- 27 שבלי הלקט ח"ב סי' צ"ח, נדפס בסגולה של הרב חסידא, ת"ש, עמ' 212, ועי' שו"ת מהר"ם ב"ב דפוס פראג סי' תתע"ב.
- 28 מבוא, עמ' 178 ועמ' 334.

— ר' משה בר' שלמה הכהן ור' דוד בר' קלונימוס — ואומר בצדק, שהתשובה נשלחה לפני שנת תתקמ"ח. אלא שלא ייתכן שבשנה זו כבר שלח ר' דוד תשובה לר' יואל, שכן אנו יודעים שר' יואל היה גדול ממנו בהרבה, ואף ר' יהודה כתב לו כתלמיד לרבו²⁹. והנכון הוא שר' דוד שאל דברים מר' יואל, ואפילו מבנו ר' אליעזר. אמנם הלה שאל דברים גם מר' דוד³⁰. אין זאת כי אם נתחלף לו למעתיק ר' יהודה בר' קלונימוס ממגינצא בר' דוד, אלא שגם בטעות זו ראייה לזיקתו של ר' דוד למגינצא. כל התמיהות שהעלינו יש בכוחן לעורר ספק במסורת, שלפיה ר' דוד היה בנו של ר' קלונימוס בר' מאיר ואחיהם של ר' יהודה ושל ר' מאיר.

מלבד ר' קלונימוס בר' מאיר משפירא ור' קלונימוס בר' משה ממגינצא ידוע באותו זמן חכם בשם ר' קלונימוס בן יהודה, בן-אחיו של ר' שמואל החסיד וגיסו של ר' קלונימוס בר' מאיר³¹. אפשר היה לשער, שר' דוד היה בנו, ולפי זה בן-דודם של ר' יהודה ור' מאיר משפירא. אלא שנגד השערה זו מעידים שני עדים, בנו של ר' דוד, ר' משולם, כותב: 'והרואה בכתבי רבינו קלונימוס בר' יהודה הבחור זצ"ל, דוד רבינו אבא מאירי זצוק"ל'³². והסליחה, המתחילה 'דברך האמן למקדש שמם', שכתוב עליה 'מרבינו דוד ממינצבורק' ושבראשי החרוזים שלה חתום: 'דוד בן רבי' קלונימוס ברבי מאיר חזק'³³. יש רק מקום להשערה, שר' דוד היה אחיהם הצעיר של ר' יהודה ור' מאיר. ולפני שהספיק לבוא בסודם של חכמי עירו המפורסמים עזב את שפירא והלך למגינצא ומשם למינצנבורג, שבה התיישב ועל שמה הוא נקרא.

ידועים לנו גם אחדים מבין חבריו של ר' יהודה בבית-מדרשה של שפירא ובבית-הדין שבעיר. ר' יהודה כותב: 'ואמר לי הרב ר' יצחק בר אשר הלוי שלכך תקנו ברוך הוא אלקינו שבראנו לכבודו... לפי שהתורה צריכה ברכה לאחריה...'³⁴. אבל אין הוא מתכוון לריב"א הידוע, שאת תוספותיו הוא מרבה להביא, אלא לנכדו שנקרא על שמו והידוע כריב"א הבחור. לפי המסופר בתוספות על התורה נולד הנכד ביום שנפטר זקנו וקראוהו על שמו. וקראו עליו 'וזרח השמש ובא השמש'³⁵. ר' מאיר מרוטנבורג מביא 'תשובת הגאונים שפסקו רבני שפירא, רבינו מאיר בר' קלונימוס ורבינו יהודה בר' קלונימוס ורבינו יצחק

29 אור זרוע ח"א סי' רי"ז.

30 אפטוביצר שם, עמ' 182, ושם עמ' 197.

31 עי' לעיל, עמ' 362. *31 שו"ת ר"ח או"ז סי' רכ"א.

32 עי' מיכל, אור החיים עמ' 346, צונץ LG, עמ' 326.

33 יחוסי תנאים ואמוראים ח"ג קכ"ח ע"א.

34 דעת זקנים וארא פ' וימלא.

בר' אשר הלוי דאין להכשיר את הקטן לא ליבם ולא לחליצה בעדות קרובים ובעדות אב ואם³⁵. ר' יהודה בר' קלונימוס ממגינצא שלח שאלה 'לרבינו שמריה, ולר' אברהם, ולר' יהודה ולר' מאיר אחיו ולר' יצחק הלוי'³⁶. שלושת החכמים האחרונים היו תלמידיהם של שני הראשונים. ר' יהודה בר' קלונימוס עצמו מספר על ישיבתו בבית דין עם ר' יצחק בר' אשר: '...ומה שכתבתי כל כך מגמרא דידן לפי שמעשה היה בראובן שמכר קרקעות לשמעון ופרע הלוקח את הכסף עד עשרה זהובים ואותן היו בידו בתורת פיקדון עד שיבוא המוכר ויקחם ומזמין היה הכסף כל שעה בלא שום עיכוב. ובתוך כך נפטר המוכר לבית עולמו וחיים לכל ישראל הניח ולא הניח נכסים כי אם אותו הכסף שהיה מופקד ביד הלוקח והניח יורשין ואלמנה והרי אלמנתו חוזרת על אותו הכסף בפרעון כתובה וביררו בית דין אותי הסודר והרב ר' יצחק הלוי בר' אשר. האלמנה תובעת הכסף והלוקח אומר אני מזומן ליתן למי שיזכה בו בדין, האלמנה או היורשין. וטענו זה שטענו ועל פי טענותם נשאו ונתנו בדב-ריהם והסכימו לדעת אחת, ונראה לנו שהדין עם האלמנה... ועל פי תקנות גאונינו רבותינו ז"ל שתיקנו והעמידו דלשעבוד גבי כתובה מטלטלי... ורבו-תינו קדומינו אשר עמדו אחריהם עשאו מטלטלי כמקרקעי בתקנות קבועות והעמידום על פי ההלכה. ומספר הכתובה ומלשון הכתובה למדו, שכך כותבין נכסין דאית להון אחריות ודלית להון אחריות בחיים ובמות. וריב"א הלוי ור"ת חקרו חקירותיהם וכדי הן שנסמוך עליהן לעשות מעשה להגבות כתובה מן המטלטלין והאלמנה חוזרת על הכסף שביד הלוקח אותן עשרה זהובים...'³⁷.

סיפורו של ר' אפרים בר' יעקב מבונא על גורלו הטראגי של ר' יצחק בר' אשר הבחור, מלמדנו גם על מצבם של חבריו בני-עירו: '...בשנת ד"א ותתקנ"ו (1196)³⁸ באדר נמצאה גויה נרצחה קרוב לעיר אשפירא בשלש פרסאות. ושמחו הגוים ללא דבר להוציא קול על היהודים לאמר, כי הם רצחוה ויקומו לבלעם חיים. ויוציאו את בת הר"ר יצחק בר' אשר הלוי מקברה בתוך ימי אבלה ויתלוה ערומה בשוק ועכבר תלוי בקלעי שער ראשה ללעג ולקלס לישראל. ויפדה אביה על ידי שוחד וישיבוה אל קברה. ויהי ממחרת ואנשי העיר אנשי סדום נסבו אל בית הרב ויפרצו בו פרץ והרגוהו, וה' נפשות עמו. גם שרפו את כל בתי הקהל, והיהודים עלו אל העליה אשר על בית הכנסת, ואחרי כן העלו את הסולם אשר עלו בו אליהם. ושם נמלטו עד בוא להם

35 שו"ת מהר"ם ב"ב סי' תקס"ה. 36 רוקח סי' שפ"ב.

37 יחוסי תנאים ואמוראים, ח"ג, 226 ע"א.

38 נראה שהדבר אירע כבר ב'1195, עי' נויבאוואר—שטרן, *Berichte*, עמ' 211, הערה 101.

עזר, והורידו את הסולם וירדו בו ויצאו מן העיר בעוד לילה. והאויבים שללו את כל אשר בבתים, ואת ספריהם וספרי התורה השליכו במים ואת בית הכנסת שרפו באש. וטרם הריגתם, צוה עליהם אוטו הדוכס, אחי המלך, על ידי שוחד, אשר לא ישלחו את ידם ביהודים. ויהי כשמעו את שמע ההרג ויחר אפו בהם. ויאסוף חיל ויצר על העיר אשפירא. וישרוף להגמון הרשע ולעירונים כל הכפרים אשר להם, וישחית את עציהם, ויעקור את כרמיהם וידרוך את קמותיהם עד לאין מרפא... ואחרי כן בא המלך ותפש את הרוצחים, עד שנתנו לו הון רב. וליהודים נתנו כנגד ת"ק זקוקים ובנו להם את בתיהם ואת מקדש מעט כאשר בתחילה. ובאותה שנה מתו מהם מקהל שפירא הרבה מיתת עצמם...³⁹. על מאורע זה כתב ר' יהודה בר' קלונימוס את קינתו 'אל אבל אקרא'⁴⁰. במלים חריפות הוא דוחה את נסיונות הפיתוי להמרה. תשובתו למעניו היא:

"פֶּסֶל נִסְכָּךְ בְּקִבְרוֹ כְּלוּי
סֶמֶל הַקְּנָאָה פֶּגֶר בְּלוּי
כִּי קָלַלְתָּ אֱלֹהִים תְּלוּי
צִמְת וְנִתְּלָה עַל־הָעֵץ נִבְלָתוֹ
יָרוּד עַד־בּוֹר אֵיךְ אֵיךְ אוֹתוֹ
וְלַעֲבוֹד נִכְרְיָה עֲבוֹדָתוֹ.
בחלק האחרון של הקינה רומז המחבר לגוף המאורע:
סוֹדֶם הָעָרִימוֹ זְכָרוֹנִי לְהַעֲדָר
וּבְעֲשָׂרִים וְתִשְׁעָה אוֹרְנוֹ קָדָר
לְחֹדֶשׁ שָׁנִים עָשָׂר הוּא חֹדֶשׁ אֶדָר:
הַדְּמִים לְבִלְתִּי הַכְּסוֹת יִהְיוּ גְלוּיִים
רַב טְפוֹת בְּפֶרְפוּרָה מְגוּיִים
דָּם נִפְשוֹת אֲבִיוֹנִים נִקְיִים:
עֲקָדוֹת אֵלֶּה פֶּקוּד אוֹתָם
וּבְעֲבָרוֹת צוֹרְרֵי תִנְשָׂא לְהַבְעִיתָם
יִפְלוּ בְנוֹפְלִים בָּעֵת פֶּקֶדָתָם:
נִבְהָלָה נִפְשִׁי וְרוּחִי נִפְעָם
בּוֹזִים צָרִים הִשְׁמוּ בְזָעָם
אֶת־בֵּית הַמֶּלֶךְ וְאֶת־בֵּית הָעָם
פָּאָר תּוֹרְתְךָ תִּלְתְּלִי קוֹצוֹת
יְשִׁימוּ קָרְעִים נִתְנוּם לְמַרְמֵס חוֹצוֹת
כְּעַפְר־אָרֶץ כְּטִיט חוֹצוֹת.

39 ספר זכירה לר' אפרים, גזירות אשכנז וצרפת, מהדורת הברמן, עמ' קל"א—קל"ב.
40 הקינה נדפסה מתוך כ"י אוקספורד ע"י הברמן שם עמ' קנ"ה—קנ"ח. חתום בה השם 'יאודה בר' קלונימוס יראה בנחמת ציון וביאת משיח צדק'. הברמן משער בצדק, שהכוונה לריב"ק משפירא. אמנם בקינה לא צוינו מקום המאורע והשנה, אבל התיאור מתאים לידוע לנו מסיפורו של ר' אפרים ואינו מתאים לידוע לנו על המקרים במגינצא בימי ר' יהודה בר' קלונימוס בר' משה בשנת 1187, כפי שהם נמסרים על-ידי בנו אלעזר בעל הרוקח (אצל הברמן שם, עמ' קס"א ואילך).

ר' יהודה בר' קלונימוס נשאר בשפירא גם לאחר המאורע, וישב בבית־דין אחד עם שני חכמים צעירים הימנו. פסקם בעניין של דיני ממונות, שהוא בעל משמעות ציבורית ועקרונית, נמסר על־ידו במלים אלו: 'ומעשה אירע באחד שהוציא שטר מתנה על חברו וכך היה המעשה: ראובן הוציא שטר מתנה של חמשים זהובים, שמסר לו שמעון על שהופסד במסירת לוי ומלשנותו וכל הקהל הפסידו הון רב והגיעו להפסידו של שמעון חמשים זהובים ואומר, שיש לו עדים בדבר ועל זה כתב לו שטר מתנה עליהם. ולוי אמר מעולם לא הפסידו הקהל על ידו והוציא לוי כתב קהל מגינצא, שכתבו לקהלות, כי עד החתום על שטר המתנה (כי) במירמה רימוהו לחתום ולא הביאו לפניו הטופס אלא בדברים פיתוהו וחתם עליו ולא ידע על המסירה. ושאר תביעות גדולות היה בין לוי לראובן ולא הוצרכתי בסדר זה כי אם זה, דעניין הרשאה היא. והובררנו אני הסודר וחברי ר' נתן בר' שמעון ור' שמחה בר' שמואל לבית דין וכך הרצינו המשפט. ועל שטר המתנה שהוציא ראובן על המסירה שהופסד שמעון על ידי לוי והקנה ארבע אמות קרקע ואגבן אותן חמשים זהובים, כי טוען, שאותו הכסף שהפסיד, לוי קבלן. נראה דכל כהאי גוונא אין כח במתנה כזו לקנות אגב קרקע, דכל ממון שאינו דומיא דפקדון שהוא בעין אינו נקנה לא בחליפין ולא על גב קרקע'⁴¹.

ר' יהודה בר' קלונימוס לא האריך כנראה ימים לאחר המעשה של 1196. על שאלתו של ר' אליעזר בר' יואל הלוי לרבני שפירא משיבים: אליקים בר' אשר הלוי, נתן בר' שמעון, שמחה בר' שמואל⁴². במקומו של ר' יהודה בר' קלונימוס בא אפוא ר' אליקים, אחיו של ריב"א הבחור. אותה שאלה נשלחה על־ידי ר' אליעזר גם לרבני מגינצא, ובין המשיבים עליה מופיע שמו של ר' יהודה בר' קלונימוס בר' משה. הלה נפטר בשנת תתקנ"ט או תתק"ס⁴³ (1199 או 1200). יוצא איפוא שריב"ק משפירא נפטר לפני שנה זו, היינו בין שנת 1196 לבין 1199.

מבין חכמי שפירא מזכיר ר' יהודה חכם בשם ר' מנחם חסיד: 'דתנן בפ' אין עומדין⁴⁴ אמרו עליו על ר' חנינא בן דוסא שהיה מתפלל על החולה ואומר זה חי וזה מת, אמרו לו מניין אתה יודע, אמר להם אם שגורה תפילתי בפי יודע אני שהוא מקובל, ואם לאו, יודע אני שהוא מטורף. ושמעתי מפי ר' מנחם חסיד, שממשה רבינו למד דכתיב אל נא רפא נא לה, שזו תפילה שגורה ומיד נענה'⁴⁵.

41 יחסי תנאים ואמוראים ח"ג רי"ז ע"א.

42 ראבי"ה סי' תתר"ז, אפטוביצר, מבוא, עמ' 216, ועי' גם שם, עמ' 204. ובשו"ת ר"ח אור זרוע סי' צ"א נזכרת תשובה נוספת של ר' שמחה ור' נתן לראבי"ה.

43 אפטוביצר, שם, עמ' 202, ועל ריב"ק ממגינצא עי' להלן, עמ' 389. 44 ברכות ל"ד ע"ב.

45 יחותו"א ח"ב צ"ה ע"א. בשטמ"ק לבכורות ל"א ע"ב אות ו': 'ואמר ר' מנחם

עפשטיין סבר⁴⁶ שהכוונה למורו של ר' שמואל מפליין, הנקרא בפי תלמידו 'מורי ר' מנחם החסיד', אבל אפטוביצר דוחה בצדק סברה זו, שכן אין לנו סמוכין לשהותו של ר' יהודה בר' קלונימוס בצרפת או של ר' מנחם באשכנז. הוא זיהה אותו עם הפייטן ר' מנחם בר' יעקב מוורמייזא⁴⁷, אלא שיש לנו ידיעה ברורה על חכם בשם ר' מנחם בשפירא בזמנו של הריב"ק⁴⁸, ואין לרחק את הקרובים.

חיבורו העיקרי של ר' יהודה בר' קלונימוס הוא הלפסיקון התלמודי, שנתפרסם בשם 'יחסי תנאים ואמוראים'. אין אנו יודעים מה שם קרא לו המחבר, שכן כתב־היד של אותו חיבור אינם שלמים. כתב־היד שבבית־המדרש לרבנים בניו־יורק, שהיה שייך לקהילת פרידברג, פותח באמצע הערך 'בר ליואי' ומגיע עד לאמצע הערך 'כרוספדאי', אבל במקומות רבים חסרים דפים ונשארו דפים קרועים. שני כתב־היד האחרים, אחד מהם⁴⁹ מתחיל בערך 'בר נתן' ומגיע עד לערך 'ישעיה', והשני מגיע רק עד לערך 'טרפון'⁵⁰. הראשון שבהם הועתק מכתב־יד, שמצבו היה תקין ושלם יותר מאשר כ"י ניו־יורק. הספר אינו נזכר כלל בשמו בספרות הרבנית⁵¹. כיוון שהמחבר מציין כל ערך כ'סדר' וקורא לעצמו 'סודר'⁵² — נראה שקרא לחיבורו 'סדר תנאים ואמוראים'. כדי שלא

חסיד ז"ל שראה בפירושי ארץ יון . . .

46 במאמרו עמ' 21. 47 מבוא לראבי"ה, עמ' 389.

48 ברוקח סי' רע"ה מובא, אחרי דברי ר' יהודה חסיד, מנהג ר' מנחם, ובכ"י פאריס 363 שם: רבי מנחם משפירא, וראה להלן, עמ' 406.

49 כ"י אופנהיים מספר 2199 שבבודליאנה. ברשימה 'קהלת דוד' (המבורג תקפ"ו), עמ' 314, נאמר: 'יחסי תנאים ואמוראים מן אות ב עד יוד ועד בכלל ג' כרכים', אבל ברשימה שבכ"י *Opp Ad.* 4° 135 (קטלוג 2418) נוסף: 'והשאר נשרף בפפד"מ כלה, חבל על דאבדין'. לדעת נ. ברילל (*Jahrbücher* II 1876, עמ' 199) הכוונה לשריפה בשנת 1710.

50 כ"י מיכל 2200 בודליאנה. הרב י. ל. פישמן התחיל להדפיס את הספר בהמשכים בירחון 'סיני', החל משנת תרצ"ז, והגיע עד לאות ז; אחר־כך הופיע מספר קטן של טפסים מהחומר שנדפס, וכבר קבל הר"א אפטוביצר על דרך זו של הדפסת ספר חשוב, עי' מבוא, עמ' 342. מאז שכתבתי דברים אלה המשיך הרב מימון לפרסם פרקים נוספים ב'סיני' והגיע עד לסוף אות ט. לאחר פטירתו הופיע כל מה שפרסם בכרך מיוחד בשנת תשכ"ג. מהדורה זו מבוססת גם על כתב־יד ניו־יורק וצורף לה מבוא של הרב מ. מ. קצנלבוגן (וראה במבוא, עמ' 32—33). החלק השני המובטח לא הופיע עד כה והספר נשאר בחזקת חיבור 'דלית ליה טימי ולית ליה מזלא'.

51 אברהם עפשטיין במאמרו עמ' 4, רצה לומר שר' יצחק אור זרוע מזכיר את החיבור כ'שם הגדולים', אבל באור זרוע סנהדרין סי' ט"ז נאמר: 'וראיתי כתוב בשם הגדולים . . .'. ורצונו לומר, שמצא כתוב באיזה מקום, בשמם של הגדולים — ולא בחיבור מסוים. 52 עי' לעיל, עמ' 367 ועמ' 369.

להחליפו ב'סדר תנאים ואמוראים' הישן, יצא בעל הרשימה של כתבי־היד שבספריית ר' דוד אופנהיימר ושינה את שמו ל'ספר יחסי תנאים ואמוראים'. היקפו של החיבור — הערכים מ'בר נתן' עד ל'ישעיה' הם שלושה כרכים, המכילים יותר מ־800 דפים — מנע את התפשטותו ברבים. אין אנו יודעים אם ר' יהודה הספיק לסיים את הספר⁵³, אולם גם במה שנשאר מתגלה ערכו הרב והמיוחד. בעצם צורתו יש בו משום סטייה מקורית מהמקובל, ועצמאותו, חושו הביקורתי ובקיאותו המפליאה בולטים בכל דף ודף של הספר. על־יד כל שם של תנא או אמורא מביא המחבר את מאמריו הידועים לו בהלכה ובאגדה מהמשנה והתוספתא, משני התלמודים וממדרשי ההלכה והאגדה. הוא מברר את נוסח המאמרים על־פי כתבי־יד שונים, כגון: 'ואל תרבה שיחה עם האשה, באשתו אמרו ק"ו באשת חברו... כך מצאתי במשנה דוקנית וכן משמע בתנא דבי [אליהו] ז"ל במעשה באותו תלמיד שקרא ושנה הרבה, לפי ששמענו דלא גרסינן באשתו נדה אלא באשתו. וגם שמעתי שכל אותה בבא אינו סיום דבריו, לכך כתבתי כי כן מצינו'⁵⁴. ולא 'משנה דוקנית' אחת היתה בידו. דבריו למשנה אחרת באבות מוכיחים את דרכו הקפדנית והמדויקת בקביעת הנוסח: 'גרסינן במסכת אבות פ' בן זומא. ר' יוסי בר' יהודה איש כפר הבבלי אומר הלומד מן הקטנים למה הוא דומה לאוכל ענבים קהות ושותה יין מגתו והלומד מן הזקנים למה הוא דומה לאוכל ענבים בשלות ושותה יין ישן. אבל מצאתי במשנה דווקנית ר' יוסי בר' יהודה אומר ור' חולק ואומר אל תסתכל בקנקן אלא במה שיש בו יש קנקן חדש ומלא ישן. ובברייתא דר' נתן לא מצאתי לא ר' יוסי בר' יהודה סתם ולא ר' יוסי בר' יהודה איש כפר הבבלי אלא תנאים ואמוראים אחרים, אבל משנת רבנא משולם בן רבנא משה בן רבנא איתאל, ר' יוסי בר' יהודה איש כפר הבבלי אומר...'⁵⁵.

בדרכו זו בבירור הנוסח הולך ר' יהודה גם בהביאו מאמרים מהתוספתא, מהירושלמי, מהבבלי ומהמדרשים. הוא מעיר: 'וכן כתוב בכל הספרים שעיינתי

53 הוא רומז לערכים מאוחרים: 'על סדר שמעון נרחיב בו', אבל אין לדעת אם הספיק להרחיב.

54 יחסי תנאים ואמוראים ח"ג קפ"ה ע"א ועי' במבוא של רש"ז שכטר לאבות דרבי נתן, עמ' אוא.

55 יחסי תנאים ואמוראים ח"ג קע"ג ע"א. י.נ. אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1274, מביא ממאמרו של א. עפשטיין את הפסקה האחרונה. באבות דרבי נתן נמצא העניין רק בנו"ב פל"ד, ל"ח ע"א ולא בנו"א, רש"ז שכטר במבואו עמ' א ליקט את ההבאות מאבות דרבי נתן שבספר יחסי תנאים ואמוראים, אבל נשמטה ממנו דווקא הבאה זו. המלה 'ואמוראים' בדברי החיבור הם כנראה אשגרתא, אבל נראה שהיה לפניו נוסח אחר במקום 'רבי אומר'.

בהם חדשים גם ישנים⁵⁶, ובמקום אחר הוא כותב: 'וכך מצאתי בשלושה ספרים, כי מפני שהשיטה מוחלפת בגמרא דידן כמו שכתבתי, לא רציתי לסמוך עד שבדקתי בכל אותן [הספרים] שבאו לידי ושויין בגירסתן... ולא ברור לי אם דוקא הוא הירושלמי, לפי שבכל מקום התוספתא והירושלמי שוין, ובכאן...'⁵⁷. חוקרים חשובים בימינו הסתייעו בחומר הזה⁵⁸ בעבודותיהם, אלא שעדיין לא נשלמה בדיקת הספר מבחינה זו. בדיקת הנוסח משמשת כמובן רק פתיחה לפירוש המאמרים של התנאים והאמוראים, ולעתים תכופות אף לבירור ההלכה. על המסורת הפרשנית וההלכתית העניפה, שעמדה לרשותו, עמדנו כבר, הן בפרק זה הדין על רבותיו ועל חבריו, והן בפרקים הקודמים על רבנו תם, ר' יצחק בר' אשר, ר' יצחק בר' מרדכי, ר' שמואל בן נטרונאי, רבנו יואל, ר' שמואל החסיד, ר' אפרים בר' יצחק, ר' משה הכהן, ר' יעקב בר' יצחק, ר' ברוך בר' יצחק מריי-גנשבורג ור' יצחק הלבן⁵⁹, ועל חכמים אחרים, מהם תלמידיו הנזכרים על-ידו, עוד נייחד את הדיבור. מלבד רבנו תם ותלמידו ר' חיים אין אנו מוצאים בספר יחסי תנאים ואמוראים את שמותיהם של חכמי צרפת, אבל אין ספק שהמחבר הכיר את תוספות הר"י, ואולי אף את תוספות תלמידיו. ואת דבריהם הוא מביא בשם 'רבותינו שבצרפת': 'גרסינן בפ' הכונס צאן לדיר⁶⁰, איתמר שומר אבדה... [ור"ח] פוסק דהלכה כרב יוסף דשומר שכר הוי, וראיה ידיה מההיא דנדרים...⁶¹ ורבותינו שבצרפת חולקין דמקצתן אומרינן מכאן אין ראיה... וג"ל לרב אחד לומר דהלכה כותיה דרבה, דהלכה כותיה בכל מקום... ועוד ראיה דאין הלכה כרב יוסף דקיימא לן הלכה כרב נחמן בדיני, ושמעינן ליה לרב נחמן בפ' המפקיד... ויש מהן אומר דהלכה כרב יוסף בכל מקום כדקיימא לן בשלהי הוריות דסיני עדיף מעוקר הרים ורב יוסף איקרי סיני... ומשמע, גמי בפרש"י דהלכה כרב יוסף, דפירש בשלהי השוכר את האומנין⁶², לימא דרב יוסף תנאי הוא... אלא שמע מינה, דהלכתא כרב יוסף. עד הנה דברי רבני צרפת'⁶³. מתוספות שלנו מוכח כי 'הרב האחד' הוא הר"י⁶⁴ אולם יש

56 ח"ג ס"ה ע"א.

57 שם ח"א קס"ט ע"א.

58 בעיקר ש. ליברמן בספריו 'תוספת ראשונים' וב'תוספתא כפשוטה'.

59 ע"י לעיל, עמ' 102, 169, 172, 189, 204, 221.

60 ב"ק נ"ו ע"ב.

61 ל"ג ע"ב.

62 ב"מ פ"ב ע"א.

63 יחסי תנאים ואמוראים ח"ג רט"ו ע"א.

64 תוספות ב"ק נ"ו ע"ב ד"ה בההיא וכ"ה גם באור זרוע ב"מ סי' פ"א.

שהוא מביא את דברי הר"י אחרי דברי ר"ת כפירושם של 'שאר רבותינו שבצרפת' ⁶⁵.

פירושם של מאמרי חז"ל נעשה בספר תכלית לעצמה, ופעמים שהוא מקדיש לבירור סוגיה דפים שלמים, עד שהקורא בספר שוכח שלפניו 'סדר תנאים ואמוראים' וחושב שלעיניו פירוש למסכת מסוימת, או תשובה מפורטת על שאלה בהלכה. כך הוא נוהג גם במאמרי אגדה. ונסתפק בדוגמה אחת, שאינה מן הארוכות, שיש בכוחה ללמד, לדעתנו, על דרכו של המחבר ⁶⁶: 'גרסינן בתחילת אגדה דשמואל ובתחילת מדרש תילים הנקרא שוחר טוב ובשלהי מס' ברכות ירושלמי עת לעשות לה' הפרו תורתך... שנתייאשו מן התורה... ר' יונה בשם ר' יוסי בן גיורא כל פטטיא בישין ופטטיא דאורייתא טבין, כל כרביא טבין וכרביא דאורייתא בישין. פי' ר' שמואל דוד אמי ז"ל, כל שיחה בטלה וכל הדברים יגיעים ורעים ברוב דברים לא יחדל פשע אבל דברים שאדם מרבה לדבר בדברי תורה טובים. כל כרביא, פירוש כל חרישות שאדם חורש כאן מעט וכאן מעט, כדי שלא להכחיש את הקרקע טוב, אבל חרישות התורה שפעם לומד (יושב) [ופעם] יושב בטל אותן חרישות רעות, אלא בתורתו יהגה יומם ולילה. ואחי הרב ר' מאיר פירש משמו כל חרישות טוב לקרקע כשחורש לאחר הקציר והופך את התלמים ומניח כך עד זמן חרישת חריש[ו] לזרע, טובים הן לקרקע ומשביחן, אבל חרישת התורה שלומד ומניח ואינו חוזר כל שעה עליה, רע ומביא לידי שכחה. וכמדומה לי הסודר 'ששמעתי מפיו, כל חרישות טובות כל שתיקות כמו (אמנם) החרש תחרישי (אסתר ד טו) טובים הן דסמא זכולא משתוקא ⁶⁷. וכרביא מפרש לחרישה וחרישה לשתיקה, אבל חרישת התורה השתיקה, אפילו מהרהר ואינם מוציאים בפה, רע הוא, כדאיתא בפ' בכל מערבין ⁶⁸ דאמר שמואל לרב יהודה, שיננא פתח פומך קרי, פתח פומך תני, כי היכי דתוריק חיי ויתקיים תלמודך בידך דכתיב כי חיים הם למוצאייהם בפה' ⁶⁹.

65 יחסי תנאים ואמוראים ח"ג רל"ג ע"א, ועי' תוספות זבחים ה ע"ב ד"ה הגהה, מנחות ד ע"א ד"ה אשם, ובפסחים ע"ג ע"א ד"ה אשם, ושם צ"ל: 'ור"ת פי' דל"ג' במקום 'דה"ק'.

66 יחסי תנאים ואמוראים ח"ב ר"י ע"ב.

67 ירו' ברכות פ"ט ה"א.

68 צ"ל: כיצד מעברין, עירובין נ"ד ע"א.

69 הגירסה לפנינו שונה ועי' בדקדוקי סופרים, עמ' 208, ולנוסח המאמר בירושלמי ברכות פ"ט ה"א ועל פירושיו השונים והמרובים, עי' בובר, מדרש שמואל, עמ' 41, הערה ח, ובדברי ש. ליברמן בתרביץ ש"ג, עמ' 206, והמאמר אינו במדרש תהלים לפנינו. ובילקוט שמעוני רמז תתע"ח ובילקוט מכירי לתהלים קי"ט אות ע"ה הובא ממדרש שמואל.

הבנתו ההיסטורית של ר' יהודה וגישתו למקורות, המבליטות לעתים קרובות חוש ביקורתי ויכולת רבה בצירוף פרטים ובהסקת מסקנות, גראות לא רק בבואו לקבוע את זמנם של אישים שונים ואת יחסם ההדדי, אלא גם בדיוניו בענייני הלכה. השוואת דבריו בעניין מסוים עם דברי חכמים אחרים באותו עניין, מגלה את סגולותיו המיוחדות של ר' יהודה. בשאלת הצלת ספרי תלמוד ותפילות מפני הדליקה בשבת כותב ר' ברוך בר' יצחק⁷⁰: 'והני מילי בימי התנאים והאמוראים שהיו חכמי מדע ונבונים לב ולא היו שוכחין דבר. לפיכך לא היו כותבין לא תלמוד ולא תפילות משום דברים שבעל פה אי אתה רשאי לכותבן, אבל אנן דרי בתראי, דיש שכחה בלבות בני אדם, אנן כתבינן את הכל, משום עת לעשות לה' הפרו תורתך. ושפיר נציל מפני הדליקה ביו תלמוד בין תפילות'. וכנגדו אין ר' יהודה בר' קלונימוס סבור שהדורות הראשונים לא שכחו דבר, כי ידוע לו שגם הם נהגו לכתוב: 'ועל ספרי המשנה והתלמוד ומדרשי האגדות משמע בזמן הזה שנתנו להציל, כיון דאי אפשר לתלמוד בלי כתב הלכות. ומצינו, שאף בימים הקדמונים היו כותבים דראיתי בשבת בכמה דוכתי⁷¹ אמר רב מצאתי מגילת סתרים [בי] ר' חייא וכתוב בה איסי בן יהודה אומר וכו' בפ"ק דיבמות⁷² א"ל רב הלל לרב אשי לדידי חזו לי שניות דבי מר בריה דרבינא וכתובא שיתסרי לאיסורא וכו' ובהוא דהחולץ⁷³ אמר שמעון בן עזאי מצאתי מגילת יוחסין בירושלים וכתוב בה משנת ר' אליעזר בן יעקב קב ונקי וכו', הלכך נראה דמצילין⁷⁴.

כבר ראינו את ר' יהודה בר' קלונימוס יושב בדין ומכריע בענייני יחידים, שהיו קשורים גם בשלום הציבור ואירגונו החברתי. הדי הדאגה לקיום הקשרים החברתיים ולשמירת חובות היחיד כלפי הקהילה וצרכיה, נשמעים פה ושם אגב פירוש מאמר תלמודי: '... ובכמה מקומות בתלמוד זה, דאף על גב דעניין אחד הם, כיון שיש חילוק מעט ביניהם, לא תני להו בהדדי, הכא נמי כן, דשבועת ביטוי לא דמי להנך כשנשבע, דאכתי לא ידעינן אם עובר על שבועתו, כמו שבועת העדות והפקדון [ו]שבועת שוא, לא תני להו בהדדי. מיהו כי עבר על שבועתו אין לך פשע גדול מזה ומועל בשבועה בין להכעיס בין לתיאבון כמו שכתבתי. וכל אדם השומע קול אלה על מסים ועבודת המלך וצורכי ציבור

70 ספר התרומה סי' רמ"ה. 71 ו' ע"א וש"נ.

72 כ"א ע"ב, ובערך ר' חייא, מהד' הרב מימון, עמ' רנ"א מסר הריב"ק מאמר זה: 'משמע דאותה מגילת סתרים נכתבה אבל סדר התוספתא לא נכתבה לפי שלא נתנו עדיין הל' ליכתב'.

73 יבמות מ"ט ע"ב.

74 יחוסי תנאים ואמוראים ח"ג ק"א ע"ב.

בעלי התוספות באשכנז, הפוסקים והחסידים

ומעמיד עצמו בכלל ציבור, שאם עבר על החרם אחר קבלת השבועה, שאין לך חשוד על השבועה גדול מזה... ואף על גב דאמר רב נחמן החשוד על העריות כשר לעדות היינו דוקא... לשאר עדויות אשה פסול...⁷⁵ אלמא בעדות שהוא נחשד אינו יכול להעיד וכל שכן זה שהוא עובר בשביל ממון דודאי פסול, שהרי כל החרמות על מנת לעשות כך וכך אם למסים או בשאר צרכי ציבור...⁷⁶

רוח המארטירולוגיה היהודית רוחפת על פני הספר, ומחברו שרוי כולו באווירה של חסידות אשכנז. שעה שהוא מצרף את הידיעות על החכמים הנחשבים בין עשרה-הרוגי-מלכות, מורגשת הזדהות פנימית עם גורלם: 'ר' יהודה בן דמא הוא שהיה מעשרה אבירי ישראל'⁷⁷, שנהרגו ע"י ליפינוס שחיק עצמות, כמו שכתבתי בסדר בן דמא, שנהרג על מצות תפילין, דורש דמים אותם זכר וצדקתם תעמוד לנו לקרב יום נקמה ועת נחמה במהרה בימינו אמן'⁷⁸; 'נראה כי זהו ר' יושבב הוא הסופר אחד מעשרה האבירים, יבוא שלום ינוחו על משכבותם וצדקתם תעמוד לנו עם כל בעל זכויות עם רחמי חסדי צורנו ברוך הוא'⁷⁹. הוא גם מגלה עניין מיוחד בקביעת זמניהם של הקדושים: 'ועתה יש לסדר וליישב החכמים עשרה אלו כתבתי בתחילת הספר'⁸⁰. אולם אחר-כך הוא קובע ביאוש מסוים: 'אני הסודר מאד מעורבב על פי ההלכות בסדר החסידים אילו באיזה זמן נהרגו, כי ברור רשב"ג ור' ישמעאל נהרגו יחד בעוד הבית קיים'⁸¹. הסיפורים על עשרה-הרוגי-מלכות וסיפורים דומים שביוסיפון, או כפי שהוא קורא לו ס' יוסף בן גוריון'⁸², קרובים היו לסיפורים שהיו נפוצים בעם על עמידתם של הצדיקים והקדושים בגזירות תתנ"ו⁸³ ולמעשים שהוא עצמו היה עד-ראייה להם, ואליהם הוא מתכוון בכתבו: '...ועתה אחד ומעולם אתה אבינו, תאמר

75 סנהדרין כ"ז ע"ב.

76 יחוסי תנאים ואמוראים ח"ג קי"ב ע"א.

77 גם בפיוט 'אלהים אל דמי' מדובר על 'עשרת אבירי ברית'. עי' בסידורו של בער, עבודת ישראל, עמ' 670.

78 יחוסי תנאים ואמוראים ח"ב קע"ח ע"א.

79 שם ח"ג שס"ב ע"ב.

80 שם שס"ו ע"ב.

81 שם שס"ז ע"ב.

82 ח"א קמ"ב ע"א — יוסיפון ס"ו פצ"ד, ויניציה ש"ד, קי"ג ע"א; הוא קורא לנביא לא יהושע בן חנניה, אלא: חוני: ח"ג צ"א ע"ב, נ"א ע"א.

83 בדברו על דין מתנות כהונה בזמן הזה הוא כותב: 'ושמעתי כי לפני הרג רב שהיה בשנת תתנ"ו נהגו ליתן במגינצא ויש שהיו להן מכרי כהונה והיו נותנין להן דבר קצוב...'. ועי' שבת י ע"ב ברש"י ד"ה הוה נקיט, חולין קל"ו ע"א, ברש"י שם ד"ה כרבי ובתוספות שם ע"ב ד"ה כרבי ובתשובת רש"י בחופש מטמונים עמ' ז סי' י. ועיין תשובות מהר"ם ב"ב מהד' י. ז. כהנא, ח"ב, עמ' י"א.

די לצרותינו וכאבינו, ושבעתים השיב לחיק מכאיבינו, כי ממך לא נסתרו אנחות דאבונינו, נגעי לבבינו מדוינו ועלבוננו'.⁸⁴

פעם אחת מביא ר' יהודה בר' קלונימוס רמזים שקיבל מן ר' יהודה חסיד בן רבנא שמואל דוד אמי'.⁸⁵ אין ספק שקיבל ממנו דברי-סוד, אם כי אינו מרבה לגלותם, כדבריו: 'ואמר יודו שמך גדול ונורא קדוש הוא, בפסוק רמוז שם בן ארבע אותיות בתחילתו ובסופו. ונאמן רוח יכסה דבר שכיסה עתיק יומין ברוך שמו לעולם ועד'.⁸⁶ סודות אלה היו לדעתו גם נחלתם של התנאים, וכך הוא מעיר בערך 'יוחנן בן דהבאי': 'הראשון שהיה בימי ר' נחוניא בן הקנה עם אבירים קדושים בזמן שמסר להן סתרי הרזים...'.⁸⁷ בפירושן של אגדות אנתרופומורפיות הוא מסתייע בתורת-הכבוד בניסוחם של חסידי אשכנז: 'ר' ישמעאל בן אלישע כהן גדול, ששנינו בכמה מקומות א"ר ישמעאל סח לי סוורא שר הפנים ובשלהי שלשה שאכלו'.⁸⁸ תניא א"ר ישמעאל שלושה דברים סח לי סוריאלי שר הפנים ואינו כן אלא כמו שכתוב בספר היכלות סוורא שר הפנים'.⁸⁹ וכן פר"ח מצאתי סוריאלי שר הפנים. ופר"ח ר' ישמעאל בן אלישע כהן גדול היה ומשתמש בכתר שם נורא, שמסר לו גבריאלי, שהיה מדבר עם מלאכי השרת'.⁹⁰ וגרסינן נמי בפרק א' דברכות (ז, א) תניא א"ר ישמעאל בן אלישע פעם אחת נכנסתי לבית קדש הקדשים להקטיר קטרת ביום הכפורים וראיתי אכתריאלי יה' צבאות יושב הכרובים ישב על כסא רם ונישא וכו' וכל רבותינו פירשו שכינה וכן פר"ח. ופר"ח יש אומר מלאך'.⁹¹ ואנו לא קבלנו אלא הכבוד. ואני מוסיף ביאור לדבריו. הואיל כי בכל התלמוד אין אומר מניין, אלא שהקדימו אותו דבר ודברו בו ואומר ראייה לדברים הללו מניין, לפיכך אמרנו כאן, מניין שהקב"ה מתפלל, וכן מניין שהקב"ה מניח תפילין ומביא ראייה על התפילה וראייה מר' ישמעאל כהן גדול. ע"כ פר"ח. ורב נסים גאון השיב לאחד ששאל אותו כמה [שאלות] וגם על זה שאל שאמר ראיתי את אכתריאלי יה' צבאות, אפשר להיות שהעינים שולטות ומקום מסבב אותו אלא גוף שיש לו שיעור רוחב ואורך. והגאון הרחיב לו כמה פתחים [ו]תשובות. וזו תשובה שפירש

84 יחוסי תנאים ואמוראים ח"ג, ת"ד ע"א.

85 ח"א ל"ה ע"א, בנדפס, עמ' מ"ו.

86 שם, קנ"ט ע"א.

87 יחוסי תנאים ואמוראים ח"ג פ"ו ע"א.

88 ברכות נ"א ע"א.

89 בהיכלות רבתי פ"ו, פ"ז. בתי מדרשות ח"ג עמ' 88: סוריאלי, אבל בפיי"ג שם, עמ' 93: סוריא.

90 בליקוטים מפר"ח באוצר הגאונים לברכות לא מצאתי פירוש זה.

91 כך פי' רס"ג, אוצה"ג לרב"ם לוין ברכות, התשובות, עמ' 18, ועי"ש פר"ח, עמ' 5.

לו: 'וראיתי את אכתריאל'. במקצת האגדות פירשו רבותינו, כי הוא מלאך, כמו מיכאל וגבריאל [וראה ר'] ישמעאל מלאך והדבר ששמע הוא דברו של הקב"ה, שיש כמו זה כתוב בתורה: ויקרא אליו מלאך ה' מן השמים אל תשלח ירך אל הנער וסיים ולא חשכת את בנך יחידך ממני. וסיים הגאון דבריו, כי כל הנראה לעיני בני אדם הוא מלאך כראוי, אבל הקב"ה אינו נראה כל עיקר. עד כאן תשובות רב נסים גאון⁹¹. ואני הסודר נראה לעניות [דעתי כי] (דעתיכם) ודאי מה שראה ר' ישמעאל הכבוד ראה כראיית ישעיה ויחזקאל וכן ויראו את אלקי ישראל ותחת רגליו וכו' והשם שנראה לו נקרא כך שמו שהזכיר אכתריאל אחד משמותיו הקדושים הוא, שלפי מה שראה הכבוד באותו הכבוד ובאותו הדמיון, שנדמה לו נקרא שמו כך, כי בעניין זה מצינו בספר היכלות, וכיון שאמר יושב על כסא רם ונישא אי אפשר לפרש על מלאך וזה ששמע: ישמעאל בני ברכני והתפלל לפניו וראה שנענע לו ראשו וקבל תפלתו אי אפשר לפרש כל אות[ה] תפלה על מלאך כי דייקת בה. וגרסינן נמי בירושלמי דסדר יומא פ' הוציאו לו ה"ב: הלכה מתפלל תפלה קצרה, מעשה בכהן אחד שהאריך וגמרו לכנוס אחריו, אמרו שמעון הצדיק היה וכו' עד מ' שנה ששימש שמעון הצדיק בכהונה גדולה ובשנה אחרונה אמר להן בשנה זו הוא מת. אמרו לו מהיכן אתה יודע אמר להן בכל שנה ושנה כשהייתי נכנס לבית קדש הקדשים היה זקן אחד לבוש לבנים ועטוף לבנים נכנס עמי ויצא עמי ובשנה זו נכנס עמי ולא יצא עמי, בעון קומי ר' אבהו והכתיב וכל אדם לא יהיה באהל מועד, אפילו אותן שכתוב בהן ודמות פניהם פני אדם לא יהיה באהל מועד בבואו לכפר, אמר לון מאן אמר דהוא בר נש הוה, כבוד הקב"ה הוה. כן הגירסא בירושלמי⁹², אלא שבויקרא רבה⁹³ הגירסא כך אמר ר' אבהו ומי אמר להן שאדם הוא אלא הקב"ה בכבודו היה יוצא ונכנס עמו. אמר ר' אבהו וכל אדם לא יהיה באהל מועד, וכהן גדול לא היה אדם. א"ר פנחס בשעה שהיתה שכינה שורה עליו היו פניו בוערות כלפידים, הה"ד כי שפתי כהן ישמרו דעת עד כי מלאך השם הוא, אלא אפילו מלאך לא היה נראה בשעה שנכנס לפני ולפנים. והיאך נפרש על מלאך, אלא כקבלת רבינו חננאל ורבותינו שהוא הכבוד ראה⁹⁴.

⁹¹ ר' ש. אברמסון, רב נסים גאון, תשכ"ה, עמ' 332, הע' 7.

⁹² לפנינו: אמר לון מה אמר לי דהוה בר נש אני אומר הקב"ה היה.

⁹³ פכ"א אות י"ב והנוסח שלפנינו שונה במקצת.

⁹⁴ על ר' ישמעאל וסוריאלי עי' שלום, *Major Trends*, עמ' 352, הערה 3, ועל תורת הכבוד של חסידי אשכנז — שם, עמ' 110—114. נראה שר' יצחק אור זרוע, ח"א סי' ח, השתמש בדברי יחסי תנאים ואמוראים. ועל דברי ר' נסים, עי' היילברג, נטעי נעמנים, עמ' ט"ז—י"ז, ופוזננסקי, אנשי קירואן, בס' היובל לכב' הרכבי, עמ' 213.

מלבד מילונו הביוגראפי הזה חיבר ר' יהודה בר' קלונימוס ספר בשם 'אגרון'. לפי המובא מחיבור זה בספר יחסי תנאים ואמוראים, נראה שה'אגרון' היה מילון ריאלי לתלמוד, שבו פירש המחבר שמות כלים, צמחים, חיות ועופות ומונחים הנזכרים בתלמודים ובמדרשים⁹⁵. גם בחיבור זה נקט שיטה של פירוש ודיון מפורט בסוגיות שהביא. חיבור מיוחד הקדיש ר' יהודה לסדר הברכות, שממנו העתיק דברים בעל ספר הרוקח⁹⁶. ר' יהודה מזכיר פעם אחת, את תוספוט תיו לביצה, והן מבוססות על תוספות הריב"א⁹⁷. הוא מעתיק במפורש דברים מתוספותיו לסוטה, אבל אין הכרח לומר שכל הפירושים, הנמצאים בספר יחסי תנאים ואמוראים למסכת סוטה, לקוחים מתוספותיו למסכת זו, שכן מצאנו אותו חוזר ממה שכתב בתוספות ביצה, ובוודאי שדן בעניינים שלא פורשו בתוספוט תיו⁹⁸. ייתכן שכתב גם תוספות למסכת בבא קמא⁹⁹. היקפם הרב של חיבוריו גרם לכך שלא העתיקו אותם הרבה, ואף המחברים המביאים את חידושיו, פירושיו והוראותיו, אינם מזכירים את שמות החיבורים הגדולים, לא את ספר היחסים ולא את ספר האגרון. חלפה תקופה ארוכה עד שסוג ספרותי זה מצא לו המשך בתחום הספרות הרבנית.

[ג]

לפירסום גדול יותר זכה בן-דורו הצעיר, ואולי אף תלמידו של ר' יהודה בר' קלונימוס, ר' אליעזר בר' יואל הלוי, הידוע בכינויו ראבי"ה ו'אבי העזרי'. חיבורו בהלכה 'אבי העזרי' נדפס בחלקו הגדול רק בדורנו, אבל שם מחברו

95 ח"א ל"ח ע"ב הוא מפרש את העופות הטמאים, שם ס"ז ע"א את המלה נחש בברייתא עירובין כ"ט ע"ב: 'ת"ר לא יאכל אדם בצל מפני נחש שבו' אחרי שהביא פירושים אחדים הוא מוסיף 'ועל זה כתבתי הרבה אני הסודר על ספר האגרון על מה שפירש ר"ת ההיא דשמואל כשות שהתליע באביה', עי' חולין ס"ז ע"ב בתוספות ד"ה דוקא, ועי' ברשב"ם ובתוספות פסחים קט"ו ע"ב.

96 רוקח סי' שס"ז 'הלכות ברכות רבינו יב"ק בר' מאיר' וראה שם סי' שכ"ט, סי' שע"א, וראה א. עפשטיין במאמרו, עמ' 4 ועמ' 6—7, ועי' גם בספר ערוגת הבשם, ח"ב, עמ' 67. מחבר הספר לא ידע את דברי ר' יהודה, וכנראה אף לא את מה שהועתק ברוקח סי' שס"ז. 97 בערך מר זוטרא, מהד' רי"ל מימון, עמ' צ"ח.

98 שלא כדעת י. נ. אפשטיין תרביץ ש"י, עמ' 192—193, על ההבאה האחת מתוספות סוטה בספר יחסי תנאים ואמוראים ערך חנון בן פנחס, ח"א ל"ו ע"א, מהד' מימון, עמ' ש"ס, תרביץ שם, עמ' 191, הערה 15, ועמ' 192 הערה 19, והיא נזכרה גם על-ידי אברהם עפשטיין ועל-ידי רבינוביץ. על היחס לתוספות שלנו עוד נשוב לדון להלן, עמ' 638.

99 עי' שטה מקובצת לב"ק י"ז ע"ב ד"ה בעי רבא.

הלך לפניו גם קודם. כל הפוסקים שבאו אחריו שאבו מבורו והעתיקו את דבריו מחיבור לחיבור. ר' אביגדור אפטוביצר, שהוציא לאור כשני־שלישים מספרו של ראבי"ה, כתב במבוא לספר¹ את תולדותיו של ר' אליעזר. הוא בירר וליבן כל פרט ופרט בפרשת חייו ובקורות ספריו, כיד בקיאותו ולמדנותו הגדולה, ובאהבה רבה לנושא חקירתו. החומר החדש שנתגלה בינתיים אין בו להוסיף הרבה על דבריו. מתוך שאיפה לתת לקורא סקירה מקיפה ושלמה על חכמי אשכנז בתקופת בעלי התוספות, הנני בא לסכם את דברי אפטוביצר ולמסור את תמציתם תוך שינויים קלים בהערכה ובהדגשה, ולא תמיד מתוך הסכמה לכל פרטי דבריו.

אביו של ר' אליעזר היה ר' יואל, וזקנו — ר' אליעזר בן נתן². הראבי"ה מעיד, שבקטנותו למד אצל אבי אם אמו, ר' אליקים בר' יוסף. וכיוון שהלה נפטר סמוך לשנת תתק"ח (1148), יוצא שהראבי"ה נולד סמוך לשנת תת"ק (1140). ר' אליעזר נולד במגינצא, בשעה שאביו ישב עדיין בבית חמיו, הראב"ן. גם לאחר יציאת אביו לבונא, המשיך בלימודיו במגינצא אצל ר' יהודה בר' קלונימוס בר' משה ואצל ר' משה בר' שלמה הכהן. במשך שנים נדד ממקום למקום, ולמד ושימש כמעט אצל כל חכמי הדור: אצל ר' אליעזר ממיץ, אצל ר' יהודה החסיד בריגנסבורג ואצל ר' יהודה בר' קלונימוס ורי"ב"א הבחור בשפירא³. מזמן לזמן ביקר גם בבית אביו. לאחר סיום לימודיו ישב ישיבת קבע בבונא, ובסוף ימיו — בקולוניה. בהזדמנויות שונות, לרגל סידור ענייניו וענייני הציבור, היה גם בוורמייזא, בוירצבורג ובפראנקפורט. בפתיחה לתשובה אחת כותב הראבי"ה: 'ואף בעונותי נשללו בבינגא ספרי ותוספותי, ואנו נמלטנו ברחמי ה'.' אין אנו יודעים מתי ישב בבינגן, שעל יד מגינצא, ולאן נמלט משם. הוא מזכיר את המאורע, כדי להסביר את המחסור בספרים, ובתוך התשובה הוא כותב: 'ירושלמי דכתובות ותוספתא עוקצין אין בידי פה לעיין בהם...'⁴. אבל אין כל יסוד לקביעת מקום מושבו בליבן שבמחוז בראנדנבורג, או בליוון

1 עי' לעיל, עמ' 33.

2 עי' לעיל, עמ' 173.

3 דברי אפטוביצר, מבוא עמ' 9 ועמ' 114, שר' יהודה מזכיר את ספרו של הראבי"ה — אינם מתיישבים יפה. אפטוביצר בעצמו מציין מקומות המוכיחים, שר' יהודה מוסר על משא־ומתן שבעל־פה בינו לבין ר' אליעזר, ראה יחוסי תנאים ואמוראים, מהד' מימון, עמ' נ"ג. וגם במקום שנאמר: 'וראיתי שהקשה ר' אליעזר בנו של הר' יואל בר' יצחק הלוי... כך הקשה והוא מוטיב ומתרץ דנראה לו... והרב אביו ר' יואל הלוי מפרש...'. נראה שהכוונה לתשובה שר' יואל שלחה לבנו וענה בה על שאלותיו. ר' יהודה ראה מה שראה בתשובה זו.

4 אפטוביצר מבוא, עמ' 426.

(Loewen) שבווסטפאליה. אמנם ר' יצחק אור זרוע מספר: 'ותו מעשה שהביא יין ממרחק ללובין במקום שהיה דר מורי אבי העזרי בערב שבת ולא הספיקו להוריד עד שקידש עליהם היום והיו הרבה סוסים בעגלה והיה אומר להם העגל[ון], או תורידו היין, או תצטרכו לשלם לי כל הוצאות סוסים, אף-על-פי-כן לא התיר אבי העזרי לא להוריד ולא לומר לעכו"ם להוריד'.⁵ אבל גרוס צדק באמרו, שבמקום 'ללובין' צ"ל: לבון, והכוונה לעיר מגוריו הידועה של הראב"ה.⁶ גם הדעה שישב 'בארץ ששונא' היא Sachsen בטעות יסודה.⁷ ידיעותיו על עניינים שבצרפת, לומבארדיה ואף ספרד באו לו מפי השמועה. נסיעותיו ונדודיו מראים על פעילות רבה. גם רוב ימיו לא שימש ברבנות אלא היה טרוד בעסקים, שאת טיבם אין אנו יודעים. לפראנקפורט הלך, כפי שהוא מוסר, בעניין פדיון שבויים: 'אני אליעזר הלוי בבואי לפראנקפורט על דברי התפוסים רבו טרדותי והפגין לפני העלוב ר' יצחק על דבר הגט... ולא יכולתי להתבונן ולהבין דברי-הם כי הייתי טרוד בפדיון השבויים ואף כי כלי המלחמה לא נמצאו שמה ורציתי לדחותם ולא אבו שמוע אם לא הייתי משיב הן או לאו ואמרתי אז להביא הגט לפני... ולמחרת רכבתי לדרכי...'.⁸ את מקום אביו בקולוניה מילא סמוך לשנת תתק"ס (1200), ובאותו זמן כתבו אליו רבני וורמייזא: 'ברוך אלהים (אלהי) ישראל, אשר לא השבית לנו גואל, לישב על כסא ישראל, ובטרם בא השמש ונואל, זרחה שמש לבית הרב ר' יואל, למלאות מקומו בדת יקותיאל, ובתעודת הנשיא רבן גמליאל...'.⁹ עסקנותו הביאתו לכלל קשרים עם אנשי השלטון ואנשי הכנסיה. ידוע שהוא התנגד לבקשת התערבותו של השלטון בעניינים הפנימיים של היהודים, ובפרט למינויים מטעם המלכות. תלמיד-תלמידו, ר' מאיר מרוטנבורג, מספר: 'וכבר נעשה מעשה בימי אבי העזרי בקולוניה, שנתמנה חזן והלך יהודי אחד ונתכוון לכבדו וגרם, שההגמון שלח אחריו ולקח מצנפתו מעל ראשו ונתן לרב ואמר: הא לך החזנות. וכעס מאד אף (על) כנגד ההגמון ואמר: אדוני אין דינו לקבל ממך עבודת בוראנו. ולא קיבל ממנו החזנות,

5 או"ז ח"ב סי' פ"ז.

6 אפטוביצר, עמ' 12, מביא את הגהתו של גרוס, והוא דוחה אותה מתוך טענה, שאם הכוונה לבון, אין להבין את הלשון 'במקום שהיה דר מורי אבי העזרי', אלא שלפע"ד אין מלים אלה מציינות את שם העיר, אלא את המקום שבתוך העיר, וברצונו לומר שהיין שהובא ממרחק הורידוהו סמוך למקום, לחצר, לבית, שבו היה הראב"ה דר.

7 מה שנאמר באור זרוע ח"א, סי' תשי"ב 'ועל דא סמכי בני מלכותינו ארץ ששונא ובפראג שכותבין כתובה וכו'', אינן דברי הראב"ה, אלא של ר' יצחק בעל אור זרוע.

8 אפטוביצר, מבוא, עמ' 204.

9 שם, עמ' 428, ועיין שם בהערותיו של אפטוביצר, דת יקותיאל היא דת משה.

אף-על-פי שתחילה קיבל עליו, וסבורני שקנס את היהודי¹⁰. כדי להציל ממון יהודים מהתגרות של גויים נקט דרך הקולא, בפרט כשלצדו עמדה מסורת כלשהי. כך נטה להתיר בשתייה יין שנגע בו גוי כדי להכעיס את ישראל, והסתמך על תשובות שבהן מצא כתוב: 'פעם אחת היה בורו של ישראל מלא יין ובא אנס אחד והושיט ידו להכעיס והיה שם זקן אחד ירא שמים שסופו נהרג על קידוש ה' ב"ה ושמענו שלקח מן היין בכלי ושתה מן היין בפני האנס כדי שלא יהא רגיל לעשות כן לישראל אחר'^{10*}. הראבי"ה ישב כנראה עד סוף ימיו בקולוניה, ועל כל פנים נמצאו בעיר זו יוצאי חלציו, נכדיו וניניו. בספר השטרות של קולוניה אנו קוראים על עסקי בני-משפחה זו, רכושם וענייני ירושה שלהם, ובידינו לעקוב אחריהם עד לשנת 1312. בשטר מאותה שנה מדובר על ביתו של ר' אליקים בר' יואל הלוי. ר' יואל היה בנו של ר' אליעזר בן ר' יואל, בן הראבי"ה, הדור השמיני לראב"ן והתשיעי לר' אליקים בר' יוסף ממגינצא. על בנו של הראבי"ה, ר' יואל, שבאחד השטרות נזכר שמו כ'ר' יואל הזקן המכונה אדולף, ידוע שלפחות בצעירותו הצטיין בידיעותיו בתורה, וזקנו ר' יואל, שעל שמו נקרא, כתב לבנו הראבי"ה: 'ועל יואל שמחתי, כי זכיתי לראות קושיותיו הטובות, שישו בני מעי, בטוח אני, שלא ימושו מפיו זרעך ומפי זרע זרעך מעתה ועד עולם'. אבל אין רושם חכמתו ניכר בספרות הרבנית, וגם שמות בניו ובני-בניו אינם נזכרים בה. בקובץ פסקי הלכה, הידוע בשם 'אסופות', מובאים כמה וכמה עניינים בשם חכם אנונימי, המציין את הראבי"ה כזקנו, ואין אנו יודעים מי הוא. ולעומת זאת ידוע לנו, שמחברו של ספר המרדכי, ר' מרדכי בן הלל, היה מצאצאיו של הראבי"ה. בקינה 'זכור איכה ארמון יפה נוף' חתום: 'יחיאל הצעיר ברבי יוסף בן הקדוש הרב רבי מרדכי ברבי הלל בר הלל בן בתו. של רבינו אליעזר אבי העזרי חזק ואמץ מאד לשמור את כל התורה אמן סלה'. התורה לא פסקה מזרע זרעו של הראבי"ה, אם לא במשפחת בנו, על כל פנים בזו של בתו ששמה לא נודע¹¹.

10 שו"ת מהר"ם ד"ק סי' ק"ד. אפטוביצר, מבוא עמ' 16, מזכיר את העניין, וכמקור הוא מציין 'פתיחות סי' י"ז וסי' כ"ו', היינו תשובותיו של הראבי"ה, אלא שבמקום שהוא מעתיק את הפתיחות, עמ' 428 ועמ' 432, אין מזה כלום.

10* או"ז פסקי ע"ז סי' רכ"ג, שבה"ל ח"ב, עמ' י, ובתוס' ע"ז נ"ו ע"ב. יואל מילרר, מפתח לתשובות הגאונים, עמ' 151, ייחס מעשה זה לגאון רב האי בר נחשון על יסוד ס' האשכול, מהד' אוירבך, הל' שחיטת חולין, עמ' 31, אבל נראה שמ'פ"א היה בורו ש"י מלא יין וכו', אינו שם אלא תוספת, והמלים 'כך נמצא בתשובות רב האי בן ר"נ גאון' שייכות למה שקדם, ור' ס' האשכול, מהד' אלבק, עמ' 77, ור' גם ראבי"ה ע"ז מהד' ד' דבליצקי תשל"ו, עמ' ס"ה וגנזי קדם ס"ה, עמ' 2, ותשוה"ג אסף (מדעי היהדות ב), עמ' 68, וראה מרדכי ע"ז, סי' תתמ"ו, שם הובא המעשה מתשובת רב נחשון גאון.

11 על בניו ובני-בניו של הראבי"ה עי' אפטוביצר מבוא, עמ' 57—67.

שנותיו האחרונות של הראב"ה נתעכרו בגלל מאורע טראגי במשפחתו. אחיו, ר' אורי, נשרף על קידוש השם בשנת תתקע"ו (1216). מסיבות המאורע אינן ידועות לנו¹², אבל הראב"ה רומז לו כנראה בכתבו בפתיחה לאחת מתשובותיו: 'אדדה כל שנותי, מרוב בכיותי וצרותי, וכהו הרואות בארובותי'¹³. שמא יש כאן רמז להימלטו מבינגן (לעיל, עמ' 379). הראב"ה לא האריך ימים אחרי שנת תתק"פ (1220). באותה שנה השתתף בוועד הקהילות במגינצא וחתם על התקנות¹⁴, ולשהותו במגינצא נרמז גם בשאלתם של חכמי מגינצא, ר' נתן בר' יצחק ור' אלעזר בר' שמעון, הכותבים לראב"ה: 'כי בהיות רבינו כאן בועד הקהלות שאלנוהו על אודות האשה העלובה צעקה על בעלה, ששהתה עמו י"ו שנים ואינה יכולה לסבול יותר, כי דרך [א]נשים אין לו, ונשבעת שלעולם לא תבנה אשה ממנו ובאה מחמת טענה שאין לה לא בנים ולא קרובים שתוכל להשען עליהם לעת זקנתה, והרבה נענית תחתיו, כי כמה פעמים נתקרבו ונתרחקו שלא ידענו מה היה להם. גם מאז היה רבינו פה החמיצו את דינה בבקשה ופיוסים כדי להטיל שלום ביניהם ולא הועלנו וכל רז לא אנס לך...'¹⁵. אפטו-ביצר כותב, שהראב"ה שהה בפעם האחרונה בשפירא בוועד הקהילות בשנת תתקפ"ג (1223) וחתם על התקנות. אולם המקור שהוא מסתמך עליו¹⁶ מקביל למקור המדבר על ועד הקהילות בשנת תתק"פ. במקום אחר נאמר: '...ובאו לדין לפני רבותי בועד הקהילות שפירא, וורמייזא ומגענצא, ואף רבנו אבא מרי היה שם...'. ואפטוביצר בעצמו קבע את זמן הוועד הזה לימי בחרותו של הראב"ה, היינו בשנים תתקי"ח—תתקכ"ה (1158—1165)¹⁷. היוצא מכל זה, שאין לנו עדות כלשהי לפעולתו של הראב"ה אחרי שנת 1220¹⁸.

חיבורו העיקרי של הראב"ה הוא כאמור 'אבי העזרי'¹⁹, ומסתבר שהמחבר

12 הקינה על מיתתו של ר' אורי, 'באתי לפניך מלכי צורי', למחבר בלתי-נודע, רבי מרדכי ברבי אליעזר, נדפסה על-ידי א. מ. הברמן בספר גורות אשכנז וצרפת, עמ' קנ"ט.

13 או"ז ח"א סי' תשנ"ז. 14 שו"ת מהר"ם ד"פ סי' תתק"פ.

15 או"ז ח"א סי' תרנ"ב. 16 מבוא, עמ' 10: תשו' מהר"ם מינץ סי' י.

17 מבוא, עמ' 203, ושם הביא לשון הראב"ה וציין למהר"י מינץ ולמקורו מרדכי יבמות סי' ל"א.

18 ב-*Germania Judaica*, עמ' 77, נזכרת גם כן השתתפותו של הראב"ה בוועד שב-שפירא. כמקורות נזכרים שם עמ' 84, הערה 169, מאמרו של גרוס, מונטסשריפט 1885, עמ' 374, רוזנטאל, מונטסשריפט 1902, עמ' 261. ברם כל דברי רוזנטל על ועד הקהילות בשפייער ב-1223 הם פרי דיוקים בנוסח מאוחר של תקנות, ואין בידינו כל ידיעה מפורשת לא בנוגע לתאריך ולא בדבר המקום.

19 הו"ל אפטוביצר ח"א, ברלין, תרע"ג—ע"ד, ונמשכה הדפסתו בברלין בתרפ"ו ובירו-שלים תרצ"ה, והוא מגיע עד סימן תתצ"ג, ובכה"י ישנם תתשנ"ד סימנים. ועל

עצמו קבע לו שם זה. המחברים שמביאים את דבריו קוראים לו: 'ספר ראבי"ה'. מבחינת התוכן הוא ספר דינים והלכות הנוהגים בזמן הזה, והוא מסודר על-פי סדר המסכתות. רובו של הספר מוקדש למסכת ברכות, לסדר מועד ולמסכת חולין, ואילו סדר נשים וסדר נזיקין נתבארו רק בחלקם — עניינים מיוחדים שבחר בהם — כי לסדרים אלה הקדיש המחבר חיבור מיוחד. הספר מכיל קבוצות של שאלות ותשובות בינו לבין חכמי הדור, תשובות אביו ר' יואל, וקונטרסים ומאמרים שונים שגם אותם הוא מכנה לפעמים בשם 'תשובות'.

אופיו של החיבור הקל על העתקת חלקים ממנו במסגרתם של קבצי פסקים שונים¹⁹.* נראה שלרשותם של אותם מעתיקים עמדו טפסים שונים של החיבור,

כתבי-היד של הספר עי' במבוא, עמ' 102—115. בינתיים הופיעו הסימנים תתצ"ד—תתקי"ט כדרך רביעי של ספר הראבי"ה על-ידי חברי מכון הרי פישל עם הגהות ביאורים וציונים מאת אליהו פריסמן ושאר ישוב כהן, ירושלים תשכ"ה. כנראה שהמהדירים מנו את המבוא של אפטוביצר כדרך שלישי. את הסימנים אלף פ"א — אלף קנ"ה (כוללים פסקי מסכת חולין, שלושה סימנים במסכת זבחים, הלכות קטנות שבמסכת מנחות, טומאות כהנים, הלכות בכורות ונשיאת כפים ודרשה לברכת כהנים), ההדיר דוד דבליצקי, בני ברק תשל"ו, באותה שנה ההדיר את ס' הראבי"ה למס' עבודה זרה (סי' אלף מ"ח — אלף פ), ויש לשבח שמצא את המידה הנכונה בהערותיו ולא האריך בדברים שאינם שייכים לעניין. נראה שנעלם ממנו, שאת הדרשה לברכת כהנים פרסם אפטוביצר בס' היובל לכבוד י. ל. לנדוי, עמ' 51 ואילך. להלן אציין את החלק שהוציאו חברי מכון פישל כח"ג ואת החלקים שההדיר דבליצקי כח"ד.

¹⁹* לסוג זה שייכים ס' האסופות (ר' א. אפטוביצר, מבוא לס' הראבי"ה, עמ' 149, א. י. דז'ובס, ספר אסופות, לונדון, תש"א—ב, וראה במבוא שם), הליקוטים מספרי דבי רש"י שההדיר ב'ספר רש"י' (ר' שם עמ' מ"ט) והליקוטים שבכ"י פאריס 1408 (כתב-היד תואר על-ידי Colette Sirat, Le Manuscrit Hébreu de la Bibliothèque National de Paris, REJ, Tom III (CXXIII) 1964, p. 335 ff. ושם, הע' 1 היא רומזת לתיאורו של M. Schwab במאמר בעל אותה כותרת, שהופיע בשנת 1909). בקובץ זה נמצאים שלושה קונטרסים של ספר הראבי"ה א. בדף א ע"ב—ז ע"א נמצאות הלכות טרפות, והן מתאימות בדרך-כלל להלכות טריפות בראבי"ה לחולין, מהד' דבליצקי, עמ' מ"ו ואילך, אבל ישנם שינויים חשובים וחבל שהמהדיר שהיו בפניו, לדבריו, תצלומי כה"י שבמכון לתצלומי כתבי-היד בירושלים, (ר' שם, הע' 1) לא ציין להם כראוי ואביא רק דוגמה אחת:

כ"י פאריס

בנדפס עמ' מ"ט

אונא באומא כסידרן במיינצא ובקולוניא נוה-גין לאיסור כרש"י שאוסר וטעמו מה שמתיר הספר בכסידרן זהו דווקא באוני דקיימ' במיצר הצלעות והדרא בריא, אבל אומא דקיימ' ברוחב הצלעות ושלטא בה אורא לא הדרא בריא, לכך הוא אוסר ובגרמייזא ובצרפת נוהגין להיתר כרבי' יעקב בר' יקר וטעמו

אם תסרך או תדבק האונא לאומא שאצלה כסדרן, במגנצא ובקולוניא נוהגין להיתר כרש"י, בגרמייזא ובצרפת נוהגין לאיסור מפני שברוחב הבהמה הוא ועתיד להינ-תק, והרבה גאונים חולקים באונא באומא. רבינו גרשם ור"ח ורב

ולעתים מתוקנים יותר מאשר כתבי-היד של הספר שהגיעו לידינו, ונשמרו בהם עניינים שנשמטו בכתבי-יד אחרים. אביא תשובה אחת שיש בה כדי ללמד על בירור ההלכה בבית-המדרש. 'תשובה על דברת השה שבדק ר' ידידיה בר' דוד ולא מצא בה סירכא בריאה כלל אבל מצא חוט בטרפשא דכבדא וראש אחד של חוט בטרפשא דליבא וראש אחד בבשר שבין הצלעות, והיו בבית המדרש תלמי' חכמ' הרבה, ר' אלחנן ור' ענן הכהן ור' מלכי צדק ור' משה הכהן ותלמי-דים הרבה, אלו מכשירין ואילו מטריפין ופשפשו המסכת של חולין וה"ג וקטועות וקצובות ותשובות ושאלות, ולא מצאו שום דבר להיתר, ולאיסור, עד שמצאו בתשובו' של ר"ח ובתשובו' של רב נסים גאון דאין סירכא מיטרפת אלא בריאה בלבד באותן המקומות שמנו חכמים, אבל אם יש נקב ודאי מפולש בטרפשא דכבדא טריפה, אבל על החוט לא נחשוש [וה] כשירוה ואכלוה משום ראייה' 20. אם אמנם ר' משה הכהן הוא רבו של הראבי"ה, ר' משה בר' שלמה הכהן ממגנצא, הרי מכירים אנו כאן את בית-מדרשו על שלושה חכמים שאינם ידועים לנו.

נחשון ורבינו שמואל ורבינו יצחק
בר' יהודה מכשירין וגם רב שלום
מכשיר (כיון) [היכא] דלא שיעא
כאופתא דאית ליה חיתוכא דאוני.
ורבינו אלעזר הגדול ור"ת ומר
[רב] יוסף גאון אוסרין וגם רבינו
יב"א.
לפי שלא מצינו אומא בכל התלמוד אלא אונא
ובשביל אותם טועים שקורין לאונא אומא
לא נאכל בשר. ואליהו זכור לטוב הורה לנו
לאיסור אונא באומא. והרבה גאונים חולקים
בדבר, רב' גרשם ור"ח ורב נחשון גאון ורבי'
שמואל ורבי' יצחק בר' יהודה ורבי' יעקב
בר' יקר ורב שר השלום כולם מכשירין כיון
דלא שיעא כאופתא דאית ליה חיתוכיה דאוני,
ורבי' אלעזר הגדול ורבי' י' ב' א' ורבי' ש' י'
כולם אוסרין.

מלבד הבדלי מסורת הקהילות נזכר כאן גילוי אליהו, שאין לו זכר במקורות אחרים.
ב. בדפים ז ע"א — י"ג ע"ב נמצאים 'עניני כתובה' הוהים עם 'משפטי כתובה'
שבס' הראבי"ה, סי' תתקי"ט (במהד' מכון הרי פישל הנ"ל, עמ' ר"ע—שס"ט.
המהדירים ציינו בהע' 1 את המקורות, שבהם נמצא קונטרס זה כמו שצוינו על-ידי
אפטוביצר במבוא, עמ' 117 ואילך, אבל משום-מה השמיטו את הציון לכ"י פאריס).
ג. דפים קמ"ד—קמ"ו 'איסור והיתר של פסח מרבינו אבי העזרי הלכות ליבון
והגעלה', והדברים לקוחים מהראבי"ה, ח"ב, עמ' 78—92; 142—144. אפטוביצר
(מבוא, עמ' 142—146) ראה לנכון שבכ"י זה נמצאות העתקות מס' אבי העזרי, אבל
מאחר שהיו לפניו רק תצלומים של דפים אחדים, סבר שבעל הקובץ קיצר ושינה
כראות עיניו, אבל כל אופיו של הקובץ מראה שהמאסף רק העתיק את הדברים
מתוך חיבור הראבי"ה כפי שהיה לפניו. לדוגמאות שהובאו הריני מוסיף עוד אחת:
הפיסקה הראשונה בהל' טרפות, עמ' מ"ו, מסתיימת במלים: 'ולא אאריך בראיו-
תיהם, אבל אין מגלין הדבר אלא לפרושים'. בכ"י נוסף: 'ולי הצעיר נר' דווקא
בווטרי (אבל) כמו גדיים וטלאים הקטנים אבל ברברבי אינו מתיר'.
20 התשובה נמצאת אחר המלים 'ואם חצר הכבד נסרך לשומן הלב או לצלעות כשר'
שבעמ' ג, ד"ה וכן. ולעצם העניין ראה שם, עמ' ס"ח, והע' 74.

אין החיבור מצטיין בסידור החומר שבו לפי שיטה מסוימת וקבועה. המחבר צירף, לפי הנראה, קונטרסים שנתחברו בזמנים שונים, ופעם בפעם הוסיף על דבריו. לאחר שסדר הלכות עגונות והתשובות שאחרים והוא השיבו בגדון (סי' תתצ"ו—תתק"א) הוא חוזר לדון בסוגיה בפרק קמא דיבמות (סי' תתק"ב עמ' קמ"א). הסוגיה ביבמות פ"א ע"ב, שבה נזכרת המחלוקת בין ר' יוחנן וריש לקיש אם 'את שדרכו למנות שנינו' או 'כל שדרכו למנות שנינו' נעשית לנושא סי' תתק"ה (עמ' קנ"א—קס"ד), ומכיון שבביטול אסורים הוא עוסק הריהו כותב בסי' תתק"ו (עמ' קס"ה): 'גם הלכה זו תכופה לעניין של מעלה, לא להתגאות ולהתנצל באתי לפרש עניין מין במינו בטל, אך יש בהן מילין ככובד אבן וחול נטל'. ושוב (עמ' קע"ג): 'גיליתי הדברים ומעתה נבאר בדקדוקים, ולאחר שהמשיך בלשונות 'ועוד צריכין אנו לבאר' (עמ' קע"ה), 'עוד יש לדעת פשר דבר' (עמ' קע"ח) ודומיהן, נראה לו שלא מיצה את העניין והוא כותב: 'נחזור על הראשונות' (עמ' קפ"א), 'ועוד נחזור על הראשונות' (עמ' קפ"ד), בסוף ראה צורך לסכם 'קצרו של דבר' (עמ' קצ"ד), ואף לסיים במעין דברי-התנצלות: 'ובעבור כי רבותי הראשונים פירשו בדברים הללו מקצת אשר לא הוכשר בעיני יגעתי ומצאתי וביררתי דעתי' (עמ' קצ"ו) לכאורה נמצא בפסקי חולין ניסיון לסידור שיטתי, אבל גם בהם קיימת התופעה של סטיות וחזרות שעליהן מעידות הלשונות 'נחזור על הראשונות', 'פירשנו לעיל ועוד נוסיף לבאר' *20. על-ידי זה מסתברות הרמיזות הרבות בסימנים השונים של החיבור לסימנים שלאחריהם. דרכו של הראב"ה בקביעת ההלכה, שיטתו בבירור הגירסאות, יחסו למקורותיו, הבבלי והירושלמי וספרי הראשונים שקדמו לו, הם כשיטת בעלי התוספות ודרכם, אלא שמגמת הספר הזה היא קביעת ההלכה. וכשם שמוצאים בתוספות תשומת-לב רבה להסקת הלכה למעשה מתוך סוגיות הגמרא, כך אנו נתקלים במקומות רבים בספר הראב"ה, שבהם המחבר מבאר את הסוגיה התלמודית ללא זיקה לפסק ההלכה. כשהוא מגיע במסכת שבת לסוגיה של דבר שאינו מתכוון ופסיק רישיה ולא ימות הוא כותב: 'רבים אומרים מי יראני טוב בפלוגתא דר' יהודה ור' שמעון. וראיתי כי הראשונים מרבתינו האריכו לבאר שיטתם... וקשיא לי אבי העזרי בה טובא...'. את דיונו הארוך, שאינו אלא תוספות לסוגיות הגידונות, הוא מסיים במלים: 'כך נראה [פירוש] השמועות הללו. אבי העזרי' *21.

*20 ראב"ה ח"ד, עמ' י"ח, עמ' ל"ב, עמ' ל"ו, עמ' ס"א.

21 ראב"ה ח"א, עמ' 225—237. בוודאי שאין להגדיר את ספר הראב"ה כניסיון 'לסכם את ההישג ההלכי של בעלי התוספות ולשלבם כחלק אורגני בספר פסיקה נטול פלפול ונעדר מו"מ נרחב בהלכה', כדברי י. תא-שמע, קוים לאופיה של ספרות ההלכה באשכנז במאות הי"ג—וי"ד (עלי ספר ד, תשל"ז, עמ' 32).

וכשם שהראבי"ה הכניס לספרו שאלות ותשובות וקונטרסים, כך גם קבע בו, כנראה, מקום לחלקים מתוספותיו, ובפרט כשהיה לו להוסיף על דבריו הראשוניים או לשנותם. וכבר קראנו את עדותו שבבינגן נשללו תוספותיו וספריו *21. אמנם כאן אין הכרח לומר שהמדובר בתוספות שהוא חיברן, וכמו שפירוש 'ספרי' אינו חיבוריו הוא אלא הספרים שברשותו, כך יכול להיות הכוונה ב'תוספות' לתוספותיהם של אחרים. אבל במקום אחר הוא כותב במפורש: 'זכור אבא מורי את אשר למדתני להקשות... בריש נדרים פרכינן... כמו שפירשתי בתוספות שהוספתי בצל קורתך' *22. וכן הוא מזכיר גם את תוספותיו למנחות: 'ולדידי נמי קשיא בלומדי מנחות, והיא כתובה בתוספות ולא תרצתיה אז'. מחברים אחרים מביאים דברים מתוספותיו של הראבי"ה לראש השנה, ליבמות ולכתובות *23, והעניינים המובאים בשם הראבי"ה בתוספות שלנו נמצאים בחלקם בספר אבי העזרי *24, אבל ייתכן, כי המובא ביבמות ובכתובות לקוח מתוספותיו למסכתות אלו *25. אלא, כפי שראינו, אין כמעט הבדל בין הדרך שנקט בחלקים מסויימים בחיבור ההלכות לבין תוספות בפרט מסוג התוספות של ר' יצחק הלבן לכתובות שתיארנו אותן 'כשיטת הלכה' *25.

הראבי"ה חיבר כאמור ספר־הלכה מיוחד לסדרים נשים ונזקין. הוא עצמו קרא לו בשם "אביאסף". אב"י, פירוש: אליעזר בן יואל ו"אסף" הוא כינוי ללוי. ומתוך מה שמובא מספר זה יוצא, שבדומה לספר אבי העזרי, היה אף הוא מסודר לפי המסכתות. החיבור הזה היה עדיין לפני ר' יוסף חיים דוד אזולאי והוא אומר: 'וספר אביאסף ראתה עיני כתוב על קלף ישן נושן על סדר נזיקין' *26, ומאז נעלמו עקבותיו *27. מלבד תוספותיו וחיבוריו בהלכה מובאים

*21 ע"י לעיל, עמ' 379.

22 מבוא, עמ' 129. אפטוביצר רוצה לומר שפירוש האביעזר המובא בתוספות שלנו, נדרים מ"ד ע"א ד"ה אי, לקוח מספר הראבי"ה ח"ב, עמ' 28, ולא מתוספותיו. והגם שלא כל מה שמובא בתוספות נמצא בראבי"ה, ייתכן שהדברים נשמטו על־ידי המעתיקים, ואין כל הכרח לומר שהעתיק ב'אבי העזרי' את כל דבריו שבתוספות.

23 ע"י במבוא שם ועמ' 130.

24 פסחים ק ע"ב ד"ה ידי = ראבי"ה ח"ב, עמ' 136, תענית י"ג ע"א ד"ה וכל = ראבי"ה ח"ב עמ' 603, נדה ז ע"ב גליון = ראבי"ה ח"ב עמ' 524, נדרים, ע"י לעיל, הערה 22.

25 יבמות קי"ח ע"א ד"ה דכל, כתובות י"ז ע"א ד"ה ת"ר חתום: ראבי"ה. לדעת אפטוביצר, עמ' 151, הדברים נובעים מספר אביאסף, אלא שאין להכריע.

*25 ראה לעיל, עמ' 219. 26 שם הגדולים ח"א כ"ד ע"א ושם ח"ב סי' צ.

27 אפטוביצר רשם את ההבאות מהחיבור בספרי הראשונים, מבוא, עמ' 127—129. ויש להוסיף הגהות מיימוניות הל' סנהדרין פ"ז ה"ז אות א בדפוס קושטא: עכ"ל אביאסף.

בעלי התוספות באשכנז, הפוסקים והחסידים

בשמו גם פירושים על התורה, ואין בידינו לומר אם חיבר פירוש שלם או היו פירושים לפסוקים בודדים. תמוה הדבר, שר' משה מקוצי, שאינו מזכיר את הראבי"ה כלל בענייני הלכה, מביא בשמו דווקא פירושים על התורה, ויש בכך לעורר ספק אם פירושים אלה הם באמת של הראבי"ה²⁸. בדומה לרוב חכמי הדור באשכנז כתב גם הראבי"ה פיוטים, ושישה מהם ידועים.

אישיותו של הראבי"ה יש בה מן הטיפוסי לחכמי אשכנז גדולי ההלכה. במכתביו לחכמי-הדור חוזרים ונשנים ביטויי ענווה כגון: 'אני הצעיר באלפי הדל נבזה וחדל אישים יתום בדעת', 'ואני הקטן שבדיינים...'. 'אני העלוב ולא בינת אדם לי'²⁹, ורבים שכמותם. ואם כי לא נראה בהם מליצות בעלמא, אלא סימנים לענוות-אמת, הרי ענווה זו לא מנעה בעדו לנהוג בשעת הצורך בתקיפות, כפי שמצאנוה גם אצל חכמים אחרים, ובידו היו ערוכים מקל ורצועה להעניש את העבריינים³⁰. תלמידו ר' יצחק אור זרוע מעיד: '...ראיתי את מורי אבי העזרי זצוק"ל, שהיה מלקה בני אדם שאכלו פת שאפה עכו"ם בשבת'³¹. וכבר ראינו את תקיפותו ואומץ לבו בהופעתו בפני ההגמון. כפוסק וכמורה-הוראה, ייסד את הכרעותיו במקורות ההלכה, והריהו אומר: 'אחרי שלא התירו חכמים אין בידינו לבדות הדברים מלבנו בלא ראייה ובלא סמך ולתת אמתלאות, כי ראינו במקום שרצו חכמים להתיר פרשו דבריהם'³², או: 'אין לנו לגזור מדעתנו אחרי שלא החמירו בהדיא בעלי התלמוד', אבל יש שהוא סוטה מכללו זה מתוך הכרת המציאות. בדין חליצת-נעל של אבל ושל כל אדם בתשעה-באב הוא כותב: 'ונראה לי שבזמן הזה שאנו דרים בין הגוים שאינן צריכין לחלוץ אלא כשנכנס לבית הכנסת ברחוב הקהל'³³. בתקופה זו באשכנז כמעט מובן מאליו שהיתה לו לראבי"ה נטייה לחסידות, אלא שבעיקרם של הדברים צדק אפטוביצר בכתבו: 'אין להעמידו בבחינה זו בשורה אחת עם ר' יהודה החסיד ובעל הרוקח שהסודות והנסתרות היו להם לעסק קבוע ורוב חכמתם בהן'³⁴. גם בהתייחסו לנושא קידוש

28 אפטוביצר הרגיש בקושי ולכן הוא נוטה בעמ' 133 לסברה, שהר"ם מקוצי שמע את הפירושים מחברו ר' יצחק אור זרוע בשעה שהלה היה בצרפת, אלא שחזר בו אחרי-כן וכתב בעמ' 149, שבעל הסמ"ג השתמש בספרו של הראבי"ה. הרמז לראבי"ה ח"ב, עמ' 135, אות 12, הוא מוטעה, ועיקר ראיתו ממה שהביא עמ' 154 במבוא, שפירושו של ר' יואל המובא בראבי"ה נמצא בסמ"ג, אבל עובדה היא, שגם פה לא הזכיר הר"ם מקוצי את הראבי"ה; וייתכן ששמע את פירושו של ר' יואל, הנזכר גם בספר יחסי תנאים ואמוראים (בהוצאת פישמן, סיני תרצ"ז, עמ' ר"ב), והתמיהה במקומה עומדת, שדווקא את פירושו לתורה הוא מזכיר בשמו המפורש.

29 מבוא, עמ' 17. 30 מבוא, עמ' 433.

31 אור זרוע ח"ב ס' שנ"ח. 32 מבוא, עמ' 19.

33 ראבי"ה ח"ב, עמ' 556 ועי' שם, הערה 18.

34 מבוא, עמ' 20.

השם הוא נשאר בגדרו של משא-ומתן הלכתי ואלה דבריו ³⁵: 'ואותם הקדושים ששחטו עצמן וזרעם כשבאו לידי ניסיון שהיו יראים פן יעבירום הגוים על דת ויהיה שם שמים מתחלל על ידיהם כולם יש להם חלק לעולם הבא וקדושים גמורים הם כדדרשי' ואך את דמכם לנפשותיכם אדרוש יכול כמעשה שאול, ת"ל אך ושנינו פ' הניזקין מצינו ד' מאות ילדים שנשבו באשקלון ³⁵* והפילו עצמן לים לפי שלא יהא ש"ש מתחלל על ידיהם ויצאה בת קול ואמרה כולם קדושים מזומנים לע"ה. ואין להקשות מר' חנינא בן תרדיון בפ"ק בע"ז שלא רצה לפתוח פיו כדי שתצא נשמתו במהרה ³⁶ ואמר מוטב שיטלנה מי שנתנה ואל אחבל אני בעצמי שאני ר' חנינא שכבר הוצת אש בחבילי זמורות שהקיפו האויבים סביביו וידע בעצמו שלא יהא שם שמים מתחלל על ידו. ומכאן סמכו לשחוט הילדים בשעת הגזירה שאינם יודעים בין טוב לרע לפי שאנו יראים פן ישתקעו בין הגוים בגיות' כשיגדלו, מוטב שימותו זכאים ואל ימותו חייבים שכן מצינו גבי בן סורר ומורה, שעל שם שסופו ללסטם את הבריות ומחלל שבתות לפיכך הוא בסקילה'. על כל פנים, אין השפעתה של תורת-הסוד מורגשת יותר בחיבוריו בהלכה מאשר בחיבוריהם של שאר חכמי צרפת ואשכנז, שלגבם מצאנו ראיות מפורשות יותר על עניינם והגותם בתורה זו.

[ד]

שילובה של תורת הנגלה והנסתר והכנסת משנת הסוד של חסידי אשכנז לתוך ניסוחה של ההלכה והרצאתה — זו פעולתו המיוחדת במינה של ר' אלעזר בעל הרוקח. ואם אמנם לא נמצאו לה ממשיכים בין בעלי התוספות והפוסקים, לא עברה בכל זאת, כפי שנראה, בלי השפעה עליהם ועל הדורות הבאים ¹. ר' אלעזר נולד במגינצא. שנת לידתו אינה ידועה, אבל יש להניח שהיה בן-גילו של הראב"ה. הוא עצמו מסר את יחוסו מצד אביו עד שמונה דורות: 'אני אלעזר קבלתי תיקון תפילות מאבא מוריני יהודה בר' קלונימוס בן רבינו משה

35 סמ"ק ציריך מצוה מ"ד בסוף הפיסקה 'עכ"ל אבי העזרי', מהד' הר שושנים, ח"א עמ' נ"ח, ור' ערוגת הבשם, ח"א, עמ' 222, הע' 11, וח"ד, עמ' 207.

35* בגיטין נ"ז ע"ב: לקלון.

36 נדפס בטעות: בטהרה.

1 על ר' אלעזר כתבו: ישראל קמלהר, רבינו אלעזר מוורמייזא הרוקח, רישא תר"ץ; שפטוביצר, מבוא, עמ' 316—318; רב צעיר, תולדות הפוסקים ח"ב, עמ' 171—176. על מקומו של ר' אלעזר בחסידות אשכנז, ראה בפרק המתאים בספרו של ג. שלום *Major Trends in Jewish Mysticism*, עמ' 79—118, ובהערות שם. וראה ערוגת הבשם, מבוא ח"ד, עמ' 100—111.

בן רבינו יהודה בן רבינו קלונימוס בן רבינו משה בן רבינו קלונימוס בן רבינו יהודה². ובמקום אחר הוא אומר: 'זקני רבנא משה בן רבנא יהודה היה חזן ובראש השנה וביום הכפורים כשהיה מתפלל בצבור היה אומר והשיאנו בשפ- תיו'³. אביו של ר' אלעזר, ריב"ק ממגינצא, ישב בבית-הדין שבעירו יחד עם ר' משה בר' שלמה הכהן⁴, ועם חכם פחות ידוע, ר' משה בר' מרדכי. במגינצא למד ר' אלעזר גם אצל אביו וגם אצל ר' משה הכהן⁵. אבל הוא לא הסתפק בתורת בית-מדרשו של אביו ושל עירו. הוא הלך למיץ, למד שם אצל ר' אליעזר⁶, ושהה כנראה זמן רב בשפירא. מצרף הוא את חכמיה לרבני מגינצא ומדבר עליהם כעל 'רבותי הקדושים ז"ל משפירא וממגינצא'⁷. אמנם הוא כותב: 'ורבותי זצ"ל מ"כ בשפירא רבינו שמריה ורבינו אברהם ורבינו יהודה'⁸, אבל אין ספק, כי רבו ממש בתלמוד ובהלכה היה רק ר' יהודה בר' קלונימוס משפירא, ואותו הוא מכנה: 'מורי הריב"ק'⁹, ואינו מצינו כקרובו. ר' אלעזר הכיר עדיין את ר' אברהם בר' שמואל, שהיה לפי הנראה דודו, אבל לא רבו¹⁰. ר' יהודה בר' קלונימוס מזכיר פעמיים את ר' אלעזר בספר יחסי תנאים ואמוראים: 'א"ר יצחק בשעה שחרב בית המקדש מצאו הקב"ה לאברהם וכו' אלא אמר לו הקב"ה לאברהם קולך שמעתי וחמלתי עליהם¹¹. והקשה על זה הר"ר אליעזר בר' יהודה, דהכא משמע, שאברהם ביקש עליהם רחמים ובשבת פ"ט¹² א"ר שמואל בר' נחמני א"ר יונתן מה דכתיב כי אתה אבינו אתה אברהם לא ידענו וגו', לעתיד לבוא אמר לו הקב"ה לאברהם בניך חטאו לי, אמר אברהם ימחו על קדושת שמך

- 2 מצרף לחכמה ליש"ר מקנדיא פי"ב.
- 3 ליקוטי אמרכל בחמישה קונטרסים לקורניל, כ"ב ע"א.
- 4 עי' עליו לעיל, עמ' 186.
- 5 רוקח סי' תי"ח: 'וקבלתי מאבא מורי הריב"ק ומרבי רבינו משה הכהן' (כ"ה בכ"י פאריס מספר 363) וכן צ"ל גם בסי' קפ"ב, ועי' גם סי' תכ"א.
- 6 רוקח סי' רס"ז: 'אמר לי ר"א ממיץ, סי' ש"כ: 'מורי רא"ם פסק', שמ"ו; 'וקבלתי מרבי רא"ם' ועי' גם סי' ש"ס, שס"א, שפ"ב, תי"ח.
- 7 סי' תנ"א.
- 8 רוקח סי' רנ"ז.
- 9 רוקח סי' ס"ז, שי"ו, שי"ח, שכ"א, שכ"ט, ש"ס, שס"א, שס"ג, שס"ד, שע"א, תכ"ה, תנ"ד, תס"ד, תס"ח.
- 10 מעשה רוקח, סאניק, תרע"ב, סי' ה: 'וראיתי אני הקטן אליעזר, שר' אברהם בן ר' שמואל דודי היה מגעיל לקהל'. אפטוביצר, מבוא עמ' 342 מפרש, שר' שמואל היה דוד אמו של הרוקח, ועי' להלן, אלא שספק הוא אם הכיר את רבנו שמריה. הדברים במעשה רוקח, סי' פ"ו: 'ואני ראיתי הלכה למעשה ששאלו את ר' שמריה' הם כנראה דברי אבי הרוקח, הריב"ק, שתשובתו לר' משולם בר' שמחה נעתקה שם.
- 11 מנחות נ"ג ע"ב.
- 12 פ"ט ע"ב.

וכו', אלמא דלא חשש עליהן. והיה משים חילוק בין עולם הזה לעולם הבא¹³. התלמיד כאן הוא גם השואל וגם המשיב, ואמנם נושא הדיון קרוב יותר לתלמיד מאשר לרב, והוא עושה רושם כדיון בשעת הלימוד¹⁴. העניין הבא הוא מסוג אחר: 'ושאלה שאל הרב אליעזר בר' יהודה על תינוק שנולד בו סימני טרפה בתוך ח' ואיתו תינוק נולד בשבת, הרי יום מילתו חל להיות בשבת, אם דוחה את השבת או לאו. ואני הישבתי או הטרפות נולד בו לאחר לידתו, בין בידי אדם בין בידי שמים אפילו בחול, מי התיר למולו בתוך ח'... הלכך נראה לי שאין מסכנין אותו ואפילו בחול. ואפילו אם נולד טרפה, נראה לי שאין מסכנין אותו...¹⁵.

בשפירא קיבל דברים בתורת-הסוד מר' יהודה החסיד, בן-דודו של אביו¹⁶. ר' אלעזר שהה גם בבית ר' יהודה החסיד בריגנשבורג¹⁷. בניגוד לידוע על ר' אלעזר, אין לנו הוכחות מספיקות, שר' יהודה החסיד חיבר ספרים בהלכה¹⁸. אם לא נסתפק ברמזים לדיני תפילה ומנהגים או לדיני כתיבת ספר-תורה ותגין ואפילו לדיני שחיטה¹⁹ — הרי דווקא הדינים שנמסרו בשמו של החסיד

13 יחסי תנאים ואמוראים ח"א קס"ה ע"א, מהד' הרב י. ל. מימון, עמ' רע"ז, בכל המקומות, שבהם נכתב שמו 'ר' אליעזר, נראה שהוא טעות המעתיקים, עי' אפסור ביצר מבוא, עמ' 317. ללשון 'משים חילוק', ר' להלן עמ' 680.

14 ומצאנו עוד שאלה ששאל הריב"ק מתלמידו בעניין ייחוד השם בשעת ק"ש. העניין הועתק מכ"י פרנקפורט על-ידי קמלהר, עמ' 88.

15 יחסי תנאים ואמוראים ח"ג ש"ג ע"ב.

16 ר' יהודה החסיד קורא לאביו של הרוקח: 'בן דודתי', עי' להלן, ואין אנו יודעים בדיוק אם אמו של הריב"ק ממגינצא היתה אחותו של ר' שמואל החסיד, או אחות אשתו. קמלהר, שם עמ' ט—י, נוטה להשערה הראשונה, והוא מוסיף — ודעתו זו קיבל גם אפטוביצר שם — שהריב"ק ממגינצא היה חתנו של ר' יהודה בר' קלונימוס הזקן. לפי זה היה גיסו של ר' קלונימוס בר' מאיר, ור' אלעזר הרוקח היה בן-דודו של הריב"ק משפירא, ואין אף צל של רמז לכך בכל המקומות שהבאנו לעיל, הערה 8 והערה 9. אבל כל הבניין הזה מתבסס על מקום משובש במעשה רוקח, סאניק, תרע"ב, סי' י"ח, שבו נאמר: 'וכן עבד אבא מורי הריב"ק, ששרף חמצו בליל י"ד באש שבכירה, אבל ערב פסח לא ישרוף בכירה, שאיסור הנאה הוא. וזקנו הר"ר יהודה היה שורף ליל י"ד ואביו רבינו קלונימוס ואבי אבא רבינו יהודה היו שורפין לאלתר'. קמלהר ואפטוביצר סבורים, שזקנו ר' יהודה הוא זקנו של ר' אלעזר, אבי אמו, אבל אין כל מובן למלים: 'ואבי אבא רבינו יהודה'. ולכן נראה לי שצ"ל: 'וזקנו רבינו יהודה... ואבי אביו רבינו יהודה...'. והכוונה לאבות אבותיו של ר' אלעזר, עי' לעיל הערה 2.

17 על כך מורה הסיפור אצל ברילל *Jahrbücher*, ח"ט, עמ' 31.

18 כן דעת אפטוביצר, מבוא עמ' 343. פקפקיו של שלום, *Major Trends*, עמ' 367, הערה 51, מוצדקים.

19 עי' מיכל, אור החיים עמ' 465. וי. פריימן במבוא לספר חסידים, עמ' ו, מניח גם את קיומו של ספר דינים 'גן בושם'. צונץ, בן-יעקב, מיכל ופריימן מסתמכים כולם

ושרידי תשובותיו בענייני הלכה מוכיחים, שעסקו לא היה במשא-ומתן של הלכה, בפירוש סוגיות התלמוד וליבונן. דבריו הם בעצם קביעת מנהגים ומשנת חסידים, וגילוי רמזים שלא נכתבו בפירוש²⁰. ראוי להשוות את תשובתו על שאלה, שעל דומה לה השיב גם תלמידו, כדי לעמוד על ההבדל שבין הפוסק לבין החסיד. השואל ר' אפרים בר' מאיר כותב: '...גברה יד עוברי עבירה ובקשו להם כבוד ושררה לגלול ספר תורה, וקשרו קשר ורצו להרבות כבודם ונתוועדו יחדיו שנים עשר מהם לגלול ספר תורה כל אחד חדש שלו וליתן כל אחד זקוק, כדי שיעלה שנים עשר וקוקים לשנה לצדקה. וכל זה לא עשו אלא למצוא להם טענה וערעור לומר אנו נותנים יותר ממך, ולא נתכוונו אלא לבושתנו ולהרבות כבודם... כי יש ביניהם שאינם יודעים אפילו פסוק אחד בתורה ויותר איני רוצה ספר מגנותם...'. ועל כך השיב החסיד: 'כיון שיש לעניים ריוח אף-על-פי שאינם מתכוונים לשם שמים אלא להתכבד בהם כיון שיש ריוח לעניים, אל ימנע מהם מלקשור, כדי שיתפרנסו עניים. ואם ימנעם מלקשור ספר תורה הרי זה גוזל עניים, וזה שקשר עד הנה, כיון שדעתו לשם שמים, אם יתן אותו כסף לעניים שהיה גותן כשהוא קשר ספר תורה, מעלה עליו כאילו קשר ספר תורה...'²¹.

החסיד אינו מביא ראיות מן המקורות התלמודיים, והנמקתו היא מוסרית. ולעומת זאת כותב ר' יצחק אור זרוע: 'אשר שאלתם, ששמעון מוחה ביד ראובן

על המובא בחידושי אנשי שם למרדכי ברכות סי' מ אות ד: 'לשון נמוקי מהר"ר אייזיק שטיין כתב רבנו יהודה חסיד דוקא שלום ולא יותר, וכל מה שאומר שואל ומשיב, היינו בפנים חדשות, אם לא ישאל יבא לידי שנאה, בבית הכנסת שאין אנו שואלין בשלום, חלילה להשיב או לשאול... העתקתי ממרדכי הר' שמואל שליצי-שעטט פ"ב דברכות. ודין זה כתב גם כן בספר גן בושם רבינו יהודה חסיד עכ"ל נימוקי מהרא"ש'. ותמוה הדבר, שעד לזמנו של ר' אייזיק שטיין, לא מצאנו זכר לחיבור מעין זה. ואף הלשון אינה מוכיחה, לדעתי, שהמדובר על חיבור של ר' יהודה החסיד. לאחר שר' אייזיק שטיין העתיק את לשון החסיד ממרדכי של ר' שמואל, הוא אומר שדין זה כתוב גם בספר גן בושם לרבינו יהודה החסיד ז"ל. לו היה לפניו ספר זה, לא ייתכן שלא היה מביא את לשונו במקום מה שמצא בספר שנתחבר מאה וחמישים שנה לאחר-מכן. ולכן נראה לי שיש להגיה ולקרוא: בשם ר' יהודה החסיד. ר' אייזיק אומר, שמצא את העניין גם בספר אחר, ושמו שובש, ואין לדעת מה היה כתוב במקום 'ספר גן', ואולי הוא ספר הגן על התורה. מכל מקום ספר 'גן בושם' של ר"י החסיד לא היה ולא נברא.

20 מספיק לבדוק מה שמובא בשמו באור זרוע ח"א סי' קי"ד, תקנ"ה, תקס"א, תקס"ב, תקס"ג, תקס"ח, תק"ע. התירוץ המובא בשם ר' יהודה החסיד בתוספות כתובות י"ח ע"ב ד"ה ובכולו, (ראה לעיל, עמ' 237, הע' 42), אינו שונה מדבריו בענייני שבועה בספר חסידים סי' תתקצ"ד, עמ' 340 ואילך, וראה לעיל, עמ' 376, ולהלן עמ' 412 ובמאמרו של ח. סולוביציק Three Themes in Sefer Hassidim, p. 314, n. 7.

21 ספר חסידים סי' תתשצ"ב-צ"ג, עמ' 390. וראה לעיל, עמ' 214.

שקנה מן הקהל להוציא ספר תורה מארון הקדש ולתתה ביד שליח צבור וכן להחזירה, והמעות הללו באין לכיס של צדקה ושמעון מוחה שלא לעשות כן מפני שהוא מצוה של חזן גראה בעיני, שלא כיון יפה אותו שמעון... ותנן בתמיד נשחט... ואמר בגמ'... ואיתא נמי בפ"ק דזבחים... והא דתנן במס' תמיד... בפרק אלו נאמרין ובפרק בא לו... אבל דפריך לעיל בירושלמי... וראיה לדבר גלילה שהרי הגלילה היא של הרב הגדול (ה) בעיר כדאיתא בשלהי מגילה... אפילו הכי נהגו הקהלות לקנות הגלילה...²² גם האגדה שמרה על מידת האמת, בהבדילה בין ר' יהודה החסיד לבין אחיו ר' אברהם. מסופר שר' שמואל החסיד אמר לר' אברהם: 'ודע שאתה תהיה ראש ישיבה כל ימך, אבל אחיך יהודה יהיה יודע מה למעלה ומה למטה'²³. ובתחום זה קיבל ממנו ר' אלעזר תורה. וראוי לציין, כי בה בשעה שבדברי הלכה הוא משווה את קבלות אביו עם קבלות רבו, ריב"ק משפירא²⁴, הרי בענייני סוד הוא כותב: '...אכתוב לך סוד המרכבה כפי אשר קבלתי מרבינו יהודה החסיד כאשר קיבל מאביו רבינו שמואל החסיד וגם קבלתי אני מפי אבא מורי הר' יהודה, אני אלעזר הקטן'²⁵.

בספרו הרוקח אין ר' אלעזר מזכיר את רבו החסיד אלא פעמים מעטות. ומה שמועתק 'מספר הכבוד שיסד האיש הגדול ר' יהודה החסיד זצ"ל'²⁶, אינו לשונו של ר' אלעזר²⁷. אבל דווקא בספר זה שילב ר' אלעזר את תורות רבותיו בנגלה ובנסתר ועשאן לחטיבה אחת. ואפילו הקדמת המחבר לספר מכניסה אותנו לאווירה שונה, לסגנון ולנוסח אחר מזה שהכרנוהו בספרי ההלכה של בני-דורו, בספר התרומה או בספרו של חברו, הראבי"ה²⁸. הספר נכתב לא למורי-הוראה

22 אור זרוע ח"א סי' קט"ו.

23 ברילל יאהרביכער, ח"ט, עמ' 33.

24 רוקח סי' ס"ז, ש"א, שכ"ט, ש"ס, תס"ד, תס"ח. ואת דברי אביו הוא מביא גם בסי' ר"ב, ר"ג, רנ"ז, רצ"ז, רצ"ח, שכ"ד, של"ד, שמ"ו, שפ"ב, שפ"ו, שפ"ז, ת"ה, תי"ח, תל"ט, תמ"א, תנ"א, תס"ט.

25 עיי' קמלהר, עמ' ו, הערה ל"א, ושם הוא מביא מקומות אחדים מעין זה מפירוש הרוקח לספר יצירה.

26 רוקח סי' שי"ז. גם בסי' רע"ה וסי' שס"ג אין הוא מביא בשמו אלא נימוק למנהג והסבר בנוסח הברכות. ברוקח נזכר גם ר' יהודה סתם. ונראה שבסי' ק"י הכוונה לחסיד, אבל בסי' קפ"ב וסי' רנ"ז — לריב"ק משפירא.

27 עיי' להלן, הערה 55.

28 ספר הרוקח, הנדפס לראשונה בפאנו בשנת רס"ה (1505), ומאז כמה וכמה פעמים, נשמר רק בכתב-יד אחד שלם, בכ"י פאריס 363. בסופו נאמר: 'חזק ונתחזק הסופר לא יוזק, שבתי המכונה בון פיש שיחיה לאורך ימים אמן. אני שבתי בהר' יוסף ז"ל נב"ת הסופר, כתבתי זה הספר הרוקח למ... וסיימתיו יום ו' פרש' ובני ישראל פרו וישרצו שנת חמשת אלפים ומאתים ושנים עשר (1452) לבריאת העולם. המקום

ולחכמים הלנים בעומקה של הלכה אלא לקורא הפשוט: 'נתתי אל לבי הבלי עולם הזה, שהם שוא ושקר, והעולם הזה עולם עובר וימי אדם מעטים והפועלים עצלים, מרוב צרות וצוקות נחסרו לבות האדם, כי (בגוים) אין תורה²⁹. ואמרתי אל לבי לא כל האדם זוכה לידע מלבו חקרי הלכות לסלת סולת נקיה אכתוב ספר למען ירוץ קורא בו למצוא דברי חפץ לידע איך לעשות המצות כאשר צום אלהינו יתברך שמו ויתעלה זכרו'. אלא שאין המחבר פותח בהוראת הדרך איך לעשות את המצוות, אלא בסיכום דרכו של החסיד. כשם שהרמב"ם קבע לספר המדע מקום בראש ספרו 'משנה תורה', כך קבע ר' אלעזר בראש חיבורו את מקומן של 'הלכות חסידות'. שניהם רצו לשוות בכך לדמות עולמם ערך מחייב, להפכה לחלק בלתי-נפרד של ההלכה³⁰ ולהקנות לה מסמכותה³¹.

כשם שספר המדע אינו מכוון לפילוסוף אלא לכל אדם בישראל, כך גם הלכות חסידות שבראש ספר הרוקח אינן פונות לחסיד ולאיש הסוד בלבד. המחבר מסתפק רק בעיקרי הדברים, ומרצה בקיצור על שורשי האהבה, היראה, זכירת השם, ראש החסידות, התורה, קבלת חכמים, טהרה, פרישות, זהירות, נקיות מחטא ומקנאה ומאיבה, בקשת שלום, זכויות ערום ביראה, קדושת הייחוד. המשכן של הלכות חסידות הן הלכות תשובה, ואף הן חלק מספר המדע שבמשנה תורה. כפי שנראה היה ספר המדע בפני ר' אלעזר, וייתכן שהושפע על-ידו³². תלמידו של ר' אלעזר, ר' אברהם בר' עזריאל, משווה את הלכות תשובה של רבו עם הלכות תשובה של הרמב"ם³³. בהלכות תשובה מפתח ר' אלעזר שיטה שלמה של תשובת המשקל. הברייתא הידועה על ארבעה חלוקי כפרה מונה סוג של חטאים, שרק יסורים ממרקים אותם³⁴, והרבה סיפורים בתלמוד ובמדרשים מספרים על אנשים, שלא חיכו לבואם של יסורים אלא הביאו אותם על עצמם על-ידי מעשים³⁵. אבל בעיקרם של הדברים צדק יצחק בער באמרו, שסדרי

ברחמיו יזכהו להגות בו הוא וזרעו...'. אין הבדלים יסודיים בין כה"י, שנכתב בסך הכל כחמשים שנה לפני הדפסת הספר, לבין הדפוס, אבל אפשר לתקן על פיו במקומות רבים את השיבושים שבדפוסים.

29 בכ"י ליתא: בגוים.

30 עי' שלום *Major Trends*, עמ' 94, ודברי בציון תש"ז עמ' 159. מה שכתב מוריס יוסף ב- *Jew's College Jubilee Vol.* 1906, עמ' 171, אינו אלא תרגום של הקדמת הרוקח.

31 גם בספר סודי רזיא, הו"ל י. קמלהר, בילגורייא תרצ"ו, מדובר על 'הלכות המלאכים', 'הלכות הכסא', 'הלכות הכבוד', וכו'.

32 עי' להלן, עמ' 408.

33 ערוגת הבשם, ח"ב, עמ' 100—107. ור' מבוא, ח"ד, עמ' 179.

34 יומא פ"ו ע"א, ועי' ברמב"ם הל' תשובה פ"א ה"ז.

35 תענית כ"א ע"א, ב"מ פ"ד ע"ב, ב"ר פס"ה אות כ"ב, הוצ' תיאודור—אלבק, עמ' 742.

הכפרה והתשובה של חסידי אשכנז, המצויים בספר חסידים ובספר הרוקח, מיוחסים להם במינם בעולם היהודי ומתאימים למנהגי התשובה הנוצריים³⁸. ואמנם במקורות מאוחרים ניסו למצוא בסדרי תשובה אלה הלכה למשה מסיני, וכנראה מתוך רצון להשתיק את המתנגדים³⁷. הסיפורים שבתלמוד ובמדרשים הם מעשי יחידים, אבל ר' אלעזר הופך את מעשי הסיגופים והעינויים להלכות קבועות, שכוחן יפה לגבי כל אדם מישראל. סדרי תשובה אלה זכו להשפעה גדולה. הן הוכנסו לתוך ספרי הפוסקים, לקובצי שאלות-ותשובות, ועובדו בהוספות ושינויים לקונטרסים מיוחדים בשמות 'מורה חטאים', 'דרכי התשובה' ועוד, שנשתמרו בכתבי-יד וגם נדפסו כמה וכמה פעמים³⁸.

את שם ספרו, שנעשה ברבות הימים כינויו הקבוע של מחברו, מסביר ר' אלעזר בדרך זו: 'הספר הזה בשמי אלעזר וסימן רקח מרקחת מעשה רקח שמו אלעזר בן יהודה'. ברם נראים הדברים, שלא הגימטריה בלבד קבעה בבחירת השם, שהרי יכול היה למצוא גימטריה מעין זו גם במלה אחרת. לאמיתו של דבר, הולם השם הזה את עניינו של החיבור, שהוא, כלשון המדרש, 'מפוטם... כרקח'^{38*} בהלכות ואגדות, במסורות וקבלות, ומתובל בסממני תורת הסוד והחסידות. הרוקח

36 עי' ציון תרצ"ח, עמ' 18.

37 עי' הערה 38.

38 עי' שטיינשניידר, CB, עמ' 916—918, ברילל, יארביכער ח"ה, עמ' 91, והוא רומז שם למרדכי שבועות סי' תשנ"ה: 'מצאתי בסדר התשובה אשר יסד ר"א מגרמייזא'. עניין זה אינו בהלכות תשובה, ואף לא בקונטרסים האחרים, אבל הוא נמצא בספר חסידים סי' תתצ"א, עמ' 391, ועי' גם שם, עמ' 339. בכ"י אחד נאמר: 'בעזר אל אבות אחל ספר תשובות, זה הספר יסד ר' אליעזר מגרמייזא ז"ל ללמד דרך תשובה לשובבים על כן קראתיו מורה חטאים' (כ"י אמברוזיאנה 119,2, קאטאלוג של ברנהיימר, עמ' 174). ליקוטים מספר הכפרות, שחיבר הר' אלעזר מגרמייזא, נמצאים בספר ארחות חיים ח"א, ק"א ע"א ואילך, ספר כל בו סי' ס"ו, שו"ת מהר"ם דפוס פראג בסופן: 'הא לך תשובה לכל עון ולכל חטאת יסוד הרב רבי אלעזר בן רבינו יהודה כאשר קיבל מרבינו יהודה חסיד אב חכמה בן רבינו שמואל הקדוש החסיד הגביא, בן רבינו קלונימוס משפירא הזקן בן רבינו יצחק ז"ל והמה קבלו רב מרב, גאון מגאון, חכם מחכם הלכה למשה מסיני'. בספרים שיצאו מבית-מדרשו של המהר"ם השתמשו בסדרי התשובה, עי' שו"ת מהר"ם דפוס קרימונה סי' רפ"ה = דפוס פראג סי' קל"ב (ולעניין הנידון בתשובה זו, עי' בתשובת הגאון בפרדס ד"ו, סי' ע"ב; ועי' אפטוביצר, מחקרים בספרות הגאונים, עמ' 116—117) ושם סי' תפ"ה ודפוס למברג סי' תל"א, ועי' שו"ת מיימוניות נזיקין סי' י"ד. על מקומות אלה ועל דברי ר' ישראל איסרלין, פסקים וכתבים סי' ס"ב, האומר 'ואני אינני רגיל כל כך להעריך כפרה ותשובה במשקל...'. כבר העיר בער במאמרו הנ"ל, עמ' 19, הערה 38, ועי' לעיל, עמ' 180. דיון מעניין בתשובת המשקל נמצא עוד בדברי ר' יחזקאל לנדא בשו"ת 'נודע ביהודה' או"ח סי' ל"ה.

*38 שיה"ש רבה ח ב.

מציע את דרך המצווה והיראה המכבות את אש היצר ומכין את התבלין שבתורה, שיש בהם להסיר המחשבה הרעה. ההלכות המבוארות בספר הן: הלכות שבת, המסודרות על-פי סדר היום, הלכות ערובין, ראש השנה, עשרת ימי תשובה ותענית, הלכות יום הכפורים, סוכה, חנוכה, ראש חודש, פורים, פסח, יום טוב וחול המועד, תשעה באב ואבלות, הלכות נדה, ברכות, טבילה, שחיטה, טריפות, מליחה, איסור והיתר. דרכו להביא בכל הלכה את לשון הבבלי, ולעתים גם את התוספתא ואת הירושלמי. הוא מזכיר: 'תוספתא ספר ישן'³⁹, 'ירושלמי ישן'⁴⁰ ו'ספר ישן מאד' של מסכת חולין⁴¹. מבין המדרשים שלא הגיעו לידינו נזכרים ברוקח 'מדרש ויכולו'⁴², 'מדרש הרנינו'⁴³ ו'מדרש אבכי"ר'⁴⁴. הוא מביא דברים בשם הגאונים, רב יהודאי, רב אחאי, רב סעדיה, רב צמח, רב נהילאי, רב האיי, ר' שמואל בר חפני⁴⁵. וכן הוא מביא דברים מתוך הלכות גדולות, השאלות, מחזורים דרב עמרם ותשובות הגאונים⁴⁶. יותר מארבעים מחכמי אשכנז וצרפת נזכרים על-ידי הרוקח בשמותיהם⁴⁷. הוא השתמש בספר מעשה הגאונים מבית-מדרשו של רש"י⁴⁸, בקונטרסים צרפתיים ובתשובות⁴⁹ וגם בספר התרומה, שחבר בר רק זמן קצר לפני כן⁵⁰. ולפעמים נשמטו שמות המקורות. הסימנים שי"א-שי"ב נמצאים כמעט בשלמותם בספר מעשה הגאונים, והמדבר בהם הוא ר' יקר, אחד מבני ר' מכיר, אחיו של ר' גרשום מאור הגולה, ששאל מפי ר' קלונימוס

39 רוקח סי' תמ"ה.

40 סי' ר"ג: 'ויש ירושלמי ישן ר"ה', ואין זה בירושלמי שלפנינו, וגם העניין שבסי' רי"א אינו בירושלמי שלפנינו, והוא מובא משם גם בראבי"ה ח"ב, עמ' 331. וכבר העיר אפטוביצר, שהכוונה לספר הירושלמי של חכמי ימי הביניים, ועי' גם במבוא לראבי"ה, עמ' 276. 41 סי' תמ"ז.

42 מ"ט, ק"ח, קצ"ב, ר"ט, ש"כ, שכ"ד, שכ"ו, שכ"ט.

43 סי' ר"י, רי"ד, רט"ו, רט"ז, רי"ח.

44 סי' שס"א.

45 סי' של"ד, שע"ט, והשאלות נזכרות גם בסי' ר"י, הלכות נדה, שכ"ד, שס"א, תס"ט, שי"א, רפ"ג, ש"ו, רנ"ו, שפ"א.

46 שכ"ד, שמ"ו, שנ"ב, תכ"ח, תנ"ד, תס"ד, רי"ג, שי"ט, תפ"ח.

47 המקומות צוינו בערכים שונים של חכמים. מתמיהים הם דברי רב צעיר, תולדות הפוסקים, עמ' 169, שהרוקח מביא את הגמרא... מבלי להביא כלל מה שנוסף ונתחדש על ידי הגאונים והפוסקים הראשונים. דברי רב צעיר מלאים שגיאות. בעמ' 170 הוא כותב: 'ואת ר' אלעזר בר' אב"ן הוא מזכיר בשם 'מורי'; ובסי' שי"ז נאמר מפורש: 'ממורי הר' אלעזר בן רבי' יב"ק', וברור שהמדובר הוא ברוקח עצמו, ותוספת תלמיד כאן. וגם מה שנאמר שם בהערה 6, שהרוקח היה תלמידו של ר' יהודה מפאריס ומורו של הראבי"ה, אינו נכון.

48 סי' שי"ח, שנ"ה, תמ"א.

49 סי' שי"ט, סי' ר"ג.

50 רוקח סי' רנ"ה, הל' נדה, סי' תכ"ז, תל"א, תמ"ג, תצ"ד.

איש רומי, בן-דורו של רש"י. וייתכן שהדברים לקוחים מספר 'מעשה המכיר', אחד ממקורותיו של 'מעשה הגאונים'. ולאותו מקור שייכים גם הסימנים ש"ג-ש"ד⁵¹.

עשירה היא מסורת המנהגים שבחיבור. אנו קוראים על מנהגי מגינצא, וורמיי-זא, שפירא, על מנהגי מלכות לוֹתֵר ועל מנהגי אבותיו הקדושים של המחבר, ועל מעשים שאירעו⁵². רובו של הספר כתוב בגוף ראשון, ויש שנאמר אפילו במפורש 'ואני אלעזר אומר כי מנהג אבותינו תורה שלימה היא'⁵³, או 'הנני הקטן מסיים מודים דרבנן, לעשות רצונך בלב שלם על שאנו מודים לך שאתה הוא אלהינו ואלהי אבותינו לעולם ועד'⁵⁴, אבל באו בספר גם הוספות של אחד התלמידים. פעם אחת נאמר: 'כן שמעתי ממורי הר' אלעזר בן רבי יב"ק ז"ל'⁵⁵, ומסתבר שגם בכל המקומות שבהם מובא דבר בשם 'רבי' סתם, המדבר הוא התלמיד שהוסיף גליונות בשלהי הסימנים⁵⁶. בפעם אחרת נשאר גם הציון: 'גליון' שנשמט לפי הנראה במקרים אחרים. במקום אחד אנו מוצאים הוספה, שאולי היא תוספת ר' יצחק אור זרוע, ומכל מקום נלקחה מספרו⁵⁷. סימן אחר נוסף לפי הנראה מספרו של חברו ר' שמחה⁵⁸. התלמידים הוסיפו על דברי רבם,

- 51 מעשה הגאונים עמ' 34—36 ובמבואו של אברהם עפשטיין, שם עמ' 100. ועי' שם סי' מ"ו—מ"ח, עמ' 30—34.
- 52 רוקח סי' קי"ג, קצ"ו, ר"ד, רי"ב, רי"ז, רי"ט, רכ"ג, ר"מ, רפ"ו, ר"צ, רצ"א, רצ"ו, ש"ב, ש"י, שי"ז, שי"ט, שנ"ד, שנ"ה, שפ"א, שפ"ב, תל"ט.
- 53 סי' שי"ט, ועי' גם סי' שע"ז.
- 54 סי' שכ"ב בכ"י: 'לעולם ועד צורינו', ועי' גם סי' שע"ז.
- 55 רוקח סי' שי"ז. ונראה שהוספת התלמיד מתחילה מ'פעם אחת קברו מת בחולו של מועד ועמד ר' ואמר צידוק הדין לפי שאינו הספד...'. והתלמיד העתיק דברים גם מספר הכבוד, עי' לעיל הערה 27.
- 56 סי' רכ"ו: 'פעם אחת שכח וקרא ר' ארבעה בפרשת החדש ואמר ר'...'; כ"ה בכ"י, בדפוס נשמט בראשונה ר'. סי' ר"ל: ראיתי את ר'...; סי' שמ"ב, סי' שנ"ד, בכ"י: כך שמעתי מפי ר'.
- 57 סי' תס"ט, המלים 'בן הר' שבדפוס, אינן בכ"י. בסי' רפ"ג כתוב: 'זה יסוד רבינו מדנפירא בר אברהם', וברור שצ"ל: ר' יצחק בן אברהם. כל העניין נמצא באור זרוע ח"א, סי' מ"ג, ומה שבא ברוקח אחרי דברי הריצב"א: 'ועל קריאת הלל שבלילי פסחים...'. נמצא בראשו של סימן מ"ג באור זרוע. בשני המקורות מופיע ר' יהודה בר' יצחק, היינו ר' יהודה שירליאון מפאריס כמורו של הכותב. ר' יהודה זה לא היה מורו של הרוקח, אלא מורו המובהק של ר' יצחק אור זרוע. ואין ספק שכל העניין בא מחיבורו. ומכאן הטעות של מיכל, אור החיים, עמ' 320. וקמלהר עמ' ו, קיבל 'עובדא' זו מבלי לציין מקור ומבלי להזכיר את מיכל.
- 58 סי' שע"ח: 'זה נוסח מס"ע של מורי הר' שמחה ז"ל'. גם בסי' שע"ט: 'עד כאן נוסח מגלילי מורי', הוא לשון התלמיד, והכוונה לרוקח. ההמשך משובש, וצ"ל לפי הנראה: 'עוד מלשון ר' שמחה מצאתי', והיו עוד הוספות אחרות מסוג זה.

אבל המעתיקים באו והשמיטו וקיצרו, ובספרי הראשונים מובאים כמה עניינים מתוך ספר הרוקח, שאינם לפנינו⁵⁹; אמנם יש להניח, כי יש דברים המובאים בשם הרוקח והם לקוחים מחיבוריו האחרים של ר' אלעזר. הקטע המובא בזה ייתכן שהיה באמת בספר הרוקח, אבל מקומו גם בפירוש התפילה: 'והרוקח כתב, שמאד טוב הוא שיכוון בחתימת כל ברכה... ואם יבקש דבר בתפלתו אל יחשוב ויצפה שמחמת תפילתו יביא הקב"ה מה ששואל, כי דבר זה מזכיר עוונותיו של אדם, אלא יחשוב, שהקב"ה יביאנו לו בחסדו. ומה שאני מבקש זהו כדי להזכיר אל לבי כמה אני צריך לבוראי ומשועבד לו, שאני צריך ממנו מזה, ואין זולתו שיוכל לעשות את שאלתי ובקשתי וצרכי עכ"ל'⁶⁰. ולפרקים מובאים דברי ספר הרוקח בלא ציון החיבור אלא בשם ר' אלעזר מוורמייזא⁶¹. ויש שמביאים דבריו בגוף ראשון ללא הזכרת שמו או שם חיבורו^{61*}.

בהרצאת ההלכות נוקט ר' אלעזר בספרו דרכם של ספרי ההלכה שיצאו מבית-מדרשו של רש"י, כגון הפרדס, האורה ומעשה הגאונים⁶². הוא מביא תמיד את המקורות התלמודיים, אבל אין הוא מאריך בביאורם ואין הוא עוסק ביישוב קושיות וסתירות, אלא לעתים רחוקות. כלל זה בולט כשמשווים הלכה אחת בספר הרוקח לנוסח הלכה זו שבספר הראב"ה או בספר התרומה. ר' אלעזר נקט שיטה זו לא משום חוסר יכולת, שכן שלט בדרך לימודם של בעלי התוספות כאחד מהם ממש וגם לא מתוך התנגדות לדרך הפלפול והחידוד^{62*}. אמנם כתב: 'יש שאינו ירא חטא ויותר מפולפל וחרף ומחודד לתרץ לו מאותו שהוא ירא חטא, כי זה העולם לכבד אחד מחברו... וכמו שנתן העושר למי שאינו

59 הגהות מיימוניות הל' תפלה פ"ה אות ש: 'וכן נמצא בתשובת רבינו שמחה שברוקח', והעניין אינו לפנינו. מרדכי חולין סי' תש"כ: 'ושוב מצאתי בספר הרוקח ששאל רבי שמואל את רבי שמחה...'; הגהות המרדכי ר"ה סי' תש"כ, אבל בשלטי הגבורים למרדכי שבת ללא ציון הרוקח, ועי' במעשה רוקח סי' קל"ה, ייתכן שהעניין היה שם. טור אורח חיים סי' תס"ז, ועי' ראב"ה ח"ב, עמ' 6, הערה 18. בית יוסף אורח חיים סי' ש"א, ועי' בראב"ה ח"א, עמ' 377, הערה 26.

60 הגהות מיימוניות דפוס קושטא, הל' תפלה פ"ד, ואין זה בדפוסים אחרים (ור' ערוגת הבשם ח"ד, מבוא, עמ' 104) ובכלל מרובות ההבאות בשם הרוקח בהגהות שבדפוס קושטא. 61 עי' אור זרוע, ח"ב, סי' פ"ט, והשווה רוקח סי' שס"ב.

61* ר' או"ז, ח"ב, סי' רע"ה וס' אגודה קע"ב ע"א ומעשה רוקח סי' קל"ה.

62 כבר ראינוהו משתמש בספר האחרון, והשווה רוקח סי' שנ"ה ומעשי הגאונים סי' ס"א, וסי' שפ"ג וספר הפרדס סי' רי"ז. וראוי לציין, שבלקוטים מספרי דבי רש"י נקבע יחס זה במפורש, עי' מ"ש בספר רש"י, ירושלים תש"א, עמ' מ"ט-ג.

62* לאור הנאמר בפנים דומני שח"ה בן-ששון ז"ל הגזים בהרבה בדבריו על 'השפעת רוח אנטי-אינטלקטואליסטית ופשטנית שהיתה רווחת ביחוד בין פראנציסקנים ברחוב הנוצרי' (ציון ל"ה, תש"ל, עמ' 77-79), גם דבריו השקולים יותר של ח. סולוביצ'יק במאמרו הנ"ל, עמ' 349, אינם נראים לי, וראה להלן עמ' 405-406.

ראוי לו להפילו בגיהנם, כך לתלמיד חכם שאינו ראוי...⁶³. ברם אין התנגדות עקרונית לפלפול ולחידוד, אלא נסיון של הסברת התופעה, שישנם אנשים רעים העושים ספרים ויהיו דורות... והטוב לא יהיה כן⁶⁴. מגמת פניו של הספר מסבירה את דרכו של המחבר. אין הוא פונה למורי-הוראה ולחכמים אלא לקורא הפשוט, שאם כי אינו בקי כלום בהלכה, 'חייב הוא להכניס עצמו בגופה של ההלכה'⁶⁵, והוא השכיל להושיט לו חיבור בהלכה, שהקריאה בו קלה. אלא ששורש התורה, לדעתו, הוא 'להעמיק, לדעת ולהשכיל' ולפיכך הוא משבץ בהר-צאתו את טעמי המצוות ואת סודותיהן. ההסבר שלו הוא לפעמים על-פי הפשט: ג' בתשרי נקבע כצום על הריגתו של גדליה בן אחיקם, אף-על-פי שנהרגו כמה צדיקים שאין אנו מתעניין, מפני 'כשהפקיד מלך בבל זה הצדיק, כששמעו שבו כל היהודים מכל המקומות אשר נדחו שם. כשנהרג נפוצו כל היהודים הנקבצים אליו ואבדה שארית יהודה'⁶⁶. את מצוות ספירת העומר הוא מסביר בדרך דומה: 'ולמה לא אמר ששה בסיון תעשו שבועות אלא לצניין שבועות הוצרך לספירה, כי כל הרגלים היו בביתם, אבל בשבועות לא היו מצויין בעיירות... היה כל אחד בשדהו אצל תבואתו כבועז, הואיל ולא היו מצויין בעיירות היאך ידעו מתי חודש סיון, לכך ציוה לספור, שידעו בכל מקום שבועות וצוה לספור בלילה ולא ביום בו יהיו טרודין וישכחו...'⁶⁷. אבל בדרך-כלל הסברותיו הן פחות ראציונאליות והיסטוריות, ומקורן העיקרי הוא האגדה, הוא מקיים את דרשת חז"ל: 'כל המצוה אשר אנכי מצוך, למוד הלכות ואגדות'⁶⁸, ולטעמה של תורה הוא מוסיף טעמה של יראת חטא⁶⁹, לדרשות חז"ל הוא מצרף דרשות, רמזים וגימטריאות משלו. התנאים והאמוראים השתדלו למצוא נימוק לקבלה, שפרי עץ הדר שבתורה הוא אתרוג⁷⁰. הרוקח אינו מביא טעמים אלה, אלא מגלה טעם

63 ספר חכמת הנפש, צפת תרע"ג, כ ע"ב.

64 שם כ"ג ע"א. על התנגדות דומה להשתקעות בחקירה ובכתיבת ספרים בחברה הנוצ-רית, כפי שבאה לידי ביטוי בדבריהם החריפים של רוברט מסורבון ויעקב מויטרי, ראה: C. H. Haskins, *Studies in Medieval Culture*, עמ' 49—51. ברם קיים הבדל בין יחסם של חסידי אשכנז להלכה לבין יחסם של חכמי הנוצרים למשפט הקאנוני ולדיאלקטיקה הפילוסופית, כמו שהעיר לנכון ח. סולוביצ'יק במאמרו הנ"ל, הע' 114.

65 עי' שורש התורה הל' חסידות, והעניין בסדר אליהו רבה, הוצ' רמא"ש, עמ' 64, ושם: 'לגופה של תורה'.

66 רוקח סי' ר"ה.

67 סי' רצ"ד, וראה גם בהסברו המעניין למצוות סוכה, שם סי' רי"ט.

68 שורש התורה. הוא מביא את הדרשה בשם הספרי לדברים י"א י"ג, אלא שאינה בספרי לפנינו.

69 על-פי המאמר באבות דרבי נתן פכ"ט, הוצ' שכטר מ"ה ע"א.

70 סוכה ל"ה ע"א.

משלו: 'פרי עץ הדר בגימטריא אתרוגים'. את ההלכה שלולב היבש פסול הוא מפרש: 'לולב בגימטריא חיים, לכך יבש פסול'⁷¹. ההלכה נרמזת בפסוקים שונים שבמקרא: 'ד' מינין שבלולב יהיו לכם ולא גזל, שהגזל פסול, לכך בתמניא אפי בארבעה פסוקים יש בהן ד' תיבות וסימניך ב'ו'ס'ק'. בפיקודיך אשיחה ואביטה אורחותיך (תהלים קיט טו). ואשתעשע במצותיך אשר אהבתי (שם מז). סעפים שנאתי ותורתך אהבתי (שם קיג), קראתיך הושיעני ואשמרה עדותיך (שם קמו). בארבעה פסוקים אלו יש בכל פסוק ד' תיבות ויש בהן כל אותיות א"ב לבד ג'ז'ל', כי ד' מינין שבלולב פסול[לים] אם הם גזולים'⁷². אסור מלאכה בחול המועד מפורש בפסוקים אחדים 'כל מלאכת עבודה לא תעשו, בגימטריא זה לימד על חולו של מועד שאסור במלאכה. את חג המצות תשמור, (שמות כג יד), בגימטריא זה לימד על חולו של מועד שאסור בדבר שאינו אבד'⁷³. אסמכתות מעין אלו על גימטריאות נמצאות עוד בתלמוד⁷⁴, אבל ר' אלעזר פיתח שיטה שלימה ומקיפה⁷⁵. הרוקח רואה זכויות למקיימי המצוות, ולשם כך הוא דורש דרשות בסגנון המדרשים⁷⁶: 'בזכות ביעור חמץ יבער עשו דכתיב אך ביום הראשון תשביתו שאור (שמות יב טו), וכי ראשון הוא, והלא י"ד הוא, אלא בזכות זה אני מבער עשו, ויצא הראשון אדמוני...'. (בראשית כה כה). 'האוכל מצה כהלכתה שבעה ימים כאילו נעשה שותף להקדוש ברוך הוא במעשה בראשית, דכתיב מצות יאכל את שבעת [הימים] (שמות יג ז), ימים אין כתיב כאן אלא שבעת הימים, שבעה ימי בראשית'⁷⁷. הקרבת שתי הלחם בעצרת ומתן תורה קשורים זה בזה: 'ולכך מקריבין שתי הלחם על שם ב' לוחות התורה שבכתב ותורה בעל פה וכתוב לכו לחמו בלחמי...'. (משלי ט ה)⁷⁸. גם בעניין ספירת העומר אין הוא מסתפק בפירוש הפשוט שהבאנו. התורה אמרה: 'תספרו חמשים יום (ויקרא כג טז), כי ג' שערי בינה הם, מ"ט ימים מונים כנגד מ"ט שערים שמסר הקב"ה למשה, לכך מונים עד ג' ימים, וכמ"טמונים תחפשנה (משלי ב ד), ארוכה מארץ מד"ה (איוב יא ט)... צריך לספור מ"ט יום אבל ביום ג' אין צריך לספור, שהרי נזכר בברכה ובתפלה...'⁷⁹.

71 ועי' בירושלמי סוכה פ"ג ה"א ובערוגת הבשם, ח"ב, עמ' 180.

72 רוקח הל' לולב סי' ר"כ. 73 שם סי' ש"ז.

74 ועי' שבת ע"א, נזיר ה"א, ועי' במדבר פי"ח כ"א, אבל ר' צונץ—אלבק, הדרשות בישראל עמ' 126.

74* ראה במבוא לערוגת הבשם, ח"ד, עמ' 110, ושם הע' 32.

75 רוקח, סי' רע"א.

76 שם סי' רצ"א. הרב כשר, תורה שלמה, ח"ב עמ' ק"ב, אומר שמקורו הוא איזה מדרש חז"ל, אבל לא עלה בידו לגלותו. 77 שם סי' רצ"ה.

78 שם סי' רצ"ד. ורמזים מעין אלו בענייני הלכה מביא גם תלמידו של ר' אלעזר, ר' אברהם בר' עזריאל, בספרו ערוגת הבשם, ח"ב, עמ' 21, 58, 62, 112.

מלבד 'ספר הרוקח' חיבר ר' אלעזר ספר ליקוטים של הלכות⁷⁹, שהגיע לידינו ונדפס בשם 'מעשה רוקח'⁸⁰. הספר שהיה כתוב 'בכתב ישן נושן על קלף ישן', נמצא בספריית הקלוז בברודי ונעתק במצוות הרב ר' אפרים זלמן מרגליות. זמן קצר לאחר-מכן, בשנת תקנ"א (1791), נשרף גוף כתב-היד. מסיבה בלתי-ידועה לא נדפס הספר בשעתו וראה אור רק אחרי מאה ועשרים שנה⁸¹. קשה להגדיר את מטרת המחבר בחיבורו זה. אין לראות בו המשך לספר הרוקח, שכן נידונות בו כמעט רק אותן ההלכות שלהן הקדיש המחבר את ספרו הגדול⁸². אבל ראוי לציין שרוב החומר שב'מעשה רוקח' חדש הוא, ומעטים המקומות המקבילים הקבלה מלאה לנאמר בספר הרוקח⁸³. ספר 'מעשה רוקח' אין בו הרצאה שוטפת וכוללת של עניין מסוים, אלא מחרוזת של פסקים ומעשים, ביאורים ותשובות. רובו של החיבור מבוסס על קבלותיו מאביו, הריב"ק ממגינצא, ומשל שאר רבותיו וקרוביו, ביניהם חמיו, ר' אליעזר בר' יעקב הכהן החזן, שלא נזכר בספר הרוקח⁸⁴, וכן נשמר בו גם חומר עשיר מתורתם של הגאונים⁸⁵. בתוכו אתה

- 79 אין אנו דנים אלא על חיבוריו בתחום התלמוד וההלכה. על שאר חיבוריו ראה מיכל, אור החיים, עמ' 232, ובעקבותיו קמלהר, עמ' פ"ז ואילך, ועי' מ"ש בתרביץ ש"י, עמ' 34. פירושו על התורה נמצא בכ"י שוקן, עי' בהקדמתי לערוגת הבשם, ח"א. את פיוטיו רשם צונץ, LG, עמ' 318. פירושו לתפילות ולפיוטים נשמרו לרוב בספר ערוגת הבשם של תלמידו ר' אברהם בר' עזריאל, ח"א, ירושלים ת"ש, וח"ב, שם תש"ז. ר' אלעזר פירש את פיוטי אביו, ערוגת הבשם ח"א, עמ' 136, וראה במבוא, ח"ד, עמ' 116. 80 סאניק תרע"ב (1912) על-ידי חיים הירשפרונג.
- 81 עי' בהקדמתו של ר' אפרים זלמן מרגליות. לדבריו היה כתב-היד לקוי בתחילתו ובסופו, ואף לא הספיק להעתיק את כולו. בסוף הספר נמצאה צוואתו של החסיד, ובתחילתה היה כתוב: 'אלה המצות אשר צוה זקני'. דבר זה גרם לכך שהרא"ז מרגליות ייחס את החיבור כולו לנכדו של ר' יהודה החסיד, ששמו היה כשם הרוקח. אלא שמסתבר, שהכתובת הנ"ל נוגעת רק לצוואה, והספר כולו הוא מעשה ידי הרוקח.
- 82 השם 'הלכות קידושין', הנקרא על הסימנים ק"ע—קפ"ד מוטעה; להחל מקע"א הן הלכות נדה.
- 83 עי' מעשה רוקח סי' צ ורוקח סי' צ"ג, שם חסר הסיום: 'כך קבלתי ממורי הרב יהודה החסיד', מעשה רוקח סי' צ"ג ורוקח סי' רצ"ח, מעשה רוקח סי' רכ"ו ורוקח סי' שפ"א.
- 84 מעשה רוקח סי' י"ט, סי' ע"א ('גיס' הוא ט"ס. בתיאור המאורעות בשנת תתקמ"ז הוא מזכיר את גיסו, ר' משה בר' אלעזר הכהן והחזן; הברמן, גורות אשכנז וצרפת, עמ' קס"ד), סי' ק"ג.
- 85 תשובות ר' צמח ריש מתיבתא, סי' ק"ו, סדור רב עמרם, סי' נ"ב—נ"ג, סי' קי"ג. המובא שם בשם סדר רב יצחק גאון הוא מדברי ר' יצחק בר' יהודה, רבו של רש"י, ונמצא במעשי הגאונים, עמ' 24. תשובת הגאון מר שר שלום, סי' קל"ב, והיא מובאת גם ברא"ש לר"ה פ"ד, סי' י"ד, ועי' מילר, מפתח לתשובות הגאונים, עמ' 96, אבל נשמטה באוצר הגאונים לר"ה.

מוצא גם תשובות שאינן ידועות ממקור אחר, כגון 'שאלות אשר שאלו אנשי קירואן למר רב שרירא גאון'⁸⁶, תשובת הגאונים בדבר תקיעת שופר בעמידה או בישיבה⁸⁷, תשובת ר' חננאל בר' חושיאל בעניין תקיעת שופר⁸⁸, וכמה עניינים מספר המקצעות⁸⁹. הקשר עם ספרי דבי רש"י בולט גם במעשה רוקח. במפורש נזכר בו רק 'ספר מעשה הגאונים'⁹⁰, אבל השתמש גם בספרים אחרים⁹¹, הנקראים אצלו 'תשובות' סתם⁹². קרוב לוודאי, שספר 'מעשה רוקח' נתחבר אחרי ספר הרוקח. ב'ספר הרוקח' אין זכר מפורש לספרו של הראב"ה. אמנם נמצאים עניינים מקבילים בשני החיבורים, ואפטוביצר⁹³ סבר שקרוב לומר עליהם שהרוקח שאב מהראב"ה, אבל אין הדבר מוכח כלל וכלל. שניהם היו תלמידיהם של הר"א ממיץ ושל הריב"ק משפירא, ושניהם השתמשו באותם המקורות⁹⁴; ולגבי עניינים מסוימים מסתבר אפילו שהמקור בחוגו של בעל הרוקח⁹⁵. לעומת זאת מובאים ב'מעשה רוקח' דברי הראב"ה בלשונות: 'כתב אבי העזרי', 'ואבי העזרי מתיר', 'וכן דן אבי העזרי'⁹⁶.

על יסוד עובדות אלו מותר להסיק, שספרו של הראב"ה לא היה עדיין בפני ר' אלעזר בשעה שחיבר את ה'רוקח', אבל כבר היה בידיו בשעה שבא להשלים את חיבורו הראשון בקובץ ליקוטים ומעשים. לתוכו הכניס המחבר גם מדברי

- 86 מעשה רוקח סי' נ"ד—ס"ד, ועי' אוצר הגאונים לפסחים, עמ' 117 ועמ' 120.
87 מעשה רוקח, סי' קכ"ב, ועי' אוצר הגאונים לראש השנה, עמ' 58.
88 מעשה רוקח, סי' קכ"ג, ועי' אוצר הגאונים שם, עמ' 59.
89 סי' קס"ה, סי' קפ"ו וסי' קצ"ה, ועי' ש. אסף, ספר המקצעות, ירושלים תש"ז, עמ' א, ב, י.
90 סי' קנ"ו, במעשה הגאונים סי' נ"ב, עמ' 42, מובא העניין רק בקיצור.
91 עי' סי' קמ"ח וסדור רש"י, סי' ש"ב, עמ' 144.
92 עי' מעשה רוקח, סי' צ"ד, והשווה מעשה הגאונים, עמ' 29, סי' מ"ד, מחזור ויטרי, עמ' 288, סי' פ, וספר האורה, עמ' 198, ועי' ר"א אפטוביצר, הוספות ותיקונים לראב"ה, ח"ב, עמ' 157.
93 מבוא לראב"ה, עמ' 148.
94 סי' קע"ט ברוקח הוא: 'מעשה שעשה מורי ורבי אליעזר ממיץ', והוא נמצא בראב"ה ח"א, עמ' 428, אבל אין כל ספק שהרוקח לא שאב מהראב"ה.
95 עי' ראב"ה ח"ב עמ' 384 ורוקח סי' ר"כ, ובהוספות ותיקונים עמ' 132 מפקפק גם אפטוביצר בכך אם הרוקח שאב מהראב"ה. המובא בראב"ה ח"א עמ' 96 אינו ברוקח כפי שנרמז שם בהערה 7.
96 סי' ל"ה, מ"ז, ע"ה, ע"ח, ע"ט, ק"ו, קע"ז, קצ"ו. לעומת זאת נראה שהמובא בסי' ק"ס: 'מצאתי כתוב שכתב הר' יואל בר' יצחק הלוי...'. לא הועתק מהראב"ה, ח"ב, עמ' 395, כשם שדברי הרשב"ט בסי' ע"ט, סי' קל"א, סי' קל"ג, אינם נמצאים בראב"ה, ונלקחו כנראה מפסקי הרשב"ט. אפטוביצר, הוספות ותיקונים, עמ' 73, מעתיק את הדברים מ'מעשה רוקח' כאילו היו מקבילים לראב"ה, ח"ב, עמ' 77, ועי' גם שם, עמ' 108.

פרק שמיני

תלמידיו: 'הרב ר' אברהם מביהם היה מתענה בראש השנה והיה מביא ראייה מקל וחומר של תענית חלום, שהתירו חכמים להתענות, אף-על-פי שספק אם על ידי מלאך, או על ידי שד, כל שכן בראש השנה שבוודאי נידון שמותר להתענות וה' אברהם בר' עזריאל אינו נ"ל, דגבי חלום אם הוא על ידי מלאך או בבירור צריך להתענות, כי בעבור כן מראים לו מן השמים, אבל בראש השנה שמא לטובה דנין אותו, הלכך לא יתענה אבל אם יודע שיש בו עונות יתענה קודם ר"ה, אבל ה' יצחק אומר מפי הרב ר' אברהם זצ"ל, שהוא מחוייב להתענות שלא יהא שלחנך מלא ושלחן רבך חסר, שהרי בכל מועד כתיב פרים ובר"ה כתיב פר בן בקר אחד... והשיב ר' [אברהם בר'] עזריאל אם כן בשמיני עצרת יתענה... שהרי מתמעטין והולכין... והביא ראיות הרבה, דאסור להתענות ולא העתקתי...⁹⁷ ר' אברהם בר' עזריאל בעל ספר ערוגת הבשם, היה תלמידו של ר' אלעזר, והרב מסתמך כאן על דברי התלמיד. ונראה שהחבר יצחק הוא ר' יצחק אור זרוע, ושני התלמידים הביאו ממסורת רבותיהם מארץ ביהם.⁹⁸ הרב ר' אברהם מביהם אפשר שהוא ר' אברהם חלדיק, הנזכר גם בערוגת הבשם.⁹⁹ ואמנם בס' אור זרוע¹⁰⁰ נמצא כל העניין, אלא שנושאים ונותנים בו חכמים מבני הדור שלפני ר' אברהם בר' עזריאל ור' אברהם חלדיק וכך נאמר שם: 'ומורי הר' יצחק בר מרדכי מפרגא היה מתענה בר"ה והיה דן ק"ו מתענית חלום... ואינה ראייה דהתם אם ע"י מלאך חלום... ור' משה בר אפרים היה אומר להתענות בר"ה כדי שלא יהיה שלחנך מלא... והשיב עליו הר' ברוך בר' יצחק מריגנשפורק דא"כ בשמיני נמי יתענו...'. קרוב לומר ששני דורות של חכמים חלקו באותו עניין. טעמו של ר' אברהם מביהם הוא טעמו של ר' יצחק בר' מרדכי ובוודאי שמע אותו ממנו, ור' אברהם בר' עזריאל קיבל את דחייתו מרבי ברוך מריגנשבורג.¹⁰¹

97 מעשה רוקח סי' ק"ל.

98 עי' במאמרי בתרביץ, ש"י, עמ' 33.

99 ר' מבוא לערוגת הבשם, ח"ד, עמ' 123 ואילך.

100 אור זרוע ח"ב, סי' רנ"ז. ומה שנאמר אחר-כך במעשה רוקח בשם ר' אברהם בר' עזריאל מקורו בתשובת ר' ברוך מריגנשבורג, שהיה רבו של ר' אברהם בר' עזריאל. וראה הגהה במרדכי, ראש השנה, פ"א, סי' תש"ח: 'ומ"ו הר"ר (אברהם) יצחק בן הר"ם היה מתענה בר"ה... ומ"ו הר"ר אברהם היה מחייב להתענות... והשיב עליו הר"ר אליעזר מביהם...'. הגהה זו נמצאת בליקוטים בכ"י אופ' 300 (קאטאלוג 672) 52 ע"ב, ושם כמו שהגהתי.

101 ר' במבוא לערוגת הבשם, עמ' 124—125 וראה כעת ש. שפיצר, מנהגי ר' אברהם חלדיק, קובץ על יד ט (תש"מ), עמ' 153 ואילך.

[ה]

אין לנו עדות מפורשת של ראשונים, שר' אלעזר הרוקח חיבר תוספות לתלמוד הבבלי¹. אבל ר' בצלאל אשכנזי בשיטתו למסכת בבא קמא מביא את דברי הר"א מגרמייזא, למן דף ל"ט עד דף ס"ו כמעט בכל עמוד ועמוד², ולפעמים חתומים הדברים בשם: 'הר' אלעזר מגרמישא ז"ל'³. הקטעים שב'שטה מקובצת' אינם אלא הוספות והערות לתוספות שלפנינו, כפי שמוכיחה ההשוואה:

תוספות בבא קמא מ"א ע"א ד"ה	שטה מקובצת שם ע"ח ע"ד
איני יודע שהיא נבילה. וא"ת אצטריך לבן פקועה לרבנן דרבי מאיר. . . וי"ל בלאו הכי פריך שפיר, ולפי המסקנא ניחא דנפקא לן מבשרו אע"ג דשח-טיה ועבדיה כעין בשר.	איני יודע שהיא נבילה. כתוב בתוספות ולפי המסקנא ניחא דנפקא לן מבשרו, (ד)דוקא להיהא שנויא, ולשנויא קמא לא מצי למכתב לא יהנה משום דבעי למיסר בן פקועה גם באכילה. ולשנויא בתרא את בשרו לא איצט-ריך לבן פקועה, דממילא לא יאכל, אבל שור הנסקל קאי אף על בן פקועה. הר' אליעזר מגרמישא ז"ל.

דוגמאות כאלה מצויות לרוב. יש שדברי ר' אלעזר אינם אלא קיצור מהנאמר בתוספות שלפנינו⁴, אבל יש שהוא מתרץ קושיה שלא נתיישרה בהן⁵, או מוסיף הערה מבהירה ומסבירה⁶. ולפעמים דבריו מוסבים על פרש"י, כגון: 'בשטרותיו של גר. פירש הקונטרס ששעבד לו קרקעותיו. והקשה מהרא"ל א"כ מאי קאמר

- 1 קמלהר, עמ' ע"ג, מדבר על 'תוספות על התלמוד', אבל ללא מתן מקור, ותמוה הדבר שגם ב-*Germania Judaica*, עמ' 473 הערה 402, העתיקו את דבריו.
- 2 לדף ט ע"ב, י"ז ע"ד, ד"ה מספקא, מובא מ'תוספות הר"א ז"ל', וייתכן כי הכוונה לר"א מוורמייזא.
- 3 מ ע"ב, ע"ז ע"ג, ד"ה עשה. מ"א ע"א, ע"ח ע"ד, ד"ה איני, נ"ה ע"ב, ק"א ע"א, ד"ה נותני, נ"ז ע"ב, ק"ג ע"ב, ד"ה נמצא ועוד.
- 4 עי' שטה מקובצת מ ע"ב, ע"ז ע"ד ד"ה ויש, והשווה תוספות מ ע"ב ד"ה ויש, שטה מקובצת מ"ב ע"ב פ"ב ע"ד: 'והרי אליעזר מגרמישא ז"ל כתב וז"ל: 'כתוב בתוספות פטור לר' שמעון בהחובל וכו' ובפלוגתא לא איירי', ועי' בתוספות מ"ב ע"ב ד"ה נותן.
- 5 שטה מקובצת מ"ג ע"א, פ"ג ע"א: 'והר' אליעזר מגרמישא ז"ל כתב וז"ל הקשו בתוספות. . . ותירץ מהר"א ז"ל דהא פירכא לרבה. . . ועי' בתוספות מ"ג ע"א ד"ה גרושה; שטה מקובצת נ"ד ע"ב, ק ע"א: 'והר"א מגרמישא ז"ל כתב וז"ל ואימא מה הפרט מפורש. הקשו בתוספות אם כן פרט למה לי. ותירץ מהרא"ל כדי לעשותו מדה ולא תוכל להוציא על ידי שום לימוד', ועי' בתוספות שם.
- 6 השווה שיטה מקובצת מ"ו ע"ב, פ"ט ע"ג, ד"ה מידע, עם תוספות מ"ו ע"ב ד"ה מידע. שטה מקובצת מ"ו ע"ב, צ"א ע"א, ד"ה אימא סיפא ושם צ"א ע"ב ד"ה מאי לאו ובתוספות המקבילות.

ובארעא הא לא אתחזיק ואי אחזיק בה מהני, הא פקע שעבודא, ונראה דבשטר מכר איירי, הר' אלעזר מגרמישא ז"ל⁷, אלא שכאמור, רוב-רובם של דברי הר"א מגרמיזא אחוזים ודבוקים בתוספות, ושגורים בהם הלשונות: 'כתוב בתוספות... מכח הסברא דמפרשים התוספות לחוד לא די דאם כן היכי קאמרי התוספות בסמוך בשלהי דיבור המתחיל...'⁸, או 'קוישית התוספות מפרש מהרא"ל. דהא דוקא לפירוש התוספות דלעיל בפרקין בדבור המתחיל...'⁹. הערותיו, ביאוריו והשגותיו¹⁰ לא היו מכוונות לתוספות שלנו. במקומות אחדים ברור, שהכוונה לתוספות שגן¹¹. גם התוספות שלנו מבוססות על תוספותיו של תלמיד הר"י, ר' יהודה שירליאון¹². מסתבר אפוא, כי ר' אלעזר מגרמיזא הוסיף את הערותיו לאחד מקבצי התוספות, שיצאו מבית-מדרשו של הר"י הזקן¹³ והגיעו לאשכנז. תלמידו של ר' אלעזר, ר' אברהם בר' עזריאל, למד בבית-מדרשו של הר"י והביא אתו את תוספות רבו לאשכנז¹⁴. תוספותיו של ר' אלעזר לא היו בידי ר' בצלאל אשכנזי בצורתן המקורית, אלא בעיבודו של תלמיד, שכן נזכר בהן פעמים רבות שמו של ר' אלעזר כמהר"א או כ'מהרא"ל'¹⁵, או כרבו סתם¹⁶. ונראה שר' בצלאל אשכנזי בעצמו קיצר את דבריו. במקומות שמצא שהם כתובים בתוספות שלנו, לא העתיקם אלא כתב 'כתוב בתוספות וכו'', והוסיף את הערתו של הר"א מגרמיזא שאינה בתוספות שלנו או בקובץ תוספות אחר שממנו

7 שטה מקובצת מ"ט ע"ב, צ"ג ע"א ד"ה בשטרותיו.

8 נ"ב ע"ב, צ"ו ע"ג, ד"ה ואתו.

9 נ"ג ע"א, צ"ז ע"ב, ד"ה שמואל.

10 עי' שטה מקובצת מ"א ע"ב, ע"ט ע"ב, ד"ה נפקא. מ"ה ע"ב, פ"ז ע"ב, ד"ה לא פטר, והשווה את התוספות המקבילות.

11 שטה מקובצת מ"ב ע"ב, פ"ב ע"ב, ד"ה חלקת, ס"ב ע"ב, ק"י ע"ב ד"ה מרובה. 12 עי' להלן, עמ' 642.

13 הר"י נזכר פעמים מספר בדברי ר' אלעזר, ואף המובא סתם בתוספות שלנו מ"ב ע"ב ד"ה סתם, מובא על ידו בשם הר"י. וגם כשאין הדברים בתוס' שלנו, שטמ"ק, פ"ז ע"ד ד"ה אלא.

13* ראה ערוגת הבשם, ח"ד, מבוא, עמ' 117.

14 מ"ב ע"א, פ ע"ד, ד"ה ליתני, מ"ה ע"א, פ"ו ע"ב, ד"ה מכרו, מ"ז ע"א, צ ע"ד ד"ה וכן, נ"ג ע"א, צ"ז ע"ב ד"ה שמואל, שם ע"ג ד"ה ובעל, ס"א ע"א, ק"ח ע"ב, ד"ה לפליג, ס"ב ע"ב, ק"י ע"ב ד"ה מרובה.

15 נ"ג ע"ב, צ"ח ע"ד ד"ה איפוך: 'וכתב הר"א מגרמישא ז"ל וז"ל: איפוך אנא הקשו בתוספות א"כ רעהו למה לי, ותירץ ר' לגלויי אכי יאכל כדאמרינן בפ"ק, ועי' בתוספות ז ע"א ד"ה שור. הפתיחה 'וכתב הר"א מגרמיזא', היא כאן כמו בשאר מקומות — לשונו של ר"ב אשכנזי.

בעלי התוספות באשכנז, הפוסקים והחסידים

העתיק לפני זה ¹⁵*. שמות חכמים מלבד הר"י אינם נזכרים ¹⁶ בדברי ר' אלעזר. המקרה האחד היוצא מן הכלל אף הוא אינו מהוור כל צורכו ¹⁷. ר' בצלאל אשכנזי ¹⁸ מביא גם פירוש של ר' אלעזר מגרמיזא למסכת מנחות מתוך 'תוספות חיצוניות'. בתוספות שלנו נזכר הרוקח רק פעם אחת במסכת שבועות ¹⁹.

מבין פירושו של ר' אלעזר נודע גם פירושו על ירושלמי שקלים, הנזכר על ידי הרא"ש, אבל אין כל מקום להשערה, שפירש את כל הירושלמי ²⁰. ידוע שהרבו חכמים לפרש את מסכת שקלים מאחר שהיתה מחוברת לבבלי ²¹.

ר' אלעזר החליף מכתבים עם חכמי הדור בענייני דת ודין והיה שואל ומשיב. שאלותיו אינן תמיד בענייני הלכה למעשה, אלא לפעמים גם בביאור סוגיות הש"ס. לראבי"ה שלח צרור שאלות בעניינים שונים שבמסכת ברכות. השאלות כוללות דיון ממצה והן מנוסחות בסגנון התוספות ²². ביחסים שבין שני החכמים מופיע גם הראבי"ה כשואל והרוקח כמשיב, ואין המדובר בדיני תפלה וברכות אלא במשא-ומתן פרשני בנוסח מובהק של תוספות. הראבי"ה הציע את שאלותיו בשתי סוגיות במסכת חולין ובסוגיא אחת במסכת מנחות. ר' אלעזר השיב באריכות, תירץ את קושיותיו תוך כדי הרחבת היריעה על סוגיות שלא נזכרו

¹⁵* ראה לעיל, הע' 6, וראה גם שטמ"ק צ"א ע"ב ד"ה או דילמא שהעתיק את לשון 'תלמיד הר"פ' ובהמשך: 'וכתב הר"א מגרמישא... כתוב בתוספות אי הוא דיחויא וכו' לא כל התירוץ, אלא אי הוה דיחויא הא דקאמר אפילו ברוח ע"כ'. הר"א מגרמיזא רק תירץ חלק הראשון של הדברים שלפני זה. אגב, מה שהובא בשם תלמיד הר"ף אינו בתוס' רבנו פרץ.

¹⁶ מ"ב ע"א, פ"ב ע"ב ד"ה נקי. 'הקשה מהר"ר רבינו חיים בר מאיר' אינו מדברי הר' אלעזר; הדברים שייכים לדיבור המתחיל 'ונימא ר' עקיבא לנפשיה', אלא שלא הובלט הדבר כראוי.

¹⁷ מ"ה ע"ב, פ"ז ע"ד ד"ה אליבא, ושם נאמר: 'וכי האי גוונא תירוץ מהר"ח כמה קושיות מהר"ם'. נראה שזוהי הערה שבאה אחרי דברי ר' אלעזר שתירץ את קושייתו של ר' זלמן, ואפשר שר' זלמן זה הוא בנו של ר' יהודה החסיד, ר' עליו אפטוביצר, מבוא, עמ' 348.

¹⁸ שיטה מקובצת למנחות ל ע"ב אות א.

¹⁹ מ"ו ע"א ד"ה עבוד: 'פירש ברוקח...'. ונראה שצ"ל: פירוש הרוקח. העניין המובא ודאי לא היה מקומו בספר הרוקח.

²⁰ מיכל, אור החיים, עמ' 232, ובעקבותיו קמלהר, עמ' ע. ומ"ש שם עמ' ע"א על פי אחד מן הקדמונים המובא בבית האוצר לשד"ל, הוא גם כן פירוש הרא"ש, כפי שהעיר שד"ל אחר-כך באוצר נהמד ח"א, עמ' 145, ופירוש הרא"ש הו"ל ג. זקש, ירושלים תש"ג.

²¹ ע"י ש. ליברמן, ספר היובל לכבוד מארכס, עמ' רצ"ה. ובעל הפירוש המיוחס לתלמיד ר' שמואל בר' שניאור (מהד' הרב א. סופר) שגם הוא היה אשכנזי (ראה להלן, עמ' 482), הביא את פירושו של ר' אלעזר, ר' מ"ש בק"ס כל"א (תשי"ז), עמ' 326 ואילך.

²² ראבי"ה ח"א, סי' קנ"א, עמ' 146—151.

בדברי השואל. הראבי"ה הגיב בדיון ממצה בכל פרטי הדברים שהעלה הרוקח. חליפת-האיגרות מסתיימת בתשובת הרוקח ומצויות בה, על ידי לשונות הודאה, דחיות חריפות של דברי הראבי"ה: 'ואשר תרצתי אמת ויציב... ובהוא... לא כיוונת כי אדרבא...', 'מה שפירשתי אמת... אך בזה לא תירצת כלום...'. 'ואשר באת לחלק... אין נראה לי תירוץ הראשון אלא כתירוץ האחרון... אבל מה שאמרת... לא מילתא הוא...'.²³ יש להניח שזו לא חליפת-האיגרות היחידה מסוג זה, אלא שלעתיים נשארה רק תשובת הראבי"ה. במקום אחד הוא כותב: 'אשיב על אשר כתב אדוני כי הרב ר' יהודה מורינו שאלו: למאן דאמר שיעבודא דאורייתא מה בין מלוה הכתובה בתורה ושאינה כתובה בתורה'. הרוקח שלח את שאלת רבו ר' יהודה, שאין אנו יודעים מי הוא, שכן מלבד אביו נקראו בשם זה שנים מרבתי, יחד עם תשובתו לראבי"ה.²⁴ פתיחת התשובה של הראבי"ה יש בה הערכה ידידותית של הרוקח מתוך הבלטת סגולותיו כאיש הרמז והסוד: 'גם במעלליו יתנכר, שוקל וסופר, יודע בין ונבון לחש, מורי הרב ר' אלעזר בר' יהודה, ועבתי קשר של קיימא, חיבה יתירה קדמונית ואחר-רונית, ולא אחורנית...'.²⁵ הראבי"ה שלח לר' אלעזר את פסקו בדבר אלמנתו של ר' אלכסנדר, שנעלם בדרכו לקאבלענץ בשנת תתקנ"ט (1199), וגויים העידו שנהרג וראוהו צף על פני הריינוס. מוורמייזא נתקבלה התשובה: 'מתוך הלכה פסוקה זאת נראה לנו להתיר אשתו ואין לפקפק בדבר. מנחם בר' יעקב, אליעזר הקטן בר' יהודה, קלונימוס בר' גרשם'.²⁶ בהרכב שונה במקצת פונה בית-דינה של ורמייזא לרבני מגינצא, ר' יהודה בר' קלונימוס, ר' משה בר' מרדכי ור' ברוך בר' שמואל, בשאלה על טענתו של ראובן נגד תקנת הקהל, שנתנו למלך ממון הרבה והטילו על פי החרם על כל בעל בית כפי הנראה להם מבלי 'להניח לבעלי בתים לישיבע, כי רובם ישיבעו'. על שאלה זו חתומים: אלעזר הקטן בר' יהודה, קלונימוס בר' גרשם, מרדכי בר' יוסף. גם הראבי"ה השיב על שאלה זו, ומסתבר שנשלחה גם אליו.²⁷ ועוד שאלה אחת של ר' אלעזר לאותם חכמי מגינצא הגיעה לידינו. אמנם השאלה נמסרת רק בשמו של ר' אלעזר, אבל לא נטעה אם נאמר, שגם היא נשלחה בשמם של חכמי עירו.²⁸

23 ראה ראבי"ה ח"ד, סי' אלף ק"מ, מהד' ד. דבליצקי, עמ' קצ"ה ואילך. ההבאות בפנים הן מעמ' ר"ב—ר"ג.

24 אפטוביצר, מבוא לראבי"ה, עמ' 194, אינו מכריע בקביעת זהותו של הרב, אולם שם, עמ' 343, הוא קובע שהכוונה לר' יהודה החסיד.

25 מבוא שם.

26 אפטוביצר, מבוא לראבי"ה, עמ' 223, וע"ש עמ' 358, ופסקו של הראבי"ה מובא באור זרוע סי' תרצ"ג, ועי' גם שו"ת ר' יהודה בן הרא"ש, ברלין תר"ו, מ"ח ע"א.

27 שו"ת ר"ח אור זרוע סי' רכ"ב. 28 שו"ת מהר"ם ב"ב סי' תקע"ו.

מאידך גיסא מצאנו את ר' אלעזר משיב יחד עם ר' דוד בר' קלונימוס²⁹ על שאלתו של ר' ברוך ממגינצא. תשובה בשאלת חליצה, בחתימתו של ר' אלעזר, נשמרה בידינו בצורה קטועה ואין אנו יודעים למי נשלחה³⁰. שני חכמים בלתי-יודעים, ר' שמואל בר' יהודה³¹ ור' ברוך בר' בנימין, מסתמכים בשאלתם לראבי"ה על הוראתו של ר' אלעזר, וייתכן שגם היא נשלחה בכתב³². בדומה לבן-דורו, הריצב"א בצרפת, הקל גם ר' אלעזר על חזרתם בתשובה של משומרים ואלו ויתר לגבם על תשובת המשקל. באותו מקור³³ שנמסרו דברי בעל התוספות מדמפיר נאמר בהמשך: 'וגם הר"ר אליעזר מוורמשא נ"ע לא החמיר לקבל עליו ייסורין להתכפר כישראל שעשה עבירות אחרות ולא כפר בעיקר והיינו טעמא משום (דראבאש) [דאדם] שחטא באשה או בשאר עברות כשעושה תשובה אם לא יקבל עליו ייסורין אין ניכר שעשה תשובה דשמא אין העברה מזומנת לו או שמא אין יצרו תוקפו עתה כ"כ, אבל מי שכפר בעיקר ושב לבוראו להיות בגלות אחיו, נכרת תשובתו שהיא שלמה שמייחד השם פעמיים בכל יום, ואע"פ שהרבה עברות עשה בעודו משומד, שאם היה ישראל עושה היה צריך לקבל עליו ייסורין חמורין, משומד שאני, שכל מה שעושה לפי שכפר בעיקר, וכיון ששב לבוראו לא יחטא עוד כישראל ואין להחמיר עליו כ"כ לקבל ייסורין לכפר מאחר ששב ורפא לו ובא ליטהר מסייעין לו'.

מובן, שכל השאלות והתשובות שהבאנו הן רק שרידי עדויות על פעולתו העניפה של הרוקח כדיין וכפוסק מוכר ובעל סמכות. במאה השש-עשרה הסתמך עדיין מורה-הוראה בפולין על תשובת הרוקח, שהיתה כנראה בידו בכתב-יד. ר' שלמה לוריא, שהתנגד להכרעתו של המורה שאינו מפרש את שמו, כותב: 'אמר המורה... שיש בידו תשובה מהרוקח וז"ל הוי זהיר ולא תשיג גבול רעך ולא תקח מחייתו ואם קנה סחורה או מטבע מן השלטון ויבא אחר ויוסיף כדי ליקח מחברו, זה לא ניתן למחול ונקרא רשע, ואין גולן כמותו ואם לא ישמע

29 ע"י עליו לעיל, עמ' 365.

30 אור זרוע ח"א סי' תרע"ב.

30* תשובת הראבי"ה אליו נמצאת בס' הראבי"ה, ח"ד, סי' אלף קכ"ז, עמ' קנ"ט.
31 ע"י אפטוביצר, מבוא, עמ' 199. והנני מטיל ספק בדבר אם החכמים האלה היו תלמידיו של הרוקח, שהרי אין הדבר מתקבל על הדעת שהראבי"ה יכתוב לתלמידי הרוקח: 'אם איני כדיי ששלחתם לי, אך דעת תלמידכם נוטה'. 'מורינו' אינו אלא תיאור כבוד.

32 סמ"ק צוריק מצוה קנט, ור' לעיל, עמ' 269. לא מן הנמנע ששני החכמים, הריצב"א ובעל הרוקח, השיבו על אותה שאלה. סברה דומה נמצאת בתוספות בכורות ל"א ע"א ד"ה וכולן אבל אם לגמרי קלקלו מעשיהן אם בפרהסיא מקבלין אותן דכש-חוזרין חוזרין לגמרי'.

לקול הוריהו יש להבדילו ולנדותו עד שיתקן עוותותו^{*32}. לאחר שהמהרש"ל דחה את דברי המורה האלמוני הוא מסכם את דעתו ואומר: 'ועכשיו אני אהפוך את הקערה על פיה, דאדרבא שמעון חייב... ואין גזלן כמותו, כמו שפסק הרוקח בתשובה שהבאתי לעיל'³³.

למרבה התמיהה, נמצאים כל דברי התשובה בהלכות תשובה שבספר הרוקח³⁴, אלא שאין לבטל את העדות המפורשת ואת האפשרות, שהרוקח השתמש בלשון זו גם בתשובה שהשיב בשאלה של השגת גבול. כשם שפסקיו של הרוקח כוללים גם הלכות חסידות, כן חרגו גם תשובותיו ממסגרתם של נושאים הלכתיים. כבר הוזכרה כאן שאלת רבו ר' יהודה בר' קלונימוס בעניין ייחוד השם. התשובה ניתנה בנוסח של תשובה בהלכה: 'אם מיחד אדם כמו שאמרו רבותינו שפיר קאעביד, אבל יש לייחדו כנגד י' הוויות... כמו שהוא בברייתא של אברהם אבינו הוא ספר יצירה...'³⁵. ר' שמואל בר' קלונימוס, חזן, שאני נוטה לזהותו עם ר' שמואל חזן בר' קלונימוס מבין הרוגי ערפורט בשנת תתקפ"א (1221)³⁶, פונה לר' אלעזר בשאלה בחכמת הנפש בלשון ובסגנון שאלה בדבר הלכה: 'עניי הדעת כמו סמוכים לעד לעולם על כבוד הענוה כענוותנותו של הרב מוריניו הרב רבי אלעזר בן הרב ר' יהודה. אחבירה מילין אשאלך ותודיעני, אם אחרי תפרד הנשמה מן הגוף אם שומעת ורואה... כאשר בתחלה בטרם הובאה אל הגוף... ותודיעני אדוני, כי קבלתי שיש מבלעדי הנשמה בגוף האדם רוח אחרת עמו והיא נקראת רוח יכולה...'³⁷. ייתכן שכמה וכמה מקונטרסיו של הרוקח מקורן בתשובות על שאלות מעין אלו. דבריו על העולם הבא, שנשמרו בחיבור תלמידו ר' אברהם בר' עזריאל, נלקחו כנראה מתשובתו לר' מאיר הלוי אבואל-עאפיה, שפתח בשנת 1202 את הפולמוס נגד הרמב"ם באיגרתו החריפה לחכמי לונלי, שבה התקיף בעיקר את דברי הרמב"ם המפורסמים: 'העולם הבא אין בו גוף וגויה אלא נפשות צדיקים בלבד בלא גוף כמלאכי השרת'³⁸.

השפעתו של ר' אלעזר ודרכו המיוחדת בלימוד התורה, המושכת את לבו של האדם לחסידות, לאהי תה מצומצמת לחוג חבריו ותלמידיו שבאשכנז בלבד^{*38}, אלא הגיעה עד לצרפת וספרד. באיגרתו המפורסמת 'טרם אענה אני שוגג', שנכת-

*32 שו"ת מהרש"ל סי' ל"ה. 33 שם, סוף סי' ל"ו.

34 סי' כ"ט בשינויים קלים.

35 ראה לעיל, עמ' 390, הע' 14.

36 עי' צונץ, LG, עמ' 170, *Germania Judaica*, עמ' 99.

37 חכמת הנפש, צפת תרע"ג, י"א ע"א. 38 ראה מ"ש בציון שי"ב, עמ' 150—152.

*38 בס' ברוך שאמר, שקלאוו ת"ק"ס, ט ע"א נאמר: 'וז"ל הר' מנחם תלמידו של רבינו אלעזר מגרמייזא אשר כתב על הוי"ו בספר כתר שם טוב שלו', ולא נראה לזהותו עם ר' מנחם החסיד, ר' לעיל, עמ' 369.

בעלי התוספות באשכנז, הפוסקים והחסידים

בה לרבני צרפת סמוך ל-1232 והמכוונת נגד המגשימים, מסתמך הרמב"ן על הרוקח בזה הלשון: 'וכן ראיתי בחבור הרב החסיד ר' אלעזר בר' יהודה מגרמייזא ז"ל בספר הגדול שחבר והגיע ממנו לידי שער יסוד היחוד והאמונה... כל זה כתב החסיד ז"ל וידעתי כי הספר הזה מצוי אצלכם ועוד בו האריך'³⁹. האגדה הביאה את הרוקח לבית מדרשו של הרמב"ן ומינתה אותו למורו בקבלה⁴⁰. דיינו כאן בקביעת השפעתה של תורת הסוד של ר' אלעזר מוורמייזא, שהיתה חזקה על החוג הפרובאנצאלי של המקובלים⁴¹. ספריו היו נפוצים בצרפת, כעדותו של הרמב"ן, הגם שאין מרבים להזכיר את שמו במפורש. טעמה של חסידות אשכנז, שהוכנס לספרות ההלכה על-ידי הרוקח, שוב לא פג הימנה באשכנז ובצרפת, ודמותו של החסיד, כפי שנתגבשה בחוג זה ונסתמלה באישיותו של הרוקח, דמות שאתה מוצא בה תמימות וצדקות פשוטה, אהבת תורה ומצווה, תוך מסירות לכל תג ותג של מנהג, יחד עם תשוקה גדולה לגלות בהם מובן פנימי וסודו של העולם וההווה, שוב לא מְשָׁה משם. לאמונתו הבלתי-מעוררת נתן הרוקח ביטוי בקינתו על המאורע הטראגי בחיי משפחתו. תחילה הוא מספר: 'בתתקנ"ז (1197) לפרט, כ"ב כסליו, לאחר שפירשתי אני אלעזר הקטון והעלוב את פרשת וישב יעקב לבטח והייתי יושב על שלחני, באו עלינו שנים מסומנים והוציאו חרבם והכו אשתי החסידה מרת דולצא, ובתי בלט הגדולה בקעו ראשה, ובתי חנה בקעו בראשה ומתו. ופצעו בני יעקב מגבה ראשו עד חצי לחיו ברקתו. ופצעו בראשי ובידי, בשמאלי ופצעו תלמידי ומלמד שלי. ומיד עמדה החסידה ויצאה מבית החורף וצעקה, שהרגו אותנו. ויצאו המתועבים והכוה בראשה עד הגרגרת ובכתף, ומן הכתף עד החגורה וברוחב כל הגב ובפנים, ונפלה הצדקת מתה. ואני סגרתי הפתח וצעקנו עד שבא לנו עזר ממרום. וצעקתי על החסידה לבקש נקמה וכן עשו. גם לאחר שבוע תפסו הרוצח שהרגה והרג שתי בנותי ופצעני ובני, והרגוהו. ונשארתי בחסר כל ובעוני גדול וביסורים גדולים'. לאחר שהוא מתאר בחיבה רבה ובסגנון ההימנון 'אשת חיל' את מעלותיה, מידותיה ומעשיה הטובים של אשתו⁴² ואת מעשי בנותיו, הוא מקונן:

39 עי' במאמרי הנ"ל, עמ' 151.

40 בספר מעשה נסים לר' יוזפא שמש; קמלהר, עמ' מ"ג, העתיק את כל הסיפור, כדרכו, ללא כל חוש של ביקורת. סיפור דומה מתוך כ"י מזרחי פירסם הברמן ב'הדואר', שנה ל"ג, עמ' 236. 41 עי' ג. שלום, ראשית הקבלה, עמ' 49.

42 להבלטה ראויים החרוזים: 'זריזה בכל טוטה לתפלין ולמגילות ולספרים גידים. חגרה בעז מתניה ותפרה כארבעים ספרי תורה... ידיה תפרו בגדי תלמידים וספרים קרועים...'. שאר המעלות המנויות הן סטריאוטיפיות ולמרות דבריו של ח. ה. בן ששון, בחינות ט (תשט"ז), עמ' 40, קשה למצוא בהם 'רקמה של הישיבה בממשות שבה'.

פרק שמיני

אוי לי מה אַענָה לְיוֹצְרִי בְעֻנּוֹתֵי נֶהְרָגוֹ
מִשְׁפָּטִיו אֲמַתִּיִּם, כִּמָּה שְׁאָגוֹ.
דְּמִיָּהֶם יִצְחָצְחוּ לְפָנָיו וַיִּנָּקֶם נִקְמָתָן
בְּעֵין לֹא-רָאָתָה, בְּצָרוֹר הַחַיִּים נִשְׁמָתָן.
וַיִּשְׁקִיף וַיִּרְחַם עַל-בְּנֵי פְלִיטָה הַנִּשְׁאָרָה
לְהַחְיִים בְּיִרְאָתוֹ וּלְקַיֵּם מִצְוֹת הַתּוֹרָה
גְּדוֹל הָעֲצָה מִשָּׁלֵם לְאִישׁ כִּמְפַעְלֵיו
הַצּוֹר תָּמִים אֵל אֱמוּנָה מְבוֹרָךְ בְּמַעַלְלָיו:
יִתְבָּרַךְ לְנֹצֵחַ כִּי אֱמוּנָתוֹ בְּאֵמֶן
בָּרוּךְ ה' לְעוֹלָם אָמֵן וְאָמֵן:
כִּמָּה וְכִמָּה הַשִּׁיגוּגֵי עֻנּוֹתַי
מֵתוּ עָלַי כָּל-בְּנֵי וּבְנוֹתַי:
אוי-לי עַל-אֲשֶׁתִּי הַחֲסוּדָה
אוי לי עַל בְּנֵי וּבְנוֹתֵי אָנוּדָה:
נְאֻמָּן עָלַי הַדִּין אֲשֶׁר דָּגַנִּי
בְּחֲטָאֵתִי וּבְפִשְׁעֵי הַכִּנְיַעֲנִי:
לֵךְ ה' הַצְדָּקָה וְלִי בִשֵּׁת הַפָּנִים
ה' הַצְדִּיק וְלִי הָעֻנּוֹת וְהַזְדוּגִים
לֵךְ אֲבִרָךְ בְּכָל מִדָּה שִׁיר אַחֲוָה
לֵךְ אֲכַרְעַ וְאֲשַׁתְּחֻוּהָ *42

מקום המאורע אינו ידוע, אבל קרוב הדבר שהיה בוורמייזא ⁴³. ר' אלעזר נשאר כנראה בוורמייזא גם אחרי המאורע הטראגי, ורק לעתים עזב אותה. בשנת תתקע"ז (1217) היה בריגנשבורג, שכן הוא כותב: 'כך קבלנו מרבנו יהודה חסיד ז"ל אבי החכמה באותה שנה שנפטר בה שנת תתקע"ז לפרט' ⁴⁴. שלוש שנים אחר-כך, בשנת תתק"פ, חתם יחד עם הראב"ה וחכמים אחרים על תקנות הקהילות

*42 הסיפור והקינה נדפסו מתוך העתקת כ"י בוורמייזא בספר בניין שלמה של ר' שלמה בלאנג (הנובר 1831), ומשם אצל קמלהר, עמ' י"ז, ועל-פי כתב-יד נוסף, ובספר גזרות צרפת ואשכנז, הו"ל הברמן, עמ' קס"ד—קס"ז.

43 עי' קמלהר שם, עמ' י"ז ו-*Germania Judaica*, עמ' 472, הערה 397.

44 כ"י פאריס 772 אצל א. עפשטיין, מונטסשריפט 1895, עמ' 495 הערה 5.

בעלי התוספות באשכנז, הפוסקים והחסידים

במגינצא⁴⁵. ר' דוד גאנץ מוסר את השנה 1238 כשנת פטירתו של הרוקח, ובעקבותיו הלכו כמעט כל החוקרים⁴⁶, אלא שיש לנו ראיות ברורות, שבשנת 1234, ואולי עוד בשנת 1232, כבר לא היה בחיים⁴⁷. כנראה לא האריך ימים וספק אם הגיע לגיל שבעים^{48*}. יש בידינו עדות מפורשת, שהרוקח נקבר בוורמייזא⁴⁸. אחד הבניינים שבעיר, עישמו של רש"י נקרא עליו, אינו אלא בית-מדרשו של ר' אלעזר⁴⁹.

[ו]

עד כה יכולנו לבסס את הערכתנו על חכמי אשכנז במידה רבה על חיבוריהם שהגיעו לידינו. דבר זה לא נוכל לעשות לגבי החכמים, שעליהם נייחד את הדיבור כעת, אם כי האחרונים אינם נופלים בערכם מהראשונים, וכפי שנראה יש ביניהם גם העולים עליהם במקוריותם. כבר הודגש כאן, שהסיבות להתפשטותם של ספרים בימי הביניים, והגורמים להיעלמם של חיבורים מסוימים ולהישארותם של אחרים, קשורים בעיקר בתנאי עשיית הספר ובדרכי הפצתו, ולאודיוקא בערכו האיכותי והמהותי¹. את ידיעותינו על החכמים, שחיבוריהם אבדו, נשאב מהשרידים שנשארו בספרי חבריהם ותלמידיהם.

חברם של הרוקח ושל הראב"ה היה ר' שמחה בר' שמואל משפירא. אף הוא היה תלמידם של ר' אליעזר ממין, ר' משה הכהן², ר' אברהם בר' שמואל החסיד, ר' יצחק בן אשר הבחור ור' יהודה בר' קלונימוס משפירא. באחת התשובות הוא פותח בדברי קינה והספד על רבו ר' אברהם: 'נפשי עגומה, ושפתי אטומה, ואין

45 שו"ת מהר"ם ב"ב דפוס פראג בסופן. בשו"ת מהר"ם מינץ סי' ק"ב התאריך הוא תתק"פ, אבל עי' לעיל, עמ' 382, הערה 18.

46 צונץ, ZGL, עמ' 131; לנדסהוט, עמודי העבודה, עמ' 25; קמלהר, עמ' 10; Germania Judaica, עמ' 453.

47 עי' מ"ש בתרביץ ש"י, עמ' 35.

48* לבתו הגדולה מלאו בשעת מעשה רק שלוש-עשרה שנה, כעדותו בקינה הנ"ל, עמ' קס"ו.

48 מהרי"ל, קרימונה שי"ח, נ"א ע"ב: 'דבורמישא נוהגין אחר הרוקח, אשר שם מנוחת כבודו ז"ל'. אינני יודע על יסוד מה כתב הברמן, גזרות אשכנז וצרפת עמ' קס"א, שקבורתו של הרוקח במגינצא.

49 עי' א. עפשטיין מונטסשריפט 1901, עמ' 49.

1 על תופעה דומה בספרות הסכולאסטית הכללית, ראה M. Grabmann, *Die Geschichte der scholastischen Methode*, I, p. 39.

2 עי' אפטוביצר, מבוא לראב"ה, עמ' 222.

בידי להשיב מה, כי נפרדה חבילה, ואין דעתי צלולה, כי נפלה עטרת זהב גדולה, מורי הקדוש רבינו אברהם. על זאת נפשי עצובה, דאובה כאובה, ואני עני אנא אני בא'. ובגוף התשובה הוא מזכיר את שני מוריו האחרים: 'מה אשיבך על הסבלו-נות, זכורני עובדא ממורי רבי' יב"א ששידך בתו לבן אחיו, שסבר, שהיה פקח ונמצא להיפך ולא רצה לכונסה, והצריכה מורי רבי' יהודה גט מפני סבלונות ששלח...²*. בהיותו עוד צעיר לימים צורף על-ידי רבו ר' יהודה, שהיה בן-דודו³, לבית-דין שבעיר⁴. ובמקום אחד מסתמך ר' שמחה על ספר דינים של זקנו, אבל אין אנו יודעים את שמו⁵. ר' שמחה עמד בקשרים קרובים ביותר לראבי"ה, שאל ממנו והשיב לו⁶. הראבי"ה התאכסן בביתו של ר' שמחה ומסר על משא-ומתן שביניהם בדברי הלכה⁷. הוא נהג כבוד ברבי שמחה, ואף-על-פי שהיה גדול ממנו בשנים, קרא לו 'מורי ורבי'. ר' שמחה פותח את תשובותיו לראבי"ה בדברי ענווה, כגון: 'אף על פי שאיני כדאי איני רשאי למשוך את ידי ממצות מורי אבי העזרי', או 'אני איני כדאי לא להשיב ולא לדון, אך מטיבותיה דמר...'. לעיון מיוחד ראוייה תשובתו של ר' שמחה לר' יהודה החסיד⁷*. בשאלתו כתב החסיד: 'מו' הרב ר' שמחה תודיענו ראייה במקום שהקצבים יהודים אומרים רוב בהמות טרפות אם חלב של אותו מקום מותר לאוכלו'. נראה שר' שמחה הופתע גם מן הפנייה וגם מעצם השאלה המתמיהה. ר' שמחה השיב כאילו ר' יהודה

*2 אור זרוע ח"א, סי' תש"ס, ועי' שו"ת ר"ח אור זרוע סי' כ"ו. אפטוביצר, מבוא עמ' 413 ועמ' 307, מצטרף לגרוס ופריימן ומטיל ספק אם הכוונה לר' אברהם בר' שמואל, אולם לפע"ד ללא יסוד מספיק.

3 אביו ר' קלונימוס, שעליו הוא מספר את מה שהבאנו לעיל, עמ' 362, נקרא על-ידי 'דודי'.

4 עי' לעיל, עמ' 369.

5 אפטוביצר, מבוא, עמ' 412, רוצה לזהותו עם ר' יהודה הכהן, תלמידו של רגמ"ה, אולם אין כל הוכחה לכך.

6 התשובות שבספר ראבי"ה נרשמו על-ידי אפטוביצר במבוא, עמ' 200—205, עמ' 222—223; ותשובות אחרות לראבי"ה — אור זרוע ח"א סי' של"ו, סי' תשי"ז, שו"ת מהר"ם דפוס למברג סי' ת"ב. ובמרדכי הל' מקואות נאמר: 'וכן מצאתי בתשובת רבינו שמחה אבי"ה בסי' קכ"ט דבמעין לא פסול ג' לוגין מים שאובין'. המקום נשמט מרשימת הראשונים הרומזים לסימנים בספר ראבי"ה, אפטוביצר, מבוא, עמ' 106.

7 אור זרוע ע"ז סי' רצ"ט וראבי"ה סי' תתקע"ז, מבוא עמ' 28.

*7 שבה"ל ח"ב עמ' נ"ח, ור' שמחה הכניס תשובתו זו להלכות טרפה שלו, ששרדו בכתב-היד, שאותו פירסם א. קופפר, תשובות ופסקים, עמ' 8, ור' שם הע' 55, ובשבה"ל שם מובא פסקם של הרשב"ם ור"ת שלפיו 'כבשה שנמצאה טרפה וחולבת היתה אין להתיר את החלב והגבינה של ג' ימים לפני מציאת הטרפות', ור' ראבי"ה, ח"ד, סי' אלף קכ"ד, עמ' ק"נ—קנ"א.

בא לבדוק אותו וז"ל: 'אורו עיני בראותי כתבך הר"ר יהודה החסיד נר ישראל, ידעתי שמחיבה יתירה בדקתני לדון לפניך... הלא מפיק אנו חייך, ועד (כצ"ל במקום: ועוד) שמורי בודקני על החלב היה לבודקני על הבשר... למעשה, הוא מחריף את השאלה עד כדי ביטולה ומסיים: 'ואני רואה, מורי, דרוב נקבות מתעברות ויולדות... ורוב זכרים חיים כמה שנים הרי עומדים בחזקת כשרות עד שעת העיבור, ורוב בהמות אינן חולבות אלא אם כן יולדות ואם לא ראינו בהם משעת העיבור ואילך שום ריעותא במה נוציאנה מחזקת כשרות'. לפנינו דוגמה נוספת להבדל שבין הפוסק המתיר מכוח ההלכה לבין החסיד החושש ונוטה לאסור לא מכוח ההלכה אלא מכוח היראה. את שאלותיו שלח ר' שמחה לר' ברוך בר' שמואל ממגינצא⁸, וגם לר' יצחק בר' אברהם בצרפת⁹.

מבין שואליו ידועים לנו בשמותיהם ר' דוד בר' קלונימוס, ר' משה בר' חסדאי, ר' יונתן בר' יצחק מווירצבורג, ר' שמואל בר' ברוך מבאמברג, וחכמים בלתי-נודעים ממקום אחר, ר' חייא בר' תנחום ור' יוסף טוב עלם¹⁰. החשוב בין שואליו היה החכם האיטלקי המפורסם, ר' ישעיה מטראני, אחד המבקרים הקשים של חכמי צרפת ואשכנז¹¹. דברי ההערצה שבפיו הם עדות חשובה ביותר להערכה, שזכה בה ר' שמחה גם מחוץ לגבולות אשכנז. ר' ישעיה כותב לר' שמחה: 'שמחה לאיש במענה פיו הרב ר' שמחה, אורה ושמחה וששון ושיגור ויכלו שנותיך בנעימה בשיבה טובה, אחרי מי יצא(ה) מלך ישראל...'¹². 'ובתשובה אחרת: 'אבי אבי רכב ישראל ופרשיו, אב לתורה ואומן האמונה, הישיש היקר כלפי מעלה, רבינו הגדול הרב ר' שמחה'. ובהמשך דבריו: 'ואני איני כמשיב על דברי ר' אלא אני מציע את אשר נראה לי בעיני בשר שבי ואדני חכם כמלאך אלהים ומבין דבר לאשורו ויכריע בכף הצדק'¹³. אבל רוב התשובות, שהגיעו לידינו, נשלחו לתלמידו הנאמן ר' יצחק אור זרוע, וספרו הוא המקור העיקרי לידיעותינו על ר' שמחה ובו גם נשמרו רוב שרידי תורתו. ר' יצחק היה בן-ביתו של ר' שמחה. הוא מעיד על עצמו: 'וזכורני כשאני בשפירא בבית ר' שמחה

8 שו"ת מהר"ם דפוס פראג סי' תשל"ט, ד"ל סי' ש"ו, מרדכי שבועות תשע"ב. במרדכי כתובות סי' רכ"ז: 'כתב ר"ב לרבנו שמריה', אבל צ"ל: שמחה, וכ"ה בכ"י המרדכי בריט' מוז' 10750, מרדכי ב"מ סי' תרי"ז. 9 אור זרוע ב"ק, סי' תמ"ט.

10 שו"ת מהר"ם ב"ב דפוס למברג סי' תי"ד ושם צ"ל: 'ר' שמחה' במקום ר' שמעון; שו"ת מהר"ם דפוס למברג סי' קי"א, אור זרוע סנהדרין סי' נ"א; שו"ת ר"ח אור זרוע סי' נ"ו, ס"ב; שם סי' קי"ח, שו"ת מהר"ם דפוס קרימונה סי' קמ"ח.

11 עי' עליו גידמן *Geschichte des Erziehungswesens*, ח"ב, עמ' 184—185.

12 כ"י ורשה משו"ת ר"י דטראני, קמברידז' קנ"ט ע"א, ראה שכתר, *JQR*, ח"ד, עמ' 90.

13 שם, עמ' 172, גרוס *REJ*, ח"ג, עמ' 52. ובתשובות הרי"ד, מהד' א. י. וורטהיימר, ירושלים תשכ"ז (על-פי כ"י קמברידז', 479) סי' צ"א, עמ' תל"ג—תל"ה.

וצ"ל בא לפניו ביום ששי אחד ר' שמואל בר' אברהם הלוי ושאל לו על מעשה שנעשה בביתו...¹⁴. הוא גם דן לפניו ורשם את הוראותיו¹⁵.

יחס הרב לתלמיד היה יחס של חיבה, וכך כתב לו: 'מאד נפלאה אהבתך עלי, וזה חסדך אשר תעשה עמדי, שתבוא תדיר בכתביך למשש את כלי'¹⁶. אבל אין הוא נמנע גם מדברי ביקורת: 'עניינך דברים לגבב וההלכות לסבב באורך, פעמים בלי צורך, דרך קצרה, היא דרך ישרה, לברור הסולת ולהניח הפסולת'¹⁷. מאור-עיניו של ר' שמחה לקה, והתלמיד מביע את דאגתו ומתפלל לשלומו בפתיחה לשאלה: 'השם ברוך הוא יחזיר מאור עיניך מורי הר' שמחה, והאמת כי עד מאד לבי דוה על מאור עיניך, ודמעותי זולגות בזוכרי אותך. יהי רצון מלפני רחום וחנון לפקוח עיניך ולהטיב אחריתך מראשיתך, כי טוב אתה לישראל מטיפת גשמים במעשים עצומים ונעלמים. כי אין על מי להשען ולסמוך בעת הזאת'¹⁸. דברים אלה נכתבו כנראה בסוף ימיו של ר' שמחה, בשעה שראו בו את ראש חכמי הדור, כלשון אחד מתלמידיו: 'גלוי וידוע שאין בדורו כמותו מפולפל'¹⁹. על מחלתו מספר גם תלמיד אחר, ר' אביגדור כ"ץ מווינא, והוא מגלה לנו כי גם בחוגים אלה ראו תרופה בלחישה על העין: 'העיד ר' אביגדור שפעם אחת חש רבינו שמחה בעין ואשה אחת למדה להר' אביגדור לחש והיה לוחש לו בשבת על העין בבקר ובערב...'²⁰. מתשובותיו של ר' שמחה נמצאנו למדים משהו על השקפותיו בענייני ציבור וחיי המשפחה. לאחר שהביא את השמועה על דודו ר' קלונימוס, שהיה משתתף במתן מס הקהל, הגם שהמלך התרצה לנכות את חלקו ממנו, מוסיף רבנו שמחה: 'סבור הייתי שמדת רחמנות ומדת חסידות היתה ואני רואה שמדת הדין הוא, כי כל ישראל ערבים זה בזה לקבל עול גלותם ויזכו להשתתף עמהם בנחמתם ובגאולתם'²¹. בניגוד לדעתו של רבנו תם הכריע, כי הישוב והחזנות יכול יחיד למחות ולעכב'²². עם זה הוא גם מדגיש בשעת

14 אור זרוע ע"ז סי' רע"א.

15 שם סי' רע"א, אור זרוע, ח"ב, סי' שס"ד, ב"מ סי' שנ"א, ועי' גם שם ח"א סי' תשל"ט.

16 אור זרוע, ח"א, סי' תש"ס.

17 שם, סי' תשס"א.

18 שם, סי' תשס"ד.

19 שו"ת ר"ח אור זרוע סי' ס"ד שם: 'ומפלפול', אבל נ"ל כמו שתקנתי בפנים.

20 שו"ת מהר"ם דפוס פראג סי' נ"ב, דפוס למברג סי' קע"ה.

*20 או"ז ב"ק סי' ת"ס, וראה לעיל, עמ' 362. ומעניין הדבר שהמהר"ם מרוטנבורג הביא את דברי ר' שמחה, אבל הוסיף 'ועליה אני דן כי נראה לי שדודו רבי' קלונימוס

מדת חסידות היה עושה וכו', ר' תשובות ופסקים, מהד' א. קופפר, עמ' 157.

21 שו"ת מהר"ם דפוס למברג סי' קי"א.

הצורך את כוחו של בית-דין, ואף אינו חושש להשתמש בעזרת השלטונות של גויים, כמו במקרה דלקמן: 'אחר כותבי כתב ראשון קבל לפנינו ר' ירמיה על חתנו שהיה מכה את בתו תדיר ומבזה אותה בפריעת ראשה שלא כדת יהודים, דלחיים נתנה ולא לצער, ואפילו קונה אמה העבריה כקונה אדון לעצמו, כל שכן אשתו, ועל כל הכאה עובר בפן יוסיף. וענשו גדול ממכה חבירו, כי היא יושבת לבטח אתו ודמעתי מצויה... ואם דבריו אמיתיים תקנסהו קנס חמור בין בגופו בין בממונו. על מה שעבר אמנם צריך כפרה גדולה²². ותכבדו עליו להבא לפי הנראה בעיניכם, שיכול לעמוד, שיהא מותרת ועומד מיכאן ולהבא, ותטילו שלום ביניהם, שלום מקויים ומסויים ותבררו שנים או שלושה, שיהיו מוכיחים ביניהם. וכל קבלה שיהיה להם זה על זה ישפטו הם. ואם לא יעמוד הבעל בקיום השלום, שיוסיף להכותה ולבזותה, אנו מסכימים אחריכם להיות מנודה בבית דין העליון ובבית דין התחתון, ויעשוהו על ידי גוים לתת גט, עשה מה שישראל אומר לך, כי כן הסכמתי עם חבירי שיהא גט מעושה בגוים כזה כדין... אם יעלה חפץ ה' בידכם להשלים ביניהם תתירו לו החרם שקיבל עליו לגרשה עד זמן מרווח, אם תראו בתוך הזמן שינהוג עמה כשורה תתירו לו לגמרי. ואם נראה בעיניכם, שאין עצת השלום מתקיים ביניהם, תפייסוהו בחמתכם לגרש מרצונו, ואם לא יאבה, יקוב הדין את ההר ותעשוהו, וכתורה תעשו'²³.

מלבד תשובותיו, שהרבה מהן אין אנו יודעים אל מי נשלחו²⁴, יש לנו עדויות ברורות על ספר של ר' שמחה, בשם 'סדר עולם'²⁵. לפי הנראה התחיל בחיבורו זה עוד בצעירותו. רבו, ר' יהודה בר' קלוגימוס, מעתיק 'מכתיבת הר' שמחה בר'

22 הוא מתכוון כנראה לתשובת המשקל.

23 אור זרוע ב"ק סי' קס"א, שו"ת מהר"ם דפוס פראג סי' תתקכ"ז. ושו"ת ר"ח או"ז סי' קכ"ז.

24 לר"י אור זרוע מכוונות התשובות בח"א, סי' רי"ג, תפ"ב, תש"ז, תשנ"ט—תשס"ה; ח"ב, סי' נ"ג, פ"ט, ב"מ א, סנהדרין קס"ח, קפ"ז; אלמוניות הן התשובות: ח"א, סי' תרמ"ב; ב"ק סי' קצ"ז, תנ"ז, סנהדרין סי' נ"ט, ע"ז סי' קפ"ה, ועי' ר"ח אור זרוע סי' ט.

25 המקומות נרשמו על-ידי צונץ, *Literaturgeschichte*, עמ' 621. על ההבאה ברוקח סי' שע"ט, עי' לעיל עמ' 396. ומה שצונץ בא לתקן בהגהות מיימוניות הל' מילה פ"א אות ב טעות היא, שכן העניין נמצא בספר העיטור ח"ב כ"ב ע"א, וברור שצ"ל שם: 'הא לך תשובת רב האי גאון ור"י אלפס כתב[ה] בספרו בפרק ר' אליעזר וכן רבינו שמחה [בספרו] ובספר עיטור...'. ראטנר במבואו לסדר עולם רבה, ווילנא תרנ"ד, עמ' 143, רשם אילו מקומות, שבהם מובא סדר עולם של רבנו שמחה, ונראה שלא הכיר את רשימתו של צונץ. בהגהות מיימוניות דפוס קושטא נמצאות הבאות נוספות מסדר עולם בהל' תפלה פט"ו ובהל' אישות פ"א ה"ב.

שמואל' פירוש מפורט וארוך לסוגיה בנדרים²⁶, ובעל הרוקח^{26*} מעתיק 'הלכות ראשון ראשון בטל' מסדר עולם, ויש להניח ששניהם לאותו חיבור התכוונו. במקום אחר כותב ר' יהודה: 'וראיתי להעתיק הל' דאין מעילה בדמים כמו שכתב ר' שמחה בר' שמואל קרובי'²⁷. בכתיבתה של הרצאת תוספות לסוגיות בפני רבותיו — ראשיתו של הספר. השם 'סדר עולם' לא היה מקובל ביותר. ר' יצחק אור זרוע, המזכיר את רבו עשרות פעמים, מביא רק פעם אחת במפורש 'סדר עולם' שלו^{27*}. דברי הרא"ש: 'וכן פסק רבינו שמחה בחבור שלו הנקרא סדר עולם'²⁸, מראים שעובדה זו לא היתה ידועה לכול. ר' אברהם בר' עזריאל העתיק בספרו ערוגת הבשם עמודים שלמים משל ר' שמחה²⁹ ואין הוא קורא בשם הספר. רק פעם אחת הוא מפרש שהדברים הם 'בספר ר' שמחה', אבל לרוב הוא מציין: 'לשון ר' שמחה' או 'כתב ר' שמחה'³⁰. וכיוון שאין הראשונים מזכירים חיבור אחר של ר' שמחה, קרוב לוודאי ש'ספרו של ר' שמחה' אינו אלא סדר עולם, כשם שבספרו של הרמב"ם סתם, הכוונה לספר 'יד החזקה'. נראה שלא רק הקטעים המובאים מ'ספרו של ר' שמחה'³¹, אלא גם 'יסוד ר' שמחה', 'פסקי ר' שמחה'³² וכמעט כל מה שמובא בשמו כלשונו, פירושו, או פסקו, הכול לקוח מחיבורו

26 יחסי תו"א ח"ג שצ"ב ע"א.

26* ס' הרוקח סי' שע"ח.

27 ס' יחסי תנאים ואמוראים, מהד' הרב י. ל. מימון, עמ' קצ"ח. ושם, עמ' ר"א, ממשיך הריב"ק: 'ועל כל אלו הראיות שהביא החבר הנאה יש להשיב', יחסו לר' שמחה הוא כמו לתלמיד חבר ור' גם שם עמ' פ"ה לאחר שהריב"ק תירץ קושיה מנדרים לע"ז הוא מוסיף: 'לפי שמצאתי בתוס' ר' שמחה בר' שמואל הקושיא ותירץ דמשום חומרא החמירו, ונ"ל דאין צריך לפרש כן אלא כמו שפירשתי, ברור שגם כאן מדובר בדברים שכתב ר' שמחה לפניו לאחת המסכתות הנ"ל, ור' להלן, עמ' 419.

27* אור זרוע, ח"א, סי' תשמ"ה בסופו. 28 שו"ת כלל מ"ח סי' ד.

29 ערוגת הבשם, ח"ב, עמ' 5—6, 31—32, 33, 42, 46—48, 54.

30 שם, עמ' 56, 65, 71, 81, 245, 272, וראה במבוא, ח"ד, עמ' 165, ועי' איגוס, תשובות בעלי התוספות, עמ' 108: 'דין מצרנות מספר רבי' שמחה', ואין זאת תשובה.

31 הגהות מיימוניות הל' מילה פ"א אות ב, פ"ג אות ג; הל' אישות פי"ד אות ל וברמב"ם דפוס קושטא בהגהה להלכות אישות פ"א ה"ב מובא לשון ר' שמחה שאינו בדפוסים אחרים, ועניין ארוך בשו"ת ר' יהודה בן הרא"ש מ"ט ע"א, נ ע"א. וכן נוהג גם בעל הליקוטים בכ"י בודליאנה 692. אף־כי כשהוא מזכיר את הסדר עולם, הריהו כותב גם 'כתב הש"ר בספרו', תשובות ופסקים, מהד' א. קופפר, סי' נ"ח עמ' 98, וסי' ס"א עמ' 165, וראה שם, עמ' 235: 'מס"ע של הש"ר', ולהלן, הע' 34.

32 שו"ת מהר"ם דפוס למברג סי' שט"ז, שבלי הלקט ח"ב סי' ס"ט, עמ' 137, שו"ת מהר"ם דפוס קרימונה סי' קנ"ה, מרדכי הל' נדה, שו"ת הרא"ש כלל ל סי' ד 'פרקי הר' שמחה' וצ"ל: פסקי.

הגדול³³. ר' שמחה כלל כנראה בחיבורו זה גם חלק מתשובותיו³⁴ ומתשובותיהם של אחרים שהביאן כלשונן^{34*}. אמנם תלמידיו מוסרים משמו דברים ששמעו מפיו³⁵, אבל מקורן של הבאות מסוימות מוטל בספק. אם נמסר דרך דוגמה: רבינו שמחה ז"ל התיר לאותם בני אדם, הנזהרים שלא לאכול פת של גוים, התיר להם בסעודת מצוה, כגון ברית מילה ונישואין או פדיון הבן והביא ראיה מירושלמי דדמאי...³⁶, הרי אפשר שהתיר מה שהתיר בתשובה, או בהוראה שבעל-פה או בחיבורו סדר עולם, ויש שעניין אחד מובא בשלושה מקורות, ובכל מקום בציון אחר. במקור אחד: 'כתב הר' שמחה ז"ל כל בעלי תשובה צריכין טבילה...', בשני 'וכן קבלתי ממורי הרב רבינו שמחה זצ"ל שכל בעלי תשובה צריכין טבילה' ובשלישי — כקטע מתוך תשובה שעליה חתום ר' שמחה³⁷. ייתכן, כמובן, שקבלתו של תלמיד נרשמה גם בחיבור וגם נשלחה בתשובה לשואל. הקטעים מתוך ספרו של ר' שמחה מראים שהחיבור הקיף את רוב תחומי ההלכה, ולא-דווקא זו הנוהגת בזמן הזה. נראה שהיה מסודר לפי מסכתות הש"ס, כמו ספר הראבי"ה. מגמתו של ר' שמחה היתה בירור ההלכה, אבל אגב ביאור המקורות וניתוחם המפורט. למעשה, דבריו הם מעין תוספות ארוכות, המקיפות

33 'כתב ר' שמחה': אור זרוע ח"א תקל"ו, תקל"ט, סנהדרין סי' פ"ט, מהר"ם דפוס קרימונה סי' ק. 'לשון מורי ר' שמחה': אור זרוע ח"א תקס"ג, תרע"ג, תרע"ה, תרפ"ג. 'פי' מורי ר' שמחה': שם ח"א סי' תשט"ו, ח"ב סי' ק"ז, תנ"ה. 'פסק ר' שמחה': אור זרוע ח"ב סי' ת"ב, תכ"ו, ב"ב סי' ק"ד.

34 הר"ח אור זרוע סי' קכ"ז מבחין בין שניהם: 'ובספ' ס"ע פי' רבי' שמחה... ורבי' שמחה כתב בתשובה'. אבל ראה תשובות ופסקים הנ"ל, עמ' 170, סי' ק"ז: 'תשובת הש"ר על מתנה טמירתא וכו' וכו' ובסוף הסימן: 'מס"ע', ותשובות אחרות שם, סי' ק"ד, עמ' 163—164.

34* שם, סי' קכ"א, עמ' 184, נמצאת תשובתו של ר' שמריה ובראשה נאמר: 'מס"ע של הש"ר', וקרוב לוודאי שגם תשובת הר"י שבסי' ק"ו, עמ' 168, לקוחה מס"ע שכן בהמשך הועתק פירוש של ר' שמחה לסוגיה בערכין ובסוף נאמר: 'ע"כ בערכין מס"ע'.

35 עי' לעיל, הערה 15, ועי' שבלי הלקט סי' ה' ומיהו קבלתי ממורי רבינו שמחה מאשפירא', והמקבל הוא ר' אביגדור כץ, וע"ש סי' רס"ה, ובעל שבלי הלקט שאב את דברי ר' שמחה מכלי שני, שכן ברוב המקומות הוא כותב 'מצאתי בשם ר' שמחה'. סי' ל, ל"ט, קכ"ז, ק"ל, קנ"ז, קנ"ח, קע"א, רל"ה, שכ"ג, הל' שמחות סי' מ, מ"ז וקרוב לומר שהמקור שלו היה בכתבי ר' אביגדור כץ, עי' סי' שי"א, שי"ב ועי' גם בתשובת ר' אביגדור, סיני תש"ט, עמ' שי"ב.

36 שו"ת אור זרוע ומהר"ם ב"ב, הו"ל ד"ר י. ז. כהנא, סיני שי"ב, תש"ט, עמ' ש"ה.

37 ערוגת הבשם, ח"ב, עמ' 110; אור זרוע ח"א סי' קי"ב; וסיני שם, עמ' שי"ב. החתימה שם: שמואל בר' שמואל, אבל ברור שצ"ל: שמחה. המו"ל לא הרגיש בכך, וגם לא ציין למקורות המקבילים.

סוגיות שלמות, כגון אלו של ר' יצחק הלבן³⁸. ברם אין הוא נתפס לדיוקים ודקדוקים של מה־בכך, והוא גם מתנגד להם: 'ובמילתא דאמוראי לאו אורחיה דתלמודא למידק... אפילו אלישנא דמשניות לא סמכינן... אלמא דלא דייקינן ולא סמכינן אמשמעות הלשון'³⁹. אין כאן חיבור קומפילאטורי ולא קובץ של פסקיהם ודעותיהם של אחרים, אלא חיבור מקורי שבו הסביר המחבר ונימק את דעתו הוא. ר' יצחק אור זרוע מזכיר דרך דוגמה, שמורו ורבו ר' שמחה 'כתב בספרו דבעל בנכסי מלוג לא מצי מקני ליה לא לאחר ולא לאשתו, והביא ראיה דתנן בפרק מי שאמר הריני נזיר... ותו הביא ראיה דתנן בפ' חזקת הבתים... ותו הביא ראיה מפ' המקבל במס' דמאי...'⁴⁰. והראיה האחרונה היא מהירושל' מי⁴¹. ברוב הקטעים שנשארו מחיבורו הוא מסתמך על הירושלמי ומפרש אותו⁴². הוא ממעט בהבאת דברי הראשונים, ובמידה שהוא עושה זאת — אין זה כדי להזכיר את דבריהם, אלא כדי לנקוט עמדה לגבם, ולרוב עמדה ביקורתית⁴³. אריכותו של החיבור והעובדה, שהמחברים והמלקטים שבאו אחריו הכניסו את פסקיו ופירושי וקיצור דבריו לתוך חיבוריהם, גרמה להעלמו של הספר 'סדר עולם'.

ר' יצחק אור זרוע מביא פעמים אחדות מה שכתב מורו ר' שמחה בפרושי בתורת כהנים⁴⁴. ולעומת זאת, אין כל ראיה שחיבר פירוש למכילתא⁴⁵, או שחיבר תוספות למסכתות שונות. רק פירושו למסכת הוריות נזכר במפורש, וממנו

38 עי' במקומות שציינתי בהערה 29 ובהערה 30.

39 ערוגת הבשם, ח"ב, עמ' 48.

40 אור זרוע ב"ק סי' שס"ו.

41 דמאי פ"ו ה"א.

42 אור זרוע, ח"א, תנ"ה, תקל"ו, תקל"ט, תרע"ג; סנהדרין סי' פ"ט; ערוגת הבשם, ח"ב, עמ' 56, 65, 71, 245, ובהבאה שבספר יחוסי תנאים ואמוראים, לעיל, הערה 26, ובשו"ת ר' יהודה בן הרא"ש, לעיל, הערה 31 ועוד. וראה גם א. קופפר במבוא לתשובות ופסקים, עמ' כ"ה.

43 עי' ערוגת הבשם, ח"ב, עמ' 5: 'וזהו לשון הר' שמחה ז"ל לא מצינא למיקם עלה דמלתא — דפר"ת'.

44 אור זרוע ח"א סי' של"ג, של"ו, של"ז אות ח, והוא נזכר גם בפ' מחזור גירנברג, עי' צימליך, *Das Machsor Nürnberg*, עמ' 76. וראה גם תשובות ופסקים סי' מ"א, עמ' 78.

45 נגד א. עפשטיין במאמרו על ספר יחוסי תנאים ואמוראים, עמ' 12. באור זרוע, ח"ב, סי' מ"ד נאמר: 'פי' מורי ר' שמחה זצ"ל... כדתניא במכילתא, ולפי העניין זה פירוש ברייתא דרבי פנחס, דהיינו מדרש תדשא, כדעת צונץ, LG, עמ' 311, הערה 2.

נעתקו דברים בתוספות למסכת זו⁴⁶. ר' שמחה מזכיר את קונטרסיו⁴⁷, אלא שכוונתו היא לפי הנראה לחלקי חיבורו הגדול⁴⁸. תיקון שטרות של ר' שמחה, שמיכל מנה אותו כחיבור מיוחד, הוא אחד הקונטרסים האלה⁴⁹. שמו של ר' שמחה נזכר רק פעם אחת בתוספות שלנו⁵⁰, ופעמים אחדות בקבצי התוספות על התורה⁵¹, אבל אין מכאן כל ראיה שחיבר פירוש לתורה. צונץ רשם עשר סליחות של ר' שמחה, והוא אומר שכולן נכתבו בלשון שוטפת וקלה⁵².

מפרטי חייו ידוע רק שהאריך ימים⁵³. על מות אשתו נמסר: 'הר"ר שמחה מאשפירא ז"ל היה מעשה שנקברה אשתו בחולו של מועד וקרע במוצאי יום טוב האחרון'. על התקנות של שנת תתק"פ חתם ר' שמחה יחד עם אחיו, ר' אלעזר⁵⁴. על קשריו עם ר' יהודה החסיד כבר שמענו (לעיל, עמ' 412) ומסתבר שהכיר גם את ר' אלעזר בעל הרוקח⁵⁵. מצד אחד מעמיד ר' אביגדור כהן צדק את מנהגו של ר' שמחה כנגד מנהגו של החסיד: 'וכן ר' יהודה החסיד בדורו שהיה מתענה בר"ה, אמנם בהיותי מציק מים ע"י מורי ר' שמחה לא היה מתענה בר"ה'⁵⁶. מצד אחר, נמסר פירוש שלו למאמר במדרש תדשא, המזכיר לנו בניסוחו את דברי הרוקח לאותו מאמר: 'פיי' מורי ר' שמחה זצ"ל מתוך שאדם נותן אל לבו שאין כל העולם כדאי לכבדו, הנפש מלאה מאהבת מלך הכבוד ובושרת בלבו כאש להבה ונקשרה בעבותות אהבה, מתוך שנותן לב לשמחותיו ושבחותיו של מי

46 הוריות ד ע"א סד"ה קרי ביה בהם נזכר הריב"ק בר' מאיר (ר' לעיל, הע' 27). אפטוביצר, מבוא עמ' 413, מצטרף לדעתם של צונץ, מיכל וכותבי *Germania Judaica* בנוגע לתוספות לכמה מסכתות, ומטיל ספק בקיומו של פירוש להוריות ומה שנאמר בתוספות שם 'הועתק מפיי' רבינו שמחה זצ"ל', 'אפשר שהיה העניין בפירוש הספרא', ולא שם לב לכך שבתוך הקטע שהועתק נאמר: 'ולכא למימר איפכא . . . דתניא בת"כ' ובוודאי שלא היה כותב כך בפירוש לספרא.

47 שו"ת ר"ח אור זרוע סי' קי"ח.

48 קונטרס כזה הן כנראה הלכות טרפות שבתשובות ופסקים, מהד' א. קופפר, סי' א, וראה שם בהע' המהדיר, ור' גם שם סי' ל, עמ' 62.

49 אור החיים, עמ' 598, וצונץ כבר הכיר בטעות זו, *LG*, עמ' 310.

50 יומא מ"ו ע"ב ד"ה כי פליגי.

51 צונץ, *ZGL*, עמ' 80, 93, 101.

52 *LG*, עמ' 311.

53 עי' לעיל, הערה 12 והערה 13.

54 עי' מבוא לראבי"ה, עמ' 413, על-פי כ"י המבורג.

*54 התואר 'מורי' הניתן לר' שמחה בס' הרוקח ס' שע"ח אינו אלא תואר-כבוד. זו גם הפעם היחידה שהוא נזכר בספר.

55 עי' כהן בהוספות למאמרו על ר' מרדכי בן הלל, ברסלוי 1878, עמ' 100א, ועי' לעיל, עמ' 402.

שאמר והיה העולם, שאפילו אומות העולם מתוך שבחותיו נכנסת אהבתו בלבם⁵⁶. גם הזכרת אהבת אלוהים של אומות העולם רומזת לחוגם של חסידי אשכנז. ביחסים קרובים לחוג חסידי אשכנז, אם כי תוך התנגדות להשקפותיהם, עמד ר' משה בר' חסדאי, הידוע גם כר' משה תקו⁵⁷. השם חסדאי, שאינו שגור באשכנז, אפשר שיש בו רמז על מוצאו מהמזרח. מכל מקום מביא ר' בצלאל אשכנזי, שר' משה כתב: 'זכינו לבוא לארץ ולקיים בה מצות תרומות ומעשרות...'⁵⁸. הוא היה בביהם⁵⁹ ובפולין, והרמב"ן מכנה אותו על שם ארץ זו: 'והחכם הגדול ר' משה בר' חסדאי מפולניה, שיחיה ויאריך ימים כתב, שנראה שגירסא זו (שמועה) התלמידים שבשוה מפני שהוקשה עליו'⁶⁰. מן הראוי לציין שהעניין הנדון הוא תחומה של ארץ-ישראל. ר' משה ישב בריגנשבורג, והיה לפי הנראה רב המקום: 'וכבר היה מעשה ב[ר] גינשפורק, שהיו מנקין את המקוה וכשנחסר ממ' סאה, נמשך מן הכלי למקוה ופסלו הר' משה בר' חסדאי, וצוה להוציא כל המים לחוץ לגקותו ולא נודע ראה מנין, שהרי מקוה שב[ר] גינשפורק מעיין הוא'⁶¹. בעניין זה חלק עליו ר' אהרן בר' אליעזר, ובמקור אחד נמסר: 'והסכימו רבותינו שב-וירצבורק עם הר' אהרן להיתירא'⁶¹.

כבר הוזכר, שר' משה שאל שאלה מר' שמחה והשיב על שאלה, שנשלחה גם לר' יצחק אור זרוע. תשובתו של ר' משה מגלה לנו מקצת מאופיו של איש תקיף בדעתו זה, בעל סגנון חריף, כפי שנכיר אותו גם משאר שרידי כתביו, אבל עם זה הוא מופיע לפנינו כדואג נאמן לשלום הקהילות ולאחדותן: 'גדול השלום, שהוא כלי המחזיק כל הברכות, וגנאי הוא המחלוקת, שהוא מחריב את הגופים והממונות ומסלק את השכינה ואם אין שכינתו עליהם אין עליהם שומר. רבותינו אחינו

56 אור זרוע, אלפא ביתא, סי' מ"ד, המאמר בתדשא, הוצאת עפשטיין, מקדמוניות היהודים, עמ' אXXA. ברוקח, שורש אהבת השם, נאמר אחרי המאמר שבתדשא: 'שהנפש מלאה אהבת ה' וקשורה בעבותות האהבה בשמחה ובטוב לבב ולא כעובד רבו בעל כרחו, אלא אפילו אם היו מוחין בידו האהבה בוערת בתוך לבו...'. ההמשך שם שונה וראה להלן, עמ' 752, הע' 32*.

57 כתבו עליו צונץ, LG, עמ' 315; וינר, המזכיר, ח"ו, עמ' 44; א. ברלינר (ר' להלן, הע' 72); טיקוצ'ינסקי מונטסשריפט 1910, עמ' 70; ש. ח. קוק, הצופה מארץ הגר, תרפ"ה, עמ' 89.

58 שו"ת ר"ב אשכנזי סי' ב, ור' ש. ז. כהנא, סיני, אייר תשט"ו, עמ' קנ"ח, הע' 102.
59 טיקוצ'ינסקי, Germania Judaica, עמ' 372, מטיל אמנם ספק בזיהוי של תקו — Tachau, אבל קשריו עם ביהם הם למעלה מכל ספק. ושם ישב גם בברונא (= ברין), ר' להלן, עמ' 423.

60 חידושי הרמב"ן לגיטין פ"א, הוצאת ירושלים, ג ע"ג, ועי' מ"ש ב'ציון', תש"ז, עמ' 153, הערה 41.

61 מרדכי הל' מקואות.

*61 תשובות ופסקים, סי' קס"ה, עמ' 271.

שבמיידבורק (Magdeburg) חישובני לראש להשיב על דברי ריבות שביניהם ואני לא כשאני נכתב אני נקרא⁶² וגם לזנב לא הגעתי ואיני כדאי להורות להם. כדיי הוא להתאונן על סילוק הצדיק הרב ר' יעקב, וסילוקו בעון הדור כאחד משאר צדיקים המסתלקים ומתכפרים. אחרי שנמצא בו טובה בחייו ובמותו והניח זרע תחתיו שלמד תורה וראוי גם הוא לרצות בין ישראל לאביהם שבשמים, אף על פי שלא הגיע למעלות של אביו ולחכמתו, טוב הוא שהיו מתרצים רבותיי לעשות חסד עם בנו כאשר עשו עם אביו מאחר שאין להם גדול בחכמה מזומן וראוי לעמוד על מקומו. אך כמו שהוא מזומן לרצות בין ישראל לאביהם שבשמים, כן שורת הדין ומשפט שירצה בין הצבור. וצריך הוא הבחור בן הרב להקיש על דלתי כל אחד ולפייסו ולרצות ולהשוות את עצמו לאוהב לו ולמשרת להיות גיאות בעבודתו ויותר לקטן מלגדול, ולרחוק מן הקרוב. וכן רבותינו שעמו, לפי גדולתן תהא ענוותנותן, גם הם יכניעו את עצמם לבקש מאחינו הממאנים, שיכופו דעתם ויתרצו באגודה. גם כי הם רבים עם הקרובים לבן הרב, לא נכון להם לגבר המחלוקת וכבר שלח לי רבינו שמחה זצ"ל כי הישוב והחזנות אפילו יחיד יכול למחות. ושרי ליה מאריה, כיצד נתקיים בהם המנהג הרע הזה, כי איני חולק כשיש רבים הממאנים, אפילו הם מועטים שלשה או ארבעה בני אדם, אך יחיד כל דהוא, איך יכול למחות. ורבינו יב"א נמצא תשובתו בשפירא וכתב, כי רוב ציבור אם התירו לאחד הישוב רובו ככולו. והביא ראיות מהוריות...⁶³ ויש תמהון במנהגים, שיש אנשים חטאים, שמוחים ישוב לאדם שיש בו צרכי צבור ואינו יורד לחייהם. ומי שעושה זה יש בידו מדת סדום ולא יזכה להיות במחיצת הצדיקים. העכו"ם נקראים מתקוממי השם, הקמים על ישראל. וזה ששונא לעבדי השם כל שכן שהשם יקעקע את ביצתו וכבר אמרו רבותינו בירושלמי, המעכב את הרבים מלעשות מצוה צריך גידוי⁶⁴.

דבריו של ר' משה על מעמדו של ה'שליח ציבור', על יחסו לבני עדתו הגדולים והקטנים, על שאלת הורשת התפקידים לבנים שלא הגיעו למעלת אבותיהם, על יחס הרוב והמיעוט בקהילה ועל גבולותיו של 'חרם הישוב' מגלים יותר מטפח מבעיות החברה והנהגת הקהילה. תשובותיו של ר' משה, שהגיעו לידינו, מעטות הן, ורק שתיים מהן ידוע למי נשלחו — לחכם בשם ר' יונה, שמלבד שמו לא

62 לשון הגמרא קידושין ע"א ע"א ור"ל, שאף-על-פי ששמו משה אין הוא ראוי ליחשב כראש.

63 כאן הוא מביא את דעתו של רבנו תם בעניין חרם הישוב, עי' לעיל, עמ' 91.

64 ירושלמי מו"ק פ"ג ה"א. הבאתי את התשובה כפי שהיא באור זרוע, ח"א, סי' קט"ו, ותיקנתי על-פי שו"ת מהר"ם דפוס למברג, סי' ק"י—ק"א.

נודע עליו הרבה⁶⁵, ור' חיים אור זרוע כותב: 'תשובה זו שסיימתי העתקתי מתשובה מכתיבת יד של הרב ר' משה תקו ז"ל. ועל אותה תשובה במקור מקביל חתום הר' משה בר' חסדאי⁶⁶*. יש לנו אפוא ראייה נוספת לזיהותו של ר' משה תקו. תשובתו של ר' משה נזכרת עדיין במאה הט"ו על-ידי ר' ישראל מברונא, המעיד גם על מקום קבורתו של ר' משה⁶⁷. ר' חיים אור זרוע השתמש גם בפירושו למסכתות טהרות, מקוואות וידיים, ואולי גם למשניות כלאים וחלה⁶⁸. לפני ר' ישראל מברונא היו גם תוספותיו של ר' משה בן חסדאי למסכת נדרים⁶⁹, שגם ר' אייזיק שטיין מזכירן בהגהותיו לסמ"ג⁷⁰. בפירושו של ר' משה לירושלמי שקלים השתמש ר' אברהם בר' עזריאל והעתיק ממנו כמה וכמה עניינים⁷¹. היו לפניו פירושי ר' משה בר' חסדאי למסכת יומא, ואולי אף לע"ז ולמנחות. לגבי פירושים אחרים של ר' משה, המובאים בספרו של ר' אברהם, קשה להכריע, מניין הם לקוחים⁷². כבר נרמז, שר' משה בר' חסדאי התנגד לשיטת המפלפלים, וראה

65 שו"ת מהר"ם ב"ב דפוס פראג תר"א. אור זרוע, ח"א, תשמ"א, היא תשובת ר"י אור זרוע לחכם זה, וסי' מ"ז בשו"ת לבעלי התוספות שהו"ל איגוס הוא כנראה קטע נוסף מאותה חליפת מכתבים. ר' יונה הנזכר בתוספ' שלנו (ר' להלן, עמ' 603 ועמ' 618, הע' 106) היה כנראה חכם צרפתי.

*65 שו"ת ר"ח או"ז סי' קע"ט, ור' שו"ת מהר"ם ד"ל סי' קי"ד.

66 סי' כ"ד: 'וראיתי בתשו' רבינו משה תקו ז"ל שייסד כתב תמים וקבורתו בעיר ניאושטט סמוך לוינא'.

67 שו"ת ר"ח או"ז סי' ט, ר"ד, קל"ה; אשר לכלאים מובא פירוש למשנה בשו"ת ר' חיים אור זרוע סי' נ"ד. בסי' ח נאמר: 'ולפי דברי ר' משה בן חסדאי... שהוא פירש הא דתניא בתוספתא דנגעים', ואם כן אפשר שהעניין לקוח מפירוש למסכת נגעים אבל המשך הדברים 'ואיני רוצה לפרש שב' החוטין זה אצל זה, כמו רבינו שמשון...'. מתאימים לדברי הפירוש המיוחס לראב"ד למסכת תמיד, ל"ג ע"א: 'ואותם הרוצים להתיר לכסות העורות מפרשי סיפא דהך בבא...'. וכל המובא על-ידי ר' חיים בשם הר"ם בר' חסדאי נמצא בפירוש תמיד הנ"ל, ורק את הקושיה האחרונה מסכם הר"ח בלשון אחרת. והגם שסגנון הפירוש הנ"ל ויחסו לחכמי צרפת מתאימים לידוע לנו על ר' משה, אינני מעיז להעלות את ההשערה שהוא מחברו של הפירוש האלמוני, שכן ר' משה לא היה תלמידם של ר' יהודה החסיד ושל רבנו אפרים, רבותיו של בעל הפירוש. ועי' לעיל, עמ' 360 הע' 82. בסי' קצ"ג מביא ר' חיים את לשון הירושלמי חלה פ"א ה"א ומפרשו, ובסוף הוא כותב: 'עכ"ל הר' ר' משה בר' חסדאי שכך כתב הירושלמי ופירושו'. יתכן שהדברים נלקחו מפירוש למשנה חלה אם לא מפירוש לירושלמי.

68 שו"ת מהר"י ברונא סי' כ"ז, גם כאן נאמר: 'וכ"כ הר' משה בר' חסדאי והוא הר' משה תקו בתוספותיו דפ"ק דנדרים'; רמ"ד ורע"א.

69 דפוס ויניציה ש"ו, רפ"ט ע"ג.

70 ערוגת הבשם, ח"א, עמ' 195, ח"ב, עמ' 245, עמ' 293 ועמ' 295, וראה מבוא ח"ד, עמ' 157, הע' 29.

71 ראה מבוא לערוגת הבשם ח"ד, עמ' 165, הע' 49—51.

בדאגה חמורה, שתלמידים שלא שימשו כל צרכם סיגלו לעצמם את דרכם של בעלי התוספות הגדולים. בשרידי תוספותיו, פירושיו ותשובותיו ניכר, שהוא בעצמו נזהר מהפרזות מעין אלו, ועם כל המקוריות והחידוש שבדבריו, הרי קרובים הם לפשט. חושו הביקורתי מביא אותו לידי הטלת ספק בשמועות נפוצות. בין הפוסקים מזמנו של רבנו תם, המביאים את דבר העופות הגדלים על אילנות, ר' משה הוא היחידי המוסיף את ההערה: 'אם הוא אמת שגדלין על אילנות' *71. ספק אם ר' משה חיבר פירושים או תוספות על התורה. המובא בשמו לקוח כנראה מתוספותיו לתלמוד *72. אבידת חיבוריו של ר' משה אין לה תמורה, ועד כמה עלינו להצטער על כך אנו רואים מהקטע שנשאר מחיבורו 'כתב תמים' *72. אין אנו יודעים, מה היה מבנהו של אותו חיבור ומה היתה מגמתו. הקטע שנשאר לפליטה הוא רובו ככולו דברי פולמוס. המחבר דוחה בו כל חקירה בעניינים של מה למעלה, בין אם היא פילוסופית, ובין אם היא מיסטית, כשל ר' יהודה החסיד וחוגו. הוא מתנגד 'לרוצים להיות חכמים מעצמם ובודים דברים ואומרים שהם מעשה בראשית' *73, ובתוך אלה הוא מונה גם ספרים 'דוורמשא, הדורשין מעשה בראשית', והכוונה כנראה לקונטרסים של ר' אלעזר מוורמייזא *74. אין הוא מוציא מידי פשוטם את פסוקי המקרא ואת אגדות התלמוד שיש בהן משום הגשמה *74. ולגבי ספר 'שעור קומה' הוא מסתפק בדברים: 'אם הוא בר

*71 אוצר נחמד ח"ג עמ' 85, ועי' לעיל עמ' 106.

72 בתוס' עה"ת 'מושב זקנים', מהד' ששון, עמ' רע"ה, מובא תירוץ של ר' משה תקו על קושיה לדברי רש"י בפירושו לדברים כ"א ט. אותו תירוץ מובא בתוס' 'הדר זקנים' בשם הר"ם מבריינא (בדעת זקנים: ותי' הר' משה, בס' חזקוני ובפי' המיוחס לרא"ש עה"ת — סתם) וב'מנחת יהודה' בשם ר"מ מפונטישא. קרוב לומר ש'מפונטישא' נוסף במקום זה לשם הר"ם וזה משני טעמים, האחד הר"ם מפונטייזא נזכר הרבה בקבצי התוספות עה"ת. קשה לשבש בשני מקורות גם את המלה 'תקו' וגם את שם המקום מבריינא, המובא עוד במקום שלישי (כ"י וינא מס' 32 נזכר ר' משה מבריינא, זהויו של גרוס, Gallia, עמ' 128, Brienne בטל לאור הנאמר). התירוץ הנמסר בשם ר"ם תקו הוא ר"ם מבריינא (ש. אברמסון, בעלי התוספות על התורה, עמ' 8—9, לא הזכיר את הנוסח שב'הדר זקנים') נמצא בתוס' שלנו בכתובות ל"ז ע"ב ד"ה ואחר כך, ובאריכות בתוס' הרא"ש שם (בתוס' הרשב"א שם עמ' ע"ח הובאה רק ההתחלה), ויש להניח שהרא"ש העתיק את דבריו בתוספות שלו. על כל פנים, אין מקום לזהות כל ר"ם שבתוספות עה"ת עם הר"ם תקו, כפי שעושה זאת יעקב ליפשיץ, תוס' איורא על מסכת סוטה, ירושלים תשכ"ט, עמ' 28.

*72 נדפס על-ידי רפאל קירכהיים ב'אוצר נחמד', ח"ג, עמ' 58—99. לחיבור זה מתכוון ר' דוד זינצהיים (קונטרס שבע חקירות בתוך 'מנחת עני', ח"א, ירושלים תשל"ד, ק"י ע"א) בדבריו על 'ספר ישן נושן' שראה בפאריס.

73 עמ' 59.

74 שם, עמ' 77.

*74 אבל אין לראות בו 'אנתרופומורפיסטן קיצוני', כדבריו של ח.ה. בן-ששון ז"ל,

סמכא, כיון שלא נמצא בתלמודינו ולא בתלמוד ירושלמי ולא במדרשים הגדולים, כי יש ספרים שזייפו המינים להטעות את העולם כמו פרק שירה... וכבר שמענו מרבותינו, כי ענן המין וחביריו היו כותבין ספרי מינות ושקר וטומנים בקרקע ואחר כך היו מוציאים אותם ואומרים כך מצאנו בספרים הקדמונים. גם הא"ב דר"ע חשוד בעיניו, כי נאמר בו, 'שיש לו למטטרון שבעים שמות ואחד מהם ה' הקטן'. קיצורו של דבר: 'אם רואה אדם בספרים החצונים דבר של תמהון, אל יחוש עליו מאחר שלא נתפרש באגדות של תלמודנו שעליהם אנו סומכין'⁷⁵. רוב חמתו הוא שופך על ספר אמונות ודעות לרב סעדיה גאון, והגיע עד כדי הטלת ספק בדבר, אם ספר האמונות הוא של רב סעדיה 'כי אינו חתום עליו'⁷⁶; והוא צודק לגבי אותה פאראפראזה עברית של ספר אמונות ודעות, שבה השתמשו חכמי אשכנז⁷⁷. 'עד רב סעדיה לא היה אדם מחדש ממשמעות התורה, הנביאים והכתובים ודברי רבותינו הנאמנים ועומדים לעד. ספר האמונות בא להפליג את הרבים מיראת שמים שלימה... ומחזיק ידי הוברי שמים, אשר טינא בלבם על תלמוד רבותינו, הוא תורה שלמה ולהחזיק בשיחה בטלה שלהם. המעט לנו קצף ורוגז בדברי המינין תלמידי ישו, אשר עושין מצות התורה משלים ובבני עמנו הקראים ההולכים בחשך לכפור בתורה שבעל פה...'⁷⁸. שלומי אמוני ישראל אינם נזקקים לפירושים אליגוריים, אינם נרתעים מלקבל כפשוטם את דברי המקרא והאגדה על האלוהים, מידותיו ומעשיו, ולכן אין להם צורך ביצירת צורות, הנקראות בשם ה', המדברות עם הנביאים⁷⁹. דעה זו נשארה, לדברי ר' משה, בין הקראים והמינים, 'כי כן מצאנו בפירוש חומש שלהם ויש בו כמה דברים ניאוצים על לימוד המשנה והתלמוד, והגידו לנו, שאותו ספר המעוקל בא מבבל לרוסיה ומרוסיה הביאו לריגינשפורק'⁸⁰. אמנם מספר האמונות 'יונקים כולם וגורעים ומוסיפים ועושים ספרים הרבה ודברים וטעמי הנביאות'⁸¹. הוא מקדיש גם מקום להכחשת דעותיהם של הרמב"ם, של אבן-עזרא ושל תורת הכבוד של ר' יהודה החסיד, שגם הוא שאב תורתו מספר אמונות ודעות⁸². הוא מוצא בתורה זו, שמצאה לה ביטוי גם בשיר היחוד, יסודות פאנתיאיסטיים ודברים שאומרים 'הרי זה מחרף ומגדף, דבר שלא יצא מפי תנ"ך ודברי רבותינו, ולא עוד אלא שמכחי-

בחינות ט, עמ' 51. איפיון זה בודאי אינו מתיישב עם דברי ר' משה על ס' שעור

קומה וראה מ"ש, במבוא לערוגת הבשם, ח"ד, עמ' 79 ואילך.

75 אוצר נחמד, ח"ג, עמ' 62—63. 76 שם עמ' 79.

77 עי' מ"ש ב'ציון', תש"ז, עמ' 151.

78 אוצר נחמד שם, עמ' 64.

79 שם, עמ' 97, וראה מבוא לערוגת הבשם, ח"ד, עמ' 78 ואילך.

80 שם, עמ' 80. 81 שם, עמ' 68.

82 שם, עמ' 65, עמ' 73, עמ' 95.

בעלי התוספות באשכנז, הפוסקים והחסידים

שין אותם, כאשר כתבנו למעלה בראיות ברורות מדברי תורה ודברי רבותינו⁸³. עם כל התנגדותו של ר' משה לחקירת הוויותיו של הקב"ה על-ידי האדם, 'שבגופו אין לו השג יד ובמה שגבוה על כל גבוהים סבר להיות לו הישג יד'⁸⁴, הוא עצמו נאחז ונתפתל בסבך הרעיונות שבהם הוא גלחם.

בספר 'ערוגת הבשם' לר' אברהם בר' עזריאל נשמרו קטעים נוספים מתוך ספר 'כתב תמים', שאינם בקטע שניאר⁸⁵, ובתוכם דיון ממצה בתשובתו של רב האי גאון בעניין הישועה ותחיית המתים⁸⁶. ר' אברהם בר' עזריאל כתב את ספרו סמוך לשנת 1234, והוא מזכיר את ר' משה בר' חסדאי בברכת המתים, אבל נראה שנפטר רק זמן קצר לפני זה. לפי עדותו של ר' ישראל מברונא, נקבר ר' משה תקו שיסד כתב תמים בעיר גוישטט שעל-יד וינא⁸⁷.

[ז]

עם חבורת חכמי אשכנז בראשית המאה השלוש-עשרה נמנה גם ר' ברוך בר' שמואל ממגנצא. הוא עמד בקשרים קרובים עם ר' שמחה¹, ובעיקר עם הראב"ה, שאליו פנה בשאלותיו עוד בחיי אביו ר' יואל². ר' ברוך צורף לבית-הדין של מגנצא אחר מות רבו, ר' משה בר' שלמה הכהן³, ואנו מוצאים אותו חותם כשלי-

83 שם, עמ' 98.

84 שם, עמ' 64, בסגנון דומה יצא רוברט מסורבון נגד האריסטוטליקנים: 'מוטב לו היו בוחנים את עצמם מאשר לחקור בטבע החיות הצמחים ומהלך הכוכבים', ראה C. H. Haskins בספרו הנ"ל (עמ' 398, הע' 64), עמ' 49. וטענה דומה השמיע ברנארד מקלירבו נגד אבילרדוס, ור' Grabman בספרו הנ"ל, ח"ב, עמ' 171.

85 ערוגת הבשם, ח"א, עמ' 201, עמ' 208, עמ' 275; ח"ב, עמ' 185, עמ' 254, שם העתיק את השגותיו על דברי הרמב"ם בעניין עולם הבא. העניין נמצא גם בקטע של קירכהיים אולם בשינויים, ועי' מ"ש בהערות שם ובציון, תש"ז, עמ' 152.

86 ערוגת הבשם, ח"א, עמ' 263—268.

87 ר' לעיל, הע' 66.

1 עי' לעיל, עמ' 413. על תורתו של רבי ברוך בר' שמואל ממגנצא על-פי ההבאות במרדכי, כתב דוד זעפרני עבודת-גמר לקבלת תואר מוסמך, בהדרכת פרופ' ב. ז. בנדיקט, שנדפסה בסטנסיל, ראשל"צ תשל"ה. [ראה כעת סיני שמ"ג (תשל"ט), עמ' רמ"ה ואילך.]

2 הראב"ה (כ"י סי' תתקכ"ה) כותב: 'גדי ונעשה תיש, ולוחות עלו לו לפייס, וצוארו כשיש, גבור בתורה חרש ומסגר, מורי הרב ר' ברוך הגני תלמידך משיב דעתי נוטה וכו'.' מבוא לראב"ה, עמ' 196, עמ' 219, ועמ' 423. ועי' מרדכי כתובות סי' רכ"ז ושו"ת מהר"ם, דפוס פראג, תקע"ח.

3 מרדכי, כתובות סי' קס"ב, גיטין סי' ת"כ, ב"ק סי' קל"ג, הגה' ב"מ סי' תכ"ג, סי' תל"א.

שי יחד עם ר' יהודה בר' קלונימוס בר' משה ועם ר' משה בר' מרדכי⁴, שאותם הוא קורא 'רבותינו במגנץ' ולפניהם הוא דן⁵. בצעירותו למד עוד, לפי הנראה, אצל ר' אפרים בר' יצחק מריגנשבורג⁶, הנקרא לרוב על-ידו ר' יקר. על שהותו של ר' ברוך בשפירא בבית-מדרשו של ר' יהודה בר' קלונימוס מוסר לנו ר' יצחק אור זרוע: 'כתב הרב רבינו ברוך בר' שמואל ראיתי ששאל מורי רבינו יהודה משפירא למורי רבינו יקר זצ"ל ידע מורי כי מנהג טבחים בכאן לאחר שחיטה קודם יציאת הנפש מקיפין צוואר בהמה לאחריו ותוחבין הסכין במפרקת עד חיתוך חוט השדרה וקורין לו ערופה וכמה פעמים ראיתי כן אני ושאר בחורים בבית מורי והחרשתי...'⁷. אבל קשה לומר, אם ב'מורי קרובי'⁸ הוא מתכוון לר' יהודה. ר' ברוך שאל דברים מר' אליעזר ממיץ, אבל לא היה תלמידו⁹ אלא קרובו: 'כתב רבינו ברוך. קיבלתי מקרובי הר' אליעזר ממיץ הא דנקט בתו-ספתא...'¹⁰. הוא שלח לר' יהודה החסיד שאלה בדבר מנהג בקריאת שמע¹¹. על שאלה אחת לרבו, ר' יהודה בר' קלונימוס, השיבו לו תלמידיו ר' דוד ור' אלעזר

- 4 מבוא לראבי"ה, עמ' 219, ושו"ת מהר"ם דפוס פראג סי' תקע"ו.
- 5 שם, סי' תרי"ח, מרדכי חולין סי' תרפ"ד ובמרדכי ב"ב סי' תקע"ח הוא כותב: 'קבלתי ממורי רבינו יהודה ממגינצא'.
- 6 מרדכי חולין סי' תשכ"ז. במרדכי חולין תרפ"ד נאמר: 'ואפי' א"ת כשאר גאונים כגון מורי רבי' יקר', אולם בשו"ת מהר"ם סי' תרי"ח אותו עניין ורק 'כגון רבי' יקר', במרדכי סנהדרין כ"י (כהן שם עמ' 128) 'מורי רבי' יקר', בדפוס רק: רבי' יקר. וראה לעיל, עמ' 199, הע' 44.
- 7 אור זרוע, ח"א, סי' תע"ח, דברי הריב"ק: 'ידע מורי' הם לפי הנראה רק דרך כבוד, שכן הוא מזכירו לפעמים בספר יחוסי תנאים ואמוראים מבלי לקרוא לו בתואר זה. ע' א. עפשטיין במאמרו הנ"ל, עמ' 21.
- 8 על כנוי זה ראה להלן, הערה 20.
- 9 הדבר הוכח כבר על-ידי אפטוביצר, מבוא, עמ' 329, אבל הברמן במבוא לפיוטי רבינו ברוך, ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ירושלים תש"ו, עמ' מ"ט, מחזיק משום-מה בשיטה זו, ועל השערתו של אפטוביצר בדבר ההתחרות שבין ר' ברוך לבין ר' אליעזר, עי' לעיל, עמ' 156.
- 10 לקוטים מהל' אמרכל בה' קונטרסים של קורניל, וינה 1864, כ"ו ע"ב. זעפרני בחיבורו הנ"ל, עמ' י"ב, מסתמך על המרדכי ב"ב סי' תרכ"ג, אבל משם אין ראיה, כי לאחר דברי ר' ברוך נאמר 'וגם רבינו אבי העזרי כתב'. ולכן נראה שהלשון 'כמו שקבלתי ממורי קרובי הר' אליעזר ממיץ' היא לשונו של הראבי"ה, תלמידו של הר"א ממיץ (ר' לעיל, עמ' 379).
- 11 תשב"ץ סי' רי"ט, והעתיק מהספר 'שתקן רבינו ברוך ממגנצא' (ובלשון דומה בגליון כ"י מרדכי שליכשטט, כ"י אוקספורד 672, 76 ע"א), ר' ברוך העתיק בס' החכמה את שאלתו ואת תשובתו של החסיד וכפי שהוכחתי במבוא לערוגת הבשם ח"ד עמ' 94—96, נמצאת התשובה בידינו.

בן יהודה¹². בין שואליו היה רבנו שמחה. אמנם הוא הציע בשאלתו גם תשובה, אבל ר' ברוך דוחה את דעתו וכותב 'אגב חורפיה דמר לא עיין בה שפיר'^{12*}. שואל אחר ידוע בשמו הוא ר' שלמה בר' אברהם, כנראה מחבר הקינה על גזירת ארפורט בשנת תתקפ"א (1221)¹³. שאלותיו ותשובותיו של ר' ברוך נאספו על-ידו והוכנסו לחיבורו ספר החכמה. וכך אנו קוראים: 'כתב רבינו ברוך בספר החכמה בסוף התשובות', או 'ובספר החכמה בסימן שנ"ח השיב רבינו אבי העזרי לרבינו ברוך ממגנצא'¹⁴. ונראה שכלל בו גם תקנות ומעשים שהיה מעורב בהם. כך מעיד המהר"ם מרוטנבורג: 'הרב יוסף הכהן אמר לי שכך מצא בספר רבי' ברוך קרובי זצ"ל שתקנה קבועה עשו הקהלות איש ואשה שיעשו נשואין ומת אחד בלא זרע בתוך שנתיים שיחזרו חצי הנדונייא שנתן ליורשי המת ורבי' ברוך ורבי' דוד בר' קלונימוס עשו מעשה והחזירו ליורשי אשה שמתה וכו' '^{14*}. אבל עיקרו של חיבור זה שאבד היה לפי סדר המסכתות¹⁵, כמתכונתו של ספר הראב"ה. לא רק המקומות שבהם נזכר במפורש ספר החכמה¹⁶ או ספר ר' ברוך ממגנצא¹⁷, לקוחים מחיבור זה, אלא גם הלשונות 'כתב ר' ברוך', 'זה

12 שו"ת מהר"ם דפוס פראג סי' תתע"ב: 'אל מי מקדושים אפנה הלא אל הרב הגדול רבינו יב"ק'. על התשובה חתומים: דב"ק, אלעזר הקטן בן רבינו יהודה. אפטוביצר, מבוא עמ' 330, מגיה וקורא גם בשאלה: דב"ק. אולם תיקון זה אינו מסביר את צירופו של ר' אלעזר, מה שאין כן אם נאמר, שמסיבה בלתי ידועה לא היה יכול ר' יהודה להשיב ואחיו הצעיר בצירוף תלמידו השיבו בשמו. למו"מ של הלכה בין ר' ברוך לבין ר' דוד נרמז גם בשו"ת מהר"ם דפוס פראג סי' תקע"ב.

12* מרדכי שבועות סי' תשע"ב, ור' לעיל, עמ' 413, הע' 8.

13 שו"ת מהר"ם דפוס פראג תק"ס (= מרדכי יבמות סי' כ"א), שם סי' תתקל"ג — תשובה אלמונית ואין זה ר' שלמה בר' אברהם, החכם שבשמו מוסר ר' משה בר' שניאור 'שהראהו בחלום מבראשית זוטא וכו' ', ר' ש. א. פוזנסקי, מבוא, עמ' CII (דבריו שם בהע' 2 צריכים תיקון) מ. כהן, בראשית זוטא, עמ' 10. וראה לעיל, עמ' 344, הע' 70.

14 מרדכי חולין סי' תשכ"ו, שם, ב"ק סי' צ"ז, ועי' שו"ת מהר"ם שם.

14* ר' א. קופפר, תשובות ופסקים, נספח ג, עמ' 319 ואילך, ותקנה זו המיוחסת לר' ברוך סוטה מתקנתו של ר"ת, ור' לעיל, עמ' 152 ועמ' 218.

15 מרדכי כתובות סי' רנ"ד, גיטין סי' ת"כ, הגהות מרדכי לב"מ סי' תכ"ד, מרדכי ע"ז סי' תתמ"ז: 'וכ"כ ר"ב פ"ב דחולין'.

16 מרדכי ב"ב תרמ"ה, תקע"ג, תקע"ה, תקע"ח, הגהות המרדכי ב"מ סי' של"ט (כ"י), שו"ת מיימוניות נזיקין סי' ט"ז, רא"ש קידושין פ"א אות כ: 'וראיתי בספר החכמה שיסד רבינו ברוך ז"ל ממגנצא ומה שנהגו מקצת בני אדם לקדש בטבעת שאולה נראה דלאו שפיר עבדי'. ס' האגודה ב"מ סי' ק"ג: 'בספר החכמה ראה ראינו מעשים בכל יום שמלוים ישראל לחבירו על משכון של גוים וכו' '. ושם ב"ב סי' כ"ט.

17 ליקוטים מהל' אמרכל שם ל"ב ע"ב, וספר אמרכל על הל' יין נסך, הר"ל הר"י פריימן בספר היובל לר"ד הופמן, עמ' 17.

לשון ר' ברוך' רומזות לפי הנראה לספר זה¹⁸, שהקיף בעיקר את הסדרים נשים ונזיקין והלכות איסור והיתר. וקרוב לומר שאותן שלוש הבאות שבמרדכי ובהג' הותיו 'מתוס' הר' ברוך' אף הן מספר החכמה נלקחו^{18*}, וכן מה שהביא ר' נסים גירונדי מפירושי רבנו ברוך בר' שמואל¹⁹. בספר החכמה השתמשו עדיין במאה השש-עשרה ר' שלמה לוריא בפולין^{19*} ור' בצלאל אשכנזי בארץ-ישראל אל²⁰.

ר' ברוך אינו נזכר בתוספות שלנו אפילו פעם אחת, ואין אנו יודעים אם כתב תוספות או חיבר פירושים²¹. י. נ. אפשטיין²² ניסה להוכיח, שר' ברוך הוא מחברן של התוספות שלנו למסכת סוטה, ועוד נשוב לדון בדבר בפרק על התוספות שלנו. ר' ברוך הצטיין כפייטן. נושאי סליחותיו הן הגזירות והצרות שתקפו את עמו סמוך לזמנו ובימיו²³. כרבים מפייטני אשכנז בנה גם ר' ברוך את פיוטיו לא רק על החומר הלשוני שבמקרא ועל המוטיבים שבו בלבד, אלא שאב מלוא חופניים

18 שו"ת מהר"ם דפוס פראג סי' תפ"ו (= מרדכי ב"ב תקצ"ו), סי' תשכ"ז, סי' תתס"ו, שו"ת מהר"ם דפוס למברג סי' קצ"ט, ר"ד, תק"ב. תוס' הרא"ש לב"מ, עמ' צ"ג. 18* הגהות המרדכי ב"ק סי' קכ"ו, ב"מ סי' תי"ט, מרדכי חולין סי' תר"ב (נרשמו על-ידי זעפרני, עמ' ט"ז). עיון בתוכן הדברים איננו מראה שום סימן שיחד את הדברים כתוספות. הבאות אחרות מ'ספר החכמה' ניתן לציין ביתר זכות מחמת אופיין כתוספות. בכ"י מיכאל 583 (קאטאלוג אוקספורד 667) הכולל מרדכי לסנהדרין רין רשום בראש שו"ת 'חכמה', ובמקום אחד: 'בספ' החכמה בסימן רנ"ח כולהו סבירא להו יש אם למקרא הק' ר' ברוך לר' יהודה משפירא אמאי לא חשיב נמי הכא דר' יוחנן בן ברוקא וכו'. ונר' לר"ב וכו' דכל היכא דבמקרא וגם במסורת תרוייהו אית להו משמעות וכו' 'ור' תוס' סנהדרין ד ע"א ד"ה כולהו.

19 בפ"י הר"ן לנדרים ז ע"א ד"ה ירושלמי.

19* שו"ת מהרש"ל סי' י"א.

20 שטה מקובצת לכתובות ל"ד ע"ב (קנ"ד ע"ב): 'ושוב מצאתי בספר לרבינו ברוך ז"ל וזה לשונו מ"ש בפסחים בתמיד נשחט... וחילק לי מורי קרובי... ע"כ בספר החכמה לרבינו ברוך ז"ל. ב"ק ק"ה ע"ב (קנ"ז ע"א), ב"מ ס"ח ע"א (קנ"ח ע"ג): 'וזה לשון הר' ברוך בספר החכמה סי' קל"ו... כן קבלתי ממורי קרובי זצ"ל, עד כאן. שם ק"ח ע"ב (ר"כ ע"ד): 'כתב רבינו ברוך ז"ל בספר החכמה וז"ל משכנתא וכו' ומורי הכהן אמר לי בשם ר"ת ז"ל, ... ע"כ סי' קס"ט. ובכללי התלמוד, שהדפוס מארכס בספר היובל להופמן עמ' 379.

21 אינני יודע על יסוד מה כתב הברמן במאמרו הנ"ל, שר' ברוך 'נזכר הרבה בתוספות'. פירושו של רבנו ברוך בתוס' ע"ז ע"ד ע"ב ד"ה דרש הם דברי ר' ברוך בעל ס' התרומה (העניין נמצא שם, סי' רל"ג—רל"ד) הנזכר במפורש בתוספות שלנו (ר' להלן, עמ' 655, הע' 49), במרדכי ע"ז סי' תתנ"ח, שעליו מסתמך זעפרני, עמ' י"ז, אין שום הוכחה שהמדובר בר' ברוך בר' שמואל.

22 תרביץ שי"ב, עמ' 190 ואילך.

23 א. מ. הברמן הדפיס את פיוטי רבינו ברוך בר' שמואל ממגינצא בידיעות המכון לחקר השירה העברית, תש"י.

ממקורות ההלכה והמדרש²⁴; ואף ייסד פיוט שלם על סוגיה תלמודית²⁵. בנו של ר' ברוך, ר' שמואל, שחי בבאמברג ונקרא על שם עיר זו, הגיע להוראה בחיי אביו, ועוד הספיק ללמד אצל ר' אליעזר ממיץ, כנראה בסוף ימיו. תלמידו של ר' שמואל, ר' מאיר מרוטנבורג, מספר: 'ומורי הגיד שרא"ם הי[ת]ה לו שפחה, ששמה הידרון. ובליל שבת כשמורי הרב רצה לילך לישון אמר רא"ם לשפחה לכי ותחלוצי לשמואל מנעליו. והיא הרגישה ולקחה נר והלכה עמו להאיר לו'²⁶. במקומות אחדים מסתמך ר' שמואל על מה שקבל מהרא"ם²⁷.

הוא הריץ את שאלותיו לראבי"ה, אבל בניגוד לדעתו התיר ר' שמואל להלוות מעות צדקה ומעשר ברבית^{27*}. רבנו שמחה הפליג בשבחו וכתב לו: 'שמואל הרואה, פרי תואר נחמד למראה, בר אבהן ובר אוריין יאי ויאי. מאין לי שכל להשכילך והמדע והשכל שלך...'. בסוף התשובה הוא מבקש הימנו: 'דעת נקיה של מורי אביך הודיעני ודעת הרב ר' משולם כתוב לי'²⁸. מלשונו של ר' שמואל ניכר באופן ברור, שהיה תלמידו של ר' שמחה²⁹. אבל עם כל הכבוד שהוא רוחש לו ועל אף תארי ההערצה שהוא משפיע עליו, הוא מגלה עצמאות רבה, עומד על דעתו ומגן עליה: 'ישמח מורי וגאוני בהשיבו על מנת מעני אף-על-פי שאיני כדאי להטיף למולו... וההוא דהקומץ בסופו יפה דחית, אך לשון הגמרא סייעתא לדידי... ועל התרת כלאים שצויתני ל[ב]חון דעת מורי אבי הרב ודעת חברנו הרב ר' משולם הצעתי לפניהם ולא השיבוני, אך פליאה היא בעיני וגם בעינו יפלא להוציא הקרא מידי פשוטו... ומטעם זה אני רגיל למחות ביד כהנים וחתנים לברך ברכה שאינה צריכה בעיטוף טליתות שאולות...'³⁰. ביקורתו של ר' שמואל חריפה עוד יותר לגבי עניין אחר באותה תשובה, ודבריו מעניינים גם מבחינת סגנונם. 'אבל תמהתי על דברך מאד, שאתה מדמה לעשות הגעלה וליבון גזירת מלך היכן מצינו כיוצא בזה, בשלמא

24 שם, סי' י"ד, כ, כ"ג, כ"ט ובהערותיו של הברמן שם. 25 שם, סי' ל"א.

26 שו"ת מהר"ם ד"פ, סי' תקנ"ח ובהגהות מיימוניות הל' שבת פי"ב אות ה: 'ושמעתי שכתב הר' שמואל מברנבורק שרבו רא"ם צוה...'.
27 שו"ת מהר"ם דפוס קרימונה, סי' קמ"ג; מרדכי ביצה סי' תרע"ד; הגהות מיימוניות הל' חמץ ומצה, אות י"א.

27* ס' האגודה ב"מ סי' ע"ג, בעל האגודה מוסיף 'ואני הקטן לפעמים הייתי גבאי והלוייתי על ידי כותים לאפוקיה נפשי מפלוגתייהו וכו'', וראה או"ז הל' צדקה סי' ל.

28 שו"ת ר"ח אור זרוע סי' ס"ב.

29 עי' שם, סי' נ"ו 'ואשרי שיננך (שינניך?) = השנונים, חריפים) היושבים לפניך ואני רחקתי מגאוני... יצו מורי להשיבוני'.

30 העניין גם בתשב"ץ סי' תס"ג בשם הר' שמריל בר' ברוך, וברור שצ"ל: הר' שמואל, ולא כמו שכתב מיכל, אור החיים עמ' 954, שר' שמואל נקרא גם רבנו שמריל.

פרק שמיני

לעניין טבילה, נוכל לומר, אף-על-פי שאין לו פליטה ולא קליטה ולא איסור, גזירת היוצר הוא הואיל ויהיבין ליה דין כלי טמא, הרי עולה מטומאתו בזה, כמו שמצינו באדם וכל הטמאים, שאפילו הורחצו במי שלג וכבסו בבורית לא יועילו, אם לא במי מקוה ואפילו הם סרוחין, או במעין, הכי נמי אמרינן בכלים חדשים, אבל בהגעלה וליבון אם לא מטעם פליטת איסור שבו, שלא נתבטל כל זמן שהוא בתוכו, למה ילבינו ויגעילנו... וידעתי כי לנסות בא מורי, אולי יש לו מפורש ממשנה או מבריתא ונעלם ממני ולא הוגד לי... ואשר השיבות משידה ותיבה שבים, על זה לא שאלתי, כי מי לא ידע בכל אלה... אבל אני שאלתי אהא דתנן... ומורי אל יזיחני כי געגועיי על רוב ענוותו וחסד לשונו בהעריכו לפני יאירו שתי עיני, ויאבה הצור להרבות שלוותו, ולהגדיל שמחתו כחשק משרתו, שמואל בן הרב ר' ברוך שיחיה³¹.

ר' שמואל אסף את שאלותיו ואת תשובות רבו. בסיומה של שאלה אחת, שחתימתה דומה לחתימה שהבאנו, הוסיף הערה: 'ומורי עיכב מלהשיבני על הלקח ארון הקודש מורי אבי רבינו ואחר כך השיבני'. השאלה נשלחה אפוא עוד בחייו של ר' ברוך, ותשובת ר' שמחה רק לאחר פטירתו. ר' שמחה רואה בר' שמואל את ממלא מקום אבותיו. הוא אינו מסתפק בשפע של דברי שבת, בפתיחת תשובתו, אלא הוא קורא לו גם מורי, ובגמר תשובותיו, על השאלות שנשאל, הוא פונה לר' שמואל בשאלה: 'תאיר מורי עיני, היכן כתוב מנה של חול שהוא כ"ה סלעים, משמע מקראי פ"ק דבכורות, דמנה של קדש כפול היה ומוסיפין על המידות שתות, אימא דקראי משתעי במנה של חול ומנה של חול היה ג' סלעים, או ס' סלעים. אל יחר בעיני מורי שהשבתיך בעבר השני עבור כי ארכו הימים, שמא עשית היסח הדעת, ותשובתי מוקרעת, ובידך לעקור ולטעת, באמת ואמונה, לא ניתנה להכתב האהבה טמונה ביני וביניך איש תבונה, שמחה בר' שמואל³²'. ר' שמואל פותח את תשובתו בשיר תהילה לרבו:

שם טוב לְטוֹב הַשֵּׁם כִּי יִחַבֵּר
מְלֹל וְהֶגֶה יוֹצְאִים מִפִּי
וְאֲנִי הֶרִימוֹתָיו לְהַשִּׁיב לִי
אֶת צִמְאִי יִשְׁקָה בְּמִי בִּינָה
לֹא מָנְעוּ יָדָיו לְהוֹשִׁיט מַיִם
נְאִים שְׁנִיָּהֶם אֶז לְעוֹשֵׂיהֶם

31 על ר' משולם ראה להלן, עמ' 432.

23 שו"ת ר"ח אור זרוע סי' נ"ו, ותשובה זו בקיצור במרדכי חולין סי' תש"כ.

בעלי התוספות באשכנז, הפוסקים והחסידים

חַיִּים וְשֹׁשׁוֹן הֵם לְמוֹצָאֵיהֶם
נֶפֶשׁ עֲצָבָה וְעֵנָה, מֵהֶם
גַּם גּוֹזְלִים מִתּוֹךְ מְקוֹרֵיהֶם
קָרִים וְנוֹבְעִים לְצַעֲרֵיהֶם.

עם זה הוא גם מנתח את תשובתו ובודק את דבריו, ואם הם נראים לו מפולפלים יתר על המידה, אין הוא נמנע מלומר זאת בלשון ברורה אך בלתי פוגעת: 'אך אמנם שגיתי בדא וטעמא מני אודא, או שמא מפלפולא דמר וחורפיה לא הבינתי יפה מה תיקן במה שכתב...'.³³ כדאי להשוות את חליפת המכתבים שבין רבנו תם לבין ר' משולם, בין רבנו תם לבין ר' אפרים ובין ר' אפרים לבין ר' יואל³⁴ עם זו שבין ר' שמחה לבין ר' שמואל בר' ברוך, כדי לעמוד על ההבדל בנימה, על המתקת הסגנון, על ההתרחקות מהתבטאות חריפה. הרב מעודד את התלמיד ומעורר אותו לעצמאות במחשבה. אין הוא מטיל עליו את עול סמכותו. ועם כל שאיפתו להגן על דעתו אין התלמיד משתמט מלהכיר בסמכותו של הרב: 'ואיני מורה הוראה, אך כל אשר תצוני נשמעה ונעשה...'.³⁵ בכך אשענה ועליך סמיכנא...'.³⁶

לא ידוע לנו אם ר' שמואל חיבר ספר בהלכה או תוספות. לידינו הגיעו רק קטעים מסידורו³⁶, אחדים מפסקיו ושרידים מתשובותיו³⁷. אחד מתלמידיו, המ-

33 שם, סי' נ"ז.

34 עי' לעיל, עמ' 71 ועמ' 83 ועמ' 202.

35 שו"ת ר"ח אור זרוע סי' ס.

36 עי' צונץ, ריטוס, עמ' 200, י. פרלס בס' היובל לכב' גרץ (עמ' 18 של התדפיס), ד. גולדשמידט, קרית ספר, כרך כ"ז, עמ' 280. ור' מבוא לערוגת הבשם, ח"ד, עמ' 71.

37 שו"ת מהר"ם דפוס קרימונה סי' ע"ג, ע"ד, ע"ה. בסוף סי' זה נאמר 'אילו ג' מעשים לשון הר' שמואל' וברור שהכוונה למעשים שקדמו ולפי"ז צ"ל בסי' ע"ה: 'ובאו לדין לפני מו' הרא"ם, שו"ת מהר"ם סי' תשמ"ג, תשנ"ג, תשנ"ה, הגה' מיימ' הל' שבת פ"ה אות ר פ"י אות ב, מרדכי, ברכות פ"ז סי' קע"ח: 'וכן ראה רבנו מאיר בכתב הר' שמואל מבובערק', ב"מ סי' רפ"ז, עבודה זרה סי' תתל"ג, תתמ"ו, תתנ"ה, חולין תרט"ז, תש"כ. ובמרדכי כ"י אופ' ד ע"ז סי' תתכ"ג נמצאת תוספת זו: 'שוב מצאתי בשם הר"ר שמואל בן ר"ב בתשובה זו והיא לפי מה שהיו רגילין בימיהן שלא להעמיד בעור קיבת נבלה ואין איסורן [אלא] משום גילוי, אבל עתה שפ"ש שוט ומוחזק לנו שכל הגוים מעמידין בעור קיבת נבלה יש להחמיר ואפי' היכא דהניח הגבינות ביד הגוי מסומנות יש לחוש שמא הרתיחן במליחת גבינותיו ששם עליהן או שמא החליק פניהן בשומן חזיר. ונחלקו עליו רבי' שמחה והר' משה בתוספ"'. לא עלה בידי לזהות בוודאות את ר' משה; שמא הכוונה לר' משה מתקן, ר' לעיל, עמ' 422.

ביא את פסקיו ותשובותיו, מכתיר אותו בתואר 'מורי הוראה' ³⁷*. מבין שואליו ידועים לנו ר' יצחק אור זרוע, ר' שלמה מווינא, והמהר"ם מרוטנבורג ³⁸*. באחת מסליחותיו חתם ר' ברוך ממגינצא: 'יעקב הקטן יגדל בתורת האלהים אמן ברוך חזק...'. אבל אין מכאן ראיה שהיה לו בן שני בשם יעקב, שכן יכול להיות שהמדובר בנכד ³⁹*. שמו של אחד מתלמידיו ידוע לנו. בכתב־יד של תוספות בכו"ר נאמר בסופו: 'נשלמה מסכת בכורות, קיצור משיטת שאנץ שקיצר הר"ר יצחק הבחור תלמיד מהר"ר ברוך זצ"ל'. ונראה לי שתלמיד זה הוא ר' יצחק הבחור, אשר קידש את השם בווינצבורג ועליו ייסד ר' ברוך את הסליחה 'בינות אריות ובינות לבאים', שבה קונן: 'במיתה משונה גדן בתחלואים, נצרף ככסף באהבה מתממת. בחור נחמד בעיני כל רואים, איכה נאפן באופן הכוסמת' ³⁹*. ושמו הוא זהה עם ר' יצחק בר' יוסף, שהתווכח עם אנשי כמורה ואשר גם עליו מסופר ש'נשברה גויתו בתוך אופן עגלה על קדוש השם' ⁴⁰*. חברו של ר' שמואל, הרב ר' משולם, שלדעתו שאל ר' שמחה (לעיל, עמ' 429) אינו אלא בנו של ר' דוד בר' קלונימוס (לעיל, עמ' 365). בעוד שלפני זמן לא רב לא ידענו אלא את שמו, הרי מכירים אנו כעת את פירושו לירושלמי מסכת שקלים ⁴⁰*. ונראה שעיסוקו בירושלמי לא הצטמצם במסכת שקלים בלבד ⁴¹*. ר' ברוך ממגינצא שלח

³⁷* כ"י קמברידז' Or 786 179: 'תשובת מורי הוראה זצ"ל ליתן מעות לגוי בערב שבת שיקנה למחר ביום השוק לצורך יהודי חלילה כי יש שליחות לגוי לחומרא... שמואל בן ר"ב זצ"ל'. ושם, 180: 'שלחו למורי הוראה דבש מווינצבורק ביד גוי בלא חותם ולא רצה לשתותו, דשמוא עירב הגוי יין נסך וכו'', וגם ר' שמחה כינה אותו 'ר' שמואל הוראה' ר' לעיל הע' ³⁰.

³⁸ אור זרוע ח"א, סי' תשס"ז. בסי' תשמ"ח נמצאת תשובה שהשיב ר' יצחק לר' שמואל. התשובה לר' שלמה היא בשו"ת מהר"ם ד"פ סי' תר"ץ. התשובה למהר"ם נזכרת על־ידי התלמיד בשו"ת ד"פ סי' תרצ"ב: 'שאלתי למו' אדם שנודר צדקה סתם לכל דבר שירצה אם יש לו ליתן הצדקה לנרות ובית הכנסת או לחולים איזה מהן חביב והביא לי ראיה מן הירושלמי דמס' שקלים שיש ליתן קודם לחולים', המורה אינו אלא ר' שמואל, כפי שמוכח מהתשב"ץ סי' תקל"ג.

³⁹ ע"י הברמן שם, עמ' נ. ³⁹* הברמן שם, עמ' קמ"ו—קמ"ז.

⁴⁰ ר' י. רוזנטל, דברי ויכוח מתוך ספר יוסף המקנא, קובץ על יד ס"ח (תשל"ז), עמ' 321. ⁴⁰* הוציאו לאור הרב אברהם סופר, גיו יורק תשי"ד, על־פי כ"י אוקספורד 7, 370, וראה במאמר הביקורת שלי, קרית ספר ל"א (תשי"ז), עמ' 327.

⁴¹ כ"י פאריס 1408, 86 ע"א: 'ירושלמי פרק קונם (נדרים פ"ח ה"א, מ ע"ג) נדר להתענות ושכח ואכל איבד תעניתו והוא שאמ' יום סתם הא יום זה מתענה ומשלים ומשמע שאין צריך לפורעו, ותימ' מאי שנא נדר שהוא מן התורה משאר אכילות שוגג שחייבין עליהן קרבן ועל שגגת שבועה שאינה בכרת וכי תימא חטא ומ"מ יצא ידי נדרו, קשה לפירש"י דפי' דאין להתפלל ענינו בשחרית שמוא יארע לו אונס ונמצא שקרן בתעניתו משמע שאיבד תעניתו ולא יהא אונס כשוגג. הר' משולם בר' דוד'.

שאלה בעניין שהוא נגע בו לר' דוד לר' משולם בנו⁴¹ *1. הוא נזכר יחד עם ר' יהודה בר' משה הכהן ור' דוד בר' שאלתיאל בתשובה לשאלה על בתולה שנאנסה ביום הרג רב בוורנקוורט והיא ארוסה והארוס נשא אשה אחרת. מתשובתו הארוכה נשאר רק סיומה: 'כללו של דבר תחלתו וסופו הוכיחו לכשרות וישרות...'. ולאחר שהוסיף ראיות מפסקיהם של רבנו שמחה, של ר' דוד אביו, רבנו קלונימוס בר' יהודה ושל רבנו גרשון, הוא מסיים בלשון נמלצת: 'ישמור מלכנו שורש וענף וישמיענו זמירות מכנף הארץ ושונאינו ינאף באף וחרון וישמרנו ויחיינו ראשון ואחרון. וישלח לנו מבשר טוב בגיל ורון, משלם בר' דוד זצ"ל⁴². המעשה שנרמז לו כאן אירע בשנת 1241. ר' משולם עמד בקשר עם ר' יעקב צרפתי הדר בנירנברג, הוא ר' יעקב בר' שלמה מקורסון, תלמידו של הר"ש מינץ⁴³ *2. מלבד תשובות ופירושים הנמסרים בשמו⁴⁴ ישרד חלק מפירושו של ר' דוד לפיוטים⁴⁵ *3.

בעל התוספות האיטלקי, ר' אלעזר⁴⁶ בר' שמואל מווירונא⁴⁷ *4, עמד בקשרים כמעט עם כל חכמי אשכנז שנזכרו כאן. הוא היה תלמידו של ר' יצחק הזקן. תלמידו של ר' אלעזר, ר' אביגדור כ"ץ, כותב באחת מתשובותיו: 'ראיתי בטופס הגט והלכותיו שכתב ר"י הזקן בכתב ידו האריך בוי"ו. וכן היה נוהג אחריו מורי הר"ר אליעזר מווירונא על פיו, כי היה תלמידו⁴⁸. ור' אלעזר עצמו כותב: 'וקי-בלתי ממורי ר' יצחק וכן פרשתי מפיו בפרק המוכר את הבית'⁴⁹ *5. אין כל ספק לגבי זהותו של ר' יצחק. ויש להניח שבדרכו מווירונא לצרפת או בחזרתו שמה ר' אלעזר גם בבתי-המדרש של ערי הריינוס ודרום-אשכנז. מכל מקום פנה בשאלותיו אל חכמיהן. ר' יהודה בר' קלונימוס כותב בספרו: 'ושאל ר' אלעזר בר' שמואל מווירונא: יאיר אדוני עיני בהא דאמרינן בפ' בתרא דיומא (פ"ד ב) אין עושין דברים הללו על ידי גוים ולא על ידי קטנים אלא אפילו בגדולי ישראל ואין אומרינן לעשות דברים הללו לא על ידי נשים ולא על ידי כותים, אבל מצטרפין לדעת אחרת... כך היא הגירסא בספרים המצויין אצלי, אבל פרש"י

⁴¹ או"ז ב"ק סי' ת"מ.

⁴² שו"ת ר"ח או"ז סי' רכ"א, ע"ג ע"א, ור' שם סי' ק"ג, ואו"ז ח"א סי' תשמ"ו.

⁴³ ר' או"ז סי' תנ"ח, ור' תשובות ופסקים מהד' א. קופפר, עמ' 29, ולעיל, עמ' 316.

⁴⁴ או"ז ב"ב סי' ר"כ. וראה תשובות בעלי התוספות, מהד' איגוס, עמ' 43, ומ"ש במאמר הבקורת בקרית ספר, ל (תשל"ו), עמ' 201, ור' לעיל, עמ' 193, הע' 61 *.

⁴⁵ מבוא לערוגת הבשם, ח"ד, עמ' 52—54.

⁴⁶ ולפעמים גם כתוב: אליעזר. ואפטוביצר, מבוא עמ' 312, נקט צורה זו.

⁴⁷ כתב עליו צונץ ב'המזכיר' 1864, עמ' 20—*Gesammelte Schriften*. ח"ג, עמ' 250.

⁴⁸ כהן, מרדכי בן הלל, נספחים, עמ' אXX.

⁴⁹ רוקח סי' שע"ז.

זלה"ה על פי נשים⁴⁶ ומתוך זו הגירסא משמע לי... וקשה לי מהא דאמרינן... ואדוני יגלה עיני ואביטה, ואני הסודר השיבותיו על אשר דקדק אדוני...^{46*}.
שאלה בעניין מקווה נשלחה על-ידו לראבי"ה וגם לר' אלעזר בעל הרוקח⁴⁷.
לפרסום רב זכתה שאלת העגונה שנשלחה על-ידי ר' אלעזר לרבותיו בקהי-
לות הקודש שבריינוס ושבקולוניה, כדי לקבל מהם הסכמה לסברתו להתיר לאשה
להינשא. גופו של המעשה היה, שר' שלמה, בנו של ר' יעקב מווירונה, אחד
מעשירי העיר, נמצא בספינה שטבעה בים סמוך לפיזארו ופאנו, ולפי התלמוד
אשה לא תינשא לכתחילה, אם בעלה טבע במים שאין להם סוף. ר' אלעזר דקדק
בתשובתו ואמר: 'מדקאמר מים שאין להם סוף אסורה ולא קאמר אסורה לעולם
שמע מינה דלאו לעולם קאמר, וכך נראה שתלו רבותינו ע"ה על חכמי הדור
ויראי שמים שיתכוננו ושישכילו על הדבר שאירע בדורם...'. לאחר הרצאת
נמוקיו הוא מסיים בפניה: 'נראה לי שיזכה לשמים כל חכם שיכול להראות פנים
להיתר, כי האשה הגונה יושבת עגונה כל כך שנים רבות והרבה חשו רבותינו
לעיגון בנות ישראל, ועתה יראו רבותי והנראה בעיניהם יכתבו להסכים עמי
ועם חבירי ושלומם ושלום תורתם ירבה לעד, אליעזר בר' שמואל ז"ל. הכתבים
נשלחו בידי ר' יהודה, אחי העגונה מווירונה, שהיה בדרכו 'לפולין לסחורה'.
ובאשכנז השאיר את בא-כוחו, ישמעאל הכהן מווירונה, והלה העביר ממקום
למקום את כתבי ר' אליעזר מווירונה. תחילה הביאם לר' ברוך ממגנצא, ואחר-
כך לר' אברהם בר' משה מריגנשבורג. האחרון צירף את דבריו לרבני קולוניה,
וכתב: 'ובעוד מורי הרב ר' ברוך ז"ל עמדי לא היה נראה בעיניו להתירה לכת-
חילה. על כן איני יכול לסמוך על דעתי העניה ואיני כדי, כי עדיין לא הגעתי
גם לרועה צאן, ואם יש ביד רבותי כולכם להתירה הודיעוני מהרו ותמסרו הכת-
בים ליד ישמעאל הכהן מווירונא...'. הראבי"ה הצטרף לדעתו של ר' ברוך
וכתב: 'לא שאני כדי להכניס ראשי בין שני הרים המאלפים פן ירוצו גולגולתי
אך מצות הכותב אשמורה להגיד דעתי לפני רבותי, הן טוב, הן חילוף. ודעת
רבותי שבקולוניה כדעתי. אחרי שלא התירו חכמים לכתחילה לינשא גבי מים
שאין להם סוף... ואין בידינו לבדות דבר מליבנו בלא ראייה ולתת אמתלאות,
כי במקום שרצו חכמים פירשו הדברים כגון מסיח לפי תומו ועד מפי עד...'

46 עי' בדקדוקי סופרים יומא, קמ"ג ע"א.

46* יחוסי תנאים ואמוראים, ח"ג, קכ"ד ע"א.

47 עי' אפטוביצר, מבוא, עמ' 195, רוקח סי' שע"ז והעניין גם בתוספות ב"ב ס"ו ע"א ד"ה מכלל.

ויש מקומות שהחמירו חכמים ולא חשו לעיגון, כגון מים שאין להם סוף...⁴⁸. פסקו של ר' אלעזר, שנדחה על-ידי חכמי דורו באשכנז היכה גלים גם בספרות ההלכה המאוחרת⁴⁹.

בקרבנו של ר' אלעזר מוירונה אנו מוצאים את ר' ישעיה מטרנאני. אין אנו יודעים אם היה תלמידו של ר' אלעזר, אבל מכל מקום ישבו במקום אחד. ר' יצחק אור זרוע פנה בשאלותיו אל 'שני מלכי ישראל רבינו אלעזר בן רבינו שמואל שיחיה ורבינו ישעיה בן רבנא מלי זכור לטוב'⁵⁰. על התשובה המפורטת חתם רק ר' ישעיה, אבל קרוב לוודאי ששלח אותה גם בשם ר' אלעזר⁵¹, שכן מצאנו קטע שלם מתוך תשובה זו בספר 'שבלי הלקט' כתשובה, שהשיב הרב רבנו אלעזר בר' שמואל מוירונה זצ"ל לר' יצחק בר' משה⁵². על הוראותיו של

48 חליפת המכתבים נמצאת בס' הראב"ה סי' תתק"א, ח"ג, עמ' קל"ג—קמ"ג. המקורות המקבילים הם שו"ת מהר"ם דפוס פראג, תקע"ב, אור זרוע ח"א סי' תשמ"ד, שו"ת ר' יהודה בן הרא"ש, זכרון יהודה סי' צ"ב, מרדכי יבמות סי' צ"א—צ"ב. אפטוביצר, שהעתיק קטעים מהתשובות במבוא (עמ' 193, 423, 429, 431, 460) נתקשה (שם עמ' 431) בזיהויו של ר' אברהם בר' משה. אין זה החכם הידוע מריגנשבורג, כי הוא נפטר, לדעת אפטוביצר, בשנת תתק"ס (1200), בעוד תשובתו של ר' אברהם בר' משה, שאנו דנים עליה, נשלחה אחרי מותו של ר' ברוך ממגנצא, היינו אחרי 1220. אפטוביצר מדייק בדברי ר' אברהם ומוצא, שכותבם היה בשעה זו צעיר לימים, ולכן הוא משער שר' אברהם בר' משה זה היה במגנצא והיה ראש בית-דין אחרי מותו של ר' ברוך, ואולי היה הוא נכדו של ר' אברהם בר' משה מריגנשבורג. אבל אין לנו ידיעה כלשהי על חכם כזה. מאידך גיסא מעיד ר"י אור זרוע במפורש: 'ואף על גב דכתב מורי אבי העזרי... וזה לשונו אשר כתב בתשובתו אשר השיב להר' אליעזר מוירונא ולמורי הר' אברהם מריגנשבורג'. ואין לעשות את הר"י אור זרוע טועה לגבי זהותו של מורו (ההקבלה של אפטוביצר מתשובת הרא"ש, שבה החליף את ר' אליעזר מוירונא בר' אליעזר ממיץ, אינה מוכיחה כי הרא"ש חי דורות אחדים אחרי המעשה ואפשר שזוהי גם טעות מעתיק). הר"י אור זרוע היה תלמידו של ר' יהודה החסיד ועמו ישב ר' אברהם בבית הדין של ריגנשבורג, כפי שכתב אפטוביצר שם, עמ' 306, והייתכן שהר"י אור זרוע היה תלמיד נכדו של אותו ר' אברהם?

49 שו"ת מהר"י וייל סי' נ"ב ושם בטעות: ר' אלעזר מוורמישא. וב"י בטור אה"ע סי' י"ז עפ"י המרדכי ושם בטעות: ר' אלעזר מוורדון, וכבר העיר על כך צונץ שם. 50 אור זרוע ח"א סי' תשנ"ה.

51 בסופו של סעיף ג נמצאת הערה: 'אעפ"י שרבותי כך השיבו לי, נראה בעיני הלכה למעשה כאשר כתבתי יצחק בר משה נב"ה'. כל העניין נמצא שם, בסי' של"ח, מ"ד ע"ד.

52 שבלי הלקט סי' רמ"ז, ועי' גם באור זרוע ח"ב סי' קל"ט. ר' אלעזר נזכר גם בשבלי הלקט ח"א, סי' י"ג, סי' רל"ו.

ר' אלעזר הסתמך ר' אביגדור כ"ץ בתשובותיו^{52*}. ר' אלעזר כתב, כפי שראינו, תוספות למסכת בבא בתרא, וי. נ. אפשטיין רצה להוכיח, שהתוספות שלנו למסכת זו מדף קמ"ד ע"ב הן תוספותיו של ר' אלעזר⁵³, אבל עוד נשוב לדון בשאלה זו. נכדו של ר' אלעזר היה הפילוסוף והרופא, סניגורו של הרמב"ם, ר' הלל. בראשית ספרו 'תגמולי הגפש'⁵⁴ מפורש: 'אמר המחבר הלל בן החסיד ר' שמואל בן הגאון ר' אליעזר מווירונא'.

[ח]

המאסף לכל מחנה הפוסקים במחציתה של המאה השלוש-עשרה באשכנז, ובמידה מרובה גם בצרפת, הוא ר' יצחק בר' משה מווירונא, מחברו של הספר 'אור זרוע'. ספרו שימש לנו על-יד התוספות מקור עיקרי לדברינו על בעלי התוספות בצרפת, באשכנז, בארצות הסלאביות ואף באיטליה¹. את יחוסו מוסר ר' יצחק בחתימה דלהלן: 'אני יצחק בר' משה בן הר' יצחק בן החבר ר' שלום זכר צדיק לברכה'². זקנו ר' יצחק בר' שלום היה תלמיד חכם, ששלח את שאלותיו לר' קלונימוס בר' יהודה, והלה השיב לו: 'אאריכה לראש הבחור המפולפל ר' יצחק החבר בן הרב ר' שלום...'³. ארץ מולדתו היתה בזהמיה, היא ביהם, או ארץ כנען. לשון כנען שגורה בפיו. ארץ כנען היא 'מלכותנו', והוא מדבר על 'כל מקומותינו בארץ כנען', חכמיה הם 'רבותי שבביהם'⁴, ויהודיה הם 'אחינו שבביהם', שעליהם הוא

^{52*} 'השיב הר"ר אביגדור כהן צדק, ספרים של גוים שנשתקעו ביד הישראל זכור אני, כי הר"ר אליעזר מווירונא לא היה תופש בהם שום איסור למוכרן', שבה"ל ח"ב, עמ' 23, ור' גם שם, עמ' 105.

⁵³ תרביץ שי"ב, עמ' 198, ועי' להלן, עמ' 651.

⁵⁴ הוצ' מקיצי נרדמים 1874.

1 על ר' יצחק כתבו גרוס, מונטסשריפט 1871 עמ' 248; י. וועללעש, מונטסשריפט 1904 בהמשכים בתדפיס 1905 עמ' 1—52; והעירו על דבריו פוגלשטיין שם, עמ' 701—706; מרקון שם, עמ' 707—721; מאמר שני כתב וועללעש ב-JJLG, 1906, עמ' 73—124; י. ז. כהנא *Or Sarua als Geschichtsquelle*; אפטוביצר, מבוא לראבי"ה עמ' 25—31; ח. טשרנוביץ' תולדות הפוסקים, עמ' 55—61. הוא העתיק את דברי קודמיו מבלי לבדוק אחריהם.

2 אור זרוע, ח"א, סי' תשס"ט.

3 שו"ת ר"ח אור זרוע סי' קס"ז. ר"י אור זרוע ב"ב סי' קע"ו, קע"ז. את דעתו של טיקוצ'ינסקי, שכאילו ר"י אור זרוע מסתמך על דברי אביו, כבר דחה בצדק אפטוביצר, שם עמ' 31.

4 על לשונות כנען עי' במאמרו של מרקון הנ"ל. המקומות שבהם נזכרים ארץ ביהם וכנען נרשמו על-ידי וועללעש במאמרו השני, עמ' 97 ועמ' 102.

מספר 'שמוליקים חרבותיהם ותריסיהם בשבת' שלא כהלכה, אבל הוא נוטה להתיר שעה שהם שומרים את העיר *⁴. בצעירותו הגיע לעין מיישן (Meissen) שבסאפסוניה. וכך הוא מספר: 'זכורני כשאני המחבר נער קטן, והיו מציירין במיישין בבית הכנסת עופות ואילנות, ודנתי שאסור לעשות כן...'⁵. 'ארץ ששונא' נכללת במושג 'מלכותנו': 'ועל דא סמכי בני מלכותינו ארץ ששונא' (ב)פראגא שכותבין כתובה ערב שבת וחותמין במוצאי שבת, 'ובמלכותינו בשו-שניא עושים חתני תורה סעודה גמורה ומזמנים מבני הקהל ונותנים להם מאכ-לים טובים, אווזות ותרנגולים'⁶. היסוד הסלאבי היה חזק בחלק זה של גרמניה במאות ה-12 וה-13, וקהילות ישראל שבשתי המדינות היו מעין מרכז אחד. מסתבר כי את ימי חייו של ר' יצחק יש לקבוע בשנים 1180—1250 בקירוב. ב-1246 כתב עדיין את חיבורו, שכן הוא אומר במפורש: 'נמצא דזו השנה דקיימין בה, שהיא שנת שש לאלף ששי'⁷. בעודו צעיר התחיל בנדודיו, וכפי שהוא מעיד על עצמו, גדל 'בעוני ובטלטולים'⁸. בטלטוליו זכה להכיר את רוב חכמי אשכנז וצרפת, והחשובים שבהם היו רבותיו. מבין חכמי ביהם הוא מציין כרבותיו את ר' יעקב בר' יצחק הלבן *⁹ ור' אברהם בר' עזריאל¹⁰. בריגנשבורג למד אצל ר' יהודה החסיד וקיבל ממנו בעיקר ענייני חסידות¹¹. הוא קורא לו: 'החסיד הגדול מורי הרב רבינו יהודה החסיד'¹² ו'הקדוש ר' יהודה החסיד'¹³. באותה עיר למד גם אצל ר' אברהם בר' משה, והוא מזכיר את שניהם כאחד: 'וראיתי את מורי הרב רבי יהודה החסיד זצ"ל ואת מורי הרב רבי אברהם זצ"ל

*4 אור זרוע ח"ב סי' ע"ח אות י"ג. ולפנינו ב'ערב שבת'.

5 שם, ע"ז סי' ר"ג.

6 שם, ח"א סי' תשי"ב. ח"ב סי' ש"כ.

7 שם, ע"ז סי' ק"ז.

8 שם, סיום אלפא ביתא, ו ע"ד.

9 שם, ח"ב סי' תל"ב. אפטוביצר, שם עמ' 30, בטעות: ר' יצחק הלבן, אולם הוא צודק בדבריו נגד טיקוצ'ינסקי וועללעש, שעשו גם את ר' אליעזר מביהם וגם את ר' יצחק בר' מרדכי לרבותיו של הר"י אור זרוע. את הראשון אין הוא מציין בכלל כמורו, ואת השני הוא מזכיר עשרות פעמים, ורק ארבע פעמים נמצא התואר 'מורי' על-יד שמו. מבחינה כרונולוגית אי-אפשר לקבל את הדעה שאכן היה מורו, אבל גם קשה להסכים לשיטתו של אפטוביצר, שיצר חכם שני בשם ר' יצחק בר' מרדכי מפרגא, שאולי היה נכדו של הראשון. לי נראה, שכאן כמו במקרים אחרים, העתיק המחבר את לשונו של אחד מתלמידיו של הריב"ם, אולי ר' יואל, ונשמט שמו של המקבל.

10 עי' מ"ש בתרביץ ש"י, עמ' 32, הערה 17.

11 עי' לעיל, עמ' 390—391.

12 אור זרוע ח"א סי' קי"ד.

13 שם, ע"ז סי' ר.

בן הרב ר' משה זצ"ל שהיו קורין שנים מקרא ואחד תרגום בשעת קריאת שליח צבור את ספר תורה¹⁴. רבותיו המובהקים, שעל ידיהם — כביטוי — יצק מים¹⁵, רשם את הוראותיהם ועקב אחרי מעשיהם ומנהגיהם, היו ר' שמחה משפירא, ר' אליעזר בר' יואל בבון ור' יהודה בר' יצחק מפאריס¹⁶. משני הראשונים קיבל את רוב ידיעותיו על תורתם של חכמי אשכנז. על שלשלת הקבלה שבידו הוא מעיד. 'ונראה כמו שקבלתי אני המחבר ממורי רבינו אבי העזרי, שקבל מרבינו יואל אביו זצ"ל שקיבל מרבינו יצחק בר' מרדכי זצ"ל שקיבל מרבינו יצחק בר' אשר זצ"ל...'¹⁷. ושלשלת קבלה דומה ברציפותה לגבי חכמי צרפת עד לרש"י היתה בידי רבו ר' יהודה מפאריס¹⁸.

בהיותו בוירצבורג למד ר' יצחק בר' משה אצל ר' יהונתן בר' יצחק, תלמידו של ר' יצחק הלבן¹⁹. בצרפת היה גם תלמידו של ר' שמשון מקוצי. עדותו של ר' יצחק על הוראת רבו זה בדבר נשיאת אות הקלון בשבת²⁰ מאשרת את ההשערה, שר' יצחק שהה בצרפת סמוך לשנת 1215. בשנה זו פירסמה ועידת הכנסייה שבלאטיראן את ההחלטה, שהיהודים ייבדלו במלבושיהם מהנוצרים²¹ ובאותה שנה פנה גם האפיפיור אינוקנטיוס השלישי בעניין זה אל הגמוני צרפת²². ר' יצחק מציין כמורו גם את ר' יעקב בן ר' מאיר מפרובינש²³. את בן-עירו של הלה, ר' יצחק כהן מפרובנא²⁴*, הכיר עוד בהיותו בפאריס. ר' יצחק המשיך בקשריו עם חכמי צרפת גם לאחר חזרתו לאשכנז. הוא שלח את שאלותיו אל חכמי פאריס, ר' יחיאל בר' יוסף ור' שמואל בר' שלמה, שאתם

14 שם, ח"א סי' י"א, ועי' לעיל, עמ' 434.

15 ח"א סי' תרי"ג, ע"ז סי' רס"ב.

16 עי' לעיל, עמ' 411 ועמ' 378 ועמ' 323.

17 ח"א סי' תכ"ט.

18 עי' לעיל, עמ' 321.

19 עי' עליו לעיל, עמ' 222 ועמ' 413, והוא נזכר גם באור זרוע ח"א, סי' ק"ו, ב"ק סי' קפ"ט, קצ"ז, קצ"ח, ר ; ב"מ, סי' קצ"ז.

20 עי' לעיל, עמ' 344 ור' יצחק מביא מה ששמע מר' שמשון גם באור זרוע ח"ג ב"מ סי' קל"ד.

21 עי' בספרו של גרייזל, *The Church and the Jews in the XIIIth Century*, 1933, p. 308.

22 שם, עמ' 141. גרייזל שם, עמ' 65 הע' 119, מטיל ספק בדבר אם הסימן נהג בצרפת לפני 1269, ובעדות שבאור זרוע הוא רוצה לראות רק נוהג מקומי של זריזים לקיום מצות הקונציליום, אבל הוא לא שם לב למלים '... כן גזרו על כל היהודים בעת ההיא...'.
23 אור זרוע, ח"ב, סי' רל"ד, ועי' לעיל, עמ' 271.

*23 שם, ובמקום פרובנא צ"ל : פרובינש, ועי' גרוס, גלליא, עמ' 495.

יחד למד בבית-מדרשו של ר' יהודה והעתיק את תשובותיהם²⁴. בסוף ימיו ישב ר' יצחק לפי הנראה בווינא. הוא מדבר על 'עירנו וינא', רושם את מנהגיה²⁵, וגם בפי תלמידיו הוא נקרא ר' יצחק מווינא²⁶.

פעולתו הספרותית ועבודת חייו כלולות בספרו הגדול 'אור זרוע', וכבר ראינו שבשנת 1246 עדיין עסוק היה בחיבורו. כתיבת חיבור מקיף כל-כך נמשכה ודאי שנים רבות, אבל אין לנו שום ידיעות על הזמן שבו התחיל בו, או על השנים שבהן חיבר חלקים שונים של ספרו. וכל מה שנאמר ונכתב בנידון זה אינו אפילו בגדר השערה. אמנם ר' יצחק כותב במקום אחד: 'זה כשלושים שנה שהייתי בית-דין בין ראובן לשמעון, שטען ראובן על שמעון מנה לי בידך, ששלחתי לך ביד שלוחי מביהם לרגנשבורג'²⁷ — אבל אין מכאן ראיה, שכתב את חיבורו במשך שלושים שנה²⁸. הזכרת ברכת המתים או השמטתה על-יד שמות החכמים, שאותם מזכיר המחבר, אינן יכולות לשמש אבן-בוחן יחידה לגבי קביעת זמני חיבורם של חלקי-הספר השונים. אין הקפדה לגבי שמות הנזכרים לעתים תכופות ביותר, וגם המעתיקים נהגו לשנות דברים כאלה כראות עיניהם²⁹. סדרו של החיבור נקבע על-ידי המחבר עצמו, שבהקדמתו הקצרה מסביר, כי בחר בשם 'אור זרוע' לחיבורו משום חיבה יתירה שמצא בפסוק 'אור זרוע לצדיק ולישרי לב שמחה', שסופי תיבותיו הם: ר' עקיבה. שם הספר הפך לכינויו של המחבר וגם של בני משפחתו. המחבר נוהג כמנהגו של ר' עקיבא, שהיה דורש אותיות, והוא פותח את חיבורו בדרוש על האלפא-ביתא. דרוש זה מעיד, שמחברו הוא תלמידם של ר' יהודה החסיד ור' אלעזר בעל הרוקח. בהסתמכו על דברי הכתוב 'ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט', מקדים ר' יצחק הלכות צדקה לכל שאר ההלכות, שסדרן בחלק הראשון הוא: ההלכות שבמסכת ברכות, הלכות חלה, קלאים, ערלה ושביעית, מקוואות, נדה, ההלכות שבמסכת חולין, הלכות בכורות, תפלין, הלכות יבום וקדושין, חליצה, עגונה, גיטין. בסוף החלק נמצאות

24 שם ח"א סי' רכ"ה, סי' תשע"ג, ב"מ סי' ק"פ.

25 ח"א סי' ת"ו, תשס"ב.

26 עי' שו"ת מהר"ם דפוס פראג סי' קי"א, דפוס ברלין עמ' 173 סי' נ"ה, הל' שמחות למהר"ם סי' ל"ז, הגהות מרדכי קידושין סי' תק"ע ועוד.

27 אור זרוע, ח"א, סי' תש"ז.

28 כך כתב וועללעש במאמרו השני, עמ' 117, וחזר על כך טיקוצ'ינסקי במאמרו, עמ' 497.

29 טיקוצ'ינסקי עצמו, שם עמ' 485, הביא דוגמאות, אבל הוא בכל זאת מבחין בחיבור ארבע תקופות המתאימות לארבעת חלקי הספר. הוא מוסיף להחזיק בשיטה זו גם ב-*Germania Judaica*, עמ' 407. בהוספות למהדורה של 1963, עמ' 564, רמז צבי אבנרי לדברי כאן.

פרק שמיני

שאלות ותשובות, רובן משל המחבר, וגם תשובות של אחרים ששילב בגוף החיבור³⁰. בחלק השני נכללו הלכות שבת, ערובין, פסחים, ראש השנה, יום הכיפורים, סוכה, חנוכה, יום טוב, מגילה, תענית, נשיאת כפים, תשעה באב, הלכות אבילות וראש חודש. שני החלקים הללו נדפסו בז'יטומיר, בשנת תרכ"ב (1862), מתוך כתב-יד שהיה ברשות ר' עקיבא לעהרן מאמסטרדאם. שני חלקים נוספים נדפסו מתוך כתב-יד שב'בריטיש מוזיאום' בירושלים בשנת תרמ"ז—תר"נ (1888—1890). בהם נמצאים הפסקים למסכתות: בבא קמא, בבא מציעא, בבא בתרא, סנהדרין ועבודה זרה. ומתוך אותו כתב-יד עצמו הדפיס אהרן פריימן את הפסקים למסכת שבועות³¹.

אין לגלות הבדלים בין החלקים השונים בענייני סידור החומר ועריכתו, והנסיגות שנעשו בעניין זה הם דברים בעלמא ללא טעם. וועללעש כותב: 'החלק השלישי והרביעי של החיבור מראים סידור קבוע יותר. ניכרת בהם עריכה יותר שיטתית ואחידה... בחלק הראשון אין למצוא עריכה "מתוכננת"'³². ולעומתו כותב טשרנוביץ: 'בכלל ניכר שחלק א"ב הכולל סדר מועד ומאכלות אסורות, כלומר החלק הריטואלי והדתי, יותר מסודר ומפותח מסדר נזיקין, חלקים ג"ד. שסדר זה יש לו יותר תכונת פירוש ותוספות מתכונת פוסק ואפשר גם שלא כל הסדר הוא מבעל אור זרוע בעצמו אלא ממחבר אחר'³³. ושניהם כאחד אין להם על מה שיסמכו, ולא עוד אלא שטשרנוביץ אפילו לא טרח לעיין באור זרוע, או לקרוא את דברי וועללעש כראוי. שאלמלא כן היה רואה, כי גם בחלק הראשון ישנן 'תשובות מהרב המחבר זצ"ל'³⁴, ובסופה של תשובה אחת נאמר: 'סליקא תשובת מורי הגדול הר' יצחק בר' משה נ"ע'³⁵, וכן 'תשובה שהשיב אבא מרי שיחיה'³⁶.

ברור אפוא, שהן בחייו והן לאחר מותו נוספו סימנים גם על-ידי בנו וגם על-ידי תלמידיו ואף המחבר עצמו הוסיף על דבריו לאחר שחיברם וסידרם. הוא כותב: 'אחר שכתבתי זה בפנים מצאתי בירושלמי'³⁷. שאיפתו היתה ברורה

30 ע"י שם סי' תרצ"ב, תרצ"ג, תרצ"ד.

31 בספר היובל 'תפארת ישראל' לכבוד ר' ישראל לוי, ברסלוי תרע"א, עמ' 10—32, ועי' בחלק הגרמני, עמ' 400—402. על-פי כתב-יד בריט. מוז. ניתן להשלים את סוף הלכות חלה ותחילת הלכות כלאים, שכבר היו חסרות בכתב-היד, שממנו הועתק כ"י רוזנטלינה.

32 במאמרו הראשון, עמ' 23.

33 תולדות הפוסקים ח"ב, עמ' 61.

34 סי' קי"ב, סי' קי"ד. 35 ח"א סי' תשע"ד.

36 סי' תשל"ט.

37 ח"ב סי' ס"ז.

להוסיף דברים שנתחדשו, וספק אם בכלל ראה את חיבורו כמוגמר. בתשובה על דבר 'הצדיקים אשר נהרגו בוורנקבורט' בשנת 1241, הוא כותב: 'כי אין נכון לעשות דבר גדול כזה בלא דעת רבותינו ובלא דעת הקהילות וכשהביאו... תשובותיכם ואגרותיכם חיליתי פניהם להראות לי, שרציתי להתבונן בהם ול-חברם בחיבורי ולא רצו בשום עניין עד בטורח גדול, שהראום לי בשבת קודם אכילה שעה קטנה, שקריתי קריאה בעלמא ולא יכולתי להתבונן בהם כלום...' ³⁸. מסתבר, שר' יצחק רצה לקבץ ולאסוף בספרו את כל מה שנראה לו לחשוב ובעל ערך, ועבודה זו בוצעה שלבים שלבים. הוא עצמו מזכיר פעמים אחדות את ליקוטיו ³⁹, חומר שלקט מתוך ספרים ראשונים ואחרונים. בכתבו את חיבורו הגדול בדק בליקוטים, והשווה את דבריו האחרונים עם הראשונים. דרך עבודתו מתוארת בדבריו אלה: 'כתבתי בליקוטי תניא בספרי המטביל סכין צריך להעביר חלודה, ועיינתי בספרי בפרשת מדין ולא מצאתיו. ושמא בספרי זוטא הוא, מיהו אפילו לא מיתניא סברא גדולה היא' ⁴⁰. יש שהוא נזכר לעיין בליקוטים רק לאחר שכתב את דעתו והכריע את הכרעתו. בעניין דליקה שהיתה בשבת פסק: 'והיה שם ספק נפשות וכבוה ישראלים אין צריכים שום תענית ושום צדקה על זה, שהרי בהתירא עשו מה שעשו, ואפילו אם הם רוצים לתת צדקה על כך, בית דין מוחין בידם שאם כן אתה מכשילם לעתיד. ויש שמורים להם להתענות על ככה ושוב בהיות הדליקה מורים להם לכבות ואחר כך גוזרים עליהם תענית... ולא נהירא לי אלא כדפרישית כך נראה בעיני הלכה למעשה... ואחר שכתבתי זה מצאתי בליקוטיי שכתבתי בשם ריב"א... וזה לשון תוספות שנכתבו לפני ריב"א...' ⁴¹.

דומה לליקוטים היה כנראה גם הקובץ; אמנם הוא אינו נזכר אצל ר' יצחק, אלא אצל בנו ר' חיים ⁴² ואצל נכדו, שנשא את שמו, ר' יצחק ⁴³. לא כל מה שליקט וקיבץ הכניס לחיבורו הגדול, אבל קרוב לוודאי, כי לאחר שבנה את בניינו הוסיף עליו — בראשונה על הגליונות — מעשים ושמועות, העתקות ולי-קוטים, מנהגים ופסקים. ולכן אין לראות עובדה מתמיהה בכך, שהמחבר רומז בחלק הראשון של ספרו לחלק השני ואף לחלק השלישי והרביעי ⁴⁴, וכן למקומות

38 ח"א סי' תשמ"ז.

39 ח"א סי' ק"צ, פסקי ע"ז סי' רצ"א.

40 אור זרוע שם, ועי' בספרי זוטא הוצ' הורוביץ, עמ' 330 ובהערה שם.

41 ח"ב סי' ל"ח.

42 שו"ת ר"ח אור זרוע סי' ד, מ"ג, מ"ד.

43 שם, סי' י"ד.

44 המקומות נרשמו על-ידי וועללעש במאמרו הראשון, עמ' 28, ובמאמרו השני, עמ'

117—118.

מאחרים בתוך חלק אחד. מכל מקום אין להסיק מכאן⁴⁶, שהחלק הראשון חובר לאחרונה, שהרי מצאנו גם בחלק השלישי וגם ברביעי רמיזות לא מעטות לחלק הראשון והשני⁴⁷, אבל גם אין לדבר על שתי מהדורות של החיבור הגדול. המחבר עבר על חלקי חיבורו, ובראותו בסימנים ובחלקים הראשונים, שהוא דן באותם עניינים ביתר הרחבה בסימנים ובחלקים שלאחר כך, הוסיף במקומות הראשונים הערה מתאימה. רמזים אלה, שהיו לפי הנראה כתובים תחילה על הגליונות, הוכנסו בהעתקים מאחרים לפני החיבור. כך נהג גם רבו הראבי"ה בחיבורו הוא⁴⁷. יתר על כן, יש לנו הוכחות ברורות, שכל החלוקה לארבעה חלקים וסידורן של ההלכות, כפי שהוא לפנינו, לא נקבעה על-ידי המחבר, ועל כל פנים היו הבדלים בין כתבי-היד בתחום זה.

בנו של המחבר, ר' חיים, הבין כי חיבורו של אביו לא יזכה להפצה רבה, משום היקפו הגדול והקשיים הכרוכים בהעתקתו, ולכן חיבר קיצור הימנו, שבו ניתן בכל סימן תמציתו בהשמטת המשא-והמתן. בדרך-כלל שמר הבן על סגנון אביו, ורק במקומות שהוא מדבר בגוף ראשון שינה את הלשון. אם נאמר דרך דוגמה באור זרוע הגדול: 'נראה בעיני אני המחבר כדברי רבינו חיים זצ"ל', שינה בסימנים וכתב: 'ולאבא מרי זצ"ל נראה כדברי רבינו חיים כהן זצ"ל'⁴⁸. דברי ר' חיים: 'אומר ר"י שאין צריך להתרחק ממשפחות שאינן ידועות ולאבא מרי נראה שצריך להתרחק ממשפחות שאינן ידועות', הם סיכום דברי אביו: 'הלכך דעתי נוטה שרבא סובר דממזרים אינם טהורים לעתיד לבוא. וליתא להא דאמר שמואל⁴⁹ הלכה כר' יוסי שממזרים טהורים לעתיד לבוא. ונפקא מינה שיש להתרחק ממשפחות שאינן ידועות [ולא] כדפירש רבינו יצחק בר' שמואל זצ"ל, דקשיא ליה התם הלכתא למשיחא? ופירש דנפקא מינה הואיל והלכה כר' יוסי, שאין צריך להתרחק מן המשפחות שאינן ידועות, הואיל וטהורים לעתיד, ולדידי הואיל דסבירא לי, דרבא פליג אדשמואל דפרק עשרה יוחסין וסבר כר' מאיר, דאין טהורין לעתיד לבוא, צריך להתרחק ממשפחות שאינן ידועות'⁵⁰.

45 פוגלשטיין במאמרו הנ"ל, עמ' 703.

46 כבר עמד על כך וועללעש שם, עמ' 118.

47 עי' 'לעיל, עמ' 385, אפטוביצר, מבוא עמ' 88, מסביר בדרך דומה את הרמיה של הראבי"ה. דבריו 'מראה זה הנפלא והיחיד בספרות...'. יש בהם משום הפרזה קלה, וכל הבחנתו בין הראבי"ה לבין האור זרוע (שם, עמ' 86), אין לה יסוד כלשהו. גם בעל אור זרוע לא 'פירש את המסכת המאוחרת לפני הקודמת' והרמיזות אינן כלל מעטות.

48 הל' צדקה סי' ז, בכ"י של אז"ק סי' כ"ה וכעין זה במקומות רבים.

49 קידושין ע"ב ע"ב.

50 אור זרוע-ח"א סי' תר"ח, סי' כ"א, ועי' לעיל, עמ' 233.

קיצור זה נקרא בשם 'סימני אור זרוע'. ר' יצחק בן ר' חיים מעתיק קטע מאור זרוע הגדול וכותב בסופו: 'עד כאן לשון רבנא זקני זצ"ל באור זרוע וזה לשון אבא מארי זצוק"ל בסימני אור זרוע'⁵¹. 'הסימנים' הללו נתפרסמו במידה כזאת, שהם נקראו 'אור זרוע' בניגוד ל'אור זרוע הגדול'. ר' ישראל מקרמז, מחברם של ההגהות להלכות הרא"ש, מעתיק את דברי 'אור זרוע' מתוך הסימנים, וכותב בסוף דבריו: 'מא"ז'. גינו המפורסם, ר' ישראל איסרלין, משיב לשואל אחד מריגנשבורג: 'לא יכולנו לבאר לך שאלה זו יפה, כי אין אור זרוע גדול לפני פה בניאושטט... אמנם מקרוב בהיותי במרפורק, שם יש אור זרוע גדול מכל סדר נזיקים ויתר מסכתות וראיתי בו אותו פסק... והנה ידעתי שיש בעירך אור זרוע גדול מן החבור כולו'⁵². הוא מזכיר עוד פעמים אחדות את 'אור זרוע הגדול', אבל 'אור זרוע' סתם הוא הקצר⁵³. בן-דורו של איסרלין, ר' יעקב מולין סג"ל הידוע בכינויו מהרי"ל, פותח תשובה אחת במלים: 'הנה כתב באור זרוע וזה לשונו...'. אבל הוא מוסיף בסיום דבריו: 'עד כאן לשון סימני אור זרוע, והנה קיצר ולא פירש הראיה, אור זרוע גדול אין בידי'⁵⁴. ר' יהודה מינץ הביא אתו את ה'אור זרוע גדול' לאיטליה⁵⁵. הפוסקים המאוחרים מדגישים, שלא זכו לראות את ספר אור זרוע וכי אינו בנמצא. אמנם הם מרבים להביא את דעותיו ופסקיו של ר' יצחק אור זרוע, אבל מכלי שני ושלישי בעיקר, מהגהות הרא"ש, מהמרדכי, מהגהות מיימוניות, מכתבי ר' ישראל איסרלין ומפסקי ר' מנחם רקנאטי. גם לידינו לא הגיעו אלא אותם כתבי-היד של 'אור זרוע הגדול', אשר על-פיהם נדפס⁵⁶. ולעומת זאת גדול יותר מספר כתבי-היד של ה'אור הזרוע הקטן'⁵⁷.

51 שו"ת ר"ח אור זרוע סי' י"ד.

52 לקט יושר, הו"ל ר' יעקב פריימן, ח"ב, עמ' 14.

53 המקומות נרשמו על-ידי וועללעש במאמרו השני, עמ' 84, הע' 35.

54 שו"ת מהרי"ל סי' נ"ד.

55 שו"ת מהר"י מינץ, סי' י"ב, י"ג.

56 קטע מח"א עד לסי' תשס"ג נמצא בבודליאנה כ"י 650.

57 על כ"י מיכל ע"י אור החיים, עמ' 405. צונץ השתמש בכ"י דה רוסי 1131, ולפני היה צילום של כה"י הואטיקנה מספר 148. כתבי-יד נוספים של סימני אור זרוע נמצאים בבריטיש מוזיאום, 5, 516, 532, בודליאנה 657 — כ"י מיכל הנ"ל — 2, 881, פרמה 4, 1237. ג. סצירדוטה רשם בקאטאלוג של ה-Casanatense גם את כה"י 2120/135 כאור זרוע. בדקתיו והוא מכיל פירוש למסכת פסחים. [ראה כעת חידושי רבינו דוד בר ראובן בונפיד על מסכת פסחים, מהד' א"י שושנה, ירושלים תשל"ח, עמ' 9, ושם הע' ח] וראה יעקב פריימן *Eine Handschrift der Simane Or Sarua*, בספר היובל לכב' אהרן פריימן, 1935, עמ' 31.

סדר ההלכות בכתב-יד של 'סימני אור זרוע'⁵⁸ שנכתב בשנת 1301⁵⁹, היינו חמישים וחמש שנים לאחר שר' יצחק כתב את ספרו הגדול, הוא: (א) הלכות צדקה; (ב) הלכות חלה; (ג) הלכות כלאים; (ד) הלכות ערלה; (ה) הלכות גידה וטבילה; (ו) הלכות ק"ש; (ז) הלכות תפילה ונטילת ידים; (ח) הלכות סעודה וברכות ודיני שבת; (ט) הלכות מילה; (י) הלכות יולדת; (י"א) הלכות עירובין; (י"ב) הלכות ראש השנה; (י"ג) הלכות יום הכיפורים; (י"ד) הלכות סוכה; (ט"ו) הלכות חנוכה; (ט"ז) הלכות מגילה ופרשיות; (י"ז) הלכות תענית; (י"ח) הלכות יום טוב; (י"ט) הלכות חול המועד ונידוי; (כ) הלכות בית-הכנסת; (כ"א) הלכות שמחות; (כ"ב) הלכות ראש חודש; (כ"ג) הלכות פסח; (כ"ד) בבא קמא, בבא מציעא, בבא בתרא; (כ"ה) סנהדרין; (כ"ו) שבועות; (כ"ז) עבודה זרה; (כ"ח) שחיטת חולין; (כ"ט) מסכת יבמות; (ל) מסכת גיטין; (ל"א) הלכות בכורות; (ל"ב) הלכות תפילין; (ל"ג) תשובות. הסימנים של ל"ג פרקים אלו נמנו במניין נפרד לכל פרק, ולא במניין כולל לכל הספר, כסדר הנהוג בחלקים של אור זרוע הנדפס. המניין הנפרד של הלכות צדקה מוכיח, שהשיטה האחרת היא מעשה אחד המעתיקים. אינני בא לומר, כי סדר ההלכות שבאור זרוע הקצר הוא המקורי, שכן גם בו יש ערבוביה. מתקבל על הדעת, שדיני שבת באו אחרי הלכות ברכות ושהתשובות היו בסוף החיבור, אבל אין להעלות על הדעת שהסדר: שחיטת חולין, יבמות, גיטין, בכורות, תפילין, הוא מעשה-ידי המחבר, או של בנו. ודרך-אגב, גם כתב-היד של 'בריטיש מוזיאום'⁶⁰, שמתוכו הדפיסו את החלק השלישי ואת החלק הרביעי של החיבור, סדרו שונה מכתב-היד של החלקים הראשונים. המעתיק הקדים למסכת בבא קמא את פירוש הא"ב והלכות צדקה, ואחרי מסכתות עבודה זרה ושבועות הוסיף הלכות נדה, מקואות, חלה, כלאים, ערלה וחדש ומסכת ברכות והלכות סחורה בדברים האסורים. המסקנה הברורה היא אפוא, שהמעתיקים העתיקו קונטרסים מהחיבור הגדול וצירפו אותם בסדר המקרי שהגיעו לידיהם⁶¹. חלק התשובות שבספר ודאי

58 כך רשום שם החיבור בכ"י ואטיקנה.

59 בהל' ע"ז סי' י, שהוא תמצית סי' ק"ז שבאור זרוע הגדול נאמר: 'שנת ס"א לפרט היא שנה שנייה לשמיטה ובשנת ס"ו תהיה שמיטה'.

60 Or. 2860, קאטאלוג מרגליות 31—530, ח"ב, עמ' 187.

61 תמוה הדבר שכל אלה שכתבו על סדרו של החיבור ובנו שיטות שלימות, לא שמו לב להבדלים שבין כה"י. הסדר שבכ"י של הבריטיש מוזיאום נרשם על-ידי רנ"ן רבינוביץ בקאטאלוג שלו מטפר 7, סי' י"ג. גם המדפיסים לא הרגישו, שכה"י כלל גם את מסכת שבועות, וכבר עמד על כך א. פריימן בספר היוכל לכב' ישראל לוי, עמ' 401. המעתיק קרא לפי הנראה: 'שביעית', והפסיק את מלאכתו אחרי ע"ז, כי הלכות שביעית כמו שאר ההלכות נדפסו בחלק א.

שנוסף בסוף החיבור, וכנראה לא על-ידי המחבר, שהרבה לשלב את תשובותיו ואף את תשובותיהם של חכמים אחרים במקומות רבים; ומכאן התשובות שנכפלו בספר⁶². בכתב-היד, שעל-פיו נדפס החלק הראשון, הסמיך המעתיק את קונטרס התשובות להלכות יבמות וגיטין, משום שהתשובות הראשונות דנות בעניינים אלו.

ההשוואה של כתב-היד מראה הבדלים במספרן של התשובות ואף בסדרן. בכתב-יד של 'אור זרוע הקטן' נמצאת תמציתן של רוב התשובות, אבל לא של כולן. ולעומת זאת נוספו בו אחדות. ובסוף הקובץ נאמר: 'בעזרת אלהים חיים אחל לכתוב תשובות של דודי מורי הרב ר' חיים'. התשובות שהעתיק נמצאות בקובץ התשובות של ר' חיים⁶³. הכותב אפשר שהוא בן-אחיו של ר' חיים, ר' שלום בר' ברוך, שאותו הוא קורא: 'מורי נכדי'⁶⁴, ואילו הוא גם פונה בשאלו-תיו. לא כל תשובותיו של ר' יצחק אור זרוע מצאו את מקומן בחיבורו, ושרידים מהן נשארו בחיבורים שונים⁶⁵. העתקי התשובות שנשלחו נרשמו על גבי גליונות של ספרים. ומאלפים בנידון זה הם דברי המהרי"ל: '...לאחר כך כאשר פטרתי שליח הדיינים בערב שבת הייתי תאב מאד למצא בשום מקום אי מלוה על זמן חשוב ראוי או לאו, ובבוקר בשבת בבית הכנסת האיר הקדוש ברוך הוא את עיני ובא בעל הבית אחד והביא לי ספר ישן ושאלני מהו. והצצתי בו ואמרתי הוא פירוש מתורת כהנים וראיתי בו בתחלתו קצת תשובות ישנות אחת היתה כתיבת ידי רבינו יצחק אור זרוע והי[ת]ה גם כן בחיבורו ומכיר אני כתיבת ידו, כי כמה ימים היה בחדרי⁶⁶ ומצאתי שם גם כן תשובה ישנה ששאלו על שכיב מרע שצוה כמה עניינים ובכלל הוצאות שצוה ליתן לאשתו ריבית והשיבו וזה לשונו...'⁶⁷. בין התשובות, שהיו כתובות בקובץ, שהכיל פירוש לתורת כהנים, מצא רק אחת, שהיתה גם ב'אור זרוע', שלא היה תמיד נמצא ברשותו⁶⁸. דברי המהרי"ל יצאו ללמד על גורלן של תשובות כל חכמי ימי-הביניים.

ערכו העיקרי של החיבור 'אור זרוע' הוא, כאמור, באוסף העשיר של החומר, שנקבץ ונאסף על-ידו — חומר שחשיבותו מרובה לא בלבד לתולדות הספרות בימי-הביניים, אלא גם לתולדות חיי קהילות ישראל ברוב ארצות אירופה. ברור, שהמחבר ראה בהרחבת גבולות חיבורו ובהכללת חומר רב בו עד כמה שהגיעה

62 ח"א, סי' של"ח ושם סי' תשנ"ה.

63 כגון התשובה של ר' משה הכהן בשו"ת ר"ח אור זרוע, סי' קנ"ח.

64 שו"ת ר"ח אור זרוע סי' ק"ה, קל"ח, קנ"ב.

65 עי' ר"ח מיכל, אור החיים עמ' 510.

66 הכוונה לספר שנכתב בכתב ידו של ר"י אור זרוע.

67 שו"ת מהרי"ל, סי' ע"ד. [שתי תשובות נוספות שאינן באו"ז הדפיס איגוס מתוך כ"י מרדכי, שו"ת של בעלי התוספות, עמ' 116—118]. 68 עי' לעיל, עמ' 443.

ידו, את תפקידו העיקרי. שאיפה זו קשורה בהערצה ללא-סייג לחכמתם ולתורתם של הראשונים ובהרגשת התבטלות לגביהם, להרגשה זו נתן ביטוי גמרץ. על דברי בעל הלכות גדולות: 'כל (היכא) דבעי בדיקה, כגון נפילה ושבירה ודרוסה, דמתכשר בבדיקה, הני מילי בדורות קמאי, דהוו בקיאי למיבדק, אבל אנן לא בקיאינן ולא סמכינן אנפשינן, כתב רש"י: 'ולי נראה, דאין לדיין אלא מה שענינו רואות, ומותר לסמוך עליו, דכתיב או אל השופט אשר יהיה בימים ההם, אבל הוא יזהר יפה ויביא לפניו כל הטבחים וכל הבקיאים בדבר...'.⁶⁹ ועם כל נטייתו לקבל את דעת רש"י כלשונו, שכן 'אנו שותים מימיו של רבנו שלמה, ונוהגין כדבריו'⁷⁰ — אין הוא יכול להצטרף הפעם לדעתו של רש"י, והוא מעיר את הערכתו האופיינית: 'ואומר אני יצחק בר משה נב"ה (נשמתו בצרור החיים) המחבר, רבינו שלמה, שכתב כך לדורו הוא דכתב ולכיוצא בדורו, שהיתה בהם תורה גדולה וברורה וחכמה יתירה, והיו ראויים להורות ובני דורם היו יכולים לסמוך עליהם, אבל עכשיו בימינו, שבעונותינו נתמעטה התורה ואבדה החכמה, משבח אני את העצלנים שלא יסמוכו על חכמתם לבדוק ואל יורו לאחרים להקל ויקבלו שכר על הפרישה יותר מעל הדרישה'⁷¹. עד כמה שידוע לי, הוא הראשון המרבה להכתיר בקביעות גם את חכמי אשכנז וצרפת בתואר גאון. לא רק רבנו גרשם הוא 'הגאון'⁷², אלא גם הראב"ה נקרא: 'הגאון מורי אבי העזרי'⁷³, והוא מדבר גם על 'גאון אחד מגאוני צרפת'⁷⁴.

הכלל הנקוט בידו הוא: 'ומצוה עלינו לקיים דברי ראשונים ומנהג אבותינו'⁷⁵. ובלשון אחר: 'הא אין אדם רשאי לחדש דבר מעתה אלא הכל כמו שפסקו האחרונים נעשה'⁷⁶. זיקתו למנהג ולמקובל היא חזקה ביותר, ואין הוא סובל כל פגיעה בהם. כאשר ביקשו אחד משואליו בשם ר' פסח, להודיע לו סמך למנהגם של 'אותם שוטים מקידוש של בית הכנסת, אחרי שאין יכולין לצאת באותו קידוש ואורחין אין כאן, הוא מוכיחו ומשיב לו בצורה חריפה: 'צר [לי עליך] והיטב חרה לי, כי נתת את פיך לחטיאך, ותמוה אני על חכם ונבון כמוך, שהיית רשאי להוציא דבר מפוך, הלא ידעת כמה גאוני גאונים וקדושי עליון רבותינו שבמגינצא ושבבורמישא ושבשפירא, הלא משם יצאת תורה לכל ישראל, הלא נהגו מיום שנוסדו כל הקהילות שברינוס ושבכל ארץ אשכנז, ומלכויות שלנו נהגו אבותינו ואבות אבותינו, צדיקים קדושים, חכמים מחוכמים, ועתה אתה כותב עליהם שוטים. והלכה אומרת ואתם מכיון שנהגו אבותיכם נוחי נפש אל תשנו ממנהג

69 חולין נ"ב ע"א, רש"י ד"ה בריר. 70 ח"ב, סי' שצ"ג.

71 ח"א, סי' תט"ז. 72 ח"א, סי' תשל"ט.

73 שם, סי' תש"מ. 74 שם.

75 ח"ב, סי' תט"ו וח"א סי' תשי"ב. 76 שם, ב"ב סי' קי"ג.

בעלי התוספות באשכנז, הפוסקים והחסידים

אבותיכם, כי לא דבר רק הוא ואם הוא רק מחסרי הבנה ומריקני המוח הוא ריק, שאבותינו נהגו כדין וכתורה, כי תקנת התנאים והאמוראים הוא לקדש בערב שבת ובערב יום טוב לקדש את השבת ולהעיד עליו בקידוש זה, שיום קדוש הוא ושיום טוב הוא, לא נתקן עיקרו כלל בעבור האורחים... אלא לקידוש היום ברבים נתקן...⁷⁷. ואם הוא יוצא לפרקים לחלוק על פסקם של הרי"ף, הרשב"ם, הרמב"ם ורבו הראב"ה, אין הוא עושה זאת אלא מתוך היסוס רב. ועל כך תעיד לשונו: 'מיהו לבי מגמגם...'⁷⁸. ר' יצחק אור זרוע הוא בכל הנוגע לבירור ההלכה וליחס למקורות תלמידים הנאמן של בעלי התוספות הצרפתים ושל הפוסקים האשכנזים, וכשנבוא לדון על שיטתם ועל דרכם נתבסס גם על דבריו. בתוספות שלנו נזכר ריא"ז רק פעמיים, וכמובן באותן התוספות, שעריכתן מאוחרת⁷⁹. הוא עצמו השתמש בתוספות הקדומות, דייק בדבריהן והסיק מהן מסקנות הלכה למעשה; ועל רבות מהן שמענו רק מתוך חיבורו. לחבריו ובני-דורו בצרפת יוקדש הפרק הבא.

77 ח"א, סי' תשנ"ב.

78 שם, סי' תשל"ז. וועללעש במאמרו השני, עמ' 82 הערה 16, מעיר כי ר"ת אור זרוע

כתב על אביו: 'והוי מפיך נפשיה מפלוגתא, כי כן היה דרכו', אבל המעיין בתשובות, שם סי' א, יראה שהדברים מכוונים לרבו של הר"ח — מהר"ם מרוטנבורג. אמנם נכון — שבה במידה יכלו הדברים להיאמר גם על ר"י אור זרוע, אלא שהיוצאים מן הכלל מרובים אצל שניהם, ועי' להלן, עמ' 550. וועללעש במאמרו הנ"ל, עמ' 124, מביא שדעתו של ר"י אור זרוע על תשובת הגאונים היתה: 'אפע"ג שלא הרבו בראיות, ידענו שתשובתם נכונה והגונה וכדי הם לסמוך עליהם, שמהם תורה יוצאת לכל ישראל ואף אנו ראינו לקיים בעצמינו ישמע חכם ויוסיף לקח', אבל המעיין באור זרוע ח"א, סי' תר"ה, ימצא, שאין זה לשונו של המחבר, אלא הוא מעתיק תשובה: 'עוד מצאתי תשובת רבותינו ושכתב ידידי כי נפלא בעיניו...'. והתשובה מסתיימת במלים: 'ואע"פ דלא הוצרכנו לסהודי על תשובת הגאונים שכדי הוא לסמוך עליהם, כתבנו לידידינו לפי מיעוט דעתינו סמך וראיה וליכא לאוזוי כלל מינה והמקום ב"ה יאיר עינינו בתורתו', ורק אח"כ מתחילים דברי המחבר: 'ממה שכתב בזו התשובה...'. וכן נראה בעיני אני המחבר...'. טשרנוביץ, תולדות הפוסקים, ח"ב, עמ' 56 כותב גם כן: 'הגאונים היו בעיני בני סמך גדולים שמדבריהם אין לזוז אפילו כשאין להם ראיה', ובהערה 26 שם הוא מעתיק את דברי התשובה הנ"ל מבלי לציין את מקומה, ונראה שלא עיין בה.

79 ע"ז נ"ח ע"ב ד"ה כתב והוא באור זרוע ע"ז סי' רכ"ג. חולין מ"ז ע"ב ד"ה אפילו: 'משום אבי העזרי והראב"ן כתב הר' יצחק בספרו'. והעניין באור זרוע ח"א סי' ת"א, נ"ז סע"א. בתענית ג ע"ב ד"ה בימות נאמר אמנם: 'ומשום הכי אמר ר"י בשם א"ז לעולם בין בימות החמה בין בימות הגשמים מוריד הטל דלעולם לא אתי לידי ספק אמר ספק לא אמר', אלא שהעניין אינו באור זרוע, ע"ש ח"א סי' שצ"ט. ודעה זו נמצאת בתוספות ברכות כ"ט ע"ב ד"ה הא: 'לכך יש בני אדם שאומרים כל שעה טל...'. ואולי בתוספות תענית ר"י הוא הריצב"א, או הר"י, שאמרו בשם זקנים.

פרק תשיעי

ר' יחיאל מפאריס ובני-דורו

[א]

ממלא מקומו של ר' יהודה מפאריס והאישיות המרכזית בין חכמי צרפת באמצע המאה הי"ג היה ר' יחיאל בר' יוסף. מוצאו היה מהעיר Meaux ונודע בשמו הלועזי: שיר ויוש (Sire Vives). במקור הלאטיני הוא נקרא *Vivo meldensis*, ומדברים עליו כעל *Peritissimus et per totum famosissimus Iudaismum* היינו, 'המלומד ביותר והמפורסם ביותר בין כל היהודים'¹. בפי הפוסקים הוא נקרא: החסיד והקדוש², ואגדת העם ייחסה לו מעשי נסים, שנרקמו מסביב למגעו עם שרים והגמונים³. חברו, ר' יצחק אור זרוע, המזכיר את ימי לימודיהם בבית-מדרש רבם, ר' יהודה⁴, פנה אליו בשאלותיו⁵. בסיומה של אחת התשובות רומז ר' יחיאל לטרדותיו בענייני הציבור: 'ושלום וחיים יוסיף לך השם וצר לי כי לא היה פנאי להשיב לך על כל קוץ וקוץ, כי מיד הביאם לי (ו)הלכתי מיד לדבר מצוה ושלום שלום כאוותי, צעיר עם, יחיאל בר יוסף...'⁶. ר' יחיאל היה גם תלמידו של הר"ש משנץ, שמא בימי שהותו של זה בפאריס (לעיל, עמ' 274), בפסקיו הרבה להביא מהוראותיו ותשובותיו⁶. ר' יחיאל מילא את התפקיד הראשי באחת הפרשיות הטראגיות של קורות היהודים בימי-הביניים. עליו הוטל להגן

- 1 לוויז, מונטסשריפט 1869, עמ' 148; קיש, שם 1874, עמ' 123; גרוס, גלליא, עמ' 341.
- 2 ארחות חיים, ח"ב, עמ' 286, ח"א הל' ציצית סי' ט"ז, ועי' במפתח של שלזינגר, עמ' 642.
- 3 שלשלת הקבלה, נ"ז ע"א: 'וראיתי בקונטרס שזה הקדוש היה גם כן חכם בקבלה מעשית...'.
4 עי' לעיל, עמ' 438.
- 5 אור זרוע ח"א סי' רכ"ה.
- 6 שם סי' תשע"ג, ועי' עוד ב"מ סי' ק"פ וע"ז סי' רצ"ז.
- *6 פסקי רבינו יחיאל מפאריס, מהד' א.ד. פינס (ירושלים תשל"ג) עמ' 25, וכ"ה בכ"י אופ' 300 (קאטאלוג 672), 70 ע"א, בפסקי הר' יחיאל: 'ומו' רבי' יהודה ורבי' שמשון הורו... ומו' רבי' שמשון היה מורה', ובמקום אחר באותו כ"י, 72 ע"א, העתיק 'מפסקי הר"ר יחיאל מפריש' ובתוכם תשובה של רבנו שמשון, היא התשובה שבתשו' מיימ' מאכלות אסורות, סי' ד.

על התלמוד מפני האשמות, שכלולים בו חירופים על הנצרות, ואמונות טפלות ומשובשות. על ויכוח זה נשמרה עדות נוצרית־לאטינית מסוף המאה הי"ג וגם חיבור עברי, שנכתב בימי המשא־והמתן שהתנהל על גורלו של התלמוד⁷. אמנם אין לראות בו פרוטוקול מדויק של הויכוח, שכן הוא כתוב בסגנון המקובל, שבו סיפרו יהודים על ויכוחים בין יהודים לבין נוצרים, והמחבר קישט את דבריו בחירופים ואיומים, דברי לעג וביטויים חזקים, שבוודאי לא השתמש בהם ר' יחיאל. אלא שהמחבר הסתמך על דין־וחשבון מהימן — אולי של ר' יחיאל בעצמו — על מהלך החקירה, על סעיפי התביעה ועל דרכי ההגנה היהודית⁸. סגנונו העממי וגם החומר השגור בספרות הפולמוס — ייתכן שנלקח מתשובותיו של ר' יחיאל בהזדמנויות אחרות⁹ — אינם גורעים מערכו ההיסטורי, הבולט בעיקר אגב השוואת החומר התעודתי.

החרמת ספרי התלמוד בשלישי במארכ 1240 לפי פקודת האפיפיור גריגוריוס התשיעי, היתה מכה קשה ליהודי צרפת. מליצותיו של הכותב 'כי שמש וירח קדרו ושמים מאד נשערו, וככבים אספו נגהם'¹⁰ אין בהן משום הפרזה, והן מביעות את הרגשתם של בני הדור. אותו אפיפיור גינה במלים חריפות באיגרותיו לכמה מהגמוני צרפת, ובאיגרת מיוחדת למלך, את פרעות־הדמים שפרעו הצלבנים ביהודי פואטיה ואנוז ומקומות אחרים ודרש להעניש את האשמים ולהחזיר את הרכוש השדוד לבעליו¹¹. הוא כתב מה שכתב לאחר שקיבל תלונות ובקשות מיהודי צרפת: *Lachrymabilem Judeorum in regno Francie commorantium et miseratione dignam recepimus quaestionem*.

והנה כעבור שלוש שנים באה האשמה בדברי האפיפיור הזה, שהיהודים מתכחשים לתורת משה וטוענים שניתנה להם תורה חדשה, התלמוד, שהוא, כפי שאומ-

7 הויכוח נדפס פעמים אחדות. השתמשתי בהוצאת ראובן מרגליות, לבוב, שהקדים לו 'תולדות רבינו יחיאל'.

8 בעיקר הדברים מסכים אני למסקנותיו של יצחק בער במאמרו 'לבקורת הויכוחים של ר' יחיאל מפריש ושל ר' משה בר' נחמן', אלא שמן הראוי, לדעתי, להדגיש יותר את המומנטים הריאליים שבוויכוח, עי' תרביץ ש"ב, עמ' 172 ואילך, ושם הערה 1 נרשמה גם הספרות הנוגעת לעניין. ועי' לעיל, הערה 1. על התעודות הנוגעות לשריפת התלמוד דן גרץ בתולדות היהודים, ח"ז, עמ' 441. התעודות עצמן נתפרסמו בספרו של Solomon Grayzel, *The Church and the Jews in the XIIIth Century*, 1933, עמ' 240, 250, 275, ועי' גם שם, עמ' 29—33, ועמ' 341—345. ור' כעת ח. מרחביה, התלמוד בראי הנצרות, ירושלים תשל"א, עמ' 227 ואילך.

9 עי' צדוק כהן, *REJ*, ח"א, עמ' 232.

10 ויכוח, עמ' 12.

11 גרייזל, עמ' 226 ועמ' 228.

רים, עיקר הסיבה שנשארו סרבנים בבגידתם¹². היודע מה המקום שתפס לימוד התלמוד בחיי יהודי צרפת, ברור לו שהם ראו בדברים אלה סכנה חמורה ביותר לקיומם, ואין ספק שכותב ההקדמה לוויכוח מבטא את הרגשתם בכתבו: 'כי הנה טובים חללי חרב מהיושבים שוממים בלי תורה'¹³. הוא רומז, לפי הנראה, למאורעות שאירעו בשנת 1236, ומוצא שהצרה האחרונה גרועה מהראשונה. בין השייטין של ההאשמה ניכר, שידיעותיו של גריגוריוס על התלמוד נתחדשו לו רק לפני זמן קצר ואין הוא מעלים את הפתעתו. ממכתבו של ההגמון אודו, שליח האפיפיור, אל אדוניו, אינוקנטיוס הרביעי, אנו למדים שמוסר הידיעות על התלמוד לגריגוריוס היה המומר ניקולאוס דונין¹⁴. הוא הוא אשר שם בפיו את הדברים על הזנחת תורת משה מצד היהודים, על התורה שניתנה בעל-פה למשה, על דברי הכזב של היהודים שתורה זו נמסרה בעל-פה מדור לדור, עד שבאו הסופרים והחכמים וכתבוה בספר, העולה בכמותו על כתבי-הקודש — דיבורים המזכירים טענותיהם של קראים ומינים. ניקולאוס דונין לא היה רק המעורר והמשפיע, ואפשר שהוא גם חיבר את טיוטת האיגרת, שאותה העביר כ'בנו היקר של האפיפיור' להגמון של פאריס¹⁵. ומובן הדבר, שר' יחיאל רצה להעמיד את ועדת-החקירה על כך, שכל ההאשמה אינה נוצרית אלא מעשה ידי יהודי בוגד וכופר¹⁶. ר' יחיאל טען, שהתלמוד הוא ישן-נושן ונתחבר לפני ט"ו מאות שנה ויותר. הירו-נימוס הגלח ידע כל תורתנו [ו]התלמוד, כאשר נודע לכל הגלחות. ואם היה בו דופי לא היה מניחו עד כה, ועוד הכי עד הלום לא היו גלחים ומשומדים חשובים כאלה? ואין אומר ואין דברים בלי נשמע קולם זה ט"ו מאות שנה, ומה מצאתם בנו להביאנו עד פה, לעמוד על נפשינו, להלחם על תורתנו לחוטא הלז אשר כפר בדברי חכמינו זה ט"ו שנה, ולא היה מאמין רק בכתוב בתורת משה בלא פתרון. ואתם ידעתם, כי לכל דבר צריך פשר, ועל כן הבדלנוהו ונדנוהו. ומאז ועד עתה חשב רעה עלינו, לעקור הכל, ולשוא נשא נפשו, כי עליה נמות, והנוגע בה נוגע בבבת עינו, ואם עלינו תעבירו זעם, הלא נדחינו בקצה הארץ, ותורתינו

12 שם, עמ' 240.

13 ויכוח, עמ' 12.

14 גרייזל, עמ' 277.

15 שם, עמ' 239.

16 שמא כוונת המתווכח בהדגשת מקור ההאשמות במינותו של המאשים למעט את ערכו, שכן הנוצרים נאבקו נגד מינים שלהם. הרדיפות נגד הקתארים בצפון-צרפת הגיעו לשיאם ב-1239; ב-13 במאי של אותה שנה נשרפו יותר מ-180 קתארים, וראה: C. H. Haskins, Robert le Bourge and the Beginning of the Inquisition in Northern France, *Studies in Medieval Culture*, p. 193ff. 222ff. דונין היה מין זה ט"ו שנה לפני הוויכוח.

זאת בבבל ומדי ויון וישמעאל ובשבעים אומות למעבר לנהרי כוש שם היא, הנה גופינו בידכם, אך לא נפשינו^{16*}. דברי ר' יחיאל אלה מגמתם ברורה. כל הטיעון נגד התלמוד חידוש הוא. הטוענים הקודמים לא העלוהו, והרי אין ספק שאם היו מוצאים בו בתלמוד דופי לא היו מתעלמים ממנו. הטענה שאפילו משומדים לא השמיעו את קולם בנידון היא בוודאי מוגזמת. המומר פטרוס אלפונסי פתח פתח בדיאלוגים שלו לטענותיו של פטרוס Venerabilis נגד התלמוד כ'סודם השטני' של היהודים¹⁷. בספר הפולמוס הקטן של ר' יעקב מוויניסיה, המתווכח עם אחד המשומדים ושנתחבר זמן קצר לאחר הוויכוח בפאריס, נאמר: 'הלא ידעת אם לא שמעת מה שקרה לדונין המין, אשר המיר חקי ה' ותורותיו וגם דת רומי לא היה מאמין, והרב הקדוש רבנא יחיאל, לכבוד אלהי השמים דחה אותו בשתי ידים והבדילו לרעה בקול שופר ובתרועה, כי לא היה בפיו נכונה ואבדה ונכרתה ממנו האמונה ויהי שורש פורה ראש ולענה...'^{17*}.

דברי ר' יעקב, ששאב את ידיעותיו ממקור הקרוב לחוגו של ר' יחיאל, מבלי־טים את מגמת טענתו של ר' יחיאל. כל ההאשמה אינה אלא מעשה נקמה של כופר יהודי, שאינו מאמין לא בדתו ואף לא בנצרות. ר' יחיאל חוזר ומדגיש¹⁸, כי דת ישראל אין לה קיום בלי התלמוד. הנצרות הכירה בדת ישראל בבחינת דת נסבלת, ולכן אין היא יכולה לעקור את התלמוד. אין כל ספק, כי זו היתה הטענה העיקרית בוויכוח פאריס. אינוקנטיוס הרביעי כותב ב־12 באוגוסט 1247 למלך צרפת: '... חכמי היהודים של מלכותך טענו מקרוב לפנינו ולפני אחינו, שבלי הספר הזה, הנקרא בעברית תלמוד, אין הם יכולים להבין את כתבי הקדש ואת שאר מצוות דתם וחקיה. וכיוון שאנו מצווים על ידי צו אלהי לסבול אותם בתורתם, חשבנו לנכון לענות להם, שאין ברצוננו לגזול מהם את ספריהם אם הדבר כרוך בשלילת תורתם'¹⁹. הדברים נשמעים כמעט כתרגום טענתו העיקרית של ר' יחיאל.

לתשומת־לב ראויה גם תשובתו הכללית של ר' יחיאל על הטענה, שבתלמוד נמצאים מאמרים קשים ופוגעים בגויים: המושג 'גויים' מכון רק לעובדי עבודה־זרה הקדמונים. והוא מסתייע בהתפתחותה המאוחרת של ההלכה, שביטלה למ־

^{16*} ויכוח, עמ' 13.

¹⁷ ראה במאמרו החשוב של עמוס פונקנשטיין, התמורות שבויכוח הדת שבין יהודים לנוצרים במאה הי"ב, ציון, של"ג (תשכ"ח), עמ' 133—141, ובספרו של ח. מרחביה, עמ' 93 ואילך.

^{17*} ישורון של קאבאק, ח"ו, עמ' 29—30, מאן, REJ, 1926, עמ' 363, וספר הזכרון לש. א. פוזנסקי, עמ' י"ח.

¹⁸ ויכוח, עמ' 14.

¹⁹ גרייזל, עמ' 275.

עשה את רוב דיני עבודה זרה: 'ועוד אוכיח לך, כי כל הני גויים לא כדרכן מיירי, שהרי ידעת, כי בכל נפשינו אנחנו שומרים את התורה וכמה נסקלים ונשרפים ונטבעים ונהרגים ונחנקים יש ממנו עליה, וכל מה שאסור בהנך גויים עבדינן בכם, דתנן לפני אידיהן של גויים שלשה ימים אסור לשאת ולתת עמהם, תלך אתה ברחוב היהודים ותראה כמה עושים אפילו ביום החגא, ועוד תנן אין מעמידין בהמה בפונדקאות של גויים ובכל יום אנו מוכרים בהמ(ה) לגוי, ועושין עמהם שותפות ומתייחדים עמהם, ונותנים תינוקת שלנו תוך בתייהם להניק, ומלמדים תורה לגוי, שהרי יש כמה גלחים יודעים לקרא בספר יהודית...'²⁰. רגליים לדבר, כי גם טענות אלו הובאו לפני האפיפיור אינוקנטיוס הרביעי, שראשית שלטונו חלה בשנת 1243 והיהודים ניסו את מזלם אצל 'המלך החדש'. אבל גם הצד-שכנגד פעל לחידוש גזירתו של גריגוריוס, ובמכתבו של אינוקנטיוס אל מלך צרפת מיום 9 במאי 1244 אנו קוראים דברים קשים על התלמוד: 'היהודים מחנכים את ילדיהם על ברכי התלמוד, זה הספר, העולה בהיקפו על כתבי הקודש — וכזאת כבר כתב קודמו — המלא גידופים וחירופים על ה' ועל משיחו, ובדותות על הבתולה הקדושה, וטעויות פוגעות ושטויות שלא נשמעו כמותן. ולעומת זאת הם מונעים מאותם הילדים את ידיעת התורה ודברי הנביאים, כי הם מפחדים, שילמדו את האמת על בן-האלהים ויגיעו לאמונה בגואל. כאן מפסיק האפיפיור את דבריו על התלמוד ונוגע בנקודה שאינה שייכת כלל לעניין: היהודים לוקחים נשים נוצריות כמיניקות לבניהם, דבר שעלבון בו לאמונה הנוצרית, שכן הם עושים מעשים מגונים עם הנשים האלה. הוא מזהיר את המאמינים לבל יסבלו מעשים אלה. והאפיפיור חוזר לנושא העיקרי, ומזכיר את החקירה בפאריס — לפי פקודתו של גריגוריוס — על התלמוד ועל שאר ספרי היהודים עם פירושיהם, שנמסרו אחרי בדיקתם לשריפה בנוכחות כוהני הכנסייה והעם 'למרבית בלבול מחשבתם הבוגדנית של היהודים, כפי שראינו במכתביהם': tam predictum abusiois librum, quam alios quosdam cum omnibus glossis suis perlectis in potestate, ac examinatos ad confusionem perfidie Judeorum, publice coram clero et populo, includio concremarint, prout in litteris eorum perspeximus contineri. האפיפיור מודה למלך על עזרתו ודורש ממנו לנהוג בחומרה, להמשיך במע-שיו הטובים הראויים לשבח ולהוציא פקודה, שכל הספרים שנמצאו פסולים, וכן כל הפירושים שנבדקו ונפסלו, יישרפו בכל מקום שיימצאו בתחומי מלכותו. האיגרת מסתיימת בתביעה לאסור על היהודים להעסיק מיניקות נוצריות ומשר-

20 ויכוח, עמ' 21, ועי' לעיל, עמ' 177 ועמ' 352.

תים נוצריים בכלל²¹. מה הקשר בין העסקת המיניקות הנוצריות לבין שריפת התלמוד? האפיפיור הזכיר את מכתבי היהודים, ואפשר להניח שהיהודים טענו את טענותיהם העיקרוניות, כפי ששמענו אותם בוויכוח בפאריס: בלי התלמוד אין לקיים את דת ישראל. הוא אינו מכיל גידופים על הגויים. והראיה — היחודים חיים בצוותא אתם, ואפילו מוסרים את בניהם למיניקות נוצריות. האפיפיור דחה את הטענה הראשונה וקיבל את דעת החוקרים בפאריס, המבוססת על האשמותיו של דונין נגד התלמוד. והזכרת עניין המיניקות עוררה את האפיפיור להעיר את הערותיו החמורות בנידון זה. לא ברור, מה היו תוצאותיו המידיות של הוויכוח, לא מהחיבור העברי ולא מכתב־היד הלאטיני. ר' צדקיה בר' אברהם הרופא, שחי בסוף המאה הי"ג, כותב: 'ועל שאנו עסוקין בהלכות תענית ובעניין שריפת התורה כתבנו זה לזכר על מה שאירע בימינו על רוב עונותינו, אשר גרמו לנו ונשרפה תורת אלהינו בשנת חמשת אלפים וד' שנים לבריאת העולם (1244) ביום ששי פרשת וזאת חוקת התורה כעשרים וארבעה קרונות מלאים ספרי תלמוד והלכות והגדות נשרפו בצרפת כאשר שמענו לשמע אוזן. וגם מן הרבנים שהיו שם שמענו שעשו שאילת חלום לדעת אם גזירה היא מאת הבורא והשיבו להם דא גזירת אוריתא. ופירושו ביום ו' זאת חקת התורה היא הגזירה ומאותו היום ואילך קבעוהו היחידים עליהם להתענות בו בכל שנה ושנה ביום ששי של פרשת זאת חקת התורה ולא קבעוהו לימי החודש, תהא אפרה עלינו לכפרה [כעולה] על מוקדה...'²². גרץ כבר עמד על הקושי שבתאריך 1244 הנמסר במקור העברי²³.

ראינו שאינוקנטיוס, שכהונתו החלה ב־24 ביוני 1243, הזכיר במפורש את שריפת התלמוד בימי קודמו. יתר על כן, כשאינוקנטיוס נטה להמתיק את הדין בעניין התלמוד בשנת 1247, לאחר שהופיעה לפניו משלחת יהודית בימי שהותו בליון²⁴, כתב לו שליחו אודו²⁵ מעין מכתב־תוכחה. במכתב זה גולל לפניו את כל הפרשה מאז פקודתו הראשונה של גריגוריוס: הספרים המוחרמים נבדקו בנוכחותם של הארכיגמונים וההגמונים משנץ (Sens), שנליץ (Senlis) ופאריס²⁶, ובנוכחותם של חכמי היהודים — הכוונה לר' יהודה בר' דוד, ר' שמואל בר' שלמה, ר' משה מקוצי, שהופיעו יחד עם ר' יחיאל. אחרי הבדיקה ואחרי ששאלו

21 גרייזל, עמ' 251—252.

22 שבלי הלקט סי' רס"ג וכ"ה בכ"י בריטיש מוזיאום, קאטאלוג מרגליות, ח"ג, עמ' 382.

23 ח"ז, עמ' 441 ואילך, ועי' ש. ח. קוק, קרית ספר, שכ"ט, עמ' 281.

24 ראה לעיל, עמ' 451.

25 Odo . . . Apostolice sedis legatus

26 אלה הם ההגמונים שמונה המעתיק בסוף הוויכוח העברי.

בעצתם של מורי התיאולוגיה והמשפט הקאנוני נמסרו לשריפה כל הספרים שהשיגה ידם. ואילו חלה שריפת התלמוד בשנת 1244, היינו בימי כהונתו של אינוקנטיוס, לא ייתכן שאודו לא היה מזכיר עובדה זו ומוכיח אותו בה על ששינה את דעתו. אמנם גם על מכתבו של אינוקנטיוס משנת 1243 אין הוא מסתמך, אבל אפשר שיש ללמוד משתיקה זו דווקא, שהמכתב ההוא לא גרר אחריו מעשים. גם כרוניסטן נוצרי של המאה הי"ג מוסר, שבשנת 1242 הובאו לשריפה 24 עגלות עם ספרים. ואין כל ספק, שיש להגיה גם במקור העברי: 'בשנת ה' אלפים וב' שנים'²⁷.

מסתבר שלא כל הספרים שהוחרמו נשרפו. השתדלויותיהם של היהודים בשנים 1242—1248 היו מכוונות להציל את הספרים האלה וכן למנוע החרמות נוספות. בשנת 1248 פסק אודו, שעליו הטיל האפיפיור לבדוק את ספרי התלמוד בדיקה שנייה, שאין הם ראויים ליחס של סובלנות ואין להחזירם לחכמי היהודים, שהיו נוכחים בשעת הבדיקה. בסופו של פסק-דין זה, שעליו באו על החתום 44 אנשי-הכנסייה, ובתוכם אלברטוס מאגנוס, נאמר: 'אשר לספרים האחרים, אשר לא הראו לנו על ידי חכמי היהודים, אף-על-פי שנדרשו על ידינו תכופות לעשות זאת, והם אף לא נבדקו על ידינו, יש לנו ידיעה מלאה של המקום והזמן ונעשה את מה שצריך להעשות'²⁸. גזר-דין זה קבע את גורלם של ספרי התלמוד, הפירושים והתוספות בצרפת. אף בערי-השדה של המלכות התחילו לצוד אחרי-הם, ונוצרים שהחביאו ספרי יהודים הוחרמו על-ידי האינקבויזטורים²⁹.

מלבד הרשימה שהבאנו נשמרו רק עדויות מעטות לתגובות בני הדור על שריפת התלמוד. ר' מאיר מרוטנבורג, ששהה כנראה בצרפת בזמן המאורע, הביע בקינתו 'שאלי שרופה באש'³⁰ את התימהון ואת הצער, את הרגשת חוסר הישע ואת הכאב הצורב שתקפו את עולמם של החכמים, שראו 'דא גזירת אוריתא' ונלאו למצוא לה הסבר וטעם, ואמונתם התמימה לא נתנה להם להרהר אחריה אלא להתנחם ביעודי העתיד.

27 הנסיונות האחרים להשלים בין המקורות אינם מתקבלים על הדעת, עי' Grayzel, עמ' 252, הערה 3.

28 שם, עמ' 278.

29 רוברט, *REJ*, 1881, עמ' 214, תעודות משנת 1250 ומשנת 1275. ברשימות מטלטלים שנלקחו מאת היהודים בטולון, קארפינטראץ וערים אחרות, מדובר גם על משלוחי ספרים לפאריס, M. Jusselin, 'Documents Financiers des Mesures prises par Alphonse de Poitiers contre les Juifs', *Bibliothèque de l'école des Chartres*, כרך LXVIII, עמ' 13.

30 עי' א. בנעט, מונטסשריפט 1929, עמ' 295 ואילך; הברמן, גזירות צרפת ואשכנז, עמ' קפ"ג—קפ"ה.

ר' יחיאל מפאריס ובני-דורו

איִכָּה נְתוּנָה בְּאֵשׁ אוֹכֵלָה תֹאכֵל בְּאֵשׁ
בְּשָׂר וְלֹא נִכּוּ צָרִים בְּגִחְלִיָּהּ:

...וְאֶשְׁאֵל הָיֵשׁ

תּוֹרָה נְדָשָׁה בְּכֵן שָׂרְפוּ גְלִילִיָּהּ:

אֶתְמָה לְנַפְשִׁי וְאִיךָ יַעֲרֵב לְחֻכִּי אֲכַל
אַחֲרֵי רְאוּתִי אֲשֶׁר אֶסְפוּ שְׁלָלִיךָ
אֶל תּוֹךְ רְחוּבֶךָ כְּנִדְחַת וְשָׂרְפוּ שְׁלָל
עֲלִיזֹן אֲשֶׁר תִּמְאַסִּי לְבוֹא קֶהֱלִיךָ

אֶתְמָה מְאֹד עַל מְאוֹר הַיּוֹם אֲשֶׁר יָזַח
אֶל-כָּל אֶבֶל יַחֲשֹׁךְ אֵלַי וְאֶלֶיךָ

כִּימוֹת עֲנוּתֶךָ יִנְחַמְךָ צוּר וַיָּשִׁיב שְׁבוּת
שְׁבִטֵי יִשְׂרָאֵל וַיָּרִים אֶת שְׁפָלִיךָ.

למעשה ניסו יהודי צרפת, המנוסים בגזירות, לעקוף את החוקים ולפרוץ בהם פרצות. הגזירה לא הושלמה בבת-אחת, וההחלטות החוזרות ונשנות של ועידות הכנסייה והצורך לאיים בחרם על נוצרים המסתירים ספרי יהודים, מראים שהחוק לא בוצע במלואו. ר' יחיאל מפאריס בעצמו השיב על שאלה אם חייבים לתת שכר טרחה לאדם שהציל ספרי חברו עם ספריו וצריך היה ליתן שוחד³¹. אבל היו רק פרצות דחוקות, ואין ספק שהחוק גרר אחריו מיעוט לימוד התורה, ובמרוצת הזמן — ירידה גמורה בחיי הרוח של יהודי צרפת. אחד ממשתתפי הוויכוח בפאריס, ר' שמואל בר' שלמה, פותח את תשובתו בתלונה על המחסור בספרים: 'אזל רוחי ותם כוחי ואור עיני אין אתי מחמת המציק, הגברה ידו עלינו במאד, ונפש ומחמד עינינו לקח ואין בידינו ספר להשכיל ולהבין, שדי יקנא לעמו

31 כ"י אופ' 60 (קאטאלוג 668) גליון בדף ט. ור' גם פסקי ר' יחיאל מפאריש, (ר' להלן הע' 45), עמ' 16, סי' י"א, ושם הלשון אינו מחוור. לפני הגזירה טיפלו בשאלת חובת הפדיון של ספרים שנשארו בידי שר לאחר שבעליהם היהודים ברחו. ר' אליהו מלונדריש (ראה עליו להלן, עמ' 499) פסק, שמכיון שהשר 'לא יחוש בהם וישליכם במקום שלא כדיון. ולא יחזירם בחינם ויש בזיון כתבי הקדש הלכך הפודה בכדי דמיהם צריך להחזיר לו הדמים' בכ"י הנ"ל וגם בכ"י אופ' 300 (672), 8 ע"ב.

ויאמר לצרותינו די' ³¹*. קשה היה המצב בעיקר בפאריס, מקום פעולתה של ועדת החקירה. בנו של ר' יחיאל נאסר למשך זמן-מה, ומותר לשער שעווננו היה קשור בגזירה על התלמוד.

מאורעות אלה חידשו את הכמיהה לעלייה לארץ-ישראל. על בנו של ר' יחיאל הנ"ל מסופר: 'ראה מיסירא דילשיש (Messire Delicieux), בנו של רבינו יחיאל, שנדר ברבים כשיצא מתפיסה לעלות לארץ ישראל והתיר לו אביו מטעם כבוד אביו שהיה עוד קיים' ³². ר' יחיאל עיכב את עליית בנו (שמו העברי היה ר' יוסף) ³³, שכן היה בדעתו להצטרף אליו. ר' אשתורי הפרחי מוסר בשם חכם ר' ברוך בירושלים, שהלה אמר לו כשהביא לו את ספרו לעבור עליו ולהגיהו, ש'רבינו יחיאל' ³⁴ דפריש ז"ל אמר לבוא לירושלים והוא בשנת שבע עשרה לאלף הששי ושיקריב קרבנות בזמן הזה' ³⁵. בשנת 1258 חתם עדיין על טופס של גט בפאריס ³⁶; ונראה שעלה יחד עם חכמים אחרים רק סמוך לשנת 1260. מקובלת הדעה שהתיישב בעכו, ושם יסד ישיבה שכונתה בשם 'מדרש הגדול דפריש' וכי אחד מתלמידיו נשלח על-ידו לאירופה, כדי לאסוף תרומות לטובת בית-המדרש החדש. כך ניתן להבין את הרשימה: 'אלה סימני כתבי הקברות שבארץ ישראל, אשר הביאם ר' יעקב שליח נאמן מהרב ר' יחיאל מפאריש, אשר יש לו בישיבתו שלוש מאות תלמידים יצ"ו. והלך ובא ר' יעקב הנ"ל בכל גילי ארץ ישראל ובעכו ובכל שאר מקומות להוליך נדבה גדולה

³¹* שו"ת מהר"ם, דפוס פראג סי' ר"נ.

³² פסקים של ר' שלמה מכרך לנדון בכ"י של הספריה הלאומית בירושלים (רשימת יואל, עמ' 22), ונדפסו על-ידי הרב מי"ל זק"ש בסיני, שי"ג (תש"ג—תש"ד), עמ' רכ"ג—רל"ה, וראה שם, עמ' רל"ב סי' כ"ד, ולמהדיר נתחלף כרך לנדון Chateau Landon (גרס, גלליא, עמ' 270) בלונדון (סיני שם, עמ' רכ"ג) וראה ש. ח. קוק ציון, תרצ"ג, עמ' צ"ז (= עיונים ומחקרים תשכ"ג, ב, עמ' 138).

³³ הכינוי הצרפתי הוא כעין תרגום של 'בן פורת עלי עין' המתורגם בוולגאטה filius accrescens et decorus aspectu, ורש"י פירש — 'בן חן'. גרס, גלליא, עמ' 91, השתמש בכ"י בודליאנה 781, ושם כתוב בטעות 'דילשוט', והוא הציע את הפתרון Dieux le saut, אף-על-פי שלא נעלם ממנו, כי כינוי זה מתאים לשם עזריה או ישעיה. אבל הנוסח דילשיש מאושר, כפי שנראה, גם על-ידי מקורות אחרים. בכ"י אופ' 300 (קאטאלוג 672) ע"ב נאמר: 'מצאתי בקיבוץ כי מושרי דיילאשט בן מטי"ר ויא"ש', והוא Messire Delicieux בן Maitre Vivis, ר' לעיל, עמ' 448.

³⁴ חננאל הוא לפי הנראה ט"ס.

³⁵ כפתור ופרח פ"ז, הוצ' לונץ, עמ' פ"א—פ"ב.

³⁶ סמ"ג עשין ג: 'טופס הגט מרבינו יחיאל מפאריש... בשלישי בשבת בתשעה ועשרים לירח מרחשון שנת חמשת אלפים ושמונה עשרה לבריאת עולם למניין שאנו מונין כאן בפריש מתא...'. בסמ"ק סי' קפ"ד: 'זה טופס הגט שנעתק מטופס אחד, שנחתם בו רבי יחיאל שהלך לעכו', ובסמ"ק ציריך: 'שהלך לארץ הצבי'. ועי' גם שו"ת מהרי"ק סי' ק"ו.

למדרש הגדול דפאריש יכוננה עולם אמן³⁷. המלים 'מהרב ר' יחיאל מפאריש' מבקשים פירוש זה, ברם מכלל ספק לא יצאנו. תלמידו האלמוני של הרמב"ן, שכתב בשנת 1277, מצא בבית-הקברות בתחתית הר הכרמל גם את קברו של 'רבינו [יוסף] בן רבינו [יחיאל] מפאריס המכונה שירדילשוש'³⁸. אבל אין הוא מזכיר את קברו של ר' יחיאל, ואמנם במקורות נזכרת רק הליכתו של ר' יחיאל לארץ הצבי³⁹, אבל לא דבר ישיבתו בה. חיזוק לדעה, שר' יחיאל לא הגיע למחוז-חפצו נמצא ברשימה שנתגלתה לאחרונה^{39*}. הנאמר בו הוא רב עניין, וחבל שדווקא במקום המכריע הכתב פגום וזה לשונה: 'בשנת ... לפרט נסע ר' יחיאל מפריש ורבינו יוסף בנו והר' יוסף משייט, ונפטר(?) רבינו יחיאל בס-פינה ורצו לזרקו בים ונתנו שוחדא ... נשארו רבינו ובנו ... שאר בעיר ... בארץ מוריאה'. קריאת המלה 'ונפטר' אינה בטוחה ואפשר אולי לקרוא 'ונחלה'. שהייתו במוריאה — כינוי ליוון — היה בה כדי להצדיק את הציון 'מארץ היון' שצורף לשמו של ר' יחיאל, אלא שגם התייחסות זו אין גירסתה בטוחה⁴⁰.

37 כרמולי, אלה המסעות, בריסל 1841; גרינהוט בהוספות למסעות ר' בנימין; המעמר כ"ג עמ' 51. גרוס, גלליא, עמ' 530, עדיין פירש את הדברים כאילו ר' יעקב נשלח לארץ-ישראל כדי לאסוף כסף בשביל בית-המדרש בפאריס, וגם בן-צבי, מזרח ומערב, כ"ג, עמ' 203, מחזיק בדעה זו. אבל אין ספק שש. ח. קוק צדק בדבריו, שם עמ' 143, ובציון שם, עמ' צ. לאחרונה ווהה שליחו של ר' יחיאל עם ר' יעקב צרפתי, הנזכר בקולופון של כ"י פרמא 813, ולפיו היה הנ"ל בפיררה בפסח שנת ל"ח בדרכו לעכו. ולפי זה היה שליח זה פעיל עדיין כאחת-עשרה שנה לאחר פטירתו של ר' יחיאל, אבל אין אנו למדים מכך לא דבר ולא חצי דבר על בית-המדרש שבעכו, ראה I. S. R. Wolfson, The Parma Colophon of Abraham b. Ephraim's book of Precepts, J. J. S., Vol. XXI (1970), pp. 39—47, וראה להלן, עמ' 489.

38 'תוצאות א"י' ב'המעמר' כ"ג, עמ' 67, ובשלימות על-ידי אסף בקובץ 'ירושלים' תרפ"ח, עמ' נ"א, וב'מקורות ומחקרים', תש"י, עמ' 74—90. וראה להלן, עמ' 541, הע' 1.

39 ר' י' תא-שמע, ענייני ארץ ישראל, שלם א' (תשל"ד), עמ' 82 ואילך. המקור הלאטיני, שבו מצא ב"צ קדר (ר' יחיאל מפאריס וארץ ישראל, שלם, ש"ב, תשל"ו, עמ' 350 ואילך) במרומז את שמו ר' יחיאל, מלבד הקשיים האחרים הקשורים בהבנתו, אין בו ראיה לשהותו של ר' יחיאל בעכו. ועל הזכרת הליכתו בלבד ר' לעיל הע' 36, אבל ראה נדרים ג ע"ב, ד"ה מיד.

*39 ראה לעיל, עמ' 270, הע' 47.

40 רא"ש יבמות פ"ד סי' ו: 'וכן הורה הר' יחיאל בר' יוסף מפאריס ז"ל מארץ היון' (על ההגהות שהוצעו למלה 'יוון' ראה גרוס, Gallia, עמ' 526, ש. ח. קוק בספרו הנ"ל וי' תא-שמע במאמרו הנ"ל), אלא שבשני כתבי-יד של הלכות הרא"ש (פאריס 417, שנכתב בשנת ר"ך, וכ"י פאריס 418) כתוב 'וכן הורה רבי' יחיאל בר' יוסף מארץ הא"י, ובתוס' הרא"ש ליבמות ל"ז ע"א ד"ה ערוקיה: ר' יחיאל בר' יוסף מארץ הגי' ושמא כל הנוסחאות נשתבשו מ'ארץ מוריאה', והכוונה שר' יחיאל שלח הוראתו משם.

פרק תשיעי

מחיבוריו של ר' יחיאל לא הגיע לידינו אלא מעט מזער, ושרידי תורתו נשמרו בחיבורי תלמידיו ותלמידי תלמידיו. מלבד התשובות לר' יצחק אור זרוע^{40*} נזכרות תשובות, ששלח לר' נתנאל מקינון (Chinon)⁴¹, חכם הנזכר פעמים מספר בתוספות שלנו^{41*}. שניהם פעלו כנראה ביחד כי מצאנו תשובה לחכם רבי' יצחק בר טודרוס שפנה אל רבי' נתנאל מקינון ואל ר"י מפריש על אודות 'יבם שיש לו אשה ואינו רוצה לחלוץ ומעגן יבמתו על כי נתן עינו בממון שאי' שלו'⁴². בין שואליו היה גם ר' חזקיה ממגדבורג^{42*}. שרדו מספר תשובות, שלא נודע למי נשלחו⁴³. ר' יחיאל חיבר ספר דינים⁴⁴. כתב-היד של 'פסקי ר' יחיאל' וכתב-היד של שבעים ושתיים 'הוראות מהר' יחיאל החסיד מפאריס זצ"ל'⁴⁵ מבוססים לפי הנראה על חיבור זה, וממנו נובעים גם רוב הפסקים

40* עי' לעיל, עמ' 438. 41 שו"ת מהרי"ק סי' ק"ב מתוך 'מרדכי זקן מאד'.

41* ביצה ג ע"א ד"ה גזירה, כ"ג ע"ב ד"ה אין : ר' נתנאל מקינון. ונראה שהוא גם ר' נתנאל סתם בתוספות תענית ג ע"ב ד"ה בימות, קידושין ד ע"ב ד"ה מעיקרא, שיטה מקובצת לב"ק ב ע"א ד"ה וההבער, ד"ה ולר' אליעזר, י"ח ע"א בתוספות ר' ישעיה — השונות מהתוספות הנדפסות, למברג תרכ"ט — נזכר ר' נתנאל הקדוש, תוספות חיצוניות שטמ"ק מנחות ז ע"א ד"ה שכן, ל"ב ע"א אות ו. המובא בברכות י"ח ע"א ד"ה ואינו, נמצא בשיטה לתלמיד ר' יחיאל מפאריס למו"ק עמ' ק"ח בשם רבנו נתנאל הקדוש מקינון. וכן במרדכי ב"ק פ"ד סי' מ"ו בנוסח כ"י (מהד' א. הלפרין, עמ' 55). לעומת זאת נראה, שבחולין ס"ז ע"ב ד"ה דיקא 'מכאן מדקדק ר"ת ורבנו נתנאל וריב"א', המדובר בחכם שהיה בן-דורם, אבל בעירובין ב ע"א ד"ה אשכחן, המדובר כנראה בר' נתנאל מקינון. על נכדו, ר' נתנאל בן יוסף הפייטן, עי' הברמן, שירי היחוד והכבוד, תש"ח, עמ' ע"ג.

42 כ"י אופ' 300 (אוקספורד 672) 98, ע"א. 42* מרדכי גיטין סי' שע"ט.

43 שו"ת מהר"ם דפוס למברג סי' קל"ז, מרדכי פסחים סי' תקנ"ז, תקנ"ח.

44 ארחות חיים, ח"ב הוצאת שלזינגר עמ' 364, סי' ק"ב : 'וכן נמי דעת רבינו יחיאל מפריש בדינין שחבר'.

45 בכ"י כ"ח 482 נמצאים קי"ד פסקים ובסופם נאמר : 'סליק פסקי רבינו יחיאל מפריש' ההוראות כלולות בכתב-יד בודליאנה 2343, קאטאלוג עמ' 818. 'פסקי ר' יחיאל מפריש' נזכרים גם בכ"י הלברשטם 345, קהלת שלמה, עמ' 60. 'קיצור הפסקי' מאיסור והיתר אשר יסד הר' יחיאל מפריש' נמצא בכ"י קמברידז' Add. 3127 הנוסח המקובל בכ"י זה הוא 'מעשה בא לפני רבי שמשון . . .'. (עמ' 255), 'מעשה בא לפני הריב"א . . .'. 'מעשה בא לפני רבי ברוך . . .'. (עמ' 257), וגם 'מעשה בא לפנינו' (עמ' 286). פעם אחת מציג עצמו המאסף 'ואני משה הלוי ראיתי כשנפטרה מר' אני (?) אין הקריאה בטוחה) אשת ר' יחיאל שחלץ מנעליו וכו' ' (עמ' 275), אבל תלמיד זה לא היה כנ' הסופר המעיר פעם אחת 'בטופס חסר הרבה' (עמ' 267) ופעם אחרת 'לא מצאתי יותר' (עמ' 270). הפסקים שבכ"י כ"ח וההוראות שבכ"י אוקספורד נדפסו על-ידי א. ד. פינס בשם 'פסקי רבינו יחיאל מפאריש' והוראות מרבני צרפת', ירושלים תשל"ג, וברור שגם שניהם הם מעשה-ידי תלמיד, שהביא חלק מן הפסקים בלשון רבו וחלקם ניסח מחדש, ומעידים על כך לשונות כמו 'אמר ר' בשם ר' יהודה רבו' (עמ' 39 סי' ע"ב). המהדיר לא דייק בהעתקותיו

וההוראות המובאים בספרי הפוסקים⁴⁶. אמנם רבים מהם הן עדויות תלמידיו על מנהגיו ומעשיו של מורם, כגון: 'רבינו יחיאל היה נוהג לכסות הסוכה מפנייל והיה מחזיק האוסרים לשוטים ואומר כי אינו מאכל אדם כלל, לא הירק ולא הזרע זולתי לרפואה...'⁴⁷. 'אך מורי רבי יחיאל היה נוהג ומנהיג שיברך החתן לקדש את האשה על פי הירושלמי...'⁴⁸. 'וכן היה נוהג מורי ר' יחיאל לעשות חופת יתום או יתומה עם חופת אחד מבניו הכל ביום אחד'⁴⁹. וגם במקומות המרובים, שבהם נאמר: 'היה אומר מורי רבי יחיאל...'⁵⁰ או 'מורי רבינו יחיאל מחמיר'⁵⁰ — המדובר לפי הנראה בשמועות שבעל-פה. בבית-מדרשו של ר' יחיאל נשמרה המסורת המקומית של פאריס. הוא היה תופש הלכה למעשה כרבנו חיים ובית-דינו גם כשהר"י חלק עליו⁵¹.

תוספותיו של ר' יחיאל לפרק ערבי פסחים נזכרות במפורש פעמים אחדות: 'וכן מצאתי בתו' הר' יחיאל העושה טיבול ראשון בחרוסת אינו אלא מנהג שטות ודלא [כסדור] י' רבינו יוסף טוב עלם וסדר הר' שמעיה'⁵², והשתמש בהן בעל

ובהשוואת כתבי-היד האחרים שלהם הוא מציין. לדוגמה: בעמ' 15 סי' ז: 'אמר רבי' יעקב דרבי' יצחק בר אברהם התיר בט' באב לעשות מלאכה על ידי גוי וכו' ' וברור שצ"ל: 'אומר ר' יצחק בר' אברהם דר' יעקב וכו' '. ואמנם בכ"י קמברידז' הג"ל מפורש: 'הר"ר יעקב דרמרו זצ"ל התיר בט' באב לעשות מלאכה ע"י גוי וכו' '. ובהמשך: 'ולכתוב בט' באב צ"ע אם מלאכה הוי, הר' אליעזר משיזנא הגיה הפי' שלו בט' באב...'. הקדוש מדנפיירא שה'מעשים' שבאו לפניו נזכרים בפסקים (עמ' 32, 33, 35, 37) אינו ר' אלחנן כפי שכותב המהדיר (עמ' 1 ובמבוא עמ' 9) אלא אביו הר"י, ור' לעיל, עמ' 247. בכ"י פאריס 1408, קנ"ט ע"א — קס"ח ע"א נמצאות הלכות יום טוב, שבסופן נאמר 'עד כאן מפרישת ר' יחיאל בר' יוסף'.

46 סמ"ק סי' ר"י, מרדכי ברכות סי' ק"כ, הגה' שבת פ"ד סי' תנ"ז, פסחים סי' תקמ"ד. ארחות חיים, עי' ברשימתו של המו"ל, עמ' 642.

47 הגהות הר"ף לסמ"ק סי' צ"ג. פנייל הוא — Fenouil.

48 שם סי' קפ"ג, ר' שמואל מפלייזא חלק עליו ואמר כי די לנו בברכת אירוסין (או"ז, ח"ב, 114 ע"ב).

49 שם סי' קצ"ה, ועי' גם סי' רי"ג, רכ"ד, רמ"ד ובמרדכי ערובין סי' תקכ"ד: 'פעם אחת ראיתי בבית חמי הר' יחיאל מפריש... ואמר לי מורי...'. וכבר הוכח שר' יחיאל לא היה חמיו של בעל המרדכי ובמקום חמי צ"ל: מורי. או שהפיסקא כאן, וכן זו שבמרדכי ביצה סי' תרצ"א, הן הוספות מתוך דברי חתנו של ר' יחיאל ר' יצחק בר יוסף בעל הסמ"ק, ר' להלן עמ' 571. ור' י"ל ביאלר, גנזים, תשכ"ז, עמ' 43, הע' 27.

50 הגה' הר"ף לסמ"ק סי' קמ"ג, קנ"ג, קצ"ה, ועוד במקומות רבים.

*50 ר' מה שהבאתי מסמ"ק ציריך לעיל, עמ' 246, הע' 61. 51 כצ"ל במקום כת'.

52 הגהות מיימוניות הל' חמץ ומצה פ"ח אות ב, 'כך פי' ר' יצחק בתוספות דערבי פסחים בשיטת מו' רבינו יחיאל וצוק"ל'. סמ"ק סי' ק"ח, כ"י ששון 283, אהל דוד עמ' 168, ועי' פסקי ר' אליהו מלונדרש לסדר זרעים, הו"ל מ. י. ל. זקש, ירושלים תש"א, עמ' כ"ב.

התוספות שלנו⁵³, שהיה תלמידו של ר' יחיאל, וכן בעל התוספות לפרק זה שנספחו לספר המרדכי. תוספותיו של ר' יחיאל למועד קטן ידועות יפה מתוך שיטת תלמידו למסכת זו⁵⁴. ר' יחיאל נזכר בה כחמישים פעם⁵⁵. גם שיטתו של ר' יחיאל למסכת חולין נזכרת במפורש⁵⁶. דבריו המובאים בתוספות שלנו לברכות, יומא, ביצה וכתובות⁵⁷ וקבצי התוספות האחרים לבבא קמא, זבחים ומנחות⁵⁸ אינם יכולים לשמש ראיה, שחיבר תוספות גם למסכתות אלו⁵⁹. ר' יחיאל עסק גם בפירוש המקרא, ופירושו מובאים בקבצי התוספות השונים על התורה⁶⁰. וגם בתוספות לתלמוד פירש 'פשטיה דקרא'⁶¹. נראה שעסק גם בפירוש הפיוט⁶².

[ב]

הקשיים המיוחדים שנערמו בדרך קיומו של בית-המדרש בפאריס הלכו וגברו, ועם עלייתו של ר' יחיאל ותלמידיו לארץ-ישראל פסק קיומו לגמרי, ולימוד התורה בצרפת נתרכז בקהילות שבערי-השדה, כגון מלון, פלייזא וקורביל, ערים שהיו מקומות-תורה גם בדורות הקודמים, וגם בערים שלא שמענו עליהן לפני כן, כגון אֵיורא (Evreux) וטון (Touque). אז ראו חכמי הדור, כי הגיעה

53 צ"ט ע"ב ד"ה עד, ק ע"א ד"ה מכלל, ק"ב ע"ב ד"ה מניחו.

54 בתוך כתבי מכון הערי פישל, כ"א, ירושלים תרצ"ז.

55 רשימת המקומות במבוא לח"א שם, עמ' 8, ובמבוא לחלק ב, עמ' 22.

55* הגה' הר"ף לסמ"ק סי' ר"א, והלשון 'ותירץ מורי רבינו יחיאל' בהג' הר"ף סמ"ק סי' קצ"ז ומשם במרדכי חולין סי' תקפ"ט, בא ג"כ מהשיטה.

56 ברכות ל"ז ע"ב ד"ה להם, מ"ג ע"א ד"ה הואיל, יומא י"ח ע"ב ד"ה יחודי נובע מתוספות ר' יחיאל למו"ק, עי' בשיטה הנ"ל עמ' קי"ד, ביצה כ"ד ע"ב ד"ה ולערב: ואומר הר"י = הרב ר' יחיאל. כתובות פ"ו ע"א ד"ה לאשה 'ומורי הר"ר יחיאל השיב למורי הרב...'.
57 תוספות ר' פרץ לב"ק ד ע"א ד"ה תנא, י"א ע"א ד"ה יביא ובתוספות מהר"י כ"ץ שבשטה מקובצת לב"ק ב ע"ב ד"ה ולרבי אליעזר, ג ע"א ד"ה משורו, ד"ה תולדה, ח ע"ב ד"ה דינא הוא: 'והרי בר יוסף שיחיה'. תוספות הר"ף לזבחים בשטה מקובצת י"ט ע"ב, כ"א ע"א ובתוספות טוך שם ג ע"ב. בתוספות חיצוניות למנחות ג ע"ב 'גליון והר"ר יחיאל בר יוסף יישב הגירסא'.

58 גרוס, גלליא, עמ' 531, מייחס לו אפילו תוספות לשבת וליבמות על יסוד המרדכי שבת סי' ש"ל, אבל לא כתוב שם אלא: 'והר"ר יחיאל היה מביא ראיה להתיר' ויכול להיות בהוראה או בתשובה, ועי' לעיל הערה 46.

59 עי' צונץ ZGL, עמ' 89, 100; פוזנסקי, עמ' CIV.

60 עי' בשיטה הנ"ל למו"ק ח"ב, עמ' ל"ה ד"ה כי, ד"ה היינו, עמ' ל"ז ד"ה יצתה.

61 פירושו ל'אל אדון' נמצא בכ"י כ"ח 133, ראה C. Sirat, REJ CXXV (1966) p. 262.

ור' ערוגת הבושם, ח"ד, מבוא, עמ' 39, הע' 82. הדברים הם דוגמה לתודעתם העצמית של חכמי הדור.

השעה לכנס תורתם של ראשונים. וכך עסקו בחיבורם של ספרים, שעיקרם אינו החידוש שבהם, אלא הליקוט והעיבוד. במגמה שלא תישכח תורה מישראל הם גם השתדלו לקצר ולכתוב בסגנון שירוף בו הקורא, וספרים אלה היו מכוונים להמון העם. אבל הם גם ערכו מחדש את התוספות, הם עיבדו וקיצרו את הקבצים הקודמים, מעשי-ידיהם של תלמידי רבנו תם ושל תלמידי הר"י, והוסיפו את תורתם של האחרונים בצרפת ובאשכנז. הכיוון החדש מורגש עוד אצל אחדים מבני-דורו של ר' יחיאל, שלהם יוקדשו הדברים הבאים. הידיעות שבידינו עליהם הן מקוטעות ביותר.

נפתח בשני חכמים שנחקרו יחד עם ר' יחיאל בשנת 1240, הלא הם: ר' יהודה בר' דוד ממלון¹ ור' שמואל בר' שלמה. אנו רואים אותם שוב בחברת ר' יחיאל בעדותו של קרשביהו הנקדן בר' יצחק הסופר. הלה כותב: 'הייתי בעיר פריש לפני מהר"ר יחיאל בר' יוסף מפריש והיו שם מהר"ר יהודה בר' דוד מעיר מיילון ומה"ר שמואל בר' שלמה מכרך טיירי ורבי' גיטין כתבתי לפניהם, וב' הרבנים היו מנהיגים לכתוב כמנהג רבותיהם, ומצוים לכתוב מקום הלידה ומקום העמידות מן המגרש והמגורשת והנהרות משניהם, אך רוב הגיטין היו נעשים ברשותם לפני מהר"ר יחיאל ולא היה מצוה לכתוב שום לידה ולא עמידת האשה כלל כ"א עמידות המגרש והסופר והעדים...'². ר' יחיאל לא היה רק ראש המדברים בויכוח, אלא הוכר על-ידי חבריו כבעל סמכות ראשונה במעלה. שמו של ר' יהודה אינו מופיע בספרות הרבנית אלא פעם אחת³. מרובות בהרבה מכך הן ידיעותינו על ר' שמואל בר' שלמה המ-כונה שיר מורל (Sir Morel). בעדותו של קרשביהו הנקדן הוא נקרא על שם כרך טיירי (Chateau Thierry)³, אבל ידוע הוא בעיקר על שם העיר פלייז (Falaise) הן מתוך מקורות פנימיים והן מתוך תעודות ומקורות חיצוניים. האחרונים מראים את שיעור מעורבותו של ר' שמואל בר' שלמה בחיי הכלכלה

1 עי' לעיל, עמ' 335.

2 ר' א. קופפר, תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, עמ' 325, על-פי כ"י לוס-אנג'לס 70, ור' סמ"ג עשין נ: 'וכן כתב רבנו יחיאל גם על עיקר הדירה אם אינו ידוע בודאי אל יכתבוהו כלל'. ור' בטופסי הגיטין שם.

*2 תוספות ר' פרץ לב"ק נ"ג ע"ב ד"ה שכן.

3 ולפי זה התכוון המהר"ם מרוטנברג בכותבו 'ומורי הרב ר' שמואל וצ"ל מקשטטיירי פירש לנו בשבועות' (פי' המהר"ם לנגעים א א), לר' שמואל בר' שלמה, ור' קופפר שם, הע' 15. ואפשר שמוצאו היה ממקום זה, ומקום-מגוריו העיקרי בפלייז. ובפסקי ר' יחיאל מפריש עמ' 25 נמצא ג"כ: 'והר"ר שמואל מקטייא טירוא אמר לי בשם הר"ר יוסף נ"ע' וכן גם בגליון מרדכי הקצר, כ"י אופ' 300, 70 ע"א ושם 89 ע"א עוד פעם: 'וכן הנהיג ר' שמואל מכרך טיירי'.

של עירו וסביבתה הקרובה והרחוקה. לאחר כיבושה של נורמאנדיה היה לאחד החוכרים ולמממן עסקים בחבל-ארץ זה. עובדה זו מלמדת אותנו, שלא בכדי נבחר ר' שמואל לייצג את הצד היהודי בויכוח של פאריס. שמו של ר' שמואל מופיע במקורות הלא-יהודיים במשך תקופה של שלושים שנה. ברשימה של 14 נציגי הקהילות שנאסרו על-ידי פיליפ אוגוסט ושיש ליחסה לשנים 1204—1210 מופיע Morellus de Falaisa. בשנים 1207, 1219, 1223, 1233, 1234 נזכר שמו גם כ-Morellus Judaeus בענייני הלואות שהלווה וקרקעות שרכש. עסקים אלה היו קשורים במגע מתמיד עם פקידי האוצר ועם מנזרים שבשכנותם נמצא רכושו³.* אמנם על פעילותו זו אין זכר במקורות שלנו, אבל שמו נתפרסם כפוסק וכמפרש. הגיע לידינו פירושו לקרובה של ר' יוסף טוב עלם לשבת הגדול 'אלהי הרוחות לכל בשר'⁴. הוא פירש את הלכות חמץ ומצה וסדר ליל הפסח השקועות באותו פיוט על-פי מנהגיהם ופסקיהם של גדולי צרפת, ובעיקר של זקני פלייזא ושל גדולי דרוס (Dreux)⁴.* את אביו הוא מזכיר פעמיים ומביא בשמו פירושים של גימטריאות⁵. לעומת זאת הוא מסתמך בענייני הלכה על מורו חמיו ר' אברהם בן רבינו חיים⁶*, אשר ממנו שמע וקיבל את דברי ר' חיים הכהן⁸. רבותיו של ר' שמואל היו: ר' יהודה מפאריס⁷, ר' שלמה מדרויש, הנקרא בפיו 'הקדוש מדרויש'⁸ ואף 'מורי רבי הקדוש'⁹, בן-עירו ר' מנחם החסיד¹⁰, ר' יעקב מפרובינש (Provins), בנו של ר' מאיר מפרובינש, שגם

*3 ידיעות אלו נאספו על-ידי L. Musset, Morel de Falaise, brasseur d'affaires du XIII siècle, *Bulletin de la société des antiquaires de Normandie* L, 1949, pp. 305—309. המחבר לא ידע אז דבר על המקורות היהודיים, ואפילו לא ידע את שמו היהודי של מורל (ר' שם, עמ' 309, הע' 24). במאמרו השני על Morel de Falaise (בבולטין הנ"ל LVII, 1963—1964, עמ' 559—561), שבו הוסיף שני אזכורים של סיר מוריל, השלים ותיקן את החסר על-פי ספרו של גרוס ואחרים.

4 בסדור עבודת ישראל, עמ' 716. הפירוש נמצא באור זרוע ח"ב סי' רנ"ו, עמ' 114—120. ומצאתיו גם בכ"י הוואטיקנה 266, המכיל את הפאראפראזה של ספר אמונות ודעות (עי' ערוגת הבושם, ח"א, עמ' 176, הערה 17) והלכות חסידות של הרוקח.

*4 115ב, 'וכן שמעתי ממורי הר' מנחם וכן נהגו כל גדולי דרום', נ. גולב, תולדות היהודים בעיר רואן בימי הביניים, עמ' 91, מגיה 'רדום' ומזהה את המקום עם Rouen. 5 אור זרוע שם, עמ' 114א.

*5 שם 117א, פעמיים 'וחמותי ז"ל אמרה לי בשם מורי הרב אברהם בן רבי' חיים', ועי' לעיל, עמ' 128.

6 שם 116א, 117ב, 120ב. 7 116א, שם ע"ב רק: וכן רבינו יהודה.

8 119א, שם 118ב צ"ל: מדרויש במקום מוורמש.

9 114ב, 116א. 10 114א, 116ב, 119ב, עי' לעיל, עמ' 307.

אותו הכיר ר' שמואל¹¹, ור' ברוך, הוא בעל ספר התרומה¹². ר' שמואל למד אצל ר' ברוך בימי שהותו בצרפת, והוא מעיד שרבו זה היה גם בבית אביו: 'ואני ראיתי בבית אבי מורי, שרבינו ברוך הורה ועשה מעשה...'¹³. ולעומת זאת לא היה ר' שמואל תלמידו של הריצב"א. הלשונות: 'ובשם ר' יצחק בר' אברהם נאמר...', 'שמעתי אומרים על רבי' יצחק בר' אברהם שהיה רגיל', 'ואני שמעתי ממורי רבי' מנחם בשם (בן) רבינו יב"א¹⁴, מוכיחים, שלא הכיר אותו פנים אל פנים. כמו־כן לא היה גיסו של ר' אלחנן בן הר"י, ובוודאי לא העיד על מעשה שאירע בימי רבנו תם¹⁵, ולא הכיר את הר"י הזקן. לא ייתכן שר' שמואל, הדבק במנהגם של הראשונים והמדייק בציון יחסו אליהם, היה נמנע מלהזכיר אחת מהעובדות הנ"ל, לו היה בהן ממש. ר' שמואל מברר את העניינים שבהם הוא דן־מהמקורות הראשונים, אבל מורגשת בדבריו יראת הוראה. גם אם ברור לו שאין יסוד לאיסור מסוים, הריהו 'מושך ידו מן ההיתר מפני המנהג'. ואפילו ברור לו שהמנהג מנהג טעות הוא: 'וכן הקטנית מנהג להחמיר שלא לאכלם כי אם כשנתבשלו במים רותחים ואחר שמעתי, כי מורי רבינו יהודה בעצמו היה אוכלם ואחריו נהגו רבים להקל, וחס ושלום כי לא באת תקלה על ידם. ובשאלתות דרב אחאי מצאתי כתוב בסוף הלכות פסח, וכל מיני קטנית מותר לבשל בין בפסח בין בשאר ימים טובים. ועוד הוסיף רבינו

11 1115 ב: 'ועוד היה אומר מורינו ר' יעקב מפרובינש'. 1118 ב: 'ומהר' מאיר מפרובינש שמעתי'.

12 1115 א: 'ומכאן יש להקשות על מה שפסק מורי רבינו ברוך, שהבשר שנמלח ולא נבדק המלח... וכן חטה שנמצא בתרנגול בערב פסח, מאחר שבאותה שעה היה חמץ בששים ונתבטל, שוב אינו חוזר וניעור מאחר שבפסח לא היתה לשם...'. והעניין בספר התרומה סי' נ"ג—נ"ה 'הלכך מלח הבלוע מדם כגון שיורים ממלח [ב]בשר ונתנוהו בקדרה, אם יש ס' כדי שיעור של מלח, הכל מותר ואין צריך יותר... ואם מצא חיטה או שעורה בעופות מלוחין או צלויין ערב פסח, אפילו אחר ד' שעות, ישליך החטה או השעורה ומותרין העופות, ואעפ"י שבזמן פסח יש נותן טעם משהו חמץ... והרי נתבטל מקודם ואינו חוזר וניעור לאסור אחרי כן...'.
13 אור זרוע שם, 1115 ב, וע"ש ע"א: 'וראיתי מורי ר' ברוך שהורה ברבים'.

14 1115 א, 1116 א, ב ושם 1117 א, 1119 א, 120 א ותמיד: ר' יצחק בר' אברהם, בלי תואר 'מורי'.

15 גרוס הסתמך בדבריו אלה, עי' גלליא, עמ' 479, על ה'תמים דעים' סי' פ"ז שם כותב הר"י הזקן: 'נענה שמואל בר' שלמה אחי כלתי ואמר גם כשהייתי בשיונא הביא ר' יצחק בר' אברהם דבר זה שאירע בטורייש והתירו רבינו...'. אולם לא ייתכן שר' שמואל, שבלי ספק היה חי עוד שנים רבות אחרי 1240, כבר היה בגיל של לפחות 17—18 לפני 1172, ואין כל רמז שהכיר את הריצב"א או את הר"י הזקן. ובאמת מצאנו בפסקים של הר"י אותו מעשה, אבל שם נאמר רק 'ר' שמואל אחי כלתי', עי' אסף בספר היובל למארכס, עמ' י"ח.

פרק תשיעי

משה ברבינו מיימון לכתוב בספרו¹⁶, שאם שרו במים כל היום אינו מחמיץ, שאינו בא לידי חימוץ, אלא לידי סרחון. ואף כי בעיני הדברים נכונים והמנהג שנהגו אבותינו מחמת טעות, ואין בו משום דברים המותרים [ואחרים נהגו בהן איסור]¹⁷, אין להקל בהם לפני האוסרים, ואפילו בצנעה טוב לימנע ולאסור¹⁸. שונה הוא ר' שמואל, בגישתו זו למנהג, מחברו ר' יחיאל, שבמקרים מסוג זה 'היה מחזיק האוסרים לשוטים', ודיבר על 'מנהג שטות'¹⁹, וקרוב הוא בה לחברו ר' יצחק אור זרוע, שעמד אתו בחליפת־מכתבים. ר' יצחק מספר: 'מעשה בא לידי בחתיכה, שהיה דבוק בה חלב ולא היה בחתיכה ששים כחלב ונמלח עם שאר חתיכות, ולא היה בהם ששים כאותה חתיכה. וראיתי שהתירו וגם הראו לי תשובת הרב רבינו שמואל זצ"ל הנקרא מוריל והיה כתוב בה להתירא, ואני אסרתי ושלחתי הדברים אל הרב רבינו שמואל זצ"ל... והשיבני מה שכתבתי בראשונה למשא ומתן בעלמא כתבתי, אבל לעניין הלכה למעשה, כשבא לידי אני מורה בו לאיסורא כדברין'²⁰. והדברים אופייניים לשואל ולמשיב כאחד. ר' יצחק פנה בשאלותיו לר' שמואל גם בשעת שהותו של הלה בפאריס: 'ושלחתי את דברי אל חכמי פריש הרב ר' יחיאל והרב ר' שמואל בר' שלמה והשיב לי הרב יחיאל... והרב ר' שלמה בר' שמואל השיב לי...'²¹. באותו זמן שלח גם את התשובה הנזכרת, שבה רמז לשריפת התלמוד²². על המסיבות, שבהן נשלחה תשובה זו, אנו שומעים מפי תלמידו, ר' מאיר מרוטנבורג: 'וכבר נעשה ששלחו ממידבורק לצרפת אצל מורי הר"ר שמואל בר' שלמה זצ"ל, שהבעל היה חפץ לכופ את אשתו לילך אחריו. ומורי היה חולה באותה שעה, שלא היה יכול לכתוב,

16 הל' חמץ ומצה פ"ה ה"א.

17 פסחים נ"א ע"א, ועי' בתוספות שם ד"ה אי.

18 אור זרוע, שם 116א. בכ"י הוואטיקאנה 266 נמצאת כאן הוספה: 'ועל הקיטנית כגון פיוש ופולי, וכיוצא בהם יש רבים נוהגין בהן איסור שלא לאוכלם בפסח כלל, וכן נראה כמדומה לי, ששמעתי ממה"ר יוסף שליח צבור מטרויש בשם אמו, בתו של רבינו ברוך על הפולין, שקורין פיוש שלא לבשלן בפסח... והקפיד עליו מה"ר שמואל מאיורא שלא לאוכלן... אך גדולים אחרים נוהגין בו היתר, ומורי רבנו יחיאל מפריש היה רגיל לאכול פול הלבן... וגם היה אומר כן בשם רבינו יהודה', וזאת היא זגהתו של רבנו פרץ בסמ"ק סי' רכ"ב, אלא שבדפוס נשמט מ'מהר"ר יוסף' עד 'על', אבל ישנו בכ"י הסמ"ק, עי' כהן, מגזין, ח"ד, עמ' 98.

19 עי' לעיל, עמ' 459.

20 אור זרוע, ח"א, סי' תנ"ג.

21 שם, ח"א, סי' רכ"ה (ל"ד ע"א, הציון רכ"ה מופיע פעם שנייה בטעות שם ע"ב) וצ"ל שם: 'והרב ר' שמואל בר' שלמה', פסקי ב"מ סי' ק"פ.

22 עי' לעיל, עמ' 455.

והראני תשובת ר"ת וציוני להעתיקה להם וחתם עליה²³. בקבצי התשובות מבית-מדרשו של מהר"ם מרוטנבורג באו גם כמה עניינים אחרים משל ר' שמואל, מתוך תשובותיו והוראותיו²⁴. בתוספות שלנו נזכר ר' שמואל רק במסכת פסחים ובמסכת יומא²⁵, אלא שהתוספות שלנו לעבודה זרה אינן אליבא דאמת אלא עיבוד של תוספותיו של ר' שמואל עצמו למסכת זו²⁶. שם בנו של ר' שמואל אינו נזכר במקורות שלנו, אבל בתעודה משנת 1261 נזכר Jean de Falaise Fontenay — le file de feu Morel le Juif כמי שמכר את כל רכושו שב- Murmions למנזר של Barbery²⁷. שמא היה שם הבן יוחנן. נכדו של ר' שמואל, ר' חיים מפלייז, עסק בפירוש התורה והוא מוסר דברים מפירושי זקנו: 'שמעתי אבי מורי ז"ל שאמר בשם מורי זקני הר"ר שמואל מפלייזא'. מידו הגיעו פירושי ר' שמואל לקבצי התוספות על התורה^{27*}.

[ג]

האחרון ברשימת החכמים שהופיעו בוויכוח בפאריס, וכנראה גם הצעיר שבהם¹, ר' משה מקוצי (Coucy), מפורסם וידוע בספרות הרבנית יותר מחבריו, בזכות חיבורו 'ספר מצות גדול', המכונה בקיצור: סמ"ג². אביו, ר' יעקב מקוצי, נזכר

23 שו"ת מהר"ם דפוס למברג סי' שפ"ו, שו"ת ר"ח אור זרוע סי' קמ"ז, ובצורה משו"בשת בשו"ת מיימוניות אישות סי' כ"ח, ואין ספק, כי המדובר בתשובה בשו"ת מהר"ם דפוס פראג סי' ר"נ. תשובת רבנו תם, שנכללה לדברי ר' מאיר בתשובתו של ר' שמואל, נמצאת אמנם רק בסי' רנ"א. אבל נראה שנשתרבבו שם דברים שלא במקומם, כגון הקטע '... על כבוד מהר"ר מאיר לא זכרנו אך על אחרים...'.
24 שו"ת מהר"ם דפוס למברג סי' תע"ג, סי' תפ"ח, תפ"ט, בס' תפ"א אמנם לא נזכר שמו, אבל הלשון 'אך כשהלכתי בפרובינש ברכתי כמה פעמים בשולחן מורי האשל הגדול בעשרה שהיה שם קטן ונכנס בי"ג שלו ומיחה בידי להזכיר השם ואח"כ שאלתי פי מורי רבי יהודה ואמר לי...'. שו"ת מהר"ם דפוס קרימונה סי' ג"ז. וראה כעת תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, מהד' א. קופפר, סי' קס"א, עמ' 266. 'מגברא' שבכותרת כנראה נשתבש מ'טיירא'. ר' לעיל, הע' 4. אפשר שדבריו בפתיחה רומזים אף הן למצוקה הרוחנית עם שריפת התלמוד, ר' לעיל, עמ' 455.

25 פסחים ע"ג ע"ב ד"ה בדם, יומא מ"ב ע"א ד"ה שחיטה. 26 עי' להלן עמ' 610.
27 Musset שם, עמ' 308, משער שהבן היה מומר על יסוד השם Jean, אבל אין בשם בלבד משום ראיה.
27* עי' צימליך, מונטסשריפט 1881, עמ' 305, גרוס, גלליא, עמ' 481.

1 הוא מזכיר גם את ר' יחיאל, סמ"ג ל"ת רמ"א, ע"ג ע"ב וגם את ר' שמואל בר' שלמה, עשין קס"ב.
2 אני משתמש בדרך-כלל בדפוס ויניציה ש"ו; במקומות שהשתמשתי בדפוס הרא-שון ובכתבי-יד צוין הדבר.

בתוספות שלנו לקידושין³, והיה חברו של הריצב"א. מצד אמו היה ר' משה נכדו של ר' חיים הכהן⁴, וגיסו היה ר' שמשון מקוצי⁵ רבו המובהק של ר' משה היה ר' יהודה שירליאון, המוזכר בכל עמוד ועמוד של חיבורו ובכל דיבור של תוספותיו.

ר' משה, הנקרא גם ר' משה הדרשן⁶, היה מעין דרשן-נודד שכמותו לא מצאנו עד כה בחוגם של חכמי צרפת. נתקלנו בתלמידים נודדים מעיר לעיר, כדי לקחת לקח מפיהם של מורים מפורסמים. ראינו חכמים עוברים מקהילה לקהילה ועוסקים בצורכי ציבור, בתיקון תקנות וביישובם של חילוקי-דעות, אבל לא פגשנו דרשנים ומטיפים. המגע בין החכמים לבין העם היה לימוד התורה וקיומה. פירושיהם של החכמים למקרא, תוספותיהם וחידושיהם לתלמוד, הוראותיהם ופסקיהם, מנהגיהם ומעשיהם, לא נשארו נחלתו של חוג מצומצם בלבד, אלא העסיקו שכבות רחבות של הצבור בכלל. הדרשות התפשטו והתרחבו כש-הצטמצמה ידיעת התורה לחוגים של חכמים, והמון העם התחיל לגלות סימני התרחקות מדרכי התורה, או כשצצו זרמים ודעות, הסוטים מהדרך המקובלת והמאיימים לחדור ללבותיהם של ההמונים. ואלו היו גם המסיבות, שבהן החל ר' משה מקוצי בפעולתו הדרשנית ולא בכדי החל בה בספרד, שבה נתרבו סימני ההתפרקות הדתית והמוסרית⁷. מגמת דרשותיו היתה לקרב את לב שומעיו לעבודת אלוהי ישראל על-ידי קיום המצוות⁸. מבחינה זו יש בפעולתו של ר' משה בביטוייה הספרותי משום חידוש שלא היה כדוגמתו. לא מדובר כאן בדרשות

3 מ"ג ע"ב ד"ה והשתא, ס"ז ע"א ד"ה מתני'.

4 סמ"ג ל"ת מ"ח, ע"ח, קנ"א. עשין קפ"ד, רי"ז ע"ב: 'ושאל רבינו חיים כהן גדול אבי אמי אל רבינו יעקב', עשין רל"א, הל' מגילה, ר"נ ע"א, תוספות ישנים יומא י"ג ע"א ד"ה הלכה, צ"ל: 'אבי אמי' במקום אבי חמי.

5 ל"ת קי"א, קמ"א, ת"י יומא י"ד ע"א ד"ה ועוד. 'כתב הר' שמחה מויטרי זקנינו לפני רבינו שלמה...'. בעשין כ"ז, קי"ג ע"ג, נראה שאינו לשונו של המחבר, אלא לשונו של הר"י הזקן, נכדו של ר' שמחה, אבל לא מן הנמנע הוא, שר' משה מקוצי היה מצאצאי ר' שמחה. ולעצם העניין המובא, עי' במחזור ויטרי, עמ' 40, סי' ע"ג ובסידור רש"י, עמ' 59, סי' קכ"א.

6 והחליפו אותו בר' משה הדרשן מנרבונא, עי' אברהם עפשטיין, ר' משה הדרשן מנרבונא, ויען תרנ"א, עמ' 14, שהוכיח כי המובא בהגהות מרדכי ב"מ סי' רע"ח ושבועות פ"ז לקוח מהסמ"ג. בכ"י בודפסט של משנה תורה, שנכתב בשנים 1295—1296, נמצאת בספ"ד של הלכות שותפין הוספה שבראשה נאמר: 'פסק זה מצאתי מיסוד הרב ר' משה הדרשן והעתקתיו', והם דברי הסמ"ג עשין פ"ב, קס"ז ע"ד.

7 עי' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, עמ' 67 ואילך.

8 הקדמה לחלק העשין.

של פירושם, רמזים, גימטריאות ונוטריקון^{*8} המכוונים לחוגים של יודעי דבר ומבינים, אלא של דברי-כיבושין, תוכחה ועידוד לקהל רחב⁹. אין הדרשן מתכוון להוכיח את למדנותו ואת כוחו האינטלקטואלי, אלא להלהיב ולשכנע ולעורר 'חרדת אלהים' ולהביא אנשים לחזרה בתשובה ולחזקם באמונתם נגד פיתוייהם של גויים — כדבריו בהקדמתו למצוות עשה — האומרים 'כי הנביאים נתנבאו בתורה חדשה שלהם'. ר' משה שהה בספרד בשנת תתקצ"ו (1236): 'ויהי אחר ארבעה אלפים ותשע מאות ותשעים וחמש שנים לבריאת עולם היתה סבה מן השמים להוכיח. ובשנת תתקצ"ו הייתי בספרד להוכיחם. ואמץ הקב"ה זרועותי בחלומות היהודים ובחלומות הגוים וחזיונות הככבים, ויט עלי חסדו, ותרגז הארץ, ותהי לחרדת אלהים ועשו תשובות גדולות וקבלו אלפים ורבבות מצות תפילין, מזוזות וציצית. וכן בשאר ארצות הייתי אחר כך, ונתקבלו דברי בכל המקומות ובקשו ממני לכתוב פירוש המצוות בקוצר והגני שואל עזר מאת אלהי גליות ישראל וחפצו בידי יצליח'^{*9}. הדברים על ה'סבה מן השמים להוכיח', על 'חלומות הגוים וחזיונות הכוכבים', אינם ברורים כל צורכם. ר' משה אינו מגלה מה הן, מי ביקש ומתי ביקש ממנו לכתוב את ספרו. על כל פנים, בשנת 1240 כבר היה שוב בפאריס בשעת הויכוח על התלמוד, ונראה שהד הויכוח נשמע בדבריו על התורה שבעל פה: 'ולא הסכימו מן השמים שתהא נכתבת עד אחר שעמדה אמונת אדום ואמונת ישמעאלים פן יעתיקו אותה לרעה וישבשו אותה כמו שעשו לתורה שבכתב ולעתיד לבוא ישאל מי הם בני ומחזיקי תורתי ויביאו ישראל והאומות גם הם ספרי תורה ויאמרו אנחנו בניך מחזיקי תורתך והקב"ה ישאל אותם הסימנים שמסר בסיני בעל פה ולא ימצא יודעם כי אם ישראל וזה שכתוב בנביאים אכתוב לו רובי תורתי כמו זר נחשבו¹⁰. ואני הכותב מצאתי טעם עוד במדרש על זה ובר"ג ואילו נאמרים^{*10} כי לכך צוה הקב"ה לכתוב לסוג זה שייכות 'שלוש דרשות אשכנזיות קדומות מכ"י בית הספרים', שפרסם יעקב אלבוים בק"ס, כרך מ"ח (תשל"ג), עמ' 340, ולכך התכוון ר' יעקב הגוזר ('זכרון ברית לראשונים' לי. גלאסבערג, קראקא תרנ"ב, עמ' 341) באמרו: '... ודורשים דרשות מעניינו של יום, מענייני המילה לכבוד המקום ולכבוד הקרואים וכו'.'⁹ הבחנה זו מצויה בדרשנות הנוצרית בימי-הביניים. ראה במאמר החשוב של Ch. V. Langlois, *L'eloquence Sacrée au Moyen-Age, Revue des deux Mondes*, CXV (1893) pp. 170—201.

^{*9} עשין ג צ"ו ע"ד, ור' גם עשין רמ"ח, ר"מ ע"ד ('תקנתי בספרד בכמה מקומות'). המדובר בתקנה בענייני מקוואות.

¹⁰ הושע ז"ב, וראה גיטין ס ע"ב ותוס' שם ד"ה אתמוה; את דברי הסמ"ג שבפנים העתקתי מהקדמתו למצות ל"ת על-פי כ"י Harley 5718 (ברית. מוז. 506), וההמ"ש שך מכאן חסר בדפוסים וגם בכ"י אופ' Add. Fol. 39 (אוקספורד 865) ובשני כ"י שוקן הנ"ל, עמ' 55, הע' 85.

^{*10} סוטה ל"ה ע"ב, ור' ש. ליברמן תוספתא כפשוטה, סוטה פ"ח, עמ' 694 ואילך.

פרק תשיעי

את התורה באר היטב פי' שבעים לשון על האבנים ולשוד אותם בשיד בעברם את הירדן, לפי שהיו האומות מתחרטין על שלא קבלו את התורה כשראו בכבוד ישר' מה עשה הקב"ה נתן בלבם בינה יתירה ושלחו נוטרין שלהן, פי' סופרים והלכו וקלפו מעל הסיד מעל הכתב החקוק במזבח שעל הירדן והעתיקו כל עם ועם כלשונו אשר מצאו שם, כדי שלא יהיה להם פתחון פה לעתיד לבוא כי לו חכמו ישכילו זאת גם הם לבוא לפני חכמי ישראל ללמד את הפירוש מן הקבלה כולה. והם לא עשו כן אלא נטלו את התורה לעצמן לעשות פירושים אשר בדו מלבם ומה יענה מלאכי גוי לעתיד ולא יהיה להם פתחון פה גם אם אבדה חכמה מבנים נסרחה חכמתם כי איך יהיו בודים להתוכח עם אותם שקבלו הפירושים מפי הגבורה בסיני. שבעת אלפים טעמים על כל דבר ודבר, מנ' ומשחרי ימצאו-נני¹¹, נ' שערי בינה ימצאוני אך לקיים ותחסרהו מעט מאלוהים לא הודיע לנו רק מ"ט פנים טמא ומ"ט פנים טהור ובשבעים לשון הרי שבעים מאות ב' פחות לכל מאה'.

הדי המחלוקת, שהתלקחה מסביב לספרי הרמב"ם בפרובנצא בשנת 1232 והתפשטה לספרד, לא נשתתקו עדיין בשנות פעולתו של ר' משה מקוצי, שהיה גם בפרובנצא — לה הוא מתכוון לפי הנראה ב'שאר גליות אדום' — אבל בכל חיבורו אין אף רמז קל ביותר לאותה מחלוקת. שתיקה זו שימשה בידי אחד הנימוקים להטיל ספק בידיעה על חרם מצד רבני צרפת הצפונית נגד ספרי הרמב"ם¹¹ *. הרקע הריאלי להתנגדות למעריצי הרמב"ם, האומרים 'כל דברי תורה ודברי קבלה משל וחידה'¹², שבא לידי ביטוי בדבריו של ר' יוסף בן טודרוס הלוי, אחיו של ר' מאיר אבואלעאפיה: 'כי גם ערב רב ואת האספסוף כל אחד בעיניו פילוסוף... לנהוג בדברים של קודש חולין, ופטורים מן התפלה והתפ-לין'¹² *, היה גם הרקע בדרשותיו של ר' משה מקוצי: 'כך דרשתי פרשה זו בגליות ישראל להוכיח, שכל אחד ואחד חייב בתפילין ומזוזות, ועוד דרשתי להם, כי משש מאות ושלש עשרה מצות, שנצטוו לישראל, אין לך שום מצוה, שתהא אות ועדות, כי אם שלוש מצוות, והם מילה ושבת ותפילין, שנכתב בש-לשתן אות, והם שלשתן אות ועדות לישראל, שהם עבדים להקב"ה ועל פי שנים עדים יקום דבר. כל אחד מישראל אינו יהודי שלם אלא אם כן יש לו שני עדים

11 משלי ח י"ז, ולעניין נ' שערי בינה ר' ר"ה כ"א ע"ב, ולמ"ט פנים טמא ומ"ט פנים טהור ר' ירו' סנהדרין פ"ד ה"ב כ"א ע"א, תנח' חקת ד, מהד' ז. באבער, עמ' 106. ואת הרמז מהפסוק במשלי לא מצאתי.

11 * עיין במאמרי ב'ציון', תש"ז, עמ' 154 ואילך.

12 שזח"ה, קבוצת מכתבים, 'ישורון' לקאבאק, כ"ח, עמ' 22.

12 * שם, עמ' 21.

שהוא יהודי, הלכך בשבת ויום טוב שנקרא שבת, ושבת נקרא אות, פטור אדם מלהניח תפילין, כי די שיש לו שני עדים שהוא יהודי, עדות שבת ועדות מילה, אבל בחול חייב כל אדם להניח תפילין, כדי שיהא לו שני עדים, אות תפילין עם אות המילה, וכל מי שאינו מניח תפילין אין לו כי אם עד אחד שהוא יהודי... עוד זאת דרשתי להם, כי יותר חפץ הקב"ה באדם רשע שיניח תפילין מאדם צדיק, ועיקר תפילין נצטוו להיות זכרון לרשעים ולישרם דרך טובה, ויותר הם צריכין זכר וחזוק מאותם שגדלו ביראת שמים כל ימיהם¹³. דבריו האחרונים באו לבטל את הדעה, שהנחת תפילין היא רק עניינם של צדיקים וחסידים. פעולתו של ר' משה מקוצי משתלבת במגמות שנתגלו במאה הי"ג בספרד לתיקון החיים הדתיים והחברתיים, מגמות שרווחו בין אנשי-הסוד וחכמי-הקבלה ובין אנשי-המעשה מסוגו של ר' יונה גירונדי, שהטפתו מראה דמיון רב לזו של ר' משה מקוצי, ובלי ספק הושפע ממנו^{13*}. ר' משה מעיד, שפעולתו הביאה לידי התעוררות לתשובה ולקיום המצוות, וקשה לומר שכוונתו רק לחנוונים ובעלי-המלאכה והעניים בעיירות הקטנות ובכפרים שבפנים ארץ ספרד¹⁴, שכן הוא עוסק לא רק בזלזול בדיני תפילין ומזוזה, אלא בשחיתות המינית, שרווחה בחוגי החברה הגבוהה: '...הא למדת, שהבועל את הגויה, כאלו נתחתן לע"ז, שנאמר ובעל בת אל נכר ונקרא מחלל קדש לה', והארכתי בדרשות כאילו בגלות ירושלים אשר בספרד, והוציאו נשים נכריות רבות בשנת תתקצ"ו לפרט, שבח לאדון הכל'¹⁵. בדבריו על יין-נסך הוא מזכיר את דורו של דניאל ואומר: 'ובני דורו שלא שמו לבם על זאת, ושתו מיין הגוים, כולם נתערבו בעמי הארץ ולקחו להם נשים אשדודיות ועמוניות חתיות ויד השרים והסגנים היתה במעל זה ראשונה, כך דרשתי בספרד'¹⁶. וברור שנתכוון בזה לחצרנים ולשרים שבספרד. בדומה לכך דרשו וכתבו על נושא זה גם הרמב"ן וגם ר' יונה גירונדי¹⁷. בדרשותיו בא ר' משה להורות את דרך התשובה, ודבריו קרובים בניסוחם

13 עשין ג, ועי' ראדקינסון, תפלה למשה (מקוצי) תרמ"ג. והגם שדבריו מופרזים, הרי מצוה זו רפויה היתה גם בצרפת, ר' שבת מ"ט ע"א ד"ה כאלישע, ור' גם ר"ה י"ז ע"א ד"ה קרקפתא.

13* עי' בער שם, עמ' 163 ואילך. הוא מניח באופן סתמי את השפעתם של יהודים שבאו מצרפת הצפונית ובידם תורת בעלי התוספות ושל האשכנזים, שנתחנכו בבית-מדרשם של ר' יהודה החסיד ור' אלעזר הרוקח, אבל אין הוא מזכיר את פעולתו של הר"ם מקוצי, שעליה נמצאות עדויות ברורות בידינו.

14 בער שם, עמ' 163.

15 ל"ת קי"ב.

16 ל"ת קמ"ח.

17 בער שם, עמ' 170.

לסגנונם של חסידי אשכנזי^{17*}, אם כי חסרה בהם החומרה של תשובת המשקל : 'הנה דרשתי לרבים, העולה בדרך התשובה על דרך שאמר הנביא, ועשו לכם לב חדש ורוח חדשה וגומר, שאדם שלא הורגל ביראת שמים, יעשה עצמו כשכיר יום, ויאמר בבוקר, היום הזה אהיה עבד נאמן לאדון הכל, ויזהר בכל היום מכעס ושקר ושנאה ותחרות וקנאה ומלהסתכל בנשים, ואמחול כל מה שעשו לי... ויזהר אדם ממושב לצים... ויכרע על ברכיו שעה אחת ביום וכפיו פרושות השמימה ויתודה ויבקש רחמים שיעזרהו האלהים על תשובתו. ותקנתי על זה בקשה מיוחדת והיא כתובה לרבים'¹⁸.

כיהודי בן צרפת ראה במיעוט לימוד התורה את הסיבה העיקרית להתפוררות הדתית: 'וכל אדם, בין עשיר בין עני, חייב אדם לקבוע לו זמן לתלמוד תורה ביום ובלילה... ודרשתי לגליות ישראל, כי ברית תורה נכרת בדם, שנאמר הנה דם הברית אשר כרת ה' עמכם, וכל שאינו עוסק בתורה, חרב מביא לעולם שנאמר וגו' חרב נוקמת נקם ברית'¹⁹. תוכחתו של הדרשן הצרפתי נגעה גם ביחסים שבין היהודים לשכניהם הנכרים בתחום המסחר, והוא מגלה לנו, דרך-אגב בניסוח מעניין, את השקפתו על הגורם לאורך הגלות וסיבתה ועל עמדת ישראל בעולם: 'כבר דרשתי לגלות ירושלים אשר בספרד ולשאר גלויות אדום, כי עתה שהאריך הגלות יותר מדאי, יש לישראל להבדל מהבלי העולם ולאחוז בחותמו של הקב"ה, שהוא אמת, ושלא לשקר לא לישראל ולא לגויים, ולא להט-עותם בשום עניין, ולקדש עצמם אף במותר להם, שנאמר שארית ישראל לא יעשו עולה ולא ידברו כזב ולא ימצא בפיהם לשון תרמית. וכשיבוא הקב"ה להו-שיעם, יאמרו הגוים: בדין עשה, כי הם אנשי אמת ותורתם אמת בפיהם, אבל אם יתנהגו עם הגויים ברמאות, יאמרו ראו מה עשה הקב"ה שבחר לחלקו גנבים ורמאים. ועוד כתוב וזרעתיה לי בארץ (הושע ב, כה) כלום זורע אדם כור אחד אלא למצא כמה כורים, כך זורע הקב"ה ישראל בארצות, כדי שיתוספו עליהם גרים, וכל זמן שהם מתנהגים בהן ברמאות מי ידבק בהם והרי הקפיד הקב"ה על גזל הרשעים, שנאמר ותמלא הארץ חמס'²⁰.

^{17*} ר' בהקדמה לעשין, ועשין ג והשווה דברי הרוקח בהקדמתו ובהלכות חסידות. ש. אברמסון, ענינות בספר מצות גדול, סיני, כרך פ (תשל"ו), עמ' ר"י ואילך, הצביע על ההקבלה שבין דברי הסמ"ג על תועלת האברים לבין דברי שבתי דונולו בחכמוני. שמא גם דברים אלה הגיעו לר' משה מקוצי דרך חסידי אשכנז, שהרבו להשתמש בחיבור זה.

18 עשין ט"ז, ועי' ברוקח הל' תשובה סי' כ ושם סי' כ"א: תפלת השב בכל כחו. ור' ד. גילת, שתי בקשות לר' משה מקוצי, תרביץ כ"ח (תשי"ט), עמ' 54—58.

19 עשין י"ב, על-פי דרשת הגמרא בשבת ל"ג ע"א.

20 עשין ע"ד, הדרשה להושע ב כ"ה היא בפסחים פ"ז ע"ב, והמחבר שינה כדרכו את הלשון.

ר' משה מקוצי עמד בזה בפשטות על אחת התופעות בחיי יהדות ספרד, שכ- מאתיים שנה אחריו ראו אותה כאחד הגורמים העיקריים לחורבן הקיבוץ היהודי בספרד. ואלה דברי ר' שלמה אלעמי ב'אגרת מוסר': 'רוב הגזירות והצרות אשר נתחדשו עלינו היו בסיבת פריצי עמנו, אשר גילו מסתרינו ורוע הנהגותינו עם העכו"ם, עם היותנו עבדים נכבשים להם, וחללנו שם קדש אלהינו בקרבם, כי הלכנו אתם באונאה ובמרמה וקבענו אותם בחוקים לא טובים בערמה, עד אשר מאסונו והחזיקונו בגנבים ורמאים...'²¹. וראויה לתשומת-לב מיוחדת היא דעתו של ר' משה על סוד פיזורו של ישראל, המתבסס על דרשתו של ר' אלעזר לפסוק בהושע. יש להניח שהדברים שהעלה ר' משה מקוצי בכתב הם רק תמצית מדר- שותיו שהשמיע ברבים 'לגלות שבספרד' ול'שאר גלויות אדום'. קשה לומר דבר מסוים על השפה שבה דרש, אבל קרוב לוודאי שנסתייע בלשון המדינה ²¹.*

נסיונו של ר' משה בספרד עורר בו את הרעיון לחבר את ספר המצוות, וקבע בהרבה את דמותו, סגנונו וניסוחו של החיבור. במראות ובחלום מצא עידוד להוציא לפועל את מחשבתו, וכך יש להבין את דבריו: 'ויהי כאשר הייתה סבה מן השמים, שאסבב בארצות להוכיח גלויות ישראל, נתתי את פני לסדר בעל פה המצוות, כל מצוה כמאמרה יסוד המצוה ולא כל חילוקיה, למען לא אשגה בתוכחתה ובכמה מקומות בקשו ממני לכתוב יחוד המצוה על פי הראיות ולעשות ממנו ספר, ואירא לעשות כן, לעשות ספר תורה לרבים, כי בער אנוכי מאיש ולא בינת אדם לי. ובתחילת אלף הששי בא אלי עניין מראה בחלום, קום עשה ספר תורה משני חלקים ואתבונן על המראה, והנה השני חלקים לכתוב ספר מצות עשה בחלק אחד וספר מצות לא תעשה בחלק שני, ולכן הנני משה בן יעקב נתתי פני לחבר שני הספרים... וה' אלהים יודע, כי לפי דעתי איני משקר מעניין המראות וה' יודע, כי לא הזכרתים בספר זה, אלא למען יתחזקו ישראל בתורה ובתוכחה...'²².

בספרד מצא ר' משה מקוצי דוגמה לחיבורו גם בספרו של הרמב"ם. אמנם ספר 'משנה תורה' היה ידוע גם לרבו ר' יהודה שירליאון ולחברו ר' שמשון משנץ, אבל עדיין לא הרבו להשתמש בו. ולעומת זאת נעשה חיבורו של הרמב"ם מקור עיקרי בסמ"ג. את יחסו להרמב"ם ולחיבורו מתאר ר' משה מקוצי במלים

21 בער שם, עמ' 450.

*21 הדרשנים הנוצרים כתבו את דרשותיהם בלאטינית, אבל חיבורים אלה הם תרגומים מהלשון הוולגארית שבה השמיעו את הדרשות; Langlois במאמר הנ"ל (עמ' 385, הע' *8), עמ' 173—175.

22 הקדמה לאוין, ועי' השיל, על רוח הקדש בימי הביניים, ספר היובל לכבוד מארכס, עמ' קצ"ו.

אלו: 'וראו הגאונים, שעמדו אחרי האמוראים, שאין יכולין להספיק ללמוד לרבים כל התלמוד, ועשו ספרים קצרים מהלכות פסוקות לקיים תורה בישראל, רב יהודאי גאון עשה הלכות גדולות, ורבי יצחק מפס עשה חיבור וקראוהו רב אלפס, וכן רבים כל אחד ואחד ספרו. והנה אחרי כן גם דבריהם היו סתומים מפני שנתמעטו הלבבות ועמד האיש הגדול רבי משה בר' מיימון, היה מקורדובה ובא בארץ ישמעאל, ועשה חיבור מכל התורה, חיבור נאה ומשובח והאיר עיני ישראל, ובכל החכמות היה רב מופלא ולא נשמע בדורות אחרונות כמוהו. ורבים נתאמצו בתורה על ידי ספריו, שפשטו בארץ אדום ובארץ ישמעאל, אמנם לא הביא הגאון שום ראיה בספריו. וכל אדם, שיורה מתוך ספרו ויבקשו ממנו כתב ראיה מניין, אם לא למד הראיה, או אפילו למדה ואינו זוכרה יהא לו הדבר כחלום בלא פתרון, וגם בכמה מקומות על פירושיו ועל פסקיו חולקין עמודי התורה ואשיו־תיהם, והם רבינו שלמה ברבי יצחק, ורבינו יעקב בן רבינו מאיר ורבינו יצחק ברבי שמואל, אשר כל חכמי ישראל האחרונים שותין מימיהם וגם בחשבון המצוות חולקין עליו...²³.

כבר העיר ר' אליהו מזרחי²⁴, שר' משה מקוצי לא ראה את ספר המצוות של הרמב"ם. בסמ"ג הפריד המחבר בין מצוות לא תעשה ועשה, והם מהווים מבחינת הסידור שני חלקים מקבילים. הוא לא סידר את המצוות בשני החלקים לפי פרשיות התורה, וגם לא לפי מניין המצוות שבראש ספר 'יד חזקה', אלא לפי סדר ההלכות שבו, אבל שינה במקצת את סדר הספרים והקדים את ההלכות הכלולות בספרים: נזיקין, קניין, משפטים ושופטים להלכות שבספרים: הפלאה, זרעים, עבודה, קרבנות וטהרה. והסיבה לשינוי זה היא פשוטה: הוא רצה בסדר רצוף של ההלכות הנוהגות בזמן הזה. להבחנה זו הוא רומז בהקדמה למצוות עשה, שבה הוא מנמק את הכללת המצוות שאינן נוהגות בזמננו. נוסף לכך הביא בסוף חיבורו את המצוות שהן מדרבנן: ערובין, אבלות, תשעה באב, מגילה וחנוכה. שינויים אלה גררו פה ושם סטיות נוספות בפרטי הדינים. הרמב"ם כלל את הלכות טומאת כהנים בהלכות אבל, וכיוון שר' משה מקוצי שינה את מקומן של הלכות אבל, כמצווה מדרבנן, נאלץ למצוא להלכות טומאת כהנים מקום אחרי הלכות מלחמה. זיקת הסמ"ג לסדרן של ההלכות במשנה תורה היא בדרך־כלל למעלה מכל ספק²⁵. מלבד המקומות שבהם מזכיר ר' משה מקוצי את

23 הקדמה הנ"ל.

24 בחידושו על הסמ"ג הל' חמץ, רנ"ב ע"ב, ע"ד, רנ"ג ע"ב.

25 כל זה נעלם מח. טשרנוביץ בספרו תולדות הפוסקים, ח"ב, עמ' 87—89, והשערותו שסידורו של בעל הסמ"ג הוא על־פי חומר ענייני האיסורים אלא שאינו עקיב—אין לה על מה שתסמוך. הוא לא שילב את הלאוין של לא תקום ולא תטור במספר

הרמב"ם במפורש²⁶, הוא מרבה להעתיק את דבריו גם מבלי להזכיר את שמו יי. לרוב הוא משלים ומרחיב את דברי הרמב"ם על-ידי הבאת ראיות²⁸, ומעמידנו על המיוחד שבשיטתו²⁹. לפעמים הוא משנה מתוך שתיקה את לשונו של הרמב"ם, כדי לא לתת מקום לטועה לטעות:

רמב"ם סנהדרין פר"א ה"ה סמ"ג עשין ק"ה, קפ"ט ע"ב
 כבר נהגו כל בתי דינין בישראל מאחר מימות הגאונים נהגו ישראל בכל מקום
 התלמוד בכל הישיבות, שמושיבין בעלי להושיב בעלי הדינין והעדים כדי לסלק
 דינין ומושיבין העדים כדי לסלק המת- המחלוקת כי מפני עומק הגלות אין בנו
 לוקת שאין בנו כח להעמיד משפטי הדת כח להעמיד כל הדברים בקו המשפט.
 על תלם.

הוא מבליט את 'עומק הגלות' ומחליף את המלים 'משפטי הדת' ב'כל הדב-
 רים'³⁰. רק בשעה שדעת הרמב"ם סותרת את דעתם של בעלי ההוספות, הוא
 חולק עליו, כמו שכבר העיר ר' שלמה לוריא: '... כבר נודע, שהסמ"ג הוסד כולו
 על פי הרמב"ם וברוב מקומות הוא כמעתיק ממש ואינו חולק עליו זולת במקום
 שבעלי התוספות חולקין עליו, ובלעדם אינו מרים ידו ורגלו נגדו'³¹. ר' משה
 הרבה להשתמש בתורתם של תלמידי הר"י: ר' יהודה שירליאון רבו, הריצב"א³²,
 ר' שמשון משנץ ור' ברוך מוורמייזא. מפרשו של הסמ"ג, ר' אייזיק שטיין, כבר
 העיר, כי מחברו כתב 'כמו שכתבו תוספות שנץ, אשר מהם ינק הספר מצות גדול
 בכל מקום'³³. הוא גם השתמש בפירוש המשנה של רבנו שמשון³⁴ ובספר

הלאוין המדברים בעניין אמונת האלהים, 'לפי שהאיסורים הללו שקולים כע"ו'
 (שם, עמ' 88), אלא מפני שהרמב"ם כללם בהלכות דעות. לא הוא חידש את הכללת
 איסורי ערלה, טבל וכלאי הכרם במאכלות אסורים — אלא הרמב"ם.

- 26 ל"ת פ"ה, רמ"א.
 27 בדפוס ויניציה ש"ז צוינו במקרים אלה מראי-המקומות לרמב"ם, והם מצויים כמעט
 בכל דף ואפשר עוד להוסיף עליהם. השווה לדוגמה עשין ס"ז, קמ"ה ע"ב והרמב"ם
 הל' נזקי ממון פ"ח ה"ה. גם במקרים, שבהם מציין בעל הסמ"ג במפורש את מקורו
 של הרמב"ם, מעתיק הוא אותו בנוסח שהובא בס' משנה תורה. ר' ש' ליברמן,
 תוספת ראשונים ח"א עמ' 45 וח"ב עמ' 89.
 28 עשין צ"ג, קפ"ג ע"א.
 29 עשין ר"ז, ר"כ ע"ד: 'רבנו משה לא מנה כאן כי אם שתי מצוות עשה...'. עשין
 רי"ג: '... ולתמצית שאר העברות, שחייבים עליהם כרת, תמצאם שנים וארבעים
 עברות... ורבינו משה מנה שלוש וארבעים...'.
 30 עי' בדברי מהר"א שטיין בביאוריו שי"א ע"ב.
 31 תשובת המהרש"ל בשו"ת הרמ"א, אמ"ד תע"א, סי' ס"ז, ועי' גם שו"ת מהרש"ל
 סי' ל"ה: 'גזע הסמ"ג הוא הרמב"ם ויניקתו ממנו'.
 32 עי' לעיל, עמ' 266. 33 באורי ר"א שטיין, ש"ה ע"א ושם ע"ג.
 34 ל"ת ל"ט, עשין קל"ז, קל"ח ע"ב, ק"מ, ר"ג ע"א ועוד.

התרומה של ר' ברוך³⁵. מתוך חיבוריהם שאב גם את תורתם של הראשונים, אבל היו לפניו גם כתביהם ממש. ראינו שהיה בידיו קובץ של תשובות הר"י³⁶, ואין ספק שהשתמש בספר יראים של ר' אליעזר ממיץ³⁷. והוא היחיד מבין חכמי צרפת, המביא את תשובות ר' משולם בר' קלונימוס הזקן איש רומי, שהשיב במאה העשירית למינים, היינו לקראים³⁸. בשימוש בדברי ר' משולם נתכוון ר' משה, לפי הנראה, גם למינים שבזמנו, מסוגו של ניקולאוס דונין וכאלה שנתקל בהם בספרד, שתחילתם כפירה בתורה שבעל-פה וסופם חילוף התורה, עזיבתה ועבודת אלהים אחרים³⁹.

ר' משה מקוצי כיוון את דבריו למציאות של ימיו ולתנאיהם. במקום אחד הוא כותב: 'מתוך שיטת התלמוד למדנו שכל תנא היה דן בארצו לפי ענין הארץ שהיה דר בה, אם כן עכשיו ראוי לדון שפוסקין לה בכל יום שתי סעודות בינו-ניות של בני אדם הדורים באותה עיר'⁴⁰. והכלל שכלל כוחו יפה לא רק לגבי מזונות אשה. בעניין מנהג עטיפת הראש לאבל הוא כותב: 'והסודר, שמכסה בו את ראשו, עוטה בו מקצתו מעט על פניו... וכן ראיתי בספרד נוהגין כן, אבל במלכויות האלו לא נהגו מפני שמביא לידי שחוק גדול, שהגוים שוחקין עלינו, וגם השפחות שבבית והעבדים והנערים'⁴¹.

כבר דובר כאן על דעותיו של ר' משה על היחס של יהודים לנכרים בתחום חיי הכלכלה. ההדגשה שבדבריו⁴² מעידה, שהרגיש בחידוש שבהם. ואין להתעלם מהעובדה, שהוא ראה בנצרות עבודה זרה ולא הפקיע את הנוצרים מכלל עובדי אלילים. הוא הולך בשיטתם של שאר רבותיו, אלא שלעתים ניסוח דבריו חריף יותר משל אחרים. דברי רבנו ברוך, שבעקבותיו הולך ר' משה בדינים אלו — 'וכן ספרים פסולים אסור למכור להם ועובר משום לפני עור'⁴³, מנוסחים

35 הל' שבת דיני תכשיטי אשה י"ח ע"ב, כ ע"ג, כ"א ע"א; ל"ת ע"ח, ל ע"ב; ל"ת קל"ט, נ"א ע"א, נ"ב ע"ג; עשין כ"ז, קי"ב ע"ג; מ"ח, קל"ז ע"ב; קל"ו, ר ע"א; קמ"א, ר"ג ע"ד; קס"ג, ר"י ע"ב.

36 עי' לעיל עמ' 250.

37 ל"ת מ"ה, רכ"ח, רכ"ט, עשין קמ"א. והעתיק ממנו גם מבלי להזכיר את שמו; השוה סמ"ג עשין ר"ל עם ס' יראים השלם סי' רס"ט.

38 סמ"ג ל"ת ס"ו, כ"ג ע"ב; עשין מ"ז, קכ"ג ע"ג; קצ"ט, ר"כ ע"א. התשובות נדפסו מתוך כ"י הואטיקנה ע"י אהרן פריימן בספר היובל לכבוד הרמן כהן, 1912, עמ' 569 ואילך.

39 הקדמה לעשין.

40 ל"ת פ"א, ל"א ע"ד.

41 הל' אבלות רמ"ח ע"ד.

42 עי' לעיל, עמ' 470, ועי' לת ב.

43 ספר התרומה סי' קל"ח, ועי' לעיל, עמ' 352.

בספר המצוות בדרך זו: 'וכן ספרים הראויים לעבודה זרה אסור למוכרן לגויים מפני שהכומר קורא בו ומזמר ומשבח לעבודה זרה ואפילו לגוי שאינו כומר אסור למוכרם משום דוודאי הגוי ימכרנו או יתננו לכומר'⁴⁴. במה דברים אמורים? בתחום עבודה זרה, אבל כשהוא מגיע לתחום המוסר החברותי, מיד משתנה יחסו, והוא משתדל לרכך מאמרים קשים שבתלמוד, על-ידי הסברת טעמים. את הכתוב בדברים ז' ג' 'ולא תחנם' דרשו: 'ולא תתן להם חן', ורב אמר: 'אסור לו לאדם שיאמר כמה נאה נכרית זו'⁴⁵. והרמב"ם קבע להלכה: 'וכן אסור לספר בשבחן ואפילו לומר כמה נאה עובד כוכבים זה בצורתו'⁴⁶. ר' משה מקוצי מביא את העניין כדרשת רבותינו, ודעתם היא — הוא מוסיף — שהכתוב 'מדבר באותם שלא נצטוינו להרגם', אבל עיקר פשוטו של מקרא הוא 'לא תרחם עליהם אלא תהרגם ומדבר בשבעת האומות, האמורי והכנעני וגומר'⁴⁷.

בהרצאת המצוות פותח ר' משה בכתוב שבתורה ובדרשות שבמדרשי ההלכה ובתלמוד לאותו פסוק. אחר-כך הוא מביא את סוגיות התלמוד, מהבבלי ומהירו-שלמי, ואת דברי המפרשים והפוסקים, במידה שהם מסייעים אותו בבירור ההלכה ובסיכומה. את המקורות, ובפרט את דברי התלמוד, אין הוא מביא בלשונם ממש, והוא עצמו אומר: 'שינתי הלשון לכותבו בלשון צח וקצר למען ירוץ הקורא בו'⁴⁸. בדרך-כלל הוא מתרחק מן האריכות ומן הפלפול. אבל כאחד מבעלי-התוספות המובהקים אין הוא יכול להימנע לגמרי מלהיכנס לניתוחה של סוגיה ולפירושה. במקרה כזה הוא כותב כמצטדק: 'בעזרת הבורא נפרש שמועה זו של זרוע בשלה בקוצר וממנה נלמד הלכה למעשה'⁴⁹. בעל הסמ"ג אינו מחמיץ שום הזדמנות לשלב בתוך דבריו ענייני אגדה, והוא מחדש בזה מנהגם של תנאים ואמוראים⁵⁰. ואמנם חיבורו הוא אוסף של דרשות בהלכה המתובלות בדברי אגדה. לפעמים הוא עצמו מחדש וממלא את מקום האגדה החסרה, בדרשותיו, המצטיינות בתומן ובפשטותן, באהבת המקום ובאהבת הבריות. על הדוגמאות שכבר הובאו כאן נוסיף עוד אחת, שיש בה גם ללמד על אופיו של ר' משה: 'השמך לך פן תשכח את ה' אלהיך, אוהרה שלא יתגאו בני ישראל כשהקדוש ברוך הוא משפיע להם טובה ויאמרו, שבריוח שלהם ועמלם הרויחו כל זה. ולא יחזיקו טובה להק-דוש ברוך הוא מחמת גאונם, שעל זה עונה זה המקרא ואומר גם בפרשת ואת-חנן... ואמרת בלבבך כחי ועוצם ידי עשה לי את החיל הזה וזכרת את ה' אלהיך, כי הוא הגותן לך כח לעשות חיל. ומכאן אוהרה, שלא יתגאה האדם במה שחננו הבורא, הן בממון, הן ביופי, הן בחכמה, אלא יש לו להיות עניו מאד ושפל ברך

44 סמ"ג ל"ת מ"ה. 45 ע"ז כ ע"א. 46 הל' עכו"ם פ"י ה"ד.

47 עשין מ"ח. 48 הקדמה לחלק הלאוין ג ע"א. 49 ל"ת קל"ז, מ"ט ע"ד.

50 ע"י צונץ, הדרשות בישראל, מהדורת אלבק, ירושלים תש"ז, עמ' 173.

לפני ה' אלהים ואנשים ולהודות לבוראו שחננו זה המעלה... ושבח הכתוב הענוה, שנ' והאיש משה ענו מאד ואמרינן בירושלמי דמסכת שבת... ודרך שתשרה שכינה על הענוים... ואני דרשתי עוד, כי אפילו משאלות לבם ותאותם שומע הקדוש ברוך הוא וממלא רצונם אף-על-פי שלא התפללו על זה, שנאמר תאות ענוים שמעת ה' תכין לבם תקשיב אזנך, תפלת ענוים לא נאמר אלא תאות תכין לבם, כלומר מה שחושבים בלבם, צאו וראו מה פירש דוד מלך ישראל ואנכי תולעת ולא איש חרפת אדם ובזוי עם... והאריכו רבותינו בגנאי גסי הרוח במסכת סוטה (ה' ע"א)... ומותר האדם מן הבהמה אין כי אם עבודת הבורא יוצר הכל ולעשות לו נחת רוח. תוכחת הענוה דרשתי לרבים כך, אבל לחברה על לאו זה ולמנות זה בלאו לא היה בדעתי. גם רבינו משה לא חברו ולא הזכירו בחשבון הלאוין' וכשהגעתי להשלים עד כאן הלאוין, אקרא בחלום במראות הלילה, הגה שכחת את העיקר, השמר לך פן תשכח את ה'. והתבוננתי עליו בבוקר, והנה יסוד גדול הוא ביראת השם והואלתי לחברו בעזרת יהיב חכמתא לחכימין. ואחרי כן עיינתי בספר פרק קמא דסוטה וגרסינן שם בהדיא אזהרה לגסי הרוח מגין, רב נחמן בר יצחק אמר מהכא ורם לבבך ושכחת את ה' וכתוב השמר פן תשכח את ה' וכדרכי אבין אמר רבי אלעאי דאמר כל מקום שנאמר השמר פן ואל אינו אלא לא תעשה'⁵¹.

הסמ"ג נתפרסם ונתפשט במהירות. שריפת התלמוד בצרפת והקושי בהשגת ספרים עשו את השעה כשרה לקבלת חיבור מסוג זה. הבהירות והפשטות שבסגנונו חיבבוהו על הקוראים במידה כזאת, שגם הקיצורים שנעשו על-פיו⁵² לא הצליחו לדחוק את רגליו. על שיעור תפוצתו של הספר מעיד המספר הגדול של כתבי-היד שהגיע לידינו⁵³. בפעם הראשונה נדפס הסמ"ג סמוך לשנת 1480, ולאחר מכן נדפס באיטליה בזה אחר זה בשנים 1488, 1522, ו-1547. סיבאסטיאן מינסטר הדפיס את הסמ"ג עם תרגום לאטיני בבאזל בשנת 1533⁵⁴.

51 סמ"ג ל"ת ס"ד, ועי' בהקדמה ללאוין וברמב"ם הל' דעות פ"ב ה"ג.

52 ר' להלן, עמ' 488 ועמ' 571.

53 ברשימת המכון לכתבי היד העבריים בירושלים רשומים למעלה משמונים כתבי-יד שלמים וחלקיים ומספר גדול של קטעים. רק בפאריס בלבד נמצאים 7 כתבי-יד. א. קופפר, תעלומת שריד מכתב יד עתיק של סמ"ג, ק"ס מ"ח (תשל"ג), עמ' 524, שער שכ"י לינץ 671, הוא שריד ממהדורה ראשונה, שבה סידר ר' משה את המצוות לפי פרשיות השבוע, אבל דברי ר' משה על התהוות הספר (לעיל, עמ' 471) אינם מסייעים להשערה זו. נראה יותר שדברי הסמ"ג הוסמכו לסדר פרשיות התורה, ואמנם הגיעו לאחרונה לירושלים תצלומים של כתבי-יד שבידי אספן פרטי הכולל חומשים עם אונקלוס, פרש"י והסמ"ג על גליונותיו.

54 עי' שטיינשניידר, *Cat. Bodl.*, עמ' 1796. על תפוצתו של הסמ"ג באיטליה, עי' זנה, ספר היובל לכבוד מארכס, עמ' רי"א ואילך.

הסמ"ג נתקבל, ככוונת מחברו, לא רק כספר-לימוד עממי, אלא כמקור חשוב בספרות ההלכה המאוחרת. ר' ישראל איסרליין כותב: 'ודע לך כי בדקתי כמו בו' ספרי סמ"ג, ובשלי ועוד באחד היה כתוב בהן כמו בלשון המיימוני בלי גמגום, אבל ברובם מצאתי כמו בשלך'⁵⁵. גדולי החכמים כר' אייזיק שטיין, ר' יוסף קולון⁵⁶, ר' אליהו מזרחי ור' שלמה לוריא כתבו ביאורים, הגהות וחידושים לדברי הסמ"ג⁵⁷. ר' יהושע בועז לבית ברוך כלל ב'עין משפט' שלו, שנדפס בראשונה בש"ס ויניציאה ש"י—שי"א⁵⁸, מראה מקום לסמ"ג ובזה העמיד אותו בשורה אחת עם הרמב"ם והטורים.

מלבד ספר המצוות הגיעו לידינו תוספותיו של ר' משה מקוצי למסכת יומא. הן נדפסו לראשונה בש"ס אמשטרדאם תע"ד—תע"ז (1714—1717), ומאז כמעט בכל הדפוסים בשם 'תוספות ישנים'. תוספות אלו הן בעיקרן עיבוד של תוספות רבו, ר' יהודה שירליאון. הוא העתיק לרוב את דברי רבו כלשונם, ובמקומות אלו: 'רבינו', 'רבי', 'מ"ר', בסוף הדיבורים, הוא — הר"י הזקן⁵⁹. מקומות רבים בתוספות ר' יהודה שירליאון לברכות מקבילים למובא בשמו בסמ"ג⁶⁰. ונראה שגם ההבאות מתוספות ר' יוסף בר' משה, ר' יעקב מאורליאנש ור' אלחנן, הועתקו על-ידי ר' משה מתוך קובץ רבו⁶¹, אבל לא מעטים המקומות שבהם קיצר

55 פסקים וכתבים סי' קע"ב.

56* ביאוריו של הראשון נדפסו בהוצאת ויניציאה ש"ז, והחיד"א מעיר בשם הגדולים, הוצאת בן-יעקב 147, שבא לידו כ"י מביאוריו באורך, ומה שנדפס הוא קיצור מביאוריו. [בינתיים נדפסו על-פי כ"י זה על-ידי ש"ק מירסקי בתלפיות, ל, חוב' א (תשי"ח), עמ' 33—70; שם, חוב' ב—ד, (תשכ"א), עמ' 312—359; כרך ח, חוב' א—ב (תשכ"א), עמ' 11—37; שם חוב' ג—ד (תשכ"ג), עמ' 420—450]. חידושי מהרי"ק לסמ"ג הלכות חמץ הדפיס פנחס שווארטץ, מונקאטש 1899, והם פירושי תלמיד המהרי"ק, שהרבה להשתמש בדברי רבו. ור' אליהו מזרחי בביאוריו מביא כבר את דברי המהרי"ק לסמ"ג, רנ"ז ע"א, והשווה בחידושי מהרי"ק הנ"ל אות ל"ד.

57 ביאורי הרא"ם נדפסו בדפוס ויניציאה ש"ז ושל המהרש"ל בבאזל 1600 בשם עמודי שלמה, או באורי הסמ"ג, ועי' אסף, משהו לתולדות המהרש"ל, ספר היובל לכבוד לוי גינצבורג, עמ' נ"ז.

58 עי' רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד, מהדורת הברמן, ירושלים תשי"ב, עמ' מ"ז—מ"ח.

59 עי' י. נ. אפשטיין, מדעי היהדות כ"א, ירושלים תרפ"ו, עמ' 69.

60 תו"י יומא פ"ח ע"א ד"ה שצריך ותוס' ר"י שירליאון ברכות כ"ט ע"א ד"ה מתקיף. תו"י שם ע"ב ד"ה מכלל: 'ונכון היה בטוב ליזהר להתפלל נעילה ביום ואם התפלל בלילה יצא ידי חובתו כרב', ועי' סמ"ג עשין י"ט: 'ובסוף מסכת יומא . . . כתב מורי שראוי להתפלל תפלת נעילה ביום ואם התפלל בלילה יצא', ובתוספות באים הדברים אחרי חתימת מ"ר, וע"ע אצל אפשטיין, שם עמ' 70.

61 עי' לעיל, עמ' 115, עמ' 143, עמ' 260.

ר' משה את דברי רבו, והוא מביאם בשמו כדברי 'רבינו אריה' ⁶²; וייתכן ששמע את הדברים בעל-פה מפי רבו ורשם אותם בשמו. אף יש והוסיף עליהם את הערותיו וחתם עליהם את שמו: 'משה' ⁶³, ולפעמים הלשון מוכיחה על הכותב, כמו: 'ורבינו אריה שמע בשם רבינו חיים אבי אמי ג"ע... אבל קשה לי...'. ⁶⁴, 'והר' יהודה מקורביל דוד גיסי רבינו שמשון תירץ...'. ⁶⁵. הזכרת שמו של הר"י, אם במפורש, או כ'רבי הזקן' ⁶⁶ אף היא משמשת עדות, שהמדבר אלינו הוא ר' משה. תוספות אלו נכתבו בבית מדרשו של ר' יהודה, וחלקו של ר' משה בהן הוא כחלקם של התלמידים האחרים בתוספות רבותיהם. אמנם מהרמזים המרובים לתוספות למסכתות אחרות, המצויים בתוספות ישנים ליומא, אין להסיק שום דבר על תוספותיו של ר' משה. הכוונה במקומות אלה היא לתוספות ר' יהודה שיר-ליאון ⁶⁷. בתוספות שלנו נזכר ר' משה פעם אחת בברכות ⁶⁸ וחמש פעמים בעבודה זרה. עורכן של תוספות אלו, שר' משה היה דודו, השתמש בספר המצוות ⁶⁹. ר' משה חיבר פירוש על התורה הידוע בשם 'פשטי הר"ם מקוצי'. והם נזכרים

62 ב ע"א ד"ה שכל, י"ד ע"א ד"ה רש"י גרס, י"ט ע"א ד"ה לשכת, כ"ב ע"ב ד"ה כבן, מ"ז ע"ב ד"ה הדר, מ"ט ע"ב ד"ה שחט.

63 ב ע"ב ד"ה ואימא; ג"ל מ"ש, צ"ל: משה, ומפורש כך ח ע"א ד"ה ותסברא, ל"ה ע"ב (שייך לדף ל"ד ע"א) ד"ה אמר, מ"ש = משה; שם ד"ה הני מילי, ההערה מפסיקה את תוספות ר"י שירליאון, או יותר נכון את דברי הר"י.

64 י"ג ע"א ד"ה הלכה. 65 י"ד ע"א ד"ה ועוד.

66 ב ע"ב ד"ה ואימא 'ור"י פירש', אולם ו ע"א ד"ה מביתו: 'פי' הר"י בשם רבינו שלמה...'. הכוונה לריב"ן, כי אח"כ נאמר 'אלא מפרש רבנו הזקן', וכבר העיר על כך אפשטיין שם עמ' 71 הע' 2. בסוף הדבור הזה נאמר 'מ"ר' וברור שאין כאן תוספות ר' יהודה, שכן לא היה מזכיר את הריב"ן כ'ר"י' ולא את הר"י כ'רבינו הזקן'. 'רבינו הזקן' נזכר עוד ב ע"א ד"ה מפרישין החתום 'מ"ר', ד"ה שכל, ד"ה מטמאין. ג ע"א ד"ה פזר, ד"ה שיר, ד"ה חד. י ע"א ד"ה זו אקטיספון, ד"ה וכי. ט"ו ע"א ד"ה כמנגדגא.

67 תוספות ישנים מ"ט ע"ב ד"ה שאנו 'כן פירשתי בבבא קמא'; ג"ב ע"א ד"ה חמשה: 'בב"מ ובפסחים פירשתי...'. ושם הארכתי וגם בפ"ק דקידושין'. פ ע"ב ד"ה מדרבנן 'ועוד הארכתי בה הרבה בשבת ובפ"ק דעירובין...'. וידוע שר' יהודה חיבר תוספות לכל המסכתות הג"ל, עי' לעיל עמ' 327.

68 י"ד ע"ב ד"ה ומנוח. ש. אברמסון, במאמרו הנ"ל (עמ' 470 הע' 17*) עמ' ר"ז, בא להסיק מכאן שהר"ם מקוצי חיבר תוספות לברכות, והרי אין כאן כנראה אלא הערה לתוס' רבו ר"י שירליאון.

69 י"ג ע"א ד"ה ק"ו, ל"א ע"ב ד"ה השולח, ג"ד ע"א ד"ה הא, ס ע"א ד"ה אמר, ע"ב ד"ה כל. משתי ההבאות האחרונות רוצה אברמסון במאמרו הנ"ל ללמוד שחבר תוספות לע"ז. העניין השני יש בו רק תוספת לדברי הרשב"ם שבתוספות (ר' או"ז ח"ב סי' רל"ו), העניין הראשון אינו מחוור, שכן מה שמיוחס בתוס' שלנו לר"ם מקוצי מובא בתוס' ר' יהודה מפאריש עמ' רפ"ח בשם ר"ת. ולעניין יחוס תוס' לסנהדרין (אברמסון שם עמ' ר"ח), ר' להלן עמ' 655.

כמעט בכל דף בספר 'מנחת יהודה', לר' יהודה בר' אליעזר⁷⁰, ובכתבי-יד של תוספות על התורה⁷¹.

[ד]

בעיר אַברא (Evreux) שבנורמאנדיה חיו במחציתה הראשונה של המאה הי"ג שלושה אחים, שנתפרסמו בספרות הרבנית כ'רבותינו מאיורא'¹ וכ'גדולי אייב-רא'² ותוספותיהם ידועות כ'תוספות איברא' וכ'שיטת איורא'. הגדול שבאחים היה ר' משה בר' שניאור³. לבית-מדרשם באו תלמידים מספרד, כפי שיוצא מדברי הרמב"ן: 'ודבר זה חדשתי אותו בילדותי והרציתי הדבר לפני רבני צרפת אל הרב ר' משה בר' שניאור ואל אחיו ר' שמואל ואל הרב ר' יחיאל בפריש על ידי קרובי הרב ר' יונה שלמד שם...'⁴. בבית-מדרשם של האחים מאיברא נשמרה עדיין רוח העצמאות והעמידה בפני 'קדמונים' ו'גדולים', שהכרנון אצל ראשוני בעלי התוספות ושנסתלקו קמעא-קמעא מבין בני-דורם. רוח זו באה לכלל ביטוי בדבריהם על זכות התלמיד להורות ולדרוש במקום הרב ולסתור את דבריו: 'הר' משה מאיורא רבו של רבינו יונה ואחיו ר' שמואל מאיורא כתבו באגרות, מיום שגלינו מארצנו וחרב בית מקדשנו ונשתבשו הארצות ונתמעטו הלבבות, אין לומר דין מורא רבך כמורא שמים. וכן הדינן שחייב התלמיד לרב נתבטלו, כי הספרים והחבורים והפירושים הם המורים לנו. והכל כפי פקחות השכל והסברא, ועל כן נהגו בעירם לקבוע התלמיד מדרש לעצמו. וכן אין לומר תלמיד אל יורה, ויכול התלמיד לסתור דברי רבו מכח פלפול...'⁵. שני האחים

70 ב'דעת זקנים' ליוורנו תקמ"ג.

71 עי' ש. א. פאזנאנסקי מבוא, וארשא תרע"ג, עמ' XCIII.

- 1 הג' הר"ף סמ"ק סי' פ"ט, סי' ק"ט. 2 שם סי' קמ"ה.
- 3 מיכל, אור החיים עמ' 531, 593, 596, ובעקבותיו צונץ, ZGL, עמ' 38, עושים את האחים הר"ם מאיברא והר"ש לבני ר' יום טוב ומניחים את קיומם של שני אחים אחרים הר"ם בר' שניאור והר"ש בר' שניאור, אבל מיכל, עמ' 531, מסתמך על תשובה של ר"א מזרחי, בנוסח משובש. ועי' להלן, עמ' 495.
- 4 דרשת הרמב"ן לראש השנה הו"ל זכריה שווארץ בהצופה מארץ הגר תרע"ב, תדפיס, עמ' 15. המובא בחידושי הרשב"א יבמות י"ח ע"א ד"ה הא בשם ר' משה בר' שניאור בא לו גם כן ממורו ר' יונה. ור' בס' העליות לב"ב, מהד' הר"מ הירשלה, עמ' רפ"ח: 'ומורי ר' משה היה אומר בשם ר' יהודה מקורביל זצ"ל'.
- 5 ארחות חיים, ח"א, הל' ת"ת סי' כ"א, ושם בטעות 'ר' שמואל מאיורא רבו של ר' יונה ואחיו ר' שמואל', והנכון בשו"ת מהרשד"ם חו"מ סי' א. א. ש. רונטל, לשוננו כ"ט (תשכ"ד), עמ' 176, הע' 41.
- *5 דברים דומים כתב ר' ישעיה דיטראני, תשובות, מהד' א"י וורטהיימער, תשכ"ז, עמ' ז.

מאיוורא המשיכו בדרכו של הר"י **5. ר' משה היה, לפי הנראה, תלמידו של הר"ש משנץ⁶, ואחיו ר' שמואל היה אולי תלמידו של הריצב"א, שכן מוסר בשמו⁷. הוא עמד בקשרים עם ר' יחיאל מפאריס⁸, וכן עם ר' נתנאל מקינון, ושאל מפיו⁹. רוב ימיו ישב באיברא, ועל שמה הוא נקרא גם 'השר מאיברא'¹⁰. גם תורתו שלו נכללה ב'תוספות איברא' ו'שיטת איברא'¹¹, ולא תמיד ניתן להבחין מי הוא בעל הדברים, ועל אחת כמה וכמה שאין בידינו להעלות קווים לתיאור אופיים של כל אחד מהם. על דעותיו של ר' משה בענייני תפילה אנו שומעים: 'ואומר הר"ם מאיברא, שיש לו לאדם להסיר כל מחשבות לבו וכל דבר אחר מלבו בשעת תפלה ויכוון לבו אל המקור ויחשוב הדבר בלבו טרם יוציאהו מפיו וכן יעשה בכל דבר ולא יחטא ותפלתו זכה ומקובלת לפני המקום...'¹². והדברים נשמעים כאילו יצאו מפיהם של חסידי אשכנז. ומה שונים הם דברי אחיו, 'החסיד הר' שמואל בר' שניאור'¹³, על אותו נושא, הנאמרים אגב דיון בשאלה אחרת — ביטול מלאכה בתשעה באב — וראויים הם לבוא במלואם: 'יש בפרק מקום שנהגו, ותלמידי חכמים בטלים בכל מקום. רבן שמעון בן גמליאל אומר לעולם ינהג אדם עצמו כתלמיד חכם, דלא חייש ליוהרא, ותנא קמא חייש ליוהרא. מפרש בתוספות, דאפילו לתנא קמא, יעשה אדם עצמו עכשיו כתלמיד חכם ולא יעשה מלאכה בתשעה באב, דליכא משום יוהרא, כיון דבשאר ימי[ם] נמי אין רגילין במלאכה כל כך, דדוקא בימיהם שהיו רגילים במלאכה בשאר יומי אז שייך משום יוהרא, ומטעם זה אנו אומרים, דחתן קורא קריאת שמע, אפילו לילה ראשון, אפילו למאן דאמר דחייש ליוהרא גבי חתן פרק קמא דבר-כות, דדוקא בימיהם שהיו מכוונים מאד בקריאת שמע, ואנן סהדי דחתן טריד ולא מצי מכוון כל כך, לכך היה שייך משום יוהרא, אבל אנו, דגם שאר בני אדם אינם מכוונים כל כך, לא שייך ביה משום יוהרא, מפי הר"ר שמואל מאיוורא'¹⁴.

**5 ור' לעיל, עמ' 251.

6 כ"י הברשטם מספר 435 סי' תקמ"ו, עי' ברשימה 'קהלת שלמה'.

7 רא"ש חולין פ"ד סי' ז: ר' שמואל מאיוורא אומר בשם ריצב"א. הגה' הר"ף לסמ"ק סי' קצ"ג: 'ומיהו מורי הר' שמואל מאיוורא אמר בשם ר"י, וברור שהכוונה לר"י הבחור.

8 הגה' הר"ף לסמ"ק סי' צ"ג, ארחות חיים ח"ב עמ' 602.

9 מרדכי חולין תרפ"א. 10 סמ"ק סי' קנ"ג.

11 שו"ת מהר"ם דפוס פראג סי' ר"ח, מרדכי שבועות סי' תשע"א.

12 הגה' הר"ף לסמ"ק סי' ט אות ג.

13 וכן הוא נקרא בפי אחד מתלמידיו, שיטה למר"ק, כתבי מכון הערי פישל, עמ' קי"ג.

14 הגה' הר"ף לסמ"ק סי' צ"ו. כדברים האלה כתב הראב"ד בהגהתו, הל' ק"ש פ"ד ה"ח, וראה תוס' ברכות י"ז ע"ב ד"ה רב שישא.

אבל אין כאן הבדל בין דעותיהם של האחים מאיברא, אלא בין האידיאל ובין המציאות — הבדל שהיה קיים בכל הזמנים. ר' שמואל עצמו רואה רק את ההבדל שבין הדורות. הראשונים עסקו במלאכה בכל יום, ולכן מי שבטל ממלאכתו בתשעה באב — נראה הדבר כיוהרה. הראשונים היו מכוונים בתפילתם, ולכן כל הטרוד כחתן אם קרא ק"ש — נראה כיוהרה. מה שאין כן הדורות האחרונים — גם בשאר ימות השנה אין הם עוסקים במלאכה, וגם כשאינם טרודים אינם מכוונים בתפילתם כל-כך. את דעתו בדבר המלאכה אפשר לקבל, אבל בעניין הכוונה בתפילה — ספק אם המרחק בין האידיאל ובין המציאות היה קטן יותר בתקופת האמוראים מאשר בימי האחים מאיברא.

האח השלישי היה ר' יצחק. על פסקיו וקבלותיו מסתמכים בספרי הפוסקים¹⁵, ונסתפק בהבאת דוגמה אחת: 'ודיני קנסות שמעתי בשם הר"י מאיורא שיש לדונם עפ"י שבעה טובי העיר וכן הוא מקובל מרבותיו'¹⁶. בפירוש אלמוני למסכת נזיר^{16*} נזכר 'הר"ר יצחק מאיורא אחיו של הר"ם'. אותו מחבר מביא גירסתה של סוגיה 'כאשר כתבה הר"י יצחק מאיורא מפי הר"ם אחיו על פי נמוקי ר"ת ופירוש כאשר מצאו רבינו נתנאל בכמה ספרים'. ולעומת זאת אין אנו יודעים למי משני האחים מתכוון בעל התוספות שלנו לערכין, בהביאו מה שמצא 'כתוב בתוספות הר"ר משה מאיורא מכתיבת אחיו'¹⁷. על תוספות איברא למסכתות השונות ועל חלקם של האחים בהן ידובר בפרק הדן על התוספות שלנו למסכתות ברכות, פסחים, ביצה, חגיגה, קידושין, נדרים, נזיר, שבועות, עבודה זרה, מכות, ערכין, תמורה ומעילה, שבחלקן הן-הן תוספות איברא ובחלקן הן מבוססות עליהן. קרוב לומר שתוס' סוטה שנדפסו בש"ס וילנא כ'תוס' שג' אינן אלא תוספות איברא^{18*}. במפורש מובאים דברי ר' משה ור' שמואל למסכת

15 ר' פסקי ר' יחיאל מפאריס, עמ' 61, סי' קכ"ו; גליונות מרדכי כ"י אופ' 300, 74 ע"א, סמ"ק סי' קנ"ג, סמ"ק צוריק מצוה קנ"ח, ח"ב עמ' נ"ב.

16 מרדכי גיטין סי' שפ"ד.

16* כ"י ששון 1033, קאטאלוג עמ' 708. 17 ערכין ו ע"ב ד"ה עד.

17* תוספות אלו ההדיר מחדש יעקב הלוי ליפשיץ בשם 'תוספות איורא ופסקי תוספות למסכת סוטה' (ירושלים תשכ"ט) והקדים להן מבוא ארוך. בעצם ישנן רק שתי ראיות לשייכותן של תוספות אלו לשיטת איורא, האחת שבתוס' עה"ת 'הדר זקנים', י"ח ע"ב ד"ה ואין, מובא בשם הר"י מאיורא מה שנמצא בתוס' שג' ל"ו ע"ב ד"ה ואין, והראיה השניה היא מתוס' שג' סוטה י"ט ע"א ד"ה ונותנה, שם נאמר: 'וכמו כן פרשתי במסכת קידושין' והעניין נמצא בתוס' שלנו שם ל"ו ע"ב ד"ה מכניס (על תוס' קידושין ראה להלן, עמ' 630), וישנו דמיון בין תוס' אלו לבין תוס' הרא"ש כפי שנדפסו בס' מראה אופנים (השוה מהד' ליפשיץ, עמ' ד, ד"ה אסורה; עמ' ה סד"ה המקנא שם ד"ה וקשה לזווגן; עמ' ק"ט ד"ה סח עם המקומות המק' בילים ב'מראה האופנים'), אבל לא לתוס' הרא"ש כפי שנדפסו על-ידי ליפשיץ,

בבא קמא¹⁸. וכן גם נזכרת 'שטה מאיורא' למסכת חולין¹⁹. שמותיהם של ר' משה, ר' שמואל ור' יצחק נזכרים בקבצי תוספות מאוחרים למסכתות זבחים, מנחות ובכורות²⁰. ואם כן נתפרש בבית-המדרש שבאיברא כל סדר קדשים, וקרוב לוודאי שכתבו וערכו בו תוספות לכל הבבלי. אפשר שגם הירושלמי למסכת שקלים, שהיתה מחוברת לבבלי, נתפרשה בבית-מדרשם, הגם שהפירוש שיוחס לתלמיד ר' שמואל מאיורא איננו שייך לו²¹. המחסור בגמרות, שנגרם עם שריפת התלמוד לא גרם להפסקת יצירתם של בעלי התוספות, וכנראה גם לא פגע בכתבי-היד שלהם. אמנם מדובר באיגרת האפיפיור על התלמוד cum omnibus glossis, היינו, עם כל התוספות — אולם ספק אם המבקרים ידעו לעמוד על טיבם של פירושים שהיו כתובים לחוד ולא על גליונות התלמוד. ונראה שבזמן הראשון לא הקיפה הגזירה עדיין גם את מפרשי התלמוד ושאר חיבורים שלא היו ידועים למבקרים. ייתכן שבכך טמון, לפחות במקצת, הסבר לאופייה המיוחד של היצירה הפרשנית בבית-מדרשם של חכמי איברא. מצד אחד מוצאים בתוספות, שלגבן אין ספק שאמנם נוצרו בבית-מדרש זה, הבאות

ור' להלן עמ' 587. המהדיר הדפיס את התוס' על-פי כ"י מיכאל 78 (אוקספורד 836). העתקתו אינה מדויקת. רבים מתיקוניו מיותרים, ולעתים גם לא ציין שהיקן. 18 שטה מקובצת לב"ק ג ע"ב ד"ה משורו: 'והר' משה דאיורא פי'...'; 'מ"א ע"ב ד"ה נקי... לפי מה שפי' הר' משה מאיורא...'; 'כ"ח ע"ב ד"ה ה"מ: 'זה מצא מורי שיחיה בשיטת מורו הר' שמואל נ"ע, תלמיד הר"ף ז"ל', הדפוס משובש: הר' שמואל נעץ תלמיד הר"ף ז"ל.

19 בסמ"ק סי' קנ"ח כ"י ששון מספר 283: 'הנה כתבתי דין מחט בריאה לפי שיטת הפירוש והתוספות משאנץ והשטה מאיורא', בנדפס סי' ר"א רק: 'הנה כתבתי דין מחט בריאה וכבד לפי שיטת רש"י והתוספות'. בכ"י אופ' 300 (אוקספורד 672) 74 ע"א מובא בשם הר"ר יצחק מאיברא דיוק מדברי שמואל בחולין קי"א ע"ב, ובסוף נאמר 'כל זה לשו' שיט' תוס' שיט' /, וברור שהדברים נלקחו משיטת איברא לחולין. 20 זבחים: בתוספות הר"ף שבשטה מקובצת י"ד א, כ"ד ע"ב והשמטות כ"א ע"ב: הר"ם. בהשמטות לדף ע"ג ע"ב: ותימא להר"ר שמואל... ותירץ הר"י אחיו...; שם ע"ז ע"א אות ב י: 'ותירץ הר"ר יצחק מנח...', וצ"ל: להר' מנח. ר' מנח נזכר בחברתם של ר' דן ור' נחמיה בתשובת המהר"ם, תשובות ופסקים, מהד' קופפר, עמ' 159. ור' להלן עמ' 666, הע' 23. מנחות ד ע"א גליון בשטה מקובצת 'וקשה להר"ר שמואל מאיורא...'; שם ע"ב אות כ"ח, ט"ו ע"א אות א. בתוספות חיצוניות ובתוספות אחרות למנחות נזכרים לעתים תכופות הר"ם והרמ"ר. הרמ"ר הוא לפי דעתי הר' מאיר רוטנבורג (ולפעמים צויין גם בקיצור הר"מ ונשוב לדון בעניין להלן עמ' 670), אולם נראה שלעתים הר"ם מציין את ר' משה מאיברא, כגון בדף ל"ט ע"א אות א 'קשה למורי הר"י שי'... ותירץ הר"ם', הר"י הוא כנראה ר' יצחק מאיברא והר"ם — אחיו ר' משה. בכורות תוספות חיצוניות שטה מקובצת י"ב ע"א אות ג: 'ותימא להר"ם מאיורא', ט"ז ע"ב אות ד: 'הקשה הר"ם... ועוד אומר הר"ש מאיורא...'. 21 ר' לעיל, עמ' 405.

ארוכות מפירושי רש"י לפיסקאות שבגמרא והמשא-והמתן בדבריו ובפירוש הסוגיה על אתר תופס מקום בראש. לעומת זאת, מעטים יהסית הדיונים החורגים מהסוגיה המקומית והעוסקים בהשוואה אל סוגיות מקבילות, דיונים האופייניים לתוספות בכלל. מובן שקיימים הבדלים בהיקפה של התופעה בתוספות למסכתות שונות, ובמידה רבה הדבר היה תלוי גם באישיותם וכוחם של התלמידים העור-כים²¹. מאידך מוצאים שעל-ידן של התוספות נוצרה בבית-מדרשם של חכמי איורא 'השיטה'. אם עד לפני זמן לא רב ידענו חיבור מסוג זה רק מתוך הבאותיו של ר' בצלאל אשכנזי ב'שטה המקובצת', הרי בידינו כעת שיטה שלמה למסכת נזיר, שנתפרסמה מכתב-יד גינצבורג 490²². דרכו של בעל השיטה להעתיק את לשון המשנה בהקדמת המלה 'מתניתין', או 'פיסקא', כשהוא מעתיק פיסקא של המשנה בצירוף דברי התלמוד, או 'גמרא', כשהוא מעתיק את דברי הגמרא. אחרי ההבאות בא הפירוש של ההבאה והרצאת המשא-ומתן בגמרא תוך כדי שימוש בלשונות: 'ואקשינן, ומהדרינן', 'ואקשינן ... ופרקינן', 'וישילינן ... ופריק'. תוך כדי הרצאת הדברים הוא מביא פירושים שונים בלשון: 'ויש מפר-שים', 'ויש מתרצים', 'ויש יגורסין'. מלבד רש"י — מתוך פירושו למסכתות אחרות, אבל לא המיוחס לרש"י לנזיר — ר"ת, הר"י, רבנו חיים, והריב"א²²

²¹ הדבר בולט בעיקר בתוספות איורא הנ"ל לסוטה ור' גם בדברי ליפשיץ במבוא, עמ' 13, ומה שכתב שם בהע' 57 נסתר על-ידי דבריו עצמו בעמ' 15 שם, ועל תוס' קידושין וערכין ור' להלן, עמ' 630 ועמ' 670.

²² שיטת הקדמונים על מסכתות נזיר זבחים ערכין תמורה וספר מלחמת מצוה, יו"ל בפעם הראשונה על פי כתבי יד עם הערות ומראה מקומות מאת משה יהודה הכהן בלוי, ניו יורק תשל"ד, השיטה לנזיר תופסת יותר ממחצית הכרך, אבל המקומות שר"ב אשכנזי מביא בשטמ"ק לנזיר 'שטה' נמצאים ב'שיטה שבכ"י'. הנני רושם מקומות אלו לפי העמודים של מהד' בלוי ובסוגריים את המקום בשטמ"ק: כ"ב (ה ע"ב), כ"ד (שם), ל (ו ע"ג), ל"ב (ו ע"ד), ל"ג (ז ע"ב), ל"ז (ח ע"ד). מ (ט ע"א) מ"ב (ט ע"ד), מ"ג (י ע"א), מ"ז (י"א ע"ג), מ"ט (י"ב ע"א), נ (י"ב ע"ג), ס (י"ד ע"ב), ס"ג (י"ד ע"ד, ט"ו ע"א), ס"ז (י"ד ע"ד), ע"ב (ט"ז ע"ד), פ (י"ח ע"א), פ"ד (י"ח ע"ד), צ (כ ע"א), צ"ח (כ"א ע"ד), ק"ח (כ"ב ע"ד); קי"ב (כ"ג ע"א), קט"ו (כ"ג ע"ד), קי"ז (כ"ד ע"א), קי"ט (שם), קכ"ה (כ"ד ע"ד), קל"ז (כ"ו ע"א), קמ"א (כ"ח ע"ב), קמ"ב (כ"ה ע"ג), קמ"ז (כ"ז ע"ב), קנ"א (כ"ז ע"ד), קנ"ג (נ"ח ע"א), קנ"ד (שם), קנ"ו (כ"ח ע"ג), קנ"ז (כ"ח ע"ד), קנ"ח (כ"ט ע"א), קנ"ט (כ"ט ע"ב), ק"ס (שם), קס"א (כ"ט ע"ג), קע"ז (ל ע"ג), קפ"ח (ל"ג ע"א), קצ"ז (ל"ד ע"א), קצ"ח (שם), ר (ל"ד ע"ג), ר"ז (ל"ו ע"א), ר"כ (ל"ח ע"ב), רכ"ב (ל"ח ע"ד), רכ"ז (מ ע"א), רכ"ט (מ"א ע"א), רל"א (מ"א ע"ב).

²² ר"ת: ו, ט"ז, צ"ח, קי"ד, קי"ט, קל"א, קל"ג, קצ"א. ר"י: ל"ח, מ, נ, צ"ד, ק"כ, קכ"ב, קכ"ח, קל"ו, קע"ג, ק"צ, ר"ח, רי"ז, רכ"ה (לא כל מה שמובא בשמו יש לו מקבילות במק"א). ר' חיים כהן, ק"צ. ריב"א: קי"ט.

פרק תשיעי

ותוספות, שהן תוספות שנז' ²³, נזכרים בשיטה, הר"ם, הוא ר' משה מאיורא והרמ"ה, אבל מקומות אלה תוספת גליון הם. באחד מהם ישנה הוכחה שבעל השיטה אינו אחר אלא ר' משה מאיורא ²⁴. ציון שם הרמ"ה ²⁴* מראה, שהמוסיף חש בקירבה שבין 'השיטה' לדרכו של הרמ"ה בפירושו. הרצאת סוגיות הגמרא על פירושה מסתיימת לפעמים במעין סיכום או בפסק ²⁶. קיצורו של דבר: דרכה של השיטה היא: הרצאת הסוגיה התלמודית תוך שילוב פירושה והשקלא-וטריא שבתוספות. אפשר לו לאדם לקרוא בשיטה ולעמוד על עניינה ומהלכה של הסוגיה התלמודית מבלי להזדקק לגופו של התלמוד שלא היה בידי הלומדים. ה'שיטה' היא פירוש על התוספות מעין הקומנטרים הפוסטגלוסטוריים ²⁶, ועל שם השיטה כינו גם את תוספות איורא 'תוספות שיטה' ²⁶*. פירושו של ר' משה בר' שניאור על התורה ידועים מתוך ספר הגן לר' אהרן בר' יוסי בר' אהרן הכהן, וממנו הועתקו גם בחיבורים אחרים ²⁷. מובאים 'דברים המביאים את

23 עמ' י"ח: 'וכך היא הגירסא בתוספות' ואין זה בתוספות שלנו, אבל נמצא בפי' הרא"ש; עמ' נ"ט: 'והמובא בתוספות' הוא סותר את המובא בתוספות שלנו ומתאים למובא בפי' הרא"ש. יש להניח שהרא"ש השתמש בתוס' שנז'. ההתאמה בין המובא בשם 'תוספות' בעמ' פ"ה, ר"ב, רי"ח, ובתוס' שלנו למס' אין בה כמובן להוכיח, שאמנם בעל השיטה השתמש בהן, שכן מסתבר שגם הן השתמשו במקומות אלה באותו מקור. על ההבאה בעמ' קמ"ז ראה בהערה שלאחר זו.

24 עמ' קמ"ז: 'צירף גופו. פי' שהיו ידיו צרופות ותכופות לגופו ולא הכניסן תחילה. טומאה וביאה בהדי הדדי אתיין. כתוב בתוספות ואומר הר"ם דאע"ג דגבי בית המנוגע אמרינן בפ' השוחט ידיים טמאות מדרבנן וכו'. כל הענין נמצא בתוס' מ"ג ע"א ד"ה צירף, אבל לא רק מ'ואומר הר"ם' אלא מההתחלה, ולכן נראה שהמלים 'כתוב בתוספות ואומר הר"ם' הם הערת מעתיק או תלמיד, שמצא לנחוצ להעיר כי המובא מ'דאע"ג' מובא בתוספות כדברי הר"ם.

²⁴* שיטה לחכמי איורא נזיר, עמ' קי"ז: 'גרסא אחרת (בשטמ"ק כ"ד ע"א: נ"א = נוסחא אחרת) מכדי כלל ופרט אי אתה דן אלא כעין הפרט וכו' וכתב רמ"ה ז"ל האי גירסא לא דייק וכו' 'ע"כ.

25 עמ' ל: 'והשתא יש ג' מחלוקת בדבר'. פסק: עמ' קכ"ה, קמ"א ('ומכאן יש ללמוד'), קמ"ט, קנ"א.

26 ר' W. Engelmann, *Die Wiedergeburt der Rechtskultur in Italien*, 1938, p. 42ff.; N. Horn, *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte*, I, 1973, 261ff.; W. Ullmann, *Law and Politics in the Middle Ages*, 1975, p. 104ff.

²⁶* ר' לעיל, הע' 11. בשטמ"ק נזיר כ"ד ע"א מעתיק ר"ב אשכנזי דבור לדף ל"ד ע"א ומסיים במלים 'ככתוב בתוס' שיטה' והוא כלשון התוס' שלנו, ואחר-כך הוא ממשיך להעתיק 'שיטה' והוא לשון השיטה לחכמי איורא, עמ' קי"ט.

27 עי' פאזנאנסקי, מבוא, עמ' XCVIII. ר' שמואל מאיברא נזכר פעם אחת בספר לעזים, צונץ, ZGL, עמ' 82. ור' יצחק מאיברא בדעת זקנים מבעה"ת ב ע"א ד"ה בעשור.

האדם לידי יראת חטא אשר כתב הר"ם מאיברא ז"ל^{27*}, אולם אין אנו יודעים אם אמנם חיבר ספר במוסר. בנו של ר' משה, ר' חיים, נזכר כמחבר סידור 'שסדר על פי גדולים'²⁸. ונראה שגם ספר 'על הכל', הכולל 'פסקי דינים הלכות ומנהגים' נעשה על-ידי תלמידו של ר' משה^{28*}. וכל המובא בסמ"ק ציריך מתוך ס' הר"ם נמצא בס' 'על הכל'²⁹.

בר' שמואל בן ר' אלחנן יש לראות בן-דורם של ר' יחיאל מפאריס, הר"ם מקוצי והאחים מאיברא. ר' שמואל היה נכדו של ר"י הזקן—והדור השישי לרש"י, והוא נולד לכל המאוחר בשנת תתקמ"ד (1184), שנה שבה נהרג אביו^{29*}, וגדל בבית זקנו: 'וראיתי, כשהייתי קטן, רבינו יצחק זקני שלא היה יושב במקומו עד שבוע רביעי, ולא ידעתי טעמו'³⁰. הריצב"א, שהיה גדול ממנו בהרבה שנים, מביא אותו עניין כ'שמועה ששמע מן החבר ר' שמואל בנו של ר' אלחנן'^{30*}. חכמי הדור קיבלו ממנו ידיעות על מנהגי זקנו ועל הוראותיו של רבנו תם: 'והרב שמואל בהר' אלחנן אמר לי שרבינו תם היה מתיר...'³¹. ר' שמואל עמד בקשרים עם חכמי איברא^{31*}, והוא עורכן של התוספות שלנו למועד קטן, שעליהן ידובר להלן.

^{27*} עי' כל בו סי' ס"ו.

²⁸ הגה' הר"ף לסמ"ק סי' קנ"ד. וראה ארחות חיים, ח"ב, ו'מגד ירחים', עמ' 7.
^{28*} מ. ד. וייס שהדפיס את החיבור בהגורן, ח"ו, עמ' 66 ואילך (נדפס מחדש, ירושלים תשל"ז), כותב שמחברו הוא ר' משה שניאור (!) מאיברא, [כך הוא מכונה בס' 'באר מים חיים' לר' חיים עובדיה, שאלוניקי ש"ו, ח"ב, סי' י"א. המובא שם נמצא בס' 'על הכל', עמ' 81. העירני על כך הר"ש ליברמן במכתב ממו"ש הגדול תשט"ו] שהיה תלמיד מובהק של המהר"ם בר ברוך, אולם ר' משה לא היה תלמידו של המהר"ם. בחיבור לא נזכר שמו של המהר"ם במפורש והר"ם, מורו של הכותב, הוא ר' משה. דבריו מתאימים לדברי תוספות ברכות (עי' שם, עמ' 87, הע' 7, ועוד במקומות רבים), הלעזים וכן כל החכמים הנזכרים בו הם צרפתים. המשותף עם 'ברכות מהר"ם' מסתבר מתוך הנחה, ששניהם השתמשו במקורות משותפים. גם דברי גרוס, גלליא, עמ' 40 אינם נראים. ר' כעת י"נ אפשטיין [ז"ל], סיני מ"ח (תשד"ם) עמ' קכ"ג.

²⁹ לעניין הסמ"ק מציריך ראה י. ש. לנגה, עלי עין, ס"ד, תשל"ז, עמ' 179.

^{29*} עי' לעיל, עמ' 253. 30 תוספות מו"ק כ"ג ע"א ד"ה רבי יהודה.

^{30*} תשובות מיימוניות שופטים סי' כ.

³¹ תשובות מיימוניות מאכלות אסורות סי' י. הדברים באים אחרי תשובת הר"ש משנץ, ואין להכריע אם הכותב הוא הר"ש, שהוסיף את העניין אחרי שחתם על תשובתו, או מי שליקט את תשובותיו.

^{31*} תוספות ערכין י"ח ע"ב ד"ה שנתו: 'הקשה הר' שמואל בן הר' אלחנן... ואומר מורי הר' שמואל'. המשיב הוא ר' שמואל מאיורא. שניים מפסקיו מובאים גם בס' המצוות של תלמיד ר' טוביה (ר' להלן, עמ' 488) ובאחד מהם (110 ע"א) הוא מכונה: 'ר' שמואל בנו של ר' אלחנן מקדיזייר'. קדיזייר היא Saint Dizier, בתעודה משנת 1224 נזכר יהודי ממקום זה בשם Cochinus יחד עם שני יהודים

מלבד תוספות אלו הגיעה לידינו רק אחת מתשובותיו, וגם היא מעידה שר' שמואל אינו אלא אפיגון, נצר למשפחת גדולים, החי בצילם ומתכבד בכבודם: 'נשאלתי על אחד שהזמינוהו לדון גדולי העיר ופרנסיה אשר כל דברי העיר נחתכין על פיהם, והנדון אומר לא נדון בעיר הזאת, והלא אימתכם מוטלת על הדיינין, וגם טענותי יסתתמו בפניכם כי טוב על הדיינין ועל הנידונין ללכת במקום הסמוך, וכיוצא בזה בר' יצחק זקני נשמתו עדן שהתיר להנדיב רבי אליעזר, שלא לבוא לבית דין בטררויש עם הנדיב ר' אברהם מפני שהיה ראש העיר והכל נשמעין אליו. וגם ר' שמשון בר' אברהם התיר לחתנו הדר בטררויש שלא לבוא לבית דין בטררויש, מפני טעם כיוצא בו, וגם רבינו יהודה מפריש התיר להח' יום טוב בן הנדיב ר' אליעזר. ואומר מזקנים אתבונן ומהם אלמד, כי טובה צפרנן של ראשונים מכרסם של אחרונים. ואל תאמר אינו כן, כי בכל יום ויום הדורות מתקלקלים ודיינים לפי הדור. ומאחר שרבותינו דנו כך, יש ללמוד שלא יכופו הנידון ויבררו דרך ישרה למקום הגון לנדונים, שלא יתעוות הדין ויצא לאמתו ואיש על מקומו יבא בשלום. וצור ישראל יעמידנו על האמת. שמואל בהר' אלחנן³². תחושת הירידה והקלקול שבדור אינה מתמיהה אצל חכם ויחסן כר' שמואל, שהכיר את הר"י ואת גדולי תלמידיו, הריצב"א, הר"ש משנץ ור' יהודה מפאריס, ברשימה שבכ"י גינצבורג נאמר: והר"י שמואל בר' אלחנן נפטר בשנת מפאריס, ברשימה שבכ"י גינצבורג^{32*} נאמר: והר"י שמואל בר' אלחנן נפטר בשנת תתק"ץ (1230).

מדמפייר (מודה אני לפרופ' ג. נהון שהודיע לי דבר הימצאות התעודה הזאת ב- Archives Nationales, S 202 n° 7). בכ"י בריט. מוז. Add. 17035 (קאטאלוג 416) נמצאת בסוף מסכת ב"ב אחר 'הדרן גט פשוט' התוספת דלהלן: 'וזה לשון רבינו הר' שמואל בן הרב ר' אלחנן כי באילן דעולא ל"ב על ל"ב אם היו מרובעים היה ד' פעמים י' ו' על י' ו'. הסר הריבוע וישאר ג' פעמים י' ו' על י' ו' ובאילנות שבמשנה ז' על ז' אמה קח מהם מ"ח על מ"ח הרי הם תשעה פעמים, י' על י' ו', וישאר שני אמות לג' אילנות, היינו תרי תלתי יתר לכל אילן, טוב וקצר'. (ר' ב"ב כ"ז ע"א ורשב"ם שם ד"ה וכמה ובתוס' ד"ה הכי גרס), אבל אין להסיק מכאן שר' שמואל חיבר תוס' לב"ב.

32 שו"ת מהר"ם דפוס פראג סי' תקמ"ו. בהוצאת הר"ם בלאך נשמט הסיום. והתשובה היא גם בתשב"ץ סי' תקי"ב ובשו"ת מהר"ם מינץ סי' ק"ח, והנוסח שם המתוקן ביותר, אלא שגם בו נשמטה הפסקה מ'ואל תאמר... עד 'ויבררו...'. שנשארה רק בתשב"ץ. והנוסח שהבאתי הוא מצורף מהטוב שכולם. ובכ"י בריטיש מוזיאום Or 2853 ישנה תוספת מעתיק, ומרמורשטיין, REJ, 1923, עמ' 128, לא עמד על כך והוא יצר קשרים בין ר"ת לבין בית-דין של לנצהוט. כל דבריו של מרמורשטיין על כתב-יד זה תמוהים הם. את מחברו הוא עושה בבת-אחת לתלמידו של ר"א ממיץ, ושל ר' שמואל מפלייזא (עמ' 119). הקובץ מאוחר (נזכר בו רבנו פרץ עמ' 126), אבל יש בו העתקות מחיבורים קדמונים. ^{32*} ראה לעיל, עמ' 270, הע' 47.

בקשרים אמיצים עם ר' יחיאל מפאריס עמד ר' טוביה בר' אליהו מויאנה, (Vienne) **32, כעדותו של הרב אלכסנדר בן הר"ר יצחק בר' מאיר מדורא³³, וזה לשונו: 'שמעתי מאבא מרי הרב ר' יצחק שי[חיה] כשלמד תורה לפני מורי הר"ר טוביה בצרפת ובא לשם הר' יחיאל מפריש, וראה שהיו יושבים אצלו הרבה תלמידים חשובים, והמינקת *33 ישיבה נגד האור עם בנו של הר"ר טוביה. ואז אמר מורנו הר' טוביה להר' יחיאל: תראה כמה טובות עושה לנו זה הנער, שהאש נעשה בשבילו ואנו מחממין בזכותו. והשיב לו הר' יחיאל, שמא ירבה בשבילם. והיו לשם הרבה תלמידים אשכנזים ואמרו אם כן מותר להחם בתי החורף שלנו בשבת, שהחמה השפחה בשביל התינוק. ושאל הר' יחיאל היאך מחממין בתי החורף שלהם. והשיבו לו בשביל אחד צריכה כמו בשביל הרבה בני אדם. וענה ואמר להם הר' יחיאל אם כן אני בעצמי הייתי מחמם בו אלו הייתי שם...'. ר' טוביה היה נוכח בשעת פטירתו של הריצב"א³⁴, ולפי הנראה היה תלמידו. מכל מקום מסר מנהג בשמו: 'שמעתי מהר' טוביה בשם ריב"א, שכל מאכל שלוקחים הבחורים זה מזה, אפילו שלא ברשות משום שמחת פורים, משעת קריית את המגילה עד ליל סעודת פורים, שהן שני לילות ויום אחד, אין בהם משום גנבה ולא משום גזילה, ואין להזמינו לבית דין ואין חוששין עליו...'³⁵. הוא

**32 על צורות התעתיק של שם עיר זו, ראה גרוס, גלליא, עמ' 192. ועל תולדות היהודים במקום על-פי תעודות חיצוניות כתב P. Cavard, *La colonie juive de Vienne (Isère), Evocations*, Nouv. Serie — 1961, pp. 77—91

33 כ"י קמברידג' 35, 114 ע"א, קאטאלוג של שילר-שינסי 61, וראה גרוס, עמ' 193, י. אלפנביין, חורב, תש"ח, עמ' 133—134, ו-*REJ*, CV, עמ' 107. בשעתו הטלתי ספק בדבר אם המדובר במחבר של הס' 'שערי דורא', אבל ר' כעת א. קובר *III Germania Jud.*, עמ' 180, הע' 12. על הקשר בין ר' יצחק בר' מאיר לבין ר' טוביה נמצאת עוד עדות. ברשימה שבסוף כ"י פריס 354 של הגהות מימוניות (ד"ר חיים סולוביצ'יק הפנה את תשומת-לבי לרשימה זו) נאמר: 'הועתק מכתב יד הר"ר יצחק רי"ש (אולי צ"ל: שי"ש = שיאריך שנים) בן הר"ר מאיר שהועתק מכ"י הר"ר טוביה שהועת' מכה"ר הר"ר מבריינא. הרב מבריינא אינו, כנראה, אלא ר' יהודה בר' יצחק מבריינא, תלמידו של הר"ר ובעל תוספות לע"ז, ר' לעיל, עמ' 330.

*33 כנראה שהאיסור על החזקת מיניקות נוצריות לא נשמר. על כל פנים, היה צורך להזרז על איסור זה בהוראות של קונציל אזורי בשנת 1289: *Nec teneant Christianos nuntios et nutrices. Carnes autem per eos occisas multus vendat fidelibus christianis* ראה במאמרו של Cavard, עמ' 86, ועל איסור מכירת בשר לנוצרים על-ידי יהודים ר' כעת W.C. Jordan, *Problems of the Meat Market of Béziers 1240 — 1247*, *REJ*, Tome 135 (1976), pp. 31—49

34 עיין לעיל, עמ' 271.

35 תרומת הדשן סי' ק"ו, הועתק מתשובה אחת והיא נמצאת בגליון מרדכי קטן שקיצר מהר"י שמואל שליטשטאט, בכ"י אופ' 300 (אוקספורד 672), 57 ע"א: 'מצאתי תשובה אחת שכת' רב טובי' בשם ריב"א שכל מאכל וכו'.'

פרק תשיעי

שלח 'שאלת דברי תורה' לר' שמחה משפירא³⁶. ויש להניח, שאחדות מתשובותיו, שנשמרו בספרי הפוסקים האשכנזים, אף נשלחו לאשכנז, ופסקיו הובאו לשם על-ידי תלמידיו בני ארץ זו, שרבים מהם ישבו בבית-מדרשו³⁷. 'ספר רבינו טוביה מויאנה', הנזכר רק פעם אחת³⁸, הכיל לפי הנראה את פסקיו³⁹. רבים הם הפסקים וההנהגות שנשארו בחיבורו של אחד מתלמידיו בשם ר' אברהם בר' אפרים. חיבור זה נקרא 'ספר סימני תרי"ג מצוות וסימני הוראות ודינין'⁴⁰. בהקדמתו כותב המחבר, שבדעתו לכתוב קיצור של ספר המצוות שחיבר 'הרב הגדול רבי' משה בר' יעקב זצ"ל להבין ולהורות פי' תרי"ג מצוות'. על אף הערצתו הגדולה לסמ"ג, שעליו הוא אומר ש'מימות רב אשי שסידר לנו התלמוד לא נמצא חיבור יפה (כזה) כמותו', הריהו מודיע: 'אכן שינתי קצת מסקנת הפס(ו)קים הכתובים בספר המצוות ונטיתי אחרי דעת מורנו ורבי' טוביה בהר' אליה'. והמחבר מביא דוגמאות אחדות לסטיות כאלו, ובגוף החבור שגורות הלשונות 'ומורי הרב טוביה

36 שבלי הלקט סי' רכ"ה, שם הוא נקרא ר' טוביה מבורגוניא.

37 מרדכי מגילה, סי' תשצ"ח, ב"ק סי' קצ"ב, ואותה תשובה בהגהות המרדכי ב"ב תרנ"ט: 'מ'אחי' ר' יחזקאל', אין ללמוד שהמדובר באח ממש, וכבר ראינו שכך היו רגילים לכתוב לחברים ולתלמידים. עבודה זרה תתמ"ה, בשלטי הגבורים למרדכי שבת סי' רל"ח אות ה: 'כתב הר"ם, אותם, שנוהרים מליגע בנשותיהם נדות כשהן חולות, שזהו חסידות של שטות, מפי הר' טוביה מבראנה'. הר"ם הוא מהר"ם מרוטנבורג, שהיה תלמידו כמפורש בתשב"ץ סי' שצ"ז, מרדכי שבועות סי' תשפ"ז: 'ורבנו טוביה אומר דעתה בזמן הזה יש להתיר נדר של קוביא, כי כמו שגגה הוא, כי אינם יכולים להתאפק ולמשול ברוחם'. וראה שו"ת מהר"י ברונא, סי' קכ"ה. במרדכי ע"ז, סי' תתל"ה, נמצא: 'ואומר רבנו אבי העזרי שהורה רבנו טוביה מביינא וכו''. העניין נמצא בראבי"ה ע"ז, עמ' נ, ובחולין, עמ' ק"מ, אבל בלא הזכרת שמו של ר' טוביה, ונראה שצ"ל במרדכי: 'ואומר רבנו אבי העזרי וכן הורה רבנו טוביה...'. וראה להלן, הע' 40.

38 הגה' הר"ף לסמ"ק סי' רמ"ד.

39 סמ"ק סי' י"א, הגה' הר"ף לסמ"ק סי' רכ"ג.

40 חיבור זה נמצא בשישה כתבי-יד: פאריס, הספריה הלאומית 392, 393/1, 1408/35, פרמא דה-רוסי 813, כ"י מוסקבה, גינצבורג, 1, וכ"י ואטיקאן 176. בכ"י פאריס 393/1 ובכ"י גינצבורג (בשינויים קלים) נמצא השם המלא של המחבר. בהקדמה נאמר: 'והנני אברהם בר' אפרים נתתי לבי לעשות עוד סימנים טובים עם סימנים שכתב הרב ולא יסמוך שום אדם לעשות שום דין...'. בכ"י פאריס צוין רק: 'הגה אני אברהם נתתי לבי לעשות עוד סימנים טובים עם הסימני' אשר כתב הרב ואל יסמוך שום אדם לעשות דין או הוראה...'. ובמק"ז בכ"י ואטיקאן: 'והנני הצעיר בבית אבי הערתי לבי לעשות סמנים טובים להיותם סדורין בפי ובפי זרעי...'. בכ"י פרמא חסרה ההתחלה. א. קופפר ברשימתו 'מרחוק ומקרב' (ס' היובל לנ. מ. גלבר, ירושלים תשכ"ג, עמ' 217—218) ייחס את החבור לר' אברהם בן אברהם מפסירו ורצה לעשות אף את ר' טוביה לחכם אוסטרי, ואין לדברים אלה כל יסוד. ישנם הבדלים ניכרים בין כתבי-היד, ואביא עוד דוגמה מן ההקדמה:

כ"י פאריס 392	כ"י פרמא	כ"י וטיקן
הנה פרשתי פסקים מ- הרב ר' טוביה ומאבי העזרי ובתשובות הג- אונים ובקונטרסים ש- חיבר המאור הגדול רבנו שהלך בירושלים זצ"ל אז ימצא שיש לחלק הסדורה בתלמוד מה שנכמן בספר הזה בקוצר מילה...	ואין גירסת הספר הזה סו- תרת התלמוד, וכאשר ידק- דק בספר המצוות ובספר א'ב'י' העזרי ובתשובות הגאונים ובתוספות שחיבר המאור הגדול רבי' שמשון איש ירושלים מ"כ אז ימצא שיש לחלק גירסת הסדורה בתלמוד מה שנר- מז תוך הספר הזה...	כי גם תוך ספר המצוות הגדול שחיבר הרב ר' פלו' בר' יעקב זצ"ל לא לקח לשון התלמוד אז לקח לשון צח ומבואר למען ירוץ כל הקורא בו אכן כשידקדק האדם היטב דברים ימצא במסקנת הספר כמסקנת תלמוד וכשידקדק החכם בספר מצוות הגדול ובספר אבי העזרי ובתוספתנו רבי' יצחק בר' שמואל זצ"ל ימצא שצלל במים אדירים ועלה בידו מרגלית

הנוסח שבכ"י פאריס 393 מעורב מכ"י פרמא ומכ"י ואטיקאן, ובכ"י גינצבורג דומה לכ"י פרמא.

נראה שכתב-היד הקדום הוא פאריס 392, שכן בסופו נמצא קולופון זה: 'בעזרת ה' שאמ' לעולמו דיי, סילקתי את מעשה ידיי. זה הספר המצוות בלשון הקצר, ל"א לפרט קודם הבוצר ושלשה בסיון קודם עצרת נשלמתי זה לכל הספרים עטרת. חזק ונתחזק הסופר לא יזק'. אם נקבל הדברים כפשוטם הרי כתיבתם היתה ב-1271, אלא שלא מתקבל על הדעת שחיבור שנתחבר בראשית האלף השישי (ר' לעיל, עמ' 467), כלומר אחר 1240, זכה בפחות משלושים שנה שיחובר קיצורו ושקיצור זה יזכה להעתקה, שכן כה"י אינו אוטוגראף. מלבד זה נשארו המלים 'קודם הבוצר' ללא הסבר. שמא יש מקום להשערה, שצריך להוסיף מ"ח שנים בהתאם לדברי הגמרא ע"ז ט ע"ב: 'ואי טעי ספרא גישייליה לתנא כמה קתני וניבצר מינייהו ארבעים ושמונה ומשכח ליה לחומריה וסימנך ספרא בצירא תנא תוספאה'. לפי זה נכתב בשנת ע"ט לפרט, דהיינו ב-1319. כתב-היד השני המתוארך הוא כ"י ואטיקאן 176, שבסופו נאמר: 'אני אברהם הכותב צעיר הסופרים והלבלרין בר' אהרן ג"ע המכונה הארוך סיימתי ספר זה מצוות האמצעי בט"ו באייר שנת ה' ש"ג ליצירה שנת קנ"ב וכתבתי אותו בגבעת גאראץ באסקליא'. ה' ש"ג אינו שנת הכתיבה אלא סימן המחזור (לאחר הקולופון באות רשימות משנים רכ"ו ורג"ו). כה"י נכתב בשנת קנ"ב (1392) בסיציליה, ב-Geraci (ר' אוצר כתבי יד עבריים מימי הביניים, ח"א, מספר 47). כ"י זה שלם יותר, ואין בו דפים פגומים כמו בכ"י פאריס הנ"ל, וכל המובאות שבפנים הן על-פי כ"י זה (הקולופון שבכ"י פרמא [ר' לעיל, עמ' 457] אינו מקורי, כפי שהראה מ. בית-אריה במאמרו *The Cryptic Name of the Scribe Abraham b. Yom Tov ha-Cohen, Israel Oriental Studies II, 1972, (p. 51ff.*), אבל ישנם גם עניינים, ששמו של ר' טוביה לא נקרא עליהם בכ"י ואטיקאן ונמצא בכ"י אחרים, כגון בכ"י ואטיקאן 76 ע"ב בעניין פדיון בכור: 'הנותן מתנה על מנת להחזיר שמה מתנה ונכון להיות גומר בלבו' אבל בכ"י פאריס: '... וכהר"ט אומ' כי נכון לגמור בלבו שיהא מתנה גמורה...'. נראה שהחיבור כבר היה ידוע לר' משה מצוריק. המובא בסמ"ק צוריק, ח"א, עמ' ג מצוה ב, אות ב, ושוב בעמ' צ"ב אות קל"ה נמצא ביתר הרחבה בחיבור המתואר, 6 ע"ב, ושם 82 ע"א. ור' להלן, הע' 45.

פרק תשיעי

אמר, 'וכן נוהג הרב רבי טוביה זצ"ל, 'הורה מורי הר' טוביה'⁴¹. רוב ההוראות הן בכיוון ההחמרה. נוהג הוא להסתמך על מחמירים שקדמו לו, כגון: 'ומורי הרב רבי טוביה היה נוהג להחמיר כמו ר' אליעזר ממיץ' שאסר נותן טעם לפגם בפסח⁴², או בעניין אבלות: 'וקבלתי ממורי הר' טוביה שקבל מהר' שמשון כי יש להחמיר בכל סעודה של מצוה דאית בה שמחה...'⁴³. בעניין מצות שנעשו קודם זמן הביעור אם הן כשרות, מביא המחבר את דעת המתירין שהסתמכו על ירושלמי ועל תוספתא וממשיך: 'ומורי הרב ר' טוביה דוחה כל זה מההיא דירושלמי הכי קאמר... וההיא דתוספתא הכי קאמר...'. והוא מוסיף: 'ועוד היה מחמיר מוריגו מפני שקדמונים היו תופסין בדבר איסור וכיון שנהגו לאסור אין להקל על המנהג...'⁴⁴. המחבר מעיד גם על מעשים שהובאו לפני ר' טוביה, כגון: 'וראיתי מעשה שמצאו חטה אחת במצה בפסח והורה מורנו להשליך כל המצות שנאפו עם אותה המצה במים ואע"פ שמצא החטה בדבר יבש והמחמיר תבוא עליו ברכה'⁴⁵. נראה שמגמתו של המחבר היתה להבליט חומרות אלו בפרט בעניינים שבהם הכריע ר' משה מקוצי לקולא. מר' טוביה עצמו נשארו פסקים רבים מקלים, ואפילו שמענו אותו מוחה נגד חסידות של שטות⁴⁶, וגם ר' אברהם בר' אפרים הזכיר שכמותם⁴⁷, ובאחד מהם היה ר' טוביה בודד בהכרעתו נגד גדולי מדינתו. ואמנם התלמיד המוסר את העניין לא נמנע מלרמוז הסתייגות כלשהי, וזה לשונו: 'מעשה היה שאשה שנתנה בנה למינקת ישראל והשביעו המינקת על דעת רבים בשבועה דאוריתא שבועה חמורה שאין בה התרה שלא תחזור בה מלהניק הבן עד כ"ד חדש ואחר כך נשאת האם לכהן אחד ושמו הר' ר' יעקב סברא מיקרקו היושבת בפוליינא, חכם גדול ובקי בכל התלמוד, ונחלקו עליו גדולי (התלמוד) הדור וכמעט רצו להרחיקו ושלח תשובות לקצוי ים ודרום

41 20 ע"א, 21 ע"ב, 25 ע"א, 44 ע"א.

42 109 ע"ב.

43 148 ע"א.

44 111 ע"א.

45 109 ע"ב, בסמ"ק צוריק, ח"ב, עמ' של"ד אות רי"ד, מובא פסקו זה של רבנו טוביה מבינא ובהמשך 'ורבינו יחיאל מתיר אפילו אותה מצה על ידי קליפה'.

46 ר' לעיל, הע' 37, ובסמ"ק, מצוה רי"ט, מביא שר' טוביה התיר בעניין שר"ת אסר ובמקרה זה החמיר ר' יחיאל, ר' סמ"ק צוריק, ח"ב, עמ' של"ה אות ר"ז. בכ"י מונטיפיורי 108 סי' ת"פ (ראה י. תא-שמע, מוריה, ב, תש"ל, עמ' ס), נמסרת תשובה 'מרבי' טוביה מבינא זצ"ל על אותו שהוחזק כמה ימים, ובדקוהו גדולי' ולא ידע להשיב כלל אף בעיקר? הלכו' שחיטה, נר' שאין לאסור שחיטתו רק מכאן ולהבא מיום שנודע שאי' יודע הלכו' שחיטה'.

47 'ומורי הרב רבי טוביה מתיר לבריא לשתות בין במים בין ביין אחר ד' כוסות', 39 ע"א.

והגיעו דבריו עד מורי הרב ר' טוביה והורה מורי מאחר דפשיטא לו דלא תהדר מתוך חומר השבועה, אין כופין אותו להוציא, ואפי' לא כנס, יכניס לכתחלה, כדאמרי' פ' אע"פ (כתובות ס ע"ב) דרב נחמן שרא להו לבי ריש גלותא משום דכי יהבי ב(י)ניהו למינקת לא הדר בהו וצ"ע⁴⁸. ברור ש'וצריך עיון' הוא דעת התלמיד, שבוודאי שמע על ההתנגדות, שעורר פסק זה. ר' יצחק אור זרוע⁴⁹, המביא את 'הוראת ר' יעקב הכהן, שהורה לעצמו ועבד עובדא לנפשי' שלא כדין, אינו מזכיר את פסקו של ר' טוביה אלא מביא 'תשובה של גאון אחד מגאוני צרפת', שבה דחה זה את הראיה מהתירו של ר' נחמן לדבי ריש גלותא. אין אנו יודעים מיהו גאון זה, אבל נראה שהכיר את פסקו המקל של ר' טוביה. על כל פנים, כל מה שהבאנו מורה שר' טוביה נחשב לפוסק מובהק, שהוראותיו והנהגותיו זכו להכרה אצל קרובים ורחוקים.

תשובה אחת ששרדה יש בה עניין מיוחד. חובת הפרשת המעשר מהכנסות מרבית עולה מתוכה הלכה למעשה. השאלה הנדונה היא, האם המעשר שייך לאוצר עירו-קהלתו של מבצע העיסקא או לזו של בעל המעות. וזה לשון התשובה: 'ונשאל לרבי' טוביה אם אדם שיש לו משל אחרים ומלוה בשבילו אם יעכב מעשר המעות או יתנם לבעל המעות. והשיב, אחי ר' יחזקאל, דע כי עליך לשלם לזה העלם ר' אברהם בר' יוסף מעשר המעות שהלוית עבורו בטובת הנאה כי הוא מושבע להביא אל בית האוצר בעירו הואיל והרוח שלו, אבל אתה אינך מושבע עליו אחרי שאין לך חלק בשכר דגבי מעשר גופיה כתיב מעשר דגנך ותבואת זרעך ובירושלמי מפיק מעשר מעות מכבד השם מהונך ומראשית תבואתך, ואפי' קדמה תקנת מקומך לשל מקומו אני מורה לך לשלמו והוא יביאנו בית האוצר בעירו אם לא פירשו בתקנתם שיפרישו עישור מכל מה שירוויחו בין יבא לידם בין יבא ליד אחרים וה"נ (ב"ל) במלוה מעות לחבירו למחצית שכר שיש לו לשלם חצי המעשר לבעל המעות והוא חייב להביאו אל בית האוצר שבעירו הואיל ומחצית שלו. ושלום טוביה בר' אליהו⁴⁹*. מלבד תשובות ופס-

48 51 ע"א.

49 ח"א סי' תש"מ, ור' מ"ש במבוא לערוגת הבשם, ח"ד, עמ' 120, ור' שם, הע' 51. הוראתו של ר' טוביה מובאת בסמ"ק צוריק, ח"ב, עמ' צ"ה אות ר"א, והמעשה שם נתקצר בהרבה ולא נזכר שמו של ר' יעקב וגם הוכנס שנוי ונאמר שם: 'ואפילו הכי אם לא כנס לא יכנס'. בלי שינוי זה בנוסח דומה מובא העניין גם בגליונות שבמרדכי הקצר, כ"י אופ' 300, 95 ע"א, אבל שם נוסף 'ובספר אחד ראיתי זאת העובדא עצמה רק שהוסיף כי הכהן הנזכר גדול בתורה ובחכמה ונחלקו עליו כל גדולי הדור ושלח הדברים עד שבאו לפני מהר' טוביה מביאנה ז"ל והורה כדברים דלעיל כך מצאתי'. ושם היה לפניו החיבור שאנו דנים בו.

49* כ"י ששון 534, 45 ע"א. בעניין מעשר רבית ופרקמטיא, ר' מ"ש במאמרי מגמות דתיות וחברתיות בתורת הצדקה של הז"ל, ציון שט"ז (תשי"א), עמ' 12, הע' 77.

פרק תשיעי

קים נראה שחיבר תוספות למסכת קידושין⁵⁰. פירושו מובאים בתוספות לבבא קמא⁵⁰*. צונץ מנה שישה מפיוטיו המצטיינים, לדבריו, בלשונם ובסגנונם, והמעלים את הד הרדיפות והגזירות שבימיו⁵¹.

50 ר' תוספות חכמי אנגליה לקידושין, עמ' 120: 'מכתיבת הר' טוביה נ"ע', ושם עמ' 124: 'לשון הר' טובי', ושם עמ' 133: 'והק' לי ר' טוביה', המהדיר הרב סופר העיר שם, הע' 60, שמצא רמז 'לזמנו של רבנו המחבר' ולא חש כי הדברים נשתבשו וצ"ל 'והק' לי ר' טוביה...'. שכן לפני זה כבר נאמר 'וע"ק', והפירוש הוא: ור' טוביה הקשה למה שנאמר בסמוך. ונראה שגם בהמשך יש להגיה (והתקשה המהדיר, הע' 38) 'כי (דמי) [היכי ד]אית' בההיא (בקידושי') [דגיטין] וכו'*. מלבד המקומות שכבר צוינו, נזכר ר' טוביה בתוס' אלו עוד בעמ' 72, 75, 107, וברור שבעל 'תוספות אנגליה' העתיק את לשונו וכתיבתו בכל המקומות. י. תא שמע במאמרו הנ"ל (עמ' 494, הע' 3), עמ' 95, קיבל את המלה 'לי' כהווייתה ונדחק ללא צורך.

*50 ס"ט ע"ב ד"ה אלא ובגליון תוספות בשטמ"ק, כ"ה ע"א (נ ע"א). ברשימה שהובאה לעיל, הע' 33, נאמר: 'בפ' הגוול (ב"ק קי"ג ע"א) רב (לפנינו: אסי, ובכ"י: אשי ר' דק"ס עמ' 276 הע' ח) אקלע לבי רב כהנא חזא להווא איתתא דאומנא בצפרא ולפניא כת' פיתחא עילוא (ר' דק"ס שם אות ט) א"ל לא סבר מר להא דאמ' רב חסדא קובעי' זמן ב' וה'. א"ל הנ"מ בגברא דאניס אבל הכא כיון דיתבא בבית ולא אתיא מעיקרא מורדת הווא, משמע מהכא שה[מסרב] לבא לב"ד מותר לנדות אם אין טעם'. ושם גם דברים אלה לקוחים מתוספותיו לב"ק.

51 צונץ ZGL, עמ' 303.

אפרים א. אורבך

בעלי התוספות

חצי יובל שנים עבר מזמן הופעתו הראשונה של הספר, שיצא מאז בשלוש מהדורות. המחבר השהה את פרסומה של המהדורה הרביעית עד שיהא סיפק בידו לסכם את כל מה שנתחדש בנושאים שדן בהם החיבור, בכלל זה כתבי-יד שנתגלו ומחקרים בתולדות ישראל ובהיסטוריה הכללית של חיי הרוח בצרפת, גרמניה ואנגליה בימי-הביניים.

במהדורה החדשה הזאת של החיבור, בשני כרכים, נוספו פרקים וסעיפים חדשים ותוספות ושינויים בגוף הספר ובהערות, פרי חתיירה מעמיקה, על יסוד חקר המקורות ופירושים, להבנת התהליכים הרוחניים והחברתיים המונחים ביסוד היצירה הספרותית של יהודי צרפת הצפונית ואשכנז במאות י"ב–י"ד. במרכזו של החיבור עומדת היצירה הקיבוצית הגדולה – התוספות, על סבכי הבעיות הספרותיות הכרוכות בהתהוותן ועריכתן. בבירורן וליבוןן של בעיות אלו ותיאור דמויותיהם של בעלי התוספות נתקפלו פרשיות שלמות של חיי ישראל בימי-הביניים, מתוך הקבלה לתופעות התרבות והחיים בסביבתם.

ספר-יסוד בחקר תולדות הרוח של עם ישראל בתקופה שבה נתגבשה דמותה של יהדות אשכנז לדורות.

עיצוב העטיפה: טובה כרמון
נדפס בדפוס חמד, ירושלים

אפרים א. אורבך

בערי

התוספות

תולדותיהם • חיבוריהם • שימורם

א.א. אורבך : בעלי התוספות

אפרים א. אורבך

בעלי התוספות

תולדותיהם • חיבוריהם • שיטתם

כרך שני

מוסד ביאליק • ירושלים

THE TOSAPHOTS: THEIR HISTORY, WRITINGS
AND METHODS

E. E. URBACH

Volume Tow

FIFTH ENLARGED EDITION, 1986

מהדורה חמישית מורחבת, תשל"ו-1986

הדפסה שישית, תשנ"ו-1995

הדפסה שביעית, תשס"ג-2003

הדפסה שמינית, תשס"ח-2007

כל הזכויות שמורות למוסד ביאליק • ירושלים תשי"ד

נדפס בדפוס האמנים, ירושלים

Copyright by the Bialik Institute • Jerusalem 1954

Printed in Israel

בני-הדור באנגליה

בדברינו על תלמידי הר"י ותלמידיהם הסתמכנו כפעם בפעם על מסורות ועל עדויות שנמסרו על-ידי חכמי אנגליה, או שנשתמרו בחיבוריהם. עד לפני שנות דור היה ידוע רק מעט מן המעט על פעילותם הרוחנית של יהודי אנגליה¹. החומר העשיר של תעודות, שטרות ורשימות, שנשתמרו בכתב-יד ובארכיונים כל-ליים, יצא ללמד בעיקר על מעורבותם הגדולה של יהודי אנגליה בחיי הכספים והכלכלה של המלוכה ועל מעמדם המדיני המשפטי והחברתי², אבל לא על חיי הרוח והתרבות של יהדות זו. הידוע ממקורות ספרותיים היה רק בעל אופי פראגמנטארי. אף במהדורה הראשונה של ספר זה יכולתי להסתמך בתיאור פעולותיהם רק על חיבוריו של חכם אחד מחכמי אנגליה. מאז זכינו לשורה שלמה של חיבוריהם שהופיעו בדפוס³ ולחומר נוסף שנתגלה בכתב-יד. תורתם של

1 ראה: C. Roth, *The Intellectual Activities of Medieval English Jewry*, *The British Academy Supplemental Papers*, No. VIII, p. 5ff. קוטנר, חוקר המשפט הקאנוני, פותח את מאמרו על הקאנוניסטים באנגליה במלים אלו: 'תולדו-תיה של האסכולה האנגלו-נורמאנית של הקאנוניסטים בסוף המאה הי"ב וראשית המאה הי"ג לא נחקרו כמעט', St. Kuttner and E. Rathbone, *Anglo-Norman Canonists of the Twelfth Century*, *Traditio* 7 (1953), p. 279. מבחינה חיצונית לפחות קיימים דמיונות רבים בין הגלוסות של הקאנוניסטים האלה לבין התוספות.

2 גם בתחום זה התרחבו ידיעותינו והבנתנו בעיקר על-ידי חיבורו של H. G. Richard-son, *The English Jewry under Angevin Kings*, London, 1960. ולא פחות מכך על-ידי מאמר-הביקורת המעמיק על ספר זה מאת G. I. Langmuir, *The Jews and the Archives of Angevin England: Reflections on Medieval Anti-Semitism*, *Traditio* 19 (1963), pp. 183—243.

3 חיבורו של ר' יעקב חזן מלונדרץ, עץ חיים, הופיע בדפוס במהדורת הרב י. ברודי (כ"א ירושלים תשכ"ב, כ"ב תשכ"ד, וכ"ג תשכ"ז). לאחר שפרסמתי את מאמרי 'מתורתם של חכמי אנגליה מלפני הגירוש' בס' היובל 'תפארת ישראל' לכבוד הרב ברודי, לונדון תשכ"ז, עמ' 1—53, הופיעו בדפוס: 'תוס' חכמי אנגליה' למס' סנהדרין, ירושלים תשכ"ח (מהד' הרב אברהם סופר), מסכת גיטין, תשכ"ח (מהד' א. ד. פינס), פסחים וב"מ, תשכ"ט (מהד' הנ"ל); ביצה, מגילה וקידושין, תש"ל

חכמי צרפת הגיעה לאנגליה בידי תלמידיו של רבנו תם: ר' יעקב מאורליינש, ר' יום טוב מיואני⁴ ור' בנימין מקמברידז'⁵. שלא כשני הראשונים היה כנראה ר' בנימין יליד אנגליה ורק למד בבית מדרשו של ר"ת. אמנם הזיקה לצרפת לא נחלשה גם בדור הר"י ובדור תלמידיו: הרשב"א, הריצב"א ור' יהודה מפאריש, אבל בינתיים גדל דור חכמים באנגליה שיכול להתמודד עם חבריהם שמעבר לתעלה. אמנם הם הלכו בדרכם, אבל הוסיפו על דרכם ויצירתם, כתבו תוספות משלהם וחיברו ספרי הלכה, שהשתלבו בכלל היצירה הפרשנית וההלכתית של בעלי התוספות ומעתה נמצאו מתדיינים עם חכמי אנגליה ומסתמכים עליהם גם בצרפת וגם באשכנז.

כמו בארצות אלו כך גם באנגליה בלטו משפחות אחדות, שבהן התרכו לימוד התורה במשך דורות אחדים, אלא שבאנגליה, יותר מאשר באשכנז ואף יותר מאשר בצרפת⁶, חכמים אלה זהים עם אנשי הכספים והעסקים שבתעודות האזרחיות⁷.

ר' משה, המכונה 'אביר העולם'⁸ היה 'בנו של הרב ר' יום טוב שחיבר ספר התנאים בנו של הנדיב הרב ר' משה מברישטול בנו של הרב ר' יצחק, בן לאחת המשפחות העשירות באנגליה שהתייחסה לפייטן ר' שמעון בן יצחק ממגנצא⁹. ר' משה עמד עוד בקשרים עם הר"י הזקן¹⁰. הוא העיר הערות לתשובותיו ולפסקיו¹¹, ולדברי תלמידו, הריצב"א¹². הוא השיב תשובה לר' משה

(מהד' א. סופר ובנו ש. סופר), נדה וע"ז, תשל"א, (כנ"ל). ור' A. Schischa, Tosafoth Chachmmei Anglia, *The Jewish Historical Society of England*, Transactions, 1975, p. 222—225. י. תא-שמע, כתבי-יד פרמא 233 (תוספות חכמי אנגליה) וערכו, עלי ספר, ב (תשל"ח), עמ' 89 ואילך. כן נדפסו 'תוספות ר' משה מלונדון על האלפס' ב'שיטת הקדמונים', קידושין מהד' מ. י. בלוי, ניו-יורק תשל"ל, עמ' ש"ז ואילך, אבל ראה להלן, עמ' 495. לא מעט מתורת חכמי אנגליה נמצא בסמ"ק ציריך, מהד' י. הר-שושנים, בני-ברק, תשל"ו, תשל"ז.

- 4 ר' לעיל, עמ' 144 ועמ' 142.
- 5 ר' לעיל, עמ' 109. 6 ר' לעיל, עמ' 461.
- 7 ר' רות במאמרו הנ"ל (הע' 1), עמ' 39.
- 8 ר"ח מיכל, אור החיים, עמ' 289.
- 9 ר' ד. קויפמן JQR, ח"ג, עמ' 555 ואילך; ב. רות במאמרו הנ"ל, עמ' 34 ואילך.
- 10 עץ חיים ח"א, עמ' שמ"א: 'מצאתי שהשיב הר' יצחק בר' [שמואל] (שלמה) להרב ר' משה בר' יו' טוב', וראה סמ"ג לאוין קמ"ב ובשו"ת הרא"ש כלל ב סי' א.
- 11 פסקי ר' אליהו לסדר זרעים, מהד' זקש, עמ' ל"ה: 'מורי אבי עשה פי[רוש] לפי[רוש] ר"י'. לאחר שהועתקה תשובת הר"י נאמר: 'ולי משה נראה דשפיר אתא כר' יאשיה וכו' והארכת במקום אחר. משה'.
- 12 תוס' שעל האלפס, עמ' שי"ז: לאחר שהעתיק את 'לשון רבי' יצחק בר אברהם' נאמר: 'ואני משה מצאתי כתוב וכו'', ור' לעיל, עמ' 270, הע' 40*.

בר' שניאור מאיורא וגם הוחלף אתו¹³. ר' משה חיבר, כנראה, קובץ פסקים שלתוכו הכניס מפסקיהם ותשובותיהם של רש"י, ר"ת, ר' יום טוב מיואני, ר' יצחק בר' ברוך, הר"י, הריצב"א, אחיו הר"ש משנץ ור' יהודה מפאריס¹⁴. ר' משה הוסיף לדבריהם, שלעתים העתיקם כלשונם ולעתים קצרם. הערותיו הן הערות של הסתייגות, השלמה או הסכמה, ויש שהוא מסתפק במלים: 'נ"ל משה'¹⁵. לקובץ זה הכניס מתשובותיו הוא¹⁶, ברם אין לנו ראייה כלשהי שהוא מחברם של תוספות על האלפס, כפי שנדפסו מתוך כ"י פאריס 314. תוספות אלו כתובות על גליונות הרי"ף, שנכתב על־ידי יצחק בן הרב ר' אברהם די קינון זלה"ה. כל דיבור מתחיל בציון 'תו'—תוספות¹⁷. רוב הדיבורים אין בהם חתימה 'משה', ואין שום הוכחה שיש להם זיקה כלשהי לר' משה מלונדריש. המוסיף את הגליונות על כתב־היד של הלכות הרי"ף השתמש בס' המרדכי. במקום אחד ציין במפורש את מקורו, אבל אין זה המקום היחיד שהמרדכי שימש לו מקור¹⁸. לגבי דיבורים מסוימים, שהם העתקות מס' התרומה לר' ברוך בר'

13 התשובה נמצאת כעת 'בתוס' על האלפס', עמ' שמ"ד וז"ל: 'נחלקו רבותי' שבצרפת גט שצריך השליח ליתנו בפני שלשה אם יכול ליתנו בלילה... ושאלו בזה דעתי. והשיבותי, כתב אדנ' מ"מ נראה לי... וקרן אור הרב ירום למעלה... כנפש אוהבו משה' ולא פרש מי היה השואל. אבל שמו מפורש בשו"ת ר"א מזרחי סי' פ"ז, ירושלים תרצ"ח, רס"א ע"א—ע"ב. הרא"ם מצא, שדעתו של ר' משה בר' יום טוב היא דעת יחיד, והוא מעיר: 'וגם לא נזכר שמו בשום חיבור ולא בשום מאמר של שום פוסק כלל'. ח. מיכל השתמש בשו"ת מים עמוקים, סי' ל"ו, שם נאמר: 'תשובה למהר"ם מאיורא' ועשה את המהר"ם מאיורא לבן ר' יום טוב ותמה משום כך על דברי הרא"ם וכבר העיר על טעות זו הרי"ן אפשטין במאמרו: 'פרישת רבינו אליהו מנחם', מדעי היהדות, כ"א, עמ' 65.

14 רש"י: (בתוס' שעל האלפס הנ"ל) עמ' שנ"ה—שנ"ו. ר"ת: עמ' שמ"ב, שנ"ו—שנ"ז, שס"ד. ר' יום טוב מיואני: עמ' שס"ד. ר' יצחק בר' ברוך: עמ' שי"ד. הר"י: לעיל הע' 11, עמ' שכ"ד, ש"ל (בתוך דברי רבינו שמשון), שמ"ז (הדברים הועתקו בשיבושים והנני מתקן על־פי כה"י: 'הנה שאלת על שראית כותבי' ביום וחותרים בלילה... כי לא ידעת אם נגמר בכתיבה לעניין דבר זה אם לאו, נראה בעיני... בזמן הכתיבה בשטר נראה כתיבה בלא טעמא...), שס"ז, שס"ח ומתוך ס' התרומה, ר' להלן, עמ' 496. ריצב"א: ר' לעיל, הע' 12, עמ' שנ"ד, שנ"ה. ר' שמשון: עמ' שכ"א, שכ"ט, של"ג. ר' יהודה מפאריש: עמ' שכ"ב 'סדר חליצה מכתב רבינו יהודה בר' יצחק'.

15 עמ' שכ"ה (נראה לי משה), של"ד (רק: משה), שנ"א (נ"ל משה, והוא הדבור שהועתק על ידי המהרי"ק, ר' להלן, הע' 24), שנ"ט (נראה לי משה), שס"ו (רק: משה).

16 עמ' שכ"א ('נשאלתי על... והיה נראה בעיני... ושלום לכל ישראל. משה'), עמ' שמ"ד, ור' לעיל, הע' 13.

17 ציון זה הושמט על־ידי המהדיר.

18 עמ' שכ"ח וראה עמ' שכ"ז, הע' 9.

יצחק¹⁹ או מכתבת יד הקדוש הרב ר' אליהו מאברייץ²⁰ — הוא ר' אליהו מיורק — קשה להכריע אם כבר היו בחיבורו של ר' משה. על כל פנים, בעוד שבדיבורים האנונימיים יש התייחסות לדברי הרי"ף²¹, הרי חסרה היא לחלוטין בדיבורים החתומים על-ידי ר' משה. הראיות שהובאו לייחס כתב-היד לר' משה ב"ר יו"ט אין בהן שום הוכחה, ויש שהן אפילו ראיות לסתור²². לפיכך נראה שהתוספות על גליונות כתב-היד של האלפס נלקטו על-ידי הסופר ר' יצחק בר' אברהם די קינון ובפניו היה, בין שאר מקורותיו, גם קובץ פסקים ותשובות של ר' משה מלונדריש. בסוף כתב-יד של ס' מצוות קטן נאמר: 'שלמו העשין התלויין ביד ובזמן ועתה אתחיל לכתוב הדינים, כאשר קיצרם הר"ר יצחק בר' אברהם מן הסמ"ג ומן המיימוני'²³. ר' יצחק היה רגיל אפוא בהוספת גליונות מלוקטים לספרי הפוסקים. ר' יוסף קולון, שהעתיק את דברי ר' משה מכתב-יד

19 עמ' ש"נ, שנ"ח, ש"ס, ר' הע' 24, שס"ב, ר' הע' 34 והע' 41.

20 עמ' שס"ג, ור' תוס' חכמי אנגליה לגיטין, עמ' 73: 'ופוסק רבי' אליהו מאברויק'.

21 עמ' שס"ב: וכן משמע מדברי הגאון המחבר.

22 הרב מ. י. בלוי בהקדמתו (עמ' ל"ח) מסתמך על כך, שהדיבור בעמ' שכ"ד (ליבמות קי"ח ע"ב) מובא בשם ר' משה מלונדריש בעץ חיים, ח"ב, עמ' רצ"ז, אבל יש בכך ראייה רק לזה, ש'נ"ל משה' שבסוף הדיבור הוא ר' משה מלונדריש ותו לא מידי, (אגב, ב'עץ חיים' נאמר: 'השיב הר"ר משה', והוא הסתמך על הוראותיו של רש"י ולהן הסכים). גם בסמ"ק ציריך, ח"ב, עמ' פ"ג, מובאת תשובה של רש"י ובסופה נאמר 'ע"כ מכ"י הר"ם (הועתק) מלונדרשא'. אותו דבר חל גם על התשובה החתומה בעמ' שמ"ד, שהועתקה ב'עץ חיים'. בהקדמה הנ"ל, עמ' י"ט, מציין בלוי את המקומות הסתמיים שבתוס' חכמי אנגליה הוזהים עם מקומות מקבילים ב'תוספות האלפס' שהוא ההדירן. מכיוון שהניח שהן תוס' ר' משה מלונדריש, הרי מוצא ראייה שדבריו מובאים ב'תוספות חכמי האי... בלי הזכרת שמו, ולא ראה ולא הרגיש שכל המקומות שציין הן או 'סתם' בחיבור שההדיר, או שנקראו עליהם שמות אומריהם (תוס' חכמי אנגליה גיטין, עמ' 58, ד"ה לקח הוא לשון הר"י בר' אברהם בתוס' אלפס עמ' שנ"ג, שנ"ד. אותו דבר מתברר בהשוואת עמ' 60 ד"ה תנו רבנן אל עמ' שנ"ד—שנ"ה, וכאן צויין המקור גם בתוס' חכמי אנגליה: 'זה לש' רב' יצחק בר' אברהם', וכן גם בעמ' 70 צויין המקור). לעומת זאת אין למצוא בתוס' חכמי אנגליה לגיטין אף דיבור אחד, שעליו נקרא שמו של ר' משה ב'תוספות אלפס'. הפעם היחידה שבה מובאים דברי ר' משה במפורש בתוס' חכמי אנגליה לגיטין ל"ז ע"ב (מהד' א. ד. פינס, עמ' 45) אין להם זכר בתוס' אלפס, הגם מח שמובא לפני זה מדברי ר"ת נמצא שם בעמ' שנ"א, וראה גם להלן, הע' 26. ותמה אני שגם ד"ר י. תא-שמע (במאמרו הנ"ל ב'עלי ספר', עמ' 92) הסתמך על בלוי והחליט, שעורך הקובץ דנן העתיק מתוס' אלפס של ר' משה מלונדון: '7 קטעים מילה במילה בשתיקה ובסתם מבלי לציין את מקורו ומבלי לציין את שמו במסכת גיטין כלל ועיקר'. ור' גם א"ד פינס, השלמה לפירוש מהר"ם מויוסנבורג על מסכת נגעים (מוריה שי"ג, תשמ"ה, גליון יא—יב. עמ' פ': 'סליק חידושי נגעים הכינותין בעניי במגדל אנושהיים'.

23 הדברים הובאו לראשונה על-ידי גרוס, גלליא, עמ' 587 (בלוי העתיקם במבוא, עמ' י"ח, בלי להזכיר את מקורו), והוא גם העלה את ההשערה שהצגתי בפנים

זה או דומה לו, יכול היה בקלות לכתוב 'כתב הר"ר משה בתוספות רב אלפס שלו', הגם שבסוף ההעתקה דייק וכתב: 'עכ"ל התו' סביב רב אלפס'²⁴. בתוספות רב אלפס התכוונו גם מחברים אחרים לתוספות שמצאון כתובים בגליונות הרי"ף²⁵. הגליונות של ספרי פוסקים שימשו אכסניה להבאת השלמות מתוך כתבי-יד שנודמנו למעתיקים, שלא היו בידי קודמיהם²⁶. כל תוספת כזאת העלתה את ערך כתב-היד. משהגיעה עם גולי ארץ האי גם תורת חכמיה וחיבוריהם

- בדבר יחוס התוספות בגליונות כ"י פאריס לר' יצחק בר' אברהם די קינון.
- 24 שו"ת מהרי"ק סי' נ"א ובשו"ת ר"א מזרחי סי' פ"ד מצויין העניין כ'הגה"ה', ובמהרי"ק סי' ל"א (בדפ"ר: סי' מ"ג): 'וכל אלו הדעות ע"פ מה שהביא רב אלפס בברכות פ"ג שאכלו אמנם כתבו שם תוס' רב אלפס אלא אחר ברכת ירושלים... וכן אני נוהג כדברי התוס' מרב אלפס וכמדומה אנכי שכן ראיתי בתוס' רבנו יהודה מפאריס'. ואמנם מזכיר ר' אליהו מנחם מלונדריש בפרישתו 'וכן הרגיל מורי אבי נ"ע לחתום בשמונה עשרה ברכות בברכת ולירושלי' עירך', אבל בתוס' ר"י שירליאון לברכות ש'בברכה משולשת' אין זכר לדעה זו.
- 25 ברשימה שהביא מ. י. בלוי בהקדמה, עמ' י"ט, עירבב מקורות שבהם נזכר ר"מ מלונדריש ומקורות שבהם מובאות 'תוספות אלפס'. גם כשנזכר הר"ם בתוס' אלפס, אין זה בהכרח הר"ם מלונדריש. בציוניו רמז בלוי לביאורי מהרש"ל לטור יו"ד סי' רע"ד. אמנם בסוף ההבאה נאמר שם 'עכ"ל הר"ם, תו' אלפס', אבל בתחילתה 'כדאי' בהגה' מיימני' ואמנם הכל נמצא שם בהלכ' ס"ת פ"ז אות ז, ונראה שהר"ם הוא המהר"ם מרוטנברג, ודבריו הובאו גם בתוספות אלפס.
- 26 מלבד כ"י פאריס הנ"ל נמצאות תוספות: בגליונות הרי"ף, כ"י בריט. מוז. 10749—50, וגם בהם מתורת חכמי אנגליה; בכ"י מרדכי הגדול, שממנו נדפסו 'הגהות השייכות בסדר ברכות שחיבר מהר"ם' ב-JJLG, ח"ו, עמ' 19—24, ובתוכם הבאות מפרישת ר' אליהו מנחם ור' משה מלונדריש (ר' י. נ. אפשטיין, מדעי היהדות כ"א, תרפ"ו, עמ' 55); במרדכי כ"י ששון 534 וכן בגליונות מרדכי הקצר כ"י אופ' 300 (אוקספורד 672), שיש בו הבאות מאת אחדים מחכמי אנגליה ובתוכם גם ר' משה. בדף 69 ע"ב: 'וראיתי בתוספת בשם רבי' משה מלונדריש שראה בתשובה אחת בשם רבי' שמשון'. בעל הגליונות כבר מצא אפוא את דברי ר' משה כ'תוספת', שנכתבה בגליונות הרי"ף או המרדכי, ועוד נוסף להביא משרידי תורת חכמי אנגליה שבגליונות אלה, שנכתבו לפי הקולופון שבסופו ב'עשירי לחדש אלול שנת קנ"ג ליצי' על-ידי הסופר יהודה בר יוסף חיים. בעל הגליונות העתיק גם מתוך ספר 'עץ חיים', כבר רמזתי לעיל, הע' 3 לסמ"ק צוריק, דברי ר' משה נמצאים גם שם עמ' צ"ה ליבמות ל"ו ע"ב (ושוב אין אנו מוצאים את דיוקו של ר' משה בתוס' אלפס שנדפסו על שמו, וזאת ראיה נוספת למה שאמרנו לעיל, הע' 22) ובעמ' קי"א 'הגה"ה הר"ם מלונדריש' למסכת כתובות; אמנם אין בטחון שר"ם מלונדריש הוא ר' משה ולא ר' מנחם, ר' להלן, הע' 54. בצלאל רות ליקט בשעתו פסקים של ר' משה בדיני איסור והיתר המובאים בשמו בהגהות לסמ"ק, כ"י מיכאל 502, *The Journal of Jewish Studies* I (1948), p. 80—81, והדפיסם משם עוד פעם הרב מי"ל זק"ש בנספח לספרו 'פירושי רבנו אליהו מלונדריש ופסקיו', ירושלים תשט"ז, עמ' קנ"ט—קס"ב. פעם כותב בעל ההוספות לסמ"ק 'מצאתי כתוב בליקוטי ר"ם מלונדריש', ופעם 'הילך הלכות מליחת בשר וכל הדינים כאשר סדרם הר"ר משה מלונדריש'.

הוסיפו גם מתוכה לספרי הפוסקים הנפוצים — לאלפס, לס' המרדכי, ולסמ"ק. הגם שר' משה בר' יום טוב מלונדריש אינו מחברן של 'תוספות אלפסי' שיוחסו לו, אין לכפור בעובדה שכתב פסקים בצמוד לספר הרי"ף. ב'תוספות חכמי אנגליה למסכת פסחים'²⁷, שפורסמו מתוך כ"י דה-רוסי 933 — ועוד נחזור לדון בו — נזכר ר' משה שלושים ושתיים פעמים. דבריו הם פסקים קצרים בסגנון דומה לזה שמצאנו בדיבורים החתומים בשמו²⁸, וישנן הוכחות ישירות ועקיפות לכך שרשם אותם על גליונות הרי"ף או בצמוד לעיסוקו בהלכותיו²⁹. אופי של פסקים מציין גם את כל המובא בשם ר' משה בתוספות חכמי אנגליה לברכות, לע"ז וגם לקידושין³⁰. במסכתות גיטין, ב"מ וסנהדרין³¹ נזכר שמו המלא רק פעם אחת בכל אחת מהן בתוך שקלא וטריא של פרשנות, אבל אין עדיין להסיק מכאן שכתב תוספות למסכתות אלו. המגמה הפסיקתית שבשרידי תורתו של ר' משה רווחת גם בחיבוריהם של חכמי אנגליה האחרים. לפני שנבוא לדון בהם נזכיר רק, שר' משה ידוע גם כמחברו של חיבור בתחום הדקדוק בשם 'דרכי הנגינות והניקוד'³² וכבר ראינו שגם בן-ארצו, ר' בנימין מקמברידז', עסק במקצוע זה ושניהם המשיכו בדרכו של ר"ת³³.

עד לזמן האחרון נודעו שמותיהם של חמישה מבניו של ר' משה. בזמן האחרון נוספה תעודה על בן שישי בשם ר' יום טוב, שאיבד את עצמו לדעת בערב שבעות. המאורע הסעיר את המשפחה ואת הקרובים. ר' יום טוב מתואר במקור³⁴

27 מהד' א. ד. פינס, ירושלים תשכ"ט; ר' במבוא, עמ' ח.

28 שם, עמ' 52, ד"ה כי: 'פי' רש"י וכו' וכן אמת, ר"ם'. שם ד"ה אמר: 'ופסק רש"י וכו' ור"ת פי' דאפי' חמץ בפסח בס'. ולא נוכל להורות כן. ר"ם'. עמ' 62 ד"ה חטה, 'וכן מצאתי בפי' הקו' ובספרי רבי משה המיימון, ולא הרגישו בו העולם. ר"ם'. שם, עמ' 67: 'וכן ביין התיר הרי"ף וכו' וכן ביין לא שמיע לי, כלומ' לא סבירא לי. ר"ם'.

29 שם, עמ' 84, ד"ה הא 'ונראין דברי הגאון בעל הספר. ר"ם'. שם, ד"ה אמ' רב נחמן: 'וכמדומ' שלא היה כתוב בספר הגאון מדלא הביאו וכו' ר"ם'. שם, עמ' 85, ד"ה בשביעי. לשון ההבאה היא לשון הרי"ף.

30 במאמרי בס' היובל לברודי אספתי את כל המובא בשמו בסבב פרמא, ר' שם, עמ' 19—44.

31 ר' גיטין, עמ' מ"ב, ב"מ, עמ' 145, ד"ה תיפוך, סנהדרין, עמ' 1, ד"ה אטו, ושמא גם 'הרב ר' משה' שם עמ' 65, ד"ה דאי וגם שם עניין פרשני.

32 החיבור נדפס פעמים מספר, ולאחרונה על-ידי ש. לוינגר בהצופה מארץ הגר, תרצ"ט, ור' ב. קלאר בהקדמתו לספר השותם, ירושלים תש"ו, עמ' 1, וב. רות The Intellectual Activities, p. 44ff.

33 ר' לעיל, עמ' 109.

34 נתפרסם מתוך כ"י פאריס 1408 על-ידי א. קופפר, לתולדות משפחת ר' משה בר יום טוב, תרביץ מ (תשל"א), עמ' 384.

המוסר את סיפור המעשה כ'תלמיד וותיק ועשיר מאוד ויושב בישיבה'. האב 'לא יצא מחדרו... ולא הוריד דמעה ולמד במדרשו כאילו לא נעשה לו רעה'. בקבורתו 'נתעסקו בו עבדים וחסירי לב וחכמה...'. ו'רק מועטים מיודעי ספר לקחו ארונו עם עבדי' והשיאו על העגלה ללונדרש מדינה לשכונת קברות'. רק לאחר מראה בחלום שבו נתגלה כי בטוח הוא המת בחיי עולם 'הספידו אותו מאד מאד', והוא מתואר 'כבחור חסיד... וירא שמים', שהיתה בו 'כל מדת קדושה וטהרה' ומה שעשה עשה ל'אהבת בוראו'. הוא 'דן עצמו בחמורה' מכיוון 'שהשד היה מראה לפניו בשתי וערב ודחק אותו לעבוד עבודה זרה'. אמנם המספר מסתייג וכותב 'ויותר טוב אם יקבל עליו אדם תשובה בעיניו ובסיגוף וכו'', עם זה הוא משווה אותו אל בן-אחותו של יוסי בן יועזר שזכה לחלק בעולם הבא. אולי אפשר לזהות את ר' יום טוב עם בן אחר של ר' משה, שרק גודע בכינויו הלועזי Cresse, או Deulecresse, איש-עסקים שנפטר בשנת 1269 ושעל גבי צוואתו העיד המלך ש'הוא מעולם לא חטא כלפינו בהיותו בחיים, אלא חי ביושר ובאמונה לפי מנהגי היהודים כיהודי טוב ונאמן'³⁵. עדות זו האומרת דרשני מתפרשת יפה אם אמנם אותו Cresse הוא ר' יום טוב שאיבד עצמו לדעת. המלך מעיד אפוא, שאין לתלות את קולר המעשה בחטא כלשהו כלפיו, בעסקים לא כשרים, או בלחץ להמרה — 'השד שנראה לפניו כשתי וערב ודחק אותו לעבוד ע"ז'.

הבן שזכה לפרסום רב, שחיבוריו הגיעו לידינו ואשר הודות לו זכינו גם להכיר את תורת אביו ואחיו, הוא ר' אליהו מנחם מלונדרש. מאז פירסם פרופסור י. ג. אפשטיין לפני יובל שנים ומעלה את מאמרו 'פרישת רבנו אליהו מנחם בר' משה מלונדרש לברכות וזרעים'³⁶, זכה חכם זה לתשומת-לב יתרה מצד המחקר, נאספו ונוספו ידיעות עליו, ובעיקר חומר מתוך חיבוריו. ר' אליהו מנחם, שמ-צויין כ'יהודי האנגלי המהולל ביותר של ימי הבינים' מופיע במשך שלושים שנה ויותר כ- Magister Elias fil magistri Mossei בתעודות רשמיות, שמהן ניתן ללמוד על היקף עסקיו הכלכליים — עסקי כספים ומסחר תבואה וצמר — על מגעיו עם המלך והמלכה, עם גדולי הכנסייה והממלכה, כמנהיגה של יהדות אנגליה בימי גגישות ופרעות, כרב וכדיין וכרופא, ששמו נתפרסם גם מחוץ לארצו. כל אלה זכו, כאמור, לתיאור מפורט על-ידי בצלאל רות^{30*}. בדברינו הבאים נעסוק רק ביצירתו הספרותית-הלכתית ודרך הילוכנו נעלה ממקורות,

35 Stokes, *Studies in Anglo-Jewish History*, pp. 9—10

36 מדעי היהדות א (תרפ"ו), עמ' 51—71. שם הוא זיהה לראשונה את כתב-יד ירוש-לים כחיבורו של ר' אליהו מנחם.

*36 ר' פירוש רבינו אליהו מלונדרש, עמ' כ"ג.

שעדיין לא זכו לתשומת-לב, גם ידיעות נוספות על מעשיו האחרים ועל מצב יהודי ארצו.

שנת לידתו אינה ידועה, אבל הוא חי עוד בשנת 1284 וכבר השתמש בתוספותיו של ר' יחיאל מפריש³⁷. לפיכך לא מתקבל על הדעת שהיה תלמידו של הר"ש משנץ, שהרי זה עזב את צרפת בשנת 1211. אמנם פעם אחת נאמר בפסקיו 'ומפי הר"ר שמשו' בר' אברהם שמעתי'³⁸, אבל מכיוון שאין הוא מציינו אפילו פעם אחת בפירושו, פסקיו³⁹ ותשובותיו כ'מורו', הרי נראה שמוסר הוא רק שמועה שנמסרה בעל-פה, אולי על-ידי אביו, כשם שהוא כותב במקום אחר במפורש על הריצב"א, אחיו של הר"ש: 'ושמעתי מפי אבא מורי נ"ע שהיה הר' יבר"א פוסק הלכה למעשה וכו' '⁴⁰. כמו-כן אין לנו הוכחה שקיבל מר' בנימין מקמברידז'⁴¹; הלשון 'כתב הר"ר אליהו מלונדריש בשם רבי' בנימין מקטברייא'⁴² אינה אומרת זאת. מאיזכור אחר ניתן להסיק, שדברי ר' בנימין היו לפניו בכתב: 'ומצאתי שפסק רבי' בנימין מקטבריי'⁴³, אם אדם אחד הזמין את חבירו לדין על שהלשינו והפסיד על ידו והלה אומ' לא הפסדת על ידי כלום אין כאן שום חיוב ואפי' שבועה ליכא לא על התובע לגבות ולא על הנתבע ליפטר עצמו, דבלא שבועה פטור, ואפי' השמיע קולו ברחובות, ובשווקים על חבירו להפסידו אינו חייב מדלא מוק' המושל על ממונו, דהיינו אחווי אחוי

37 C. Roth, Elijah of London, The Most Illustrious English Jew of the Middle Ages, *Transactions of the Jewish Historical Society of England*, Vol. XV, pp. 5—39. מונוגרפיה זו תורגמה לעברית ונכללה בהקדמת הרב זק"ש לספר (הנ"ל, הע' 26), עמ' 20—42.

38 אפשטיין, עמ' 65, ציין למקום זה בפסקים מסדר זרעים (מהד' זק"ש, עמ' ט"ז), אבל לא עשה את הר"ש למורו של ר' אליהו, לא כן זק"ש בהקדמה למהדורה הראשונה של פסקי ר' אליהו, ירושלים תש"א, עמ' 2. רות, עמ' 10, הע' 14, של המונוגרפיה האנגלית (עמ' 29, הע' 50, של התרגום העברי) התלבט בדבר מבחינה כרונולוגית, אבל בעמ' 11 (בעברית באותו עמוד) כתב בכל זאת שנשלח — אולי לשנץ.

39 הוא נזכר שם, עמ' כ"א, ל"ה, ס"ה רק כ'הר"ר שמשון'. בעל תוספות יום טוב, שהשתמש בפרישת ר' אליהו לזרעים והעתיק מתוכה (את הקטעים אסף אפשטיין שם, עמ' 57—61, והעתיקם גם זק"ש במהדורה השניה של 'פירושי רבנו אליהו מלונדרש', עמ' קל"ג—קמ"ו) כבר עמד על כך, שפירוש זה אינו בעיקרו אלא קיצור מפירוש הר"ש משנץ, אבל גם בקטעים אלה אין סימן ליחס אישי לר"ש.

40 פירושי ר' אליהו, מהד' זק"ש, עמ' כ"א. 41 זק"ש בהקדמתו, עמ' 14.

42 כ"ה בגליונות מרדכי שליטשטט, כ"י אופ' 300 (אוקספורד 672), צ"ו ע"א, בהגהות מרדכי ב"ק סי' ר"א 'כך כתב הר"ר אליהו' וזק"ש בנספת, הכולל תשובות ופסקים עמ' קמ"ז, העתיק את העניין על-פי כת"י ששון, אהל דוד, עמ' 172.

43 בכ"י אופ' הנ"ל 9 ע"א, ולפני פסק זה נמצא מה שכתב הר"ר אליהו מלונדרש בעניין ספרים שנשארו בידי השר, ר' לעיל, עמ' 455, הע' 31.

דאפילו ידע ישראל סהדותא דגוי והעיד על ישר' אינו חייב, אבל אם טען, הבאת המושל עלי והראית לו ממוני, יכול לומר' לו הנתבע השבע וטול ואם התובע תופס משלו יחזיק בו. הגה'. בשאלות מעין אלו עסק גם ר' אליהו בעצמו, והדבר התחייב גם מעסקיו וגם ממעמדו. כ'לשון הר"מ מלונדרש' נמסר: 'וכן שמעתי שאין הבכור נוטל פי שנים בחותמות של גוים דכת' אשר פיהם דבר שוא ועוד דלפעמים נפסדים במצות המלך ובבקשת השר או מושל, אף כי שמעתי בשם ר"ת דחובות שלהן הוי גופן ממון ולא כך נראה'⁴⁴. המשפט הקצר על 'חותמות (שטרות) של גויים', שלפעמים נפסדים 'במצות המלך ובבקשת השר או מושל', משקפים בדיוק את המציאות באנגליה באותם הימים ושבה התנסה ר' אליהו מנחם בעצמו, כאשר אם המלך ביטלה חוב שחב לו אב המנזר סטראטפורד, למרות ההבטחות שנתנו לו שלא לעשות הקלות על חשבוננו⁴⁵. התנאים היו שונים מאשר בימי ר"ת בסביבתו. בפסק אחר חלק ר' אליהו על הכרעת הגאונים, וזה לשון המקור⁴⁶: 'כתוב בתשובות הגאונים ראובן [נתן] מעות לשמעון למוסרן ללוי להתעסק בהם לצורך ראובן ועכב שמעון המעות ונתעסק בהם. לימים חזר שמעון, ושאלוהו מה עשה במעותיו, ענהו, עכבתי אותם וזקפתי עלי במלוה והקרן אפרע לך, והלה שואל הריוח. (ו)לאחר שלא נזקפו עליו במלוה מדעת ראובן כמו שהוא בעצמו מודה יכול ראובן לומר זוזי לא להלוות נתתם אלא בתורת עיסקא ויש לו לראובן ליטול חלקו מן הריוח וכו'.' בהמשך לדברים אלה נאמר: 'והר"ר אליהו מלונדר' פי' שיוציא ראובן משמעון כל הריוח כדאמ' בתוספתא⁴⁷ המבטל כיסו של חברו אין לו עליו אלא תרעומת בד"א שלא הריוח בהם אבל נשא ונתן בהם משלם כל מה שנשתכר בהם. אמנם בירושלמי⁴⁸

44 סמ"ק צוריק סי' רנ"ב 'דין מצות עשה לדון בדיני נחלות' על-פי כ"י בריט. מוזיאום 514.

45 ר' ב. רות, תולדות רבנו אליהו, עמ' 30, ושם, עמ' 33.

46 כ"י אופ' 300 (אוקספורד 672) 7 ע"ב, רמז לתשובות הגאונים נמצא גם במרדכי הנדפס ב"ק סי' קכ"ד: 'ועוד שהגאונים פסקו שמה ששנינו המבטל כיסו של חברו אין לו עליו תרעומת זהו במקום שאין מרויח בו אבל אם מרויח בו חייב ליתן לו'. אברהם הלפרן, שטרח והכין בעבודת הדוקטור שלו (אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן, תשל"ח) מהדורה מדעית של ס' המרדכי השלם למס' ב"ק ציין שם, עמ' 136: 'לא מצאתי מקור נוסף לפסק הנדון'. והוא ההדיר גם את קצור המרדכי והשתמש בכ"י אוקספורד (ר' ח"ג, עמ' 11) אבל לא בגיליונותיו, ר' שם, עמ' 54.

47 המאמר אינו בתוספתא שלפנינו והם דברי ר' יצחק בירושלמי שהביא לאחר-מכן, ור' בהערה שלאחר זו.

48 ב"מ פ"ה ה"ג, י ע"ב ושם: 'הד בר נש אשאל להבריה דינרין א"ל סב שני דינרין אגרך ומה דינן עבדין דילי ולך', ובהמשך שם: 'א"ר' יצחק הדא אמרה המבטל כיס חברו אין לו עליו אלא תרעומת' ופירש 'בפני משה' ארישא דתוספתא קאי, דהיינו תוס' ב"מ פ"ד הכ"ב, עמ' 318, ולכך התכוון ר' אליהו, ר' בהערה שלפני זו.

משמע חולקין הריוח, דקאמ' חד בר נש יהיב דינרי אחברי' ומה דאינון עבדין דילי ודילך. אכן יש לדחות דשאני התם דמסר' לו להרויח, אבל בנידון שלפנינו, ראובן לא מסרן לשמעון להלוואה ושינ' מכל וכל דעת הבעלים, יש לו לשלם כל הריוח, וההיא דפ' האומ' ⁴⁹ רב גידל דיהיב זוזי לרב אזל רב זבנ' לנפשיה מוקי לה בזוזי דרב"ט, ונראה לי דראי' מפ' מי שמת ⁵⁰ בשכיב מרע שחכר כל שדותיו מהו, אמ' רב אי איתנהו לזוזי בעינייהו חוזר בו ואי פרעינהו בחובו אינו חוזר. עכ"ל הר"ר אליהו מלונדריש'. דברי ר' אליהו נראים כלקוחים מתוך חיבור בדיני ממונות, שבו הביא את תשובת הגאון והעיר עליה.

לסוג זה של פירושים בדיני ממונות שייד דיון מפורט בדיני גרמי וגרמא ששרד בכתב-יד של המרדכי ⁵¹. יש שהמשיא-ומתן המופשט נצמד לתשובות ולמעשים, ובידינו להוסיף מתוך אותו כתב-יד שני עניינים. באחד מהם מוסר הבן על פסקו של אביו במעשה שבא לפניו. 'נשאל להר"ר אליהו מלונדריש ז"ל שאם ימסור אדם לחבירו חפץ למכור ונותן לו שכר טרחו הוי המוכר עליה ש"ש ושואל לא הוי כיון שאין כל הנאה שלו, אבל אם אדם עשוי למכור חפציו ובא סרסור ובקש ליתנו לו ולמוכרו אולי ירויח בו דבר, נעשה המוכר שואל שכל הנאה שלו, שלא היה בדעת זה לשגרו למוכרו אלא שנתכוין לטובת המוכר ומחייב המוכר באונסין ובהכי מיירי הני הלוקח כלים מן התגר (נדריים ל"א ע"ב), שתגר עשוי למכור כליו בבית וזה שנטלם כל טובת הנאה שלו ומחייב באונסין, וכן ההוא דשקל חמרא לזבוני לשוק (שם), משמע שביקש חבירו למוסרו לו למכרו, מדלא נקיט ההוא דיהיב חמרא לחבריה לזבניה דבדכה"ג הוה ש"ש. וכן ההוא דס"פ האומנין (ב"מ פ"א ע"א), ההוא דא"ל לחבריה הב לי חמרא ואיזיל ואזבניה אפש' דאשכחנ' מיניה וכן הנוטל כלים מן האומן להוליכן לבית חמיו ... (ב"מ שם) ונאנסו בהליכה חייב באונס, דאומן עתיד למכור כליו בביתו ונעשה עליו הנוטל שואל שכל הנאה שלו ... ומי' ק' לי פ"ד דנדריים (ל"א ע"א) כי פריך לשמואל דא' הנוטל כלים מן האומן לבקרו ונאנס בהליכה חייב מההיא דהמודר מחבירו מוכר לו בפחות, הא שוה בשוה לא, ואי הנאה דלוקח אמאי מוכר לו בפחות דמדמחייב שמואל הלוקח באונסין אלמ' כל הנאה ידיה ומחלק שם בין זבינא דרמי על אפיה, פי' דלא קפץ עליה זבינא, לזבינא חריפא, שאפ' למכור כרצונו, ואי כדברי כן הוא, אמאי לא מחלק בין אומן לשאר אדם והנאה דלוקח בשאר בני אדם,

49 קידושין נ"ט ע"א ושם: רבה בר בר חנא יהיב ליה זוזי לרב, ורב גידל נזכר לאחר מכן.

50 לא מצאתי מי שאמר כך.

51 ב"ב קמ"ט ע"א, וגם ראייה זו לא מצאתי.

51* כ"י ששון 534, מרדכי ב"ק, 27 ע"א, וראה תוס' ב"ב כ"ב ע"ב ד"ה זאת.

הנאה נמי דמוכר, אף כי יש לדחות דבימיהם היו תגרים כולן ולא שייך לחלק, ואולם כל זה להג הרבה ויגיעת בשר, כי דברי רש"י נכוננו דכל סרסור הוי לוקח כפרש"י בפ' האומנין ורשב"ם פ' הספינה (ב"ב פ"ח ע"א) דאי קייצי עליה דמי הוי לוקח, שמשלקח הלך לבקרו וקייצי דמי גומר בלבו לקנות הכלי אם ימצאנו שלם וכן הלוקח כלי לשגרו לבית חמיו גומר בלבו לקנות אם יוכל להרויח ... וז"ל אבא הר"ר מ' ש' מ' לונדריש, מעשה באשה אחת מוכרת בגדים שנאנסו ממנה בגד אחד שנתן לה למכור ושאלו לו מה לעשות. והשיב, דנראה לו לחלק, כי לפעמים מוסרין לסרסורי בגדים וכלים למכור בכדי שיוכלו בלי קצבה ולא יהיה להם שכר אם לא ימצא, ופעמי' או' מכור בכך וכך והמותר שלך ולאות' נ"ל דבההיא הנאה דקא מודי לגבי, שמסתמא שוי טפי, הוי ש"ש, דיש לדמות לההיא דספ"ד דנדרים (ל"א ע"ב), ההוא ספסרא דשקל חמרא לזבוני לשוקא ולא מזבן, בהדי דאתי איתניס, חייביה רב נחמן לשלומי, איתיביה רבא הלוקח כלים מן התגר לשגרו לבית חמיו ... [אמר ליה] חזרה לספסירא הליכה היא אי משכח ליה לזבוני אבבא דביתיה מי לא מזבין, דהאי פ' האומנין גבי הלוקח כלים ... ופרש"י [וקצץ] דמיהן ומשכן לשם לקיחה הרי הן לקוחין בידו עד שידע שאין לקוחין, והכי מוקי לה פ' הספינה ... ושם פרשב"ם (ב"ב פ"ח ע"א ד"ה והני) ... ולא דוקא נקט מפני שהוא כנושא שכר דא"כ ליפטר מאונסין, אלא טעמ' כיון דקייצי דמי וכזבינא חריפא הוי לוקח א"נ כגון שואל שכל הנאה שלו, והוי כזבינא חריפא דההיא דנדרים ש[כל] הנאה של לוקח ולא של מוכר שימצא לוקחין הרבה, גם שם פרי' טעמא משום דהוי כלוקח גמור ולא כשואל, וראי' מעובדא דקרי (ב"ב שם) דכ"ע שקלו קרי קרי קם אקדשינהו לשמים ופריך והא אין אדם מקדיש דבר שאינו שלו, ואי הוי שואל עלייהו אפי' משכיר יכול להקדיש כ"ש משאיל, אלא ש"מ דהוי לוקח עלייהו וא"ל (= ואין לומר) שאני התם שנטלו ע"מ לבקרו, דהא מדמייתי עלה מלתי' דשמואל מטעמ' דמלתיה דשמואל וכן ההיא דפ' האומנין ... מכל הני נראה לחייב האשה דעובדא דידן, ושל' משה בהר"ר יו"ט זצ"ל⁵². הסיום שבתשובה מזכיר את הדיון שבין הר"י ותלמידו הר"ש משנץ בסוגיה שבמסכת ב"ב (פ"ז ע"ב תד"ה הלוקח). אפשר שתוספות הר"י, או של תלמידו הר"ש, היו בפני ר' משה בשעה שהשיב על עניינה של אותה אשה רוכלת או ספסרית. אגב זה אנו למדים שגם באנגליה היתה ידן של נשים ברוכלות.

ר' משה ובנו ר' אליהו אינם נבדלים בדרך דיונם משאר תלמידי הר"י, במעשה אחר שבא לפניו דן ר' אליהו בדברי הר"י, מקשה עליו מן הירושלמי ומציע פירוש

52 כ"י ששון הנ"ל ב"מ, 89 ע"א.

לפירושו⁵²*. על אף מה שהוספנו בדברינו כאן, הרי לא הגיע לידינו אלא מעט מדבריו בדיני ממונות⁵³. אפשר שהיבר תוספות למסכת סנהדרין⁵³*, אבל מה שנתפרסם עד כה מחיבוריו, דהיינו הפסקים לס' זרעים, פירוש למשניות מסכת ברכות, הקטעים מפירושו לסדר זרעים, הפירוש לסדר ליל פסח⁵⁴ וגם הפסקים הנמסרים בשמו בס' 'עץ חיים'⁵⁴*, הם רובם ככולם דיני ברכות ותפילה, ענייני איסור והיתר, וקצת דיני אישות. גם בנושאים אלה משתקפת קרבתו למציאות ארצו. בפסקיו משלב ר' אליהו מעשים שבאו לפניו, מנהגים של מקומו וארצו וכן הרגליו — בנוסח 'אני רגיל'⁵⁵ — ונסיונותיו. בדבריו על שליח ציבור נאמר:

52* כ"י ששון הנ"ל כתובות, 361 ע"א: 'מעשה בא לידינו והיה לו פקדון ומלוה ביד אחרים והיו עליו כתובה ובעל חוב ונשבעו שבועה המוטלת עליהם ויש מקצת מרבתי' [האומרים] לתתו לבעל חוב או לכתובת האשה, וטעמייהו משום דכיון דטעמיה דר' עקיבא בפ' הכותב (כתובות פ"ד ע"א) לא הוי אלא משום שכולן צריכין שבועה מלבד היורשין הני שנשבעו יזכו בהן, וכן עלה בדעתי, וכן פי' ר"י פר' מי שהיה נשוי...'. והוא מעתיק את כל מה שמובא בתוס' כתובות צ"ב ע"א ד"ה ראובן, בשם הרב (ובתוס' הר"ש שם עמ' רס"א) שאינו אלא הר"י. וממשיך: 'משמע מתוך דברי הר"י דהיכא דאין האחרים צריכין שבועה ינתנו לאחרים, וניחמתי כי המלכתי, כי מצאתי בתלמוד ירושלמי גבי ההוא דהכותב (ירו' כתובות פ"ט ה"ב, ל"ג ע"א) הגע עצמך שפטרה משבועה ומשני זו תורה וזו אינה תורה, משמע כיון שמן הדין צריכין לישיבע אף אם נשבעו הורע כוחם ויפה כח היורש, וזה הירושלמי ק"ק לשיטת הר"י אם לא נדחק לחלק... לא נתברר לי שיטת הר"י... אמנם כך נראה לי לעשות פי' לפי... מיהו עכשיו דמטלטלי דיתמי משתעבדי לבעל חוב ולכתובת אשה בין תפיס בין לא תפיס, לא הוצרכנו כל זה. הר"ר אליהו דלונדריש', וראה בהלכות הרא"ש פ"ט אות ב.

53 הרימ"ל זק"ש בפירושי רבנו אליהו, עמ' רמ"ו—רמ"ז, יכול היה להביא רק את המובא במרדכי ב"ב סי' תר"ס ואת התשובה שבמנחת יהודה שמות כ"א ל"ב.

54* וראה במקומות שאספתי מתוך תוס' חכמי אנגליה לסנהדרין במאמרי בס' היובל לברודי, עמ' 49—52. בכולם ישנה החתימה 'מפי ר' אליהו', ולפיכך ייתכן שנרשמו על-ידי תלמיד, והן בסגנון תוספות העוסקות בעיקר בדברי רש"י.

54 נדפס ע"י י. ד. וילהלם תרביץ, שכ"ב (תשי"א), עמ' 43—52, ושנית בפירושי רבנו אליהו מלונדרש, עמ' ק"ג—קנ"ח. לעניין הפסק של ר' מנחם בדבר ההפטרה של 'מחר חדש', ר' י. תא-שמע, מוריה ב (תש"ל), עמ' ס"ד.

54* ר' במפתח ח"ג, עמ' של"ח. בס' עץ חיים נזכר בשם ר' מנחם, אבל אין כל ספק שר' אליהו נקרא גם בשם זה, כפי שכבר הוכיח בשעתו י. ג. אפשטיין במאמרו הנ"ל, עמ' 52. כמו-כן ברור לנו כעת, שהר"ם מלונדרש אינו אלא ר' אליהו מנחם. אכן המובא בשם זה ב'עץ חיים' נמצא בפירושי ר' אליהו מנחם, השווה עץ חיים, ח"א, עמ' רס"ז, עם פירושי ר' אליהו, עמ' ק"ז, עץ חיים שם עמ' קס"ח ופירושים עמ' ק"ד, עץ חיים שם עמ' שכ"א ופירושים עמ' קנ"ג, עץ חיים עמ' שכ"ז ופירושים עמ' קנ"ב. רק במקום שר' מנחם נזכר במפורש מובא ר"מ מלונדרש' ככינוי לאביו ר' משה. עץ חיים, ח"א, עמ' של"ח: 'כך אמ' ר"מ מלונדרש אמנם ר' מנחם בנו מביא וכו'.'

55 ר' אפשטיין, עמ' 63, וזק"ש במבואו, עמ' 13.

'סימן רע לשולחיו שכיון שנכשל בתחלת תפלתו בידוע שאינה מקובלת ולא לרצון תחשב. כך מקובלני מאבותי ואני נסיתיו ובחנתיו' ⁵⁵*. הר"ש משנץ כותב בפירושו למשנה ⁵⁶: 'ויש לסמוך להתיר לפי שבמקומינו הקנבוס בזול מן הפשתן וטוב לאומנים לתפור בו לפי שהוא חזק ואין ניתק החוט בשעת התפירה אבל בארץ אנגליטירא ובארץ נורמנדיאה שאין הקנבוס מצוי להם אסור בלא בדיקה'. אין ספק שר' אליהו הכיר את דברי הר"ש והוא משתמש כמעט בלשונו, אבל חולק עליו מתוך תיאור אחר של המציאות: 'ומיהו במקומנו, אעפ"י שהפשתן מצוי(ה), הואיל והקנבוס זול יותר מהפשתן ועוד שהוא חזק ואינו קל לנתק בשעת תפירה כפשתן חזקת האומנים לתפור בהם ואין צריך בדיקה למלבושים הנלקחים מן הגויים' ⁵⁶*. מתוך תעודות המלכות ידוע שהרב אליהו בן הרב משה הוזמן על-ידי המלך לאשר כי הוטל חרם על יהודי בשם צדוק מנורתהמפטן. הרב אישר, שאמנם הוכרז חרם על יהודי זה בגלל עבירה נגד דתו ⁵⁷. דבר העבירה לא פורש. מתוך מקור פנימי למדים אנו, שהחרם שימש לא רק עונש אלא גם אמצעי של הרתעה, אפילו נגד חשודים כמתחסדים. כך מסופר על 'אישה אוזת באת לשאול כפרה על שזנתה בפני הר' רבינו מנחם מלונדרש, והשיב, כיון שבא הבעל לצאת ידי שמים יחרימוהו וישביעוהו בנדוי ושמתא שלא נתן עינו באחר[ת] ויוציאנה כיון שבאת בעלילת כפרה ואין לה כתובה' ⁵⁸.

קרוב לומר שהרב מלונדרש' ללא ציון שם הוא ר' אליהו מנחם. על כל פנים, המעשה שהובא בפני הרב תואם מאורעות שחלו בזמנו: 'מעשה אירע לפני הרב מלונדרש' מאשה אחת שהיה לה בעל ובנים ונהרגו הבעל והבנים בקדושה אחת ולא נודע אם נהרגו הבנים קודם האב ואמרה האשה שמת בעלה קודם הבנים, ופסקו הגאונים שצריכה חליצה מפני שהיה המעשה בשעת גזירה והיו טרודים ולא ידעו מי נהרג קודם וכו' ואין דעת הרב כן' ⁵⁹. ייתכן שהכוונה למאורעות 1263, כאשר נשדדו יהודי לונדון וכמה מהם נרצחו, ור' אליהו בעצמו ומשפחתו מצאו מפלט בנורמאנדיה ⁶⁰. את יחסו לסביבה הנכרית גילה לנו ר' אליהו בסיפור על חלום שחלם וזה לשונו: 'ונשאלתי בחלומי על שאנו אומרים

⁵⁵ פירוש ר' אליהו, עמ' ע"ד.

⁵⁶ כלאים פ"ט מ"ז. בדפוס הדברים משובשים והעתקתי לפי כ"י פריס 362.

⁵⁶ פירוש ר' אליהו מלונדרש, עמ' ה, ובס' עץ חיים, ח"ב, עמ' קי"ט, מפרש: 'כתב רבינו שמשון שיש להתיר בצרפת וכן כתב הר"ם מלונדרש ו[ב]אינגלטיר, אבל רבינו שמשון אוסר בנורמינדיה ואינגלטירא'. ור' לעיל, עמ' 308.

⁵⁷ ר' ב. רות, תולדות רבנו אליהו מנחם, עמ' 36.

⁵⁸ עץ חיים, ח"ב, עמ' רע"ז. ולעצם העניין ראה תוס' נדרים צ ע"ב ד"ה בראשונה ובנמוקי יוסף ובמאמר מרדכי שם.

⁵⁹ סמ"ק צוריד, ח"ב, עמ' קנ"ה. ⁶⁰ ר' ב. רות שם, עמ' 30.

ברצה והחליצנו, שלא תהא צרה ויגון לנו ביום מנוחתינו, מה זה שלא תקנו לומר שלא נהא בצרה ויגון ביום מנוחתינו, הלא טוב לנו להתפלל עלינו מהתפלל על היום. ואען בחלומי אם כה יאמרו היה במשמע שלא נהא בצרה ויגון ביום מנוחתינו, הא בשאר ימות [החול] נהא, ולא יהיה ולא יבוא. אך עתה שאנו מתפללים על יום מנוחתינו, יש במשמעות הלשון, שאין התפלה אלא על אותם, שהיום להם יום מנוחה. ואף כי ממנו תוכל לדקדק הא בשאר עמים תהא, מי יתן וכן יהי רצון, חלץ מהם כל מול בערלה. והנה איקץ משנתי והנה חלום נבואה ולא אחת מששים⁶¹.

הבן השני של ר' משה, הידוע גם הוא לא רק מחמת עסקיו אלא בזכות פעולתו כפרשן וכפוסק, הוא ר' ברכיה מניקול הזהה עם *Magister Benedictus filius magistri Mosei de Lincolnia*⁶². ר' ברכיה נשא לאשה את בתו של יוסף בן אהרן, איש-כספים חשוב בלינקולן, ועבר לגור שם. ב-1255 נאסר ביחד עם עוד תשעים מיהודי העיר באשמת סיוע לכמה יהודים, שהואשמו ברציחתו של ילד נוצרי לצרכים דתיים. בסופו של דבר יצא זכאי הודות להתערבות משפחתו, וגם הוחזר לו הרכוש המוחרם. ב-1266 היה בין הניזוקים על-ידי האבירים, שהתקיפו את רובע היהודים בלינקולן. כפיצוי על נזקים שנגרמו על ידי אויבי המלך בימי מהומות בממלכה הותר לו ליהנות מהמשכונות תמורת החובות שחבו לו. בדבר תביעה שהגיש נגד הארכיגמון מיורק נמסר ב-1270, ש'בנדיקט הנזכר הופיע בלויית יעקב בן יוסקה הלבולר פרקליטו ורבי אליהו בנו של רבי משה אחיו וחזר בו מתביעתו⁶³. לידיעות אלו אין זכר במקורות שלנו. ר' אליהו מזכיר את אחיו בפירושו לברכות וזה לשונו: 'ובירושלמי מפר' שחותמי' בה (במודים דרבנן) ואמ' לי אחי הר"ר ברכיה שאין לחתום בה אחרי שבהודאה של ברכת הגשמים מפר' בתלמוד חתימ' ולא בזאת, נר' שאין לסמוך על הירו-שלמי⁶⁴. ר' ברכיה קיבל מאביו ר' משה, אבל הרחיב את דבריו בסגנון בעלי התוספות⁶⁵, ר' ברכיה העתיק את תוספותיו של הר"ש משנץ, כך מפורש במקום

61 ר' פירוש רבנו אליהו עמ' ק"ה—ק"ו ובהערות שם.

62 ראה עליו C. Roth, R. Berachiah of Nicole, *JJS*, I (1948), pp. 67—81, המאמר תורגם לעברית ונכלל בתוך תולדות רבנו אליהו (הנ"ל, הע' 37), עמ' 24—29.

63 ראה רות שם, עמ' 25.

64 פירושי ר' אליהו, עמ' ע"א. בחידושי וביאורי מהרש"ל לטור או"ח (מהד' אל המקורות) הועתק כל זה, ובסוף נאמר 'בשם מוהר"ר מנחם מכתב יד מהר"ף (צ"ל: מהרי"ף = ר' יעקב פולק, כמו שהוא בב"ח שם) מסמ"ג שלו'. לפי זה היה בידי ר' יעקב פולק סמ"ג, שעל גבי גליונותיו הועתקו דברי ר' אליהו מנחם.

65 ר' בנספח ב, 'מתורתו של רבינו ברכיה מניקול' בפירושי ר' אליהו, עמ' קס"ה סי' י"ב. הדברים הם מגליון סמ"ק, כ"י מיכאל 502 (ב. רות, תולדות ר' אליהו,

אחד 'ל' תוספות משאנץ והועתק מכתבת הרב ר' ברכיה נ"ע⁶⁶. באותו מקור במקום אחד מעתיק 'לשון התוספות' ובסוף ההעתקה 'מכתבת יד הרב' ר' ברכיה מניקול נ"ע⁶⁷. העניין הראשון לקוח מתוספות שגן לשבת והשני מתוספות שגן לפסחים, כפי שאפשר להוכיח מתוספות הרשב"א שבידינו⁶⁸. באותו מקור נאמר: 'כך מצאתי מוגה בספר מצות גדול ובכתבת הרב ר' ברכיה מניקול תנב"ה'⁶⁹. אפשר שהכוונה היא שר' ברכיה כתב הגהה זו בסמ"ג, שנכתב על ידו או שהיה ברשותו, אבל ייתכן גם שמדובר בהגהה שנמצאה בגליונות של סמ"ג והיא הועתקה מחיבורו של ר' ברכיה⁷⁰. ברם האפשרות הראשונה נראית לי סבירה יותר שכן מצאנו בתוספות חכמי אנגליה⁷¹ כמה פעמים העתקות שעליהן מעיד המעתיק 'מכתבת רבינו ברכיה'⁷², או 'מצאתי מיד הרב מניקול נ"ע'⁷³, כלומר מכתב ידו. ואותו מעתיק עדיין הכיר את כתב ידו, שכן הוא מוסר גם 'מפי הרב ר' ברכיה מניקול'⁷⁴. בקובץ 'תוס' חכמי אנגליה' מובאים דברי ר' ברכיה במסכתות ברכות, פסחים, ביצה, מגילה, גיטין, קידושין, סנהדרין ונדה. רובן רק הערות פרשניות קצרות, אבל יש גם דיבורים של תוספות ואלה צמודים לתוספות שגן⁷⁵, שאת דבריהם, כפי שראינו, העתיק ר' ברכיה. בעוד התלמיד,

- עמ' 27). הסיום 'מצאתי מיד הרב ר' ברכיה מניקול שקיבל מפי (ה)רבינו משה אביר העולם אביו תנוח נפשו בגן החיים', פירוש, שמצא את הדברים כתובים בכתב-ידו של ר' ברכיה, ונראה שאת עצם הדין בעניין ציצית שנפסק בשבת הוא מפסקי אביו והראיות הן משל הבן. 66 ר' בנספח הנ"ל, עמ' קס"ג, סי' ד.
- 67 שם, סי' ז, עמ' קס"ד, ושני העניינים לקוחים מגליון הסמ"ק הנ"ל בהע' 65.
- 68 ר' תוס' הרשב"א לפסחים, עמ' צ"ט, ד"ה דכולי ואפשר להגיה ולתקן מקור אחד על-פי השני. המלים 'ומיהו נר' לר' דבר ברא בן הוא' אין להן מובן ולא הוגהו ב'זהב שבא' ועל-פי העתקת ר' ברכיה צ"ל: 'ומיהו נר' לר' דכדבריו כן הוא'. וברור שאין לכלול העתקות של תוספות שגן בתורתו של ר' ברכיה.
- 69 ר' שם, עמ' רס"ו, סי' ט"ו, ובסמ"ג מ"ע ס"ג הביא רק בקיצור: 'ובה"ג כתוב בועא בשיפולי ריאה טריפה פירש בחודה של ריאה', ור' ברכיה העתיק את לשון ה"ג והוסיף פירוש, ונראה שגם סי' י"ג, י"ד, ט"ז וי"ז הם מאותה 'כתבת ר' ברכיה'.
- 70 מעין הסמ"ג שהיה בידי ר' יעקב פולק, ר' לעיל, הע' 64.
- 71 ראה בקטעים שאספתי במאמרי בס' היובל לכבוד ברודי, עמ' 44—49, והנני מציין להלן את המסכת והדף כדי שהמעין ימצא בנקל את הדברים בתוספות שנדפסו.
- 72 ברכות נ"ג ע"ב, סנהדרין כ"ג ע"ב, ושם כ"ח ע"א נמצא רק: 'ברכיה'. וברור שר' ברכיה חתם את שמו בלי תואר על-יד פירושי תוספותיו שכתבם בגליונות של חיבורים אחרים. ב'כתבת ר' ברכיה', קידושין ב ע"ב ד"ה אינמי (עמ' 71) נזכר ר' דוד מקאלון (ר' דוד, שם, עמ' 70, בודאי זהה אתו) המדובר כנראה בחכם צרפתי מהעיר Chalon-Sur-Saone, על חכמי עיר זו ראה גרוס, עמ' 592.
- 73 פסחים נ"ה ע"א ואותו ביטוי בגליון סמ"ק כ"י מיכאל 502; ר' לעיל, הע' 65.
- 74 פסחים י"ג ע"ב, ושם ל"ח ע"ב.
- 75 פסחים י"ג ע"ב, ור' במאמרי הנ"ל, עמ' 46, הע' 17—18, והמהדיר לא הגיה כראוי.

שהעתיק מתוספותיו של ר' ברכיה הוא אלמוני, הרי ידוע בשמו תלמיד אחר והוא ר' יעקב בר' יהודה חזן מלונדרש, המוסר פסקים שקבל מר' ברכיה, בספרו 'עץ חיים' ⁷⁶. פסקים אחרים, המובאים בס' הגייר ⁷⁷ ובגליונות כתב-יד של הסמ"ק ⁷⁸, הועתקו מ'כתיבת הרב מניקול', או 'מכתב יד הר' ר' ברכיה זצק"ל'. הגיע לידינו קיצור הלכות גיטין של ר' ברכיה ⁷⁹, ובראשו נאמר: 'בקוצר מילין אכתוב לך סדר הגיטין, לכתוב על שיטין מפי רבינו יצחק לא חפצתי להאריך בראיות למען ירוץ כל הקורא בו'. בעל 'תוספות אנגליה' למסכת גיטין כלל את הסדר בסוף התוספות והעיר: 'סליקא לה הלכות גיטין אשר העתקתי מהועתק שהועתק מ'כתיבת הרב רבינו ברכיה נ"ע', כלומר ידע הכותב שאין לפניו כתיבת-ידו של ר' ברכיה, ויש בדבריו משום ראיה נוספת להכרעתנו בדבר משמעות הביטוי 'כתיבת ר' ברכיה'. בקטעים המעטים ששרדו מתוספותיו בהגהותיו לתלמוד ניכר עניין בפרשנות המקרא ⁸⁰, ואמנם מובאים פירושו בקבצים השונים של בעלי

76 ח"א, עמ' ק ע"א, הע' 9: 'ואמר לי הר"ר ברכיה'. שם, עמ' ש"י: 'ואמר הרב ר' ברכיה שי' מניקול'; ח"ב, עמ' ק"ט: 'ואמ' לי הר' ברכיה מניקול'.

77 ס' הנייר, מהד' ג. אפפול, עמ' ט"ז: 'כך שיטת הרב כתב יד הר' ברכיא זצק"ל כתב מתשובת ר"ת ע"ה'. ושיעור הדברים, שהשיטה שהורצתה לפני זה, היא שיטת ר"ת, כפי שכתב אותה ר' ברכיה בכתב-ידו על-פי תשובת ר"ת. וראה בס' הישר, חלק התשובות, עמ' 8, ובחלק הפירושים מהד' ש. שלזינגר, ס"י רמ"ד, עמ' 149, ור' בס' הנייר, שם, עמ' כ.

78 ר' בנספח לפירושי ר' אליהו מלונדרש עמ' קס"ג ב, י"ד, ור' לעיל, הע' 65 והע' 68—69.

79 פורסם לראשונה על-ידי א. קופפר בקובץ על יד, ס"ו (תשכ"ו), עמ' 140—142, ולאחר-מכן בתוספות חכמי אנגליה, גיטין, עמ' 79—80. ש. אברמסון, בעלי התוספות על התורה, ירושלים תשל"ה, עמ' 77—80, הדפיס סדר דומה מתוך כ"י אוקספורד 10. *ieb. C.* (קאטאלוג 2697). והכתרת שם: 'סדר גרושין אני אכתוב לכל הבא לגרש אשתו וכאשר למדתי מתוך דברי מורי הקדוש ולא חפצתי להפסיק בראיות כדי שיהא הדבר מסודר זה אחר זה ונוח להבין ולדעת', הכותרת דומה לזו של ר' ברכיה אבל לא זהה לה, ונראה שבכ"י אוקספורד הנ"ל נמצא סדר גט שכתב תלמיד של הר"י. וקרוב לומר שר' ברכיה כבר השתמש בקיצור זה, ובעוד תלמיד הר"י לא יכול היה שלא להפסיק בראיות (ר' אברמסון, הע' 226) עלה הדבר בידי ר' ברכיה. העתק מאוחר אחר של סדר ר' ברכיה נמצא בכ"י מיכאל 502 (קטע ממנו הדפיס רות בנספח למאמרו הנ"ל, עמ' 76, ואחריו זק"ש בנספח הנ"ל, עמ' קס"ד), ועל כך תעיד הכותרת: 'הילך הילכות גיטין בקוצר כאשר נזרק מפי הרב ר' ברכיה מניקול נ"ע בקוצר למען ירוץ הקורא בו בשיטת ר' יצחק ולא רצה להאריך בו בראיות למען ירוץ הקורא בו'. מעתיק זה שינה מגוף ראשון לגוף שלישי.

80 ראה מה שהבאתי מתוס' ברכות כ"ח ע"ב, נ"א ע"א, במאמרי בס' היוכל לברודי, עמ' 45, ושם הע' 5 ציינתי למקומות ב'הדר זקנים', 'דעת זקנים' ומנחת יהודה שבהם מובאים פירושים לדברים ל"ג.

התוספות לתורה⁸¹. מן הראוי להזכיר בהקשר זה, שבתו של הרב ר' ברכיה, מרת בלשת (Belle-Assez), התחייבה בשטר, שנכתב 'בששי בשבת בשלשה ימים לירח שבט שנת שלשים ואחד לאלף הששי' (1271), לתת לחתנה לעתיד אהרן בר' בנימין, לכשישא את בתה יהודית בת ר' חיים, מלבד הנדון של 'עשרים זקוקים אשטרלינש' גם 'עשרים וארבעה ספרים בכרך אחד מתוקן כראוי בניקוד ובמסורת בקלף עגל ובכל דף ששה עמודים ותרגום החומש והפטורות לבדם הכל כתוב בו'⁸¹.

בתעודות הכלליות ובשטרות נזכרים חכמים אחדים, שמקום מושבם היה לינקולן. ברם עד כה יודעים אנו מלבד ר' ברכיה ומלבד השם ר' מאיר בן הר"ר אליהו מניקול, שבשמו מובאת קושיה אחת⁸², רק עוד חכם אחד, שדברים מתורתו הגיעו לידינו, והוא ר' יוסף מניקול⁸³. בתעודה אחת הוא מכונה *magister scholarum Judaeorum*. באחד השטרות חתום 'אברהם חיים בהר' יוסף מו"ץ'⁸⁴, ואפשר שהמדובר בבנו של ר' יוסף שלנו והתואר 'מורה צדק' מתייחס אליו. האופי הפראגמנטארי של שרידי תורתם של חכמי אנגליה מחייב זהירות בהערכת היקף יצירתם וערכה. עד כה היה הרושם שפסקיו של ר' יוסף עסקו בעיקר בדיני איסור והיתר, וכהוכחה לכך יכלו רק להביא שתי הבאות⁸⁵. מתוך המקורות שניתוספו למדים אנו, שר' יוסף מניקול לא רק מסר פסקים מקובלים אלא היה מפרש, פוסק במעשים שבאו לפניו ומכריע מתוך סוגיות התלמוד על-פי סברתו לטובת מנהג קיים מפני אפשרות של ערעור, כגון במקרה דלהלן: 'ואמר הרב ר' יוסף מניקולא הני עגלי זוטרי דשוקא דמזבינן ושחטינן להו מיד, אע"ג דלא ברור לן אם עבר ליל שמיני, היינו טעמא, שהרי ברוב מותרין, שהרי רוב בהמות ולד מעליא ילדו ולא נאסרו שום שעה על ידי ספק, שלא היה הספק

81 ר' בקטעים שפרסם רות (עמ' 78, ומשם זק"ש, עמ' קט"ו) מתוך כ"י ס' הגן שבבריט' מוזיאום Add. 22092, והוא כה"י שעליו הודיע בשעתו דוקס באוצר נחמד ב (1857), עמ' 101–102, כפי שכבר העמיד על כך ישראל לוי Manuscrit du Hadar Zeke- (1904) 49 R.E.J. nim, עמ' 40–41, ובעקבותיו ב. רות במאמרו האנגלי על ר' ברכיה, עמ' 73, הע' 5 (= תולדות רבנו אליהו מנחם, עמ' 28, הע' 47) ונעלמו הדברים מי. תא-שמע במאמרו הנ"ל, עמ' 90, הע' 4.

81 * ר' Davis, *Hebrew Deeds*, עמ' 294.

82 תוספות חכמי אנגליה לפסחים, עמ' 98. קשה להניח שזה היה בנו של ר' אליהו מנחם. השם מאיר לא צויין בין בניו (ראה רות, תולדות ר' אליהו, עמ' 41).

83 ר' ב. רות במאמרו הנ"ל על ר' ברכיה, עמ' 74–75.

84 ר' Davis, *Hebrew Deeds*, p. 302.

85 רות, שם, עמ' 79, מכ"י מיכאל 46, 72 ע"א ומשלטי הגבורים למרדכי ע"ז סי' תתכ"ו אות ה.

שום שעה בלא הרוב המתירו והתם אפי' בדבר שיש לו מתירין בלא ספק ספיקא סמכינן ארובא, מידי דהוה אהא דשחטינן בהמות ביום טוב ולא חיישינן שמא ימצאו טרפות ונמצא מחלל יום טוב שלא לצורך והיינו משום דסמכינן ארובא דבהמות שאינן טריפות ואף כי יש לה מתירין לאחר יום טוב דליכא איסורא בחילול אם ימצאנה טריפה דחול הוא, אבל אין לומר דהא דשחטינן בהמה ביי"ט, היינו מטעם הואיל דודא דוחה י"ט ספיקא נמי דוחה י"ט ולא משום רוב, דהא ליתא, שהרי מילה יוכיח, שודא דוחה שבת וי"ט ואין ספיקא דוחה אפי' י"ט, הילכך הני עגלי ווטרי דשוקא שחטינן להו מיד אע"ג דלא ברור לן אם עברו ליל שמיני ללידתן בלי המתנה. עכ"ל ר"י מניקולא⁸⁶.

מלבד פסקיו בדיני איסור והיתר⁸⁷, הלכות סוכה וארבעה מינים⁸⁸, מכירים אנו כעת מעשים שהובאו לפניו בדיני אישות. מאחד מהם אנו למדים על קשריו עם חכמי צרפת ועל שאיפתו לסייע לבעלי תשובה גם כשנמצאו מתנגדים לדעתו. וזה לשון המקור⁸⁹: 'מעשה בא לפני ר"י מניקולא באשה אחת שזנתה מרצון מגוי ונשתמדה וחזרה בה והלכה למדינת הים ובאה אמה וקבלה על חתנה שנשא אשה אחרת ולא חפץ לגרש בתה הבעלת תשובה וכפת הרב ז"ל עד שגרשה מרצונו והוא עשה עצמו שליח לקבל גיטה מידו שלא בפניה לפוטרו מיד, וכן הזקיקו לומר לו זכה והתקבל גט לפלונית והרי היא מגורשת ממני ותהא מותרת לכל אדם, ושוב אמר לו עוד, עשה עוד שליח להולכה דלימטי' גיטה לידה למדינת הים מפני לעז מפני שאינו בקי אע"פ שאינו צריך, כי נראה לו דכל כהאי גוונא שהיא זכותה ואין בו חובתה זכין ומקבלין לה גיטה שלא בפניה ומותרת מיד לשוק. ורבינו יהוד' ממיי"ש אמר שאין זכין לה גט לקבלו שלא בפניה אלא להא שאם רצה הבעל לחזור שאינו יכול לחזור, מיהו אינה מגורשת עד דמטי גיטה לידה, אבל גדולי צרפת רבים מהם הודו לרב מניקולא וגם פסק הר"י מניקולא וכו' עכ"ל הר"י מניקולא והעתקתיו מכתב ידו. אין בעל המעשה מגלה מי הם (גדולי צרפת), אבל זמנו של ר' יהודה ממייש (Meaux) ידוע לנו⁹⁰.

86 סמ"ק צוריק, מצוה קצ"ב, מהד' הר שושנים, ח"ב, עמ' קפ"ט, והעתקתו משובשת גם במקומות אחרים, והדברים לפעמים חסרי מובן שלא בגלל כתב-היד.

87 עץ חיים, ח"ב, סי' מ"ה, מ"ו, נ"ו. סמ"ק צוריק, מהד' הר שושנים, ח"ב, עמ' רס"ט סי' ע"ו, עמ' רע"ז סי' צ"ז, עמ' ר"פ סי' ק"ב, עמ' ש"ב סי' קמ"ט.

88 עץ חיים, ח"א, עמ' קכ"ד, שמ"ח, שנ"ב, שנ"ד, שנ"ה.

89 סמ"ק צוריק, ח"ב, עמ' ק"ל, סי' רל"ג.

90 רנאן — גייבויער, REJ XVI, 279; גרוס, גלליא, עמ' 312, ור' גם שם, עמ' 649, ושם הביא על-פי צונץ, ריטוס, עמ' 212, שבסמ"ק ציריק נזכר ר' יהודה משימויש, אבל זו כנראה טעות קריאה.

בני־הדור באנגליה

מצבה של בנו נמצאה באורליאן וזה לשונה: 'ברוך בן מורנו יהודה דמיוש שנפטר לגן עדן יום ב' פ' משפטים שנת נ"ג לפרט לאלף הששי תנב"ה'. נראה לפי זה שר' יהודה פעל באמצע המאה הי"ג, ובני־דורו גדולי צרפת היו ר' יחיאל מפאריס וחבריו, או חכמי איורא. המקור שמתוכו הבאנו את המעשה מעיד, שהעתיק מכתב־ידו של ר' יוסף מניקול, וברור ששינה את הדברים מגוף ראשון לגוף שלישי, שאם לא כן לא היינו יודעים מי המדבר אלינו. אין אנו יודעים בדיוק מה היה טיב חיבורו של ר' יוסף, אבל מתוך ההבאות נראה שהיה זה ספר של פסקים ותשובותיו על מעשים שאירעו. ויש אולי מקום להשערה ששם הספר היה 'תרומה חדשה'⁹¹, ושם נקרא כך מפני שהיה צמוד לספר התרומה של רבנו ברוך⁹², קרוב לוודאי שחיבר תוספות למסכת סנהדרין⁹³.

עיר אחרת באנגליה, שידוע לנו שהיו בה חכמי תורה, היא נורתהמפטון, או בכתיב שבמקורות: נורהונטון⁹⁴. אין זה שלא מן העניין להזכיר, כי עיר זו שימשה גם מרכז להוראת המשפט הקאנוני⁹⁴. ר' אליהו מלונדריש מביא את הירושלמי (ברכות פ"ו ח"א, י ע"ב) 'פת קיבר טהורה ופת נקיה טמאה מברך על איזו מהן שירצה' וממשיך: 'ופי' הר"ר יצחק בר' פרץ דה"ה לפת נקיה [של גוי ולפת קיבר של ישראל למי שאינו נזהר מפתן] ומו' אבי רבי ג"ע תמה על זה ואמ' על האכילה אנו בושים במקום שיש פלטר ישראל ואתם מגלגלין להקדימו

91 בסמ"ק צוריק, ח"ב, עמ' רע"ז סי' צ"ז, מובא 'ורבנו יוסף מניקולא הביא ראיה מדאמר'... לכן פסק הר' נ"ע... עכ"ל בתרומה חדשה', ור' י. ש. לנגה, לענין הסמ"ק מציריק, עלי עין, עמ' 179.

92 ר' תוספות חכמי אנגליה לקידושין י ע"א: 'ומעשה באדם אחד שהשיא בתו קטנה לבעל ואחר כך קיבל גיטה והשיאה לאדם אחר והר"ר ברוך פסק דאין הגט כלום וצריך גט מן האחרון דכי נשאה הראשון אין לאביה רשות בה וכו' והר"ר יוסף מניקולא חולק עליו ואומר דהגט הראשון טוב וראייתו מהכא'. בס' התרומה אין המעשה לפנינו, אבל בסוף סי' קל"ב לאחר שהביא את דעת ר"ת 'דאין אביה יכול לקבל גיטה דכיון דנשאה שוב אין לאביה רשות בה', נאמר: 'כך פי' לנו הרב רבינו ברוך בקדושין', ושם היה בפני ר' יוסף מניקול המעשה הנ"ל, ור' בתוס' קידושין י ע"א ד"ה ומקבל.

93 ר' תוס' חכמי אנגליה לסנהדרין (עמ' 5) ד ע"א ד"ה יש 'מפי' הר' יוסי', י"ג ע"ב ד"ה העדה (עמ' 18) 'והק' הר"ר יוסי מניקולא', י"ד ע"א ד"ה סמוכין 'הק' הר"ר יוסף' (שם, ונ' שגם זה ר' יוסף מניקול ושתי ההבאות לקוחות מקובץ חתום 'לוייה'), ל"ה ע"ב ד"ה הרי (עמ' 55, ואף הוא מקובץ 'לוייה') חתום: 'מפי הרב ר' יוסף'. לעומת זאת, אין בהבאה האחת בתוס' חכמי אנגליה לפסחים כ"ב ע"א משום הוכחה לתוספות למסכת זו.

*93 בתעודות לאטיניות הכתיב הוא Norhampton, ור' בתעודה החתומה על־ידי יצחק בר משה אצל Richardson, עמ' 266.

94 ר' S. Kuttner במאמרו הנ"ל, עמ' 322.

לברכה⁹⁵. מתוך שר' משה נזכר בברכת המתים, וזו חסרה על-יד שמו של ר' יצחק בר' פרץ, נראה שהאריך ימים אחריו, ויש אסמכתא לכך שהיה תלמידו של ר' משה⁹⁶. שמו מופיע לרוב בצורה המקוצרת ר"י בר"ף⁹⁷, ולעתים רחוקות בצירוף שם מקומו, כשמדובר בתשובה שהשיב: 'ומגוי מסיח לפי תומו בשעת מלחמה מעשה אירע והריבר"ף מנורהונטון השיב דלא מהימן'⁹⁸. כנראה שהיה תלמידו של הריצב"א⁹⁹. ר' יצחק בר' פרץ הקל בדיני קידוש מתוך התחשבות ב'ארץ האי שאין לנו יין מצוי'¹, כן נמסר על מנהג שהנהיג בעירו², אך פסקיו שלא הצטמצמו בענייני מקומו וארצו הגיעו עד לאשכנז, ואלה שנשמרו עוסקים בעיקר בדיני ממונות וטוען ונטען. לפרסום רב זכה 'פסק הר"י בר' פרץ על מי שנשבע או קבל בחרם שלא יתן דבר או לא ימכור או ימחול חובו או שאר דברים ועבר שבועה או מכר או נתן אין במעשיו כלום'³. בפסק זה ובהנמקתו עסקו עד לאחרונים. לפסק אחר יש משמעות עקרונית לגבי החלת הכלל של דינא דמלכותא שבא מעיקרו לסדר את היחסים בין מלוה יהודי ללוה גוי והוחל על ידי ר' יצחק בר' פרץ גם כשהלוה היה יהודי. הוא דן כך לא רק להלכה אלא 'עשה מעשה בזה באחד שמשכן לחבירו ספרים ואחר שנה שלא פרע בא הישראל ומכר המשכון לסוף שנה ותבעו חבירו לדין, ופסק דאין עליו כלום משום דינא דמלכותא'⁴. ר' יצחק בר' פרץ גם פסק, שהסכמה הדדית בין שני יהודים להתדיין בתביעה מסוימת בפני ערכאות מבטלת את האפשרות להתדיין באותה תביעה בפני בית-דין יהודי, 'כיון שהגיה דין ישראל ובחר להאסר בדיני אומות העולם שוב אין נזקקין לו מאותה תביעה דדינא דמלכותא דינא'⁵. בעוד פסקים אלו

95 פירושי ר' אליהו מלונדרש, עמ' ע"ח, ושם הדברים נשתבשו ונכפלו. ר' שם הע' 53, ומחלוקת זו הובאה גם בס' עץ חיים, עמ' קס"ג.

96 ר' תוס' חכמי אנגליה לב"מ י"ז ע"א ד"ה תיפוק (עמ' 145) 'והק' הר' יצחק פרץ ותי' הר"ר משה מלונד'.

97 עץ חיים, ח"א, עמ' ק"נ, קס"ג, קס"ד, קע"ח, קצ"א, רצ"ו.

98 שם, ח"ב, עמ' ר"ג.

99 כך משמע מהלשון 'כך דנתי לפני הרי"ף' בתוס' חכמי אנגליה לברכות מ"א ע"ב, ור' מ"ש בסה"י לכבוד ברודי, עמ' 16, הע' 2.

1 ס' עץ חיים, ח"א, עמ' קצ"ו. 2 שם, עמ' רצ"ו.

3 הגהות המרדכי שבועות סי' תשפ"ד, ובנוסח שונה בכ"י המרדכי. [ראה בעבודת הדוקטור של אליאב שוחטמן, מעשה הבא בעבירה, ירושלים, תשל"ה, עמ' 198 ואילך].

4 מרדכי ב"ק סי' קנ"ג, והיא הגהה שכתובה היתה כנראה על הגליון שבאחד מכתבי-היד ונשתרבבה פנימה וחסרה ברוב כה"י, ר' מהד' א. הלפרין הנ"ל, עמ' 180, הע' ט"ו.

5 שו"ת מהרי"ק סי' קפ"ז, והוא מציין את המקור בלשון זו: 'וכן מצאתי בתוספות וכמדומה אנכי שהוא בשם רבנו יצחק בר' פרץ', ונראה שמצא את הפסק בתוספות שעל גליונות הרי"ף, או המרדכי שלו, שמהם הביא עוד דברי חכמי אנגליה, ר'

נמסרו בשמו נשארה גם תשובה אחת בלשונו⁶, שסגנונה כאחד המשיבים וגדולי ההלכה. 'הגאון מנור הטונא', הנזכר בתוס' חכמי אנגליה לפסחים ז' והר' מנוהטון בתוס' הנ"ל לב"מ⁸, הוא ר' יצחק בר' פרץ. במקור אחד נזכרים במפורש 'נמוקי הר' יצחק בהר' פרץ גאון⁹.

נראה שסמוך לזמנו של ר' יצחק בר' פרץ היה שם עוד חכם בשם ר' אהרן, שכן מצד אחד נזכר בתעודות לא-יהודיות בסמוך לשנת 1260 מגיסטר אהרן בגורת המפטן¹⁰ ומצד שני מובאים פירושי ר' אהרן בקובץ של תוס' חכמי אנגליה לבבא מציעא ולסנהדרין והעורך מצינו כגיסו¹¹. בשטרות^{11*} נזכר בן של ר' אהרן בשם Poitevin, ושמה יש לזהותו עם ר' פייטון מניקולא שבתוספות חכמי אנגליה¹².

ר' מאיר מאינגילטירא, המכונה גם ר' מאיר מלונדרש^{12*}, למד בצרפת אצל הר"ש משנץ¹³ וכנראה גם בבית-מדרשו של הקדוש ר' שלמה מדרויש¹⁴. עד לזמן האחרון היה ידוע רק כמחברן של הלכות אבילות, שכן הן נזכרות בחיבור

לעיל עמ' 497 הע' 24. דברי ש. שילה, דינא דמלכותא דינא, עמ' 120, הע' 312, שנתחלף לו למהרי"ק הר"ש מלונדון בר"י בר' פרץ, אינם נראים. הפסקים האלה הם אוסף של עניינים שונים. שמו של ר' שלמה נזכר במפורש על הפסקים השייכים לו, והלשון 'ואומ' לפני הפסק שאנו עוסקים בו (סיני י"ג עמ' רכ"ח סי' י) מראה גם כן שלפנינו ציטאטה של אותו פסק שמצאו המהרי"ק בתוספות הנ"ל. ולעצם העניין הנדון ראה שו"ת הרא"ש כלל ס"ח סי' י"ג וטור חו"מ סי' ס"א, סעיף ט. הרא"ש התנגד בחריפות לכל אפשרות של התדיינות בפני ערכאות של גויים.

- 6 הגהות מרדכי שבועות סי' תשפ"ו. 7 פסחים ק"ח ע"א, עמ' 95.
- 8 י"ז ע"א ד"ה תיפוק, עמ' 145. ר' י. תא-שמע במאמרו הנ"ל ב'עלי ספר', עמ' 97.
- 9 מרדכי, ברכות סי' קצ"ב בדפוס שונצינו, ור' כהן, מרדכי בן הלל (גרמ'), עמ' 124.
- 10 ר' רות *Intellectual Activities*, עמ' 14.
- 11 כ"ג ע"ב ד"ה מחלוקת, עמ' 35 'מכתיבת ר' אהרן גיסי', כ"ד ע"ב ד"ה הא תנא, עמ' 37, ל"ה ע"א ד"ה ותטהו, עמ' 54. ו'מפי ר' אהרן' מובא גם בתוס' חכמי אנגליה למס' ביצה י"ט ע"א ד"ה ואי בעית אימא, עמ' 22, ובתוס' ב"מ כ"ב ע"א ד"ה הכא, עמ' 150: 'כך איכא בפי' מו' גיסי'.
- 11* בספרו הנ"ל של Davis, עמ' 325 ועמ' 355, ור' גרוס, גלליא, עמ' 541. ועל קיומו של בן ר' אהרן בשם זה העירני ד"ר מ. ניומן מסלפורד.
- 12 לקידושין ט"ו ע"ב ד"ה יגאלנו, מהד' סופר, עמ' 96.
- 12* דבר זה לא היה עדיין ידוע לרות. ר' במאמרו הנ"ל, עמ' 27, ולכן רצה לזהותו עם הפייטן ר' מאיר מנורביץ, (ר' פיוטים ושירים מאת ר' מאיר בר' אליהו מנורביץ יו"ל על-ידי א. מ. הברמן, לונדון תשכ"ו, נספח לספרו של V. D. Lipman, *The History of the Jews in Medieval Norwich*, 1967), אבל בספרו *England*, 4th ed. 1978 p. 279 העיר על קיום ביכ"נ של פייטון הגדול בלינקולן.
- 13 הלכות שמחות למהר"ם מרוטנבורג סי' צ"ב: 'כתב הר' מאיר מאינגילטירא מפי רבינו שמשון'. 14 ר' לעיל, עמ' 339.

בעל אותו שם של המהר"ם מרוטנבורג¹⁵. ייתכן שר' מאיר חיבר פסקים אלה עוד בהיותו בצרפת, ואמנם כל המובא משמו של ר' מאיר בחיבוריהם של חכמי אשכנז נובע מחיבור זה וגם הביאו מנהגו בהיותו אבל בעצמו. 'מעשה שמת מת להר"ם מלונדרש וכשהיה בבית הכנסת להתפלל ישב חוץ למקומו עד שבוע שלישי, אבל כשבא לחבירים להגיד הדרשה היה יושב במקומו וראה ממסכת שמחות... ושם שהר"ר מאיר מלונדרש פירש דדוקא דרשה, אבל ללמוד אסור מפני שהדברים משמחים הם יותר'¹⁶. שומעים אנו שר' מאיר היה מגיד דרשה בפני חברים. ההבחנה בין הדרשה לבין הלימוד היא בעלת משמעות ורומזת לכך שנשא בתפקיד רשמי כרב בלונדון¹⁷. נראה שר' יוסף מלינקולן היה תלמידו, או לפחות עמד בקשרים אתו¹⁸. אפשר שהחכם ר' משה בן הר' מאיר היה בנו¹⁹. פסקיו בהלכות אבלות שהגיעו לידינו אינם פסקים קצרים, אלא קרובים הם לסגנונו של תוספות²⁰. אמנם כעת יודעים אנו, שר' מאיר חיבר תוספות למסכתות פסחים, קידושין ובבא מציעא²¹, ושם גם למסכת נדה²². אם אמנם ההשערה בדבר איזכורו בתוספות חכמי אנגליה לנדה נכונה היא,

15 הלכות שמחות למהר"ם, מחנה לוייה סי' ל"ו, פ"ה, צ"ב, קי"ב, קט"ו. בסימן פ"ה נאמר רק 'מעשה בא לפני ר' ז"ל, אבל צ"ל: 'לפני ר"מ מלונדרש ז"ל, כי בתוס' חכמי אנגליה למסכת קידושין י"ז ע"ב ד"ה מכלל, עמ' 98 מפורש: 'ופסק הר"ר מאיר מלונדרש לגר שהוא חייב באבילות מפני אמו שמתה', ובהתאם לכך יש להגיה בהגהות המרדכי מו"ק סי' תתקל"ח במקום 'עכ"ל הרב מלוניל', 'עכ"ל הר"מ מלונדרש', כפי שכבר הערתי במאמרי בס' היובל לברודי, עמ' 19 הע' 28, וכן יש להגיה במרדכי סי' תתק"ז 'מעשה בא לפני הר"מ', ור' בטור יו"ד סי' שע"ד בב"י, ב"ח ודרישה שם אות ג. וציינו להם במהד' הלכות שמחות השלם, ירושלים תשל"ו, עמ' ק"ח, הע' א, אבל נעלמו מהם דברי תוס' חכמי אנגליה.

16 סמ"ק צוריד, מהד' הר שושנים, ח"א, עמ' ר"ו.
17 אמנם תמוה הדבר שבכל ס' עץ חיים לא נזכר שמו, הגם שהוא מרבה להביא את המהר"ם מרוטנבורג. ר' במפתח בסוף ח"ג.
18 תוס' חכמי אנגליה לב"מ ה' ע"א ד"ה ההוא, עמ' 118: 'ועוד הק' הר' יוסי מניקול... ותירץ הר' מאיר נ"ע...'. ואפשר שגם 'הרב מלונדרש', שם ג' ע"א ד"ה ואיכא, עמ' 108, אינו אלא ר' מאיר.

19 תוס' חכמי אנגליה לנדה, ל"ח ע"ב ד"ה אימ', עמ' 78.
20 ר' הל' שמחות למהר"ם סי' קי"ב: 'מצאתי כתוב בהלכות אבלות שכתב הר' מאיר מאינגליטירא וזה לשונו הנני מסופק וכו'.

21 פסחים: ז' ע"ב ד"ה ואע"פ, עמ' 18; ט' ע"ב ד"ה ובנמצא, עמ' 22; ל' ע"ב ד"ה התם, עמ' 53. קידושין: ד' ע"ב ד"ה אמר, עמ' 80; ה' ע"ב ד"ה ורב הונא, עמ' 82; שם ד"ה רב הונא, עמ' 83; י"ז ע"ב ד"ה מכלל, עמ' 98; כ"ו ע"א ד"ה מי, עמ' 105. ב"מ ט' ע"א ד"ה זה, עמ' 104; ה' ע"א ד"ה ההוא, עמ' 118; ט' ע"א ד"ה זה, עמ' 128.

22 אמנם נזכר רק ר' מאיר: כ"א ע"ב ד"ה ודא"ר' יוחנן, עמ' 45, מ' ע"ב ד"ה את הרובע, עמ' 82.

הרי העיר על דבריו אביו של עורכן של תוספות אלו, המכונה על-ידו אמ"ש²³, ובוה יש קצת סיוע לקביעת זמנן ומקומן. שייכותו של הקובץ 'תוספות חכמי אנגליה' לארץ האי היא למעלה מכל ספק²⁴. כמעט כל החכמים שידוע עליהם שהיו בני ארץ האי נזכרים בקובץ זה. כתביהם המקוריים היו עדיין בידי המאסף שמקורותיו היו מגוונים. מלבד כתביהם של חכמי ארצו²⁵, השתמש בשיטת איורא²⁶, בתוספות שנן, והן המכונות לרוב בפיו 'תוספות'²⁷ סתם, בתוספות

23 עמ' 45: 'וק' להר' מאיר . . . ותי' הר"ר מאיר . . . ונתיישוב לאמ"ש . . . חוזר אני בי ממה ששערתי (במאמרי בס' היובל לברודי, עמ' 7) ש'אמ"ש (= 'אבי מורי שיחיה') רומז לר' משה מלונדרש, והכותב הוא בנו ר' אליהו מנחם, שכן בעל התוספות לנדה (י"ז ע"ב ד"ה אל, עמ' 35) מוסר מה שקיבל 'מפי זרבי ר' מנחם נ"ע'. דברי המהדיר בהע' 14 מתמיהים.

24 מה שכתב י. תא-שמע במאמרו הנ"ל ב'עלי ספר', עמ' 102—103, על אופיין וזמנן של תוספות אלו מופרך מכמה צדדים. על אופיו של קובץ זה ניתן לעמוד רק מתוך הכרת הגיוון הרב ביצירתם של בעלי התוספות ומתוך הבחנה בסוגי התוספות השונים, ור' להלן, הע' 27, והע' 41.

25 מלבד האזכורים בשמות חכמים שאותם ציינו בדברינו עליהם, שייכים לסוג זה: (א) כתיבת ר' יעקב מאליצון. חכם זה שייך כנראה לראשונים בין חכמי אנגליה, כמו ר' בנימין מקמברידז', דהיינו מתקופה שבה נורמאנדיה היתה עדיין תחת שלטונם של מלכי אנגליה, ור' ריצ'רדסון בספרו הנ"ל, עמ' 209, וחוזר אני בי ממה שכתבתי בס' היובל לברודי, עמ' 12; (ב) הקובץ שדבריו חתומים במלה 'לויה' (במסכת סנהדרין כמעט בכל עמוד עד דף מ"ב ר' ברשימה בהקדמת א. סופר, עמ' X ושייכים לו גם הדברים בשם 'הלוי' במס' פסחים ובמס' ב"מ, ר' ברשימות בהקדמה של א. ד. פינס עמ' ז—ח) ויפה העיר תא-שמע, עמ' 95, כי בקובץ זה נזכרים ר' ברכיה ור' יוסף מניקול. ונראה לי שזכרו של קובץ זה בא במרדכי ב"מ סי' ש"ח: 'ובתוס' הר' לוי כתוב בשם הר' שלמה שאומרים לש"ץ לעמוד על המגדל ולומר מי שפרע'. ר' שלמה אינו אלא הקדוש מדרוש, הנזכר אף הוא בתוס' חכמי אנגליה לב"מ עמ' 116 ועמ' 120; (ג) פרישת ר' אברהם. פסחים ח ע"א ד"ה כמח-לוקת, עמ' 27. ולא תמיד ציין — או שמא הושמט על ידי המעתיק — המקור, ועל כך אפשר לעמוד כשהביא אותו עניין משני מקורות כמו גיטין ה ע"א ד"ה אי הכי עמ' 6 ושם עמ' 97 מתוך הגיליון. על קובץ 'לויה' ר' גם להלן, עמ' 673, הע' 67*.

26 ר' רשימת המקומות בהקדמה לנדה עמ' viii.

27 ר' לדוגמא פסחים י"ב ע"ב ד"ה אימתי, עמ' 27: 'יש הרבה קושיות מתוספות', וראה תוספות הרשב"א שם, (כ"ז ע"ד): 'מה שפרש"י לא נהירא לר"ת חדא . . . ועוד דהא מיותר . . . ועוד דבשעת ביעורו . . . ועוד היכי מצי פריך תלמוד . . . ועוד דתנן בתמורה . . . ואלה הן הקושיות שרמזו להן בעל הקובץ ולא העתיקן, וממילא אין מקום למסקנותיו של תא-שמע עמ' 98. ועל עניין 'מקשן' ו'מתרצן' ר' מ"ש להלן עמ' 716 ואילך, וראה שם הע' 85—86 על יסוד דברי הר"י. שם כ"ב ע"ב ד"ה כתוב 'והתוספו' עבידי צריכותא', ואמנם הצריכותא נמצאת בתוס' הרשב"א לפסחים שם עמ' ע"א. וזהו דרך הקובץ לא להעתיק את דברי תוספות שנן אלא לרמוז להם, ר' ב"מ ב ע"ג ד"ה אפי' עמ' 107: 'והק' א"כ וכו' ותירוצ עיין בתוספות', וכן גיטין נ"ד ע"ב ד"ה אף, עמ' 58 'וק' והא מבטל . . . עיין בתוס', ור' תא-שמע עמ' 94.

ר' יהודה שיר ליאון²⁸ ובס' מצוות גדול²⁹, כמובן שבכל מסכת קיים שוני בטיב המקורות. חלקים ניכרים בתוך הקובץ לקוחים מתוך קונטרסים של המשא-ומתן בבית-המדרש. מכאן הרשימות הבלתי-מעובדות וריבוי הקושיות ללא תירוצים, לפעמים צוינו גם שמות המשתתפים בדיון שבבית-המדרש כגון: 'והק' ר' יעקב אמאי פרש"י וכו'³⁰, 'והקש' ר' יצחק חברי לפרש"י וכו'³¹, 'והק' חבירי ר' יצחק... ותירץ חבירי ר' אברהם וכו'³², 'והק' מורי אבי אמאי לא מקשינן... ואומ' חבירי ישר' שרש"י הרגיש בו וכו'³³ וסתם 'חבר'³⁴ 'והקשה לי ר' יצחק והר' אהרן פ'... /, ואותו ר' אהרן מצויין על ידי המאסף כמורו וכגיסו³⁵. תוס-פות בעלי אופי של קונטרסים מסוג זה מצאנו גם בבית-מדרשו של הר"י³⁶ ושכמותם יצאו מבית-מדרשם של חכמי איורא³⁷, אלא שהקובץ שלנו יש בו חלקים גדולים הנושאים במיוחד אופי פראגמנטארי. המאסף לא העתיק את הכול, ולעתים דבריו קטועים. והרי הוא בעצמו מעיד שלא תמיד היתה שעתו פנויה: 'לא היה לי פנאי לכתו' כל הקו' מן הקדו'³⁸ 'וראיה יש ולא היה לי פנאי לכתוב והועתק מפי הרב ר' יעקב מאליצון'³⁹. הוא גם גילה את הסיבות לחוסר הפנאי כאשר הוא מתפלל ואומר: 'כה יטיב לי שדי וכה יאמר לטלטולי די'. גם ההערה האחרונה היא זו של המאסף כמו הקודמות, והוא העתיק מכתובתו של ר' יעקב מאליצון וכנראה קיצר כמו שציין. אם הטלטולים רומזים לגירוש אנגליה משנת 1290, הרי נראה שהקובץ נתחבר בשנים שלאחריו. המאסף היה תלמיד בבית-מדרשו של ר' אהרן מנורתהמפטון וגיסו של זה. הוא מזכיר את אביו והלה מתייחס לדברי ר' מאיר מלונדרש. גם עובדות אלו רומזות לסוף המאה הי"ג.

28 נדה י"ב ע"ב ד"ה סודני עמ' 25, סנהדרין ל"ב ע"ב ד"ה נזדכה: 'ושמעתי בשם רבינו יהודה מפריש... מפי אריה' ור' שם בהע' המהדיר, אבל גם כשאין מגיהים מפי = מפירוש, אין הכוונה שהכותב בעצמו שמע הדברים מפיו.

29 קידושין ע"ה ע"ב ד"ה נתקדשה עמ' 119, ונעלם מהמהדיר מ"ש במאמר בסה"י לברודי עמ' 8.

30 נדה מ"א ע"ב ד"ה לדברי, עמ' 89.

31 שם נ"ד ע"ב ד"ה עשרה, עמ' 102.

32 גיטין ל"ב ע"ב ד"ה מהו, עמ' 39.

33 שם ע"ג ע"ב ד"ה ר' יוסי, עמ' 67.

34 קידושין כ"ח ע"ב ד"ה או, עמ' 107.

35 סנהדרין כ"ד ע"ב ד"ה הא, עמ' 37, ור' לעיל הע' 11.

36 ר' לעיל עמ' 330. 37 ר' לעיל עמ' 483.

38 = 'כל הקונטרס מן הקדוש', כלומר מר' שלמה מדרוש, סנהדרין ל"ה ע"ב ד"ה אף, עמ' 55.

39 שם נ"ד ע"א ד"ה הרי, עמ' 83, וברור ש'מפי' כאן הוא — מפירוש, וכבר העיר הרב א. סופר, שהסופר רגיל להשמיט את סימן הקיצור וראה גם פסחים ח ע"ב ד"ה לך: 'והק' ריב"ן הרבה קושיות בזה ההלכה ולא היה פנאי לכותבם'.

בקובץ שלפנינו רבו הקושיות והתירוצים שלא מצאנו להם אח ורע בדברי הראשונים, אבל כיוונו להם אחדים מהאחרונים ואף זו תוצאה של העובדה, שלפנינו רשימות של הלימוד וההוראה בבתי־המדרש^{39*}, ליקוטים⁴⁰ וקונטרסים, אופי מוחלט זה מסביר, שנמצא כאן במרוכז מה שישנו במידה פחותה בקבצי תוספות מעובדים וערוכים יותר⁴¹. עם זאת יש לציין דווקא, שמגמת הפסק שרווחה בבתי־המדרש שבאנגליה לא נעלמו עקבותיה מהקובץ, וייתכן שאילו היה מגיע לידינו בשלימותו ובצורה פחות מקוטעת היה החלק הזה תופס מקום רב יותר. כוונתו של עורך הקובץ היתה להעתיק מהקונטרסים וה'כתיבות' שהיו בידו וכפי שהגיעו לידיה. מכאן החזרות והציונים כמו 'לעיל', 'כל זאת דלגתי לעיל', 'עייין בסוף פירק' ותמצא ד' עמודים שחסר פה למטה ה' קלפים', 'זאת מצאתי מבחוץ ולא ידעתי באיזה מקום משפטו לכתוב לכן כתבתי זו לבד'⁴².

^{39*} ורבים בו הפירושים לדברי הגמרא, שאינם אלא פירוש מלים ומשפטים פשוטים, שלכמותם זקוק רק תלמיד מתחיל.

⁴⁰ וגם הקבצים הערוכים היטב נולדו מתוך ליקוטים כאלה, ראה תוס' ר' אלחנן לע"ז ל ע"ד 'ועוד הארכתי כאן בליקוטין', ושם מ"ב ע"א: 'ולשון ר"ת כתוב בליקוטין'.

⁴¹ ר' לעיל הע' 27. גם הטרמינולוגיה שבתוס' חכמי אנגליה איננה שונה מזו המצויה. בודאי ש'גימגום' אינו ביטוי אופייני להם. (תא-שמע עמ' 99). ביטוי זה נמצא אצל קודמי קודמין: בריב"ן למכות כ ע"ב ד"ה חייב, בס' הישר (מהד' שלזינגר) סי' ס"ו, בתוס' ר"י הלבן ליומא (ר' לעיל עמ' 220, הע' 56), בס' יחוסי תנאים ואמוראים עמ' רכ"ו, רפ"ה, שי"ט, שכ"א, תמ"ט, תנ"ז, ור' א. קופפר במבוא לפירוש מסכת קידושין, עמ' ב הע' 9 ואין צורך לומר בתוספות מאוחרות יותר, ר' גזיר נ ע"א ד"ה רבא, ב"ב פ"ג ע"א ד"ה זיל, שם קע"א ע"א ד"ה אלא, שבועות כ"ח ע"א ד"ה אמר. בסוף הדיבור שם 'ודוחק'. וביטוי זה נמצא גם ב"ק נ"ז ע"א ד"ה כגון, ב"ב קי"ז ע"ב ד"ה ומחזירין, שם קל"ז ע"ב ד"ה אבל. וגם הסיום 'וצ"ע' ישנו בתוס' שלנו ב"ק צ"ח ע"א ד"ה אע"ג, מכות י"ד ע"א ד"ה ואידך, ט"ז ע"ב ד"ה מידי. כמו כן מצאנו בתוס' קדומות קושיות בלי תירוצים, ויש ובקובץ של תוס' חכמי אנגליה הועתקו משם ורק נוספה לקושיה המלה 'צ"ע', ר' לדוגמא תוס' פסחים כ"א ע"א ד"ה שאני (עמ' 44) ותוס' הרשב"א שם נ"ז ע"א. דיוקים בלשון רש"י מנוסחים בלשון, שנתנו בה סימנים כאפיינית לתוספות גורניש, נמצאים אפילו בתוס' ר' אלחנן לע"ז י"ב ע"א ד"ה לא חשו: 'ובפ' רש"י לא הרויח בו כלום מקושיא'. וראה להלן עמ' 762.

⁴² למקומות אלה ציינתי במאמרי בסה"י לברודי עמ' 3 וראה גם בהקדמותיהם של המהדירים למסכתות השונות. אמנם כתב־היד משובש, אבל אין הוא משובש יותר מאשר קבצי תוספות אחרים ודי להזכיר את תוספות גזיר הנדפסות ולעייין בהגהות הב"ח, ה'אורח מישור' ור"ב רנשבורג. המהדירים של תוס' אנגליה לא טרחו להגיה כראוי בפרט המהדיר של תוס' גיטין, ר' לדוגמא עמ' 6 הערה 75 והרי ברור שצ"ל: 'דמתרצינן', כמו שמפורש בגיליון שם עמ' 97 והוא גם הוסיף שבושים משלו שאינם בכ"י, ר' עמ' 32, והעתיק שם הע' 1 את מה שהערתי במאמרי והדברים נשארו חסרי שחר.

... כל זה כתבתי מדעתי ולאחר זמן מצאתי מג' גדולי' בקונטר' גיסי שפירשו כן' ⁴³. ודאי שלא מעט מהמיוחד שבקובץ יש לזקפו לזכותו או לחובתו של המאסף, שלא ייחשב בין עורכי התוספות הגדולים.

ניתן לומר שאיתרע מזלם של חכמי אנגליה שאסופת תורתם — במידה שהגיע לידינו — לא נעשתה בידי החשובים והגדולים שביניהם. אפשר להניח, שאילו היינו זוכים בחיבור מקיף של פסקים מידי ר' אליהו מלונדריש, או מידי ר' יצחק בר' פרץ מנורתהמפטון, היה ערכו אולי אחר מאשר הספר 'עץ חיים', מעשה ידיו ש לר' יעקב בר' יהודה חזן מלונדרש ⁴³*. המחבר המציין את עצמו, כפי שראינו ⁴⁴, כתלמידו של ר' ברכיה מניקול, הגדיר את תפקידו כמעתיק ומתמצת של מקורותיו, בעיקר של ספר מצוות גדול לר' משה מקוצי, אבל כמעט כל מה שהוסיף — להוציא את דברי בני ארצו — לא בא מכלי ראשון ⁴⁴*. ר' יעקב בר' יהודה חילק את ספרו לשני חלקים: 'ספר התורה' ו'ספר המשפט'. בראשון כלל הלכות דתיות, כולל דיני אישות, ובשני — ענייני המשפט האזרחי והפלילי, אבל בחלוקה הפנימית ובסדרן של ההלכות נשאר צמוד לרמב"ם, תוך כדי סטיות, שאינן עדות לחוש סידורי מובהק.

מגמתו של ר' יעקב היתה לחבר ספר הוראות הלכה למעשה, ולכן הביא בחלק הראשון את פסקיהם של בני-ארצו ובני-דורו, כגון המהר"ם מרוטנבורג ⁴⁵, ולעומת זאת הסתפק בחלק השני בסיכום דברי קודמיו. והגם שדיני ממונות תפסו מקום בראש בחיי יהודי אנגליה כעדות התעודות והשטרות המרובים, לא הביא כלום מפסקי חכמי ארצו בתחום הזה, נראה שלא סבר שחיבורו עשוי לשמש מקור לדיינים מומחים. החיבור נשאר בכתב-יד יחיד, וישנם הסבורים שהוא אוטוגראף ⁴⁵*. כספר פסקים לא יכול היה להתחרות בקיצורים האחרים של הסמ"ג, וכמקור המביא חומר חדש בוודאי לא עם ס' המרדכי ועם שאר חיבורים

43 ר' תוס' גיטין עמ' 99. וה'גיס' הוא מורי ר' אהרן, ר' לעיל הע' 11.

43* ר' במבוא של ישראל ברודי לח"ג של ס' עץ חיים, ושם צויין למחקרים קודמים בעיקר של ד' קויפמן, התפעלותו של זה מהחיבור היתה, מלבד עניין שבאופיו, גם תוצאה של החדוש שבמפגש עם שמות חכמי ארץ האי.

44 ראה לעיל עמ' 509 הע' 76.

44* אפילו הידיעה שהיה אפשר להפליג מאנגליה ביום הששי בבוקר ולהגיע לפני השבת (עץ חיים ח"א, עמ' רפ"א, ור' במבוא הנ"ל עמ' וא) נמצאת כבר בסמ"ג ל"ת ס"ה.

45 ר' במקומות שצויינו במפתח. בח"ג עמ' קצ"ב — המקום היחיד בדיני ממונות — נזכר המהר"ם כעודנו בחיים. ושם נלקחו הדברים מתשובה ששלח לארץ האי.

45* ר' במבוא של ברודי עמ' v ודומני שמעיד על כך שטר המכירה שצולם שם עמ' voo ובו נאמר: 'אני החתום מטה מודה הודאה גמורה שמכרתי זה הספר שחברתי להר'...'.
518

שיצאו מבית-מדרשו של מהר"ם מרוטנבורג. רק הודות לאזכורם של חכמי ארץ האי זכה להידפס. כתב-היד של הספר הגיע כנראה לאשכנז⁴⁶, וממנו העתיקו בעיקר את דברי תורתם של חכמי אנגליה⁴⁷.

עצם העובדה שהגיעו אלינו ידיעות על חכמים ועל 'כתיבות' ומקורות, שלא נודעו ממקום אחר, מייחדת קובץ זה, ויש מקום לקוות שפרשה זו של יצירת חכמי אנגליה מלפני הגירוש עוד תזכה להבהרות. אסיים פרק זה בידיעה על חכם בעיר אוקספורד, ששמו לא נודע עד כה⁴⁸ והוא היחיד מעיר זו שאחת מהוראותיו הגיעה אלינו⁴⁹: 'מעשה בא לפני הר"ר אליעזר אליהו מאוקספורט מבחור אחד שהפקיד טבעת אחת לחברו ובא הנפקד והחזיר הטבעת לפני המפקיד על גבי טבלא אחת בשעה שמפקיד מנה מעותיו על אותה טבלא והפסיד הטבעת ובא מעשה לפני ר' ופסק הדין כיון שהנפקד החזיר למקום שיראנה המפקיד דפטור והביא ראיה מהא דקאמרי' בהגוזל בת' (ב"ק קי"ח ע"א) הגוזל את חברו או שלוחה הימנו או שהפקיד לו ביישוב לא יחזיר לו במדבר בעל כרחו, אלא לדעתו, אבל ביישוב יחזיר לו בעל כרחו⁵⁰ דאם לא כן אמאי קתני במדבר

46 זה מסביר את אזכורו בגליונות של כתבי-יד של המרדכי, כמו כ"י ששון מס' 534, ר' 'עץ חיים' ח"ב עמ' קצ"ח הע' 25, בגליונות מרדכי הקצר של ר' שמואל שליט-שטט, כ"י אופ' 300, 58 ע"ב, ונראה שגם ההבאות מס' עץ חיים בכ"י הלבירשטם 354, שעליהם העיר א. מרמורשטיין במאמרו Some Hitherto Unknown Jewish Scholars of Angevin England, *JQR* 19 (1928—9), p. 30—31 אף הם לקוחים מהגהות כאלה ועל כך תעיד הלשון: 'עכ"ל ההג"ה מצאתי בספר ע"ח', כלומר כתוב היה בהגהה 'מצאתי בס' ע"ח'.

47 ברור שעל יסוד אזכור של חכם אחד מאנגליה אין לייחס חבור שלם לארץ זו. דבר זה עשה א. מרמורשטיין במאמרו הנ"ל עמ' 18 ואילך לגבי כ"י בריט. מוז. Or. 1389 המדובר בחבור המחולק לקי"א שערם, מעין ס' מנורת המאור של ר"י אלנקאווה, המחבר מביא בעיקר דברי אגדה ומוסר מהתלמוד הבבלי ומהמדרשים, מעתיק את הדברים כלשונם, אבל מביא מפעם לפעם גם פירושים של גאונים וראשונים (ר' ברשימת השמות אצל מרמורשטיין עמ' 23) ורק פעם אחת הוא כותב: 'שמעתי מפי ר' יוסף מברישטו' (העניין נמצא בשער מ"א 45 ע"ב והוא מביא בשמו תירוץ לקושיא שמקשים גם בתוספות פסחים נ"ג ע"ב ד"ה מה ראו) אבל פעם אחרת הוא מביא גם 'ושמע' מפי הר"ר יעקב בן הר"ר יהודה מדרוש' (שער נ"ב, 71 ע"ב). גם חכם זה אינו ידוע מחבור אחר. המחבר החותם 'שבמ"ה', אינו מוסיף הרבה משלו, עיקר ערכו של החבור בגירסותיו במקורות שהביא. על כל פנים אין סימן כלשהו לארץ מוצאו ובודאי ש'למבין' אינו סימן לאנגליות, ר' מ"ש בספר היובל לברודי עמ' 6 הע' 34.

48 הוא לא נזכר בספרו של ב. רות, *The Jews of Medieval Oxford*, 1951, וגם לא בחבורים שהופיעו לאחר מכן.

49 סמ"ק צוריק מצוה רנ"ב בחלק שלא נדפס עדיין.

50 דיוק זה נמצא בתוס' גיטין ע"ה ע"א ד"ה מכלל ור' ברא"ש שם פ"ו אות ז ובטור חו"מ סי' רצ"ג.

פרק עשירי

אפי' בישוב נמי לא יחזיר, אלא ש"מ ביישוב יחזיר לו בע"כ ובכדי שיראנה המפקיד כדאמר' פרק הכונס (ב"ק נ"ו ע"ב) איתיביה רב יוסף לרבה החזירה למקום שיראנה אינו חייב לטפל בו הנפקד וטעמא משום דמסולק הימנו. נגנבה או אבדה אינו חייב⁵¹ באחריותו דעל המפקיד לשמור את שלו'. לא מצאתי זכר לא לבעל ההוראה ולא להוראתו, ולא ייפלא הדבר, שכן בתקופה קצרה, בשנים 1243—1258, מוצאים אנו בשטרות העבריים מאנגליה⁵² את זכרם של שבעה אנשים המוכתרים בתואר 'הרב' (התואר ר' נמצא על-יד כל השמות), מהם שנים בנורביץ, שלושה בנוטינגהם ושנים בקנטורבירא, ואף אחד מכל אלה לא בא זכרו בספרותנו. ידיעותינו המקוטעות על חכמי אנגליה—וככל שנתרבו הרי נשארו כאלה—גובעות ברובן מתוך כתבי-יד של חיבורי בני-דורם בצרפת ובאשכנז, אבל גם חלקם של אלה לא שפר זמן רב.

51 וג' שגרס שם בגמרא כמו בכ"י פלורנץ, ר' דק"ס ב"ב כ"ה ע"א אות ט.

52 ר' M. D. Davis, *Hebrew Deeds* 1888 שטרות עמ' 5, 28, 236, 268, 283, 328, 338 ('יהוצד' בן החבר יהוצדק דין ומ"ץ'). מספרם של החכמים יגדל בהרבה אם נביא בחשבון את כל אלה שליד שמם נמצא התואר הר"ר ולא רק ר'. שום דבר אינו ידוע על תורתם של אנשי נורביץ המוכתרים בתארים של חכמים ורבנים, ר' V. D. Lipman, *The Jews of Medieval Norwich*, 1967 p. 147—152

ר' מאיר מרוטנבורג וסיעתו

[א]

הגענו לתלמידיהם של ר' יחיאל מפאריס וחבריו ושל חכמי איברא, והרינו מתקרב-
בים לסיומה של תקופת בעלי התוספות, סיום הקשור במאורעות המדיניים בסוף
המאה השלוש-עשרה. הנגישות והרדיפות שנתרחשו ובאו על היהודים בצרפת
של פיליפ הרביעי, המכונה 'היפה', מצצו את דמן ואת לשדן של קהילות ישראל
במדינה והציגון ככלי ריק. בעצם תש כוחן עוד לפני הגירוש, שחל ביום 22 ביולי
1306, ולא חזרו לאיתנן ולא התאוששו גם לאחר שהורשה ליהודים לשוב לצרפת
בשנת 1315. תולדותיה של יהדות צרפת הצפונית כמרכו לימוד התורה וההלכה
מסתיימות בשנת 1306, אבל תהליך הירידה החל, כפי שראינו, אחרי שריפת
התלמוד. אמנם במחציתה השנייה של המאה הי"ג פעלו עדיין אישים אחדים
בעלי שיעור-קומה, וביניהם שניים מעורכי התוספות הגדולים, ר' אליעזר מטון
ור' פרץ מקורביל, שהורישו את תורתם של הראשונים, אלא שמעיינות המקוריות
והחיוניות, שהיו מפכים בחיי הרוח של יהדות צרפת הלכו ונסתתמו¹. אף חכם
מחכמיה הידועים לנו לא הגיע למעלתם של רבנו תם והר"י, של הר"ש משנץ או
אפילו של ר' יחיאל מפאריס, וגם לא זכה למעמדם.

קורותיה של יהדות אשכנז במחציתה השנייה של המאה הי"ג אינן נבדלות
לטובה. רושמי-הזכרונות עסקו ברשימת שמותיהם של צדיקים שנתייסרו ביסורים
קשים, ושל הרוגים ש'טבחו עצמם ואחר טביחתם נכתתו באופנים'², והפרעות של
שנת 1298 הביאו אתן הרס וחורבן לקהילות הגדולות וליישובים. אבל דווקא
בימי מצוקה אלה זכתה יהדות אשכנז באישיותו של ר' מאיר מרוטנבורג לרועה
ולמנהיג, שבו נתלכדו ונתמזגו כל המעלות והמידות, שטיפחון גדולי אשכנז וצר-
פת, חכמיהם וחסידיהם מימות רבנו גרשום ואילך. פרשת חייו כתובה במו
ידיו בתשובותיו הרבות, המכילות שפע של ידיעות על קהילות אשכנז בימיו, על

1 על הגירוש של שנת 1306 עי' גרץ, ח"ז, עמ' 266 ואילך, ובמאמרו של J. Loeb, Les expulsions des Juifs de France au XIVème Siècle בספר היובל לכבוד גרץ.

2 גרץ ח"ז, עמ' 149, הערה 1.

בעיותיהן הכלכליות והמשפטיות, והן מקור לא-אכזב לתולדותיהם של חכמי אשכנז וצרפת בני-דורו ואף של בני הדורות הקודמים. לתיאור חייו ופעולותיו, ולמעלה מזה — לניצול החומר ההיסטורי שבתשובותיו, הוקדשה תשומת-לב לא מועטה מצידם של חוקרים שונים³, אבל רחוקים אנו עדיין ממיצוי החומר השקוע בהן לתולדות המשפט היהודי בכלל ולהלכות הציבור ולמשפט הקהילות בפרט⁴.

ר' מאיר היה בן למשפחת רבנים וחכמים. שנים-עשר מהם נזכרים על-ידו ואף עמד אתם במשא-ומתן של הלכה⁵. אביו, ר' ברוך בר' מאיר, חי בוורמייזא והיה שם 'כמו דיין'⁶. המהר"ם למד אצל אביו וקיבל תורה מפיו. בתשובה הדנה באי-סור להשתמש בעלייה שעל גבי בית-הכנסת כותב המהר"ם: 'ושמעתי ממורי אבי שיחיה, שקיבל מרביתו בשם רבנו תם...'⁷. ב'רבותיו' הכוונה לר' שמחה משי-פירא, ואולי גם לראבי"ה⁸. האב זכה לראות בגדולתו של הבן, ועם שאר חכמי וורמייזא פנה אליו בשאלותיו⁹. על יחס הבן לאביו מוסר תלמידו של המהר"ם, ר' אשר בר' יחיאל: 'אמרו עליו על רבינו מאיר מרוטנבורג, שמיום שעלה לגדולה לא הקביל פני אביו ולא רצה שאביו יבוא אליו'. מסורת זו הביאה את החוקרים במבוכה, וכדי שלא להאפיל על שמו הטוב של המהר"ם תיקנו והגיהו את נוסח הדברים. ואמנם ייתכן שמנהגו של המהר"ם אינו לפי טעמנו, אבל הוא אופייני לו ולאביו, כאנשי ההלכה וכחסידי אשכנז כאחד. השאלה, אם בן שהוא רבו של אביו חייב לעמוד בפני האב, או האב חייב לעמוד בפניו, לא נפתרה

- 3 על ר' מאיר כתבו, Samuel Back, *R. Meir b. Baruch*, Frankfurt a/M, 1895; J. Wellesz, *REJ* בכרכים 58—61. ספרו של משה הופמן *Der Geldhandel der Juden im MA*, Leipzig, 1910 מבוסס בחלקו הגדול על תשובותיו של המהר"ם. H. J. Zimmels, *Beiträge zur Geschichte der Juden in Deutschland im 13 Jahrhundert*, Wien, 1926; Irving H. Agus, *Rabbi Meir of Rothenburg*, 1947, סיכם את דברי קודמיו. הוא עמד בעיקר על יחסו של המהר"ם לאירגון של הקהילות וסדרי שלטון, ורובו של החלק הראשון מהספר, והחלק השני כולו, הוא תרגום תמציתי מתשובותיו של המהר"ם. הערך על המהר"ם ב-*Germania Judaica* כ"ב, עמ' 709, מבוסס בהרבה על הנאמר כאן במהדורה הראשונה.
- 4 עי' בדבריו של י. בער, היסודות וההתחלות של אירגון הקהילות ביה"ב, ציון תש"י, עמ' 36 ואילך.
- 5 שמותיהם כבר נרשמו בחלקם ע"י צונץ, *LG*, עמ' 358, בק, עמ' 17 ואילך, וועללעש *REJ* כרך 58, עמ' 229, ואיגוס עמ' 3—4.
- 6 עי' צונץ *LG*, עמ' 361, הערה 4, ועי' גם שו"ת מהר"ם ד"ק סי' ל"א, ד"ב, עמ' 198, סי' ק"א.
- 7 שו"ת הר"י או"ז ומהר"ם, הו"ל י. ז. כהנא, ירושלים תש"ג, סי' תע"ה.
- 8 שו"ת מהר"ם ד"ל סי' ת"ל, ושם סי' ס, ואותו עניין בד"ב, עמ' 21, סי' ס, ועי' אפסוביצר, עמ' 34. 9 עי' לעיל, הערה 6.

בגמרא. ובמקרה זה פסק ההלכה הוא — כלשון הרא"ש — 'וספיקא דאורייתא הוא ויעמדו זה מפני זה'. אין ספק שהמהר"ם היה מוכן לעמוד בפני אביו, שכן הוא נהג לעשות 'הידור לתלמידיו אפילו שאינם חשובים כל כך', אם כי רבנו שמחה פסק שאין הרב צריך לעמוד בפני תלמידו, ואפילו הוא חכם גדול¹⁰. אבל המהר"ם ידע, שגם אביו יחמיר בעצמו ויעמוד בפני בנו, וכדי להימנע מכך, לא רצה להיפגש עם אביו. לפנינו גילוי מיוחד במינו של האסקיזה שבהלכה האשכנזית. רבנו חננאל והרמב"ם פסקו, כמובן, שאין האב עומד מפני הבן — אף אם הוא רבו¹¹. ר' ברוך נקבר בוורמייזא, והמצבה שהוצבה על קברו מספרת בשבח, אבל גם מתוכה ניכר שעיקר תהילתו היה בנו:

לזכר צדיק לברכה, ציון זה נערכה, עלי מעשיו הישרים הוא הכה את הארי, ביום שלג כלי, נשא לעזרה צור בגבורים ותלמודו בפיו ערוך, הוא הרב ברוך, במז"ל.

גבר חכם בעוז עלה, במסילה העולה, ליושבי גנים חברים בשם טוב בא להתקרב, עבודתו עדי ערב, ערב ובקר הטרים. והיה אמונה עתו, מראשיתו ועד אחריתו, אשר קבע בכל שחרים גבר ישיש ותחכמוני, יפה עין ואדמוני, היה אדיר באדירים והוא נאסף אל האהל, למחנה טוב אור יהל, עם משכילים מזהירים. ומצא חן ושכל טוב, בשיבתו כגן רטוב, כמו בימי הנעורים. בני דורו היה מכלכל, בדעו מוסר השכל, בשפתו חן היקרים. פרי צדיק מקור חיים, פרץ מעיין לכל איים, מפיק נפך וספירים. ארוזים לא עממוהו, כאלו חי במותו הוא, קם בנו תחתיו לשרים. ויהי בחדש הראשון, אשר נכבה מאור אישון, ונס לחיו מפארים. יהא שלום מנוחתו, צרור רפידתו עם צדיקים אבירים. אמן אמן סלה¹².

הניקוד על המלה האהל מורה, כי לפנינו תאריך פטירתו של ר' ברוך, אלא שלא ברור אם המדובר בה' אלפים ל"ו (1276) או שגם הה' הראשונה מצטרפת לחשבון השנים של האלף החמישי והמדובר בשנה מ"א (1281). על שנת לידתו של המהר"ם הובעו השערות שונות, ויש שהקדימוה עד לשנת 1210—1212. אבל גם אם נקבל שנת 1276 כשנת פטירתו של אביו, ונניח שר' ברוך היה בן שמונים, לא מתקבל על הדעת שהמהר"ם נולד לפני 1220. המקדימים את שנת לידתו לא התחשבו בתאריך פטירת אביו, והגיעו גם לידי דוחק בקביעת זמן לימודיו של ר' מאיר בוורצבורג בבית ר' יצחק אור זרוע. בספר ה'מרדכי' מסופר: 'זכורני כשהייתי תינוק והייתי בוורצבורג הציקותי מים על ידי הרב ר' יצחק מוויז, באה אלינו נכרית אחת ואמרה להרב ר' יוסף, אחיו של הרב ר' יהונתן, שנפטרה

10 רא"ש קידושין פ"א סי' נ"ז והגהה שם סי' נ"ה. ור' ר' אהרן ווירמש, מאורי אור, בן נון לקידושין, ע"ז ע"א.

11 הל' ממרים פ"ו ה"ד ועי' בכסף משנה וברדב"ז שם ובטור יו"ד סי' ר"מ. בק, עמ' 10—16, האריך לדון בדברי הרא"ש והסברתו נכונה, למרות הנימה האפולוגטית שבה, ולעומת זאת העמיד איגוס, עמ' 40 הערה 41, את העניין באור לא נכון.

12 לויזון, נפשות צדיקים מספר ט"ז.

אחותו. ושאלו להראבי"ה כדת מה לעשות, והשיב לו להתאבל, והביא לו ראייה מהא דאמרינן בתוספתא דדמאי' ¹³. גרוס למד מכאן, שהמהר"ם הכיר את הראבי"ה והיה בשעת המעשה, בשנת 1235, בן 12, ולפי זה נולד המהר"ם ב-1223 והראבי"ה נפטר אחרי 1235 ¹⁴. אפטוביצר דחה את דעתו של גרוס בדבר שנת פטירתו של הראבי"ה, והוכיח בצדק שהראבי"ה נולד סמוך לשנת 1140, ולא כמו שסבר גרוס ב-1165, וממילא עליו להקדים את המעשה בוירצבורג עד לשנת 1223 ולקבוע את שנת 1212 כשנת לידתו של המהר"ם ¹⁵. אולם לדעתנו אין כל הוכחה לכך שהמהר"ם הכיר את הראבי"ה. ר' יצחק אור זרוע מזכיר את המאורע שהבאנו בלשון זו: 'וכאן הבאתי ראייה על מעשה אחד שבאה נכרית וספרה לפי תומה לראובן שמתה אחותו ושאלני בתור אחד, אם הוא אבל על פי נכרית ועניתי, כי נראה בעיני שאינו אבל... ואחר כך אמרתי שנאמן העכו"ם להחמיר דאמרינן סוף פרק בתרא דיבמות... הכי נמי הכא, שהנכרית הזאת ספרה לפי תומה ואין לה שום ריוח, פשיטא דנאמנת היא וחייל עליו אבלות וכן הורה מורי רבינו אליעזר בן מורי רבינו יואל הלוי זכר צדיקים שצריך לנהוג אבלות ושאלתי את פיו מאיזה טעם הורה ועניי משום דתניא בדמאי ר"פ הלוקח פי' רות... ואני יצחק בר משה המחבר מוסיף דודאי הלכה כר' כדמוכח בסוגיא דיבמות ומיהו מתוך ההיא דתוספתא נראה בעיני שלא חלה עליו אבלות ע"פ העכו"ם... ¹⁶. לפי כל האמור, הראבי"ה נשאל אפוא על המעשה של ר' יוסף, שהובא בפני הר"י אור זרוע ושעליו מעיד המהר"ם. במקרה זה הכריע ר"י אור זרוע על-פי שיקול-דעתו, שאין לנהוג אבלות על פי עדות של גוי, ואחר-כך חזר בו ופסק שיש לנהוג אבלות. והוא מביא את הוראת רבו הראבי"ה ואת נימוקו, את הוראתו הוא מקבל, אבל דוחה את טעמו. הלשון שבס' המרדכי מעוררת את הרושם, שכאילו המהר"ם היה עד-ראייה למעשה ולמשא-ומתן שבין רבו ר"י או"ז לבין הראבי"ה, ומכאן הקשיים הכרונולוגיים שהצבענו עליהם. ברם כל הבעיה נפתרת כשקוראים את דברי המהר"ם עצמו בהלכות שמחות ^{16*}, וראויים הדברים להיות נדונים גם מבחינת ערכם כעדות לעצמאותו של המהר"ם כפרשן וכפוסק. וזה לשונו: 'ומיהו זכור אני כשהייתי תינוק בבירצבורק בהיותי

13 מרדכי מו"ק סי' תתקכ"ה, ועי' הגהמ"י אבל פ"ז אות ו.

14 מונאטסשריפט ח 34, עמ' 375.

15 עי' אפטוביצר, מבוא עמ' 6, עמ' 14 ועמ' 31. איגוס עמ' 7 הלך בעקבות אפטוביצר.

16 או"ז ח"ב סי' תכ"ח, פ"ח ע"ב.

16* הלכות שמחות, מהד' י. ז. כהנא, בתשובות פסקים ומנהגים של המהר"ם, ח"ג, סי' קס"א-קס"ב, והלכות שמחות השלם מהד' ע. ד. לנדאן, ירושלים תשל"ו, עמ' קכ"ח, סי' קכ"א, והנני מצטט לפי מהדורה זו. סימן זה איננו בס' מחנה לויה.

יוצק מים על ידי מורי הר' יצחק מווינא אמר לי שפעם אחת באה גויה... ושאל את רבי¹⁷ אבי העזרי כדת מה לעשות והשיב לו שהיה לו להתאבל והביא ראיה מהא דתניא בתוספתא דדמאי (פ"ה ה"ג)... והקשה לו מורי הר' יצחק והא קיי"ל הלכה כדברי המקל באבל, ואמר לי מורי הר' יצחק שהרב היה מאד בכעס ולא השיב לו כלום, ונראה לי דמשום הכי מירתח קא רתח, דהא דקיי"ל הלכה כמקל באבל היינו היכא דעיקר פלוגתייהו לעניין אבלות, אבל הכא עיקר פלוגתייהו בפירות ערלה הוי, ונהי דהוא כולל כללא ואמר דבכל מקום נאמן הגוי להחמיר, מ"מ עיקר פלוגתייהו לא הוי באבילות, מיהו אין נראה לי דברי רבי אבי העזרי, ולא מטעמיה של מורי הר' יצחק אלא משום דנאמן הגוי להחמיר דקאמר היינו בדבר שהוא שלו דווקא... ועוד סברא גדולה היא דאם היה לנו להאמין את הגוים, אשר פיהם דבר שוא (תהל' קמ"ד ח) ושמחים אלי גיל (איוב ג כ"א) להוציא דבה נתמלא כל הבגד כולו קרעים. מתוך כל מהלך הסיפור ברור, שהמהר"ם שמע את המעשה כולו מפי מורי הר"י אור זרוע, ואת המעשה הביא כדי לבסס את דעתו שגם בעניין אבלות נאמן הגוי רק אם הוא מסיח לפי תומו, אבל לא כשנתכוון להעיד. לכלל דעה זו הגיע לא רק מתוך הצדקת הכעס של הראב"ה על קושיית מורי הר"י אור זרוע ומתוך קושייתו הוא על דברי הראב"ה, אלא גם מתוך סברתו שהגויים שמחים לגרום צער ואבל ליהודים. לאור מה שהעלינו אין צורך להניח, שר' מאיר הגיע לבית-מדרשו של ר' יצחק אור זרוע כ'תינוק' בן עשר. ידוע שנהגו לקרוא בלשונות 'תינוק' 'נער' ו'ילד' גם לבחור, והראב"ה מדבר על 'ילד כבן עשרים וארבע או פחות'¹⁷. מכל מקום בלמדו עדיין אצל ר' יצחק הביא ר' מאיר לפניו את חידושיו, נשא ונתן עמו ופסק הלכה למעשה: 'וכן דנתי בשכבר לפני הר"ר יצחק מווינא כשישבנו בוירשבורג ואחד מן החבורה התחיל לדבר בדברים הללו וחוויתי לדעתי... ושתק. ושוב שמע[תי] מבחורים ממנטובא שמכבר שלח דבריו אל רבינו ישעיה מטראני זצ"ל והשיב לו להיתר כדברי...'¹⁸.

17 'רבי' אינו כאן אלא תואר לפני השם 'אבי' (= אליעזר בן יואל), במהד' כהנא מפורש 'רבנו אבי העזרי'. ההבדל בין הנוסח שבאו"ז לבין הדברים שמסר בעל-פה לתלמידו המהר"ם אינו חסר עניין.

17* עי' אפטוביצר, מבוא, עמ' 308, עי' גם שו"ת מהרי"ל סי' צ"ו: 'ויש בחורים תלמידי דים וחברים בביתו אוכלי שלחנו ומהם יניקים פחותים מעשרים...'. ועי' י. הלוי, דורות הראשונים, ח"ג, עמ' קנ"א.

18 שו"ת מהר"ם ד"ב, עמ' 173, סי' נ"ה, בכ"י אמשטרדם: כשישבנו בבוי שבויר. המו"ל בלוח הגיה: בבית הכנסת, ולי נראה להגיה כמו שהגהתי. את השגיאה 'בר' ישעיה מברגניא' תיקנתי על-פי כ"י פרמה סי' רפ"ט, שם עמ' 42. ועי' במרדכי ב"ק רמז ל' ושם ב"ב רמז תקל"ח: 'ושוב בלומדי בב"ק לפני הר' יצחק מווינא הייתי רוצה לדקדק'.

בוירצבורג למד ר' מאיר גם בבית-מדרשו של ר' שמואל בר' מנחם, שבשמו הוא מוסר כמה עניינים¹⁹ ותשובות שהשיב. ר' מאיר מזכיר פעמים אחדות את מורו קרובו ר' יהודה הכהן²⁰, הוא ר' יהודה בר' משה בר' שלמה הכהן ממגינצא, שמפיו שאל ר' יצחק אור זרוע²¹, והוא גם ר' יהודה כהן שבתוספות שלנו²², וצונץ כבר זיהה אותו עם ר' יהודה הכהן מפרידברג, תלמידו של ר' יהודה מפאריס²³. ר' יהודה היה ממנהיגי הקהילות, והמהר"ם סמך עליו בהלכות ציבור וקיבל את דעתו, גם כשמצא שראיותיו מהתלמוד קלושות הן. בתשובה הנוגעת בחרם היישוב כותב המהר"ם: 'וששאלת על מר מאיר, שנתיישב בעיר אחת שנים רבות וקנה שם בתים ונטע שם כרמים ופרדסים ואכל את פרייהן וכתבת עליו שהיו מעררין עליו בחייו, עד שבא מורי קרובי הר' יהודה הכהן ז"ל והחזיקו בישוב, ועתה יש מבני העיר מעררים להוציא את חתנו משם ואומרים, כי חמיו לא היה לו ישוב. אם מורי החזיקו בישוב בתורת בית דין, מי הוא אשר יבא אחרי המלך, אחריו אין להרהר, כדי הוא מורי לסמוך עליו בגדולה מזו, בי דינא בתר בי דינא לא דייקי, ותגזור אומר לבטל את המעררים, ואם באנו להרהר אחר בית דינו, צריכים אנו לדקדק אחר כל בית דין שעמד להם לישראל מימות משה רבינו ע"ה עד עתה. ואשר כתבת... ממורי הר' יהודה כהן שמעתי שהיה דן כן. אין נראה לי טעם גמור... ואפשר שמורי לא בתורת ראייה ברורה היה דן כן במקום אחר, אלא בדיני ישוב התלויים במנהג ונהרא נהרא ופשטיה, והרבה מנהגים יש בדבר זה, שאין להם על מה שיסמכו, כהררים התלויים

19 תוספות יומא מ ע"ב ד"ה מה, שו"ת מהר"ם ד"ב, עמ' 305, סי' י"ט: 'ואמר לנו הר"ר שמואל בר' מנחם זצ"ל בשם הר"ר משה', ואותו עניין הגהות מיימוניות הל' שבת פכ"ט הל' ז אות כ בשם ר' משה מגוץ, ובדפוס קושטא: מגרץ, וכן הוא בברכות מהר"ם, ריווא, י ע"ב, וכנראה שהכוונה לר' משה ממיינץ. ובתשב"ץ סי' שכ"ב; תשב"ץ סי' קס"ה: 'מהר"ם ז"ל אומר בשם הר' שמואל מוירצבורג שרבינו אבי העזרי אומר = ארחות חיים ח"א, נ"ב ע"א סי' ט"ו וכל בו סי' ס, והוא גם המורה בתשובות מיימוניות משפטים סי' י, שהיא התשובה שברשב"א סי' אלף צ"ו, בשם 'המורה מוירצבורג'. ועי' שו"ת מהר"ם ד"פ תתקמ"ב ובהערת הר"ם בלאך שם, שו"ת מהר"ם ד"ק סי' פ.

20 שו"ת ד"ק סי' צ"ה, ד"פ סי' צ"ה = ד"ל סי' קע"ט, ד"פ סי' רכ"ז, שטה מקובצת ב"ק י"ד ע"ב ד"ה מאי: '... והר' יהודה הכהן השיב למהר"ם זצ"ל'.

21 ח"א סי' תשמ"ד וסי' תשמ"ז.

22 ביומא ס"ג ע"ב ד"ה זריקת: 'הקשה מורי קרובי הכהן הר' יהודה', והמדבר הוא המהר"ם, עי' להלן עמ' 610, יבמות ו ע"ב ד"ה או, ב"מ כ"ז ע"א ד"ה ושה. צונץ, ZGL, עמ' 55, מציין גם סוטה ל"ח ע"א ושם ד"ה הרי, נאמר: 'ונראה לר"י, כהן שבירך ברכת כהנים בישיבה לא עשה ולא כלום', והמדובר אינו בר"י כהן אלא בכהן שישב, וב- *Germania Judaica* עמ' 111, העתיק אהרן פריימן את דברי צונץ.

23 ZGL, עמ' 30 ועמ' 51, על-פי שו"ת מהרש"ל סי' כ"ט.

בשערה, כשמצא לדבר סמך כל דהו, עשה לו יתד וקבע בו מסמרות, וכדי הוא לנהוג זה המנהג על פיו, ולהנהיג באותו מקום כאשר קבע, וכן בכל מקומות שלא נהוג דבר זה יתכן לנהוג כן²⁴. בדבריו אלה של ר' מאיר כלולה הודאה מפורשת, כי הלכות הציבור של בעלי התוספות נתחדשו על-ידם בכוח ראייתם את בעיות המציאות בקהילותיהם ומתוך דאגתם לטובת הציבור ולסדרי חייו, עם כל הנסיונות לקשור את תקנותיהם ואת הוראותיהם למסורת התלמודית. נסיונות אלה נתרבו כנראה למן אמצע המאה הי"ג, עם התרופפותה של המשמעת הפנימית, ור' יהודה בר' משה הכהן, רבו של המהר"ם, נטל חלק בהם²⁵.

הלשונות שבהן מביא המהר"ם את דברי רבו הן: 'דנתי לפני מורי קרובי הר' יהודה', 'אמר לי מורי הקדוש הר' יהודה כהן', 'ראיתי פעם אחת שצוה מ"ו קרובי הר"ר יהודה כהן'²⁶. ולעומת זאת הוא נוהג להכתיר חכמים רבים בתואר 'מורה', אבל הלשונות שבהם הוא מביא את דבריהם מוכיחים, שלא היו רבותיו וכי אין כאן אלא תואר-כבוד²⁷.

המהר"ם הלך בדרך רבותיו, ר' יצחק אור זרוע ור' יהודה הכהן, ונדד כמותם

24 שו"ת מהר"ם ד"ל סי' רי"ג. ור' מרדכי ב"ב סי' תקל"ו.

25 דברים חשובים בנידון זה כתב י. בער במאמרו 'היסודות וההתחלות של ארגון הקהילה היהודית בימי הביניים', ציון תש"י, עמ' 32 ואילך, והוא צודק (שם, עמ' 38, הע' 31) שהתשובה שבכל בו סי' קמ"ב אינה שייכת לרבותיו של הרגמ"ה. תשובה זו יש בה ניסיון כולל של ביסוס הלכות הציבור על ההלכה התלמודית, ומתוך דברי השואלים ברור שהמדובר בניסיון של פריקת עול: '... ואם יש ממש בהוראתו של שמעון שאמר כדבריו, כל איש ואשה שירצו לפרוק עול, יבוא לעשות ולומר כדבריו של זה...'. ברצונם לדעת את 'טעמי השאלות באר היטב'. ייתכן שבמקום 'ר' יהודה כהן בר' מאיר' צ"ל: 'ר' יהודה כהן בר' משה, והכוונה לר' יהודה הכהן מפרידברג; 'ר' אלעזר בר' יהודה' הוא בעל הרוקח. דבר זה יסביר את הסמיכות של התשובה לדינים של רבנו פרץ, שכן מצינו שר' פרץ מוסר מה שלמד הר"ם מפי רבנו הרב רבי יהודה הכהן, הגהות לסמ"ק סי' פ"ב. א. גרוסמן, ר' יהודה הכהן, ספר הדינים (מרכז שז"ר, ירושלים תשל"ז), עמ' 18, מחזיק בדעה שהמדובר בר' יהודה בר' מאיר הכהן בעל ס' הדינים ועל-פי כ"י מונטיפיורי 101 וקמברידז' 498 הוא קורא את השני: 'אליעזר בן יצחק', ועל כתבי-יד אלה ר' לעיל, עמ' 181 הע' 48, ועדיין מכלל ספק לא יצאנו.

26 עי' לעיל, הערה 20, והגהות מיימוניות הל' ציצית פ"א הי"ח אות מ, שם שבועות פי"ב הי"ב אות ג.

27 אפטוביצר מבוא, עמ' 408, ואיגוס עמ' 3, כתבו שר' שמואל בר' ברוך מבמברג, עי' עליו לעיל, עמ' 354, היה רבו של המהר"ם, אולם בשו"ת מהר"ם ד"ק סי' ח נאמר רק: 'וכן שמעתי שהיה עושה מורי קרובי הר' שמואל מבנברק זצ"ל' וכלשון זה שם סי' ר"ה = ד"פ סי' תתנ"ז = ד"ב עמ' 141 = שו"ת מיימ' משפטים סי' ז, ואותו עניין בד"ב עמ' 229 = מרדכי גיטין סי' שכ"ג בלשון 'וכן שמעתי מפי קרובי הר' שמואל מבנברק'.

לבתי-המדרש של בעלי התוספות בצרפת²⁸. הוא רואה את רבותיו בר' עזרא ממונקונטור, ר' יחיאל מפאריס, ר' שמואל מפלייז²⁹ ור' שמואל מאיברא, בימי ישיבתו בקשטלטיירי (Chateau Thierry) ויש שהוא כוללם יחד כרבותיו שבצרפת: 'וביוצקי מים על ידי רבותי בצרפת, זכורני ששאל מורי אבי זלה"ה את מורי הרב זצ"ל'³⁰. אין הוא מפרש את שם המורה, וגם במקרה אחר הוא כותב: 'ואני הייתי בצרפת בבית מורי רבינו הגדול זצ"ל וכן היה נוהג', מבלי לגלות את שמו³¹.

בצרפת אסף וקיבץ תשובות ותוספות, פסקים ושמועות, והביא אותם לבית-מדרשו שבאשכנז, עליהם הוא מסתמך בתשובותיו ובהכרעותיו ואותם הרבה להעתיק כלשונם וככתבם. ר' מאיר לא חזר לאשכנז לפני שריפת התלמוד בפאריס בשנת 1242, שכן ראינו שהיה עד-ראייה למאורע טראגי זה³². אין אנו יודעים אימתי התיישב ברוטנבורג³³, אבל ברור שישב שנים רבות בעיר זו, שעל שמה הוא נקרא גם במקורותינו וגם בתעודות לאטיניות³⁴. הוא נהג לעבור בקהילות אשכנז³⁵, והריהו מזכיר את שהייתו בקונסטאנצה³⁶. אחד מבני-דורו כותב: '... וכן דן מורנו רבינו מאיר זצ"ל כמה פעמים ולבסוף בהיותו בגירני-ברג פירש לקהלות הקודש שבריינוס...'³⁷. בשנת 1272 מוצאים אנו עדיין את המהר"ם ברוטנבורג³⁸. ולאחר פטירת אביו, היינו בשנת 1276 או 1281, עבר לוורמייזא, וכך יש להבין את הכתוב במצבת אביו: 'קם בנו תחתיו לשרים'. גם תלמידו הרא"ש מוסר, שדן לפני ר' מאיר על מעשה שעשה בוורמייזא³⁹. על-יד ביתו היה בית-מדרשו וגם מקום מגורי תלמידיו. הוא עצמו כותב: 'ובבית שלנו סבורני שיש קרוב לכ"ד מזוזות, עשיתי מזוזה לבית המדרש ואף לבית

28 ע"י לעיל, עמ' 526.

29 ע"י עליהם לעיל, עמ' 337, ועמ' 454 ועמ' 464.

30 שו"ת מהר"ם ד"ב עמ' 173, סי' נ"ד, וע"י ד"ל סי' שס"ה.

31 שו"ת מהר"ם ד"ק סי' ל"ז. 32 ע"י לעיל, עמ' 454.

33 דברי איגוס, עמ' 11, אינם משכנעים. אין כל הכרח לומר שהתשובה ד"פ סי' ר"ן נכתבה זמן קצר לאחר שריפת התלמוד. ר' שמואל יכול היה להתאונן על מחסור בספרים גם שנים רבות לאחר המעשה.

34 גרץ, ח"ז, עמ' 170, הערה 4.

35 שו"ת מהר"ם ד"פ סי' ק"ו.

36 שו"ת ד"ל סי' שכ"ח.

37 שו"ת ר"ח או"ז סי' קנ"ה.

38 שו"ת מיימ' אישות סי' כ"ה.

39 שו"ת הרא"ש כלל מ"ח סי' א. את טענתו של וועללעש, REJ, 1910, עמ' 43, שאותה קיבל גם איגוס, עמ' 12, הערה 46, כבר דחה א. ח. פריימן, במאמרו על הרא"ש, JLG, 1918, עמ' 246, הערה 1.

החורף שלו, ולפתח הבית ולשער החצר הפתוח לרשות הרבים, ולפתח הבית הפתוח לחצר, ולעלייה המקורה שאני אוכל בקיץ, ולכל חדר וחדר של כל בחור ובחור⁴⁰.

לדעת גריץ ואחרים, נתמנה המהר"ם על-ידי הקיסר רודולף כראש רבני אשכנז, אבל כבר הוכח שדיעה זו משוללת כל יסוד⁴¹. ברם, אין כל ספק שלמעשה היה ר' מאיר 'ראש המלכות ומנהיגו'⁴². ומספיק להביא פתיחה אחת של שאלה, שהופנתה אליו על-ידי שלושה מחכמי הדור, בכדי לעמוד על מידת ההשפעה ועל גודל ההערצה, שזכה להן המהר"ם: 'אלופנו ומורנו, קצינו ועטרת ראשנו מאורנו הר' מאיר, אשרי לדור שאתה מנהיגו לפי שאין הדור יתום, שאתה בתוכו שרוי, כי בצלך תסוככו, ובנתיב יושר תדריכו ומעקלקלות תיישירו ותאיר מחשכו, בפתח דבריך המאירים ומורים לכל שומעיהם ואשרי עבדיך העומדים לפניך ורואי פניך, שהם ישישו כרואי פני השכינה...'⁴³. בית-דינו ברוטנבורג נחשב ל'בית דין יפה', ובכל דבר מחלוקת הלכו אליו וביקשו ממנו להאיר עיני-הם⁴⁴. הוא כותב את דבריו לכבוד ה' ולכבוד תורתו, ובמקום שיש חילול השם אין הוא חולק כבוד לרב. קשה בעיניו לראות 'שמה'ר שמואל מחפש טעדי למיפטר נפשיה'⁴⁵, והוא מתרה ברבנו שלא יהיו מחניפים זה לזה, אבל גם שלא יכתבו זה לזה 'דרך ביזיון, ומה צורך יש בזה, זונות מפרכסות זו את זו, כל שכן תלמידי חכמים... שלא ילעיגו לעג עמי הארץ...'. דרכם של תלמידי חכמים, לדעתו, היא: 'שלא להקפיד על עלבונם כל כך, ויש להם לתבוע עלבון אחרים, כאשר מצינו רבן של נביאים, שהרבה סבל כאשר ישא האומן את היונק'. המהר"ם מתפלל: 'ומי יתן שהיו כל לומדי תורה באגודה אחת ולואי שנוכל לעמוד ולרדות המורדים והפושעים...'^{45*}.

עצמאותו של המהר"ם ועמידתו על דעתו בלי משוא-פנים לגדולים ולתקיפים, ברורות וגלויות במעשה דלקמן, שבא לפניו ושהעסיק גם את חכמי הדור בצרפת

40 שו"ת ד"ק ק"ת, ועי' רא"ש הלכות מזוזה סי' ו': 'וכן בית מדרשו של מהר"ם מרוטנבורק היה בו מזוזה ואמר כשהיה ישן שינת צהרים בביה"מ, היה רוח רעה מבעתו עד שתקן מזוזה'.

41 גריץ שם, עמ' 170, הערה 4, ועי' איגוס שם, עמ' 18, ואילך.

42 שו"ת מהר"ח או"ז סי' קצ"א.

43 שו"ת מהר"ם ד"ב עמ' 156, סי' ל"ג. דומים לכך הם דברי ר' צדקיה בר' אברהם: 'הנה אנכי הצעיר... הבא לפני מלך, אל מקום היכל ה', לעלות אל הר סיני, אולי יאירו עיני... שכן יהי' רצון אב הרחמים להגדיל ולהאדיר את מעלת משרת אדוני' הר"ר מאיר בכמ"ר ברוך שיחיה לאורך ימים...'. שבה"ל, ח"ב, עמ' 255.

44 מהר"ם ד"פ סי' צ"ב.

45 שו"ת מר"י אור זרוע ומאיר בן ברוך, מהד' י"ז כהנא, עמ' ע"ו, סי' תט"ו.

*45 איגוס, תשובות בעלי התוספות, עמ' 175 סי' צ, עמ' 176, סי' צ"א.

ובאשכנז. בחור מרוטנבורג קידש על-ידי שליח את בתו של עשיר ונכבד, ר' יהודה מדורא (Düren)⁴⁶. בשעת השידוכין הסכים אבי הבחור, שבנו יישב במקום חמיו; לאחר הקידושין הלך הבחור לשם, אבל כעבור שנה חזר לבית אביו וטען, שאין ברצונו לגור במקומו של חמיו אלא בעיר אבותיו. אבי הארוסה דרש שיכפו את הארוס או לכנוס או לפטור. אחדים מבין רבני אשכנז תמכו בתביעתו, ולעומת זאת עמד המהר"ם לצדו של הבחור מרוטנבורג. לא כל המשא-והמתן הגיע לידינו, ואולם גם חמש התשובות ששרדו מסבירות במידה מספיקה את הרקע של המעשה ואת גישתם של הנוגעים בדבר. כשהמהר"ם עמד על דעתו, פנה הנדיב ר' יהודה מדורא, באמצעותם של רבני קולוניה הקרובה לדירן⁴⁷, אל חכמי צרפת, רבותיו של המהר"ם. שתיים מתשובותיהם של רבני צרפת הגיעו לידינו: האחת — של רבו של המהר"ם, ר' שמואל בר' שלמה מפלייזא, והשנייה — הפונה 'אל אמרכליא וסגניא רבותינו שבאשכנז' והמס-תיימת במלים 'ושלום לרבותינו שבאשכנז', חתומה בידי 'יחיאל בר' יעקב הלוי'. אין כל ספק שהמדובר בחכם צרפתי, אבל חכם בשם זה לא ידוע בצרפת, לא בזמנו של המהר"ם ולא לפניו, ולכן יש לשער שהחתימה משובשת, והמשיב הוא ר' יחיאל מפאריס. תשובתו קצרה: הוא מניח, שאפילו בלי עדים לתנאי המפורש 'מסתמא לא טרח העשיר לקדש להחזיקו בביתו הוא ומלמד שלו, אם לא היה דעתו לעשות נישואים בביתו... כי איך יכול לשלוח בתו וממונו בסכנה, שאשכנז למקום חירום דמי ואם נשא אשה ביהודה אינו יכול להוציאה לגליל... ואפילו ביהודה ויהודה נמי לכאורה אינו יכול להוציאה רק כשהיתה עמו וידעה מנהגו, וכי ישאנה היום ויוליכנה למחר לארץ מרחק, כל שכן זה כיהודה וגליל דמי... יש לכופו ברידוי ובנידוי כי יש לחוש לתקנת העי-גון...'.⁴⁸ אין ללמוד מדברי ר' יחיאל, שמקומו של אבי הארוסה היה בצרפת⁴⁹. הוא מדבר רק על הליכה מיהודה לגליל, דהיינו ממדינה אחת באשכנז, סביבת

46 בק עמ' 28, עשה בטעות את ר' יהודה לאיש צרפת, עי' להלן, הערה 49.

47 שו"ת מהר"ם ד"פ רנ"א כוללת שתי תשובות, ואחת מהן חתומה בידי ר' יעקב בר יוסף, חבר בית דין בקולוניה. פקפקו של בק, עמ' 29, הערה 3, אינו מבוסס כל צורכו. ברכת המתים 'נ"ע' אינה מוכיחה, שר' יוסף כבר לא היה בין החיים בשעת כתיבת התשובה, כי היא תוספת המעתיק. שנת מותו של ר' יוסף בקולוניה 1286, רק מאשרת שבנו היה בן-גילו של המהר"ם. ר' יעקב זה הגיע כנראה מוורדון אשר בצרפת לקולוניה. תשובתו לר' יקר בר' שמואל הלוי (תשובות ופסקים, מהד' א. קופפר, עמ' 264, סי' ק"ס) נושאת את הכותרת 'תשובת הר' יעקב מווארדון' והחתימה 'יעקב בהר' יוסף נ"ע העלוב'.

48 שם סי' רנ"א. יש להניח, כי שתי התשובות חוברו בסימן אחד משום אידי דזוטר וכי תחילה היתה תשובת ר' יחיאל סמוכה לזו שבסי' ר"נ.

49 כדעת בק, עי' לעיל, הערה 46.

קולוניה, עד לרוטנבורג שבפראנקוניה. מעניין הדבר, שהמהר"ם השיב, כשנשאל בהזדמנות אחרת: 'מה נקרא עתה ג' ארצות ומה חלוקם? נראה דצרפת וארץ האי ואשכנז וארץ כנען חלוקים לארצות, כיוון שחלוקים בלשונם... שאם באת לומר ששוניא, וורנקא וריגוס, בויביר וכיוצא בהם נקראים חילוק ארצות, אם כן איך יתכן שבכל ארץ ישראל שהיא ת' פרסה על ת' פרסה, ולא היו בה כי אם ג' ארצות'⁵⁰. אין צריך לומר, שהבחנתו של המהר"ם קשה לאמתה מבחינת ההלכה, אלא שהוא ראה לפניו את המציאות ההיסטורית.

שמו של המהר"ם אינו נזכר בתשובת ר' יחיאל, ולעומת זאת מכוון ר' שמואל מפלייזא את דבריו לתלמידו. הוא גם מאריך בדיונו ומתקבל הרושם, שברצונו לסתור את נימוקיו של הצד שכנגד. ר' שמואל לא פקפק בעובדות שהובאו לפניו לפי הנראה על-ידי ר' יהודה מדורא והתומכים בו. לדבריהם זכה הבחור מרוטנ-בורג ביחס טוב מצד חותנו. הלה שכר לו מלמד וישב עמו ימים רבים בכבוד, וכעבור שנה חלה הבחור, 'אמר חמיו מחמת שינוי התולדה הוא וישלחו בכבוד אל ארצו עם מלמד שלו והוציא עליו הרבה. אחר כך שלח אחריו לבוא לדבק, ורוח אחרת היתה עמו לשלם רעה תחת טובה, ובגד כאפיק נחל לומר תבא אלי הילדה ואכנסנה, והדעת מכרעת לפי העניין כי נבהל להון...'. גם לו לא היה אבי הנערה מתנה בפירוש, שהבחור ידור במקומו, ברור שלכך נתכוון, כיוון 'שידוע לכל שלא השיא בתו לגלגל בעוני עם עני אחד ולעזוב את אביה ואת אמה ומקום מולדתה ואף להוציא הון רב לתייר בת נכבד אחד, אשר יצא טבעו בעולם, ובקול הברה ששמע מושל רוטנבורק רצה לרדות העשיר בשביל בתו, חלילה וחלילה לא על מנת כן קדשה... וגדולה מזו פסקו הגאונים מנוה הרעה לנוה טוב, אם טוענת אמתלאות ואומרת אני ילדה ואיני יודעת להתנהג בעניין הארץ, או קרובות בעלי פטפטניות או שונאות אותי, וכן כל כיוצא בזה, אינו יכול להוציא, קל וחומר בן בנו של קל וחומר בזאת שיש לה אמתלאות ידועות...'. אין זאת התשובה הראשונה שנכתבה בידי ר' שמואל בעניין הנידון. עוד שנה לפני כן בא לפניו הדין, והוא חייב את האיש, וכעת הסכים אף 'לנדות ולרדות אותו הארוס עד שיכניס או יפטור ואם ישמע תבוא עליו ברכה ואם לא ישמע עונו ישא'. הוא גם יוצא נגד המחזיקים ידי עוברי עבירה. אמנם הוא חס על כבוד מהר"ר מאיר, אך לאחרים אין הוא מוכן לחלוק כבוד במקום שיש חילול השם, כי שוקד הוא 'על תקנת בנות ישראל למעו לא יתנו בחורי ישראל עיניהם בבעלי כיסים לחמוד יגיעם'⁵¹.

50 שו"ת מהר"ם ד"ק סי' קי"ז.

51 שו"ת מהר"ם ד"פ סי' ר"נ.

תשובותיהם של חכמי צרפת חיזקו את עמדתם של רבני אשכנז, שצדדו בזכותו של הנגיד. חכם בשם ר' אליעזר בר' אפרים, שקשריו עם המהר"ם ידועים לא רק מזמן המקרה הנידון⁵², מסתמך על הכרעתם של גדולי צרפת, כדי לשכנע את המהר"ם שיחזור בו מפסק-דינו. ר' אליעזר הרגיש כנראה, שאין להשיג את המ- בוקש על-ידי ויכוח על משמעותם ופירושים של המקורות התלמודיים בלבד, והוא אומר באירוניה, שבידי המהר"ם 'גלגלי ואופני התורה לפנותם ולהטותם לכל צד שירצה'. אמנם אפשר לומר שכל הפוסל במומו פוסל, וכל תשובתו הארוכה⁵³ אינה אלא ניסיון להעמיד את המקרה הנידון מחוץ לגדרם של המקורות. ר' אליעזר, שהיה קרוב למקום המעשה, אינו מתאר את מצבו של הבחור מרוטנבורג, יעקב בר' משה, בבית חמיו, בצורת אידיליה כפי שעולה מכתבי הצרפתים. מדבריו יוצא, שלא היה מאושר ביותר בבית חמיו, שראה אותו 'כל כך קטן וחדל אישים, משחת מראהו, והוקשה לו לבו על בתו וגם כמו כן פן יתבוה בעיני בתו ותתמאס בו בהיותו עמה בעיר ונמלך לשלחו אל אביו עד כי יגדל עוד ויהי ראוי לנישואין, ויהי כי גדלה בתו והוגד לו כי הארוס נתגבר, שלח אחריו וקראו לעשות נישואין'. אולם הארוס סירב לחזור, ועמד על כך שהארוסה תבוא למקומו ושם יכנסנה. ר' אליעזר מערער על הפסק של המהר"ם, שאין יכולים להכריח את הארוס שיבוא למקום חמיו וגם לא לפטרה בגט. הוא משתדל להוכיח, שהפסק אינו מבוסס כל צרכו, וכי עומד הוא בסתירה למקורות, אלא שאין הוא כנראה בטוח ביותר בכוח הוכחותיו ואינו מסתיר את כוח האב 'אשר שמעו ופרשת גדולתו הולך בכל המדינות'⁵⁴. בסוף תשובתו הוא גם מעמיד את העניין על צדו הציבורי ועל מנהג העולם: 'וכמדומה אני, שמאד לקתה מדת הדין בכך ואפילו בלא מדת הדין אך לפי נוהג וסברת העולם לא היה נכון דבר זה ומקובל על רוב הדיעות, אם כן לא שבקת חיי לראשי בולאות, שיבואו בני אדם במרמה ויתנו עיניהם בממונם ויזדווגו אליו ולאחר שיקדשו לבתו או תתקדש בתו לו וידע שלא יהא רשאי לצאת מממשלתו ולא ירצה לא לכנוס ולא לפטור, אם לא שיתן לו הון רב, דבר זה אין הדעת סובלתו. ועתה מורי ידעתי, הא פסקא לא סבירא לך ולא אאריך כל הצורך, כך מדומה אני, ומשכוני נפשך אהא פסקה למה לך, שכתבת שבפניך נפסק הדין, כל העולם מתמיהים, אחרי שהנדיב נכון לקיים תנאיו והע- דיף לו וחפץ בו וגם בתו חשקה בו ולעשות לו קיומים שלא יבגדו בו, או אם אינו חפץ בבתו שיפטרנה והיא תקבל ממנו גט בחינם. גם כשהוציא עליו כבר ממון גדול(ים), אחרי דברים האלה מי הוא רב ותלמיד, דיין ושופט בישראל, שישמע

52 עי' שו"ת מהר"ם ד"ק סי' ל וד"פ סי' רמ"ג—ד.

53 שו"ת מהר"ם ד"ב, עמ' 188, סי' פ"א. 54 שם, עמ' 190.

לדברי אותם האנשים המבקשים תואנה לאמר שתבוא לשם, דברים שיודעים בעצמם שאינם יכול להיות, ולעגנה שלא כדין בעלילה זו כדי להוציא ממנו ממון, כסף משנה חשוב וגדול, נא מורי כמדומה אני שאין כבודך בכך, כל העניין העסק והעסק תולים עליך, באשר מחזיקים את (כצ"ל, ולא אם) הנדיב חביב עליו ממונו וקשה לו לתן ממונו באנפרות על ידי כפיה, אין לעגן על כך בת ישראל. נא מורי הסר מעליך תלונות והשיא לאותם האנשים עצה ההוגנת להם. כי ידעתי שהנדיב לא החריש, כי קשה לו חרפתו ואלצתו שיאמרו שהכריחוהו והכריעוהו ליתן להם ממונו, כאשר שתו עליו. ושלח הדבר לפני ישישים גדולי צרפת ושאר מקומות, וכמדומה אני, שכולם הסכימו לכופו שלא לעגן את הנערה, שיבוא לכונסה או לפטרה בגט, וידעתי אף כי מורי גדול הדור, לא יצוה לו לעבור על דברי זקנים, ואם ישלחו גזרתם יקשה לך לעבור עליה ולבטלה פן ירבו מחלוקת בישראל...⁵⁵.

המהר"ם לא הושפע מדברים אלה. בתשובה, שהיא בלא ספק תגובה על דברי ר' אליעזר, אף-על-פי שלא מפורש בה אל מי נשלחה, הוא רושם תחילה את העובדות, כפי ששמע אותן ממשפחת הארוס והוא גם נוטה לקבלן כנכונות. אבי הבן טען: '... וחמיו פסק בשעת השידוכין להלביש בני כראוי ולהשכיר לו מלמד חשוב, וכאשר היה אצלו שנה החזירו אצלי ולא ידעתי מה היה לו ולא פורש בשלום בני ובשלומי ובני נתבטל מתלמודו והוצרכתי לפרנסו בדוחק גדול חמש שנים...⁵⁶'. המהר"ם מאשר את דבריו, ומעיד ששלח כמה מכתבים ליהודה מדור-רא וביקש ממנו שירחם על חתנו, שהיה שרוי בעירום ובחוסר-כל, אבל הלה 'לא השגיח להשיב דבר' יתר על כן, למהר"ם נודע מתוך מכתב, שהנדיב אינו רוצה שוב בנישואין אלא בגט, כי הבחור לא מצא חן בעיניו, ועתה — הוא כותב — טוען אבי הבן 'אני עשיתי את שלי ושלחתי בני שמה והוא בייש את בני, שאפילו הייתי חפץ, שהיה הולך שמה, לא היה הולך. וגם ירא לגור ביניהם שכמה בני אדם התרו בו שלא לשוב לשם, כי שמענו מפי משרתיו, שאם יבוא שמה יעשו לו היזק בגופו, אם לא יגרשנה, על כן בני אינו רשאי לבוא שמה, אך אם ישלח בתו ארוסתו לכאן יכניסנה כמשפט הבנות'.

55 שם.

56 התשובה היא בשו"ת מהר"ם ד"ל סי' שפ"ו ובשו"ת מיימ' אישות סי' כ"ח ובשו"ת ר"ח או"ז סי' קמ"ז, ולעתים הנוסח הנכון הוא במקור האחרון, שלא היה לפני רג"ן רבינוביץ, המו"ל של ד"ל. בד"ל ל"ז ע"ד: 'וע"כ פי' ר"ת שפי' בכפיית האיש מיירי וכן שאר כל הגאונים...'. ובשו"ת ר"ח או"ז מ"ח ע"ג: 'ע"כ פיר"ת שפירש דמיירי בכפיית האיש, רש"י פי' דבכפיית האשה מיירי וכן שאר כל הגאונים'. ור' כעת ש. ליברמן, תוספתא כפשוטה לכתובות, עמ' 382—383.

על-פי הדברים האלה ועל-פי ראיות גמורות פסק המהר"ם לטובת הבחור מרוטנבורג. תוך הרצאת ראיותיו הוא סותר את טענותיו של ר' אליעזר בר' אפרים: 'ויש מרבותינו שכתבו שיש לכופו לילך אחריה אפילו ממדינה למדינה או לגרש דכל כבודה בת מלך פנימה, ולא ידענא מאי היא, והלא גם בימי חכמי התלמוד היו יותר כבודות וצנועות מעתה, ואפילו הכי אמרינן דכופין אותה לצאת ועוד כתב דבושתה דאיתתא מרובה מגברא ולכך כפינן ליה ולא לה לביישה, שתלך אחרינו למקום רחוק, גם זה פליאה בעיני, הלא בימי חכמי התלמוד הוה שייכא הא מילתא ואפילו הכי לא אשגחו רבנן ואמרו דכופין לה...'⁵⁷. ואשר לדעת רוב העולם הריהי שונה מאשר תארה ר' אליעזר, ולפיה 'כל מי שהיה שולח בנו אצל חמיו אדעתא שיהא שם בכבוד ולא בבזוי ושיקיים חמיו את תנאיו והרי לא קיים...'. על הטענות הארוכות, הדורשות להתחשב במעמדו של הנדיב, שאלה קצרה בפי המהר"ם: 'כלום חלקו חכמים בין עניה לעשירה?' חליפת-המכתבים, שהובאה עד כה, מגלה טפח מהמתיחות החברתית שהיתה בקהילות אשכנז במחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה. לצדם של עשירים, בעלי-זרוע ובעלי משרתים, מוכנים להשתמש באגרוף-רשע בעת הצורך, עמדו גם חכמים בכלי מלחמתה של תורה, אלא שהגדולים שבהם, כמהר"ם מרוטנבורג, לא נרתעו מל-השמיע את אמיתה של תורה, להציל עניים מיד עושקיהם, ולגלות ברבים את פרצופם האמיתי של נכבדים וגדיבים.

עמדה דומה נקט המהר"ם לגבי כל גיסיון מצד מנהיגי הקהילות לחדש תקנות, שהיה בהן משום קיפוח העניים. כשנשאל 'על ראשי הקהל הבאים לשנות ולהטיל מס כל כך על שוה ליטרא קרקע כשוה ליטרא מעות', השיב: 'בכל מלכותינו אין נותנים כלום מן הקרקעות ופעמים רצו בעלי כיסין לשנות ובא המעשה לפנינו ולא הנחנו... ועל זה סמכו הקדמונים שלא להטיל מס על הקרקעות כי כל המס אינו אלא מן המשא והמתן ותדע שהרי איכא בבני העיר עניים ואינם נושאים ונותנים במעות ובפרקמטיא, אף על פי שיש להם מעות אין השר לוקח מהם מס...'⁵⁸. עם כל דאגתו ותשומת-לבו לגורלם של יחידים מקופחים ולהגנתם מפני בעלי-כיסים, ששלטו בקהילות, עמד המהר"ם בתוקף על קיומו של משטר הקהילות ויצא בחריפות נגד נסיונות של פריקת-עול. מעין סיכום דיעותיו בתחום זה אפשר למצוא בתשובה דלקמן: 'על אשר שאלתם אם יש קטטה בין קהלכם ואינם יכולים להשוות דעתם לברור להם ראשים בהסכמת כולם זה אומר

57 שו"ת ד"ל ל"ח ע"א, ר"ח או"ז מ"ט ע"א. דברי ר' אליעזר, שעליהם משיב המהר"ם, הם בד"ב, עמ' 189.

58 שו"ת מהר"ם ד"פ תתקמ"א, ועי' ד"ב, עמ' 209, סי' קמ"א.

ככה וזה אומר ככה ומחמת חלוק בוטל התמיד, ומדת הדין לוקה ואין אמת ומשפט ושלוש בעיר ולא בכל המלכות הנגררת אחריהם, איך יעשו ? נראה בעיני, שיש להושיב בעלי בתים הנותנים מס ויקבלו עליהם בברכה, שכל אחד יאמר דעתו לשם שמים ולתקנת העיר וילכו בה אחר הרוב הן לברר הראשים, הן לברר חזנים, הן לתקון כיס של צדקה, הן למנות גבאיהן לבנות, הן לסתור בבית הכנסת להוסיף ולגרוע, לקנות בית חתנות ולקנות בית האומנים ולכונן ולסתור כל צרכי הקהל ויעשו על פיהם ככל אשר יאמרו, ימאנו המיעוט ויעמדו מנגד לשמור ולעשות ככל הכתוב לעיל, יש כח ביד הרוב או ביד מי שמינו הרוב ראשים עליהם לכופם ולהכריחם בין בדיני ישראל בין בדיני אומות העולם עד שיאמרו רוצים אנו...⁵⁹. המהר"ם אינו מחדש כאן דבר, אלא הוא שונה ומנסח מה שלימדו והורו חכמי צרפת ואשכנז במשך מאתיים שנה. גם השאלה וגם סגנון התשובה, שבה חוזר המהר"ם על דברים פשוטים וידועים, מעידים שהמש" מעת הפנימית לא היתה חזקה ביותר ומפעם לפעם נתערערו הסדרים. מסתבר שבכל התקופה היו הבדלים גדולים בין הלכות הציבור וסדרי הקהילות, כפי שנקבעו בתקנות וכפי שנוסחו בתשובותיהם של הרבנים, ובין המציאות, ויש להיזהר מאידיאליזאציה מופרזת⁶⁰.

עם כל ההתפעלות ליצירה הגדולה של האוטונומיה הציבורית בקהילות אשכנז וצרפת, אין להכחיש שזו עמדה מתחילתה בפני בעיה קשה ביותר. מצד אחד נאב"קה על עצמאותה וזכויותיה כלפי השלטון הנכרי, ומצד שני נאלצה מתחילתה לפנות לעזרתם של שלטונות אלה, כדי להטיל בעזרתם את סמכותה. עוד באמצע המאה הי"א נשאל ר' יוסף טוב עלם על-ידי קהילה, שהסדירה את עניין הערכת המסים על-ידי מינוי נאמנים וגזרו כולם באחד לתת ביד הגבאין כפי המעריכין והמסרב על דבריהם יהא כל ימי סרבנותו בנדוי ויוקנס ליטרא ויהא לב הקהל כאחד להביא את המס בהזמנה מחרדת השם ופחד הגזרות, איך עליה לנהוג כלפי שני אנשים שמיאנו לשמוע ולא חשו לגזירה והלכו לקהילה אחרת, ושם התירו להם את גזירת קהלם. השואלים אמרו להגיד למלך 'לצוות לשוטרים קחת מנתו מן הממאנים, הואיל וסדרי הקהילה אינם מועילים, שהרי אלו גוזרין ובאים אחרים ומפירים', אלא שברצונם לשמוע תחילה את דעת ר' יוסף טוב עלם, אם גזירתם קיימת ואם יש ממש בהתרתם של בני העיר השנייה. ר' יוסף השיב, כי אין בית-דין יכול להתיר תקנת ציבור, כי אחרת 'הותרה הרצועה וכל אחד יפקיע עצמו מן המס ומכל תקנות בית דין', 'שאינו יכולין לכופ את הרשעים בזמן הזה אלא בחרם וקנס והמבטלן מרבה פריצות בישראל'. מתוך שתיקתו ניתן היה להסיק

59 שו"ת ד"ב, עמ' 320, סי' תתס"ה. 60 עי' איגוס, עמ' 72 ואילך.

שמותר להם להגיד למלך⁶¹. רבנו תם והרשב"ם חתמו את תקנותיהם בבקשה לכל קרובים למלכות לרדות על-ידי גוים כל העוברים על אחת מגזירותיהם⁶². בימי המהר"ם כבר לא היה השימוש בזרוע השלטון, על-ידי הקהילות, בבחינת שאלה. הוא אומר בפשטות, שמכריחים בין בדיני ישראל בין בדיני אומות העולם. לא כל הראשים, הטובים והנאמנים, נהגו כר' קלונימוס^{62*}, ולא כולם עשו בנאמנות, ולא תמיד היה הריגון על היד החזקה של בעלי-הכיסים בלתי-מבוסס. מספר הסרבנים והממאנים לציית לגזירות ולתקנות הלך וגדל, ואתו גדל ההכרח לפנות לעזרת השלטון להטלת הסמכות⁶³. יחס זה גרם לכך שנמצאו אנשים, ובתוכם חשובים, שלמדו מן הכלל על הפרט והרשו לעצמם לקרוא את השלטונות לעזרתם, אם להשגת שררה בתוך הקהילות ואם לטובת הנאה אחרת⁶⁴. מגיפת המלשינים והמסורות פשטה, והמהר"ם יצא נגדם בדברים חריפים⁶⁵, והחמיר ביותר בדרכי תשובתם. הוא הרגיש שמעשים אלה חותרים תחת קיומו של בית ישראל מבפנים, ומסייעים את ידי השונאים לקעקע אותו מבחוץ. חרדתו זו ביטא בתשובתו בדבר המוסר אלכסנדרי: 'הנה לשלום מר לי מר... ומה אומר אחרי אשר הפך ישראל עורף אל המוסר וטוב לרע הומר, בנינו עולפו שכבו בראש כל חוצות כתא מכמר, כיון שנפל למכמר שוב אין מרחמין עליו, כך ממונו של ישראל וגופו... וכל שכן היכא דיד יהודי באמצע, שנראה להם היתר גמור ומצוה להשמיד, להרוג ולאבד, ומה אשיב לכם רבותי על המקרה הרע הזה, אין דינו מסור בידינו בלתי ה' לבדו, ומאן סליק לעילא לדעת במה יתכפר לו לאלכסנדר העון הזה... ומי הרשהו לתפוס את בעלי ריביו בידי אומות העולם... נראה לי דצריך כפרה כמו רוצח... ברזל תבוא נפשו וילקה בחסר ויתר, ויתבזה בפומבי ובהסתר, ובגלויות ובנע ונד ינתר... כולי האי ואולי יעתר, וביום חרון אף ה' יסתר... וישחיר פניו בתעניות ובמעמדות שנה או שנתיים ולכל מה שתטעינוהו אתם רבותי יותר, דעתי מסכמת להוסיף ולא לגרוע להיות סותר...'⁶⁶. אבל כל

61 שו"ת ד"ל סי' תכ"ג. 62 שו"ת מהר"ם ד"ק סי' ע"ח. *62 עי' לעיל, עמ' 362.
63 בער במאמרו הנ"ל, עמ' 33, סבור שהקהילה נזדקקה לעזרת הזרוע החילונית רק בזמנים הראשונים ההם, כשלכאורה לא היתה עדיין סמכות הקהילות מחוזקת נגד כל טוען ומערער. לדעתי מוכיחים המקורות, שהמצב הלך ורע בעניין זה. הפירוש הניתן על-ידי בער לתשובת ריט"ע הוא לעתים על דרך סימבוליזאציה. מפני-מה הוא סבור ש'פחד הגזירות' פירושו 'הפורענות של רדיפות הממששות ובאות', והרי קודם-לכן דובר על גזירת נידוי.

64 באותן התקנות של רבנו תם והרשב"ם, שבהן קראו 'לרדות על ידי גויים', גם גזרו והחרימו 'שלא יהא אדם רשאי ליטול שררה על חברו ע"י שר ושופט מלך...'. ועי' שו"ת ד"פ סי' תתקס"ה ומרדכי קידושין רמז תקס"ד.

65 שו"ת מהר"ם ד"ק סי' רל"א, ד"פ סי' רמ"ז וסי' תפ"ה.

66 שו"ת ד"ק סי' רי"ד.

ההחמרות והאיומים לא היה בכוחן לשנות את המצב מבחינה יסודית. המציאות הקשה וחוסר האונים של המוסדות היהודיים לבצע את תקנותיהם ופסקי דיניהם בכוחם הם, גרמו לכך שבקשת עזרה וסעד משלטונות הנכרים על-ידי יחידים היתה לתופעה שכיחה ורגילה. ולא רק פשוטי עם וגושים⁶⁷ עשו זאת אלא גם תלמידי חכמים הלכו בדרך זו ונכשלו בה. ברורים ומאלפים בנידון זה הם דברי ר' מאיר בתשובה דלקמן: 'וששאלתם על אודות רבי אפרים שהלך בערכאות של כותים וקבל על רבי יואל להכריחו שיעשה לו דין יהודים, ומתוך כך קבל ר' יואל על רבי אפרים והפסידו ממון במסירתו נראה לי דיפה דנתם ויפה זכיתם ויפה חייבתם אלופי ומיודעי הרב ר' יצחק שיחיה אתה ובית דינך, ואם באים אנו לדון אחר בית דין צריכין אנו לדון אחר כל בית דין ובית דין שעמד להם לישראל מימות משה עליו השלום ועד עכשיו. ונהי שאותו רבי אפרים לא טוב עשה בעמיו וראוי למתוח אותו על העמוד, כי הלך בערכאות כותים תחלה להכריח שכנגדו ואף-על-פי שלא הכריחו אלא לדת יהודית לא היה לו לעשות דבר זה אלא על פי קהלו או על פי הגדולים שבמלכות ויקבל עליו את הדין ללקות או יתן ממון הכל לפי מה שהוא אדם כאשר ישיתו עליו רבותינו שבמדינה, אמנם רבי יואל חייב לשלם לרבי אפרים כל ההפסד שהפסידו כמו שפסקת... אף-על-פי שרבי אפרים התחיל בקלקלה תחילה... ושכתבת שיש שפוטרינ את רבי יואל לפי שאין אדם נתפס על צערו, כיון דבשעת חימום הוה, שאותו קם עליו והעמידו בערכאות של כותים, נהפך גם הוא לתנין לעשות לכשנגדו כאשר זמם לו ולא כאשר עשה, ותולים הדבר בתקנת הקהלות, איני סבור שתקנו הקהלות דבר זה, שאם השני חזר בו ומסר את הראשון ונתכוון להפסיד את ממונו ובזה לא הציל עצמו רק שנתכוון לגקום עצמו בכך, ודאי כל כי האי גוונא לא פטרו אותו הקהלות אלא מן הקנס שלא לנדותו או להלקותו על המסירה שמסר את חברו כי יחם לבבו, אבל מלשלם ההפסד שהפסיד לחבירו דבר פשוט הוא שלא פטרו...'⁶⁸.

כוונתו של המהר"ם היתה לשמור על תקנות הקהילות והמדינות ועל זכויות מוסדותיהם; אבל עצמאותו ואי-תלותו שנתגלו בהכרעותיו ובפסקיו, הביאה רבים, שנתקלו בקשיים שנבעו מהסדרים הקיימים, לפנות אליו במצוקתם ולבקש את עזרתו. אמנם המהר"ם התנגד לזכויות של חזקה או של מעמד, ואל החכמים המסתמכים על סמכותם כתב: 'כמדומים אתם, שאין לכל אדם להורות אי לא נקט

67 שו"ת מהר"ם ד"פ תקצ"ט.

68 התשובה בשלימותה נמצאת רק במרדכי ב"ק קצ"ה—קצ"ו ותיקנתי לפי הגוסס בתשו' מיימ' נזיקין סי' ט"ו, ובקיצור גם בשו"ת ד"ל סי' רמ"ד, ועי' גם ד"פ סי' תתקצ"ד.

רשותא מנייכו, לא כי התורה הפקר, אך שיורה כהלכה⁶⁹. גם דינים המקובלים בכל הקהילות לא נוקו מביקורתו של המהר"ם: 'שמעתי דנין בכל אלו הקהלות, אם אדם מוחל לחברו בקניין וקודם לכן עשה מודעה בפני שנים לומר דעו מה שאני עתיד למחול היום או למחר בטל, הרי זה בטל וסומכים המפרשים על ההוא... וחלילה חלילה, כי לא נעשה כפשע הזה מימי שופטים אשר שפטו את ישראל דאם כן לא שבקת חיי לכל בריה...'⁷⁰. אבל בדרך-כלל צידד בזכותם של התקנות והסדרים הקיימים, כדי שלא תיפרד החבילה⁷¹. כשהרגיש בנסיונות של עקיפת התקנות סירב לדון בשאלות שהובאו בפניו, וכך טען: 'למה שאלתוני מענייני מסים שעיקרם מהלכות מדינה הם והכל לפי המנהג שנהגו מדינה ומדינה כמנהגם'⁷². ולשני חכמים שפנו אליו בשאלה בדיני מסים, השיב המהר"ם מתוך אי-רצון: 'דעו כי מאד מאד הקשיתם לשאול לבקשני להכריע בדבר זה ובמרו-מים סהדי, כי בשביל ממון גדול לא הייתי משתדל, אך אחרי שככה השבעתני והודעתני, שאם אמשוך את ידי אז אביא לידי קטטה גדולה, בטלתי רצוני מפני רצונכם ובקצרה אשיב הנראה בעיני... יש לכם לילך אחר מנהג קהלות אשכנז ויש לדרוש ולתור אם בכל המקומות נוהגים כשתופסים הקהל אין נותנים מס מקרקעות גם אתם אין לכם כח לשנות... הכל כמנהג המדינה וזהו דין תורה... ואינכם צריכים לשלוח לי עוד בשביל דין זה כי לא אפסוק בעניין אחר כלל...'⁷³. הוא נזהר מאוד, שלא לתת בתשובותיו פתחון-פה ליחידים בטענותיהם נגד הקהל. לרב אחד, שהרצה לפניו את טענות ראובן נגד שמעון, השיב: 'כי לא עיקר תלונת ראובן על שמעון, כי אם על הקהל ואיני בא לפסוק הדין בינו ובין הקהל, על ככה נשאלתי, ואם יצא מפי דבר אגב אורחא, אשר ממנו יודע זכות לראובן נגד הקהל, סמיכנא בשמא קדישא דברישך, שאל יודע לראובן, דלא לימרו הקהל, קא מגמרי טענתא לאינשי ומפסדי להו'⁷⁴. ברם יש להדגיש, כי הפניות המרובות הזיקו את המהר"ם להגביל את תשובותיו רק לעניינים חשובים. לעתים תכופות הוא מתלונן על חוסר פנאי⁷⁵, וכי אין בידו להיענות אלא לבתי-דין שהביאו לפניו עניינים קשים. הוא גם לא רצה לקצץ בסמכויותיהם של בתי-הדין המקומיים. וכך יש להבין את דבריו: 'איני משיב ליחיד השואל זולת להדיינים שלא לעשות עצמי כעורכי הדיינים'⁷⁶, 'ואם הדיינים יודעים הדין יפסקו להם, ואם הוצרך הדבר לשאול, הדבר תלוי בדיינים לשאול למי שירצו, ואין

69 מרדכי כ"י הסמינר בנ"י (acc. no 0838) רי"ב ע"ד, וראה איגוס בספרו הנ"ל (עמ' 522, הע' 3) עמ' 24, הע' 45. 70 שו"ת מהר"ם ד"ב, עמ' 239, סי' רל"ט.

71 שם, עמ' 201, סי' קכ"ב. 72 שם, עמ' 205, סי' קכ"ה.

73 שם, עמ' 210, סי' קמ"א. 74 שם, עמ' 237, סי' רל"ד.

75 שו"ת ד"ק סי' ז, צ"ג, ד"פ סי' ל"ז.

76 תשב"ץ סי' תקט"ו, ועי' שו"ת ד"ק סי' קצ"ב, וד"ב עמ' 165.

הדבר תלוי בבעלי דינים כלל לשאול למי שהם רוצים אלא בדיינים⁷⁷. המהר"ם נאלץ לשמור על סמכותם וכבודם של בתי-הדין לא רק מחמת נסיונות עקיפה מצדם של בעלי-דינים אלא גם מחמת התנהגותם של חכמים אחרים, שעוררו קטטות ומריבות. בחריפות הוא יוצא נגד חכמים שהתירו נידוי של אדם, שנידוהו 'הר' נחמיה והר' מנחם והר' דן והסכימו עמהם כל גדולי מלכות' בטענה שאותו אדם לא היה ראוי לנידוי אלא למלקות. המהר"ם דוחה טענה זו והוא קובע, ש'יש כח ביד הדיין להחמיר עליו או להקל לפי מה שהוא אדם, יש שהוא מקפיד יותר על השמטא ויש שהוא מקפיד על הנגדא יותר, אבל בעיקר מתרעם הוא על כך שהמתירים עשו זאת על דעת עצמם מבלי לשתף את כל המנדים. הוא רואה בכך ערעור הסמכות וטוען: 'ואם יהיה נר' לגדולי' שנדוהו באגודה אחת, שהוא שב בכל לבו אז יתירו לו באגודה אחת ולא יעשו אגודות אגודות אלו אוסרים ואלו מתירים... חלילה מלעשות כן שנמניתם באגודה אחת לנדות ועתה מקצתם מתיר' ומקצתם אוסר' וחילול השם יש בדבר'⁷⁸.

המהר"ם היה לאינסטאנציה המשפטית העליונה, לבית-דין הגדול. אמנם הוא האיץ בבתי-הדין שידונו בעצמם^{78*}, אבל אוהרותיו לא נשאו פרי רב, והוא ראה את עצמו מוקף 'כתיבות מרובות, חבילות תשובות לכל סביבות'⁷⁹. הוא נאלץ להשיב את תשובותיו בימי מחלתו, בערב חג הסוכות 'עם צאת השואבות' ובערב יום הכיפורים. לחכם איטלקי אלמוני מפיסארו, שהאריך בשאלותיו כדרך רבני מדינתו שבאו אחריו, השיב באי-רצון: 'ואשר בקשתני אדוני לקרות ולדקדק אות באות את הכתב אשר שלחת, דע לך אדוני, כי אין לי פנאי, מכמה עסקים לא ניפנית, גם ביטול גדול יש בדבר, מתוך כך שיהא אדם עושה זה, היה יכול לחזור על מסכתא אחת, ומימינו לא שמענו ולא ראינו אריכות כזה על דבר אחד... ולא חזינן לרבנן קשישי דעבדי הכי, לא היו כותבין על דין אחד אלא ב' או ג' ראיות הברורות ולא יותר'^{79*}. לפעמים מצטדקים גם השואלים על טרדנותם: 'שרא לן מרנא הר' מאיר שאנו מטריחים עליך בחינם בדבר שכבר פסקו גדולים, אך בעלי דינים קשים כאן והוצרכנו שתודיענו דעתך'⁸⁰. גדולה היתה מידת האמון של פשוטי-עם, רבנים וחכמים, גדולי מלכות, תקיפי הקהילות, במורם ורבים. ממנו ציפו לתושיה ועצה, לעידוד ולנחמה. ואמנם הקורא במאות

77 שו"ת ד"פ סי' תתק"ס. דברים ברורים אלה מבטלים את טיעונו של י. א. איגוס J.Q.R., XLV—XLVI, p. 376

78 תשובות ופסקים, מהד' א. קופפר, סי' ק"א, עמ' 159—160.

*78 שו"ת ד"ב סי' כ"ב עמ' 153, ד"פ סי' תתקמ"ו.

79 שו"ת ד"ב, עמ' 221, סי' קפ"א.

*79 שו"ת ד"ב, עמ' 218, סי' קע"ד; איגוס, תשובות בעלי התוספות, עמ' 167 סי' פ"ח, 175 סי' צ"א ושם, עמ' 288. 80 שו"ת ד"פ סי' רמ"ה.

התשובות של המהר"ם, שהגיעו לידינו, מבין לרוחם. הוא לא רק עמד, כפי שראינו, על בדק בית ישראל שבאשכנז ותיקונו מבפנים, בהיותו מגן על חלשים ודלים בפני תקיפים ועזי-פנים, ועל סדרי המשטר הפנימי של הקהילות, כפי שהתגבשו במשך דורות, ובפני פורצי-גדר וקלי-דעת — אלא גם שמר על הגחלת הלוחשת של רגש החירות וכבוד האדם שבישראל שלא יכבו. הוא שיתף את עצמו במאבקם של מנהיגי הקהילות על זכויותיהם עם אֱלָמִים וצוררים, סוחטים ומציקים, ובדומה לרבנו תם והר"י בשעתם שינן אף הוא לבני דורו: 'גם השר או המלך הבא לשנות את הדין אין שומעין לו ולא אמרינן בכה"ג דינא דמלכותא דינא, דלאו דינא דמלכותא היא אלא גזילה דמלכותא...'⁸¹, 'וגם היהודים אינם מכודנים (משועבדים) להתחייב בכל מקום שהם כמו שהגוים מכודנים, אלא רואים אותם כמו שהם בני חורין שירדו מנכסיהם ולא נמכרו ממכרת עבד וכן המלכות נוהגת'⁸². ואולי יש למצוא בדבריו גם רמז לצידוד בהגנה עצמית ולעידוד הלימוד של מלאכת הסייף: 'וששאלת על ראובן ששכר את שמעון ללמדו אומנות בעלי תריסין וכשלמד יום א' חזר בו, נותן לו שכרו כפועל בטל, דלא שנא אומנות דפעולה משאר אומנות, וכמה פעמים שאומנות זו יש בה הצלת נפשות כשבאים לסטים על האדם'⁸³. למעשה, חלפה התקופה שבה השתתפו יהודים בנשק ביד יחד עם שאר אזרחי העיר בהגנתה⁸⁴. זכותם לשאת נשק נשללה, ושלילת-זכות זו קשורה בשינוי שהתחולל במצבם המשפטי והחוקי של יהודי אשכנז, שהפכו להיות *servi camerae* — עבדי המלך, תהליך שהחל בזמנו של פרידריך השני בשנת 1236, אחרי המאורעות הטראגיים של עלילות-דם בשנת 1235. חירותם של היהודים בוטלה, מצבם החוקי נבדל מזה של כל מעמד וקבוצה אחרת של האוכלוסיה. תוצאות התמורה הזאת נתגלו בכל אימתן במדיניותו של הקיסר רודולף הראשון לבית האבסבורג, שבה קשורה פרשת-חייו האחרונה והטראגית של המהר"ם מרוטנבורג⁸⁵.

81 שו"ת מהר"ם ד"פ סי' קל"ד.

82 שם סי' תתר"א. לביטוי 'מכודן' — *eigen*, *Beiträge zur gesch. der hebr. ... Studien*, 1884 p. 101; D. S. Blondheim, *Contribution a la lexicographie française, Romania*, 1910, ועי' ב"ר, הוצ' תיאודור, עמ' 134, הערה 5.

83 שו"ת ד"ב, עמ' 285, סי' של"ה. 84 עי' לעיל, עמ' 437.

85 את הקשר שבין החוק האוסר נשיאת נשק לבין השינוי בסטאטוס המשפטי וכן את מהותה של עבדות-המלך, את גורמיה השונים ודרכי החוקרים בהסברתה — העלה ג'. קיש בספרו, *The Jews in Medieval Germany*, 1940, עמ' 107—152, ועי' גם איגוס בספרו הנ"ל, עמ' 125 ואילך. וראה *Rechts-und Sozialgeschichte der Juden in Deutschland während des Mittelalters*, Zürich 1955, p. 2ff., p. 42ff., p. 62ff., וראה לעיל, עמ' 240, הע' *51.

[ב]

הלחץ הקשה והרדיפות עוררו תנועת יציאה מאשכנז ברבע האחרון של המאה הי"ג, ועל סיבותיה וגורמיה של תנועה זו נכתב הרבה¹. ודאי שאין להסביר את התנועה הזאת אלא מתוך צירופם של גורמים שונים: עלילות-הדם והפרעות בשנים 1285—1286; המסים הקשים שהטיל רודולף בשנת 1284 על ערי גרמניה, וממילא גם על היהודים; ותביעתו של הקיסר לשלטון מוחלט על אישיותם ועל רכושם של היהודים בתורת 'עבדי המלך', תביעה שהיה בה לא רק משום הכפלת העול המוטל על היהודים, אלא גם משום נעילת שער להצלתם וקיומם. הבריחה מעיר לעיר, או מרשותו של שר אחד לתחום שלטונו של שר אחר, עמדה לאבד את ערכה, וצריך היה לנקוט אמצעים קיצוניים יותר — בריחה מתחום שלטונו של הקיסר. בכל אלה היה כוח-דחיפה מספיק ליציאה ולנדידה, אבל לא חסר כאן גם כוח-משיכה. עלייתם של חכמי צרפת במשך המאה הי"ג, מימי הר"ש משנץ ועד לעלייתו של ר' יחיאל מפאריס, רבו של המהר"ם מרוטנבורג, וייסודו של בית-המדרש הגדול בעכו — לא ייתכן שלא השפיעו על חכמי אשכנז. המהר"ם עצמו מעיד על קשריו עם חכמי ארץ-ישראל: 'וכבר שלחו אלי מעכו על מעשה כעין זה ואסרתי להם'². שאלת העולים לארץ-ישראל העסיקה אותו, והוא התרה באותם העולים לשם ורוצים לנהוג בה קלות-ראש בפחזותם ולהתקוטט שם, וקרא אליהם: ותבואו ותטמאו את ארצי, אבל מי שהולך לשם שמים ומתנהג בה בקדושה ובטהרה אין קץ לשכרו ובלבד שיוכל להתפרנס שם'³. על השאלה, אם האב יכול לעכב בעד בנו לעלות לארץ-ישראל, השיב שבדבר מצווה אין הבן חייב לשמוע לו, דכבוד המקום קודם. כיוון שידע שיש חכמים אחרים שלא כך נהגו, הוסיף: 'וששאלת אם שמעתי למה צוו הגדולים לבניהם לחזור, כמדומה אני לפי שאין שם מרחמים כלל וגם אין יכולים לעסוק בתורה מחמת שצריכים לטרוח אחר מזונות, גם מתוך שאין שם תורה, אינם בקיאים בדקדוקי מצוות, כמדומה אני שכך שמעתי מבניהם'⁴. עולים ויורדים אלה העסיקו את הדור. נסיונו של המהר"ם להצדיק את דעת הגדולים הוא זהיר ומסויג. אמנם יש בדבריו גם משום עמדה מפוכחת והסתייגות מעלייה פזיזה, אבל אין להתפלא שבשעת צרה ומצוקה הפנה את זרם הבורחים לאותו כיוון, ונראה שלא כולם איחרו את המועד.

1 ר' איגוס בספרו הנ"ל, עמ' 125 ואילך, ש. ברון *A Social and Religious History of the Jews*, vol. IX (1965) p. 153, 315 n. 21

2 שו"ת ד"ב, עמ' 199, סי' ק"ח, מיימ' נשים סי' ל. ואינני רואה כל יסוד לשבש את המקורות כפי שהציעו חוקרים אחדים, עי' צימלס בחיבורו הנ"ל, עמ' 75, הערה 32.

3 שו"ת ד"ב, עמ' 5, סי' י"ד, תשב"ץ סי' תקנ"ט, כל בו סי' קי"ו.

4 שו"ת ד"ב, עמ' 187, סי' ע"ט.

רודולף קיסר ציווה, בפקודה מיום 6 בדצמבר 1286, להחרים את רכושם של היהודים שברחו או הלכו מעבר לים (ultra mare), ללא רשותו המיוחדת או ללא רשותם של אדוניהם⁵. אין אנו יודעים באיזו מידה היתה תנועת הבריחה מאורגנת, אבל אין ספק שהמהר"ם מרוטנבורג ידע עליה ואפשר שגם תמך בה ועודד אותה. על כך מעיד הדין-וחשבון שהגיע לידינו על נסיון בריחתו שנכשל: '... מורינו הרב ר' מאיר מרוטנבורג בר' ברוך וצ"ל שם לדרך פעמיו לעבור הים, הוא וביתו ובנותיו וחתנו וכל אשר לו ויבוא עד עיר אחת היושבת בין ההרים הרמים שקורים למברדיש גיבורגא (Lombardisches Gebirge) בלשון אשכנז, ורצה לישב שמה עד אשר יאספו אצלו כל העוברים עמו, והנה פתאום ההגמון הרע ימח שמו וזכרו מבזילא, רכב מרומי דרך אותה עיר ועמו משומד אחד ושמו קניפפא ימח שמו וזכרו, והכיר במורנו והגיד להגמון, וגרם שהפחה מיינהרט מגיירץ, שר של אותה עיר, תפשוהו ד' בתמוז שנת מ"ו לאלף הששי ומסרוהו למלך רודולף...'⁶. אותו מקום בלומברדיא עמד לשמש כמקום ריכוזם של הבורחים האחרים, והמהר"ם נתפס, לא רק כחוטא אלא גם כמחטיא, כאחראי לתנועת הבריחה כולה. עובדה זו יש בה כדי להסביר את תקיפותו של רודולף ביחסו למהר"ם. ודאי שנעשו מאמצים מצידם של הקהילות ושל חכמי הדור להוציא את רבם מהמאסר, ורמז למאמצים אלה ולתקווה שקשר בה המהר"ם יש למצוא בדבריו: 'ופירוש זרעים וטהרות שלי לכשאצא בשלום אטרח ברצון שיהיו מוע' תקים לך. ובתפיסתי את בוראי לא שכחתי ובתורתו וביראתו דבקתי והמתנדבים יחזו את ה' בנועם, וכתרי זהב לא יועם, תושקט אתה וכל ביתך בכל פעם, כנפש סר למשמעתך העני הגשכח מכל טובה, אסקופא הנדרסת הנקרא בשכבר מאיר ב"ר ברוך זלה"ה'⁷. לפי דברי כרוניסטון נוצרי, פנו היהודים בשנת 1288 בבקשה לקיסר רודולף לשחרר את רבם, 'מורם העליון' (ipsorum Rabbi i.e. supremum Magistrum) תמורת עשרים אלף מארק⁸. החוקרים מצאו ידיעות מקבילות על משא-ומתן עם המלך במקורות שלנו, אלא שהרחיקו ללכת וייחסו כמעט כל תשובה, אשר בה מדובר על הטלת סכום גדול של מסים על הקהילות,

5 התעודה נדפסה על-ידי גרץ, ח"ז, נספח 9, וכעת על-ידי קיש בספרו הנ"ל, עמ' 130.
6 לויזון, נפשות צדיקים, עמ' 36, הערות מהר"א פולד לשה"ג, הוצ' בן-יעקב ע"ט ע"א. שם חתנו של המהר"ם היה ר' סעדיה והוא מסר מתורת חמיו, עי' איגוס, תשובות בעלי התוספות, ניו-יורק תשי"ד, עמ' 280. והוא כנראה ר' סעדיה הנזכר בשו"ת ר"ח או"ז סי' קי"ב וצ"ל שם: ומורי הרב ר' סעדיה כתב לי תשובה [של] (ו)מורי הרב רבינו מאיר זצוק"ל.

7 שו"ת מהר"ם ד"ל סי' קנ"א.

8 Annales Colmariensis majores (M. G. SS. 17, 214f), ר' במונוגראפיה של בק (לעיל, עמ' 522 הע' 3) עמ' 61 ועמ' 76.

לעניין הגידון, אם כי אין זכר בתשובות אלו לשמו של המהר"ם, ואף זמנן אינו מוכח מתוכן⁹. כך, דרך דוגמה, מביאים את דברי ר' חיים אור זרוע¹⁰: 'ועוד כי אני הייתי כאשר יצאתי מצרפת ונתוועדו כל הקהלות למגנצא, ומורי הרב רבי מנחם מוירצבורג ומורי הרב ר' היילמן ומורי הר"ר אשר וכל הגדולים שהיו בריינז וראשי הקהלות, כי הוצרכו ליתן מס גדול למלך רודולף¹¹ ותבעו בעלי מטלטלין ליתומים מן הקרקעות... ושמעתי באותה שעה, שמוריני ורבינו מאיר זצ"ל אמר אפילו אם היו חייבים ליתן מס מן הקרקעות לא היו חייבים ליתן, כי אם רביע שווים... ומפי מורי לא שמעתי כי היה תפוס, אבל מפי הרב ר' שלמה זצ"ל שמעתי כך בהיותי בפרגא...'. אבל אין להעלות על הדעת שכאן מדובר במס הקשור בשיחרורו של המהר"ם, ואילו היה הדבר כן, לא היה ר' חיים כותב על העניין בלשון זו, ולא היה מזכיר את המהר"ם בדרך זו. ספקות דומים מתעוררים גם לגבי המסקנות שרצו להסיק מדברי ר' חיים בר' יחיאל חפץ זהב¹²: 'ואשתקד לא היינו אלא י"ב שנדרו למלך כ"ג אלפים ליטר' על תנאי אם לא יקיים, לא היינו חייבים לו כלום, נסוג אחור ולא קיים תנאו ובמזיד...'. האם כך היה בעל התשובה כותב אילו היה התנאי כרוך בשיחרורו של המהר"ם? ¹³ בן-דורו של ר' חיים, ר' יצחק בן אליהו, כותב בתשובה: '... ובפרק החולץ רש"י והתוס' מחקו גירסת הספרים... ופעם אחת שהיה לי ללמוד אותה נראה לי רבינו מאיר בחלום אחר פטירתו, אמרתי ללבי, אפשר שגאון זה שלא זכיתי לראותו מעולם, נראה לי בחלום והשבתי ללבי אולי יש ליישב הגירסא שמחקו, כי רבינו מאיר היה רגיל בכך וסתרתי מכח קושיות הגירסא [ה]חדשה וקיימתי הישנה... וכשקבע בית מדרשו במגנצא והושיט לי שרביטו אשר לא כדת בעונתה, הלכתי להקביל פניו פעמים לראות אם יסכים לדברי ולא זכיתי למוצאו פנוי, כי נטרד בראשונה על דבר תפיסת בנו ובשניה על יציאתו מן המקום, ויראו רבותי על קושיא שהקשתי...'. ר' יצחק בר' אליהו מודיע לאותו חכם, שאליו שלח את

9 כל החומר כבר הובא על-ידי גרץ בח"ז נספח ט. בק, עמ' 66—67, ואיגוס, עמ' 124—151, הוסיפו דיוקים ופולפולים משלהם. ¹⁰ שו"ת סי' ק"י.

11 איגוס, עמ' 130 מעתיק את לשון התשובה כפי שהיא בדפוס. אבל כבר העיר מ. ליבר, *REJ* 1907, עמ' 263, שבכ"י מפורש שם המלך, וצדק וועללעש בתיקונו שם, עמ' 73, ועי' גם בדבריו שם 1908, עמ' 102. גם את התחלת התשובה תיקנתי לפי כה"י, והמלה 'ברצונם' נכפלה מהשורה שלפני זה. וראה כעת E. Zimmer, *Jewish Synods in Germany during the Late Middle Ages*, 1978 p. 16 n. 3. הוא ממשיך לקשור את הדברים בפדיונו של המהר"ם.

12 שו"ת דפוס פראג, סי' רמ"א.

13 דיונו של איגוס בנספח עמ' 151 אינו משכנע, והוא מפריז בעשותו את כל עניין שחרורו של המהר"ם סניף למחלוקת עקרונית בין המלך רודולף לבין היהודים, אם הסכום שעליהם לשלם הוא מס או תשלום בעד שחרורו של המהר"ם.

התשובה, כי הוא נסע פעמיים למגנצא לבקרו, אלא שלא מצאו, ופעם אחת שמע עליו שהיה טרוד על דבר תפיסת בנו. בק, שהקדיש דיון ארוך לתשובה זו, הבין שהמדובר בבנו של המהר"ם, שנתפס על-ידי המלך. המהר"ם ערב לסכום כסף, אלא שהבן ברח. וכיון שהמהר"ם לא יכול היה לשלם — נתפס אף הוא. פלפול דמיוני זה כבר נדחה על-ידי חוקרים אחדים, אלא שהם מגיחים 'על דבר תפיסת [ר]בנו', ומפרשים שהחכם האלמוני טרוד היה בשחרורו של המהר"ם. אבל ייתכן שמדובר באמת בתפיסת בנו של הרב, שאליו נשלחה התשובה ¹⁴. תלמידי המהר"ם, הר"ח אור זרוע, הר' אשר בר' יחיאל ואחרים, עשו בוודאי למען שחרור רבם, אבל פרטי פעולתם אינם ידועים לנו. ויש עוד להוסיף, כי הכרוגיסטון הנוצרי, שהזכרנוהו, אינו בר-סמכא. הוא מספר, שהמלך שיחרר את ר' מאיר לאחר שקיבל את הסכום הנדרש, אבל ידוע שהמהר"ם נפטר במאסר, כפי שנרשם גם על מצבתו: 'ציון הלז לראש מרנא ורבנא מאיר בן הר' רבי ברוך אשר תפשו מלך רומי בארבע ימים לירח תמוז שנת ארבעים ושש לאלף השישי ונפטר בתפיסה יט באייר שנת חמשים ושלוש ולא נתן לקבורה עד ארבע ימים לירח אדר שנת ששים ושבע לאלף השישי' ¹⁵.

מדוע נכשל המשא-והמתן ולמה לא הצליחו קהילות אשכנז לשחרר את מורם ? ר' יהודה, בנו של הרא"ש, מספר: 'וסבה ליציאת אבי אדוני ז"ל היתה מפני תפישת הר' מאיר מרוטנבורק, שתפשו הא' המושל, והקהלות של אשכנז פדאוהו בממון רב, והמושל לא רצה ליקח ערב, רק לא"א ז"ל, והוצרך ליכנס ערב בממון רב וקודם שנחלק הממון על הקהלות, נפטר הר' מאיר בתפישה. והמושל העליל א"א ז"ל, באמרו כי מאחר שנפטר בתפישה קודם שפטרו מן המאסר, שבאחריותו נפטר והקהלות והוא שיהיו פורעין הממון, ונשמט מלפניו והלך לעיר אחרת ומפני יראתו מן המלכות יצא מאשכנז' ¹⁶. בנוסח אחר של הצוואה הנ"ל ¹⁷ נוספה הידיעה, שלאחר שהרא"ש קיבל עליו את הערבות 'הרחיבו הר"ם בבית הסוהר יותר טובה'. המהרש"ל מביא מסורת, שהקהילות היו רוצות לפדותו, והמהר"ם לא הניח להן, כי אמר: אין פודין את השבויים יותר מכדי דמיהם ¹⁸.

14 שו"ת מהר"ח או"ז סי' קס"ד, ועי' וועללעש REJ, 1911, עמ' 53. אין כל רמז בכל הספרות לבנו של המהר"ם. כמו-כן לא ברור, שהתשובה המדוברת נשלחה לר' חיים אור זרוע, ובוודאי שר' יצחק בר' אליה זה לא היה אחיו של רבנו פרץ, בק שם, עמ' 70, הערה 1. ר' פרץ נזכר במפורש בתשובה זו. צימלס, עמ' 5 ועמ' 77, הע' 47, נוטה לקבל את סברת בק, אולם גם דבריו אינם משכנעים.

15 לויוון, נפשות צדיקים, עמ' 35, וראה איגוס בספרו הנ"ל (עמ' 522, הע' 3) ח"א, עמ' 127, ולעיל, עמ' 542, הע' 6.

16 צוואת ר' יהודה, בית תלמוד ח"ד, עמ' 374.

17 שלשלת הקבלה, לבוב תרכ"ז, מ"ד ע"א. 18 יש"ש גיטין פ"ד ס"ו.

מצירופן של ידיעות אלו אפשר להגיע למסקנה זו: הקהילות פתחו במשא-ומתן ממושך, והמהר"ם מנען מלהתחייב לסכומים גדולים. וכשהגיעו כעבור שנים לידי הסכם על גובה הסכום, ביקש המלך ערבון מהרא"ש ועם קבלתו הסכים להיטיב את תנאי מאסרו ולשחררו לאחר קבלת הכסף, אבל בינתיים נפטר המהר"ם והדיון נמשך על שיחרור גופתו ומסירתה לקבר ישראל.

גם אינויגשהיים (Ensisheim) וגם ואסרבורג (Wasserburg) נזכרים כמקומות מעצרו של המהר"ם. בתשובה שנכתבה ממגדל אינויגשהיים נאמר: 'תוספי גיטין אין בידי ולא ספרי פסקים בארץ הנגב וסבבתי כל אלה הדברים כאשר הראוני מן השמים, ואם ימצא שהתוספות וספרי הפוסקים חולקים עלי בשום דבר דעתי מבוטלת להם, כי מה לעני יודע שיושב חושך וצלמות ולא סדרים זה ג' שנים ומחצה, העני הנשכח מכל טובה, אסקופה הנדרסת הנקרא בשכבר מאיר בר' ברוך זלה"ה'¹⁹. במקומות רבים מובאים ביאוריו והוראותיו שיצאו ממגדל אינויגשהיים. במרוצת הזמן הרשו כנראה להביא לו ספרים וקונטרסים. המהר"ם עסק שם בסידור כתביו וחידושיו, כפי שנאמר: 'תשובת מורי רבינו למה"ר אשר ממגדל אינויגשהיים וקבעה מורי רבינו בחידושיו בכתב ידו'²⁰. יש מביאים את חידושיו לבבא מציעא שכתב במגדל הנזכר, ולשם שלח לו אחיו ר' אברהם, שחיבר ספר דינים בשם 'ספר סיני', שאלה המסתיימת בברכה: 'ולך תהיה ריוח וחיים טובים'. המהר"ם פתח את תשובתו במלים: 'אין לי קלף להשיב...'. וקיצר בתשובתו, כנראה מחמת תנאי המקום²¹. בפירושו למסכת אהלות כותב המהר"ם במפורש: 'ברך גומל חסדים טובים, מאיר לעבדו וסייעני במגדל אנויגשהיים לפרש פרק כוורת'²², 'עד כאן הוספתי במס' אהלות כשהייתי תפוש במגדל אנויגשהיים', 'כל אלו הדברים סבבתי והוספתי בפרק מגדל העומד באויר במגדל אנויגשהיים, בהיותי תפוש שמה, מלבד שכתבתי כבר עליו בהיותי בביתי, שבח והלל לאלקי תפלתי, אשר לא הסיר תפלתי וחסדו מאתי ובמחשכים היה לי דברו נר לרגלי ואור לנתיבתי ולא עזבני ואל יטשני כל ימי היותי ואף כי אחרי מו"ת'²³. מדברים אלה יוצא, שבשעת כתיבתם לא ישב המהר"ם באנויגשהיים. ויש מכאן ראיה, שמקום מאסרו השני היה ואסרבורג, ושם נשתפר מצבו²⁴. רמז לכך

19 שו"ת מיימ' אישות ל.

20 שו"ת מיימ' הל' אישות סי' ל, ס' קניין סי' ל"א, משפטים סי' ס.

21 על ר' אברהם והשאלה הנזכרת, עי' א. ח. פריימן וצוק"ל, 'המאור' אדר תרצ"ה, עמ' ב—ד.

22 פי' המהר"ם לאהלות פ"ט.

23 שם פט"ו מ"א, סוף פ"ד.

24 כך גם העלה בק, עמ' 80, הערה 1, הגם שכתב את ההיפך בעמ' 77. ספקותיו של איגוס, עמ' 151, אינם משכנעים.

אפשר למצוא גם ב'יוצר' שחובר בוואסרבורג: 'שכמי מסבל דוחקו וממוסרות עבות נתקו'²⁵. על כל פנים ברור, שלתלמידיו היתה גישה חופשית למגדל ואסרבורג, שנמצא סמוך ליישוב של יהודים²⁶. אחד מתלמידיו מספר: 'וזכורני כשהייתי אצל מורי במגדל וושרבורק, שבערב שבת עשינו מדורה להתחמם כנגדה בלילה, וכשישבנו עד כמעט הייתה כלה, באו העבדים ועשאוה גדולה ואמרו בפירוש שעשאוה לנו לנחת רוח וישבו ואנחנו אצלם ושמחנו בדבר'²⁷. בדומה לר' עקיבא בשעתו, שהיה חבוש בבית-האסורים והיה ר' יהושע הגרסי משרתו²⁸, נמצא לו גם למהר"ם תלמיד, ר' שמשון בר' צדוק, שהיה משרתו בעת מאסרו בוואסרבורג, ורשם כל מנהג ומנהג של רבו ושמר על מוצא פיו.

חכמי-הדור המשיכו לפנות למהר"ם בשאלותיהם. והדברים הבאים של ר' אברהם בר אליעזר הלוי מעידים מה היה מעמדו של המהר"ם בעולמם של החכמים והפרנסים. פסקיו והכרעותיו היו להם כדברי האורים והתומים: '... והו' דיענו מה אתה דן בה ואין מצוה גדולה מזו להעמיד על הדין ועל האמת, לכן התחל תשובתך מעבר הפסק דין ובאר לנו צדדים וצדי צדדים, וצורנו יוציאך מכלאך, שלומך יאריך לעד כנפש אברהם בר' אליעזר הלוי משרתך לכל אשר תצוה, והפרנסים צוו לדיינים לכתוב הטענות והפסק, למען להעמיד כל אדם על חזקתו ועל הדין. ועליך אין לפקפק ולהרהר כי כל מה שתפסוק פסוק וחתום ותו לא מידי...'²⁹. המורה שכתב את תשובותיו מ'בור הסירה' היה בחייו כבמותו קדושה של יהדות אשכנז, ופרשת קבורתו הוסיפה הילה של זוהר לשמו הנערץ: 'וקבורה לא היתה לו עד שנת ס"ו לאלף ה'נ"ל ד' באייר לירח ואז [ה]ערה רוח נדיבה בלב נדיב אחד בק"ק [ורנקבורט] והיה שם הנדיב זיסקינד ווימפפן ופיור הון עתק עד שהביאו לקבורה בקבר אבותיו בק"ק וורמיישא ואותו נדיב נפטר אחריו וקנה שביתתו אצלו...'³⁰.

25 צונץ, LG, עמ' 361, הערה 4, ועי' בק שם.

26 איגוס שם, עמ' 152.

27 הגהות מיימוניות הל' שבת פ"ו אות ו, ולעומת זאת אין לאיות ברורות כל-כך לביקורים כאלה במגדל אינויגשהיים. בהגה' מיימ' הל' ק"ש פ"א: 'וכן הסכים מורי הר"ם במגדל איינויגש[היים] לכל דבריו כאשר פירש הר' שמשון, עכ"ל הרמ"ך תלמיד הר"ם ז"ל' (כ"ה בדפוס קושטא ובדפוסים אחרים הלשון שונה וחסרות המלים האחרונות), אין המדובר על פגישה פנים אל פנים. וגם בהל' תפלה פי"ד אות ז לא מוכח שאמר לו מה שאמר במגדל, ואפילו הל' תשובה פ"ה אפשר לפרש שמדובר בתירוץ בכתב.

28 ערובין כ"א ע"ב. 29 שו"ת מיימ' קניין סי' ל"א.

30 ברשימה זו, שהועתקה מס' מנהגים של קהלת וורמס, נשתבשו הדברים וצ"ל: שנת 'ס"ז במקום 'ס"ו' ו'באדר' במקום 'באייר', ראה לויזון, נפשות צדיקים, עמ' 8, ועי' ד. קויפמן, מונטסשריפט 1896, עמ' 126 ואילך, וראה לעיל, עמ' 544.

המהר"ם קיים בעצמו ובגופו את הדברים שכתב על קידוש השם: 'כשהאדם גומר בדעתו לקדש השם וימסור נפשו על קידוש השם כל מה שעושין לו הן סקילה, הן שריפה, הן קבורת חיים, הן תליה, אין כואב לו כלום... ותדע שכן הוא, שאין לך אדם בעולם, שאם היה נוגע באצבע קטנה באש היה צועק אפילו אם היה בדעתו לעכב עצמו, לא היה יכול. ורבים מוסרים עצמם לשרפה ולהריגה על קידוש השם יתברך ואינם צועקים לא אוי ולא אבוי...'³¹.

הרבה נכתב על יחסו של המהר"ם לפוסקים שקדמוהו, על יחסו למנהגים, על קולותיו וחומרותיו. גידמאן בשעתו תיאר את המהר"ם כטיפוס מנוגד לר' יהודה החסיד, ויצא לשבח את אי-תלותו באמונות הטפלות של הדור³² ועשהו לראציו-נאלי יותר. בימינו אף חשב איגוס למצוא הסבר פסיכולוגי לגישתו של המהר"ם, והוא מחלק את הקולות והחומרות שבפסקי המהר"ם לשתי תקופות: בצעירותו נטה להקל ואף ללעוג למנהגים טפלים, ואולם בסוף ימיו נטה להחמיר על עצמו ועל אחרים. אין כל ספק שהמהר"ם קיבל את תורתם של חסידי אשכנז, וראינו אותו מטיל את תשובת המשקל על מלשין³³. בכל ענייני תפילה וברכות הוא הולך בדרכם של ר' יהודה החסיד ושל ר' אלעזר הרוקח, וכמותם הוא מסביר מנהגים ונוסחאות בתפילה דרך גימטריאות³⁴. השפעה זו מבוארת בפירושי הפיוטים הנמסרים על-ידי המהר"ם בשם אביו רבי ברוך^{34*}. ואם גידמאן רואה סימן לעצמאותו של המהר"ם בעובדה שנמסר עליו, שלא היה מקפיד על הזוגות הן לאכול הן לדבר אחר, הרי נמסר לאחר-כך: 'לאחר הטבת חלום אין אומרים לך אכול בשמחה לחמך, כי יש לו קבלה מרבנו יהודה חסיד שאין לאמרו לפי שיש בראשי אותיותיו א'ב'ל'³⁵. ולא זו בלבד, הוא גם הסתמך בענייני הלכה על מה שראה בחלומו^{35*}. גם מחקר פסיכולוגי המטפל באופיו של המהר"ם

31 שו"ת מהר"ם ד"פ סי' תקי"ז, תשב"ץ סי' תט"ו. וראה ד. תמר, קרית ספר תשי"ח, עמ' 376.

32 *Geschichte des Erziehungswesens* ח"א, עמ' 171.

33 עי' לעיל, עמ' 536.

34 תשב"ץ סי' קי"ט, קכ"ב, רנ"ה-רנ"ח, תמ"ג, תס"ה, תקמ"א.

34* ר' מבוא לערוגת הבושם, ח"ד, עמ' 59-60.

35 תשב"ץ סי' תקנ"ג ושם סי' תקנ"א, ועי' לעיל, עמ' 529 הערה 40. גם חתנו של המהר"ם, ר' סעדיה כותב: 'מורי חמי זצ"ל אמר בשם הר"י חסיד זצ"ל, איגוס, תשובות בעלי התוספות, עמ' 286.

35* 'ולמורי רבנו מאיר ז"ל נראה בחלום דוקא בתבן וקש אין שומעין לבעל הבית האומר לפועל טול שכרך אבל במידי דאכילה כגון חטין ושעורין וא"ל טול מה שעשית שומעין לו', מרדכי ב"ק פ"א סי' א. (במהדורת א. הלפרין, עמ' 14, ציין שכן הוא בדפוס קושטא ובדגהה בכ"י אופ' 36 Add. וחסר בשאר כ"י, אבל בכולם הפיסקה קטועה).

והרוצה לגלות את השפעת הגיל על קווי אישיותו — נידון לכישלון לאור טיבם של המקורות העומדים לרשותנו, שתאריכיהם אינם חתומים ואין לקבוע מה מוקדם ומה מאוחר אלא במקרים מועטים בלבד. ומה התוצאה? קונסטרוקציה שרירותית, שלפיה נטה המהר"ם לקולות בצעירותו, על-אף הקפדתו בענייני מנהגים, אבל במרוצת הזמן, עם הצטמצמות עצמאותו וריבוי תלותו בסמכותם של אחרים, גברה בו הנטייה להחמיר. ימי מעצרו ריככו את אופיו והביאו לידי הקלות וחוסר כוח-הכרעה.³⁶

כל הבניין הזה מסתמך על תשובה אחת שבה כתב המהר"ם: 'ששאלת על שש-מעת, שאני נוהג שלא לאכול בשר בהמה וחיה אחר גבינה ומיקל בבשר עוף, בימי חורפי הייתי מתלוצץ בבני אדם העושים כן ואדרבא שריא לי מרי [היה] נראה בעיני מינות, עד שפעם אחת מסעודתא לסעודתא מצאתי גבינה בין שיני ונדרתי עצמי בבשר אחר גבינה כמו גבינה אחר בשר ואין נראה בדבר זה כחולק על התלמוד ולא כמוסיף עליו... אלא כל אלו הדברים הרחקות בעלמא נינהו וכל חד וחד מצי אחמורי אנפשיה ולעשות סייג גדר ומשמרת והיתה עטרת תפארת אב למקרא ומסורת... מאיר בר' ברוך הריני כפרת משכבו, ובבשר עוף אני מקיל כיון דעוף וגבינה נאכלים באפיקורין, וברוך תהיה כי נחמתני וכי דברת על לב עלוב הדיוט מכלב'.³⁷ אבל בתשובה זו, שנכתבה בשנת פטירתו של אבי הכותב, היינו בשנת 1276 או 1281,³⁸ מדובר על מקרה מסוים, ואין מכאן כל ראייה לשינוי כללי בכיוון פסקיו. אף אין לנו ידיעה כלשהי, שיש בה לקבוע את הסיפור הבא בימי שחרותו של המהר"ם: 'פעם אחת שכח מהר"ם ולא הניח עירובי תבשילין בשמחת תורה, שהיה בערב שבת ולא נזכר עד יום הששי בבית הכנסת שחרית והוקשה זאת בעיניו וחזר על כל צידי צדדים למצוא אמתלאות היתר... ועוד שינויי דחיקא מצא עד לבסוף שבישלו ואפו והטמינו את החמין והדליקו כדרכן'.³⁹ בסוף ימיו מצאנוהו מיקל בעניין חימום תנורים על-ידי נכרים בשבת, ולעומת זאת אנו שומעים מפיו, שלפני זה נהג לעשות מסגרת לתנור בכל ערב שבת, כדי שהשפחה לא תעז להסיקו בצנעא.⁴⁰ ודאי שיש בפסקיו חזרות מקולה לחומרה ומחומרה לקולה, אבל אין לחלקן לפי גילו של המהר"ם, אלא לפי טיבם של העניינים והתנאים.⁴¹ גילויים של מקורות חדשים היה בו להביאו

36 איגוס בספרו האנגלי, עמ' 41—48.

37 שו"ת מהר"ם ד"ל סי' ת"ק וש"נ.

38 עי' לעיל, עמ' 523. 39 ספר הפרנס סי' שט"ו.

40 שו"ת ד"ק סי' ה וד"פ סי' צ"ב.

41 עי' לדוגמא שו"ת ר"ח או"ז סי' קכ"ו, ששם ניתן הנימוק לשינוי דעתו של ר' מאיר: 'ורבו המורדות, אז שלח...'.
548

לשינוי דיעותיו⁴². ועל אחת כמה וכמה שאין לראות סימני זיקנה וחולשה בגילויי ענווה בתשובותיו ובנכונות לקבל את דעותיהם של אחרים, כגון '... ואני איני כדאי שתסמכו על דברי', 'ואם יסכימו רבותי לדברי טוב, ואם לאו הנני נמשך ונגרר אחריהם לכל אשר יעשו וטוב בעיני שלא להחמיר ולהצריכה גט לחומר א פן יתן המקדש כתף סוררת כדי לעגנה או ירחיק גדוד ונמצאת זאת העלובה עגונה כל ימיה, ושוב מצאתי כדברי בספר הרמב"ם...'⁴³. במקרה האחרון ברורה נטייה לקולה עם נכונות לקבלת דעת אחרים והסתמכות על הרמב"ם. לשיטה האמורה יש סימני נערוות וסימני זיקנה כאחד⁴⁴, ולא עוד אלא שגילויי-ענווה מצויים גם בתשובות, שכתבן בצעירותו, כשנשלחו לחכמים שהעריכם והעריצם, כגון ר' אביגדור הכהן⁴⁵.

המהר"ם לא נבדל בזה מחכמי צרפת ואשכנז האחרים; הוא מיקל וגם מחמיר, הכול לפי העניין. על קביעת עמדתו השפיעו גורמים שונים. בראש-וראשונה אימות העניין מתוך המקורות ודיעות הפוסקים הקדמונים וסברותיהם. בנדון זה אין הוא מכיר בווייתור ופשרה. למסתמכים שלא כדיון, לדעתו, על דברי הראב"ה הוא קורא: 'וצריך להיות שאני משקר או הם אינם שומעים אותי, ונייתי ספר ונחזי', אבל צריך לדעת לפרש את הכתוב בספר והמהר"ם טוען נגד החולקים עליו, כר"ת בשעתו: 'כי ידעתי שלפי שהיו להוטים לסתור דברים מיד כאשר נדמה להם סעד לדבריהם שמוהו בכתובים טרם השכילו מה למעלה מה למטה, וכן לא יעשה, כי תורת הש' אמת ואין בה נפתל ועקש והמורים כן ישכילו בהלכות ויחווירו ויצהירו דבריהם יפה יפה קודם שיורו, ולא יסמכו מכל וכל על דברי הפוסקים כי לפעמים מטעים את האדם מחמת טעות סופר'⁴⁶. ברי, שהשפעה גדולה נודעה לתנאי המקום והזמן והנהוג המקובל, ולא מעט גם לחשש שלא להשמיע דברים שלא יישמעו ולא יתקבלו. לפיכך אנו מוצאים מצד אחד לשון תקיפה, ומצד אחר — הססנות והשלמה עם מצב קיים, אם כי אינו נראה לו. הוא מתריע בדברים קשים על המנהג שנוהגים ברוב המקומות, שהאשה יושבת בבית-הכנסת עם האנשים ומליץ התינוק בחיקה, ותובע שכל מי שיש בידו למחות ימחה, 'וכל איש הירא דבר ה' יש לו לצאת מבית הכנסת פן יראה כמסייע ידי עוברי עבירה'⁴⁶. גם על המנהג להלוות מעות-צדקה בריבית הוא

42 שו"ת הרא"ש כלל נ"ח סי' א ושו"ת ד"ל סי' תכ"ו.

43 תשו' מיימ' נשים ט, שו"ת מהר"ם ד"פ סי' תתקצ"ג.

44 עי' איגוס, עמ' 44, הערה 62, ועמ' 47, הערה 73.

45 עי' שו"ת ד"ק סי' י"ב וד"ב עמ' 213 סי' קס"ב, ולהלן עמ' 565.

*45 ראה תשובות בעלי התוספות מהד' א. י. איגוס, סי' ס"ב, עמ' 140, ושם, עמ' 142.

46 תשב"ץ, סי' שצ"ז.

אומר, שהיא מצווה הבאה בעבירה. אבל הוא מוסיף: 'אמנם ידעתי כי בעונות שרבו פשט הדבר להיתר בכל מלכותנו, שמלויים מעות צדקה ברבית קצוצה והגבאים המלויים חוטאים ולא להם והמכשלה הזאת תחת ידיהם, ואין בי כח למחות... מוטב שיהו שוגגים ואל יהו מזידים, כשם שאסור שלא להוכיח בדבר הנשמע, כך אסור להוכיח בדבר שאינו נשמע'.⁴⁷ על דין מצרנות אמר שאין בכחו 'לבטל בפעם אחת, כי עשירים בעלי כיסים לא ישמעו לנו, כי יאמרו שאנו באים לחדש דבר מה שלא היה בשלפנינו'.⁴⁷*

המהר"ם התחשב לפרקים בגורם של תגובת דעת-הקהל לא רק במצווה הבאה בעבירה ובחידושים שרצה לחדש, אלא גם בעניין שנראה לו כעבירה גמורה. בשאלה, שהעסיקה רבים מבין הפוסקים, בדבר הבאת נוצרי לידי שבועה על-ידי יהודי, כותב המהר"ם:

'וכמה פעמים צוחתי כי כרוכיא על ככה ואין שומע ומרגלא בפומי שעל הדבר הזה נכסי בעלי בתים מתמוטטים והחובות מתקלקלים, מדה כנגד מדה, בקדירה שמבשלים בה מתבשלים, ואין בידי למחות, לפי שתולין באילן גדול רבנו תם, שמתיר משום דגויים שבחוץ לארץ לאו עובדי ע"ז, ועוד כי בזמן הזה כולם נשבעים בקדושים שלהם ואין תופסים בהו אלקות, ואף על פי שמזכירין עמהם שם שמים ומכוונין לישו, מכל מקום אין מזכירין שמו בפירוש, ואם בלבבם מחשבים דברים שבלב אינם דברים, ועוד כי דעתם לעושה שמים וארץ... ואפילו באיסורים גמורים שאין להם שום צד סמך להיתר אינם נשמעים, לא כל שכן בדבר זה, שיש להם קצת משען ומשענה שלא ישמעו לנו... והמגיד כי אני הוריתי להתיר כיחש לך, כי בכל דבר שהגדולים חולקים, אני מורה להחמיר, לבד מהיתר פשוט, שפשט היתירא על פי מנהג קמאי דקמן'.⁴⁸ על אף דבריו האחרונים אנו מוצאים את המהר"ם עומד על דעתו ומיקל, אף-על-פי שתלמידו הראה לו שרבו, ר' יצחק אור זרוע, פסק בשם רבנו שמחה להחמור והביא ראיה לדבריו ממעשה שבא לפני הר"י — ולא השגיח, והתלמיד מוסיף: 'ושוב מצאתי כן בספר המצות משום רבינו יהודה... ושוב הרצו הדבר לפני רבינו מאיר שכן ראו בספר המצוות, ולא השגיח'.⁴⁹

סתירות מעיר אלו אפשר למצוא גם ביחסו לפוסקים הראשונים. במקום אחד

47 שו"ת מהר"ם ד"פ סי' ע"ג, ועי' במקורות שציין שם המו"ל ר"ם בלאך, ובשו"ת ד"ב עמ' 57 סי' תע"ו. וראה י. כ"ץ, בין יהודים לגויים, עמ' 44. ועוד בחייו מסרו בשמו של המהר"ם כאילו התיר את הדבר והוא מכחיש את השמועה בתוקף: 'לא יצא דבר זה מפי מעולם ואפי' איני מבין אותו לשון שכתבת שאמרו לך משמי', שו"ת מהר"ם ד"ל סי' רל"ז. *47 איגוס שם, עמ' 164, סי' פ"ג.

48 שו"ת ד"ב, עמ' 294, סי' שפ"ו, ועי' לעיל, עמ' 234.

49 מרדכי ב"ק רמז קע"ב. ועיין בתשובות מיימוניות נזיקין סי' כ"ב.

הוא אומר: 'אמנם מנהגינו לפסוק בכל דבר כדברי רבינו אלפס בדבר שלא נחלקו עליו התוספות, אמנם איני זוכר בשום דבר שהתוספות חלוקים עליו כי כל דרכיו משפט צדק'⁵⁰. ועל הרמב"ם הוא אומר: 'אמנם משבא לידי ספר רבינו משה בן מיימון זצ"ל נשאלתי מאת כבודך שאלה זו, אמרתי בלבי אשאל באורים ותומים ודבר מה יראני וכיבדתי לך וכאשר מצאתי סברתו על סברתי חלוקה, חזרתי לדבריו כי כל דבריו דברי קבלה הם ואף אם מסברא בעלמא פסק רבינו כן, מי אנכי וסברתי, לבי כמלא נקב סידקית ולא לחלוק על סברת רבינו כפתח האולם'⁵¹. אבל עם זאת לא נמנע מלחלוק גם על שניהם⁵². דברי השאלות ודברי רבנו תם גם יחד הם בעיני המהר"ם דברי קבלה ודברים מוסכמים⁵³, ובכלל מ'י ירים ראשו ולבו על גאוני עולם הללו המאור הגדול רבינו גרשום והגאונים רבינו ר' אלפס והרמב"ם ורבינו ישעיה מטראני ואל יטעה שום אדם לחלוק עליהם שום חסר לב'⁵⁴. אבל לא תמיד מצא את כל אלה, שדבריהם דברי קבלה, במחנה אחד, והיה עליו להכריע⁵⁵. ולכן אין לראות במשפטי הערכה מעין אלה משום כלל גדול. ועל כל פנים אין למדין מכללות ומסטיות על שינויים באופיים של הראשונים, או על חוסר עקיבות. דברי התפעלות מראשונים וקדמונים, המגיעים לעתים עד כדי פאתיטיות, קשורים לרוב בעניין מסוים, שעמד לדיון ולהכרעה. המהר"ם מרבה להביא דעות של גאונים וראשונים כסעד וסיוע, כדי להבליט את ערכם. אין ספק שהתחשב ברוח הדור, שראה את עצמו עומד על גבם של ראשונים, אבל עם כל זאת שמר על מידה גדולה של עצמאות יותר מאשר חכמים אחרים, ואף יותר מרבו, ר' יצחק אור זרוע. לעתים קרובות הוא חוזר למקורות הראשונים, היינו לבבלי, לירושלמי ולברייתות, ומסיק מתוכם הלכה למעשה ותשובה לשואלים⁵⁶.

[ג]

ירושתו הספרותית של המהר"ם עניפה ורבת-פנים. בית-מדרשו היה מקום אסיפה ועריכה של תורת הראשונים, ובפעולות תלמידיו ניכרת יפה השפעתו הגדולה של מורם. המהר"ם עצמו החל כנראה באיסוף תשובותיו, וכינס גם את

- 50 שו"ת ד"ב, עמ' 138, סי' ד, ועי' ד"ק סי' פ"א. 51 שו"ת ד"ל סי' תכ"ו.
 52 עי' שו"ת ד"ב, עמ' 223, סי' קצ"ו שם הוא מכריע כר"ח ולא כרי"ף, ועי' בהגהות מיימוניות, ועי' להלן, עמ' 554.
 53 שו"ת ד"ל סי' ש"ו, ד"ב, עמ' 189, סי' פ"א. ד"פ סי' תתקפ"ב.
 54 ד"ב, עמ' 286, סי' של"ט. 55 עי' שו"ת ד"ק סי' פ"ח, ד"ב, עמ' 179, סי' ס"ז.
 56 שו"ת ד"פ סי' צ"ו, סי' צ"ז, ד"ל סי' רפ"ו, ד"ב, עמ' 186, סי' ע"ח, עמ' 218, סי' קע"ז, עמ' 224, סי' קצ"ח ועוד. ור' לעיל, עמ' 525 ועמ' 533.

תשובותיהם של הגאונים והראשונים שעליהם הסתמך¹. וכך נהגו גם תלמידיו כשבאו לכנס את תורת רבם. אין קובץ אחד של תשובות דומה לרעהו. בכולם נמצא חומר משותף רב, אבל בכל אוסף יש תשובות, שאינן אלא בו; וכולם אתה מוצא מלבד מאות התשובות החתומות בשמו של המהר"ם, עשרות תשובות של חכמים אחרים, של גאונים וראשונים, וכן של בני-דורו ושל תלמידיו, ועל-ידן תשובות סתמיות רבות, שלא תמיד יש בידינו לזהותן.

הקובץ הראשון של תשובות המהר"ם נדפס בקרימונה בשנת שי"ז (1557), ובו שט"ו סימנים. כחמישים שנה לאחר-כך נדפס בפראג² כתב-יד אחר של תשובות מהר"ם, שהיה באוצר ספריו של ר' חיים איש אולמא מפוזרדא. קובץ זה מכיל אלף ועשרים סימנים, ור' משה אריה בלאך הגיהו על-פי כתב-יד והוציא במהדורה מתוקנת בפרעסבורג בשנת 1895³. המחברים רגילים לקרוא לדפוס הראשון 'תשובות ר' מאיר הקצרות', ולשני — 'הארוכות'. עוד לפני-כן, בשנת תר"כ (1860), הדפיס ר' רפאל נתן נטע רבינוביץ קובץ נוסף מתוך 'כ"י ישן נושן על קלף'⁴. מספר התשובות שבקובץ זה מגיע לחמש מאות ושבע, אלא שכתב-היד שעל-פיו נדפס, היה לקוי, והוא מתחיל רק בסי' נ"ז, וגם חסרות בו תשובות במקומות אחרים, בסך-הכול כמאה עשרים ושתיים תשובות. תשובות חסרות אלו נמצאו בכ"י פארמה, והדפיסן ר' משה אריה בלאך בצירוף תשובות שבכתב-יד אמשטרדאם ופראג, ועם ליקוטים מכ"י מינכן וכ"י הלברשטם, בספר 'שערי תשובות מהר"ם בר' ברוך', ברלין תרנ"א (1891). תשובות המהר"ם שבכ"י אוקספורד מספר 765⁵ פורסמו על-ידי י. ז. כהנא (ירושלים תש"ג), שליקט מתוכן תשובות שלא נדפסו קודם-לכן וגם תשובות שנדפסו, ובכ"י אוקספורד הן באות בשינויים חשובים⁶.

1 שו"ת ד"ב, עמ' 193, סי' צ"ט, ועי' לעיל עמ' 528.

2 שס"ח, (1608), ואחר-כך בסדילקוב ב-1835.

3 הוצאה זו נדפסה בשנייה בבודאפעסט 1896, בשער נאמר אמנם: 'מוגה ומתוקן עפ"י סופרים (כ"י) ועפ"י ספרים (הנדפסים) ועפ"י הסברא וההשערה עם הערות והארות וכו' כמש"נ בפרסבורג בשנת תרנ"ה הובא לבית הדפוס ע"י ר' יוסף שטערנבערג', אבל שמו של בלאך לא ייפקד ולא ייזכר.

4 מקום ההדפסה, לבוב, נזכר בסוף הספר, ועי' גם בחתימת המעתיק.

נזכר בסוף הספר, ועי' גם בחתימת המעתיק.

5 מאוסף אופנהיים, ומספר 844 מרשימת גייבורער.

6 נדפסו תחילה בירחון 'סיני' בהמשכים, ואחר-כך הופיע חלק ראשון כמחברת בשמונים עותקים. המשך הופיע ב'סיני' שי"ב, עמ' ש"ה, שי"ג עמ' פ"ב. הרש"א ווערטהיימער, גנזי ירושלים, ח"ג עמ' ט—י"ג, הדפיס י"ח סימנים מתוך כ"י, שהיה בידו, ואין בידי ידיעה על גורלו של כ"י זה. תשובות אלו נעלמו מעיני החוקרים וגם מאיגוס, שהדפיס בספרו, תשובות בעלי התוספות, סי' נ"א, סי' ס"ג, שתי

כתב־יד נוסף של תשובות המהר"ם נמצא בספריית לגינגראד ונבדק על־ידי ⁷. כמעט כל התשובות שבו נמצאות גם בקבצים האחרים, ורובן — בתשובות מיימוֹניות, אלא שבכתב־היד יש נוסחאות מתוקנות וגם הוספות. גם שמו של מסדר הקובץ ידוע, כי הוסיף בסיומה של אחת התשובות: 'ואני המחבר יב"א מכל"ו נראה בעיני הלכה למעשה שמקיימים את השטר על פי קרובים...'. גם לאחר־מכן באות תשובות אחדות בחתימה זו, ופעם אחת גם במפורש: 'יצחק בהר' אליקים מכל"ו'. ראשי־התיבות האחרונים הם ברכת המתים: 'מנוחתו כבוד לעולם ועד'. בתשובותיו מזכיר אותו יצחק את מורו הקדוש, יצחק זה אינו אלא ר' יצחק בר' אליקים משטראובינג. המהר"ם עצמו מעיד על עיסוקו של תלמיד זה בעריכת תורת רבו. במקום אחד הוא כותב לשואלו: 'ובתשובה הארכת בדבר זה והתשובה תמצא בידי חברנו הר' יצחק משטראובינגא' ⁸. ובמקרה אחר הוא אומר: 'ועיין בפרישתי בנדרים והם ביד חברנו הר"ר יצחק משטראובינג' ⁹. זהותו של ר' יצחק בר' אליקים עם ר' יצחק משטראובינג מוכחת מתוך הכתובת: 'תשובה של הר' יצחק בה"ר אליקים משטראובינג', שעליה בא על החתום: 'יצחק בהר' אליקים מכל"ו' ¹⁰.

אוסף של תשובות המהר"ם, מהן בנוסח שלם ומלא ¹¹ יותר מאשר בקבצים אחרים ומהן בלתי־ידועות לגמרי ממקורות אחרים, נמצא בחיבור הידוע כתשוֹבות מיימוניות, וערכו רב. בירור טיבו של אותו חיבור קשור בשאלת הגהות מיימוניות. שעה שר' שמשון משנץ, ואפילו ר' יצחק אור זרוע, עמדו ותהו למראה ספרו של הרמב"ם, הסותם את דבריו ואינו מביא ראיות ונימוקים לפסקיו, ויחסם אליו היה יחס של הערכה אגב הסתייגות, קבע המהר"ם יחס אחר, שפירושו היה סיגול החיבור על־ידי הוספת החסר בו. המהר"ם עצמו ליקט חלקים שונים של

תשובות, שכבר נדפסו, ע"י ווערטהיימער, סי' י"א וסי' י"ד. רי"ז כהנא ז"ל החל בהדפסת 'תשובות פסקים ומנהגים' של המהר"ם על־פי ספרי־דפוס וכתב־יד לפי סדר השלחן ערוך. הופיעו ח"א לאו"ח, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"ז, ח"ב ליו"ד (תש"ך) וח"ג הכולל הלכות שמחות (תשכ"ג), וחבל שלא נמצא ממשיך למפעל זה.

7 הצילום נמצא בידי חברת 'מקיצי נרדמים' והוא הושג באמצעות משרד־החוץ שלנו בשנת 1950 יחד עם עוד שני צילומים של כתב־יד.

8 שו"ת ד"ב, עמ' 291, סי' שס"ד.

9 תשובות מיימ' קניין סי' ל"ה. ואמנם שם נאמר: מגוטינגן, אבל אין ספק שוועללעש REJ 60 (1910), עמ' 57, הערה 1, צדק בהגהתו, אלא שטעה בתרגמו את המלה 'חברנו' Collègue ואין פירושה אלא תלמיד, ומקומו הוא ברשימת התלמידים ולא בזו של השואלים והמשיבים.

10 שו"ת רשב"א ח"ב סי' כ"ז—כ"ט.

11 השווה לדוגמה ד"פ סי' שט"ז עם שו"ת מיימוניות משפטים סי' ל"ב.

ספר הי"ד והוסיף עליהם פסקים של חכמי צרפת ואשכנז. בקטעים שנשארו מלי-קוטים אלה אנו מוצאים הערותיו של המהר"ם, דברי הסכמה כגון: 'וכן ראוי לדון ודין יפה הוא, והזהר בדין זה שכבר טעו בו כל בעלי הוראה והוא דבר של טעם שראוי לסמוך עליו ולדון', אבל גם דברי הסתייגות: 'ולא יראה דין זה, ודין זה פלא בעיני, ואני אומר לאסור'¹². ממנו למד וכמוהו עשה תלמידו, ר' מאיר הכהן מרוטנבורג, מחברן של ההגהות המיימוניות. תכלית חיבורו היתה: לצרף לדברי הרמב"ם, בכל מקום שראה צורך בכך, את דעותיהם של חכמי צרפת ואשכנז, את פסקיהם ואת תשובותיהם. הגהות אלו נדפסו על-יד ספר משנה תורה לרא-שונה בקושטא בשנת רס"ט (1509). מדפיסי הרמב"ם בוויניציה בדפוסו של בומברג בשנת רפ"ד (1524) הדפיסו את ההגהות הללו לפי כתב-יד אחר, וההב-דלים שבין שני הדפוסים בולטים ביותר. וועללעש, שהקדיש מחקר מיוחד להג-הות¹³, לא בדק את הדפוס הראשון, ונלאה למצוא פתרון לשאלות שהעלה ויש שהגיע גם לפתרונות מוטעים. השוואת דפוס קושטא¹⁴, מראה, שחלקו של ר' מאיר הכהן בהגהות הוא רב יותר מאשר נראה בדפוס בומברג ובכל הדפוסים האחרים, שנעשו כמתכונתו. בסופן של עשרות הגהות בדפוס קושטא נמצאת החתימה 'רמ"ך', או 'עכ"ל הרמ"ך תלמיד הר"ם ז"ל'¹⁵. וחתימות אלו חסרות בדפוסים האחרים, אם כי אין כל הבדל בתוכנו ובלשונן של אותן הגהות. לפיכך מסתבר, שרוב-רובן של ההגהות שבדפוסים האחרים הן של הרמ"ך. ובאמת מצאנו הגהות בדפוסים המאוחרים בגוף ראשון, כגון: 'ולא הבינתי דאדרבה אם לא יקיים תנאו בכל אלה...'. או: 'נראה לי דילוג על פי ס' המצוות'¹⁶. ובדפוס קושטא נאמר: 'הקשה הרמ"ך דאדרבה אם לא יהא בתנאו...'. 'כך הגיה הרמ"ך על פי ס' המצוות...'. ובדפוסים הרגילים שגורות הלשונות, 'ואני המעתיק

12 ליקוטים אלה נשארו בשו"ת מהר"ם ד"פ סי' תר"מ, תרמ"א, תרנ"ט ותרס"ב ובכ"י וינה ובדפוס של המרדכי בכמות גדולה בהרבה, ע"י ש. כהן, מרדכי בן הלל (גרמנית), עמ' 87.

13 הגורן, ח"ז, עמ' 35—59.

14 השתמשתי בטופס שלם של דפוס קושטא, יקר-המציאות, שבספריית שוקן. בס' משנה תורה, מהד' שבתי פרנקל (ירושלים תשל"ה), מודיע המו"ל (מבוא, עמ' 13) שהגהות מיימוניות הוגהו על-פי דפוס קושטא ועל-פי כ"י אוקספורד 569, קמברידז' D. d. 13, 1 וטיבינגן (ברלין) A 7, אבל הדפיסו רק את הנוסח המתוקן מבלי לציין את מקורו.

15 הל' ק"ש פ"א אות ט, פ"ב אות פ, פ"ד אות ב, פי"ב אות ד, הל' תפלה פ"ו אות ז, הל' תפילין פ"א אות ד, הל' מזוזה פ"י אות ז, ברכות פ"ה אות ב, שבת פט"ז אות ל ועוד.

16 הל' לולב פ"ח ה"י אות ר, הל' מכירה פ"ו ה"ד אות ד.

נראה לי, 'ואני המעתיק מצאתי'. וועללעש¹⁷ רואה במעתיק זה את המחבר הק' דום של ההגהות, שלו הוא מייחס את כל המקומות, שבהם נמסר על מנהגי המהר"ם, והוא מזהה אותו עם ר' שמשון בר' צדוק. אבל השוואת דפוס קושטא מבטלת השערה זו:

<p>הלכות שבת פט"ז אות ל:</p> <p>אמנם לי המעתיק אמר הר' יצחק בהר' מאיר שראה בטרומיש העירובין וקבלה בידם שנתקנו בימי רש"י ולא היה בהם היכר ציר והקשה לבני העיר מהא דריש לקיש, ובלשון הזה השיבו לו: האשכנזים טועים בפירוש סוגיא זו ופירשו לו כפירוש הר"ם. הרמ"ך.</p>	<p>דפוס קושטא:</p> <p>ולי המעתיק אמר הר"י שראה בטרומיש עירובין שקבלה בידם שנתקנו בימי רש"י ולא היה בהם היכר ציר והקשה לבני העיר מהא דריש לקיש, ובלשון הזה השיבו לו: האשכנזים טועים בפירוש סוגיא זו ופירשו לו כפירוש הר"ם.</p>
---	---

אין אפוא כל ספק, שהמעתיק הוא ר' מאיר הכהן ולא אחר. כתב־היד שבו השתמשו מדפיסי קושטא היה מאוחר בזמן מזה של מדפיסי ויניציה. אותו מעתיק העתיק בעיקר את הגהותיו של ר' מאיר והוסיף עליהן אחרות. יש פרקים שלמים, שבהן ההגהות שבדפוסים נבדלות לגמרי, ולעומתם פרקים שלהם הגהות רק באחד מהם. בדפוס קושטא מובא הרבה יותר מספרי הפוסקים, מספר מצוות גדול, ספר הרוקח, ספר מצוות קטן ומספרו של רבנו שמחה, סדר עולם, ואלה הן כנראה הוספות על החיבור המקורי. הבדל חשוב שבין דפוס קושטא לבין הדפוסים האחרים הוא בזה, שבראשון כלולות התשובות בתוך ההגהות. ונראה לי, שכן היה הדבר גם בכתב־היד שהיה לפני המדפיסים בוויניציה, אלא שמטעמים טכניים ומשום שהתשובות שבכתב־היד שלהם היו מרובות, הפרידו בין הדבקים וסידרו את התשובות לאחר כל ספר וספר. בדפוס מוצאים בהגהות רמזים לתשובות, כגון: 'אמנם מורי ורבינו פסק בתשובה כדברי רבינו המחבר וטעמו הלא היא כתובה בסוף ספר זה בסי' י"ו', אבל בכתב־היד באה אחרי המלה 'וטעמו' עצם התשובה, והמדפיסים הוסיפו את הרמז¹⁸. מלאכתם זו של המדפיסים לא נעשתה בשלימות, והם השאירו בהגהות לא רק תמציתן של תשובות¹⁹, אלא גם תשובות שלימות של המהר"ם ושל אחרים²⁰. ומצד שני אנו מוצאים בתשובות עניינים שהם הגהות, ועל־כל־פנים לא תשובות²¹, ורק מפאת אריכותם הוצאו מתוך

17 שם, עמ' 44—45.

18 הל' אישות פ"ד ב וכן במקומות רבים אחרים, עי' ברשימתו של וועללעש עמ' 52.

19 הל' תפלה פ"ח ט, תפילין פ"ב ב, שבת פ"ב ה, איסורי ביאה פי"ח אות ו.

20 הל' אישות פי"ב ח, תשובת רבנו תם; שם פי"ד אות ג, שם אות ל תשובות המהר"ם; שם פכ"ג אות ט, תשובה מתוך חידושים של ר' שמואל בן גטרונאי; איסורי ביאה פי"ח אות א, תשובת הרשב"א. 21 אישות סי' ל"ה, ל"ו, ל"ז.

מסגרת ההגהות. וגם אם נאמר, שהפרדה זו כבר היתה בכתב-היד שלפני מדפיסי בומברג, אין ספק שההגהות והתשובות יצאו מידי מסדר אחד, ואין צורך בהשע-רות שהשמיעו חכמים בניהון זה *21.

גיסו של ר' מאיר כהן ותלמידו של המהר"ם, ר' מרדכי בן הלל הכהן, שנהרג על קידוש השם, לפי הנראה בשנת 1298, חיבר בהשפעת רבו את ספרו הקומ-פילאטורי הגדול, הנקרא 'ספר המרדכי' *22. מאז חיבורו של רב אלפס זהו הניסיון המקיף ביותר להצמדת פסקי ההלכה לסוגיות התלמוד הבבלי לפי סדר המסכתות. בדרך זו הלכו פוסקי אשכנז שקדמו לו, הראב"ן, הראב"ה ובעל אור זרוע, והגם שהמרדכי לא הגיע למעלתם מבחינת המקוריות והחידוש *23, הרי עלה עליהם מבחינת כמות המקורות שעמדו לרשות המחבר ומבחינת היקפו של החיבור, אלא משפתח ר' מרדכי בר' הלל את שערי חיבורו לרווחה נפרצו גדרותיו ונוספו בו הגהות וצורפו אליו תשובות ומעשים. מספר פסקים נעשה לילקוט של היצירה ההלכתית בצרפת ובעיקר באשכנז על כל רבגוניותה. למעשה נמצא במרדכי צירוף של תוספות, פסקים ותשובות. נקודת-המוצא הם דברי התלמוד — לרוב בנוסח הרי"ף — או פסקו של הרי"ף, לאחר-מכן באים לרוב דברי תוס-פות מבתי-מדרש שונים, פסקיהם ותשובותיהם של חכמי צרפת ואשכנז. אפשר היה בנקל לראות בס' המרדכי חיבור צמוד לרי"ף, ואמנם נמצאו כתבי-יד

*21 הגורן שם, עמ' 52 ואילך.

22 לפני מאה שנה כתב ש. כהן מונוגראפיה חשובה על הספר בשפה הגרמנית (S. Kohn, *Mordachai ben Hilel*, Breslau 1878) שתורגמה לעברית בידי י. א. זיידמן ופור-סמה בסיני כ ט—ט"ו (תש"ג—תש"ה). לבעיות הכרוכות בספר הקדיש מר א. הלפרין את עבודת-הדוקטור שלו (אייר תשל"ח) 'ספר המרדכי השלם, מסכת בבא קמא', חלק א מבוא, חלק ב כולל מהדורה ביקורתית של המרדכי לב"ק, וחלק ג 'קיצור מספר המרדכי לרבינו שמואל שליטשטאט'. עבודה רבה השקיע בחיבורו, גם תרם לפתרון של שאלות אחדות, אבל מתוך הנחה 'שאין הספר קומפילציה כי אם חיבור הלכה מובהק. . . .' (עמ' 33) הגיע לכלל מסקנות מוטעות לגבי צורתו המקורית של החיבור. *22 לעתים רחוקות מביע ר' מרדכי את דעתו או מכריע בין החולקים, וגם אז הוא משתמש בלשונות 'ונראה לי אני ההדיוט' או 'ולי ההדיוט נראה', ר' במאמרו של ש. כהן הנ"ל, עמ' 56, ושם הע' 3. ברם יש שהסופרים שינו ובמקום 'ואני הדיוט ק"ל' כתבו 'ולמורי הר' מרדכי קש' לו, ר' א. הלפרין, ח"א, עמ' 108. ונראה שתלמידים הוסיפו את דברי הרב בחייו. בכ"י ששון 534 במרדכי למס' יומא רמז תשכ"ז (הגהה 'כתב ריב"א וכו' אינה בכ"י) נמצאת תוספת בפנים אחר המלים 'ואפילו של שבת מזכיר כדפרישית' וז"ל: 'ושמעתי משם הר"ר שמואל מבמ-ברק (ר' לעיל, עמ' 429) שהי' דוחה ראייה של הראב"ה שהביא מהא דפרק במה מדליקין. . .'. ובסוף התוספת נאמר: 'כך נזרקו הראיות והדחיות מפי ר' מרדכי מאור עיני. ע"כ הגהה'. הדברים לא היו בספר המרדכי שלפני התלמיד, והוא הוסיף מה שקיבל מפי מורו.

שהעתיקו מדבריו על גליונות הרי"ף²³, בעיקר את חלק התוספות שבו ואת התשובות של המסכתות או של הסדר. מבחינה זאת קיים דמיון רב בין ההגהות לספרו של הרמב"ם ובין ספרו של ר' מרדכי. לא רק ששניהם שאבו מאותם המקורות, אלא גם השתמשו בהם בדרך אחת, ואף בלשונות-פתיחה-וסיום דומות בהרצאת הדברים. דמיון זה הביא חוקר אחד לידי סברה, שר' מרדכי השתתף בחיבורן של ההגהות לרמב"ם ואף חשב למצוא ראיות לדבריו, שביטולן כבר הוכח²⁴. גם אין צורך לומר, שאין להסיק מסקנות מדמיון בעניינים ובלשונות בשני חיבורים, בעלי אופי קומפילאטורי מובהק, כשמחבריהם היו תלמידיו של מורה אחד. גורלו של המרדכי לא היה שונה מזה של ההגהות המיימוניות. אם התלמידים שינו והוסיפו הרי המעתיקים של החיבור עשו בו כבתוך שלהם. אין אנו יודעים מה היתה דמותו המדויקת של החיבור כפי שיצא מידי מחברו. כתב-היד המתוארך הקדום של החיבור הוא כ"י בודפשט, שכתבתו נסתיימה בשנת ג'פ"ן, קל"ג (1373), כלומר שמונים וחמש שנים אחר פטירת המחבר. ארבעה כתבי-יד שנכתבו סמוך מאוד לתאריך זה — בשנים 1385—1393 — שלושה מהם נבדלים במידה כזאת מכ"י בודפשט, שיש הכרח לשייכם למשפחה אחרת — וההבדלים בתוך אותה משפחה אף הם אינם מעטים²⁴. יש לנו עדות מאלפת מאותן שנים, שבהם נכתבו כתבי-יד הנזכרים על מציאת ההבדלים בין כתבי-היד וגם על נסיבות התהוותם. ר' יוחנן בן ר' מתתיה מפריס כותב למהר"י כ"ץ בשפירא: '...הלא ידעת אם לא שמעת יש שנה וחצי בסבת תהפוכות בני דורינו כבדו רגלינו ונתפסו ספרינו ספרי תלמוד ופסקי מימון וקוצר ואלפס ואגבן

23 מטיפוס זה הוא כ"י בריט. מוז. Add. 17049—50, הכולל את הרי"ף כשעל גליונו-תיו נמצאים הפירוש המיוחס לרש"י ותוספות עם הוספות מהמרדכי. לפעמים נמצאת בסוף הדיבור החתימה 'תוס' ומרדכי'. בסוף כל כרך כתובות התשובות שבמרדכי, כשהכתורות הן מהסוג של 'אחל התשובות מיבמות'. בסוף מסכת שבועות נאמר: 'וסליקא מסכת שבועות וסיימתי הפירוש והתוספות והאלפסי ביום אחד עשר לחדש אייר שנת קמ"ו (1386) לפרט לאלף הששי', ובסוף מסכת עירובין: 'שבח לשוכן בערבין אני שמעיה הסופר כתבתי זה הסדר מועד להה"ר משה בן הח"ר יוסף בשנת קנ"ד (1394) לפרט לאלף הששי בכ"ח יום ל(ר)ח' תמוז השם יזכהו להגות בו הוא וזרעו'. לסוג זה של כתבי-יד שייך כ"י מרצבך, שאותו תיאר רנ"ן רבינוביץ (דק"ס לביצה, עמ' 13, וש. כהן, עמ' 15), כ"י אופ' 6—7, כ"י מיכאל 46—47, כ"י מיכאל 613 וכ"י מיכאל 622 (שניהם נכתבו בידי אותו סופר: יהונתן בן הנ' ר' שבתי), וכ"י ברלין 11. וכ"י ירושלים Heb. 4° 621, שבו הועתקו גם דברים רבים מ'אזק', כלומר מ'אור זרוע קטן'.

24 את הדעה הנ"ל השמיע שמואל כהן במאמרו הנ"ל עמ' 44, והיא נדחתה בצדק על-ידי וועללעש בהגורן שם, עמ' 52. העובדה שבמרדכי כ"י מיכאל 583 (אוקספורד 667) נמצאים 'ליקוטי מיימוני' מוכיחה רק מודעות הקירבה שבין החיבורים.

24 ר' א. הלפרין ח"א, עמ' 24 ואילך.

ספרים רבים בבית המושל בחצר על פני ארצה אם לא עליו וקונטרסין אשר לא עלו על לב, מועטים אשר אולי ליחידים נשארים, או טמונים לא ביד הצר נמצא אשר במאסר שלחתי לבעליהן להעתיק. בתשובתו מביא ר' יוחנן את לשון המרדכי, כפי שהביא אותו השואל, וממשיך: 'ואני לפי מיעוט שכלי לעת כזאת ומעוט ספרים וקוצר לב אין דעתי כן כי המרדכי לא משמע כן... ולפיכך המרדכי אשר לפני... ולפיכך הוסיף במרדכי אשר אצלינו...'. ובעניין אחר שבאותה תשובה כותב ר' יוחנן: 'ועתה על דבר הגט שמעתי... שכך מנהג גדולים וכן נהגתי והוספתי ע"פ הג"ה מרדכי ישן שכתב בגיטין... ואיתא בהגה' במרדכי תשובה של רש"י...'.²⁴ תשובות אלו של ר' יוחנן נכתבו בוודאי לפני הגירוש מצרפת בשנת קל"ה (1395), הוא מתייחס לתפיסת הספרים כשנה וחצי קודם-לכן, כלומר לשנת 1393, ואת המרדכי שבידו, שהיו בו הגהות, הוא מציין כ'מרדכי ישן' ומעמיד אותו מול המרדכי של השואל. יש מקום לסברה שאותם קונטרסים ועלין שאותם ציווה ר' יוחנן להעתיק, הועתקו על גליונותיהם של ספרים שנשארו בידיהם, וביניהם תפס המרדכי מקום בראש. כתב-יד שהגהו-תיו מעטות יחסית — כמו כ"י בודפשט — אינו בהכרח קרוב יותר לספר המקורי מכתב-יד אחרים.²⁵ כבר בראשית המאה החמש-עשרה הבחינו המחקרים בין 'מרדכי דבני ריינוס' לבין 'מרדכי דבני אושטרייך'. והמדובר אינו רק בהבדלי-נוסח אלא בחומר שונה. תלמידו של ר' ישראל איסרליין מוסר בשם רבו 'דכל מה שכתוב במרדכי רינוס ולא כתוב במרדכי אושטרייך בכלן יש לפקפק'.²⁶

²⁴ שו"ת מהרי"ל החדשות, מהד' י. סץ, ירושלים תשל"ז, עמ' ק"ז. דברי ר' יוחנן בתחילת דבריו 'בהיותי במאסר בעלילת דברי תורה' אינם ברורים כל צרכם. בפתיחה המקבילה לחלק השני של התשובה, שם, עמ' שמ"ג, רק: 'בעלילת דברים'. ור' שם, עמ' ק"ח, ושם עמ' שמ"ה, במהרי"ל נמצאת הלשון 'וכן איתא ביש מרדכי פ' כל הבשר' (עמ' ס"א) או 'וכן תמצא ביש מרדכי' (עמ' ס"ב) וכנראה ר"ל: בספרי מרדכי מסוימים ישנו עניין זה. ועל מובאות מהמרדכי שאינם בדפוס, ר' במבואו של המהדיר הרב י. סץ, עמ' 14, הע' 6.

²⁵ ר' א. הלפרין, ח"א, עמ' 36—38, עמ' 110 ואילך ותוספות הן לא רק בכ"י מרצבכר 8 (ר' נספח ד) אלא גם בכ"י בודפשט, ר' ח"ב, עמ' 20 סי' ט"ז, הוא לשון תוס' רבנו פרץ לב"ק שם. עמ' 21 סי' י"ט, לשון תוס' שלנו, עמ' 24 סי' כ"ג, תוס' ר"ף, עמ' 25, עמ' 29 סי' כ"ח, תוס' שלנו. ורבים הם דברי הר"י שהועתקו כנראה מפסקי ר' חזקיה ונמצאים כלשונם ב'הגהות הרא"ש', ר' עמ' 43 סי' ט"ו, והגהת הרא"ש פ"ג סי' ח, עמ' 45 סי' י"א—י"ג והגהות הרא"ש פ"ג סי' ד—ה. מעבר לשאלה היסודית אם במצב כתב-היד של המרדכי ניתן בכלל להגיע לכלל מהדורה אחת ביקורתית של הספר, הרי יש לפקפק אם מהדורה זו צריכה להתבסס על שני כתב-יד בעוד שלעומתם נמצאים שמונה השייכים למשפחה אחרת ושמונה הם בעלי נוסח משולב ואחד יחידאי. ר' בטבלה של א. הלפרין שם, עמ' 26.

²⁵ לקט יושר, ח"א, עמ' 52, ור' תרומת הדשן סי' ע"ו.

מצד שני כותב ר' יוסף קולון: 'וגם מדומ' אנכי שראיתי במרדכי הגדול מאושטריך אשר יש בו כמה דברים אשר אין מצוים במרדכי שלפנינו'²⁶. ואמנם אין כמעט כתב־יד, שאין בו תוספות והגהות. הן נכתבו בשולי הגליונות, בצורת 'חלונות', בתוך הספר תוך ציון 'הגהה' ולפעמים תוך השמטת הציון. החומר של תוספות והגהות אלו בא בחלקו מאותם המקורות שמהם נלקח החומר שבגוף המרדכי ובחלקו מחיבורים שלא היו בידי המחבר ושנודמנו לידי המעתיקים. מן המרדכי נעשו גם קיצורים. הידוע שביניהם הוא זה של ר' שמואל שליטשטאט^{26*}, המכונה 'מרדכי קטן', או 'מרדכי קצר', שחיבורו נסתיים בשנת קל"ז (1377). ברם, גורלו של הקיצור לא היה שונה מזה של המרדכי עצמו, בכתב־יד שנכתב בשנת קנ"ג (1393) נוספו בגליונות הגהות רבות וחשובות²⁷. כמקור צויין פעמים רבות 'לשון מ"ג', כלומר 'לשון מרדכי הגדול'. במקומות אחדים הוא כותב 'הגהה זו העתקתיה מספר אחר ולא מצאתיה במרדכי', או 'תשובה זו לא מצאתיה במרדכי קטן' ואמנם הירבה להעתיק מחיבורים שונים, בתוכם 'ס' ליקוטים' ו'ליקוט ישן נושן'. אם חוזרים אנו לגוף המרדכי מתברר שאין כתב־יד — גם המתוארך הקדום — שלא קלט לתוכו תוספות־הגהות, גם אם אין בתוכם סימן חיצוני של גליונות וחלונות. המסקנה המשתמעת מכך היא, שרבות מן ההגהות, בין שצויינו כאלה במפורש, בין שנבלעו, היו חלק אינטגרלי של החיבור המקורי. ר' מרדכי בר' הלל התכוון, כנראה, לתת בחיבורו ילקוט הפסיקה האשכנזית מסודרת לפי מסכתות התלמוד ובצמידות לפסקיו של הרי"ף, ואסף לגורנו מכל מה שהיה מצוי בידו מתוספותיהם ומחיבוריהם של ראשונים ומדברי מורו המהר"ם ובני־דורו. חכמים שהעתיקו את הספר, ועדיין מצויים היו בידיהם חלק ממקורותיו של המרדכי, השמיטו דברים שלא היה להם צורך ועניין בהם. השמטות אלו לא

26 שו"ת מהרי"ק סי' ס"ג, ור' שם סי' נ: '... גם מתוך מה שאמר המרדכי פרק השולח... גם מצאתי במרדכי של קרובי החר' שמואל מומילאונ"ט וחשבתי שגם במרדכי של מהר"ר משה תמצא כתוב שם בשלהי פרק כירה וז"ל...'. והוא מעתיק עניין ארוך ואין מזה כמעט כלום במרדכי שלנו לשבת סי' שי"ט וההסתמכות על ס' המרדכי של איש חשוב נמצאת גם בהגהת הרמ"א למרדכי ב"ב סי' תקנ"א: 'וראיתי במרדכי של הגאון החסיד מוהר"ר מאיר ווירשליר ז"ל', ור' שו"ת מהר"ם פדוואה סי' ה.

26* ר' עליו א. הלפרין, ח"ג. ברם קשה להסיק מסקנות מחייו ופעולותיו על אופיו ומגמתו של החיבור, שם עמ' 10. מסופקני אם כוונתו של ר' שמואל היתה להמציא ספר פסקים קצר, לעתים קשה יותר לעמוד על כוונת הדברים מתוך הקיצור מאשר מגוף הספר. לדעתי, יש כאן ספר־לימוד שניתן בקלות למעיין בו לחזור על משנתו גם כשנמצא בדרכים, מעין 'צידה לדרך'.

27 השתמשתי בכ"י אופ' 300 שממנו הבאתי עניינים רבים. הכותרת היא 'ספר מרדכי קטן שקיצר מוהר"ר שמואל שליטשטאט', ונראה לי שקראו 'קטן' כי צורת כתב־היד הקטנה, ר' בהע' שלפני זה. וראה להלן, עמ' 573, הע' 12.

היו שוות. מעתיקים מאוחרים שבאו להעתיק כתב-יד אחד ונודמן להם אחר, שבו מצאו דברים שחסרו בראשון, השאירו חלל ריק במקום המתאים והוסיפו את החסר, או ציינו את התוספת שלהם כ'הגהה', או שהוסיפו אותה בשולי הגליון. יש כתב-יד שבהם הוספות אלו תפתו ורבו וכללו דברים מחיבורים שלא היו לפני ר' מרדכי, אבל במקרים רבים מאוד החזירו את העטרה ליושנה, כלומר השלימו את ס' המרדכי מתוכו ועל כל פנים כולם התכוונו למגמתו המקורית, והודות לבעלי גליונות אלו הגיעו אלינו ידיעות על אישים שזכרם אבד ושרידי חיבורים שאבדו במצוקת הזמנים. הטורח בפענוחם של גליונות אלה גדול הוא אבל שכרו בצדו, כפי שאפשר להיווכח גם ממקומות רבים בספרנו זה. המרדכי נדפס עם הדפוס הראשון של הגמרא, כלומר יחד עם מסכת ברכות, דפוס שונצינו רמ"ד (1484), ועם מסכת ביצה שיצאה באותו דפוס. רנ"ן רבינו-ביץ²⁷ מעיד, שבמרדכי לברכות באותו דפוס יש הרבה חיסורים כנגד הדפוסים שבידינו, אף-על-פי שהמדפיסים קראו למעשה-ידם 'מרדכי הגדול'. ולעומת זאת משונה המרדכי לביצה בדפוס זה וגדול בהרבה מזה המצוי בידינו. המרדכי כולו נדפס יחד עם הרי"ף בשנת רס"ט (1509) בקושטא על-פי כתב-יד שנמצא בעיר ושכלל הגהות והשלמות מתוך כתב-יד אחרים. במשך תשעים שנה נדפס הספר חמש פעמים נוספות²⁸. כתב-יד המרדכי של המרדכי וכן הדפוסים הקדומים מראים על תפוצתו המהירה של החיבור. דווקא בזכות אופייו הקומפילטורי נתחבב, שכן בדרך זו קיבלו הלומדים תמצית דבריהם ודעותיהם של מחברים ופוסקים רבים. אף השפעתו על התפתחותה של ההלכה עד לחיבורו של השולחן ערוך, מפרשיו ונושאי-כליו, היתה גדולה ביותר.

כמעט כל המחברים במאה החמש-עשרה והשש-עשרה שאבו את ידיעותיהם על השקפותיהם, סברותיהם ופסקיהם של חכמי צרפת ואשכנז, החל מרבותיו י"ל רש"י ועד למהר"ם מרוטנבורג מחיבורים כהגהות מיימוניות וס' המרדכי. אמנם חכמים חשובים הכירו, שנוסח המרדכי אינו תמיד בר-סמכא, ושמרוב העתקות והוספות נשתבשו בו דברי הראשונים. המהרש"ל, שהשתדל להשתמש במקורות ראשונים²⁹, הגיה את המרדכי מתוך כמה כתב-יד, ובתוכם 'מרדכי בכתב שהגיה גדול בדורו מהר"ר יעקב פולאק ז"ל'³⁰. בן-דורו, הרמ"א, שעשה את המרדכי נושא לשיעורים באוני תלמידיו, השיב לאחד משואליו: 'אתה ידעת את המרדכי ואת שיחו, כי לרוב נמצאו בו לשונות מגומגמים להיותו מלוקט ומחובר מספרים רבים ובאו בתוכו הגהות ודינים רבים שלא במקומן בקצ'

²⁷ מאמר על הדפסת התלמוד, מהדורת הברמן, עמ' י, הערה 3.

²⁸ ר' א. הלפרין, ח"א, עמ' 39 ואילך, עמ' 124.

²⁹ עי' אסף, בספר היובל לכבוד לוי גינצבורג, עמ' נ"ט. ³⁰ שו"ת מהרש"ל סי' מ"ח.

רה...^{29*}. הערכה מעין זו נמצאת גם בדברי תלמידו של המהרש"ל, ר' יואל סירקיש: 'מיהו כבר נודע דהרבה לשונות מגומגמים נמצא בספר זה באשר מועתק מלפנים בכמה פנים זה מאריך וזה מקצר'³⁰. אלא שלא היתה ברירה בידי חכמי הזמן ונאלצו לסמוך על המרדכי, וכך עשו גם הבאים אחריהם. והעובד דה שהגהות מיימוניות והמרדכי סמוכים לשולחנם של הרי"ף והרמב"ם עשתה את שלה, כדי להגדיל את השפעתם גם מחוץ לתחומה של יהדות אשכנז³¹. גם בשני החיבורים האלה, ובפרט בהגהות מיימוניות, נכללו מנהגיו של המהר"ם. אולם היו מבין תלמידיו, שראו את עיקר תפקידם ברשימת הנהגותיו והליכותיו של רבם. בדרך זו הלך משרתו הנאמן והמסור, ר' שמשון בר' צדוק. בחיבורו 'תשב"ץ' הוא מלווה את רבו בכל הליכותיו ומוסר את הרגליו בכל תחומי ההלכה בכל ימות השנה, בימות החול בשבתות ובחגים, בימי שמחה ובימי אבל, ובכל שעות היום, משעות הבוקר 'קודם התפלה בבית הכנסת' עד 'כשהוא שוכב לישון'³². רוב-רובם של הדברים הם על-פי השמיעה והראייה, אבל גם בחיבור זה נמצאות כמה וכמה תשובות של המהר"ם³³, העתקות מתוך חיבוריו, שבהם מדבר המהר"ם, מתשובות הגאונים ומשל רש"י, ר' יעקב בר' שמשון, ר' אליעזר ממיץ, הריב"א, ר' אפרים, ר' יצחק מווינא ור' שמואל בר' אלחנן³⁴. בחיבור כפי שהוא לפנינו נכנסו הוספות על-ידי אחר, וייתכן כי גם כמה עניינים שהזכרנו נוספו על-ידי המעתיקים. במקום אחד נזכר אפילו התשב"ץ³⁵. החיבור, שנדפס לראשונה בשנת שט"ז (1557) בקרימונה, נשמר בכמה כתבי-יד וזכה לתפוצה רבה^{36*}. רבנו פרץ מצרפת הוסיף עליו הגהות, שבהן ציין את הבדלי המנהגים שבין צרפת לבין אשכנז ואת 'מנהג העולם', בניגוד למנהגו של המהר"ם³⁶. אבל לא כל ההגהות הן של ר' פרץ, שכן שמו עצמו נזכר בכמה מהן³⁷.

^{29*} שו"ת רמ"א סי' ק, אות ה, ועיין שם ל"ח אות א. ור' א. זיו, רבינו משה איסרליש, תשל"ב, עמ' ק"ע—קע"ג.

³⁰ ב"ח או"ח סי' תרפ"ב. ³¹ עי' במאמרו של ש. כהן הנ"ל, עמ' 59—63.

³² תשב"ץ סי' רמ"ו וסי' רנ"ט. ³³ סי' מ"ח, ש"א, שצ"ז, תס"ט.

³⁴ סי' פ"ו, צ"ז, קמ"ג, קנ"א, קצ"ג, קצ"ד, רפ"א, תקי"ב, תקנ"ה.

³⁵ סי' של"ח: 'וראה תשב"ץ שהתיר הר"ם', וועללעש ב'הגורן' שם, עמ' 47, כתב כי בסי' צ נאמר: 'ואומר שמותר לכתוב שאלות תשב"ץ וכיוצא בהן...'. אבל בדפוס שלפני מפורש: 'לכתוב שאלות ותשובות...'.
^{36*} בדפוס ורשא תרס"ח גתלווה לספר פירוש ארוך בשם שבעת הנרות. לדפוס-צילום של מהדורה זו, ירושלים תשל"ד, נוספו הערות חשובות של ר' ירוחם פרלא.

³⁶ סי' ג אות ב: 'ומיהו היינו דוקא בארץ אשכנז... אבל כבר פסקו כל גדולי צרפת'. סי' י"ח אות ב: 'מיהו נהגו העולם', כ"ג אות ד, ס אות י"ב, ע"ז אות ב, פ"ח אות א ועוד: 'מיהו זה מנהג אשכנז... אבל אנו...'; סי' רט"ו א: 'ומיהו לא חזינו לרבנן קשישי מארץ צרפת', סי' רכ"ה אות ד.

³⁷ סי' קי"ט אות ג, סי' תנ"ו אות א.

חיבור דומה לתשב"ץ הוא ספרו של ר' משה פרנס מרוטנבורג, הידוע בשם 'ספר הפרנס'. המהרי"ל³⁸ העיד 'דס' הפרנס בתראה הוא ועפ"י מהר"ם נכתב. על מגעו האישי עם המהר"ם מעיד ר' משה בדבריו: 'שאלתי את המהר"ם... עוד שאלתי פה קדוש'³⁹. הספר נדפס מתוך כתבי-יד רק בשנת תרנ"ה (1895) בוילנא עם הגהות ר' דוד לוריא והגהות המוציא לאור, ר' משה שמואל הורוויץ. במאה החמש-עשרה הרבו הפוסקים להשתמש בו, אבל ר' יוסף קרו והרמ"א ידעוהו רק מתוך כלי שני. עיקרו של הספר הוא הוראותיו, מעשיו ומנהגיו של המהר"ם, הנמסרים לעתים בלשונות: 'מהר"ם הורה', 'מהר"ם צוה', 'מהר"ם היה'⁴⁰ 'ומהר"ם זצ"ל הגהיג בעירנו פה רוטנברג'⁴¹, אבל הוא מעתיק גם את פסקי רבו כלשונם, ועל כך מעידות החתימות 'מהר"ם', 'עד כאן לשון מהר"ם', 'כל זה לשון מהר"ם', 'מכתיבת יד מהר"ם'⁴². כבעל התשב"ץ הכניס גם ר' משה לתוך חיבורו 'הלכות ברכות אשר חיבר מהר"ם זצ"ל'. בתשב"ץ נאמר: 'הא לך סדר ברכות מפי הר"ם', וההשוואה מראה שהנוסח שבספר הפרנס אינו אלא קיצור מזה שבתשב"ץ⁴³, הנמצא גם בכתב-יד פראג של תשובות המהר"ם⁴⁴ ונדפס גם בשם ספר ברכת מהר"ם, בריווא די טרינטו שי"ט (1558). הלכות אלה, פסקי עירובין או הלכות עירובין והלכות שחיטה, המובאים בספרי בית-מדרשו של המהר"ם, הם כנראה חלקים של ספר פסקים אחד⁴⁵, וייתכן שגם הלכות

38 שו"ת סי' קפ"א, והמהרש"ל ביש"ש יבמות פי"ב סי' י"ד העתיק את לשון המהרי"ל, ואין מכאן ראיה שהיה החיבור לפניו, כמ"ש ש. אסף בספר היוכל לכבוד לוי גינצבורג, עמ' נ"ט, הערה 70. ומ"ש שם 'ספר הפרנס לר' אברהם אחי המהר"ם' — טעות היא.

39 סי' תכ"ג—תכ"ד.

40 סי' פ"ב, צ, קנ"א, ר"מ, רע"ז.

41 רס"ט, שי"ד, שט"ו.

42 כ"ב, כ"ה, ל, קנ"ד, רי"ב, רי"ח, רי"ט, רס"ט, רפ"ח, ש"א.

43 סי' שכ"ב, הפרנס סי' שמ"א—תי"א. בסי' שע"ו נאמר אפילו: 'אבל מהר"ם כתב שטוב להחמיר שלא לאכול קליות או חיטין שלא מיעכן יפה אלא בתוך הסעודה...'. אבל בתשב"ץ: 'וכיון דאיכא פלוגתא בברכה אחרונה אין לאכול שום קליות או חיטים שלוקות שלא נתמעכו יפה...'.⁴⁴

44 שו"ת ד"ב, עמ' 298—312, ושם נוספו הסימנים ל"ט—מ"ג שאינם בתשב"ץ. סי' מ"ג אינו שייך לעניין. הוא מדבר בשאלת קריאה מהחומש במקום שאין ס"ת, וגם איננו בדפוס ריווא, ושם נוסף סעיף אחד עם נוסח הברכה האחרונה. בדרך-כלל מתאימות שתי נוסחאות אלו, וההבדלים אינם ניכרים. בדפוס ריווא נוספו על הגליון הגהות מתוך הסמ"ק, התוספות, הפרנס ובעיקר המרדכי.

45 הלכות ערובין נזכרות ברא"ש פ"ג סי' ו, שו"ת ר"ח או"ז סי' פ"א, הג' מיימוניות שבת פי"ד ה"ד, פי"ז ה"ב, ערובין פ"א ה"א, יום טוב פ"ב ה"ח, תענית פ"ה ה"א, ה"ח, מרדכי ערובין רמז תרנ"א, הל' שחיטה בהגה' מיימוניות פ"ג ה"ט אות כ ושו"ת מהרי"ק סי' ל"ו הלכות בדיקות מהר"ם. קטע מהן נמצא בתשב"ץ סי' שכ"ד,

שמחות, ספר הפסקים השלם והמקורי היחיד של המהר"ם שהגיע לידינו, היו חלק מאותו חיבור⁴⁶.

מלבד תשובותיו, פסקיו ומנהגיו של המהר"ם, הגיעו לידינו שרידים מחידושי ותוספותיו. כבר קראנו על פירוש לסדר טהרות ועל חידושי למסכת בבא מציעא, שבכתיבתם עסק בימי מעצרו⁴⁷, ובדבריו ובדברי תלמידיו נמצאות הוכחות שחיבר גם תוספות למסכתות עירובין, יומא, יבמות, כתובות, גיטין, קידושין, נדרים, בבא קמא, בבא מציעא, בבא בתרא, סנהדרין, שבועות, מנחות, בכורות וחולין⁴⁸. תוספות יומא שלנו נערכו, כפי שנוכיח, על-ידי המהר"ם. גם בגליונות

ואולי שייכות לכאן גם הלכות בדיקה בסי' שכ"ה, אבל הוא עיבוד, שכן נזכר בו המהר"ם. בכ"י פראג של שו"ת מהר"ם, לאחר המפתחות על המסכתות, נמצא תחילה אותו קטע מהלכות בדיקה שבתשב"ץ, ובסופו נאמר: 'סליקא הלכות טריפות ובמראות הריאה עיין בהלכות הריאה', ואחר-כך: 'וזה הלכות שחיטה של מהר"ם ז"ל', ואף הן אותן הלכות שבתשב"ץ.

46 הלכות שמחות נדפסו בליוורנו 1789 והלכות אלו נמצאות במרדכי מו"ק מסי' תת"ס, אלא שעד סי' תתצ"ח הן קיצור והמהר"ם נזכר בהן, שעה שבהלכות שמחות הוא הכותב. מסי' תתצ"ח = סי' ס"ג של הל' שמחות, יש התאמה מלאה בין שתי הנוסחאות, אבל גם בחלק זה ישנם סימנים שנתקצרו בהרבה. לדוגמה בסי' תתקי"ד במרדכי, נשמט כל סי' צ"ה שבהל' שמחות ונאמר רק: 'משמע בפ' החולץ מדברי ר"י ושם האריך בתוספות ולא נפניתי להאריך'. ודרך-אגב נראה שהחיבור במחנה לוייה אינו שלם. הוא מסתיים בסי' קט"ו המקביל לסי' תתקכ"א שבמרדכי, ושם נמשכות הל' שמחות עד סי' תתקל"ב, ובאחדים מהם המדבר הוא המהר"ם. הלכות שמחות בשלמותן נתפרסמו על-ידי י. ז. כהנא, ר' לעיל, עמ' 553, הע' 6, ועל-ידי ע. ד. לנדאו, ירושלים תשל"ו, ר' לעיל עמ' 514 הע' 15.

47 עי' לעיל, עמ' 545.

48 עירובין, הגה' מיימ' הל' יום טוב פ"ה ה"ח: 'עכ"ל מהר"ם, שכתב בפ' מי שהוציאוהו'; יבמות, שו"ת מהר"ם ד"פ סי' תקס"ז, מרדכי רמז ג"ב; כתובות, שו"ת ד"ב, עמ' 96, סי' תקי"ט: 'ובפ"ק דב"מ ובפ' מי שהיה נשוי האריך מורי הר' מאיר בדבר זה'. גיטין, מרדכי, ריווא סי' תקנ"ב; קידושין, שו"ת ד"ב, עמ' 43, סי' רצ"ג: 'ועל קטנה לקבל קידושה כתבתי בקידושין...'. נדרים, שו"ת מיימוניות קניין סי' ל"ה: 'ועיין בפרישתי בנדרים...'. עי' לעיל עמ' 553; ב"ק, שו"ת מיימוניות אישות סי' כ"ט: 'עכ"ל מורי רבנו בחידושי פרק הגזול קמא'. בגליונות של כ"י בריט. מוז. Add. 17053, הכולל בין השאר תוספות שלנו למסכת ב"ק, וכן בגליונות כ"י אופנהיימר 387 (נדפסו לאחרונה על-ידי מ. בלוי, שיטת הקדמונים לב"ק, ניו-יורק תשל"ו, עמ' רפ"ח—רצ"ו, וניתן לתקן כמה דברים במהד' זו על-פי כה"י הראשון), נמצאים דיבורים רבים חתומים: מהר"ם. יש שגיליונות אלה נמצאים בשיטה מקובצת, אלא ששם חסרה החתימה מהר"ם (ר' מהד' בלוי, עמ' רצ"ד לדף כ"ז ע"א ד"ה ואיכא והשווה שטמ"ק נ"ג ע"ג ד"ה ועל מה שכתוב). ב"מ, לעיל ע"י כתובות ושו"ת ד"פ סי' תתקנ"ד: מחידושי ב"מ; ב"ב, בשיטה מקובצת מתוך תוספות הרא"ש ל"ח ע"א ד"ה מאי שנא, מ ע"ב ד"ה אי, צ"ב ע"ב ד"ה הרי; סנהדרין, שו"ת ד"פ סי' תש"י; שבועות, תשו' מיימוניות משפטים סי' ס"א;

לתוספות שלנו שהגיעו לידינו בכינוי המשובש 'ישנים' ובתוך תוספותיו של תלמידו הרא"ש, נמצאים קטעים מתוספות המהר"ם⁴⁹. צונץ רשם תשעה-עשר פיוטים, קינות וסליחות של המהר"ם. ואמנם ההערצה הכללית למורה הקדוש מצאה את ביטוייה גם בקביעת מקום ליצירותיו הפיוטיות במחזור התפילה של יום הכיפורים ושל תשעה באב⁵⁰. הוא עסק גם בפירושם של פיוטים קדמונים, ובקטעים שנשארו בידינו הרבה להסתמך על פירושי אביו⁵¹. השפעתם של חסידי אשכנז ניכרת יפה בפירושים אלה.

[ד]

נדון עתה בחכמים בני-דורו של המהר"ם, הידועים כבעלי תוספות או שפעולתם הספרותית קשורה בתוספות.

ר' חזקיה בר' יעקב בר' מאיר ממאגדיבורג הגיע להוראה עוד בימיהם של ר' משה בר' חסדאי ושל ר' יצחק אור זרוע. כשנתמנה לחזן במאגדיבורג, כממלא מקום אביו, לא הסכימו לכך כל אנשי הקהילה. ר' משה בר' חסדאי רצה להשפיע על מתנגדיו, ויעץ לסיעתו של ר' חזקיה, וכן לו עצמו, לנהוג במתינות ולהשתדל להשיג הסכמתם, אבל הודיע בו בזמן ברורות, שאין ביכולתם של מתנגדי ר' חזקיה למנוע את מינויו. לא כן נהג ר' יצחק אור זרוע. בתשובתו ל'בחור הממלא מקום אבותיו... בחור נחמד הרב ר' חזקיהו בן הרב ר' יעקב וצ"ל', הוא מקבל את דעתו של רבנו שמחה, שיחיד יכול לעכב חזנות 'שלא יעשה שליח צבור כי אם מאגודה אחת', ומוסיף להביא ראיות לכך, שהוראה זו אינה בחינת מנהג אלא דינא דאורייתא, ולכן אין בפיו אלא עצה טובה: 'מכל מקום צריך שליח צבור לעסוק שיאהבו אותו ולהחניף לצבור ולהעביר על מדותיו... אבל במילי דשמיא אסור לו להחניף להם אלא צריך להוכיח אותם...'¹. אין לנו ידיעה על תוצאות הסכסוך, אבל נראה שר' חזקיה נשאר במאגדיבורג ובמרוצת הזמן נתעלה בידיעת התורה.

מנחות, הגהות מיימוניות הל' ציצית פ"א ; והמהר"ם רומז להן בתוס' יומא ז ע"ב ד"ה מכלל. חולין, המהר"ם רומז להן בתוספות יומא מ"ב ע"א ד"ה שאני, ועי' מרדכי ריווא, סי' תתק"ח, אלף צ"א, אלף ק"ס ; בכורות, שו"ת ד"ל סי' שס"א : 'לשון מורי הרב מאיר שיחיה פרק יש בכור'.

49 ראה להלן, עמ' 605, הע' 30, ועמ' 607, הע' 44.

50 צונץ, LG, עמ' 301—359.

51 צונץ, Ritus, עמ' 195 ועמ' 199. הפירושים נמצאים בכ"י המבורג מס' 152 וראה מ"ש במבוא לערוגת הבשם, ח"ד, עמ' 59—60.

1 או"ז ח"א סי' קי"ד—קט"ו, שו"ת מהר"ם ד"ל סי' ק"ט—קי"א.

המהר"ם חולק לו כבוד וכותב: 'וחלילה לי להתיר מה שאסר מוהר"ר חזקיה'². באותו זמן כבר בא בשנים, שכן ר' אביגדור הכהן מווינא, חברו של המהר"ם, כתב לו: 'עקב ענוה תניב בשיבה, ושלוש ושלשה אחרית ותקוה, מורי הגדול הרב ר' חזקיה איני כדאי ששלחת לי אמנם כך דעת תלמידך נוטה...'³. ר' אביגדור בעצמו היה מוקני הדור, שכן היה עדיין תלמידם של ר' שמחה משפירא ושל ר' אלעזר מוירונא⁴. ר' חזקיה עמד בקשרים עם ר' יחיאל מפאריס⁵, ולפי הנראה היה תלמידו של ר' שמשון מקוצי⁶, שבידיו היו תוספותיהם וחיבוריהם של בעלי התוספות הראשונים שבצרפת. ר' חזקיה פנה בשאלה לר' יהודה הכהן^{6*}. נשמרה גם חליפת-איגרות בינו לבין ר' אהרן מריגינשבורג ור' יעקב בר' שלמה מקור-שאן⁷. יש להניח שהיו לו לר' חזקיה קרובים בצרפת, שכן נמסר כי ר' אליעזר מטוך היה בן-אחותו^{7*}.

2 שו"ת מהר"ם ד"ב, עמ' 175, סי' ס"ג, ד"פ סי' צ"ה, ושם בהערה המקורות המקבילים.
3 הגהות מרדכי כתובות רצ"א ותשובה אחרת של ר' אביגדור לר' חזקיה מכ"י בודפשט של המרדכי בנספח העברי למאמרו של ש. כהן על המרדכי, עמ' אואא, ועי' שו"ת מהרי"ק סי' ק"ב.

4 ר' לעיל עמ' 357. על ר' אביגדור נכתב הרבה, עי' צ. י. צימלס, הצופה מארץ הגר 1931, והספרות הרשומה שם, הערה 1, וטיקוצ'ינסקי, *Germania Judaica*, עמ' 410. ר' אברהם מפיוזרו כותב לר' צדקיה בר' אברהם בעל 'שבלי הלקט': 'וצריך הדבר להמלך בגדולי דורנו הנמצאים עכשיו בינינו, אדו' ר' מאיר ומו' הכהן הר"ר אביגדור...'. שבה"ל ח"ב סי' פ"ז, הסגולה עמ' 175. על קשריו האמיצים עם חכמי איטליה מעידים דבריו הבאים בתשובתו לר' יחיאל בר' בנימין: 'על הנסים ועל הגבורות, על היגון ועל הצרות, עלינו לשבח לקורא הדורות בהלל ובהודאות באימה וביראה על כל התלאה אשר מצאתנו בפטירת אחותינו הגדולה אשר היינו חיים בצילה והיתה לנו סם לעינים, ולמגן עלינו בצדקתה ובמעשיה הטובים, ואף גם זאת לא אחדל מלהשיב אל אהו' הנאמן המזומן לברכה הח"ר יחיאל', שבה"ל ח"ב עמ' 175. ותשובותיו למחבר הספר ר' צדקיה בר' אברהם הרופא ר' שם, עמ' 67, 81, 142, 150, 170, 193, 253, ולאחיו השני ר' יהודה, שם עמ' 215—216. ר' אביגדור אינו נזכר בתוספות שלנו. ובהוספות ישנים לעירובין י"ד ע"א ד"ה אתנייה נאמר: 'והר"ח בשם ר' אביגדור הגיה'. וייתכן כי המדובר בהגהה של ר' חזקיה בשם ר' אביגדור. ולעומת זאת ר"א הכהן בתוספות שם, צ"ב ע"א ד"ה והא, אינו אלא ר' אהרן הכהן, כפי שיוצא מפורש מתוספות יבמות מ"ב ע"ב ד"ה סתם. המובא בתוספות ישנים כתובות ס"ג ע"ב ד"ה ואינהו, לקוח מתשובתו, שו"ת מהר"ם ד"ל סי' תע"ז, ועי' צימלס שם, עמ' 5 (תדפיס), הערה 2, ועמ' 16, הערה 2.
5 שו"ת מהר"ם ד"ב, עמ' 210, סי' קמ"ה, מרדכי גיטין שע"ט.

6 הגהות הרא"ש חולין פ"ג סי' י"ב: 'בדק רבינו שמשון... ודנתי לפניו, וברור שאין זה הר"ש משנץ'.

*6 שו"ת מהר"ם ד"פ סי' תתפ"ז. בתשובה אין חתימה של ר' יהודה ובמרדכי כתובות סי' רצ"ח גם חסר שם השואל.

7 ר' תשובות ופסקים, מהד' א. קופפר, עמ' 272—281.

*7 לקט יושר ח"ב, עמ' 39.

פרק אחד-עשר

ר' חזקיה, הידוע בכינוי מהרי"ח או רי"ח, חיבר תוספות למסכת שבת⁸, והוא נזכר בשמו בתוספות שלנו לבבא בתרא, ובמסכתות אחרות, כדודו של העורך, הוא ר' אליעזר מטוך⁹. אין אנו יודעים, אם עניינים אלה לקוחים מתוספותיו או מספר הפסקים שלו, שזכה לפרסום רב והמובא פעמים רבות בתשובות ר' חיים אור זרוע, בספר המרדכי, בהגהות מיימוניות¹⁰, ובפרט בהגהות אשרי של ר' ישראל מקרמז, שהוציא, כפי שראינו, מתוך פסקים אלה את פירושו והוראותיו של הר"י הזקן¹¹; חיים בראדי מצא פסקים אלה בכתב-יד של קהילת פראג¹². המחברים של המאה הט"ו, המביאים את פסקי ר' חזקיה, שאבו כנראה מכלי שני, ואין כל ספק שהמהרש"ל שאמר על ר' חזקיה הנקרא בחבורה מהרי"ח, שהוא בעל הוראה וראוי לסמוך על דבריו, לא הכיר את הפסקים אלא מתוך הגהות מיימוניות והגהות הרא"ש¹³.

תלמיד-חבר של המהר"ם היה ר' ידידיה מנירנברג¹⁴. אביו ר' ישראל, שהיה תלמידו של ר' שמואל בר' ברוך מבאמברג, ידוע כמחברן של תוספות למסכתות שבת, בבא קמא ועבודה זרה¹⁵. ר' ידידיה עדיין היה תלמיד רבותיו של המהר"ם, של ר' יחיאל מפאריס ושל ר' שמואל מאיברא¹⁶, ולפי הנראה עוד

8 הגהות מרדכי שבת תנ"ה.

9 ב"ב מ"ד ע"ב ד"ה דלא, ועי' להלן, עמ' 649.

10 ר"ח אור"ז סי' כ"ג, פ"ז, פ"ט, צ"ה, ר"ג; מרדכי ב"ק ע"ט, ב"מ ש"ע, ב"ב תקע"ג ועוד; ורבים מדברי הר"י, המובאים במרדכי, לקוחים מתוך פסקים אלה, כפי שמוכיחה השוואה עם הגהות הרא"ש. הג' מיימ' גזלה פ"ט אות א, חובל ומזיק פ"ה ד, פ"ו א, פ"ח ד.

11 עי' לעיל, עמ' 249.

12 עי' ספר היובל לכבוד אריה שווארץ, עמ' 37 ואילך. פסקים לב"ק מדף פ"ב ע"א נדפסו על-פי כ"י של הסמינר בניו-יורק על-ידי מ. י. בלוי בשיטת הקדמונים לב"ק, ניו-יורק תשל"ז, עמ' רצ"ח—שט"ו.

13 הר"ש אסף בספר היובל לכבוד לוי גינצברג, עמ' נ"ט, הביא את המקומות שבהם מזכיר המהרש"ל את פסקי הרי"ח, אולם יש"ש ב"ק פ"י סי' י"א לקוח מהגה' מיימ' הל' שכירות פ"א אות ג; יש"ש ב"ק פ"ט סי' כ"ז מהגה' הרא"ש ב"ק פ"ט אות י"ז; יש"ש ב"ק פ"ה סי' מ מהגה' הרא"ש פ"ה סי' י"ב.

14 כתב עליו הרב מרדכי יהודה זקש במבואו המקיף והיסודי לשיטה על מועד קטן בכתבי מכון הערי פישל, ירושלים תרצ"ז.

15 מרדכי שבת רל"ז, הגהות המרדכי שם תנ"ו לפי כ"י בודפשט. לפי ש. כהן, עמ' 125, הערה 1, מביא ר' בצלאל אשכנזי בשטתו לב"ק את דברי ר' ישראל ותלמידיו, ט ע"א ד"ה רב הונא, בתוך גליון 'והר' ישראל היה אומר', י ע"א ד"ה ותו ליכא, ע"ב ד"ה כגון, י"א ע"ב ד"ה תנינא, י"ב ע"א ד"ה מאן ועוד, מרדכי ע"ז תתי"ו, תתל"ב, תת"נ, תתנ"ו ובכ"י אדלר ש"ח ע"ב, דביר ח"ב עמ' 242. אבל אשר לזהותו של ר' ישראל ותלמידיו בשטמ"ק לא יצאנו מכלל ספק, ראה להלן, עמ' 759.

16 זקש שם, עמ' 12 ועמ' 23.

היה בצרפת זמן רב לאחר חזרתו של המהר"ם לאשכנז, והמהר"ם מביא מה שאמר לו ר' ידידיה מנירנברג בשם מורו ורבו ר' יחיאל¹⁷. מצרפת פנה ר' ידידיה בשאלה למהר"ם, שיש בה עדות חשובה למצבם של היהודים בצרפת במחציתה השנייה של המאה הי"ג והד לאיומי הגירוש שיקדמו לגירוש: 'ראובן שהיה בידו ערבון המלך ולא רצה לפחות מד' פשוטים הליטרא לשבוע, והכומר ממונה של המלך חרה אפו וגזם בקצפו לגרש שונאיהם של ישראל אשר בצרפת והרבה לדבר נבלות מרובות ואמר לאמרכלי הקהל לתת לו כל אשר שאל. וכן עשו והוציאו העירבון מידו והפיגו חמתו ולא לקחו מידו אך כאשר רצה לתת מתחילה לפני זעמו. ועתה תובע מן האמרכלים כל אשר תקעו כפם לתת לו והמה משיבים שלא היתה דעתם, אך אשר ינכה להם הכומר, ועוד שתקנת הקהל שלא להוסיף על ב' פשיטים מן הליטרא לשבוע כל אשר יעלה אל הקהל, ידידיה בהר' יישראל¹⁸. בתשובתו הקצרה מצדיק המהר"ם את עמדת הקהל, ומתוך דבריו ניכר שידועה היתה לו הסכנה שנשקפה לציבור היהודי בצרפת מאנשים מסוגו של אותו ראובן, נושכי־נשך מחוסרי־מצפון, שמגמת פניהם להתעשר בלי התחשבות בתקנות וסייגים. וכבר התריע המהר"ם מתוך הנמקה דומה נגד מקצצי המטבעות וכתב עליהם: '... תקצץ ידם על טיבורם בפרוע פרעות וכמה דמים נשפכו על ידי אלה וכאלה פוסלי מטבעות היינו דאחריבינהו לאחינו יושבי צרפת והאי ועל זה נאמר אך להעשיר לא ינקה...'¹⁹. אפשר שהמהר"ם רומז בדברים אלה למאורעות־הדמים בצרפת בעת מסע הרועים באמצע המאה הי"ג. על מאורע זה נשמרה לנו עדותו של ר' ידידיה וזה לשונו: 'וראיתי כשיצקתי מים על ידי רבינו יחיאל מפריש שקברו קט"ל נפשות הרוגי' שהרגו הרועים, השם ינקום דמם, והרבה מהם היו נכבדים ועשירים מופלגים ולא שינו כסותם'¹⁹*. חלקם של עשירים מופלגים בין ההרוגים מובלט כאן בעדות של מסיח לפי תומו, שכן ר' ידידיה נתבקש להשיב על השאלה אם יש להלביש הרוג בתכריכין על בגדיו. עדות זו מקנה משנה־תוקף לתוכחתו של המהר"ם, שתלה את הקולר באצים להעשיר.

ר' ידידיה קורא למהר"ם: 'חסיד מאד מאד נעלה... רבנא מאיר חד בדרא לתורה וגדולה... מורי מאורי...'²⁰. אבל גם המהר"ם מכתיר את ר' ידידיה

17 הל' שמחות סי' פ"ב וצ"ל שם: אמר לי ר' ידידיה, ועי' זקש שם עמ' 10.

18 שו"ת מהר"ם ד"פ סי' תתק"פ ועי' צימלס, *Beiträge etc.*, עמ' 112 הע' 367.

19 שו"ת מהר"ם ד"ל סי' רמ"ו.

19* הגהות מיימוניות, קושטא רס"ט, בסוף הלכות אבל, וראה א. דוד, פרעות ביהודי צרפת בעת מסע הרועים של שנת י"א (1251), תרביץ שמ"ו (תשל"ז), עמ' 251 ואילך.

20 שו"ת מהר"ם ד"פ סי' תרצ"ט.

כמעט תמיד בתואר 'מורה', וראה בו תלמיד-חבר²¹. מתוך שאלה אחת של ר' ידידה ומתשובת המהר"ם עליה הננו למדים משהו על משפחת ר' ידידה ועל היחסים שבין חכמי הדור. ר' ידידה כותב: 'מורנו הר' מאיר אודיעך גוף העניין... אחי אברהם ז"ל לא הניח כי אם בת קטנה ואשתו, בת דודתי מכל עמלו לא הוציאה... אך מקצת בגדים וב' ליטראות. הליטראות נתנה לידי לעשות ליתומה סגולה טרם נשאה לאיש ואחר כך נישאת לאיש אחר בנו של ר' יצחק מקובורק, והוצרכה כל ימיה לגלות אחר הלחם, ומאשר קבצה קמצה מעט ונתנה ביד דודתי בוירצפורק כ"ב דינר על מנת לקנות בהם מלבוש שרלך חשוב שוה ג' ליטראות, והלך בעלה שמה והטעה דודתי שנתנה לידו, ואשתו תבעתו לדין על המלבוש של בתה שגזל, והשיב לה מה שקנתה אשה קנה בעלה, ועוד כל הבגדים שנתת לבתך והחפצים, הכל לקחת משלי...'. אחרי-כן הודיע ר' ידידה למהר"ם, שהדיינים חייבו את האשה, בת-דודתו, שבועה, שלא נתנה משלו כלום, והוא גם שלח לו תשובת הרב ר' משה, שבפניו מחה ר' ידידה על פסק זה. והמהר"ם השיב מתוך אי-רצון: 'מהר"ר ידידה למה מזקיננו להטיל כסותי בין לביא ולביא, בינך ובין ר' משה לא ניחא לי דלהוי תרעומתו עלי, גם חס לי דלכסוף על ידי והגני מוסר לך דברי לשמא קדישא דברישך, שלא תראה כתבי זה זולתי לו לבדו, מובטחני בו שיקבל דברי וישיב מעצמו, ולא יכולתי לעמוד על... דעתו שהרי כתב בשם הגאונים דלא משביעין לה בטענת שמא כי אם בטענת ברי וראיותיו שהביא מוכיחים דאפילו בטענת שמא משביעים ואגב ריהטא לא דקדק...'. הוא מסתמך על פסק של רבנו תם, ומכריע שאין להשביע את האשה. ר' משה לא חזר בו מדעתו, שכן במקרה הגידון טען הבעל טענת ברי, ואף-על-פי-כן רצה ר' ידידה לפטור את האשה. משום כך נתרעם ר' משה על המהר"ם, שהתערב בדבר. ר' משה טען שאילו גם פסק, כדברי מתנגדו, בטענת שמא, הרי היה נוהג כדעת רב אלפס. המהר"ם לא היה צריך לביישו ולהחזיר את הדין אם הוא נוטה יותר לדעת רבנו תם, אלא היה לו לומר כר' חייא בשעתו 'כבר הורה זקן'²². ומה שאמר המהר"ם להסתיר נתגלה כבר ברבים: 'אתמול' — הוא כותב — 'היתה מרת רבקה, אשת הר' ישראל, זקנתה של היתומה בכאן ואמרה: מחר תראו, שכל הרבנים יסכימו לסתור דינכם שעשיתם, כך הגיד לי אדם חשוב ואני כמחריש... ועתה מורי שלחתי זה האיש אליך וידי מסולקות ממנו וזאת תעשה מורי אחרי שנתביישתי עתה על ידך, וזה יש לי בושט ופגם וצער ונזק, ואחר שאתה מודה שנשבעים על טענת ברי וזה טענת ברי גמור היתה,

21 שם סי' ע"ב: 'תיכף לזכירתך ברכה ריכא בר ריכא מוהר"ר ידידה ש"י'.

22 סנהדרין י"ט ע"ב.

תושיט לי שרביטך ובוזה תנחמני...'. ר' משה הדגיש בסוף דבריו, שלא הבעל ולא האשה הם קרוביו (בוזה רצה לומר, שהאשה היא קרובתו של ר' ידידיה), והוא שולח לו אישור בית-הדין, שהבעל טען טענת ברי. עם כל זאת היתה תגובתו של המהר"ם קרירה ולא הראה נטייה להוכיח את ר' ידידיה. ואלה דבריו: 'שרא לי מוהר"ר משה, נראה אחרי שאתה אומר דבחר דידך קאזיל, ומה שצויתי להסתיר נתגלה, לא אשתדל עוד בדברים שבינך ובין מהר"ר ידידיה אם לא לטובה לעשות שלום ביניכם...'.²³ אם השערתי נכונה, שר' משה זה הוא ר' משה עזריאל בה"ר אלעזר הדרשן, הרי היה בר אבהן — גין ונכד לר' יהודה החסיד.²⁴

ר' ידידיה חי בנירברג, בשפירא ובקולוניה, שם עוד חתם על שטר מכירה בשנת ס"ג (1303), ונראה שנפטר סמוך לשנה זו.²⁵ בנו של ר' ידידיה, ר' ישראל, נהרג בנירנברג על קידוש השם בחיי אביו בשנת ג"ח (1298).

מחיבוריו של ר' ידידיה נדפסה שיטתו למסכת מועד קטן. חיבור זה יש בו משום צירוף מעניין של פירוש. מלא לדברי הגמרא, של דיון מפורט, ממצה

23 שו"ת מהר"ם ד"פ סי' תתקפ"ב.

24 על אביו ר' אלעזר הדרשן עי' א. עפשטיין, ר' שמואל החסיד, כתבי א. עפשטיין, ירושלים תש"י, עמ' ר"נ, הע' 11, ובמאמרו של א. מ. שולוואס, לשלשלת היחס במשפחת ר' יהודה החסיד, אלומה, תרצ"ו עמ' 152. אבל שניהם לא מנו את ר' משה עזריאל, שנקרא על שם זקנו; ומפסיקים את שלשלת היחס באביו. בשו"ת מהר"ם ד"פ סי' תתקפ"א נמצאת החתימה: משה עזריאל. המהר"ם פותח את תשובתו: 'מורי הר' משה ותורתו אמת, אבל בזה אין אני מודה לו...'. מכאן הראיה לזיהויו של ר' משה בתשובה בסי' שלאחר כך. החתימה המלאה: משה עזריאל בהר' אלעזר הדרשן, נמצאת בסי' תתקס"ג, תתקס"ה באותו קובץ, ובתשובות מיימוניות אישות סי' כ"ה. צונץ, הדרשות בישראל, הוצ' אלבק, עמ' 514, הערה 30, רמז לכל המקומות האלה פרט לתשובה, שעליה דיברנו בפנים, וכנראה שלא הוברר לו עדיין הקשר עם משפחת החסיד. על שרידי חיבוריו של ר' משה בקבלה עי' ג. שלום, ראשית הקבלה, ירושלים תש"ח, עמ' 203 ואילך, וגם שם הוא נקרא פעם רבי משה עזריאל ופעם רבי משה בר' אלעזר הדרשן, שם, עמ' 207. דברי י. פריימן במבוא לספר חסידים, עמ' ג, שר' אליעזר הדרשן מוירצבורג היה תלמידו של הר"ם מרוטנבורג, טעונים תיקון.

25 עי' במבואו של זקש שם, עמ' 11—12. הקטע מספר הגן שהובא על-ידי פריימן במבואו לספר חסידים עמ' ג, והועתק על-ידי זקש שם, לא הובן כראוי על-ידי שניהם. שם נאמר: 'כתב הר' זלמן בן הרב ר' יודא החסיד ז"ל, כשלמדתי בשפיאאר לפני הרב ר' ידידיה ז"ל מצאתי בבית המדרש שלו כתיבת ידו של הרב ר' זלמן וזו היא'. בנו של ר' יהודה החסיד לא למד אצל ר' ידידיה, אלא המעתיק את הכתב שנמצא בבית-מדרשו, ואין מקום לתמיהה. ייתכן, ש'מורי הר' משפירא' בשו"ת מהר"ם ד"ב, עמ' 159, הוא ר' ידידיה, וגם בשו"ת ר"ח או"ז סי' קכ"ו נאמר 'אז שלח למורי הר"ר ידידיה שהיה בשפירא...'.²⁶

פרק אחד-עשר

ומשווה, הרגיל בתוספות, ושל הסקת הלכה למעשה²⁶ אגב הבאת פירושיהם ופסקיהם של הגאונים וחכמי אשכנז וצרפת הראשונים ורבותיו של המחבר. מפירושיו ותוספותיו נשארו שרידים למסכתות יבמות, כתובות, בבא קמא, סנהד-
רין, שבועות וזבחים. מתשובותיו ופסקיו הגנו מוצאים דברים בחיבורים מבית-
מדרשו של המהר"ם²⁷.

26 השיטה נדפסה מתוך כ"י קמברידז' על-ידי הרבנים אליעזרי, יקובוביץ, זק"ש ופריסמן בכתבי מכון הערי פישל הנ"ל, והרב זק"ש הוכיח במבואו בראיות חותכות שר' ידידיה הוא מחברה של השיטה.

27 שרידי תורתו של ר' ידידיה נלקטו על-ידי זק"ש במבואו הנ"ל, עמ' 13—17, לפירושיו יש להוסיף השמטות משיטה מקובצת לזבחים כ"א ע"ב'. . . ועוד הקשה הר' ידידיה. . . ונראה להר"ם לפרש'. ולעניין תשובותיו ראה איגוס, תשובות בעלי התוספות, ניו-יורק תשי"ד, עמ' 233—248. בגליון כ"י אופ' 300, 65 ע"ב, מובא פסק ש'מי שלא שחט מעולם ושוחט חיה או עוף מברך שהחיינו על הכסוי ולא על השחיטה', ובסוף המובאה נאמר 'כך מפורש בהלכות שחיטה של רבי' ידידיה משפירא'.

החותמים והעורכים

[א]

בית-מדרשו של המהר"ם, פעולתו הספרותית מכוונת היתה בעיקרה לאיסופו של החומר ההלכתי וסידורו בצורת קבצים של שאלות ותשובות, או בצורת ספרי-הלכה מצורפים לחיבורי הפוסקים הגדולים הרי"ף והרמב"ם, וגם בצורת ספרי מנהגים ופסקים. העבודה הפרשנית של בעלי התוספות הראשונים היתה שנייה-במעלה.

לא כן בצרפת. דעתם של חכמי הדור ותלמידיהם שם היתה נתונה בעיקר לעריכתם של קבצי תוספות, לחיבורם, צירופם וזיקוקם של תוספותיהם של הראשונים. עם המגע האמיץ בין חכמי שתי הארצות, נשמר בכל זאת בכל אחת מהן, גם בדור החותמים והמאספים — הקו האופייני להן, אבל גם כאן מצאנו יוצא-מן-הכלל, והוא ר' יצחק בר' יוסף מקורביל, בעל 'ספר מצוות קטן'.

ר' יצחק, הידוע גם בכינויו 'בעל החוטם'¹, היה חתנו של ר' יחיאל מפאריס ותלמידם של גדולי איברא². בין רבותיו נזכר גם ר' דוד, שהוא לפי הנראה, ר' דוד ממיץ³. ר' יצחק נפטר ביום ב' פרשת במדבר, כ"ח באייר שנת מ' לפרט (29 אפריל 1280)⁴. בחיבורו 'עמודי הגולה', הנקרא גם 'ספר מצוות קצר' ו'ספר מצוות קטן' ובקיצור: 'סמ"ק', רצה לתת לפשוטי-העם ספר-לימוד בהלכה הנוהגת בימינו. כדוגמה שימש לו 'ספר המצוות' של ר' משה מקוצי, אבל הוא

1 בהקדמה של ר' מרדכי בן הר' נתן בן הר' אליקים בן הישיש הרב רבי יצחק אשכנזי משטרשפורק ע"ה לסמ"ק דפוס קושטא: 'וקראו אותו בעל החוטם, לפי שהיו לו שערות על החוטם'. ועי' תשב"ץ סי' כ"ה, אבל בתענית כ"ט ע"א נקרא רבן גמליאל 'בעל החוטם', ובפירוש המיוחס לרש"י: 'בעל קומה ובעל צורה, ל"א גדול הדור'.

2 סמ"ק סי' ר"י, כהן, מגזין ח"ד עמ' 103. ספקותיו של וועללעש, *JJLG*, ח"ט, עמ' 491, לגבי יחסו של ר' יצחק לר' יחיאל אין להם מקום לאור המפורש בסמ"ק צור"ך ח"א סי' שצ"ג, עמ' רי"ט: 'ואומר ר"י מקורביל . . . כשנפטר חמיו הר' יחיאל נ"ע הצריך לבנותיו לקרוע עד הבשר . . . '.

3 פסקים שם סי' י"א וסי' ס"ה, ועי' עמ' 494 שם, ועי' לעיל, עמ' 335.

4 הקדמה לסמ"ק דפוס קושטא ד ע"ד, ועי' כהן, מגזין ח"ד, עמ' 95.

נמנע להביא את המשא-והמתן של בירור ההלכה מתוך המקורות, לפי שמגמתו היתה לעשות את חיבורו שווה לכל נפש. לכן בחר בדרך קצרה ובלשון פשוטה וקלה, ואת דבריו תיבל בענייני מוסר, ואף במשלים ודברי אגדה.⁵

את המצוות חילק לשבעה עמודים כנגד שבעת ימי השבוע. בסידורן של המצוות ובחלוקתן למצוות התלויות בלב, במקום, בזמן, ובלשון, והנהוגות בכל זמן או בזמנים קבועים, מצוות הידיים, מצוות כיבוד אב ואם, מצוות התלויות בממון, מצוות השבת — הוא מושפע לפי הנראה מר"א ממיץ בספר היראים. אבל גם במסגרת העמודים, על כל המשונה שבחלוקה זו, לא נשמר סדר עקיב. תל-מידיו ראו בו 'חסיד גדול' וסיפרו עליו שבמשך כמה שנים היה משלים 'בכל שנה שיתא סדרי וארבעה ועשרים, הן עם תלמידים הן בלא תלמידים, כי מה שלא היו מספיקים התלמידים ללמוד היה הוא חוזר בפני עצמו...'. חסידותו ניכרת יפה בחיבורו. הוא מחמיר ותובע לנהוג לפנים משורת הדין גם בעניינים חמורים כקידוש השם: 'ושאר מצוות בצנעה יעבור ואל יהרג אם ירצה, אבל מדת חסידות, שלא יעבור ואין לומר מאחר שאמרו חכמים יעבור ואל יהרג, אם יעבור פיהם גם דמו הנה נדרש, כי מאחר שכוונתו לשמים, צדקה תחשב לו...'. וראיה מרבינו יהודה חסיד, שהזהיר לתלמידיו שלא לילך לחופה מפני לסטים שבדרך והלכו ובטחו במה שידעו להזכיר את השם. הלכו והזכירו ונצלו, בחזרה אמר להם אבדתם העולם הבא אם לא תשובו בלא שום הזכרת שם ותמסרו נפשכם להריגה והלכו ונהרגו'.⁶ בדברי תוכחתו אין הוא נמנע מלהעמיד כדוגמה לאחיו את התנהגותם של שכניהם הנכרים, גם אם המדובר בעניין של קדושה: '...אוי להם למדברים דברים בטלים או עושים שחוק וקלות ראש בבית הכנסת בשעת תפלה ומונעים בניהם מחיי עולם הבא, כי יש לנו לעשות קל וחומר בעצמנו מעובדי אלילים, אשר אינם מאמינים עומדים כאלמים בבית תרפותם, כל שכן אנו העומדים לפני מלך מלכי המלכים הקב"ה, ומצינו במדרש ובתלמוד גם ספרו לנו אבותינו וראינו בעינינו כי כמה בתי כנסיות אשר נהפכו להיות בתי עובדי אלילים על שהיו נוהגים בהם קלות ראש'.⁷ דרך-אגב, ראוי להעיר, שגם המצב בכנסייה הנוצרית, שאותו מעמיד ר' יצחק כראוי לחיקוי, לא היה אז כלל וכלל מניח את הדעת. מן המאה התשיעית עד המאה החמש-עשרה חוזרות

5 סמ"ק סי' י"ט.

6 סמ"ק סי' ד.

7 סמ"ק סי' י"א, ועיין בתשובות הרמב"ם, מהד' י. בלאו, סי' רנ"ו, רנ"ח. ועל בתי-כנסת שנהפכו לכנסיות נוצריות, עי' לעיל, עמ' 322, ועי' בספרו של גרייזל, עמ' 105. ולעניין העונש בעד דיבור בבית-הכנסת עי' בדרכי תשובה בסוף שו"ת מהר"ם דפוס פראג, ועי' ש. ליברמן בס' היובל לכב' לוי גינצבורג, עמ' רנ"ז.

ונשנות תלונות קשות על ההתנהגות, ובפרט של איפרים, בשעת התפילה ועבודת־האלהים בכנסייה. שיחות ופטפוט בשעת התפילה והדרשות הן מההאשמות הקלות שהושמעו.⁸

ר' יצחק מטיף לפרישות, ועל יחס האדם לעולם הוא אומר: 'אשרי הקץ בו, כי הוא כחלום יעוף'.⁹ הוא עצמו דאג להפצת חיבורו ושלח איגרת לקהילות צרפת ודרש מ'כל גבאי עיר ועיר לצוות להעתיק ספר המצוות האלה ולתת לו שכר מן הקופה, ואחרי־כן יהיה בידיהם למשמרת וכל איש אשר ירצה להעתיק או ללמוד ממנו, ישאילום לו ויחזירם להם בו ביום. ולהם תהיה הצדקה כי יהיו בטורח. ואם יצטרך השליח לשהות בעבור העתקת ספר המצוות, יתנו שכרו ששה פשוטים טורניש ליום מן הקופה וארוחה ולינה מן הבעלי בתים כמשפט שאר אורחים...'¹⁰

ואמנם החיבור זכה לתפוצה גדולה. מסופר, שגדולי צרפת הכירו ענוותנותו וחסידותו של הרב ר"י מקורביל, ולפיכך 'כתבו אלו המצוות שחיבר בסידורים שלהם כדי לומר המצוות י"י* דבר יום ביומו על־פי מאמרו במקום תחינות ובמקום קריאת ספר תהלים'. התלמידים הביאו את הספר לאשכנז, לפני המהר"ם מרוטנ־בורג, 'וקרא בו ואמר, שראוי לכל אדם לסמוך עליו כי כל מה שכתב אבי זה הספר, שהוא אמת ויציב ונכון וקיים ובקש לתלמידיו שיעתיקו ומאז והלאה העתיקו אותו חכמי אשכנז...'¹¹ על מידת פרסומו של הספר מעידים עשרות כתבי־יד, הגודעים גם כיום, ואין כמעט אוסף של כתבי־יד עבריים, שאין בו כתבי־יד אחדים של הסמ"ק¹². סמוך להיבורו נוספו עליו הגהות, והידועות שבהן הן הגהותיו של רבנו פרץ, שעליהן ידובר להלן, אבל גם המעתיקים הוסיפו עליו מתוך חיבורים אחרים, הכול כפי הצורך, וכבר כתב הרב חיד"א, שבאשכנז 'יש הרבה סמ"ק על קלף ובכל סמ"ק יש הגהות מתחלפות לא ראי זה כראי זה, ובכל

8 עוד במאה השישית מתלונן Cesarius מארל (Arles) על התנהגותם הגרועה של באי הכנסייה ותובע מהם שילמדו בנדון מן היהודים, 3, SERMO XIII* ודוגמאות רבות בספרו של Coulton, *The Medieval Village* עמ' 239—247.

9 סמ"ק סי' י"ט.

10 הקדמה לסמ"ק לפי דפוס קושטא. ר' מרדכי בן נתן חוזר על הדברים האלה, כפי שהעתיקם כהן במאגאזין, עמ' 103, אלא שצ"ל: במצוות, ולא במלות, וכן הוא בד"ק.

10* יש לשים לב לביטוי 'אמירת המצוות'.

11 הקדמה לסמ"ק, ועי' מאגאזין, עמ' 103. וראה בתשובת ר' יוחנן מפריש בשו"ת מהרי"ל, מהד' סק, עמ' רפ"א.

12 דה־רוסי רשם בקטלוג של ספריית פרמה שמונה־עשר כתבי־יד של הסמ"ק. הצורה הקטנה של כתבי־יד (כ"י קופנהגן Cod. hebr. Add. 6 מידותיו הן 7×11 ס"מ) באה להקל על הקוראים בו בדרכים. וראה לעיל, עמ' 559.

עיר גדולי הדורות כתבו הגהות כפי דעתם¹³. הסמ"ק נדפס לראשונה בקושטא סמוך לשנת 1510, ואחר-כך בקרימונה בשנת 1556. בדפוס הראשון נדפסו ההגהות בפנים הספר, והן מסומנות רק במלה 'הגהה' שבראשן. בדפוס קרימונה נדפסו ההגהות על הגליון באותיות זעירות. בדומה לכך נהגו גם המדפיסים המאוחרים, אבל לא תמיד הקפידו, ודברי המחבר ודברי המגיהים מעורבבים במקומות לא מעטים¹⁴. המחבר העיר בענווה רבה, שלא עשה את חיבורו להתגדר בו 'כי אין גידור בזה, כי מעשה הדיוט הוא, אך שמא בא עת צורך'¹⁵ אולי לא ישתכחו המצוות מבני ישראל'. וכן הזהיר 'לכל איש שיהיה לו הספר הזה... שלא יורה ממנו שום דבר, שלא סבר היטב, אם לא ידע בברור שיהא מוגה בכל מקום על פי חכם בקיא בדקדוק המצוות וההוראות על פי התלמוד'. אבל למעשה היה הספר הנפוץ חיש מהר גם מקור לפוסקים, וקטעים וחלקים ממנו אף צורפו לחיבוריהם של אחרים, להגהות מיימוניות¹⁶ ולמרדכי¹⁷. ר' אהרן הכהן מלונגיל, ממגורשי צרפת, כבר הרבה להשתמש בסמ"ק בספרו 'ארחות חיים'¹⁸, וממנו הועתקו הדברים ב'כל בו'. גם הפוסק האיטלקי, ר' יוסף קולון, מרבה להסתמך על הסמ"ק ומגן על מחברו¹⁹. לשונו הקצרה והרצאתו הפשוטה גרמו להתפשטותו של הסמ"ק, וההגהות וההוספות שבו עשוהו מקובל ביותר על הפוסקים.

הגהותיו של ר' משה מציריך, שעל שמן נקראו כתבי-יד מסוג זה בשם 'הסמ"ק מציריך', הן למעשה חיבור מיוחד, שהוא קובץ שלם של ליקוטים מחיבוריהם של חכמי אשכנז וצרפת ובתוכם חומר בלתי-ידוע ממקורות אחרים. ר' משה, שחי בציריך וברן באמצע המאה הארבע-עשרה, היה בעל נכסים ובעל אוצר ספרים חשוב. הפוסקים של המאה החמש-עשרה ראו, כאמור, בספרי הסמ"ק על הגהותיו מקור חשוב ביותר, וכשר' ישראל ברונא הביע ספק, אם אפשר לסמוך על סמ"ק ציריך הלכה למעשה, השיב לו ר' יוסף קולון: 'ואשר כתבת דאין מורין מספר הציירך שקבץ וכתב כל הדעות ולא לפסק הלכה, דבר תימה בעיני ובעיני כל

13 שם הגדולים, ח"ב, 62 ב.

14 גם ציון הסימנים נבדל בשני הדפוסים: קל"ד בקושטא הוא קל"ו בקרימונה.

15 כ"ה בדפוס קושטא, אבל בדפוס קרימונה: אך כי עת הצורך.

16 בפרט דפוס קושטא.

17 מרדכי פסחים תקפ"ה, היא הגהה, שאינה בכ"י, עי' כהן, במאמרו על המרדכי, עמ' 23, ועמ' 24, הע' 1, ובנספח עמ' xlv.

18 עיין במקומות, שציין שלזינגר בח"ב של ארחות חיים, עמ' 644, ואפשר להוסיף עליהם כהנה וכהנה, עי' הל' טהרת הנדה י, טהרת הכלים י"ג, הל' מעקה סי' א ועוד.

19 שו"ת מהרי"ק סי' קל"ח.

שומע, היאך פה קדוש יאמר דבר זה, דלמה טרח וחיבר כל ההגהות הגדולות ההנה אם לא לפסק הלכה...²⁰.

מבין שאר חיבוריו של ר' יצחק יש להזכיר את 'פסקי הר"ר יצחק מקורביל' שנדפסו שלוש פעמים²¹. פסקים אלה אינם אלא מעשה-ידי תלמיד, שהוציא את פסקי רבו מתוך תשובותיו ורשם את הכרעותיו במעשים שבאו לפניו. אחדות מתשובותיו שהגיעו לידינו נשלחו לחכמי פרובאנס. מהן אנו למדים שבבית-דינו של ר' יצחק נמצא חכם בשם ר' ברוך בר' יצחק^{21*}. תוספותיו נזכרות על-ידי גיסו, עלום-השם, בלשון זו: 'ומכאן דנתי לבני הגרוש מצרפת לשלם הן ספרים הן מטלטלין שלוו מחביריהם קודם הגירוש. ויש שפטרום מטעם מכת המדינה ואין דעתי נוחה מהם כדפרישית. וסיוע מצאתי לדברי בתוס' גיסי הגאון והחסיד הר' יצחק מקורביל ס"פ הגוזל'²². אפשר שלתוספות אלו, שנכתבו לפי הנראה על-ידי תלמידיו, מתכוון גם ר' פרץ בכתבו בהגהותיו: 'והתוספות כתבו בשם ר"י מקורביל כי בתוספתא מפורש...'²³. על כל פנים לא עסק ר' יצחק במיוחד בחיבור פירושים ותוספות.

בתחום זה התגדר במיוחד בן עירו ותלמיד-חבר שלו, ר' פרץ בר' אליהו,

20 שו"ת מהרי"ק סי' קס"ז. על סמ"ק ציריך כתב צונץ בנספח ה לספרו *Ritus* עמ' 211—221, ושם תיאר את כ"י בריט. מוז. 514. *JJLG*, Lauer, חי"ב, עמ' 1—36, הביא חומר ארכיוני חשוב לתולדות חייו של ר' משה, אבל הוא לא השתמש בכ"י של סמ"ק ציריך. לאחרונה התחיל הרב יצחק יעקב הר-שושנים (רוזנברג) בהוצאת סמ"ק ציריך על-פי כתב-יד בריט. מוז. הנ"ל. עד עתה הופיע ח"א (מצוה א—קמ"ח) ירושלים תשל"ג, וח"ב (מצוה קמ"ט—רל"ח), ירושלים תשל"ז. י. ש. לנגה, לעניין הסמ"ק מצורף, עלי ספר, ד (תשל"ז), עמ' 178, העיר שכתב-היד הקדום בין 15 כה"י הידועים הוא כ"י דה-רוסי (פרמא) 172, שנכתב בשנת קפ"א (1421), וכי כ"י בריט. מוז. תלוי בו. חבל שהמהדיר לא השתמש בכ"י אחרים, וראה בהקדמתו לחלק השני.

21 וועללעש פירסם אותם על-פי כ"י בודפשט — קאופמן 370 ב-*JJLG*, ח"ט, (חלק גרמני, עמ' 490) וחלק עברי, עמ' 8. מ. הרשער, (סיני כרך ס"ז, תשל"ל, עמ' רמ"ד—רמ"ט) על-פי כ"י פריס 310. וי. ש. לנגה (המעין, תשל"ו, עמ' 92—104) השתמש גם בכ"י קמברידז' 380 ואוקספורד 873, שהוא השלם ביותר. הגם שבסופו נאמר 'לא מצאתי יותר' הפתיחה 'ועוד משמו' בכ"י אוקספורד (בכ"י אחרים: ע"מ) יכולה להתפרש גם כשמועה וגם כדברים כתובים בשמו.

21* ר' תשובות חכמי פרובינציא, מהד' א. סופר, עמ' 21, עמ' 25, עמ' 29 ור' שם, עמ' 24.

22 הגהה בכ"י המרדכי ששון 534, ב"מ פ"ט (קטלוג, עמ' 192). ובגליון מרדכי שליט-שטאט, כ"י אופ' 300 (אוקספורד 672) 19 ע"ב. ומכאן ג"כ ראיה, שר' מרדכי בן הלל לא היה הגיס.

23 הגה' הר"ף לסמ"ק סי' קס"ו, ואין זה בתוספות שלנו לחולין פ"ג ע"א וגם לא בע"ז ב ע"א.

הידוע בכינויים ר"ף, מהר"ף, מהרפ"ש (= מורנו הרב פרץ שיחיה), משי"ח (= מורי שיחיה). על אביו, ר' אליהו, אין אנו יודעים ולא כלום, ולעומת זאת מסתמך ר' פרץ פעם על חמיו ר' יוסף²⁴. יוחסו לו ללא יסוד שני בנים: ר' אלחנן ור' יצחק²⁵. ר' פרץ היה תלמידם של ר' שמואל מאיברא, של ר' יחיאל מפאריס, של ר' יצחק מקורביל ושל ר' יעקב מקינון²⁶. אחיו של ר' פרץ, ר' יוסף מטורש (Tours), לא היה מורו. הוא היה צעיר ממנו, וכנראה אף תלמידו²⁷. ר' פרץ 'שהה זמן-מה באשכנז בחברתו של המהר"ם. ר' מאיר מרוטנבורג מוסר: 'זה חברנו הרב ר' שמשון אמר לי שגדר על דעת הר' פרץ והר' חיים ועל דעתי, שלא לעשות שום קיום לחמיו ולזוגתו שלא לבגוד בהם ועל מנת שלא יוכלו להתיר לו אלא אם כן נתיר לו שלשתנו יחדיו. אם יתחרט חלקי אני מתיר לו. ומדעתי הוא שכל מי שרוצה להתירו שיתיר לו נדרו ושבועתו, ובלא דעתנו היה אפשר להתיר לו לדבר מצוה לעשות שלום בין איש לאשתו ובין חמיו כי חקרתי שבעניין אחר אי אפשר להיות שלום ביניהם ואחרי שהשלום תלוי בכך דבר פשוט הוא, שלדבר מצוה לעשות שלום בין איש לאשתו יש התרה בלא דעת רבים'²⁸. ר' שמשון הנודר הנ"ל אינו אלא תלמידו המובהק של המהר"ם, ר'

24 ליקוטים מהל' אמרכל בחמשה קונטרסים של קורוניל וינה 1864, כ"ו ע"ב, ועיין ספר אמרכל על הלכות פסח, שהו"ל היגר בספר היוכל לכבוד מארכס, עמ' קג"ד, ושם בהערה 32.

25 ר' במבוא לתוס' רבנו פרץ למס' ב"מ, עמ' 8. ברור שבמרדכי הל' תפילין צ"ל: 'שאל הר' אלחנן את הר"י אביו' (ולא: 'הר"ף אביו'), תשובתו של ר"י תואמת את דברי התוס' מנחות ל"ז ע"א ד"ה מה (ור' חידושי אנשי שם ובאור מהרמ"ב). ר' יצחק בר' פרץ הנזכר במרדכי הוא, כפי שראינו, החכם האנגלי הידוע בשם זה, ר' לעיל, עמ' 511.

26 מורי הר"ר שמואל מאיורא: הגהות הר"ף לסמ"ק סי' קפ"ה, סי' קצ"ג. מורי הר"ר יחיאל: שם סי' קנ"ג, קס"ח, קפ"ה, קצ"ד, קצ"ה, קצ"ו, ר"א, רכ"ו, רמ"ה. ר' יצחק: שם סי' צ"ז, קצ"ז. ר' יעקב מקינון: שם סי' רפ"א. ר' פרץ כבר השתמש בתוספות גיטין של מורו זה, שם סי' פ"א: 'וכן נמצא מכתב יד ר"י מקינון בתוספות דגיטין', והוא נזכר בתוספות שלנו לברכות י"ב ע"א ד"ה לא, גזיר נ"ג ע"א ד"ה בתר.

27 גרוס, גלליא, עמ' 566, מסתמך על תוספות תמורה ל"א ע"א ד"ה מלא, שהן תוספות תלמידו של הר"ף, ובהן נאמר: והקשה הר' אחי מורי. גרוס הבין: אחי מורי, אבל כאמור אלה הם דברי התלמיד וצריך לנקד: אחי מורי (א בחטף-פתח), ובסנהדרין כ"ב ע"ב ד"ה כיון מצאנו באמת קושיה שהקשה ר' יוסף לאחיו ר' פרץ. ור' כעת א. קופפר, תשובות ופסקים, עמ' 324, שם הובאו דברי ר' יוסף מתוך כ"י המבורג 45 בדבר תקנת ר"ת בעניין זכות הבעל לנדוניית אשה שמתה (ר' לעיל, עמ' 511), בלשון 'גם שמעתי ממורי אחי רבנו פרץ כי בתחלה גזר ר"ת וכו', ותשובת רבנו פרץ בנדון, ר' שם, עמ' 318.

28 שו"ת מיימוניות הפלאה סי' ד, תשב"ץ סי' ת ושם נשתבש 'ר"ח' ב'ר"ם'.

שמשון בן צדוק, ור' חיים הוא ר' חיים אור זרוע, ורבנו פרץ נמצא בחברתם. בתשובה אחת כותב המהר"ם לר' פרץ כמורה המוכיח את תלמידו ומדריכו. אמנם הוא פותח את דבריו בתארים 'ארי שבחבורה שר הבירה, מורי הר' פרץ שיחיה...'. אבל הוא משמיע גם דברי תרעומת על התנהגותו. המהר"ם סבור היה, שר' פרץ וחבורתו היו רק מקבלי טענות של בעלי-הדין ותו לא, אבל כשיצאו לחלוק על הכרעתו ולדקדק אחרי דבריו, שיכולה אשה לגבות את כתובתה גם ממטלטלים שנתנו על-ידי בעלה כמתנה לבניו בשעת מיתתו, החליט לברר את העניין לכל צדדיו, 'שלא לתת פתחון פה לבעל הדין לחלוק'. על ראיתו של ר' פרץ מהאלפסי, הגיב: 'לא היית צריך להביא מן האלפסי כי בגמרא דידן איתא בהדיא... ואגב ריהטך וריצת עטך לא נתת לב... ועתה תן לבך להבין ושבוק מתניתך ותא אבתראי'. ועל טענת ר' פרץ, שיש בהכרעתו של המהר"ם משום קיפוח הבנים, השיב הלה: 'ומן זה שכתבת לדברי לא שבקת חיי לכל בריה, דכל הנשים יגבו מבני בעליהם כל מה שנתן להם אביהם, לדברך לא שבקת חיי לנשים ועבדת למילי דרבנן שתקנו כתובה ממטלטלי כחוכא ואטלולא, כי כל אדם בשעת חליו שאין לו כי אם מטלטלי יתן כל מטלטליו החביבים לו לבניו... סוף דבר לא תצא לדון בדבר החדש לבדות דבר מלבך נגד קבלתינו וקבלת כל רבותינו, שבזמן הזה מטלטלי כמו בימי חכמי התלמוד מקרקעי... וכיון דאשכחן דבימיהם אשה גובה מזונות ממקרקעי שנתן לבניו דחשיבי כמו ירושה... הכי נמי מוציאים בזמן הזה ממטלטלי שנתן לבניו...'. גם אחרי ה'סוף דבר' המשיך המהר"ם לדחות את ראיותיו ואת חילוקיו של ר' פרץ²⁹. יש להניח שר' פרץ קיבל את דברי המהר"ם, שהרי ראה בו את מורו³⁰ וגם המשיך את קשריו אתו לאחר שובו לצרפת³¹. כנראה שבזמן מסוים עזב את מקום ישיבתו, קורביל, ועבר לעיר אחרת. בתשובה שנשלחה לפרובאנס הוא כותב: 'ואם ירצה שום אדם להחזיק האיסור מחמת כתבי הראשון שכתבתי כשהייתי דר בקורבויל, אם אסרתי לא אסרתי כי אם לפי העדות אשר אז לפי מה שהיה נשמע מדבריהם...'³¹.

29 עי' שו"ת מהר"ם ד"ק סי' קצ"ב, ד"ב, עמ' 106, סי' מ"ו; בהגה' מיימ' הל' אישות פט"ז מובאת תשובת המהר"ם לרא"ש באותו עניין, שלה הוא רומז בנוסח שבד"ק במפורש, (בד"ב נאמר רק: מורי הר"ר פלוני), ועל-ידה גם קיצור מתשובת רש"י. וייתכן שהציון 'מצאתי כתוב רבינו פרץ בגליון העיטור' רומז לכך, שהר"ף העתיק את כל חליפת האיגרות על גליונות העיטור, כי המהר"ם מסתמך בתשובתו על דעתו של פוסק זה.

30 הגהות סמ"ק סי' קפ"ג.

31 שו"ת מהר"ם ד"פ סי' תקצ"ז, ור' לעיל, עמ' 265, אבל שם מדובר על נשים גבירות ובנים קטנים. *31 תשובות חכמי פרובינציא, מהד' א. סופר, עמ' 92.

פרק שנים-עשר

ר' פרץ מציין כרבו חכם בשם ר' יקר, הנזכר גם בתוספות שלנו, אבל אין זה ר' יקר בן שמואל הלוי מקולוניה, חברו של המהר"ם מרוטנבורג³², אלא ר' יקר מקינון, חברם של ר' שמואל מאיברא ור' יחיאל מפאריס, וכפי הנראה תלמידו של ר' שמשון מקוצי^{32*}, רבנו פרץ נפטר סמוך לשנת 1298³³. בשאלה 'ששלח גיסו, ר' אליעזר בן הר' יוסף לר' שלמה בן אדרת מבארצילונה, כתב הלה: '...השם יאריך ימיו ושניו להגיה חשכנו, כי אחרי השכיב השם ב"ה מורת מורינו מורי בן חמי רבינו פרץ ז"ל אין לנו למי להרצות מעותינו אם לא אל האשל הגדול רבינו הר' שלמה בר' אברהם בן אדרת ז"ל...'^{33*}. מאותה תשובה יוצא גם במפורש, שאחיו של ר' פרץ, ר' יוסף בר' אליהו מטורש, האריך ימים אחריו.

רבנו פרץ לא חיבר ספר פסקים לעצמו. דרכו היתה להשלים את חיבוריהם של אחרים בהגהותיו, שרובן הן סיכומים של דעות קדמונים. כשראה את 'ספר המצוות' של רבו, ר' יצחק בר' יוסף מקורביל, 'נראה לו שקצר אבי זה הספר יותר מדי ולקח זה הספר לפניו וקראו כלו ובמקום שנראה לו להוסיף על דבריו הוסיף ובמקום שנראה לחלוק חלק וכתב הוא ג"כ סברתו וקבלתו מה שקבל מרבותיו'³⁴. הגהות אלו אינן שוות בכל כתבי-היד, שכן תלמידיו של רבנו פרץ וגם חכמים אחרים הוסיפו אף הם עליהן, ואף שמו נזכר בהן³⁵. ההגהות הללו התפשטו מהר, וחברו של מחברן, ר' חיים אור זרוע, כבר מסתמך על מה שכתב 'מורינו ורבינו פרץ זצוק"ל בספר המצוות קצר...'³⁶.

על הצד השווה של הגהות ר' פרץ לספר התשב"ץ כבר העירונו לעיל³⁷. גרוס

32 ב'תשובות ופסקים' מאת חכמי אשכנז וצרפת מהד' א. קופפר, עמ' 260, נמצא פסק של ר' יקר זה ששלחו לחכמי הדור בצרפת ובאשכנז, אבל הלשון 'והעידו שבקולוניה אירע כך פעם אחת...'. אינה אומרת שהכותב לא היה בעיר זו בשעה שכתב דברים אלה, כדברי קופפר שם, הע' 1.

32* בתוספות ע"ז ס"ח ע"א ד"ה ואידך: 'כך דקדק הר"ר שמואל מאיורא והר"ר יקר מקינון דוחה...'. גרוס, גלליא, עמ' 567, טוען, שהשם יקר אינו ידוע בצרפת, וכיוון שנאמר בכ"י של הסמ"ק בהגה' הר"ף סי' קפ"ד: 'שמעתי מפי הרב ר' יקר מקאלון בשם ר' שמשון מקוצי', הוא מוצא ב'קאלון' את קולוניה ורוצה להגיה כך בתוספות הנ"ל. אבל בשו"ת הרשב"א, כ"י (עי' נויבויער, REJ, חי"ב, עמ' 82), מופיע חכם צרפתי ר' יקר. ומתקבל יותר ש'קאלון' משובש הוא מ'קינון' מאשר להיפך.

33 על כך מעיד גם הקולופון בכת"י פרמא 1292, הסופר זכריה בהר' משה בשנת ג"ז שפרט והוא מעיד: 'וגם זה מצאתי כתוב בעיר קורביל מכתב יד קדוש מורי הרב רבינו פרץ שי' וי' בסוף ספרו'.

33* שו"ת הרשב"א ח"ג סי' ז, ליורנו תקל"ח.

34 עי' בהקדמה לעמודי הגולה דפוס קושטא.

35 סי' י"א, פ"א, צ"ה, קפ"ד, רי"ד וסי' קצ"ד עט ברכת המתים.

36 שו"ת ר"ח או"ז סי' ק"א, התואר 'מורי רבינו פרץ', בסוף התשובה, אינו אלא תואר של כבוד ובוודאי שלא היה תלמידו ממש.

סבור, שר' פרץ חיבר ספר גדול של פסקים ותשובות, שנקרא בשמות שונים: דינים, פסקים, שיטה, ליקוטין, יסוד ואף עיטור³⁸, אבל אין כל יסוד להשערה זו. אמנם בהגהות מיימוניות נאמר: 'ותשובה זו מצאתי כתב יד הרב פרץ בספר העיטור שלו...'. אבל ברור, שהמדובר בתשובה, שרבנו פרץ העתיק אותה על גליון ספר העיטור שברשותו³⁹. וכן מפורש⁴⁰ במקום אחר: 'ומצאתי כתיבת רבינו פרץ בגליון העיטור'. ר' מרדכי בן הלל, תלמידו של ר' פרץ, הוא המזכיר את היסוד ואת השיטה ואת הפסקים, אבל בכתב-יד של ספר המרדכי נמצא במקום 'ביסוד ר' פרץ', 'בתוספות של ר' פרץ'. השיטה אינה אלא פירוש ותוספות, ובאמת נאמר בכתב-יד במקום 'שיטת הר' פרץ', 'פרישת מורי הר' פרץ'⁴¹, והפסקים אינם אלא ליקוטים והגהות שרבנו פרץ הוסיף להיבאריהם של אחרים, וכנראה לא רק לסמ"ק ולתשב"ץ. ואמנם גם הגהות נקראו דינים ופסקים, כפי שנמצא בספר 'כל בו'⁴².

עיקר פעולתו הספרותית של רבנו פרץ ותלמידיו היה בעריכתן ובחיבורן של תוספות, שזכו להתפשטות רבה והשכיחו את קבצי התוספות הקדמונים. תוספות רבנו פרץ התבססו על תוספות קודמיו, אבל הוא הוסיף והשלים לפי דרכם. עם זאת ליוותה אותו תחושת ספק באיזו מידה רשאי הוא להעז ולהמשיך בשיטתם הביקורתית. על מקום קשה במסכת נזיר, שרבו, ר' יעקב מקינון, כבר נדחק ליישבו, כותב ר' פרץ: 'כך כתוב בכל הספרים ולא איתפרש וגימגום. ואי לא מסתפינא מרבוותא הוה אמינא שיש חסרון בספרים... וכי האי גוונא הגיה רש"י בזבחים...'.^{42*} ר' מנחם בן הקדוש אהרן בן זרח אומר בהקדמתו לחיבורו 'צדה לדרך', כי משנת ה'ק"י עד שנת ה'קכ"ח (1350—1368) היו הוא וחברו 'חוזרים תמיד יומם ולילה' בעיר אלקלעה שבספרד בתוספות רבנו פרץ, והן היו המקובלות ביותר באיטליה עד לזמן הדפסת התלמוד. תוספותיו של

37 עמ' 561. הדיגין מספר התשב"ץ שבכל בו צ"ה ע"א כוללים את הגהות הר"ף.

38 גלליא, עמ' 569.

39 הגה' מיימוניות אישות פי"ד אות ל. התשובה של המהר"ם דנה בעניין מורדת ור' פרץ רשם אותה במקום המתאים בעיטור אות מ מרד, דפוס למברג ג"ט ע"א.

40 בהגהות שם פט"ז אות ד.

41 וראה ש. כהן, מרדכי בן הלל (גרמנית), עמ' 34, הערה 5 והערה 7, ועי' גם עמ' 33, שם נרשמו כל המקומות שבהם מזכיר המרדכי את רבו, והם מרובים בכ"י מאשר בדפוסים.

42 עי' לעיל, עמ' 181, מה שכתבנו על הדינים של הראב"ן. בכל בו סי' קמ"ד, ק ע"ב, ב'פסוקי לקוטי מהר"ף ז"ל' נאמר: 'אמר הרב אבי הספר'. סי' קמ"ב כולל תמצית של שאלות ותשובות מהר"ר פרץ, והמלה 'דיגין' היא מידי מסדר הכל בו. בסי' קמ"ו מפורש: 'דיגי מקוה בספר המצות מהרב רבינו פרץ', וכך במרדכי ע"ז סי' תתכ"ו נאמר: 'וכן כתב הר' פרץ זצק"ל בפסקיו'.

הנ"ל גם ההדיר ע"פ כ"י אופ' את תוספות עירובין בשנת תש"מ.

*42 תוס' נזיר ג"ג ע"א ד"ה בתר.

ר' פרץ ותלמידיו, שעליהם אמר ר' מנחם המאירי, שהם 'מאירים ומחזיקים בתלמוד בצרפת'⁴³, הקיפו כמעט את כל מסכתות התלמוד. התוספות לבבא קמא נדפסו בליוורנו בשנת 1819, וידועים שישה כתבי-יד של תוספות אלו⁴⁴, מהם מהדורות שונות מהדפוס, והם מעשי-ידי תלמידים שונים. ידועים גם כתבי-יד של תוספות ברכות, עירובין, פסחים פרקים א—ד, בבא מציעא⁴⁵. ר' בצלאל אשכנזי העתיק דברים מתוספות תלמיד של ר' פרץ לבבא מציעא⁴⁶. התוספות לפרק העשירי של פסחים נדפסו בסוף המרדכי למסכת זו. בינתיים נדפסו גם התוס' לברכות^{46*}, לארבעת הפרקים הראשונים לפסחים⁴⁷ וכן התוס' לב"מ^{47*}. בפירוש על התורה 'מנחת יהודה' נזכרות תוספות רבנו פרץ לשבת וליבמות⁴⁸, וקטע מן האחרונות נמצא גם בכתב-יד שבאוקספורד^{48*}. שיטת ר' פרץ לתענית

43 פתיחה לאבות י"ח ע"ב.

44 נרשמו ברובם על-ידי פריימן בקונטרס המפרש השלם, עי' במהדורה החדשה בספר היובל לכ' גינצבורג, חלק עברי. לפי מרגליות, בקטלוג של הבריטיש מוזיאום נבדלים בהרבה התוספות שבכ"י 437 מהנדפסות, כשם שגם ההבאות בשיטה מקובצת מקורן בכ"י אחר. גם כ"י גינצבורג 183/3, שבראשו נאמר 'הר"ף על ב"ק' ובסופו: 'תוס' רבנו פרץ הכהן (!) על מסכת ב"ק', נבדל בהרבה מהתוס' הנדפסות. במקומות לא מעטים הן מתאימות למובא בשיטה מקובצת בשם 'תלמיד הר"ף', מפרק ח ואילך התוס' שבכ"י אינן תוס' הר"ף, ואמנם גם בשטמ"ק אין הבאות משל תלמיד הר"ף למסכת. דיבורים החתומים בכ"י ב'מ"ר' יש בהם המובאים בשטמ"ק כ'תוס' שאנץ'. כ"י הספריה הלאומית בירושלים 79 מתאים בכול, גם בשגיאות שבו, לדפוס ליוורנו, כה"י מאוחר, ודפי הגמרא מצויינים בו לפי המספור הרגיל. מסוג זה הוא גם כתב-יד שבידי פרופ' מאיר בניהו, אלא שציון הדפים וכן ההוספות שבגליונות, שכולן נמצאות בדפוס, כתובים בכתיבה מאוחרת, וייתכן שההדפסה נעשתה על-פיו.

45 הם נרשמו על-ידי פריימן שם. בדיקתו של כ"י אוקספורד 434 העלתה, שאין בו תוספות ר' פרץ, אלא פירוש דומה בסגנונו לפירוש המאירי. כ"י זה נדפס על-ידי הרב מ. י. בלוי ב'שיטת הקדמונים' לב"מ בשם 'תלמיד הרשב"א'.

46 עי' ב'ע"א ד"ה והאומר, שם ע"ב ד"ה התם, י"ב ע"א ד"ה חצר 'וע"ק למורנו הרב רבינו פרץ שיהיה', ועוד.

46* על-פי כ"י אוקספורד עם הערות מאת שמעי' גרינבוים, תל-אביב תש"ל.

47 על-ידי הרב ש. וילמן (ב"ב תש"ל), על-פי כ"י אופ' 132 4° Add. רבינו פרץ נזכר בהן בברכת המתים (עמ' ק"ו).

47* על-ידי חיים ב. צ. הירשער (ירושלים תש"ל), על-פי כ"י ברלין 67, ואף הן נערכו על-ידי תלמיד אחר פטירתו של הר"ף, (ר' עמ' י"ז, ל"א, ל"ה), אבל יש גם 'מורי הה"ר פרץ שיחי' (ל"ד, מ"א, נ"ו, ס"ה). המהדיר כותב במבוא, עמ' 22, שהדפיס בהשוואה עם כ"י אוקספורד 434, אבל הוא בעצמו כותב שם, הע' 122, שכ"י זה נתייחס לו בטעות, ר' לעיל, הע' 45.

48 בכ"י הואטיקנה אורבינטיס 21 של מנחת יהודה י"ג ע"ב וי"ח ע"ב.

48* 3, 429, קטלוג נויבויער, ח"א, עמ' 92, מעשה-ידי תלמיד. ר' פרץ נזכר בשם הגרש"י = הגהת רבינו שיחיה.

ותוספותיו לחולין ולזבחים מובאות על-ידי תלמידו ר' מרדכי בן הלל⁴⁹, ולתוספות אלו לחולין נתכוון כנראה הרא"ש בדברי הביקורת: 'ומצאתי בנימוקי תלמידי הר' פרץ בן הרב אליהו שהיה אוסר... והאריכו בטעמים ואינם לשבח...'⁵⁰. ר' יוסף קולון מביא את תוספות רבנו פרץ לגיטין ולקידושין, והוא משווה את דברי התוספות עם הגהות הסמ"ק וכותב: 'ופשיטא שתוספות רבינו פרץ והגהות רבינו פרץ אינם חלוקות אלו על אלו'⁵¹. ר' בצלאל אשכנזי הרבה להעתיק גם בשיטותיו לסדר קדשים דברים מתוספות ר' פרץ ומתוספות תלמידי ר' פרץ. על-יד בעלי התוספות הידועים נזכרים בהן החכמים ר' מרדכי הלוי ור' ידידיה היתום שהוא אולי ר' ידידיה מנירנברג⁵². גירסת רש"י של המהר"ף ז"ל ו'העתקת לשון רש"י של מהר"ף ז"ל' נובעות גם כן מתוספות אלו⁵³. על חלקו של רבנו פרץ ותלמידיו בתוספות שלנו למסכתות ביצה, נדרים, נזיר, עבודה זרה, סנהדרין, מכות ומעילה עוד ידובר להלן בדברינו על התוספות שלנו למסכתות אלה.

בתחום זה עולה על ר' פרץ רק ר' אליעזר מטוך (Touques), שהיה גדול בשנים מר' פרץ. ר' יצחק די לאטיס כותב ברשימת גדולי הדורות: 'ואחריהם הגיע הזמן לרב ר' מאיר מרוטנבורק ראש ישיבה מכל ארץ אשכנז והרביץ את התורה והגדיל עד מעלה מעלה והרב הגדול ראש ישיבת ארץ צרפת ר' אליעזר הרביץ את התורה והגדיל למעלה מעלה ואחריו ר' פרץ...'⁵⁴. על-אף ההשוואה הזאת של ר' אליעזר ומעמדו למהר"ם, המעידה על חשיבותו, לא העלו חוקרינו ולא-כלום לפרשת חייו, ואף שם אביו לא נקבע. בידינו רק ידיעות מועטות על החכם הזה, אבל גם המעט הזה לא נוצל בכל היקפו. נשמרה בידינו עדות, שר' אליעזר מטוך היה בן-אחותו של ר' חזקיה ממאגדיבורג⁵⁵. ועדות זו מאפשרת לנו לזהות את ר' אליעזר מטוך עם ר' אליעזר בן שלמה, החתום על תשובה בדבר חרם הישוב של קהילת גוסלאר. בתשובה זו נאמר: 'נדיבי ואלופי קהל מיידיבורק

49 עי' במאמרו של כהן הנ"ל, עמ' 33, הערה 3, ועמ' 34, הערה 5, ובנספח שם, עמ' 100א... בתוס' זבחים שפי' לפני מו' הר' פרץ מצאתי...'. ור' מרדכי ב"ק סי' ס"ד (מהד' א. הלפרין, עמ' 78) 'בתוס' שפי' הר"ר מרדכי לפני הר' פרץ כתוב...'. שו"ת הרא"ש כלל ב אות י"ז.

50 מהרי"ק סי' צ"ח, ועי' סי' קס"ח: 'וגם מצאתי תוס' משיטת רבינו פרץ שהביא שתי הגירסאות... ואילו גירסת ר"ח... לא הביא כלל'. ובתוספות שלנו קידושין נ ע"ב ד"ה ה"ג מביא את גירסת הר"ח ואינן תוספות ר' פרץ.

51 השמטות משיטה מקובצת זבחים ט"ז ע"ב, כ"א ע"ב.

52 שיטה מקובצת זבחים כ"ח ע"ב, כ"ט ע"א, מנחות י ע"ב אות י"א. גם בגליונות למנחות נזכר המשי"ח, ד ע"א, והכוונה לר"פ.

53 שיערי ציון הוצאת בובר, עמ' 39, הוצאת ברלינר, אוצר טוב 1878, עמ' 128, ונוי-בויער ספרי דברי הימים, ה"ב, עמ' 236, ותיקנתי צרפת במקום אשכנז, כפי שכבר הציע וועללעש REJ. חנ"ט, עמ' 48. 55 לקט יושר, ח"ב, עמ' 39.

מאד מאד הוקשה בעיני (עלי) על שהיטלתם עלי דין בני גושלר ועל מורי ורבי הר' מאיר, כי מה אני ומה חיי לישיב בדין עם גדול הדור ואני קטן שבקטני תלמידיו, אף כי בכתבכם הקדמתם בית לאלף, אך רק כתבתם בתשר"ק ולפי דעתי כאשר מפי נזרק כן נראה לי האמת, שאין כח ביד הנדיב ר' מתניה ובניו להוציא את ר' יצחק וחתנו וחבורתם מן היישוב עיר גושלר, לפי מה שפסק מורי הר' זקני ומורי הר' יצחק מווינא שאין חרם יישוב שם...⁵⁶. אין הכותב מפרש את שם מורו-זקנו משום שהניח שבני עירו מאגדיבורג ידעו שהכוונה לרבים, ר' יעקב, אבי ר' חזקיה. ר' אליעזר הכיר את זקנו, וגם היה תלמידו של ר' יצחק אור זרוע. ובהערצה ובהערכה רבה הוא כותב על המהר"ם, וקוראו גדול הדור ומורו ורבו. אנשי מאגדיבורג — אומר ר' אליעזר — הקדימו את שמו לזה של המהר"ם, אלא שהם נהגו כנראה לפי סדר האותיות תשר"ק. יש להניח שדודו ר' חזקיה כבר לא היה בין החיים בזמן כתיבתה של אותה תשובה.⁵⁷

ידיעות נוספות על ר' אליעזר אנו מוצאים בתשובה אחרת, הנוגעת לאנשי גוסלאר, והיא תשובתו של ר' חיים פלטיאל 'תולעת', בעל המנהגים.⁵⁸ ר' חיים פלטיאל מוסר, כי החבר ר' משה דמתקרי תקו, טען נגד ר' מרדכי, שהוא יושב ללא רשות ביישוב גוסלר, שהוא של אבותיו. ועל זה אמר ר' מרדכי, שירד בדין עם קרוביו של ר' משה וזכה ביישוב. ר' משה טען כנגדו: 'אם ירדו קרובי לדין, מורי אבי ז"ל לא היה אז בעיר ולא ביטל כחו ואני רוצה לירד עמך לדון לפני הר' פרץ או לפני רבני צרפת'. ור' חיים פלטיאל השיב: 'אמת כי זקנינו זוכרים הדברים, אך אחרי אשר עתה קמו חדשים אשר לא ראו ואשר לא ידעו מה שנעשה, לכך חידשנו הדברים עתה שנת נ"א לפרט ואומרים אנו בהסכמה גמורה בנערינו ובזקנינו שישוב גושלר מותר לכל ישראל כמו שפסק מורי הר' אליעזר זצ"ל והבא לחלוק מזהירים אותו'.⁵⁹ ר' חיים פלטיאל העיד אפוא בזה, שרבו ר'

56 שו"ת מהר"ם ד"ל סי' תע"ו.

57 על תשובה זו כתב צימלס. *Beiträge etc.*, עמ' 38, ול. רבינוביץ במאמר ב-*Historia Judaica*, 1940, עמ' 13—22, ובספר *The Herem Hayyishuv*, 1945, עמ' 96—101, אבל שניהם לא עמדו על הקשר עם ר' אליעזר מטוך. רבינוביץ חשב בטעות את ר' אליעזר בן שלמה לנכדו של הר"י אור זרוע, אף-על-פי שפעמיים מפורש: 'מורי הר' זקני ומורי הר' יצחק מווינא'. וועללעש זיהה תחילה ב-*REJ* 53, 1907, עמ' 71, את הר"א מטוך עם ר' אליעזר בן אפרים, אבל ב-*REJ* 1910, עמ' 55, הוא קורא לו ר' אליעזר בן שלמה.

58 במנהגים אלה השתמש ר' אברהם קלויזנר בספר המנהגים שלו, עי' במבוא של עהרנייך להוצאתו, עמ' 10. מנהגי ר' חיים פלטיאל נדפסו על-ידי ד. גולדשמידט מתוך כ"י ירושלים, ירושלים תש"ז, קריית ספר, כ"ג—כ"ד, וראה כעת בס' המנהגים לר' אברהם קלויזנר, מהד' י. י. דיסין, ירושלים, תשל"ח, וראה בפתח דבר שם, עמ' 10 ואילך. 59 שו"ת מהר"ם שם.

אליעזר נפטר לפני שנת ג"א, היינו 1291. ר' משה תקו — לפי הנראה נכדו של ר' משה בר חסדאי — רצה לפנות לר' פרץ, שנחשב, כדברי ר' יצחק די לאטיס, לממלא־מקומו של ר' אליעזר⁶⁰ כראש חכמי צרפת. שמו של המהר"ם אינו נזכר במקרה זה, אם כי היה בין החיים עד שנת 1293. מסתבר שלא פנו אליו מחמת תנאי מעצרו, או משום שהכירו כבר את עמדתו בעניין זכות היישוב של גוסלאר. גם בתשובה אחרת של המהר"ם לר' אליעזר, הכוונה, לדעתי, לר' אליעזר מטוך. בפתיחתה משפיע עליו המהר"ם דברי שבח ותהילה: 'גמיר וסביר בכל קריין ותנויין... אם היו כל חכמי ישראל בכף מאזנים ומורינו הר' אליעזר שיחיה בכף שניה יכריע המ(צ)[ע]ויין...'. המהר"ם תמה ונשתומם, שר' אליעזר פנה אליו בשאלתו... ברם מרנא סגי ענוון... ואם הגפן עצרה תירושה אטדי יער איך יתנו פריים, גם כי התאנה חדלה מתקה, מרנא די ליה כל רזיין גליין, כל קמחיא קמח וקמחא דקמחיה סולת מנופה בתליסר נפיין ואני מה לפתוח ראשון... אמנם אין כל חדש תחת השמש, כבר היה לעולמים, ידוע לכל קריין ותפתח האתון את פיה לפני מלאך השם ואית לן כמה קריין, כי רבינו בדורו כמשה טצדקי למפטר נפשיה, גזר עלי תלמידו להוכיח לפניו בדין זה...⁶¹. לא ידוע לי חכם אחר בשם אליעזר, שאפשר שאליו היה המהר"ם כותב בסגנון זה. אם נשווה דברים אלה עם דברי ר' אליעזר על המהר"ם, שהובאו לעיל, הרי לפנינו מעין התחרות אצילה על כתרה של תורה; כל אחד מהם רוצה להעלותו בראש חברו. דברי המהר"ם על העזתו לפתוח ראשון נקראים כתשובה משעשעת על דברי ר' אליעזר. יחסים דומים שררו בין ר' אליעזר לבין ר' חיים, בנו של ר' יצחק אור זרוע. ר' חיים העיד על מה 'ששמע מפיו של ר' אליעזר בשיבתו, כנראה בימי שהותו באשכנז. ר' אליעזר לא נמנע מלשלוח את שאלותיו לר' חיים ולהכתירו בתארי־כבוד. אמנם הוא מסביר את פנייתו בבדידותו הרוחנית בצרפת: 'ואני בארץ עיפה ומעות יש לי ואין שולחני להרצותם'. ור' חיים הבין את הרמז והשיב כתלמיד לרבו: 'איך דעתי אחוה, פן אכזה להורות הוראות סתומות בעט נרשמות ביד מורי הרב ר' אליעזר, המנוזר בנזר התורה... ודעתי נבערה...

60 לפי חוק קריאת השמות מסתבר הזיהוי של ר' משה תקו. דעת זקנו בעניין חרם היישוב היתה אמנם אחרת לגמרי, עי' לעיל, עמ' 421. ש. כהן, מרדכי בן הלל, עמ' 24, רצה לזהות את ר' מרדכי שבתשובה זו עם גיבור המונוגראפיה שלו ועל־ידי זה לקבוע את מקום ישיבתו בגוסלאר.

61 שו"ת מהר"ם ד"ק סי' רמ"א וד"ב סי' קכ"ג. ויש רגליים לדבר שהתשובה במרדכי מו"ק (סי' תתקל"ז) שיש בה התייחסות להל' שמחות של המהר"ם ושחתום עליה 'אליעזר המחוקק' היא של ר' אליעזר מטוך, ובכינויו מחוקק תיאר את מלאכתו כעורך.

אכן מצותו אשמורה, דבר תורה לבררה, ומיניה ומיני תצא תורה⁶¹. ר' אליעזר נחשב כעד מוסמך בכל הנוגע למסורת הצרפתית. כשנתחדש הוויכוח מסביב לתקנת ר"ת בדבר החזרת הנדוניה ליורשי האשה כותב אחד המשתתפים בו: 'שליט בעולמו יודע שאשתקד שכתבתי... לא ידעתי בעדותו של מו"ה ר' אליעזר ז"ל עד בואי לרגנשפורק ולמדתי כתובות שכת' וראיתי שכת' בפ' נערה שנתפתתה בפרישה שלו שר"ת חזר בו בסוף ימיו מתקנתו, והרי הוא מוהר' אליעזר נאמן לכל ישר' ואפי' להוציא ממון על ידו כ"ש וק"ו להעמיד בחזקתו ומכח עדותו אני חוזר מכל מה שכתבתי⁶². לדבריו הסכימו גם אחרים, אמנם ר' יוסף, אחיו של ר' פרץ, כותב: 'נפלאתי על זאת פליאה נשגבה מה זה שמהר"ר אליע' זצ"ל קיבל שחזר בו ר"ת, ובני איוורא ז"ל ומו' הר' מאיר ז"ל לא קיבל[ו] זה וגם הם קבלו תורתן בפני רבני צרפת כמותו... אבל עם זאת מנסה הוא ליישב את דברי ר' אליעזר על-ידי חילוק: 'ומה שכתב מה"ר אליע' שר"ת חזר בו יש לפרש שחזר בו מתקנת החרם אבל התקנה עמדה ואז כל הפלאות לא יפלאו⁶².'.

לא ברור אם טוך, עיירה בגורמאנדיה, שאין אנו יודעים על תולדות קהילתה ולא-כלום⁶³, היתה מקום-מוצאו של ר' אליעזר ובית אביו, או שהוא התיישב⁶¹ שו"ת ר"ח או"ז סי' ח, ג ע"ד, שם חתום גם על השאלה 'כנפש אי"ע חיים...'. אולם ברור, שצ"ל: 'כנפש אליעזר...'. וראה פסקי הלכות של ר' חיים אור זרוע, מהד' י. ש. לנגה, ירושלים תשל"ג, עמ' 158, ועי' הגהות מיימוניות תפילה פ"ב אות י, תרומת הדשן סי' פ"ז.

62 תשובות ופסקים, מהד' א. קופפר, עמ' 322—323. 62* שם, עמ' 324.
63 במאמר בעל כותרת סנסאציונית (L'Edition de nos Tōsāfōt à Rouen à la fin du XIIIe siècle, REJ CXXXVI, 1977, pp. 545—549), יצא נ. גולב להוכיח, כי גם ר' אליעזר מטוך ישב בדרום (Rouen) וערך שם את תוספותיו. הוא מתבסס על דבריו המשובשים של ר' גדליה בן יחיא, בעל 'שלשלת הקבלה' (גולב, שם, עמ' 548, התעלם ממה שכתבתי על דברים אלה במהדורה הראשונה, עמ' 557), שעשה את הר"א מטוך לתלמיד הר"ש מקינון, בעל ס' כריתות. נתחלף לו לבעל שלשלת הקבלה הר"ש משנץ בר"ש מקינון, וכך עשה את ר' יעקב מקורשון לתלמידו של זה האחרון. מכיוון שידע שר' אליעזר מטוך יסד את תוספותיו על תוספות הר"ש משנץ, יצא מה שיצא. ברוח המקור המפוקפק הולך גולב ומוסיף, שמכיוון שהרשב"א (שו"ת ח"ג סי' ג) הפנה תשובה לרודס אשר בצרפת לר' שמשון בן ר' יצחק, הרי ברור שהר"ש מקינון ישב ברודס שאינה אלא Rouen ומכיוון שר' שמשון מקינון כתב תוספות על-ידי ר"א מטוך, הרי ברור שתוספות טוך נתחברו ב-Rouen, גולב אינו שואל כלל מדוע בכל זאת נתכנו תוספות טוך כפי שנתכנו, ומדוע כל חכמי הדור והדורות הבאים — כולל בעל שלשלת הקבלה — מכנים את ר' אליעזר על שם טוך ולא על שם דרום? חידוש אחר העלה מ. י. בלוי (שיטת קדמונים לב"ק, ניו-יורק, תשל"ז, עמ' 10). לדעתו, טוך אינה אלא טוכהיים שעל-יד מאגד-בורג, אבל זכרו של מקום זה אינו בא בשום מקור כמקום-מושבם של יהודים. צרפתיותו של ר' אליעזר מוכחת מכל מה שידוע עליו.

שם לאחר בואו מאשכנז לצרפת. על כל פנים קשור שמו בעיר זו, וגם תוספותיו נקראות על שמה. תלמידי המהר"ם, ר' חיים אור זרוע ור' מאיר הכהן, כבר השתמשו בתוספות אלו, והן הפכו מהר לתוספות הנהוגות באשכנז ובצרפת⁶³, כעדותו של ר' ישראל איסרלין: 'ומימי דתוספות משנץ שקצרו מהר"א מתוך אנו שותים'⁶⁴. ר' אליעזר עיבד את תוספות שנץ, קיצרן והוסיף עליהן, וכבר אמר ר' יוסף קולון: 'כי התוספות מטוך ברוב המקומות אינן אלא מקצרות דברי התוספות משנץ אלא שלפעמים מחדשים איזה חידוש על פי הגדולים אשר קמו אחרי התוספות משנץ...'⁶⁴. את החידושים שלו נהג לרשום על הגליונות, וגליונות אלה היו לסימן מובהק של תוספות טוך, כדברי ר' בצלאל אשכנזי: 'ודע שהגליונות של תוספות הם מלשון ר' אליעזר מטוך מחבר התוספות ולכן אתה המעיין הפוך בהם והפוך בהם ותמצאם בטוב טעם ודעת'⁶⁵. חידושו אלה כלל בתוספות שערך. בגליונות כתב־היד שלהן רשמו שוב הלומדים בהן את הערו־תיהם⁶⁶. כבר ראינו, שמדפיסי התלמוד טרחו להשיג את תוספות טוך הנהוגות ולהדפיסם יחד עם התלמוד, ואמנם התוספות שלנו לעשר מסכתות הן תוספות טוך, ועוד יורחב הדיבור עליהן ועל אופיין, וכן על השרידים של שאר תוספות טוך ויחסן לתוספות שלנו — בפרק הבא. פירוש על התורה לר' אליעזר מטוך נרשם ברשימת ספרים בכתב־יד אחד של ספר הרקמה, אבל רוב הדברים המובאים בשמו בקבצי תוספות על התורה לקוחים מתוספותיו לתלמוד⁶⁷.

[ב]

הרגשת הירידה של כושר היצירה ושל כוח ההכרעה בתחום ההלכה היתה נחלתה של תודעת הדור, וכבר נתקלנו בה עוד בחייהם של המהר"ם, ר' אליעזר מטוך ורבנו פרץ. הפזמון החוזר בימים ההם הוא: 'אין אנו בני תורה כמו הראשונים'¹. חכם אשכנזי מתלונן על התלמידים, שרובם 'תורתם שלא לשמה וגם אינה

⁶³ שו"ת ר"ח או"ז סי' ס"ט, סי' רי"א, הגה' מיימ' נזקי ממון פ"ג ב, פ"י ז, תשובות מיימוניות אישות סי' ט, קניין סי' כ"ג, שופטים סי' י"ב.

⁶⁴ תרומת הדשן סי' י"ט.

⁶⁴ שו"ת מהרי"ק סי' ק"ס דפ' ורשא סי' קנ"ח, עמ' 169.

⁶⁵ שיטה מקובצת כתובות פ"ב ע"ד.

⁶⁶ ראה להלן, פרק ארבעה־עשר.

⁶⁷ ראה REJ IX, p. 217, ועיין להלן, עמ' 602 ועמ' 628. שטיינשניידר תיקן את דבריו על חיבורים בחכמת הטבע של ר' אליעזר מטוך ב־Jew. Lit., עמ' 200 (= הוצ' מלטר, ספרות ישראל, עמ' 307), עי' קטלוג כ"י ליידן, עמ' 373, הערה 1.

1 שו"ת מהר"ם ד"ב, עמ' 317, סי' שפ"ד.

אומנתם, גם עוסקים בעיון ולא בגמרא². הרגשה זו הלכה וגברה לאחר הסתלקותם של החכמים הנזכרים, כלומר עם סיומה של המאה השלוש-עשרה. צרפת הצפונית ואשכנז פסקו מלהיות מרכזי תורה הראויים-לשמן. רבני צרפת, אשכנז וגם של ארצות סלאביות, פנו בשאלותיהם לבארצילונה ולטולידו³, ובינתיים ניטשטשו ההבדלים בדרך הלימוד, שהיו קיימים במאה הי"ב, בין המרכז בצרפת-הצפונית ואשכנז, מצד אחד, לבין המרכז בצרפת הדרומית וספרד, מצד שני. ר' שלמה בן אדרת ותלמידיו המשיכו בדרכם של בעלי התוספות, הן בפירוש סוגיות התלמוד, הן בבירור ההלכה, ולא רק חכמים שכתבו את פירושיהם 'על-פי תוספות הצרפתיים'⁴ אלא גם מפרשים שהלכו בדרך שונה, כר' מנחם המאירי, נזקקו לדבריהם של בעלי התוספות והביאום אם לראיה ואם לסתירה. אמנם המגע עם דרום-צרפת החל עוד בימי רבנו תם, והשפעתם של הר"י, הריצב"א ור' שמשון משנץ מורגשת יפה אצל הרמב"ן, אבל תרומה גדולה למזיגה רבת-משמעות של ההלכה האשכנזית-צרפתית ושל ההלכה הספרדית תרם חכם אשכנזי, שתקע אוהלו בספרד — הלא הוא ר' אשר בן ר' יחיאל.

פרשת חייו של הרא"ש ופעולתו הציבורית יוצאות מגדר דיוננו גם מבחינת הזמן וגם מבחינת המקום, שכן עיקר פעולתו במאה הי"ד, ורוב ידיעותינו עליו הן מזמן ישיבתו בספרד⁵. ברצוני כאן לומר רק מלים מספר על חיבוריו, כגורם להפצת תורתם של בעלי התוספות. ועלינו להבחין בגידון זה בין תוספותיו ופירושי לבין הלכותיו ופסקיו. תוספותיו ופירושי לא זכו לפרסום רב, שכן לא נתכוון הרא"ש לחבר תוספות חדשות, אלא להמציא לתלמידיו את תוספותיהם

2 שו"ת מהר"ח או"ז סי' קס"ג. הכותב בן-דורו של ר' חיים, ר' יצחק בר' אליה. 'בעיון' הכוונה כנראה לפילוסופיה ולתורת הסוד, עי' שלום, ראשית הקבלה, עמ' 162, ושם עמ' 255. לדעת יעקב כ"ץ, ק"ס ל"א, עמ' 16, ומ. ברויאר, עליית הפלפול, עמ' רמ"ו הע' 17 הכוונה ב'ועיון' לפלפול, אבל מתוך הקשר הדברים 'ונא אל תקל לתלמידים כי מקלם (כצ"ל, ולא : מקוום) יגיד להם (ר' פסחים נ"ב ע"ב) ורובם תורתם שלא לשמה גם אינה אומנתם גם עוסקים בעיון ולא בגמרא...'. — משמע שאין המדובר בתלמידים שעסקו בפלפול. ועל העיסוק בעיון פילוסופי באשכנז, ראה א. קופפר, יהדות אשכנז וחכמיה במאה הי"ד והט"ו, תרביץ שמ"ב (תשל"ג), עמ' 113 ואילך.

3 עי' לעיל, עמ' 578.

4 זה לשונו של ר' טודרוס בר' יצחק בסוף פירושו לנזיר שבכ"י אוקספורד 448, שנדפס בינתיים ע"י הרב מ. י. בלוי ב'שיטת קדמונים למסכת גזיר', ניו-יורק תשל"ב, ראה שם עמ' תקצ"ו.

5 מונוגראפיה מפורטת על הרא"ש פירסם א. ח. פריימן וצוק"ל ב- *JLJ* חי"ב, 1918, עמ' 236—316. ועל פעולתו בספרד כתב יצחק בער בספרו 'תולדות היהודים בספרד הנוצרית', עמ' 205—211.

החותמים והעורכים

של הקדמונים, כדבריו 'דע לך כי הפרישות בארץ הזאת הם פרישות תלמידים שלא שמשו כל צרכן ורצו ליחנק וניתלו באילן גדול ותלמידים פירשום לפני הרב רבי פרץ ושאר גדולים ז"ל ואין לסמוך עליהם כי יש בידי פרישת רבינו שמשון ז"ל ולא כתב כן אלא כל החבורין שיש בארצנו כתוב בהן ...'.⁶ בנו של הרא"ש, ר' יעקב בעל הטורים, כתב לאחד החכמים באשכנז, שהתכוון לעבור לספרד: 'וכל מה שיש לך מספרים הביא בין פרש"י, או גמרא, או שאר חבורים, ותוספות אינך צריך להביא, כי אין לומדים אלא שיטת אבא מורי זצ"ל'.⁷ תלמיד אחד של הרא"ש בשם 'ר' אשר בר סיני מארץ רוסיא, שבא לטולידו עם בחור אחד ושמו 'ר' יהונתן ועם בחור אחר ושמו רבי ראובן שהיה מארץ בייהם', העתיק את תוספות רבו למסכתות אחדות, ולקחן אתו בשובו למקומו.⁸ כבר קבענו לעיל*, שהרא"ש העתיק מלה במלה את דבריו של הר"י בתוספותיו

6 שו"ת הרא"ש כלל כ סי' כ"ז.

7 המכתב נדפס על-ידי א. ח. פריימן וצוק"ל בהסוקר, ח"ב, עמ' 37.

8 שו"ת הרא"ש כלל נ"א סי' ב.

*8 עי' לעיל, עמ' 248—249. תוספות הרא"ש נדפסו למסכת ברכות בספר ברכה משו-לשת, ווארשא תרכ"ג, והוכיח י. נ. אפשטיין ב- *65 REJ*, 1913, עמ' 47 ואילך, שספקותיו של צומבר במאגאזין, ח"ד, עמ' 27 אין בהם ממש. למסכת מועד קטן הו"ל הרב רפאל קוק בכתבי מכון הערי פישל, ירושלים תרצ"ד, למסכת סוכה על-ידי רש"א וערטהיימר, ירושלים תרס"ג (מהד' שנייה על-ידי נכדו א. י. ורטהיימר, ירושלים תשי"ח), למגילה ב'שם עולם' בספר מגדנות נתן ליוורנו תקמ"ה (מהד' שנייה על-ידי מ. שטרן, נ"י תשי"ט), ליבמות, ליוורנו תקל"ו ובספר לשון חכמים שם תקמ"א. לכתובות כנ"ל. התוספות החסרות מדף ע"א עד ע"ח ע"א נדפסו על-ידי י. פאעור הלוי מתוך כ"י של פרופ' מרדכי מרגליות ז"ל (תוס' הרא"ש לפרק המדיר, סיני תשכ"ה, עמ' י"ח ואילך, ור' לעיל, עמ' 249 הע' 74). לקידושין בספר מעשי רקם, פיסא תקס"ו, ורשא תרפ"ז (מהד' שנייה על-ידי מ. ש. שפירא, ת"א תשכ"ט). כפי שאוכיח, אין גם במקרה זה ערך כלשהו לספקותיו של צומבר לגבי אישיות המחבר, אף-על-פי שדעתו נתקבלה, ואהרון פריימן אף קבע לה מקום במהדורה השנייה של 'קונטרס המפרש השלם' בספר היובל לכבוד גינצבורג, עמ' שמ"ג. גיטין, ורשא תרפ"ז (מהדורה שנייה על-ידי ח. ב. רביץ ב"ב תש"ל) לנדרים ונזיר נדפס פירוש הרא"ש בהוצאת ווילנא של הבבלי ותוספותיו לנזיר מביא ר"ב אשכנזי בשיטתו. לסוטה עד סוף פרק משוח מלחמה, מ"ד ע"ב ד"ה סח, בספר 'מראה האופנים', ליוורנו תק"ע, ועל שני הפרקים האחרונים נדפסו לראשונה בפראג בשנת תפ"ה ולאחר-מכן גם בספר 'לשון חכמים', ליוורנו תקמ"א (מהדורה שנייה על-פי כ"י אוקספורד בצירוף מבוא על תוספות הרא"ש בידי יעקב הלוי ליפשיץ, ירושלים תשכ"ח), לשבועות ב'שם עולם', ליוורנו תקמ"ד (מהד' חדשה על-פי כ"י אוקספורד בידי ש. וילמן, ת"א תשל"ה), להוריות בש"ס ווילנא (נדפס לפני זה פעמים מספר, ראה פריימן, שם עמ' שמ"ט), פירושיו לתמיד, מידות וקינים ותוספותיו לנדה כנ"ל, פירושו ותוספותיו לכריתות מביא ר' בצלאל בשיטתו. התוספות למסכתות שבת, עירובין, ראש השנה, יומא, נדרים, נזיר, סוטה, בבא

לכתובות והוסיף עליהן מתוך תוספות תלמידיו⁹ וממה שקיבל בינתיים בספרד^{9*}. הנחתי זו, שהיתה מבוססת על השוואת קטע של תוספות הר"י, מתאשרת על-ידי בדיקת תוספות אחרות של הרא"ש, הן שבדפוס והן שבכתב-יד, ואסתפק בדוגמאות מתוספותיו לחמש מסכתות. תוספות הרא"ש ליומא שבכתב-יד אוקס-פורד¹⁰ מראות יחס קרוב לתוספות ישנים למסכת זו, שהן, כפי שהוכח¹¹, תוספות ר' יהודה שירליאון בעריכת ר' משה מקוצי. אמנם הרא"ש השתמש בתוספותיו של ר' יהודה¹², אבל לא מתוכן שאב את דברי הר"י. במקום 'פירש רבינו הזקן',

מציעא, סנהדרין וחולין נמצאות בכתב-יד ונרשמו בשעתו על-ידי א. פריימן בקונטרס הנ"ל, עמ' שכ"ג ואילך, מאז שכתבתי דברים אלה זכו תוספות הרא"ש ונדפסו למסכתות אחדות נוספות (מלבד המהדורות החדשות הנ"ל). את התוספות למסכת שבת ההדיר לראשונה י. ש. לנגה על-פי כ"י פרמה ולונדון, ירושלים תשכ"ט, ומהד' שנייה גם על-פי כ"י נ"י, ירושלים תשל"ח, תוס' הרא"ש למסכת ערובין ההדיר ש. וילמן, ת"א תשל"א, לראש השנה עפ"י כ"י קמברידז' ע"י ח"ב רביץ, ב"ב תשכ"ח, ליומא עפ"י כ"י אוקספורד (ר' הע' 10) על-ידי צ. זשרקובסקי, ברוקלין תשכ"א, לבבא מציעא על-פי שני כ"י אוקספורד על-ידי מ. הרשור וי. גרודזיץקי, ירושלים תשי"ט, לסנהדרין על-פי כ"י אופנהימר, בידי הרב ב. ליפקין (ערך לדפוס הרב י. ליפשיץ) ירושלים תש"ל (ונדפס עוד פעם יחד עם תוס' שבועות הנ"ל על-ידי ש. וילמן, ירושלים תשל"ה) ולמסכת חולין על-פי כ"י הסמינר בני"י וכ"י מינכן על-ידי ש. וילמן, ירושלים תשל"ג. תוס' הרא"ש לע"ז לא רק שלא נדפסו, אלא אין כתב-יד למסכת זו ששמו של הרא"ש נקרא עליו, ובכל זאת חלק מהם נדפסו בס' 'חידושי הרשב"א לר' שלמה בן אדרת על מסכת עבודה זרה' מהד' י. ל. זקס (התקין לדפוס ע. קלכהיים), ירושלים תשכ"ו, אלא שהמהדירים לא עמדו על כך. תלמידי אברהם רוזנטל הוכיח בראיות שאין להטיל בהן ספק, שחלק החידושים הנ"ל מעמ' ל"ג ד"ה ארוס ועד עמ' ק"ב ד"ה לא, אינם אלא תוספות הרא"ש, ר' ק"ס, כמ"ב (תשכ"ז), עמ' 132—139.

9 כגון ל ע"א ד"ה איכא ביניהו. החלק הראשון של הדיבור, שבו נזכר ר' יחיאל מפאריש, הוא תוספת שהוסיף הרא"ש, ההמשך מ'וקשה דהא פלוגתא היא...'. הנו לשון הר"י, שכן כל הענין נמצא בתוס' הר"ש משנץ מלה במלה אלא שבעוד ששם נאמר 'ואו' ר' דלעיל פריך ודאי...'. נמצא בתוס' הרא"ש 'וי"ל דלעיל ודאי פריך...'. ובתוס' שלנו שם: 'ואור"י'. תוס' הר"י נסתיימו במלים 'אסורה מן התורה', והסיום 'ור"ת לא פירש כן' הוא קיצור מתוס' הר"ש שם.

9* הקושיה בתוס' הרא"ש לכתובות, כ"ז ע"ב ד"ה דרב פפא, נמצאת בתוס' הר"ש לכתובות, עמ' ל"ג, ונשארה שם ללא תירוץ. הרא"ש הוסיף את תירוצו של 'הנגיד ר' שמואל'.

10 מספר 447. בראשו נרשם: 'מסכת יומא להרא"ש', ובסוף כה"י נאמר: 'הדרן עלך יום הכפורים וסליקא לן מסכת יומא, שבח והודאה למרי עלמא, העתקתי אותה...'. כמהר"ר אברהם נר"ו והיתה השלמת ההעתקה יום ב' י"ז לחדש אב שנת ה'שי"ח (1558) ליצירה על ידי הצעיר עובדיה מיגאן בנל"כ ולאע"י. נדפסו בינתיים, ר' לעיל, הע' 8*.

11 ע"י לעיל, עמ' 477.

12 ו ע"ב ד"ה הפרישיהו נעתק כולו בכ"י ובסוף הדיבור נאמר: כך פי' רבינו יהודה.

ואומר רבי, 'נראה לרבי', כמו שמפרש רבי לקמן, 'הקשה רבי, שבתוספות ישנים, מובאות בכתב-היד לשונות סתמיות ולעתים אפילו בגוף ראשון, כגון: 'נראה לי', כמו שאפרש לקמן¹³. גם העניינים, המובאים בתוספות הרא"ש בשם רבנו אלחנן, הגיעו לידו ממקור אחר. מהם נבדלים בנוסח ומהם חסרים לגמרי בתוספות ישנים, כגון: 'הקשה הר' אלחנן למ"ד אין אברהם מציל את ישמעאל ואית ליה שלא עשה תשובה, איך יקראו הראשונים בשם ישמעאל, ותירץ כיון שהקב"ה קראו כן מסקינן בשמיה'¹⁴. וגם דברי הר"י אינם מובאים תמיד בשמו¹⁵, כי דברי הר"י נמסו על-ידי בנו, ובמקורו של הרא"ש הובאו כדברי האב. ההקבלה הבאה בין תוספות ישנים לבין תוספות הרא"ש מוסיפה הוכחה, שהרא"ש לא הביא את דברי הר"י מתוך תוספות ר' יהודה שירליאון:

<p>תוספות הרא"ש שם נראה שאין צריך למחקו בכל אלו המ- קומות והא דלא פריך ליה במנחות... משום דפריך ליה בסוטה על ברייתא ש- נה בה כל סדר המנחה לא חשש תו להקשות על מנחה, והר' יהודה פירש דפריך ליה בסוטה משום ששונה כל סדר המנחה הלכך משמע ליה שדקדק התנא בלשונו וכל מה ששנה הוא דוקא ואין לשנותו וכן במס' יומא הוא שונה סדר עבודת היום ובפירוש (צ"ל: ובפסחים) סדר הפסח...</p>	<p>תוספת ישנים ס"ז ע"ב ד"ה הקטירן ... על כן נראה לרבי דודאי הכי נמי הוי מצי לאקשוויי במנחה [צ"ל: במנחות] בכל מקום שהוא אלא אחר שהקשה בסוטה אין לו לחזור להקשות בכל מקום... וקשה לפי פירוש רבי... ונראה לי דלא קשיא מידי ושפיר גרסינן ליה דבכל דוכתא לא פריך הכי אלא במקום ששונה הסדר כגון הכא ששונה כל סדר יום הכיפורים ואינו מחסר כלום... וכן בפסחים ששונה שם כל הסדר של פסחים...</p>
---	--

- 13 כ"ב ע"א ד"ה הרי, שם ע"ב ד"ה שאול, כ"ג ע"ב ד"ה יכול, כ"ד ע"ב ד"ה הא, מ"ד ע"א ד"ה שילה ועוד בעשרות מקומות. בתו"י ו ע"א ד"ה מביתו: 'פי' הר"י בשם רבינו שלמה, אבל בכ"י: 'והריב"ן פירש בשם רש"י, וברור שהוא הנכון.
- 14 ל"ח ע"ב ד"ה דלא מסיקנא בשמיהו. השוואת שני הקבצים מראה לנו, שתוספת הערה של עורך או מאסף גרמה לכך שלא חזר להעתיק את דברי המקור שלפניו. ל"ד ע"א ד"ה חלקהו, שבתוספות ישנים, נמצא גם בתוספות הרא"ש עד 'משמע ליה בתוך ההטבה יקטירנה', אבל במקור הראשון הוסיף העורך, הר"ם מקוצי: 'ואין זו קושיא כל כך...'. וכל זה ליתא בתוספות הרא"ש, ולעומת זאת נמצא שם: 'ראיתי כתוב בספרים א"ל רבינא לרב אשי הא בבקר בבקר דשני גורי עצים מי מייתר, האי מיבעי ליה לגופיה דקאמר רחמנא ניקדמיה למערכה שנייה של קטורת, א"ל לאו מי אוקימנא עליה ולא על חברתה מכלל דאיתא לחברתה, ונ"ל דכולה שיבוש לא מצאנו סוגיא זו בתלמוד שיחזור ויקשה על דבר שכבר פשט לעיל, ועוד דלישנא דמיבעי ליה לגופיה משמע שהוא כבר מסויים ומסקנא הכי הויא. ועוד דבבקר בבקר לא משמע לאקדומי מערכה שניה של קטורת, כיון דמערכה שניה כשרה בלילה, דדוקא בעבודות שהם ביום שייך לומר להקדים, ועי' בדק"ס מ"ג ע"א אות מ.
- 15 כ"ב ע"ב ד"ה ששה.

אין אפוא כל ספק, שהרא"ש לקח את דברי הרב, הוא הר"י הזקן, ממקור שבו נשנו בגוף ראשון, כלומר מתוספותיו, או מתוספות תלמידו ר' שמשון משנץ, שנהג להביא את דברי רבו בדרך זו¹⁶, והוסיף עליהם כאן וכאן מתוספות ר' יהודה שירליאון בנוסחן המקורי ולא בעיבודו של ר' משה מקוצי¹⁷. בתוספות אלו לא השתמש הרא"ש כלל בתוספות רבו המהר"ם.

ביחס דומה לתורת הר"י אנו נתקלים גם בתוספות הרא"ש לגיטין. בהתחלת המסכת נאמר בתוספות שלנו: 'ור"י שמע בשם רב האי גאון ובשם רב סעדיה...'. אבל בתוספות הרא"ש נאמר: 'ובשם רב האי ורב סעדיה אמרו...'. וההקבלה הבאה מספיקה להוכיח, שבתוספות הרא"ש נמצאים דברי הר"י בלשונם המקורית:

תוספות הרא"ש שם

י"מ הא דנקט לוד, משום דר' אליעזר הזכיר, כדאמרינן אחר ר' אליעזר ללוד ולא נראה דכ"ש שלא היה צריך להזכירה כי היכי דלא אמר ת"ק המביא גט ממדינת הים לא"י משום דפשיטא דבא"י קאמר. י"ל שהזכיר לודים על שם בני לוד שהיו מצויין שם אפילו הכי צריך לומר בפני נכתב ובפני נחתם ולא חשיבא כלוד עצמה.

תוספות שלנו ב ע"א ד"ה מכפר

אומר ר"י שהזכיר לוד לאשמועיןן אע"פ שהיתה נקראת כפר לודים על שם בני לודים שהיו מצויין בה תמיד אפילו הכי צ"ל בפני נכתב ובפני נחתם ולא חשיב כלוד עצמה. ורבינו מאיר פירש דר' אלי"עזר הזכיר שם עירו כדאמרינן אחר ר' אליעזר ללוד. ואין נראה לר"י דכ"ש שלא היה צריך להזכיר כי היכי דלא נקט ת"ק ממדינת הים לא"י דפשיטא הוא דבא"י קאי.

עורכם של התוספות שלנו הרכיב לפי הנראה שני מקורות, ובאחד מהם מצא דעת 'יש מפרשים' בשם רבנו מאיר, אביו של רבנו תם. ואין כמעט עמוד בתוספות הרא"ש, שאין בידינו להוכיח, כי נעתקו בו דברי הר"י כלשונם וככתבם¹⁸.

16 עי' לעיל, עמ' 280.

17 בתו"י יש רק מעט תוספות לפרק ח, ובפרט בדפים האחרונים, והן שלמות יותר בתוספות הרא"ש. בסוף כה"י נמצא הפסק של המהר"ם מרוטנבורג בדבר תפילת נעילה כמו שהוא גם בהלכות הרא"ש פ"ח סי' כ.

18 עי' ב ע"ב ורבנן; ג ע"א ד"ה חד אתי; שם ע"ב ד"ה דתנן; ד ע"א ד"ה מודה; ה ע"א ד"ה אי הכי; ה ע"ב ד"ה יטלנו; ז ע"א ד"ה בזמן; ע"ב ד"ה הא ר' יהודה; י ע"ב ד"ה חספא בעלמא הוא; י"א ע"א ד"ה לא נחלקו, ד"ה במקום; שם ע"ב ד"ה עדים החתומים, ד"ה ש"מ; י"ב ע"ב ד"ה בפתות, המקשה רבנו יצחק בתוספות שלנו אינו הר"י הזקן אלא כמו בתוספות הרא"ש: הריב"ם. תירוצו הר"י כרגיל מובא שם סתם, אבל שם מובא גם תירוצו הריב"ם ופירכת הו"י, והתוספות שלנו הן רק קיצור, והרא"ש הביא את המקור. לעומת זה נמצא ד"ה שבתו בשלמות בתוספות שלנו, ובאמת הוא חתום בסופו: ר"י כמו י ע"ב ד"ה חספא; י"ד ע"ב ד"ה הא; ט"ו ע"א ד"ה בפני נכתב; ע"ב ד"ה אני הוא; ט"ז ע"א ד"ה הניצוק: 'וקשה לי דעד כאן לא נחלקו ר"מ ור"י... ואר"ה דהכא מיירי...'. ובתוספות

הר"י¹⁹, הריצב"א, ר' יעקב מקינון ורבנו שמשון²⁰, נזכרים בתוספות רק פעמים ספורות. כמו-כן נמצא רק סימן אחד לקשריו של הרא"ש עם בית-מדרשו של המהר"ם. הוא מביא מה 'שהקשה החבר ר' יעקב לר"מ', והוא מעיר 'ופי' ר"מ פירוש אחר מתוך קושיא זו, ונ"ל דלאו קושיא היא...'²¹. זוהי ההוספה המאוחרת היחידה. רב הוא החומר בתוספות הרא"ש לגיטין, שאין לו הקבלה בתוספות שלנו, ובפרט בפרקים האחרונים של המסכת²², ומקורו בתוספותיו של הר"י.

חומר מאוחר יותר מצוי בתוספות קידושין של הרא"ש, ונראה שתלמידו של הרא"ש, שהיה גם תלמידם של רבנו פרץ ושל הרשב"א, הוסיף עליהן הוספות, אף-על-פי-כן אין להטיל ספק בבעלותו של הרא"ש על תוספות אלו, כפי שהטי-לו קצת חוקרים²³, ויש לנו ראיות חותכות לבעלות זו. כמה וכמה דיבורים שב-תוספות אתה מוצא בהם הקבלה מלאה להלכות הרא"ש²⁴. אמנם אפשר לטעון, שמא מחבר אחר העתיק את דברי הרא"ש מהלכותיו, והיה מקום לטענה מעין זו, לולא מצאנו גם בתוספות אלו שמחברן השתמש בתוספות הר"י והעתיק אותן

שלנו: 'וקשה לר"ת דעד כאן... ואומר ר"ת...'; שם ד"ה הא נמי תנינא... 'ואר"ת דנקב בעי כשפופרת הנוד... וק' לי מהא דתנן במס' פרה... ועוד תנן במס' מקואות פ"ו...', אבל בתוספות שלנו שם ד"ה הניצוק באמצע... 'ואור"ת דנקב בעינן כשפופרת הנוד... ואין נראה לר"י דתנן במסכת מקואות...'; י"ז ע"א ד"ה ר"ל, שם ע"ב ד"ה עד שעת נתינה; י"ח ע"א ד"ה כתביה, ד"ה הנהו — ואפשר עוד להרבות בדוגמאות.

19 ע"ד ע"א ד"ה ופסק, ע"ה ע"א ד"ה הכל, ד"ה כולן, ע"ב ד"ה אלא.

20 נ"ד ע"ב ד"ה אמר אביי; ע"ו ע"א ד"ה מ"ש רישא; ר' יעקב מקינון נזכר ה ע"ב ד"ה יטלנו, ע"ז ע"א ד"ה וכדרב כהנא.

21 י"ז ע"ב ד"ה כתביה.

22 עי' לדוגמה ס"ז ע"א ד"ה כיון. כתב-היד, שממנו נדפסו תוספות אלו, מגיע רק עד דף ע"ז ע"ב, והוא לקוי גם בחסר במקומות אחרים.

23 עי' לעיל, עמ' 587, הע' 8*. שני המקומות כ"ז ע"א ד"ה ואידך: 'כך תי' מורי הרשב"א', ע"ח ע"א ד"ה ור' יהודה: 'והרב מורי ורבי הרב פרץ שיחיה...'. שעליהם תמך צומבר את יתדותיו, נראים כהוספות, וכמותם גם ו ע"א ד"ה תיקו שבסופו נאמר: עכ"ל הר' דוד. (ר' דוד ממיץ, עי' לעיל, עמ' 335. או אולי ר' דוד בר' משה הכהן תלמיד הרשב"א וחבר בית דינו של הרא"ש, עי' א. ת. פריימן במאמרו על הרא"ש, עמ' 44). כת"י אוקספורד אופ' 366, האמור לכלול, לפי הכותרת שלו, 'חדושי קידושין מהרב הגדול המהר"ר יצחק אבוהב' אין בו אלא תוס' הרא"ש. דבר זה הוכח על-ידי תלמידי מר י. בנטוב, במאמרו 'שיטת לימוד התלמוד בישיבות שאלוניקי ותורכיה', ספונות, ספר י"ג (תשל"א—תשל"ח), עמ' כ"ב—כ"ג, ובצדק הראה שהתוספות לפרק ד אינם תוס' הרא"ש אלא מבית-מדרשו של רבנו פרץ. ו ע"א ד"ה במאי וי"ג ע"ב ד"ה גובה בהם נזכר הרמ"ה. דברי הרמ"ה נוספו כהגהות על הגליון.

24 כ"ו ע"ב ד"ה ה"ג = הלכות הרא"ש פ"א סי' ל"ה; ל"א ע"א ד"ה לא מפקידנא = הלכות הרא"ש פ"א סי' מ"ט; ע"ח ע"ב ד"ה בנכסים = הלכות הרא"ש פ"ד סי' ט"ז.

פרק שנים-עשר

בדיוק באותה דרך האופיינית לרא"ש, כלומר בלשון סתמית, או אף בגוף רא-שון²⁵, כפי שמוכיחה השוואה לתוספות שלנו. יש בידינו להשוות דיבור שבתוס-פות הרא"ש עם שלשה מקורות מקבילים, ויש בהשוואה זו ללמדנו על יחסו של הרא"ש למקורותיו ועל היחס שבין תוספותיו לפסקיו:

<p>תוספות הרא"ש ל"ז ע"א ד"ה חוץ</p> <p>בירושלמי דמס' ערלה... ומההיא דירושלמי מדקדק ר"ת דערלה וכלאים ונטע רבעי נוה-גים בשל גוים ועוד הביא ר"ת מההיא דאמרי' בסוף יבמות... ועוד הביא ר"ת מההיא דתניא בתוספתא במס' תרומות... ועוד ר"ת מההיא דאמרי' לקמן... ועוד ר"ת מההיא דאמרי' לקמן... ולפי מה שהוכחנו שערלה שייך בשל גוים צריך לדקדק היאך אנו מותרים לשתות יין, לפי שרגילים בכל שנה להבריק הגפנים בארץ... ובכי האי גוונא קרוי ערלה דתניא... והא דתניא ב-ת"כ... איכא לשנויי כדמשני בסוטה... הא מני ראב"י היא... ומיהו אף ראב"י נראה דלא מקרי הרכבה... ומיהו יש להתיר מטעם ספק ערלה דאמרי' לקמן ספק לי ואני אכול.</p>	<p>תוספות שלנו ל"ו ע"ב ד"ה כל</p> <p>...ומן הירושלמי שהבאתי יש להוכיח דערלה וכלאים נוהגים בשל נכרים וכן משמע בפרק אין מעמידין... ואם כן איך אנו נהנים מן הכרמים שהנכרים מבריכין אותן בכל שנה... ואומר רבינו שמשון ששאל בעובדי אדמה ואמרו לו שאינן חותכין הזמורה מן הסדן ואם כן הוא יונק עוד מן הזקנה ואמר התם [ירושלמי פ"ק דער-לה] המבריק בזמן שיונק מן הזקנה פטור מן הערלה.</p>
--	--

<p>הלכות הרא"ש פ"א סי' ס"ב</p> <p>בירושלמי דמסכת ערלה גרסינן... ומכאן דקדק רבינו תם ז"ל דערלה וכלאים וכרם רבעי נוהגין בשל עכו"ם ועוד הביא ר"ת מההיא דשלהי דיבמות... ועוד הביא הר'</p>	<p>ספר מצוות גדול ל"ת קמ"ו</p> <p>...וגרסינן בירושלמי... הא למדת שערלה וכלאי הכרם וחדש נוהגים בח"ל אף בשל גוים וגם אומר בסוף יבמות... ועוד אומר בפרק אין מע-</p>
---	--

25 תוספות הרא"ש מ"ב ע"א ד"ה ב"ד מעמידים: '...היה נראה לדקדק מלישנא דבוררים... ומתוך כך היה נראה דאפילו במילתא דהוה שייך בה גוד או איגוד...'. ובתוספות שלנו שם ד"ה ובוררין: 'מלשון בוררין הוה מדקדק ר"י... וכן לעניין דינא דגוד או איגוד נמי נראה לר"י...'; מ"ה ע"א ד"ה שמא: '...ונראה לי דלהכי קאמר שלא נתרצה האב... דלא מיבעיא אם נתרצה בקידושי ראשון...'. ובתוספות שלנו שם ד"ה צריכה: 'ופר"י דלא מיבעיא קאמר, לא מיבעיא נתרצה לראשון...'. ועיין עוד מ"ט ע"ב ד"ה ההוא גברא ותוספות שלנו שם ד"ה דברים; נ"ב ע"א ד"ה ואפילו, בהלכות הרא"ש פ"ב סי' כ"ו בשם ר' יצחק ובתוס' הרא"ש, שם ד"ה אשה, סתם. נ"ה ע"ב ד"ה אין לוקחין ותוספות שלנו שם; נ"ו ע"א ד"ה במתכוין: '...הלכך נראה לי במתכוין להוציא מעות מעשר שני לחולין כגון שהתנה שלא תחול קדושת המעות על הבהמה...'. ובתוספות שלנו שם: 'לכך פר"י אבל במתכוין להוציא מעות מעשר שני לחולין, כלומר שהתנה עם המוכר שלא תחול קדושת המעות על הבהמה...'. ס"ב ע"א ד"ה אין תורמין ותוספות שלנו שם; ס"ג ע"ב ד"ה בני ותוספות שלנו שם.

פטר ז"ל ראייה מדתניא בתוספתא דתרומה... ועוד ראייה מדאמרינן בשמעתין... ועוד הביא ראייה מדאמרינן בפ' אין מעמידין... ולפי מה שהוכחתי דערלה שייך בשל עכו"ם צריך לדקדק היאך אנו מותרין לשתות יין לפי שרגילין בכל שנה להבריך הגפנים בא"ר... ובכי האי גוונא מקרי ערלה דתניא... והא דתניא בתורת כהנים... איכא לשנויי כדמשני בסוטה... הא מני ר' אליעזר בן יעקב היא... ומיהו גם לרבי אליעזר בן יעקב נראה דלא מקרי הברכה... ונראה לי דלא קשיא מההיא דתורת כהנים לההיא דפרק קמא דר"ה דבכי האי גוונא נמי תנן... ופי' רבינו שמשון שכך הוא מנהג עובדי אדמה שהופרין גומא ולוקחין יחור אחד מן האילן וטומנין אותו באותו גומא ויוצא ראש היחור מצד אחר ונעשה שם אילן... וכן עוד אחר שנה... ואין דין ערלה נוהג בכולן מאחר שמחוברין לאילן הישן... והתוספות כתבו דיש להתיר מטעם ספק ערלה כדאמרינן ב' שמעתין ספק לי ואנא איכול.

מידין... וצריך לדקדק מאחר שער- לה וכלאים נוהגים בשל גוי' היאך מתירין לשתות יין עתה לפי שנוהגין עכשיו בכרמים שלנו... ועניין זה קרוי הברכה ותניא בפ"ק דר"ה... והא דתניא בתורת כהנים... ונותן רבינו יצחק טעם להיתר מפני שאני דן בכל אחד שאינו ערלה וספק מו- תר... אחרי כן כתב רבינו שמשון בן רבי אברהם וזה לשונו שוב בדקתי בעובדי כרמים ואמרו לי כי רוב כר- מים מוברים... ושאלתי היאך מב- ריכין ואמרו לי... ואין דומה בעניין זה איסור ערלה כלל שלעולם קיים שורש הראשון...

מדברי ר' משה מקוצי ב'ספר המצוות' יוצא ברור, שהר"י הזקן היה הראשון שעורר את השאלה של היתר שתיית יין לאחר שהוכח על-ידי רבנו תם ועל-ידו, שאיסור ערלה נוהג בשל גויים. בכל זאת התיר מטעם ספק, והוא המדבר אלינו באמרו 'ולפי מה שהוכחנו...'. לראיותיו של רבנו תם ושל תלמידו הר' פטר, הוסיף הר"י שתי ראיות²⁶. הרא"ש העתיק בהלכותיו תחילה מלה במלה את לשון תוספותיו. מ'לפי מה שהוכחנו' היה 'ולפי מה שהוכחתי', אחרי זה הביא את דברי הר"ש מתוספות שני²⁷, כפי שהובאו בקיצור בתוספות שלנו. את תירוצו של הר"י הוא מביא בסוף, במלים 'והתוספות כתבו', היינו תוספות הר"י שאותן העתיק בתוספותיו. יוצא מכאן, שבשעה ש'חיבר' את תוספותיו לא היו עדיין

26 שמו של רבנו פטר נשמט בתוספות הרא"ש. ראיות האחרים מובאות בלשון 'ועוד הביא ראייה', וראיותיו — בלשון: 'ועוד ראייה'.

27 הדברים אינם בפירוש המשנה. הר"ם מקוצי הביאם בלשון הר"ש ממש, והרא"ש בלשון תלמידיו, ה'תפר' ניכר יפה בהלכות. המלים: 'וחותכו באמצע ומבדילו מן הראש' הן עדיין לשון תוספות הרא"ש — היינו הר"י. מ'ונראה לי דלא קשיא...'. מתחילה לשון תוספות שני, כפי שמוכח מתוספות ר"ה ט ע"ב ד"ה מרכיב — וכבר רמז לשם בעל קרבן נתנאל. ובנוסף זה הובאו הדברים בתוספות רבינו שמואל בר' יצחק, ר' לעיל, עמ' 248, הע' 72.

לפניו דברי הר"ש משנץ, וכן שהתוספות חוברו לפני הפסקים, והן שימשו גם מעין עבודת הכנה לחיבור פסקיו, שלתוכו הכניס חלקים שלמים וגדולים מהתוספות. לאחר כל מה שנאמר, אין ספק שתוספות קידושין הנזכרות הן של הרא"ש, אלא שנבדלות הן בכמה מובנים מקבצים אחרים, שכן תוספות הרא"ש אינן מעור אחד, משום שלא תמיד עמדו אותם המקורות לרשותו²⁷. ולכן אין גם לקבל כעדות כוללת את דברי ר' מנחם בר' אהרן בר' זרח, תלמיד ר' יהודה בן הרא"ש, הכותב על אבי רבו: 'גם חבר פרישה וקצור תוספות רבינו שמשון משנץ שהיה תלמיד מובהק מרבינו יצחק בעל התוספות והוסיף בהם דקדוקין ופירושים משאר המחדשין ומהר"ם מרוטנבורק שהיה רבו מובהק'²⁸. לא כל התוספות של הרא"ש הן קיצור תוספות ר' שמשון, ולא בכולן נמצאות תוספות של המהר"ם²⁹. על תוספותיו של ר' שמשון מבוססות תוספות הרא"ש לבבא מציעא³⁰, ותוס-

²⁷ ראה נוספת לדברינו נמצאת בתוס' הרא"ש שבקטעים מהגניזה שבבריט. מוזיאום (Or. 5588 H) לקידושין פ"א ופ"ב. המלקט לא העתיק לפי סדר המסכת אלא לפי סדר לימודו. מ"ו ע"ב ד"ה ש"מ מעות הוא מעתיק את לשון הרא"ש עד 'ולא דמו לפקדון דברשות דידה קא מתאכלי', וממשיך בלא כל הפסק: 'דכיון דאיתקש לעבד עברי ה"א שתהא נרצעת כמות שהיא'. בדברים אלה מסתיימות תוס' הרא"ש ט"ו ע"א ד"ה אזנו. מכאן ממשיך להעתיק מתוס' הרא"ש שם לפעמים תוך ציון 'וכו' בתוספות'. פה ושם ניתן להגיה מקומות פגומים בתוס' הרא"ש הנדפסות, כגון ט"ו ע"א ד"ה אבל, שם השלימו בדפוס כפי שהשלימו. בכ"י שלפנינו נאמר: 'אבל מכרוהו ב"ד דעבד איסורא אימ' ניקנסיה, כלומ' דעבדי' מינה פירכא מה למוכר עצמו דלא עביד איסורא. ותמוה לי דמשמע דג"ש דשכיר מופנה הוא דאי לאו מופנה הוא וכו''. י"ז ע"ב ד"ה 'ואי ס"ד דאוריתא כי שקיל חלופי ע"ז קא שקיל, הק' הר' שמואל מאיברא אפי' הוי דאוריתא מ"מ מותר למ"ד יש ברירה דלאו חילופי ע"ז נינהו דהוברר הדבר דמעיקרא דאינון חלקו, כדאמר' גבי הלוקח יין מבין הכותי' וכן גבי אחי' שחלקו למ"ד ברירה יורשים הוו ולא לקוחות, דאמרי' הוברר וכו' (אי לימא לר' יוסי בר' יהוד' והא אם שהות ביום קאמ' ...'. ושוב דלג לדף י"ט ע"ב ד"ה אילימא שבתוס' הרא"ש). בתוס' הרא"ש הנדפסות הקושיה בשם ר' שמואל ובתוס' שלנו על אתר סתם, והתירוץ שונה במקצת. והקושיה והתירוץ שבתוס' הרא"ש נמצאים בתוס' ע"ז ס"ד ע"ב ד"ה תניא ובתוס' ר"י שירליאון, שיטת הקדמונים לע"ז, עמ' ש"ח, עם הציון 'מפי רבי', דהיינו הר"י. במקרה זה שאב הרא"ש את דברי הר"י מתוספותיו של ר' שמואל מאיורא. ²⁸ הקדמה ל'צדה לדרך'.

²⁹ כבר העיר צומבר שם, עמ' ²⁸, כי גם בתוספות ברכות אין המהר"ם נזכר בכלל, אבל מסקנותיו אינן נכונות, ועי' לעיל, עמ' 587.

³⁰ אוקספורד 431. נויבאור רשם בטעות, שהוא העתק מכ"י הקודם 430, המכיל תוספות ב"ק, אבל כ"י זה, שהוא אופנהיימר 100, אינו אלא תוספות הרא"ש לב"מ, וכן רשום בקטלוג הישן 'קהלת דוד', עמ' 124. השתמשתי גם בכ"י אוקספורד 446. וכ"י אחר נמצא בסמינר בניו-יורק, שנקרא 'שיטת הרא"ש ממציעא', עי' מארכס, הצופה מארץ הגר, ח"ג, עמ' 61. וראה כעת במבוא של מהדירי התוס' למסכת זו.

פות מעין אלו היו לפני ר' בצלאל אשכנזי. לפניו היו גם תוספות שאנץ, והשוואת הקבצים הראתה לו כי הם שווים במקומות רבים. יש שהוא מתחיל ב"זוה לשון הרא"ש ז"ל, וחותם בסוף הקטע 'הנמצא גם בכתב-יד תוס' שאנץ, או שהוא מציין כמקור דבריו 'תוס' שאנץ והרא"ש³¹. גם קטעים אחרים של 'תוספות שאנץ' בשיטתו של ר' בצלאל נמצאים בכתב-יד של תוספות הרא"ש³², אבל לא כל המובא על-ידו בשם הרא"ש נמצא בכתב-יד. ונראה שבידי ר' בצלאל אשכנזי היו מלבד התוספות גם חידושים או פירושים של הרא"ש לבבא מציעא, כשם שנמצאים בידינו שני סוגי תוספות הרא"ש לפרק משוח מלחמה³³. תוספות הרא"ש לבבא מציעא הן ארוכות ומפורטות בהרבה מהתוספות שלנו, ומובאים בהן דברים בשם הריב"ן, הרשב"ם, רבנו תם, ריב"א, הריב"ם והר"י^{33*}, שאינם בתוספות שלנו. הרא"ש מרבה להביא בהן את דברי מורו המהר"ם, והשתמש בהן בפירושי הראב"ד ור' מאיר אבולעפיה³⁴.

על תוספות שאנץ מבוססות גם תוספות חולין של הרא"ש^{34*}, ושייכותן לרא"ש מוכחת על-ידי ההקבלות המילוליות שבפסקים³⁵. דברי ר' יהודה שירליאון ושל

31 שיטה מקובצת בבא מציעא ס"ה ע"ג, וצ"ל שם: כי היא דריש חולין, ועי' שם מ"ד ע"ב, מ"ח ע"ג.

32 ע"א ד"ה ואם לאו וצ"ל שם: אע"ג דאמרינן בתרומות, ע"ג ע"א מ'ז"ל תוספות שני' עד 'ומיהו הא דאמרינן'.

33 אלה שבספר לשון חכמים שונות מאלו שנדפסו בספר מראה האופנים, והם קרובים לפירוש. והקטע שנדפס בסוף מסכת סוטה לדף ל"ד ע"א מ'לשון הרא"ש בחידושי' לקוח מהפירושים, וכבר עמד על כך א. ח. פריימן במאמרו הנ"ל, עמ' 76 של התדפיס, הערה 2. ועי' י. ג. אפשטיין, תרביץ שי"ב, עמ' 204, ושם על היחס שבין התוספות המכונות 'שני' בש"ס וילנא לתוספות הרא"ש לסוטה, ועי' לעיל, עמ' 291.

33* גם בתוס' אלו מובאים דבריו בגוף ראשון כאילו הוא המדבר, ר' ק"א ע"ב ד"ה מודה אני והשווה תוס' שלנו י"ז ע"ב ד"ה מודה, תוס' ר"ף שם ותוס' ב"ב קנ"ה ע"ב ד"ה מודה. השווה תוס' הרא"ש קצ"א ע"ב ד"ה איכא ואו"ז ב"מ סי' ר"ח.

34 המהר"ם נזכר: ל"ו ע"ב, מ ע"ב, מ"ט ע"א, נ"ב ע"א, ס"ב ע"א, פ"ד ע"א, פ"ז ע"א, ק"א ע"א, קי"ד ע"א, קט"ו ע"א, ק"כ ע"א, קל"ה ע"א, ק"נ ע"א, קע"ו ע"א. הראב"ד: ק"צ ע"א, ר"מ אבולעפיה: י"ז ע"א. דברי המהר"ם ופירושי הרמ"ה מובאים תכופות בתוספות הרא"ש לסנהדרין וגם בתוספותיו לשבועות.

34* השתמשתי בכ"י מינכן 236. כתב-יד שני נמצא בבית-המדרש לרבנים בניו-יורק ונכתב על-ידי מרדכי בר מנתם רומאני בטוליטולה בשנת ק"ו (1346). (ונדפסו על-פי כ"י זה ר' לעיל, עמ' 587, הע' 8*). גם תוספות הרא"ש לסנהדרין שבכ"י אוקספורד 432 אינן אלא העתק מתוספות שאנץ. הרא"ש הוסיף בעיקר קטעים מחידושי הרמ"ה למסכת זו.

35 כ"י מ"ה ע"ב = הלכות פ"ג סי' כ"ד; כ"י ס"ט ע"ב = הלכות פ"ד סי' ז מ'ואם נשבר העצם במקום צומת' עד לסוף. הפסק בהלכות פ"ח סי' י"ח, המתחיל במלים

החותמים והעורכים

בעלי התוספות המאוחרים שבתוספות שלנו אינם בתוספות הרא"ש³⁶, ולעומת זאת מוצאים אנו בהן מלה במלה את הציטאטים מתוספות שאנץ³⁷. למשניות מסדר זרעים וסדר טהרות המובאות במסכת חולין אין תוספות הרא"ש, וכנראה השמיטן כיוון שסמך על פירושו לסדרים אלה³⁸.

לאחר כל הנאמר ברור, שתוספות הרא"ש אינן חיבור מקורי, ואף לא במובן המוגבל של המונח, מעין עבודותיהם של רבנו פרץ או של ר' אליעזר מטוך ושאר עורכי התוספות. הוא לא הרכיב ולא עיבד קבצים שהיו לפניו, אלא העתיק את תוספות הר"י^{38*}, הר"ש משאנץ או של ר' יהודה שירליאון, עד כמה שהיו בידיו, כמעט ללא שינוי כלשהו, וכאן וכאן הוסיף דברים מתורת רבו המהר"ם. במקרים אלה לא השתמש בתוספותיהם של ר' יחיאל מפאריס, חכמי איברא, רבנו פרץ וגם לא של האשכנזים, וכפי שראינו אף לא בשל רבו המהר"ם וגם לא בחיבוריהם של חכמי פרובנצא או ספרד. את דברי האחרונים הביא בתוספות, שבהן אין סימן לשימוש בתוספות הר"י ותלמידיו, כגון במועד קטן³⁹, או בתוס-

ומי שיש בידו מכה ורטיה נמצא בתוספות ק"ח ע"א ומתחיל 'נשאלתי', והוא נובע אפוא מתשובה, ואין מקום ל'מניין' של שטיינשניידר בקטלוג מינכן, עמ' 85.

36 ל"ב ע"ב ד"ה כי, מ"ו ע"ב ד"ה אבל 'והרבה תמיה רבינו יהודה' חסרים בכ"י, ורק על הגיליון של דף נ"ח ע"ב נמצאת הגהה לס"ג ע"ב: 'הא דכתב רש"י בזאת ההלכה ה"ג למה נקרא שמה ראה מפני שיושבת בבבל ורואה נבלה בא"י, ול"ג כאן, מפני שאם אומרים כאן משמע שהתנא הוא בבלי, ולעולם לא תנא ולא ברייתא לא היו בבבל, ועל זה ל"ג כאן. מפי הר' יהודה'.

37 י"ד ע"א ד"ה השוחט אינו אלא תוספות שנין שבשו"ת מהרי"ק.

38 לעומת זאת רומז הרא"ש בפ' לכלים פכ"ז מ"י לתוספותיו לחולין.

38 בנוסף על כל מה שהבאנו, ר' כעת בדברי י. ש. לנגה במבוא לתוס' הרא"ש לשבת, עמ' ז, וא. רונטל במאמרו הנ"ל (עמ' 587, הע' 8) עמ' 139, ור' מה שהעירתי במאמרי שאלות ותשובות הרא"ש בכתבייד ובדפוסים, שנתון המשפט העברי כ"ב (תשל"ה), עמ' 18, הע' 52, עמ' 26, הע' 97, עמ' 63, הע' 32, עמ' 92, הע' 32.

39 בתוספות אלה הרבה להשתמש בפירוש הראב"ד כמעט בכל דף פעמים אחדות, הרמב"ן נזכר עמ' ל"ג (בכתבי מכון הערי פישל הנ"ל, עמ' 587, הע' 8*) דברי הר"י מובאים מכלי שני, עמ' כ"ט, עמ' ל"ז, עמ' מ"ה, עמ' ע"א, ורק פעם אחת מצאתי שהביא את דברי הר"י סתם, עמ' מ' וי"ל דודאי שירין ונזמים... הוא תירוץ הר"י בשיטה של תלמיד ר' יחיאל עמ' ק"ד.

*39 בתוספותיו לסנהדרין מביא הרא"ש לא רק את תוספות רבו המהר"ם ('ורבינו מאיר כתב בשם רבו הר"ר שמואל בר' שלמה', עמ' נ"ד), שבהן התפלמס עם דברי התוספות שהיו לפניו ('והקשה רבינו מאיר על פירוש התוספות כי לא תירצו הקשיא כלום', עמ' קמ"ה), אלא הוא בעצמו מתייחס לשכבה האחרונה שבתוספות שלנו (עמ' צ"ו: 'ובתוספת כתוב וזה לשונם אבל אותם המשחקין

פות שהשתמש בהן י"ג* בקבצים מאוחרים, לפיכך אין למצוא סתירות בתוספות הרא"ש ממסכת למסכת י"ג, שכן גם במקומות שהדברים נאמרים בגוף ראשון — לא תמיד הרא"ש הוא המדבר אלינו אלא מקורותיו, ועל אחת כמה וכמה שאין להקשות מהתוספות שלנו על פסקיו של הרא"ש, כפי שגהגו מחברים שונים, ולא-דווקא מהאחרונים י"ג. תוספותיו של הרא"ש לא התפשטו מחוץ לספרד. במאה הארבע-עשרה הרבה להשתמש בהן ר' יצחק בן ששת, והוא כבר עמד בתשובתו לאחד המשיגים על העובדה שהרא"ש העתיק מלה במלה את תוספות שאנץ: 'והוא דבר ברור ולשון הרא"ש ז"ל מדוקדק ולא כאשר חשדתו, כי מעיד אני עלי שמים וארץ, שהלשון ההיא בעצמו אות באות הוא כן בתוספות שאנץ שהיו אז בידו, ונראה שבהיות הלשון ההוא צריך באור העתיקו הרא"ש ז"ל מלה במלה' י"ג. ליבמות לא היתה לו לריב"ש שום שיטה 'זולתי תוספות הרא"ש ז"ל' י"ג*⁴¹. גולי ספרד הביאו אתם את ספרי הרא"ש, ובתוכם את תוספותיו, למערב. ר' יעקב בירב כותב באחת מתשובותיו: 'והנה בתוס' הרא"ש ליבמות אע"פ שאינם מצויים פה (בצפת ?) כשקראתי זאת בגמרא בהיותי במערב הקשה אלו

באמנה . . . ולא הבנתי דבריהם, שהרי כבר כתבו . . . , וראה תוס' שלנו כ"ה ע"א סד"ה כל. בתוס' שבועות י"ב ע"ב ד"ה ואין, מביא הרא"ש את הר' משה מאיברא ואף מתרץ קושיה של ר' שלמה אדרת, מ"ו ע"א ד"ה ושכנגדו, ור' לעיל, הע' 34).

- 40 כמו שהקשה המו"ל של תוספות הרא"ש למו"ק עמ' צ הערה 5 מתוספות סוטה.
 41 עי' לדוגמה בית יוסף לטור או"ח סי' תרל"ח, שהביא בשם הר"ר אליהו מזרחי שתמה על הרא"ש 'היאך נעלם ממנו זה שכתבו התוספות בפרק המביא', והוא מוסיף 'ובאמת שהוא דבר שראוי לשית לב עליו ואפשר לדחוק ולומר וכו', אבל אין צורך בכל זה, כיוון שהרא"ש לא הכיר את דברי רבנו תם בניסוחם של תוספות ביצה ל ע"ב ד"ה אבל, שהן תוספות ר' פרץ, אלא בלשון. המובא בתוספות סוכה ט ע"א שהן תוספות שגן, ועי' בב"ח שם שאמר: 'כי הרא"ש חולק על בעלי התוספות בפ' המביא, כשם שהוא חולק על הרמב"ם'.
 42 שו"ת הריב"ש סי' שצ"ד בסוף הסימן. הכוונה לתוספות לכתובות דף ע"ו ע"א. בתוספות הרא"ש הנדפסות לכתובות חסרות התוספות מדף ע"א עד דף ע"ח; בפסקים לא העתיק את לשון התוספות במלואן כפי שהוא בריב"ש. בתוספות לפרקים האחרונים של כתובות השתמש הרא"ש כנראה במקורות יותר מאוחרים, ע"א ד"ה הכי נמי נזכר הר' פרץ, אבל ייתכן שגם זאת היא הוספת תלמיד שבסוף הדיבור. ר' יוסף קלבון הוא ר' יוסף קליצון, עי' לעיל, עמ' 318. פ"ט ע"ב ד"ה דלא, הר' משה לפי הנראה ר' משה מאיברא. בדף נ"ט ע"ב ד"ה הקדש נאמר: 'ור"ת חלק בין מקרקעי למטלטלי ופירושו אכתוב בסוף מכילתין בגזרת עיריין, אבל אחר-כך לא נמצא מזה כלום.
 *42 שו"ת סי' קפ"א, ועי' עוד סי' י"ח וסי' קכ"א.

הקושיות⁴³. בידי ר' בצלאל אשכנזי היו תוספות הרא"ש לנזיר, לבבא קמא ולבבא מציעא (לשתי מסכתות אלו הוא מביא גם תוספי תוספות הרא"ש), לבבא בתרא, מכות, בכורות, ערכין, וכריתות, והוא העתיק מתוכן בשיטותיו למסכתות אלו, בתשובותיו וב'כללי הש"ס שלו'^{43*}.

הכמי אשכנזי ופולין לא הכירו את תוספות הרא"ש⁴⁴, ובהדפסתן הוחל רק בסוף המאה הי"ח⁴⁵, ולכן היתה השפעתן הישירה על הספרות הרבנית מועטת בלבד. אבל לנו הן משמשות מקור חשוב להכרת תוספות הר"י ותלמידיו בלשונן המקורית. הרא"ש רצה למלא שני תפקידים: להמציא לתלמידים וללומדים בספר קובץ-תוספות חשוב משל גדולי צרפת, ולעשות ממנו מעין עבודת-הכנה לקראת חיבורו של ספר ההלכות⁴⁶, סיכום יצירתה של יהדות צרפת ואשכנז בתחום ההלכה מזמנו של דבנו גרשם ועד ימיו. את קבלת אבותיו חכמי אשכנז 'שהיתה התורה ירושה להם מאבותיהם מימי החורבן' ואת קבלת אבותיו ורבו-תיו בצרפת⁴⁷, רצה להנחיל לבני עמו בכל ארצות פזוריהם, והדבר אף עלה בידו. הוא היה — כדברי ר' יוסף קארו — לאחד משלושת 'עמודי ההוראה אשר בית ישראל נשען עליהן, הלא הם הרי"ף, הרמב"ם והרא"ש'⁴⁸. 'ספר ההלכות שלו שימש יסוד למפעלו הקודיפיקטורי של בנו, ר' יעקב בעל ה'טורים', שפתח תקופה חדשה בתולדות ספרות ההלכה. גדולה תלותם של פסקי הרא"ש בתוספות ובשאר חיבורי קודמיו. וכל הבא לכלול כללים בדרכו של הרא"ש כפוסק ולהתחקות אחר שיטתו חייב לנהוג זהירות רבה, שכן בקלות אפשר לייחס לו דעות

43 כ"י גינצבורג 603, 39 ע"א, ור' לעיל, עמ' 149. ר' ק"ס כ"א, עמ' 396 הע' 8, בהקדמה לתוס' הרא"ש ליבמות נאמר: 'ובכלל ספריהם שהביאו עמם הדור הראשון לעיר פאס הביאו בראשם ספרי הרא"ש'.

*43 ע"א. מארכס, ספר היובל לכב' דוד הופמן, עמ' 379.

44 ע"י בשה"ג לחיד"א, ערך תוספ' הרא"ש, שהביא את דברי בעל ה'פרי מגדים', שלא ידע מאומה על תוספות הרא"ש.

45 ע"י לעיל, עמ' 587, הערה 8*, מלבד לשני הפרקים האחרונים של סוטה שנדפסו עוד בשנת תפ"ה בפראג.

46 על תלותן של הפסקים בתוספות עמדו מחברים שונים, ע"י יד מלאכי, כללי הרא"ש סי' ל, אולם הם נתכוונו לרוב לתוספות שלנו.

47 שו"ת הרא"ש כלל כ סי' כ. על התעניינותו המיוחדת של הרא"ש בהשתלשלות המסורת, ע"י י. נ. אפשטיין, הקדם, ח"א, עמ' 130. אפשטיין רוצה לייחס לו גם את סדר הדורות של חכמי אשכנז וצרפת בשו"ת מהרש"ל סי' כ"ט.

48 הקדמה לבית יוסף אורח חיים. דברי הערכה דומים על הרא"ש כפוסק נאספו על-ידי א. ח. פריימן במאמרו *JJLG, Die Ascheriden*, י"ג, עמ' 200.

וסברות המובאות על-ידו ואינן אליבא דאמת אלא כלים שאולים⁴⁹. ערכן של הלכות הרא"ש אינו נמדד בחידושים שבהן, אלא בצירוף המוצלח של דעות הראשונים, במיצוי החומר הרב, בלשונו הקלה והשוטפת ובשלימותו וכללותו של החיבור, שהוא חותם תקופה — תקופת בעלי התוספות.

49 חיים צ'רנוביץ לא שם לב לעובדות אלו ונמצא טועה בכמה עניינים. תמוהים דבריו בתולדות הפוסקים, ח"ב, עמ' 152: 'סתמא דהש"ס שימש להרא"ש יסוד גדול להכרעת ההלכה...'. הוא מסתמך על הרא"ש שבת פ"א סי' י"ח, אבל המובא שם הם דברי הר"י ורבנו תם, והרא"ש נוטה דווקא לשיטת ר' יונה, וגם צ' רמז לדברים בעמ' 151, הערה 11, אלא שהוא מוצא בהם סעד ל'שיטה קבועה ומתמדת' אחרת של הרא"ש. ה'טעם המושכלי להכרעת כללי ההלכות', שאותו מגלה צ' עמ' 153, בדברי הרא"ש ב"ק פ"ד סי' ד, אינו של הרא"ש, וכבר הלשון מוכיחה שכן הוא. ובגדה פ"ט סי' ג פסק הרא"ש לא כרב אלא כשמואל, והטור יו"ד סי' קפ"ט הביא רק הכרעתו זו. הכלל המובא על-ידי צ' בעמ' 154, מדברי הרא"ש ברכות פ"ג סי' ל"ה, נמצא בתוספותיו כ"ד ע"ב, והוא נזכר ב'תלמידי ר' יונה' על הרי"ף בשם רבני צרפת.

התוספות שלנו, זמן עריכתן ומקורותיהן

כבר עמדנו בתחילת דברינו על דרך התהוותו המקרית של קובץ התוספות הנדפסות, וקבענו את מקומו החשוב והמיוחד שתפס בלימוד התלמוד, בהתפתחות ההלכה ובחקירתה מאז הדפסתו. וכן ראינו שלמדפיסים לא היו ידיעות ברורות ומוסמכות על מחברי התוספות ועל בתי-המדרש שבהם נערכו. ניגש איפוא לבי-רור מקורותיהם של התוספות הנדפסות ולקביעת זמני עריכתן, ולפרקים גם ננסה לזהות את שמותיהם של העורכים. עד כמה שבידינו מסורת בעניין זה, נשתמש בה ונבדוק את אמיתותה, אולם את הוכחותינו נבסס בעיקר על ניתוח התוספות גופן ועל השוואת המקורות המקבילים.

[א]

ברכות

כבר העיר ר' שלמה לוריא, שתוספות ברכות אינן לא מתוספות דטוך ולא מתוספות דשנץ¹. ואמנם מקורן הוא בתוספות ר' יהודה שירליאון, הנזכר בהן פעמים רבות² במפורש, והשוואה של התוספות שלנו עם תוספותיו מעידה על זהות גמורה בחלקים רבים³. אין כל ספק שתוספותיו של ר' יהודה שימשו מקור לתוספות שלנו, שכן נזכרים בהן חברו הצעיר, ר' שמשון מקוצי, ותלמידיו ר' משה מקוצי⁴ ור' משה מאיברא, הצעיר שבכולם, גם בשמו המלא וגם כר"ם⁵. שמו של ר' משה נשתבש והיה לר' משה משה מאלאוואר ולר' משה אלברט, ור"ם נתחלף גם

1 שו"ת מהרש"ל סי' מ"ד.

2 י"ב ע"ב, כ"ה ע"א, כ"ו ע"ב, ל"ד ע"א, מ"ה ע"א, מ"ט ע"ב, נ"ד ע"ב.

3 ח ע"ב ד"ה ואפילו ; מ"ה ע"ב ד"ה דרב אשי ; נ"ב ע"ב ד"ה בכוליה בשני הקבצים.

4 ע"י לעיל, עמ' 342 ועמ' 465.

5 מ"ו ע"ב ד"ה להיכן : ר"מ מאיוורא ; מ"ה ע"א ד"ה דחנקתיה : רבנו משה ; ל"ו ע"ב ד"ה והלכתא : הר"ם.

התוספות שלנו, זמן עריכתן ומקורותיהן

בר"ח⁶. עורך התוספות שלנו, אשכנזי⁷ לפי הנראה, הכיר את ר' משה פנים, אבל לא היה תלמידו. הוא עיבד וקיצר את תוספותיו של ר' יהודה, והוסיף מה שראה לנחוץ מדברי תלמידיו. מעשה הקיצור בולט מתוך השוואת עיבודים אחרים של תוספות ר' יהודה⁸, והוא זיכה את התוספות שלנו בכינוי 'תוספות קצרות'⁹. את זמן עריכתן אין לאחר מתחילת המחצית השנייה של המאה הי"ג.

ש ב ת

זיקתן של תוספות אלו לבית-מדרשו של ר' שמשון משנץ נראית לעין. שמו — כרגיל בקיצור הרשב"א, אבל גם ר' שמשון — מופיע כמעט בכל עמוד, ויש עמודים שבהם הוא נזכר גם פעמים אחדות¹⁰. אבל כל זה רק עד דף קכ"ב, עמוד א, ומעמוד ב של אותו דף ואילך נעלם כמעט לגמרי שמו של ר' שמשון¹¹,

6 כ"ו ע"ב ד"ה טעה: 'כך היה נראה לר' משה מאלאוור מתוך לשון האלפסי'; מ"ה ע"א ד"ה בקולו: 'ופירש רב אלפס...'. והמובא אינו ברי"ף ונ' שצ"ל: ר"ם; נ"א ע"ב ד"ה והלכתא: 'מפי ר' משה אלברט'; י"ב ע"ב ד"ה והלכתא: 'ור"ח כתב', וכבר הגיה המהרש"ל: ר"ם כתב, וכ"ה מפורש במרדכי בשם הר"ם מאיברא. ותמוה שב. מ. לוינ הכניס את העניין בין פירושי הר"ח באוצר הגאונים ברכות, נספחים, עמ' 13.

7 י"א ע"ב ד"ה שכבר: והצרפתים נהגו.

8 תוספות חגיגה ט ע"ב ד"ה או. בסופו נאמר: 'ובברכות הארכתי והבאתי ההוא דאמרינן דתפלת נעילה פוטרת של ערבית', אבל בתוספות שלנו לברכות כ"ו ע"ב אין מזה כלום, וישנו בתוספות ר"י שירליאון, ברכה משולשת ט"ו ע"א; חגיגה כ"ה ע"ב ד"ה מנפח: 'פירשתי בברכות כל אורך הדברים מפירושי ר' יהודה נ"ע', וגם זה אינו בתוספות שלנו, וישנו באמת באריכות ב'ברכה משולשת' ט ע"א, ועי' להלן, עמ' 620.

9 תרומת הדשן סי' ק"ח: '... באשרי ובתוספות שנץ שכתבו דאין שום קריאה מדאורייתא רק פרשת זכור, ובתוספות הקצרות מברכות פרק שני פירשו דפרשת זכור ופרשת פרה אדומה חייבים לקרותן מן התורה'. בתוספות שלנו י"ג ע"א ד"ה בלשון, נאמר אמנם רק: 'וי"ל דמיירי בפרשיות המחוייבין לקרות דאורייתא כמו פרשת זכור', אבל בכל הדפוסים הישנים כתוב 'ופ' פרה אדומה' ומלים אלו נמחקו על-ידי המהרש"ל (ר' חכמת שלמה), כנראה על-פי תוספות מגילה י"ז ע"ב ד"ה כל, אבל בתוספות ר"י שירליאון, ברכה משולשת מפורש 'כגון פרשת זכור ופרשת פרה אדומה וכיוצא בהן' (הרב נ. זק"ש במהדורתו עמ' קס"א, הע' 37 האריך בדבר, כדרכו). תוספות ר"י שירליאון בודאי אינן קצרות ולא להן התכוון ר' ישראל איסרלין.

10 ג ע"ב ד"ה ואיבעית; ד ע"ב ד"ה דאמרינן, ד"ה אלא; ה ע"א ד"ה לא מחייב; י"ז ע"ב ד"ה והלכה; כ"ג ע"ב ד"ה הדר, שם ד"ה דבי; כ"ו ע"א ד"ה רבי ישמעאל, שם ד"ה רבי שמעון; ל"ו ע"ב ד"ה נפקא, שם ד"ה וב"ה; מ"ג ע"א ד"ה טבל, ד"ה בעודן, ד"ה ושני ועוד.

11 קכ"ו ע"א ד"ה שקשור, ונראה לרשב"א, אבל בכ"י ניו-יורק: ונראה לי, ק"ל ע"ב ד"ה שלא, קל"ב ע"ב ד"ה הדר, קל"ה ע"א ד"ה לא. שם ד"ה מכלל נמצאת בדפוס

פרק שלושה-עשר

והולכים ומתרבים הדיבורים החתומים 'מ"ר', כלומר 'מדברי רבי'. גם בתוכם נזכר פעמים רבות הרב, שאינו אלא ר"י הזקן, או כפי שנקרא במקום אחר הר' יצחק מדגפירא¹². זהותו של הכותב מתגלה בדבריו: 'ואין נראה לזקני הרב ר' שמשון זצ"ל'¹³ — אין זה אפוא אלא הר"ש משנץ עצמו. ואמנם דברים שבסתם בתוס' שלנו מובאים בשמו בתוספות הרא"ש^{13*}. מאידך גיסא ברור שהתוספות עד לדף קכ"ב ע"ב אינן תוספות שנץ, ולא רק מפני ששמו של הרשב"א נזכר בהן ומפני שחסר בהן היחס המשפחתי לר' שמשון הזקן¹⁴, אלא כיוון שעניינים המובאים בשם תוספות שנץ אינם לפנינו. הרא"ש פוסק: 'וכן בהמתו, אם השאילה לעכו"ם ולא החזירה לו קודם השבת יכול להפקירה בינו ולבין עצמו, כך פי' רבינו שמשון ז"ל בפ"ק דשבת', אבל בתוספות שלנו נאמר ההיפך מזה¹⁵.

ר' יהודה בן אליעזר, בעל הפירוש על התורה 'מנחת יהודה'¹⁶, מביא על-יד תוספות סתם, שהן תוספות שנץ, גם 'שיטת תוך', 'גירסת תוך', ו'תוספות תוך', וכל המובא ממקור זה נמצא בתוספות שלנו¹⁷. ואם כן עורך התוספות שלנו הוא

החתימה: פירוש רשב"א, אבל אין הכוונה, שזה פירוש ר' שמשון, אלא שת"ק, פירושו ר' שמעון בן אלעזר (וכן משמע מתוס' הרא"ש, עמ' 385, ומשום-מה החזיק המהדיר בטעות, ר' שם, הע' 121). ובכ"י הנ"ל נאמר: 'פירוש ר' אלעזר בר שמעון', ובכל הסוגיה גרס ר' אלעזר בר' שמעון במקום ר' שמעון בן אלעזר.

12 קמ"ג ע"א ד"ה אם לאו.

13 קמ"ו ע"ב ד"ה פרץ.

*13 ק"ל ע"ב ד"ה ומי, והשוה תוס' הרא"ש, מהד' י. ש. לנגה, עמ' 374, ק"ג ע"ב ד"ה אבל '... וקשה לרבי מהא דאמר שמואל ... ופריך תנן ... והשתא מתניתין גופיה תקשי ... ואיני יודע מאי קשיא דאי לאו דשמואל ... ובתוס' הרא"ש, עמ' 408: 'תימא מאי פריך ... מתניתין גופה תקשי ... ותירץ רבי שמשון דאי לאו דשמואל ...'.

14 נ ע"א ד"ה ורב אסי; קכ"ב ע"א ד"ה ואם: 'כך פי' רבינו שמשון הזקן'.

15 עי' רא"ש גדרים פ"ד סי' י"א ותוספות שבת י"ח ע"ב ד"ה דמפקרא. ולעומת זאת מונחת ביסוד התוספות שלנו, ק"כ ע"ב ד"ה פותח, ההגהה בתוספות בשם רבנו שמשון, שבשו"ת או"ז ומהר"ם, הוצאת כהנא, עמ' ס"ב.

16 נוסף על דפוס ליוורנו 1783 השתמשתי גם בשני כ"י שבואטיקנה *Pal. Urb.* 21 ו-*Ebr. Vat.* 53. בעל ערך מיוחד הוא כה"י הראשון, שיש בו שפע של ידיעות החסרות בגדפס, עי' מה שכתבתי ב-*REJ* 1935, עמ' 51, הערה 1. הקולופון של כה"י הוא: 'אני יוסף ב"ר זרחיה בן החסיד ר' יוסף זלה"ה אבן גנאח כתבתי לכ' הר"ר משה בן הח' ר' יוסף דאשפירא זצ"ל וסימתיו בירח ניסן בשנת והיית לי ק'ה'ל' עמים (1405) השם יקיים לי ...'.

17 תוספות פ"ז ע"ב ד"ה ואותו, נמצא במנחת יהודה פרשת בא ד"ה הכה וכ"י א ע"ב ובסוף מצויין כמקור 'תוס' טוך'. אותו דבר נמצא גם בתוספות פ"ז ע"ב ד"ה וכתוב ומנחת יהודה פרשת בשלח ד"ה בחמשה עשר, כ"י ע"ד ע"ב; תוספות פ"ו ע"ב ד"ה בתלתא ומנחת יהודה מ ע"ב, כ"י פ"ח ע"ב; תוספות פ"ז ע"א ד"ה ומה, מנחת יהודה שם; תוספות פ"ו ע"א ד"ה מניין, מנחת יהודה מ"א ע"ב 'משיטת תוך

התוספות שלנו, זמן עריכתן ומקורותיהן

ר' אליעזר מטוך. הוא שילב ומיזג את תוספות ר' יוסף בר' משה, הוא ר' יוסף פורת תלמידו של הרשב"ם, עם תוספותיו של הר"ש משנץ. הר"ש הוסיף לתורת רבו הר"י, שכבר השתמש בתוספות הריב"א¹⁸, את חידושיהם של תלמידי רבנו תם האחרים: ר' אליעזר ממיץ, ר' יעקב מקורביל, ר' יוסף מאורליאנש ור' שמואל מוורדון¹⁹. אף דברי חבריו של ר' שמשון, רבנו ברוך, ר' אלחנן ושל הריצב"א, ייתכן שהיו כבר כלולים בתוספותיו, ואפשר שנוספו רק על-ידי העורך, ר' אליעזר מטוך, מקבצים אחרים²⁰, כשם שהוסיף את דבריהם של השר מקוצי, של ר' יונה, תלמידו של הריצב"א, ושל הר"ם, שהוא לפי הנראה ר' משה מאיברא²¹. הוכחותינו שר' אליעזר מטוך ערך את התוספות שלנו, מבוססות על חומר הנוגע לתוספות עד קכ"ב ע"ב. ומה בדבר החלק האחרון של המסכת? אין להעלות על הדעת, שתוספות אלו נוספו על-ידי המדפיסים, כדי להשלים את החסר בכתב-יד שלהם²², כי הן נמצאות גם בכתב-יד²³; ואף אין זה מעשה צירוף של מעתיק, כי לא כל התוספות מדף קכ"ב ע"ב הן תוספות שנץ בלשונן. ועל כך מעידה עדות מכרעת ההקבלה הבאה:

- פר' ר' עקיבא; פ"ח ע"א ד"ה בפה, מנחת יהודה שם; פ"ט ע"א ד"ה לסוף, מנחת יהודה כ"י צ"ז ע"ב, ושם: 'אין נראין דבריו לר' מאיר, ובמקום ק' לר"י, 'עוד ק' לר' יהודה; צ"ח ע"ב ד"ה דל, מנחת יהודה מ"ה ע"א; פ"ט ע"א ד"ה מדבר במנחת יהודה כ"י קל"ג ע"א; אבל המובא מתוספות סתם במנחת יהודה מ"א ע"א ובכ"י ע"א ע"א, חסר בתוספות שלנו.
- 18 ל"ט ע"ב ד"ה וב"ה: ר"י אומר בשם ריב"א; ע"ו ע"א ד"ה הואיל ונראה לר"י כמו שפי' ריב"א.
- 19 ע"י לעיל, עמ' 155, עמ' 150, עמ' 132, עמ' 340 הערה 41, ושם יש להוסיף: שבת ל"ט ע"ב ד"ה ממעשה, פ"א ע"ב ד"ה והאמר.
- 20 ר' אלחנן: ב ע"א ד"ה שתיים, נ"ד ע"ב ד"ה הוה, נ"ו ע"ב ד"ה אלא, צ"ב ע"א ד"ה התם, קי"ב ע"ב ד"ה רבי; ר' ברוך: מ"ח ע"א ד"ה דזיתים; ריצב"א: נ"ט ע"א ד"ה אלא, ור"י הבחור ט"ז ע"א ד"ה עבדו — וזה בוודאי לא לשונו של הר"ש.
- 21 כ"ח ע"ב ד"ה אתיא, השר מקוצי; ל"ט ע"ב ד"ה ממעשה, ר' יונה, ועיין גם מו"ק י"ט ע"א ד"ה רבי; ר"ם מובא י"ג ע"א ד"ה מיתבי, כ"ז ע"א ד"ה אי ס"ד, נ"ח ע"ב ד"ה אלא, אבל ייתכן שהר"ם הוא רבנו מאיר, אביו של רבנו תם, שבשמו מובאים שני פירושים אחרים, ע"י לעיל, עמ' 42, אלא ששם הוא נזכר בשמו המלא.
- 22 ע"י י. נ. אפשטיין, תרביץ ש"ח, עמ' 369.
- 23 השתמשתי בכ"י 3 Ebr. Mus. Borg. שבואטיקנה ובכתב-יד שבבית-המדרש לרבי' נים בניו-יורק, (צילום במכון להוצאת הש"ס הישראלי). על השינויים שרשמתי כבר מכ"י זה הנני מוסיף: ג ע"א ד"ה פטורי: 'אינו נראה לר"י... בכ"י: לריב"א, ד"ה איתמר נמי: וי"ל דנזרקה, בכ"י: ותי' ר"ת דנזרקה, י"א ע"א ד"ה ולא: '... דחברים היו משרתים מפרסיים' בכ"י: היו כומרים... כ"ב ע"ב ד"ה מאי: מצאתי בשם ריב"ם, בכ"י: בשם ריב"א, כ"ה ע"ב ד"ה סדין: 'ועוד דרב עמרם גאון... בכ"י: וע"ק לר"ת דרב עמרם גאון, כ"ח ע"א ד"ה מה: וקשה לר"י, בכ"י: וקשה לריב"א, מ"ב ע"ב ד"ה אבל: ולר"י נראה... בכ"י: ולר"ת

פרק שלושה-עשר

הגהות ר' אייזיק שטיין לסמ"ג רפ"א תוספות שבת קכ"ח ע"א ד"ה דג תפל
ע"א

וזה לשון שני, ותוספות תוך אין לי. דג תפל אסור לטלטל. תימה מדשרי בשר תפל אלמא כר"ש תשתרי דהא חזי לכלבים. אף על פי שאין דעתו למשדייה לכלבים כדפירש בקונטרס. מיהו לישתרי כבשר תפל. וצריך לומר דדג תפל אינו ראוי. עד כאן לשון תוספות.

אסור לטלטלו תימה מדשרי בשר תפל אלמא כר"ש אתיא, א"כ דג תפל נמי לישרי כמו בשר תפל. וי"ל דדג תפל אינו ראוי לכלבים, אי נמי כר' יהודה אתיא, ודג תפל אע"פ שראוי לכלבים אסור לטלטלו, דכל מידי דחזי לאיניש לא מקצה לכלבים, בשר תפל מותר לטלטלו לר' יהודה מפני שהוא מאכל לחיה.

אין אפוא כל ספק, שגם מדף קכ"ב אין לפנינו תוספות שני בלבד. ובאמת הננו מוצאים דיבורים רבים ללא חתימה 'מ"ר', וגם בדיבורים החתומים ב'מ"ר' נמצא תוספות של העורך²⁴, שצירף אליהן את תוספות רבנו פורת²⁵, וכשמצא בשני הקבצים אותו עניין הסתפק בהוספת המלים: 'וכן פירש הר' פורת' אחרי החתימה 'מ"ר'²⁶.

בסיכומי של דבר מותר לנו לומר, שכל התוספות למסכת שבת נערכו על-ידי ר' אליעזר מטוך, אלא שעד קכ"ב ע"ב עיבד את תוספות שני, קיצרן ושילבן עם תוספות אחרות — אבל גם בחלק זה אינם חסרים יוצאים מן הכלל —²⁷ ולעומת זאת העתיק העורך בחלק האחרון של המסכת במקומות רבים את תוספות שני

נראה, נ"ג ע"א ד"ה מאי: ותירץ דדייק... בכ"י: ותירץ ר"י דדייק... ס"ו ע"א ד"ה והא: הקשה הר"ר אלעזר ממין לרשב"א... בכ"י: לרשב"ם, ס"ז ע"ב ד"ה כלל: ועוד הקשה ריב"ם, בכ"י: רשב"ם, ס"ח ע"א ד"ה ספיחי: אומר ר"י... וכן מצא רשב"ם בתשובות רש"י... בכ"י: וכן מצא רשב"א, פ"ו ע"ב ד"ה אמר, נוסף בכ"י בסוף הדבור: לרשב"א נראה דוחק, פ"ז ע"ב ד"ה כאשר: ועוד מקשים... בכ"י: ועוד מק' ר"י... צ"ז ע"ב ד"ה ה"ג: הכי גרסינן ודקאמרת... בכ"י: ה"ג ר"ת. ק"ד ע"ב ד"ה בן סטדא בכ"י כמובן כמו בדפוסים הישנים, וכל ההשמטה מטעם הצנזורה נמצאת בדקדוקי סופרים עמ' 226, הערה נ.

24 ע"י קל"ו ע"ב ד"ה הזכר, קמ"ב ע"ב ד"ה שאוכל, קמ"ג ע"ב ד"ה ורבי יוחנן, קנ"ג ע"ב ד"ה בו ביום.

25 קל"א ע"ב ד"ה שכן, חתום בסופו: הרב פורת, שם ד"ה אי, קל"ד ע"ב ד"ה ואין, קמ"ו ע"ב ד"ה משום. החתימה מ"ר בדיבורים שבהם מובא פירוש של רבנו פורת — קמ"ח ע"ב ד"ה והא, קמ"ט ע"א ד"ה לעולם.

26 קמ"ח ע"א ד"ה שואל.

27 המובא ע"י ר' אייזיק שטיין בהגהותיו רצ"ג ע"ד: 'אל מלך נאמן לשון תוספות שאנץ, לכוין זה בלבו בשעה שעונה אמן, וכן בתוספות שלנו פרק כל כתבי' (מ'וכן' — היא הוספת המדפיס) נמצא בתוספות קי"ט ע"ב ד"ה א"ר חנינא; 'ורבינו שמע מיהודי אחד מארץ יון, דבלשון יון פילוסופא הוא דוד החכמה', קט"ז ע"א ד"ה פילוסופא, הוא לשון הר"ש משנץ והרב הוא הר"י, וע"י גם ק"ה ע"ב ד"ה שרגש, הגהת המהרש"ל.

התוספות שלנו, זמן עריכתן ומקורותיהן

כלשונן. אבל גם על-יד העתקות אלה מצאנו לרוב עניינים מעובדים וערוכים, מהם הנמסרים בשמו של הרשב"א ומהם סתמיים, וכן תוספות משל אחרים ומשל העורך, הרומז בסוף המסכת לדבריו בפרקים הראשונים²⁸. החלק האחרון הגיע לידינו בתהליך העריכה ובשלב בלתי-גמור²⁹.

על-יד התוספות שלנו לשבת נדפסו הגהות המכונות 'תוספות ישנים', אבל אין אלו תוספות עתיקות, אלא הגהות מתוך קובץ של תוספות אשכנזיות מבית-מדרשו של המהר"ם מרוטנבורג, ושמו נזכר בהן יחד עם רבנו שמחה ור' יצחק אור זרוע³⁰. שמות החכמים, הר' שלמה אשטרובינג (Straubing) ור' שמואל ממיר-זבורק (Merseburg) אינם ידועים ממקום אחר³¹. המגיה מביא גם מתוספות רבנו יהודה, משל ר' שמשון מקוצי ואף מהר"א, והוא כנראה ר' אליעזר מטוך³², שממנו שמע. ייתכן אפוא שהמגיה הוא תלמיד אשכנזי של המהר"ם ושל ר' אליעזר.

עירובין

בתוספות דף ע"ב עמוד א ד"ה ומודין נאמר: 'ומיהו אם יש לאדם סופר, או מלמד בביתו, או כעין אותן הבחורים הבאים ללמוד תורה ושרויין כל אחד בחדר או

28 קמ"ה ע"א ד"ה כביצה: 'פירשתי לעיל בריש המצניע' (ועי' שם צ"א ע"א ד"ה או לעניין); שם ד"ה אם: מה שהקשה ליה דמפרש בפ"ק וכו' שם פירשתי (עי' שם י"ז ע"א ד"ה גוזרני); קמ"ה ע"ב ד"ה ניפרוס: לעיל בשלהי ח' שרצים פירשתי (עי' שם קי"א ע"א ד"ה האי), ובכל המקומות האלה חסרה החתימה מ"ר. 29 על כך מורים גם הדיבורים שבהם נזכר הר"י בשמו, שהם בדרך כלל ערוכים כראוי, קל"ה ע"ב ד"ה כגון, אולם קל"ו ע"א ד"ה מימהיל 'קשה לר"י... ואומר ר"י...'. אבל אהר"כ בגוף ראשון עם הסיום 'כמו שהוכחתי' ולכן החתימה: ר"י. ובכ"י ניו-יורק נמצאים שני דיבורים מעובדים, ובנדפס הם בצורתם הראשונה:

קל"ו ע"ב ד"ה ואם: כתב-יד ניו-יורק:

ואומר רבי... דהלכה כרש"ג היינו לחומרא
בעלמא דחשוב ליה לעניין בהמה שנשחטה תוך
ח' ללידה שאסור באכילה ולעניין אשת ישראל
שהיתה חולצת. ולעניין אבילות הלכה כמותו,
אפילו לקולא הואיל וקיימא לן הלכה כדברי
המיקל באבל, ומיהא כרבנן קיימא לן ולא מחמרי
כרשב"ג להצריכה חליצה הואיל ואשת כהן היא.
ר"י

ושם ד"ה דתניא... ואומר רבי' ובכ"י: 'ואומר ר"י'.

30 ט ע"א, י"ט ע"א, שם ע"ב, כ"ח ע"ב, מ"ו ע"ב, אבל לא תמיד הוא המהר"ם, עי' לעיל עמ' 603. ור' תוס' הרא"ש לשבת עמ' 12 ושם הע' 118.

31 כ"ו ע"ב, מ"א ע"ב. 32 נ"א ע"א ד"ה אבל, כ"א ע"א ד"ה מפני.

בעליה בפני עצמו אף על פי שחלוקין מבעל הבית בפתו, אין אוסרין עליו ולא בעי עירוב... דלא מיבעיא אם כולם אוכלין במקום אחד אף-על-פי שכל אחד ישן בחדרו... אלא אפילו אוכלין וישנים כל אחד בחדרו אין אוסרים זה על זה...'. התיאור הזה מתנאי מגוריהם של 'הבחורים הבאים ללמוד' והמשא-והמתן ההלכתי הכרוך בו מובא מלה במלה אצל ר' יצחק אור זרוע, ונאמר בראשו: 'וכתב רבינו שמשון בר' אברהם זצ"ל³³. אין זה המקרה היחיד, שסתם תוספות שלנו נמצא במקור אחר בשם ר' שמשון³⁴. שמו אינו נזכר אלא פעם אחת במפורש³⁵, ואף-על-פי-כן אין אלו תוספותיו. הרא"ש מביא בשמו מה שאינו בתוספות³⁶ והקטע של תוספות שניץ הנמצא בידינו נושא אופי אחר לגמרי³⁷. בתוספות שלנו רב חלקו של אחי הר"ש, הריצב"א³⁸, הנקרא גם מהר"י, והיה לפי זה מורו של העורך³⁹. החכמים האחרונים, ששמותיהם מופיעים בתוספות שלנו, הם תלמידי הריצב"א, השר מקוצי, הר' נתנאל והרר"א כהן, הוא ר' אהרן בן חיים הכהן, שכתב פירוש למחזור בשנת 1227⁴⁰.

התוספות שלנו ראויות אפוא להיקרא תוספות שניץ, ויש בהן מתורתם של שני האחים, שנערכה על-ידי תלמידו של הריצב"א, ובמקום אחד גם העתיק דברים מ'תוספות רבינו יהודה'⁴¹. בדפוסים שלנו נמצאות תוספות באותיות זעירות גם בפנים וגם על הגליונות, ובסופן צוין המקור 'תוס' שאנץ' או 'תוספות ישנים'⁴².

33 או"ז ח"ב סי' קע"ב ותיקנתי את דברי התוספות על-פי האו"ז, ועי' גם הגהות מיימוניות עירובין פ"ד ה"ז אות ב.

34 תוספות מ ע"ב ד"ה דילמא ואו"ז שם סי' ק"מ, ל"ח ע"ג ; ס"ח ע"א ד"ה כיון ואו"ז שם סוף סי' קס"ח, מ"ה ע"ג. 35 ל"א ע"א ד"ה ומר.

36 רא"ש ב"מ סי' כ"א : 'שכך כתוב בתשובות הגאונים הלכה כרב נחמן בדיני וקרב ששת באיסורי, ורבנו שמשון ז"ל הביאו בפ' בכל מערבין, אבל בתוספות מ ע"א ד"ה אדעתא מובא העניין בשם הריצב"א, מבלי להזכיר את תשובת הגאונים.

37 עי' לעיל, עמ' 280.

38 ב ע"ב ד"ה ואיבעית אימא, ט ע"ב ד"ה כותל, י ע"ב ד"ה עושה, ד"ה ואצבעיים, י"א ע"א ד"ה אילימא, י"ב ע"ב ד"ה הכא, ל"ה ע"ב ד"ה ספק, מ ע"א ד"ה אי משכחת, ד"ה אדעתא, מ"ג ע"א ד"ה הלכה.

39 כ"ה ע"ב ד"ה קרפף, ל"ז ע"ב ד"ה אלא, מ"ח ע"ב ד"ה רשות, מ"ט ע"א ד"ה זו, נ"ו ע"ב ד"ה משכחת, ס ע"ב ד"ה אין אלו, מהר"י נזכר שם על יד ר"י, פ"ג ע"א ד"ה יתירה, גם שם על יד ר"י, שם ד"ה על מחצה.

40 המקומות שבהם נזכרים שני הראשונים נרשמו לעיל, עמ' 342 ועמ' 458, הערה 41*. האחרון נזכר צ"ב ע"א ד"ה והא = יבמות מ"ב ע"א ד"ה סתם, ושם מפורש : ר' אהרן הכהן, וראה עליו לעיל, עמ' 128.

41 כ"ט ע"א ד"ה והושיבו.

42 הן נדפסו לראשונה בש"ס דפוס אמשטרדם תע"ו, ואח"כ בדפוס פרנקפורט תפ"א, ומשם בדפוס ברלין—פרנקפורט דאדר תצ"ד—תצ"ט, עי' ר' נ. רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד, מהדורת הברמן, עמ' ק"ד ועמ' קט"ז.

התוספות שלנו, זמן עריכתן ומקורותיהן

הקטעים מ'תוספות שאנץ' נלקטו מתוך ספר 'חכמת שלמה' של המהרש"ל, ולמרות עדותו אין אלו תוספות שאנץ', אלא לפי הנראה גליונות של תוספות טוך. מורו של הכותב אמר דברים בשם ר' ידידיה, הוא ר' ידידיה מנירנברג, ועל-יד המורה נזכר ר' יהודה כהן מפרידברג⁴³. ר' יצחק אור זרוע מביא דיבור שלם של התוספות שלנו בשם רבנו שמשון, אבל דווקא ההוספה מהתוספות המכונות 'תוס' שאנץ' אינה ידועה לו.

בעיקרו של דבר דומות הוספות אלו ל'תוספות ישנים', שבחלקן נלקחו מתוספותיהם של תלמידי המהר"ם — ואנו פוגשים בהן את שמותיהם של המהר"ם, ר' חיים אור זרוע ושל ר' אביגדור כ"ץ — ובחלקן הן מתוספות טוך, ועליהן מעיד שמו של המורה; הרב הדוד הוא ר' חזקיה ממאגדיבורג, דודו של ר' אליעזר⁴⁴. גליונות נוספים משלו נשארו בכתב-יד. בדיקתן מראה שלא רק כמה דיבורים המצוינים כ'תוספות שאנץ', אלא גם דיבורים אחדים בתוספות שלנו, שאין עליהם ציון של הוספה — אינם אלא גליונות⁴⁵.

43 מ"א ע"ב ד"ה והילכתא, חכמת שלמה ס"א ע"א ד"ה עור, ועניין זה לא הוכנס לגליון. כמו-כן חסר שם מה שהוא מביא לדף פ"ג ע"ב ד"ה קא ס"ד. על-יד תוספות אלו מביא המהרש"ל גם 'תוספות ארוכים', ל"ג ע"א, ל"ד ע"א ו'תוספות מדוייקים' נ"ט ע"ב, ועי' גם בהגהות הב"ח שם לד"ה אבל.

44 ח ע"ב הר"ח בן הרי"ק; י"ג ע"א מהר"ם; י"ד ע"א והר"ח בשם ר' אביגדור; י"ח ע"ב תו"י בשם הרב מורי דודי.

45 לפני שנים רבות השאיל לי הרב אסף ז"ל קטע של כתב-יד על נייר בן שישה עמודים וחצי. בראשו נאמר: 'אנה ה' לידי בשנת [ת]ק"א לפ"ק (ע"י) תוס' ישנים על ב' פרקים ממס' ערובין כתוב על קלף ונכתב בצידו כמה גליונות ושמתי עיני עליהם להעתיק כל הגליונות וגם חילופי גרסאות שיש בין ת"י ותוס' שלנו ואילו הן'. זו ע"א ד"ה כגון, ט ע"א ד"ה רשב"ג, ההוספות ב"ב ע"ב, י"ג ע"א, בסוף כל המקומות הנ"ל נאמר: 'ע"כ הגליון', י"ג ע"ב ד"ה שיודע וכו' נ"ב גיליון: 'אמר לי ר' אליעזר בשם הר' אביגדור שאמר בשם ר' דוד ממלון דיש לטהר שרץ מק"ו דנבלת עוף טהור שמטמאה בגדים בבית הבליעה טהור בחוץ, שרץ לא כ"ש, וכי תימא בהמה תוכיח, שאעפ"י שאין מטמאה בבית הבליעה, מטמאה בחוץ, אף אני אביא שרץ, מה לבהמה שכן מטמאה במשא בכזית, ובפ"ק דסנהדרין ישנו בתוספ' עכ"ל הגליון'. והעניין לפנינו בסנהדרין י"ז ע"ב ד"ה שיודע בלי הזכרת שם. הר' אליעזר הוא כמובן ר' אליעזר מטוך. לפי סדר הזמנים יתכן, שר' אביגדור שמע מר' דוד ממלון. על-יד ההוספה לכ"ב ע"ב ד"ה מני, נמצאת ההערה 'כבר נדפס' ואחר-כך 'עוד שם גיליון בגמ', הק' לי' הר' אברהם מן הר' אהרון בההיא בחצר שנכנסין לה בזו וההיא במבואות המפולשים לבורות ושבילי בית גלגול כולן הן במשנה אחת במס' טהרות בפ' [ו] וא"כ היכי משני דר"ה לטומ' איצטריך ליה, אמאי איצטריך לאשמועין דהוי ר"ה לטומ', ועוד הקשה דההיא דמבואות המפולשות שני' קודם ההיא דחצר, ואמאי פריך מסיפא מקמי רישא, ונ"ל דההיא דמבואות פשוט יותר דהוי ר"ה לטומאה מחצר ובו ואך בו קתני, ולהכי פריך

פרק שלושה-עשר

פסחים

בדברינו על תוספות שנן למסכת זו ביררנו את היחס של התוספות שלנו למקורם זה⁴⁶, וראינו באיזה מידה ובאיזה דרך נתקצר המקור. קבענו שכל המובא בתוספות שלנו בשם הריב"א, בשם ר' יוסף ובשם של שאר תלמידי רבנו תם, נלקח מתוספות שנן. ר' שמשון נזכר עשרות פעמים בשמו⁴⁷, רבות עוד יותר ההתאמות המילוליות בדיבורים שבהם לא נזכר שמו במפורש. ויש שגם מה שנראה היה למפרשי התוספות שלנו כתוספת מאוחרת, נמצא כבר בתוס' שנן⁴⁷. העורך הוסיף מדברי ר' שלמה מדרוש, משל ר' שמואל בן שלמה מפלייזא ומשל רבו שאין הוא מפרש בשמו⁴⁸.

כל מה שאמרנו נוגע רק לתוספות של תשעת הפרקים הראשונים. בפרק העשירי אין ר' שמשון נזכר כלל, ולעומת זאת מופיע ר' יחיאל מפאריס כמורה, ועל-ידו

מחצר ברישא, וכי משני ליה אכתי פריך שפיר מרישא דמבואות המפולשות, דמשמע דלא אצטריך אלא משום שבת, דהא אפילו חצר הוי ר"ה לטומאה, כ"ש מבוי, עכ"ל הגיליון. נראה שר' אהרן הוא ר' אהרן מריגנשבורג (ר' להלן, הע' 48), ור' אברהם הוא ר' אברהם בר' משה מריגנשבורג, ואפשר שהוא גם ר' אברהם הנזכר בתוס' שלנו ע"ז ע"ב ד"ה אי הכי, ור' לעיל, עמ' 208. כ"ג ע"ב ד"ה נזרע רובו 'ונראה לר"י' במקום 'ונראה לר"ת' ובסוף 'עכ"ל הגיליון. קטע זה היה בידי הרב טיאה וייל, שכן בכ"י ירושלים Heb 4° 1008, הכולל את חידושיו, העתיק אותם גליונות והקדים להם אותה לשון כנ"ל. 'גיליון תוספות ישנים' נמצא גם בחידושי המהר"ם מלובלין י"א ע"ב, י"ז ע"א, כ"א ע"א. ועל ר' דוד מ'מלון' עי' לעיל, עמ' 335.

46 עי' לעיל, עמ' 280. בספרית קמברידז' (T. S. Box F. 4,9) נמצא קטע של תוס' פסחים פ"ט ע"ב—צ"ב ע"ב. ההשוואה עם התוספות שלנו מוכיחה כי הוא מידי אחד מתלמידיו של הר"י, אולם הוא שונה מתוספות ר' שמשון ואולי הוא של ר' ברוך, כי הקטע צ"ב ע"א ד"ה ואמר, מראה דמיון רב לזבחים ל"ב ע"ב ד"ה ר' יוחנן, ועי' לעיל, עמ' 354.

47 ב ע"א, ה ע"ב, (ו ע"א ד"ה בהמת ארנונא, צ"ל רשב"ם, וכן ז ע"א ד"ה בלבער, ור' תוס' הרשב"א שם ובמבוא, עמ' י"ב), כ"א ע"א, כ"ב ע"א, כ"ג ע"א, ע"ב, כ"ד ע"ב, כ"ה ע"א, כ"ח ע"א, ע"ב, ל ע"ב, ל"ו ע"ב, ל"ח ע"א, ל"ט ע"א, מ"ד ע"א, ע"ב, מ"ה ע"א, מ"ו ע"ב, מ"ז ע"א, נ"א ע"ב, נ"ז ע"ב, נ"ח ע"ב, נ"ט ע"ב, ס"ב ע"א, ס"ג ע"א, ס"ז ע"ב, ע"א ע"ב, ע"ב ע"א, ע"ה ע"א, ע"ז ע"א, ע"ח ע"א, ע"ב, פ"ב ע"ב, פ"ג ע"א, פ"ד ע"א, פ"ה ע"א, צ"ג ע"א, צ"ה ע"ב.

*47 ר' תוס' ס"ב ע"א ד"ה כי, ובמהרש"ל שם, והשווה תוס' רשב"א שם.

48 כ"ג ע"ב ד"ה דהא, כ"ו ע"ב ד"ה חדש 'הקשה הר' אהרן לרבי', המהרש"ל מגיה: ר"י. אם ר' אהרן הוא ר' אהרן מריגנשבורג, הר"י הוא מורו הריצב"א כמפורש בשו"ת מהרש"ל סי' כ"ט. ע"ג ע"ב ד"ה בדם, ס ע"א ד"ה והיינו 'וכן מצא רבי...'. ר' יהודה' כ"ו ע"ב ד"ה עלה, אינו ר' יהודה מפאריס אלא ר' יהודה בר' יו"ט, עי' לעיל, עמ' 284.

התוספות שלנו, זמן עריכתן ומקורותיהן

נזכרים ר' יצחק מאיברא והר"ם, הוא אחיו ר' משה, או המהר"ם מרוטנבורג⁴⁹. אבל למרות ההבדלים האלה יש לכל התוספות של מסכת זו עורך אחד, והוא ר' אליעזר מטוך. ר' יוסף בר' משה מהוכשטאדט, שחי במאה הט"ו, כותב בספרו 'לקט יושר':⁵⁰ 'כאשר דרשתי אודור. כהן שמת בנו בשבת אם יוכל לטמא לו... אדו' אבי הגאון כתב בספרו וז"ל ונכון להחמיר — שלא יטמא כהן לבנו שמת בשבת כלל וראיתי מתו' זוך בפ"ק דפסחים דכתבו דשלא לצורך אסור לכהן לטמא, ובתוס' שאנץ פ"ק דפסחים בארו התוס' יותר דדוקא לצורך קבורה, או להביא לו ארון ותכריכים זה מקרי צורך המת...'. והנה בתוספות שלנו ט ע"א ד"ה בשפחתו, נמצא רק מה שמובא מתוספות טוך, וגם כאן מתאשר מה שידוע לנו כבר על יחס התוספות שלנו לתוספות שנץ. בחוגו של ר' ישראל איסרלין, מורו של בעל 'לקט יושר', השתמשו בתוספות שלנו גם לפרק עשירי לפסחים, והן נקראות על-ידו 'תוספות דידן'. בניגוד ל'תוספות נכריות'⁵¹, ויש ראייה לכך שגם ה'תוספות דידן' לפרק העשירי הן תוספות טוך. תלמידו של הרא"ש, בעל ספר אמרכל כותב: 'וכשיטת הרב ר' אליעזר מטוך קיימא לן דמצה בזמן הזה דאורייתא', וזה כדעת התוספות שלנו ק"כ ע"א ד"ה רב אחא⁵². לפנינו איפוא תופעה דומה מעין זו שמצאנוה במסכת שבת. בתשעת הפרקים הראשונים עיבד ר' אליעזר וקיצר את תוספות שנץ, והוסיף עליהן קצת מדברי חכמים מאוחרים בני-דורו של רבו — הוא ר' יחיאל מפאריס, ולעומת זאת הניח ליסוד בפרק העשירי בעיקר את תוספות ר' יחיאל⁵³. העריכה המשותפת מסבירה גם את הרמזיות, המצויות בחלק האחרון של התוספות לפרקים הקודמים, ואת ההת-אמה שבין שני החלקים⁵⁴.

49 צ"ט ע"ב ד"ה עד שתחשך : ואומר מהר"ר יחיאל, ק ע"א ד"ה מכלל : ומורי הר' יחיאל, ק"ב ע"ב ד"ה מניחו : כנ"ל, ק"א ע"א ד"ה שינוי : ר' יצחק בשם ר' ברוך, קי"ז ע"ב ד"ה למען : ושמעתי מהר"ם.

50 הוצ' פריימן, ח"ב, עמ' 90.

51 עי' לקט יושר, ח"א, עמ' 93, והכוונה לתוספות קט"ז ע"א ד"ה צריך, ועי' שם, עמ' 74, לעומת זאת תוספות סתם, שבמנחת יהודה מ"ט ע"ב, ובכ"י ס"ז ע"א, הן תוספות שנץ וכן גם 'תוספות פסחים פ"ק' בהג' מיי' הל' אבל פ"ג ה"ב.

52 ספר אמרכל על הלכות פסח, הו"ל מיכאל היגער בספר היובל לכב' א. מארכס, עמ' קע"ב, ופלא שהמו"ל רומז בהערה לעיטור (!) ולא לתוספות, ועי' גם בפסקי תוספות שם.

53 הגה' מיימ' הל' חמץ ומצה פ"ח אות ג : 'וכן מצאתי בתו' הר' יחיאל העושה טיבול ראשון בחרוסת אינו אלא מנהג שטות ודלא כסדר רבינו יוסף ט"ע וסדר הר' שמעיה עכ"ל', ועי' תוס' פסחים קי"ד ע"א ד"ה מטבל.

54 השווה קי"ג ע"א ד"ה ולא, עם מ"ט ע"ב בד"ה אמרי ; צ"ט ע"ב ד"ה מאי, עם ל"ז ע"א ד"ה תנא, יתכן שלא היו לפני ר' אליעזר תוספות שנץ לפרק י, בכ"י אוקספורד

פרק שלושה-עשר

יומא

עורכן של תוספות יומא הוא ר' מאיר מרוטנבורג. בתוספות בדף נ"ד ע"א ד"ה כרובים, אנו קוראים: 'נשאלתי על אותם שמציירים במחזורים צורות חיות ועופות אם יפה עושים אם לאו, והשבתי נ"ל דודאי לא יפה עושים, שמתוך שמסתכלים בצורות הללו אין מכוונים לבם לאביהם שבשמים, מיהו אין איסור דלא תעשה לך פסל...'. כל הנאמר בדיבור זה אינו אלא תשובת המהר"ם הנמצאת בקבצי התשובות שלו⁵⁵. ראייה נוספת נמצאת בדברי הגהות מיימוניות: 'וכן כתב מורי רבינו בפרק אמר להם הממונה בשם הר"י פורת כפר"י'. כל המובא שם ישנו בתוספות שלנו⁵⁶. אמנם במקום אחר נאמר שם: 'ע"כ ליקטתי מדברי מורי רבינו שכתב בשלהי יומא בתוספות ועוד האריך הרבה'^{56*}, ואין זה בתוספות שלנו, אבל הן נראות לקויות בחסר בדפים האחרונים של המסכת. בתוספות מזכיר המהר"ם את מוריו, ר' שמואל בר' שלמה, ר' יחיאל מפאריס, ר' שמואל בן מנחם ור' יהודה ממיץ⁵⁷, ואת ר' יעקב בש"ה, הוא ר' יעקב בן שמואל הלוי מקולוניא,

מגיעות תוספות שגן רק עד צ"ו ע"א, ובכ"י ורשה שלפיו נדפסו עד דף ק"ה, ר' לעיל, עמ' 280. ר' נ. נ. רבינוביץ מוסר על כ"י של תוספות פסחים שהיה בידיו לארבעת הפרקים הראשונים ולערבי פסחים, חלק המסכת שנקרא פסח ראשון ושנהגו ללמדו בישיבות, מאמר על הדפסת התלמוד, מהדורת הברמן, עמ' כ"ז. התוספות לערבי פסחים, שנדפסו בסוף הגהות המרדכי, הן תוספות רבנו פרץ ותלמידיו ואף הן מבוססות על תוספות ר' יחיאל ותוספות חכמי איברא ומכאן המשותף עם התוספות שלנו, אולם רב השוני ורבים גם ההבדלים (עליהם כבר עמד ר' ישעיה הורביץ, בעל השל"ה בבגדי ישע, עי' שם אות א, אות ד, אות פ, אות פ"ז). י. נ. אפשטיין, תרביץ ש"ח, עמ' 370, כתב שהתוספות שלנו לפרק י הן תוספות רבנו פרץ, והתוספות שבמרדכי השתמשו בהן, אבל בדברינו הוכחנו שאין הדבר כן.

55 שו"ת מהר"ם ד"ק סי' כ"ד, ד"ב, עמ' 134. מרדכי ע"ז סי' תת"מ, שלטי הגבורים פ"ג וצ"ל שם 'כתב ר"ם' במקום כתב ר"י, ועי' שו"ת מהרי"ט, לבוב תרכ"ה, ח"ב סי' ל"ה ושה"ג ח"א מ, ומהרש"א לתוספות שם ודמביצר בהערותיו לראבי"ה ע"ב ע"ב. 56 הגה' מיימ' הל' ק"ש פ"א הי"א אות ח ותוספות יומא ל"ז ע"ב ד"ה אמר, ועי' שם בהגה' אות ט.

56* הגהות מיימוניות הל' תפלה פ"ג אות ה.

57 מ"ב ע"א ד"ה שחיטה: 'ואמר לי מורי הרב ר' שמואל בר' שלמה בשם הרב יוסף קלצון זצ"ל, י"ח ע"ב ד"ה יחודי: 'כי שמעתי בשם מורי הר' יחיאל מפריש זצ"ל... אבל ביסודו של רבי' אברהם בר' דוד מצאתי בספר בעלי הגפש...'. מ ע"ב ד"ה מה: 'הקשה מורי הר"ר שמואל בר' מנחם...'. ז ע"ב ד"ה אם: 'ומורי הר' יהודה ממיץ זצ"ל אמר לי מפי הר' וויש מאפריק זצ"ל. לא עלה בידי לזהות חכם זה. גרוס, גלליא, עמ' 23, נטה לראות ב'אפריק' — יורק, אבל אין זיהוי המקום מסייע בידינו לזהות את החכם.

התוספות שלנו, זמן עריכתן ומקורותיהן

שמסר לו 'בשם ר' יקותיאל הלוי מוורמיישא' *⁵⁷ ואת 'מורו קרובו', ר' יהודה הכהן *⁵⁸. המהר"ם השתמש בתוספות תלמידי הר"י גם כשלא הזכיר את שמו-תיהם *⁵⁸. סגנונו של המשיב והפוסק ניכר גם בדיבורים בעלי אופי פרשני מובהק, כגון: 'קשיא לי טובא אמאי מייתי האי קרא... ורבינו יעקב מאורליינש מתרץ זה... ולבי מהסס... ואי לאו דמסתפינא מחברייא הוה אמינא...'.⁵⁹

סוכה

תוספות סוכה⁶⁰ נערכו על-ידי ר' שמשון משנץ, והחכמים הנזכרים בהן — כולם מבית-מדרשו של רבנו תם. ר' שמשון אינו נזכר בהן אלא פעם אחת בלבד, ובמקום זה יש לקרוא: רשב"ם ולא רשב"א, שכן העניין לקוח מפירוש הרשב"ם לבבא בתרא⁶¹. סתמי תוספות שלנו נזכרים במקורות מקבילים כדברי ר' שמשון או כתוספות שאנץ⁶². אבל הראיה המכרעת נעוצה בעובדה, שמחברן של תוספות סוכה רומז לפירושו לזרעים ולטהרות, והפירושים שהוא מביא למשניות מסדרים אלו נמצאים מלה במלה בפירוש הר"ש משנץ למשנה⁶³. אמנם מצאנו גם בפירושו למשנה רמיזה לתוספותיו למסכת סוכה, אבל נראה שהתוספות שלפנינו הן מהדורה שנייה, שאותה חיבר הר"ש לאחר שכתב את פירושו הגדולים למשנה,

*⁵⁷ ט ע"א ד"ה ולא שמשון.

⁵⁸ ראה לעיל, עמ' 526.

*⁵⁸ ראה ס ע"א ד"ה חד: 'תימא דבחר קרא סגי', ובתו"י ד"ה חד: 'הקשה הר' אלחנן למה לי תרי קראי וכו', על היחס לריצב"א ר' לעיל עמ' 269 הע' 37, ועשה שמוש בתוס' שנץ למסכתות אחרות, ו ע"ב ד"ה סיפא, ור' לעיל עמ' 286, י"א ע"ב ד"ה הכל, ור' לעיל עמ' 279. ואשר לתוס' ס ע"ב ד"ה תנא, אפשר שהשתמש בתוס' שלנו לזבחים, או בתוס' שנץ למסכת זו, ר' להלן, עמ' 661.

⁵⁹ ע"ב ע"א, ד"ה כתיב.

⁶⁰ בידי החיד"א היה כ"י ישן נושן של תוספות סוכה, וממנו הוא מביא גירסה ג ע"א ד"ה לא 'אבל לא היתה רחבה זו' טפחים' ולא כמו שהגיהו המג"א והט"ז 'אלא שבעה', ברכי יוסף או"ח סי' תרל"ד א.

⁶¹ ה ע"א ד"ה מסגרתו ועי' רשב"ם ב"ב ס"ו ע"א.

⁶² ל"ז ע"ב ד"ה בהודו מובא באו"ז ח"ב סי' שי"א בשם ר' שמשון בר' אברהם זצ"ל ובלקט יושר ח"א, עמ' 148 בשם תוספות שאנץ, מ"ה ע"א ד"ה מיד באו"ז ח"ב סי' שט"ו בשם 'רבינו שמשון' והשווה י"ז ע"א ד"ה אויר, ל"ו ע"ב ד"ה מקורזלות עם שו"ת מהר"ם ד"פ סי' צ"ו, מ"ז ע"א ד"ה לינה עם או"ז ח"ב קל"ו ע"א, נ"ה ע"א ד"ה אתקין עם סמ"ג עשין י"ט.

⁶³ סוכה ד ע"א ד"ה בית = פי' הר"ש אהלות פט"ו מ"ז; י"ב ע"ב ד"ה מהו = פי' הר"ש כלים פכ"ו מ"ב; י"ט ע"ב ד"ה טיט ופי' הר"ש למקואות פ"ב מ"ו; ל ע"ב ד"ה וקרקע זהים עם פי' הר"ש לכלאים פ"ז מ"י; ל"ט ע"א ד"ה שאין ופי' הר"ש לשביעית פ"ז מ"ד; ל"ט ע"ב ד"ה ולשביעית 'ובמסכת שביעית תנן ופירשנו שם בירושלמי' עי' פי' הר"ש שביעית פ"ט מ"א.

פרק שלושה-עשר

וניכרת בתוספות אלו ידו המאומנת של פרשן מנוסה ומבקר חריף. אין הן צירוף של קטעים ולא חיבור של מקורות שונים, אלא כולן מקשה אחת ופרי ערוכה קפדנית. אפילו את דברי הר"י לא העתיק כלשונן, וחסרה לחלוטין החתימה מ"ר⁶⁴. המחבר רומז לתוספותיו לשבת, יבמות, ביצה, סנהדרין, גיטין, בבא קמא, כתובות, ראש השנה וערכין⁶⁵.

ביצה

משפט חריף על תוספות ביצה הוציא המהר"ם מלובלין בכתבו: 'כל לשון התוספות במסכת זו מגומגם ואינו מדוקדק'⁶⁶. הן מעשה-ידי תלמידי ר' פרץ, הנזכר בהן בצירוף ברכת המתים והמוכתר בתואר מורה⁶⁷. העורך השתמש ב'תוספות', לפי הנראה תוספות שנץ, ובשיטת איברא⁶⁸. משיטה זו לקח כנראה את פירושיהם של ר' שמואל מאיברא, שהוא גם ר' שמואל סתם, ושל אחיו ר' משה⁶⁹. בדומה למהר"ם בתוס' יומא, משתמש גם עורך תוספות אלו בביטוי 'וקל להבין'^{69*}.

64 אמנם מובא בשם ר"י מה שנמצא בתוספות סוכה סתם, ע"י ט ע"א ד"ה מניין וביצה ל ע"ב ד"ה אבל.

65 ט ע"א, י"ב ע"ב, ל ע"א, ל"ג ע"ב, ל"ד ע"ב, ל"ט ע"ב ד"ה בד"א: 'לפי מה שפירשנו בשם ר"ת, פ"ה דכתובות' והעניין נמצא בתוס' הר"ש משנץ לכתובות, מהד' א. ליס, עמ' י"ח, נ"א ע"א.

66 מהר"ם מלובלין לביצה ז ע"א וע"י שם ה ע"א, ל"א ע"א. בידי המהרש"א היו נוסחאות ישנות של תוספות, ע"י מהרש"א י"א ע"א. והוא דוחה את דברי המגיהים: 'וזה הוא מחדשים מקרוב באו שהגיהו בדברי התוספות... ואין זה נכון', י"ב ע"א ד"ה דילמא.

67 ה ע"א ד"ה ונתקלקלו, ל"ד ע"א ד"ה אין נופחין: 'מו"ר הר"ר פרץ נ"ע', ל"ח ע"א ד"ה והוינן.

68 י"ד ע"א ד"ה איכא: 'ואף לפי התוספות' (כצ"ל, ועיין במהרש"ל, שם). מיוחדת במינה היא הלשון בסוף הדיבור: 'והמחמיר לדוכן מעי"ט הרבה ביחד יתברך באלהים ובשם המיוחד'. ל"א ע"ב ד"ה אבל: ופי' התוספתא צ"ל: התוספות. 'הר"ר שמשון משאנץ' נזכר ל"ח ע"א ד"ה ואמר. ג ע"א ד"ה גזרה 'ובשיטה מאיברא תירץ...'.
 69 י"ד ע"ב ד"ה מפני מה, כ"א ע"ב ד"ה לכם: 'אומר הר"ר שמואל מאיברא בשם אחיו הר"ר משה', כ"ד ע"ב ד"ה ולערב, כ"ט ע"ב ד"ה שמואל, י"א ע"ב ד"ה מערים, ר' שמואל'. ואותו עניין בהגהה ברא"ש פ"א סי' ט"ז בשם ר' שמואל מאיבורא וכ"ה בספר תולדות אדם וחווה לר' ירוחם, ויניציה שי"א, ל"א ע"ג, ל"א ע"ב ד"ה ונפחת 'הר"ר משה'. הר"י בתוס' ו ע"ב ד"ה השתא אינו הר"י מאיורא אלא הר"י הזקן, או שמא הריב"ם.

69* ר' תוס' יומא י"ג ע"ב ד"ה ודילמא, כ"ד ע"ב ד"ה אלא, ביצה י"ט ע"ב ד"ה רבי, ל"ח ע"א ד"ה והוינן.

התוספות שלנו, זמן עריכתן ומקורותיהן

לפני תלמיד הר"ן היו תוספות שונות מאלו שלפנינו⁷⁰, ור' אליעזר אזכרי השתמש עדיין בתוס' הר"א מטוך למסכת ביצה⁷¹.

ראש השנה

על מחברן של תוספות אלו ישנן בידינו עדויות ברורות וחשובות. הרמב"ן כותב בדרשתו לראש השנה⁷¹, שאחד מחידושי הובא בפני רבני צרפת וכי 'מקצתם אמרו, שכבר ראה רבינו שמשון דבר זה ורמז לו בתוספות, לפי שכתב דלא קתני חוץ משל פרה ושל ראם וכו' ושמא אינם חלולים ואין ראויים לשופר, זה לשונו'. והנה אלה הם ממש דברי התוספות שלנו כ"ו ע"א ד"ה חוץ. מידת ההתאמה בין המובאות של הרמב"ן לבין התוספות שלנו גלויה בהשוואה דלקמן:

דרשת הרמב"ן, עמ' 24	תוספות ר"ה ל"ג ע"ב ד"ה שער
וכתב רבנו שמשון בתוספות וצריך להזהר בשברים, שלא יהא מאריך בכל אחת מהן כשעור שלוש יבבות של שלוש קולות כל שהוא דאם כן נעשות כל אחת תקיעה דשעור תקיעה כתרועה ושעור תרועה שלוש יבבות.	וצריך לזהר בשברים שלא יהא מאריך על כל אחד בפני עצמו כג' יבבות של ג' קולות כל שהוא דא"כ נעשה תקיעה ולא שברים דהא שעור תקיעה כתרועה ושעור תרועה כג' יבבות.

שם, עמ' 26	שם
וכן כתב רבי' שמשון (כצ"ל, ולא : שמעון) בתוספות שלו והנהיג ר"ת במקומינו לתקוע אזכרונות ושופרות קשר"ק כמו למלכיות דהשתא נפיק מכל ספיקי וליכא אלא הפסק ובהכי סגי שלא לשנות המנהג במינה, דהא אמרינן שמע תשע תקיעות בט' שעות ביום יצא. ע"כ לשונו.	והנהיג ר"ת במקומינו לתקוע גם אזכרונות ואשופרות קשר"ק כמו במלכיות דהשתא נפיק מכל ספיקי וליכא אלא הפסק ובהכי סגי שלא לשנות המנהג ביותר, דהא אמרינן שמע תשע תקיעות בט' שעות ביום יצא.

הרמב"ן מביא בדרשתו גם תוספות סתם, ומשווה אותן עם תוספות ר' שמשון, ובמקום אחד הוא כותב: 'וכמדומה לי שרבינו שמשון ראה ונזהר שלא כתב דבר זה בתוספות שלו⁷¹'. והיו אלה תוספות קדומות, שכן הוא קורא לתוספות הר"ש

70 ר' שיטה מקובצת בסוף הספר נחלה ליהושע לר' יהושע שונצין, קושטא תצ"א (הרי"ן אפשטיין, תחכמוני ח"ב, עמ' 33 הוכיח שהם חידושי תלמיד הר"ן), כ"ב ע"א ושם כ"ד ע"א 'וכתבו בתוס' דמעשה הוה במולייאן לפני ר' משולם בימי ר"ת ז"ל על מת אחד שיצאו בני העיר לקראתו בסוסי' ביו"ט שני ור"ת הקפיד על זה ואמר תמה אני אם לא תחרב העיר ולא היו ימים מועטים ונפלה שם דליקה', ור' תוס' שלנו ע"א ד"ה והאידנא, ור' לעיל, עמ' 80, הע' 53.

70* ר' בפירושו לירושלמי ביצה, מהד' פרנצוס, עמ' 166.

71 הו"ל זכריה שווארץ בהצופה מארץ הגר, תרע"ב, עמ' 15.

71* שם, עמ' 19.

פרק שלושה-עשר

'תוספות האחרונות לר"ש' ⁷². וכשם שכל המובא על-ידי הרמב"ן בשם תוספות ר"ש נמצא בתוספות שלנו כך חסרות בהן כל הציטאטות מ'תוספות' סתם, שהן לפי הנראה מאחד מתלמידי רבנו תם ^{72*}, או משל אחד מחברי הר"ש, שעלו אתו לארץ-ישראל במקום שהרמב"ן דרש את דרשתו סמוך לשנת 1269 ⁷³.

כעשרים וחמש שנה לפני הרמב"ן השתמש ר' אברהם בר' עזריאל מביהם בספרו 'ערוגת הבושם' בתוספותיו של רבנו שמשון לראש השנה, וגם הבאותיו שלו נמצאות בתוספות שלנו ^{73*}. גם ההבאות שב'מנחת יהודה' מוסיפה הוכחה, כי לפנינו תוספות שנן ⁷⁴, אבל מלבד כל הראיות החיצוניות, יש בידינו גם הוכחות פנימיות מהתוספות גופן. ר' שמשון עצמו אינו נזכר בהן ⁷⁵, אבל דברי התוספות יש להן הקבלות מלאות בפירושו לסדר זרעים ולטהרות ⁷⁶. כמו בתוספות סוכה, אין אנו מוצאים גם בתוספות ראש השנה את שמו של הר"י, שכן ידוע שהתלמיד היה שונה את תורת רבו ⁷⁷.

72 שם, עמ' 28 והוא בתוספות שלנו כ"ט ע"ב ד"ה אבל, ואולי מתכוון בתוספות אחרונות לתוספות תלמידי הר"ש — תוספות שנן — בניגוד לתוספותיו הוא.

72* המובא על-ידי הרמב"ן בשם 'תוספות' נמצא באו"ז ח"ב סי' רס"ט, ס"ב ע"ג בשם 'ריב"א', וברור שאין מכאן ראיה שאלה הן תוס' הריב"א.

73 עי' בהקדמתו של שווארץ שם.

73* ערוגת הבושם, ח"ב, עמ' 268, עמ' 283, ועי' שם בהערות ובח"א, עמ' 185, הע' 18.

74 בכ"י ואטיקנה הנ"ל נ"א ע"א מובא מתוספות טוך ואינו בתוספות שלנו, ולעומת זאת נמצא בר"ה י"ז ע"ב ד"ה שלש מה שמביא מתוספות סתם, שהן אצלו תוספות שנן, עי' לעיל, עמ' 602.

75 י"ד ע"ב ד"ה ולשביעית נאמר אמנם 'ובמס' שביעית תנן ופירש הר"ש שם ע"פ הירושלמי...'. אולם נראה שט"ס כאן והיה כתוב: 'ופירש' = ופירשתי, והמעתיק עשה מזה: 'ופי' ר"ש, וגם המשך התוספות 'ונראה לפרש דהא דאמר...'. נמצא בפי' הר"ש לשביעית שם.

76 י' ע"א ד"ה עגל = פי' הר"ש לפרה פ"א מ"ב; שם ע"ב ד"ה שלשים = שביעית פ"ב מ"ו; ט ע"א ד"ה ורבי ישמעאל = שביעית פ"א מ"ד; י"ג ע"ב ד"ה מתוך: 'ושמא בשביעית בזמן הזה ורבי היא...'. ובפי' הר"ש לשביעית פ"ב מ"ז נאמר — אחרי שהתחלת הדברים מתאימה לגמרי לדברי התוספות — 'ולא מסתבר כלל למימר בשביעית בזה"ז ורבי היא', וכנראה שהדברים האלה נוספו במהדורה השנייה של הפירוש. ור' י"ט ע"א ד"ה יהודה, והשווה פי' הר"ש לכלים פ"ט מ"ג וראה בחידושי הרשב"א מהד' דימיטרובסקי, עמ' 82—83. בתוס' כ"ד ע"א ד"ה תני, נאמר 'קשה לי... ור' אליהו בר שלמה מגירגי"ש הראני...'. בן-דורו זה של הר"ש אינו ידוע ממקום אחר, גרוס, גלליא, עמ' 110, סבור שצ"ל בורגוש ומזהה את המקום כ־Bourges.

77 י"ד ע"א ד"ה מה, נמצא בשם הר"י בתוספות קידושין ג ע"א ד"ה מה. נסיונו של י. נ. אפשטיין לייחס את תוספות ר"ה לר' אליהו מנחם מלונדון ולקבוע כתאריך חיבורם את שנת 1274/5 (מדעי היהדות, ח"א, עמ' 67), כבר נסתר על-ידי במחברתי הגרמנית, עמ' 29, בה הוכחתי, כי התאריך שבתוספות ב ע"א ד"ה לשטרות לקוח

תענית

המהרש"ל הכיר לנכון שתוספות תענית אינן מהראשונים⁷⁸, והרב צבי חיות עמד על כך⁷⁹, שהתוספות למסכת זו משונות הן. אין בהן פלפולים רחבים בסוגיה אלא פשט הגמרא דרך פירוש⁸⁰. לא היה לפני המוסיפים פירוש רש"י שלנו, ומה שמביאים בשם רש"י אינו אצלנו⁸¹. ויש שדוחים בתוספות את פירוש רש"י ומביאים פירוש אחר במקומו, ודווקא האחרון הוא ברש"י שלפנינו⁸², ולפעמים נמסר בשם אחרים מה שנמצא ברש"י^{82*}. רק פעם אחת נמצא אצלנו ברש"י מה שמובא בתוספות בשם קונטרס⁸³. עורך התוספות מוסר מה ששמע מהר"י טרוטי משם הר"י בה"ר יצחק ממלון⁸⁴. הר"י טרוטי הוא ר' יצחק מטרושין (Tresson), תלמידו של רבנו פרץ ושל רבנו אשר, והוא קיבל מחכם בלתי-ידוע, ר"י בר' יצחק ממלון; אבל ייתכן שהוא ר' יצחק בר' יצחק מקינון, אביו של בעל ספר כריתות⁸⁵. על כל פנים מראה מסורת זו, שהתוספות לתענית לא

מרש"י. אין ספק שר' אליהו השתמש בפסקיו בתוספות רבנו שמשון, ומכאן ההתאמת שעות שעותיהן הצביע אפשטיין. בטענות דומות דחה הרב זק"ש, מבוא לפסקי ר' מנחם אליהו לסדר זרעים, עמ' 6, את דעתו של אפשטיין ולא ראה מה שכתבתי לפניו. אבל ב. רות חוזר ושונה כאפשטיין ומייחס את תוספות ר"ה לר' אליהו מנחם גם במאמרו *The Intellectual Activities*, עמ' 36. ב'תוספות על התורה', שההדיר ש. אברמסון מתוך כ"י אוקספורד heb. c. 10 (ירושלים תשל"ה), עמ' 84, נאמר: 'וזקני תירץ דהיכא דקימי עניים מיחייב לאלתר וכו' ' והדברים מתאימים לתוס' ר"ה ד' ע"א ד"ה צדקות. במבואו, עמ' 13, כותב אברמסון: 'בתוספות נאמר ונראה לפרש (לא נאמר כך אלא: והא דאמר לקמן... ה"מ...). ואילו כאן כתוב וזקני תירץ. בעל התוספות מביא אפוא בשם זקנו. ומכאן אנו עומדים על מחבר תוספות ראש השנה... אלא שדברי התוס' בר"ה מקוצרות הן בהרבה...'. ברם ההשוואה מראה שאין כאן קיצור, אלא שבתוספות שלפנינו ממשיכים בפירוש הסוגיה בעוד שאינם מביאים כלל את תשובת רבנו תם. מכיון שאין כל ספק שתוס' שלנו הן של רבינו שמשון משנץ, אפשר שנכדו הוא המדבר אלינו בתוס' עה"ת, והרי מצאנו שנכד של הר"ש עסק בכתיבת תוספות, ר' לעיל, עמ' 277.

78 שו"ת מהרש"ל סי' ס"ד.

79 ב'ציון' של יוסט, ח"ב, עמ' 92, ובהגהותיו שנדפסו בש"ס וילנא.

80 ג' ע"א ד"ה ושמה, ד' ע"א ד"ה עורפילא, ד"ה מאי, י"ט ע"א ד"ה לא צריכא, ע"ב ד"ה נהירנא, ד"ה בהפרכיא, כ' ע"א ד"ה נקדרה, גזיריפטי, ונערתות ועוד.

81 ג' ע"א ד"ה עשר. 82 ח' ע"א ד"ה אם ראית ורש"י שם ד"ה משתכין.

82* י"ד ע"א ד"ה ורב יהודה, ור' רש"י שם.

83 י"ד ע"א ד"ה תנא חדא ועי' כ"ט ע"א ד"ה וישב ורש"י שם. ואפשר שר"י זה מסר לעורך בשם 'אור זרוע', ג' ע"ב ד"ה בימות. לא עלה בידי לזהות את רבי שלמה שמפיו שמע העורך בדבור הנ"ל. 84 ג' ע"א ד"ה ויאמר.

85 על ר"י טרישון עי' צונץ, ZGL, עמ' 53, גרוס, גלליא עמ' 243, ר"י בר' יצחק ממלון אינו נזכר שם. ור' J. P. Guttel, Remarques sur le Pseudo Rasi Taanit, REJ, 125, (1966) pp. 93—100, ודוד הלבני (וויס) שלושת העמודים הראשונים של הפירוש המיוחס לרש"י על תענית, סיני מ"ג (תשי"ח), עמ' רי"א ואילך.

פרק שלושה-עשר

נערכו לפני ראשית המאה הי"ד; ואם לא נראה בהבאה מטור אורח חיים⁸⁶ תוספת מאוחרת, הרי יש לאחרן עד לשנת 1340. ואולי אפשר אף למצוא בתוספות אלה גם רמז למגיפה השחורה, שהחלה בשנת 1348 ולא פגעה באותה מידה ביהודים כמו בנכרים. לדברי הגמרא, שגוזרים תענית אם פרצה מגיפה בין חזירים, 'דדמי מעייהו לבני אינשי', נאמר בתוספות: 'פירוש שבני מעיו של חזיר דומין למעים של בני אדם ויש לחוש שיהא [דבר על] בני אדם. מכאן נראה שאם יהיה דבר על אומות העולם, שיש לחוש ויש להתענות דהא הכא חזינן דגזר תעניתא אדבר שהיה בחזירין משום דדמי מעייהו לבני אדם וכל שכן דנכרים דדמי לישראל'⁸⁷.

הראשון שהשתמש בתוספות שלנו היה לפי הנראה ר' נסים גירונדי, רבה של בארצילונה, שהיה עד לפרעות, שפרצו באראגוניה בעקבות המגיפה השחורה, והיה ממנסחי ההחלטות באסיפת הקהילות בבארצילונה בשנת 1354, שבהן ביקשו מהמלך להמליץ בפני האפיפיור שיפר מחשבת עם הארץ הרעה, אשר ביום תוכחה, דבר כי יהיה, ירעשו מגרשות לאמר בפשע יעקב כל זאת...⁸⁸. נסיונו המר משתקף בדבריו לשאלה הנידונה בתוספות: '...ויש שלמדו מכאן בק"ו שגוזרין תענית אם יש בעכו"ם דבר, ואחרים חולקין ואומרין דעכו"ם וישראל מפני שהן שתי אומות אין עונשן שוה והם נידונין לפי מעשיהם, מה שאין כן בחזירי...'⁸⁹. זיקתו של הדיון הזה בתוספות ובר"ן למציאות מסוימת זו, מתברר גם מתוך העדרו אצל מפרשים ופוסקים אחרים⁹⁰. מלבד עניין זה שהזמן גרמו, נמצאים בתוספות תענית עוד עניינים מיוחדים, מהם שעוררו את תמיהתם של פוסקים ומפרשים. שלא כרשב"ם, מפרש בעל התוספות 'אפר מקלה' כאפר הנשרף מעצמות אדם. לדעת בעל התוספות, ממזרים ופסולים היו כשרים לשיר שירה בפה במקדש. כמו־כן פסק 'שאם חל תשעה באב בה' בשבת מותר לכבס ולספר מחצות ואילך מפני כבוד השבת דאין להמתין עד ערב שבת מפני טורח השבת'⁹⁰.

86 י"א ע"ב ד"ה לן.

87 כ"א ע"ב ד"ה אמרו, על המגפה השחורה, עי' גרץ, מהדורה ב, ח"ז, עמ' 360.

88 עי' בער, תולדות היהודים בספרד, עמ' 267. 89 ר"ן לרי"ף תענית שם.

90 ובוה סרה תמיהת ר' יוסף קארו בב"י טאו"ח סי' תקע"ו: 'ואיני יודע למה השמיטה הפוסקים'.

*90 לעניין אפר מקלה ר' ט"ו ע"ב ד"ה ונותנין, וט"ז ע"א ד"ה אפר, וראה בפי' הרשב"ם ב"ב ס ע"ב. לעניין שירה בפה כ"ז ע"א ד"ה ומר סבר, ור' במהרש"א ובהגהות ר' שמחה מדעסוי. בעל 'יד דוד' דחק להעמיד הדברים. אבל ראה 'שפת אמת' לתענית שם בסוף דבריו 'ואולי ט"ס הוא בתוס'...'. ובעניין ט"ב שחל ביום ה' ר' ל ע"א ד"ה ותרוייהו, וכבר רמז הגרי"ב לתמיהתו של הב"י בטור או"ח סי' תקנ"א. ולעניין תוס' ל ע"ב ד"ה יום ר' תשובת ר' דוד אופנהיים בשו"ת חות יאיר קל"ז ע"ד.

התוספות שלנו, זמן עריכתן ומקורותיהן

מגילה

בהביאו תוספות למגילה מעיר ר' ישראל איסרלין: 'ולא ידענא אי תוספות דשנץ הם או תוספות דשאר גאונים'⁹¹. אמנם בשער המסכת, דפוס פיזארו רע"ו (1516), מפורש: 'והמגיה יגיה אורו הוא הרב ר' ישראל אשכנזי ונתן לנו תורת הגר-סות... וגם התוס' מטוך הנהוגות...'. אבל ברור לנו, שאינן לא תוספות שנץ ולא תוספות טוך, כיוון שהמובא בשמן אינו אצלנו⁹² ויש הבדלים בינן לבין תוספות הידועות כתוספות טוך^{92*}. מלבד רבנו תם⁹³. ותלמידיו, רבנו חיים, ר' אליהו, ור' אליעזר ממין⁹⁴, נזכרים בתוספות אלו על-יד הר"י, בנו ר' אלחנן ותלמידו ר' יוסף איש ירושלים⁹⁵, ופעם אחת גם ר' יהודה⁹⁶, אולם סתם תוספות שלנו שנוי במקורות אחרים בשם ר' יהודה שירליאון⁹⁷. ואמנם שיטת התוספות שלנו מתאימה בכמה מקומות לשיטתו של ר' יהודה בתוספותיו לברכות, ולעתים רק לשיטתו בלבד ולא לזו של תוספות ברכות שלנו⁹⁸.

היוצא לנו הוא שתוספות מגילה הן תוספות ר' יהודה שירליאון, שהשתמש בתוספות חבריו, ר' אלחנן ור' יוסף קלצון איש ירושלים. אין בידינו להוכיח את זהותו של ר' החובל, שאת דעתו דוחה ר' יהודה בסגנון חריף: '...וכן

91 תרומת הדשן סי' י"ט.

92 עי' שו"ת מהר"ם ד"פ סי' תתר"כ: 'כדאמ' פ"ק דמגלה איהו בי קרי וכו' ופירשו התוספות שנץ איהו בי קרי שהעלין גדולים...'. ואין זה בתוספות מגילה י"ב ע"א. השווה ל"א ע"ב ד"ה ראש עם פסחים מ ע"ב ד"ה אבל.

93 בתוס' ב ע"ב ד"ה ועוד הובאו דבריו מס' הישר (ר' מהד' ש. שלזינגר, עמ' 245) אלא שנשתבשו לפנינו הרבה, ר' בהידושי הרשב"א, מהד' ח. ז. דימיטרובסקי, עמ' 20, ושם הע' 257.

94 י ע"א ד"ה ומאי: הר"ר חיים; כ"ג ע"א ד"ה כיון: רבנו אליהו; ל"א ע"ב ד"ה ראש חדש: הר"ר אליעזר ממין.

95 ר' אלחנן, ג ע"ב ד"ה מת, ד ע"א ד"ה לוד, ה ע"א ד"ה עולת, ז ע"א ד"ה נאמרה. ר' יוסף, ד ע"א שאף, ה ע"א ד"ה הוה, כ"ו ע"א ד"ה אף. בתוס' כ"ג ע"ב ד"ה עשרה: 'וקשיא לי וכו'', אבל בתוס' ערכין י"ט ע"ב ד"ה או דילמא: 'והקשה הר' אלחנן'. ונראה שזאת היתה קושיית הר"י והובאה על-ידי שני תלמידיו.

96 ו ע"ב ד"ה מסתבר.

97 עי' תוספות ט"ז ע"א ד"ה ודחי ומנחת יהודה על התורה ס"ג ע"ב; תוס' כ"ג ע"א ד"ה כיון וסמ"ג עשין י"ט, ק"ג ע"א.

98 עי' מגילה כ"ג ע"א ד"ה כיון ותוספות ר"י שירליאון לברכות כ"ז ע"ב (ט"ז ע"א), וכבר עמד על התאמה זו הרב היד"א בפתח עינים י"א ע"א, אלא שהוא קורא לתוספות אלו בכל מקום 'תוס' ישנים כ"י' והוא גם ציין כי 'התוס' דידן במגילה מחלפא שיטתייהו ממ"ש בפ"ק דברכות' - ע"ב ד"ה אמר, והשווה גם תוספות מגילה י"ב ע"ב ד"ה זיל לגבי, ותוספות ר' יהודה הנ"ל כ"ח ע"א (ט"ז ע"ב) ד"ה וכי עמון, ובתוספות שלנו לברכות הסר כל העניין, אבל יש גם אי-התאמה, ראה לעיל עמ' 601, הע' 9.

פרק שלושה-עשר

פירש ר"ח ולא כדברי רב החובל⁹⁹ ההופך ומבלבל לומר שובה קודם כיפור ושוש אשיש בין כיפור לסוכות, דאין להפסיק בין שש הנחמות לשביעית, אלא כדברי רבנו תם, עם ישרים נחתם, שוש אשיש בראשיתו ושובה באחריתו¹⁰⁰.

מועד קטן

מחבר תוספות מועד קטן מספר: 'וראיתי כשהייתי קטן רבינו יצחק זקני שלא היה יושב במקומו עד שבוע רביעי ולא ידעתי טעמו'¹⁰¹. הריצב"א כותב בתשובה: 'ישוב שמעתי מן החבר ר' שמואל בנו של הר' אלחנן, שרבי יצחק לא היה יושב במקומו עד שבת רביעית...'¹⁰², גם המקומות האחרים, שבהם נזכר זקנו של המחבר, מובאים במקורות מקבילים בשם הר"י¹⁰³. אין אפוא כל ספק, שר' שמואל, בנו של ר' אלחנן ונכדו של הר"י הזקן, הוא המדבר אלינו בתוספות מועד קטן¹⁰⁴. הוא הרבה להשתמש בתוספות הרב, היינו תוספות ר' יצחק בר' מרדכי תלמידו של הריב"א ובתוספות הר"א, הוא ר' אברהם תלמידו של הרשב"ם¹⁰⁵ ששנה את תורת רבו. ר' שמואל מביא דברים גם בשם רבו הריצב"א¹⁰⁶. אמנם

99 חוזר אני בי מהשערתי במהדורה הראשונה שלספר זה, שהכוונה לרמב"ם, ראה י. כץ, ק"ס, ל"א (תשט"ז), עמ' 16. ור' י. דינסטאג, יחס בעלי התוספות לרמב"ם, ספר יובל לש"ק מירסקי, ניו יורק תשי"ט, עמ' 355 הע' 25. הוא הביא את דברי י. רייפמן ב'ציון' ב (תר"ך), עמ' 179, שייחס ללא כל יסוד את תוספות מגילה לר' אלעזר בעל הרוקח, ש. אברמסון, לשוננו לעם, מחזור כ"ח (רע"ב) תשל"ז, עמ' 50, כותב שהכוונה לרבנו משולם, אבל לא מצאנו מקור שבו הוא מחוה דעתו בנדון. בעל התוספות נוקט לשון חריפה גם במקום אחר (ד' ע"א ד"ה פסק: 'ואומר על הנסים בתפלה ובהודאה ויש שאין אומרים לפי שאמרו חכמים (ברכות ל"ה ע"א): לעולם לא ישאל אדם צרכיו לא בג' ראשונות ולא בג' ברכות אחרונות ושפות היא שהרי האי סעמא לא הוי אלא בלשון יחיד וכו'').

100 עי' תוספות ל"א ע"ב ד"ה ר"ח אב והגהות המרדכי מגילה סי' תתל"א.

101 כ"ג ע"א ד"ה ר' יהודה. 102 שו"ת מיימוניות הל' אבל סי' כ.

103 עי' כ"א ע"א ד"ה משלישי ואור זרע ח"ב סי' תל"ט, כ"ג ע"ב ד"ה ואין מברכין ואו"ז סי' תי"ז, ועי' עוד תוספות כ ע"ב ד"ה קורע 'ובתשובת רבי' זקני פי', כ"א ע"א ד"ה ואסור, כ"ד ע"ב ד"ה ברכת, במפורש: ור' יצחק זקני, י ע"ב ד"ה פרקמטיא 'פירש רבינו יצחק בתשובתו כי רבינו יעקב...'.
104 וכבר עמד על כך מיכל באור החיים, עמ' 5904.

105 ועי' על כל זה לעיל, עמ' 141 הע' 60, ועמ' 197, הע' 23. ונראה שגם י ע"ב ד"ה למשקל, שם נאמר: 'שהיה הקרקע מטוננת כמו ברוסיא' נובע מתוס' הריב"א.

106 ח ע"א ד"ה נפקא, י"ט ע"ב ד"ה אחיא 'בשעת מעשה שאלתי ממורי הריב"א והתיר לי', ואין זה הריב"א מורו של הריב"ם שכן אח"כ נאמר שם 'ובתוספת הרב לא פירש כן' ועי' גם כ"ג ע"ב ד"ה ואינו, ד"ה ואין. בתוס' י"ט ע"א ד"ה שאם. ושם ע"ב ד"ה הלכה נזכר הרי"ן, ושם צ"ל: הרי"ט, דהיינו הר' יום טוב. והוא מביא גם שמועות ששמע בשם רבנו חיים ובשם רבנו שמשון בר' אברהם, י"ח ע"א ד"ה ובגניסטר. ר' יונה בדף י"ט ע"א ד"ה רבי, הוא תלמיד הריצב"א, ר' לעיל, עמ' 603, הע' 21.

התוספות שלנו, זמן עריכתן ומקורותיהן

קושי מסוים מתגלה בכך, שאנו מוצאים בתוספות מועד קטן את זכרן של תוספות הר' פרץ, ולפי סדר הזמנים לא ייתכן שר' שמואל השתמש בתוספות מאוחרות אלה, אלא שנראה כי מעתיק שיבש וכתב במקום 'תוס' הרב' 'תוס' הר"פ, ומכאן הפתרון המוטעה ¹⁰⁷. בעל התוספות משתמש בלשון 'צריך עיון' ¹⁰⁷.*

ח ג י ג ה

תוספות אלו מבוססות בעיקרן על תוספות ר' אלחנן, ששמו מופיע תכופות ¹⁰⁸. על שני דיבורים באה חתימה 'הר"ר שמעון' ¹⁰⁹, אם אין כאן טעות ובמקום 'שמעון' צ"ל 'שמשון', הרי הכוונה לר' שמעון מיונביל (לעיל, עמ' 341). וכמה פעמים מזכיר העורך את רבו מבלי לפרש בשמו ¹¹⁰. וכיוון שהמורה היו לו קשרים עם ר' אלחנן וכיוון שהמחבר כותב פעם: 'פירשתי בברכות כל אורך הדברים מפרישת ר' יהודה נשמתו עדן' ¹¹⁰*, נראה שהמדובר בר' יהודה שירליאון

107 עי' תוספות ז ע"א ד"ה אמר רב אשי 'פסק בתוס' הר' פרץ, אולם במרדכי סי' תתמ"א 'פר"י דהכי הלכתא', והר"י הוא הריב"ם, ויש בכך אסמכתא לתיקון המוצע. ראה מ"ל זקש, מבוא לשיטה על מו"ק, עמ' 8. וכן יש להגיה, י"ג ע"ב ד"ה בתבלין, וייתכן שעובדה זה הביאה את המהרש"ל, שו"ת סי' ה, לדעה שמחבר התוספות 'הוא אחד מן האחרונים ונוטה שהוא תוספות של המהר"ם'. שיבוש בתוספות שלנו י"ז ע"א ד"ה גידוי תיקן יעקב ברילל *Jahrbücher*, ח"ד, עמ' 45. לדברי התוספות הנ"ל 'כדאמר בההוא גברא דקאכיל תמרי שנשרו בשבת וכן [ריש] פרק הדר' העיר ר' ישעיה ברלין: 'לא נמצא בשום מקום'. אבל בעירובין ס"ג ע"א נאמר 'ההוא גברא דקא אסר ליה לחמריה בציניתא בשבתא' ובכ"י הגי': 'חמריא בציניתא' (דק"ס קכ"ז ע"א, ברילל לא שם לב לכך ונתקשה במקצת), ובכן נשתבש בתוספות 'דקאסר' ל'דקאכיל' 'חמרי' ל'תמרי' 'בציניתא' ל'שנשרו'. ח ע"ב ד"ה גיהא צ"ל: ר"ת ולא ר"ח.

107* י"ב ע"ב ד"ה מכנים; י"ג ע"א ד"ה אין.

108 ד ע"ב, ז ע"ב, ט ע"א, ט"ו ע"ב, ט"ז ע"א, י"ז ע"ב, י"ח ע"ב, כ ע"א, כ"ב ע"א, כ"ג ע"א, כ"ד ע"א, כ"ה ע"א, כ"ו ע"א, ע"ב, כ"ז ע"א.

109 כ"ו ע"א ד"ה הגבאין, ד"ה ירושלים. הדיבור 'ובירושלים' חדר לפירוש רש"י. ו'תוספות' בדברי רש"י גם בי"א ע"ב ד"ה ומה, ור' בתוס' שם ד"ה יכול. גם בדף כ"א ע"א ד"ה האונן נזכר: ר' שמעון.

110 י"ב ע"ב ד"ה נכנס: 'והיה קשה למורי', י"ח ע"א ד"ה אלא, ע"ב ד"ה כאן, בשני המקומות: 'הקשה הר' אלחנן... ותירץ מורי', י"ט ע"א ד"ה רבי: 'בשם מורי', י"ט ע"ב ד"ה בגדי, כ ע"ב ד"ה מאי, כ"ב ע"א ד"ה מאי: 'קשה למורי... ותירץ לו הר' אלחנן...'. כ"ה ע"ב ד"ה חבד. המובא בפירוש הר"י בדף כ ע"ב ד"ה והתניא, נמצא בתוס' הר"י שירליאון לע"ז מהד' מ. י. בלוי, עמ' של"ב, עם החתימה 'מפי רבי'. בר"י שבתוס' כ"ה ע"א ד"ה יתננה, הכוונה לר' יוסף כפי שמוכח מתוס' הר"ש משנץ לפסחים ג ע"ב ד"ה ואין ומתוס' שלנו שם. והוא נזכר גם כ ע"א ד"ה נימא.

110* כ"ה ע"ב ד"ה מנפח, הב"ח בהערותיו העיר 'בש"ס שלנו לא נמצא כלום', אבל בתוס' הר"י שירליאון (ברכה משולשת ט ע"א) מפורש באריכות. השוואת תוס'

והכותב הוא כנראה ר' משה מאיברא, שידוע עליו שחיבר תוספות לברכות. ר' משה עיבד את תוספותיהם של ר' אלחנן ושל מורו ר' יהודה שירליאון, והוסיף עליהן גם מתוספות ר' שמשון. העורך מוסר מה ששמע מפי ר' מנחם בר' עזריאל נ"ע¹¹¹, ושמא הוא בנו של ר' עזריאל, הנזכר אף הוא בתוספות אלו¹¹².

[ב]

יבמות

בית-מדרשו של רבנו תם מיוצג בתוספות יבמות על-ידי רבים מתלמידיו הצר-פתיים והאשכנזיים. ליד רבנו תם וממלא מקומו, הר"י — הנזכר כמעט בכל עמוד — מופיעים שמותיהם של הצרפתים: ר' שמשון הזקן, ר' יהודה בר' יום טוב, ר' יוסף מאורליאנש, ר' חיים כהן, ר' יעקב מאורליאנש ור' אברהם מבור-גויל¹, ושל האשכנזים: ר' אפרים, ר' משה כהן, ר' משה מריגנשבורג, ר' משה בן יעקב מביהם ור' יצחק הלבן². דבריהם מהווים את השכבה הראשונה בתוספות, ועליה ניתוספה שכבה שנייה של תוספות תלמידי הר"י³: בנו ר' אלחנן, הריצב"א ואחיו ר' שמשון, ר' יהודה מפאריס, ר' יהודה בר' משה הכהן, ר' יוסף מקלצון ור'

חגיגה י"ט ע"ב ד"ה בגדי ע"ה עם תוס' גיטין ס"א ע"ב ד"ה וליחוש ונדה ל"ד ע"א ד"ה ותיפוק והר"ש משנץ לטהרות פ"ז מ"ה, מגלה את הייחוד שבתוס' חגיגה ואפשר שמור"י שם אינו אלא 'מורי ר' יהודה'.

111 י"ב ע"א ד"ה מסוף.

112 י"ז ע"א ד"ה פז"ר. ועל ר' עזריאל ר' להלן, עמ' 640, אמנם המובא בשם ר' מנחם הוא רמז בדרך חסידי אשכנז, המובא ב'ערוגת הבושם' ח"ג, עמ' 37, ואם כן אפשר שהמדובר בר' מנחם משפירא, תלמידו של בעל הרוקח (ר' לעיל, עמ' 370), וייתכן ששם אביו היה עזריאל.

1 מ"ב ע"א ד"ה סתם: רבנו שמשון זקנו של רשב"א, נ"ה ע"ב ד"ה אשה: ר' שמעון הזקן, וצ"ל: ר' שמשון וכ"ה בכ"י ואטיקנה 162, פ"ד ע"א ד"ה יש: ר' יהודה ברי"ט, כ"ה ע"ב ד"ה הוא: ר' יוסף מאורליאנש ור' חיים, ל"ו ע"ב ד"ה ולא: ר' יוסף. על ר' יעקב עי' לעיל, עמ' 143. ועל ר' אברהם לעיל, עמ' 152.

2 עי' לעיל כל אחד במקומו לפי המפתח.

3 בכ"י הנ"ל חתום שמו מ"ח ע"ב ד"ה היכא, ס"א ע"א ד"ה ממגע: ואר"י דאין הלכה... ובהג' מיימ' הל' אבל פ"ג ה"ב: 'ואר"ת...'. ובתוס' הגדפסות חתום שמו בפרקים האחרונים, ר' קי"ב ע"א ד"ה אמר רבי אמי; קי"ג ע"א ד"ה מאן, קט"ו ע"ב ד"ה וקאמרי, ור' ד. הלבני, מי היבר את התוס' ליבמות פרק י"ב, סיני שכ"ב (תשי"ט) עמ' רכ"ח-רל"ג. הקושיה שבתוס' ג ע"ב ד"ה לפי, מובאת בתוס' ישנים, מהד' וחולדר (ר' להלן, הע' 9), עמ' ה בשם ר' משה כהן, והקושיה הסתמית בתוס' ז ע"א ד"ה לפי, מובאת בשם ר' יעקב מאורליינש בתוס' הנ"ל, עמ' י"ג.

התוספות שלנו, זמן עריכתן ומקורותיהן

שמואל מאשניוב⁴. בדעותיהם של חכמים מאוחרים לתלמידי ר"י אין אנו נתק-
לים בתוספות יבמות. ברור אפוא שהן עיבוד תוספותיהם השונות של תלמידי
הר"י, שכללו כבר את השכבה הראשונה. ואמנם מוצאים אנו תוספות סתמיות
שלנו, נזכרות במקורות מקבילים כדברי ר' שמשון; אבל לא כל סתמי התוספות
הן שלו⁵. הרשב"א מביא 'פירשו בתוספות ז"ל... ובתוס' אחרות ראיתי שפיר-
שו, והמובא בשם 'תוספות אחרות' נמצא בתוספות שלנו⁶. ר' יוסף קולון
מביא 'מלשון התוספות בפ' שני דיבמות' ומוסיף: 'ונ"ל שהוא לשון רבינו שמשון
משאנץ, וההבאה שלו אינה מתאימה לתוספות שלפנינו⁶. המהרי"ל כתב, ש'אין
לתמוה על שינוי תוס' גדה מההיא דיבמו' פ' האשה דתוס' יבמות יסד ר' אליעזר
מטוך ע"פ רבינו שמשון עד סוף האשה רב' ומשם ואילך ע"פ תוס' רבי' יודא
וכו'⁶. ואמנם החל מהתוספות לפרק י"ב ניכר שימוש רב יותר בתוס' ר'
יהודה שירליאון⁷, אבל ר' אליעזר מטוך, שערך את היסודות השונים לחטיבה
אחת, כעדותו של המהרי"ל, השתמש גם בחלק זה של המסכת בתוספות אחרות
זולת אלה של ר' יהודה. לכך נמצא ראיה נוספת לאחר בדיקתן של התוספות
הנקראות 'ישנות', שנדפסו לדברי המדפיסים בדפוס וילנא⁸ מכתב-יד של 'ברי-
טיש מוזיאום'. כפי שהן נדפסות, הריהן נראות כהוספות והגהות לתוספות שלנו,
אבל העיון בתוספות ישנים מוכיח שאין הדבר כן. מצד אחד, יש כאן דיבורים

4 המקומות צוינו על-ידי לעיל על-יד כל חכם בערכו. ר' משה בדף ב ע"א ד"ה
אשת הוא בכ"י הנ"ל ר' משה בר' משה, וכ"ה גם בתוספות הרא"ש ושם גם בדף ס"ד
ע"ב ד"ה מלקיות: והקשה הר' משה בר' משה, במקום שבתוספות שלנו שם ד"ה
דתנן רק: ר' משה.

5 השווה ע"ה ע"ב ד"ה שאין וסמ"ג ל"ת קי"ח; ע"ד ע"א ד"ה ליקח וכ"י הואטיקנה
של מנחת יהודה קנ"ד ע"ב, אולם ראה לעומת זה קי"ג ע"ב ד"ה אימר ואו"ז ח"א
סי' תשע"ח.

*5 חידושי הרשב"א ליבמות כ ע"ב ד"ה אלא מעתה, והשווה תוס' יבמות כ ע"ב ד"ה
אי הכי. והמובא בשם 'תוספות' שונה גם מהפירוש שבתוס' ישנים על אתר. ובתוס'
הרא"ש כמו בתוס' שלנו – תוס' אחרות.

6 שו"ת מהרי"ק סי' קנ"ט, דפוס ורשה, פ"ד ע"ג, ועי' תוספות כ"ד ע"ב ד"ה אמר.

*6 שו"ת מהרי"ל החדשות, מהד' הרב יצחק סץ סי' רי"א, ור' להלן, עמ' 674, הערה 72.

7 ר' לעיל, עמ' 329, הע' 72, ור' ד. הלבני במאמרו הנ"ל. הבאת הירושלמי לעתים
תכופות אינו סימן דווקא לתוספות ר"י שירליאון; הוא אופייני יותר לתוס' הר"ש.
משלוש ההבאות מהגהות מיימ' שהביא הלבני והמצויינות כלקוחות 'מתוספות
רבינו יהודה', מס' 2, אינו מתאים בלשונו. מס' 1 ו-3 לקוחים מדברי הר"י, ואמנם
נמצאים הם בתוס' הרא"ש ולפני הרא"ש לא היו התוס' שלנו כפי שנאמר על-ידי
וייס, עמ' רכ"ט, הע' 5* (ר' לעיל, עמ' 587) אלא תוס' הר"י. והדבר מוכח על-ידי
השוואת ק"ב ע"ב ד"ה גר ותוס' מ"ה ע"ב ד"ה כיוון בשני הקבצים.

8 עי' אחרית דבר, והמעתיק היה הרב רי"ז שפירא.

עצמאיים, שאין להם זיקה כלשהי לתוספות שלפנינו *8 — ורבים באמת המקומות, שאין כל ציון בתוספות שלנו לתוספות ישנים, ומצד שני, נמצאים דיבורים שלמים המקבילים לתוספות שלנו, ויש ביניהם רק שינויי סגנון ולשון * בלבד; אבל בדיקת עמודים אחדים של גוף כתב-היד, שממנו נובעות התוספות הישנים, מראה בעליל שהוא מכיל קובץ שלם של תוספות ליבמות. נראה הדבר, שהמצווה ועושה, בפקודתם של מדפיסי וילנא, החליט להשמיט את העניינים הנמצאים בתוספות שלנו ולהוסיף את החדש, אם כהמשך לדבריהם ואם ללא זיקה להם, אלא שהוא לא עשה את מלאכתו באמונה והשאיר דברים הנמצאים בתוספות שלנו ואף השמיט מה שאין בהן. כדי להדגים את היחס שבין כתב-היד והנדפס *10, נקביל דיבור אחד מהתוספות שלנו וההערה השייכת לו מתוספות ישנים לדיבור המתאים בכתב-היד:

כתב-היד

אלמא ברננה לא מפקינן, ולא דמי לנטען מאשת איש דאמרינן אם כנס מוציא דהתם אם הרננה אמת אסורה לו מדאורייתא כדאמרינן כשם שאסורה לבעל כך אסורה לבועל, אבל הכא אף אם הרננה אמת לא אסירא מדאורייתא, שהרי אף כי אסרה החכם בנדר עליו מ"מ גירשה אח"כ ולא אסורה לחכם רק משום לזות שפתים, וכן פ"ה אכן לא פירש לשונו ככל הצורך למבינים ולהך פי' צ"ל דכי בעי לעיל כנס מהו שיוציא לא קאי אלא אחכם שאסר וכו' דאם קאי אכולהו כדפ"ה לעיל מאי שנא דלא מפקינן הכא ברננה ובנטען

כ"ה ע"ב ד"ה אמר להו

הנטען וכו' ולנטען על אשת איש לא דמי, דהתם בדין שיוציא אם הוא אמת אסירא ליה, אבל הכא שאסר את הא-שה בנדר, אפילו אסרה שלא בדין, כיון שגירשה בעלה שריא לחכם מדאורייתא.

תוספות ישנים אות ב:

ולהך פי' צ"ל, דכי בעי לעיל כנס מהו שיוציא, לא קאי אלא אחכם שאסר וכו', דאי קאי אכולהו כדפ"ה לעיל, מאי שנא דלא מפקינן הכא

*8 לדוגמה תו"י כ"ו ע"א ד"ה ש"מ, כ"ח ע"א ד"ה דנפלה, כ"ט ע"א ד"ה והאמר, ד"ה והא, ועוד במקומות רבים.

9 עמד על כך מר דוד צבי ברשימה נאה בק"ס, כרך כ"ח, עמ' 387 ושיער, כפי הנראה, השערה נכונה ביסודה, אלא שאין מעתיק כה"י אשם בכך. בנוגע לדוגמה ג, שם עמ' 388, יש להעיר שהדיבור בת"י ד"ה בתו, הוא כמתכונת תוספות הרא"ש וגם שם מאוחדים 'בתו' בע"א עם 'בתו' בע"ב וגם ת"י ט"ז ע"ב ד"ה והאמר, הן קיצור של תוספות הרא"ש. מילואים לתוספות ישנים' שהושמטו בדפוס מסכת יבמות פרק ראשון על-פי כ"י סינסינטי 80 ובהשוואה עם כ"י בריט. מוזיאום פירסם ב.צ. וחולדר ב- *HUCA*, XL—XLI (1969—70), עמ' א—ל, בחלקם לקוחות תוס' אלו מתוס' למסכתות אחרות, ע' לעיל עמ' 319, הע' 4. ובגיליון ישנן תוספות כתובות ביד אחרת, ר' עמ' כ—כא.

10 כ"י בריטיש מוזיאום *Add. 26915*, חסירות בכ"י תוספות לפרקים י"א, י"ג, י"ד, ולפרקים אלה לא נדפסו גם תו"י. בדף צ"ט ע"א של כה"י: 'פרק נושאים חסר, חבל על דאבדין'. חלק כה"י המכיל תוספות יבמות הוא 105 דפים פוליו כתובים בקורסיבה איטלקית זעירה במאה ה-18.

התוספות שלנו, זמן עריכתן ומקורותיהן

ברננה ובנטען מפקינן אף ברננה, דגם מפקינן אף ברננה, דגם הכא אם הרננה אמת
הכא אם הרננה אמת שמשקר מהאי דאמר מת הרגתיו אסורה לו
דאמר מת הרגתיו, אסורה לו מן התור- מן התורה, שעדיין אשת איש היא, אלא ודאי
רה, שעדיין אשת איש היא, אלא ודאי לא קא בעי אלא מחכם שאסר האשה בנדר
ודאי לא קא בעי אלא מחכם שאסר האשה בנדר על בעלה.
האשה בנדר על בעלה.

ברור אפוא, שכתב־יד של תוספות ישנים כפי שנדפסו אינו קיים. כתב־היד כולל
קובץ תוספות שונה מזה שלפנינו וממנו לוקטו התוספות הישנים הנדפסות. אבל
נשאר בו בכתב־היד חומר רב, שאינו בתוספות שלנו ולא נלקט¹¹.

מה טיבן של ה'תוספות הישנות' שבקובץ הנ"ל? נזכר בהן ר' אשר בן יחיאל
בכינוי ראש"י, היינו, ר' אשר שיחיה¹². המובא בשמו, וכן כמה וכמה עניינים,
ששמו לא נקרא עליהם, נמצאים בתוספותיו למסכת זו¹³. המחבר, שהיה תלמידו
של הרא"ש וכתב דבריו עוד בחייו¹⁴, השתמש גם בתוספות שאנץ וגם בתוספות
טוך¹⁵. וכיוון שדברי תוספות טוך נמצאים בתוספות שלנו, נראה שר' אליעזר
מטוך היה עורכן. גם נמצא בהן הסימן המובהק של תוספות טוך — הגליונות¹⁶.

11 אחרי הדיבור הנ"ל באים דיבורים: 'מיתה אמיתה וגירושין אגירושין', דומה
לתוספות הרא"ש, 'נשי לגבי נשי שכיחי', שאותם השמיט, 'ש"מ יש זיקה' נדפס,
אבל 'אי הכי תלתא נמי', 'אי הכי חמשה נמי', 'מדקא אמרת', אף על פי ששונים
הם לא נעתקו ולא השלים את החסר בתוספות שלנו, אבל ס"ד ע"ב ד"ה אבון
הועתק, ואינו אלא לשון רש"י.

12 ח ע"א, י"ט ע"א, ע"ב, מ"ט ע"ב, ס ע"ב, ס"ד ע"א, ע"ה ע"א.

13 ההמשך בדף י"ט ע"א ד"ה פוטר 'ונראה אל הקדוש דכי קאמר וכו' ' אף הוא לקוח
מתוס' הרא"ש שם ד"ה ועוד: 'הלכך נ"ל כפירוש הרב רבינו שלמה מדרוש
שפירש...'. 'הקדוש מראוש' בדף י"ג ע"ב הוא 'הקדוש מדרוש' כמפורש במהד'
וחולדר עמ' כ"ד.

14 השווה מ"ה ע"א ד"ה זיל: 'וז"ל מורי...'. והשווה תוספות הרא"ש שם.

15 לתוספות נ"ו ע"א ד"ה לדברים, העתיק המעתיק מתוספות ישנים: 'ובירושלמי לא
משמע כן וז"ל הירושלמי... כן פירש רבינו נתנאל, אך התוספות לא פירשו
כן ופירשו דקיימי אביאת שוגג וראיה לדבריהם... אלא משום דמסיים קנה
דקאי נמי אשוגג, כ"נ לר' שנ"ץ, ובשום פנים אין הערה זו מתאימה לסיומן של
התוספות שלנו, שכן בהן נרמז לירושלמי כפירוש של ר' נתנאל, אבל ר' נתנאל
חולק על דברי התוספות הקודמים, שהם דברי הר"י, ובסופם גם נאמר: 'כן נראה
לר"י' וזה גם מתאים לתוס' הרא"ש שם, שהעתיק כדרכו את לשון הר"י מבלי
להזכיר את שמו, וכן הוא גם בתוספות שנץ, ור"א מטוך הוסיף בקיצור את תוכן
דברי ר' נתנאל (הוא נזכר גם בתו"י כ"ט ע"א, ל"ג ע"א, מ"ט ע"ב, נ"ה ע"ב).
תו"י ס"ד ע"א לתוספות שלנו ד"ה יוציא 'א"נ י"ל... וכן משמע בירושלמי גבי
גט המעושה תמן תנינן וכו'. עי' בתוס' טוך' והירושלמי נמצא שם בתוספות שלנו.
ונראה שבתוספות ישנים מביאים את כל העניין וציינו כמקור 'תוס' טוך', והמעתיק
שבא לקצר הוסיף ושינה: 'עיינ ב...'.
ט ע"א ד"ה ורבנן ועי' לעיל, עמ' 585.

16 ט ע"א ד"ה ורבנן ועי' לעיל, עמ' 585.

ובתוספות מאוחרות לתוספות שלנו מתייחסים לדבריהם כלדברי ר' אליעזר¹⁷. התוספות ליבמות של ר' אליעזר מטוך הגיעו כנראה עוד בחייו לאשכנז, ואפשר שחוברו שם. בכתב-יד הוואטיקאן, המכיל תוספות שלנו עד דף ק"ו¹⁸, נמצאים על הגליונות תוספות מבית-מדרשו של המהר"ם. הכותב מזכיר חליפת מכתבים עם המהר"ם¹⁹, ומרבה להביא מדברי ר' חיים מריגנשבורג, שהשתמש כבר בתוספותיו של ר' אליעזר מטוך²⁰. בעל ההגהות האלה השתמש גם בתוספות

17 בחידושי יבמות שבסוף שו"ת מהר"ם גלאנטי, עי' להלן, עמ' 757, לדברי התוספות כ"א ע"א ד"ה אי הכי'. . . וכן הוא בתוספות בנוסח של הר"ר אליעזר מתוך כתיבת ידו, והתוס' מקשי על ג'. . . רצונו לומר שהגי' בתוספות היא: 'מאם אם חמיו', ועי' במהרש"ל ובהגהות הב"ח שם.

18 כה"י שייך לקבוצה של הפלטינה, עי' קאסוטו *I manuscritti pal. ebraici*, 1935, עמ' 76—77. הוא כתוב בכתיבה קורסיבית אשכנזית מהמאה ה-15. בדף ה' רשום שם העיר היידלברק. פ"ב ע"א חוזר פעמים אחדות השם 'זמלין היידלברק הימנהורן (הירצהורן?)' ואולי הוא שם הסופר, או שם בעל כה"י. פ"ה ע"ב אותו שם ועל ידו 'משה בר' דוד מילנש'. הדפים פ"ו—פ"ט כתובים בכתב שונה מהקודמים.

19 י"א ע"א: 'כתבתי למהר"ם וגם לי היה נראה דבעי חליצה וריב"ן לא פסק כן'.

20 עי' לעיל, עמ' 584. מעתיק אני כאן כמה ציטטות משל ר' חיים: לדף ג ע"ב ד"ה לפי שאינן: הקשה מהר"ח דמשכח צרת צרה בסוטה לעניין בעל באומר קדשתיך והיא אומ' לא קדשתיני אלא בתי, דלדבריה נמי היא חולצתו ופטרה צרתה דמותרת לקרוביו, ונישאת לאחיו ולו אשה אחרת ומת בלא בנים דאסורה לו דלפי דברי' זנתה תחתיו ופוטרת צרתה ומשכחת נמי צרת צרה. ותירץ דלפי דבריו נמי שרי בצרתה דאם בכלל קדשה אינה אשת אחיו כלל והיא נמי אינה נאמנת לומר שהיא חמותו, ולפטור צרתה נראה דפשיטא דתרוייהו לא מהימני לפטור הצרה, ועוד אפי' מהימני לא משכחת צרת צרה בסוטה גרידא דפטרה. . . דלדבריה מטעם חמותו פטרה צרה ולא משום סוטה.

לדף ד ע"ב הקשה מהר"ח היכי ילפינן מכלאים בצצית מה הצצית ששקולה כנגד כל המצוות, ותירץ דילפי' מגדילים וראשו, ויש לתרץ מה שהקשה מהר"ח מה עשה דצצית שכן תדיר דהכי פריך לקמן.

לדף ה ע"ב ד"ה שכן נכרתו: הכא לא קאמר דאי לא תימא הכי הא דקיימא לן אין עשה דוחה לא תעשה ועשה ליגמר מהכא דלידחו כדאמר לעיל משום דפירכות פשוטות הן ולהכי לא קאמר אלא סד"א תיתי ממילה כדאמר באחריני ובפ' ר' אליעזר דמילה מצריך כולהו וקאמ' דלא אתי מהדדי.

לדף ו ע"א ד"ה ניגמר מהכא דלא דחו: הקשה מהר"ח מריגנשבורק היכי נילף מהכא ואמאי איצטריך קרא נמי דלא דחי, והא מצות כיבוד לא חשיב עשה כדאמר בכתובות גבי אונס אי אמרה לא בעינא לי' מי איתא לעשה כלל, להכי לא דחי לא תעשה, וה"נ אם אמר האב לא תכבדני מי איתא לעשה כלל, וי"ל דלעולם חשיב עשה. והתם ה"פ אי אמרה דלא בעינא ליה כלו' דלגבי דידה ליכא עשה ואי בעיא אמרה לא בעינא ליה משום הכי לית לה לעבור בלא תעשה דגם הא בלאו.

לדף י"ט ע"ב ד"ה כנסה: ברייתא מוכח לא זו אף זו קתני כדפי' רב פפא מתני' ולכך שנה בברי' ברישא כנסה ומת ואח"כ נולד דהויא מלתא דפשיטא. ור' אושעיא לא בא לדקדק על משנתנו אלא דנראה לו דוחק לפרשו לא זו אף זו מסיפא דמשמע דמודה ר' שמעון לת"ק.

התוספות שלנו, זמן עריכתן ומקורותיהן

עתיקות, כנראה של הר"י, והביא מתוכן חליפת דברים בין המורה מדנפיר לבין תלמידו ר' שמואל מאשניוב²¹. אף היו לו תוספות של ר' שלמה מפרוונציא, ואולי הוא ר' שלמה מן ההר, הידוע מהוויכוח על ספריו של הרמב"ם²². עורך התוספות שלנו רומז לתוספותיו לגיטין בלשון 'ומה שקשה על זה בכל שאר הדבור פרשנו פרק שני דגיטין ואין להאריך כאן'^{22*}, אבל אין התאמה בין התוספות לשתי המסכתות. לעומת זאת יש התאמה בין תוס' יבמות לבין תוס' עירובין²³.

כתובות

עורכן של תוספות יבמות רומז לתוספתיו לכתובת^{23*}, אבל כבר העיר ר' יהודה מינץ: 'אמנם על השנויים מהתוספות אין לתמוה כל כך דהתוס' מיבמות והתוס' מכתובות אפשר דלא חד גאון תקנום'²⁴.

האם נכונה השערה זו? עלינו לעמוד תחילה על אופיין של התוספות לכתובות לפני שנוכל לקבוע את יחסן לתוספות יבמות. השפעתן של תוספות שנין גלויה לא רק משום הופעתו התכופה של שמו של ר' שמשון²⁵, אלא גם בעובדה שבמקומות לא-מעטים סתמי תוספות שלנו מובאים בשמו בחיבורים אחרים²⁶, ולעתים גם הלשון מוכיחה שתלמיד הר"י הוא המדבר אלינו²⁷. בתחילת הפרק

21 ע'י לעיל, עמ' 341.

22 ו' ע"א ד"ה ונגמר מהכא, 'ומהר"ם אומר דמחמר ליכא אלא לאו גרידא, למען ינוח אחרישה קאי וכן כתוב שנמצא בתוס' הר' שלמה מפרוונציא'. על חידושיו בהלכה ע'י מיכל, אור החיים עמ' 582, אבל לא ידוע שחיבר תוספות ליבמות.

22* ט"ו ע"א ד"ה עירוב, והשווה קי"ג ע"א ד"ה דלמא עם תוס' גיטין נ"ה ע"א ד"ה ועל הקטנה, וראה בהגהות הב"ח שם, שניסה ליישב את ההבדל.

23 השווה תוס' יבמות מ"ב ע"ב ד"ה סתם ותוס' עירובין צ"ב ע"א ד"ה והא, ור' לעיל, עמ' 606, הע' 40.

23* יבמות ל"א ע"א ד"ה שתי 'ובפ"ב דכתובות ובפ' חזקת הבתים הארכתי'.

24 שו"ת מהר"י מינץ סי' ה.

25 ד ע"א, ע"ב, ז ע"א, י"ג ע"א, כ ע"א, כ"ב ע"ב, כ"ד ע"א ד"ה נשביתי (שם ד"ה שלי צ"ל: ורשב"ם פרש, כן הוא בתוספות הרא"ש שם וכן מוכח מתוספות בכורות ל ע"א ד"ה מתני', ומסתברת ע"י כך ההערה 'ואין נראה לר"ת'), ל ע"א, ע"ב, ל"ב ע"א, ל"ה ע"א, ע"ב, ל"ז ע"א, מ"א ע"א, ע"ב, מ"ג ע"א, מ"ד ע"א, מ"ח ע"א, נ"ב ע"א, ס"ח ע"א, ע"ב, ע"ב ע"א, ע"ה ע"ב, ע"ח ע"א (חתום: רשב"א), פ"א ע"א, פ"ג ע"א, פ"ה ע"ב, פ"ז ע"ב.

26 השווה כ"ו ע"ב ד"ה על ידי עם או"ז ח"א סי' תשמ"ז; ס"ד ע"א ד"ה מאי ואו"ז ח"א סי' תרל"ח; צ"ב ע"ב ד"ה דינא ואו"ז סי' תשמ"ה; צ"ב ע"ב ד"ה דינא ושו"ת מהרי"ק סי' ע"ד, פ"א ע"א; ס"ג ע"ב ד"ה אבל ופסקים למהרי"א סי' רכ"ב.

27 י"ד ע"א ד"ה חדא: כן פי' לנו ר"י. פ"ז ע"ב סד"ה ועוד: 'ואמר לנו רבינו תירוצ' אחר' מובא בתשובת המהר"ם (תשובות בעלי התוספות, מהד' א. איגוס עמ' 136) בשם הר"י (העירני על כך ידידי אהרן נחלון) והוא לשון תוס' הר"ש, עמ' רכ"א.

העשירי²⁸ נמצאת הערה על הגיליון: 'מכאן עד סוף העתק מתוס' דרבנו שמשון'. ובאמת מתחילים מדף זה הדיבורים החתומים ב'מ"ר' שבהם הרב הוא ר"י הזקן²⁹, והוא שמסר לתלמידו, ר' שמשון, את תורת רבו רבנו תם ושל תלמידיו-חבריו, כגון ר' יוסף ור' חיים³⁰ והאחים מקורביל³¹. לעומת זאת נראה שפירושיהם של ר' אלחנן, ר' שלמה מדרוש ושל הריצב"א צורפו על-ידי העורך³². מתוך תוס' הר"ש שנדפסו בינתיים (ר' לעיל, עמ' 289) מתברר, שגם בחלק הראשון של התוספות למסכת הועתקו דיבורים שלמים כלשונם ולפעמים בלא שינוי כלשהו, כגון נ"ד ע"א ד"ה ושמואל בסוף הדיבור 'ושם אפרש בע"ה', וכן בתוס' הר"ש עמ' ק"ל 'כשאגיע שם אפרשנה בע"ה'³². אמנם בדרך-כלל נמצא שבמקום ר' (= רבי) 'שבתוס' שנץ נאמר בתוס' שלנו ר"י, אבל יש שלא שינו מלשון המקור, כגון פ"ח ע"א ד"ה ועוד: 'ואומר רבנו... מיהו קשה לי... ואמר לנו רבינו תירוצ' אחר...'. כמו בתוס' הר"ש עמ' רנ"א. ברם. לא בכל המקרים הועתקו תוס' הר"ש כלשונם. דווקא דיבורים החתומים בשמו של הרשב"א אינם העתקה מילולית של תוספותיו, ולעתים אף נראה שלא נלקחו במישרין מתוכן³³, וברור שהעורך השתמש גם בתוס' אחרות מבית-מדרשו של הר"י, וקרוב לומר שהיו אלה חוספותיו של ר' יהודה שירליאון³³. לאור הנאמר על היחס שבין

28 צ ע"א ד"ה מי שהיה.

29 צ"ב ע"ב ד"ה דינא, צ"ו ע"ב ד"ה ורבי, צ"ט ע"ב ד"ה הכי.

30 ע ע"א ד"ה הכא נמי: 'ובתוס' הר' יוסף שפי' לפני הר' שמואל'. רבנו חיים: ע"ג ע"א ד"ה לא, ק"ג ע"ב ד"ה אותו. צ"ח ע"א ד"ה אלמנה חתום: ר' תם, בסוף צ"ד ע"א ד"ה לימא: עד כאן לשון ר"ת, צ"ט ע"א ד"ה נתן: כל זה דקדק ר"ת, ובסוף ס"ו ע"א ד"ה לא, ס"ט ע"א ד"ה ובשמתא, ק"י ע"ב ד"ה ואין, חתום: ר"ת. 31 עי' לעיל, עמ' 151—152.

32 עי' לעיל כל אחד בערכו, ויש להוסיף כי בתוספות ע"ו ע"א ד"ה על בעל החמור: 'ונראה לריב"א דדוקא הכי', הכוונה לריצב"א כמו שמפורש בשו"ת מהרי"ק סי' קנ"ט, דפוס ורשא פ"ו ע"ג. ופירושו אינו נזכר בתוס' אחיו, הר"ש משנץ, עמ' רי"ד. *32 וכן גם פ ע"א ד"ה ושבע, ותוס' הר"ש, עמ' רכ"ג. 'ולי נראה כתירוצו הראשון' בתוס' שלנו צ ע"א ד"ה ש"מ הוא לשון הר"ש כמוכח מתוספותיו, עמ' רנ"ט. 33 השווה ע"ח ע"א ד"ה האשה ותוס' הר"ש עמ' רט"ז. תוס' פ"ג ע"א ד"ה ואין: 'ונראה לרשב"א' ובתוס' הר"ש עמ' רל"ג בשם הר"י. לעומת זאת הועתק הדבור 'כדרב כהנא' כלשונם. בתוס' פ"ד ע"א ד"ה משום, נזכר הרשב"א, אבל השוואת תוס' הר"ש מוכיחה שלא מהן שאב. והשווה פ"ה ע"ב ד"ה המוכר ותוס' הר"ש, עמ' רמ"ד. דוגמה לקיצור ולעיבוד נמצאת בתוס' פ"ו ע"א ד"ה תיזיל, וראה תוס' הר"ש שם בדיבור המקביל.

*33 כ"א ע"ב ד"ה האמר, תירוצו של הר"י מדנפייר איננו בתוס' שנץ והתירוצ' האחרון שבתוס' שנץ אינו בתוס' שלנו. דברי ר' אלחנן נ"ה ע"ב ד"ה הרי זו אינם בתוס' הר"ש עמ' קמ"א, ור' ס"ג ע"ב ד"ה ואינהו: 'ומצא רבינו יהודה בכתב רב שרירא... וכתב נמי רבינו יהודה...'. ועל ר' יהודה החסיד בתוספות י"ח ע"ב ד"ה ובכולי, ר' להלן, עמ' 646, הע' 25.

התוספות שלנו, זמן עריכתן ומקורותיהן

תוספות שלנו לתוספות הר"ש, נראית ההערה בתחילת הפרק העשירי כחסרת משמעות, אבל נראה שכוונת המעיר היתה לציין שהעתיק מקובץ שצויין במפורש כתוס' שנץ. ברם נמצאים אנו למדים שקובץ זה שונה היה מתוספות הר"ש שבידינו. אחרי הסימן 'מ"ר' (= מדברי רבי) שבא באמצע הדיבור באה תוספת בדיבור ישיר, שאף היא נמצאת בדיבורים מקבילים בתוספות הר"ש³⁴. אבל יש שאחרי העניין המובא בתוס' שלנו והחתום ב'מ"ר' נמצא המשך בתוס' הר"ש שאינו בתוס' שלנו³⁴. אבל ברור שדיבורים שלמים הועתקו מתוס' הר"ש ואף בדפים האחרונים, שלא נשארו בכתב-היד שממנו הודפסו תוס' הר"ש³⁵. תוספות שנץ המובאות ב'שטה מקובצת' היו כנראה תוספות של תלמיד הר"ש³⁵.

לפנינו אפוא תופעה דומה לזו, שנתקלנו בה בתוספות שבת, ונראה שאמנם העורך משותף לשתי המסכתות, והוא ר' אליעזר מטוך. ואלו ראיותינו: כמוריו מציין עורך תוספות כתובות את ר' יחיאל מפאריס, את הר"ם, כנראה ר' משה מאיברא, ואת 'הרב המורה', הנקרא גם 'מורי הרב דודי ז"ל' והוא-הוא ר' חזקיה ממאגדיבורג, דודו של ר' אליעזר מטוך³⁶. נכדו של ר' יצחק אור זרוע, שנקרא בשמו, כותב בתשובה אחת: 'וכן איתא בתוס' מהר' אליעזר זצ"ל וזה לשונו ומצא רבינו יהודה בכתב רבינו שרירא זצ"ל, שתיקנו בימיו לתת גט לאשה לאלתר וכ'.

34 ר' צ"ב ע"א ד"ה ראובן, אחר 'מ"ר' בא 'ותימה'... ואמר לי רבי... בתוס' הר"ש עמ' רס"ב בהמשך ישיר 'ותימ' לי... ואמ' לי ר'... באותו עמוד בד"ה ראובן שמכר כל שדותיו. פ' בקונטרס... ולא נהירא לרבי... מ"ר ולי נראה כפירוש הקונטרס... בדיבור המקביל בתוס' הר"ש הכול עניין אחד, והשווה צ"ב ע"ב ד"ה דינא ותוס' הר"ש עמ' רס"ה, ור' לעיל, הע' 26.

*34 צ"ג ע"ב ד"ה הותירו: 'מ"ר' הא דאמרי... ומקשה ר"ת זצ"ל אמאי קשיא ליה... ור' מפרש דלהכי קשיא... כל אחד נוטל לפי חלקו מ"ר'. כל העניין בדבור ישיר בתוס' הר"ש עמ' רס"ז, אבל ההמשך שם 'ורבנו הר' אליעזר בר' אברהם שיחיה פ' ברור ופשוט... איננו בתוס' שלנו. והשווה צ"א ע"ב ד"ה כך ותוס' הר"ש עמ' ר"ס, ושם הע' 21.

35 ראה צ"ד ע"ב ד"ה לימא ותוס' הר"ש עמ' רס"ט, וכן ד"ה כתב שם, ובד"ה אמיה צ"ל במקום 'ולי נראה' 'ולר' נראה' כמו בתוס' הר"ש. בתוס' ק"ט ע"א ד"ה תשב: 'ורבי שמע דבירושלמי מוקי... ואני חפשתי בירושלמי ומצאתי בריש אע"פ... (ר' במהרש"א, והגהתו מתאשרת מתוך תוס' הרא"ש לכתובות). המדבר הוא הר"ש ורבו הוא הר"י. ק"ז ע"א ד"ה מאי: 'תימה לרבי... ורבינו שמשון מפרש הסוגיא... התחיל להעתיק לשון הר"ש ואח"כ סכם דבריו.

35 ראה בהבדלים שצוינו על-ידי המהדיר של תוס' הר"ש, עמ' רמ"ד, הע' 177, עמ' רמ"ח, הע' 225*, עמ' רנ"א, הע' 270. הלשון שבשטמ"ק 'מגמגם לר', נראה שהוא לשון תלמיד והרב הוא הר"ש שהבטוי 'ולבי מגמגם' מצוי בדבריו, ר' לעיל, עמ' 280.

36 פ"ו ע"א ד"ה לאשה: 'ומורי הר' יחיאל השיב למורי הרב', מ"ז ע"א ד"ה השתא: 'ושמעתי בשם מורי הר"ם', ל"ט ע"ב ד"ה אי הכי: 'ואמר מורי הרב דודי ז"ל'.

גמי רבינו יהודה זצ"ל, דרבנן סבוראי תקנו למשקל מינה מאי דתפסה ולמיתן גט לאלתר עכ"ל. וכל זה נמצא בתוספות שלנו^{36*}, כמו שנמצא בהן כל מה שמובא מתוספות טוך בפירוש על התורה 'מנחת יהודה'³⁷. גם ר' בצלאל אשכנזי הניח שתוספות כתובות הן תוספות טוך. דברי התוספות: 'ולי נראה דאי לאו ק"ו דהתם, ה"א דמצי מזבן לה והוה דרשינן מלאמה דמעשה ידיה לאביה אפילו בבוגרת', גמסרים על-ידי ר' בצלאל בלשון זו: 'עוד תירץ הר' אליעזר מטוך דאי לאו ק"ו דהתם הוה אמינא דהוה מצי מזבין לה והוה דרשינן מלאמה דמעשה ידיה לאביה אפילו בבגרות'^{37*}. הוא מרבה להביא 'גליונות' שהתייחסו לתוספות שלנו, וגם בהן נזכר ר' אליעזר. גליונות לא מעטים הוכנסו על-ידי המעתיקים לגופן של התוספות³⁸. וגם בהוספות הנדפסות על-יד התוספות שלנו כ'תוספות ישנים' נמצאים גליונות, אבל הם באים בעיקרם מבית-מדרשו של המהר"ם מרוטנבורג, הנזכר בהם כ'מורה' יחד עם ר' אביגדור כץ ור' ידידיה מנירנברג^{38*}. כל מה שהעלינו יש בו לסייע למסקנה, שהתוספות שלנו הן תוספות טוך.

36* שו"ת ר"ח או"ז סי' ס"ט, כ"ב ע"ד, וראה תוס' כתובות ס"ג ע"ב ד"ה ואינהו וצ"ל: ולמיתן לה גיטא במקום: ומייתי לה גיטא.

37 כ"י ואטיקאנה 21, מ"ו ע"א: 'לשון ר"א מטוך' הוא ס"ז ע"ב ד"ה דכתיב (בנדפס בטעות לשון רי"א), בנדפס מ"ז ע"א: 'כך מפורש בשיטת טוך מכתוב' פ"ד' מוסב על הקטע מ'ועוי"ל', והוא מה שנאמר בתוספות מ"ז ע"א ד"ה השתא מ'ולי נראה'. כ"י קל"ז ע"א 'לשון ר"א מטוך' הוא תוספות ע"א ע"א ד"ה וספרה, כ"י קמ"ג ע"ב כנ"ל הוא תוספות ל ע"א ד"ה הכל בידי (שניהם חסרים בנדפס).

37* שיטה מקובצת לכתובות י ע"ג. והשווה תוס' מ"ז ע"א ד"ה השתא ושיטה מקובצת שם, ר"ה ע"ג. והיה לפני בעל השטמ"ק גם כ"י של תוספות שלנו, שם ל"ט ע"ב (קפ"ב ע"ד).

38 שיטה מקובצת כ"א ע"ג 'ובגי' תוס' מצאתי כתוב וז"ל נראה למהר"ר אליעזר... ו', ועי' גם שם כ"ו ע"א. הגליונות נוספו לא רק ע"י ר' אליעזר אלא כנראה גם ע"י תלמידים ולכן גם מצאו סתירות בין 'גליון' ל'גליון' ולפעמים השמיטו את ציון המקור. שטמ"ק כ"ז ע"א: 'וכן כתב הר' אליעזר וז"ל בגליונותיו... עוד כתוב בגי' תוס' אחר וז"ל... ע"כ ובקונטרסין כתוב וז"ל תימה מה חילוק יש בין זה הגי' ובין הגי' הראשון, כי הר' אליעזר עשה שניהם וי"ל... ואני בתוספותי מצאתי הגי' הראשון בשם תוס' הר' שמשון משאנץ', אולם ייתכן גם שלפנינו גליונות של שתי מהדורות שונות. גליונות גם חדרו לגופן של התוספות, שיטה מקובצת נ"ב ע"ג מובא מתוספות י"ח ע"ב ד"ה מחמת עד וי"ל דאונס מחמת נפשות לא שכיח', ואח"כ מוסיף ר' בצלאל אשכנזי 'כן כתוב בקצת ת' ובספרים אחרים יש עוד תי' אחר וז"ל ועוד דבשני עדים לא אמרינן מיגו כדפריש', ה'תי' אחר' נמצא בתוספות שם ד"ה אין נאמנים, אבל חסר היה בכ"י ועל כך מעיר ר' בצלאל אשכנזי 'והם גליונות שנכתבו'. תוספות כ"ט ע"א ד"ה ועל אשת מ'תיפוק ליה' עד 'ומיהו בירושלמי' הוא קיצור של גליון ועליו נאמר בשטמ"ק ע"ב ע"ד: 'והקשו בגיל' תוס'... ודע דבספרי הדפוס כתוב זה הגליון ואינו מתיישב כלל, ובתוס' כתב יד לא נמצא כלל והוא גיל' תוס' כדכתיבנא'. (בתוס' הרשב"א עמ' נ"ו

התוספות שלנו, זמן עריכתן ומקורותיהן

אולם מה בדבר ההבדלים שבינן לבין תוספות יבמות, שגם אותן ייחסנו לר' אליעזר מטוך? וכיצד נסביר את הרמיזות מתוספות יבמות לכתובות מצד אחד, ומכתובות ליבמות מצד שני? ³⁹ אין זאת אלא שלפנינו שתי מהדורות שונות של תוספות טוך. את התוספות של יבמות הספיק ר' אליעזר לערוך עריכה סופית, ומכאן אופיין האחיד והמוצק. ולעומתן — התוספות לכתובות, כמו התוספות לשבת, נשארו רק במהדורתן הראשונה וניכרים בהן סימני האיסוף והליקוט וחוסר העיבוד. מכאן גם הסבר לתופעה ההולכת ונשנית, שבפרקים האחרונים של המסכת, העיבוד עדיין רופף, ורובן של התוספות נשאר בצורת העתק מתוספות שנתן — מקורן העיקרי של תוספות טוך. אלא שגם בחלק הראשון של המסכת יש 'העתקים' מעין אלו, ובפרקים האחרונים נמצאים דיבורים, שאינם מתוספות שנתן והמכילים תוספות העורך ⁴⁰.

נמצא גיליון זה ובסופו חתום: ר"ם, ר' לעיל, עמ' 290, הע' 79). וכעין זה על תוס' ל"ה ע"ב ד"ה הממאנת בשטה מקובצת צ"ג ע"ד: 'ואינו מל' התוס' אלא גיל' תוס' והכניסוהו המעתיקים מבפנים ובתוס' כתב יד ישן לא נמצא כלל'. לעומת הגליונות לא הכילו הקונטרסין בעיקר אלא חומר מאוחר ור"ב אשכנזי אינו מעלים את זלזולו בהם. שטה מקובצת ע"ו ע"ג: 'עכ"מ בקונטרסין ישנים וטרחתי לכותבם לזכות התלמידים דרכי הפלפול, הגם כי רובו אין צורך בו ומה שכתבתי הוא פשוט יותר'. ולא תמיד התייחס באמון לציטטים שמצא בקונטרסים מתוך הגליונות. שם ע"ד ע"א: 'ושוב מצאתי בקונטרסין וז"ל כתוב בגיל'... והגיל' לא בא לידי, לכן לא ידעתי מה אשיבנו...'. שם צ"א ע"א: 'ואפש' שהגיל' בא לפרושי כדפרישנא והגליון לא בא לידי ולכן הוא לי כספר חתום'. ור' להלן עמ' 755.

*38 ההגהה ל ע"א ד"ה הכל מודים, המתחילה ב'ול"נ לתרץ' וחתומה ת"י היא משל ר"א מטוך כמפורש בשטמ"ק שם (קל"ה ע"ד): 'ובגליון התוס' תירצו עיקר הקושיות של התוס' וז"ל ומהר"ר אליעזר אומר', וכן גם ל"ב ע"א ד"ה אלמא = שטמ"ק שם (קמ"ה ע"א), ת"י ל"ה ע"ב: 'ולמה שהביא מהר"ם לעיל בתוספות...'. מ"ז ע"א: 'והקשה ה"ר ידידיה מנירנבורק', ס"ג ע"ב: 'ומורי הרב אביגדור ז"ל כתב... אבל מהר"ם כתב כרב אלפס'.

39 עי' לעיל עמ' 625, כתובות נ"ה ע"ב ד"ה ואין שטר: '... כדפרישית ביבמות...'. והענין שם צ"ג ע"א ד"ה קנויה. וכן כתובות פ ע"ב ד"ה נכסים: 'ובהחולץ הארכת', ר' יבמות ל"ח ע"א ד"ה וב"ה. בתוס' הר"ש, עמ' רכ"ג, נמצאת אריכות זו בכתובות במקומה ללא רמיזה למק"א.

40 עי' לעיל, עמ' 625, הע' 26. מרובים הדיבורים אחרי צ"א, שאין עליהם חתימה מ"ר. ק"ז ע"א ד"ה ששמעו אחרי החתימה מ"ר: 'ולבי מגמגם לפירושו...'. ואמר לי רבי...'. שם ד"ה מאי 'תימא לרבי...'. ורבינו שמשון מפרש הסוגיא...'. ואין צורך לדעתי להגיה: ר' שמואל, כמו שהציע י. נ. אפשטיין, תרביץ, ש"ח, עמ' 369, הע' 2. הסברתו, שהתוספות לחלק האחרון של המסכת צורפו על-ידי מעתיק של כ"י, אם לא על-ידי המדפיס, שכבר דחינו אותה לגבי תוספות שבת, עי' לעיל, עמ' 603, אינה מתקבלת על הדעת לאור העובדה ש'מקרה' זה של צירוף 'תוס' שנתן בסוף המסכת חוזר ונשנה.

פרק שלושה-עשר

קידושין

ר' יוסף קולון כותב באחת מתשובותיו: 'ובהדיא כתב הר"ר משה מצורף ז"ל בהגהות הגדולות מספר מצוות קטן במצות הגזלה וזה לשונו: שנינו במסכת פאה, נפל לו על הפאה, או פרש טליתו עליה מעבירין אותו הימנו. מכאן מדקדק רבינו יעקב, כי מה שאומר בפרק האומר, עני המהפך בחררה וכו' ועוד האריך, ולבסוף כתב, שהוא לשון התוספות בפ' האומר ואולם כי בתוספות טוך לא מצאתי, אבל בתוספות שלנו נמצא כל העניין, ובכן אינן תוספות טוך. לפני אותו חכם היתה גם שיטת תוספות רבנו פרץ לקידושין, אבל גם המובא ממנה אינו מתאים לתוספות שלנו⁴¹. אמנם השוואת התוספות עם חיבורים אחרים של חכמי אשכנז וצרפת מראה שכמה וכמה עניינים המובאים בשם רבנו שמשון שנויים בתוספות שלנו בעילום שמו⁴², אבל אנו מוצאים גם הבדלים ניכרים בין תוספות שנוץ לבין התוספות שלפנינו⁴³. גם מה שהרמב"ן מביא בחידושיו מ'תוספות חכמי הצרפתים' ור' מנחם המאירי מתוספות סתם אינו לפנינו, כי שניהם השתמשו — כפי שאפשר

41 שו"ת מהרי"ק סי' קפ"ד, סי' קס"ח: 'וגם מצאתי תוס' משיטת רבינו פרץ שהביא שתי גירסאות... ואילו גירסת ר"ח דגריס... לא הביא כלל, אולם בתוספות שלנו נ"ע"ב ד"ה ה"ג מובאת גירסת ר"ח. ב.צ. וחולדז פרסם מתוך כ"י סינסינטי 80 'תוספות ישנים וחידושי הראב"ד על פרק ראשון ופרק שני של מסכת קידושין (XXXVI, HUCA, 1966 עמ' ס"ה-צ). צדק המהדיר בתיאורו, שלפנינו עיבוד של תוספות שנעשה בפרובאנס וצורפו אליו חידושי הראב"ד. בעמ' פ' ותירץ רבי' ש"י אינו הרא"ש אלא רש"י כמובא בתוס' סנהדרין ז ע"א ד"ה כולהו, והם דברי רש"י בקידושין.

42 ר' י"ז ע"א ד"ה חלה, והשווה שו"ת מהר"ם ד"פ סי' שפ"ה ושו"ת מיימ' סי' ל. תוספות מ"ב ע"א ד"ה ובוררין: 'ושוב הודה ר"י לפי ר"ת', ובאו"ז ב"ק סי' ע"ז: 'וכתב רבינו שמשון זצ"ל בפרק האיש מקדש, דחזר בו רבינו יצחק בר שמואל זצ"ל ואמר כדברי ר"ת זצ"ל'; תוספות ל"ב ע"א ד"ה רבי יהודה: 'מדקדק ר"י למ"ד משל בן אם נודמן לו כיבוד אב ואבידת עצמו ואבידת חבירו כיצד יעשה... ונראה לר"י שיניח כבוד אביו ואבידת חבירו ויעסוק באבידתו, דהא דאמר כיבוד אב קודם, היינו דוקא להניח לאביו לעשות רצונו בממונו, לפי שזהו גוף הכיבוד, אבל באבידתו...'. בסוף שו"ת מהרי"ק סי' קס"ד: 'וגדולה מזו כתבו תוס' שאנץ בפרק קמא דקידושין בשם ר' יצחק דאפילו למאן דאמר משל בן, הני מילי, כגון שהאב גהנה מגוף הדבר כי הכא, שנהנה מממון, אבל אם נודמן לו כבוד אביו וחזרת אבידתו...'. ואזכורו של הרשב"א בדף י ע"א ד"ה כל הבעל, בוודאי אינו מוכיח שלפנינו תוס' שנוץ. ואשר לדברי ש. אברמסון, בעלי התוספות על התורה, עמ' 17, ר' מה שהערתי לעיל, עמ' 119, הע' 37.

43 כ"ב ע"ב ד"ה כמין ומנחת יהודה מ"ג ע"א; כ"ב ע"א ד"ה מה ומנחת יהודה מ"ג ע"ב; מ"א ע"א ד"ה תורם ומנחת יהודה קנ"ב ע"ב. ולתוס' אלו מכוונת הרמיה בתוס' יבמות קי"ג ע"ב ד"ה יצתה: 'ובפ"ב דקידושין האריך בתוס' יותר', ור' בתוס' הרא"ש מ"ג ע"א ד"ה וכל ובתוס' המיוחסות לר' שמואל בר' יצחק שם, ור' לעיל, עמ' 248.

התוספות שלנו, זמן עריכתן ומקורותיהן

להוכיח ממקורות מקבילים — בתוספותיו של רבנו שמשון, או משל אחד מתלמידי הר"י האחרים⁴⁴. התוספות שלנו אינן אפוא לא תוספות שני, ולא תוספות טוך, ולא תוספות רבנו פרץ, ובוודאי לא 'תוספות קדומות' שבספר המרדכי, שהיו כנראה תוספות אשכנזיות⁴⁵. כמו־כן ברור שתוספות קידושין לא יצאו מבתי־המדרש של עורכי התוספות לזבחים ולמנחות⁴⁶. בידי המהרש"א היה קובץ שונה משלנו. בראש חידושיו הוא כותב: 'הוספנו מדברי התוס' ישנים שנכתבו בשנת קמ"ב (1382) ומדבריהם יש לעמוד על הבירור בכמה גמגומים שנפלו בתוס' שלפנינו'⁴⁶.

44 עי' חידושי הרמב"ן לקידושין כ"ב ע"ב ד"ה וקונה את עצמו, כ"ה ע"א ד"ה כולן, ל"א ע"א ד"ה מ"ד, דברי הר"ת הם גם לפנינו שם ד"ה דלא, אולם חסר שם מה שמביא הרמב"ן מ'והר' יצחק הזקן הידוע בעל התוספות ז"ל חלק ואמר שאין בו ראייה...'. וזה מובא סתם בתוספות הרא"ש ד"ה לא מפקידנא — והוא העתיק את לשון הר"ש — ובתוספות ר"ה ל"ג ע"א ד"ה הא ותוספות אלו הן תוספות שאנן, עי' גם ערובין צ"ו ע"ב ד"ה דילמא. המו"ל של המאירי לקידושין, הרב אברהם סופר, עמד על כך שהמאירי לא התכוון לתוספות שלנו בהביאו תוספות למסכת זו, ברם אם משווים את תוספות הרא"ש, מתברר שהיו לפני המאירי תוספות שאנן, עי' מאירי, עמ' 34, ד"ה קדושי, עי"ש הערה ת. והעניין נמצא גם בתוספות שלנו שם ד"ה דארווח, ובתוספות הרא"ש שם גם ראיות מדברי המאירי: 'ומכל מקום בתוס' כתבו... ומביאים קצת ראייה', שם, עמ' 55: 'אלא שבתוס' כתבו...'. נמצא בתוס' הרא"ש, ח ע"ב ד"ה מנה, שם, עמ' 189: 'ובתוספות חדשו דברים לומר...'. המו"ל רומז לתוספות נדה נ ע"א ד"ה כל, אולם אותו עניין נמצא בתוספות הרא"ש ד"ה אשר. וכל הביקורת של המאירי היא כלפי סלקא דעתך של התוספות, שכן במסקנתן הן דוחות את הסברה שאשה כשרה לדון. ועל כל פנים שאבו הרא"ש והמאירי מאותו מקור — תוספות שאנן.

45 מרדכי גיטין סי' ת"ע ובשו"ת ר"ח או"ז סי' כ"ז: 'בתוס' מקידושין יש בידי ואינה פרישת הצרפתים וכתוב בהם וז"ל: וכבר היה מעשה בעירנו מאחד ששלח סבלונות ומנהג בעירנו שרובא מסבלי והדר מקדשי, והורו הגאונים הר"א והרב יצחק לבן זל"ע, שאם יש עדים ששלח סבלונות חוששין'.

*45 זבחים מ"ה ע"א ד"ה הילכתא: 'ובקידושין פירשתי' וכן מנחות מ"ה ע"ב ד"ה הלכה: 'ובפ' עשרה יוחסין גבי ממזרים פירשתי', ובתוס' שלנו לקידושין ע"ב ע"א אין כלום מזה.

46 ההוספות בציון 'ת"י', שנכנסו לתוך התוספות שבדפוסים, לקוחות מהמהרש"א (ראה ט"ו ע"א ד"ה איזה, כ"ב ע"א ד"ה שלא, ושם ע"ב ד"ה ת"ל, והשווה במהרש"א שם). הוספות אלו אינן בדפוס ויניציא ועדיין לא בדפוס פרנקפורט דאודר תנ"ן, ולראשונה נמצאות הן בדפוס פרנקפורט דמיין תפ"א, ובו עדיין ההוספות באותיות זעירות. ברור שהתוספות שהיו לפני המהרש"א לא היו תוספות הר"י (ולא תוספות הרא"ש), שכן בדבריו לתוס' ל"ז ע"ב ד"ה מושב הוא מתייחס לדברי המהרש"ל שנתקשה הרבה בדברי התוספות וכתב: 'והוא מן הגליונים של תוס' ואפע"כ הוא מהורס שהרי בפרק ע"פ לא מפקינן ממושבותיכם שום דבר... וצריך אתה להגיה ולתקנו בעבור שמרובה פסולת על האוכל ויש לו גירסא אחרת לא אביתי לנגוע

למי שייכות אפוא התוספות שלנו? ר' ישראל איסרלין כותב בתשובה אחת: 'זה"נ יש בידי תוספות משני פנים בקידושין וכתב בתרוייהו, דפסק בשאלות, דקטנה שהלך אביה למדינת הים שיכולה היא להתקדש כמו יתומה דקני לה רבנן קידושין... ובאשרי לא משמע בלשוננו, דהכי סברי השאלות, ואפשר דאשרי לא היה בידו שיטת אלו התוספות מקידושין שהיו בידו'. ודברי השיטה הם גם שיטת התוספות שלנו⁴⁶. ידוע שתוספות איברא נתכנו בשם 'שיטה', ואמנם בתוספות שלנו ממלאים תפקיד חשוב 'חכמי איברא'. ר' שמואל מאיברא והר"ם, הוא אחיו ר' משה, נזכרים תכופות⁴⁷, ומורו של העורך, ר' יצחק, אינו אלא אחיהם, ר' יצחק מאיברא. על כל פנים, אין לומר שהכוונה לר"י הזקן, שכן קשה להעלות על הדעת, שתלמידו יביא את דברי ר' שמואל מאיברא. ר' יצחק בן אברהם נזכר פעמיים אבל בלא תואר מורה⁴⁸. לפי זה נערכו התוספות על-ידי תלמידו של ר' יצחק מאיברא, שהשתמש בחלק מהמסכת בתוספות שני, והוסיף על דבריהן משל שאר תלמידי הר"י, כגון: ר' ברוך בר' יצחק, ר' שלמה מדרויש, ר' שמשון מקוצי, ומשל חכמי איברא ובני דורם. דברינו אלה נתאשרו לאחר בדיקת כ"י אוקספורד 836 (מיכאל 78) הכולל את תוספותיו של הר"י, שנדפסו לאחרונה כ'תוספות רבינו שמואל בר' יצחק'⁴⁸. בגליונות כתב-יד זה נמצאות תוספות, שבסופן

בו יד עד יבוא מורה צדק'. המהרש"א טרח ליישב את הדברים, אבל גם הוא אומר על דיבור זה 'שהם אינם מדברי התוספות אלא שהם גליון... ומ"מ דברי הגליון דחוקים'. ואמנם כמו שהדברים לפנינו משובשים הם, אבל אין הם גליון אלא לשון הר"י, או תוס' שני, כפי שמוכח מתוס' הרא"ש שם. 'תי(מה) דבפ' כל שעה ובפ' ערבי פסחים דרשי' בערב תאכלו מצות לקבעו חובה בזמן הזה וי"ל תנאי הוא איכא דנפקא ליה מהאי ואיכא דנפקא ליה מהאי וכה"ג אשכחן בזבחים פ' התערובות (פ"א ע"א) גבי עולי' אין מבטלין זה את זה וכהנה רבות בתלמוד'. ודווקא ד"ה בזמן שבתוס' שלנו, אינו בתוס' הרא"ש ולא בתוס' ר' שמואל בר' יצחק (ר' להלן, הע' 48) והוא נובע ממקור מאוחר יותר ומקביל לדבור הקודם ובכך סרו התמיהות והקושיות.

⁴⁶ תרומת הדשן סי' ר"ח ותוספות מ"ה ע"ב ד"ה בפירוש.

⁴⁷ ר' שמואל: כ"ז ע"ב ד"ה במה, (ור' ראב"ד, תשובות ופסקים, מהד' י. קפאח, עמ' ק"א, ומקור הדברים במשנת הר"י, ר' לעיל, עמ' 248 ועמ' 592). ר' משה: ד ע"א ד"ה בא, ט"ו ע"ב ד"ה ורבי יוסי, ל"ד ע"ב ד"ה ונילף, ל"ו ע"א ד"ה תפילין, נ"ו ע"ב וניקנסיה, אבל שם הכוונה לר' מאיר. ועי' שם נ"ו ע"א ד"ה מתקיף ונ"ט ע"א ד"ה עני. קשה לקבוע מיהו ר' עזריאל הנזכר בדף ו ע"א ד"ה לא (גם בתוס' הרא"ש על אתר), ור' לעיל, עמ' 620, הע' 112.

⁴⁸ ס"ח ע"ב ד"ה אמר: ר' יצחק שיי"ש (= שיאריך שנים), נ"ט ע"א ד"ה עני: ומכאן נראה למהר"ר יצחק, הריצב"א נזכר נ"ו ע"א ד"ה מתקיף, ס"ז ע"א ד"ה מתני'. לחכמי איורא שייך גם ר' מנוח (ב ע"א ד"ה מאי), ר' לעיל, עמ' 482, הע' 20. ⁴⁸ ר' לעיל, עמ' 248, הע' 71—72, ועל-פי תוספות אלו ותוס' הרא"ש ניתן להגיה ולתקן בתוס' שלנו מקומות הלקוחים מהם ושנשתבשו. ואוסיף עוד דוגמה לזו

התוספות שלנו, זמן עריכתן ומקורותיהן

הציון 'מתו' אייברא' והן מלה במלה כמו התוספות שלנו⁴⁹. עורך התוספות לקידושין חי אפוא בסוף המאה הי"ג, ומצבה הקשה של יהדות צרפת משתקף בדבריו: 'ועכשיו שאנו נוהגים לקדש בנותינו אפילו קטנות היינו משום שבכל יום ויום הגלות מתגבר עלינו ואם יש סיפק ביד אדם עכשיו לתת לבתו נדוניא שמה לאחר זמן לא יהיה סיפק בידו ותשב בתו עגונה לעולם'⁴⁹.

מן הראוי לציין שבתוספות שלנו לקידושין, שלא כמו בקבצי תוספות אחרים, מרבים להעתיק את דברי רש"י כלשונם, לעתים אף ללא כל תוספת⁵⁰. נראה שהעורך התחשב בלומדים שפירוש רש"י לא היה בידיהם, ושמה קשור הדבר במחסור בספרים לאחר שריפת התלמוד.

גיטין

ר' נסים גירונדי כותב בתשובותיו סי' י"ז: 'וסמכתי לפי גירסא זו מפני שאמר בירושלמי דנדרים פרק השותפין בלשון זו והביאוהו בתוס' גיטין מטוך כלשון הזה המודר הנאה מחבירו בפניו אין נשאלין לו אלא בפניו...'. והם דברי התוס'

שהבאתי לעיל בהע' 46 מ"א ע"ב ד"ה העובד. 'וקשה לפי' דמשמע דפליגי ביש קנין לעכו"ם ובפ' השולח פליגי בה אמוראי ואין סברא לומר דפליגי תנאי בפלוגתא דאמוראי. ותמה בעל 'יפה עינים' שכן מפורש בירושלמי דמאי פ"ה ה"ח וגיטין פ"ז ה"ט דפליגי ר"מ ור"ש בזה. ואמנם אין זכר לקושיא זו בתוס' כ"י אוקספורד (מהד' בלוי עמ' ק"י) ולא בתוס' הרא"ש ואחרי דברי רש"י מובאים דברי הר"י בלשון 'ויש לפרש' (ברא"ש : ונ"ל).

49 כ"ז ע"א ד"ה מקומו, ד"ה נתון (במהד' בלוי עמ' פ"א), כ"ח ע"א ד"ה ש"מ (עמ' פ"ד), ל ע"א ד"ה אם, ל"א ע"א ד"ה כבד, ד"ה והיה (עמ' פ"ט), ל"ב ע"א ד"ה ותיפוק (עמ' צ"ב), ל"ג ע"ב ד"ה אין ת"ח (עמ' צ"ג), ל"ד ע"א ד"ה ותפילין, ד"ה בכל (עמ' צ"ו), שם ע"ב ד"ה סקד"א, ד"ה אי כתב, ד"ה ולא בעי, ד"ה ה"א (עמ' צ"ז—צ"ח), והסופר היה לו עוד כתב-יד, אשר ממנו העתיק גליונות בלא ציון, אבל הפסיק להעתיק בסוף פ"א של המסכת.

49* מ"א ע"א ד"ה אסור. לדעת ר"ת, אין לחשוש שמה האב שהלך למדינת הים קיבל קידושין בשביל בנותיו שהניחן בביתו (לעיל, עמ' 147), כנראה משום שהעניין לא היה שכית. ובודאי שלא היה בחינת מנהג, ר' ראב"ן, קמ"ט ע"ג : 'ועוד נשאלתי על קטן שקידש לו אביו אשה אם הם קידושין אם לאו והשבתי שאינן קידושין'. ור' מעשה הגאונים, עמ' 61. וראיה שהוא מדבר על מנהג ימיו ומקומו, שאין זכר למנהג זה ולטעמו בסמ"ג עשין מ"ח, בהלכות הרא"ש ובתוספותיו, ואף בעל הטורים לא התחשב בו. עי' טור אה"ע סי' ל"ז ובב"ח שם. בהגהה למרדכי סי' תק"ד מועתק העניין מ'תוס' שיטה', היינו מתוספות שלנו, עי' לעיל, הערה 46.

50 ר' תוס' ז ע"ב ד"ה שמע מינה ששם העתיקו דברי רש"י מד"ה בעלי חיים עד לד"ה פסקה (ונראה, אגב, שלא היה בפני בעל התוספות פירוש רש"י למסכת כריתות), ח ע"ב ד"ה תנם לאבא, גם הקושיא וגם התירוץ נמצאים ברש"י. י"א ע"ב ד"ה והרי, י"ח ע"א ד"ה כאן, י"ט ע"ב ד"ה משל, כ"ג ע"א ד"ה רבי שמעון בן אלעזר, ועוד.

פות גיטין ל"ה ע"ב ד"ה ליחוש. ובסוף דבריו כותב הר"ן 'והיא שיטה מחוורתא אף על פי שאינה מסכמת עם מה שכתבתי בפרישתי מנדרים לפי שכתבתיה על פי ספרינו ועדיין לא באו לידי התוספות אפשר שאתקן שם מעט ואודיעכם'. ואמנם בפירושו של ר' נסים גירונדי לאלפסי, כמו ב'מנחת יהודה' על התורה, ובתשובותיו של ר' יוסף קולון, מובאים ציטאטים שונים מהתוספות שלנו כתוספות טוך, או כ'לשון ר"א מטוך' ⁵⁰*. תוספות גיטין דומות לתוספות יבמות; אף הן עובדו עיבוד שלם ונערכו עריכה קפדנית. העורך השתמש בתוספות שגן ובתוספותיו של ר' אלחנן ⁵¹. מהברן של תוספות גיטין רומז לתוספותיו לקידושין, אבל הנרמז אליו אינו בתוספות שלנו, ואחרי מה שהעלינו אין להתפלא על-כך ⁵².

⁵⁰* פי' רבנו נסים רמז תק"נ ד"ה שינה ותוספות פ ע"א ד"ה ושם, צ ע"א ד"ה כי ב'מנחת יהודה' כ"י הואטיקאנה נ"א ע"א כ'לשון ר"א מטוך', תוספות כ ע"א ד"ה דילמא ומנחת יהודה ס"ז ע"ב וכ"י קכ"ח ע"א, תוספות ל"ה ע"ב ד"ה ליחוש מובא כתוספות טוך בשו"ת מהרי"ק סי' נ"ב. בכ"י של הספרייה העירונית באראס 669 נמצאות התוספות שלנו מסביב לגמרא מצד אחד, כשמצד שני נמצא פירוש רש"י. הסופר, שחתם את שמו בשיר שבסוף כתב-היד, נחמיה בר חיים, טרח הרבה בעיצוב דמות העמוד כדי שדיבורי התוספות יהיו תואמים את הפנים של התלמוד. ההבדלים בין התוס' שבכ"י לבין הדפוס מעטים ביותר, אבל די בהם כדי לקבוע שהסופר העתיק מכ"י שונה. באמצע חסרים מפעם לפעם דפים, אבל רובה של המסכת נשמר. אציין כמה עניינים הראויים לציון. ל"ה ע"א ד"ה לא שנו, גם המוסגר בסוגריים והמצויין כגליון בעקבות דברי המהרש"ל בחכמת שלמה נמצא בכה"י, אלא שישנה הערה בגליון: 'והתם לא מדכר חילוק דכבוי נרות ולא אנקוטי חפצא'. ל"ז ע"ב ד"ה בין כך, הסיום מ'דמשום דבר מועט' אינו בכ"י. מ"א ע"א ד"ה אשה, הסיום 'ומתיישב וכו' צויין כהגהה. מ"ג ע"א ד"ה ואי אמרת נוסף בסופו: 'ודעה ליה כגוי ועבד הבא על בת ישראל'. ע ע"א ד"ה ומי מ'אבל קודם שיכתוב' נוסף בכ"י בכתובה מאוחרת. שם ד"ה התם, בדפוס: ושמא עד שיודע, בכ"י: 'ושמעתי עד...'. ע"ג ע"ב סד"ה תנא, בדפוס: וכן פירש ריב"ם. בכ"י: וכן פי' רבי' יצחק בר' מאיר. ע"ט ע"א ד"ה כמאן, 'כדאמרי בשבת' ליתא בכ"י. פ ע"א ד"ה מפני מה, ליתא בכ"י. ד"ה כי יתביתו, בכ"י: 'אומר ר"ת...'. במקום ואור"י שבדפוס. והדיבור מסתיים במלה 'פסול' וכל השאר מ'משום מיחזי כשיקרא' ליתא בכ"י. פ"ה ע"א ד"ה ומתני' נוסף בכ"י: 'ולפני התורף אפילו בעל פה פסול כדאמ' רבא לעיל'. פ"ו ע"א סד"ה שלשה נוסף בכ"י: 'וכן פי' בקו' עצמו בתשובה'. צ ע"א ד"ה ב"ש, בכ"י: 'וב"ה סברי...'. ואית ספרים דגרסי וב"ש...'. וראה בהגהות הב"ח.

⁵¹* השווה תוספות לדף ל ע"ב ולדף ל"א ע"א עם תוספות בכורות נ"ח ע"ב נ"ט ע"א, תוספות ע"ז ע"א ד"ה וכדרב כהנא עם תוספות הרא"ש שם, המובא ברא"ש נדרים פ"ה סי' א 'ורבינו שמשון בשם ר"י בסוף השולח דהלכתא דבדאורייתא יש ברירה' ותוספות מ"ח ע"א ד"ה אי. ר' אלחנן: ע"ה ע"א ד"ה לאפוקי, ע"ט ע"ב ד"ה כתב, פ"ב ע"א ד"ה צא, שם ע"ב ד"ה שרבי. ויתכן שדברי ר' אלחנן נלקחו מכלי שני מתוספות ר' יהודה, שאת דבריו מביאים, נ"ט ע"ב ד"ה כי, פ ע"ב ד"ה נישאו.

⁵² גיטין ע"ד ע"ב ד"ה אדמיפלגי 'ועוד הארכתי בפ' האומר בקידושין' ובתוספות קידושין אין דיון בעניין זה וכבר העיר המהרש"ל על כך ב'חכמת שלמה'.

התוספות שלנו, זמן עריכתן ומקורותיהן

נדרים

התוספות למסכת זו אינן שלימות. בדף ס"ט ע"ב נמצאת הערה: 'לא מצאנו תוספות יותר מזה הפרק', והן חסרות עד דף ע"ט ע"ב. התוספות שבידינו נערכו על-ידי תלמידו של רבנו פרץ⁵³, והוא השתמש בעיקר בתוספות איברא. הר"ם הנזכר בהן לעתים תכופות אינו אלא ר' משה מאיברא, כי במקום אחד מביא ר' נסים גירונדי בפירושו מה 'שכתב הרב ר' משה בר' שניאור' ואלו הם דברי הר"ם שבתוספות⁵⁴. גם שמו של ר' שמואל מאיברא⁵⁵ אינו חסר בהן, והר"י, המביא דברים בשם ר' יחיאל מפאריס, הוא בוודאי האח השלישי, ר' יצחק מאיברא. הפירושים מתוספות ר' אליעזר ממיץ⁵⁶ כבר נכללו כנראה בשיטתם של חכמי איברא. בעל התוספות לנדרים רומז ל'סתם תוספות' למסכת זו. נראה שהכוונה לתוס' ר' יהודה שירליאון⁵⁷. כמו-כן הוא רומז לתוספות שבועות, ובמקרה זה התכוון כנראה לתוספות שניץ⁵⁸.

נזיר

תוספות אלו קרובות לקודמיהן. ר' פרץ מקורביל, מורו של העורך, נזכר בהן פעמים רבות, והוא היה עדיין כנראה בחיים ביצעת עריכתן⁵⁹. גם תוספות נזיר מתבססות בעיקר על שיטתם של חכמי איברא, ועורכה של שיטה זו היה ר' יצחק, כפי שמפורש בכתב-יד של פירוש לנזיר: 'כך הגי' מכאן ועד המשנה כאשר כתבה

53 ה' ע"ב ד"ה ליתני: כ"נ למהר"ף ג"ע, ח' ע"ב ד"ה ויחיד כנ"ל. העתקות רבות מ'שיטת מהר"ף' למסכת זו, נמצאו בגליונות כ"י ירושלים 426, ראה לעיל עמ' 557, הע' 23.

54 נ"ו ע"א ד"ה בבית ובר"ן שם. ר"ם: נ"ג ע"א ד"ה נדר, ג"ד ע"א ד"ה מיני הוא, ג"ז ע"ב ד"ה והכי, ג"ח ע"א ד"ה אמר, ג"ט ע"ב ד"ה ואמר, ע"ט ע"ב ד"ה אילימא, פ"ג ע"א ד"ה ואי אמרת, שם ע"ב ד"ה חדא (ובר"ן שם: הר"ם בר שניאור), פ"ד ע"ב ד"ה ספקו. בתוס' ישנים שההדיר הרב א. האלפערן (לונדון תשכ"ו) מתוך כ"י אופ' Add. 4°, 31, 2 נזכר הר"ם פעמיים (עמ' צ"ד ועמ' קי"ט), אבל המובא בשמו אינו נמצא בתוס' שלנו והזהוי של ר"ם עם ר' משה מאיורא אינו בטוח (ר' במבואו של המהדיר, עמ' 27).

55 מ"ח ע"א ד"ה אסור, פ' ע"ב ד"ה ורמינהו, צ' ע"ב ד"ה בראשונה.

56 ע"י לעיל, עמ' 162.

56* ו' ע"ב סד"ה או, ור' לעיל, עמ' 328.

57 כ"ד ע"ב ד"ה אלא 'בשבועות פרשו התוספות באורך', ור' שבועות כ"ה ע"א ד"ה מה שאין כן וכ"ט ע"א ד"ה שאומר ור' להלן, עמ' 659.

57* ג' ע"ב ד"ה כגון, ל"ה ע"א ד"ה ולילף, מ"ט ע"א ד"ה ומשני: 'כל זה לשון מהר"ף', נ"ב ע"א ד"ה שבא, נ"ג ע"א ד"ה בתר: 'ע"כ לשון מהרפ"ש', שם ד"ה על אלו, חתום: מהרפ"ש, נ"ה ע"ב ד"ה מתיב, ד"ה אוכל: מהרפ"ש, נ"ו ע"א ד"ה אוכל: לשון מהרפ"ש, ג"ח ע"ב ד"ה ולמאן: הר"ף, ס"א ע"ב: לשון הר"ף. בכ"ב ע"א ד"ה ת"ש ול"ו ע"א ד"ה איכא, נאמר אמנם: עכ"ל הר"ף ג"ע.

פרק שלושה-עשר

הר"ר יצחק מאיורא מפי הר"ם אחיו על פי נמוקי ר"ת⁵⁸. שמו של הר"ם מופיע כאן לרוב⁵⁹, אבל לא תמיד הר"ם הוא ר' משה. פעם אחת נזכר הרמ"ר, ואולי הוא ר' מרדכי, תלמיד רבנו פרץ, שכתב תוספות לפניו⁶⁰. ייתכן שהכוונה לר' מרדכי זה גם במקומות, שבהם מובאות הערות הר"ם לשיטת תוספות ול'תוספות אחרינא'⁶¹, ואפשר שיש לזהותו עם ר' מרדכי בן הר"ר שלמה מקדיי^{61*}.

משיטת התוספות של חכמי איברא באים, כנראה, כל העניינים המובאים בשם תלמידי רבנו תם ותלמידי הר"י, כגון ר' יום טוב בר' יהודה, ר' חיים כהן, ר' יעקב מאורליאנש, ר' אליהו, ר' יוסף איש ירושלים⁶². המובא בשם 'תוספות' נמצא בשיטת חכמי איורא^{62*}. נוסף לרבותיו של רבנו פרץ, ר' יחיאל ור' יעקב מקינון, מזכיר העורך גם את מורו ר' יצחק בר' יצחק מקינון, אביו של ר' שמשון, בעל החיבור המיתודולוגי 'ספר כריתות'⁶³. בתוספות נזיר אנו מוצאים מצד אחד דיבורים ארוכים ובהם דיונים מפורטים ומו"מ ביקורתי השוואתי כדרכם של בעלי התוס' ומצד שני נמצאים כמעט בכל דף דיבורים מרובים, שאינם אלא פירוש פשוט לדברי הגמרא. נראה שהכוונה היתה להשלים את מקום פירוש רש"י החסר. אמנם הפירוש המיוחס לרש"י מובא כ'פירוש קדמונים',

58 כ"י ששון, קטלוג עמ' 708. פי' ר' יצחק נזכר גם בתוספות הרא"ש שבשיטה מקובצת ל"ז ע"א ד"ה ולאביי, ובנימוקי ר' עזריאל שם י"ב ע"א ד"ה אסור, בנימוקים אלה נזכר גם ר' נתנאל, מ"ו ע"ב, נ"ג ע"א, נ"ו ע"א.

59 כ"ב ע"א ד"ה מר זוטרא, כ"ד ע"א ד"ה איכא, כ"ד ע"ב ד"ה שקימצה, כ"ז ע"א ד"ה אלא מעתה, ל"ו ע"ב ד"ה וכזית, מ"א ע"א ד"ה ופריך, מ"ב ע"ב ד"ה כאן. מהר"ם, מ"ג ע"א ד"ה צורף, נ"ה ע"ב ד"ה אוכל.

60 י. נ. אפשטיין, תרביץ, ש"ח, עמ' 374, הע' 12, אולם הוא כתב שר' מרדכי היה רבו של ר' פרץ, ואילו מורה של ר' פרץ בשם זה אינו ידוע, לעומת זאת מפורש בהגהה במרדכי ב"ק סי' ס"ה: 'אבל בתוס' שפירש הר"ר מרדכי לפני מורי ר"ף ז"ל כתב...'. מקום זה נעלם מכהן. וראה לעיל, עמ' 579, הע' 51, ואפשר שהיה תלמיד-חבר של ר' פרץ שעיבד תוספות איורא.

61 כ"ז ע"א ד"ה וכי ע"כ שיטת התוס' והקשה הר"ם, מ"א ע"ב ד"ה ור"א: 'ובתוספות אחרינא מפרש הכא ואומר הרי"ף דמש"ה פריך... והר"ם אמר...'.
61* תשובה שלו נמצאת במרדכי כ"י ששון 534, הל' נידה. קאדיי היא אולי קדיזייר,

ראה לעיל, עמ' 485, הע' 31*.

62 ל"ז ע"א ד"ה והוא, נ"ד ע"ב ד"ה ת"ש, שם ד"ה ארץ, כ"א ע"ב ד"ה אלא, י ע"א ד"ה פרה, בפי' הרא"ש שם אותו עניין בשם ר' יוסף קלצון, ועי' לעיל עמ' 319.

62* מ"ט ע"ב ד"ה על כל: 'ופי' בתוס' לעבור עליו בשני לאוין ותימה קצת דהש"ס לא הזכירו כלל. וצריך עיון. לשון מהר"ף. ואמנם בשיטת חכמי איורא (ר' לעיל, עמ' 483) לנזיר עמ' ק"ע: נמצא: 'דלא מיטמא להו, פי' ולעבור עליהם בשני לאוין חד משום כהן הדיוט וחד משום כהן גדול'.

63 ר' יחיאל: ב ע"א ד"ה נזיר, ר' יעקב: נ"ג ע"א ד"ה בתר, ר' יצחק: ט"ז ע"ב ד"ה הריני ובשטמ"ק לנזיר ס"ג ע"א (ל"ח ע"ג) ד"ה בעי: 'אלו ההגהות מר' יצחק מקינון'.

התוספות שלנו, זמן עריכתן ומקורותיהן

כ"ש אומרים' או בשם 'אית דמפרש', אבל יש שדבריו הועתקו מבלי להזכיר את המקור⁶⁴. וייתכן שהפירושים שבתוספות לקוחים אף הם מפירושים קדומים אחרים. התוספות לנזיר הגיעו לידינו בצורה משובשת והוגהו הרבה^{64*}.

סוטה

השאלה, מי הוא עורכן של תוספות סוטה, העסיקה את החוקרים מימי צונץ ועד ימינו. וכאן הנני בא לסכם מה שהעלה בפרשה זו י. נ. אפשטיין, אם כי תוך הסתייגות מנקודות מספר⁶⁵.

תוספות סוטה הן בעיקרן אשכנזיות, ומחברן היה תלמידו של רבי מאיר בר קלונימוס משפירא⁶⁶ ושל אחיו, ר' יהודה בן קלונימוס, בעל ספר יחוסי תנאים ואמוראים, שחיבר לפי דבריו תוספות לסוטה. העורך השתמש בהן, וסתם 'רבי' הוא ר' יהודה ו'תוספות רבי' הן תוספותיו⁶⁷ — מהן לקח כנראה את דברי רבנו יב"א ותוספותיו⁶⁸, ואת דברי תלמידיו, ר' שמואל בן קלונימוס, ר' יצחק בר' מרדכי, ור' אברהם בר' מרדכי⁶⁹. והמוסר מפי ר' יואל הלוי אינו כנראה

64 המקומות נרשמו ע"י י. נ. אפשטיין, תרביץ, ש"ד, עמ' 154. הקושיה בשם רש"י בתוס' נ"ד ע"ב ד"ה ואינו, מובאת בשטמ"ק לנזיר ל"ג ע"א כתמיהתו של ר' משה מאיורא (כמקור צויין פי' הרא"ש, אבל אין זה שם ונ' שצ"ל : הרא"ש ז"ל בתוס') ושמא לרש"י = לרבי שיחי', והכוונה לר"ם. 64* ר' לעיל, עמ' 517, הע' 42.

65 במאמרו, תרביץ, שי"ב, עמ' 190 ואילך. 66 מ ע"ב ד"ה והאמר.

67 ע"י אפשטיין שם, עמ' 192—193, וגם העניין הבא, כ"י יחות"א ח"א קפ"ט ע"ב ערך ר' יהודה בר זבינא, אינו בתוספות שלנו. 'גרסינן בפ"א דסוטה (י"ב ע"א) בגמר' וכו' אר' יהודה בר זבינא שהלך בעצת ב[י]תו ואעפ"י שבאותה שעה לא היתה מרים אלא בת ה' שנים ופרוטרוט, כבר זכתה לנבואה שהרי היתה מתנבאת כשהיא אחות אהרן כדאיתא בסוף ההיא גמרא. ותו גרסינן התם ויקח את בת לוי אפשר בת ק"ל שנה וקרא לה בת דאר' חגינא בר חמא ביש נוחלין וכו' אר' יהודה בר זבינא שנולדו לה סימני נערות, והפי' מדקרי לה בת סתמא ולא יוכבד בת לוי משמע כאילו היא עדיין קטנה ועומדת ברשות אביה ולא דמי לאם שרה הבת תשעים שנה, שהרי לא הזכיר שם אביה, והיא הוזכרה בשמה, כמו משה בן שמונים שנה, וכן כל מי שנמנו שנותיו על שמו, אם זכר קורוהו בן כך וכך ואם נקיבה כזה, ואין לתמוה על לידת מרים שילדה יוכבד בת קכ"ה, ומאי תימה על לידת משה, הרי שרה אמנו, שתמה[ה] הבת צ' שנה תלד, דיוכבד קודם לכן בילדותה ילדה ולא הוצרך הכתוב למנות שמא לא נתקיימו, ויש מדרש שאומר אלדד ומידד, אחי משה רבינו ומאיש אחר, שהמדרש אלידד בן כסלון הוא אלדד ובשעת גדולתו הוסיפו היו"ד שנתמנה נביא'.

68 י"ז ע"ב ד"ה כתבה : 'מצאתי מתוספות רבינו יב"א במסכת גיטין' י"ח ע"א ד"ה חזר, ל ע"א ד"ה הא. והדברים הועתקו מס' הישר סי' רמ"ב ובתוס' שם צ"ל : 'ואין נראה לר'.

69 על ר' שמואל ראה לעיל, עמ' 194, הע' 73, ועל הריב"ם לעיל, עמ' 198, הע' 28. ר' אברהם בר' מרדכי נזכר בדף ה ע"ב ד"ה אילו, ואינו ידוע ממקום אחר.

פרק שלושה-עשר

העורך אלא רבו⁷⁰. על-יד רבנו תם מזכיר העורך פעמים רבות את הר"י, את 'תוס' ר"י ובסופם של דיבורים אחדים נמצאת החתימה, השגורה בתוספות תלמידי הר"י 'מ"ר'⁷¹.

י.נ. אפשטיין ראה שבדפוס ויניציה רפ"ג (1523) נמצא במקומות אחדים 'ר' במקום 'ר"י', ולכן נטה לומר שאף שאר ר"י שבתוספות סוטה משובשים מן 'ר' / אולם קשה לשבש יותר מעשרים מקומות, ולא עוד אלא שיש לנו סמוכים ממקורות מקבילים, שהמדובר בר"י אף במקום שבדפוס ויניציה נדפס 'ר' ⁷². לכן נראה, שתלמיד הריב"ק השתמש בתוספות הר"י ותוספותיו הן אשכנזיות-צרפתיות.

לדעת אפשטיין, אין ספק בכך שמחבר תוספות סוטה הוא רבנו ברוך בר שמואל ממגינצא, וראיתו היא שבמקום אחד נאמר: 'אבל מורי אחי הרב ר' מאיר פירש'⁷³. ובתקנות, שנתקנו במגינצא בשנת תתק"פ (1220), הם חתומים זה על-יד זה: 'מאיר בר שמואל ברוך בר שמואל' — הרי אחיו של ר' מאיר הוא ר' ברוך, אלא שעל זה יש לומר, כי אין לנו ידיעה כלשהי, שר' ברוך אמנם חיבר תוספות לסוטה, וכן אין אנו יודעים דבר או חצי-דבר על אותו מאיר בר שמואל, מלבד חתימתו, כדי לזהותו כמורו של אחיו המפורסם והידוע. והעיקר: אותו מקום שעליו מסתמך אפשטיין ניתן לפירוש אחר, ולדעתי הוא מתקבל יותר על הדעת. שם נאמר: 'בירושלמי... בתולתא ציימנית... רבי פירש מצימא אובדת בתו-ליה, מחמת צומות בתוליה נושרות, אבל מורי אחי הרב ר' מאיר, פי' עושה חסידה ומתפללת... וכאילו צמה ועושה תעניות... ואינה עושה אלא לגנב את

70 כ"ה ע"ב ד"ה בית הלל, על קשריו של הריב"ק עם ר' יואל, עי' לעיל, עמ' 366, ור' יואל היה הגדול בשנים.

71 ד ע"ב ד"ה נעקר: מ"ר. ה ע"א ד"ה כל: תוספות הר"י. ט"ו ע"ב ד"ה נתאכמו: מ"ר. י"ז ע"א ד"ה אינו, ע"ב ד"ה דכתיב, י"ח ע"א ד"ה כתבה, י"ט ע"ב ד"ה ורבי יהודה, כ ע"ב ד"ה הבא וד"ה ביעתותא, כ"ב ע"ב ד"ה שוין, ד"ה ושבעלה, כ"ו ע"א ד"ה וזו, כ"ז ע"א ד"ה רב אשי, ל"ב ע"ב ד"ה ליכסוף, ל"ד ע"א ד"ה יותר, ל"ז ע"א ד"ה מאי, ל"ח ע"א ד"ה הרי, ד"ה או, מ ע"א ד"ה כל, מ ע"ב ד"ה והאמר, מ"א ע"ב ד"ה מצוה, ד"ה אותו. אבל לא השתמש בהן בכל מקום, ראה ו ע"א ד"ה אשת. הקושיה שנשארה בלא תירוץ נתישבה בתוספות יבמות פ"ד ע"ב ד"ה שייר (ורמזו לכך הגרי"ב ורע"א בגליון הש"ס), והתירוץ הוא של הר"י כמוכח מתוס' הרא"ש שם.

72 ט"ז ע"א ד"ה ובית העולמים מתאים לסתם תוספות שבועות ט"ז ע"ב ד"ה או אידי ולתוספות ישנים יומא מ"ד ע"א ד"ה שילה בשם 'רבי' — הוא ר"י הזקן, ואינני יודע למה סבור אפשטיין, עמ' 194, הערה 28, שאינו מתאים; כ"ב ע"א ד"ה כל, הם דברי הרב שבתוספות ר"י שירליאון לברכות מ"ז ע"ב ד"ה כל, ועי' גם תוספות הרא"ש לברכות שם מ'ועוד מצינו למימר', שהם דברי הר"י.

73 כ"ב ע"א ד"ה כל לפי ד"ו.

התוספות שלנו, זמן עריכתן ומקורותיהן

העין, שלא יבדקו אחריה ומזנה ואובדת בתוליה'. הפירוש הראשון הוא של רבו ר' יהודה בר' קלונימוס, והשני של אחי הרב, אף הוא מורו של העורך, ר' מאיר בר' קלונימוס. וגם במקום אחר נמצא בזה אחר זה '...רבי... ומורי הרב רבי מאיר בר' קלונימוס'⁷⁴, בלי ציון הקירבה שבין הרב לבין המורה. ואם כן אין שם העורך ידוע. הוא היה תלמידם של האחים משפירא, והוא חיבר את תוספות רבותיו עם תוספות הר"י⁷⁵. נראה שר' אברהם בר' עזריאל כבר השתמש בתוספות שלפנינו⁷⁵.*

[ג]

ב ב א ק מ א

בין התוספות שלנו לבין תוספות שניץ, שמהן מרבה להביא ר' בצלאל אשכנזי דברים ב'שטה מקובצת', יש קירבה והתאמה עד כדי כך, שבמקרים לא-מועטים מסתפק ר' בצלאל ברמיזה לתוספות שלנו, ואינו מביא את תוספות שניץ עד גמירא¹. אתה מוצא לפרקים גם התאמה בין סתמן של התוספות לבין דברי ר' שמשון שב'אור זרוע'². עם כל זה אין התוספות שלנו תוספות שניץ, ואף אינן עיבוד של תוספות שניץ בלבד. ר' בצלאל אשכנזי ור' שלמה לוריא הבחינו יפה בין שני הקבצים למרות כל המשותף שביניהם³. ואמנם אין אנו מוצאים

74 על הסימנים שאפשטיין רצה לתת בתוספות אשכנזיות ראה להלן, עמ' 698 ועמ' 704.

75 עי' לעיל, הערה 72.

*75 ראה ערוגת הבושם, ח"ב, עמ' 79: 'י"ל כאשר פרשו רבותינו', והשווה תוס' סוטה ל"ג ע"א ד"ה ור' יהודה.

1 השווה תוספות ב ע"א ד"ה לא, ה ע"ב ד"ה שכאן, ח ע"א ד"ה אידי, י"א ע"א שליא, י"א ע"ב ד"ה דעלווי, י"ב ע"א ד"ה מכר עם המקומות המקבילים שבשיטה מקובצת. הנוסחא 'ככתוב בתוספות...' תוס' שאנץ' נמצאת בשטה מקובצת פ"ז ע"ג, צ ע"א, צ"א ע"ב, צ"ד ע"א, ק"ד ע"ד, קי"ג ע"ד, ק"ל ע"א, קמ"ג ע"ב. בכ"י אוקספורד, אופנהיימר 338, קטלוג 430, אין תוספות שניץ. וכבר הזכרתי תוספות אלו פעמים אחדות (עי' לעיל, עמ' 101, הע' 66, יעמ' 153, הע' 8, ועמ' 198, הע' 26), ור' להלן, עמ' 643 ואילך.

2 תוספות מ"ח ע"א ד"ה וטינפו ואו"ז ב"ק סי' רכ"ט, ק"ח ע"ב ד"ה לבניו ואו"ז ב"ק סי' תל"א, קי"ג ע"ב ד"ה הכי ואו"ז ב"ק סי' תמ"ה.

3 שיטה מקובצת בכל המקומות שבהן הוא משווה תוספות ותוספות שניץ, ים של שלמה לב"ק, שטעטין תרכ"א, ב ע"ב: 'ומאחר שאינם מוכרחים לזה, כי יכולים לתרץ כגון שנתזה צרורות וכו', וכן בכל התוספות שלנו נמצא כזה התירוץ (תוספות ו ע"א ד"ה תאמר בהני) ולא כתב בעץ ארוך, רק בתוספות שניץ מצאתי שתרץ

פרק שלושה-עשר

בתוספות שלנו מה שמובא בחיבורים שונים, כגון 'מנחת יהודה' ⁴ מתוספות שניץ. החכמים הנזכרים בתוספות בבא קמא הם בני דורו ותלמידיו של רבנו תם: הרישב"ם ואחיו הריב"ם, ר' אליעזר משניץ, ר' עזריאל, ר' יצחק בן אשר, ר' יצחק בר' מרדכי, ר"י מאורליאנש, ר' אברהם בר' יוסף, ר' שמואל בן חיים, ר' יצחק בן ברוך, ר' יצחק הלבן, ר' חיים, ר' משה מפונטיזא, ר' משולם ⁵, הר"י ובנו ר' אלחנן ותלמידיו ר' יצחק בר' אברהם, ר' שמשון ור' שמואל הבחור מוורדון ⁶. לתוספות נכנסו גם תשובות הר"י ⁷ ורבים המקומות שדבריו הובאו בעילום שמו ⁸. הכותב יודע גם למסור על מעשים שאירעו בבית-מדרשם של רבנו תם ושל הר"י, וכנראה ששמע דברים מפיו של ר' אלחנן ⁹.

מי הוא הכותב במקומות אלה? מבין תלמידיו של הר"י נעדר בתוספות שלנו שמו של ר' יהודה שירליאון, וידוע לנו שהוא חיבר תוספות לבבא קמא, וגם

בעץ ארוך, ועי' גם בהגהתו לדף ל"ג ע"א ד"ה שני; ונראה ש'תוס' ארוכים' שהוא מביא ב'חכמת שלמה' כ"ט ע"א ד"ה פליגי, ל"ח ע"א ד"ה עמד, הן תוספות רבנו פרץ, עי' בשיטה מקובצת שם ובמהרש"א שם.

4 מ"ד ע"א, מ"ו ע"ב אינן לפנינו.

5 עי' לעיל כל אחד בערכו.

6 הריצב"א: פ"ג ע"א ד"ה והתניא, הר"ש: ק"ט ע"ב ד"ה אחוזתו, קט"ו ע"ב ד"ה לא, על ר' שמואל עי' לעיל עמ' 340. אבל יש ששם הר"י בא במקומם של שמות אחרים. בדף מ"ג ע"א ד"ה מאי לאו, נאמר 'וא"ת למ"ד כופר דמי ניוק וכו' ונראה לר"י כגון שמת המזיק וכו', וכ"ה בשטמ"ק פ"ג ע"ב ד"ה לא, אבל בכ"י בריט. מוז. Add. 17053 (קטלוג 416, כה"י כולל את התוס' שלנו בלא שינויים ומגיע עד לאמצע פרק הכונס נ"ז ע"ב, ולאחר עמוד ריק ועוד שני דפים ריקים — שמא חשב הסופר להשלים — ממשיך בפרק המרובה עד דף ס"ג ע"ב) נמצא 'וא"ת למ"ד כופר דמי ניוק וכו' נר' להר"ר יקר כגון אם מת המזיק וכו'.

7 מ"ח ע"א ד"ה אי, ס"ד ע"א ד"ה יאמר, שם ע"ב ד"ה אי.

8 ק"י ע"ב ד"ה דאדעתיה והשווה כתובות מ"ז ע"א ד"ה שלא, י"א ע"ב ד"ה גזירה, מ ע"ב ד"ה מן, מ"א ע"ב ד"ה כל, ד"ה על פי, והמקומות המקבילים בשיטה מקובצת. ל"ו ע"ב ד"ה יד ושור'ת מהר"ם ד"פ סי' תתקצ"ח. תוס' ג ע"ב ד"ה וממונך מובא בשם הר"י בס' האגודה ב"ק סי' ג, והשווה תוס' שם ד"ה כדמתרגם ו'אגודה' שם; ה ע"א ד"ה למעוטי, האגודה סי' ה; ו ע"א ד"ה לאתויי ואגודה סי' ו; תוס' שם ד"ה הכותל ואגודה סי' ז; תוס' שם ע"ב ד"ה שור רעהו ואגודה שם; תוס' ח ע"ב ד"ה רצה ואגודה סי' י"ב; תוס' ט ע"א ד"ה ויצא ואגודה סי' י"ג. י ע"ב ד"ה מאי ואגודה סי' י"ח. י"ב ע"א ד"ה והלכתא ושם ד"ה מתנית' ואגודה סי' כ"א—כ"ב. תופעה זו שכיחה גם בפרקים האחרים שבמסכת.

9 פ"ט ע"א ד"ה טעמא, צ"א ע"ב ד"ה וחייבו, קי"ח ע"א ד"ה ר' נחמן. מהלשון 'והר"ר אלחנן פירש בע"א ולא מצאתי כתוב', ק ע"ב ד"ה אם, משמע שהמחבר שמע את הפירוש. ופירושו של ר' אלחנן נמצא בהגהות הרא"ש ב"ק פ"ט סי' י"ז, והוא לקוח מדברי מהרי"ח שהעתיק את לשון הר"י, ונראה שדברי ר' אלחנן נרשמו בתוספות אביו, או נוספו ע"י אחד מתלמידיו. ר' לעיל, עמ' 253 ועמ' 257.

התוספות שלנו, זמן עריכתן ומקורותיהן

שמענו על יחסיו הקרובים לרבו הר"י ולבנו ר' אלחנן¹⁰. ואמנם מצאנו סתמי תוספות שלנו, המובאים בחיבוריהם של ר' משה מקוצי ושל ר' פרץ מקורביל בשמו של ר' יהודה ותוספותיו. ונסתפק כאן בשתי דוגמאות:

סמ"ג עשין ע"ג, קנ"א ע"ב תוספות בבא קמא קי"ג ע"א ד"ה

נודרין

ואע"ג דקיימא לן בפרק ב דקידושין דדב-
רים שבלב אינן דברים כאן התירו מפני
האונס, כך מפרש שם בנדרים והוא הדין
שיכול לחשב אותה שעה או אותו רגע.
והלכך אותן היהודים משביעים אותם
השרים שלא לצאת מארצם יכולין ליטול
סתם שלא יצאו ובלבם יחשבו היום, וא-
פילו הוא מפרש שלא ילך כל ימי חייו,
אם לא יראה צורך, ואם מבטל בשפתיו
בלחש כ"ש שטוב יותר. זה לשון מורי
רבי יהודה בשם ר"י¹¹.

ואע"ג דקיימא לן בפרק ב דקידושין דדב-
רים שבלב אינן דברים כאן התירו מפני
האונס, כך מפרש שם בנדרים והוא הדין
שיכול לחשב אותה שעה או אותו רגע.
והלכך אותן היהודים משביעים אותם
השרים שלא לצאת מארצם יכולין ליטול
סתם שלא יצאו ובלבם יחשבו היום, וא-
פילו הוא מפרש שלא ילך כל ימי חייו,
אם לא יראה צורך, ואם מבטל בשפתיו
בלחש כ"ש שטוב יותר. זה לשון מורי
רבי יהודה בשם ר"י¹¹.

תוספות בבא קמא צ"ו ע"א ד"ה

נחלקה

מצא ר"י בתשובות הגאונים . . . וכן מש-
מע מתוך ה"ג שרוצים לפרש כן ולדב-
ריהם לא ימצא לנו לולב כשר, כי בטורח
נמצאין אותן שיש להם תיומת כזה אפילו
אחד בה' מאות, ויש לומר . . . ובקונ'
פירש נחלקה תיומת שני עלים עליונים
אמצעיים, ששם כלה השדרה נחלקה זה
מזה ונסדקה השדרה עד העלין שלמטה
מהן ומתוך פירושן משמע שנסדק השדרה
כל כך שנראין העלין העליונים חלוקין
ומפוזרין זה מזה . . .¹².

הגהות ר"פ לסמ"ק סי' קצ"ג

. . . ועוד פי' הקו' פי' נחלקה התיומת,
דהיינו דוקא העלה האמצעי שדרכו להיות
כפול כשאר עלין ונחלק לשנים, לפי זה
לולבין הנמצאים בינינו רובם כשרים כיון
שעלה האמצעי שלם, ומיהו יש מקצתן
שכל האמצעי נחלק בראשו ומכל מקום
יש להכשירן לפי פי' הקונטרס, ונראה לי
היינו דוקא כשנחלקה עד למטה מן העלין,
כדמפרש בתוס' רבי יהודה.

אבל הקבלות אלו, ואחרות שכמותן¹³, אין בהן כדי להוכיח שהתוספות שלנו
הן באמת תוספות ר' יהודה, שכן ישנן גם ראיות לסתור. ר' טוביה שהיה חבר לתל-

10 עי' לעיל, עמ' 321 ועמ' 325.

11 לעצם העניין עי' לעיל, עמ' 323, ובתוספות שלנו עשה הצנזור מ'השרים' או
מ'הגרים' 'גזלנים'.

12 ראוי לקבוע שבתוספות סוכה ל"ב ע"א ד"ה נחלקה התיומת, שהן תוספות שנק',
חסר כל הדיון על 'לולבין המצויין בינינו'.

13 השווה תוספות ב"ק ט ע"ב ד"ה עד שליש עם סמ"ג עשין מ"ח, קכ"א ע"ב, תוספות
ב"ק ע"ב ע"ב ד"ה זה בנה עם תוספות ישנים יומא מ"ט ע"ב ד"ה שאני.

מידיו של ר' יהודה, נזכר בתוספות שלנו¹⁴. במקום אחד בתוספותיו לברכות כותב ר' יהודה: 'ובפ"ק דב"ק הארכת בזה', ובתוספות שלנו אין מזה ולא כלום¹⁴*. והעיקר: דרך עריכתן של תוספות בבא קמא והצעת הדברים אינן כמו בתוספות ברכות של ר' יהודה או של שאר תלמידי הר"י. לפיכך יש לראות בתוספות שלנו מעין עיבוד של תוספות ר' יהודה, שהיו — כמו תוספות ר' שמשון — מבוססות על תורת רבם, הר"י. העורך לא הוסיף כמעט ולא-כלום מתוספותיהם של אחרים, אלא הסתפק בקיצורן של תוספות ר' יהודה ובשינוי לשונן. ההתאמות בין התוספות שלנו לבין תוספות שנין מסתברות מתוך הרקע המשותף של בית-מדרש הר"י, והשוני שבין תוספות ר' שמשון לבין עיבוד תוספות של ר' יהודה חברו, אינו טעון הסברה. אין בידינו מסורת על עורכן של התוספות שלנו, אבל נראה לי שההקבלה הבאה מאפשרת לקבוע מי הוא:

הגהות מיימוניות הל' נזקי ממון פ"א תוספות בבא קמא ב ע"ב ד"ה דפוס קושטא¹⁵ ומילתא

וא"כ לא יתכן מה שפי' התוס' שאם נגח ב' מיני בהמות ואדם נעשה מועד אפי' לאדם¹⁶ כדפי' ועוד כתב הר' אליעזר בשם ר' מנחם דרמזו לנו הכתוב מי שהוא מועד לאדם ולבהמה וחזר בו ג' פעמים מבהמה, שלא נגף, שלא חזר לתמותו אפי' לבהמה מאחר שנשאר עליו העדאה לאדם, הרי הוא מועד לכל כבתחילה. ואם חזר בו ג' פעמים, שלא נגח אדם, חזר לתמותו לגבי אדם, אעפ"י שלא חזר בו מבהמה. ... דמועד לאדם סתמא לא הוי מועד לבהמה, היינו דוקא שנגח ג' בני אדם, דבהכי לא הוי מועד לבהמה, אבל נגח אדם ושור וחמור, דהוי מג' מינים הוי מועד לכל...¹⁶* והר' מנחם פי' דה"ק מועד לאדם שהיה מועד לכל וחזר בו מבהמה ונשאר מועד מאדם, הוי מועד לבהמה, דחזרה דבהמה לאו חזרה היא, אבל מועד לכל וחזרה מאדם לא הוי מועד לאדם, דחזרה דאדם חזרה היא.

ואם כן, הרי גם עורכן של תוספות בבא קמא הוא ר' אליעזר מטוך, אלא שבמקרה זה עיבד את תוספות ר' יהודה שירליאון. מכאן ההבדלים שבין תוספות אלו לבין תוספות טוך למסכתות אחרות המבוססות על תוס' שנין¹⁷. התוספות שלנו

14 עי' לעיל, עמ' 492.

14* תוספות ר' יהודה ברכות ל"ה ע"ב ד"ה השותה, ואין זה בתוספות ב"ק ד ע"ב.

15 אין זה בדפוסים אחרים.

16 דעה זו מובאת בשם ר' שמואל מורדון בכ"י אוקספורד הנ"ל (מהד' בלוי, עמ' ז).

16* ר' מנחם אפשר שהוא ר' מנחם מדרוש, או ר' מנחם, תלמידו של ר' שמשון. עי' גם הגהות מיימוניות הל' נזקי ממון פ"ב אות א ותוספות כ"א ע"ב ד"ה כי פליגי. בהגה' מיימ' דפוס קושטא הל' חובל ומוזיק פ"ז מובא בשם 'תוס' אחרונים' לשון תוספות שלנו צ"ח ע"א ד"ה עכורין ובדפוסים אחרים נמצא אותו עניין בתשובות מיימוניות סי' י"ט בשם 'תוס' אחרים'.

17 השווה תוס' ב"ק ט ע"א ד"ה כירשים עם גיטין מ"ח ע"א ד"ה אי לאו וב"ב ק"ז ע"א ד"ה רב, ור' להלן על תוס' ב"מ ועל תוס' ב"ב.

התוספות שלנו, זמן עריכתן ומקורותיהן

לב"ק יש בהן מעשה-עריכה מכוון ומסודר. על מידתו וטיבו של מעשה זה ניתן לעמוד כשמשווים קובץ אחר של תוספות למסכת זו, אלה שבכ"י אוקספורד, אופנהיימר 338, שנדפסו לאחרונה כ'תוספות תלמיד ר"ת ורבינו אליעזר'¹⁷. האמת היא שאין כאן תוספות של מזוהר או עורך מסוים, אלא מעשה מאסף ומלקט, שלא היה לא תלמיד ר"ת ולא תלמיד ר' אליעזר. זהותו של ר' אליעזר קשה לקובעה, אבל נראה שזוהי בן-זוהר של ר"ת, ואולי הוא תלמידו ר"א ממיץ¹⁸. בחיבור שהוא מעין ילקוט נאספו דברים ממקורות שונים, בלא כל עריכה ועיבוד. במקומות רבים צויין בסוף הדיבור המקור כ'תוספות' או כ'מפי רבי', אבל כשם שהציון 'תוספות' רומז לתוספותיהם של מחברים שונים¹⁸, כך גם הרב אינו תמיד אותו אדם וגם לא רבו של המאסף. הציון 'מצאתי' שבסופם של דיבורים רבים אומר שהדברים נמצאו בקונטרסים, שאת מקורם לא ידע. יש שמה שמצא כלל כבר השגות על דברי תוספות, כגון: 'מה שתירץ בתוספות דמילתא דפשיטא הוא דכתיב אשר ירשיעון פרט למרשיע את עצמו אינו מיושב

¹⁷ *מהד' הרב מ. י. בלוי, ניו-יורק תשל"ז. המהדיר פתר ראשי-תיבות ללא ציון. הקיצור ת' שבסוף דיבור פתר תמיד כ'תוספות'. אבל לעתים פתרונו הוא 'תם' כמו בעמ' ע"א, והדברים הם בס' הישר סי' תקס"א (ר' שם, הע' 32), ולד"ה רבינא ר' בתוס' שלנו י"ד ע"א ד"ה ולא, ור' לעיל, עמ' 153. וגם תיקוניו והגהותיו של המחבר טעונים לעתים קרובות תיקון, עמ' א צ"ל: 'לא קתני [בתר] כולהו' כמו שכתוב בתוס' רבנו פרץ, ולא: לפני.

¹⁸ עמ' ל"ה: 'והרב ר' אליעזר פירש וכו' ולרבינו תם אינו מיושב פירוש זה', מכאן משמע שר"ת שמע את פירושו של ר' אליעזר, ויודעים אנו שאמנם הגיב ר"ת על חידושי של תלמידו זה. ר' לעיל, עמ' 153. אמנם יש דברים בשם ר' אליעזר שדומים להם נמצאים בס' הראב"ן. ר' ל"ה ע"א והשוה ראב"ן פ"ה ע"א; עמ' מ"ד והשוה שם פ"ה ע"ב; עמ' קי"ד והשוה תירוצו של הראב"ן לקושיית חתנו ר' יואל, שם פ"ט ע"ג. את המשפט 'אלא נראה לרבי הוא שפירש הרב ר' אליעזר' בעמ' ע הגיה המהדיר וקורא: 'אלא נראה לרבי הוא הרב ר' אליעזר'. במבוא עמ' 4, הע' 8, הוא מעתיק את הגהתו כאילו כתובה היתה בספר ומסיק 'שבכל מקום שמזכיר את רבו סתם כוונתו לר' אליעזר'. אבל לאור הנאמר ברור שאין הדבר כן, ובוודאי שהמאסף לא היה תלמיד ר"ת ושיעורם של הדברים הוא: שנראה למורו של הכותב מה שפירש ר' אליעזר. ובעמ' ל"ד 'ומורי ר"ת נ"ע' אינו לשון המעתיק אלא לשון תלמיד ר"ת, שדבריו הובאו קודם-לכן בחתימה 'מ"ר מפי רבי'.

¹⁸ *עמ' ל ד"ה אין לו הוא מתוס' הריב"א שערכן תלמידו הריב"ם. ר' שם הע' 1, ור' לעיל, עמ' 198, הע' 26. עמ' קי"ב 'ובתוספות תירץ', בתוס' שלנו כ"ב ע"ב ד"ה בגדי: 'ותירץ הר"ר יצחק בר' מרדכי' ובתוס' הר"ש משנץ לכתובות ל ע"ב ד"ה רב אשי בשם הריב"א. ובוודאי שלא בכל מקום הכוונה לתוספות אלו — כדברי המהדיר. 'תוספות רבינו שמואל' (עמ' רכ"ב ד"ה רבי אליעזר) הן כנראה תוספותיו של ר' שמואל מורדון. הוא נזכר גם בעמ' ז ובעמ' ע"ב (דברי המהדיר שם, הע' 33, אינם אפילו בחינת 'אולי'). ר' שמואל הוסיף שם את דבריו לדברי רבו ר"ת (ר' לעיל, עמ' 153, הע' 8) ור' להלן הע' ²⁰.

פרק שלושה-עשר

דהרבה דברים שונה במשנתנו שהם כתובים בפסוק וכל שכן זה דאינו מפורש בהדיא אלא אנן דרשינן הכי... אבל קשה... ורבי מתרץ... וקשה... ותי-
רץ... מצאתי¹⁹. 'מציאות' אלו העתיק המחבר כמות שמצאן במקורותיו המגוונים. מצויות בחיבור העתקות של דברי ר"ת והר"י בלשונם, כששמותיהם חתומים בסוף דבריהם, ועל-ידן — גם באותו עניין — נמסרים דבריהם בנוסח שניתן להם על-ידי תלמידיהם ותלמידי-תלמידיהם, לעתים ללא ציון שמותיהם, אלא כלשון הרב או המורה או בלשון 'אי נמי איכא לפרש' וכדומה¹⁹. יש שהעתיק דברים שלא נתחווירו לו כל-צורכם, ופעם אחת הוא גם מודה במפורש 'כך ראיתי והעתקתי ולא הבנתי יפה'²⁰. השוואת ה'תוספות' שמביא המאסף אל קבצים אחרים מראה, שהשתמש בתוספות תלמידי הר"י; ואמנם מזכיר הוא במפורש את תוספותיו של הריצב"א²⁰. מקום אחד (עמ' רמ"ח) יש בו אולי כדי לסייע

19 עמ' ע"ה. לפעמים נמצא בכ"י רק הקיצור מ = מצאתי. ור' עמ' נ"ב ד"ה השתא נאמר 'תימה לרבי מאי קושיא דילמא... כפירוש מורי לעיל... ותירץ מורי... מפי רבי... ויש לתמוה על זה... ועוד הא תינח שתירץ רבי... מצאתי'. דברי המורה הראשון הם דברי ר' אליעזר (ר' הע' 24). המורה השני הוא ר"ת (הע' 26) והרב אינו כאן רבו של המאסף — המוצא. בהמשך לפיסקה זו נאמר 'לקמן בס"פ שור שנגח את הפרה מקשה מאי חזית וכו', והוא מעתיק את לשון הגמרא בדף נ"ג ע"ב, ומוסיף: 'ולפי שלא הייתי טועה בו הזכרתיו כאן ומה שהקשה בתוספות כשאגיע שם אפרשנו בעזרת הצור', אבל במקומו לא פירש כלום. וגם זה מורה על טיבו של האוסף. ברור שאם בסוף פיסקה נאמר 'מצאתי', הרי הלשון 'ולפי דעתי שמא צריך לומר' בתוך הדיבור אינו לשון המאסף אלא של מקורו, ר' עמ' נ"א. והלשון 'וכופין על מדת סדום, הואיל ואתא לידן גימא בה מילתא' (עמ' צ"ז) אף היא לשון המקור.

19* ר' עמ' ר"ע: 'נראה לר' יצחק בן שמואל וכו', ובסוף הדיבור חתום 'יצחק בן שמואל', ובהמשך שוב 'וכן הלכה פוסק יצחק בן שמואל'. עמ' מ"ט: 'אי נמי יש לפרש' והפירוש הוא בס' הישר סי' תקנ"ו ובתוס' שלנו י ע"ב ד"ה כגון, בשם ר"ת (צוין שם הע' 10), וכן באו"ז סי' מ"ה. בעמ' רע"ב: 'וצריך עיון בתוס' ר"ת' משמע שלא היו לפניו בשעת כתיבה. עמ' ס"ה ד"ה ואם איתא הוא של הר"י כפי שמוכח מתוס' המיוחסות לר' שמואל בר' יצחק לקידושין עמ' קכ"ג. עמ' פ ד"ה רבי אליעזר: 'אי נמי איכא למימר' הוא בתוס' שלנו בשם הר"י ובתוס' רבנו פרץ בשם ר"ת. ור' עמ' קס"ט: 'ועוד תירוץ אחר כתבתי למעלה פ"ק בסוף קו' שני בשם הרב ר' יצחק בן שמואל וכן תירץ רבינו תם נ"ע', ור' שם עמ' ס"ב—ס"ג. ובעמ' רי"ג: 'כן נראה לרבי לפרש שמעתתא דהתם וכן מצאה תליא באשלי רברבי רבינו תם נ"ע ויצחק בן שמואל וזה הוסיף רבינו יצחק בן שמואל וכו' (בכ"י: רתנ"ע ויצב"ש).

20 ר' עמ' כ"ד ולהלן, הע' 21*.

20* עמ' רפ"א: 'הוה מפרש ליה הרב ר' יצחק ב"א דאחיובי תשלומין פריך וזה לשונו בתוספותיו ולרבי נראה דלעניין תשלומין מיירי הכא...'. והרב הוא הר"י. ובמקומות רבים ה'תוספות' שבספר הן כלשון תוס' הר"ש למסכת שבטמ"ק (ר' לדוגמה עמ' ר"י, הע' 72, רי"א, הע' 76) או של תוספותיו למסכת כתובות (ר' לדוגמה עמ' קפ"א,

התוספות שלנו, זמן עריכתן ומקורותיהן

בזיהוי מורו הישיר של המאסף. לאחר שהביא דברי תוספות הוא ממשיך: 'ועוד שמעתי מפרשים וכו', ובסוף הסיפור נאמר: 'מפי ר' מנחם'. אם זה ר' מנחם מדרושי²¹, ייתכן שגם הדיבור 'אי איכא לדמויי לבע"ח' בעמ' כ"ז החתום 'מפי רבי' ושבנו נאמר 'והקשה חברי ר' שלמה' — ודאי ר' שלמה מדרושי — הוא משלו. קיצורו של דבר, בחיבור זה מצויה דוגמה בולטת לדרך התהוותן של התוספות בבית-המדרש. לפנינו אוסף גולמי של העתקות מקונטרסים שונים של תוספות ושל שמועות ומסורות. מצויות בו גם ההערות והתגובות שהושמעו בשעת הלימוד, כמו 'גמגום', 'ולא נהירא', 'ואני לא הבנתי', 'וזה הפירוש מצאתי...'. ואין רבי יכול להבינו... ואיני יודע אם הוא רוצה לומר...²¹. תוספות אלו נשארו במצב ערטילאי, ואפילו לא עובדו במידה שמצאנוהו בתוספות הר"ש לכתובות (לעיל, עמ' 289), או של תוספות ר"י שירליאון לע"ז (לעיל, עמ' 330). לאורו של קובץ זה בולט מעשה העריכה והסידור בתוספות שלנו למסכת ב"ק. בכתב-יד של התוספות שלנו נמצאים גם גליונות כסימן של תוספות טוך, ובגליונות אלה השתמשי גם ר' בצלאל אשכנזי, המהרש"ל ומהר"ם מלוב-לין²².

ושם הע' 23 צ"ל י"ב ע"א ד"ה היא). ובמקומות שבהם יש התאמה בין התוספות שבילקוט זה לבין תוספות שלנו והר"ף, הרי גם הם מבוססים על תוס' הר"ש או של תלמיד אחר של הר"י, ומן הדין להצביע על הבדלים בין תוספות שבילקוט לבין תוס' רבנו פרץ, ר' עמוד רנ"ט, הע' 13.

21 ר' לעיל, הע' 16*, ולהלן הע' 22. ואפשר שגם החכם ר' לייאון דפינטוישא שייך לחבורה של ר' מנחם ושל ר' שלמה מדרושי.

*21 ר' עמ' פ"ו ועמ' קכ"ו. הביטוי 'ולא נהירא' שגור כמו הביטוי 'גמגום' וזה אינו מצוי בתוספות הריב"א בלבד כדברי המהדיר במבוא; הוא נמצא גם בס' הישר (מהד' שלזינגר) סי' ס"ו—ס"ז ובתוספות צרפתיות, ר' לעיל, עמ' 280 והוא סימן מובהק של התוספות הבלתי מעובדים, שהנציהו את אוירת השקלא-והטריא וההוראה.

22 השתמשתי בכ"י של בית המדרש לרבנים בניו-יורק, כ"י בריט. מוז. הג"ל ובכ"י אוקספורד אופנהיימר 387, (ומשם הדפיסם הרב מ. י. בלוי בשיטת הקדמונים הג"ל, עמ' רפ"ג—רצ"ז), הגליונות בדרך כלל שוים וההבדלים מועטים. ר' בצלאל אשכנזי מרבה להביא גליונות, אבל לא את כולם, ובפרט כשמצא את דבריהם בקובץ תוספות אחרות, בכ"י בית המדרש הג"ל ב ע"ב (מהד' בלוי, עמ' רפ"ד) נמצא גליון 'אלא תולדותיהן לאו כיוצא דקאמר רב פפא אהיא, בשם הקדוש מדרושי ליישב לשון אלא פי' בשלמא אי הוי נשיכה תולדה דשן ובעיטה תולדה דרגל א"ש דלא הוי כיוצא בהן אלא דמי לאבות, אבל השתא דהוי תולדה דקרן אהי', גי', ומעין זה מביא ר' בצלאל ד ע"ב ד"ה ואלא מתוס' תלמיד הר' פרץ. ור' ורדימוס שבשמו מובא פירוש לדף ה ע"ב (מהד' בלוי עמ' רפ"ה, ד"ה שכן) אינו אלא ר' מנחם. ר' לעיל, הע' 16 והע' 21. המהר"ם מלובלין מביא 'גליון תוס' ישנים' כ"ו ע"א ד"ה ולא תהא. 'תוס' ישנים כתובים על קלף', ב ע"א ד"ה ועוד, ושם ד"ה ולא זה, י"ט ע"א ד"ה חיו, ועי' גם בחכמת שלמה ב ע"א, ט"ז ע"א.

פרק שלושה-עשר

בבא מציעא

שורה שלמה של תוספות מקבילות נמצאת במסכתות בבא קמא ובבא מציעא *22, אבל יש שבתוספות בבא מציעא נאמר: 'ובמרובה כתבתי באריכות', ובבבא קמא אין כל משא-ומתן בעניין הנרמז *23. העיון ביסודות, שמהם הורכבו תוספות בבא מציעא, מסביר גם הוא את הדמיון ואת השוני שעליהם הצבענו. מלבד הרשב"ם, רבנו תם ואחיהם הריב"ם, רבנו חיים, הריב"א ור' יצחק בר' מרדכי, נזכרים כאן מבין בעלי התוספות של הדור השלישי והרביעי רק הר"י ובנו ר' אלחנן *23. דברי הר"י הועתקו לעתים כלשונם, והעורך השתמש בתוספות ר' אלחנן *24. ר' שמשון משנץ אינו נזכר כלל, ברם אין ספק שהעורן השתמש בתוספותיו. על כך אנו לומדים מתוך השוואת התוספות שלנו עם תוספות שנץ, שבשיטה מקו-בצת, ועם הגליונות שבכתב-יד. מתברר שהעורך קיצר ועיבד במקומות רבים את תוספות שנץ, אלא שבמקומות רבים אחרים שוב לא השתמש בהן, אלא בקבצים אחרים *24. בתוספות נזכרים גם חכמים אשכנזים, ר' יהודה החסיד ותלמידיו תלמידיו של הר"י, ר' יהודה הכהן מפרידברג, תלמיד ר' יהודה שירליאון, ומורו דודו של העורך, שאותו פגשנו גם בתוספות כתובות, והוא ר' חזקיה ממגדיבורג, דודו של ר' אליעזר מטון *25. דעתו של ר' אליעזר בתוספות לפרק איזהו נשך,

*22 ב"מ כ"ט ע"א ד"ה והוי שואל וב"ק נ"ו ע"א ד"ה בהיא, מ"ט ע"א ד"ה כל וב"ק מ"ז ע"ב ד"ה ואפילו ומ"ח ע"ב ד"ה ושמואל, ב"מ ט"ו ע"ב ד"ה מעות וב"ק צ"ה ע"ב ד"ה דילמא.

23 ב"מ נ"ו ע"ב ד"ה יצאו, ועי' ב"ק ס"ב ע"ב ד"ה יצאו. ור' ב"מ צ"ו ע"ב ד"ה שלים, ור' ב"ק י"א ע"א ד"ה נרגא. *23 עי' על החכמים הנ"ל כל אחד בערכו

24 קי"ד ע"א ד"ה ואידך, חתום: ר"י, קי"א ע"ב ד"ה ורבי: 'ומצאתי כתוב כמדומה בתוס' ר' אלחנן'.

*24 השווה י"א ע"א ד"ה זכתה, ד"ה ילפינן, כ"ו ע"ב ד"ה לא אמרן עם שיטה מקובצת במקומות אלו. שיטה מקובצת צ ע"א ד"ה חסום פרתי וכו' 'ככתוב בתוס' ומההיא דמחזיקים וכו' תוס' שנץ', צ"א ע"א ד"ה הא מני: 'ככתוב בתוס' ומסיים בתוס' שאנץ וזה לשונם...'. ועי' י ע"ב ד"ה ת"ל, י"ח ע"א. בגליונות שבכ"י בריטיש מוזיאום Add. 17053 (ר' לעיל, עמ' 640, הע' 6) הכולל את התוספות שלנו לשני הפרקים הראשונים של המסכת, נמצאות השלמות מתוך תוספות שאנץ ד ע"א ד"ה ותנא, בגליון: 'בתוס' רשב"א פי' יפה כלומר...'. גליון זה נמצא גם בשיטה מקובצת, כ"י ח ע"א: 'נ"ל קצת דוחק מה שפי' בפנים ול"נ כפי' רבי' שמשון...'. שם י"ז ע"א ד"ה הטוען: 'בתוס' רבי' שמשון, כ ע"א ד"ה ש"מ עד 'כמו שכת' בתוס' רבינו שמשון' הוא גליון בכ"י, ואמנם נמצא בפסקי או"ז לב"מ סי' ס"ה. ייתכן שגם תוספות ארוכות, כ"י כ"ט ע"א, ו'שאר תוס' שם י ע"ב הן תוספות שנץ.

25 ר' יהודה החסיד ה ע"ב ד"ה דחשיד, אותו עניין גם בתוספות כתובות — תוספות טון — י"ח ע"ב ד"ה ובכולי; ר' יהודה מפרידברג, כ"ז ע"א ד"ה ושה; 'מורי הרב דודי' קט"ז ע"א ד"ה והא.

התוספות שלנו, זמן עריכתן ומקורותיהן

המובאת על-ידי ר' חיים אור זרוע, נמצאת בתוספות שלנו²⁵. בכתב-יד בריטיש מוזיאום²⁶ של התוספות שלנו מצויים גליונות מרובים. נראה שהיה לו לר"ב אשכנזי אם לא כתב-יד זה ממש, הרי כתב-יד הדומה לו בכל, אלא שהיו בו גליונות שאינם בכ"י בריט. מוז. כשם שרבים הגליונות שבכ"י²⁶ שר"ב אשכנזי לא הביאם בכלל משום שכבר הביא את עניינם ממקורות אחרים, או שלעתים קיצר את הגליונות, כגון:

כ"י ב ע"א לד"ה וזה נוטל רביע וי"מ דאין לומר מיגו אלא במקום שיש לו טענה אחרת על אותו ממון עצמו, אבל במקום דאי בעי טעין טפי לא אמרינן מיגו. והק' הר' יהודה אמאי דקאמ' מפני מה אמרה תורה מודה מקצת הטענה ישבע ולא הוה נאמן במיגו דאי בעי כפר הכל והוה אמרי' התם מיגו... וי"מ לא אמרי' מיגו אם לא שיש לו טענה טובה יותר, אבל כולה שלי היא אותה טענה עצמה ואין טובה יותר דלעולם נוטל החצי ממון שטוען והשתא אתי שפיר מודה מקצת ואפשר דהיינו כתירוץ ראשון. גי'.	שיטה מקובצת שם ובגליון תוספות תירץ אין לו- מר מיגו אלא במקום שיש לו טענה אחרת על אותו ממון וכו', ונראה שהגליון נראה לו דוחק מה שהתוס' קורין מיגו להוציא...
--	--

אבל ישנו כתב-יד שחסרים בו הגליונות, וכאן וכאן יש תוספות בתוך התוספות גופן²⁷; ועל כל פנים גליונות אלו אינם מעשי-ידי ר' אליעזר. בניגוד לגליונות כתובות, אין הם באים להוסיף את דברי ר' אליעזר לתוספות שנץ שבפנים, אלא

²⁵ שו"ת ר"ח או"ז סי' רי"א ותוס' ב"מ ע"א ד"ה דקא.
²⁶ ההבדלים בין גוף כתב-היד לבין התוספות שלנו הם בדרך כלל חסרי ערך, בדפים ב—ל"ב מצאתי בפנים רק הוספה אחת, והיא בדף ד ע"א בסוף הדיבור ותנא תונא, וגם הוספה זו מובאת בשטה מקובצת שם 'בסוף זה הדיבור כתוב בתוס' מכתבת יד'. רבים הגליונות בכה"י שאינם במקורות אחרים. בכה"י ישנה שורה של דיבורים בסוף פרק א שאינם בדפוס ור"ב אשכנזי מביאם. ד"ה אגרות שום שבכ"י הוא בשטמ"ק ס"ה ע"ג 'וזה' תוספות מכתבת יד'. ד"ה או אגודה של שטרות נמצא בתוס' הרא"ש והועתק משם בשט"מ (שם ע"ד) והוסיף 'וכ"כ בתוס' מכתב' יד' אלא שהוסיף 'וכתוב בגליון על זה' והגליון אינו בכ"י בריט. מוז. ד"ה תני ר' חייא נמצא בתוס' הרא"ש ומשם בשטמ"ק. ד"ה דהא בשטמ"ק ס"ו ע"ד ד"ה דהא בשם תוס' שאנץ. ד"ה אין עליו עדים בתוס' הרא"ש כ"א ע"א ד"ה אין ויש להניח שגם היה בכ"י של תוס' שלנו של הר"ב אשכנזי, אבל לא ציין תמיד את כל מקורותיו.

²⁶ לכ"ג ע"ב ד"ה באושפיזא מובא גליון שבסופו נאמר 'זה מצאתי באור זרוע' ומובאים שם דברי הרמב"ם הל' גזלה ואבדה פי"ד הי"ג.

²⁷ כ"י המבורג 314 (קטלוג שטיינשניידר 173) מתחיל בכ"ט ע"א ד"ה לפיכך ונמשך עד ק"ד ע"א, אלא שחסרות בו התוספות מדף ע עד פ"ח. נ"ה ע"א ד"ה ותנא, נוסף בסוף הדיבור: 'וכי משני על לוי לאפוקי דרב קטינא אי' לי' דנוקקין אפילו לפחות משה פרוטה אפי' להתחיל לישב'. ס"א ע"א ד"ה אלא בכ"י נאמר: 'דהא קרקע',

להיפך: הם מוסיפים משל תוספות שנץ, ר' יהודה שירליאון ור' יוסף איש ירושלים²⁸.

כאמור, תוספות בבא מציעא הן תוספות טוך, המבוססות בחלקן על תוספות שנץ. הן נבדלות באופיין מתוספות כתובות ודומות יותר לתוספות יבמות וגיטין²⁸. העורך סידר את החומר שבידו, עיבדו והוסיף משל רבותיו ומשל בני-דורם באשכנז וגם הרבה משלו.

ב ב א ב ת ר א

בתוספות אלו אנו נתקלים בתופעה דומה לזו שבתוספות שבת ותוספות כתובות. בסוף דף קמ"ד ע"א נמצאת ההערה: 'עד כאן שיטת הר"א ז"ל', היינו שיטת ר' אליעזר מטוך. אמנם בכ"י שבבריטיש מוזיאום²⁹ הכולל את התוספות שלנו

אבל מעל למלה נוספת האות ד, וזה כתיקון המהר"ם מלובלין, ע"ש. ס"א ע"ב ד"ה שתולה, בכ"י: 'כיון שאין ללוה עם הגוי כלום אלא עם ישראל...'. ס"ב ע"א ד"ה קום עשה לקרועיה שטרא, בכ"י: 'פרש"י וכולהו סבירא להו כר' יוחנן דאי גבי אין מחזירין ואע"פ דפי' בתר הכי אי כגבוי דמי עבדו לאיסורייהו, ואי גבו נמי הוו מחייבי לאהדוריה, היינו דלא כר' יוחנן, אין רש"י סותר דבריו דבדין לוקין, דתו ליכא קום עשה לאהדורי רבית ופלוגתייהו בלא גבו. ותימא דאין זה דרך התלמוד דמעיקרא משני תנאי היא כדר' יוחנן ודחי דכולהו סביר' להו כוותיה כ"ש דאתי ליה שפיר טפי וי"ל דמעיקרא...'. ההמשך הוא כמו בדפוס. ס"ג ע"א ד"ה דאמר ר' ינאי, בכ"י: 'מה לי הן החיטים מה לי דמיהם כגון יין אם יש לו, ורבי' שמואל ז"ל דווקא יין אבל מעות אסור...'.
28 כ"י בריט' מוז' ג ע"א: 'ופי' הר"ר יוסף קלשון דהי דפרכינן לקמן היינו על הצריכותא...'.
28* אבל ר' תוס' ב"מ נ"ה ע"ב ד"ה ולא אמר, הנבדל מתוס' גיטין ג ע"ב ד"ה דתנן, ועיין בחידושי הרמב"ן לגיטין שם.

29 Add. 17053 (קטלוג 416) 165 ע"א ורק תשע שורות כתובות בחלק העליון של העמוד, וכל השאר ריק וגם עמוד ב של דף זה ריק וכתוב על גביו 'אני שלמה מכרתי זה הספר לר' נתן. ובדף 166 ע"א מתחיל ההמשך (קמ"ד ע"ב ד"ה ברכת הבית) בכתיבה שונה מהקודמת, ושמא אותו ר' נתן העתיק או ציווה להעתיק את החסר מכ"י שלם. בעוד שבעמודים הקודמים ישנן ארבעים שורות בעמוד, הרי בחלק האחרון ישנן רק 33 שו'. בכתב-יד ישנם גליונות, שמהם נכנסו לפנים בתוספות שבדפוס, כגון י"ח ע"א ד"ה היו מ'ולריצב"א אין נראה' עד סוף הדיבור נמצא בגי' וגם צויין בתור שכזה. וכן כ"ד ע"א ד"ה דתני. גם ההגהה בדף כ"ה ע"א היא גליון שבכ"י, אלא ששם נאמר: 'רבי' יהודה פירש...'. במקום 'ר' יצחק בר' יהודה'. וכן מ"א ע"א ד"ה שלא אמר... פשיטא, הוא גליון בכ"י ותכנו מעיד על כך. קי"ד ע"ב ד"ה מה, מסתיים: 'לפי שאינן ממורישי האשה הוצרכו לפסוק אחר' (הגהת הב"ח) והשאר הוא גליון. מאידך ההגהה כ"ה ע"ב ד"ה עני היא בפנים התוס'. בדף כ"ח ע"ב ד"ה בחטה נמצא בסופו בכ"י בפנים (95 ע"א): 'הגהה זו שייכא למעלה אבל לא מצאתי אותו עד עתה ואין מוקדם ומאוחר בתורה' ומביא תוספת לכ"ז ע"א ד"ה הכי גרס.

כתוב במקום זה רק: 'לא מצאתי יותר', אבל אין כל ספק לגבי נכונותה של הערה זו. התוספות שלנו מובאות בלשונן ב'מנחת יהודה' על התורה 'כתוס' שיטת תוך, וב'תשובות מיימוניות' כ'לשון הר' אליעזר'²⁹*. כמו בתוספות טוך האחרות אנו פוגשים גם בבבא בתרא את דודו־מורו הרב של ר' אליעזר, ופעם אחת הוא נזכר אף בשמו 'מהר"ר חזקיה'³⁰.

מה היו מקורותיו של ר' אליעזר? חלקם של רבנו תם והר"י בולט בכל עמוד ועמוד. דברי הר"י מובאים בלשוננו, ועל דיבורים שונים חתום אף שמו³¹, וגם סתם תוספות הן לעתים דברי הר"י³². מקור חשוב שימשו לו תוספותיו של ר' יצחק בר' מרדכי, שפירש אותן לפני רבנו תם³³. מתלמידי הר"י נזכרים

*29 מנחת יהודה מ ע"א נמצא תוספות ב"ב נ"ח ע"ב ד"ה כל, בשם 'תוספות. מטוך'; תוספות קי"א ע"א ד"ה ק"ו לשכינה בכ"י ואטיקנה של מנחת יהודה קכ"ו ע"א: 'ובתוס' שיטת תוך מצאתי': שו"ת מיימוניות שופטים י"ב נמצא תוספות ב"ב מ"ח ע"ב ד"ה אמר רב נחמן ובסוף ההבאה; 'ואני כתבתי לשון הר' אליעזר', ועי' תוספות כתובות י"ט ע"ב ד"ה אמר — אף הן תוספות טוך.

30 נ"ב ע"ב ד"ה דברים, מ"ד ע"ב ד"ה דלא, ואותו עניין מובא בהגה' אשרי פ"ג סי' מ"ג בשם מהרי"ח ונמצא בכ"י פראג של פסקיו לב"ב סי' תתק"מ, עי' ח. בראדי ספר היובל לשווארץ, עמ' 41 הע' 1. ובכ"י בריט. מוז. הנ"ל נזכר גם בגיליון לדף ל"ה ע"ב. בגליונות נזכר פעמים רבות המהר"ם והוא המהר"ם מרוטנבורג שכן מה שמובא בשמו בגיליון לדף ל"ז ע"ב נמצא בתוס' הרא"ש בשם רבו. ר' בשטמ"ק שם, ונראה שלפני הר"ב אשכנזי לא היו גליונות אלו.

31 ל"א ע"ב ד"ה אנן: ר"י, ל"ח ע"ב ד"ה אין: ר"י, מ"ב ע"א ד"ה בפני: ר"י, קס"ו ע"א ד"ה אמר: לשון ר"י.

32 ולא רק ק"מ ע"א ד"ה יתומים, שבו נזכר שמו של הר"י בתחילתו, נמצא כולו באו"ז ב"ב סי' קנ"א בשם רבינו יצחק בר' שמואל, כפי שהעיר י. נ. אפשטיין, תרביץ, שי"ב, עמ' 197, הערה 6, אלא גם קכ"ה ע"ב ד"ה ואין, שהוא כולו סתמי, באו"ז סי' פ"ג 'נראה לר' יצחק בר' שמואל', והשווה קס"ג ע"ב ד"ה שיטה עם מרדכי ב"ב סי' תרמ"ג, וראה ב"ח שם.

33 עי' לעיל, עמ' 197. אבל ה ע"ב ד"ה מי אמרי': 'הקשה הר"י ב"ר מרדכי' ובכ"י בריט. מוז. הנ"ל: הק' ריב"א, וכן גם ט ע"ב ד"ה דהא, במקום 'וקשה לריב"ם' שבדפוס, בכ"י: וקשה להריב"א וכן י"ב ע"א ד"ה ולא פליגי, י"ח ע"א ד"ה הכא, ושם ע"ב ד"ה וסבר: 'או כמו שפי' ריצב"א' במקום 'או כר"י בר' מרדכי'. י"ט ע"ב ד"ה רקיק: 'דיני חלון פי' ר"י בר' מרדכי, בכ"י: 'פי' ריב"א'. אבל כ ע"א ד"ה הוא גם בכ"י: ותיר' ריב"ם וכן כ"ג ע"א ד"ה והא אחזיקו ושם ע"ב ד"ה רוב (בכ"י אחר סיום דברי הריב"ם ממשיך: 'ור"י הק' לפי' דקאמר לקמן ש"מ מדר' חייא תלת ש"מ רוב וקרוב הלך אחר הרוב וש"מ איתי לדר' זירא ולפי' לא הוה הנך תרי אלא חדא דרוב וקרוב [הלך] אחר הרוב לא איצטר' לאשמועי' אלא בדלתות מדינה נעולות וע' הק' ריצב"א...), ומצאנו גם להיפך שבתוס' שלנו נ"ד ע"ב ד"ה אחזה נאמר: פריב"א דמסירה בעינן מיד ליד וכו' ובכ"י: פי' רבי' יצחק בר' מרדכי. ק"ח ע"א ד"ה ואחין בדפ': הק' ר"י ובכ"י: הקש' הרבי' יצחק בר' מרדכי. קי"ז ע"א ד"ה ומחזירין: 'ונראה לריב"א דגזרת הכתוב היא' ובכ"י:

הריצב"א, ר' אלחנן, ר' שמעון מיינבילא, ויותר מכולם רבנו שמשון³⁴. הד
המשא-והמתן שבינו ובין רבו הר"י עדיין עולה ובוקע מתוכן³⁴. תוספותיו
עובדו על-ידי ר' אליעזר כאן כמו במקרים אחרים. אבל לא כל מה שנמסר
בשם ר' שמשון במקורות אחרים נמצא בתוספות שלנו, אף יש שדברי הר"י
המובאים בתוספות שלנו הם בנוסח שונה מזה שניתן להם על-ידי ר' שמשון³⁵.
נראה אפוא, שעל-יד תוספות שגן השתמש ר' אליעזר גם בקובץ אחר של
תוספות תלמיד הר"י. הוא גם מסתמך על דברי מורו הר"ם, ר' משה מאיברא,

'ונראה לרבינו יצחק ב"ר מרדכי. דומני שדי בדוגמאות אלו כדי להכריע שלפנינו
שיבושי סופרים ואין בהם כדי לפגום בעדותו של ר' יצחק אור זרוע.

34 הריצב"א: ח ע"ב, י"ג ע"א, כ"ב ע"ב, כ"ג ע"ב, כ"ד ע"א, כ"ה ע"א, כ"ו ע"א;
ר' אלחנן: מ"ב ע"ב ד"ה שבח. ר' שמעון: קנ"ח ע"א ד"ה ובית הלל, לפנינו:
ר' שמשון, אבל כפי שהעיר י. נ. אפשטיין, שם, עמ' 198, הערה 9, הנכון כבדפוס
פיזרו, ובשמו המלא: ר' שמעון מיונביל; בתשו' מיימוניות משפטים סי' ה, בתשו'
בות ופסקים, מהד' א. קופפר, עמ' 222, וגם בפסקי תוס' סי' שמ"ד: ר' שמעון.
ר' שמשון: ב ע"א, י"ב ע"א, י"ג ע"ב, י"ז ע"א, כ"א ע"א, ע"ב, כ"ג ע"ב, כ"ד
ע"ב, כ"ז ע"א, (בכ"י בריט. מוז. בד"ה הכי גרס 'ורבי' שמשון מפרש... במקום
'ורבינו משולם' שבדפוס, אבל ד"ה אילן נמצא בכ"י: 'ונראה לריצב"א דאשמעי'
למידק... במקום 'ונראה לרשב"א' שבדפוס). כ"ז ע"ב, כ"ח ע"ב, ל ע"ב, ל"א
ע"א, ל"ב ע"ב, ל"ו ע"ב, ל"ח ע"א, מ"א ע"א, מ"ב ע"ב, מ"ו ע"א, מ"ז ע"ב, מ"ח
ע"א, ע"ב, נ"א ע"א, ע"ב, נ"ג ע"א, נ"ד ע"ב, נ"ט ע"ב, ס ע"ב, ס"ה ע"א, ס"ז
ע"ב, ע"ב ע"א, ע"ו ע"ב, ע"ט ע"ב, פ"א ע"א, ע"ב, פ"ו ע"ב, פ"ז ע"א, צ ע"ב,
צ"ה ע"א, ק"ב ע"א, ק"ח ע"א, ק"ט ע"א, קי"ב ע"א, קי"ד ע"ב, קי"ט ע"א, קל"ב ע"ב.
*34 פ"ז ע"א ד"ה הלוקח: 'וכן נראה לר"י ומייתי ראייה... ואין נראה לרשב"א ראייה
דהתם... והשיב לו ר"י... ולא תמיד הר"ש הוא רבנו שמשון. צ"ז ע"א ד"ה
אילימא: 'ודלא כפרש"י והר"ש... מפורש בכ"י בריט. מוז. והר"ר שמעי'.

35 השווה תוספות נ"א ע"ב ד"ה קבל ורא"ש פ"ג סי' נ"ה: 'והקשה רבינו שמשון...'.
בתוספות עירובין ס ע"ב ד"ה אין אלו אלא דברי נביאות 'אומר ר"י דבכ"מ שאומר
אין אלו אלא דברי נביאות הוי לשבה וכו' דהכי משמע בפ"ק דב"ב...'. אולם
ב"ב י"ב ע"א ד"ה אמר ר' יוסי אין אלו אלא דברי נביאות 'לא לשבח קאמר אלא
כלומר שאומר בלא טעם...'. ובתוספות עירובין הם דברי הר"י מתוספות שאנץ.
דברי ר' שמשון באו"ז סי' מ"ב וסי' קי"א אינם בתוספות ואף לא דברי ר' שמשון
שבסי' פ"ג, אף-על-פי שדברי הר"י שבאו"ז שם הובאו, עי' לעיל הערה 32. ר'
אייזיק שטיין בביאוריו לסמ"ג ש"א ע"א מקביל תוס' שגן לתוספות שלנו, ובגיליון
שבכ"י בריט. מוז. לדף צ"ו ע"ב נאמר: 'זה משיטת רבי' שמשון' ונמצאים שם
דיבורים כי פליגי דרמא, וביותר מכדי מידתו, והמתמד ונתן מים (צ"ז ע"א),
ראשון אסור, ובסוף: 'כל זה משיטת רבינו שמשון'. כך גם מסתברים ההבדלים
שבין תוס' ב"ק לתוס' ב"ב. ב"ק כ ע"ב בד"ה את נתפרשה המשנה ב"ב ד ע"ב
שלא כרש"י, אבל בב"ב אין כלום מכך. ועיין יד רמה ב"ב שם. והשוה ב"ב קל"ה
ע"א ד"ה אביי וד"ה המוציא עם תוס' ב"ק מ"ו ע"א ד"ה דאפילו, וראה לעיל עמ'
292, הע' 102*.

התוספות שלנו, זמן עריכתן ומקורותיהן

והתוספות הנזכרות במקום זה הן תוספות איברא. ונזכר בהן ר' מרדכי⁵⁵.*
ומה בדבר התוספות מדף קמ"ד ע"ב ? לדעת י. נ. אפשטיין, 'הן בוודאי תוספות אחרות'. כיוון שקטע המובא ב'אור זרוע' מה'תוספות שנכתבו לפני רבינו יצחק בר' שמואל זצ"ל נמצא בתוספות שלנו, הוא מחליט ש'התוספות של דפים אלו הן בוודאי אותן תוספות שנכתבו לפני רבינו יצחק בר' שמואל'³⁶. וכיוון שידוע, שר' אליעזר מוירונה כתב תוספות לבבא בתרא בפני רבו הר"י, קבע אפשטיין ש'התוספות לחלק האחרון של המסכת 'הן הן בוודאי תוספות רבי' אלעזר בר' שמואל מוירונא'. ברם ודאות זו מעוררת ספקות רבים. אין לנו כל ראיה, שה'תוספות שנכתבו לפני ר' יצחק בר' שמואל הן תוספות ר' אלעזר מוירונה. ההקבלה לדבריו נמצאת דווקא בתוספות בפרק הרביעי, והיו אמנם חוקרים שסברו על יסוד זה, כי כל תוספות בבא בתרא הן תוספותיו. ביטולה של דעה זו מוכח לאור מה שהעלינו עד כה³⁷. ר' אלעזר מוירונה כותב בעצמו: 'וקיבלתי ממורי ר' יצחק וכן פיר' מפיו בפ' המוכר את הבית, וייתכן שר' אליעזר מטוך לקח במקרה זה את הדברים מתוספותיו, אבל ייתכן גם כן שהעתיקם מדבריו של אחד מתלמידי הר"י האחרים, שאף הם קיבלו ממורם ופירשו מפיו³⁷.* ליחסן של התוספות מדף קמ"ד לר' אלעזר מוירונה חסרה אף 'ראיה' מעין זו. ברם ברור שתוספות אלו נעתקו מתוך קובץ, שחלקו של הר"י בו היה רב ביותר. דבר זה מתגלה ביתר שאת מתוך השוואת התוס' שבדפוסים עם כתב-היד הנ"ל שבבריטיש מוזיאום. מספר הדיבורים שבכ"י החתומים 'מ"ר' גדול בהרבה מאשר בתוספות שבדפוס. יתרה מזו, כל מקום שבו נמצא בתוס' שלנו 'ואומר ר"י...'. 'קשה לר"י...'. 'ונראה לר"י' וכדומה, כתוב בכת"י: ר' = רבי, לר' = לרבי. במקומות שבדפוס משמשים בזה אחר זה 'וקשה לר"י...'. 'ונר' לר', 'הרי שבכ"י נמצא דרך-קבע ר' במקום ר"י³⁸. הרב הוא הר"י. ישנם גם דיבורים, שבהם³⁵* י"ט ע"א ד"ה משום: 'והר' מרדכי הביא ראיה מירושלמי' וכ"ה בכ"י בריט. מוז. ור' לעיל, עמ' 636, הע' 60.
36 או"ז ב"ב סי' קצ"ט ותוספות קנ"ד ע"ב ד"ה זווי, אפשטיין תרביץ, ש"ב, עמ' 198—199.
37 הראשון שהעלה השערה זו היה הרב המבי"ט שו"ת ח"א סי' קפ"ז, והחזיק בה דמביצר בהגהותיו לראבי"ה ע"א ע"ב.
37* עי' רוקח סי' שע"ז, והשווה תוספות ס"ו ע"א ד"ה מכלל.
38 החתימה 'מ"ר' נוספה בכ"י קמ"ד ע"א סד"ה הכל, קמ"ה ע"ב ד"ה ואין השבועות, קמ"ו ע"ב ד"ה נכנס, קמ"ט ע"א ד"ה מגמרי ושם ד"ה קא, ק"נ ע"ב ד"ה מטלטלין, קנ"א ע"ב ד"ה תנו, קנ"ג ע"ב ד"ה רבי נתן ושם ד"ה בימות, קנ"ד ע"א — כל הדיבורים שם חתומים מ"ר וכן קנ"ו ע"ב. החלפת ר"י בר' נמצאת בכל דיבור, ואביא רק מקצת דוגמאות. קמ"ז ע"ב ד"ה המוכר, בדפוס: 'ואור"י א"צ להחזיר אלא מעות...'. וא"ת מכל מקום הפסידתם הרבה...'. ואומר רבי...'. עוד קשה לי...'. ואומר ר"י...'. ומיהו קשה לי...'. ואומר ר"י...'. לפי מה שפי' הר"י.

הרב — הר"י הוא המדבר והמציע את הדברים בגוף ראשון³⁸. מכתב-היד אנו למדים, שהעורך השתמש בשני קבצים של תוספות הר"י. דיבורים לא מעטים קודם להם הציון 'ת"א' = 'תוספות אחרות' ובסופם נאמר 'עכ"ת' = 'עד כאן תוספת', או 'עכ"ת לר' = 'עד כאן תוספת לרבי'³⁹, ואמנם גם תוספות אלו הן מבית-מדרשו של הר"י. העורך שאף להשלים את הקובץ העיקרי בדברים שנמצאו בקובץ אחר, וכבר שמענו שתוספות תלמיד אחד של הר"י כלל תורת רבו שלא היתה ידועה לתלמיד אחר שקדם לו. ואמנם יש גם דברים ש'רבותינו כתבו בתוס' של ר"י ואינם בתוספות אחרי דף קמ"ד³⁹. החכמים הנזכרים בחלק הראשון של התוספות נזכרים כמעט כולם גם בחלק האחרון⁴⁰, אלא שבחלק זה השתמש הר"י בתוספות דודו ומורו ר' יצחק בר' מאיר⁴⁰, וכן מורגשת ביתר שאת

בכ"י תמיד 'ר' = רבי', ולפנינו משא-ומתן בין התלמיד הכותב לבין רבו הר"י. ויש שבכ"י נמצא 'ר' יעקב' במקום 'ר"י' ואחר-כך 'ר' במקום ר"י. קמ"ט ע"א ד"ה דקא מגמרי בכ"י: 'ורבי' יעקב תירץ... ואין נראה לר'... ועוד אומר ר'... קנ"ח ע"א ד"ה וב"ה אומרים בכ"י: 'קשיא לרבי' יעקב... ותירץ... ומיהו קשה לר' אלחנן... ועוד קשה לו... ור' תירץ... קס"ו ע"א ד"ה אמר, חתום: 'לשון ר'... שם ד"ה לפי הספרים, הדבור מסתיים במלים 'אע"פ ששניהם דבוקים' וחתום: 'מכת' ר' = 'מכתיבת רבי'.

³⁸ קנ"ב ע"א ד"ה מתנת, בכ"י: שנראה לפרש, וכן קנ"ד ע"א ד"ה אמר רבא, קס"ד ע"א ד"ה גופא בדפ': 'מיהו קשה לרבי לדברי ריב"ם... והשתא מיתרצא שפיר מה שהקשה ר"י על פי' ריב"ם... בכ"י: 'מיהא ק"ל (= קשה לי) לדברי ריב"ם... והשתא מיתרצא שפיר מה שהקשייתי על פי' ריב"ם...'

³⁹ התופעו: מתחילה בדף ק"ס, ונראה שרק בשעה שעסק בחלק זה הגיע לידי העורך הקובץ הנוסף. ק"ס ע"ב ד"ה ואם 'ת"א' לפני 'וכן יש להקשות' ובסוף אחרי ודוחק: 'ע"כ = עד כאן', קס"א ע"א ד"ה דכתב הציון 'ת"א' לפני 'וזה לשון הריב"א' ובסוף הדבור: 'עכ"ת לר'... קס"א ע"ב ד"ה דלא, 'ת"א' לפני 'ויש שנותנין טעם אחר', בסוף הדיבור: 'עכ"ת'. שם ד"ה אמר, לפני 'ואפי' לספרים שלנו' — 'ת"א' ובסוף: 'עכ"ת'. קס"ב ע"א ד"ה לפי, 'ת"א' לפני 'מ"מ נהי שאנו למדין... ובסופו: 'עכ"ת'. שם ע"ב ד"ה שהרי, 'ת"א' לפני 'אי נמי' ובסוף: 'עכ"ת'. קס"ג ע"א ד"ה שיטה, לפני 'ויש מפרשים' 'ת"א' ובסוף הדיבור: 'עכ"ת'. קס"ו ע"ב ד"ה א"כ, לפני פירש ר"י (בכ"י: ר') 'ת"א'. קס"ט ע"ב ד"ה בעלמא בתחלת הדבור: 'ת"א' ואחר 'שמא יפסיד האחר לאחר זמן': 'עכ"ת' וכדברי המהרש"א שהיו לו תוספות ישנים שדומות היו לתוספות כתב-יד בריט. מוז. ר' להלן, הע' ⁴² *39 שו"ת מהר"ח או"ז סי' קכ"א.

⁴⁰ עי' ברשימה אצל אפשטיין, עמ' 202, ועי' לעיל, הערה 34.

⁴⁰ קמ"ט ע"א ד"ה מגמרי, ד"ה דקא, קנ"ב ע"א ד"ה מתנת, שם ע"ב ד"ה כתב, קנ"ג ע"ב ד"ה השתא, קנ"ו ע"ב ד"ה רבי, קנ"ט ע"א ד"ה ולימרו. קנ"ד ע"ב ד"ה בחזקת נמצאת בכ"י ההתימה: מ"ר יצחק בן רבי מאיר. ונראה שזה לשון הר"י שהעתיק את לשון מורו ודודו, ראה לעיל, עמ' 229. קנ"ה ע"א ד"ה מתיב נזכר ריב"ם והוא כנ' ר' יצחק בר' מאיר ולא ר' יצחק בר' מרדכי כי בכ"י כתוב כאן 'והר' יעקב בר' מאיר'.

התוספות שלנו, זמן עריכתן ומקורותיהן

בחלק זה של התוספות זיקתו של הר"י לבית-מדרשו של ר"ת ומסורותיו⁴¹. אגב, ברוב המקומות בכ"י נזכר ר"ת בשמו ר' יעקב. אין בידינו לקבוע את זהותו של תלמיד הר"י, שבקובץ שלו השתמש העורך, ר' אליעזר מטוך. רק ברור שלא היו בידי תוספות ר' שמשון משנץ לחלק זה של המסכת, כשם שלא היו לפני ר' יצחק אור זרוע בדור שלפניו, אף-על-פי שבחלק הראשון של פסקיו לבבא בתרא אף הוא, כמו עורך התוספות שלנו, הירבה להביא את דברי ר' שמשון. בנוסף לראיות מתוך מקורות שמחוץ לתוספות⁴² מצאנו גם הוכחה ברורה לגאמר, בתוספות עצמן. בדף קנ"ח ע"א בסוף ד"ה וב"ה אומרים, החתום במ"ר, נוסף: 'ובשם הר"ר שמשון מ"כ שמעתי דלא שייך הכא טעמא... ואין נראה לר"י (בכ"י: לר') כי למה אין לחוש...'. דברי ר' שמשון נזכרו על-פי השמועה והובאו יחד עם דחיית רבו הר"י. למרות השוני שבמקורות, הרי אחדותן של תוספות בבא בתרא מוכחת על-ידי הרמיזות בחלק האחרון למקומות אחרים שלפני דף קמ"ד והמתאימים לתוספות שלנו שם⁴³. מעטות הן ההוספות מדור שלאחר תלמידי הר"י, אבל במידה שישנן הרי הן כמו בפרקים הקודמים משל ר' משה מאיורא⁴⁴. ראינו שבמסכתות שונות השתמש ר' אליעזר במקורות

41 ר' לעיל, הע' 38, ור' קס"ב ע"א ד"ה לפי 'וזה שאל ר"י לר"ת... ולאחר פטירתו של ר"ת מצא ר"י בה"ג שהיה לר"ת...'. בכה"י הג"ל בכל פעם: 'ר' = רבי'. קס"ב ע"ב ד"ה פחות: 'ונראה לר"מ ולר"ת דמן הצד מיירי', בכ"י: 'ונראה לר' מ' בהר"ת דמן הצד מיירי וצ"ע הגה', ושם הכוונה לר' משה בן ר"ת, ר' לעיל, עמ' 61.

41* המובא בפי' המיוחס לר"ש משנץ לספרא תוריע פרק ג' מיסוד רבינו יצחק בר' שמואל' מתאים בתוכנו אבל לא בלשונו לתוספות ב"ב קס"ו ע"א ד"ה נכנס וע"ב ד"ה רבעתים, אבל נמצא בדיוק ברא"ש שבשיטה מקובצת שם, שהשתמש בתוספות שנץ, ובתוספות מנחות ק"ז ע"ב ד"ה כבש, שהן תוספות שנץ.

42 אפשטיין שם, עמ' 198, כותב שאינם מתאימים, אולם הוא עצמו מונה שם בהערה 8, אחד-עשר מקומות שבהם נמצא הנרמז אליו, אלא שלדעתו מכריע מה שאינו במקום המצויין, אבל לדעתי אין אלא מקום אחד. ק"נ ע"א ד"ה עבדא 'כדפירשנו לעיל בפרק המוכר את הבית על הך מלתא' צ"ל כמו בדפוס פיזרו: כדפי' (אפשטיין רמז לד"פ ובדרך-כלל הוא מבכר את נוסחתו), והעניין נמצא ברשב"ם ס"ח ע"א, נשאר רק קמ"ח ע"א ד"ה שכיב מרע, שבו נאמר 'פי' לעיל בפרק המוכר את הספינה', וזה ישנו בתוספות שלנו ע"ז ע"ב ד"ה רב פפא ורק ההמשך 'וגם שאין נראה פירוש רש"י שפי' בכתובות... וגם אין נראה עוד לפרש כפי' הר' חיים דליתא בבריא... כל זה פירשנו לעיל בפרק המוכר את הספינה' וזה אינו שם בדף ע"ז, אולם יכול גם להיות ש'פירשנו' האחרון נכפל על ידי המעתיק מהראשון.

42* קס"ד ע"א בסד"ה גופא, נמצאת בכ"י הגהה ממר"ם. קס"ט ע"ב סד"ה בעלמא בכ"י: 'ותימ' לחרמ"ש (לחכם ר' משה שיחיה) ולכתוב בו מזימנא דא ולהלן ושם אנו גוזרין. קע"ב ע"ב ד"ה ואלא בכ"י כמו שהביא המהרש"א מתוס' ישנים אלא שבמקום 'ע"כ מהרא"ש' נמצא בכ"י 'ע"כ החרמ"ש', והמהרש"א העיר בדף קס"ט ע"ב: 'והמהרש"ל שהגיה לא ראה ת"י', ור' לעיל, הע' 39.

שונים, פעם עיבד בעיקר את תוספותיו של ר' שמשון ופעם אחרת הניח ליסוד את תוספות ר' יהודה. וגם במסכת אחת שאב לפרקים מקבצים שונים, ויש שבחלק אחד עשה לעיקר קובץ אחד, ובחלק האחרון הניח ליסוד קובץ אחר, אם משום שהקובץ הראשון לא היה לפניו בשלימותו, ואם משום שמצא אותו לקוי. ויש שהשתמש באותו קובץ, אלא שעיבדו בחלקו האחרון של המסכת עריכה רופפת ראשונה כמו במסכת שבת, וכשם שמצאנו עריכה מסוג זה במסכתות שלמות. על כל פנים, אין לקבל את הסברה שבארבע מסכתות⁴³ הגיעו תוספות טוך רק עד לפרקים האחרונים, ובשלוש מהן מצאו המדפיסים או המעתיקים תוספות עתיקות מתלמידיו של הר"י והשלימו בהן את החסר.

עבודה זרה

ניתוחן של תוספות אלו מאלף ביותר לדרך גידולן והתהוותן של התוספות בכלל. מורו של העורך הוא ר' פרץ מקורביל⁴⁴, והוא גם האחרון מבעלי-התוספות הנזכר בשמו. אבל במקום אחד אנו קוראים: 'וכן פירשתי בסדר ביעור חמץ בקרובץ שבת הגדול' שיסד רבינו יוסף טוב עלם'. המובא בתוספות נמצא בפירושה של הקרובה 'אלקי הרוחות לכל בשר' לר' שמואל מפליין, ואם כן אין אפוא כל ספק לגבי זהותו של הכותב⁴⁵. המורה ר' מנחם והמורה החסיד בתוספות אינו אלא ר' מנחם החסיד מדרוש^{46*}, מורו המובהק של ר' שמואל. העורך העתיק אפוא את תוספות ר' שמואל בלשונן. ר' שמואל השתמש בתוספות רבו ר' יהודה שירליאון⁴⁶, והלה כבר פירש על-פי המשא-

43 אפשטיין, תרביץ ש"ח, עמ' 369—370.

44 ס"ז ע"ב ד"ה ואידך.

45 עי' תוספות ע"ז ע"ד ע"ב ד"ה דרש ופירוש ר' שמואל באו"ז ח"ב נ"ח ע"ג. על ר' שמואל עי' לעיל, עמ' 461.

46* גראה שבתוס' ע"ג ע"א ד"ה איכא, צ"ל: 'ופי' ר"מ (= ר' מנחם) במקום 'ופי' ר"ח. וכן הוא בחידושי תלמיד ר' יונה לעבודה זרה עמ' 145 ובגליון כ"י ספרדי. מהד' ש. אברמסון, עמ' 228.

46 ח ע"ב ד"ה אלא: ומורי הר' מנחם אמר לנו בשם ר' יהונתן וכו'. י"ב ע"א ד"ה כל מקום 'כך קבלתי בשבת מפי מורי החסיד ובתוספת רבנו יהודה מצאתי' ועי' כ ע"ב ד"ה ענוה, כ"א ע"ב ד"ה מאי טעמא, כ"ב ע"א ד"ה לא: 'העתק לשון רבנו יהודה', ל"ט ע"א ד"ה אמר רב 'והר"ר אפרים בר דוד היה אומר הטעם... ואין נראה לרבי יהודה...'. ר' אפרים זה אינו ידוע לי ממקום אחר, המובא בשמו מתאים לדברי הראב"ד בפי' לע"ז, ושם צ"ל: ר' אברהם בר' דוד. ברם ר' אברהם בר' דוד — בתוס' ל"ח-ע"א ד"ה אלא, אינו אלא טעות. בתוס' הר"ש לע"ז, עמ' קכ"ח רק: ר' אברהם וכו' בפסקי תוספות סי' ע"ח. ובמרדכי ע"ז סי' תת"ל מפורש: ר' אברהם דאירליינש (ר' עליו עמ' 140). ברם בתוס' ר"י מבירינא (ר' לעיל, עמ' 330), עמ' קנ"ג, נאמר: 'אמר לנו רבינו כי הרב רבינו אברהם בן הרב

התוספות שלנו, זמן עריכתן ומקורותיהן

והמתן בבית מדרשו של רבו הר"י, וכן הוא משתמש בדברי בנו, ר' אלחנן⁴⁷. תוספות ר' אלחנן הן גם המקור העיקרי של התוספות שלנו, ועל כך מורה שמו המופיע פעמים רבות⁴⁸. אבל אין לקבוע אם העורך השתמש בהן במקורן, או שאב מכלי שני, תוספות ר' יהודה, או מכלי שלישי — תוספות ר' שמואל מפלייזא. ייתכן שגם ההבאות מחיבוריהם של ר' ברוך בר' יצחק, של ר' יצחק אור זרוע ושל ר' משה מקוצי, שהיה דודו של העורך, היו כבר בתוספותיו של ר' שמואל, שהיה חברם של שני החכמים האחרונים⁴⁹. לעומת זאת נוספו כאן פירושי ר' יקר מקינון, ר' שמואל מאיברא ושל אחיו ר' משה, בבית-מדרשו של ר' פרץ⁵⁰, שממנו יצאה כנראה עוד מהדורה אחרת של תוספות לעבודה זרה, שכן מצאנו בספרי הפוסקים הבאות מתוספות רבנו פרץ שאינן מתאימות לתוספות שלנו⁵¹. מקום רב — בעיקר בפרק האחרון — תופסים בירורי הלכות איסור והיתר, והעורך הרבה להביא לא רק מתוספות קודמיו אלא גם מספרי הפוסקים. כנראה, הרגיש שלפעמים הגדיש את הסאה וכך הוא מעיר פעם בנימה של הומור ובחרוזים בסופו של דיבור ארוך: 'ופירשתי בפרק גיד הנשה אבל לא יכולתי להאריך כי נראה בעיני שהוא גדול ביותר ולכך הוצרכתי לבתר אכן יסייעני מלכא דעלמא לכתוב קדירה בת יומא ויהיה לנו כחומה'^{51*}. תוספות עבודה זרה

רבינו יהודה בהר"ר יום טוב מנחתו כבוד היה מתיר וכו' . חכם בשם ר' אברהם בר' יהודה, שבשמו היה מוסר הר"י, לא מצאנו ונ"ל שיש שם השמטה מן הדומין וצריך אולי לומר: כי הרב רבינו אברהם בן הרב [רבנו יוסף ו] הרב רבינו יהודה בהר"ר יום טוב וכו' , על כל פנים אין זה הראב"ד הנזכר כאן. נ"ה ע"ב ד"ה א"ר הונא, נ"ט ע"א ד"ה בצר: 'לשון ר' יהודה'. 47 ע"י לעיל, עמ' 330.

48 ה ע"א, ז ע"ב, י"א ע"ב, י"ג ע"א, י"ד ע"ב, ט"ו ע"ב, י"ח ע"א, שם ע"ב, י"ט ע"ב, כ ע"ב, כ"א ע"ב, כ"ב ע"א, ל"ה ע"א, מ"ג ע"ב, מ"ד ע"ב, נ"ה ע"א, נ"ז ע"א, נ"ט ע"א, ע ע"ב.

49 י"ג ע"א ד"ה קל וחומר, י"ד ע"ב ד"ה חצב, ל"א ע"ב ד"ה השולח: 'פרש רבנו ברוך וזה לשונו... וכתב הר' משה מקוצי בספרו...'. ל"ג ע"ב ד"ה קינסא (ל"ו ע"ב ד"ה משום: הרב רבי משה מפושטויש הוא כמובן ר' משה מפונטייזא). נ"ח ע"ב 'כתב הר"י א"ז...'. נ"ט ע"ב ד"ה אמר רב פפא, ס ע"ב ד"ה כל, ס"ט ע"ב ד"ה מאי: 'בסגנון זה פי' רבינו ברוך, ע"ו ע"א ד"ה בת יומא: 'והר' ברוך כתב בספר התרומה'. אולם הכותב: 'ומורי דודי הרב ר' משה מקיצי כתב בספר המצות, נ"ד ע"א ד"ה הא, אינו אלא העורך.

50 ס"ז ע"ב ד"ה ואידך: '... כך דקדק הר"ר שמואל מאיוורא והר"ר יקר מקינו דוחה... ומורי הר"ר פרץ מקיים פירוש הר"ר שמואל ואומר דדיחוי הר"ר יקר אינו כלום...'. ל"ד ע"א ד"ה שאין: 'והר"ר משה פירש', ל"ט ע"א ד"ה אגב: 'ושמעתי בשם הר"ם'.

51 שו"ת מהרי"ק סי' ל"ב ותוספות נ"ה ע"ב ד"ה אמר רב הונא, מרדכי רמז תתל"ט ותוספות מ"ג ע"ב ד"ה שאני, וכ"י מונטפיורי 67, קטלוג הירשפלד, עמ' 15, מכיל מהדורה שונה כזו. *51 ס"ז ע"ב ד"ה א"ר יוחנן.

שבידינו נערכו בסוף המאה הי"ג. ר' אלחנן כתב את תוספותיו סמוך לשנת 1182, היינו יותר ממאה שנה לפני זמנו של העורך, והוא ייסד את דבריו על פירושי אביו הר"י, רבנו תם והרשב"ם, מראשית המאה הי"ב.⁵²

התוספות הן אפוא תוצאה של עיבוד ועריכה בתהליך ממושך, שנמשך קרוב למאתיים שנה. תהליך זה לא נסתיים לחלוטין, כי לא רק התלמידים של רבנו פרץ, אלא גם מעתיקי כתבי-היד גרעו והוסיפו כאן וכאן, ולעתים לא תיקנו אלא גם שיבשו, וכבר כתב הרמ"א: 'כי התו' במס' ע"ז הם מוטעים ומשובשים ואין לי ספרים מדוייקים להגיה בהם'.⁵³ מצאתי גם הבדלים ניכרים בין התוספות שבדפוס פיזארו 1514 לבין התוספות שבדפוסים אחרים. בדפוס פיזארו חסרה שורה שלמה של דיבורים⁵⁴, ודיבורים אחרים לקויים בחסר, ובפרט בסיומיהם.⁵⁵

52 עי' לעיל, עמ' 55. בתוספות ע"ז מוצאים שימוש במהדורות אחדות של פרש"י למסכת (ר' להלן, עמ' 690, הע' 4), אבל גם במקומות שהדבר לא צויין במפורש ישנן סטיות, ויש שייחסו את פירושי הרשב"ם לרש"י. בדף ע"א ע"א ד"ה הא, נאמר: 'פי' רש"י משום רבינו יחיאל וכו' ' ולא זו בלבד שהלשון שונה מרש"י שלפנינו, אלא לא מצאנו בין החכמים שרש"י מזכירם את השם ר' יחיאל. ושם צ"ל במקום רש"י: רשב"ם, והכונה לר' יחיאל בן ר' מתתיה, ראה לעיל עמ' 46. ואגב, מה שמובא בהמשך בלשון 'ונ"ל' נמצא בתוס' ר' יהודה שירליאון, עמ' של"ז, כפירוש ר"ת וכעין זה בס' הישר סי' תרצ"ו. 53 שו"ת רמ"א סי' קי"ג.

54 ט"ו ע"ב ד"ה רהיט, ט"ז ע"א ד"ה אלמא, ד"ה ואלא, י"ז ע"ב ד"ה אתיא, כ ע"ב ד"ה בהמה, כ"ד ע"א ד"ה וניחוש, ל"ח ע"ב ד"ה אי משום, ל"ט ע"א ד"ה התם, מ"ז ע"א ד"ה מי, מ"ט ע"א ד"ה שאם, נ"ב ע"ב ד"ה כיון, נ"ו ע"א ד"ה תרצה, ס ע"ב ד"ה אי איכא, ס"א ע"א ד"ה והאיכא, ד"ה וחלון, ד"ה עד שיהא, ס"ז ע"א ד"ה וקוראין, ס"ח ע"ב ד"ה ת"ש, ד"ה לרבי, ע ע"א ד"ה שמע, ד"ה פתחו, ע"ב ד"ה אימר, ע"ג ע"ב ד"ה שני, ע"ד ע"ב ד"ה דהוה; לדפים ע"ה ע"ב, ע"ו ע"ב אין בכלל תוספות. בטופס של ספריית הקהילה היהודית בקארלסרוה, שבו השתמשתי בשנת 1934 ושעבר אחר-כך לספריית הסמינר בברסלוי, נוספו ההשמטות בכתב-יד על הגליונות.

55 ט"ו ע"ב ד"ה לנכרי מסתיים ב'לידי תקלה על ידינו. הר"ר אלחנן. ט"ז ע"ב ד"ה דימוס חסר מ'ושמעת', י"ז ע"א ד"ה עד חסר מ'א"נ שר... , כ"א ע"א ד"ה אלפני כנ"ל, כ"ב ע"ב ד"ה ורמינהו חסר מ'ועי"ל דידע שפיר... , עד 'וא"ת כיון... , כ"ג ע"ב ד"ה ש"מ חסר מ'דתנן', כ"ו ע"ב ד"ה אני חסר מ'ואפילו להעלותו עד 'אבל מסור מיגרע גרע', כ"ז ע"ב ד"ה יכול חסר מ'ואם רצה', ל"ד ע"א ד"ה שאין מ'והר"ר משה פירש', ל"ה ע"ב ד"ה מכלל מ'ומי שנוהר', ל"ט ע"א ד"ה וסמניך מ'התם', מ"ג ע"ב ד"ה אמרו חסרות המלים: 'אי נמי רבנן דהתם היינו ר' יוסי דהכא', מ"ד ע"א ד"ה נחל חסר מ'א"נ', נ ע"ב ד"ה ומשקין מ'ועי"ל', נ"ג ע"א ד"ה או מ'ולא קשיא', נ"ה ע"א ד"ה והשאר מ'והא דאמרינן בפ"ב', נ"ו ע"ב ד"ה גרגותני מ'מעשה בא', נ"ז ע"א ד"ה ה"ג מ'אבל אם', ס ע"ב ד"ה מעשה מ'ורבי' שמואל או', עד 'וטוב שישים', ס"ה ע"ב ד"ה רבי מ'וא"נ מיירי', ס"ו ע"א ד"ה תבלין מ'וכן משמע בירושלמי', ס"ו ע"ב ד"ה רבא מ'והשתא הוי טובא' עד 'ולעניין ריחא', ע"א ע"ב ד"ה שקילו מ'א"נ'.

התוספות שלנו, זמן עריכתן ומקורותיהן

ולעומת זאת אין כמעט שום הוספות בדפוס פיזארו, ובמידה שישנן, אינן אלא העתקות מדברי רש"י. העתקות כאלה מצויות היו בכתבי-יד, שכן נהגו ללמוד את התוספות בלי רש"י⁵⁶. ההבדלים בחומר המשותף מעטים הם וקלים ורובם טעות-סופר. רק במקום אחד מצאתי סטייה של ממש:

דפוס פיזארו ס"ג ע"א ד"ה כגון	דפוסים אחרים שם
דקאי בחצרה, ואע"ג דאיכא לפלוגי בטלה זה בין קאי בחצרה ללא קאי בחצרה, מ"מ ניחא ליה לאוקומי הא דתניא מותר בטלה סתם, דרבנן קמ"ל, דאפילו בעומד בחצרה (לא בטלה) לא אסרה תורה אתנן שאינו מוברר בשעה שנתנו לה, אע"ג דקיימ' טובא טלאים בחצרה שהן שלו, אפי' הכי מותר דלא חל עליה אתנן הואיל ויכול לדחותה לטלה מן השוק שלא נולד עדיין.	כגון דקאי בחצרה. וא"ת לישני תר- ויהו בטלה זה הא דקאי בחצרה והא דלא קאי בחצרה וי"ל דניחא ליה לאו- קמא בטלה סתם אפי' קאי בחצרה עם טלאים אחרים שלו אע"פ שאינו יכול לדחות לטלה מן השוק אפ"ה אין שם אתנן חל אפי' למאן דאית ליה ברירה. אלא המבורר בשעת ביאה.

ברור אפוא, שלפני מדפיסי פיזארו היה כתב-יד שונה מזה שהיה לפני בומברג.

סנהדרין

תוספות סנהדרין שייכות לבית-מדרשו של רבנו פרץ, הוא רבו של העורך⁵⁷. אבל בניגוד לתוספות עבודה זרה התבססו תוספות סנהדרין — המסתמכות גם הן על מה ש'פירשו בתוספות'⁵⁷ — על תוספות שנץ, שכן אנו מוצאים סתמי תוספות שלנו מיוחסים במקורות אחרים לר' שמשון משנץ⁵⁸. ודאי שתוספותיו הכילו לא רק את דברי הריב"א⁵⁹, אלא גם מה שמובא בתוספות שלנו בשם

56 מ"ה ע"א ד"ה אמר רבי עקיבא נמצא פי' רש"י ובסוף הדבור 'לשון רש"י' ואותו דבר מ"ה ע"ב ד"ה הנח, נ"ח ע"א ד"ה איקלע. ור' לעיל עמ' 633.

57 ח ע"א ד"ה מוציאין 'עוד שמעתי מהר"ף', כ"ח ע"א ד"ה כיון 'והקשה הר"ר יוסף אחי הר"ף להר"ף', ע"י לעיל, עמ' 576, ונראה שגם י"ח ע"ב ד"ה והא, צ"ל: 'מהר"ף' במקום 'מהר"ן'. ועיין לעיל עמ' 579. *57 י"ח ע"ב ד"ה שתא.

58 ו ע"ב ד"ה לא תכניס ואו"ז סנהדרין סי' ד, כ"ד ע"א ד"ה אמר ומרדכי סנהדרין תרפ"ו, ל"ה ע"א ד"ה אשרי ושו"ת מיימ' משפטים ג"ז, סתם תוספות ב'מנחת יהודה' כ"י ע"ז ע"א נמצא בדף י"ח ע"א ד"ה נמצאו, אלא שלפנינו הוספה שאינה שם, וי"מ' שבתוספות הוא 'פי' הריב"א' ב'מנחת יהודה'. ולא תמיד הביאו את דבריו, בתוס' סוכה י"ב ע"ב ד"ה מהו דתימא (ר' לעיל, עמ' 612) נאמר: 'ובסנהדרין הארכת' וכבר העיר הגרי"ב בגליון: 'לפנינו בסנהדרין לא נמצא בתוס' אריכות וקיצור וכו'.

59 או"ז שם: 'ופי' ריב"א ורבנו שמשון בר אברהם וצ"ל' רצונו לומר, שר' שמשון הביא אותו פירוש שהובא גם בשם הריב"א.

פרק שלושה-עשר

ר' יצחק בר' מרדכי ובשמים של חכמים אחרים מתלמידיו של רבנו תם⁶⁰. אבל ר' פרץ השתמש גם בקבצים אחרים, שכן מצאנו שסתם תוספות שלנו מתנגד לדעתו של ר' שמשון. הוא מזכיר במפורש את פרישת 'הרב מטרוייש', שאינו כנראה אלא ר' שלמה מדרויש⁶¹. לחוגו של רבנו פרץ שיך, כנראה, החכם ר' יעקב בר' יהוצדק^{61*}. אין אנו יודעים את שמותיהם של תלמידי ר' פרץ, שערכו את תוספות עבודה זרה ואת תוספות סנהדרין, אבל ברור שנערכו בו בזמן, אלא שר' פרץ שנה לתלמידיו קבצים שונים למסכתות השונות.

מכות

תוספות אלו נערכו עוד בחייו של רבנו פרץ. הוא נקרא בהן משי"ח, היינו 'מורי שיחיה', ובמקום כינוי זה החוזר פעמים אחדות⁶², מופיע בכתב-יד: 'מוהר"ף', כלומר 'מורי ורבי הרב פרץ'. התוספות שהעורך מסתמך עליהן הן כנראה תוס-

60 ע"י לעיל, עמ' 199, הערה 34, ב'ערוגת הבשם' ח"ב, עמ' 238, הערה 19, שיערתי, שתוספות סתם שם הן תוספות הריב"א, אולם יכול להיות שהן תוספות שאנץ, אמנם ר' חזקיה ממגדיבורג, הגה' הרא"ש סנהדרין פ"ג אות ב, כותב דור אחד אחרי בעל ערוגת הבשם 'מיהו ראיתי בשלהי פירקין בתוספות סנהדרין שלא היתה פרישת רבינו שמשון וז"ל עבד לזה לאיש מלוה, אפילו אם יפרע לו הוצאות וטרחו אע"פ כן לא ילך'.

61 תוספות כ"ט ע"ב ד"ה הודה בפני ב' וקנו מידו כותבין, 'ואע"ג דלא אמר כתבו משום דסתם קניין לכתיבה עומד כדפ"ה מיהו אם רצה לחזור חוזר כדאמר פרק המוכר את הספינה זכו בשדה זו לפלוני וכתבו את השטר, חוזר בשטר ואינו חוזר בשדה...'. ולעומת זאת באו"ז סנהדרין סי' נ"ב 'וכבר שאל המחבר (צ"ל: החבר) ר' שלמה את רבי' שמשון וצ"ל וזו התשובה שהשיב לו. ראובן שמכר קרקע לשמעון ונתקיים המכר בקניין בפני שנים אין צריך לומר כתובו וכותבין שלא ברשותו ואפילו מוחה אחרי כן לא חיישינן ליה... ולא דמי לההיא דפרק המוכר את הספינה דזכו בשדה זה לפלוני וכתבו לו את השטר דחוזר בשטר ואינו חוזר בשדה דהתם במתנה איירי...'. אמנם אפשר לומר שר' שמשון שינה את דעתו בתוספותיו או שהוא מביא את דעת השואל ר' שלמה, שאינו אלא בעל הפרישה הנזכרת בתוס' י"ח ע"א ד"ה כהן, ועי' בהגהת מהרש"א שם. לא עלה בידי לקבוע מיהו ה'נקדן' בתוס' כ ע"ב ד"ה מלך. על ר' יוסי הנקדן ראה מ"ש ערוגת הבושם, ח"א עמ' 281, הערה 4.

61* י"ט ע"א ד"ה היינו, ועי' להלן, עמ' 665, הערה 18. וראה בס' 'מושב זקנים' עה"ת עמ' קע"ב. ונזכר גם בתוס' חכמי אנגליה למסכת נדה עמ' 51.

62 ו' ע"ב, י"א ע"ב, י"ד ע"ב, ט"ו ע"ב, ט"ז ע"ב, י"ח ע"ב, י"ט ע"ב, בכ"י אוקספורד 428.

התוספות שלנו, זמן עריכתן ומקורותיהן

פות שנץ⁶³. לעומת זאת הוא מציין את תוספות איברא כ'שיטה'⁶⁴. סימני תוספות של תלמיד שנרשמו לפני הרב ניכרים יפה בתוספות שבידינו⁶⁵.

שבועות

התוספות לשבועות מראות דמיון רב לתוספות בבא מציעא. יש בהן דיבורים מקבילים, ובמקום שבתוספות נרמז לבבא מציעא, ונאמר: 'ושם מפורש יותר', נמצא העניין שם באמת באריכות⁶⁶. גם בתוספות שבועות מופיע 'מורי דודי הרב'^{66*}, ואין אפוא ספק שהעורך הוא ר' אליעזר מטוך. נראה שהיו לפניו תוספות רבינו אלחנן למסכת⁶⁷, והן שימשו יסוד לתוספותיו ולא תוספות שנץ^{67*}.

63 ט ע"א ד"ה אלמא, י"ז ע"ב ד"ה ודלמאי. ר' אברהם בר' יצחק בתוס' י"ח ע"ב ד"ה ומאן, אינו אלא טעות וצ"ל: ר' יצחק בר' אברהם, והעניין מובא בתוס' שנץ שבס' סם חיים בשם הריב"א.

64 כ ע"ב ד"ה לא צריכה 'כך פירש בשיטה', ועי' בתוספות שאנץ בסם חיים שם, אבל אין הן בשיטה כמו שסבר אפשטיין, תרביץ ש"ד, עמ' 183. ברם המובא במרדכי סנהדרין רמז תרצ"ה 'ומצאתי בתוספות רבנו משה במסכת מכות, שפירש ריב"א הרוג יציל לאו משום קירבה אלא משום שהוא טרפה' אינו לא בתוספות שלנו ולא בתוספות שנץ שנדפסו בספר 'סם חיים', עי' לעיל, עמ' 296.

65 על כך מורים הביטויים: 'כך הקשה משיח ותירץ וצ"ע' בסיומם של דיבורים אחדים, ט"ז ע"ב ד"ה מידי 'כך הקשה משי"ח ותירץ', ט"ז ע"א ד"ה או: 'כך נראה למשי"ח', י"ח ע"א ד"ה ולילקי. ר' מאיר מבורגוני, הנזכר בתוס' ד ע"א ד"ה לוקין, אינו ידוע ממקום אחר והכוונה כנראה ל Bourgoigne, ר' גרוס, עמ' 109.

66 עי' שבועות כ"א ע"א ד"ה חוץ והשוה ב"מ צ ע"ב ד"ה רבי יוחנן, והעניין חסר בסנהדרין ס"ה ע"א ד"ה הואיל.

66* שבועות מ"ו ע"ב ד"ה וספרא. ועי' ב"מ קט"ז ע"א ד"ה והא רבא. על סתירה בין תוס' שבועות לבין תוס' ב"ב העיר הב"ח בהגהתו לדף ל"ב ע"ב ד"ה איתא.

67 כ"ח ע"א ד"ה אמר: 'ושוב מצאתי בתוס' רבינו אלחנן'. אחרי המלים: 'ועל מה שפי' בקונטרס בין שאכל האיסור ראשון כתב (כן בכ"י וכצ"ל, ולא: כתוב) שלא היה יכול להבין בא בכ"י (ר' להלן, הע' 69): 'תי' וזהו לשונו מה שכת' בקו' קודם ואם באותה שעה של מעשה ראשון זכור את שבועתו קרינ' ביה האדם בשבועה וחלה עליו שבועה להתחייב קרבן על השוגג בין שאכל התנאי ראשון בין שאכל האיסור ראשון ובלבד שתהי' שגגה באכילת האיסור לא יכולתי להבין, שהרי הוא מפרש דאכל איסור ראשון לא יתחייב לעולם בין שוגג בין מזיד אע"פ שאכל אחר כך התנאי בשוגג, שכן פי' בהדיא אחר כן ואף כאן פי' ובלבד שתהא שגגה באכילת האסור, לכך נר' לפרש וחלה עליו שבועה להתחייב קרבן על השוגג כשאכל תנאי ראשון במזיד ושגג אח"כ באכילת האיסור. ע"כ לשון רבי' אלחנן. ע"כ ת' ג' (= עד כאן תוס' גיליון). בדף י"ג ע"א ד"ה לא קראו נמצא בכ"י במקום 'ונראה לר"ת...'. 'ונראה לרבינו אלחנן'.

67* ר' לעיל, עמ' 293. המובא בשם הרשב"א בתוס' שבת ע ע"ב ד"ה חזינן אינו בתוס' שבועות י"ט ע"ב ד"ה אמר, וסתם תוספות אלו הם דברי הר"י שגלקחו מתוס' ר' אלחנן. ועל הריצב"א בתוס' שלנו ר' לעיל, עמ' 270, הע' 41.

והוסיף עליהן מתוספות ר' משה מאיברא⁶⁸ ונזכר בהן ר' מרדכי⁶⁸. וגם הגל-יונות אינם חסרים בכתב-יד של התוספות שלנו. בכתב-יד מיכאל⁸³⁹ נמצאים גליונות בפנים, כשמעל לשורה נמצא בתחילת הדיבור הסימן גי' (= גיליון) ובסוף: ע"כ. לפעמים גם צויין מקור התוספת, כמו בדף ז ע"א ד"ה אחת, שבסופו נוסף: 'ובשם הר"ש מצאתי חילוק מה שחילק הכת' בין כלל ופרט וכלל לכלל ופרט המרוחקי וכו' ק'ר'ש', הוא הקדוש ר' שלמה מדרויש, הנזכר גם בתוס' שלנו (ר' לעיל, עמ' 339). עוד תוספות בשמו לדף י"ג ע"א בסוף ד"ה דאי וז"ל: 'והר"ר שלמה מדרויש תירץ דמודה ר' בכרת דליומיה מסברא, כדקאמר דאי לא תימ' הכי, ומיתורא דאך שמעינן דאפי' בשאר עבירות אינו מכפר על שאינו שבין, או בשלא התענה בו או לא קראו מקרא קודש ועשה מלאכה (וה"ה) דקתני ת"ל יום הכפורים מ"מ, מיירי בשוגג, וה"ה דהוה מצי למימ' הא והא ר' יהודה אלא דניחא ליה למימר רבותא דאתיא כרבי'.

ראוי עוד לציין, שבתוספות שבועות נזכר ספר הרוקח של ר' אלעזר מוור-מייזא⁷⁰. הרשב"א והריטב"א השתמשו בחידושיהם בתוספות שונות משלנו⁷⁰.

הוריות

הקטע של התוספות לשמונת דפים של מסכת זו, שנדפס בראשונה עם הגמרא בדפוס פראנקפורט דמיין תע"ט⁷¹, הוא ממקור אשכנזי, ונוסד בעיקרו על פירושו

ה ע"ב ד"ה אי: והר"ר משה מאיברא פירש, ל"ה ע"א ד"ה או וד"ה באלף: מתוס' הר' משה, בכ"י הואטיקנה 168 המכיל תוס' שלנו לשבועות נאמר גם בדף י"ג ע"ב ד"ה וכפר: תירוצו זה משום הר' משה. ובכ"י מיכאל 839 שם: תירוצו זה מתוס' הר' משה. בכ"י זה כ ע"ב בסוף ד"ה אלא: הר"ר משה מאיברא. ובתוס' הרא"ש לשבועות י"ב ע"ב ד"ה ואין: 'הקשה הר' משה מאיברא, וקושיא זאת נמצאת סתם בתוס' שלנו שם ד"ה הא.

*68 י"א ע"ב ד"ה משום ור' לעיל, עמ' 296 הע' 113, ולעיל, עמ' 650, הע' 35.

69 קטלוג נויבויער 428 בעקבות גרוס, REJ כ"ז, עמ' 55, מדובר על תוס' שנץ, אבל אין אלה אלא תוס' שלנו (ר' הע' 67 והע' 68). בסוף כ"י נמצא קולופון שלפיו נכתב על-ידי הסופר אריה בכ"ח ניסן בשנת ה' צ"ז ליצירה (1337), ולפי הרשימה שבראשו רכש אותו 'אליאו דלמדיגו... ע"י ר' אהרן בר' יעקב צרפתי סרסור... בו' לחדש טבת שנת ה'ק'ד'ש' ליצירה' (1644). גליונות נמצאים גם בכ"י של ספריית בית המדרש לרבנים בניו-יורק, שצילומים ממנו הואיל לשלוח לי בשעתו אלכסנדר מארכס ז"ל. וגם בקטעים של תוס' שבועות לדפים כ"ז—ל"ד, שהוצאו מתוך כריכת ספר לאטיני שבספריית קלגפורט Pap. MS. 151, בדף כ"ח ע"א נמצא הגליון שהעתקתי לעיל, הע' 67.

70 מ"ו ע"א ד"ה עבד.

*70 ראה חידושי הרשב"א לשבועות, מהד' א. סופר, תשכ"ה, מבוא, עמ' 9, ובחידושי הריטב"א ל' ע"ב, ל"א ע"א.

71 ע"י רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד, מהדורת הברמן, עמ' קי"א הערה 4.

התוספות שלנו, זמן עריכתן ומקורותיהן

של ר' שמחה משפירא, שהשתמש בדברי רבו ר' יהודה בן קלונימוס, בעל ספר יחוסי תנאים ואמוראים⁷². פעם אחת נזכר כאן מה שפירש הרשב"א בנדה⁷³. זמן חיבורו הוא אפוא במהציתה הראשונה של המאה הי"ג. המחבר שהיה לפי הנראה אשכנזי, מביא פירוש רש"י. והכוונה למיוחס לרש"י שלפנינו⁷⁴.

[ד]

זבחים

מחברן של תוספות זבחים הוא ר' ברוך בר' יצחק מוורמייזא, וחלק גדול של התוספות חתום בשמו¹. רוב דבריו מבוססים על תורת רבו המובהק, הר"י הזקן, ובנידון זה אין הבדל בינו לבין חברו, ר' שמשון משנץ, אלא שר' ברוך נוהג להזכיר אותו כ'רבינו הקדוש', וכ'רבינו' סתם². ר' ברוך השתמש גם בתוספותיו של ר' חיים כהן. גם שאר החכמים הנזכרים אצלו: ר' יוסף מאורליאנש, ר' פטר, ר' יצחק בר' מרדכי, ר' אפרים מריגנשבורג, ר' יצחק הלבן, ר' חיים בר' מרדכי ור' אליה מאברויקא הקדוש — כולם הם תלמידיו של רבנו תם³. התוספות הללו לא חוברו לפני 1210, שכן הריצב"א נזכר בהן בברכת המתים⁴. יש הבדלים

72 ד ע"א ד"ה קרי. 73 ב ע"ב.

74 ג ע"א ד"ה מועטין. י. נ. אפשטיין, תרביץ שי"ג, עמ' 218, הוכיח שפירוש רש"י הוא פירוש מגינצא, אף-על-פי שנזכר עוד בפירושי רמ"ה ובתוספות הרא"ש בשם רש"י, אבל לא רמז לבעל התוספות.

1 ג ע"ב, ד ע"א, ע"ב, ה ע"א, ו ע"א, ח ע"א, ט"ו ע"א, ע"ב, כ"ד ע"ב, כ"ה ע"א, כ"ז ע"א, ע"ב, ל"א ע"ב, ל"ב ע"ב, ל"ג ע"ב, ל"ד ע"ב, ל"ו ע"א, ל"ז ע"א, ל"ט ע"א, ע"ב, מ"א ע"א, מ"ז ע"ב, מ"ח ע"א, נ"ה ע"ב, נ"ז ע"ב, ס"א ע"א, ע"ב, ס"ז ע"א, ס"ח ע"ב, ע"א ע"א, ע"ו ע"ב, ע"ח ע"ב, פ ע"א, פ"ז ע"א, צ"ו ע"א, צ"ז ע"א, ק"ג ע"ב, ק"ה ע"א, ושם: ברוך ד"ך, ק"ח ע"ב.

2 ג ע"ב: 'לכן נראה לרבינו הקדוש... ועל זה צ"ע ונראה לי ברוך', י"ב ע"א 'כל זה פי' רבינו הקדוש וצ"ל', מ"ה ע"ב: 'כך פי' רבינו והקשה לו בנו הר' אלחנן', גם 'רבינו' ד ע"א ד"ה וישנן, פ"ו ע"ב ד"ה משום, פ"ז ע"א ע"א ד"ה לא.

3 ע"י כל אחד בערכו. ר' חיים בר' מרדכי אינו ידוע ממקום אחר, והוא נזכר כ"ז ע"ב ד"ה לאו, והר' אליהו הקדוש מיורק, י"ד ע"ב ד"ה והרי. אותו עניין בתוספות יומא כ"ז ע"א ד"ה הולכת, אבל בלי התואר 'קדוש', ושם נאמר 'ותירץ לו ר'...'. אבל אם החכם הזה נהרג על קידוש השם ביורק ב-1190 קשה לומר, שהמתרץ הוא רבו של המהר"ם, הכותב בתוספות יומא, אלא צ"ל ר"י או רבנו תם, והתירוצ בתוספות זבחים הנ"ל מתחיל 'וי"ל' והוא יכול להיות תירוצם של אחד מהם. ועל זהותו של ר' אליהו מאברויקא ר' לעיל, עמ' 496.

4 מ ע"ב ד"ה לא ניצרכה: 'כן פירש רבינו יצחק בר' אברהם וצ"ל ומיהו יש לפרש...'.
661

במסירת דברי ראשונים בין תוספות זבחים לבין תוספות שלנו למסכתות אחרות, המבוססות על תוספות שאנץ⁴. בכמה מקומות נוספו הגהות והוספות לתוספותיו על-ידי תלמידו של ר' ברוך, שהשתמש לפי הנראה בתוספות רבנו שמשון⁵. בתוספות זבחים נרמז לתוספות ערובין, יבמות, קידושין, חולין ומנחות, אבל אין מכאן ראיה, שר' ברוך כתב תוספות למסכתות אלו. ולפחות במקרה אחד ברור שהכוונה לתוספות הר"י, ור' ברוך העתיק את לשון רבו⁶. סיוע חשוב להגהתן של התוספות לזבחים, שנשתבשו במקומות רבים, נמצא ב'שיטה מקובצת' לר' בצלאל אשכנזי, לפניו היו כתבי-יד אחדים, ובתוכם תוספות טוך ותוספות רבנו פרץ⁷.

*4 ר' ה' ע"ב ד"ה הגהה: 'ור"ת לא גריס כאן ניתק אין לא ניתק לא', והשווה פסחים ע"ג ע"א ד"ה אשם: 'ור"ת פי דה"ק במנחות ניתק אין לא ניתק לא וכו'', וכ"ה בתוס' הרשב"א שם. והשווה צ"ב ע"ב ד"ה אי הכי עם תוס' שנץ, פסחים פ"ב ע"א, ור' להלן, עמ' 667.

5 ג' ע"ב הציון 'הגהה' שייך לסוף הדיבור ורמינהו בע"א, ד' ע"ב ד"ה אימא, י"ד ע"ב הגהה '... ולי נראה לאו עבודה היא...'. וכו' הוא בדיוק בתוספות יומא מ"ב ע"א ד"ה שחוטה '... ורבינו שמשון מפרש...'. ולפי"ז צ"ל בזבחים '... אבל קשה לי לפירושו...'. מ"ח ע"ב, פ' ע"ב המלה הגהה בראש הדיבור בל, היא מיותרת שכן הוא חתום 'ברוך' וההגהה מתחילה בוא"ת, ק"ה ע"א ד"ה או.

6 ב' ע"ב ד"ה בסופרים 'ואפי' למ"ד בעירובין... כדפרישית שם', ע"ב ע"א ד"ה אלא 'וביבמות הארכת', ובתוס' יבמות פ"א ע"ב ד"ה רבי יוחנן נמסר בשם הר"י כל מה שנאמר לפנינו סתם, ונראה שהר"י כתב שהאריך בתוס' יבמות, מ"ה ע"א ד"ה הילכתא 'ובקידושין פירשתי', ה' ע"א ד"ה לא 'ובמנחות פרשתי', ועי' מנחות ד' ע"ב ד"ה ה"ג.

7 תוספות טוך כמעט בכל דף. ג' ע"ב נזכר ר' יחיאל ג"ע, בהשמטות י' ע"ב: השר מקוצי והרשב"א, שם י"ב ע"א: הר"ר אליאב הכהן. ר' אליאב זה נזכר בגליונות לתוספות טוך לב"ק כ"ה ע"ב, מהד' בלוי, עמ' רצ"ב. גרוס, עמ' 152, מזהה אותו עם ר' אליאב מיודיינא או מגורינא, או מדיצא, שבכ"י של הסמ"ק והוא סבור שהכוונה לדיון (Dijon). V. D. Lipman, *The Jews of Medieval Norwich*. 1967, p. 95 n. 3 מציע לזהותו עם Jurnet f. Deodatus שבעיר זו. אבל Jurnet — אליאב זה חי בשנים 1160—1183 (שם, עמ' 96—97), כלומר כמאה שנה לפני ר' אליאב הכהן. מלבד זה ישנו עוד אליאב, ר' שם, עמ' 137. תוספות הר"ף אף הן כמעט בכל דף ועל יד 'לשון הרב רבנו פרץ', לשון מהר"ף, הר"ף, תוספות הר"ף, גם תוספות תלמידי הר"ף ונראה ששם התלמיד היה ברוך, כ"ג ע"א אות ו... מה שהקשה רבינו פרץ ז"ל... נ"ל ברוך. והן היו מבוססות על תוספות חכמי איברא. הר"ם נזכר פעמים רבות ובהשמטות לדף ע"ג ע"ב... ותימא להר"ר שמואל... ותירץ הר"י אחיו... לכן נראה להר"ר מנוח... ועי' לעיל, עמ' 632, הע' 48. נזכרים בהם גם חכמים קדמונים כמו ר' אליעזר משאנז, כ"ו ע"ב אות ה.

התוספות שלנו, זמן עריכתן ומקורותיהן

מנחות

על התוספות מדף כ"ה ע"ב עד דף ל"ז ע"א, שבהן מצויה החתימה 'מ"ר', היינו 'מדברי רבי', העיר ר' בצלאל אישכנזי: 'וכבר כתיבנא לעיל דבתוס' ז"ל בפרק הקומץ רבא בשמעתא דר"ש שזורי הניחו דין זה בצ"ע והתוס' אשר שם הם תוס' המסיימים מ"ר בכל דיבור ודיבור והם תוס' רבנו שמשון'⁸. דברי רבנו בצלאל מוצאים את אישורם בעובדה, שר' יצחק אור זרוע מביא את התוספות לדפים אלו בשם רבנו שמשון⁹. ברם לא רק תוספות אלו בלבד, אלא התוספות לכל המסכת כולה הן תוספות רבנו שמשון. שמו אינו נזכר בהן כלל¹⁰, אבל דברי התוספות, הן לפני הדפים הנ"ל והן אחריהם, נמצאים מלה במלה בפירושו למ"נה. אסתפק בהבאת הקבלה אחת:

פירוש הר"ש משנץ לאהלות פי"א

ס"ט ע"א ד"ה דבלע

מ"ז

... ומתוך הסברה היה נראה בין לעניין אי-סור בין לעניין טומאה דכל דבר שהוא שלם שניכר בשלמותו שלא נתעכל ולא נלעס בפיו, כגון חיטין שלמים שבגללי בקר ודגים של-מים, כגון דג טהור דבלע דג טמא, דלהכי נקט בלע דלא הוי עיכול...¹¹

... ומתוך הסברה היה נראה בין לעניין אי-סור בין לעניין טומאה דכל דבר שנמצא שלם כבריותו כגון חיטין שבגללי בקר ודגים טמאין הבלועים בדג גדול לא חשיב עיכול...

הקבלות דומות מצויות הן לפירושו לזרעים והן לפירושו לטהרות. בפירוש המשנה לדמאי נאמר פעם אחת: 'ובעניין אחר פירשתי במנחות וזהו עיקר', והפירוש הנדון נמצא בתוספות שלנו¹².

ועוד ראיה גדולה בידינו, שר' שמשון הוא מחברן של התוספות שלנו. בדף מ"ב ע"ב ד"ה תפילין נאמר: 'וכן פי' הר' משה בר מיימון דמוזזה לא בעיא לשמה ולא פירש מנא ליה ושמא מהכא'. והנה על דברי הרמב"ם האלה בהלכות

8 שו"ת ר"ב אישכנזי סי' א, ח ע"ד.

9 השווה תוספות כ"ט ע"ב ד"ה שעטנז ואו"ז ח"א סי' תתקנ"ד, תוספות ל"ה ע"א ד"ה תיתורא ואו"ז ח"א סי' תקס"א, תוספות שם ד"ה מעברתא ואו"ז שם סי' תקס"ב, ד"ה רצועות וד"ה תפילין ואו"ז שם סי' תקס"ד וסי' תקס"ה.

10 המובא בשם הר"ש כ"ד ע"ב ד"ה כי נגע נמצא בפסקי תוספות סי' כ"ח בשם הר"ר שלמה בר' גרשון, ואולי צ"ל ר' שמואל בר' גרשון, והוא ר' גרשון בר' שלמה, בעל ספר השלמן, עי' גלליא, עמ' 99. תשובה של ר' שמואל בר' גרשון נמצאת בס' אבודרהם, סדר הפרשיות.

11 גם בתוספות חיצוניות שבשטה מקובצת אות י"ד מובא עניין זה בשם 'הרב ר' שמשון משנץ'.

12 דמאי פ"ה מ"ט, ותוספות ס"ו ע"ב ד"ה מירות.

פרק שלושה-עשר

תפילין פ"א הי"א, שאלו חכמי לוגיל, והרמב"ם השיב מה שהשיב. באיגרתו לר' מאיר הלוי אבולעפיה, דחה ר' שמשון משנן את תשובת הרמב"ם, אבל העלה ראייה לדבריו מתוך דברי הגמרא במנחות, אותה ראייה ממש שבתוספות *12.

למדנו, שהתוספות למנחות חוברו לפני הפירוש למשנה לסדר זרעים¹³. דברי התוספות למנחות מובאים בתוספות שלנו למסכתות אחרות ובקבצים אחרים של תוספות למנחות בשם הרשב"א¹⁴, אבל אנו מוצאים גם, כרגיל בתוספות שנין, סתמי תוספות, המובאים בחיבורים מקבילים בשם הר"י, וכך מסתבר גם הדמיון בין התוספות שלנו לבין פירושי ר' אלחנן, שמסר את דברי אביו¹⁵, אבל יש גם הבדלים בין פירושי לבין פירושי רבנו שמשון¹⁶. אתה מוצא כמובן דמיון רב בין תוספות מנחות לבין התוספות למסכתות האחרות, הידועות לנו כתוספות שנין, אבל עם זה עלינו לציין, שכאן וכאן יש גם הבדלים בין התוספות שלנו לבין הבאות מתוספות שנין, והם מתבארים מתוך ההנחה, שתוס-

*12 כתאב אלרסאיל, פאריס תרל"א, עמ' קכ"ד.

13 התוספות ס"ז ע"א ד"ה גזרה נמצאות במלואן בפירוש לדמאי פ"ג מ"ד, ושם נמצא תירוץ לקושיה האחרונה שבתוספות, השווה גם ה ע"ב ד"ה כרבי עקיבא ופי' הר"ש לשביעית פ"ט מ"א, נ"ד ע"א ד"ה תפוח ופי' הר"ש לתרומות פ"י מ"ב, נ"ד ע"ב ד"ה ניטלת ופי' הר"ש שם פ"א מ"ז, ע ע"א ד"ה תנא כוסמין ופי' הר"ש כלאים פ"א מ"א, פ"ח ע"א ד"ה רביעית ופי' הר"ש נגעים פי"ד.

14 נ"ד ע"א ד"ה אין : 'והא דאמר בפרק אלו עוברין חומץ האדומי . . . צ"ל שנתחמצו וכו' ' ובפסחים ל"ה ע"ב ד"ה ומי : 'וקשה להרשב"א דחומץ האדומי חשיב ליה בפרק אלו עוברין וכו' , וראה תוספות הרשב"א שם, עמ' צ"ה, המשפט 'מיהו לא ידע ר' אי הוה מתניתא גבי חמץ או גבי מנחות' איננו בתוס' מנחות, ושם ד"ה תפוח ציינו למשנה בתרומות, אם 'הרב' הוא הר"י, ייתכן שהר"ש זיהה את המקור לאחר זמן והתוס' למנחות נערכו אחרי עריכתן של התוס' לפסחים, אבל אפשר שזוהי תוספת תלמיד שלא ראה את דברי הר"ש במנחות. תמורה ז ע"א ד"ה ומיד : 'ותירץ הר' שמשון בר' אברהם דאיצטריך להך פלוגתא (צ"ל : בהך פלוגתא, שכן המחלוקת דר"ע וריה"ג היא לפסוק אשר יקריבו לה' לעולה) דריה"ג ור' עקיבא בפרק אלו מנחות וכו' ' והוא בתוספות מנחות ע"ג ע"ב ד"ה איש. ס"ד ע"ב ד"ה אבע"א : 'ומתרצין דלא שייך אין מעבירין . . . ' ובתוספות חיצוניות בשטה מקובצת שם אות י"א : 'ותירץ הר"ש דלא אמרינן אין מעבירין . . . '.

15 מ"ג ע"ב ד"ה ורבי : 'ר"ת לא גריס ליה . . . ומיהו על כרחין נ"ל . . . על כרחין גי' נכונה היא' ואותו עניין ב'תוס' אחרות' שבשטמ"ק שם אות י"ד בשם הר"י, והשוה ו ע"א ד"ה דומיא עם 'פי' רבי' שמואל' בפירוש המיוחס לר"ש לתו"כ נדבה פ"ב אות י, י"ח ע"ב ד"ה ואמר והפירוש הנ"ל שם פרשה ט, השווה י ע"ב ד"ה והרי ודברי ר' אלחנן שם.

16 מ"ו ע"א ד"ה מששחטה ופי' הר"ר אלחנן בשטה מקובצת שם אות י"ח, שם נוסף 'ומש"ה אמר רש"י ולבי מגמגם', אבל אין ברש"י לפנינו, והמובא בשטה מקובצת ע"ו ע"ב אות ה בשם ר' אלחנן אינו בתוספות שלנו.

התוספות שלנו, זמן עריכתן ומקורותיהן

פות מנחות חוברו על-ידי ר' שמשון עצמו, וההבאות, שיש בהן משום סטייה, הן מתוספות שעובדו על-ידי תלמידיו¹⁷.

מן הראוי להוסיף, שכל החכמים הנזכרים בתוספות מנחות הם תלמידי רבנו תם. ומה שאמרנו על שיטה מקובצת לזבחים כוחו יפה גם לגבי השיטה למנחות. ר' בצלאל השתמש בתוספות רבנו פרץ, 'תוספות חיצוניות', 'תוספות אחרות', ו'בגליונות'¹⁸.

חולין

חלקים ניכרים של תוספות שנץ נמצאים גם בתוספות חולין, כפי שמוכח מההקבלות בפירושו של ר' שמשון למשנה ומחיבורים אחרים¹⁹, אבל אין הם המקור היחיד, וגם לא העיקרי. המחבר עצמו מזכיר את 'תוספות ר' יהודה' ומביא דברים בשמו²⁰. מספר גדול של חכמים נזכר בתוספות חולין, וביניהם נמצאים גם תלמידי הר"י הצעירים ותלמידי-תלמידיו וגם חכמים בלתי-ידועים ממקורות אחרים, ואלה שמותיהם: ר' אברהם בר' משה, ר' אליהו, ר' אליעזר ממיץ, ר'

17 ס"ה ע"ב ד"ה מה חדש, נמצא בתוספות ר"ה ה' ע"א ד"ה אמרה, ויש כאן רק הבדל אחד, בר"ה נאמר: 'ולא מסתברא לחלק...'. ובמנחות כתוב: '...ומיהו יש לחלק...'. אבל ייתכן שכשר"ש פירש ביתר אריכות את הסוגיה בר"ה שינה מדעתו. וב'הלכות קטנות' של המרדכי דפוס וילנא כ' ע"ב נאמר: 'עכ"ל ר' שמשון ובתוס' שאנץ האריכו', ובכן הוא מבחין בין לשון ר"ש לבין תוספות שאנץ, והסבר ברתנו מיישבת את הקושי שעמד עליו שד"ל ב'הליכות קדם', עמ' 45. ומובן שהמובא במרדכי גיטין ס"י תס"ט בשם 'תוס' שאנץ מנחות' אינו לפנינו בתוספות כ"ט ע"א ד"ה קוצו ושם ל' ע"ב ד"ה רבי, ודווקא תוספות לדפים אלו הן כפי שראינו לשון ר' שמשון. והשווה עוד ל"ד ע"ב ד"ה והקורא והלכות קטנות למרדכי כ"א ע"א, ל"ה ע"א ד"ה מעברתא, ל"ו ע"א ד"ה משעת ומרדכי שם כ"ג ע"א.

18 כל ג הקבצים יש להם חומר משותף, ולעתים נראה ש'תוספות חיצוניות' הן תוספות תלמיד ר' פרץ, ע"י שטה מקובצת ט"ו ע"ב, ל"ד ע"א אות ח, הרמ"ר שבתוספות אחרות הוא הר"ם והמהר"ם שבתוספות חיצוניות, ע"י מ"ז ע"א אות ב ובהשמטות מ"ז ע"ב אות ג ושטה מקובצת נ"ט ע"ב אות ל"ד, ופעם אחת מפורש בתוספות חיצוניות 'הרב ר' מאיר', ייתכן אפוא כי הרמ"ר הוא ר' מאיר רוטנבורג. גם בגליונות נזכר המשי"ח, היינו ר' פרץ, ד' ע"א, ושם ה' ע"א 'והר"ר יעקב בר' יהוצדק' הידוע גם מתוספות סנהדרין (ע"י לעיל עמ' 658).

19 ו' ע"ב ד"ה והתיר ופי' הר"ש דמאי פ"א מ"ג, אולם סיום התוספות אינו תוספות שנץ. י"ג ע"ב ד"ה תקרובת ופי' הר"ש לזבים פ"ה מי"א, שם נאמר 'ובפ"ק דחולין הארכנו בדברים', ס' ע"א ד"ה הרכיב ופירוש הר"ש כלאים פ"א מ"ז, פ"ז ע"ב ד"ה כל משקה ופירוש הר"ש מכשירין פ"ו מ"ז, פ"ח ע"ב ד"ה שחיקת והגה' מרדכי תשמ"ד, קי"א ע"ב ד"ה הילכתא ושם שנ"ד, ק"י ע"ב סלית והגה' הסמ"ק שי"ב.

20 מ"ו ע"ב ד"ה אבל 'והרבה תמיה רבנו יהודה על קבלת ר"ח', מ"ז ע"א ד"ה היינו 'ובתוס' ר' יהודה מצאתי', ק' ע"א ד"ה בשקדם, ק"ה ע"א ד"ה מים.

פרק שלושה-עשר

אפרים, ר' יצחק בן אשר, ר' יצחק בן מאיר, ר' יצחק בן מרדכי, ר' יעקב מקורביל, ר' יעקב מאורליאנש, ר' יעקב בן אבין²¹, ר' יעקב ישראל, ר' יעקב בן שמעון²², ר' יום טוב, ר' יוסף מאורליאנש, ר' מנחם²³, ר' מנחם הקדוש, ר' משה כהן, ר' נתן²⁴, ר' נתנאל, ר' אושעיא, ר' קלונימוס הזקן, ר' שמואל מוורדון, ר' שמעיה, ר' שמשון משנץ²⁵ ור' שמשון מקוצי.

העורך מביא בשם מורו ר' אהרן מריגנשבורג ובשם מורו דודו הרב, הידוע לנו מתוספות בבא מציעא ושבועות כר' חזקיה ממאגדיבורג²⁶, ושהיה בן-דורו של ר' אהרן²⁷. גם עורך תוספות חולין הוא איפוא ר' אליעזר מטוך. כמו בתוספות בבא מציעא הריהו מביא גם כאן את דברי ר' יהודה הכהן מפרידברג, שהיה גם הוא בן-דורו של ר' אהרן, ויותר משנמצא בדפוס נמסר בשמו בכתב-יד²⁸. גם מתוך כתב-יד זה אנו למדים, שר' אליעזר היה תלמידו של ר' יצחק 'אור זרוע', כנראה בצעירותו באשכנז, לפני 1250. השפעתו ניכרת גם בשפע החומר לפסק ההלכה המצוי בתוספות חולין²⁹. דעתנו זו, שתוספות חולין הן תוספות טוך, מוצאת את אישורה בעובדה שדבריהם מועתקים כלשונם בכ"י המרדכי ובסופם נמצא הציון 'עכ"ל טוך', או 'עד כאן לשון תוספות טוך'³⁰.

21 על כל החכמים הידועים, עי' בערכיהם לפי המפתח, והנני מעיר רק במקום שיש צורך להעיר או בעניין חכמים בלתי-ידועים ממקורות אחרים. בכ"י הואטיקנה 159 המכיל תוספות שלנו לחולין נאמר מ"ו ע"ב ד"ה אלא 'רבינו יעקב בראב"ן' במקום 'בר רבי אבין' שלפנינו, החכם הזה הוא אפוא בנו של הראב"ן, וראיה לתיקון נמצאת בתוספות מ"ז ע"ב ד"ה אבל, ועי' לעיל, עמ' 183.

22 נ"ד ע"ב ד"ה אין.

23 כ"ד ע"א ד"ה והיתה, כנראה בן-דורם של חכמי איברא, ועי' לעיל עמ' 632, הע' 48.

24 פ"ה ע"א ד"ה דנין. ר' משה מפונטייזא בתוס' מ"ו ע"ב ד"ה היינו (מ"ז ע"א) אינו בעל התוספות הידוע בשם זה, אין כאן אלא ט"ס וצ"ל: הרב ר' משה מפביאה, ועיין לעיל, עמ' 131, בהערה 42.

25 פ"ט ע"ב ד"ה ואמר... ורבי שמואל מיישב גירסת הספרים וכו' ; אולם כל העניין מובא בפירוש הר"ש לאהלות פ"ב מ"א : 'ויש ליישב שתי הגירסות וכו' '. ונראה כי ראשי תיבות 'ר"ש' לא נפתרו כראוי, אבל ייתכן גם שר"ש מביא את דברי הרשב"ם הנ"ל, מבלי להזכירו.

26 כ"ג ע"א ד"ה כי 'ומורי הר' אהרן מריגנשפורק', 'מורי הרב דודי' מ"ז ע"ב ד"ה אבל.

27 בשו"ת מהרש"ל סי' כ"ט הם נזכרים זה אח"ז.

28 ל"א ע"ב ד"ה וכי : רי"ך, והב"ח הגיה : רי"ח, אולם בכ"י הואטיקנה הנ"ל מפורש : והר"י כהן. כ"ד ע"א ד"ה זאת : בכ"י ר"י כהן, במקום ר"י שלפנינו, ובגליון כה"י כמה תוספות שבהן נזכר ר"י כהן. מ"א ע"א ד"ה בישראל הוא גיליון בכ"י.

29 מ"ז ע"ב ד"ה אפילו בכ"י : 'משום אבי העזרי והראב"ן כתב מוהר"ר יצחק', בהוספה שבגליון ה ע"ב : 'שמעתי שהקשה מהר"י בר' משה... '.

30 בכ"י אופנהיימר 300 (אוקספורד 672) 66 ע"א נמצא תוס' ל"ג ע"א ד"ה מולחו ובדף 73 ע"א תוס' ק"ט ע"א ד"ה הלב ובסופם הציונים הנ"ל.

התוספות שלנו, זמן עריכתן ומקורותיהן

ואף ר' יוסף קולון מביא את דבריהם כ'תוספות טוך' ומקבילים לתוספות שני *³⁰. עורכן של תוספות חולין רומז לתוספותיו לכתובות, גיטין, בבא קמא, בבא מציעא ובבא בתרא. אמנם אין לשכוח, כי הרמז שבמסכת פלונית העניין 'מפורש באורך' אינו אומר בהכרח, שהעורך פירשו, ואפשר שמצאו מפורש בתוספות שבהן השתמש. עלינו לחזור גם בהזדמנות זו על מה שכבר אמרנו, כי תיתכן התאמה בין קבצי תוספות מבתי־מדרש שונים, אם יש להם מקורות משותפים, כשם שמצויים הבדלים בין קבצים שיצאו מידי אותו עורך, כשהמדובר במהדורות שונות³¹. וכך אנו מוצאים התאמות בין תוספות חולין לבין תוספות בבא קמא, ואי־התאמה בין תוספות חולין לבין תוספות בבא בתרא. תוספות חולין ותוספות בבא קמא שייכות לאותה מהדורה של תוספות טוך, מעין תוספות יבמות, גיטין, בבא מציעא ושבועות, ולעומת זאת קרובות תוספות בבא בתרא לתוספות שבת, פסחים³² וכתובות.

בכורות

ר' בצלאל אשכנזי מציין תוספות אלו כ'תוספות שאנץ'³³, ואמנם דברי התוספות מתאימים במקומות רבים לפירושי המשנה של ר' שמשון³⁴. ר' שמשון מזכיר

*³⁰ שו"ת סי' ק"ס, דפוס וורשא סי' קנ"ח עמ' 169, והשווה תוס' י"ד ע"א. 31 ד ע"א ד"ה איכא: 'בפ"ק דגיטין מוכח... ושם פירשנו', ואמנם העניין מפורש שם, י ע"א ד"ה אי, ה ע"ב ד"ה צדיקים מתאים לגמרי לגיטין ז ע"א ד"ה השתא, נ"ח ע"א ד"ה והלכתא 'ובבבא קמא הארכתי בו', פ"א ע"ב ד"ה פרה: 'ובמרובה מפורש באורך', ועי' ב"ק ע"ז ע"א ד"ה פרה, ושם באמת האריכו, אלא שיכול להיות כי האריכות היא במקור — בתוספות ר"י שירליאון, קמ"א ע"ב ד"ה אי 'מפורש בסוף השואל' וכן הוא בבא מציעא ק"ב ע"א ד"ה אי, ע"ט ע"ב ד"ה לימא: 'ובהמוכר את הבית מפורש באורך', אבל אין זה בתוספות שלנו שם. ר' לעיל, עמ' 653.

32 על הבדל בין תוספות פסחים לבין תוספות חולין העיר המהרש"א בחידושיו פסחים פ"ב ע"ב ד"ה עד שיהא בו. ואמנם ראינו כי בפסחים השתמש רבי אליעזר במקורות אחרים.

33 שיטה מקובצת ב"ק י"ז ע"ד ד"ה מספקא 'תוספות שאנץ' וכל הדיבור בבכורות מ"ח ע"א ד"ה דאמר מ'ולפירוש זה' עד 'כיון שכך שוין שנים לשלושה'. תוספות כ"ד ע"ב ד"ה והיינו ב'תוספות חיצוניות' שבשטמ"ק שם אות ק ושם: 'והקשה הרב משנץ... לכן נראה שהרב משנץ...'. לכאורה נראה שיש הבדל בין תוס' חולין ע"ז ע"ב ד"ה מר ותוס' שבועות מ"א ע"א ד"ה ולמר, אבל לאמיתו של דבר מביאים בחולין את דברי רש"י כמו שהם לפנינו ובשבועות את פירוש הריב"ן בשם הקונטרס.

34 תוספות כ"ב ע"ב ד"ה תעלה וד"ה בלבד נמצאים מלה במלה בפירוש הר"ש תרומות פ"ה מ"ב, ועי' כ"ז ע"ב ד"ה וכי ופירוש הר"ש לחלה פ"ד מ"ח, נ"ד ע"א סד"ה דגן ופירוש הר"ש כלאים פ"ח מ"א, נ"ח ע"ב ד"ה כשם ופי' הר"ש תרומות פ"א

פרק שלושה-עשר

בתוספות בכורות את רבו, וברור שהוא ר"י הזקן. במקום אחד נאמר במפורש: 'ונראה לרבינו יצחק... ועוד מפרש ר' טעמא'³⁵, ופעמים אחדות אנו מוצאים את דברי הרב שבתוספות כדברי הר"י בחיבורים אחרים ובתוספות מקבילות³⁶, אבל יש ודברי הרב מובאים בהם בלי להזכיר שמו, כפי שנהג גם ר' שמשון עצמו. מאלפת בניהון זה היא ההשוואה הבאה של ארבעה מקורות:

פירוש הר"ש לאהלות פי"ח מ"ו

תוספות בכורות כ"ט ע"א ד"ה היכי

... כדמוכח בסיפא פ' בתרא דחגיגה דמייתי משנה זו דבודקין לעושי פסח ... ואי לא גרסינן מאי בודקין לא היה לו להפסיק בין מלתא דרב יהו- דה... לכך נראה דגרסינן מאי בוד- קין...

ולפר"ת קשיא לרבי מההיא דחגיגה פרק בתרא דאמרינן התם מודים ב"ש וב"ה שבודקין לעו- שי פסח מאי בודקין... דאי לא גרסינן מאי בודקין לא היה לו להפסיק במילתיה דרב יהודה. ונראה לרבי דגרסינן מאי בודקין...

פסחים צ"ב ע"ב ד"ה מאי

תוספות ר"י שירליאון ברכות י"ט ע"ב

ואומר ר"י דבדיקה דמתני' בשכבר עבר ורב יהודה ורב חייא באין לפרש שיכול לבוא ולעבור.

מיהו קשה לרבי על פי' זה מפרק בתרא דחגיגה... תנן התם מודים ב"ש וב"ה... מאי בודקין ר' יהודה... ואי לא גרסינן התם מאי בודקין אלא מלתא דרב יהודה באפי נפשיה למה הפסיק התלמוד בין משנה דבוד- קין לעושי פסח לפירושו...

ברור אפוא, שהרב הוא הר"י, רבם של ר' שמשון ושל ר' יהודה שירליאון. בפירוש לאהלות הביא הר"ש את הקושיה סתם, בלי להזכיר את הרב, ובתוספות טוך לפסחים נזכר הר"י במפורש. אבל גם בתוספות בכורות לא נקרא תמיד שמו של הרב על דבריו, וסתמי תוספות שלנו מובאים במקורות אחרים בשם ר"י³⁷. הוכחה נוספת לשייכותן של תוספות בכורות לר' שמשון נמצאת בדברי

מ"ו, י"א ע"ב ד"ה מעשרן הוא נוטה לקבל את דעת ר"ת שלוקח קודם מירוח חייב, אבל בפירוש לפאה פ"א מ"ה הוא כותב: 'לפיכך היה נראה לפרש איפכא מרבינו תם, דלוקח קודם מירוח פטור...'.³⁸

35 י"ג ע"ב ד"ה דבר.

36 תוספות כ"ב ע"ב ד"ה יתיב: 'ונראה לרבי דבכל דוכתא...'. בתוספות חולין פ"ו ע"ב ד"ה רואין בשם ר"י, והשווה כ"ח ע"א ד"ה רבי מאיר וב"ק ל ע"ב ד"ה וחכמים (המובא בתוס') בשם השאילתות הוא ההיפך ממה שנמצא בשאילתות פ' בא סי' מ"ד וכבר עמד על כך המהרי"ט אלגאזי בפירושו להלכות הרמב"ן, ועי' העמק שאלה שם), ל"ג ע"ב ד"ה להביא 'וקשיא לרבי' נמצא סתם בתוס' מנחות ג"ו ע"ב ד"ה להביא, ותוספות מנחות הן תוספות שגן, ל"ד ע"ב ד"ה עד 'ואומר רבי' בפירוש הר"ש לנגעים פ"ו מ"ה סתם.

התוספות שלנו, זמן עריכתן ומקורותיהן

רבנו פרץ בהגהה לסמ"ק: 'בפ"ג דבכורות כתב רבנו שמשון ז"ל גבי תלישת צמר דאמרינן התם, דהוי ליה עוקר דבר מגידולו כלאחר יד, אין ללמוד מכאן שיהא מותר לתלוש הנוצה ביום טוב מצואר של עוף כדי לשוחטו ביום טוב וכו', ואלה הם דברי התוספות שלנו³⁷. גם תוספות אלו נתחברו לפי הנראה לפני הפירוש לסדר זרעים³⁸, ולכן גם האריך בפירושן של משניות מסדר זה, ובמקום אחד הוא כותב: 'אגב גררא אפרש זאת המשנה דתנן...'.³⁹

תוספות בכורות קרובות במיוחד לתוספות מנחות, ויש בהן עניינים מקבילים ואף ביטויים כגון: 'ופי' זה אינו מתיישב ללב', 'כדפרישית', מופיעים בשתי-הן⁴⁰. ואין הדבר מפליא, שהרי גם תוספות מנחות, כפי שראינו, תוספות רבנו שמשון הן. והוא הדין גם לגבי תוספות עירובין ותוספות סוכה⁴¹. ברם אנו מוצאים דמיון רב גם לתוספות, שאינן מבית-מדרשו של ר' שמשון, כשהן מיוסדות עליהן⁴². נשאר בידינו 'קיצור משיטת שאנץ', שקיצר הר"ר יצחק הבחור, תלמיד מהר"ר ברוך זצ"ל, ויש מחברים שהשתמשו בתוספות אלו או בדומות להן⁴³. ר' בצלאל אשכנזי השתמש בשיטתו בכתב-יד של תוספות טוך ו'בתוספות

37 מ"ג ע"א ד"ה גרב לקוח מתוספות הר"י. הקושיה היא קושיתו של ר' אלחנן והתירוי הוא תירוצו של אביו, עי' בשטה מקובצת שם אות ד מתוספות חיצוניות. מ"ז ע"ב ד"ה וילדו בתוספות ב"ב קמ"ב ע"ב ד"ה בכור בשם ר"י, התירוי שגדחה בתוספות נ"ג ע"א ד"ה אלא 'ואין לפרש כלל דאיירי בעישור שנותנין למלך כמו ארנונא', הוא תירוצו של ר' אלחנן בתוספות שבת נ"ד ע"ב ד"ה הוה.

38 כ"ה ע"א ד"ה דהוה והגה' הר"ף לסמ"ק סי' קצ"ד.

39 השווה כ"ז ע"א ד"ה פסק עם פירוש הר"ש לחלה פ"ד מ"ו, כ"ז ע"ב ד"ה וכי... אגב גררא אפרש זאת המשנה דתנן...'. וחלה פ"ד מ"ח.

40 מנחות נ"ד ע"ב ד"ה ניטלת וד"ה כך מ'וא"ת ולמה ליה למימר דרב יוסי וכו' עד הסוף מאוחדים בדבור אחד בתוספות בכורות נ"ח ע"ב ד"ה כשם, נ"ה ע"א ד"ה במחשבה = נ"ט ע"א ד"ה במחשבה, אבל גיטין ל"א ע"א ד"ה במחשבה וחולין ז ע"א ד"ה דלמא הם קיצור מתוספות שניץ.

41 בכורות מ"ה ע"א ד"ה עשו דבריהם: 'ובסוף כיצד מערבין פירשתי' ובערובין ס ע"ב ד"ה אין אלו, האריכו בדבר, בכורות י"ז ע"ב ד"ה אפשר לצמצם = סוכה ט"ו ע"א ד"ה פרוץ.

42 השווה בכורות י"ט ע"ב ד"ה איש ויבמות ק"ה ע"ב ד"ה קטנה, בכורות כ ע"א ד"ה מחוורתא ויבמות קי"ט ע"ב ד"ה סמוך. בכורות שם ד"ה רבינא ויבמות שם ע"א ד"ה ר"מ. כמו תוספות יבמות כך גם תוספות ב"מ מבוססות על תוספות שניץ ולפיכך בכורות ט"ז ע"ב ד"ה אין, דומה לב"מ ע"ב ד"ה אין, אבל בכורות כ"ט ע"ב ד"ה כפועל נבדלות מתוספות ב"מ ס"ח ע"א ד"ה ונותן.

43 כ"י בריטיש מוזיאום 3, 419 (ועי' גרוס REJ, ח"ז, עמ' 57, הערה 10), וכ"י מיכאל 839 (אוקספורד 428,4). כ"י זה לפי הקולופון נכתב בי"ד אייר שנת ה'צ"ו ליצירה (1336) על-ידי הסופר אריה, ור' לעיל, עמ' 660, הע' 69. התוספות נדפסו בינתיים, ר' לעיל, עמ' 298.

פרק שלושה-עשר

חיצוניות' של תלמיד רבנו פרץ. נזכרים בהן גם האחים מאיברא, והם יסדו את תוספותיהם על תוספות ר' אלחנן⁴⁴.

ע ר כ י ן

מאוחרות הרבה מתוספות בכורות הן תוספות ערכין. אמנם ביסודן הונחו תוספות ר' אלחנן⁴⁵, אלא שהמחבר מביא גם מה שמצא 'כתוב בתוס' הר"ר משה מאיברא נכתבת אחיו'. האח הוא כנראה ר' יצחק מאיברא⁴⁶, כי את ר' שמואל מציין העורך כמורו⁴⁷. אבל רבו סתם, הנזכר פעמים אחדות⁴⁸, הוא בנו של ר' שמואל, שכן מפורש במקום אחד: 'ואומר ר' בשם אביו ר' שמואל', וייתכן שהוא ר' יעקב בר' שמואל⁴⁹.

לא עלה בידי לברר את זהותו של הרמ"ר, אף הוא מורו של העורך, וייתכן שהוא ר' מרדכי הלוי הנזכר בתוספות רבנו פרץ או ר' מאיר מרוטנבורג⁵⁰. בין החכמים הנזכרים בתוספות ראויים עוד לציון: ר' יעקב מאורליאנש, ר' מנחם מיואני, ר' ברוך ור' שמואל בר' אלחנן⁵¹. העורך הביא גם 'תוספות' סתם והוא נתכוון לפי הנראה לתוספות שנץ⁵². ר' בצלאל אשכנזי השתמש

44 שטה מקובצת ו ע"ב אות א 'תוספות תוך' והן דומות לחולין ס"ד ע"א ד"ה שאם, ועי' י"ב ע"א אות ח, י"ג ע"ב אות ב, ט"ז ע"ב אות ז, 'מורי הרב פרץ' בתוספות חיצוניות, ד ע"א אות ד, הר"ם מאיוורא י"ב ע"א אות ג, הר"ר מנחם, ט"ו ע"א אות ה, הר"ש מאיוורא ט"ז ע"ב אות ה, על ר' אלחנן עי' לעיל בערכו. וגם ר' ברוך, שתלמידו קיצר תוספות שנץ נזכר בהן ט"ו ע"ב אות א.

45 י"א ע"ב ד"ה לעולותיכם חתום: ר' אלחנן, י"ג ע"ב ד"ה אין, י"ד ע"ב ד"ה אבעיא, י"ז ע"ב ד"ה הכי נמי, י"ט ע"א ד"ה איבעיא, שם ע"ב ד"ה ושוקל: 'ותימא לר' אלחנן... ואני מצאתי בשם ר"י מצא כנראה בתוספות אחרות, שם ד"ה רגלים, ד"ה או, כ"ז ע"ב ד"ה למימרא, ל"א ע"א ד"ה מיום.

46 ו ע"ב ד"ה עד, ועי' לעיל, עמ' 481, ונראה שהוא הרב רבנו יצחק, ל"ב ע"ב ד"ה וקדשו. 47 י"ח ע"ב ד"ה שנתו.

48 ט ע"ב ד"ה מעשה, י ע"א ד"ה אין בין 'ומכאן נראה לר'... והודה לו רבי' נראה שנשמט משהו, י"ג ע"א ד"ה שאפילו, כ ע"ב ד"ה אע"פ, כ"ג ע"ב ד"ה ערב.

49 ט"ו ע"א ד"ה כשם, פירוש דומה בשם הר"ם בתוספות על התורה ב'הדר זקנים', ל ע"ג. ועי' שטה מקובצת תמורה ג ע"א אות א. ט"ו ע"ב ד"ה התאוו מובא פירושו של ר' יוסף קרא לבמדבר.

50 כ"ד ע"ב ד"ה מאי וד"ה אמר.

51 ג ע"ב ד"ה הני 'הקשה הרב רבי מאורליינש', אבל צ"ל ר' יעקב כמו בתוספות יבמות ד ע"א ד"ה דכתיב, י"ז ע"א ד"ה השג: 'מפי הר"ר מנחם מיואני' כנראה לשונו של ר' אלחנן, על כל פנים לא של העורך, ואולי צ"ל: מפירוש, ו ע"ב ד"ה עד, ר' ברוך, י"ח ע"ב ד"ה שנתו: ר' שמואל בר' אלחנן.

52 כ"א ע"ב ד"ה בשעת: 'ובתוספת הארכת הרבה בזה והביאו...'. וצ"ל: האריכו, כ"ד ע"ב ד"ה מאי.

התוספות שלנו, זמן עריכתן ומקורותיהן

בתוספות טוך לערכין, ונראה שאף הן היו מבוססות על תוספות חכמי איברא⁵³. בתוספות שלנו רומז העורך לתוספותיו לברכות, והעניין נמצא בתוספות שלנו, וראינו שאף הן תוספות איברא⁵⁴.

ת מ ו ר ה

גם התוספות למסכת זו, כמו התוספות לערכין, הן תוספות איברא, אבל נראה שערך אותן חכם אחר. ר' שמואל מאיברא והרמ"ר הם מוריו של העורך⁵⁵. הר"י, אחיו של המורה, נקרא במקום אחד בשמו המלא: ר' יצחק בר' שניאור⁵⁶. בין בעלי התוספות נזכרים ר' שמשון משנץ, ר' ברוך ור' נתנאל⁵⁷. מן הראוי לציין, שהעורך⁵⁸ מרבה להעתיק לשון רש"י — ובמידת־מה נהג כן גם בעל התוספות לערכין — ולעתים קרובות בלי להוסיף או להעיר כל דבר. ייתכן שהמחסור בספרים גרם להעתקות מעין אלו⁵⁸.

53 ע"י שיטה מקובצת כ"ו ע"א.

54 ד ע"א ד"ה והך 'ובברכות הארכת', ועי' ברכות מ"ה ע"א ד"ה אבל.

55 ר' שמואל י"ט ע"ב ד"ה זאת אומרת; הרמ"ר, י ע"ב ד"ה אבל, חתום: ר"ם, י"ד ע"ב ד"ה אלא, י"ז ע"ב ד"ה דאיכא: 'ונראה להרמ"ר לפרש... הרמ"ר מורי', י"ח ע"ב ד"ה אלא כנ"ל ובשטמ"ק מוחק את החתימה. י"ט ע"ב ד"ה אדמשמע. כ ע"ב ד"ה ולד ד"ה בדמיהן, כ"א ע"א ד"ה הכי גרס, כ"ה ע"ב ד"ה דתנא, כ"ט ע"ב ד"ה כגון, ל ע"א ד"ה ואידך, ל"א ע"ב ד"ה הא, ד"ה ואפי', ל"ב ע"א ד"ה כל, ע"ב ד"ה למעילה, ל"ג ע"ב ד"ה הנשרפין, והר"ם הוא כנראה גם הרמ"ר: ג ע"א ד"ה ויליף, ז ע"א ד"ה אלא, ט"ו ע"ב ד"ה והא. ומה שנאמר 'מורי הר"ר אלחנן', כ"ג ע"א ד"ה וטעמא, אינו לשון העורך אלא של מקורו.

56 י"ח ע"א ד"ה אפילו, ל"א ע"א ד"ה מלא ושם: הר"י אחי מורי.

57 ב ע"א ד"ה הא, ז ע"א ד"ה ומיד, ט"ו ע"ב ד"ה והא, כ"ט ע"ב ד"ה סיתיבי, ע"י בשטה מקובצת אות נ"ז ובהשמטות שם.

58 ר' בצלאל אשכנזי השתמש בתוספות אחרות ועליהן הוא אומר כי הן תוספות הר"ף, ע"י השמטות י"ב ע"ב, ולתוספות אלו הוסיף דברים התלמיד ברוך, ע"י לעיל, עמ' 662, הערה 7.

*58 ר' לעיל, עמ' 633 ועמ' 657. עם כל זאת הגזים יעקב ליפשיץ, תוספות איוורא לסוטה, עמ' 13, בכתבו שאין התוספות למסכת ערכין 'מפלפלים בסוגיא נוכח מקומות אחרים בש"ס אלא לעתים רחוקות בלבד'. בדיקה מדוקדקת שנערכה על־ידי תלמידי מר אריה שטולברג העלתה, שישנם 121 מקומות בתוספות אלו שבהן ישנה התייחסות לסוגיות מחוץ למסכת, וגם הזיקה לפירוש רש"י היא פחותה מאשר ב'תוס' שנץ' לסוטה. כזה הוא גם המצב בתוספות תמורה. יעקב רייפמן, בית תלמוד, ח"ה, עמ' 361, מטיל ספק בדבר אם הפירוש לתמורה הוא של רש"י, ואף רוצה לייחסו לר' יוסף בר' יום טוב. השווה רש"י ל"ד ע"א ד"ה ליבטיל עם תוס' ע"ז ס"ה ע"ב ד"ה הבגד, וע"י לעיל, עמ' 122.

פרק שלושה-עשר

כריתות

התוספות למסכת זו מתחילות רק בדף ט ע"א ומגיעות עד דף כ"ו. נזכרים בהן ר' משה מפונטיזא, ר' אפרים, ר' יום טוב הקדוש, ר' שמואל מוורדון, הר"י ובנו ר' אלחנן ור' ברוך בר' יצחק⁵⁹. במקום אחד נמצא 'לשון מורי ז"ל', והעניין מובא במקור מקביל ב"ש ר' חיים כהן⁶⁰. העורך היה אפוא אחד מתלמידי הר"י, שהיה גם תלמידו של ר' חיים כהן. ב"ש דפוס פראנקפורט הדפיסו 'תוס' חדשים אשר עדיין לא היו ונמצאו בגמ' של הרב המובהק מו"ה בנימין זצ"ל שהיה אב"ד ור"ם בק"ק פוזנא, אשר העתיק אותם מכתב יד ישן נושן'⁶¹. התוספות הללו מתחילות בראשית המסכת ומגיעות עד לדף ט"ו ע"ב. נזכרים בהן בשמו-תיהם רק הריב"ן ושניים מחכמי אשכנז: הריב"א ור' משה כהן⁶², פעמים אחדות מובאים דברים בשם רבו של הכותב, בלי לפרש בשמו⁶³. נראה שתוספות אלו אשכנזיות הן, ור' בצלאל אשכנזי, שהעתיק מתוספות כתב-יד, תוספות ר' פרץ, תוספות הרא"ש ותוספות ר' ברוך⁶⁴, מתוס' מהר"י ומתוס' טוך ותוספות אחרות, לא הכירן.

59 כ"ה ע"א ד"ה אמאי, כ"ד ע"א ד"ה דאמרו, י"ד ע"ב ד"ה הבא, י"ט ע"א ד"ה הא. ט ע"א ד"ה לעיל, י"ב ע"א ד"ה ומודים: 'רש"י פי' ור"י פי' שיטה אחרת', י"ג ע"א ד"ה כיון, ד"ה אמר רבא, י"ד ע"ב ד"ה ואחות, ט"ז ע"א ד"ה אלא, כ ע"ב ד"ה סבירא: 'מה שפירש הר"י פרק קמא דכתובות' שם ד"ה אכל, כ"ד ע"ב ד"ה אלמא, כ"ג ע"ב ד"ה אשר, ברם ר' חגיגה ד ע"א ד"ה לא: 'והתם בכריתות מתרץ הר"י בענין אחר' ואין מזה כלום בתוס' שלנו בכריתות י"א ע"א, ור' בשט"מ שם אות י"ג בשם תוספות. דברי ר' אלחנן גם בתוספות הרא"ש בשט"מ ק כ"א ע"א אות ה, י"ד ע"ב ד"ה הבא, ט"ו ע"א ד"ה ערות, כ ע"ב ד"ה שיש, כ"א ע"ב ד"ה דכוותה. את דברי ר' ברוך מרבה ר"ב אשכנזי להביא בהשמטות וחידושים, ובמקום אחד הוא כותב: 'נ"ל שהוא תוס' ר' ברוך כי הוא לשונו'.

60 י"ד ע"א ד"ה עירוב ותוספות ביצה י"ב ע"א ד"ה דלמא.

61 רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד, מהדורת הברמן, עמ' קי"א, הערה 5.

62 ז ע"א ד"ה תאמר ד"ה דחנקתיה, י"ב ע"א ד"ה לא, ט"ו ע"ב ד"ה המוחק, ו ע"א ד"ה מלח.

63 ז ע"א ד"ה דחנקתיה, ע"ב ד"ה הואיל. (ולעניין מה שהביאו שם ממגילת סתרים דרבנו נסים, ר' ש. אברמסון, רב נסים גאון, ירושלים תשכ"ה, עמ' 261, הע' 95, ובספרות הרשומה שם). י ע"א ד"ה אי אפשר, ע"ב ד"ה מכלל, י"ב ע"ב ד"ה לא.

64 ע"י לעיל הערה 59. וראה השמטות לדף ב ע"א אות ט, שם ע"ב אות י"ב (תוס' מהר"י) ואות ט"ו (ואמ' מורי הר"ף שיח' בתוס' סתם) ו ע"ב אות י (תוס' מהר"ף ז"ל) שם אות ט"ז (ותירץ מורי הר"ם בתוס' מהר"ף) י"א ע"א (תוס' אחרות) י"ג ע"ב אות כ"ד (כנ"ל), כ"ז ע"א אות י"ז (תוס' בכ"י), ונראה שר"ב אשכנזי הרבה להעתיק מהמקורות שברשותו — בעיקר מתוספות הרא"ש — משום שלא מצא תוספות לרוב המסכת.

התוספות שלנו, זמן עריכתן ומקורותיהן

מעילה

לפנינו תוספות מתלמידו של רבנו פרץ, שחברו בחיי הרב; על כך מורים הביטויים, כגון 'כן נראה למשי"ח', 'כן דקדק משי"ח', 'כן נראה למורי הר' פרץ שיחיה' ⁶⁵. 'הרב רבינו רחביה' אינו ידוע אלא מהתוספות שלנו, וקיימת אפשרות לזהותו עם הפייטן 'רחביה בן יהודה ממדינת בלנסיה' היא Vallence שבצרפת, או — מה שנראה לי יותר נכון — עם ר' 'רחביה העלוב בהר"ר הילל מלך' החתום על שאלה לר' חיים אור זרוע, והמסתמך על פסקי הרב ר' חזקיה ⁶⁶. בדיבורים רבים, ולפעמים בעמודים שלמים, קרובות תוספות מעילה להיות פירוש מאשר תוספות במובן המקובל ^{66*}. תוספות אחרות למסכת מעילה נמצאות בכ"י אופנהיימר 726 ונתפרסמו על-ידי הרב א. סופר ⁶⁷, והוא קראן 'פירוש ב' למסכת', אבל לאמיתו של דבר אינן פחות תוספות מאשר התוספות שלנו, או תוספות רבנו פרץ, כפי שהן מובאות בשיטה מקובצת למסכת וכן גם קרובות בזמן לקבצים אלה. לפני בעל שיטה מקובצת היה כת"י של התוספות שלנו ועל פיו השלים בדף ט' ע"א אות ח: 'כל זה חסר מן התוס' שבדפוס'. רומזים לכך לא רק אזכוריהם של ר' יחיאל מפאריש, של קובץ לוי ושל הרי"ץ ^{67*}, אלא גם ההתאמה הרבה שבין הדיבורים הסתמיים לבין החומר המאוחר שבתוספות שלנו ובתוס' רבנו פרץ ⁶⁸.

65 ב ע"א ד"ה ששחטן, ע"ב ד"ה ורבה, ד ע"ב ד"ה לא, ח ע"א ד"ה ואין, י ע"ב ד"ה הכל, י"א ע"א ד"ה תרי, י"ג ע"א ד"ה אתיא, י"ד ע"א ד"ה שבאשרה, ט"ז ע"א ד"ה מיתיבי, י"ח ע"א ד"ה ואומר, ע"ב ד"ה אכילתו. ר' אפרים נזכר בתוס' כ"א ע"א ד"ה נתני וקושייתו נמצאת בשמו גם בפירוש א שההדיר הרב סופר (ר' להלן, הע' 67), אבל התירוץ שונה וראה בחידושי הריטב"א לעירובין ל"א ע"ב.

66 תוספות ח ע"ב ד"ה אמר ר' חנינא, ועי' ת. בראדי, מי כמורה בהלכה, ספר היובל ליעקב פריימן, עמ' 22, שהעלה את הזיהוי הראשון, ועי' שו"ת ר"ח או"ז סי' כ"ג.

66* עי' ח ע"א, י"א ע"א, כ"א ע"א, ועי' לעיל עמ' 671. פסקי התוספות שנדפסו בסוף ש"ס וילנא מתוך כ"י אינם שייכים לתוספות שלנו.

67 שני פירושים קדמונים על מס' מעילה, ירושלים תשכ"ו.

67* ר' במבוא שם, עמ' 18, וברור ש'לויה' אינו 'רבינו יצחק הלוי רבו של רש"י', כדברי המהדיר, אלא דברים אלה כמו אולי גם דברי מרה (= מורי הלוי) לקוחים מאותו קובץ של תוספות לוי, או של הרב לוי, הידוע לנו בעיקר מתוך תוספות חכמי אנגליה (ר' לעיל, עמ' 515, הע' 25). דברי הרי"ץ בעמ' 79 מובאים בתוס' בלשון 'ונ"ל' = 'ונראה לי', ואפשר שהרי"ץ הוא ר' יצחק מאיברא, או ר' יצחק מקינון, ואגב גם קיצור זה מצוי בקובץ של חכמי אנגליה, ולהע' 10 של המהדיר ר' בשטמ"ק אות ל"ה.

68 המהדיר הפריז לעתים בהדגשת החידושים שבחיבור, בעמ' 102, הע' 12 הוא כותב: 'כן הקשו גם תוס' ד"ה שלא, ותירצו בדרך אחרת לגמרי', אבל זה אותו תירוץ, ולכל היותר אפשר לומר שנוסח בלשון אחרת.

התוספות שלנו, זמן עריכתן ומקורותיהן

ק י נ י ם

מה שנדפס למסכת זו מן התוספות הוא כנראה ממקור אשכנזי. נזכרים כאן תוספות הריב"א ור' יעקב הלוי הוא הרב יעב"ץ, ורבו של הכותב, ששמו לא פורש *68. בעל הפירוש, המיוחס לרש"י, העתיק מדברי התוספות הללו בלשונן *69.

נ ד ה

ההבאות מתוספות טוך שבספר 'מנחת יהודה' על התורה מתאימות לתוספות שלפנינו *70. בדומה לרוב תוספות טוך כך גם תוספות נדה מיוסדות על תוספות שנץ, כפי שאפשר להיווכח מהשוואה עם פירושיו למשנה ועם חיבורים אחרים *71. אבל השוואה מעין זו מעמידה גם על הבדלים. ישנם עניינים מתוספות שנץ שאינם לפנינו *72 כי ר"א מטוך השתמש גם בתוספות אחרות. כך יש להבין את דברי המהרי"ל: 'אין לתמוה על שינוי תוספ' נדה מההיא דיבמות פרק האשה, דתוס' יבמות יסד רבינו אליעזר מטוך ע"פ רבינו שמשון עד סוף האשה רבה... ובגדה יסד ע"פ תוס' רבנו ברוך שירפנטיין בעל התרומה כי כן תרץ פרק בא סימן דסילוק לא מהני למסהד וכג' שכתב מהר"ם משמו פרק חזקת הבתים ודלא כריש פרק חזקת הבתים' *72. כמובן קביעה זו כחה יפה רק לגבי המקום

*68 כ"ב ע"ב ד"ה חטאת, ד"ה לאיוז, כ"ג ע"א ד"ה קן, ועי' לעיל, עמ' 189.

69 השווה כ"ב ע"ב ד"ה רבי יוסי אומר בתוספות ובפירוש, כ"ג ע"א ד"ה קן בשניהם ועי' בשטה מקובצת שם.

70 נדה ט"ז ע"ב ד"ה מלאך מובא ב'מנחת יהודה' ע"ג ע"א כ'לשון ר"א מטוך בפ"ב דנדה; נ"ה ע"א ד"ה שמא ב'מנחת יהודה' ע"ב ע"ב 'לשון ר' אפרים ז"ל פרק דם הנדה; אולם בכ"י: 'לשון ר"א מטוך' ור' אפרים' השתרבב מהשורה שלאחר זו. תוספות ט"ז ע"ב ד"ה הכל מובא ב'מנחת יהודה' הנדפס בשם ר"א מטוך, ט ע"א ד"ה ונוגע בכ"י קל"א ע"א, דפוס ע"ב.

71 ח ע"ב ד"ה בקיטפא ופי' הר"ש לשביעית פ"ז מ"ו, וסתם תוספות כאן הם כנראה דברי הר"י, שכן הר"ש ממשיך שם אחר סוף דברי התוספות: 'ור' יהושע דשמיע ליה קאמר וליה לא סבירא ליה (עד כאן בתוספות) ודוחק הוא דמנא ליה דליה לא סבירא ליה'. ג ע"ב ד"ה והתניא כל הדיבור וגם המובא בשם ר' מנחם מובא סתם בפי' הר"ש לטהרות פ"ד מ"ד, ייתכן כי הר' מנחם הוא תלמידו של הר"ש, או ר' מנחם מיואני והר"ש השמיט את שמו, ס"ו ע"א ד"ה ונאמנת, ס"א ע"ב ד"ה שוע, ואר"ז ח"א סי' שג"ו ומרדכי שם.

72 עי' מה שמביא הרמב"ן בחדושו מ'תוספות רבותינו הצרפתים ז"ל' ג ע"א ד"ה ואב"א ותוספות שלנו ותוספות הרא"ש שם. המובא בשו"ת מהרי"ק סי' ל"ב מתוספות שנץ אינו אצלנו.

*72 שו"ת מהרי"ל החדשות, מהד' הרב יצחק סץ, סי' רי"א, ור' לעיל, עמ' 622, ובתוס' נדה נ ע"א ד"ה ורבי מאיר ובמרדכי ב"ב סי' תקל"ט והגהות מיימוניות הל' עדות פט"ו אות א ובתוס' ב"ב מ"ג ע"א.

פרק שלושה-עשר

שציין המהרי"ל וגם לגביו לא יצאו הדברים מכלל ספק⁷³. בתוספות נזכרים תלמידי רבנו תם, ר' יהודה בר' יום טוב, ר' משה מפונטיזא, ר' יעקב מאורליאנש, ר' מנחם מיואני^{73*}, תלמידי הר"י, ר' שמעון מיונבילא ור' שלמה מדרויש⁷⁴. פה ופה אתה מוצא גם הגליונות האופייניים לתוספות טוך, ובהם מופיעים הראבי"ה והר"ם⁷⁵. תוספות נדה דומות לתוספות יבמות וגיטין, ואף הן שייכות לפי הנראה לאותה מהדורה⁷⁶.

73 מנוסח הדברים שבהגהות מיימוניות הל' עדות הנ"ל משמע, שר' ברוך אינו בעל התוספות בב"ב שכן זה לשונו: 'אמנם רבינו ברוך איש תרומות אינו מחלק בין עדות ממון לשאר דברים אלא לכל עדות פסולים, וז"ל אשר כתבו התוספות בפ' בא סימן גבי ההוא דכל הכשר וכו' והנה גראין דבריו למורי רבנו מדברי התוספות ומביא ראיה וכו' '. ולא נאמר כאן שר' ברוך כתב את הדברים בתוספות בא סימן, ר' במרדכי הנ"ל ובהגהות הב"ח שם אות ס וציין שם לתרומות הדשן סי' שמ"א.

*73 אולם ראה הערה 71.

74 על החכמים ראה בערכים במפתח. ר' מרדכי בר' יצחק בתוס' ל"ו ע"א ד"ה הלכתא אינו אלא טעות סופר וצ"ל: ר' יום טוב בר' יצחק, כמו בתוספות הרא"ש שם.

75 ז ע"ב ד"ה שמותי, ח ע"א ד"ה ומי.

76 כ ע"א ד"ה פלי 'ובפרק שני דגיטין מפורש' וכן הוא בגיטין י"ט ע"א ד"ה דיו, אבל נ"ו ע"ב ד"ה הבאים: 'ולא קשה מידי דטובי רקם הוו כדפרישית שם', אולם בגיטין ב ע"א ד"ה אף אין תירוץ זה. וייתכן כי הרמיזה העתקה מתוספות שניץ, ועי' בתוספות הרא"ש שם.

דרכם של בעלי התוספות בפירוש התלמוד ובפסק ההלכה והיצירה המשפטית בסביבתם

[א]

פרק זה בא לתאר את דרכי משנתם של בעלי התוספות כמפרשיו של התלמוד וכפוסקי הלכה, ולסכם מה שהעלינו בעניינים אלה בפרקים הקודמים. מה שנאמר כאן מבוסס אמנם בעיקר על התוספות, אבל כוחו יפה גם לגבי שאר חיבוריהם של חכמי אשכנז וצרפת: תשובותיהם, פסקיהם וספרי-המצוות שלהם — כי מבחינת השיטה גם הם אינם אלא 'תוספות'. ונראה לי, שגישה זו — לראות בכל חיבוריהם של חכמי אשכנז וצרפת, מימות רש"י עד לרא"ש, דרך אחת ושיטה משותפת — מנומקת די צורכה במה שנאמר בפרקים הקודמים.

בדרכנו לא התעלמנו מן השוני שבאופיים ובמזגם של חכמי הדורות. עמדנו על ההבדלים בתנאי הזמן והמקום שהלכו ונשתנו במשך מאות השנים, קלטנו קולות והדים של זרמים וחילוקי-דעות, וביררנו את צורותיהם של החיבורים, את דרכי התהוותם ואת המגמות המשתקפות בהם. ודווקא דיונים והבחנות אלה מבליטים ביתר שאת את העובדה, כי שיטתם של רבנו תם והר"י, של הראב"ן והריב"א, של 'ספר התרומה' ו'ספר יחסי תנאים ואמוראים', של הסמ"ג ו'ספר הרוקח', בפירושה וליבוניה של הסוגיה התלמודית, ובירור פסק ההלכה בתשובות על שאלות שנתעוררו — היתה אחת ויחידה, והיא: השיטה הדיאלקטית-ביקורתית. עקרונות המיתודה לא נשתנו, רק ההיקף התרחב ודרכי השימוש בה נשתכללו או נפגמו, אבל היסודות עצמם נשארו קבועים ועומדים.

שתי מגמות מתבלטות בחיבוריהם של חכמי אשכנז וצרפת: אחת עיונית והאחרת מעשית. התוספות באו לכאורה לשמש את המטרה הראשונה וספרי ההלכה את המטרה השנייה, אבל למעשה אין הדבר כך. הדיון שבתוספות מביא להסקת הלכה למעשה, וההכרעה שבתשובה או בפסק-הלכה גוררת לרוב דיון עיוני בסוגיות הנוגעות בדבר. כשמביא ר"י שמשון משנץ בתוספותיו את פירוש רש"י לדברי המשנה בסוכה 'מיד תינזקות שומטין את לולביהן ואוכלין אתרוגיהן. לולבי התינזקות שומטין הגדולים מידן ואוכלין אתרוגיהן של תינזקות ואין

דרכם של בעלי התוספות בפירוש התלמוד ובפסק ההלכה

בדבר גזל... אלא שכך נהגו בו מהמת שמחה, הריהו מוצא לנחוח להסיק מסקנה כלפי נוהג שבימיו: ויש ללמוד מכאן לאותם בחורים שרוכבים בסוסים לקראת חתן ונלחמים זה עם זה וקורעין בגדו של חבירו או מקלקל לו סוסו שהן פטורין, שכך נהגו מהמת שמחת חתן¹. לפנינו אפוא פסק-הלכה לשאלה אקטור-אלית, שאין כל קשר בינה לבין פירוש הסוגיה. ומצד שני, אנו מוצאים כשנשאלה שאלה לר"י: 'מה לעשות לבחור אחד אשר נדר על דעת רבים ואמר יאסרו כל פירות שבעולם עלי חוץ מהטין אם אשחק בקוביא לא בגיני ולא בגין אחרים ויהי היום ויצחק בגין אחר כי הציקתהו רוחו ועתה זה הבחור... בא לשאול אם יש לו תקנה...', משיב בשמו ר' אלחנן בנו תשובה ארוכה, שיש בה דיון ממצה בסוגיות בנדירים, שבועות וגיטין, תוך הבהרת ענייני נדרי שגגות, תנאי, דברים שבלב, הנודר על דעת רבים והנודר על דבר מצוה, עד כדי הסחת דעת מאותו בחור קל-דעת². כל הלומד בתוספות ושונה בספרי ההלכה והתשובות, ימצא דוגמאות מעין אלו לרוב ועל רבות מהן דובר בפרקים הקודמים³. גם כשהיו עסוקים בפירוש הסוגיה התלמודית, לא אבדה להם לבעלי התוספות הזיקה למציאות ולשאלותיה, וכשבאו להשיב עליהן או לסכם פסק-הלכה, לא יכלו להינתק מהשיטה הדיאלקטית-ביקורתית הן בדרך הדיון והן בהרצאת העניינים. התוספות הן פרי ההוראה והמשא-והמתן שבבית-המדרש ויש בהן קושיות התלמידים ותירוצי המורים⁴. לפעמים הצורה היא צורת דו-שיח, שבו מופיעים הנושאים והנותנים, אבל בדרך-כלל ההרצאה היא בדרך 'וקשה לר"ת... ותירץ ר"י...', או בדרך מונולוג דיאלקטי 'ואם תאמר... ויש לומר...', 'וקשה... ועוד קשה... וי"ל... ונראה...'. הקושיות נשארו לעתים בלא תירוצים אם משום שלא באו בעיקרן אלא כדי לעורר את תשומת-לבו של הלומד וסמכו עליו שימצא את התירוצ, ואם משום שלא מצאו תירוצ מניח את הדעת^{4*}. לא תמיד לפנינו רשימות של דיאלוגים קאטכיזמאליים — דו"ח על ויכוחים בבית-המדרש בין הרב ותלמידיו — לפרקים המדובר בדיאלוגים קונטרזברסאליים — ותשובות. הדיון התנהל לא רק על הסוגיות שנלמדו, אלא גם על פסקיו ותשובו-

1 תוספות סוכה מ"ה ע"א ד"ה מ"ד ; ועי' לעיל, עמ' 25, הע' 42.

2 שו"ת מהר"ח אור זרוע סי' ע ושו"ת מיימוניות הפלאה סי' ד.

3 עי' לעיל, עמ' 372, 385, 606 ועמ' 610.

4 עי' לעיל, עמ' 103, 118 ועמ' 340.

*4 לרוב קושיות הפותחות במלה 'תימה'. אבל ישנן גם קושיות הפותחות ב'וא"ת' ללא תשובה, ר' תוס' ב"מ ס"א ע"א ד"ה אלא, ובמקומות הדומים שנרשמו על הגליון בידי הגרי"ב. ואין מקום לדיוק בהבדלים שבטרמינולוגיה, שכן מצאנו שבדפוס נמצא 'תימה' (ב"מ י"ב ע"א ד"ה ואמר: 'תימה דבפ' כל הגט...') ובכ"י (בריט. מוז. הנ"ל, עמ' 646) 'ואם תאמר'.

תיו של המורה, ולא תמיד היתה ידו של הרב על העליונה⁵. ויכוח יכול היה להירשם באחת משלוש הדרכים האלה: כ'תוספות' לסוגיה בתלמוד, כתשובה לשואל, וכפסק-הלכה בספר פסקים. ההקבלות המצויות בין המקורות השונים, בין תוספות לתשובות ובין תשובות לפסקים, מקורן לעתים קרובות בדרכים השונות של רשימת הדברים על-ידי התלמידים ולא-דווקא בהשאלות ובהעתקות מחיבור אחד לחיבור אחר. אמנם גם אלו היו רווחות ביותר, אלא שהן מסתברות בעיקר מתוך אופיה המיוחד של ספרות זו ומתוך דרכי החיבור והיצירה בימי-הביניים בכלל.

הפוסקים הם קומפילאטורים ורובם של קובצי התוספות אלמוניים הם, ולכן גם נקראו לרוב על שמות בתי-המדרש ולא על שם עורכיהם האחרונים. שמו של מחבר 'ספר התרומה' ידוע לנו, אבל חלקם של הר"י ורבנו תם בחיבור זה אינו פחות מאשר בכל קובץ של תוספות, וחלקו של ה'מחבר', ר' ברוך, בחיבורו, אינו גדול יותר מאשר חלקו של ר' אליעזר מטוך או של ר' פרץ באחד מקובצי התוספות שיצאו מבתי-המדרש שלהם. קווי-אופי אלה, שראינו אותם פעמים רבות בפרקים הקודמים, ידועים בספרות ימי-הביניים כמעט בכל התחומים. הספרות המשפטית הקאנונית במאה הי"ב היא רובה ככולה אֲנוֹנימית. תופעה זו יש לפרשה, מעין תופעות רבות אחרות של ימי-הביניים, על רקע תיאולוגי: האמת היא לאלוהים, ומי אדם היכול לכנותה כאמיתו שלו? משום כך אין גם להעמיד את שאלות המקוריות והפלאגיאט כלפי ספרות זו כדרך שאנו רגילים לראותן כיום⁶.

דרך התהוותה והתגבשותה של הספרות הרבנית באשכנז ובצרפת דומה אפוא לנהוג בימי-הביניים בכלל, אבל לפחות בה במידה יש להדגיש גם בתופעות חיצוניות הללו את הדמיון לדרך ההתהוות והתגבשות של הספרות התלמודית הקדומה, קובצי המשניות והברייתות, התלמודים והמדרשים, שגם היא לא היתה מנותקת כלל וכלל מדרכי החיבור והפצת ה'ספרים' המקובלות בעולם העתיק⁷, שהמשכן ניכר גם בספרות ימי-הביניים הכללית. וכאן אנו עדים לַמַּעֲיָן פסיחה

5 עי' לעיל, עמ' 223, 264 ועמ' 487. השתמשתי במונחים הרווחים בספרות המשפטית הכללית של המאה הי"ב, שבה שלטו צורות הדיאלוג הנזכרות, עיין Kantorowicz בספרו הנ"ל, עמ' 129.

6 הנ"ל ב-111—112, Kuttner, *Repertorium der: Logos*, XVII, 1929, pp. 111—112; *Les débuts de l'école canoniste française, Studia et Documenta Historia et Juris* 1937; 1938, pp. 193—204.

7 על הדמיון הזה עמד ש. ליברמן בפרק The Publication of the Mishnah, בספרו *Hellenism in Jewish Palestine*, pp. 83—94 (= יהדות ויונות עמ' 213—224).

דרכם של בעלי התוספות בפירוש התלמוד ובפסק ההלכה

על תקופת-הביניים, זו של הגאונים ושל ראשוני חכמי אשכנז וצרפת עד לרש"י. שונה בהרבה היה תהליך התהוותם של חיבורי הגאונים על סוגיהם השונים ושל חיבורי המפרשים, שקדמו לבעלי התוספות. ההבדלים בין סוגי החיבורים קבועים ועומדים: פירוש, תשובה ופסק-הלכה הם סוגים נבדלים, שתכונות ברורות להם. בעלי התוספות החלו במקום שהתלמוד הפסיק וחיבוריהם היו ל'תלמודים' חדשים. כמותו — קלטו כל מה שהתרחש בבית-המדרש: משא-ומתן בשעת הלימוד, מעשים ופסקים של מורי-הוראה שניתנו בעל-פה, איגרות ופסקים והלכות שנכתבו.⁸

דמיון חיצוני זה הוא פרי דרך לימודם של חכמי התלמוד, שנתחדש בבתי-המדרש של בעלי התוספות. והתחדשות זו באה בעקבות רוח החופש ששלטה בהם. הכוח הקובע לא היה בסמכות בלתי-מעוררת של ראש הישיבה, שבאה לו מעצם תפקידו, ולא היירארכיה מוגדרת, אלא בוויכוח החופשי ובביקורת החריפה בלא משוא-פנים. הסמכות נרכשה רק על-ידי מי שזכה בסגולות שכליות מצוינות ועל-ידי מי שקנה לו ידיעה גדולה במקורות. ואף סמכות זו היתה נתונה לשבט ביקור-תם של חכמים צעירים ותלמידים — בחינת 'קטנים מחדדים את הגדולים'⁹ — שנכנעו רק לכוח הסברה וההוכחה.¹⁰ בעלי התוספות סיגלו לעצמם את דרכי הדיון של האמוראים והטכניקה המיוחדת לבטאם. הם משתמשים באותם היקשים פשוטים ומורכבים, באינדוקציה המכינה את הדידוקציה, באנאלוגיה ובסברה,¹¹ והם עוקבים אחר אופני השימוש במיתודות אלו על-ידי חכמי התלמוד ומבקרים אותם בשעת הכושר. גדולה מזו, הם משלימים מה שהחסיר התלמוד ואומרים מה ש'היה יכול לומר'¹². כל מאמר ומאמר שבתלמוד נחקר בחריפות, ונעמד במבחן אם על-ידי גילוי סתירות בינו לבין מאמרים אחרים ואם על-ידי הסקת היסקים קיצוניים ביותר וה-*reductio ad absurdum*, ועד כדי אמירה מפורשת ש'התלמוד טועה להקשות...'¹³.

8 על כתיבת מכתבים בפסקים והלכות בתלמודים, עי' י. נ. אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 699.

9 תענית ז ע"א.

10 ראה התוספאי, הפלפול, 'השלח', כרך י"ט, עמ' 138 ואילך.

11 להסברת המונחים הנ"ל והבעיות הכרוכות בהם, עי' ש. ה. ברגמן 'מבוא לתורת ההגיון', תשי"ד, עמ' 306 ואילך, ועמ' 346 ואילך. ניסיון לתאר את הלוגיקה התלמודית בדרכי הלוגיקה העיונית המודרנית נעשה בידי היינריך גוגנהיימר: *Über ein bemerkenswertes logisches System der Antike*, תדפיס מתוך *Methodos* 1951, עמ' 150 ואילך; אולם מושגי המחבר על מקורות ההלכה אינם בהירים ומוגדרים כל-צרכם.

12 עי' שבת קל"ג ע"א ד"ה עושין, מגילה כ"א ע"א ד"ה הפותח, יבמות ה ע"א ד"ה שכן, סנהדרין ו ע"א ד"ה לא דכ"ע, י"ז ע"ב ד"ה מחכו.

13 עי' להלן, עמ' 717, הע' *88.

דווקא ביקורת זו היא תוצאה של יחסם המיוחד של החכמים לתלמוד. אין הוא בעיניהם ספר בעלמא, או קודפס משפטי. ספרים, ואף ספרי חוקרים, ערכם עלול להיבטל, והשימוש בהם להיפסק, לאחר שיופיעו אחרים במקומם המתאימים יותר לטעמם ולרוחם של הדורות החדשים. לא כן התלמוד: כמקרא וכמשנה לאמוראים הריהו מקור נצחי להסקת ההלכה. שום חיבור, המסכם את ההלכה על-פיו, אינו מבטל את הרשות — ואם תמצא לומר: את החובה — לחזור למקור הראשון. הלימוד וההגייה בו הם חובה ומצווה. לומדים והוגים בו לא מתוך הכרח להאמין בו, אלא מתוך חופש לדון עליו. כגדולי האסכולסטיקאים של המאה הי"ב — אבילאר-דוס וחבריו, ומפרשי המשפט הרומי — סברו גם בעלי התוספות, שהספק והשאלה, שיקולם של דעות שונות והנמקות שונות, הם שבילי-החקירה שדרךם משיגים את האמת, שנתגלתה על-ידי אלוהים. משום כך היו מאמציהם של בעלי התוספות מכוונים לקביעתו ובירורו של גוסס התלמוד, ועניינם המדעי היה בפירוש מונחיו ואוצר מליו ומושגיו, בחיבורם של כללים על יסוד עניינים המפוזרים במסכתות שונות, ביישובן של סתירות בין סוגיות שונות על-ידי העלאת 'חילוקים'. על ה'חילוק' — *Distinctio*, כמיתודה דיאלקטית נאמר, שהוא אחד היסודות של המדע הביניימי בכל התחומים: בתיאולוגיה, פילוסופיה, מדע המשפט הרומי והקאנוני. מגמתה של המיתודה לקבוע הבחנות ותת-הבחנות במושג, בעובדה בכלל וביחס משפטי¹⁴. בדרך האנאליזה האכסגטית שאפו בעלי התוספות להמשיך בבנייה של ההלכה ולהוסיף על המפורש בתלמוד. ועל דרכי ביצוען של מגמות ומטרות אלו ידובר בסעיפים הבאים.

[ב]

הדרך הארוכה, שעבר התלמוד בזמן ובמקום משיבות הגאונים בבבל ועד לגדות הריינוס וערי שאמפאניה — גררה אחריה שינויים והבדלים גדולים בין כתבי-היד השונים. אחרון הגאונים, רב האי, כבר קבל על 'כמה מן הגרסנין' ששינו ו הפכו נוסחתה של הברייתא: 'האומר אל יזנו בנותיו מנכסיו שומעין לו ואל יתפרנסו

14 ר' Kuttner במאמרו הנ"ל בהע' 6. F. Pringsheim: Beryt und Bologna (Festschrift O. Henel, 1921, p. 204—285 = Gesammelte Abhandlungen I, p. 391—449), הדן בהשפעת המשפטים הביזאנטיים על הגלוסטורים, דן על מקומו של החילוק בפעולתם של הראשונים. אמנם ה-*Distinctiones* לא היו ידועים עדיין כסוג ספרותי בתקופה הביזאנטית, אבל מצויים הם כגליונות, שבהיקפם מגיעים לכלל חיבורים. ועל המונח 'חילוק', ר' לעיל עמ' 154 הע' 9*, ועמ' 390, הע' 13, והביטוי 'יש לחלק' ניתן למצוא בכל עמוד ולפעמים בכל דיבור של התוספות. ר' ב"ק צ"ו ע"ב ד"ה המחליף, צ"ז ע"א ד"ה המלוה, שם ע"ב ד"ה אי הכי.

דרכם של בעלי התוספות בפירוש התלמוד ובפסק ההלכה

אין שומעין לו'. 'ודאי' — כותב הגאון — 'ששמועה זו למשמע אוזן נוחה מן הראשון אלא שלא כך גירסתנו ולא כך גרסו הראשונים, ואין לנו לתקן את המשניות ואת התלמוד בעבור קושיא שקשה לנו, אלא כך היא הגירסא שמקובלת מפי רבותינו אנשי מסמך...'.¹ במקום אחר מביא רב האי ארבע נוסחאות למלה אחת.² הרי"ף מעתיק את תשובת הגאון ובוחר בנוסח שלו, הוא 'נוסחי דמתיבתא'. ואם בבבל היה כך, אין להתפלא על ריבוי הגירסאות באשכנז ובצרפת. רש"י לא ידע אפילו אחת מהנוסחאות של הגאון בסוגיה שהזכרנו לאחרונה, וגירסתו שונה מכולן³, וכבר תמה הרמב"ן 'היאך חלק על נוסחי הישיבות ועל רבינו האי גאון ז"ל בלא טעם ואלו ראה רבינו שלמה ז"ל גירסתם היה חוזר בו, אלא שספרים משובשים גרמו לו לפרש כן...'.⁴ המנהג להגיה את הספרים, כדי למנוע קושיות ותמיהות, שגם רב האי גאון מוסר עליו, מקובל היה באשכנז ובצרפת. ר' קלונימוס, אביו של ר' משולם, הגיה שלושה דברים 'כמפי נבואה בשעת פטירתו'.⁵ חרמו של רבנו גרשם מאור הגולה מכוון היה בעיקרו נגד מגיהים אלה. בפירושו לתלמוד נאלץ היה רש"י להכריע בין גירסות הספרים. והתפשטות פירושו העניקה לגירסותיו משנה ערך ועשתה את נוסחתו לנוסחה המקובלת.⁶ ובעלי התוספות כשם שביקרו את פירושו של רש"י כך גם ביקרו את גירסותיו, ואף הקדימו ביקורת זו לביקורת הפירוש.

רבנו תם קרא תגר על מגיהי ספרים, — סתם ספר הוא תלמוד — *⁷ ודבריו בהקדמה לספר הישר' ראויים לבוא כאן במלואם: '... כי גם ר' שלמה זקני זצ"ל אם הגיה הגירסא בפירושו הגיה אך בספרו לא הגיה, כי אם שותי מימיו הגיהו על [פי] פירושו, אשר לא מלאו לבו לעשות כן בחייו זולת במסכת זבחים לבדה, ובדקתי ומצאתי בספרים שלו, כי לא הוגהו מכתובת ידו, שאם ידע אדם הלכה יכתוב פתרונו לפי ראות עיניו אם ירצה, אך הספרים לא ימחק, שדברי

1 שטה מקובצת כתובות ס"ח ע"ב, ועי' אוצר הגאונים כתובות, עמ' 207.

2 עי' רי"ף סנהדרין פ"ז רמז אלף ל"ו.

3 עי' רש"י סנהדרין ס"ה ע"ב ד"ה בראייה.

4 מלחמות ה' לרי"ף שם, ובעל המאור הסכים כדרכו לגירסת רש"י, ועי' גם במאור ברכות רמז כ"ט ובהשגות הראב"ד ובמלחמות שם.

*4 תוס' מנחות ק"ט ע"ב ד"ה בתחלה, ור' רש"י זבחים מ"ה ע"ב ד"ה ה"ג נומי, שהביא אחת הגירסאות 'שפירש ר' משולם בר' קלונימוס הגאון בשעת מיתתו', וראה מ"ש תרביץ תש"ז, עמ' 22.

5 עי' א. מ. ליפשיץ, רש"י, כתבים, ח"א, ירושלים תש"ז, עמ' נ"ד.

*5 ר' תוס' ברכות י"ב ע"ב ד"ה והלכתא, מ"א ע"ב ד"ה ויין, קידושין נ"ז ע"ב ד"ה ת"ל, נדרים ט"ו ע"ב ד"ה הלך, נזיר ג ע"ב ד"ה כגון, ע"ז מ"ב ע"ב ד"ה ורבי, ערכין ב ע"ב ד"ה אין, כ"ה ע"ב ד"ה ורבי שמעון. וראה ערוגת הבושם, ח"א, עמ' 72.

תורה עניים הם במקומם ועשירים במקום אחר... ועתה אודיע בשניים ושלושה מקומות, שהגיה רבינו שלמה בפירושו, שאי אפשר לעמוד בו, כי אם בגירסות הראשונות ואם חס ושלום נשבשו הספרים והגיהום, לא ידענו עוד אמיתת הדברים, ושרא ליה מריה לרבינו שמואל אחי, כי על אחת שהגיה רבינו שלמה הגיה הוא עשרים, ולא עוד אלא שמחק הספרים, וידעתי גם אני כי מגודל לבבו ועומק פלפולו עשה זאת, וראיתו במקומות בספרים ישנים⁶ ואינה ראייה, כי גם בספרים ישנים אכתוב לך בזה הספר, אשר חסרו מאשר לפנינו, וקודמי קדומים ישנים מיושנים לא יעידום...⁷. האם נהג רבנו תם גם למעשה לפי דבריו אלה? אמנם הוא כותב במקום אחד בפירושו לברייתא שבגמרא: 'ואם לא בשביל שאין להגיה ספרים הייתי אומר דהכי גרסינן... דהכי אמר ר' שמעון בהדיא בתוספתא דפרה...'⁸. אם כן אין הוא מגיה ברייתא שבגמרא על-פי התוספתא. למרות דברי רש"י: 'אע"פ שהוא בכל הספרים אמת הדבר שהוא שיבוש ולא יש חכם אשר יושיבנו על כנו' — אומר נכדו, ר"ת, 'שיש לישיב הגיר-סא'⁹. אבל הוא מעיד בעצמו, שהגיה על-פי כתבי-יד ישנים: 'ובספר ישן שאני לומד בו גרסינן... וכן הוא אמת'¹⁰. בתוספות מובאות בשמו הגהות מעין אלו על-פי ספרים ישנים וקדמונים¹¹, והוא גם מחק מספרו על-פי ספרים ישנים, כעדותו של ר' אלחנן: 'רבינו יעקב מחק מספרו שם תיובתא וכתב בתשובה אחת שם, בספרים שנכתבו קודם תשפ"ח (1028) ל"ג תיובתא...'¹². לא רק על כתבי-יד סמך רבנו תם בהגהותיו, אלא גם על גירסותיהם של בעל הלכות גדולות ושל רבנו חננאל¹³. גדולה מזו מצינו, אין הוא מודד לעצמו במידה שמדד לרש"י. הוא מונה אותו פעמים אחדות על שמחק בספרים מתוך שהגירסה הכתובה הקשתה על הסברתן של סוגיות במסכתות אחרות¹⁴. אבל במקומות אחרים מחק הוא עצמו

- 6 ב"ק מ"ד ע"א ד"ה ה"נ: 'ורבינו שמואל מצא בספר ישן'.
- 7 בהקדמה לספר הישר עפ"י כ"י, ע"י לעיל, עמ' 97 ועמ' 155.
- 8 ספר הישר סי' שס"א.
- *8 חולין ע"ד ע"ב רש"י ותוס' שם ד"ה חלבו. חולין ס"ה ע"ב סד"ה אלו.
- 9 ס' הישר, הוצאת מקיצי נרדמים, סי' פ"ז א, עמ' 188. תלמידו, ר"י מאורליינש, הסתמך על מה שמצא 'במסכת סופרים ישן', שיטה מקובצת מנחות ל"ב ע"א אות ג. ויש להוסיף מקום זה לרשימתו של מ. היגער במבואו למס' סופרים (ניו-יארק, תרצ"ז), עמ' 59 ועמ' 68.
- 10 סוכה ו ע"א ד"ה גפן, יבמות ל"ד ע"ב ד"ה מתוך, על-פי ההגהה שעל הגיליון.
- 11 תוספות ר' אלחנן ע"ז כ"ד ע"ב ד"ה ר"י, ועי' תוספות סנהדרין פ ע"ב ד"ה עובר.
- 12 שבת פ"א ע"א ד"ה ואם, פסחים ל ע"א ד"ה אמר, סוכה ט"ו ע"ב ד"ה פרוץ, קידושין מ"ב ע"ב ד"ה ה"ג.
- 13 פסחים ע"ז ע"א ד"ה אלא, יומא ס"ז ע"ב ד"ה אטו, ביצה ל"ט ע"ב ד"ה הכא, זבחים כ"ג ע"ב ד"ה אם.

דרכם של בעלי התוספות בפירוש התלמוד ובפסק ההלכה

מספרו משום קושיות שהקשה¹⁴. אין זאת אלא שהעקרונות לא היה בכוחם לעמוד בפני ההכרח והרצון לפרש את הסוגיה בדרך שלא תגרום לקשיים. כיוון שהכיר רבנו תם בסגולות עצמו, ניתן בו הכוח להוכיח, שהגהותיו ישרות ומיושבות משל אחרים¹⁵. היתה לו שיטה בהגהותיו. לפעמים קשה לפרש קושיה או תירוץ שבגמרא על-פי המובא ממשנה או מברייתא. בא ר"ת ומוסיף את המלה 'וכו', ולפי זה מתברר שהקושיה או התירוץ נופקים מההמשך של המקור שהובא^{15*}. בעלי התוספות האחרים ראו ממנו וכן עשו. תלמידו האשכנזי של רבנו תם, ר' יצחק בר' מרדכי, כותב: 'גם מצאתי בספר אחד ישן שלא היה כתוב... אבל מוגה, ונראה שכתובה ישרה והגהה משובשת'¹⁶. ועל דרכם של ר' יצחק הלבן, ר' שמשון משנץ ור' יהודה בר' קלונימוס בבירור הנוסח, כבר עמדנו לעיל¹⁷, ובתוספות שלנו נשאר פרי-העבודה שלהם ושל אחרים בתחום זה. היו בידיהם 'ספרים זקנים', 'רוב ספרים, ספרים ישנים'¹⁸, 'גירסת הספר שמצא הרב ר' מאיר בספרי אשכנז'^{18*}, 'ספר שכתב רבינו גרשם', 'ספר שהועתק מאותו ספר שכתב

14 עירובין ל"ח ע"ב ד"ה אמר, כתובות י"ז ע"א ד"ה ת"ר, ועי' שבת ק"ז ע"ב ד"ה יש, כתובות ס"ה ע"ב ד"ה ה"ג בושטה. ור' ב"ב קס"ו ע"ב ד"ה נכנס: 'ובספר ר"ת מצאתי במשנה כריתות במלתיה דרבן שמעון בן גמליאל והשאר עליה חובה, ומתחלה היה כתוב ואין השאר עליה חובה, ומחק ואין, וכן היה נראה עיקר, אבל יש תימה שבכל הספרים היה כתוב ואין, בין בכריתות בין בתורת כהנים בין בכאן'.

15 עי' לעיל, עמ' 71, ועמ' 154.

15* ראה גיטין פ ע"ב ד"ה זו, ובגליון הש"ס לרע"א צוינו שאר מקומות בתוספות שהגיהו בדרך זו. וראה להלן, עמ' 724, הע' 22.

16 ספר הישר הוצאת מק"נ, עמ' 182. 17 עי' לעיל, עמ' 299, ועמ' 371.

18 תוספות ישנים יומא ל"ח ע"א ד"ה ה"ג, יבמות כ"ג ע"א ד"ה קסבר, יבמות ק"ו ע"א ד"ה ורבא, זבחים ל"ז ע"ב ד"ה תרי, חולין צ"ז ע"א ד"ה אמר. וראה הלכות הרא"ש, שבועות פ"ו סי' י"ג (= תוס' הרא"ש שבועות מ"א ע"ב ד"ה ואי), שהביא את גירסת הר"י בעל התוספות ומציין, שכיוון לגירסת 'גמרא ישנה כתוב על הגוילים... קודם לזמן הזה בקרוב חמש מאות שנה', שעליה מעיד הרמב"ם, הל' מלוה ולוה פט"ו ה"ב.

18* כ"ה בתוס' הר"ש משנץ ובתוס' הרא"ש לכתובות ל"א ע"ב ד"ה רב אשי, ובתוס' שלנו: 'ר"י בן רבינו מאיר'.

19 תוס' ר"י מבירינא לע"ז מ"ז ע"א ד"ה איכא דאמרי (מהד' מ. י. בלוי, עמ' קצ"ח) 'וגם בסדר קדשים שכתב רבינו גרשום מאור הגולה כתוב כך וכו' '. ואין זה במיוחד לר"ג לתמורה ל ע"ב. מנחות ס"ה ע"ב ד"ה רבי: 'ובספר שכתב רבינו גרשם מאיר עיני הגולה מחק... וגרס...'. ועי' שם ט"ז ע"א ד"ה כגון, כ"א ע"א ד"ה וכן, ל ע"ב ד"ה הא, ע ע"א ד"ה ביצי 'ור"ת מצא בס' ר"ג', ע"ג ע"ב ד"ה אי, חולין צ"ו ע"ב ד"ה דפשיט: 'ובספר רבינו גרשם כתוב'. אבל בכ"י ואטיקנה סי' 159: 'ובספר שכתב רבינו גרשם כתוב', שם נ"ד ע"ב ד"ה אין, וגם רש"י השתמש בספר רבנו גרשם, סוכה מ ע"א ד"ה ה"ג.

רבינו גרשם¹⁹, ו'ספרים של רש"י¹⁹*. גם הרבו להשתמש בנוסחות שבפירושי רבנו חננאל, של רב אלפס, של הלכות גדולות והערוך²⁰. וכמובן שהגיהו לפי המקורות המקבילים שבתלמוד²⁰* והשוו את הברייתות עם התוספתא ועם טפסים שונים שלה: 'ובתוספתא בזבחים עיינתי וקתני סתמא ותוספתא שלי מוטעית היא וצריך עיון בתוספתא אחרת...'²¹. יש שהוסיפו גם חיזוק וראיה להגהותיו של רש"י, כגון: 'ול"ג והתורה אמרה נעלו ולא מנעלו כמו שפי' בקונטרס וגם רל יהודאי גאון מחקו מן הספרים ובתוספתא אינו'²². אבל הקפידו שלא להגיה משנה על-פי ברייתות, גם אם הגהה זו נעשתה בידי רש"י ורבנו חננאל²³. דוחים הם הגהת ברייתא שבתלמוד על-פי התוספתא מתוך הנימוק: 'דילמא ברייתא אחריתי היא...'²⁴ ומתנגדים להגהותיו של רש"י בברייתות שבתלמוד על-פי מדרשי ההלכה²⁵. ואף אינם מסכימים להגיה הבאה מברייתא על-פי ברייתא אחרת שבגמרא מתוך נימוק 'דאפשר שהיא ברייתא בשום מקום בתו-ספתא או בת"כ'²⁶. אלא שלא תמיד שמרו על כלל זה, ויש שהפכו גירסתה של ברייתא שבתלמוד מפני שמצאו ש'בספרי מתנייא הך ברייתא ומתנייא איפכא'²⁷. מצויות גם הגהות כדי ליישב את הסוגיה ולסלק קשיים, ובפרט בנוגע לשמותיהם של תנאים ואמוראים כשאינם מתיישבים עם סדר הזמנים. אבל בדרך-כלל

*19 ב"ק ו' ע"א ד"ה הכותל 'וכן כתוב בספרים של רש"י', תוס' הר"ש לכתובות ס"ו ע"ב ד"ה וכשחתן (מהד' ליס, עמ' ק"פ) 'מצאתי שהגיה רש"י בכתובת ידו'. קידושין כ"ו ע"ב ד"ה ה"ג אלא: 'וכן הגיה רש"י בפי' כתיבת ידו... אבל ברוב ספרים כתוב גירסא אחרת'.

20 יבמות נ"ו ע"ב ד"ה מן: 'ולפי שהגירס' היתה כתובה בספר רש"י פי' כן, אבל הגיר' כתובה בספר ר' חננאל כמו שפירשתי', כתובות צ"א ע"א ד"ה וכי תימא: 'ועוד גרסי בפי' ר"ח בהדיא...'. מועד קטן י' ע"ב ד"ה מוליא: 'וכן גרס רבינו גרשון ורב אלפס גרס להיפך', ועי' ב"ק ו' ע"א ד"ה הכותל, ב"מ מ"ו ע"ב ד"ה פירי, יבמות מ"ח ע"א ד"ה לא: 'ובה"ג גריס הכי אמר רב... מיהו בה"ג של אספמא כתוב... ובערוך ערך גינסטרא גורס...'. ועי' בה"ג דפוס ורשא ע"ו ע"ב, והל' נזיר חסרות בה"ג הוצ' הילדסהיימר, שא. עפשטיין זיהה אותן עם ה"ג של אספמא, עי' הגורן, ח"ג, עמ' 29, ועי' סמ"ג ל"ת ס.

*20 יבמות כ"ג ע"א ד"ה קסבר: 'כן גורס הקונטרס וכן כתוב ברוב ספרים כאן, אבל בקידושין בסוף פרק האומר ברוב ספרים כתוב... וכן נראה עיקר לר"י...'. ועי' שם ע"א ע"א ד"ה בו. 21 יומא כ"ד ע"ב ד"ה אלא.

22 יבמות ק"ב ע"א ד"ה וכי. 23 כתובות ע"ח ע"ב ד"ה תני.

24 יומא ל"ו ע"א ד"ה ומעשר עני ותוספות ישנים שם ד"ה ועל עולה, אבל עי' תוספות פסחים צ"ד ע"ב ד"ה שומע אני.

25 עי' במקומות שנרשמו על-ידי ע.צ. מלמד, מדרשי הלכה של התנאים בתלמוד בבלי, עמ' 35 ואילך.

26 זבחים ז' ע"ב ד"ה כל, ועי' בשטה מקובצת שם ובתוספות שם ה' ע"ב ד"ה מיעט.

27 שבועות ל"ז ע"א ד"ה מאי.

דרכם של בעלי התוספות בפירוש התלמוד ובפסק ההלכה

נהירים בעלי התוספות מללכת בדרך זו ומעדיפים תירוצים דחוקים מהגהות על-פי הסברה²⁸. בקיאותם הגדולה עמדה להם שלא לקבל הגהות המבוססות על משמעות מלה או מונח בחלק מן המקורות בלבד. לדברי המשנה 'הלוקח לולב מחבירו בשביעית...' כותב רש"י: 'לי נראה דהלוקח לולב מעם הארץ גרסי' דהא בעם הארץ קמיירי כדאמרי' בגמרא ועם הארץ לגבי חבר לא קרי ליה חבר'. על דברי רש"י אלה מעירים בתוספות: 'ועל חינו דחק דאשכחן בדוכתי טובא דקרי ליה חבירו דתנן בפ' הנזקין... ובפרק בכל מערבין... ובשבת מרק שואל...' ²⁸*. לעתים הם מביאים גירסה ומציינים שהיא נוחה לפירוש הסוגיה, אבל אינם מכריעים לטובתה, אם משום שסוגיה מקבילה אינה מאשרת הגהה מעין זו ואם מחמת זהירות בעלמא: 'ולספרים דגרסי הכא... הוה גיחא, אבל אמר ר"י דאי אפשר לגרוס כן, דבפ"ב דזבחים מוכח... ואמר ר"י דאי הוה גרסינן כגירסת הקונטרס והוה גרסינן כאן ובזבחים ערל בהדי אונן הוי גיחא'. גם יש שהם מסתפקים בהבאת גירסה בלשון: 'ואית ספרים דגרסי' מבלי להביע דעה לטובתו של נוסח זה או אחר²⁹. במקרים אלו שמרו לנו לעתים נוסחות ומסורות חשובות המסייעות לפירוש מקורי של הסוגיות הנדונות³⁰. תועלת יש גם בעצם הציון ש'בשום דוכתא לא גרסינן' כלשון המקור הנידון³¹.

זיהוי ההבאות שבגמרא, הן של משניות וברייתות והן של מאמרי אמוראים, אילץ את בעלי התוספות להגיה בספרים, אבל הוא גם הביא אותם להעלאת כללים חשובים לגבי דרכי ההבאה, המגלים חוש ביקורתי מפליא והתבוננות מעמיקה. רבנו תם היה מורה-דרך גם בכיוון זה. על דברי הגמרא בזבחים 'והרי זריקה ותנן זרק בשמאל פסל' אומר רבנו תם: 'דלא גרסינן והרי זריקה דאינה

28 רש"י יומא כ"ח ע"א ד"ה והרי: 'לא גרסינן לכוליה הך גירסא... ואגב שיטפא דריהטא דגירסא דלעיל דלישנא קמא דר' זירא הדר וגרסינהו בלישנא בתרא...'. אבל בתוס' שם סד"ה איכא: 'כך נ"ל לפרש גירסת הספרים מיהו רש"י לא גרס ליה ולפי מה שפירשתי לא יקשה מה שהקשה רש"י'. ביצה י"ב ע"א ד"ה דלמא: 'פי' רש"י... וקשה... לכ"נ להר' חיים כהן דגרסינן... ומיהו יש ליישב דגרסי' שפיר...'. שם ד"ה ה"ג, יבמות ג ע"א ד"ה דאמר, עי' ז. בכר, *Tradition und Tradenten*, עמ' 358. יבמות מ"ט ע"א, ק"ד ע"א, ד"ה אמר רבי ישמעאל...: 'כך כתוב בספרים וקשה לר"י איך יתכן... ומיהו אין למחוק הספרים בשביל כך...'. ועי' כתובות י"ב ע"א ד"ה אמר, גזיר כ"ט ע"א ד"ה ה"ג, מנחות מ"ד ע"א ד"ה לבית, בכורות כ"ז ע"א ד"ה רבה, ל"ו ע"א ד"ה ואמר.

²⁸* סוכה ל"ט ע"א רש"י ותוס' ד"ה הלוקח.

29 יבמות ע"ד ע"א ד"ה ה"ג, גיטין פ"ו ע"א ד"ה רושם, בכורות ל"ד ע"ב ד"ה עד.

30 עי' לדוגמה גולאק, תרביץ ש"ד, עמ' 4, המאשר מתוך נוסח שטרות של הפירושים את הגירסה השניה בתוספות גיטין הנ"ל.

31 חולין כ"ב ע"א ד"ה שיכול.

משנה בשום מקום, אלא גרסינן והרי מליקה ומשנה היא לקמן... והתלמוד הביאה בקוצר, שכן דרך התלמוד לקצר כמה משניות והסופרים טעו וכתבו במקום מליקה זריקה...³². ודווקא הרשב"ם ניסה הפעם ליישב גירסת הספרים, אבל עורכן של תוספות זבחים, רבנו ברוך, מעיר: 'וצריך עיון אי מצי לפרש הכי לשון ותנן...'³². וכללו של ר"ת נתקבל גם על-ידי ר' שמשון משנץ, הכותב בכמה מקומות: 'וכן דרך התלמוד להאריך ולקצר כשמביא משניות מטהרות וזרעים ומשנה הלשון כפי הצורך'³³. בעלי התוספות עמדו על כך, שלפעמים מביאים משנה כפי שתירצו והגיהו אותה במקום אחר^{33*}. על נוסח שבמשנת סוטה נאמר בתוספות יבמות (ל"ח ע"ב ד"ה בה"א): 'הא דגרס במסכת סוטה לא שותות ולא נוטלות כתובה כתבו שם כמו שמגיה הש"ס כאן'. בדרך זו המשיך גם רבנו פרץ, תוך זהירות ותוך יראת-כבוד מפני הראשונים והבאת ראיה מדבריהם. תלמידו, עורך התוספות לגזיר, כותב: 'ואית ספרים דגרסי לא נצרכה אלא לשדרה וגלגולת שאין בה רובע עצמות... ולא מצינו שאמר רבא בעלמא אם לא כאן, ולכך הגיהו הספרים כן, ולא גרסינן ליה דהיכי מצינן למימר...'. והוא מוסר בשם רבו: 'בתר דשמעה מר"ע. כך כתוב בכל הספרים, ולא איתפרש מה רוצה לומר וגימגום, ואי לא מסתפינא מרבוותא הוה אמינא, שיש חסרון בספרים וגרסינן מיקמי פירכא דקאמר רבא לא נצרכה, אמר מר עוקבא הכא בשדרה ובגלגולת שאין בהן רובע עסקינן, פירוש מר עוקבא בא לדחות התשובה שהביא רבא... ודחי לה מר עוקבא... ופריך הש"ס ורבא לית ליה האי סברא... והאמר רבא... ומשני בתר דשמעה ממר עוקבא לההוא שינוי דשני מר עוקבא הכא... וכי האי גוונא הגיה רש"י בזבחים בפרק שני, שהיתה כתובה בספרים הקושיא וחסר [התירוץ] מן הספרים והגיה רש"י [התירוץ] והכא נמי בשמעתין שיש הקושיא בלא התירוץ יש להגיה התירוץ'³⁴.

כ"ם שהעירו בעלי התוספות על השמטות כן גם עמדו על הוספות והסתמכו גם בנידון זה על קודמיהם, הגאונים, רבנו חננאל, ועל רש"י, אבל בעיקרו של דבר

32 זבחים כ"ד ע"ב ד"ה והרי. כ"ה בדפוס בומברג, בדפוסים מאוחרים במקומות מעין אלה ש"ס' במקום תלמוד. וראה עירובין ע"ח ע"ב ד"ה והתנן, כלל זה בשם הר"י, ור' שבועות י"ט ע"ב ד"ה שבועות.

33 בכורות כ"ז ע"ב ד"ה וכי, ושם שלוש דוגמאות, ועי' סוכה ד ע"א ד"ה בית, ופי' הר"ש לאהלות פט"ו מ"ז, ועי' חולין ק"ד ע"א ד"ה חלת. ועיין בחידושי הרמב"ן לשבת פ"ג ע"א, ובהידושו לחולין פ"א ע"א.

33* תוס' סוכה כ"ז ע"א ד"ה ואמרו, וראה גם בפירוש הרא"ש לנדרים נ"ט ע"א ד"ה שנפלה, וראה י. נ. אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 524.

34 גזיר ג ע"א ד"ה רבא, נ"ב ע"ב ד"ה אמר, נ"ג ע"א ד"ה בתר ושם: 'וחזר הסוגיא', ובדפוס ראם תיקנו: וחסר הסוגיא, ונ"ל להגיה כמו שהגהתי, ועי' רש"י זבחים כ"א ע"א ד"ה והא פרה.

דרכם של בעלי התוספות בפירוש התלמוד ובפסק ההלכה

קבעה סברתם שנתבססה על דרכו של תלמוד. גם כשקובעים ש'מתוך פירוש רבנו חננאל משמע דל"ג וכ"ת כי פליגי רבנן וכו' מוסיפים 'וכן נראה דהא בהדיא קתני במלתייהו... ואין זו סוגיית הש"ס'³⁴. על המלים 'הלכתא תחילתו בפשיעה וסופו באונס חייב' שאותן גרס רבנו חננאל, מעירים שהלכה זו נפסקה רק על-ידי רבנן סבוראי ולא היתה כתובה בספרים³⁵. רש"י כבר העיר, כי המלים 'בישר בקבורה והעור בשרפה' בזבחים ק"ד ע"א, הן תוספת 'גירסא דתלמידי תרביצאי', והגם שזאת היא גירסת הלכות גדולות³⁶ מסר הר"י: 'בסדר קדשים של ר"ת עיינתי וראיתי שכתוב כן הלכתא כחכמים ועשה לו קרניים לשבשו שלא לפסוק כחכמים ופירושו אין בידי'³⁷. רבנו תם אומר על דברי הגמרא בנדריים י"ט ע"א: '... תלמידים כתבו ברייתא דפירקא קמא דפסחים (ט"ז ע"א) דמיתניא הכי לאקשוויי על הך שמעתא וטעו סופרים וכתבוה בפנים'³⁷. ועל הוספות מעין אלו עמדו גם חכמי צרפת וגם חכמי אשכנז. ר' יהודה שירליאון אומר בשם רבו הר"י לדברי הגמרא ברכות ל"ו ע"ב: 'והלכתא כמר בר רב אשי דזריק את האביונות ואכיל הקפריסין', 'מהלכות הוא זה, דפשיטא לן דהלכתא כותיה דליכא מאן דפליג עליה ומסקנא דמילתא מדלגבי ערלה לאו פירא נינהו לגבי ברכה נמי לאו פירא נינהו ומברכין עליו בורא פרי האדמה. עד כאן מהלכות גדולות', והוא מסביר למה הוצרך לבעל הלכות גדולות לפרש את הדבר³⁸. בעל הפירוש האשכנזי האלמוני למסכת תמיד כותב: 'מאי ניהו דוקרי דלא קטמי ואולי, זה אינו מן הברייתא, ונראה שהוא פירוש פרשנים שכתבו בגליון ספרים והעתיקו וכתבו על סדר הגמרא וכך ראוייה להיות בספרים...'³⁹.

*34 נדה כ"א ע"א ד"ה לרבי.

35 קידושין נ"ב ע"א ד"ה ביע"ל קג"ם, ועי' ב"מ מ"ב ע"א ד"ה ה"ג, נדה ס"ז ע"א ד"ה נתנה: 'בפירוש ר"ח כתובה עוד מימרה אחרת שאינה כתובה בספרים' ולעומת זאת שם ד"ה פתחה, מחזיק ר"ת בכתוב בפירוש ר"ח ובמקצת ספרים ואינו רוצה למחוק עם רש"י את המילים 'ולית הלכתא ככל הני שמעתתא'.

36 דפוס ורשא קל"ט ע"ד וכן גרס הרמב"ם בפירוש המשניות ובהלכות בכורות פ"ג ה"י.

37 זבחים ק"ד ע"א, ועי' אור זרוע ח"א סי' תתק"ד ושו"ת מהר"ם דפוס פראג סי' י"ד, בכורות ל"ב ע"ב ד"ה פסק. וראה רש"י חולין פ"א ע"א ד"ה התראת ספק: 'ונראה בעיני דלא גרסינן ליה להאי מ"ט... ופי' משובש הוא מאדם חריף ומפולפל'. ור' רש"י כריתות ד ע"א ד"ה והכא.

*37 ס' הישר סי' קכ"ה, מהד' שלזינגר, עמ' 60, סי' ע"ג.

38 ברכה משולשת כ"ד ע"א, והרא"ש ברכות פ"ו סי' ג מביא את העניין בשם רב אלפס, ומוסיף: 'וכן כתוב במקצת ספרים נוסחא מבעל ה"ג', וכדרכו העתיק את דברי הר"י מבלי להזכיר את מקורו, ועי' בתוספות שלנו שם, שמעתיקים את דברי הגמרא כ'לשון ה"ג' וב'חכמת שלמה' שם ובתלמידי ר' יונה לרי"ף שם.

39 פירוש המיוחס לראב"ד כ"ט ע"ב ד"ה מאי ניהו.

לפעמים אין הם מסתפקים בקביעת העובדה של חדירת הערה שבגליונות לגמרא, אלא מגלים את דרך התהוות ההוספה, כגון היגררות אחר סוגיה מקבילה *³⁹. נסיים את דברינו בסעיף זה בשתי דוגמאות מאלפות ביותר לגישתם הביקורתית של בעלי התוספות, שאין בינה לבין דרכם של פילולוגים מודרניים ולא-כלום. לדברי הגמרא מנחות ג"ט ע"ב: 'ותיהוי פך ואמאי פסולה במחשבה' נאמר בתוספות, שהן כפי שהוכחנו, תוספות שנץ: 'לא גרסינן, והכי גרסינן ותיהוי דיחוי אמאי מיתכשרא בליקוט לבונה... והכותב בספרים הפירוש טעה, כסבור הך קושיא [דקא] מקשי ותיהוי דיחוי אפסול מחשבה קאי ופירש בגיליון הספר אמאי פסולה מחשבה וכתב למעלה מפירושו 'פירוש' לסימן שזה פירוש [ולא גירסא] והמעתיק טעה וכתב הכל בספר [שהיה כתוב לסימן פי' והיו"ד היתה גדולה וכתב פך] ושניהם טעו... ולפי גירסת הטועים הכי פירושו ותיהוי פך... כך הגיה רש"י בפירושו ולפי שאינו בכל הפירושים כתבתיו...⁴⁰. ר' יצחק, בעל 'אור זרוע' מביא ראיה שטבילת ידים וכלים צריכה ארבעים סאה מדברי רב פפא: 'האי אריתא דדלאי אין נוטלין ממנו לידים דלא אתי מכח גברא' (חולין ק"ז ע"א) ומוסיף: 'וכך אני מדקדק מתוך פרש"י כי ראיתי בפירושים שכתב בכתיבת ידו הקדושה שלכתחילה כתב כך, ואין כאן לא נטילה ולא טבילה, נטילה דלאו מכח גברא קא אתי וטבילה נמי בשאובין ליתא, ומחק שאובין וכתב למעלה על שאובין ביני חיטי בצנור ועשה על תיבת ליתא ציון כזה. וכתב על הגיליון שאין כאן שיעור ועוד היתה תיבה אחת אצל שיעור ומחקה ולא יכולתי לראות מהו וסבור אני שהיה כתוב מקוה, כלו' בעבור כך אינו יכול לטבול בצינור שאין כאן שיעור'⁴¹. אחד הגאונים השיב לשואל על גירסה תמוהה: 'והרבה מצוי כן שתולין בקצה הנוסח או בין תורין תיליא (= גליון) דאדכרתא או דפירושא או לשון אחר ובא הנוסח וחושבו עיקר וכותבו כולו כאחד ומטעה הוא עד שיפול בידי חכם שהוא מצרף את הדבר ומוציא את כל מלה לטעמה'⁴². משנפל התלמוד בידי בעלי התוספות קיימו את משאלתו של הגאון.

*³⁹ כתובות כ"ה ע"א ד"ה וכי: 'ובפ' עשרה יוחסין גרסינן לה ואגב שיטפא דהתם שיבשו לכותבה כאן'.

⁴⁰ תוספות שם ד"ה ותיהוי והגהתי על פי שטה מקובצת וברש"י שם פירש על פי הגירסא 'פך' כפי שהביאו בתוספות, ובפירוש המיוחס לרגמ"ה מביא גירסא 'ותיהוי פר' ומפרש על פיה, ועי' בדקדוקי סופרים, עמ' 146, הערה ס. ור' שו"ת הרא"ש בכתבייד ובדפוסים שההדרתי בשנתון המשפט העברי כ"ב (תשל"ה), עמ' 33, סי' רנ"ד.

⁴¹ אור זרוע ח"א, הל' נטילת ידים, סי' ס"א, ט"ו ע"ב.

⁴² תשובות הגאונים מהד' א. הרכבי, סי' רע"ב, אוצה"ג לב"ק, עמ' 37 סי' כ ור' בהערות שם.

[ג]

בפירוש הסוגיה התלמודית משלימים בעלי התוספות את פירוש רש"י ומרחיבים את גבולותיו כאחד. הם משלימים את פירושי רש"י הן על-ידי ביאור דבריו והן על-ידי דחייתם והבאת פירושים אחרים במקומם, וגם על-ידי הוספת פירוש למקום שלא נתפרש על-ידי רש"י.¹ מעין התחלות של תוספות נמצאות בפירושי רש"י גופם, בעיקר כשהוא מביא יותר מפירוש אחד ומבאר את השיקולים השונים שהביאוהו להכריע לטובת אחד מהם^{1*}, אבל גם בפירושי סוגיות קשות במיוחד, כגון סוגיות העוסקות בענייני טהרות². ברם כשבעלי התוספות פורצים את גבולותיה של הסוגיה, תוך השוואת המקורות המקבילים, תוך חיפוש אחרי נימוקים, סברות והבחנות, שאינן מפורשות בה, העלאת בעיות ועיונים שלא נתבררו בה אגב לימוד הסתום מן המפורש — הרי דבריהם פוסקים מלהיות פירוש לתלמוד, או תוספות לפירוש רש"י, והם יוצאים להיות חידושים ותוספות לתלמוד גופו. אולם גם לחידושים משמשים לרוב כנקודת-מוצא פירושי רש"י או הקונטרס. בתוספות אין מבחינים בין שני הציונים, ואנו מוצאים אותם זה על-יד זה לא רק במסכת אחת ובעמוד אחד, אלא לעתים הם פותחים באותו דיבור ב'פירוש הקונטרס' ומסיימים ברש"י. אמנם מחוץ לצרפת, בספרד וגם באשכנז, שכיח רש"י ולא הקונטרס^{2*}.

עם כל ההערצה שהעריצו בעלי התוספות את רש"י ואת פירושיו, הרי יחסם אליהם הוא יחס ביקורתי בלא משוא-פנים, ואם כי ראו את עצמם תלמידיו ותלמידי-תלמידיו, חלקו על דבריו³; אבל הם גם דייקו בהם ובבירור נוסחתם לא פחות מאשר בדברי התלמוד. רבנו תם כותב במקום אחד: 'יש פירוש משובש ואוחז בשתי הלשונות בלשון אחד וקילקול הספרים, אבל בפירוש רבנו [שלמה]

1 דוגמאות להשלמות מכל הסוגים — כמספר ההבאות של ה'קונטרס'. תודעת התפקיד המשלים בולטת ב'תוס' שאנץ' סוטה ל"ז ע"ב ד"ה מטה 'פירש הקונטרס איני יודע לדרשו, ורבינו שמשון מקוצי מפרש...'.
 *1 ר' ב"ק י"ח ע"ב ד"ה דדחיק, והדברים נמצאים בכל כתבי-היד. ר' י. פרנקל, דרכו של רש"י, עמ' 7.

2 ראה פסחים י"ט ע"א ד"ה א"ל, שם כ"ה ע"א ד"ה זאת אומרת, שם כ"ט ע"ב ד"ה הכי גרסינן ור' תוס' שם ד"ה רב אשי.
 *2 עי' ברכות ט ע"א ד"ה ובלבד, י"ג ע"א ד"ה בקורא, ד"ה בלשון, ל"ד ע"א ד"ה אמר, סנהדרין כ"ד ע"ב ד"ה כל, ועי' אפטוביצר במאמר הנזכר להלן, עמ' קל"ט.

בתוספות סוטה שהן אשכנזיות (עי' לעיל, עמ' 637), רגיל: רש"י, אבל ראה לעיל, עמ' 217, הע' 43.

3 עי' תוספות נדה י"ד ע"ב ד"ה מאי לאו... דמצינו הרבה תלמידים שחולקין על רבם בילדותם.

ב[כתב] ידו תראה שתי לשונות אחד של רבותיו ואחד שלו³. ר' אלחנן מביא מה שמצא מוגה 'בפי' כתב יד ר' שלמה, ר' יהודה שירליאון מצא 'פירוש אחר בפי' רבינו שלמה כתב ידו, ועל-יד 'פי' רש"י כתב ידו נזכרים בתוספות 'פירושי' ראשונים של רש"י, 'פירושים אחרים של רש"י', 'פירושים אחרונים של רש"י', 'ויש פירושים שמוגה בהם', 'מהדורא אחת פירש רש"י' ו'מהדורא בתרא פירש רש"י', 'ויש פירוש כתוב... אך בפירוש שלפני מצאתי כתוב... ובפירושי' שים ישנים כתוב⁴, 'יש פי' שמפרש... ונראה לר"י כמו שהוגה בפי'...'. ציונים אלה מלמדים אותנו שבעלי התוספות — רבנו תם, ר' אלחנן, ר' יהודה מפאריס, ר' שמשון משנץ, הראב"ה, ר' יצחק אור זרוע ורבנו פרץ — השתמשו בהעתקות שונות של פירוש רש"י, ואחדים גם בכתיבת-ידו של רש"י ממש עם ההגהות שהגיה, כגון 'ובפי' רש"י הראשונים במכתב ידו פירש... והעביר עליו קולמוס...'.⁴ ה'מהדורא בתרא' הם הפירושים ש'מוגה בהם', אבל אין לבנות שיטה שלימה על שלוש מהדורות ולראות בכל סטייה שבדברי רש"י שבתוספות מהפירושים שלפנינו הבדל של מהדורות⁵. הם מזכירים את הפירושים,

*3 ספר הישר סי' נ"ט ופירוש רש"י שלפנינו ממוזג משתי לשונות, אבל ב'רש"י כ"י ישן נושן' שבשטה מקובצת כמו בפי' כ"י של רבנו תם, ועי' י. נ. אפשטיין, תרביץ ש"ד, עמ' 190 ועמ' 191 הערה 4.

4 תוספות ר' אלחנן לע"ז ה' ע"ב ד"ה יצרון, שבת קט"ז ע"ב ד"ה וכ"ש, עירובין י"ז ע"א ד"ה קורותיו, נ' ע"א ד"ה עשירי, כתובות ע"ח ע"א ד"ה איבעיא, גיטין ה' ע"א ד"ה אי הכי, ע"ז ס"א ע"א ד"ה המטהר, עירובין ס"ה ע"ב ד"ה דאתא, ס"ו ע"א ד"ה איקלעו, פסחים י"ט ע"א ד"ה אלמא, יומא כ' ע"ב ד"ה אלא, שבעות כ"ח ע"א ד"ה אמר, ע"ז מ"ה ע"א ד"ה אלהיהם, נ"ח ע"ב ד"ה שמסרו, ס"א ע"א ד"ה המטהר, ס"ד ע"ב ד"ה אין, בכורות מ"א ע"ב ד"ה אי, ב"ק מ"ה ע"א ד"ה מכור, חגיגה כ' ע"ב ד"ה מאי שנא, ובשטה מקובצת לזבחים כ"ח ע"א, כ"ט ע"א ולמנחות י' ע"ב אות י"א מביא פעמים אחדות 'לשון רש"י של מהר"ף ז"ל', היינו כתב-יד שונה מהפירוש שלפנינו, ועי' אפטוביצר, לתולדות פירושי רש"י, ספר רש"י, ירושלים תש"א, עמ' קכ"א ואילך, שניסה לברר תוך השוואת ההבאות עם פירש"י שלפנינו, אם המדובר בהעתקות של פירש"י או במהדורות שונות, והקשיים בבירור מעין זה בולטים, עי"ש עמ' קכ"ט, הערה 19, ועי' גם בדברי ברלינר 'לתולדות פירושי רש"י' בקובץ הנ"ל, עמ' י"ב—י"ג, ומאמרו של וועללעש על הציטאטים שב'אור זרוע', שם, עמ' קפ"ט ואילך.

*4 חולין קל"ז ע"ב ד"ה עד. ור' ע"ז נ"ו ע"א ד"ה שמותר 'ורבי יהודה מצא פי' אחד בפי' רבינו שלמה כתב ידו'.

5 בדרך זו ממשיך ללכת א. מ. ליפשיץ גם במהדורה השנייה של 'רש"י' שלו ב'כתבים', כ"א, ירושלים תש"ז, עמ' ע"ז—פ, ולא ראה כלל את דברי י. נ. אפשטיין שם, עמ' 190, ופלא שנעלמו גם-מאפטוביצר במאמר הנ"ל, אף-על-פי שהזכיר את המאמר במבוא לראב"ה עמ' 400, ואפשטיין כבר הביא את כל החומר שבו הוא דן (וראה י. פרנקל, דרכו של רש"י בפירוש לתלמוד הבבלי, עמ' 273 ואילך). 'תשובת ר' שמואל מצרפת' מראב"ה כ"י, שנעתקה על-ידי אפטוביצר שם, עמ'

דרכם של בעלי התוספות בפירוש התלמוד ובפסק ההלכה

שהוסיפו תלמידים בפירושי רש"י ו'לא פירשו רש"י מעולם' וטעויות סופרים ומעתיקים, ואף מסבירים את התהוותן של טעויות מעין אלו, כגון: 'פי' הקונטרס דהיכי דמי אסמכתא כגון אם אוביר ולא אעביד אשלם במיטבא... ומיהו טעות סופרים הוא זה, ובזה לא דבר רש"י, דהא אם אוביר אשלם במיטבא לאו אסמכתא כדאמרינן [ב]פרק איזהו נשך, אלא היינו אם אוביר ולא אעביד אשלם אלפא זוזי... ובפירוש רש"י היה כתוב אם אוביר וכו' על כן טעו סופרים'.⁶ גם יש וניתן לקבוע שדברי רש"י שלפנינו לא היו לפרקים בפני בעלי התוספות, כי אחרת לא היה מקום לקושייתם או להערתם.⁷ אבל היו בפניהם גם הוספות שאינן לפנינו, כגון: 'כל כהן שלא גטל ידיו, פירש"י אמר לי רבי אם גטל ידיו שחרית ונטהר כהן אינו צריך ליטול ידיו כשעולה לדוכן, וכמדומה שהועתק מהגהת תלמיד, שהרי אין לשונו משמע כך'.⁸ — ודברי התלמיד אינם ברש"י לפנינו. בעלי התוספות הסתמכו גם על פירושי רש"י לחומש^{8*}.

קביעת נוסחו הנכון של פירוש רש"י הוא רק ראשית מלאכתם של בעלי התוספות, אבל עיקרה היה ביקורת פירושיו, בחינתם ויישובם.⁹ לרשותם עמדו מקורות, שרש"י עצמו עדיין לא השתמש בהם בכלל או רק במעט מהם. בתחום פירוש המלים נפתח לפנייהם מקור חשוב בספר ה'ערוך' לר' נתן, שהשלים את ספרו בשנת 1102, היינו, שלוש שנים לפני פטירתו של רש"י. רק פעם אחת

קכ"ה, נ"ל שהיא תשובת ר' שמשון. ר' שמואל מפלייזא לא יכול היה להשיב לראבי"ה, ובוודאי לא ר' שמואל מאיברא. העובדה שבתוספות הרא"ש נמצאת העתקה כמעט מלאה של העניין היא ראיה להגהתי הנ"ל, שכן הרא"ש העתיק את לשון תוספות הרא"ש, והר"ש כתב את דבריו גם בתשובה וגם בתוספות.

6 סנהדרין כ"ד ע"ב ד"ה כל כי, ועי' יבמות נ"א ע"ב ד"ה אי, נ"ג ע"ב ד"ה ולא, שבועות כ"ח ע"א ד"ה אמר.

7 עי' סנהדרין כ"ד ע"ב ד"ה רבא וברש"י שם, ועירובין ד ע"א ד"ה ואלה, ברור שלא היתה לפניהם ההגהה שברש"י: 'כאשר מפורש בקונטרס שמע רבינו מר' יעקב בר יקר ועתה חזר בו דקשיא ליה...'. יומא כ"ו ע"ב ד"ה הוא (ור' תו"י שם ד"ה דלא ובתוס' הרא"ש שם): 'כך היא הגי' בכל הספרים, אבל רש"י מחקה וגרס אלא כר"י'. ולפנינו ברש"י כגירסת כל הספרים ולא נמצא זכר למחיקה. תוספות קידושין ח ע"ב ד"ה תנם, הם דברי רש"י שם, ונראה שלא היו לפני בעל התוספות, שהשתמש באותו עמוד ד"ה מנין, בדברי רש"י, אבל ר' לעיל עמ' 634, הע' 50.

8 סוטה ל"ט ע"א ד"ה כל.

*8 יבמות ל"א ע"ב ד"ה דחזו, כתובות ל"ז ע"ב ד"ה ואח"כ, ב"ב מ ע"א ד"ה מחאה, נ ע"א ד"ה ישנו.

9 זבחים ק"ו ע"ב ד"ה מה: 'עד כאן לשון הקונטרס ואגב חורפיה לא עיין בה', אבל יומא ס ע"ב ד"ה וכפר: 'פרש"י... ולא נהירא... ומיהו נוכל ליישב פירוש רש"י'.

נאמר בפירוש רש"י 'ומצאתי בס' הערוך' וגם ציטאט זה חסר בכתב-יד *9. לעומת זאת נזכר הערוך בשמו מאה וחמישים ושלוש פעם בתוספות, ופירושו מובאים גם בלי הזכרת שמו¹⁰. פירושי רבנו חננאל נתפרסמו רק בימי הרשב"ם, רבנו תם והראב"ן. רבנו אפרים כותב עוד כמתנצל בפני רבנו תם: 'יודע אלוהים וכל יער עמי, פר"ח אינם נמצאים בעיר הזאת ומימי לא ידעתי'. ורבנו תם עצמו כותב בפירושו לסוגיה הראשונה ביבמות: 'ופר"ח לא מצאתי יותר מפ' א', אבל בדור שלאחריהם התפשטו פירושי הר"ח גם בצרפת וגם באשכנז, והם נזכרים בתוספות לרוב המסכתות, וברבות מהן עישרות פעמים, וכן בספר הראב"ה, 'ספר התרומה' ו'אור זרוע'. בתוספות שלנו לשבת נזכר הר"ח יותר מעשרים פעם, ובעירובין כארבעים פעם, וכן גם במסכתות אחרות. שעה שה' רשב"ם מביא בפירושו לבבא בתרא רק חמש פעמים את פירושי הר"ח, הרי הם נזכרים בתוספות לאותה מסכת כשמונים פעם¹¹.

בפירושי מלים נזקקים בעלי התוספות גם לדברי מנחם בן-סרוק ודונש בן-לברט¹², ולעתים הם רושמים רק את הפירושים מבלי לנקוט עמדה¹³, אבל לרוב הם מביאים מקורות מרובים, שבהם מצויים המלים או המונחים הנידונים, ובוד-קים באיזו מידה הולם פירוש זה או זה את כל המקורות. פירוש שעל-פיו אינו מתיישב מקור מסוים, נדחה על-ידם, אבל עמדו על כך שלעתים 'הלשון שווה והפירוש משתנה'¹³. כשניגש ר' שמשון משנץ לברר את טיבו של הצבע 'ירוק',

*9 שבת י"ג ע"ב ד"ה האוכל, ועי' ברלינר, ל'תולדות פירושי רש"י' ב'ספר רש"י' הנ"ל, עמ' ז, ונעלמו דבריו מי. נ. אפשטיין, תרביץ, שי"ג, עמ' 222, הע' 23.

10 עי' ברשימת א. קאהוט במבוא לערוך השלם, עמ' 200 ואילך.

11 עי' ברלינר, מגדל חננאל, עמ' 18, ועל 'פי' רומיים' ברש"י ר"ה י"ד ע"א ד"ה איכא בינייהו, שהם דברי הר"ח, עי' י. נ. אפשטיין שם, עמ' 223, בהערה. דברי ר' אפרים בספר הישר, הוצאת מק"נ סי' ס"ח ג, עמ' 150, במהד' ש. שלזינגר סי' ל"ז, וראה שם הע' 7. לא אביא כאן רשימות מלאות של כל המקומות בתוספות, שבהם נזכרים המ-חברים והחיבורים שאנו דנים עליהם אלא את הדרוש לנו לדיוננו, והקורא המעוניין יפנה לרשימתו של תרשיש הנ"ל, עמ' 33. אלא שיווכח שהיא טעונה תיקונים גם בחלק זה והיא גם בלתי-מסודרת; בעמ' ט"ז בא אחרי עירובין זבחים ובעמ' י"ט אחרי ע"ז קידושין, וחלק אחר מרשימת קידושין שוב בעמ' כ"ב. בעמ' כ"ד מועד קטן אחרי כתובות, בעמ' כ"ה יבמות ואחר כך שוב עירובין, ובעמ' כ"ז שוב מועד קטן ואחר כך גדה, שחלקה הראשון כבר הופיע בעמ' י"ז. ואחרי כל זה כתב המו"ל ח. ש. ניהויזען בהקדמתו עמ' XXX: 'סדרתי את הספר'! רשימה ארוכה של הבאות מדברי ר"ח בספר הראב"ה, במבואו של אפטוביצר, עמ' 251, ועל הבאת ספר מגלת סתרים לרבנו נסים בתוספות ר' ש. אברמסון, רב נסים גאון, עמ' 243.

12 סוכה ל"א ע"ב ד"ה הירוק.

13 פסחים ג ע"ב ד"ה שמץ, ד"ה חקוקאה.

*13 חולין ס"ח ע"א ד"ה אדם.

דרכם של בעלי התוספות בפירוש התלמוד ובפסק ההלכה

אם הוא 'כצבע שקורין וירד בלע"ז' (vert), או 'שדומה לארינדא בלע"ז', או שאינו אלא 'צבע יאלה בלע"ז' (jalue)¹⁴, הריהו מנסה להתאים את הפירושים לדברי הגמרא בסוכה, ברכות, חולין, נדה ונדריים, לדברי הירושלמי ברכות, התוספתא בנגעים, בראשית רבה והכתוב בתהלים ¹⁴*. כשרש"י מפרש אבנים מקורזלות — חדודות, העירו על כך בתוספות: 'ולא משמע כן פרק אלו עוברין גבי יש חורש תלם אחד, דפריך ואי אמרינן הואיל, אחרישה לא ליחייב, הואיל וחזי לכסות בו דם צפור, ומשני באבנים מקורזלות, ומה שייד להזכיר שם אבנים חדודות, ומפרש רבינו תם דמקורזלות היינו רכות, דחזו לחרישה ולזריעה וכן יסד הפייט אשישת שלוחתו בקטב תלה אשישות להניף בתיחוח קירזולה'¹⁵. את המלה 'קוביוסטוס' פירש בקונטרס 'גונב נפשות', אולם בעלי התוספות סבורים, שקשה לפרש לדבריו את דברי הגמרא בבכורות ולכן מבכרים הם את פירוש רבנו חננאל שקוביוסטוס הוא משחק בקוביא¹⁶. מתוך השוואת מקורות שונים מגיעים לכלל מסקנה, שה'עולם טועים שאומרים לקטן כר ולגדול כסת'¹⁶*. את הביטוי 'תינוק מטפח' פירש רש"י 'מטפח באשפות', אבל ר"ת הוכיח מתוך התוספתא טהרות פ"ג שטיפוח שייד באוכלים ובמשקים ולכן פירש 'מטפחים בעיסה'¹⁷. הם הבחינו בין לשון חכמים ללשון תורה. לדברי ר' שמעון בן פזי: 'אמרה ירח לפני הקב"ה' מעירים: 'בלשון תורה זכר הוא דכתיב (יהושע י י"ג)

14 זיהוי זה הוצע לי על-ידי פרופ. ח. פרי. לא עלה בידי לברר את פירושה של המלה ארינדא, ואולי היא jontre — תכלת השמים, ע"י בלונדהיים *Contribution a la Lexicographie Française, Extrat de la Romania, XXXIX, p. 45*

14* סוכה ל"א ע"ב ד"ה הירק, ועי' שם י"ב ע"ב ד"ה באניצי, עירובין י"ג ע"א ד"ה קנקנתום = מגילה י"ח ע"ב, יבמות ה ע"ב ד"ה עד שיהא, כתובות ד ע"ב ד"ה פוקסת, ד"ה עד, סנהדרין מ"ז ע"ב ד"ה משיסתום, בבא קמא ג ע"ב ד"ה כיחו, נ"ח ע"ב ד"ה קשבא, ב"מ ק"ג ע"ב ד"ה בלמא, ב"ב פ"א ע"א ד"ה ערמונים, סנהדרין כ"ו ע"א ד"ה כדור, ע"ז ל"ג ע"ב ד"ה כסי, ד"ה קוניא, מנחות ל"ג ע"א ד"ה הא, ע"ה ע"ב ד"ה חביצא, חולין קכ"א ע"א ד"ה מרטקא.

15 סוכה ל"ו ע"ב ד"ה מקורזלות, והוא הפיוט סי' ו בקונטרס הפיוטים הנלווה למחזור ויטרי, שהו"ל ח. בראדי, ברלין תרנ"ד, עמ' 4, ועי' שם, עמ' 67.

16 כתובות נ"ח ע"א, חולין צ"א ע"ב ובכורות ה ע"א ד"ה קוביוסטוס ובערוך פירש כרש"י, וכמובן שהנכון כפי' הר"ח מיוונית *Lehnwörter*, ועי' קרויס, *Lehnwörter*, p. 501

16* ע"ז ס"ה ע"ב ד"ה ה"ג. ולהבחנה בין קש לתבן ר' שבת ל"ו ע"ב ד"ה כירה וב"מ ק"ג ע"א ד"ה המקבל.

17 חולין פ"ו ע"א ד"ה רוב, וראה ב"ב י"א ע"ב ד"ה אחד.

וירח עמד' ¹⁷*. והבחינו בין 'לשון גמרא' לבין 'לשון משנה שהוא עברי' ¹⁷*. ההתבוננות בלשונות זמנו סייעה בידי רבנו תם לעמוד על היחס שבין לשון סורסי לבין לשון ארמי: 'ואומר ר"ת דלשון אחד הוא, אלא שמתחלק לכמה עניינים כעין לעז שמשנתה בכמה מדינות... שמדברים אותו לשון צח במדינה אחת יותר מבאחרת' ¹⁸. בקיאותם הגדולה ב'דרך התלמוד' ו'דרך הסוגיא' סייעה בידיהם לעמוד על ענייני סגנון ¹⁸*. אי-דיוקים בלשון התלמוד נגרמו לפעמים על-ידי היגררות אחר לשונות שגורים במשנה ¹⁹, אבל לא נטו לדייק בדבר אחדות סגנונית בסוגיות שונות, כי 'אין לשון הגמרא שזה פעמים מאריך ופעמים מקצר' ¹⁹*.

בהסברתן של מלים זרות לא יכלו להסתמך על ידיעתם בשפות שמהן הושאלו מלים אלו, מלבד לארמית — שלגביה הסתמכו על פירושי הגאונים, שבזמנם עדיין 'בכל העיירות בלשון ארמי וכשדי מספרין הכל בין ישראל ובין הגוים אף במדינות שחידשום ישמעאלים', ובנוגע ליוונית, עכ"פ במקצת — על פירושיהם, שכן בעל 'פירוש הגאונים לטהרות' היתה לו ידיעה כלשהי ביוונית, ובעיקר על הערוך וחכמי איטליה הדרומית ²⁰. לפעמים גם השיגו ידיעות בעל-פה. רש"י, למשל, פירש פילוסופא = צדוקי, אבל רבו של עורך התוספות לשבת 'שמע מיהודי אחד שבא מארץ יון ואמר דבלשון יון פילוסופוס הוא דוד החכמה' ²⁰*. אבל בעיקר למדו את פירוש המלים מתוך השוואת המקורות, בתוכם גם תרגומים וגם פיוטים ²¹, ול-עתים קרובות רק מתוך גופה של סוגיה וקשר העניינים, ועלה בידם להגיע גם ¹⁷* תוס' חולין ס ע"ב ד"ה אמרה, ור' ב"ב ק"ב ע"ב ד"ה המקדיש: 'יש לחלק דלשון תורה לחד וכו'.' ויומא כ"ה ע"א ד"ה נוטל ובגליון הש"ס שם, וראה שיטת קדמונים לב"ק כ"ה ע"א (מהד' מ. י. בלוי, עמ' צ"ו): 'ואע"ג דקאמר משלמת דהוי לשון נקבה אורחיה דתלמודא לשנות גבי חמור בלשון נקבה כדתניא לעיל וחמור שאכלה כרשינין וכן הלכה חמורך טרפון'.

¹⁷* ב"ב קס"ו ע"א ד"ה לפי הספרים.

18 ב"ב צ ע"ב ד"ה לסוריא, ב"ק פ"ג ע"א ד"ה לשון, וראה בתוס' רבנו פרץ שם.

18* ר' להלן, עמ' 719. וראה בזיר נ"ט ע"א ד"ה ואמר: 'אף על גב דלא כתוב אלא, מ"מ הוי פירושו כאילו גרסינן אלא והרבה יש בהש"ס כזה'.

19 ב"ב י"ח ע"א ד"ה ותני עלה. ¹⁹* שם י"ז ע"ב ד"ה פתח.

20 עי' י. נ. אפשטיין, 1915, *Der gaonäische Kommentar*, עמ' 51—55, ותרביץ שט"ז, עמ' 83.

²⁰* שבת קט"ז ע"א ד"ה פילוסופא.

21 על-יד תרגום אונקלוס נזכרים תרגום יונתן, ותרגום ירושלמי. והביאו תרגומים אלה מכלי שני, מהערוך, עי' לדוגמה חגיגה כ"ז ע"א ד"ה סלמנדרא. פעם אחת נזכר תרגום בבלי, מנחות מ"ד ע"א ד"ה כל, והמובא שם אינו מתאים לא לתרגום אונקלוס ולא לתרגום יונתן. על השימוש בפיוטים ראה תשובה מאהבה לר' אליעזר פלקלש, ח"א סי' א; בתשובות זכר יהוסף, לר' זכריה יוסף שטרן, סי' י"ט עמ' 68 ושובה הוסיף כהנה וכהנה, ועי' ייטלס JJLG, 1903, p. 293.

דרכם של בעלי התוספות בפירוש התלמוד ובפסק ההלכה

בדרך זו לפירושים מקוריים ואמיתיים²¹*. לאור האמצעים הדלים שהיו בידיהם, אין תימה שפה ושם נמצא פירושים תמוהים ומוזרים למלים זרות, כגון: 'וקרק' סאות, רוצה לומר בית הכסא בלשון ערב'; 'דינרי הדריינא טיריינא שיפא', פירש רש"י לנכון: 'על שם מלכי רומי נעשו הצורות ושמן אדריינוס טוריינוס, שיפא שנישוף ואין צורתן ניכרת'. ולעומת זאת הגיע רבנו תם על-ידי קושיה שהקשה על פירוש רש"י לכלל פירוש 'הדריינא עגול לשון הדורא דכנתא, טוריינא גדול...'. ואמנם עורכי התוספות נטו לדחות את פירוש²². לעתים הגיעו לכלל פירוש משונה מתוך הכרח הלכתי: 'מרקולים, תימא לר"ת היאך מזכיר התנא שמה, והאמרינן בד' מיתות, כל עבודת כוכבים שאינה כתובה בתורה אסור להזכיר שמה...'. ואומר ר"ת שקלוס לשון שבת, ותכמים כינו שמו קולים לשון לעג, קלסה היא לכל הארצות וזהו מרקולים, כלומר בחילוף קולים, מר לשון חילוף כמו במר דשחוטה בחולין...²²*.

בפירוש עניינים מעין אלו ודומים להם בתחום הריאליה וההיסטוריה חסרו להם כמובן הידיעות הנחוצות; וכל הדיוק במקורות, ושפע ההקבלות לא היה בו כדי לבוא במקומה של הכרת המציאות הגיאוגרפית והריאליית. בעלי התוספות ידעו, שאין לתלמוד מתנאי זמנם הם על הנאמר בתלמוד, וגם הבחינו שהגאונים 'פירשו לפי מטבע שבימיהם'²³. ר' יוסף מאורלייאנש דייק, שמתוך דברי התלמוד 'משמע שצריך קרקע שוה לחרישה יותר מלדישה ואנן סהדי דלדישה צריך הרבה יותר שוה וחלק...'. אבל ר"ת 'השיב לו שהם היו דשים במוריגים ולא היו צריכים להשוות קרקע כל כך'²³*. לעתים מתגלה בפירושיהם נטיה לדחות פירושים אי-ראציונאליים גם כשהנימוק הניתן לדחייה הוא פורמאלי-פרשני. דברי הברייטא 'תלאה במקל או שהניחה אחר הדלת סכנה ואין בה מצוה' פירש רש"י 'סכנה מפני המזיקים שאין הבית משתמר בה עד שיקבענה בצורת הפתח כהלכתה'. רבנו תם הקשה, 'דא"כ הו"ל למימר הכי כל העשויה שלא כהלכתה ומאי שנא הכא דנקט האי לישנא דסכנה טפי מכל שאר פסולין', לפיכך פירשו את הסכנה בדרך אחרת, 'דתלאה במקל גוקף בה ראשו דלאו אדעתיה וכן אחורי הדלת רגילה להיות בולטת שמכה בה ראשו'²⁴. ר' שמשון משנץ,

²¹* עי' גיטין נ ע"א ד"ה מאי עדית, יבמות ס"ג ע"א ד"ה זבין, ב"ב ז ע"א ד"ה איספלידי = מנחות ל"ג ע"ב ד"ה איספלידי.

²² מגילה ו ע"א ד"ה טיאטריות, ע"ז נ"ב ע"ב ד"ה דינרי, בכורות נ ע"א ד"ה דינרא.

²²* תוספות ר"י שירליאון לברכות נ"ז ע"ב ד"ה מרקולים, ועי' ב"מ כ"ה ע"ב ד"ה כאבני, סנהדרין ס"ד ע"א ד"ה מרקולים. ועי' ע"ז ל"ב ע"ב ד"ה ההולך.

²³ בכורות מ"ט ע"ב ד"ה אמר ושם ד"ה רבי יוחנן.

²³* ב"ב ל"ד ע"א ד"ה מוליא.

²⁴ מנחות ל"ב ע"ב ד"ה סכנה. ור' בשטמ"ק שם.

פרק ארבעה-עשר

שראינוהו מתבונן בדרכי העבודה של כורמים ובעלי-מלאכה, שאל לאחד מארץ-ישראל — לפני עלייתו — על דרך הילוכו של נהר פרת ²⁴*. אבל היו אלו הזדמנויות נדירות. וגם בענייני גיאוגרפיה דנו לרוב על-פי הסברה וההיקש ²⁵, ואין הם גבדלים בכך מבני-דורם הסכולאסטיקאים הנוצרים. ברם גם במקרים, שאין לקבל כיום את פירושיהם ואת מסקנותיהם, תרמו תרומה בעצם דיוקיהם ובהבאת החומר המקביל והמשווה.

שיטתם של בעלי התוספות הבשילה פירות של-קיימא בפירוש העניין, ולעתים תכופות משתתף הלומד גם כיום, עם כל מה שחידשו המפרשים שבאו אחריהם ועם כל מה שהעלה המחקר החדש על פי-דרכו, בהתפעלותו של המהרש"ל: 'לולי חכמי הצרפתים בעלי התוספות שעשאוהו ככדור אחד... והפכוהו וגלגלוהו ממ-קום למקום שנראה לנו כחלום מבלי פותר... אלא סוגיא זו אומרת בכה וסוגיא זו אומרת בכה ולא קרב זה אל זה, ונמצא מיושר התלמוד ומקושר וכל (החתימות) [הסתומות] יתפשו ויתוכן פסקיו יאושרו' ²⁶. בדרך ההשוואה וההקבלה המתמידה הגיעו בעלי התוספות, מצד אחד, לראיית נושאי הסוגיות בשלימותם ובכל היקפם; ומצד שני — גילו כללים ועקרונות משותפים לעניינים שונים, הן בתחום המי-תודי של 'דרך התלמוד' והן בתחום ההלכה הפסוקה.

תשומת-לב רבה ניתנה לקביעת מקומם ומקורם של פסוקים, ברייתות ומימרות, מתוך ידיעה שיש בקביעה מעין זו לסייע בהסברת העניין הנידון. וכפי שנראה אחר-כך, עמדו גם על דרכי הציטוט של התלמוד הבבלי וכללו כללים החשובים להבנת הסוגיות. על כמה מהם כבר עמדנו ונוסיף עליהם דוגמאות אחדות. לגבי פסוקים המובאים בתלמוד מעירים לפעמים בתוספות: 'שבוש הוא שאין פסוק זה בכל המקרא', 'זה הפסוק אינו בשום מקום', 'אין זה מקרא בכל התורה' ²⁶*. לדברי הגמרא: 'אמר רחמנא ונתן הכסף וקם לו' מעירים בתוספות: 'אין הפסוק כן אלא ויסף חמישית כסף ערכך עליו וקם לו (ויקרא כ"ז י"ט), ודרך הש"ס לקצר ולומר בלשון אחר קצר' ומונים דוגמאות נוספות ²⁷. רבנו תם ור' אלחנן הראו שמקשים בגמרא מכתוב או מסתמכים עליו, והכוונה לא להתחלת-הפסוק

²⁴* בכורות מ"ד ע"ב ד"ה לא.

²⁵ שם נ"ה ע"א ד"ה אין ירדן אלא מבית יריחו ולמטה. ועי' תוספות ישנים יומא י ע"א ד"ה זו אקטיספון.

²⁶ ים של שלמה, חולין, הקדמה שנייה.

²⁶* ברכות ס"א ע"א ד"ה אלא, עירובין ב ע"א ד"ה דכתיב, ב"ק צ"ב ע"ב ד"ה משולם, ור' תוס' ישנים יבמות פ"ו ע"ב ד"ה שנאמר.

²⁷ שבת קכ"ח ע"א ד"ה ונתן, ועי' שבת נ"ה ע"ב ד"ה מעבירם, ובגליון הש"ס שם רשימת מקומות דומים.

דרכם של בעלי התוספות בפירוש התלמוד ובפסק ההלכה

הנזכרת במפורש, אלא ל'סיפא דקרא'²⁷. רש"י העיר בנוגע לציטאט 'בצר אל יורה', 'בדקתי אחר המקרא זה ואינו בכל הכתובים, ושמא בספר בן סירא הוא'. ואמנם בתוספות הוסיפו: 'ומצינו בכמה מקומות שמביא התלמוד מקראות כתובים בספר בן סירא כדאשכחן...'. אבל רבנו תם לא הסתפק בספקו של רש"י, ואולי גם ידע שאין פסוק כזה בבן סירא, ולכן הוא מפרש שרב הסמיך את דבריו: 'כל שאין דעתו מיושבת עליו אל יתפלל' לפסוק באיוב לו, יט: 'היערך שועך לא בצר', 'כלומר בשעת צרה אל תערוך תפלהך כשיש טירוד, ובכמה מקומות רגיל הש"ס לקצר המקרא...'²⁸. בעלי התוספות הניחו, שהאמוראים ידעו את כל המשניות, לפיכך כשקובעים שמקור קושייתו של ר' יוחנן על ריש לקיש הוא במשנה במסכת נגעים, מוסיפים: 'ותימה שלא היה יודע ר' שמעון בן לקיש'²⁸.

במקומות שרש"י העיר שנעלם ממנו מקור השתדלו לזהותו. לגמרא שבת ט"ז ע"א 'הניחא למ"ד דלא לכל הטומאות אמרו', מעיר רש"י: 'לא ידענא היכא', ובתוספות נמצא: 'רשב"ג ס"ל הכי בתוספתא דכלים גבי ההוא...'. וסמוך לזה מגלים בעלי התוספות שוב מקור שנעלם מרש"י בתוספתא דמכשירין, ולגביו כבר העיר רב נסים גאון בספר המפתח שלו: 'דע כי זה החלוקה גלאו למצוא אותה הרבה מהחכמים ולא תמצא אחד מן הקדמונים שפירשה ובררה, ואנא ברחמי שמיא כבר יגעתי ומצאתי בתוספתא מכשירין...'. אבל ספק הוא אם פירושו של ר' נסים שימש מקור לדבריהם, שכן אין פירושו נזכרים בתוספות שבת, ומובאים רק פעם אחת מ'מגילת סתרים' שלו²⁹. הר"י

²⁷ כתובות כ"ט ע"א ד"ה אלו, ע"ז ל"ו ע"ב ד"ה דכתיב. ור' ב"ק פ"ז ע"ב ד"ה דכתיב, ר' אלחנן (ולפי זה יש להגיה בקידושין ט"ו ע"א ד"ה כי, במקום 'ר' אברהם', 'ר' אלחנן') מציע להחליף את הפסוק המובא שם מדברים (ט"ו ט"ז) בפסוק שבויקרא (כ"ה מ) כי פסוק זה הוא ציווי, בעוד הראשון אינו אלא סיפור דברים בעלמא.

²⁸ עירובין ס"ה ע"א ד"ה בצר ורש"י שם. צונץ 'הדרשות בישראל' (הוצ' מוסד ביאליק), עמ' 282, הע' 33, רמז לבן סירא ז' י' אל תקצר בתפלה', הנוסח היווני 'אל תקצר נפשך' והסורי 'אל תצטער'. סגל, ספר בן סירא, עמ' מ"ה, מקבל את הנוסח העברי ואין הוא דן בציטאט שבגמרא, לא במקומו ולא במבואו לספר. ולפירושו של ר"ת, עי' ירושלמי תענית פ"ג ה"ו וסנהדרין מ"ד ע"ב, ועי' בתוספות מגילה ג ע"א ד"ה וילן: 'ודרך הש"ס הוא לקצר הפסוקים ולערבם יחד'.

²⁸ מנחות ט ע"א ד"ה חסר, ור' חולין ל"ט ע"א ד"ה הא.

²⁹ עי' שבת שם תוספות ד"ה הניחא, והדברים הם משל הר"ש משנץ, עי' בפירוש לכלים פ"א מ"א ועי' גם בפ"י ר' נסים שם ושם י"ז ע"א ד"ה הניחא, ועניינים אלה גם לא פורשו במגילת סתרים, ועל כל פנים אינם נזכרים במפתח שהו"ל ש. אסף, בתרביץ שי"א, עמ' 240, ושם נמצא מה שמובא בתוספות שבת ק"ט ע"א

לא נרתע מלומר על רש"י: 'ומה שפירש נמי והתניא וכו' גבי ההוא מספורת של פרקים לא עיין דההוא דזוג ועינבל משנה היא במסכת פרה (פי"ב מ"ח) וההיא דמספורת בתוספתא דכלים'³⁰.

ועד כמה טרחו להגיע למקור, יוצא מדברי התוספות בסוטה למאמר 'אין ישיבה בעזרה': 'לא ידעתי מקומו, ומייתי לה בפ"ק דתמיד ובפ' עשרה יוחסין ובפ' ב' דיומא, ובתוספות רבי הראני דבחלק בגמ' דג' מלכים מקומו, ומורי הרב ר' מאיר בר קלונימוס הראני מקומו בתוספתא דסנהדרין בפרק כהן גדול, ונראה דבתוספ' תא דר' חייא מקומה דהא מקשה בירושלמי לא כן תני ר' חייא...'³¹. ובמקומות שלא עלה בידם לברר את המקור ציינו זאת במפורש, כגון: 'דאמר מר חביבה עליהם בהמתן של ישראל; לא נודע לר"י היכן עיקר דבר זה'³². ר' שמשון משאנץ הגדיל לעשות בתחום זה, ותספיק הדוגמה הבאה: בגמרא נאמר 'ועל אותה שעה שנינו מעשה שבא'. והר"ש מציין: '... בירושלמי דשקלים שני לה על אידך עובדא... ובמסכת עדויות תניא עובדא דהכא על ההיא דתמיד של שחר... ורש"י פי' בתפלת השחר... והכי נמי איתא בפסיקתא'³³. והנה גם הוא מעיר במקום אחד: 'ובתוספתא [פ"ב] דפסחים תני כהאי גוונא, אבל ברייתא זו לא אשכחן לא במנחות ולא בזבחים'³⁴. ובוודאי שלא היו תמיד לעיני שאר בעלי התוספות כל המקורות המקבילים. המהר"ם מרוטנבורג כותב: 'וכן שמעתי שיש להיות בתוספתא אמנם לא מצאתי אותו'³⁵. לעתים קרובות יש בעצם

ד"ה רוחצין. והמקורות שבהם אמר רש"י 'לא ידעתי היכן הוא' צוינו על-ידי רע"א בגליון הש"ס לברכות כ"ה ע"ב, ור' הדרום תש"ל, עמ' 121.

30 שבת נ"ח ע"ב ד"ה מתיב, ולזיהוי המקורות עי' סוכה ט"ז ע"א ד"ה מטה, י"ז ע"ב ד"ה הבגד, ד"ה ותני, ד"ה כדתנן, כ"ב ע"א ד"ה קורות. ב"ק נ"ז ע"ב רש"י ותוס' ד"ה לא אם אמרת, ב"מ ל ע"א ד"ה הכניסה, קי"ד ע"ב ד"ה דתניא, חולין נ"ח ע"ב ד"ה הנוצה, ק"י ע"ב ד"ה דתנן. בכורות ל"ג ע"א ד"ה חד, שם מ ע"א ד"ה בפירן, ראה גם רשב"ם ב"ב צ"ז ע"ב ד"ה מודים חכמים לר"א: 'ולא ידענא פלוג' תייהו היכא, ובתוס' שם מודים: 'קאי אהא דתנן בפ' ג' שאכלו וכו'. ור' במסורת הש"ס שם.

31 סוטה מ ע"ב ד"ה והאמר. ועי' י. נ. אפשטיין, תרביץ שי"ב, עמ' 196, אלא שאין הדבר מאפיין דווקא תוספות סוטה, שהן אשכנזיות.

32 תוספות ר' אלחנן לע"ז כ"ב ע"ב ד"ה דאמר. ובתוספות שלנו שם: 'לא נודע לר"י מהיכן נפקא עיקר דבר זה'.

33 מנחות ס"ד ע"ב ד"ה ועל, ודברי רש"י אינם לפנינו, וכבר העיר על כך בעל גליון הש"ס, ועי' מנחות ל ע"ב ד"ה תרומת, נ"ד ע"א ד"ה תפות, ע"א ע"ב ד"ה הנחל. ור' תוס' סוכה כ ע"א ד"ה אחת.

34 מנחות כ"ג ע"ב ד"ה תיבלה.

35 יומא פ"א ע"א ד"ה כל, עיין זבחים נ"ז ע"ב ד"ה היינו: 'ודריש משום דתהיינה מיעוטא הוא, דמשמע הני דוקא שני עשרונים ולא אחר שני עשרונות'. וכן מפורש

דרכם של בעלי התוספות בפירוש התלמוד ובפסק ההלכה

ציון המקור משום פירוש, כגון: 'כדתניא מחיצת הכרם שנפרצה, יש ספרים דגרסי דתנן ואומר ר"ת שאינה משנה בשום מקום, וא"ת היכי פשיט מינה בהגזול קמא דר"מ דאין דינא דגרמי, ואם הוה משנה הוה אתי שפיר, דסתם משנה ר"מ היא. ואומר ר"ת דמשמע ליה דאתיא כר"מ מכח מתניתין דכלאים דמייתי התם...'.³⁶ בעלי התוספות נסתייעו בזיהוי המקורות לשם הסברת ניסוח תמוה בדברי אמורא. רב פפא אמר 'הלכתא אין הבעל נוטל בראוי כבמוחזק ואין הבכור נוטל בראוי כמבוחזק', ומעירים בתוספות: 'וליכא לאקשווי דאמאי לא ערב ותני להו בהדי הדדי... משום דלגבי בכור משנה שלימה היא בבכורות (ג"א ע"ב) דאין נוטל בראוי, אבל בעל דאין נוטל בראוי לא אשכח לא משנה ולא ברייתא אלא מימרא'.³⁷

[ד]

דרך ציון המקורות הגיעו בעלי התוספות להשוואת החיבורים שמחוץ לבבלי, ומקום בראש תופסת התוספתא. אמנם הרשב"ם כתב לראב"ן: 'והא דתנן אנקטי- מון טהורים וקשיא ליה דבתוספתא דשבת קתני אנקטמין טמאין, אני בדקתי בתוספתא שלנו כתוב בהו גודמין טמאין אבל אנקטמין לא כתוב בהו ואי נמי גרסינן כדבריו, הרי גם אני הרבה בריתות מצאתי בתוספתא שמכחישות משניות וברייתות שלנו ואילו הוזכרו בבית המדרש כ[ש]סידרו את התלמוד היו מקשין מהן, אבל ברייתות אין בקיאין בהן ואין בידינו לתרץ ולהיות בודים מליבינו תירוצים שאינם אחרי שאין בעל התלמוד מקשי אותם יחד'.¹ אלא שמרובים היוצאים מן הכלל, ואף הרשב"ם בעצמו סטה ממנו.² דרכם של בעלי התוספות להסביר ולהצדיק העדפת ברייתא שבתוספתא על משנה מפורשת. ור' שמשון

בספרא אמור: 'אלו ב' עשרונים ואין הללו שני עשרונים', ועי' מנחות ע"ח ע"א ד"ה אמר, וגם שם לא הביאו מהספרא. בסנהדרין י"ז ע"א ד"ה שיודע, מובאים דברי ר"ת המסתמך על הדרשה שבתורת כהנים ומקשים על פירוש ר"ת 'דלא אשכחן אותה דרשה בתורת כהנים', אבל היא נמצאת שם שמיני פי"ב, וכבר העיר על כך בעל 'יפה עינים' שם.

36 ב"ב ב ע"א ד"ה כדתניא, ועי' ב"ק ק ע"א ד"ה מחיצת.

37 ב"ב קכ"ה ע"ב ד"ה אמר.

1 אבן העזר קמ"ה ע"ד. ועל שתי הגירסאות עי' ליברמן, תוספת ראשונים, ח"א, עמ' 125, ועי' ברא"ש הל' תפילין סי' כ"ט. ועי' ח. אלבק, מחקרים בברייתא ותוספתא, עמ' 91.

2 עירובין נ"ח ע"ב ד"ה אבל, ס"א ע"א ד"ה ועוד, גיטין ז ע"ב ד"ה עציץ.

משנץ אף מקשה וטוען שראוי היה להביא בגמרא ברייתא מהתוספתא הקרובה יותר לעניין הנידון ולא משנה, שממנה אפשר להוכיח את הדרוש רק על-ידי דיוק³, וכמובן שדוחים פירושים שאינם מתיישבים עם הנאמר בתוספתא⁴. הכלל הוא, שצריך ליישב את הברייתות ואת מאמרי האמוראים לפי התוספתא⁵, אבל קובעים גם שהברייתא שבגמרא אינה זו שבתוספתא, או שהתוספתא חולקת על התלמוד שלנו⁶. דברי התוספתא מובאים בתוספות לא רק לביאורה של הסוגיה, אלא גם לשם בירור עניינים, שאינם נידונים בה⁷, ואף לשם הקבלה בעלמא⁸. מציאת דבריהם של אמוראים מפורשים בתוספתא מעוררת את תמיהתם של בעלי התוספות, ולעתים אינם טורחים למצוא חידוש אצל האמוראים אלא מסתפקים בקביעת העובדה, ויש שמעירים כי חידושיהם של רבנו תם, הריב"א והר"י כבר נאמרו בהדיא בתוספתא⁹.

הבאת התוספתא והשוואתה גררו אחריהן גם את קביעת נוסחתה וגם את ביאורה. לצורך בירור נוסח התוספתא בדקו טפסים שונים¹⁰ * והשוו את גירסותיהם לגירסות ראשונים¹¹. ורבנו תם כלל גדול להבנת התוספתא באמרו: 'דרך התוספתא באלף מקומות ליקח קצת מן המשנה לזכרון דברים'. על גודל תרומתם של בעלי התוספות בתחום זה כבר עמדנו במקצת בדברינו על ר' שמשון משנץ ועל ר' יהודה בר' קלונימוס, ואין לנו להאריך בזה כעת לאחר שזכינו לספריו

3 שבת ו ע"א ד"ה יתר ושם ט"ז ע"א ד"ה לא.

4 ראש השנה י"ט ע"א ד"ה יהודה: '... ורבינו שמואל פירש... ולא ייתכן כדמוכח בסוף תוספתא דכלים... וריב"א פירש... ולא ייתכן נמי פירוש זה כדמוכח בסוף תוספתא...'. ערכין כ"ג ע"ב ד"ה ואם: 'פירש רש"י ואם לא... לישנא אחרינא... והראשון שמעתי והוא עיקר עכ"ל, אבל בתוספתא דמכילתין משמע כלישנא בתרא דתני בהדיא...'.
5 סוטה ז ע"א ד"ה אמר; ומבלי לומר בפירוש, במקומות רבים.

6 שבת נ"ט ע"א ד"ה אלא, ב"ב קס"ו ע"א ד"ה אי הכי, גיטין פ ע"ב ד"ה נישאו, מנחות מ"ט ע"א ד"ה עקירה. ור' רשב"ם ב"ב ס"ג ע"א ד"ה תנו.

7 פסחים ט ע"א ד"ה כל, י"ג ע"א ד"ה ומשיירין, יבמות פ ע"א ד"ה והא.

8 סוטה כ"ה ע"ב ד"ה מיתבי, כ"ח ע"ב ד"ה מכאן, ד"ה ברשות, ל ע"ב ד"ה רבי, מנחות ע"ו ע"ב ד"ה בדקה.

9 שבת ע"ט ע"א ד"ה חזי, ק"נ ע"א ד"ה ואמר, פסחים ס"ג ע"א ד"ה השוחט, כתובות ע"ז ע"א ד"ה כופין, נדרים מ"ג ע"ב ד"ה ראשון קנה.

*9 ר' יומא כ"ד ע"ב ד"ה והמקטיר: 'ובתוספתא דזבחים עיינתי וקתני סתמא והמקטיר וקתני בה נמי והממצה בעוף ותוספתא שלי מוטעית היא וצ"ע בתוספתא אחרת וכו' , ור' תוספתא זבחים פ"ב הי"ב, עמ' 498, וש. ליברמן, תוספתא ראשונים, ח"ב, עמ' 215.

10 ראה ב"מ ע"ה ע"א ד"ה משום, וראה ש. ליברמן, תוספתא כפשוטה, חלק ה, עמ' 970—971.

דרכם של בעלי התוספות בפירוש התלמוד ובפסק ההלכה

של שאול ליברמן 'תוספת ראשונים' ו'תוספתא כפשוטה', שבהם נאספו בין השאר גם כל ביאוריהם והגהותיהם של בעלי התוספות לתוספתא^{10*}. בעלי התוספות כינו גם את מסכת 'אבות דרבי נתן' בשם 'תוספתא דמסכת אבות'¹¹. עם כל הזהירות, שנהגו בעלי התוספות בהגהת ברייתות שבתלמוד על-פי מדרשי ההלכה¹², הרי נעזרו בהן הרבה בביאורן של ברייתות ובהסברת סוגיות שבתלמוד. מנהגם להביא ברייתות ממדרשי ההלכה להשלמת ברייתות שבגמרא, להסברת דרשות, שלא פורשו כל צרכן בתלמוד, לשם הבאת סמוכים מן הכתוב להלכות שנשנו בגמרא בלי ראיות מהכתוב¹³, ובפרט להבאת הוכחות לפירושיהם ודיוקיהם הם בדברי התנאים והאמוראים¹⁴. כן הם נוהגים לציין סטיות בדרשות הכתובים שבתלמוד מדרשות שבמדרשי ההלכה¹⁵, וקובעים ש'כמה דרשות יש בגמרא שדורש בתורת כהנים ובספרי מפסוקים אחרים'¹⁶ ואינם נרתעים מלומר באופן כללי: '...ואע"ג דדריש מקרא אסמכתא בעלמא היא... וכמה מדרשות יש בתורת כהנים דהוי רק אסמכתא...'¹⁷. ובהתאם לכלל זה נאמר בתוספות למסכתות שונות על עשרות דרשות שבספרי ובספרא הנוגעים לעניינים

^{10*} עי' לעיל עמ' 300 ועמ' 371, ועי' גם בתשלום תוספתא של ליברמן, עמ' 21 ואילך, והוכיח שם את ערכו של כללו של ר"ת שבשבלי הלקט תפלה סי' כ"ח, להבנת התוספתא. ושם, עמ' 10, עמד על המקומות בראשונים שבהם המלה 'תוספתא' נשתבשה מתוספות ושיבוש כזה נמצא כבר בתוספות עצמן, עי' ביצה ט ע"א ד"ה גלגל, ועי' להלן, עמ' 710, הע' 61.

¹¹ ב"ק כ"ה ע"א ד"ה אני, ועי' ב"ב קי"א ע"א ד"ה קל וחומר, ובגליון ר' ישעיה ברלין שם, וש"ז שעכטער, מבוא לאבות דר' נתן, עמ' או.

¹² עי' לעיל, עמ' 684.

¹³ שבת קכ"ב ע"א ד"ה מעמיד, פסחים כ"ח ע"א ד"ה ואתה, צ"ד ע"ב ד"ה אף: 'ובספרי מסיים...'. ועי' ספרי בהעלותך פי' ס"ט, סוכה מ"ז ע"א ד"ה לינה, חגיגה ח ע"א ד"ה ושמחת, קידושין ט"ז ע"א ד"ה כי. ור' מנחות ס"ז ע"ב ד"ה כנף וצ"ל: 'בספרא בפרשת ואם תקריב, ר' בפי' רמא"ש לספרא, עמ' 124.

¹⁴ שבת כ"ב ע"ב ד"ה וכי, פ"ב ע"ב ד"ה באבן, צ"א ע"א ד"ה אי, קנ"ז ע"ב ד"ה כלדאי, וליתא בספרי לפנינו, ור' מהד' פינקלשטיין, עמ' 220, ויש להוסיף שם ציון לתוספות. פסחים ג ע"ב ד"ה מאליה, נ"ז ע"א ד"ה אלא, יומא מ"ה ע"ב ד"ה הוה, חגיגה י"ז ע"ב ד"ה דכתיב, יבמות ס"א ע"ב ד"ה וכן, חולין קי"ח ע"ב ד"ה מעיקרא, תמורה י"ח ע"א ד"ה אפילו.

¹⁵ שבת פ"ז ע"ב ד"ה ראשון, ב"ק צ"ג ע"א ד"ה אחד, מנחות ל"ט ע"ב ד"ה או.

¹⁶ יבמות ס"ח ע"א ד"ה קניין.

¹⁷ עירובין ל"א ע"א ד"ה בפשוטי (= ב"ב ס"ז ע"א ד"ה ושאני). פסחים ל"ג ע"ב ד"ה לאימת: 'ומילי טובא מפיק מקרא בת"כ וליתנהו אלא אסמכתא', וראה סוטה ל"ב ע"ב ד"ה ורבי, ב"ב קמ"ז ע"א ד"ה מניין.

שונים, שהן 'רק אסמכתא' או 'לסימנא בעלמא'¹⁸. לעתים הם מגלים סתירות שבעניין בין התלמוד לבין מדרשי ההלכה ואינם מנסים ליישבן, כנראה מתוך הנחה שבעלי התלמוד לא ידעו תמיד את הברייתות שבמדרשי ההלכה¹⁹. בעלי התוספות עמדו על כך שישנן בתלמוד ברייתות שהובאו יחד עם הרחבות פרשניות. מתוך הסוגיה בררו ש'תנא דבי ר' ישמעאל אמר דבריו בקיצור אתיא מקל וחומר ולא יותר, ופי' התלמוד לעיל מבעל מום ואונן ורב משרשיא פי' מיושב'¹⁹.*

לעתים קרובות נעשות הברייתות שבמדרשי ההלכה עצמן לנושא עיונם ודיוקם של בעלי התוספות. הם מגלים קשיים בתורת כהנים²⁰, מיישבים סתירות בין תורת כהנים לבין הספרי²¹, דוחים את פירושיו של מפרש הספרי, ר' הלל²², ומיישבים את התמוה בעיניהם, על-פי דרכם, ולפעמים תוך הוצאת הדברים מפשוטם²³, הגם שעיונם המתמיד במדרשי ההלכה הביאם לדחייתם של תירוצים דחוקים תוך העלאת הערות חשובות על דרכם של המדרשים, כגון: 'איני סבור שיש כי האי גוונא בשום מקום בברייתא אחת, שדורש שתי דרשות בסתם שסותרין זו את זו, ובתרי תנאי בהרבה מקומות יש דבר אחר אחר דבר אחר, דמקרא אחד יוצא לכמה טעמים, אבל כי האי גוונא לא אשכחן'²⁴. יחסם למקור הסמכות של הדרשות על-פי המידות ראוי לציון מיוחד. בעוד רש"י סבר ש'לא ניתן לידרוש מעצמו מכל י"ג מידות שהתורה נדרשת בהן אלא קל וחומר', נאמר בתוספות — והאומר הוא הר"ש משנץ — ש'כל המדות אדם דן מעצמו

18 שבת ס"ח ע"א ד"ה ואילו, פסחים י"ז ע"ב ד"ה אלא, ר"ה י"ב ע"א ד"ה תנא, יבמות ס"ח ע"א ד"ה קניין, שם ע"ג ע"א ד"ה מה, נזיר ל"ו ע"א ד"ה אמר, ב"מ ל"ב ע"ב ד"ה ואי, נ"ג ע"א ד"ה ועולה, שם ע"ב ד"ה כרבי, ב"ב ס"ו ע"א ד"ה מכלל, שבעות מ"ג ע"א ד"ה וכל, זבחים ט"ז ע"א ד"ה מיושב, מנחות ד ע"א ד"ה לאחר, שם ע"ב ד"ה לא, חולין צ"ט ע"ב ד"ה שאני.

19 ע"י עירובין ס"ג ע"א ד"ה מאי, ב"ק מ"ט ע"ב ד"ה על, ובפרט חולין ע"ד ע"א ד"ה ולהאי: 'קצת תימא דכולה חדא ברייתא היא בתו"כ וידע רישא ולא ידע סיפא' ? והרמב"ן לחולין שם הקשה אותה קושיא ופירש יותר: 'ומכאן יש ללמוד שאין בעלי הגמרא שונים ספרא ושמע השומע מקצתה של ברייתא ולא שמע סופה', ועי' פסחים צ"ז ע"א ד"ה אלא ובגליון הש"ס שם, ובספרו של ח. אלבק *Untersuchungen über die hal. Midraschim*, 1927, p. 122

*19 מתוס' ר' פרץ בשטמ"ק לזבחים ט"ז ע"ב אות ג, וראה להלן, עמ' 724, הע' 23.

20 יבמות ס ע"א ד"ה ואי, זבחים ג ע"ב ד"ה שכן, ח ע"א ד"ה זריקה.

21 זבחים קט"ו ע"ב ד"ה וקיבל, בכורות נ"ד ע"א ד"ה שני מינין.

22 סוטה ל"ח ע"א ד"ה רבי.

23 יבמות ע"ב ע"א ד"ה משום, ועי' גם קידושין ל"ז ע"ב ד"ה הואיל.

24 יומא נ"א ע"א ד"ה דוחה, ועי' סוכה מ"ז ע"ב ד"ה הבכורים.

דרכם של בעלי התוספות בפירוש התלמוד ובפסק ההלכה

חוץ מגזירה שוה²⁴*, ואגב, לא כל גזירה שווה היתה בעיני רבנו תם 'ג"ש גמורה'²⁵. מתוך דעתם שניתן לכל אדם לדרוש, אפשר להבין שלא מצאו קושי בעובדה שעניין אחד נלמד בשתי מסכתות מפסוקים שונים, אלא ראו בזה 'דרך התלמוד'²⁵.*

על יחסם של חכמי צרפת ואשכנז לירושלמי כבר דנו חכמים אחדים, ואלה דב-
ריו של לוי גינצבורג: '... ואפילו בעלי התוספות רק קצת מהם היו בקיאים בו [בירושלמי] ויש מהם שלא השתמשו בו כלל, ולא מפני שלא היה חשוב בעיניהם אלא מפני שלא היה לפנייהם ואחד המיוחד בין בעלי התוספות ששקד הרבה על לימוד הירושלמי הוא ר' שמשון בר' אברהם משאנץ, שפרושו על המשנה סדר זרעים נוסד על תלמודה של ארץ ישראל. חכמי צרפת שהתחילו להשתמש בירו-
שלמי במדה רבה חיו בתקופה שכבר הגיע לשם פרוש רבינו חננאל על הבבלי, ולא רחוקה ההשערה שההתעוררות ללמוד תורתה של ארץ-ישראל באה לחכמי צרפת... ע"י פירושו של הרב הקירואני... ומה שמחזק השערה זו היא העובדה שגם באשכנז אלה החכמים שהיה לפנייהם פרוש רבינו חננאל הרבו להשתמש בירושלמי ואלה שלא ידעו את פירושו הזניחו הירושלמי. 'בעלי הירושלמי' בין חכמי אשכנז הם הראב"ן, בן בתו הראב"ה, ר' יצחק אור זרוע תלמידו של הראב"ה ור' מאיר מרוטנבורג תלמידו של בעל אור זרוע, אולם כולם וביחוד שלשה הראשונים... מחבבים דברי רבינו חננאל בכל מקום שיש להם הזדמנות, וקשה להניח שמקרה הוא שעסקו במדה מרובה גם בירושלמי וגם בפרוש שבא להם מאפריקא... ולפי זה לא נשגה אם נאמר שבאשכנז לא התעסקו בירושלמי אלא לערך שתי מאות שנה מימי הראב"ן בתחלת המאה הי"ב עד ימי הרא"ש בתחילת המאה הי"ד, וגם בתקופה זו נצטמצם למודו בחוג קטן, בין יוצאי חלציו של הראב"ן ותלמידיהם'²⁶.

אפטוביצר הקדים בכמה דברים את גינצבורג. גם דעתו היא ש'חכמי אשכנז וצרפת בתקופת רבינו [הראב"ה] ובזו שלפניה לא השתמשו בירושלמי כי אם לעתים רחוקות בדרך עראי ואקראי בעלמא, אלא שהוא רואה בראב"ה את הראשון בין חכמי אשכנז, שהיה לו הירושלמי למקור-הלכה ויסוד-ההוראה בתנאים ידועים, והוא שהשתמש בירושלמי במידה מרובה אשר לא מצאנו

*24 סוכה ל"א ע"א ד"ה ור"י סבר, וראה להלן, עמ' 732.

25 קידושין כ ע"ב ד"ה גאולתו, 'נראה לר"ת דלאו ג"ש גמורה היא אלא גלוי מלתא בעלמא הוא וכו'. ובשמו של ר"ת מביא מהר"י כהן צדק (שטה מקובצת ב"ק י"א ע"ב ד"ה ואמר): 'כל היכא דקאמר כי האי לישנא נאמרה תיבה זו למעלה ונאמרה תיבה זו למטה לא דיינינן ליה בגז"ש אלא כמו למוד סתום מן המפורש'.

*25 שבועות ל"א ע"א ד"ה ורואה, ושם ד"ה שלא.

26 גינצבורג, פירושים וחדושים בירושלמי ח"א, עמ' קי"ב.

דוגמתה אף בקירוב אצל חכם אחר מאותן התקופות לא באשכנז ולא בצרפת ולא בספרד²⁶. י.נ. אפשטיין הולך לשיטתו, והוא סבור שהתוספות של חכמי אשכנז הפשטניות יותר עוסקות גם יותר בהשוואת המקורות המקבילים שבירו-שלמי²⁷.

ואולם הדברים שהעלינו בפרקים הקודמים אינם מאשרים את מסקנותיהם של החוקרים הללו. הראב"ן לא הרבה להשתמש בירושלמי יותר מבן-דורו הגדול הריב"א. ואף מצאנו שהאחרון נטה יותר מהראשון להסתמך על הירושלמי בבירור ההלכה²⁸, ואם כן אין יסוד לצמצם את לימוד הירושלמי למשפחת הראב"ן. הראב"ה לא התבלט בתחום זה יותר משאר רבותיו ובני-דורו הגדולים. ואין בין חכמי אשכנז לחכמי צרפת בתחום זה.

עצם דרך לימודם של בעלי התוספות, דרך ההשוואה הביקורתית של מקורות מקבילים, הביאה בהכרח לשימוש-יותר בירושלמי. התחיל בכך 'אבי בעלי התוס-פות', ר' מאיר²⁹, והמשיך והרחיב את שימושו בעיקר בנו, רבנו תם בצרפת, והריב"א באשכנז. שימת-עין מיוחדת מצאנו אצל הר"י, שהדריך את תלמידיו בלימוד הירושלמי. בידיו היה ירושלמי סדר זרעים ומועד של דודו הגדול, רבנו תם, וכעדותו נמצאו בו הגהות 'שכתב רבנו בכתב ידו הידוע לי'³⁰. מהם הגדיל לעשות רבנו שמשון משנץ, והחזיקו אחריו הריצב"א ור' יהודה מפאריס ובני-דורם באשכנז³¹. גורמים מסייעים ומשפיעים יש לראות בהתפשטות פירושי חכמי קירואן, רבנו חננאל ורבנו גסים, בצרפת ובאשכנז, בהידוק הקשרים עם דרום צרפת ואיטליה ובריבוי הספרים והמקורות, למן זמנם של בעלי התוספות הראשונים. אבל הדחיפה העיקרית לשימוש במקורות מקבילים — והדברים כוחם יפה גם לגבי התוספתא ומדרשי ההלכה — באה, כאמור, מתוך שיטת לימודם. היא שהביאה את ר' שמשון משנץ לפרש את הסדרים זרעים וטהרות, את ר' יהודה בר' קלונימוס לחיבור ספרו המיתודולוגי הגדול, את אחיו ר' מאיר — ואולי גם את ר' ברוך — לחיבור פירושים למדרשי ההלכה ואת ר' משה מתקו לפרש מסכתות מהירושלמי. הפוסקים ממחציתה השנייה של המאה הי"ג, ר' יצחק אור זרוע, ותלמידו המהר"ם וחבריהם בעלי התוספות בצרפת, ר' יחיאל וחכמי איברא — כבר מצאו את דרכם סלולה ולא חידשו בתחום זה. העובדה שרוב התוספות שלנו מבוססות על תוספותיו של הר"י ותלמידיו מוצאת את ביטוייה

²⁶ אפטוביצר, מבוא לראב"ה, עמ' 91.

²⁷ תרביץ שי"ב, עמ' 191. ²⁸ עי' לעיל, עמ' 168.

²⁹ עי' י.נ. אפשטיין, תרביץ ש"ד, עמ' 160 ועמ' 178, אלא שהוא תולה את הקולר כדרכו בישיבת וורמייזא, ועי' לעיל, עמ' 44.

³⁰ מחזור ויטרי סי' פ"ב, עמ' 51, וראה לעיל, עמ' 61.

³¹ עיין לעיל, עמ' 283, עמ' 302, עמ' 266 ועמ' 327.

דרכם של בעלי התוספות בפירוש התלמוד ובפסק ההלכה

גם בדרך השימוש בירושלמי, הגם שבתוספות מאוחרות מורגשת הזנחה מסוימת של מקור זה, וייתכן שהזנחה זו באה בעקבות המחסור בספרים לאחר שריפת התלמוד.

עיקר מגמתם של בעלי התוספות הוא להסתייע בירושלמי לפירושה ולבירורה של הסוגיה בבבלי. הם מפרשים ומדייקים בירושלמי, כדי להכריע לטובת פירוש זה או זה, מפרשים 'מתוך ירושלמי'³¹ ומביאים ראיות ממנו לשיטותיהם. 'הרב ר"ת דחק להביא ראיות דכלאים וערלה נוהגין בשל נכרים וכולן דחיות הן... אכן ראייה גדולה הביא ר"ת מירושלמי דסוף ערלה וסוף קידושין...'. הר"י 'הביא ראייה מן הירושלמי לדברי ר"ת, 'ר' אליהו מפריש מפרש... וכן משמע בירושלמי פ' בתרא דקידושין... ולשון הש"ס לא משמע הכי...'.³² הם מגלים לעתים, שדברי רש"י מפורשים בירושלמי: 'ופירש בקונטרס בשבת הקילו משום כבוד שבת הואיל ודמאי דרבנן הוא דרוב עמי הארץ מעשרים הן, וטעם זה הוא בירו-שלמי במסכת דמאי ועוד מפרש שם טעם אחר... וזה לשון הירושלמי...'. אולם ספק הוא, אם בדעתם לומר שרש"י השתמש באמת במקרה זה ובדומים לו בירו-שלמי.³³

31 ברכות מ"ו ע"א ד"ה עד, מ"ז ע"א ד"ה אין, מ"ח ע"א ד"ה ולית, שבת מ"א ע"א ד"ה מוליאר, ס"ח ע"א ד"ה גדול, ע"ג ע"א ד"ה הקושר, ביצה י"ב ע"ב ד"ה אין, יומא ט"ו ע"ב ד"ה אמר ותוספות ישנים שם ד"ה הממונה, סוכה י"ב ע"א ד"ה בפסולת, ד"ה חבילי, חגיגה י"ט ע"ב ד"ה בגדי.

32 ע"ז ס"ג ע"ב ד"ה אין, שם ל"ה ע"א ד"ה לפי, יבמות מ"ז ע"א ד"ה כך, ועי' שם ק"ח ע"א ד"ה אשה, ב"ק כ"א ע"א ד"ה דקיימא, ב"מ ע"ב ד"ה אין, פ"ח ע"א ד"ה תבואת, ב"ב נ"א ע"ב ד"ה במתנה, קכ"ז ע"ב ד"ה כך, חולין מ"א ע"א ד"ה ובשוק.

33 מנחות ל ע"ב ד"ה תרומת. על הבאות הירושלמי בפירושי רש"י כתב מ. היגער ב-*Rashi Anniversary Volume* 1941, עמ' 191 ואילך, ומשום-מה כלל בדבריו גם את הפירוש המיוחס לרש"י לדברי הימים וכן את הפירוש לבראשית רבה הנקרא על שמו של רש"י, וגם הבאות שאין בהן כל רמז לשימוש בירושלמי. הרב א. י. ברומברג פירסם ב'סיני' תש"ה מאמר בשם 'רש"י וירושלמי', והוא ממשיך בנושא זה ב'סיני' תשי"ד. נוסף על חמישים המקומות בערך שבהם נזכר הירושלמי בפירושי רש"י הוא מונה מאות דוגמאות, שבהן שילב רש"י כביכול בפירושו את מאמרי הירושלמי. אבל ברומברג הלך בדרך בלתי-ביקורתית, שכן כל דמיון שבעניין, ויהא הקל ביותר, הוא אצלו הוכחה שהירושלמי שימש כאן מקור. הוא לא בדק את המקורות המקבילים בתוספתא, במדרשי ההלכה והאגדה, שייתכן ורש"י שאב מהם, ובמקומות רבים יש דווקא בדברים שהוא מביא ראייה מפורשת, שרש"י לא השתמש בירושלמי. ואסתפק בדוגמה אחת: ב"מ נ"ח ע"ב מפרש רש"י ד"ה חטיטום 'מגן'; ברומברג מוצא את המקור בירושלמי ב"מ פ"ד ה"ו 'סיף וסוס ותריס'. אבל ברור שרש"י לא ראה כאן את הירושלמי, ובעל או"ז ב"מ סי' קס"ג ציין שבירושלמי גרס להדיא בברייתא תריס במקום חטיטום, ואין הוא מציין מקור לדברי רש"י,

אם רבנו שמשון אומר שמצא בירושלמי פלוגתא דאמוראי, 'דאיכא דמפרש פלוגתא לעניין כתובה כדמפרש בקונטרס ואיכא דמפרש לעניין ק' סלע כדמפרש רבנו תם'³⁴, הרי משתמע מדבריו שגם רש"י וגם רבנו תם לא ידעו ירושלמי זה. ולעומת זאת, כשמביאים את פירושו של רבנו חננאל ומוסיפים: 'וכן משמע בירושלמי', גם הירושלמי לקוח לרוב מפירושו של רבנו חננאל³⁵. אבל יש שהביאו ראיה לפירושי הר"ח מירושלמי שלא הוזכר על-ידו, ויש שגם מביאים ראיות מהירושלמי לסתור את פירושו של הר"ח³⁶. בהבאת אסמכתות לפירושים השונים מהירושלמי הגיעו לעתים לניסוח אנאכרוניסטי, כגון: 'ובירושלמי בעיא אי איכא לפרושי מתניתין כמו שפירש בקונטרס או כריב"א'³⁷.

השוואת הירושלמי באה לא רק לשם אימותם של הפירושים אלא גם לשם קביעת דרכה ואופייה של הסוגיה: 'ובירושלמי פריך על דעתיה דבן עזאי... והש"ס דידן לא חשיב לה פירכא', 'ההיא סוגיא לא אתיא כסתמא דהש"ס דגיטין אלא כלישנא קמא... וכירושלמי'³⁸. אין הם מסתפקים כמובן בהשוואת הירושלמי למסכת הנידונה בלבד, אלא מרבים להביא ממסכתות שונות³⁹, ופעמים

אלא להיפך, מדבריו יוצא שרש"י לא ראה את הירושלמי. וכך יש להבין את הדברים גם במקומות אחרים, כשהתוספות מוסיפות לאחר שהביאו את דברי רש"י: 'וכן משמע בירושלמי'. וראה קידושין כ"ב ע"א ד"ה שלא: 'אך אין לתרץ שפיר לפירוש הקונטרס... ומיהו אומר ר"י דבירושלמי מצינו מחלוקת אמוראים בדבר זה', ובוודאי התכוון לומר שרש"י לא ראה את הירושלמי המובא על-ידו. ואין צורך להרבות בראיות, שרש"י הביא את הירושלמי ממקור שני או שלישי, ראה רש"י שבת צ"ב ע"א ד"ה כן: 'ובשם רבינו יצחק בר יהודה מצאתי שאמר בשם רב האי שפורש בהש"ס ירושלמי וכו'.'

34 סנהדרין ח ע"ב ד"ה והביא ומעין זה גם שבועות ה ע"א ד"ה שתיים, אבל כגון דא מצאנו גם ביחס לבבלי. שאלה ששאל ר' יעקב ישראל והתשובה שהשיב עליה ר"ת, שתיהן מפורשות בבבלי מנחות נ"ז ע"ב, ר' ס' הישר סי' נ"ג, עמ' 115, ושם סי' נ"ד, עמ' 212, ור' שם הע' ב.

35 שבת ע"ד ע"א ד"ה היו, ע"ה ע"ב ד"ה השף, פ"א ע"א ד"ה ואם, פסחים ל"ד ע"א ד"ה טהרו, יבמות ס"ד ע"א ד"ה יוציא: 'ובירושלמי משמע... ור"ח הביאו בשלהי אע"פ וזה לשונו...'. שם קי"ב ע"א ד"ה יעשו, קט"ו ע"ב ד"ה אימור, כתובות כ"ב ע"ב ד"ה ואפילו, גיטין מ"ד ע"ב ד"ה שנתקווצה, מ"ז ע"א ד"ה לוקח, מ"ט ע"ב ד"ה משום. לא כל פירושי הר"ח נמצאים בידינו ויש ששמו נשמט, כגון בתוס' שלנו לכתובות ל"ח ע"א ד"ה נפלו ונשאר בתוס' הרשב"א על אתר (מהד' ליס, עמ' רי"ז).

36 עירובין נ"ט ע"ב ד"ה ותחומין (והכוונה לירו' פסחים פ"א ה"א, כ"ז ע"ב). חגיגה ח ע"ב ד"ה חזור, כתובות ט ע"א ד"ה האומר, ס"ט ע"א ד"ה תלה, בכורות ח ע"א ד"ה בנות. 37 שבועות ה ע"א ד"ה שתיים.

38 שבת ה ע"ב ד"ה בשלמא, יבמות צ"ב ע"ב ר"ה אבל.

39 ברכות מ ע"א ד"ה איתיה — ירושלמי כלאיכ פ"ה ה"ח, שבת נ"ה ע"ב ד"ה מעבירם — ירושלמי סוטה פ"א ה"ח, ועי' בפני משה שם, ע"ב ע"ב ד"ה רבא — ירושלמי

דרכם של בעלי התוספות בפירוש התלמוד ובפסק ההלכה

רבות לא רק לשם משא-ומתן וכדי להעיר על הבדלים, אלא פשוט לשם השלמה⁴⁰. לעתים העתיקו רק את התחלת העניין מהירושלמי והוסיפו: 'ועיין בו ותמצא הכל'. אף יש שמסתפקים בהפניית תשימת-לב הלומד בלשון: 'וצריך עיון בירו-שלמי...'⁴¹. ההשתדלות לחפש ולמצוא את המקבילות המתאימות מורגשת עדיין בביטויים: 'והא פירכא מצא ר"י בירושלמי', 'ומיהו במקום אחר מצא ר"י בירו-שלמי', 'ובירושלמי מצא רשב"א', 'ורבי שמע דבירושלמי מוקי... ואני חפשתי בירושלמי ומצאתי...'; הרב הוא הר"י והכותב הוא רבנו שמשון⁴². במקום שרבנו חננאל ואף בעל הערוך מסתפקים בהבאת דברי הירושלמי מבלי לפרשם⁴³, הרי בעלי התוספות תרמו לא מעט לפירושם של מאמרים וסוגיות שבירושלמי, כי לפי דרכם הם מגיהים וגם מבארים רבות מההבאות ממקורות אחרים. הר"י היה מפרש את הירושלמי, ורבנו תם אומר: 'דהיא דירושלמי משבשתא הוא'. ועורכן של תוספות זבחים, רבנו ברוך, מעיר: 'וצ"ע בירושלמי בפ' נתרא דערלה וכמדומה שיש שם טעות סופר'⁴⁴. ומעין זה בתוספות חולין: 'ובירושלמי דמסכת תרומות... אבל תימא... ודומה שאינו מסוגית הירושלמי ושום תלמיד הגיהו'⁴⁵. באותו עניין כותב רבנו ברוך בספר התרומה סי' ל"ב: 'שמא שום אדם כתבו בירושלמי על פי תשובת הגאונים'. לפנינו עדות נוספת על העיסוק בירושלמי בבית-מדרשו של הר"י, תוך גישה ביקורתית שהקדימה את המחקר החדש.

בפירושי הירושלמי נשענים בעלי התוספות בעיקר על התלמוד הבבלי ומעדי-פים גירסאותיו ודעותיו: '... ובירושלמי פרק אחד דיני ממונות גרסינן מניין... דומה שהוא טעות... וגמרא שלנו מוקי נמי האי קרא... והרבה דברים יש בירושלמי שצריך להפכם...', 'וראיה לדברי רבינו יצחק ז"ל שפירש דשמואל כרב הונא סבירא ליה ואע"ג דרב [הונא] דבירושלמי החליף שיטתיה וקאי בשיטתיה דרב יהודה, גירסא דידן עיקר... וכן קבלתי ממו"ר רבינו יהודה בר'

שביעית פ"ד ה"ב, ק"ל ע"ב ד"ה דרבי — ירושלמי תרומות פ"ה ה"ד, ועוד. במקומות רבים.

40 סוטה י"ז ע"א ד"ה מפני, שם ע"ב ד"ה שנאמר, י"ח ע"ב ד"ה אין, כ"ב ע"ב ד"ה פרוש, אבל לא רק בסוטה אלא גם בחולין ז ע"ב ד"ה הא, י ע"א ד"ה וישתה, בכורות ל"ו ע"א ד"ה עמד.

41 ברכות י"ב ע"ב ד"ה בקשו, שבת ע"ה ע"א ד"ה הצד, שם ע"ט ע"ב ד"ה תפילין, ועי' לעיל, עמ' 698.

42 ב"ב י"ט ע"א ד"ה המברך, חולין ו ע"ב ד"ה והתיר, סנהדרין ח ע"ב ד"ה והביא, כתובות ק"ט ע"א ד"ה תשב.

43 עי' גינצבורג, פירושים וחידושים, ח"א, עמ' 149.

44 חגיגה כ"ג ע"ב ד"ה שאם, ב"ב פ"א ע"א ד"ה למעוטי, זבחים ע"ב ע"ב ד"ה נתערבו.

45 חולין ס"ד ע"ב ד"ה גיעולי, ועי' ירושלמי תרומות פ"י ה"ו ובמראה הפנים שם. וראה ר"ז פרנקל, מבוא הירושלמי ל"ח ע"א. ברילל. *Jahrbücher*, ח"א, עמ' 227.

יצחק זצ"ל, שכן דרך הירושלמי להחליף אמוראים וליכא קפידא בדבר⁴⁶. אמנם רבנו שמשון משנץ מדגיש גם בנוגע לירושלמי (יבמות פי"ד ה"א, י"ד ע"ב): 'ואין אני רגיל להפוך את הגירסא אלא ליישבה על מכוונה וכך פירשתיה מעולם, אלא שדילג הסופר יכולה לשמור את גיטה, שראה כתוב לפניו שני פעמים יכולה לשמור את גיטה וחשב בלבו, שאחד טעות, וכך היא הגירסא, מ"ד מפני גרירה אסור, מ"ד שאינה יכולה לשמור את גיטה יכולה לשמור את גיטה, יש לה אב יכולה לשמור את גיטה, פעמים שוטה פעמים חלומה מ"ד מפני גרירה אינו גט ולאידך הוי גט', וזה בניגוד להגהת רבו, ר' יצחק בר שמואל⁴⁷. אולם על מעשה המסופר באופן אחר בירושלמי מאשר בבבלי אומר גם הר"ש: 'ושמא זה המעשה עצמו היה והירושלמי מהפך לה'⁴⁸. בעלי התוספות גם מפרשים את הירושלמי מתוכו, מקבילים סוגיות שבו ומיישבים אותן: '... ובהדיא אמרינן בירושלמי במסכת תרומות פרק שני ... ובירושלמי פרק שני דביצה איכא איפ"כא ... ואותה גירסא משובשת והיא דמסכת תרומה עיקר ...'⁴⁹.

בכל הנוגע לפסק ההלכה ולפירושים הקובעים את כיוונו נקטו בעלי התוספות, כשאר הראשונים, כלל שפלל רב האי גאון לגבי ההבדלים שבין הירושלמי לבין הבבלי והוא: 'ומילתא דפסיקא בתלמודא דילנא לא סמכינן בה על תלמוד דבני ארץ ישראל ... אבל מילתא דלית עלה פלוגתא בתלמוד דילנא, חזיננא מה דאיתמר התם אי נמי לגלויי טעמא דמילתא, כגון פירושא דאיירוח ביה מסברא התם והכא קוטא ...'. דברים אלה של רב האי ידועים היו לחכמי צרפת⁵⁰. הר"י השיב

46 יבמות ק"ד ע"א ד"ה מר, אור זרוע ב"ק סי' שצ"ה—שצ"ו, ועי' ברכות כ"א ע"ב ד"ה עד, ביצה ל"ד ע"ב ד"ה ואומר, יומא מ"ו ע"ב ד"ה כי, סוכה ל ע"ב ד"ה וקרקע, ב"ב ק"מ ע"ב ד"ה מי, ע"ז ע"ז ע"ב ד"ה אמר, מנחות ע"א ע"ב ד"ה הנחל, ק"ג ע"א ד"ה הריני.

47 אור זרוע ח"א סי' תשע"ח. 'ופי מורי רבי' יהודה ברבי יצחק בשם ר' יצחק בר שמואל שיש חסר בראשו וכך יש לו להיות תלת עבר וגירש מ"ד מפני גרירה מותר ... ושוב מצאתי בספר שהובא מספרד כן, ר' נחמיה בר עוקבא בשם ר' יוסי תלת עבר וגירש מ"ד מפני גרירה [מותר] (כצ"ל, ולא כמו שהושלם בדפוס: אסור) ...', ובתוספות הרא"ש לקידושין, שהן תוס' הר"י, הובא רק פירוש, והרא"ש הוסיף: 'וכן מצאתי בירוש' בארץ הזאת, ור' בחידושי הרמב"ן לקידושין (אוריין תליתאי, ט"ז ע"ד) ובחידושי הריטב"א שם. ודברי הר"י הובאו גם בס' התרומה סי' קל"א, ור' לעיל, עמ' 246, ועמ' 302.

48 ב"ב קל"ג ע"ב ד"ה בא, ועי' פירוש הר"ש פאה פ"ו מ"ב, ולעיל עמ' 303.

49 זבחים צ"ח ע"ב ד"ה טבול, ועי' תגיגה כ"א ע"א ד"ה האונן.

50 שו"ת הגאונים הוצאת ש. אסף תרפ"ט, עמ' 125—126, ועי' בהקדמתו של אסף שם, עמ' 124, שכה"י שממנו נדפסה התשובה הוא מעין ילקוט לתשובות גאוני בבל ולפסקי חכמי צרפת, ושם גם נרשמו המקורות המקבילים לתשובות הג"ל, ועי' עוד בדברי ר' ישעיה מטראני באר"ז ח"א סי' תשנ"ד.

דרכם של בעלי התוספות בפירוש התלמוד ובפסק ההלכה

פעם אחת: 'דלא קיימא לן כאותו ירושלמי הואיל וגמרא שלנו לא אמרו'. הריב"א פירש על-פי הירושלמי, אבל הר"י לא רצה להקל כל כך כיוון שלא גזכר בהדיא בש"ס שלנו. וכדברי רב האי האחרונים כותב ר' יהודה שירליאון: 'וכמו שפי' רשנו... הכי משמע בירושלמי דפרקא קמא... ואעפ"י שחולק על התלמוד שלנו ביומא... מכל מקום אין לנו להכחישו במה שאינו חולק על התלמוד שלנו'⁵¹. אצל אחדים מבין הפוסקים האשכנזים בולטת הנטייה לתאם את הבבלי והירושלמי ולסלק חילוקים והבדלים שביניהם. ר' יואל כותב כך: 'ונראין הדברים כך כדי להשוות הירושלמי והבבלי'⁵², ובשם בנו, הראב"ה, נמסר הכלל: 'וכל היכי שנוכל ליישב ירושלמי עם תלמודא דידן לא נאמר שחלוקים זה על זה'⁵³. בנטייה להימנע מהכרעה שלא כירושלמי יש לראות שריד מההשקפה שהיתה רווחת עד לסוף תקופת האמוראים ועוד בתחילת ימי הסבוראים, שרק ארץ-ישראל היא מקורה של ההלכה הפסוקה והקבועה שאין לזוז הימנה⁵⁴; והיתה זאת קבלה בידי חכמי אשכנז כדברי ר' יהודה בר' קלונימוס: 'ושמעתי אני הסודר, כי הלכה כרבינא עם רב אשי (היינו אם הוא חולק על רב אשי) וכן משמע במנחות פ' התכלת, רבינא ורב סמא הוו יתבי קמיה דרב אשי, חזייה רב סמא לקרניה דגלי-מיה דרבינא דסתר ובצר ממלא קשר גודל, אמר ליה לא סבר לה מר להא דר' יעקב, אמר ליה בשעת עשייה איתמר, איכסיף, אמר ליה רב אשי לא תתקיף לך, חד מגייהו כתרי מינן, פירוש חד מינייהו מבני ארץ ישראל כתרי מינן דבני בבל, ורבינא מארץ ישראל היה ואוירא וזכותא דארץ ישראל גרמא. וקבלה בידינו בכל שבני ארץ ישראל חולקים עם בני בבל הלכה כבני ארץ ישראל'⁵⁵.

נסיונות של הרמזוניזציה מצויים גם אצל בעלי התוספות הצרפתים, אלא שלא במספר רב כל כך. רבנו תם אומר: '...ובירושלמי ר' יוחנן היכי בריך... וחולק על גמרא דידן כדמשמע הכא א"כ אין הלכה כמותו של ירושלמי, אבל תלמידו ר' יוסף היה מפרש שהירושלמי אינו חולק על הגמרא שלנו: 'דהכא מיירי... וגמ' ירושלמית היה סבור... ואינן חולקין יחד'⁵⁶. כישמתקשה ר' שמ-

51 ברכות י"א ע"ב ד"ה שכבר, שבת קי"ח ע"א ד"ה לפי, תוספות ר' יהודה שירליאון לברכות כ"ה ע"א ד"ה איבעיא. 52 ראב"ה ח"א, עמ' 465.

53 אור זרוע ח"א סי' קי"ב, ועי' אפטוביצר, מבוא לראב"ה, עמ' 94.

54 אפטוביצר, מחקרים בספרות הגאונים, עמ' 5 ואילך.

55 כ"י יחסי תנאים ואמוראים ח"ג, עמ' 286 ב, ועי' מנחות מ"ב ע"א וברש"י שם, וגם מכאן ראייה נגד הגהתו של הלוי בדורות הראשונים, ח"ב, עמ' 575, ועי' גינצבורג, גנזי שכתר, ח"ב, עמ' 508, ואפטוביצר, שם, עמ' 7.

56 ברכות ל"ט ע"א ד"ה בצר, ובתוספות ר' יהודה שירליאון שם מפורש בשם רבנו תם ודברי ר' יוסף, ועי' סוכה כ"ו ע"ב ד"ה ולא בירך ויומא ע"ט ע"א ד"ה ולא בירך.

שון ליישב מנהג שלנו בכתיבת מזוזה עם דברי הבבלי, הוא נוטה תחילה לומר: 'ושמא סמכינן אההיא דירושלמי דפליג אש"ס דידן', אבל אחר-כך הוא מפרש את הירושלמי בדרך שיתיישב בכך: 'דלא קשיא ההוא דירושלמי אתלמוד שלנו'⁵⁷. אבל ברוב המקרים של סתירות אין בעלי התוספות חוששים לומר שהירושלמי חולק על הגמרא שלנו, או כלשונם: 'בעל כורחין סוגיא דירושלמי לא אתיא כסוגיא דהכין'⁵⁸. מתוך גישה זו אמרו על הפייטן ר' אלעזר הקליר שדרכו היה להניח 'שיטת הש"ס שלנו כדי לאחוז שיטת הש"ס ירושלמי', ואף: 'הכל עשה על פי הירושלמי'⁵⁹. למרות הכלל, שאין להתחשב בדעת הירושלמי במקום שהבבלי חולק עליו, אנו מוצאים שגם חכמים אשר דגלו במפורש בכלל זה, מכריעים בכל זאת כירושלמי גם אם לא מצאו אפשרות ליישב את הסתירה. על הר"י נמסר שכתב בתשובה אחת כי הוא ירא להקל מפני הירושלמי שמחמיר בהלכה למעשה. ואמנם ר' אליהו מנחם מלונדריש, שהביא גם הוא מסורת זו, מוסיף: 'ונפלאתי היאך שבק הבבלי ורבא דהיה בתראה בעבור הירושלמי'⁶⁰. ואם במקרה זה ייתכן לזקוף את ההכרעה על חשבון נטייה להחמיר, הרי מצאנו את הר"י פוסק כירושלמי בשאלה, שאין בה נימוק מעין זה, וגם כאן חלק עליו תלמידו, ר' שמשון מקוצי, ופירש: 'דאין הלכה כאותה ברייתא דירושלמי'⁶¹. אחרון בעלי התוספות, ר' אליעזר מטוך, כתב 'דחמאה היא מנוייה בחלוק בני בבל ובני ארץ ישראל, ב"ב אומרים שחמאת גוי מותרת... ובני א"י אומרים שחמאת גוי אסורה... ובכל מקום שנחלקו בני בבל ובני א"י אנו נוהגים כבני בבל'^{61*}. כלל זה נראה כהיפך הגמור מקבלתם של חכמי אשכנז וייתכן להגיע למסקנה על הבדל עקרוני בין חכמי אשכנז לבין חכמי צרפת ביחסם לתורת ארץ-ישראל, אלא שעלינו לזכור, כי בקביעת פסק ההלכה היו כללים מעין אלה, כפי שנראה, רק גורם אחד ולעתים האפילו עליהם גורמים אחרים עד לביטולם.

57 מנחות ל"ב ע"א ד"ה והאידנא.

58 כתובות ק"ב ע"א ד"ה אליבא, ק"ח ע"א ד"ה הא, יבמות ע ע"א ד"ה הערל, ושם המדובר בבעייה שלא נפשטה בבבלי והוכרעה בירושלמי וגם זה נחשב כמחלוקת בין הבבלי לבין הירושלמי, ב"מ ז ע"ב ד"ה דאית, ל"א ע"ב ד"ה אם, שבועות ג ע"א ד"ה אי, מנחות ל"ב ע"ב ד"ה הא, ל"ג ע"ב ד"ה ומאי, ל"ו ע"ב ד"ה יצאו.

59 חגיגה י"ג ע"א ד"ה ורגל, חולין ק"ט ע"ב ד"ה גדה.

60 סמ"ג ל"ת ע"ט ופסקי ר' אליהו, הוצאת זקש, עמ' י"ב.

61 ברכות מ"ח ע"א ד"ה תשעה וצ"ל: 'וכן פסק ר"י בתוספות' במקום 'בתוספתא'.

*61 שערי דורא סי' ע"ח, ועי' מיללער, חילוף מנהגים, וויען תרל"ח, עמ' 16; ליברמן, ירושלמי כפשוטו, עמ' 41; א. ח. פריימן, המאור, ח"א, תרצ"ה, עמ' ב. וראה תוס' ע"ז ל"ח ע"ב ד"ה ואתא: 'ואנו נמשכים אחרי בני בבל ותלמודם'.

מצב הספרים בימי הביניים גרם, שלא תמיד היו לפני החכמים כל חלקי הירושלמי, ולעתים הם הביאו מאמרים על-פי זכרונם. בנידון זה לא היה כל הבדל בין חכמי אשכנז לבין חכמי צרפת. חתנו של הראב"ן, ר' יואל כותב 'ואין בידי ירושלמי דכלאים'. בן-דורו ר' יהודה בן קלונימוס מוסר: 'ולפי כן שמעתי כי בירושלמי דמס' מכות אהיה דהלוקין... ומסיק הירושלמי... ולא היה בידי מכות ירושלמי שאבדוק לעיין שם, אבל שמעתי שכך הוא שם...'.⁶² ברם הערה מעין זו אינה אומרת אלא שבשעת כתיבת הדברים לא היה בידי הכותב הירו-שלמי הנידון, ולא שבכלל לא הכירו⁶³. והר"י אומר במפורש: 'ולא היה ירושל-מי דע"ז בידי ותמהתי... ולאחר שבא ירושלמי לידי עיינתי בו וראיתי...'.^{63*} לפיכך אנו מוצאים בתוספות—ולא רק במאוחרות—⁶⁴ קושיות ותירוצים, הנמסרים בשם בעלי התוספות או בסתם והם מפורשים בירושלמי. מכאן הסיק ר' זכריה פרנקל שקונטרסי הירושלמי שהיו לפני בעלי התוספות 'היו חסרים ונפקדו בהם הרבה מאמרים'^{64*}, אבל נראה שלעתים נשמט הציון לירושלמי⁶⁵ ובפרט אם הדברים מובאים מכלי שני. יש שבתוספות למסכת אחת נמצא הציון לירושלמי, ובתוספות למסכת אחרת נזכר רק שם החכם שהביאו. בנדירים ג' ע"א ד"ה אלא, נאמר: 'עוד אומר ר"י בשם רבי יחיאל דבירושלמי איתא בהדיא למאן דאמר לשון שבדו חכמים דאינו מביא קרבן על כנוי נזירות...'. אבל בתוספות

62 ראבי"ה ח"א, עמ' 224, כ"י יחסי תנאים ואמוראים ח"ג קכ"ב ע"א, ועי' ליברמן, תוספת ראשונים, ח"ב, עמ' 3 בהערה, ובהלכות ירושלמי, עמ' ס"ח.

63 המאמר המובא שם אינו בירושלמי שלפנינו לפ"ג דמכות, שנמצא בקטע מהגניזה ופורסם על-ידי ש. ווידער, תרביץ שי"ז, עמ' 129, ועי' בהערת העורך שם, עמ' 137. בתוספות נדה ס"ו ע"א ד"ה ותבדוק מביאים ירושלמי דפרק דם הנדה, שאינו לפנינו לפרק זה, עי' ז. פראנקל, מבוא הירושלמי, י"ח ע"ב.

*63 עי' לעיל, עמ' 255.

64 ר"ה י"ט ע"ב ד"ה מימות, נשמט מהם ירו' ע"ז פ"א ה"א ועמד על כך החיד"א, ברכי יוסף או"ח סי' תצ"ד. יבמות ט ע"א ד"ה מה, מתרצים תירוץ המפורש בירו-שלמי יבמות, פ"ד ה"ו. קידושין ד ע"ב ד"ה מעיקרא, הקושיא 'נילף מהיקישא' מתעלמת מהלימוד המפורש בירושלמי שם פ"א ה"א והשווה שם ע"א ד"ה ויצאה וירו' שם ה"ב. ושם י"ד ע"א ד"ה מדאמר מקשים קושית הירו' שם פ"א ה"א. אבל מאידך מצאנו שבתוס' שם י ע"א ד"ה ומקבל, לימד 'מורי הר' יצחק' הוא ר' יצחק מאיברא, מירו' תרומות פ"ח. ב"ק נ"ה ע"ב ד"ה מאן: 'לא בעי למימר דמתני' בין בתם בין במועד וכדראב"י...'. ואמנם כ"ה בירו' שם. אבל בדף נ"ו ע"ב ד"ה פשיטא, מביאים את הירו'. מהתוספות נ"ז ע"א ד"ה כגון, יוצא שלא ידעו את הירו' למסכת שבועות פ"ח ה"א והוא גם נעלם מהרא"ש ומהיש"ש. שבועות מ ע"א ד"ה וכל, נשמט מהם הירו' שם פ"ו ה"א וכבר תמה על כך בעל 'ציון ירושלים'.

*64 מבוא הירושלמי קל"ג ע"א וע"ב.

65 עי' קידושין ל"ט ע"ב ד"ה מחשבה, ב"ק צ"ד ע"א ד"ה מירחו.

נזיר ב ע"א ד"ה נזיר, נמצא רק: 'והר"ר יחיאל פירש דר"ל לא לעניין קרבן קאמר אלא לעניין מלקות דלקי אם עבר על נזירותו'⁶⁶.

אין בתוספות מובאות רבות מהירושלמי, שאין למצוא אותן בירושלמי שלפנינו, ובוודאי לא באותה מידה כמו בספרי הפוסקים האשכנזים, הראב"ה, הרוקח והאור זרוע. פסקאות אלו, ובתוכן הציטאטים שבתוספות, נאספו על-ידי חכמים וחוקרים, שהרבו גם לטפל בשאלה, אם היה אי-פעם מקורם בירושלמי ממש⁶⁷. השערתו של אביגדור אפטוביצר, שהיה לפני הראשונים 'ספר ירושלמי'⁶⁸, שבאו בו תוספות רבות מן הבבלי, מספרות הגאונים ו'ממקורות אחרים', נתקבלה גם על דעתם של חוקרים אחרים, אלא שגילו פנים אחרות באופיו של ספר מקובץ זה, ואף לא ראו בו מקור יחיד לאותם הציטאטים⁶⁹. מכל מקום אנו מוצאים בתוספות את הציון לירושלמי, כלפי מאמרים שבמדרשי אגדה ארץ-ישראלים⁷⁰. ואין לנו להאריך בנקודה זו, שכן ערך התוספות לחקר הירושלמי ולהסברתו הוא בציטאטים האמיתיים, המצויים בירושלמי שלפנינו. על התרומה החשובה שהרימו לבירור נוסחאותיו⁷¹, לפירוש מאמריו ולביאור שיטותיו, מעידים כל מפרשי הירושלמי מ'קרבן העדה' ו'פני משה' עד לבעל ה'ירושלמי כפשוטו', ר' שאול ליברמן.

66 ועי' בהגהות מהר"ב רנשבורג, ובשיירי קרבן שם, ועורך תוספות נזיר לא שם לב לירושלמי גם במקומות אחרים, עי' מ ע"א ד"ה והתער, והשווה ירושלמי נזיר פ"י הלכה ג, ועי' שיירי קרבן שם, מ"ד ע"א ד"ה חומר.

67 עי' ברשימת החכמים בראש 'השמטות ירושלמי', שנאספו על-ידי שפ"ן הסופר בירושלמי דפוס וילנא. וראה בהגהות הר"ץ חיות למגילה י"ב ע"ב ד"ה מלמד.

68 ראה במבוא לראב"ה, עמ' 276, ושם ציין את מחקריו הקודמים בנידון.

69 עי' י. נ. אפשטיין, תרביץ ש"א, ס"ב, עמ' 37; ש. ליברמן, על הירושלמי, עמ' 39; ירושלמי כפשוטו, עמ' כ"ו; גינצבורג, פירושים וחידושים, עמ' ק"ד. אם היו ב'ספר הירושלמי' מהלכות ארץ-ישראל כגון מספר המעשים, אפשר להבין שחכמי צרפת, שיחסם להלכות אלו היה מסויג, לא הביאו אותן בתורת ירושלמי, ועי' לעיל, עמ' 710.

70 עי' חולין ק"ט ע"ב ד"ה נדה והכוונה לויקרא רבה פכ"ב, תנחומא שמיני אות ח, תוספות חיצוניות לבכורות בשטה מקובצת ו ע"ב אות ו, והמאמר המובא מהירושלמי הוא בפסיקתא רבתי, הוצאת רמא"ש, קכ"ח ע"א, ועי' בספר העיטור ח"ב ו ע"א. ובחולין כ"ט ע"א ד"ה ומירק: 'כדאמרינן במדרש', והכוונה לירושלמי ר"ה, סוף פ"א. בתוס' תענית ל ע"ב ד"ה כל העושה, מובא בשם הירושלמי מה שמובא בתוס' עירובין מ"ט ע"א ד"ה אי אתם בשם מדרש איכה רבה, ואמנם זה נמצא שם פ"ג ט"ז ולא בירושלמי.

71 נוסח שונה בירושלמי שלהם הביא לעתים את האחרונים להעיר שהעניין אינו בירושלמי, עי' מנחות צ"ט ע"א ד"ה מלמד ובגליון הש"ס שם, אבל כעת יש לנו עדות שאמנם גרסו גם בירושלמי שקלים: 'ורוחבן שלשה', שכן הוא מפורש בכ"י שהדפיס הרב סופר, ניו-יורק תשי"ד, עמ' 70.

דרכם של בעלי התוספות בפירוש התלמוד ובפסק ההלכה

בעלי התוספות הביאו ביד רחבה ראיות והוכחות לפירושיהם גם מחיבורים שעיקרם אגדה. על המסכתות הקטנות, הנקראות בפיהם גם 'ספרים חיצונים', אמרו: 'יש דברים שאנו מניחים הגמרא שלנו ואנו עושים כספרים החיצונים'⁷². על-יד מדרשי-האגדה העיקריים, הרבות, התנחומא והילמדנו, הפסיקתא, פרקי דרבי אליעזר, סדר אליהו, מדרש תהלים — הם מביאים דברים מאגדה דשמואל, מברייתא דמלאכת המשכן, ברייתא דמסכת מדות, מדרש טעמי חסרות ויתירות, מדרש ויכולו, ספר (ו)הזהיר⁷³, מדרש המסודר בד' דברים, ה דברים, ו דברים וכו'^{73*}, ואף מספר יהודית ומיוסיפון⁷⁴. רבים הם גם המאמרים בשם מדרש^{74*}, מדרשים, אגדה והגדה סתם ללא ציון מקור, ולעתים קשה באמת לעמוד על המדרש שאליו התכוונו⁷⁵, ולפעמים הם משתמשים במדרשים מבלי לציין את

72 ברכות י"ח ע"א ד"ה למחר, ועי' ספר הישר לרבנו תם, הוצאת מקיצי נרדמים, עמ' 98, פסחים מ ע"ב ד"ה אבל וש"נ וראה לעיל עמ' 682, הע' 9.

73 ויש שנשתבשו וכתבו 'הזהיר' במקום 'הזהיר', וכך מצאו שספר הזהיר נזכר בתוספות, ראה המגיד שי"ב גיליון 42 (= ר' מתתיה שטרשון, מבחר כתבים, עמ' קט"ו).
73* תוספות ר' אלחנן לע"ז י"ז ע"א ד"ה לעלוקה, ולפנינו שם 'מדרש של ג' דברים', והוא בפרקא דרבנו הקדוש, הוצאת שענבלום י"ז ע"ב. ומשם ל"ה ע"א לקוח המובא בתוס' ברכות ח ע"ב ד"ה ישרים. המקומות שבהם מובאים המדרשים הנ"ל נרשמו על-ידי תרשיש בספרו הנ"ל, ורובם ככולם על-ידי ר' אברהם בן הגאון מווילנה, בספרו רב פעלים, בערכם, ועל-ידי צונץ ב'הדרשות בישראל', ועי' במפתח וגם במבואות של מהדירי המדרשים, שאמנם לא תמיד הם שלמים. עי' לדוגמה בובר, מבוא למדרש שמואל, עמ' ט"ו, ויש להוסיף שם שבועות מ"ד ע"ב ד"ה התקבלת. ור' תוס' כתובות צ"ט ע"א ד"ה נתן ובהגהות הגרי"ב שם.

74 פסחים ק"ח ע"ב ד"ה שאף, מגילה ד ע"א ד"ה שאף בשם הרשב"ם, עי' צונץ, שם, עמ' 60. ע"ז י ע"ב ד"ה כל, המוסר הר"י, אולם בחולין ס ע"א ד"ה פסוק, יוסיפון טעות הוא, וביבמות ט"ז ע"ב ד"ה פסוק בשם פסיקתא, אולם העניין אינו לא בפסיקתא רבתי ולא בפסיקתא דרב כהנא, ועי' במבוא של בובר לפסיקתא דרב כהנא, עמ' xxxiv, ושם נרשמו שלושה מאמרי פסיקתא אחרים שבתוספות, שאינם בפסיקתא שלפנינו. סוטה מ"ב ע"ב ד"ה מאה, במקום 'וי"ר', צ"ל: 'רו"ר', דהיינו, רות רבה, ב כ.

74* תוס' כתובות ק"ד ע"א ד"ה לא נהניתי: 'מדרש' והיא בסדר אליהו, עמ' 133. ויש שהביאו מכלי שני, כגון יבמות צ"ח ע"א ד"ה רב נחמן: 'אומר ר"י שחולק על אותו מדרש שהביא רש"י בפירוש נביאים וכו' ' והכוונה לסדר עולם. ר' בגליון הש"ס שם.

75 ר"ה ח ע"ב ד"ה שהחדש: 'משום דאמרי' רבן שמעון בן גמליאל ה"ל בריה דבסיס קליה וכו' ' ומקורו אינו ידוע, ר' ש. ליברמן תוס' כפשוטה, ס' מועד, עמ' 1062, הע' 68. כתובות ז ע"ב ד"ה והוא, ועי' רא"ש כתובות פ"א, ובאבודרהם, סדר ברכות ארוסין ונשואין, בשם 'בראשית רבה', אבל אין זה שם. ע"ז י ע"ב ד"ה אמר, נמצא מעין זה בבראשית רבתי, מהדורת אלבק, עמ' 86, אבל נראה שהיה לפנייהם מקור אחר, ועי' במנורת המאור סי' פ"ג. שם כ ע"ב ד"ה ענוה צויין בגליון ל'דרך ארץ

הדבר במפורש⁷⁶. גישתם לדברי אגדה ומדרש כגישתם לדבר הלכה. חסידי אשכנז חיברו מעין תוספות תיאולוגיים^{76*}, אבל גם בתוספות שלנו מקשים ממקור למקור ומעניין לעניין, מיישבים סתירות או קובעים שיש מדרשים חלוקים, ומעלים הסברים לדברים תמוהים⁷⁷, ודרך-אגב הם מגלים טפח מהשקפונתיהם הם, החורגות ממסגרת הדיוקים וההבחנות בגוף המקורות. לדברי ר' אילעי הזקן: 'אם רואה אדם שיצרו מתגבר עליו ילך למקום שאין מכירים אותו וילבש שחורים ויתעטף שחורים ויעשה מה שלבו חפץ ואל יחלל שם שמים בפרהסיא, מעיר בעל התוספות בחגיגה ויעשה מה שלבו חפץ לגמרי. משמע, דמוטב לו לאדם שיעשה חפצו בסתר ולא בפרהסיא ולא כפר"ח... דפירש דחס ושלום שהיה מתיר לעשות עבירה, אלא קאמר ילבש שחורים וילך למקום אחר, דלבישת שחורים ואכסנאות משברין לבו ולא יבא לידי עבירה... וסוגיא דשמעתתא אינו משמע כדבריו הכא ובריש פרק בתרא דמועד קטן'. ובעל התוספות בקידושין העתיק לעומת זאת ללא שום הערה את דברי רבנו חננאל⁷⁸. ואם בעל התוספות בחגיגה מפרש לכאורה רק את פשוטם של דברי התנא, הרי גם פשוט זה הוא פרי נטייה להתחשב בהלך-נפשו ויצרו של האדם ולא רק תוצאה של מהלך הסוגיה. נטייה מעין זו של סלחנות שאינה נופקת מהמקורות בולטת גם בתוספות בבא מציעא. דברי הגמרא: 'וכל היורדין לגיהנם עולים חוץ משלשה שיורדין ואין עולין, הבא על אשת איש, והמלבין פני חבירו ברבים והמכנה שם רע לחבירו', מתפרשים בתוספות בדרך זו: 'אין לפרש דאין עולין לעולם... אלא הכי פירושו כל היורדין עולין מיד ואין אור של גיהנם שולט בהן... אבל יש מהן נידונין לעולם המלבין פני חבירו ברבים... ויש שעולין לאחר י"ב חודש כגון הבא על אשת איש... והא דלא חשיב הבא על הנכרית... דלא חשיב אלא הני דבשביל עבירה זו לבדה אין עולים... אבל הבא על נכרית בשביל עבירה זו לבדה אין נענש, אם לא שיש בידו עבירות אחרות, שראוי בשבילם לירד לגיהנם... וכולהו בשלא עשה תשובה דתשובה מועלת לכל דבר...'⁷⁹. אלא יש

פ"ו, אבל נראה יותר שהמקור הוא פירקא דרבנו הקדוש, הוצאת שענבלום סי' פ"ט.

76 ר' ב"מ קי"ד ע"ב ד"ה מהו: 'וכן מצינו' והכוונה למדרש משלי, ר' בגליון הש"ס שם. ע"ז כ"ו ע"ב ד"ה אני, וראה חגיגה ג ע"ב ד"ה מי בהגהת הגרי"ב שם.

76* ר' לעיל, עמ' 408.

77 יומא כ"ב ע"א ד"ה ששה, נדה ט"ז ע"ב ד"ה מלאך, ע ע"ב ד"ה כתוב, ד"ה כאן, עירובין ל"ח ע"ב ד"ה ואין, סנהדרין ל"ז ע"ב ד"ה מיום, חולין ס ע"א ד"ה פסוק.

78 תוספות חגיגה ט"ז ע"א ד"ה ויעשה, קידושין מ ע"א ד"ה ויעשה, ואת דברי הר"ח העתיק גם בעל ספר חסידים, עמ' 48, סי' ס"ב, ועי' רש"י מר"ק י"ז ע"א ד"ה מה כדברי הר"ח בשם רב האי גאון, ועי' אוצר הגאונים מו"ק, עמ' 20.

79 ב"מ נ"ח ע"ב ד"ה חוץ.

דרכם של בעלי התוספות בפירוש התלמוד ובפסק ההלכה

להודות, שגם בעניינים אלה מתקבל לעתים הרושם שהטכניקה של יישוב-קושיות וסילוק-סתירות גוברת על השיקול מתוך כובד-ראש, שאותו מחייבת השאלה הנידונה. על מאמרו הידוע של ר' חנינא 'הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים', מקשים בתוספות נדה: 'והא חזקיה חזא דהוי ליה בני דלא מעלי, אלמא דנגזר קודם לידה שלא יהיו יראי שמים?' והקושיה מתיישבת שם בשתי דרכים: 'וי"ל דהראהו מה שעתיד להיות, ועוד דהרבה דברים תלוי במזל כדאמר בשלהי שבת, מאן דאתיליד בצדק יהא צדקן במצוות, דאתיליד בשבת מתקרי קדישא... ואין זה בידי שמים, כי אין הקב"ה רוצה לשנות הלוח המזלות'. התירוץ השני מוציא מאמרו של ר' חנינא מהוראתו המקובלת ומבטל את חופש בחירתו של האדם ותולה יראת שמים שבו לא בידיו ולא בידי שמים אלא בידי המזלות. הרא"ש המתיק את העניין בתוספותיו על-ידי פשרה קלושה: 'וי"ל שאף שמזלו נוטה באחד מן הדרכים מכל מקום בידו הוא להתחזק על יצרו'⁸⁰, אבל מצאנו את עורכן של תוספות נדה והוא מפרש במקום אחר דרכים שילך בהן אדם כדי להגביר יראת שמים שבו: 'כי מציון תצא תורה, לפי שהיה רואה קדושה גדולה וכהנים עוסקים בעבודה היה מכוון לבו יותר ליראת שמים וללמוד תורה, כדדרשינן בספרי למען תלמד ליראה וגו' גדול מעשר שני שמביא לידי תלמוד, לפי שהיה עומד בירושלים עד שיאכל מעשר שני שלו, והיה רואה שכולם עוסקים במלאכת שמים ובעבודה, היה גם הוא מכוון ליראת שמים ועוסק בתורה'⁸¹. ודאי שהעדר עקביות כאן, אבל כל היוצא לבנות את השקפת-עולמם של בעלי התוספות על יסוד תירוץ זה או אחר ימצא טועה אם לא יידע להבחין בין תירוץ, שאין בו אלא ניסיון של יישוב סתירה בין המקורות, לבין תירוץ או פירוש, המבטא את דעתו והשקפתו של המתרגם. נדמה לי, ששתי הדוגמאות שהבאתי מבליטים את ההבדל הזה.

עם כל החשיבות, שאנו מייחסים להבאת המקורות המקבילים שבתוספות לטו-בתם של מדרשי ההלכה, התוספתא, הירושלמי והמדרשים, אין לראותם אלא כטובת-הנאה ותופעת-לוואי בלבד. מגמתם העיקרית של בעלי-התוספות, בעמלם להקיף את כל החומר הידוע להם, היתה לברר את השאלות הנידונות בסוגיות שבבבלי לכל צדדיהן, לבחון את הסברות וההבחנות שהעלו בדברי התנאים והאמוראים, להעלות חילוקים והגדרות, למצוא אישור וסעד למסקנות שהסיקו ולכללים שכללו ולהגיע לכלל ראיית הנושאים והבעיות בשלימותם ובכל פרטי-הם. כוונתם היתה לבדוק בדיקה ובחינה מדוקדקת את כל המקורות, אבל עיקר

80 נדה ט"ז ע"ב ד"ה הכל ותוספות הרא"ש שם.

81 ב"ב כ"א ע"א ד"ה ולמדתם. על עורכי תוספות ב"ב ונדה, עי' לעיל, עמ' 648 ועמ' 674.

עיונם היה הסוגיה המתפרשת והמאמר המשמש נקודת-מוצא. מה שניתן לדייק מהסוגיה במקומה, קודם למה שניתן לדייק ממקום אחר, ואין צריך לומר ממסכת אחרת, ומה שניתן ללמוד מהבבלי קודם לכל לימוד ממקום אחר. כשבעל הערוך מביא ראיה מהירושלמי, מעירים על כך בעלי התוספות: 'וההיא בעיא דהתם איתא נמי בהש"ס שלנו בנדה... וכיוצא בה לקמן...'. וכשהר"י מדייק מהירו"ש שלמי, מוסיף עורך התוספות: 'ובלא ירושלמי יש לנו לדקדק בדברים הללו'⁸². בפירוש הסוגיה התאמצו להכריע בין פירושים שונים, וכבר רש"י נהג שלא להסתפק בפירוש הנראה לו אלא הביא על-ידו את פירושי רבותיו, גם אם נדחו על-ידו. במקומות כאלה חוזרים ובוחנים בעלי התוספות את טיבם של הפירושים הדחויים, ולעתים מעדיפים אותם מתוך הוכחה שהם הולמים יפה את מהלך הסוגיה⁸².

היגיעה השכלית הרבה בדברי התלמוד, המגיעה לעתים למעין התעמלות שכלית, היא פרי אמונה שהתלמוד הוא שלם ודבריו כולם הם דברי אמת. לאמונה זו לא ניתן ביטוי דוגמאטי, אלא היא משוקעת ביסודן של כל אותן שאלות בלתי-פוסקות של 'אמאי', 'למה' ו'מנלן' כלפי כל מאמר, כל משפט וכל מלה אשר בגמרא. שאלות אלו יוצאות מתוך הנחה, שאין בגמרא לא יתירים ולא חסורים⁸³, שהתשובות הניתנות בגמרא הן הטובות ביותר והמרחיקות כל אפשרות של ערעור, ושכל שאלה ובעיה נידונו עד למיצויין האחרון. לא רק כל תשובה נבדקת אם היא הכרחית ואם אין טובה הימנה, או כלשונם 'מאי איצטריך לאש-מועינן'⁸⁴. גם הקושיות נבחנות אם אינן קושיות בעלמא ללא הצדקה הגיונית, ואם המקשה לא יכול היה להוסיף ולהקשות⁸⁴, או להיטיב ולהקשות⁸⁵. בתוס-

82 מנחות ס"ב ע"א ד"ה כדי, חולין י"ג ע"א ד"ה ותבעי.

82* ראה רש"י קידושין י"א ע"ב ד"ה ה"ג ותוס' שם ד"ה והרי: 'ולכך נראה לר"י כמו שפי' בשם רבותיו...'.
83 עי' פסחים ל"ו ע"ב ד"ה דאמר, יומא ס ע"א ד"ה חד: 'תימא דבחד קרא סגי...'.
מגילה י"א ע"א ד"ה שלשה, זבחים מ"ו ע"א ד"ה תרי ועי' בגליון הש"ס שם.

84 עי' שבת מ"ג ע"א ד"ה ושני, פסחים כ"ג ע"ב ד"ה מאי, יומא ג ע"א ד"ה אלא.
84* כתובות פ"ז ע"ב ד"ה אמר רבא שתי תשובות בדבר: 'תימא לרשב"א אכתי איכא שלישית וכו'.'
85 שבת ה ע"א ד"ה כאן: 'קשה לר"י מה עלה על דעתו של מקשן...'. פסחים מ"ג ע"א ד"ה למה, שם מ"ז ע"ב ד"ה כתישה, יומא כ"ד ע"א ד"ה מתרומת, ב"ב כ"ח ע"ב ד"ה אלא: 'תימא מאי ס"ד דמקשה', שם מ"ט ע"א ד"ה ומי, שם קמ"ב ע"א ד"ה נוחל, חולין פ"ד ע"א ד"ה וליפרקינהו. על דברי 'בעל הליכות עולם' שער ב פרק ב, דן כעת ח. בנטוב, שיטת לימוד התלמוד בישיבות שאלוניקי, ספונות ס"ג תשל"א—תשל"ח, עמ' ס"ז, וראה שם הע' 21, ולא שם לב שאמרתי 'אין כאן לרוב אלא...'.
716

דרכם של בעלי התוספות בפירוש התלמוד ובפסק ההלכה

פות מדובר על המקשן והתרצן כעל שני בני-אדם, אבל אין כאן לרוב אלא לשון ציורית, והם ידעו מתוך נסיונם שיש וההתנצחות בין המקשן והתרצן לא התרחשה במציאות. כשהר"י מנסה לפתור קושי בסוגיה על-ידי ההשערה 'דהמ' תרץ לא הבין דברי המקשן וחוזר ומקשה לו אותה קושיא עצמה ומפרש דבריו, דוחים הם את תירוצו זה ואומרים: 'ואין נראה דאין זה סוגית הגמרא אלא תנא אחד הוא ששואל ומשיב לעצמו' ⁸⁶. הם ידעו, שלעתים כל מערכת הקושיות והתירושים אינה אלא מעשה-ידי העורך והם ביטאו את הדברים לפי דרכם: 'המתרץ היה דעתו לתרץ כדמסקינן... אלא שבעל הש"ס לא מסיק למילתיה של המתרץ והולך ומדקדק... מכח קושיות עד שיורד על האמת...'⁸⁶. על דיוקים מסוימים הם אומרים שתכליתם היא לאפשר לבעל הסוגיה את הקושיה שלאחר-מכן ⁸⁷.

כבר קבע ר"ת, כי 'דרך הש"ס להקשות אפילו מדבר דלא הוי כהלכתא' ⁸⁷. לא תמיד מוצאים בעלי התוספות תשובות מניחות את הדעת על קושיותיהם ותמיהותיהם, ובמקרים רבים הם מסתפקים בשאלות ⁸⁸. אין הם נרתעים מלומר, שהש"ס בסוכה ור' יוחנן בעירובין טעו בדברי דייני דקיסרי (הגאון מווילנה אומר במקום זה: 'וחס ושלום שטעו', ומנסה ליישב את קושיית התוספות), שה'מקשה הך קושיא לא היתה מתניתין שגורה בפיו ולא הוי ידע דגרס בה', ושרבא היה טועה ⁸⁸. פעמים משלימים בעלי התוספות את מה שהחסירו לדעתם האמוראים ומסדרי התלמוד. קושיה הנשאלת בגמרא במקום אחד ואינה נשאלת במקום אחר — באים בעלי התוספות ושואלים אותה. שואל התלמוד ממקום אחד — באים הם ומעירים, שאפשר היה להקשות עוד ממקום אחר, שייתכן

86 ב"ק ס"ד ע"א ד"ה יאמר, אבל עי' ב"ב י"ח ע"ב ד"ה מכלל וחולין מ"ד ע"א ד"ה והאיכא. טשרנוביץ, לדרך הלימוד של בעלי התוספות, ספר היוכל לכבוד אריה שווארץ, עמ' 14, הסיק מסקנות מרחיקות לכת מדברי הר"י, אבל לא שם לב לדברי התוספות שהבאנו, ולא שנה מדבריו ב'תולדות הפוסקים', ח"ב, עמ' 27.

86* תוס' יומא י"ג ע"א ד"ה דמגרש ור' רש"י שם ד"ה על מנת, וראה להלן עמ' 726 הע' 29.

87 גיטין ס"ז ע"ב ד"ה הא גט, ור' ב"ק ע"א ד"ה אמטלטלין: 'דאורחא דגמרא למיפרך ממילתא אע"ג דליתא'.

87* כתובות כ"א ע"ב ד"ה האמר ובהגהת הגרי"ב שם.

88 עי' בבא מציעא ס"א ע"א ד"ה אלא, ושם פותחת הקושיה ב'א"ת', ועי' בגליון הש"ס ש"נ שאר מקומות מסוג זה וכן ביד מלאכי, כללי התוספות סי' י"ב, ועי' סנהדרין י"ז ע"ב ד"ה מחכו, מנחות ט ע"א ד"ה חסר, חולין ל"ט ע"א ד"ה הא, נדה כ"ו ע"א ד"ה ותו.

88* עירובין ע"ו ע"ב ד"ה ורבי, מועד קטן ה ע"א ד"ה לאתויי, ב"ב ל"ט ע"א ד"ה ליתב, ועי' יבמות ב ע"ב ד"ה דלבתר: 'בחינם נקט הכי...'. מנחות כ ע"א ד"ה מדאצטריך: 'והש"ס טועה כאן להקשות...'. וגם כאן הגיה משהו: טוען.

להמשיך במשאומתן שבסוגיה, ואף להוסיף חילוקים והבחנות. אמנם הם משתדלים לרוב להסביר שהשמטות אלו טעמיהן ונימוקיהן עמהן⁸⁹, אבל יש שקובעים 'מצינו למימר דאין לשון כל חכמים שוה בעניין אחד'^{89*}, או ש'בפרק שני נזירים היה יכול לומר כן כדפרישית אלא דלא חש לדקדק ולהאריך', ש'בכמה מקומות יכול לומר ולטעמך ולא קאמר', ש'בכמה מקומות יכול למצוא איכא בינייהו טובא ואינו חושש לומר אלא דבר אחד או שניים'⁹⁰, או ש'בכמה מקומות דייק ובכמה לא דייק'^{90*}. יש שגם מזהירים מפני השוואות חיצוניות בעלמא ומפני העברת דרשות מעניין לעניין. רבנן ור' יהודה חולקים בשאלה אם ישראל, שמסר את בהמתו בקבלה לגוי, חייב בבכורה או לא. ר' יהודה מחייב וחכמים אומרים: 'כל זמן שיד נכרי באמצע פטורה'. ולדברי הגמרא שניהם דרשו מקרא אחד 'כל בכור', רבנן סברי בכור מקצת בכור משמע, כתב רחמנא כל עד דאיכא כוליה, ור' יהודה סבר בכור כוליה משמע, כתב רחמנא כל דאפילו כל דהוא. בעל התוספות מציין מצד אחד מקומות שבהם נדרשים בדרך זו ביטויים דומים ל'כל בכור' ומצד שני, מקומות שבהם אין דורשים דרשה זו. לשון אחר, הוא מעורר את השאלה, אם דרשה זו עקרונית או שהיא מוגבלת לעניין המפורש, והוא מסכם תוך היסוס מסוים: 'על כן יתכן לפרש דאין לדמות אלא מה שהש"ס מדמה... ויש הרבה דרשות שאין להשוותן'⁹¹ וכן 'אין לדמות תקנות חכמים זו לזו'^{91*}. לעתים, כשלא מצאו מוצא אחר קיבלו את ההנחה ש'מסדר הש"ס קים ליה', שהדבר כך, דהיינו שהיתה קבלה בידו⁹². ברם, על-פי-רוב, סייגים

89 שבת קל"ג ע"א ד"ה ותנו, פסחים ס"ט ע"ב ד"ה הלכה וש"נ, עירובין כ"ג ע"א ד"ה הכא. יומא כ"ג ע"א ד"ה שתים, ושם מביאים תשעה מקומות שאפשר היה לשאול אותה שאלה ומנמקים מדוע לא נשאלה. קידושין י"ח ע"ב ד"ה רבי אליעזר, י"ט ע"ב ד"ה משל, ב"ק מ"ז ע"א ד"ה מאי, נ"ה ע"א ד"ה אמר, מנחות ל ע"ב ד"ה ולימא: 'וצריך ליתן טעם בשאר דוכתי דלא פריך'.

89* חולין ס"ד ע"ב ד"ה והוא.

90 יבמות ה ע"א ד"ה שכן, ב"ב ה ע"ב ד"ה כי, שם ד"ה ואפילו, ק"ג ע"א ד"ה אי הכי, קנ"א ע"ב ד"ה מתה, שבועות ל"ד ע"א ד"ה דאי, ועי' גם ב"ק ל"ג ע"א ד"ה הקדישו.

90* ב"ק צ"ח ע"ב ד"ה פרושי, ב"ב ק"ד ע"א ד"ה אם כן, בכורות ל"א ע"ב ד"ה א"כ.

91 בכורות ג ע"א ד"ה ורבי. ועי' לעיל, עמ' 156 ועמ' 418.

91* כתובות פ"ד ע"א ד"ה לכתובת.

92 חולין נ"ד ע"א ד"ה וחזייה, שבת ט ע"ב ד"ה הא לן ובגליון הש"ס לרע"א שם. ור' גם יומא י"ד ע"ב ד"ה מאן, ב"ב צ"ג ע"ב ד"ה מאן: 'קבלה היתה בידם דהאי יש אומרים רשב"ג'. ובאו"ז ח"ב סי' כ"א: 'והר' משה כהן וצ"ל פי' לפי גירסת תלמוד דידן שעל פי הקבלה אמר כך שמואל מפני שהוא היה תחילת אמוראים ולפני התנאים למד ע"כ היה בו כוח לומר מה שקבל מרבותיו התנאים', וראה לעיל עמ' 185.

דרכם של בעלי התוספות בפירוש התלמוד ובפסק ההלכה

מעין אלה לא מנעו את בעלי התוספות מלשאול 'ולטעמיה', להוסיף 'איכא בינייהו', להשוות במקומות שהתלמוד לא השווה ולהקשות ולתרץ כדרך התלמוד וכלשוננו, כגון: 'תקשי ליה לנפשיה', 'קשיא דר"ע אדר' עקיבא', 'תרי תנאי אליבא דר' עקיבא', 'מאי קמ"ל מתניתין היא' *92. הם עומדים על המשמר, שלא תהא בתלמוד 'סוגיא משונה' ושלא יימצאו בו לשונות שאינם כ'שיטת הש"ס' *93. וכדי שדבריו לא ייראו כשרירות-לב 'צריך עיון בדבר דמאיזה טעם אומר התלמוד פעמים כך ופעמים כך' *93. והיה בידיהם לומר מהו דרך הסוגיה ומהי שיטת הש"ס כגון 'דבכל מקום סוגיית הש"ס היא כיון דמצי לתרוצי דכולי עלמא אית להו סברת האמורא לא מתרצינן לית להו', 'דאין דרך הש"ס לומר תסתיים בדבר המפורש בהדיא כל כך' *94, כי זכרו כל מלה וכל דיבור בו, עד כדי קביעה שב'כל הש"ס' נוקט לשון מסוימת, 'שג' אי הכי איכא בתלמוד שאינו יכול לפרש באי אמרת בשלמא' *94, 'שבשום מקום אין גורסים ביחד את המונחים 'שיכול' עם 'והלא דין הוא' *95, או שהביטוי 'ותמה על עצמך' בא גם במקום נוסף *95. בדרך זו הקיפו נושאים שלמים והגיעו לידי הגדרות מדוייקות *96, או שמצמצמים תוקפו והיקף חלותו של עיקרון. האמוראים מפרשים כמה וכמה מחלוקות של תנאים כתלויות בשאלה אם 'דיברה תורה כלשון בני אדם'. השוואת המקומות השונים מביאה את בעלי התוספות לקבוע ש'קשה ליישב שמועות דדברה תורה דקשי' דר"מ אדר"מ ודר' יהודה אדר' יהודה ודר' יוסי אדר' יוסי ודר"ש אדר' שמעון' ומנסים ליישב את הסתירות על-ידי צמצום חלותו של העיקרון *96. כל עמוד

*92 ברכות ב ע"ב ד"ה אמר, ט ע"א ד"ה לעולם, ב"ב כ"ג ע"ב ד"ה רוב.

93 יומא ב ע"ב ד"ה הנ"מ, שם ל ע"ב ד"ה נימא, שה נ"א ע"א ד"ה דוחה, מועד קטן כ"א ע"א ד"ה דאי, כ"ג ע"ב ד"ה מאן. *93 ע"ז כ"ז ע"א ד"ה דברה, ור' לעיל, הע' 89.

94 מו"ק ג ע"א ד"ה אין ושם ד"ה רבי אליעזר. ור' עירובין י"ד ע"א ד"ה אתנייה, שם ט"ו ע"ב ד"ה בכתיבה, ט"ז ע"א ד"ה אימא, ב"ב ס"ט ע"א ד"ה ולא. וראה נזיר כ"ב ע"א ד"ה ת"ש, שם הע' 95: וראה גם במיוחס לרש"י (ראה לעיל, עמ' 43), נזיר ט"ו ע"א ד"ה אלא: 'הך אלא נשתנה מכל אלא שבש"ס'.

*94 תוספות ב"ק בשיטת הקדמונים לב"ק מהד' מ. י. בלוי, עמ' קמ"ט, ור' בתוס' שלנו לב"ק כ"ח ע"א ד"ה אמאי, גיטין ע"ט ע"א ד"ה אלמא, קידושין מ"ו ע"א ד"ה אמר רב יוסף, ב"מ צ"ג ע"א ד"ה אי, ותוס' רבנו פרץ ובתוס' הרא"ש שם.

95 חולין כ"ב ע"א ד"ה שיכול, ולפי כלל זה הגיהו ב"ב ק"ל ע"א ד"ה שיכול. וראה במהרש"ל, בהגהות הב"ח ובמהרש"א על אתר.

*95 זבחים מ"א ע"ב ד"ה והא, נדה ס"ח ע"א ד"ה כך.

96 ר' חולין כ"ד ע"ב ד"ה איצטריך קרא, שם מביאים שלושה-עשר מקומות בש"ס, שבחלקם נשאלת השאלה 'איצטריך קרא למעוטי ספיקא?' ובחלקם אינה נשאלת, ומתוך כך מגיעים לכדי הבחנה במונח ספק.

*96 סוטה כ"ד ע"א ד"ה ורבי יונתן: 'ונראה דמאן דס"ל דאמר ד"ת מודה דכל היכא דאיכא למדרש דרשי' ליה וכל הני תנאי סברי להו ד"ת מיהו היכא דמצי למדרשיה להעמיד קבלתם או סברתם דרשינן ליה וכו'.

פרק ארבעה-עשר

ועמוד בתוספות מעיד על המידה, שבה סיגלו לעצמם את דרך התלמוד הבבלי עד שעשאוהו לדרכם הם. מכאן גם הביקורת העצמית על פירושיהם שלהם; גם אותם בוחנים אם תואמים הם את 'דרך הש"ס'⁹⁷.

[ה]

התבוננותם המתמדת והמעמיקה של בעלי התוספות בדרכי התלמוד והשוואת המקבילות הביאו אותם לקביעת כללים בכל הנוגע לשימוש במידות שהתורה נדרשת בהן, ליחס הגמרא לברייתות, לזיהויים של תנאים ואמוראים, להגדרת מונחי הסוגיה, לסידורה של המשנה ולעריכתו של התלמוד. כללים אלה, שעל אחדים מהם עמדנו בהודמנויות שונות בפרק זה, מצטרפים למיתודולוגיה שלימה של התלמוד. באחדות ממסקנותיהם על מבנה הסוגיה התלמודית ועל עריכתה הקדימו את המחקר התלמודי החדש מיסודה של 'חכמת ישראל'. אייזיק-הירש וייס כתב במאמרו על מבואות התלמוד¹, כי בניגוד לחכמי ספרד לא עסקו בבית-מדרשם של חכמי אשכנז וצרפת בשאלות מיתודולוגיות. וייס תולה כדרכו את הקולר בהתפתחותם של המדעים הכלליים בין יהודי ספרד ובהעדרם מהמרכז האשכנזי-הצרפתי. דברים אלה נכונים במידה שהמדובר בחיבורים מיתודולוגיים, מעין מבוא התלמוד לר' שמואל בן חפני או לר' שמואל הנגיד, אבל לא בכל הנוגע לעצם העיסוק בשאלות, שאנו רגילים לכנותן כיום שאלות מיתודולוגיות ובעיות-מבוא. כל מה שהיה לבעלי התוספות לומר בתחום זה כלול בתוספותיהם ולעתים נגעו בשאלות, שגם מחברי ספרים מיתודולוגיים מיוחדים לא הרגישו כלל בהן. רק עם סיומה של תקופת בעלי התוספות בא ר' שמשון בן ר' יצחק מקינון וחיבר את 'ספר כריתות' שלו, שיש בו משום סיכום תורת בעלי התוספות בתחום זה. אמנם בספר 'שלשלת הקבלה' מסופר, כי 'רבנו שמשון מקינון שנקרא מהרש"ק, כתב תוספות על-ידי תלמידו רבי אליעזר מטוך ונקראו על שמו תוספות טוך, והוא חבר ספר כריתות' — אבל ידיעה זו אינה מדויקת ואין לתלמוד הימנה. ר' אליעזר מטוך היה גדול מרבנו שמשון, ואין צריך לומר שלא כתב תוספות על-פיו; אבל ר' שמשון היה קרוב לחוג זה. אביו, ר' יצחק בר' יצחק, נזכר בתוספות שלנו לנזיר², והיה בן-דורו של רבנו פרץ.

97 ר' שבת נ ע"ב ד"ה הטומן, ב"מ ס"ד ע"ב ד"ה ולא: 'ור"ת אמר... וקשה... וצריך לדחוק ולפרש... ומה שדקדק ר"ת... אין זה דיוק...', חולין ס"ו ע"א סד"ה וכי תימא: 'ולא נצטרך לתרץ בדוחק כאותו תירוץ שכתבנו'.

1 בית תלמוד, ח"א, עמ' 86.

2 עי' לעיל, עמ' 636, ועי' גרוס, *Gallia*, עמ' 584, המציע להגיה ב'שלשלת הקבלה' ולקרוא: 'כתב תוספות על ידי תלמידי ר' אליעזר מטוך', אבל גם בזה אין צורך.

דרכם של בעלי התוספות בפירוש התלמוד ובפסק ההלכה

חיבורו של ר' שמשון, 'ספר כריתות', שנכתב כנראה בראשית המאה הי"ד, מחזיק חמישה חלקים, שארבעה מהם דנים ב"ג מידות של ר' ישמעאל, במידות המיוחדות לענייני מקדש וקדשים, בל"ב מידות של ר' אליעזר בר' יוסי הגלילי, בסדר זמניהם של התנאים והאמוראים ובכללי ההוראה. החלק החמישי, הנקרא 'לשון למודים', הוא־הוא המקיף ביותר, וכולל: דרכי הדרש שבתלמוד, מחוץ למידות הנזכרות, דרכי המשניות והברייתות ודרכי התלמוד. המחבר מדגיש שבדעתו היה לכתוב את הכללים בקיצור, כדי 'להקל על החברים', אבל הוא נשאר תלמידם של בעלי התוספות ומקשה ומתרץ מבבלי ומירושלמי. ופעם הוא אומר במפורש: 'הנה יצאתי מגדר חבורי הקטן הזה שאין בדעתי להאריך בקושיות ופרוקים, אלא לדעת המדות המפוזרות בתלמוד ובמשנה וברייתא, אלא מתוך הקושיות והפירוקים האלה יכולין ללמד דרכי דיני המידות וחילוקיהם...'.³

ר' שמשון מסתמך פעמים רבות על התוספות ובעיקר על דברי הר"י,⁴ על בן־עירו ר' נתנאל הקדוש ועל פרישת רבנו מאיר בר' קלוגימוס במכילתא. אבל לא כל מה שמביא ר' שמשון מקינזון בשם התוספות נמצא בתוספות שלנו,⁵ ולא כל הכללים שכלל מתאימים לנאמר בתוספות שלנו⁶; ובוודאי שאין למצוא בספר

ג. גולב CXXXVI, REJ, עמ' 547, מדבר על variante du texte כמקור ל'שני נוסח זה' הוא מציין את הנספח למהדורת ס' כריתות (להלן, הע' 3) ולא הבחין שהם לקחו את הדברים מכאן (מהמהדורה הראשונה) והכוונה להגהתו של גרוס. וראה לעיל, עמ' 584, הע' 63.

3 ספר כריתות חלק א בית א סי' י"ח, כ"ב; בית ו סי' ו, ועי' גם חלק ה שער ג סי' קמ"ח שיטה זו זרה להקשות... ובקונטרס שלי הארכתי השטה וכוונת החיבור הזה לבוא דרך קצרה'. קונטרס זה כלל כנראה דיון רחב יותר בנושאים שבספר כריתות, ואולי היה מסודר לפי המסכתות, וכך יש להבין את הרמיזה בחלק ה שער ג סי' ק"כ 'וכבר כתבתי בזה במסכת ע"ז' ועי' שם סי' קס"ח, אבל אין הוא מזכיר בשום מקום תוספות משלו. מהדירי הספר, ש. ב. סופר וי. מ. סופר (ס' כריתות עם עיטור סופרים, ירושלים תשכ"ה), לא הוסיפו שום דבר ב'פרקי תולדות' על מה שכתבתי שיש בו כדי להוכיח שר' שמשון חיבר תוספות. דרך שימוש של המהדירים בכ"י אינה ברורה. על כ"י ענעלאו וכ"י מונטיפיורי 157 הם כותבים בהקדמתם: 'אלא שני כתבי היד נמצאו אצלנו כמעט בכל משך זמן עבודתנו', מכ"י פרמא לא ראו אלא תצלומים של דפים בודדים; שאר כתבי־היד, האמבורג 192, מינכן 358,1, פאריס כ"ח 335,2, אוקספורד 847, לא היו בידיהם.

4 הר"י נזכר בספר כריתות ה א, ל והשווה תוספות כתובות ס"ז ע"ב ד"ה וחכמים וש"נ; ה, ב, ג"ח; ג, קצ"ו, קצ"ח; הקדוש רבנו נתנאל: א, י, ז; שם י"א, א ג; ר' מאיר ה א י"א.

5 השווה א זה מ"ה; ה ב ג"ח, ובזבחים קט"ו ע"א אין מזה כלום.

6 על סטיות אלו העירו בדפוס אמשטרדם 1709 של ספר כריתות דף כ ע"ד, כ"ב ע"ג. ועי' עוד ה ג ז ותוספות חולין פ"ב ע"ב ד"ה תנינא; ה ג פ"ז ובב"ק י"ד ע"ב ד"ה אלא.

כריתות אלא חלק ממשנתם של בעלי התוספות בפרשת המבוא לתלמוד ז'. חידושיהם בתחום זה השפיעו על כל בעלי הכללים שבאו אחריהם ז*. אמנם היו לפנייהם חיבורים כגון: 'סדר תנאים ואמוראים' — אף ב'כתיבת יד הרב הגדול ר' יוסף טוב עלם' — כתבו של רב שרירא גאון ודברי הגאונים והמפרשים שקדמו להם, אבל כמעט כל מה שמובא במפורש מכתביהם ובשם נוגע יותר לכללי ההוראה מאשר לדרכי התלמוד, ומותר ללמוד מן המפורש על הסתום ז. דבריהם החשובים של בעלי התוספות בדרכי המשנה והתלמוד, שמקצתם נביא כעת, באו להם בעיקר מכוח הגותם ועיונם הם.

לדעת ר"ת, 'המשניות היו קודם רבי אלא שרבי סדרם, אבל בריתות היה שונה רבי חייא מה שהיה מוסיף רבי על המשניות ז*'. רבי יהודה הנשיא ערך את המשנה על הסדר, ולכן משתדלים בעלי התוספות למצוא גם טעם לסדרן של המסכתות ז. תשומת-לב רבה הקדישו לסדרם של הפרקים בתוך המסכת, ועמדו

7 פ. בוכהולץ אסף במאמרו Die Tossafisten als Methodologen, מונאטסשריפט 1894, עמ' 342 ואילך, את הכללים שבתוספות ב"223 סעיפים, בלי לכלול בהם את הערותיהם על זיהויים של תנאים ואמוראים. בצדק ציין יואל מילר את המאמר שהוציאו מעזבונו של המחבר, כתרומה למבוא לתלמוד, אלא שהמחבר לא נוקה מהטעות, שבה מונה ר' יעקב חאגיז את בעלי כללי הש"ס, 'שיביאו רוב כללותיהם מתרוצי התוספות, ואני קוהה על זה, כי איך גלמד מדבר שמתרצים לפעמים על הדוחק' (הקדמה לתהלת חכמה). ריבוי כללים שאינם אלא פרטים מאפיל על העניינים החשובים. דבריו על יחס ספר כריתות לתוספות בעמ' 555 מבוססים על ההנחה המוטעית שר"א מטוך היה תלמיד ר' שמשון, שם, עמ' 552, הערה 1. בוכהולץ עדיין לא ידע את 'כללי התלמוד' לר' בצלאל אשכנזי, שמארכס הדפיסם לראשונה בספר היובל לכבוד דוד הופמן, בשנת תרע"ד, עמ' 179 ואילך.

*7 ראה ש. אברמסון, כללי התלמוד בדברי הרמב"ן, ירושלים תשל"א, עמ' 9—10, 43 ואילך. ולעניין כלל 27 בעמ' 53 וכלל 54 בעמ' 83 שם, ראה במקומות שצינתי לעיל, עמ' 555, הע' 90.

8 סדר תנאים ואמוראים: יומא פ"ג ע"א ד"ה מר, סנהדרין כ"ט ע"ב ד"ה מר וש"נ, ע"ז ל"ה ע"א ד"ה חדא, נ"ז ע"ב ד"ה לאפוקי. ה'סדר' היה נפוץ בצרפת, על כך מורה העובדה, שהועתק בתוך הפירוש לאבות שבמחזור ויטרי, עמ' 481—482. ובכתב-יד פרמה נוספה בסופו רשימה קצרה של גדולי בעלי התוספות, עי' א. מארכס בספר היובל לכבוד ישראל לוי, חלק עברי, עמ' 159. כתבו של רב שרירא: כתובות ס"ג ע"ב ד"ה ואינהו, ס"ז ע"א ד"ה גמלים; ועי' ש. אסף, דרכי התלמוד וכללי ההוראה שבתשובות הגאונים, ירושלים תרפ"ז.

*8 תוס' ב"ק צ"ד ע"ב ד"ה בימי, אמנם הר"י מוצא חילוק אחר, שמחמתו אין מקשים מן המשנה על הברייתא המובאת שם, אבל אין זה אומר שדעתו בדבר המשניות היתה שונה, וראה ס' הישר סי' תנ"ה—תנ"ו.

9 עי' ב"מ ב ע"א ד"ה שנים ובראש המסכתות האחרות של סדר גזיקין, ועי' גזיר ב ע"א ד"ה מאי טעמא וסוטה ב ע"א ד"ה המקנא. וראה תוס' רבנו אלחנן לע"ז ב ע"א. ועל דעת רב שרירא והרמב"ם בעניין זה עי' פרנקל, דרכי המשנה, עמ' 254 ואילך, ועל כל השאלה ראה י. נ. אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ח"ב, עמ' 980 ואילך.

דרכם של בעלי התוספות בפירוש התלמוד ובפסק ההלכה

במיוחד על ההבדלים בין הבבלי והירושלמי ועל השינויים והחילופים שבין הראשונים בסידור הפרקים¹⁰. בהסברים שהעלו הם מבססים לרוב את המשך העניינים על הקשר שבתוכנם, אבל גם מסבירים אותו מתוך סיבות חיצוניות. על מקומו של פרק הנזקין במסכת גיטין נאמר בתוספות: 'אין עניין נזקין אצל גיטין אלא משום דתנא לעיל בהשולח מילי דתקון העולם תנא ליה הכא'. מחלוקת בית שמאי ובית הלל בדבר 'שאור בכזית וחמץ בככותבת' שנויה במשנה הראשונה של ביצה. לדעת התוספות, 'לא שייך הכא מידי אלא מייתי כאן תלת מילי גבי יום טוב דבית הלל לחומרא וב"ש לקולא'¹¹. סדר המשנה הוא להקדים את הפשוט ולשנות את 'שיש בו חידוש יותר בסלפא'¹². דרך התנא הוא לשנות את העניינים לפי סדר זמניהם 'כמו שמצינו בפסחים דמתחיל בליל י"ד ושוב ב"ד ושוב בשחיטת פסחים שהיא בין הערבים... וכן ביומא מתחיל בז' ימים קודם יום הכפורים ואחר כך בערב יום הכפורים ואח"כ ליל יוה"כ, אבל רבנו תם מוצא שהתנא גם רגיל לשנות תחילה את הדבר ההווה¹³.

כלל גדול נקוט בידם, שלשון המשנה לשון קצרה היא¹⁴. מגדרה זה יצאה המשנה רק מטעמים מנימוטכניים, היינו להקל על זכרוננו של הלומד ולא גמנעה אף מלחזור על עניינים מסוימים. וכך אומר הר"ר יהודה בר' יום טוב: 'דכן דרך התנא לאחר שפירש הלכות המסכתא, חוזר ושונה אותם בלשון קצרה, כדי שיהיו מסודרים בידך ושמורים בפה ובלב'¹⁵.

המשנה כולה ואף הסדרים זרעים וטהרות היו שגורות בפי האמוראים¹⁶, הגם

10 ברכות י"ז ע"ב ד"ה מי, שבת ב ע"א ד"ה יציאות, ק"ב ע"ב ד"ה הבונה, יומא ע"ג ע"ב ד"ה יום, יבמות פ"ז ע"ב ד"ה האשה, צ"ז ע"א ד"ה נושאין, כתובות ס"ה ע"ב ד"ה מציאת, גיטין ס"ב ע"ב ד"ה האומר, ע"ב ע"א ד"ה ומשום, סוטה ל"א ע"א ד"ה מי, מ"ב ע"א ד"ה משוח, סנהדרין י"ח ע"א ד"ה והא, חולין קי"ז ע"ב ד"ה העור, מעילה ח ע"א ד"ה חטאת, ועי' גיטין פ"א ע"ב ד"ה בגט, ואפשטין, שם עמ' 994.

11 גיטין מ"ח ע"ב ד"ה גט, ב"ב ק"ס ע"א ד"ה הנזקין, ביצה ב ע"א ד"ה שאור. ועי' ב"ק נ"ה ע"ב ד"ה הכונס.

12 מעילה ב ע"א ד"ה ששחטן, ועי' שבת כ ע"ב ד"ה אחד וש"נ, ועי' פסחים פ"ה ע"א ד"ה אחד, ובתוספות שנץ שם (ר"ז ע"ב): 'וכן דרך התנאים כל דההיא פשיטא ליה תניא ברישא ואומר השני בתר הכי כשהוא בא להשמיענו שהוא שוה לו הוא שונה אחריו...'. זבחים צ"ב ע"ב ד"ה אי הכי, ובגליון שם ציין הגרי"ב את כל המקבילות. 13 שבת ב ע"א ד"ה יציאות.

14 כתובות ב ע"א ד"ה נישאת, ב"מ ע"ח ע"א ד"ה אפילו, שבועות ה ע"א ד"ה שתים.

15 יבמות פ"ד ע"א ד"ה יש. ור' מגילה ל"ב ע"א ד"ה והשונה: 'שהיו רגילין לשנות המשניות בזמרה לפי שהיו שונין אותן על פה וכך היו נזכרים יותר'.

16 ב"מ קי"ד ע"ב ד"ה ה"ג, חולין ק"י ע"ב ד"ה דתנן, אבל עי' מועד קטן ה ע"א ד"ה לאתיי.

פרק ארבעה-עשר

'שדרך הש"ס לקצר משניות של סדר טהרות כשמביאם'¹⁶. שונה עניינן של הברייתות. יש שבתחילת הסוגיה לא ידעו ברייתא, שהובאה בפניהם רק בסוף השקלא-וטריא¹⁷. ברייתות נקראות גם על שמותיהם של האמוראים, שהביאון תחילה לבית-המדרש¹⁸. בדרך-כלל אין מביאים ברייתא אם יכולים להביא משנה¹⁹, אבל לעתים הביאו ברייתא ולא משנה, 'משום דהך ברייתא משבשת היא ... והיה רוצה לתרצה', או כשהפירכא מהברייתא יותר פשוטה²⁰. רגילות היא בש"ס להביא פירושם של אמוראים לברייתא, הגם שאין צורך בו לגופה של הסוגיה²¹. בעלי התוספות עמדו על כך, שהאמוראים הביאו מברייתות רק מה שצריך להם באותה שעה לדיונם. בערכין למדנו: 'תני רב מרי בריה דרב כהנא על עולותיכם ועל זבחי שלמיכם מה עולה קודש קדשים אף שלמים קודש קדשים ומה שלמים קבוע להם זמן, אף עולה קבוע לה זמן, ומעיר רבנו אלחנן: 'והא ברייתא איתא נמי בזבחים ... ומתניא הכי מה עולה קדשי קדשים אף שלמים קדשי קדשים ומה עולה טעונה צפון אף שלמים ... וליכא התם ... כדאיתא הכא. ושמא כל זה דטעונין צפון ודקבוע להם זמן היא ברייתא, וכן היה שונה אותה רב מרי הכי והתם תניא מה שהיה צריך ממנה ...'²¹. לפרקים הם מביאים רק את הרישא של הברייתא, אף-על-פי שקושיית הגמרא היא מהסיפא, והריהו דומה כאילו נאמר 'וכלי'²². 'תנא דבי ר' ישמעאל אמר דבריו בקיצור 'אתיא מק"ו' ולא יותר ופירש התלמוד לעיל מבעל מום ואונן ור' משרשיא פי' מיושב, נמצא שאין האמורא חולק על הברייתא, אלא על הפירוש, שהש"ס קבע בברייתא²³. במקומות שלא תיתכן קושיית התלמוד לפי נוסח הברייתא שבידינו

¹⁶ * סוכה ד ע"א ד"ה בית, שם י"ג ע"א ד"ה ובהן, י"ח ע"א ד"ה אין.

¹⁷ יומא כ"ו ע"ב ד"ה ההיא.

¹⁸ עירובין ל"ח ע"ב ד"ה אמר. וראה מנחות ו ע"ב ד"ה אלא: 'בשום מקום לא פריך בעניין זה דקשיא ליה הכא אמאי איצטריך ליה לרב לאשמועינן הא דתניא בברייתא, ושמא שגורה היתה בפי כל', ור' בשטמ"ק אות ל"ז.

¹⁹ סוכה ד ע"א ד"ה בית, בכורות כ"ח ע"ב ד"ה לימא.

¹⁹ * נדה ס"ב ע"א ד"ה כבריתא.

²⁰ ב"ב קנ"ט ע"ב ד"ה אמר, מועד קטן ח ע"א ד"ה ולערב.

²¹ ערכין י"א ע"ב ד"ה לעולותיכם.

²² ברכות מ"ה ע"א ד"ה שלשה, ומוסיפים שם 'וכה"ג תמצא בהרבה מקומות'. בתוספות ר"י שירליאון מביא את הפירוש שהקושיה היא מהסיפא בשם ר' יוסף שפירש בשם הרשב"ם, אבל בלי 'והוי כמו וכו'. 'ור"ת פירש על דרך זו, ראה שבועות ט ע"ב ד"ה כדאמר: 'ור"ת פי' דה"נ סמך אהיקשא דר' יונה כדמסיק לקמן ולא נקט אלא תחילת סוגיא דלקמן דהוי כמו וכוליה'. וראה בגליון הש"ס לרע"א, וראה לעיל, עמ' 683, הע' *15.

²³ תוספות רבנו פרץ בשטה מקובצת לזבחים ט"ז ע"ב, תוספות נדה כ"ו ע"א ד"ה שדרה, ועל פירושם של 'בעלי הגמרא' בברייתא, כבר העיר רש"י, מגילה ל"א

דרכם של בעלי התוספות בפירוש התלמוד ובפסק ההלכה

קבעו: 'האי דמקשה הך קושיא לא היתה מתניתא שגורה בפיו ולא הוה ידע דגרס בה...'. ובכמה מקומות תמהו על שאמורא אחד מקשה על חברו מרישא של ברייתא, בעוד הסיפא שבה מסייעת לדבריו *23.

ההנחה המקובלת היא שעורכי התלמוד קבעו בגמרא את הקושיות והתירוצים, כמו שהוקשו ויושבו בבתי-המדרש, ולכן מוצאים שורה של קושיות ותירוצים לשיטת אמורא אחד וקושיות ותירוצים אחרים לשיטתו של אמורא אחר, אף-על-פי שאפשר היה לשאול אותן השאלות ולתרץ אותם תירוצים אליבא דשניהם *24. בדרך זו מסבירים את הקושיה שבגמרא 'לימא אביי ורבא בפלוגתא דרב הונא ורב יהודה קמיפלגי', הגם שכבר פירשו, שטעמו של אביי שונה מזה של רב יהודה. השאלה נמסרה כפי שנאמרה בבית-המדרש, ואז עדיין לא נודע הטעם המפורש בגמרא *25. אולם מוצאים גם מצד אחר בעיות שנשאלו בבית-המדרש בבת-אחת, 'והש"ס קבע כל אחת במקומה כפי מה ששייכא'. ור' יצחק בר' מאיר מציין מאידך בעיות, שנשאלו בהודמנויות שונות, ונתאחדו בגמרא לעניין אחד *26. על מעשים הנמסרים בשם אותם חכמים במסכתות שונות אומר ר"ת, שהם נאמרו בהודמנויות אלו לא שהתלמוד קבע הדברים על סדר המסכתות *26. בדרך כלל מתרחקים מלשער השערות ולהניח הנחות בפירוש דברי אמוראים 'משום שהאמוראים יש להם לבאר דבריהם יותר' *26, ואם לא ביארו אין בידינו לשים בפיהם דברים שלא נאמרו על-ידם במפורש. לפיכך אמרו 'טוב להגיה הברייתא אפילו לחסר כמו שאנו מגיהין כמה ברייתות מאשר לשבש דברי ר' יוחנן' *27. רש"י כבר עמד על כך, שאמוראים אחרונים מסרו את דברי הראשונים בתוספת פירושיהם:

ע"א ד"ה ה"ג, ודברי הרשב"ם בנידון ראה לעיל, עמ' 50, הע' *38. וראה ר"ז פרנקל, מבוא הירושלמי כ"ה ע"ב. ועי' ח. אלבק, מחקרים בברייתא ובתוספתא, עמ' 26. *23 מו"ק ה ע"א ד"ה לאתויי, פסחים צ"ז ע"א ד"ה אלא לא, ושאר מקומות שצוינו על-ידי הגר"ב בגליון.

24 יומא ג ע"א ד"ה לאפוקי, ב"ק ס"ז ע"ב ד"ה דתניא.

25 ב"מ קט"ו ע"ב ד"ה לימא.

*25 רשב"ם פסחים קי"ח ע"ב ד"ה כשחלה, בכורות ל"ד ע"ב ד"ה בעא, ע"ז ס"ה ע"ב ד"ה ויתיב, חולין נ"ג ע"א ד"ה יש, פירוש הר"ש לפרה פ"י מ"א. ועי' כללי הש"ס לר"ב אשכנזי סי' צ"ג וח. אלבק, תרביץ, ש"ג, עמ' 14.

26 ר' תוס' ע"ז ס"ג ע"ב ד"ה ויתיב: '... כי זה המעשה היה עם אותו דכתובות (נ"ג ע"א) ... ועל אותו הדבר הוזכר והתלמוד קבע הדברים על סדר המסכתות', ור' שם ס"ה ע"ב ד"ה איתיביה, ובתוס' ר' יהודה מפאריש בשיטת קדמונים לע"ז, עמ' ש"ו.

*26 מנחות ל"ט ע"ב ד"ה ופליגא, וראה ביצה כ"ה ע"א ד"ה כאן, וראה בחידושי הרשב"א לב"ב ק"ז ע"א ובחידושי הריטב"א שם.

27 פסחים קט"ו ע"א ד"ה אלא אמר. וראה בפירוש הרמב"ן על התורה שמות י"ב י"ח: 'ברייתות כאלו מטעות ואין ראוי לכותבן כפשוטן', ור' לעיל עמ' 701—702.

והאי סיומא לאו שמואל קאמר לה אלא רב יוסף קא דייק לה ממילתא דשמואל' ובעלי התוספות הרחיבו ואמרו לגבי כמה וכמה עניינים המפורטים בגמרא כדברי אמוראים, שאינם מדבריהם אלא 'הש"ס היא דמסיק', 'בעל הגמרא קא מפרש לטעמא הכי למאי דלא ידע אכתי', או 'בעיא דלעיל לא היתה אלא אי מתניתין אייוי בצרורות כאורחיה או ע"י שינוי ותו לא, והש"ס הוסיף מדעתיה רבנן היא או סומכוס היא', 'ר' אלעזר לא קאמר לעיל יותר אלא הכא בחולין שנעשו על טהרת קודש עסקינן, והש"ס היא דמסיים ודלא כר' יהושע' ²⁷ *. אורח הש"ס הוא לפרש דבריו דרך קושיה ותירוצ, גם אם הטעם כבר ידוע מעיקרו. התלמוד 'רוצה לומר האמת', לפיכך מוותרים בעלי הסוגיות על תירוצים שנראים לכאורה פשוטים יותר. אבל התלמוד 'מדקדק מכח קושיות עד שהוא יורד על האמת' ²⁸ *. מטעם זה אין מביאים בסוגיה את המשניות כסדר המשנה אלא 'כסדר הראוי להקשות זה אחר זה', 'משום דאי הוה מייתי הך מעיקרא והוה משני ... ותו לא הוה מצי למיפרך מההוא ...' ²⁸ *. לפיכך יש גם סוגיות שאינן לפי האמת, ועל תירוצים שבגמרא בלשון 'לעולם אימא לך' אומרים שלא נאמרו 'לפי האמת' אלא 'לדיחויא בעלמא' ²⁹ *, ואין נמנעים מ'להקשות ולתרץ אפילו דלא כהלכתא' ²⁹ *.

²⁷ * רש"י עירובין ס"ו ע"ב ד"ה אלא, תוס' שבת י ע"ב ד"ה שאני, ע"ט ע"ב ד"ה השתא, יומא מ ע"ב ד"ה ועשהו, כתובות י"ז ע"ב ד"ה ורב הונא, ב"ק י"ט ע"א ד"ה רב, צ"ט ע"א ד"ה בשליחא, בבא מציעא קי"ב ע"א ד"ה אומן, רשב"ם ב"ב ס"ה ע"א ד"ה אמר, קכ"ט ע"א ד"ה כאן ותוס' שם קע"ו ע"א ד"ה גובה. תוס' שבועות ה ע"ב ד"ה רבא, כ"ה ע"א ד"ה ושמואל, חולין ל"ד ע"א ד"ה מאן, נדה ל"ד ע"ב ד"ה כי, ועי' בייחוד נזיר כ"ב ע"א ד"ה מר זוטרא, ועי' גם ח. אלבק, תרביץ, ש"ס, עמ' 164 ואילך.

²⁸ יבמות ד ע"ב ד"ה ותכלת ור' תוס' ישנים מהד' וחולדר עמ' ח : 'וא"ת למה לי למימר ... אבל התלמוד ר"ל האמת'. ב"ק ס"ה ע"א ד"ה אנא מפטימנא ... ומיהו לפי האמת, שם ע"ב ד"ה אלמא 'ונות לו כפי האמת', ב"מ ע"ט ע"א ד"ה ואם : 'ה"מ לשנויי והאמת משני ליה'. תוס' ר' פרץ לב"ק כ"ד ע"ב ד"ה אמר להם : 'אלמא פריך לפי האמת' חולין ל"ג ע"ב ד"ה ודלמא : 'אע"ג דנקט לשון דילמא נראה שכן היא האמת'. וראה לעיל, עמ' 717, הע' ⁸⁶ *.

²⁸ * סוכה ט ע"א ד"ה מנין, יומא י"ג ע"א ד"ה דמגרש, יבמות צ"א ע"ב ד"ה תא, כתובות ק"ב ע"ב ד"ה תא. נזיר ל"ה ע"ב ד"ה מכדי, ס"ג ע"ב ד"ה ועדיין, ועי' כללי התלמוד לר"ב אשכנזי סי' ס"א.

²⁹ יבמות כ"ו ע"ב ד"ה מדקאמרת : 'ולר"י נראה דשפיר גרסינן ליה דלפי האמת ... וסוגיא דבסמוך אינה לפי האמת ...'. ב"מ פ"ח ע"ב ד"ה ומה 'אמאי עביד ק"ו שאינו אמת ...'. ע"ז ע"א ד"ה רב אשי, ור' גם שם ע"ב ע"ב ד"ה אמר. וראה רש"י חולין ע ע"א ד"ה אי נימא 'שנוי'א בעלמא שני אגב דוחקיה ומתניתין במשמ' עותיה קיימא', ורש"י שם צ"א ע"א ד"ה רב הונא. זבחים ט"ז ע"א ד"ה קסבר 'דדגהו תנאי דרשי קראי דהתם לפי האמת'.

²⁹ * ב"מ קי"ג ע"א ד"ה מחזיר. וראה לעיל, עמ' 717, הע' ⁸⁷ *.

דרכם של בעלי התוספות בפירוש התלמוד ובפסק ההלכה

בעלי התוספות עמדו בהשוותם סוגיות מקבילות במסכתות שונות ואף באותה מסכת, על סטיות והשמטות. הר"י אמר: 'רגילות הוא להאריך במקום אחד ולקצר במקום אחר', ובדרך זו הלכו גם תלמידיו ואמרו: 'שאין לשון הגמרא שוה, אלא פעמים מאריך ופעמים מקצר', או: 'שלא חש להקשות בכל מקום'³⁰, או שבמקום אחד הקשו 'משום דאית ליה שינוי'א אחר'נא'³⁰. הם גם הרגישו שמימרות של אמוראים הועברו מסוגיה לסוגיה, בלי שהותאמו לסביבתם החדשה, ולכן ניסוחם ולשונם תמוהים, אולם אם מבררים את המקום הראשון והמקורי שבו נאמרה המימרא, מתחוור, ש'אגב שיטפא דהתם שיבשו לכותבה כאן'³⁰. יש שרצו ללמוד מהשמטות מעין אלו על סדר עריכתם של פרקים במסכת אחת³¹, ואף הגיעו להכרה של סימני עריכה שונה במסכתות שונות. לפיכך אין לתמוה שבעיות שלא נפתרו במקום אחד נפשטו במקום אחר³¹, או שהסוגיה בב"ק הולכת לשיטת מאן דאמר רבית קצוצה יוצאת בדיינים, בעוד המקבילה בב"מ היא כדעת מאן דאמר אינה יוצאה בדיינים³². הם העירו על כך שבגמרא ביבמות מובאת משנה בגיטין בתוספת 'ואמרינן למאי הלכתא' ובגמרא בגיטין 'לא מסיק התם... למאי הלכתא'³². מהעובדה שמשנה השנויה גם במסכת ביצה וגם במסכת חגיגה נתפרשה באריכות בתלמודה של ביצה רוצים להוכיח 'דביצה מיתניא מקמי מכילתין'³³. ובמפורש אמרו על מסכת נזיר כי לשון נזיר משונה 'מס' נזיר אינו מכוון ללשון שאר התלמוד', 'דלישנא דנזיר לישנא קלילא ורגיל בכמה מקומות לקצר לשונו'³³.

30 נדרים ב' ע"א ד"ה כל, ועי' נזיר מ"ט ע"א ד"ה ומשני, ב"ק צ"ח ע"ב ד"ה פרושי, ב"ב י"ב ע"א ד"ה אטו, י"ז ע"ב ד"ה פתח.

*30 פסחים ט"ז ע"א ד"ה תירגמא, ור' שו"ת הרשב"א ח"ב (תולדות אדם), סי' ת"ג, ס' הכריתות, לשון למודים שער ב' סי' צ"א, ור' ח. אלבק, השלמות לזרעים, עמ' 336. **30 כתובות כ"ה ע"א ד"ה וכי, סוטה ט"ו ע"א ד"ה סבר, ב"ק נ"ז ע"ב ד"ה ואי בעית, וראה גם פסחים נ"א ע"א ד"ה עבדינן, ועי' ח. אלבק, תרביץ ש"ג, עמ' 1 ואילך, א. וייס, ספר היובל לכבוד משה שור, עמ' 33.

31 גיטין ע"ב ע"א ד"ה ומשום.

*31 ב"ק פ"ו ע"ב ד"ה ביישו, ב"ב קע"ו ע"א ד"ה גובה, וראה ברמב"ן, מלחמות ה', ברכות פ"ג, שרמז לו רע"א בגליון הש"ס.

32 ב"ק צ"ד ע"ב ד"ה לצאת.

*32 יבמות ל"א ע"א ד"ה למאי, ועי' לעומת זה ב"ב קס"ט ע"ב ד"ה בחזקה, אבל נראה שהנאמר שם איננו אלא כדי ליישב גירסא ואין לראות את הדברים ככלל, ועי' גם ע"ז מ"ד ע"ב ד"ה והאמר ופסחים קט"ו ע"א ד"ה כולו וראה גם שבועות כ"א ע"א ד"ה ולטעמך.

33 חגיגה י"ז ע"א ד"ה ב"ש.

*33 נזיר י"ב ע"א ד"ה מ"ט, מ"א ע"א ד"ה ותו, תוספות ר' יהודה שירליאון לברכות כ' ע"ב ד"ה נשים.

בכמה וכמה מקומות עמדו על כך, שמחלוקת בין אמוראים נמסרת במסכת אחת בדרך הפוכה מאשר במסכת אחרת. במנחות, בבא מציעא ופסחים סבור רבא שלו-קין על לאו שבכללות ודעתו של אביי שאין לוקין, אבל בנוזיר שונים להיפך: אביי אמר לוקה ורבא אמר אינו לוקה. בעלי התוספות³⁴ מעירים על סתירה זו ואומרים: 'ויש כיוצא בה הרבה בש"ס סוגיות הפוכות' ומונים חמש עשרה דוגמאות מכל התלמוד, ואלה הם דבריו של ר' שמשון משנץ³⁵. על תופעה זו עמד לראשונה³⁶ רבנו תם וכבר אמר על סוגיות כאלו, שהן כ'איכא דאמרי', כלומר סוגיות שנשנו בבתי-מדרש שונים³⁶, ובתוספות רבנו פרץ לנוזיר נאמר במקרה דומה 'ובהכי פליגי סוגיא דידן אסוגיא דנדרים'³⁷. עיונם המקיף והבי-קורתי במבנה הסוגיות שבתלמוד הביא את בעלי התוספות לכלל דעה, שישנן סוגיות פיקטיביות, לאמור: השקלא-וטריא שבגמרא לא התקיים במציאות, אלא הוא פרי-דמיונם של העורכים מסדרי התלמוד, ששמו בפי האמוראים הראשונים את הקושיות והתירוצים. בגמרא גורסים מחלוקת בין אמוראים וממשיכים בשקלא-וטריא ביניהם, כל אחד מקשה ממשניות ומברייתות ומתרץ את קושיות חברו בלשון 'איתיביה ריש לקיש לר' יוחנן... בשלמא לדידי... אלא לדידך... א"ל...'. וכשבא אח"כ אביי ומגביל את המחלוקת בלשון 'בהא כולי עלמא

34 מנחות נ"ח ע"ב ד"ה ואיכא.

35 ע"י בפירוש למשנה נגעים פי"ד מ"ט, וע"י לעיל, עמ' 300. בתוס' פסחים פ"א ע"ב ד"ה לריש לקיש, מתרצים את קושיית הריב"א 'והיא מסוגיות חלוקות', אבל בתוס' הרשב"א שם מובאת קושיית הריב"א אבל בלא התירץ, ואמנם אין עניין זה במניין הסוגיות החלוקות שבתוס' אלו, שם מ"א ע"ב ד"ה אמר רבא, וגם לא ברשימה המפורטת יותר שבתוס' מנחות נ"ח ע"ב ד"ה ואיכא, אף הן תוס' שנץ (ר' לעיל, עמ' 663).

35* ש. אברמסון, בעלי התוספות על התורה, עמ' 27 ואילך, רמז לתשובות חכמי פרובינצא, מהד' א. סופר, עמ' 10, שם נאמר שכבר ר' מאיר אביו של רבי' יעקב' עמד על תופעה זו, אבל בכל המקורות מצרפת הצפונית — ויש להוסיף עליהם כעת את תוס' הר"י (שנדפסו בשם ר' שמואל בר' יצחק) לקידושין י"ג ע"א — לא מצאנו מסורת זו בשם ר' מאיר אלא בשם ר"ת, ואמנם בתוס' הר"ש משנץ לכתובות, עמ' קצ"ו, נמצא שר' מאיר תרץ את הסתירה בין כתובות ע"א ע"ב לבין נדרים פ"א ע"א כטעות סופר וזה לשון הר"ש: 'והגיה רבנו מאיר הגירסא מההיא דנדרים וכן נמצא בספר ישן'. מדברי התשובה הג"ל (ראה שם הע' 113) למדים שגם ר' יצחק, בנו של ר"ת, ערך רשימה של סוגיות הפוכות. ר' לעיל, עמ' 62 הע' 15.

36 ס' הישר סי' קכ"ב (מהד' שלזינגר, סי' מ"ח), נדה כ"ג ע"ב ד"ה אמר, וע"י ר' ישראל לוי: *Interpretation des I Abschnittes des pal. Talmud-Traktats Nezikin*, p. 13

37 נוזיר כ"ב ע"א ד"ה מר זוטרא, וע"י תוספות הרא"ש גיטין ל"ב ע"א ד"ה מבוטלת. אבל לא כל הסתירות נפתרו בדרך זו, ראה כתובות ל"א ע"ב ד"ה אלא, ב"ב פ"ו ע"א ד"ה והא, שם בחרו בתרוצים אחרים, בעוד הריטב"א בחידושיו כותב גם שם 'וזה מן הסוגיות המתחלפות בתלמוד'.

דרכם של בעלי התוספות בפירוש התלמוד ובפסק ההלכה

לא פליגי כי פליגי...³⁸, מעירים בתוספות: 'הא דקאמר לעיל איתיביה... לא היו דברים מעולם...'. וגם כשמפורש 'שאל רבי שמעון בן לקיש את ר' יוחנן... אמר ליה לא שאני אומר...'. הם אומרים שכל הסוגיה ליתא לפי המסקנא של הגמרא 'ור' יוחנן לא אמר דבר זה מעולם'³⁸. רעיון זה על ניסוחה של הסוגיה בידי האמוראים האחרונים, ביטא ביתר בהירות הר"י בנוגע למחלוקת הידועה בין אביי לרבא בעניין 'מיפך והזמה': 'נראה לר"י דכל סוגיא זו כפי מאי דסלקא דעתך השתא דדיוקא דרבא הוה מרישא, אבל לפי האמת מסקנא דדיוקא דרבא מסיפא ולא אמר אביי זה מעולם אלא בני הישיבה היו מתרצים כן אליביה דאביי לפי מה שהיו סבורים דדיוקא דרבא מרישא...'³⁹. אבל לא תמיד הלכו בדרך זו. על דברי רבה בר בר חנא א"ר יוחנן 'מאי אהדרי ר' אליעזר ורבי יהושע להדדי אמר לו ר"א לרבי יהושע...'. הם אומרים 'שלא מסברא אומר כן דאין זה הדבר תלוי בסברא אלא קבלה היתה בידו'³⁹.

התעניינותם של בעלי התוספות במונחים ובלשונות⁴⁰ שבגמרא ובדרכי השי" מוש בהם וכן בכללים שהעלו בניהולן זה, הביאה אותם להסקת מסקנות חשובות על שאלת התהוות התלמוד ועריכתו. כבר הזכרנו את הכרת מקומה המיוחד של מסכת נזיר. הרשב"ם יצא ללמוד מהלשונות 'פריך רב אחאי', 'פשיט רב אחאי', 'שהמדובר ברב אחאי' שעשה השאלות שהיה מרבנן סבוראי דבתר רבינא ורב אשי שהוא סוף הוראה וכתבו אחרי כן דבריו בסוף הש"ס. רבנו תם חלק על דברי אחיו והסיק מסקנה אחרת מהשוני בלשונות: המדובר הוא באמורא

38 יבמות ל"ה ע"ב ד"ה כולי, נזיר י ע"ב ד"ה אימא, ב"ב קנ"ד ע"ב ד"ה ברם וש"נ.

39 ב"ק ע"ג ע"ב ד"ה אמר. אברהם ווייס, התלמוד הבבלי בהתהוותו הספרותית, ורשא 1937, עמ' 11 ואילך, משתדל להוכיח את אמיתותן של הסוגיות, שבעלי התוספות ציינו אותן כפיקטיביות, אבל עי' כעת ש. אטלס, לתולדות הסוגיה, HUCA, כרך כ"ד, עמ' י"א, הערה 9. ראה נזיר ע"ב ד"ה אימא: י"מ דשמא כל התירוצים שתירץ הש"ס בשם רבא לא תירץ מעולם ולית ליה בתרי ותלת ולא תרץ רבא כ"א תירוצ' אחרון... אבל תירוצי קמאי לא רבא תירץ אלא משום דהקשה ארמי בר חמא הוזכר בש"ס בשמו דה"נ אשכחנא ביבמות פרק החולץ (ל"ה ע"ב) וכן לקמן פ"ג (י"ז ע"א) ור' תוס' יבמות שם ד"ה כולי עלמא ותיקונו של בעל אורח מישור שהובא גם בהגהות הר"ב רנשבורג אין בו צורך.

*39 חולין ל"ד ע"ב ד"ה אמוראי, וראה לעיל, עמ' 185.

40 עי' חולין ס"ח ע"א ד"ה אדם: 'ואין תימא על שהלשון שוה והפירוש משתנה דכי האי גוונא אשכחן...'. אבל ראה קידושין מ"ח ע"א ד"ה אילימא: 'שהיה תופס לדוחק מאחר שהלשונות שוים לומר שאינם אחד'. ור' ב"ב קע"א ע"א ד"ה אלא: 'תימא קצת על הלשון... והלשון מגומגם ביותר' ובתוס' הרא"ש לגיטין ד ע"ב ד"ה והוינן בה: 'תמיה לי דבכל מקום דקאמר והוינן בה היינו משום דאינו יכול להקשות עד שיפרש המשנה או הברייתא שהוא רוצה להקשות ממנה, אבל הכא באיזה עניין שנפרש תקשי לרבה ולמה הוצרך התלמוד להביא כל זה המשא ומתן דבהוינן בה'. ובתוס' ר' פרץ לב"ק ל"א ע"א ד"ה תרגמה: 'והא דלא אמר אלא, רגילות הוא בתלמוד כשאינו שם אמורא למעלה, אינו אומר אלא'.

וכל אמורא היה תופס לשונו כמו מגדף בה ר' אבהו, תהי בה ר' יוחנן, לייט עלה אביי⁴¹.

דרך ההשוואה של מאמרי התנאים והאמוראים, שבה הלכו בעלי התוספות, חייבה התעניינות בזיהוי ואימות שמות החכמים וקביעת זמניהם. בירור גוסס השמות והפתרונות, שהעלו על חכמים בני אותו שם בתקופות שונות, הם תרומה חשובה לסדר התנאים והאמוראים. דבריהם בשאלות אלו אינן השערות בעלמא, אלא הם מנומקים בהוכחות מכל המקורות שעמדו לרשותם. מלבד חיבורו הביוגרפי של ר' יהודה בר' קלונימוס, ידוע סדר עולם של ר' יעקב בר' שמשון, תלמידו של רש"י. בעלי התוספות הצרפתים, ר' יהודה שירליאון, וכנראה גם ר' שמשון משנץ, השתמשו בו, אולם בעיקר הסיקו את מסקנותיהם מהמקורות התלמודיים עצמם. לדברי הגמרא בברכות נ"ז ע"ב: 'ר' ישמעאל בן אלישע יצפה לחכמה ור' עקיבא ידאג מן הפורעניות', מעתיק ר' יהודה שירליאון⁴² את לשון רבו הר"י: 'נראה לי ששני ישמעאל בן אלישע היו וכהנים היו, וכמדומה לי ששמעתי כך מר"ת בנערותי, אך לא שמעתי מי הוסיקו לכך, אבל מתוך ההלכות למדתי, שכדבריו הוא, כי ר' ישמעאל שהיה מהולכי אושא כדאמר בריש חזקת הבתים (בבא בתרא כ"ח ע"ב) היה בימי ר' עקיבא וחבריו דבכל מקום בר פלוגתא דר' עקיבא הוא ומדבר עמו כמו לחבירו, ישמעאל אחי בת ובת אני דורש (ביבמות פ' אלמנה) [בסנהדרין] (נ"א ע"ב), וכהן היה, כדמוכח פ' אלו טריפות (חולין מ"ט ע"א) גבי פלוגתא דר' ישמעאל ור' עקיבא בחלב קיבה, דקאמר ור' ישמעאל דכהנא הוא מסייע כהני, וכשגלו מיבנה לאושא עדיין היה קיים, ואין זה ר' ישמעאל שנהרג עם רשב"ג, כי אותו היה קודם שגלו ליבנה, שכך סדרן של נשיאים הלל (ושמאי) [ושמעון] גמליאל ושמעון נהגו נשיאותן בפני הבית מאה שנה (שבת ט"ו ע"א), א"כ ר' ישמעאל בר פלוגתיה דר' עקיבא שהיה מהולכי אושא, כדאמרינן בחזקת הבתים, אין זה ר' ישמעאל כהן גדול שנהרג עם ר' שמעון שהיה בפני הבית, ואין לומר שאביו של רבי הוא ר' שמעון שנהרג, ור' ישמעאל כהן גדול חיה הרבה אחרי כן עד שנהרג עם ר"ש אביו של רבי ולכך היה מהולכי אושא, שהרי שנינו (מכילתא משפטים פי"ח) כשנהרגו ר' ישמעאל ור' שמעון, אמר להו ר' עקיבא לתלמידיו התקינו עצמיכם לפורעניות, שאלמלא טובה ראויה לבוא, לא היו מקבלין אותה בראש אלא רבן שמעון ור'

41 זבחים ק"ב ע"ב ד"ה פריך, כתובות ב ע"ב ד"ה פשיט וש"נ, ונתחלף לו לרשב"ם רב אחאי מרבנן סבוראי ברב אחאי בעל השאלות, ראה חיד"א שם הגדולים, ערך רב אחאי, ועי' ברילל, *Jahrbücher*, ח"ב, עמ' 31, הערה 32, ב. מ. לוין, רבנן סבוראי ותלמודם, עמ' 13.

42 בתוספותיו לברכות נ"ז ע"ב, ברכה משולשת, מ"ב ע"ב — מ"ג ע"א.

דרכם של בעלי התוספות בפירוש התלמוד ובפסק ההלכה

ישמעאל בן אלישע. ואלו רבן שמעון אביו של רבי, היה בדורו של ר' שמעון בן יוחאי כדמוכח בהשוכר את הפועלים (בבא מציעא פ"ד ע"ב), ור' מאיר ור' נתן בבית מדרשו היו כדמוכח בסוף הוריות (י"ג ע"ב) ... וכולן תלמידי ר' עקיבא היו כדמוכח באלו הן הנחנקין ... (סנהדרין פ"ו ע"א) ובפ' הבא על יבמתו (יבמות ס"ב ע"ב) ... ואי אפשר לומר שחיה ר' עקיבא אחר פטירתו של ר' שמעון אביו של רבי ... א"כ על כרחין רבן שמעון הוא אותו שלפני הבית ור' ישמעאל שנהרג עמו לא היה מהולכי אושא ... כי ר' ישמעאל הנהרג היה כהן גדול בפ"ק דברכות (ז ע"א), וכהן גדול נקרא בכל מקום ובן-גילו של רבן שמעון הראשון וגדול כמותו כדאמרינן במדרש (אבות דר' נתן פל"ח) ... ור' ישמעאל שהיה מהולכי אושא הוא היה בר פלוגתיה דר' עקיבא ותלמידו של ר' יהושע שגם ר"ע היה תלמידו של ר' יהושע כדאמרינן בספ"ד מיתות (סנהדרין ס"ח ע"א) ... ולא קרי ליה כהן גדול. ונראה שבן בנו היה ועל שם זקניהם נקראו הוא ואביו, שכך היה מנהגם כמו שעושים גם עתה ... והר' יעקב בר' שמשון⁴³ פירש בסדר עולם שלו, כי ר' ישמעאל שנהרג היה מהולכי אושא, כי טרם גלותם ליבנה גלו לאושא ומתוך שנהרגו רבן שמעון ור' ישמעאל נטרפה השעה ולא שהו שם והלכו וחזרו ליבנה ולהכי לא חשיב ליה להווא גלות בהדי עשר גלויות שגלתה סנהדרין, ואין לומר כך שעל כרחך שנים היו כמו שהוכחנו, ומאחר שהוא כן מאן מזקנינן לומר שפעמים גלו לאושא. וצריך עיון בכתב רב שרירא גאון אם פירוש מתוקן מה שפירש(נו), ואם אף תמצא לומר בכתב רב שרירא גאון⁴⁴, שרוב דבריו קבלות, אין נראה לי אלא כמו שפירשתי, כי כך ההלכות מוכיחות ... בדיון ממצה זה של הר"י, בשאלה כרונולוגית, נמצא מכל הסגולות של דרך בעלי התוספות. עם כל ההערכה של מקורות מאוחרים, שכל דבריהם דברי קבלה, הרי גם בשאלות אלו הם סומכים רק על ההוכחות מתוך המקורות הראשונים, הוכחות שהן פרי עיון מדוקדק וניתוח חריף⁴⁵.

43 בדפוס: שמעון, וכן בתוספות מנחות ס"ד ע"ב ד"ה ארור, וגם שם עניין היסטורי, ויכול להיות שנלקח מסדר עולם שלו, וגם בחולין נ"ד ע"ב ד"ה אין: שמעון, אבל אותו עניין מובא בערכין כ"ח ע"ב ד"ה אומדין בשם: הרב ר' יעקב בר' שמשון. ועל פירושו לאבות, עי' שכטר, מבוא לאבות דר'נ, עמ' 184; ברלינר, לקוטי בתר לקוטי למחזיר ויטרי, עמ' 188—184; Ch. Taylor, *An Appendix to Sayings of the Jewish Fathers*, 1900, p. 93

44 ר"ל: שפירושו של רב שרירא חולק עליו.

45 עי' תוספות שבת ק"ג ע"א ד"ה וריב"ק, קנ"ד ע"א ד"ה ואמרי, עירובין ס"ה ע"ב ד"ה ריש לקיש, תענית כ ע"ב ד"ה אמר, יבמות ג ע"א ד"ה דאמר, נזיר כ"ט ע"א ד"ה ה"ג, סנהדרין י"ז ע"ב ד"ה אלא וש"נ, ע"ז ל"ג ע"ב ד"ה בעא, ל"ו ע"א ד"ה אשר, מנחות כ"ג ע"ב ד"ה כי, ס"ה ע"ב ד"ה אמר, ק"ב ע"א ד"ה אמר, נדה י ע"ב ד"ה אמר, ועי' בכל המקומות האלה בגליון הש"ס.

בבירור של שאלות כרונולוגיות קשורה לעתים הבהרתן של בעיות ביקורתיות בהתפתחות הסוגיה והתהוותה, ושתייהן כאחת מצטרפות לביאור מעמיק ואמיתי של דברי התלמוד. כשמקשים מדברי רבא על דברי רבא מתרצים במקומות אחדים בתלמוד: 'חדא מיניהו רב פפא אמרה'. ותירוצן זה תמוה הוא, שהרי במפורש נאמר בכל אותם המקומות שבעל המימרא הוא רבא, ואיך ייתכן שב-ארבעה עניינים שונים החליפו בין האמוראים? והנה מסבירים בתוספות, שרק על רב פפא רגילים לומר כן, מפני שהוא היה תלמידו וממלא מקומו של רבא, וכשהיה אומר דבר לא היו יודעים אם מדעתו אמרו או למדו לפני רבו, 'ויש דברים שהיה אומר' [ם] (ד) סבורים שהם בשם רבא⁴⁵. במסכת עבודה זרה נאמר: 'אמר רב נחמן אמר שמואל הלוקח עבדים מן הנכרים אף-על-פי שמלו וטבלו עושין יין נסך עד שתשקע עבודה זרה מפיהם וכמה א"ר יהושע בן לוי עד שנים עשר חדש', ועל זה מובא בתוספות: 'דריב"ל לא קאי על דברי שמואל לפרש דבריו, דהא איהו קשיש מיניה הוה, ועיקר דבריו של ריב"ל נאמרו ביבמות פרק החולץ גבי הלוקח עבד מן הנכרי מגלגל עמו י"ב חדש, ותלמודא קבעה הכא לפרושי מלתא דשמואל'⁴⁶. הזדמנות נוספת להסקת מסקנה על העתקת מאמר מסוגיה לסוגיה, מתוך נימוק שבסדר זמנים מצאו במסכת ערכין. שם מקשים על שיטתו של רבה מברייטא השנוייה גם במסכת בבא בתרא, ואת הקושיה מתרץ ר' אילא בשם רב. על תירוצן זה נאמר בתוספות: 'לאו משום קושיא דרבה משני רב הכי, שהרי רבה שנים רבות אחר רב היה אלא משום דפרכינן ליה מיניה בפרק גט פשוט⁴⁷ דאמר התם... ולנפשיה משני'⁴⁸. אם כן אין כאן אלא העתקת תירוצו של רב על קושיה שהקשו לשיטתו, לסוגיה מאוחרת, הנושאת ונותנת בדברי רבה. בעלי התוספות דוחים פירושים אגאכרו-ניסטיים, שלפיהם למשל חולקים רב ושמואל בדברי ר' פפא⁴⁹. אמנם לא נעלם מהם שמחלוקות מעין אלו מפורשות גם בתלמוד, אלא שנסתייעו בהסברת מקומות כאלה בהשקפתם על התהוות הסוגיה התלמודית. כשתזקיה שואל אחרי מימרא של ר' יוחנן: 'מאי קרא', הרי הם מפרשים 'צריך לומר דחזקיה אברייטא קאי ולא על דברי ר' יוחנן, שהרי חזקיה רבו של ר' יוחנן, ומיהו בפרק ד' אחין ביבמות (ל"א ע"ב) עושה אביי תירוצן על מה שהקשה התלמוד על רב אשי,

45 ע"י שבת כ"ז ע"ב ד"ה רב פפא, בכורות נ"ד ע"ב ד"ה חדא וש"נ.

46 ע"ז נ"ז ע"ב ד"ה לאפוקי.

47 ב"ב קע"ה ע"ב.

48 ערכין ז ע"א ד"ה אמר ורש"י פירש כבר מעין זה בע"ז ע"א ע"ב ד"ה אבל, וע"י

ח. אלבק, תרביץ, ח"ג, עמ' 2. ראה לעיל, עמ' 725, הע' 26.

49 ע"י שבת ע"ה ע"א ד"ה אמגושא, ששם דוחים את פירוש הערוך.

דרכם של בעלי התוספות בפירוש התלמוד ובפסק ההלכה

אלא ודאי גם אביי ידע דברי רב אשי, והוצרך לו לתרץ והתלמוד סודר כן לפי שהוא מתיישב יותר היטב אחר הסוגיה⁵⁰. ובדרך דומה מיישבים מקומות הסותרים, לכאורה, את הדעה שרב אשי סידר את התלמוד^{50*}. הקפדה זו על סדר הזמנים הביאה אתה ידיעות חשובות בהתהוות הסוגיה, ואלו גרמו שוב להבחנות בטיבם של מקורות ולהכרת ערכם ההיסטורי. מימרא, הנמסרת על-ידי רב יוסף בשם רב יהודה ואיתימא רב הונא ואיתימא רב נחמן, נדחת בגמרא בלשון 'ולאו מילתא היא'. הריב"ן פירש לשון זה 'שלא אמר דבר זה מעולם אלא להפחידו אמר כן', כלומר רב יוסף תלה את דבריו באילן גדול כדי להשפיע על בעלי-הדין. ובעלי התוספות שואלים אם מימרא זו לא נאמרה מעולם למה דייק רב יוסף להזכיר 'כל כך אמוראים רב יהודה ואיתימא רב הונא ואיתימא וכו'', והם מתרצים שרב יוסף באמת לא הזכיר אלא שם אחד ובני בית-המדרש נסתפקו את מי הזכיר, ובתלמוד קבעו את כל ההשערות שהעלו. אין אפוא בריבוי השמות משום אסמכתא לאמיתותה של המסורת⁵¹. מתוך ההנחה שמסורות מסויימות לא היו מקובלות על דעת כל האמוראים מיישבים את העובדה, שלמרות עדותו של ר' דוסא בן הרכינס שעל מדוכה זו ישב חגי הנביא ואמר 'שמקבלין גרים מן התרמודים' יכול ר' יוחנן לחלוק ולומר שאין מקבלים גרים מן התרמודים, כי 'שמא סבר ר' יוחנן שלא אמרה חגי מעולם'⁵². קושי כרונולוגי בשלשלת המסירה נפתר על-ידי ר' יהודה שירליאון⁵³ מתוך הנחה, שלפנינו צירוף של שני מקורות.

חידושיהם של בעלי התוספות בתחום המיתודולוגיה והכרונולוגיה, באופני התהוותה והתפתחותה של הסוגיה התלמודית ובדרכיהם של מסדרי הש"ס, נעשו לנחלתם של בעלי כללי הש"ס⁵⁴, אבל עניינים חשובים אחרים, שעמדו עליהם בעלי התוספות, זכו להבנה הדרושה רק מצד בעלי המחקר התלמודי החדש, שבמקרים לא מעטים קיבלו את רעיונותיהם של בעלי התוספות ובנו מהם שיטות, שעל-פיהן עלה בידיהם לפתור גם קשיים שבהם נתחבטו מפרשי התלמוד וגם

50 ע"ז נ"ד ע"א ד"ה אמר. וראה זבחים פ"ז ע"א ד"ה אמר.

50* חולין ב ע"ב ד"ה אנא, ב"ק י"ט ע"א ד"ה רב אשי, ותוס' ר' פרץ שם, ושיטת קדמונים לב"ק, מהד' בלוי, עמ' צ"ג, וראה ח. אלבק, תרביץ ש"ט (תרצ"ח), עמ' 163 ואילך.

51 ב"מ ק"ט ע"ב ד"ה מסלקינן.

52 יבמות ט"ז ע"ב ד"ה רבי יוחנן.

53 בפירושו לנדרים ח ע"ב (י.נ. אפשטיין, מוסף לתרביץ ד, עמ' 172): 'מצא ר' שמואל עד משום ר' אחא דבי ר' חייא, הוי סדר אחד, פרו' אותו ר' אחא שהיה שונה בבית ר' חייא . . . ומאי ר' זירא עד משום ר' יהודה בר אלעאי, סדר אחר . . .'.
54 230 מתוך 422 הכללים בקטע של נללי התלמוד לר' בצלאל אשכנזי לקוחים

להסביר את השתלשלות המאמרים והתפתחות הסוגיות עד לעריכתו האחרונה של התלמוד⁵⁶.

[ו]

בראשיתו של פרק זה עמדנו על שתי המגמות — העיונית והמעשית — שבתוספות ובשאר ספרי ההלכה של חכמי אשכנז וצרפת. פעמים גברה המגמה האחת, פעמים השנייה, ולעתים התמזגו שתיהן והיו לאחת. בתוספות לתלמוד לא התעלמו ממגמת ההוראה, ובפסקים ובתשובות לא ויתרו על פירושיהם וחידושיהם. אלא שלא כל התוספות יש בהן פסקי-הלכה ולא כל ספרי הפוסקים יש בהם תוספות. אבל גם במקומות שלא התכוונו בהם במפורש להוראה, הרי בעצם פירושה של הסוגיה וליבון דעותיה תרמו תרומה לבירורה של ההלכה, ומבחינה זאת מוצדקת הדרך שבה הלך בעל 'פסקי התוספות', שהסיק הלכה מכל דיבור ודיבור שבתוספות. אין אנו יודעים מי היה מחברם של הפסקים; בין שזה היה הרא"ש או בנו ר' יעקב בעל הטורים, או פוסק אלמוני, הרי רצה להכין לעצמו תמצית מכל דיבור ודיבור שבתוספות, שכשלעצמו אינו עדיין פסק הלכה למעשה אלא משמש חומר לבירורה של ההלכה¹.

מהתוספות, עי' א. מארכס, בספר היוכל לכבוד הופמן, החלק הגרמני, עמ' 373. בכללים חשובים אלה השתמשו ר' שלמה אלגזי ב'גופי הלכות' (איזמיר 1680), וחיד"א ב'יעיר אוזן' (ליוורנו 1793), עי' מארכס, שם, עמ' 370, ועמ' 372, הערה 2. 55 עי' במחקרים שציינתי בהערות שלפני זה. ונוסיף עוד דוגמה מאלפת ממסכת ב"ב פ"ב מקשים על רבא מברייטא שבה נאמר: דבש בכוורתו אינו לא אוכל ולא משקה חישב עליו לאכילה מטמא טומאת אוכלין, למשקין מטמא טומאת משקין, ומתרצים 'אמר לך רבא תריץ הכי חישב עליו לאכילה אינו מטמא טומאת אוכלין למשקין אינו מטמא טומאת משקין'. לכאורה יש כאן הגהה. אבל התוס' שם ד"ה תריץ ואימא הכי (כך גם גירסת הריטב"א), מפרשים: 'אינו מגיה הברייתא אלא ה"ק דבש בכוורתו אינו לא מאכל ולא משקה לעניין זה שאם חישב לאכילה שיהא מטמא טומאת אוכלים' ובעקבותיהם פרשו כך גם הרמב"ן והריטב"א. ועל 'אימא' כפירוש, ר' י. נ. אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 509 ואילך.

1 בשם הגדולים, ח"ב, 120 ז מביא חיד"א את הדעה הראשונה בשם ר' יצחק בר' דוד בעל דברי אמת, ואת הדעה השנייה בשם ר' יעקב עמדין בספר 'משנה לחם'. ברם עובדה היא, שאין הפסקים נזכרים עד לזמנם של ר' יוסף קארו (בית יוסף טור אורח חיים סי' פ"ג) והמהרש"ל (ים של שלמה, קידושין פ"א סי' י"ב). אמנם במסכת ברכות, דפוס ראשון (רמ"ד), נדפסו כבר פסקי תוספות, אבל מסכת שבת שבאותו דפוס היא בלי פסקים, וישנם שוב בשאר המסכתות של שונצינו, עי' רנ"ן רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד, ירושלים תשי"ב עמ' י"ד—י"ח. פסקי תוספות

דרכם של בעלי התוספות בפירוש התלמוד ובפסק ההלכה

כל הלומד תוספות יודע, שישנם דיבורים שלמים המוקדשים כולם לבירור פסק ההלכה, והם מצויים לרוב במסכתות הדנות בהלכות הנוהגות בזמן הזה, ובפרט בסוגיות שיש בהן עצמן משום הסקת הלכה. אמנם בהם עובר הדיון מבירור פסק ההלכה לדיון על דרכי בירור ההלכה בתלמוד ועל כלליו². התוספות העוסקות בפסק ההלכה מסתמכות על הוראות הלכה למעשה של בעלי התוספות הראשונים — רשב"ם, רבנו תם, הריב"א, הר"י ואחרים — על פסקיהם במעשים שאירעו ובמנהגים שנהגו ועל תשובותיהם, ובתוספות המאוחרות דנים אף בדעותיהם של הפוסקים, בעל ספר התרומה, הראב"ה, אור זרוע והסמ"ג³. ומצד שני, שימשו דברי רבנו תם, הר"י ור' שמשון משנן בתוספותיהם, גם כשלא עסקו בבירור הלכה, אלא בפירושה של סוגיה, מקור ואסמכתא לפסק ההלכה לפוסקים. והראב"ה, בעל ספר התרומה, הסמ"ג ואור זרוע, והמהר"ם בתשובותיו והרא"ש בהלכותיו למדו מתירוניהם, מדיוקיהם ואף מקושיותיהם⁴ הלכה למעשה. אבל כשם שלמרות כל דיוקיהם של בעלי התוספות בשקלא-וטריא בגמרא, כדי ללמוד את פסק ההלכה, ולמרות ההערכה הרבה לפירושים ומסקנות שנאמרו קודם מעשה^{4*}, ידעו בכל זאת ש'דרך הגמרא להקשות ולתרץ אפילו שלא כהלכתא'⁵,

לל"א מסכתות נמצאים בכ"י פרמא 107. ברוב המסכתות הם זהים עם הפוסקים הנדפסים. הבדלים ניכרים נמצאים בפוסקים לברכות (לעתים מתאימים הפוסקים שבכ"י יותר לתוספות שלפנינו מאשר הנדפסים, אבל לרוב שונים גם מהן), למגילה ולב"ק, אבל בכל המסכתות ניתן לתקן שיבושים על-פי כתב-היד (חגיגה סי' י"ז צ"ל : לא נבראו שמים תחילה אלא וכו'. גיטין סי' קט"ז בדפוס 'כתב ס"ת לשמה' וצ"ל כמו בכ"י 'כתב סופר לשמה'). בש"ס וילנא הוסיפו פוסקי תוספות מתוך כ"י למסכתות מעילה, תמיד, מידות וקנים, שאין להם קשר כלשהו עם התוספות הנדפסות למסכתות אלו ואין להן פוסקים גם בכ"י פרמא הנ"ל, וראה גם בדברי החיד"א בשו"ת חיים שאל סי' כ"ג.

2 עי' לדוגמה יבמות מ"ב ע"א ד"ה סתם, ע"ב ד"ה הלכה, ד"ה סתם, מ"ו ע"ב ד"ה דרבי יוסי, מ"ו ע"א ד"ה והלכתא, מ"ט ע"א ד"ה שמעון התימני, ג"ב ע"א ד"ה הדר, ס"ה ע"ב ד"ה כי הא, צ"ב ע"א ד"ה אבל, ע"ב ד"ה נותן, כתובות ע"ט ע"א ד"ה עשאו ור' בתוס' הר"ש שם ובפסקי הרא"ש פ"ח סי' ג. גיטין ג"ב ע"ב ד"ה הלכה, קידושין כ"ג ע"ב ד"ה ורבי אליעזר, מ"ה ע"ב ד"ה הוה, ס"ה ע"ב ד"ה נטמאו. ב"מ מ"ח ע"א ד"ה נתנה לסיטון, נ"א ע"ב ד"ה בד"א, ס"ט ע"א ד"ה אלא. חולין ח ע"א ד"ה שלבנה, ע"ב ד"ה אגב, י"א ע"א ד"ה אתיא, י"ח ע"א ד"ה אבל, מ"ו ע"ב ד"ה אלא, ד"ה אוכמי, ד"ה אבל, ד"ה היינו, ס"ד ע"א ד"ה סימנין, ס"ז ע"ב ד"ה דיקא, צ"ב ע"ב ד"ה אמר אביי, צ"ד ע"א ד"ה אמר רבא, ועוד, ובמקומות מעין אלה אנו מוצאים פוסקים גם ברש"י, אם כי רק לעתים רחוקות, עי' חולין ק"ט ע"א ד"ה ותו, ועי' ליפשיץ, רש"י, כתבים, עמ' קט"ז.

3 עי' לעיל, עמ' 354, עמ' 386, עמ' 447, עמ' 478 ועמ' 618.

4 עי' לעיל, עמ' 247, 350 ועמ' 593.

*4 ר' לעיל, עמ' 70, הע' 63.

5 עי' לעיל, עמ' 726.

כך ידעו גם הפוסקים שהשתמשו בתוספות להבחין הבחנה דומה. ר' יעקב וייל כתב עוד במאה החמש-עשרה: '...ודאי כשאנו מפלפלים ולומדים חריפות כמו בזמן התוספות אז אנו רגילים למשקל ולמטרה בדקדוקים ובחילוקים דקים כמיעל פילא בקופא דמחטא, אבל לפסוק הדין או להתיר האיסור, אין לפסוק הדין ואין להתיר האיסור אלא בדעות ברורות ומלובנות ומחזורות מתוך פשטי סוגיא דשמעתתא ולא מתוך הדקדוק...'.⁶ כיוצא בזה נהגו גם הפוסקים^{6*} שהלכו בדרך בעל פסקי התוספות. כבר אמרנו שהוא התכוון למצות את הדיונים שבתוספות ולא רק לפסוק מתוכם, ולכן נמצאים בפסקיו עניינים שאינם כלל וכלל בגדר הלכה, כגון: 'יצר טוב ניתן במעי אמו, שיודע כל התורה ובשעת לידה נכנס בו יצר הרע ואז מגרש יצר הטוב עד שמתפקח ונכנס בו יצר טוב'.⁷ המלקט גם השלים את החסר בתוספות, ובמקומות שלא דנו בדברי הגמרא בא הוא והוסיף פסקים מגוף הגמרא.⁸ הוכחה נוספת, שלא רק מגמה פסקנית היתה נר לרגלי בעל הפסקים, נמצאת, לדעתי, גם בעצם חיבורם של פסקים למסכתות שאין ההלכה שבהן נוהגת בזמננו. ולא היתה זאת דרכם של הפוסקים באשכנז ובצרפת.

בשאלת פסק-ההלכה בתוספות, כלל ר' מלאכי הכהן בספרו 'יד מלאכי' את הכלל דלקמן: 'דע שאין דרך התוספות שלנו תוספות טוך לפסוק הלכה כי אם לפרש שמעתא בדרך שקלא וטריא. וכך קיבלנו מרבתינו, והיכא שכותבים פסק ר"ח, באותו פסק יצא לנו תירוץ לסוגית הש"ס'.⁹ ההבלטה של 'תוספות שלנו תוספות טוך' באה כנראה ליישב את עובדת קיומם של פסקי התוספות וכן את העובדה שהיתה ידועה לו ללא ספק, שגם הפוסקים הגדולים הלכו בדרכם. ברצונו לומר כנראה, שתוספות שלנו, תוספות טוך, אין דרכן לפסוק הלכה, אבל לא כן תוספות שאנץ והדומות להן. הראשונים השתמשו בעיקר בתוספות שאנץ, ועל כל פנים לא בתוספות שלנו. אף פסקי התוספות, טען כנראה ר' מלאכי הכהן, אינם מבו-ססים על תוספות שלנו. אולם תירוצים אלה אינם מספיקים כדי ליישב את כללן, שכן אנו יודעים, שלא כל התוספות שלנו הן תוספות טוך ואף תוספות שאנץ

6 שו"ת מהר"י ברונא סי' כ"ט. ונמצאת גם בשו"ת מהר"י וייל, סי' קס"ד, וראה להלן, עמ' 754, הע' 6.

*6 מבחינה זו צודק י. תא-שמע, (קיום לאופיה של ספרות ההלכה באשכנז במאות הי"ג-הי"ד, עלי ספר, תשל"ז, עמ' 36), ברמזו לספר האגודה, אבל לא הוא התווה את סגנון 'פסקי התוספות'. על התנגדותו של המהר"ם ל'ספרי הפסקים המטעים' ראה לעיל, עמ' 549. 7 פסקי תוספות נדרים סי' ס"ב.

8 במקומות רבים, והם צוינו על-ידי המגיה בש"ס וילנא, והוא השתמש גם בכתב-יד של הפסקים מספריית שזח"ה, שונה מכ"י הנ"ל, עמ' 734, הע' 1.

9 יד מלאכי, כללי רש"י ותוספות, סי' י"ד.

דרכם של בעלי התוספות בפירוש התלמוד ובפסק ההלכה

נמצאות ביניהן. ומצד שני לא כל פסקי התוספות אינם מתאימים לתוספות שלנו ובוודאי לא כולם מתבססים על תוספות שאנץ¹⁰. בדבריו מסתמך ר' מלאכי על ר' בצלאל אשכנזי, ואף רומז לשיטה מקובצת. שם נאמר: '... וכדכתיבנא לעיל כנ"ל לפרש לשון התוספות ז"ל ע"פ דרכנו שקיבלנו מהראשונים, דאין דרך התוספות לפסוק הלכה וללמוד דינין כי אם לפרש שקלא וטריא דתלמודא'. ובמקום אחר שוב: 'הארכתי בזה כדי ליישב הפסק שהביאו התוספות בזה, לפי שאין דרכם לפסוק. בכל מקום שפוסקים באו לתרץ קושיא בהלכה כך קיבלנו מקדמונינו¹¹. ומעניין, שכאן חסרה ההדגשה של 'תוספות שלנו' ושל 'תוספות טוך'. דעתו הברורה והשקולה של ר' בצלאל היא, שהתוספות אין דרכן לפסוק הלכה, ובמידה שיש בהן פסקי-הלכה, הרי מטרתן גם לתרץ קושיות בתלמוד, והלומד מצווה לעמוד על הקושי שבגמרא ועל היישוב שבדבריהם. מכל מקום לא עלה על דעתו של ר' בצלאל אשכנזי לומר, שאין לדייק מדברי התוספות פסקים והוראות כמו משאר ספרי הפוסקים¹², כשם שלא עלה על דעתם של בעלי הפוסקים לומר, שכל עיקרן של התוספות לא בא אלא לשם פסק-הלכה בלבד¹³. בבואם למצוא רמזים ודיוקים

10 בפסקים לברכות מתאימים הסימנים י"ז, כ, קי"ד, קכ"ה, קמ"ב לתוספות ר"י שירליאון, וכבר העיר על זה המגיה בדפוס וילנה. הפסקים לקידושין מתבססים על תוספות שונות, שכן בסי' ע נזכר 'השר לא היה מתעטף קודם השחר בסליחות וצוה להתעטף בצצית של אחר', ואין לכך רמז בתוספות שלנו, הפסקים לזבחים מתאימים כמעט כולם לתוספות שלנו למסכת זו. לעומת זאת שונים הפסקים למנחות, ובעוד התוספות הן תוספות שנץ, נראה שהפסקים הם מאוחרים. בסי' פ"ב—פ"ג: 'ואמר כשבניתי הארון הקודש אם נזכרתי הרחבתי לפי מדת ס"ת מיושב', ואין זה בתוס' שלנו דף ל"ג, והפוסק הוסיף 'וטוב לצאת ידי שניהם ולהניח באלכסון'. בסי' קכ"א נאמר: 'יש מניחין תפילין בלא ברכה בחוה"מ, הרוקח הניח, והר"ר אברהם והר"ר יב"ק...'. ועי' ערוגת הבשם ח"ב, עמ' 84, ומ"ש שם בהערה 3. ובסי' ר: 'חדש הוי דאורייתא ואף בשל עכו"ם...'. והר"א מביהם אומר דבשל עכו"ם הוי דרבנן וספיקא הוי'. ועל היחס שבין פסקי התוספות לתוספות הנדפסות כתב דברים נכוחים החיד"א בשו"ת חיים שאל סי' כ"ג, ור' גם ר' יוסף זכריה שטרן ב'זכר יהוסף', סי' ע"ב אות ד.

11 שיטה מקובצת לכתובות ד ע"א, ע"ט ע"א. וראה להלן, הע' 14.

12 וכן הוא נוהג בעצמו בתשובותיו, ורק לפעמים הוא נזכר בכללו, כגון בשו"ת שלו סי' ל"ה: 'ומשמע לי דליתא להאי פירושא כלל חדא דבירושלמי מחלק...'. וכן פסק הרי"ף ז"ל... אלא הנכון כמו שפירשו התוס' ז"ל... ובמאי דכתיבנא ניחא שכתבו התוס' ופסק רב אלפס וכו' אע"פ שאין דרכן לפסוק...'.
13 בעל 'יד מלאכי' כבר הגדיש את הסאה. טשרנוביץ, תולדות הפוסקים, ח"ב, עמ' 32,

בונה שיטה שלימה על דרך הפסקנות של בעלי התוספות, והוא עצמו מכריע שם ב'מחלוקת החכמים', היינו בין ה'יד מלאכי' ופסקי התוספות. נראה שלא בדק את דברי ר' בצלאל אשכנזי במקורם. על כל פנים הוא מייחס חשיבות גדולה למדי לדברי ה'יד מלאכי', ומסקנתו בעמ' 38 על הרשות לבקש פסק הלכה בדברי התוספות — מפוקפקת היא.

להלכה בדברי התוספות היה בידיהם של הפוסקים האחרונים להסתמך מכל מקום על דרכם של בעלי התוספות, הן בתוספותיהם והן בספרי הפוסקים שלהם¹⁴. מובן, שבעלי התוספות השתמשו בספרי הגאונים ותשובותיהם¹⁵ ובספרי ההלכה של הראשונים. השאלות, הלכות פסוקות, הלכות גדולות, הלכות הרי"ף¹⁶ וחיבורי הפוסקים שבאו אחריו — היו פתוחים לפניהם. אבל לכל בעלי התוספות, מראשונים ואחרונים, היה ונשאר התלמוד מקור ראשון ועיקרי לכל דבר הלכה אליו חזרו תמיד, עליו נשענו ולאורו בדקו את דעותיהם ופסקיהם של הגאונים והפוסקים.

ר' יוסף אבן מיגאש, תלמידו של הרי"ף ורבו של הרמב"ם, נשאל שאלה 'באיש שלא קרא מעולם הלכה עם רב ואינו יודע דרך הלכה ולא פירושה ולא קריאתה, אלא שהוא ראה הרבה מתשובות הגאונים ז"ל וספרי הדינים... שאינו מבין עיקר הדין ולא מאיזה מקום יצא מן התלמוד, אם הוא מותר להורות, או אם ראוי לסמוך עליו בשום דבר...'. ותשובתו של ר' יוסף היתה: 'שהאיש ראוי יותר להתיר לו להורות מאנשים רבים שקבעו עצמם להוראה בזמננו... ואותם שמדמים להורות מעיון ההלכה ומחזק עיונם בתלמוד, הם שראוי למנעם מזה, לפי שאין בזמננו זה מי שיהיה ראוי לכך, ולא מי שהגיע בחכמת התלמוד לכלל שיורה מעיונו מבלי שיעמוד על דעת הגאונים ז"ל, אבל מי שמורה מתשובות הגאונים וסומך עליהם, הגון ומשובח מאותו שחושב שהוא יודע בתלמוד וסומך על עצמו, שהוא אע"פ שהוא מורה מסברא בלתי אמיתית מראיות הגאונים ז"ל מכל מקום אינו טועה בזה, לפי שהוא עשה על פי בית דין גדול מומחה

14 כללים של אחרונים אסף ר' חיים בנבנישתי ב'כנסת הגדולה' ח"א קס"א ע"א, ומעניין כלל י"ו בשם ר' אליהו קפסאלי בתשובה כתיבת יד: 'מקובלני מפי אבא מרי, שאין לסמוך למעשה על דברי התוספות אם לא שביארו בהדיא שדבריהם הלכה למעשה, ועל פסקי תוספות יש לסמוך הלכה למעשה. ובתוספות אשכנזיות מצאתי כל מקום שיאמרו התוספות הלכה למעשה יציין הסופר מבחון פסק'.

15 ראה ברשימה הנ"ל של תרשיש, וראה י. רפאל, התוספות ורב האי גאון, בס' היובל לכב' הרב ישראל ברודי, לונדון תשכ"ז, עמ' 243.

16 על היחס לרי"ף אין לדון על יסוד רשימת המקומות שבהם הוא נזכר בתוספות לפי רשימת תרשיש (עמ' י"ד) בהשוואה למספר המרובה יותר של המקומות שבהם נזכר, לדוגמה, הר"ח (עמ' פ"ז). השוואה כזאת מטעה, שכן מצד אחד הרי"ף אי-אפשר שייזכר במסכתות ובסוגיות, שאינן עוסקות בהלכות הנוהגות בזמן הזה, ומצד אחר צויין פירוש אחד של הר"ח ארבע פעמים בכל מקום שמלה מסוימת, או עניין מסוים מופיע בתלמוד (ראה לדוגמה חולין צ"א ע"ב ד"ה קוביוסטוס והמקבילות, יומא ג ע"א ד"ה רגל והמקבילות. ועל היחס לרי"ף ראה לעיל עמ' 56, 251, 326, אבל גם האחרונים שבין בעלי התוספות לא ראו ברי"ף תחליף לתלמוד, ראה לעיל עמ' 577. רק בתקופה שלאחר בעלי התוספות מוצאים שלימוד הרי"ף בא במקום לימוד התלמוד. כך כותב ר' מיישטרלין למהרי"ל: 'וגמר' ממגילה לא למדתי רק מה שקריתי באלפסי, ר' שו"ת מהרי"ל, סי' קמ"ח.

דרכם של בעלי התוספות בפירוש התלמוד ובפסק ההלכה

לרבים. ומי שמורה מעיונו בהלכה אפשר שהוא חושב, שאותה הלכה מחייבת אותה הוראה והיא אינה מחייבת, והטעהו עיונו או טעה בפירושה. ואין בזמננו זה מי שיגיע בתלמוד לגדר שיוכל לסמוך להורות ממנו¹⁶.

דעה זו אינה דעתם של בעלי התוספות, וספק אם אחד מהם היה משיב תשובה כזאת אילו נשאל שאלה דומה. הם הורו מהתלמוד מכוח עיונם בו, ועם כל יראת-הכבוד שלהם כלפי גאונים וקדמונים, לא היו מוכנים לוותר על זכותם זו. והם קיימוה תוך הסתכלות רחבה וכשרון סוקר, המבין אל כל פרטי הדברים, שנעלמו לעתים מעיני רבים, צורפם וכוללם יחד. חכם חריף ומבקר עצמאי, כראב"ד, איש פרובאנס, שעל חכמיה נאמר שהיו פחות כפופים לגאוני בבל מאשר חכמי ספרד^{16*}, כתב, שכל מי שחולק על פסק גאון מטעם שנראה לו לפי דעתו שלא כדעת הגאון ולא כפירושו, ונמצא שטעה, הריהו בגדר טועה בדבר משנה שאין לנו עתה לחלוק על דברי גאון מראיית דעתנו לפרש העניין בדרך אחר, כדי שישתנה הדין מדברי הגאון אם לאו בקושיא מפורסמת וזהו דבר שאין נמצא. כשמביא הרא"ש דברי הראב"ד אלה, הוא מעיר: 'ואני אומר ודאי כל מי שלא שמע דבריהם, וכשנשמעו לו פסק הגאונים, ישרו בעיניו, טועה בדבר משנה הוא, ולא מיבעיא טועה בפסקי הגאונים, אלא אפילו חכמים שבכל דור ודור שאחריהם, לא קטלי קנא באגמא, ואם פסק הדין שלא כדבריהם, וכששמע דבריהם ישרו בעיניו והודה שטעה טועה בדבר משנה היא וחוזר, אבל אם לא ישרו בעיניו דבריהם ומביא ראיות לדבריו המקובלים לאנשי דורו, יפתח בדורו כשמואל בדורו, אין לך אלא שופט אשר יהיה בימים ההם, ויכול לסתור דבריהם, כי כל הדברים שאינם מבוארים בתלמוד, שסדר רב אשי ורבינא, אדם יכול לסתור ולבנות, אפילו לחלוק על דברי הגאונים...'¹⁷. לא רק את דעתו משמיע כאן הרא"ש, אלא את השקפתם של כלל חכמי אשכנז וצרפת, כפי שמסתבר מתוך דבריו בתשובה: 'מי לנו גדול כרש"י וצ"ל שהאיר עיני הגולה בפירושו ונחלקו עליו בהרבה מקומות יוצאי יריכו ר"ת ור"י ז"ל וסתרו דבריו כי תורת אמת היא ואין מחניפין לשום אדם'¹⁸. ההסתמכות על הגאונים וראשונים אינה נראית בעיניהם גם כשאין חולקים על דעתם. כשרש"י מסתייע ב'הלכות גדולות' כדי לפסוק שאין חגבים

16 שו"ת מהר"י ו' מיגאש סי' קי"ד. דברים דומים כותב גם הרמ"ה, יד רמה לב"ב ק"ל ע"ב.

16* עי' ב. ז. בנדיקט, לתולדותיו של מרכז התורה בפרובנס, תרביץ, שנה כ"ב, עמ' 93.

17 רא"ש סנהדרין פ"ד סי' ו. ואת דברי הראב"ד לקח מהשגותיו על ספר המאור, עי' חיים מיכל, אור החיים עמ' 26, ולפי זה יש להוסיף לרשימתו גם את מסכת סנהדרין. וראה א. הרכבי. חדשים גם ישנים, ח"ה, תרנ"ז, עמ' 35—36. ליחסו של הרא"ש לראב"ד, השווה רא"ש חולין פ"ד סי' ז. ור' י. טברסקי בספרו האנגלי על הראב"ד, עמ' 298. 18 שו"ת הרא"ש כלל נ"ה סי' י.

טעונים שחיטה, מעירים בתוספות 'ולא הוצרך להביא בקונטרס מה"ג אלא משום דדריש ליה מקרא דבכמה מקומות בש"ס מוכח דשרי בלא שחיטה וכו' *18. גם לגבי כללי הפסיקה נקטו עמדה עצמאית. על דברי רש"י שאין הלכה כרב פפא משום שהוא סבור כר' יהודה דיחידאה הוא, הגיב ר"ת: 'ואין טעם לפסק זה דבכמה דוכתי פסקינן כיחיד לגבי רבים'. עם זאת גם הוא אומר, שאין הלכה בעניין הנדון כרב פפא אבל מטעם אחר: 'משום דרבא פליג עליה, אע"ג דהוא בתראה יותר מרבא, משום דרבא רבו וגם הוא בתראה והיה גדול ממנו בחכמה ובמניין ופליג עליה...'. ר"ת צמצם את הכלל של 'הלכה כבתראי' שהוא בעצמו צידד בו, משום שפירש את הסוגיה שבה מובאים דברי רבא כפי שפירש. הר"י ותלמידיו הלכו בדרך אחרת השאירו את הכלל במקומו ופסקו כרב פפא *19.

גישה זו למקורות היתה יסוד מוצק לפעולתם הפסקנית של חכמי אשכנז וצר-פת מימי הראשונים — הרשב"ם, רבנו תם והריב"א — עד לאחרונים — המהר"ם, רבנו פרץ והרא"ש — הן בתוספותיהם, והן בספרי הפסקים וגם בתשובותיהם. כמובן שבתשובות מורגשת יותר המתיחות בין המגמה הפורמאליסטית, הרואה לפניו רק את המקורות ומנסה להסיק מהם הלכה למעשה, לבין המגמה הפינאליסטית-התכליתית, התובעת לפתור את הבעיה שהועמדה על-ידי המציאות ולהשיב על השאלה שנשאלה. לכאורה אין בתוספות הבדל, אם המדובר בשאלת קבלנות על-ידי נכרי לבנות בשבת, או בשולח קרבנותיו ממדינת הים אם כוהן מניף על-ידו *19, אבל לאמיתו של דבר, מבצבצת ועולה גם מתוך התוספות עצמן ומתוך הפסקים, מציאות הימים ההם על תביעותיה ועל תנאיה המתחלפים *20. מגוף המקורות התלמודיים למדו להבחין בין הלכות של קודמים לבין הלכות מאוחרות, והם המשיכו בהבחנה בין ימי האמוראים לבין ימי הגאונים ובין אלה לימים שבהם הם עצמם חיו ופעלו *20. גם בחיבורים אלה לא יכלו החכמים להתעלם מהצורך ליישב את מנהג העולם והיה עליהם להתחשב ב'מעשים שבכל יום' *21.

*18 חולין ס"ו ע"א ד"ה במאי.

19 ע"ז נ"ט ע"ב ד"ה אמר, ובתוס' ר' יהודה מפאריש שם, שיטת קדמונים לע"ז עמ' רפ"ט, ור' תוס' שם ע"א ע"א ד"ה רב אשי ובתוס' ר' יהודה, שם, עמ' של"ז ותוס' קידושין מ"ה ע"ב ד"ה הוה עובדא.

*19 שבת י"ז ע"ב ד"ה אין נותנין, מנחות ס"ב ע"ב ד"ה וכן.

20 יבמות כ"א ע"ב ד"ה לא: 'ואור"י דתנא דברייתא לית ליה ההוא טעמא אבל בדורות האחרונים גזרו...'. וראה ב"מ מ"ד ע"ב ד"ה אחד, מ"ה ע"א ד"ה ושאני.

*20 יבמות כ"א ע"א ד"ה ומותר, ב"ב קס"ב ע"א ד"ה לפי, ע"ז ל"ה ע"ב ד"ה מכלל, חולין מ"ז ע"א ד"ה כל, תו"י יבמות צ"א ע"ב ד"ה היה.

21 שבת כ"ז ע"ב ד"ה כל, קט"ז ע"ב ד"ה וכ"ש, עירובין פ"ו ע"ב ד"ה אלא, ביצה י"ח ע"ב ד"ה כל, תענית י"ח ע"א ד"ה רב, מגילה כ"ב ע"א ד"ה שאני, מו"ק ח ע"ב ד"ה ארון, כ"א ע"א ד"ה אלו, כתובות ג"ד ע"א ד"ה ושמואל, ד"ה אף על פי, נזיר י"ב ע"א ד"ה מ"ט, בבא קמא ע ע"א ד"ה אמטלטליון, בבא מציעא ע ע"ב

דרכם של בעלי התוספות בפירוש התלמוד ובפסק ההלכה

אם נשתמש בהגדרתו של חוקר מובהק של המשפט הרומי ניתן לומר, שבדרכם ביקשו בעלי התוספות להגיע בעזרת ההלכה התלמודית אל מעבר להלכה התלמודית²¹.* וכאשר לא יכלו להגיע בדרך הפרשנות לשינוי הדרוש, נזהרו שלא לשוות לתקנותיהם אופי של חקיקה לדורות, כדברי ר"ת: 'לקנוס לכל אחד לפי השעה טוב בעיני אבל להורות שקר ולקנוס לכל אחד לדורות לא יישר בעיני'²¹.*

שיטת לימודם של בעלי התוספות על הדיוקים, החילוקים, הסברות והחידושים נתנה בידיהם מכשירים יעילים להארמוניזציה, לעקיפה, להבהרתם של מונחים וגדרים, לפיתוחם ולהעברתם מתחום לתחום²². רבנו תם אמר על עצמו: 'כשיש בתלמוד חייב במקום אחד ופטור במקום אחר אנו מתרצים יפה', והוא השתמש ביכולתו זו כדי 'לתת מחיה לכל בני ברית' וכדי ש'בנות ישראל לא תהיינה צרורות עד יום מותן'. בעקבותיו של רבנו תם הלכו כל תלמידיו. ור' יעקב מאורליאנש העלה היתר להלוואה בריבית, שאחרונים ראו בו 'הערמת רבית'²².* לעתים גבעו הפתרונות אגב הלימוד והעיון, ולעתים נמצאו רק מחמת לחץ התנאים. היתה זאת שיטת לימוד, שעם כל הפלפול המופשט ותאוות החידוש והניצוח שבה, היתה צורך החיים ממש. אמנם את מאמר התלמוד 'שני תלמידי חכמים המדגילים זה לזה בהלכה הקב"ה אוהבן', פירש ר"ת: 'שמתוכחין יחד זה עם זה ומכחישים זה את זה בדברי תורה, הקב"ה אוהבן ואעפ"י שאינן יכולין לעמוד יפה על האמת'²³, אבל הסכנות הטמונות בדרך זו לא נעלמו ממנו ומתלמידי מידיו. רבנו תם הוריע נגד 'מפולפלים שמתוך פלפולם שינו פירוש רבותינו'. ר' אליעזר ממין הראה אי-רצון כלפי חילוקים ודקדוקים מסוימים, ואמר ש'אין לך דבר בישראל שאין אדם יכול לדבר ולהפך לפנים אחרים' ואף האשים חכם אחד בנצחנות וברצון להרבות בכבודו²³.* ר' שמשון משנץ מעיר לאחר שהרבה

ד"ה תשיך, עבודה זרה ב ע"א ד"ה אסור, ט"ו ע"א ד"ה אימור, ע"ו ע"א ד"ה מכאן. בבא בתרא מ ע"ב ד"ה איכא, סנהדרין ל"ב ע"ב ד"ה אור, חולין מ"ה ע"א ד"ה רב, בכורות ב ע"ב ד"ה שמא, מ"ט ע"א ד"ה אבל.

R. von Jhering: *Der Geist des römischen Rechts*, p. 14: 'Durch das *21 römische Recht aber über dasselbe hinaus'

*21 הגהות מיימוניות אישות פי"ב סי' ח'.

22 ר' לדוגמה את דבריהם בעניין 'מיגו': כתובות י"ט ע"ב ד"ה ואם, קידושין מ"ג ע"ב ד"ה והשתא, ב"מ ג ע"א ד"ה מפני, שם קי"ב ע"ב ד"ה שכיר, ב"ב צ"ב ע"ב ד"ה ואמאי; בעניין מבריח ארי: ב"ק נ"ח ע"א ד"ה א"נ, ב"מ ל"א ע"ב ד"ה אם; בעניין חזקה: כתובות ע"ו ע"א ד"ה על, סוטה ב ע"ב ד"ה השתא, שם ד"ה התם, ב"מ ק"י ע"א ד"ה אל, ב"ב קנ"ו ע"א ד"ה ולגרשין, נדה ב ע"ב ד"ה דאיכא, שם י ע"א ד"ה ברוב. *22 עי' לעיל, עמ' 90, ועמ' 142.

23 תוס' ר' אלחנן לע"ז כ"ב ע"ב ד"ה רגלא, ובנוסח שונה במקצת בתוס' הר"ש ובתוס' שלנו שם, וראה רש"י שבת ס"ג ע"א ד"ה המדגילים ובס' חסידים סי' תשנ"ב.

*23 עי' לעיל, עמ' 73—74 ועמ' 157.

בהבאת ראיות להוכחת דעתו: 'ולדמיון בעלמא הבאתי הנך ראיות, ולא לראיה גמורה'. ר' שמחה משפיער התנגד לאסמכתות ולדיוקים מן משמעות הלשון²⁴. בהתנגדות לחידושו של ר' אלעזר מווירונא, שהתיר אשת אדם שטבע במים שאין להם סוף על יסוד חילוק ודיוק במקורות, כתב הראב"ה: 'אין בידינו לבדות דבר מליבנו בלא ראיה ולתת אמתלאות כי במקום שרצו חכמים פירשו הדברים...'. והחכם שכתב למהר"ם מרוטנבורג, כי בידיו 'גלגלי ואפני התורה לפנותם ולהטותם לכל צד שירצה', לא טען נגד השיטה, אלא נגד פסקו של המהר"ם ואמנם המהר"ם הגיב לגופו של עניין והשיב: 'כלום חלקו חכמים בין עניה לעשירה? *24

אמנם מידת ההעזה לחידוש היתה לפרקים גם עניין שבאופי. חכם שמרן כראב"ן סובר היה, ש'חלילה לנו ולכל הבאים אחרינו שאין לנו להתיר מה שאסרו הראשונים... ואפילו לא עשו אלא לגדר בעלמא'. ולעומת זאת מונה ר' אפרים את ר' יואל, שהלך בדרכי חותנו הראב"ן, על 'שהוא בקי בחדרי תורה ולדרוש קל וחומר אינו רוצה', ומוצא בו פגם, משום שהוא מעמיד רק את דעות הראשונים. דעת רבנו אפרים, כדעת רבו רבנו תם, שיש לבדוק את המנהגים אם הם טובים או רעים לאור המקורות²⁵. וגם בתקופה מאוחרת אנו מוצאים את ר' יחיאל מפא-ריס, 'שהיה מחזיק את האוסרים לשוטים' ומדבר על 'מנהג שטות' בשעה שחברו ר' שמואל מפלייזא 'משך ידו מן ההיתר מפני המנהג'²⁵. אבל גם הראב"ן מדקדק בתשובותיו בעיקר מתוך הבבלי והמקורות המקבילים, ואינו נמנע מלחלק חילוק, שכל הגאונים שהיו לפניו לא חלקו כמותו ורק מתוך התחשבות בשינוי מצבה החברתי של האשה בסביבתו²⁶. הראב"ן משתדל למצוא סמוכין במקורות להתירו למכור לגויים שעווה, גם אם 'להדליק לעבודה זרה בעי לה', ואפילו מעילים שתולים בעבודה זרה לנוי, אבל אין ספק שתנאי המסחר עם כמרים ואנשי הכנסיה קבעו את ההיתר הזה, ואמנם הוא מוסיף: 'והמחמיר יהי ברוך'²⁷.

כשם שמצאו דרכים לביטול דינים, מנהגים²⁷, סייגים וגדרים מתוך המקורות, כך גם כללו במערכת ההלכה עניינים שהיו פרי התפתחות מאוחרת גם כשלא

24 תשובות מיימוניות אישות סי' כ"ב, ועי' לעיל, עמ' 418.

*24 עי' לעיל, עמ' 434 ועמ' 532.

25 ראה לעיל, עמ' 80 ועמ' 202. *25 עי' לעיל, עמ' 459 ועמ' 464.

26 עי' אבן העזר סי' ק"ט—קט"ז, ועי' לעיל, עמ' 176.

27 אבן העזר סי' רפ"ט, ועי' לעיל, עמ' 177.

*27 על מנהגים סוטים מהמנהגים הנזכרים בתלמוד ראה סוכה ל"ח ע"ב ד"ה הלכתא: 'ומה שאין אנו נוהגין...'. שם ד"ה מכאן שמצוה: 'ומה שנוהגין עכשיו'. מגילה כ"ג ע"א ד"ה כיון: 'וקשיא לפי מנהגינו שאנו נוהגין...'. ור' לעיל, עמ' 740, הע' 20. וראה י. כץ, מעריב בזמנו ושלא בזמנו, ציון ל"ה (תשל"א), עמ' 39—48.

דרכם של בעלי התוספות בפירוש התלמוד ובפסק ההלכה

היתה להם אחיזה במקורות. הר"י מדגיש, כי תקיעת-כף נחשבת כברית והיא חמורה משבועה גם אם לא נחשבה כברית בימי הנביאים והתלמוד, ודעתו ש'אפילו אין שם שום פסוק, יש כוח בידי חכמים לעקור דבר מן התורה אפילו בקום ועשה'. המהר"ם מרוטנבורג ידע שדיני מסים וסדרי הקהילות והלכות הציבור הם ברובם יצירה מחודשת, והוא אמר שבעניינים אלה קובע 'מנהג המדינה', ואף-על-פי-כן ראה בהם גם 'דין תורה'. המהר"ם משווה כוחה של תקנה מאוחרת אל דעת חכמי התלמוד, וכשרבנו פרץ נוטה לחזור לדעת התלמוד, טוען המהר"ם נגדו שהוא יוצא לדון בדבר חדש²⁸. כחכמי התלמוד כללו להם בעלי התוספות כללים חשובים בהוראה ובפסק ההלכה ופירשו ודייקו על-פי כללי ההוראה הנמצאים בתלמוד גופו. הרא"ש קיבל לרוב כללים אלה, שהיו אף לנחלתם של הפוסקים האחרונים²⁹.

גם בתחום פסקי-ההלכה היו בעלי התוספות ממשיכי דרכם של התנאים והא-מוראים. הם לא פתחו בספרי ההלכה שלהם פעולה קודיפיקטורית של ממש ולא באו להמציא בהם הלכה פסוקה וגם לא חידשו עקרונות סידוריים. חיבורים אלה הם בחלקם ספרי אסופות וליקוטים, כראבי"ה וכאור זרוע, ובחלקם ספרים המיועדים להרבות לעורר ליראת שמים, לאהבת התורה וידיעת הדינים והמצוות, מעין ספר יראים, הרוקח, הסמ"ג והסמ"ק.

כוונתם ומטרתם של בעלי התוספות לא היו לחתום את ההלכה ולסדר אותה סידור משוכלל בסעיפים גדולים וקטנים, אלא להמשיך את יצירתה ואת פיתוחה האורגאני. ר' שמשון משנץ ביטא השקפה זו בביקורתו על ספרו הגדול של הרמב"ם. דבריו ברורים ומאלפים: 'ואיש אל ישים יגיעו בספרים הסתומים, כי המסדר לא סדרם לעכב את הגאולה, שאין בו דבר בשם אומרו, כי אם לתלמוד מהם להוראת שעה. וצא ולמד ממשנה ותלמוד, ספרא וספרי ותוספתא, שלא מסרו לאחרונים פסקי הלכות (לכם) [לבדם], אך כתבו להם דברי המטמאים והמטהרים דברי האוסרים והמתירים טעמי אלו ואלו, כולם נתנו מרועה אחד, וההוגה בהם מקבל שכר על כולם. ופעמים נגלים לאחרונים [דברים] הצפונים מהראשונים. והוי רץ למשנה ולתלמוד. כי יש תלמיד רואה מה שאין רבו רואה. מדבריו

28 ע"י לעיל, עמ' 203, עמ' 209, עמ' 239, עמ' 538 ועמ' 577.

29 ר"ב אשכנזי אסף כללים אלה בכללי התלמוד הג"ל. טשרנוביץ מייחס גם כאן דברים לרא"ש המפורשים בתוספות ובראשונים. בתולדות הפוסקים, ח"ב, עמ' 153, הוא מייחס לו את הדעה, שסוגיית הגמרא מכרעת נגד כל הכללים, ורומז לבבא בתרא פ"ד סי' ב: 'ואע"ג דמשנת ראב"י קב ונקי היכא דמוכח גמרא דלא כוותיה לא סמכינן אהא', ודברים אלה מפורשים בספר הישר סי' צ"ו. ועל פסקי-הלכה כ'סתם תלמוד' ר' ביצה ל"ג ע"א ד"ה והלכתא, שם ד"ה דרש, ל"ח ע"ב ד"ה נהי, יבמות כ"א ע"ב ד"ה אמימר, ל"ט ע"ב ד"ה אמר.

מחכים את רבו ומכוון את שמועתו. ובמשנה ובתלמוד נזכרים שמ[ות] התנאים והאמוראים...³⁰. כזאת היתה דרכם ושיטתם של בעלי התוספות שקדמו לר' שמשון, וגם של רבים מהם שפעלו אחריו. התלמוד לא היה בעיני התוספות ספר חתום, אלא מסכת חיים, שהיתה נגולה לפניהם והמשיכו לרקמה, פעמים תוך פסיחה מפתיעה על מרחקים בזמן ובמקום, ופעמים מתוך ידיעה ברורה והתחשבות נועזת בצרכי זמנם ומקומם. עמדו להם בקיאותם, התמדתם ואמונתם העמוקה, שהם לומדים ומלמדים תורת אלוהים חיים, כוח הגיונם וגם חריפותם, ובזכותן של סגולות אלו היו — יחד עם פירוש רש"י — למלווי הנאמנים של התלמוד ומורי-ההלכה לדורם ולדורות הבאים אחריהם.

[ז]

לאחר שתיארנו את דרכם של בעלי התוספות כהמשך דרכם של האמוראים ואת פעולתם כתחיית היצירה התלמודית, הגיעה השעה לחזור ולעיין בשאלת היחס שבין בעלי התוספות ויצירתם לבין סביבתם הנכרית ולסכם את מה שהעלינו תוך כדי עמידה על תופעות שונות. נפתח שוב בדברי בעל ספר חסידים, שאת הרישא שלהם הבאנו בתחילת הספר: 'ויש מקומות שהגויים דנים באמת ולא ביהודים מפני שמעט תלמידי חכמים שם ואותם שבאו ממקום אחר שתרבותם רע מתעים אותם אחריהם'¹. ודאי שאין בסוג זה של תוכחה בכדי להפחית במשהו את מידת ההסתייגות וההתרחקות מהסביבה הנכרית, כפי שהיא עולה מסימנים רבים שהובאו בספר זה, ובוודאי שהמשפט 'מקומות שהגויים דנים באמת' אינו בא להמליץ על פנייה לערכאה של נכרים, אבל יש בו עדות מובהקת להתייחסות לתופעות חיוביות שבסביבה הנכרית ולהערכתן החיובית.

מתוך המגע היום-יומי עם סביבתם למדו בעלי התוספות, שלמרות הגזירות, הנגישות והרדיפות שנתגסו בהם, יש לשכניהם מערכת משפטית משלהם, שב-יסודה מונחים עקרונות מקובלים. רבנו תם, שהיה לו מגע עם שרים צוררים ואלימים שידם תקיפה, רצחנים ומלאי-חימה, הוסיף לדברי הגמרא 'סתם גוי אנס הוא' (ב"ב מ"ה ע"א) 'וסתם נכרי שקרן הוא... שאפי' מאה עדים יכפור גוי וישבע ויטול', אבל אמירה זו לא מנעה ממנו לטרוח ולהתיר לישראל לקבל שבועה מנוצרי 'משום שאינם מזכירים שם עבודה זרה וגם דעתם לשם עושה שמים וארץ'². אמנם לגבי מלך העומד ומשנה את הדינים אין חל הכלל של 'דינא דמלכותא דינא', אבל כוחו יפה לגבי 'דברים שהנהיגו קדמוניהם'³. האם

30 כתאב אל רסאיל, פאריס תרל"א, עמ' קל"א—קל"ב, וראה לעיל, עמ' 479.

1 ס' חסידים, סי' תתקי"א, עמ' 321, ור' לעיל, עמ' 19.

2 לעיל, עמ' 65. 3 לעיל, עמ' 64—65.

דרכם של בעלי התוספות בפירוש התלמוד ובפסק ההלכה

ידעו בעלי התוספות משהו על דרכיהם של אנשי המשפט הרומי, הגלוסטורים או חבריהם אנשי המשפט הכנסייתי, הקאנוניסטים? זה יותר ממאה שנה⁴ שנאמרו בנדון דברים קצרים כלליים על הדמיון שבין השיטה הסכולאסטית לשיטת בעלי התוספות. יש הנוטים לדבר על השפעה ויש הדוחים את הרעיון של חיקוי הדדי. הצד השווה שהדברים לא יצאו מגדר התרשמות כללית⁵ ו'הבעיה עדיין זקוקה לבירור בפרטיה'. בירור זה יש בו עניין מעבר לשאלת קביעת השפעה או העדרה. לפנינו תופעה חברתית-דתית-היסטורית מעניינת ביותר. שתי חברות החיות בתודעת ניגוד וסתירה, שכל מיפגש ביניהן הוא מיפגש של התנצחות ופולמוס מלאים גידופים וחרופים, ובו בזמן הן מקיימות מערכות משפטיות, הנוקטות שיטות דומות ודרכי-התבטאות שווים עד כדי להפליא.

המיפגש הרוחני בין יהודים לנוצרים התקיים בתחוב הפרשנות לכתבי-הקודש המקובלים על בני שתי הדתות. כשרבנו תם הזהיר 'אל תמהר להשיב כגלחים הללו שבאין בעלילה'⁶, התכוון לגלחים שעמדו בוויכוח עם היהודים לגבי כוונת המקראות. לאותו נושא כווננו גם דברי בעל ס' חסידים: 'לא ילמוד אדם שום תורה אלא המביאה לידי יראת שמים... כי זה כל האדם בזה העסק צריך כל האדם לעסוק ולא שאר חכמות כמו חכמת דיאל[ק]טיקא של גויים... ואם נותנים לאדם לומר חידה כדי להראות חכמתו אל יעכב רגע אחד בשביל זה ואל יאמר טוב הוא שיראו הגוים חכמתו... אבל למוד מה שתשיב לאפי-קורוס...'.⁷ המתיחות והרגישות הבאות לכלל בטוי באזהרות אלו היו גם נחלתו של הצד השני. מצד אחד נזקקו לעזרתם של יהודים כדי לוודא את מהימנותם של התרגומים שבידיהם. גרטיאנוס העלה לכלל הלכה את תביעתו של הירונימוס

4 השפעת האוניברסיטה בפאריס על היהודים הניח Budzinski, *Die Universität Paris*, p. 26. את דבריו דחה מ. גידמן, *Geschichte des Erziehungswesens und der Cultur der Juden I.* p. 46, 'ור' שם בעמ' 1. לזכותו של אותו בודזינסקי ייאמר שהתייחס לתופעה, מה שאין כן היסטוריונים חדשים. בספר כתוב בחן רב, בטעם טוב ומתוך שליטה גמורה במקורות ובספרות, כמו זה של John W. Baldwin, *The Scholastic Culture of the Middle Ages 1000—1300*. p. 19f. ליהודים, אף לאחר שכבר הופיע מאמרו החשוב והנוקב של Gavin L. Langmuir, *Majority History and Post-biblical Jews, Journal of the History of Ideas* XXVII, 3 (1966), pp. 343—364.

5 ראה ש. דובנוב, המהדורה הגרמנית, כ"ד, עמ' 329; ח. ה. בן-ששון, תולדות עם ישראל בימי הביניים, ת"א תשכ"ט, עמ' 141.

6 סלו ברון, *A Social and Rel. History of the Jews*, Vol. VI, pp. 54—55, והוא מסתמך על מה שכתבתי במהדורה הראשונה של ספר זה, על דברי פאוער וש. אלבק בנדון, ראה לעיל, עמ' 87, הע' 9.

7 ס' חסידים, ס' תשנ"ב.

לבדוק את הנוסח הלאטיני תוך השוואת המקור העברי⁸. ואמנם אבילרד ואחרים מתלמידיו שאלו יהודים והקשיבו לפירושיהם לכתובים. אנשי סט' ויקטור כמו אנדריאס מצטטים את ה-Hebraei שלהם. הביטויים, Hebreus meus dicit, tradunt Hebrei, Hebrei dicunt שגורים בפיהם לא פחות מאשר בכתבי הירונימוס. מצד אחר מורגשים ומודגשים החששות מפני פגישות אלו ותוצאותיהן. לא רק על פשוטי עם נאסרו ויכוחים עם יהודים⁹, אלא גם מלומדים ראו צורך לצוות ולהזהיר שלא יתפסו לדעות היהודים ולהשפעתם¹⁰, שכן שמעו מפיהם לא רק על 'טעות אשר טעה ירומא' אלא גם נגד פירושיהם האליגוריים וה-פיגוראטיביים. ההשפעה היהודית הנפרדת בשאיפה לפרש על-פי הפשט (iuxta superficiem littere) עוררה התנגדות. אחד המעתיקים של כתב-היד של פירושו של אנדריאס, שבו פירש את הביטוי 'כן משחת מאיש מראהו' (ישעיה נא יד), על העם, העיר: 'אתה מאנס דיך את הטקסט בעוד שאתה נוטה יותר מדי ליהדות'¹¹.

בתחום ההלכה והמשפט אי-אפשר להביא אסמכתא כלשהי למגע ישיר, ובוודאי שאין בידינו ראיות שפירושיהם ותוספותיהם של חכמי ישראל ידועים היו לגלוסטורים על המשפט הרומי או לקאנוניסטים, או שבעלי התוספות הכירו את חיבוריהם של חכמי המשפט הרומי או הקאנוני. ברם קביעות אלו אין בכוחן למעט מערכה של השוואת התופעות ומעמידה על הדמיון שבין התוספות וקבצי ההלכות שעסקנו בהם לבין הגלוסות וקבצי החוקים (ה-summae וה-Summulae), החל בדרך צמיחתם והתהוותם וכלה בפרטים של טרמינולוגיה והצעת דברים. האמירה השגורה שתנאים דומים מולידים תוצאות דומות אינה תופסת בכוללנותה בלא עמידה על פרטים; עמידה זו מגלה בהכרח גם את התנאים השונים. הנחה משותפת לבעלי התוספות לגלוסטורים ולקאנוניסטים היא, שסתירות שבמקורות ניתן ליישבן וחובה ליישבן, עצם השוואתם של

8 Ut veterum librorum fides de ebreis voluminibus examinanda est, ita novorum Greci sermonis normam desiderat. *Decretum Magistri Gratiani*, B. IX, 6 ed. A. Friedberg, 1959, p. 17

9 In super laicis prohibeatur sub poena excommunicationis, ne praesumant disputare cum iudeo de fidei Christianae articulis
בפאריס, J. Grayzel, *The Church and the Jews in the XIIIth Century*, 1933, p. 300
ועל איסור דומה של האפיפיור גריגור התשיעי, ראה P. Browe, *Die Judenmission in Mittelalter und die Päpste*, Roma 1973, p. 89

10 לנגטון מזהיר בפירוש למלכים א' י"ד ט' (מובא בספרה הנ"ל של Smalley, עמ' 245).

11 ראה לעיל, עמ' 135 B. Smalley, *The Study of the Bible in the Middle Ages*, 1952, p. 120ff, p. 164

דרכם של בעלי התוספות בפירוש התלמוד ובפסק ההלכה

מקורות שונים, של כללים וחוקים דומים, מסייעת לעמוד על המאפיין של כל אחד מהם. החילוק (distinctio) בא לקבוע הבחנות ותת-הבחנות, המבטלות סתירות ממשיות, או מדומות. לביטולן של אלו מגיעים גם על-ידי הבלטת הבדלים בין זמנים, מקומות ושיטותיהם של אישים, בין הוראות שהיו בחינת הוראת-שעה (quasi ad tempus servandum) לבין הלכות שתקפם קיים לדורות (gener- aliter et omni tempore tenendum consuerint). כמו-כן ראו צורך לעמוד על כך, אם אמנם מאמרים והוראות לא יוחסו שלא כדין לחכמים מסוימים. כללים אלה להשגת ה'קונקורדאנציה' כבר נוסחו בידי ברנולד מקונסטאנצה, שמת ב-1100¹², והם תואמים בהרבה את פתרון הסתירות בין שתי אמיתות בדרך הרמוניזאציה על-ידי העמדת אמת שלישית המראה שהדיסהרמוניה היתה רק מדומה, כפי שהוצעה על-ידי אנסלם מקנטרבורי¹³. חלוקות הדעות אם תחיית הלימודים המשפטיים באירופה בסוף המאה הי"א, שהחלה בפולוגיה ועברה לצרפת, הושפעה על-ידי התיאולוגיה¹⁴, או שינקה מבית-המדרש היוריסטי שפעל בפביה, מקום מושבו של בית-הדין הקיסרי¹⁵, או אם בסופו-של-דבר לא ניתן למצוא סימוכים לכמעט כל סממני שיטתם של הגלוסטורים אצל המשפטנים הביזאנטינים והאם בולוניה לא היתה אלא חזרה לבירות¹⁶. עם זאת מודים גם הדוגלים בדעה האחרונה שלא הכול יכלו הגלוסטורים ללמוד מקודמיהם. אין מי שיכפור בקשר הקיים בין התיאולוגיה והפילוסופיה הסכולאסטית לבין פעולת הגלוסטורים והקאנוניסטים¹⁷. קשר כזה חסר בעולמם של בעלי התוספות, שלא היו תיאולוגים-סכולאסטיקאים, ובמידה שעסקו ב'חכמת האלהות' או שנמנו עם חסידי אשכנז, הגותם וחקירתם רחוקה לרוב מדרכי הדיאלקטיקה והפלפול^{17*}. קיימת הקבלה בין התפשטות דרך לימודם של בעלי התוספות ושל חיבוריהם ובין הצלחת פעולת הגלוסטורים של המשפט הרומי ושל הקאנוניסטים, אבל בוודאי שאין למצוא הסבר משותף להישגי שתיהן. הישגיהם של הגלוסטורים

12 ראה Grabmann, *Die Geschichte der Scholastischen Methode* I, p. 234 ff.

13 ראה שם, עמ' 333.

14 כך עדיין Paul Vinogradof, *Roman Law in Mediaeval Europe*, 1929, pp. 56—57 ושם, עמ' 71.

15 ראה W. E. P. Koschaker, *Europa und das röm. Recht*, 1953, p. 60 וראה Engelmann, *Die Wiedergeburt der Rechtskultur in Italien durch die Wissenschaftliche Lehre*, 1938 וכנגדו E. Genzmer, *Kritische Studien zur Mediävistik*, ZSSRG. Röm, Abt. 1941, p. 302ff.

16 ראה F. Pringsheim, *Beryt und Bologna Festschrift Lenel* (1921), 204f.

17 H. Kantorowicz. *The Quaestiones disputate of the Glossators*, *Revue d'Histoire du droit* XVI (1939), p. 53ff.

*17 מדגיש אני הבדל זה, דווקא לאור מ"ש לעיל, עמ' 714.

והמוני התלמידים שבאו לבולוניה מסתברים על רקע החשיבות שייחסו מלכי השטאופים הגרמנים, שראו את עצמם כיורשיהם של קיסרי רומא, למשפט של ה- Imperium Romanum. הגלוסטורים היו בעלי-בריתם של הקיסרים, שהעניקו פריווילגיות לבולוניה. פאול קושקר¹⁸ סיכם מצב זה במשפט שנון: 'גם אילו היה המשפט הרומי משוכלל פי מאה ממה שרגילים לשבח, שום סטודנט לא היה גולה כדי ללמוד מפי הגלוסטורים שבבולוניה לולא היה זה המשפט של ה- Imperium Romanum'. משפט כזה או דומה לא היה יכול להאמר על אותם תלמידים שבאו לבתי-המדרש של רמרו, טרוייש ודמפייר. מעמדם של הקאנו-ניסטים היה קשור בענייני השלטון החילוני וההירארכיה הכנסייתית הגבוהה. מסוף המאה הי"ב היו רובם Doctor iuris utriusque¹⁹, כשם שהקיסרים המ-ציאו את החוקים שחוקקו לגלוסטורים כדי לפרסמם ולשלבם ב-Corpus iuris, כך גם עיבדו בתי-המדרש של הקאנוניסטים את הדקרטים של האפיפיורים. אחדים מהם למדו בבתי-מדרש אלו, רולנדוס בנדינללי, מחברו של ספר פסקים Stroma, היה לאפיפיור אלכסנדר השלישי והגלוסטור אלברטוס היה לאחר זמן לאפיפיור גריגור השמיני — ולעתים קרובות הכריעו בתוקף סמכותם בין התיירו-צים השונים שהעלו הקאנוניסטים כדי ליישב סתירות שבין החוקים²⁰. לעומת זאת התפשטות דרך לימודם ויצירתם של בעלי התוספות לא היתה קשורה בענייני שלטון. לידם של הצרכים המשפטיים היה גורם עיקרי מצוות תלמוד תורה, שעליה מצווים היו גדולים וקטנים, רבנים ופשוטי-עם כאחד, והתוספות היו חלק אינטגרלי של 'תלמוד תורה'.

ברם עם כל ההבדלים שצוינו על-ידינו הן ברקע המדיני והחברתי והן ביחס ליצירה הרוחנית, הרינו עומדים ותוהים בפני מידת ההשתוות והדמיון, שאנו נתקלים בהם בשני המחנות בשיטות הנקוטות בידיהן לפתרון של בעיות וקשיים ובביטויים הטכניים המשמשים את המורים והתלמידים, את הנושאים והנוחנים, את הפוסקים והמכריעים.

נקדים דברים אחדים על ההתפתחות החיצונית של הגלוסטות לקודקס של יוסטיניאן ולמשפט הקאנוני. הגלוסטות הקדומות, שנתחברו בין השנה 600 לשנת 1070, הן בעיקר לשוניות ודקדוקיות (יש כאן הקבלה מסוימת לפרשנות הגאונים). הגלוסטות היוריסטיות של אנשי בולוניה של Irnerius (Guarnerius) ותלמידיו Bulgarus, Martinus, הן בעיקרן רמיזות למקבילות (similia) או למקורות

18 בספרו הנ"ל, עמ' 80.

19 ראה E. Genzmer, *Kleriker als Berufsjuristen*, בספר-היובל המוקדש ל-G. Le Bras ח"ב, עמ' 219 ואילך.

20 ראה המבוא של F. Thaner, *Summa Magistri Rolandi*, 1962, p. IV.

דרכם של בעלי התוספות בפירוש התלמוד ובפסק ההלכה

סותרים (contraria). הן נכתבו על גליונותיו של הקודקס או בין השורות. עבודת הגלוסטורים התחילה בסוף המאה הי"ב וגסתימה על-ידי Accursius (1263). הגלוסות חתומות בסימנים $b = \text{Bulgarus}$; $G = \text{Guarnerius}$ וכד'. תוכן ה-גלוסות פרשנות והרמוניזאציה (solutiones contrarietatum) של הטקסט, והס-ברת העניין על-ידי שאלות (quaestiones), חילוקים (distinctiones), כללים (generalia) ומעשים (casus). הגלוסות היחידות הצטרפו ל-apparatus. ה-apparatus הועתק לחוד. אקורסיוס צירף את כולם לאוסף גדול, שהתפרסם ב-Glossa ordinaria שנכתבה על גליונות הטקסט.

האוסף הראשון של המשפט הקאנוני שנתחברו עליו גלוסות היה החיבור Concordia discordantium canonum, הידוע בשם decretum Gratiani, שנתחבר ב-1142. במשך המאה הי"ב נרשמו בגליונות כתבי-היד, פירושים והוספות של גלוסטורים שונים, שנעשו לבסיסה של glossa ordinaria שנערכה ב-1216 בידי Johannes Teutonicus²⁰. לצדן של הגלוסות נתחברו ספרי-פסקים, הידועים בשם Summae. המקומות שבהם נתחברו חיבורים אלה ידועים לנו יפה כמקום-מושבם של בעלי התוספות, הלא הם פאריס, שנץ, קולוניה וקרנטן, לצדם של מקומות אחרים באיטליה ובאנגליה.

בספרות הגלוסטורית והקאנוניסטית נדונו בעיות הנובעות מנוסחאותיהם, מבנם ופירושם של החוקים שבמקורות, אבל לעתים גם שאלות של הלכה למעשה המבוססים על מעשים, שאמנם התרחשו, או על מצבים משוערים-היפותטיים. לעתים השאלות מוצעות כל אחת לחוד ותשובתה בצדה: queritur, dubitatur, solet queri ואחר כך באה ה-solutio בנוסח Bulgarus respondit, מעין 'וא"ת — וי"ל' או 'וקשה — וי"ל', או 'מקשין העולם ותרץ ר"ת'. יש שמובאת שורה שלמה של שאלות מעין 'וקשה... ועוד קשה... ועוד...'. והתשובות באות בסוף. כמו-כן שגורים ביטויים מקבילים ל'אין להקשות' ל'ואין לומר': 'nec valet si dicus, nec possit dicere' ודומיהם²¹. מבחינים בין quaestiones decretales, המוקדשות בעיקר לפירושים ולפתרון של סתירות (solutio contrariorum), לבין quaestiones disputatae, שמגמתן לפתור בע-יות קאנוניסטיות. הראשונים מזכירים לנו את התוספות כפי שיצאו מבתי המדרש של ר"ת, הר"י ותלמידיהם, שבהם בררו כל ספיקות שבגמרא וכל הלכה ומאמר של תנא ואמורא, בעוד שהאחרונים מעלים על הדעת את דרכם של חכמי

²⁰ סיכום קצר של פעילות זו נתן St. Kuttner, Kanonistische Schuldlehre von Gratian bis auf die Dekretalien des Gregors IX, 1935, p. VIIff.

²¹ ראה H. Kantorowicz, The Quaestiones Disputatae of the Glossators, Rev. d'Histoire du droit XVI (1939), pp. 9—28.

אשכנז וצרפת בספרי הפסקים, אבל ההבחנה לא נתקיימה בעקיבות לא במחניהם ולא במחננו. המציאות היא שב-*Quaestiones decretales* כמו בתוספות, נמצאים פסקי-הלכה למעשה, וה-*Quaestiones disputatae* כוללים כמו ספרי הפוסקים גם עניינים בעלי אופי עיוני לחלוטין.²² מבחינה חיצונית הגלוסות נמסרות בחלקן בגוף שלישי בצורת *reportatio*, אבל גם בגוף ראשון — כמו בתוספות, ובשניהם קיימת שאלת הספקות בפתרון של ראשי-תיבות של שמות המוסרים. בתוספות, לדוגמה: אם 'ריב"א' הוא 'ר' יצחק בן אשר, או 'ר' יצחק בן אברהם, אם 'ר"ם' הוא 'ר' משה מאיורא או 'ר' מאיר מרוטנבורג, ואצל הקאנוניסטים אם Si הוא Simon מאפוליה או סימון מ-Southwell, ואם G הוא גריגור מלונדון, או גריגור אחר.²³ ובתחום הגלוסות לקודקס יש שאותו עניין נמסר באותה לשון פעם בחתימה Y, כלומר משל Irnerius, ופעם בחתימה M, דהיינו מארטי-נוס²⁴, בדומה לחילופים בין ר"ת לבין הר"י.

כבר אמרנו, שבין בעלי התוספות לבין אנשי המשפט הרומי והקאנוני לא היה קיים מיפגש דומה לזה שבין מפרשי המקרא היהודים והנוצרים. שני הצדדים לא התעניינו במשפט השוואתי, אך דבר זה, כאמור, לא מנע את הדמיון שעמדנו עליו, בתופעות החיצוניות. ברם מעבר לזה ניתן לעמוד על מקבילות בתוכן, מבחינת הנושאים שעסקו בהם ולאודווקא בשאלות משפטיות מובהקות. נציין דוגמאות אחדות. לדברי הדקריטים האוסרים על הנוצרים לאכול מצות, נמצאת גלוסה, הדנה בשאלה של איסור מאכלי היהודים בכלל. הטעם הניתן להיתר הוא, שהאיסור של אכילת מצת היהודים אינו מחמת טומאת האוכל (*propter cibi immunditiam*) אלא מתוך שנאה לאמונת-ההבל שלהם (*sed in odium iudaice superstitionis*), 'ומשום שהם — היהודים — אינם אוכלים את מאכלינו' (*et quia cibus nostris non indistincte utuntur*). בהמשך דן אותו פוסק בשאלה אם מותר לנוצרי לאכול מצת יהודים בשעת סכנת רעב. התשובה היא 'הכל טהור לטהור, לא נאסר לאכול משלהם, אלא לאכול יחד אתם, כי ההתחברות אתם אסורה היא'.²⁵ ראייה נוספת להיתר המצות מביא הפוסק מההיתר להשתמש בתרופה שהוכנה על-ידי יהודי, אם לא ניתן להינצל ממוות בדרך

22 ראה St. Kuttner, *Anglo-Norman Canonists of the Twelfth Century*, *Traditio* 1951, p. 311ff.

23 ר' קוטנר שם, עמ' 320.

24 F. C. von Savigny, *Geschichte des röm. Rechts*, IV, p. 123, 395

25 Resp. ita quia omnia munda mundis, non enim tam prohibetur huiusmodi comedere quam cum eis comedere. Illicita est enim eorum familiaritatis communio מתוך כ"י 676 של Caius College בקמברידז', בנספח למאמרו הנ"ל של קוטנר, עמ' 351.

דרכם של בעלי התוספות בפירוש התלמוד ובפסק ההלכה

אחרת, כלומר בחולי שיש בו סכנה. הגלוסה הזאת מזכירה לנו את דברי התוספות²⁶ בעניין איסור אכילת שלקות שבישלו עכו"ם, וזה לשונם: 'פרש"י דרבנן גזור משום דחייש שמא יאכילנו דברים טמאים ויותר היה נראה לפרש הטעם משום חתנות וכן פ"ה במתניתין. אומר הר"ר אברהם מאורליינש²⁷ דודאי שלקות אסרו חכמים כשהגוי מבשלם בביתו, אבל כשהוא מבשל בביתו של ישראל איו לחוש לא לחתנות ולא לשמא יאכילנו דברים טמאים, ולא הודה לו ר"ת דודאי כיון שהגוי מבשל לא חלקו כלל חכמים²⁸ כי לעולם יש לחוש שמא לא יזהר גם בביתו של ישראל כמו בביתו של עכו"ם'. השאלה השניה נדונה אף היא בתוספות, תוך ניסיון ליישב את המקורות התלמודיים, וסיכומו של עניין הוא 'וכל מה שאמרנו שאסור בבריא וחולה שיש בו סכנה היינו ברופא שאינו מומחה אבל במומחה מותר... ועל זה אנו סומכין להקیز דם מן העכו"ם דלגבי הקזה כל המקיזים מומחים'²⁹. יש להניח שגם הגלוסטור הנוצרי התכוון לרופא מומחה יהודי. המיתודה אפוא דומה והבעיות דומות על אף המרחק הרב והחשדנות ההדדית, ורשאים אנו להוסיף במקרה זה: מחמתם. הדוגמה שהבאנו עוסקת ביחסים שבין שתי החברות כל אחת מנקודת-ראותה. ונוסיף דוגמה שבה נעדר היסוד האנטגוניסטי היום-יומי, אבל בולט בו מצד אחד הרקע המשותף של שתי הדתות, אבל לא פחות ממנו היסוד התיאולוגי, המפלג והמבדיל, בעוד הדמיון המיתודי שריר וקיים. גרטינוס, גדול הקנוניסטים, הקשה:³⁰ בהתאם להוראת האפיפיור פאביאן, האוסרת קבלת עדות או האשמה של כוהני-דת מפיהם של אנשים שאינם שייכים למעמדם, אסור גם לקבל עדות אשה או תלונתה. ברם מאידך קיים חוק שלפיו כל הראוי לדון ראוי גם להיות תובע, והרי אין להתעלם מהמסופר בספר שופטים שנשים דנו. התשובה היא: בחוק הישן הותרו דברים שבוטלו היום מכוח החסד³¹, ואם אמנם בעבר הותר לנשים לדון את העם, הרי היום הוטל עליהן בגלל חטאן, העונש, כפי שצויין על-ידי השליח (אל האפסיים), להיות כפופות לגבר. לפיכך אסור עליהן להיות תובעות בדין. גרטינוס לא ידע כמובן שאותה סתירה העסיקה את בעלי התוספות. לדברי

26 ע"ז ל"ח ע"א ד"ה אלא.

27 כ"ה במרדכי ע"ז סי' תת"ל, ובתוס' שלנו נשתבש ל'ר' אברהם בר' דוד, ראה לעיל, עמ' 654, הע' 46.

28 בגלוסה הנ"ל: Sed ego generaliter idem de omnibus cibis eorum intelligo

29 תוס' ע"ז כ"ז ע"ב ד"ה כל מכה, וראה לעיל עמ' 262.

30 *Decretum Gratiani secunda pars Causa XV Questio III*, ed. A. Friedberg p. 750

31 In veteris lege multa permittebantur que hodie perfectione gratiae abolita sunt

המשנה, 'כל הכשר לדון כשר להעיד', מקשים: 'וא"ת והרי אשה דכשרה לדון כדכתיב בדבורה והיא שופטת את ישראל... ואשה פסולה להעיד כדאמ' בפ' שבועת העדות, וי"ל דה"ק כל איש הכשר לדון כשר להעיד א"נ נהי דבנידונין הוי אשה בכלל, מ"מ בדיינים אין אשה בכלל, ודבורה היתה דנה על פי הדיבור... אי נמי לא היתה דנה אלא מלמדת להם הדיינים'³².

הפאראדוקס הגלוי לעין בדוגמה זו הוא, שהבלטת טענתה של הכנסיה על 'הפסקת שלטון החוק' (Cessatio legalium) באה בהקשר של משא-ומתן ליגאלי. והרי עצם חיבורו של גרטינוס היא הוכחה של התגברות ה'חוק' (lex) על החסד (gratia). כשר' יחיאל מפאריס הגן על הפרשנות התלמודית יכול היה בצדק לומר למקטרגים: 'ואתם ידעתם כי לכל דבר צריך פשר' (לעיל, עמ' 450).

שתי חברות חיו זו על-יד זו במאבק בלתי-שווה. הנצרות שאפה להכניע את היהדות ולהטיל עליה, בכוח שעמד לרשותה³³, את אמונתה, ואילו היהדות נאבקה על המשך קיומה העצמאי ובלא ויתור על האפשרות לשכנע בצדקתה. הגם שידעה והכירה את חולשתה. ברם לשתייהן היו הנחות דומות ושאיפות דומות. שתייהן הכירו בסמכותם של כתבי-הקודש וראו את עצמם מצווים לשאוב מתוכן הדרכה בחיי יום-יום³⁴, וממילא יישוב סתירות וסילוק קושיות היו בעיניהן חובה קדושה. לאתגר זה של גילוי ההרמוניה וההתאמה במקורות, הצטרף אתגר שני והוא, גישור על פני השינויים והתמורות במצבי החברה בעקבות חילופי-הזמנים ושינוי המקומות. למרות ההערכה הרבה ליכולת השכלית, לחריפות ולבקיאות, שהיו דרושות לביצוען של משימות אלו, הרי גם בעלי התוספות וגם הקאנוניסטים ראו את עיקר עניינם — כל אחד לפי תפיסתו — בשמירה על חיים דתיים ועל הנאמנות לעיקרי אמונתם במבנה נתון של חיי חברה וכלכלה. אמנם הם לא הגיעו ל-concordia discordantium בין שתי הדתות ושתי החברות. יתרה מזו, גם מיפגש ממשי לא התקיים ביניהם באותו תחום של פעילות מרכזית וחיונית, פעילות שנמשכה בקווים מקבילים דומים בחיצוניותם, ושונים — ולעתים מנוגדים — במהותם. לא נותר לנו אלא לומר 'כי אכן רוח הוא באנוש ונשמת שדי תבינם'³⁴.

32 נדה נ ע"א תד"ה כל.

33 ראה Edward A. Synan, *The Popes and the Jews in the Middle Ages*, 1965; P. Browe, *Die Judenmission im Mittelalter und die Päpste*, 1973

*33 רבנו שמחה מדבר על אהבת האל של אומות העולם, ראה לעיל, עמ' 420.

34 לא באתי לומר בכך, שניתן להעמיד תיאוריה של התפתחויות משפטיות שכוחן יפה לחברות שונות, שלא הכירו אחת את חברתה. ראה לאחרונה, Alan Watson, *Legal Transplants, An Approach to Comparative Law*, Edinburgh 1974, p. 13

ספּיחי התוספות

גליונות, קונטרסים ותוספות גורניש

החשש מפני השימוש המופרז בדרך הלימוד החדש והמושך של התוספות, מפני הפלפול המוגזם ומפני הבלטתה של חריפות יתירה, היה נחלתם של יוצרי השיטה החדשה ומניחי יסודותיה¹. חשש זה היה מכוון בעיקרו לדרך הטיפול בתלמוד גופו, ואמנם ביקורתם העצמית הצילה את רובם — אם לא את כולם ולא תמיד — מפני השתקעות בדיוקים של מה-בכך ומפני עשיית הטפל לעיקר. הם החיו את התלמוד, ותוך עמידה על דרכו המשיכו ביצירתם על-פי דרכו, אבל לא העמידו את עצמם במקומו. כשם שהראשונים שביניהם רשב"ם, ר"ת והריב"א דנו מתוך התמודדות נחרצת בדברי המפרשים שקדמו להם, כך נהגו תלמידיהם לגבי חידושי רבותיהם. העורכים והחותמים אספו, סידרו, הרכיבו וערכו את הקבצים שהגיעו לידיהם, אבל עדיין אינם עושים את הראשונים ואת תוספותיהם כמקורות העומדים בפני עצמם שיש לטרוח לתרצם וליישבם². קנה-המידה כלפי הראשונים, הנקוט בידי בעלי התוספות עד לעורכים ולחותמים הוא אחד ויחיד: תרומתם להבנת התלמוד ולפירושו, לבירור ההלכה ולפתרון בעיותיה. ברם, כפי שהראינו בפרקים האחרונים, כוח היצירה הפרשנית המקורית נידלדל ופסק עם סופה של המאה הי"ג. במקומו באה פעולת-איסוף אינטנסיבית, וזו הוליכה לקראת עשייתן של התוספות כנושא לימוד והוראה העומד בפני עצמו. לא רק העורכים אלא גם תלמידים וסופרים שהעתיקו את הקבצים הוסיפו גליונות מתוך קבצים אחרים, ויש שהגליונות חדרו גם לתוך גוף התוספות³. גם אלה וגם אלה הבליטו סתירות ודרכים שונות ביישובן של קושיות. בעלי הגליונות הוסיפו תירוצים וחילוקים. משנתרבו הללו וצר היה מלהכילם העתיקו את הגליונות בקונטרסים מיוחדים, שבהם מצאו להם מקום גם דיוקיהם וחילוקיהם של חכמי המאה הי"ד והט"ו. בחוגם של ר' אייזיק שטיין, של ר' ישראל איסרליין,

1 ר' לעיל, עמ' 26, עמ' 355 ועמ' 741.

2 ר' לעיל, עמ' 479.

3 ר' לעיל, עמ' 24, ושם הע' 41, עמ' 585, עמ' 628, עמ' 632, עמ' 645.

המהרי"ל ור' יוסף קולון, מצויים היו תוספות בעריכות שונות. ההשוואה ביניהם והדיוק בדבריהם היו נושאי לימודם והוראתם. שורשיה וניצניה של דרך לימודם מצויות כבר בתוספות רבנו פרץ ובתוספות שלנו למסכתות מסוימות.⁴ אלא בעוד ששם אינם אלא תופעות-לוואי וסטיה מדרך-המלך, הרי בקונטרסים הדיוקים בלשונות, העלאת אפשרויות של קושיות ואוקימתות אחרות, הסברת עמדותיהם של המקשן והתרצן נעשו לנושא בלעדי. תחום עיקר מלאכתם ודרכם של בעלי התוספות, מהראשונים ועד לאחרונים — וכפי שתיארנו אותם עד כה וכפי שסיכמנו בפרק הקודם⁵ — באו לידי מיצויים. לבאים אחריהם נותרו הדיוקים בכל מלה ואות, בסדרם ובסמיכותם של עניינים, הן בספר התלמוד, בפירוש רש"י והן בדברי התוספות עצמם. בכל אלה מצאו בקעה להתגדר בה. להשתרשותה ולהתפשטותה של דרך-לימוד זו סייעה עובדת ההפרדה בין הלימוד העיוני לבין פסיקת ההלכה למעשה. חוסר-זיקה זה מצא את ביטויו בדברי ר' יעקב וייל שהוב-או לעיל⁶ * והמסכמים מצב, שהיה כבר לפניו. לא השתלטות קיצונית של 'מגמות הפסיקה על המסורת הלמדנית-אינטלקטואלית'⁷ יש למצוא כאן, אלא ניתוק ששחרר את הפלפול מכל מגבלה המוטלת על-ידי המציאות והניח לו להפליג על כנפי הדמיון.

העדות הראשונה על דרך הלימוד הנזכרת היא מאמצע המאה הי"ד. ר' יוחנן בן ר' מתתיה, שפעל בפאריס כעשר שנים לפני הגירוש בשנת 1394, כותב: 'וכמו שחשבתי בימי חרפי על דיקדוקים יפלפלו חריפים על חשבון יתור תנאי' גם על מפרשי' על פרש"י כל אחד יפרש לדעתו מדלא קאמר הכי ומדלא קאמר הכי ש"מ שדעתו כך והעליתי על לבי שעל כל פנים אם חשב הכותב בלשונו אם אומר כך יטעו וכך יטעו, אבל כך אין לטעות, קודם שחשב כל זה יותר בקל היה מפרש להדיא'.⁸ למדים אנו ששיטה זו כבר החלה באמצע המאה

4 ראה תוס' רבנו פרץ לב"ק ל"ו ע"א ד"ה ראוי: 'כך פי' בתוס', מיהו יש ליישב פי' הקו'... כ"נ למשיח. גם לפי התוס' יש לתמוה קצת... שם ס"ה ע"א ד"ה ואי: 'ועוד האריכו בתו'...'. וראה לעיל, עמ' 606 הע' 41, עמ' 618, עמ' 635, עמ' 636, עמ' 657, עמ' 670, וראה שטמ"ק לנזיר נ"ז ע"א (ל"ה ע"ד) ושם נ"ח ע"ב (ל"ה ע"ד) במובאות מ'תוס' חיצוניות'.

5 ראה לעיל, עמ' 676, ואילך. לעניין המקשן והתרצן ראה לעיל, עמ' 717.

*5 לעיל, עמ' 736, הע' 6. ור' מ. ברויאר, עלית הפלפול והחילוקים בישיבות אשכנז, ספר הזכרון לרב י. י. וינבערג, עמ' רמ"ב, ושם הע' 7, ור' ח. ז. דימיטרובסקי, על דרך הפלפול, ספר היובל לכב' ש. בארון, ירושלים 1975, עמ' קע"ה, ושם רמז לדברי ר' מתתיהו שטרשון, בהערותיו לס' קריה נאמנה של רש"י פין, תרע"ה, עמ' 293, שכבר פירש (עמ' 294, הע' 28) את המושג 'זמן תוספות'.

6 כדברי ר. תא-שמע במאמרו הנ"ל (עמ' 736, הע' *6) עמ' 36.

7 שו"ת מהרי"ל החדשות, מהד' י. ע. סץ (ירושלים, תשל"ז), סי' קפ"ה, עמ' רפ"ט.

ספיחי התוספות: גליונות, קונטרסים ותוספות גורניש

הי"ד⁸. ר' יוחנן מביע את תמיהתו על דיוקים אלה, ובהמשך הוא נותן הסבר להבדלי הלשון והסגנון שעושה את הדיוקים מסוג זה למיותרים⁹. דעתו היא ש'הגדולים אשר נתן הש' בדעת' לחבר ספרים, זה במדינה זו ובדור זה וזה במדינה פלוני' וזה במדינה ודור פלוני... לפי צורך השעה והזמן כמה שהיה הדור פרוץ, שם השם בפיה' ברוח הקדש לקצר או להאריך לעשות עיקר מדבר... ובזה יתיישב הרב' מן השינויים ומה שלפעמים אחד יעשה עיקר דבר אחד ואחר יהפוך לפי דורו ומקומו'.

למעשה, לא הגיע לידינו שום חיבור פרשני מצרפת או אשכנז מהמאה הי"ד והט"ו הראוי להיקרא חיבור. גדולי אשכנז המשיכו לחבר ספרי מנהגים, תשובות ופסקים לפי צורך השעה והמקום, אבל מעשה הפרשנות ברוחם ובדרכם של בעלי התוספות נחשב כחתום. הדיוקים, החילוקים והפלפולים לא עוצבו כחיי-בורים, אפילו לא בצורה של תוספות שעריכתן רופפת¹⁰. הם נשארו בגדר 'גליונות', 'קונטרסים' ו'ליקוטים' של התלמידים שהפלפול היה חלק חשוב מלימודם. ר' ישראל איסרליין, שבישיבתו עסקו בפלפול, אמר: 'הבורא ימחול לי לפי דעתי שאין הפלפול כדאי לעשות עליו ברכת התורה'¹¹.

ר' בצלאל אשכנזי קלט ב'שיטה מקובצת' שלו לא מעט גליונות וקונטרסים, אבל בעוד הגליונות של תוספות מלשון ר' אליעזר מטוך הם, לדעתו, 'בטוב טעם ודעת'¹² הרי לא כל הגליונות היו מסוג זה. היו גליונות, ובפרט קונטרסים, שר"ב אשכנזי התייחס אליהם בזלזול לא מעט. כבר נזדמן לנו להביא מדבריו בנדון¹³, ונוסיף עתה עוד התבטאות אחת משלו, שבה הוא מצדיק את הכנסת הקונטרסים בשיטתו בלשון זו: 'ואני כותב לשון הקונטרסין לחדד התלמידים הגם כי המע' מיק בדבריהם רוב דבריהם אין בהם ממש והמקום ידינו לכף זכות כי לאהבתם אני טורח לכתוב באורך'¹⁴.

8 על זמנו ופעולתו של ר' יוחנן ראה, N. Brüll, *Das Geschlecht der Treves*, *Jahrbücher für jüd. Geschichte u. Lit.* I, 1870, p. 97ff. מ. ברויאר, במא' מרו הנ"ל, עמ' ר"נ.

9 זוהי, לדעתי, כוונתו של ר' יוחנן וקשה לקבל את הסברו של י. תא-שמע, ידיעות חדשות על תוספות גורניש ועניינן, עלי ספר, ב, תשל"ו, עמ' 86, שלפיו ר' יוחנן בא להצדיק את דרך הדיוקים בלשונות. אשר להתנגדות לדיוקים מסוג זה ראה בדברי ר' שמחה, לעיל, עמ' 418, ולעיל עמ' 741.

10 ראה לעיל, עמ' 330, עמ' 481 הע' 21*, עמ' 516, עמ' 643.

11 תרומת הדשן סי' ט"ז. המהרש"ל כותב ב'ים של שלמה' ליבמות פ"ח סי' כ"ט (מ"ד ע"ב) על המהרי"ק: 'וכל זה כתב לפי עומק פלפולו דרך משא ומתן להראות גדלו ותפארתו כמו דאנו מעלי' בישיבה פילא בקופא דמחטא אבל אין מכוונים דבריו על פי תוקף פסק הלכה'.

12 ראה לעיל, עמ' 585. 13 ר' לעיל, עמ' 628, הע' 38.

14 שיטה מקובצת, כתובות צ"ב ע"ג, ושם ק"מ ע"א: 'כתוב בקונטרסין... ורוב

ר' בצלאל אשכנזי אינו מגלה לנו את מקור גליונותיו וקונטרסיו, אבל יש בידינו כעת להוכיח שמוצאם מבית-מדרשם של חכמי אשכנז של המאה הט"ו וקשורים הם בחיבור, שנודע בשם 'תוס' גורניש' או סתם 'גורניש'. במהדורה הראשונה של ספרי זה דחיתי את ההשערות שהועלו בדבר זהותן של 'תוס' גורניש'¹⁴, ולא העליתי השערה חדשה כל עוד שלא היו בידי כתבי-היד שנרשמו כ'תוספות גורניש'. רק הוכחתי שאותם חידושים למסכת יבמות, שנדפסו על-ידי ר' ידידיה גלאנטי בסוף שאלות ותשובות מהר"ם גלאנטי¹⁵, אינם אלא

פלפול זה הוא בטל...'. בקונטרסים שינו לעתים את לשון המקורות הקדומים, ראה שטמ"ק כתובות קמ"ח ע"א: 'כתוב בקונטרסין וז"ל בתוס' שאנץ הקשו על עיקר קושית התוס'...'. והשווה תוס' הרשב"א לכתובות, עמ' נ"ח. ושם קנ"ח ע"א: 'ומצאתי בקונטרסין וז"ל כתוב בתוספות וכו' לא הבין לשון התוספות...'.
¹⁴ שכתר, *Jewish Chronicle* 1888, 4 May, P. 14, דוחה את ההצעה לזהות את גורניש עם Norwich באנגליה והציע שם להגיה במקום גורניש מגנצא, אבל בוודאי שאין לשבש את כל המקורות. א. נויבאוואר (1888) *REJ* XVII, p. 156, העיר על כ"י גינצבורג מס' 7 ועל קרבתו לחידושים שבשו"ת. הוא מציע את הזהוי גורניש — Gournay, זיהוי שנתקבל על דעתו של גרוס, *Gallia*, עמ' 138—139. מפליא שגרוס, שראה את דברי נויבאוואר, העלה את ההשערה שר' פרץ השתמש ב'תוספות צרפתיות קדומות של גורניש', את דבריו ביסס בעובדה, שעליה העיר כבר החיד"א (שם הגדולים, ח"ב, ערך תוספות גורניש), שהמובא על-ידי ר' שלמה אלגאזי (גופי הלכה סי' קצ"ט) נמצא בתוס' רבנו פרץ לב"ק (ובשטמ"ק ב"ק ד ע"א בשם תלמיד רבנו פרץ). הנחה זו שאין לה כל יסוד והמוכחשת על-ידי כתבי-היד, שגרוס ידע עליהם, הביאתו לידי זיהויו של הר"ם מגורניש עם ר' משה מגרייניץ הנזכר בתוס' הר"ש לפסחים. זיהוי זה (ר' לעיל, עמ' 286) עם חכם שחי בסוף המאה הי"ב בטל ומבוטל, לאור הידוע לנו על אופיין של תוס' גורניש. מטעם זה יש גם לדחות את פתרונו של אברהם עפשטיין, שתוס' גורניש אינן אלא תוספות שהר"ש משנץ חיברן בפני מורו הר"י בשעה שזה בא לגור בגורן—גורניש (מונאטס-שריפט 1897, עמ' 456, ור' לעיל, עמ' 273). צונץ (*ZGL*, עמ' 42), שהיה הראשון שרמז לאיזכורו של המהר"ם מגורניש בספר 'מהררי גמרים' (ויניציא שנ"ט, ונעלם הדבר מי. תא-שמע, תוספות גורניש, סיני, ע"ח, תשל"א, עמ' קנ"ג ועמ' קנ"ז וגם גרוס לא היה הראשון כדברי דימיטרובסקי, עמ' קע"א, הע' 27) הלך בעקבות החיד"א וראה בתוס' גורניש תוספות מאוחרות, תוס' תלמידי רבנו פרץ. שד"ל, הליכות קדם, עמ' 44, אף הוא על-פי החיד"א ניסח את דעתו בלשון זו: 'תוס' רבנו פרץ ויש קוראים להם תוס' גורניש או גורנית', וראה דוקס, בן חנניה, 1864, עמ' 592, שם הודיע על מציאותם של כתבי-יד גינצבורג והוא גם הראשון שהביא את דברי ר' יהודה אבן בולאט ב'כלל קצר' (קושטא רצ"א) על בעלי התוספות והחידושים והגורניש. דברי דוקס נעלמו ממכל רבינוביץ במבוא למהדורתו של הכלל קצר (ירושלים תרצ"ג, עמ' ח) ומאת י. תא-שמע, במאמרו הנ"ל, עמ' קס"א.
¹⁵ ויניציאה רס"ח (1608), בדף ע"א נאמר: 'חידושי מס' יום-טוב בס"ד מקצתם מפי הרב הגדול כמוהר"ר יצחק אבוהב וצ"ל וסיימתים אני לפי עניות דעתי הצעיר ידידיה גלאנטי'. חידושים אלה מגיעים עד לדף פ"ג ע"ב ובאמצע העמוד מתחילים החידושים ליבמות המתוארים בפנים ללא כל ציון.

ספיחי התוספות: גליונות, קונטרסים ותוספות גורניש

חידושים מאוחרים על התוספות שלנו בנוסח קושיות ותירוצים על דבריהם. בחידושים אלה שגורות הלשונות 'דוק', 'וזה אינה סברא דוק', 'כמו שמקשה הספר', 'כשאומר הספר', 'ותירץ הר"ם דהתוספות מקשים על הספר'. הר"ם מקשה ואומר בשם הריב"י, ובא יחד עם הח"ר זעלוקמן, שאותו זיהיתי כר' זעלוקמן הלוי ציון, שדר באנדרנך עד 1446 וישב על כיסא ההוראה בבינגען¹⁶. את הר"ם ביקשתי לזהות כר' מיישטרלין, שהתווכח עם ר' זעלוקמן¹⁷, ואת הריב"י כר' יעקב בר' יודה וייל הוא המהרי"ו, והגעתי לכלל מסקנה שר' ידידיה גלאנטי הדפיס חידושים של חכמי אשכנז מהמאה הט"ו. מסקנה זו בעינה עומדת, הגם שזיהוי זה או זה נראה כעת מפוקפק בעיני. בינתים הגיעו צילומים מאותם שני כתבי-יד של ספריית גינצבורג, שלא היו בידי, ומכתבי-יד אחרים שהכינוי 'גורניש' דבק בהם. אביא כעת מה שהעלו בדיקותי וכן אתייחס למחקרים שהוקדשו בשנים האחרונות לנושא זה, אם במישרים ואם בהקשר לשיטות-הלימוד במאות הט"ו והט"ז ולהתהוות הפלפול¹⁸.

בדיקת כתבי-יד מראה, שאמנם החידושים שהדפיס ר' ידידיה גלאנטי הם-הם תוס' גורניש. בראש כ"י גינצבורג מספר 7 נאמר 'גורניש מיבמות אשכנזיות'¹⁹. תוספות גורניש, שנדפסו במהדורת הש"ס פרדס—אל המקורות, נדפסו על-פי כתב-יד זה²⁰. כ"י גינצבורג 603.2 אין בו כותרת, אבל בסוף הפרק השני רשום 'תם פ' שני, חידושי פ' שלישי מגורני'. תוספות גורניש מתחילות בדף 16 ע"ב,

16 לקט יושר, מבוא לר' יעקב פריימן, עמ' אואא.

17 שם, עמ' וואאאא ועמ' XLII.

18 ראה במחקריהם של מ. ברויאר ודימיטרובסקי, הנ"ל, הע' 6. י. תא-שמע הנ"ל, הע' 9 והע' 15, ח. בנטוב, שיטת לימוד התלמוד בישיבות שאלוניקי ותורכיה, ספונות ספר י"ג (תשל"א—תשל"ח), עמ' ז—ק"ב.

19 שניאור זק"ש הוסיף ברשימתו 'והם תוס' גורניש או גורניץ'. נויבאואר, עמ' 156, הביא את הדברים כאילו היו כתובים בכ"י ונגררתי אחריו במהדורה הראשונה, עמ' 245, הע' 135. על יסוד זה כתב תא-שמע 'תוספות גורניש', עמ' קנ"ג, מה שכתב, ור' בנטוב במאמרו הנ"ל, עמ' כ"ה, הע' 37.

20 ירושלים תש"כ, בהוספות דף כ"ז—ל"ח. התוספות מגיעות עד לדף כ"ו ע"א של המסכת. המדפיסים הודיעו רק שהשתמשו בתצלום כתב-יד של המסכת שבמכון בן-צבי, אבל לא גילו את מקורו ומספרו. ברור שאין זה כתב-יד 603, כמו שכתב י. תא-שמע שם, אלא כ"י מספר 7. די להשוות את הפסקה האחרונה המסתיימת בדפוס במלים 'אין אומרים' כמו בכ"י מס' 7. המדפיסים השלימו את החסר על-פי החידושים שבשו"ת מהר"ם גלאנטי, והדברים נמצאים בכ"י 603 בשינויים קלים. בנדפס ד ע"א ד"ה לפטרינה: 'הקשה דלא ילפינן...'. אבל בכ"י 603: 'הקשה הר"ם דלא ילפינן...'. ובכ"י 7 כמו בדפוס. שם ד"ה וכי תדע, בכ"י 7 ובנדפס: 'והקשה מה ראיה'. ד ע"ב ד"ה ואמר, בכ"י 7 ובדפוס: 'והקשה תאמר...'. אבל בכ"י 603: 'הק' הר"ם תאמר', ודוגמאות נוספות ניתן למצוא בכל דיבור.

אבל בחידושי יבמות שבדפים הראשונים יש התייחסות אליהן²¹. כתב-יד שלישי שבאוסף גינצבורג, שיש בו תוספות גורניש, הוא קובץ מספר 344. בדף ק"ו רשום 'תוס' גורניץ מיבמות'. סדר הדפים בכ"י מעורבבים, אבל נמצאות בו התוספות כמעט לכל הפרק הראשון. בדפים קכ"א—קכ"ה של הקובץ ישנם חידושים אחרים ליבמות, שבהם מתייחסים ל'גורניש'²². בין כתב-יד זה לבין הקודמים יש הבדל ניכר, שכן נשמטו בו שמות חכמים הנזכרים בהם²³, כשם שנשמטו בחידושים שהדפיס ר"י גלאנטי, ונראה שהוא השתמש בכתב-יד דומה.

בדיקת כתב-היד של 'גורניש ליבמות' מראה ביתר שאת את חלקו הגדול של הר"ם בחידושים אלה. ברור שהר"ם אינו המהר"ם מרוטנבורג אלא, כמו ששיערתי, ר' מיישטרלין, או חכם אחר מחוגו. במקום אחד עוסק הר"ם ביישובם של גליונות, שעליהם הוא אומר 'ושני הגליונות הם ממהר"ם', דהיינו מהר"ם מרוטנבורג²⁴. הר"ם מוסר בשם ריב"י²⁵, בשם ר' יעקב מקולמנא, בשם ר' חיים, בשם הרי"ם ובשם הרא"ף²⁶. אם הרא"ף הוא ר' אהרן פאפנהיים, אחיו של ר' אייזיק שטיין, בעל ההגהות לסמ"ג, הרי אפשר שהרי"ם אינו אלא ר' יעקב מרגליות, בן-דורו של הרא"ף²⁷, וכבר נתקלנו ברי"ם כמוסיף הערות מתוך קונטרסים בכתב-יד של תוספות שניץ, (לעיל, עמ' 290). אשר לזיהויו של ריב"י קיימת אפשרות סבירה אחרת מזו שהעליתי בשעתה. ר' בצלאל אשכנזי^{27*} כותב:

21 7 ע"א: 'עיין בתוס' גורניץ ומ השיש לחפש וכו', 10 ע"ב: 'תוספות בד"ה לרבנן מנא להו, כתבו תוס' וכו' עיין בחידושי גורניץ ואין להקשות וכו'.

22 בדף קכ"ד: 'ובגורניש הקשו'.

23 לא רק שמו של הר"ם, ר' לעיל, הע' 20. ז ע"א ד"ה ת"ל בדפוס כמו בכ"י 7, ובכ"י 603: 'הק' הר"ם בשם ר' יעקב מקולמנא, איך מצי יליף...'. אבל בכ"י 344: 'ק' איך מצי יליף...'. ח. בנטוב עמד על השמטות אלו בעמ' כ"ו, אבל בעמ' כ"ה שער שגלאנטי הדפיס על-פי כ"י 603 משום שמסתיים 'באותו משפט שבו נגמרים חידושי יבמות של גלאנטי', אלא שאין זאת ראיה, שכן אפשר שלפני ר' ידידיה היה כ"י 344 או דומה לו שלם. השמטת השמות הבלתי-ידועים ללומדים במזרח באה להקל על הלומדים. מאותו טעם מוצאים בחידושים שבשו"ת גלאנטי את החלפת המלה 'ספר' ב'גמרא'. במקום שבכ"י גינצבורג 603 נאמר 'מה שמתרץ הספר', 'כשהבין הספר', נמצא בגלאנטי 'מה שמתרץ הגמרא' 'כשהבין בגמרא'.

24 ה ע"א ד"ה מה ללאו, ודיון ארוך בגליונות גם כ"ב ע"ב: 'ותרץ הר"ם דרך דעת הגליונות... ועוד באר הר"ם דרך הגליונות...'.
25 י"ז ע"ב ד"ה הוה אמינא, כ ע"א ד"ה אי הכי, כ"ד ע"א ד"ה אי הכי.

26 ז ע"א ד"ה ומה, ד"ה תלמוד לומר.

27 שניהם נזכרים ביחד בשו"ת מהרי"ק סי' קס"ו. על ר' אייזיק שטיין, ר' לעיל, עמ' 477 ועל ר' יעקב מרגליות, ר' כעת צפורה ברוכסון, 'חמש אגרות מחכמי אשכנז במאה הט"ו, עלי ספר, ו—ז (תשל"ט), עמ' 85 ואילך והספרות הרשומה שם. וראה להלן, הע' 37.

27* שטה מקובצת לכתובות, קל"ח ע"ד ושמו מופיע גם בקונטרסין שם בע"א.

שוב מצאתי בקונטרסין ישנים דשקלו וטרו בהא דאקשינן והמעתיק לשונם יבחר וז"ל קשה אמאי לא קשו בתוספות על פי' רש"י ז"ל .. וגם הגליון לא היה יכול לומר כמו עתה ... ועוד מקשים העולם על פי' התוס'. לכך אמר מהר"ל משם הר' ישראל בר' יואל ז"ל ... אמנם זה קשה על השקול של הריב"י א"כ מה אומר הגליון שכך דעת התוס' ... לפי"ז ריב"י הוא קיצור של ר' ישראל בר' יואל, אבל אין להניח שקיצור זה משמש בכל קובץ ובכל כתב-יד לציון שמו של אותו חכם, שעליו לא שמענו כלום. על כל פנים ברור, שהחיבור המכונה 'גורניש' מקורו בחוגם של חכמי אשכנז בזמנו של ר' ישראל איסרליין וקרוב לו. בשו"ת מהר"ם גלאנטי נדפסו חידושי בבא קמא, מהדורה בתרא (כ"ה ע"א — ל"ו ע"ד), והם שייכים לאותו סוג כמו החידושים ליבמות הנ"ל. והנה מתברר שכמעט כל מה שר' בצלאל אשכנזי מביא בשם 'גליון' בשיטתו לבבא קמא, נמצא בחידושים אלה.²⁸ בגליונות אלה מקשים על דברי התוספות ונושאים ונותנים בדבריהם. הרבה מן המשותף יש בין הגליונות לבין המובא בשיטה מקובצת בשם 'תלמידי ר' ישראל', ואמנם ר"ב אשכנזי מוסר לעתים כמקור העתקו 'תלמידי הר"י וגליון',²⁹ 'וגליון תוספות ותלמידי הר"ר ישראל תירצו דמה שהקשו ...'.³⁰ 'תלמידי הר"י וגליונות',³¹ בדברי התלמידים מובא מה שהקשה רבם בשם הר' אלעזר מערפורט.³² אפשר שר' ישראל אינו אלא ר' ישראל איסרליין, גם יכול להיות שהמדובר באותו ר' ישראל בר' יואל, אבל קרוב לוודאי שאין זה ר' ישראל אביו של ר' ידידיה.^{32*} תלמידיו של ר' ישראל התייחסו לגליונות שהיו בפניהם ומביאים גם בשם רבם דברי ביקורת כלפם: 'ושאר לשון הגליון ... אומר מורי הרב שאינו כלום', 'וז"ל תלמידי הר"י ז"ל הגליון פירש ואין להקשות ... כי איכא למיפרך ... אבל הקושיא שהקשו בפנים אין לתרץ כן'.³³

נחזור לכתב-יד שבהם נזכר עניין גורניש. בכ"י 454 של הספריה הלאומית בפאריס נאמר בדף הראשון: 'לקוטות מחדושינן על קצת הלכות במציעא ויבמות וחדושי גיטין וגורניש משבועות וגורניש מחולין וקצת דברים אחרים',³⁴ אבל דף ג (השני ריק) מתחיל 'כתובות פ"ק מהרא"ם ז"ל' והם חידושים של ר' אליהו מזרחי, רק בדף ו מתחילים הליקוטים לב"מ, שהם ליקוטים מתוס' רבנו פרץ

28 ר' ח. בנטוב במאמרו הנ"ל, עמ' כ"ו—כ"ז, ור' שם הע' 42. אבל ברור שלא כל הגליונות הם מאותו סוג, וראה לעיל, עמ' 628.

29 שטמ"ק לב"ק 23 ע"א.

30 שם, 38 ע"א. 31 שם, 86 ע"ב. 32 שם, 78 ע"ב.

*32 ר' לעיל, עמ' 566 הע' 15. 33 שטמ"ק שם, 100 ע"א.

34 כ"ה בגוף כתב-היד שהיה לעיני, ר' י. תא-שמע, ידיעות חדשות וכו', עמ' 81.

ונמשכים עד דף י"ב. דף י"ג ע"א — כ"ג ע"א כולל את 'אגרת סוד הגאולה' (בכתיבה שונה). בדף של קלף כ"ד ע"א: 'בס"ד ארבע אבן' נזיקין, אבן פרש"י אהני דכתיב בקר' בהדי' כו, נ"ל דק"ל לרש"י ... וע"ז מתרץ רש"י ... השו' והבור פירש"י כסדר הכתובים בפר' פי' ק"ל לרש"י ... הקטע נפסק בחלק העליון של ע"ב. כ"ה ע"א המשך הליקוטים לב"מ. כ"ו ע"א החלק העליון בכתיבה אחרת דומה לזו שבהתחלה: 'סנהדרין (ח ע"ב) תו' פ"ק הביא הבעל עדים שזנתה והביא האב עדים והזימו לעדי הבעל'. בע"ב 'אתחיל ב"מ ע' מ' י' ע' ש' ו' שנים אוחזין בטלית, פרש"י דוקא אוחזין לאפוקי מארב' ... ואח"כ פי' ... ושמא ר"ל כן ... א"ק [= אך קשה] למהר"י ממ"נ אי סברא לחלק ... עדיין יק' לפי האמת מ"ל לרש"י ... ותי' מהר"י ... תו' איידי דאיירי כו' הק' מהר"י מה מק' תו' אי מק' ... ותי' דלעולם תו' שואלים ליתני אילו מציאות ... ולכך מק' בטוב ... א"ק א"כ מה צריכים תוס' להביא ראייה משבועות ... ותי' מהר"י ... ועו' תי' הרי"ל ... עמ"ה³⁵ מדברו שמה שמביא ראייה משבועות ולא מכאן ... דוק'. כ"ח ע"א: 'נר' דאין לו' רוצה להרויח מה שמק' התוספ'ו בתר הכי ... הקטע מגיע עד ל"ג ע"ב. יש בו כל הסימנים שנתנו בתוס' גורניש. מלבד 'מהר"י' נזכרים בו הרי"ל, הר"ר מרדכי, מוהר"ר וייבש, מהר"ר שלום. דף ל"ד הוא ריק. ל"ה ע"א נמצא 'ליקוט זה מהל' מציעא'. הוא כתוב בכתיבה שונה וגם אופיו שונה לגמרי והוא נמשך עד מ"ו ע"ב. מ"ז ע"א מתחילים חידושי יבמות. נזכרים בהם ר' שמואל מריגיניטו (מ"א ע"א), מהר"י בשם אביו מהר"ם (שם)^{35*}, ר' מנדל (נ"א ע"ב), הר"ה (= ר' הלל)³⁶ בשם חמיו (שם), ר' שמואל מריגנש[בורג] (נ"ג ע"א) ור' אהרן מריגנש[בורג] (נ"ח ע"ב)³⁷. בעל החידושים מעיד 'ושוב מצאתי בהג' בתו' מהר"ם וצ"ל קשיא זו' (שם).

בדף נ"ו ע"א רשום — שוב בכתיבה שונה — 'למסכת חולין'. בחידושים אלה מופיעים לעתים קרובות הר"ם והר"ב. הדיון הוא בדברי התוספות בסגנון: 'תו' ונר' לפר' דה"פ אלא מעתה וכו' (חולין י"א ע"א ד"ה חטאת) וק' אותו מקשה

35 קיצור זה שחזור פעמים רבות נראה שפתרונו 'עוד מקשים העולם', אבל יש ונראה יותר 'עוד מדברי התלמידים', או 'עוד מדברי הרב'.

35* קושיה בשם 'מהר"י בר' משה' מצאנו בגליון תוספות חולין כ"י ואטיקן 159, ר' לעיל, עמ' 456, הע' 29, ור' להלן, הע' 47*.

36 ר' עליו במבוא לס' לקט יושר, עמ' xvi, ור' גם שם על ר' וייבש.

37 הוא כנראה ר' אהרן פפנהיים, אחיו של ר' אייזיק שטיין, ראה עליו במבוא הנ"ל, עמ' xx. אפשר ודרכי הפלפול ה'ריגנשבורגר' קשור בשמותם של חכמים אלה כשם שה'גירנברגר' קשור בשמו של ר' יעקב מרגלית, כפי שכבר העיר גרץ (כרך ט, עמ' 57) ועל דרכים אלו ר' H. Ehrentreu, *JLG* III, 1905 p. 206ff. ש. הכהן וינגרטן, סיני, שנה י"ח (תשט"ו), עמ' רס"ז ואילך. ח"ז דימיטרובסקי, על דרך הפלפול, עמ' קמ"ב ואילך.

ספיחי התוספות: גליונות, קונטרסים ותוספות גורניש

עצמו הקשה ש"מ פרה קדשי וכו' וא"כ אם הק' גם ללישנא דפרה קדשי מזבח א"כ הק' לגופיה ודוחק לומר שמק' אחר הק' אלא מעתה ודוק' (נ"ח ע"א). 'והק' הר"ם התו' מביאים ראיה מן האמת דהא איצטריך איש איש לרבות ולפי האמת היו יכולים לדק' למה לי איש איש ... והגיל' מקשה האמת ומביא ראיה מן הס"ד דלפי האמת יכול לומר הסבר' ... ' (נ"ט ע"ב). הביטויים 'ודוק', 'ודוק היטב', 'תדקדק היטב ותמצא' שגורים. המלקט העתיק 'גליונות' (ס ע"ב, ס"א ע"ב) והוא גם מצוה: 'ודוק היטב על הגיליון'.

בדיקת כתב-היד מראה בעליל שהכותרת שבראשו אין לה על מה שתסמוך. בגוף כתב-היד אין זכר למלה 'גורניש'. לא זו בלבד שאין בו 'גורניש משבו-עות'³⁸ אלא אין בו בכלל חידושים לשבועות כמו שאין בו חידושים לגיטין. כותב הכותרת לא טרח לבדוק כראוי מה שנכלל בקובץ. אין לדעת מדוע זכו דווקא החידושים לחולין לכינוי 'גורניש'. ברור רק דבר אחד, שחלק אחד מהלי-קוטים לב"מ וכן הליקוטים ליבמות ולחולין יצאו מבתי-המדרש שבאשכנז במאה ה"ט, והם קרובים באופיים ובדרכם לאותם סוג מסוים של גליונות וקונטרסים שבשיטה מקובצת, לחידושים שבשו"ת ר"ם גלאנטי, דהיינו לכ"י גינצבורג. בידינו רק להוסיף, שכנראה מקובל היה סמוך לזמנו של ר' אליהו מזרחי ובס-ביבתו לכנות חידושים מעין אלה בכינוי 'גורניש'³⁹. בקובץ כ"י של הסמינר בנ"י (R854) נמצאים ליקוטים בכתיבות שונות השייכים לסוג החידושים שאנו דנים בהם. הדיון הוא בדברי רש"י והתוספות למסכת יבמות. נביא דוגמאות אחדות ללשונות הנקוטים בו: 'הק' הר"י אמאי אינו מקשה בתו' ראשונה ... (182 ע"א), 'חמותו, פי' רש"י שמת בעלה, מ"ה אמאי מפרש רש"י חמותו קודם בתו דנזכר במשנה תחילה, ותי' הר"ר יוסף משום דלא אמר ... (שם), 'תו' כדתנן בפרק שני. מ"ה מה צריך לזה והלא בלא פ"ב יש להוכיח דאירי בחייבי כריתות דאל"כ ... (183 ע"ב), 'פרש"י כדקתני ... וק' מה צריך להאריך כ"כ לא היה לו לפ' אלא ... (185 ע"ב). התכמים הנזכרים בליקוטים אלה הם מלבד הר"ר יוסף (פעמים רבות), הר"ר אליעזר מפיר' (182 ע"ב), הר"ר זוסלין (184

³⁸ חידושים לפרק ראשון של שבועות בסגנונם ובדרכם של תוס' גורניש נמצאים בכ"י גינצבורג 125, דף 143 ע"א — 148 ע"א. וראה ח. בנטוב במאמרו הנ"ל, עמ' י.
³⁹ ספק גדול בעיני אם יש להתייחס ביתר כובד-ראש לכותרת שחיבר המו"ל של הס' 'מהררי נמרים' (ר' לעיל, הע' 14*). בצדק העיר דימיטרובסקי (עמ' קע"ב), שכותרת זו מטעה ואין היא תואמת את אופיו ותוכנו של הספר עצמו. מן הראוי להוסיף, שלא מצאנו מקור לשם חכם 'מהר"ם מגורניש' מחוץ לכותרת זו. נראה שמתוך זה שבתוס' המכונות גורניש נזכר פעמים רבות הר"ם — נוצר חכם, מהר"ם מגורניש, שלא היה ולא נברא.

ע"א, 193 ע"ב), הר"ר מאיר כ"ץ (183 ע"ב)³⁹, את קושייתו מתרץ הר' יעקל' (שם) ⁴⁰, מהר"א קלוזנר ⁴¹ (196 ע"ב, 197 ע"ב). בדף 216 ע"א מופיעה כותרת 'גורנאש יבמות מהחכם מהר' יהודה מנצי זלה"ה' ⁴². פירושה של זו אינו כנראה, ש'גורנאש יבמות' הם מעשה-ידידיו של ר' יהודה מינץ אלא שנלמדו בבית-מדרשו, ועל לימוד הפלפול בישיבתו של מהר"י מינץ יש לנו ידיעות ברורות ומוסמכות ⁴³.

לתשומת-לב מיוחדת ראוי כתב-יד 'כל ישראל חברים' (כ"ח 167). הוא כתוב בכתיבה אשכנזית. שישה-עשר הדפים הראשונים שבו כוללים חידושים לחולין בנוסח דומה לזה שהכרנו אותו בקבצים שתיארנו קודם-לכן. באונומסטיקון שלו בולטים ר' עוזר ומהר"ן. אם מהר"ן הוא ר' נתן מאיגר, הרי מדובר בשניים ממוריו של מהר"א ⁴⁴. על-ידם נמצאים הקיצורים: מהר"א, מהרב"א, מהרז"א ⁴⁵ והמהרמ"ע, שקשה ⁴⁶ לזהותם בברור. עיקר עניינם של החידושים הוא הדיוק בדברי התוספות מדוע הוצרכו להקשות ולתרץ כפי שתירצו ופירשו, וכך מדייקים בכל שורה של דיבור שבתוספות. מיישבים 'אריכות לשון', כי יש לומר 'רוצה לבאר דבריו ביותר', אבל בדרך כלל לא מסתפקים בכך אלא טורחים להראות מה הריוח שניתן להרוויח מתירוצ מסוים או מניסוחו, כגון: 'ובכך מיושב אריכות הלשון להשמיענו דין זה... לפי האמת משמ' הכא כמו שאפר' ולכן לא היה די לומר...'. אבל יש והכותב מפקפק במשמעות טרחתו ומעיר 'הארכתי כאן שלא לצורך', 'נלאיתי', 'בילבול' ⁴⁷.

החלק השני שבקובץ זה (17—36 ע"א) אינו כולל 'חידושים אחרים לחולין' ⁴⁸,

39 אפשר שמהר"ם כ"ץ הוא הרמ"ך, תלמיד המהר"ם מרוטנברג, בעל הגהות מיימוניות, ר' לעיל עמ' 435, ואם כך הדבר ייתכן שהר"ר זוסלין אינו אלא ר' אלכסנדר בעל ס' האגודה, ור' להלן, הע' ⁴⁴.

40 הכוונה לר' יעקב מאיגרא, ר' עליו במבוא לס' לקט יושר, עמ' xxxvi.

41 על ר' אברהם קלוזנר ר' שם, עמ' xviii, וב'פתח דבר' לספר מנהגים לר' אברהם קלוזנר, מהד' י. דיסון, תשל"ח, עמ' 14.

42 מן הראוי לציין, שבכ"י גינצבורג 603 הנ"ל נמצאים 'חידושי ר' יהודה מינץ זלה"ה למס' יבמות.

43 ר' ש. אסף, מקורות לתולדות החינוך, ח"ב, עמ' ק"ד; מ. ברויאר, במאמרו הנ"ל, עמ' רמ"ה. 44 ר' מבוא לס' לקט יושר, עמ' xlv ועמ' xlv.

⁴⁴ אפשר שהמדובר בר' זוסלין אלכסנדר, בעל ה'אגודה', וראה לעיל, הע' 39. ושם הוא גם המהר"ז הנזכר בקונטרסין שבשטה מקובצת לכתובות ל"ב ע"א (קמ"ה ע"א).

45 הקיצור 'בש' הקודם לשמות נפתר על-ידי י. תא-שמע (ידיעות חדשות וכו', עמ' 83) 'בשיטת', אבל נ"ל שקרוב יותר לפתרו 'בשם', ומבחינת העניין גם 'מצאתי בשם' מורה על מסירת דברים בכתב. ⁴⁵ *ראה להלן, עמ' 769, הע' 69.

46 כדברי י. תא-שמע, ידיעות חדשות וכו', עמ' 81.

אלא את התוספות שלנו, דהיינו הנדפסות, בשינויים מעטים⁴⁷, ובכל זאת חשובים הם לענייננו מחמת הגליונות המלווים אותם. נזכרים בהם הרי"ך ומהר"י בר' משה; ייתכן שהוא זהה למהר"י שמסר בשם אביו מהר"ם^{47*}. פעם צויין 'גי' שניץ' ופעם 'גי' מתו' נדה'. בגליון לתוס' י"ג ע"ב ד"ה אבל, נאמר: 'ביש תו' כתוב ועוד, אמאי איצטריך איש איש לרבו' וכן נ"ל גי'. אפשר שהמהרש"א הכיר גליון דומה, שכן הוא כותב בחידושיו: 'דבריהם אינם מובנים לי... ונ"ל להגיה בדבריהם וכצ"ל ולא איצטריך איש איש... וגם לפי האמת לא איצטריך ריבויא דאיש איש'. גליון אחר באותו דיבור מתאים לדברי המהר"ם מלובלין שבסופט כתב 'וכן ראיתי קצת כתוב בגיל' תוס' כתובים בקלף'. מקצתם מן הגליונות שייכים לסוג החידושים הדנים בדברי התוספות, בעוד אחרים הן העתקות מקבצי תוספות קדומים. בדפים 43—56 של הקובץ נמצאים חידושים למסכת פסחים, שדומים באופיים לחלק הראשון, אבל גם שונים מהם בכמה בחינות. בעל החידושים השתמש לא רק בתוס' שלנו, אלא גם בתוס' שניץ' (43 ע"א, 50 ע"ב, 55 ע"א), בתוס' מהר"ף⁴⁸, דהיינו תוס' רבנו פרץ, ובגליונות⁴⁹. מבין החכמים שאת שמותיהם מצאנו בקבצים אחרים מופיעים שמותיהם של מהר"ז (47 ע"א)^{49*} ומהרא"ף (53 ע"א, 54 ע"ב, 55 ע"א), ונוספו עליהם ר' משה טורנס (43 ע"א), החר' מנחם (54 ע"ב) ומהר"ם הלוי (46 ע"ב). אפשר שהכוונה לר' מאיר הלוי מוינא, אבל קשה להכריע אם בהזכירם מהר"ם סתם או הר"ם מתכוונים אליו. עיקר עניינם של חידושים אלה הוא הדיוק בדברי התוספות, הברור 'מה מחדשים התו[ספות]' (44 ע"א), והעמידה על דרך התוספות בתי-רוציהם ובקושיותיהם⁵⁰.

47 אפשר שגוף כה"י היה דומה לזה שבפני ר' בצלאל אשכנזי. בסוף ד"ה אבל, ב ע"ב, נוסף מה שנמצא בשטמ"ק שם אות י, ה ע"ב ד"ה צדיקים נוסף בסוף הדיבור: 'והר"ר יוסף תירץ דגבי יהודה בן טבאי ור' ישמעאל לא שייך למיפ' השתא בהמתן כו' לפי שפשעו ששכחו משנת' האמ' במפורש אין עדין זוממין נהרג' עד שיזומו כולם ובשבת תנן לא יקרא לאור הנר'.^{47*} ר' לעיל, עמ' 760, הע' 35.

48 49 ע"א: 'ושוב מצאתי בתו' מהר"ף...'. 50 ע"ב: 'ושוב מצאתי דכך הק' תו' מהר"ף'. אין זה אפוא מפתיע כלל, שפיסקה המובאת על-ידי ר' שלמה אלגאזי בשם 'גורניץ' נמצאת בתוס' רבנו פרץ, ואין זה מוכיח כדברי ח. ז. דימיט' רובסקי במאמרו הנ"ל, עמ' ק"ע, ש'דין הגורניש המובא ע"י ר"ש אלגאזי אינו אלא כדין מהדורה מן המהדורות של התוספות הרגילות'.

49 50 ע"ב 'במק' [צת] תו' יש גיל' שמק' [שה] המ"ל ולטעמי... הגיל' מתרץ. 52 ע"א 'והשתא ניח' דהגי' מסיים... והשתא לא ק' מיד' בגיל' ודוק...'.^{49*} ראה לעיל, הע' 44.

50 'ובזה מיושב גם זה הקשי' ואחת מתרצת חברתה... לכך נ"ל דהמקשן שוקל שני קלקולים בר' עקיב' או ר' חנינא בקלקול אחד' (53 ע"א). על הביטוי שיקול ר' י. תא-שמע, ידיעות חדשות, עמ' 83. ויש להוסיף שהביטוי נמצא בשטמ"ק לכתובות

פרק חמישה-עשר

בעוד שבכ"י כ"ח כולו אין זכר לכינוי 'גורניש', הריהו מצוי פעמים אחדות בכתב-יד בודפשט (קאופמן) 52. בסוף כתב-היד נמצא קולופון זה: 'סיימתינהו בס"ד כ"ט לח' אדר משנת השס"ז (1607) ליצירה פה שאלוניקי בגל"ך ואע"י. תושלב"ע'. ברור אפוא מקורו המזרחי של כתב-היד. בחלק הראשון של הקובץ נמצאים תוספות רבנו פרץ למסכת בבא מציעא יחד עם קטעים של הרשב"א והר"ן, המגיעים עד עמוד 209, שבו רשום 'חדושי גורניש מיבמות בס"ד'. השוואת חידושים אלה עם כ"י גינצבורג הנ"ל, שנדפס, מראה שלפנינו אותם חידושים בשינויים מעטים⁵¹. אין בכ"י זה יותר מאשר בנדפס גם במקום שכ"י גינצבורג נראה כלקוי בהסר⁵².

בעמ' 317 נמצאת כותרת 'תוספת חולין פרק ראשון מגורניץ זלה"ה' (!), אבל החידושים לחולין, המגיעים עד לעמ' 381, משתרעים על שמונה פרקים של המסכת. הסופר העתיק כנראה מתוך שני קבצים שהיו בפניו. בעמ' 360 נאמר: 'הדרן עלך פ' אלו טרפות'. 'עוד מצאתי בזה הפרק' ולאחר הסיום בעמ' 381 שוב: 'ובשם עירין וקדישין אתחיל לכתוב תוספת חולין'. מקצת עיונים הם בדברי רש"י, אבל עיקרם מוקדש לדברי התוספות, תוך התייחסות לתוספות שניץ (עמ' 335, 337), לתוספות רשב"א (עמ' 380), תוספות אשרי (עמ' 363), 'מקצת תוס' בניגוד ל'התוספות', שהן תוספות שלנו (עמ' 380, עמ' 381). רוב הדיוקים הם בנוסח: 'קשיא מה הוצרכו לזה הדוחק', (עמ' 324), 'קשה מה רצו התוס' לומר בזה'. חידושים אלה נבדלים מ'חידושי חולין' שתיארנו לעיל בכך, שכמעט ואין שמות חכמים נזכרים בהם מלבד ר' ישעיה מטראני (עמ' 380), ומהר"ר דוד, שלא עלה בידי לזהותו. לתוס' ג ע"ב ד"ה חולין שנעשו על טהרת הקדש לא כקדש דמו: 'האי טעמא הוה מצ' למימר נמי ללישנא קמא', נאמר: 'וקשה דהא ללישנא קמא לא יכול להקשות ... מיהו מהר"ר דוד תירץ להך קושיא, ולפום חורפיה לא דק, ואני חפשתי בתוס' והכוונה היא כך ...'. (עמ' 317). במקום אחר הוא מכוונה מהר"ר דוד הספרדי (עמ' 363). לעתים אינו פותח

קל"ו ע"א: 'עוד אומר מהרש"ם דאין קשה על השיקול דמה שנדע מכח שיקול זה דוקא כשאין שם כי אם פסוק אחד כמו שאנו מתחילים השיקול מכח ...'. ועניין 'דרך התוספות' יש עניין בחידוש לתוס' פסחים י"ד ע"ב ד"ה התם 'ומסיימ' התו' אך שמחליף דברי ר' יוחנן לבר קפרא נ"ל שזהו תיר' וה"פ ... ולפי האמת אינו קשיא דאיכ' למימר ... ולפי הדרכי' שמסיימים שאך מחליף הוא סיום הקשי' זה אינו נ"ל דרך התו' שמק' וא"ת ונשאר קשי' אלא מקש' בלשו' וקש' אז נשאר לפעמים קשי' ודוק', ור' בחכמת שלמה על אתר.

51 פה ושם ניתן לתקן, כך צ"ל בדף ד ע"א 'הקשה הר' יעקב דלחייבו נשים בציצית הקשה הר"ם ז"ל הריבוי שיש לו ...'. במקום הריא"ף שבנדפס נמצא בכ"י: הרא"ף וכפי שראינו כך גם בכ"י אחרים.

52 ר' דף י"ב ע"ב ובהערת המהדיר שם.

בדיבור המתחיל של התוספות אלא בפיסקה מאמצע הדיבור או מסופו, כגון: 'ואפי' בטומאת קרי הטומאה היוצא מגופו שרי ר' יוסי מדלא חשיב בעל קרי באיסורא דזבים וזבות וק' אמאי ...'. וזה מתוך אמצע ד"ה חלת בדף ק"ד ע"א (עמ' 379). או 'ואכתי לא ידענא אלא שבשנים אסור לומר נברך, אבל בלא נברך שמא אחד יכול לפטור את חברו וכו', והוא באמצע ד"ה ושמע מינה בדף ק"ו ע"ב. דף אחד (עמ' 388—389) חסר בקובץ, ולאחריו מתחילים חידושים למסכת כתובות דף מ"ב ע"א⁵³. נראה שהחידושים התחילו בראש הפרק הרביעי. בסוף הפרק (עמ' 407) נאמר 'הדרן עלך פ' נערה מגורניץ'. בדומה לחידושי חולין היו גם בפני הסופר למסכת כתובות שני קבצים של חידושים, שמהם העתיק, שכן לאחר ההדרן הנ"ל נאמר 'עוד מפרק נערה שנתפתתה', והוסיף שני עמודים שבסופם נאמר 'עד כאן מצאתי בזה הפרק' (עמ' 409), ואותו עניין חוזר גם בפרקים אחרים⁵⁴. מבחינת הדרך והשיטה אין הבדל בין שני סוגי החידושים. בשניהם אין נזכרים שמות חכמים, ושניהם עוסקים בהעלאת קושיות בדברי התוספות וביישובן. בעל חידושים אלה השתמש בתוספות שניץ (עמ' 393, 411, 422, 454, 459), שמתוכן הביא גם דברים שאינם נמצאים בתוספות הרשב"א הנדפסות⁵⁵. והיו לפניו כתבי־יד אחדים של תוספות שלנו. לדף מ"ה ע"ב ד"ה ר' יהודה, הוא כותב 'ועוד דהא דלוקי' על לאו שאין בו מעשה מהכא הוא דקיימא לן בפ"ק דמכות כדאמר התם דר' יהודה גמר ממש"ר ועדים זוממין. האי ועוד לא נתיישב לנו שפיר ובמקצת תוס' לא כתוב בפנים אלא בגי' [= בגיליון] ול"נ דהפי' דועוד וכו'. פעמים אחדות נרמז ל'אשירי' ויש שהדברים אינם כלשונם לא בתוספות הרא"ש ולא בהלכותיו⁵⁶.

53 י. תא-שמע התעלם מחידושים אלה בדבריו הקצרים (תוס' גורניש, עמ' ק"ס) על כ"י קאופמן, וגם לא ראה כנראה את הקולופון.

54 'הדרן עלך פ' אעפ"י, עוד חידושים אחרים מפרק אעפ"י' (עמ' 436) ונמשכים עד עמ' 448. 'הדרן עלך פ' המדיר, עוד חידושים בפרק המדיר בס"ד' (עמ' 475).

55 בעמ' 454 לדף ס"ט ע"א: 'מבריה דר' סמא, פרש"י ז"ל שנפטר ר' סמא בחיי רב אשי ואגב חורפיה לא יבין(!?) דאם, (לא) כן קם ברא תחתיו לירש מזקנו וכו' לשון תוספו' שניץ'. אין זה בתוס' שניץ הנדפסות, אבל ישנו בתוס' הרא"ש ד"ה מבריה והובא בשמו בשטמ"ק, וראה בהגהות הרש"ש שהגיה, בדברי רש"י, על-פי פני יהושע, 'ומת רב סמא בנו אחריו'. ועל תוס' הר"ש לכתובות על מהדורו-תיהן השונות, ר' לעיל, עמ' 289 ושם הע' 77*.

56 עמ' 483: 'אבל פשיטא דפירא דפירי נמי תקינו ליה רבנן כדתנן בהכותב (פיסקא מהתוס' ע"ט ע"ב ד"ה פירא), הקשה אשירי ז"ל מה ראייה דילמא להכי צריך לכתוב פירי פירותיהן דאם לא היה לה פירי פירותיהן ולא יכתוב אלא פירותיהן לחוד הוה פירי פירותיהן משום (מאחר) שכתב דהפרות שלה א"כ הפרות נעש' קרן ולהכי אית לה פירי פירות. עין באשרי ז"ל, ועיין בהל' הרא"ש פ"ת סי' ו, ושם הלשון שונה.

כבר צייננו, שמדרכו של בעל החידושים לא לציין דיבור המתחיל ⁵⁷ אלא להביא קטע מתוך דברי התוספות ולדייק בהן. נביא עוד דוגמאות אחדות, ודרך-אגב נעמוד על דרך דיוקם של החידושים.

עמ' 390: 'דגבי עבד גלי רחמנא שזכה בעצמו מיד משיפיל שינו ותו לא הוי קנס ⁵⁸. לא ידענא ליישב האי ותו מאי הוא, אם הוא הכל קושיא א', או אם הוא תרי קושיות, פי' דאי הוי קושיא בפני עצמה אמאי קאמר יצאו אלו שהם קנס הא לא הוי תו קנס... אבל מ"מ קשה לכל הפירושים... ולבי נוטה דהכל הוי קושיא אחת ומיושב יותר וקל'.

עמ' 394: 'א"נ לפסול חתימתן קאמר דאמרינן זיפי זיפן ⁵⁹ צ"ע מה הפרש יש בין זה התירוץ לתירוץ ראשון, וי"ל שכך הוא כי לפי התירוץ הראשון...'.
עמ' 427: 'וקשיא לר"י דה"ל לאו קושיא (צ"ל: לאקשווי) אפי' אי ליכא סכנה אי דחולה הוא אפי' בשבת נמי ⁶⁰. ק"ק דילמא המקשן לא ידע דמפרק מלאכה כלאחר יד כמו שמשמע, מדהשיב לו התרצן ומפרק כלאחר יד הוא, שמעי' דהמקשן לא ידע זה ולהכי לא היה יכול להקשות אי דחולה הוא אפי' בשבת נמי...'.
עניין סברותיהם של המקשן והתרצן תופסים מקום נכבד, ומתוך מקומות רבים נביא דוגמה בולטת אחת. עמ' 476: תימא אמאי מקשה לרב אשי טפי מלכל הני אמוראי דלעיל למ"ד תברא ק"ק מה הוא רבו לעשות בלי שום מד' (?) והרי הוו להו לאקשווי היאך היה מבין המקשן המשנה מיניה (?) דמה מודה קאמר דאמאי אית ליה במתני' נכנסה לרשות הבעל על הבעל להביא ראייה ואח"כ קאמר מודה ר"מ בכל המומין שעל האב להביא ראייה אפי' נכנסה לרשות הבעל, לכך נ"ל דפשיטא להו לתוס' שהמקשן לא היה משוגע אלא שהפשיטא שהמקשן היה יודע דלא איירי בכל המומין דהוו דקאמר מומין הראויין לבוא אע"ג דמתוך פרש"י ז"ל שהמקשה היה סובר דאיירי בכל המומין, מ"מ התוס' אינם סוברים [כן] ופשיטא להם שהמקשן היה יודע כר' דאיירי במומין שניכר שבאו מזמן ארוך, אבל לא מוכח שבאו קודם אירוסין להכי פרכי התוס' שמ"מ הוה לי' לאקושי למ"ד תברא דמה חילוק יש בין בית אביה לבית בעלה... ⁶¹.

הביטויים השגורים בחידושים אלה הם: 'לא רצו התוס' לפרש' (עמ' 390),

57 בהוספות שבשלהי הפרקים (ר' לעיל, הע' 44) רגילים הלשונות 'ותו בתוס' , 'ותו בדיבור'.

58 מ"ב ע"א ד"ה הפלת, וראה בחידושי המהרש"א ומהר"ם שיף על אתר.

59 מ"ד ע"א ד"ה איכא.

60 ס ע"א סוף ד"ה גונח.

61 ע"ו ע"א ד"ה ואמאי, וראה בחידושי מהר"ם שיף שם.

ספיקי התוספות: גליונות, קונטרסים ותוספות גורניש

'דלהכי פי' התוס' (עמ' 406), 'וזה הדוחק מרויה ר"י בר' ברוך דלדידיה אתי שפיר דלא קשה' (עמ' 429) ⁶². 'יש מי שאמרו אמאי דקאמר הגמרא דאמרה לכו מגרשה לא אמרה היא בפיה ועל זה הקשו התוס' ז"ל ⁶³ אע"ג דהכא אמר לכש-אקחנה בפ' והכא לא אמרה היא כלום דלא אמרה בפיה לכו מגרשה עם כל זה אין לחלק. וי"א דהתוס' ז"ל הקשה דקרי לה מאי קרי לה מי דמי שאמר הגמ' ועם כל זה הוא דחוק' ⁶⁴.

'ותו בתוס' ⁶⁵ הכניסה לו שפחה א', קצת תימא איך הו' קצת תימא ואיך הקשו מה מרוויח וכו' ' (עמ' 445).

'נר' דהתוס' הקשו לו דקדוק א' דאיכא למידק במתני' (שם). 'אין דעת התוס' (עמ' 463). 'איך התוספות ז"ל לא הקשו קושיא (יותר) חזקה יותר מזה קושיא דמקשי הכא התוס' ז"ל דלא שייך תירוץ וכו' (עמ' 475).

'בתולה שלמה משמע ⁶⁶, ק' לרבי אמאי איצטריך למיכתב גבי קנס וכו' ק"ק מה זה מקשים ... ועוד קשה דאח"כ תירצו התוס' ושמא י"ל דשאני קנס דכתיב בעולת בעל, וקשה היאך תירצו עדיין הקושיות הראשונות ... לכך נ"ל כי הכי מקשים התוס' ... ולכן אתי שפיר, כשתרצו הקושיא האחרונה ... לא קשיא נמי הקושיא הראשונה ...'.

דרך דיונים ולשוניותיהם של חידושים אלה מאשר את הציון שמצאנו בסוף פ"ד, שמדובר כאן כמו בחידושים למסכתות אחרות שבכ"י זה ב'תוספות גורניץ'. ברם נתעורר בי ספק לגבי קביעה זו משעמדתי על כך, שהחידושים לכתובות שתיארתי, זהים לחידושי מהר"י קורקוס שנדפסו בש"ס מהדורת 'אל המקורות—פרדס'. כדרכם, לא ציינו המהדירים את מקור כתב-היד, אלא שנעשה 'על פי כתב יד יחיד בעולם שבמכון בן צבי', אבל ברור שהמדובר בכ"י גינצבורג 7. בראש הקובץ נאמר 'בס"ד אתחיל לכתוב מסכת שבת ממוהר"י קורקוס זלה"ה'. חידושים אלה מגיעים עד דף 31. בדף 34 מתחילים חידושים לכתובות. חידושים אלה אין להם כותרת. האם הם חידושי מהר"י קורקוס? בכ"י קאופמן מצאנו ציון מפורש המעיד שמדובר בתוס' גורניץ, והוא איננו בסוף פ"ד בכ"י גינצבורג. בכ"י זה חסרות גם ההוספות לאחר כל פרק. אם ברצוננו לייחס את הכותרת

62 ס"ב ע"א ד"ה והתניא ור' שטמ"ק ל"א ע"ד ד"ה ומיהו.

63 נ"ט ע"א ד"ה לכשאקחנה, וראה בחידושי מהרש"א ובחידושי מהר"ם שיף שפירשו כך את דברי התוס', והמהר"ם מלובלין שם העיר 'משמע דלא גריס דאמרה'.

64 עלי לציין שעניין זה שייך לחידושים הנוספים (לעיל, הע' 44). ועל המונח 'ודקארי לה מאי קרי לה' ושימושו לגבי תוספות, ר' ח. בנטוב, שיטת לימוד התלמוד בישיבות שאלוניקי ותורכיה, עמ' פ"א—פ"ב.

65 ס"א ע"א ד"ה הכניסה.

66 צ"ז ע"ב ד"ה בתולה.

שבראש מסכת שבת גם לחידושים לכתובות, הרי יש להבינה רק במובן זה שחידושים אלה הם חידושי גורניץ שנקלטו בבית-מדרשו של ר"י קורקוס, תוך הכנסת שינויים. שינוי בולט כזה הגנו מוצאים בפיסקה שהבאנו לעיל מעמ' 476. המשפט 'דפשיטא להוא לתוס' שהמקשן לא היה משוגע אלא' הושמט, ודומני שאין זו השמטה מן הדומין, אלא השמטה מכוונת. העדרו של האנומס-טיקון של שמות חכמי אשכנז מסתבר מתוך ההכרה, שבמרוצת הזמן נעשו שמות אלה שצוינו בראשי-תיבות, חסרי משמעות. המעתיק שצירף את הליקוטים החליט להשמיטם ולהסתפק בציון הכללי 'גורניץ', וכבר עמדנו על תופעה זו ⁶⁷.

לאור מה שהעלינו עד כה ברור שאין לדבר על 'תוספות גורניש' כחיבור אחד מסוים. החידושים המכונים בשם זה מקורם בדרך הלימוד שהתפשטה באשכנז מסוף המאה הי"ד, כשבמרכז הועמד לימוד התוספות והעיון והדיוק בדבריהם. חידושים אלה מצאו להם קרקע נוחה להיקלט לא רק בישיבות אשכנז ופולין אלא גם בישיבות החדשות שנוסדו, הן באיטליה על-ידי חכמי אשכנז עצמם, כמו מהר"י מינץ ⁶⁸, והן במזרח על-ידי מגורשי ספרד, שהגיעו לשם. האחרונים, תלמידיו ותלמידי-תלמידיו של ר' יצחק קאנפנטון, שבספרו 'דרכי הגמרא' הורה את כללי העיון, מוכנים היו להשתמש בכלליו גם לגבי התוספות, ואמנם התוספות זימנו להם כר נרחב להפעלתם בחידושיהם ואף בתשובותיהם ⁶⁹. ר"י קאנפנטון

67 ראה לעיל, עמ' 758 והע' 23, ועל היחס לתוס' גורניץ בפירושו והגהותיו של ר' אהרן ששון שבכ"י בריט. מוז. Add. 26965, ראה ח. בנטוב במאמרו הנ"ל, עמ' כ—כ"א.

68 ר' מ. ברויאר, עליית הפלפול, עמ' רמ"ה; דימיטרובסקי, על דרך הפלפול, עמ' קי"ט ואילך; י. תא-שמע, ידיעות חדשות, עמ' 79.

69 באיוז מידה עמדו התוספות במרכז לימודם וחידושיהם של חכמי תורכיה, בישיבותיהם של ר' יוסף אבן לב, ר' משה אלמושנינו, ר' יוסף טאיטאצאק (ראה מ. בניהו, ק"ס, נ"א, תשל"ז, עמ' 306), ניתן לעמוד כעת בספר אוצר שיטות, פירושים וחידושים על התלמוד מרבתינו הגדולים שחיו בשאלוניקי ובקהילות תורכיה אחרי גירוש ספרד. יו"ל ע"י הרב אליהו דוד פינס, כ"א—כ"ב, תשל"ט, ור' במבוא שם, עמ' 18. ואשר לתשובות די בהבאת דוגמה משו"ת מהר"ם אלשקר סי' כ"ט—ל (מהד' ירושלים, תשי"ט, עמ' קי"ט—קל"ב). הוא דן בתוספות ע"ז נ"ד ע"ב ד"ה משום. שבע שורות קצרות בדיבור זה משמשים למו"מ על פני ארבעה-עשר עמודים בני שני טורים, כשדברי השואל רק מובאים בתוך תשובתו של ר' משה בקיצור. מתוך תגובותיו ניכר שהשואל שייך היה למדקדקים בדברי התוספות המשתמשים ב'חכמת הדבור'. אביא מקצת מתגובות אלו: 'ואיני יודע מה מקום נמצא שם לאותן גלגולים ובלבולים' (קכ"ג ע"ב), 'ועל ידי כך עשה כ"ת הקושיות מחולפות וקורין לכיוצא בזה בעלי חכמת הדבור הויכוח המתוחבל, כי הנחת העיקרים ורצית להתפס בענפים המסתעפים' (קכ"ה ע"ב), 'עוד חזר כ"ת לדקדק... מיתור התוספות... מאריה דאברהם מה זה הליבוט והחבוט' (שם), 'עוד כתב כ"ת... דסוף

הורה, 'שצריך לעיין דק היטב ולהשתדל ולהוציא ולצמצם כל לשונו בענין שלא ישאר בו דבר מיותר אפילו אות אחת... ובכלל יש לך לראות מאיזה פירוש הוא נשמר... לעולם הוי מסתכל בכל תירוץ שמתרצים אם הוא תירוץ דחוק או מרווח והוי יודע כי המקשה לא יקנה לעולם בהקדמות רצוניות רק בהקדמות הכרחיות ולא יניח הנחה או אוקימתא בלתי מוכרחת להקשות כל שכן שלא יכנס בדוחק וכו' (דרכי הגמרא עמ' 16—17). אמנם ר' יצחק קאנפנטון מתייחס בעיקר לרש"י⁷⁰ ולרמב"ן, אבל ר' שמואל סידיליו קבע בכללים שלו שמי שיש לו כח המחלק לחלק בקלות ימצא הפי' שממנו נשמרו התו' ⁷¹.

אמת, שהמונח שמירה אינו מובא בתוספות המכונות 'גורניש', אבל כל טיבן ודרכן היא בדרך שיטת השמירה וכל הכרוך בה, וחכמי איטליה והמזרח שקלטו את ה'גורניש' המשיכו בדרכם ועשו את הדיוקים בתוספות לעיקר מלאכתם תוך כדי שימוש בכללים ובמונחים מבית-מדרשו של ר"י קאנפנטון⁷². קביעה זו

סוף לא הרוחנו דבר בצריכות זה... (קכ"ח ע"ב), 'וזה פשוט וברור לכל מבין ויודע גדר הדבור האנושי' (קכ"ט ע"א), 'ותלה במלתייהו כמה בוקי סריקי והפך את דבריהם מן הקצה אל הקצה וקא מהדר לדחוק השמועות ולבנות בהן על המים מגדל ולהכניס ים אוקיאנוס בגרגיר חרדל' (שם ע"ב). טענותיו של ר' משה מזכירות את דברי ר' יוחנן מפאריס (ראה לעיל, עמ' 747), שאגב גם הוא האשים את מתנגדו ר' ישעיה שהוא מבלבל שמועות ו'בכל בלבול פלפול' (שו"ת ריב"ש, סי' ר"ע), לא רחוקים מהם דברי בעל 'עלילות דברים' (אוצר נחמד ד, עמ' 183) 'והמלאכה הזאת תכנו פלפול ואחרים אומרים בלבול' (אבל מצאנו את המלה 'בלבול' בגופו של חיבור, ראה לעיל, עמ' 762, הע' 45*). חריפים מהם דברי בעל אורחות צדיקים (פראג שמ"א, ועל זמנו ראה מ' ברויאר במאמרו הנ"ל, עמ' רנ"א), 'אבל עתה מרוב טורח השמועה נעשית עליהם ההלכה כמשא כבד ולא יוכלו עוד להביט בה ומתוך כך עוסקים בשיגעו' ובליצנות ומבלבלים ומבטלים ועוסקין במיני תחבולות מרוב טורח הפטופטים שהם מפטפטים הם מתבטלים לגמרי'. מחבר זה מבדיל יפה בין חכמי צרפת הראשונים לבין בני דורו המפלפלים, ראה לעיל, עמ' 27.

70 מפרשי רש"י על התורה נקטו אף הם דרך זו, וגם ר' אברהם בקראט. לא עמד בהסתייגותו, ר' ספר זכרון, ליוורנו תר"ה, פ' בשלח, כ"ח ע"ד; פ' פנחס, ע"ז ע"ד, פ' שופטים, צ"ג ע"ד. את הביטוי 'נשמר' מצאתי כבר בחידושו של תלמיד הר"ן למסכת ביצה, שגדפסו בס' 'נחלה ליהושע' בשם 'שיטה מקובצת' (ר' אפשטיין, תחכמוני, ח"ב, עמ' 33) 'כבר נשמר רש"י מזה' נאמר מיד בהתחלה (ב ע"ב), ושם כ"א ע"ד, ושם ל"ט ע"א: 'וכתב מורי נר"ו שרש"י ז"ל נשמר מזה' ולפי זה כבר הר"ן השתמש במונח זה, אבל לא נעשה עדיין 'דרך'.

71 כללי שמואל בס' תומת ישרים, ויניציאה שפ"ב, ב ע"ב.

72 די להשוות את תשובותיו וחידושו של ר' יהושע שונצין, ר' נחלה ליהושע, סי' כ"ח: 'לא הבינו הגיר' שנשמרו ממנה בעלי התוס'. שם, סי' ל"ג: 'ואיכא למידק מה כוונת התוס' באומרם משמע כו'. סי' מ"ד: 'דע כי לדעתי הדבור הזה עמוק וקשה מתרי אנפי'. חידושי עירובין ז ע"ב ד"ה שבקעה 'באו התוס' לומר... וא"ת פשיטא שאין סברא לומר... ומה צורך התוס' לשוללו'. חידושי שבועות ה ע"א

פותחת לנו פתח להבנת המלה 'גורניש'. מצד אחד עמדנו על כך, שאין כל הוכחה לקיומו של חכם בשם ה'מהר"ם מגורניש', וממילא אין גם ראיה לקיום מקום 'גורניש'⁷³. מצד שני למדנו. שאין הכינוי הזה ידוע לחכמי אשכנז, וכל המש-תמשים בו הם חכמי ספרד והמזרח, כשם שכל כתבי-היד שבהם נמצאת הכותרת 'גורניש', או שהמלה נזכרה בגופם, כתובים בכתובה מזרחית. בכתב-היד היחיד הכתוב בכתובה אשכנזית אין זכר למלה אניגמטית זו⁷⁴. עובדות אלו מוליכות להסבר המלה מתוך לשון שבפיהם של יוצאי ספרד. הכתיבים 'גורניץ', 'גורניש' יחד עם תוכנם של החיבורים הביאו אותי למצוא בהם את המלה הספרדית *guarnicio*. הידועה גם בכתיבים *gornisio*, *gurnisio*, *gornicio* ואשר הוראתה ביצור, שמירה לשם הגנה והיזהרות מפני משהו⁷⁵. ברם יהיה מה שיהיה מקור המלה 'גורניש', החיבורים הנושאים שם זה והקרובים להם הרחיקו עצמם מדרכם ושיטתם של בעלי התוספות, כפי שתיארנו אותם בפרק הקודם וכפי ששימשו דוגמה ומופת לגדולי המפרשים, המחדשים והפוסקים בכל הדורות.

'איפשר דכיוונו התוס' לומר... ונ"ל שהדבור הזה מקושר עם הסמוך לו... / שם ט ע"א ד"ה הואיל: 'וקצת מחברים חשבו שכוונת התוס' היא לומר... / ל"ב ע"ב ד"ה כפר 'כתבו התוס' קצת תימה... יש לדקדק דקושיא חשובה היא ומאי קצת דקאמר... / דומני שכאן דוגמה קיצונית לדיוק בלשון התוספות, ועל התאמת הכללים של ר"י קאנפנטון ללימוד התוספות בשיטותיהם של חכמי המזרח, ר' בנטוב, עמ' ס"ג ואילך ובפלפול המאוחר, ר' ח"ז דימיטרובסקי, 'לקט יוסף' ו'סוגיות התלמוד', עלי ספר, ד, תשל"ז, עמ' 76, הע' 79. וראה א. דויד, לקורותיו של ר' יצחק קנפנטון, ק"ס, נ"א (תשל"ז), עמ' 324 ואילך.

73 ר' לעיל, עמ' 756, הע' 14*. הכותרת של הנספח 'תוספות גורניש וחידושי הר"ם גורניש' במאמרו של רח"ז דימיטרובסקי אינה מוצדקת, גם לא לפי דברי עצמן על הכותרת שבס' 'מהררי נמרים' בעמ' קע"ב, וראה לעיל, עמ' 761, הע' 38*.

74 די בעובדות אלו כדי לדחות את הסברו של א. קופפר, עלי ספר, ג תשל"ז, עמ' 168, שהציע לקרוא גורניש, צירוף של מלה סלאווית *Gwary* עם הסופיקס היידי 'ניש'.

75 ראה Y. Corominas, *Diccionario Critico etimológico de la lengua castellana*, 1954, T. II, p. 818 שם מובאת ההוראה *predar atencion* והאטימולוגיה מהמלה הגרמנית *warnen* — להזהיר, *gewarnet sin* להיות מוזהר, (*Grimm Deutsches*) (1922) p. 2097 (*Wörterbuch XIII*) אסמכתא למשמעות הוולגארית של המלה אפשר למצוא בדברי בעלי 'עלילות דברים' (אוצר נחמד, ד, עמ' 190, שהביאם י. תא-שמע במאמרו הנ"ל, עמ' 80): 'הכלי שמשמשים בו בעלי הפלפול... וההמונים קוראים לו גורין' (כן בכ"י אוקספורד 2222,4 ובכ"י מונטיפיורי 266,5) והיא מופיעה בלאטינית של ימי-הביניים בצורות *guarnire*, *warnire* במשמעויות שהבאנו בפנים, ראה J. F. Niermeyer, *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*, 1976, p. 1130

מפתחות

מפתח השמות

ר' אברהם ב"ר מאיר הכהן 186	ר' אבא מארי ב"ר משה מלוניל 288
ר' אברהם ב"ר מרדכי 637	ר' אבון 192 165
ר' אברהם בן הרמב"ם 335 318 277	אבי הרבנים ראה ר' מאיר בן שמואל
ר' אברהם ב"ר משה מריגנשבורג 434 208	ר' אביגדור כ"ץ מוינא 419 414 250 25
665 608 437 435	628 607 565 549 436 433
ר' אברהם ב"ר נתן הירחי 237 227	ר' אבימי גאון 179
ר' אברהם ב"ר עזריאל 178 109 101 48 28	אבלארדוס 745 680 425 123 85 18
425 422 416 408 404 402 393 288 215	ר' אבן = ראב"ן ראה אליעזר בן נתן
639 614 437	אבן עבאס ראה יהודה בן שמואל אבן עבאס
ר' אברהם ב"ר שמואל החסיד 362 200	אבן עזרא, אברהם ראה אברהם בן מאיר
412 411 392 389 367 364 363	אבן עזרא
ר' אברהם בקראט 769	ר' אברהם 142 140
ר' אברהם הגר 226 210	ר' אברהם (אביו של הריצב"א) 261
ר' אברהם זכות 323	ר' אברהם, (אחיו של אליעזר מטול) 336
ר' אברהם הזקן 318	ר' אברהם (בעלה הראשון של מרים אשת ר' תם) 61
אברהם חיים ב"ר יוסף 509	ר' אברהם, (תלמידו של הרשב"ם) 618
ר' אברהם חלדיק 402	ר' אברהם (תלמידו של ר' תם) 96
ר' אברהם הכהן 187	ר' אברהם אב בית-דין 327
ר' אברהם הכהן מתונים 31	ר' אברהם אבן טוואה
ר' אברהם מבורגויל 620 152	ר' אברהם נ' סבע 107
ר' אברהם מביהם ראה אברהם בן עזריאל	ר' אברהם אבן עזרא 424 337 110 109 68
ר' אברהם מן ההר 248	ר' אברהם ב"ר אליעזר הלוי 546
ר' אברהם מפזרו 565	ר' אברהם ב"ר אפרים 488
ר' אברהם מריגנשבורק 336	ר' אברהם ב"ר ברוך 545
ר' אברהם קלויזנר 762 582	ר' אברהם בן דוד הראשון 66
ר' אהרן 608 33	ר' אברהם ב"ר דוד (ראב"ד) 62 33 25
ר' אהרן ב"ר אליעזר 420	66 67 70 103 104 153 163 297 313 354—
ר' אהרן ב"ר בנימין 509	739 654 596 595 480 356
ר' אהרן ב"ר חיים הכהן 342 151 150 128	ר' אברהם ב"ר חיים 462 128
606	ר' אברהם ב"ר יהודה 655
ר' אהרן ב"ר יוסי ב"ר אהרן הכהן 484	ר' אברהם ב"ר יוסף מאורלינש 142—140
ר' אהרן ב"ר יוסף בן משה 350 286 115	750 655 654 640 321
ר' אהרן הכהן 565	ר' אברהם ב"ר יחיאל 209 2
ר' אהרן הכהן מלוניל 574 353 328 272	ר' אברהם ב"ר יצחק 659
ר' אהרן מטראני 31	ר' אברהם ב"ר יצחק אב בית דין 50 37
ר' אהרן מנורתהמטן 516 513	128 66
ר' אהרן מריגנשבורג 666 608 565	

מפתחות

ר' אליעזר ב"ר יואל (נכד הראב"ה) 381	ר' אהרן מריגנשבורג (מאה טו—טז) ראה
ר' אליעזר בן יואל הלוי (ראב"ה) 53 28 23	ר' אהרן פפנהיים
172 171 170 158 157 118 100 58 56 55	ר' אהרן פאפנהיים 760 758
336 275 246 211 208 203 198 186 184	אודו, הגמון 454 450
406 405 401 392 388—378 369 366 361	אופיצאל 129
442 438 434 429 425 417 412 411 407	ר' אורי ב"ר יואל הלוי 382
690 675 556 549 524 523 522 447 446	ר' אושעיה 666 148 37
743 741 735 712 709 703	ר' אחאי 729 395 179 78
ר' אליעזר ב"ר יוסף 578	ר' אייזק שטיין 473 422 391 292 290
ר' אליעזר ב"ר יעקב הכהן החזן 400	758 753 477
ר' אליעזר הגדול ב"ר יצחק 41	אינוקנטיוס השלישי, אפיפיור 450 343
ר' אליעזר ב"ר יצחק הלוי 186	אינוקנטיוס הרביעי 454 453 452 451 450
ר' אליעזר ב"ר יצחק מביהם 215—212 68	אלברטוס מגנוס 454
ר' אליעזר ב"ר משולם (הוא ר' אליעזר חזן משפירא) 192 190	ר' אלחנן בן הר"י 229 199 100 54 36 33
ר' אליעזר בן נתן (ראב"ן) ממגינצא 37	233 241 253—260 294 295 307 321 324
184—173 168 167 156 129 100 58 52	326 330 463 477 589 603 617 619 620
211 210 209 208 201 195 192 190 187	626 634 640 641 646 650 654 655 656
699 556 381 379 363 352 346 218 212	659 666 669 672 677 682 690 696 724
742 704 703	ר' אלחנן יצחק בן יקר 237
ר' אליעזר בן שלמה 61	ר' אליאב הכהן 662
ר' אליעזר ב"ר שמואל מווירונא ראה :	ר' אליאב מיודינא 662
ר' אלעזר ב"ר שמואל מווירונא	ר' אליהו, אביו של ר' פרץ מקורביל 575
ר' אליעזר ב"ר שלמה מטוך 566 565 521	ר' אליהו ב"ר יהודה מפרים 121 79 76
613 608 607 605 604 603 596 585—581	122 123 124 131 146 229 350 617 636
633 631 630 629 627 624 623 621 617	665 705
650 649 648 647 646 643 642 635 634	ר' אליהו ב"ר יוסף 327 33
670 669 667 666 662 659 654 653 651	ר' אליהו ב"ר מנחם 124
755 720 710 678 675 674 671	ר' אליהו ב"ר שלמה מגירג'יש 614
ר' אליעזר ב"ר שמואל ממיץ (רא"ם) 26	אליהו ב"ר תודריס 123
285 239 157 154 140 127 115 98 65 54	ר' אליה מאברוויקא הקדוש 661 496
474 435 429 426 411 401 389 379 350	ר' אליהו מווילנא 717
741 665 603 572 561 490 486	ר' אליהו מזרחי 761 760 497 477 472
ר' אליעזר ב"ר שמשון 179	ר' אליהו מנחם ב"ר משה מלונדריש 455
ר' אליעזר הזקן ראה : ר' אליעזר בן נתן	498—506 511 515 518 614 615 710
ר' אליעזר חזן משפירא ראה ר' אליעזר ב"ר משולם	ר' אליהו הקדוש מיורק ראה ר' אליה מאברוויקא
ר' אליעזר טריוויש 174	ר' אליהו קפסאלי 738
ר' אליעזר מאורליינש 144	ר' אליעזר 266
ר' אליעזר מביהם ראה ר' אליעזר ב"ר יצחק	ר' אליעזר אזכרי 613
ר' אליעזר מטוך ראה ר' אליעזר ב"ר שלמה	ר' אליעזר ב"ר אברהם 627
ר' אליעזר מטול 345 336—335	ר' אליעזר ב"ר אורי ב"ר אליקים 156
	ר' אליעזר ב"ר אפרים 582 534—532
	ר' אליעזר ב"ר יהודה ב"ר יום טוב 122
	ר' אליעזר ב"ר יהודה מפליזא 122 121

מפתח השמות

561 431 426 363 355 346 283 255 213	ר' אליעזר ממיץ ראה ר' אליעזר ב"ר שמואל
742 692 672 666 661 620	ר' אליעזר מפאריס 140
ר' אפרים ב"ר מאיר 391	ר' אליעזר מפלייזא 128 120 ראה גם ר' אליעזר ב"ר יהודה מפלייזא
ר' אפרים מאלימניא, הגדול, הגבור, הר צרפתי מרגנשבורג ראה ר' אפרים ב"ר יצחק מריגנשבורג	ר' אליעזר אליהו מאוקספורד 519
ר' אפרים מקלע חמאד 205	ר' אליעזר מפיר' 761
אפרים זלמן מרגליות 400	ר' אליעזר משנץ 662 640 272
אקורסיוס 748	ר' אליעזר הנדיב 486
ר' אקשילר 127	ר' אליקים ב"ר אשר הלוי 369
ר' אריה, רבינו האריה, מורי האריה, מורי גור-אריה ראה יהודה ב"ר יצחק שיר-ליאון	ר' אליקים ב"ר יואל הלוי 381
ר' אשר ב"ר דוד 62	ר' אליקים בן יוסף 379 206 182 174 173 381
ר' אשר ב"ר יחיאל (הרא"ש) 88 31 28	ר' אליקים ב"ר משולם 166
163 171 184 198 249 250 256 270 273	אלכסנדר השלישי, אפיפיור 748
279 290 292 297 298 311 353 405 435	ר' אלכסנדר זוסלין הכהן 762
443 522 523 528 544 545 581 586—599	ר' אלכסנדר ב"ר יצחק ב"ר מאיר מדורא 487
602 606 609 615 621 623 630 691 715	ר' אלעזר ב"ר יהודה 426
734 735 739 740 743 765	ר' אלעזר בן יהודה מגרמייזא 170 161
ר' אשר ב"ר יעקב הלוי 187	186 348 353 365 378 388—411 419 423
ר' אשר ב"ר משולם 238 237	434 439 527 547 660 712
ר' אשר ב"ר סיני מארץ רוסיא 587	ר' אלעזר ב"ר יצחק הלוי מוורמייזא 57
ר' אשתורי הפרחי 456 353	ר' אלעזר בן שמואל (אחיו של ר' שמחה) 419
בילא בת ר' יוסף ב"ר יום טוב 122	ר' אלעזר ב"ר שמואל מוורמייזא 433—436
בכור שור ראה ר' יוסף ב"ר יצחק מ-אורליינש בכור שור	565 651 741
בלא, בתו של ר' אלעזר ב"ר יהודה מ-וורמייזא 409	ר' אלעזר ב"ר שמעון 382
בלנש, השלטונה של שאמפאניה 339	ר' אלעזר ב"ר שמשון 209
בלשת בת ר' ברכיה מלינקולן 509	ר' אלעזר הדרשן 569
ר' בנימין ב"ר אברהם הרופא 162	ר' אלעזר מערפורט 759
ר' בנימין מטודילה 14 238	ר' אלעזר משנץ ראה ר' אליעזר משנץ
ר' בנימין מקנטבריגא (קמברידז') 108	ר' אלעזר הקליר 710
109 494 498 500 515	ר' אמת' ב"ר שפטיה 110
ר' בצלאל אשכנזי (בעל 'שיטה מקובצת')	אנדריאס, תלמידו של הוגו מסט' ויקטור
40 163 288 290 291 292 298 310 311	135 745 746
315 320 404 403 405 420 428 483 580	אנסלם מלאון 86
581 585 595 598 628 639 645 647 649	אנסלם מקנטרבורי 774
663 665 656 667 669 671 672 734 737	אסף הרופא 179
755 756 759 763	ר' אפרים ב"ר אפרים הגבור 207 283
ר' ברוך ב"ר בנימין 407	ר' אפרים ב"ר דוד 654
ר' ברוך ב"ר יהודה דמיוש 511	ר' אפרים ב"ר יעקב מבונא 110 182 367
	ר' אפרים ב"ר יצחק מריגנשבורג 71 83 84
	87 158 161 190 196 199—207 211 212

מפתחות

ר' דוד ממיץ 318 335 571	ברוך ב"ר יצחק 575
ר' דוד ממלון 335 607	ר' ברוך ב"ר יצחק מוורמייזא 24 28 55
ר' דוד מקאלון 507	473 463 428 374 361—346 315 247 105
ר' דוד פרנקל 335	666 662 661 655 632 608 511 496 474
דולצא, אשת ר' אלעזר ב"ר יהודה מוור-	707 686 678 676 674 672 671
מיזא 409	ר' ברוך ב"ר יצחק מריגנשבורג 250 347
דונש בן לברט 107 108 692	407 402 372 361
ר' דניאל 209	ר' ברוך ב"ר מאיר מוורמייזא 522 547
רד"ע מאורליינש ראה יעקב מאורליינש	ר' ברוך ב"ר שמואל ממגנצא 153 156
	434 429—425 413 406 186 184 158 157
ר' האי גאון 75 176 179 305 395 425	638
708 681	ר' ברוך מירושלים 456
הוגו מסט' ויקטור 135	ר' ברוך הצרפתי ראה ר' ברוך ב"ר יצחק
ר' הושעיה 266 350	מוורמייזא
ר' היילמן 543	ר' ברוך שירפונטין ראה ר' ברוך ב"ר
הירונימוס 135 745	יצחק מוורמייזא
ר' הלל 760	ר' ברכיה מניקול 506—509 515 518
ר' הלל ב"ר אליקים 702	ברנגר מטורס 27
ר' הלל ב"ר שמואל מווירונה 436	ברנולד מקונסטאנצה 746
ר' הלל ב"ר יעקב 182	ברנרד מקלירבו 425
ר' הלל מארץ יון 313	
	ר' גדליה בן יחייא 323
וויש מאפריק 610	גיליילמוס 85 86
ר' וייבש 760	גרטיאנוס 745 751
	גריגור השמיני, אפיפיור 748
ר' זוסלין 761	גריגוריוס התשיעי, אפיפיור 449 450 452
זיסקינד ווימפפן 546	453
ר' זלמן ב"ר יהודה החסיד 405 569	ר' גרשום ב"ר אברהם 318
זעליקמן הלוי ציון 757	ר' גרשום ב"ר יהודה מאיר הגולה 40 50
זרחיה היוני 107	446 395 343 254 176 165 140 100 99 75
ר' זרחיה הלוי 66 100	683 681 551
	ר' גרשום שונצינו 29
ר' חזקיה ב"ר יעקב ממאגדבורג 249 250	ר' גרשון 433
649 646 627 607 582 581 566—564 458	ר' גרשון ב"ר שלמה 663
673 658	
ר' חזקיה בן ראובן 335 336	ר' דוד 764
ר' חיד"א ראה ר' חיים יוסף דוד אזולאי	ר' דוד ב"ר יהודה 426
ר' חייא ב"ר תנחום 413	ר' דוד ב"ר מנחם 128
ר' חיים 758	ר' דוד ב"ר קלוגימוס ממינצבורג 274
ר' חיים איש אולמא מפירצא 552	433 413 407 366 365 315 312 275
ר' חיים ב"ר חננאל הכהן (ר' חיים ז"ל)	ר' דוד ב"ר שאלתיאל 433
255 232 216 201 155 128—124 112 33	ר' דוד גאנז 411
478 466 462 459 442 324 312 285 274	ר' דוד מבריינא 332 341
	ר' דוד ממיילן ראה ר' דוד ממלון

מפתח השמות

ר' יהודה ב"ר יצחק מבירינא 294 329—	483 617 620 626 636 640 646 661 672
487 332	ר' חיים ב"ר יחיאל חפץ זהב 296
ר' יהודה ב"ר יצחק הלוי מוורמייזא 57	ר' חיים ב"ר יעקב מבונגייאה 296
ר' יהודה ב"ר יצחק שירליאון 24 28 33	ר' חיים ב"ר יצחק אור זרוע מריגנשבורג
36 106 122 133 140 141 142 144 145	235 288 422 441 442—445 543 566 576
153 229 233 252 254 273 274 284	577 578 583 585 607 624 647 673
293 318 320—335 336 341 348 355 396	ר' חיים ב"ר מרדכי 661
404 438 448 462 468 471 473 477 478	ר' חיים מפלייז 465
486 494 495 498 516 526 588 589 590	ר' חיים פלטיאל 582
595 596 600 601 605 606 617 620 621	ר' חיים יוסף דוד אולאי 107 164 181
626 635 637 640 642 645 646 648 654	248 290 343 361 386 573
655 665 667 668 690 704 709 730	חנה בת אלעזר ב"ר יהודה מוורמייזא 409
733 737	ר' חננאל בן חושיאל (ר"ח) 40 50 83
ר' יהודה נ' יקר 163 264	120 127 175 179 217 326 377 401 523
ר' יהודה ב"ר מאיר הכהן הזקן 165 527	682 684 687 692 693 703 704 706 707
ר' יהודה ב"ר משה ב"ר אפרים הלוי 207	714
ר' יהודה ב"ר משה הכהן מפרידברג 186	ר' חסדאי קרשקש 278
320 433 526 527 565 607 611 621 646	
666	ר' טוביה ב"ר אליהו מויאנה 271 485
ר' יהודה בן נתן (ריב"ן) 33 38—41 45	486—492
50 57 58 252 321 329 350 478 595 672	ר' טוביה מבורגוניא ראה ר' טוביה ב"ר
733	אליהו מוינה
ר' יהודה ב"ר קלונימוס הזקן ב"ר יצחק	ר' טודרוס ב"ר יצחק 586
362 389	ר' טודרוס ב"ר משה 128
ר' יהודה ב"ר קלונימוס ב"ר מאיר מ-	טיאה ווייל 608
שפירא (ריב"ק) 28 56 88 102 104 105	טריוויש, אליעזר ראה ר' אליעזר טריוויש
169 170 171 172 191 203 221 222 274	
361—378 379 392 401 408 411 412 415	ר' ידידיה ב"ר ישראל מנירנבורג 186
416 433 637 638 639 661 683 704	566—570 581 607 628
709 711 730	ר' ידידיה היתום 581
ר' יהודה ב"ר קלונימוס ב"ר משה ממגינצא	ר' ידידיה גלאנטי 757
365 366 369 379 389 400 406 426	ר' ידידיה ממלון 342
ר' יהודה בן שמואל אבן עבאס 25	ר' יהודאי גאון 78 147 160 161 395 472
ר' יהודה החסיד ב"ר שמואל מרגנשבורג	ר' יהודה נ' חיוג' 108
25 26 140 199 201 203 213 214 237	ר' יהודה אלחריזי 277 318 319
323 333 355 362 363 376 379 387 390	ר' יהודה ב"ר אברהם 46
410 412 413 419 423 424 426 437 439	ר' יהודה ב"ר אליעזר 28 291 298 479
547 569 572 646	602
ר' יהודה הכהן, תלמידו של ר' גרשום	ר' יהודה ב"ר אשר ב"ר יחיאל (הרא"ש)
412	57 544 594
ר' יהודה הכהן מפרידברג ראה ר' יהודה	ר' יהודה ב"ר דוד ממלון 453 461
ב"ר משה הכהן מפרידברג	ר' יהודה ב"ר יום טוב 33 46 58 122
ר' יהודה ליווא ב"ר בצלאל (מהר"ל) 30	227 229 255 284 286 307 321 329 608
יהודה מבריסטול 142	620 655 675 723

מפתחות

ר' יונתן הכהן מלוניל 276 263	ר' יהודה מדורא 531 530
ר' יוסי הנקדן 658	ר' יהודה מינץ 768 762 625 443
ר' יוסף 761	ר' יהודה ממייש 511—510
ר' יוסף, חמיו של ר' פרץ 576	ר' יהודה ממיץ 610
ר' יוסף, נכדו של ר"ש משנץ 276	ר' יהודה מקורביל 626 478 342 152—149
ר' יוסף ׳ לב 768	ר' יהודה שירליאון ראה ר' יהודה ב"ר
ר' יוסף אבן מיגאש 738 164	יצחק שירליאון
ר' יוסף איש ירושלים ראה ר' יוסף ב"ר ברוך	יהודית ב"ר אליעזר 157
ר' יוסף בן אהרן מלינקולן 506	ר' יהונתן ב"ר יצחק מווירצבורג 222
ר' יוסף ב"ר אליהו מטורש 584 578 576	438 413
ר' יוסף ב"ר ברוך מקלצון 334 320—318	ר' יהוספיה בנימין 36
648 636 621 617 610 597 344	ר' יהוספיה הגר 226
ר' יוסף ב"ר הושעיה 148	ר' יהוצדק בן החבר יהוצדק 520
ר' יוסף בן טודרוס הלוי 468	ר' יהושע 266
ר' יוסף ב"ר יהודה 166	ר' יהושע ב"ר ישראל נתן איש שונצין 270
ר' יוסף ב"ר יום טוב 671 122	ר' יהושע בועז מברוך 477
ר' יוסף ב"ר יחיאל מפאריס 457 456	ר' יהושע שלמה 29
ר' יוסף ב"ר יעקב ב"ר מאיר (ר' חם) 61	ר' יואל בן אליעזר בן יואל בן הראבי"ה 381
ר' יוסף בן יצחק בן ר' יוסף מקינן ראה ר' יוסף ב"ר יצחק מאורליינש	ר' יואל ב"ר יצחק הלוי מבונא (מורי"ה) 157 158 196 198 201—203 208 209—
ר' יוסף ב"ר יצחק מאורליינש בכור שור 22 98 116 132—142 154 226 232 255	366 365 350 347 346 258 250 221 212
695 682 666 661 626 620 608 603 350	638 637 431 425 387 383 381 379 372
709	742 711 709
ר' יוסף ב"ר מנחם 117	ר' יואל סירקיש (הב"ח) 561 280
ר' יוסף ב"ר משה מהוכשטאדט 609	ר' יוחנן ב"ר יוסף 29
ר' יוסף ב"ר משה מטריויש 52 28 24	ר' יוחנן ב"ר מתתיה מפריס 573 558 557
286 285 228 155 142 141 122 116—114	754
604 603 477 350 326	ר' יוחנן ב"ר סעדיה 31
ר' יוסף ב"ר נתנאל 320	יוכבד בת רש"י 41
ר' יוסף ב"ר שלמה 266	ר' יום טוב אשבילי (ריטב"א) 660 237
ר' יוסף ב"ר שמואל טוב עלם 413 342 97	ר' יום טוב ב"ר יהודה 112 106 63 46
722 654 535 462 459	636 145 122—120
ר' יוסף דון בנדיט ראה ר' יוסף ב"ר משה	ר' יום טוב ב"ר יצחק מיואני 146—144
ר' יוסף דשלוטן ראה ר' יוסף ב"ר ברוך	675 672 666 495 494 313 149
ר' יוסף טאיטאצאק 768	ר' יום טוב ב"ר משה מלונדון 498—494
ר' יוסף מברישטול 519	499
ר' יוסף מטרנאני 290	ר' יום טוב ממיץ ראה ר' יום טוב ב"ר
ר' יוסף מטרנטא 67	יצחק מיואני
ר' יוסף ממומרנצי 122	ר' יום טוב ליפמן הלר (בעל 'תוספות
ר' יוסף ממרשיליא 336	יו"ט') 311
ר' יוסף מניקול 515 514 511—509	ר' יונה 619 603 421
ר' יוסף מקרטש 145	ר' יונה גירונדי 479 469 245

מפתח השמות

ר' יוסף קאינון ראה ר' יוסף ב"ר ברוך מקלצון	ר' יעקב ב"ר יהוצדק 665 658
ר' יוסף קארו 598 562 142	ר' יעקב בן יודא וייל 757 754 736
ר' יוסף קולון (מהרי"ק) 254 247 78 24	ר' יעקב ב"ר יוסף מווארדן 530
581 574 558 496 477 328 311 298 291	יעקב בן יוסקה הלבלי 506
754 667 634 630 621 585	ר' יעקב ב"ר יצחק בר אליעזר הלוי 186—
ר' יוסף מקונצין ראה ר' יוסף בר' ברוך	673 372 189
ר' יוסף קורקוס 768 767	ר' יעקב ב"ר יצחק הלבן 437 372 223
ר' יוסף קלבון ראה ר' יוסף ב"ר ברוך מקלצון	ר' יעקב ב"ר יקר 383 44
ר' יוסף קמחי 108	ר' יעקב ב"ר יהודה מלונדון 146 127
ר' יוסף קרא 173 135 134 43 37	ר' יעקב ב"ר ישראל 103
ר' יוסף שליח צבור מטרויש 464	ר' יעקב ב"ר מאיר (רבינו תם) 23 22 19
ר' יחזקיה ב"ר אליהו 491	51 47 46 45 44 43 42 41 36 35 26 24
ר' יחיאל ב"ר בנימין 565	174 168 166 165 164—114 113—60 58 53
ר' יחיאל ב"ר דוד הכהן 114	200 199 197 196 195 192 190 185 184
ר' יחיאל ב"ר יוסף ב"ר מרדכי ב"ר הלל 361	215 213 212 208 207 204 203 202 201
ר' יחיאל ב"ר יוסף מפאריס 448—438 322	227 226 225 223 222 221 220 218 216
500 487 486 485 480 465 464 461 460	239 237 237 234 232 231 230 229 228
571 567 566 565 541 530 528 521 511	273 272 261 260 256 255 252 244 243
636 635 627 610 609 608 596 578 576	312 306 299 287 285 284 281 275 274
742 673	345 351 340 332 329 324 321 320 319
ר' יחיאל ב"ר יעקב הלוי 530	423 421 414 373 372 355 350 347 346
ר' יחיאל ב"ר משה ב"ר יואל 208	494 485 483 481 472 465 463 461 431
ר' יחיאל ב"ר מתתיה מפריס 171 140 46	584 568 549 540 536 522 501 498 495
656 198 182	637 636 626 620 617 615 611 595 593
יחיאל מיכאל מארפטשיק 183	665 661 658 656 653 649 646 643 640
יעב"ץ ראה יעקב ב"ר יצחק ב"ר אליעזר הלוי	687 686 685 683 682 681 678 676 675
ר' יעקב, שליח ר' יחיאל מפאריס 456	704 700 696 695 694 693 692 690 689
ר' יעקב ו' אדניהו 311	729 728 725 723 717 709 707 706 705
ר' יעקב האחרון ראה ר' יעקב ב"ר שמשון	753 745 744 742 741 740 739 730
ר' יעקב בירב 597 149	ר' יעקב ב"ר מאיר מפרובנס 462 438 271
ר' יעקב בן אבי"ן ראה ר' יעקב ב"ר אליעזר ב"ר נתן	ר' יעקב ב"ר מרדכי 288
יעקב ב"ר אליעזר ב"ר נתן 666 183	ר' יעקב ב"ר משה בן עכסאי 273
יעקב ב"ר אלעזר ב"ר יהודה מוורמיז 409	יעקב ב"ר משה מרוטנבורג 534—530
ר' יעקב בן אשר (בעל הטורים) 587 28	ר' יעקב ב"ר שלמה מקורשן 316 291 275
734 598	584 565 433 336
ר' יעקב ב"ר יהודה מדרוש 519	ר' יעקב ב"ר שמואל הלוי מקולוניא 610
ר' יעקב ב"ר יהודה חזן מלונדון 508	670
519—518	ר' יעקב ב"ר שמעון 666
	ר' יעקב ב"ר שמשון 731 730 561 267 61
	ר' יעקב גאון 179
	ר' יעקב הגזר 467
	ר' יעקב סברא מיקרקו ראה ר' יעקב הכהן
	ר' יעקב דפונטא דמיר' ראה ר' יעקב ישראל ב"ר יוסף

מפתחות

463 413 407 350 347 344 335 322 320	ר' יעקב דקישן ראה ר' יעקב ב"ר שלמה
500 495 494 487 486 485 480 473 466	מקורשן
620 619 618 611 606 603 591 586 512	ר' יעקב הכהן 491
704 661 659 650 649 643 623 626	ר' יעקב הלוי משפירא ראה ר' יעקב ב"ר
ר' יצחק ב"ר אברהם הגר 226	יצחק ב"ר אליעזר הלוי
ר' יצחק ב"ר אברהם די קינן 495	ר' יעקב מאורליינש 142—144 225 284
ר' יצחק ב"ר אושעיה 148	670 666 640 636 620 611 494 477 312
ר' יצחק בן אליהו 586 544 543	741 675
ר' יצחק ב"ר אליעזר הלוי 100 45 42 41	ר' יעקב מאיגרא 762
ר' יצחק ב"ר אליקים משטראובינג 553	ר' יעקב מאליצון 516 515
ר' יצחק בן אשר הלוי (ריבא) הראשון	ר' יעקב מבונא 225
197 196 190 187 173—165 161 100 23	ר' יעקב מוויניסיאה 451
283 275 221 220 219 218 208 207 198	ר' יעקב מויטרי 27
561 483 438 378 372 367 350 344 312	ר' יעקב מולין בן משה הלוי (מהרי"ל)
666 657 646 640 618 614 608 603 595	754 674 621 562 445 443 207 26
740 735 728 709 704 700 676 673 672	ר' יעקב ממידבורק 582 564 421
753	ר' יעקב ממרויש 150
ר' יצחק ב"ר אשר הלוי הבחור 367 366	ר' יעקב מקולמנא 758
411 379	ר' יעקב מקוצי 465 128
ר' יצחק ב"ר ברוך 274 153 152 99 96	ר' יעקב מקורביל הקדוש 151—149 128
640 495 350 329 319 298	666 626 603 285
ר' יצחק ב"ר דורבלו 216 61	ר' יעקב מקורקטן ראה ר' יעקב ב"ר שלמה
ר' יצחק ב"ר חיים אור זרוע 443 441	מקורשן
ר' יצחק ב"ר טודרוס 458	ר' יעקב מקורשאן ראה ר' יעקב ב"ר שלמה
ר' יצחק ב"ר יהודה 400	מקורשן
ר' יצחק ב"ר יהודה ב"ר יום טוב 106	ר' יעקב מקינן 636 591 579 576 296
133	ר' יעקב מרגליות 758
ר' יצחק ב"ר יהודה ממגינצא 191 165	ר' יעקב פולאק 560 506
254	ר' יעקב פרנס 82
ר' יצחק ב"ר יואל הלוי ממגינצא 209	רבינו יעקב הקדוש ראה ר' יעקב מאורליינש
ר' יצחק ב"ר יואל הלוי הסופר 209	ר' יעקב ישראל ב"ר יוסף 143 118—116
ר' יצחק ב"ר יודא הלוי 24	706 666 350
ר' יצחק ב"ר יום טוב מיואני 318 146	ר' יצחק אלפסי (הרי"ף) 205 78 67 57 56
ר' יצחק ב"ר יוסף 432	556 551 498 497 496 472 447 326 251
ר' יצחק ב"ר יוסף מקורביל 459 353 325	738 684 681 598 577
578 576 275—571	ר' יצחק ב"ד 313
ר' יצחק ב"ר יעקב 96	ר' יצחק הבחור (תלמיד מהר"ם בן ברוך)
ר' יצחק ב"ר יעקב ב"ר מאיר (ר' תם)	669 432
728 61	ר' יצחק ב"ר אבא מארי ממרסיליה 100
ר' יצחק ב"ר יעקב הלבן 208 172 68	104 102
620 438 418 386 346 312 224 223—215	ר' יצחק ב"ר אברהם 173
683 661 640	ר' יצחק ב"ר אברהם (ריצב"א) 120 24
ר' יצחק ב"ר יצחק מקינן 673 636 615	316 312 276 271—261 252 236 230 148
720	

מפתח השמות

ר' יצחק די לאטיס 583 581	ר' יצחק ב"ר מאיר (ריב"ם) 58—59 118
ר' יצחק ויסקונטי בארץ הגר ראה ר' יצחק ב"ר אברהם הגר	666 652 646 640 618 350 286 229 199 725
ר' יצחק כהן מפרובנא [= פרובינש] 438	ר' יצחק ב"ר מאיר מדורא 487
ר' יצחק מאיברא ראה ר' יצחק ב"ר שניאור	ר' יצחק ב"ר מלכי צדק מסיפונטי (הריב"מ"ץ) 311 306 224 198 95 68
ר' יצחק מארץ הגר ראה ר' יצחק ב"ר אברהם הגר	ר' יצחק בן מרדכי (ריב"ם) מביהם ומ־פרגא 210 199—196 171 100 82 23
ר' יצחק מגוטינגן ראה ר' יצחק ב"ר אליקים משטראובינג	372 350 346 284 283 255 227 212 211 643 640 637 612 595 590 438 473 402 683 666 661 658 649 646
ר' יצחק מווינא ראה ר' יצחק ב"ר משה ר' יצחק מטרושין 615	ר' יצחק ב"ר משה (בעל 'אור זרוע') 35 23
ר' יצחק מנוח ראה ר' מנוח	190 186 184 170 150 89 55 53 52 40 37
ר' יצחק סגן לויא 186	288 274 256 250 247 224 198 197 196
ר' יצחק קאנפנטון 769 768	324 322 321 316 298 292 291 290 289
ר' יקותיאל ב"ר יהודה 114	387 353 349 347 343 336 335 333 328
ר' יקותיאל הלוי מוורמיישא 611	426 420 418 416 414 413 402 396 391
ר' יקיר ראה אפרים ב"ר יצחק מריגנש-בורג	523 491 464 457 448 447—436 435 432 564 561 556 553 551 550 527 526 524 666 663 655 653 627 607 606 605 582 743 735 712 704 703 690 688
ר' יקר ב"ר מכיר 395	ר' יצחק ב"ר פרץ 576 518 513—511
ר' יקר בן שמואל הלוי מקולוניה 578	ר' יצחק ב"ר שלום 436
ר' יקר מקאלון ראה ר' יקר מקינון	ר' יצחק ב"ר שמואל (ר"י, ר"י הזקן) 22
ר' יקר מקינון 655 578	91 90 88 67 66 65 63 61 47 28 26 23
ישמעאל הכהן מווירונה 434	—220 216 212 138 133 124 122 112 99
ר' ישעיה 148	274 273 272 271 270 268 266 261 260
ר' ישעיה ב"ר מלי מטראני 148 57 26 23	307 306 299 294 291 289 285 284 280
764 551 525 435 413 256 197	329 327 326 325 324 321 316 315 312
ר' ישעיה מברגניא ראה ר' ישעיה ב"ר מלי מטראני	345 343 341 340 336 335 333 332 330
ר' ישראל 759	373 372 361 355 353 350 349 348 346
ר' ישראל (תלמיד ריב"א) 100	477 474 473 472 463 461 459 433 404
ר' ישראל איסרלין (מהרי"א) 279 249 28	504 503 494 493 486 485 483 480 478
609 585 558 477 443 311 292 289 288	590 589 588 587 586 566 550 540 516
759 755 753 632 617	611 603 602 598 596 595 593 591 590
ר' ישראל ב"ר ידידיה 569	637 363 632 626 625 620 618 617 614
ר' ישראל ב"ר יואל 759	650 649 646 643 642 641 640 639 638
ר' ישראל מברונא 574 425 422 290	668 664 662 661 656 654 653 652 651
ר' ישראל מקרמז 566 443 249	700 697 687 678 677 676 674 672 669
ר' יששכר ב"ר יקותיאל הלוי 353	721 716 711 710 709 708 707 705 704 742 735 731 730 729
לאה בת ר' יוסף ב"ר יום טוב 122	ר' יצחק ב"ר שניאור מאיברא 482—481
ר' לוי 515	673 671 670 662 636 635 632 609 484
ליאון דפינטוישא 645	ר' יצחק בן ששת 597 113 22
ר' ליאונטין 174	

מפתחות

מהר"ם מרוטנבורג ראה ר' מאיר ב"ר ברוך	ר' ליב בעל התוספות 31 לנפרנק 27
מהר"ן 762	
מהר"ף = מהרפ"ש ראה ר' פרץ ב"ר אליהו	ר' מאיר ב"ר אליהו מניקול 509 ר' מאיר ב"ר ברוך (אחיו של ר' יוסף מקלצון) 318 319 320
מורי"ה ראה ר' יואל ב"ר יצחק הלוי מבונא	ר' מאיר ב"ר ברוך מרוטנבורג 23 56 103
ר' מוריל מאנגליטירא 148	144 159 186 207 211 251 275 288 316
מיינהרט מגיירץ 542	320 325 328 337 366 380 427 429 432
ר' מיישטרלין 757 758	447 454 464 465 482 485 488 514 518
מישירא דילשיש ראה ר' יוסף ב"ר יחיאל מפאריס	519 521—570 571 573 576 577 578 581
ר' מלאכי הכהן 736 737	582 583 585 591 593 594 595 596 605
ר' מנדל 760	607 608 610 611 612 624 628 649 661
ר' מנוח 482 666	665 670 698 703 704 735 740 741 742 758
ר' מנחם 763	ר' מאיר ב"ר טודרוס אבולעפיה 261 263
מנחם, חתנו של ר' ברוך ב"ר יצחק 352	272 277 327 338 408 595 664
ר' מנחם ב"ר אהרן בן זרח 579 594	ר' מאיר ב"ר קלונימוס משפירא 274 275
ר' מנחם ב"ר חיים כהן 120 128	307 364 365 366 367 637 639 704 721
ר' מנחם ב"ר יעקב מוורמייזא 370 406	ר' מאיר בן שמואל 21 41—45 61 80 90
ר' מנחם ב"ר יצחק, תלמידו של ר"ש משנץ 278 307	99 117 165 166 227 252 284 350 590
מנחם בן סרוק 107 692	638 704 728
ר' מנחם ב"ר עזריאל 620	ר' מאיר הכהן מרוטנבורג 553—556 585
ר' מנחם ב"ר פרץ מיואני 145 146—149	762
670 674	ר' מאיר כ"ץ 762
ר' מנחם די לונזאנו 107	ר' מאיר הלוי מוינא 763
ר' מנחם חסיד משפירא 369 370 462 620	ר' מאיר מאינגילטירא (ר' מאיר מלונדרש) 339 513—518
ר' מנחם המאירי 580 586 630	ר' מאיר מבורגוני 296 659
ר' מנחם מבריא (Bray) 149	ר' מאיר מלובלין 612 645 763
ר' מנחם מדרויש 149 642 643 654	ר' מאיר מנורביץ 513
ר' מנחם מוינא ראה ר' מנחם ב"ר פרץ מיואני	ר' מאיר מפרובינש 117 462
ר' מנחם מוירצבורג 543	מהרא"ל ראה ר' אלעזר ב"ר יהודה מהרב"א 762
ר' מנחם מיואני הזקן 148	מהר"ז 763
ר' מנחם מלונדון ראה גם : ר' אליהו מנחם ב"ר משה מלונדון	מהר"י ב"ר משה 760 763
ר' מנחם הקדוש 149 666	מהר"י טרוטי ראה יצחק מטרושין
מנחם קרפיקופו 149	מהרי"ו ראה ר' יעקב בן יודא וויל
ר' מנחם רקאנטי 353 443	מהרי"ח ראה ר' חזקיה ממאגדבורג
רמ"ר ראה ר' מאיר ב"ר ברוך מרוטנבורג וראה גם ר' משה ב"ר שניאור מאיברא	מהרי"ל ראה ר' יעקב מולין בן משה הלוי
ר' מרדכי 296 650 660 760	מהרי"ק ראה ר' יוסף קולון
ר' מרדכי, תלמידו של ר' פרץ 636	מהר"ל ראה ר' יהודה ליווא ב"ר בצלאל מהר"ם הלוי 763

מפתח השמות

ר' משה ב"ר מרדכי	426 406 389	ר' משה ב"ר הלל הכהן	256 172 124
ר' משה ב"ר משה	621 255	ר' משה ב"ר מאיר (רשב"ם)	46
ר' משה ב"ר משלם	362	מרים, אמו של המלך הנרי השני	338
ר' משה בן נחמן (רמב"ן)	222 163 26	מרים אשת ר' תם	140 61
ר' משה בן נחמן (רמב"ן)	469 420 409 353 275 264 263 257 237	מרים בתו של רש"י	38
ר' משה ב"ר שלמה ממשטרי	769 681 630 614 613 596 586 479	משה רבינו	123 88
ר' משה ב"ר שלמה הכהן ממגינצא	21 20	ר' משה (תלמידו של ר' תם)	96
ר' משה ב"ר שלמה הכהן ממגינצא	379 372 366 286 283 186—184 156 153	ר' משה נ' חביב	311
ר' משה ב"ר שלמה הכהן ממגינצא	672 666 620 425 411 389 384	ר' משה איסרליש	656 562 560
ר' משה בן שלמר	96	ר' משה אלאוואר, אלברט ראה ר' משה	ב"ר שניאור מאיברא
ר' משה ב"ר שמעיה	37	ר' משה ב"ר אברהם מפונטיזא	—129 84
ר' משה ב"ר שניאור מאיברא	—479 427	ר' משה ב"ר אברהם מפונטיזא	666 655 640 423 307 287 285 255 132
ר' משה ב"ר שניאור מאיברא	612 608 603 601 600 597 495 494 485	ר' משה ב"ר אפרים הלוי	402 207
ר' משה ב"ר שניאור מאיברא	655 653 650 637 636 635 632 627 620	ר' משה ב"ר חנוך	176
ר' משה ב"ר שניאור מאיברא	670 662 660	ר' משה ב"ר חסדאי מרגנסבורג (ר' משה	תקו) 431 425—420 413 361 315 144 26
ר' משה ב"ר שניאור מאיברא	670 662 660	ר' משה ב"ר חסדאי מרגנסבורג (ר' משה	564 582 583 704
ר' משה ב"ר שניאור מאיברא	670 662 660	ר' משה ב"ר חסדאי מרגנסבורג (ר' משה	389
ר' משה ב"ר שניאור מאיברא	670 662 660	ר' משה ב"ר חסדאי מרגנסבורג (ר' משה	—207 196
ר' משה ב"ר שניאור מאיברא	670 662 660	ר' משה ב"ר חסדאי מרגנסבורג (ר' משה	620 218 210 208
ר' משה ב"ר שניאור מאיברא	670 662 660	ר' משה ב"ר חסדאי מרגנסבורג (ר' משה	269 236
ר' משה ב"ר שניאור מאיברא	670 662 660	ר' משה ב"ר חסדאי מרגנסבורג (ר' משה	515 512 503 499 498—494 288
ר' משה ב"ר שניאור מאיברא	670 662 660	ר' משה ב"ר חסדאי מרגנסבורג (ר' משה	327
ר' משה ב"ר שניאור מאיברא	670 662 660	ר' משה ב"ר חסדאי מרגנסבורג (ר' משה	61
ר' משה ב"ר שניאור מאיברא	670 662 660	ר' משה ב"ר חסדאי מרגנסבורג (ר' משה	653
ר' משה ב"ר שניאור מאיברא	670 662 660	ר' משה ב"ר חסדאי מרגנסבורג (ר' משה	620 215
ר' משה ב"ר שניאור מאיברא	670 662 660	ר' משה ב"ר חסדאי מרגנסבורג (ר' משה	246 124 58 33
ר' משה ב"ר שניאור מאיברא	670 662 660	ר' משה ב"ר חסדאי מרגנסבורג (ר' משה	324 322 319 291 290 289 288 287 250
ר' משה ב"ר שניאור מאיברא	670 662 660	ר' משה ב"ר חסדאי מרגנסבורג (ר' משה	488 485 479—465 453 387 353 328 327
ר' משה ב"ר שניאור מאיברא	670 662 660	ר' משה ב"ר חסדאי מרגנסבורג (ר' משה	655 641 600 593 590 588 571 518 490
ר' משה ב"ר שניאור מאיברא	670 662 660	ר' משה ב"ר חסדאי מרגנסבורג (ר' משה	735
ר' משה ב"ר שניאור מאיברא	670 662 660	ר' משה ב"ר חסדאי מרגנסבורג (ר' משה	514
ר' משה ב"ר שניאור מאיברא	670 662 660	ר' משה ב"ר חסדאי מרגנסבורג (ר' משה	326
ר' משה ב"ר שניאור מאיברא	670 662 660	ר' משה ב"ר חסדאי מרגנסבורג (ר' משה	327 311 272 263 161
ר' משה ב"ר שניאור מאיברא	670 662 660	ר' משה ב"ר חסדאי מרגנסבורג (ר' משה	472 471 468 447 424 408 393 338 334
ר' משה ב"ר שניאור מאיברא	670 662 660	ר' משה ב"ר חסדאי מרגנסבורג (ר' משה	557 553 551 549 523 518 477 475 473
ר' משה ב"ר שניאור מאיברא	670 662 660	ר' משה ב"ר חסדאי מרגנסבורג (ר' משה	743 664 663 618 617 598

מפתחות

ר' משה תקו, נכדו של ר' משה ב"ר חסדאי	ר' עובדיה מברטנורא
583	311 358
ר' משה עזריאל בה"ר אלעזר הדרשן	ר' עוזר
567	762
569—	ר' עזרא הנביא ממונקונטור
ר' משולם ב"ר דוד ב"ר קלונימוס	ר' עזרא, אברהם בן מאיר ו' ראה אברהם
193	בן מאיר ו' עזרא
433 432 429 366	ר' עזריאל
ר' משולם ב"ר משה ב"ר איתאל	640 620
362	ר' עזריאל ראה גם ר' עזרא הנביא
ר' משולם ב"ר נתן ממלון	ממונקונטור
87 85 83—71	ר' עזריאל ב"ר יחיאל טרבוט
146 144 139 131 129 128 122 103 88	ר' עזריאל בן נתן
431	166 25
ר' משולם ב"ר קלונימוס הזקן	פאביאן, אפיפיור
681 474	751
ר' משולם ב"ר שמחה	ר' פורת ראה ר' יוסף ב"ר משה מטרזיש
389	ר' פטר בן יוסף
ר' משי"ח ראה ר' פרץ ב"ר אליהו	ר' פטר קומסטור
ר' מתתיה	87
176 46	פטרס אלפונסי
	451
הנביא ממונקונטור ראה ר' עזרא הנביא	פטרס Venerabilis
ממונקונטור	451
ר' נהילאי	ר' פייטון מניקולא
395	513
ר' נחמן ב"ר חיים הכהן ('הנחמני')	פיליפ הרביעי ('היפה') מלך צרפת
128	521
ר' נחמן בן הרמב"ן	פיליפ-אוגוסט, מלך צרפת
53	241 236 124
ר' נחשון גאון	462 322 321 242
179	פרידריך השני
ניקולאוס דונין	540
474 453 451 450	ר' פרץ ב"ר אליהו מקורביל (ר"פ, מהר"ף,
ר' נסים ב"ר יעקב גאון	מהרפ"ש, משיח)
692 376 357 326	287 256 140 30 28
704 697	581—575 573 561 544 527 521 320 298
ר' נסים ב"ר ראובן גירונדי (ר"ן)	619 615 612 610 596 591 587 585 583
287	656 655 654 641 640 636 635 631 630
635 633 616 428	686 678 673 670 669 665 662 658 657
ר' נתן	764 763 760 756 754 742 740 728 690
666	ר' פתחיה מריגנשבורג
ר' נתן בן יוסף	215
163	
ר' נתן ב"ר יחיאל	ר' צדוק גאון
691	179
ר' נתן ב"ר יצחק	ר' צדוק מנורתהמפטן
382	505
ר' נתן ב"ר מאיר מטרנקאטאלייש	ר' צדקיה ב"ר אברהם הרופא
264	336 162
ר' נתן ב"ר משה	565 453 353
256	ר' צמח גאון
ר' נתן ב"ר משולם ממלון	400 395
129	ר' צמח צרפתי
ר' נתן ב"ר שמעון	31
369	
ר' נתן מאיגר	הקדוש מדרזיש ראה ר' שלמה ב"ר יהודה
762	מדרזיש
ר' נתנאל	ר' קלונימוס ב"ר גרשום
671 666 623	406
ר' נתנאל בן יוסף הפייטן	ר' קלונימוס ב"ר יהודה
458	414 411 366 365
ר' נתנאל מקינון	436 433
606 481 480 458 457	ר' קלונימוס ב"ר יצחק
721 623	666 192
סעדיה, חתנו של מהר"ם מרוטנברג	
546	
547	
ר' סעדיה גאון	
424 395 78	

מפתח השמות

הר"ם 757 758 760	ר' קלונימוס בר' מאיר משפירא 362 366
רמב"ם ראה ר' משה ב"ר מימון	536
רמב"ן ראה ר' משה ב"ר נחמן	ר' קלונימוס ב"ר משה מלוקא 681
רמ"ר ראה ר' מאיר ב"ר ברוך מרוטנבורג	ר' קלונימוס ב"ר משה ממגינצא 366
רנב"י ראה ר' נתן בן יוסף	ר' קלונימוס ב"ר שבתי איש רומי 43 186
ר"פ ראה ר' פרץ ב"ר אליהו מקורביל	396
ר"ש איש ירושלים ראה ר' שמשון ב"ר אברהם	ר' קלונימוס גאון 176 177
ר"ש משנץ ראה ר' שמשון בר" אברהם	קניפפא 542
רשב"א ראה ר' שלמה ב"ר אברהם אדרת;	ר' קרשביא 152
ר' שמשון ב"ר אברהם	ר' קרשביהו הנקדן ב"ר יצחק הסופר 461
רשב"ט ראה ר' שמואל ב"ר טנרונאי	ראבי"ה ראה ר' אליעזר ב"ר יואל הלוי
רשב"ם ראה ר' שמואל ב"ר מאיר	רא"ם ראה ר' אליעזר ב"ר שמואל ממיץ
רש"י ראה ר' שלמה ב"ר יצחק	רא"ף 757 763
	הרא"ש [= ראש"י] ראה ר' אשר ב"ר יחיאל
שב"ט ראה שמואל בן נטרונאי	ר"ב 760
ר' שבתי דונולו 470	רוברט ממלון 27
ר' שבתי החכם 206	רוברט מסורבון 425
שונצינו, גרשם ראה גרשם שונצינו	רודולף, הראשון 529 540 541—543
שיר ויויש ראה ר' יחיאל ב"ר יוסף מ־ פאריס	הרוקח ראה ר' אלעזר ב"ר יהודה
שיר מורל ראה ר' שמואל ב"ר שלמה מפלייזא	ר"ח ראה : 1) ר' חננאל ב"ר חושיאל ;
ר' שלום 760	2) ר' חיים ב"ר חננאל הכהן
ר' שלום ב"ר ברוך 445	ר' רחביה ב"ר הלל מלך 673
ר' שלום גאון 179	ר' רחביה בן יהודה 673
ר' שלמה, גיסו של הר"י 258 285	ר"י ראה ר' יצחק ב"ר שמואל
ר' שלמה, נכדו של ר"ש משנץ 277	ר"י ב"ר יוסף ראה ר' יחיאל ב"ר יוסף מפריס
ר' שלמה אלעמי 471	ר"י בן יצחק ממלון 615
ר' שלמה אשטרובינג 605	ר"י מדמפירא ראה ר' יצחק ב"ר אברהם ;
ר' שלמה ב"ר אברהם 427	ר' יצחק ב"ר שמואל
ר' שלמה ב"ר אברהם אדרת (רשב"א)	ר"י בר"ף ראה ר' יצחק ב"ר פרץ
237 245 273 578 586 591 621 660	ר"י טרוטי ראה ר"י יצחק מטרישון
ר' שלמה ב"ר אברהם מטרוייש 344	ר"י קלנו ראה ר' יוסף מקלצון
ר' שלמה ב"ר אליקים 191	ריב"א ראה ר"י יצחק ב"ר אברהם ; ר' יצחק ב"ר אשר ; ר' יצחק הבחור
ר' שלמה ב"ר גרשון 663	ריב"י 757 758
ר' שלמה ב"ר יהודה מדרויש 296 337—	ריגורד 235 236
340 462 513 515 608 623 626 632	הרי"ק 763
645 658 660	רי"מ 290
ר' שלמה בחור ב"ר יוסף מוורדון ראה	ריצ'ארד לב־האריה 142
ר' שמואל ב"ר יוסף מוורדון הבחור	רי"ף ראה ר' יצחק אלפאסי
ר' שלמה ב"ר יעקב ב"ר מאיר (ר' תם)	רי"ץ ראה ר' יצחק ב"ר אברהם
61	ריצב"א ראה ר' יצחק ב"ר אברהם
ר' שלמה ב"ר יעקב מוירונה 434	

מפתחות

ר' שלמה בן יצחק (רש"י) 25 22 21 17	ר' שמואל ב"ר גרשון 663
43 41 40 39 38 37 36 35 34 33 30 27	ר' שמואל ב"ר דוד 238
61 59 56 55 54 52 50 49 48 46 45 44	ר' שמואל ב"ר חיים מוורדון 274 184 153
113 111 99 92 81 78 77 76 75 72 66 62	672 666 643 642 640 603 340 336 286
161 151 149 147 135 132 120 119 115	ר' שמואל בן חפני 720 395 179
192 191 189 187 186 176 168 167 166	ר' שמואל ב"ר יהודה 407
253 252 242 235 231 219 218 217 195	ר' שמואל ב"ר יוסף מוורדון הבחור 340
485 483 472 446 397 396 321 256 254	640
615 587 581 579 561 560 543 496 495	ר' שמואל ב"ר יעקב 96
664 661 657 656 640 636 634 633 630	ר' שמואל ב"ר יעקב ב"ר מאיר (ר' תם) 62
686 685 683 682 681 676 674 673 671	ר' שמואל ב"ר יצחק 643 632 630 248
698 697 695 694 692 691—689 688 687	ר' שמואל ב"ר יצחק הלוי 186
761 760 743 739 735 716 706 705 702	ר' שמואל ב"ר מאיר (רשב"ם) 25 22 21
769	36 45—59 61 62 65 73 76 77 87 100
ר' שלמה ב"ר יצחק מאורליינש 137	102 114 115 117 122 134 135 140 141
ר' שלמה ב"ר מאיר 59	155 161 165 166 173 174 180 184 218
ר' שלמה ב"ר משה הכהן 186	223 227 228 229 231 254 284 320 326
ר' שלמה ב"ר שמשון 183 81	329 333 350 447 536 595 611 616 618
ר' שלמה בחור ב"ר יוסף ראה ר' שמואל	640 646 656 666 686 692 699 729 735
ב"ר יוסף מוורדון	740 753
ר' שלמה יצחקי ראה ר' שלמה ב"ר יצחק	ר' שמואל ב"ר מנחם 610 526
ר' שלמה לוריא 291 279 255 252 166 114	ר' שמואל ב"ר משה 238
566 560 544 477 473 428 407 353 349	ר' שמואל בן נטרונאי 210 209—208 179
696 645 639 619 615 607 600	372
ר' שלמה מווינא 432	ר' שמואל בן עלי 225
ר' שלמה מטורש ראה ר' שלמה ב"ר	שמואל בן קלונימוס חזן מארפורט 195
יהודה מדרויש הקדוש	408
ר' שלמה מטרוייש ראה ר' שלמה ב"ר	ר' שמואל החסיד ב"ר קלונימוס 192 186
אברהם מטרוייש	—195 237 312 355 362 365 366 372
ר' שלמה מכרך לגדון 456	390 392 637
ר' שלמה מן ההר 625	ר' שמואל ב"ר שלמה מפלייזא 339 140
ר' שלמה מפרוונציא 625	348 370 438 453 455 459 461—465
ר' שלמה סירליאו 292	486 528 530 531 608 609 654 655 691
ר' שלמה העדני 311 310	742
ר' שמואל, בן אחיו של ר' אליעזר ממיץ 162	ר' שמואל ב"ר שמחה מויטרי 228 227
ר' שמואל אידלש 632 631	ר' שמואל ב"ר שמשון 276
ר' שמואל אלגאזי 352	ר' שמואל ב"ר שניאור מאיברא 481 480
ר' שמואל ב"ר אברהם 94	482 484 485 528 566 576 578 594 603
ר' שמואל ב"ר אברהם הלוי 414	612 632 635 655 662 670 671 691
ר' שמואל בן אהרן מיונבילא 341	ר' שמואל מאיברא ראה ר' שמואל ב"ר
ר' שמואל ב"ר אלחנן בן הר"י 485—	שניאור
670 618 561 486	ר' שמואל מאכזב (= מאניוב, מאשניוב)
ר' שמואל ב"ר ברוך מבאמברג 429 413	246 341 621 625
566 527 432—	

מפתח השמות

585 584 553 513 506 505 503 500 495	ר' שמואל מבארי 104 67
601 596 595 594 593 591 590 587 586	ר' שמואל מוורדוס ראה ר' שמואל ב"ר
611 609 608 607 606 605 604 603 602	חיים מוורדן
626 625 623 621 620 619 615 614 613	ר' שמואל מלוניל 238 237
645 642 640 639 635 634 632 631 630	ר' שמואל ממירזבורק 605
661 660 659 657 654 653 650 648 646	ר' שמואל מקשטל טיירי ראה ר' שמואל
671 669 668 667 666 655 664 663 662	ב"ר שניאור מאיברא
698 695 692 691 690 686 683 676 674	ר' שמואל מראוס ראה ר' שמואל ב"ר
728 710 708 707 706 704 703 702 700	יוסף מוורדון
756 743 741 735 730	ר' שמואל מריגיניטו 760
100 61	ר' שמואל מריגנשבורג 760
620 261 122 120—118	ר' שמואל הנגיד 720
636 584 28	ר' שמואל סידיליו 769
720	ר' שמואל שליטשטאט 559 120
562 561 555 546	ר' שמחה (תלמידו של ר' תם) 231
577 576	ר' שמחה ב"ר שמואל משפיירא 263 186
344—342 296	266 315 365 369 396 411—420 421
621 606 605 603 600 578 565 466 438	522 487 438 433 432 431 430 429 427
737 666 662 632	741 661 605 565 564 550 523
ר' שמשון הזקן ראה ר' שמשון ב"ר יוסף	ר' שמחה מוויטרי 466 228 227 192 35
מפלייזא	ר' שמעון ב"ר יצחק ממגנצא 494
ר' שמשון כהן 287	ר' שמעון הזקן 165
השר מקוצי ראה ר' שמשון ב"ר שמשון	ר' שמעון מיונביל 675 650 619 342—341
מקוצי	ר' שמעיה 37—34 38 242 459 666
השר משנץ ראה ר' שמשון ב"ר אברהם	ר' שמריה ב"ר מיכאל 117
שר שלום גאון 400 32	ר' שמריה ב"ר מרדכי משפירא 189—104
ר' שרירא גאון 731 722 401 179 33	192 200 362 364 367 389
ר' ששון (חברו של רש"י) 183	ר' שמריל ב"ר ברוך ראה ר' שמואל ב"ר
	ברוך
ר' שמשון ב"ר אברהם משנץ 30 28 24	ר' שמשון ב"ר אברהם משנץ 30 28 24
ר' תם ראה יעקב בן מאיר	247 194 155 153 146 143 132 120 53
רבינו תם מאורליינש ראה ר' יעקב מ-	320 318—271 270 269 266 265 264 252
אורליינש	355 354 347 344 340 338 330 329 327
ר' תם ו' יחיא 296 289	494 486 480 473 471 448 404 365 361

מפתח העניינים

ארמית 694	אבות דרבי נתן 701 371
ארץ-ישראל 20 125 126 263 276 278 318	אבי העזרי, ספר 378 382—386
614 541 460 456 420 352 349 344 334	אבי אסף מאת ראבי"ה, ספר 386
709	אבילות, אבל 82 89 112 216 387 474 490
אשכנזים 165 345 487	513 514 524 525
אתרוג 211 398	אבירים נוצרים 61 63
	אבן העזר לראב"ן, ספר 178
בדיקת הריאה 222	אבן הראשה לראב"ן, ספר 181
בחורים ראה תלמידים	אגדה 373
בחירה, חופש 715	אגדה עממית 67 88 123 238
ביעור-חמץ 399	אגדת שיר השירים 195
בישול-גוים ראה פת של נכרים	אגדת שמואל 195 373 713
בכורות 501	אגרון מאת ר' יהודה ב"ר קלונימוס, ספר 378
בן-סירה, ספר 697	אדני השדה 307
בעל חובותיו לגבי אשתו 122	אונאה 154
בעלי בתים 324 406	אוניברסיטאות 85 322
בעלי כיסים 531 534 550	אור זרוע, ספר 439—447
בעלי-מלאכה 123	האורה, ספר 37
בראשית רבה 302 713	אות-הקלון 343
בראשית רבתי 713	איבה 161
ברד 348	איבוד לדעת 498
בריחה מאשכנז 542	איכה רבה 302
בריתא דמלאכת המשכן 713	איסור והיתר 233
בריתא דמסכת מדות 713	אכילת בשר אחרי גבינה 548
ברייתות 97 304 678 684 685 700 701	אליגוריה 135
702 724—725	אלמנה 168
ברית-מילה ראה מילה	אלפא-ביתא 439
ברכת אירוסין ונישואין 74 76	אלפא-ביתא דר' עקיבא 424
ברכת המוציא 335	אמונות ודעות, ספר 424
ברכת המזון 140	אמוראים, קבלה ישירה מפי התנאים 185
בשמים 203	אנוסים 244
בתי-דין 70 232 538 539	אגטרומורפיזמים 134 376
בתי חורף 144 487 529	אנינות 241
בתי-כנסת 69 92 206 238 572	אפר מקלה 610
בתי-מדרש 22 24	ארבעה פנים, ספר 204
בתים 63 322 526	אריסות 268
בתים, השכרתם לגוים 126 175	

מפתח העניינים

156 136 109 108 107 60 59 48 דקדוק	739 694 679 400 304 80 75 גאונים
498	240 159 גבאי צדקה
260 93 דרך־ארץ	548 גבינה
498 דרכי הנגינות והניקוד, ספר	431 89 גבינת עכו"ם
720—717 דרכי התלמוד	143 142 125 121 65 64 63 62 55 גויים
394 דרכי התשובה, ספר	241 236—234 215 203 177 175 157 144
317 דרכים	352 351 350 341 318 268 267 262 242
206 דרקון	505 475 470 452 451 432 417 415 381
718 701 475 467 466 דרשות, דרשנים	742 616 524 506
84 הבדלה	471—470 גוים, התנהגות עם
574 561—554 הגהות מיימוניות	268 גוים, שותפות עם
הגהת נוסחאות ראה נוסחאות	212 גוסס
540 הגנה עצמית של יהודים	גורניש ראה תוספות גורניש
429 הגעלת כלים	703 גזירה שווה
49 29 28 הדפסת הש"ס	492 471 409 368 182 111 גזירות
738 479 25 הוראה	146 129 114 111 גזירות בלויש
48 הוריית הקורא, ספר	375 192 188 183 182 112 גזירות תתנ"ו
376 היכלות, ספר	696 695 גיאוגרפיה, ידיעות ב־
415 הכאה	82 גיור
109 107 ספר, הכרעות לר"ת	262 213 212 146 139 121 105 82 גיטו
159 158 155 142 138 123 62 הלוואות	510 508 415 325 263
462 351 450 341 268 267 243 235 176	384 גילוי אליהו
512 501	547 462 399 136 גימטריאות
398 385 384 363 349 345 110 92 הלכה	516 גירוש אנגליה
734 676	521 322 321 241 125 124 גירוש צרפת
395 324 179 155 105 74 הלכות גדולות	575 567
739 687 684 682	752—748 747 746 גלוסטורים
105 הלכות גדולות של ר"ת	473 470 159 126 גלות
הלכות מזוזה שפסק ר' שמשון ב"ר יוסף	גלחים ראה כמרים
120	גליונות 497—498 559 585 623 628 753—
105 הלכות ספר הורה	756
161 הלכות פסוקות דבני נערבא	גן בושם, ספר 390
הלכות שחיטה ובדיקה שחיבר רבינו	318 237 236 227 226 210 131 130 גרים
שמואל 57	470
הלכות שמחות מאת מהר"ם מרוטנבורג	דיאלקטיקה 677 676 86 85
563	דיבור בבית הכנסת 572
387 הלקאות	דיינים 568 547 539 522 487 486
159 הנהגת הציבור	ספר דייקות מאת רשב"ם 48
90 הערמה	דינא דמלכותא 512 323 241 240 65 64
76 74 הפטרות	744 540
215 הקדש	דיני ממונות 518 512 502 369
238 156 השבעות	דליקה 441 374 332 324
408 השגת גבול	דפוס 311 310 30 29

מפתחות

222 207 203 192 180 161	חסידי אשכנז	752—744 87 19	השפעות הסביבה
542 522 420 398 388 375 345 275 237		112	התאבדות
620 564		381	התגרות של גויים
469	חצרנים	124	התעשרות היהודים
584 539 505 348 320 73	חרם	27 25	התפשטות של התוספות
583—582 527 421 144 91	חרם הישוב		
468	חרם נגד ספרי הרמב"ם	713	והזהיר, ספר
677 62	חתונה	467 465 461 456—449	ויכוח על התלמוד
437	חתני תורה	135 134 129 47 18	ויכוחים עם נוצרים
		745 432 226 149	
		713 377	ויקרא רבה
76 74	טבילה	713	הזהיר, ספר
240	טלטול בשבת		
275	טלית		
691	טעויות סופרים	123	חברה היהודית
325	טרובאדורים	55	חג המולד
677 517 483 218	טרמינולוגיה בתוספות	351	חגי הנוצרים
763 729 717		240	חדש
		151	חוג ספר העיון
713	יהודית, ספר	191 159 91	חול-המועד
481 480	יוהרה	76 74	חומץ
694	יוונית	742 710 549 548 547 490 90	חומרות
121	יום-טוב	242	חופש תנועה של יהודים
325 238 131	יום-כפור	421 389 380 333 214 213 201 200	חזנים
713 375	יוסיפון, ספר	564 504	
159	יורשים	537	חזקה
443 388 381 379 321 227	יחוס משפחה	742—741	חידוש בהלכה
494 486		471	חילול-השם
377—370	יחוסי תנאים ואמוראים, ספר	746 741 680 390 293 176 154	חילוקים
180 62 46	יין, גידול ועשייה	30 18	חינוך
200 190 185 180 124 90 74 62	יין-נסך	428—427	החכמה, ספר
381 268 265 245 244 236 234 233 231		111 26	חכמי אשכנז
469		313	חכמי לוניל
351 19	ימות השוק	327	חכמי ספרד
318	ימי בין-המצרים	327 313	חכמי פרובנצא
541	יציאה מאשכנז	111 77 27 26	חכמי צרפת
714	יצר האדם	203 202	חלב
715 160	יראת שמים	81	חלה
712 395	ירושלמי, ספר	543 505 499 471 402 204 180	חלומות
	ירידים ראה ימות השוק	547	
107	הישר הקטן, ספר	505 387	חליצה
109—93	הישר, ספר	216	חמאת נכרים
		490 399 187 174	חמץ בפסח
424 376	כבוד, תורת ה—	408 393 387 238 228 47	חסידות, חסידים
429 223 204 186 112	כהנים	573 572 490 437 413	

מפתח העניינים

מדרש רבה 74	כובעים 348
מדרש תדשא 419 418	כיסוי הדם 136 135
מדרש תהלים 713 373 195	כישוף 156
מדרשים 715—713 712 678 300	כל נדרי 80
מדרשי ההלכה 704 701	כלאים 429
מומרים ראה משומדים	כללי התלמוד 725—720
מוסלמים 64	כמרים 452 351 350 235 215 210 87 18
מוסרים 485 107	745 742 475
מוקצה 89	כנסיות 572 351
מורה חטאים, ספר 394	כרונולוגיה 734—730 376 370
'מורה צדק' 214 196 191	כריתות, ספר 721
מזוזות 468 266 161 149 136 135 120 82	כרמים 526 322 309
מזלות 715	כתב תמים לר' משה ב"ר חסדאי, ספר 423
'מחברת' מאת ר"ת 108	כתבי־יד של התלמוד 29
מחזור 110	כתובה 577 187 175 168 62
מחזור ויטרי 354 105 35	כתר שם טוב, ספר 408
מחשבי הקץ 337 334 270	
מילונים לתלמוד 378	
מילה 549 390 318 189	לאטינית 210 135
מינים 474 450 424	לוית־המת 219
מיניקות נוצריות 490 487 453 452	לולב 676 399
מיתודולוגיה ראה כללי התלמוד	לחישה 414
מכילתא 418 365 194	לימוד התוספות 586 579 29—25
מכס 351 309	לימוד התורה 470 335 192 165 18 17
מלאכות 309 308 124 123	לימוד התלמוד 252 251 31 30 19 18
מלאכים 199 161	ליסטים 133
מלבושים 438 308	לשון 111
מליצה 111	לשון חכמים 693
מלכות ומלכים 539 535 323 64	לשון נופל על לשון 49
מלמדי תינוקות 235 233 214 123 122	לשון תורה 693
מלשינים 547 536 500 239	לשונות שבגמרא 729
ממזרים 616 442	
מנהג המדינה 742	מאמר השכל, ספר 183
מנהגים 201 139 90 82—79 76 75 74 72	מאסר 546—542
742 740 549 547 504 464 446 203 202	מבצרים 240
מנזרים 465 462	מגילת אסתר 148
מניין 80	המגיפה השחורה 616
מניין המצוות 160	מדפיסים 247 29
מס הקהל 414	מדרש אבכי"ר 395
מסור ראה מלשינים	מדרש המסודר בד' דברים, ה' דברים וכו' 713
מסורה 156 149	
מסחר 742 505—503 470 351 241 19	מדרש הרנינו 395
מסים 732 543 541 538 535 534 64	מדרש ויכולו 713 395
מסכת סופרים 74	מדרש טעמי חסרות ויתירות 713

מפתחות.

נדוניה 93 175 218 584	מסכתות קטנות 713
נדיב, נדיבים 62 82 261 534	מסעי הצלב 65 182 225
נדרים 126 238 259 278 576 677	מעשה בראשית 423
נוטריקון 365	מעשה הגאונים, ספר 395 401
נוכרים ראה גויים	מעשה המכירי, ספר 396
נוסחאות 40 50 51 53 56 69 71 72 73	מעשה רוקח, ספר 400
75 77 83 94 97 129 154 155 197 252	מעשרות ראה תרומות ומעשרות
299 300 301 326 371 385 543 680—685	מעשר דרבית 429 491
691 700 707	מעתיקים 23 24 61 149 210
נידוי ראה חרם	'מפי רבינו' 24
נחמני, ספר 128	מצוות 160 467 468 471 472
ניטל ראה חג המולד	המצוות, טעמי ה' 398
'נימוקי רבוותא' 40	מצוות הנוהגות בארץ 263
ניקוד 59	המצוות, ספר (של הרמב"ם) 472
נישואין 317	מצוות גדול, ספר 471—477 488 518
נכסי יהודים 64	מצוות קטן, ספר 571—575
נפש 408	מצות 148 399
נצרות 474, ראה גויים	מציאות החיים 17 19 55 64 91 137 240
נר, טלטולו בשבת 89	350—351 474 550 740
נר שבת, ברכה 74 76	מקצצי מטבעות 567
נשים 61 140 176 177 262 265 267 503	מקרא 696—697
742 751	'מ"ר' ראה 'מפי רבינו'
נשמה 408	מראה, הסתכלות ב' 275
נשק 540	מרדכי, ספר 498 556—560 574
	מרדכי קטן, ספר 559
ס"א שערים 270	מרכבות 137 138
סגנון ראה לשון	משומדים 81 82 112 121 134 135 242 243
סדר ברכות מפי הר"ם 562	244 265 268 269 343 407 417 450 451
סדר חליצה של ר"ת 105	499 510
סדר ליל פסח 504	משיחיות ראה מחשבי הקץ
סדר עולם מאת ר' שמחה בן שמואל, ספר	משכונות ראה הלואות
415—420 555	משנה תורה, ספר 471
סדר רב עמרם 74 395 400	משניות 298—312 371 678 685 686 722—
סדר תנאים ואמוראים 370 722	724
סוגיות 706 715 716 718 719 726 734	משפחה 61
סוגיות הפוכות 300 728	משפט קאנוני 511 744—752
סוגיות מקבילות 727	משפט רומי 746 747
סוד ראה קבלה	משרתים נוצריים 63 125 236 452
סוד העיבור מאת ר' אלחנן 258	מתים 185 וראה גם קבורת מתים
סוכה 118 459	מתנגדים לתוספות 25
סוסים 267 317 380 677	מתנות כהונה 375
סידור 431	
סיף 540	נבואה 334 337
סימני אור זרוע 443—445	נגינות 109

מפתח העניינים

עננו 321	סירכות 222
ענשים 387 415 536	סכולאסטיקה 20 27 70 85 87 744 747
עץ חיים, ספר 518	סליחות 182 419
ערוך, ספר ה" 304 305 306 308 691 692	ספינות 157 185
ערכאות של גוים 512 536 537	ספירת-העומר 398 399
ערלה 592 593	ספר=תלמוד 681
עשירים 63 148 529—533	ספר תורה 105 392
עשרה הרוגי מלכות 375	ספר תורה, גלילתו 391 392
פדיון-שבויים 124 129 380 542—546	ספרא 146 194 275 301 302 312 354 418
פולמוס ראה ויכוחים עם נוצרים	701 702
פולמוס על ספרי הרמב"ם 272 277 468	ספרי 364 701 702
פועלים 123	ספרי זוטא 219 302 441
פורים 214 487	ספרים גורלם בימי הביניים 106 374 411
פיאודליות 137 241	436 445 454 509 557 633 671
פיוטים, פייטנים 82 110 111 124 140 146	ספרים, השאלתם 92
181 182 206 207 209 212 260 270 287	ספרים, כתיבתם 374
428 492 564 694	ספרים, מחסור ב" 379 455 482 705 711
פילוסופיה 423 424 468	ספרים, פרסומם 476 573
פירוש למסכת נזיר המיוחס לרש"י 43 44	ספרים, תפיסתם ע"י השלטונות 557—558
פירוש למסכת תמיד המיוחס לראב"ד	ספרים חיצונים ראה מסכתות קטנות
354—360 422	ספרים פסולים 352 474 475
פירוש לספרא המיוחס לר"ש 312—314	ספרים קומפילאטוריים 557 678
354 361	עבדי המלך 540 541
פירוש פרק חלק המיוחס לרש"י 39	עבדים 125 324 347
פירושי מלים 692—695	עבודה 123
פלאגיאט 78	עבודה זרה 65 126 175 177 235 351 352
פלפול 26 27 30 69 70 113 154 159 397	451 474 550
398 422 431 586 741 753—756 757	עבודת אדמה 123
פסח 148 270 462 463	עדות של גוי 524 525
פסחא 55	'העולם' 25 89
פסיקתא דרב כהנא 177 713	עיבור החודש 258 270
פסיקתא של רבינו יעקב 105	עיגון, עגונות 121 406 434 435
פסיקתא רבתי 712 713	עיטור, ספר ה" 579
פסקות רבנו שמואל 55	עופות הגדלים על אילנות 106 423
פסקי הלכה ראה הלכה	עינים, מחלת 382 414
פסקי הלכות שפסק רבינו שמואל בהלכות	עירובי חצרות 191 555 606
יום טוב, ספר 57	עירובי תבשילין 548
פסקי ר' יחיאל 458	על הכל, ספר 485
פסקי הר' יצחק מקורביל 575	עליה לתורה 89
פסקי הרא"ש 598	עליות לארץ ישראל ראה ארץ ישראל
פסקי התוספות 734—736 738	עלילות דם 111 506 540 541
פסקים של ר"ת, ספר ה" 105	עמי הארץ 325 391 529
פקדון 176	עניים 128 391 534

מפתחות

717—716 677 קושיות ותירוצים בתלמוד	פרדס, ספר 57
728 726 725	פרוסבול 70
512 447 446 185 קידוש	פרישות 573 144 131
182 150 149 145 142 119 קידוש־השם	פרנס, ספר 562
432 388 382 375 367 338 253 225 183	פרנסים 546 486 362 82
661 569 567 556 547 505	פרעות 145
168 קידוש־שייח־טיפה	פרק שירה 424
464 463 קיטניות	פרקא דרבנו הקדוש 713
קינה ראה פסחא	פרקי דר' אליעזר 74
188 182 קינות	פרשנות המדרש 194
545 215 83 63 24 קלף	פרשנות המקרא, יהודית 47 45 44 40 18
474 424 קראים	146 144 136 135 134 132 107 59 49 48
קרח ראה ברד	387 361 333 270 226 195 173 151 149
קריאת־שמע 150	745 585 508 484 478 465 460
534 367 123 64 קרקעות	745 135 47 פרשנות המקרא, נוצרית
450 קתארים	128 110 37 18 פרשנות התפלה והפיוטים
	606 564 547 450 433 397 334 195
ראש השנה, ערב־	פשטי הר"ם מקוצי 478
רבותינו הלויים 186	פת של נכרים 511 417 341 234 200 153
רוכלות 503	750
רופאים 506 262 242	
רופאים נכריים 262	צאן, גידול 46
ס' הרוקח מאת ר' אלעזר מוורמיוז 392—	צדקה 392 391 262 240 159 26
399	צום ראה תענית
רות רבה 302	צום גדליה 398
ריליה 695 378	ציורים 610 437 206
ריבית 243 242 234 142 123 91 90 62	צייד 202
741 567 550 549 491 429 335	ציצית 329 271
רמאות 470	צלבנים 449
	צ'לנט 324
שאלות 551 395	צנזורה 243 65 64
שבויה 133	צפנת פענח מאת ראב"ן 178 177
שבועה 550 374 323 268 242 176	צרפתית 268
שבועה, נכרי 744 550 235 234 65	
שבועות 398	קבורת מתים 419 271 241 219 157 80
שבת 268 239 236 157 125 89	546 וראה גם מת
שבת, חמום בתים ואוכל ע"י נכרים 125	קבלה 237 222 214 199 192 151 150
548 487 236 235 153 144	376 388 390 392 409 469 586
שדים 238	קהילות 534—421 414 382 374 317 165
שופר, תקיעה 401 346 264 182	742 540
שחיתות מינית 469	קוביא, משחק ב־ 677 259
שטרות 244	קולות 548 547 157 142 80 79 77
שטרות של גוים 501	קונטרסים 756—753

מפתח העניינים

תוצאות ארץ ישראל, ספר 275	שידוכים 146 147 148 168 213 276 530—
תוספתא 21 97 103 191 252 300 301 309	633 534
704 701—699 698 697 501 395 374 371	שיטה 483 484
תהיית המתים 263 425	שיטת-לימודם של בעלי התוספות 26 27
תיאולוגיה 86	68 322 345 397 586 676—752 754 757
תלמוד בבלי 303—304 678—680 708—	שיעור קומה, ספר 423
710 716 743 וראה גם ויכוח על התלמוד,	שיר היחוד 195 424
שריפת התלמוד	שירה בפּה במקדש 616
תלמוד ירושלמי 61 103 168 191 252 255	שירים 109
256 266 283 300 302 303 305 326 364	שכירים 123 336
371 377 395 405 418 422 432 506 621	שכר-מצוה 237
703—712 716	שליח-צבור ראה חזן
תלמוד-תורה 145	שלש עשרה מדות שהתורה נדרשת בהן
תלמידי חכמים 233 529	702
תלמידים 23 24 191 223 324 479 487 572	שם המפורש 123
תנהומא 74	שמד ראה משומדים
תעניות 112 238 402 616	שמחת תורה 201 214
תפילה 80 110 213 214 238 266 547	שמיטה 100
תפילין 88 123 135 258 468 469 664	שעטנז 505
תקון תפילין מאת ר' אלחנן 258	שפחות 429 474 487
תקיעת כף 239 742	שקד, ספר 192
תקיעת-שופר ראה שופר, תקיעה	שקרים 470
תקנות 19 60 92 93 152 175 317 382 406	שרים 63 137 323 536
419 427 527 534—538 567 584 638 742	שריפת התלמוד 454 464 465 476 482 521
תרגום אונקלוס 694	633 528
תרגום יונתן 694	
תרגום ירושלמי 694	תוספות, מקור השם 21
תרגום הלאטיני של המקרא 210	תוספות איברא 481—485
תרגומים 262 308 694	תוספות גורניש 756—770
התרומה, ספר ה' 348—354 395	תוספות חיצוניות 29
תרומה חדשה, ספר 511	תוספות חכמי אנגליה 515—518
תרומות ומעשרות 64 81 90 310 420	תוספות טוך 28 29 30 617 736
תשב"ץ, ספר 561	תוספות ישנים 28 477 478 605 607 621
תשובה 393 394 407 408 467 469 470 510	622 623 628 631
תשובות הגאונים 395 447	תוספות נוכריות 29
תשובות מהר"ם מרוטנבורג 552—556	תוספות על האלפס 495—498
תשובות מיימוניות 553—556 557	תוספות שלנו 29
108 'תשובות' של ר"ת (חבור בדקדוק)	תוספות שנץ 28 54 481 515 580 617
תשמישי-קדושה נוצריים 235	627 629 636 737 758 765
תשעה באב 480 616	וראה גם ר' שמשון ב"ר אברהם משנץ

מפתח המקומות

ברן (Bern) 574	אברוון ראה יורק
ברצלונה (Barcelona) 616 586	אבולינה (Valona) 31
	אוטוראנטו (Otranro) 67
גאראץ (Geraci) 489	אוקספורד (Oxford) 519
גוסלאר (Goslar) 582	אורליאנס (Orléans) 137 132 111 19
גורן ראה גורניש	511 144 142
גורניש (Gournay) 286 273	איוורא (Evreux) 486—479 460 19
גינואה (Genoa) 19	איטליה 353 67 31 30 29
גירגי"ש 614	איטמפס (Étampes)
גשר אלדומיר (Pont-Audemer) 117	אייזנך (Eisenach) 316
	אינזיגשהיים (Ensisheim) 546 545
	אליצון 515
דורא (Düren) 530	אלצורא (Auxerre) 234 36
דנפירא (Dampierre-Sur-Aube) 230	אלקלעה (Alcala) 579
321 261 237	אנגליה 243 148 145 144 142 114 109
דרויש (Dreux) 462 337 149 36	520—493 352 308 244
	אנז'ו (Anjou) 449
הולנד 31	אניוב (Anjou) 246 93
הונגריה ('ארץ הגר') 214 213 139 114	אפרנוי (Épernay) 286
262 225	ארל (Arles) 19
	ארץ-ישראל ראה במפתח הנושאים
ואסרבורג (Wasserburg) 546 545	בארי (Bari) 179 67
וויטרי (Vitry-le-Brulé) 35	בון (Bonn) 380 379 211 208
ווינא (Wien) 439	בופארד (Boppard) 335
ווירצבורג (Würzburg) 432 379 210	בורגויל (Bourgueil) 152
543 526 525 524 523 438	בורגוניא (Bourgogne) 659 241 240
ווירמייזא (Worms) 165 158 45 44 41	בורגוש (Bourges) 614
346 315 210 201 188 187 186 182 166	ביהם (Bohemia) 212 196 175 114 68
528 523 522 411 410 396 380 379 365	436 420 215
611 546	בינגן (Bingen) 386 382 379
ויאנה (Vienne) 486	בלויש (Blois) ראה גזירות בלויש
ויניציאה (Venezia) 19	בלנסיה (Valence) 673
וירונה (Verona) 433 31	ברונא (Brünn) 422 420
וירדון (Verdun) 340	בריא (Bray) 149
	בריינא (Brienne) 423 341
זינוברה (Genevra) 30	בריסטול (Bristol) 142

מפתח המקומות

582 421 (Magdeburg) מיידבורג	584 460 (Touque) טוך
510 (Meaux) מייש	335 (Toul) טול
437 (Meissen) מיישן	587 586 (Toledo) טולידו
366 (Münzenberg) מינצבורג	576 (Tours) טורש
610 389 335 156 154 90 (Metz) מיץ	87 66 62 46 20 19 (Troyes) טרוייש
87 86 85 80 76 74 73 71 (Melun) מלון	175 166 165 152 148 144 115 114 93 92
615 461 460 342 335 128	486 276 261 230 184
525 (Mantova) מנטובא	615 (Tresson) טרושין
318 מצרים	264 (Trinquetaille) טרנקאטאלייש
19 (Marseille) מרסיליה	148 144 73 (Joigny) יואני
443 (Marburg) מרפורק	457 20 יוון
29 (Mestre) משטרי	341 230 111 (Joinville) יונביל
286 (Nevers) נברייש	506 145 144 (York) יורק
520 (Nottingham) נוטינגהם	יינבילא ראה יונביל
425 422 (Wiener-Neustadt) נוישטט	456 319 272 ירושלים
443	
520 (Norwich) נורביץ	כרך טיירי (Château-Thierry) ראה
505 461 308 (Normandie) נורמנדיה	קשטל טיירי
515	כרך לונדון (Château-Landon) 456
נורת המפטון [נורהונטון] (Northamp-)	
513 511 (ton)	לה-מנש (Le Mans) 19
569 528 433 316 (Nürnberg) גירנברג	לודון (Lyon) 46
192 128 75 (Narbonne) נרבונא	לומבארד (Lombard) 117
	לונדון (London) 494 456 146 142 127
501 (Stratford) סטראטפורד	505
408 353 332 228 110 109 75 30 ספרד	לוניל (Lunel) 313 237 100
586 479 471 470 467 466	לוקאש (Loches) 111
	לושדון ראה לודון
541 457 456 277 257 עכו	לותיר (Lorraine) 103 41
	ליון (Lyon) 453
434 (Fano) פאנו	לימוז (Limoges) 19
112 105 86 85 82 76 46 (Paris) פאריס	לינקולן (Lincoln) 513 509 506
265 152 140 133 125 124 123 121 120	למברדיש גיבורגא (Lombardiches)
450 448 438 348 322 321 320 318 274	542 (Gebirge)
749 467 464 461 459 456 453 452	
449 (Poitiers) פואטיה	מיגנצא (Mainz) 157 156 44 41 40
420 214 213 31 פולין	187 184 183 182 173 168 167 166 158
129 111 84 (Pontoise) פונטיזא	379 375 369 366 365 362 208 192 189
539 434 (Pesaro) פיזארו	544 543 425 411 406 396 398 388 382
29 (Piove di Sacco) פייוי	638
19 (Pisa) פיסה	מונפלייה (Montpellier) 19
457 (Ferrara) פיררה	מונקונטור (Moncontour) 336
462 461 460 120 118 (Falaise) פלייזא	מוריאה ראה יוון

מפתחות

520 (Canterbury) קנטורבירא	437 216 212 196 (Prag) פראג [פרגא]
145 (Chartres) קרטש	543
123 קרנות	379 (Frankfurt a/m) פראנקפורט
749 223 114 (Kärnten) קרנטן	546 433 380
262 (Château-Villain) קשטיל וילון	162 68 (Provins) פרובינציה
461 (Château-Thierry) קשטלטיירי	575 468 75 70 19 (Provence) פרובנצא
528	
	574 (Zürich) ציריך
584 117 36 (Rouen) רואן	
529 528 (Rothenburg a/T) רוטנברג	406 (Koblenz) קאבלענץ
562 531 530	636 קאדיי
587 255 216 215 214 213 166 רוסיה	507 (Challon-sur-Saône) קאלון
207 197 195 (Regensburg) ריגנשבורג	קאם (Caën) ראה קאן
437 420 410 346 218 216 212 210 208	קאן (Caen) 175 114 46 19
584 443 439	קדיזיר (Saint Dizier) 455
66 61 46 43 41 36 (Ramerupt) רמרו	קולוניה (Köln) 206 188 182 179 168 82
230 165 155 154 153 118 115 114 70 68	531 530 434 381 380 379 211 209 208
231	749 610 578 569
	528 (Constanz) קונסטאנצא
126 123 (Champagne) שאמפאניה	342 (Coucy) קוצי
749 640 453 272 271 263 82 (Sens) שנץ	577 640 149 86 (Corbeil) קורביל
453 (Senlis) שנליז	275 (Courson) קורשן
192 188 182 166 165 (Speyer) שפירא	225 114 (Kiev) קייב
379 369 367 366 365 364 360 210 201	655 615 578 457 296 28 (Chinon) קינן
569 426 414 396 390 389 382	318 (Clisson) קלצון
	30 (Chambéry) קמברי
	352 (Candia) קנדיאה
31 תוניס	

מפתח כתבי-היד

אוקספורד—בודליאנה Opp. 67 (קטלוג 447)	אוגסבורג 1. Fragm. rel.
תוספות הרא"ש ליומא 588 219 38	דף ראשון של מס' ב"מ עם רש"י ותוס' פות 29
אוקספורד Opp. 99 (קטלוג 446)	אוקספורד Bod. or. 604 (קטלוג 270)
תוס' הרא"ש לב"מ 594	הדר זקנים 340
אוקספורד Opp. 100 (קטלוג 431)	אוקספורד Heb e. 2 (קטלוג 2697,4)
תוס' הרא"ש לב"מ 594	אבן הראשה 181
אוקספורד—בודליאנה Opp. 248 (קטלוג 367)	אוקספורד Laud or. (קטלוג 1206)
מסכת יבמות עם רש"י ותוספות 29	פירוש פיוטים מאת ר' אהרן בן חיים הכהן 342 152 128
אוקספורד—בודליאנה Opp. 275 (קטלוג 566)	אוקספורד Mich. 78 (קטלוג 836)
פסקים 127 41	תוספות הר"י למס' קידושין 632 248
אוקספורד—בודליאנה Opp. 300 (קטלוג 672)	אוקספורד Mich. 93 (לפנים Mich. 839, קטלוג 428)
מרדכי קטן שקיצר ר' שמואל שליטש-	תוספות ר"ש משנץ 298 297 296 293
טאט 426 402 332 278 193 126 120	670 660 658 339
487 482 481 461 458 456 455 448	אוקספורד Mich. 98 (קטלוג 2200)
575 570 559 519 501 500 497 491	יחוסי תנאים ואמוראים 370
667	אוקספורד Mich. 263 (קטלוג 777,3)
אוקספורד Opp. 317 (קטלוג 692)	קיצור ס' התרומה 354
ליקוטים 416	אוקספורד Mich. 283 (קטלוג 867)
אוקספורד Opp. 329 (קטלוג 434)	סדר חכמים 321 253
פירוש על בבא קמא 580	אוקספורד Mich. 475 (קטלוג 783)
אוקספורד Opp. 337 (קטלוג 884)	תשבץ 271
ס' פסקים לר"י הזקן 228	אוקספורד בודליאנה Mich. 583 (קטלוג 667)
אוקספורד Opp. 366 (קטלוג 460)	מרדכי 557 428 205 199 99
תוספות הרא"ש לקידושין 591	אוקספורד Mich. 613 (קטלוג 548)
אוקס. Opp. 387 (קטלוג 429)	מרדכי 557 55
תוספות ב"ק ותוספות ר' פרץ ליבמות 645 580 563	אוקספורד Mich. 622 (קטלוג 549)
אוקספורד—בודליאנה Opp. 388 (קטלוג 430)	הלכות אלפסי 557
תוספות על בבא קמא 103 101 47	אוקספורד Opp. 6—7 (קטלוג 545—6)
643 639 246 198 153 151	הלכות אלפסי 557 431
אוקספורד—בודליאנה Opp. 391—393 (קטלוג 2199)	אוקספורד Opp. 40 (קטלוג 650)
כ"י יחוסי תנאים ואמוראים 28; ח"ב	ס' אור זרוע 443
	אוקספורד Opp. 49 (קטלוג 1408) 62 58
	253 234 233 229 228 82
	אוקספורד Opp. 60 (קטלוג 668) 455

מפתחות

ברלין Or. Foll. 358 (קטלוג 19)	65 ע"א 42; ח"ג 323 ע"א 56; ח"ג
ס' התרומה 117 347 348 350 351 354	254 ע"ב 88; ח"ג 25 ע"א 94; ח"ג
גרץ MS III 142	160 ע"א 104; ח"ב 179 ע"ב 169;
קטע ממס' שבת כח:—ל. עם רש"י ותוס'	ח"ג 269 ע"א 170; ח"ב 89 ע"א
פוח 29	171; ח"ג 113 ע"א 172 185 189 301
דרמשטט Cod. Or. 25/3	637 370 362
דרשות על המשיח מאת ר' משה מקוצי	אוקספורד בודליאנה 726 Opp. (קטלוג
270	(370,1
המבורג Cod. hebr. 17 (קטלוג 152)	פירוש מס' תמיד לר' שמעיה 37
פירוש המחזור לר' אפרים מברנא 110	אוקספורד 39 Add. Fol. Opp. (קטלוג
564	(865
המבורג Cod. hebr. 314 (קטלוג 173)	ס' מצוות גדול 467
תוספות בבא מציעא 647	אוקספורד 40 Add. Fol. Opp. (קטלוג
וולפנביטל Avg. Foll. 5,7	(879
אבן העזר לראב"ן 167	סמ"ק ציריך 291
וטיקן ebr. 53	אוקספורד 50 Add. Fol. Opp. (קטלוג
מנחת יהודה 602	(2355
וטיקן ebr. III	ס' הישר לר' תם 93 96
מס' יבמות וקידושין עם תוספות 29	אוקספורד 53 Add. Fol. Opp. (קטלוג
וטיקן ebr. 129	(2358
תוספות ר' יהודה שירליאון על שבת	תוספות שנץ למסכת פסחים 280
328	אוקספורד 4032 Add. Opp. (קטלוג 432)
וטיקן ebr. 145	תוספות הרא"ש לסנהדרין 65 595
ס' התרומה 105 117 349 351	אוקספורד 127 4° Add. Opp. (קטלוג
וטיקן ebr. 148	(2343,2
סימני אור זרוע 443 444	קטע מפירוש הר"ש למס' כלאים 298
וטיקן ebr. 159	אוקספורד 135 4° Add. Opp. (קטלוג
תוספות לחולין 29 131 183 666 683 760	(2418
וטיקן ebr. 162	רשימת כה"י שבאוסף אופנהיים 370
תוספות יבמות 246 261 319 341 620	אוקספורד 22 Reggio (קטלוג 2222,4)
וטיקן ebr. 168	ס' עלילות דברים 770
תוספות שבועות 261 660	אראס — ספריה עירונית 669
וטיקן ebr. 176	מס' גיטין עם רש"י ותוספות 29 634
ספר סימני תרי"ג מצוות מאת אברהם	בודפשט — קויפמן A52
ב"ר אפרים 488 489	תוספות גורניש ליבמות 764
וטיקן ebr. 179	בודפשט — אוסף קויפמן A77
סימני ס' התרומה 351	משנה תורה 466
וטיקן ebr. 266	בודפשט מוזיאון לאומי 7
פרוש ר' שמואל מפלייזה לקרובה לשתב'	קטע מתוספות ר' אלחנן 254
הגדול של ר' יוסף טוב עלם 462 464	ברלין Or. 1392 (קטלוג 194)
	פסקים על משומדים 243
	ברלין Or. Fol. 11 (קטלוג 6)
	הלכות אלפסי 557

מפתח כתבי־היד

לונדון or. 1389	וטיקן ebr. 324
לקט דברי מוסר ואגדה מהתלמוד 519	פסקי הלכות של ר' שמעיה (בתוך סדור מנהג אשכנז) 266 35
לונדון or. 2853 (קטלוג 243)	וטיקן Mus. Borg. ebr. 3
פירוש התורה מבעלי התוספות 486	תוספות שבת 603
לונדון or. 2859—60 (530—531)	וטיקן Urb. 21
אור זרוע 444 215	מנחת יהודה 628 621 614 602 580 291
לונדון Or. 55884	649 634
קטעים מתוס' הרא"ש לקידושין פ"א ופ"ב 594	ירושלים — בית הספרים 2°1107
לונדון Or. 5975 (קטלוג 409)	תוספות בבא בתרא ה ע"ב — ט ע"א 269
פירוש רש"י לברכות ולשבת 52	ירושלים — בית הספרים Hebr. 4°370
לונדון ספריה בריטית Or. 12317	ספר הישר לר' תם 93
קטע מפירוש הר"ש למעשר שני וחלה 298	ירושלים — בית הספרים 4°621
לונדון — מונטיפיורי 90 (הלברשטם 323)	הלכות אלפסי 635 557
לונדון — מונטיפיורי 101	ירושלים — בית הספרים 4°10°8
אבן הראשה 527 181	חידושי טיאה וייל 608
לונדון — מונטיפיורי 103	ירושלים — בית הספרים 8°352 (קטלוג 79)
לקוטות מספר אבן הראשה לר' אליעזר בר' נתן 181	תוספות ר' פרץ בבא קמא 580
לונדון — מונטיפיורי 108	ירושלים — מאיר בניהו
קבץ שו"ת 490	תוספות ר' פרץ ב"ק 580
לונדון — מונטיפיורי 266,5	לונדון — ספריה בריטית Add. 17049—50
עלילות דברים 770	(קטלוג 4—473)
מדריד האקדמיה להסטוריה 1 Hebr.	רי"ף עם תוספות 557 497 413 262
פירושי רש"י על קידושין עד דף סג ע"א	לונדון Add. 17053 (קטלוג 416)
ובהמשך פירוש שונה 43	תוספות ב"ק ב"מ וב"ב 640 563 486
מוסקבה — גינצבורג 1	652 651 650 649 648 647 646 645
ספר סימני תרי"ג מצוות מאת אברהם ב"ר אפרים 488	לונדון Add. 18684 (קטלוג 514)
מוסקבה — גינצבורג 7	סמ"ק צוריק 269
תוספות גורניש מיבמות 758 757 756	לונדון Add. 19972 (קטלוג 537)
767	מרדכי 139
מוסקבה — גינצבורג 82	לונדון Add. 26915 (קטלוג 415)
פירוש התורה 338	תוספות יבמות 622
מוסקבה — גינצבורג 107	לונדון Add. 26988 (קטלוג 417)
ס' אבן הראשה מאת ר' אליעזר ב"ר נתן (בתוך ס' אורחות חיים) 181	תוספות ר' פרץ לב"ק 28
מוסקבה — גינצבורג 109	לונדון Add. 27005 (קטלוג 419,3)
קובץ מנהגים, חידושים וכו' שקיבץ ר' מנחם אלדנדורף 352 319 113	תוספות לבכורות 670 298 297 24
מוסקבה — גינצבורג 155	לונדון Harley 5648 (קטלוג 518)
	ס' התרומה 349 55
	לונדון Harl. 5718 (קטלוג 506)
	סמ"ג 467

מפתחות

שׁו"ת מהר"ם מרוטנבורג ובסופו ליקוֹר־	פירוש המשנה לר' שמשון משנץ 297
טים 285 259	505 298
מוסקבה — גינצבורג 183	פריס héb. 363
תוספות בבא קמא 580	ס' רוקח 392 389 348 189
מוסקבה — גינצבורג 344	פריס héb. 387
תוספות גורניש מיבמות 758	פרדס 41
מוסקבה — גינצבורג 603	פריס héb. 392
תוספות גורניש מיבמות ושׁו"ת ר' יעקב	ספר סימני תרי"ג מצוות מאת אברהם
בירב 762 758 757 598 149	ב"ר אפרים 489 488
מילאנו — אמברוזיאנה G 3 svp. (קטלוג	פריס héb. 393
87)	ספר סימני תרי"ג מצוות מאת אברהם
קיצור ס' התרומה 354	ב"ר אפרים 489 488
מילק מינזר VI	פריס héb 417
קטע של מס' כתובות י.—יא. עם תוספות	הלכות הרא"ש 457
29	פאריס héb. 418
מינכן 59 hebr.	הלכות הרא"ש 458
פירוש אנונימי לספרא 194	פריס héb. 454
מינכן 236 hebr.	חידושים על בבא מציעא גטין שבועות
תוספות הרא"ש חולין 595 59	וחולין 759—761
מינכן 317 hebr.	פריס héb. 772
תוספות ר"י הלבן לכתובות 216	פירוש הסידור של ר' אלעזר הרוקח
	199
ניו יורק בית המדרש לרבנים (Jewish	פריס — ספריה לאומית héb. 1408
Theol. Seminary) אדלר 2717	פסקי ר' יצחק בן שמואל 321 46 39
קובץ בהלכה מאת תלמידו של ר"י	459 432 383
קולון 215	פריס héb. 1413
ניו יורק — בהמ"ל Rab. 854	רשימה מאת ר' אהרן מוורמס 169
חידושים למס' יבמות 761	פריס — כ"ח H 167
נוי יורק	חידושים למס' חולין 762—764
יחוסי תנאים ואמוראים 370	פריס — כ"ח H482
ניו יורק	קובץ בהלכה 458 298
תוספות שבת 603 141	פרמא 1941 (דה רוסי 813)
ניו יורק	קיצור ס' התרומה 354
תוספות בבא קמא 645 339	פרמא 1941 (דה-רוסי 813)
פריס — ספריה לאומית héb 167	ספר סימני תרי"ג מצוות מאת אברהם
תוספות על התורה 144	ב"ר אפרים 488
פריס 168 hebr.	פרמא 2080 (דה רוסי 400)
מנחת יהודה	ס' נייר 234
פריס 326 héb.	פרמא 2421 (דה רוסי 107)
קובץ הלכות מחכמי אשכנז 169	פסקי תוספות 735
פריס 354 hér.	פרמא 2439 (דה רוסי 425)
הגהות מיימוניות 487	שׁו"ת ופסקים 276
פריס 362 héb.	פרמא 3024 (דה רוסי 772,24)
	כתאב אירסאיל 338

מפתח כתבי-היד

- פרמא 3204 (דה רוסי 181)
פירוש מקרא לרש"י ורשב"ם 59
פרמא Parm. 1231
ס' התרומה 55
- קלגנפורט Pap. MS. 151
קטעי תוס' שבועות כז—לד 660
קמברידג' — האוניברסיטה Add. 377,3
(קטלוג שילר שינסי 35)
ליקוטים בהלכה 487
קמברידג' — אוניברסיטה Add. 394
פירוש פיוטים 37
קמברידג' Add. 498
אבן הראשה 527 181
קמברידג' Add. 506
כתאב אלרסאיל 338
קמברידג' Add. 667
סידור עם הלכות 191 59
קמברידג' Add. 668
ס' התרומה 349 55
קמברידג' Add. 1178
כתאב אלרסאיל 338
קמברידג' Add. 3127
- קיצור הפסקים מאיסור והיתר אשר יסד
ר' יחיאל מפריס 458
קמברידג' Or. 786 432
קמברידג' TS F 4.9
קטע של תוספות פסחים פט ע"ב — צב
ע"ב 608
- רומא — אנגליקה Or. 38
תוספות קידושין המיוחדות לר' שמואל
ב"ר יצחק 309 248
- שוקן 13869
סמ"ג 467 55
שוקן 19527
סמ"ג 467 55
ששון 283
סמ"ק 482
ששון 534
ס' מרדכי 45 ע"א 491 ; 497 502 503
504 519 556 575 636
ששון 1033
פירוש אלמוני למס' נזיר 481

מפתח מקורות שנתפרשו

ה' שבת פרק טז אות ל 555; כ אות א	אבות דר' נתן, נוסח ב'
268; כט אות כ 526	פ' לד 371
ה' אישות פרק ד אות ל 579; יד אות	ס' אגודה
ל 416; טז אות י 577; כד אות ו 342	קעב ע"א 397
ה' איסורי ביאה פרק יח אות ו 133	שו"ת אהלי תם לר' תם נ' יחיא
ה' אבל פרק ג אות ב 609	עד 296
ה' גזילה ואבידה פרק ה אות ח 133	אוצר הגאונים
הגהות מרדכי	ברכות, נספחים עמ' 13 601
ראש השנה ס' תשכ 397; בבא קמא	אור זרוע
ס' קכו 428; בבא מציעא ס' תיט	חלק א' ס' א 447; ח 377; יז 223; קיב
428; בבא בתרא ס' תרנט 323 488;	223; קטו 421; רח 328; רכה 464; תיז
קידושין ס' תקסח 323	228; תעו 46; תעח 363; תקלו 417;
הגהות ר' פרץ לסמ"ק	תקלט 417; תקסג 417; תרה 447; תרעה
ס' קסו 575; ס' קפג 343; רכב 464	417; תרפג 417; תשיב 380; תשטו
הגהות הרא"ש	417; תשלז 447; תשמ 491; תשמא
סנהדרין פ"ה ס' א 215; חולין פ"ג ס'	422; תשעח 708
יב 565	אור זרוע
ס' הדר זקנים	חלק ב ס' ג 252; פה 116; פט 397; צו
משפטים לט: 333	323; צט 318; קז 417; קעב 606; רלד
ויקרא רבה	438; רמ 119; רנז 402; רעה 397; שנח
פ' כא אות יב 377	153; תב 417; תכו 417; תנה 417
חידושי הרמב"ן	בבא קמא ס' נ 197; נג 197
ב"מ מ: 244; ע: 243	בבא בתרא צו 258; קצט 651
חידושי הרשב"א ליבמות	סנהדרין פט 417; צה 415
כ: 621	עבודה זרה קמ 268; רכ 348
טור	ס' האשכול, מהד' אוירבך
או"ח תסז 397	ה' שחיטת חולין עמ' 31 381
יו"ד ס' קנט 243	בית הבחירה קדושין עמ' 34 631
ים של שלמה	בית יוסף
יבמות פרק ח ס' ח 255	או"ח שא 397; תקעו 616; תרלח 597;
ס' יראים	אה"ע יז 435
ס' ז 148; קעו 162	הגהות מימוניות
ס' הישר לרבינו תם, מהד' וויען	הלכות ק"ש פרק א אות ח 610
יח 105; כו 101 102; לט 96; מא 102; מב	ה' תפלה פרק ג אות ב 609; ה אות
102; מה 102; נו 102; נח 101; סב 96;	ש 397
סו 104; עח 102; פא 105; פב 99 105;	ה' מזוזה פרק ז אות ה 266
צב 102; צג 102; צט 96 קא 96 קמז 96;	ה' מילה פרק א אות ב 415 416; א
קמח 98; קסא 96 קסג 98; קסה 101; קעד	אות ג 416

מפתח מקורות שנתפרשו

ח"ב עמ' קפט 510	98; קעו 96 98 101; קעז 98; קעח 98;
מרדכי	קעט 98; קפא 96; קפב 101; קפז 98;
ברכות סי' נח 228	קפח 98; קצה 43; קצח 101; רד 98;
שבת סי' של 460; סי' שצז 132	רה 98; ריז 101; רמב 101; רמו
ערובין סי' תקכד 459	102; רעא 99; רעט 102; רפז 94; שו
פסחים סי' תקפה 574	102; שיג 102; שלא 102; שלה 101;
ביצה תרצא 459	שמח 98; תטו 224; תטז 96 224; תיח
מועד קטן סי' תהס ואילך 563; תתקז	224; תכט 65; תנט 121; תקכו 96;
514; תתקלז 583; תתקלח 514	תקמ 101; תקנט 106; תקסג—סד 102;
יבמות סי' לא 382	תקפא 101; תרכב 225; תרלח 94;
כתובות סי' קמח 143; רכוז 138; רצח	תרמט 95; תרנט 102; תרע 118; תשנח
565	224
קידושין סי' תקל 342	ס' הישר מהד' מקיצי נרדמים
גטין סי' תכג 67; תסט 665; תע 631	יא 138; יג 147; יד 115; יז 223; לה 67;
בבא קמא סי' א 547; קיד 205; קכד	מב 75 78; מד 72; מו 73; מז 77; נא 94;
501; קנג 512; קסט 143; קצב 488	נד 118 132; סא 69; סח 36; פב 197;
בבא מציעא סי' שח 515; תרצא 459	צג 147; צו 87
בבא בתרא סי' קצה—קצו 537; תרנג	כל בו דפוס למברג
426	סי' קא 128; קמב 527
סנהדרין סי' תרצה 659	לקט יושר
עבודה זרה סי' תרלה 488; תתיד 243	ח"א עמ' 93 609
תתיו 566; תתלב 566; תתלט 655;	ס' המאור
תתנ 566; תתנו 566	חולין פג 100
שבועות סי' תשנה 394	מושב זקנים (מהד' ששון)
הולין סי' תרב 428; תרכ 354; תרפד	עמ' רעה 423
153 426; תשכ 397; תשכה 35	מחזור ויטרי
ס' הנייר מהד' אפפעל עמ' טז 234	סי' קנה 146
ספרא	מנחת יהודה על התורה
פרשת אמור פרק ז' 302	מא. 603; סה: 291
ספרי	מעשה הגאונים
דברים יא, יג 398	סי' יח 187
ס' עיטור	מעשה רוקח
חלק א כד ע"ב 100; לז ע"ג 162; מא	סי' יח 390; עא 400; עט 401; פו 398;
ע"ב 102; נא ע"ב 100; סא ע"ג 162	קל 402; קלא 401; קלג 401; קלה 397;
חלק ב' ב ע"א 162; ז ע"ב 162; ל ע"ג	קס 401
162; לח ע"ג 162; מא ע"א 102	ס' מצוות גדול
פסקי רבינו יחיאל מפאריש	עשין כה 353; כז 466; נ 353; סג 148;
עמ' 15 458; 32 459; 33 359; 33 459;	קה 473; קלב 353; רל 474; רמח 132
35 459; 37 459	עשין דרבנן ב 141
פסקי רקנטי	לא תעשה קיא 466; קכא 133; קלח 36;
סי' קנט 119	קמ 347; קמא 466
פירוש הראב"ד לתמיד ל 356; לא 355;	הל' אבלות רמז ע"ג 321
לג 357 422	ס' מצוות קטן צוריד
פירוש ריב"ן	ח"ב עמ' צה אות ר"א 491;

מפתחות

בהר פרק א, הל' ה 314; א, ו 314;	שבועות יג. 39
ג, ה 314	פירוש מהר"ם לנגעים א, א 461
בחוקותי פרק ד, הל' ה 314; יא 313;	פירוש ר"ע מברטנורא
יב, ט 313	תמיד פ"ג משנה ט 360—385
פירוש התורה המיוחס לרא"ש	פירוש רש"י לבבלי
פ' משפטים לז: 333	שבת יג: 692; קד. 21
קהלת רבה ה. ח. 21	יומא כט: 102
ראבי"ה	סוכה ט: 20; יג: 20 יד. 20
חלק א, עמ' 96 40; 201—202 104 246	ראש השנה יד. 692
חלק ב, עמ' 44 246; 214 246; 384 401;	חגיגה יא: 21 619
246 546	מגילה כו. 36
מהד' דבליצקי עמ' מט 383; סי' א	יבמות קכ: 21
קמב 347; סי' תתקנא 138	בבא בתרא ד: 21; ה. 21; ו. 21
הלכות הרא"ש	מנחות יג. 21
ברכות פרק ג, סי' ג 228; ג, לה 599	תמורה לד. 671
שבת פרק א, סי' יח 599	פירוש מס' נזיר המיוחס לרש"י
ראש השנה פרק ד 179	לא 44—43
קידושין פרק א, אות כ 184; א, נו 523	פירוש ר' שמשון משנץ למשנה
נדרים פרק ד, סי' יא 602	פאה פרק ד, משנה ו 314
בבא קמא פרק ד, סי' ד 599	דמאי פרק ג, משנה ד 664
עבודה זרה פרק ה, סי' ה 236	תרומות פרק א, ז 664; י, ב 664; י, ה
ס' רוקח סי' קי 392; קעט 401; רג 395;	314; יא, ט 132 307
רכו 396; רל 396; רנז 392; רפב 392;	שביעית פרק ג, משנה א 305; ט, א
רפג 396; שיז 396; שיט 190; שמב	306; 614; ט, ז 314
396; שעח 419; שעט 103 396; תיח	כלאים פרק ט, משנה ז 505; ט, י 314
389; תסט 396; תעה 132	הלה פרק ד, משנה ו 669; ד, ח 669
שבלי הלקט	ערלה פרק א, משנה ד 306; ג, ז 307
חלק א, סי' ה 104; ט 417	בכורים פרק א, משנה ד 307
חלק ב, סי' יט 273; מד 273; נח 412;	אהלות פרק ב, משנה א 307; יח, ד 668
סט 416; צב—צג 99	נגעים פרק ז, משנה ה 668; יד, ה 664
שיטה מקובצת	פרה פרק ה, משנה ט 663; י, א 307
כתובות כז. 628; קסה. 290	טהרות פרק ז, משנה ה 132 307; יא,
נזיר נח. 319	ו 304; יג, ד 304; יג, ז 304; יד, א
בבא קמא ב. 458; ט. 566; ט: 403;	304; כ, א 304; כט, ב 305
יא: 566; יב. 566; יח. 458; מא.	פירוש המיוחס לר"ש משאנץ לספרא
403; מב. 405; מב: 403 404; מג: 291;	צו פרק ז, הל' א 312; ח, א 315; ח, ח
סב: 404; צב: 405	315; י, 315; י, ח 312; יא, י 315;
בבא מציעא ב ע"א 595; סה ע"ג 595	טו, ה 312
647; סה ע"ב 647; סו ע"ד 647; ע	תזריע פרק ג 653; ג, הל' ז 312
ע"א 595	מצורע פרק א, הל' א 313 א, יד 313
כריתות יט: 315	קדושים פרק ב, הל' ה 314; ג, א 314;
מנחות לד. 665	ד, יח 313 314; ו, ג 313
בכורות ו: 712	אמור פרק ג, הל' ד 313; ו, י 314;
שיטת הקדמונים על מס' נזיר, ניו יורק	ו, ו 313

מפתח מקורות שנתפרשו

ו. 608; ז. 53 608; ט. 283 609; יג. 283; יד. 764; טז. 319; יז. 59 258; כה. 287; כו. 284 608; לד. 285; לז. 609; מג. 143; מד. 319; מז. 284; מט. 609; נא. 306; נו. 285; סא. 284; סב. 285; סג. 285; סה. 283; סז. 131; פא. 728; פג. 285; פד. 285; פה. 285; צב. 668; צט. 150 609; ק. 386; קב. 129; קה. 129; קיג. 609; קטז. 145; קכא. 126	תשל"ד עמ' יח 484; קמז 484 שיר השירים רבה ו. ט. 21 שלטי הגבורים על מרדכי ברכות ריש פרק ג 228 שבת סי' רלח 488 גטין סי' תמד 139
תוספות יומא 563 610—611 ו. 131 611; יא. 61; טז. 350; כו. 691; כז. 661; לז. 610; מב. 319; מו. 285; מו. 357; נד. 610; נו. 129; ס. 170; ס. 611; סג. 526; סד. 131; עז. 102	תוספות ברכות 274 600—601 617 670 ח. 713; יא. 237; יב. 601; יג. 601; יד. 478; טז. 273; יח. 228; כא. 36; 342; כב. 116; כו. 601; לו. 600; לט. 149; מא. 51; מה. 600 601 724; מח. 601; נא. 710
תוספות סוכה 611—612 669 ד. 611; ה. 611; יב. 611; יג. 329; טו. 661; יט. 611; ל. 611; לו. 611; לז. 611; לט. 611; לט. 611; מה. 611; מז. 611; נה. 611; נו. 102	תוספות שבת 279 601—605 626 627 648 ג. 141 169 603; ד. 110; יא. 603; טו. 180; יח. 602; כב. 603; כג. 52 180; כד. 101; כד. 285; כה. 211 603; כח. 603; ל. 101; ל. 118; לט. 101; לט. 116; מב. 603; מח. 354; נב. 180; נג. 604; נו. 42; נח. 603; סד. 116; סה. 101; סו. 155 180 604; סז. 180 604; סח. 604; סט. 180; עג. 249; עז. 127; פב. 101; פו. 602; פו. 602 604; פו. 602; פז. 602 604; פח. 101 603; פט. 603; צה. 249; צז. 604; צח. 603; קד. 21; קד. 604; קיא. 101; קיב. 342; קטו. 116; קטז. 604; קיט. 604; קכ. 602 101 601; קכח. 604; קל. 602; קלא. 2604; קלג. 22; קלד. 604; קלה. 601; קלו. 604 605; קמב. 604; קמג. 604; קמה. 605; קמו. 604; קמח. 604; קמח. 604 605; קמט. 604; קנ. 602; קנג. 604; קנו. 701
תוספות ביצה 170 612 ג. 155; ג. 153; ח. 170; י. 284 612; יא. 612; יד. 612; טז. 129; ל. 597; לא. 612	תוספות עירובין 268 279 605—607 669 ב. 458; ד. 691; ה. 341; ז. 607; ט. 607; יב. 607; יג. 607; כב. 607; כו. 21; כח. 341; לא. 52; לב. 250; מ. 606; מ. 279 606; מא. 279; מב. 279; מט. 712; מט. 21; נ. 21; נט. 706; ס. 650; סו. 21; סג. 619; סח. 606; עב. 605; עד. 102; עז. 141; פ. 102; פא. 102; צו. 145; צט. 145
תוספות ראש השנה 288 613—615 ב. 614; ד. 615; ה. 665; ו. 613; ח. 713; ט. 614; י. 614; י. 614; יג. 614; יד. 614; יד. 614; יט. 711; כד. 614; כו. 613; כט. 614; לג. 631; לג. 613	תוספות פסחים 143 280—287 459 608—609 ב. 281; ג. 282; ה. 282; ה. 280
תוספות תענית 615—616 ג. 615; ג. 447 458 615; ח. 615; יג. 386; כא. 616; ל. 712	
תוספות מגילה 616—617 ב. 101 617; ד. 319; ה. 319; ו. 695; יב. 617; טז. 617; כג. 617; כג. 101	
תוספות מועד קטן 618—619 ז. 619; ח. 619; י. 618; יג. 619; יז. 619; יט. 618; כ. 121 618; כא. 618; כא. 141; כב. 141; כג. 342 618; כו. 141	
תוספות חגיגה 619—620 ד. 672; ט. 601; יד. 101; טז. 714; יז. 129; כ. 619; כא. 340 342; כה. 619; כה. 601 620	

מפתחות

- תוספות יבמות 288 620—625 628—629
 634 667 669 675
 ב. 621; ג. 620; ד. 319; ה. 22; ז.
 620; ט. 711; טו. 625; טז. 713; כא.
 68; כה. 134 622; כח. 199; נה. 119
 620; נו. 261 335; סא. 131; סב. 38;
 סד. 621; ע. 710; עד. 621; עה. 621;
 קד. 342; קה. 669; קיג. 625; קיט.
 248 621 630; קטז. 297; קיט. 669;
 669
 תוספות כתובות 289 626—630 647 667
 ז. 713; יג. 319; יד. 96; יז. 386; יח.
 237; כא. 102 626; כד. 53 625; כו. 122
 כז. 133 625; כז. 102; ל. 628 629;
 ל. 197; לב. 629; לה. 629; לז. 423;
 לח. 406; מג. 102; מה. 53; מה. 53;
 מז. 628; נד. 626; נה. 249; נח. 102;
 סא. 53; סב. 319; סג. 625; סד. 625;
 סו. 102; סז. 628; ע. 53; עא. 628;
 עו. 626; עח. 626; פ. 626; פ. 102;
 פג. 626; פה. 626; פו. 626; פח. 626;
 צ. 626; צא. 627; צב. 627; צב. 627;
 צג. 627; צד. 627; צח. 64 118; קג.
 112; קד. 713; קה. 625; קז. 627 629;
 קט. 627
 תוספות נדרים 635
 ג. 319; ה. 319; ו. 28; ח. 57; י.
 319; כד. 635; מד. 386; מז. 343; נא.
 635; פג. 635
 תוספות נזיר 636—637
 ב. 712; י. 319; לז. 319; מ. 712; נג.
 686; נד. 127 637
 תוספות סוטה 170 637—639
 ד. 171; ו. 638; יא. 101; טז. 638;
 כב. 638; ל. 101; לת. 526; מב. 713
 תוספות גיטין 634 667 675
 ב. 102 590; ז. 634; ח. 634; יא. 634;
 יח. 634; יח. 102; יט. 634; כ. 634;
 כג. 634; ל. 634; לא. 634 669; לה.
 634; לה. 633 634; לז. 634; מא. 634;
 מב. 127; מג. 634; נב. 340; ע. 634;
 עג. 634; עד. 634; עט. 634; פ. 634;
 פה. 634; פו. 634; צ. 634
 תוספות קידושין 631—633
- ד. 458, 711; ו. 623; ח. 691; י. 119;
 335; י. 343 711; יד. 711; טו. 141 697;
 יז. 630; כא. 343; כב. 631; כו. 633;
 כז. 632; כח. 633; ל. 633; לא. 631;
 633; לב. 630 633; לג. 633; לד. 319;
 633; לז. 631; לח. 131; מ. 714; מא.
 מא. 633; נו. 632; נז. 711; עו. 101
 תוספות בבא קמא 291 403—405 640—
 645 667
 ב. 642; ג. 640; ה. 640; ו. 640;
 640; ח. 640; ט. 640; ט. 641; י. 249;
 640; יא. 640; יב. 640; יח. 689; כב.
 197; כג. 336; כז. 249; ל. 668; לב.
 249; לו. 640; לט. 340; מ. 640; מא.
 640; מא. 403; מג. 640; מז. 247; נה.
 307; נה. 249; נח. 240; עב. 641; עז.
 667; פב. 249; פז. 249; פז. 141, 257;
 צו. 641; ק. 257; קי. 640; קיג. 641;
 קיח. 640; קכא. 641
 תוספות בבא מציעא 291 645—648 659
 667 669
 ב. 58; ג. 249; ג. 250; ד. 647; ה.
 250; י. 646; יא. 646; יב. 677; יח.
 646; כב. 250; כו. 646; לד. 103; לה.
 250; מא. 54; מב. 250; מט. 250; נה.
 647; נה. 648; נח. 705; סא. 647; סא.
 648; סב. 648; סג. 648; סח. 247, 669;
 ע. 669; עד. 98; עה. 250; צח. 250;
 קב. 54; קד. 250; קח. 103; קיד. 101,
 646; קיד. 714
 תוספות בבא בתרא 291 648—653
 ד. 650; ה. 250; ה. 649; ח. 250; ט.
 649; יב. 650; יח. 648 649; יט. 650;
 כ. 650; כג. 649; כג. 649; כד. 648;
 כה. 648; כה. 648; כז. 648 650; כח.
 648; לב. 249; לב. 250; לד. 250; מ.
 250; מא. 250; מד. 649; מו. 650; מח.
 649; נ. 319; נ. 173; נא. 249 650;
 נב. 250 649; נד. 250 649; נז. 250; נח.
 250 649; עז. 653; פא. 237; פז. 650;
 קח. 649; קיא. 649; קיד. 648; קיז. 649;
 קכה. 649; קכט. 101; קלה. 650; קמ.
 649; קמד. 651; קמה. 651; קמו. 651;
 קמו. 651; קמח. 653; קמח. 653; קמט.

מפתח מקורות שנתפרשו

תוספות חולין 596 665—667	651 קנ. 653 קנ. 651 קנא: 651
ד. 667 ה: 667 ו. 665 ז. 667 יא:	קנב. 652 קנב: 199 קנג: 651 קנד.
149 יב. 250 יג: 665 כד. 666 כח:	651 קנד: 652 קנה. 652 קנח. 342
341 כט. 712 ל: 37 לא: 666 מא.	650 652 653 קס: 652 קסא. 652 קסא:
666 מג: 298 מו: 183 מז. 131	652 קסב. 652 653 קסב: 652 653
מז: 180 447 נד: 731 ס. 665 713	קסג. 652 קסד. 652 653 קסו. 652
עו: 667 פא: 667 פב. 131 פה. 666	653 קסו: 250 652 קסט: 652 653
פז. 665 פח: 665 פט: 666 צה. 127	קעב: 653
צו: 683 קה. 328 קט: 712 קי: 665	תוספות סנהדרין 657—658
קיא. 39 קיא: 665 קיב: 134	ו. 22 ו: 657 ח. 101 יח. 657 יח:
תוספות בכורות 667—669	657 כ: 658 כב: 576 כד. 657' כד:
ב: 64 טז: 669 יז: 669 יט: 669	591 נה: 335 סג: 64 עט: 199 פ:
כ. 669 כב: 668 כד. 667 כה. 669	199
כז. 669 כז: 668 669 כח. 668 כט.	תוספות מכות 658
668 כט: 669 לג. 96 לג: 668 לד.	ב: 319 ד: 296 ו. 134
102 לד: 668 מג. 669 מה. 669 מז:	תוספות שבועות 660 667
669 מח. 667 נ. 695 נג. 258 נד.	ז. 660 י. 101 יג. 659 660 טז. 261
668 נה. 669 נה: 104 נח: 665 נט.	כ: 660 כב: 199 כח. 659 מ. 711
669	מא. 667 מו. 405
תוספות ערכין 669—670	תוספות עבודה זרה 654—656
י. 670 יא: 149 יג: 670 טו. 670	ב. 65 י: 713 יג. 354 יד: 354 כ.
יז. 670 יח: 485 יט: 670 כא: 670	713 כו: 243 לא: 354 לז: 295 לח.
כד: 670 לב: 670	141 654 750 לט. 654 מז: 250 מט.
תוספות תמורה 671—672	319 נב: 695 נה: 253 נ: 39 נו:
ז. 664 כג. 671 לא. 576	23 נח: 447 ס. 478 סג. 657 סג:
תוספות כריתות 672	250 סה: 671 סז: 116 עא. 656 עג.
ז. 39 672 ז: 672	654 עד: 224 428 צה: 250
תוספות מעילה 673	תוספות הוריות 660—661
ח: 673	ד. 419
תוספות קינים 673	תוספות זבחים 315 662
תוספות נדה 673—674	ג: 252 662 ה. 662 יב. 662 יד: 662
ג: 674 ז: 386 ח: 674 כ. 675 לו.	כד: 224 686 כט. 315 מג: 312 מה.
675 נ. 341 נה. 674 נו: 675 סא:	631 נט: 101 סז: 458 עב. 662 עג.
674 סו. 674 סו: 117 192	120 פ: 662 פז: 224 צב: 342 צד.
תוספות חכמי אנגליה	172 צו: 315 צו. 315 קב: 730
פסחים יב: 515 יג: 507 יח: 509	תוספות מנחות 315 663—665 669
כב: 515 קה. 128	ה: 664 ו. 247 664 ז. 224 יח: 247
גטין עמ' 13 319 עמ' 58 515 עמ' 95	כ. 22 כב: 120 כד: 663 כט. 665
319	כט: 663 ל: 665 לא: 116 לד: 665
קידושין עמ' 120 491 עמ' 133 491	לה. 663 665 לו. 665 לז. 576 מב.
בבא מציעא ב: 515 ג. 514	664 מב: 663 מג: 664 נד. 664 נו:
סנהדרין לב: 516 נד. 516	668 נח: 728 נט: 688 סב: 342 סד:
נדה כא: 514 מ: 514	698 סה: 665 סו: 663 701 סז. 664
תוספות ר' אלחנן למס' עבודה זרה	סט. 663 ע. 664 עו. 664 צט. 712

מפתחות

ב: 255; ט: 54; יא: 255; יג: 295; יט. 254; כ. 254; כא. 295; כד: 255 תוספות ישנים	עבודה זרה יא. 294; יב: 294; יג. 295; כא. 295; מא. 295 בכורות עמ' 35 341 מנחות נח: 290; סא: 315 תוספות למס' מכות המיוחסות לר"ש משנץ שנדפסו בס' סם חיים ד: 296; ה. 296 תוספות תלמיד ר"ת ורבינו אליעזר א 643; ז 643; כז 645; ל 643; לד 643; לה 643; מ 643; מד 643; נב 644; עא 643; עב 643; עה 644; קיב 643; קיד 643 תוספות על האלפס שכד 496; שמד 495; שמו 270; שמט—שנ 270; שסא 270 תוספות על התורה מהד' ש' אברמסון עמ' 92—119 ס' תוספות יום טוב מכשירין פה מ"י 311 תוספתא כלים פ"ג מ"ז 301; פכ"ב מ"ד 301 תלמוד ירושלמי ברכות פ"ט ה"א 373 סוכה פ"ג הי"ב 266 מגילה פ"א סוף הל' יא 266 יבמות פי"ד ה"א 708 ס' תמים דעים סי' פז 463; קנו 234 ס' התרומה סי' כז 252; מז 350; מח 350; מט 132; צה 252; קג 346; קו 350 354; קח 347; קל 212 258; קנ 354; קנו 354; ר"כב 347; רמז 350; רנב 347 תשב"ץ ת 576; תסג 429; תקיב 486 שו"ת הרא"ש כלל ל 416; כלל לה 184; כלל פה 251 שו"ת בעלי התוספות (מהד' איגוס) סי' מ"ז 422 שו"ת ר"ח אור זרוע סי' ח 422 584; סד 414; סט 628; ע 259; קא 578; קכז 417; קמז 533; קסג 586; קסד 544; קעו 235; קעז 235; קעח 235; ריא 647
ב: 255; ט: 54; יא: 255; יג: 295; יט. 254; כ. 254; כא. 295; כד: 255 תוספות ישנים עירובין יד. 565; צב. 565 יומא ב: 478; ו. 478 589; יג. 466; יד. 466; סז: 589 יבמות יג: 623; יד. 623; כה: 622; סד. 623; סד 623 כתובות סג: 565 נדרים לד: 121 תוספות הרא"ש ברכות יח. 228 יומא ו: 588; לד. 589; לח: 589; סז. 589 יבמות סז: 131; פב. 120 כתובות כז: 588; ל. 588; לז: 423; נה. 249; נט: 597; ע. 597; פט: 597 גיטין ב. 590; יב: 590; טז. 591 קידושין י. 591; טו. 594; יז: 594; כו: 591; כז. 591; לא. 591; לז. 592; עח. 591; עח: 591; קא: 595; קצא: 595 שבועות מז: 92 תוספות ר"י שירליאון לברכות (בס' ברכה משולשת) ד. 35; ח. 326; יט: 668; כא: 321; כד: 341; לה: 642; נז: 321 695 730 תוספות ר' יהודה שירליאון למס' ע"ז (מהד' י. מ. בלוי) עמ' קכד 333; קסו—ריא 246; ריז—רמ 246; רכא 330; רמא 295; שי 236 תוספות ר"י מבירינא על עבודה זרה עמ' קעח—קעט 330; עמ' קצו 333; עמ' קצח 683 תוספות רי"ד ב"ב פ"ג אות כ"ד 197 תוספות ר' פרץ ב"ק כג: 336 ביצה עמ' לה 341 תוספות שנץ פסחים ב. 281; ג: 282; ה. 282; יז: 285; כד 285; כה: 294; כט. 285; לד. 285; לז: 507; נו. 285; סז: 287 כתובות כא: 289; כו: 133; ל: 289; ע: 290	

מפתח מקורות שנתפרשו

משפטים כד 317	שו"ת מהרי"ק
משפטים לו 243	סי' לב 655; נב 254; קנט 621; קפז 512
תשובות מהר"ם מרוטנבורג	שו"ת ריב"ש
דפוס קרימונה סי' ז 103; לו 103; סו	שצד 597
103; עג 431; עד 103; עה 431; קח 103;	שו"ת מהר"י וייל
קנה 416; קצב 577; רל 103	סי' נב 435
דפוס פראג ז 365; ט 322; רד 252; רנ—	שו"ת מהרי"ל
רנא 465 530; תעג 132; תקמו 486; תקעח	סי' ע"ד 445
138; תרא 422; תריח 426; תרסא 240;	תשובות מהר"ם מינץ
תתע 316; תתעב 427; תתפז 565; תתרכ	סי' י 382; קח 486
617	תשובות רש"י
דפוס ברלין	מהד' אלפנביין סי' קפו 81
דפוס לעמבערג קי—קיא 421; שטז 416;	תשובות מימוניות
שיח 118; שפו 533; תיד 365 413; תכז	הלכות אישות סי' כח 465
232; תפא 465	הלכות מאכלות אסורות ח 252 316
דפוס ברלין סי' יט 526; לט—מג 562;	הלכות מאכלות אסורות י 485
נה 526; פא 346	ס' הפלאה ד 259

ביבליוגרפיה

רשימת הקיצורים

קריית ספר	— ק"ס
AJSreview	— Association for Jewish Studies Review
HB	— Hebräische Bibliographie
HUCA	— Hebrew Union College Annual
JJGL	— Jahrbücher für Jüdische Geschichte und Literatur
JJLG	— Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft
MGW	— Magazin für Geschichte und Wissenschaft des Judentums
MGWJ	— Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums
JQR	— Jewish Quarterly Review
REJ	— Revue des études juives

א. ספרים ומאמרים בעברית

אבולעפיה, מאיר ב"ר טודרוס הלוי, כתאב אלרסאיל, פאריש תרל"א.
אבולעפיה, מאיר בן טודרוס הלוי, יד רמה, מסכת סנהדרין, שלוניקי תקנ"ח.
אבות דרבי נתן בשתי נוסחאות, ... עם מבוא ... מאת שניאור זלמן שעכטער, ווינא תרמ"ז.

אברהם בן אליהו מוילנה, רב פעלים, ווארשא תרנ"ד.
אברהם בן דוד הלוי, ספר הקבלה, אמשטרדם תע"א (בתוך סדר עולם רבא וסדר עולם זוטא וכו').

אברהם בן דוד הלוי, ספר הקבלה, יוצא לאור ... בצרוף לתרגום והערות ומבוא בשפה האנגלית מאת גרשון דוב כהן, פילדלפיה תשכ"ז.

אברהם בן דוד מפוסקיר, חדושי הראב"ד על מסכת בבא קמא, הו"ל שמואל אטלס, לונדון ת"ש (מהד' ב: ירושלים—ניו יורק תשכ"ג).

אברהם בן דוד מפוסקיר, תמים דעים, ויניציאה שפ"ב (בתוך ס' תמת ישרים).

אברהם בן דוד מפוסקיר, תשובות ופסקים, ירושלים תשכ"ד.

אברהם בן יצחק מן ההר, פירוש על מסכת יבמות, ניו יורק תשכ"ב.

אברהם בן יצחק מנרבונא, האשכול עם מבוא ובאור נחל אשכול מצבי בנימין אויערבאך, הלבדשטאט, תרכ"ח—תרכ"ט.

אברהם בן יצחק מנרבונא, האשכול, יו"ל ע"י ש. אלבעק, ברלין תר"ע.

אברהם בן נתן הירחי, ספר המנהיג, יו"ל ע"י יצחק רפאל, ירושלים תשל"ח.

אברהם בן עזריאל, ספר ערוגת הבשם, הו"ל א.א. אורבך, ירושלים תרצ"ט—תשכ"ג.
אברמסון, ש., 'בירורים', סיני, נ"ח תשכ"ו, עמ' קפא—קצב.

אברמסון, ש., כללי התלמוד בדברי הרמב"ן, ירושלים תשל"א.

אברמסון, ש., 'עניינות ב"ספר הישר' לרבינו תם והקדמתו', קרית ספר, לז תשכ"ב, עמ' 241—248.

אברמסון, ש., עניינות בספר מצות גדול, סיני, פ תשל"ו, עמ' ר"ז—רט"ז.

אברמסון, ש., רב נסים גאון, ירושלים תשכ"ה.

אברמסון, ש., 'שלושה דברים', לשוננו לעם, כח תשל"ז, עמ' 47—52.

אהרן הכהן מלוניל, ס' ארחות חיים, חלק שני, יו"ל ע"י משה שלעזינגער, ברלין תרס"ב.
אופנהיים, דוד, קהלת דוד, רשימת אוצר הספרים ... אספו ... דוד אפפענהיים, המבורג תקפ"ו.

אוצר שיטות, פירושים וחידושים על התלמוד מרבתינו הגדולים שחיו בשאלוניקי ובקהילות תורכיה אחרי גירוש ספרד, יו"ל ע"י הרב אליהו דוד פינס, ירושלים תשל"ט.

אורבך, א.א., בקורת על 'מסכת שקלים עם שני פירושים לרבתינו מקדמוני הראשונים', ק"ס, לא תשי"ז, עמ' 325—328.

אורבך, א.א., בקורת על 'תשובות בעלי התוספות ... ערוכות בידי א.י. איגוס, ק"ס, ל תשט"ו, עמ' 200—205.

אורבך, א.א., 'חלקם של חכמי אשכנז וצרפת בפולמוס על הרמב"ם ועל ספריו', ציון, יב תש"ז, עמ' 149—159.

ביבליוגרפיה

אורבך, א.א., 'לקוטים מספרי דבי רש"י', ספר רש"י, ירושלים תשט"ז, עמ' שכב—שסה.
אורבך, א.א., 'מגמות דתיות וחברתיות בתורת הצדקה של חז"ל', ציון, טז תשי"א,
עמ' 1—27.

אורבך, א.א., 'מתורתם של חכמי אנגליה מלפני הגירוש', ספר היובל תפארת ישראל
לכבוד הרב . . . ישראל ברודי, לונדון תשכ"ז, עמ' 1—56.

אורבך, א.א., 'ס' ערוגת הבשם לר' אברהם בן עזריאל', תרביץ, י תרצ"ט, עמ' 30—55.
אורבך, א.א., 'רבינו יצחק הזקן ובנו ר' אלחנן', ספר אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 18—32.
אורבך, א.א., 'שאלות ותשובות הרא"ש בכתבייד ובדפוסים', שנתון המשפט העברי,
תשל"ה, עמ' 1—153.

אזולאי, חיים יוסף דוד, ברכי יוסף, וינה תרק"ע.

אזולאי, ח. י. ד., חיים שאל, ליוורנו תקנ"ב—תקנ"ה.

אזולאי, ח.י.ד., מעגל טוב, ירושלם תרצ"ד.

אזולאי, ח. י. ד., פתח עיניים, ליוורנו תק"ן.

אזולאי, ח.י.ד., שם הגדולים, ווילנא תרי"ג.

אטלס, ש. 'לתולדות הסוגיא' HUCA, 24 1452—53, חלק עברי, עמ' א—כא.

איגוס, א. י., תשובות בעלי התוספות, ניו יורק תשי"ד.

איסרלין ישראל, תרומת הדשן, ויניציאה ש"ו.

אלבק, ח., לחקר התלמוד, תרביץ, ג תרצ"ב, עמ' 1—14.

אלבק, ח., לחקר התלמוד, ההשתמשות במאמרי האמוראים, תרביץ, ט תרצ"ח, עמ'
163—178.

אלבק, ח., מבוא למשנה, ירושלים, תל אביב, תשי"ט.

אלבק, ח., מחקרים בברייתא ותוספתא ויחסן לתלמוד, ירושלים תש"ד.

אלבק, ש., יחסו של רבינו תם לבעיות זמנו, ציון, יט תשי"ד, עמ' 104—141.

אלבוים, י., 'שלוש דרשות אשכנזיות קדומות מכ"י בית הספרים', ק"ס, מח תשל"ג,
עמ' 340—347.

אלגזי, ש., תולדות אדם, ירושלים תש"ד.

אלחנן בן יצחק, תוספות על מס' עבודה זרה, מונקאטש תרס"א.

אליהו בן אברהם מזרחי, ספר שאלות ותשובות, ירושלים תרצ"ח.

אליהו מנחם בן משה מלונדריש, פסקי רבנו אליהו לסדר זרעים, הו"ל מ. י. ל. זקש,
ירושלים תש"א.

אליהו מנחם בן משה מלונדריש, פירוש רבנו אליהו מלונדריש ופסקיו, ירושלים תשט"ז.
אליעזר ב"ר יואל הלוי, דרשה לברכת כהנים, הו"ל א. אפטוביצר, וזאת ליהודה . . .
ליובל השבעי ששל . . . יהודה ליב לנדא, תל אביב תרצ"ז, עמ' 51—59.

אליעזר בן יואל הלוי, ס' ראבי"ה, חלק א', הו"ל ח. נ. דעמביצר, קראקא תרמ"ב; חלק
א—ב, הו"ל אביגדור אפטוביצר, ברלין—ירושלים תרע"ג—תרצ"ה, מבוא לספר
ראבי"ה מאת א. אפטוביצר, ירושלים 1936; חלק ד הו"ל חברי מכון הרי פישל,
ירושלים תשכ"ה; ספר ראבי"ה . . . למסכת עבודה זרה, הו"ל ש. דבליצקי, בני ברק
תשל"ו, ספר ראבי"ה . . . למסכתות חולין זבחים מנחות [ועוד] הו"ל ש' דבליצקי,
בני ברק תשל"ו.

אליעזר בן נתן, ספר אבן העזר, פראג ש"ע.

אליעזר בן נתן, ספר אבן העזר הוא ספר ראב"ן, הו"ל ש. ז. עהרענרייך, שאמלויא
תרפ"ז.

אליעזר בן נתן, ספר ראב"ן הוא ספר אבן העזר [חלק א'], הו"ל ש. אלבעק, ווארשא
תרס"ה.

ספרים ומאמרים בעברית

- אליעזר בן נתן ספר ראב"ן הוא ספר אבן העזר, ... חלק ב—ג, הו"ל אריה ליב ראשקעס, ירושלים תרע"ג—תרע"ה.
- אליעזר ב"ר שמואל ממיץ, ס' יראים השלם, ווילנא תרנ"ב—תרס"ב.
- אלעזר בן יהודה מוורמיוז, חכמת הנפש, צפת תרע"ג.
- אלעזר בן יהודה מגרמיוז, מעשה רוקח, סאניק תרע"ב.
- אלעזר בן יהודה מגרמיוז, ספר סודי רזיא, הו"ל י. קאמעלהאר, בילגורייא תרצ"ו.
- אלעזר בן יהודה מגרמיוז, ס' הרוקח, פאנו רס"ב.
- אלפנביין, י., מנהגים של כל השנה מאשכנז לרבינו יצחק מדורא, חורב, י תש"ח, עמ' 129—184.
- ספר אמרכל, הו"ל נ.נ. קורוניל, ווין תרכ"ד (בתוך ס' חמשה קונטרסים).
- ספר אמרכל על הלכות יין נסך, י"ל ע"י יעקב פריימאנן, ספר לדוד צבי ... לכבוד ... דוד צבי האפפמאן, ברלין תרע"ד, עמ' 12—23, חלק לועזי עמ' 421—432.
- ספר אמרכל על הלכות פסח, הו"ל מ. היגער, ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס, נוירק תש"י, עמ' קמג—קעג.
- ספר האסופות, יו"ל ע"י א. י. דזובאס, לונדון תש"א.
- אסף, ש., 'דרכי התלמוד וכללי ההוראה בתשובות הגאונים', ספר-היובל לרבי יהודה ליב הכהן פישמן, ירושלים תרפ"ו, עמ' מו—סח (תדפיס ירושלים תרפ"ז).
- אסף, ש., ספר מגלת סתרים לרב נסים בר יעקב מקירואן, תרביץ, יא ת"ש, עמ' 229—259.
- אסף, ש., מקורות לתולדות החינוך בישראל, תל אביב תרפ"ה—תש"ג.
- אסף, ש., משהו לתולדות מהרש"ל ספר היובל לכבוד לוי גינצבורג, נוירק תש"ו, עמ' מה—סג.
- אסף, ש., ספר פסקים לר"י הזקן, ר"ת ושאר בעלי התוספות, ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס, נוירק תש"י, עמ' ט—כב.
- אסף, ש., ספרן של ראשונים, ירושלים תרצ"ה.
- אסף, ש., קטע מפירושו של ר' אברהם ב"ר יצחק אב"ד בנרבונה למס' בבא בתרא, אוצר החיים, יב תרצ"ו, עמ' 52—63.
- אסף, ש., תשובות הגאונים ולקוטי ספר הדין להרב ר' יהודה ברצלוני, ירושלים תרפ"ז (כתבי האוניברסיטה העברית בירושלים, מדעי היהדות ספר ב').
- אסף, ש., תשובות הגאונים מתוך הגניזה, ירושלים תרפ"ט.
- אפטוביצר, א., לתולדות פירושי רש"י לתלמוד, ספר רש"י, ירושלים תשט"ז, עמ' רפו—שכא.
- אפטוביצר, א., מחקרים בספרות הגאונים, ירושלים תש"א.
- אפרים מקלעה חמאד, רבינו אפרים תלמיד חבר של הרי"ף, פירושים פסקים ותשובות בצירוף מבוא ... מאת ישראל שציפנסקי, ירושלים תשל"ו.
- אפשטין, א., כתבי ר' אברהם עפשטיין, ירושלים תש"י—תשי"ז.
- אפשטין, א., מעשה הגאונים, ברלין תר"ע.
- אפשטין, א., משה הדרשן מנרבונא, וויען תרנ"א.
- אפשטין, א., ר' שמואל החסיד בר' קלונימוס הזקן, חגרן, ד תרס"ג, עמ' 81—101 (כתבי א' אפשטין, ירושלים תש"י, עמ' רמז—רסה).
- אפשטין, י. נ., בקורת על Urbach, E.E., Die Entstehung und Redaktion unserer Tossafot, Breslau 1937, תרביץ ח' תרצ"ז, עמ' 369—394.
- אפשטין, י.נ., למהדורא קמא דרש"י לכתובות, תרביץ, יב תש"א, עמ' 74—81.
- אפשטין, י. נ., למשנת ר' יהודה, תרביץ טו תש"ד, עמ' 1—13, 64.

ביבליוגרפיה

- אפשטיין, י.י., לקוטים, הקדם, א, תרס"ז—תרס"ח, עמ' 129—131.
- אפשטיין, י.נ., מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח.
- אפשטיין, י.נ., המיוחס לרש"י להוריות, תרביץ, יג תש"ב, עמ' 218—225.
- אפשטיין, י.נ., ספרי זוטא פרשת פרה, תרביץ, א תר"ץ, עמ' 46—78.
- אפשטיין, י.נ., פירושי הריב"ן ופירושי וורמייזא, תרביץ, ד תרצ"ג, עמ' 11—34, 153—19, 295—296, 343—353.
- אפשטיין, י.נ., פרישת רבינו אליהו מנחם ב"ר משה מלונדריש לברכות וזרעים, מדעי היהדות, א תרפ"ו, עמ' 51—71.
- אפשטיין, י.נ., תוספות אשכנזיות ואיטלקיות קדומות, תרביץ, יב תש"א, עמ' 190—204.
- אפשטיין, י.נ., תלמיד רבינו נסים גירונדי וחידושויו לשבת ולביצה, תחכמוני, ב תרע"א.
- אפשטיין, י.נ., תשלום פירוש הגאונים לטהרות, תרביץ, ט"ז תש"ה, עמ' 71—134.
- אשכנזי, בצלאל, כללי התלמוד לר' בצלאל אשכנזי, הו"ל אלכסנדר מארכס, ספר לדוד צבי . . . לכבוד . . . דוד צבי האפפמאנן, ברלין תרעד, עמ' 179—217, חלק לועזי עמ' 369—382.
- אשכנזי, בצלאל, (מיוחס) שיטה מקובצת למסכת יום טוב, קושטנדינא תצ"א, (נדפס בסוף ס' נחלה ליהושע מאת יהושע צונצין).
- אשכנזי, בצלאל, שיטה מקובצת למס' כתובות, ב"ק, ב"מ, ב"ב, ברוקלין תש"ג.
- לסדר קדשים בש"ס דפוס ראם וילנא תרמ"ה—תרמ"ו.
- אשר בן יחיאל, תוספות הרא"ש על מסכת יבמות וכתובות, ליוורנו תקל"ו (ובספר לשון חכמים, שם תקמא) התוספות החסרות על יבמות מדף ע"א — ע"ב נדפסו על ידי י. פאעור, תוספות הרא"ש לפרק המדיר, סיני, נז תשכ"ה, עמ' יח—מב.
- אשר בן יחיאל, תוספות הרא"ש על מסכת סוכה, הו"ל ש.א. ווערטהיימער, ירושלם תרס"ג.
- אשר בן יחיאל, חידושי תוספות הרא"ש על מסכת גיטין [ועל מסכת קדושין], ווארשא תרפ"ז.
- אשר בן יחיאל, תוספות הרא"ש למועד קטן ירושלים תרצ"ז (כתבי מכון הערי פישעל).
- אשר בן יחיאל, תוספות הרא"ש על מסכת בבא מציעא . . . יוצא לאור . . . על ידי משה הרשלר ויהושע דוב גרודניצקי, ירושלים תשי"ט.
- אשר בן יחיאל, ספר ש"ם עולם . . . ואלו הם תוספי הרא"ש למס' שבועות ומגילה, ליוורנו תק"ח (מהד' שנית הו"ל מ. שטרן, ניו יארק תשי"ט—תש"ך).
- אשר בן יחיאל, תוספות הרא"ש על מסכת יומא . . . יצא לאור . . . [ע"י] צבי הכהן זשרקובסקי, ברוקלין תשכ"א.
- אדרת, שלמה בן אברהם, חידושי הרשב"א . . . על מסכת עבודה זרה ירושלים תשכ"ו (מעמ' לג עד עמ' קב החדושים הם תוספות הרא"ש).
- אשר בן יחיאל, תוספות הרא"ש ולקט ראשונים על מסכת סוטה, י"ל ע"י י. ליפשיץ, ירושלים תשכ"ח.
- אשר בן יחיאל, תוספות הרא"ש על מסכת ראש השנה . . . יוצא לאור . . . ע"י בצלאל רביץ, בני ברק תשכ"ח.
- אשר בן יחיאל, תוספי קידושין, פיסא תקס"ו [בתוך קוריאט, יצחק, מעשה רק"ם] (מהד' שניה מתוקנת ע"י מ.ש. שפירא, תל אביב תשכ"ט).
- אשר בן יחיאל, תוספות הרא"ש על מסכת גיטין יו"ל ע"י חיים בצלאל רביץ, בני ברק תש"ל.
- אשר בן יחיאל, תוספות הרא"ש [על מסכת סנהדרין], ירושלים תש"ל (סנהדרי גדולה למסכת סנהדרין כרך ג).

ספרים ומאמרים בעברית

אשר בן יחיאל, תוספות הרא"ש על מסכת עירובין, יוצא לאור . . . על ידי הרב שרגא הכהן וילמן, תל-אביב תשל"א.

אשר בן יחיאל, תוספות הרא"ש על מסכת חולין, יוצא לאור . . . על ידי שרגא הכהן וילמן, תל-אביב תשל"ג.

אשר בן יחיאל, תוספות הרא"ש : סנהדרין שבועות, יו"ל מכת"י על-ידי הרב שרגא הכהן וילמן, תל אביב תשל"ה.

אשר בן יחיאל, תוספות הרא"ש על מסכת שבת, מהד' ב' מורחבת . . . על ידי יצחק שמשון לנגה, ירושלים תשל"ח.

אשר בן יחיאל [תוספות הרא"ש למס' נדרים גזיר והוריות] במהדורות של ש"ס וילנא. בונפיל, דוד, חידושי רבינו דוב בר ראובן בונפיד על מסכת פסחים, הו"ל א. שושנה, ירושלים תשל"ח.

בלוי, י.ל., גשך ותרבות של היהודים הצופה מארץ הגר, ב תרע"ב, עמ' 22—23 (תקציר של מאמרי בהונגרית, שם עמ' 193—200).

בלוי, י.ל., עלים אחדים בלתי נודעים מתוספות למסכת כתובות, זכרון לאברהם אליהו . . . לכבוד אברהם אליהו הרכבי, פטבורג תרס"ט, עמ' 357—367.

בן יעקב, י., אוצר הספרים, ווילנא תר"ם.

בן ששון, ח.ה., הנהגתה של תורה [ביקורת על א.א. אורבך, ס' בעלי התוספות], בחינות, ט תשט"ז, עמ' 39—53.

בן ששון, ח.ה., חסידי אשכנז על חלוקת קניינים חומריים ונכסים רוחניים בין בני אדם, ציון, לה תש"ל, עמ' 61—77.

בנבנישתי, חיים, ספר חמרא וחיי . . . [על] מסכת סנהדרין, ליוורנו תקס"ב.

בנבנישתי, חיים, כנסת הגדולה חלק אורח חיים קושטנדינא תפ"ט.

בנדיקט, ב.ז., ביקורת על ח. טשרנוביץ, תולדות הפוסקים, ק"ס, כ"ה תש"ט, עמ' 164—176.

בנדיקט, ב.ז., לתולדותיו של מרכז התורה בפרובנס, תרביץ, כ"ב תשי"א, עמ' 85—109.

בנדיקט, ב.ז., ספרים וקטעי ספרים על הלכות הרי"ף ועל דרך הרי"ף, ק"ס, כ"ח תשי"ג, עמ' 210—232.

בנדיקט, ב.ז., ר' משה בר' יוסף מנרבונא, תרביץ, יט תש"ח, עמ' 19—34.

בנטוב, י., שיטת לימוד התלמוד בישיבות שאלוניקי ותורכיה, ספונות יג תשל"א—תשל"ח, עמ' ה—קב.

בנימין בן מתתיה, [שו"ת] בנימין זאב, ויניציאה רצ"ט.

בעלי התוספות על התורה, הו"ל ש. אברמסון, ירושלים תשל"ה.

בער, י., היסודות וההתחלות של ארגון הקהילה היהודית בימי הביניים, ציון, טו תש"י, עמ' 1—41.

בער, י., לבקורת הוויכוחים של ר' יחיאל מפריש ושל ר' משה בר' נחמן, תרביץ, ב תרצ"א, עמ' 172—187.

בער, י., המגמה הדתית-החברתית של ספר חסידים, ציון, ג תרצ"ח, עמ' 1—50.

בער, י., תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל אביב תש"ה (מהד' ב' מתוקנת ומורחבת, תשי"ט).

בקראט, אברהם בן שלמה הלוי, ס' הזכרון, באור על רש"י על התורה, ליוורנו תר"ה.

ברגמן, ש.ה., מבוא לתורת ההגיון, ירושלים תשי"ג.

ברודי, ח., מי כמוכה בהלכה, אמת ליעקב, ספר יובל למלאות שבעים שנה ל . . . יעקב פריימאן, ברלין תרצ"ז, עמ' 22—26.

ביבליוגראפיה

- ברויאר, מ., עלית הפלפול והחילוקים בישיבות אשכנז ספר הזכרון למורנו . . . יחיאל יעקב וינברג, ירושלים תש"ל, עמ' רמא—רנה.
- ברוך בן יצחק מגרמיזא, ספר התרומה ווארשא תרנ"ז.
- ברוכסון, צ., חמש אגרות מחכמי אשכנז במאה הט"ו, עלי ספר, ו—ז תשל"ט, עמ' 85—101.
- ברומברג, א.י., רש"י וירושלמי, סיני טז תש"ה, עמ' סב—עב, קצג—קצט רעז—רצ; שם, לה תשי"ד, קסה—קסט, רמ—רמד.
- ברלינר, א., לתולדות פירוש רש"י, ספר רש"י, ירושלים תשט"ז, עמ' קכט—קסד.
- ברסלבי, י., קטעי גניזה של חכמים מצרפת ואשכנז בא"י ובמצרים בתקופת הרמב"ם ובנו, ארץ-ישראל, ד' תשט"ז, עמ' 156—159.
- גולאק, א., שטר מכירת עבד בדיני התלמוד, תרביץ, ד תרצ"ג, עמ' 1—10.
- בראשית רבא, הו"ל י. תיאודור וח. אלבק, ברלין תרע"ב—תרצ"ה.
- גולב, נ., תולדות היהודים בעיר רואן בימי הביניים, תל-אביב תשל"ו.
- גולדברג, ב., דברי ב"ג, המגיד יא 1867, עמ' 85, 93.
- גולדשמידט, ד., ליקוטי מנהגים מהמאה הי"ג ק"ס, כז תשי"א, עמ' 280—283.
- גולדשמידט, ד., מנהגי ר' חיים פלטיאל, קס, כג תש"ו, עמ' 324—330; כד תש"ח, 73—83.
- גומפרץ, י., קריאת שמות בישראל, תרביץ, כה תשט"ו, עמ' 340—353, 452—463.
- גייגר, א., מלוא חפנים, בערלין ת"ר.
- גילת, ד., שתי בקשות לר' משה מקוצי, תרביץ, כ"ח תשי"ט, עמ' 54—58.
- גינצבורג, ל., פירושים וחדושים בירושלמי, נויארק תש"א.
- גלנטי, משה, שאלות ותשובות, ויניציאה שס"ח.
- גמרא שלמה, מסכת פסחים מן תלמוד בבלי, הו"ל מ. כשר, ירושלים תש"כ.
- גרוסמן, א., ר' יהודה הכהן, ספר הדינים, ירושלים תשל"ז.
- גרוסמן, א., תולדות הספרות הרבנית באשכנז ובצרפת הצפונית במאה הי"א, ירושלים תשל"ג (דיסרטציה) בהכפלה.
- גרץ, צבי, דברי ימי ישראל, מתורגם מאת ש"פ ראבינאוויץ, ח"ד ווארשא תרע"א, ח"ה תרי"ג.
- דוד, א., לקורותיו של ר' יצחק קנפנטון, קרית ספר נא תשל"ז, עמ' 324—326.
- דוד, א., פרעיות ביהודי צרפת בעת מסע הרועים של שנת י"א (1251) תרביץ, מ"ו תשל"ז עמ' 251—257.
- דודזון, י., אוצר השירה והפיוט, נויארק תרפ"ה—תרצ"ג.
- דונש בן לברט, ספר תשובות דונש בן לברט, עם הכרעות רבינו יעקב תם . . . , לונדון תרט"ז.
- דוקס, י.ל., מכתב אל יצחק בלומנפלד, אוצר נחמד, ב 1857, עמ' 101—117.
- דילמדיגו, י.ש.ר., מצרף לחכמה, בסיליאה תפ"ט.
- דימיטרובסקי, ח.ז., לקט יוסף וסוגיות התלמוד, עלי ספר ד' תשל"ז, עמ' 70—116.
- דימיטרובסקי, ח.ז., על דרך הפלפול, ספר היובל לכבוד שלום בארון, ירושלים תשל"ה, חלק עברי, עמ' קיא—קפא.
- דינור, ב.צ., ישראל בגולה, ירושלים תרפ"ו.
- דינסטג, י., יחסם של בעלי התוספות להרמב"ם, ספר יובל לכבוד שמואל קלמן מירסקי, ניו-יורק תשי"ח, עמ' 350—379.
- דן, י., תורת הסוד של חסידות אשכנז, ירושלים תשכ"ח.
- דעת זקנים, ליוורנו תקמ"ג.

ספרים ומאמרים בעברית

- האק, ס., הערות על תוספות בסוגיה דאלו טרפות, בית תלמוד, ד תרמ"ה, עמ' 31—32.
הבלין, ש.ז., מהדורות מתוקנות של ספרי מקורות במשפט העברי, סנהדרי גדולה, שנתון המשפט העברי כ"א, ירושלים תשל"ד עמ' 99—141.
הברמן, מ., גזרות אשכנז וצרפת, ירושלים תש"ו.
הברמן, א.מ., פיוטי רבינו אפרים ב"ר יצחק מרגנשבורק, ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ד תרח"ץ, עמ' קכא—קצה.
הברמן, א., פיוטי רבינו ברוך בר שמואל ממגנצא, ידיעות המכון לחקר השירה העברית בירושלים, ו' תש"ו, עמ' מז—קס.
הברמן, א.מ., פיוטי ר' יוסף ב"ר יצחק מאורליינ"ש, תרביץ, ט תרצ"ח, עמ' 323—342.
הברמן, א.מ., ספר קרובה, ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ג תרצ"ז, עמ' צא—קלב.
הברמן, א.מ., רבו של הרמב"ן בחכמת הקבלה, הדואר, לג תשי"ד, עמ' 236—246.
הברמן, א.מ., תולדות הספר העברי, ירושלים תש"ה.
הופמן, משה ש., ספר תפארת משה . . . כולל : א) תולדות ר"ת ותהלוכותיו הרוחניות . . . ב) בירור ההלכות השייכות לתדר"ת . . . , בודאפעשט תש"ג.
הורוביץ, י., בגדי ישע, אמסטרדם תקי"ז.
הילברג, ש.ז., נטעי נעמנים [ברסלאו] 1957.
הלבני, ד., מי חיבר את התוס' ליבמות פרק י"ב, סיני שכ"ב, תשי"ט, עמ' רכח—רלג.
הלפרין, א., ספר המרדכי השלם, מסכת בבא קמא, רמת גן תשל"ח (דיסרטציה) בהכפלה.
השיל, א.י., על רוח הקדש בימי הבינים, ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס, ניורק תש"י, עמ' קעה—רח.
וויליגער, מ., קובץ התוספות, ניו יורק תשי"ג.
וחולדר, בן ציון, מילואים לתוספות ישנים שהושמטו בדפוס מסכת יבמות פרק ראשון, HUCA, 40—41 1969—70, חלק עברי עמ' א—ל.
וידר, נ., עבר ועתיד בנוסח כל נדרי, מכתם לדוד, ספר זכרון להרב ד"ר ד. אוקס, תשל"ח עמ' 189—209.
וידר, ש., קטעי ירושלמי, מבין כתבי הגניזה בבודאפשט, תרביץ, יז תש"ו, עמ' 129—135.
ווייל, יעקב, שאלות ותשובות, האנווא, ש"ע.
וייס, א., מקומה הקדום של המימרא, ספר היובל לכבוד משה שור, ורשה תרצ"ה, עמ' 39—75.
וייס, א., התלמוד הבבלי בהתהוותו הספרותית, ורשה תרצ"ז.
וייס, א.ה., מבואות התלמוד ותולדותיהם בית תלמוד, א תרמ"א, עמ' 85—89.
וייס, א.ה., תולדות רבנו שלמה בר יצחק, בית תלמוד, ב תרמ"ב (בהמשכים).
וייס, א.ה., תולדות רבינו יעקב תם, בית תלמוד, ג תרמ"ג (בהמשכים).
וייס, מ.צ., הנביא, הצופה מארץ הגר, ה תרפ"א, עמ' 46—47.
וייס, מ.צ., ספר על הכל, הגרן, ז תרס"ח, עמ' 76—111.
וילהלם, י.ד., סדר ליל פסח לרבינו אליהו מנחם ב"ר משה מלונדריש, תרביץ, כ"ב תשי"א, עמ' 43—52.
וילהלם, י.ד., פירוש להגדה מהמאה הי"ד, תרביץ, ב ג תשי"ב, עמ' 89—95.
וינוגרד, ש., הציונים של הגרע"א בגליון הש"ס לברכות כה, ב הדרום, ל תשל"ל, עמ' 121—128.
וינגרטן, ש., דרכי הלימוד של נירנברג-רגנשברג, סיני, לז תשט"ו, עמ' רסז—רעו.
וינגרטן, ש., זהויה של משפחת גרים באונגריה במאה העשירית לאלף הרביעי, המעיין, ט תשכ"ט, כרך ד, עמ' 35—39.

ביבליוגרפיה

- וירגא, שלמה, שבט יהודה, ירושלים תש"ז.
וירמש, אהרן, מאורי אור, מיץ תק"ן—תקפ"ז.
ועלעש, י., הגהות מיימוניות הגרן ו תרס"ח, עמ' 35—59.
זולצבאך, א., הגהות השייכות בסדר ברכות שחיבר מהר"ם, JJLG, vi, 1908, חלק עברי, עמ' 18—24.
זולצ'בך, א., עורך, חוסן ישועות, כולל משפט כתובה מהראביה, וביאור הגט מר"ש מקינון, 1905 וו, JJLG, חלק עברי, עמ' 1—31.
זוסמן, י., שני קונטרסים בהלכה מאת ר' משה בוטריל, קבץ על יד סדרה חדשה, ו תשכ"ו, עמ' 269—342.
זינצהים, ד., קונטרס שבע חקירות ירושלים תשל"ד (בתוך ספרו מנחת עני, חלק א).
זנה, י., אבני בנין לתולדות היהודים בוירונא, קובץ על יד, סדרה חדשה ג תש"א, עמ' קמה—קפג.
זנה, י., טיולים במקום שהמציאות והספר — היסטוריה וביבליוגרפיה — נושקים זה את זה, ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס, ניורק תש"י, עמ' רט—רלה.
זפרני, ד., תורתו של רבי ברוך ב"ר שמואל ממגנצה, ראשון-לציון תשל"ה (דיסרטציה). בהכפלה.
זק"ש, ז., השלמת תוס' ר"י שירליאון למסכת ברכות, סיני, לז תשט"ו, עמ' פז—קה.
זרח, מנחם בן אהרן ו', צדה לדרך, ווארשא תר"מ.
זרחיה הלוי, המאור, ברלין תקי"ט.
חופש מטמונים, ברלין 1895.
חיות, צ.ה., על פירוש מסכת תענית, ציון (בעריכת יוסט), ב תר"ב, עמ' 91—96.
חיים ב"ר יצחק אור זרוע, פסקי הלכה של ר' חיים אור זרוע מהד' י.ש. לנגה, ירושלים תשל"ז.
חיים, אהרן ו', ספר קרבן אהרן והוא פירוש לספר ספרא, ויניציאה שס"ט.
חילוף מנהגים בין בני בבל לבני ארץ-ישראל, הו"ל יואל מילר, וויען תרל"ח.
חננאל בן חושיאל, מגדל חננאל, בערלין תרל"ו.
טאוה, אברהם ב"ר יעקב, חוט המשולש (בתוך ספר התשב"ץ, אמשטרדם תצ"ח).
טברסקי, י., ביקורת על א.א. אורבך, בעלי התוספות, תרביץ, כו תשי"ז, עמ' 215—227.
טויסיק, שלמה, ספר מלאכת שלמה, [מינכען] תרל"ו — 1879.
טולידנו, י.מ., דברים אחדים בחכמת ישראל, הצופה מארץ הגר, יא תרפ"ז, עמ' 239—240.
טרני, יוסף בן משה די, תשובות ופסקי מהרי"ט החדשים, ירושלים תשל"ח.
טרני, ישעיה בן מלי די, ס' המכריע, ליוורנו תקל"ט.
טרני, ישעיה בן מלי די, תוספות רי"ד, לבוב תרכ"ב—תרכ"ט.
טרני, ישעיה בן מלי די, תשובות הרי"ד, ירושלים תשכ"ז.
יהודה בן אליעזר, מנחת יהודה, בספר דעת זקנים, ליוורנו תקמ"ג.
יהודה בן אשר, זכרון יהודה והוא ספר שאלות ותשובות לרבנו יהודה בן הרא"ש ושאר גדולי זמננו . . . , בערלין תר"ו.
יהודה בן יצחק מבירינה, תוספות . . . על מסכת עבודה זרה, יוצא לאור . . . מאת משה יהודה הכהן בלוי, ניו יורק תשכ"ט (בתוך: שיטת הקדמונים על מסכת עבודה זרה חלק ב).
יהודה בן יצחק שירליאון, תוספות רבינו יהודא החסיד [על מס' ברכות], ווארשא תרכ"ג (בתוך ס' ברכה משולשת על מסכת ברכות).

ספרים ומאמרים בעברית

יהודה בן יצחק שירליאון, תוספות רבנו יהודה שירליאון על מסכת ברכות ... י"ל מכת"י אוקספורד עם הערות באורים ומקורות מאת הרב ניסן זק"ש, ירושלים תשכ"ט—תשל"ב.

יהודה בן יצחק שירליאון, ... על מסכת עבודה זרה, יוצא לאור ... מאת משה יהודה הכהן בלוי, ניו יורק תשכ"ט (בתוך: שיטת הקדמונים על מסכת עבודה זרה חלק ב). יהודה בן נתן: פירוש מס' יבמות לרבנו יהודה ב"ר נתן (ריב"ן) יו"ל עפ"י כתב-יד שבספריית אנג'ליקה ברומא בצרוף מבוא והערות ע"י אפריים קופפר, ירושלים תשל"ז.

יהודה ב"ר נתן, פירושי רבינו יהודה בר נתן לכתובות, יו"ל ע"י י.נ. אפשטיין, מוסף לתרביץ, ד תרצ"ג, בסופו (עמ' 171—180) פירושו של ר' יהודה ב"ר נתן לגדרים. יהודה בן קלונימוס משפירא, יחוסי תנאים ואמוראים, הו"ל ר.נ. ראבינאוויץ, ליק 1874; כנ"ל, הו"ל יהודה ליב מימון, ירושלים תשכ"ג.

יהודה בן שלמה אלחריזי, תחכמוני, ורשה תרנ"ד.

יהודה בן שמואל החסיד, ספר חסידים הו"ל יהודה וויסטינעסקי, ברלין תרנ"א.

יהודה בן שמואל החסיד, פירושי התורה, הו"ל י.ש. לנגה, ירושלים תשל"ה.

יונה ב"ר אברהם גירונדי, עליות דרבנו יונה ... על בבא בתרא, יוצא לאור ... מאת משה הרשלר, ירושלים תשכ"ו.

יוסיפון, ויניציאה ש"ד.

יוסף בכור שור, פירוש על התורה, ... יצא לאור ... על ידי אהרן יעללינעק, מחברת א': ספר בראשית וספר שמות, לפסיא תרט"ז.

יוסף בכור שור, פירוש על התורה [במדבר], י"ל ע"י יעקב גיימאנן, ברעסלויא תר"ס.

יוסף בכור שור, פירוש ר' יוסף בכור שור על ספר ויקרא, יצא לאור ... על ידי מאיר בן אברהם הלוי, בודאפעסט תרפ"ה.

יוסף בכור שור, פירוש על התורה ... לספר במדבר [טז—לן] ... י"ל ... ע"י משה אריה ... באמבערגער, בודאפשט תרפ"ח.

יוסף בכור שור, פירוש על התורה, ירושלים (ועוד) תשט"ז—תש"ך.

יוסף בן משה, לקט יושר יו"ל ע"י יעקב פריימאנן, ברלין תרס"ג—תרס"ד.

יחיא, גדליה ו', שלשלת הקבלה, לבוב 1862.

יחיא, תם ו', אהלי תם, ויניציאה שפ"ב (בתוך ס' תמת ישרים).

יחיאל בן יוסף מפריס, ויכוח רבינו יחיאל מפאריז מבעלי התוספות עם מומר אחד ... הו"ל ראובן מרגליות, לעמבערג [תרפ"ח].

יחיאל בן יוסף מפריס, פסקי רבינו יחיאל מפאריש, הו"ל א.ד. פינס, ירושלים תשל"ג.

ילינק, א., קונטרס הרמב"ם, ווינא תרל"ח.

יעקב בן יהודה חזן מלונדון, עץ חיים, ירושלים תשכ"ב—תשכ"ז.

יעקב בן מאיר (ר' תם), ספר הישר, וויען תקע"א.

יעקב בן מאיר (ר' תם), ספר הישר על סוגיות הש"ס ושאלות ותשובות ... עם ביאור אור לישרים ממני יחיאל מיכל ... עפשטיין, זיטאמיר תרכ"ט.

יעקב בן מאיר (ר' תם), ספר הישר לרבנו תם חלק השאלות והתשובות ... עם תקונים והגהות מר' אפרים זלמן מרגליות ועם הערות מאת שרגא פייש רוזנטל, ברלין תרנ"ח.

יעקב בן מאיר (ר' תם), ספר הישר לרבנו תם, חלק החידושים, יוצא לאור ... ע"י שמעון שלמה שלזינגר, ירושלים תשי"ט.

יעקב בן מאיר (ר' תם), הלכות ספר תורה, הו"ל ש.א. ווערטהיימער, גנזי ירושלים תרנ"ו, עמ' י"א—ט"ו.

יעקב הגוזר, זכרון ברית לראשונים, הו"ל יעקב גלאסבערג, ברלין—קראקא תרנ"ב.

ביבליוגרפיה

- יערי, א., אגרות ארץ ישראל, תל אביב תש"י.
- יפת, ש., פירוש הרשב"ם על מגילת קוהלת, תרביץ, מד תשל"ה, עמ' 72—94, שם, מ"ז תשל"ח, עמ' 243—246.
- יפתח יוזפא שמש בן נפתלי הלוי, מעשה נסים, פיורדא תקכ"ז.
- יצחק בן אבא מארי, ספר העיטור, ח"א : ווארשא תרמ"ג—תרמ"א ; ח"ב : ווילנא תרל"ד.
- יצחק בן אהרן מקרלין, ספר קרן אורה, והוא חדושי הלכות על מסכת נזיר . . . , ירושלים תשי"ט.
- יצחק בן יהודה הלוי, פענח רזא, אמשטלרדם תנ"ח.
- יצחק בן יוסף מקורביל, עמודי גולה, ספר מצוות קטן . . . עם הגהות רבנו פרץ . . . קרימונא שט"ז . . . סטמור תרצ"ה.
- יצחק בן יוסף מקורביל, ספר הסמ"ק מצוריק והוא ספר עמודי גולה . . . ונלוו אליו . . . הגהות מהר"ר משה מצוריק . . . יו"ל . . . ע"י יצחק יעקב הר-שושנים-רוזנברג . . . ירושלים תשל"ג—תשל"ז.
- יצחק בן יוסף מקורביל : פסקי הר"י מקורבוייל, הו"ל יהודה ופוללעש, 1911 וא, JJLG, חלק עברי עמ' 1—8 (וראה גם חלק לועזי עמ' 490—497).
- יצחק בן יוסף מקורביל, פסקי רבנו יצחק מקורביל בעל הסמ"ק מתוך כתב-יד, הו"ל מ. הרשור, סיני, ס"ז תש"ל, עמ' רמד—רמט.
- יצחק בן יוסף מקורביל, פסקי ר' יצחק מקורביל הו"ל י.ש. לנגה, המעיין, טז תשל"ו, עמ' 17—35.
- יצחק בן יעקב הלבן, תוספות רבינו יצחק בן יעקב הלבן למסכת יומא, הו"ל דב גנחובסקי, ירושלים תשט"ז (ובהוצאת פנחס יעקב הכהן, ירושלים תש"ך).
- יצחק בן יעקב הלבן, תוספות ר"י הלבן על מסכת כתובות, הו"ל, פ. כהן, לונדון תשי"ד.
- יצחק בן משה מווינא, ספר אור זרוע, חלק ראשון ושני זיטאמיר תרג"ב, חלק שלישי, ירושלים תרמ"ז, חלק רביעי תר"נ.
- יצחק ב"ר משה אור זרוע, ס' אור זרוע למסכת שבועות, הו"ל א. פריימאנן, תפארת ישראל . . . לכבוד ישראל לוי, ברסלוי תרע"א, עמ' 10—32, חלק לועזי, עמ' 400—402.
- יצחק בן משה אור זרוע, ספר שאלות ותשובות מר' יצחק בן משה אור זרוע ומאיר בן ברוך, ירושלים תש"ג.
- יצחק בן ששת [שאלות ותשובות] ספר בר ששת, ריווא דטרינטו, שי"ט.
- יצחק בן שמואל (הר"י) הלכות הגט, יו"ל ע"י א. קופפר, קבץ על יד, סדרה חדשה ו (טז) תשכ"ו, עמ' 123—144.
- כהן, ד.י., מצבתה של בת גר מהמאה הי"ג בנויבורג ע"נ דנובה, ציון, כב תשי"ז, עמ' 68—69.
- ישעיה בן מלי מטרני, ספר המכריע, ליוורנו תקכ"ב.
- כהן, מיכאל דוד, שכיות החמדה, מאינץ תרל"ז.
- כהנא, י.ז., ספר ארבע פנים לר' אפרים בן יצחק מרגנשבורג, ק"ס, כג תש"ז, עמ' 160.
- כהנא, י.ז., הרפואה בספרות ההלכה שלאחר חתימת התלמוד, סיני כז, סב—עט, רכא—רמא.
- כ"ץ, י., בין יהודים לגוים, ירושלים תשכ"א.
- כ"ץ, י., ביקורת על א.א. אורבך : בעלי התוספות, ק"ס, לא תשי"ז, עמ' 9—16.
- כץ, י., מעריב בזמנו ושלא בזמנו, דוגמא לזיקה בין מנהג, הלכה וחברה, ציון, לה תש"ל, עמ' 35—60.

ספרים ומאמרים בעברית

- כ"ץ, י., סובלנות דתית בשיטתו של רבי מנחם המאירי בהלכה ובפילוסופיה, ציון, יח תשי"ג, עמ' 15—30.
- כתבי מכון הערי פישעל, ירושלים תרצ"ז.
- הלבני (ווייס), ד., מי חיבר את התוס' ליבמות פרק יב ? סיני, מה תשי"ט, עמ' רכת—רלג.
- הלבני (ווייס) ד., שלשה העמודים הראשונים של הפירוש המיוחס לרש"י על תענית, סיני, מג תשי"ח, עמ' ריא—רכב.
- לובצקי, י., בדקי בתים, פאריז תרנ"ו.
- לוי, ב.מ., אוצר הגאונים, חיפה, תרפ"ה—תש"ג.
- לוריא, שלמה, חכמת שלמה, קרקא שמ"ו וברוב דפוסי התלמוד.
- לוריא, שלמה, ים של שלמה, שטעטטין תרכ"א—תרכ"ב.
- לוריא, שלמה, עמודי שלמה, בסיליאה ש"ס.
- לוריא, שלמה, שאלות ותשובות, פיורדא תע"ח.
- לוצאטו, ש.ד., העתקות יקרות של שו"ת ושירים מקובצי כ"י, כרם חמד, ז תר"ג, עמ' 19—53.
- לטיש יצחק בן יעקב די, שערי ציון, הו"ל שלמה באבער, יאריסלוב תרמ"ה.
- ליברמן, ש., ירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה.
- ליברמן, ש., משהו על מפרשים קדמונים לירושלמי, ספר היוכל לכבוד אלכסנדר מארכס, נזירק תש"י, עמ' רפז—שיט.
- ליברמן, ש., על הירושלמי, ירושלים תרפ"ט.
- ליברמן, ש., שקיעין ירושלים תרצ"ט.
- ליברמן, ש., תוספת ראשונים, ירושלים תרצ"ז—תרצ"ט.
- ליברמן, ש., תוספתא כפשוטה, נזירק תשט"ו—תשל"ג.
- ליברמן, ש., תיקוני ירושלמי, תרביץ, ב—ה תרצ"א—צ"ב (במקומות רבים).
- ליברמן, ש., ספרי זוטא, נזירק תשכ"ח.
- ליפשיץ, א.מ., ר' שלמה יצחקי ; ורשה 1914.
- לנגה, י.ש., לענין הסמ"ק מצוריד, עלי ספר, ד תשל"ז, עמ' 178—179.
- לנדא, יעקב, ספר אגור, ויניציאה ש"ו (ספר האגור השלם מהדורת משה הירשלה, ירושלים תש"ך).
- לנדסהוט, אליעזר, עמודי העבודה, ברלין תרי"ז—תרכ"ב.
- מאיר בן אליהו מנורביץ, פיוטים ושירים מאת, יו"ל על ידי א.מ. הברמן, לונדון תשכ"ו.
- מאיר מרוטנבורק בר' ברוך, הלכות שמחות בספר מחנה לזיה, ליוורנו תקע"ט.
- מאיר בן ברוך מרוטנבורג, ספר הלכות שמחות . . . יו"ל מכתב יד . . . על ידי עקיבא דוב ויעקב אהרן לאנדא, ירושלים תשל"ז.
- מאיר בן ברוך מרוטנבורג, שאלות ותשובות, קרימונה, שי"ז—שי"ח.
- מאיר בן ברוך מרוטנבורג, שאלות ותשובות, לבוב תר"ך.
- מאיר בן ברוך מרוטנבורג, שו"ת מהר"ם בר ברוך, פרעסבורג תרנ"ה.
- מאיר בן ברוך מרוטנבורג
- שערי תשובות מהר"ם בר ברוך, ברלין תרנ"א.
- מאיר בן ברוך מרוטנבורג, תשובות פסקים ומנהגים, הו"ל י.ז. כהנא, ירושלים תשי"ז.
- מאיר הכהן, הגהות ותשובות מיימוניות, קושטנדינא רס"ט (בתוך משנה תורה לר' משה ב"ר מימון).
- מאיר הכהן, תשובות מיימוניות בדפוסי ס' משנה תורה לרמב"ם.

ביבליוגרפיה

- מולן, יעקב בן משה, מהרי"ל, קרימונה שי"ח.
מולן, יעקב בן משה, שו"ת מהרי"ל החדשות, ירושלים, תשל"ז.
ספר מושב זקנים על התורה, יו"ל ... ע"י ... סלימאן בן ... דוד סלימאן ששון, לונדון תשי"ט.
מיכל, ח., אור החיים, פרנקפורט תרנ"א.
מילר, י., מפתח לתשובות הגאונים, ברלין תרנ"א.
מימון, ל., מדי חודש בחדשו [על רבינו תם] סיני, לז תשט"ו, עמ' רכט—רלה.
מימון (פישמן) י.ל., ה'מנהג' בספרות הגאונים, ספר היובל לד"ר בנימין מנשה לוין, ירושלים ת"ש, עמ' קלב—קנט.
מינץ, משה, תשובות מהר"ם מינץ, שאלוניקי תקס"ב.
מלאכי בן יעקב הכהן, יד מלאכי, ברלין תרט"ז.
מלמד, ע.צ., מדרשי הלכה של התנאים בתלמוד בבלי, ירושלים תש"ג.
מלטר, צ'., רב יוסף בר' נתן אופיצאל וספרו, ממזרח וממערב, ד תרנ"ט, עמ' 9—16.
מן, י., משרת ראש־הגולה בבבל והסתעפותה בסוף תקופת הגאונים, ספר זכרון לכבוד שמואל אברהם פוזנסקי, ורשה תרפ"ז, עמ' ח—לב.
מנחם מריקאנטי, ספר ריקאנטי, פסקי הלכות, ווארשא 1882.
ס' המקצועות, ירושלים תש"ז.
מרגליות, א., היחס שבין פירוש הרשב"ם לפירוש הראב"ע על התורה, ספר אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 357—369.
מרדכי בן הלל, ספר מרדכי בדפוסי הרי"ף.
מרחביה, ח., התלמוד בראי הנצרות, ירושלים תשל"א.
מרכס, י., מאמר על שנת הגאולה, הצופה מארץ הגר, ה תרפ"א, עמ' 194—202.
מרכס, א., ספר המכתם לר' דוד בר לוי, הצופה מארץ הגר, ג תרע"ד, עמ' 57—61.
מרכס, א., ר' יוסף איש ארלי בתור מורה וראש ישיבה בסיינה, ספר היובל לכבוד לוי גינצבורג, נויארק תש"ו, עמ' רעא—שד.
מרמורשטין א., חכם ופוסק איטלקי, דביר, ב תרפ"ד, עמ' 213—243.
משה ב"ר חסדאי תקו, כתב תמים, הו"ל ר. קירכהיים, אוצר נחמד, ג 1860, עמ' 54—99.
משה ב"ר יום טוב מלונדון, ספר דרכי הנקוד והנגינות, יו"ל ע"י ש.ד. לוינגר, הצופה מארץ הגר, יג תרפ"ט, עמ' 267—344.
משה בן יעקב מקוצי, ספר מצות גדול, ויניציאה ש"ז.
משה בן יצחק בן הנשיאה, ספר השהם, ירושלים תש"ו.
משה בן מימון, קובץ תשובות הרמב"ם ואגרותיו ... תשובות הרמב"ם והרי"ף ור"י מיגש וחדושים מרבינו שחברם ... ר' אברהם בנו ועוד חדושים ... אגרות קנאות ... בהתעורר ריב בין חכמי צרפת על ספרו המורה והמדע ... לפסיא תרי"ט.
משה בן נחמן דינא דגרמי, בחידושי הרמב"ן על סדר נזיקין, ירושלים תרפ"ט.
משה בן נחמן, דרשת הרמב"ן לראש השנה, הו"ל ז. שווארץ, הצופה מארץ הגר, ב תרע"ב, עמ' 46—60.
נויבאואר, א., 'דברים עתיקים מאוקספורד', המגיד, יח 1874, עמ' 41.
ספר הנייר ... יוצא לאור ... מאת הרב גרשון אפפעל, ניו־יורק תשכ"א.
נחמן בן הרמב"ן, פירוש לביצה, ירושלים תשט"ו.
נתן בן יחיאל, ספר ערוך השלם, מהד' ח. קאהוט, וינא תרפ"ו.
סבע, אברהם, צרור המור, ויניציאה שכ"ז.
סדר עולם רבה, מהד' ב. ראטנער, ווילנא, תרנ"ד—תרנ"ז.

ספרים ומאמרים בעברית

- סואבי, מ., הראב"ד הרביעי, אוצר נחמד ד, תרכ"ד, עמ' 36—43.
- סירליאו שלמה, פירוש לתלמוד ירושלמי מסכת ברכות, מגנצא תרל"ה.
- סם חיים, ליוורנו תקס"ג.
- סנהדרי גדולה למסכת סנהדרין, ירושלים תשכ"ח—תשל"ב.
- סעדיה גאון, ס' הגלוי, ס"ט פטרבורג תרנ"ב.
- ספרא . . . עם פירוש . . . ר"ש משאנץ . . . והגהות מאת מוה' יעקב דוד . . . בן הרב . . . ישראל איסר, ווארשא תרכ"ו.
- ספרא דבי רב . . . לספר ויקרא עם פירוש רבינו הלל ב"ר אליקים . . . עליהם נוסף ענף הלל, הערות . . . על ידי שכנא קולידיצקי, ירושלים תשכ"א.
- פאעור, י., תוספות הרא"ש לפרק המדיר, סיני, נז תשכ"ה, עמ' יח—מב.
- פוננסקי, ש.א., אנשי קירואן, זכרון לאברהם אליהו . . . לכבוד אברהם אליהו הרכבי, פטרבורג תרס"ט, עמ' 175—220.
- פוננסקי, ש.א., [מבוא על] פירוש על יחזקאל ותרי עשר לרבי אליעזר מבלגנצי . . . וספח לו מבוא על חכמי צרפת מפרשי המקרא, ווארשא תרע"ג.
- פונקנשטיין, ע., התמורות שבויכוח הדת שבין יהודים לנוצרים במאה הי"ב, ציון, לג תשכ"ח, עמ' 123—144.
- פורטלאונה, אברהם, שלטי הגיבורים, מנטובה שע"ב.
- פולק, ג., הליכות קדם, אמסטרדם תר"ז.
- פירוש מס' קידושין (מחבר משוער: רבנו מאיר ב"ר שמואל מרמרו) יו"ל . . . ע"י אפרים קופפר, ירושלים תשל"ז.
- פירוש הרא"ש והראב"ד על משניות תמיד . . . פראג תפ"ה.
- פירקא דרבנו הקדוש, לאמברג 1877 (בתוך ס. שנבלום, שלשה ספרים נפתחים).
- פיתוסקי, יעקב, ספר מראה האופנים . . . לגאוני עולם . . . רא"ש . . . למסכת סוטה . . . ליוורנו תק"ע.
- פליקס, י., ספר הישר לרבינו תם, סיני, לט תשט"ז, עמ' נב—סא, קו—קטו.
- פלך, ז., מעמד האשה בקהילות אשכנז וצרפת בימי הביניים, סיני, מח תשכ"א, עמ' שסא—שסז.
- פראוור, י., פרקים בתולדות היהודים בממלכת הצלבנים, שלם, ב תשל"ו, עמ' 103—112.
- פראוור, י., הצלבנים, דיוקנה של חברה קולוניאלית, ירושלים תשל"ו.
- פרדו, דוד, חסדי דוד על סדר טהרות, ירושלים תש"ל—תשל"ז.
- פרחי, אשתורי, כפתור ופרח, ירושלים תרנ"ז—תרנ"ט.
- פרי, ח., התפלה והפיוט בלשון-לעז בימי הביניים, תרביץ, כד תשט"ו, עמ' 426—440.
- פרידמן, ש., מתוספות הרשב"ם לרי"ף סדר נשים ומסכת חולין, קבץ על יד, סדרה חדשה ח תשל"ו, עמ' 187—226.
- פרידמן, שלום, שערי שלום, תל אביב תשכ"ה.
- פריימן, א.ח., ארץ גזרה, הסוקר, ב תרצ"ב, עמ' 37—38.
- פריימן, א.ח., סדר קידושין ונישואין, אחרי חתימת התלמוד, ירושלים תש"ה.
- פריימן, א.ח., ספר על עסק התורה מיסוד הר' יחיאל אבי הרא"ש ז"ל, ספר היובל לכבוד לוי גינצבורג, נויארק תש"ו, עמ' שנה—שסג.
- פריימן, א.ח., שיעורי הכתובה באשכנז וצרפת בימי הביניים, ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס, ניורק תש"י, עמ' שע—שפה.
- פריימן, א.ח., תשובת ה"ר מאיר מרוטנבורק לאחיו ה"ר אברהם, המאור, ב תרצ"ה, עמ' ב—ד.

ביבליוגרפיה

- פריימן, אהרן, קונטרס המפרש השלם, ספר היוכל לכבוד לוי גינצבורג, נויארק תש"ו, עמ' 7.
- פרלא, י., הערות לשם הגדולים, נדפסו בס' שרי האלף, ירושלים תשל"ט, עמ' תשמד—תשנט.
- פרנקל, ז., מבוא הירושלמי, ברעסלויא תר"ל.
- פרנקל, י., דרכו של רש"י בפירושו לתלמוד הבבלי, ירושלים תשל"ה.
- פרץ ב"ר אליהו מקורביל, תוספות רבינו פרץ על מסכת ברכות מכת"י אוקספורד, תל-אביב [תשל"ל ?] (בתוך שיטה לבעל הצורות על מסכת תענית).
- פרץ ב"ר אליהו מקורביל, תוספות רבינו פרץ . . . למסכת ביצה, יוצא לאור . . . על-ידי משה הרשור, ירושלים תשל"א.
- פרץ בן אליהו מקורביל, ספר תוספות רבינו פרץ מבעלי התוספות על מסכת פסחים, יוצא לאור . . . על-ידי הרב שרגא הכהן וילמן, [ברוקלין] תשל"ל.
- פרץ בן אליהו מקורביל, תוספות הרב רבי פרץ, מסכת בבא קמא, ליוורנו תקע"ט.
- פרץ בן אליהו מקורביל, תוספות רבינו פרץ . . . למסכת בבא מציעא, יוצא לאור . . . מאת חיים בן-ציון הרשור, ירושלים תשל"ל.
- צבי, ד., תוספות ישנים למסכת יבמות, ק"ס, כח תשי"ג, עמ' 387—389.
- צדקיה בן אברהם הרופא, שבולי הלקט, חלק ב', הו"ל מ.ז. חסידה, ירושלים תשכ"ט (מהדורת צילום מתוך ירחון 'הסגולה', תרצ"ד, תרצ"ז).
- צונץ, י.ל., הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית, ירושלים תש"ז.
- צונצין, יהושע, נחלה ליהושע, קושטנדינא תצ"א.
- צימלס, צ.י., לתולדות ר' אביגדור בר' אליהו כהן צדק מווינא, הצופה מארץ הגר, טו 1931, עמ' 110—126.
- צ'רנוביץ, ח., לדרך הלמוד של בעלי התוספות, Festschrift Adolf Schwarz, Berlin 1917, Hebräische Abteilung, s. 9—18.
- צ'רנוביץ, ח., תולדות הפוסקים, ניו יורק תש"ז—תש"ח.
- קאפח, י., תשובות רבינו יעקב מרומרוג [רבינו תם], קבץ על יד, סדרה חדשה ז, עמ' 81—100.
- קולון, יוסף בן שלמה, ספר חידושי מהרי"ק . . . על הסמ"ג בהלכות פסח, מונקאטש תרנ"ט.
- קולון, יוסף, שאלות ותשובות, ויניציא רע"ט.
- קונפורטי, ד., קורא הדורות, ויניציאה תק"ו.
- קופפר, א., 'גורניש = גורניש', עלי ספר, ג תשל"ז, עמ' 168.
- קופפר, א., יהדות אשכנז וחכמיה במאה הי"ד והט"ו, תרביץ מב תשל"ג, עמ' 113—147.
- קופפר, א., לתולדות משפחת ר' משה בר יום טוב, תרביץ, מ תשל"א, עמ' 385—387.
- קופפר, א., מהדיר, תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, ירושלים תשל"ג.
- קופפר, א., מנחם אלדנדארפס אוטוביוגרפישע פארצייכנינגען און נאטיצען אין העברעישין כתב יד, גאלדענע קייט, 58 1967, עמ' 212—223.
- קופפר, א., מרחוק ומקרוב, ס' היוכל מוגש לכבוד ד"ר נ.מ. גלבר, תל אביב תשכ"ג עמ' 217—219.
- קופפר, א., תעלומת שריד מכתב יד עתיק של ספר מצוות גדול, ק"ס, מח תשל"ג, עמ' 524—525.
- קוק, ש.ח., לתולדות ר' משה ב"ר חסדאי תקו, הצופה מארץ הגר, ט תרפ"ה, עמ' 89—91.

ספרים ומאמרים בעברית

- קוק, ש.ח., ר' יחיאל מפריז וארץ ישראל, ציון, מאסף החברה הא"י להיסטוריה ואתנוגרפיה, ה תרצ"ג, עמ' צז—קב.
- קוק, ש.ח., לקביעת תאריך שריפת התלמוד בצרפת, קס, כט תשי"ד, עמ' 281.
- קלויזנר, אברהם, ספר מנהגים . . . יוצא לאור . . . על ידי הרב יונה יוסף דיסין, ירושלים תשל"ח.
- קמלהר, י., רבינו אלעזר מוורמייזא ה'רקח', רישא תר"ץ.
- רבינוביץ, ר.נ.ג., דקדוקי סופרים, מינכן תרכ"ח—תרנ"ז.
- רבינוביץ, ר.נ.ג., מאמר על הדפסת התלמוד, מהד' א. הברמן, ירושלים תשי"ב.
- רודקינסון, מ., תפלה למשה, פרעסבורג תרמ"ג.
- רוזנטל, א., [בקורת על] חדושי הרשב"א לרבנו שלמה בן אדרת על מסכת עבודה זרה . . . ירושלים תשכ"ו, קרית ספר, מב תשכ"ז, עמ' 132—139.
- רוזנטל, א.ש., דקדוקי עניות קובץ לזכרו של אליעזר שמיר, שדה אליהו תשי"ח, עמ' 129—154.
- רוזנטל, א.ש., פירורים ונסיונות ללקסיקון התלמוד, לשוננו, כט תשכ"ה, עמ' 167—182.
- רוזנטל, י., דברי ויכוח מתוך ספר יוסף המקנא, קובץ על יד ח (יח) תשל"ו, עמ' 293—323.
- רות, נ.צ., מפירושי ר' יהודה בר נתן, ספר היובל לכבוד שמואל קלמן מירסקי, ניו-יורק תשי"ח, עמ' 286—312.
- רייפמן, י., הערות שונות, בית תלמוד, ה תרמ"ט, עמ' 358—362.
- רייפמן, י., תולדות רבנו זרחיה, הלוי בעל המאור, פראג תרי"ג.
- רפאל, י., התוספות ורב האי גאון, ס' היובל תפארת ישראל לכבוד הרב ישראל ברודי, לונדון תשכ"ז, החלק העברי, עמ' 243—249.
- רפפורט, ש.י. (שי"ר), תולדות רבנו נתן איש רומי, וורשה תרע"ג.
- שור, י.ה., פיטנים ופיוטים שלא נודעו, החלוצ, ט תרל"ג, עמ' 43—57.
- שולוואס, א.מ., לשלשת היחס במשפחת ר' יהודה החסיד, אלמה, ירושלים תרצ"ו.
- שטיינשניידר, מ., מכתב אל יצחק בלומנפלד, אוצר נחמד, ב 1857, עמ' 28—32.
- שטרן, י.ז., באור זכר יהוסף על הגדת פסח . . . , ווילנא תרנ"ט.
- שטרשון, מתתיה, לקוטי שושנים . . . ספר מתתיה, ווילנא תרנ"ג.
- שיטה על מועד קטן לתלמידו של רבינו יחיאל מפריש, ירושלים תרצ"ז.
- שיטת הקדמונים על מסכת בבא מציעא, הו"ל משה יהודה בלוי, ניו יורק תשכ"ז.
- שיטת הקדמונים על מסכת בבא קמא, הו"ל משה יהודה בלוי, ניו יורק תשל"ז.
- שיטת הקדמונים על מסכת נזיר, הו"ל משה יהודה בלוי, ניו-יורק תשל"ב.
- שיטת הקדמונים על מסכתות נזיר זבחים ערכין תמורה וספר מלהמת מצוה, הו"ל משה יהודה בלוי, ניו-יורק תשל"ד.
- שיטת הקדמונים על מסכת עבודה זרה, הו"ל משה יהודה בלוי, ניו יורק תשכ"ט.
- שיטת הקדמונים על מסכת קידושין, הו"ל משה יהודה בלוי, ניו יורק תשל"ל.
- שילה, ש., דינא דמלכותא דינא, ירושלים תשל"ה.
- שירי היחוד והכבוד יוצאים לאור על-ידי א.מ. הברמן, ירושלים תש"ח.
- שלום ג., לחקר קבלת ר' יצחק בן יעקב הכהן; ר' משה מבורגוש תלמידו של ר' יצחק תרביץ, ג תרצ"ב, 258—286, ד תרצ"ג, 54—77, 207—225, ה תרצ"ד, 50—60, 180—198, 305—325.
- שלום, ג., 'על נביאותו של ר' עזרא ממונקונטור', תרביץ ב, תרצ"א, עמ' 244—245.
- שלום, ג., ראשית הקבלה, ירושלים תש"ח.
- שלמה בן יצחק (רש"י) ספר האורה, לבוב תי"ס"ה.

ביבליוגרפיה

- שלמה בן יצחק (רש"י), איסור והיתר לרש"י, יצא לאור ע"י יעקב פריימן [ברלין תרצ"ו ?].
- שלמה בן יצחק (רש"י), לקוטי הפרדס, אמשטרדם תע"ה.
- שלמה בן יצחק (רש"י) ספר הפרדס, בודאפעשט תרפ"ד.
- שלמה בן יצחק (רש"י), רש"י על התורה . . . מוגה על פי כתבי יד וספרי דפוס ישנים . . . הו"ל אברהם ברלינר, פראנקפורט תרס"ה.
- שלמה בן יצחק (רש"י), תשובות רש"י, הו"ל י.ש. אלפנביין, ניו-יורק תש"ג.
- שלמה העדני, מלאכת שלמה במשניות דפוס ראם, וילנא תרע"ד.
- שלמה בן שמשון מגרמיזא, מיוחס לו, סידור רבנו שלמה, מיוחס לרבנו שלמה ב"ר שמשון מגרמיזא, ירושלים תשל"ב.
- ר' שלמה מלונדון, פסקי הר"ש מלונדון, הו"ל מ.י. זק"ש, סיני, יג תש"ג/ד, עמ' רכג—רלה.
- שמואל בן מאיר (רשב"ם): פרוש על קהלת ושיר השירים . . . יצא לאור . . . ע"י אהרן יעללינעק, לפסיא תרט"ו.
- שמואל בן מאיר (רשב"ם), פירוש התורה, הו"ל דוד רוזין, ברעסלויא תרמ"ב.
- שמחה מויטרי, מחזור ויטרי, ברלין תרנ"ג—תרנ"ז.
- שמשון בן אברהם משנץ, עדות נאמנה מסכת עדויות דעסויא תקע"ג.
- שמשון בן אברהם משנץ, תוספות שאנץ על מסכת בכורות, יוצא לאור . . . מאת יעקב דוד אילן, ירושלים תשל"ג.
- שמשון בן אברהם משנץ, תוספות הרשב"א משנץ . . . על מסכת כתובות, יוצא לאור . . . מאת אברהם ליס, ירושלים, תשל"ג.
- שמשון בן אברהם משנץ, תוספות רבינו שמשון ב"ר אברהם משנץ על מסכת עבודה זרה, יוצא לאור . . . מאת משה הכהן בלוי, ניו יורק תשכ"ט (בתוך שיטת הקדמונים על מסכת עבודה זרה).
- שמשון בן אברהם משנץ, תוספות הרשב"א . . . על מסכת פסחים, ירושלים תשט"ז.
- שמשון בן יצחק מקינון, ספר כריתות, קרימונה שי"ח.
- שמשון בן יצחק מקינון, ספר כריתות, יו"ל ש.ב.ד. סופר וי.מ. סופר, ירושלים תשכ"ה.
- שני פירושים קדמונים על מסכת מעילה, ירושלים תשכ"ו.
- שפיגל, ש., 'מפתגמי העקדה': שרופי-בלוייש והתחדשות עלילות הדם, ספר היוכל לכבוד מרדכי מנחם קפלן, ניו-יורק תשי"ג, עמ' רסז—רפז.
- שפיצר, ש., מנהגי ר' אברהם חילדיק, קבץ על יד, ט' תש"מ.
- שצמילר, י., איגרתו של ר' אשר בר' גרשם לרבני צרפת מזמן המחלוקת על כתבי הרמב"ם, מחקרים . . . לזכר צבי אבנרי, חיפה תשל"ל, עמ' 129—140.
- תא שמע י., זמנים ומקומות בחייו של רבינו זרחיה בעל ספר המאור, ספר השנה בר אילן, יב תשל"ד, עמ' 118—136.
- תא-שמע, י., ידיעות חדשות על תוספות גורניש ועניינן, עלי ספר, ב תשל"ו, עמ' 79—90.
- תא-שמע, י., כתב-יד פארמא 233 (תוספות חכמי אנגליה) וערכו, עלי ספר, ה תשל"ח, עמ' 89—103.
- תא-שמע, י., 'קוים לאופיה של ספרות ההלכה באשכנז במאות הי"ג—הי"ד' עלי ספר, ד תשל"ז, עמ' 20—41.
- תא שמע, י., שרידים מתורתם של הראשונים — מתוך כ"י, מוריה, ב תשל"ל, עמ' ס—סד.
- תא-שמע, י., 'תוספות גורניש — מהותן ויחסן אל שיטות הפלפול והחילוקים', סיני, סח תשל"א, עמ' קנג—קסא.

ספרים ומאמרים בעברית

תומת ישרים, ויניציאה שפ"ב.
תוספאי (יוסף באב"ד), הפלפול, השלוח, י"ט, תרס"ח, עמ' 138—146.
תוספות איורא ופסקי תוספות על מסכת סוטה, הו"ל יעקב ליפשיץ, ירושלים תשכ"ט.
תוספות חכמי אנגליה על מסכת גיטין, הו"ל אליהו דב פינס, ירושלים תשכ"ח.
תוספות חכמי אנגליה על מסכת סנהדרין, יוצא לאור . . . על ידי אברהם סופר, ירושלים תשכ"ח.
תוספות חכמי אנגליה על מסכת פסחים ועל מסכת בבא מציעא, הו"ל אליהו דב פינס, ירושלים תשכ"ט.
תוספות חכמי אנגליה על מסכתות ביצה, מגילה קידושין, הו"ל א' סופר וש' סופר, ירושלים תש"ל.
תוספות חכמי אנגליה על מסכתות נדה, עבודה זרה, יוצא לאור . . . על מס' נדה על ידי אברהם סופר . . . ועל מס' עבודה זרה על ידי שלמה סופר, ירושלים תשל"א.
תוספות ישנים וחידושי הראב"ד על פרק ראשון ופרק שני של מסכת קידושין, יו"ל ע"י בן ציון וחולדר, HUCA, 37 1966, חלק עברי, עמ' סה—צ.
תוספות ישנים כ"י למסכת נדרים, יוצא לאור . . . ע"י אלטער שלמה יצחק . . . האלפערן, לונדון תשכ"ו.
תוספות תלמיד ר"ת ורבינו אליעזר, מהד' הרב מ.י. בלוי, ניו-יורק תשל"ז.
תוספתא על פי כתבי יד ערפורט ווינה, . . . עם תשלום תוספתא, מאת הרב שאול ליברמן, ירושלים תרצ"ח (מהד' חדשה עם הוספות ותיקונים ירושלים תש"ל).
תוצאות ארץ ישראל מתלמיד הרמב"ן, הו"ל ש. אסף, ירושלים לזכר א.מ. לונץ, ירושלים תרפ"ח, עמ' נא—סו (ובספרו מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, ירושלים תש"ו, עמ' 74—90).
תלמוד ירושלמי, מסכת שקלים, עם שני פירושים . . . פי' רבינו משולם . . . פי' תלמידו של רבינו שמואל בר' שניאור, הוציא לאור . . . אברהם סופר, ניו יורק תשי"ד.
סדר תנאים ואמוראים, הו"ל א. מארכס, תפארת ישראל . . . לכבוד ישראל לוי, ברסלוי תרע"א, עמ' 155—172, חלק לועזי, עמ' 392—399.
תקנות קנדיאה וזכרונותיה, הוציאו לאור א.ש. הרטום ומ.ד. קאסוטו, כרך א, ירושלים תש"ג.
תרשיש, פ., אישים וספרים בתוספות, ניו יורק תש"ב.
תשובות חכמי פרובינציא, ביניהן תשובות לגאוני בבל, להרב אב"ד ולהראב"ד, יוצאות לאור . . . ע"י אברהם סופר, ירושלים תשכ"ו.
תשובות חכמי צרפת ולותיר, הו"ל יואל מיללער, וויען תרמ"א.

ב. ספרים ומאמרים בלועזית

- Abelard, P., *Opera Omnia* (Patrologia latina, ed. 5. P. Migne, t. 178, 1885).
- Abrahams, I., and Stokes, N.P., *Starrs and Jewish Charters preserved in the British Museum*, Cambridge 1930—32.
- Adler, E.N., Talmud Incunables of Spain and Portugal, *Jewish Studies in Memory of George A. Kohut*, New York 1935, pp. 1—4.
- Adler, N., *Jews of Medieval England*, London 1939.
- Agus, I., *Rabbi Meir of Rothenburg*, New York 1947 (reprinted 1970).
- Agus I., The Tosaphists (review of E.E. Urbach's בעלי התוספות) *JQR*, 46 1955—56, pp. 366—378.
- Albeck, Ch., *Untersuchungen uber die halachischen Midraschim*, Berlin 1927.
- Anchel, R., *Les Juifs de France*, Berlin 1946.
- Aptowitzer, A., Le commentaire du Pentateuque attribué a R. Ascher ben Yehiel, *REJ*, 51 1906, pp. 58—86.
- Bacher, W., *Tradition und Tradenten in den Schulen Palästinas und Babylonien*, Leipzig 1914.
- Back, S., *R. Meir b. Baruch aus Rothenburg*, Frankfurt a/M 1895.
- Baer F. Recension of L. Finkelstein, Jewish Self-government in the Middle Ages, in *MGWJ*, 71, 1927, p. 392—397.
- Baldwin, J. W., *The Scholastic Culture of the Middle Ages, 1000—1300* Lexington Mass 1971.
- Baneth, E., Zur Erklärung mittelalterlicher Dichtungen, *MGWJ*, 73, 1929, pp. 295—302.
- Baron, S.W., *A Social and Religious History of the Jews*, vol IX, New York 1965.
- Bassermann, E., *Die Champagner Messen*, Tübingen 1911.
- Beit-Arie M., The Cryptic Name of the Scribe Abraham b. Yom Tov ha-Cohen, *Israel Oriental Studies*, 2, 1972. p. 51—56.
- Berliner, A., Recension of D. Rosin, 'R. Samuel b. Meir als Schrifterklärer', *MWJ*, 7, 1880, pp. 182—190.
- Blondheim, O.S. Contribution a la lexicographie Française d'après des sources rabbiniques, *Romania*, 39, 1910, pp. 129—183.
- Blumenkrantz, B., Géographie historique des Juifs en Franche — Comté Médiévale, *Actes du 99e Congrès National des Sociétés Savantes*, 1977, p. 53—83.
- Bourquelot, L.F., *Études sur les foires de Champagne*, Paris 1865.
- Browe, P., *Die Judennission in Mittelalter und die Päpste*, Roma 1942.
- Brüll, J. Corruptelen, *JJGL*, 4 1879, pp. 45—46.

ספרים ומאמרים בלועזית

- Brüll, N., Beiträge zur jüdischen Sagen-und Spruchkunde im Mittelalter, *JJGL*, IX 1889, pp. 1—71.
- Brüll, N., Das Geschlecht der Treves, *JJGL* I 1874, pp. 87—122.
- Brüll, N., Die palästinische Gemara, *JJGL*, I 1874, pp. 227—228.
- Brüll, N., Recension of ספר יחוסי תנאים ואמוראים Lyck, 1874, in: *JJGL*, II 1876, pp. 199—201.
- Brüll, N., Zur Geschichte der Jüdisch--ethischen Literatur des Mittelalters, *JJGL*, V 1883, pp. 71—93.
- Buchholz, P., Die Tossafisten als Methodologen, *MGWJ*, 38, 1894, pp. 342—359, 398—404, 450—462, 549—556.
- Budinszky, A., *Die Universität Paris und die Fremden an derselben im Mittelalter*, Berlin 1876.
- Bühler, J., *Die Kultur des Mittelalters*, Leipzig 1931.
- Cavard, P., La colonie Juive de Vienne (Isère), *Evocations*, A.S.18 1962, pp. 77—93.
- Chazan, R., The Hebrew First-Crusade Chronicles, *REJ*, 133, 1947, pp. 235—254.
- Chazan, R., *Medieval Jewry in Northern France*, Baltimore 1973.
- Chartularium Universitatis Parisiensis*, Paris 1891—1899.
- Conrat, M., *Geschichte der Quellen und Literatur des Kanonischen Rechts im früheren Mittelalter*, Leipzig 1891.
- Coulton, G. G., *The Medieval Village*, Cambridge 1925.
- Darmesteter, A., *Les gloses françaises de Rashi dans la Bible*, Paris 1909.
- Davis, M.D., *Hebrew Deeds of English Jews before 1290*, London 1888.
- Ehrentreu, H., Über den Pilpul in den alten Jeschiboth, *JJLG*, 3 1905, pp. 260—219.
- Delaborde, A.H.F., *Recueil des actes de Phillippe Auguste, roi de France*, 1—3, 1916—1966.
- Dienemann, M., Beobachtungen zum Raschikomentar zum zehnten Abschnitt von Pesachim, *Festschrift zu Israel Lewys siebzigsten Geburtstag*, Breslau 1911, p. 259—269.
- Elfenbein, I., Isaac ben Meir Halevi de Duren, sa vie et ses oeuvres, *REJ*, 105, 1940, pp. 107—119.
- Engelmann, W., *Die Wiedergeburt der Rechtskultur in Italien durch die Wissenschaftliche Lehre*, Leipzig 1938.
- Engländer, H., Rabbenu Jacob ben Meir Tam as Grammarian, *HUCA*, 15, 1940, pp. 485—495.
- Enlart, C., *Manuel d'archéologie Française depuis les temps merovingiens jusqu'à nos jours*, tome 3 : Le costume. Paris 1916.
- Epstein, A., Der Gerschom Meorha-Golah zugeschriebene-Talmud-Commentar, *Festschrift ... Moritz Steinscheider's*, Leipzig 1896, pp. 115—143.
- Epstein, A., Glossen zu Gross Gallia Judaica, *MGWJ*, 41, 1897, pp. 464—480.

- Epstein, A., Die Nach Raschi benannten Gebäude in Worms, *MGWJ* 45, 1901, pp. 44—75.
- Epstein, A., Das talmudische Lexicon יחוסי תנאים ואמוראים und Jehuda b. Kalonymos aus Speier, *MGWJ*, 39, 1895, pp. 398—403, 447—460, 507—513.
- Epstein, J.N., L'auteur du commentaire des Chroniques, *REJ*, 58, 1909, pp. 189—199.
- Epstein, J.N., Der gaonaische Kommentar zur Ordnung Toharoth, Berlin 1915.
- Epstein, J.N., Les Tossafot de R. Ascher sur Berachot, *REJ*, 65, 1913, pp. 47—53.
- Faur, J., The Legal Thinking of the Tossaphot, an Historical Approach, *Dine Israel*, 6, 1975, pp. XLIII—LXXII.
- Finkelstein, L., *Jewish self-government in the Middle Ages*, New York 1924. (2nd printing, corrected and amended, New York 1964).
- Freimann, A., Ascher ben Jechiel, sein Leben und Wirken, *JJLG*, XII 1918, pp. 237—317.
- Freimann, A., Die Ascheriden (1267—1391), *JJLG*, XIII 1920, pp. 1—545.
- Freimann, A., Meschullam b. Kalonymos Polemik gegen die Karäer, *Festschrift zu Hermann Cohen's Siebzigstem Geburtstage*, Berlin 1912, pp. 569—578.
- Freimann, A., *Thesaurus typographiae Hebraicae saeculi XV, I—VIII*, Berlin 1924—31.
- Freimann, J., Eine Handschrift der Simane Or Sarua aus dem Jahre 1408, *Festschrift für Aron Freimann*, Berlin 1935, pp. 31—34.
- Genzmer, E., Kleriker als Berufsjuristen im späten Mittelalter, *Etudes d'Histoire du Droit canonique dédiées a Gabriel le Bras*, Paris 1965, pp. 1207—1236.
- Genzmer, E., Kritische Studies zur Mediaevistik, *ZSSRG, Röm. Abt.*, 1941 pp. 302 ff.
- Germania Judaica*, Bd. I, Frankfurt a.M., 1917 ; Bd. Berlin 1934 (Facsimile reprinted of Bd. I with corrections and additions by Z. Avneri, Tübingen 1963).
- Ginzberg, L., *An Unknown Sect*, New York 1966 (a revised and updated translation of the author's *Eine unbekannte jüdische Sekte*, New York 1922).
- Goitein, S., *A Mediterranean Society*, I, Berkeley and Los Angeles 1967.
- Golb, N., L'Édition de nos Tosafot a Rouen a la fin de XIII Siècle *REJ*, 1977, pp. 545—549.
- Grabois, A., The Hebraica Veritas and Jewish-Christian Intellectual Relations in the twelfth Century, *Speculum*, 50, 1977, pp. 613—634.
- Grabmann, M., *Die Geschichte der scholastischen Methode*, I—II, Freiburg. 1909—1911.

- Gratz, H., *Geschichte der Juden von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart*, Leipzig 1853—76.
- Grayzel, S., *The Church and the Jews in the XIIIth Century*, Philadelphia 1933 (Revised edition : New York 1966).
- Gross, H., Elicser b. Joel Halevi, *MGWJ*, 34, 1885, pp. 303—320, 505—524 ; 335, 1886, pp. 24—32, 74—81.
- Gross, H., Étude sur Simson ben Abraham de Sens, *REJ*, 6, 1883, pp. 167—186 ; 7, 1883, pp. 40—77.
- Gross, H., *Gallia Judaica dictionnaire géographique de la France d'après les sources rabbiniques*, paris 1897 (Avec un supplément bibliographique, additions et corrections par Simon Schwarzfuchs, Amsterdam 1969).
- Gross, H., Das handschriftliche Werk Assufot, *MWJ*, 10, 1883, pp. 64—88.
- Gross, H., R. Isaak b. Mose Or Sarua aus Wien, *MGWJ*, 20, 1871, pp. 248—264.
- Gross, H., Jehuda Sir Leon aus Paris, *MWJ*, 4, 1876, pp. 173—210.
- Güdemann, M., *Geschichte des Erziehungswesens und der Cultur der abendländischen Juden während des Mittelalters und der neueren Zeit I—III*, Wien 1880—88.
- Guggenheimer, H., Über ein bemerkenswertes logisches System der Antike, *Methodos*, 3 1951 pp. 150.
- Guttel, J.P., Remarques sur le pseudo Raši Taanit, *REJ*, 125 1966, pp. 93—100.
- Haas, P. de, *Ungedruckte Stücke aus den Breslauer deutschen Mahzor-Handschriften*, Breslau 1906.
- Halphen, L., *L'Eessor de L'Europe (XIe—XIIIe siècles)*, Paris 1932.
- Handbuch der Quellen und Literaur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte, Bd I, München 1973.
- Haskins, CH.M., *Studies in Medieval Culture*, Oxford 1929.
- Higger, M., The Yerushalmi quotations in Rashi, *Rashi Anniversary Volume*, New York 1941, pp. 191—217.
- Hoffmann, M., *Geldhandel der deutschen Juden während des Mittelalters bis zum Jahre 1350*, Leipzig 1910.
- Holub, O., Ueber zwei seltene Handschriften, *MGWJ*, II 1850, pp. 556—558.
- Jhering, R. von, *Der Geist des römischen Rechts auf den verschiedenen Stufen seiner Entwicklung*, Leipzig 1878—1888.
- Jordan, W.C., Problems of the Meat Market of Béziers 1240—1241, *REJ*, 135 1976, pp. 31—49.
- Joseph, M., The Introduction to the Rokeach, *Jew's College Jubille Volume*, Iondon 1906, pp. 171—190.
- Jusselin, M., Documents Financiers concernant les mesures prises par Alphonse de Poitiers contre les Juifs, *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 68, 1907, pp. 130—149.

- Kahan, I., Or Sarua las Geschichtsquelle, *Jahrbuch der Gesellschaft für Geschichte der Juden in der Cechoslovakischen Republik*, 9, 1938, pp. 43—100.
- Khan, Z., Étude zur le ilvre de Joseph le Zelateur, *REJ*, I 1880, pp. 222—246 ; 3 1881, pp. I—38.
- Kantorowicz, H., The Quaestiones Disputatae of the Glossators, *Revue d'Histoire du Droit*, 16, 1939, pp. 32—51.
- Kantorowicz, H., *Studies in the Glossators of the Roman Law*, Cambridge 1938.
- Kaufmann, D., Aus der vatikanischen Handschrift von Abraham ben Asriel's Machsor commentar", *MWJ*, 13, 1886, pp. 129—160.
- Kaufmann, D., *Gesammelte Schriften*, Frankfurt A.M., 1908—1915.
- Kaufmann, D., Liste de rabbins dressée par Asriel Trabotto, *REJ*, 4 1882, p.p 208—225.
- Kaufmann, D., Three Centuries of the Genealogy of the most eminent Anglo-Jewish Family before 1290, *JQR*, III, 1891, pp. 555—566.
- Kibre, P., *Scholarly Privileges in the Middle Ages*, London 1961.
- Kisch, G., *Forschungen zur Rechts—und Sozialgeschichte der Juden in Deutschland während des Mittelalters*, Stuttgart 1955.
- Kisch, G., *The Jews in Medieval Germany*, Chicago 1949.
- Klein, S., *Beiträge zur Geographie und Geschichte Galiläas*, Leipzig 1909.
- Kohn, S., Die hebräischen Handschriften des Ungarischen Nationalmuseums zu Budapest, *MWJ* 4, 1877 pp. 76—104.
- Kohn, S., *Mardochai ben Hillel. Sein Leben und seine Schriften*, Breslau 1878.
- (פורסם בהמשכים ב 8—27 1877 MGWJ ; ובתרגום עברי בסני, ט—טו, חשג—תשה)
- Koschaker, P., *Europa und das römische Recht*, Munchen 1953.
- Kuttner, S. and Rathbone, E., Anglo-Norman Canonists of the Twelfth Century, *Traditio* 7, 1949—1951, pp. 278—358.
- Kuttner, S., Debuts de l'école canoniste Française, *Studia et documenta historiae et iuris* IV, 1938, p. 193 ff.
- Kuttner, S., *Harmony from Dissonance ; an Interpretation of Medieval Canon Law*, Latrobe 1960 (Wimmer Lecture X).
- Kuttner, S., *Kanonistische Schuldlehre von Gratian bis auf die Dekretalen Gregors IX*, Citta' del Vatreano 1935.
- Kuttner, S., *Repertorium der Kanonistik*, Citta del Vaticano 1937.
- Landgraf, A. ed., *Commentarius Cantabrigiensis in Epistolas Pauli e Schola Petri Abaelardi*, Notre Dame 1937—1945.
- Langlois, C.V., L'éloquence sacrée au Moyen-Age, *Revue des deux mondes*, CXV, 1893, pp. 170—201.
- Langmuir, G.I., The Jews and the Archives of Angevin England ; Reflections on Medieval Anti-Semitism, *Traditio*, 19, 1963, pp. 183—243.
- Langmuir, G., Majority History and Post-biblical Jews, *Journal of the History of Ideas*, 27, 1966, pp. 343—364.

- Lauer, C., Zur Geschichte des Zürcher Semak, *JJLG*, 12, 1918, pp. 1—36.
- Le Bras, G., *Histoire du droit en les institutions de l'Eglise en occident, Pro-légomènes*, I, 1955.
- Lévi, I., Manuscrits du Hadar Zekenim, *REJ*, 49 1904, pp. 33—50.
- Lewin, A., Religionsdisputation des R. Jechiel von Paris 1240 am Hofe Ludwigs, des Heiligen ... *MGWJ*, 15 1869, pp. 97—110, 145—150, 193—210.
- Lewy, I., *Interpretation des II Abschnitten des palastinesischen Talmud-Traktats Nesikin*, Breslau 1895—1914 (Jahresbericht des jüdisch-theolog. Seminars, Breslau).
- Lewysohn, L., *Die Zoologie des Talmuds*, Frankfurt 1858.
- Lieberman, S., *Hellenism in Jewish Palestine*, New York 1950.
- Lipman, V.D., *The Jews of medieval Norwich*, London 1967.
- Loeb, J., Les expulsions des Juifs de France au XIVE siècle, *Jubelschrift zum siebzigsten Geburtsage des Prof. Dr. H. Graetz*, Breslau 1881, p. 39—56.
- Löw, L., *Graphische Requisiten und Erzeugnisse bei den Juden*, I—II, Leipzig 1870—71.
- Mann, J., La lettre polémique de Jacob b. Elie a Pablo Christiani, *REJ*, 82 1962, pp. 363—377.
- Mann, J., *Texts and Studies in Jewish history*, Cincinnati 1931.
- Markon, I., Die slavischen Glossen bei Isaak ben Mose Or Sarua, *MGWJ*, 49 1905, pp. 707—721.
- Marmorstein, A., Some hitherto unknown Jewish Scholars of Angevin England, *JQR* 19 (1928—29) pp. 17—36.
- Marmorstein, A., Sur un auteur Français inconnu du treizième siècle, *REJ*, 76 1923, pp. 113—131.
- Marx, A., The Correspondence between the Rabbis of Southorn France and Maimonides about Astrology, *HUCA*, 3, 1926, pp. 311—358.
- Musset, L., Morel de Falaise brasseur d'affaires du XIII siècle, *Bulletin de la société des antiquaires de Normandie*, 50 1947, pp. 305—309, 57 1963—4, pp. 559—561.
- Nahon, G., Les ordonances de Saint Louis sur les Juifs, *Les nouveaux Cahiers* 6 1970 pp. 18—35.
- Nahon, G., Pour une géographie administrative des Juifs dans la France de Saint Louis, *Revue historique*, CCLIV, 2 1975 pp. 305—343.
- Nelson B., *The Idea of Usury*, Princeton 1944.
- Neubauer, A. und Stern, M., *Habräische Berichte über die Judenverfolgungen während der Kreuzzüge*, Berlin 1892 (Quellen zur Geschichte der Juden in Deutschland, Bd. 2).
- Neubauer, A., Dreux et Gurnay, *REJ*, 17, 1888, pp. 154—157.
- Neubauer, A., Elasar aus Worms, *Letterbode*, X 1884—5, pp. 111—113.
- Neubauer, A., Inscription tumulaire d'Orleans, *REJ*, 16, 1888, pp. 279—282.
- Neubauer, A., Le Memorbuch de Mayence, *REJ*, 4, 1882 pp. 1—30.

- Perles, J., *Die Berner Handschrift des Kleinen Aruch, Jubelschrift zum siebzigsten Geburtstage des Prof. Dr. H. Graetz*, Breslau 1887, pp. 1—38.
- Perles, J., *Beiträge zur Geschichte der hebräischen und aramäischen Studien*, München 1884.
- Petit-Dtaillis, CE., *La Monarchie Feodale en France et en Angleterre, Xe—XIIIe Siecle*, Paris 1933.
- Poznanski, S., Recension of N. Porges' 'Joseph Bechor Schor', in *REJ*, 58 1909, pp. 307—318.
- Pringsheim, F., *Gesammelte Abhandlungen*, Heidelberg 1961.
- Renan, E., *Les rabbins français du commencement du quatorzième siècle*. Paris 1877.
- Richardson, H.G., *The English Jewry under Angevin Kings*, London 1960.
- Rigord, *Oeuvres de Rigord*... Paris 1882—1885.
- Robert, U., Catalogue d'actes relatifs aux Juifs Pendant le moyen âge, *REJ*, 3, 1881, pp. 211—224.
- Robert, U., Étude ... sur la roue des Juifs depuis de XIIIe siècle, *REJ*, 7, 1883, pp. 81—95 ; 7, 1884, pp. 94—102.
- Rosenthal, F., Einiges über die תקנות שו"ם, *MGWJ*, 46, 1902, pp. 239—261.
- Roth, C., R. Berechiah of Nicole, *Journal of Jewish Studies*, I, 1948, pp. 67—81.
- Roth, C., Elijah of London, *Transactions of the Jewish Historical Society of England*, 15 1946, pp. 29—62 (תורגם לעברית ונכלל בהקדמת הרב זק"ש (לספרו פירוש רבינו אליהו מלונדרש ופסקיו, ירושלים תשט"ז).
- Roth, C., A history of the Jews in England, Oxford 1949 (4th ed. 1978).
- Roth, C., *The intellectual activities of Medieval English Jewry*, London 1948 (The British Academy Supplemental Papers, VIII).
- Roth, C., *The Jews of medieval Oxford*, Oxford 1951.
- Rabinowitz, L., The Herem ha-Yishub and the Merchant Guild in Goslar, *Historia Judaica*, 2 1940, pp. 13—22.
- Rabinowitz, L., *The Herem Hayyishub*, London 1945.
- Salfeld, S., *Martyrologium des Nürnberger Memorbuches*, Berlin 1898 (Quellen zur Geschichte der Juden in Deutschland, Bd 3).
- Savigny, F.K. von, *Geschichte des römischen Rechts*. 2. Ausg. Heidelberg 1834—1851.
- Schechter, S., Notes on a Hebrew Comentary to the Pertateuch in a Parma Manuscript, *Semitic Studies in Memory of Rev. Dr. Alexander Kohut*, Berlin 1897, pp. 485—494.
- Schechter, S., Notes on Hebrew MSS. in the University Library at Cambridge, *JQR*, 4 1891—92.
- Scheiber, A., Peter or Pater, *JQR*, 48 1957—58, pp. 306—307.
- Schischa, A., Review of 'Tosafoth, Chachmei Anglia', *Transactions of the Jewish Historical Society of England*, 24 1975, pp. 222—225.
- Scholem, G., *Major Trends in Jewish Mysticism*, Jerusalem 1941 (repr. 1965).

- Schwarzfuchs, S., De la condition des Juifs de France au XIIe et XIIIe siècles, *REJ*, 125, 1966, pp. 221—232.
- Sirat, C., Le manuscrit hébreu no. 1408 de la Bibliothèque Nationale de Paris, *REJ*, 123, 1964, pp. 335—358.
- Sirat, C., Un nouveau manuscrit du Mahzor Vitry, *REJ*, 125, 1966, pp. 245—266.
- Smalley, B., *The Study of the Bible in the Middle Ages*, Oxford 1952.
- Soloveitchik, H., Can Halakhic Texts Talk History?, *AJS Review*, 3 1978, p. 152—196.
- Soloveitchik, H., Three Themes in the Sefer Hasidim *AJS Review* I, 1976, pp. 311—357.
- Sonne, I., Nouvel examen des trois relations hébraïques sur les persécutions de 1096 4 *REJ*, 96, 1933, pp. 113—156.
- Stikler, A.M., Entstehungsgeschichte und Verbreitung des Dekretenapparats ordinaturus Magister Gratianus, *Studia Gratiana*, 12 1967, pp. 111—141.
- Stein, S., The Development of the Jewish Law on Interest from the Biblical Period to the Expulsion of the Jews from England, *Historia Judaica*, 17, 1955, pp. 1—40.
- Steinschneider, M., *Catalogus librorum hebraeorum in Bibliotheca Bodleiana*, Berolini 1852—1860.
- Stokes, H.P., *Studien in Anglo-Jewish History*, Edinburgh 1913.
- Synan, E.A., *The Popes and the Jews in the Middle Ages*, New York 1965.
- Taylor, Ch., *Sayings of the Jewish Fathers*, Cambridge 1900.
- Thalarnas, A., *La société seigneuriale Française*, Paris 1951.
- Thaner, F., *Summa magistri Rolandi*, Innsbruck 1874 (Neudruck : Aalen 1962).
- Thorndike, L., *University records and life in the Middle Ages*, New York 1949.
- Tilley, A., *Medieval France*, Cambridge 1922.
- Twersky, I., *Rabad of Posquière, a Twelfth Century Talmudist*, Cambridge Mass, 1962.
- Tykocinski, C.H., Mose b. Chisdai und Mose Taku, *MGWJ*, 54 1910, pp. 70—81.
- Ullmann, W., *Law and Politics in the Middle Ages*, Ithaca 1975.
- Urbach, E.E., *Die Entstehung und Redaktion unserer Tossafot*, Breslau 1937.
- Urbach, E.E., Études sur la littérature polémique au moyen-âge, *REJ*, 100 1935, pp. 49—77.
- Verlinden, Ch., Markets and fairs, *Cambridge Economic History*, vol. III, Cambridge 1963, pp. 119—153.
- Vinogradoff, P., *Roman law in Mediaeval Europe*, Oxford 1929.
- Vogelstein, 4., Zu Wellesz Isak ben Mose Or Sarua. *MGWJ*, 49 1905, pp. 701—706.
- Watson, A., *Legal Transplants, an Approach to Comparative law*, Edinburgh 1974.

- Weinberg, M., Die Polenik des Rabbenu Tam gegen Rashi, *Festschrift zum siebzigsten Geburtstage David Hoffmann's*, Berlin 1904, pp. 387—420.
- Wellesz, J., Die Decisionem R. Isaks aus Corbeil, *JJLG*, II 1911, pp. 490—497 ; Hebrew section, pp. 1—8.
- Wellesz, J., Hayyim B. Isaac Or Zarua, *REJ*, 53 1407, pp. 67—84.
- Wellesz, J., Isak b. Mose Or Sarua, *MGWJ* 48 1904, pp. 129—144, 209—213, 361—371, 440—456, 710—712 ; 49 1905, 701—706.
- Wellesz, J., Meir b. Baruch de Rothebourg *REJ*, 58 1909 pp. 236—240 ; 59 1910, 42—58, 60 1910, 53—72.
- Wellesz, J., Ueber R. Isaak b. Mose'e Or Sarva *JJLG*, IV 1906, pp. 75—124.
- Wiener, M., Erwiderung nebst Berichtigung einiger Stellen im Sefer Hajaschar des R. Tam, *MGWJ*, 17 1868, pp. 270—276.
- Wiener, M., Mose ben Chasdai genannt M. Tako, *HB*, 6 1863, pp. 44—46.
- Windfuhr, W., *Französische Wörter im Mischna Kommentar des R. Simson von Sens*, Glückstadt 1935.
- Ziemlich, B., *Das Machsor Nürnberg*, Berlin 1886.
- Zimmels, H.J., *Beiträge zur Geschichte der Juden In Deutschland im 13 Jahrhundert insbesondere auf Grund der Gutachten des R. Meir Rothenburg*, Wien 1926.
- Zimmels, H.J., Erez Israel in der Responsenliteratur des späten Mittelalters, *MGWJ*, 74, 1930 pp. 44—64.
- Zimmels, H.J., *Magicians, Theologians and Doctors, Studies in Folk-Medicine and Folklore as reflected in the Rabbinical Responsa*, London 1952.
- Zimmels, H.J., Rabbi Peter the Tosaphist, *JQR*, 48, 1957—58, pp. 51—52.
- Zunz, L., Elasar b. Samuel und Elieser b. Samuel, *HB*, 7 1864, pp. 20—21.
- Zunz, L., *Literaturgeschichte der synagogalen Poesie*, Berlin 1865.
- Zunz, L., *Zur Geschichte und Literatur*, Berlin 1845.
- Zunz, L., Der Zürcher Semak, *HB*, I, 1858, pp. 83—86, 102—104.

אפרים א. אורבך

בעלי התוספות

חצי יובל שנים עבר מזמן הופעתו הראשונה של הספר, שיצא מאז בשלוש מהדורות. המחבר השהה את פרסומה של המהדורה הרביעית עד שיהא סיפק בידו לסכם את כל מה שנתחדש בנושאים שדן בהם החיבור, בכלל זה כתבי-יד שנתגלו ומחקרים בתולדות ישראל ובהיסטוריה הכללית של חיי הרוח בצרפת, גרמניה ואנגליה בימי-הביניים.

במהדורה החדשה הזאת של החיבור, בשני כרכים, נוספו פרקים וסעיפים חדשים ותוספות ושינויים בגוף הספר ובהערות, פרי חתירה מעמיקה, על יסוד חקר המקורות ופירושם, להבנת התהליכים הרוחניים והחברתיים המונחים ביסוד היצירה הספרותית של יהודי צרפת הצפונית ואשכנז במאות י"ב–י"ד. במרכזו של החיבור עומדת היציאה הקיבוצית הגדולה – התוספות, על סבכי הבעיות הספרותיות הכרוכות בהתהוותן ועריכתן. בבירורן וליבוןן של בעיות אלו ותיאור דמויותיהם של בעלי התוספות נתקפלו פרשיות שלמות של חיי ישראל בימי-הביניים, מתוך הקבלה לתופעות התרבות והחיים בסביבתם.

ספר-יסוד בחקר תולדות הרוח של עם ישראל ראל בתקופה שבה נתגבשה דמותה של יהדות אשכנז לדורות.

עיצוב העטיפה: טובה כרמון
נדפס בדפוס חמד, ירושלים